

MUKADDİME

ibn Haldun

Mukaddime

İbn Haldun

I. CİLT - II. CİLT

Yayına Hazırlayan: Dr. Arslan Tekin

ilgi kültür sanat

Mukaddime I. Cilt
Mukaddime II. Cilt
İbn Haldun
Yayına Hazırlayan: Dr. Arslan Tekin

Genel Yayın Yönetmeni: Ahmet İzci
Editör: İrfan Bülbül
İç Tasarım: Adem Şenel
Kapak Tasarım: Ceyhun Demir

Yayın No: 69

İlgi Kültür Sanat Yayıncılık
Çatalçeşme Sokak. No: 27/7
Cağaloğlu / İSTANBUL
Tel: 0212 526 39 75
www.ilgikultur.com
ilgiyayinevi@gmail.com

ÖN SÖZ

İbn Haldun ve *Mukaddime*'si üzerine ülkemizde çalışmalar giderek artmaktadır.

İbn Haldun, İslâm düşünce hayatının belli başlı isimlerindendir.

Fikir olarak kimseye bağlı kalmamış ve kendisinin de iddia ettiği gibi, "orijinal" olması için tenkidî bir eser ortaya koymuştur.

İbn Haldun'un yaşadığı dönemi, bugünle kıyaslayarak eserini değerlendirmemek gerekir.

Bugün bütün bilgiler elimizin altındadır. O zaman ise, bir kitaba ulaşmak için bir şehirden bir şehre, bir ülkeden bir ülkeye gitmek gerekirdi. Gidebilmek için iki yol vardır: Kara yolu, deniz yolu... 13-14. yüzyılda kara taşımacılığı veya deniz taşımacılığını düşünürseniz, ilim "tahsil"inin güçlüğünü de anlarsınız.

İmkânların en kıt olduğu zaman, en güçlü ilim ve fikir adamlarının yetişmesi insanı şaşırtır ve "imkânsız" gibi görünür.

İbn Haldun ilim için, Endülüs'ten, Fas'a, Tunus'a, Mısır'a gitmiştir.

İbn Haldun'un dikkat çeken bir hususu, İslâm dışı kaynaklardan ulaşabildiklerini kullanmasıdır. Zamanının bütün ilmî gelişmelerinden haberdar olduğu görülmektedir.

İbn Haldun artık dünyada sosyolojinin kurucusu olarak yer etmiştir. Eğitim ve tarih felsefesi üzerine de kafa yormuştur.

İbn Haldun, "asabiyet", "bedevîlik" ve "umran" üzerinde durması yanında, bunlara bağlı olarak "devlet yönetimi"nin nasıl olması gerektiğini yorumlaması, sonraki araştırmalarda ana kaynak olmuştur.

İbn Haldun'u Batılılardan önce, Türkler keşfetmiştir desek yeridir. Taşköprizâde'nin, Kâtib Çelebi'nin, Naîma'nın *Mukaddime*'den istifade ettikleri anlaşılmaktadır. İstanbul Kütüphanelerinde eserin Arapça yazmalarının fazlalığı, entelektüel tabakada evvelden beri bilindiğini ve okunduğunu göstermektedir.

Mukaddime'nin ilk iki bölümü ilk kez Şeyhülislam Pîrîzâde Mehmed Sâhib tarafından 1730 yılında tercüme edilmiştir. Tercümenin üçüncü kısmı ise Ahmed Cevdet Paşa 1860 yılında tamamlanmıştır.

Biz, *Mukaddimetü İbni Haldûn* (Kahire H. 1426/M. 2005) baskısı yanında Franz Rosenthal'in İngilizce tercümesi *"The Muqaddimah: An Introduction to History"* (Princeton, 1958) ve Pîrîzâde Mehmed Sâhib ve Ahmed Cevdet Paşa tercümeleri başta olmak üzere Türkçe tercümelerinden istifade edilmiştir.

Ayrıca, ayrıntılı dipnotlarla metnin anlaşılmasını kolaylaştırma yoluna gidilmiştir.

Türkçe tercümelerde, ilmî zemini kaybetmeden herkese hitap edecek, metni açıklamalarla kolaylaştıracak çalışmaların yetersizliğini burada belirtmeliyiz. Biz derli toplu, herkesin okuyabileceği bir yayın ortaya koymak istedik.

Ayrıca ikinci cildin sonuna bütün eser için isim dizini ekledik.

İlgi kültür sanat yayınları

İBN HALDUN HAYATI VE GÖRÜŞLERİ

Tarih felsefesinin ve sosyolojinin kurucusu kabul edilen İbn Haldun 27 Mayıs 1332'de Tunus'ta doğdu. Asıl adı Abdurrahman'dır, Babasının adı Muhammed'dir. Dedesi Haldun'un adıyla İbn Haldun (Haldun oğlu) diye tanınmıştır.

Ailesi Güney Arabistan'ın Hadramut yöresinden, önce İspanya'ya, oradan da Kuzey Afrika'ya göçmüş, sonra Tunus'a yerleşmiştir.

Tanınmış âlimlerden fıkıh, hadis, tefsir, akaid, mantık, felsefe, matematik, tabiat bilimleri, dil bilimleri ve edebiyat dersleri aldı. Köklü bir eğitim gördü.

1348'de çıkan bir veba salgınında anne ve babasıyla hocalarının çoğunu kaybetti.

Yirmi yaşındayken, Tunus'un yönetimini elinde bulunduran Beni Hafs hanedanından Sultan Ebu lshak'ın kâtipliğine getirildi. Sonra Biskra, Fas, Gırnata, Bicaye, Tilemsen'da ay tür işlerde çalıştı.

Bir ara Fas Emin Ebu İnan onu bilim meclisine kabul etti. Bu görevdeyken siyasî bir sebepten hapse atıldı. İki yıl sonra yönetime getirilen Ebu Salim onu önce sır kâtibi, ardından da "mezalim dairesi" başkanı yaptı. 1362'de İspanya'ya geçerek eski bir dostu olan Gırnata Emiri Ebu Abdullah Muhammed'in hizmetine girdi. Bir yıl sonra emir onu Castilla Kralı Zalim Pedro nezdinde elçi olarak görevlendirdi. Bir süre sonra Gırnata emirinden izin alarak Kuzey Afrika'ya dönen İbni Haldun, Bicaye'de, çok istediği hâciblik (başvezirlik) makamına kavuştu. 1366'daki yönetim değişince vazifesinden ayrılarak kabileler arasında dolaşmaya başladı. Mukaddime

için materyaller topladı. Bedevî (göçebelik) hayat tarzını inceledi. Yine zaman zaman siyasî sebeplerden güçlükler yaşadı ve 1374'te Endülüs'e dönmek zorunda kaldı. Fakat yi Endülüs'te de tutunamadı. Tekrar Kuzey Afrika'ya (Tunus'a) döndü. Çaresizlik içindeyken, daha önce araları pek de iyi olmayan Tilemsen Sultanı Ebu Hammu'nun teklifini kabul ederek kabileler arasında onun propagandasını yapmak zorunda kaldı.

Siyasî gitgellerden bıkan İbn Haldun, Ebu Hammu'nun iznini alarak İbn Selâme denilen bir kaleye yerleşti ve kendisini tamamen ilmî çalışmalara verdi.

Ünlü eseri Mukaddime'yi 1374'te burada tamamladı. Ardından, dört yıl içinde *El-İber* adlı yedi ciltlik tarih kitabının müsveddesini hazırladı. Bu son çalışmanın, eskiden incelediği kaynaklarını bir defa daha gözden geçirmek fikriyle 1378'de Tunus'a gitti. Buradaki çalışmaları sırasında dersler de verdi. Siyasî geçmişi Tunus'ta da kendisini rahat bırakmadı. yaradılışı bakımından faal devlet hayatından uzak kalamayan düşünür 1382'de Mısır'a gitmek zorunda kaldı. Kahire medresesine müderris yapıldı. Burada verdiği ilk dersiyle, devlet adamlarının da içinde bulunduğu dinleyicilerini üzerinde büyük tesir uyandırdı. Sonra kadılık görevine getirildi. Kahire'de, başta Sultan Berkuk olmak üzere, ileri gelenlerin yakın ilgisini gördü.

Fakat adalete düşkünlüğü, tarafsızlığı, siyasî etkilere koyma gücü yüzünden bazı kişilerin şikâyet ve iftiralarına uğradı. beş defa görevden alındı ve tekrar eski görevine iade edildi.

Sultanın huzurunda yapılan duruşmasında beraat etmişse de, gururu incinen İbn Haldun kadılığı bırakarak, bir süre Kahire'de Cami-i Ezher'dekı müderrisliği ile yetindi.

İbn Haldun bu ara Hicaz, Kudüs ve Suriye'ye gitti. Bu son gezisi sırasında, Suriye'yi ele geçiren Timur'la görüştü. lbni Haldun'dan çok etkilenen Timur onu yanında alıkoymak istediyse de, İbni Haldun bu isteği reddederek çok sevdiği ve hayatının en huzurlu günlerini geçirdiği Kahire'ye döndü. 1406'da Kahire'de hayata gözlerini yumdu.

Eserleri

Kaynaklara göre İbn Haldûn'un manzume, risale, İbn Rüşd (öl.1198) ve Fahreddin Razî'nin (öl.1210) eserlerine yazdığı özetlerin yanında matematik ve mantığa dair eserleri bulunmaktadır. Dokuz kitap ve çeşitli risalelerden oluşan eserlerinden başlıcaları şunlardır:

Kitâbu'l-İber: Bir tarih kitabı niteliğinde olan ve İbn Haldûn'un ismini ölümsüzleştiren bu eser, 7 ciltten ibarettir ve 3 bölüme ayrılmıştır:

Birinci bölüm: Önsöz ve girişten oluşan bu bölüm zamanla *Mukaddime* adını almıştır ve aynı zamanda eserin 1. cildidir.

İkinci bölüm: Eserin 2. 3. 4. ve 5. ciltlerini içeren bu bölümde Arap tarihi yanında Suriye, Fars, Yahudi, Eski Mısırlı, Yemen, Roma, Türk, Franklılar gibi milletlerin tarihi anlatılmaktadır. Ayrıca Emevî ve Abbasî gibi Müslüman hanedanlıkların tarihine de yer verilmektedir.

Üçüncü bölüm: 6. ve 7. ciltlerden oluşan bu bölümde ise Berberilerin ve Kuzey Afrika'daki Müslüman hanedanların tarihi anlatılmaktadır.

Mukaddime: İbn Haldûn, ön sözde kitabı kısaca tanıtır ve tarih ilminin öneminden bahseder. Girişte, tarih ilminin yazımında izlenen usûllerin araştırılması, tarihçilerin düştükleri hatalar ve bunların sebepleri gibi konulara değinir. Birinci kitabı oluşturan ve çeşitli yönleriyle insan cemiyetlerinin tarif ve açıklamasıyla başlayan *Mukaddime* 6 ana bölümden meydana gelir:

> 1. Bölüm: İklimlerin yeryüzündeki uygarlıklar üzerindeki etkileri, havanın insanların yaşam biçimlerine etkisi, yetersiz ya da aşırı beslenmenin insanların beden ve huyları üzerindeki etkileri gibi konuları içerir.
>
> 2. Bölüm: Göçebe ve şehirli kültürlerinin karşılaştırılması, zıtlıklardan ortaya çıkan çatışmaların sosyolojik ve tarihi sebepleri ve sonuçları gibi konuları kapsar.
>
> 3. ölüm: Saltanat, hilafet, krallık ve bunların şartları, korunması, devletin doğuşu ve çöküşü, sultanların asalet sıralaması ve idarenin temelleri gibi konular incelenir.
>
> 4. Bölüm: Köy ve kasabalardaki hayata dair müşâhadeler, kale, cami ve tapınaklarla evlerin yapılması, bunların İslâm devletiyle olan ilgisi gibi konular işlenir.

5. Bölüm: Geçim araçları, sanat, ticaret, iş hayatı, ziraat, tarım, inşaat ve o dönemdeki ana meslekler gibi konular incelenir.

6. Bölüm: Çeşitli bilimler, bunların sınıflandırılması, öğretim yöntemleri, aklî ve naklî bilimlerin koşulları gibi konular incelenir.

İbn Haldun *Mukaddime* ile hukuk sosyolojisinin Aristoteles'ten sonra ikinci habercisi olarak kabul edilir. Mukaddime, Konu başlıkları itibariyle tarih, tarih felsefesi, sosyoloji, hukuk sosyolojisi ve sosyal antropoloji ağırlıklı bir eserdir.

Birinci ciltte, tarihî olaylar; ikinci ciltte sosyal olaylar ve bunların analizi; üçüncü ciltte ise daha çok geleceğe dair tespitleri ve bunlarla ilgili metotlar yer alır.

Mukaddime'nin birinci ana bölümü, genel sosyolojiyi; ikinci ve üçüncü ana bölümler, siyaset sosyolojisini; dördüncü ana bölüm, şehir sosyolojisini; beşinci ana bölüm iktisat sosyolojisini; altıncı ana bölüm de ahlâk sosyolojisini içine alır.

İbn-i Haldun, *Mukaddime*'sinde kendisine kadar hiç kimsenin üzerinde araştırma yapmayı düşünmediği yeni bir alanı ve bu alana ait özel meseleleri konu almış ve yeni bir ilim kurmak istemiştir. Bu bilime "umran ilimi" (İlmü'l-Umrân) adını vermiştir. Bu yeni ilimin ele alacağı alan insanî umran, yani cemiyet hayatı ve onun örgütlenmesidir.

Ona göre umran ilimi, milletler ve devletler için çok gereklidir. Devletlerin doğuşları, gelişmeleri, yıkılışları, buhranları, ihtilâlleri ancak bu bilim sayesinde öğrenilebilir. İbni Haldun'a göre, insanların topluluk hâlinde ve toplum içinde yaşaması zorunludur. İnsan, tabiatı gereği sosyal bir varlıktır. İnsanların bir araya gelmeleri, ikinci derecedeki ve lüks ihtiyaçlarından çok, temel ve mecburî ihtiyaçlarını karşılamak yardımlaşma amacına yöneliktir.

Şifâu's-Sâil li-Tehzîbi'l-Mesâil: Tasavvufa dair olan bu eseri, İbn zHaldûn'un *Mukaddime*'den önce 1372-74 yılları aaı kabul edilir.

Et-Tâ'rif: İbn Haldun, bu eserini Mısır'da yazmış ve eserinde ölümünden bir yıl öncesine kadar olan hayatını, yaptığı seyahatleri ve hatıralarını anlatmıştır.

İbn Haldûn, bir günlük niteliği taşıyan otobiyografisini daha sonra *el-İber* adlı eserinin yedinci cildine eklemiştir.

Lubâb'ul-Muhassal fî Usûli'd-Dîn: Eser, Fahreddin Razî'nin kelâm ile ilgili *El-Muhassal* isimli kitabının özetlenmiş bir şekli olup dört bölümden oluşur. İbn Haldun'un 19 yaşında yazmış olduğu bu ilk eseri İspanyolcaya da çevrilmiş ve günümüze kadar gelmiştir.

Bu eserlerinin dışında ona ait olduğu bilinen 6 eser daha bulunmaktadır:

Kaside-i Bürde şerhi; İbn Rüşd felsefesi hakkında bir risale, Mantığa dair bir risale,Hesap hakkında bir risale, Merakeş sultanına yazılan bir risale, Şiire dair bir risale.

İbn Haldun'un fikirleri

İbn Haldun üzerine, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun, 1924'te, Anadolu Mecmuasının ilâvesi olarak yayınladığı kısa etüdünde İbn Haldun'un fikirlerini incelemeden önce, İslâmın doğuşunu değerlendirmiştir:

"İslâm tarihinin ilk sayfalarını açınız: İçtimaî şûrişin buhranları içinde Araplar, zamanın umûmî ahvâline nazaran çok basit ve iptidaî bir hâl arz ederken Hazret-i Muhammed, büyük dehâsıyla bir güneş gibi kumlu çöllerin ortasında göründü. İlâhî bir menbadan gelen felsefesi; hârikavî bir sür'at ile çölün her tarafına intişara başladı. Taife ve kabile ihtiraslarını istisna ederseniz, Hazret-i Muhammed'in felsefesine karşı gelmiş hiçbir ses işitmezsiniz; çünkü bütün gönüller ilâhî bir birlik ile çarpıyor, dinî bir mestî içinde nazarlar, ufukta bir feyiz, bir hayat güneşi görüyordu.

Malûm olduğu üzere İslâm dini doğduğu ve intişar ettiği muhitin içtimaî zümrelerine yeni prensipler getirmiş idi, bunlar zamanın âdât ve teamülâtına nispeten fevkalâde mütekâmil bir kıymet arz etmekte idi. Bu mütekâmil prensiplere dinî heyecanın his kudreti de inzimam edince çok mütesanit ve uzvî bir vahdet husûle geliyordu. İslâm tarihi ilk yarım asrı bu hâlet-i ruhiyede göstermektedir.

Fakat Arap kabileleri, câmiaları ve taifeleri lâkayt ve ser-âzâd bir hayata alışmıştılar. Dinî hislerin kudreti bilhassa uzak Arap menâtıkına yayıldıkça zayıflıyordu, zaten dinî merkezin bu gibi menâtıka nazaran hâiz olduğu

bu'diyetten nâşi İslâm dininin hararetini, o menâtık ahalisi bütün kuvvetiyle hissetmişlerdi. Bu hâlin tabiî bir neticesi olarak, İslâmî desâtîre karşı muhalefet vâki oldu. İşte İslâm tarihinde fikrî hayatın ve felsefî hareketin başlangıcı bu noktadadır. Fikirlerde ve akidelerde şüphe ve ihtilâf baş gösterince onu tabiatıyla felsefî bir faaliyet takip eder. Beşeriyetin tefekkür tarihi tetkik edilirse görülecektir ki felsefenin inkişaf ettiği muhitlerde zihnî faaliyetin ilk tohumunu teşkil eden şey; düşüncelerdeki birliğin muhtel olmasıdır. Fikrî istikrarı temin eden âmilin fikrî vahdet olmasına mukabil, felsefî cehdi doğuran âmil de fikirlerdeki ihtilâftır.

İslâmda da bu kanunun tesiri görüleceği aşikâr ve tabiîdir. Bu tesiri arttıracak bir sebep daha zikredeceğiz ki, o da dinî merkezden uzak menâtıkın idaresindeki güçlüktür. Mezheplerin, fırkaların alelekser Irak'tan zuhur etmesi de bunu tasdik eder. Filvâki Irak'ın en büyük bir şehri olan "Basra" İslâm felsefesi tarihinde sık sık zikredilen bir isimdir. İslâm mütefekkirlerinin birçoğu ad itibarıyla oraya muzâftırlar. İslâm felsefesinin ruhunu teşkil eden mesâilden kader ve tevhîd münakaşâtı daima Basra'da vâki olmuştur. Hulâsa birçok fakîhler, mütekellimler, mutasavvıflar yetiştiren bu şehir İslâmda fikrî faaliyetin sahnesi olmuştur. İlk büyük İslâm filozofu "El-Kindî" Basra havâlisinde Vâsıt denen mevki'de doğmuş idi.

Bu suretle uyanan hayat-ı fıkriyenin tarihi, birinci asr-ı hicrînin [milâdî yedinci asır] sonlarını işgal eder. İkinci [milâdî sekizinci]asırda naklî, üçüncü [milâdî dokuzuncu] asırda aklî bilgiler inkişâfa yüz tutmuştur. Gittikçe ittisâ dairesi genişleyen fikrî hayat karşısında İslâm dininin vaziyeti ne oldu? Muhammedî prensipleri müdafaa edenler ve dinin nasslarına, tatminkâr akidelerine sarılanlar, bu yeni zihnî faaliyetler karşısında gittikçe zayıflıyorlardı. Bilhassa Abbasîler devrinde hükümdarlardan bir kısmının felsefeye karşı temayülleri, sevgileri daha sonra Yunancadan ve İbraniceden yapılan tercümelerin resmî bir şekilde icra olunması, hatta bazen halifelerin İslâmî akaide karşı aleyhtar bir vaziyet alarak hareket etmeleri felsefî faaliyetin bütün vüs'atiyle hükümrân olmasına bâdî olmuştur. (İslâm felsefesi tarihinde Abbasî halîfelerinin din ve felsefeye karşı aldıkları muhtelif vaziyetler mühim bir safha teşkil etmektedir. Bunlar içinde bilhassa El-Me'mûn kayda şâyândır. Me'mûn "Beytü'l-Hikme" adlı felsefe müessesesini yaptırmış, müesseseyi tercüme faaliyeti içinde bırakmış idi. Aynı zamanda asrın felsefe akademisini teşkil eden bu müessese hükûmetin

ve bizzat Me'mûn'un nezaretinde idare ediliyordu. Beytü'l-Hikme, bütün faaliyeti ile Arap zekâsının felsefî ve ilmî ibdâiyetine çok hizmet etmiştir.

Birinci [milâdî yedinci] ve ikinci [milâdî sekizinci], kısmen üçüncü [milâdî dokuzuncu] asırlarda İslâm felsefesi millîdir. Yani Arap'tır. Fakat İslâmiyet gerek futûhât vasıtasıyla, gerek hissî kıymet ve kudreti vasıtasıyla inkişaf ve ittisâ ettikçe fikrî hayatta binnetice beynelmilel bir şekil alıyordu. Onun içindir ki bütün İslâm felsefesi -dediğimiz gibi ilk asırlar müstesna- Arap felsefesi olmaktan ziyade ümmet felsefesidir. Farabî ve İbn-i Sînâ... ilh. bu nokta-i nazarın en belîğ delilleridir.) Üçüncü [milâdî dokuzuncu] ve dördüncü [milâdî onuncu] asırlarda İslâm felsefesi en müşa'şa bir devresini yaşıyor. (Birinci [milâdî yedinci] ve ikinci [milâdî sekizinci], kısmen üçüncü [milâdî dokuzuncu] asırlarda İslâm felsefesi millîdir. Yani Arap'tır. Fakat İslâmiyet gerek futûhât vasıtasıyla, gerek hissî kıymet ve kudreti vasıtasıyla inkişaf ve ittisâ ettikçe fikrî hayatta binnetice beynelmilel bir şekil alıyordu. Onun içindir ki bütün İslâm felsefesi -dediğimiz gibi ilk asırlar müstesna- Arap felsefesi olmaktan ziyade ümmet felsefesidir. Farabî ve İbn-i Sînâ... ilh. bu nokta-i nazarın en belîğ delilleridir.)

Kendinden sonra Farabî, İbn-i Sînâ, bunların arasında "İhvân-ı Safa" denen ve daha çok ahlâkî ve içtimaî neviden bir felsefe mektebi, bu devrin felsefi tarihinde parlak bir kısım teşkil etmektedir.

Beşinci [milâdî on birinci] ve altıncı [milâdî on ikinci] asırlarda bu inkişaf devam ediyor. Ebu'l-Me'âlî, Gazzâlî, İbn Rüşd Fakîh, mutasavvıf, mütekellim, filozof birçok İslâm âlimleri bu asırlarda yaşamışlardır.

İslâm tarihi yedinci asr-ı hicrîyi [milâdî on üçüncü asrı] felâket-i uzmâ devresi olarak gösteriyor. Filhakîka Hülâgu gailesi bu asırda vâki4 oldu. İslâm felsefesi bu yüzden çok şey kaybetti, bununla beraber diğer devirlerden geri kalmadı, Râzî, Muhyiddin, Celâleddin, Beyzâvî.. gibi güzide büyükleri yetiştirdi. Bu devir mütefekkirlerinin esaslı bir vasfi eklektik olmaları, yani felsefe, tasavvuf, kelâm gibi fikrî meşguliyet sahalarını karıştırmalarıydı. Bu ihtilâf aynı zamanda bir inhitatın mebdeini teşkil eder. Filhakika yedinci [milâdî on üçüncü] asırdan sonra İslâm fikrî hayatı sönmüş ve asırlar geçtikçe büsbütün zevâl bulmuştur, denilebilir.

Naklî ve aklî ilim itibarıyla medeniyet tarihinde büyük bir mevkie mâlik olan Arap kavmi ve İslâmî ümmet harsı bu inhitattan sonra ara sıra i'tilâ

zirvelerine yükselmemiş değildir. Nitekim İslâm tarihi sekizinci asr-ı hicrîde [milâdî on dördüncü asırda] iki büyük mütefekkir ismi veriyor: İbn Teymiye, İbn Haldûn.. Fakat bunlar bütün İslâm âleminde diğerleri gibi alâka ve heyecan uyandırmamış, devlet ve hükûmet rabıtaları bozulduğu, dinî şuur, dinî vicdan kuvvetini kaybettiği için tesirleri de çok muhitî kalmıştır. İbn Teymiye'yi bilmiyoruz, fakat İbn Haldûn'un vaziyeti tamamen böyledir. Vaktiyle İbn Sînâ'nın, Gazzâlî'nin fikir ve reyleri Endülüs'te münakaşa uyandırır idi. Hâlbuki İbn Haldûn yalnız Mağrib'e ve Mısır'a inhisar etmiştir, burada bile hakikî denebilecek bir alâka uyandırmış değildi. Uyandırmış olsaydı hiç şüphesiz, diğer İslâm filozoflarında olduğu gibi Endülüslü müverrihin de arkasında bir mektep ve bir tebaa kalmış olurdu." (Ziyaeddin Fahri, İbn Haldun, Anadolu Mecmuası 7. sayı İlâvesi, İstanbul 1924)

Aydınlanma ve Asabiyet

Akif Kayapınar, "aydınlanma düşüncesi" üzerine Batı araştırıcılarının İbn Haldun'u keşfettiğini belirterek şunları söyler:

"İbn Haldûn'un önemi Aydınlanmacı dünya görüşünün dışında bir tarihsel-sosyolojik çerçeve geliştirme imkânı sunmasında yatar. Diğer bir deyişle, İbn Haldûn'un yaklaşımı, diğerlerinden sadece değişimi açıklama noktasında vurguladığı sosyal ya da siyasî parametreler açısından farklılaşmaz. İbn Haldûn aynı zamanda aydınlanma düşüncesi zemininde işlemeye alışmış zihinler için alternatif bir ontolojiye ve epistemolojiye dayalı bir tarihsel-sosyolojik açıklama çerçevesi sunar.

İbn Haldûn 'değişim' kavramı etrafında şekillenen bir siyaset felsefesi geliştirmiştir. Ona göre sosyopolitik sistemleri anlamaya yönelik her çaba özünde, dönemlerin değişmesiyle birlikte toplumların tabiatının da değiştiği fikrini barındırmalıdır. İlginç olan, değişimin insanladın tabiatlarına, şehirlerin sosyal yapılarına ve devletlerin siyasî dinamiklerine de sirayet ediyor olmasıdır. Bugün 'insan tabiatı' terkibinin, tanımı gereği, bir 'değişmezlik' ifade ettiği yaygınca savunulmasına rağmen, İbn Haldûn'un sosyal ve siyasî yapılara paralel olarak insan tabiatının da değişime maruz kaldığı görüşünün altı çizilmelidir. Bu bağlamda dinamik insan tabiatı algılaması, İbn Haldûn'un siyaset teorisinin temel parametrelerinden birini

teşkil eder. Dahası, değişim son derece yavaş, derin ve gizli bir süreçtir. Dolayısıyla çok az sayıdaki bilge kişi haricinde, değişimin popüler düzlemde fark edilmesi ve değişim sürecine müdahale edilmesi mümkün olmaz. Bu da değişimin konjonktürel müdahalelerle engellenemeyeceği anlamına gelir. Böylece değişim, bireysel ya da kolektif iradeyi aşan bir düzenlilik sergiler. Değişim sürecinin son derece yavaş seyrettiğini ve o sürecin bizzat içinde yaşayanların bile bu süreci algılamalarının mümkün olmadığını, dolayısıyla sürecin geri döndürülemez olduğunu iddia eden 20. yüzyılın önde gelen medeniyet tarihçilerinden Fernand Bra-udel de bu hususta İbn Haldûn'a yaklaşır.

İbn Haldûn'un öngördüğü sosyopolitik değişim modelini inceleyen Peter Turchin'e göre sosyal sistemler, düz bir çizgi takip etmeyen, dinamik yapılardır...

İbn Haldûn, değişimi bir tek unsura indirger: asabiyet. 'fizikteki madde gibi' der Lenn Evan Goodman, 'asabiyette en düşük ortak payda, siyasî değişimin bölünemez en küçük bileşenidir.' Değişimin yörüngesini tayin etmek amacıyla benzer değişkenler öneren başka düşünürler de olmuştur. Hegel'in "volksgeist'ı ve Gumilev'in "passionarite"si bunlara örnek olarak verilebilir. Ne var ki bu düşünürler, bu tür dinamikleri haricî değişken olarak görmeye meyyal iken, İbn Haldûn asabiyeti, dönüşümü sistemdeki diğer tüm faktörlerle irtibatlı olan dahilî bir değişken olarak ele almıştır. Bu açıdan genel olarak İbn Haldûn'un siyaset felsefesinin, özel olarak da asabiyet teorisinin çağdaş siyaset felsefesinin bugün içinde bulunduğu çıkmaza bir cevap sunabileceği iddia edilebilir.

Çağdaş siyaset felsefesinin esas itibariyle iki kamp arasındaki tartışmalardan müteşekkil olduğu söylenebilir. Bir tarafta liberal demokrasi (faydacılık, liberal eşitçilik ve liberterlik), diğer tarafta ise liberal demokrasiye yöneltilmiş eleştiriler (Marksizm, cemaatçilik, feminizm) yer alır. 1990'lardan itibaren Marksizm'in eleştirel kamptaki merkezîliğinin sona erdiğini ve yerini cemaatçiliğe bıraktığını iddia etmek yanlış olmaz. Sosyal parçalanma ve atomizm gibi toplumsal problemlerden yola çıkan cemaatçilik, liberal demokrasiye köklü eleştiriler yöneltebilmiştir...

İbn Haldûn'un sosyal-siyaset felsefesi bir üçüncü yol olarak pratik açıdan cemaatçiliğe, kuramsal açıdan da liberal demokrasiye alternatif olabilecek bir çerçeve sunar. Zira İbn Haldûn'un yaklaşımı, pratik açıdan cemaatçiliğin

birey ile toplum arasındaki mevcut dengesizliğe dair kaygılarını bertaraf edebilirken, kuramsal düzlemde Aydınlanma düşüncesinin yerini alabilecek ontolojik ve epistemolojik açıdan son derece kuşatıcı ve derin bir düşünce geleneğine yaslanmaktadır. Dolayısıyla İbn Haldûn'un teorisinin özünü teşkil eden asabiyet kavramı da bugün siyaset felsefesinin üzerine bina edildiği eşitlik, özgürlük, özerklik, güç, erdem, hak, adalet, meşruiyet gibi parametrelerden biri, hatta bunların arasında en merkezî olabilecek kadar açıklama gücü yüksek kavramdır. Dahası tüm bu kavramların yetersiz kaldığı değişimi anlama ve açıklama noktasında da alternatifi mevcut değildir.

Asabiyet, İbn Haldûn'un sosyal felsefesinin omurgasını teşkil etse de, şu ana kadar asabiyetin kapsamlı ve üzerinde uzlaşılmış bir tanımı yapılabilmiş değildir. Batı dillerine "group feeling", "esprit de corps", "esprit de elan", "gemeinsinn", "nationalitatsidee", "corporate spirit", "feeling of solidarity", "group solidarity", "group will", "communal spirit", "social cohesion", "mar-tial spirit", "solidarity", "striking power ve social solidarity" gibi kelime ve terkiplerle aktarılan asabiyet, Arnason ve Stauth'un ifadeleriyle "İbn Haldûn'un en tercüme edilemez terimi" olarak ortaya çıkmaktadır. Zorluk kısmen, kavrama geleneksel kullanımından daha geniş bir anlam yüklemesine rağmen, İbn Haldûn'un asabiyeti kapsamlı bir şekilde tarif etmemesinden kısmen asabiyeti bazen geleneksel anlamıyla bazen de kendi yüklediği geniş anlamıyla teknik bir terim olarak kullanmasından kaynaklanır. Bazıları ise bu zorluğu İbn Haldûn'un asabiyeti kullanırken gösterdiği gevşekliğe bağlar. *Mukaddime-nin* pek çok yerinde asabiyetin kaynağından ve fonksiyonundan geniş bir şekilde bahsedilse de, asabiyetin İbn Haldûn'un sosyal sistemindeki merkezîliği ve siyasî örgütlenmelerdeki hayatî rolü göz önüne alındığında, bu kısmî tarif ve tasvirlerin yetersiz kaldığı ortadadır."

Akif Kayapınar, İbn Haldun'un "asabiyet" ve "bedevîlik" arasındaki bağlantı üzerinde durur:

"İbn Haldûn'a göre bâdiyede ikamet etmek, ancak asabiyet sahibi kimselerin güç yetirebileceği bir durumdur. Zira insan tabiatında kötülük de iyilik kadar yer etmiştir. Diğer bir deyişle, insanlar arasında görülen karşılıklı şiddet, toplumsal hayatın tabii bir unsurudur. Hadarette yaşayan insanlar, kendilerine gelebilecek saldırılara karşı kanunlarla, polis

teşkilatıyla, şehir duvarlarıyla, profesyonel askerlerle vs. korunabilmekte iken, bâdiyede bu tür yapılara rastlanmaz. Zira bu tür kurum ve örgütler ancak merkezî otoritenin ve siyasî hiyerarşinin yönetimi ve denetimi altında vücut bulabilir ki, bedavette böyle bir merkezî otorite söz konusu değildir. Bedavette insanları diğer insanlardan gelebilecek şiddete karşı koruyacak, kendi cesaret ve kuvvetlerinin dışında, yegâne unsur aynı kaderi paylaştığı insanların yardımı ve desteğidir. Dolayısıyla bâdiyenin kendine özgü zor şartlarında birlikte yaşadığı insanların, genellikle de yakın aile fertlerinin, desteği ve yardımı olmadan kimse hayatta kalamaz.

İbn Haldûn asabiyetin 'sadece nesep birliğinden (el-iltihâm bi'n-neseb) veya o mânâdaki diğer bir şeyden hasıl' olduğunu ileri sürer. Zira akrabalık bağı, insanların tabiatlarında olan çok temel bir hususiyettir. İnsanın, akrabalarından birinin başına kötü bir hâl geldiğinde, meselâ zulme ve tecavüze uğraması durumunda, yüreğinde hissettiği üzüntü ve zillet hissi ve onun yardımına koşma isteği bu tabii bağın açık bir göstergesi olarak okunabilir.

Buradan yola çıkarak asabiyetin, akrabalık bağının yakın ve uzak oluşuna göre farklı derecelerde olduğunu anlayabiliriz. Eğer aradaki kan bağı yakınsa, o kişi ya da kişilere duyulan yakınlık ve yardım etme arzusu da o derece kuvvetli olur. Dolayısıyla, bir kişinin akrabaları için duyduğu yakınlık hissi, kendi ailesinden başlayarak suya atılmış taşın oluşturduğu halkalar misali yoğunluğunu kaybede kaybede mensubu olduğu ve gerilerde bir yerde aynı atadan geldiğini düşündüğü insanlardan oluşan en geniş grubun üyelerine varıncaya kadar yayılır.

Burada, söz konusu akrabalık bağının nerede son bulacağı sorulabilir. Aslolan Benî Talip asabiyeti midir, yoksa Benî Haşim asabiyeti ya da Benî Abdümenaf asabiyeti, Kureyş asabiyeti, Mudar asabiyeti, Adnan asabiyeti, Arap ya da İsmailoğulları asabiyeti mi? Bu zincir geriye doğru genişletilerek uzatılabilir. Hatta akrabalık bağı zihinsel bir kurgu ise eğer, mantıken ortak ata zinciri Hz. Âdem'e kadar geri götürülebilir ve tüm insanların birbiri ile akraba olduğu iddiası ortaya atılabilir. Doğrusu, İbn Haldûn'da bu soruya verilecek açık bir cevaba rastlamak zordur.

İbn Haldûn'a göre grup üyelerinin sayısı arttıkça aradaki kan bağı hakikat olmaktan çıkar ve vehmî bir inanca dönüşür. Sadece geçimlerini kazanmak için seçtikleri deve yetiştiriciliği nedeniyle çölün derinliklerine kadar

sokulmuş olan, bu nedenle de nispeten izole bir hayat süren bedevilerde nesep irtibatının bozulmadan muhafaza edildiği düşünülebilir. Onun dışında, şehirlerde ve hatta şehre yakın bâdiyelerde neseplerin birbirine karışmadan muhafaza edilmiş olması mümkün değildir. Ne var ki asabiyet söz konusu olduğunda, aslolan kan bağının hakikaten mevcut olup olmaması değil, yakın irtibat ve karşılıklı yardımlaşmayı doğuracak akrabalık bağı inancının var olmasıdır.

Hakiki ya da vehmî kan bağı, asabiyetin en basit ve tabii kaynağı olmakla birlikte, İbn Haldûn asabiyeti kan bağı ile sınırlandırmaz."

Kayapınar, "İbn Haldûn'un asabiyet tanımı genetik değil, fonksiyoneldir." dedikten sonra konuyu şöyle açar:

"Esas itibariyle kabile-üstü yapıları göz önüne almakta ve Araplara has bir sosyopolitik örgütlenmeden öte, evrensel geçerliliği olan bir siyasî dönüşüm teorisi geliştirmeyi amaçlamaktadır. Dolayısıyla İbn Haldûn asabiyet teriminin kapsamını genişletmiş, kaynaşmayı (iltiham) esas alırken, kan bağını ya da kaynaşmayı doğuran diğer ilişki biçimlerini ârızî görmüştür...

Mevcut enerjiyi sosyal, kültürel ve ekonomik çerçevesi belli bir siyasî hedefe yönlendiren din (ya da ideoloji) ile asabiyet arasında bir iç içe geçmişlik mevcuttur. Dinden soyutlanmış bir asabiyet, bütünleştirici olmak bir tarafa, bölücü ve parçalayıcıdır. İbn Haldûn ise bütünleştirici, devlet ve imparatorluk kurucu bir asabiyet anlayışına sahip olduğu için, dinin ya da o anlamda bir ideolojinin asabiyetin temel bileşenlerinden biri olduğunu söyleyebiliriz...

Kısaca asabiyet, bir siyasî yapının sağlıklı olmasını sağlayan, bununla birlikte görünmeyen, elle tutulamayan ruhtur. Siyasî yapılara hayat veren bir ruhtan bahseden tek düşünür İbn Haldûn değildir elbette. Ne var ki, İbn Haldûn'un asabiyet kavramsallaştırması endojendir. Yani asabiyet, İbn Haldûn'un sistemindeki diğer değişkenlerle irtibatlı bir değişkendir. Dolayısıyla ortaya çıkışı ve değişimi hem takip edilebilir hem de sebep-sonuç ilişkileri bağlamında açıklanabilir." (Akif Kayapınar, "İbn Haldûn'un Asabiyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 15, 2006, s. 83-114)

* * *

İbn Haldun, *Mukaddime*'de "asabiyet"e ayrı bir yer vermiş, âdeta eserinin örgüsü hâline getirmiştir. Doç. Dr. Kenan Sağlam "Asabiyet" başlıklı makalesinde, asabiyeti detaylandırır:

"Asabiyet, Fransızca'ya 'Esprit de elan' yani 'kabile ruhu' olarak çevrilmiştir. Belli bir kabilenin veya zümrenin fertleri arasında görülen dayanışma ruhunu ifade eder. En genel ifadesiyle asabiyetin varmak istediği gaye mülkten ibarettir. Mülk [devlet] ise tam olarak egemen olmaktır. Bu egemenlik varlığını asabiyeye borçludur.

Hısım ve akrabaları birbirine bağlayan manevi bir bağ vardır. Bu bağ asabiyettir. Arapça akrabalara 'asabe' denilmektedir. Ayrıca 'Asb' kelimesi bağlamak, sarmak manasına gelir. Bununla birlikte 'isabe' kelimesi bağ demektir. Bu kelimeler arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Bu kelimelerden yola çıkarak ' asabiyet' kelimesine ulaşılmıştır ki tutkunluk, bağlılık anlamına gelir. İbn Haldun bireyler arasındaki bu bağı, önce aileden başlayarak, genişletmiştir. Ona göre bu bağ, arkadaşlar, dostlar, hemşeriler, vatandaşlar arasında zayıf da olsa vardır. İbn Haldun'a göre asabiyetin kaynağı insan doğasıdır. Ancak bunun yanı sıra akraba ilişkilerinin sosyal hayattaki etkisi de önemlidir. Zira bağlar doğuştan geldiği kadar toplumdan da öğrenilmektedir. İbn Haldun akrabalığı derecelendirir. Ona göre kardeşlerin birbirine bağlılığı, aşiretin fertlerinin birbirine bağlayan bağdan daha güçlüdür. İbn Haldun'a göre kişi kendi soyundan kopup, çeşitli sebeplerle, başka bir soya geçebilir. Bu sebepler; akrabalık, İttifak, kölelik ve sığınmadır... Basit asabiyeler bir araya gelerek bileşik asabiyeler oluştururlar."

İbn Haldun'a göre mülk ancak galip gelmekle, galip gelmek de ancak asabiyetle hâsıl olur. Ayrıca başkanlık ancak zafer kazanmakla, zafer kazanmak da ancak asabiyetle gerçekleşir. Toplumu harekete geçiren duygunun asabiyeden kaynaklanır.

Doç. Dr. Sağlam, İbn Haldun'un asabiyet-din ve asabiyet-devlet ilişkisi üzerine şunları yazar:

"Asabiyetler mücadele ettikleri diğer asabiyetleri yendiğinde onları bünyelerine alarak daha güçlü bir asabiyet meydana getirirler. Bu da daha

büyük hedefler koymalarına neden olur. Bu hedefler uğruna başka asabiyetlerle mücadeleye girişirler. Bünyelerine kattıkları her asabiyede daha da güçlenerek sonunda bir devlet haline gelirler. Bazen de zayıflamakta olan bir devletin iktidarını ortadan kaldırarak o devletin yeni sahipleri olurlar. Ancak başkanlıktan hiç kimse gönül rızasıyla ayrılmak istemediğinden savaşlar meydana gelmektedir. Bu şekilde mülk edinme ve devlet kurma mümkündür.

Halk önceleri içine sindiremese de kuşaklar geçtikçe hanedanlığa alışmaktadırlar. Bir süre sonra bir dine bağlanır gibi hanedanlığa bağlanırlar. İbn Haldun'a göre asabiyet devletlerin kurulmasında etkili olduğu kadar sınırlarının genişliğinde de etkilidir. Zira güçlü asabiyeler daha geniş sınırlara sahiptir. İbn Haldun'a göre asabiyelerin çok sayıda olduğu bir bölgeyi yönetmek, az sayıda asabiyenin olduğu yeri yönetmekten zordur. Mülk ve devlet açısından asabiyet oldukça önemlidir. Bununla birlikte dini davet açısından da asabiyet önemli bir mevzudur. Dini davetçilerin başarılı olmalarında da asabiyet etkilidir. Bunun yanı sıra sosyal hayattaki asabiyenin etkisiyle dinin etkisi arasında bir benzerlik bulunmaktadır. Şüphesiz dini toplum asabiyetini katlayarak artırır. Bir kavimde dini dayanışma meydana gelirse bu kavim kendinden sayıca çok ve daha güçlü asabiyeler karşısında başarılı olacaktır. Din kabilelerin bir araya gelmelerini böylece büyük bir asabiye meydana getirmelerini sağlayan bir etken olmaktadır. İbn Haldun mülk ve büyük hanedanlığın ancak kabile ve asabiyetle meydana geleceğine inanır. Bunun gibi dini davet de asabiyesiz meydana gelmez. Asabiyet ve dini davet birleştiğinde muazzam bir hanedanlığın meydana gelmesi kaçınılmaz olmaktadır. Egemenliğin oluşması gelişmesi ve çözülmesi asabiyeye bağlıdır."

Kenan Sağlam, İbn Haldun'un asabiyeti soy kavramına sıkıştırmadığına dikkat çeker:

"Onun asabiyeti Ziya Gökalp'ın milliyetçilik anlayışına benzer. İbn Haldun'un asabiye kavramından 'grup duygusu', 'toplumsal dayanışma duygusu, bilinci', 'vatanseverlik, milli duygu, milliyetçilik' anlamları da çıkarılmaktadır. Kültürel açıdan ortak olan bireylerin bağlılığı İbn Haldun'un asabiyetidir, denilebilir. Ancak İbn Haldun'un bedevi umran diye adlandırdığı ilkel topluluklarda asabiyet duygusu kan bağlılığından ileri gelmekte iken daha büyük ve gelişmiş ümranlarda örneğin şehirlerde soy

birliğinin yanı sıra diğer ortaklıklarda asabiyeye ve buna bağlı olarak oluşan kültüre kaynak olmaktadır. Dil, kültür ve tarih asabiyeyi oluşturan bireylerin ortak mirası gibidir. İbn Haldun, her ne kadar bazı özelliklerin soydan geçtiğini kabul etse de daha çok çevresel aktörlerin insan gelişimine katkı sağladığını kabul eder." (Doç. Dr. Kenan Sağlam, "Asabiyet", *www.gundemturkiye.com/toplum/asabiyet.html*)

* * *

Prof. Dr. Ülker Gürkan hukuk sosyolojisi açısından İbn Haldun'u incelerken, İbn Haldun'un "fark edilmesi" ve Batı aydınlarınca yorumlanması üzerinde durur:

"İlk plânda tarihçi hüviyetiyle karşımıza çıkan İbni Haldun, 'Araplarla Arap Olmayanların ve Berberilerin ve Aynı Devirdeki Büyük Kudret Sahiplerinin Muharebelerine ait Kaynak ve Haberleri Toplayan ve Yorumlayan Kitab' adını taşıyan eserinin girişi olan 'Mukaddime' de evrensel insan karakterini ön plâna koyduğundan, Mukaddime bütün dünyada büyük bir değere sahip olmuştur. Bunun diğer bir sebebi de, İbni Haldun'un incelemelerinde gözlemci metodu izlemesi, insan ve toplum hayatında rol oynayan faktörleri sıralamaktan çok bunların derinliklerine inerek anlamağa, kavramağa çalışmasıdır.

Ne yazık ki bu büyük düşünürün zamanı için son derece yeni ve modern olan görüşleri Doğuda gereken ilgiyi görmemiştir. Batı dünyasında tanınması ise çok geç olmuştur. Mukaddime XVIII. yüzyılda ilk kez Türkçeye çevrilmiş, bunu XIX. yüzyılda Batı dillerindeki çeviriler izlemiştir. İlkin Silvestre de Sacy 'Chrestomathie Arabe' adlı eserinde Mukaddime'den seçme parçalara yer vermiş, daha sonra İbni Haldun'u 'Arab Montesquieu' olarak niteliyen Joseph von Hammer - Pugstali 1822 de 'Notice sur L'Introduction â la Connaisance de L'Histoire, Celebre Ouvrage Arabe d'Ibn Khaldoun'unda, Mukaddime'nin ilk beş kitabının tasvirini yayınlamıştır. Bunları 1835 de Jakob Grefve'nin 'An Account of the Great HİStorical Work of the African Philosopher, İbn Khaldoun' adlı İngilizce makalesi, Ouatrmemere'nin 1852 - 56 yılları arasında yazdığı 'Notices et Extrait'i ve 1863 de de Slane'nin 'Les Prolegomenes d'Ibn Khaldoun' adlı Mukaddimenin tam bir çevirisi izlemiştir.

İbni Haldun'un sosyoloji alanında ilgi çekmesi Robert Flint'in 1893 de yazdığı 'History of Philosophy of History' adlı eseriyle sağlanmıştır. Ancak sosyologlar üzerindeki doğrudan doğruya etkisi, Gumplowicz'in 'Soziologische Essays'inde İbni Haldun hakkında yazdığı bölüm ile ortaya çıkmıştır. Büyük düşünürün fikirlerine karşı ilgi çağımızda da sürüp gitmektedir. Bunun en açık kanıtlan Gabrieli (II concetti della asabiyyah nel pensiere storico d'Ibn Haldun, Tunis 1930), T, Husain (La Philosophie Sociale d'Ibn Khaldoun, Paris 1917), M. K. Ayad (Die Geschicts und Gesellschaftslehre Ibn Haldun, Stuttgart, 1930), H. A. R. Gibb (The islam Background of Ibn Khaldun's Political Theory, London 1935), R. Maunier (Les Idees Economiques d'un Philosophe Arabe an XIV. siecle, 1917), E. Rosenthal (Ibn Khalduns Gedanken überden Saat, München - Berlin, 1932), N. Scmidt (Ibn Khaldun, His-torian, Sociologist and Philosopher, NewYork, 1930), G. Bouthoul (Ibn Khaldoun, Paris 1930), M. Mahdi (Ibn Haldun's Philosophy of History, 1957), A. Shimmel (Ibn Chaldun, Tubingen 1951), G. H. Bousquet (Les Textes SocioIogiques de la MouqaddİMa, Paris 1965) gibi yazarların İbni Haldun üzerine yazdıkları kitap ve makalelerdir." (Ülker Gürkan, "Hukuk Sosyolojisi Açısından İbni Haldun", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 24, S. 1-4, 1967, s. 222-245).

Prof. Dr. Ülker Gürkan, İbn Haldun'un ilmî açıdan kişilik ve özelliklerine şöyle ele almıştır:

"Bu büyük düşünüre kadar, Farabî de dahil olmak üzere, İslâm filozofları siyasî nitelikteki eserlerini kasten iki anlama gelecek şekilde yazmışlardır, öyle ki bunlar dış görünüş ve anlatılış şekli ile dinî taassup içinde bunalan cemiyetin inanç ve dileklerini uymakta, böylece tepkileri çekmekten kurtulmaktaydı. Fakat yazarların herkesçe benimsenen iktibas ve tekrarlara ekledikleri açıklamalar ve yorumlar, kendilerinin asıl maksatlarını bilgili ve aydın kişilere açıklayacak nitelikteydi. İbni Haldun, işte bu dolambaçlı yola sapmaksızın yazma başarısını gösteren bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun sırrı, onun felsefî - teolojik konulan bir yana bırakarak doğrudan doğruya, tutucu zümrelerin tepkisini çekmeyen tarih ile ilgilenmesinde aranmalıdır. Ancak İbni Haldun'u sırf bir tarihçi ve tarih biliminin öncüsü olarak görmek yanlış olur. Çünkü o, 'tarih' başlığı altında cemiyetin çeşitli sosyal ve siyasî problemlerini, müesseselerini ele almış, bunları gözlemci ve tenkitçi bir metod izleyerek açıklamıştır. Şu halde onun tarih bilimi ve tarih felsefesi alanında olduğu genel sosyoloji, siyasî

sosyoloji ve daha sonra göreceğimiz üzere çeşitli sosyal bilim alanlarındaki öncülüğü de gözden kaçırılmamalıdır,

İbni Haldun'u etkileyen, ister Doğulu ister Batılı olsun, herhangi bir düşünürden söz etmek oldukça güçtür. Mukaddime'sinde her ne kadar 'Yunan' ve 'Rum'dan bahseden nakledilmiş bilgilere, Eflatun ve Aristo'nun adlarına rastlanmaktaysa da, ne Aristo'yu, ne Eflatun'u ve ne de kendisiyle sık sık karşılaştırılan Thucydides'i, eserlerini okuyarak doğrudan doğruya tanıdığına dair bir işarete rastlanmamaktadır. Birçok yerde Aristo'dan küçümseyici bir dille söz edişi de bu görüşü doğrulamaktadır. İslâm düşünürlerine ise ancak onları yermek için değinmiştir. Meselâ 'Faziletli Site'sinden bahsederken Farabî'yi, sosyal gerçekliğin böyle ideal bir devlet göstermediğini söyliyerek açıkça tenkit etmiştir. Şu hâlde Orta çağ islâm dünyasında çoğunluğu birer öğüt kitabı niteliğini taşıyan siyasî eserler ve bunların yazarları İbni Haldun'u hiçbir şekilde etkilememiştir.

Kişiliğinde ilimle siyaseti kaynaştıran bu çok yönlü düşünür, tıpkı Aristo gibi, bugün ayrı ayrı bilim dallarının işlediği çeşitli konularla ilgilenmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi tarih felsefesinin ve siyasî sosyolojinin öncüsü olan İbni Haldun, siyaset, maliye, iktisat, demografi v. s. gibi alanlara el attığından, tarihî materyalizmden Malthusculuğa kadar uzanan çeşitli modern görüşlerin ilk işaretlerini onun eserlerinde görmek mümkün olmaktadır.

Ibni Haldun'un meziyeti, içinde yaşadığı sosyal ve siyasî ortamın bütün özelliklerini kavraması, sosyal olay ve olguları gözleyip anlayarak açıklamağa çalışmasıdır ki, bu özellikleri onun hukuk sosyolojisi alanında da Öncü sayılmasını sağlamıştır."

Ülker Gürkan, İbn Haldun'un "umran ilmi" üzerinde durmuştur:

"Ibni Haldun'un sosyal olay ve olgularla ilgilenmesinin sebebi, kendi zamanındaki tarih bilimin i eleştirmek ve olaylardan hareketle tarihî kanunların bilgisine ulaşmaktır. Mukaddimenin daha ilk sayfalarında sırf nakil ve söylentilere dayanan tarihî bilgilere gü-venilemiyeceğini söyleyen düşünür, hele çeşitli milletlerin gelişmelerini peşpeşe sıralayan tarihin hiçbir fayda sağlayamayacağını belirtir. Önemli olan nakilden önce bu gelişmenin sırrını kavramak, yani anlamaktır. Bunun için yapılacak iş, nakil ve hikaye edilen bilgileri tenkit süzgecinden geçirmek, gerçeğe ne derece uyduğunu

araştırmaktır. Öte yandan tarih biliminin biri zahirî diğeri gerçek olmak üzere iki anlamı vardır. «İnsanların ve kavimlerin hal ve durumlarının nasıl değişmiş olduğunu, devlet sınırlarının nasıl genişlemiş, kuvvet ve kudretlerinin nasıl artmış bulunduğunu, Ölüm ve yıkılma çağı gelinceye kadar yeryüzünü nasıl imar ettiklerini bize» bildiren, tarihin zahirî yani açıkça anlardan yönü ve anlamıdır. Tarihin içinde gizlenen «gerçek anlam» a ise ancak sosyal olayları inceleme, araştırma, üzerinde düşünme ve varlığın sebep ve illetlerini bilme ile ulaşılır. Ancak İslâm tarihçileri bu gerçeği hep ihmal etmişler, bununla da kalmayarak doğruluğunu araştırmadan edindikleri bilgilere kendi peşin hükümleriyle batıl inançlarını ve hattâ yalanı katmışlardır. İbni Haldun tasvir ettiği bu tutumu şiddetle yerer. Ona göre bu bilimsel olmayan tarihçiliğin sebepleri sübjektif ve objektif hatalara bağlanabilir. Bunlardan ilki tarihçinin karakter özelliklerine bağlanabilir...

İbni Haldun'a göre tarihin gerçek bilgisine ulaşmak için sosyal olay ve olguların tarafsız ve objektif gözleminden işe başlamalı, uygarlık ve cemiyet tiplerinin çeşitliliği, zaman içindeki değişmeleri ve bu değişmelerin sebepleri gözden kaçırılmamalıdır. İşte bu noktalar genel sosyoloji ile hukuk sosyolojisine girişin ifadesi olmaktadır.

İbni Haldun tarihçiden sosyal gerçekliği tanımasını, değişmelerin sebep ve neticelerini bilmesini istediğine göre, tarihçiye bu konuda hangi bilim dalı yardımcı olacaktır? İşte bu, İbni Haldun'un ilk kez kendisi tarafından kurulduğunu yeminle belirttiği 'Ümran Bilimi' dir ki, bir taraftan bilimsel tarihçiliğin ilkelerini koyarken bir tarafta da sosyolojinin temellerini atmıştır, İbni Haldun ümran biliminin araştıracağı konuları şöyle özetler: Geçmiş çağlarda yaşamış kavimlerin durumları ve yaşayışlarında meydana gelen değişiklikler; bunların idareyi ve ülkeyi ellerine geçirmelerinin sebepleri; insan topluluklarının tabiatları, yerleşik veya göçebe hayat sürme, göçler ve nüfus hareketleri; devlet kurma, devletlerin kuvvet kazanmaları ve çökmeleri; üretim ve tüketim, bilim, sanat, ticaret, kâr ve zarar olayları; zamanın akışı içerisinde bu sayılan durumların değişmesi ve değişmelerin sebeplerinin incelenmesi. Kısaca, bugünkü sosyolojinin yaptığı gibi, cemiyetlerin ve cemiyet olaylarının ele alınıp incelenmesi, Özelliklerinin tespiti ve bu özelliklerine göre tipleştirilmeleri; değişmelerin ve bu değişmelerin sebeplerinin araştırılması hep bu yeni bilim dalının görevi olmaktadır."

Prof. Dr. Ülker Gürkan, İbn Haldun'un *Mukaddime*'yi yazdığı sıralarda İslâm siyaset ve felsefesi bir gerileyiş ve çöküş içerisindeydi. Herşeyin dinî ilkeler ile açıklandığı bir ortamda sosyal gerçekliğe gözlem metodunu hiç kimseden etkilenmeyerek uygulama başarısını gösterdiğini belirterek şunları yazmıştır:

"İbni Haldun çeşitli alanlarda Batılı düşünürlerin öncüsü olarak görülmüş, fikirleri Machievelli, Vico, Gibbon, Montesquieu, Abbe de Mabby, Ferguson, Condorce, Comte ve Bodin'in fikirleriyle karşılaştırılarak aynı seviyede kabul edilmiştir. Gumplowicz, İbni Haldun'un gözlemlerindeki doğruluk ve derinliğin yalnız kendi zamanındaki hıristiyan Avrupa'nın değil, yakın çağların siyasî ve tarihî eserlerinde beliren gözlemlerle yarışabileceği kanaatini savunmaktadır. Toynbee de onu teyid edercesine, İbni Haldun'un tarih felsefesini formüle ettiği Mukaddime ve Cihan Tarihi, kendi çeşitleri içersinde, bugün de dahil olmak üzere herhangi bir yer ve zamanda dehalarca yaratılan eserlerin şüphesiz ki en büyüğüdür' demektedir.

İbni Haldun'un gözlem alanı, zamanındaki erkek soyuna dayanan arab ve berberi devletçiklerle, monarşik sultanlıklarla sınırlıdır. Bu kaplamsal cemiyetleri iyice inceleyen düşünür, cemiyet ve devlet ayırımını daha XIV. yüzyılda farketmiş ve bunu modern sosyologlar seviyesinde açıklamıştır. Cemiyet hayatının ve hukukun devletten Önce olduğu, henüz teşkilâtlanmamış cemiyetlerin dahi yazılı olmayan örf hukuku ile düzenini sağladığı hakkındaki sosyologlarının çalışmaları ile doğrulanmıştır.

Devleti gerçek sosyal yapısı ile ele alan İbni Haldun, onu Aristo gibi «müşterek hayrı sağlama» gayesi ile kurulmuş bir topluluk olarak tanımlamakla yetinmemiştir. Ona göre devletin gerisinde çeşitli sosyal olaylar ve olgular vardır: Soylar veya cemiyetler arası rekabet, savaş, iktidar hırsı, korunma arzusu v. s. devletin kurulma sebeplerinden birisi veya birkaçını teşkil etmektedir. îş-te devletin müşterek hayrı gerçekleştirme görevi, bu sayılan sebeplerden birinin veya birkaçının etkisiyle kurulduktan sonra başlamaktadır. Böylece îbni Haldun, Aristo'nun aksine, devlette ortaya çıkan değer ile devletin kurulmasına sebep olan olay ve olguları birbirinden ayırabilmiştir. Bütün bunlar İbni Haldun'un devleti sosyal gerçeklik içersinde tüm çıplaklığı ile ele aldığını bize göstermektedir.

Çeşitli sosyal ilişkilerin varlığını ve bunların çeşitli sosyal düzenlere yol açtığını görmesi, Comte'den daha açık ve gerçekçi bir şekilde sınırlı ve belirli bir cemiyet kavramını ortaya koyması, basit te olsa cemiyetleri tipleştirmesi; cemiyet hayatında ve değişmelerde rol oynayan tabiî ve sosyal etkenlerin rolünü belirtmesi İbni Haldun'un hukuk sosyolojisine olan katkıları arasında sayılabilir. Düşünürün doğrudan doğruya etkilediği Gumplowicz, Ratzenhofer, ve Ward gibi XIX. yüzyıl sosyologları, ne yazık ki, onun yalnız mücadele teorisi üzerinde durarak, göç, kültür ilişkileri, zihniyet değişmeleri hakkındaki görüşlerini ihmal etmişlerdir. Mücadele teorisinin günümüzdeki temsilcisi Oppenheimer de İbni Haldun'un sadece ziraî reform programı üzerinde durmaktan ileriye gidememiştir.

Machievvelli ile İbni Haldun arasında benzerlikler bulunmuştur. Gerçekten her ikisi de devletin siyasî ve tarihî temelleri üzerinde durmuşlar, devlete yararlı olduğu nîsbette siyasete değinmişlerdir. Ancak, Machievelli din, hukuk, Örf ve adetlere devletin, daha doğrusu Prensin gayesine hizmet ettiği derecede Önem verir. îbni Haldun ise bunları devlet ve cemiyet hayatında gerçekten etkili faktörler olarak ele alır. Machievelliye göre devletin menfaati ön plândadır; diğer faktörler ve ahlâk devletin yararına bertaraf edilebilir. İbni Haldun ise devlet hayatında ahlâkın düzenleyici rolünü kabul eder. O, Machievelli gibi hükümdarlara siyasî öğütlerde bulunmamakla beraber, eserinde devlet yararına olsun olmasın kaba kuvvet belirtilerini, cinayeti ve ihaneti yerer. Machievvelli için başlıca gaye politika olduğu halde îbni Haldun için değildir. O, devleti bir kültür bütünü olarak daha geniş açıdan inceler. Her ikisinin de birleştikleri en önemli noktalar araştırma ve incelemelerinde gözleme dayanmaları ve Orta Çağ gibi dinin ağır bastığı bir zamanda din ve devleti ayrı ayrı ele alarak inceleyebilmeleridir.

İbni Haldun, fizik çevrenin, coğrafî ve iklim şartlarının sosyal teşkilâtlanma üzerindeki etkilerini Montesquieu'dan; çevreye uyma fenomenini Darvin'den önce görmüş; tarihî maddeciliğin öncülüğünü yapar gibi, çeşitli cemiyetlerin örf âdet ve fikirlerinde görülen farklılığın, bunların her birinin hayatlarını sürdürmek için dayandıkları geçinme şekillerine bağlı olduğunu belirtmiş; din müessesesinin de devleti açıklayan değil, fakat devlet hayatında rol oynayan etkenlerden sadece birisi olduğu gerçeğini çekinmeden söylemiştir.

İbni Haldun'un devlet görüşünde tarihçi bir determinizm göze çarpmaktadır ki, bu onun araştırma ve incelemelerinde kendi zamanında çabuk kurulup çabuk göçen arap ve berberi devletçikleri ile bağlı kalmasından ileri gelmiştir. Ibni Haldun, Hegel'in diyalektiğini hatırlatır bir şekilde, doğup gelişen devletlerin, gelişmelerinin en yüksek noktalarının çöküntünün başlangıcını teşkil ettiğini söylemektedir. İşte devletlerin daima çöküntüye giden bir yolda değişip geliştikleri hakkındaki bu görüşü tamamen yanlıştır. Bu hata, biraz önce belirttiğimiz gibi, İbni Haldun'un gözlem alanının sınırlı ve dar olmasından ileri gelmektedir. Ancak onu tam bir determinist olarak nitelemek de doğru değildir. Çünkü İbni Haldun göçebe hayattan yerleşik hayata, yerleşik hayattan da devlete doğru giden bir evrim kanununun mutlak varlığı iddiasında değildir. Çünkü, bazı göçebe kavimlerin alıştıkları hayat şeklinin onlarda yerleşik hayata geçme arzusunu öldürebileceğini, her yerleşik cemiyetin devlet kuramayacağını zaman zaman söylediğini görmekteyiz." (Ülker Gürkan, Hukuk Sosyolojisi Açısından İbni Haldun", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 24, S. 1-4, 1967, s. 222-245).

Tarih Anlayışı

Tarihi, toplum bilimlerini etkileyen olaylar ve uygarlıklar bilimi olarak tanımlayan İbn Haldun, bu ilmin amacının toplum olaylarını açıklamak olduğu düşüncesiyle J.J.Rousseau, Montesquieu, Durkheim ve Comte gibi ünlü fikir adamlarını etkilemiştir.

İbn Haldun'a göre tarihin sadece nakile dayandırılması, tarihten yararlanılmasına engeldir. Tarihin gerçekten "ilmî" bilgileri kaplaması; aktarılanların kökenine inilmesi, onların yaşanılan çağdaki benzerleriyle karşılaştırılması, temel felsefe ölçülerine uyulması, bir tenkit süzgecinden geçirilmesi ve gerçek anlamın anlaşılmasına bağlıdır

İbn Haldun'a göre tarihçiler çoğu zaman sadece geçmiş olayları aktarmakla yetinmişlerdir. Bundan dolayı yanılgılar artmış, doğru ile yanlış birbirine karışmıştır. Hatta bu aktarmalar yanlış ve abartmalarla daha da içinden çıkılmaz hale getirilmiştir. Dolayısıyla doğrular ile yanlışları birbirinden ayırmak için yapılacak şey dikkatle araştırma ve olayları eleştirici bir gözle değerlendirmek olmalıdır. Ona göre müşahede ve tabiat

kanunlarına uymayan bilgilerin tarihî değeri olamaz. Bazı tarihçilerin yanılma sebeplerinden biri de toplumları değişmez olarak kabul etmeleridir. Sosyoloji kanunlarına göre, toplumların yaşayışları ve ilişkileri düz bir çizgi şeklinde değildir. Yaşama biçimleri ile örf ve adetler değişerek yerlerini başkalarına terk ederler veya karşıtlarına dönüşürler.

Devlet Anlayışı

5 Ocak 1984 tarihinde Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinde, "İbn Khaldun'un Tarih Felsefesi: Devletlerin ve Uygarlıkların Yükseliş ve Çöküşü" konulu bir konferans veren o zamanki Georgetown Üniversitesi Arap Dilleri Bölüm Başkanı Prof. Dr. Barbara Stowasser "Dünyanın ileri gelen büyük düşünürleri arasında yer alan İbn Haldun'un çeşitli tarihsel yorumlara yol açan kitabını Arnold Toynbee 'insanoğlunun tüm çağ ve yerlerde yaratmış olduğu en büyük yapıt' olarak nitelendirdiğini belirterek İbn Haldun'a ayrıca "sosyal bilimlerin babası" ve İslam âleminde "pozitif ya da tarihsel gerçek anlamda bilimsel" sosyal bilimlerin kurucusu sıfatı verildiğini söyler.

Prof. Dr. Barbara Stowasser, "İbn Haldun'un önem ve özgünlüğünü vurgulayan görüşlere katılmakla beraber onu bir pozitivist, hatta gerçek bir pragmatist olduğunu ileri sürenlerin kanaatlerini paylaşmadığımı ifade etmek isterim." dedikten sonra önce İbn Haldun ve eserleri üzerinde durur:

"İbn Haldun ulema sınıfına mensup üyelere benzemiyordu. İlahiyat ve hukuk öğrenimi gördüğü, yaşamını Kahire'de saygın bir yargıç olarak sonuçlandırdığı halde olağan bir hukukçu ve din bilgini sayılmıyordu. İbn Haldun her şeyden önce mahir bir politikacı ve birinci sınıf bir tarihçi idi. Kendisi ayrıca son derece dine bağlı, koyu inanç sahibi bir kişilik taşıyordu Bu çeşitli niteliklerin oluşturduğu terkip tarih felsefesine yansımış bulunmaktadır. İbn Haldun bir yandan genel ve özellikle İslam dünyasında karşılaşılan insan tabiatı hakkında çok gerçekçi bir görüşe sahip olmakla beraber, öte yandan Hazreti Muhammed'in peygamberliği ve İslâmın ilk döneminde Medine'de kurulmuş bulunan teokratik devletin kutsallığı konusunda kesin inanç sahibi bulunuyordu.

İbn Haldun 1401 de Şam'ın surları, dışında karargah kurmuş olan dünya fatihi Timur'la bir mülakat yapma fırsatına kavuştu. Timur onunla Kuzey Afrika hakkında istihbarat toplamak amacı ile görüşmek istemişti. Fakat İbn Haldun bu çeşit bir tuzağa düşmeyecek kadar deneyimli idi, bu bilgiler yerine Timur'a göçebe ve kente yerleşmiş topluluklar, uygarlıkların doğuşu ve yıkılışı konusunda bir konferans verdi. Timur da bu durum karşısında kendisinden bir hizmet talep etmekten vazgeçti.

İbn Haldun'un Timur'a söyledikleri Mukaddime'de işlediği ve yazmış olduğu 'İslam dünyasının tarihi' adlı yapıtın girişini oluşturan fikirlerinin özeti idi."

Prof. Dr. Barbara Stowasser, İbn Haldun'un devletin doğuş ve yıkılışı üzerine görüşlerini şöyle yorumlar:

"İbn Haldun bu konuda beş aşama belirlemektedir: Bir devlet tüm devreyi üç, dört kuşak hükümdar yolu ile katedebilmektedir.

Başlangıçta, yerleşme aşaması ile karşı karşıyayız. Grup dayanışması burada aile ve din bağlarına dayanmaktadır ve devletin korunması açısından zorunludur. Hükümdar bir kral ya da lorddan çok bir şeftir. Kendisi de dinin kurallarına uymak zorundadır.

İkinci aşamada hükümdar, iktidarı tekeli altına almağa başlamaktadır. Mutlak bir efendi olur. Hükümdarın bu iktidar tekeli doğal grup dayanışmasına dayanan egemenliğin doğal ve zorunlu sonucudur. Hükümdar şimdi iyi düzenlenmiş bir devleti kurabilecek güçtedir. İktidarın tekelleşmesini gerçekleştirmek amacı ile onunla güç paylaşanları ortadan kaldırmakta, kendisini başta desteklemiş olan doğal dayanışmayı tasfiye etmektedir ve bir kanbağı ya da dine dayalı dayanışma yerine şahsına karşı sadık olan bürokrat ve paralı askerlerin desteğini satın almaktadır. Ücretli ordu ve idari bürokrasiden başka bir grup bilgin danışmanlar devleti hükümdarın isteğine uygun olarak muhafaza etmek üzere aracı olmaktadırlar. Bu danışmacı kurul konusunda İbn Haldun bilginlerin kötü siyasal danışmanlar olduklarını vurgulamaktadır. Onlar ayrıntılardan çok evrenseli, insan türü yerine tüm türleri görmek üzere eğitildikleri, toplumsal ve siyasal olguları tek başlarına değerlendirmek yerine başkaları ile kıyaslama yolu ile değerlendirdikleri için olumsuz siyasal öğütler vermeğe

yatkındırlar. Hükümdara verilecek iyi siyasal öğüt, 'ortalama zeka sahibi, alelade kişi'lerden gelmektedir.

Üçüncü aşama lüks ve debdebe ile geçen zamandır. Bu aşama boyunca hükümdar otoritesini (yetkesini) kişisel gereksinmelerini karşılamak için kullanmaktadır. Kişisel gelirini arttırma amacı ile tebaasının vergi yükünü azaltmak suretile devletin mali kaynaklarını yeniden düzenlemektedir. Böylece küçük ödemelerden geniş bir gelir sağlamaktadır. Bunları kentleri güzelleştirmek ve diğer kamu işleri gerçekleştirmek üzere sarf etmektedir. Herkes ekonomik refahta payını almaktadır, güzel sanat, bilim ve elsanatları teşvik görmektedir, yeni hakim sınıf, hatta orta sınıfın üst tabakası bile kültürel hedef ve projelerin istekli koruyucuları haline gelmektedir. Egemen olan iklim refah ve serbestidir, herkes dünyanın nimet ve rahatlıklarından payını almaktadır.

Bu üç aşamanın hepsinde hükümdarlar güçlü, bağımsız ve yaratıcıdır. Kendi istekleri ile tebaalarının isteklerini onların kölesi olmaksızın tatmin etmektedirler. Bunun sonucu olarak ortaya çıkan ekonomik refah hükümdara ek bir iktidar kaynağı sağlamaktadır.

Dördüncü aşama doyum, tatmin ve kendini beğenme ile geçmektedir. Lüks ve rahat bir alışkanlık olmuştur. Yöneten ve yönetilenler bu durumun ebediyyen sürecekleri inancındadırlar. Bu durum gerçekten.de bir zaman sürmektedir. Bu sürenin uzunluğunu devletin kurucularının gücü ve başarılarının sağlamlığı belirlemektedir. Şu kadar ki bu aşama içinde devlet farkına varılmadan gerilemeğe ve çözülmeğe başlamıştı ve sefahat ile israftan oluşan beşinci aşama başlamaktadır.

Bu aşamada din ve dayanışmanın başlangıçta sağladığı yaşamsal güçlerin tahrip edildiği ve hısımlığın sağladığı doğal ve güçlü sadakatin yerine hükümdar uğruna bir özveride bulunmağa yanaşmıyan ordu ve bürokrasinin satın alınan desteğinin geçtiği görülmektedir. Hükümdar lüksünü ve iki grubun desteğini sürdürebilmesi için vergileri arttırma zorundadır. Bunun sonucu olarak yeni arttırılan vergi ödenekleri küçülen ve sürekli azalan bir gelir kaynağı oluşturmakta, çünkü bu tür bir vergi politikası ekonomik faaliyetleri ürkütmektedir. Devletin geliri azaldığı ölçüde, hükümdar yeni taraftarlarını destekleme olanağını yitirmektedir. Konfor ve lüksün tükettiği alışkanlıklar fiziki zaaf ve kötü huyların yayılmasına neden olmaktadır. İlkel yaşamın başlangıcındaki haşin ve mert davranış biçimleri

unutulmaktadır. Halk gevşek bir yaşam biçimine dönmüştür. Yönetilenlerin ümitleri zayıflamıştır, kamuoyu bezginlik içindedir, ekonomik faaliyet ve inşaat projeleri duraklama haline gelmiştir. İnsanlar uzun vadeli planlar yapamaz olmuşlardır. Doğum hızı gerilemektedir. Fiziksel bir zayıflığa düşen tüm nüfus, çevre sorunları ile karşı karşıya bulunan büyük ve kalabalık kentlerde yaşamaktadır. Devlet çözülmeğe başlamıştır. Merkezden uzak bölgelerde yaşayan prensIer, generaller, memnun olmayan soydaşlarla yabancı fatihler belli toprak parçalarını devletin denetiminden koparmaktadırlar. Devlet, küçük iller ve onun alt birimleri haline bölünmektedir. Başkentte bile silahlı kuvvetlerle bürokratlar entrikalar yolu ile hükümdarın otoritesine sahip olmağa çalışmaktadır, hükümdarın sadece makam ve sıfatını bırakmaktadırlar. Nihayet dışardan gelen genç, sağlıklı bir grubun istilası devletin yaşamım sona erdirmekte ya da gerileme adım adım devam ederek devleti 'yağı bitmiş olan bir lambanın fitili'ne benzer şekilde söndürmektedir."

Prof. Dr. Barbara Stowasser, "İbn Haldun'un 'laiklik' ve 'modernleşme' sorunlarına yaklaşım tarzı ile ilgili birkaç düşünceyi ileri sürmezden önce şurasını belirtmek gerekir: İbn Haldun'un fikirleri birkaç bakımdan içinde yaşadığı ve çalıştığı, fikren çok durgun sayılan toplum için fazla gerçekçi ve fazla devrimci idi. Ondördüncü yüzyılın sonu ve onbeşinci yüzyılın başındaki Arap düşüncesi üzerinde herhangi bir etkisi olduğuna dair hemen hiç bir kanıt yoktur." der. Prof. Dr. Barbara Stowasser şöyle devam eder:

"İbn Haldun ancak 16 ncı, özellikle 17 nci yüzyılda yeniden keşfedildi, onun değerini ortaya koyup yorumlayanlar ise Osmanlı Türkleri olmuşlardır. Osmanlılar bilindiği üzere ilgilerini tarih ve siyasal düşünce üzerinde yoğunlaştırmışlardır. İbn Haldun onlara fazlası ile çekici geliyordu. 16 ncı, 17 nci ve 18 nci yüzyıllarda İbn Haldun'un eserlerinin incelenmesi Türk fikir tarihinde önemli bir yer işgal etmektedir. Avrupa ancak 19 ncu yüzyılda İbn Haldun'u okuyan Türkleri izlemeğe başladı.

İbn Haldun siyasal gerçeği oluşturan temel ve özel ögeleri ortaya koyarken, bir realist gibi davrandığı konusunda genel bir kanı egemendir. İslam toplum ve kültürlerin yükseliş ve düşüşlerinin tasvirinde, İbn Haldun'un siyasal gerçekliliği, toplumsal ve siyasal birimlerin somut örneklerine karşı duyduğu ilgi, yapıtlarına günümüz Müslüman yazarlarına kıyasla bile daha 'modern' bir tad kazandırmaktadır. Günümüz İslam

yazarları genellikle düşüncelerinde daha çok mukaddesatçı ve ütopyalara yönelik fikirlere ağırlık vermektedirler.

İbn Haldun somut ve özel olayları, onların çeşitlilik ve değişimini sadece bir başlangıç olarak algılamaktadır. Ona göre gerçek yapılar tarihin oluşturduğu bu kaba olayların altında yatmaktadır. İbn Haldun dini, en azından İslam dinini, sadece tarihi bir olay olarak karşılamamakta, aksine İslamı tüm tarihi ve siyasi gelişmelerin yönelmekte olduğu değişmez 'temel ilkeleri' temsil eden mutlak bir gerçek olarak saymaktadır. Bu nedenle İbn Haldun iktidarı hiç bir zaman dinden ayrı özerk, laik ve kendine göre ahlaki ölçüleri geliştirebilen bir güç olarak görmemiştir.

Son zamanlarda ise İbn Haldun'u böyle yorumlamak belli bir yaygınlık kazanmıştır. Ancak nasıl ki İbn Haldun hiçbir zaman devleti özerk, laik bir eylemler dizisi olarak kabul etmemiştir, din ve devletin birbirinden bağımsız olmasını ve devletin başka bir kaynaktan meşruluk kazanmasını ve kendi ahlakiliğini kazanması fikrini de benimsememiştir. Dolayısile kanımca İbn Haldun herşeyden önce ortodoks İslam siyasi felsefe akımına balı kalmıştır. İbn Haldun tarih felsefesinde de insanoğlunun toplumsal ve siyasal tabiatını bilmenin zorunlu olduğu, ancak bu bilginin 'insan ve toplumun gerçek, nihai amacını' bilmeksizin elde edilemiyeceği temeline dayanmaktadır. Batıda yaygınlık her zaman dinle siyasetin birbirinden kesinlikle ayrılması düşüncesi, başka bir deyimle siyasal gelişmenin, dinle siyaset ilişkisi ile ters orantılı olduğu fikri, köklerini Batı düşünce tarihinde, daha doğrusu batılı Renaissance'dan almaktadır.

Bu fikrin kendi uygarlığımız için salt iyilik ya da salt zarar getirip getirmediği ayrı bir sorundur. Fakat bu konudaki ideal kavram görünüşte İslamın en pragmatik, yine görünüşte en laik düşünürü İbn Haldun tarafından geliştirilmemiştir. İbn Haldun'un pragmatizminin altında onun köklü inançlanı,yatmaktadır. Bu köklü inancın özünde ise ancak gerçek dinin Allah'ın yeryüzündeki kırallığının kurulmasını ve sürekli bir altın çağın yaşatılmasını mümkün kılacağı düşüncesi yatmaktadır. İbn Haldun'a göre bu amaç gerçekleşirse, uygarlıkların tekrar tekrar doğmasına ve çökmesine ihtiyaç olmıyacaktır."(Barbara Stowasser, "İbn Khaldun'un Tarih Felsefesi: Devletlerin ve Uygarlıkların Yükseliş ve Çöküşü" (Çev. Nermin Abadan Unat), *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 39, 1984).

BİSMİLLAHİRRAHMÂNİRRAHÎM

Lütfu bol ve yüce Rabbinin rahmetine muhtaç kul Abdurrahman bin Muhammed bin Haldun Hadramî (Allah onu muvaffak kılsın) der ki:

Hamd Allah'adır. Azamet ve kudret sahibi O'dur. Mülk (hükümranlık) ve melekût (mana âlemi) O'nundur. Güzel adlar (esmaü'l-hüsna) ve sıfatlar O'nundur; O her şeyi bilir. Açığa vurulmuş ve gizlenmiş her şeyi o bilir. Göklerde ve yeryüzündeki hiçbir şey O'nu âciz bir hâlde bırakamaz ve Onun bilgi ve kudreti hâricinde kalmaz, hepsini de O bilir.

O bizi topraktan yarattı. Bizi milletlere bölerek (bizimle) yeryüzünü mamur eyledi. Yerden rızık ve hissemize düşenleri temin etmemizi kolaylaştırdı. O Allah ki annelerin rahminde ve evlerde bizi korudu. Rızkımızı temin etmeyi üzerine aldı. O, hepimiz için dünyada kalacağımız bir vakit takdir etti. Ebedîlik ve değişmemek ancak O'na mahsustur; O daima diridir; ölmez.

Salât ve selâm Arap kavminden Resûlullah ümmî[1] Muhammed'in üzerine olsun. O Muhammed ki, onun vasıfları Tevrat ve İncil'de bildirilmiştir. Cumartesileri ve pazar günleri birbirinin arkasından gelmeden ve Zühal ile Yehamut yıldızları birbirinden ayrılmadan (varlıklar yaratılmadan) önce[2], varlık, annesinin sütünden kesilmiş bir hâlde ona gebe kıldı. Yani onun asil maddesi o zamanlarda mevcut idi. O'nun, gerçekten Resûlullah olduğuna güvercin ve örümcek şahitlik etti. Onu sevmek ve onun yolunu izlemekle güzel ve şerefli adlar ve büyük eserler bırakmış olan sahabelerine de salât ve selâm olsun. O sahabeler ki, ona yardım etmek ve düşmanı dağıtmak hususunda hep birlikte ve toplu bir hâlde çalıştılar, İslâmiyetin uğurlu ve parlak talihi yâr olduğu ve küfrün parçalanmış ve bağı kopmuş bir hâlde bulunduğu müddetçe, ona ve onun sahabesine Allah'ın çok çok rahmet ve medihleri olsun.

Allah'ı ululadıktan ve elçisiyle sahabelerine salât ve selâm okuduktan sonra:

Malûm olsun ki, tarih ilmi, milletlerin birbirinden naklettikleri ilimlerdendir. Tarih öğrenmek için atlara üzengiler ve develere semerler bağlanarak seferlere çıkılır. Halk ve hiçbir şeye önem vermeyen gafiller bile tarih öğrenmek isterler. Hükümdarlar ve Yemen hükümdarları olan Kayl'ler, tarih öğrenmek için birbirleriyle yarışlar. Onu anlamak hususunda âlimler ve cahiller birbirine denktir. Tarih, zâhirine (dışına) bakıldığında geçmişteki olayların ve devletlerin hâllerinin ve geçen devirlerdeki haberlerin öte tarafına geçmez.

Tarihte sözler istinatlarla naklolunur ve tarihî olaylarla meseller anlatılır. Meclisler, dinleyicilerle dolar, sözler ilgiyle dinlenir.

Tarih, insanların ve milletlerin durumlarının nasıl değişmiş, devlet sınırlarının nasıl genişlemiş, kuvvetlerinin nasıl artmış olduğunu, çöküş zamanı gelinceye kadar yeryüzünü nasıl imar ettiklerini bize bildirir. Bu, tarihin zâhirî (açık) anlamıdır.

Tarihin içinde saklanan anlam ise; düşünmek, hakikati araştırmak ve olan şeylerin ilkeleri incedir, hâdiselerin keyfiyet ve sebepleri hakkındaki bilgi derindir. İşte bundan dolayı tarih şereflidir ve "hikmet"in içine dalmıştır. Bundan dolayı tarih, hikmet ilimlerinden sayılmaya lâyıktır.[3]

İslâmdaki büyük tarihçiler, geçmişe ait haberleri topladılar, bu haberleri eserlerinde zikrettiler ve bunları bize emanet bıraktılar. Sonradan gelen başkasından geçinenler bu bilgi ve haberleri, bâtıldan ibaret olan yalan haberlerle karıştırdılar; bunlar bu bâtıl şeyleri ya doğru sandılar veya kendileri uydurdular. Zayıf ve esası olmayan rivayetleri eserlerinde işlediler.

Sonradan gelenlerin çoğu bunların eserlerini kendileri için örnek edinerek, onların yolunu tuttular. Bu yanlış rivayetleri nasıl işittilerse bize o şekilde naklettiler. Olayların sebeplerini düşünmediler ve bu kaideye riayet etmediler. Yanlış ve bâtıl olan bu haberleri bir tarafa atmadılar. Bunların, hakikati araştırma gayretleri azdır, Yanlış olanları çıkartarak temizleme hizmetleri zayıftır.

Vehim ve yanlışlıkların haberlerle yakın bir dostluk ve ilgisi vardır. Taklit, insanların bir hususiyetidir; nesilden gelen irsi bir şey gibidir. İlme yabancı olanların ve ehliyetsizlerin ilim işlerine karışmaları büyük oranda olmuştur.

Cehalet, hastalıklı ve havası bozuk olan otlağa benzer. Cahil adam bu hastalık tesiriyle doğrusunu yalandan ayıramayarak rastgeleni toplar ve bunları eserinde nakleder. Fakat hakikatin kudretine kimse karşı koyamaz. Bâtılın şeytanları fikir ateşine tutulur.

Dikkatle düşünen, doğruyu bâtıldan ayırt eder. Bilgi ise, fikir ve basiret sahibine, hakikatin yapraklarını parlatır.

Şunu da bil ki, âlimler haberleri bir araya toplayarak birçok eserler yazdılar. Hüküm süren devletlerin tarihlerini tespit ettiler. Bunlardan, fazilet ve emanetleriyle tanınmış olup da kendilerinden önce yazılan eserlerdeki haber ve bilgileri kitaplarında işleyenlerin sayısı iki elin parmaklardan daha azdır. Bu meyanda: İbn İshak[4], Taberî[5] İbn Kelbî[6], Muhammed bin Ömer Vakidî[7], Seyf bin Ömer Esedî[8], Mesudî[9] ve bunlardan başka tanınmış üstadlar eserler yazdılar.

Evet, Mesudî ile Vakidî'nin eserlerinde tenkit edilecek noktalar çoktur, bunların bu kusurları, sözlerine güvenilen hafızlarca ispat edildiği zaman anlaşılmıştır. Fakat onlardan sonra gelenlerin hepsi, bu âlimlerin eserlerindeki haberleri kabul ederek onların eserlerini örnek edinmişlerdir. Fakat dikkat ve bilgi sahibi kimseler bunların bu nakil ve rivayetlerinin doğru olmadığını anlarlar ve reddederler. İnsanların ve ferdin, dünyanın insan yaşayabilecek yerlerinde bir araya toplanarak yaşamalarından ve yeryüzünü imar etmekten ibaret olan umranın[10] türlü türlü tabiatları olup bu tabiatların hâl ve eserleri de çeşitlidir. İşte haberler bu tabiat kanunları ve hâlleriyle karşılaştırılır. Rivayet ve eserler bunlarla mukayese edilir, rivayet ve eserler bu tabiat kanunlarına uygun ise kabul, değilse reddedilir. Bu tarihçilerin çoğu eserlerini belli bir ülkeye tahsis etmeyerek, İslâmiyetin ilk devirlerinde, Emevî ve Abbasî devletleri tarafından fethedilen ve zamanlarında ele geçirilen uzak ülkelerin tarihlerini yazdılar.

Bu tarihçilerin bir kısmı, devletlerin ve milletlerin İslâmiyetin doğuşuna kadar olan hâllerini yazarak genel tarihler ortaya koydular. Mesudî ve onu takip edenler bu şekilde hareket ettiler. Bunlardan sonra gelenlerin bir kısmı genel tarih yazmak usûlünü takip etmediler, ayrı ayrı ülkelerin tarihini yazdılar. Bunlar, ancak kendi zamanlarında vukua gelen ve kendi muhit ve ülkelerinin olaylarını tespit etmek yolunu seçtiler; eserlerini kendi devlet ve

şehirlerinin tarihine tahsis ettiler. Meselâ Endülüs tarihçesi İbn Hayyân[11] kendi yurdunun ve bu ülkede hüküm süren Emevî Devletinin tarihini yazdı.

Kuzey Afrika tarihçisi İbn Refik[12], bu ülkenin ve Kayravan'da hüküm süren devletin tarihini yazdı. Bunlardan sonra gelenler onları taklit ettiler. Bunlar, zamanın hayata olan tesirini, milletlerde durumun, yaşayış şekilleri ve başka hâllerin, günlerin ve yılların geçmesiyle değişmekte olduğunu unutuyorlar. Bu unutkanlıklarının bir neticesi olarak, geçmişte hüküm süren devletlerin tarihini ve ilk zamanlarda meydana gelen olayları, kendilerinden önceki tarihçilerin eserlerinden hakikatini bilmeden kınından sıyrılmış kılıç gibi çırılçıplak bir şekilde naklettiler, bu gibi sözlerle eserlerini doldurdular. Fakat eserlerini doldurdukları bu olayların sebepleri açık değildir; öğrenilmeye muhtaç bir hâldedir, naklettikleri çeşitli olayların cinsleri göz önünde tutulmamış, birbirine olan başkalıkları incelenmemiş ve sınırları çizilmemiştir. Bunlar, yazdıkları eserlerinde, kendilerinden önceki müelliflerin eserlerinden olduğu gibi naklederek eserlerinin çeşitli yerlerinde bunları tekrarlamışlardır ve kendilerinden öncekilerle kendi zamanlarındaki milletlerin durumunun farklılığını düşünmemişlerdir. Gafil davrandıkları ve muktedir olamadıkları için eski milletlerin hâlini anlatamamışlardır.

Bundan başka bir devletin tarihini anlatmak isterken, bunlar o devlete dair haberleri sıraladıklarında haberleri bazen vehim ve şüphe ile nakil, bazen da isabet ettiler. Fakat o devletin ilk kuruluşu, bayrağının yükselmesi, kudret ve hâkimiyetinin parlaması, hedefe ulaştıktan sonra nihayet durması gibi olayların sebeplerini anmazlar.

Bunların eserlerini gözden geçirenler, o devletin ilk kuruluşunu ve derece derece yükselişi durumunu bilemezler. Onların eserlerini okuyanlar, bu devletlerin birbirleriyle çekişmelerinin ve birinin arkasından başka bir devletin kuruluşunun sebebini araştırmaya ve yerlerine geçenlerin hareketlerinin kendilerinden önce hüküm sürenlerinkine hangi hususlarda uygun, hangi hususlarda uygun olmadığını ve sebeplerini incelemeye muhtaçtırlar. Biz bunların hepsini bu eserin mukaddimesinde anlatacağız.

Bunların arkasından, haddinden fazla kısa eser yazanlar geldi. Bunlar, hükümdarların adlarını anmakla iktifa ederek, soylarını ve onlara dair haberleri vermediler. Bu hükümdarların saltanat günleri tozdan harflerle

yazılmıştır. Bunun bir örneği Reşîk'tir.[13] *Mîzânü'l-Amel* adlı eserini ve onu kendilerine örnek edinenler de eserlerini baştan savma bu şekilde yazmışlardır. Tabiatıyla onların sözlerinin kıymeti yoktur. Bunların söylediklerine ve naklettiklerine güvenilmez. Çünkü onlar tarihin faydalarını bilmezler: tarihçilerin usûllerine aykırı hareket etmişler ve bozmuşlardır. Ben bunların eserlerini okuduktan sonra, geçmişteki ve şimdiki hâllerini düşünerek basiretin gözünden gaflet perdesini kaldırdım, bir müflis olduğum hâlde ilim sermayesine en güzel tarzda talip oldum. Tarihe dair bir eser yazmayı düşündüm ve yazdım. Eserimde, türlü memleketlerde yaşayan milletlerin durumlarını anlatarak tarihlerini örten perdeleri kaldırdım, onların ibret alınacak haberlerini ayrı ayrı bölümlerde anlattım. Bu eserimde, insanların, dünyanın insan yaşayabilecek yerlerinde cemiyetler hâlinde yaşadıkları yerleri imar etmekten ibaret olan umranın ilk başlangıcının ve devletlerin ilk kuruluşunun sebeplerini açık olarak anlattım.

Yüzyıllar içinde Mağrib'i imar eden ve bütün o bölge ve şehirleri dolduran milletlere dair haberleri; bu milletler tarafından kurulan küçük ve büyük devletlerin ve bunlarda hüküm süren hükümdarların ve yardımcılarının tarihini anlattım. Bunlar Arap ve Berberîlerdir.

Çünkü Mağrib'de yaşadıkları yerleri belli olan milletler bunlardır; bunlar birçok asırlardan beri burada yaşarlar. Bu milletlerin bu ülkede yaşamaları, bunlardan önce hiçbir kavmin buralarda yaşamış olduğu düşünülemeyecek derecede eskidir. Halkı, bunların insanlarla meskûn olduğundan beri, bu ülkede bu iki milletten başkasının yaşamış olduğunu bilmezler.

Ben bu eserimi fazla ve lüzumsuz şeyleri çıkartarak güzel bir şekilde yazmak ve bölümlere ayırmak hususunda bugüne kadar takip edilmeyen bir usûl seçtim. Âlimlerin ve seçkinlerin anlamalarını kolaylaştırdım.

İnsanların cemiyet ve fertler hâlinde yaşayarak dünyayı imar etmelerinden ibaret olan medenîleşmeye ve insan cemiyetlerine arız olan hususları açıkladım ki, bu açıklamalar kâinatın sebeplerini anlamada sana faydalı olacak. Devlet adamlarının bu kapıdan nasıl girmiş olduğunu sana tarif edecek ve sen de taklitçilikten kurtulacak ve kendinden önceki devirlerin, olayların ve milletlerin ve kendinden sonra gelecek olan millet ve cemiyetlerin durumlarını anlayacaksın.

Bu eser bir mukaddime ve üç kitap olarak tertip ettim.

Mukaddime: Tarih ilminin şeref ve meziyetlerinden, tarihte takip edilen usûl ve sistemlerden bahsolunmuş, tarihçilerin yanıldıkları ve karıştırdıkları noktalar gözden geçirilmiştir.

Birinci kitap: İnsanların, yeryüzünün insan yaşayabilecek yerlerinde cemiyetler hâlinde bir araya toplanarak, dünyayı imar eylemelerinden ibaret olan umrana11, devlet ve hükümdarlık, ticaret, kazanç, sanat, ilim ve fen gibi umranın kaidelerine, bunların sebeplerine tahsis olunmuştur.

İkinci kitap: Arapların ve onların boylarının, yaratılış başlangıcından bugüne kadar olan hâlleri ve Araplar tarafından kurulan devletlerin tarihi anlatılmıştır. Yine bu kitapta, Nabatlar, Süryanîler, Farslar, İsrailoğulları, Kıbtîler, Yunanlılar, Romalılar, Türkler ve Frenkler gibi Araplarla çağdaş tanınmış milletlerin ve devletlerinin tarihi gözden geçirilmiştir.

Üçüncü kitap: Berberîlere ve onların mevâlîsi olan Zenâtelere, bunların ilk hâllerine ve boylarına, yalnız bunlar tarafından Mağrib'de kurulmuş olan devlet ve hükûmetlere dairdir.

Ben sonradan, faziletlerinden faydalanmak üzere, doğuya giderek tanınmış âlimlerle görüştüm, tavaf ve ziyaret gibi farz ve sünnet olan dini vazifelerimi ödedim. Bu seferimde büyük hacimdeki eserleri gözden geçirerek, doğunun durumunu, doğuda hüküm süren Arap olmayan milletlerin hükümdarlarına dair haberleri ve Türk devletlerinin doğuda sahip oldukları ülkelerin durumunu öğrendim. Böylece, Arap olmayan milletler hakkında eksik olan bilgimi tamamladım ve bu öğrendiklerimi eserimde anlattım. O ülkelerde bu milletlerle çağdaş olarak yaşayan diğer millet ve boyların, şehirlerde ve etrafta hükümdarların durumunu kısaca anlattım ve bu haberlere ekledim. Maksadı, anlaşılması zor olan bir şekilde değil de, kolay bir tarzda anlatmak yolunu tuttum. Bunların hepsini de genel sebepleriyle anlattıktan sonra, hususî olan haberlere geçtim. Böylece eserim, yaratılıştan beri yaşamakta olan bütün milletlerin tarihini tamamıyla içine aldıktan başka, elde edilmesi zor olan pek çok hikmetleri de toplamış oldu. Dünyada meydana gelmiş olayların sebepleri anlatıldı.

Böylelikle eser, hikmetin mahfazası ve tarihin dağarcığı oldu. Eser, yerleşik ve göçebe bir hayat süren Arap ve Berberîlerin ve onlarla çağdaş

olan büyük devletlerin tarihini açık ve bir şekilde anlattığından, yaratılıştan beri ve ondan sonra cereyan eden olayları, ibretleri içine aldığından, ona *"Kitâbu'l-İber ve Divanu'l-Mübtedei ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-Arabi ve'l-Acemi ve'l-Berber ve men Âsarehüm min Züveyi's-Sultani'l-Ekber"*[14] adını verdim.

Milletlerin ve devletlerin ilk ortaya çıkışından beri, bu milletlerin ve devletlerin, onlara çağdaş olan diğer kavimlerin hâl ve yaşayışlarında meydana gelen değişiklikleri ve bunların yönetimi ele almalarını, devlet, yerleşik veya göçebe hayatı sürmeler, güç kazanmalar, zelil ve hakir düşmeler, çoğalma ve azalma, ilim ve sanat, ticaret, kâr etme ve zarara uğrama gibi olaylar, zamanın geçmesiyle durumların değişmesi, göçebe hayatını bırakarak yerleşik hayata geçmeler ve beklenilen hâl gibi ne varsa hepsini sebep ve delilleriyle açıkladım.

Eserim, nadir ilimleri ve ilginç hikmetleri içine aldığından, benzeri arasında seçkin bir kitap oldu.

Hâlbuki ben bu eseri telif ettikten sonra çağdaşlarım arasında kendi kusurlarımı açık olarak biliyorum ve itiraf ediyorum. Ben, bu gibi büyük bir işe girişmek için gerekli bilgi ve hazırlığımın azlığını itiraf ederek geniş ve derin bilgi sahibi olan yüksek şahsiyetlerden bu esere hoşgörüyle değil, eksikliklerini meydana koymak üzere tenkit gözüyle bakmalarını, bulabildikleri kusurları düzeltmelerini rica ediyorum.

Âlimler arasında bilgi, ortak bir maldır. Yanılma ve kusurları itiraf etmek insanı azarlanmaktan korur. Dostlardan güzel sözler ve iyilikler ümit olunur. İşlerimizi halis niyetle kendi rızası için yapmaya muvaffak eylemesini yüce Allah'tan dileriz, Allah'ın yardımı bize yeter, ancak O'na güveniyoruz, O ne güzel vekildir.

Ben bu ilmin ilâcını tamamıyla elde ettim, dikkat ve bilgi gözüyle bakanlar için meşalesini yakarak etrafı aydınlattım, ilimler için gidilecek açık yolu belirttim, bilgi fezasında onun dairesini genişlettim, duvarla çevirdim.

Eserin bir nüshasını, mücahit ve memleketler fetheden ıslahatçı sahibimiz, imam ve sultanımızın kütüphanesine armağan ettim. O sultan ki, nazarlıklar, nişanlar taktığı, başını terlettiğinden beri dünyayı bırakarak

ömrünü Allah'a ibadete tahsis eden ve Allah'tan sakınanların ahlâkıyla süslenmiş, güzel menkabe ve övülen vasıfların aydınlığıyla aydınlanmış, en güzel vasıf ve ahlâkla ve genç kızların boyunlarına taktıkları gerdanlıklardan daha güzel faziletlerle süslenmiştir. O, azim, irade ve bilgi gibi meziyetlerle bezenmiştir. O, şeref ve azamet sahibidir. Onların devletlerinin şerefi yüksektir. Onun yüceliği ve makamı azizdir. O her türlü ilim ve faydalı şeyleri kendi şahsında toplamıştır. Dağınık ve ele geçirilmesi zor olan ilimleri düzenleyen odur. Keskin ve pek ince fikriyle o, insanın idrâkinin şeref ve meziyetlerini takdir hususunda, esirgeyen Allah'ın eser ve harikalarının zuhurunun kaynağıdır. Onun düşüncesi ahd ve kefalet kaynağıdır; O, fikriyle mezhep ve inançları aydınlatır. Allah, yönelmesi gereken yollan açık olarak ona göstermiştir. Onun nimetinin kaynaklan tatlıdır, lütuf ve ihsanı, şiddetli hâllere karşı koymak ve gözetlemek üzere pusu kurarak saklanmıştır. Rahmetinin anahtarı aziz ve şereflidir, rahmetiyle bozuk ve kötü olan zamanı geniş bir surette düzeltmiş, bozuk olan hâl ve âdetleri düzeltmiş ve yok edici felâketleri ortadan kaldırmıştır. Zamana, eski gençlik çağının parlaklığını iade etmiştir. Onun delil ve hüccetleri pek kuvvetli olup, bilerek inkâr edenlerin inkârları, inatçı ve ters adamların şüpheleri onun delillerini iptal edemez. Bu vasıflarla tavsif edilen zat, müminler emiri Ebu Fâris Abdülaziz'dir. O, muazzam sultan, meşhur ve şehit Ebu Sâlim'in oğludur. Bu da ulu sultan ve kutlu mücahit, müminler emiri Ebu Hasan'ın oğludur. Onlar Merinoğullarıdır ki, dinin şerefini korudular ve doğru yola sapanların yoluna saptılar. Âsilerin izlerini yok ettiler. Allah, milletimizi sultanımızın gölgesiyle gölgelendirsin, İslâmiyeti kabul için davetine yardım ederek onun bu husustaki bütün dileklerine eriştirsin.

Ben eserimin bir nüshasını, sultanın başşehri ve sultanlıklarının merkezi olan Fas şehrinde öğrencilerine vakfetmiş oldukları Kurâvîyyin Camii kütüphanelerine gönderdim. Bu şehir hidayetin karargâhı, bilgi ve ilimlerin gül bahçesi, refah ve cömertlik diyarı, esirgeyen Allah'ın esrarının mesafesi geniş olan fezası, aziz ve saygılı Farisi'ye (yukarıda adı geçen Ebu Faris'e ait) imametinin başşehridir, imametin şerif[15] olanın idaresinde bulunduğu için, bu şehir kutludur. İmametin fazilet ve meziyetleri belli olup, tarife hacet yoktur, imam bu esere önem verir ve eseri iyi kabul ederse bu, eserin ehemmiyetine bir delil ve şahit teşkil eder. İmametin katında en çok geçer olan şey kitap ve ilimdir. Bundan dolayı ilim ve sanat adamları ve edipler,

yanında devamlı surette kalmak üzere, kafile kafile imamın huzuruna gelirler. İmamın keskin basireti ve teveccühü yardımıyla tabiatlar ve akıllar yeni yeni fikir ve neticelerin kaynağı olur. Allah, imametin nimetlerine teşekkür etmeye bizi muvaffak eylesin. Onun merhamet ve ihsanından olan hisselerimizi çoğaltsın. Hizmetinde bulunarak hakkını ödemek hususunda Allah yardımcımız olsun. Onun meydanındaki yarışlarda birincilik kazanmayı kolaylaştırsın. Bizi, ona en yakın yere konanlardan eylesin. Onun idaresindeki ülkelerde yaşayanları ve onun memleketine sığınanları genişlik bolluk içinde yaşatsın. İşlerimizin, halis niyetle kendi rızası için olmasını temin eylemesini Yüce Allah'tan yalvararak dileriz. Onun yardımı bize yeter, ancak O'nun yardımına güveniriz; O ne güzel vekildir.

MUKADDİME

Malûm olsun ki, tarih ilmi, gayesi yüksek olan bir ilimdir. Tarih, gelmiş milletlerin hâl ve ahlâklarını, Allah elçilerinin gidişatını, hükümdarların ve idare ettikleri devletlerin durumunu ve takip ettikleri politikayı öğretir. Din ve dünya işlerini bütünlemek isteyen kimse, tarihe başvurarak onu kendisine örnek edinir ve bu ilimden faydalanır, tarih bu yönlerden birçok kaynaklara, türlü ilgilere, dikkatle bakış ve incelemelere ve kalplerde kanaat meydana gelinceye kadar tesire muhtaçtır. Bu gibi dikkat ve incelemeler, bu yolda hareket eden kimseyi, yanılmalardan kurtarır.

Çünkü haberler yalnız nakil ve rivayete dayanır, âdet, örf ve sosyal politika kaidelerine, cemiyet ve fertlerin umranın tabiatı insan topluluğundaki hâller hakem kılınmaz, bu hususta gayb şahide kıyas edilmezse hataya düşmekten, doğru yoldan sapmaktan kurtulmak ve emniyet kazanmak çok zaman mümkün olmaz.

Tarihçilerin, müfessirlerin ve tarihî olayları nakleden râvilerin, naklettikleri haber ve rivayetlerin doğru veya zayıf olduğunu incelemeden aktardıkları, benzerleriyle karşılaştırmadıkları, hikmet terazisine vurmadan, kâinatın kanunlarına göre ölçmedikleri, naklettikleri haberler üzerinde dikkatle düşünmeden, haber verilen olayların oluşunun mümkün olup olmadığına bakmadan nakletmedikleri için çok yanılmışlar ve hata çöllerinde yollarını kaybetmişlerdir. Bilhassa mal, para ve askerlerin hesabında ve sayısını hikâye ettiklerinde akla uymayan pek çok sözler sarf etmişlerdir ki, bunları akıl, tabiat, kanun ve kaidelerine göre incelemek zarureti vardır. Bu şekilde incelediğimiz zaman bu sözlerin yalan olduğu görülür.

Mesudî ve diğer birçok tarihçinin İsrailoğulları askerleri hakkındaki sözleri bu cümledendir. Bu tarihçilere göre Musa (a.s.), 20 ve bundan yukarı yaşta bulunan ve silâh kullanabilecek olanların orduya katılmalarına izin verdikten sonra Tih çölünde askerini saydığında, bunların miktarı güya 600 binden fazla olmuş. Bu haberi rivayet eden zat, Mısır ile Şam'ın bu kadar orduyu içine alabilecek büyüklükte olup olmadığını takdir etmeyi unutuyor. Her memleket kendi büyüklüğüne göre besleyebileceği sayıda asker bulundurabilir. O sayıdan fazlasına tahammül edemez, dar gelir. Bilinen âdetler buna şahitlik eder. Arazi dar geldiği ve saflar teşkil edilince gözle görülebilecek yerden iki, üç misli ve bundan fazla uzaklıkta bulunduğu için, bu kadar büyük sayıdaki iki ordunun birbiri üzerine yürümesi ve savaşması imkânsızdır. Yan taraflarda olanların bir kısmı olsun, diğer taraftakilerin hâlini bilmeyen bu kadar büyük ve çok sayıda olan iki taraf arasında savaş nasıl cereyan eder ve iki taraftan biri düşmanı nasıl yenebilir? Geçmişler geleceğe, suyun suya benzemesinden daha ziyade birbirine benzer.

Fars hükümdarları ve onların devleti, İsrailoğulları devletine nispetle çok geniş ve çok kudretli idi. Fars Devletinin valilerinden biri olan Buhtunnasr'ın İsrailoğullarının yurdunu çiğneyip geçmesi, millet ve devletlerinin başşehri olan Beytü'l-Makdis'i yıkması ve bütün memleketin idaresini eline alması bunun bir delilidir.

Söylendiğine göre Buhtunnasr, Fars Devletinin batı sınırlarının askerî valisi idi. İki Irak (Acem ve Arap Irak'ı), Horasan, Mâverâünnehir ve Babü'l-Ebvâb (Demir Kapı) Fars Devletinin idaresinde olup, İsrailoğulları devletinden çok geniş olduğu hâlde, ordusunun sayısı hiçbir zaman bu ve buna yakın bir sayıda olmamıştır.

Seyf'in rivayetine göre Kadisiye Savaşına katılan ve ordularının en büyüğünü teşkil eden askerlerin sayısı 120 bini geçmemiştir. Yine Seyf'in rivayetine göre bu savaşa katılanların hepsi de savaşan askerler idi. Hizmetçi, işçi ve saire 200 binden fazla idi.

Hz. Aişe ile Zührî'ye göre Kadisiye'de Sa'd komutasında bu savaşa katılan İslâm askeriyle savaşan Rüstem Komutasındaki Fars Devleti askerlerinin sayısı 60 bin olup, bunların hepsi de savaşan asker idi. Yani işçi gibi yardımcı sınıf bu sayının dışında idi. İsrailoğullarının askeri yukarda sözü geçen sayıda olduğu takdirde, devletlerinin sınırı genişlerdi. Çünkü yurdun genişliği veya küçüklüğü, onları koruyan askerin, o ülkelerde yaşayan boy

ve insanların çokluğu veya azlığıyla mütenasip olur. Bu hususta bu eserin birinci kitabında bilgiler vereceğiz.

İsrailoğullarına gelince, bilindiği gibi, onların yurtları Ürdün ve Şam'ın Filistin kısmıyla Hicaz'da Yesrib (Medine) ve Hayber'den ibaret idi. Üstelik bu konuyu inceleyen ve sözlerine güvenilen âlimlerin rivayetine göre, Musa ile İsrail arasında ancak dört kuşak vardır. Çünkü Musa İmran'ın, o da Yeshur'un, o da Kâhes'in, o da Lavi'nin, o da Yakub'un oğludur. O, İsrailullah'tır. Tevrat'ta İsrailoğullarının nesepleri böyledir. Mesudî'nin anlattığına göre iki arada geçen müddet 220 yıldır.

Mesudî şunları naklediyor:

"İsrail yani Yakub, kendisinin evlâdı ve torunları ve onların evlâdıyla Mısır'a geldi. Mısır'da Yusuf'un huzuruna geldiğinde onlar yetmiş nüfustan ibaret idiler. Kıbtîlerden olan Firavunlar onları bu müddet içinde sıra ile elden ele gezdirdiler." Dört nesille bu sayıda çoğalması uzak bir ihtimaldir.

"İsrailoğullarının askeri Süleyman ve ondan sonra hüküm sürenler çağında bu sayıyı bulmuştur." denildiği takdirde, bu dahi uzak bir ihtimal dâhilindedir. Çünkü Süleyman ile İsrail arasında 11 kuşak vardır. Çünkü Süleyman bin Davud bin İsa bin Avaufiz (Avaufez de denilir) bin Raiz (Rouiz de denilir) bin Salamun bin Nahşun bin Amminuzab (Hammuzab da denilir) bin Remm bin Haran (Hasran da denilir) bin Pars (Pirs de denilir) bin Yahuza'dır. İddia edildiği gibi onbir batında nesil bu kadar çoğalmaz, ancak yüzler ve binleri bulabilir. On binleri, yüz binleri bulması uzak bir ihtimaldir. Gözümüzle görmekte olduğumuz hazırı ve belli olan yakın devri dikkatle düşünürsen, bunların iddialarının yanlış ve rivayetlerinin yalan olduğunu anlarsın.

İsrailiyat, "İsrailoğullarının hâl ve haberlerini içine alan eserlerde, Süleyman'ın ancak 12 bin askeri ve bin tane de yakın adamları ve kapılarında bağlı 1400 atı bulunduğu yazılıdır. İsrailoğullarına dair haberlerin doğrusu budur. Hurafelerin kıymeti yoktur.

Şöyle de denilebilir: Adetler, İsrailoğullarından başkasının bu süre içinde bu kadar çoğalmalarına ve bu sayıya ulaşmalarına engeldir.[16]

* * *

İsrailoğulları devletinin kudretli devri ve yurtlarının sınırları genişlemiş çağı, Süleyman'ın hüküm sürdüğü zamana rastlar.

Malûm olsun ki, her yüzyıl içinde yaşayanların hepsi de kendi dönemlerinde veya kendi dönemlerine yakın bir zamanda hüküm süren devletlerin askerleri hakkında söze daldıklarında Müslüman ve Hristiyan milletlerin askerlerini, devletin vergi olarak topladığını, sultanın haraçlardan elde ettiklerini, zenginlerin servetlerini saymaya başladıklarında yüksek sayılardan tuttururlar, âdetlerin hâricine çıkarlar ve garip vesveselere kapılırlar.

Askerî defter tutanların verdikleri bilgileri inceler, servet sahiplerinin mallarını, israf derecesinde bol para sarf edenlerin paralarını dikkatle gözden geçirirsen, bu söylenen sayıların onda birini bile bulmadığını göreceksin. Bu sözlerin ve yüksekten tutturulan bu sayıların kaynağı, nefsin garip şeylere düşkün olması, aşırı sözler söylemenin dile kolay gelmesi ve tenkit, takip hususunda gaflettir. Bundan dolayı kişi yanılmaktan veya kasten söylemekten kendisini mesul tutmuyor ve bir haberi naklederken adaleti araştırmıyor, incelemeden dizginini bırakıveriyor. *"Allah'ın âyetlerini alaya alır."* (Bakara 2/231; Kehf, 18/56) *"Hakk'ı Hakk'ın yolundan saptırmak için sözün eğlendirici oyalayıcı olanını satın alır."* (Lokman, 31/6) Hayvan gibi yalanların otlaklarında otluyor, böylece zararlı alışveriş yolunu seçmiş oluyor. Allah seni bu yola sapmaktan korusun!

Tarihçilerin yalan naklettikleri haberlerden biri de, Yemen ve Arap yarımadası hükümdarlarından olan Tebâbia'nın, Yemen'deki köylerinden kalkarak Kuzey Afrika ve Mağrib'deki Berberîler yurdu üzerine yürümüş olduklarına dair rivayetlerdir. Bu tarihçiler Tebâbia'nın ilk hükümdarlarından olan İfrikiş bin Kays bin Sayfî'nin Kuzey Afrika üzerine yürümüş, Berberîlerden birçok adamlar öldürmüştür ve onların Arap dilinden başka anlaşılmayan bir dil konuştuklarını işittiğinde: "Bu Berbere, keçi gibi bağırış nedir?" demiş olduğunu rivayet ederler. İfrikiş'in Musa zamanında veya ondan biraz önce yaşamış olduğunu belirtirler. İfrikiş'in o sözünden alınarak o günden beri bu milletlere "Berber" denildiğini yazarlar.

Onlara göre İfrikiş Mağrib'den Yemen'e dönerken orada Himyer boylarını bırakmış, onlar orada yerleşmişlerdir; Sinhâce ve Kütâme boyları da bu boylardandır. Taberî, Cürcanî, Mesudî, İbn Kelbî ve Beylî, Sinhâce ve Kütâme boylarının Himyerlerden olduğu fikrindedirler. Berber kavminden

olan nesep âlimleri ise bunu kabul etmezler. Bu doğrudur. Mesudî, İfrikiş'ten önceki hükümdarlardan Zü'l-İz'âr'ın Batı Afrika üzerine yürüyerek, orasını yıktığını zikreder. Bu hükümdar Süleyman (a.s.) ile çağdaştır. Yerine geçen oğlu Yâsir hakkında da buna benzer sözler söylediler. Onun, Batı Afrika üzerine yürüyerek kumluk vadiye geldiğini ve kumu çok olduğundan geçebilecek yer bulamadığı için geri döndüğünü kaydederler.

Sonuncu Tebâbia'dan olan Esed Ebu Kerib hakkında da buna benzer sözler söylerler. O, Keyaniyye hükümdarlarından Yeştâsef ile çağdaş idi. Bu hükümdarın Musul'u ve Azerbaycan'ı ele geçirmiş olduğu, Türklerle karşılaşarak onları yendiği ve onlardan pek çok kişi öldürdüğü, sonra ikinci ve üçüncü defa Türkler üzerine yürüyerek, yine aynı şekilde hareket ettiği ileri sürülmektedir. Kendisinden sonra onun üç oğlunun dahi Fars ve Türk illerinden Mâverâünnehir'deki Sogd ili ve Rum yurdu üzerine yürüdüğünü, birinci oğlunun Semerkand'i ele geçirdikten sonra, çölü geçerek Çin üzerine saldırdığını ve Semerkand üzerine yürümüş olan ikinci kardeşinin kendinden önce Çin'e gitmiş olduğunu, iki kardeşin orada birleşerek Çin'i kanlar içinde bıraktıktan sonra birlikte ganimetlerle döndüklerini, dönerken orada Himyer boyunu bıraktıklarını, bunların şimdi de Çin'de yaşamakta olduklarını iddia ederler. Üçüncü kardeşlerinin Kostantiniye'ye (İstanbul) kadar ilerlediğini, İstanbul'u ve Rum yurdunu yakıp yıktıktan sonra Yemen'e dönmüş olduğunu yazarlar.

Bu haberlerin hiçbiri doğru değildir, uydurma hikâyelerdir, yanlış şeylerdir. Çünkü Tebâbia Devleti Arap Yarımadasında hüküm sürmüştür. Devletlerinin başşehri San'a idi. Arap Yarımadası ise üç taraftan denizle çevrilmiştir. Güney tarafından Hint Denizi ve doğu tarafına inen Fars Denizi ve batı tarafından Mısır vilâyetlerinden Süveyş Körfeziyle çevrilmiş olduğu coğrafî tasvirlerde (haritalarda) açıkça görülmektedir. Yemen'den batı tarafına gidecek kimse (karadan gidildiği takdirde) Süveyş Körfeziyle Akdeniz arasındaki kara yolundan başka bir yerden geçemez. Bu iki deniz arasındaki kara, iki konak yeri kadardır. Bazı yerleri bundan da dardır. Kendine tâbi olmadığı takdirde büyük bir hükümdarın sayısı çok olan askerle buradan geçmesi hemen hemen imkânsızdır. Süveyş'in Şam tarafında Amâlika ve Kenanîler yaşıyorlar; Mısır tarafı ise Kıbtîlerin elinde bulunuyordu. Sonradan Amâlika Mısır'ı, İsrailoğulları Şam'ı ele geçirdiler. Tebâbia'nın bu milletlerle savaşmış ve bu bölgelerden herhangi birini ele

geçirmiş olduğu hiçbir zaman rivayet edilmemiştir. Yemen'den Batı Afrika'ya gidildiği takdirde iki aradaki yol çok uzaktır ve gidecek olan asker pek çok yiyecek maddelerine muhtaçtır. Asker kendi yurtları olmayan bu bölgelerden geçtiği takdirde, ekinleri ve malları yağma etmek zorunda kalacaktır. Muhtaç oldukları şeyleri kendi yurtlarından temin edince, bunları nakletmek için hayvan yeterli olmayacaktır. Yiyecek ve hububat sağlamak için bu ordunun, aldıkları ve yakıp yıktıkları ülkelerden geçmeleri gereklidir. Askerler, geçecekleri bu ülkelerin halkıyla anlaşarak geçebilirler, denilirse bu da uzak bir ihtimaldir.

Bu açıklamamız, yukarıda zikredilen haberlerin asılsız ve uydurma olduğunu ispat eden birer delildir. İnsan geçemeyecek olan Vâdi'l-Reml denilen kum deresine gelince, buralarda dolaşanlar ve geçen asır içinde Batı Afrika'nın her tarafının hâllerini ve köylerini anlatan yolcular çok olduğu hâlde, insan geçemeyen böyle bir kum deresinin mevcudiyetini haber veren olmamıştır. Üstelik, bu tarihçilerin anlattığı gibi garip bir şey mevcut olduğu takdirde, insanlar garip şeyleri rivayete düşkün olduğu için, bu dereden bahsedenler çok olurdu.

Bu Yemen hükümdarlarının doğu ve Türk yurtları üzerine yürümüş olduklarına gelince; Süveyş'teki geçit yerlerinden geçiş olsa bile yollar çok uzundur ve gidilecek yerler çok uzaktır. Türk yurtlarına gidecek olan Yemenlilerin yollarını Farslar ve Rumlar keserler, Tebâbia'nın Fars ve Rum memleketlerini ele geçirdikleri hiçbir zaman rivayet edilmiş değildir. Tebâbia, ancak Irak sınırlarında, Bahreyn arasında, Hire'de, Dicle ile Fırat arasında ve bu iki nehrin arasındaki bölgelerde İranlılarla savaşıyorlardı. Bu savaşlar, Zü'l-İz'âr ile Kiyânîlerden Keykâvus ve küçük Tubba Ebu Kerib ile Yeştasib (Güştasb) ve Kiyânîler ile Sasanîlerden sonra hüküm süren derebeyler (mülûk-ı tavâif) arasında cereyan etmiştir. Bu da saldırılacak yerlerin yakın olmasından ileri gelmiştir.

Çin ile Türk yurtları üzerine yürümelerine gelince; iki arada diğer milletler yaşadığı ve uzun sefer için yiyecek maddeleri ve hayvan yemi gerekli olduğu için, âdete göre, bu seferin olması mümkün değildir. Bundan yukarda bahsetmiştik. Bu husustaki haberler uydurmadır. Bu rivayetler senet itibarıyla de doğru bir yolla nakledilmiş değildir. İbn lshak'ın Yesrib, Evs ve Hazrec boylarına dair haberler sırasında, sonuncu Tubba doğu üzerine yürüdü, demesi Irak ve Fars ülkesi hakkında söylenmiş bir sözdür.

Hükümdarın Türk yurdu ve Tibet üzerine yürümüş olması haberine gelince, bu doğru değildir. Yukarda anlattığımız sebeplere göre, bu ülkelere yürümesine dair rivayetler doğru sayılmaz. Bu gibi hususlarda kendine telkin edilen haberlere sen inanma, rivayetleri iyice düşün, doğru kanunlarla ölç, böylece sen bu haberleri en güzel bir surette incelemiş olursun. Allah doğru yolu göstericidir.

* * *

Allah'ın kitabını tefsir edenlerin, Fecr süresindeki: *"Görmedin mi Rabb'ın Âd'a ne yaptı? Direkleri olan İrem'e"* (Fecr, 89/6-7) âyetini açıklarken söylediği sözler bunların hepsinden de garip ve daha fazla evhamla doludur. Müfessirler bu sözleri birbirinden naklederler. Bunlar İrem sözü ile sütunlarla bina edilmiş bir şehrin kastedildiğini söylerler. Bu şehir Âd bin Uvs bin İrem'e ait olup, onun Şedîd ve Şeddad adlı iki oğlu vardı. Şedîd helâk olunca Şeddad hükümdarlığga geçti. Diğer hükümdarlar ona itaat ettiler. Şeddad cennetin vasıflarını işittikten sonra: "Ben cennetin benzerini mutlaka bina edeceğim." dedi ve 300 yıl içinde Aden sahrasında İrem şehrini bina etti. Şeddad 900 yaşında idi. Bu şehir çok büyük olup, sarayları altından, sütunları zebercet ve yakuttan yapılmıştı. Şehir her çeşit ağaç ve bol sulu akar nehirlerle süslü idi. Şehrin yapılışı bittikten sonra Şeddad memleketin halkıyla oraya gitmek üzere yola çıktı. Şehre bir gece ve bir günlük yol aldığında, Allahu Taâlâ'nın iradesiyle onlara gökten korkunç sesler gelmeye başladı. Bu seslerin şiddetinden hepsi de helâk oldu.

Taberî, Sa'libî, Zemahşerî ve başka tefsir âlimleri, bu haberi sahabelerden Abdullah bin Kilâbe'den rivayet ederler. Abdullah, kaybolan devesini aramak üzere yola çıkmış ve bu şehre rastgelmiş, götürebildiği kadar kıymetli şeyleri almış götürmüş. Bundan sonra Muaviye Kâbü'l-Ahbâr'ı çağırtmış, ona bu hususta sorular sormuş. Kâb bu şehrin (İreme Zâti'1-Imâd) olduğunu haber verdikten sonra: Çağımızda kırmızı, sarışın, kısa boylu, kaşı üzerinde ve boynunda beni bulunan Müslümanlardan biri bu şehre gider, o kaybolan devesini aramak üzere yola çıkar, dedikten sonra yüzünü çevirip baktığında, Abdullah'ı görmüş ve: "İrem şehrine gidecek adamın işte bu kimse olduğunu Allah'ın adıyla and içerek doğrularım." demiş. Bundan sonra bu şehir hakkında yeryüzünün hiçbir bölgesinden haber alınmamıştır. Bu şehrin bina edilmiş olduğu iddia edilen Aden sahrası, Yemen'in ortasında bir yer olup, arkası kesilmeden bu sahra

mamurdur, bu sahrayı bilen rehberler her çeşit vasıflarla tavsif etmekte iseler de bu şehir hakkında hiçbir haber alınmamış ve haber nakletmekte uzman olanlardan kimse bu şehri zikretmemiştir. "Şehir artık eskimiş ve yıkılmıştır." denilirse, eser ve harabelerinin ortadan kaybolması mümkün değildir. Kalan eserlerinin yıkılmış olan bu şehre benzemesi icap ederdi. Fakat sözlerinden bu şehrin henüz mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bazıları, Âd kavminin ele geçirmiş olduğuna dayanarak Dimaşk'in İrem olduğunu söylerler. Akla uymayan bu hezeyanlar o dereceye varmıştır ki, İrem şehrinin ortadan kaybolduğunu, ancak riyazet sahiplerinin ve sihirbazların bu şehri bulabildiklerini iddia ederler. Bunların hepsi de hurafe haberlerdir, müfessirleri böyle yorumlattıran i'râb sanatıdır. Zâti'l-İmâd (büyük direk sahibi) sözünü İrem'in vasfı telakkî etmişler ve İmâd'ı da sütun diye anlamışlardır. Bunun üzerine sütunlarla yapılan bina manasını çıkarmışlardır, İbn Zübeyr'in âyeti Âd-i İrem şeklinde izafe ile okuması bunu böyle göstermiştir. Bundan sonra uydurma kıssalara benzeyen hikâyelere vâkıf olmuşlardır. Bu kıssalar insanları güldüren şeyler sırasında nakledilen yalanlara en yakındır. Gerçekten ise İmâd'dan maksat çadır direkleridir. Müfessirleri, âyeti bu şekilde tefsire sevk eden sebep şudur: Âyetteki İreme Zâti'l-İmâdî, terkibindeki Zati'l-İmâde, en yakın kelime olduğundan, İrem'in sıfatı olarak düşünülmüş, gramer kaidesi ve i'râb sanatının gereği olarak sütunu binayla bağlantılı görmüşler, Âd kavmi kuvvetleriyle tanınmış oldukları için İreme Zâti'l-İmâd'dan direklerle yükseltilen bina diye yorumlamışlardır. İbn Zübeyr'in Âd kelimesini tenvinsiz olarak Adu İrem şeklinde izafe ile okuması (temleme ile okuması), müfessirlerin bu şekilde yorumlamalarına yardım etti. Onlar bunu, İreme Zâti'l-İmâd'ın sahibi olan Âd kavmi diye anlamışlar ve İrem'i belli bir binaya naklederek Aden sahrasında veya başka bir yerde cennete benzeyen bir şehir diye anlamışlardır, İbn Zübeyr'in kıraatinde olduğu gibi Âd İrem'e izafe edilerek, boydan boy, yani İrem'den kabile ve Âd'dan bu kabileden türemiş olan boy irade olunur ise, fasilenin kabileye izafesi kabilinden olur. Nitekim, Kurayş-i Kinane, İlyas-ı Mudar ve Rabi'at-Nizar ibaresinde boy kabilelere izafe edilmiştir. Âyeti bu yolda uzak manalara hamledip, Kur'ân'ı aslı olmayan hikâye ve kıssalarla tefsir ederek zayıf rivayetlere boğmaya gerek yoktur.

* * *

Tarihçilerin uydurmalarından biri de, Halife Harun Reşid'in Bermekîleri[17] felâkete uğratmasının bir sebebi olarak, kızkardeşi Abbâse'nin, bir azatlı olan Cafer bin Yahya bin Halid ile olan hikâyesini sebep olarak göstermeleridir. Bu hikâyeye göre Halife Harun Reşid içki sofrasında onlarla beraber içki içmeye çok düşkün olduğu için halvette kalmamak şartıyla (bir arada bulunmaları şeriat hükmüne uysun için) yalnız evlenme akdedilmesine müsaade etmiştir. Maksadı, onların ikisini bir arada meclisinde bulundurmaktı. Abbâse, Cafer'i çok sevdiği için onunla halvette kalmak üzere hileye başvurdu. Nihayet Cafer Abbâse ile cinsel münasebetlerde bulundu. Cafer'in sarhoş iken böyle hareket etmiş olduğunu söylerler. Bunun sonucu olarak Abbâse gebe kaldı. Halife Harun Reşid'e olup biteni bildirdiler. Halife pek darıldı. Hikâye işte bundan ibarettir. Fakat dindarlığı, anne ve babasının şerefi ve şahsiyetinin yüksekliği Abbâse'nin bu gibi işlerde bulunmasına müsaade etmez. Bu azamet ve şeref onu bundan uzaklaştırır.

Abbâse, Abdullah bin Abbas'ın torunudur. İki arada ancak dört nesil vardır. Bunların hepsi de, Abdullah'tan sonra dinin büyükleridir. Abbâse, Muhammed el-Mehdî bin Abdullah bin Cafer el-Mansur halifelerin babaları olan Muhammed Seccâd bin Ali'nin kızıdır, o da Abdullah bin Abbas'ın[18] oğludur. Abbas, Resûlullah'ın amcasıdır. Bu yolla Abbâse bir halifenin kızı, diğer bir halifenin kardeşidir. Aziz olan Abbasî Devletinin efradından biri, Resûlullah'ın halifesinin torunu olmak; Resûlullah'a arkadaşlık edenin ve amcasının neslinden gelmek şerefine nâil olmuştur. O, her yönden vahiy nurunun ve melekler inen muhitin kızıdır. O, bozulmamış saf Arap göçebeliği ve dinin sadeliği devrine yakın bir çağda yaşamış, geniş ve süslü bir hayat içinde yaşamak gibi itiyatlardan ve kötü çevrelerden uzaktır. O, iffetli, kötülüklerden sakınandır; iffet ve zekâ onun ailesinde bulunmazsa, bunlar kimde bulunabilir? Bu fazilet ve meziyetlere sahip olan Abbâse, Bermek adlı büyük babası bir köle ve Resûlullah'ın amcasının ve Kureyş eşrafının himayesine sığınan Acem azatlılarından Gafer bin Yahya ile cinsî münasebetlerde bulunarak Arab'a mahsus olan şerefini nasıl kirletebilir? Abbâse bu hareketiyle Cafer'i ve onun babasını himaye ederek, onun vasıtasıyla Bermekîleri kölelikten kurtararak eşraf derecesine yükseltmiş olur. Himmeti bu kadar büyük ve ata babaları bu derece ulu olan Halife Harun Reşid Acem azatlılarından birini kendisine damat edinmeyi nasıl câiz görebilir? İnsaflı bakan kimse, Abbâse'yi kendi zamanının büyük

hükümdarlarından birinin kızıyla mukayese ederse, o kızın, devletinin ve kavminin azatlılarından biriyle bu gibi münasebetlerde bulunacağını aklı kabul etmez, iddia eden kimseyi ısrarla yalanlar. Abbâse ile Halife Reşid'in derecesi, diğer bütün adamların derecesinden çok daha yüksektir.

Halife Harun Reşid'in Bermekîleri felâketlere çarptırması, onların devleti ve idareyi istibdatları altına almaları ve devletin hazinelerini ellerine geçirerek saklamalarından ileri gelmiştir. Harun Reşid biraz para istiyor, bu para ona verilmiyordu. Bermekîler, devletin idaresini onun elinden almışlar, devlet ve saltanatı onunla paylaşmışlardı. O, onlarla beraber devletin işlerini göremiyordu. Bu yolla Bermek oğullarının etkileri büyümüş, şanları uzak ülkelere kadar yayılmış, devlet memuriyetlerini ve devletin bölgelerini kendi oğullarına ve ihsanlarıyla terbiyelerinde yetişenlere ve iyiliklerini görenlere tahsis etmişler, nimetleri bunlardan başkalarının ellerinden almışlar, vezirlik, kâtiplik, komutanlık ve kapıcı başılığı gibi askerî, idarî ve ilimle ilgili işlerden başkalarını uzaklaştırmışlardı. Söylendiğine göre Halife Harun Reşid'in sarayında Yalıya bin Halid oğullarından asker komutanlığı ve kalem sahibi olmak gibi önemli işlerin başında 25 başkan bulunuyordu. Harun Reşid, onların babası Yahya'nın terbiyesinde büyüdükten sonra, Yahya onun veliaht ve halife olmasını temin etti. Reşid halife olduktan sonra, Yahya, Reşid'in elinden idarî işleri aldı. Reşid ona: "Ey babam!" diye hitap ederdi. Sultan onlara her çeşit imtiyazı verdi, onların dereceleri yükseldi, kaprisleri arttı, yüzler onlara doğru çevrildi, herkes onlara itaat etti, ümitler onlara bağlandı. Memleketin en uzak sınırlarından emirler onlara hediyeler gönderdiler; onlara yaranmak ve teveccühlerini kazanmak maksadıyla vergilerden toplanmış mal ve paralar onların hazinelerine yollandı.

Şiîlerin büyük adamlarına ve Ehlibeyt mensuplarına bol bol bağışlarda bulundular. Bağışlarıyla onları minnetleri altında bıraktılar. Asil aileleri yoksulluktan kurtardılar, böylece onları kendilerine minnettar ettiler. Parasını ödeyerek esirleri azat ettiler. Bu sayede halifeden ziyade övüldüler. Herhangi bir dilekle kendilerine başvuranlara bol bol bağışlarda bulundular, onları mükâfatlandırdılar. Ülkenin her etrafında mülk sahibi oldular. Bu hareketleriyle yakın adamlarını bile kendilerine darılttılar. Halifenin yakını olan büyükleri kin ve haset içinde bıraktılar, valiler, onların nimetlenmelerinin son bulmasını istediler.

Böylece onlarla yarış ve haset kapıları açıldı. Onların lâtif döşeklerine devletin siyasetçilerden ibaret olan akrepler sokuldu. Şikâyetler çoğaldı. Cafer'in dayıları olan Kahtabeoğulları bile aleyhlerinde çalışanların en ileri gelenlerinden oldu. Kalplerinde kin ve haset yerleşmiş olduğu için, kardeşlik şefkati aleyhlerinde çalışmalarına mâni olmadı, akrabalık, antlaşma onları bundan alıkoyamadı. Bu olup bitenler, hizmetlerinde bulundukları halifenin, devletin idaresini elinden almalarından dolayı gayretinin kaynadığı ve onların hareketine karşı isyan ettiği bir vakte rastgeldi. Bermekîlerin küçük suç sayılan bu kaprislerinde ısrarları, onları büyük suç sayılan muhalefetlere sevk etti ki, Hz. Ali'nin torunlarından Yahya bin Abdullah olayı bu cümledendir. Yahya, "nefsü'z-zekiyye" (temiz nefis) diye anılırdı. Yahya halife Mansur çağında Abbasîlere isyan etmiş, Fazl bin Yahya, Reşid'den kendi eliyle yazdığı emanı alarak onu Deylem ülkesinden getirmiş ve onlara bir milyon dirhem bağışlamıştı. Taberî bu hadiseyi işte bu şekilde nakletmiştir. Reşid, Yahya Bağdat'a getirildikten sonra onu Cafer'e teslim ve onun nezaretinde, onun sarayında hapsetmiştir. Cafer, Yahya'yı bir müddet hapsettikten sonra, halifeye olan nazına güvenerek halifenin fikrini sormadan, fikrince Resûlullah'ın evlâdının kanlarını korumak üzere Yahya'nın bağlarını çözdü ve onu serbest bıraktı. Cafer, bu şekilde idare işlerinde halifenin emrinden dışarı hareket ederek ona muhalefet etmiş oldu. Ajanlar tarafından haber verildikten sonra Reşid, Yahya hakkında ondan sorularda bulundu. Cafer işin iç yüzünü anladı ve: *"Ben onu serbest bıraktım."* dedi. Reşid onun bu işinden memnun gibi gözüktü, gerçekte ise onun bu işini içinde sakladı. Cafer bu hareketiyle kendi ailesinin felâketini hazırlamış oldu, Reşid onların şereflerini yok etti, üzerlerine felâket yağmuru yağdırdı, kendilerini ve yurtlarını yerin dibine geçirdi; onların hüküm sürdükleri zamanlar kendilerinden sonra gelenlere ibret oldu. Bunlara dair haberleri düşünen ve devletin idare, hareket ve durumunu ve onların hareketlerini inceleyen kimse, bu haberlerin doğru olduğunu ve bu olaylara sebebiyet verdiğini bilir.

Sen İbn Abdirabbih'in, Reşid'in büyük babasının amcası Davud bin Ali ile Bermekîleri felâkete çarptırması hususundaki konuşmasına dikkat eder, onun *El-Ikdu'-Ferîd* adlı eserinin şairlere ayırdığı bölümünde yazdıklarını gözden geçirir ve Esmaî'nin gece sohbetlerinde Reşid ile Fazl bin Yahya'ya söylediklerini okursan, onları mahveden şeyin, halifeye ve onun aşağısında bulunanlara karşı istibdatta yarışmalar ve kıskançlık olduğunu anlarsın.

Halifenin yakınlarından olan Bermekî düşmanlarının Halife'ye işittirmek ve kalbinde sakladıklarını harekete getirmek maksadıyla, hile yolu ile şarkıcılara yaptıkları telkinleri düşünürsen, bunu anlarsın. Bir şarkıcı Reşid'in meclisinde şu iki beyti okumuştu:

"Hind bize ne olaydı vaadini yerine getirseydi. Böylece ruhumuz dertten kurtulup şifa bulsaydı. Ne olaydı bir defa müstakil hükmetseydi ve başkasına uymasaydı. Çünkü o müstakil hükmetmekten âciz değildir."

Halife Reşid bu beyitleri işittiğinde: *"Evet Allah'ın adını anarak kendimin âciz olduğumu itiraf ederim."* dedi. Bermekîlerin düşmanları, bu gibi hareketleriyle Halifeyi etkilediler ve içinde saklanmış olan kıskançlığı harekete getirdiler. Reşid'in öc alma gücünü onlara musallat ettiler, insanların kahrından ve kötü hâllerinden Allah'a sığınırım.

Reşid'in içki içmesine ve nedimleriyle beraber sarhoş olmasına gelince, *"Haşa! Allah için biz onun kötü bir hâlini bilmiyoruz."* (Yusuf, 12/51) deriz. Bu isnatlar Reşid'in hâline ve onun halifelik makamına uygun değildir. Onun gerekli olan dinî vazifelerini ödediğini ve adalet kaidelerinden ayrılmadığını biliyoruz; o, âlimler ve velîlerle sohbet eder, Fudayl bin İyaz (öl. 803) ve İbn Semmâk (öl. 800) ve (Hz. Ömer'in soyundan) Umarî ile konuşur ve Süfyan Servî (öl. 814) ile mektuplaşır ve onların vaazlarından vecde gelir ağlardı. Kâbe'yi tavaf ettiği zaman ağlamaları, ibadetleri ve namazları vaktinde kılması ve sabah namazına ilk vaktinde hazır bulunması, bu isnatların asılsız olduğunu gösterir. Taberî ve başkası onun her gün yüz rek'at nafile namazı kılmış olduğunu rivayet ederler. O, bir yıl gazaya, ikinci yıl hacca giderdi. O, namaz kılarken güldürmek isteyen soytarısı İbn Ebî Meryem'i korkutarak onu bundan menetmişti. Halife namazda: *"Hem ben, ne diye beni yaratana kulluk etmeyeyim..."* (Yasin, 36/22) âyetini okudu; İbn Ebî Meryem: *"Ne için ibadet etmediğini ben nereden bileyim?"* dediğinde, Reşid kendisini tutamayıp gülmüştü. Bundan sonra Reşid darılarak maskarasına doğru yüzünü çevirdi ve: *"Ey İbn Ebî Meryem! Namaz kılarken de mi maskaralık ediyorsun? Seni Kur'ân-ı Kerîm ve din hakkında saygılı davranmaya ve bundan sakınmaya çağırırım, namaz hâricinde bildiğin gibi hareket edebilirsin."* dedi.

Faziletlerle süslenmiş olan selefleri çağına yakın bir vakitte yetişmiş olduğu için o ilimde ve sadelikte çok yüksek bir derecede idi. Büyük babası Ebu Cafer ile arasında çok bir zaman geçmemiş, Reşid küçük yaşta iken ona halef olmuştu. Ebu Cafer halife olmadan önce ve halife olduktan sonra ilim ve dinde yüksek bir mevki sahibi idi. Ebu Cafer İmam Mâlik'e (M. 715 - 795) hadise dair *El-Muvatta* kitabını telif etmeyi tavsiye ettiğinde ona: *"Ey Ebu Abdullah! Yeryüzünde senden ve benden daha bilgin kimse kalmadı, beni halifelik meşgul ediyor, sen bir kitap yaz, Müslümanlar bu kitabından faydalansınlar, bu kitabı yazarken Abdullah bin Abbas'ın ruhsatlarından ve Abdullah bin Ömer'in sıkı ve şiddetli hareketlerinden sakın, eserini Müslümanların hâline uygun olarak hazırla!"* diyen odur.

Mâlik[19] diyor ki: *"Allah'ın adıyla and içerek Ebu Cafer'in o gün bana kitap telif etmek usûlünü öğretmiş olduğunu teyit ederim."* dedi.

Reşid'in babası ve Ebu Cafer'in oğlu Mehdî, bir gün onun bizzat kendisinin terzilerle beraber ailesinin eskimiş giyimlerine yama vurdurmakla meşgul olduğunu gördüğünde oğlu, babasının bu işini beğenmedi. Babasına: *"Ey müminler emiri! Alacağım olan hissem hesabına bu yıl ailene yeni giyimler giydirilsin."* dediğinde, Ebu Cafer Mansur: *"Harçlıkların senin olsun."* diye cevap verdi ve oğlunun bu itirazı onu bundan alıkoymadı. Müslümanların parasından ailesinin fertlerine yeni elbiseler giydirmek hususunda cömertlik göstermedi. Mansur ile ikisi arasında az bir zaman geçmiştir. Reşid aile içinde bu böyle terbiye edilmiş, ana ve babalarının ahlâkıyla yetişmiştir.

Bu terbiyeyle yetişmiş olan Reşid'in içki içmesi ve bu suçu açık olarak işlemesi mümkün müdür? Cahiliyet çağında bile Arap eşrafının içki içmekten sakınmış olduğu malûmdur. Onlar bağlarında üzüm çubukları bulundurmazlar, birçoğu nazarında içki içmek ayıp sayılırdı. Reşid ile baba ve ataları din ve dünya işlerinde utanılacak şeylerden sakınırlar, Arapların övülen vasıflardan ayrılmazlar, şeref ve namusa dokunan işlerinden çekinirlerdi.

Taberî (838-923) ve Mesudî (öl. 956)'nin Reşid'in tabibi Cibril bin Bahtayşû (öl. 828) ile olan muamelesine dair sözlerine dikkat et. Reşid'in sofrasına balık getirildiğinde tabip Reşid'e bu balığı yedirmedi. Reşid'in sofrasını yöneten adamına bu balığı kendi evine götürmesini emretti. Reşit doktorun emrini duyduğunda şüphelendi ve hademesine, evine getirdikten

sonra doktorun balığı yiyip yemeyeceğini anlamasını emretti. Cibril özür dilemek üzere, balığı üç parçaya bölerek hazırladı. Bu üç parçayı üç kadehe koydu. Birini ilaçlanmış et ve tat veren baharlar, sebzeler, soğukluk veren maddeler ve helvayla karıştırdı. İkinci kadehteki balığın üzerine buzlu su ve üçüncü kadehteki içki döktü. Birinci ve ikinci kadehteki balık hakkında: *"İşte bu müminler emirinin yemeğidir."*, üçüncü kadehteki balık hakkında: *"İşte bu Cibril bin Bahtayşû'nun yemeğidir."* dedi ve balıkları halifenin sofracıbaşısına teslim etti. Reşid uykusundan uyandıktan sonra azarlamak üzere tabibi çağırttı. Her üç kadehteki balık getirildi. Üzerine içki dökülmüş olan balığın parçalanarak karışmış ve cıvık bir hâle gelerek akmış, diğer kadehlerdeki balıkların bozulmuş ve kokusu değişmiş olduğu görüldü. Bu yolla Cibril bin Bahtayşû, balığı ne için yedirmemiş olduğunu anlatmış ve özür dilemiş oldu. Bundan, halife Reşid'in içki kullanmaktan sakındığını yakın adamlarına belli olduğu anlaşılmaktadır.

Halife Reşid'in, içki düşkünü olduğu için şair Ebu Nüvas'ı hapsetmeye karar vermiş olduğu bir gerçektir. Ebu Nüvas ancak tövbe edip içki içmeyi bıraktıktan sonra cezasından kurtuldu. Reşid, Irak âlimlerinin mezhebine göre, yani içilmesi câiz olduğuna fetva verdikleri için nebiz (hurma şırası) içiyordu. Irak âlimlerinin bu husustaki fetvaları herkesçe malûmdur. Safi içki içmekle Reşid'i itham etmek için hiçbir sebep yoktur. Bu gibi esassız, yalan haberleri örnek edinmek de doğru değildir. Reşid İslâm milleti nazarında haram sayılan büyük günahlara girmekten uzaktır. Onlar israftan sakınırlar, giyimlerinde, süs kabilinden olan şeylerde, kullandıkları ve yedikleri her şeyde israftan uzsak dururlardı. Çünkü onlar göçebeliğin sadeliğini bırakmamışlar ve dinin özünden ayrılmamışlardı. Bu bir gerçek iken; onların mubah olan şeyleri bırakarak harama girmiş ve süs diye haram olan şeyleri kullanmış olduklarını nasıl düşünebilirsin? Taberî ve Mesudî ve başka tarihçiler Emevî ve Abbasî halifelerinden her birinin hafif bir surette gümüşle süslenmiş kuşak ve kılıç kuşanarak daha hafif bir surette gümüşle süslenmiş eğerli hayvanlarına binmiş olduklarını zikrederler. Altınla süslenmiş şeylerle bezenerek ilk defa hayvana binen halife Reşid'den sonra, Abbasî halifelerinin sekizincisi olan El-Mu'tez bin Mütevekkil'dir.[20] Giyimlerinde böylece sadelikten ayrılmamış olan bu zatların içtikleri içkiler hakkında ne düşünebilirsin? Allah dilerse bu eserin birinci kitabında anlatacağımız gibi, devletin bedevîliğin ilk zamanındaki tabiatını anlar isen,

devletin bu döneminde onların israftan ne kadar sakınmış olduklarını da anlarsın.

* * *

Me'mûn'un kadısı ve sohbet arkadaşı olan Yahya bin Eksem hakkındaki hikâye dahi buna yakındır

Yahya'nın Me'mûn ile beraber içki içtiği hikâye edilmektedir. Bu hikâyeye göre; Yahya gecelerden birinde sarhoş olmuş, Me'mûn onu kokusu hoş olan fesleğen gülü içine gömmüş. Yahya ayılıncaya kadar güller içinde kalmış, Yahya'nın dilinden şu şiir söylenmiştir:

Ey efendimiz ve ey bütün insanların emiri! Bana içki sunan sâki hükmünde cevretti (zulmetti). Ben sâkinin hakkında gafil olduğum için, gördüğün gibi, akıl ve dinim gitti (akıl ve dinimi çekip aldı)

Reşid gibi Yahya ile Me'mûn da nebiz içerlerdi. Nebiz ise onlara göre haram sayılmazdı. Onlar sarhoş olmaktan uzak idiler. Yahya'nın Me'mûn ile arkadaşlığı dinî bir dostluktan ve dinî kardeşlikten başka bir şey değildi. Yahya'nın Me'mûn ile bir evde uyumuş olduğu da bir gerçektir. Me'mûn'un faziletlerinin bir örneği olarak onun gecelerden birinde susamış olduğu hâlde uykusundan uyandığı ve Yahya bin Eksem'i uyandırmamak üzere, yavaşça suyu bulup içtiği rivayet edilmektedir. Onların beraber sabah namazını kılmış oldukları da bir gerçektir. Bu meziyetlere sahip olanların içki içmekten uzak bulunacakları bellidir.

Ayrıca Yahya hadis âlimlerinin en ileri gelenlerindendir. İmam Ahmed bin Hanbel ile İsmail el-Kadî, Yahya'yı överler. Hâfız Müzenî: *"El-Câmi adlı eseri hâriç Buharî diğer eserlerinde ondan hadis rivayet etmiştir."* Bunun için Yahya'yı karalamak hepsini kötülemek olur. Sözlerinde ve işlerinde dikkatsiz olanlar onu oğlanlara meyil ve muhabbet etmekle suçlamışlardır. Bu Allah'a iftira ve âlimlere yalandan töhmet isnat etmektir. Bunlar, kıssacıların esassız olan haberlerine güvenerek bu sözleri söylemişlerdir. Bu sözler Allah'ın düşmanlarının iftiraları olacak. Çünkü Yahya kemalinden ve halife ile olan dostluğundan dolayı kıskanılıyorlardı. Diyanet ve ameldeki

derecesi onu bu suçlamalardan temizlemektedir. İmam Ahmed'in yanında, bazı kimselerin onun hakkındaki töhmetleri anıldığında: *"Allah'a bundan sığınırım, bu sözleri kim söylüyor?"* dedi ve bu iftiraları şiddetli bir surette reddetti. İsmail el-Kadî de onu övüyordu. Onun hakkında söylenen sözler nakledildiğinde o: *"Herhangi bir âsinin ve kıskancın yalan sözleriyle onun adaletinin yok olmasından Allah'a sığınırım; oğlanlar hususunda yalandan, ona iftira edilmiş olan şeylerin onda bulunmasından da Allah'a sığınırım ve onu bundan sakınırım, ben onun kalbinde saklanmış olan hâllerini bilirim, ben onu Allah'tan çok korkan bir kişi olarak tanıyorum, onda bir nevi* hafiflik *vardı, fakat güzel ahlâk sahibi idi. Bu gibi isnatlarda bulunanlar bu hafifliğinden dolayı onun hakkında bu gibi sözler söylemişlerdir."* dedi. İbn Hayyân onu sözüne güvenilen (mevsuk) kimselerden sayar ve: *"Onun hakkında söylenenlere kulak asma, bu sözlerin çoğu doğru değildir."* der.

* * *

Bu hikâyelerin benzerlerinden biri de İbn Abdirrabbih'in, Me'mûn'un Hasan bin Sehl'in kızı Bûrân ile evlenmesinin sebebine dair naklettiği Zenbil kıssasıdır.

Bu hikâyeye göre Me'mûn, gecelerden birinde Bağdat sokaklarında dolaşırken evlerden birinin damından atlas ve ipekten örülmüş iplerle bağlanmış bir zenbilin aşağıya uzatılmış olduğunu gördü. Me'mûn sepete oturdu. İpleri çektiğinde ipler kımıldadı, yukarıya doğru yükselerek, harikulade vasıflarla tavsif edilen son derecede güzel bir surette döşenmiş ve gözleri kamaştıran, akılları hayrete düşüren bir salona ulaştı. Perdeler arkasından son derece güzel ve güzelliğiyle insanları kendisine hayran bırakan bir kadın salona geldi. Me'mûn'a hoş gealdin, deyip, onu içip eğlenmeye davet etti. Me'mûn sabaha kadar bu güzel kadınla beraber içki içti. Sabah olduğunda arkadaşlarının yanına indi. Onlar, halifenin kendilerini bıraktığı gibi yerlerinde duruyorlardı. Me'mûn kıza âşık olmuştu. Bundan sonra Me'mûn, kızını istemek için babasına adam gönderdi. Hikâye işte bundan ibarettir.

Dini, ilmi ve doğru yoldan ayrılmayan babalarının hareketlerini kendine örnek edinen, milletin temelleri olan dört halifenin yolundan ayrılmayan ve âlimlerle münazara eden, namazlarında ve dinin diğer hususlarında dahi Allahu Taâlâ'nın çizdiği yoldan ayrılmayan Me'mûn'un hâli, onun bu gibi

işlere yanaşmasına mânidir. Fâsıklar gibi geceleri sokaklarda ve evlerin çevrelerinde göçebe Arap âşıkları gibi gece sohbetlerine dalmak, bu meziyetlere sahip olan Me'mûn'a nasıl isnat edilebilir? Hasan bin Sehl'in kızının mevki ve şerefi, babasının evinin iffeti de buna mânidir.

Bu kıssaların örnekleri çoktur. Tarihçilerin eserlerinde zikredilmiştir. Onları bu hikâyeleri anlatmaya sevk eden şey haram olan lezzetlere dalmaktan ve iffetli kadınların iffet kirletmeye düşkün olmaktan ileri gelmektedir. Bunlar zevklerine uyarak bu hikâyeleri söylemek suretiyle teselli bulmaktadırlar. Bundan dolayı bu haberlerden çok konuşurlar, eserlerin yapraklarını gözden geçirdiklerinde, bu gibi hikâyeleri bulup meydana çıkarırlar. Bu hikâyeciler onların bilinen büyüklüklerine uygun olan meziyetlerini örnek verse idiler, haklarında çok hayırlı olacaktı. Ben, günlerden bir gün hükümdar oğullarından birini şarkı ve çalgı öğrenmeye düşkün olduğu için azarlamış ve ona: *"Bu işler senin mevki ve derecene uygun değildir."* demiştim. O bana: "*İbrahim bin Mehdî'nin bu sanatın üstadı ve şarkıcıların pirleri olduğunu biliyor musun?"* diye karşılık verdi. Ben ona: *"Sen onun babasını ve kardeşini kendine örnek edinirsen daha iyi olmaz mı? Bu sanatın İbrahim'i halifelik mevkilerinden alıkoyduğunu biliyor musun?"* dedim. Genç, benim azarımdan üzülerek musiki öğrenmekten vazgeçti.

Allahu Taâlâ istediği kulunu doğru yola sevk eder.

* * *

Asılsız haberlerden biri de Kayravan ve Kahire'de hüküm süren ve Şiî halifelerinden olan Ubeydîlere dair haberlerdir. Pek çok tarihçi bunların, Resûlullah'ın neslinden gelmemiş olduklarını ileri sürerler ve bunu ispat etmeye çalışırlar. Ubeydîlerden İsmail'in İmam Cafer Sadık soyundan gelmiş olduğunu inkâr ederler. Bunlar, zayıf düşmüş olan Abbasî halifelerine yaranmak için uydurulmuş olan sözlere dayanarak bu fikirleri savunurlar. Bunların soylarına olan bu iftiralar kendilerini memuriyetlere atayanların hoşlarına gitmek ve onları düşmanlarının kederleriyle sevindirmek maksadıyla uydurulmuştur. Bu hususta söylenmiş bazı sözleri onlara dair haberleri naklederken belirteceğiz. Bu sözleri söyleyenler, olayların delâletini bilmeden Ubeydîlerin soylarını yalanlamaya kalkışmışlar. Olayların, iddialarını reddedecek mahiyette olduğunu

düşünmemişler, çünkü tarihçilerce, Şiîler devletinin ilk kuruluşu Abdullah Muhtesib'in Kütâme kabilesinde Âl-i Muhammed'i koruması, yani onlardan adı anılmayan bir zata biate çağırmasıyla başlanmıştır. Biate çağırması haberi yayıldığı zaman, Ubeydullah Mehdî ile oğlu Ebu Kasım, onun daveti yayıldığını işittiklerinde, hayatlarından korktukları için halifeliğin merkezi olan doğudan kaçarak Mısır'a gelmişlerdir. Onlar tüccar kıyafetine girerek İskenderiye'den yola çıktılar. Mısır ve İskenderiye valisi olan İsa Nevşerî bunu haber aldığında, arkalarından yetişerek onları yakalamak üzere süvariler gönderdi. Arayanlar arkalarından yetiştiyseler de, kıyafetlerini değiştirmiş oldukları için, onları tanımadılar. Onlar Mağrib'e gittiler. Bunu haber alan Mu'tezid, Kayravan şehrinde oturan Kuzey Afrika emirleri olan Ağleboğullarına ve Sicilmâse emirleri olan Midrâroğullarına mektuplar yazarak onlara karşı bütün yolları tutmalarını ve onları araştırmak için ajanlar göndermelerini emretti. Midrâroğulları ailesinden Sicilmâse sahibi Elisa onların Sicilmâse şehrinde saklanmış oldukları yerlerini öğrendi, Şiîlerin Kayravan'da Ağleboğullarını yenmelerinden önce, halifeyi memnun etmek üzere, onları yakaladı ve hapse attı. Bundan sonra Mağrib'de, Yemen de, İskenderiye, sonradan Mısır, Şarn ve Hicaz'da Ubeydîlerin davetleri yayıldı, onlara biat edildi. Bu davetin bir sonucu olarak onlar, İslâm yurtlarını Abbasîlerle yarı yarıya paylaştılar. Az kalsın bunlar Abbasîleri yurtlarından sürecekler ve halifeliği ellerinden alacaklardı. Abbasî halifelerine tahakküm etmiş olan Deylemlerin azatlısı emir Besâsîrî Acem emirleriyle iki arada cereyan eden çekişme ve savaşlarda onları yendikten sonra, Bağdat ve Irak'ta Şiîleri biata davet etti, Şiîlerden Mısır halifesi Müstansır adına Bağdat ve Irak minberlerinde tam bir yıl hutbe okuttu. Şiîlerin kuvvet kazanmalarından dolayı Abbasîler Devleti sarsıldı. Abbasîlerin hükmü azaldı.

Denizin öbür tarafında (Endülüs'te) hüküm süren Emevîler, bunların kendileriyle savaşmalarından korkarak kaygı içinde yaşadılar. Nesebi şüpheli olup yalandan soy ve halifeliğe hak iddia eden bir kimse, nasıl bu derecede kuvvet kazanır ve arkasından bu kadar insanları sürükleyebilir? Yalandan nesep uyduran ve kendisinin Resûlullah'ın evlâdından olduğunu iddia eden Karmati'nin hâlini düşün ki, tâbi olanları yanından ayrıldı, hilesi hemen meydana çıktı. Onun ve ona tâbi olanların akıbeti son derece kötü oldu; günahlarının cezasını çektiler. Ubeydîlerin iddiaları yalan olduğu

takdirde, bir müddet sonra da olsa bilinirdi. *"İyi veya kötü bir karaktere sahip olan kimsenin bu hâlini insanlar bilmez sanırsa da bilinir."*

Fâtımîlerin devleti 270 yıl kadar devam etti. İbrahim (a.s.)'in makam ve namaz kıldığı yere ve Resûlullah'ın yurduna, gömüldüğü yere (Medine'ye) ve hacıların vakfede (ayakta durarak Yüce Allah'a yalvarmakta oldukları arafata) ve meleklerin indiği yerlere sahip oldular. Devletleri yıkıldıktan sonra dahi taraftarları hep eskisi gibi onlara tamamıyla itaatkâr ve onları seviyorlar ve onların imam İsmail bin Cafer Sadık'ın evlâdı olduklarına inanıyorlardı. Taraftarları, devletleri yok olduktan, izleri eskidikten sonra bile onlara biate çağırarak defalarca harekete geçtiler. Onların neslinden gelen çocukların adlarını zikrederek, onların halifeliğe hak iddia ettiler. Önceki imamların vasiyetleriyle bunları halifelik makamına geçirmek istediler. Bunlar onların nesillerinden şüphelenseydiler, onlara yardım etmek hususunda bu gibi tehlikelere katlanmazlardı. Çünkü biate davet edenin, davetinin doğruluğunda şüphesi olmaması ve biatin doğruluğuna inanması, bu iddia ettiğini kalbinin yalanlamaması gerekir.

Kelâmcıların üstadı olan Kadı Ebu Bekir Bakillânî tarihçilerin ileri sürdüğü bu çürük fikri benimsemesi şaşılacak bir hâldir. Üstadın bu fikre kapılması bu nesilden gelenlerin mülhid olduklarından (dinden sapmalarından) ve rafiziliğe yönelmelerinden ileri geliyor ise, bu, onların davetlerini reddetmek için bir sebep teşkil etmez. Neseplerinin Resûlullah'a ulaşması da, küfürlerinden dolayı onları Allah katında sorumlu olmaktan kurtarmaz. Allahu Taâlâ Nuh'a bir oğlu hakkında: *"O, senin ailenden değildir, çünkü o iyi olmayan bir iş işlemiştir, bilmediğin bir iş hususunda benden sorma."* (Hud, 11/46) buyurur. Resûlullah kızı Fâtıma'ya: *"Ey Fâtıma! Bil ki ben seni Allah katında sorumlu olmaktan hiçbir zaman koruyamam."* buyurmuştur. Bir kimse bir meseleyi bilir ve bir işi şüphe duymadan anlarsa, o kimseye o işi açık olarak söylemek gereklidir. Allahu Taâlâ hakikati anlatır. Allah, kullarına doğru yolu gösterir. Taraftarları çoğaldığı ve onlara biate çağırmak üzere daîleri (propagandacıları) uzak ülkelere kadar yayıldığı ve birbiri arkasından devlete karşı harekete geçtikleri için, devletler onlara şüpheyle bakıyorlar, onlar düşmanlarının kontrolü altında bulunuyorlardı. Bundan dolayı Şiîlerin büyükleri bir yerde saklanarak yaşamaya mecbur oldular, şairin dediği gibi:

"Eyyâma (günlere) benim adımı sorarsan bilmez; nerde yaşadığımı sorarsan, onu da bilmez."

Bundan dolayı Ubeydullah Mehdî'nin büyük babası İmam Muhammed bin İsmail'e Şiîler "mektûm" (gizlenmiş) adını vermişlerdir. Çünkü onlar kendilerine zulmedenlerden korkarak, onun saklanmasına ittifakla karar vermişlerdi. Bundan dolayı Abbasîlerin taraftarları, ilk ortaya çıkışları sırasında onların neseplerini karalamak için zayıf durumdaki Abbasî halifelerine yaklaşmak istediler ve bu karalama onların yardımcılarının ve düşmanlarıyla savaşan komutanlarının hoşlarına gidiyor, bunlar, bu ithamlarla Şam, Mısır ve Hicaz'da kendilerine üstün gelmiş olan Ubeydîlerin taraftarları olup da onlara biate çağıran Kütâme Berberîlerine karşı, kendilerinin karşı koymadan âciz olmalarının utancını kapatmayı hedefliyorlardı.

Hatta Bağdat'ta kadılar Fâtımîlerin Resûlullah'ın neslinden geldiklerini reddederek bir rapor hazırladılar; kadılar, kendileri ve âlimlerin en tanınmışlarından bir kitle, bu cümleden Ebu Hamid İsferainî (öl. 1016), Kudûrî (öl. 1037), Saymerî (öl. 1045), İbn Ekfânî (öl. 1014), Ebîverdî (öl. 1034) ve Şerif Radî (öl. 1015), onun kardeşi Murtaza (öl. 1045), İbn Bathavî, Şiîlerin fakihi Ebu Abdullah bin Numan (öl. 1022) ve Muhammed ümmetinin en meşhur imamlarından başkaları buna şahitlik etti. Ubeydîlerin Resûlullah'ın neslinden geldikleri reddedilen o gün, bayram gibi bir gün oldu. Bu zaman 1011 yılı (Birçok nüshada hicrî 460 tarihi yazılıdır.) ve Kadir'in halifeliği zamanıydı. Haberler Bağdat halkı ve çoğunluğu Abbasîlerin taraftarı ve Fâtımîlerin neseplerini karalayanlar arasında yayılmış olduğu için, bu âlimler işittikleri bu haberlere dayanarak şahitlik etmişlerdir. Tarihçiler işittikleri gibi nakletmişlerdir. Oysa bu haberler hakikate uygun değildir.

Mu'tedid'in Ubeydullah hakkında Kayravan'da hüküm süren Ağleboğullarına ve Sicilmâse'de hüküm süren Midrâroğullarına yazdığı mektuplar, bunların Ehl-i Beyt soyundan geldikleri iddiasının doğru olduğunu ispat eden açık delillerdir. Mu'tazid ise Resûlullah'ın ailesinin nesebini herkesten iyi bilen bir zattır. Devlet ve sultanın dünyanın bir pazarı olup, bu pazara ilim ve sanattan ibaret olan her çeşit mal getirilir. Güçlerini ve menfaatlerini kaybedenler, o pazarlarda kazançlar temin etmeyi ümit

ederler. Rivayet ve haberler nakleden süvariler yarışarak oraya gelirler, orada revaç bulan mal bütün insanlar katında revaç bulur. Devlet, zalimâne hareket etmez, doğru yoldan bir yana sapmaz, idrâksizlikten uzak bulunmazsa onun pazarında halis ipekler ve som altınlar revaç bulur. Devlet, kötü maksatlar takip eder ve kin ve hasede dayanırsa, bâtılın simsarları orada kaynaşır ve o devletin pazarında karışık paralar geçer. Basiret gözüyle bakan kimse, adaletli ölçüyü bulur.

İdris bin İdris bin Abdullah bin Hasan bin Hasan bin Ali bin Ebi Tâlib'in (r.a.) soyu hakkında söylentiler yukarda zikrettiğimiz hikâyelere nispetle, hakikatten daha uzaktır. İdris, babasından sonra uzak Mağrib'de imamet makamına geçmiştir. Soylarını karalamak isteyenler büyük İdris'ten annesinin karnında olan çocuğun İdris'in olmayıp, azatlıları Reşid'in çocuğu olduğunu iddia ederler. Allah bu iddiada bulunanları kendisi takbih etsin, cehalet içine dalmaları, onları hakikatten uzaklaştırmış olduğu için, küçük İdris'in nesebi hakkında bu sözleri söylemişlerdir. Bunlar bilmezler midir ki, büyük İdris'in Berber ilinde akrabaları vardı. O, Mağrib'e geldiğinden ölünceye kadar göçebe hayatı yaşamıştır. Göçebelerin bu gibi hususlardaki hâlleri belirsiz değildir. Onların bu gibi hususlarda şüphe duyulacak saklı hâlleri yoktur. Bütün ev içlerinin hâlleri komşularının gözleri önünde cereyan etmekte ve duvarlar birbirine bitişik olduğu ve barınakları alçak ve arada bölme olmadığı için her şey işitilmektedir. Köleleri olan Reşid, sahibi olan büyük İdris öldükten sonra, İdris ailesinin velîlerinin ve taraftarları olan Şiîlerin gözleri önünde ve hepsinin de kontrolü altında, bütün ailenin işini görüyordu. Uzak Mağrib'in Berberîleri babası öldükten sonra, ittifakla küçük İdris'e biat edip, kendi rızalarıyla ona itaat ettiler, onun uğrunda canlarını ve mallarını feda etmeye söz verdiler. Küçük İdris'in düşmanlarıyla olan savaşlarında ölüm denizlerine daldılar. Şüphe duyulacak sözler hain düşmandan veya münafıktan gelse dahi, bunların bir kısmı olsun, küçük İdris'in bu savaşlarına katılmadan arkada kalmış olurdu. Allah'ın adını anarak bunlardan hiçbiri vukua gelmemiş olduğunu kesinlikle belirtirim. Bu sözler ancak düşmanları olan Abbasoğulları ve onların Kuzey Afrika valileri olan Ağleboğulları tarafından uydurulmuş sözlerdir.

Büyük (baba) İdris, Fehh[21] olayında Abbasîlere yenildikten sonra, Mağrib'e kaçtı. Halife Hâdî Ağleboğullarına büyük İdris'i yakalamak üzere her tarafa ajanlar göndermelerini emretti. Fakat bunlar İdris'i ele geçiremediler. Büyük İdris kurtularak Mağrib'e vardı. Orada daveti yayıldı.

İmameti kabul edildi. Halife Reşid Abbasîlerin azatlısı ve İskenderiye valisi olan Vâzıh'ın gizlice Şiî olup büyük İdris'in Mağrib'e geçmesini engellemediğini ve iki yüzlülük gösterdiğini işittikten sonra, Vâzıh' ı öldürttü.

Reşid babası Mehdî'nin azatlılarından Şemmâh'ı bir plan dâhilinde büyük İdris'i gizlice öldürmesi için görevlendirdi.

Şemmâh büyük İdris tarafına geçmiş ve kendisinin sahipleri olan Abbasîlerden bezmiş olduğunu söyleyerek büyük İdris'in huzuruna geldi. İdris onu yanına aldı. Şemmâh bu yakınlıktan faydalanarak İdris'e zehir içirip öldürdü. Büyük İdris'in ölüm haberini Abbasîler işittiğinde, onun ölümüyle batıda Şiîlere davet ve biatın arkası kesileceği ve izleri büsbütün silineceği ümitiyle sevindiler. İdris'in ana karnında bir çocuğu bulunduğu haberi işitildiğinde, haberin asılsız olduğunu düşündüler. Fakat tekrar davet başladı. Batı Afrika'sında Şiîler yine harekete geçtiler, İdris bin İdris'e biat edildi. Şiî devleti tekrar kuruldu. Bu haber, okların delerek geçmesinden daha şiddetli bir surette Abbasîlere etki etti. Büyük İdris'in kuvvet kazanmasıyla Abbasîlerin Batı Afrika'sındaki hâkimiyetleri zaafa uğramış ve yıkılacak bir hâle gelmiş olduğundan, tâ uzaklara etki ederek Şiîlere karşı koyabilecek bir durumda değildi. Büyük İdris Mağrib'de bulunduğu için Reşid'in eli oralara kadar uzanamazdı. Üstelik Berberîler onun etrafını sarmışlardı. Reşid onu ancak hile yoluyla zehirleyerek yok edebilirdi.

Korkunç bir olayla ile karşılaşmış olan Abbasîler, bu belayı yok etmek için kendilerinin Kuzey Afrika'daki yardımcıları olan Ağleboğullarını memur ettiler. Alevîler tarafından devletlerine indirilen bu darbenin zararı halifelik merkezlerine kadar sirayet etmeden önce, bu hastalığı defetmek görevi Ağleboğullarına verildi. Bu gibi vazifeler Me'mûn'dan ve ondan sonra gelen halifeler tarafından da Ağleboğullarına veriliyordu. Fakat Ağleboğulları, Mağrib'de yaşayan Berberîlere karşı koymaktan âciz idiler. Arap olmayan milletlerden azatlıların devlet işlerine karışmalarından dolayı halifeler zayıf düşmüş olduğu için, Ağleboğulları Berberîlerle çekişmekten âciz ve Berber hükümdarlarıyla güzel muamelede bulunmaya muhtaç bir hâlde idiler. Çünkü Arap kavminden olmayan azatlıları iradeyi halifelerin ellerinden almışlar, gerek memur ve valilerin tayin ve azlinde, gerek devlete ait malları harcamada, kendileri için istedikleri gibi hareket ediyorlardı.

Halifelerin elinde bir şey kalmamıştı. Halifelerin hâli şairin şu beyitlerinde anlattığı gibiydi:

"Halife, Vasıf ile Boğa[22] *arasında, kafeste (kuş) gibidir. Bir papağan ne öğretilirse onu söylediği gibi, halife de öğretilen sözleri tekrarlar."*

Ağleb oğullarından olan bu emirler başarısızlıklarına halifenin kızacağından çekindikleri için bazen Mağrib'i ve halkını küçük göstermek, bazen İdris'in ve onun yerine geçen diğerlerinin kuvveti ve Şiîlerin halifeye bağlı olan ülkenin sınırlarını geçtiğini anlatmak suretiyle, halifeyi korkutuyorlardı. Armağanlar ve devlet hesabına vergilerden toplanmış paraları yollarken, İdris'in gücüne işaret etmek üzere İdris adına basılan sikkeler gönderiyorlardı. Bunlar bu hareketleriyle İdris'in gücünü halifelere büyük göstermek, onun gücüyle halifeleri korkutarak kendilerini sıkıştırdıkları İdris meselesi hakkında, halifenin taleplerinin arkasını kesmek, zorladıkları takdirde Abbasîlere daveti bırakarak, Alevîleri davet etmekle, halifeleri korkutmak istiyorlardı.

Bazen da İdris'i küçük düşürmek üzere, buna benzer olan haberlerle onun nesebini karalarlar, iki aradaki mesafeler uzak olduğu ve Abbas oğullarından olan çocukluk yaşındaki halifelerin ve onların Arap kavminden olmayan köle ve azatlılarının idrâkleri zayıf olup her söylenen sözü kabul ve her bağıranın sesine kulak verdikleri için haberin doğru veya yalan olmasına önemsemiyorlardı.

Bu durum Ağleboğullarının yıkılmasına kadar devam etti. Fakat bu çirkin söz yayıldı gitti. Şiîlerin soylarının karalanması sürdü. Bu sözleri bazıları intikam için kullandılar. Karalayıcılar birbiriyle yarıştıkları zamanlarda, Abbasîlere yaranmak, onların affını sağlamak ve gereken vakitlerde kullanmak maksadıyla karalama sözlerini sakladılar.

Alevîlerin neseplerini bu şekilde karalayanları Allahu Taâlâ kendisi takbih eylesin ki İdris'in nesebi kesindir. Onun nesebini karalama zanna dayanmaktadır. Karalayanlar bu şekilde şeriatın yolundan sapmışlardır. Çünkü İdris babasının yatağında (meşru olan karısından) dünyaya geldi. Çocuk kimin yatağında dünyaya gelmiş ise, o kimseye nispet edilir. Üstelik

Resûlullah'ın ailesini bu gibi kötü fikirlerden temizlemek, müminlerin inançları cümlesindendir. Allahu Taâlâ, Kur'ân'da anlattığı gibi: *"Allah onları bu kötü fikirlerden temizlemiştir."* (Ahzab 33/33). O hâlde İdris'in yatağı ise Kur'ân'ın hükmü ile bu gibi kötü fikirlerden temizdir ve kirlenmekten uzaktır. Bir kimse bunun tesirine inanır ise, günahlıdır ve küfür kapısından girmiş olur. Bu fesatlıkları uzun uzadıya reddetmem, haset edenin kalbinden şüpheleri gidermek ve onların haklarına tecavüz edenlerin, yalandan neseplerini karaladıklarını kulaklarım işittiği içindir.

Bu iftiracı, Resûlullah ailesinden yüz çevirmiş olan Mağribli tarihçilerden nakletmiş olduğunu söyleyerek, kendisinin iftirasını teyit etmek ister. Bu adam Alevîlerin seleflerine inanma hususunda şüphe içine girmiştir. Yoksa töhmet edilen yer bundan uzak, temiz ve masumdur; kusur isnat etmek, mümkün olmayan yerden ayıbı gidermekle uğraşmak bizzat ayıptır. Fakat ben, dünya hayatında onları müdafaa ederek çekiştim, onların kıyamet gününde beni korumak için çekişeceklerini ümit ederim.

Malûm olsun ki, İdrisoğullarının nesebini karalayanların çoğu, Ehl-i Beyte intisap eden veya yabancılardan onlarla karışan, İdris'in soyuna haset eden kimselerdir. Yoksa bu saygılı nesebe intisap iddiası şerefli ve eski olup, milletler ve boylar bu nesebin şeceresini her tarafta yaşayan kimselerden rivayet edegelmiş oldukları için, bu nesebin şeceresi şüphe götürmez bir hâldedir ve şüpheden çok uzaktır. İdrisoğullarının yurtları olan Fas'ta ve Mağrib'in her yerinde bunların neseplerinin şeceresi, kimsenin bu yüksek dereceye erişebileceğini ümit etmeyecek derecede açıktır. Çünkü bu neslin şeceresini, imamlar imamlardan ve arka sıra gelen millet ve boylar birbirinden nakil edegelmişlerdir. Bunların Fas şehrini kuran büyük babaları İdris'in evi, onların evleri arasındadır; mescidi mahallelerine bitişiktir; kılıcı, yaşamakta oldukları şehirlerinin minaresinin yukarı tarafında asılıdır. Üstelik yalana nispet olunmaları mümkün olmayan çoğunluğun kendilerinden önceki çoğunluktan gerekli derecesini aşan sıhhatle rivayet edilmiş olan eserleri var. Onların bu eserleri gözle görülecek derecede aşikârdır. Bu soydan gelen başkaları, Allahu Taâlâ'nın bunlara bağışladığı bu eserlerin benzerlerini ve Resûlullah'ın şerefinin yardımıyla elde ettikleri devletin ululuğunu gördüklerinde, seleflerinin azametlerinin derecesini görürler ve kendilerinden kimsenin bu yüksekliğe, bu yüksekliğin yarısına olsun erişemeyeceklerini açık olarak anlarlar. Bu kutlu nesebe mensup olup da bu gözüken eserleri meydana getirmekten âciz olanların, vazifeleri,

onların büyüklüklerini itiraf etmektir. Çünkü onlar, soyları herkesçe belli olan ve tasdik edilen insanlardır. Yakın derecesindeki bilgiyle hükmetmekle şüpheyle hükmetmek arasında büyük farklar var. Onların bu yüksekliğini ve kendi derecelerinin alçaklığını bildikleri zaman birçokları tükürüklerini yutamadan yutkundular ve bunların bu yüksek mevkilerine soylarını karalayarak onların hakir düşmesini temenni ettiler. Kötü maksatlara kapılarak bu zayıf ve esassız söylentiler hususunda ısrar ederek iftira yolunu seçerler. Onları kendi soy derecesine indirmek ve kendisiyle bir bulundurmak için ihtimallerin kapılarını çaldılar ve bahaneler aradılar. Fakat bunlar aldanıyorlardı. Onlar bu dereceye yükselmekten çok uzaktırlar. Bizim bildiğimize göre bu muhterem soydan gelenler arasında Mağrib'de nesebinin belli ve sabit olması hususunda, Hz. Hasan neslinden gelen İdris'in torunları derecesinde soyu belli olan kimse yoktur. Bu çağda bu nesilden gelenlerin en büyükleri Fas'ta Yahya Havtî bin Muhammed bin Yahya Avvâm bin Kasım bin İdris bin İdris oğullarıdır. Bunlar Fas'ta bu nesilden gelenlerin başkanları olup, büyük babaları olan İdris'in evinde oturmaktadırlar. Bunlar Mağrib halkının seyyidleridir. Allahu Taâlâ dilerse, aşağıda İdrisîlere dair bilgiler verirken bu hususu anlatacağız.

* * *

Mağrib fakihlerinden fikir ve idrâkleri zayıf olanların, Muvahhidîn[23] Devletini kuran İmam Mehdî hakkında söyledikleri de asılsızdır. Onlar İmam Mehdî'nin onun tevhid inancını yayması ve kendisinden önceki fesat ehlinin fikirlerini reddederek, bütün iddialarını iptal etmek hususundaki başarılarını hile yoluyla karıştırmaya yeltenmeleri dahi buna benzerdir. Bu fakihler Mehdî'ye tâbi olan Muvahhidîn'in iddia ettikleri Resûlullah'ın neslinden gelmiş olduğu iddialarını bile reddetmeye kalkışmışlardır. Bu fakihlerin, Mehdî'nin bütün bu işlerini yalanlamaları, ona karşı kalplerinde sakladıkları hasetlerinden ileri gelmiştir. Çünkü bu âlimler bilgi hususlarında, fetvalarında, onun kendilerinden üstün fikrine herkesin bağlandığını ve herkesin onun arkasından gittiğini gördüklerinde, kıskandılar ve onun fikrini yalanlamaya başladılar.

Üstelik bu fakihler Mehdî'nin düşmanları olan Lemtûne (Murabıtlar) hükümdarlarıyla dost olup başkalarından görmedikleri saygıyı onlardan görüyorlardı. Çünkü bu hükümdarlar sade ve dindar olup bunların devletinde âlimler mevki ve şeref sahibi idi. Bunların her biri kendi

şehrinde, milletleri arasında derecelerine göre saygı değer ve memleket işlerinde fikirlerine başvurulan insanlardı. Bu fakihler onların taraftarları olup onların düşmanlarının düşmanı oldular; bu hükümdarlara taraftarlık ederek Mehdî'den öçlerini aldılar. Fakat Mehdî'nin durumu onlarınkinden başka, yüksek hâli onların inandıklarının tersi idi. Mehdî tek başına Mağrib'e gelerek Lemtûne Devletinin fakihleriyle mubaheseye girişti, onlarla çekişti, kavmini onlarla savaşa çağırdı ve devletlerini kökünden söküp attı. Bu mücadelede, onun yanında cihad etmek ve kendi canlarıyla onu korumak üzere biat etmiş taraftarlarından sayısını sayısını ancak Allah'ın bileceği çok adam ölmüştür. Onun davetini yaymak ve üstün gelmesini sağlamak üzere, bütün kuvvetini sarf etmek suretiyle, Allah katında sevap kazanmak istediler. Bağlıları onun davetini yaydı, sözünü üstün kıldı, Mehdî bu sayede Cebel-i Tarık'ın iki tarafını birleştiren bir devlet kurdu. Mehdî kendisi bütün zahmetlere katlanıyor, bir hırka ve bir lokma ile kanaat ediyor, bekâr hayatı yaşıyordu. Allahu Taâlâ canını alıncaya kadar dünya nimetinden az bir şey ile kanaat etti. Dünyadan nasipsiz, dünya, nesnelerinden eli boş idi; hatta nefislerin meyledip avunduğu evlâtları bile... Bu işleriyle Allah rızasından başka neyi ümit edebilirdi? İyi niyeti olmadığı takdirde, dünyada istediği işlerini elde edemez, daveti yayılmazdı. Çünkü zulüm ve bozgunluk ile meşgul olanların sonlarının kötü olması Allah'ın kulları için koymuş olduğu bir kanundur.

Bu fakihlerin Mehdî'nin Resûlullah'ın neslinden gelmesini inkâr etmeleri, onlara bir delil teşkil etmez. Mehdî'nin Resûlullah'ın neslinden geldiğini iddia etmiş bulunduğu sabit olduğu takdirde dahi, onun davasının bâtıl olduğunu ispat etmek için bir delil değildir.

Halk, onun bu nesilden gelmiş olduğunu tasdik etmiştir. Bir kavme başkanlık etmek için o kavmin eşrafından olmak şarttır; yabancı bir kişi, kavme başkanlık edemez, diye itiraz edilir ise, bu itiraz da yerindedir. Bu eserin birinci kitabında anlatacağımız gibi bu doğrudur. Fakat Mehdî bütün Masmudîlere başkanlık etmiş, onlar da Mehdî'ye itaat etmişlerdir. Mehdî'nin kendi akrabası olan Heragate aşireti onun başkanlığını kabul edip, daveti tamamıyla yayılıncaya kadar, ona olan itaatlerinden ayrılmadılar.

Mehdî'nin daveti onun Resûlullah'ın kızı Fâtıma'ya olan bağlılığından ileri gelmiş değildir. Onların ona itaatleri Heragate aşiretine mensup ve

Masmudî'den olmasından ileri gelmiştir. Mehdî, onlar arasında mevki sahibi ve nesebinin şeceresi sabit olan bir zat idi. Fakat onun Fâtıma evlâdından olması belirsiz kalmış ve ahali bunu unutmuş ise de, Mehdî kendisi ve aşireti bu şecereyi birbirinden naklediyorlardı. Fakat onun Fâtıma neslinden gelmesi unutulmuş hükmünde gibi olduğu için, o Heragate ve Masmûdiye'den sayılmış ve bu asabiyet[24] ve taassupla bu boylar onu kendilerinin başkanı olarak tanımışlardır. İlk soylar gizli kaldığı zamanlarda bunun benzerinin vukuu çoktur.

Bahîle kabilesinin (Yemen'de) başkanlığı için Arfece ile Cerîr arasında cereyan eden olay bunun bir örneğidir. Arfece halife Ömer (r.a.) katında Cerîr'le Bahîle boyunun başkanlığı için yargılanmıştı. Hâlbuki Afrece aslen Ezd Bahîle boyu içine sokulmuştu. Bu hâdise kitaplarda yazılıdır. Bu hikâyeyi gözden geçirir isen, sen hakikati anlarsın, insanları doğru yola sevk eden Allah'tır.

Yanlışlıklardan bahsederken uzun açıklamalarda bulunarak az kalsın eserin hedefi dışına çıkacaktık. İleri gelen âlimlerden ve hafızlardan olan tarihçilerden birçoğu bu gibi hikâye ve haberleri naklederken yanılmışlar ve ayakları kaymış, fikirleri yanlışlıklara takılmış, zayıf fikir sahipleri mukayeselerden gaflet edip, hepsi de hikâyeleri bunlardan nakletmişlerdir. Bunlar da naklerdilenleri incelemeden doğru kabul etmişler ve bunun bir sonucu olarak bu haberler hafızalarında yerleşmiş, bu yanılmalar tarih ilmini zayıf ve karışık bir ilim hâline getirmiş, bu haber ve hikâyeleri gözden geçirenler, bunları inceleyerek doğrusunu yalanından ayırabilecek derecede bilgi sahibi olmadıklarından, yalan haberleri olduğu gibi aktarmışlardır.

Bundan dolayı bu ilimle meşgul olan kimse, sosyal kanunları, varlıkların özelliklerini, hâdiselerin cereyanını; ahlâk ve âdetleri; inanç, din ve mezhepleri; değişmelerin tesirlerini; bunların geçmişteki durumlarıyla mevcut durumları arasındaki farklılıkları bilmelidir. Olayların birbirine benzeyişlerinin ve başkalıklarının sebeplerini incelemelidir. Devletlerin, millet ve dinlerin kaidelerini ve başlangıç hâllerini; meydana çıkmalarının sebeplerini; değişmelerini gerektiren âmilleri, bu devletleri yönetenlerin hâllerini ve haberlerini bilmeye muhtaçtır.

Bu incelemeler sayesinde tarihçi, her hâdisenin sebeplerini ve her haberin asıl ve mahiyetini anlar, naklettiği haberleri elindeki usûllerle karşılaştırır,

bu bu kaide ve kanunlara göre cereyan etmiş ise haber doğru sayılır, yoksa uydurma telakkî olunarak bir tarafa atılır.

Eski âlimler işte bu sebeplerden dolayı tarih ilmini büyük ilim diye tavsif ettiler. Taberî, Buharî ve bunlardan önce İbn İshak ve milletin ileri gelen âlimleri tarihle meşgul olup eserler yazdılar. Fakat birçoğu bu usûlleri unuttu ve yazdığı eser, yazanın cehaletini meydana koydu, avam ve bilgi bâbında yaya olanlar tarih mütalaasını hafife aldılar. Bunun bir sonucu olarak, bağlı olan develer, başları boş bırakılan develerle ve tanelerle kabuklar birbirine karıştı, meseline benzedi. Bu develer, otun iyisini kötüsünden ayırmadığı gibi, tarih yazanlar da doğru haberleri yalan ve uydurmalarından ayırmadırlar.

Tarih ilmiyle meşgul olanı yanıltan diğer bir durum var ki, o da milletlerin ve boyların hâllerinin asırların geçmesiyle değişmekte olduğunu unutmaktır. Bu, pek gizli bir hastalık kabilinden olduğu için, bu hastalığı teşhis etmek zordur. Çünkü bu değişiklikler uzun asırlarda vukua geldiğinden, bunu ancak insanlardan pek az kimse anlayabilir. Bu da dünya ve milletlerin hâllerinin, âdet, inanç ve akidelerinin bir şekilde devam etmesinden, günlerin geçmesiyle bir hâlden diğer bir hâle intikal etmesinden ileri gelmektedir.

Bu değişiklikler şahıslarda, vakitlerde, şehirlerde meydana geldiği gibi, bölge, zaman ve devletlerde de meydana gelmektedir. Bu, Allahu Taâlâ'nın kulları için koyduğu kanundur.[25]

Bizden önce dünyada eski Fars milletleri, Süryanîler, Nabatlar, Tebâbia (Tubalar), İsrailoğulları ve Kıbtîler yaşadılar. Bunların devletlerinin ve yurtlarının idaresinde kendilerine mahsus hâlleri, kaideleri, siyasetleri, sanatları, ayrı ayrı dilleri, ıstılâhları, kendi cinslerinden olan fertlerle aralarında ortak olan hususiyetleri ve dünyayı imar tarzları vardır ki, arkalarında bıraktıkları eserleri bunu göstermektedir.

Bunlardan sonra ikinci tabakaya mensup olan Farslar, Rumlar ve Araplar geldiler. Bunların eski hâller ve âdetleri o cinsten yahut onların benzeri veya başka ve eskilerine benzemeyen âdetlerle değişti. Bunlardan sonra Mudar Arapları idaresinde İslâm Devleti kuruldu. Büyük bir değişiklik meydana geldi. Bu âdetlerin birçoğu şimdiye kadar onlardan sonra gelenlerin kendilerinden önce gelenlerden alarak muhafaza ettikleri hâl ve

âdetler farlılaştı. Arap Devleti yıkıldı, o devirler geçip gitti, Arapların izzet ve şereflerini yükselten ve onların ikballerini temin eden kişiler gittikten sonra devlet ve idare, Arap olmayan milletlerin eline geçti, doğuda Türkler, batıda Berberîler ve kuzeyde Frenkler gibi milletler hâkim oldu. Bu devletlerin (sırasıyla) yıkılmaları esnasında birçok milletler mahvoldu, hâller ve âdetler değişti, unutuldu, ortalıktan kalktı.

Hâller ve âdetlerin değişmesinin genel sebebi, her kavmin âdetlerinin hükümdarlarının ve devletin âdet ve kaidelerine tâbi olmasıdır. Bu pek yayılmış ve belli bir şeydir. Nitekim bu söz çok meşhurdur: *"En-nâsu alâ dîni mülûkühüm"* (Halk hükümdarın dinindedir). denilmektedir. Devlet adamları ve hükümdar, devletin başına geçerek yönetimi ellerine aldıktan sonra, onlar kendilerinden önce gelenlerin geleneklerine başvururlar, onların âdetlerinden birçoğunu alırlar. Bununla beraber kendi zamanlarının âdetlerini göz ardı etmezler. Bu yolda devletin âdet ve kaidelerinde kendilerinden önce hüküm sürenlerin âdetlerine nispetle birtakım başkalıklar meydana gelir. Bu devletten sonra başka bir devlet kurulduğunda bu devlet dahi kendi âdet ve kaideleriyle kendisinden önce hüküm sürmüş olan devletin örf, âdet ve kaidelerini karıştırır. Böylece bu devletin örf, âdet ve kaidelerinde de kendisinden önceki devletin ört ve âdetine göre birtakım başkalıklar meydana gelir ve bu suretle ilk önce kurulan devletin ört ve âdetlerine göre daha çok değişmiş olur. Devletler, biri arkasından diğeri kurulmaya devam ettikçe, başkalık ve değişiklik artar, nihayet örf ve âdetler büsbütün değişir. Milletler ve boylar birbiri arkasından devletler kurdukça ve hükümdarlar gelip geçtikçe, örf, âdet ve hâllerde değişiklikler meydana gelmekte devam eder. Kıyaslamalar ve birbirlerine hikâye edişler insanlar için belli bir tabiattır. Yanılarak ve unutarak rivayet etmek insanı yanıltır. Dinleyen kimseler geçip giden milletlere dair birçok haberler işitirler, değişiklikleri düşünmeden, ilk anda bilindiği gibi anlar ve bu haberleri gördükleriyle mukayese eder, fakat aradaki değişiklik büyük olduğu için büyük bir hataya katlanmış olur.

Tarihçilerin Haccac'ın[26] (660-714) hâline dair eserlerinde naklettikleri haber bu cümledendir. Bunlar Haccac'ın babasının öğretmen olduğunu belirtirler. Hâlbuki öğretmenlik o çağda geçinmenin bir vasıtası olmakla beraber, devlet adamı ve başkanlık gibi mevkilerde bulunan kimseler, kendilerini öğretmen olmak derecesinden yüksek sayarak öğretmen olmaya tenezzül etmezlerdi. Çünkü öğretmen zayıf ve miskin bir kimse olup kökü

ve dalları kesilmiş nebata benzerdi. Zenaatle, ücretle geçinen birçok zayıf insanlar ehliyetleri olmayan birtakım mevkilere göz dikerler, bu gibi mevkileri elde etmeyi mümkün sayarlar, tamah ve hırsın vesveseleri onları buna sevk ediyor ise de, tutundukları ipler kesilerek felâket çukuruna yuvarlanmaları da mümkündür. Bunlar, bu mevkilere ermenin kendileri için imkânsız olduğunu bilmeyen sadece aylıkla çalışan sanat ve meslek sahipleridir, öğretim işleri İslâmiyetin ilk günlerinde, Emevî ve Abbasî devletleri dönemlerinde böyle bir meslek değildi, öğretim, şeriat sahibinden işitilenleri nakletmekten ve tebliğ suretiyle dinin bilinmeyen yönlerini öğretmekten ibaret idi. Şerefli nesep sahipleri ve milletin idaresi başında bulunan başkanlar, Allah'ın kitabını ve resûlünün hadis ve sünnetlerini tebliğ suretiyle öğretirlerdi. Çünkü Kur'ân, Resûlullah'a indirmiş olduğu kitabı olup onlar bu kitap sayesinde doğru yolu bulmuşlar, İslâmiyet de onların dinidir, onlar İslâmiyeti yaymak ve korumak maksadıyla İslâmiyetin düşmanlarıyla savaşmışlar, bu yolda öldürülmüşler, diğer milletler arasında İslâmiyete bağlı kalarak şeref kazanmışlardır. Bundan dolayı onlar İslâmiyeti başkalarına anlatmaya düşkündürler; kibir, gurur ve azamet onları bundan alıkoymazdı. Resûlullah'ın, arkadaşlarının büyüklerini, katına gelen heyetlerle beraber İslâmiyeti ve hükümlerini öğretmek üzere, etrafa göndermesi bunun bir delilidir. Allah tarafından kendisine indirilen dinin hükümlerini anlatmak üzere, sahabelerinden cennetlik oldukları müjdelenmiş olan 10 sahabesini, şeref ve faziletleriyle onlara yakın bir derecede bulunanlarını göndermiştir. İslâmiyet yayıldıktan ve dinin damarları kuvvet kazandıktan, uzak yerlerde yaşayan milletler İslâmiyeti, ehlinin elinden aldıktan sonra, günlerin geçmesiyle hâller değişti. Olaylar çoğaldığı ve arkası kesilmediği için âyet ve hadislerden hüküm çıkarmak ihtiyacı arttı. Hüküm çıkarırken yanlış yollara sapmaktan koruyacak kanunlar gerekli oldu. Bu şekilde ilim bir melekeden ibaret olup, öğrenmek bir gereklilik, sanat ve zenaatler cümlesinden bir meslek oldu ki bu eserin (ilim ve öğretim) bölümünde bahsedeceğiz.

Mevki sahipleri devlet ve hükûmet işleriyle meşgul oldular. Bundan sonra bilgiyle uğraşmak işi başkalarına kaldı ve ilim, geçinmeyi temin eden bir vasıta oldu. Refah içinde yaşayanlar ve devlet adamları mağrurluklarından ilim öğrenmekle meşgul olmaktan çekindi, ilimle uğraşmak zayıflara kaldı, öğretim işi nesep ve mevki sahipleri nazarında hakir bir meslek sayıldı. Haccac bin Yusuf'un babası, Sakîf boyunun büyüklerinden idi. Bunlar asalet

sahibi olup, şerefte Kureyş ile yarıştıklarını sen biliyorsun. O çağda olduğu gibi, Yusuf'un da Kur'ân-ı Kerîm öğretmesi bir geçinme vasıtası olduğu için değildi. O ancak yukarda anlattığımız ve İslâmiyetin ilk günlerinde olduğu gibi sevap ümidiyle öğretmiştir.

Tarih sayfalarını karıştıranlar, kadıların hâllerini ve savaşlarda komutanlık ettiklerini işittiklerinde, bu rütbe ve makamlara heveslenenlerin kadılığın kendi çağlarında dahi, bundan önceki zamanlardaki durumda olduğunu sanırlar. Halife Hişam'ı kendi tesiri altında bulunduran İbn Ebî Âmir'in ve İşbiliye'de hüküm süren mülûk-i tavâiften İbn Abbâd'ın babalarının kadı olduklarını işittiklerinde, onların çağımızın kadıları durumunda olduğunu sanırlar. Bu eserin birinci kitabında anlatacağımız gibi örf ve âdetlerin değişmesiyle kadılık rütbesinde meydana gelen değişiklikleri düşünmezler. İbn Ebî Âmir ile İbn Abbâd Endülüs Emevîleri devletini koruyan ve kuran Arap boylarının ileri gelenlerinden olup, onların mevkileri belli idi. Nâil oldukları başkanlıkları ve devleti idare etmeleri, bu çağdaki gibi kadılık rütbesinden dolayı değildi. Eski devirlerde kadılık, devleti kuran, koruyan, şeref sahibi ve taraftarları çok olan boyların ve azatlıların elinde idi. Nitekim zamanımızda Mağrib'de vezirlik böyledir. Bunların, yani İbn Ebî Âmir ile Muhammed bin Abbâd'ın Frenklerle savaşmak üzere askerin başında oldukları hâlde, harekete geçmiş; ancak, nesep ve boyunun başkanları bulunan asalet sahiplerine verilecek olan büyük memuriyetlere tayin edilmiş olduklarına dikkat et!

Tarihlerde bu haberleri okuyan ve işiten yanılarak durumu tersine çevirmektedir. Çağımızda Endülüslü zayıf fikirliler ve gerçeği göremeyenler, bu yanlışlık içindedirler. Bunun sebebi de Endülüs'teki Arap devletlerinin yıkılmasıyla uzun süredir kendi içlerinde güçlerini kaybetmeleri ve Berberîlerin idaresinden çıkmalarıdır. Yalnız Arap neslinden olmayı muhafaza etmekle beraber aralarındaki yardımlaşmayı kaybettiler. Zillet içinde, hakir bir tebaa derecesine indikleri hâlde, neseplerinin ve devlet adamlarıyla karışmanın kendilerine üstünlük sağlayacağını sanırlar. Bu yanlış düşüncelerinin bir sonucu olarak, aralarındaki sanat ve zenaat sahipleri bile devletin başına geçmek tamahına kapıldılar, devleti ele geçirmek üzere çalışmaya başladılar. Fakat denizin batı kıyılarında yaşayan boyları ve bunların asabiyetini, yani yurt ve devletlerini korumalarını ve milletler ve boylar arasında üstünlüğün nasıl

sağlandığını bilen kimse, bu gibi hususlarda yanılmaz ve bu hususları dikkate almamak hatasına düşmez.

Tarihçilerin, devletleri ve hükümdarları anlatırken, hükümdarın adını, nesebini, baba ve annesini, eşlerini, unvanını, mührünü, kadısını, hâcibini ve vezirini anlatmaları bu cümleden olup, bu şekilde tarih yazmak, maksatları anlamadan Emevîler ve Abbasîler devleti tarihini yazanları taklit etmekten ileri gelmektedir. O çağların tarihçileri, eserlerini kendilerinden önce hüküm sürenlerin ahlâk ve hareketlerini, genel hâllerini öğrenmeye düşkün olan devlet adamları ve onların evlâdı için yazıyorlardı. Bunlar kendilerinden öncekilerin eserlerini kendileri için örnek edinip, etraftan gelerek devletlerine intisap edenlere bağışlarda bulunmak ve onları bölgelere memur tayin etmek, onların terbiyelerinde yetişen ve akrabalarından olanlara rütbe vermek hususlarında dahi, seleflerini kendileri için örnek edinmek istiyorlardı. O zamanlarda kadılar dahi boyları ve bağlılarıyla devleti koruyabilecek kudret sahiplerinden olup vezirler sırasında derece sahibi idiler. Biz bunları yukarıda zikrettik. Bundan dolayı o çağın tarihçileri bunların hepsini zikretmeye muhtaç idiler. Fakat hükûmetler değişerek o çağlardan asırlar geçtikten sonra, ancak hükümdarların kendilerini ve devletlerin kuvvet ve üstünlük hususlarında birbirine olan nispetlerini, hangi milletlerin bunlara karşı koyabildiğini, hangi milletlerin karşı koyamayacağını anlatmakla tarih yazmaktan maksat hâsıl oldu. İnsaf gözü ile bakan kimse, bu çağımızda, eski bir devletin hükümdarının oğullarını, kadınlarını ve mühürlerinin nakışlarını, unvan, kadı, vezir ve hâcib gibi memurlarını zikretmenin faydası olmadığına kani olur. Çünkü bunların kökleri, soyları, makam ve dereceleri belirsizdir. Çağımızın tarihçileri, eski yazarların maksatlarını anlamadan, bunları taklit ederek, bu usûlü seçmişlerdir. Bundan ancak Haccac, Benu Muhalleb, Bermekîler, Benu Sehl İbn Nevbaht ve Ahşid'in kölesi Kâfur, İbn Ebî Âmir gibi çok büyük izler bırakmış veya hükümdarlardan daha çok konuşan vezirleri zikretmek istisna edilmelidir. Bunlar hükümdarlar sırasına geçmiş oldukları için bunların babaları zikredilir ve hâllerine işaret edilir.

* * *

Burada faydalı diğer bir hususa temas ederek bu fasla son vereceğiz:

Tarih, bir asra veya bir kavme mahsus olan haberleri zikretmektir. Âfâkî olan genel hâlleri, milletleri ve asırları zikretmek ise tarih yazan kimsenin maksatlarının çoğunu ona istinat ettireceği temeldir. Nakledeceği haberler ancak bu takdirde açık anlaşılır. Mesudî'nin yaptığı gibi, tarihçiler bu temele ayrı ayrı eserler ve bölümler tahsis ederler. Mesudî, 330 hicrîde (M. 932), *Mürûcü'z-Zeheb* adlı tarihinde doğu ve batıda yaşayan kendi çağının milletlerinin hâlini ve ülkelerini anlatır. Bu milletlerin din, mezhep, inanç, örf ve âdetlerini zikreder. Bölge ve şehirleri, dağ, deniz yurt ve devletleri, Arap ve Arap olmayan milletlerin şecerelerini verir. Mesudî bu şekilde genel tarih telif etmesiyle, tarihçilerin üstadları olmuştur. Ondan sonra gelenler onun yolunu izlemişlerdir.

Mesudî'den sonra Bekrî (öl. 1094) yetişerek, *El-Mesâlik ve'l-Memâlik*'te yalnız yollar ve memleketler hakkında onun yolunda fgitmiştir. Çünkü Mesudî çağından, Bekrî[27] dönemine kadar çok zaman geçmediği için, milletlerin hayatında büyük bir değişiklik meydana gelmemişti. Sekizinci (ondördüncü) asrın sonu olan asrımızda ise gözümüzle görmekte olduğumuz gibi, Mağrib'in hâlleri büsbütün değişmiş, beşinci (onbirinci) yüzyıldan beri gelmekte olan Arap boyları, eski halkı olan Berberîlerin kuvvetlerini yenerek bütün yurtlarını onların ellerinden çekip almışlar, ellerinde kalan kısımlarını da onlarla paylaşmışlar. Yaşamakta olduğumuz sekizinci (ondördüncü) asrın ortasında, doğu ve batının mamur yerlerinde veba hüküm sürünceye kadar, bu durum devam etti. Milletlerin sayısını eksilten bu veba, o çağın halkını mahvetti, mamurluğun güzelliklerinden birçoğunu ortadan kaldırdı. İhtiyarlama ve kudretin son haddine erdiği bir çağda musallat olan bu veba, devletlerin ülkelerini küçülttü, onları kuvvetten düşürdü. Kılıçların keskin tarafları körleşti, kuvvet ve saltanatlarını zaafa uğrattı, dağılmaya doğru götürdü, hâllerini altüst etti ve nüfusun eksilmesiyle, yeryüzünün mamurluğu azaldı. Şehirler ve sanat yurtları yıkıldı. Yollar ve bölgeleri eksildi, belirsiz oldu. Bölgeler ve barınaklar boş kaldı. Devletler ve boylar zayıf düştü. Üzerinde yaşayanları değişti. Ben doğudaki ülkeleri dahi mamurluğu miktarında bu felâketlere katlanmış gibi görüyorum. Varlığın dili âleme: *"Adın, sanın batsın, kurusun!"* diye bağırmış ve âlem de bu emre boyun eğerek çarçabuk kurumuş gibi oldu. Yeryüzüne ve yeryüzünde yaşayanlara Allah vâris olur, yani yeryüzü ve onda yaşayan bütün mahlûklar helâk olur, yalnız Allah fâni olmaz. Bu yolda bir felâket neticesinde bütün hâller değiştikten sonra,

bütün mahlûklar da aslından ve bütün âlem de değişmiş ve yeni baştan yeni varlıklar vücuda gelmiş ve yeni bir âlem yaratılmış gibi oldu. Yaratılışı, bölgenin, fertlerin ve milletlerin hâllerini, örf, âdet, inanç ve mezheplerini değiştiren bu felâketten sonra bu değişikliklere uygun olarak çağımızda Mesudî metoduna göre kendi asrı için eser yazacak bir kimsenin gerektiğine kani olduk. Bizden sonra gelecek olan tarihçiler bu eseri kendilerine örnek edinsinler.

Ben, bu eserimde imkânlar dâhilinde bu ana kadar geçen zamanlarda Magrib'de meydana gelen hâller, olaylar ve milletlerin durumları hakkında bir kısmı tafsilâtıyla ve bir kısmını haberler ve hikâye tarzında zikretmek suretiyle bilgiler vereceğim. Çünkü benim bu eseri yazmaktan maksadım, ancak Mağrib yurtlarının ve bu yurtlarda yaşayan kavim, boy ve kitlelerin, bu yurtlarda kurulan devletlerin hâllerini anlatmaktır. Doğunun ve orada yaşayan milletlerin hâllerini bilmediğim için maksadım, doğunun tarihini yazmak değildir. Doğuya dair nakledilen haberler ise benim bilmek ve anlatmak istediğim hâllerin künhünü tamamıyla anlatamaz. Mesudî'nin o memleketlerin hâllerini bilmesi, o uzak ülkelerde seyahat etmiş olduğu ve eserinde anlattığı gibi, o uzak memleketlerde dolaştığı içindir. O, Mağrib'in tarihini yazarken durumlarını ayrıntı yazmamıştır. *"Her bilginin üstünde daha iyi ve mükemmel bilen bir bilgin vardır."* (Yusuf, 12/76) ki, ancak o her şeyi özüyle bilir ve bütün ilimlerin kaynağı odur; o bütün ilimleri çevreler. İnsanın bilgisi ise sınırlı ve eksiktir. İnsan kendi kusur ve aczini itiraf etmelidir. Allah yardımcısı olan kimse için bunlar kolaydır. O çalışmalarında ve taleplerinde başarılı olur. Allah'ın yardımıyla maksadımız olan eserin telifine başlıyoruz. Telifine başladığımız bu eseri maksadımıza uygun olarak, sona erdirmeye bizi başarılı kılmasını Yüce Allah'tan dileriz. Doğru yola sevk ve yardım eden ve muvaffakıyet bağışlayan Allah'tır. Biz Allah'ın yardımına güveniyoruz.

* * *

Bizim için yapılacak bir iş kalmıştır ki, o da bu eserimizde geçecek Arapça olmayan kelimeler için Arap dilinde kullanılmayan harfler için ön bilgi vermektir.

Malûm olsun ki, konuşurken kullanmakta olduğumuz harfler, aşağıda açıklayacağımız gibi, hançere, boğazdan çıkan seslerin keyfiyeti olup küçük

dile, damak ile beraber dilin etrafında, boğaz ve azı dişlere veya iki dudağa dokunmakla seslerin bölünmesinden meydana gelen seslerle ortaya çıkan bir keyfiyettir. Bu dokunma veya zilin çalması gibi, bu çalmanın değişmesinden dolayı, seslerin keyfiyeti değişir ve harfler birbirinden başka başka olarak, kulakla işitilir ve kalplerde saklanmış olan mefhumları anlatan kelimeler toplanır.

Milletler hep aynı sesi kullanmazlar. Her kavim, diğer bir kavmin dilinde bulunmayan sesleri kullanır. Arap kavmi konuşurken 28 ses kullanır ki, sen bunu biliyorsun. İbranîler bizim dilimizde (Arapça) bulunmayan sesleri kullanırlar. Bizim dilimizde dahi İbranîcede olmayan sesler var. Frenklerin, Türklerin, Berberîlerin ve başka milletlerin dillerinde de diğerlerininkinde bulunmayan sesler vardır. Arap kavminden okumak ve yazmak bilenler konuşurken, işitilen harflere delâlet etmek üzere, şekil olarak birbirinden ayrılan harfler tespit etmişlerdir. Bunlar elif, (a, e), be (b), cim (c) , ra (r), te (te, tı), ve başka olmak üzere 28 harf şekli tespit etmişler. Bu 28 harf ile sesleri hikâye etmek, mümkün olmayan yabancı kelimelere tesadüf edildiğinde, o harflerin anlattıkları mefhum ve manalar mühmel kalmaktadır. Bazı yazarlar yabancı dildeki bir harfi bizim dilimizdeki bu harfe yakın olan o harfin önündeki veya sonundaki harf ile ifade etmek istiyorlar ise de bu kâfi değildir, harfi aslından değiştirmekten başka faydası yoktur.

Bizim bu eserimizin Berberîlere ve Arap olmayan milletlere dair haberleri içine aldığı için onların bizim dilimizde bulunmayan seslerinden yapılma ve bizim yanımızda şekli bulunmayan adlara veya bazı kelimelerine rastgeliyoruz, bundan dolayı bu kelimelerde rastladığımız sesleri anlamak için harfler koymaya mecbur olduk. Yukarda anlattığımız gibi ona bitişik olan harf, dildeki sesi anlatmaya yetmemektedir. Çünkü bizim dilimizdeki o ses onların dilindeki o sesin yerini tutmuyor. Bundan dolayı Arap yazısında bulunmayan o harfleri koymak zorunda kaldım. Okuyucu, bu yabancı harf ortalarında bulunduğu iki harfin mahrecinin ortasındaki bir mahreçten telâffuz etmekle o harfin o dilde konuşulan mahrecinden konuşmuş olduğu için, o harfin o dildeki sesini ifade etmiş olur. Ben bu usûlü mushaf yazanların (sırat) kelimesini halef kıraatine göre okuduklarında, işmâm[28] harflerinden iktibas ettim. Çünkü Halef kıraatine göre, sırat'ın harfi (sad) ile (ze) arasındaki bir sesle okunduğu için ses belirsizdir. Mushafları yazanlar (sad) harfinin ortasına (zad) harfini resmederek işmâm sesini anlatmışlardır.

Bunların bu ıstılâhına göre, (sad) sesinin bu iki harfin ortasında bir sesle telâffuz edildiğini anlatır. Ben bundan ilham alarak (meselâ) Berberîlerin bizim dilimizdeki açık kef (k) ile cim (c) veyahut kaf (k) arasındaki bir sesle konuştukları (k) harfinin sesini anlatmak için bu şekilde hareket ettim, bunun bir örneği Berbercedeki "Beklîn, Belgîne, Beljjine" adıdır. Ben bu sesi anlatmak için kef harfini yazıyor, bu harfin alt tarafına bir nokta koyarak cimin noktasını ve üst tarafına bir kaf'ın bir noktasını veya ikisini koyarak anlatıyorum. Bu işaretler bu harfin kef ile "g" Berbercede çok kullanılmaktadır. Bundan başka Arapçada karşılığı olmayan harflere rastgeldiğimde, aynı şekilde hareket edip dilimizde cim veya kef ile kaf arası (g) bir ses verdiğine delâlet etmektedir ki iki harf arasında telâffuz edilen Berbercedeki harfi, bu iki harfin ortasındaki bir sesle anlatıyorum. Okuyucu bu alâmetlerden Berbercedeki o harfin bu iki harfin ortasında bir mahreçten telâffuz edileceğini anlar. Bazı yazarlar gibi Berbercedeki o harfi önünde veya sonunda bulunan Arapçadaki harf şeklinde yazar isek, Berbercedeki o harfin sesini, dilimizdeki harfin mahreciyle ifade ederek, Berbercedeki mahrecinden uzaklaştırmış ve o kavmin dilini değiştirmiş olurduk. Sen bunu bil. Allahu Taâlâ fazl ve lütfu ile doğru yolu gösterir.[29]

BİRİNCİ KİTAP

Umran tabiatında görülen bedevîlik, hadarîlik, hâkimiyet, kazanç, geçinme, sanatlar, ilimler ve diğer unsurlara, bunların sebeplerine dair

Bil ki, tarih ilmi, dünyadaki umrandan ibaret olan insanî içtimadan haber vermektedir. Bu da dünyanın umranı ve umranın tabiatından olan vahşîlik ve birbirine ünsiyet (alışkanlık) kesbetmelerinden, kendilerini ve mensup oldukları boyları korumalarından ibaret olan asabiyetlerden bahsetmek, insanların birbirine her çeşit hâkimiyetine ve bu hâkimiyetin bir sonucu olarak, devletlerin kuruluşuna, bu devletlerin kuvvetlerin derecelerine, insanların çalışarak geçinmelerine, ilimlere, hüner, sanat ve genellikle sanata ve tabiî olarak meydana gelen medenî eserlere dair bilgiler vermek ve bu konularla ilgili olan haberleri nakletmektir. Yalan ve uydurma, tabiî olarak, haberlerin kapısını çalar, haberlere yalan karışır. Haberlere yalanlar karışmasını icap ettiren sebepler var. Fikir ve mezheplere taraftarlık bu sebeplerden birini teşkil eder. Çünkü insan nefsen, haberleri işittiği ve kabul ettiği vakitlerde itidal hâlinde bulunursa, haberi hakkıyla inceler ve doğrusunu yalanından ayırt edip haberin doğruluğu açık bir surette belli oluncaya kadar düşünür.

Bir fikir, mezhep ve inanca taraftarlık karışır ise, insan ilk ağızda, kendisine uygun olan haberleri kabul eder, bir fikir ve mezhebe taraftarlık, insanın dikkatle düşünerek haberi tenkit gözünden geçirmesine mâni olur, yalanı kabul ve nakleder.

Haberlere yalan karışmasını icap ettiren sebeplerin diğer biri de, haberleri nakledenlere inanmaktır. Bir haberin yalan veya doğru olduğunu incelemek,

nakledenin adaletli, yani sözüne inanılacak bir kimse olup olmadığını tespit etmekle ve onun kusurlarını araştırarak, sözüne inanılır bir kişi olup olmadığına hükmetmekle ilgilidir.

Haberlere yalan karışmasının bir sebebi de maksatları unutmaktır. Haberleri nakledenlerin birçoğu, gözüyle görmesinden ve işitmesinden maksadın ne olduğunu bilmez. Haberi tahminine göre naklederek yalancı olur.

Haberlere yalan karışmasının sebeplerinden diğer biri de, haberin doğruluğu vehmine kapılmaktır. Böyle olanlar çoktur. Öyle olunca haberlerin doğru olup olmadığını anlamak ancak cerh ve ta'dîl ilmiyle mümkündür.[30]

Diğer bir sebebi de, hâlleri olaylarla karşılaştırma keyfiyetini bilmemektir. Çünkü hâl ve haberler karıştırılarak belirsiz bir hâle getirilmiş ve başka şekle sokulmuş olduğu için, haberci hâli gördüğü gibi nakleder. Hâlbuki şekli değiştirilmiş olduğundan hakikate uygun değildir.

Haberlere yalan karışmasının bir sebebi de haberi nakledenlerin, övmek ve hâlleri güzel göstermek ve bu sayede şöhretlerini yaymak maksadıyla, yüksek mevki sahiplerine yaranmalarıdır. Bu yolla doğru olmayan pek çok haberler yayılır. İnsanların övülmeye düşkün oldukları bellidir. İnsanlar, şeref ve servet gibi dünya nimetlerine gözlerini dikmişlerdir. Çoklukla faziletlere rağbet etmezler ve fazilet sahipleriyle bu meziyetleri elde etmek için yarışmazlar.

Yalan haberler karışmasının, belirttiğimiz sebeplerin hepsinden daha önemli diğer bir sebebi var ki, bu da umrandaki hâllerin tabiatını bilmemektir. Çünkü umranda meydana gelen olayların ve hâllerin, o olaylar gerek zatî ve gerek fiilî olsun, her hâdisenin kendisine mahsus tabiatı vardır. Hâdiseyi işiten kimse, olayların ve hâllerin varlıktaki tabiatlarını ve bunların gereklerini bilirse, bu bilgiler o kimsenin haberin doğrusunu, yalanından ayırt etmek üzere yapacağı incelemelerine yardım eder. Haber ve olay hangi çeşitten olursa olsun, bu en mükemmel usûldür. Çok zaman, haberleri ve olayları işiten kimse vukuu mümkün olmayan haberler naklolunduğunda, bunları kabul etmektedir. Nitekim Mesudî, deniz hayvanları İskenderiye'nin binasına mâni oldukları vakit, İskender'in nasıl ağaçtan bir sandık yaptırıp içine camdan bir sandık koyduğuna ve bu

sandığın içine girerek denize daldığına dair vukuu mümkün olmayan bir haber nakletmektedir. Bu habere göre İskender, deniz altında gördüğü şeytanlardan ibaret olan bu hayvanların şekillerini resmetmiş ve bunların heykellerini madenden yaptırarak binaların karşılarına diktirmiş, öteki hayvanlar denizden çıkarak bu heykelleri gördüklerinde kaçmışlar, bu suretle bunların saldırışlarından kurtulduktan sonra İskender, şehrin yapısını tamamlamıştır.

Hurafe olan uzun hikâyede camdan yapılan tabut billurdan olduğu için denizin dibine kadar ulaşması ve oradaki cinlerin şekillerini resmedecek kadar denizin dibinde kaldıktan ve denizin üzerine çıktıktan sonra da dalgaların çarpmasından kurtulması mümkün değildir. Üstelik hükümdarlar kendilerini bu gibi tehlikelere atmazlar. Hükümdarlardan herhangi biri buna güvenir ise, kendisini tehlikeler içine atmış olur. Bu yolda hareket eden hükümdar, devletini yıkılmaya mahkûm eder, kendisi denizin dibinden dönünceye kadar tebaanın başkasına biat etmesinden emin olamaz; bu ise kendisini yok etmek demektir. Tebaası onun aldanarak ve gurura kapılarak seçtiği bu yolculuktan dönmesini, göz açıp kapayıncaya kadar olsun beklemez. Üstelik cin ve şeytanlar cisimli mahlûklar olmadığından, onların suretleri belli değildir. Onlar ancak şekiller hâline girebilmek istidadını haizdirler. Cinlerin çok başlı olduklarına dair haberlerden maksat da çirkinliklerini anlatmak ve onları korkunç göstermektir. Bunun aslı yoktur. Bu hikâyenin yalan olduğunu anlatan diğer bir yön daha vardı ki, bu sebep yukarıda anlatılan sebeplerin hepsinden daha kuvvetli bir surette olayın vukuu mümkün olmadığını ispat eder.

Bu sebep de şudur: Denize dalan kimse, sandık içinde olsa dahi tabiî olarak bu sandık soluk alması için ona dar gelecek ve havasızlıktan dolayı onun ruhu çarçabuk ısınacak, bunun bir sonucu olarak insan ciğeri soğuk havayı bulamaz, kalbindeki ruhu bulunduğu yerinde helâk olur. Hamamda bulunanların hamamın hava alan menfezleri kapatılarak soğuk havadan mahrum edildiklerinde helâk olmaları bunun bir delilidir. Derin kuyuların ve çukurların içine dalanlar dahi, oradaki sıcaklık ve kokudan dolayı hava ısındıktan sonra rüzgârlar eserek havayı değiştirmediği için hemen ölürler. Denizden ayrılan balıklar da aynı sebepten ölürler. Çünkü balık için bu hava sıcaktır, onun alışmış olduğu su içindeki hava ise soğuktur. Bunun bir sonucu olarak hayvanî olan ruhunu sıcaklık istilâ eder ve hemen ölür.

Yıldırım isabet edenlerin ve başka bu gibi hâllere katlananların ölümleri de aynı sebepten ileri gelmektedir.

İmkânsız olan şeylerden biri de Mesudî'nin Roma şehrindeki sığırcık kuşunun heykeline dair hikâyesidir. Söylendiğine göre sığırcıklar, yılın belli bir gününde bu heykelin etrafında toplanırlar. Kuşların her biri zeytin getirir, Roma halkı da işte bu zeytinlerden zeytinyağlarını temin ederler imiş. Bu kuşların getirdiği zeytinden Roma halkının gereken zeytinyağı ihtiyacını temin etmeleri tabiî hâlden çok uzaktır.

Bekrî'nin "Zâtü'l-Ebvâb" adını taşıyan şehrin binasına dair haberi dahi imkânsız olan hâl ve olaylardan birini teşkil eder. Bekrî'nin haber verdiğine göre, bu şehrin kapladığı alan otuz konaklık mesafeden fazladır. 10 bin kapısı vardır; şehirler (kaleler), ancak içine kapanarak korunmak için yapılır ki aşağıda bundan bahsedeceğiz. Bu şehir ise ihata olunmaktan çok uzaktır. Bu şehirde kale de bulunmaz. Bundan dolayı içine sığınarak korunmak da mümkün değildir.

Mesudî'nin, Nuhas şehri hakkında verdiği haberi de buna benzerdir. Mesudî'nin rivayetine göre bu şehrin bütün binaları bakırdan olup Sicilmâse sahrasında bina edilmiştir. Musa bin Nusayr, Mağrib savaşları esnasında bu şehre rastgelmiştir. Şehrin kapıları kapalıdır. Şehrin duvarları üzerine çıkan kimse, duvarlarına baktığında bayılıyor, kendisini aşağıya doğru atıyor ve tekrar duvarına tırmanmaya yanaşmıyor. Bu, olması mümkün görülmeyen bir hurafenin hikâyesidir; bunu kıssacılar naklederler. Sicilmâse sahrasında süvariler dolaşmışlar ve dolaşıyorlar. Bu şehir hakkında hiçbir söz işitmemişler. Üstelik nakledilen bütün bu hâller, âdette, vukuu mümkün olmayan şeylerdir. Şehirlerin binası ve ihatası hakkındaki haberler tabiî hâllere uygun değildir. Madenler çanak, tabak ve ev eşyası yapmak için kullanılır. Bilindiği gibi madenden şehir bina etmek imkânsızdır.

Böyle asılsız hikâye ve haberler çok nakledilmektedir. Haberlerin gerçeğini olanlarını yalanından ayırmak, içtimaî hayatın karakterini bilmekle mümkün olur. Doğruyu yanlıştan ayırmada en güvenilir yol budur. Hatta, bu yol, haberleri nakleden râvîlerin güvenilir olup olmadıklarının araştırılmasından bile daha önce gelir. Çünkü râvîlerin durumları, ancak rivayet edilen haberlerin kendi içinde doğru olabileceğinin mümkün olmasından sonra araştırılır. Vukuu mümkün olmadığı, aranılan şartlar bulunmadığı takdirde râvîsini "cerhetmek" suretiyle incelemeye lüzum

kalmaz. Râvîde rivayetin bütün şartları bulunsa bile haberin yalan olduğuna hükmedilir. Dikkatle düşünenler, haberin aklın kabul etmeyeceği mealinin bulunmasını veya aklın kabul edemeyeceği bir yorumla açıklanabilmesini de, onun gerçek oluşunu imkânsız kılan sebeplerden biri olarak kabul etmişlerdir.

Şer'î[31] haberlerin doğruluğu hususunda "cerh ve ta'dîl" muteber sayılmasının biricik sebebi, bunların çoğunun inşaî[32] haberler oluşu, gereğine göre hareket edilmesini şâriin[33] farz kılmasıdır. Yani bir işi işlemekle emretmekten ya da yasaklamaktan ibarettir. Şeriati koyan, inşaî haberlerle amel etmeyi vacip kılmıştır, çünkü haberin doğruluğu hakkında zannın husûlü kâfidir. Zannın doğruluğu ise râvînin adaletine, işittiği ve naklettiğini zaptetmiş olmasına inanmakla olur.

Olaylara dair haberlerin ise tabiî kaidelere uygun olması itibarıyla doğruluğu şarttır. Vuku bulmuş olaylarla ilgili haberler söz konusu olduğunda, bu haberlerin içtimaî hayatın tabiatına uyup uymadığı ve böyle bir şeyin gerçekleşme imkânı bulunup bulunmadığının araştırılması gerekir. Bu, haberi nakledenin güvenilir olup olmadığını araştırmaktan çok daha önemlidir.

Haberlerin doğrusunu yanlışından ayırmadaki temel kural bu olduğuna göre, o hâlde içtimaî hayatın incelenmesi ve onun tabiatına uygun olacak durumlar ile onda ortaya çıkamayacak durumların birbirinden ayrılması gerekir. Haberlerin doğru olup olmadığım tespit etmekte bu kuralı esas aldığımızda, hiçbir şüpheye yer olmayan kesin bir delile dayanmış olarak, doğruyu yanlıştan ve hakkı batıldan ayırmış oluruz. O zaman toplum hayatında her hangi bir şeyin meydana geldiğiyle ilgili bir haber duyduğumuzda, onun kabulüne mi, yoksa uydurma olduğuna mı hükmedileceğini biliriz, işte tarihçilerin bize naklettikleri haberlerin doğru olup olmadıklarını anlamada kullanacağımız ölçü budur. Bu birinci kitabı teliften maksadımız işte budur. Bu konu kendi başına ayrı bir ilim gibidir. Çünkü bu kitapta incelenecek konu, yeryüzünde cemiyetler hâlinde yaşayan insanların içtimaî hâli ve bunların bölük bölük olarak toplanmaları neticesinde vücuda gelen medeniyet ve içtimaî hâlleri olup birçok konular bunun dallarını teşkil eder.

Bu konu başlı başına bir ilim dalıdır. Çünkü konusu insan medeniyeti ve toplum hayatı olan ve ondaki her meseleyi ve durumu teker teker açıklayan bir ilimdir. Her ilmin ancak kendine mahsus olan konusu vardır.

Malûm olsun ki, bu konuda söyleyeceklerimiz, daha önce başkaları tarafından söylenmemiş, faydaları çok ve ancak derin araştırmalardan sonra ulaşılacak yeni bir fikirdir.

Ben bu araştırma metotunu, derin uğraşma ve incelemelerden sonra ortaya koydum. Bahsedeceğimiz bu ilim hitabet ilmi değildir. Çünkü hitabet ilmi mantık ilimlerinden bir ilimdir. Ve hitabet ilminin konusu, bir fikri kabul veya reddetmeye halkı teşvik etmek üzere söylenen, ikna edici faydalı sözlerdir. Bu ilim siyaset-i medeniye ilmi de değildir.

Çünkü siyaset-i medeniye ilim, ahlâk ve hikmetin gereklerine göre insanların güven içinde hayatlarına devam edebilmelerini sağlayacak şekilde, bir ev veya şehrin işlerinin nasıl düzene konulacağıyla ilgilenir.

Bizim bu kitapta bahsedeceğimiz ilmin konusu ise bu iki ilmin konusuna yabancıdır. Fakat bazı yönlerden bu iki ilim ona benzeyebilir. Bu ilim benim tarafımdan bulunmuş bir ilim olduğunu zannederim. Yemin ederim ki hiç kimsenin bu sahada söz söylediğine vâkıf olmuş değilim. Bizden önce gelenler bu konunun farkına mı varmadılar? Yalnız selefler hakkında bu zanna kapılmak da doğru değildir. Onlar, bu ilme dair ihatalı bir eser yazmış olabilirler. Fakat bu eser bizim elimize geçmeyebilir. İlimler çok olduğu gibi milletler ve milletler arasında filozoflar da çoktur. Elimize geçmeyen ilmî eserler, elimize geçenlerden daha çoktur. Halife Ömer (r.a.), Fars fetholunduğunda eski Farslardan kalma eserleri yok etmeyi emretmiş olduğu için, Farsların ilimleri ve eserleri yok oldu gitti. Keldanîlerin, Süryanîlerin ve Babil halkının ilimleri, kendi çağlarında âlimlerinin meydana koydukları eserler ve bunların neticeleri nerde? Kıbtîlerin ve onlardan önce gelip geçen milletlerin ilimleri, kitap ve eserleri nerde? Me'mûn başka dillerden, tercüme ederek meydana çıkarmayı emrettiği ve tercüme edenler çok olduğu ve pek çok paralar harcadığı için ancak bir kavmin ilmi ve eserleri saklanabildi ki bu millet de Yunanlılardır. Yunanlılardan başkasının ilimlerine vâkıf olmadık.

Malûm olsun ki, farkına varılan her hakikatin, bütün özelliklerini ve meselelerini araştırmak uygun ve faydalı olacağına göre, her mefhumun ve

hakikatin kendisine has bir ilmi olması gerekirdi. Ancak filozoflar bu konuda, belki de sadece işin meyveleriyle ilgilenmeyi uygun gördüler. Ve bilindiği gibi bu ise, konunun sadece nakledilen haberlere dair semeresidir. Bu konunun bir bütün olarak, ilgi alanının ve ele aldığı meselelerin çok kıymetli oluşuna nispetle, sadece haberlerin doğruluğunu anlamaya dair yönü zayıf kalmaktadır. Evet, belki de filozofların bu konuyla ilgilenmemelerinin sebebi budur. En iyi bilen Allah'tır. *"Size ilimden az bir şey verilmiştir."* (İsrâ, 17/85).

Keşfetmiş olduğumuz bu ilim dalındaki bazı meseleler ile, diğer ilim dallarında delil olarak zikredilen bazı meselelerin uygunluk arz ettiğini görüyoruz. Meselâ filozoflar ve âlimler, peygamberlere duyulan ihtiyacı ispat etmek için, insanların varlıklarına devam etmek için dayanışmaları gerektiğini, bunun için de, bir öndere ve düzen kurucuya ihtiyaç duyduklarını söylerler. Aynı şekilde fakihler, fıkıh usûlünde dillere duyulan ihtiyacı ispat için şu açıklamayı yapıyorlar:

Yardımlaşmanın ve içtimaî hayatın tabiî bir sonucu olarak, insanlar neler istediklerini ifade etmeye ihtiyaç duyarlar. Bunu, cümlelerle ifade etmek ise en kolayıdır. Yine fıkıh bilginleri, şer'î hükümlerdeki hikmet ve gayeleri zikrederler: Zina, neseplerin karışmasına ve neslin bozulmasına; adam öldürmek, yine neslin zarar görmesine; zulüm, sosyal hayatın bozulmasına yol açar. İşte fıkıh âlimleri, toplumu korumayı esas alan bunlar gibi şer'î hükümlerdeki hikmetleri ve gayeleri açıklarken, toplumda görülen durumları da inceliyorlar.

Biz ise bu kitabımızda bu, yani içtimaî hayatla ilgili olan konuları etraflı bir surette anlattık.

Bu kitapta incelenen meseleler sırasında, filozofların irşad için söyledikleri dağınık sözlerinden bazılarını nakledeceğiz. Fakat bu filozoflar bu hususta yeter derecede bilgi vermemişlerdir.

Mesudî'nin naklettiğine göre aşağıdaki sözler, Mübezân Behram bin Behrâm'm "Baykuş hikâyesi"nde söylemiş olduğu sözlerdendir:

"Ey hükümdar! Mülkün izzeti sadece şeriat, Allah'a itaat edip onun rızası için iş görmek ve O'nun emri ve yasakları dairesinde icraatta bulunmakla gerçekleşir. Şeriatın kıvamı ancak mülk ile, mülkün izzeti (devlet işlerini

gören) adamlarla, devlet adamlarının kıvamı (para, maaş ve) malladır. Memleketi mamur hâle getirmeden başka mal temin etmenin yolu olmadığı gibi adalet olmadan da memleketi imar etmenin çaresi mevcut değildir. Adalet, halk arasına konulmuş bir terazidir. Bu teraziyi Allah koymuş, hükümdarı da ona nezaretçi tayin etmiştir."

Nuşirevan'ın söylediği hikmetli sözleri buna benzerdir:

"Devlet askerle korunur, asker para ile beslenir, mal haraç ile elde edilir, haraç memleketin mamurluğu ile temin olunur, memleketin mamurluğu ise adalet iledir, adalet ise valilerin hâllerini ıslahla, valilerin ve memurların hâllerini ıslah da vezirlerle olur, hükümdarın tebaasının durumunu bizzat kendisi yoklaması, bunların hepsinin başında gelir ki hükümdar tebaasına edep vermeye muktedir olsun ve tebaa hükümdara itaat etmemezlik göstermesin."

Aristo'ya[34] nispet edilen ve önemli bir parçası ellerde dolaşan *"Siyaset"* adlı bir kitap vardır. Fakat bu kitapta da bizim bu eserimizde incelenen konulara dair yeter derecede bilgiler verilmemiş, delil lüzumu derecesinde zikredilmemiş, başka sözlerle karıştırılmıştır. Aristo o kitapta Mubazân ve Enuşirvan'dan naklettiğimiz yukarıdaki sözlere işaret ediyor ve o sözleri başı ve sonu belli olmayan bir daireye benzeterek söylüyor:

"Dünya, bir bostandır ve o bostanı koruyan duvar devlettir. Devlet kanunla yaşayan bir kuvvettir. Kanunu uygulayıp tatbik eden hükümdardır. Devlet ve saltanat bir nizam olup, asker ona kuvvet verir. Askerler devletin yardımcıları olup, servet onların beslenmesini temin eder. Para bir geçinme vasıtasıdır, onu halk toplar, halk köleler olup, onları adalet korur. Adalet ülfet edilen bir şeydir; âlem onunla kaim olur. Âlem ise bir bağdır."

Eserde bundan sonra bunun ile ilgili sözler söylenmiştir. Bunlar, hikmetli ve siyasî sekiz kelime olup, birbiriyle ilgilidir. Sözlerin baş tarafı, son tarafa alınmış olduğu için baş ve son tarafı belli olmayan bir halka şeklini almıştır. Aristo bu sözlerinin yüksekliğiyle iftihar etmiş ve faydalarının büyük olduğunu söylemiştir.

Sen bizim bu eserimizin "Devletler ve hükümdarlar" bölümündeki sözlerimizi okur ve düşünerek kıymet verirsen bu sözlerin izahını ve Aristo'nun kısaca anlattıklarının ayrıntısını okur ve bu ifadelerin ihatalı ve

en açık bir delil teşkil ettiğini anlarsın. Ben bunları Aristo'nun veya Mubezan'ın söylediklerinden değil, Allah'ın beni bu konulara vakıf kılmasıyla öğrendim.

İbn Mukaffa, risâlelerinde siyaseti anlattığında, delilsiz olarak bizim eserimizde incelediğimiz meselelerden birçoğunu münasebet düşürerek zikretmiştir. Ancak o bu tür değerlendirmelere, hitabette, güzel ve belâgatlı konuşmadan bahsederken temas etmiş, bizim delilleriyle ortaya koyduğumuz gibi açık olarak bu konuları ele alıp değerlendirmemiştir.

Kadı Ebu Bekir Tartûşî (1059-1126) dahi *Sirâcü'l-Mülûk* adlı eserinde bu meseleleri bizim bu kitabımızdaki başlıklara yakın olan başlıklarla zikretmiş ise de, maksadını istediği gibi etraflı ve delilleriyle anlatmamış ve ispat etmemiştir. O, bir mesele için bir bölüm ayırarak, birçok olaylar, eserler ve Büzürgmihr ve Mübezân gibi Fars ve Hintli hükemâsından dağınık ve türlü sözlerini ve Daniyal, Hermes ve dünyanın başka büyük adamlarının sözlerini naklediyor, fakat inceleyerek belirsizlikleri gideremiyor ve tabiî olan deliller getirmiyor. Onun sözleri nasihat kabilinden sözler olup, nakilden ibaret kalıyor. Bunların hepsi de amacın etrafında dolaşmaktan ibaret olup, hedefe isabet etmiyor. O, maksadına erememiş ve meseleleri yeter derecede açıklayamamıştır. Bize ise, Allah bu hususta ilhamlarda bulundu. Biz bir ilim ortaya koyduk, kendi fikrimizin mahsûlü olan bu eseri telif etmekle emsallerimizi ve bizden öncekileri geçtik. Meseleleri mükemmel bir surette anlatmaya başarılı olduk. Eserim kendi konusuna yakın, kendisine benzeyen diğer eserlerden farklı olmuşsa, bu başarı Allahu Taâlâ'nın bana, doğru yolu göstermesi ve beni muvaffak eylemesi sayesindedir. Buna muvaffak olamadan meseleleri tamamıyla eserimde ele alamamış veya konusu itibarıyla bu ilme yakın olan diğer ilimlere ait meselelerle karıştırmışsam, bilgi sahiplerinden eksiklerimi tamamlamalarını ve düzeltmelerini rica ederim.

Biz şimdi bu kitapta, insanların yeryüzünde cemiyetler hâlinde yaşayarak devlet ve hükûmet, kazanç ve ticaret, ilim ve sanat alanında vücuda getirmiş oldukları medeniyete ve sosyal hayata dair olan hâlleri delilleriyle anlatacağız ki avam ve havas bu açıklamamız sayesinde hiçbir şüphe kalmayacak şekilde bilmek istedikleri hakikatleri öğreneceklerdir.

İnsan kendisine mahsus olan birtakım hususiyetlerle bütün hayvanlardan ayrılmıştır. Bütün hayvanlardan onunla ayrıldığı ve bütün mahlûklar

arasında onunla şeref kazandığı düşüncesinin mahsûlü olan ilimler ve sanatlar bu cümledendir. İnsanların bütün hayvanlardan ayrıldığı hususiyetlerden biri de hüküm ve idarede üstünlük sahibi olan bir başkana muhtaç olmasıdır.

Böyle bir makam diğer hayvanlar arasında yoktur. Sadece arılar ve çekirgelerde olduğu söyleniyor. Eğer onlarda buna benzer bir hâl mevcut olsa da, bu, uzun uzun düşünmeleri sonucu böyle bir şeyi gerekli gördükleri için değil, Allah onlara böyle bir şeyi ilham ettiği içindir. Bu özelliklerden bir diğeri ise hayatını sürdürüp geçimini temin edebilmek için bunu sağlayacak sebeplere sarılmasıdır, yani meslek edinmesidir. Allah, insanın hayatını sürdürebilmesi için onun beslenmeye ihtiyaç duyacağı bir özellikte yaratmış, sonra bunun yollarını ona göstermiştir: Yüce Allah: *"O, her şeye halk (yaratılış)ını ve karakteristiğini verdi, sonra da ona (bunu arayıp bulmayı) belletti."* (Taha, 20/50) buyurmuştur.

Allah'ın, insanı diğer hayvanlardan ayırt ektiği hususiyetlerinden biri de insanlara cemiyetler hâlinde yaşayarak yeryüzünü imar ve sosyal hayat yolunu göstermesidir. Bu da bir arada, birlikte şehirlerde oturmak veya aşiretler hâlinde yaşamaya alışmak üzere beraberce sahralarda bir yere konmaktır. Çünkü aşağıda anlatacağımız gibi geçinmeleri için insanların birbirleriyle yardımlaşmaları tabiî bir hususiyettir, içtimaî hayatın diğer bir çeşidi göçebelik hayatı olup, bu göçebeler etrafta, dağlarda, sahraların ve kumlukların hayvanları besleyebilecek yerlerinde yaşarlar, içtimaî hayatın başka bir çeşidi de yerleşik hayattır. İnsanların bir kısmı büyük şehirlerde, kasabalarda ve köylerde yaşarlar. Bunlar, şehir ve kalelerin duvarları içinde kendilerini korurlar. İnsan gerek göçebe ve gerek yerleşik bir hayat yaşasın, İçtimaî hayatın her çeşidinde, topluluk halinde birlikte yaşamaktan ortaya çıkan meseleler ve hâller vardır.

Bu hâller, altı bölümde anlatılacaktır:

Birinci bölüm yeryüzünde insan yaşayabilecek yerlerde beşer cinsinin içtimaî hayatına, beşer cinslerine ve insanların yeryüzünün nerelerinde yaşamakta olduklarına dairdir.

İkinci bölüm insanların göçebe hayatına ve boylara, vahşî milletlere tahsis edilmiştir.

Üçüncü bölümde devletler ve halifelik, hükümdarlık ve saltanatın dereceleri anlatılacaktır.

Dördüncüde yerleşik hayattan, şehir ve kasabalardan bahsedilecektir.

Beşincide ise sanatlar, ilimler, geçim, kazanç ve şekillerinden bahsedilecektir.

Altıncıda ise ilimlerden ve ilimleri tahsilden ve öğrenmekten bahsedilecektir.

Bedevî (göçebe) yaşayıştan ilk önce bahsetmem, aşağıda söyleyeceğimiz gibi, insanlar evvelâ göçebe hayatı yaşadıktan içindir. Devletler bahsini şehirler, kasaba ve köyler bölümünden önce anmamız da aynı sebepten, yani devletlerin şehir ve kasaba kurulmadan önce kurulmuş olmasından ileri gelmiştir. Geçinmeyi diğerlerinden önce anmamıza gelince, geçinme tabiî bir ihtiyaç olduğu içindir. İlim bir meziyet ve kemaldir veya ihtiyaç şevkiyle öğrenilen bilgidir. Zarurî olan şey kemal olan şeyden önce gelir. Hüner ve sanatlar kazançlarla bir arada zikretmemiz sanatların bazı yönlerini ve sosyal önemi itibarıyla kazanç nevinden olduğu içindir. Doğruya ulaştıran ve onun için yardım eden Allah'tır.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ MUKADDİME

İnsanların bir araya toplanarak cemiyetler hâlinde yaşamalarına dair

-Bu bölüm birkaç başlangıcı içine alır-

İçtimaî hayat insanlar için bir gerekliliktir. Filozoflar bunu şöyle ifade ederler: *"İnsan tabiat icabı sosyal bir varlıktır."* Yani, insan için içtimaî hayat yaşamak tabiî bir ihtiyaçtır. Filozoflar, kendi ıstılâhlarınca, bir arada toplanarak yaşanan yere "medine" adını verirler. Umranın manası da budur. Bunun izahı şöyledir: Her eksiklikten uzak olan Allah insanı yaratırken gıdadan başka şeyle yaşamayacak ve bekasını temin etmeyecek bir şekilde yaratmıştır. Sevk-i tabiîsi insana gıdayı araştırmak yolunu göstermiştir. Aynı Allah, insanı gıdasını bulacak ve kazanabilecek bir kudrette yaratmıştır. Fakat tek bir kişi yalnız başına muhtaç olduğu gıdayı temin etmekten âcizdir. Bu gıda maddesinin en asgarîsini, meselâ birinin bir gün yaşaması için gereken buğdayı bir örnek olarak ele alırsak buğdayı un hâline, unu hamur hâline, hamuru ekmek hâline getirmek zarureti vardır. Bu üç işin her biri çanak, âlet ve başka eşyaya muhtaçtır. Bunlar demirci, marangoz ve çömlekçi tarafından yapılır. İnsanın, buğdayı un ve ekmek hâline getirmeksizin, taneler hâlinde yemesini farzedersek, buğdayın, taneler hâlinde elde edilmesi dahi bunlardan daha ağır olan çalışmalara, tohum hâlinde yere ekmeye, yetiştikten sonra hasada ve bu taneleri başaklarından çıkarmak üzere dövmeye ve bunların her birini ekmek hâline getirmek için, gereken vasıtalardan daha çok birtakım âletlere ve birçok hünere muhtaçtır. Bunların hepsini veya bazısını vücuda getirmek tek bir adamın kudreti dâhilinde değildir. Kendisine ve diğer birine yetecek miktarda yiyecek maddesi istihsal edebilmek için kendi cinsinden bu maddeyi istihsaline

yetecek kadar kişilerin bir araya toplanmaları gerektir. Bu toplanan kimseler, birbirine yardım ederek kendilerinin sayılarından kat kat fazla insanı geçindirecek miktarda gıda maddeleri istihsal edebilirler.

Bundan başka insanların her biri, kendisini koruyabilmek için kendi cinsinden olan başkalarından yardım istemeye muhtaçtır. Çünkü her eksiklikten uzak olan Allahu Taâlâ, hayvanların tabiatlarını terkip ettiğinde yaralayıcı birçok hayvana insan kudretinden daha büyük bir kuvvet verdi. Meselâ at insana göre çok kuvvetlidir; eşek, öküz. fil insandan kat kat kuvvetlidir. Saldırış hayvanların tabiatından olduğu için kendisine saldıran, başkasının tecavüzünden kendisini korumak üzere, o hayvanlara mahsus organlar verdi. İnsana ise bütün bunların karşılığı olmak üzere fikir ve el verdi. İnsan el, fikir ve aklın nuru ve yardımıyla bütün hayvanlardaki saldırma vasıtası olan organların karşılığı olmak üzere, insan elleriyle kendisini korumak için gereken silâhları yapar, insanın yaptığı mızrak hayvanlardaki batırma vasıtası olan boynuzun, kılıçlar ise yaralamak âleti olan tırnakların, zırhlar hayvanların siper görevini gören kalın derilerinin karşılığıdır. Calinos *Kitabu Menâfii'l-Azâ* (Organların faydaları) eserinde der ki:

"Tek bir adam kendi kuvvetiyle bilhassa yaralayıcı hayvanlardan birine karşı koyamaz; o tek başına kendisini hayvanlardan korumaktan âciz bir hâldedir. Tek başına kendisini savunmaya yarayacak âletleri kullanmaya gücü yetmez. Çünkü hem bu âletler çoktur ve hem de söz konusu âletlerin hazırlamak da bir insanın kudreti dışındadır. İnsan bunların her birinde, cinsinden olan diğerlerinin yardımına muhtaçtır; onlar yardım etmedikleri takdirde bunları hazırlamaktan âciz olduğu, gibi gıdadan mahrum kalır."

Her eksiklikten uzak olan Allahu Taâlâ, insanları yaşayabilmesi için gıdaya muhtaç bir hâlde yaratmış olduğundan insan tek başına yaşayamaz; tek başına silâh hazırlamaktan âciz bir hâlde olduğundan, kendisini koruyamaz, yırtıcı hayvanların avları olur; beşer cinsi ortadan kalkar.

Yardımlaşma, insana yemesi için gıdasını, kendisini koruması için silâhını temin etmiş olduğundan, Allah'ın insanın bekasını ve cinsini korumasını temin etmesinin hikmeti anlaşılır. Demek ki beşer cinsi için içtimaî hayat bir gerekliliktir. Yoksa insanlar yaşayamazlar ve Allah'ın insanlar vasıtasıyla dünyayı imar ve onları yeryüzünde kendinin halifesi yapmak hususundaki iradesi yerine getirilmemiş olurdu. Bu ilmin konusu olarak ele

aldığımız umranın manası işte budur. Bu yolla incelemekte olduğumuz ilmin konusunu dahi bu ilmin çerçevesi içinde bir tür ispat etmiş olduk.

Malûm olsun ki mantık ilminde esas, ispat olduğuna göre, o fennin konusunu ispat etmek eseri yazana yüklenmiş bir vazife olmadığı gibi, mantık âlimleri nazarında, o ilmin konusunu ispat etmek câiz olmayan bir iş de değildir. Müellif o ilmin konusunu ispat ederse, ihsan kabilinden bir şey olur. Lütfu ile muvaffak kılan Allah'tır.

Yukarda anlattığımız gibi, içtimaî hayat teşekkül ederek dünya mamur olduktan sonra birbirinin saldırganlığından kendilerini korumak için insanlar yöneticiye muhtaçtırlar. Yoksa düşmanlık ve zulüm insanın hayvanî olan bir tabiatı olduğu için, insanlar birbirlerine saldırırlar, hükûmet olmadığı takdirde onları bu tecavüzlerden kimse koruyamaz. Yaralayıcı hayvanlara karşı kullandığı silâhlar da insanları bundan koruyamaz. Çünkü bu silâhlar onların hepsinde de var. Bundan dolayı kendilerini diğerlerinin tecavüzlerinden korumak için başka vasıtalara muhtaçtırlar. Hayvanlar bunu idrâkten âciz oldukları için bu vazifeyi göremezler. Bundan dolayı bu hüküm verecek otoritenin insanların kendilerinden biri olması zarurîdir. O otorite, onlara üstün gelmiş, iktidarı eline almış, onları kendine itaat ettirmiş olduğu için, kimse diğerlerine tecavüz edemez. Devlet manası işte budur.

Bu suretle açıkça anlaşılmaktadır ki, insan için tabiî bir özellik olarak hükümdarlık mevcuttur. Bunun onlarda mevcut olması gereklidir. Filozofların belirttiğine göre, yani bir hükümdara sahip olma hususu bazı dilsiz yabanî hayvanlarda da mevcuttur. Nitekim arı ve çekirgede böyle bir durum vardır. Çünkü yapılan incelemeler, bu hayvanların, yaratılış ve vücutları bakımından onlardan farklı ama şahıs itibarıyla kendilerinden olan bir reisin hükmüne girdiklerini, ona boyun eğdiklerini göstermiştir. Ancak söz konusu husus insandan başkasında, fikrin ve siyasetin icabı olarak değil, fıtratın ve hidayetin gereği olarak mevcuttur. *"Allah her şeye yaratılışını vermiş ve tutacağı yolu göstermiştir."* (Taha, 20/50).

Filozoflar bu hakikatlerden hareketle peygamberliğin gerekliliğini de mutlaka aklî delillerle ispat etmeye çalışıyorlar. Sonra da şöyle diyorlar:

Söz konusu hüküm, Allah tarafından farz kılınmış ve insanlardan biri vasıtasıyla tebliğ edilmiş bir şeriata dayanır, şer' ile hâsıl olur, şeriatı tebliğ eden zat, Allah'ın ona tevdî ettiği ilahî hidayet hususiyetleriyle diğer

insanlardan ayrılır. Farklı olması, kendisine teslimiyet gösterilmesi ve tebliğ ettiği şeylerin kabul edilmesi için şarttır. İnkâr ve aşağılanma durumu olmaksızın insanların üzerindeki hüküm bu suretle tamamlanmış olur.

Görüldüğü gibi filozoflara ait bu kaziye kesin bir delile dayanmaz. Çünkü bir yönetici peygamberliğe dayanmadan, kendi gücüyle veya asabiyetinden aldığı güçle de otoritesini kurup diğer insanları idaresine boyun eğdirebilir. Dikkat edilmelidir ki, ehl-i kitap olanlar ve nebîlere tâbi bulunanlar, Mecusîlere[35] nispetle azdır. Ehl-i kitap olmayan gayrimüslimlerin dünyadaki nüfusun çoğunluğunu teşkil ettiği muhakkak olmakla beraber, bunların yaşayabilmeleri bir yana, devletleri ve büyük eserleri var olmuştur. Zamanımızda da kuzey ve güneydeki uzak bölgelerde yine aynı durumdadırlar. Ancak düzeni sağlayacak bir yönetici için durum farklıdır. Böyle bir otorite olmazsa insanlar karışıklığa sürüklenir. Böyle bir hayat ise mümkün değildir. Hâlbuki kitap ehli olmayan gayrimüslimlerin cemiyetleri ve devletleri anarşinin aksi olan bir vaziyettedir.

Peygamberliğin vücubu hakkındaki filozofların görüşlerindeki hata açığa çıkmış, nübüvvetin aklî olmadığı ve onu idrâk etme vasıtasının sadece şer'î olduğu anlaşılmıştır. Bu ümmetin selefinin görüşü de budur. Tevfîk ve hidayetin sahibi Allah'tır.[36]

İKİNCİ MUKADDİME

Yeryüzünün umran bulunan kısımlarına, yeryüzünde yetişen bazı ağaçlara, nehirlere, iklimlere dair

Malûm olsun ki, âlemin hâllerini inceleyen filozofların eserlerinde arzın küre şeklinde ve her taraftan su unsuru ile çevrilmiş olup, bir üzüm tanesi suyun üzerinde nasıl yüzüyor ise, bu kürenin de suyun üzerinde o şekilde yüzmekte olduğu açık bir surette anlatılmıştır. Allah yeryüzünde hayvanları türetmeyi ve bütün yeryüzünde halifelik (yani hâkimiyet) (Bakara, 2/30) ona ait olan beşer cinsini yaratarak, bu küreyi imar etmek istediği için, sular yeryüzünün bazı taraflarından çekilmiştir. İnsan, arzın küre şeklinde olmasından dolayı suların yer küresinin alt tarafında olduğu vehmine kapılabilir. Fakat bu doğru değildir. Çünkü yerin kalbi hükmünde olan bu alt tarafı farazî bir nokta olup, bu nokta kürenin merkezidir. İnsanlar kürenin etrafında madenler ve sair maddeler araştırırlar. Küreyi çeviren sular ise arzın üzerindedir. Yeryüzünün bir parçasının ve suyun bir kısmının kürenin altında olduğu iddia edilerek, bunlara alt (taht) adı verilir ise, bu ancak yerin diğer parçalarına nispetle alt taraftadır. Kürenin sular çekilen kısmı, yeryüzünün yarısı olup bir daire şeklindedir ve su unsuru, bu daireyi her tarafından çevirmiştir. Küreyi bu yolla her tarafından çeviren sulara, muhit (çevreleyen) ve diğer tabirle "Lüblâye" (atlas) denir. Bu sonuncu kelimenin ikinci lâmı kaba ve kalın telâffuz edilir. Okyanus adıyla da anılır. Bu iki kelimenin her ikisi de Arapça değildir. Yeşil ve kara deniz adıyla de zikredilmektedir.

Yeryüzünün su çekilmiş olan yerlerinde çöller ve boş yerler mevcut olup boş olan yerleri, mamur olan kısmından daha çoktur. Mamurluktan boş olan

yerler, güney tarafında kuzey taraflarına nispetle daha çoktur. Güney taraflarında mamur olan parça satıhlı bir küre şeklinde kuzey tarafına doğru uzanan kısmıdır. Mamur olan bu parça hatt-ı istivaya (ekvator) kadar uzanır. Kuzeyde ise mamur olan topraklar küre şeklindeki bir hatta (çizgi) kadar uzanır. Bu hattın öbür tarafında, bu hat ile sular arasını ayıran dağlar bulunmaktadır ki Ye'cûc ve Me'cûc[37] seddi oradadır, yani bu dağların arasındadır. Bu dağlar doğu tarafına doğru meyilli olup, doğudan batı tarafına doğru mamur olan yerleri iki tarafından çevirmiş ve hem doğu hem batı tarafından yer küresini çeviren sularla bitişmiştir.

Yeryüzünün üzerinden sular çekilmiş olan parçasının kürenin yarısı veya ondan bir miktar az olduğunu söylerler. Üzerinden sular çekilmiş olan bu yerlerin, dörtte bir miktarı mamurdur. Mamur olan bu dörtte bir kısmı yedi iklime (kuşağa) bölünmüştür. Ekvator batıdan doğuya doğru küreyi ikiye bölmektedir ki, bu, yerin uzunluğudur. Felekü'l-burûc bölgesi (Güneşin bir yıl gökyüzündeki burçlardan geçerek katteği yörünge) ve muaddelü'n-nehâr dairesi (gece ve gündüzün eşit olduğu daire), felekte en büyük bölge ve daire olduğu gibi, batıdan doğuya doğru uzanan bu hat da kürede mevcut olan hatların en uzunudur.

Felekü'l-burûc bölgesi 360 dereceye bölünür. Beher derece yerin mesafesi ölçüsüyle 25 fersahtır, fersah 3 mil, mil 12 bin arşındır.[38]; çünkü mil 4 bin arşın, arşın 24 parmak, parmak birinin arkası diğerinin iç tarafına bitişik olarak saflar şeklinde dizilmiş olan altı arpa tanesi kadardır. Yer küresindeki ekvatorun yukarısında bulunan ve feleği (gök küreyi) ikiye bölen muaddelü'n-nehâr dairesinin güney tarafı sağ, kuzey tarafı sol taraf olup, birine güney kutbu, diğerine kuzey kutbu adı verilir. Sağ taraftaki güney kutbu, sol taraftaki kuzey kutbudur. Bu iki kutbun arası doksan derecedir. Fakat ekvatorun kuzey tarafı ancak 64 dereceye kadar mamurdur. Geri kalan kısmı boştur, mamur değildir; çünkü orada soğuk ve don şiddetlidir. Sıcaklık şiddetli olduğu için güney tarafının hepsi de boştur ki aşağıda bundan bahsedeceğiz. Batlamyus (85-165) kendi coğrafyasında ve ondan sonra Rojer kitabı yazarı gibi âlimler kürenin mamur olan yerlerin sınırlarını çizmişler, mamur olan bu kısımdaki şehir ve kasabaları, dağları, denizleri, nehirleri, çölleri ve kumlukları tarif etmişler, kürenin mamur olan kısımlarını doğu ile batı arasında ârızî bir çizgiyle belirleyerek, enleri eşit bir surette ikiye bölünmüş, fakat uzunlukları çeşitlidir. Birinci iklim, komşusu olan ikinci iklimden, ikinci iklim üçüncü iklimden daha uzundur;

bu yolla kalan iklimler sırasıyla kendisinden önceki iklimden uzunluğu itibarıyla daha kısadır. Suların yer küresinden çekilmeleri keyfiyetinin bir icabı olarak daireleri gittikçe daha dar bir şekilde çizmek gerekli olduğundan, iklimlerin en kısası yedinci iklimdir. Bu iklimlerden her birinin uzunluğunu tayin etmek üzere sırasıyla bu iklimlerden her birini batıdan doğuya doğru on parçaya bölmüşler, her parçanın hâli ve imarı hakkında bilgiler vermişlerdir.

Bahr-ı Rumî (Akdeniz): Filozofların anlattıklarına göre Bahr-i Muhit'ten (Atlantik'ten) dördüncü iklimde batı yönünden, Akdeniz ayrılır. Bu denizin baş tarafı 12 mil enindeki dar bir haliçte (Septe Boğazında) başlar. Bu halicin Afrika tarafında Tanca ve İspanya tarafında Tarîf bulunmaktadır. Bu iki arada bulunan halicin eni 12 mildir. Bu haliç Zukak[39] adını taşır. Bu deniz doğuya doğru uzanır ve gittikçe eni genişleyerek altı yüz mili bulur. Dördüncü iklimin dördüncü kısmında sonlanır. Uzunluğu başlangıcından sonuna kadar 1160 fersahtır. Şam kıyılarında son bulmaktadır. Bu denizin güney tarafında Mağrib sahilleri bulunmaktadır. Halicin başında Tanca şehri vardır. Bundan sonra Kuzey Afrika gelir, bundan sonra Berka bölgesi bulunur ve İskenderiye'ye kadar uzanır. Akdeniz'in kuzey tarafında, halicin yanında Kostantiniye sahilleri, bundan sonra sırasıyla Venedik bölgesi, Roma, Frenkler ülkesi ve haliçteki Tarîf'e kadar İspanya ülkesi uzanır. Tanca Tarîf'in karşısındadır. Bu deniz Rum ve Şam denizi adlarıyla da anılır. Bu denizde mamur olan pek çok büyük adalar bulunmaktadır. Girit, Kıbrıs, Sicilya, Mayurka, Sardunya ve Danya bulunur. Coğrafya âlimleri Akdeniz'den, kuzey tarafında iki haliç vasıtasıyla, iki deniz ayrılmış olduğunu söylerler. Bu denizlerden biri Kostantiniye bölgesine doğru, enine bir ok atımı darlığında, Akdeniz'den ayrılır. Üç denizden geçtikten sonra Kostantiniye'ye (İstanbul) ulaşır. Bundan sonra eni dört mil genişliğinde olan bir boğazdan geçer. Altmış mil uzunluğunda olan bu haliç Kostantiniye Halici (İstanbul Boğazı) adıyla bilinir. Bundan sonra eni altı mil olan bir ağızla Karadeniz'le bitişir.

Karadeniz: Boğazdan başlayarak doğu tarafına doğru genişler Hiraklia (Ereğli) topraklarından geçer, 1300 mil (2.463 km.) sonra bir boğazdan geçerek Hazar memlekete ulaşır. Bu denizin her iki kıyısında Rum, Türk, Gürcü (Bürcan) ve Rus gibi milletler yaşarlar.

Akdeniz'den ayrılan bu iki denizin ikincisi Venedik (Adriyatik) denizidir. Bu deniz Rum (Yunan) memleketinden kuzeye doğru uzanır. Batı tarafına ve Venedik memleketine doğru meyleden dağın hizasına geldiğinde baş tarafından itibaren 1100 mil (2.084) katettikten sonra Aquileia bölgesinde son bulur. Bu denizin iki kıyısında Venedikliler ve Rumlar ve diğer milletler yaşarlar. Bu deniz Venedik Halici (Adriyatik Denizi) adını taşır.

Coğrafya âlimleri Bahr-ı Muhit'ten (Atlas Okyanusu) doğuda ekvatorun 13 derece kuzeyinde geniş ve büyük bir denizin ayrıldığını kaydederler. Bu deniz güneye doğru azıcık aktıktan sonra, birinci iklime ulaşır, bundan sonra batıya doğru uzanır, birinci iklimin beşinci kısmına geldiğinde, Habeşler, Zenciler ve Berberîler yurduna ve baş tarafından 4,500 fersah kat ettikten sonra Bâbu'l-Mendeb'e ulaşır. Bu deniz Çin Denizi, Hint Denizi ve Habeş Denizi adlarını taşır, Bu deniz güney tarafında zenciler ve İmriü'l-Kays'ın[40] şiirinde andığı Berberîlerin yurtları bulunur. Bunlar Mağrib Berberîlerinden değildir. Bundan sonra Mogadişu ve Sofalau şehirleri. Vakvak'ların yurtları (Madagaskar) gelir. Ancak çillerden ve hali topraklardan ibaret olan bölgeler bulunur. Baş tarafından başlanarak bu denizin kuzey tarafında sırasıyla Çin, Hint, Sind ve Yemen'in Ahkâf, Sebid ve başkası ve son bulduğu yerlerinde, Zenciler memleketi ve bunlardan sonra Habeş bulunur.

Coğrafya âlimleri Habeş (Hint) Denizinden diğer iki denizin ayrılmış olduğunu söylerler. Bu denizlerden biri, Habeş Denizinin son bulduğu Bâbü'l-Mendeb yakınında, bu denizden ayrıldıktan sonra darlaşmaya başlar, bundan sonra kuzey tarafına ve biraz da batıya doğru uzanarak ikinci iklimin beşinci kısmında, baş tarafından başlayarak 1.400 mil katettikten sonra Kulzum şehrine ulaşır. Bu deniz Kulzum Denizi (Kızıldeniz) ve Süveyş Denizi adlarını taşır. Buradan Mısır'ın Fustat şehri üç konaklık yerdedir. Bu denizin doğu kıyısında Yemen, Hicaz, Cidde, Medyen, Eyle ve son bulduğu yerde Fâran bulunur. Batı tarafında ise Said, Gizâb, Sevâkin ve Zeyle, baş tarafında Habeş yurdu bulunur, bu deniz Kulzum'da Akdeniz'in Ariş hizasında son bulur. Kulzum ile Ariş'in iki arası altı konaklık yoldur. İslâm hükümdarları ve onlardan önce gelip geçen hükümdarlar, Akdeniz ile Kızıldeniz arasında kanal açmak istiyorlardı. Fakat bu işi sonuna erdiremediler.

Habeş (Hint) Denizinden ayrılan denizlerin ikincisi, Bahr-i Ahdar (Yeşil Deniz) adını taşır. Bu deniz Sind bölgesiyle Yemen'in bir bölgesi olan Ahkaf arasında Habeş Denizinden ayrılır. Biraz batısından kuzey tarafına doğru uzanır. Baş tarafından başlayarak 400 mil kat ettikten sonra ikinci iklimin altıncı kısmında Basra Körfezi kıyısındaki Übülle'de son bulur. Bu haliç Fars Denizi (İran Körfezi) adını da taşır. Bu körfezin doğu kıyısında Sind (Pakistan), Mekran, Kirman ve Fars, son bulduğu yerinde ise Übülle bulunur. Batı kıyısında Bahreyn, Yamame, Şihr ve baş tarafında Ahkâf yer alır. Fars Deniziyle Kulzum arasındaki topraklar Arap Yarımadası adını taşır. Bu (yarım) ada karadan denize sokulmuş gibidir. Adayı güney tarafından Habeş Denizi, batı tarafından Kulzum, doğu tarafından Fars Denizi çevirmiştir. (Yarım) ada Irak'a kadar ulaşır. Şam ile Basra arası 1300 mildir. Kûfe, Kâdisiye, Bağdat, Eyvan-ı Kisra da buradadır. Irak ve Şam'ın arka tarafında, Türk, Hazar ve başka milletler yaşarlar. Arap Yarımadasının batı tarafı Hicaz bölgesi, doğu tarafında Yemen, Bahreyn, Umman ve başkası bulunmaktadır. Yemen, yarımadanın güney tarafındadır. Habeş Denizi Yemen sahillerini teşkil eder.

Coğrafya âlimleri bu mamurede diğer denizlere bitişik olmayan başka bir denizden bahsederler. Bu deniz kuzey tarafında Deylem ülkesindedir ve Cürcan, Taberistan adlarını taşır. Denizin uzunluğu bin, eni 600 mildir. Batı tarafında Azerbaycan ve Deylem, doğusunda Türk toprakları, Harezm, güney tarafında Taberistan, kuzeyinde Hazar ve Lan (Alan) yurtlan bulunur. İşte coğrafyacıların andıkları en tanınmış denizler bunlardır. Coğrafyacılar yer küresinin bu mamur kısmında pek çok nehirler ve en büyük dört bulunduğu bulunduğunu söyler ki bunlardan biri Nil, ikincisi Fırat, üçüncüsü Dicle, dördüncüsü Ceyhun (Amuderya)'dır.

Nil: Onun ilk kaynağı ekvatorun öbür tarafındaki büyük bir dağdır. Bu dağ birinci iklimin dördüncü kısmındadır ve dağ Kumr Dağı adını taşır. Yeryüzünde bu dağdan daha büyük bir dağ bulunduğu belli değildir. Bu dağdan birçok kaynaklar çıkar. Bu kaynakların bazıları bir göle, bazıları da başka bir göle dökülür. Her iki gölden nehirler akar. Bütün bu nehirler ekvator yanındaki bir göle dökülürler. Bu göl Kumr Dağından yirmi konak mesafededir. Bu gölden iki nehir akar. Bu nehirlerden biri kuzey tarafına akarak, Nube (Sudan) ülkesinden ve Mısır topraklarından geçer ve birbirine yakın olan dallara bölünür; bu dalların her birine Haliç denir ve hepsi de İskenderiye yakınında Akdeniz'e dökülür. Nil, Mısır topraklarından

geçerken Mısır Nili adını alır. Mısır Nili'nin doğu tarafında Said bölgesi, batısında vahalar bulunur. Nil'in bir kolu batıya doğru meyledip okyanusa dökülünceye kadar akışına devam eder. Nil'in bu kolu Sudan Nehri adını taşır. Oranın bütün milletleri Sudan Nehrinin iki kıyısında yaşarlar.

Fırat: Onun baş kaynağı Ermenistan'da beşinci iklimin altıncı kısmındadır. Fırat güneye doğru akarak, Rum yurdundan Anadolu'dan ve Mencib'e kadar Malatya'dan sonra Siffin ve Rakka'dan, bundan sonra Kûfe'den geçer, nihayet Vâsıt ile Basra arasındaki Batha'ya ulaşır. Bundan sonra Habeş Deniziyle bitişen Fars Körfezine dökülür. Fırat akışına devam ederken ona pek çok ırmak birleşir. Fırat'tan bazı ırmaklar ayrılır ve bu ırmaklar Dicle'ye dökülür.

Dicle: Onun baş kaynağı Ermenistan'daki Hılat'tadır. Güneye doğru akarak, Musul ve Azerbaycan ve Bağdat'ı suladıktan sonra Vasit'a ulaşır. Burada iki kola ayrılır ve her ikisi Basra gölüne ve Fars Denizine dökülür. Bu ırmak doğuda, Fırat'ın sağ tarafındadır. Dicle, akışına devam ederken, ona her taraftan birçok ırmaklar dökülür. Fırat ile Dicle arasındaki topraklar Musul ceziresi (Mezopotamya) adını taşır. Musul şehri ise Fırat ırmağının güneyindeki Şam topraklarıyla Dicle'nin kuzeyinde Azerbaycan ülkesi hizasındadır.

Ceyhun (Amuderya): bu nehrin baş tarafı üçüncü ikliminin sekizinci kısmındaki Belh'tir. Burada pek çok kaynaklar vardır. Ceyhun, evvelâ bu kaynaklardan akar. Bu nehre birçok büyük ırmaklar dökülür. Güneyden kuzeye doğru akarak Horasan topraklarından geçer. Bundan sonra Harezm topraklarını sular. Burası, beşinci iklimin sekizinci kısmındadır. Buralardan geçtikten sonra Cürcan şehrinin aşağısında, Cürcaniye (Aral) gölüne dökülür. Bu gölün etrafı enine ve uzunluğuna bir ayda dolaşılır. Fergana ve Şaş (Taşkent) ırmağı da bu göle dökülür. Bu ırmak Türk yurdundan akar. Horasan, Harezm ülkeleri Seyhun (Sırderya) Nehrinin kıyısındadır. Doğu tarafında ise Buhara, Tirmiz ve Semerkand şehirleri bulunur. Buradan başlayarak bu ülkelerin arka taraflarında Türk yurtları, Fergana bölgesi ve Hazleciya (Karluklar) Arap olmayan diğer milletlerin yurtları bulunmaktadır. Batlamyus ve Rojer kitabında Şerif (İdris)[41] bunların hepsini anlatmıştır.

Coğrafyacılar kitaplarında yer küresinin mamur olar kısımlarındaki dağların, denizlerin, ovaların resimlerini çizmişler, uzun olduğundan ve

bizim için gerekmediğinden, biz burada bunlardan bahsetmeyeceğiz. Çünkü biz, ekseriyetle Berberîlerin yurdu olan Mağrib'e ve Arapların doğudaki yurtlarına önem veriyoruz. Muvaffak kılan Allah'tır.

İKİNCİ MUKADDİME'Yİ TAMAMLAMA

Yeryüzünün kuzeyindeki dörtte birinin güeyindeki dörtte birine nispetle daha mamur olmasına ve bunun sebeplerine dair

Bazı müşahede ve yalanlanması mümkün olmayacak (mütevatır) haberlerden biliyoruz ki, yer küresinin mamur olan iklimlerinden birinci ve ikinci iklimin, bundan sonraki iklimlere göre daha az nispette mamur olduğunu ve mamur olan kısımları arasında dahi, insan yaşamayan boş yerler, çöller ve kumluklar bulunduğunu biliyoruz. Doğudaki Hint Denizi bu iki iklimde olup, orasının Arap olan yerleri mamur olan yerlerinden daha çoktur. Bu ikinci iklimin halkı, diğer iklimlerin halkına nispetle azdır. Büyük şehir ve kasabaları da o nispette azdır. Üçüncü ve dördüncü iklimler ve bunların öte taraflarındaki iklimler, birinci ve ikinci iklimlerin tersine olarak, şehirleri ve halkı çoktur, kumlukları azdır veya hiç yoktur. Bu iki iklimde yaşayan topluluklar çok kalabalıktır. Büyük ve küçük şehirleri de fazladır. Mamurluk üçüncü ve altıncı iklimler arasından toplanmıştır. Yer küresinin güney tarafının her yeri boştur. Biz bunu delilleriyle aşağıda anlatacağız.

Filozofların çoğu, havasının çok sıcak olduğunu ve güneşin başları hizasından az meylettiğini buna sebep olarak gösterirler. Kuzey tarafında üçüncü ve dördüncü iklimlerin beşinci ve yedinci iklimlere nispetle daha fazla mamur olduğunu söylerler. Filozoflar bunun sebebini şöylece açıklarlar:

En büyük feleğin (felek-i azam) birbirinin hizasında iki kutbu vardır. Bu kutuplardan biri güney, diğeri kuzey kutbudur. Kozmoğrafyacılar felekte iki nokta farz ederler. Batıdan doğuya doğru giden kimsenin sağ tarafındaki

farz edilen nokta, güney kutbu, sol taraftaki kuzey kutbun üzerinde devreder; güneşin doğuşu, batışı, gece ve gündüz hep bu feleğin dönmesiyle meydana gelir. Bu iki kutup ekvatorda gökyüzünün kenarında olup, biri sağ, diğeri sol tarafından hiçbir zaman uzaklaşmaz. Büyük feleğin ortasında büyük bir daire farzolunmuştur ki, bu daire batıdan doğuya doğru büyük feleğin sathında farzolunan dairelerin en büyüğüdür ve bu daire büyük feleği ikiye böler. Bu daireye "muaddelü'n-nehâr" denilir. Kozmoğrafyaya dair eserlerde anlatıldığına göre, büyük felek her gün bir defa doğudan batıya doğru hareket eder, onun bu hareketinin bir sonucu olarak bütün diğer felekler, büyük feleğin içinde oldukları hâlde, mecburî bir surette hareket ederler. Feleklerin bu hareketi gözle de görülür. Bundan başka yıldızların kendi feleklerinde bu harekete olan hareketleri vardır. Bunlar, bunun tersine olarak batıdan doğuya doğru hareket ederler. Bu yıldızların kendilerine mahsus olan feleklerindeki hareketleri de çabuk ve yavaş olmak üzere çeşitlidir. Bu yıldızlar kendi feleklerinde hareket ederek geçip gittikleri, yani dönüş yolları bütün felekler onun içinde hareket eden büyük feleğin ortasında farz edilen felekü'l-bürûc dairesiyle karşı karşıya gelir. Felekü'l-bürûc kendisi 12 burca bölünür. Kozmoğrafyada açık olarak anlatıldığı gibi, bu felek muaddelü'n-nehâr dairesiyle (yörüngesiyle) iki noktata kavuştuktan sonra birbirinden ayrılırlar. 12'ye bölünmüş olan bu yörüngenin her kısmı bir burç adıyla anılır ve her burç 30 dereceye bölünür. Güneş, bir gün bir gecede birer derece miktarı kendi hareketleriyle devredip otuz günde bir burcu ve üç yüz altmış günde on iki burcu devreder. Kavuştukları bu iki noktanın biri Hamel (koç) burcunun baş tarafı, ikinci kavşak noktası ise, Mizan (terazi) burcunun baş tarafıdır. Burada muaddelü'n-nehâr dairesi bu daireyi ikiye böler. İkiye bölünmüş olan bu dairenin yarısı muaddelü'n-nehârın kuzey tarafına meyleder. Bu da hamel burcunun ucundan sünbüle (başak) burcunun sonuna kadardır. Diğer yan muaddelü'n-nehârdan güneye doğru meyillidir. Burası Mizan'ın başında Hut (balık) burcunun sonuna kadar olan burçları içine alır.

Güney ve kuzey kutupları yer küresinin her tarafında ufuk, yani gökyüzünün üzerinde bulunursa, bu hâlde yer küresinin üzerinde ancak bir hat meydana gelir ve muaddelü'n-nehâr dairesinin bölge ve hizasında bulunur ve bu hat, batıdan doğuya doğru uzanır ve hatt-ı istiva (ekvator) adıyla anılır. Kozmoğrafların rasatları neticesinde anlaşılmakta olduğunu iddia ettiklerine göre, bu hat yedi iklimden birinci iklimin başladığı

noktadır. Bütün mamurluk ekvatorun kuzey tarafındadır. Kuzey kutbu mamur olan bu yerlerin ufkundan derece derece yükselir; 64 dereceye varıncaya kadar yükselmesinde devam eder ve mamurluk bu derecede sona erer. Burası mamur olan yedi iklimin sonudur. Kuzey kutbu 90 dereceye kadar yükselir ise, kutup başların üzerinde bulunur. Burası kutup ile muaddelü'n-nehâr dairesinin arasıdır. Bu çağda burçların altısı ufkun üzerinde bulunur. Bu burçlar kuzey burçlarıdır. Altısı ufkun alt tarafında bulunur, bu burçlar güney burçlarıdır. 64 derece ile 90 derece arasında mamur olan yerlerin bulunması mümkün değildir. Çünkü bu dereceler arasında sıcaklık ile soğukluk birbiriyle uyuşmaz. Çünkü iki arada, mesafe uzak olduğu için (güneyde sıcaklık kuzeyde soğukluk pek şiddetli olduğundan) maddeler birleşip uyuşarak varlığın vücuda gelmesi imkânsızdır. Çünkü güneş Hamel (koç) ve Mizan (terazi) burçlarının başında bulunduğu zamanlarda, ekvatorun güneş başların sırası ve bölgesinde bulunur; Seretan (yengeç) ve Cedi (oğlak) burçlarının baş taraflarına doğru meylettiğinde, güneş başların bölgesinden meyleder. Bu zaman güneş muaddelü'n-nehâr derecesinden 24 derece meyletmiş olur. Kuzey kutbu ufuktan yükseldiği çağda, muaddelü'n-nehâr dairesi başların bölge ve hizasından kutbun yükselmesi nispetinde bir tarafa meyletmiş olur. Güney kutbu da, her üç hâlde o nispette, yani kuzey kutbunun yükselmesi nispetinde alçalır. Vakitlere dair çalışma yapanlar buna "arzu'l-beled" (bir yerin enlemi) adını verirler.

Muaddelü'n-nehâr dairesi başların bölgesinden bir tarafa meylettiğinde kuzey burçları muaddelü'n-nehâr dairesi başların bölgesinden 24 derece uzaklaştığında, kuzey kutbu da 24 derece ufuktan yükselir ve güney kutbu da o nispette alçalır. Bu zaman güneş yengeç burcuna geçer. Bu da yukarıda anlattığımız gibi ekvatorun ufkunda, iki tarafa kaymasından ileri gelir. Bunun bir sonucu olarak kuzey burçlarının en uzağında olan yengeç burcuna ulaşıncaya kadar kuzey ufku, başlar üzerinde yükselmesine devam eder. Ancak yılda bir defa güneş başları bölgesinden geçip gitmesiyle Hicaz ülkesinde ve diğer yengeç burcunun devir ettiği ülkelerde sıcaklık son derecede şiddetlenir, kuzey tarafında kuzey kutbu, ufuktan 24 dereceden fazla yükselir ise, güneş baş bölgesine gelmez, alçalır; kuzey kutbu 64 dereceye yükselinceye kadar güneş alçalmasında devam eder. Güneş başların bölgesinden de o nispette uzaklaşır. Güney kutbu, kuzey kutbunun yükselmesi nispetinde alçalır. Bunun bir sonucu olarak soğukluk ve don son

derecede şiddetlenmiş olduğu için insan, hayvan, bitki ve sairenin türemesinin arkası kesilir. Mesafeler uzak bulunduğu için soğukluk sıcaklık ile uyuşmaz. Güneş baş bölgesine veya buna yakın yerlere geldiğinde yer küresine dik açı hâlinde ve güneş baş bölgeleri üzerinde bulunmayan yerlerde ise geniş ve eğri açılar şeklinde ışıklarını yayar. Güneş ışık huzmelerini dik açılar şeklinde yayar ise, aydınlık çok olur ve yayılır. Güneş ışığını geniş ve eğri açılar şeklinde yayar ise, aydınlık çok olmaz ve o nispetle yayılmaz. Bundan dolayı güneş başları semtinde veya buna yakın olan memleketlerin havası sıcak olur, güneşin yaygın ışınları eğri açılar şeklinde yayılan memleketlerin havası sıcak olmaz. Bundan dolayı güneş başları bölgesinde ya da buna yakın bir durumda olan memleketler diğerlerine nispetle daha çok sıcak olur. Çünkü ışınlar sıcaklığın sebebidir.

Güneş senede iki defa koç ve terazi burçları noktasında ekvator çizgisinin tam üstünde olur. Güneş ekvatordan bir tarafa meylettiği zamanlarda çok uzaklaşmaz. Bundan dolayı güneş ekvator bölgesinden uzaklaşıp yengeç ve oğlak burcuna geldiğinde dahi hava ılıman denilebilecek derecede olur. Ancak ekvator çizgisinde güneş tam tepede olduğunda uzun süre ışınlarını doğrudan gönderir ve sıcaklık aşırı derecede artar. Güneş, yer küresinin 24 derece enlemine kadar bu yolda yılda iki defa başın hizasında yükselir. Buralarda da güneşin ışınları o ufukları ekvatordakine yakın bir derecede ısıtır. Havayı hayvan, insan, bitki ve sair maddelerin türemesine mâni olacak derecede ısıtır. Çünkü sıcaklık şiddetlendiğinde sular ve rutubet kurur, madenler, canlılar ve bitkilerin türemesi imkânsızlaşır.

Güneş yengeç burcundan, 24. dereceden geri döndüğü için, 25. derecedeki ve daha yukarıdaki yerlere tam tepeden vurmaz. Onun için buradaki sıcaklık normal olur veya normalden biraz düşük olur; hayvan, bitki ve madenlerde türemeler meydana gelmeye başlar; güneşin ışığının etkisi azaldığı ve güneş ışınları yaygın ya da eğri açılar şeklinde yaydığından ve bunun bir sonucu olarak ışık azaldığından, soğuklar şiddetleninceye kadar, türemeler dedece derece artar. Bu şekilde soğuklar şiddetlendikten sonra türemeler azalır ve bozulur. Fakat sıcaklığın şiddetinden dolayı türemelerin bozulması soğukların tesiriyle bozulmasından daha büyük ölçüdedir. Çünkü sıcaklığın hayat için gereken rutubeti kurutmaya olan tesiri, soğukluğun şiddetinin tesirinden daha çabuktur. Bundan dolayı birinci ve ikinci iklimler az nispette mamurdur. Üçüncü, dördüncü ve beşinci iklimlerde mamurluk orta derecededir. Çünkü

bu iklimlerde ışığın azlığından dolayı sıcaklık mutedildir. Altıncı ve yedinci iklimlerde ise sıcaklık çok eksiktir. Soğukluk, ilk başlangıçta hayatın türemesini bozmak hususunda sıcaklık derecesinden tesirli değildir. Soğukluk ancak haddinden fazla şiddetlendiğinde, hayat için gereken rutubeti kurutur. Çünkü yedinci iklimin öbür taraflarında olduğu gibi, şiddetlendiğinde soğukluktan korunmak kudreti meydana gelir. Bundan dolayı yer küresinin kuzey tarafının bir kısmı, güneydeki dörtte bir kısmına nispetle daha mamurdur. En iyi bilen Allah'tır.

Filozoflar, ekvatorun ve ekvatorun öte taraflarının, hayattan boş olduğunu işte bundan delil getirmişlerdir. Fakat oralarının mamur olduğu gözle görülmüş ve yalan söylemeleri mümkün olmayan birçok kimselerin rivayetiyle mamur olduğu ispat edilmiş bulunduğu için filozofların bu iddiaları doğru değildir. Fakat onların bu sözleriyle mamurluğunun büsbütün imkânsızlığını iddia etmemiş oldukları anlaşılmaktadır. İşaretler onları ekvatorda sıcaklığın şiddetli olması, hayatın türemesini etkili bir şekilde bozduğu ve oralarda imarın imkânsız veya en az derecede mümkün olduğu neticesine götürmüştür. Gerçekten de böyledir. Çünkü ekvatorla onun öbür tarafında medeniyet eseri var ise de azdır ve zayıftır.

İbn Rüşd[42] ekvatorun ılıman olduğunu, güney tarafının kendi derecesindeki kuzey tarafı gibi olup, kuzeyde mamurluk derecesi ne nispette ise, güneyde de o nispette olduğunu, kuzeyde ne derecede imar mümkün ise güneyde de o derecede imar mümkün olduğunu söyler. İbn Rüşd'ün bu sözü hayatın türemesini bozup bozmamak bakımından doğrudur, imkânsız olan taraf, ekvatorun öbür tarafının sular altında kalması bakımındandır. Kuzeyde hayatın türemesi mümkün olan yerler, güneyde sular altında bulunduğundan hayatın türemesi imkânsızdır. Sular altında bulunduğu için itidal imkânsız olduğundan diğer yönler de ona tâbi olmaktadır. Çünkü mamurluk derece derece olduğu için, imkânsızlık yönünden değil de, hayatın türemesi yönünden dahi derece derece olur. Hayatın türemesinin ekvatorda imkânsız olduğu fikrini, yalan söylemeleri imkânı olmayan çoğunluğun, nakil ve rivayetleri reddeder. En iyisini Allah bilir.

Bundan sonra, Rojer kitabının sahibi (Şerif İdrisî) tasvir ettiği gibi, evvelâ coğrafyayı tasvir edecek ve bundan sonra bu konuyu geniş bir surette anlatacağız.

Coğrafyaya dair ayrıntılı bilgiler

Bil ki, filozoflar, yukarıda anlattığımız gibi, dünyanın meskûn yerlerini kuzeyden başlayarak güneye kadar yedi kısma bölmüşler, bu kısımlardan her birine iklim (kuşak) adını vermişler. Bu şekilde yer küresinin mamur olan kısımları yedi iklime bölünmüş, bu iklimlerden her biri batıdan doğuya doğru uzanmıştır. Birinci iklim güney tarafından ekvator sınırını takip ederek batıdan doğuya uzanmaktadır, ekvatorun güney tarafında çöller, kumluklar ve bazı yerleşim yerleri var. Rivayet eğer doğruysa hep mamurdur. Kuzey tarafında buna ikinci iklim bitişiktir. Bundan sonra üçüncü, dördüncü, beşinci, altıncı ve yedinci iklimler gelir. Yedinci iklim kuzey tarafında olan mamurluğun sonudur. Kuzeyde yedinci iklimin öbür tarafları boştur. Okyanusa varıncaya kadar boş sahralardır. Kuzey tarafında yedinci iklimin durumu, güney tarafındaki birinci iklim gibidir. Fakat kuzey tarafında boş yerler güney tarafındaki boş yerlere göre çok azdır.

Bundan başka gece ve gündüzler bu iklimlerde değişiktir. Bu başkalık güneşin muaddelü'n-nehâr dairesinden meylinden ve kuzey kutbunun kendi ufuklarından yükselmesinden ileri gelmektedir. Bundan dolayı gece ve gündüzün kavisleri fark gösterir ve birinci iklimin son bulduğu yerlerde güneş, gece için oğlak ve gündüz için yengeç burcunun baş tarafına geldiğinde gece ve gündüzlerin uzunluğu 13 saati bulur. Kuzeye yakın olan ikinci iklimin sona erdiği yerlerde güneş, yengeç dairesinin baş tarafına geldiğinde onüç buçuk saati bulur ve yaz mevsimi başlar. Güneş kış mevsiminin başlangıcı olan oğlak burcunun baş tarafına geldiği zaman gecelerin en uzun olan çağıdır. Bu şekilde feleğin bir defa devrini tamamladığı zamanda 24 saatin onüç buçuk saatten geri kalan kısmı, gün ve gecelerin en kısa zamanıdır. Kuzeye yakın olan üçüncü iklimde gece ve gündüzle 14 saati bulur. Dördüncü iklimin son bulduğu yerlerde ise günler ondört buçuk saat uzunluğundadır. Beşinci iklimin sona erdiği yerlerde ise 15 saat, altıncı iklimin son bulduğu bölgelerde onbeş buçuk saat, yedinci iklimin son bulduğu yerlerde 16 saattir. Burası yeryüzünün mamur olduğu yerlerinin sonudur. Bundan anlaşıldığına göre güney tarafındaki birine iklimden başlayarak, yedinci iklime varıncaya kadar her iklimde günler birbirinden yarım saat uzamaktadır. Bu uzamalar, tabiatıyla, her iklimin parçalarını da içine alır. Bu iklimlerde memleketlerin enlemleri her beldenin

üzerindeki bölgesinden, ekvatorun üzerindeki bölgeden ibaret olan muaddelü'n-nehâr arasındaki uzaklıktan ibarettir. Bunun için güney kutbunun o beldenin ufkundan alçalmasının ve kuzey kutbunun şehrin ufkundan yükselmesinin önemi yoktur. Bu uzaklık üç eşit ebaddan ibaret olup, "beldenin enlemi" adıyla anılır ki, bundan yukarıda bahsettik.

* * *

Bu coğrafya üzerinde konuşanlar, batıdan doğuya doğru uzanan, bu yedi iklimden her birini batıdan doğuya doğru birbirinin dengi on parçaya bölmüşler, her parçada bulunan bölgeleri, şehirleri, dağları ve bunların arasındaki yolların mesafelerinden bahsetmişlerdir. Biz bu hususlarda kısa bilgiler verecek, her parçanın tanınmış şehir, nehir ve denizlerinden bahsedecek ve Alevîlerden Şerif İdris-i Hamevî'nin (1100-1165) *Nüzhetü'l-Müştak* adlı eserindeki tertibe göre bilgiler vereceğiz. İdris bu eserini yanında bulunduğu zamanda, Sicilya kralı Rojer (1101-1154) için yazmıştır. İdris, Sicilya adası Malaga prensliğinin elinden alındıktan sonra kralın davetiyle yanına gelmişti, İdris bu eserini altıncı hicrî (onikinci milâdî) asrın ortasında yazmış, Mesudî, İbn Hurdadbih (öl. 893), İbn Havkal (öl. 977), Kadrî, Uzrî, müneccim Ebu İshak (öl. 893), Batlamyus ve başkalarının eserlerindeki bilgileri bu eserinde toplamıştır. Biz birinci iklimden başlayarak bütün iklimlere dair bilgiler vereceğiz. Her türlü eksiklikten uzak olan Allahu Taâlâ fazl ve keremiyle bizi korusun!

* * *

Birinci iklim: Birinci iklimin batısında Hâlidât (Kanarya) adaları bulunmaktadır. Batlamyus memleketlerin uzunluğunu bu adalardan hesaplar. Bu adalar, bu iklimin kara toprağında olmayıp okyanustadır. Kanarya birçok adalardan ibaret olup en büyüğü ve tanınmışı üçtür. Söylendiğine göre mamurdur. Frenk gemilerinin bu yüzyılımızın (sekizinci hicrînin) (on dördüncü milâdînin) ortalarında bu adalardan geçtiğini, halkıyla ile savaştığını, onlardan esirler ve ganimetler aldıklarını ve bu esirlerden bir kısmını Uzak Mağrib'e sattıklarını, bu esirlerin sultanın hizmetinde bulunduklarını işittik. Bunlar, Arap dilini öğrendikten sonra kendi adalarının hâllerinden haber vermeye başlamışlar, ekin ekmek üzere tarlaları boynuzlarla sürdüklerini, memleketlerinde demir bulunmadığını, arpa ile geçindiklerini, hayvandan keçi beslediklerini ve savaşlarda taşlar

kullandıklarını, bu taşları arka taraflarına doğru attıklarını doğunca güneşe ibadet ve secde ettiklerini, dinden haberleri olmadığını ve kimse tarafından dine davet edilmediklerini, bu adalara yalnız bir tesadüf eseri olarak bulunabileceğini söylemişlerdir. Çünkü denizde gemiler ancak rüzgârlarla işlerler, bunun için rüzgârların nereden eseceğini ve nereye götüreceğini ve esen bu rüzgârların istikametini ve hangi bölge ve şehirlerden geçeceğini bilmek gerektir.

Rüzgârlar bölgelerini değiştirdiğinde rüzgârın estiği tarafın bölgesine ve yönüne doğru gidildiğinde, rüzgârın estiği taraflardaki hangi yer ve şehre gidileceğini bilmek gerektir. İşte bunlar usta gemicilerin bildikleri belli kurallarla olur. Bu gemicilerin Akdeniz kıyılarındaki şehir ve bölgelerin nerede bulunduğu, ve deniz kıyısındaki durumu, rüzgârların nerelerden estiğini, nerelerden geçeceğini gösteren bir sayfaları (haritaları) vardır. Onlar bu sayfalara "Kampas" adı verirler ve denizlerde hareketlerinde bu kampasa güvenirler. Fakat Okyanus için böyle bir sayfa mevcut değildir. Bundan dolayı gemiler okyanusta işlemezler. Çünkü gemiler, gözükmeyecek kadar sahillerden uzaklaştıkları takdirde, geri dönmeleri için imkânlar azalır. Üstelik bu denizin havasında, üzerinde gemilerin işlemesine mâni olan buhar meydana gelir. Uzak olduğu için bu denizlere, güneşten yeryüzüne yayılan ışıklar yansıyarak ötelerini göremezler. Bundan dolayı bu adaları bulmak, bu adalara dair haber almak zordur.

Birinci iklime gelince; Kumr Dağındaki baş kaynaklarından akmakta olan Nil Nehri oradan geçer. Nil'in bu kısmı "Sudan Nili" adıyla anılır. Sudan Nili, okyanusa doğru akışına devam ederek Uleyk Adası yanında okyanusa dökülür. Sudan, Salâ şehri, Tekrur ve Gana Sudan Nili'nin kıyısındadır. Bu devirde bu bölgelerin hepsi de Sudan halklarından Mali hükümdarı memleketi sayılmaktadır. Mağrib-i Aksa (Uzak Mağrib) tacirleri alışveriş etmek üzere bunların yurduna gidip gelmekteler. Bu memlekete yakın bir yerde, kuzey tarafında Lemtuna ve Mülesseminler, diğer halkların yurtları ve bunların dönüp dolaştıkları çöller bulunur. Sudan Nili'nin güneyinde Sudanlılardan Limlimu adıyla anılan bir millet yaşar. Bu millet kâfir olup, bunlar yüzleriyle dudaklarını ateşte kızdırılan damgalarla damgalarlar. Gana halkıyla Tekrurlar bunlara baskın yaparak onlardan esirler alırlar ve tacirlere satarlar. Tacirler de bunları Mağrib'e getirirler. Batı Afrika halkının kölelerinin hepsini de bunlar teşkil ederler. Güney tarafında bunların yurdunun öbür tarafında hesaba katılacak derecede medeniyet eserleri ve

mamurluk yoktur. Oralarda ancak insandan ziyade dilsiz hayvanlara en yakın bir seviyede bulunan kimseler var. Bunlar, çöllerde ve mağaralarda yaşarlar. Otlar, terbiye edilerek hazırlanmış ve tabiî hâlde olan taneler yerler; birbirlerini yedikleri zamanlar da olur. Bunlar insanlar sırasında sayılmazlar. Sudan halkının meyveleri tevat, tekderarin ve verkelan gibi Mağrib sahralarında yetişen meyvelerdir.

Söylendiğine göre Gana'da Alevîlerden bir kitle tarafından bir devlet kurulmuştu. Bu Alevîler Benu Salih adıyla tanınmış idiler. Rojer kitabının müellifi (Şerif İdris) bunların Salih bin Abdullah bin Hasan bin Hasan oğullarından olduğunu söyler. Fakat Abdullah bin Hasan oğulları arasında bu Salih'in bulunduğu belli değildir. Zamanımızda bu devlet yıkılarak Gana Mali hükümdarının idaresine geçmiştir.

Gana'nın doğusunda bu iklimin üçüncü kısmında Kükü şehri bulunmaktadır. Bu şehir oradaki bazı dağlardan akan bir ırmağın kenarındadır. Bu ırmak batıya doğru akarak, birinci iklimin ikinci kısmındaki kumluklarda kaybolur. Kükü hükümdarı ilk önce bağımsız bir hükümdar idi. Sonradan Mali hükümdarı, Kükü'yü ele geçirdi. Kükü, Mali memleketine katıldı. Zamanımızda bazı olayların çıkması sonucu şehir yıkıldı, Mali devletinden bahsederken Berber tarihi bölümünün uygun bir yerinde bunu anlatacağız. Kükü şehrinin güney tarafında, Sudan milletlerinden Kanume, onlardan sonra ise Nil'in kuzey yakasında Vengare ülkesi vardır.

Bunların komşusunda Sudan Nili'nin kuzeyinde ve Kanume ve Vengare'nin doğu tarafında Nube topraklarına bitişik olan Zegave ve Tacire toprakları bulunmaktadır. Burası birinci iklimin dördüncü kısımdadır. Mısır Nili burada ekvator yakınındaki baş kaynağından akarak, buralardan geçtikten sonra, akışını değiştirerek kuzeydeki Akdeniz bölgesine doğru akmaya başlar.

Bu Nil, ekvatorun 16 derece yukarısında bulunan Kumr Dağındaki kaynaklarından akar. Bu dağın isminin değişik şekillerde söylemişlerdir. Bir kısmı pek beyaz ve pek aydın olduğu için gökteki aya nispetle "kamer" şeklinde kaydedilmiştir. Yakutî, *El-Müşterek* adlı eserinde Hintlilerden bir kavme nispetle Kumr şeklinde olduğunu belirtir. İbn Saîd de Kumr demiştir.

Bu dağdan on kaynak akar. Bu kaynakların beşi bir göle dökülür. Bu iki gölün arası altı mildir. Her iki gölden üçer ırmak akar. Bu ırmakların her birinin suları bir bataklıkta toplanır. Bu gölün aşağı tarafında bir dağ vardır. Bu dağ kuzey tarafından gölü ikiye böler. Bunun bir sonucu olarak, suları da ikiye bölünerek akmaya başlarlar. Bu suların batı tarafındaki kısmı Sudan ülkesine doğru akarak okyanusa dökülür. Doğu tarafındaki sular ise akışını kuzeye doğru değiştirerek, Habeş ve Nube'ye doğru akar ve bu iki ülkeden geçer. Mısır topraklarının baş tarafında kollara ayrılır. Bu kollardan üçü İskenderiye ve Reşid ve Dimyat kıyılarında Akdeniz'e dökülür. Kollardan birisi, denize varmadan birinci iklimin (kuşağın) ortasındaki tuzlu bir göle dökülür. Nube, Habeş ve vahalar bölgesinin bir kısmı Asvân'a kadar bu Nil'in kıyısındadır. Nube yurdunun en büyük şehri olan Dankele bu Nil'in batı tarafındadır. Bundan sonra Alve ve Belak gelir. Bundan sonra da kuzeyde Belak'tan altı menzil uzaklıkta Cenâdil (kayalar) Dağı var. Bu dağın Mısır'a bakan tarafı yüksektir. Nube tarafı alçaktır. Nil bu dağdan geçerken korkunç bir gürültü ile yukardan aşağıya dökülür. Gemiler oradan geçemezler. Gelen yükler, Sudan gemilerinden hayvanlara yükletilerek Said'in en büyük şehri olan Asvân'a nakledilir. Said gemileriyle gelen yükler de hayvanlara yükletilerek Cenâdil Dağının üzerine götürülür. Cenâdil Dağıyla Asvân arası on menzil yeridir. Vahalar ise Nil'in batı tarafındaki sahildedir. Vahalar harap hâldedir. Orada eski yapıların izleri vardır.

Birinci iklimin (kuşağın) beşinci kısmında, ekvator tarafından gelmekte olan bir nehrin kenarında Habeş yurdu bulunur. Bu nehir Nube'ye doğru akar. Burada Mısır'a doğru inmekte olan Nil'le birleşir. Birçok coğrafyacılar bu nehrin Kumr Dağından akmakta olan Nil olduğu şüphesine düşmüşlerdir. Batlamyus coğrafyasında bu nehrin bu Nil'den, yani Kumr Dağından akmakta olan Nil'den olmadığını söylemiştir. Hint Denizi bu iklimin beşinci kısmında son bulur. Bu iklimin beşinci kısmına kadar olan bütün parçalan sular altında kalmış olduğundan, ancak suların içindeki adalar ve Hint Denizinin güney sahilleri ve bu sahillerin kuzey tarafından buna bitişik olan yeri mamurdur. Bu adaların sayısı çoktur. Söylendiğine göre bin tane ada vardır. Bu sahiller güney tarafından mamur olan yerlerin sonundadır. Bu iklimin mamur olan yerleri, doğu tarafında, Çin'in bir parçasıyla Yemen ülkesidir.

Kuzey tarafından Hint denizine inen Kulzum (Kızıldeniz) ile Fars Denizi bu birinci iklimin altıncı kısmındadır. Arap Yarımadası bu iki denizin arasındadır. Yemen ülkesi dahi yarımadanın bir parçasını teşkil eder, Hint denizi sahilinde Şihr, Hicaz, Yemame bulunur; ikinci iklimden ve bundan sonraki iklimlerden bahsederken anacağımız gibi, bu iki bölgeye tâbi olan yerler Arap adasını teşkil eder. Zalaa yurdu, Said'in yukarı tarafındaki Alafi Dağıyla Kızıldeniz arasındaki Becaların dönüp dolaştıkları yerler Hint Denizinin batısındadır. Zalaa'nın aşağısında bu kısımda Babı Mendeb bulunur. Hint Denizinin ortasına doğru uzanan Mendeb Dağının sıkıştırmasından dolayı buraya doğru inen deniz darlaşmaktadır. Bu dağ, Yemen sahilleri boyunca güneyden kuzeye doğru 12 mil uzunluğundadır. Bundan dolayı denizin eni daralarak üç mile veya o kadara inmektedir. Denizin darlaşmış olan bu yeri, Mendeb Boğazı adıyla anılmaktadır. Yemen gemileri bu boğazdan geçerek Mısır'a yakın olan Süveyş sahillerine giderler. Mendeb Boğazının alt tarafında Sevakin ve Dehlek adaları bulunmaktadır. Dehlek'in batı tarafında, yukarıda anlattığımız gibi, Sudan kavimlerinden olan Becaların göç ederek dönüp dolaştıkları bölgeler bulunur. Dehlek'in doğu tarafında bu iklimin bu kısmında Yemen'in Tihame bölgeleri ve Ali bin Yakub'un şehri bulunmaktadır. Zalaa şehrinin güneyinde ve bu denizin batı sahili etrafında sırasıyla Berber köyleri bulunur, Hint denizinin güney taraflarında altıncı kısmının sonuna kadar uzanırlar. Berber köylerinin doğu tarafında bu denizin güney sahilinde bu iklimin yedinci kısmında Sefale bölgesi bulunur. Sefale bölgesinin doğusunda, Hint denizinin güney sahilinde Vakvaklar yurdu bulunur. Vakvaklar yurdu Hint denizinin Okyanustan ayırdığı onuncu kısmının nihayet bulduğu yerlere kadar uzanır.

Hint Denizinde adalar çoktur. En büyük adası olan Serendib yuvarlak bir şekildedir. Yüksekliğiyle tanınmış olan dağ oradadır. Söylendiğine göre yeryüzünde bu dağdan daha yüksek bir dağ yoktur. Bu dağ Sefale'nin karşısındadır. Bundan sonra büyük adalarından biri olan Kamer adasıdır. Bu ada şekil itibarıyla uzuncadır. Ada, Sefale toprakları karşısından uzamaya başlar, oldukça önemli bir nispette kuzeye meylederek, doğuya doğru ve yukarı Çin sahillerine kadar uzanır. Güneyinde Vakvak, doğusunda Seylan adaları ve bu denizde sayıları çok olan diğer adalar, bu adayı kuşatmıştır. Seylan adasında her çeşit hoş kokulu ve yemeklere lezzet vermek üzere kullanılan baharat yetişir. Söylendiğine göre bu adada altın ve zümrüt

madenleri bulunmaktadır. Halkının hepsi de Mecusîdir. Onların birçok hükümdarları vardır. Bu adada şaşılacak mamureler ve binalar vardır ki bunları coğrafya âlimleri yazmışlardır. Bu denizin kuzey kıyısında, bu iklimin altıncı kısmında, bütün Yemen ülkesi bulunur. Kızıldeniz tarafında Zebid, Mehcem ve Yemen Tihamesi, bunun komşusunda Zeydiyye[43] imamlarının başşehirleri olan Sa'de şehri bulunur. Bu şehir güney ve kuzeydeki her iki denizden uzaktır. Bunlardan sonra Aden şehri gelir. Aden'in kuzeyinde San'a. bundan sonra doğusunda Ehkaf ve Zafar toprakları, Hazramut, güney deniziyle Fars denizi (Acem Körfezi) arasında Şihr bölgesi bulunur.

Bu iklimin altıncı kısmının bu parçası, üzerinden deniz suları çekilen bir parçadır. Bundan sonra bu iklimin dokuzuncu kısmının az bir parçasından sular çekilmiş, onuncu kısmından ise daha çok sular çekilmiş olup burasından Çin'in yukarı kısmi teşekkül etmiştir. Çin'in bu kısmının en tanınmış şehri Hankev ve bunun karşısında doğu tarafında Seylan adaları bulunmaktadır. Seylan adası hakkında yukarıda bilgiler verilmiştir. Birinci iklimi açıklamamız burada bitiyor. Fazlı ve keremiyle başarı kılan Allah'tır.

* * *

İkinci iklim: Bu iklim kuzey tarafından birinci iklime bitişiktir. Bu iklimin batı hizasında denize Hâlidât (Kanarya) adalarından iki ada bulunmaktadır ki, bu adalar hakkında yukarıda bilgiler verilmiştir. Bu iklimin birinci ve ikinci kısmının yukarı taraflarında Kanûriye toprakları ve bundan sonra doğu tarafında, Gana arazisinin yukarı taraflarında, Sudan milletlerinden Zegavelerin göç edip dolaştıkları yerler ve bu ikisinin arazisiyle Gana'nın aşağı taraflarında, Neyser sahrası bulunmaktadır. Bu sahra batıdan doğuya doğru uzanmış olup bu sahrada birtakım çöller vardır. Mağrib ile Sudan arasında alışveriş eden tacirler, bu çöllerden geçerler. Sinhâce boyundan olan Mülesseminler bu sahralarda göçebelik ederler. Mülesseminler birçok boylardan teşekkül etmiştir. Kezzule, Lemtûne, Mesrate, Lemta ve Verikeler bunlardandır. Bu çöllerin doğu tarafında Fizan arazisi bulunur. Berber boylarından Ezkârların göçebelik ettiği sahra Fizan'a bitişik olup bu sahralar bu iklimin üçüncü kısmının doğu tarafına kadar uzanır. Bundan sonra bu iklimin üçüncü kısmında Sudan milletlerinden Kevvârlar yaşarlar. Bacuların topraklarının bir parçası da buradadır. Bu iklimin bu parçasının kuzey tarafında Veddânlar arazisinin kalan kısmı

bulunur. Bu toprağın doğudaki kısmında Sintiriye toprağı bulunmaktadır. Bu topraklar "iç vahalar" adıyla de anılır.

Bu iklimin dördüncü kısmının yukarı tarafında Bacuların topraklarının kalan kısmı bulunur. Bundan sonra bu iklimin bu kısmının ortasında birinci iklimdeki kaynaklarından çıkarak döküleceği denize doğru akmakta olan Nil'in her iki sahili Said bölgesidir. Nil buraya geldiğinde, bir engel teşkil eden Vahalar dağlarıyla bu iklimin bu kısmının batısındaki Mukattam Dağı arasından geçer. Said bölgesinde İsna ve Ermenet şehirleri Nil'in yukarı tarafındadır. Nil bundan sonra Esyut ile Kus'dan ve bunlardan sonla Sûl şehrinden geçer. Buraya geldiğinde Nil iki kola ayrılır. Bu iki koldan sağdaki kısmında Lahûne ve soldaki kolu ise Dilâs'a ulaşır.

Mukattam Dağının doğusunda Ayzab sahraları bulunur. Bu sahra bu iklimin beşinci kısmından geçerek Süveyş Denizi kıyılarında son bulur. Bu deniz Kuzlum Denizi (Kızıldeniz) adını da taşır ve güneydeki Hint denizinden ayrılarak kuzeye doğru inen bir denizdir. Hicaz ülkesi Yelemlem Dağından başlayarak Yesrib (Medine) bölgesine kadar, bu iklimin bir kısmını teşkil eder ve Kızıldeniz'in doğu kıyısındadır. Mekke-i Şerif Hicaz ülkesinin ortasındadır. Bu denizin Mekke kıyısında Cidde şehri bulunur. Bu denizin batı kıyısındaki Ayzab şehri, Cidde'nin karşısındadır. Bu iklimin bu kısmının batısında Necd bölgesi bulunur. Necd'in yüksek yerleri güneyindedir. Tebale ile Ukaz Necd'in kuzey tarafındadır. Bu kısmın Necd'in aşağı taraflarındaki parçası, Hicaz topraklarının kalan kısmını teşkil eder. Hicaz ülkesinin doğusunda Necran ve Hayber bölgesi, bu bölgelerin alt tarafında Yemame toprakları bulunur. Seba ve Me'rib toprakları doğuda Necran bölgesindedir. Bundan sonra Şihr toprakları gelir. Şihr bölgesi Fars Denizine kadar uzanır. Bu deniz, Hint Denizinden kuzeye doğru uzanan ikinci bir denizdir. Bu deniz iklimin bu kısmında batıya doğru meylederek, denizin ve bu kısmın doğusundan geçer. Bu kısmın doğu tarafları deniz içinde kaldığı için, Arap Yarımadasından bu kısımda ancak üçgen şeklinde bir parça bulunmaktadır. Bu parçanın yukarı tarafında Kalhat yer alır ki, burası Şihr bölgesi kıyısındadır. Bu parçanın aşağı tarafında bu denizin kıyısında Omman bölgesi vardır. Bundan sonra Bahreyn bölgesi gelir. Hecr ise bu iklimin bu parçasının sonundadır.

Bu iklimin birinci kısmının yukarı parçasının batısında Fars Denizinin bir parçası bulunur. Bu parça, bu iklimin altıncı kısmındaki parça ile bitişir. Bu

kısmın yukarıdaki parçasının hepsi, Hint Denizinin suları altında kalmıştır. Hint Denizinin oradaki kıyısında Mekran'a varıncaya kadar Sind (Pakistan) ülkesi bulunur. Sind ülkesinden sayılan Tubran Mekran'ın karşı tarafındadır. Sind ülkesinin bütün kısımları, bu iklimin bu kısmının batısındadır. Sind ile Hint arasında sahra ve çöller vardır. Hint ülkesinden akan ırmak bu iklimin bu kısmından geçer ve güneyde Hint denizine dökülür.

Hint ülkesi Hint denizi kıyılarından başlar. Hind'in doğu bölgesinde Belhara memleketiyle Hintlilerce en ulu ve kutlu sayılan putun bulunduğu Multan şehrinde bulunur. Hint, Sind'in aşağı tarafına ve Sicistan sınırlarına kadar uzanır, bununla ikinci iklimin yedinci kısmı sona erer.

İkinci iklimin sekizinci kısmının batısında Hind'in Belhara bölgesinin kalan kısmı bulunur.

Onun doğu tarafında Kandahar bölgesi. Kandahar' in yukarı, yani sağ tarafında Hint Denizi kıyılarında, Minibar (Malabar) bölgesi, onun aşağı tarafında Kabil bölgesi bulunur. Bundan sonra doğu, okyanusa kadar Kanuç bölgesi uzanır. İkinci iklimin sonunda İç Keşmir ve Dış Keşmir bulunur.

İkinci iklimin dokuzuncu kısmında ve bunun batısında Uzak Hint (Hind-i aksa) bulunur. Bu bölgeler birbirine bitişerek doğuya doğru uzanırlar ve burada dokuzuncu kısım sona ererek, ikinci iklimin onuncu kısmı başlar. Bu kısmın aşağı, yani sol tarafında Hint topraklarının bir parçası bulunur. Saygon (Şigon) şehri işte buradadır. Bundan sonra ikinci iklimin onuncu kısmının hepsi de, Okyanusa varıncaya kadar, Çin yurdunu teşkil eder. Allah ile Resûlü doğrusunu bilir. Bütün eksikliklerden uzak olan Allah'ın yardımıyla başarılar elde edilir. O, lütuf ve kerem sahibidir.

* * *

Üçüncü iklim: Bu iklim, kuzey tarafından ikinci iklime bitişir ve bunun birinci kısmının yukarı, yani sağ tarafında, bu kısmın üçte biri kadarını kaplayan Deren (Atlas) Dağı bulunur. Bu dağ bu kısmı enine keser. Bu kısmın okyanusa yakın olan batı tarafından, doğusunun sonuna kadar bu dağda, sayıları ancak Allah'a belli olan, pek çok Berberîler yaşarlar. Bunlardan aşağıda bahsedeceğiz.

Bu dağ ile ikinci iklim arasındaki yerlerde Atlantik kıyılarında düşmana karşı yurdu korumak için bina edilen ve birbirine bitişik ve sayıları çok olan kale ve sığınaklar vardır. Bu kısmın doğusundaki Sus ve Nul bölgeleri bu kısma bitişiktir. Bu bölgenin doğu tarafında Dar'a, bundan sonra Sicilmâse bölgesi ve ikinci iklimde anlattığım gibi, Neyser çölünün bir parçası bulunmaktadır. Bu, yani Deren Dağı, bu iklimin bu kısmındaki bütün bölgelere bakar. Bu dağın batı tarafındaki kısmında geçilebilecek yokuş ve yollar azdır. Ancak Meleviye vadisi bölgesine gelindiği zaman, dağın sonuna kadar geçilebilecek yokuş ve yolları çoğalır. Bu taraflarda sırasıyla Masâmide, Hintate, Tınmelk, Gidmiyuh, Meşkur kabileleri yaşarlar. Bunların yaşadıkları topraklarla, Masâmide'nin yaşamakta olduğu yerler sona erer. Bundan sonra Sinhâce kabilesi bölgesi gelir. Bu iklimin bu kısmı sona erdiği yerlerde Zenâte boyundan bazıları yaşarlar. Bu yerlerin iç tarafında, Evras Dağı bulunur. Bu dağ Kütâmelerin dağıdır. Bunlardan sonra Berberîlerden diğer boyların yaşadığı diğer topraklar gelir ki, biz bu milletlerden, bu eserin uygun bir yerinde bahsedeceğiz.

Deren Dağı batı tarafından Uzak Mağrib (Mağrib-i Aksa) tarafına uzanmıştır. Merakeş, Egmat ve Tadilla şehirleri bu dağın içinde ve güney tarafındadır. Yine güney tarafında okyanus kıyılarında Ribat-Asfi ve Sela şehri bulunur. Merakeş bölgesinin iç tarafında Fas Miknase, Taza, Kasr-i Kütâme bulunur. Halkı işte buralarını Mağrib-i Aksa (Uzak Batı) adıyla anarlar. Okyanus kıyısında bu uzak batıda Asîla ve Arayiş şehirleri vardır. Mağrib-i Evsat (Orta Batı) bu bölgelerin doğu tarafındadır. Orta Batı Afrika'sının merkezi Tilimsan şehridir. Akdeniz'deki kıyılarında Huneyn ve Vehran (Oran) ve Cezayir bulunur. Çünkü Akdeniz dördüncü iklimin batısındaki Tanca Körfezinden (Cebelü't-Tarık Boğazından) geçerek Okyanustan ayrılır. Doğuya doğru uzanır. Şam ülkesinde son bulur. Dar boğazdan çıktıktan sonra deniz, güney ve kuzey taraflarına doğru genişler. Üçüncü ve beşinci iklimlere katılır. İşte bu sebepten dolayı kıyısındaki birçok bölge ve şehirleri, üçüncü iklimdedir. Bundan sonra deniz kıyısındaki Bicâye yurdu, doğu tarafından Cezayir bölgesiyle bitişir. Bunun doğusunda Kostantiniye bulunur.

Üçüncü iklimin birinci kısmında ve bu bölgelerin güneyinde, denizden bir konaklık yerde ve Orta Batı Afrika'sının güneyinin yukarı tarafında sırasıyla, Eşir şehri, Mesile şehri ve Zab bölgesi bulunur. Zab'ın başşehri Beskere, Deren Dağıyla bitişen Evras Dağının altındadır. Biz bu dağdan

yukarıda bahsetmiştik. Bunlar doğu tarafında bu iklimin bu kısmı son bulduğu yerdir.

Üçüncü iklimin ikinci kısmı birinci kısmı şeklindedir. Deren Dağı, güney tarafından bu kısmın üçte birini kaplar ve bu kısımda, batıdan doğuya doğru uzanarak bu kısmı ikiye böler. Kuzey tarafında bu kısmın bir parçası Akdeniz'in sulan altında kalmıştır. Deren Dağının güney kısmının bütün batı tarafı çöllerden ibarettir. Bu çöllerin doğusunda Gudamiş şehri bulunur. Bunun doğu tarafında yukarıda anlattığımız gibi, kalan kısmı bu iklimin ikinci kısmı dâhilindeki Veddan toprakları bulunur. Deren dağının iç tarafındaki parçayla, Akdeniz ile aradaki yerlerin batısında Evras Dağı, Tebesse, Laribus (Evbes, Urbus) ve deniz kıyısında Bune şehri bulunur.

Bundan sonra bu ülkelerin doğusunda Kuzey Afrika vardır. Bu bölgede deniz kıyısında Tunus şehri ve sırasıyla Sus'a, Mehdiye, bu bölgelerin güneyinde Deren Dağının aşağı tarafında Cerid bölgesinin Tûzer şehri, Kafsa, Nefzave bölgeleri bulunur. Bu bölge ile sahil arasında Kayravan şehri ve Yaslat Dağı ve Sebita, bütün bu bölgelerin doğusunda, Akdeniz kıyısında Trablus şehri, güneyinde bu şehrin karşısında Dümmer Dağı bulunur. Havare boylarından Nekralar bölgesi, Deren Dağıyla bitişiktir. Bu kısmın doğudaki ve güneydeki parçasının sonunu anlatırken adı geçen Gudamis'in karşısında deniz kenarında Suveykat İbn Meşkûre bulunmaktadır. Suveyka'nın güneyinde Veddân topraklarında Arapların göçebelik ettikleri yerler vardır. Deren dağı bu iklimin üçüncü kısmından da geçer. Fakat üçüncü kısmının sonuna geldiğinde kuzey tarafına doğru meyleder ve Akdeniz'in içerisine doğru sokuluncaya kadar, o semte doğru uzamasına devam eder, oraya ulaştığında Evsan adını alır. Akdeniz bu üçüncü kısmın kuzey tarafını suları altında bırakmış olup, ancak kıyıyla Deren Dağı arasında dar bir mesafe sular altında kalmamıştır. Güneyde bu dağın öbür tarafının batısında Veddân toprağının kalan kısmı ve Arapların göçebelik ettiği bölgeler vardır. Bundan sonra Zevile İbn Hatab gelir. Bundan sonra çöllere ve kumluklara girilir, bu iklimin bu kısmı son buluncaya kadar kumluklar devam eder. Batıda dağ ile deniz arasında bu kısımda Serret (Surt) şehri var. Bu şehir deniz kıyısındadır. Bundan sonra Arapların göçebelik ettikleri boş arazi ve çöller gelir. Ecdadiyye ve dağın bir tarafa meylettiği bir yerinde Berka bulunur. Orada deniz kıyısında Talmasa (Tulaymita) şehri var. Tamlasa'yı geçtikten sonra, dağın bir tarafa

meylettiği yerinde, Hayyib ve Ruvaha kabilelerinin göçebelik ettikleri yerler gelir. Bu yerler bu kısmın sonuna kadar uzanır.

Bu iklimin dördüncü kısmında, bu kısmın yukarı taraflarında, Berkik sahraları bulunur. Bu sahranın aşağı tarafında Hayyib ve Ruvahalar bölgesi vardır. Bundan sonra Akdeniz karaya doğru sokulur, güneye kadar olan birtakım yerleri suları altında bırakır, yukarısını dar bir hâle getirir ve bir körfez oluşur. Bu kısmın sonlarında Arapların göçebelik ettikleri çöller bulunmaktadır. Feyyûm bu çöllerin doğu tarafına düşer. İkinci iklimin dördüncü kısmında bulunan ve Nil'in iki kolundan birinin, Lahu'dan geçen kolunun Feyyûm Golüne döküldüğü yerinde bulunan, Feyyûm ili buradadır. Feyyûm'un doğusunu Mısır toprakları teşkil eder. Kahire şehri Nil'in Dilâs tan geçen ikinci kolunun kenarındadır. Dilâs, Said ilinde olup, ikinci iklimin dördüncü kısmının son bulduğu yerdedir. Nil, Mısır'ın (Fustat'ın) aşağı tarafında yine iki kola ayrılır. Bir kolu Şetnuf ve Zefta şehirlerinden geçer. Bu iki kolun sağ bölgesindeki Kurmut'a geldiğinde yine iki kola ayrılır. Bu kollardan her biri Akdeniz'e dökülür. İskenderiye şehri, bu kolun denize döküldüğü yerin batısındadır. Orta mecrasındaki Dimyat, Mısır ile Kahire ve deniz sahilleri arası, Mısır ülkesinin aşağı kısmını Mısır-ı Süflâ'yı, teşkil eder. Aşağı Mısır'ın, her yeri mamur ve sürülmüş tarlalarla doludur.

Şam (Suriye) ülkesinin çoğu, anlatacağımız gibi, bu üçüncü iklimin beşinci kısmındadır. Çünkü Kızıldeniz güneyden gelerek, burada ve batısında Süveyş'te son bulur. Bu deniz Hint Denizinden kuzeye doğru uzanırken, batı tarafına doğru meyleder, deniz bu iklimin bu kısmında daha çok meylederek batı tarafı Süveyş'e kadar uzanır; Süveyş'ten sonra bu kısımda Farân, sırasıyla Tûr Dağı, Medyen şehri olan Eyle, son kısmında Havra bulunmaktadır. Deniz buradan başlayarak güneye ve Hicaz topraklarına doğru meyletmeye başlar ki, yukarıda ikinci iklimin beşinci kısmından bahsederken biz bunu anlatmıştık. Bu iklimin, bu kısmın kuzeydeki bir parçasında sahilin batısındaki birçok yerler Akdeniz'in sulan altında kalmıştır. Furma ile Ariş, Akdeniz'in bu kıyısındadır. Bu parçanın bir tarafı Kulzum şehrine yaklaşmış ve bunun bir sonucu olarak Furma ile Ariş arasındaki saha darlaşmış ve Şam (Suriye) topraklarına geçmek için bir kapı hâlini almıştır. Bu kapının batı tarafında Tih sahrası bulunur. Burası otsuz çıplak bir yerdir, İsrailoğulları Mısır'dan çıktıktan sonra, Şam ülkesine girmeden önce, bu sahrada kırk yıl dolaşmışlardır ki, Kur'ân-ı Kerîm bunu hikâye eder[44].

Akdeniz'deki Kıbrıs adasının bir parçası bu iklimin bu kısmındadır. Bu adanın kalan parçası, aşağıda anlatacağımız gibi, dördüncü iklimdedir. Bu denizin darlaşarak Süveyş denizine sokulduğu yerde, Ariş şehri bulunur. Bu şehir ve Askalan, Mısır ülkesinin son bulduğu yerdedir. Bu iki şehir arası dahi Akdeniz'in son bulduğu ve sokulduğu tarafıdır. Bundan sonra, Akdeniz'in bu parçası buradan itibaren Trablus ve Gazze yakınında dördüncü iklime doğru uzanır ve Akdeniz'in doğudaki tarafı burada son bulur. Şam kıyılarının çoğu Akdeniz'in bu parçasındadır. Askalan ise Akdeniz'in doğusundadır. Askalan'dan az çok kuzeye sapıldığı yerde Kaysariyye şehri bulunmaktadır. Akkâ, Sur, Sayda ve Gazze şehirleri de buradadır. Bundan sonra Akdeniz dördüncü iklimde kuzey tarafına meyleder. Bu parçanın kıyıdaki şehirleri hizasında, bu iklimin bu kısmında, büyük bir dağ vardır. Bu dağ Kızıldeniz'in Eyle şehri kıyılarında başlar, doğuya doğru meyilli olarak kuzeye doğru uzanarak bu iklimin bu kısmının öte tarafına geçer. Bu dağ Likâm Dağı adını taşır. Bu dağ Mısır topraklarıyla Şam topraklan arasında bir mania gibidir. Hacıların Mısır'dan Mekke'ye giderken üzerinden geçmekte oldukları Akabe, bu dağın Eyle şehri tarafındadır. İbrahim Halil'in (a.s.) mezarı bu yokuşun kuzey tarafında Surât Dağı yanındadır. Surat dağı adı geçen Likâm Dağının yakınında ve adı geçen Akabe'nin kuzey tarafına bitişmiş bir hâlde olup, kuzey tarafına doğru uzanır, bundan sonra biraz bir tarafa meyleder. Hicr[45] ve Semud kavmi yurdu, Teyma ve Devmetü'l-Cendel bu dağın bir yana meylettiği yerinin doğusundadır. Buraları Hicaz'ın aşağı taraflarını teşkil eder. Bu bölgenin yukarısında Redvâ Dağı bulunur. Hayber Kalesi ise bu dağın güneyindedir. Tebuk sahrası, Surat Dağıyla Kızıldeniz arasındadır. Kudüs, Surat Dağının kuzeyinde olup, Likâm (Amanus) Dağına yakındır. Bundan sonra Ürdün ve Taberiye gelir. Gavr bölgesi bu dağın doğusunda olup, Ezruât'a kadar uzanır. Devmetü'l-Cendel bu semtin doğusunda olup, bu iklimin bu kısmının sonuna kadar sürer. Hicaz ülkesi burada son bulur. Bu kısmın sonunda Likâm Dağının kuzeye doğru meylettiği bir yerinde, Dimaşk şehri bulunur. Bu iklimin bu kısmının deniz kıyısındaki şehirlerinden Sayda ile Beyrut, Dimaşk'in karşısındadır. Likâm Dağı Dimaşk ile bunların arasını ayırır. Doğuda Dimaşk semtinde Baalbek ve Hıms ve Tedmûr şehirleri ve bu iklimin bu kısmının sonuna kadar, göçebe Arapların göçebelik ettikleri sahralar vardır.

Dördüncü iklimin altıncı kısmına gelince, Necd ülkesinin aşağı tarafındaki Arapların göçebelik ettikleri sahralar bu kısmın yukarı tarafını teşkil eder. Yemame ise Arc (Urc) Dağıyla Samman arasında olup, Bahreyn'e kadar uzanır. Hecer, Fars Denizi kıyısındadır. Hire şehri, Kadisiye ve Fırat'ın bataklık yerleri bu iklimin bu kısmının aşağı tarafında ve Arap göçebelerinin göçebelik ettikleri yerlerin altındadır. Bu yerlerin doğusunda Basra şehri bulunur. Fars Denizi bu iklimin bu kısmının doğusunda Abadan ve Übülle yanında son bulur. Dicle Nehri, Abadan yanında bu denize dökülür. Denize dökülmeden önce, Dicle birtakım kollara ayrılır ve Fırat Nehrinden ayrılan diğer kollar da bunlara karışır. Bu kollar Abbadan yanında birleşir ve Fars Denizine dökülürler. Denizin bu parçasının yukarı tarafı geniştir. Doğusunda bu kısmın sona erdiği yerinde ve kuzey sınırını sıkıştırarak son bulduğu yeri dardır. Fars Denizinin batı kıyısında Bahreyn'in aşağı tarafları ve Hicr ve Ahsâ, batısında Ahtab, Sammâne ve Yemame topraklarının kalan kısmı, doğu kıyısında Fars yurdunun yukarı tarafları bulunur. Bu iklimin bu kısmının bu denizden doğuya doğru uzanan bölgesinde ve bu bölgenin güneyinin arka tarafında, Kirman Dağlarından Kufs Dağları ve Hürmüz'ün aşağısında kıyı üzerinde Sîraf şehri ve bu denizin, yani Fars Denizinin kıyısında Necîrem şehri var. Bu denizin yukarı taraflarında bu iklimin bu kısmının doğusunda ve Fars bölgesindeki Hürmüz'ün aşağı tarafında Fars ülkesinin Sâbûr, Dârabecerd, lstahar, Şâhicân ve Fars'ın merkezi Şiraz bulunur. Fars ülkesinin aşağı tarafında kuzeye doğru denizin kenarında, Hozistan'a ve Hozistan'a tâbi olan Ahvaz, Tuster, Sadi, Sâbûr, Sus, Ramehürmüz ve başkaları bulunur. Errecan ise Fars ülkesiyle Hozistan ülkesi arasında bir fasıla teşkil eder. Hozistan'ın doğusunda Ekrad (Kürtler) dağları bulunur ve İsfahan taraflarına kadar uzanır. Kürtlerin barındıkları ve göçebelik ederek dönüp dolaştıkları yerleri buradadır. Bu dağların Fars ülkesi kısmındaki parçası, Resûm adını taşır.

Bu iklimin birinci kısmının yukarı taraflarının batısını, Kufs dağlarının kalan kısmı teşkil eder. Kirman ve Mekerân bölgeleri güney ve kuzey taraflarında bu dağlarla bitişiktir. Rûdân, Şircân, Cireft, Yezdeşîr ve Behrec bu bölgelerin tanınmış şehirleridir. Kirman topraklarının aşağı tarafında kuzeye doğru, Fars memleketinin kalan kısmı bulunur ve İsfahan sınırlarına kadar uzanır. İsfahan şehri bu iklimin bu kısmının batısıyla kuzeyi arasındadır. Kirman ve Fars ülkelerinin doğusunda Sicistan bulunur.

Kûhistan ise bu bölgenin güneyindedir. Kirman, Fars, Sicistan ve Kûhistan ülkelerinin ortasında ve bu iklimin yedinci kısmının ortasında, çok sarp olduğu için yollarından pek az geçebilen büyük çöller vardır. Best ile Tâk şehirleri Sicistan şehirlerinden, Kûhistan ise Horasan'dan sayılır. Serahsu ve Kûhistan Horasan'ın en tanınmış şehirleridir. Bu iklimin yedinci kısmı burada son bulur.

Bu iklimin (kuşağın) sekizinci kısmına gelince, bu kısmın batı ve güneyini Türk milletlerinden Celc'in (Halaçlar[46]) göçebelik ederek dönüp dolaştıkları sahralar teşkil eder. Burası batı tarafından Sicistan'a ve güneyden Hint'ten sayılan Kabil'in güneyine bitişiktir. Bu Türklerin göçebelik ettikleri bu bölgenin kuzeyinde, Gor dağları, Gor bölgesi ve bu bölgenin merkezi olan Gazne bulunur. Gazne Hint'in geçit yeridir. Gor ülkesinin sınırında kuzeyde Esterâbâd bölgesi vardır. Bu ülkenin kuzeyinde bu iklimin bu kısmının sonuna kadar olan yerler, Herat bölgesini teşkil eder. Herat, Horasan'ın orta bir yerindedir. (İsferain), Kaşan, Buşenç, Merv-Rud, Talekan ve Cüzcan Horasan'a tâbi şehirlerdir. Horasan burada Ceyhun'a (Amuderya'ya) ulaşır. Horasan şehirlerinden Belh, bu ırmağın kenarında ve batısındadır. Tirmiz, Ceyhun'un doğusundadır. Belh vaktiyle Türk devletinin merkezi idi.

Ceyhun Nehri, Hint'e yakın olan Bedahşan sınırındaki bölgeden çıkar ve Bedahşan sınırlarını kollayarak döküleceği yere doğru akar; bu iklimin bu kısmının güneyinden ve doğudaki son parçasından geçip gittikten biraz sonra, bu iklimin bu kısmının ortasında akışını batıya doğru değiştirir. Nehir oraya geldiğinde Harnab adını alır. Bundan sonra akışının yönünü değiştirerek Horasan'dan geçer; aşağıda anlatacağımız gibi, beşinci iklimde Harezm (Aral) gölüne dökülünceye kadar kendi bölgesine doğru akışına devam eder.

Dördüncü iklimin sekizinci kısmında, güneyden kuzeye doğru akışını değiştirdiği yerlerde, doğu tarafında Huttal ve Vahş'tan gelen beş büyük nehir de doğusundan gelen Büttem dağlarından ve dağın içinden akan başka bazı nehirler Ceyhun'a dökülür. Bundan sonra benzeri olmayan bir şekilde genişler ve büyür. Ceyhun'a dökülen, bu büyük nehirlerden biri Vahşab olup, Tibet tarafından gelir. Tibet ise bu iklimin bu kısmının güneyiyle doğu arasında bir ülkedir. Vahşab kuzeye meylederek batı tarafına doğru akar, azıcık aktıktan sonra sekizinci kısmın kuzeyinden bu iklimin dokuzuncu

kısmına geçer. Yatağında akışına devam ederken bu kısmın güneyinden geçtikten sonra, büyük bir dağ nehrin yolunu keser, bunun üzerine nehir akışını kuzeye doğru değiştirir, sekizinci kısmın kuzeyine yakın bir yerde bu iklimin dokuzuncu kısmına geçinceye kadar akışına devam eder. Tibet yurdundan geçerek bu kısmın güneydoğusuna ulaşır. Türk bölgesiyle Huttal bölgesi arasını ayırır. Bu dağda geçilebilecek ancak bir geçit yeri vardır, bu yol bu kısmın doğusunun orta bir yerinden geçer. Fazl bin Yahya burada Ya'cûc ve Ma'cûc seddi gibi bir sed bina ederek sedde bir kapı açmıştı. Vahşab, Tibet yurdu sınırlarından çıktıktan sonra, adı geçen dağ onun yolunu kestiği için Vahşab Vahş bölgesine geçerek Ceyhun Nehrine dökülünceye kadar uzun bir mesafede bu dağın eteğinden akar. Vahşab, Belh sınırında Ceyhun'a döküldükten sonra aşağıya doğru akarak, kuzeyde Tirmiz'i ve Cürcan bölgesini sular. Doğuda Gor ilinden geçer. Gor ile Ceyhun arasında Horasan'ın Nasan bölgesi bulunur. Ceyhun'un doğu kıyısında birçok kısmı dağlık olan Huttel ile Vahş ili bulunur. Bu bölgeyi kuzeyinden Buttem dağları çevirmiş olup, bu dağ Horasan tarafında bulunan büyük bir dağla bitişir. Yukarıda belirttiğimiz gibi Vahşab Nehri bu dağın altından geçer ve Fazl bin Yahya tarafından inşa edilen seddin kapısı yanında Ceyhun Nehriyle birleşir. Ceyhun bu dağlar arasından geçer. Diğer nehirler ile Vahş Nahri doğudan gelerek kuzey tarafında Tirmiz'in aşağısında Ceyhun'a dökülür. Belh Nehrinin baş tarafı Büttem Dağının Curcan'a yakın bir yerinden çıkar, Curcan'ın batı tarafında Ceyhun'a dökülür. Horasan'ın Amül şehri bu nehrin batı kıyısındadır. Bu nehrin doğu tarafında Türk illerinden Soğd ve Uruşene bulunur. Fergana Ceyhun Nehrinin doğusunda olup, bu iklimin bu kısmının sonuna kadar uzanır. Bütün Türk illerini kuzeyinden başlayarak Büttem dağları kuşatır.

Bu iklimin dokuzuncu kısmının batısında, bu kısmının orta bir yerine kadar Tibet topraklan uzanır. Hindistan Tibet'in güneyinde, Çin ise Tibet'in doğusunda olup, Çin ülkesi bu kısmın sonuna kadar uzanır. Bu iklimin bu kısmının aşağısında Tibet'in kuzeyinde Türk illerinden Hazlaciye (Kürluk) diyarı bulunur ve bu kısmın doğusuna ve kuzeyine kadar uzanır. Batı tarafından dahi bu kısmın son bulduğu doğu tarafında Fergana toprakları, Hazlaciye iline bitişir. Fergana'nın doğusunda Tokuzoğuz toprakları bulunur. Bu kısmın doğu ve kuzey doğu ve kuzey taraflarına kadar uzanır. Çin topraklarının kalan parçalan ile aşağı Çin, bu iklimin onuncu kısmının bütün güney tarafını işgal eder. Onuncu kısmın kuzeyinde Dokuzoğuz

topraklarının kalan parçası bulunur. Dokuzoğuzların doğusunda Türklerden Hirgızlar (Kırgız1ar) yaşarlar. Kırgız topraklarının doğusunda Türk milletlerinden Kütma (Kimak, Altaylar) boyunun toprakları bulunur. Kimak topraklarının karşısında Yakut adası vardır. Bu adanın ortasında yuvarlak bir dağ vardır. Bu dağa çıkmak için geçit bulmak zordur. Adada öldürücü yılanlar ve yakut taşları çoktur. O tarafın halkı bu taşları elde etmek için Allah'ın ilham etmesiyle bir şekilde o taşları elde etmenin bir çaresini bulurlar.

Horasan'ın[47] ve bu dağların arka tarafındaki bu iklimin dokuzuncu ve onuncu kısımları, Türklerin göçebelik ettikleri ülkelerdir. Burada yaşayan Türklerin sayıları o kadar çoktur ki, Allah'tan başka kimse onların sayısını bilemez. Bunların bir kısmı Müslüman, bir kısmı Mecusîdir. Müslümanları Bilâd-i Nehr (Mâverâünnehir) in Ceyhun'a bitişik yerlerinde yaşarlar. Mecusîlere akınlarda bulunarak onlardan esirler alırlar. Esirlerini Horasan'a ve Hint ve Irak'a getirerek satarlar. Bunlar göçebe hayatı yaşarlar ve geçinmelerini temin için deve, koyun, sığır ve at besler.

* * *

Dördüncü iklim: Bu iklim kuzey tarafından üçüncü iklim ile bitişir. Bu iklimin birinci kısmının batısında okyanusun bir parçası bulunur. Güneyinden sonuna kadar kuzeyine uzanır. Bu parçanın güney tarafında Tanca şehri vardır. Bu şehrin aşağı tarafında okyanusun Tanca'nın alt kısmındaki uzantısından itibaren 12 mil genişliğindeki dar bir boğazla (Cebel-i Tarık) Rum Denizi (Akdeniz) başlar. Boğazın kuzey yakasında Tarîf ve El-Ceziretü'l-Hadra (Yeşil Ada), güney yakasında Kasru'l-Mecaz ve Sebte adını taşıyan iki şehir bulunur. Akdeniz doğuya doğru uzanarak bu iklimin beşinci kısmında son bulur. Doğuya doğru uzanırken gittikçe genişleyerek bu iklimin dördüncü kısmını ve beşinci kısmının çoğunu sularıyla kaplar. Aşağıda anlatacağımız gibi, her iki taraftan üçüncü, dördüncü ve beşinci iklimleri kaplar. Bu deniz Şam Denizi adını da taşır. Bu denizde birçok adalar vardır. Bu adaların en büyüğü batı tarafında Yabise (İbiza)'dir, bundan sonra Mayorka (Minorka), Sardanya (Sardunya), Sıkılıya (Sicilya) gelir. Bu sonuncu ada bu adaların en büyüğüdür. Bundan sonra Kritiş (Bilons, Mora), sonra Girit, sonra Kıbrıs gelir ki, bu adaların her birini, bulunduğu kısımda bahsederken tavsif edeceğiz. Deniz bu iklimin üçüncü kısmına ve beşinci iklimin beşinci kısmına kadar uzandığında, bu

denizden Venedik (Adriyatik) Körfezi ayrılır. Kuzeye doğru uzanırken bu kısmın ortasında batıya doğru meylederek beşinci iklimin ikinci kısmına kadar ulaşır.

Yine bu denizden beşinci iklimin dördüncü kısmının sonunda Kostantiniye Körfezi ayrılır. Bu körfez enine, bir ok atımı kadar darlaşarak kuzeye doğru bu iklimin sonuna kadar uzanır. Bundan sonra altıncı iklimin dördüncü kısmına geçer. Bu iklimin beşinci kısmının hepsini içine alarak Karadeniz'e ulaşır. Altıncı iklimin altıncı kısmının yarısına kadar uzanır.

Akdeniz, Tanca Boğazında (Cebel-i Tarık Boğazında) okyanustan ayrılıp üçüncü iklime doğru uzanır. Bundan sonra güney tarafında bu iklimin bu kısmından bu körfezden ancak küçük bir parça kalır. Tanca şehri, bu iki denizin birbirine kavuştuğu yerdedir. Akdeniz kıyısında Sebte şehri vardır. Bundan sonra Katavun ve Badis şehirleri gelir. Bundan sonra Akdeniz doğuda bu ikliminin bu kısmının kalan parçalarını, suları altında bırakır ve üçüncü kısma geçer. Bu iklimin bu kısmında mamur olan yerlerin çoğu bu kısmın ve körfezin kuzeyindedir. Bunların hepsi de Endülüs şehir ve bölgeleridir. Akdeniz, iki denizin birleştiği Tarîf'te başlar. Tarif'in doğusunda, Akdeniz kıyısında El-Ceziretü'l-Hadra, bundan sonra sırasıyla Malka (Malaga), Münkab ve Miriye bulunur. Bunların arka ve batı taraflarında okyanus yönünde Seriş ve Leble kasabası vardır. Bundan sonra Estece ile Kurtube, Medile, Gırnata, Ceyyan, Übbede, bundan sonra Vadiaş ovası ve Beste bulunur. Bunların alt tarafında Şentemiriye ve okyanus (Atlantik) kıyısında batıda Şilb bulunur. Bu iki şehrin doğusunda Batelyus, Maride, İlbere, Gafik ve Bezcale şehirleri ve bunlardan sonra Riyah kalesi, bunun aşağı tarafında batıda okyanus kıyısında Übşüne (Lizbon) ve Bace Nehri kenarında Bace'nin doğusunda Şenterin şehri vardır. Muzia, Bace Nehrinin kıyısındadır. Bundan sonra Kntaratu's-Seyf ve Übşûne'nin doğu tarafında Şarat Dağları bulunur. Bu dağlar oranın batısında başlar, doğuya doğru uzanarak bu iklimin bu kısmının son bulduğu yere ulaşır. Bu iklimin bu kısmın yarısını geçtikten sonra Salim şehrinde sona erer. Furine'nin doğusunda Vâdiyü'l-Hicare (Taş Vadisi), bundan sonra Salim şehri bulunur. Bu dağın baş tarafında, bu dağla, Übşüne arasında Kalmeriya şehri vardır. Bunlar hep Endülüs'ün batısındadır. Doğu kısmına gelince, bu ülkenin Akdeniz kıyısında Elmirye'den sonra Kartanca (Kartaca), bundan sonra Elefte, Daniya, Belansiya (Valansiya) gelir. Bu iklimin bu kısmının doğusuna kadar uzanır. Bu şehrin aşağı tarafında kuzeyde Liyurka ve

Şekkûre bulunur. Bunlar Baste'ye bitişiktir. Riyah kalesi ise Endülüs'ün batısındadır. Bunun doğusunda Mürsiye, bundan sonra Balansiya'nın aşağı tarafında kuzeyde Şatibe, bundan sonra Şakr, bundan sonra Tartuşa ve bu iklimin bu kısmının sonunda Tarkuna bulunur. Tarkuna'nın aşağı tarafında ve onun kuzeyinde Mencale toprakları ve Veride bulunur. Bunlar Şakura'ya bitişiktir. Tolaytula ise bunların batısındadır. Tartuşa'nın aşağı tarafında kuzeyde ve bu kısmın doğusunda Efraga, Salim kalesinin doğusunda Eyyub kalesi ve bu iklimin bu kısmının doğu ve kuzeyinde son bulduğu yerde Laride şehri vardır. Dördüncü iklimin birinci kısmını teşkil eden parça burada sona erer.

Dördüncü iklimin ikinci kısmının çoğu deniz sularının altında kalmıştır. Ancak kuzey batısı tarafında bir parça toprak denizin suları altında kalmamış sular bu parçanın üzerinden çekilmiştir. Bernat Dağının kalan kısmı bu parçadadır. Bernat Dağı, yolu sarp olan dağ demektir. Bir kimse bu dağa beşinci iklimin birinci kısmının son bulduğu yerden çıkar. Bu dağ, bu kısmın sonlandığı doğu ve batısında okyanusun kıyısından başlar. Doğuya meyilli bir şekilde güneye doğru uzanır. Dağ bu iklimin birinci kısmına doğru meylederek bu dördüncü iklimde ikinci kısma geçer. Bu dağın bir parçası bu ikinci kısımda bulunur ve dağın yokuşundaki yolları Gaşkuniye (Gaskonya) toprakları adı verilen sahraya ulaştırır. Haride ve Karkeşune şehirleri buradadır. Akdeniz kıyısındaki bu parçada Barselona ve Arbone şehirleri vardır. Denizin bu iklimin bu kısmını örtmüş olan yerlerinde birçok adalar bulunur. Bu adaların çoğu küçük olduğu için meskûn değildir. Bu kısmın batısında Sardinya adası, doğusunda Sicilya adası vardır. Bu ada büyük bir ada olup, söylendiğine göre muhit dairesi yedi yüz mildir. Bu adada birçok şehirler var. En tanınmışları Saraküsa, Palermo, Tarabka, Mazer ve Masino şehirleridir. Bu ada Kuzey Afrika karşısındadır. İki arada Aduşe ve Malta adaları bulunur.

Bu iklimin üçüncü kısmı mamurdur, bu kısım bile denizin suları altındadır. Ancak kuzey batısındaki mamur olan adaların biri kuzeybatı tarafındaki Pilonus Adasıyla Girit Adasıdır, Girit Adası bu kısmın ortasında olup, güney ile doğu arasında uzanmıştır.

Bu iklimin beşinci kısmı büyük bir üçgen şeklinde güney ile batı arasında suların altında kalmış, bir parçasının batı kaburgası kuzeyde bu kısmın nihayetine ulaşmaktadır. Parçanın güney tarafındaki kaburgası ise bu kısmın

üçte birine kadar uzanmaktadır. Bu kısmın üçte biri kadar olan parçası ise güney doğusundadır. Bu parçanın kuzey tarafı, yukarıda andığımız gibi, denizle beraber batıya doğru meyletmekte ve güneydeki yarısında Şam'ın aşağı tarafları bulunmaktadır. Bu parçanın ortasından Likâm Dağı geçer ve kuzeyde Şam ülkesinin sonuna geldiği zaman doğu kuzeyine meyleder; bu dağ bu meylinden sonra silsile dağı adını alır. Dağ bundan sonra dördüncü iklimden çıkarak beşinci iklime girer, meylettiği yerde bu dağdan ayrılan bir parça doğu tarafına uzanarak Mezopotamya'ya gider. Batı tarafında meylettiği yerinde birbirine bitişik birçok dağlar bulunur. Bu dağlar kuzey tarafında işbu beşinci kısmın son bulduğu yerde Akdeniz'in burnuna ulaşırlar. Bu dağlar arasında Durûb bulunur ki, Allah izin verirse aşağıda bunu anlatacağız. Bu yollar Ermeniler ile meskûn bulunan ülkeye ulaştırır. Bu dağlarla Silsile Dağları arasında bu dördüncü iklimin beşinci kısmında Ermenilerle meskûn ülkenin bir parçası bulunur.

Yukarıda belirttiğimiz güney tarafına gelince; Şam ülkesinin aşağı kısmı bulunur. Likâm Dağı Şam ülkesinin sonuna kadar Akdeniz ile bu kısmın sonunda güneyden kuzeye doğru uzanan bölgeler arasında bir geçit teşkil eder. Bu iklimin birinci kısmında güneyde bu kıtanın deniz kıyısında Antarsus şehri vardır. Bu parça üçüncü iklimdeki Trablus ile komşudur. Antartus'un kuzeyinde Cebele, bundan sonra sırasıyla Lazkiye ve İskenderune (İskenderun) ve Selukiye bulunur. Rum ülkesi (Anadolu) bunların kuzeyindedir. Deniz ile bu iklimin bu kısmının arasını ayıran Likâm Dağının iki tarafında Şam ülkesi bulunur. Bu kısmın yukarı tarafında ve batısının güneyinde Havani Kalesi bulunur. Bu kale İsmailiye mezhebinin Haşişiye koluna mensup olanların kalesidir. Bunlar çağımızda Fedaiyyun adıyla bilinirler. Bu kale Hısn-i Mısyab adıyla zikredilir ve Antartus'un karşısındadır. Likâm Dağının doğusunda bu kalenin karşısında, Hımış'ın kuzeyinde Selimiye şehri vardır. Antakya ise Likâm Dağıyla deniz arasında ve Misyab'ın kuzeyindedir. Bu şehir Antakya'nın karşısında dağın doğusundadır. Merage Maarre'nin doğusundadır. Antakya'nın kuzeyinde Masıssa (Misis), bundan sonra Adana ve Şam sınırının en sonunda Tarsus bulunur. Likâm Dağının batısında Tarsus'la bir sırada Kınnesrin, bundan sonra Ayn Zerbe, Likâm Dağının doğusunda Kınnesrin'in sırasında Halep şehri bulunur. Şam ülkesinin sınırının sonunda bulunan Menbec Ayn Zerbe'nin karşısındadır.

Durub'ların sağ tarafında bu Durûb'larla deniz arasında Rum ülkesi (Anadolu) bulunur. Çağımızda bu ülkenin sultanı Türkmenlerden Osmanoğludur. Bu ülkenin deniz kıyısında Antalya ve Alaiye (Alanya) bulunur.

Durûb Dağıyla Silsile dağı arasında bulunan Ermenilerin meskûn olduğu bölgeye gelince; orada Maraş, Malatya ve Maarre şehirleri bulunur. Bu ülke bu iklimin bu kısmının sonuna kadar uzanır. Bu iklimin dördüncü kısmında Ceyhun Nehri Ermenilerin meskûn olduğu bölgedeki kaynaklardan akmaya başlar. Seyhun Nehri bu ülkenin güneyinden akar ve Durûb'lardan geçer. Tarsus ve Massia'yı suladıktan sonra akışını batıya doğru değiştirerek aşağıya doğru akışına devam edip, Selukiye'nin güney tarafından Akdeniz'e dökülür.

Seyhun Nehri ise Ceyhun ile paralel akar; Maarre ve Maraş hizasından geçer, Durûb Dağlarından geçerek Şam topraklarına girer ve Ayn Zerbe'den geçer. Ceyhun hizasını geçtikten sonra batıya doğru akmasına devam edip, akışını kuzeye doğru değiştirir. Massisa yanında bu şehrin batısında Ceyhun ile birleşir.

Mezopotamya'ya gelince; Likâm Dağının kıvrılan kısmı onu Silsile Dağına, kadar kuşatır. Rafize, Rekka, Seruc, Ruha, Nasibin (Nuseybin), Sümeysat ve Amid şehirleri vardır. Amid şehri Silsile dağının aşağı tarafında olup, bu kısmın kuzey ve doğuda son bulduğu bir yerdedir. Fırat ve Dicle nehirleri bu ülkenin ortasından geçer. Her iki ırmak beşinci iklimden çıkar. Ermenilerin meskûn olduğu bölgenin güneyinden akarak, Silsile Dağını geçtikten sonra, Fırat Nehri Sümeysat ve Seruc'un batısını suladıktan sonra akışını doğuya doğru değiştirir. Rafize ve Rekka yakınından geçer, bundan sonra bu iklimin altıncı parçasına girer.

Dicle Nehri Amid'in doğusundan geçtikten sonra, doğusuna yakın bir yerde akışını değiştirerek biraz aktıktan sonra, bu iklimin altıncı kısmına girer. Cezire (Mezopotamya) bölgeleri bu iklimin altıncı kısmının batısında ve Irak bölgeleri Mezopotamya'nın doğusundadır, Irak Mezopotamya ile bitişiktir. Irak doğusunda bu iklimin bu kısmının sonuna kadar uzanır. Orada Irak bölgesinin sonunda bu kısmın güneyinden batıya doğru meylederek aşağıya doğru uzanan İsfahan Dağı, altıncı kısmın ortasına kadar ulaştıktan sonra güneye doğru, bu kısmın sonuna kadar uzanır.

Bundan sonra bu iklimin altıncı kısmının sınırından çıkar, bu iklimin beşinci kısmında silsile dağına ulaşır.

Altıncı kısım batı ve doğu parçası olmak üzere ikiye bölünür. Fırat'ın kaynaklan bu kısmın batı tarafının güneyinde bu iklimin beşinci kısmındadır. Dicle'nin kaynakları ise, bu parçanın kuzeyindedir. Fırat Nehrine gelince bu iklimin altıncı kısmına ulaştığında Karkisya'dan geçer. Burada Fırat'tan bir kol ayrılır, kuzeye doğru akarak Mezopotamya topraklarına dökülür ve etrafına siner. Fırat Karkisya'dan biraz uzaklaştıktan sonra akışını güneye doğru değiştirir, Habur'a yakın bir yerde Rahbe'nin batısına doğru akar. Burada Fırat'tan tekrar bir kol ayrılarak güneye doğru akar. Sıffin Fırat'ın batısında kalır, bundan sonra Fırat doğuya doğru meyleder ve burada birçok kollara ayrılır. Bu kollardan bir kısmı Kûfe'ye, bir kısmı Kasr-i İbn Hubayre'ye ve Câmiayn'e akar. Bu kolların hepsi de bu kısmın güneyinde üçüncü iklime girer, Hire ve Kadisiye'nin doğusunda topraklara sinerler. Fırat ise Rahbe'de akışını doğuya doğru değiştirerek Hit semtine doğru akar. Hit'in kuzey tarafından Zab'e geçer, Enbar ise hem Hit'in hem Rahbe'nin güneyindedir. Fırat bundan sonra Bağdat yanında Dicle'ye dökülür.

Dicle'ye gelince bu iklimin beşinci kısmına geldikte, doğuya doğru kendi semtinde Irak Dağına ulaşmış olan dağ silsilesiyle bir hizadan akarak İbn Ömer adasının kuzeyinden, bundan sonra da Musul'un kuzeyinden ve Tikrit'ten geçerek Hâdise'ye ulaşır. Buradan itibaren güneye doğru akmaya başlar, Hâdise, Büyük ve Küçük Zab ırmakları onun doğusunda kalır. Güneye doğru kendi yönünde akmasına devam eder ve Kadisiye'nin batısından geçerek Bağdat'a ulaşır. Burada, yukarıda anlattığımız gibi, Fırat'la birleşir. Bundan sonra güneye doğru akar ve Cercerâyâ'nın batısından geçerek bu iklimin bu kısmından üçüncü iklimin sınırını geçer. Dicle burada birtakım kollara ve kanallara ayrılır. Sonra bu kol ve kanalların hepsi birleşir ve Abbadan yakınında Fars Denizine (Basra Körfezine) dökülür. Dicle ile Fırat Bağdat'ta birleşmeden evvelki sahaya Cezire (Mabeyne'n-Nehreyn, Mezapotamya) denir. Dicle, Bağdat yakınında Fırat ile birleştikten sonra doğu kuzeyinden gelen bir nehir Dicle'ye dökülür. Bu nehir Bağdat'ın doğusu hizasında bulunan Nehrivan'a geldiğinde, güneye doğru akmaya başlar, üçüncü iklimin sınırına girmeden önce Dicle ile birleşir. Bu Nehirle Irak Dağı ve Acem memleketi arasında Celûla bölge ve şehirleri bulunur. Celûla'nın doğusunda dağın yanında

Halvan şehriyle Saymere şehri vardır. Acem Irak'ı dağlarından doğuya doğru bu kısmın sonuna kadar uzanan bir dağ bu iklimin bu kısmının batı parçasını ikiye ayırır. Bu dağ Şehrizor dağı adını taşır ve bu kısmı ikiye böler. Bu parçalardan küçük bir parçasının güneyinde Hunacan şehri vardır. Bu şehir İsfahan'ın batı kuzeyindedir. Bu küçük parça Helus (Behlus) adını taşır. Bu kısmın şehri olan Nehavend parçanın ortasındadır. Şehrizur şehri bu parçanın kuzeyindedir. Bu şehir iki dağın birleştiği yerin batısında, Dimaşk ise bu kısmın sonunda ve doğusundadır. İkinci küçük parçaya gelince; merkezi Meraga şehri olan Ermenistan'ın bir parçası bu küçük parçadadır. Bu parçanın karşısındaki Irak Dağı Bâriya adını taşır. Burada Kürtler yaşarlar. Dicle sırasındaki küçük ve büyük Zab ırmakları bu dağın arka tarafındadır. Azerbaycan bu parçanın doğu tarafındadır. Tebriz ve Beylekan, Azerbaycan şehirleridir. Hazar Denizinin bir parçası bu parçanın doğu kuzeyindedir.

Helus (Pehlus) bölgesinin büyük kısmı bu iklimin yedinci kısmının batı ve güneyindedir. Hemedan ve Kazvin bu parçadadır. Helus (Pehlus) bölgesinin kalan kısmı ve İsfahan bu parçadadır. İsfahan güneyinden ve batısından uzanan bu dağla çevrilmiştir. Bu dağ üçüncü iklimden geçtikten sonra bu iklimin altıncı kısmından çıkarak dördüncü iklime girer. Burada adı geçen Irak Dağıyla birleşir. Bu dağ Helus bölgesinin doğudaki parçasını çevirmiştir. İsfahan'ı kuşatmış olan bu dağ üçüncü iklimin dairesinden çıkarak kuzeye doğru uzanır. Bu iklimin yedinci kısmı dairesine girerek Helus (Pehlus) bölgesini doğudan kuşatır. Kaşan burasında ve bu dağın eteğindedir. Kâşân'dan sonra Kum gelir. Bu dağ uzunluğunun yarısına yakın olan bir yerinde biraz batıya doğru meyleder, bundan sonra dönüp dolaşarak doğuya doğru uzanır, kuzeye doğru meyleder ve beşinci iklim dairesine girer. Dönüp dolaştığı yerin doğu tarafında Rey şehri bulunur. Bu dağın kıvrılma noktasında bir dağ başlar. Bu dağ batıya doğru uzanarak, bu kısmın sonuna kadar geçer. Burada, bu dağın güneyinde Kazvin şehri vardır. Bu dağın kuzeyinde ve üçüncü iklimden beşinci iklime kadar uzanan Rey Dağıyla Keylan ırmağı arasında Taberistan ülkesi bulunur. Taberistan beşinci iklimden başlayarak ve dördüncü iklimin yedinci kısmının batısından doğuya uzanan parçanın yarısına yakın bir yerine kadar uzanmıştır. Rey Dağına yakın bir yerde ve batıya doğru çevrildiği yerde başka bir dağ buraya ulaşır. Bu dağ güneydoğu tarafına biraz meylederek kendi yönünde uzanır. Batısından bu iklimin sekizinci kısmı çevresine girer.

Cürcan bölgesi baş tarafından itibaren Rey Dağıyla bu dağın arasında kalır. Bistan da buradadır. Bu kısmın bir parçası bu dağın arka tarafından Fars ülkesiyle Horasan arasındaki çölün kalan kısmı dahi bu iki dağın arasına düşer. Bu parça Kâşân'ın doğusundadır. Bu parçanın sonunda bu dağın yanında Esterâbâd şehri bulunur. Nişabur bölgesi doğu tarafındaki bu dağın eteklerinde bu iklimin bu kısmının sonuna kadar uzanır. Nişabur Horasan'a bağlıdır. Nişabur şehri ise dağın güneyinde çölün doğusundadır. Merv, Şahican bu iklimin bu kısmının sonundadır. Bu şehrin kuzeyinde Cürcan'ın doğusunda Mihrican ve Hazerûn şehirleri vardır. Bu kısmın doğusunda Tus şehri bulunur. Bu bölge ve şehirlerin her biri Rey Dağıyla bitişik olan dağın aşağı tarafındadır. Bu bölgelerin kuzeyinde Nesa şehri var. Nesa bölgesi kuzey ve doğu kısımlarının zaviyesinde bulunan, boş olan çöllerle çevrilmiş bir hâldedir.

Bu iklimin sekizinci kısmına gelince, Ceyhun Nehri bu kısmın batısında olup güneyden kuzeye doğru akar. Ceyhun'un batı kıyısında Rem (Zamm) ve Amül şehirleri bulunur. Her iki şehir Horasan'a bağlıdır. Harezm ülkesi şehirlerinden Zahiriye (Tahiriye) ve Cürcaniye de Ceyhun kıyısındadır. Bu kısmın batıyla güney arasındaki köşelerini yedinci kısımdan uzanan Esterâbâd dağları kuşatmıştır. Bu dağ, dördüncü iklimin yedinci kısmından çıkarak sekizinci kısmın çevresine batı tarafından girer ve bu köşeyi kuşatır. Herat bölgesinin kalan kısmı buradadır. Esterâbâd Dağı Herat ile Cürcan arasından bu iklimin üçüncü kısmına girer ve yukarıda andığımız Bütm ve bu sekizinci kısmın sağ tarafında Buhara ülkesi ve şehirleri bulunur. Merkezi Semerkand olan Soğd ülkesi Buhara ülkesiyle bitişiktir. Bundan sonra Üsrûşûne bölgesi gelir. Bu iklimin sekizinci kısmının sonunda doğuda Hucend bulunur. Semerkand ve Üsrûşûne'nin kuzeyinde Yelak (Ilak) toprakları bulunur. Yalağın kuzeyinde Şaş (Taşkent) toprakları vardır. İşbu sekizinci kısmın doğusunda bu kısmın sonuna kadar uzanır. Fergana toprakları bu parçanın güneyinde, dokuzuncu kısmın bir parçasını kaplar. Bu iklimin dokuzuncu kısmındaki bu parçadan Şaş (Sirderya) Nehri akar ve sekizinci kısma girer. Bundan sonra sekizinci kısımdan ayrıldığı yerin kuzeyinde ve beşinci iklime girdiğinde, Ceyhun Nehrine dökülür. Siriderya Nehri dokuzuncu kısma girmeden önce Fergana Nehri onunla birleşir. Siriderya bölgesinde Cebragun Dağı beşinci iklimde başlar, güneye doğru meylederek doğuya doğru uzanır. Şaş topraklarını kuşatarak bu iklimin dokuzuncu kısmına girer. Dokuzuncu kısma girdikten sonra, bir yana

meylederek burada Şaş topraklarını kuşatır. Fergana ülkesi de adı geçen bu dağın güneyine doğru uzanarak, üçüncü iklimin dairesi içine girer. Şaş Nehriyle Cebragun Dağı arasında ve bu dokuzuncu kısmın ortasında Farab bölgesi ve şehirleri vardır. Bu bölgelerle Buhara ve Harezm ülkeleri arasında birtakım boş çöller bulunur. Bu dokuzuncu kısmın kuzey ile doğu arasındaki köşesinde Hocend toprakları, Sencab ve Taraz şehirleri bulunur. Bu iklimin dokuzuncu kısmının batısında, Fergana ve Şaş (Taşkent) topraklarından sonra güneyde Hazleciye (Karluk) toprakları gelir. Halaciya (Kalaç) ların toprağı ise kuzeydedir.

Dokuzuncu kısmın bütün doğusu Kimakiya (Kimak) toprağıdır. Kimakların toprakları dördüncü iklimin onuncu kısmının hepsini işgal eder ve bu kısmın doğu tarafının sonundaki Kokıya dağlarına kadar uzanır. Fokaya dağı okyanus kıyısında Ye'cûc ve me'cûc Dağları adıyla tanınmış büyük bir dağdır. Bu milletlerin hepsi de Türk kavimleridir. Dördüncü iklime dair haberler burada bitti.

* * *

Beşinci iklim: Bu iklimin çoğu sular altında kalmış, yalnız güney ve doğusunun az bir kısmından sular çekilmiştir. Çünkü okyanus (Atlas) bu iklimin batı tarafında beşinci, altıncı ve yedinci iklimleri kuşak gibi kuşatmış ve bundan dolayı bu kilimlerin, birçok kısmı denizin suları altında kalmıştır. Bu iklimin güneyinde, üzerinden sular çekilmiş olan parçası bir üçgen şeklinde olup, güneyinden Endülüs'e bitişmiştir. Endülüs ülkesinin kalan kısmı bu parçadadır. Okyanus bu ülkeyi iki taraftan sarmıştır. Ve bu hâliyle sanki onun iki tarafındaki vadi gibidir. Endülüs'ün batıda kalan kısmından Sayur (Şa'yor, Montemayor) bu parçada olup, okyanus kıyısında ve birinci kısmın güney ve batı taraflarının baş taraflarındadır. Selemenke ülkesinin doğusunda ve birinci kısmın güneyinde, yani sağ tarafının sonunda Eyle adını taşıyan bir şehir vardır. Bu şehrin doğusunda da Endülüs'ün Kasteliya ülkesi ve bu ülkenin büyük şehirlerinden Şalcuniye şehri bulunur. Bu şehrin kuzeyinde, yani sol tarafında Leon ve Berguşt bölgeleri bulunmaktadır. Bu bölgelerin kuzeyinde, yukarıda andığımız üçgen şeklindeki köşesinin nihayetinde Calikiye (Galiçya) bölgesi vardır. Üçgenin batı dilinin sonunda okyanus kıyısında Saint Yakub (Aziz Yakub) manasına gelen Şenteyaku (Santiago) şehri var.

Endülüs şehirlerinden Şatalya (Tudela) şehri bu birinci kısmın güneyinde ve Kastilya'nin doğusundadır. Bu şehrin sol ve doğu tarafında Veşka şehri, bunun kuzey ve doğu taraflarında Benbelün (Yenbelune), bunun batısında Kastele, Yonbelune ve Kastelle ile Bergaşt ülkesi arasında Tacire (Nacize) şehri bulunur. Bu üçgen şeklindeki parçanın ortasında büyük bir dağ vardır. Bu dağ okyanusa ulaşmış ve bu parçayı kuzey ve doğusundan kuşatarak Endülüs şehirlerinden adı geçen Yanbelune şehri yönünde okyanusa ve güneyde Akdeniz'e ulaşır. Bu dağ, dördüncü iklimden bahsederken adı geçen Bermat (Pirene) dağı olup, bu dağın bir parçası beşinci iklimde, diğer bir parçası ise dördüncü iklimdedir. Beşinci iklimde Atlantik denizinin batı kıyısına ve Akdeniz kıyılarına kadar uzanır ve Endülüs ile Gasküniye (Gaskonya) toprakları arasında, doğuda bir engel teşkil eder. Bu dağdaki yolların kapıları vardır. Endülüs'ten Frenklere tabi olan Gaskünya'ya, Gaskünya'dan Endülüs'e gelip gidenler bu yollardan geçerler. Gaskünya'nın dördüncü iklimdeki parçasında Barselona ve Akdeniz kıyısında Erbunne (Narbona) şehri vardır. Bu iki şehrin arka tarafında kuzeyde Haride ve Karkaşune şehirleri bulunur. Gaskünya'nın beşinci iklimdeki parçasında Haride'nin kuzeyinde Tuluşe şehri bulunur.

Bu beşinci iklimin birinci kısmında doğu tarafında uzunca bir üçgen şeklinde üzerinden denizin suları çekilmiş bir parça vardır. Bu üçgenin açısının karesi, yani dar olan köşesi, adı geçen Bermat (Pirene) Dağının arkasında ve doğu tarafındadır. Birinci kısmın bu uzun üç köşeli parçasında, okyanus kıyısında bu ülkenin Bernat Dağı ona bitişmiş olan parçasının baş tarafında Gaskünya şehirlerinden Niona şehri bulunur. Bu üç köşeli parçanın sonundaki doğu ile kuzey tarafı arasındaki parçada Frenkler idaresindeki Bento bölgesi vardır. Bu bölge bu birinci kısmın sonuna kadar uzanır.

Bu iklimin ikinci kısmının batı tarafında ise yine Gaskünya toprakları bulunur. Bu parçanın kuzeyinde Bento ve Berguşt toprakları vardır ki, bunları yukarıda anlatmıştık. Gaskünya ülkesinin kuzeyinde Akdeniz sularının karaya sokulmasından bir körfez meydana gelmiştir. Bu körfez diş şeklinde biraz doğuya meylederek karaya doğru sokulmuştur. Gaskünya'da bu körfezin batısında bir parça hâlinde denize sokulmuştur. Bu körfezin sona erdiği yerin kuzeydeki baş tarafında Cenova ülkesi bulunur. Kuzeydeki yönünde Nit-Cun (Alp) Dağı ve bu dağın kuzeyindeki yönünde Bergune (Bergamo) ülkesi bulunur.

Cenova ülkesi, onun etrafında bulunan körfezin doğusunda Akdeniz'den ayrılan bir körfez de beşinci iklimin ikinci kısmı çevresi içine girmiş ve bu iki körfezin arasından denize doğru uzanmıştır. Bu parçanın batı tarafında Frenkler memleketinden Biş (Lies, Pisa) ülkesi bulunur. Bu ülkenin doğu tarafında Roma hükümdarının merkezi ve Frenk patriklerinin en büyüğü olan papanın oturduğu Roma şehri vardır. Bu şehirde son derecede büyük binalar, dehşetli heykeller ve büyüklük ve ihtişamlarıyla tanınmış olan kiliselerden daha çok büyük ve muhteşem kiliseler bulunmaktadır. Roma'nın şaşılacak şeylerinden biri de şehrin ortasından doğudan batıya doğru akan ve yatağının zeminini bakır levhalar teşkil eden nehirdir. İsa'nın havarilerinden Petrus ile Pavlus kiliseleri bu şehirdedir. Bu iki havari bu kilisede gömülmüştür.

Roma ülkesinin kuzeyinde bu ikinci kısmın sonunda Efrenzize (Fransa) ülkesi bulunur. Güney tarafında Roma bulunan denizin doğu tarafında Nabil (Napoli) bölgesi vardır. Fransa'nın Kluriye şehri bu ülkeye bitişiktir. Kluriye'nin kuzeyinde Benadika (Venedik) körfezinin bir tarafı bulunmaktadır ki, bu körfez batıya doğru kuzey ile paralel bir şekilde, bu iklimin bu kısmından üçüncü kısmına girmiş ve bu kısmın üçte biri kadarına ulaşmıştır. Venedikler yurdunun birçok kısmı da güney tarafından bu kısma dâhildir. Bu körfezin sol tarafında altıncı iklimde körfez ile okyanus arasında Anglaya (İngiltere) bulunmaktadır. Beşinci iklimin üçüncü kısmının batısında Venedik körfezi arasında Kluriye şehirleri bulunur. Akdeniz burasını doğu tarafından çevirmiştir. Kluriye toprağından bir parça dördüncü iklime doğru uzanarak Akdeniz'e sokulmuştur. Bu parçanın iki tarafında Akdeniz'den ayrılan iki körfez, kuzey semtine doğru uzanarak beşinci iklimin üçüncü kısmı çevresi içine girmiştir. Yine Kluriye ülkesinin doğu tarafında Venedik körfeziyle Akdeniz arasındaki bir parçada Frenkler memleketinden Anbirzia ülkesi var. Bu ülkenin doğu tarafı Venedik körfezinin kıyısına kadar uzanır. Bu ülkenin bulunduğu parçanın bir tarafı Akdeniz'e doğru uzanarak beşinci iklimden çıkıp dördüncü iklime girmiştir.

Adı geçen Venedik körfezi Akdeniz'den ayrılan büyük bir körfez olup, güneyden kuzeye doğru uzandıktan sonra, kuzeyden batıya doğru uzanmaya başlayarak beşinci iklimin üçüncü kısmının kuzey tarafına ulaşmıştır. Bu körfez boyunca dördüncü iklimden büyük bir dağ uzanarak körfezin kıyısını takip ile kuzeye doğru uzanmış, bundan sonra körfez boyunca altıncı

iklimde batıya doğru uzanarak hizasındaki bir halicin karşısına ulaşmıştır. Bu halicin kuzeyindeki Anglaya ülkesinde, aşağıda anacağımız gibi, Alman milletleri yaşarlar. Bu halicin etrafında ve kuzeye doğru uzanmalarına devam ettikleri müddetçe bu haliç ile dağın arasında Benadika (Venedik) bölge ve şehirleri bulunur. Körfez ile dağ batıya doğru uzanır. Bu, körfez ile dağ arasında, Huravaya ülkesinden sonra körfezin bir tarafında Alman memleketleri vardır.

Bu beşinci iklimin dördüncü kısmında Akdeniz'in birkaç parçası dördüncü iklimin güney tarafında uzanarak dördüncü kısmın kuzey tarafına sokuldukları için deniz kıyılarında birkaç yerde körfezler meydana gelmiş, bu körfezlerden her iki körfezin arasında, denize doğru birtakım toprak parçaları uzanmıştır ve bu kıtalardan her birinde de birkaç tane bölge ve şehir bulunmaktadır. Bu beşinci iklimin dördüncü kısmının doğu tarafının sonunda Kostantiniye Körfezi adıyla tanınmış olan deniz (Marmara Denizi) bulunmaktadır. Bu körfez bu kısmın güney tarafından çıkarak altıncı ilkim dairesine girinceye kadar kuzeye doğru uzanır. Altıncı iklime girdikten biraz sonra yakın bir yerde doğuya doğru meylederek beşinci iklimde Nitş'a ulaşır. Nitş (Karadeniz) altıncı iklimin dördüncü kısmının bir parçasını, beşinci ve altıncı kısımlarını işgal eder.

Kostantiniye (İstanbul) şehri bu körfezin doğusunda ve bu iklimin bu kısmının bittiği yerde kuzeydedir. Bu şehir büyük bir şehir olup, önce kayserler devletinin merkezi idi. Haklarında pek çok sözler söylenen ve rivayet edilen büyük binalar bu şehirde bulunmaktadır.

Akdeniz ile Kostantiniye körfezinin arasında bu iklimin bu kısmında Makedonya ülkesi bulunur. Bu ülke önce Yunanlılara ait idi. Yunanlıların devlet ve hâkimiyetleri bu ülkede başlamış ve kurulmuştu. Bu körfezin doğusunda bu iklimin bu kısmının sonuna kadar Batus toprakları bulunur. Bu toprakların şimdi Türkmenlerin (Osmanlıların) dönüp dolaştıkları yerler olduğunu zannediyorum. Osmanoğlunun devleti buradadır, merkezi Bersa (Bursa) şehridir. Osmanlılardan önce burası Rumların elinde idi. Burası bazı milletlerin idaresine, sonra Türkmenlerin (Osmanlıların) eline geçmiştir.

Beşinci iklimin beşinci kısmının batı ve güney tarafları Batus arazisini teşkil eder. Kuzeyinde bu beşinci kısmın sonuna kadar Amuriye (Amorium) bölge ve şehirleri bulunur. Fırat Nehrine dökülen Kubakib Nehri (Tohma Suyu) Amuriye ülkesinin doğusundaki bir dağdan akar. Güneye doğru

akışına devam ederek dördüncü iklimin bu beşinci kısmından, dördüncü iklime geçmeden önce Fırat'a dökülmektedir. Seyhun ile Ceyhun nehirlerinin kaynakları buradadır. Ve bu dördüncü iklimin batısında bu kısım sonlanır. Bundan sonra bu iki ırmak bu iklimin batısından geçerek akışlarına devam ederler. Bunu yukarıda söylemiştik. Bu iklimin doğusunda kendi yönüne doğru Fırat'la paralel akan Dicle Nehri burada kaynaklarından çıkarak akmaya başlar. Bağdat yanında Fırat'a dökülünceye kadar bu şekilde akmasına devam eder. Bu iklimin bu kısmının güney ile doğu arasındaki köşesinde ve Dicle Nehrinin aktığı dağın arkasında Meyyafarikin şehri vardır. Yukarıda adı geçen Kubakib Nehri, bu iklimin bu kısmını ikiye böler. Bu iki kısmını biri doğu güneyde olup, yukarıda andığımız Batus (Pontus) toprakları bu kısımdadır. Batus topraklarının aşağı tarafları bu kısmın kuzeyde sonlandığı yerlere kadar uzanır. Bu iki parçanın ikinci parçası, doğu ve kuzey tarafındadır. Bu parçanın üçte bir kadar güneyinde Dicle ve Fırat'ın kaynakları ve bu parçanın kuzeyinde ve Kubakib'in arka tarafında Amuriye topraklarına bitişik olan Beylekan ülkesi bulunur. Beylekan geniş ve büyük bir ülkedir. Bu ülkenin son bulduğu yerde ve Fırat'ın başlangıcında Harşene şehri vardır. Kostantiniye Boğazı oraya ulaşmış olan Karadeniz'in bir parçası bu kısmın kuzey doğusunun bir köşesini teşkil eder.

Bu iklimin altıncı kısmının güneyini ve doğusunu Ermenilerin yaşadığı bölge vardır. Doğuda, bu kısmın ortasından geçinceye kadar bu bölgenin şehirleri birbirine bitişiktir. Erzen (Erzurum) şehri bu parçanın güney batısındadır. Tiflis ile Debil şehirleri bu parçanın kuzeyindedir. Erzen'in doğusunda Hılat (Ahlat), bundan sonra Berdaa gelir. Berdaa'dan doğuya meyil ile Berdaa'nın güneyinde Ermeniye (Urmiye) şehri vardır. Ermeniye şehrinin bulunduğu yerden itibaren Ermenistan dördüncü iklim çevresine girer. Urmevi (Urmi) adıyla anılan Ekrad (Kürtler) dağının doğusunda Meraga şehri bulunur ki, biz bu şehirden, yukarıda altıncı kısımda, bahsetmiştik.

Ermenistan bu kısımda ve bundan önceki dördüncü iklimin doğu tarafında Azerbaycan'a bitişir, Azerbaycan'ın sınır şehri olan Erdebil şehri, bu kısmin son bulduğu yerdedir, Taberistan (Hazar) denizinin bir parçası üzerinde kurulmuştur. Bu parça, bu iklimin yedinci kısmının doğu tarafından karaya sokulmuştur. Bu deniz Taberistan denizi adıyla anılmıştır. Bu kısımda bu denizin kuzeyinde Hazar yurdunun bir parçası bulunmaktadır. Bunlar

Türkmenlerdir. Bu deniz parçasının sonunda kuzeyde birbirine bitişik olan dağlar vardır. Bu dağlar batı yönünde bu iklimin beşinci kısmına doğru uzanmaktadır. Bu dağlar meyilli bir surette Meyyafarikin şehrini kuşatarak buradan geçer ve Amid (Diyarbakır) şehri yanında dördüncü iklime ulaşır. Şam'ın aşağı taraflarında Silsile Dağıyla birleşirler. Yukarıda andığımız gibi Silsile Dağı Likâm Dağına bitişir. Bu kısımda kuzey dağlarının aralarında kapılara benzeyen yokuşlar vardır. Her iki taraftan gelenler bu kapılardan geçerler. Bâbü'l-Ebvâb" (Demirkapı, Derbent) ülkesi bu kapıların güneyindedir. Bu bölge doğu tarafından Taberistan denizine kadar uzanmaktadır. Bâbü'l-Ebvâb şehri bu denizin kıyısındadır. Bâbü'l-Ebvâb Ermenistan ile Azerbaycan'ın güneyi arasında Zab (Aran, Er-Rân) bölgesi vardır. Bu bölge de Hazar Denizine ulaşmaktadır. Bu kısmın bir parçası bu dağların kuzey tarafındadır. Şerir memleketi bu parçanın kuzeybatısındaki açısı içinde kalır.

Bu kısmını açısın içinde Kostantiniye Körfezine ulaşan Karadeniz'in bir parçası bulunmaktadır. Bundan yukarıda bahsetmiştik. Karadeniz'in bu parçası Serir bölgesini bu kısımda kuşatmış bir hâldedir. Şerir ülkesi şehirlerinden Etratezide (Trabzon) şehri bu parçadadır. Bu kısım; Ebvâb Dağıyla son buluncaya kadar, bu kısmın kuzeyi arasında, Hazar topraklarıyla iki arada bir engel teşkil eder bir dağa ulaşır. Sol şehri bu kısmın bittiği yerdedir. İki arada engel olan dağın arka tarafında Hazar topraklarının bir parçası bulunur ve Taberistan (Hazar) Denizinin kuzeydoğu köşesine ve bu kısmın kuzeyindeki sonuna kadar uzanır.

Beşinci iklimin altıncı kısmı burada bitiyor.

Beşinci iklimin yedinci kısmının batıdaki bütün parçaları Taberistan (Hazar) Denizinin suları altında kalmıştır. Bu denizin güney tarafında yukarıda andığımız bir parçadan deniz suları çekilmiş ve bu parça dördüncü iklim çevresine uzanmıştır. Taberistan bölgesinin şehirleri ve Kazvin'e kadar Deylem Dağları bu parçadadır. Bu parçanın dördüncü iklimde Kazvin şehrine doğru uzanmış olduğu yukarıda belirtilmiştir. Dördüncü iklimin altıncı kısmından bahsederken anlattığımız gibi Hazar topraklarının küçük bir parçası, dördüncü iklimin altıncı kısmındaki bir parçasıyla bu kıtanın batısında birleşir. Altıncı kısmın doğusunda bulunan bir parçası da kuzey tarafından bu toprak parçasıyla bitişir. Hazar denizinin yedinci kısmının kuzeybatı yönlerindeki köşesinin bir parçasından da denizin suları

çekilmiştir. İtil (İdil, Volga) Nehri işte bu köşesinde Hazar denizine dökülmektedir. Bu iklimin doğusunda da denizin suları oralardan çekilmiş olan bir kıta vardır. Burası Türk kavimlerinden Guz'un (Oğuz) göçebelik ettiği yerdir. Guz kelimesinin aslı Huz'dur. Guz aşireti kendi dillerinde kendilerine Huz derler. Araplar Huz kelimesini Guz diye telâffuz ederler. Bu kıta güney tarafından bir dağla çevrilmiştir. Bu dağ bu iklimin sekizinci kısmından bu altıncı kısma girer ve yedinci kısmın ortalarına yakın bir yere kadar uzandıktan sonra kuzeye doğru meyleder ve Taberistan (Hazar) denizine ulaşır. Bundan sonra bu dağ Hazar Denizi kıyısı boyunca bu denizin altıncı iklimindeki kalan kısmına doğru uzanır, bu altıncı iklimde Hazar Denizinin sonuna ulaştıktan sonra, denizin kıyısıyla paralel bir şekilde bir tarafa meylederek dağ Hazar Denizinden ayrılır. Bu dağ bundan sonra Siyah Dağ adını alır ve batıya doğru meyledip altıncı iklimin altıncı kısmına girer. Bundan sonra tekrar semtini değiştirerek güneye doğru uzanmaya başlar, beşinci iklimin altıncı kısmına döner. Dağın bu tarafı altıncı kısımda Serir topraklarıyla Hazar toprakları arasını ayırır. Hazar toprakları bu iklimin altıncı ve yedinci kısımlarında Siyah Dağ adıyla anılan bu dağın eteklerine bitişir.

Bu beşinci iklimin sekizinci kısmının hepsi de Türk kavimlerinden Oğuzların göçebelik ettikleri yerlerdir. Bu kısmın güneybatısında Harezm (Aral) gölü bulunur. Ceyhun Nehri bu göle dökülür. Bu gölün çevresi üç yüz mildir. Oğuzların göçebelik ettikleri bölgeden akan birçok çay ve nehirler bu göle dökülür. Beşinci iklimin işbu sekizinci kısmının kuzeydoğusunda Gargun (Balkaş) gölü vardır. Bu gölün suyu tatlı olup, çevresi dört yüz mildir. Bu kısmın kuzey tarafında Mirgar Dağı vardır. Mirgar, kar dağı demektir. Dağın karı hiç erimez. Bu dağ sonunda sekizinci kısma bitişir. Gargun Gölünün güneyinde üzerinde hiçbir bitki bitmeyen, taşlan sert ve düz olan kayalık bir dağ vardır ki, Gargun adını taşır. Adı geçen göl dahi bu dağın adını almıştır. Bu gölün kuzeyindeki Mirgar Dağından sayıp tükenmeyecek derecede çok ırmaklar akar ve bu ırmaklar her iki taraftan bu göle dökülür.

Türk kavimlerinden Erkese (Türkeş) beşinci iklimin dokuzuncu kısmındadır. Oğuzlar ilinin batısında, Kimaklar (Altaylar) yurdunun doğusundadır. Bu dokuzuncu kısmın sonunda doğu tarafından Ye'cûc ve Me'cûclerin (Gog-Magogların) etrafını kuşatmış olan Kokiya Dağı, Erkeseler ilini doğu tarafından kuşatmıştır. Bu dağ güneyden kuzeye doğru

uzanmıştır ve beşinci iklimin onuncu kısmına girerken yönünü değiştirir. Bu dağ dördüncü iklimin onuncu kısmının sonundan beşinci iklime girmiştir. Beşinci iklime girmeden önce, bu kısmın kuzey ucuna kadar Okyanusla ile çevrilmiştir. Dağ bundan sonra batıya doğru uzanarak batı tarafından onuncu kısma girmiş, dördüncü iklimin yarısına yakın bir yere kadar uzandıktan sonra, Türk kavimlerinden Kimakların yurdunu çevirmiştir. Buradan geçtikten sonra, beşinci iklimin onuncu kısmına girer ve batı yönünden geçerek bu kısmın nihayetine ulaşır. Bu dağın sağ tarafında beşinci iklimin sekizinci kısmından batıya doğru uzanan uzun bir kıta bulunur ki, Kimaklar ili işte bu parçaya kadar uzanmaktadır. Kokiya Dağı beşinci iklimin dokuzuncu kısmının doğusuna girer. Buradan biraz geçtikten sonra, doğu tarafına meyleder. Bundan sonra kuzey bölgesine uzanarak altıncı iklimin dokuzuncu kısmına ulaşır ki, İskender'in yaptırdığı sed buradadır. Bundan aşağıda bahsedeceğiz. Beşinci iklimin sekizinci kısmının doğu ile kuzeyi arasındaki köşesinde bir parça toprak kalır ki bu parça Kokiya Dağının arkasında güney tarafına doğru uzanmıştır. Ye'cûc ve Me'cûc yurdunun bir parçası bu kıtadadır. Beşinci iklimin dokuzuncu kısmı burada bitiyor.

Ye'cûc ve Me'cûc toprakları birbirine bitişik olarak hepsi de bu beşinci iklimin onuncu kısmındadır. Ancak doğusunda güneyinden kuzeyine kadar Okyanusun suları altında kalmış olan bir parça ile Kokiya dağı oralardan geçerken, güneyiyle batısını birbirinden ayırmış olduğu diğer bir parça Ye'cûc ve Me'cûc toprakları dışında kalmıştır. Bundan başkasını hep Ye'cûc ve Me'cûc toprakları teşkil eder. Her eksiklikten uzak olan Allahu Taâlâ doğrusunu bilir.

* * *

Altıncı İklim: Bu iklimin birinci kısmının yarısından fazlası deniz sularının altında kaldığı için mamur değildir. Bu kıta önce doğu tarafından Okyanusun kuzeyine, bundan sonra güneye doğru uzanmış, güneydeki tarafına yakın bir yere kadar ulaşmış, bunun bir sonucu olarak altıncı iklimin birinci kısmında bir kıta üzerinden denizin suları çekilmiştir. Okyanusun bu parçanın güney doğusundaki köşeyi çevirmiştir. Bu parça enine ve uzunluğuna genişlemiştir. Mamur olan bu kıtanın hepsi Britanya ülkesinden ibarettir. Bu parçanın iki tarafının, yani güney ile doğu arasındaki kapı gibi olan yerinde ve bu kısmın güney ile batı arasındaki

köşesinde Saks (Saksonya) bölgesi bulunuyor. Beşinci iklimin birinci ve ikinci kısımlarında bahsettiğimiz Bento (Briton) yurduna bitişmiştir.

Bu iklimin ikinci kısmına, batı ve kuzeyinden, Muhit denizinin suları sokulmuştur. Bu kısmın batısında, birinci kısımda bulunan Britanya topraklarının doğusundaki kuzey kısmının yarısından daha büyük ve uzunca bir kıta bu kısımdadır. Kuzey tarafından batıdan doğuya uzanan bir parça ile bitiştiğinden, bu parça batısının yarısında biraz genişlemiştir ve aynı bu parça Britanya (İngiltere) adasının bir kısmını teşkil etmektedir. Britanya adası büyük ve geniş bir ada olup, birçok şehirleri ve büyük bir krallık vardır. Britanya adasının geri kalan kısmı yedinci iklimdedir. Bu kıtanın ve adanın güneyinde, bu kısmın batıdaki yansında Ermendiye (Normandiya) ve Efladiş (Felemenk) ülkeleri bulunmaktadır. Bu iki ülke birbirine bitişiktir. Bundan sonra bu kısmın güney ve batısını Fransa ülkesi teşkil eder. Fransa'nın doğusunda Burguniye (Bourgogne) bulunur. Bunlarda tamamıyla Franklar kavimleri yaşarlar. Bu kısmın doğusunun yarısında Almanlar yaşarlar. Almanya'nın güneyinde Anglaya, doğusunda Burguniye, bundan sonra Lehevike (Lehistan) ve Şatoniya (Saksonya), Okyanusun kuzeydoğu köşesinde Efrize (Frisland) toprakları bulunur. Bunların hepsi de Alman kavimlerine aittir.

Altıncı iklimin üçüncü kısmın sağ tarafında Muratiye (Morovga), kuzeyinde Şatoniya (Saksonya), doğu yönünde Enkeviye (Enguye) illeri, kuzeyde Beluniye (Palonya), Enguye ile Palonya arasında Belvat (Karpat) Dağı vardır. Bu dağ bu kısma dördüncü kısımdan girer, yönünü batıya doğru değiştirerek, kuzeye doğru uzanır; bu kısmın batıdaki yarısına geldiğinde son bulur.

Altıncı iklimin dördüncü kısmın güney tarafında Jasuliye (Cesuliye) toprakları, bu toprakların aşağı tarafında kuzeyde Rusya bulunur. Adı geçen bu iki ülke arasını, bu iklimin birinci kısmında, batı tarafında Bevat Dağları ayırır. Bu dağ bu kısmın doğusunun yarısında son buluncaya kadar bu iki ülkeyi birbirinden ayırmaya devam eder. Jasuliye topraklarının doğusunda Cermaniye (Girmanya), bu kısmın güney doğusundaki köşede Kostantiniye (Bizans) toprakları ve Akdeniz'den uzanan körfezin sonunda İstanbul şehri bulunur. Körfez Karadeniz ulaştığı yerde, Karadeniz bu kısmın doğu tarafındaki yukarı kısmını işgal eder. Körfez'le Karadeniz arasındaki köşede Messina ülkesi vardır.

Karadeniz, altıncı iklimin beşinci kısmın güneyinde, altıncı iklimin dördüncü kısmının sonunda İstanbul Boğazıyla bitişir. Karadeniz, başlangıcından başlanarak bu kısmın hepsini ve altıncı kısmın bazı parçalarını işgal eder. Boyu 1300 mil, eni altı yüz mildir. Bu denizin arka ve bu kısmın güney tarafında batıdan doğuya doğru uzun bir kıta uzanır. Bu parçanın batı tarafında Karadeniz kıyısında Hıraklia şehri bulunur. Bu parça adı geçen Beylekan ülkesine bitişiktir. Beylekan'ın doğusunda Laniye (Alan) ülkesi bulunur. Alan ülkesinin başşehri Karadeniz kıyısındaki Savtli şehridir. Altıncı iklimin bu beşinci kısmının batı tarafında ve Karadeniz'in kuzey tarafında Tarhan (Bulgar, Bürcan) ülkesiyle de bu kıtının doğu tarafında Rus memleketi bulunur ve Karadeniz kıyısına kadar uzanır. Rus memleketi Tarhan ülkesinin bu beşinci parçasını doğu tarafından, yedinci iklimin beşinci kısmındaki ülkesini kuzeyden ve altıncı iklimin dördüncü kısmındaki parçasını batısından kuşatmıştır. Altıncı iklimin beşinci kısmı burada bitiyor.

Altıncı iklimin altıncı kısmının batısında Karadeniz'in bir parçası bulunur. Biraz kuzeye doru gidildiğinde Karadeniz ile bu kısmın kuzeydeki parçasının nihayeti arasında Kumanlar ili bulunur. Güneyinde dahi bir yana meylederek genişlediği yerinde. Laniye (Alan) yurdunun kalan kısmı bulunur ki, burasının güneyinin sonu beşinci kısımdadır. Bu kısmın doğu tarafı Hazar topraklarıyla bitişiktir. Hazar topraklarının doğusunda Burtas ülkesi bulunur. Bu kısmın doğu ile kuzey arasındaki köşesinde İdil (Volga) Bulgarları[48] yurdu bulunur. Doğu güneydeki köşede Belcer ülkesi vardır. Yukarıda belirtilen Siyah Dağının parçası buradan geçer. Bu dağ, bundan önce anlattığımız gibi, Hazar Deniziyle paralel, altıncı iklimin yedinci kısmına doğru girmiş, Hazar Denizinden ayrıldıktan sonra batı tarafına meyletmiştir. Bundan sonra beşinci iklimin altıncı kısmına girdiği yerde, Ebvâb Dağlarıyla bitişir ki, Hazar yurdu o dağların iki tarafında birbirine bitişik olarak uzanır.

Altıncı iklimin yedinci kısmının güney kölesinde, Hazar Denizinden ayrıldıktan sonra Siyah Dağın oradan geçip gittiği bir kıta vardır. Bu kıta Hazar toprağının bir parçası olup, batı tarafından bu kısmın sonuna kadar uzanır. Bu parçanın doğusunda da Siyah Dağ, onun, doğusundan geçen Hazar Denizinin bir parçası vardır. Bu parçanın ve Siyah Dağın kuzeybatısındaki köşesinde Bertas (Pontus) toprağı bulunur. Şehrab

(Başkurt) ve Becnak (Peçenek) toprakları bu kısmın doğu tarafındadır. Başkurt ve Peçenekler Türklerden bir kavimdir.

Sekizinci kısmın güney tarafının hepsini Türk kavminden Çulah (Huyub, Halaç, Kalaç) boyunun toprakları teşkil eder. Sekizinci kısmın kuzeydeki parçasının batı tarafında El-Arzu'l-Müntenetü (Pis kokan yer) bulunur. Söylendiğine göre bu bölge, İskender tarafından sed yapılmadan önce. Ye'cûc ve Me'cûc tarafından yıkılmıştı. En büyük nehirlerden biri olan İdil (Volga) Nehrinin baş kaynakları bu El-Arzu'l-Müntenetü'dür. Bu ırmak Türk ülkelerinden geçerek beşinci iklimin yedinci kısmında Hazar Denizine dökülür ve çok kıvrıntılı olup, El-Arzu'l-Müntenetü üç kaynaktan akar. Bu kaynaklar, bir nehir hâlinde bir araya toplandıktan sonra, bu iklimin yedinci kısmının sonuna kadar batı kısmına doğru akar. Sonradan meylederek yedinci iklimin yedinci kısmına girer ve bu kısmın güney ve batı tarafı arasından akar. Bundan sonra yedinci kısmından çıkarak altıncıya girer, azıcık batıya doğru aktıktan sonra, ikinci defa olmak üzere, güneye meylederek altıncı iklimin yedinci kısmına girer. Bundan sonra İdil'den kollar ayrılır, bu kol Karadeniz'e dökülür[49]. İdil ise Bulgar topraklarında, bu kısmın kuzeyiyle doğusu arasında aktıktan sonra, altıncı iklimin yedinci kısmına çıkar. Bundan sonra üçüncü defa olmak üzere akışını güney tarafına çevirir. Siyah Dağın alt tarafına nüfuz ettikten sonra Hazar yurduna geçer, beşinci iklimin yedinci kısmına girdikten sonra da, güneybatı köşesinde bu kısımdan ayrılmış olan kol Hazar Denizine dökülür.

Bu iklimin dokuzuncu kısmı Türk kavminden Hafşahlar (Hifşahlar) yurdudur. Bunlar Kafcak (Kıpçak)lardır. Türklerden olan Serkes (Türkeş)ler de burada yaşarlar. Bu kısmın doğusu Ye'cûc ve Me'cûc yurdudur. Ye'cûc ve Me'cûcler yurdunu çevirmiş olan Koukiya Dağı bu iki ülke arasını ayırır ki, yukarıda bundan bahsetmiştik. Bu dağ dördüncü iklimin doğusunda Okyanustan başlar. Okyanusla paralel olarak bu iklimin sonuna kadar uzandıktan sonra, batıya doğru meylederek okyanustan ayrılır. Kuzeye doğru meylederek beşinci iklimin dokuzuncu kısmına girer, bundan sonra tekrar evvelki semtine döner; biraz eğilerek bu iklimin dokuzuncu kısmında, güneyinden kuzeyine geçer. Bu dağın ortasında İskender tarafından yaptırılan sed bulunur. Bu dağ tekrar eski bölgesine dönerek yedinci iklimin dokuzuncu kısmı çevresine güney tarafından girer. Bu kısımda uzanarak bu kısımların kuzeyinde okyanus kıyısına ulaşır. Bundan

sonra okyanus ile paralel batı tarafından yedinci iklimin beşinci kısmına girer.

Burada, batı tarafında, okyanusun bir parçasına ulaşır. Yukarıda anlattığımız gibi, bu dokuzuncu kısmın ortasında İskender seddi bulunur. Bu sedde dair doğru haber Kur'ân-ı Kerîm'dedir[50]. Abdullah bin Hurdabbeh (öl. 913), coğrafyaya dair *El-Mesâlik ve'l-Memâlik* kitabında: "*Halife Vâsık, rüyasında, bu seddin sanki açıldığını gördü, korkuyla uyandı. Tercüman Sellâm'ı gönderdi. Selâm gitti, seddin hâline vâkıf oldu, ona dair haber getirdi, vasıflarını anlattı. Bu bilgileri uzun bir hikâyede topladı."* der. Bu hikâyeyi nakletmek eserimizin gayesi dışındadır. Ye'cûc (ve Me'cûc) yurdu bu iklimin onuncu kısmında olup, bu kısım son bulduğu yerde okyanusun bir parçasıyla bitişmiştir. Bu parça Ye'cûc ve Me'cûc bölgesini doğusundan ve kuzeyinden kuşatmış olup, kuzey tarafı dikdörtgen şeklinde, doğu tarafı ise geniştir.

* * *

Yedinci iklim: Genellikle bu iklimin beşinci kısmının orta bir yerinde kuzeyde Kukiya (Kokiya) Dağının Ye'cûc ve Me'cûc kavmini kuşattığı yerlerine kadar olan bütün kısımları okyanusun suları altında kalmıştır.

Yedinci iklimin birinci ve ikinci kısımlarına gelince; çoğu ikinci kısımda bulunan İngiltere (Britanya) adasının üzerinden denizin suları çekilmiş olan parçaları hâriç olmak üzere, denizin suları altında kalmıştır. Bu adanın kuzeye doğru meyleden bir parçası birinci kısımda bulunmaktadır. Bu adanın kalan parçaları ise, değirmi bir şekilde kendisini kuşatmış olan denizle paralel altıncı iklimin ikinci kısmındadır. Altıncı iklimin ikinci kısmından bahsederken biz bunu anlatmıştık. Bu adanın altıncı iklimin ikinci kısmındaki parça ile karşısındaki büyük parça arasındaki geçit yerinin genişliği 12 mildir. Britanya adasının arkasında kuzeyde ikinci kısımda Reslanide (İrlanda) adası bulunur. Bu ada batıdan doğuya doğru uzanır.

Güneyde uzunca bir şekilde ve doğusunda enine genişlemiş olan bir parçası hâriç olmak üzere, yedinci iklimin üçüncü kısmının çoğu denizin suları altında kalmıştır. Bu toprak parçası, altıncı iklimin üçüncü kısmından bahsederken belirttiğimiz Polanya topraklarına kuzey tarafından bitişiktir. Yedinci iklimin birinci kısmını sulan altında bırakmış olan denizin bir

parçası, bu kısmın batı tarafını genişliğine dolanmış ve çevirmiştir. Polanya bu kısmın kuzeyindedir. Bu parça güneyinden bir dil gibi uzanarak Polanya topraklarına geçer ve bu bölgeye ulaşır. Berakibe (Buka, Norway) adası Fuloniye'nin kuzeyinde olup kuzeyden ve batıdan doğuya doğru uzanır.

Yedinci iklimin dördüncü kısmının bütün kuzey tarafı, batısından doğusuna kadar, okyanusun (Atlantik) suları altında kalmıştır. Ancak güney tarafından denizin suları çekilmiştir. Bu kısmın doğu tarafını Türk milletlerinden Kımazeklerin toprakları teşkil eder. Kımazek toprağının doğusunda Tast (Tavast) illeri vardır. Bunların doğusunda bu kısmın sonuna kadar Reslan (Resland) toprakları vardır. Resland toprakları daima karlı ve buzludur. Az mamurdur. Bu parça dördüncü ve beşinci kısımlarda, altıncı iklimde bulunan Rus topraklarına bitişiktir. Bu iklimin beşinci kısmı, altıncı iklimin altıncı kısmında Kumanların Karadeniz'in bir parçasındaki topraklarına bitişir ve bu kısımdaki Tarmi (Terma, Tyrambe) gölüne ulaşır. Bu gölün suyu tatlı olup, güney ve kuzey tarafındaki dağlardan birçok ırmaklar, bu göle dökülür.

Bu iklimin de altıncı kısmının doğu tarafındaki parçasını, kuzeyinde sonuna kadar, Türkmenlerin kavimlerinden Tatar (Betâriye) toprakları teşkil eder. Bu kısmın doğusunun kuzey tarafı arasındaki parçası yine Kumanlar ili topraklarına bitişiktir. Bu parçanın ortasında suyu tatlı olan Asur gölü vardır. Doğu tarafındaki dağlardan akan sular bu göle dökülür. Soğuk şiddetli olduğu için bu göl daima donmuş bir hâldedir, ancak yazları az bir zaman buzları erir. Rus memleketi Kuman topraklarının doğusundadır. Rus yurtları sınırlarının altıncı iklimin beşinci kısmının kuzey doğusundan başlamış olduğunu yukarıda anlatmıştık. Bu iklimin altıncı kısmının doğusunun güneyindeki köşesinde, Bulgar (Kazan) topraklarının kalan kısmı bulunur. Bulgar toprakları sınırının altıncı iklimin altıncı kısmının kuzey doğusundan başladığını yukarıda anmıştık. İdil (Volga) Nehrinin birinci kolunun güney tarafında olan kıvrıntısı, Bulgar topraklarından bu parçanın orta bir yerinde ve bu kısmın doğu kuzeyindedir ki bunu yukarıda belirtmiştik.

Bu iklimin altıncı kısmı kuzeyde Kokiya (Kukiya) Dağına ulaşır ve burada son bulur. Bu dağ bu kısmı batıdan doğuya kadar çevirir.

Bu iklimin yedinci kısmına gelince bu kısmın batı tarafını Türk milletlerinden Peçenek topraklarının kalan kısmı teşkil eder. Peçenek

topraklarının sınırı altıncı kısmın doğusunun kuzeyinde başlar. Bu kısmın batısının güneyindeki parçasının yukarı tarafından altıncı iklime çıkar.

Yedinci iklimin yedinci kısmının bu parçasının doğu tarafında, Başkurt topraklarının kalan kısmı ve bundan sonra El-Arzu'l-Müntenetü (Pis Kokulu Yer) bölgenin kalan parçası bulunur. Bu kısmın sonuna kadar uzanır. Kokiya Dağı bu kısmın sonunda ve kuzey tarafındadır, batısından doğusuna kadar uzanarak bu kısmı kuşatır.

Yedinci iklimin sekizinci kısmına gelince; bu kısım batısının güneyinde El-Arzu'l-Müntenetü ile bitişiktir. El-Arzu'l-Mahfûre (kazılmış yer) bu bölgenin doğusundadır. El-Arzu'l-Mahfûre dünyadaki acayip şeylerden olan bir çukurdur ki son derece derin ve etrafı çok geniştir. Pek derin olduğu için dibine ulaşmak mümkün değildir. Bu çukurun mamur olduğu, gündüzleri orada dumanlar ve geceleri parladıktan sonra gözlerden kaybolan ateşlerin gözükmesinden çıkarılmaktadır. Güneyinden doğusuna doğru akmakta olan bir nehrin bulunduğu da bazen gözükür. Yedinci iklimin sekizinci kısmının doğu tarafında, Ye'cûc ve Me'cûc seddine bitişik Arap bölgeler vardır. Bu kısmın sonunda Kokiya dağları bulunur ve bu kısmı burasında doğudan batıya kadar çevirir.

Yedinci iklimin dokuzuncu kısmına gelince; Hıfşah ili bu kısmın batı tarafındadır. Bunlar Kıpçaklardır. Okyanusa doğru bu iklimin bu kısmının kuzeyinde, kıvrıldığı bir yerinde, Kokiya Dağı Kıpçakların toprağından geçer. Doğuya doğru meyilli bir şekilde, bu kısmın ortasından güneye doğru uzanır ve altıncı iklimin dokuzuncu kısmı çevresine girer ve ortasından geçer. Burada bu iklimin ortasında Ye'cûc ve Me'cûc seddi bulunur. Biz bunu yukarıda anlatmıştık. Ye'cûc ve Me'cûc toprakları, bu dokuzuncu kısmın doğusunda. Kokiya Dağının arkasındaki deniz kıyısındadır. Bu toprakların eni dar, boyuna uzun olup, Kokiya Dağı bu toprakları doğu ve güneyinden çevirmiştir.

Yedinci iklimin onuncu kısmı tamamen deniz sularıyla kaplıdır.

Eserin coğrafyaya ve yedi iklime ayrılan bölümü burada sona eriyor.

"Ve semalarla arzın yaratılmasında, gece ile gündüzün değişmesinde âyetler ve deliller." (Rum, 30/22)

ÜÇÜNCÜ MUKADDİME

Havası ılıman olan bölgelere, havanın insanların renklerine ve daha birçok hâllerine tesirlerine dair

Yeryüzünün güneyinde sıcaklık, kuzeyinde soğukluk şiddetli olduğu için, yeryüzünün üzerinden sular çekilmiş olan kısımlarının mamur yerleri, yer küresinin orta kısımları olduğunu yukarıda belirtmiştik. İki taraf, yani güney ile kuzey birbirine zıt olup, biri çok sıcak, diğeri çok soğuk ve her iki tarafın ortaya doğru derece derece normalleşmesi için, dördüncü iklim (kuşak) yer küresinin en mamur yeri olmuştur. Bu dördüncü iklimin iki tarafında olan üçüncü ve beşinci iklimler ılıman bölgelere en yakın, bunların iki yanındaki ikinci ve altıncı iklimler itidal dairesinden uzak, birinci ve yedinci iklimler ise, itidal dairesinden en uzak iklimlerdir. Bundan dolayı, zenaat ve sanatlar, güzel yapılar ve giyimler, yiyecek maddeleri ve meyvelerle hayvanlar, yeryüzünün ortasındaki bu üç iklimde yetişen bütün diğer şeylerden en mutedil ve uygun özellikleri kendilerinde toplamışlar ve bu iklimde yaşayan kişiler, tenleri, renk, çehre, ahlâk ve dinleri gibi yönlerden olan yüksek özelikleriyle başka iklimlerin halkından ayrılmışlardır. Peygamberlerin bile çokluk buralarda olmuşlardır. Biz güney ve kuzeydeki iklimlerde yaşayanlar arasından peygamberler gönderilmiş olduğunu işitmiştik. Çünkü peygamberler ancak yaratılışları ve ahlâkları yönünden en mükemmel olan insanlar arasından seçilir. Hak Taâlâ buyurur: *"(Ey peygamberler zümresi ve Muhammed ümmeti) Siz insanlar için ortaya çıkartılan en hayırlı bir ümmetsiniz."* (Âl-i İmran, 3/110). Bu iklimlerin halkının böyle üstün özelliklerle yaratılmasının sebebi Allah tarafından kendilerine gönderilen peygamberlerin dine çağrısını kabul edebilmeleri içindir.

İklimleri ılıman olduğu için bu iklimlerin kişileri en mükemmel insanlardır. Bunların meskenlerinin, giyim ve yiyecek maddelerinin, sanatları son derecede ılıman ve orta bir derecede olduğunu görüyorsun. Bunların evleri nefis bir sanat eseri olarak süslü, nakışlı ve yüksek bina diktiklerini görüyorsun. Bunlar âlet ve kullanacakları her şeyi güzel yapmak hususunda birbiriyle yarış ederler ve son derece güzel yaparlar. Bunların altın, gümüş, bakır, kurşun, kalay ve demir madenleri vardır. Değerli olan altın ve gümüşle alışveriş ederler. İşlerinde itidalden ayrılmazlar. Bunlar. Mağrib, Şam, Hicaz, Yemen, Arap, Acem, Irak, Hint, Sind, Çin, Endülüs ve bu ülkelere yakın yerlerde yaşayan Frenkler, Galler, Rum ve Yunanlılar, bunlarla beraber veya bu ılıman iklimlere yakın bir yerde yaşayanlardır. Irak ile Şam ise bu iklimlerin en mutedilidir. Çünkü bu iki ülke her yönden bu iklimlerin ortasındadır.

Birinci ikinci, altıncı ve yedinci iklimler gibi itidal bölgelerinden uzaklarda yaşayanlara gelince; bunlar her hâllerinde itidalden uzaktırlar. Yapıları çamur ve kamıştandır, yemekleri darı ve ottur, giyimleri ağaç yaprakları olup bu yaprakları kat kat olarak üstlerine yapıştırırlar veya deridir. Çoğu da giyimsiz ve çıplaktır. Meyve ve katıkları gariptir, normalin dışındadır. Alışverişleri altın ve gümüşle değil, bakır, demir ve hayvan derileriyledir. Ahlâkları yaban hayvanların ahlâkına yakındır.

Birinci iklim halkından olan Sudanlıların çoğunun mağaralarda ve ormanlarda yaşadıkları, otlar yedikleri söylenmektedir. Bunlar vahşî olup birbirini yerler.

Sakalibe, halkı da böyledir. Çünkü itidal bölgelerinden uzak bulundukları için bunların ahlâkları yabanî hayvanların ahlâkı derecesine yaklaşıyor ve o ölçüde insanlıktan da uzaklaşıyorlar. Bunların din hususlarındaki hâlleri de böyledir. Peygamberlik nedir bilmezler. İtidal bölgelerine yakın olanları bundan müstesnadır. Fakat sayıları azdır, Yemen'e komşu olup da İslâmlıktan önce ve İslâmlıktan sonra da Hristiyan olan Habeşliler ve Malaya adaları ve Kükü (Gawgaw) halkı ve Tekrurler gibi Magrib'e komşu bölgelerde yaşayan ve bugüne kadar İslâm dininde olanlar bundan müstesnadır. Bunların hicretin yedinci (milâdî onüçüncü) yüzyılı içinde İslâmlığı kabul etmiş oldukları rivayet edilmektedir. Kuzey milletlerden Sakalibe, Frenk, Türkler ve bunlardan başka Hristiyanlığı kabul edenler de bunun hâricindedir. Belirttiğimiz bu milletlerden başka itidal dairelerinden

uzaklarda güney ve kuzeyde yaşayanlar vahşet içinde olup din ve inançlar onlarca belirsizdir, bilgileri yoktur. Bunların bütün hâlleri diğer insanlarınkinden uzak, hayvanlarınkine yakındır. *"Ve (Allah) bilmediğiniz nice şeyler yaratır."* (Nahl, 10/8).

Bunlar sizin bilmediğiniz yaratılıştadırlar. Birinci ve ikinci iklimlerde; Yemen, Hicaz, Hadramut, Ahkaf ve Yemame ve bunlara komşu olan Arap Yarımadasının diğer bölgelerinde yaşayanlara itiraz edilemez. Çünkü Arap Yarımadası, yukarıda anlattığımız gibi, üç tarafından denizle çevrilmiştir, bu denizlerin rutubeti, havasının rutubetli olmasına etki etmiş, kuraklık azalmış, denizin rutubetinin tesiriyle az çok itidal meydana gelmiştir. Ensab âlimlerinden varlığın tabiatlarını bilmeyenler, Sudanlıların Hz. Nuh'un oğlu Ham'ın soyundan olup, Nuh'un Ham'a bedduasından dolayı yüzleri kararmış olduğunu ve Allah'ın onun evlâdını köleliğe mahkûm ettiğini söylerler ve kıssacıların hikâyelerini naklederler. Nuh'un oğlu Ham hakkındaki bedduası Tevrat'ta nakledilmekte ise de, siyahlıktan bahsedilmiyor. Tevrat'ta Nuh'un oğlu Ham'a *"Onun çocukları, kardeşlerinin çocuklarına köle olsun" diye beddua ediyor ve bundan başka bir şey belirtilmiyor."* (Tevrat, Tekvin, bölüm 9. Fıkra 20 - 29).

Sudanlıların neseplerini Ham'a nispet etmek, sıcaklık ile soğukluğun tesirini ve havaya olan etkisini, hava tesirinde hayvanların türemesi hâlini bilemezlikten ileri gelmektedir.

Birinci ve ikinci iklimde yaşayanların ciltleri siyahtır. Çünkü güneyde sıcaklık kat kat fazladır. Güneş, arası çok geçmeden, yılda iki zaman halkının başları üstüne gelir, bütün mevsimlerde güneş başlarının üzerinde uzun zaman kalır, bundan dolayı ışın çoğalır, şiddetli sıcaklar bastırır, sıcaklık şiddetli olduğu için derilerinin rengi karadır.

Kuzeydeki altıncı ve yedinci iklimler tesir bakımından bu sıcak iklimlere benzerler. Bu iki iklimde yaşayanların derileri genellikle beyazdır. Bu da kuzeyde soğuğun çok şiddetli olmasından ileri gelmektedir. Çünkü bu iklimlerde güneş gözle görülebilecek veya buna yakın bir dairede bulunur, başları üstüne veya ya da bu tepeye yakına gelmez. Bundan dolayı sıcaklık azalır, bütün mevsimlerde soğuk şiddetli olur ve bunun tesiriyle halkının derisi beyazlaşır, tüy ve kılları azalır ve seyrekleşir. Soğukluğun şiddeti gözlerin rengine de etki ederek gözler mavi rengine girer, ciltler alaca ve benekli olur. Tüy ve kıllar kızarır. Üç iklimin, yani üçüncü, dördüncü ve

beşinci iklimlerin havası mutedildir. Çünkü bu iklimler orta bölgelerde bulunduğu için sıcaklık ve soğukluk itidal derecesindedir. Dördüncü iklim ortada olmanın son haddindedir. Bunu yukarıda anlatmıştık. Havanın bu itidalinin tesiriyle bu iklimlerin halkının tabiatları mutedildir, huyları havalarının tabiatına göredir.

İtidal yönünden dördüncü kilim sırasında üçüncü ve beşinci iklimler gelir. Üçüncü iklim az çok güneyin ve beşinci iklim az çok kuzeyin tesirinde olduğundan, mutedillik bakımından dördüncü iklimden aşağıdır. Fakat herhâlde itidal çevresinden uzaklaşmamıştır. Kalan dört iklim ise itidal çevresi dışında olduğu için, halkının yaratılışları da ona göre mutedillikten uzaktır. Birinci ve ikinci iklimde sıcaklık şiddeti olduğundan, halkın ahlâkları itidalden uzaklaşmış ve ciltleri siyahlaşmıştır. Yedinci ve altıncı iklimlerin halkının bu renge girmeleri soğuğun tesirinden ileri gelmiştir.

Güneyde birinci ve ikinci iklim halkına Habeş, Zenci ve Sudanlı denmiştir. Bu adların söylenişleri başka ise de kastedilen anlam birdir, sıcaklığın tesiriyle derileri kararmış olan milletlere verilmiş addır. Fakat Habeş adı, Mekke ve Yemen hizasında, Zenci adı, Hint Denizi hizasında yaşayanlara denmiştir. Bu milletlerin bu adları almaları ne siyah derili baba, ne de Ham ve başkasının soyundan gelmeden dolayıdır. Güney halkından olan Sudanlılardan ılıman olan dördüncü iklimde ya da yedinci iklimde yaşayanlarının ciltlerinin renginin beyaza meyletmekte olduğunu görüyoruz. Bunların oralarda yaşayan çocuklarının gitgide, tedricî olarak derileri beyazlaşır. Kuzey veya dördüncü iklim halkından güneyde yaşayanların, bunun tersine olarak, derileri siyahlığa meylettiğini ve çocuklarının derilerinin tedricî olarak siyahlaştığını biliyoruz. Bunların her biri deri renginin havanın şartlarına tâbi olduğunun bir delilidir.

İbn Sina tıp ilmine dair manzumesinde şöyle der:

"Zencilerin sakin oldukları yerlerin (yurtlarının) sıcaklığı derilerini değiştirip siyah elbise giydirmiş. Kuzeyin soğukluğu ise Saklebenin ciltlerini beyazlaştıraraıp inceltmiş."

Kuzey halkına gelince; bunlar derilerinin beyazlaşmasından dolayı bu adı almış değildirler. Çünkü zaten derilerinin rengi beyaz olan bu kavme, bu

adın verilmesi renkleri beyaz ve bu adın beyazlığa delâlet etmesinden ileri gelmemiş olduğundan, bu adı almalarında bir gariplik yoktur. Çünkü beyazlık lisan âlimlerine uygun gelen, alışkın oldukları bir renkti. Bu iklimlerde yaşayan: Türk, Sakalibe (Slavlar), Dıokuzoğuzlar, Hazar, Lan (Alan) ve birçok Frenk milletinin, Ye'cûc ve Me'cûc gibi birtakım milletlerin çeşitli adlar taşıdıklarını görüyoruz.

Yer küresinin ortasında üç iklimde (üçüncü, dördüncü ve beşinci iklimlerde) yaşayanlar, ahlâk ve yaratılışlarında, iş, hareket ve bütün hâllerinde itidal sahibidirler. Geçim kaynaklarına, meskenlere, zenaata, ilme; başkanlık ve devlet idaresine sahip olmuşlardır. Arap, Rum, Fars, İsrailoğulları. Yunan, Sind, Hint ve Çinliler gibi bu iklimlerde yaşayan milletler her bakımdan diğerlerinden ayrılmış ve peygamberler dahi bunların arasından seçilmiş ve hükümdarlık etmişler, devletler kurmuşlardır. Din ve şeriat sahibi olan bu milletler akıl ve zekâlarıyla ilim, fen, ince, güzel ve yüksek sanat eserleri meydana getirmişlerdir.

Soy bilginleri bu milletlerin kendilerine has alâmetlerle diğerlerinden ayrılmakta oldukları özelliklerini gördüklerinde bu adları soylarından dolayı almış oldukları fikrine kapılmışlar, bütün güney halkını Ham oğullarından saymışlar, derilerinin renkleri hakkında şüpheye düştüklerinde, zorlanarak yukarıda bahsedilen uydurma hikâyeleri nakletmişlerdir. Bunlar bundan dolayı kuzey halkının hepsini veya çoğunu Yafes neslinden saydılar; bilgiler, hüner ve sanatlar, din ve şeriat, siyaset ve devlet sahibi olan ve bu üstünlüklerle diğerlerinden ayrılan milletleri Sam'a nispet ettiler.

Bu iddiaları bunların bu atalara nispetleri yönünden doğru olduğu takdirde dahi umumî bir kaide ve kıyas değildir, ancak (tesadüfen doğru olan) olayı haber vermek kabilinden olup, güney halkından Sudan, Habeş ve başkalarının derileri siyah olan Ham neslinden gelmiş olduklarından dolayı, bu adları aldıklarını ispat edemezler. Bunların yanılmaları, kavimlerinin özelliklerinin sadece soylarından geldiğine inanmalarındandır. Bu doğru değildir. Çünkü Arap, İsrailoğulları ve Farslar gibi bazı milletler nesepleri, Zenci, Saklebe (Slavlar) ve Sudanlılar gibi bazı milletler bölge ve alâmetleriyle diğer milletlerden ayrılmışlardır. Araplar gibi bazıları âdetleri ve nesepleriyle diğerlerinden ayrılmışlardır. Milletler bundan başka özelliklerle de diğerlerinden farklıdırlar.

Güney ve kuzey gibi belirli bir bölgede yaşayanların tamamının, inançlarından, renklerinden ve özelliklerinden dolayı, bu inanış, renk ve özelliği taşıyan bir atadan geldiğini söylemek, bölgelerin ve varlıkların tabiatlarını bilmemekten rdolayı ortaya çıkan yanlışlıktır.

Çünkü bu vasıfların her biri, babalardan sonra gelen nesillerde değişmektedir ve devamı gereken bir özellik değildir. Bu; Allah'ın kulları için koyduğu bir kanundur. *"Sen Allah'ın sünnetinde (tabiî ve içtimaî olan ezelî nizamda) bir değişiklik bulamazsın."* (Ahzab, 33/62). Gaybı ancak Allah bilir, O her şeyin sahibidir, inam ve ihsan O'nundur, esirgeyen ve bağışlayan O'dur.

DÖRDÜNCÜ MUKADDİME

Havanın, insan ahlâkı üzerindeki tesirine dair

Sudanlıların tabiatlarında genellikle hafiflik, kararsızlık, kaygısızlık, oyun ve eğlence düşkünlüğü görürüz. Onlar her türlü musiki nağmeleriyle dans etmeye düşkündürler; her bölgede ahmaklıkla vasıflandırılır. Bunun gerçek sebebi şudur: Felsefe ilminin mesele bölümünde anlatıldığı ve tespit edildiği gibi, neşe "hayvanî ruh"un yayılmasından ibarettir. Hüzün ise, hayvanî ruhtaki kasılmadan ileri gelir. Yine bu ilimde tespit olunduğuna göre, sıcaklık hava unsurunu, duman ve buhar gibi lâtif maddeleri her tarafa dağıtır. Sıcaklık gerek havada ve gerek bedende kaplı bir hâlde bulunsun, buharın zerreciklerini tahlil ve aşağıdan yukarıya doğru harekete getirerek sayısını çoğaltır. Tabiri câiz olmayan maddenin (alkollü içkinin) tesiriyle sarhoş olan kimsenin sevinç ve neşesi de sarhoşluk veren maddeyi içenlerin kalplerindeki lâtif buharda mevcut olan tabiî sıcaklığın şiddet ve keskinliği hareket meydana getirmesinden ileri gelir. Lâtif buhar atardamarlar vasıtasıyla vücudun her yanına, bilhassa dimağa ulaştığında, içenlerin tabiatlarında sevinç ve neşe meydana gelir. Hamamlara girenlerin durumu da böyledir. Hamamın havasını teneffüs ettiklerinde, havasının sıcaklığı bedenlerine nüfuz ettiğinde, kalpteki lâtif buharı harekete getirerek bedenin dışarısına çıkartır. Hamama giren adamın tabiat ve mizaçlarını rahatlatır, içki gibi sevinç ve neşe verir. Bunun tesiriyle hamama girenlerin çoğu bu sevinçlerinin tesiriyle şarkılar söylerler. Sudanlılar sıcak iklimde yaşadıklarından, sıcaklık onların tabiat ve mizaçlarına işlemiştir. Tenleri ve organları teşekkül ettiğinde, tenlerine ve iklimlerine nispetle bunların hayvanî ruhlarında sıcaklık meydana gelmiş, bunların hayvanî ruhları dördüncü iklimde yaşayanların hayvanî ruhlarına göre çok sıcak olduğu

için, ten ve organlarına etkisi olan etkisi de o ölçüde çoktur. Bundan dolayı sıcak iklim halkı çabuk sevinir ve neşelenir. Bu sevinç ve neşenin tesiriyle bunlarda hafiflik meydana gelir.

Deniz kıyıları halkı oyun ve eğlenceyi sevmek hususunda Sudanlılar gibidir. Çünkü kıyılarında yaşadıkları denizin üzeri düz ve yaygın olduğundan güneşin ışınları yaşadıkları yere vurduğunda, etkisi kuvvetli olur ve havasının sıcaklığı artar; bu sıcaklık tesiriyle halkının hayvanî ruhlarını harekete getirir ve bu harekete getirmenin bir sonucu olarak sıcaklık tenlerine yayılır, havası soğuk olan dağlarda ve dağların tepelerinde yaşayanlara nispetle sevinç ve neşeleri fazla olur. Aynı özelliği belli bir ölçüde üçüncü iklimdeki Mezopotamya topraklarında yaşayanlarda da görülür; güneyde yer alan ve dağlardan uzak olan bu bölgede de sıcaklık çoktur. Mısır halkında da bu durumu görüyoruz. Onlarda Mezopotamya topraklarında yaşayanlar gibidir veya onlara yakındır. Neşe ve coşku onların özelliklerinden olup, işin sonunu düşünmeden yaşamak Mısırlılarda da vardır. Mısırlılar bir yıllık ve hatta bir aylık yiyeceklerini bile temin etmezler, bütün yiyecek maddelerini pazarlarından satın alırlar, Mağrib Fas dağlarına yakın bulunduğu için havası soğuk olduğundan, halkını hüzünlü ve gözlerini yere dikerek bakan, dilsiz gibi bir hâlde görüyorsunuz. Bunlar geleceği çok düşünürler; iki yıllık buğday ihtiyaçlarını önceden depolarında saklarlar. İhtiyaçlarını temin etmiş olmalarına bakmadan, gündelik yiyeceklerini satın almak için erkenden pazara çıkarlar. Diğer bölgelerin hâlini incelediğin takdirde, havanın oranın halkına olan tesirini göreceksin. *"Her şeyi yaratan ve bilen Allah'tır."* (Hicr, 15/86)

Mesudî, Sudanlıların hafifliğine, kararsız, düşüncesiz, ahmak tabiatlı, oyun ve eğlence düşkünü olduklarına işaret etmiş, sebeplerini anlatmak istemişse de, Calinos (Gelenos) ve Yakub bin İshak Kindî'nin sözlerini nakletmekten başka yeni bir şey eklememiştir. Mesudî'nin nakline göre, onların bu huy ve tabiatları, beyinlerinin zayıflığından ve bu zayıflığın bir sonucu olarak akıllarının zayıf olmasından ileri gelmektedir. Bu sözlerin değeri yoktur, delilsiz söylenmiş sözlerdir. Allahu Taâlâ istediği kuluna doğru yolu gösterir.

BEŞİNCİ MUKADDİME

Umranda bolluk ve kıtlık itibarıyla farklı olunmasına ve bunun insanların vücut ve ahlâkları üzerine etkilerine dair

Malûm olsun ki, ılıman iklimlerin hepsi verimli değildir ve bütün halkı refah ve bolluk içinde yaşamaz. Toprakları verimli olduğu ve her ekilen şey yetiştiği ve halkının muhtaç olduğu pirinç, buğday ve meyveler bol olduğu için, halkı refah içinde yaşayan ülke ve bölgeler bulunduğu gibi, çok sıcak olduğu için hiçbir mahsûl yetişmeyen, ot bile bitmeyen bölgeler de vardır. Bu gibi ülkelerin halkı kıtlık ve ihtiyaç içinde yaşarlar.

Hicaz, Yemen'in güney bölgesi ve Mağrib'de Berberîlerle Sudanlılar yurdu arasında kumlukta yaşayan Sinhâcelerden Mülessimînin (Murabıtların) yaşadıkları bölgeler kıtlık olan ülkelerdendir. Bunlar hububattan yoksuldurlar; gıdaları et, süt, yoğurt gibi, hayvanlarından elde ettikleri maddelerdir. Çöllerde göçebelik eden Arapların durumu da böyledir. Bunlar her ne kadar ziraat yapılan yerlerden hububat elde etmeleri mümkün ise de, bu güvenilir ve devamlı değildir. O yerleri korumaları altında bulunduran memurların eziyeti yüzünden, az bir şeyi yüksek fiyatla satın aldıkları ve az miktarda bulabildikleri için az harcamak zorundadırlar. Bundan dolayı çok zaman süt ürünleriyle beslenirler. Bu ürünler hububatın yerini mükemmel bir surette tutar. Bununla beraber hububattan mahrum olan çöllerin bu göçebelerinin vücut ve ahlâkları, refah içindeki verimli yerlerin halkının vücut ve ahlâkından güzeldir. Renkleri canlı, bedenleri diri, şekilleri daha güzel, ahlâkları aşırılıktan uzaktır. Zihinleri ilmi çok güzel kavrar, anlayışları çok iyidir. Bu göçebe kavimlerin üzerindeki müşahedeler buna şahitlik eder. Araplar kıtlık ve zaruret içinde yaşadıkları

hâlde, yaratılışları itibarıyla rahat bir hayat yaşayan Berberîlerden daha güzeldir. Sinhâce'nin bir boyu olan Mülesseminler, çöllerde darlık içinde yaşadıkları hâlde, ahlâkları, verimli yerde bolluk içinde yaşayanlardan daha sağlamdır. Bunun bir gerçek olduğunu aşağıda nakledeceğimiz haberlerinden anlayacaksınız.

Allah daha iyisini bilir; bunun sebebi şudur: Alınan çok gıda vücutta işe yaramaz fazlalıklar ve kötü artıklar meydana getirir. Bu çeşit artıklardan vücut oransız bir şekilde genişler; şekil çirkinleşir. Bu gıdalardan meydana çıkan bozulmuş kötü sıvıların beyne gitmesiyle zihinler ve fikir körleşir. İdrâksizlik, gafillik ve itidalden ayrılma ortaya çıkar. Dikkatle bakarsan, bunu çöller ve kıtlık bölgelerde yaşayan ceylan, devekuşu, yaban sığırı, zürafa ve yabanî eşeklerle verimli yerlerin, bol otlu yerlerin hayvanlarında görürsün. Bu hayvanların ince derileri ve güzel parlaklıkları, şekillerinin güzelliği, organlarının uygunluğu ve idrâklerinin kuvvetliliği görülür. Ceylan keçinin, zürafa, katır ile eşeğin, yabanî sığır, eşek ile ineğin kardeşidir. Hâlbuki bu hayvanlar arasında ne kadar büyük farklar bulunur. Bu farkların sebebi verimli yerlerde, rahat içinde yaşayarak çok yemenin hayvanların bedenlerinde işe yaramaz fazlalıklar, kötü artıklar hâsıl etmiş olmasıdır ki, bunun izleri gözüküyor. Açlık ise çöl hayvanlarının şekillerini güzelleştirmiştir. İnsanların durumu da böyledir. Çünkü verimli iklimlerin ekinleri, hayvanları, meyveleri bol olan ülkelerin halkı, ekseriyetle zihinleri ve fikirleri zayıf insanlar diye vasıflandırılır. Bunların bedenleri kabadır. Sebze ve hububatı bol olan Berberîler böyledir. Ancak arpa ve darıyla geçinen Masâmide, Gımâre ve Sûs halkının akıl ve fikir yönünden üstün ve bedenlerinin daha güzel olduğunu görüyorsun.

Aynı şekilde bolluk içindeki Mağrib halkıyla, toprakları verimsiz ve yiyecekleri çoğunlukla mısır olan Endülüs halkının durumu da böyledir. Endülüs halkının başkalarında karşılaşılmayacak ölçüde zeki, bedenleri hafif ve öğrenme kabiliyetlerinin çok yüksek olduğu görülür.

Mağrib'in ziraata elverişli kırda yaşayanlarla şehirlerde yaşayanların durumu da aynıdır. Her ne kadar şehirdekiler de, kırdakiler gibi, refah içinde yaşıyorlarsa da, yiyeceklerini, ona kattıkları şeylerle iyice terbiye edip hafifletiyorlar ve tam kıvamına getiriyorlar. Zaten umumî olarak yiyecekleri koyun ve tavuk etidir. Lezzetli olsun diye yemeklerine çok fazla yağ da katmıyorlar. Böylece yemekleri hafif oluyor ve vücutta sebep olduğu

kötü artıklar da az oluyor. Onun için şehirde yaşayanların vücutları, kır kesimde ölçüsüzce yemek yiyerek yaşayanlarınkinden daha zarif oldukları görülür. Aynı şekilde çöllerde açlık içinde yaşayan bedevîlerin vücutlarında da hiçbir fazlalık yoktur.

Malûm olsun ki çok yemek yemenin bedendeki tesirleri din ve ibadetler konusunda bile ortaya çıkmaktadır. çöllerde ve şehirlerde, lüks içinde yaşamayıp kendilerini zevklerden ve lezzetli şeylerden uzak tutanların, refah içinde yaşayanlara göre daha dindar ve ibadete daha düşkün oldukları görülür. Hatta çok fazla et, birbirinden farklı ve fazla gıdalar ile has buğday ekmeği yemeleriyle bağlantılı olarak kalplerinin gafil olmasından dolayı hadarîler (şehirliler) arasında ibadetlere düşkün dindarlar azdır. Âbidler daha çok darlık içindeki bedevîlerden çıkar.

Yine görüyoruz ki, bu konuda, refah içinde yaşayışlarının değişik olmasına bağlı olarak, bir şehir halkının durumu da birbirinden farklıdır. Diğer taraftan bedevîlerden ve şehirlilerden refah içinde yaşayanlar kıtlık ve açlıkla karşı karşıya kaldıklarında başkalarına göre daha çabuk ölürler. Magrib'teki Berberîler, Fas ve Mısır halkı gibi... Aynı şey sahralarda ve çöllerde yaşayan Araplar, yiyecekleri çoklukla hurma olan hurmalık sahipleri, günümüzde yiyecekleri daha çok arpa ve zeytin olan Afrika halkı ve yine yiyecekleri umumiyetle mısır ve zeytin olan Endülüs halkı için geçerli değildir. Bu halklar açlıkla karşı karşıya kaldıklarında, bolluk içinde yaşayanlar gibi hemen ölmezler. Bu topluluklar içinde açlıktan ölenlerin sayısı çok değildir. Hemen hemen hiç yoktur.

Allah en iyisini bilir ama bunun sebebi refah içinde yaşayanlar, özellikle çeşitli ve yağlı yemeye alışkın oldukları için, bağırsakları da kendi tebiî rutubetlilik sınırının üzerinde bir rutubetlilik kazanmaktadır. Sonra alışkın olunan yiyecekler alınmayınca ve bunun yerine sert ve kuru şeyler yenilince, son derece zayıf bir organ olan bağırsak kuruyup büzülmekte, hastalığa yakalanmakta ve anında sahibini öldürmektedir. Çünkü söz konusu husus ölüme teşkil eden şeylerdendir. Dolayısıyla açlıktan ölenleri, açlık değil, daha önce alışkın oldukları tokluk öldürmektedir. Bol ve yağlı şeyler yemeyenlerin bağırsakları ise tabiî rutubet sınırında kalmakta ve bu hâliyle her türlü yiyeceği almaya uygun bulunmaktadır. Onun için alınan gıdaların değişmesi bağırsakların kurumasına ve bozulmasına yol açmaz.

Dolayısıyla bu kimseler, çok yemek yiyenlerin öldükleri kıtlık zamanında çoklukla ölmezler.

Katıklık maddelerini ve tereyağını terk edip süt ve ürünleriyle beslenmeleri bir alışkanlık meydana getirmektedir. Bir kimse belli bir gıdayı almayı alışkanlık hâline getirdiğinde vücudu onun alınmasına uygun hâle gelir ve o gıda değiştirilmesi hastalığa sebep olur. Gıdalar da genel olarak ölçü kaçırıldığında zehir gibidir. İnsan buğday yerine, süt ve sebze yemeye başlasa ve alışkanlık edinene kadar buna devam etse, artık yeni yiyecekler onun için gıda olur ve buğdayın yerini tutar. Aynı şekilde Sûfîlerin naklettiklerine göre, insan kendini açlığa sabretmeye ve yemek yememeye de alıştırabilir. Biz o kimselerden öyle şaşılacak haberler duyuyoruz ki, bu konulan bilmeyen biri, kolay kolay bunlara inanamaz. Şaşılacak bu durumların meydana gelmesinin sebebi alışkanlıktır. Nefis bir şeyi alışkanlık edinince, artık o şey onun tabiatından olur. Nefis, derece derece ve alıştırarak açlığı da alışkanlık hâline getirir ve artık açlık da onun tabiî hâlinden olur.

Hükemâ: *"açlık helâk edicidir."* der. Onların vehimleri, kendini birden bire yemekten mahrum ederek aç bırakmak manasına düşünülmelidir. Bu takdirde açlığın tesiriyle bağırsaklar kesilir, helâk etmesinden korkulan hastalıklara tutulur. Ancak, mutasavvıfların yaptığı gibi, tedricen ve gıdalar yavaş yavaş azaltıldıktan sonra aç kalınırsa, böyle bir açlık ölümle sonuçlanmaz. Burada tedricîlik şarttır. Hatta açlıktan dönülürken, yani tekrar yemeye başlanırken bile, bunun tedricen yapılması gerekir. Çok uzun süre aç kalındıktan sonra birden bire ağır şekilde yemek yemek ölüm getirebilir. Bu yüzden sûfîlerin yaptığı gibi açlıktan sonra yemeye başlamanın da tedricen ve alıştırarak olması gerekir. Kırk gün, hatta daha fazla aç kalanlara şahit oluyoruz.

Üstadlarımız Sultan Ebu Hasan'ın meclisinde bulunduklarında Endülüs'teki El-Ceziretü'l-Hadra ile Rund şehirlerinden iki kadın getirilmiş. Bunlar yıllarca kendilerini aç bırakmışlar, bunların bu hali duyulduktan sonra, sultan bunları huzuruna getirtmiş ve bu haberin doğru olduğu anlaşılmıştı. Bu iki kadın ölünceye kadar bu durumda yaşamışlardı. Arkadaşlarımızdan birçoğunun, bir keçinin sütüyle yaşadıklarını gördük. Bunlardan biri gündüz veya iftar vaktinde ağzıyla keçinin sütünü emiyordu.

Arkadaşımız 15 yıl bu hâl üzere hayat sürdü. Bunlardan başka da aç yaşayanlar çoktur. Bu, inkâr edilmeyecek bir hakikattir.

Malûm olsun ki, açlık veya az gıda almak, kudreti dâhilinde olanlar için, her bakımdan çok yemeğe nispetle vücudu düzeltmek yönünden faydalıdır. Açlığın veya az yemenin eserleri vücutlarda ve akılların saflığında ve kuvvetinde görülür ki, biz bunu yukarıda anlattık. Sen bunu gıdaların vücutta meydana getirdiği eserlerden ve tesirlerden bil. Biz gövdeleri büyük ve kuvvetli olan hayvanların etlerini yiyenlerin gövdeleri büyük olduğunu ve bunların evlâdının da iri vücutlu olarak yetiştiğini gördük. Bu durum sahra ve şehir halkında sürülmektedir. Deve eti yiyerek ve sütünü içerek geçinenlerin ahlâkına, dayanıklılık ve tahammüllerine devenin tesiri görülmüştür. Onlarda ağır yükler kaldırmak ve başka hususlarda devede bulunan kuvvet ve dayanıklılık görülür. Bağırsak ve işkembeleri dahi sağlık ve kalınlıkta deve bağırsak ve işkembesi nispetindedir. Bağırsakları zayıflamaz, diğerlerine zarar veren yemeklerin bunlara zararı dokunmaz. Bunlar karınlarını boşaltmak üzere sütleğen otu; ham hâlinde ebucehil karpuzu ve kına otu kullanırlar, fakat bu zehirli maddelerin bunlara hiçbir zararları dokunmuyor. Bağırsak ve işkembeleri nefis yemekler yiyerek yetişen şehir halkı, bunları kullandığı takdirde göz açıp kapayıncaya kadar ölürlerdi. Çünkü bunlar zehirlidir. Ziraatla meşgul olanlar ve gözleriyle gören tecrübe sahipleri, deve tezeğiyle gübrelenmiş olan topraklarda yetişen hububatla beslenen tavuk ve kaz gibi hayvanların yumurtaları üzerine oturarak, bu yumurtalardan çıkan tavukların kuvvet bakımından diğer tavuklardan üstün olduğunu söylerler. Çok defa yalnız deve fışkısı içine bu yumurtalar konulduğunda cüsseli piliçler çıkar.

Kuvvetli ve çok gıdanın insanların ve hayvanların vücutlarında eseri görüldüğü gibi, az gıda almanın da kendisine uygun olan etkileri vardır. Çünkü açlık tokluğun zıddı olduğu gibi çok yemek de az yemenin tersidir. Birbirine zıt olan iki şeyin bir şeye etki edip etmemesi bir nispette olur. Yani iki zıddın biri, bir şeye nasıl etki ederse, zıddının tesiri bunun aksine olur. O hâlde çok yemekler vücutta kötü artıklar ve bozuk ehlât (bozuk safra, balgam, kan ve sevda) meydana getirerek vücut ve akla zararlı olduğu gibi, az yemek de vücudun fazla rutubetten ve yağlardan arınmasını sağlar. Allah ilmiyle her şeyi kuşatmıştır.

ALTINCI MUKADDİME

Yaratılıştan veya nefislerini terbiye edip alıştırmak suretiyle gaybı bilenlere, vahiy ve rüyaya dair

Malûm olsun ki, her türlü kusurdan münezzeh olan Allahu Taâlâ, lütfu ve ezelî olan esirgemesiyle yarattığı kulları arasından bazılarını seçerek, kutsî hitabıyla zatlarını ilâhî sıfat ve nurlarıyla aydınlattıktan sonra, bu yüksek insanları kendi irfanıyla süsledi ve bunları kendisiyle kulları arasında aracı kıldı. Bunlar Allah'ın kullarına kendi maslahatlarını anlatır, onları doğru yoldan ayrılmamaya teşvik eder, hidayet bulanları ateşten korurlar, kurtuluş yolunu gösterirler. Onların kalplerine Allah tarafından ilâhî bilgiler verilmiştir, onların dilleriyle açıkladığı harikalar ve varlığın insanlarca bilinmeyen gaybî haberleri, ancak Allah'ın onlar vasıtasıyla bildirmesi sayesinde bilinebilir, başkaca bilinmesi mümkün değildir. Resûller dahi bunları ancak Allah'ın kendilerine bildirmesiyle bilirler. Resûlullah: *"Dikkat ediniz ki, ben ancak Allah'ın bana bildirdiklerini bilirim."* buyurmuştur.

Malûm olsun ki, peygamberlerin gaybdan[51] haber vermelerinin özellikleri doğruluktur, bu hususta doğruluk bir şarttır. Peygamberliğin ne olduğunu anlatırken sana bunu açık olarak bildireceğiz. Kendilerine vahiy gelen ve peygamber olarak gönderilen bu yüksek şahsiyetlere mahsus bazı alâmetler var. Vahyin nuru zuhur ettiği vakitlerde, peygamberler yanlarında bulunanlardan büsbütün kaybolarak maneviyata yönelik olurlar ve dış görünüşlerine bakıldığında, uyku ve bayılma gibi bir hâl hâsıl olup görenler onları uyuyor veya bayılmış sanırlar. Aslında ise bu hâllerden hiçbiri yoktur. Hakikatte kendileri horuldamak hâlinde iseler de, ruhları ilâhî cezbeden dolayı yüce olan ruhlar ve meleklerle ruhanî münasebette ve

bunları müşahedeye dalmış bulundukları için insanın anlayışının büsbütün dışında bir durumdadırlar. Bu cezbe anında peygamberler fısıldayarak söylenen sözleri işitir, peygamberler bu sözleri anlar ya da melek, bir şahıs suretinde gözükerek, Allah tarafından vahyedilen hükümleri peygambere nakleder. Bundan sonra peygamberden bu hâl geçer. Bu hâl geçtiğinde peygamber vahyedilen âyetleri anlamış bulunur. Resûlullah Muhammed (a.s.)'den vahiy hakkında sorulduğunda: *"Vahiy bazen bana çıngırak sesi gibi geliyor, en ağırı dayanılması zor olanı işte bu şekilde gelen vahiydir, bu ses zail olduğunda vahyedilen hüküm ve emirleri anlamış bulunuyorum. Bazen melek insan suretinde geliyor, o, Allah'ın hüküm ve emirlerini bana tebliğ ediyor, ben onun sözlerini anlıyorum."* buyurmuştur. Peygamber, bu esnada anlatılması mümkün olmayan hâllerle karşılaşıyor, horuldamalar meydana geliyordu. Bir başka hadiste Kur'ân-ı Kerîm âyetleri indiğinde şiddetli hâllere katlanıyor, denilmektedir. Hanımı Aişe, Resûlullah'a vahiy gelmesini şöyle anlatır: *"Vahiy ona, yani peygambere pek soğuk bir günde iner, vahiy getiren kuvvet onun yanından ayrıldığı zaman onun alnından terler akıyordu." Allah kendinin kitabında: "Biz sana ağır bir söz ilka edeceğiz."* (Müzzembil, 73/5) buyurmuştur.

Vahiy geldiği anlarda peygamberler bu gibi şiddetli hâllerle karşılaştıkları için müşrikler, peygamberlere delilik isnat etmek gibi iftirada bulunurlar ve cinler gözlerine gözüktü veya ona cinler musallat oldu, derlerdi. Fakat gördükleri onlara karışık gösterilmiştir. *"Allah kimi saptırırsa, artık onu doğru yola iletecek yoktur."* (Ra'd, 13/33)

Peygamberliğin alâmetlerinden biri de vahiy gelmeden önce hayırlı işler işlemek, onların tabiî hâllerinden olması ve her kötü sayılan işlerden ve bütün kir ve kötülükten uzak bulunmalarıdır. Peygamberlerin sıfatlarından olan "ismet"in (her türlü günahtan uzak ve temiz olmaları) anlamı işte budur. Onlar zem edilen şeylerin her birinden temiz, nefret etmiş bir tabiatta yaratılmış ve her kötülüğün onların yaratılış ve tabiatlarına aykırıymış gibi bir tabiat ve hâlde olmalarıdır.

Sahih hadislerde şu rivayetler gelmiştir: Kureyş, Kâbe'yi yeni baştan yaptırdığı vakit, Peygamber gençliğinde amcası Abbas ile beraber Kâbe'nin binası için gereken taşları peştamalına koyarak götürürken, avret yeri açıldığında, Peygamber hemen yere kapanmıştır. Davetli bulunduğu bir düğünde türlü yemekler ve eğlenceler vardı. Peygambere o sırada bir uyku

ve baygınlık geldi. Güneş doğuncaya kadar bu hâl devam etti. Allah onu mecliste bulunanların her türlü kötü hâllerinden korudu.

Peygamber soğan ve sarımsağa hiç yanaşmazdı. Ondan bunun sebebi sorulduğunda o: *"Ben sizin fısıldaşarak konuşmadığınız kimselerle (meleklerle) fısıldaşarak konuşuyorum."* diye cevap vermiştir. Resûlullah'ın eşi Hz. Hatice vahiy getiren meleğin ani çıkageldiğini bilmek maksadıyla Peygamber'i sınamak isteyerek: *"Vahiy getiren melek çıkageldiğinde beni giymekte olduğun abanın altına al!"* dedi. Peygamber (melek geldiğinde) Hatice'nin dediği gibi onu abası arasına aldığında melek hemen savuşup gitti. Bunun üzerine Hatice: *"Gelen şeytan değil, melektir."* dedi. Hatice bu sözü ile meleklerin kadınlara yanaşmadıklarını anlatmak ister.

Hz. Hatice, H. Peygamber'den: *"Vahiy getiren melek ne gibi bir renkte giyimle gelmeyi sever?"* diye sorduğunda Hz. Peygamber: *"O beyaz ve yeşili sever."* diye cevap verdi. Yani beyaz ile yeşil hayırlı renktir; siyah renk ise kötülüğe, şeytanIara ve benzeri şeylere aittir.

Peygamberliğin belirtilerinden biri de din ve imana, namaz, sadaka ve iffet gibi hayırlı işlere çağırmaktır. Hatice ile Ebu Bekir, Hz. Peygamber'in hâl ve hareketinden onun Resûlullah olduğuna inanmışlar, hâl ve hareketi ve ahlâkı dışında doğruluğunu başka bir delille ispata lüzum görmemişlerdir. Sahih hadiste şu rivayet edilmektedir: Herakliyus Resûlullah'ın İslâmiyeti kabule çağırarak yazdığı mektubunu aldıktan sonra, Kureyş'ten Dimaşk şehrinde bulabildikleri adamları ve Ebu Süfyan'ı huzuruna getirtti. Maksadı Hz. Peygamber'in hâl ve hareketini öğrenmekti. Onlardan ilk önce Hz. Peygamber'in neleri kabule çağırdığını sordu. Ebu Süfyan: *"Namaz kılmaya, zekât vermeye, kardeşlik hak ve hukukuna riayete ve iffete çağırıyor."* cevabını verdi. Herakliyus Ebu Süfyan'a: *"Senin bu söylediklerin doğruysa, o hak peygamberdir, o, işte şu iki ayağımın altında bulunan bu topraklara sahip olur."* dedi. Herakliyus'ın belirtiği iffetten maksadı ismet, bütün günah şeylerden sakınmaktır. Herakliyus'un Hz. Muhammed'in ismet, halkı din ve ibadete çağrışını onun peygamberliğine nasıl delil edinmiş olduğuna dikkat et.

Peygamberliğin bir belirtisi de Hz. Peygamber'in kavmi arasında asil bir soydan gelmiş ve kavmi tarafından himaye görmüş olmasıdır.

Sahih hadiste: *"Allah her gönderdiği peygamberi, kavmi tarafından himaye edilen insanlar arasından seçerek göndermiştir"*. Diğer bir rivayette: *"Kavmi zengin ve servet sahibi olan kimseyi kendi elçisi olarak göndermiştir."* Son rivayet, Buharî ve Müslim'in şartlarını haiz olduğu hâlde bu iki eserde yer almayan hadisleri toplayan Hâkim'in *Müstedrek*'inde vardır. *Sahih-i Buharî*'de yer aldığı gibi; Herakliyus'un Ebu Süfyan'a sorduğu sorulardan biri de şudur: *"Aranızda nesebi nasıl? Yani nesil ve nesebi saygılı mıdır?"* Ebu Süfyan şu cevabı vermiştir: *"Aramızda onun nesebi saygılı ve asildir."* Ebu Süfyan'ın bu cevabı üzerine Herakliyus: *"Peygamberler milletlerinin nesilleri şerefli ve asaletli olanlarından gönderilir."* demiş ki Allah'ın elçiliği vazifesini yerine getirsin diye, Hz. Peygamber'in kendisini himaye edebilecek şerefli ve güçlü topluluktan olması şarttır, demek istemiştir. Ancak bu takdirde Allah'ın iradesi yerini bulur.

Peygamberliğin belirtilerinden biri de davalarının doğru olduğunu ispat ve davasının doğruluğuna şahitlik eden olağanüstü hususları göstermeleridir. Harikülâdelikler insanların benzerini yapamayacakları ve kudretleri dışında olanlar demektir. İnsanlar bunun benzerini yapmaktan âciz oldukları için harikülâde şeye mucize, yani insanları örneğini vücuda getirmekten âciz bir hâlde bırakan, diğer tabirle insanlar onun benzerini yapmaktan âciz oldukları harika demektir. Mucize, insanların kudreti dışında olan bir şeydir.

Mucizenin oluşu ve peygamberlerin davalarının doğruluğuna delâleti hakkında âlimler değişik fikirdedirler.

Kelâmcılar, El-Fâilü'l-Muhtar (Allah'ın dileğini yapan olduğu) görüşüne dayanarak: *"Mucize Allah'ın kudretiyle vâki olur, mucize peygamberin fiili değildir."* derler.

Mu'tezile[52] mezhebine göre fiiller insanların kendilerinden meydana geliyorsa da mucize, kulların fiilleri değildir. Kelâmcılara göre; peygamberlerin vazifeleri Allah'ın müsaadesiyle yalnız tahaddî (benzerini getirmeye çağırmak) ve insanların bunu yapmaktan âciz olduklarını göstermektir. Buna göre Resûlullah mucizeyi göstermeden önce davasının doğru olduğunu, yani kendisinin peygamber olduğunu ispat etmek üzere, mucize göstereceğini söyler. Mucize, Allah'ın izniyle gerçekleşince, bu, Allah'ın onun hak peygamber olduğunu söylemesi yerini tutar. Bu takdirde mucize onun peygamber olduğunu kesin olarak ispat etmiş olur.

Kelâmcılara göre: *"Onun kendi sıfattır."* demeleri "tahaddî"nin mucizenin bir parçası olmasına aykırı değildir. Çünkü nefsi olan sıfat zatidir (kendindendir), yani zata delâlet eden sıfattır. Mucize hem harika hem tahaddîdir. Bundan dolayı tahaddî mucizenin bir parçasıdır. Bu özellikle mucize keramet ile sihirden ayrılır. Çünkü keramet (velîlerden sâdır olan harikülâdelikler) ile sihirde, bu doğrudur, diye tasdik olunmasına lüzum yoktur." Tahaddî benzerini getirmeye çağırmak ve bütün diğer insanların benzerini getirmekten âciz olduklarını göstererek kendisinin Allah'ın hak peygamberi olduğunu ispat etmektir. Ancak bir tesadüf eseri olarak keramet ve sihirde de tahaddî olabilir.

Kerametle de tahaddînin vâki olmasını câiz görenler vardır. Kerametle tahaddî bulunduğu yani benim davam doğrudur, doğru olduğunu işte kerametimle ispat edeceğim, diye iddia olunduğu takdirde bu tehaddî, iddia edenin ancak velîlerden olmasına göredir. Bu ise peygamberlikten başkadır. Üstad Ebu İshak (öl. 1027) ile başkaları bir keramet olmak üzere olağanüstülüklerin vukuunu inkâr etmişlerdir. Bunların bu inkârları, bir kimse kendisinin velîlerden olduğunu ispat etmek üzere olağanüstü şeyler göstereceğini söyleyerek tahaddîye çağırdığı takdirde velîlik ile peygamberliğin birbirine karışacağı korkusundan ileri gelmiştir. Hâlbuki bu varit değildir. Çünkü tahaddî oluşunda velî, peygamberlik iddia ederek tahaddîye çağırmayacak, ancak: *"Ben velîyim, işte kerametim, inanmadığınız takdirde bunun benzerini getiriniz."* diyecektir, yani yalnız velîlik davasında bulunacaktır. Bununla beraber üstaddan nakledilen sözler açık değildir. Üstadın velîlerden peygamberlere mahsus olan olağanüstülüklerin çıkmasını inkâr etmiş olması mümkündür. Çünkü velîler ile peygamberler her biri kendilerine mahsus olan ayrı ayrı olağanüstü şeyler gösterirler.

Mu'tezileye gelince; onlara göre, velilerden olağanüstü şeylerin çıkmasına mâni olan şey şudur: Harika olan şeyler insanların fiilleri cinsinden değildir. İnsan fiili değişmeyen bin nizam dâhilinde meydana gelir. Bundan dolayı mutattır. Bu mahiyetteki fiiller arasında herhangi bir fark olamaz. (Samimî ve sahtekârın) karışmasına sebep olacak şekilde yalancının elinden olağanüstü şeylerin zuhur etmesi esasen imkânsızdır.

Eş'arîlere göre ise bu mümkün değildir; mucize peygamberlerin nübüvvetini tasdik ve kulları doğru yola sevk etmek içindir.

Yalandan peygamberlik iddia edenin elinde mucize meydana gelirse, delilde şüphe duyulur. Hidayet, sapma; tasdik, yalan hâlini alır, hakikatler tersine çevrilir, nefsin sıfatları değişir, bunun oluşu mümkün görülmediğine göre, yalancının elinden olağanüstü şeylerin ve mucizenin vukua gelmesi de imkânsızlaşır. Mu'tezile dahi yalandan peygamberlik davasında bulunanlardan olağanüstü şeyler ve mucizelerin zuhuru imkânsız olduğuna kani olup, sebebini güzellik ve çirkinlik meselesindeki doktrinlerine dayanarak velîliğin şüpheye, hidayetin sapmaya dönmesinin çirkin olduğunu ve Allahu Taâlâ'nın her işinin çirkinlikten uzak bulunduğunu; yani Allah'ın ancak güzelliği yarattığını, çirkin olan şeyi yaratmadığını delil olarak ileri sürdüler.

Flozoflara göre ise olağanüstü şeyler, her ne kadar insanların kudretlerinin üzerinde olsa ve olaylar birbirine sebep-sonuç ilişkisiyle bağlı bulunsa bile, icab-ı zatî (mecburen bağlı olma) teorilerine göre, peygamberlerin fiilleridir. Yani İrade ve meşiyeti taallûk ederse, Allah o şeyi işler ve yaratır, iradesi taallûk etmezse bırakır, doktrinlerine dayanarak diğer insanların kudreti dışında olsa bile olağanüstü şeyler ve mucizelerin peygamberin kendi işi olduğuna kanidirler. Bu filozoflara göre âlemde var olan her varlığı Allah'ın yaratması birtakım sebep, vasıta ve şartlara, istidat ve kabiliyetlere bağlıdır. Bu sebep ve şartlar da en sonunda irade ile değil, zat ile fail olan vacibe dayanır.

Filozoflara göre, peygamberliğin zatî olan, yani zatından ayrılmayan birtakım özellikleri vardır. Kendi kudret ve kuvvetiyle bu olağanüstülüklerin peygamberden çıkışının sebebi, unsurların peygambere itaati, peygamberliğin özelliklerinden olmasıdır. Bunlara göre peygamber, Allah'ın kendilerine verdiği kudret ve özelliklerle yaratılışları ve tabiî olan hâlleriyle varlıklarda tasarruf ederler. Tahaddî olsun olmasın, peygamberler harikalar gösterirler. Kısası filozoflar peygamberlerden olağanüstülük ve mucizelerin görünmesinin peygamberlerin zatlarına tahsis ve isnat ederek, nefis ve ruhlarının cevher ve maddesinin saflığı ve kutsî olan kuvvetlerinin icabı olarak, istedikleri mucizeleri kendileri icat ederler. Çünkü onlara göre peygamberlerin nefis ve ruhları, diğer insanların nefis ve ruhlarından birkaç hususiyetle temeyyüz eder. Bütün varlıklar o unsurlardan terekküb eden "toprak, su, hava ateş"in gerektiğinde onlara itaati ve peygamberlerin bu unsurlarda istedikleri zaman tasarruf etmeleri bu cümledendir.

Filozoflara göre, peygamberlerden olağanüstülüklerin çıkışı milletlerinin onlardan mucize talep etmelerine bağlı değildir. Bu olağanüstülükleri göstermek onların nefis ve ruhlarının özelliklerindendir. Mucize, peygamberlerin nefis ve ruhlarının özellikleriyle âlemde tasarrufa kudretleri olduğunun bir delili olup Allahu Taâlâ'nın kavimlerini doğru yola sevk etmek için göndermiş olduğu peygamberi olduklarına, kelâmcıların düşündüğü gibi açık olan söz gibi peygamberin hak peygamber olduğuna kesin olarak delâlet etmez; tahaddî de mucizenin bir parçası sayılmaz; bu özelliğiyle keramet ve sihirden ayrılmaz.

Filozoflar mucize ile sihir arasındaki fark, peygamberlerin hep hayırlı işler yapmaya uygun yaratılışlarının bulunması ve göstermiş oldukları olağanüstü şeyleri şerrin bulaşmamasıdır. Bunun tersine olarak sihircinin her işi kötüdür, sihri fena maksatlara âlet eder.

Mucize ve keramet arasındaki fark ise, Peygamberlerin gösterdikleri; göğe çıkmak, sert cisimlere nüfuz etmek, ölüleri diriltmek, meleklerle konuşmak ve havada uçmak gibi velînin kudreti dışında olan olağanüstülüklerdir. Velîler ise az şeyi çoğaltmak ve gelecekte vuku bulacak bazı şeylerden haber vermek gibi, peygamberler tarafından gösterilen mucizelerin aşağısında olan, olağanüstülükler gösterirler. Peygamberler velî tarafından gösterilen bütün kerametleri gösterebilir, fakat velî, peygamber tarafından gösterilen mucizeleri göstermek kudretinde değildir. Tasavvuf ehli, tarikatlarına dair eserlerinde, bunu tespit ve kendilerine haber verenlerden naklettiler. Sûfîler de eserlerinde mucize ile kerameti bu şekilde, filozoflar gibi, birbirinden ayırt etmişlerdir.

Mucize ve keramet bu şekilde incelendikten sonra malûm olsun ki, mucizelerin en şereflisi ve en açığı Resûlullah Muhammed (a.s.)'e Allah tarafından indirilen Kur'ân-ı Kerîm'dir. Çünkü olağanüstülükler, çok zaman peygamberin Allah'tan telakkî ettiği vahiy başka bir şekilde meydana gelir. Hz. Peygamber kendinin hak peygamber olduğunu ispat etmek üzere mucizeler gösterir. Kur'ân-ı Kerîm ise Allah'ın sözü olduğu için iddia edilen vahyin kendisidir. Kur'ân-ı Kerîm kendisi bir harika ve mucize olup, gözlerin önündedir ve davanın doğruluğuna şahitlik etmektedir. Diğer mucizeler gibi davayı ispatta peygamberin davası olan vahiyden başka diğer harikalara muhtaç olmaz. Delil ile medlul (delil getirilen) ve şahit ile dava

bir arada toplanmış olduğu için en açık bir delil teşkil eder. Resûlullah'ın şu sözlerinin manası da budur:

"Allah her peygamberi kendi elçisi olduğuna şahitlik ve ispat edecek harikalarla gönderdi, milletleri bu harikaları gördüklerinde, o peygamberlere iman ettiler. Benim hak peygamber olduğuma şahitlik eden mucize ise Allah tarafından bana vahyedilen Kur'ân-ı Kerîm kendisi olduğu için kıyamet gününde bana uyanların sayısı onlarınkinden daha çok olacağını ümit ediyorum."

Hz. Peygamber bize bu sözüyle bize şunu işaret etmiştir: Mucizesi bu derecede açık ve hak peygamber olduğuna kuvvetli bir delil teşkil ettiği, davasının doğru olduğu ayan beyan görüldüğü için, o dine iman eden ümmetin sayısı çok olacaktır. Bu açıklık da vahyin kendi peygamberliğine delili olmasından ileri gelmektedir.

* * *

Meseleleri derin bir şekilde inceleyen âlimlerin açıklamasına göre peygamberliğin mahiyeti, bundan sonra sırasıyla kâhinlik, rüya, arrâflığın mahiyeti ve gaybdan haber verenlerin hâlleri anlatılacaktır.

Bil ki, Allah bize ve sana doğru yolu göstersin. Biz âlemi, düzen ve mükemmelliğiyle ve sebeplerin sonuçlarla, varlıkların birbiriyle bağlantılı olduğuna, varlıkların birinin diğerine dönüşümüne şahit oluyoruz. Varlıklara bu şekilde dikkatle bakıldığında, akılları hayretlere düşürecek hususların sonunun gelmeyecek derecede çok olduğu görülür.

Bütün bunlar şuna delâlet eder: Diğer ilâhî kitaplara nazaran Kur'ân-ı Kerîm, kelime kelime, cümle cümle aynen tilâvet edilerek (okunarak) Peygamberimiz tarafından telakkî edilmiştir. Hâlbuki Tevrat, İncil ve diğer semavî kitaplardaki durum bunun tersinedir. Peygamberler bu gibi semavî kitapları vahiy hâlinde birtakım manalar olarak telakkî eder, sonra insanî hâllerine döndükleri zaman kendilerine ait mutat sözlerle bunu ifade ederler. O yüzden bahsedilen semavî kitaplarda i'caz[53] (lafz ve nazım olarak mucize olma hususiyeti) yoktur. Bunun için de i'caz Kur'an-ı Kerîm'ın hususiyetidir.

Diğer peygamberlerin kendilerine verilen ilâhî kitapları telakkî etmeleri, bizim peygamberimizin Allahu Taâlâ'ya isnat ettiği bazı manalara benzer. Nitekim birçok hadiste şu ifade şekli yer almaktadır: *"Hz. Peygamber (a.s.) Rabbindan hikâye ederek dedi ki..."* Peygamberimizin Kur'ân-ı Kerîm'i vahiy olarak telakkî ettiğine şu âyet de şehadet eder:

"Ezberlemek maksadıyla acele ederek dilini hareket ettirme. Şüphesiz ki, onu cem etmek de (daha sonra) okutmak da bize aittir." (Kıyamet, 75/16-17; Taha, 20/114).

Bu âyetin iniş sebebi şu idi: Kur'an-ı Kerîm'den bir âyet nâzil olur olmaz Hz. Peygamber derhal onu ezberlemeye teşebbüs ederdi. Çünkü unutmaktan korkuyordu ve inmiş vahyi ezberlemeye karşı kuvvetli bir arzu duyuyordu. Bundan dolayı Allahu Taâlâ, *"Kur'ân'ı kesinlikle biz indirdik; onu muhafaza edecek olan da biziz*." (Hicr, 15/9) âyetiyle Kur'ân'ı onun (zihninde) muhafaza edeceğine kefil oldu. Kur'ân'ın hususiyetini teşkil eden ezberlenmiş ve korunmuş olma keyfiyeti bundan ibarettir. Yoksa bundan maksat, genellikle ileri sürülen malûm hususlar değildir. Çünkü o gibi şeylerin kazanılmış olması, uzak bir ihtimaldir.

Birçok âyet, Kur'ân-ı Kerîm'in vahiy ve içindeki bir tek suresiyle dahi mucize olacak şekilde indiğine delâlet ve şahadet etmektedir. Peygamberimizin Kur'ân'dan ve bir de Arapları daveti üzerine birleştirmesi ve kaynaştırmasından daha muazzam başka bir mucizesi yoktur. O Araplar ki, haklarında, *"Ve (Allah), onların kalplerini birleştirmiştir. Sen yeryüzünde bulunan her şeyi verseydin, yine onların gönüllerini birleştiremezdin, fakat Allah onların aralarını bulup kaynaştırdı."* (Enfal, 8/63) buyrulmuştur. Bunu böyle bilir ve üzerinde düşünürseniz, bu hususun tıpkı anlattığım ve tespit ettiğim gibi olduğunu görürsünüz. Ayrıca Peygamberimizin rütbesinin diğer peygamberlere göre yüksek ve makamının yüce olmasına esas teşkil eden ve şahitlik eden husus üzerinde de ciddî düşününüz.

Ben önce gözle görülen, cisimli olan ve müşahede edilen unsurları gözden geçireceğim. Bu unsurların yerden yukarıya doğru yükseldiğinde nasıl su hâline geldiği, bundan sonra nasıl hava ve ateş hâlini aldığı, bunların birbirine bağlı ve bitişik olduğu görülecektir. Bu maddelerden her biri, aşağıdan yukarıya doğru yükseldiği ya da yukardan aşağıya doğru alçaldığı vakit, kendisine yakın olan maddenin şekil ve kalıbına girmeye müstaittir, bazen da o maddenin şekil ve kalıbını alır. Yukarıya doğru yükselen madde,

kendisinden aşağıda olan unsurdan lâtif ve hafiftir. Felekler âlemine varıncaya kadar bu hâl devam etmektedir. Bunlar tabaka tabaka olup, anlattığımız gibi, üst tabakada olan unsur, aşağı tabakada olan unsurdan lâtiftir. Felekler dahi felek-i azama varıncaya kadar tabaka tabaka olup, bunlar gözükmezler. Biz ancak bunların hareketlerini müşahede edebiliyoruz. Bazı âlimler bunların bu hareketlerini (âletlerle rasat ederek ve başka riyazî usûllerle), feleklerin hareketlerinin miktarını ve muhtelif vaziyetlerini bilirler. Müşahede ettikleri bu durum ve eserleriyle bunların sebep ve başlangıçlarını anlarlar. Sen bundan sonra unsurlardan mürekkep olan varlıklara bak. Bu varlıkların madenlerden başlayarak tedricî bir surette ve benzerleri görülmemiş bir şekilde (tabaka tabaka) teşekkül etmemiş olduğunu görürsün. Maden, bitki ve hayvanları terkip eden unsurlar müşterek olduğu hâlde, madenin ufku (en yüksek çeşidi) bitkinin aşağı olan çeşidine, bitkinin yüksek cinsi hayvanların aşağı olan cinsine bitişmiştir.

Meselâ madenler tohumsuz yetişir ve tohumsuz olarak türeyen sebzelere yakın olduğu gibi bitkilerin de en yüksek cinsi hayvanların aşağı olan cinsine yakındır. Meselâ hurma ve üzüm hayvanlardan inci sedefiyle salyangoza yakındır, bu iki hayvanda ancak dokunma ile yoklama duygusu mevcut olup, diğer his kuvvetleri yoktur. Bitkiler bu hayvan şekil ve kalıbına girmeye müsaittir. Bu hayvanlar arasında bitişiklik bunlardan her birinin en yüksek çeşidinin kendisinden yüksek olan tabakadakinin en aşağı çeşidinin şekil ve kalıbına girmek istidadını haiz olmasından ibarettir. Bu aşağı olan tabakadan türeyerek, hayvanın cinsi çoğalmış, derece derece fikir sahibi olan insanın teşekkülüne kadar yükselmiştir. (Hayvanlar âlemi).

Bazı hayvanlar anlayış ve duyguları itibarıyla insan derecesine yükselmiş ise de, fikirde insan derecesine varamamışlardır. İşte bu hayvanlardan insanın ilk ufku, yani en aşağı olan derecesi başlamıştır. Bizim de müşahedelerimizin sonucu budur. Üstelik âlemlerin her çeşidini gözden geçirdiğimizde, türlü türlü eserler görüyoruz. Müşahedemiz altında bulunan âlemlerde feleklerin hareket ve unsurların eserlerini görüyoruz. Bitki, hayvan ve insan gibi unsurlardan teşekkül eden varlıkların çeşitlerinde beslenme, tedricî bir surette türeme, duygu ve organlarının hareketi, bilhassa insana mahsus olan bilgi, meziyet, hüner ve sanat gibi birçok eserler ve fiiller görüyoruz ki, bu müşahedelerimiz bunların beden ve cisimden başka ruhanî sebeplerin tesiriyle meydana gelmiş olduğunu

gösterir ve bunların beden ve cisimlerde tasarrufla ilişiği olduğuna şahitlik eder. Bu sebep insanlarda duygu, hareket, bilgi ve anlayışın başlangıcı olan ruh; meleklerde ise "filozoflara göre bu felekleri harekete getiren" felekî ruhlardır. Bunların her biri beden ve cisimlerde başka bir müessir kuvvet bulunduğunu gösterir ki, bu kuvvet ruhanîdir. Bu âlem, vücudu itibarıyla diğer varlıklarla ilişikli olduğu için diğer bir kuvvetle de ilişiklidir ki o da nefs-i müdrike adını taşıyan, idrâk eden nefis ve harekete getiren kuvvettir. Fakat bunların üstünde nefislere idrâk, anlayış ve feleklere hareket kuvvetini veren ve bunlara bitişik olan diğer bir mevcudun bulunması gerekir ki, bu varlığın zat ve vücudu sırf idrâkten ibarettir. Bu varlık ise melekler âlemidir. Ruh bu yolla melekler âlemine bağlı olduğu herhangi bir vakitte ve göz açıp kapayacak bir zaman içinde beşerîlikten sıyrılarak bilfiil melek cinsine girmek istidadını kazanır. Bu da aşağıda anlatacağımız gibi, ancak ruhanî hususiyeti bilfiil tekâmül ettikten sonra meydana gelir. Bundan sonra bu derece tekâmül etmiş olan nefisler, yukarıda anlattığımız, mevcutların vücut bulmalarında birbirine olan bağlanışlarının derece ve rütbelerine uygun olarak, diğer varlıklara bitiştiler. Bu bitişmenin ulvî ve süflî (yukarı ve aşağı) iki yönü var. Nefis aşağı yönden bedenle, yukarı yönden meleklerle birleşir. Bu ittisal sonunda nefis, vücut ile bitiştiğinde bilfiil taakkülün (akıl erdirmenin) husûlüne istidat kazandırır. Meleklere olan bitişikliği yönünden (meleklerle ruhanî temas ve münasebetlerde bulunduğu için) hakikat ve keyfiyete vukuf kazanarak gaybdaki şeyleri bilir. Çünkü cismanî ve ruhanî âlemlerde vâki olan bütün şeyler, zamansız olarak meleklere bellidir. Nefis ve ruhların meleklerle olan bu bağlanışları, var oluşları ve teşekkülleri itibarıyla düzen ve sırasıyla zat ve kuvvetlerin birbirine bağlanışından ileri gelmektedir.

Bu beşerî nefisler, kendileri gözle görülmüyor iseler de eserleri insanların bedenlerinde görülür. Vücudun bütün parçaları toplu ve ayrı ayrı nefsin ve kuvvetlerinin bir âleti gibidir. Nefis onları istediği zaman kullanır. Nefsin faaliyetinin bedende görünüşü türlü türlüdür. Elin şiddetle tutması, ayağın yürümesi, dilin söylemesi gibi. Bedenin bütün hareketi, yani bir taraftan öbür tarafa dönmesi, onun bütün azasıyla hareket etmesiyle olur, bunların her biri nefsin eseridir. Nefis bunların her birini lâyık olduğu gibi kullanır. İdrâk kuvvesi her ne kadar kendisinden yukarı olan ulvî kuvvete ve kuvve-i nâtıka adıyla da anılan müfekkireye bağlı ise de bundan başka işitmek, görmek ve başka hislerden ibaret olan dış duygular, idrâk kuvvesinin

âletleri olup, idrâk, yani anlamak üzere bu kuvvetleri de kullanır. Bu dış duygular duyduklarını bâtınî kuvvetlere ulaştırırlar. Bu iç kuvvetlerin birincisi müşterek his adını taşıyan kuvvedir. Müşterek olan bu his gözle görülen, kulakla işitilen ve diğer dış duygularla bütün şeyleri birden duyar. Müşterek his, bu özellikle yalnız dışa ait olan şeyleri duyan dış duygulardan ayrılır. Çünkü bu duygularla aynı duyulan şeyler, onun bunların hepsini duymasına zarar vermez. Müşterek duygu zâhirî duygular vasıtasıyla duyduklarını hayal kuvvesine, o da vehim kuvvesine, o da hafıza kuvvesine verir. Vâhime adı verilen vahim kuvvesi, Zeyd'in düşmanlığı, Amr'in dostluğu, babanın şefkati; kurdun yırtıcılığı gibi şahıslarla bağlı olan manaları anlamak üzere kullanılır. Gerek hayal edilmiş, gerekse edilmemiş olsun, idrâk edilen her şey hafızaya emanet edilir. Hafıza, idrâk edilen şeyler için bir depo gibidir. Emanet edilen şeyleri hayal kuvvesinin muhtaç olduğu vakitler için saklar. Hafıza ile hayal kuvvesinin âleti, yani onları yöneten kuvve, beynin iç tarafıdır. Beynin iç tarafının ön tarafındaki bölmesi hafıza, arka tarafındaki bölmesi hayal kuvveti içindir. Beşincisi müfekkire olup, bu kuvve bunların hepsini de fikir kuvvesine ulaştırır. Fikir kuvvesinin aleti, yani onu çalıştıran kuvve beynin orta kısmıdır. Beynin bu orta kısmı fikir ve yönelişi harekete getirerek düşünmek ve ayırt etmek üzere akıl kuvvesine gönderir, bunun tesiriyle nefis daima harekete gelir. Çünkü maddeden ve insanî olan istidatlardan sıyrılmak kabiliyeti, onun tabiatındandır. Nefis bu sıyrılmanın bir sonucu olarak maddî olan ilgilerini bilfiil keserek ulvî ve ruhanî olan âleme kavuşur ve maddî olan beden ve cisim vasıtalarından başka idrâk etmek hususunda ruhaniyetin ilk derecesine yükselir. Nefis bu hâle erişmek için daima harekette ve buna teveccüh etmiş bir hâldedir. Allah onu bu tabiatta yaratmış olduğu için o insanîlikten ve insana mahsus ruhaniyetten büsbütün sıyrılarak, kazanmadan yaratılışı ve tabiî hâliyle ulvî olan âlemin ufuklarındaki meleklik hâlini alır.

BEŞERİ NEFESLER

Beşeri nefisler üç sınıftır:

Bir sınıf ruhanî idrâke (mele-i a'lâya) erişmekten, tabiatıyla, âcizdir. Bu sınıf ancak aşağı istikamete dalarak, ancak duygu ve hayalle idrâk edip, belli kaide ve usûllere göre, hafızasından ve hayal kuvvesinden yardım alarak mantık ilminde tasavvur ve tasdik de faydalandıkları belli kaidelere göre manalar terkip eder. Bu manaların hepsi de hayalî olup çevresi dardır. Çünkü mantık ilminde anlatıldığı gibi, bizce belirsiz olan şeyleri bilmek ister isek onu zihnimizle araştırarak ve uygun bir surette tertip ve terkip ederek, o bilinmeyeni bilmek için fikir ve kuvvet sarf ederek uğraşırız. Bu araştırmamız belli olan sebepler ve usûlleri geçmez. Bilinmeyeni bilmek için kullandığımız mukaddime, tertip ve terkiplerde yanlışlık bulunursa, bunlar vasıtasıyla bildiğimiz şeylerde de yanılırız. Âlimler arasında fikir ayrılıkları işte bu yanılmalardan ileri gelir. Anlaşmazlıkların çokluğu bunu ispat eder. Araştırmalarıyla tanınmış âlimler, pek çok araştırmalarda bulundukları için, meleke kazanırlar ve böylece duygular, tecrübeler ve buna benzer yollarla incelemelerde bulunurlar. Bunların araştırmaları bir usûlün dışına çıkmaz.

İkinci sınıf ise, yüksek şahsiyetlerdir ki, bunların nefis ve ruhları Allahu Taâlâ'nın yaratmış olduğu tabiî hâllerinde kalarak, nefislerinin sınırlarına karanlık perdeler örtmemiş olduğu için, ruhları yüksek âlemlere ulaşan ve melekler gibi beden ve maddî kuvvet ve vasıtaların yardımından başka, muhtaç oldukları ilim ve ruhanî bilgilerin nurlarıyla aydınlanmış insanlardır. Her şeyin gerçeği bunların tabiatlarında resmedilmiştir. Bu sınıfın bilgi daireleri çok geniş olup, bunlar birinci sınıfın duygu ve hayal vasıtasıyla bildiklerine, üstelik birçok gizli sırlara bilgi kazanırlar ve ilâhî olan bilgileri bilirler. Bunlar iç müşahedelere dalarlar ki, bu müşahedeleri bilgi ve buluştan ibaret olup sınırı, başlangıcı ve sonu yoktur. Bunların bilgileri birinci sınıfa mensup olan âlimlerin bilgileri gibi sınırlı değildir.

Bunlar bir anda gaybdan ilimler telakkî eder, bunlara birçok sırlar belli olur. Bu hâl velîlerin hâli olup berzahta[54] hâsıl olan ölümsüz saadet de işte budur.

Üçüncü sınıf, ruhlara sahip olanlar kâmil insanlardan ibaret olup, onların halkla karışarak iş görmeleri Allah ve meleklerle olan münasebetlerine mâni değildir. Bunlar riyazet gibi dış sebep ve vasıtalara muhtaç olmadan beşerî olan nefisleri kendiliklerinden ilâhî olan meleklik makam ve derecesine çıkarak, bir anda, bir kere göz açıp kapayıncaya kadar ulvî âlemlere aşar. Allah'ın melekleriyle olan ilâhî hitaplarını işitirler.

Vahiy:

Allah, peygamberleri belli bir vakitte kâmil bir surette yaratmıştır. Bunlar istedikleri zaman, bir kere göz açıp kapayınca, kudsî âlemlere çıkar, beşerî hâllerinden sıyrılarak meleklik hâlini alırlar. Bu ise vahiy geldiği hâldir. Bunlar yaratılışlarıyla Allah'a cezbeden bir tabiatta olup her türlü kötülükten ve günah sayılan işlerden uzak, daima itaat ve ibadete himmet sarf ve her türlü hayırlı işlere rağbet ile gayba gözlerini dikmiş bir hâlde bulunan insanlardır. Ve istedikleri zaman ilâhî fezaya dalarlar. Beşeriyetten melekliğe yükselirler, yukarı âlemlerden itikat, amel ve ahlâka dair bilgiler telakkî ederler. Bu hüküm ve emirleri Allah'ın kullarına bildirdiklerinde, hemen meleklikten beşeriyete dönerler. Diğer insanlar gibi alışmış oldukları duygu ve sezişlerle de birçok tuhaf hâlleri gözlemlerler. Bazı zamanlarda da çıngırak sesi gibi sesler işitirler. Onlar bu seslerden remz ve işaret yoluyla vahyedilen hüküm ve emirleri açık bir surette anlarlar. Bu hüküm ve emirleri de milletlerine yine açık bir surette tebliğ ederler. Onlara vahiy getirmeye memur olan melek, bazen insan şekil ve kıyafetine girerek, Allah'ın sözlerini peygambere söyler. Fakat beşerî hâlden çıkarak meleklik hâletinde, yani maddî şeylerden ve maddî âlemden sıyrılarak yalnız ruh hâlinde, Cebrail'den vahiy telakkî etmeleri bir anda, bir kere göz açıp kapayıncaya kadar geçen bir müddet içinde meydana gelir. Çünkü onların kalpleri daima âlem-i gayba yönelmiştir. İlâhî bilgiler onların kalplerine hızla akseder. Bundan dolayı lügatte vahye "sürat" manası verilmiştir. Bunun sebebi şudur ki, onların bilgileri bizimki gibi çalışıp çabalayarak öğrenilmiş, belirli vakitler geçmesiyle elde edilmiş bilgiler değildir. Bu bilgiler onlara bir defada telkin edilir.

Malûm olsun ki, din âlimleri, vahiy durumlarının öncekileriyle yani çıngırak sesi gibi bir hâlde, şeriat hükümlerini telakkî edenlerin Resûl olmayıp ancak Nebî yani Resûlün[55] şeriat ve dinini teyit etmek üzere gönderilen habercisi olduğu fikrindedirler.

Vahiy hâllerinin ikinci kısmı ki, vahiy getiren meleğin insan şekline girerek peygambere Allah'ın hüküm ve emirlerini tebliğ etmesi, Allah'ın elçileri (Resûlleri) ile konuşma durumudur. Onun için bu derece birincidan daha üstündür.

Haris bin Hişâm, Hz. Muhammed (a.s.)'den, vahyin gelişini sorduğunda, Resûlullah kendilerinde bu iki hâletin meydana gelişini anlatarak vahyi açıklamışlardır. Resûlullah diyor ki:

"Bazen gaybdan kulağıma çıngırak sesi gibi bir ses geliyor, bu ses geldiği zaman bende yorgunluk ve şiddetli bir hâl ortaya çıkıyor, ses kesildiğinde bana tebliğ edilmiş olan hüküm ve âyetleri anlamış ve ezberlemiş bulunuyorum, bazen vahyi tebliğe memur olan melek, insan suret ve kıyafetinde bana gözükür, tebliğine memur olduğu Allah sözlerini bana tebliğ ettiğinde bu sözleri anlamış ve ezberlemiş bulunuyorum."

Bu hadisten anlaşıldığına göre birinci durumda, yani vahiy ses vasıtasıyla tebliğ olunduğunda Resûlullah çok yorgun düşmüş ve güçlük içinde kalmıştır. Bunun sebebi, bu durum peygambere ilk vahiy geldiği ve beşerîlik hâlinden çıkarak kudsî âlemlere yükselmeye henüz alişmâmış olduğu zamanlardayken vahiy gelişi başlamış olmasından ileri gelmiştir. Çünkü bu devre peygamberin kudsî âlemlerle henüz yeni münasebete başladığı zamandır. Bundan dolayı bu dönemde duyulardan ancak kulakla işitmek suretiyle vahiy gelmiş, diğer duyu kuvvetleriyle bu cümleden göz ile idrâk hâsıl olmamıştır. Fakat vahiy tekrar tekrar gelerek gaybî âlemlerle temasları çoğaldıktan, beşerîlikten çıkarak ruhanî âlemlere ulaşmaya alıştıktan sonra, evvelkine nispetle vahyi telakkî etmek ve gaybî âleme ulaşmak kolaylaşmış, gaybî ve ilâhî âlemlerden maddî âleme dönmeye alışmış, hissî kuvvetleri işletmeye başladığından bütün duyuları ve bu duyuların en açık hissettiren bir aleti olan göz ile de meleği görmeye alışmış ve bunun üzerine melek, insan suret peygambere gözükmüştür.

Anlamak ve ezberlemek manasına gelen va'y birinci hadiste geçmiş zaman çekimiyle (va'îtü: ezberledim), ikinci hadiste ise geniş zaman

çekimiyledir (e'î: ezberlerim). Bu kullanışta ince bir belâgat var. İbare vahyin iki durumunu anlatmaya dairdir. Birinci hadiste vahyin ilk durumu devî (fısıltı) tabiriyle anlatılmaktadır, fısıltı söz değildir. Bu hâlde fısıltı işitildiği anda, peygamberin vahyi anlamadan ses kesildikten sonra, vahyi anlamış olduğuna işaret edilerek geçmiş zaman çekimiyle, ikinci hâlinde ise, melek konuştuğu hâlde peygamberin yanından ayrılmış olduğunu anlatmak üzere, fiilin yenileşmesini anlatan geniş zaman çekimiyle kullanılmıştır. Vahyin her durumunda ağırlık ve şiddet vardır. Kur'ân-ı Kerîm'de buna işaret edilerek Allahu Taâlâ: *"Şüphesiz biz sana (taşınması) ağır bir söz vahyedeceğiz."* (Müzemmil, 73/5) buyurur. Hz. Aişe: *"Ayetler vahyedildiğinde peygamber şiddetli hâllere katlanıyordu."* der. Aişe, yine şöyle demiştir: *"Soğuğu pek şiddetli olan günlerde ona vahiy iner, melek onun yanından ayrıldığında, vahyin şiddetinden dolayı alnından terler dökülürdü."*

Bundan dolayı vahiy geldiğinde gaybî âleme dalarak kendisini kaybedince, uykuda ve baygın bir hâlde olan kimsede olduğu gibi boğazında hırıltılar meydana geldiği görüldü. Bunun sebebi, yukarıda anlattığımız gibi peygamberin bedenle olan münasebeti kesilerek, kudsî âlemde meleklerle buluşarak, Allah'ın sözlerini onlardan telakkîyle ruhunun beden ile olan münasebetini keserek meleklik derecesine yükselme durumudur. Ruhun bedenden ayrılarak diğer ufuklara ulaşmasından ibaret olan bir hâlin meydana gelmesinden ve bu anda hitab-ı ilâhîyi telakkî etmesinden dolayı, peygamberde yorgunluk meydana gelmiş ve ağır durumlara katlanmıştır. Kendisine ilk önce vahiy gelmeye başladığı zamanda, bu vahyi anlatarak söylediği hadisinde kullandığı "gatt"ın (sıkmak) manası da budur. Resûlullah bu hâli anlatarak: *"Melek bastırarak beni örttü. Meleğin bu iyice sıkmasından dolayı son derecede şiddetli hâllere katlandım. Melek bundan sonra beni kendi hâlime bıraktı ve: 'oku!' dedi. Ben de: 'Ben okumak bilmiyorum.' diye cevap verdim. Melek daha iki defa bu şekilde beni bastırdıktan sonra İkra (Alâk) suresini bana okudu."*

Vahiy tedricî (parça parça) gelince sonunda o iş ilk öncesine göre az çok kolaylaşır. Bundan dolayı Kur'ân-ı Kerîm'in Mekke'de inen âyet ve sureleri, Medine'de inenlerine nispetle çok kısadır. Tebuk gazvesi çağında Tevbe suresinin inişi hakkında nakledilen sözlere dikkat et ki, söylendiğine göre bu sure tamamıyla ya da surenin çoğu, Resûlullah, devesi üzerinde yoluna devam ederken inmiştir. Hâlbuki Mekke'de iken Kur'ân-ı Kerîm'in kısar-ı

mufassal (kısa sürelerin bir parçası), yani Hücerat suresinden Kur'ân-ı Kerîm'in sonuna kadar olan sureler gökten indiğinde, âyetleri hepsi birden inmeden bir kısmı bir vakitte, diğer bir kısmı başka bir vakitte inerdi. En son olarak inen Deyn âyeti[56] en uzun âyetlerdendir. Hâlbuki Rahman, Zariyat, Müddessir, Duhâ, Felak gibi, Mekke'de inen surelerin âyetleri kısadır. Bu açıklamamızdan maksat Mekke'de inen sure ve âyetlerle Medine'de inen sure ve âyetler arasındaki ayrılık ve alâmeti anlayıp buna dikkat etmektir. Allah doğru yolu gösterir, peygamberliğe dair kısaca açıklamamız burada bitmiştir.

Kehanet:

Kâhinlik de insan nefsinin özelliklerindendir. Çünkü daha önce anlattığımız gibi, insan nefsi beşeriyetten sıyrılarak, kendisinden yüksek olan ruhaniyete yükselmeye müsaittir. Allah onları o tabiatta yarattığı için, peygamberler bir an için beşeriyetten sıyrılarak, ruhaniyet derecesine yükselirler. Peygamberlerin beşeriyetten sıyrılarak ruhaniyete ulaşmaları çabalamakla olmadığı gibi, diğer hissî idrâklerin gerek söz, gerek hareket olsun, bedenle ilişikli olan kuvvet ve diğer herhangi bir vasıtanın yardımına muhtaç olmadan, ruhaniyete kavuşmaktan ibarettir. Onların bu durumu ancak yaratılışlarıyla buna olan istidatları sayesinde, bir anda beşeriyetten sıyrılarak, ruhanî bir hâl almalarının bir sonucudur.

Beşerin tabiatında cismanîlikten ruhaniyete ve beşerîlikten melekliğe yükselme istidadı bulunduğu belli olduktan sonra, bu aklî taksim insanlardan diğer bir sınıfın bulunmasını icap ettirir. Bu sınıfın nefis ve ruhları da istedikleri zaman beden ile ilişikli olan fiil ve hâllerden sıyrılarak tabiî istidatlarıyla manevî âlemlere dalabilirler. Fakat bu sınıfta bulunan bu istidat bir zıddın, kendisinin mükemmel olan zıddından, eksikliği ve aşağılığı, nispetinde eksiktir. Çünkü bu sınıf ancak diğer vasıtaların yardımıyla maddîlikten sıyrılabilir. Vasıtasız cismanîlikten sıyrılmak diğer vasıtaların yardımıyla sıyrılmanın tersidir. Bu ikisi arasındaki fark ise pek büyüktür. Bu iki sınıfı bu yolda bölmek insanlardan diğer bir sınıfın, cismanîlikten sıyrılmak icap ettiğinde, arzu ve iradesiyle yaratılışında bulunan istidadı sayesinde aklî ve fikrî kuvvetini harekete getirebileceğini gösterir. Fakat bu kuvvet yaratılışı itibarıyla bu sınıfta birinci sınıfa nispetle zayıftır. Bu sınıftan olanlar birinci sınıfın yapabilecekleri büyük harikalar

yapmaktan âciz oldukları için, hayal güçleriyle cüz'î işlere ve bu gibi vasıtaların yardımına başvururlar. Şeffaf cisimlere ve hayvan kemiklerine ya da rastgele çıkagelen hayvana devamlı bir surette bakarak ya da kafiyeli sözler okuyarak, kendilerinden geçerler ve istidatları ölçüsünde gaybî âlemlere ulaşarak bazı bilgiler elde ederler ve alabildiklerini başkalarına haber verirler. İnsanların tabiatında bulunan bu güce kâhinlik ve bu kuvvet ve istidat sahibine de kâhin adı verilmiştir.

Bunların nefis ve ruhları yaratılışları, istidatları ve olgunluk dereceleri bakımından aşağı olduğu için idrâk ve bilgileri de küllî ve büyülü işlerden ziyade, cüz'î işlere münhasır kalır. Bundan dolayı kâhinlerde hayal kuvveti son derecede işlek olur. Çünkü hayal cüz'î olan şeyleri bilmenin vasıtasıdır. Hayal, uyku ve uyanık hâllerde cüziyata tamamıyla nüfuz eder. Bunun bir sonucu olarak cüziyat kâhin için evvelden hazırlanmış olur, bunları muhayyile kuvvesi hazırlar. Muhayyile kâhin için bir ayna hizmetini görür. Kâhin istediği zaman muhayyilesine başvurur. Kâhinin vahiy ve ilhamı şeytandan geldiği için o, aklî olan şeyleri anlamak hususunda kemal derecesine erişemez. Kâhinler sınıfının en yüksek özellikleri, hissî şeylerle meşgul olmalarına engel olsun ve zaten aşağı derecede olan gaybî âleme ulaşmalarını sağlasın diye kafiyeli sözleri okumaktır. Bu hareketlerin bir sonucu olarak onların kalplerine bir şeyler doğar. Kâhin bu yabancı vasıtaların yardımıyla diline geleni söyler, doğru söylediği ve gerçeğe uyduğu zamanlar olduğu gibi yalan da olur. Çünkü o kendisinin zatî olan idrâki dışındaki yabancı vasıtalarla eksikliğini tamamlamak istemiştir. Bundan dolayı haber verdikleri, doğru da olur, yalan da olur. Sözlerine inanılmaz. Çok zaman gaybdan haber aldık sanarak tahminlere dalar ve kendilerine soru soranları süslü sözlerle aldatırlar. Kâhin adı, bu kafiyeli sözler söyleyenlere özellikle verilmiştir. Çünkü bunlar bu sınıfın en ileri gelenleridir. Resûlullah bu gibiler hakkında: *"Bu kâhinlerin kafiyeli sözleridir."* buyurmuştur. İzafet terkibinin gereği olarak "seci"l-kühhân" (secili söz) söyleme kâhinlere özgü kılmıştır.

Resûlullah, (gaybı haber veren) İbn Sayyâd'ı denemek için sordu: *"Bu iş sana nasıl geliyor?"* diye sordu

İbn Sayyâd:

"Elde ettiklerim bazen doğru, bazen yalan oluyor."

Hz. Peygamber:

"Senin bu işin karışıktır (doğru ve yanlış birbirine karışmıştır.)"

Yani peygamberliğin özelliğinin doğruluk olduğunu ve hiçbir şekilde ona yalan karışmayacağını belirtmiş oluyor. Çünkü peygamberlik başkaları tarafından yol gösterilmeden ve diğer herhangi bir yabancının yardımına başvurmadan peygamberin zatının manevî ve ruhanî âlemlerle münasebet tesis etmesi demektir. Kâhinlik eden kimse ise âciz olduğu için yabancı vasıta ve tasavvurlara başvurur. Haber verdikleri şeyler karışık olur ve içine yalan karışır ve aynı sebeplerden dolayı kehanetin peygamberlik olması imkânsızlaşır.

Kâhinliğin en yüksek derecesi kafiyeli söz söylemek dememizin sebebine gelince; secili[57] sözlerle gayb âlemine ulaşmak istemek, kemikler, kuşlara ve diğer hayvanlara devamlı bir surette bakmak, bu âleme ulaşmak isteğinden daha kolay olup, seciler tertip etmek ise bunların anlam ve gayb âlemine ulaşmalarını kolaylaştırabilir. Âcizlikten (yetersizlikten) biraz öteye geçtiklerine işaret eder.

Bazı âlimler Kur'ân'da anlatıldığı gibi[58] Hz. Muhammed, peygamber olarak gönderilmeden önce, gökten haber almalarına engel olmak üzere cinlerin alevli ateş parçalarıyla atıldıklarından istidlâl ederek, Hazreti Peygamber çağından beri, kehanetin arkası kesilmiş olduğunu ileri sürmüşlerdir. Çünkü kâhinler haberleri meleklerden değil, şeytanlardan alırlar. Fakat bu kehanetin kesilmiş olduğunu ispat etmek için bir delil teşkil etmez. Çünkü kâhinlerin bilgileri şeytanlardan aldıkları gibi, beşerin tabiatında bu istidat bulunduğu için, kendilerinin istidatlarıyla de gaybî âleme aşarak haber alabilirler ki, biz yukarıda bunu anlattık. Âyet şeytanların gökten ancak peygamberin gönderileceğine dair haberleri almaktan men edilmiş olmalarını, bundan başka haber almaktan men edilmemiş olduklarını anlatmaktadır. Üstelik iddia edilen bu yasak Hz. Muhammed peygamber olarak gönderilmeden önceki zamana aittir. Bundan sonra bu yasağın kaldırılmış olması mümkündür. Görünüşünden anlaşıldığına göre doğrudur. Çünkü güneş doğduktan sonra bütün yıldızların ve diğer ışıkların aydınlıkları ortadan kalktığı gibi, peygamberlik geldikten sonra bu bilgilerin nurları sönmüştür. Çünkü vahiy onun yanında her nuru karartan en büyük bir nurdur.

Filozoflardan hazırları, kehanetin ancak herhangi bir peygamberin gelmesinden önce ortadan kalktığını ve peygamber geldikten sonra eski hâline döndüğünü iddia ederler. Çünkü peygamberin gelmesini gerektiren felekî bir durumun bulunması zarurîdir, derler. Bu felekî (gökyüzüyle ilgili) olayın şartlarının yerine gelmesiyle, felekî olayın geleceğini bildirmiş olduğu peygamber gelmiş olacaktır. Fakat peygamberin gelmesini icap ettiren felekî olay şartlarının bir miktarı var, diğer bir kısmı henüz yok olduğu zamanlarda, derece peygamber derecesinden aşağı olan bir şahsın ortaya çıkması gerektir ki, bundan dolayı bir iki kişi ortaya çıkıp kâhinlik ederler. Felekî olay tamamıyla meydana geldiğinde yeryüzünde bir peygamber ortaya çıkar, bundan sonra bizzat kâhinlik edenlerden bu istidat kaybolur. Filozofların sözleri burada bitiyor.

Filozofların bu sözleri, felekî durumun husûlüne sebep olan bazı felekî durumların ve bu durumun tesiriyle meydana gelecek olan eserin bazısının husûlünü icap ettirmesine dayanarak söylenmiş sözlerdir. Bu sözler olduğu gibi kabul edilemez. Çünkü felekî olay kendi tesiriyle meydana gelecek olan eserin, kendisine mahsus olan şekilde meydana gelmesini gerektirebilir. Bu takdirde bazı cüzleri eksildiği zaman da iddia ettikleri eserin eksik olarak vücuda gelmesini değil, hiçbir şeyin meydana gelmemesini de icap ettirebilir.

Üstelik bu kâhinler gelecek olan peygamber çağında yaşarlar ise, bunlar o peygamberin hak peygamber ve mucizelerinin de onun hak peygamber olduğunu ispat ettiğini anlarlar. Çünkü kâhinlerin ruhlar âlemiyle olan münasebetleri, diğer insanların ruhlar âlemiyle olan münasebetlerden daha kuvvetlidir. Diğer insanlar ise ruhlar âlemiyle olan durumun bir örneğini ancak uykularında görürler. Kâhinlerin ruhlar âlemiyle münasebete olan istidlâlleri (delil getirmeleri) kuvvetli olduğu için onların gaybî hâlleri bilmeleri uyku hâlinde görmekten daha kuvvetlidir. Kâhinlerin, peygamberlerin peygamberliklerini inkâr ve yalanlamakta ısrar etmeleri, onların kehaneti peygamberlikle karıştırarak, peygamber olma hırsına kapılmış olmalarından ileri gelmiştir. İbn Seyyâd ve Müseylime ve başkaları gibi. Bunlar, bu durumlarından vazgeçerek imana yöneldiklerinde iyi bir mümin oldular; Tulayha Esedî ve Sevâd bin Kârib gibi. Bunlar Müslüman olduktan sonra, İslâm fetihlerinde imanlarının sağlam olduğunu ispat ederek yararlıklar göstermişlerdir.

Rüya:

Rüyanın hakikati, ruhanî bir şey olup uykudayken ruhun manalar âlemine dalması sonunda, gaybdan kendisine akseden varlıkların suretini bir an görmesinden ibarettir. Çünkü insan uyumadığı zamanlarda kendi bedeninin işlerini idare etmekle meşgul olduğu için ruhanî hâllerini düşünmez ve gaybdan kendisine akseden bilgileri unutur. Çünkü kişi uyku hâlinde beden ve maddî şeylerle olan ilişiğini kestiği, diğer ruhanî varlıklar gibi o da ruhanî bir varlık şeklini aldığı için gaybî âleme yöneldiğinde, melekleri ve diğer lâtif cisimleri müşahede eder.

Aşağıda anlatacağımız gibi, uykudayken bu hâl bir anda meydana gelir. Kişi bu ruhanî durumunda meydana gelecek hâller hakkında edinmek istediği bilgileri elde eder. Bundan sonra insan eskisi gibi cismanî hâline döner. Ruhun rüyadaki bu iktibası zayıf, birbirine karışık ve benzer bir hâlde olup hayaldeki misali açık değil ise, bu benzeyiş ve karışıklığından dolayı rüya yorumlamaya muhtaç olur. Rüyada iktibas edilen bilgiler kuvvetli ise iktibaslar birbirine benzemediği hayal ve misalden hâli olduğu için yorumlamaya muhtaç değildir; nasıl görmüşse, o şekilde meydana gelir. Rüyadayken bu bilgilerin ruhta bir anda meydana gelmesi, nefsin bilkuvve ruhanî olup beden ile onun seziş ve anlayış kuvvetlerinin, nefsin kuvvetini tamamlayıcı olmasından ileri gelmiştir. Nefsin bedene bağlılığı ancak bir taallûktan ibaret olup, bilfiil vücudu mükemmelleşir. Nefis bu tekâmülden sonra ruhanî bir varlık hâline gelerek bedenin ve onun âletlerinin yardımı olmaksızın idrâk eder. Nefis ruhaniyetinde herhâlde yüksek âleme mensup olan meleklerden aşağı derecededir. Çünkü melekler beden ve onun seziş kuvvetleri ve başka maddî kuvvetlerle şahıslarını tekâmül ettiren varlıklardan değildir. Onların bütün mükemmellikleri yaratılışlarından gelmiştir. Nefis bedende bulundukça bu istidat onda vardır. Bu istidat özel ve genel olarak ikiye bölünür, özel olanı velîlerdeki istidattır. Geneli, rüya görmek, rüyada gaybî âlemlerle münasebette bulunmak gibi, bütün insanlarda vardır.

Peygamberlerin nefislerinin özelliği beşerîlikten sıyrılarak sırf melekûtî olmaktır. Bu hâlet ise ruhanîliğin en yüksek derecesidir. Bu istidat vahiy geldiği hâletlerde tekrar tekrar görülür. Vahiy geldiği anlarda bedenin idrâk kuvvetlerinde bunun eseri gözükür. Onların bedenlerinde uyku hâlinden çok

farklı olan uyuklama gibi bir hâl meydana gelir. Uyku hali bu hâletin çok aşağısındadır. Bu durumun meydana gelişinden dolayı Resûlullah *"Rüya nübüvvetin 46'da birini teşkil eder."*, diğer bir rivayette 43'te birini, üçüncü bir rivayette ise: *"70'te birini teşkil eder."* buyurmuşlardır. Bu rivayetlerde belirtilen sayıların hiçbirinden bizzat adet kastedilmiş değildir, maksat ancak çokluğu anlatmaktır. Başka senetlerle[59] rivayet edilen bu hadiste 70 sayısı rivayet edilmiştir. 70 sayısını kullanmak bunu gösterir. Çünkü Arapçada yetmiş sayısı çokluk ifadesi için kullanılır. Diğer bazı râvîler 46 şeklinde rivayet etmişlerdir. Bazı âlimler bu şekilde rivayet edilen hadisi: *"Vahiy ilk önce gelmeye başladığında vahiy altı ay rüya şeklinde inmiştir, Mekke ve Medine'de Hz. Muhammed 23 yıl peygamberlik etti, vahiyin rüya şeklinde indiği altı ay 23'ün kırk altıda birini teşkil eder."* diye mütalaa etmişler ise de bu sözler gerçekten uzaktır. Çünkü bu rüya peygamberin rüyasıdır. Biz, peygamber rüyası gibi, olduğu gibi vukua gelen, rüyalar görmekten çok uzağız. Üstelik diğer peygamberlerin peygamberliği de rüya ile başlamıştır. Bu ise ancak rüyanın peygamberlik çağına olan nispetini anlatır, rüyanın gerçeğinin nübüvvetin mahiyetine olan nispetini anlatmaz; rüyanın nübüvvetin cüzlerinden bu kadar bir parça teşkil etmesiyle bütün beşerde bulunan ruhanî ve gaybî âlemlere ulaşma istidadının peygamberlere has ve yaratılışlarından gelen istidada olan nispetini, bu cüzlerin sayısıyla anlatılmış olduğunu anlarsın. Bu istidat her ne kadar bütün beşerde genel ise de uzak bir istidattır. Bu istidadın amelde bilfiil tatbikine engel olan pek çok engeller var ki, bunların en büyüğü zâhirî olan duygulardır. Allahu Taâlâ engel olan bu zâhirî perdeleri ortadan kaldırmak üzere uykuyu insanlar için tabiî ve yaratılışlarından gelen bir özellik kılmıştır. Bu perdeler ortadan kalktığında, uyku hâlinde insan gerçek âleminden bilmek istediği şeyleri bilmeye çalışır. İnsan için bazı anlar olur ki, bu anlarda bilmek istediğini öğrenir. Şeriatin sahibi Hz. Muhammed (a.s.) bundan dolayı rüyayı müjdecilerden saymıştır. Resûlullah: *"Peygamberlik benimle sona ermiştir, artık peygamberlikten ancak müjdeciler kalmıştır."* demiş. Ondan: *"Ey Resûlullah! Bu müjdeciler nedir?"* diye sorduklarında Hz. Peygamber: *"Bu müjdeciler doğru olan rüyalardır ki, onu salih insanlar ya da sen görürsün."* buyurmuşlardır.

Uykudayken maddî engellerin kaldırılmasının sebebine gelince; aşağıda sana açıklayacağım gibidir: En-nefsü'n-nâtıka (düşünen, anlayan ve akleden insan nefsi), ancak bedende olan hayvanî (cismanî) ruh vasıtasıyla idrâk

eder ve iş görür. Şeffaf bir buhar şeklinde olan bu maddî ruhun merkezi, Calinos ve diğer bilginlere ait astronomi kitaplarında belirtildiğine göre, kalbin sol boşluğudur. Maddî ruh, kanla beraber damarlarda akıp hareket ederek idrâk, hareket ve bedenin ısısını ayarlar ve beynin içindeki akıl kuvvesini tamamlar. İnsan nefsi, bu şeffaf ruh ile idrâk eder ve düşünür. Bu ruh insan nefsine bağlıdır. Çünkü tekvin, yani unsurları bir araya getirerek yaratmanın hikmeti, şeffaf olan maddenin yoğun ve koyu olan maddelere etki etmemesidir. Maddî olan şeyler arasından bu hayvanî (cismanî) ruh şeffaf olduğu için, maddî oluşları itibarıyla kendisine başka olan şeylerin eserlerine bir yer teşkil etmiştir. Bu da en-nefsü'n-nâtıkadır. Düşünen, anlayan insan nefsi bu hayvanî ruh vasıtasıyla etki eder. Biz yukarıda onun idrâkinin zâhirî ve bâtınî olarak ikiye bölündüğünü anlatmıştık. Zâhirî olan idrâki beş duyu vasıtasıyladır. Bâtınî olan idrâk vasıtası ise beynin kuvvetleriyledir. Bu idrâk vasıtalarının hepsi de, yaratılışı bakımından istidatlı olmasından dolayı, ruhun kendi fevkindeki ruhanî olan şeyleri idrâk etmesine mani olmaktadır. Çünkü zâhirî duygular hepsi de cismanî oldukları ve insan nefsi bunları çok kullandığı, bu faaliyetlerinden dolayı yoruldukları ve zayıf düştükleri için, usanmaya ve uyku basmaya mahkûmdurlar. Ruh mükemmel bir surette bedenden ayrılmak istidadını hâiz olduğu hâlde, yorulmuş olan bu duyular, insan nefsini örter. Allahu Taâlâ ona bu maddî şeylerden sıyrılmak istemek hassasını verdi ki, bu da cismanî olan ruhun bütün zâhirî duygulardan sıyrılması ve bâtınî duygulara dönmesiyle meydana gelir. Gecenin soğukluğu da buna yardım eder. Soğukluğun tesiriyle tabiî olan sıcaklık, bedenin ta iç taraflarına çekilir ve insan nefsinin ulvî âlemlere ulaşması için bir vasıtası olan ruh, hayvanî (cismanî) olan ruhu da bedenin içerisine sevk eder. Bundan dolayı, ekseriyetle, uykuya gecelerde dalarlar.

Ruh, zâhirî (dış) idrâkten sıyrılarak bâtınî (iç) kuvvetlere döndükten sonra, insan nefsinin maddî meşguliyetleri ve idrâkleri hafifleşir, istidadın yükselmesine mani olan engeller azalır. Bundan sonra hissi olan suretlere döner. Muhayyile o suretleri terkip ve tahlil ederek hayali suretler vücuda getirir. Bu, nefsin en çok alıştığı bir işidir. Çünkü suretler nefsin idrâk ve müşahede edip uyanık iken alıştığı ve müşahedesine ülfet etmiş olduğu şeyler cinsindendir. Bundan sonra bütün zâhirî duygularını beynin içinde toplamış olan müşterek his kuvvetleri o suretleri beyinden indirdikten sonra, zâhirî hislerle bedenin dışarısında hissedildiği şekilde müşahede eder.

Uykuda iken nefsin zâhirî duygulardan olduğu gibi, bâtınî kuvvetlerle meşgul olmaktan sıyrılarak, bir anda kendisinin ruhanî olan zatını dahi manevî bir idrâkle anlamaya muvaffak olur ve gaybdan kendisinin zatına akseden bilgilere vâkıf olur. Bundan sonra insanî ruh vasıtasız olarak bizzat telakkî ettiği bu gaybî olan bilgileri muhayyilesine sunar. Muhayliye ise bu manaları ya olduğu gibi hakikati üzere kabul eder ya da bu manaları birbirine benzeyen kalıplara sokar. Bu manalar birbirine benzeyen kalıplara sokulduğu takdirde, rüya açık olmadığı için, yoruma muhtaç olur. İnsan nefsi (En-nefsü'n-nâtıka) maddîlikten sıyrılarak o anda gaybdan telakkî ettiği manaları idrâk etmeden önce, zâhirî duygular vasıtasıyla aldığı ve hafızasında sakladığı suretleri, uyku hâlindeyken, tahlil ve terkip ederse, bu rüya karışık olur.

Sahih hadiste Hz. Peygamber buyurur: *"Rüya üç türlü olur. Biri Allah'tan, yani uykuda iken Allah'ın bildirdiği rüyadır. İkinci türlüsü melek vasıtasıyla bildirilen rüya, üçüncüsü şeytan tarafından telkin edilen rüyadır".* Hadisteki bu açıklama yukarıda anlattıklarımıza uygundur. Rüyada görülen şeylerin şekillerinin birbirine benzemesiyle tabire muhtaç olan rüyalar melektendir. Karışık rüyalar ise şeytandan olup, hepsi de batıldır. Çünkü şeytan batılın kaynağıdır. Rüyanın hakikati işte bundan ibarettir.

Rüya görme, insan nefsinin tabiî bir özelliğidir. Bu özellikler bütün insanlarda mevcuttur. Herkes rüyasında tekrar tekrar olarak birçok vakalar müşahede eder, uykusundan kalkarak bunu anladığında nefsin uykuda iken gaybî idrâk etmiş olduğuna kesin bir surette hükmeder, bu hâlin vukuu yani gaybî şeyleri bilmek uykuda iken câiz ve mümkün ise, uyku dışındaki hâllerde dahi bunun vukuu imkânsız değildir. Çünkü bu vakaları idrâk eden kuvvet birdir ve bu özellikler geneldir. Allah lütuf ve fazlıyla insanları doğru yola sevk eder.

Fasıl

Gaybdan haber verme: İnsanın gördüğü rüyaların çoğu insanın onu istemesiyle görülen şeyler değildir. İnsanın ruhu kendisinin ya da başka şeylerin hâllerini bilmek için gaybî âlemlere yönelerek bilinmesini beklediği zamanlarda, bir anda bilmek istediği şeyin gerçeği gaybdan onun nefsine akseder ve bilmek istediği o şey ona belli olur. Yoksa ruh arzu ettiği

zaman bilmek istediği şeyleri uykusunda görmeye muktedir değildir. *"Kitabu'l-Gaye"* ve başka eserlerde, bazı adlar anılmaktadır ki, uykuya dalarken bu adlar okunduğu takdirde, bu adların özellikleri sayesinde, insanın istediği hâli rüyasında göreceği ve gaybî âleme yönelerek bilmek istediğinin hakikatini bileceği söylenmektedir. Bunu "Halûmiyye" diye adlandırmışlardır. Mesleme bin Ahmed Mecaritî, *Kitabu'l-Gaye*'sinde bu isimlerden beşini belirtmiş ve bunları "Halûmetü't-Tebbâı't-Tâm" adını verdiği bu hulûmiyyelerden birine yer vermiştir. Uykuya dalacak kimse dünya ile olan ilişiklerden sıyrılıp Allah'a halis kalple yönelir, bu adları okur, maksadı ne ise zikrederek uykuya dalarsa, uykudayken bu maksadına erişir, neyi bilmek için Allah'a yönelmiş ise o şey, o kimseye belli olur, denilmektedir. Bu beş ad şunlardır: "Temâgas, Ba'de en Yesvâd, Gaddâs, Nûfnâ, Gâdis."

Bir adam geceleri perhiz, riyazet ve zikirle meşgul olduktan sonra, eserde tavsiye edildiği gibi hareket ettiğinde, uykusunda ona bir şahıs gözükmüş ve: ben senin*"Tabiatu't-tâm"*ınım demiş. Adam ondan bilmek istediklerini sormuş, o şahıs ona arzu ettiklerini bildirmiştir. Ben kendim bunu sınadım. Dediği gibi hareket ettiğimde ilginç rüyalar gördüm. Kendi durumumla ilgili bilmek istediğim şeyleri öğrendim. Bilmek istediklerinin uykuda iken bilinmesi rüyanın kendi kudretiyle görüleceğine bir delil teşkil etmez. Bu adları okumak ancak istediği rüyayı görmek için nefiste bir istidat yaratmaya yarar. İstidat kuvvetlenirse, her ne için hazırlanmış ise, onun meydana gelişini sağlamasına yardım eder. İstidat kudreti ise, bir şeye muktedir olmak demek değildir. Sen bunları bil ve rastgeleceğin bunların benzerlerini buna göre ölç. Allah hikmet sahibidir ve her şeyi bilendir.

Fasıl

İnsanlar arasında, tabiat ve istidatlarıyla olmasından önce olaylar hakkında haber veren kişiler bulunduğunu görüyoruz. Gelecekten haber veren bu kişiler sınıfı, bu tabiatlarıyla başkalarından ayrılırlar. Bunlar gelecekten bu yolda haber verirken bir hüner ve sanata başvurmazlar. Yıldızların hareket ve durumları gibi hâllerinden de istidlâl etmezler ve başka vasıtalara da başvurmazlar. Bunların bu hâllerinin yaratılışlarından gelen bir özellik olduğunu görüyoruz. Bunlar arrâflar; ana ve taslardaki sulara, hayvanların yürek, ciğer ve kemik gibi organlarına bakarak gaybdan

haber veren kimselerdir. Diğer bir sınıfı kuşların ve yırtıcı hayvanların durum, şekil, hareket ve seslerinden istidlâl ederek sorulan sorulara cevap verenler teşkil eder.

Gaybdan haber verenlerden bir sınıf daha vardır ki, bunlar falcılardır; çakıl taşlarına, buğday tanelerine ve hurma çekirdeklerine bakarak fal açtıranların sorduklarına cevap verirler.

Buraya kadar anlattığımız gaybdan haber veren bu sınıflar her yerde bulunur, kimse bunların varlığını inkâr edemez. Gaybdan haber veren bir de mecnunlar (deliler) sınıfı vardır. Bunların dillerine gaybdan sözler ilka edilir (öğretilir). Uyku hâlinde insan bazı sözler söyler. Ölüler de, uykuların ve ölümlerinin başlangıcında gaybî şeylerden haber verirler. Sûfîlerden perhiz ve riyazet ile meşgul olanlar, keramet yoluyla gaybî şeyleri idrâk ederler ki, bunların her biri bilinmektedir.

Biz şimdi bu idrâklerin hepsini ele alacak ve bilgiler vereceğiz. İlk olarak kâhinlikten başlayacağız. Bundan sonra kalanlarını bir bir gözden geçireceğiz. Önce bütün bu sınıfların nefislerini gaybı bilmeye nasıl hazırlamakta olduklarına bir giriş yaptıktan sonra, açıklamalarımıza başlayacağız:

İnsanın nefsi, diğer bütün ruhanî varlıklar arasında bilkuvve (potansiyel güç alarak) mevcut olup, gözle görülmeyen meleklerin ruhları ve feleklerin nefisleri gibi ruhanî bir şeydir. O ancak beden ve bedenin kuvvet ve hâlleriyle (beş duyu kuvvesi gibi maddî şeylerle) bilfiil mevcuttur. O, ilk yaratılışında gereken mükemmellik eserleri bulunmayan bir suretten ibarettir. Bunu herkes bilir. Bilkuvve mevcut olan her varlığın madde ve sureti vardır. Bu suret ve kuvvetlerle mevcudiyeti tamam olan En-nefsü'n-nâtıka (insanın nefsi) idrâkin (algılamanın) kendisidir. O idrâke, küllî (bütün) ve cüz'î (parça) suret ve şekilleri kabule elverişlidir.

Bundan sonra onun bilfiil varlığı ancak beden ve bedene bağlı olan duyu kuvvetleri ve bedenin hisle bilinen, idrâk edilen ve bu idrâklerle bilinen küllî manalarla tamam olur ve insanın nefsi ancak bundan sonra suretleri tekrar düşünür, idrâk hâsıl oluncaya kadar bu şekilde hareket eder ve bilfiil taakkul (akıl erdirme), biri arkasından diğeri olmak üzere idrâkler meydana gelir. İnsanın nefsi heyula ve suret gibi bir hâlde baki kalır. Bundan dolayı çocuk ilk büyümeye başladığı çağda gerek uyku ve gerek uyanık hâlinde

idrâk etmek kudretinde değildir. Çünkü nefsin zatının kendisi ve aynı taakkul ve idrâkten ibaret olan sureti o çağında çocukta henüz tamamıyla teşekkül etmemiş bir hâldedir. Bundan dolayı insanın nefsinin sureti, külliyatı kendisine çekmek kudretinde değildir. İnsanın nefsinin sureti bilfiil teşekkül ettikten sonra suret, beden ile bir arada bulunduğu müddetçe iki türlü idrâk meydana gelmektedir. Biri, beş duyu gibi bedenin âletleri vasıtasıyla meydana gelen idrâktir ki, bedenin uyku kuvvetleri bu idrâki tahsil ettirmektedir, ikinci türlü idrâk, vasıtasız insanın nefsinin zatından gelen idrâktir. Fakat nefis, beden ve bedenin duyuları içine dalmış ve bedeniyle meşgul olduğu için bunu anlayamaz. Çünkü bedenin bu duyuları, daima nefsin dikkatini bedenin dışarısına çekmektedir. Zira nefis, yaratılışı yönünden ilk önce cismanî olan şeyleri idrâk eder. Nefsin bedenin zâhirî ile olan bağlılığını keserek, bedenin iç tarafına daldığı dönemleri olur. Bu takdirde bir an için bedenin maddî olan perdeleri kalkar, uyku gibi bütün insanlara şamil olan özelliği ya da, kehanet ve gaybdan haber veren ve sûfîlerde olduğu gibi, riyazet ve saire ile gaybı keşfedebilmek gibi, beşerin bazı sınıflarında mevcut özelliklerin tesiri maddî perdeler ortadan kalkar. Nefis bu maddî bağlarla olan ilgiyi kestikten sonra, yukarıda anlattığımız gibi, teşekkülleri itibarıyla iki arada bitişiklik bulunduğu için, nefis kendisinin üstündeki ulvî âlemlerdeki varlıklara yönelir. Ulvî âlemlerdeki bu zatlar ruhanîdir; en-nefsü'n-nâtıka kendisi de, yukarıda anlatıldığı gibi, sırf idrâkten ibarettir. Ulvî âlemdeki bu varlıklar bilfiil akıllardır, yukarıda anlattığımız gibi, varlıkların suretleri ve gerçekleri bu akıllarda mevcuttur. En-nefsü'n-nâtıka bedenle olan ilgisini keserek bu ulvî akıllarla temasa geldiğinde, bu suret ve manalardan bir şeyler insanın nefsine yansır, nefis bu akıllardan bilgi iktibas eder. İdrâk kuvvesi bu suretleri hayale ulaştırdığı zamanlarda olur. Hayal bunları mutat kalıplara sokar. Sonra nefsin idrâk ettiği bu şeyler ya somut olarak veya belirli kalıplarda duyu organlarıyla idrâk edilecek şekle dönüştürülür ve onlardan haber verilir. En-nefsü'n-nâtıkanın (insanın nefsinin) gaybî şeyleri idrâkine dair açıklamamız burada bitiyor.

Şimdi vaat ettiğimiz gibi gaybdan haber verenlerin çeşitlerine gelelim:

Ayna ve tastaki su gibi şeffaf şeylere ve hayvanların organlarına bakarak ya da buğday tanesi ve hurma çekirdeği gibi şeylerle fal bakanların hepsi de gaybdan haber veren kâhinler sınıfından sayılırlar. Fakat bu gibi şeyler vasıtasıyla gaybdan haber verenler, kâhinlerden aşağı derecededirler. Çünkü

şiirler tertip ederek kâhinlik edenlerin hayalleri son derecede kuvvetli olduğu için, onlar bedenin maddî olan bağlarından çözülerek gaybî hâllere yönelmelerinde, bu şiirlerinden başkasının yardımına muhtaç değildirler. Ayna gibi şeffaf cisimlere bakarak gaybdan haber verenler ise beş duyunun en şereflisi olan gözlerinin yardımına muhtaçtırlar. Bunlar uzun zaman gözleriyle bu şeffaf cisimlere bakarak kendilerinden geçtikten sonra ruhlar âleminden nefislerine akseden gaybî haberleri halka haber verirler. Bundan dolayı bu kimseler kâhinlerden aşağı derecededirler. Bunların çok kere görüp haber verdikleri şeylerin gözleri önündeki aynalarda mevcut olup, gözlerine gözüken şeyler olduğu zannedilir. Gerçekte ise bu sınıftan olan kâhinler, önlerindeki ayna gözlerinden kaybolup bu ayna ile gözleri arasında bulut gibi ince bir perde meydana gelinceye kadar, gözleri önündeki aynalara dikkatle uzun müddet bakarlar. Bu perdede tuhaf suretler gözükür, kâhinler bu suretleri seyrettiklerinde, bu suretler kâhinlerin bilmek istediklerini olumlu veya olumsuz olarak alâmetlerle onlara bildirir. Kâhinler bu esnada o aynalara uzun müddet bakarak kendilerinden geçerler, bedenle bağları kesildikten sonra bilmek istedikleri şeyler hakkında nefislerinde bir suret ve bilgi meydana gelir, uyku hâlinde olduğu gibi tekrar eski hâllerine dönerler, meydana gelen suret ve manaları halka haber verirler.

Kemik ve ciğer gibi hayvan azalarına bakarak halkın sorularını cevaplayan ve bilmek istediklerini onlara haber veren kâhinlerin durumu da böyledir.

Kâhinlerden bazılarının bedenle olan maddî bağlardan ve diğer ilgilerden sıyrılıp kendilerinden geçerek gaybî âleme yönelmek üzere belli maddelerden terkip edilmiş buharlarla beyinlerini buharladıktan ve gaybî âleme ulaşmak üzere efsun kabilinden bazı kelimeler okuduktan sonra kalplerine doğan şeylerden haber verirler. Biz bunları gözümüzle gördük. Bunlar gaybî âleme yöneldiklerinde, havada hayret uyandırıcı suretler müşahede ettiklerini ve bilmek maksadıyla gaybî âleme yöneldikleri hâlleri gördüklerini, bu şekillerin işaretlerle kendilerine anlatıldığını iddia ederler. Bu sınıfın kâhinlik kuvvetleri aynalara ve hayvan kemiklerine bakarak kâhinlik edenlere nispetle yüksektir. Dünya şaşılacak şeylerle doludur.

Bazı kişiler, kuş veya başka hayvan gördüklerinde, bunların duruş, gidiş, hâllerinden çıkarım yaparak, gaybı olan bazı şeylerden haber verirler. Buna

"zecr" adı verilir. Bu kuşlar ve diğer hayvanlar gözlerinden kaybolduktan sonra bunların bağırma, ses, hareket, geliş ve gidişlerini, durumlarını uzun uzadıya düşünerek, kendilerinden geçtikten ve maddî şeylerle ilişiklerini kestikten sonra, bilmek istedikleri hâlleri nefisleri ve ruhları idrâk eder. Nitekim uyku hâlinde zâhirî duyguların seziş ve idrâkları zâil olup, hayvanî ruh bedenin iç tarafına çekildiğinde en-nefsü'n-nâtıka bu defa göz açıp kapayacak bir müddet içinde gaybî âleme yönelerek vasıtasız kendi kuvvet ve istidadıyla birçok gaybî bilgiler aldıktan sonra, tekrar eski his ve hayaline döner ve nefsin ulvî âlemden iktibas ettiği küllî (bütün) bilgileri hayal kuvvesine teslim eder. Muhayyile uyku hâlinde ve hisler işlemediği bir zamanda uyanıkken gördükleri ve duyduklarıyla akıl erdirdikleriyle bir araya topladığı ve rüyaların görülmesine hayal kuvvesi vasıta olduğu gibi, kâhinlerin dahi keskin olan hayal kuvvetleri nefs-i insanın nefsini, çıkagelen kuşun veya başka hayvanın durumunu, sesini tetkik ve istidlâle sevk eder. Müşahede ettikleri hayvanların bu hâlleri düşünerek hayal âleminden gaybî âleme yükselmeleri ve gaybî şeylerden birçok bilgilere vukufiyet kazanmaları için bir vasıta teşkil eder.

Delilerin gaybdan haber vermelerine gelince; genelde onların mizaçlarının bozuk ve hayvanî ruhlarının da zayıf olmasından dolayı nefislerinin bedenle irtibatları zayıftır. Çünkü cinnet (Ahlât-ı erbaa, kan, salya, safra, dalak gibi hiltların yanmasıyla meydana gelen) sevdavî (kuruntulu) bir hastalıktır. (Bu yanmış olan hiltler, ahlât-ı erbaanın her biri, bunların beyinlerine ulaşarak bedenin iç ve dışındaki his ve şuurlarını bozmuştur). Elem bunların nefislerini işgal etmekle bunların ruhları akıllı kimselerin ruhları gibi, beden kendi vazifelerini görmediği ve cismanî hislerle meşgul olmadığı için, o habis ruh delilerin ruhlarının bedenlerine olan bağlılığına engel olur, bu zayıflık onu şeytana karşı koymaktan alıkoyar, bunun sonunda yahut zatındaki bozukluktan dolayı mizacı bozulduğu veya şeytanî olan ruh onu sıkıştırdığı için, deli büsbütün hissini kaybederek bir an içinde ruh âlemine ulaşır ve bulaşması esnasında nefsine bazı suretler yansır, hayal bu suretlerde tasarruf eder. Deli bu hâletindeyken söylemek istemediği hâlde dili bazı sözler sarf eder. Delilerin bütün idrâklerinde doğru ile yalan karışıktır. Çünkü bunlar hislerini kaybettikleri zamanlarda dahi, yabancı vasıtaların yardımından başka bir vasıta ile ruhanî âleme ulaşamazlar. Biz bunu yukarıda anlattık. Bundan dolayı onların idrâklerinde yalanlar meydana gelir.

Arrâflara (bilicilere) gelince; bunlar, yukarıda zikredilen sınıflar gibi, gaybla ilgili haberleri bildiklerini iddia ederler. Fakat bunların ruhanî âlemlerle temasları yoktur; neyi bilmek isterlerse, düşüncelerini bilmek istedikleri o şeye musallat ederler, yani bütün fikir ve kuvvetlerini sarf ederek o şeyi düşünürler, sonra, hatırlarına geleni tahminle halka haber verirler. Bunlar dahi herhangi bir şey hususunda kafalarını işlettikleri vakit, nefislerinin ruhlar âlemine ulaşarak, gaybî şeyleri bildiklerini iddia ederler. Fakat bu davaları gerçekten uzaktır. Bu açıklamalarımız özeti budur.

Mesudî *Mürûcü'z-Zeheb*'inde bu konuda sözler söylemiştir; fakat bu sözler incelenerek söylenmiş sözler değildir ve isabet etmemiştir. Sözlerinden onun bu işlerin erbabı olmadığı anlaşılmaktadır. Ehil olup olmadığına bakmadan kimden ne işittiyse, onu nakletmiştir. Mesudî'nin zikrettiği bu idrâklerin hepsi bütün milletlerde mevcuttur. Araplar olayları anlamak üzere kâhinlere başvururlar. Onların gaybî şeyleri bildiklerine inandıkları için, gerçeği anlamak ve aralarındaki davaları hallettirmek üzere kâhinlerden yardım isterlerdi. Ediplerin kitaplarında Arapların kâhinlere olan bağlılıklarına dair pek çok şeyler anlatılmaktadır. Cahiliye döneminde bu kâhinlerden Şikk bin Enmar bin Nizâr ve Sutayh bin Mâzin bin Gassân Araplar arasında çok meşhurdu. Sutayh'ın vücudunda, kafatasının dışında hiçbir kemik yoktu; bir elbise dürülürdüğü gibi dürülürdü. Bu iki kâhinin kâhinliğine dair hikâyelerden en meşhuru Rebîa bin Mudar'ın rüyasını yormaları ve Habeşlilerin Yemen'i ele geçireceklerini haber vermeleri, meşhur Fars hükümdarı Mabuzan'ın rüyasını yormalarıdır. Kisra, Mabuzan'ın bu düşünü yordurarak haberini getirmek üzere Abdülmesih'i Sutayh'ın yanına göndermişti. Sutayh, peygamberin geleceğini ve Kisralar devletinin yıkılacağını haber vermiş, Mabuzân'ın rüyasını bu şekilde yormuştu. Araplar arasında birçok arrâflar (biliciler) da vardı. Araplar bunları Şiirlerinde anmışlardır.

Bir şair:

"Yemame'nin arrâfına Beni tedavi et dedim; eğer beni tedavi edersen, şüphesiz sen bir tabipsin."

Diğer bir şair:

Yemame ve Necd arrâflarına eğer bana şifa verirseniz istediğinizi dileyin dedim. Dediler ki: Sana Allah şifa versin. Vallahi senin kalbindeki dert (aşk) için ilâcımız yoktur."

Yemame'nin arrâfı Rubâh bin İcle, Necd arrâfı ise Eylak Esedî'dir.

Gaybla ilgili bu idrâklerden biri de bazı kişilerin uykuya dalarken bazı sözler söylemesi ve bu sözlerin maksatları olan işin oluşuna delâlet ve anlamak istedikleri mananın ruhlar âleminden kalplerine doğmasıdır. Onlar bu manaları anlatan sözleri istemeden söylerler. Bu hâl uyanıklık hâlinden ayrılarak uyku hâli başlarken ve söylemek kudretini kaybetmiş oldukları anlarda meydana gelir. Bunlar bu sözleri güya, tabiatlarının şevkiyle söylemeye mecburmuş gibi bir hâlde söylerler. Bununla beraber söyleyen adam bu söylediği sözlerini kulağıyla işitir ve manasını da anlar. Başları kesilmek ve organları birbirinden ayrılmak suretiyle öldürülecek kimselerden bazılarının başları bedenlerinden ve organları birbirinden ayrıldığı zaman gaybî olan şeylere dair söyledikleri bazı sözler dahi bu gaybla ilgili idrâkler arasındadır.

Bazı zalimler (zalim idareciler), hapsettikleri bazı kimseleri, öldürme anında söyleyecekleri sözlerden kendi akibetleri hakkında neler söyleyeceklerini anlamak için öldürmüş olduklarını bize naklettiler. Bunlar canları bedenlerinden ayrıldığında, zalimin akibeti kötü olacağını ve zalimin tahammül edemeyeceği hâllere katlanacağını söylemişlerdir. Mesleme, *Kitabu'l-Gaye*'sinde buna benzer sözler nakletmiştir. O, bir kimse susam yağıyla dolu bir küpün içine sokularak bu küpün içinde kırk gün incir ve ceviz ile beslenirse bedeninde eti kalmadığını, vücudunda ancak damarları ve başının kemikleri kaldığını, adam kırk günden sonra bu yağ ile dolu küpün içinden çıkarılarak, havada bedeni kuruduktan sonra özel ve genel hâller hakkında ne sorulursa bu sorulara cevap verdiğini belirtir. Bu, sihirbazların yaptıkları işlerin en kötülerindendir. Fakat bu riyazet neticesinde insan âleminin ilginç hâlleri anlaşılır.

Bazı kimseler, gaybî şeylere riyazet (nefislerini terbiye) ile ulaşmaya çalışır. Sun'î bir ölümle bütün beden kuvvetlerini öldürürler, perhizlerle

kendilerini arzu ettiklerinden ve lezzetlerden mahrum etmek suretiyle nefisleriyle çekişirler. Nefislerini terbiye ederek yetiştirmek üzere onu zikir ve ibadetlerle beslerler. Bu sun'î ölüm, fikri toplamak ve çok aç kalmak suretiyle meydana gelir. Beden öldükten sonra duyuların öldüğü ve nefsin yükselmesine mâni olan perdelerin ortadan kalktığı kesin olarak bellidir. Maddî olan bu perdeler ortadan kalktıktan sonra insanî olan ruh kendi zatını anlar ve ruhlar âlemine ulaşır. Bu sınıf bu perhiz ve riyazetlerle gaybî âlemlere ulaşmak ve gaybî olan şeyleri anlamak ve âlemde tasarruf sahibi olmak isterler. Bu mahrumiyetlere katlananların çoğu güney ve kuzeyde aşırı (sıcak ve soğuk) iklimlerden ve özellikle Hint halkındandır. Bunlar Hint'te "Havkiye" adıyla bilinirler. Bunların riyazetlerinin çeşitleri çoktur, bunlara dair acayip haberler nakledilmektedir. Onlar bu riyazetlere dair birçok eser yazmışlardır.

Mutasavvıflara gelince; bunların riyazetleri dinî olup bu gibi kötü maksatlardan uzaktır. Sûfîler her şeyleriyle Allah'a yönelip tevhîd ehlinin manevî zevklerine ulaşmak isterler. Allah'a yönelmek için, himmet harcarlar, çok az yemekle, zikir ve ibadetle nefislerini terbiye ederler. Kalp ve nefis zikir ve ibadetle beslenirse, kalp o nispette ilâhî marifete yaklaşır, zikirden boş kalırsa, riyazetler şeytanî olur. Mutasavvıflar için gaybî şeyleri anlamak ve âlemde tasarruf sahibi olmak ikinci derecededir. Onlar bunu hedef edinmezler. Çünkü bu kastedildiği takdirde riyazet ve ibadetler Allah rızası için olmadan ancak gaybî şeyleri anlamak için ve şeytanî olur. Bu, çok zarar getiren bir alışveriş gibi bir şeydir. Çünkü bu yolla hareket etmek Allah'a ortak koşmaktır. Sûfîlerin riyazet ve ibadetleri ancak Allah'ın rızası içindir, başka hiçbir maksatları yoktur. Bu riyazetleri ve ibadetleri neticesinde gaybî âlemlere ulaşır ve tasarruf sahibi olurlarsa, bu vasıtayla meydana gelmiş olur. Sûfîler için maksat bu değildir. Sûfîlerin birçoğu bundan sakınır. Onlar ancak Allah'ın zatına yönelirler. Gaybî idrâkin meydana gelişi onlarca bellidir. Bunlar gaybî idrâki ve gaybî şeylerin kalplere doğuşunu "feraset ve keşif" adıyla anarlar. Âlemde tasarrufu keramet sayarlar. Bunların bu hâl ve hareketlerinde inkâr edilecek bir şey yoktur.

Üstad Ebu İshak İsfirâyînî ile Ebu Muhammed bin Ebu Zeyd el-Mâlikî ve diğerleri mucizeyle karışmasından sakınarak velîlerden kerametin çıkışını inkâr etmişlerdir.

Fakat kelâmcılar mucize ile keramet arasını birincisinde tahaddîyi, yani peygamberin ben Resûlullahyim, inanmaz iseniz sizin izhar edemeyeceğiniz şu harikayı göstereceğim diye kavmini imana davet etmesini şart koşmak suretiyle kerametten ayırmışlardır. Çünkü keramette bu yoktur. Sahih hadis olarak Resûlullah'ın şu hadisi rivayet edilmektedir: *"Sizin aranızda, kalbine gaybî şeyler getirerek bunu söyleyenler var, Ömer bunlardan biridir."* Sahabelerinde bunun benzeri birçok hâller görülmüştür. Ömer'in ilk İslâm fetihleri devrinde İran'da savaşan Sariye bin Zünaym'a: *"Ey Sariye! Askerini dağa doğru çek."* diye hitap etmesi bunun doğruluğuna şahitlik eder. Sariye ilk İslâm fetihleri zamanında Acem Irak'ında savaşan İslâm askerlerinden bir bölüğün komutanı idi. Müşriklerle savaşırken o zor bir duruma düştüğünde çekilip gitmek istemişti. Savaş meydanına yakın bir yerde bir dağ vardı. Sariye o dağa sığınabilirdi. Ömer, minber üzerinde hutbe okurken Sariye'nin bu hâli gaybî kuvvetle ona belirtildi. Bu hâl belli olduktan sonra Ömer: *"Ey Sariye! Dağa sığın."* diye seslendi. Sariye Fars'ta savaş meydanında olduğu hâlde Ömer'in sesini işitti ve dağa sığındı.

Bu hadise meşhurdur. Ebu Bekir'in kızı Aişe'ye vasiyetleri esnasındaki hali de buna benzerdir. Ebu Bekir'in mülkünde bir hurmalık vardı. Ebu Bekir beher kilesini bin kırk dirhem hesabiyle Aişe'ye yetmiş kile hurma bağışladı. Kalanını varisleri için muhafaza ve idare etmek üzere Aişe'yi vâsi tayin ederken Aişe'ye: *"Ey Aişe! Bunların ikisi senin erkek ve ikisi de kız kardeşlerinindir, onlara şefkatle muamele et."* dedi. Hâlbuki Ebu Bekir'in dünyada diri olarak yalnız bir kızı vardı ki o da Esma idi. Aişe, babasının: *"İkisi de senin kız kardeşlerindir."* demesinden hayret edip: *"Ey babam! Benim kız kardeşim, bir tanedir, o da Esma'dır, bana tavsiye ettiğin ikinci kız kardeşim kimdir?"* diye sorduğunda Ebu Bekir: *"Eşim Binti Hârice'nin karnındaki çocuğun ikinci kız kardeşin olacağını sanıyorum, kalbime böyle doğdu."* dedi. Doğum zamanı geldiğinde Binti Hârice, Ebu Bekir'in haber verdiği gibi kız çocuk doğurdu. Mâlik, *Muvatta*'ın "Hibesi Câiz Olmayan Şeyler" bölümünde bu hâdiseyi hatırlatır.

Sahabelerin, onlardan sonra gelen salih insanların ve onları kendilerine örnek edinenlerin bu gibi hâlleri çok görülmüştür. Fakat tasavvuf ehli, Hz. Peygamber'in sağlığında bu gibi olağanüstü hâllerin nispeten az görülmüş olduğunu belirtirler. Müridin Hz. Peygamber'in katında bu gibi hâlleri göstermeye hâli müsait değildi, derler. Sûfîler, müridin Resûlullah'ın şehrine geldiğinde, Medine'de bulunduğu müddetçe, ondan bu hâlin yok

olduğunu, Medine'den ayrıldıktan sonra o hâlin geri geldiğini söylerler. Allah bize doğru yoldan ayrılmamayı ihsan eylesin ve bize hak ve hakikat yolunu göstersin.

Fasıl

Mutasavvıflar arasında her iyiliği kendilerinde toplamış, fakat akılları eksik ve bunamış kimseler vardır ki bunlar akıllı kişilerden çok delilere benzerler. Bununla beraber onlarda velîlik derecesine erenlerin ve Allah'ın dostlarının hâlleri bulunduğu bir gerçektir. Mükellef olmamakla beraber, bunların bu dereceye ermiş olduklarını keşif sahipleri keşif[60] yoluyla bilirler. Bunlar gaybdan acîb hâlleri haber verirler. Çünkü hiçbir kayıtla bağlı değildirler, gaybî şeyler hakkında serbest konuşurlar, ilginç sözler söylerler. Fakihler bunlardan mükellefiyetin sakıt olduğunu (düştüğünü) görerek bunların bu gibi derecelere yükselmelerini, ekseriyetle, inkâr ederler. Velîlik derecesine ancak ibadetle erişilebileceğini ve bunların ibadetle mükellef olmadıklarını ileri sürerek velîlik derecesine yükselmelerini kabul etmezler.

Bu düşünce yanlıştır. Çünkü bu hâl Allah'ın bir lûtfudur, Allah bu gibi dereceleri istediği kullarına ihsan eder. Çünkü bunlar en-nefsü'n-nâtıkalarını kaybetmemiş ve mecnunlar gibi mizaçları bozulmamıştır. Fakat mükellefiyetin şartı olan akıllarını kaybetmişlerdir. Çünkü akıl kuvveti nefse mahsus bir durumdur. İnsanlar için bilinmesi gereken bilgiler, akıl vasıtasıyla elde edilir. İnsan akılla fikrini kullanır, geçim yollarını ve evine nerden ve nasıl gidileceğini aklıyla bilir. Geçinme yollarını ve evine nasıl gidileceğini bilen kimsenin ahiret hâlini düzene koymak için gereken teklifleri kabulde bahanesi kalmamış olur, fakat aklını kaybetmiş olan kimse nâtıkasını kaybetmez, nefsinin gerçek ve mahiyetini unutmaz, bundan dolayı bu sınıf her ne kadar aklını kaybetmiş ise de nefsini kaybetmemiştir. Ancak teklif edilen şer'î hükümleri ve geçinme yollarını bilmek için, gereken aklını kaybetmiştir. Velîlik derecesine erişmeye bu engel değildir. Allah'ın kullarını velî olarak seçmesi, tekliflerden hiçbir şeyi bilmeye tevakkuf etmez. Bu açıkladıklarımız doğru ise, malûm olsun ki bu sınıfın, yani Allah'a olan aşkın cezbesiyle meczup olanların nâtıkaları bozulmuş ve hayvanlar derecesine inmiş olan mecnunlarla (delilerle) karıştırılması mümkündür. Fakat bunları mecnunlardan ayırmak için

birtakım belgeler vardır. Sen bu alâmetlere dikkat et. Şahıslarında her hayrı toplamış olan bu meczupların hiçbir zaman zikir ve ibadetlerden ayrılmadıklarını görüyoruz. Fakat bunlar şeriat tarafından gösterilen şartlara uygun olarak ibadet etmiyorlar. Sakıt olduğu için şartlara riayet etmemeleri bunların ibadetlerine zarar vermez. Deliler ise hiçbir şekilde ibadetlerde etmezler. Bunları delilerden ayırmak için ikinci alâmet, bu meczupların anadan doğma ahmak ve temyizsiz olmalarıdır. Deliler ise, bedene arız olan tabiî sebeplerin tesiriyle bir müddet yaşadıktan sonra akıllarını kaybeden kimselerdir. Bu hâlin tesiriyle nâtıkaları bozulduktan sonra bunlar her şeyi kaybedip hayvanlar derecesine inmişlerdir. Meczupları mecnunlardan ayıran üçüncü alâmet ise, kalplerine doğduğu gibi, halkın iyi ve kötü işlerine karışmalarıdır. Hâlbuki bunlardan mükellefiyet sakıt olduğu (düştüğü) için bu fiilleri "cevaz-ı şer'î"ye (kanunî izne) bağlı değildir. Delilerde ise buna benzer hiçbir tasarruf kudreti yoktur.

Bazıları, insanın ruhu, bedenin maddî ve manevî etkilerden kurtulmadan dahi gaybî şeyleri idrâk edebileceği iddiasındadırlar. Bu iddiaya göre ruhları maddî bağlarından çözülmeden gaybdan haber verenlerin bu sınıfını müneccimler meydana getirirler. Yıldızların yörüngelerinde hareket ederken aldıkları durumlardan, diğer unsurlara olan etkileri ve birbiriyle karşı karşıya gelmeleri veya birbirine yaklaşmaları gibi hâllerde, bu yıldızların tabiatlarının birbirine karışmasının tesiriyle bir mizacın meydana gelmektedir. Bu mizacın havaya olan tesirlerinden çıkararak, gaybî olan hâl ve olayları haber verdiklerini söylerler. Fakat müneccimler gaybdan haber verenlerden değildirler. Çünkü onların bu iddiaları tahmine ve feleklerin vaziyetlerinin unsurlara tesirine, bu tesirlerden havada belli bir mizaç meydana gelmesine dayanır. Batlamyus da yıldızların durumuna bakarak sezgi sahibi olan kimsenin, âlemdeki varlıklarda bunu ayrıntılı bir şekilde gördüğünü söyler.

Biz müneccimlerin gaybî hâlleri idrâk ettikleri davasının batıl ve yanlış olduğunu aşağıda ispat edeceğiz. Bu dava ispat edildiği takdirde sadece tahmine dayandığı sonucuna varılabilir. Bu ise, yukarıda açıkladığımız gibi, ruhların ancak maddî bağlardan sıyrılarak yüksek âlemlerdeki ruhlarla temasları sonunda gaybî bilgi ve manalara vâkıf olabileceklerini tespitten çok uzaktır ve hiçbir şey ifade etmez.

Avam tabakasından bazıları gaybı anlamak ve varlıkların hâllerini öğrenmek maksadıyla diğer bir sanat icat etmişler ve buna Hattu'l-Reml (Kum çizgisi) adı vermişlerdir. Bunlar, üzerine çizgiler çizerek amellerini icra ettikleri kuma nispetle, bu sanata bu adı vermişlerdir. Bu sanatın kısaca tarifi şudur: Beher mertebesi dörder çizgi olmak üzere her birinin üzerinde birtakım şekiller çizerler. Bu şekiller mertebelerinin başkalığıyla teklik ve çiftlik yönünden birbirinden ayrılır, bunlar her şeklin her dört mertebesinde mevcut çift ve tek olan bu çizgilerin sayısını, nicelik ve nitelik itibarıyla, reml ilminin şekillerini on şekle hasretmişlerdir. Çünkü resim şekillerinde koyulan noktalar, hepsi ya çift veya hepsi de tek ya da çiftlik ve teklik de birbirine eşit olur. Hepsi de çift veya hepsi de tek olanı iki şekil sayılır. Her iki şekilde çift çizgi aynı mertebede ise dört şekil hesap edilir. Şekillerdeki tekler iki mertebede bulunursa altı şekil sayılır. Tekler türlü mertebede bulunursa dört şekil sayılır. Bu yolda reml şekilleri 16'yı bulur. Bunlar bu şekillerin hepsine ayrı ayrı adlar vermişler, yıldızın hali gibi, bunları da uğurlu ve uğursuz türlere bölmüşlerdir. Bunları 16 hane olmak üzere çizmişlerdir ve iddialarınca bu 16 hane, felekteki 12 burç hükmündedir. Dört de veted (kazık) çizmişlerdir. Remlciler de feleklerin burçlarına ve dört vetedine kıyas ederek reml şekillerinden her şekil için uğur ve uğursuzluk hanesi çizerek, müneccimlerin feleklerin vaziyetlerinin unsurlara, madenlerin terkibine ve bitki ve hayvanlara olan etkisine göre tertip ettikleri gibi, nücum ilmine benzeterek reml ilminde de 16 şekil (12 burç ve dört veted gibi) çizerek, gaybî olayları bilmek istemişlerdir. Fakat nücum ilmi Batlamyus'un dediği gibi, tabiî olan durumlara dayanır. Reml'de kâğıtlar üzerine çizilen şekiller ise bir hükme ve tesadüfî arzulara uyularak çizilmiştir, hiçbir delil ve temeli yoktur. Bunlar, remlin eski peygamberlerden kalma bir ilim olduğunu iddia ederler. Diğer sanatlara nispet olunduğu gibi remli de Danyal'a ya da İdris'e (Allah'ın selâmı onların üzerine olsun) nispet ettikleri dönemler de olmuştur. Onun meşru bir ilim olduğunu da iddia ederler. Peygamber Efendimizin: "*Peygamberlerden biri çizgiler çiziyordu, her kimin çizgisi onun çizgisine benzer ise, bu çizgi o peygamberin çizgisi sayılır.*" hadisiyle remlin şer'î bir ilim olduğunu iddia ederler. Fakat eğitimi olmayan bazı kimselerin zannettikleri gibi, bu, remlin şer'î bir ilim olduğunu ispat etmez. Çünkü hadis asıl: *"Peygamberlerden biri yazı yazar, yazı yazdığı sırada ona vahiy gelirdi."* demektir. Bunun peygamberlerden birinin bir âdeti olması mümkündür. Yani peygamber vahyin gelmesine bu yazıyla tevessül etmiş olacak. Her kimin yazısı o

peygamberin yazısına benzer ise, o kimsenin yazısı doğrudur. Çünkü bu yazıyı yazdığı zamanda o peygambere vahyin gelmesi bu yazının doğru olduğunu teyit etmiş sayılıyor, fakat bu yazının vahyin gelmesi dönemine rast gelmesi itibara alınmadan bu yazının doğruluğu ispat edilmek istenilirse, bu hüküm sağlam bir hüküm değildir. Hadisin manası işte budur. Allah en iyisini bilir.

Peygamberlerin vahyi idrâk etmeleri birbirinden farklıdır. Allahu Taâlâ: *"O Resûllerin bir kısmını diğer kısmına üstün kıldık."* (Bakara, 2/253) buyurmuştur. Şöyle ki; bazı peygamberlere, bir talep söz konusu olmaksızın, bu maksatla herhangi bir yöne teveccüh ve bir şeyi vesile etmeksizin, doğrudan doğruya kendilerine vahiy gelir ve melek onlarla konuşur. Bazı peygamberler, vahye teveccüh ederler. Çünkü onların önlerine, beşerî hususlarla ilgili bulunan bir mesele getirilir, ümmet fertlerinden biri bir müşkül, bir teklif, veya bunun gibi bir şeyle onun huzuruna gelir. Bu hâl karşısında peygamber, Rabbanî âleme teveccüh eder, bu hâl içinde maksatlarının keşfedilmesi için teşebbüse geçerler. O müşkülün veya teklifin çözümünü Allah'tan isterler.

Vahyin iki çeşit oluşu şeklinde tasnif, burada, bu iki tür vahiyden başka, üçüncü bir vahiy çeşidinin daha bulunduğunu bize gösterir. Çünkü vahiy, bazı hâllerde, hiçbir durum ve hareketle, onun gelişi için istidat kazanma ve hazırlık yapma söz konusu olmadan gelebilir. Nitekim bahsetmiştik. Bazı hâllerde ise, birtakım hallere tevessül neticesinde gelebilir. İsrailiyatta, nebîlerden biri, vahyin inmesi için istidat kazanmak ve hazırlanmak maksadıyla hoş ve nağmeli avazlar dinlerdi, diye nakledilmiştir. Bu rivayet sıhhi itibarıyla çok kuvvetli değilse de, akla uzak bir ihtimal de değildir. Çünkü Allahu Taâlâ, resûllerine ve nebîlerine dilediğini tahsis eder. Büyük mutasavvıflardan biri hakkında bize anlatılan bir menkabeye göre, bu kişi hislerden gayb olmak, yani keramet ve keşif âlemine dönmek için, musiki dinlemeyi vasıta olarak kullanıyormuş. Bu yoldan zâhirî idrâkleri ve hisleri kaybediyor, tecerrüd âlemini buluyor, nübüvvet mertebesinin altında bulunan kendi makamına nâil oluyormuş. *"(Melekler şöyle derler:) Bizim her birimiz için, bilinen bir makam vardır."* (Sâffât, 37/164).

Şimdi, önceden de temas ettiğimiz şu hususa gelelim: Hatt-ı reml ashabı içinde keşif yoluyla gaybı idrâk etmek için hisleri, söz konusu hat ve şekillerle meşgul etme hedefine yönelten, bu hâl içinde hislerinin

tamamından ayrı düşmeleri sebebiyle kendilerine gaybî ve vicdanî bir keşif arız olan, bu suretle bedenî idrâklerden uzaklaşarak ruhanî idrâklere ulaşan kimseler vardır. Bunun izahı geçmişti. Bu, kemiklere, sulara, aynalara bakma cinsinden olan bir kehânet çeşididir. Hâlbuki teknik bir yoldan, zan ve tahmine istinaden gayba ait bilgileri öğrenme ile yetinenin durumu bunun aksidir. Çünkü o henüz, cismanî idrâklerden ayrılmamıştır, zan sahasında dolaşıp durmaktadır.

Bazı nebîlerin durumu, nebîlere mahsus bir makamda meleğe hitap etmek için, hat ile istidat kazanma şeklinde olabilir. Nebî olmayanların hat vasıtası ile beşerî idrâk vasıtalarından ayrılma ve ruhanî idrâke istidat kazanmaları hâlinde olduğu gibi. Ancak, nebî olmayanların idrâkleri sadece ruhanîdir, nebîninki ise Allah indinden vahiy ile hâsıl olan melekî bir idrâktir. Hads[61] ve tahminden ileri gitmeyen hat sanatı erbabının makam ve sahalarına gelince, kesinlikle nebîlerin bununla ilgileri yoktur. Çünkü nebîler gayb konusunda konuşmayı ve o sahaya dalmayı, beşerden hiçbir kimse için meşru görmemişler ve bu çeşit ilmi, şeriat ölçülerine muvafık bulmamışlardır. "*Nebîlerden biri hat çizerdi..."* hadisi ile ister bizim izahımız gibi, vahyin gelişi esnasında hat çizmek, o nebinin âdetidir, anlamı kastedilmiş olsun, ister reml hatlarının ittihazı, o nebinin şanının azametine işaret eder, şeklindeki izah kabul edilsin, bundan remlin meşruiyeti anlamı çıkarılamaz. Eğer hadisi, mezkûr nebî hat çizmek vesilesi ile vahye istidat kazanır ve hazırlık yapardı, şeklinde yorumlarsak, o vakit, o nebî ile reml işinin arasında hiçbir münasebet bulunmamış olur. Onun için bahsedilen hadis, hatt-ı remlin ve ondaki harflerle gaybı bilmenin meşruiyetine katiyen delil teşkil etmez. Şehirde meslek hâline getirilen hatt-ı remlle, o nebinin arasında hiçbir benzerlik yoktur.

Şehirlerde bulunan remelcilerin ileri sürdükleri gibi bu hadis ne hatt-ı remlin meşruiyetini gösterir, ne de gaybı bilmek için onu meslek edinmenin cevazını. Gerçi bazıları: *"O nebînin ameli, uyulması lâzım gelen bir şeriattır, bizden öncekilerin şeriatı bizim de şeriatımızdır."*, diyerek hatt-ı remli meşru görmüşlerdir. Şöyle demek lâzımdır: Bu iki vaziyet birbirinden farklıdır. Çünkü şer'î ahkâm vaz etmek, resûllere mahsustur. Bunlar şer'î hükümleri, ümmetleri için vaz ve teşrî ederler. Hadis ise böyle bir anlamı işaret etmemektedir. Yani o nebinin, remli, ümmetine tebliğ ve talim eteğini göstermemektedir. Hadisteki delâlet, bu hâl nebîlerden birine vâki olurdu, şeklindedir. Bunun için o nebînin bunu kendi ümmetine bile teşrî etmemiş

olması muhtemeldir. Bu ona has bir durumdur. Şu hâlde hatt-ı remlin meşruiyeti, ne o nebînin ümmetine has bir hüküm, ne de hem onlara, hem de başkalarına şamil umumî bir hüküm değildir. Bu hadis sadece, bu hâl nebîlerden birine, ona mahsus olmak üzere husûle gelirdi, şeklindeki bir anlama delâlet eder. O nebîye has olan söz konusu hâl, onun dışındaki insanlara yayılamaz. Tetkik edilmesini isiliğimiz meselenin nihayeti budur. Doğru olanı ilham eden Allah'tır.

Remlciler bilinmeyen bir şeyi bilmek istediklerinde kâğıt, kum veya un üzerinde gelişigüzel bu dört mertebeye göre dört satır çizerler ve bunu dört defa tekrarlarlar, bundan sonra o noktaları tertibiyle çifte olmak üzere, ikişer ikişer çıkarmaya başlarlar, bu yolda evvelâ 16 satırdan dört satırdaki noktalar çıkarıldıktan sonra kalan noktalar gerek çift ve gerek tek olsun, her birinin altına düzenle uzununa yazarlar, bundan önce anılan 16 şekilden bir şekil "1" meydana getirilir. Bundan sonra ikinci mertebedeki dört satırdaki noktaları da birinci satırda olduğu gibi, ikişer ikişer çıkararak her satırda geri kalan çift ve tek noktaları tertibiyle birinci şeklin bir tarafına yazarlar ve ikinci bir şekil "2" vücuda getirirler. Bundan sonra üçüncü mertebedeki dört satırdaki noktaları da ikişer ikişer çıkardıktan sonra geriye kalan noktalarla bundan önceki tertip üzere, üçüncü bir şekil "3" vücuda getirirler. Bundan sonra dördüncü mertebedeki dört satırdaki noktaları da ötekiler gibi çifte çifte çıkardıktan sonra kalanları üçüncü şeklin bir tarafına tertibiyle yerleştirerek diğer bir şekil "4" vücuda gelir ve remil şekillerinden 16 şeklin dördü bu yolda hâsıl olur. Bundan sonra bu dört şeklin baş taraflarındaki noktalar şekillerin eni tarafından alınır ve tertibiyle alt tarafına uzununa yazılır ve bir şekil "5" meydana gelir. Bundan sonra yukarıda andığımız gibi dört şeklin ikinci mertebesindeki noktaları da eninden sırasıyla alınarak yukarıdaki terkip ile birbirinin altına uzununa yerleştirirler ve "6" şekli meydana gelir. Bundan sonra yine evvelki dört şeklin üçüncü mertebesindeki enleri tarafındaki dört noktayı dahi yukarıdaki tertip üzere, sırasıyla uzununa çizerler ve bu şekilde "7" şekli meydana gelir. Bundan sonra yine öteki dört şeklin eni tarafındaki dördüncü mertebedeki çifte ve tek olan dört noktayı dahi tertibiyle birbiri ardınca uzununa yerleştirirler, bunun bir sonucu olarak "8" şekli meydana gelir. Bu suretle sekiz şekilden her iki şeklin altına birer şekil çizilir ve bu yolda yine dört şekil meydana gelmiş olur. Bundan sonra bu sekiz şekilden her iki şeklin eni tarafından ve sırasıyla, dört mertebedeki çifte ve tek noktalardan yalnız biri alınır,

başkaları bırakılır. Bu iki şeklin eni tarafında ikinci mertebede toplanmış olan noktaların ikisi çift yahut tek olduğu takdirde, ancak bir tane çift nokta konulur, biri çift diğeri tek olursa ancak tek olan bir nokta alınır; bu iş, alınan sekiz şekilden ilk ikinci şeklin mertebelerinden başlayarak, evvelâ bu iki şeklin ilk mertebesindeki çift yahut tek noktadan biri bu kaideye göre evvelki ikinci şeklin altına konulur, bundan sonra ikinci, ondan sonra üçüncü ve bundan da sonra dördüncü mertebede toplanan noktaların ancak birini tertibiyle uzununa çizdikten sonra ikinci bir şekil doğmuş olur ki, buna "9" rakamıyla işaret edilir. Bundan sonra üçüncü ve dördüncü şeklin eni hizasında, dördüncü mertebedeki iki noktanın ancak birini, yukarıda bunların talihi zühre yıldızı olduğu için, gaybî olan herhangi bir şeyden haber verirlerse, bu talihlerinin o haberin vukuunu icap ettireceğini iddia etmelerinden ileri gelmiştir. Gaybî şeyleri bilmek için reml ve başka vasıtalar kullanan kimsenin kendisinde gaybı bilmek özellik ve istidadı varsa, taşlara ve hayvanların organlarına ve ayna gibi şeffaf cisimlere bakmak suretiyle duygularını meşgul ederek kendi nâtıkasını bir an için ruhanî âlemlere ulaştırmak isterse, bu kimse, yukarıda anlattığımız gibi, taşlara bakarak fal açan ve hayvanların azalarını bakarak gaybı keşfetmek isteyen kâhinler sınıfından sayılır. Reml noktalarına bakan kimsede bu özellik ve istidat bulunmadığı hâlde, bu hüneriyle gaybî âlemlere ulaşmak ister ve bu vasıtaların kendisine fayda verdiğini, bu sayede gaybı keşfettiğini iddia ederse, bu sözler boş yere sarf edilmiş olur, çünkü onların bu iddiaları yanlıştır. Allah arzu ettiği kimseleri doğru yola sevk eder.

Tabiatlarında gaybı idrâk etmek özelliği bulunanların alâmeti bunların duygu kuvvetlerini kaybetmeye başladıkları sırada esneme ve gerinme gibi uyku hâlleri bastırarak tabiî hâllerinden ayrılmaları ve duygularını kaybetmeleridir. Bu hâl bedenlerinin zayıf ve kuvvet derecelerinin değişik olmasına göre çeşit çeşittir. Tabiatlarında bu alâmetler bulunmadan sun'î vasıtalarla ruhanî âlemlere ulaşmak isteyenler gaybı hiç de idrâk edemezler, bunlar sadece hile ve yalanlarının önemsenmesi için çalışanlardır.

Fasıl

Bazı kimseler gaybı idrâk etmek iddiasıyla kendi aralarında kurallar koyarak, gaybı hâller hakkında kendilerinden soran kimselere bu kurallara başvurarak cevap vermek isterler. Fakat bunların sun'î olan bu hareketlerine

ruhanî olan nefislerin gaybı idrâkleri ne de Batlamyus'un iddia ettiği gibi yıldızın tesirlerini tecrübe ve müşahede etmek ve ne de arrâfların (bilicilerin) tahminleri kabilindendir. Bunlar ancak zayıf akılları kandırmak üzere koydukları bu kuralları bir tuzak gibi kullanırlar.

Ben bunların bu hareketlerinden ancak eserlerde anılan üst tabakanın değer vermiş olduğu bilgileri belirteceğim ve bu kaidelerinden ancak "Nim Hesabı" (Hesabü'n-Nîm) adıyla belirtilen hesaptan bahsedeceğim. Bu hesap Aristo'ya nispet edilen *Siyaset* kitabının son bölümünde yer almıştır. Bu hesap ile savaşlarda hükümdarlardan hangisinin düşmanını yeneceğini hangisinin yenileceğini anlamak isterler. Bu hesap savaşanlardan birinin adının harfleri, hesap usûllerinde bir ıstılâh olarak, "cümel hesabı" diye zikredilen ve ebced harflerinde birden bine kadar: birer, onar, yüzer, biner sayılarını anlatmak üzere kullanılan harflerle sayılmaktadır. Savaşanlardan birinin adını bu usûle göre hesap ettiğinde belli bir sayı elde edeceksin. Savaşan hükümdarlardan diğerinin adını da bu usûle göre sayarsın. Bundan sonra her iki hükümdarın adından dokuzar dokuzar olmak üzere, bu sayıları çıkarırsın, her iki hükümdarın adının hesaptan sonra kalan harflerini ezberlersin. Bundan sonra her iki adın kalan harflerine bakarsın. Adların kalan harfleri birbirine eşit olmadan azlık ve çokluk bakımından çeşitli, çiftlik ve teklik itibarıyla eşit ise, bu işten sonra, adının harfleri ötekisinin adına nispetle az olanı düşmanını yener. Birinin adının kalan harfleriyle ve diğerininki tek olursa, adının harfi çok olanı yener. Sayı itibarıyla eşit olup da her iki adın tarhtan sonra kalan harfleri eşit ve her ikisi çifte olursa, hükümdarlardan diğerinin saldırmasını savuşturmak üzere savaşmaya mecbur olanı yener, her iki hükümdarın adının çıkarmadan sonra kalan harfleri çift ise, evvelâ savaşa başlamış olan hükümdar yener.

Bu hesap hakkında halk arasında iki beyit söylenmektedir:

"Teklik ve çiftlikte uyuştuklarında küçük olan üstün gelir. Farklı olurlarsa galip gelecek olan büyüktür. Uyuşma çiftlikte olursa saldırılan galip gelir. Teklikte olursa galip gelecek olan saldırandır."

Nim hesabını koyanlar herhangi bir adın harflerini dokuzar dokuzar çıkardıktan sonra kalan harflerin sayısını anlamak ve kolayca bilmek üzere, bir kural koydular. Bu kural şudur: Her dört mertebede yani, birler, onlar,

yüzler ve binler mertebelerinde bire delâlet eden harfi yani "A" (Elif)'yi ve ikinci mertebedeki ona delâlet eden "Y"yi ve üçüncü mertebede yüze delâlet eden "K" (Kaf)yı ve dördüncü mertebede bine delâlet eden "Ş" (Şın)yi bir araya toplarlar. Çünkü bu dört harfin her biri kendi derecesinde biri anlatır. Binden sonra harflerle anlatılan hiçbir sayı yoktur. Çünkü (Ş) ebced harflerinin sonuncusudur. Bunlar bundan sonra bu dört harfi mertebeleri anlatan harfler olarak kullandılar ve "aykş" şeklinde dört harften bir kelime oluşturdular.

Bundan sonra her üç mertebede ikiyi anlatan harfleri ele alırlar. Dördüncü mertebeyi, yani binleri bunun hâricinde bırakırlar. Çünkü bin ebced harflerinin sonuncusu ile anlatılan bir sayıdır. Bu şekilde üç mertebede ikiyi anlatan harfler üç tane harf olur ki biri, birinci mertebede ikiye delâlet eden "B" ve ikinci mertebeden ibaret olan onlar derecesini anlatan "K" (Kef), yirmiye delâlet eder ve üçüncü mertebedeki yüzleri anlatan "R"dir ki iki yüze delâlet eder. Bundan sonra bu üç harfi bir kelime şekline soktular ki bu da "bkr" kelimesidir.

Bundan sonra her üç mertebede üçü anlatan harfleri de bu şekilde tespit edilerek bu üç harften "cls" kelimesi oluşturuldu. Ebced harflerinin sonuna kadar bu şekilde ve her mertebenin bire delâlet eden harflerini tespit ettikten sonra dokuz kelime düzenlendi. Bu kelimeler şunlardır: "Aykş, Bkr, Cls, Dmt, Hns, Vsh, Zğd, Tda", Bu kelimeler sayılarının sırasıyla tertip edilmiş olup bu kelimelerin her birinde kendi mertebesinin âdeti vardır. Aykş kelimesinin A'si bire, Bkr kelimesinin B'si ikiye, Cls kelimesinin C'si üçe ve dokuza kadar bu şekilde her kelimenin baş tarafı onun sayısına delâlet eder. Nitekim Tda'nın T'si dokuzu anlatır.

Bir kelimeyi dokuzdan çıkarmak istediklerinde kelimenin her harfini gözden geçirirler. Herhangi bir kelimede bu kelimelerdeki harflerden biri bulunur ise, o kelimenin baş harfinin delâlet ettiği sayıyı o kelimenin yerine koyarlar. Bundan sonra bu harflerden aldıkları rakamları o harflerin yerinde kullanırlar. Bu rakamlar dokuzdan fazla ise, fazlasını alırlar. Fazla değilse olduğu gibi o rakamı alırlar. Bundan sonra ikinci adı ele alarak yukarıda andığımız kurala göre hareket eder ve çıkarıldıktan sonra geri kalan sayılara bakılarak kimin yeneceği ve kimin yenileceği ortaya konulur.

Bu usûlün sırrı açıktır: Birler, onlar, yüzler ve binler mertebesindeki her sayı dokuzar dokuzar çıkarıldıktan sonra kalan her sayı bulunduğu

mertebenin sayısına eşit olur. Çıkarılan dokuz, tek gibi telakkî edilir, o her mertebenin, yani birlerin, onların, yüz ve binlerin sayısını kendisinde toplamış gibi olur. Bu suretle her mertebenin sayısı birler gibi telakkî olunur. Meselâ iki ile yirmi ve iki yüz ve iki bin arasında fark kalmaz. Hepsi de iki telakkî edilir. Üç ile dokuz, üç yüz ve üç binin durumu da böyledir. Her biri üçer üçer sayılır. Bu yolda sayılar sırasıyla mertebelerin, yani birlerin, onların, yüzlerin, binlerin sayılarına delâlet eder.

Bu yolla mertebelere delâlet eden harfler birlerin, onlar ve yüzlerin, binlerin kendilerinden alınmış olur ve her kelimenin sayısı her harfin yerinde kullanılmış oluyor, onun birlere, onlara, yüzlere ve binlere delâlet etmesi göz önüne alınmaz. Her kelimenin sayısı o kelimenin harfleri yerinde kullanılır ve bu sayılar kelimenin son tarafına toplanır ki biz bundan yukarıda bahsettik.

Bu açıklamalarımız eskiden beri halk arasında birbirinden nakledilerek amel edilen bir usûldür. Üstadlarımızdan bazıları "Nim Hesabı"nda bu kelimelerin yerlerine diğer dokuz kelimeyi naklettiler ve doğrusunun da bu kelimeleri kullanmak olduğunu bize söylediler. Bu kelimelerde yukarıda andığımız kelimeler gibi birbirinden sonra sırayla düzenlenmiştir. Bu üstadlar da yukarıdaki kaideye göre dokuzar dokuzar olarak çıkarırlar. Bu kelimeler şunlardır: "Erb, Yskk, Czlt, Mdvs, Hf, Thzn, Aş, Hğ, Ndz". Toplamı sayıların tertibiyle dokuz kelimedir, her kelimede kendi mertebesini gösteren harfler, bu cümlede üçe, dörde ve ikiye delâlet eden harfler vardır. Fakat gördüğün gibi sağlam bir usûle tâbi değildir. Üstadlarımız bunu simya ilminde bütün batının üstadı ve harflerin özellik ve hassalarının sırlarının ve nücum ilminin uzmanı olan Ebu Abbas bin el-Bennâ'dan rivayet ederlerdi. Bu üstadlarımız ondan naklederek "Nim Hesabı"nın çıkarma işinde bu harfleri kullanmanın "aykş" harflerini kullanmaktan daha doğru olduğunu söylüyorlardı. Hangisinin daha doğru olduğunu en iyi Allah bilir.

Gaybı bilmek hususunda bunların hiçbiri delil ve incelemelere dayanamaz. "Nim Hesabı" yer aldığı eseri (*Siyaset*) araştıran âlimler, bu eserin Aristo'ya ait görmezler. Çünkü bu eserde delil ve incelemelerden uzak olan fikirler bulunmaktadır. Sen âlim isen, bu kitabın yapraklarını çevir, o zaman bu eserin ne gibi bir eser olduğunu anlarsın. "Nim Hesabı"na dair açıklamalarımız burada bitiyor.

Gaybı bilmek üzere tertip edilen sun'î usûllerden biri de "Zâyirecetü'l-Alem" adını verdikleri kuraldır. Bu kanun Mağrib mutasavvuflarının en ileri gelenlerinden Ebu Abbas Seydî Ahmed Sebtî'ye nispet edilmektedir. Bu zat altıncı (miladî onikinci) yüzyılın sonlarında Muvahhidîn hükümdarlarından Ebu Yakub Mansur devrinde Merakeş'te yaşamıştır. Bu usûlün uygulanması gariptir. Havastan birçoğu eserin bilinen remzleri üzerinde uğraşarak gaybî olan şeylerin ifadesini anlamaya düşkündürler. Bunlar remz, işaret ve muammalarını anlamak için uğraşmaktan uzak kalmazlar. Çözülmesi zor olan yönlerini anlamaya çalışırlar.

Zâyircede bunların amel ettikleri büyük bir daire bulunur, dairenin içinde feleklere, unsurlara, varlıklara ve ruhanîlere tahsis edilen ve birbirine paralel daireleri vardır. Üstelik bundan başka da varlıkların türünü ve çeşitli ilimleri içine alır. Her daire feleklerin kısımlarına, burçlara ve unsurlara göre bölünmüştür. Bu dairelerin çizgileri dairenin merkezine doğru uzanır. Bunlar bu çizgilere "Evtâr"[62] adını verirler. Her telde birbirine ilişik ve paralel harfler bulunur. Bu harflerden bir kısmı zaman şifreleridir. Bu harflerin bazıları zamanımızda dahi Mağrib'de kâtipler arasında hesap defterlerinde kullanılmakta olan sayıların sembolü olarak kullanılan ve "birşümu'z-zimâr" diye adlandırılan harflerdir. Bir kısmı ise zâyirce dairesinin içinde yer alan "birşümu'l-gubâr" şifreleridir.

Daireler arasında ilimlerin adları ve varlıkların yerleri gösterilmiş olup dairelerin dışarısında da çok haneli bir cetvel bulunur. Enine ve uzununa çizilen düz çizgilerin birbirini keserek geçmelerinden dolayı cetvel enine 55, boyuna ve uzunluğuna 131 haneye bölünmüştür. Bu hanelerin bir kısmı sayı şekilleri ve bazısı harflerle doludur, bazısı ise boş bırakılmıştır. Fakat cetvelin hanelerindeki sayı ve rakamların birbirine nispeti belli değildir, bu zâyircenin iki tarafındaki "lâmu'l-mansub" (fethalı lâm) kafiyesinde aruzdaki "bahr-i tavîl" vezniyle tertip edilen birçok beyitler yazılıdır ki istenilen şeyi çıkartmak ve anlamak için zâyirceden nasıl istifade edileceği anlatılmıştır. Fakat düzen ve tertibinin anlaşılması son derecede zordur. Zâyircenin bir tarafında, etrafında Mağrib halkından gaybdan haber verenlerin büyüklerinden Mâlik bin Vüheyb'in bir beyti yazılıdır. Bu zat Lemtûne devletinde yaşamıştır. Beyit şudur:

"Açıklaması zor büyük bir soruyla karşılaştın;

o hâlde garip şüphelere dalmaktan sakın."

Bu beyit, kendilerinden bir soru sorulursa, aralarında elden ele dolaşan bu zâyirceye ve başka vasıtalara başvurarak cevap verirler. Sorulan sorulara bu zâyirceye göre cevap vermek istediklerinde, soruyu bir kâğıda yazarlar ve harflere ayırırlar. Sonra o vaktin yükselen burcunu ve derecesini alırlar. Sonra zâyirce dairesine, sonra o daire içinde yükselen burcun baş tarafından çizgiyi (vetr) bulurlar. Bundan sonra bu çizginin baş tarafından dairenin merkezine ve oradan da yükselen burcun hizasındaki dairenin çevresine kadar uzanan yerine varıncaya kadar talihi gösteren çizginin (vetr'in) üzerinde yazılı olan muayyen harflerin ve harfler arasındaki sayıyı anlatan şekillerin hepsini de çıkartıp aldıktan sonra, bu çıkartılıp alınan sayıları cümel-i kebir, yani ebced harfleri hesabı kaidesine göre, harflere çevirirler, yani birden bine kadar sayıların mertebesini gösteren sayılardan vetr talihinde bulunan sayılar yerine ebced harflerinden o sayılara delâlet eden harfleri çıkartıp alırlar. Zâyirce uzmanları vetr talihinden alınan sayıları harflerle değiştirmek için kaideler koymuşlardır. Onlar gerektiğinde bu kaidelerden istifade ederler, öyle anlar olur ki vetrlerin çizgilerinde yazılı olan sayılar birler mertebesinde olanını onlar mertebesine ve onlar mertebesinde olanını yüzler mertebesine naklederler. Bazen onlar derecesindeki âdetleri birler mertebesine ve yüzler mertebesindeki sayıları onlar mertebesine indirirler. Meselâ birler mertebesindeki sayıyı yüzler mertebesindeki sayıları anlatmak için konulan harfi kullanırlar. Bundan sonra talih vetrinden (çizgisinden) alınmış olan asıl ve nakledilen harflerin toplamını soru harflerine, yani soruyu anlatan kelimelerden alınan harflere, ekledikten ve kattıktan sonra zâyircenin suretinde resmedilen felek dairesi gözden geçirilerek, talih burcuna nispetle üçüncü olan burcun çizgisini bulurlar. Bundan sonra bu üçüncü burcun çizgisinin de ancak merkez daireye varıncaya kadar üzerinde yazılı harfleri ve harfler arasında çizilmiş olan sayı ve şekilleri naklettikten sonra, önceki harflere katarlar. Sonra bu harfleri "edvâr" (devirler) diye adlandırdıkları sayılardan çıkarırlar. Her devirde, devir hangi harfte bitiyorsa o harfi çıkarırlar. Belirli bir sayıya kadar bu şekilde devretmeye devam ederler. Sonunda geriye hurûfu'l-mukattâ (birbirinden ayrı, kesilmiş harfler) kalır. Ve harflerden Mâlik bin Vühayb'in beytinin kafiyesine uygun bir beyitte bir araya getirilmiş kelimeler teşekkül ettirilir. Allah dilerse, zâyirceyle ilgili işlemin nasıl olacağını anlatırken ilimler bölümünde bütün bu hususlara temas edeceğiz.

Gördük ki, üst tabakadan ve tanınmış fazilet sahiplerinden birçokları Sebtî'nin zâyircesine göre gaybî olan sorulara cevap veriyorklar. Bunlar soru kelimelerinin harflerinden ve çizgilerden belli bir düzenle alınan cevapların soruları ifade eden ibarelere uygun olmasını, cevabın doğruluğuna delil saymışlardır. Fakat bunların bu iddiaları doğru değildir. Çünkü bundan önce defalarca anlattığımız gibi, gayb perdesiyle örtülü olan gaybî sırları sun'î olan yollarla bilmek imkânsızdır. Zâyirce vasıtasıyla olumlu veya olumsuz olan cevapların, soruların maddelerine uygun olması ancak iki adam birbirine hitap ederken soru soran adamla cevap veren kimsenin maksatlarını anlatmak için, sözlerin anlam bakımlarından birbirine benzemesinden ileri gelir. Yoksa zâyirceden sorulara cevap çıkartmak gizli ve ince bir sanata dayanır.

Soru ve cevabın birbirine uygun olması, idrâkin ve karşılıklı konuşmanın birbiriyle mutabık olmasındandır. Bu usûl ile bunun gerçekleşmesi, soruda ve vetr çizgilerinde toplanmış harflerin kırılmasından ileri gelir. Bu harflerin, farazi rakamların çarpımıyla elde edilen sayılarla birlikte Zâyirce dairesindeki cetvellere girmesi, sonra bu cetvellerden bir kısım harflerin alınıp bir kısım harflerin çıkarılması, yine belirli sayıdaki devirle buna devam edilmesi, sonra bütün bunların birbirini takip edecek şekilde beytin harfleriyle karşılanması inkâr edilmeyecek bir şeydir. Bazı zeki kimseler, bu şeyler arasında bir mutabakat yakalıyorlar ve meçhul olan şeylerin bilgisi onlara malûm oluyor. İşte eşyalar arasındaki bu mutabakat, nefsin bildiği bir şeyden hareketle meçhulün bilinmesinin sebebi gibi görünüyor. Şüphesiz ki bunu elde etmedeki yol, sûfîlerin yoludur. Çünkü bu gibi işlerle meşgul olmak, aklın kıyas ve düşünme gücünü kuvvetlendirmektedir.

Biz bunun sebeplerini yukarıda defalarca anlattık. Bu sebeplerden dolayı bu zâyirce birçokları tarafından sûfîlere ehline nispet edilir. Hâlbuki zâyirce Sebtî'nindir. Ben bunlardan başka diğer bir zâyirce de görmüşümdür. Bu zâyirce Sehl bin Abdullah'a nispet edilmektedir.

Yemin olsun ki bu teknikte yapılanlar çok garip ve son derece zahmetli şeylerdir. Bu teknikle elde edilen cevap ve bu cevabın elde edilmesindeki sır, bana görüldüğü kadarıyla, Mâlik'in söz konusu beytindeki harflere karşılık gelen harflerle yazılmış bir şiirdir. Onun için bu şiirin vezni ve kafiyesi de onunkiyle aynıdır. Yeri geldiğinde görüleceği gibi, bu işle uğraşanlardan bazılarının, Mâlik'in beytindeki harflere karşılık gelen

harfleri düşürdükleri zaman, çıkan cevabın manzum olmaması, söylediğimizin doğruluğuna işaret ediyor.

Zâyirce kaidelerine göre sorulan sorulara verilen cevapların manzum olarak aynı vezinde düzenlenmesine birçok kişinin aklı ermez. Bunların yalnızca hayâl ve vehimlerden ibaret olduğunu söylerler. Bu işle uğraşan bir kimse, yazdığı bir beytin harflerini, sorudaki ve vetr çizgileri üzerindeki harfler arasına dilediği gibi yerleştiriyor ve sonra herhangi bir ölçü ve kurala riayet etmeden bu teknikleri uyguluyor. Sonra ortaya bir beyit çıktığında, bu işin kuralına göre icra edildiğini sanıyor. Hâlbuki böyle sanması, varlıklar ve yokluklar arasındaki mutabakatı, idrâkler ve akıllar arasındaki farklılaşmayı bilmemesinden ileri gelen bir vehimden başka bir şey değildir. Her akıl, gücünün yetmediği ve idrâk edemediği şeyleri inkâr eder. Ancak bu inkârcı anlayışı reddetmek için, bu usûllerin icra edilmesini ve kesin sezgiyi görüyor olmamız bize yeter. Güçlü bir zekâ ve sezgiye sahip olanlar, bu usûlleri doğru olarak ve kuralına uygun bir şekilde icra etmektedirler.

Neye nispet edildiklerinin bilinmemesi ve belirsizliklerinden dolayı, en açık konular olan sayıların anlaşılması bile akla son derece zor geliyorsa, acaba böylesine belirsiz ve garip olan bir meselenin anlaşılması nasıl olur? Şimdi söylenilen bir sözden hiçbir şey anlaşılmamasıyla ilgili bir örnek verelim: Sana dense ki, birkaç tane dirhem (gümüş para) al ve her birinin karşısına üç tane fulus (bakır para) koy. Sonra dirhemlerin tamamıyla satın aldığın öteki kuşun fiyatına kuşlar satın al. *"Bu takdirde bu dirhemlerin ve fulusların toplamıyla kaç kuş satın almış oluyorsun?"* diye sorulduğunda, *"Dokuz kuş satın aldım."* cevabını vereceksin. Çünkü sen biliyorsun ki bir dirhem, yirmi dört fulus ediyor. Üç fulus ise bir dirhemin sekizde biri yapıyor. Birkaç tane sekizde bir, sekiz yapıyor. Dirhemin sekizde birini, başka bir sekizde birle topladığında, bir kuş fiyatı ediyor. Sekiz kuş, birçok sekizde bire karşılık geliyor. Bu sekiz kuşa ilk aldığın kuşlarla satın aldığın kuşu da eklediğinde dokuz kuş yapıyor. Sorudaki sayılar arasındaki mutabakatın sırrıyla, bilinmeyecek durumda olan gizli cevabın nasıl ortaya çıktığını görürsün.

Bu ve bunun gibi meseleler ilk söylendiğinde, sanki bilinmesi mümkün olmayan gaybî bir mesele gibi idrâk edilir. Ancak problemin kendi içindeki mutabakatı sayesinde, bilinenlerinden bilinmeyenlere ulaşılır. Ama bu

sadece mevcut olan şeyler hakkında veya ilim sahasında olan bir durumdur. Gelecek ile ilgili meseleler ise, meydana gelme sebepleri bilinmiyorsa veya onlar hakkında güvenilir bir haber gelmemişse gaybî bir meseledir ve onu bilmek mümkün değildir. Bu husus açıklığa kavuştuktan sonra, Zâyirce usûlü ile yapılan şeylerin tamamının gerçekte cevabın sorudan çıkartılması çalışması olduğu anlaşılır. Çünkü görüldüğü gibi bu usûlde yapılan, sorudaki aynı harflerin farklı şekildeki dizilişlerinden cevap harflerini çıkarmaktır. Bunun sırrı ise, bazı kimselerin keşfettiği bazılarının da keşfedemediği, ikisi arasındaki mutabakattır. Bu mutabakatı bilen kimse için, Zâyirce usûlünün kurallarıyla istenilen cevabın elde edilmesi kolaydır.

Fakat sorulan şeyin gerçekten vukua gelip gelmediğini anlatmaz. Yalnız terkibi itibarıyla maksadı anlatmak hususunda soruya uygun bir cevap olacak manzum bir beyit veya mensur bir terkip meydana gelir. Çünkü gaybı bilmenin Allah'ın ilhamıyla teyit edilen faziletli ruhlara mahsus olduğunu yukarıda defalarca anmıştık. *"Allah bilir, siz bilmezsiniz."* (Bakara, 2/216).

İKİNCİ BÖLÜM

Bedevîlerde, ilkel kavimlerde ve kabilelerde sosyal hayat ve bu hayatta görülen hâllere dair

BİRİNCİ BÖLÜM

Bedevî ve hadarî yaşayışın insanlar için tabiî bir hâl olduğuna dair

Toplumların hayat tarzların farklı olması, onların geçinme usûllerinin birbirinden farklı olmasından ileri gelmektedir. Çünkü kişilerin bir araya toplanarak cemiyetler hâlinde yaşamaları, geçinme hususlarında birbiriyle yardımlaşmak ve nefislerini korumak içindir. Hayat için gerekli olan şeyleri tedarik etmekle işe başlamak, lüks ihtiyaçlar için gereken şeylerden önce gelir.

İnsanların bir kısmı ağaç dikerek ve ekin ekerek; bir kısım koyun, inek, keçi, bal arısı ve böcekler besleyerek geçimlerini temin ederler. Bu vasıtalarla geçimlerini temin edenler göçebe hayatı yaşamaya mecburdurlar. Çünkü sahralar geniş olduğundan oralarda ekilecek yerler, hayvanları otlatacak otlaklar vardır. Bundan dolayı geçinmelerini temin için badiyelerde yaşamak bir zarurettir. Bu tarz hayat yaşayan bedevîler bir araya toplanarak ihtiyaçlarını temin etmeleri, sosyal hayatları gereği olarak, geçinebilecekleri besinleri, evleri ve vücutlarını ısıtmak için gereken vasıtaları temini sınırlı kalır. Bunlar bu ihtiyaçlarını ancak yaşamalarına yetecek miktarda temin edebilirler. Çünkü bundan fazlasını temin etmekten âcizdirler. Bu tarz hayat yaşayanlar sonradan durumları genişleyerek ihtiyaçlarından artacak derecede zenginleşirlerse, bu hâl onları bir yerde yerleşmeye ve refah içinde yaşayışa yönlendirir. Bunlar hayat için bir zaruret olan şeylerden fazlasını elde etmek üzere, birbirine yardım etmeye başlarlar. Yiyecek maddelerini ve giyimlerini çoğaltırlar, bunları güzelleştirmeye, evlerini genişletmeye, şehirler kurmaya başlarlar. Sonra imkânlar daha arttığında en leziz yemekleri yemeye, saf ipekten elbiseler

giymeye, büyük binalar inşa etmeye, bunları en güzel şekilde süslemeye başlarlar. Daha güçlendiklerinde içlerinde suların aktığı konaklar, saraylar kurarlar; binalarını, aşırı süslerler, sanatın son sınırına varırlar. Hayatları için gereken giyim, yatak, çanak, tabak ve sair gereçleri güzelleştirmek onlar için bir âdet hâlini alır. Bu suretle şehir hayatı yaşamaya alışırlar. Bunların bir kısmı sanat alanında çalışarak geçinmeyi, diğer bir kısmı ticareti meslek edinirler. Bunlar bedevîlerden (göçebelerden) daha çok para kazanır, daha iyi bir hayat yaşarlar. Çünkü bunlar gereken miktardan daha çok para kazandıkları için yaşayışları da o nispette genişler.

Bu açıklamamızdan bedevîlik (göçebelik) ve hadarelik (medenîlik) insanlar için tabiî olduğu anlaşılır.

İKİNCİ BÖLÜM

Arapların bu devreyi geçirmesi yaratılıştan gelme tabiî bir durum olduğuna dair

Bedevîlerin geçinme tarzı, toprağı işlemek ve hayvan beslemek gibi, tabiî olan yasayış ve onların geçinme vasıtalarını, ve ancak kendilerini korumak için gereken besin ve giyim gibi zarurî ihtiyaçlarını elde edebildiklerini yukarıda anlatmıştık. Diğer durumları ve âdetleri de buna benzerdir; zaruretin üstünde lüks ihtiyaçlarını ise karşılamaktan uzaktırlar. Kıldan, yünden ya da ağaçtan, hatta çamur ve taştan yaptıkları bu evlerde yaşarlar. Sadece gölgelemeyi sağlarlar, barınma ihtiyacını giderirler. Bundan başka maksatları yoktur. Bir kısmı da dağlarda ve kayalarda mağara ve oyuklara sığınırlar.

Gıdalarına gelince; bunlar yenecek maddeleri biraz ıslah veya hiç ıslah etmeden yerler ve az bir miktarla kanaat ederler. Ancak ateşte pişmesi gereken yiyecek maddelerini pişirerek yerler. Sahralarda yaşayanların bir kısmı toprağı işlemek suretiyle geçinmelerini temin ederler. Bunların bu yolla geçinmeleri bir yerden diğerine göç ederek göçebe hayatı yaşamaktan daha iyidir. Bunlar oyuklarda, köylerde ve dağlarda yaşarlar. Berberîlerin ve acemlerin (Arap olmayanların) çoğu bu şekilde hayat sürerler.

Geçimlerini koyun ve inek besleyerek sağlayanların çoğu göçebedir. Çünkü bunlar hayvanları için otlaklar ve sulu yerler aramaya mecburdurlar. Göçebelik bunların hayatına daha uygundur. Bunlara "Şâviyye" adı verilir ki koyun ve sığır besleyerek geçinenler demektir. Bunlar tabiî olan otlaklar bulunmadığı için sahra ve çöllerdeki uzak yerlere göç etmezler. Berberîler,

Türkler, Türklerin kardeşleri olan Türkmenler ve Sakalibe (Slavlar) bu cümledendir.

Deve besleyerek geçinenler ise en çok göç eden ve çöllerde en çok dolaşan insanlardır. Çünkü verimli olan yerlerin otlakları, otları ve ağaçlarıyla deve beslenmez; için çöle mahsus ağaçlara, otlaklara ve çöllerin tuzlu sularına ihtiyaç vardır. Kış mevsimlerinde tepelerin soğuklarından çöllerin sıcaklarına kaçmaya muhtaçtırlar.

Deve, yavrusunu en ağır doğuran ve sütten kesen bir hayvan olduğu için gerek doğururken ve gerek yavrusunu beslerken çölün sıcak havasına en çok muhtaç olan bir hayvandır. Deve besleyerek geçinenler bundan dolayı uzak yerlerde otlaklar aramaya mecbur olmuşlardır. Verimli yerlerin otlaklarında otlatmaktan bekçileri onları alıkorlar ve onlara eziyet verirler. Göçebeler bunların kendilerini küçük görmelerinden nefret ederek çöllerin ta uzak yerlerine göç ederler. Bundan dolayı bu göçebeler insanların en vahşîleşmişleri olup, mukim hayat yaşayanlar da bunları vahşîlik ve dilsiz hayvan derecesine indirmişlerdir. Bu göçebeler Araplar ve Araplar gibi göçebelik eden ve Magrib'de yaşayan Berberîler, Zenâteler ile doğuda yaşayan Kürtler, Türkmenler ve Türklerdir. Fakat göçebe hayatı yaşayan bu kavimler arasında en uzak yerlerde otlaklar arayanı ve en çok göçebe olanı Araplardır. Çünkü Araplar ancak deve beslemekle geçinirler, ötekileri ise hem deve, hem koyun ve inek beslerler. Bu açıklamamız Arap kavminin bu yaşayış devresini geçirmesinin tabiî bir hâl olduğunu belirtmek ve insanların, cemiyetler hâlinde yaşayarak dünyayı imar ederken bu yaşayış tarzının devresini geçirmenin onlar için bir zaruret olduğunu anlatmak içindir. Her eksiklikten uzak olan Allah en iyisini bilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Bedevîliğin hadarîlik hayatından daha önce geldiğine, şehir hayatının kaynağının bâdiye olduğuna dair

Göçebelerin vücutlarını koruyacak derecedeki şeylerle geçindiklerini ve bundan fazlasını istihsalden âciz olduklarını, şehirde medenî hayat yaşayanların da mükemmel bir surette yaşamak için gereken şeyleri istihsale önem verdiklerini yukarıdaki bölümlerde anlatmıştık.

Şüphe yok ki, zarurî ihtiyaç maddeleri genişleme ihtiyaçlarından ve lüks derecesinde olan şeyleri teminden önce olduğu bellidir. Çünkü zaruret asıldır, lüks mahiyetinde olan şey zaruretin bir dalıdır ve ondan türemiştir. Göçebelik şehirlerin ve medenî hayatın aslıdır. Bütün insanların yerleşik hayata geçmeden önce geçirdikleri bir devredir. Çünkü kişinin ilk önce araştırarak bulacağı şey zarurî, yani vücudunu korumak için gereken şeydir. Kişi ancak zarurî olan ihtiyacını temin ettikten sonra lüksü arar.

Göçebeliğin kabalığı medenî hayatın inceliklerinden öncedir. Bundan dolayı göçebenin gayesi medenîleşmek olduğunu ve medeniyete doğru yürüdüğünü görüyoruz. Göçebe, çalışmasıyla özlediği bu hayata ulaşmaktadır. Kişi çalışarak refahın bir sonucu olan değerli giyim kuşama kavuştuktan sonra bolluk içine girer. Kendi tercihiyle şehirliliğin şartlarına razı olur. İptidaî hayat, yaşayan kabile ve kavimlerin hâli işte bundan ibarettir.

Şehirli ise bir mecburiyet ve şehir hayatını zor görmedikçe, göçebelik yaşayışını arzu etmez. Göçebeliğin medenî yaşayışın temeli olduğunu gösteren diğer bir alâmet de, şehir halkının çoğunluğunun o şehrin

etrafından gelen göçebe ve köy halkından olmasıdır. İncelediğimiz takdirde biz bunu görürüz. Bunlar şehir hayatını kendileri için kolay bulduklarından şehirlerde yerleşerek medenîliğin bolluğu içine girmişlerdir. Bunların her biri, medenî hâllerinin göçebelikten doğduğunu ve medeniyetin temelinin göçebelik olduğunu gösterir. Bununla beraber göçebelik ve köy hayatı çeşitli olduğu gibi, şehirlerin yaşayış tarzları arasında da farklar vardır. Birçok kabilenin hâli birbirinden farklı olduğu gibi, bazı şehirlerde diğerlerinden daha büyük ve daha mamurdur.

Bu açıklamalarımızdan şehirlerin kuruluşlarından önce kişilerin göçebe hayatı yaşamış oldukları ve göçebeliğin müreffeh şehir hayatının göçebelikten doğduğu ve bu lüksün geçinmenin zaruretinden sonra meydana gelmiş olduğu anlaşılır. En iyisini Allah bilir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Bedevîlerin hadarîlere göre hayır ve iyiliğe daha yakın olduklarına dair

Bunun sebebi şudur: Nefis ilk yaratılışı üzere bulunduğu zamanda karşılaştığı şeyleri kabule hazır bir hâlde bulunur. İyilik olsun kötülük olsun onun ruhuna akseder ve kalbinde yerleşir. Resûlullah: *"Her çocuk fıtrat üzerine doğar. Sonra anne ve babaları onları ya Yahudi ya Hristiyan ya da Mecusî yaparlar."* buyurur. Çocuk iyi ve kötü şeylerden hangisiyle daha önce karşılaşır ise onu kabul eder ve öbüründen uzaklaşır, uzaklaştığı bu işi kabul etmek nefse ağır gelir. Hayırlı bir kimsenin nefsi evvelâ hayırlı iş ve âdetlerle karşılaşarak iyiliğe alışır ve nefsinde buna meleke hâsıl olur ise, o kimse kötülükten uzaklaşır, kötü yollara sapmak ona zor gelir. Kötü kimsenin durumu da böyledir, kötülüğe alıştıktan sonra ona hayırlı işe yanaşmak zorlaşır. Şehir halkı her çeşit lezzetler, bolluk ve genişlik içinde yaşamaya alıştıkları, dünyanın ve kendi heveslerinin düşkünü oldukları için şehirlilerin birçok fena huylarıyla nefislerini lekelerler. Bundan dolayı iyilik yollarından o nispette uzaklaşırlar. Bunlar bu hususlarda o kadar ileri gittiler ki, onların hâllerinde utangaçlık izleri görülmez. Onlardan birçoklarının toplantılarında kötü sözler kullanarak sövüp saydıklarını görüyorsun, utanmaları, bu gibi sözleri büyükleri ve mahremleri önünde söylemelerine engel olmaz. Çünkü kötü alışkanlıklar sövmeyi ve fuhuş gibi şeyleri açıktan söylemeye ve işlemeye sevk etmektedir.

Bedevîler ise ancak zarurî ihtiyaçlarını karşılayabilmek için dünyaya yönelmektedirler; şehirliler gibi bolluk ve lüks içinde yaşayıp zevklerini ve şehvetlerini tatmin edecekleri imkânı yakalamak için değil. Onların işlerinde ve muamelelerindeki alışkanlıkları da ona göredir. Onların kötü

yollara sapmaları ve kötü huyları edinmeleri şehirlilerinkine göre çok azdır. Bunlar ilk fıtratlarına daha yakındırlar. Kötü ve çirkin alışkanlıkların içlerine yerleşip kalmasından uzaktırlar. Kötü alışkanlıklarından kurtulmaları da hadarîlerinkine göre daha kolay olmaktadır. Bu, açıkça görülen bir şeydir.

Hadarîlik (Şehirlilik) hayatının topluluklar hâlinde bir araya toplanarak dünyayı imarın en son basamağı ve medeniyetin bozulmaya yüz tutmasının da, iyilikten uzaklaşmanın son basamağı olduğu aşağıda açıklanacaktır. Bu açıklamalarımızdan göçebelerin şehir hayatı yaşayanlara nispetle iyiliği kabule daha yakın oldukları anlaşılmaktadır. Allah kötülüklerden sakınanları sever.

Bu açıklamamıza Buharî'nin *Sahih*'inde nakledilen Haccac'ın Seleme bin Ekvâ'a söylediği sözleriyle itiraz edilemez. Haccac, Seleme'nin şehri bırakarak göçebe hayatı yaşamak üzere sahraya gittiğini öğrendiğinde ona: *"Peygamber zamanında Medine'ye göç etmiştin, şimdi arkana ve eski hayatına dönerek bu faziletten mahrum kalmak mı istiyorsun?"* deyince Seleme ona: *"Hayır, ben nefsimin arzusuyla Medine'yi bırakarak sahraya gitmedim, Resûlullah kendisi bana göçebe hayatı yaşamaya müsaade etti."* diye cevap verdi.

Malûm olsun ki, İslâmiyetin ilk günlerinde Hz. Peygamber'e yardım etmek ve onu korumak için, Hz. Peygamber nerede bulunursa onunla beraber bulunmak için, Müslümanlara Mekke'den Medine'ye hicret etmek farz edilmiş idi. Fakat göçebe Araplara hicret vacip değildi. Çünkü Mekke ahalisinde peygamberi korumak ve ona yardım etmek hususunda göçebe Araplarda bulunmayan bir özellik vardı ki o da nesep bakımından Hz. Peygamber'e olan yakınlıkları ve bu bağın onları Hz. Peygamber'i korumaya sevk ettirmesi idi. Peygamberle beraber Mekke'den Medine'ye hicret eden arkadaşları sahraya giderek göçebe bir Arap olmaktan Allah'a sığındırdı. Çünkü göçebe Araplara Medine'ye hicret etmek vacip değildi. Sahabe bu şereften mahrum olmak istemiyordu. Sa'd bin Ebî Vakkas, Mekke'de hastalandığında Hz. Peygamber: *"Ey Allah'ım! Arkasını kesmeden arkadaşlarımın hicretlerini devam ettir, onları arkalarına döndürme ve arkadaşlarımı Medine'den ayırma, onlar başlamış, oldukları Medine yolculuğunu bırakmadan hicretlerine devam etsinler."* diye Allah'a yalvarmıştır. Hadiste ökçeleri üzerine geri dönme, kaydı vardır. Herhangi

bir yere gittikten sonra oradan geri dönmek, ökçesi üzerine dönmek gibidir, ökçelerine dönmesinler, demek Medine'den ayrılmadan orada yaşasınlar, demektir. Söylendiğine göre Müslümanların sayısı az olduğu için bu hicret gerekli idi. Mekke'nin fethinden sonra Müslümanların sayısı çoğaldığı için hicrete lüzum kalmamıştır, diğer tabirle vücubun sebebi ortadan kalkmıştır. Müslümanlar kuvvet kazanmışlar, Allah, peygamberi korumayı kendi üzerine almıştır (Maide, 5/67). Bundan sonra hicretin farziyeti ortadan kalkmıştır. Hz. Peygamber: *"Mekke fetholunduktan sonra hicret yoktur."* hadisiyle bunu anlatmıştır.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra hicretin farziyetinin düşmüş olduğunu bütün âlimler ittifakla kabul etmişlerdir. Çünkü Hz. Peygamber öldükten sonra ashabı her yere dağılmış ve hicretin fazileti ortadan kalkmıştır. Göçebeler arasında yerleştikten sonra Haccac'ın Seleme bin Ekva'a söylediği sözü peygamberin duasında: *"Ey Allah'ım! Onları Medine'den ayırma."* ifadesinde söylediği hadise uygun olarak söylenmiş bir sözdür. Haccac'ın: *"Sen bedevî Arap oldun."* demesi hicret vacip olmayan göçebe Araplardan oldun, manasınadır. Seleme, Haccac'ın her iki sözünü inkâr ederek cevap vermiştir. Çünkü Resûlullah ona göçebe Arap olmaya ve Medine'den ayrılmaya izin vermişti. Fakat bu iznin yalnız Seleme'ye mahsus olması mümkündür. Nitekim Huzeyme'nin şahadetinin iki adamın şahitliği yerini tuttuğunu söylemiş ve Hz. Peygamber, bir oğlağı kurban kesen Ebu Bürde'nin kurbanı kabul olunduğunu bildirmiştir. Veya Haccac, Seleme'yi ancak Medine'den ayrıldığı için teessüf etmiştir. Çünkü Haccac, Resûlullah vefat ettikten sonra hicretin farziyetinin düşmüş olduğunu biliyordu. Bu takdirde Seleme Hz. Peygamber'in izniyle hicret etmesinin, Haccac'ın tercih ettiği Medine'de yaşamaktan daha üstün olduğunu söyleyerek cevap vermiş olur. Çünkü Hz. Peygamber, onun göçebeler arasında yaşamasında bir anlam ve hikmet bulmuş olacaktır. Herhâlde Haccac'ın: *"Bedevî Arap oldun!"* demesi göçebeliğin ayıplanmış bir şey olduğuna delâlet etmez. Hicretin farziyeti, bildiğin gibi, peygambere yardım etmek ve onu korumak içindi. Bedevîliğin ayıplandığı bir şey olduğundan ileri gelmiyordu. Haccac'ın "bedevî Arap olmakla" bu vacibi terk etmekle ayıplaması da mutlak göçebeliğin kınandığına delâlet etmez, ötesini her eksiklikten uzak olan Allah bilir. Muvaffakiyet, yalnız O'nun sayesindedir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Bedevîlerin hadarîlerden daha cesur olduklarına dair

Bunun sebebi şudur: Şehirlilerin müreffeh hayata alışmış olmaları, bolluk içinde yaşamaları, kendilerinin ve mallarının güvenliğini ise idarecilerine bırakmış olmalarındandır. Kale duvarları içinde hiçbir korku ve endişe duymadan, rahat rahat uyurlar. Silâh bile taşımazlar. Böylece yüzyıllar geçmiş ve yaşadıkları yerleri koruyanların evlâdı, kadınlar ve çocuklar derecesine inmişlerdir.

Göçebelere gelince; onlar topluluklardan ayrılarak ıssız yerlere çekilip kendi başlarına çöllerde, uzakta yaşadıkları ve sığınacak surları ve kaleleri bulunmadığı için kendilerini, aile ve mallarını korumaya mecburdurlar. Onlar saldıranlara karşı korunma hususunda kendilerinden başka kimseye güvenmezler. Bundan dolayı göçebeler daima silâh taşırlar ve yolda giderken etraflarına bakınarak yollarına devam ederler. Uyumaktan sakınırlar; ancak, oturdukları yerde yahut deve semeri üzerinde hafif uyurlar. Hafifçe ve korkunç sesleri kulak vererek dinlerler. Kendi kuvvet ve cesaretlerine ve ancak kendilerine güvenerek tek başlarına çöl ve sahralarda dolaşırlar. Şiddet ve kuvvet bunlar için bir yaratılış, cesurluk bir karakter olmuş, gerektiğinde biri yardım isteyip harekete geçmek üzere çağırdığında bu kuvvet ve cesaretlerini kullanırlar. Şehirliler bunlarla karışır ve bunlarla birlikte sefer ederlerse, bunların çoluk çocukları gibi olurlar. Bu göçebelerle beraber bulundukları kendilerini korumak hususlarında hiçbir şeye teşebbüs etmezler ve her hususu göçebelere bırakırlar. Bu, gözlerle görülmüş bir gerçektir. Yönleri, su kaynaklarını, otluk yerleri bulmak ve göstermek hususları hep onlara havale edilir. Bunun sebebini yukarıda açıkladık.

Bunun esasında insanın tabiat ve mizacının değil; imkânlarının ve alışkanlıkların oğlu olması yatar. İnsan alıştığı bir durum, zamanla onun tabiî karakteri gibi bir şey olur. Sen bunları insanlar üzerinde sına, bunun benzeri çoktur; doğru olduğunu da anlarsın. *"Ve Allah dilediğini yaratır."* (Âl-i İmran, 3/47).

ALTINCI BÖLÜM

Şehirlilerin, idarecilerinin baskıcı yönetimlerine katlanmak zorunda kalmalarının, onların kuvvet ve cesaretlerini giderdiğine, kendilerini koruma gücünden mahrum ettiğine dair

Şöyle ki: Hiç kimsenin kendi idaresi kendi elinde değildir. İnsanları yönetenlerin sayısı başkalarına nispetle azdır. İnsanlar çoğunlukla başkalarının iradesi altında yaşarlar. Yönetici yumuşak kalpli ve adaletli olursa, bunların idaresi altında bulunanların, katlanmak zorunda kalacakları yasaklar v e hükümler olmaz. Bunun için bu idareciler onları korkutarak tabiî hâllerine etki etmedikleri için, tebaa onların otorite olmadığına inanır, tabiatlarında bulunan cesaret ve korkaklıklarını kaybetmezler. Herhangi bir yönetimin zulüm ve şiddetine dayanır. Şiddet, merhamet ve şefkate üstün gelirse, halkının kuvvet ve cesaretleri kırılır. Aşağıda anlatacağımız gibi, zulüm ve şiddetle kırılmış olan kalpler, üşenerek ağır davranmaya mahkûm oldukları için, onlar kendilerini müdafaa ve nefislerini koruma kuvvet ve tabiatını kaybederler.

Halife Ömer (r.a.)'in komutanlarına kuvvet ve cesareti kaybettirecek muamelede bulunmayı yasak etmesi bunun bir delilidir. Kadisiye savaşında Resûlullah'ın arkadaşlarından Zühre bin Ceviyye, Acem komutanlarından Calinos'u takip ederek öldürmüş, Calinos'un üzerinde bulunan 75 bin altın değerinde eşyasını ganimet olarak almıştı. Başkomutan Sa'd bin Vakkas bu eşyayı onun elinden almış: *"Arkasından takip ederek Calinos'u öldürmek için benden müsaade istemeliydin."* demiş ve olup biteni bir mektupla Halife Ömer'e bildirerek Ömer'den izin istemişti. Hz. Ömer başkomutanın bu hâlini uygun bir hareket görmedi ve: *"Zühre gibi bir kahramana karşı*

nasıl böyle davranıyorsun! Adamcağız yapacağını yaptı, kendisini ateşe attı, yaptığı savaştan da sana ve Müslümanlara, bırakacağını bıraktı. Böyle iken yine de onun kirişinin gezini kırıyor, gönlünü incitiyorsun." dedi. Sonra Sa'd'e, elinden aldıklarını Zühre'ye iade etmesini emretti. Mal ve servetlere el koymakla korkutmak ve şiddetli muamelede bulunmakla tebaa kuvvet ve cesaretini büsbütün kaybeder, tebaanın katlandığı zulümlere karşı koymaktan ümidi kesilmesiyle tebaanın hakir düşeceği bir gerçektir ki bu hakirliğin, cesaret ve kahramanlığı yok edeceği şüphesizdir.

Cezaya çarptırmalar terbiye etmek için olmalıdır. Küçük yaştayken bu terbiye verilirse, bu terbiye itaate alıştırır, fakat cesaret ve kuvvete etki etmez. İşte bundan dolayı çöllerin bir köşesine çekilerek yaşamakta olan bedevî Arapların idarecilerin şiddetli muameleleri altında yaşayanlardan daha cesur olduklarını görüyoruz. Bundan başka küçük yaşlarından beri üstadların terbiyesinde ilim ve sanat öğrenen kimselerde de, bu terbiyenin onların cesaretlerini çok azaltmakta; neredeyse kendilerine saldıranlara karşı koyamayacak bir hâle getirmektedir.

Sahabe şer'î hükümlere tâbi olmuştur, buna rağmen bu durum onların metanetini eksiltmemiştir. Aksine onlar insanların en metini idiler, denilmek suretiyle anlattıklarımız reddedilemez. Çünkü Şâriden[63] aldıkları kanunlara tâbi olan Müslümanlar, içlerindeki müeyyideye uyarak söz konusu hükümleri uyguluyorlardı. Onlara okunan teşvik ve ikaz (tergib ve terhib) edici âyetler bu müeyyidenin kaynağı idi. Bu müeyyide sun'î bir öğretmeye ve talimle ilgili bir terbiye etmeye dayanmıyordu; nakledilerek öğrenilen dinin hükümleri ve âdâbı idi. Müslümanlar, içlerine iyice yerleşen ve imana dayalı inancın tesiriyle o hükümlere tâbi oluyor ve kendilerine tatbik ediyordu. Onun için dayanıklılıkları eskiden olduğu gibi sapasağlam bir şekilde hâla mevcuttu. Metanet duyguları henüz te'dip ve ahkâm tırnaklarıyla örselenmemişti. Herkesin, kendi içindeki manevî ve vicdanî müeyyideye tâbi olmasını hırsla isteyen ve insanların maslahatlarım en iyi bilenin Şâri olduğuna kesinlikle kani bulunan Hz. Ömer: "Bir kimseyi şeriat edeplendirmezse, onu Allah da edeplendirmez." demişti.

Ne zaman ki, halkta dinî duygular zayıfladı, kanunî müeyyidelere göre hareket etmeye başladılar, daha sonra şeriat talim ve te'diple öğrenilen bir ilim ve sanat hâline geldi, insanlar hadarîliğe ve kanunlara boyun eğme

vaziyetine döndü, o zaman insanlardaki dayanıklılık, cesaret azılmaya başladı.

Bu açıklamamızdan, hükûmetlerin hüküm ve te'dibinin cesareti eksilttiği anlaşılır. Çünkü bu kanunlardaki müeyyide insanın tabiatına yabancıdır. Onun için insanın dayanma gücünü tahrip eder.

Şer'î kanunlar ise cesareti ve direnci kırmaz. Çünkü bundaki müeyyide zatîdir. Hâlbuki hükûmetin kanunları ve talimî hükümler, kanunun tazyiki altında kalan hadarîlerin gerek yaşını başını almışları, gerekse çocukları üzerinde nefslerini zayıflatıp güçlerini kıran bir tesir meydana getirir.

Göçebeler ise hükûmetin hükümleri, öğretim ve eğitiminden uzak oldukları için o dereceye inmemişlerdir. Muhammed bin Ebî Zeyd, bunu göz önünde bulundurarak, *Ahkâmu'l-Muallimîn ve'l-Mutaallimîn* (Öğretmenlerin ve Öğrencilerin Uyacakları Hükümler) adlı eserinde: *"Eğiticiler, hiçbir çocuğa üç defadan azla kamçı vurmamalıdır."* demiştir. Bu sözü Kadı Şureyh'ten nakletmiştir. Bazıları, vahyin başlangıcı sırasında Cebrail'in Hz. Peygamber'i üç kere sıkması hâdisesini onun görüşünü teyit için delil olarak ileri sürmüşler ve *"Sıkma hâdisesi üç defa tekrarlanmıştı."* demişlerse de, bu durumun ona delil sayılması zayıftır. Sıkılma hâdisesi, söz konusu talim işinden uzaktır. Onun için delil olmaya elverişli değildir.

Allah hikmet sahibi ve her şeyi bilendir.

YEDİNCİ BÖLÜM

Bâdiyede ancak asabiyet sahibi kabilelerin yaşayabileceklerine dair

Malûm olsun ki, bütün eksiklikten uzak olan Allah insanların tabiatlarını hayır ve şer (iyilik ve kötülük) üzere yaratmıştır. Allahu Taâlâ şöyle buyuruyor: *"Biz ona (insana) iki yolu (hayır ve şeri) göstermedik mi?"* (Beled, 90/10) Ve: "*Sonra da ona (insan nefsine) hem kötülüğü, hem de (ondan) sakınmayı ilham edene yemin olsun ki..."* (Şems, 91/8)

İnsanın tabiatında şehvet ve kötülüğe meyil arzusu daha kuvvetlidir. Âyette anlatıldığı gibi, insan itiyatlarının otlaklarında otlayarak dini kendisine örnek ve kalbini terbiye edip iyilik yoluna girmezse, kalbi iyilikten çok kötülüğe meyleder. İnsanların çoğunluğu işte böyledir. Ancak Allah'ın kendisini hayırlı yola girmeye muvaffak ettiği kimseler bundan müstesnadır. Birbirine zulmetmek ve tecavüzlerde bulunmak insanlar için bir karakter olmuştur. Hükûmet kuvveti engel olmadığı takdirde insan gözü ilişen her şeye el uzatmak ister ki şair (Ebu Tayyib Mütenebbî) şu beytinde bunu pek güzel anlatmıştır:

"Zulüm insanlar için bir karakterdir. Eğer (zulmetmeyen) iffetli bir kimse (görürsen o ancak bilmediğimiz, gizli) bir sebepten dolayı zulmetmiyordur."

Şimdi şehir ve kasabalarda insanların bir diğerinin hak ve hukukuna tecavüz etmelerine, idareciler mâni olurlar. Şu hâlde şehir halkı, kuvvet

dizginiyle bir diğerinin hakkına tecavüz etmekten vazgeçirilmişlerdir. Bizzat idareciden gelen zulüm ise, bir istisnadır.

Şehirlere gece vakti ansızın veya gündüz kendilerin savunmaktan âciz olduklarında dışarıdan gelen saldırılara kalelerin surları engel olmaktadır. Hazırlıklı bulunurlarsa devletin askerleri saldırıları püskürtür.

Bâdiyede (çölde) yaşayan kabilelere gelince; bunların aralarındaki çekişmelere, hepsinin hürmet ettiği büyüklerinin müdahalesiyle son verilir. Bedevîleri konakladıkları yerde düşmanlarının saldırmasından kabilelerin yiğitleri korurlar. Fakat bunların boyları korumalarına ancak bir nesepten gelen akrabalardan oldukları takdirde güvenilebilir. Çünkü bunlar ancak bir soydan gelmekle kuvvet kazanır. Bu durumda onların kuvvetinden korkulur ve her birinin kalbinde, kendi kavminin düşmanlarına karşı bir heyecan meydana gelir. Bu, Allah'ın kulların kalplerinde akrabaya karşı uyandırdığı sevgi ve esirgeme duygusu olup, insanlar için yaratılıştan gelme bir hâldir. Bu duygu sayesinde insanlar birbirlerine yardım ederler, düşmanları onlardan daha çok korkar. Kur'ân-ı Kerîm'de, Hz. Yusuf'un kardeşlerinin babalarına: *"Dediler ki: Hakikaten biz (kuvvetli) bir topluluk olduğumuz hâlde onu kurt yerse, o zaman biz gerçekten âciz kimseler sayılırız."* (Yusuf, 12/14) demelerine dikkat et. Bunun anlamı şudur: Onun arkasında onu koruyan kardeşleri bulunduğunda, kimse o adama tecavüz etmek fikrine kapılamaz. Nesepleri başka başka olan kimseler arasında kardeşlik bağı bulunmadığı için, savaş zamanlarında başlarına felâketler geldiğinde, koruyuculuk şevki ortaya çıkmaz. Bundan dolayı birbirine yardımlaşmaları zayıf olur. Herkes kendi hayatını korumayı düşünür; korkarak savaş meydanından çekilir gider. Bundan dolayı bir nesilden gelmeyenler bâdiyede yaşamak imkânını bulamazlar. Çünkü bu gibiler sahrada yaşadıkları takdirde diğer milletlerin bir defada yutulan lokmaları olurlar. Bir yerde yaşamanın müdafaa ve korunmaya muhtaç olduğunu iyice anlamış isen, peygamberlik ve devlet kurmak, bir fikir ve işe çağırma gibi insanları bir araya toplamak için gerekli olan her işin himayeye dayanmakta olduğunu da anlamış olursun. İsyan etmek insanlar için tabiî bir hâl olduğundan, yukarıda belirttiğimiz gibi, bir nesepten gelenlerin müdafaası savaştan başka bir vasıtayla mümkün değildir. Savaş bir gerekliliktir. Sen, aşağıda belirteceğimiz meseleleri kavrayabilmek için bu sözlerimizi kendine rehber edin. İnsanlara doğru yolu ancak Allah gösterir.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Milletlerin güç kazanmaları ancak nesep bağıyla veya buna berzer bir bağ ile olabileceğine dair

Hısımlık ve akrabalık bağı, az bir kısmı müstesna olmak üzere, insanlarda tabiî ve yaratılıştan gelen bir tabiî bir durumdur. Bir zulme uğradığı ya da bir felâkete maruz kaldığı zaman akrabalarını yardıma çağırır; bu akrabalık bağından dolayıdır. İki aradaki soy bağı birlik meydana getirecek derecede yakınsa, akrabalık pek açık bir surette gözüktüğü için, birbirine arka olmaları da o nispette kuvvetli olur. Soy, az çok uzaklaşırsa, akrabalık bağlarının bir kısmının unutulması mümkündür.

Birbirine yardım edenler arasında akrabalık bağı çok yakınsa, yalnız bu yakınlık yardımlaşmayı sağlar. Ancak akrabalık bağı biraz uzaksa veya bir kısmı unutulmuş ve belli belirsiz bir bağ kalmışsa bu durumda, bir şekilde kendisiyle akrabalık bağları bulunan birilerine karşı zulmedilmesi sebebiyle kendi duyacağı utançtan kurtulmak için yardımlaşır.

Köle sahiplerinin kölelikten azat ettiği kimsenin üzerindeki hukuku[64] ve himayesine aldığı kimsenin hamisi üzerindeki hakkı dahi bir tür akrabalıktır. Azatlısı yahut himayesine aldığı kimse herhangi bir zulme uğrarsa, koruma duygusuyla azatlılarını ve azatlıları da onları ya da himayelerine sığınanları korumak üzere harekete geçerler. Azat eden ile azat edilen ve himayesine alan kimse ile himayesine sığınan kimse arasındaki bağlılık nesep bağına benzer veya ona yakın bir bağlılık doğurur.

Bu açıklamadan sonra Resûlullah'ın: *"Sıla-i rahim yapmanızı temin edecek ölçüde neseplerinizi öğreniniz."* sözünün manasını anlarsın ki

nesebin faydası kardeşlik bağını ve akrabalık hak ve hukukunu muhafazaya hizmet edecek derecede olanıdır ve bundan fazlası lüzumsuzdur. Çünkü nesep vehmî bir bağ olup onun hakikati yoktur. Hadiste bundan fazlasıyla uğraşmanın faydasız olduğuna işaret edilmiştir. Nesep bağları (şecereler) belli ve şüphe götürmez bir hâlde kayıtlı ise, yukarıda anlattığımız gibi, akrabalardan biri tecavüze uğrarsa öteki kardeşlerin hamiyetleri kaynar, zelil düşmekten sakınarak onun hak ve hukukunu korurlar. Uzun zamanlar geçtiği için soy silsilesi kesilmiş olduğundan, haberler birçok vasıtalarla ağızdan ağza nakledilirse, koruyuculuk duygusu zayıflar. Nesebin faydası azalır ve neseple uğraşmak için boşa emek harcamış olur. Bu tür hikâyelere dalmak yasak edilmiş, boş şeylerle meşguliyet sayılmıştır ki âlimler nesep bilgisi hakkında: *"Nesep ya faydasız bir ilim veya zararsız bir cehalettir."* demişlerdir. Nesep açıkça belli olmazsa, soy bilgisi birçok vasıtalarla nakledilen hikâyeler türünden olur. Nesep, birbirine yardımlaşmaktan ibaret olan kıymetini kaybettiğinden, bilinmesiyle bilinmemesi de eşit olur demektir. Bütün eksikliklerden uzak olan Allah en iyi bilendir.

DOKUZUNCU BÖLÜM

Saf nesebin sahralarda ilkel bir hayat yaşayan Araplarda ve onların benzerleri olan kabileler arasında muhafaza edilebileceğine dair

Bunun sebebi şudur: Yardımlaşmaya ve birbirini korumaya hizmet eden nesep şecerelerinin sahraların ıssız köşelerine çekilerek ilkel bir hayat yaşayan Araplar ve onların benzerleri olan milletler arasında muhafaza edilmesi, onların zor geçinmelerinden, darlık içinde yaşamalarından ve yurtlarının ekonomik durumundan ileri gelmiştir ki zaruret onları bu tarzda yaşamaya mecbur etmiştir.

Geçinme vasıtalarının başta geleni deve olup, onu üreterek yaşamaları ve ondan istihsal ettikleri maddelerle hayatlarını sürdürmeleri Arapları ve onların benzeri milletleri sahralara çekilerek yaşamaya mecbur etmiş, bunlar için bu hayat bir zaruret olmuştur. Yukarıda anlattığımız gibi deve, çöllere mahsus bitkilerle doymaya, türemesi için de çöllerin havasına muhtaçtır.

İşte devenin bu hâli Arapları ve onların benzeri olan milletleri bu hayata yöneltmiştir. Çöller ise darlık ve açlık yeridir. Onlar bu hayata alışmışlar, onların nesilleri bu tarzda terbiye görmüş, bu yaşayış onlar için bir tabiat olmuştur. Diğer milletlerden hiçbiri onlarla bu hayatı bölüşmek istemez. Bedevîler bu yaşayış şekline alışmış oldukları için, bu hayatı bırakmak imkânını bulduklarında bile, çöllerini ve hayatlarını bırakmazlar. İşte bu sebeplerden Araplar başkalarıyla birleşerek neseplerinin karışmamasından ve bozulmamasından emindirler. Nesepleri daima korunmuştur ve bu çok açıktır.

Bu hakikat Mudar'dan gelen Kureyş, Kinane, Sakîf, Benu Esed, Hüzeyl ve bunlarla komşu olan Huzâa boylarında pek açık görülür. Çünkü bunlar çöllerin darlıkları içinde ve ekin ekilmeyen yerlerde yaşadılar. Şam ve Irak'ın verimli yerlerinden, ekin ekilmeyen sahalardan uzaklaştılar. Bundan dolayı onlar diğer milletlerle karışmaktan kaçındılar ve onların neseplerinde karışıklık olduğu da duyulmamıştır.

Hımyer ve Kihlân'dan gelen Lahm, Cüzâm, Gassân, Tayyi, Kudâa ve İyâd gibi verimli bölgelerde yaşayan Arapların nesepleri ise, komşuları olan başka milletlerle karışmış, neseplerine yabancı unsurlar sokulmuştur. Bunlardan her birinin nesebi, bildiğin gibi, ihtilâflıdır. Bu karışıklık onların acemlerle karışmasından ileri gelmiştir. Arap olmayanlar aile sülâle, boy ve dallarına yabancı unsurlar karışmamasına dikkat ve itibar etmezler.

Çünkü nesebin muhafazası ancak Araplara mahsus bir özelliktir. Halife Ömer (r.a.) şöyle diyor: *"Neseplerinizi öğretiniz, Sevad'ın Nebatları (Basra ve Kûfe arasındaki yerlerde yaşayanlar) gibi olmayınız. Onlardan birinden nesebi sorulduğunda 'Filân köydenim.' der."* Araplara neseplerini korumayı emretmiştir. Adları geçen boylar ise verimli bölgelerde yerleşerek oraların halkıyla içli dışlı oldukları için nesilleri yabancılarla çok karışmıştır.

İslâmiyetin ilk zamanlarında insanlar memleketler fethetmek ve İslâmiyeti yaymak için yabancı illere, fethettikleri veya korumak üzere yerleştikleri yerlere nispet edilirler, meselâ; "Cünd-i Kinnesrin" (Halep) (Kinnesrin askeri), "Cünd-i Dimaşk" (Dimaşk askeri) ve "Cünd-i Avâsım" (Avâsım askeri) adıyla anılırdı. Endülüs fetholunduktan sonra, orada da böyle nispet edildiler. Bu durum onların neseplerini terk etmelerinden ileri gelmiyor, oraların fethettikten sonra yurt edindikleri bu bölgelerde kalmalarından ve bu yerlerde meşhur olmalarından başka bir şey değildir. Yani bölgelere mensubiyet, nesebe ek olarak onların alâmetiydi.

Fakat gitgide şehirlerde başka milletlerle karıştıkları için nesepleri büsbütün bozuldu. Böyle olunca nesep ve asabiyet dayanışması kayboldu. Yabancılarla karışması yüzünden boyların fertlerini birbirine bağlayan şecereler altüst oldu ve zamanla unutuldu. Sadece bedevîler (göçebeler) eskisi gibi kaldılar.

Yeryüzünün de yeryüzündekilerin de vârisi Allah'tır.

ONUNCU BÖLÜM

Neseplerin nasıl karıştığına dair

Malûm olsun ki, SARİP nesebe sahip olan bazıları başka nesebe geçebilirler. Kişi diğer bir kabileye geçme arzusu duyabilir; yakınlığı vardır; dostluk kurmuştur; kendi kabilesi içinde işlerdiği bir suçun cezasından kurtulmak için kaçmak istemiştir; diğer kabilelere gelerek kendisinin onların nesebinden olduğunu iddiasında bulunmuştur; bu ve daha başka sebeplerden nesebi değişir ve karışır. Nesebini böyle değiştirmekle o kabilenin koruyuculuk duygusundan faydalanırsa, nesep de mevcut olmuş gibi olur. Çünkü birinin o nesepten veya bu nesepten olması, ancak onlar için geçermli olan kurallara tîa olmakla bir mana ifade eder.

Zaman geçtikçe mensup olduğu ilk nesebi unutulur. Bu nesebi bilen soy bilginleri de ölmüş olur. Bu yolla çoğunluk nesebini bilmez. Gerek Cahiliye ve gerek İslâmlık döneminde, Arap ve diğer kavimlerde nesep şecereleri bir daldan diğerine naklolunagelmiş, bir babilenin nesebi diğerlerinin nesepleriyle karışmıştır.

Münzir kabilesinin ve başkasının nesepleri hakkında ihtilâfları gözden geçirirsen, bunu biraz daha anlarsın.

Becile kabilesinin Arcefe hakkındaki muamelesi de buna benzerdir. Hz. Ömer, Arcefe'yi onlara emir tayin ettiğinde onlar Arcefe'nin aslen kendi boylarından olmayıp başka boydan gelip kendilerine intisap etmiş olduğunu söyleyerek, onun yerine Cerir'i tayin etmesini rica ettiler. Ömer Arcefe'den bunu sorduğunda Arcefe: *"Ey müminler emiri, onlar doğru söylüyorlar, ben esasen Ezb kabilesindenim. Ezdler arasında bir cinayet işledim. Benden*

öcünü (kısasını) almaları icap ettiği için, kavmim arasından kaçarak onlara sığındım." diye cevap verdi. Bundan Arcefe'nin Becile boyuna nasıl karışmış ve onların neseplerine nasıl intisap iddia etmiş olduğuna dikkat et! Bu adam ki, o kavmin başkanlığına bile geçmek mertebesine gelmiş, aralarından bazıları bunu bilmemiş ve bundan gaflet etmiş, uzun zamanlar geçmiş olsa idi tamamıyla unutulur, her yönden onlardan sayılır ve başkanları olurdu. Bunu anla. Allahu Taâlâ'nın yaratıkları hakkındaki sır ve hikmetlerini düşün. Zamanımızda ve bundan önceki zamanlarda bunun benzerleri çok olup, nesepler birbirine karışmıştır.

Allah lütuf ve keremiyle kullarına doğru yolu gösterir.

ONBİRİNCİ BÖLÜM

Başkanlığın asabiyet sahibi olan boylarda devamlı o nesepten gelen sülâlelerin elinde olacağına dair

Malûm olsun ki, kabilelerin bütün boyları ve kolları genel nesepleri itibarıyla tek bir asabiyet teşkil ediyor olsalar bile, birbirine daha özel, daha yakın akrabalık bağlarıyla bağlı asabiyetler de vardır. Bunların akrabalıkları yakınlarında bir aşiretten ya bir sülâleden veya bir atanın oğullarından gelen kardeşler gibi olmak bakımından, birini diğerine daha kuvvetli bir surette bağlayan nesep ve akrabalık bağları vardır. Bunların akrabalıkları yakın veya uzak amcaoğullarının hâllerine benzemez. Bunlar kendilerine mahsus nesepleri yönünden birbirine daha kuvvetli bir surette bağlıdırlar; ek olarak da genel nesepte de bütün kabilenin ortağıdırlar. Bundan dolayı bunlar hem kendi yakın akrabalarının, hem de genel nesebe intisapları bakımından olan akrabalığın yardım ve korunmasından istifade ederler. Fakat özel nesep yönünden olan akrabalık daha yakın, bundan dolayı da bunlara reislik belli bir sülâleye mahsus olup, boyun bütün diğer boyları reislikten mahrum olurlar. Riyaset kuvvet ve üstünlükle olduğundan gücü temin etmek için, özel olan bu soydan gelen sülâlenin diğer boy ve aşiretlere göre üstün ve kuvvetli olması gerekir ki, ancak bu takdirde bu sülâle bütün boya başkanlık edebilsin. Başkanlık için bu bir şart ise, o kavmin başkanlığı daima kuvvetçe üstün olan bu boydan gelen sülâlenin elinde kalır. Başkanlık bunların elinden çıkarak kudret ve üstünlükte bunlardan aşağı derecede olanların ellerine geçtiği takdirde, kuvvetçe aşağı derecede olan bu sülâlenin o boya başkanlığı devamlı olmaz. Başkanlık daima boyun bir dalından diğerinin eline geçer, her hâlde ancak zayıfın elinden daha

kuvvetlisine geçecektir. Çünkü başkanlığın güç ve üstünlüğe dayandığını yukarıda anlatmıştık.

İçtimaî asabiyet hâlleri, oluşma durumundaki bir şeyin mizacı mesabesindedir. Oluşma hâlindeki bir şeyde mevcut olan unsurlar kuvvet ve üstünlük bakımından birbirine denk olsalar, mizaç o şeyin meydana gelmesini sağlamaz. O hâlde unsurlardan birinin öbürlerine galip gelmesi icap eder. Aksi hâlde oluşum tamamlanamaz. Asabiyette üstünlüğün şart kılınmasının hikmeti işte budur.

Yukarıda anlattığımız gibi, başkanlığın süresi için hükümdarın mensup olduğu sülâlenin kudretli olmasının bir şart olduğu bu suretle belirlenmiş olur.

ONİKİNCİ BÖLÜM

Asabiyet sahibi olanlara başkanlık etmek onların nesebinden gelmeyenler için mümkün olmadığına dair

Bunun sebebi, başkanlık ancak asabiyet, yani kuvvet ve üstünlükle, kudret ve üstünlük ise ancak bir millet veya boyun himaye, kudret ve yardımı sayesinde olabilir ki, biz bunu yukarıda anlatmıştık. Üstelik başkanlık edebilmek için başkanın mensup olduğu asabiyetin diğer asabiyetlere yahut o kabilenin dalları diğer boy ve dallarına sırayla üstün gelmiş olan boy ve daldan gelmesi de şarttır. Çünkü kavmin diğer boy ve dalları ancak başkanın mensup olduğu kabile ve dalın üstünlüğünü hissettiklerinde, bu kudret sahibi olan başkanın emirlerine uyarlar. Aslı o boydan olmayıp da, yukarıda zikrettiğimiz sebep ve vasıtalardan biriyle, o boya intisap etmiş olan kimse, o boyun arasında güç sahibi olamaz; çünkü o, herhangi bir sebeple kendi boyundan ayrılarak bu nesebe intisap etmiştir, nihayet o kimsenin asabîliği velâ ve hilfe (azatlı ve müttefik olma hâline) dayanır. Bu intisap, bu sığıntıya kudret temin edemez. Bu fiil şüphe götürmez bir gerçektir. O millet ve boya sığınan kimsenin uzun zaman geçmesiyle onun eski nesebi unutulmuş ve bu boya karışarak onların neseplerinden sayılmış, onların özelliklerini kendisinde toplamış olduğu farzedilirse, onun bu karışmadan önce, kendisinin, atalarının o boya başkanlık etmiş olmaları tasavvur edilemez. Hâlbuki bir kavme başkanlığın, bir sülâleden gelenlere babalarından geçmiş olması şarttır ki, o kimsenin o boyun gücü ve yardımıyla başkanlığı belirlensin.

Sığıntıya gelince; onun diğer kabileden gelerek bu nesebe intisabı şüphesiz, o vakitler, o kabilece belli olduğu için, sığıntılığı o kavmin

başkanı olmasına engel olmuştur. Bundan dolayı o kavme intisabı zamanında başkanlık o sığıntıdan gelen nesle intikal edemez. Yukarıda anlattığımız gibi başkanlık için güç ve üstünlük gerekli olduğu için başkanlığı hak edenlerin onların oğullarına da bu güç sayesinde intikal etmiş olması şarttır. Kabilelerin beylerinden birçoğu, kabileler arasında meziyetleri veya cömertlik ve bahadırlıklarıyla tanınmış olan şerefli neseplere intisap etmeyi arzu ederek, kendi kabilelerinin neseplerini bırakırlar, şeref kazanmak maksadıyla meziyetli neseplerden geldiklerini iddia ederler. Fakat bu iddialarıyla nasıl bir yola girdiklerinin, başkanlıklarına ve şereflerine nasıl dil uzatıldığının farkında değillerdir. Bu gibi iddialar çağımıza kadar devam etmiştir.

Berberîlerden olan Zenâtelerin Arap kavminden olduklarını iddiaları bu cümledendir. Bunlardan biri de Zuğba kabilesinin kollarından biri olan ve Mağrib'de Hicazlılar diye bilinen Benu Âmir'den Rebâboğullarının Benu Süleym'den, özellikle Benu Süleym'in Şerid boyundan olduklarını iddia etmeleridir. Ataları, tabut yapan bir marangoz olup, Benu Süleym boyundan ayrılarak Beni Amir boyuna gelmiş, onlarla karışmış, onların nesebine intisap etmiş, onlara başkan bile olmuş ve Hicazî nispetiyle tanınmıştır.

Bunlardan bir diğeri de şudur: Abdülkavî bin Abbas bin Atiyye bin Tûçîn, (Hz. Peygamber'in amcası) Abdulmuttalib oğlu Abbas'ın nesline intisap şerefini kazanmak ve Abdülkavî'nin babası Abbas bin Atiyye'nin adını Abbas bin Abdülmuttalib adıyla karıştırarak, bu nesebi iddia etmeleri buna benzerdir. Çünkü bunlar devletlerinin ilk kuruluşundan beri Abbasîlerin düşmanları olan Fâtımîlerden İdris ve Ubeydîlere biata çağırılmışlardır. Bu durumda Abbasîlerin biri Afrika'ya gelebilir mi?

Abdülvâhidoğullarından Tilmisan hükümdarı olan Zeyyanoğullarının iddiaları da böyledir. Nesepleri itibarıyla Kasımoğullarından olmaları meşhur olduğuna dayanarak, kendilerinin İdrisoğullarından olduklarını iddia etmeleri asılsızdır. Hâlbuki bunlar Zenâte kabilesinin diliyle "ent Kasım" yani Benu Kasım (Kasım'ın oğlu) derler, o hâlde bunlar Kasım'ın, Kasım bin İdris'in veya Kasım bin Muhammed bin İdris'in kendisi olduğunu nasıl iddia edebilirler? Kasım'ın Abbasîlerden olduğu doğru olduğu takdirde, Kasım, kendi devleti toprağından kaçarak İdris'lere sığınmış oluyor, bir sığıntının sahralarda başlarına geçerek onlara başkan olması nasıl tasavvur olunabilir? Bu Kasım adından dolayı meydana gelen bir

yanlışlıktan başka bir şey değildir. Çünkü İdrisîlerden Kasım adını taşıyan birçok zat gelip geçmiştir. İşte bundan dolayı onlar kendi Kasımlarının bu Kasımlardan biri olduğu vehmine kapılmışlardır. Üstelik Zenâte'den olan bunlar, bu nesebe intisaba muhtaç değildirler. Çünkü bunlar hükümdarlığı kendi milletlerinin kuvvetiyle elde etmişlerdir. Bunların Alevîlik ya da Abbasîlik iddiasına ihtiyaçları olmadığı gibi herhangi bir nesebi iddiaya da muhtaç değil idiler. Buna benzer nesep iddiasına sevk edenler hükümdarların arzularına uyarak ve onlara yaranarak yaklaşmak isteyenler olup, bunlar bunu halk arasında yayarlar ve nihayet bu iddiayı reddetmek zorlaşır.

Zenâteler hükûmetini evvelâ kurmuş olan Yagamrasin bin Zeyyan'a bunu, yani onun Alevîlerden geldiğini söylediklerinde o bu iddiayı red ve inkâr etmiş ve kendinin ana dili olan Zenâte diliyle: *"Biz dünyevî olan hükümdarlığı nesep sayesinde değil, ancak kılıçlarımızın kuvvetiyle elde ettik, bu işlerimizden dolayı ahirette ecir ve sevaba nâil olmamız Allah'ın iradesine bağlıdır."* diyerek Alevî nesebinden olmasıyla ona yaranmak isteyen yardakçıların bu telkinlerini reddetmiştir. Bunu bana söylediler.

Zu'be boyundan ve Benu Yezid'in önde gelenlerinden Sa'doğullarının şeyhlerinin, kendilerinin Ebu Bekir Sıddık'ın (r.a.) evlâdından ve Tûcînlerden Beni Yedlelten'in şeyhlerinin, kendilerinin Süleym boyundan ve Riyah'ın şeyhleri olan Devâvîde'lerin Bermekîler ahfadından geldiklerini iddia etmeleri de böyledir. Aynı şekilde bana gelen rivayetlere göre, doğudaki Tayy kabilesinin emirlerinden Muhennâ oğullarının dahi, Bermekîlerden olduklarını iddialar da bu cümleden olup, doğru bir iddia değildir.

Bu gibi nesep iddialarının benzerleri çoktur. Fakat emirlerin kendi milletlerine olan başkanlıkları bu gibi iddialarda bulunmalarına engeldir. Başkanlık edebilmeleri için bunların neseplerinin açık bilinmesi ve mensup oldukları boyun en kudretli boylardan olması gerektir. Sen buna dikkat et, yanılmalardan sakın. Müvahhidlerin Mehdî'nin nesebini Hz. Ali'nin nesebine ulaştırmasını bu gibi yanlışlıklardan saymaktan sakın, çünkü o, kavmi olan Herseme arasında başkanlık eden bir asıldan gelmemiş, Mehdî ancak bilgisi ve takvasıyla tanındıktan ve Masmûde boyu onun davetini kabul ettikten sonra reislik mevkiine geçmiştir. Bununla beraber Mehdî

nesep yönünden orta derecede şerefli olan bir asıldan gelmiştir. Gayb ve şehadet âlemini en iyi bilen ancak Allahu Taâlâ'dır.

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Asil bir aile ve şeref, gerçek anlamıyla kudret sahibi sülâlelere mahsus bulunduğuna ve bunlardan başkalarını asalet ve şeref vasfı mecazî anlamda olduğuna dair

Bunun sebebi şudur: Şeref ve asalet ancak birtakım özelliklerle olur. Şeref ve şan, millet ve nesilleri arasında saygı kazanmış, şeref sahibi ataların zürriyetinden gelmekle kazanılır. Bu babaların zürriyetinden gelenler de ancak onların fazilet ve üstünlükleri sayesinde şeref kazanırlar. İnsanlar bu asaletli insanlardan türeme hususunda madenlere benzerler. Nasıl ki, madenlerin çeşitleri çoktur. Resûlullah: *"İnsanlar madendir. Anlayışlı olmak şartıyla Cahiliye döneminde insanların en hayırlı olanları İslâmda en hayırlı olan kimselerdir."* diyerek insanların ahlâk ve fazilet alanındaki dereceleri farlı olduğuna işaret buyurmuştur. Demek ki, asalet nesil ve neseple kaimdir. Nesebin faydası da insanlar arasında mensup olduğu boyun kudretiyle birbirine yardımlaşmayı temin etmesi olduğunu yukarda anlatmıştık. Demek ki bir kimsenin nesebi şerefli ve akrabaları güçlü olursa, o kimseyi tecavüzlerden korurlar. Nesebi ne kadar şerefli olursa, o nispette heybetli olur. Nesep şecerelerinde şerefli kimselerin çok olması nesep ve o nesebe mensup olanların şan ve şerefini yükseltir, sülâlelerin şeref ve faziletleri kudretinin farkıyla çeşit çeşit olur. Çünkü şeref ve asaletin bütün sırrı bu noktada toplanmıştır. Bundan dolayı arkalarında güç ve şeref sahibi yardımcısı olmayan ve tek başlarına yaşayanların asaleti, ancak mecazî manasıyla olabilir. Onlar bu asaletin kendilerinde bulunduğu vehmine kapılırlarsa, bu yaldızlı bir iddiadan ibarettir.

Şehirlilerdeki asaleti dikkatle düşünürsen, şehirli atalarından hayırlı adamları saymaya başlar ve ailesinin rahatlık içinde afiyet üzere yaşamış olduğunu anlatır. Bu ise nesebin hikmet ve faydasına aykırıdır. O ancak babalarını sayar ve buna asalet adını verir. Bu ancak mecazî manasıyla şeref ve asalet olup, iki aradaki bağ ise biri arkasından diğeri olmak üzere, arka arkaya hayırlı yola sapmış olan atalarını saymaktan ibarettir. Gerçekten ise, bu bir şeref ve asalet değildir. Şehirlerde yaşamakla kendilerine yardım eden veya kendilerini koruyan akrabalarını kaybedenlerin bu iddiaları ancak bir öğünmeden ibaret kalır. Şehirlinin şeref ve asalet saydıkları bu bağ, lügat manasıyla doğru olduğu takdirde dahi, gerçek asaleti anlatmaz. Bunlardan meşhur neseplere intisap edenlerin ilk zamanlarda kudret sahibi ve kendilerini himaye edecek birçok akrabaları bulunmuşsa da, sonradan mensup oldukları boy, şehir ve kasabalara dağılarak yabancılarla karışmış olduğu için, boy gücünü kaybetmiştir. Fakat o nesepten gelenlerin kalıntısı olan bu âcizlerin atalarının kudretleri hülyası dimağlarında yer tutmuş olduğu için onlar kendilerini yine asalet sahibi olan eski ailelerden sayarak öğünürler. Arap ve Arap olmayan milletlerde eski zamanlarda büyük şeref sahibi kudretli sülâlelere mensup olan şehirlilerden birçok kimse bu hülyaya kapılmışlardır. Fakat bu bir laftan ibarettir. Bu şehirli ailelerin eski şeref ve kudretleri; özellik ve üstünlükleri olabilir. Fakat bunlar şehirlerde yaşayarak şehirlerin yabancı kalabalıklarıyla karışmış oldukları için, onlar bu asaleti kaybetmişlerdir. Yalnız bunların kalplerinde bu asaletin hülyası baki kalmış olduğundan, kendilerini bu eski asaletli sülâlelerden sayarlar.

Bu hayal en fazla İsrailoğullarının kalplerinde yer tutmuştur. Çünkü bunların eski zamanlardan dünyanın en eski ve asaletli kavmi sayılan şerefli sülâleleri vardı. Hz. İbrahim (a.s.) zamanında, din ve şeriatlarının kurucusu olan Hz. Musa (a.s.)'ya kadar, bunların neslinden birçok peygamberler gelmiş, üstelik kudret sahibi olmuşlardır. Aynı Allah, vaat etmiş olduğu devlete onları sahip kılmıştır. Fakat sonradan Yahudiler bunların hepsini kaybetmişler, zillet ve hakirliğe mahkûm olmuşlar, pısırık hâle gelmişlerdir.[65]. Arzda bir yerden diğerine sürülmek kaderleri olmuştur.[66] Binlerce sene kölelik ve küfürden başka şey görmeden yaşadılar.[67]

Onlar şimdi de bu hülyaya kapılmış bir hâldedir Meselâ Yahudiler: *"İşte bu benim Harun'um, işte bu kimse Kabil, bu da Yuşa neslinden, bu ise Yahuda ahfadından."* diyorlar, kudretleri zail olmuş ve yüzyıllardan beri hakirlik kalplerinde yer tutmuş olmasına bakmadan bu sözleri söylerler.

Yahudilerden başka nesepleri kesilmiş, kudretlerini kaybetmiş olan pek çok şehirliler bu hezeyana kapılırlar.

Endülüslü filozof Ebu Velid İbn Rüşd (öl. 1198) muallim-i evvel (ilk öğretmen) Aristo'nun hitabete dair eserini kısaltarak ve şerh ederek yazdığı eserinin "Hatâbe" bölümünde haseb ve nesepten bahsederken yanılmıştır. O, şehirlere evvelâ gelip yerleşmiş olan kimseleri asil saymış ve bizim anlattıklarımızdan söz etmemiştir. Ana ve babaları şehre inmiş olan kimsenin arkasında kendisini koruyacak ve düşmanlarını yenecek kudret sahibi akrabaları olmayan kimsenin atalarının şehre gelerek yerleşmiş olmasının ona hiçbir faydası dokunmadığını ve dokunmayacağını anlamış olsaydı, ne iyi olurdu. Arkasında sözlerini başkasına kabul ettirecek kuvveti bulunmayan şehirli, nasıl kudret ve asalet sahibi olabilir? İbn Rüşd asalet ve şerefi yalnız ataları saymaktan ibaret telakkî etmiş gibidir. Üstelik İbn Rüşd'ün asaleti, yalnız ataların fazilet ve meziyetini saymakla açıklaması "Hatâbe" uygun bir açıklama değildir. Çünkü filozoflara göre "Hatâbe", memleketin başında bulunarak halkı yönetenlerin rağbet ettirerek ve korkutarak ahaliyi kendilerine meylettirecek sözlerine bağlanır. Arkasında yardımcıları ve kudretli olmayan kimsenin emir ve yasaklarına kimse önem vermez, o, kimseyi kendine meylettirmek kudretinde değildir; o kimse ne kendisi ne de onun derecesinde olan diğer şehirliler, halkı kendilerine meylettirmezler. Fakat İbn Rüşd, Endülüs'de asabiyetin kardeşlik bağları zayıfladığı, boyların kudreti zail olduğu bir dönemde yetişmiş olduğundan, neseplere mensup olanlar için gerekli olan asaleti, ataların fazilet ve meziyetlerini saymaktan ibaret gibi anlamışlardır. Arkasında yardımcılarının çok olmasının asalet sahibinin sözlerini dinletmesine vasıta olduğunu ve asaletin Allah'ın yaratıklarına olan tesirini düşünmemiştir. Allah her şeyi bilir.[68]

ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Azatlıların ve kölelerin şeref ve asaletleri, efendilerinin şeref ve asaletleri nispetinde olduğuna ve kendilerinin mensup oldukları eski neseplerine göre olmadığına dair

Bunun sebebi şudur: Biz, gerçek şeref ve asaletin ancak asabiyet erbabına, yani arkalarında kendilerine yardım edecek kuvvet sahibi boy ve akrabaları olanlara mahsus olduğunu yukarıda anlatmıştık. Arkalarında kudretli boy ve akrabaları olan şeref ve asalet sahipleri kendi milletlerinden olmayanları kendi hizmetlerine kabul eder veya onlara yardım etmeyi ve himayelerini üzerlerine alırlar, ya esir ederek ve satın alarak onlara sahip olurlar, ya da azat ederek bunları kendilerine bağlarlar; yukarıda anlattığımız vasıtalardan biriyle sahiplerine intisap edenlerin bu intisapları akrabalık yerini tutar, mensup oldukları kişilere yardım ve arka olmak hususunda, sahiplerinin neseplerine mensup olanlar gibi sayılırlar, o nesepten gelmiş imiş gibi onların neseplerine intisap ederler. Bu nesebin silsilesine girmekle, nesep sahiplerinin mensup oldukları millet ve boyun akrabalığı hakkını kazanmış olurlar. Resûlullah: *"Bir kavmin mevlâsı (dost ve yardımcıları), o kavimdendir."* hadisiyle buna işaret etmiştir.

Bundan anlaşıldığına göre bir kimse bu sebep ve vasıtalardan biriyle diğer bir millet ve boya intisap ederse, kendi milletleri ne kadar asil olursa olsun, yeni sahiplerinin neseplerine intisap etmekle, eski nesep ve asaletlerini kaybederler. Hadiste kullanılan "mevlâ" tabiri kölelik, terbiye ve hizmetine girmekle meydana gelen mevlâlık hak ve hukuku demektir. Bu bağlarla o nesebe intisap edene asıl nesebinin fayda ve tesiri yoktur. Çünkü onun asıl nesebi sahibinin nesebinden ayrı ve bu nesebe intisapla o eski nesep bağını

kaybetmiş sayılır. Bunlar artık o sülâleye tâbidir. Bunlardan birinin atalarından birçok kimse köle olarak o sülâlenin hizmetinde bulunmuşsa, onun şeref ve asaleti o nispette, diğer kölelerinkinden yüksek olur. Fakat o sülâlenin kölelerinin şeref ve itibarları eski nesebinin şeref ve asaletinden ileri gelmez, yeni bir sülâleye intisaplarından dolayı kazanmış oldukları derece ve şerefleri ne kadar yüksek olursa olsun, mensup oldukları bu hanedanın şeref ve mevkiinden her bakımdan aşağı olması muhakkaktır.

Bütün devletlerde kölelerin durumu böyledir. Çünkü bu durumda olanlar, sadece hanedanlığın velâ ve hizmetindeki kıdem ve bu velâyette birkaç cedde sahip olma itibarıyla şeref sahibi olurlar. Abbasî hanedanlığındaki velâ sahibi Türklere, onlardan önce aynı durumdaki (Fars asıllı olan) Bermekoğullarına ve Nevbahtoğullarına dikkat ediniz. Hanedanlıktaki velâ (azatlı, azat olmuş) sayesinde nasıl köklü bir şan ve asalet tesis etmişler ve nasıl bir hane ve şeref elde etmişlerdi. Şimdi Cafer bin Yahya bin Hâlid esas soyu olan İranlılığa değil, Harun Reşid ve onun kavmine intisap suretiyle aile ve şeref itibarıyla insanların en itibarlısı olmuştu. Bütün hanedanlıkların velâ sahipleri için de durum böyledir. Sahip oldukları asaleti, devlet hizmetinde kökleşerek elde ederler. Bu durumdaki kimselerin hanedanlıkla ilgili nesepleri değil, sadece en eski nesepleri yok olup gider. Geçerliliğini yitirdiği için asalet hususunda dikkate alınmaz. Sadece velâ ile ilgili nispeti muteber olur. Çünkü asillik şan ve şerefin kaynağı olan asabiyetin sırrı bu nispettedir. Şu hâlde bunların şerefi efendilerinin şerefinden, binaları da, yani aile yapıları da onların binalarından türemiştir. O yüzden doğuma dayanan neseplerinin kendilerine bir faydası olmaz. Onun asaletini ve itibarını tesis eden sadece hanedanlığın velâsına dayanan nesebi, ona taraftar olma ve buna göre terbiye görme suretiyle bu devlete olan kaynaşmadır.

Bazen kişinin, ilk nesebi kendi (öz) asabiyeti ve hanedanlığı ile kaynaşması suretiyle vücuda gelmiş olabilir. Ancak başka bir nesebe intisap edip onların hizmetine girdikten sonra ilk nesebindeki asabiyeti ortadan kalkar ve ona fayda sağlamaz. İkinci nesep faydalı olur; çünkü bunun dayandığı asabiyet mevcuttur. Bermekîlerin durumu böyledir. Nakledildiğine göre Bermekîler İran'da ateşgedelerin ve mabedlerin muhafızlığını yapan ve onlarca önemli sayılan bir aileden gelmekte idiler. Abbasîlerin velâsına, yani himayesine ve hizmetine geçince, ilkine itibar edilmedi; onların şerefleri sadece Abbasî devletine intisapları ve

hizmetleridir. Bunun dışındaki şeref, serkeş ve şımarık nefislerin verdiği vesvesenin neticesi olan vehimden ibarettir. Bunun aslı ve hakikati yoktur. Realite ve hâlin hakikati delerimize şahit ve delildir.

"Şüphesiz ki, Allah katında en değerli olanınız, en çok takva sahibi olanınızdır." (Hucurat, 49/13).

ONBEŞİNCİ BÖLÜM

Asaletin Bir nesilden gelenlerde dört atada sona ermesine dair

Malûm olsun ki, unsurlardan terekküp etmiş (oluşmuş) olan âlem, zatı ve mahiyeti itibarıyla bozulmaya mahkûmdur. Madenlerden terekküp etmiş olan varlıklar, bütün hayvanlar ve insan, gözümüzle gördüğümüz gibi, terkipleri çözülmektedir. Bu varlıklara ve bu arada bilhassa, kişilerleilgili hâller böyledir. İlimler doğuyor, sonradan eskiyor, sanat ve onun benzerleri de böyledir.

Şeref ve asalet, kişiler için söz konusu olan durumlardandır. Onun da da yok olacağı şüphe götürmez bir gerçektir. Allah'ın kulları arasında Âdem'den beri arkası kesilmeden atalardan geçen şeref ve asalet sahibi olan kimse görülmemiştir. Bundan ancak bir saygı, sır ve hikmeti muhafaza etmek üzere Resûlullah bir istisna teşkil eyler.

Rivayet edildiğine göre her şeref ve asalet hâricîdir; zattan ve yaratılıştan gelen bir hâlet değildir. Çünkü insanların riyaseti kaybetmekle dereceleri alçalır, şereflerini kaybederler. Bunun manası şudur ki, Her şerefin ve hasebin yok olma hâli, var olma hâlinden öncedir. Hâdis olan her şeyin hâli budur.

Şeref ve asalet var olduktan sonra dört nesilde sona erer ki bunun izahı şöyledir: Her şerefi kazanan, o şerefi kazanmak için ne kadar çok emek sarf etmiş olduğunu bilir. Bu şerefi kazandıktan sonra da bu şerefi kazanmanın sebep ve vasıtası olan üstünlük ve özellikleri korumaya ve devamını sağlamaya çalışır. Bu şerefi kazanan baba öldükten sonra, oğulları babalarının yerine geçerek, bu şerefi muhafaza etmeye çaba gösterir. O,

babasından bu şeref hususunda bir şeyler işitmiş, fakat işiten adamın bilgisi o şeyi gözüyle gören kişininki gibi olmayıp ondan aşağı derecede olduğu için, oğlu evvelâ bu şerefi kazanan babasına nispetle birçok bakımlardan kusurludur. Yeni şeref ve üstünlükler ilâve etmez. Onun yerine geçen üçüncü oğlu ise, ancak onları taklit etmekle yetinir. Taklitçi olan bu üçüncü şahıs, örnek edindiği ictihad sahibi olan kimseye nispetle kusurlu olduğu gibi, o da ikinci şahsa nispetle meziyet ve fazilet yönünden aşağı ve kusurludur. Dördüncü nesil ise babalarının ahlâk ve meziyetler kazanmak ve sülâlenin şeref ve asaletini korumak yolunu büsbütün bırakır, bu özellikleri hakir görür. Bu suretle bu şeref ve ikbali devam ettirmek için gereken bütün meziyet ve faziletler kaybolur. Bunlar bu şeref ve asaletin emekle kazanılmamış olduğu vehmine kapılırlar ve o ataların neslinden gelmekle asaleti yaratılışlarından gelme bir özellik ve kendilerinde bulunması gerekli bir hâlet diye düşünürler, insanların kendilerini ululadıklarını görerek başkanlığın birtakım meziyetlerle elde edilmiş olduğunu unuturlar, bu şeref ve ikbalin nasıl kazanılmış ve ne gibi vasıtalarla elde edilmiş olduğunu düşünmezler. Ancak nesepten ileri geldiği vehmine kapılırlar ve kendilerini diğer nesillerden gelen insanlardan yüksek görürler. Onların babalarına halkın bağlılığını görerek bu boyun eğmenin onların alçak kalpli ve halka merhametle muamele ederek ahalinin kalplerini hoş tutmuş ve kendilerini sevdirmiş olmalarından ileri gelmiş olduğunu bilmezler. Bu bilgisizliklerinden dolayı kendilerine arka olanları hakir görürler. Onlar da kendilerinden yüz çevirirler, başkanı hakir görürler, bu sülâleden veya onun dallarından başka bir nesilden gelenlerinden birini ona tercih ederek, onun yerine geçirirler. Tercih etmeleri yukarıda anlattığımız gibi, o nesepten geldiği için onu korumalarından ve onun meziyetleriyle kendilerini memnun etmiş olmasından ileri gelir. Başlarına getirdikleri bu reisin mensup olduğu sülâlenin gücü artar. Eski sülâleden gelenler hakir düşerler, o sülâlenin binasının temeli çöker.

Hükümdarların durumu bu şekilde olduğu gibi, kabilelerin, emirlerin ve bütün asalet sahiplerinin ailesinde de vaziyet böyledir. Şehirli aile sahipleri de böyledir. Birtakım aileler geriler ve düşerse, o nesepten başka bir soy doğar. *"Allah'ın gökleri ve yeri hak ile yarattığını görmedin mi? O dilerse sizi ortadan kaldırıp yepyeni bir halk getirir. Bu da Allah için güç bir şey değildir."* (İbrahim, 14/19-20).

Şeref ve asaletin dört nesilde sona ereceğini şart kılmamız ekseriyet itibarıyladır. Yoksa daha dört cedde gelmeden dağılan aileler vardır. Soy, asaletinin tedricî bir şekilde kudretini kaybetmek suretiyle, beşinci, altıncı, yedinci batında da şeref ve mevkiini muhafaza edebilir.

Dört nesli şart kılmamızın, kurucu, devam ettirici, taklit edici ve yıkıcı olmak üzere dört devre itibar etmemizden ileri gelmiştir. Bu ise mümkün mertebe en azı olup çoğunlukla, şeref ve ikbal ibu dört temel üzerinde devam edegelmiştir. Bundan başka şeref ve asaleti dört cedde tahsis etmemiz Resûlullah'ın medhi ifade eden aşağıdaki hadisine uymaktan ileri gelmiştir. Resûlullah, Yusuf hakkında: *"O asilin (kerîmin) oğlu asil, asilin oğlu asil, asilin oğlu asil Yusuf bin Yakub bin İshak bin İbrahim."* diye Yusuf'u övmek üzere, onun üç babasını anmıştır. Resûlullah üç babasını anmakla Hz. Yusuf'un şerefin en yüksek derecesine ermiş olduğuna işaret etmiştir. Tevrat'ta, Hz. Musa'ya hitap eden şu anlamda bir âyet vardır: *"Ey Musa, ben her şeyi koruyan gayretli ve kudretli yaratanım ki babalarının suçlarından dolayı evlâdını ancak üç ve dört babaya kadar sorumlu tutacağım."* (Huruc, 20/5) Tevrat'ın bu âyeti de, nesep ve asaletin son basamağının dört nesil olduğunu anlatır.

İsfahanî, *Kitabu'l-Eganî*'sinde Uzeyf Gavânî'ye dair haberlerde kisra (Husrev) Numan'dan sonru: *"Arap kavmi arasında başkalarına nispetle daha şerefli bir boy var mı?"*

Numan:: *"Evet."*

Kisra: *"Hangisi?"*

Numan:

"Arka arkaya üç babası başkanlık eden ve dördüncüsü bu şeref ile bütünlenmiş olan soy onlardan olan boydur."

Arka arkaya üç babası başkanlık edeni araştırdığında, bu gibi bir soy yetiştiren boyların ancak dört ve şunlar olduğu anlaşıldı. Biri, Huzayfe bin Bedr Fizârî ailesi olup, bunlar Kays kabilesindendir. İkincisi Zü'l-Ceddeyn ailesi olup Şeyban'dandır. Üçüncüsü Hâcib bin Zürare ailesidir, dördüncüsü Eş'as bin Kays ailesi olup Kinde aşiretinin başkanıdır. Kisra bu adları geçen eşrafı, kendilerine tâbi olan aşiretleriyle beraber bir araya toplatarak getirdi. Bunlar için bir toplantı yaparak şeref ve asalet iddialarını incelemek üzere

adaletli hâkimler tayin etti. Evvelâ Huzayfe bin Bedr Fizârî Tecendîlerinin diğer Arap boylarından şeref ve asalette yüksek olduklarını ispat etmek üzere, belâgatli bir hutbe söyledi, boyu, Numan bin Münzir'in akrabasından olduğu için Huzayfe'den sonra Şeyban oğullarından Kays bin Eş'as'a söz verildi. O da belâgatli bir hutbe söyledi, bundan sonra, Şeybanoğullarından Bestam bin Kays, ondan sonra Hâcib bin Zerare, Hâcib'ten sonra Temim'den Kays bin Âsım ayağa kalkarak kendilerinin şeref ve asalet bakımından diğer Arap boylarından daha yüksek bir yerde bulunduklarını ispat etmek üzere nutuklar verdiler. Kisra her birini övdü, bunların her biri ulu adamdır, başkan olmaya lâyıktır, diyerek onların şeref ve asaletlerini tasdik etti. İşte bu sülâleler Araplar arasında Haşimoğullarından sonra anılan şerefli boylardır. Yemenli Haris bin Kâ'b oğullarından Zübyan oğulları dahi şeref ve asalette bunlar sırasında sayılırlardı. Bu açıklamalarımızın her biri, şeref ve asaletin dört atada sona ermekte olduğuna delâlet eder. En iyisini Allah bilir.

ONALTINCI BÖLÜM

Çöllerde göçebe hayatı yaşayan kavimlerin diğerlerine üstün geldiklerine dair

Malûm olsun ki, yukarıda üçüncü mukaddimede temas ettiğimiz gibi, bedevîlik hayatı sürenler cesur olurlar. Bedevî bir kavmin şehirlerde yaşayan diğer boylardan daha cesur olduğu, diğerlerine üstün gelerek, o kavimlerin ellerindekini çekip almaya muktedirdir olduklarına şüphe yoktur. Bir kavmin cesareti de zamanlar geçmesiyle değişir, göçebe milletler bereketli bölgelerde yerleşerek refaha alıştıktan sonra, vahşîlik ve göçebelikten uzaklaşarak, göçebelikteki alışkanlıklarını bırakmaları nispetinde cesurluklarını da kaybederler. Vahşî olan bir geyik ya da yabanî öküz insanlarla karışarak bolluk içinde yaşamaya başladıktan sonra süratle yerinden kalkmak ve şiddet gibi özelliklerinin değişmekte olduğuna dikkat et. Bu tarz yaşayış, bu hayvanların yürüyüşlerine ve derilerinin güzelliğine bile etki eder. Göçebe hayatı yaşayan kişinin durumu da böyledir. Bunun sebebi de karakterlerin alışkanlığa göre olmasıdır. Milletlerin üstün gelmeleri atılganlık ve gözü peklikle olduğuna göre, bu milletlerden hangisi daha göçebeliğe ve hangisi daha vahşîyane yaşayışa alışmış ise, o kavim sayıları, kuvvet ve asabe bakımından birbirine denk oldukları takdirde, diğer milletlere üstün geleceği gerçeğe daha yakındır. Sen bunu iyi anlamak için Mudar kabilesinin kendilerinden önce devlet kurmuş ve nimetler içinde yaşamış olan Himyer ve Kehlân boyları ve bereketli yerlerde yaşayan Rebîa kabilesiyle olan hâllerine dikkat et. Göçebe hayatına devam etmiş olan Mudarlar bolluk içinde yaşamaya alışmış olan bu kabileleri yenerek ellerindeki toprak ve servetlerini çekip almışlardır. Bunlardan sonra başkalarını yenen Benu Tayy ve Benu Amir bin Sa'sab, sonra Benu Süleym

bin Mansur'un durumu da böyledir. Göçebe yaşayış sayesinde bunlar, hamiyet, kudret ve birbiriyle yardımlaşmak gibi özelliklerini koruyarak, bolluğa ve rahatlığa dalmış olan diğer kabilelere üstün gelmişlerdir. Çünkü bunlar göçebelik yaşayışını bırakmadan Mudar ve daha başka boylardan çöllerde arkada kalmışlar; dünya nimetlerinden hiçbir şeyi onlarla paylaşmamışlardı. Nimetler içine dalmış bolluk ve rahatlığa kavuşmuş olan her kabilenin hâli böyledir, sayı ve kuvvette birbirine denk oldukları takdirde onlardan sonra bereketli yere gelenler, önce gelenlere üstünlük sağlarlar ve onları yenerler. Bu, Yaratan'ın mahlûkları için koyduğu bir kanundur, Allah'ın bu kanunu hiçbir zaman değişmez.

ONYEDİNCİ BÖLÜM

Asabiyet bağları sayesinde kuvvet kazanarak yükselmenin sonucu devlet kurmak olduğuna dair

Yukarıda anlattığımız gibi, düşmanların saldırmasından korunma ve saldıranları savma, hakkına sahip çıkma, insanların birbirine kenetlenerek güçlü bir topluluk meydana getirmeleriyle olur ki buna "asabiyet" denir.

Yine her topluluğunun "otorite"ye muhtaç olduğunu da yukarıda zikretmiştik. Bu idareci birinin hakkını diğerinden alarak birbirlerine olan tecavüzlerine engel olur. Bu kişinin, asabiyeti itibarıyla diğerlerinden daha güçlü olması gerekir. Yoksa o bunların birbirine kötülük etmelerine mani olamaz, işte bu kuvvetle ahaliyi idaresi altına almak "hükümdarlık"tır. Hükümdarlık başkanlığın üstünde bir şeydir. Çünkü, başkanlık, gönüllülükle diyebileceğimiz bir bağ ile bağlı olunulan, kendisine bağlı olanlara karşı idaresini zora başvurarak yürütebilecek gücü bulunmayan bir makamdır. Hükümdarlık ise galip gelmeye ve zor kullanmaya dayalı bir makamdır. Başkan da zor kullanacağı bir durum görürse bunu yapmaktan geri kalmaz; çünkü bu bizatihi talep edilen bir şeydir. Ancak başkanın buna muktedir olması, kendisine tabî olunmayı da sağlayacak olan asabiyetle mümkündür. Asabiyetin nihaî hedefi ise hükümdarlıktır.

Bir kabile içinde dağınık aşiretler ve birçok asabiyet varsa, bu durumda diğerlerinin hepsinden daha güçlü olan bir asabiyetin olması gerekir. Bu asabiyet diğerlerine galip gelecek ve onları kendisine tâbi kılarak kendi etrafında birleştirecektir. Böylece olunca ortaya çok daha büyük ve tek bir asabiyet çıkacaktır. Bu sağlanmadığı takdirde, anlaşmazlıklara ve çekişmelere sahne olacak bir dağınıklık hâli söz konusu olur. *"Allah,*

insanların bazısına diğer bazısıyla hâkim olmasaydı, yeryüzü (ve oradaki içtimaî hayatın düzeni) bozulurdu." (Bakara, 2/251)

Hükümdar, kendi boyunun kudretiyle o kavmi kendine itaat ettirdikten sonra akraba olmayan uzak boyları da kendisine boyun eğdirmek ister. Bu boy, kuvveti itibarıyla onun dengi olup, kendisini müdafaa edebilirse, bunlar birbirine karşı koyabilecek eşit bir kudrette iseler denk gelen iki kuvvet teşkil ederler. Bu takdirde her ikisi de kendi yurtlarını ve kavimlerini korur. Dünyanın her tarafında yaşayan kavimlerin hâlleri işte böyledir. Biri üstün gelerek diğerlerini kendisine boyun eğdirirse, bu galibiyetinin bir sonucu olarak başkalarını kendisine boyun eğdirmek için kuvveti artar ve hedefini genişleterek daha çok bölgeleri kendisine boyun eğdirmeye çalışır. Kuvveti bir devletin kuvvetine denk olabilecek bir hâle gelinceye kadar bu şekilde hareket eder. Bir devletin ihtiyarlama (çökme) zamanı geldiğinde, devlete mensup boylardan o devleti koruyacak yardımcılar bulunmazsa, ötekisi o devleti yenerek topraklarını ve idaresini ele geçirir. Bu suretle bütün devlet onun elinde olur. Üzerine saldırmak istediği devlet, ihtiyarlık çağına gelmemiş olup da ancak kendilerine saldıran düşmanlarına karşı koyabilmek için kudretli bir boyun başkanlarından yardım istemek zorunda kalırsa, yardım istediği boyun ileri gelenleri şeref ve şan kazanmak maksadıyla, o devletle birleşirler, o devletin yardımcıları sırasında yer alırlar, devlet bunları arzu ettiği maksatları için kullanır.

Bu destekleri sayesinde devlette sahip olacakları idarecilik, tek bir hükümdarın bulunduğu hükümdarlık şeklinden daha düşük olsa da, sonuçta bu da bir çeşit hükümdarlık sayılır. Türklerin Abbasîler içinde; Smhâce ve Zenâtelerin Kütameler içinde ve Hamedanoğulları'nın Şiî hükümdarlıkları ve Abbasîler içinde durumları böyledir.

Böylece devletin, asabiyetin nihaî noktası olduğu açıklığa kavuşmuş oldu. Asabiyet bu noktaya ulaştığında, artık kabile devlete sahip olur. Bu, o güce ulaştığındaki duruma göre ya tek başına hükümdarlık ya da bir devlete yardım edip desteklemek suretiyle elde ettiği hükümdarlık şeklinde olur. Biraz sonra açıklayacağımız gibi, eğer bazı engellerden dolayı asabiyet bu nihaî noktaya ulaşamazsa, Allah'ın onun hakkında vereceği kesin hükme kadar olduğu hâl üzere kalır. Bu açıklamamızdan asabiyetin gayesi devlet kurmak olduğu anlaşılmıştır. Hükümdar asabiyet kuvvetini kemaline erdiğinde kendi kuvvetiyle bağımsız ya da o devrin durumunun

müsaadesine göre, diğer boyların kuvvet ve yardımıyla devleti korur. Aşağıda anlatacağımız gibi bu hedefe ermeyi imkânsız kılan engeller çıkar ise, Allah kendi hüküm ve kazasını yerine getirinceye kadar, bu boy bulunduğu hâl üzere yaşar.[69]

ONSEKİZİNCİ BÖLÜM

Kabile mensuplarının refah içinde olmaları ve nimete dalmaları, onların devlet kurma seviyesine yükselmelerine engel olduğuna dair

Bunun sebebi şudur: Kabileler asabiyetlerine dayanarak kuvvetleriyle mütenasip servete sahip olduklarında, refah içinde yaşayanların nimetlerine ortak olurlar, o devletin adamları gibi rahat ve genişlik içinde yaşamaya başlarlar. Onların giydiği giyimleri giyerler, bina yapma, yaşayış ve başka hususlarda onları kendilerine örnek edinirler, izzet ve gücün vasıtalarını elde etmeye çalışırlar. Devletin kudretli olduğu zamanlarda gene memleketin idaresini onun elinden çekip almak arzu ve tamahına kapılmazlar. Servetinden faydalanmakla yetinirler, o devletin vergilerini toplamak hususunda yardımcı olur, devletin kendisini çeken diğer yönlerine göz dikmezler ve sebeplerini araştırmazlar; devletin himayesinde bolluk, rahat ve sükûnet içinde yaşamaya gayret gösterirler. Büyük binalar, konaklar ve saraylar yapmak hususunda hükümdarı ve o devletin büyük adamlarını kendilerine örnek edinirler. Giyimler, süs ve ziynetler ve sair hususlarda onlar gibi hareket ederler, ellerine geçirdikleri servetleri nispetinde binalar yapmaya, süs eşyası hazırlamaya çalışırlar. Bunun bir sonucu olarak göçebe hayatın sertlikleri, kabalıkları kaybolur, asabiyetleri (birbirine bağlılıkları), cesaretleri zayıflar. Bu bedevîler Allah'ın kendilerine bağışladığı refah ve bolluktan içinde yaşarlar. Oğulları ve torunları bile nimet içinde yaşayarak kendileri ve aileleri için gerekli ihtiyaçlarını elde etmeye, bizzat kendileri çalışmaya yanaşmadıkları gibi, asabiyeti muhafaza etmek üzere yapılması gereken işleri de ihmal ederler. Gitgide bu durum onlar için bir tabiat hâline gelir. Bu suretle bunlardan sonraki nesiller nesepten gelen atılganlık ve cesaret gibi özelliklerini kaybederler. Nesep

şerefi büsbütün yok olur veya büsbütün yok olmaya doğru yol alır. Müreffeh yaşamak, üstünlüğü ve galibiyeti sağlayacak olan asabiyeti ortadan kaldırır.

Asabiyet kaybolduktan sonra boy kendisini korumaktan âciz olur, başkalarına üstün gelmek büsbütün unutulur, bundan sonra diğer kavimler onları kendilerine tâbi kılarlar.

Lüks ve rahatlık içine dalmanın devlet olmayı engellediği anlaşılır. *"Allah mülkü dilediğine verir."* (Bakara, 2/247).

ONDOKUZUNCU BÖLÜM

Kabilelerin hakir düşmesi ve başkalarına boyun eğmesinin onların devleti korumak derecesine yükselmelerine engel olduğuna dair

Bunun sebebi şudur: Zelil düşmek ve diğerlerine boyun eğmek asabiyetin sertliğini ve keskinliğini kırar. Zaten bir kabilenin zelil olması ve başkalarına boyun eğmesi, asabiyetin kaybolduğunun bir delilidir. Zilleti kabullenen kabile kendisini savunmaktan da âciz kalır. Âciz olan bir şeyi elde etmeye çabasına giremez.

Hz. Musa, Şam ülkesini ele geçirmeye çağırdığında, İsrailoğullarının hâline dikkat et. Hz. Musa, İsrailoğullarını Şam üzerine yürüyerek bu bölgeye sahip olmaya çağırdığı ve Allahu Taâlâ'nın Şam'a sahip olmayı vaat etmiş olduğunu söylediğinde, onlar bundan âciz olduklarını ve Hz. Musa'ya şöyle dediler: "*Orada cebbar bir kavim var, onlar oradan çıkmadıkça biz katiyen giremeyiz."* (Maide, 5/22)

yani Allah bu zorba kavmi bizim asabiyetimizin dışındaki diğer bir çeşit kudretiyle oradan çıkarsın ve bu da senin mucizelerinden olsun, ya Musa! demek istemişlerdi. Hz. Musa onların Şam topraklarına girmelerinde ısrar ettiğinde direndiler, Musa'ya ve Allah'ın buyruklarına karşı isyan ettiler ve: *"Rabbinle beraber git ve onlarla savaşın."* (Maide, 5/24) dediler.

Kur'ân-ı Kerîm'in bu âyetin tercih edilen tefsirlerinden anlaşıldığı gibi, İsrailoğulları uzun yüzyıllar boyunca firavunların ve Kıbtîlerin kahır ve zulümleri altında yaşayarak kendilerini korumamaya ve memleketlere sahip olmak arzusunda bulunmamaya alışmış olduklarından, bu sözleri söylemişlerdir. Bunun bir sonucu olarak onlar asabiyetlerini, bir araya

toplanarak cesaret göstermek ve düşmanlarına karşı koymak özelliklerini büsbütün kaybetmişler. Üstelik Hz. Musa'nın Allah'ın emriyle Şam'ın kendilerine ait olduğuna dair vaadinin doğruluğuna ve Eriha'daki Amâlika kavminin Allah'ın hükmüyle İsrailoğullarının yere serilmiş yaralı birer avları olduğuna inanmamışlardır. Bu da onların zillet ve hakirliğe alışmış olduklarından ileri gelmiştir. Zelil ve hakir düşmelerinden dolayı kalplerinde zaferler kazanmak emeli bulunmadığından ve hakirliğe alıştıklarından, kuvvetleri dâhilinde iken Şam üzerine yürümekten kaçındılar, peygamberleri olan Hz. Musa'nın sözlerine ve Allah'ın emirlerine inanmadılar; karşı geldiler. Bu küfürlerinden dolayı Allah onları Tih çölünde dolaşmakla cezalandırdı. İsrailoğulları Şam ülkesiyle Mısır toprakları arasındaki bu çölde kırk yıl şaşkın bir hâlde dolaşmak cezasına çarpıldı. Kur'ân-ı Kerîm'de de hikâye olunduğu üzere mamur bir yere gidemedikleri gibi verimli olan Mısır ülkesine de dönemediler ve insanlardan kimseye rastlamadılar; insanlarla karışmadan orada kaldılar. Şam'da (Suriye'ye) Amâlika ve Mısır'da kıbtîler bulunduğu ve iddialarınca onlara karşı kendilerini savunmaktan âciz oldukları için, ne Şam'a (Suriye'ye), ne de Mısır'a girebildiler.

Ayetin gelişinden anlaşıldığına göre, İsrailoğullarının Tih çölünde kırk yıl dolaşmaya mahkûm edilmelerinin hikmeti zillet ve hakirliğe alışmış nesli yok etmek ve yeni nesil yaratmaktır. Çünkü bunlar İsrailoğullarının asabiyetini bozmuşlardı. Bu kırk yıl içinde şiddetli hükümlere boyun eğmeyen ve zulmün ne olduğunu bilmeyen yeni bir nesil türedi. Bu nesil ile İsrail kavminde memleketler fethedecek, zaferler kazanacak ve bunu isteyen yeni bir kavmî asabiyet yaratıldı. Sen bundan bir neslin yıkılıp ve yeni bir neslin doğması için gereken zamanın en aşağı kırk yıl olduğunu anlarsın, İlim ve hikmet sahibi olan Allah her eksiklikten münezzehtir.

İsrailoğullarının bu hâli asabiyetin ne olduğunu gayet açık bir şekilde gösterir. Kendilerin savunmak ve haklarını elde etmek için mücadelenin ancak asabiyetle mümkün olacağı ve asabiyetini kaybedenlerin bütün bunları yapmaktan âciz kalacakları hususundaki en açık delili teşkil etmektedir.

Kabilelerin vergi ve haraç ödemeleri, onların zillet içinde olduğunu gösterir. Bir kabilenin birilerine vermesi, onun zillete razı olması demektir. Çünkü başkalarına vergi ve haraç vermekte nefislerin kabullenemeyeceği

bir zillet vardır. Ancak öldürülmeye ve yok olmaya göre daha hafif ve kolay saydıklarından bu gibi zilletleri kabule mecbur olurlar. Çünkü bu takdirde bu kabilenin asabiyeti zayıflayarak kendisini korumaktan ve karşı koymaktan âciz bir hâle gelmiş olur. Asabiyetiyle kendisinden zulmü kaldıramayan bir kabile, düşmana nasıl karşı koyabilir ve ona üstün gelerek başkasını idaresi altına almayı ümit edebilir?

Yukarıda anlattığımız gibi kabilenin zillete ve boyun eğmesi, onun başkalarını idaresi altına almak istemesine, mal ve mülk istemesine engeldir. Resûlullah'ın Ensar'dan birisinin avlusunda saban demiri gördüğünde Harise'ye söylediği sözler bunun bir delilidir. Resûlullah: *"Hiçbir kavmin evine bu âlet girmez ki, o kavmin arasına zillet girmemiş bulunsun."* demiş ve bununla, çiftçilerin, idarecilerin kahır ve şiddetlerine katlanarak vergiler ödemeye mecbur olmalarının bir zillet olduğuna işaret etmiştir. Çünkü ödetmek için hükûmet şiddet kullandığında, ödemek zilletine katlanan kimse hileye başvurmaya mecbur olur. Bir grubun kahır ve şiddete katlanarak ağır vergiler ödemek zilletine boyun eğmiş olduğunu görürsen, o kabilenin hiçbir zaman devlet kurabileceğini ümit etme.

Bazıları Mağrib'deki Zenâtelerin devlet kurmadan önce, hayvan beslediklerini ve dönemin hükümdarlarına ağır vergiler ödemiş olduklarını söylüyorlarsa da bu fahiş bir yanlıştır. Çünkü zillete katlanarak ağır vergiler ödeseydiler, devlet kuramazlardı.

Abdurrahman bin Rebîa kendisine üstün geldiğinde El-Bâb hükümdarı Şehrberaz'ın aman isterken sövylediklerine dikkat et: *"Ben bugün sizden bir kişiyim, elim elinizdedir, hakir olarak size itaat ediyorum. Hoş geldiniz. Allah gelmenizi bizim için de sizin için de kutlu eylesin. Zafer sizindir. Siz arzu ettiğiniz gibi hareket edersiniz. Fakat cizye ödemeye zorlayarak bizi hakir kılmayın. Aksi hâlde, bizi düşmanımıza karşı zayıf düşürmüş olursunuz."*

Şehrberaz'ın sözleri söylediklerimizin delilidir.

YİRMİNCİ BÖLÜM

İyi hasletlerin devletin var olmasına, kötü hasletler devletin yıkılmasına sebep olduğuna dair

Yukarıda anlattığımız gibi, devlet kurmak içtimaî hayatın gereğidir ve insanlar için tabiîdir. Kişiler yaratılışları, akıl ve mantıkî düşünme gücü itibarıyla kötülükten çok iyiliğe meyletmek meziyetine sahiptirler. İnsan, kendisinde bulunan hayvanî kuvvetlerin sevkiyle kötülüğe meyleder, insanın insan olmak bakımından hayra meyletmesi, onun özelliklerinin hayra daha yakın olduğunu gösterir. Onun devlet kurması ve siyasetle uğraşması da insan olmasından ileri gelir. Çünkü bunlar insana mahsus bir özellik olup bu özellik hayvanda yoktur. O hâlde insanda bulunan hayra meyletme özelliği siyaset yapmaya ve devlet kurmaya uygundur. Daha yukarıda anlattığımız gibi şeref ve azamet insanın mülk sahibi olması (devlet kurması) için bir temel teşkil eder. Devleti kurabilmek için asabiyet, yani kavmin bu düşünce etrafında toplanması kudret sahibi olması ve bu hasletleri koruması şarttır. Güzel ahlâk ise, devlet kurma siyasetinin dalı olup devletin yapısını tamamlar. Devlet kurmak, asabiyetin gayesi ise, onun dalları ve onu tamamlayıcı olan özellikleri de devlet kurmak için bir vasıta ve hedef teşkil eder. Yani bu özellikler milletleri devlet kurmaya götürür. Çünkü tamamlayıcı olan güzel ahlâk gibi özellikler hesaba katılmazsa, devletin vücut yapısı, organları kesilmiş olan bir bedene veya insanlar arasında çırılçıplak gezen bir kimseye benzer.

Güzel hasletlerle donanmaksızın sadece asabiyetin varlığı, aile ve asabiyet sahipleri için dahi eksiklik meydana getirince, her türlü şan ve

şerefin gayesi, bütün nesebin nihayeti olan mülk (devlet) sahiplerinin bu bakımdan nasıl olacağını sen kendin düşün.

Siyaset ve devlet, halkın idaresini ve onları korumayı kendi üzerine almış bir kuruldur, Allah'ın hüküm ve kanunlarını amelde tatbik eden ve Allah'ın yeryüzündeki naibi hükümdarlıktır. Şeriatlar şahitlik ettiği gibi Allah'ın kullarını idare etmek üzere koyduğu kanunları da insanlar için hayırdır, onların menfaatlerine uygundur. Çünkü yalnız beşerî olan hükümler bilgisizlikten ve şeytanî olan heveslere uymaktan ibarettir. Allah'ın hükmüyle olan şeyler ise bunun tersinedir. Çünkü Allahu Taâlâ hem hayrı hem şerri yaratır, çünkü Allah'tan başka yaratan yoktur. Bir kimsenin devleti yönetebilecek nispette asabiyeti, yani akrabalık hamiyetiyle onu ve devletini koruyabilecek kuvveti görülür; onda Allah'ın kanunlarına göre kullarını idare etmek için gereken güzel hasletler bulunursa, o kimse hükümdar olmaya lâyıktır. Bu delil, bundan önce yukarıda anılan delilden daha açık ve dayanağı daha doğrudur.

Bu açıklamadan anlaşılıyor ki asabiyet ile beraber bir kimse de Allah'ın hüküm ve emirlerini yarattıklarına tatbik edeceğini gösteren güzel haslet gibi hayır alâmetleri bulunursa, o kimse yeryüzünde Allah'ın halifesi olmaya hazırlanmış olur, halkın idaresini üzerine alabilir ve buna hakkı olduğunu ispat etmiş olur.

Asabiyet sahibi olup da milletlere üstün gelerek birçok ülkeyi almış olanların hâlini gözden geçirirsek; onların iyilik ve hükümdarlığın özelliklerinden olan cömertlik, civanmertlik ve ufak kusurları affetmek, hayatlarını temin edemeyenlere yardım sağlamak, misafirleri ağırlamak, güçsüzlerin ellerinden tutmak, yoksullara destek vermek, sözleri yerine getirmek, şeref ve namusları korumak için para harcamak, şeriatı yüceltmek, şeriat ilimlerini bilen âlimlere saygı göstermek, bir işi işlemek veya bir işi bırakmak hususunda onların gösterdiği sınır içinde hareket etmek, onlara iyi zanlarda bulunmak, din ve diyanet ehilleri hakkında iyi niyet beslemek, onların duasını beklemek, cemiyette hürmet gören büyük adamlardan utanmak, hakka uymak, zulüm ve tecavüze uğrayarak zayıf düşenleri korumak, adaleti hâkim kılmak gibi meziyetlerini görürsün. Bunlar miskinlere karşı alçak kalpli olurlar, zulümden ve başka hâllerinden şikâyet ederek yardım isteyenlerin şikâyetlerini dinlerler. Şer'î hükümlere uyup ibadetlerini yerine getirmek suretiyle dindar bir hayat yaşamak,

ibadetlerin edasında sebep ve şartlar üzerinde durmak, zulümden, aldatmaktan, verdikleri sözleri yerine getirmemekten ve buna benzer işlerden sakınırlar. İşte bu gibi hasletler hükümdarların devlet idaresi için gereken siyasete sahip olup bu siyasetle idareleri altında bulunanları idare etmeye lâyık olduklarını anlarız. Çoğunlukla güzel ahlâk iyiliktir, asabiyet ve üstünlüklerine uygun olarak Allah onları bu hayırlı yola sevk etmiştir. Bu özellikler bunlara boşu boşuna verilmemiştir. Çünkü hükümdarlık ve hayırlı işler bunların asabiyetlerine uygundur. Allahu Taâlâ'nın onlara devleti kısmet ve onları bu yola sevk etmiş olduğu bu açıklamadan anlaşılır.

Bunun tersi de böyledir. Bir milletin sahip olduğu mülkün harap olacağı yolunda Allah'tan izin çıktığı vakit, Allah o mülk (devlet) sahiplerini kötü şeyler yapmaya, rezil işleri benimsemeye ve bunun yollarını tutmaya sevk eder. Böylece kendilerinde var olan siyasetin faziletleri tamamen kaybolur. Mülk ellerinden çıkıp başkalarına geçinceye kadar faziletler eksilmeye, rezaletler ise artmaya devam eder durur. Bu durum, Allah'ın onlara vermiş olduğu mülkün ve ellerine teslim ettiği hayırların, kendilerinden soyup geri alması hususunda kara bir haberdir. *"Bir kasabayı mahvetmek istediğimiz vakit, orada refah içinde yaşayanlara emrederiz, onlar da bunun üzerinde orada fisk u fücur ile meşgul olurlar. Bu suretle mahvolmayı hak ettiğinden orasını hâk ile yeksan ederiz."* (İsrâ, 17/16), Anlattıklarımızı göz önünde tutarak eski milletler üzerinde bir inceleme yapınız. tarif ettiğimiz cinsten pek çok örnekler bulacaksınız. *"Dilediğini ve istediğini yaratan Allah'tır."* (Kasas, 28/68).

Asabiyet sahibi olan hükümdarın Bilmek gerekir ki, kabilelerin ve asabiyet sahiplerinin, uğrunda yarıştıkları ve sahiplerinde mülkün varlığına şahitlik eden kâmil hasletlerden biri de âlimlere, sâlihlere, Hz. Peygamber'in soyundan gelen şeriflere, eşrafa, asabiyet sahiplerine, esnafa, tüccara ve gariplere ikramda bulunmak ve hakkı olan hâllere göre halka muamele etmek, herkese hakkı ne ise onu vermektir. Bunun sebebi de şudur: Kabilelerin, asabiyet sahiplerinin ve aşiretlerin kendileriyle boy ölçüşen, asabiyet ve aşiret itibarıyla onlarla rekabete girişen, kendileri kadar tesir sahaları geniş, itibarları yüksek olan kimselere ikramda bulunmaları tabiî bir şeydir. Onları ekseriya bu durumdaki kimselere ikramda bulunmaya sevk eden husus ya makama veya itibara olan rağbetleri veya ikramda bulundukları kavimlerden korkmaları veyahut da ikram edilen kavimden benzeri ikram beklemeleridir.

Fakat âlimlere, salihlere, gariplere gelince; bu gibi kimseler çekinilen bir asabiyet sahibi olmadıkları gibi bir şeyler umulan ve beklenen bir makam sahibi de değillerdir. O yüzden bunlara olan ikram hâlinde şüphe kalkar, iyiliğin, korku sebebiyle yapılmadığı ortaya çıkar. Şan ve şeref kazanmak, şahsî hasletlerde kemal sahibi olmak ve bütünüyle liderliğin gereklerine yönelmek için, sözü edilen iyiliklerin yapıldığı, bunun dışında herhangi bir maksat güdülmediği anlaşılmış olur. Çünkü bir emsali olan kişilere ikramda bulunması, dengi olan şahıslar arasındaki özel siyaset itibarıyla gereklidir. Gelen giden fazilet ve hususiyet sahiplerine ikramda bulunmak ise genel siyasette bir kemaldir. Bu duruma göre dindarlıkları sebebiyle salih kişilere, şer'î merasimin yerine getirilmesi hususunda kendilerine başvurulduğu için âlimlere, ellerindeki malın menfaatinin herkese şamil olmasına teşvik için tüccarlara ikramda bulunulur. Gariplere iyilik yapmak, güzel ahlâkın gereğidir. İnsanlara, hak etmiş oldukları durumlara göre muamele yapmak herkese hakkı ne ise onu vermek, eşitlikçi ve dürüst olmanın icabıdır ki bu da adalettendir.

Akrabalarında bu gibi azamet sayılan fazilet ve meziyetlerin bulunmasından onların amme siyasetini yönetecek kişiler olduğu anlaşılır; bu ise devletçilikten ve devlet idaresinden ibarettir. Devletçiliğin alâmetleri onlarda bulunduğu için Allah onlara devlet kurmak imkânını bağışlar.[70] Allah bir devletin yıkılmasını ve saltanatlarının çökmesini istediğinde evvelâ devletin başında bulunan boyu yukarıda zikrettiğimiz sınıflara saygı göstermekten alıkoyar. Milletlerden herhangi bir millet özelliklerini kaybederse, o kavmin fazilet ve meziyetlerini kaybetmeye başlamış olduğunu bil ve devletin onların ellerinden çıkmasını bekle!

"Allah bir kavme kötülüğü irade ederse, kimse buna engel olamaz. Bu millet için Allah'tan başka koruyucu ve işlerini çeviren bir yardımcı yoktur." (Ra'd, 13/12). Her şeyi Allahu Taâlâ bilir.

YİRMİBİRİNCİ BÖLÜM

Göçebe ve vahşî bir hayat yaşayan milletlerin mülkünün daha geniş olduğuna dair

Bunun sebebi, yukarıda anlattığımız gibi, çöllerde göçebelik eden boylar kuvvet, şiddet ve istibdata üstün gelmeye, toplulukları kendilerine köle etmeye daha muktedirdirler. Bu, bunların diğer milletlerle savaşmaya muktedir olduklarından ileri gelmektedir. Bunlar şehirlerde yaşayanlara nispetle dilsiz hayvanların yırtıcıları kabilindendirler. Araplar, Zenâte ve bunların benzerleri olan Kürtler, Türkmenler ve Sinhâcelerden Lisâm gibi kavimlerdir.

Bunların verimli ve refah getiren toprakları ve sığınacak şehirleri yoktur. Bunlar için her bölge birdir. Bunlar, bundan dolayı mülklerinde olan ülkeyle yetinmedikleri gibi komşu ülkeleri ele geçirmekle de yetinmezler, hiçbir sınır tanımazlar, uzaktaki yurtları alırlar, uzaklarda yaşayan milletlerle savaşarak onları yenerler.

Bu hususta Hz. Ömer (r.a.)'in kendisine halife olarak biat edildikten sonra Müslümanları Irak'ın fethine teşvik ederek söylediği sözlerine dikkat ediniz. Hz. Ömer: "Hicaz sizi geçindirecek bir yurt değildir. Olsa olsa ancak otlak olur. Hicaz halkı ancak bu yolda geçinebilir, Allah'ın fethini vaat ettiği yerlere gidecek olan, Allah'ın kitabını okuyan bilgin sahabeler nerde? Haydi Allah'ın vâris olacağınızı vaat ettiği topraklarda dolaşınız. Allah kitabında buyrulur: *"O, Allah'a ortak koşanlar hoşlanmasalar bile dinini, bütün dinlere üstün kılmak için, peygamberini hidayetle ve hak dinle gönderendir."* (Tevbe, 9/33).

Himyer ve Tubbalar (Yemen hükümdarları) gibi geçip giden eski Arapların hâllerini de düşün. Onlar Yemen'den kalkarak bir defasında batıya, diğer bir defasında Irak'a ve üçüncü bir defa da Hind'e gitmişlerdir. Bu hâl Araplardan başka diğer milletlerde görülmemiştir. Mağrib'deki Mülessemîn'in durumu da böyledir. Bunlar devlet kurmak istediklerinde birinci iklimdeki Sudan civarında dolaşmakta oldukları topraklarından kalkarak kimsenin yardımına dayanmadan dördüncü ve beşinci iklimdeki İspanya'ya gelmişlerdir. Göçebe ve vahşî hayat yaşayan milletlerin hâlleri işte böyledir. Onların devletlerinin sınırları geniş ve merkezlerinden uzak olur. *"Gece ve gündüzü takdir eden Allah'tır."* (Müzemmil, 73/20). O'nun ortağı ve benzeri yoktur.

YİRMİİKİNCİ BÖLÜM

Devlet bir kavmin idaresinden çıkarsa, asabiyet kaybolmadığı takdirde, o kavmin diğer bir boyunun idaresine geçeceğine dair

Bunun sebebi şudur: Onlar için hükümdarlık, ancak kesin bir galibiyetten ve diğer milletlerin kendilerine boyun eğmelerinden sonra mümkün olur. Bundan sonra diğer boyları yenen bu kavmin fertleri arasından devletin başına geçecek başkan seçilir. Çünkü o soya mensup olanların sayısı çok olduğu için, hepsinin de devletin idaresine iştirak etmeleri ve devletin başına geçmeleri imkânsızdır. Bundan dolayı mevki elde etmek üzere çekişenleri bundan alıkoymak üzere kuvvet sarf edileceği tabiî bir haldir. Bu suretle aralarından bir kısmı devletin idaresini eline geçirdikten sonra onlar refah içine dalarlar. Kendi boylarından olanları kendilerine köle edinirler, devletin idaresinden uzaklaştırılan ve iştirakten mahrum edilenler, o nesebe mensup oldukları için, o devletin himayesinde yaşarlar, bunlar refah içinde hayat sürerek zevkler içine dalmaktan uzak bulundukları için, ihtiyarlamadan (çöküntüye uğramadan) uzak kalırlar. Atılgan ve cesur olan bu kimseler devletin korunması için gereken kuvvetlerini, tabiî hâlinde korurlar. İdare başında bulunanlar ise, zamanın ve olayların darbesine maruz kalarak ihtiyarlama ve onların refahlı hayatlarını yok ettikten, devlet onları pişirdikten, zaman onları yedikten, nimetlerini tamamıyla giderdikten, zevk düşkünlüğü onların sularını tamamıyla çektikten, bunlar insanların yükselebildiği medeniyetin, siyasî üstünlüğün en yüksek derecesine eriştikten sonra zaman ve olayların darbeleri altında ezilirler. Artık aynı nesepten gelen, cesaret ve kudretleri nimetlerin tesiriyle zaafa uğramayan diğer boy onların yerine geçer. Şu şiirdeki gibi:

"İpek böceği gibi ki, önce kozasını örer ve sonra kozasını kapatınca ağın ortasında yok olur."

İdareyi ellerinde bulunduranlar bu merhaleye geldiklerinde, yine onlarla aynı nesilden olan; ancak, onların asabiyetleri ve üstünlükleri yüzsünden hükümdarlık edemeyenler, sonunda üstünlüğü ele geçirirler ve hükümdarlık amacına ulaşırlar.

Bunların üstünlüğü belli olduğu için çekişmeler sona erer, bu suretle bu yeni soy devletin başına geçer, nimet ve lezzetler içine dalarak ihtiyarlama ve yıpranma zamanı geldiğinde, bunlar da ötekilerin katlandığı hâllere katlanırlar, devletin idaresinden ve nimetlerden uzaklaştırılmış olan aynı nesilden gelen başka bir soy devletin idaresini onların elinden çekip alır. O nesepten gelen boy asabiyetlerini büsbütün kaybedinceye veya diğer boyar büsbütün yok oluncaya kadar devam eder. Allah'ın dünya hayatına tatbik ettiği nizamı işte budur. *"Ahret Allah katında takva sahipleri içindir."* (Zuhruf, 43/35).

Bu hâli Arapların tarihine tatbik ediniz. Ad kavminin devleti yıkıldıktan sonra onların yerini kardeşleri olan Semûd kavmi, bunların devleti yıkıldıktan sonra, onların kardeşleri olan Amâlika, devletin başına geçti, bunların devleti yıkıldıktan sonra Himyerler tarafından kurulan devletin ihtiyarlama ve yıpranma zamanı geldiğinde, onların kardeşleri olan Tebabialar, bunların devleti yıkıldıktan sonra da Ezvâ (Zû'lar) devleti doğdu, (İslâmiyetin doğuşundan sonra) devletin başına Mudarlar geçti.

Farslarda da aynı hâl devam etti. Kiyanîler devleti yıkıldıktan sonra Sasanîler devleti kuruldu, İslâmiyetin doğuşuyla bunların hepsi de yıkılıncaya kadar bu durum devam etti.

Yunanlıların durumu da böyledir. Yunan devleti yıkıldıktan sonra kardeşleri olan Romalılar onların yerine geçti.

Mağrib'de Berberîlerinin durumu da böyledir. Eski hükümdarları olan Mığreve ve Kütâme sülâleleri kudretlerini kaybettikten sonra Sinhâceler, bunlar kudretlerini kaybettikten sonra Mülessemîn, bunlardan sonra

Masâmide, bunlardan sonra Zenâtelerin diğer dalları devletin başına geçtiler. Allah'ın kulları ve yaratıkları arasında tatbik etmekte olduğu nizam işte budur.

Bunların hepsinin temeli asabiyet; yani bir nesilden gelenlerin bir araya toplanarak bir kuvvet ve üstünlük sahibi olmaları ve bir ideal etrafında toplanmalarıdır.

Asabiyet ise değişik zamanlarda ve diğer milletlerde başka başkadır. Zevkler ve nimetler içine dalma, devleti eskitmekte, aşağıda belirteceğimiz gibi, tamamıyla ortadan kaldırmaktadır. Bir devlet yıkıldığında diğer bütün boylar ona boyun eğer ve bu özellik, üstünlüğüyle tanınmış olan aynı nesilden gelen diğer bir soy devletin başına geçer. Bu özellikler bu boylardan hüküm sürmüş olan boylarda bulunur. Çünkü asabiyetler hüküm süren soya yakın ya da uzak bir boydan gelmekle değişir. Âlemde büyük bir değişiklik vukua gelerek bir kavmin değişmesi veya mamurluğun yok olması ve Allah'ın iradesiyle diğer büyük olaylar oluncaya kadar bu hâl sürer gider. Bu takdirde devlet Allah'ın müsaadesiyle bu milletten diğer bir kavmin idaresine geçer. Nitekim Mudarlar uzun asırlar devletin idaresinden uzak bulunduktan sonra, birçok millete ve devlete üstün gelerek, hükümdarlığı onların ellerinden aldılar ve hüküm sürdüler.

YİRMİÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Mağlûbun, daima galibin hayat tarzını, giyimini, hâl ve âdetlerini taklit etmeye düşkün olmasına dair

Bunun sebebi şudur: Nefis, daima kendisine galip gelip boyun eğdiği kimsede mükemmellik görür, ona inanır ve onu taklit eder. Bu, kendisine üstün geleni ululadığından veya kendisinin ona boyun eğmesinin tabiî sebeplerden olmayıp onun mükemmelliğe ulaştığı inancında olmasından ileri gelir. Yenilen kimse yanlış fikre kapılarak, buna inandıktan sonra, bütün hareketlerinde kendisini yeneni taklit eder ve ona benzemeye çalışır. Yahut kendisine üstün gelen kimsenin üstünlüğünün asabiyetten, cesaret ve kuvvetten ileri gelmeden onun âdet, gittiği yoldan ileri geldiği vehmine kapılır. Bu ise birinci sebep olarak söylediğimiz, galibi büyük görmektir. Yenilgiye uğrayan kimse giyimi, hayvana binişi, silâhlanması ve bütün diğer hâl ve hareketlerde kendisini yeneni örnek edinir. Oğulların babalarına benzemeleri hususundaki hâllerine dikkat edersen, oğulların daima babalarını kendilerine örnek edinmekte olduğunu görürsün. Bu da oğulların babalarının olgunluk ve üstünlülerine inanmalarından ileri gelmesidir. Dünyanın bütün bölgelerine bakınız, halkının giyim kuşamlarında çoğunlukla, kendilerini koruyanların ve hükûmet askerinin giyim kuşamını örnek edinmiş olduklarını görürsün. Çünkü onlar kendilerini yenmişlerdir. Bir millet diğer bir milletle komşu olup, o millet komşusu olan diğer milletten üstünse, büyük bir ölçüde üstün olan kavme benzeme ve o kavmi kendilerine örnek alma hâli görülür. O kavmin âdetleri onlara sirayet etmektedir.

Bu hâl zamanımızda Endülüs'te de görülmektedir. Bu ülkedeki Müslümanlar kendilerine üstün gelmekte olan Celalika (Galler) milletini kendileri için örnek edinmekteler, giyim kuşamları, birçok âdet ve hâlleri itibarıyla onlara benzemeye çalışırlar, onlar gibi su havuzlarının ve evlerinin duvarlarına resim çizerler ve heykel koyarlar, bunları gören bu hâllerin istilâ alâmeti olduğunu hikmet gözüyle görebilirler. Hüküm Allah'ındır.

Bu hâlleri gören: "Halk, hükümdarın dinindedir." sözünün manasını anlar. Çünkü bunlar, buna benzer olan şeylerdir. Hükümdar, idaresi altında bulunanlardan üstündür; tebaa, çocukların babaları ve öğrencilerin öğretmenleri hakkındaki inançları gibi, hükümdarlarında olgunluk ve üstünlükler bulunduğuna inanırlar.

Allah hikmet ve ilim sahibidir, başarı her eksiklikten uzak olan Allahu Taâlâ'nın yardımıyladır.

YİRMİDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Mağlûp olup başkalarının idareleri altına giren milletlerin kısa sürede yok olacağına dair

Allah en doğrusunu bilir, bunun sebebi şudur: Bir millet yenilerek başka milletlerin idareleri altına geçtiğinde tembelleşir, köleleşerek başkasının âleti hâline gelir ve geçinebilmek için istilâcılara muhtaç olur. Bunun bir sonucu emelleri azalır, nesillerin türemesi eksilir ve bayındırlık hareketleri zayıflar, çünkü nesillerin türemesi, hayvanî duygu ve şehvetleri harekete getiren şevk ve sevince bağlıdır. Köle olmuş mahkûm milletler, sahiplerinin ağır hizmetleriyle uğraştıkları için sevinçleri söner, tembelleşirler ve çalışmaları zayıflaşır. İş yapmaya sevk eden ümit ve sevinç bittikten sonra, bunların tesiriyle yapılacak olan işlerde durgunluk meydana gelir. Başka bir kavmin üstünlüğü ve istilâsıyla memleketlerindeki mamurluğun eksilmesi, kazanç ve üretimlerin azalmasının tesiriyle asabiyetlerini kaybettikten sonra, yenilme darbesi kuvvetlerini öldürdüğü için, kendilerini korumaktan âciz kalırlar.

Bundan sonra bu millet, üzerlerine her saldırana yenilir, her yiyen kimseye yemek olur, onları yiyenlerin, devlet kurmaktan ibaret olan maksatlarına erişip erişmemiş olmalarına bakmadan, bunları istedikleri gibi kullanırlar.

Bundan başka diğer bir hikmet insanın yeryüzünün halifesi olarak yaratılmış olmasıdır. Bir başkanın elinden başkanlığı alınarak gücü ve izzeti kırıldığında, o kimse karnını doyurmak, ciğerinin yanıklığını gidermek üzere su içmek hususunda bile tembellik gösterir. İnsanların ahlâk ve tabiatlarında bulunan bu durumun yırtıcı hayvanlarda bile bulunduğunu

söylerler. Yırtıcı hayvan kişilerin mülküne geçerse şehvanî münasebetlerde bulunmayı bırakır. Diğer milletlere mahkûm olan kavmin durumu da bu suretle gittikçe bozulur, kötüleşir ve büsbütün yok oluncaya kadar kötüleşmesinde devam eder, Beka ancak Allah'a mahsustur.

Bunu Fars kavminin durumunda da görebilirsin. Onlar Müslümanların esiri olmadan önce sayılarının çokluğu ile dünyayı doldurmuşlardı. Araplar memleketlerini ele geçirdikten ve kendilerini koruyanlar mahvolup gittikten sonra bile sayıları pek çoktu. Söylendiğine göre Sa'd bin Vakkas, Medâyin'in arka tarafında yaşayan Fars erkeklerini saydırdığında onların 137 bin erkekten ibaret olduğu anlaşıldı. Bunlardan 30 bini ev bark ve çoluk çocuk sahibi idi. Bunlar Arapların idaresine geçerek kahır ve zillete düştükten sonra, azı sağ kaldı, kalanları da sanki dünyada hiç yaşamamış gibi yok olup gitti. Sen bunları Arapların zulmü ve düşmanlığı yok etmiş olduğunu sanma; İslâm devletinin adaleti senin gördüğün ve bildiğin gibi idi. Bu azalma mağlûp olmuş, başkalarının âleti hâline gelmiş insanların tabiatlarının bir gereğidir.

Köleliğe alışan millet yalnız Sudanlılardır, bu da onlarda insanî özelliklerin azlığından ve tabiatları dilsiz hayvanlara yakın bir hâlde bulunduğundan ileri gelmiştir ki biz bunu yukarıda anlatmıştık. Yahut köle olmakla derece ve rütbe sahibi olmayı, servet ve şeref kazanmayı ümit edenler köleliğe razı olurlar. Nitekim doğuda Memlûk (Kölemen) Türkleriyle Endülüs'teki kâfir Frenklerin hâlleri böyle olmuştur. Çünkü bunlar köle olduktan sonra, mal ve nimetlere kavuştular ve kazandıkları şeref ve rütbeye, ayrıca, nimet ve malın en iyisini kendilerine seçtikleri için, kölelikten çekinmezler. En iyisini her eksiklikten uzak olan Allahu Taâlâ bilir ve O'nun yardımıyla muvaffakiyet elde edilir.

YİRMİBEŞİNCİ BÖLÜM

Arapların ancak düz bölgelerde hâkim olabileceklerine dair

Bunun sebebi şudur: Araplar vahşî tabiatlarının icabı olarak yağmacı ve yeryüzünde bozgunculukla meşgul bir millettir. Bunlar kendilerini tehlikeye atmadan güçleri yettiği kadar ellerine geçirebildiklerini yağmaladıktan sonra, çöldeki yurtlarına kaçarlar. Ancak kendilerini korumak zorunda kaldıklarında savaşa girişirler. Kale ve ele geçirilmesi çetin olan yerlere saldırmazlar; böyle yerleri sonraya bırakarak ele geçirilmesi kolay olan yerlere saldırırlar ve yağmalarlar.

Aşılması ve çıkılması zor dağ ve vadilere sığınmış boylar, Arapların saldırılarından kurtulurlar; çünkü, onlar dağlara tırmanmazlar, zorluklara katlanmazlar, kendilerini tehlikeye sokmazlar. Devlet zayıf düştüğü ve koruyucu askerleri bulunmadığında, güçleri yeterse düz yerlere saldırırlar. Böyle yerler onlara kolay olduğu için halkı yenilinceye kadar, tekrar tekrar saldırılar ve yağmalarlar. Sonra esir ederek onları elden ele gezdirirler; mamureleri yıkılıncaya kadar bu siyaseti güderler. Allah kullarını istediği gibi idare etmeye muktedirdir; O, kahhar olan bir ve tek yaratandır, O'ndan başka Rab yoktur.

YİRMİALTINCI BÖLÜM

Arapların hâkim oldukları yurtların hızla yıkıldığına dair

Bunun sebebi şudur: Araplar yabanî bir millettir. Vahşîlik içlerine işlemiş ve onlar için bir karakter hâline gelmiştir. Bu, onların haz duydukları bir şeydir. Çünkü vahşîlikte sorumluluğa tâbi değillerdir (kanunlara uymazlar). Siyasî bir liderliğe boyun eğmezler (hür yaşarlar). Arapların bu tabiatları umrana terstir.

Bir yerden başka yerlere göç etmek onların olağan hâlleridir. Bu ise umranın temeli olan huzurun tersidir. Araplar ancak tencerelerinin ayağı olarak kullanmak üzere taşa muhtaçtırlar. Binaları yıkarak taşlarını bu maksat için götürürler. Ağaca ihtiyaçları da ancak çadırlarına direk olarak kullanmak ve kazıklar yapmak içindir. Evlerin damlarını yıkarlar ve bu gibi maksatlar için kullanırlar. Varlıklarının tabiatı, medenî toplumun temeli olan binayı ortadan kaldırmaktır. Bunların hâlleri genellikle böyledir.

Diğer bir tabiatları da, başkalarının ellerindeki mal ve eşyayı yağma etmektir. Onlar geçinmelerini kılıçlarının gölgesinde elde ederler. Yağmacılıkta bir sınır tanımazlar. Gözlerine çarpan her mal ve eşyayı yağmalarlar. Güçleri kemal derecesini bularak zorla bir devletin başına geçerlerse, idareleri altına aldıkları halkın malını korumak hususunda devlet siyasetini ve adaleti bir yana bırakırlar, bu yüzden memleketler, mamureler yıkılır. Yine onlar zenaat sahiplerini kendilerinin özel işlerinde çalıştırırlar. Ustalığın onlar yanında kıymeti yoktur. Aşağıda anlatacağımız gibi, onlar bunlara, hak ettikleri ücreti de vermezler. Hâlbuki ustalık ve sanat kazançların temelidir. Eğer çalışma düzeni bozulur, iş karşılığı ücret

verilmezse kazanç elde etmek emeli zayıflar, eller işten çekilir, memleketin halkı dağılır, umran bozulur.

Yine Arapların bir kötü tabiatları da kuralların tatbikini ihmal etmeleridir; halkı kötülükten sakındırmazlar, birbirine kötülük etmekten alıkoymazlar. Onların bütün yaptıkları, ahalinin servetini yağma etmek, nakdî ceza uygulayarak veya ağır vergi koyarak mallarını ele geçirmektir. İstediklerini aldıktan sonra halkının durumunu düzeltmeye önem vermezler, insanların birbirine zulmetmesine, kötü maksatlarına engel olmazlar. Evet, daha çok mal toplamak için ahaliyi nakdî cezalara çarptırdıkları zamanlar olur. Bu cezaların gayesi kötülükleri önlemek, insanların kötülüklere meyletmesinden sakındırmak değildir. Üstelik, bu cezalar saldırganları korkutmaz, tersine nakdî cezaları ödemek onlar için saldırganlıklarını bırakmaya nispetle daha kolay olduğundan, cinayet ve bozgunculukları artırma sonucu getirir.

Bu suretle bunların idarelerinde bulunanlar hükûmetsizlik ve kargaşalık içinde yaşar. Kargaşalık ise, insanları yok edici ve umranı yıkıcı bir şeydir. Hâlbuki yukarıda anlattığımız gibi, devlet kurmak insana mahsus bir tabiattır. İnsanlar devletsiz yaşamazlar; çünkü, bu takdirde onların içtimaî bir hayat yaşamaları ve dünyayı imar etmeleri imkânsız olur. Biz bunu birinci fasılda anlatmıştık.

Arapların başka bir kötü âdetleri de başkanlık için birbiriyle yarış hâlinde bulunmalarıdır. Babası, kardeşi, kabilenin büyüğü olsa bile bunlardan pek azı başkanlığı başkasına vermeye razı olur. Bu da utandığından ileri gelir, zorlanarak bırakır. Herkes başkan olmak istediği için, emirler çoğalır. Bunun bir sonucu olarak birçok eller halkın üzerine uzanır ve vergiler toplanır, birçok kimse halka hükmeder. Bu yüzden memleketin mamurluğu eksilir.

Emevî halifelerinden Abdülmelik bin Mervan huzuruna çıkan bir bedevîden, Arabistan genel valisi olan Haccac hakkında soruduğunda bedevî: *"Onu tek başına zulmetmekte olduğu hâlde bıraktım."* diye cevap vermiştir. Bedevî, bununla Haccac'ı ve onun siyasetinin güzelliğini övmek makamında, başka zalimleri ortadan kaldırdıktan sonra, o zulmü ancak kendisine tahsis ettiğini söylemek istemiştir.

Sen Arapların dünyada, zuhurlarından beri, kuvvetle ele geçirdikleri ülkelerin nasıl yıkıldığını ve halkından nasıl boş kaldığını, eski umranını kaybederek büsbütün başka bir şekil almış olduğunu düşün. Az bir yeri müstesna olmak üzere onların yerleşmiş oldukları Yemen harabe hâlindedir, Irak'ın durumu da böyledir. Farsların hüküm sürdüğü zamandaki mamurluğunu tamamıyla kaybetmiştir. Şam ülkesi zamanımıza kadar yıkık bir hâldedir. Kuzeybatı Afrika, Benu Hilâl ile Benu Süleym hicrî 5. (milâdî 11.) yüzyılın başlarında oraya geldikten ve orada 350 yıl kaldıktan sonra, oraların bütün düz arazisi harabe hâline geldi. Hâlbuki eski zamanlarda (Siyahların yaşadığı) Sudan ile Akdeniz arasındaki bütün yerler mamur ve ahalisi çoktu. Eski eserler buraların çok mamur olduğunu gösterir.

"Yeryüzüne de yernyüzündekilerine de Allah vâris olur. O varislerin en hayırlısıdır." (Meryem, 19/40; Enbiya, 21/89).

YİRMİYEDİNCİ BÖLÜM

Arap kavminin devlet kurmasının peygamberlik, velîlik gibi büyük bir dinden gelen tesir veya dinî saikler mümkün olacağına dair

Bunun sebebi şudur: Araplar çöllerde dolaşan, vahşî hayvanlar tabiatında, kaba, kibirli ve gururlu, riyaset için birbiriyle çekişen bir millet olduklarından pek zorlukla birbirlerine boyun eğerler. Böyle olunca onların fikir ve isteklerinin bir noktada toplandığı az görülür. Fakat bir peygamberin nübüvvetine veya keramet sahibi bir velîye ve peygamberin getirdiği dine ve velînin Allah velîlerinden olduğuna inanır, onlara bağlanırlarsa, kalplerinde yerleşen bu inanç onların kibir ve bütün kötü huylarını giderir, boyun eğmeleri, bir fikir etrafında toplanmaları kolaylaşır. Çünkü inanç kalplerini temizler, kabalıklarını, kibirlerini giderir, birbirini kıskanmaktan ve birbiriyle yarışmaktan onları alıkoyar. Aralarında Allah tarafından gönderilen bir peygamber veya bir velî bulunur ise onları Allah'ın emir ve yasaklarına uymaya çağırır, onların kötü huylarını giderir, güzel ahlâk ile donatır, hak olan dini üstün kılmak üzere onları bir araya toplar, bunun bir sonucu olarak diğer milletlere üstün gelerek devlet kurmaya başarılı olurlar.

Bununla beraber, Bununla beraber, hakkı ve hidayeti en çabuk kabul eden millet de Araplardır. Tabiatları (şehirlerdeki) lüks hayat çarpıklıklarından ve kötü alışkanlıklardan selâmet oldukları için, çöllerde dolaşmanın bir sonucu olarak, vahşî hayvanlar gibi kaba tavırlı olmaları istisna edilirse, hakikati hızla kabul ederler. Çünkü bunlar yaratılıştaki hayırlı özellikleri korumuşlar ve başka milletler ve şehirlilerle karışmadıklarından Kötü alışkanlıklardan

uzaktırlar. Çünkü Resûlullah'ın hadisinde anlatıldığı gibi, her çocuk iyiliği kabule hazır ve tabiî bir hâlde doğar ki yukarıda bundan bahsetmiştik.

YİRMİSEKİZİNCİ BÖLÜM

Arapların devlet siyasetinden en uzak milletlerden olduklarına dair

Bunun sebebi şudur: Araplar göçebelikte diğer göçebe milletlerin önünde gelirler; onlar çöllerin en uzak ve ıssız yerlerinde dolaşırlar, verimli yerlerin ürünlerine muhtaç değillerdir. Çünkü sert ve kıt bir maişet alışkanlık hâline gelmiştir; başka milletlere ve onların ürünlerine ihtiyaç duymazlar. Vahşî hayvanlar gibi çöllerde dolaştık alışkın oldukları için, birbirlerine boyun eğmeleri zordur. Başkanları korunmak için gereken asabiyet bağından dolayı, çoğunlukla, onlara muhtaçtır. Asabiyet bağları çözülmesin diye, başkan, onları hoşlukla elde tutmaya ve darıltmaktan sakınmaya mecburdur. Çünkü asabiyet bağı çözülerek kendisini korumadıkları takdirde, başkanın kendisi de tebaa da mahvolacaklardır. Hâlbuki hükümdarlık politikası devletin siyasetini yöneten idarecinin kahır ve şiddet kullanmasını icap ettirmektedir. Yoksa devletin idare politikası bozulacaktır. Çünkü yukarıda anlattığımız gibi, bunlar, bilhassa, halkın elindekini almaktan, zayıfları ve birini ötekinin saldırmalarından korumak gibi hususlara dair kurallara uymaktan çok uzaktırlar. Onlar milletlerden birini idareleri altına aldıklarında, başlıca gayeleri ahalinin elindeki malını gaspederek bundan faydalanmaktır. Ayrıca yönetim için gereken bütün kanunları da koyarlar. Vergileri artırmak ve çok para kazanmak maksadıyla suçluları nakdî cezalara çarptırdıkları da olur. Bu nakdî cezalara çarptırma suçluları fesattan alıkoymaz. Nakdî cezaları fesat ve bozgunculukları bırakmalarına nispetle kolay sayarlar ve nakdî cezalar ancak bozgunculukları artırmaya hizmet etmiş olur. Eller birbirinin malına uzanır, bu suretle memleketin mamurluğu azalır, memleket hızla yıkılır. Her idaresizliğin ve kanunsuzluğun sonu işte budur. Bundan Dolayı Arap'ın tabiatı, devleti

siyasetle idare etmekten uzaklaşmıştır. Araplar ancak din tesiriyle tabiatlarında değişiklik meydana geldikten, dinin öğretimleri onların bu kötü tabiatlarını giderdikten sonra, kendi kendilerinin hâkimi olmuşlardır.

Arapların İslâmlığı kabulden sonra, İslâm dininin dış ve içiyle amel edip bir araya toplanarak insanları dünyayı imara teşvik eden âyet ve hükümlerine, şeriatın siyasetine göre, kurdukları ve idare ettikleri devletin mükemmelliğini düşün.

Halifeler bu siyasete göre İslâm devletini idare ettiler. Devletin sınırları genişledi, saltanatları kuvvetlendi. Rüstem, Kadisiye savaşı esnasında, Müslümanların namaz kılmak üzere bir araya toplandıklarını gördüğünde: *"Ömer köpeklere edep öğretmek suretiyle ciğerimi yedi."* derdi. Fakat bundan sonra birtakım Arap boyları İslâm devletiyle bağlarını kestiler, İslâmlığın politikasını unuttular, kendi çöllerine döndüler. Devletin kurallarına boyun eğmekten uzak oldukları için, devletin başında bulunanlara karşı kavmî ve dinî asabiyet vazifelerini unuttular. Eskiden olduğu gibi, çöllerde dolaşarak ahlâk yönünden vahşî hayvanlar derecesine indiler ve adaleti bir tarafa attılar. Bu Araplarda devlet adına halifelerin nesline intisap ve onlar gibi Arap'tan sayılmaktan başka halifelikten bir şey kalmadı. Abbasî halifeliği yıkıldıktan sonra halifeliğin eserleri bile ortalıktan kayboldu. Bütün idare ellerinden çıktı. Arap olmayan milletler onları yenerek devletin idaresini ellerine aldılar. Araplar göçebe bir millet olarak çöllerde yaşadılar. Onlar devlet ve politika nedir bilmezler. Çoğu, eskiden devletleri bulunduğunu bile unuttu. Milletler tarihte zuhur ettikten beri, hiçbir kavmin Arapların kurdukları devletler gibi büyük devletler kurmamış olduğu onların akıllarına bile gelmez, İslâmlıktan önce kurdukları Âd, Semud, Amâlika, Himyar ve Tebâbia ve İslâmlık çağında Mudarlardan olan Emevîler ve Abbasîler tarafından kurulan devletler buna şahitlik eder. Fakat Araplar dini unuttuktan sonra, uzun zamandan beri politikayı da unutarak eskisi gibi göçebe hayata döndüler. Çağımızda Mağrib'de olduğu gibi, onlar bazı vakitlerde zayıf düşmüş olan devletleri yenerek idarelerini ellerine geçirirlerse de, yukarıda anlattığımız gibi, bu mamureleri yıkarlar.

"Allah mülkü (hükümranlığı) dilediğine verir." (Bakara, 2/247).

YİRMİDOKUZUNCU BÖLÜM

Çöllerdeki kabile ve aşiretlerin şehirlilere muhtaç ve onlara mağlûp olduklarına dair

Bâdiye (çöl) umranı, şehir umranına göre aşağı derecede olduğunu yukarıda anlatmıştık. Çünkü yerleşik hayat için gereken ve mevcut olan şeylerin hepsi çöl halkında bulunmaz. Onların yurtlarında ancak çiftçilik gibi vasıtalarla istihsal edilen maddeler vardır. Marangozluk, terzilik ve demircilik gibi istihsalleri ve hayatları için gereken zenaatler onlarda bulunmadığı gibi, onların alışveriş için gereken para pul da yoktur. Ellerinde ancak bunların karşılığı olan ve çiftçilikle istihsal edilen ürünlerle hayvan ve hayvanlardan istihsal ettikleri ve şehir halkının muhtaç oldukları süt, yün, yapağı, deri ve saire vardır. Bunlar istihsal ettikleri bu maddeleri para karşılığında satarlar. Fakat sahralarda yaşayanlar gerekli şeyler için şehirlilere, şehirliler ise ancak ikinci derecede muhtaç oldukları maddelerde sahrada yaşayanlara muhtaçtırlar. Bundan anlaşıldığına göre sahralarda yaşayanlar hayatlarını idame ettirecek maddelerde şehirlilere muhtaçtırlar. Bunlar sahralarda yaşamaya devam ettikleri ve devlet kurarak şehirleri ele geçirmedikleri müddetçe, şehirlilere olan bu ihtiyaçtan kurtulamazlar. Sahralılar şehirlilere muhtaç oldukları için, şehir halkı tarafından çağırıldıklarında onların hizmetlerinde bulunurlar ve onlara itaat ederler. Şehirde hükümdar bulunduğunda, onların şehirlilere boyun eğmeleri, hükümdarın onları yenerek kuvvetle itaat ettirmesinden ileri gelir. Şehirde hükümdar olmadığında, şehrin hayatını ve mamurluğunu korumak için, şehirde bir çeşit kuvvet ve istibdatla, halkına hükmü geçerli olan bir başkan bulunması tabiîdir. İşte bu başkan mal ve para harcayarak, şehrinde üretilmiş sahralılar için zarurî olan şeyleri ihsan ederek kendi tercihleriyle

onları kendisine boyun eğdirir. Bu suretle sahralılar için gereken şeyler temin edilmiş olur.

Şehir başkanı, kudret sahibi olup sahralıları itaat ettirebilecek derecede kuvvetli ise, zorla onları kendisine itaat ettirir, sahralıların hepsini birden itaati altına almak imkânını bulamazsa, onları birbirinden ayırarak bir kısmını kendi tarafına meylettirdikten sonra, bunların yardımıyla kalanlarına galip gelir, bundan sonra bu kalan kısmı da illerinin istilâya uğrayarak Arap olmasından korktukları için, şehrin başkanına itaate mecbur kalır. Başkan bu kuvvetlerle üzerlerine yürüdüğünde, yenildikleri takdirde, başka yerlere göç edip gitmek imkânsız olabilir. Çünkü bütün o çevre oralarını ele geçirmiş olan göçebelerle meskûndür; bunların o bölgelere girmelerine engel çıkarırlar. Bundan dolayı sahralıların kalan kısmı da şehirlilere boyun eğmek zorunda kalır. Bu yolda sahralılar şehirlilere itaate mecbur olurlar.

"Allah kulları üzerinde kahır sahibidir." (En'am, 6/18; Ra'd, 13/16).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Devlet, hilâfet, devlet teşkilâtındaki makamlar, bütün bu hususlarla ilgili durumlara dair

BİRİNCİ BÖLÜM

Devletin ilk kuruluşta asabiyete ve güçlü kabilelerin yardımına muhtaç olunduğuna dair

Bunun sebebi şudur: Biz bu eserin birinci faslında, mücadele ve karşı koymanın yalnız asabiyetle olabileceğini anlatmıştık. Bundan başka hükümdarlık, şerefli ve bütün dünyevî menfaatleri, bedenin isteklerini ve nefsin lezzetlerini içinde toplayan yüksek bir yer olduğundan, çoğunlukta, bu yeri elde etmek için çekişmeler vukua gelmekte ve ancak çekişenlerden biri yenilgiye uğradıktan sonra bu şerefli yeri kendisiyle çekişene teslim etmektedir. Çekişmeler savaşla sona ermektedir. Birbirini, yukarıda anlattığımız gibi, ancak arkasında kendisini koruyan başkanı tarafında savaşacak kabileler bulunmakla mükündür.

Bu hâl halkın anlayışından çok uzaktır. Çünkü bunlar uzun zaman geçtiğinden ve devletin ilk kuruluş zamanını bilmediklerinden, o devletin nimetleri içinde uzun müddet beslenmiş ve devletin kuruluşundan o güne kadar, arka arkaya çeşitli nesiller geçip gitmiş olduğu için, devletin ilk kuruluşu zamanında Allah'ın neler yaratmış olduğunu fark etmezler. Bunlar ancak hükümdarlığın tabiî bir hak olarak belli bir sülâlenin elinde bulunduğunu ve asabiyete lüzum kalmamış olduğunu zannederler. İlk kuruluş zamanında ne gibi zorluklara katlanılmış ve ne kadar büyük emekler sarf edilmiş olduğundan habersizdirler. Onun için hanedanlığın başlangıcında Allah'ın ne yaptığını (hangi şartlar içinde onları devlet sahibi kıldığını) bilmezler. Bunlar sadece renkleri koyulaşmış, hükümranlıkları sağlamlaşmış[71], kendisine teslimiyet gösterilmiş ve işleri yoluna girdiği için asabiyete ihtiyacı kalmamış iktidar sahiplerini tanırlar. Bilhassa Endülüs

halkı bu asabiyeti ve eserlerini unutmak hususunda başta gelir. Çünkü uzun zamanlar geçmiş olmaktan başka, çoğunlukla, onlar bu asabiyet kuvvetinden ayrı yaşamışlardır. Çünkü yurtları acılar içinde kalmış, akrabalık bağıyla birbirlerine bağlanmış olan boy ve cemaatlerden boşanmıştır. Allah her dilediğini yapmaya muktedirdir. Her şeyi bilen O'dur. Bize O kefildir, O ne güzel vekildir. (Bakara, 2/173).

İKİNCİ BÖLÜM

Devlet, düzeni kurulduktan sonra asabiyete ihtiyaç duymayabileceğine dair

Bunun sebebi şudur: Devlet ilk kuruluş döneminde yabancı bir kuvvet gibi olup, ona alışmadığı için, halkın hükûmete boyun eğmesi zor olur. Halk ona ancak kuvvetinden dolayı boyun eğer. Çünkü halk henüz onun idaresine alişmâmış, ona itaati âdet etmemiştir. Devlet başkanlığı, belli bir düzen üzere bir soyda kalıp, hükümdarlık nesiller boyu birinden öbürüne geçtikten sonra, insanlar o devletin ilk hâlini unuturlar. Hükümdarlık o sülâleden gelenlerin tabiî olan hakkı şeklini alır ve onlara boyun eğmenin dinî bir vazife olduğu bir inanç hâline gelir. Kalplerde bu inanç yerleştikten sonra, insanlar inançları koruyarak savaştıkları gibi, onların düşmanlarıyla savaşırlar. Sonra kuvvetli bir asabiyete muhtaç olmazlar, bu sülâleye itaat artık Allah'ın kitabına inanmak gibi değişmez bir inanç olmuştur. İşte bundan dolayı kelâm ilmine dair eserlerin son taraflarına, imamet meselesi iman akidelerinden olarak eklenmiştir. Güya imamet imanın şartlarından biridir.[72]

Böyle olduğunda hanedan mensupları kendilerine özgü devlet iktidarlarına ya asabiyet izzetinin gölgesinde yetişmiş olan "kullar" ve "azatlılar" hâkim olurlar veya başka boylardan olup da idareleri altına girenlerle devletlerini korur ve üstün gelirler.

Abbasoğulları da bu devreye geldiklerinde bu şekilde hareket etmişlerdir. Çünkü Abbasîler devletinde Mu'tasım[73] ve oğlu Vâsık[74] zamanında Arap asabiyeti yıkılmış olduğu için, onlar Acem'den, Türk'ten ve Deylem'den, Selçukoğullarından ve daha başkalarından köle, yardımcı ve azatlılarıyla

korunmuşlardır. Sonra Arap olmayan bu azatlılar etrafı ele geçirmişler, bunun bir sonucu olarak Abbasî devleti parçalanmış, ufalmış, devletleri Bağdat ve vilâyetiyle sınırlı kalmıştır. Abbasî devleti böylece zayıf düştükten sonra, Deylemler Bağdat üzerine yürümüşler, halifeliğin başşehrine sahip olmuşlar, halifeler onların emirleri altına girmişler, sonunda Deylemler hâkimiyeti Selçukoğulları tarafından yıkılmıştır. Bundan sonra halifeler Selçukoğullarının hükümleri altında yaşamışlardır. Selçukoğulları devleti zayıf düştükten sonra Tatarlar Bağdat üzerine yürüdüler, halifeyi öldürdüler (1258). Halifeler devletinin izini ortadan kaldırdılar.

Mağrib'daki Sinhâcelerin durumu da böyledir. Hicrî 5. (milâdî 11.) yüzyılda ve bundan önce asabiyetleri bozulduktan sonra devletleri küçülerek ancak Mehdîye, Becaye, Kale ve Kuzey Afrika'nın bazı yerlerinde baki kaldı. Hükümdarlık için onlarla çekişen kimselerin bu sınırlara saldırdıkları zamanlar da oldu. Fakat buna bakmadan sultan onlarla barış içinde yaşadı. Allah bu devletin yıkılmasını takdir edinceye kadar bu hâl devam etti. Sonunda Müvahhidîn kuvvetli bir asabiyetle Masâmide'nin aşında oldukları hâlde üzerlerine yürüdüler, onların izlerini yok ettiler.

Endülüs'te hüküm süren Emevîlerin durumu da böyle oldu. Kendi milletlerinden olan Arapların kudretleriyle kurmuş oldukları devletleri Arap asabiyeti, yani oradaki Arapların bir araya toplanarak devleti koruma gayretleri sona erdikten sonra, Emevîler devleti türlü derebeyliklere bölündü. Bunlar Endülüs'ü aralarında paylaştılar, birbiriyle çekiştiler, her feodal kendi bölgesine çekilerek gururla o bölgede yaşamaya başladı. Bu sırada Arap olmayan milletlerin Abbasîler devletinde neler yapmakta olduklarını işittiklerinde, bunlar da hükümdarlara mahsus unvanlar aldılar. Hükümdarlara mahsus olan giyimler giydiler, hükümdarlık alâmetlerini seçtiler. Endülüs'te asabiyet sahibi topluluklar bulunmadığı için, bu durumlarını bozacak kuvvet çıkmayacağından emin olarak kendi bölgelerinde hüküm sürmeye başladılar. Biz aşağıda bunu anlatacağız. Şair İbn Şeref'in şu beyitlerinde açıkladığı gibi:

"Endülüs'te benim beğenmediğim bir şey var: Mu'tasım veya Mu'tedid isimleridir. Bunlar lâyık olmadıkları hükümdarlık lakaplarıdır. Hırlayarak aslanı taklit eden kediye benziyorlar."

Bu derebeyler, köleleri, azatlıları ve ihsanlarıyla yetişenler ve Afrika kıyıları halkından deniz yoluyla Endülüs tarafına geçen Berber boyları, Zetâna ve başkalarıyla devletlerini korudular. Bunlar bu hâlleriyle Arap asabiyeti kaybolduktan sonra ve Abbasî devletinin yıkılışı yaklaştığı zamanlarda kendileri için örnek edinerek, bunların yardımlarına başvuruyorlardı.

Nitekim İbn Ebî Âmir[75] de devleti tek başına istibdatı altına almıştır. Bu feodaliteler büyük devletler kurmuş, bunlardan her biri aralarında bölüştükleri Endülüs devletinin büyüklüğü ile mütenasip devletin büyük bir parçasını ele geçirmişlerdi. Lemtûne boyundan gelen büyük ve kuvvetli asabiyet sahibi olan Murabitler[76], denizi geçerek Endülüs'e gelinceye kadar bu hâl devam etti. Bunlar, bu feodaliteleri bulundukları yerlerden çıkarttılar, izlerini yok ettiler. Arkalarında kendilerini koruyan asabiyet sahibi boyları bulunmadığı için onlar da kendilerini ve yurtlarını koruyamadılar. Hâlbuki devletler ilk kuruluşlarında boyların asabiyetiyle kurulur. Turtûşî, *Sirâcü'l-Mülûk* adlı eserinde, mutlak olarak, devletin devlet hazinesinden beslenen aylıklı askerlerle kurulduğunu ve korunduğunu zannetmiştir; hâlbuki âlimin bu sözü devletin ilk kuruluşu hakkında doğru değildir. Onun bu sözü ancak kararlılık bulmuş ve gitgide o sülâlenin hâkimiyeti bir inanç hâline gelmiş ve halkı o devleti korumayı dinî bir vazife telakkî etmiş olan devletler hakkında doğrudur. Turtûşî, ancak devletin ihtiyarlama ve zayıflama zamanını ve köleler, azatlılar ve ihsanıyla yetiştirdiği kimselerle memleketi korumak üzere ücretli askerler tuttuğu vakitleri idrâk etmiştir. O, Endülüs Emevîleri devletinin idaresi yıkıldığı zamanlarda kurulmuş olan feodaliteler ve Arap asabiyeti ortadan kalktığı zamanda yaşamıştır. Bu vakitler nimet ve lezzetler içine dalmanın bir sonucu olarak Arap asabiyeti bitmişti. Bunun diğer bir sonucu olarak da her emir kendi bölgesinde bağımsızlığını ilân etmiş bulunuyordu. 300 yıl böylece nimet ve lezzetlere dalarak yaşadıklarından, onların yok olma zamanı gelmişti. Turtûşî kendi boyundan zorba sultandan başkasını görmemişti. Devletin idaresi başına geçtiğinden beri onun zorbalıkla hüküm sürmesi tabiî bir şekil almış, üstelik kavminin onu korumak hususundaki hamiyetinin arkası tamamıyla kesilmemişti. Yani arkasında hâlâ az çok asabiyet sahipleri bulunuyordu. Bundan dolayı onunla kimse çekişemiyor, o devletini korumak hususunda aylıklı askerlerinden faydalanıyordu. Turtuşî ise bunları ayırt etmeden mutlak ve genel bir söz

söylemiştir. O, devletinin ilk kuruluş hâlini ve devletin, boyun asabiyetinden başka bir kuvvetle kurulamayacağını düşünmemiştir. Sen buna dikkat et. Allah'ın bu husustaki sır ve hikmetini anla.

"Allah, mülkünü dilediği kuluna verir." (Bakara, 2/247).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Eskiden beri devletin başında bulunan sülâlelerden bazılarının, asabiyete ihtiyaç göstermeden yeni bir devlet kurabileceklerine dair

Bunun sebebi şudur: Hükümdar, asabiyet sahibi olup da birçok milletlere ve nesillere üstün gelmiş, uzak ülkelerin halkı bu sülâleden gelenlerin devlet kurmak hakları olduğuna inanmış, onlara boyun eğmiş ise, halk, bu sülâleye mensup olanın yeni bir devlet kurmasına yardım eder. O sülâleden gelenlerden biri, devletin merkezinden, izzet ve gücün kaynağından uzaklaşarak yurtlarına gelirse, bu uzak ülkenin halkı onun etrafını sararak onun işiyle meşgul olurlar, hükümdar olması ve hak ettiği hükümdarlığının yerleşmesi için çalışırlar. Onun, devleti kendi menşeinden gelenlerin ellerinden alarak tahta çıktığında rütbe ve memuriyetlerine, bu cümleden vezirlik, komutanlık, sınır valiliği gibi memuriyetlere kendilerini seçeceğini umarak, o kimsenin devlet kurmasına yardım ederler. Fakat onun mensup olduğu kavmin kudret ve şerefine, üstün gelerek dünyaya hâkim olmak onun ve onun sülâlesinden gelenlerin hakkı olduğuna inandıkları, bu inanç haline dönüştüğü için, ona yardım edenler saltanatı onunla ortaklaşmak ümidine kapılmazlar. Çünkü hükümdarlığın onun hakkı olduğuna ve onunla ortaklaşmak ya da kendileri bizzat hükûmetin başına geçmek istediklerinde, yeryüzünün altüst olacağına inanmışlardır.

Ebu Talibîlerden (Hz. Ali soyundan) İdris ve Ubeydîler geldiğinde uzak Mağrib'de, Mısır'da ve Kuzey Afrika'da durum böyleydi. Talibîler, halifeliğin merkezi olan doğudan kalkıp kendilerini uzak ülkelere atmışlardı. Halifeliği Abbasîlerin elinden almaya azimliydiler. Onun için Uzak Mağrib'de, oradakileri kendi liderliklerini (imamlıklarını) kabule

davet etmişlerdir. Ancak bu, Abdümenafoğullarının başkanlarının, önce Emevîlerle, sonra da Haşimîlerle (Abbasîlerle) iyice yerleşip kabul edilmesinden sonra olmuştur.

Halifeliğin onların tabiî hakları olduğuna inandıkları için Hz. Ali neslinden olanlar yurtlarına gelerek kendilerine biate çağırdıklarında, Berber boyları biri arkasından diğeri, onların yardımına koştular. Evrebe ile Megîla kabileleri İdrisîlere, Kutâme ile Sinhâce ve Havvâre kabileleri Ubaydîlere biat ettirmek işini üzerlerine aldılar, onların devletlerini kurdular, kendi boylarının kudret ve yardımıyla buna muvaffak oldular; bütün Mağrib'i, bundan sonra Kuzey Afrika'yı Abbasî valilerinin elinden aldılar. Bunların Alevîlere olan yardımları sayesinde, Abbasîler devleti gittikçe küçüldü. Ubaydîler devletlerini genişletmeye devam ederek Mısır'ı, bundan sonra Şam'a ve Hicaz'a hâkim oldular, İslâm yurtlarını Abbasîlerle yarı yarıya bölüştüler, kuvvetleriyle Alevîler (Ehlibeyt taraftarı) devletini kuran Berberîler ise, saltanatı Ubaydîlerin eline teslim ederek, onların hükmüne boyun eğiyorlardı. Berberîler ancak onların yanında makaım kazanmak üzere birbiriyle yarış ediyorlardı. Çünkü halifelik ve hâkimiyetin Haşimîlerin tabiî hakları olduğuna inanıyorlardı. Mudarlardan olan Kureyş kabilesi diğer kabileleri yenerek kendilerine itaat ettirdiğinden beri halifelik onların neslinden gelenlerin elinde kalmış, bütün Arap devletleri yıkılıncaya kadar devlet hiçbir zaman onların ellerinden çıkmamıştır.

"Allah hükmeder ve kimse O'nun hükmünü değiştiremez." (Ra'd, 13/41).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Hâkimiyet sahası geniş devletlerin din esasına dayandığına; dinin de nübüvvet veya Hakk'a davet şeklinde olduğuna dair

Bunun sebebi şudur: Devlet ancak kuvvet ve galip gelmekle kurulur. Üstün gelmekse ancak asabiyet ve arzuların hak isteme üzerinde birleşmesine dayanır. Kalpleri bir fikir etrafında toplama ve kaynaştırma sadece dinini tesis hususunda Allah'tan gelen bir yardımla mümkün olur. Allah Resûlüne hitap ederek: *"Onların kalplerini kaynaştıran Allah'tır. Yeryüzündeki her şeyi harcamış olsaydın, yine de kalplerini birbirine ülfet ettirmezdin."* (Enfâl, 8/63) buyurmuştur. Bunun sırrı ve hikmeti şudur: Kalpler bâtıl olan arzulara ve dünyayı sevmeye çağrılırsa, insanlar arasında birbiriyle çekişerek yarışma ve bunun bir sonucu olarak da aralarında anlaşmazlık başgösterir. Kalpler hakikate döner, dünya ve bâtılı bırakır, Allah'ı razı etmek yoluna girerlerse, onlar hedeflerinde birleşirler, bu sayede çekişerek yarışmalar sona erer, anlaşmazlıklar azalır, birbirine yardım etmeye başlarlar, hüküm daireleri genişler. Yüce ve her eksiklikten uzak olan Allah irade ederse, aşağıda anlatacağımız gibi devlet büyür ve kuvvet kazanır. Muvaffakıyet O'nun sayesindedir. O'ndan başka Rab yoktur.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Dinî davetin, devletin aslındaki asabiyet kuvvetine güç katacağına dair

Bunun sebebi, yukarıda anlattığımız gibi, dine davetin asabiyet sahibi olanlar arasındaki yarışmaları ve birbirlerini kıskanmaları sona erdirir. Hepsi de hak ve hakikat etrafında toplanırlar; din, onları maslahat ve menfaatlerinde basiretle düşünmeye sevk eder, hedefleri bir ve hepsi için eşit bir derecede olduğu için maksatlarına ulaşmalarını kimse engelleyemez; çünkü, bunlar bu amaca varmak için ölümü göze almışlardır. Üzerlerine yürüdükleri devletin askeri ve taraftarları, sayı bakımından bunlardan kat kat çok olduğu takdirde dahi, hakkın üstünlüğü için savaşanlar onları yenilgiye uğratırlar. Çünkü yanlış bir yolda olduklarından onların arzuları çeşitlidir ve ölümden sakındıkları için onlar arkadaşlarını bırakarak savaş meydanından kaçarlar, sayı itibarıyla çok olduklarında dahi, yukarıda anlattığımız gibi, lezzet ve nimetler içine daldıklarından dolayı çabuk yok olup giderler.

Arapların İslâmlığın ilk çağındaki fetihleri esnasında hâlleri böyle idi. Kadisiye ve Yermûk savaşlarında Müslümanların sayısı 30 binden fazla değildi. Kadisiye'de savaşan Fars ordularının sayısı 120 bin, Herakles Yermûk'taki askeri, Vâkidî'ye göre, 400 bin idi. Her iki ordu Arap askerine karşı koyamadı. Araplar onları yenilgiye uğrattılar, çekilmeye mecbur ettiler.

Lemtûne ve Muvahhidîn devletleri de inançlarıyla zaferler kazandılar. Mağrib'de bunlarla savaşanlar asabiyetleri ve sayıları yönünden bunlara karşı koyabilecek miktarda veya bunlardan çok iseler de Lemtûnelerle Muvahhidîn'e karşı koyamadılar. Çünkü dinî bir ülkü etrafında toplanmaları

ve bunların kendilerinin hak yolunda olduklarına inanmaları, hak uğrunda ölümü göze almaları, onların asabiyet kuvvetlerini kat kat artırmıştı ki biz bunu yukarıda anlattık. Bundan dolayı hiçbir kuvvet onların zafer kazanmalarına engel olamadı.

Dinî rengin (dinî havanın) değiştiği zamana, işlerin nasıl çözüldüğüne ve zaferlerin yalnız asabiyet kuvvetiyle kazanıldığına dikkat et. Bundan önce din, kuvvetlerini kat kat artırmış olduğu için, kuvvet ve asabiyetleri kendi kuvvetinden çok fazla ve en göçebe olan boyları, kuvvetleri kendi kuvvetine denk veya fazla olanı, o dinin kuvvetiyle yenmiş olan devlet, bundan sonra da ancak asabiyetin kuvveti nispetinde zaferler kazanabilir.

Muvahhidler (Masâmide) Zenâtelere olan hâlinin bunun bir örneği olduğuna dikkat et. Zenâteler Masâmide nispetle sayıları daha çok ve daha vahşî oldukları hâlde, Masâmide onları yenilgiye uğrattı. Çünkü Masâmide Mehdî'ya tabi olup, onları dine davet ediyorlardı. Dinî inançları sayesinde onların asabiyet kuvvetleri kat kat artmıştı. Bu inancın tesiriyle evvelâ Zenâteleri yendiler. Onları kendilerine tabi kıldılar. Hâlbuki Zenâteler asabiyet ve göçebelikleri bakımından Masâmide'den daha kuvvetli idiler. Fakat Masâmide bu dinî inancını kaybettikten sonra, Zenâteler her taraftan onların üzerine yürüdüler. Hükûmet idaresini onların elinden çekip aldılar.

"İşinde ve mülkünde galip gelen Allah'tır." (Yusuf, 12/21)

ALTINCI BÖLÜM

Dine davetin, asabiyetten başka bir kuvvetle tamam olamayacağına dair

Bunun sebebi, yukarıda anlattığımız gibi şudur: Halka kabul ettirilmek istenen her şey mutlaka asabiyete ihtiyaç duyar. Yukarıda da nakletmiş olduğumuz gibi, Resûlullah'ın hadisi bunu açık olarak anlatmaktadır. Resûlullah diyor ki: *"Allah, milletleri doğru yola çağırmak üzere gönderdiği her peygamberi ancak kendisini koruyacak ve davetini yayacak olan kudretli kavmi bulunanlar arasından seçerek göndermiştir."* Âdetleri dışında mucizeler göstermek gibi özeliklerle güçlendirilmiş olan peygamberler, dini yaymak için nasıl kavminin kuvvetine muhtaç iseler, âdete aykırı işler işlemek kudretinde olmayan insanların da halkı kendilerine boyun eğdirmek için asabiyete muhtaç oldukları açık bir surette anlaşılır. Sûfî şeyhlerinden ve tasavvufa dair *Kitabu Hal'i'n-Na'leyn* sahibi İbn Kasiy (öl. 1151) Endülüs'te hak dine davet harekete geçtiğinde, başına bu hâl gelmiştir. O, Mehdî'nin hak mezhebe davetinden biraz önce harekete geçmiş ve kendisine uyanlara "Mürabitîn" (Murabıtlar) adını vermişti. Şeyh, Lemtûneler Muvahhidler hareketiyle meşgul olduğu için, az bir zaman hüküm sürmüş ise de, Endülüs'te kendisine yardım edecek ve koruyacak boylar bulunmadığı için, hemen Mağrib'e sahip olan Muvahhidîn'e boyun eğmiş, onların devletlerine intisap etmiş ve hükûmetinin merkezi olan Erkeşe (Arcıs) kalesini onlara teslim ederek, onların memleket sınırlarını geçmelerine engel olmamış, Endülüs'te onlara boyun eğmeye evvelâ o davet etmiştir.

Şeyhin bu hareketi "Mürabıtların ihtilâli" adıyla anılmıştır.

Halk arasından ve âlimlerden, kötülükleri ortadan kaldırmak için harekete geçenlerin hâlleri de böyledir. İbadetle meşgul ve dininin hükümlerine riayet edenlerden birçokları, halkı ezen emirlerin zulümlerini protesto ederek kötü işleri bırakmaya ve kötülükleri yasak ve iyilikle emretmeye çağırarak harekete geçerler. Bunlar bu hareketleriyle Allah'tan sevap ümit ederler. Onlara beraber ayaktakımları ve birçok kitle de harekete geçerler. Bunlar bu hareketleriyle kendilerini tehlikeye atarlar. Çoğu suçlu olduğu hâlde sevaba ermeden bu yolda yok olurlar. Çünkü Allah bunlara bu gibi hareketlerde bulunmayı emretmiş değildir; ancak yeter derecede kuvvetleri bulunduğu takdirde, bu gibi hareketlerde bulunmayı emreder. Resûlullah: *"Sizden bir kimse men edilen bir iş gördüğünde, o kimse bu kötü işi eliyle ortadan kaldırsın, buna gücü yetmezse diliyle mani olsun, buna da gücü yetmezse kalbiyle bunu değiştirsin."* demiştir.

Hükümdarlar ve devletler önüne gelenin sarsıp yıkamayacağı kadar sağlam bir yapıdadırlar. Arkasında, asabiyete dayanan kuvvetli bir hak arama kudreti olmadan onların temelleri yıkılmaz. Nitekim bunu izah etmiştik.

Kabilelere dayanarak halkı Allah'a davet eden peygamberin davetteki hâli böyle idi. Üstelik nebîler, Allah'tan her şeyle desteklenmişlerdi, yeter ki, O dilesin. Lâkin o, her şeyi istikrar bulan bir âdete göre icra eder, başka türlü değil. Allah hakîmdir, alîmdir.

Şu hâlde, asabiyetten koptuğu için yalnız kalan kimse böyle bir yol tutsa, bu yolda haklı da olsa, kendisini felâket uçurumuna yuvarlamış olur. Şayet böyle bir yolu tutan kişinin hâli bir de riyaset talep etme hususu ile karışık olursa bu takdirde, önüne birçok engelin çıkması ve yolunu birçok felaketlerin kesmesi tabiîdir. Zira Allah'a ait bir husus, onun rızası ve yardımı bulunmadan, onun için ihlâsla çalışma ve Müslümanlara karşı samimî olma hâli olmaksızın tamamlanamaz. Hiçbir Müslüman bu hususta şüphe etmez, basiret sahibi bu konuda tereddüde düşmez.

İslâmda bu çeşit bir temayülün ve çıkışın başlangıcı önce Bağdat'da Tahir[77] fitnesi çıktığı zaman görülmüştü. Bu esnada Emin katlolunmuş, o vakit Horasan'da bulunan Me'mûn da Irak'a dönüşünü ertelenmişti. Sonra Hz. Hüseyin'in neslinden Ali bin Musa Razı veliahd tayin olunmuştu. Ancak Abbasoğulları bunun kötü ve haksız bir iş olduğunu ortaya atarak halkı ayaklanmaya, Me'mûn'u halife olarak tanımamaya, onun yerine yeni

bir halife tayin etmeye çağırdılar. İbrahim bin Mehdî'ye biat edildi. Bu yüzden Bağdat'ta karışıklıklar meydana geldi. Bağdat'ta silâhlı ve çapulcu kişilerden (şuttar) oluşan haydut grubu, orada emniyet içinde yaşayanlara el uzattı, yol kesti, halkın malını yağmaladı. Yağmaladıkları malları pazarlarda açıktan sattılar. Halk idarecilere şikâyet etti ama onlar kendilerine yardımcı olamadı. Fâsıklara karşı koymak ve tecavüzleri önlemek için salih ve dindar kişiler bir araya geldiler. Bağdat'ta Hâlid Daryûs diye tanınan biri ortaya atıldı. Halkı emr bi'l-ma'ruf ve nehy ani'l-münkere[78] davet etti. Halk bu davete uydu. Zorbalara karşı savaştı ve onları mağlûp etti.

Hâlid'den sonra, Bağdat çevresinden olan, Sehl bin Selâme Ansarî diye bilinen ve Ebu Hatim künyesini alan başka bir adam ortaya çıktı. Mushafı boynuna asarak halkı emr bi'l-ma'ruf nehy ani'l-münkere, Allah'ın kitabı ve Peygamberinin sünnetiyle amel etmeye davet etti. Eşrafı ve ayaktakımıyla, Haşimî ve Haşimî olmayanlarla tüm halk kendisine tâbi oldu. Tahir'in sarayında konakladı, burada bir divan kurdu, Bağdat'ı dolaştı, yoldan geçenleri korkutanların bu hareketine mâni oldu, Şuttar denilen haydutların himayesiyle gezilmesi hâline son verdi, Hâlid Daryûs: *"Ben sultanı ve hükümeti ayıplayamam."* dediği zaman Sehl ona: *"Lakin ben, kim olursa olsun kitap ve sünnete muhalefet eden herkesle savaşıyorum."* diye cevap vermişti. Bu hadise H. 201 (M. 817) yılında meyrana gelmişti. Halife İbrahim bin Mehdî, Sehl'e karşı bir ordu hazırladı, onu mağlûp ederek esir aldı, onun işi çabucak çözülmüş ve dağılmıştı. Kendisi ise ancak yakasını kurtarabilmişti.

Bundan sonra birçok vesveseli kişi, siyasî bir başkanlık elde etme tutkusu içinde yaşayanlar, bu hareket hattını takip ettiler, kendilerini hakkı ayakta tutma mevkiinde gördüler, hakkı hâkim kılmak için asabiyete muhtaç olduklarını anlamadılar, giriştikleri işin akıbetinin ve içinde bulundukları hâllerin sonucunun ne olacağının farkına varamadılar. Bunların işleri hakkında ihtiyaç duyulan şey, üçtür: Eğer deli iseler tedavi edilmelidirler, şayet kargaşa meydana getirmek için böyle davranıyorlarsa, darp ve katl ile tenkil edilmeli ve başları ezilmelidir. Veya maskaralıklarını ortaya koymalı ve kendilerini de soytarılardan saymalıdır. Bunlardan bazıları Muntazar Fâtımî'ye mensubiyet iddia ederler; ya bizzat o olduğunu söyler veya onun davetçisi olduğunu iddia eder. Bununla beraber Fâtımî'nin ne iş yapacağı ve kim olduğu hakkında da hiç bir bilgiye sahip değildir.

Böyle bir usûl takip edenlerin çoğunu, ya vesveseli ya deli veya durumu karışık sahtekâr olarak görürsünüz. Bunlar böyle bir davetle siyasî bir başkanlık elde etmek sevdasındadırlar, İçleri riyaset hırsıyla doludur, tabiî yoldan ona ulaşmaktan da âciz kalmışlardır. Bu gibi sebep ve vasıtaların, bu konuda ümit ettikleri maksada kendilerini ulaştırabileceğini zannetmektedirler. Bu uğurda başlarına gelecek felaketleri hesaba katmamaktadırlar. Onun için de meydana getirdikleri fitne sebebiyle derhal idam edilir, oynadıkları oyunların akıbeti fena olur.

Bu yüzyılın başında mutasavvıflardan Sûs'ta Tuveyzirî (Tubezrî) denilen bir adam ortaya çıktı. Orada deniz sahilindeki Massa mescidine yerleşerek Muntazar Fâtımî olduğunu iddia etti. Mehdî'nin orada beklenmesi gerektiğinden ve onun davetinin esasını bu mescidin teşkil edeceğinden bahsederek halkı kandırdı. Çünkü halkın kalbi, onun orada beklemesi sebebiyle hadasan (gayptan haber vermeler) ile dolmuştu. Bu sebeple Berberîlerden meydana gelen kalabalıklar, pervanelerin ışığa üşüşmeleri gibi ona üşüştü. Sonra kabile reisleri fitne sahasının genişlemesinden korkuya kapıldılar. Bunun üzerine Masâmide kabilelerinin büyüğü Ömer Seksîvî o vakit bir tuzak kurdu, onu yatağında katledecek birini kendisine gizlice gönderdi, bir suikastla ortadan kaldırdı.

Yine bu yüzyılın başında Gumâre'den Abbas diye tanınan bir adam aynı şekilde ortaya çıktı, aynı daveti o da iddia etti, anırmasını duyan o kabilelerin sefihlerden meydana gelen reziller kendisine tâbi oldu. Abbas, onların şehirlerinden olan Badis'e hücum etti ve buraya girdi. Sonra davetini ortaya atmasının kırkıncı gününde idam edildi. Böylece bu uğurda daha evvel yok olanların yanına gitti.

Zalimlerin cezalara çarptırılmaları işte böyle olur. Yüce ve her eksiklikten uzak olan Allah ne yapacağını kendisi bilir. Muvaffakiyet O'nunladır, O'ndan başka Rab ve O'nun dışında mabud yoktur.

YEDİNCİ BÖLÜM

Her devletin belli oranda toprağa sahip olacağına ve ondan fazlasına sahip olamayacağına dair

Bunun sebebi şudur: Her devlet, devletini kuran millet ve kabileleri ele geçirilen memleketin sınır bölgelerine göndermeye mecburdur. Bunlar, memleketin kendilerine ayrılan bölgelerini düşmanların saldırısından korurlar, devletin kanunlarını fiilen tatbik ederek vergileri toplarlar ve o ülkede bozgunculuğa mâni olurlar. Devletin bütün kuvvetleri sınır bölgelerine ve vilâyetlere dağıldığında ve (yeni yerlere) gönderilecek kuvvet kalmadığında, devlet tabiî sınırlarına ulaşmış olur.

Devlet bundan sonra idaresindekinden fazla sınırlarını genişletmek istediği takdirde, kuvvetinin bir kısmını bu yeni ele geçirdiği yerlere göndermek zorunda bulunduğu için, memleketin bir kısmı korumasız kalır ve komşu düşman devletler bu fırsattan istifade ederek, askerden boş kalan bu bölgeyi ele geçirmeye çalışır. Bu ise devlet için büyük bir zarar teşkil eder, düşmanını cesaretlendirir.

Devletin kuruluşuna yardım eden millet ve boylara ele geçirilen yerlerden hisseler ayrıldıktan sonra, devletin dayandığı bu millet ve boyların sayıları çoğalır. Memleketin toprakları onlara hisse ayırmaya yeter derecede olmadığı takdirde, diğer ülkeleri ele geçirmek üzere devletin elinde yedek kuvveti kalacağı için devlet kuvveti nispetinde sınırlarını genişletmeye devam eder. Bundaki ölçü diğer kuvvetlerden daha çok asabiyet kuvvetidir. Çünkü diğer kuvvetler ondan çıkar ve onun fiilî bir aksı gibidir. Her şeyin tabiatından zuhur eden fiil ve eserlerinin şiddet ve zaafı kendi kuvvetine

tâbi olduğu gibi, her devletin sınırlarının genişliği de o devletlerin kuvvetlerine göre olur.

Devlet, memleketin merkezlerinde sınırlarına nispetle daha kuvvetlidir. Devlet kuvveti insana nispetle kuşak hükmünde olan sınırlarının nihayetinde zayıflar, o, bu kuşak dışında âcizdir, orasını koruyamaz. Bunun bir örneği de merkezlerden ve dairelerden her tarafa yayılan ışıktır. Işığın merkezi ve merkeze yakın olan yerleri aydınlatması daha kuvvetli, merkezden uzaklaştıkça bu aydınlatma keyfiyeti zayıftır. Bir başka örneği de su ile dolu havuzun ortasına atılan taştır. Taşın tesiriyle merkezde suyun dalgalanması şiddetli, merkezden uzaklaştıkça dalgalanma zayıflar.

Devletin ihtiyarlama çağı geldiğinde devlet sınırlarından küçülmeye başlar. Devletin merkezi ise, Allah o devletin büsbütün yıkılışını takdir ettiği vakte kadar korunur. Çünkü merkez ruh hükmünde olup, her tarafa etki eder ve hayat merkezi kalbe benzer. Kalp yenilgiye uğrayarak ele geçirildiği takdirde, bütün etrafı yenilgiye uğrar ve merkez yıkılır. Bir devlet merkezinde yenilgiye uğratılırsa, etrafının ve sınırlarının elde kalması fayda vermez.

Bunun bir örneği Fars devletidir. Fars devletinin merkezi Medâyin idi. Müslümanlar Medâyin'i ele geçirmekle Fars devleti tamamıyla yıkıldı. Memleketinin etrafının Yezdecird'in elinde kalması fayda vermedi.

Şam'daki (Suriye'deki) (Doğu) Roma Devleti bunun tersine olarak Müslümanlar etrafını istilâ edildikten sonra da yaşadı. Şam ülkesi Müslümanlar tarafından fethedilmesinin ardından Rumlar, merkezleri olan Kostantiniye'ye (İstanbul'a) çekilerek oraya sıkıştılar, Şam'ın ellerinden çıkmasıyla devletleri yıkılmadı. Allah yıkılmasını takdir ve irade ettiği vakte kadar devletleri baki kalacaktır.

Arapların İslâmiyetin ilk çağındaki hâllerine de dikkat et ki boyları ve asabiyet kuvvetleri çok olduğu için, kendilerine komşu olan Şam, Irak ve Mısır'ı ne kadar çabuk ele geçirdiler. Bundan sonra bu ülkelerin arkasında olan Sind, Habeş, Kuzey Afrika, Mağrib ve Endülüs'ü fethettikten sonra kendi hisselerine isabet eden ülkelere dağıldılar. Korumak üzere oralara indiler. Memleketleri bu suretle aralarında paylaştıktan sonra daha uzaklara giderek fethe girişmediler. Bu sınırların öbür taraflarına geçemediler. Aynı sınırlardan başlayarak İslâm devleti küçülmeye ve Araplar oralardan

arkalarına doğru çekilmeye başladılar. Allah devletlerinin yıkılmasını irade edinceye kadar bu hâl devam etti. Her devletin durumu böyledir. Her devlet kavminin azlığı ve çokluğuyla mütenasip topraklara mâlik olur, Fethettikleri memleketleri aralarında bölüşerek fazlasını ele geçirmek için kuvvetleri kalmadıktan sonra fetihleri ve istilâları durur. Bu, Allah'ın yaratıkları için koyduğu bir kanundur.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Devletlerin sınırlarının genişliği ve ömrünün uzunluğu, o devleti koruyanların sayılarının azlığı ve çokluğu ile orantılı olduğuna dair

Bunun sebebi şudur: Devlet ancak asabiyetle kurulur ve yaşayabilir. Asabiyet sahibi olanlar o devletin sınırlarında bulunarak o devleti koruyan ve onu aralarında paylaşan kimselerdir. Kendisini koruyan boyların sayısı çok olan devlet kudretli bir devlet olup, onun memleketi o nispette büyük olur. Bunun bir örneği İslâm devleti olduğuna dikkat et.

Allah Arapların kalplerini İslâmlık sayesinde birbirine ülfet ve muhabbet ettirdikten sonra, Hz. Peygamber'in kendisi hazır bulunduğu Tebuk gazvesinde Müslüman askerinin sayısı, Mudar ve Kahtan'dan, yaya ve atlı olmak üzere 110 bini bulmuş ve Hz. Peygamber'in vefatına kadar artması devam etmiştir. Diğer milletlerin idaresindeki devletlerin yurtlarını fethetmek üzere harekete geçtiklerinde İslâmların o memleketleri fethetmelerine o yurtları koruyan askerler, kale ve istihkâmlar engel olmadı. O çağda dünyanın iki büyük devleti vardı. Biri Fars, diğeri (Doğu) Roma. Bu devletlerin orduları tarafından müdafaa edilen memleketler ele geçirildi. Doğuda Türk devleti ve batıda Frank ve Berber devletleri ve Endülüs'te hüküm süren Gotlar yenilgiye uğratıldılar. Araplar Hicaz'dan kalkarak en uzaktaki Sûs'a ve Yemen'den kalkarak en kuzeyde yaşayan Türklerin üzerine yürüdüler ve yedi iklimi ellerine geçirdiler.

Sonradan Sinhâce ve Muvahhidîn ve bundan önce bunların Ubeydîlerle olan hâllerine bak. Ubeydîler devletini kuran Kütâmelerin sayıları Sinhâcelerle Masâmide'nin sayısından çok olduğu için bunların devleti de ötekilerin devletinden daha büyük idi. Bunlar sayılarının çokluğu sayesinde

Kuzey Afrika, Şam, Mısır ve Hicaz'ı ele geçirdiler. Bunlardan sonra kurulmuş olan Zenâteler devletini gözden geçir. İlk harekete geçtiklerinde sayıları Masâmide'nin sayısından az olduğu için, bunların devletleri Muvahhidler devletine nispetle küçüktü. Bundan sonra o çağda hüküm süren Zenâtelerle Benu Merin ve Abdülvâd oğullarının hâllerini gözden geçir. Devletlerinin ilk kuruluşu çağında Benu Merin'in sayısı Beni Abdülvâd'ın sayısından çok olduğu için devletleri onlarınkinden büyük ve kuvvetli idi. Sayıları çok olan Benu Merin onları arka arkaya yenilgiye uğrattı. Söylendiğine göre devletlerinin ilk kuruluşu çağında Benu Merin'in sayısı üç bin, Abdülvâdoğullarının sayısı bin idi. Fakat devlet refah ve bolluk içinde bulunduğu için sonradan onlarla birleşenlerin sayısı çoğaldı. Diğer milletlerle kuvvetle üstün gelenlerin durumu da böyledir. Devletlerinin ilk kuruluşu çağında sayıları çok olanların memleketleri o nispette büyük olur.

İşte devletin ömrünün uzun olması dahi devleti kuran kavmin sayısının çokluğuna ve azlığına göredir. Çünkü var olan her varlığın ömrü onun mizaç (iç yapı) kuvvetine bağlıdır. Devletlerin mizaçları ise asabiyet iledir. Bir devleti koruyan asabiyet kuvveti ise, mizacı da o asabiyetin kuvveti nispetinde kuvvetli olur ve devletin ömrü de o nispette uzun olur. Asabiyet ise mensuplarının sayısı nispetinde kuvvetlidir. Bunun en doğru sebebi devletin küçülmesinin sınırdan başlamasıdır, bir devletin memleketi ne kadar büyük ise, sınırları merkezden o nispette uzak olur. Her eksilme tabiatıyla uzun zamanlarda meydana gelir, yurdu büyük ve sınırları uzakta olan devletin küçülmesi küçük devletlerinkine nispetle uzun sürer, İslâmiyetin ilk çağında kurulmuş olan Arap devletinin hâlini gözden geçirirsek, onun en uzun ömürlü devletlerden olduğunu görürsün. Gerek halifeliğin merkezinde hüküm sürmüş olan Abbasoğulları ve gerek Endülüs'te bağımsız olarak hüküm süren Emevîler devletinin ömrü kısa olmamıştır. Her iki devlet ancak hicretten 400 yıl geçtikten sonra küçülmeye başlamıştır. Fâtımîlerden Ubeydîler 280 yıl kadar, Sinhâceler devletinin ömrü daha kısa olmuş, bunlar Muizzüddevle'nin Kuzey Afrika idaresini hicrî 358 (M. 969)'de Buluggîn bin Zirî'ye teslim ettiği çağdan Muvahhidlerin 557 (M. 1162)'de Kal'a ve Bicâye'yi ele geçirdikleri vakte kadar hüküm sürdüler. Çağımızda dahi hüküm sürmekte olan Muvahhidler devletinin kuruluşundan 270 yıldan çok bir zaman geçmiştir. Bu şekilde devletlerin ömürlerinin uzun ve kısa olması o devletleri koruyanların

sayıları ve kudretleri nispetinde olmuştur. Allah'ın kulları için koyduğu kanunları bu şekilde geçerli olmuştur.

DOKUZUNCU BÖLÜM

Birçok kabile ve asabiyetin yaşadığı memleketlerde kuvvetli ve istikrarlı bir devletin kurulduğunun az görüldüğüne dair

Bunun sebebi arzuların çeşitli olmasıdır. Her asabiyetin kendisine mahsus dileği vardır. Her millet kendi arzuladıklarını yerine getirtmek isteyerek diğerlerinin taleplerine karşı kor, bu suretle devlete karşı isyan ve ihtilâller, hiçbir zaman eksik olmaz. Çünkü bu devletin idaresi altında bulunan her asabiyet kendisini diğer asabiyetlerden daha kuvvetli sayar.

İslâmlığın ilk çağından bugüne kadar Kuzey Afrika ve Mağrib'de olup bitenleri, bunun bir örneği olarak gözden geçir. Bu ülkelerde yaşayan Berberîler birçok boy ve asabiyetlere bölünürler. İbn Ebî Serh'in önce Berberîlere ve Frenklere üstün gelmesinin hiç de faydası dokunmamıştır. İbn Ebî Serh'in bu zaferinden sonra onlar kargaşalıklar çıkarmışlar ve isyan ederek defalarca yani İslâmiyeti terk etmişlerdir. Her irtidad (İslâmdan dönme) vakasında Müslümanlar onlardan çok fazla adam öldürmüşler, aralarında İslâmlık yerleştikten sonra da kargaşalıklar çıkarmaya devam etmişler, Havâric[79] (Hâricîler) yolundan gitmişlerdir.

İbn Ebî Zeyd: *"Mağrib'de Berberîler on iki defa irtidad ettiler."* der. Berberîler arasında İslâmlık ancak Musa bin Nusayr zamanında ve ondan sonra yerleşti. Halife Ömer'den nakledilen: "Afrika, halkının kalplerini birbirinden ayırır." sözü ile Afrika halkının birçok boy ve asabiyetlere bölünmüş olmasının itaatsizliğe ve Müslümanlığı kabulden çekinmelerine sebep olduğuna işaret edilmiştir. Irak ile Şam, o çağda, böyle olmamıştır. Bu ülke ancak Fars ve Rumlar tarafından korunur ve sayıları çok olup hepsi de şehirlerde yaşarlardı. Bundan dolayı Müslümanlar bu iki ülkeyi

fethettikten sonra, Müslümanlara karşı koyacak kuvvet kalmamış, zahmete katlanmadan Müslümanlar oralara hâkim olmuşlardır. Mağrib'de ise Berberîlerin kabileleri sayıp tükenmez derecede çoktur, hepsi de sahralarda yaşayan asabiyet sahibi boy ve aşiretlerden mürekkeptir. Bir boy yok olursa yerine diğer bir boy geçer, helâk olan boy gibi o da irtidad ederek kâfir olur ve çekişirdi. Bundan dolayı Arapların Kuzey Afrika ve Mağrib'de devlet kurmaları uzun sürmüştür.

İsrailoğulları zamanında Şam'ın durumu da böyleydi. Şam'da Filistin ve Kenan kabilelerinden İso (Esau) oğulları, Medyen, Lut oğulları, Yunan, Amelika, Eğrikeş ve Nabtlar kabileleri vardı. Musul ve Cezire (Mezopotamya) taraflarında asabiyet bakımından çeşit çeşit bu gibi sayılamayacak kadar çok kavimler yaşarlardı. Bundan dolayı İsrailoğullarına orada devlet kurmak zor geldi; defalarca devletleri yıkıldı, bu ihtilâf İsrailoğullarının kendilerine de sirayet etti. Onlar kendileri de hükümdarlarına isyan ettiler. İsrailoğulları Şam'da hiçbir zaman sağlam bir devlet kuramadılar. Evvelâ Farslar, sonradan Yunan ve Romalılar yurtlarını ele geçirdiler, yurtlarından sürülerek her tarafa dağılıncaya kadar bu hâl devam etmiştir. Allah kendi işinde galip olandır.

Öte yandan, asabiyetler bulunmayan ülkelerde devlet kurmak kolay olur, kargaşalık çıkaracak unsurlar bulunmadığı için hükümdarı bu ülkelerde kendi hükmünü yürütür. Zamanımızda Mısır ve Şam'da olduğu gibi, devlet bu gibi ülkelerde fazla asabiyete muhtaç olmaz. Çünkü Şam ve Mısır'da asabiyet sahibi kabileler yoktur. Şam, vaktiyle çeşitli asabiyetlerin kaynağı olmamış gibidir. Devlete karşı isyan edenler ve asabiyet sahibi topluluklar az bulunduğu için Mısır devleti, son derecede sükûnet, istikrar içinde olup yalnız sultan ile tebaası vardır. Türk hükümdarları ve bunların asabiyet sahibi olan toplulukları tarafından idare olunmakta ve bunlar birbiri ardınca hükümdarlık bir sülâleden diğerine geçmektedir. Bağdat'taki Abbasî halifelerinin halifelikleri ise isimde kalmaktadır.

Çağımızda Endülüs'ün durumu da böyledir. Çünkü devletlerinin ilk kuruluşu sırasında Endülüs'ün sultanı olan Ahmeroğullarının asabiyeti kuvvetli değildi. Endülüs sultanları sayıları az olan Emevîlerin oradaki bakiyelerinden ve asaletli Arap ailelerinden birinden çıkardı. Bunun içyüzü şöyledir: Endülüs'te hüküm süren Arap devleti yıkıldıktan sonra Endülüs'ün idaresi Berberîlerden Lemtûne ve Muvahhidlerin eline geçti. Endülüs halkı

bunların yönetimlerinden usandı. Kalpler onlara karşı düşmanlıkla doldu. Muvahidler, hâkimiyetlerinin son günlerinde Emevîlerden Merakeş'te yaşayan Arap boylarının bakiyesini yenerek, onları Merakeş'ten kovmakla meşgul olduklarından Frenkler birçok kaleyi ele geçirdiler. Şehir hayatından uzaklaşarak asabiyetlerini kuvvetlendiren asaletli Arap ailelerinin bakiyeleri olan İbn Hud, İbn Ahmer ve İbn Merdiş gibi eski Arap aileleri bundan müteessir olarak bir araya geldiler. Bunlardan İbn Hud bunların başına geçerek doğuda hüküm süren Abbasî halifelerine biate çağırdılar. Bu çağrı üzerine halk Muvahhidlere isyan ederek onlara olan ahidlerini bozdu, onları Endülüs'ten sürdü. İbn Hud, Endülüs'te bağımsız olarak hüküm sürmeye başladı. Fakat İbn Ahmer harekete geçerek İbn Hud'un Abbasîlere biate çağırmasına karşı koyan Muvahhidlerden Kuzey Afrika sahibi olan İbn Ebî Hafs'a biate çağırdı. Ahmeroğulları bütün bu işleri yakınlarından oluşan Rüesa (Reisler) adını taşıyan küçük bir asabiyetle yürütmeye başladı. Endülüs'te asabiyet sahibi kütleler az olduğu için İbn Ahmer bundan fazla kuvvete muhtaç olmadı. Çünkü Endülüs ancak hükûmet ve tebaadan ibaretti.

Ahmeroğulları bundan sonra denizi geçerek Endülüs'e gelen, Zenâtelere mensup boyların yardımıyla Frenklere üstün geldiler. Afrika'dan Endülüs'e gelen bunlar İbn Ahmer'in yardımcı kuvvetleri oldular, İbn Ahmer devleti güçlendi, halkı ona itaate alıştı, diğerleri devleti ele geçirmek üzere harekete geçmekten âciz oldular. Zamanımıza kadar onun torunları hüküm sürdüler. Ahmeroğulları devletinin asabiyetsiz kurulmuş ve asabiyetten başka bir şeyle devam etmekte olduğunu sanma! İbn Ahmer'in arkasında kendisini koruyan ve kendisine yardım eden kuvvetler vardı, sayıları az ise de devleti kurmak için yeter derecede idi. Endülüs'te asabiyet ve kabileler az olduğundan Endülüs halkına üstün gelmek için, sayısı çok olan asabiyete ihtiyaç yoktur. Allah bütün âlemlerden müstağnidir (kimsenin yardımına muhtaç değildir).

ONUNCU BÖLÜM

Tek başına şana sahip olmak, refaha içinde olmak, rahatı ve sakinliği tercih etmek devlet olmanın özelliği olduğuna dair

Bunun sebebi, yukarıda anlattığımız gibi, devletin asabiyetle kurulması ve devam etmesidir. Asabiyet ise birçok topluluk ve boylardan teşekkül eder; devletin başına geçmek için bu boylardan birinin diğer boylardan kuvvetli olması ve onlara üstün gelmesi şarttır. Üstün gelen devleti eline geçirir. Bu suretle hepsi de onun idaresinde toplanır, o da diğer milletlere ve devletlere karşı zafer kazanır.

Bunun sırrı şudur: Boylar için aralarında ortak olan genel asabiyet varlıkların oluşumundaki mizaç (iç yapı) gibidir. Mizaç, unsurların birleşiminden meydana gelir. Yukarıda anlattığımız gibi karışımlar itibarıyla eşit derecede oldukları takdirde, hiçbir zaman birleşmezler. Karışımın meydana gelebilmesi için unsurlardan birinin galip gelmesi şart olduğu gibi, tek ve umumî bir asabiyetin meydana gelmesi için de boyların terkibine dâhil olan asabiyetlerden birinin üstün gelmesi şarttır. Bundan sonra bütün bu asabiyetlerden tek bir asabiyet meydana gelir ve bütün diğer asabiyetlere üstün gelenin idaresinde toplanır. Karışan bu büyük asabiyet eskiden başkanlık etmiş olan asaletli aileler etrafında toplanır. Bu aileye mensup olanlardan birinin başkan olması ve onun ötekilere üstün gelmesi gerektir. Mensup olduğu asabiyet asil ve şerefli olup da diğer bütün asabiyetlere üstün geldikten sonra, o kimsenin bu asabiyetlerin hepsinin başkanı olması açıkça görülür. Bu husus belirip asabiyetlerin başına geçtikten sonra, hayvanî tabiatın şevkiyle o kimse büyüklenmeye kapılır ve hamiyeti kaynar, başkalarının yönetim işlerine karışmasını istemez, beşerin tabiatında

mevcut olduğu gibi, kendisinde "ilâhîleşme" eğilimi görülür. Üstelik başkanların çok olması bozulma ve düzensizliğe yol açacağı için, bu yüzden idarenin bir şahısta toplanması gerekmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de buna işaret edilir: *"Eğer göklerde ile yeryüzünde bir Allah'tan başka ilâhlar bulunsaydı, şüphesiz ikisi de (ikisinin idare düzeni de) bozulurdu."* (Enbiya, 21/22). Böylece idare bir şahsın elinde toplandıktan sonra diğer asabiyet sahiplerini itaatine alarak hakir düşürür. Serkeş hayvanlar gemlerinin demir ağızlıklarıyla çekilerek idare olunduğu gibi, onları da şiddet ve boyundurukla yönetir ve bu suretle idare işlerini başkan ile ortaklaşarak, ahaliyi boyundurukları altına almalarına imkân vermezler. Bunların asabiyetleri de şiddetli muamelelere tâbi tutularak emir altına alınır. Başkan bu şekilde imkânı dâhilinde memleketi tek başına idare etmeye başlar, idare işlerinden tamamıyla onların ellerini çektirir. Böylece bütün ululuğu kendi şahsında toplar, iktidarı paylaşmaktan diğerlerini uzaklaştırır. Devletin ilk hükümdarı bazen bunu gerçekleştirebilir. Asabiyet sahipleri engel olduğu için bazen ancak o devletin ikinci ve üçüncü hükümdarları bunu başarırlar.

"Allah'ın kulları hakkında geçerli olan kanunu budur." (Mümin, 40/85). Allahu Taâlâ kendisi daha iyi bilir.

ONBİRİNCİ BÖLÜM

Lüks ve refahın devletin özelliği olduğuna dair

Bunun sebebi şudur: Herhangi bir devlet üstün gelerek, diğer bir devleti kendinden önce hüküm sürenlerin elinden aldıktan sonra, mal ve zenginliği artar. Bunlar zarurî ihtiyaçlar dairesini geçer, kaba hayatlarını bırakarak lüzumsuz şeylere başvururlar, ince, zarif ve süs kabilinden olan şeyleri çoğaltırlar, kendilerinden önce hüküm sürenlerin âdet ve hâllerini örnek edinirler. Bu boş şeyler onlar için elde edilmesi gerekli bir ihtiyaç hâlini alır. Ayrıca yemeklerin, giyimlerin, sergilerin, tabak ve çanakların nefis olmasına dikkat ederler. Bunlarla öğünürler.

Devletlerin son günlerine de devletleri yıkılıncaya kadar bu âdet ve alışkanlıklarını bırakmazlar. Kuvvetleri ölçüsünde bu nimetlerden faydalanıp bolluk ve refah içinde yaşarlar. Hulâsa kendilerinden önce hüküm sürenler derecesine erişmekten ibaret olan maksatlarına erinceye kadar bu şekilde hareket ederler. Bu, Allah'ın kulları için koyduğu bir kanundur. Allah en iyisini bilir.

ONİKİNCİ BÖLÜM

Sükûnet ve rahatlığın devletin tabiatı olduğuna dair

Bunun sebebi şudur: Milletler, devleti ancak çalışarak ve isteyerek elde ederler. Maksat hâsıl olduktan sonra çabaların arkası kesilir. Şair diyor ki:

Zamanın, benimle onun (sevgilimin) aramızı açmak için uğraşmasına şaşarım ki, Aramızdaki bağlar büsbütün kesildikten sonra o sükûnet buldu."

Devlet kurarak hükümdarlığı elde ettikten sonra, hükümdarlar zorluklara katlanmayı bırakarak rahatlık ve sükûnet içine dalmayı seçerler. Büyük binalar yapmaya ve güzel giyimler giymeye başlarlar, böylece onlar devletin meyvelerinden faydalanırlar, kurdukları saraylarına sular akıtırlar, bahçeler ve havuzlar vücuda getirirler. Bu suretle dünya nimetlerini, rahatlığı zahmet ve meşakkatlere tercih ederler. İktidarlarında, giyimlerinin incelik ve nefisliğine, yemeklerinin güzelliğine, tabak, çanak ve yataklarının hoşluğuna önem verirler. Bunlara alışırlar, nesilleri, oğul ve torunları atalarından bunları tevarüs ederler. Allah bunların hâkimiyetlerinin sona ermesini takdir edinceye kadar onlar bu yaşayışlarını sürdürürler. Allah hâkimlerin en hayırlısıdır ve O, en iyi bilendir.

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Devlette azametin tek elde toplanarak refahın son haddini bulduktan sonra, devletin ihtiyarlama dönemine gireceğine dair

Bu, çeşitli sebeplerden ileri gelir:

Birinci sebep: Yukarıda açıkladığımız gibi şan ve ihtişamı bir şahısta toplamak devletin bir tabiatıdır. Azamet ve şeref, devleti kuran kuvvetlerden ibaret olan asabiyetler arasında ortak olduğu, devleti kurmak ve korunmak için hep birlikte çalıştıkları zamanlarda, başkalarını kuvvetle yenerek memleketler ele geçirmek ve devleti korumak için çok çalışarak devlet sahibi olmanın ve onu kuvvetlendirmenin bir örneğini teşkil ederler. Onların şeref ve azamet kazanmak hususundaki hedefleri birdir. Onlar şan ve şerefi elde etmek, devletin binasını kurmak için ölümü tercih ederler. Fakat aralarından biri şan ve şerefi kendi şahsına tahsis ettikten sonra, o kimse asabiyetlerinin kudretini kırar, onları boyunduruk altına alır; mal ve serveti kendi şahsı için ayırıp onları bundan mahrum eder; bu yüzden düşmanlarıyla savaşmak hususunda tembelleşirler, bunun üzerine kudretleri zaafa uğrar, zilletlere katlanırlar. Bunlardan sonra gelen ikinci nesil bu şekilde terbiye olunur. Bunlar artık devlet hazinesinden kendilerine ihsan edilen şeyleri devleti korumanın ve yardımlarının bir karşılığı olarak verilen ücret diye anlarlar. Bunların akıllarına başka hiçbir şey gelmez. Ücret karşılığında ölümü seçen az bulunur. Bu hâl devlette zayıflama meydana getirir, gücünü kırar. Halkının cesaret ve atılganlığı kaybolmakla asabiyet, yani devleti koruyanların kuvvetleri azalır. Böylece devlet zaafa doğru yüz tutar.

İkinci sebep: Yukarıda anlattığımız gibi, bolluk ve nimete dalmak devletler için tabiî bir durumdur. Nimetler ve servet çoğalmakla birtakım alışkanlıklar da artar. Alışkanlıkların artmasıyla masraflar da çoğalır, aylıkları ve ihsanları artırmak mecburiyeti ortaya çıkar. Masraflar çoğaldığı için gelirler masrafları kapatamaz. Yoksullar mahvolur, zenginler, lezzet ve nimetlere dalanlar gelirlerini bu yolda harcayıp tüketirler. Bunlardan sonra gelen nesillerde nimet ve zevk düşkünlüğü fazlalaşır, nihayet aldıkları bütün aylıklar ve ihsanlar alıştıkları zevk ve nimetlerin masraflarını kapatmayacak bir hâle gelir, (eğer savaş çıkarsa) hükümdarlar onlardan gelirlerini savaşlara sarf etmelerini talep etmeye mecbur olurlar. Onlar ise tasarruf imkânını bulamazlar, hükümdarlar onları cezalara çarptırırlar, birçoğunun servetlerine el konulur. Ellerinden alınan bu malları hükümdarlar kendi masraflarına veya oğullarına ve devletlerinin ihsanlarıyla yetişen yakın adamlarına verirler. Bu suretle cezalara çarptırılanlar işlerini düzenlemek imkânını bulamazlar. Onların zayıf düşmesiyle devletin başında bulunan da zayıf düşer. Bundan başka devlette israf çoğalarak memur, asker ve sairenin aylıkları, aldıkları ihsanlar masraf ve ihtiyaçlarını karşılamadığı için, devlet başkanı, onların ihtiyaçlarını sağlamaya, aylıklarını ve ihsanlarını artırmaya mecbur olur. Hâlbuki vergiler artmaz, eksilmez, pazarlarda satılan eşya ve yiyecek maddelerine ve başka vasıtalarla âdet dışında vergiler ihdas edilirse de, bu vergiler sınırlı nispette artırılabilir. Devletin bu gelirleri aylıklara sarf edilirse de, onların ihtiyaçlarını kapatamaz. Çünkü devlet hazinesinden geçinen bunlar, daha çok nimet ve bolluk içine dalmış olduklarından, masrafları artmıştır. Devlet bunun üzerine sınırları koruyan silâhlı kuvvetlerin sayısını azaltmak zorunda kalır. İkinci ve üçüncü defa silâhlı kuvvetlerin sayısını azaltmak mecburiyeti hâsıl olduğunda, askerin sayısı son derecede azalır. Bunun bir sonucu olarak memleketi koruma işi zaafa uğrar, bundan dolayı devlet kudretini kaybeder ve komşu devletler ya da devletin idaresi altında bulunan boylar cesaretlenirler. Allahu Taâlâ, mahlûkatına takdir ettiği yok olma hususunun o devlete tatbiki için irade eder.

Üstelik nimetlere ve lezzetlere dalma kalp ve nefislerde her çeşit kötülük ve zayıflık ortaya çıkardığı için ahlâk ve karakterleri bozulur. Biz bunu aşağıda yerleşik hayat bölümünde anlatacağız. Bunun bir sonucu olarak, onlar, devletin bir dayanağı olan meziyetleri kaybederler. Bunun tersi olan kötü huylar edinirler. Bu hâl Allah'ın kulları için koyduğu gerileme ve

yıkılma kanunu icabıdır. Bundan sonra devlette çökme başlangıçları görülmeye başlar, durumu sarsılır, ihtiyarlamanın tedavisi kabil olmayan hastalıkları baş gösterir, Allah o devletin yıkılmasını irade edinceye kadar bu durum sürüp gider.

Üçüncü sebep: Yukarıda anlattığımız gibi, devlet için tabiî olan hâllerden biri devletin sükûnet ve rahatlığı icap ettirmesidir. Devletin idaresi başında bulunanlar rahatlığa ve sakin yaşayışa kavuştuktan sonra, rahatlık da onlar için tabiî bir şey olur. Bunlardan sonra gelen nesiller bolluk ve rahatlık içinde yetişirler. Çöllerde yaşadıkları zamanlardaki vahşîce huyları değişir, göçebelik alışkanlıkları unutulur. Hâlbuki onlar, cesaretleri ve yırtıcı hayvanlar gibi saldırganlık temayülleri, çöllerde dolaşarak şiddetlere alışkanlıkları sayesinde devlet kurmaya muvaffak olmuşlardı. Bu nimet ve lezzetlere alıştıktan sonra onlar sokaktaki şehirlilerden giyim kıyafetleriyle ayrılırlar. Bundan dolayı devleti koruma gayretleri zayıflaşır, cesaret ve atılganlıklarını kaybederler, güçleri kırılır ve devletin ihtiyarlamasına sebep olurlar. Bunun zararı devlete dokunur. Bunlar, sonra da bolluk, rahatlık ve sükûn içinde yaşamak alışkanlıklarını bırakmazlar, köleler gibi kendilerinin hizmetlerinde bulunanlardan dahi bütün hâllerinde nefasete önem verirler. Bu yaşayışın zevkine dalarlar. Onlar bu şekilde göçebelikten ve kabalıktan yavaş yavaş korunmak için gereken atılganlık tabiatını unuturlar. Nihayet bunun bir sonucu olarak yurdu koruyan diğer asker ve kuvvetlere sığınmaya mecbur olurlar.

Elinde bulunan tarih kitaplarının sayfalarını gözden geçirirsen, burada sana söylediklerimin doğru olduğuna şüphesiz inanırsın. Devletin başında bulunan hükümdar şiddet ve kabalığa alışmış, kendi kavminden olmayan, savaş saflarında dayanıklı, şiddetli hâllere, bu cümleden açlığa ve darlığa katlanabilen diğer askerleri kullanırlar. Bunların devletin ihtiyarlığına karşı çare olacaklarını ümit ederler. Allah, o devletin yıkılmasını takdir ve irade ettiği zamana kadar bu hâl devam eder. Bunun bir örneği doğudaki (Mısır'da) Türk devletidir. Çünkü bu Türk devleti askerinin çoğu hükümdarın kendi kavminden olan köle ve azatlılardır. Türk hükümdarları getirdikleri bu köle ve azatlılar arasından atlı ve yaya askerler seçerler. Bunlar önce devleti koruyan Türk köle ve azatlılarının oğullarına nispetle savaşta cesaretli olurlar ve şiddetli hâllere ve darlığa dayanırlar. Çünkü öteki kölelerin oğulları devletin ve hükümdarın bol nimetleriyle yetişmiş

oldukları için, yukarıda anlattığımız gibi, cesaret ve atılganlıklarını kaybetmişlerdir.

Kuzey Afrika'da hüküm süren Muvahhidler devletinin durumu da böyledir. Bunların hükümdarları da Zenâte ve Araplardan asker beslemekte, sayılarını çoğaltmakta ve bolluğa alışmış devlet mensuplarını kendisinden uzaklaştırmaktadır. Devlet böylece ihtiyarlamadan kurtularak ömür kazanmaktadır.

Allah yeryüzünün ve yeryüzündeki her şeyin vârisi Allah'tır.

ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Şahıslar gibi devletlerin de tabiî ömürleri bulunduğuna dair

Malûm olsun ki, doktorların ve müneccimlerin iddialarına göre insanın tabiî ömrü 120 yıldır. 120 yıl ise, müneccimlere göre, en büyük kamerî (yıl) dönemidir. Her neslin ömrü kıranlara (yıldızların birbirlerine yaklaşması ve bir hizada bulunması) nispetine ve bunun insanların hayatına tesirlerine göredir. Bu kıranlara göre, neslin ömrü uzun veya kısa olur. Bazı kıranlar vaktinde doğanların ömürleri tam 300 yıl olur, yıldızların bu kıranlarına bakanların bunlarda gördükleri delillerin gösterdiğine göre, bazı kıranlar vaktinde doğanların ömürleri 50, 80 ya da 70 yıl olur. Resûlullah'ın hadisinde de insanların ömürlerinin bu miktarda olduğu belirtilmektedir. Hz. Nuh olayı gibi nadir hâller müstesna olmak üzere, insanlar tabiî ömür olan 120 yıldan fazla yaşamazlar.

Devletlerin ömürleri kıranlardan dolayı her ne kadar çeşitli olursa de, çoğunlukla, ömürleri üç nesli geçmez. Nesil insan ömrünün ortasından ibarettir. İnsanın ise orta ömrü 40 yıldır. 40 yıl ise insanın olgunlaşma devresidir. Allahu Taâlâ: *"Nihayet insan, güçlü çağına erip kırk yaşına varınca..."* (Ahkaf, 46/15) buyurur. Biz bu delile dayanarak bir insan ömrünün bir neslin ömrü olduğunu söyledik. Bizim burada söylediklerimizin doğruluğunu Tih olayı da ispat eder. Tih olayı anılırken kırk yıl tabiri bir bir nesli ifade etmek üzere kullanılmıştır ki, kırk yıl içinde bir nesil yok olup gitmekte ve düşkünlüğün ne olduğunu bilmeyen yeni bir nesil yetişmektedir. Bundan da bir neslin ömrü bir adamın ömrü olan kırk yıl olduğu anlaşılır.

Devlet ömrünün çoğunlukla üç nesil müddetini geçmeyeceğini kaydetmemizin sebebi şudur: Devleti kuran ilk çetin hayat şartlarını göğüslemeyi, bahadırlık, yırtıcı hayvan gibi saldırganlık, şan ve şeref gibi göçebelik tabiatını muhafaza eder. Bu sayede asabiyetin etkisi kendilerinde saklı kalır. Kılıçları keskin olur, bundan dolayı millet ve boylarca korkunç tanınırlar. Diğer milletler onlara yenilirler.

İkinci nesle gelince; o nesil devlet sahibi olma, refah içinde yaşama sonunda göçebelik hâlini bırakarak, yerleşik hayata alışır, darlıktan kurtularak bolluğa kavuşur, bu nesil şan ve şerefi ortaklaşmaktan mahrum edilerek şan ve şeref bir kişide toplanır, bunun tesiriyle kalanları devleti korumak hususunda tembelleşirler. Bu nesil başkalarına üstün gelemez ve hakir düşer. Bu değişikliklerin bir sonucu olarak asabiyetin kuvveti az çok kırılır. Onlar düşkünlüğe ve boyun eğmeye alışırlar. Fakat bu nesil devleti kuran ilk nesli idrâk edip, onların hâllerini, kudretlerini, şan için çalıştıklarını, korumak ve korunmak hususunda nelere katlanmış olduklarını ve atılganlıklarını gözleriyle gördükleri için bu özelliklerden bir kısmını kaybederlerse de, asabiyet ve şerefi büsbütün bırakmazlar. Bunlar durumun ilk nesil çağındaki şeklini alacağı ümidini taşırlar veya bu hâl ve şerefin kendilerinde bulunduğunu zannederler.

Üçüncü nesle gelince; bunlar bedevîliği ve kabalığı büsbütün unuturlar, hakirliğe katlanmaya, lezzet ve nimetler içinde yaşamaya alıştıkları ve bu hayatın en ilerlemiş derecesine yükseldikleri için, çocuklar gibi olup devletin korumasına ihtiyaç duyarlar. Bunun üzerine asabiyet tamamen kaybolur. Korumak ve korunmak unutulur. Bunlar giyim kuşamlarında, atlara binmek ve güzel kılıç kullanmak hususlarında askere benzerlerse de bu bir zâhirî gösterişten ibaret olup gerçekte ise atların üzerinde kadınlardan da korkaktırlar. Düşman üzerlerine yürüdüğünde karşı koymaktan âcizdirler. Bundan dolayı devletin başında bulunan hükümdar cesaret sahibi olan diğerleri sayesinde kudret kazanmak ister, kölelerini çoğaltır, kendisine az çok arka olacaklara ihsanlarda bulunur. Allah tamamen yıkılmasını irade edinceye kadar devlet bu hâli üzere devam eder.

Gördüğün bu üç neslin durumu böyledir. Devlet bu üç nesilde ihtiyarlık ve yıkılma çağına gelir, aynı sebeplerin tesiriyle asalet ve şeref de dördüncü nesilde sona erer ki, biz bunu yukarıda (azamet ve asaletin dört nesilde sona ereceğine dair) ayırdığımız bölümde anlatmıştık. Eserin bu bölümünde

yukarı kısımlarında tespit ettiğimiz mukaddimelere dayanarak, davayı ispata yeter derecede kuvvetli olan tabiî delillerle bunu sana da anlatmıştık. O sözlerimizi düşünür ve insaf ehlinden isen, hak ve hakikatten yüz çevirmezsen ve bu sözlerimizin doğru olduğunu kabul edersin. Bu üç neslin ömrü, yukarıda, anlattığımız gibi, 120 yıldır; biraz az veya biraz daha çok olabilirse de, çoğunlukla, devletlerin ömrü yüz 120 yılı geçmez. Ancak onu yıkacak hâller ortaya çıkmadığı takdirde, devletin ihtiyarlama çağı gelmiş ise de, yıkacak kuvvet üzerine yürümediği için yaşayabilir. Fakat üzerine herhangi bir kuvvet saldırdığı takdirde devleti koruyacak kuvvet bulunmayacak, devlet yıkılacaktır. *"Her ümmetin bir eceli vardır. Ecelleri ğelince ne bir an geri karılar, ne de bir an öne gidebilirler."* (Arâf, 7/34).

Devletin bu tabiî olan ömrü herhangi bir kimsenin ömrü gibi olup duraklama çağına (sinn-i vukûf) kadar artar, bundan sonra gerileme çağı (sinn-i rücû') gelir. Bundan dolayıdır ki insanlar arasında ağızdan ağza: *"Devletin ömrü yüz yıldır."* sözü nakledilir ve meşhurdur. Tabiî ömrün nesep şecerelerindeki sayılarını bilmeden, yalnız ilk neslin başlandığı tarihi bilirsen, her yüz yıl içinde üç ata gelip geçmiş olduğunu hesap edersin, şeceredeki ataların sayısı (her yüzyıl içinde) üçü geçmezse, şecere doğrudur, taksim edildiğinde yıllar eksik çıkarsa, şecereye bir ata ilâve edilmek suretiyle şecere bozulmuş, taksimden sonra yıllar bu nispetten az olursa, şecereye o oranda ata eklenmek suretiyle şecerede yanlışlık meydana gelmiş olur. Babaların sayısı sence biliniyorsa, onlara göre yılların sayısını böylece hesap edersin. (Üç ata yüz seneye sığacak şekilde.) *"Gece ve gündüzü takdir eden, zamanı tayin ve tespit eden Allah'tır."* (Müzemmil, 73/20).

ONBEŞİNCİ BÖLÜM

Devletin bedevîlikten hadarîliğe geçmesine dair

Malûm olsun ki, bu devreleri geçirmek her devlet için tabiî bir durumdur. Devleti kuran güç ve üstünlük ancak asabiyet ve onun özelliklerinden olan kahramanlıkla olur. Bu hususiyetler ise, çoğunlukla, ancak göçebe hayat yaşayan milletlerde bulunur. Devlet ilk kuruluşu çağında, göçebelik devresindedir. Kurulduktan sonra da refaha kavuşma onu takip eder. Yerleşik hayat ise bolluk ve refahı çeşitlendirir. Bolluk içinde yaşamak için gereken şeyleri üretme vasıtası olan sanat ve hünerleri meydana getirmeye ve kuvvetlendirmeye yol açar. Aşhaneler, giyimler, binalar, yataklar ve diğer ev ihtiyaçları bu cümledendir. Bunların her birini güzel yapmak hünere dayanır. Bunlar birbirinin arkasından gelir. Nefislerin arzusuyla bu ihtiyaçları ve çeşitleri çoğalır. Bolluk ve refahın lezzetleriyle lezzetlenmek, alışkanlıkların çeşitlerinin çoğalması hu ihtiyaçların artmasını icap ettirir. Böylece göçebelik devresini yerleşik hayat devresi ve zarurî olan bir ihtiyacı diğer bir ihtiyaç takip eder.

Devlet adamları yerleşik yaşayışlarında kendilerinden önce gelip geçen devletleri örnek edinirler. Onların hâllerini ve yaşayışlarını gözleriyle görürler, çoğunlukla bu gördüklerini o milletlerden alırlar.

Araplar Fars, (Doğu) Roma yurtlarını fethettikten ve onların kız ve oğullarını hizmetlerinde kullandıktan sonra, bu iki milletten birçok şeyler aldılar. Araplar bu çağa kadar medenî ve yerleşik bir hayat yaşamıyorlardı. Rivayet edildiğine göre, Araplara yufka ekmek takdim edildiğinde bu ekmekleri beyaz kâğıt sanmışlardır. Kisraların hazinelerinde kâfur bulduklarında bu kâfurları tuz sanarak yoğurdukları hamurlarına katmışlar.

Bundan başka daha bunun gibi hareketlerde bulunmuşlardır. Araplar kendilerinden önce hüküm süren milletleri köle edinerek onları sanatta, evlerinin hizmetlerinde hüner sahiplerini seçerek çalıştırdılar. Bunlar Araplarca bilinmeyen işleri ve nasıl yapılacağını, yemek, giyim ve sairenin çeşitlerini öğrettiler. Gitgide Arapların yaşayışı çeşitlendi; hayat için gereken şeylerin çoğaltıp ilerlettiler. Yerleşik ve medenî hayatın her hususunda onları kendilerine örnek ederek yiyecek, içecek, giyim, yapı, silâh, yatak, tabak çanak ve genellikle ev ihtiyaçlarını özelleştirmek hususunda çok ilerlediler. Ziyafetlerde, sünnet, evlenme, düğün ve saire gibi toplantılarda birbirleriyle yarışarak ve öğünerek son derecede nefasete, süs ve ziynetlere önem verdiler. Bu işlerde son haddini bile geçtiler.

Mesudî, Taberî ve daha başka tarihçilerden Halife Me'mûn'un Hasan bin Selh'in kızı Bûran ile evlenme törenini ve Bûran'ın babası Hasan bin Sehl'in, Femmu's-Silh'teki evinde kızına talip olmak için geldiği zaman, Hasan'ın, Me'mûn'la gelenlere yaptığı bağışları ve kızı, Me'mûn ile evlendiği günde sarf ettiği paraları ve halifenin Bûran'ın mihri olarak verdiklerini, zifaf olduğundaki harcamalarını anlattıklarını okursan şaşırır ve Arapların bu gibi hususlarda ne kadar ilerlemiş olduklarını anlarsın. Hasan bin Sehl'in, kızıyla zifaf olduğu çağda Me'mûn'un hazır bulunan maiyetine karşı yaptığı ihsanlar bu cümledendir. Hasan Me'mûn'un birinci derecedeki adamlarının üzerine miskten yapılmış, üzerlerine mülk ve çiftlik gibi kıymetli malların senetleri yazılı kâğıtlarla dürülmüş olan bahşişler attırdı. Bu kâğıtlardan biri eline geçen herkes bir mülk sahibi oldu. İkinci derecede olanlarına altın dinarlarla dolu keseler dağıttı. Her kesenin içinde on bin dinar bulunuyordu. Üçüncü derecede olanlarına dirhemlerle dolu keseler dağıttı. Me'mûn sarayında kaldığı müddetçe Hasan bundan kat kat fazla para ve mal sarf etti. Me'mûn gerdeğe girdiği gecede mihr olarak Bûran'a bin adet yakut taşı takdim etti. Her biri yüz menn (bird ağırlık ölçüsü) ağırlığında olan anberden yapılmış mumlar yaktı. Her menn bir ritl bir tam üçte iki ağırlığındadır. Me'mûn, Bûran için her tarafı tefriş etti. Mefruşat altınla örülmüş, inci ve yakutlarla tezyin edilmişti. Me'mûn bu mefruşatı gördüğünde: *"Ebu Nüvas'ın Allah canını alsın. O, şarabı vasfederken şu manzarayı görmüş gibi olmalı."* dedi ve onun şu şiirini okudu:

"Kadehin üzerinde irili ufaklı şarap kabarcıkları altın toprak üzerindeki inci tanelerine benziyor."

Düğün gecesinde yemekler pişirmek için bir yıl önce her gün kırk katır yükü odun taşındı. Bu katırlar her gün üç sefer yapardı. Odunlar iki gecede bitirildi. Odunlar bittikten sonra hurma ağaçları kesildi, üzerlerine zeytinyağı dökülerek yakıldı ve yemek pişirildi. Düğüne davet edilen eşrafın, halifenin sarayına ulaştırılması için gemiler hazırlanması emredildi. İnsanları Dicle'den geçirmek üzere 30 bin harraka (eğlenmek için üzerinde ateş yakılan sandal) hazırlanmış idi. Ahali o gün akşama kadar bu gemilerle Dicle'yi geçerek düğünde hazır bulundu.

Bunun benzerleri çoktur. *Me'mûn bin Zunnûn*'un Tuleytule'deki düğünü de buna benzerdi. İbn Bessâm (öl. 1147) *Kitabu'z-Zahîre*'de ve İbn Hayyân kitabında bu düğünü tavsif ederler.

Bunların her biri göçebelikten yerleşik hayata geçişten sonra vuku bulmuştur. Daha ilk zamanda bunların tümünden âciz bulunuyorlardı. Çünkü bunu yapabilecek sebep ve imkânlara; basitlikleri, sadelikleri ve tazelikleri dolayısıyla ustalık isteyen bu işleri yapabilecek kimselere sahip değillerdi.

Söylendiğine göre Haccac, oğullarından biri için sünnet düğünü düzenlemek istediğinde, İranlılardan ileri gelenlerden birini çağırtarak: *"Kisraların muhteşem sünnet düğünlerini nasıl tertiplediklerini bana anlat."* dedi.

O kişi anlattı:

"Evet, ey emir, Kisra'nın bazı merzbânlarından (askeri umumî valilerinden) birinin sünnet düğününde hazır bulundum. Merzban, Fars halkına bir ziyafet vermişti. Ziyafette hazır bulunanlara gümüş tepsiler üzerinde altın tabaklarla yemekler sundu. Bu tepsileri dört hizmetçi getirdi. Her sofranın etrafında dört kişi oturarak yemek yiyordu. Gelenler yemekleri yedikten sonra bütün bu altın tabaklarıyla beraber yemekleri sunan hizmetçileri de (kendilerinin mülkü olmak üzere) evlerine götürdüler."

Haccac, İranlının bu sözlerini dinledikten sonra: *"Ey köle! Develeri kes de ahaliye yedir!"* diye emretti. Çünkü Haccac bu şatafatı yerine getiremeyeceğini anlamıştı. Durum gerçekten böyleydi.

Emevîlerin ihsanları da buna benzerdir. Onların mükâfatları Arapların ve bedevîlerin (göçebelerin) usûllerine göre deve bağışlamaktan ibaret idi. Emevîlerden sonra hüküm süren Abbasîler ve Ubeydîler ihsan ve mükâfat olarak para, mal, çantalar içinde giyimler ve bütün takımıyla atlar vermeye başladılar. Kuzey Afrika'da hüküm süren Kütâme ile Benu Ağleb ve Mısır'da hüküm süren Benu Ta'ge (İhşidler) ile Endülüs'te hüküm süren derebeylikler (tavâif-i mülûk) Muvahhidler, Zenâte ve diğerlerinin durumu da böyledir. Kültür ve medeniyet bunların her birine kendilerinden Önce hüküm süren devletlerden intikal etmiş olduğu için, ihsan ve mükâfatları da bu medeniyetle mütenasip idi. Farsların kültür ve medeniyeti Emevîler ve Abbasîlere, Endülüs'te hüküm süren Emevîlerin kültür ve medeniyetleri batıda (çağımıza kadar hüküm sürmüş olan devletlere) ve çağımızda hüküm sürmekte olan Muvahhidler ve Zenâtelere, Abbasîler zamanı medeniyeti Deylem, Türk, bunlardan sonra Selçukoğullarına, Mısır'da hüküm süren Türk kölemenlerine, Acem ve Arap Irak'ında hüküm sürmüş olan Tatarlara intikal etmiştir. Her kavmin kültür ve medeniyeti o devletin büyüklüğü ile mütenasip olur. Çünkü medeniyet servet ve nimete tâbi olan bolluk ve refahın bir sonucudur. Servet ile nimet ise, devlete tâbidir ve devlet adamlarının ele geçirdikleri para ve mala uygundur. Bunların her biri devletin büyüklüğü ve kudretine göredir. Buna dikkat eder ve bunu anlarsan içtimaî hayatta bunların her birinin doğru olduğunu göreceksin. Yeryüzü ve yeryüzünde yaşayan insanlar ve başka her şey yok olur, ancak Allah bakidir, O vârislerin en hayırlısıdır. (Enbiya, 21/89).

ONALTINCI BÖLÜM

Refahın ilk kuruluş zamanında devletin gücüne güç kattığına dair

Bunun sebebi şudur: Devlet ve servet bir kavmin eline geçtiğinde, o kavmin nesli çoğalır, nüfus artar. Bunun bir sonucu olarak asabiyeti, yani devleti ve devletin başında olanları koruyacak kuvveti katlanır. Devlet ve servet sahibi olanların azatlıları, ihsanları ve terbiyeleriyle yetişen taraftarları çoğalır. Bunların evlâdı bu nimetler ve refah içinde yetişir. Böylece bunlar sayesinde o kavmin sayısı artar. Sayıları artmakla onların kendilerine yardım eden toplulukları ve kuvvetleri fazlalaşır. İlk ve ikinci nesiller geçip gittikten sonra, devletin ihtiyarlama (çöküş) dönemi başlar. Devletin ihsanlarına erenler, köle ve azatlıları ise o devletin kuruluşuna iştirak etmeyen kimselerdir. Çünkü bunların devletin idaresiyle ilgileri yoktur. Bunlar ancak o devletin adamlarının himayesinde yaşayan kişilerdir ve o devletin yardımcılarıdır. Devleti kuranlar ortadan kaybolduktan sonra ihtiyarlama çağı geldiğinde, dallar, yani devleti kuranların himayesinde olanlar kendi başlarına buyruk olarak devletin başında devamlı kalamazlar. Bunların da toplulukları dağılır; devletin kuvveti eski hâlini kaybeder.

Arap devletinin İslâmiyet çağındaki hâli bunun bir örneğidir. Yukarda anlattığımız gibi, bu devlet Resûlullah henüz sağ iken ve halifeler zamanında 150 yıl veya buna yakın bir zaman Mudarlarla Kahtan Araplarının idaresinde devam etti. Devletin servet ve nimeti çoğalarak Araplar refah içinde yaşadıklarından servetin artması nispetinde sayıları arttı, halifelerin köleleri ve ihsanlarıyla yetişenlerin sayıları eskisine göre kat kat fazlalaştı. Söylendiğine göre Mu'tasım fethettiği zaman Amûriye'nin etrafında 900 bin askerle gelmişti. Doğu ve batıdaki uzak ve yakın sınırlara

yerleşerek sınırları koruyan askeri ve devletin tahtı etrafında toplanmış olan köle, azatlı ve devletin ihsanlarıyla beslenenlerin sayısını düşünürsen, Mu'tasım'ın Amuriye (Amuriyom) etrafında 900 bin askerle gelmiş olduğu rivayetinin doğru olduğuna inanırsın.

Mesudî'nin naklettiğine göre Me'mûn, çağında nafaka tahsis edilmek üzere Abbas bin Abdülmuttalib oğullarının sayımı yapıldığı zaman erkek ve kadınların 30 bini bulduğu anlaşılmıştır. Abbasoğullarının 200 yıldan az bir zaman içinde bu kadar çoğalmış olduğuna dikkat et ve bunun sebebinin devletin serveti ve refahı içinde yetişmenin bir sonucu olduğunu anla, yoksa Arapların sayısı ilk fetihler zamanında bu sayıya ulaşmamıştı.

ONYEDİNCİ BÖLÜM

Devletin geçireceği devrelere, halkının ahlâk ve tabiatının bu devrelere göre değişmesine dair

Malûm olsun ki, devlet, devreler geçmesiyle yenilenen değişik hâller geçirir. O devleti yönetenlerin huyları, o devrelerin hâllerine göre değişir, bir devredeki hâl ve ahlâkları diğer devrelerdeki hâl ve ahlâklarına benzemez. Çünkü ahlâk, tabiatıyla, bulunduğu çağın hâlinin mizacına (yapısına) tâbidir. Devletin katlandığı hâl ve geçirdiği devreleri, çoğunlukla, şu beş devreden ibaret olup bundan fazla değildir.

Birinci devre: Zafer ve maksatlara erişme, karşı koyanları kovma, devlet ve tahta sahip olma ve önce hüküm sürmüş olanların elinden devleti çekerek alma çağıdır. Bu devrede devletin başında bulunan kimse azamet göstermek, vergi toplamak, devletin sınırlarını korumak hususlarında kavmi için bir örnek teşkil eder. Onların fikirlerini almadan tek başına bir şey yapmaz. Çünkü bu şekilde hareket etmek üstünlüğü sağlamış olan asabiyetin icabıdır.

İkinci devre: Hükümdarın kavmini boyunduruk altına alarak devleti kendi başına, onları karıştırmadan idare etmeye başladığı ve devletin idaresini paylaşmaktan onları uzaklaştırdığı ikinci devrede dahi asabiyet eskisi gibi muhafaza olunur. Devlet başkanı bu devrede köleler edinmeye ve ihsanıyla adamlar besleyerek onları kendisine destek sağlamaya önem verir, bunların sayılarını çoğaltır. Bundan maksadı devleti kendisiyle paylaşan ve devlette hükümdarın kendi hissesi nispetinde payları bulunan mensup olduğu boyları hakir düşürmektir. Hükümdar bu devirde onları hükûmetin idaresinden, servet ve nimetlerinden uzaklaştırmak, hükümdarlık kendi

sülâlesinde devam etsin diye, onları kendisine boyun eğdirmek, büyüklüğü kendi sülâlesine tahsis etmektir. Hükümdar bu suretle onlara üstün gelmek ve onları devletin nimetlerinden uzaklaştırmak hususunda devleti ilk kuranların katlanmış oldukları ve belki de ondan daha şiddetli hâllere katlanır. Çünkü evvelâ hüküm sürenler yabancıları kovmuşlar, kuvvet sahibi olan boyları onlara arka olmuşlardı. Hepsi de düşmanlara karşı birlikte çarpışmışlardı. Hükümdar bu ikinci devrede ise, akrabalarını uzaklaştırmakla uğraşmaktadır ve bu şekilde akrabalarını devletin nimetlerinden uzaklaştırırken, yardımcısı azdır, bunlar da yabancılardır. Bundan dolayı birtakım zorluklarla karşılaşmaktadır.

Üçüncü devre: İnsanın tabiatıyla meylettiği devletin servetinden faydalanmak, feragat ve rahatlık çağıdır. Hükümdarlar bu devrede servet toplayarak büyük binalar, büyük köşkler, kaleler, büyük şehirler ve yüksek sanat eserleri vücuda getirmek ve milletlerin eşrafından huzuruna gelenlere ihsanlarda bulunmakla, ihsanlarıyla beslenenlerin sayılarını artırmakla, rütbelerini yükseltmekle onların hâllerini düzenlemek, askerleri teftiş edip önünden geçirmek ve tahsisatlarını çoğaltmakla meşguldür. Bunların aylıkları hakkında adaletle hareket etmekte ve her ayın başında aylıklarını vermektedir. Bu yolda askerin maddî durumlarını düzenlemekten maksat, süslenerek güzel kıyafetler ve silâhla törenlerde hazır bulunmalarını temin etmek ve sulh hâlinde bulunduğu devletlere karşı övünmek, savaş hâlinde bulunan düşman devletleri korkutmaktır. Bu devre, devletin başında bulunanların istibdat devirlerinin son çağıdır ve bu devrede bütün hükümdarlar tek başlarına kendi düşünceleriyle iş görürler. Bu devre onların şan ve şeref içinde yaşadıkları ve kendilerinden sonra gelenlere yolu açık olarak gösterdikleri bir devredir.

Dördüncü devre: Kanaat ve barışla yaşama zamanı olup, hükümdarlar bu zamanda kendilerinden önce gelen hükümdarların eserlerini kendilerine örnek edip benzerleri olan hükümdarlarla barış üzere yaşarlar, onların izlerini karış karış kollayarak onların yolundan bir yana sapmazlar. Bu devir hükümdarların selefleri (kendilerinden önceki) yolunu takip edecek en doğru ve hayırlı yol olduğuna, onların izinden ayrılmanın devlet ve yurdun düzeninin bozulmasını icap ettireceğine kani olarak yaşadıkları bir devredir. Seleflerinin kendilerinden daha isabetli fikir sahibi olduklarına ve bu isabetli düşünceleri sayesinde devlete bu azamet ve şerefi kazandırmış olduklarına inanırlar.

Beşinci devre: İsraf devresidir. Hükümdarlar bu zamanda kendilerinden önce hüküm sürenlerin topladıklarını şehvet ve zevkleri uğrunda dağıtmakla meşgul olurlar. Yakınlarına, konuştukları kimselere ve kötü dostlarına cömertlik göstermekle vakitlerini geçirirler. Onları içinden çıkamayacakları ve yönetemeyecekleri büyük memuriyetlere atarlar, bilmedikleri işleri onlara havale ederler. Kendi milletlerinden olan devletin büyük yardımcılarını ve seleflerinin iyiliğini görenleri bu gibi önemli vazifelerden uzaklaştırırlar, onların kalplerini kırarlar ve kendilerine gücendirirler. Bu suretle bu devlet adamlarının yardımından mahrum olurlar ve askere ayrılan masrafları kendi arzuları için harcarlar. Hükümdar onlarla temaslarda bulunmadan perde arkasında yaşadığı, onları teftiş etmediği için ordu teşkilâtını da bozarlar. Böylece selefleri tarafından kurulan her şeyi yıkarlar, işte bu devrede devlete ihtiyarlama tabiatı hâsıl olur. Devlet tedavisi mümkün olmayan hastalığa tutulur ve bu hastalıktan iyileşmesi imkânsız bir hâle gelir. Aşağıda devletlerin hâlleri sırasında zikredeceğimiz gibi tamamen yıkılıncaya kadar bu hastalıktan kurtulmaz.

"Allah vârislerin en hayırlısıdır." (Enbiya, 21/89).

ONSEKİZİNCİ BÖLÜM

Devletlerin bütün eserlerinin, o devletin temelindeki gücü oranında olduğuna dair

Bunun sebebi şudur: Eserler evvelâ mevcut olan kuvvetlerin mahsûldür. Bu kuvvetlere göre eserler meydana gelir. Devlet binaları, büyük abideler bu cümledendir. Bunların her biri devletin aslındaki kuvvetiyle mütenasiptir. Çünkü bu yapılar işçi gücünün bir araya toplanmasıyla vücuda gelir. Devlet büyük, ülke geniş, tebaa sayısı çok ise, işçi sayısı ve kuvveti de o ölçüde çok ve büyük olur. Devlete bağlı olan ülkelerin hepsinden işçi gelir, bu kuvvetlerle en büyük eserler yapılır. Ad ve Semud kavminin yapılarının büyüklüğünü görmüyor ve Kur'ân-ı Kerîm'in onların hâlini hikâye eden âyetlerini okumuyor musun. Kisraların taklarına ve Farsların kudretine bak. Harun Reşid, Kisraların taklarını yıktırmaya karar vermiş ve yıktırmaya başlamıştı. Fakat Harun Reşid bu takları yıktırmayı başaramadı. Onun bu takları yıktırmak hususunda, Yahya bin Halid'le istişaresi kıssası meşhurdur. Bir devletin nasıl olup da diğer bir devletin yıktırmaktan âciz olduğu binalar yapmak kudretinde olduğuna dikkat et. Hâlbuki bir şey yapmakla onu yıkmak arasında (zorluk) ve kolaylık bakımından pek büyük farklar vardır. Halife Velid'in Dimaşk'te yaptırdığı saraya (Belât) ve Ümeyve oğullarının Kurtube'de bina ettikleri camie ve Kurtube deresinde yaptırmış oldukları köprüye bak. Kartaca şehrine su getirmek üzere kavisli taklar üzerinde yapılan su bentleri meydana getirilmiştir. Mağrib'de Şerşal'ın eserleri ve Mısır'da pramitler (ehramlar) bu eski eserlerdendir. Gözlerle görülen bu eserlerden devletlerin kuvvetleri nispetinde değişmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Geçip giden bu milletler tarafından meydana getirilen bu eserler, İşçilerin bir araya toplanmasıyla yapılmıştır. Çok insan bir araya toplanmış olduğu için bu büyük eserler yapılabilmiştir. Sen de bu büyük eserlerin Ad kavmi gibi geçip giden bu milletlerin boylarının ve gövdelerinin bizimkine nispetle büyük ve geniş olduğu için yapılabilmiş olduğu vehmine kapılma. Boy ve gövde itibarıyla beşer cinsleri arasında büyük bir fark olmadığını onlardan kalma eserler ve heykeller ispat etmektedir. Kıssacılar bu hikâyelerin düşkünü olmuşlar, pek mübalâğalı sözler söylemişlerdir. Ad ve Semud, Amâlika hakkında yalanın en garibi olan haberleri nakletmiş ve yazmışlardır.

Ûc bin Anâk'a dair naklettikleri haberleri bu kıssalardan biridir. İsrailoğullarının Şam'da savaştıkları Amâlika'dan olan bu kişinin, boyu uzun olduğu için, elini uzatarak denizden balıklar avladığı ve elini yukarıya kaldırarak güneşin ısısıyla bu balıkları pişirdiğini söyleyerek beşer cinsinin hâlinden cahil oldukları üzerine yıldızlar hakkındaki cehaletlerini de eklemişlerdir. Bunlar güneşin sıcaklığının güneşe yaklaştıkça arttığına inanmışlardır. Güneşin sıcaklığının aydınlıktan ileri geldiğini, aydınlık yere yaklaştıkça ışığı yeryüzüne vurarak aydınlıklar birbiriyle karşılaştıkları için, ısının kat kat arttığını, aydınlık yere vurarak aydınlıkların birbiriyle karşılaştığı daireden daha yükseklere çıkıldığında, sıcaklık biterek, bulutların geçip gittikleri yerlerde, soğuklar başladığını bilmezler. Güneşin kendisinde ne sıcaklık ve ne de soğukluk var. Güneş basit ve aydınlatıcı bir cisim olup, kompleks değildir. Amâlika'dan veya Ken'anîlerden diye andıkları Ûc bin Anâk istilâları zamanında İsrailoğullarının yaralı bir avları olmuş, yani onlar tarafından öldürülmüştür, İsrailoğullarının o zamanda boyları ve gövdeleri bizimki gibidir. Beytü'l-Makdis'in kapıları bunu ispat etmektedir. Bu kapılar tahrip edilmiş, yıkılmış ve yeniden yapılmış ise de şekil ve ölçüsü değişmemiştir. O hâlde bizimle o çağın diğer insanları arasında nasıl bu kadar büyük bir ayrılık olabilir? Kıssacıların yanılmaları bu milletlerin büyük eserlerini gördüklerinde, devletlerin fertleri bir araya toplayıp, birbiriyle yardımlaşarak toplu bir hâlde çalıştıklarında, büyük eserler meydana getireceklerini anlamamış olduklarından ileri gelmiştir. Bu eserler, o milletlerin boyları ve gövdeleri uzun, geniş ve kuvvetli olmasıyla meydana getirilmiş olduğu vehmine kapılmışlardır. Hâlbuki bu düşünce yanlıştır.

Mesudî filozoflardan naklederek, zoraki bir hüküm olmaktan öte bir mana ifade etmeyen mesnetsiz ve delilsiz bir iddia ortaya atmıştır. Bu iddiaya göre, Allah'ın mahlûklarını yarattığında, beden tabiattaki kemalin son derecesinde olduğu için ömürler uzun ve bedenin kuvvetli olduğunu belirtir. Çünkü ölüm ancak tabiî kuvvetlerin bozulmasıyla olmuştur. Tabiat kuvvetli olduğunda ömürler de o kuvvet nispetinde uzundu. İlk yaratılışta âlemde ömür uzun ve beden mükemmel idi. Sonradan maddenin azalmasıyla bedenlerin kuvveti azalmaya başladı. Şimdiki bulunduğu hâle gelinciye kadar azalmaya devam etti. Bedenlerin çözülme vakti gelinciye ve âlem fâni oluncaya kadar azalmaya devam edecektir.

Mesudî'nin sözleri burada bitiyor. Bu temelsiz bir fikir olup, gördüğün gibi bir iddia ve zoraki bir hükümdür. Bu davayı ispat için tabiî bir illet ve sebep anılmamıştır. Biz, eski milletlerin yaşamış oldukları evlerini ve girip çıktıkları kapıları ve yollarını gözlerimizle görüyoruz. Bu milletlerin yapılarını, heykellerini görüyoruz. Meselâ Semud kavminin yurdunda sert taşlara oyularak yapılan evler küçüktür, kapıları dardır. Resûlullah bu evlerin ve bu evlerin bulunan yerlerin Semud kavmine ait olduğunu anlatmış ve sularından istifade etmeyi yasak etmiş, bu sularla yoğrulmuş hamurları atmış, sularını akıtmış ve: *"Kendilerine zulmetmiş olan bu kavmin barınaklarına, bunların, çarptırıldıkları cezalara çarptırılmaktan korkarak, ancak ağlayarak giriniz."* buyurmuştur.

Ad kavminin arazisinde, Mısır, Şam ve yeryüzünün doğu ve batısındaki ülkelerde bulunan eserlerin hepsi de davamızın doğruluğunu ispat eder. Milletlerin düğün ve ziyafetleri de o devletin kudret ve medeniyetinin derecesini gösterir. Hasan bin Sehl'in kızı Bûran'ın düğünü, Haccac ve İbn Zunnun'un düğünü hep buna benzer olup, bunların hepsini de yukarda anlattık.

Devletlerin bağış ve mükâfatları da onların kudret ve şevketlerine göre olur, ihtiyarlama dönemine yaklaşmış olanların büyüklükleri bağışlarında görülür. Çünkü devlet başında bulunanların himmetleri, devletlerinin kudreti, üstünlükleri ölçüsünde olur. Himmetler ise devletleri yıkılıncaya kadar onlardan ayrılmaz, İbn Zi-Yezen'in Kureyş heyetine bağışları bu cümledendir ki, o onlara ritllarla altınlar ve gümüşler, onar onar olmak üzere, onlara köle ve cariyeler ve tulum tulum anberler bağışladı. Abdülmuttalib'e ise diğer delegelere verdiğinden on kat fazla verdi. Hâlbuki

İbn Zi-Yezen ancak Farsların istibdat ve idareleri altında Yemen'de yerleşmiş ve Yemen'e sahip olmuştu. Bu şekilde büyük bağışlarda bulunması onun kavmi olan Tebâbia'nın yeryüzüne sahip olup, Arap ve Acem Irak'ında, Hint'te ve Mağrib'de yaşayan milletleri yenerek büyük bir devlet kurmuş olmalarından ileri gelmişti. Kuzey Afrika'ya sahip olan Sinhâceler ve Zenâte emirleri, huzurlarına gelen heyetlere yüklerce mal ve sandıklar dolusu giyimler ve yedekte götürülen atlar bağışlarlardı.

İbn Rekik'in tarihinde bu hususta birçok bilgiler verilmektedir. Bermekoğullarının ihsanları buna benzer olup onlar yoksulu yoksulluktan kurtarmakla kalmayarak, kıyamete kadar yetecek miktarda çok nimetler bağışlarlar, memuriyetler verirler, bir veya birkaç günde tükenecek bağışlarda bulunmakla yetinmezlerdi. Bermekîlerin cömertliklerine dair pek çok haberler nakledilmiş ve eserler yazılmıştır. Bunların her biri devletlerinin kudretleri nispetinde ihsan edilmiş bağışlardır.

Ubeydîler ordusu başkomutanı Kâtib, Cevher Saklebî'ye, Mısır'ı fethetmek üzere yola çıkarken Kayravan'dan ayrılmadan önce 1.000 yük mal hazırlamıştı. Bugün hiçbir devletin bağış ve harcaması bu miktara çıkmamıştır.

Ahmed bin Muhammed bin Abdülhamid'in Me'mûn zamanında vilâyetlerden Bağdat'a götürülen para ve eşyaya dair kendi eliyle yazılmış bir yazısı bulundu. Ben bunu "*Cirabu'd-Devle*" adlı eserden naklettim.

Sevâd'ın (Bağdat ile Basra arası) geliri: 27 milyon 800 bin dirhem para ile Necran'da yapılan kumaştan dikilmiş 100 hülle ve mühürlemek için kullanılan balçıktan 240 ritl (batman) balçık.

Kenker'den Bağdat'taki hazineye götürülen para: 11 milyon 600 bin dirhem.

Kûr-i Dicle: 20 milyon 800 bin dirhem.

Hülvân: 4 milyon 800 bin dirhem.

Ahvâz: 25 milyon dirhem ve 30 bin ritl şeker.

Fars: 27 milyon dirhem ve 30 bin şişe gülsuyu ve 20 bin ritl zeytinyağı.

Kirman: 4 milyon 200 bin dirhem, Yemen işinden 500 top giyimlik, 25 bin ritl hurma.

Mukran: 400 bin dirhem.

Sind ve komşu bölgeleri: 115 milyon 500 bin dirhem, 150 ritl Hint ödağacı.

Sicistan: 4 milyon dirhem, muayyen kumaşlardan 300 parça kumaş; 20 ritl nebat şekeri.

Horasan: 28 milyon dirhem, 1.000 eritilmiş gümüş (sebike), 4 bin beygir, 1.000 köle, 20 bin parça giyimlik, 30 bin ritl helile.

Cürcan: 12 milyon dirhem, 1.000 top ipek.

Kümis: 1 milyon 1.000 bin gümüş sebike.

Taberistan, Ruyan, Nehavend: 6 milyon 300 bin dirhem, 600 parça Taberistan işi mefruşat, 200 libas, 500 parça giyimlik, 300 mendil, 300 gümüş kadeh.

Reh: 12 bin dirhem, 20 bin ritl bal.

Hemedan: 11 milyon 800 bin dirhem, 30 bin dirhem nar şirası, 12 bin ritl bal.

Basra ve Küfe arasındaki bölge: 10 milyon 700 bin dirhem.

Mâzebân ve Dinâr Dinevar): 4 milyon dirhem.

Şehrizor: 6 milyon 700 bin dirhem.

Musul ve çevresi: 24 milyon dirhem, 20 bin ritl beyaz bal.

Azerbaycan: 14 milyon dirhem.

Cezire (Mezopotamya) ve ona komşu olan Fırat bölgeleri: 34 milyon dirhem, 1000 köle, 12 bin tulum bal, 10 doğan, 20 lata, elbise.

Kerh: 300 bin dirhem.

Ermeniye: 13 milyon dirhem, 20 ritl kust-ı mahfûr, Hint ödağacı, 530 zakkum ağacı, 10 bin ritl salamura balık, 10 bir ritl ringa balığı, 200 beygir,

30 şahin, papağan.

Kınnasrin: 400 bin dinar, 1.000 tulum zeytinyağı.

Dimaşk: 420 bin dinar.

Ürdün: 96 bin dinar.

Filistin: 310 bin dinar.

Mısır: 1 milyon 920 bin dinar, 300 bin ritl zeytinyağı.

Berka: 1 milyon dirhem.

Kuzey Afrika: 13 milyon dirhem, 120 bin kilim.

Yemen: 370 bin dinar, getirilen meta bunun dışındadır.

Hicaz: 300 bin dinar.

Abbasî devletine tâbi ülkelerin geliri listesi burada sona erer.

Endülüs'e gelince; sözlerine güvenilen tarihçilerin kaydettiklerine göre, Abdurrahman Nasır öldüğünde hazinelerinde 1 milyar dirhem bırakmıştı. Bu dirhemler kantar hesabiyle 500 bin kantardır.

Halife Harun Reşid'in tarihini yazanların eserlerinde, Reşid döneminde onun hazinelerine bir yılda 700 bin 500 kantar (altın) teslim edildiğini görmüştüm.

Fâtımî - Ubeydî devletinin kudreti hakkında İbn Hallikan'da yazılı olan şu hususları okumuştum: Fâtımî vezirlerinden Efdal b. Bedru'l-Cemâlî, zamanın halifesine tagallüb ve tasalluta kalkıştığı için Mısır'da katlolunmuş, mallarına da el konulmuştu. Bu malları Beytülmal'a koymak için hazinesinin kapısı açıldığında 600.000 dinar ve 250 yük dirhem bulunduğu görülmüştü. Bundan başka mücevherat, inci, pahası yüksek eşya, değerli kumaş ve müteaddit hayvanlar vardı.

Gözümüzle görebildiğimiz yeni devletlerin en büyüğü, zamanımızda Mısır'daki Türk devletidir. Bugün bu devletin hükümdarı Türklerden Nasır Muhammed bin Kalavun'dur. Hükümdarın, başlangıçta ümerâsından olan Baybars ve Sallar, ona tagallüb ve tasallut ederek bütün devlet işlerine hâkim oldu. En sonunda Baybars, hükümdarı tahttan uzaklaştırarak kendisi

onun yerine geçti ve Sallar'ı da vezirliğe getirdi. Fakat kısa bir süre sonra Nasır tahtını istirdat etti. Baybars'ı safdışı ettikten sonra Sallar'ın bütün mallarına el koydu, bunları tespit ve kaydettirdi. Bu mallardan defterlere kaydedilmiş olarak gördüğüm eşya şudur:

Kıymetli cevherlerden dörtbuçuk ritl yakut ve la'l-ı badahşî, 19 ritl zümrüt, 300 adet Aynu'1-her denilen parlak ahter cevheri, 200 adet nigin-mücevher, bir miskalden bir dirheme varana kadar şahlara mahsus 250 habbe inci vardı. Ayrıca 1.400.000 çınar ve altın mevcuttu. Bundan başka saray duvarının bir köşesinde, sayılan bilinmeyen keseler dolusu halis altın ile 2.071.000 akçe altın ve gümüşten yapılmış 4 kıntar silâh, kap-kacak, buna uygun miktarda atlas, diba, yük ve binek hayvanları, kul, cariye, akar ve arazi defterleri tespit edilmişti.

Mağrib'deki Benu Merin hanedanı da çok miktarda mala ve servete sahipti. Hassûn bin Bevvâk'ın el yazısıyla yazılı hazine defterlerini görmüştüm. Bunların hükümdarlarından sultan Ebu Saîd'in miras bıraktığı servet tespit edildiğinde 700 kıntar altın ve bununla mütenasip birçok değerli ve pahalı eşya mevcut olduğu görülmüştü. Sonra oğlu Ebu Hasan tahta geçince, babasından daha çok servet biriktirmişti. Harta Ebu Hasan, Mağrib'deki Tilemsan diyarını istilâ ettiğinde, Tilemsan sultanı Abdülvadid Taşfîn'in hazinesinde sikkeli ve sikkesiz 300 kıntar halis altın bulunmuştu. O bunları alarak kendi hazinesine koymuştu.

Muvahhidlerin Kuzeyl Afrika'daki bakiyeleri olan hükümdarlar (Hafsîler) da mal ve servet biriktirmeye önem verirlerdi. Ebu Bekr'in saltanatı zamanındaki fitneye yetişmiştim. Gördüğüm hâl ve eserlerden biri şu idi: Sultan Ebu Bekr'in Muhammed bin Hâkim isminde çok serveti bulunan bahadır bir veziri vardı. Durumun değişmesiyle azledildiği için malı ve emlâki tespit edilmiş ve hazineye devredilmişti. 40 kıntar altına, bununla mütenasip incilere, mücevherlere, köle ve cariyelere sahip olduğu görülmüştü.

Mısır'da hükümran olan Sultan Melik Zahir Ebu Saîd Berkuk zamanında orada bulunmuştum. Hükümdarın Emir Mahmud namında bir vezirinin (erzak işlerine bakan nazırın. Üstazu'd-dâr'ın) malları müsadere edilmişti. Serveti tespit eden defterdar, bizzat bana şifahî surette, Emir Mahmud'un bizzat benim elimle hazineye devrolunan nakdî serveti 1.600.000 dinar ile

bununla mütenasip, meta, kumaş, hayvan ve diğer mallan vardı, diye haber vermişti.

Devletlerin birbirine olan (büyüklük - küçüklük, kuvvet - zaaf) nispetlerini bu açıdan nazar-ı itibara alınız. Sizce alışılmış olmayan ve çağınızda emsalinden bir şey bulunmayan hususları red ve inkâra kalkışmayınız. Çünkü havsalanız daralır, mümkün olan şeylerin teşkil ettiği daireyi tam olarak kavrayamazsınız. Havastan birçokları, eski devletlere ve hanedanlıklara dair bu gibi haberleri işittikleri zaman, hemen onu red ve inkâra kalkışırlar. Hâlbuki bu hareket hiç de doğru bir şey değildir. Çünkü varlığın ve umranın hâlleri birbirinden farklıdır. Bunun aşağı veya orta mertebesini idrâk etmiş olan, bu konuda her şeyi idrâk etmiş olmaz.

Biz, Abbasîlere, Emevîlere ve Ubeydîlere ait olmak üzere bize naklolunan haberleri nazar-ı itibara alır ve bunlardan sahih ve şüphe götürmez olanları, onlara nispetle daha küçük olan müşahedemiz altındaki devrimiz devletleriyle mukayese edersek, arada büyük bir fark buluruz. Bu fark da aslındaki kuvvet ve memleketlerindeki umran itibarıyla devletler arasındaki değişik durumdan ileri gelmektedir. Şimdi daha evvel de belirtmiş olduğumuz gibi tüm eserler, temelde mevcut kuvvet nispetine göre geçerli olmaktadır. Bu durum karşısında inkârcı bir tavır takınmamız mümkün değildir. Çünkü bu gibi durumların pek çoğu gayet açık ve çok meşhurdur. Hatta bu konudaki haberlerden bazılarını müstafîz[80] ve mütevatir rivayetler arasına katmak da mümkündür. Diğer bazıları ise görülmekte ve müşahede edilmekte olan bina ve saire çeşidinden olan eserlerdir. Şimdi nakledilen durumlardan, kuvvet - zaaf, büyüklük - küçüklük itibarıyla devletlerin mertebelerini nazar-ı dikkate al ve bunu, sana anlatacağımız aşağıdaki hoş hikâye ile mukayese et.

Benu Merin hükümdarlarından Sultan Ebu İnan zamanında Mağrib'de, Tanca meşihatından olup İbn Baruta diye tanınan bir adam gelmişti. Bu zat o tarihten yirmi yıl önce (H. 725 – 754 arası) (M. 1325-1354 arası) doğuya seyahate çıkmış, Irak, Yemen memleketlerinde dolaşmış, Hindistan hükümdarı olan Sultan Muhammed Şah'ın başşehri Delhi'ye gelmiş, o vakit Fîruzgûh'da bulunan hükümdarla münasebet kurmuş ve onun yanında itibar kazanmıştı. Hükümdar bu zatı ülkesinde Mâlikî mezhebine göre kadılık yapmak için görevlendirmiş ama o daha sonra Mağrib'e dönmüş ve Sultan Ebu İnan'la iyi münasebet kurmuştu.

İbn Battûta seyahatından ve dünyanın çeşitli ülkelerinde gördüğü acaip şeylerden bahsedermiş. Anlattıklarının çoğu Hint hükümdarlarına dairmiş. Hükümdarın ahvâline dair dinleyenlerin garipsedikleri şeylerden söz edermiş. Meselâ bunlardan biri şu imiş: Hint hükümdarı sefere çıkacağı zaman, kadın, erkek, çocuk bütün şehir halkını saydırır, bunların altı aylık erzakını ayırır, ihsanından olmak üzere bu erzakı onlara verirdi. Hükümdar seferden dönünce, şenlikler düzenlenen bir günde şehre girerdi. Bu gün bütün halk şehir hâricindeki sahraya çıkar, hükümdarlarını tavaf edelerdi. Bu kalabalıkta hükümdarın önünde hayvanların sırtında kurulmuş olan mancınıklardan, üzerine konulan dinar ve dirhem keseleri halkın üzerine fırlatılmış ve bu hâl hükümdar sarayına girene kadar devam etmişti. O, bu tür hikâyeler anlatırken, halk aralarında yaptıkları konuşmalarla onu tekzip ederlerdi. O sıralarda şöhreti her tarafa yayılmış olan sultanın veziri Fâris bin Verdâr'la görüşmüş, bu konuda onunla konuşmuş, o zatın hikâyelerini inkâr ediyormuşum gibi bir tavır takınmıştım. Zira halkın onu tekzip etmeleri her tarafa yayılmıştı. Vezir Fâris bana şöyle dedi:

"Dehaletlerin hâllerine dair nakledilen bu gibi hikâyeleri, ben onu görmedim, diye sakın inkâr etmeyesin. Şayet böyle hareket edersen, zindanda büyümüş vezirin oğlu gibi olursun: Sultanın biri, vezirin birini yakalatmış, hapse artırmıştı. Vezir senelerce zindanda kalmış, bu süre içinde oğlu bu hapishanede yetişmişti. Çocuk akıl ve idrâk sahibi olunca, babasına, gıdasını teşkil eden etin ne olduğunu sormuş, o da, bu koyun etidir, diye cevap vermiş ama bu sefer çocuk, koyun nedir, diye sormuş, bunun üzerine babası ona koyunun şeklini ve vasıflarını tasvir etmişti. Bu izahatı dinleyen çocuk, babacığım, galiba sen koyunun, fare gibi bir şey olduğunu anlatmak istiyorsun, demiş, ama baba bunu reddederek, koyun nerede, fare nerede, demişti. Hapishanede fareden başka bir hayvan görmemiş olan çocuk deve ve sığır etleri için de aynı biçimde konuşuyor ve bunların hepsinin de farenin soyundan gelen hayvan türleri olduklarını zannediyordu."

Tarihî haberlerin nakli sırasında ekseriya insanlarla ilgili durum budur. Bu, garip bir şey söylemiş olmak maksadıyla mübalağa yapıldığı vakit insanlarda ortaya çıkan vesvese, vehim ve ruh hâline benzer. Nitekim bu kitabın baş tarafında bu hususu belirtmiştik.

Şu hâlde insan kendi usûlüne ve esaslarına müracaat etsin, kendisini kontrol etsin, bulanmamış aklı ve bozulmamış fıtratıyla mümkün ile imkânsız olanın tabiatlarını birbirinden ayırt etsin. İmkân sahasına dâhil olan şeyleri kabul etsin, o sahanın hâricinde kalan şeyleri de reddetsin. Yalnız, bizim burada "imkân" sözünden maksadımız "mutlak aklî imkân" değildir. Çünkü bu manadaki imkânın sahası çok geniştir. Onun için de olaylar için bir sınır konulunamaz. Burada imkândan maksadımız, sadece bir şeye has maddeye göre olan imkândan ibarettir. Çünkü biz bir şeyin aslına, cinsine, sınıfına, büyüklükteki miktarına ve kuvvetine dikkat ettiğimiz zaman, o şeyin ahvâline bu nispette hüküm yürütür, o sahanın hâricinde kalan şeylerin imkânsızlığına hükmederiz. *"De ki, Rabb'im ilmimi artır."* (Taha, 20/114), *"Merhamet edenler için de en fazla merhamet eden sensin."* (A'raf, 7/151). Her türlü kusurdan münezzeh olan Allahu Taâlâ en iyisini bilir.

ONDOKUZUNCU BÖLÜM

Hükümdarın azatlılara ve devşirmelere dayanarak kuvvet kazanmasına ve üstün gelmesine dair

Malûm olsun ki, yukarda anlattığımız gibi, devletin başında bulunan kimse kendi akrabaları olan kavminin ve kendisine arka olanların yardımıyla devlet kurabilir. Hükümdar, devletine karşı isyan edenlerin güçlerini bunların yardımıyla kırar. Memleketin idaresine onları memur eder. Vezirlerini onlar arasından seçer, vergileri bunlar vasıtasıyla toplar. Çünkü hükümdarın üstün gelmesine bunlar yardım etmişlerdir; bunlar devlette hükümdarın ortaklarıdır. Devletin bütün önemli işlerini onunla paylaşırlar. Devlet ilk devresindeyken hâl böyledir, bunu yukarda belirtmiştik. Devlet ikinci devresinde bulunduğunda onları İstibdadı altına alarak, hükümdar, büyüklüğü ancak kendi şahsında topladıktan ve onları devlet işlerin uzaklaştırdıktan sonra devleti kuran bunlar, hükümdarın düşmanları olurlar. Hükümdar bunların kuvvetini kırarak devlet idaresinden uzaklaştırmak için kendi neslinden olmayan yardımcılar aramaya mecbur olur. Bu yabancı kuvvetlerle onlara üstün gelir, bu yabancıları memuriyetlere tayin eder. Bu suretle bunlar, diğer bütün akrabalarından ve başkalarından ziyade hükümdarı korumak ve onun mensup olduğu kavmi devlet idaresinden ve nimetlerinden uzaklaştırmak hususunda canlarını vermek isterler. Hükümdarın kendi kavmine mensup olanlarsa, alışmış oldukları devlet idaresinden bu yolda uzaklaştırıldıktan sonra hükümdar bu yabancıları kendisi için seçer, saygı ve azametleri onlara ayırır, onları tercih eder. Kavminin birçoğuna mahsus olan hisseleri onlara da verir, kendi kavmine mahsus olan vezirlik, komutanlık ve vergileri toplama gibi devletin önemli ve malî işleri için onları seçer. Hükümdarın kendisine

mahsus olanı ancak kendi şahsına ait olur. Hükümdarın en yakın yardımcıları onlar olduğu için devletin büyük rütbeleri hükümdarın kendi kavmine verilmeden, bunlara tahsis olunur.

Bu durum devletin tabiatının bozukluğunu ve tedavisi mümkün olmayan hastalığa tutulduğunu bildirir. Çünkü üstünlüğü kudretiyle elde etmiş olan asabiyet bozulmuş, hakir düşürülmüş, devlet adamlarının kalpleri de kırılmış, kalpler sultana düşman kesilmiştir. Artık bunlar hükümdara karşı kin beslerler, onun başına felâket gelmesini beklerler. Bunların Hepsinden dolayı devlet zararlara katlanır, devletin bu hastalıktan iyileşmesi artık ümit edilmez; çünkü, zamanların geçmesiyle gelecek nesillerde bu düşmanlık daha kuvvetlenir, nihayet devletin izleri ortadan kaybolur. Emevîler savaş işlerinde ve vilâyetlerin idaresinde Amr bin Sa'd bin Ebî Vakkas, Ubeydullah bin Ziyad bin Ebî Süfyan, Haccac bin Yusuf, Muhalleb bin Ebî Sufre, Halid bin Abdullah Kasrî, İbn Hubeyre, Musa bin Nusayr, Bilâl bin Ebî Bürde bin Ebî Musa Eş'arî, Nasr bin Seyyar gibi Arapların büyük adamlarını kullanmış olduklarını görürsün. Abbasîler de aynı şekilde hareket ederek başlangıçta Arapların büyük adamlarını kendileri için arka ediniyorlardı. Devlette azamet ve şeref şahıslarda toplanarak Araplar vilâyetlerin idaresinden uzaklaştırıldıktan sonra vezirlik makamına Arap olmayanlar ve Bermekîlerden halifelerin ihsanına nâil olanlar ve Sehl bin Nevbahtoğulları, Tahirîler, bunlardan sonra Büvayhîler, Boğa, Vasıf, Atamış, Baknak, İbn Tolun ve onların oğulları gibi Türk azatlıları ve daha başka Arap olmayan milletlerden azatlılar vezirlik makamına geçtiler. Bu gibi devletlerde böylece hâkimiyet evvelâ devleti kurmayanların idaresine geçer, azamet ve şeref evvelâ onu kazanmayanlara ait olur. Allahu Taâlâ'nın kulları arasında geçerli olan kanunu budur. En doğrusunu Allah bilir.

YİRMİNCİ BÖLÜM

Devletin ihsanıyla beslenenlerin devletin idaresindeki durumuna dair

Malûm olsun ki, devletin ihsanlarıyla beslenenlerin hâli, o devletin hükümdarına intisap etmelerine göre çeşit çeşittir. İntisaplarının eski ve yeni olmasıyla değişir. Bunun sebebi şudur: Asabiyetteki mücadeleden kast olunan husus sadece neseple mümkün olur. Çünkü yukarıda anlattığımız gibi, yakın akrabalar birbirine yardım ederler; çok uzak akrabalar ve yabancılar ise yardım etmezler ve hatta savaş meydanından bile çekilirler.

Kölelik ve ahidle oluşmuş dostluklar da, bu gibi hâllerde bir nesilden gelen akrabalar gibi hareket ederler. Çünkü nesil bağları insanlar için tabiî bir durum ise de, bu bağ ancak manevî bir bağdan ibarettir. İntisapla (sonradan katılmayla) meydana gelen içli dışlı olmada esas olan husus ise, bir arada yaşama, bir diğerini savunma, uzun süren temas, birlikte yetişme ve süt emme durumunun meydana getirdiği ülfet, hayatla ilgili sair hâllerden ibarettir. Söz konusu durumla kaynaşma hâsıl olunca, yardımlaşma hâli onu takiben ortaya çıkar. Kabile ve kavimler üzerindeki müşahedeler, bunun böyle olduğunu göstermektedir. Bu durumun mislini dostluk ve ittifak konusunda nazar-ı itibara alınız. Şüphe yok ki, bu durum taraftar edinen bir bey ile, onun edindiği taraftarlar arasında, bağlılık bakımından özel bir nispet vücuda getirir. Bu da o tür bir bağ hâline gelir.

Bir kabile ile o kabileye yakın olanların sahip çıkma hâli devlet kurulmadan önceki bir zamana aitse, iki sebepten dolayı bu bağ çok derin, çok sıhhatli ve nesepleri daha açık olur:

Birinci sebep şudur: O sülâleye intisap eden boy, sülâle devlet kurmadan önce intisap etmiş olduğu için bu sülâle sayesinde şeref kazanmışlardır. Bu itibarla da birbirine denktirler. Bundan dolayı azı müstesna olmak üzere, nesep bunların o sülâleye olan yakınlıklarına engel olmaz. Böylece bu boy o sülâle ile bir nesilden gelmiş ve onların öz kardeşleri hükmünde olur. Devlet kurduktan sonra bir boy ona intisap etse, bir nesilden gelenlerle yardımcılar birbirinden ayrıldığı gibi, sülâlenin devlet başına geçmesi, derece ve şeref farkı bunları birbirinden ayırır. Çünkü hükümdarlık durumu o devlete mensup olanların makam itibarıyla birbirinden farklı olmasını icap ettirir. Bundan dolayı sonradan intisap edenin hâli hükümdar olmadan önce o sülâleye intisap edenlerin hâline benzemez. Sonradan intisap edenler yabancılar derecesine inerler, aradaki bağlantı zayıf ve yardımlaşma derecesi eksik olur.

Bunun ikinci sebebi şudur: Sülâle devlet kurmadan önce o sülâleye intisap ederek onların ihsanlarıyla geçinenler uzun zaman geçmesiyle, o sülâlenin kendi neslinden gelenler gibi sayılırlar. Uzun müddet geçmiş olduğu için bu intisap ve yakınlığın keyfiyeti belirsiz kalır. Çoğunlukla bunların o sülâleyle bir nesilden geldiği zannolunur. Bundan dolayı aradaki asabiyet bağları sağlamlaşır.

O sülâle devletin başına geçtikten sonra onlara intisap edenlere gelince; intisap zamanı yakın olduğu için, ahalinin çoğu onların intisap zamanını bilir, yakınlık bağı açık olarak belli olur ve o nesepten gelmedikleri anlaşılır. Bu suretle devlet kurmadan önce o sülâleye intisap edenlere nispetle bunların o sülâleye asabiyet bağıyla bağlanmaları zayıf olur. Devletlere ve bu kaideyi tatbik edersen, hükümdar olmadan önce ihsanlarına nâil olanların o hükümdarlara intisaptan kuvvetli ve en yakın adamlarından olduğunu ve hükümdarların bunları oğulları, kardeşleri ve bir nesilden gelenler gibi saydıklarını göreceksin. Hükümdar olduktan sonra kendilerine intisap edenlere iltifatları, hükümdar olmadan önce intisap edenler derecesinde olmaz. Bu, gözlerle görülmüş hâllerdendir. Devletlerin yıkılma zamanı geldiğinde yabancıları hizmete alırlar, fakat intisap yakında olduğu için, devlet kurulmadan önce kendilerine intisap edenlere bağışladıktan derece ve şerefi onlara vermezler. Üstelik bunlar devlet yıkılmaya yüz tuttuğu zamanda devlet hizmetine alınmışlardır. Böylece onlar da çöküş ve yok olmanın içinde yer almış olurlar.

Hükümdarlar, önce ihsanlarına nâil olanları bırakarak bu yabancıları hizmetine alır. Bunları hizmete almasının sebebi, ilk yardımcıların hükümdarın yanında kendilerini kıymetli görmeleri, onlara az itaat etmeleridir. Çünkü onlar aynı soydan gelmektedirler ve asırlardır birlikte yetişip büyüdüklerinden, sülâlenin büyükleriyle bağlantılı olmalarından dolayı aralarında tam bir bütünleşme olmuştur. Bunların devlet sahibi olan hükümdara karşı kalplerinde izzet ve şeref duygusu meydana gelmiş olduğundan hükümdar ailesine mensup insanlar gibi anlaşılırlar. Bunlar bu eski hizmet ve bağlılıklarına güvenerek hükümdara nazlanırlar. Hükümdar da onlara karşı asalet ve şerefiyle öğünerek onları devlet idaresinden uzaklaştırır ve yabancıları hizmetine çağırır.

Ancak hükümdarların bunların yerine başkalarını seçip kendilerine yardımcı edinmelerinin geçmişi çok yakın olduğu için, bu kimseler büyük dereceye ve şerefe nâil olamazlar. Dışarıdan gelen yabancılar olarak bulundukları hâlde yaşarlar.

İşte yıkılma zamanı geldiğinde devletlerin durumları böyledir. Evvelâ devletin hizmetinde bulunanlar her ne kadar dostlar ve yardımcılar adıyla anılır iseler de, fiilen devlet hizmetinde bulunanlar ve yardımcılar sonradan devlet hizmetine intisap eden bu yabancılardır. Allah müminlerin velîsidir (dostudur). Allah her şeye kadir ve kefildir.

YİRBİRİNCİ BÖLÜM

Hükümdarın etkisizleştirilmesine ve başkalarının onun üzerinde belirleyici olmasına dair

Devletin idaresi devleti kuran sadece bir sülâlenin elinde istikrar bularak, bu sülâle içinde babadan oğula el değiştirmeye başlamasından sonra vezirlerinden veya hükümdarın maiyetindekilerden birinin devlet yönetimine tesir ettiği vakitler olur. Bu durum, babasının veya çevresinin vasiyet etmesiyle çocuk yaşta veya zayıf birinin devletin başına gelmesi yüzündendir.

Gitgide onun devlet idaresindeki aczi açığa çıkar. Bunun üzerine babasının vezirlerinden, maiyetindekilerden, azatlılarından veya kabilesinden onu terbiye etmeyi üzerine alanlardan biri, onun adına devleti idare etmeye başlar, hükümdarı tamamıyla nüfuz edinceye kadar, devleti hükümdarın şahsında muhafaza etmek istiyormuş gibi gözükür, bunu devleti ele geçirmek üzere bir vesile edinir, ahaliyle temaslarda bulunmasına engel olur, onu bolluk ve nimetler içinde nefsine hoş gelen keyfe alıştırır, imkân dâhilinde onun arzularını çoğaltmaya çalışır. Çocuğa devlet işlerine bakmayı unutturur. Çocuk hükümdar da alışkanlıklarına devam eder. Hükümdarın devletteki rolü sadece tahtta oturmak, (öptürmek üzere) el uzatmak, korkutucu hitaplarda bulunmak ve perde arkasında kadınlarla halleşmek olduğuna inanır. Doğrudan devletin idaresiyle ilgili işlerin, orduyu, malî meselelerin ve sınırları teftişin hep vezirin vazifesi olduğunu sanır. Bu işleri vezire teslim eder, devlet başkanlığı ve memleketi müstakil idare etmek vezir için tabiî bir hâl hükmünü alıncıya kadar bu durum devam eder. Vezir de kendinden sonra yerini oğullarına bırakır.

Doğuda Abbasîler devletine Büvayhîlerin, Türklerin, Kâfûr el-İhşidîlerin ve başkalarının, Endülüs'te Mansur bin Ebî Âmir'in durumları bunun örnekleridir.

Etkisizleştirilen hükümdar, bazen bunun farkına varır, başkalarının kendisi üzerindeki etkisinden kurtularak, idarenin eskisi gibi sülâlenin eline geçmesine çalışır, üzerinde hâkimiyet kuranların ellerini kırar, onları öldürür veya devlet işlerinden uzaklaştırır.

Fakat bu az görülen hâllerdendir. Çünkü devlet bir kere vezirlerin ve yardımcıların eline geçerse bu durum devamlı olur. Devletin bu hâlden kurtulduğu pek az görülmüştür. Çünkü buna benzer olan hükümdar üzerinde hâkimiyet kurmak isteyenler, çoğunlukla, hükümdar oğullarının nimet içinde yetiştikleri zamanlarda meydana gelir. Bunlar erkekliklerini unuturlar, sütannelerinin ahlâklarını alırlar. Başkanlığa heves etmezler. Kendi üzerlerinde hâkimiyet kurmak isteyenlerin baskılarını anlamazlar. Bunlar şatafat ve her çeşit zevkler, her türlü israflar içinde safa ile yaşamakla yetinirler.

İdarenin başkalarının eline geçmesi; önce devleti kuran kavmi bertaraf ederek devlyet yönetiminde sadece hükümdarın kabilesinin söz sahibi olması, sonra da hükümdarın kendi kabilesini bertaraf ederek idareyi tekelinde toplaması durumunda görülür.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi hükümdarın yönetimi tekeline alması kaçınılmaz bir durumdur. Bu iki hastalığın tedavisi yoktur; devletler bu hastalıklardan nadir olarak kurtulurlar.

"Allah mülkü (hükümranlığı) dilediğine verir." Bakara, 2/247). *"O her şeye kadirdir."* (Mâide, 5/120).

YİRMİİKİNCİ BÖLÜM

Hükümdarı tahakkümleri altına alanların ona mahsus olan unvanları hükümdarla paylaşmadıklarına dair

Bunun sebebi şudur: Devlet ve hükümdarlık, devletin ilk kuruluşunda ilk hükümdarlar tarafından mensup olduğu kavmin asabiyetiyle elde edilmiş, bundan sonra da devam eden bu asabiyet sayesinde korunmuş olması dolayısıyla, bu asabiyet, hükümdarlığı bu sülâleden gelenlerin tabiî hakları hâline getirmiş, şeref ve üstünlüğü onlara tahsis etmiştir. Bu hak, bu asabiyet hâlâ da bakidir. Devlet bu asabiyet sayesinde devam etmektedir. Devlet yönetimine ağırlığını koyan kimse hükümdarın mensup olduğu boyun, azatlıların veya hükümdarın ihsanıyla geçinenlerin himayesinde ise, onun bu asabiyeti devleti kuran boyun asabiyetinden ve ona tâbi olan kuvvetten ibaret olur. Bu asabiyet ağırlığını koyan kimseye hükümdarlık hakkını kazandırmaz. Bundan dolayı hâkimiyet tesis eden kimse açıktan açığa devleti hükümdarın elinden çekip almak iddiasında bulunmaz. O, ancak emir, yasak ve hükmü icra etmek, bozmak gibi hükümdarlığın meyvelerini hükümdarın elinden almak ister.

Tahakküm eden kimse devlet mensuplarına kendisinin ancak hükümdar adına devleti idare ettiğini ve hükümdarın perde arkasından verdiği emirlerini yerine getirmekte olduğunu söyler. O hükümdarlığın alâmet, sıfat ve unvanlarını kullanmaktan sakınır, hükümdarlığı hükümdarın elinden almakla itham edilmekten korkar ve kendisinin bu nüfuzunu sultan adına yürütüyormuş gibi gösterir. Çünkü bu iddiada bulunduğu takdirde hükümdarın mensup olduğu boy devlete tahakküm edenlere o sülâleden geleni tercih ederler. Tahakküm eden bundan dolayı kendisinin ancak

hükümdarın nâibi olduğunu söyleyerek yanılttır. O kimse hükümdara mahsus unvanları almak istediği takdirde asabiyet sahipleri ve hükümdarın mensup olduğu sülâle onun buna ehil olmadığını ve hak etmediğini söyleyerek başkasını ona tercih ederler. Çünkü tahakküm eden kimsenin buna hakkı kesinleşmemiştir ki, onlar da bu kişiye itaat etsinler. Bundan dolayı üsktünlük kuran bu gibi iddialara kalkıştığında ilk adımında yok olur.

Bunun bir örneğini Endülüs'te Abdurrahman bin Nasır bin Ebî Amir teşkil eder. O, Endülüs'te halife Hişam ve onun ailesinden olanlarla halifelik unvanlarını ortaklaşmak istedi. Babası ve kardeşi gibi halifeliğin idaresini elinde bulundurarak bütün resmi vazifeleri elinde toplamakla yetinmedi. Hişam'dan kendisinden sonra boşalacak halifeliği kendine vasiyet etmesini istedi. Mervanoğulları ve Kureyş'ten olanlar, Abdurrahman'ın buna hakkı olmadığını söyleyerek halife Hişam'ın amcası olan Muhammed bin Abdülcebbar bin Nasır'a biat ettiler. Abdurrahman'a karşı harekete geçtiler. Âmirîler Devleti bundan dolayı yıkıldı, halifeleri olan Müeyyed öldürüldü. Onun yerine devlet yıkılıncaya kadar o sülâleden gelenler geçirildi. Allah vârislerin en hayırlısıdır.

YİRMİÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Devletin mahiyetine ve çeşitlerine dair

Yukarda anlattığımız gibi, hükümdarlık insanlar için tabiî bir durumdur. Daha yukarda anlattığımız gibi, insanların bir araya toplanarak yemek, yaşamak ve diğer zarurî şeyleri istihsal etmek üzere birbirlerine yardımlaşmadan başka bir varlıklarını korumaları imkânsızdır. İnsanlar sosyal bir hayat yaşamak üzere bir araya toplandıklarında, birbiriyle muamelelerde bulunmaya ve birbirinin ihtiyaçlarını gidermeye mecburdurlar.

Ancak insanlarda bulunan hayvanî tabiatlarının bir sonucu olarak, ihtiyaçlarını karşılamada haksızlık ve zulme yönelirler ve başkalarının mallarına el uzatırlar. Karşı taraf ise insan olmanın ve kendisine yapılan haksızlığa öfkelenmenin bir gereği olarak ona karşı koyar ve kendisine zulmetmesine engel olmaya çalışır. Bu durum ise çatışmaların ve ölümlerin meydana gelmesine yol açar. Sonunda kanların aktığı, insanların öldüğü büyük bir kargaşalık çıkar ve yaratıcının korunmasını istediği insan türü kesintiye uğrar. Dolayısıyla insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyecek ve onların birbirlerine zulmetmelerine mâni olacak bir yöneticinin varlığı insanların böylesine kargaşa içinde yaşamalarının önüne geçecektir.

İşte bundan dolayı insanlar idareciye muhtaçtır. Bu idareci onlara hükmeder.

Beşeriyetin tabiatı gereği, gücüyle insanlara boyun eğdiren bir hükümdardır. Ancak bunun için, yine daha önce temas ettiğimiz gibi, bir asabiyete ihtiyaç vardır. Çünkü hükümdarlığın elde edilmesi ve korunması

ancak asabiyetle mümkün olur. Anlaşılacağı gibi hükümdarlık, onu elde etmek isteyenlerin kendisine yöneldiği ve bu yüzden korunmaya ihtiyaç duyan yüce bir makamdır. Onu elde etmek ve korumak ise, söylediğimizi gibi, ancak asabiyet ile mümkün olur. Asabiyetler ise birbirinden farklıdır. Her asabiyetin, kendi kavmi ve aşireti içinde kendisinden sonra gelen asabiyetler üzerinde bir hâkimiyeti ve üstünlüğü vardır. Her asabiyet devlet ve hükümdarlık değildir. Gerçekte devlet ve hükümdarlığa sahip olan asabiyet, halka hâkim olup onları kendilerine boyun eğdiren, vergileri toplayan, ordu ve elçiler gönderen, sınırlan koruyan ve kendisinin üzerinde boyun eğeceği başka bir güç olmayandır.

Bilinen ve yaygın şekliyle hükümdarlığın anlamı ve hakikati budur.

Eğer bir asabiyet, sınırların korunması, vergilerin toplanması ve ordu ve elçilerin gönderilmesi gibi hükümdarlığa ait olan bu vazifelerden bazısını yerine getirmekten âcizse, o gerçek anlamını bulamamış hükümdarlıktır.

Berberî hükümdarlarından birçoğu Kayravan'da Ağleboğulları zamanda ve Abbasîler devletinin ilk günlerinde hüküm süren Arap kavminden olmayan hükümdarlar gerçek manasıyla hükümdar değildiler.

Çünkü bunların hepsi de yukarda belirttiğimiz gibi devletlere mahsus olan şeyleri yapacak kudrette sahibi olamamışlardı. Kendi asabiyeti, diğer tüm asabiyetler üzerinde galip ve hâkim olma seviyesinde bulunmayan, diğer kuvvetleri kırma gücüne sahip olmayan ve kendisinin üstünde diğer birinin hükmü mevcut olan bir şahsın hükümdarlığı eksiktir. Mülk onun için tam olarak gerçekleşmemiştir. Bir tek devlette toplanan bölge emirleri ve çevre reisleri (derebeyler, muhtar idareler) böyledir. Sahası geniş olan bir devlette ekseriya bu durum mevcuttur. Yani merkezî hükûmetin, çok uzaklardaki bölgelerinde mevcut olan tebaası üzerinde birtakım hükümdarlar vardır. Bunlar, şemsiyesi altında toplandıkları merkezî hükûmete itaat eder. Ubeydîler karşısında Sinhâce'nin, bazen Emevîler bazen da Ubeydîler karşısında Zenâte'nin ve Abbasî devletinde Arap olmayan hükümdarların durumu budur. Aynı şekilde İskender ve onun kavmi olan Yunanlılar karşısında İranlı mülûk-i tavâifin (beyliklerin) ve İslâmdan önce Frenklere taht olan Mağrib'deki Berberî emirlerin hâli de böyledir. Bunun örnekleri çoktur. Bu sözlerimize dikkat et, bu sözlerimizi doğru bulacaksın. *"Allah kulları üzerinde kahirdir."* (En'am, 6/18, 61).

YİRDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Hükümdarların halka karşı sert olmalarının genellikle düzeni bozacağına dair

Malûm olsun ki, yönetilenlerin maslahat ve menfaati hükümdarın şeklinin düzgünlüğü, yakışıklılığı, yüzünün hoşluğu, gövdesinin büyüklüğü, yazısının güzelliği ve fikir ve anlayışının keskinliği gibi şahsıyla ilgili hususlara göre değil, aksine onun kendileriyle olan ilişkisine ve kendilerine karşı sergilediği davranışa göre belirlenir. Devletin faydası kendilerini koruması ve tebaanın her tabakasına şefkatle muamele etmesiyledir. Çünkü devlet ve hükûmet otoritesi izafî hususlardandır. Sultan ile tebaa arasında manevî bir bağ olduğundan, tebaa hükümdara, hükümdar tebaaya nispet edilir.

Hükümdar tebaası olan ve tebaasına hükmü geçen şahıs demektir. Tebaa, hükümdarları mevcut olan insan topluluklarıdır. Bunlara izafetle meydana gelen sıfat "meleke" adını taşır ki devlet manasınadır. Bu da hükümdarın onlara sahip olmasından ileri gelmiştir. Devlet ve onun gereklerinden olan şeyler güzel olduğu takdirde hükümdarlıktan kastedilen fayda bütün manasıyla tahakkuk etmiş olur. Çünkü devletin faydalı olması, tebaanın maslahatına uygundur. Devlet kötü ve zalim olursa, bu devlet tebaa için zararlıdır. Devletin iyiliği cesaret ve merhameti olmasıyladır. Hükümdar sert olup halkı şiddetli cezalara çarptırır ve ahalinin görünmeyen kusurlarını ararsa, ahali korku ve zillet içinde kalır, yalancılık ve hile yoluna saparak bu cezalardan kurtulmak ister. Bu yüzden kötü huylar kazanırlar, basiretleri ve ahlâkları bozulur, bunların hükümdarı savaş alanlarında kendi başına bırakarak gittikleri zamanlar da olur. Niyetlerin bozulmasıyla devletin

korunması zaafa uğrar. Zulme ve şiddetli hâllere katlanan tebaa hükümdarlarını öldürebilirler. Böylece devlet bozulur, hanedanlık yıkılır, onu muhafaza için örtülen çit tahrip edilmiş olur. Her ne kadar hükümdarın onlar üzerindeki hâkimiyeti ve kahrı devam etmekteyse de, yukarıda da belirttiğimiz gibi artık asabiyet bozulmuştur, himaye ve koruma vazifesinden âciz kalınması yüzünden çit kökünden sökülmüştür.

Şayet hükümdar yumuşaklıkla, sevgiyle muamele eder, tebaanın kusur görmezlikten gelir ve bağışlarsa, halk ona ona sığınır, sevgisini doya doya içer ve düşmanlarıyla yaptığı savaşlarda onun uğrunda canlarını feda eder. Böylece, hâkimiyet her yönden düzelir.

İyilikle idare eden hükümdarlığın tamamlayıcı unsurları ise, tebaaya ihsanda bulunmak ve onları savunmaktır. Devletin hakikati müdafaadır. Tebaaya ihsanda bulunmak ise onlara yumuşaklıkla muamele etmek ve geçimlerini sağlamaya yardımcı olmaktır. Halka kendini sevdirmek için bu husus büyük bir esastır.

Bilinmelidir ki, halka karşı uyanık ve gayet zeki olan kimselerde sevgiyle, yumuşaklıkla hüküm sürme tarzı nadirdir. Yumuşaklık en çok gafillerde ve gafil görünenlerde, yani acemi olan insanlarda, en az da uyanık kimselerde görülür. Uyanık hükümdarlar keskin zekâlarıyla, tebaanın kavrama kabiliyetinin ötesinde bulunan hususlara tâ başlangıçta nüfuz ettiklerinden; onları, takatlerinin üstünde olan şeylerle mükellef tutarlar. Bu yüzden tebaa mahvolur, gider. Onun için Hz. Peygamber: *"En zayıf olanınızın yürüyüşüne göre yürüyüş yapınız."* buyurmuştur.

Sâriin (şeriatı kolan peygamberin) çok aşırı derecede zeki olmamayı idareci için şart koşması bu meseleyle ilgilidir. Ziyad bin Ebî Sufyan da bu anlamdadır.

Halife Ömer onu Irak valiliğinden azletmişti. Ziyad Irak'tan Medine'ye döndüğünde halifeden: *"Ey müminlerin emiri! Beni ne için azlettin? İdareden âciz olduğumdan mı ya da bir suçumdan dolayı mı?"* diye sorduğunda Hz. Ömer: *"Ben seni bunların hiçbirinden dolayı azletmedim, aklının yüksek derecede olması ahaliye ağır yükler yükletmeye sebep olacağından sakınarak seni azlettim."* cevabını verdi.

Hz. Ömer'in bu hareketini örnek edinerek idare başında bulunanların Ziyad bin Ebî Süfyan ve Amr İbni'l-Âs gibi ifrat derecede zeki ve keskin fikirli olmaması gerektir. Çünkü idare başında bulunanların bu derecede keskin zekâlı olmaları zulmün bir kaynağını teşkil eder, bundan dolayı devletin düzeni bozulur. Bu eserin son bölümünde anlatacağımız gibi, bu takdirde vücudun tabiatında bulunmayan kuvvet dışında işler, işlemeye sevk edilir. Allah mâlik olanların en hayırlısıdır. Bundan dolayı keskin düşünce ve zekâ idare ve siyaset adamları için kusur sayılır. Çünkü zekâ fikrin ifrat derecesidir. Anlayışsız ve duygusuz olmak da ahmaklıktır. Bunlardan her ikisi insanlar için kusur sayılır. İnsanlardaki vasıfların en övüleni orta derecesidir. Nitekim haddinden aşırı cömertlik yerildiği gibi cimrilik de öyledir. Cesaret ve ile korkaklığın ve diğer bütün insan vasıflarının durumu da böyledir. Bundan dolayı haddinden aşırı zekâ şeytanın bir vasfı telakkî edilir. Nasıl ki: *"O şeytan", "Şeytan gibi adam"* denilir. Bunların benzerleri çoktur. Allah arzu ettiğini yaratır; *"Allah, dilediğini yaratır. O, âlim ve kadirdir."* (Âl-i İmran, 3/4-7).

YİRMİBEŞİNCİ BÖLÜM

Hilâfet ile imametin manasına dair

Devletin mahiyeti insan için toplum hayatı yaşamanın mecbur oluşundandır. Mülkün gereği ise beşer tabiatındaki hayvanîlik ve kızgınlığın eserleri olan zorbalıktır ve kahırdır. Bunun için devlet sahibi olan zatın hükümleri, yani bulunduğu durumun hususiyetleri ekseriya haktan ayrılmak, eli altındaki halkı, kendi maksat ve arzusu istikametinde, çoğu zaman takatleri dâhilinde olmayan hususlara sevk etmek suretiyle dünyevî hâlleri itibarıyla onları zor durumda bırakmak olmuştur.

Ondan önce ve ondan sonra hüküm sürenlerin maksatları çeşitli olduğundan, bu hükümdarların emirlerine itaat etmek zorlaşır. Kargaşalık, fitne ve karşılıklı öldürmeye götüren asabiyetin, yani devleti kuran kuvvetlerin çekişmesi bunu takip eder. Bundan dolayı umumun boyun eğeceği kesin ve riayeti gerekli siyasî kanunlara başvurmak icap eder. Farslarda ve başka milletlerde olduğu gibi, bütün halkın boyun eğeceği kanunlar koyar. Devlet bu gibi bir siyaset gütmediği takdirde, o devlette düzen kurulamaz, hâkimiyeti yerleşmez ve o devlet yıkılır. *"Daha evvel gelip geçmiş olanlardaki Allah'ın nizamı budur."* (Ahzab, 33/38).

Bu kanunlar devletin büyükleri ve o devletin akıl ve basiret sahipleri tarafından düzenlenir, tebaaya tatbik edilirse, buna siyaset-i akliye adı verilir. Tebaa, Allah tarafından indirilmiş ve Şâri olan peygamber tarafından halka anlatılmış ve şeriat olarak milletlere tebliğ edilmiş olan kanunlar ile idare edilir ise, buna dinî siyaset denilir. Bu dinî siyaset insanların dünya ve ahretleri için faydalıdır. Çünkü yaratılıştan maksat, yalnız dünya hayatı yaşamak değildir; dünya hayatı hep boş ve aldatıcıdır, sonu fânilik ve

ölümdür. Allahu Taâlâ Kur'ân-ı Kerîm'inde: *"Biz sizi boşuna ve faydasız mı yarattık sanıyorsunuz?"* (Mü'minîn, 23/115) buyurur. İnsanları yaratmaktan maksat onları ahret saadetine götüren din ile amel ettirmektir. *"Yer ve semalarda bulunan her şey kendine ait olan Allah'ın yolu budur."* (Şûra, 42/53). Şeriatlar insanları ibadet ve muamelelerindeki bütün hâllerinde, insan cemiyetleri için tabiî olan devlet işlerinde dahi amel edilmesi gerekli dinî hükümlerle indirilmiştir. Dinin açık olan bu yolundan ayrılmadığı takdirde bütün insanlar şâriin nazar ve himayesi altındadır. Devlet kahır, zorbalık ve hayvanî duygu ve kuvvetleri kendi hâllerinde bırakmak yoluyla idare olunursa, bu fâcirlik ve düşmanlıktan başka bir şey değildir. Bu hâl şâriin nazarında kötülenmiş olduğu gibi siyasî hikmet bakımından da böyledir. Devlet ve tebaa, siyasî hükümlerin icabına göre idare olunursa bu da yerilmiş olur, çünkü Allah'ın nurundan ibaret olan şeriat hükümleri ihmal edilmiş oluyor. *"Bir kimseye Allah nûr vermemişse, artık o kimsenin aydınlıktan nasibi yoktur."* (Nur, 24/49). Çünkü Şâri insanların gözleriyle görüp akıllarıyla bilemedikleri ahret işlerinde de insanların maslahatına uygun olan hikmetleri bilir. Beşerin bütün işi, gerek devlet işi ve gerek başka işler olsun, iyiliği ve kötülüğü ahrette kendisine aittir, yani iyi ise sevaplıdır, kötü ise cezaya çarptırılır. Resûlullah (s.a.): *"Ancak dünyadaki iyi ve kötü bütün amelleriniz ahrette kendinize iade edilir."* buyurmuştur.

Siyasî hükümlerde ise ancak dünyevî maslahatlar göz önünde bulundurulur. *"Hâlbuki (kanun koyanlar) dünya hayatının sadece zâhirini biliyorlar."* (Rum, 30/7). Şâriin maksadı ise insanların ahret saadetidir, işte bundan dolayı bütün insanları gerek dünyevî ve gerek ahret işlerinde şeriatlara uygun olarak iş görmeye sevk etmek vaciptir. Bu vazife kendilerine şeriat indirilmiş olan peygamberlere, onlardan sonra da onların yerine geçenlere, yani halifelere yükletilmektedir. Bu açıklamamızdan halifeliğin manası açık olarak anlaşıldığı gibi, insanlar için tabiî olan hâkimiyetin umumî maksat ve arzulara göre iş görmeye sevk etmekten ibaret olduğunu da anladın.

Siyasetçi demek, aklî delil ve hükümlere dayanarak dünya maslahatlarını elde eden, zararları bertaraf eden insan demektir. Halifelik ise genellikle ahiret fayda ve maslahatlarını göz önünde bulundurarak şeriatla iş görmeye sevk eder. Şârie göre dünya amellerinin hepsi de ahrete râcidir. Halifelik ise, dini korumak ve dünya siyasetini dine uygun olarak idare etmek hususunda şeriat sahibine naiplik etmek demektir. Aşağıda sana

anlatacağımız hususlar için bunları aklında tut, unutma, itibar et. Allah ilim ve hikmet sahibidir.

YİRMİALTINCI BÖLÜM

Halifeliğin hükmü ve şartları hakkında ümmetin ihtilâfına dair

Halifeliğin dini korumak ve dünya işlerini dinî bir siyasetle idare etmek hususunda şeriat sahibine naiplik etmekten ibaret olduğunu yukarda anlatmıştık. Buna "hilâfet" ve "imamet" ve bu mevkii işgal edene "halife" ve "imam" adı verilmektedir. Bu vazifenin başında bulunana "imam" adı verilmesi, topluluğa namaz kıldıran imama benzemekten ve topluluğun namazlarında imama uydukları gibi halkın ona uymasından ileri gelmiştir. Bundan dolayı halifelik, imamet-i kübrâ (büyük imamlık) adını da taşır. Bu işin başında bulunana "halife" adı verilmesi, Hz. Peygamber'in ümmetine halef olduğundandır. Buna mutlak olarak halife denildiği gibi Halife-i Resûlullah (Resûlullah'ın halifesi) de denilmektedir. Ona Halifetullah (Allah'ın halifesi) adının verilmesinin câiz olup olmadığı hakkında anlaşmazlık vardır. Câiz diyenler Allahu Taâlâ'nın: *"Ben arzda bir halife yaratacağım."* (Bakara, 2/30) ve: *"Allah sizi yeryüzünün halifeleri kıldı."* (En'âm, 6/165) âyetlerinde insanoğlu için söz konusu umumî hilâfetten iktibas ederek bu ismi câiz görmüşlerse de cumhur, *"Âyetin manası buna uymuyor."* diyerek buna karşı çıkmışlardır. "Allah'ın halifesi" diye hitap edildiğinde Ebu Bekir kendisine bu unvanı vermekten men etmiş ve: *"Ben Allah'ın halifesi değilim, ben ancak Resûlullah (s.a.)'nin halifesiyim."* diye cevap vermiştir. Üstelik ancak ölüm veya bir yere gitmek ve başka sebeplerden dolayı vazifesinden ayrılan kimselere naiplik edilir. Hazır olanlara naiplik edilmez. Bundan başka sahabe ve tabiînin icma ve ittifakıyla imam naspetmek şer'an vaciptir. Çünkü peygamberin arkadaşları Hz. Peygamber vefat ettikten sonra hemen Ebu Bekir (r.a.)'e biat ederek idarelerini ona bıraktılar. Bundan sonra da her zaman bu durum devam etti.

Hiçbir zaman Müslümanlar başsız olarak kargaşalık içinde bırakılmadı. Bu suretle imam tayin etmek gerekli bir iş olarak devam etti.

Bazıları imam tayininin zaruretinin akılla bilinen bir şey olduğunu söylerler. Bunlar vâki olan bu icmaın aklın hükmüyle olduğuna kanidirler. Bunlara göre imam tayini aklın hükmüyle gerekli olması, beşer için içtimaî hayatın bir zaruretinden ve tek başına yaşayabilmenin imkânsızlığından ileri gelmektedir. Maksat ve arzular değişik olduğu için çekişme cemiyet hayatının icaplarındandır. Cemiyette hâkim bulunmadığı takdirde sonu beşerin yok olmasına varan kargaşalıklar çıkacaktır. Hâlbuki insanlığın beka ve korunmasını temin etmek şeriatın zarurî maksatlarındandır.

Filozoflar beşer için nübüvvetin vücudunu da aynı doktrine dayanarak açıklamışlardır. Biz ise onların bu iddialarının yanlış olduğunu yukarda anlatmıştık. Bunların dayandıkları birinci delilleri olan idarecinin ancak umumun inandığı bir akideye ve Allah'ın şeriatlarından bir şeriata dayanarak hükmedebilir, demeleri kabule şayan değildir. Çünkü idareci hükümdarlığın kendine boyun eğdiren kuvvetin bakısıyla hiçbir şeriata dayanmadan hüküm sürebilir. Nitekim Mecusîler ve başka kitapları bulunmayan veya kendilerine din tebliğ edilmeyen milletler Allah tarafından gönderilen kitapları olmadığı hâlde hüküm sürmüşler ve sürmektedirler.

Bu filozoflara bundan başka şu yolda da cevap verebiliriz: Kitapları olmayan milletlerin akıllarıyla zulmün haram olduğunu bilmeleri aralarındaki çekişme ve tecavüzlere mâni olabilir. Bundan başka filozofların, çekişme ve saldırılar ancak şeriatla ve imam naspetmekle olur, diyerek imamın naspını şart koşmaları doğru değildir. Çünkü çekişme ve saldırılara imam naspederek son verildiği gibi, kudret sahibi olan başkanlarının gücüyle de son verebilir, halkın birbirine zulmetmekten ve çekişmekten çekinmesiyle de olabilir. İşte bundan dolayı filozofların nübüvvetin zaruretini bu delillere dayanarak ispat etmeye çalışmaları doğru değildir. Bundan anlaşıldığına göre imam naspetmenin zaruretini ancak şeriat yolu ile ispat edileceği anlaşılır. Bu da şer'îdir yani icmâdır ki biz bunu yukarda anlatmıştık.

Çok az bir topluluk, hiç bir şekilde, ne akıl, ne de şer'î yolla imam tayin etmenin zarureti olduğu kanaatine varmışlardır. Mu'tezile'den Asam, bazı Hâricîler ve daha bazı kimseler bu kanaate sahiptiler. Bunlara göre zarurî

olan sadece şer'î hükümlerin icra edilmesinden ibarettir. Şu hâlde ümmeti teşkil eden fertler adalet üzere olma ve yüce Allah'ın hükümlerini uygulama hususunda anlaştılar mı, artık imama ihtiyaç duyulmaz ve onu tayin de gerekli olmaz. Ancak bu görüşte olanlar icmâı görememişlerdir. Onları böyle bir yol tutmaya sevk eden âmil, devletten ve ve devlette görülen zulüm ve dünya nimetlerine dalmaktan kaçmaktır. Zira bu düşüncede olanlar, şeriatın bu gibi şeyleri kötüleyen, bu yolu tutanları kınayan, böyle şeylerin terk edilmesi için teşvik eden hükümlerle dolu olduğunu görmüşler ve bunları nazar-ı itibara almışlardır.

Bilinmelidir ki, şeriat, devleti bizzat yermez, devletin kurulmasını da mahzurlu görmüş değildir. Onu yermesinin yegâne sebebi, ondan çıkan baskı, zulüm, haz ve zevklerden faydalanma gibi hususlardır. Şüphesiz ki, bunda birtakım fenalıklar vardır ve bu kötülükler devlete tâbi bulunan şeylerdir. Şer'î adaleti, hakkı, eşitliği, dinî hükümlerin ayakta tutulmasını ve bunun savunulmasını övmüş ve bunun karşılığında sevap verilmesini vacip kılmıştır. Hâlbuki bu gibi şeylerin hepsi mülke (devlete) tâbi bulunan şeylerdir. O hâlde devletin yerilmesi, sadece onun içine düştüğü bazı durumlarıdır. Diğer sıfat ve hâlleri üzerine değil; şeriat, devletin bizzat kendisini yermediği gibi terk edilmesini de talep etmiş değildir. Nitekim mükelleflerdeki kızgınlığı ve arzuyu yermesinden maksat da bunların tamamen terk edilmeleri değildir. Çünkü zaruretler buna ihtiyaç göstermektedir. Bu iki hususun, hakkın icap ettirdiği tarzda sevk ve idare edilmeleridir. Hz. Davud ve Hz. Süleyman'ın, başkalarının sahip olmadıkları mülkleri vardı. Hâlbuki bunlar Allahu Taâlâ'nın peygamberlerinden ve onun nezdinde insanların en mükerrem olanlarından idiler.

Sonra biz onlara (hilâfetin aklen ve şer'an vacip olmadığını iddia edenlere) deriz ki: Bahsedilen naspın zarurî olmadığını söyleyerek devletten bu şekilde kaçışınızın size hiçbir faydası olmaz. Çünkü siz, şer'î hükümlerin tatbik edilmesinin zarureti konusunda muvafakat etmektesiniz. Bu ise asabiyet ve güç olmadan hâsıl olmaz. Asabiyet ise, tabiatı icabı devleti gerektirmektedir. Bu suretle, imam tayin edilmesi bile, devlet husule gelmiş olur. Bu netice ise, kabul etmekten kaçınmış olduğunuz hususun aynısıdır. Bahsedilen tayinin icmâ ile zarureti sabit olduktan sonra şunu da bilmek gerekir: İmam tayini farz-ı kifayedir.[81] İmam nasbetmek, ehlü'l-hall ve'l-akd'a[82] ait bir tercihtir. İmam tayini bunlar için farz-ı ayndır.[83] Halka düşen

vecibe ise, seçilen imama itaat etmektir. Allahu Taâlâ: *"Allah'a, Resûl'e ve sizden olan ulu'1-emre itaat ediniz."* (Nisa, 4/59) buyurmuştur.

Hilâfet mansıbının şartı dörttür: ilim; adalet; ehliyet ve hak ediş; fikir, akıl, iş ve amele etki edecek derecede duygu ve organda kusurlu olmamak.

İlmin şart olması; devlet başında bulunmak için ilmin şart olması belli bir şeydir. Çünkü Allahu Taâlâ'nın hükümlerini ancak o hükümleri bilen kimse amelde tatbik edebilir. Bu hükümleri bilmeyen kimseyi halife seçmek câiz değildir. Devletin başına geçecek olan halifenin yalnız bilgi sahibi olması kâfi yetmez.

Onun müctehid[84] olması şarttır. Çünkü taklit, yani başkalarının fikir ve bilgisine uymak bir eksikliktir. İmamet için ise bütün vasıf ve hâllerde kemal (üstünlük) şarttır.

Adaletin şart olmasına gelince; imamet dinî bir vazife olup, imam adalet şart koşulmuş olan diğer memurluk ve vazifeleri gözeteceği için, onun kendisinin adaletli olması başta gelir. Organ ve duyguların eksikliği de yasak olan işlere ve bunun benzerlerine sapmak gibi fısk u fücurun adaleti gidereceğinde anlaşmazlık yoktur. İmamın bid'at olan akideler, yani, Resûlullah ve sahabe zamanındaki inançlara aykırı inanca sahip bulunmasının adaleti giderip gidermeyeceği ihtilâflıdır.

İktidar ve ehliyete gelince; imamın şer'an tayin edilen cezaları yerine getirtmesi ve gerektiğinde bu savaşları basiretle idare ve sevk edebilmesi, asabiyet ve dehanın keyfiyetlerini bilmesi ve dini koruması, düşmanla savaşabilmesi, devlet ve milletin maslahat ve menfaatlerini göz önünde tutarak devleti idare etmesi için idarî işlerde pişmiş olmalıdır.

Duyu organlarının sağlam ve uzuvlarının eksik olmamasına gelince; delilik, körlük, sağırlık, dilsizlik ve iki elinin ve ayağının tutmaz olması gibi iş ve amele etki edecek olan kusurlardan salim olması şarttır. Çünkü bunlardan her biri, üzerine aldığı vazifeleri hakkıyla yerine getirilebilmesine engeldir. Bu kusurlar, bu his ve organlardan birinin eksik olması gibi ancak gözlere gözükmeleri yönünden ayıp teşkil etmekle beraber ikiye ayrılır. Bu kusurlar eğer, savaşlarda esir almak ve bunun benzeri gibi işlerden aczi icap ettiren, kahır ve şiddet göstermeye engel olan kusurlardan ise, bu özelliklerin imamda bulunması şart olduğu için, imamın

bu kusurlardan salim olması şarttır. Bu kusurlar imama isyan etmeden ve düşmanlık göstermeden yardımcılarının devlet idaresini onun elinden almış olmaları gibi kusurlar ise, bu takdirde devletin idaresini eline geçirmiş olan bu müstevlînin hâli gözden geçirilir. Müstevlî dinin hükümlerine ve adalet kanunlarına uygun olarak övülmüş bir politika ile devleti idare ediyor ise, onun devletin idaresi başında kalması câiz olur yoksa Müslümanlar, bu müstevlîyi devletin idaresinden el çektirecek kimselere başvururlar. İmamın hüküm ve emirlerinin yerine getirilmesi için müstevlî idareden uzaklaştırılır, bu suretle onun zararı defedilir.

Halifenin nesep bakımından Kureyş'ten olması, Sakîfe günündeki Resûlullah'ın arkadaşlarının birlikle buna karar vermiş olmalarıyla şart olduğu sabit olmuştur. Ensar, Sa'd bin Ubâde'ye biat etmek isteyerek: *"Bizden bir emir ve sizden bir emir olsun diye hak iddia ettiklerinde, Kureyşler Ensar'ın bu iddiasını Resûlullah'ın: 'İmamlar Kureyiştendir.' Hadisini ve ayrıca: "Resûlullah bize, sizin hayırlı kişilerinize iyilikte bulunmamızı ve kötülerinizin kusurlarını affetmemizi tavsiye etti, emirlik sizin hakkınız olduğu takdirde sizi bize tavsiye etmezdi."* diye onların hak dava etmelerinin yerinde olmadığını söylemişler, Ensar da bunun üzerine bu davalarından ve Sa'd'a biat etmekten vazgeçmiştir. Sahih olan hadiste: *"Bu iş, yani emirlik daima Kureyş'ten olan bir boyun elinde kalacaktır."* gibi birçok delillerle imamet için Kureyş neslinden olmanın şart olduğunu ispat etmek istemişlerdir. Fakat sonradan Kureyş nimet ve lezzetler içine dalmak suretiyle asabiyetlerini, yani devleti koruma ve idare kudretini kaybettiğinden devlet onları yeryüzünün her tarafına dağıttı; devleti idare etmekten âciz hâle düştüklerinde Arap olmayan milletler onlara üstün geldiler ve devletin idaresini ellerinden aldılar.

Devletin idaresi bu yolda Arap olmayanlara geçtikten sonra, konuyu inceleyenlerin birçoğu halifenin Kureyş'ten olmasının şart koşulması hakkında şüpheye düşmüş, imamın Kureyşlerden olması şartını inkâr bile etmişlerdir. Bu âlimler davalarının Resûlullah'ın: *"Saçları kıvırcık olan Habeşli siyah köle, emir olarak idareniz başına geçirilirse dahi ona itaat ediniz, sözlerini dinleyiniz."* gibi hadislerin zâhirî manalarına dayanarak, halifenin Kureyş'ten olması şartını reddetmişlerdir. Hâlbuki bu hadis onlar için bir delil teşkil etmez. Çünkü hadis de bir temsil, bir benzetme olmak üzere Habeşli köle tabiri kullanmış, maksat emirlere boyun eğmeye ve emirlerini yerine getirmeye çağırmaktır.

Hz. Ömer'in: *"Ebu Huzeyfe'nin azatlısı Sâlim sağ olsaydı, ben onu halife yapardım veya onun halifeliğe istihkakı hakkında şüphe etmezdim."* sözü de buna benzerdir. Ömer'in bu sözü de bir delil teşkil etmez. Üstelik bir kavmin azatlısı o milletten sayılır. Sâlim, Kureyş'ten olan Huzayfe'nin azatlısı olduğu için onun velâ, yani Kureyş'e intisap hakkı sabittir ve Kureyş'ten sayılır. Nesebin şart olmasının faydası da budur. Hz. Ömer halife olarak devleti idare etmenin zorluğunu ve halife olmanın şartları yok olup gitmiş gibi sandığında, asabiyet için faydalı olan nesep yönünden bile Sâlim'de halifeliğin bütün şartları tamamen onda bulunduğunu bildiğinden sağ olduğu takdirde halife olarak Salim'e biat etmeği düşünmüştür. Hz. Ömer, Sâlim'de yalnız açık olarak gözüken nesep bakımından olan eksikliği gördüğünde bu eksikliğin de velâ, yani Kureyş'in azatlısı olmak yönünden mevcut olduğunu anlamış, çünkü asabiyetten maksat olan kudretin bu velâ vasıtasıyla Salim'de bulunduğunu görmüştür. Bu da Hz. Ömer'in Müslümanların idarelerine son derecede önem vermesinden, idareye salâhiyeti hakkında hiçbir yönden şüphe edilmeyecek kimseye teslim etmek hırsından ileri gelmiştir.

Halifelik için Kureyşli olmanın şartı fikrini reddedenlerden biri de kadı Ebu Bekir Bakillânî'dir. O, Kureyş'in asabiyetini, yani devleti korumak ve yönetebilmek için gereken kudreti kaybolup devlet idaresinin Arap olmayanların ellerine geçtiğini gördüğünde, her ne kadar Hâricîlerin halifelik hakkındaki kanaatlerine uygunsa da, Bakillânî, halifelerin kendi çağındaki hâllerini gördüğünde buna kani olmuşsa da âlimlerin çoğu halife olmak için Kureyş nesebinden gelmenin şart ve Müslümanların işlerini görmekten âciz olduğu takdirde dahi Kureyş'ten olanın imameti câiz olduğu fikrinde ısrar etmişlerdir. Bakillânî ise asabiyetin yok olup gitmesiyle iktidar ve ehliyetin mevcut olmayacağını ve iktidar ve ehliyetsizliğin ilim ve diyanet gibi halifenin diğer şartlarına tesiri olacağını, bunun neticesi halifelik için gereken bütün şartın itibarını kaybedeceğini ve ümmetin icmâına aykırı düşeceğini ileri sürerek cumhurun fikrini reddetmiştir.

Bu yollardan hangisinin doğru olduğu anlaşılsın diye biz şimdi nesebin şart koşulmasının sebep ve hikmetlerini anlatacağız:

Şeriatin hüküm ve kaidelerinin her birinin maksat ve hikmetler gözetilerek konulmuş olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Bu hikmetlerinden dolayı da şeriat olarak indirilmiştir. Biz, halifenin Kureyş

neslinden gelmesinin ve Şâriin bundan maksadının ne olduğunu incelediğimiz takdirde, bunun Resûlullah'ın neslinden geldikleri için uğur ve bereket olmayacağını anlayacağız. Onların halife olmasıyla, uğurluluk hâsıl olmakla beraber, bildiğin gibi, uğur vermek Şâriin maksadı değildir. Bundan dolayı Şâriin nesebi şart etmesinin başka sebepleri olması icap eder ki nesebi şart etmesinden maksat da bu sebepleri tahakkuk ettirmektir. İncelediğimizde maksat korumak ve haklar talep etmek için gereken asabiyet olduğunu biliyoruz. Asabiyet sahibi, yani devleti korumak ve idare etmek kudretinde, kendisini de koruyan bir boydan gelen bir zatın devletin başına geçmesiyle din istikrar kazanır, Müslümanların kalplerinde sükûnet meydana gelir. Ülfet ve muhabbet düzenlenir. Bunun sebebi şudur: Kureyş o çağda Mudar boylarının asabiyetini kendisinde toplamıştı. Onlar Mudar aslından geliyor ve Mudar'ın üstün bir kolunu teşkil ediyorlardı. Kureyş, Mudar'ın diğer boyları arasında izzet ve şerefleriyle tanınmıştı; sayılarının çokluğu ve asabiyetin kudretiyle başkalarından ayrılıyorlardı. Diğer Arap boyları da Kureyş'in bu kudret ve şerefini kabullenerek onların üstün kuvvetlerine boyun eğiyorlardı. Mudar boylarından başka boylar aykırı hareket ederek Kureyş'i savaşa sevk etmekten sakınırlardı. Çünkü bu takdirde aradaki birlik bağları çözülür, topluluk dağılırdı. Hâlbuki Şâri onları bundan sakınmaya çağırıyor, bunların ittifakla yaşamalarını sağlamak, çekişme ve dağınıklıkları ortadan kaldırmak Şâriin hedefidir. Bu takdirde aradaki kardeşlik bağları sağlamlaşacak, asabiyet kuvvet bulacak ve bunun bir sonucu olarak korunma kuvveti artacak.

Kureyş üstün kuvvetiyle halktan dilediğini yaptırmaya muktedir olduğu için başkalarının onlara aykırı hareket edeceğinden, cemiyeti dağılacağından korkulmaz. Çünkü bu gibi bir kımıldama vukua geldiği takdirde Kureyş bunu bastırmak kudretindedir. İşte bundan dolayı halifenin onlardan olması şart koşulmuştur. Bunlar kudretli bir asabiyet sahibi oldukları için onların devletin başında bulunmalarıyla milletin düzeni son derecede mükemmel ve kuvvetli olacaktır. Aralarındaki birliğin düzeni sağlam olmakla bütün Mudar boyları bir araya toplanacak, bunun bir sonucu olarak bütün Araplar onlara boyun eğecek, Araplar arasındaki bu birlik sayesinde diğer milletler din ve milletin hükümlerine uyacaklar. Orduları en uzakta bulunan bölgeleri çiğneyecektir ki İslâm fetihleri sırasında bunlar bu hâlde idi. Bundan sonra da iki devlet, yani Emevî ve Abbasîler çağında dahi zaferler kazanmaya devam edilmiştir. Ancak

halifeliğin idaresi altüst olduktan, Arap asabiyeti çığırından çıktıktan sonra bu fütuhat durmuştur. Araplara dair haberleri ve onların işlerini gözden geçirerek inceleyen kimse Kureyş'in sayısının çokluğunu ve Mudar boylarının diğer boylarına olan üstünlüğünü bilir.

İbn İshak siyere dair eserinde ve başka eserlerde halifenin Kureyş'ten olmasının şart koşulmasının Kureyş'in asabiyet sahibi olup çekişmeleri ortadan kaldırabildiğinden ve üstün bir güç olmalarından ileri geldiği belirtilir. Biz şâriin hükümleri yalnız bir millet ve bir asır ve herhangi bir ümmet için koymamış olduğunu biliyoruz. Bu incelemelerden bu şartların her birinden maksat, iktidar gücü bulunduğunu anlıyor, bütün bu şartları iktidara hamlederek halifelik için Kureyş'ten olmanın şart koşulmasının illet ve sebebinin Kureyş'te asabiyet, yani devleti korumak için gereken kudretin bulunmasından ileri gelmiş olduğunu biliyoruz. Müslümanların idaresi başında bulunmak için o kavmin asabiyet sahibi ve kendi çağlarında diğer milletlerden üstün olmasını şart koşuyoruz. Bu takdirde Müslümanların idaresi başında bulunan bu millet diğerlerini kendilerine boyun eğdirecek ve devleti güzel bir surette korumak için birleşecektir. O çağda Kureyş'te bulunan bu kudretin yeryüzünün diğer taraflarında yaşayan başka milletler de bulunduğunu bilmiyoruz. Çünkü bunların üzerlerine aldıkları İslâmiyeti kabule davet işi genel olup Arap asabiyeti bu daveti yerine getirmeye yeterli idi. Araplar bu asabiyet kudretiyle diğer milletlere üstün geldiler.

Bu açıklamalarımızdan halifeliğin her asırda Kureyş'e mahsus olmayıp, her ülkenin de o çağda kudretli ve üstün asabiyet sahibi olan kavmin elinde olacağı anlaşılır. O millet devletin başına geçer. Halifeliğin sır ve hikmetini düşünürsek, hakikat burada anlattıklarımızın öbür tarafına geçmez. Çünkü Allahu Taâlâ kullarını kendi menfaat ve maslahatlarına uygun olarak iş görmek ve kendilerine zararlı olan işlerden korumak maksadıyla, halifeyi yeryüzünde kendinin naibi olarak seçmiştir. Halife buna memurdur, bu hususlarda ona hitap edilmektedir, yani bu görev ona yüklettirilmiştir, o bundan sorumludur. Bir göreve ancak o görevi görebilmek kudretinde olan kimse çağrılır. İmam İbn Hatib'in (Fahruddin Razi'nin) kadınlar hakkındaki sözlerini hatırla. Der ki: *"Kadınlar şer'î hükmün çoğunda erkeklere tâbi kılınmışlardır. Vaz' itibarıyla hitaba dâhil edilmemişler, sadece kıyas yoluyla hitaba dâhil olmuşlardır."* Zira *"kadınların emir (ve hâkimiyet) konusunda hiç bir şeyleri yoktur ve erkekler onlar üzerine hâkim kılınmışlardır."* (Nisa, 4/34). Ancak herkesin bizzat ifa etmesi gereken

ibadetler bir istisna teşkil eder. Bu gibi yerlerde kadınlara olan hitap kıyasla değil, vaz' suretiyledir. Sonra tatbikat ve vakıalar da bu hususa şahitlik etmektedir. Bir kavmi, sadece onlara galip gelen idare etmektedir. Şer'î bir husus, kolay kolay tatbikata ve vakıalara muhalif olmaz. Allahu Taâlâ bilir.

YİRMİYEDİNCİ BÖLÜM

Şîa mezheplerine göre imametin hükümlerine dair

Malûm olsun ki, "Şîa"nın kelime anlamı taraftar, yoldaş, dost demektir. Fıkıh ve kelâm âlimleri, Hz. Ali ve oğullarına taraftarlık edenler için kullanırlar.

Bütün Şiî mezhepleri imametin (halifeliğin), ümmetin reyine (görüşüne) bırakılması doğru olan genel işlerden ve ümmetin tayiniyle câiz olan işlerden olmadığı hakkında bir fikirdedirler. Bunu ittifakla kabul etmişlerdir.

Bunlara göre imamet dinin temeli ve İslâmlığın direği olduğu için, imam tayin etme hususunu ihmal ve bu vazifeyi ümmetin reyine bırakması hiçbir peygamberin doğru değildir. Hz. Peygamber (s.a.), ümmetine imamı kendisi tayin eder. İmam büyük ve küçük her türlü günahlardan uzak ve masun olmalıdır. Bundan dolayı Hz. Peygamber bizzat Hz. Ali'yi (r.a.) ümmetine imam tayin etmiştir.

Şiîler Hz. Ali'nin, Hz. Peygamber tarafından imam tayin edildiğine dair birtakım nasslar[85] nakleder ve bu nassları mezheplerinin icabına göre yorumlarlar. Hadis ilmi sahasının büyük üstadları ve şeriatı nakledenler bu gibi nassları tanımazlar. Daha açıkçası bunların ekserisi, ya mevzudur[86] veya isnadında bozukluk vardır veya onların bâtıl te'villerinden uzaktır, dedikleri manaya gelmez.

Şiîler, bu nassları celî (açık) ve hafî (kapalı) olarak ikiye ayırırlar:

Bu konudaki celî nasslara örnekler: *"Ben kimin velîsi isem, Ali de onun velîsidir."*, hadisinin izahında Şiîler şöyle derler: Bu velâyet (dostluk), düzenli bir şekilde ancak Ali hakkında geçerli olmaktadır. Bundan dolayı Ömer, *"Bütün mümin ve müminelerin velîsi sen oldun (Yâ Ali)."* demiştir.

Bir başka bir hadis şöyledir: *"Hüküm ve kaza hususunda en ehliyetliniz Ali'dir."*, İmametin, Allah'ın ahkâmıyla hükmetmekten başka anlamı yoktur.

Müslümanların itaat etmeleri vacip olan "ulu'l-emr"den[87] murat Ali'dir. Allah: *"Allah'a, Resûl'e ve sizden olan ulu'1-emre itaat ediniz."* (Nisa, 4/59) buyurmuştur. Burada, ulu'l-emr'den murat hüküm ve kazadır. Bundan dolayı Sakîfe günü imamet meselesinde başkası değil, o hakem olmuştur. (Ancak böyle bir hakemlik vâki değildir.)

Şiilerin delillerinden biri de şudur: Hz. Peygamber, *"Kim canını feda etmek üzere bana biat ederse, benden sonra bu işin vasisi ve velisi odur."* deyince, ona sadece Ali biat etmiştir.

Hafî nasslara gelince; Şiîler şöyle derler: Hz. Peygamber (s.a.) Tevbe (Berâe) suresi nâzil olduğunda, hac mevsiminde bu sureyi okusun, diye Ali'yi Mekke'ye göndermişti. Hâlbuki bu sureyi okumak üzere daha evvel Ebu Bekir'i göndermiş ama sonra kendisine: *"Bunu senden veya kavminden olan bir adam tebliğ etsin."*, diye vahiy gelince, "okuyucu mübelliğ" (teblyiğ edici) olsun, diye Ali'yi göndermişti. Şiîler derler ki, bu hadise, Ali'nin herkesten önde olduğuna delâlet eder. Ayrıca Hz. Peygamber'in herhangi bir kimseyi Ali'ye takdim ettiği bilinmemektedir. Hâlbuki Ebu Bekir'le Ömer'e iki gazada iki şahsı, birinde Amr bin Âs'ı, değerinde Usame bin Zeyd'i takdim etmiş, onları bunların komutasına vermişti. Bütün bunlar, diğerlerinin değil, sadece Ali'nin hilâfete mansıbına tayin edildiğini gösteren delillerdir.

Bu nakillerden bazıları malûm değildir. Diğerleri ise Şiîlerin te'vil ettikleri anlama delâlet etmekten uzaktır. Sonra Şiîlerden bir kısmı, söz konusu nassların Ali'nin şahsen hilâfet makamına tayin edildiğini gösterdiği gibi bu tayin ondan sonra da, onun zürriyetinden gelenlere intikal edeceği görüşündedirler. Bu görüşte olanlara İmamiye denir. Bunlara "şeyheyn"den (Ebu Bekir ve Ömer'den) uzak tutarlar. Zira söz konusu nassların icabına göre hareket ederek hilâfet konusunda Ali'yi takdim ve ona biat etmemişlerdir. Bundan dolayı Şiîler ilk iki halifeyi, imametleri ve hilâfetleri

bakımından kusurlu bulurlar. Fakat müfrit Şiîlerin (gulât), bu iki zatı karalamak için ileri sürülen nakillere itibar edilemez. Bu gibi nakiller bize göre de aşıraya gitmeyen Şiîlere göre de reddedilmiştir.

Bazı Şiîler şöyle derler: Söz konusu deliller ve nasslar Ali'nin şahsen değil, vasfen hilâfete tayin edildiğini icap ettirir. Ali'yi halife yapmayanlar, belli bir vasfı yerli yerine koymada yetersizdirler. Bunlar Zeydiye'dir. Zeydiye, Hz. Ali'yi üstün görmekle beraber Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'den uzak durmazlar. Ancak efdal (daha faziletli) varken mefdulun (daha az faziletlinin) imametini câiz görürler.

Ali'den sonra hilâfetin nasıl bir yol takip edeceği hususunda Şiîlerden gelen rivayetler muhteliftir:

Bazıları, Fâtıma soyundan gelen neslin, ilerde zikredileceği gibi birbirini takiben halife olacağı, bunlar hakkında nas bulunduğu kanaatindedirler. İman hususunda imamı belirlemek şarttır, şeklindeki sözlerine nispet edilerek bunlara "İmamiye" denilmiştir. Onlara göre bu temeldir.

Bazı Şiîler imameti Fâtıma neslinden gelenlerin olacağını söylemekle beraber, bu imamların, onların ileri genleri arasındar seçilecekleri görüşündedirler. Bunlardan imam olacak zatın âlim, zâhid, cömert, cesur ve halkı imamlığına davet etmek üzere ortaya atılmış olması şart koşulur. Mezhebin kurucusuna nispetle bunlara "Zeydiye" denilmiştir. Bu zat, Hz. Peygamber'in torunu Hz. Hüseyin'in oğlu Ali'nin oğlu olan Zeyd'dir. İmamın hurûc hareketine girişmesinin şart olduğu hususunda, Zeyd kardeşi Muhammed Bakır'la münazara yapar ama Bakır: *"Bu takdirde babamız Zeynelâbidin'in imam olmaması lâzım gelir, zira o hurûc etmemiş ve hurûc hareketine de teşebbüs etmemişti."* der ve onu ilzam ederdi. Bununla beraber Bakır, Mu'tezile mezhebini benimsemiş olduğundan dolayı da Zeyd'e esef ederdi. Zeyd bu mezhebi Vâsıl bin Atâ'dan almıştı. H. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in imameti konusunda İmamiye Zeyd'le münazara edip onun bu iki zatın hilâfetini kabullendiğini ve kendilerinden uzak olmadığını görünce, onu terk ettiler, kendisini imamlardan saymadılar. Bu sebeple İmamiye'ye Râfıza (Ravâfız, terkedenler) adı verildi.

Şiîlerin bir kısmı Ali'den sonra Resûlullah'ın iki torununu (Hasan ile Hüseyin'i) imam olarak tanımışlar, fakat aralarından bazıları evvelâ Hüseyin'i, bir kısmı Hasan'ı imam tanıdıklarından aralarında anlaşmazlık

baş göstermiştir. Bunlardan sonra kardeşleri olan Muhammed bin El-Hanefiyye'yi ondan sonra, onun oğlunu imam olarak tanımışlardır. Bu Şiîler Bakır'ın azatlısı olan Keysan'a nispetle Keysaniye adını almışlardır. Şiî mezhepleri arasında birçok ihtilâf türemiş, fakat biz eserimizi kısaltmak maksadıyla onlardan bahsetmeyeceğiz.

Bunlardan bir kısmı Gulat (aşırı Şiî) adını taşır. Bunlar bu imamların ilâhlığına kail olarak akıl ve imanın sınırını aşmışlardır. Bunlara göre bu imamlar ya beşer olup ilâhî vasıflarını şahıslarında taşımakta veya Allah'ın beşerî olan zata hulûl etmiş olduğuna inanırlar ki bunların bu inanışı Hristiyanların İsa (s.a.) hakkındaki akidelerine uygundur. Ali (r.a.) Şiîlerden bazılarının kendisine ulûhiyet vasfı isnat ettiklerini işittiğinde, onları ateşte yaktırmıştır. Muhtar bin Ebî Ubeyd'in kendisi hakkında bu gibi sözler söylediğini işittiğinde Muhammed bin El-Hanefiyye ona darılmış, açık bir surette lanet okumuştur. Cafer Sadık da kendi hakkında buna benzer sözler söylediğini işittiğinde aynı şekilde hareket etmiştir. Şiîlerden bir kısmı imamın kemali ancak hulûl ile olacağına inanır. Bunlara göre bir imam öldüğünde bu kemalet temin olunsun için onun ruhu diğer imama intikal eder. Bu ise tenasuha, ruhların bir tenden diğerine hulûlüne, kail olmaktan ibarettir. Bu aşırı Şiîlerden bir kısmı ruhların bu hulûlünü Ali evlâdından imamete tayin edilmiş olan imama kadar gönderdikten sonra tevakkuf ederler (dururlar). Bundan dolayı bunlara "Vakıfiye" adı verilir. Bunlara göre ruh ancak Ali ailesinden imam olacak olan tek bir şahsa hulûl eder, başkasına hulûl etmez. Bu Vakıfiyelerden bazıları, imam ölmez, ancak insanlara gözükmez, derler. Hızır kıssasıyla davalarını ispat etmek istiyorlar. Ali hakkında da buna benzer sözler söylenmiştir. Bunlar Ali'nin bulutlar içinde yaşamakta olduğunu, gök gürültüsünün onun sesi, yıldırımın onun kamçısı olduğunu söylerler. Muhammed bin El-Hanefiyye hakkında da buna benzer sözler söylenmiş, onun Hicaz ülkesinde Razva Dağında yaşamakta olduğunu iddia ederler. Vakıfiyelerin şairi imamları tavsif edip şöyle diyor:

"İmamlar, Kureyiş'tendir. Hakk'ın velîleri dörttür biri diğerine eşittirler: Ali, üç de oğlu. Gizli değildir ki, bunlar torunlardır: Birisi imanın ve ihsanın kökü olan torundur, diğeri Kerbelâ'nın kaybettiği torundur, üçüncü

ölümü tatmaz; tâ ki, önünde bir bayrak, orduya komuta ede; kaybolmuştur, bir süre insanların içinde görünmez; Radvâ'da yanında bal ve su vardır."

İmamiyenin gulatı (aşırıları) bilhassa onlardan İsnaaşeriye, yani on iki zatın imametini iddia edenler, imamlarından Muhammed bin Askerî hakkında da buna benzer sözler söylerler. Onu Mehdî unvanıyla anarlar. Onun annesiyle mahpus bulunduğunda Hille'de evlerindeki bodruma girdiğini, ortadan kaybolduğunu, zamanın sonu geldiğinde onun bu bodrumdan çıkarak yeryüzünü adalet içine daldıracağını, Tirmizî'nin kitabında Mehdî hakkında nakledilen bir hadise dayanarak bunu söylerler. Bunlar bugüne kadar onu beklemekteler, bundan dolayı onu Muntazar, yani geleceği beklenen adıyla zikrederler. Bunlar her gün akşamdan sonra bu bodrumun kapısına gelirler, Mehdî'nin binmesi için kendileriyle beraber bir binek hayvanı da getirirler, kapıda durarak ona seslenirler, onu bodrumdan çıkmaya çağırırlar, hava, büsbütün kararıncaya kadar kapıda dururlar, bundan sonra, Hasan'ı tekrar bodrumdan çıkmaya çağırmayı ikinci güne bırakarak dağılırlar. Ertesi gün akşamdan sonra tekrar bodrumun kapısına gelirler, zuhur etmeye çağırırlar. Bunlar bu güne kadar bu şekilde hareket etmektedirler. Vakıfiyelerden bazıları ölmüş olan imam dirilecek (ve halifelik edecek) derler. Dirileceğine delil olan Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilen ashab-ı Kehf kıssası, bir köye uğrayan şahsın hikâyesi (Bakara, 2/259), Hz. Musa zamanında, öldürülen İsrailoğullarından birinin Allah tarafından kurban edilmesi emredilen ineğin kemikleriyle kendisine vurulduktan sonra dirilmiş olmasını (Bakara, 2/67), peygamberlerden bazılarının bir mucizesi olmak üzere vukua gelen harikaları davalarına delil olarak zikrederler. Hâlbuki bu mucizeleri uygun olmayan yerlerde delil olarak kullanmak câiz değildir.

Seyyid Himyerî (öl. 794) de adı geçen Vakıfiyelerdendi. O şiirlerinden birinde şöyle diyor:

"Bir kimsenin başının iki tarafındaki saçları beyazlaşınca saçları boyarlarsa da gençliğinin tazeliği ve parlaklığı mahvolmuştur, o geri dönmez. Ey arkadaş! İşte bu böylece gençliğimizi kaybettiğimizden dolayı kıyamet gününden önce bazı kimselerin (imamların) dirilerek tekrar

dünyaya dönmelerine kadar ağlayalım. Fakat ne kadar ağlar ve arzu edersek de kaybedilen gençliğin bir parçasını olsun, kimse elde edemeyecektir. Ben bu dinin (mezhebin) hak olduğuna inanıyorum: öldükten sonra insanların haşredileceklerine de şüphem yoktur. Toprakta çürüdükten sonra, bazı kimselerin tekrar hayata kavuştuklarını Allah haber vermektedir."

Bu gulât-ı Şîanın (aşırı Şiîlerin) bu fikirlerini reddetmek zahmetinden Şiîlerin kendi imamları bizi kurtarmışlardır. Bu imamlar kendileri bu fikirleri reddetmişlerdir.

Keysaniyelere gelince; onlar Muhammed bin el-Hanefiyye'den sonra oğlu Ebu Haşim'i imam olarak tanırlar ve bundan dolayı "Haşimiye" adıyla anılırlar.

Haşimiyeler bundan sonra birkaç kola ayrılırlar. Bir kısmı Ebu Haşim'den sonra kardeşi Ali'yi, Ali'den sonra oğlu Hasan'ı imam olarak tanırlar. Diğer bir kolu ise Ebu Haşim, Şam'dan dönerken Şerat toprağında öldüğünde imameti Muhammed bin Ali bin Abdullah bin Abbas'a, Muhammed'in de imam adıyla tanınmış olan oğlu Muhammed'e, İbrahim'in de Seffah unvanıyla tanınmış olan kardeşi Abdullah bin Harisiye'ye, onun da El-Mansur adıyla tanınmış olan Abdullah bin Cafer'e vasiyet etmişti. Bundan sonra Abbasîlerin son halifesine kadar biri arkasından diğerine intikal etmiş olduğunu zikrederler. Abbasîler devletini korumaya çalışan Haşimiyelerin mezhebi işte budur.

Ebu Müslim ve Süleyman bin Kesir ve Ebu Seleme Hellal ve Abbasîlerin yardımcıları olan diğer Şiîler Haşimîlerdendir. Bunların imametin Abbasîlerin hakkı olduğunu Abbas bin Abdülmuttalib'in, Hz. Peygamber vefat ettiği zamanda sağ olduğuna ve amcaların vâris olmasından dolayı, Hz. Peygamber'in vârisi olarak onun yerini işgal etmek herkesten önce onun hakkı olduğuna dayanarak, halifeliğin Abbasîlere geçmesi gerektiğini ispat ederler.

Zeydiyelere gelince; onlar kendi mezheplerine uygun olarak, imametin vasiyetle ve adlar anılmakla olmadan, peygamber ailesinden salâhiyet sahiplerinden birinin seçilmesi suretiyle imam tayin olunacağını söylerler.

Bunlar peygamberden sonra Ali, Ali'den sonra oğlu Hasan, Hasan'dan sonra kardeşi Hüseyin, Hüseyin'den sonra oğlu Zeynelabidin, ondan sonra Zeyd bin Ali'nin imametine kaildirler. Zeydiye mezhebi ismi Zeyd'e nispetle almıştır. Zeyd imam olarak kendisine biate çağırarak Küfe'de zuhur etmiştir. Öldürüldükten sonra Kûfe'nin Künase adını taşıyan yerinde asıldı. Zeydiyeler o öldürüldükten sonra oğlu Yahya'yı imam olarak tanıdılar. Yahya Horasan'a gitti. Cuzcan'da öldürüldü. O; ölümünden önce imameti Muhammed bin Abbullah bin Hasan bin el-Hasan Sıbt'a (Hz. Hasan'a) vasiyet etmişti. Muhammed, "nefsu'z-zekiye" unvanını taşır. O, Hicaz'da zuhur etti. Mehdî unvanını aldı. Abbasîlerden halife Mansur tarafından asker gönderildi, Mehdî öldürüldü. O, ölümünden önce imameti kardeşi İbrahim'e vasiyet etmişti, İbrahim yanında İsa bin Zeyd bin Ali olduğu hâlde, kendisine biate çağırarak Basra'da harekete geçti. Halife El-Mansur onlara karşı asker gönderdi. Her ikisi öldürüldü. Cafer Sadık onlara bunların hepsini de haber vermişti. Cafer'in bunların başlarına gelenleri önceden haber vermesi onun kerametlerinden sayılmaktadır.

Zeydiyelerin bir kolu "nefsü'z-zekiye" unvanını taşıyan Muhammed bin Abdullah'tan sonra, Muhammed bin Kasım bin Ali bin Ömer'i imam olarak tanırlar. Bu zat Zeyd bin Ali'nin kardeşidir. Muhammed bin Kasım Tâlikan'da zuhur etti. Yakalandıktan sonra Mu'tasım'ın yanına (Bağdad'a) gönderildi. Mu'tesım onu hapse attı. Muhammed hapishanede öldü.

Zeydiyelerin diğer bir kolu Yahya bin Zeyd'den sonra kardeşi İsa'yı imam olarak tanır. O, Mansur'un askeriyle savaştığında, İbrahim bin Abdullah'la beraber savaşa katılmıştı. Zeydiyeler imametin onun evlâdının hakkı olduğuna inanırlar. Aşağıda zikredeceğimiz gibi, zencilerden olup da peygamber ailesine intisap iddiasında bulunan zenci de Zeydiyelerin bu kolundan idi.

Zeydiyelerin diğer bir kolu Muhammed bin Abbullah'tan sonra kardeşi İdris'i imam olarak tanırlar, işte bu zat Mağrib'e kaçmıştır, İdris orada öldükten sonra yerine oğlu İdris geçti. Fas şehrini kurdu. Aşağıda onlara dair haberler sırasında zikredeceğimiz gibi, o öldükten sonra devletleri yıkılıncaya kadar, onun oğulları Mağrib'de hüküm sürdüler. Bundan sonra Zeydiyelerin işi düzenini kaybetti. Taberistan'a sahip olan daîlerden (davetçiler, propagandacılar) Hasan bin Zeyd Muhammed bin İsmail bin Hasan bin Zeyd bin Ali bin Hüseyin Sıbt (Hz. Hüseyin) ve onun kardeşi

Muhammed bin Zeyd Zeydiyelerdendir. Bunlardan sonra Nâsır Utrûş Deylem'de peygamber ailesine biate çağırdı. Deylemler onun delâletiyle Müslüman oldu. Onun adı Hasan bin Ali bin Hasan bin Ali bin Ömer'dir. Ömer Zeyd bin Ali'nin kardeşidir. Hasan'ın evlâdı Taberistan'da, hüküm sürdü. Deylemler (Buveyhîler) Hasan bin Ali'nin ve evlâdının nesebini bir vesile edinerek devlet kurdular, haberleri sırasında anacağımız gibi Bağdat'ı ele geçirerek halifeleri idareleri altına aldılar.

İmamiyelere gelince; onlar Ali Riza'dan sonra, vasiyetiyle oğlu Hasan'ın, ondan sonra kardeşi Hüseyin'in ondan sonra oğlu Ali Zeynelabidin'in, sırasıyla oğlu Muhammed Bakır'ın, onun oğlu Cafer Sadık'ın imametini kabullenirler. İmamiyeler Cafer Sadık'tan sonra imamet hakkında iki kola ayrılırlar. Bir kolu Cafer'in oğlu İsmail'i imam olarak tanır, bunlar İsmailiyelerdir. Diğer kolu ise Cafer'in oğlu Musa Kâzım'ı imam olarak tanır. Bunlar İsnaaşeriyelerdir. Bunlar yukarda zikrettiğimiz gibi, zamanın sonu gelinciye kadar Musa Kâzım'ın ortadan kaybolduğuna ve zamanın sonu geldiğinde zuhur ederek halife olacağına ve adaleti hâkim kılacağına inanırlar. Bunların İsnaaşeriye adını almaları Oniki İmam'da tevakkuf ettiklerinden (durduklarından) ileri gelmiştir.

İsmailiyelere gelince; bunlar babası Cafer'in, onun adını anarak, imameti ona vasiyet etmiş olduğundan İsmail'i imam olarak tanırlar. Bunlara göre İsmail babasından önce öldüğü hâlde babasının onu imam tayin etmesinden maksat imameti onun evlâdına tahsis etmektir. Nitekim Harun Musa'dan önce öldüğü hâlde hükümdarlık Harun'a vasiyet edildiği için hükümdarlık Harun'un evlâdının eline geçmiştir, derler. Bunlara göre imamet İsmail'den sonra Muhammed Mektum'a (saklı) intikal etmiştir. Muhammed Mestur adıyla anılır. Ona biate çağıran daîleri (propagandistleri) ise, onun imamete olan hakkını delille ispat ederek halkı ona biate çağırırlar. İmam kudret sahibi olursa, açıktan açığa kendine biate çağırır. Bunlar Muhammed Mektum'dan sonra oğlu Cafer Sadık'ı, ondan sonra oğlu Habib'i imam olarak tanırlar. Muhammed Habib Mestur (saklanmış) olan imamların sonuncusudur. Ondan sonra oğlu Abdullah Mehdî'yi imam olarak tanırlar. Ebu Abdullah Şiî Kutâmeleri ona biate çağırmış, halkı arkası sıra gelerek ona biat etmiş, Ebu Abdullah bundan sonra Sicilmâse'de mahpus olduğu yerinden Abdullah Mehdî'yi kurtarmıştı. Abdullah, Kayravan şehrini ve Batı Afrika'yı ele geçirdi. Ubeydîlere dair haberler sırasında anlatıldığı ve meşhur olduğu gibi Mehdî'nin oğulları Mısır'a da sahip oldular.

Bu Şiîler, İsmail'in imametini tanıdıktan ve İsmailiye ve imamın saklanmış olduğuna inandıkları için "Bâtıniye" adını da taşırlar. Söylediği sözleri sırasında dine aykırı sözler söyledikleri için "Mülhide" adıyla de bilinirler.

İsmailiye'nin biri "makalât-ı kadime", diğeri "makalât-ı cedide" olmak üzere iki çeşit inançları vardır. Şiîlerin bu kolunun eskiden söyledikleri sözleri üstüne Hasan bin Muhammed Sabbah tarafından beşinci (onbirinci) yüzyılın sonlarına doğru söylenmiş yeni sözleri de var. Bunlar Şam'da ve Irak'ta birtakım kaleleri ele geçirdiler. Mısır'da hüküm süren Türk hükümdarlarıyla Irak'a hâkim olan Tatarlar (Moğollar) tarafından mahvedilinciye kadar oralarda biatlarına çağırmalarının arkası kesilmemiştir. Ancak bundan sonra hâkimiyetleri sona ermiştir. Hasan bin Sabbah'ın biate çağırırken söylediği sözleri Şehristânî'nin *El-Milel ve'l-Nihal* adlı eserinde belirtilmiştir.

İsnaaşeriyelere gelince; bunlardan son zamanlarda yetişenleri İmamiye adıyla bilinirler. Büyük kardeşi imam İsmail babaları Cafer'in sağlığında öldükten sonra, Musa Kâzım bin Cafer Sadık'ın imametini kabullenmişlerdir; çünkü babaları Cafer adını anarak Musa'yı imam tayin etmişti. Bunlar Cafer'den sonra Ali Rıza'yı imam olarak tanırlar. Me'mûn halifeliği ona vasiyet etmiş idi. Fakat Ali Rıza Me'mûn'dan önce öldüğü için halife olamadı. Bunlar Ali Rıza'dan sonra oğlu Hâdi'yi, ondan sonra onun oğlu Muhammed Hasan Askerî'yi, ondan sonra yukarda adı geçen ve Muntazar adıyla anılan oğlu Muhammed Mehdî'yi imam olarak tanırlar. Buraya kadar andıklarımızın her biri hususunda Şiîlerin fikirleri çeşit çeşittir. aralarında anlaşmazlık eksik değildir. Fakat burada zikrettiğimiz Şiî mezhep ve kollarının en tanınmış dallarıdır. Ayrıntılı bir surette Şiî mezhep ve kollarını öğrenmek için İbn Hazm'in eseriyle Şehristânî'nin *El-Milel ve'l-Nihal*'ine bakılmalıdır. Bu eserlerde yeter derecede bilgiler verilmiştir.

"Allah dilediğini dalâlete düşürür, dilediğini de sırat-ı mustakime erdirir." (İbrahim, 14/4; Nahl, 16/93). Allah en yücedir.

YİRMİSEKİZİNCİ BÖLÜM

Halifeliğin hükümdarlık şeklini almasına dair

Malûm olsun ki, asabiyetin tabiî amacı mülktür (devlettir). Devlet ihtiyarî (isteğe bağlı) olarak kurulmaz; bu varlık ve varlığın düzen içinde zarurî olarak kurulur ki, biz bunu yukarda anlatmıştık. Şeriatları ve dinleri yaymak, umumu onu kabule çağırmak için asabiyet adıyla anılan ve cemiyet, kuvvet, kudret sahiplerinin bir fikir etrafında toplanmaları ve çalışmaları şarttır. Çünkü yukarda anlattığımız gibi, bu gibi işleri gerçekleştirmek ve hak istemek ancak asabiyetten ibaret olan bu kuvvetle olabilir. Dinleri ve mezhepleri yaymak için de asabiyet şarttır. Allah'ın emirleri asabiyet ile yerine getirilir. Sahih olan hadiste Resûlullah: *"Allah peygamberini ancak onun şahsını koruyacak ve dinini yayabilecek kudret sahibi olan milletten gönderdi."* der. Şâriin (Hz. Peygamber'in) asabiyeti kötüleyerek asabiyeti bırakmaya çağırmakta olduğunu görüyoruz. Çünkü Şâri: *"Allah Cahiliyetin kusur ve ayıplarını ve Cahiliyet çağındaki gibi ata ve babalarla Övünmeyi giderdi. Siz hepiniz de Âdem'in evlâdısınız, Âdem ise topraktan yaratılmıştır."* demiştir. Allahu Taâlâ, *"Allah katında sizin en kerim olanınız Allah'tan sakınanlarınızdır."* (Hucurat, 49/13) buyurur. Şâri Allah'ın yolundan bir yana sapmak maksadıyla olmasa dahi, servetleri zevklerine harcadıkları için, devlet ve servet sahiplerini de azarlamakta ve din işlerinde birliğe çağırmakta, anlaşmazlık ve ayrılıkları yasak etmektedir.

Malûm olsun ki, Şâri bütün dünyayı ve onun malını, bütün hâl ve durumunu ahiret için bir vasıta bir basamak olarak telakkî eder. Vasıta bulunmadığı takdirde hedefe ulaşmak imkânsızdır. Fakat Şâriin dünyayı ve kişilerin dünyaya dalmalarını yermesinden maksadı devlet ve serveti

büsbütün ihmal etmeye ve temelinden koparıp atmaya, kuvvet, arzu ve şehvetleri atıl bırakmaya çağırmak değildir. Şâriin maksadı servet ve devleti kudret dâhilinde şerefli olan maksatlar uğrunda kullanmaya çağırmaktır. Bu takdirde bütün maksatlar hayırlı olur, hedefler birleşir. Netekim Resûlullah: *"Bir kimse Allah ve elçisi rızası için ihlâsla hicret ederse, o kimse Allah ve elçisine hicret etmiş olur. Bir kimse dünyevî maksatlar için hicret ederse, onu elde eder, bir kimse bir kadın ile evlenmek maksadıyla hicret ederse, o kadınla evlenir, her ne maksatla hicret ederse, o maksat için hicret etmiş olur."* der.

Şimdi Şâri insandan söküp atmak maksadıyla "gadab"ı (kızgınlığı) yermiştir. Çünkü insanda "gadab kuvveti" biterse, hak olan işlere yardımda bulunmaktan mahrum olur, Cihad ve Allah'ın sözlerini üstün kılmak işi ortadan kalkar. Şâri ancak şeytanî maksatlar için olan gadabı yermiştir. Gadab, şeytanî işler içinse kınanır, Allah ve onun rızası içinse övülür. Allah rızası için gadab, Resûlullah'ın vasıflarındandır. Şâriin şehvetleri (arzuları) kötülemekten maksadı, şehvetleri büsbütün yok etmek değildir. Çünkü şehvetin büsbütün yok olması bir eksikliktir. Şâriin bundan maksadı şehvetleri mubah olan veçhile maslahat ve menfaati için kullanmaktır ki, bu takdirde kişi Allah'ın buyruklarına uygun olarak hareket etmiş olur.

Asabiyetin durumu da böyledir. Şâri: *"Akrabalarınız ve çocuklarınız o günde size hiç de fayda vermez."* (Mumtahine, 60/3) buyurur. Bundan maksadı da asabiyeti kötü ve yanlış işlerde kullanılmaktan alıkoymaktır ki, Cahiliyet çağında asabiyet bu yolda kötü maksatlar için kullanılıyordu. Maksat asabiyet ile övünmeye engel olmak, asabiyeti kimsenin zararına kullandırmamaktır. Çünkü bu şekilde hareket etmek akıllı adamların işi olmadığı gibi, devamlı bir surette yerleşme ve yaşama yurdu olan ahret için de faydalı değildir. Asabiyeti Allah'ın buyruklarını yerine getirmek ve maslahatlara uygun olarak kullanmak övülmüş bir iştir. Yoksa şeriatların hükümleri tatbik edilemezdi. Çünkü asabiyetsiz şeriatları korumak mümkün değildir. Biz yukarda bunu anlatmıştık.

Hükümdarlığın hâli de böyledir. Şeriatı koyan onu kayıtsız olarak yermiştir. Hakkı üstün kılmak, halkı dine riayet ettirmek ve maslahat ve menfaatleri temin etmek için olursa yerilmiş değildir. Çünkü bu takdirde yanlışın, kişilerin kötü maksatlarının, arzularının arkası kesilecek. Hükümdarın insanlara üstün gelmesinden maksadı Allah rızası ve insanları

Allah'a ibadete sevk etmek ve Allah'ın düşmanlarıyla savaşmak ise kınanmamıştır. Nitekim Hz. Süleyman (s.a.) duasında: *"Ey Allah'ım! Bana benden sonra kimseye verilmeyecek derecede büyük mülk bağışla."* (Sad, 38/35) demiştir. Çünkü o kendisinin gerek nübüvvetinde, gerek hükümdarlığında kötü ve boş olan maksatlardan uzak olduğunu biliyordu.

Hz. Ömer Şam'a geldiğinde, Muaviye onu, hükümdarlar kıyafetinde ziynetler içinde karşılamıştı. Ömer, Muaviye'nin bu şekil ve kıyafetini beğenmedi ve: *"Ey Muaviye! Kisraları mı örnek ediniyorsun?"* diye hitap etti. Muaviye: *"Ey Müminler Emiri! Biz düşman karşısında bir sınırda bulunuyoruz, biz savaş giyim ve ziynetleriyle övünmek zorundayız."* diye cevap verdiğinde Ömer sustu, Muaviye'nin haklı ve dinî maksatlara dayanan delilini reddetmedi. Maksat hükümdarlığı büsbütün ret ve inkâr etmek olsaydı, kisralara benzeme hakkındaki bu cevabı Ömer'i ikna etmezdi, Ömer, Muaviye'yi büsbütün bu taklidi bırakmaya çağırırdı. Ömer kisralara mensup olmak tabiriyle Fars halkının hâkimiyetleri çağındaki yanlış şeyleri, kötülük etme ve saldırmayı, yanlış yollara sapmayı, Allah rızasından uzaklaşmayı kastetmiştir. Muaviye bu benzemekten maksadı Fars halkının Kisralar çağına mahsus olan yanlış hâllerini taklit etmek olmayıp Allah rızası olduğunu bildirerek cevap vermiş, bunun üzerine Ömer susmuştur. Resûlullah'ın arkadaşları hükümdarlığı, onun hâl ve vasıflarını bırakmak, hükümdarlık âdet ve alışkanlıklardan sıyrılmak hususunda, bu âdet ve alışkanlıkların yanlış şeylerle karışmasından sakınarak bu şekilde hareket etmişlerdir.

Resûlullah ölüm hâlinde iken, kendi yerine mescidde cemaate namaz kıldırmak üzere Ebu Bekir'i tayin etti. Cemaate namaz kıldırmak ise din işlerinin en önemlisidir. Resûlullah'ın arkadaşları Ebu Bekir'in Hz. Peygamber'in halifesi olmasına razı oldular. Halifelik ise halkı şeriata uygun olarak iş görmeye sevk etmek demektir. O çağda hükümdarlığın örf ve âdetleri kâfirler tarafından kabul edilmiş bir şey olduğu için hükümdarlığın adı bile ağza alınmadı. Ebu Bekir arkadaşının sünnetlerine riayet ederek, Allah irade ettiği vakte kadar halifelik etti. Dinden dönen Araplarla savaştı, Arapları Müslüman yaptı, İslâmiyet bütün Araplar tarafından kabul edildi.

Ebu Bekir ölürken halifeliği Ömer'e vasiyet etti. Ömer onun tuttuğu yoldan ayrılmadı. Devleti idare etti, diğer milletlerle savaştı, onları yendi.

Savaşlarda yenilen bu milletlerin servetlerini ellerinden almaya Araplara müsaade etti. Müslümanlar onların servet ve devletlerini ellerinden aldılar. Ömer'den sonra Osman bin Affan, ondan sonra Ali (r.a.) halife oldu. Bu halifelerin her biri hükümdarlıktan beziyor hükümdarlığa götüren yollardan bir yana sapıyordu, İslâm'ın tazeliği ve Arap kavminin bedevîlik (göçebelik) döneminde bulunması, onların bu hareketlerini kuvvetlendiriyordu. Gerek dinlerinin onları dünya nimetlerine rağbet etmemeye çağırmasından, gerek göçebeliklerinden, yurtlarının ekonomik durumundan dolayı, Araplar dünyanın durumundan, bolluktan istifade etmekten uzak idiler. Yurtlarında kıtlık olduğundan darlık içinde yaşıyorlardı ve kıtlığa alışmışlardı. Hicaz gibi otsuz ve susuz bir ülkede yaşadıkları için, Mudarlardan daha kıtlık ve darlık içinde yaşayan hiçbir millet yoktu. Bunlar bereketli ve sulak yerlerden ve verimli ülkelerin hububatından mahrum idiler. Çünkü münbit yerleri Rebîa ile Yemenli boylar kendilerine ayırmışlar ve üstelik oraları bu ülkelere çok uzakta idi. Mudarlar o ülkelerin bolluk ve genişliğine el uzatamıyorlardı. Mudarlar çok zaman akrep ve osurgan böceği yerlerdi. Deve yapağısını taşla döverek kana batırdıktan sonra tencerede kaynatıp yemekle iftihar ederlerdi. Yemek ve barınakları yönünden Kureyş'in durumu da buna yakındı.

Allah Hz. Muhammed'i peygamber olarak göndermek suretiyle Arapları saygılı bir millet eyledikten sonra, Arap asabiyetleri tek bir asabiyet hâline gelinciye kadar bu hâl böylece devam etti. Bundan sonra Fars milletleri ve Rumlar üzerine yürüdüler. Allah'ın kendilerine vaat ve takdir ettiği toprakları talep ve devletlerini hakir ve zelil, dünya servetlerini ganimet malı olarak ele geçirdiler. Bundan sonra refah ve bolluğa kavuştular. O derecede ki bazı savaşlarda her bir atlının payına, ganimet olarak, otuz bin veya o miktarda altın düşüyordu. Bu suretle ganimet olarak sayıp tükenmez derecede çok servet ellerine geçti. Bununla beraber onlar kaba bir hayat sürüyorlardı. Devletin başında bulunan Hz. Ömer, bu servetin içinde bulunduğu hâlde, giyimine deriden yamalar vuruyordu. Hz. Ali ise: *"Ey sarı ve ey beyaz (altın ve gümüş)! Benden başkasını baştan çıkart."* derdi. Ebu Musa tavuk eti yemekten sakınırdı. Çünkü o çağda tavuk az bulunduğu için Araplar tavuk eti yemeye alişmâmışlardı. Araplar arasında elek hiç bulunmazdı. Bundan dolayı onlar buğday ununu elemeden yerlerdi. Hâlbuki bütün dünyadaki milletlere nispetle kazançları çok daha fazlaydı.

Mesudî İslâmların o çağdaki servet ve mallarını tasvir ederken şöyle diyor:

Hz. Osman'ın halifeliği zamanında sahabeler mülk ve para toplamaya başladılar, öldürüldüğü günde hazinedarının elinde Osman'ın 100 bin dinarı ve bir milyon dirhemi vardı. Kurâ vadisiyle Hunayn ve başka yerlerdeki çiftlik gibi gayrimenkul mülkleri 100 bin dinar kıymetinde idi. Osman öldüğünde arkasından pek çok deve ve at bıraktı. Zübeyr öldüğünde arkasında 50 bin dinar, bin at, bin tane köle bıraktı. Talha'nın Irak'taki mülklerinin her günlük geliri bin dinar, Şerât tarafındaki mülklerinin geliri bundan daha çoktu. Abdurrahman bin Avf'ın ahırlarında bin atı, bin devesi, 10 bin koyunu vardı. Öldükten sonra arkasında bıraktığı serveti vârisleri arasında bölünürken, servetinin dörtte biri 84 bin dinarı buldu. Zeyd bin Sabit arkasında baltalarla parçalanarak bölünecek derecede çok altın ve gümüş bıraktı. 100 bin dinar kıymetindeki diğer servet ve gayrimenkul mülkleri bunun dışındadır. Zübeyr, Basra, Mısır, Küfe ve İskenderiye'de konaklar yaptırdı. Talha, Küfe'de konak yaptırdı. O, Medine'deki konağını kireç, kiremit ve Hint ağacı kerestesiyle yaptırdı. Sa'd bin Ebî Vakkas, Akik'teki konağını yüksek ve geniş olarak inşa ettirdi. Yukarı tarafında balkonlar vücuda getirdi. Mikdad, Medine'de yaptırdığı konağının iç ve dışarısını kireçle sıvattı. Ya'la bin Ümeyye öldüğünde, arkasında 50 bin dinar, çiftlik, tarla, bağ, bostan ve ev gibi 300 bin dirhem değerinde gayrimenkul mülkler bıraktı.

Evet bunlar Mesudî'nin kitabından.

Bu dönemde Müslümanların kazançları işte böyle çoktu. Dinleri onları servet sahibi olmaktan alıkoymuyordu. Çünkü ganimet malı olduğu için helâl servetti. Üstelik onlar bu servetleri israf derecesinde sarf etmiyorlardı. Yukarda anlattığımız gibi onlar bütün hâllerinde itidal ile hareket ediyorlardı. Onların hâlleri ayıplanacak bir kusur teşkil etmezdi. Dünyanın servetinin kınanacak tarafı yukarda anlattığımız gibi, o serveti israf etmek ve sarf ederken ölçüsüz olmaktır. Ölçülü hareket ve bu serveti hak yolunda Allah rızası için sarf ettikleri için, onların büyük servetleri hak yolunda onların yardımcıları ve ahrette dereceler kazanmaları için bir vasıta olmuştur. Fakat göçebelik ve sade hayat sona ererek asabiyetin icabı olan devlet kurulduğu zaman, üstünlük ve hâkimiyet çağı da başladı. Devletin bu tabiatı bolluk ve refah meydana getirdi, çok para ve servet topladı. Fakat

onlar devletçiliğin tabiatı olan üstünlüğü kötü ve bâtıl maksatlara âlet etmediler, dinin hedeflerinden sapmadılar.

Asabiyetin icabı olarak Ali ile Muaviye arasında fitneler başladıktan sonra bile, her iki taraf dinî anlayışına göre hareket ederek, hak yolundan ve ictihadlarından ayrılmadılar, savaşları dünyevî maksatlar için olmadığı gibi bâtılı üstün kılmak, öç alma duygusuyla da değildi. Vehme kapılanlar veya dinden bir yana sapan mülhidler bu fikre kapılmış iseler de doğrusu anlattığımız gibidir.

Hak anlayışları ve ictihadları birbirininkine uymadığı için her iki taraf kendi ictihadıyla diğerini doğru yoldan sapmış diye iddia etmiş, Ali fikir ve ictihadında isabet etmiş, Muaviye yanılmış ise de her iki taraf kendi kanaatine göre savaşmıştır. Muaviye bâtıl bir maksat için savaşmıyor, o hak ve hakikat için savaşıyorum kanaatinde idi. Her iki taraf niyetleriyle hak üzere idiler.

Bundan sonra devletçilik tabiatı şeref ve ululuğun bir şahısta toplanmasını, tek bir adamın öne geçmesini icap ettirdi. Devletçilik tabiatından olduğu için Muaviye kendisini ve kavmini bundan alıkoyamazdı, Asabiyetin tabiatı onları buna sevk ediyordu. Emevîler, hak ve hakikati aramak hususunda Muaviye fikrinde olmayanlar dahi Muaviye'nin etrafında toplanarak onun uğrunda ölümü seçtiler. Şayet Muaviye bu şekilde hareket etmeyip Emevîlerin tekellerine almaya karşı çıksaydı, birlikleri bozulur ve Muaviye da onlardan şiddetli bir muhalefet görürdü. Muaviye bundan dolayı, kavminin birliğini yıkmak istemeden kendisi için en önemli olan birliğin düzenini korumak yolunu seçerek Ali'ye biate çağırmadan, kendisi halife olma yönünü seçti.

Emevî halifelerinden Ömer bin Abdülaziz[88], Kasım bin Muhammed bin Ebu Bekir'i gördüğünde: *"Halifelikten çekilerek yerime birini geçirebilmek için az çok iktidarım olsaydı, ben onu (Kasım'ı) halife yapardım."* derdi. Ömer halifeliği ona vasiyet etmek isterse, bunu yapabilirdi. Fakat, Emevîlerin ehlü'l-hall ve'l-akd[89] meclisinin onu tanımayacağından korkmuş, yönetimi onlardan alıp başkalarına devretmeye güç yetiremeyeceğini anlamış ve bu yüzden bölünmelerin yaşanmaması için onu halifeliğe getirmemiştir. Bunların her biri, devlete sahip olduktan sonra, devleti kuran ve koruyan asabiyetin icabıdır.

Devlet kurulduktan ve yönetim bir kişinin elinde toplandıktan sonra, eğer hükümdar hak ve doğruluk içerisinde hareket ederse, bunda kabullenilmeyecek ve reddedilecek bir durum yoktur. Hz. Süleyman ve babası Hz. Davud (s.a.) İsrail oğulları devletinin yönetimini, devletin tabiatı icabı, tek başlarına ellerinde bulunduruyorlardı. Ancak bilindiği gibi onlar peygamberlerdi ve hak üzereydiler.

Aynı şekilde Muaviye oğlu Yezid'e biat ettirdi. Çünkü Muaviye Emevîlerin halifeliği başkalarına teslim etmeyeceklerini, teslim etmek istediğinde aralarında anlaşmazlık baş göstereceğini ve kendisine karşı koyacaklarını biliyordu. Bununla beraber Emevîlerin Yezid hakkında niyetleri iyi idi. Kimse bundan şüphe edemez. Muaviye dahi oğlunun devleti yönetebileceğine güvenerek Yezid'i veliaht yapmıştır. Muaviye, Yezid'in fısk u fücurunu bilseydi onu vasiyet etmezdi. Muaviye'nin Yezid'in fasıklığını bildiği hâlde onu vasiyet etmiş olduğundan Allah'a sığınırım.

Mervan bin Hakem ve oğlunun durumu da aynıdır. Her ne kadar bunlar hükümdar olsalar da, hükümdarlıkta takip ettikleri yol, zevk ve zulüm ehlinin takip ettikleri yoldan farklıdır; zulmetmeden, kudretleri dâhilinde hak ve adaleti hâkim kılmaya çalışıyorlardı. Onlara, göre her maksadın üstünde olan ittifaka zarar verecek hususlar ve buna benzer zaruretler müstesna olmak üzere, bu esasa riayet ederlerdi. Ancak bu takdirde bu esaslardan bazısına karşı gelirlerdi. Onların şeriat hükümlerine uymaları ve kendilerinden öncekileri örnek edinmeleri, seleflerimizin onların bu hâlde bulunduklarını tasdik etmiş ve bilmiş olmaları buna şahitlik eder. Mâlik *Muvatta* adlı eserinde Abdülmelik'in uygulamasını delil olarak zikreder.

Mervan'a gelince; o tabiîlerin birinci tabakasındandır. Tabiîn ise adaletleriyle tanınmış insanlardır. Bundan sonra Abdülmelik'in oğullarına sıra geldi. Onların din hususlarındaki hâlleri ise bellidir. Nihayet Emevî halifelerinden Ömer bin Abdülâziz, onların iyileriyle kötülerinin ortasında gelerek, doğru yoldan bir yana sapmayan, dört halifeyi ve sahabeleri, gücü dâhilinde, örnek etmeye çalıştı.

Daha sonraki halifeler ise, kendilerinden öncekilerin hak ve adalet üzerine oluşlarını unutmuşlar, devleti dünyevî amaçları için kullanmışlardır. Ancak bu durum insanların onların yaptıklarını kabullenmemelerine, onların aleyhine dönmelerine ve Abbasîlere davetine destek vermelerine sebep

olmuştur. Halk onların kusurlarını yayarak birbirini Abbasîlere biate çağırmaya başladı.

Abbasîler idareyi ellerine aldıktan sonra büyük bir ölçüde adaleti hâkim kıldılar. Harun Reşid'den sonra onun çocuklarının iş basma gelişine kadar güçlerinin yettiği kadar devleti adalet ve doğruluk üzere yönettiler. Harun Reşid'in çocukları arasında ise iyi olanlar olduğu gibi kötü olanlar da vardı. Daha sonra onların çocukları geldi ve dini bir kenara bırakarak tamamen dünya zevklerine ve eğlencelere gömüldüler. Böylece Allah onların yıkılmalarına izin verdi, yönetim Arapların elinde tamamen çıktı ve başkaları onlar üzerinde hâkimiyet kurdular. Allahu Taâlâ toz kadar az bir miktarda olsa dahi zulmetmez. Bir kimse bu hükümdarların idarelerinin, doğruyu yanlıştan ayırt etmek yolunu araştırmalarının çeşit çeşit olduğunu düşünürse, bizim yukarda söylediklerimizin doğru olduğunu bilir.

Mesudî, *Mürûcu'z-Zeheb* adlı eserinde Emevîlerin hâllerine dair (Abbasî halifesi) Ebu Cafer'in ağzından buna benzer bir hikâye nakletmektedir.

Amcaları, Cafer'in yanında hazır bulundukları bir sırada Emevîleri kötülediler. Bunun üzerine Cafer şöyle dedi:

"Abdülmelik zorba biriydi ve yapacağı hiçbir şeyden çekinmezdi. Süleyman'ın ise bütün derdi midesi ve şehvetiydi. Ömer (bin Abdülaziz) de körler arasında bir şaşı gibiydi. Onların en iyisi Hişam'dı. (Emevîler,) sahip oldukları yönetimi en güzel şekilde yürütmeye, Allah'ın kendilerine bahşetmiş olduğu hükümdarlığı koruyup muhafaza etmeye ve seviyesiz şeylerden kaçınıp üstün işlerle meşgul olmaya devam ettiler. Tâ ki yönetime bütün dertleri şehvetlerini ve zevkleri tatmin etmek olan oğulları gelene kadar. Bunlar Allah'ın, kötülüklere dalanlar için hazırladığı, tuzak ve plandan gafil bir şekilde, halifeliğin koruyuculuğunu bir tarafa bırakmışlar, başkanlığı hafife almışlar, onun hakkını vermemişler, devleti yönetmekte zayıf kalmışlar ve Allah'a isyan anlamına gelen zevk ve şehvetlerinin peşinden koşmuşlardır. Allah izzet ve şerefi onların elinden aldı, onlara hakirlik giyimini giydirdi, nimetlerini onlardan giderdi."

Sözünü bitirdikten sonra *Abdullah bin Mervan*'ı huzuruna çağırttı.

Abdullah ona Nûbe hükümdarıyla olan hikâyesini anlattı. O, Seffâh, Emevîleri takip edip öldürdüğü zaman Afrika'ya kaçmış, Nûbe

hükümdarının yanına gitmişti. Abdullah, Mansur'a Nûbe topraklarında başlarına gelenleri şöyle anlattı:

"Topraklarında bir müddet kaldıktan sonra hükümdarları yanıma geldi, onun için kıymetli yaygı döşemiş olduğum hâlde o toprak üzerine oturdu."

Ona:

"Bizim yaygımız üzerine oturmamanın sebebi nedir?"

O:

"Ben bir hükümdarım, her hükümdar Allah'ın ululuğuna ve kudretine (yüksekliğine) karşı tevazu göstermelidir (aşağıda kalmalıdır). Çünkü Allah onu yükseltmiş, ona hükümdarlık derecesini bağışlamıştır."

Sonra bana:

"Kitabınız içilmesini yasak etmiş iken ne için içki içiyorsunuz?"

Ben:

"Cahilliklerinden dolayı kölelerimiz ve bize tâbi olanlar içmiş."

O:

'Bozgunculuk dininizde yasak olduğu hâlde ne için ekinleri çiğniyorsunuz?"

Ben:

"Bilgisizliklerinden dolayı köle ve bize tâbi olanlar çiğnemişler."

O:

'Dininizde yasak olduğu hâlde ne için atlas, diba ve altın ile işlenmiş giyimler giyiyorsunuz?"

Ben:

"Devletimiz elimizden çıktıktan sonra Arap kavminden olmayan bir kavmi yardıma çağırdık. Bunlar dinimizi kabul ettiler, bizim arzumuz hilâfına ve mekruh gördüğümüz hâlde bu giyimleri giydiler."

Hükümdar başını aşağıya doğru eğdikten sonra eliyle toprağa çizgiler çizmeye başladı. *"Kölelerimiz ve bize tâbi olanlar, dinimizi kabul eden Arap olmayan kimseler."* diye konuşuyordu.

Bundan sonra başını yukarı kaldırarak bana baktı ve dedi ki:

"Gerçek senin söylediğin gibi değil! Aksine siz Allah'ın size haram kıldıklarını helâl kılan, Allah'ın yasak kıldıklarını işleyen, hâkim olduğunuz yerlerde zulmeden bir kavimsiniz. Allah da sizden üstünlüğü aldı ve günahlarınızdan dolayı sizi alçalttı. Ben size azap inmesinden ve siz ülkemde olduğunuz için azabın bana da ulaşmasından korkuyorum. İhtiyaç duyduğun erzakları al ve ülkemden ayrıl."

Cafer hükümdarın bu sözlerinden şaşırdı, başını aşağıya eğerek bir müddet konuşmadı. Cefer bu sözlerden hilâfetin nasıl hükümdarlık şeklini almış olduğunu anladı.

Devletin idaresi ilk zamanlarda halifelik tarzında olup, o zamanda herkes kendi nefsinin gözeticisiydi. Bu kuvvet din idi. Onlar bu çağda, helak olmalarını icap ettirse bile Müslümanların mahvolmasına, tek başlarına kendilerinin yok olup gitmelerini tercih ederek dinlerini dünya işlerine değiştirmiyorlardı.

Keza Hz. Osman! Evi âsiler tarafından sarıldığında Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Abdullah bin Ömer ve İbn Cafer gibi pek çok kişi onu savunmak istemişler, ancak o, ölümüyle bitec ek bile olsa, Müslümanların ayrılığa düşüp birliklerinin dağılmasından korktuğu için, Müslümanlar arasında kılıçların çekilip kan akıtılmasını hoş görmemiş ve onları bundan sakındırmıştır.

Keza Hz. Ali! Halifeliğinin başlangıcında Mugire kendisine, insanlar kendisine biat etmekte birleşinceye ve bu şekilde birlik sağlanıncaya kadar Zübeyr'i, Talha'yı ve Muaviye'yi görevlerinde bırakması, ondan sonra ise dilediği şekilde hareket etmesi görüşünü dile getirdi. Ancak Hz. Ali bu şekilde hareketi kabul etmedi; çünkü, bu, hükümdarların siyaseti ve İslâmın yasakladığı bir hile idi. Mugire ertesi gün sabahleyin Hz. Ali'ye gelerek şöyle dedi:

"Ben sana bazı tavsiyelerde bulunmuştum, tavsiyemin doğru olmadığını bildim, doğrusu, senin düşündüğün gibidir."

Hz. Ali:

"Hayır! Vallahi. Biliyorum ki dün samimî olarak öğütte bulunmuştun, bugün beni aldatıyorsun, fakat hakkı ve dini gözetmem söylediklerini yapmamı men etmiştir." cevabında verdi.

Onların dünyalarını mahvetme pahasına dinlerini yoluna koymadaki hâlleri bu şekildeydi.

Bizim hâlimiz ise şairin şu beytinde anlattığı gibidir:

"Dinimizi parçalayarak onun parçalarıyla dünyamıza yama vuruyoruz. Bundan dolayı hem dinimizi, hem dünyamızı kaybediyoruz."

Halifeliğin nasıl hükümdarlık şeklini almış olduğunu görüyorsun. Bununla beraber dinin emirlerini yerine getirmek yolunu araştırmaktan, hak ve adalet üzere hareket etmekten ibaret olan halifeliğin manası baki kalmış, ancak dinde değişiklik meydana gelmiştir. Bundan sonra ise halifelik asabiyet, yani kuvvetle korunmaktan ve kılıç kullanmaktan ibaret olmuştur. Muaviye ile Mervan, Mervan'ın oğlu Abdülmelik ve Abbasîler halifeliğinin ilk çağından Reşid'in son gününe kadar ve oğullarından bazıları zamanında, halifeliğin hâli anlattığımız gibiydi. Bunlardan sonra halifeliğin manası ortadan kayboldu. Halifeliğin ancak adı kaldı. Yönetim bütün manasıyla hükümdarlık şeklini aldı. Kuvvet ve şiddetle elde tutmak, idare etmek son haddini buldu, kahretmekten, şehvet ve zevke dalmaktan ibaret olan maksatlara âlet edildi.

Abdülmelik oğullarının ve Abbasîlerden Reşid'den sonra hükûmet sürenlerin hâli işte böyle idi. Arap asabiyeti mevcut olduğu için halifeliğin adı baki kaldı. Halifelik ile hükümdarlık her iki devlette birbirine karışmış bir hâlde idi. Daha sonra Arapların nesilleri yok olup asabiyetleri ortadan kalkınca, halifeliğin bütün etkisi de kaybolmuş ve yönetim, tamamen bir hükümdarlık şeklinde, doğudaki acem hükümdarları örneğinde olduğu gibi, Arap olmayanların eline geçmiştir. Bu hükümdarlar hürmet için halifeye bağlıydılar ancak hükümdarlığın bütün gücü kendi ellerindeydi ve halifenin elinde hiçbir şey yoktu.

Mağrib'de Zenâtelerin durumu da böyle idi. Sinhâceler, Alevîlerden olan Ubeydîlerin, Mağrave ve Benu Yefran, Endülüs'te Emevîlerin ve Kayravan'da Ubeydîlerin devletini idare ediyor, fiilen bunlar hükümdar olup ancak hürmet için onların halifeliğini tanıyorlardı.

Bu açıklamamızdan devlet evvelâ sadece halifelik şeklinde olup, hükümdarlık şeklinden uzaktı, sonradan halifelik ile hükümdarlığın manası birbirine karıştı, üçüncü devirde ise büsbütün hükümdarlık şeklini aldı. Çünkü hilâfet asabiyeti (halifeliği koruyan kuvvet, Arap asabiyeti) ortadan kalkmış, yerine hükümdarlık asabiyeti, yani Arap asabiyetine yabancı olan hükümdarlığı koruyan başka kuvvetler türemişti. Gece ve gündüzleri takdir eden, zamanı tespit eden Allah'tır. O tektir, kahhardır. (Müzzemmil, 73/20).

YİRMİDOKUZUNCU BÖLÜM

Biatin manasına dair

Malûm olsun ki, biat itaat etmeye söz vermektir. Bir emire biat eden kimse kendisinin ve Müslümanların idarî işlerinin görülmesini ona teslim edip, hiçbir hususta onunla çekişmeyeceğine, hoşlansa da hoşlanmasa da her emrini yerine getireceğine dair yaptığı sözleşmedir. Bir emire biat edip ahit yaptıklarında, ahitlerini teyit etmek üzere ellerini emirin eli üzerine koyarlardı. Bunların bu hareketleri satın alan kimse ile satıcı arasındaki hâle benzediği için Ba'e (satmak-satın almak) kökünden türetilmiş olan "bey'at" (biat) denmiştir.

"Biat" lafzı bu şekilde (bir sözleşme sırasında) el verişmek (sıkışmak) manasına gelmiştir.

Şeriat ıstılâhında Akabe gecesi[90] Hz. Peygamber'e biat edilmesi hadisinde ve Kur'ân-ı Kerîm'de bahsedilen "ağaç altında" biat edilmesiyle ilgili âyette[91] geçmektedir.

Yine "halifelere biat" (bey'atü'l-hulefâ) ve "biat yeminleri" (eymânü'l-bey'at) adı verilen antlar içerek biat ettirmeleri de bu şekilde olmuştur. Halifeler sonraki halifeleri vasiyet ediyor, insanları onlara biat edeceklerine sadakat yemini içiyorlardı. Bu şekilde yemin "biat yeminleri" olarak adlandırılmıştır. Yeminler, çoğunlukla, zorlamayla yaptırılırdı. Onun için İmam Mâlik (r.a.) *"Zorlamalarla ettirilen yekinin hükmü yoktur."* diye fetva vermiş, bu fetvanın biat yeminin bozulmasını icap ettireceğini anladıklarında, valiler onun bu fetvasını inkârla karşılamışlar, bu fetvası İmam Mâlik'in işkenceye uğramasına sebep olmuştur.

Çağımızda ise meşhur olan biat yer ve el öpmek ya da hükümdarın eteğini öpmek gibi kisralara (Fars hükümdarlarına) mahsus olan selâm ve ululamalardan ibarettir. Bu şekildeki ululamalara, itaatte söz vermekten ibaret olan, biat adı verilmesi mecazî manasıyladır. Çünkü hükümdarı selâmlarken gösterilen bu hareketler, edepli olmayı, itaatli olmayı göstermektedir. Bu şekilde biat edilmesi giderek baskın çıkıp biatın esas şekline dönüşmüş ve biatın asıl şekli olan el sıkışma terk edilmiştir. Hükümdarların herkesle el sıkışmaları, başkanlığın şerefini gideren düşkünlük telakkî edildiği için, hükümdarlık makamını korumak maksadına dayanmaktadır. Bu hükümdarlar ancak en yakın adamları ve tebaasında din mensupları gibi saygılı kişilerle görüştükleri zamanlarda, tevazu göstermek maksadıyla nadiren el sıkışırlar. Örf ve âdette biatin manası ne olduğunu anla. Çünkü örfteki manasını anlamak kişinin sultan ve imamına karşı riayet etmesi gereken hak ve hukukunu bu surette ifade eder, biat törenlerinde riayet edilen kuralların boş şeyler olmadığını anlatır. Allah güçlü ve üstün olandır.

OTUZUNCU BÖLÜM

Veliahta dair

Malûm olsun ki, imameti (halifeliği) ve onun şeriat tarafından emredilen bir vazife olduğunu evvelâ anlatmamız, imametin maslahatı icabı olmasından ileri gelmiştir. İmamet gerçek manasıyla, ümmetin din ve dünyalarıyla bağlı olan maslahatına (işlerine, çıkarlarına) bakmaktır. İmam (halife) ümmetin velîsi ve eminidir. İmam sağken onların maslahatlarına baktığı gibi, öldükten sonra da onların maslahatlarını gözetecek veliaht tayin etmesi gerekir. Ümmetin de daha önce onun reyine (görüşüne) güvendiği gibi, ümmet hakkındaki bu görüşüne de güvenmesi gerekir.

Veliaht tayininin cevazı ve tayin olunduğu ümmetin ittifakıyla sabit olduğu için meşru bir iştir. Çünkü Hz. Ebu Bekir (r.a.) kendisinden sonra halifeliği sahabeler huzurunda Hz. Ömer'e vasiyet etmiş, sahabeler onun bu vasiyetini câiz görmüş ve bu vasiyete uygun olarak Müslümanların Hz. Ömer'e (r.a.) itaat etmeleri vacip olduğuna kani olmuşlar, Hz. Ömer'e itaat etmişlerdir. Ömer vefat ederken Resûlullah tarafından cennet ile müjdelenen on zattan sağ kalan altısından teşkil edilecek şûra tarafından halife seçilmesini vasiyet etmiştir. Onlar bu görevi birbirine havale ettiler. Nihayet kesin kararı Abdurrahman bin Avf'a bıraktılar. Abdurrahman'ın kimi halife yapması hususunda fikir alışverişinde bulunuldu. Müslümanlarla görüşülerek onların görüşleri alındı. Abdurrahman bu temasları neticesinde Müslümanların Hz. Osman ile Hz. Ali'yi halife seçmek hususunda müttefik olduklarını bildirdi. Kendisinden önce halifelik etmiş olan şeyheynin (Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer'in) hareketlerini örnek alarak iş görmenin vacip olduğunda ve karşılaşacağı olaylarda kendisinin

ictihadıyla hükmetmeden şeyheyni örnek edinme hususunda kendisine muvafakat ettiği için Osman'ı Ali'ye tercih etti. Bu seçim sonunda Osman'ın halifeliği kararlaştı, Müslümanlar ona itaati vacip saydılar. Sahabeden bir grup Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın halife seçiminde hazır bulundu. Hiç biri bunların halifeliğine itiraz etmedi. Bu hâl bütün sahabelerin bu iki ahdin cevabını oybirliğiyle kabul ve bunu meşru bir iş telakkî etmiş olduklarını göstermektedir. Bilindiği gibi icmâ şer'î delildir.

Bazıları babasını ve oğlunu veliaht olarak tavsiye eden halifeyi suçlasalar da veliaht tayin etmesi câiz olduğunu ve Müslümanların bu tayini tanıdıklarını da ispat etmektedir. Çünkü Müslümanlar, imam sağken ondan emin oldukları için, öldükten sonra arkasında kendilerine zarar verecek bir şahsı veliaht bırakmakla ittiham etmeyecekleri tabiîdir. Fakat âlimlerden bir kısmı imamın evlâdından birini veya babasını veliaht tayin etmesi hususunda tarafgirlik gösterebileceğine kanidir. Bir kısmı ise ancak oğlunu veliaht tayin etmek hususunda müttehem olduğunu, babasını tayin ederse ittihama mahal olmadığını söyler.

Özellikle imamı, veliaht tayin etmeye, bir menfaat veya bir zararın önüne geçmek gibi bir sebep sevk ettiği takdirde, olumsuz düşünmeye gerek yoktur.

Muaviye'nin oğlu Yezid'i veliaht tayin etmesi bunun bir örneğini teşkil eder. Muaviye'nin Yezid'in halkın ittifakıyla veliaht tayin etmiş olması bir delil ise de, Muaviye Yezid'i ancak halk muvafakat etti diye tayin etmemişti. Muaviye'yi oğlu Yezid'i veliaht tayin etmeye sevk eden asıl şey, cemiyette gözettiği maslahat ve bunun ehlü'l-hall ve akd meclisindekilerin isteğine uygun olmasıdır. O zaman ehlü'l-hall ve akd meclisini Emevîler meydana getirmekteydi. Onlar da Kureyiş'in ve bütün ümmetin asabiyet yönünden en güçlüleriydiler. Kendilerinden olmayan birinin veliahtlığını kabul etmeyecekleri belliydi. İşte bu sebeplerden Muaviye halifeliğe Yezid'den daha ehliyetli görerek, başkasını veliaht tayin etmeden, Yezid'i veliaht yapmıştı; daha yüksek fazilet ve meziyet sahibi bulunduğu hâlde fazilette ondan aşağı derecede olanı seçmiş, bir de Muaviye'nin birliği korumak istemesinden ve Şâriin nazarında emelleri birleştirmenin öneminden ileri gelmiştir. Muaviye hakkında bundan başkası düşünülmez. Onun adaleti, Hz. Peygamber'le olan arkadaşlığı, onun bundan başka bir maksatla hareket etmesine engeldir. Üstelik Yezid veliaht tayin olunduğu

zaman sahabelerin büyükleri hazır bulundular, onların bu tayine karşı itiraz etmeden susmuş olmaları Yezid'in veliaht tayin olunmasında şüphe edilecek bir nokta bulunmadığına bir delil teşkil eder. Çünkü hazır bulunan sahabeler herhangi bir sebeple doğru ve hak olan sözü söylemekten çekinen insanlar olmadığı gibi, Muaviye de büyüklenerek hak sözü kabule yanaşmayacak bir kimse değildir. Çünkü bunların her biri bundan çok uzak ve adaletleri buna mânidir. Abdullah bin Ömer'in Yezid'in veliahtlığını kabulden kaçınması, gerek câiz ve gerek câiz olmasın, onun bu gibi işlere karışmaktan kaçındığı şeklinde yorumlanmaktadır. Onun bu tabiatı bilinen bir şeydir.

O zamanda Müslümanların çoğunluğu tarafından ittifakla kabul edilen bu işe ancak İbn Zübeyr karşı koyuyordu. Emevîlerin halifeliğine muhalefet edenlerin az olduğu malûmdur. Muaviye'den sonra halifelik eden ve samimiyetle hak ve adaletle idare etmeye azmetmiş olan Emevîlerden Abdülmelik ve Süleyman, Abbasîlerden Seffah, Mansur ve Harun Reşid gibi adaletleri, fikirlerinin doğruluğu ve ümmetin menfaatlerini korumaya çalışmalarıyla tanınmış olan halifelerin oğullarını ve kardeşlerini diğerlerine tercih ile veliaht tayin ederek dört halifenin yoluna aykırı hareket etmeleri onlar için bir kusur sayılmaz. Çünkü bunların durumu dört halifenin durumundan başkadır. Dört halife hükümdarlık karakteri ortaya çıkmadan önce ümmetin idaresi başında bulundular. O çağda temel yönlendirici unsur dinin kendisi idi. Herkesin kendinden bir vâzi' (nefsinden bir müeyyidesi) vardı. Bunun için sadece dinin rıza gösterdiği ve izin verdiği kimseleri veliaht yaptılar. Hilâfete heveslenenleri, vâz'ileri ve vicdanî müeyyideleriyle baş başa bıraktılar.

Dört halifeden sonra ise, Muaviye'den itibaren, asabiyet, yani devleti kuran ve koruyan kuvvet son derece artmış ve dini duygular zayıflamış olduğu için, devleti koruyan boy ve sülâlelerin asabiyetine muhtaç bir hâlde idi. Devleti koruyan kuvvetlerden ibaret olan boy ve sülâlelerin arzulan hilâfına olarak onların istemedikleri bir kimse veliaht tayin olunduğu takdirde bu tayin tanınmaz, hükûmet başına geçerse idareciliği çabuk sona erer, topluluk arasında anlaşmazlık ve ayrılık baş gösterirdi.

Bir adam Hz. Ali'ye: *"Ebu Bekir ve Ömer'in halifeliğini ittifakla kabul ettikleri hâlde, senin halifeliğin için Müslümanlar arasında neden ihtilâf çıktı?"* diye sorduğunda Hz. Ali: *"Onlar (Ebu Bekir ve Ömer) benim gibilerin idarecisiydi. Ben ise senin gibilerin idarecisiyim."* cevabını

vererek dinin ve imanın herkesin vicdan müeyyidesi olduğuna işaret etmiştir.

Kendi asabiyetinden olmayan (Abbasîlerden değil, Ehlibeyten olan) Ali bin Musa bin Cafer Sadık'ı kendine veliaht tayin ederek ona "Er-Rıza" unvanını veren halife Me'mûn'un hâlinin ne olduğunu düşünmüyor musun? Abbasîler Me'mûn'un Ali bin Musa'yı veliaht tayin etmesine karşı çıktılar, Me'mûn'a olan biatlerini bozdular, onu indirdiler, yerine amcası İbrahim bin Mehdî'yi halife seçtiler. Bu tayinden dolayı Bağdat'ta kargaşa çıktı. Yollar kesildi; devlete karşı hareketler çoğaldı. Az kalsın Abbasî devleti yıkılacaktı. Bunun üzerine Me'mûn hemen Horasan'dan Bağdat'a geldi, Ali bin Musa'ya biatini bozdu. Veliaht tayin ederken bunları gözde tutmanın bir zarurî olduğu anlaşılmaktadır.

Şimdi o çağlar içinde meydana gelen olayların, kabilelerin ve asabiyetlerin maslahatlarının tesiriyle devletlerin hâlleri değişmektedir. Her çağın kendisine mahsus hükmü vardır. Bu, Allah'ın kullarına bir lûtfudur.

Veliaht tayin etmekten maksat oğulları vâris kılmaktan ibaret ise, bu takdirde veliaht tayini dinî maksatlardan uzaklaşır. Çünkü bu bir emr-i ilâhî olup, Allahu Taâlâ hükümdarlığı arzu ettiği kuluna tahsis eder (Âl-i İmran, 3/26). Veliaht tayin ederken, dinî mansıplarla oynamaktan sakınarak, hayırlı niyetle hareket etmek gerektir. Mülk (devlet) Allah'ındır. O, mülkü arzu ettiği kuluna verir.

Burada hakikat ve mahiyetini anlatmaya, mecbur olduğumuz birtakım meselelerle karşılaşıyoruz:

Birinci mesele, halifeliği döneminde Yezid'in fâsıklığıdır. Sen Muaviye'nin, Yezid'in fıskını bildiği hâlde onu kendisine veliaht tayin etmiş olduğu zannına kapılmaktan sakın. Çünkü Muaviye'nin fazilet ve adaleti buna mâni olduğundan o bundan uzaktır. Muaviye sağken Yezid'i musiki dinlemekten men ederdi. Hâlbuki musiki dinlemek fısktan çok hafiftir. Fıkıhçılar musiki hususunda onlar değişik fikirde idiler. Yezid'in fısk u fücuru gözüktükten sonra ona karşı nasıl hareket etmek hususunda sahabeler arasında anlaşmazlık baş gösterdi. Bir kısmı ona karşı harekete geçerek onu indirmek fikrindeydi. Hüseyin ile Abdullah bin Zübeyr (r.a.) ve onlara uyanlar bu şekilde hareket ettiler. Bir kısmı ise Müslümanlar arasında fitne mukatele vukua geleceğinden sakınarak indirme yolunu

seçmediler. Bundan başka Yezid'in kuvvetini Emevîler ve Kureyş'ten devletin idaresinde hak ve salâhiyet sahibi olanların çoğu teşkil ettiği için, buna imkân da yoktu. Mudarlara mensup bütün kuvvetler de ona tâbi olduğundan Yezid'i ve devletini koruyan kuvvet her kudretten üstündü. Bunlara karşı koymak kalanların iktidarı dışında idi. Bundan dolayı bu sahabeler silâhla karşı koymak fikrinden vazgeçtiler; onu doğru yola sevk etmesini ve Müslümanları onun idaresinden kurtarmasını Allah'tan dilemekle yetindiler.

Yezid'e karşı nasıl hareket edileceği hakkında ikiye bölünen bu Müslümanlar, fikir ve ictihad sahibi olup, bunların iyi niyetle hareket etmiş olduklarında şüphe yoktur, kimse bunu inkâr edemez. Bunların doğruluktan ayrılmamaya azmetmiş insanlar olduğu bir gerçektir. Bunları örnek edinerek iş görmeye Allah bizi muvaffak eylesin.

İkinci mesele, Resûlullah'ın, halifeliği herhangi bir kimseye vasiyet edip etmemiş olduğudur. Şiîlerin Resûlullah'ın halifeliği Hz. Ali'ye vasiyet etmiş olduğunu iddia etmişlerdir. Hz. Peygamber'in halifeliği Hz. Ali'ye vasiyet ettiğini hadis ve haberler rivayet eden âlimlerinden hiç kimse bunu nakletmiş değildir. Sahih olan hadiste rivayet edilen vasiyetini yazdırmak üzere Hz. Peygamber'in kalem ve kâğıt istemesi ve Ömer'in yazı takımı getirilmesine mâni olması, Hz. Peygamber'in vasiyet etmemiş olduğunu açık bir surette ispat etmektedir. Suikasta uğrayan Ömer'den halifeliği kime vasiyet edeceği sorulduğunda: *"Halifeliği vasiyet edersem bu hareketimle seleflerime muhalefet etmiş olmayacağım. Çünkü benden önce, benden daha hayırlı olan zat (Ebu Bekir) vasiyet etmiştir. Vasiyet etmeden halife seçersem seleflerimin fikir ve hareketine aykırı hareket etmiş olmayacağım. Çünkü benden daha hayırlı olan (Hz. Peygamber) halifeliği kimseye vasiyet etmedi."* demesi de Hz. Peygamber'in halifeliği kimseye vasiyet etmemiş olduğunu göstermektedir.

Abbas, halifelik hakkındaki vasiyetini dinlemek üzere kendisiyle beraber Hz. Peygamber'in huzuruna girmesini Hz. Ali'ye teklif ettiğinde Ali onun bu teklifini kabul etmeden ona: *"Halife olmaktan bizi men ederse, kıyamete kadar halifeliği tamah edemeyeceğiz."* demesi Hz. Peygamber'in halifeliği Ali'ye de başkasına da vasiyet etmemiş olduğunu gösterir.

İmamiyelerin (Şiîlerin) bu husustaki şüpheleri imameti dinin temellerinden biri diye iddia etmelerinden ileri gelmektedir. Hâlbuki bu

iddiaları doğru değildir. İmamet halkın kendi rey ve fikrine bırakılan umumun maslahat ve menfaati için gerekli olan bir vazifedir. İmamet dinin temellerinden biri olduğu takdirde, Resûlullah cemaate namaz kıldırmak üzere Ebu Bekir'i kendisinin naibi olarak tayin ettiği gibi, kendi halifesi olmak üzere de birini tayin ederdi. İmam olarak cemaate namaz kıldırmak için Ebu Bekir'i tayini herkesçe bilinmiş olduğu gibi, bu tayini de belli ve meşhur olurdu. Sahabelerin namaza kıyasla Ebu Bekir'in halifeliğe hakkı olduğunu ispata kalkışarak: *"Resûlullah razı olarak onu dinî işimize memur ettikten sonra biz dünya işimizde ondan nasıl memnun ve razı olmayalım?"* demeleri de Hz. Peygamber'in halifeliği Hz. Ali'ye ve başkasına da vasiyet etmemiş olduğunu ispat için bir delil teşkil eder. Üstelik imamet ve imameti vasiyet etmek o çağda bugünkü gibi önemli bir iş değildi. Bugün birliği sağlamak ve ayrılıkların önünü almak için asabiyete olan ihtiyaç bir âdet hükmündedir. O zamanlarda ise kalpleri birleştirmek ve halka dini sevdirmek gibi İslâmiyetle ilgili hususların her biri harikulade şeylerle vücuda geldiği için asabiyetin ve bu itiyatların lüzumu yoktur. Meleklerin yardımlarına yetişmesi ve semavî haberlerin (vahyin) aralarında yayılması, her hâdisede Allah'ın onlara hitaplarının yenilenmesi ve bu hitapların kendilerine okunması onları asabiyetlerden müstağni kılar; çünkü boyun eğme ve itaat etme hepsi için bir tabiat hâlini almış, olağanüstü hâllerin ve mucizelerin arka arkaya zuhuru ve meleklerin inmesi onları dehşetler içinde bırakmıştı.

Halifelik, devlet, asabiyet, her şey dinle temin olunmuştu. Mucize sona ermek ve içinde yaşadıkları zamanlar geçip gitmekle ilâhî yardımların arkası kesildikten sonra kalplerde yerleşmiş olan bu kudsî duygular azar azar değiştikten ve olağanüstülükler sona erdikten sonra, eskiden olduğu gibi âdetler, asabiyetler ve onlardan doğan faydalı ve kötü şeyler bunların yerini tuttu; hilâfet ve hükümdarlığı vasiyet etmek en önemli vazifelerden biri oldu. Bundan önce bunların hiçbirinin önemi yoktu. O çağda halifeliğin önemi olmadığı için de Hz. Peygamber halifeliği kimseye vasiyet etmemişti.

Hz. Peygamber'den sonra himaye, savunma, cihad, dinden dönenlerle uğraşma, fetih gibi hususlar sebebiyle, tedricî bir surette, halifeler zamanında kısmen hilâfetin önemi arttı. Yukarda Hz. Ömer'den naklettiğimiz gibi onlar halifeliği vasiyet edip etmemek hususunda tereddüt içinde idiler. Bugün ise himaye, savunma ve diğer maslahat ve menfaatlerin

icabı olarak en önemli bir iş oldu. Asabiyet, milleti ayrılıklardan koruyan, zillete düşmeye mâni olan bir kuvvet, milletin bir müeyyide koyucusu, şeriatin hükümlerine uygun olarak cemiyet hâlinde bir arada yaşamanın bir kaynağı oldu.

Üçüncüsü mesele, İslâmda sahabe ve tabiîlerin aralarında cereyan eden savaşlardır. Sen bunlar arasında ancak dinî işlerde anlaşamazlık başgöstermiş olduğunu bil. Dinî işlerdeki bu anlaşmazlıkların kaynağı sahih delilleri anlayıştaki ictihadların birbirine uymamasıdır. İctihadla halledilen meselelerde müctehidler arasında ihtilâf meydana geldiğinde, iki taraftan birinin ictihadı doğru, isabet etmeyen taraf yanılmış, dersek, mesele icma (görüş birliği) ile halledilmemiş olduğu için her birinin isabet etmiş olması ihtimal dâhilinde olur, hangisinin yanılmış olduğu kesin bilinmez. Bundan dolayı hiçbirine hata etmiş diye hükmedilemez. Bütün âlimlerin icmaıyla hiçbiri günahlı sayılmaz.

Sahabelerle tabiîn arasındaki anlaşmazlıklara gelince; bunlar arasındaki anlaşmazlıklar zannî olan dini meseleler hakkındadır. Bu ihtilâfların hükmü de yukarda andığımız gibidir. İslâmiyette buna benzer olan ihtilâflar Ali ile Muaviye, Zübeyr, Aişe ve Talha, Hüseyin ile Yezid arasında, Abdullah İbn Zübeyr ile Abdülmelik arasında meydana gelmiştir.

Ali ile Muaviye arasındaki anlaşmazlığın sebebi şudur: Halife Osman öldürüldüğü zaman sahabeler fethedilen memleketlere dağılmış oldukları için, biatte hazır bulunmamışlardı. Medine'de bulunanlardan bir kısmı Ali'ye biat etti, bir kısmı, arkadaşları bir araya toplanarak ittifakla bir imama biat edinceye kadar Ali'ye biate yanaşmadı. Said (bin Zeyd), Sa'd (bin Ebî Vakkas), İbn Ömer, Üsame bin Zeyd, Mugîre bin Şu'be, Abdullah bin Sellâm, Kudame bin Maz'ûn, Ebu Saîd Hudrî, Ka'b bin Ucre, Ka'b bin Mâlik, Numan bin Beşir, Hasan bin Sabit, Mesleme bin Mahled ve Fudale bin Ubeyd gibi sahabelerin büyükleri değişik şehirlerdeki sahabeler evvelâ Osman'ı öldürenlerin cezaya çarptırılmasını ileri sürerek Ali'ye biat etmeden Müslümanları halifesiz bıraktılar, Müslümanların seçecekleri imamları hakkında danışmalarda bulunarak bir karara varmalarını ileri sürdüler, Osman'ın öldürülmesini engellemeye muktedirken Ali'nin Osman'a yardım etmediği zannına kapıldılar. Bu sahabelerin Ali'nin Osman'a düşmanlık göstererek ona yardım etmediği vehmine kapılmış olmalarından Allah'a sığınırım.

Sonraki anlaşmazlıklar:

Muaviye, Ali'yi açıktan açığa kınıyordu. Ali'nin suçlu olduğunu ileri sürüyordu. Bunun üzerine aralarında ihtilâf çıktı. Ali kendisine yapılan biat akdinin meşru bir biat olduğu, Resûlullah'ın şehrinde ve sahabelerin yurdunda, hazır bulunanların biat etmesiyle arkada kalanların bu biati tanıyarak kendisine itaat etmeleri vaciptir, kanaatinde idi. Osman'ı öldürenleri cezaya çarptırmayı Müslümanların bir imamın etrafında toplanarak ittifak hâsıl oluncaya kadar geciktirdi. O bundan sonra Osman'ı öldürenleri cezaya çarptırmak imkânı hâsıl olacağına kani idi.

Başkaları ise ehlü'l-hall ve'l-akd meclisi durumundaki sahabelerin memleketin her tarafına dağılmış oldukları için, ehlü'l-hall ve'l-akd meclisi olmadan imama biat edilebileceği, bunlar bulunmadan veya bunları bulunduğunda yapılan biatin meşru bir biat olmayacağı kanaatindeydiler. Bundan dolayı Müslümanlar başsız kalmıştır, diyerek önce Osman'ı öldürenleri cezaya çarptırmak ve bundan sonra ittifakla bir imamın etrafında toplanmak fikrindeydiler. Muaviye, Amr bin Âs, Ümmü'l-müminîn Aişe, Zübeyr ve oğlu Abdullah, Talha ve oğlu Muhammed, Sa'd ve Saîd, Numan bin Beşir, Muaviye bin Hudayc ve Ali'ye biat edilirken Medine'de bulunmayan ve onlar gibi düşünen diğerleri de bu kanaatte idiler ki bunu yukarıda zikrettik.

Hicretin ikinci (Sekizinci) asrında yaşayan Müslümanlar ise Ali'ye olan biatin meşru olduğuna ve bu biatın bütün Müslümanları bağladığına ittifak ederek savunduğu kanaatler itibarıyla Ali'nin haklı olduğunu, hatanın ise Muaviye ve onun görüşünde olanların tarafında bulunduğunu tayin ve tespit etmişlerdir. Bilhassa, Talha ve Zübeyr'in evvelâ biat ettikleri hâlde sonradan biatlerini bozmalarıyla yanılmış oldukları anlaşıldı. Fakat bunların hâlleri müctehidlerin hâlleri kabilinden kabul edilerek her iki taraf günahsız sayıldı. Bu suretle hicretin ilk asrında kanaatten biri, yani Ali ve taraftarlarının ictihadları hicretin ikinci asrında ittifakla kabul edilmiş oldu.

Hz. Ali'ye, Cemel[92] ve Sıffin[93] vak'alarında maktul düşenler hakkında sorulduğunda o: *"Ruhumu kudretli elinde tutan yüce zata hamdolsun ki (iki fıkrayı işaret ederek) bunlardan hiçbiri yoktur ki, kalbi temiz olarak (hak için savaştığına inanarak) ölmüş olsun da cennete girmesin."* demiştir.

Ali'nin bu sözü Taberî ve başkası tarafından nakledilmiştir. Bunlardan her biri adaletli kimselerdir. Sen bundan şüphelenme ve bunlar kınama. Bunlar iyiliklerini bildiğin insanlardır. Bunların her işi ve hareketleri delillere dayanarak işlenmiştir, bundan dolayı Ehl-i sünnete göre, adaletleri ve dürüstlükleri tartışılamaz. Ancak Mu'tezile mensupları, Ali'yle savaşanları kınarlar. Fakat hak ehlinden kimse Mu'tezile'nin bu fikrine kulak asmamıştır. Sen insaf gözüyle bakarsan bunların Osman hakkındaki düşüncelerinden ve Osman öldürüldükten sonraki ihtilâflarından dolayı sahabeleri mazur görürsün. Sen bütün bu ihtilâfların Allah'ın bu ümmeti fitneyle imtihan ettiğini biliyorsun. Müslümanlar düşmanlarını yendikten, toprak ve yurtlarını ele geçirdikten, düşmanlarının sınırlarındaki Basra, Küfe, Şam ve Mısır'da yerleştikten sonra bu fitnelerle karşılaşmışlardır. Bu şehirlere inmiş olan Arapların çoğu kaba kişiler olup, Resûlullah'ın sohbetinde çok bulunmuş, onun iş, hareket, ahlâk ve fikrinden faydalanarak nefislerini terbiye etmiş değillerdi. Onlar henüz cahiliyet çağı kabalığı, asabiyeti, ata ve babaları, boylarıyla öğünme hislerinin tesirinde olup imanın sükûnet ve vakarından uzak idiler. Bunlar terbiyeleri bakımından bu devrede iken İslâm devletinin şevketli çağında ilk Müslümanlardan olan Kureyş, Kinane, Sakîf, Huzeyl, Hicaz ehlinin ve Yesriblilerin (Medinelilerin) emir ve idarelerinde sınırlara inmişlerdi. Bu Araplar nesepleriyle sayılarının çokluğu, Fars ve Rumlarla çarpıştıklarını ileri sürerek ilk İslâmların idaresinde bulunmaktan kaçındılar. Bu Araplar Bekir bin Vâil, Abdülkays bin Rebîa, Kinde ve Yemenlilerden Ezd ve Temim, Mudar'dan Kays gibi boylar idi. Bunlar Kureyş'i daha aşağıda görüp, Kureyş'e itaati hamiyetsizlik saydılar. Her türlü bahanelerle itaate kusur ettiler, Kureyş'in zulmünden şikâyet etmeye başladılar Kureyş'e karşı yardım istemeye ve savaşta âcizlik gösterdiklerini söyleyerek onlara ayıplar isnat etmeye başladılar. Ganimet mallarını eşit derecede bölmediklerini söylediler. Bu dedikodular yayıldı, Medine'de de duyuldu. Medine'dekiler senin bildiğin fazilet sahibi insanlardır. Bunlar bu sözlere önem verdiler, bunu büyük bir olay telakkî ettiler. Osman'a söylediler. Osman teftiş etmesi için Abdullah bin Ömer, Muhammed bin Mesleme, Üsame bin Zeyd ve daha başkalarını gönderdi. Bunlar teftiş ettiler, emir ve komutanlarda ayıp sayılacak bir şey bulamadılar. Teftişlerinin sonucunu halife Osman'a bildirdiler. Fakat halkın şikâyetlerinin arkası kesilmedi. Çirkin işlerden şikâyetler gittikçe arttı. Küfe valisi olan Velid bin Ukbe şarab içmekle ittiham edildi. Onun şarap içtiğine bir grup şahitlik etti. Osman onu kamçı

vurulma cezasına çarptırdı ve valilikten azletti. Bundan sonra vilâyetlerden adamlar gelerek valilerin azlini istediler.

Aişe, Ali, Zübeyr ve Talha'ya da valilerinden şikâyet ettiler. Bu şikâyetler üzerine Osman bunlardan bazılarını azlettiyse de şikâyetlerin arkası kesilmedi. Küfe valisi olan Saîd bin Âs Medine'ye gelmişti. Küfe'ye döndüğünde halkı onun yolunu kesip, azlederek gerisin geriye Medine'ye iade ettiler.

Bundan sonra Osman ile Medine'de yanında bulunan sahabeler arasında ihtilâf başgösterdi. Valilerini azle yanaşmadığı için sahabeler ona darıldılar. Osman azillerin ancak bir suçla olacağında ısrar etti. Osman'ın diğer bazı işlerine de itiraz ettiler. Osman kendi ictihadıyla iş gördüğü gibi, ona itiraz edenler de ictihadlarına dayanarak onun işlerini tenkit ediyorlardı.

Bundan sonra başıbozuk bir topluluk Medine'ye geldi. Onlar zâhiren Osman'dan adaletle iş görmesini talep etseler de, bunun tersi olarak kalplerinde Osman'ı öldürmek fikri yerleşmişti. Bunlar arasında Basra, Küfe ve Mısır'dan gelenler vardı. Ali, Aişe, Zübeyr, Talha ve başkaları bu gelenlerle beraber harekete geçtiler. Bunlar, Osman'ın bunların taleplerini kabul ederek valilerini azletmesini istiyorlardı. Bu talepler üzerine, Osman, Mısır valisini azletti. Bundan sonra değişik bölgelerden gelenler yurtlarına dönmek üzere bir müddet için Medine'den ayrıldılar. Fakat uydurma bir mektupla tekrar Medine'ye döndüler. Bunlar bu mektubu Mısır valisine götürmekte olan adamın elinden aldıklarını iddia ediyorlardı. Bu mektupta Mısır valisine Mısır'dan Medine'ye gelenleri öldürmesi emrediliyordu. Osman mektubun kendisi tarafından yazılmadığını yemin ederek teyit ettiğinde, onlar o hâlde bize Mervan'ı yakalamak imkânını ver, kâtibin olduğu için bu mektup Mervan tarafından yazılmış, dediler. Mervan mektubu yazmadığına yemin etti. Osman: *"Yemin ederek kendisini temizlediği için onun beraatına hükmetmekten başka yol yoktur."* dedi. Mervan'ı onlara teslim etmedi. Bunun üzerine etraftan gelenler Osman'ın evini kuşattılar. Sonradan ahali uykudayken geceleyin üzerine saldırarak Osman'ı öldürdüler.

Osman'ın öldürülmesiyle fitne ve kargaşalıkların kapıları açıldı. Bunların her biri işinde mazurdur, bunlardan her biri dinî işlere önem veriyor, dinle ilgili olan hiçbir nesneyi yok ettirmiyordu. Bunlar bu olaydan sonra meseleyi incelediler. İctihad ettiler, Allah onların hâllerinin gerçeğini bilir.

Hâlleri ve doğru olan sözleri şahitlik ettiği için biz onlar hakkında hayırdan başka bir şey düşünmüyoruz.

* * *

Hz. Hüseyin ile Yezid arasındaki olaya gelince; Yezid'in fasıklığı o çağda herkese belli olduktan sonra Hz. peygamber ailesinin Küfe'deki taraftarları (Küfe Şiîleri) Hz. Hüseyin'i çağırmak için Mekke'ye heyet gönderdiler. Geldiği takdirde kendisine biat edip koruyacaklarını bildirdiler. Hüseyin fısk ü fücurundan dolayı, bilhassa, gücü yeten için Yezid'e karşı harekete geçmenin lüzumunu düşündü. Kendisini buna kuvvetinin yeteceğini sandı. Hz. Hüseyin'in kendisinin ehliyeti hakkındaki fikri gibi doğru idi. Fakat Hz. Hüseyin gücü hususunda yanıldı, Allah bu yanılmasından dolayı onu affetsin. Çünkü Mudar'ın asabiyeti Kureyş'te idi. Kureyş'in asabiyeti Abdülmenaf'ın asabiyeti de yalnız Emevîlerde bulunuyordu. Kureyş ve diğer kabileler onların hususiyetini tanıyor ve inkâr etmiyorlardı. Bu İslâmın ilk zamanlarında unutulmuştu. Çünkü olağanüstülükler ve vahiy inmesi Müslümanları meşgul ettiği için onlar eskiden alışmış oldukları işlerini, bu cümleden cahiliyet çağındaki asabiyetlerini, asabiyetten doğan hâlleri unutmuşlar, ancak korunmak ve düşmana karşı koymaktan ibaret olan tabiî asabiyeti muhafaza etmişler, dini korumak ve müşriklerle savaşmak hususunda bu kuvvetten faydalanmışlardı. Bu sayede din sağlamlaşmış, eski âdet ve alışkanlıklar terk edilmişti. Fakat peygamberlikte ilgili mucizelerin ve onları şaşırtan, korkutan harikülâdeliklerin arkası kesildikten sonra az sayıda bazı âdetler devam etti. Gitgide asabiyet eski hâlini aldı ve eskiden asabiyet sahibi olanların eline geçti. Bu asabiyetin şevkiyle Mudarlar başkalarından çok Emevîlere boyun eğdiler. Çünkü bundan önce de bu asabiyet kudreti onların elinde idi.

Bu açıklamamızdan Hz. Hüseyin'in bu asabiyeti anlamak hususunda nasıl yanılmış olduğu anlaşılır. Fakat Hz. Hüseyin ancak dünya işleri hususunda yanılmıştır ki dünya işlerinde yanılmaların zararı yoktur. Şer'î hükümde ise yanılmamıştı. Zira meselenin şer'î ve dinî hükmü onun zannına bağlıdır. O ise buna kadir olacağını sanmıştı. Esasen Abdullah bin Abbas ile Abdullah bin Zübeyr, Abdullah bin Ömer ve kardeşi Muhammed bin El-Hanefiye onu Küfe'ye gitmek fikrinden vazgeçirmek istemişler, tenkit ve ikaz etmişlerse de, Allah bunu irade ettiği için, o fikrinden vazgeçmeden Kûfe'ye gitmişti.

Hüseyin dışında, gerek Hicaz ve gerek Yezid'in yanında bulunanlar, fâsık olsalar bile Yezid'e karşı harekete geçmenin câiz olmadığı kanaatinde idiler. Yezid'e karşı silâhla harekete geçmek Müslümanlar arasında kargaşalıklar çıkaracağı ve kan akmasına sebep olacağı için bu sahabeler Hz. Hüseyin'in peşinden gitmediler ama ona da karşı çıkmadılar ve hareketini günah saymadılar. Çünkü Hüseyin müctehid idi. Hem de diğer müctehidler için bir örnek teşkil ediyordu. Hüseyin'e muhalefet ederek Yezid'e karşı harekete geçmeden arkada kaldıklarından dolayı bu sahabeleri suçlu ve günahlı saymaktan sakın. Çünkü onlar sahabelerin çoğunluğunu teşkil ediyor, Yezid ile beraber olup Yezid'e karşı harekete geçmenin câiz olmadığı fikrinde idiler. Hüseyin Kerbelâ çölünde Yezid'in askeriyle çarpışırken, fazilet ve hakkı konusunda onları şahit gösteriyor ve: *"Hakkımda Câbir bin Abdullah, Ebu Saîd Hudrî, Enes bin Mâlik, Sehl bin Said, Yezid bin Erkem ve başkalarından sorunuz."* diyor ve kendisine yardıma koşmadan arkada kaldıklarından dolayı onları kınamıyordu. Çünkü Hz. Hüseyin kendi ictihadıyla hareket ettiği gibi, onların da kendi ictihadlarıyla hareket etmekte olduklarını biliyordu. Bundan başka, her ne kadar Hüseyin kendi ictihadıyla Yezid'e karşı harekete geçmişse de, diğer sahabelerin Yezid'e karşı harekete geçmeyi câiz görmemiş olduklarına dayanarak Hz. Hüseyin'in öldürülmesi câiz diye onun öldürülmesini tasvip etme. Hanefî mezhebinde olanın kendi ictihadıyla câiz görerek nebiz (hurma şırası) içmesi ve nebiz içmeyi câiz görmeyen Şâfiî ve Mâlikî mezhebinde olan kadıların dahi ictihadlarıyla Hanefi mezhebinde olana şer'i had icra etmeleri kabilinden sayma. Çünkü bu sahabeler ictihadlarına göre, Yezid ile savaşmayı her ne kadar câiz görmemişlerse de, Yezid'in Hüseyin'le savaşması onların ictihadlarıyla ve onların bunu câiz gördüklerinden değildi. Ancak Yezid kendi fikri ve kendi taraftarlarıyla beraber Hüseyin'le savaşmıştır. Sen bunu iyi bil. Bundan başka da diğer bir yanlış düşünceye katlanmaktan sakın. Bu da fâsık olsa bile şeriat hükümlerine göre Yezid, meşru bir halife tanındığı ve onun hüküm ve emirlerine itaat vacip olduğu için Hz. Hüseyin ve arkadaşlarının Yezid'e karşı savaşmaları câiz değildir vehmine kapılmaktır.

Çünkü devlet idaresini elinde bulunduran fâsıkın ancak şeriata uygun olan emir ve hükümlerine itaat etmek vaciptir. İmama karşı isyan edenlerle savaşmanın câiz olmasının şartı, imamın adaletli olmasıdır. Yezid adaletli bir imam olmadığı için Yezid'in emriyle Hz. Hüseyin ve taraftarlarıyla

savaşmak câiz değildir. Hz. Hüseyin'e karşı asker sevk etmesi Yezid'in fasıklığını doğrulayan işlerinden biridir. Bundan dolayı bu savaşta öldürülen Hz. Hüseyin şehittir ve sevap kazanmıştır.

Mâlikî mezhebi âlimlerinden Kadı Ebu Bekir bin Arabî *El-Avâsım ve'l-Kavâsım* adlı eserinde: *"Hz. Hüseyin büyük babasının (Resûlullah'ın) şeriati hükmüyle öldürüldü."* diye yanlış bir fikir ileri sürmüştür. Bu, onun âsilerle savaşmanın cevazı için imamın adaletli olması şartını gözden kaçırmasındandır. Çağında Hz. Hüseyin'den daha adaletli kim vardı?

Abdullah bin Zübeyr'e gelince; o da rüyasında Hüseyin'in gördüğü rüyayı görmüştü. İbn Zübeyr de Hz. Hüseyin gibi düşündü, onun kudret ve kuvvet hakkındaki yanılması Hz. Hüseyin'in yanılmasına göre daha büyüktü. Çünkü İbn Zübeyr'in dayandığı Benu Esed, gerek Cahiliyet ve gerek İslâmiyet çağında Emevîlere karşı koymaktan âciz idi. Muaviye ile Hz. Ali arasında olduğu gibi burada da, yani Abdullah bin Zübeyr'le Abdülmelik bin Mervan arasındaki çekişmede muhalif olan tarafı (Abdülmelik taraftarlarını) hataya nispet etmek mümkün değildir. Çünkü Hz. Ali ile Muaviye arasındaki çekişmelerde Hz. Ali'nin haklı olduğu ümmetin ittifakıyla sabittir. Abdullah bin Zübeyr'le Abdülmelik bin Mervan arasında ise, biz bu durumu göremiyoruz.

Yezid'e gelince, Hüseyin ile savaşında onun hata etmiş olduğunu fıskı ispat etmektedir. İbn Zübeyr ile çekişen Abdülmelik ise, insanların en adaletlisi idi. İmam Mâlik'in, Abdülmelik'in işini bir delil olarak zikretmesi, İbn Abbas ile İbn Ömer'in Hicaz'da beraber oldukları hâlde, Abdullah bin Zübeyr'e biat etmemiş olmaları, Abdülmelik'in derecesinin büyüklüğünü göstermektedir. Üstelik sahabelerin çoğu, biatin tamam ve meşru olmadığı kanaatinde idiler. Çünkü Mervan'a biate olduğu gibi İbn Zübeyr'e biatte imam seçmek hususunda ve devlet işlerinde rey, salâhiyet ve ehlü'l-hall ve'l-akd hazır bulunmamıştı. Hangi tarafın hak üzere olduğu açıkça belli olmazsa da, her biri ictihadlarına göre hareket ettiği için, görünüşte her biri doğru hareket etmiş sayılır.

Bu açıklamamızdan anlaşıldığına göre Abdullah bin Zübeyr, fıkıh kaidelerine göre öldürülmüştür. Niyeti doğru ve hakkı yerine getirmeye azmetmiş olduğu için şehittir. Yaptığı içten sevap kazanmıştır.

Ümmetin en hayırlısı olan sahabeler ve tâbiînin hareketleri işte bu şekilde mütalâa edilerek hayırlı maksatlara yorulmalıdır. Onları tenkit ve onlara kınamaya kalkışırsak, kimi adaletli sayabiliriz?

Resûlullah: *"En hayırlı nesil benim neslimdir, sonra onları takip eden nesillerdir."* buyurmuş, bunu, iki-üç defa tekrarlamış, *"Bundan sonra yalancılık yayılır."* demiştir. Resûlullah bu suretle adaletten ibaret olan hayrı, kendi nesline ve ondan sonraki birkaç nesle tahsis etmiştir.

Sen bu seleflerden birine dil uzatmaktan sakın. Onların yaptıkları bazı işler seni şüpheye düşürmesin. Sen kudretin dâhilinde, onlar hakkındaki şüpheleri kovmak üzere hak ve doğru yolları araştır. Onlar ancak delillere dayanarak değişik fikirde bulundular, savaştılar; onlar ancak mücahid olarak hakkı üstün kılmak uğrunda öldürüldüler. Bununla beraber onların anlaşmazlıklarının ümmetin onlardan sonra gelen fertleri için bir rahmet olduğuna da inan. Ümmetin onlardan sonra gelen fertleri bu ihtilâflı fikirlerden birini seçerek kendilerine örnek ve mürşid edinirler. Mahlûkatında ve mükevvenatındaki Allah'ın hikmetini kavrayınız. Biliniz ki, O her şeye kadirdir. Sığınılacak makam odur. Allah en iyisini bilir.

OTUZBİRİNCİ BÖLÜM

Halifelikle ilgili dinî vazifelere dair

Halifelik, dini korumak ve dünyevî politikayı idare etmek üzere, şeriatı koyan zata (Hz. Peygamber'e) niyabet (vekillik) etmekten ibarettir. Bu yolla şeriatı koyan (şâri') insanların hem dinî hem dünyevî işlerini yönetir. Şâri, insanlara tebliğe ve onları bu hükümleri kabule çağırmaya memur olduğu şer'î tekliflere göre din işlerini yerine getirir. Şâri, beşerin topluluklar hâlinde bir araya toplanarak dünyanın umranını, maslahatlarını gözde tutarak, dünya politikasını tayin eder.

Cemiyetler hâlinde dünyayı imar ve bunun için faydalı olan şeylere riayet etmek, beşer için bir zarurettir. Biz bunu yukarda anlatmıştık. Çünkü imarın maslahatlarına imar için gereken kaide ve kanunlara riayet edilmediği takdirde, dünyanın mamurluğu bozulur. Devlet idaresinin ve onun kuvvetinin bu maslahatları temin edebileceğini de yukarda anlatmıştık.

Evet, dünyanın mamurluğu için o maslahatlara, ancak şeriat hükümlerine göre iş görüldüğü takdirde, daha mükemmel bir surette uyulmuş olur. Çünkü şeriatı koyan bu maslahatları daha iyi bilir.

İslâmî olması hâlinde, hükümdarlık halifelikte toplanır. Müslüman olmayan başka milletlerde ise hükümdarlık halifelik şeklinde olmaz. Her iki şekilde de, bir plan içinde devletin işlerin görüldüğü makamlar vardır. Bu makamlar devlet memurları arasında bölünür. Her memur, hükümdarın emrine iş görür. Bu yolla hükümdarın iradesi, devletinin nizamını koruması bakımından mükemmel olur. Yukarıda zikrettiğimiz gibi, devleti idaresi

halifelik vazifesi altında toplanırsa, devleti dine uygun idare etmek üzere memuriyetler halifelerin emrine tâbi olur.

Şimdi halifeliğe mahsus vazifelere gelelim. Sonra hükümdarlığın yönetime dair vazifelerini anlatacağız

Malûm olsun ki, namaz kıldırmak, fetva vermek, kadılık, savaş, askerlik ve devletin hesap işleri gibi dinî vazifelerin hepsi büyük imametten olan halifelikte toplanmıştır. Bu vazifelerden her biri halifeliğin dallarını teşkil eder ve halifelik mefhumuna dâhildir. Çünkü bunların her birine bakmak halifeliğin vazifesi olduğu gibi, ümmetin dinî ve dünyevî işlerini idare ve genellikle şeriatin hükümlerini amelde tatbik etmek de onun vazifesidir.

Cemaate namaz kıldırma: Bu, vazifelerin hepsinin de üstündedir. Halifelik bu özelliğiyle halifelikte toplanmış olan hükümdarlıktan daha şerefli ve bundan dolayı daha yüksektir. Sahabelerin Ebu Bekir'in halifeliğine Hz. Peygamber'in onu kendi yerinde imam olarak cemaate namaz kıldırmaya memur etmesiyle, Hz. Peygamber'in politika işlerinde de onu kendisinin naibi olarak belirlediğine delil görülür. Çünkü sahabeler: *"Hz. Peygamber onu namaz gibi dinî işlerimizde kendi yerine tayin ettikten sonra, onun dünya işlerimizin başına geçmesine nasıl razı olmayalım?"* demişlerdi. Namaz kıldırmak politika işlerinden yüksek olmadığı takdirde, sahabelerin bu kıyasları doğru olmazdı. Bu bir gerçektir. Bundan sonra şehirlerdeki mescidlerin iki çeşit olduğunu hatırla. Bir çeşidi, içinde namaz kılanlarının sayısı çok, binaları büyük olan (cuma ve bayram namazları kılınan) birçok cemaatler hazır bulunan camilerdir. İkinci tür, bir cemaate veya bir mahalleye mahsustur; cuma ve bayram namazları gibi, umumun namaz kıldığı camiler değildir. Büyük camilerin idaresi, halifenin veya halife tarafından tayin edilen zatın veyahut vezir ve kadının elindedir. Cemaate beş vakit namaz, cuma ve bayram namazları, husûf (güneş ve ay tutulduğu zaman) ve yağmur duası ettirmek üzere, bu camiler için gereken imam bizzat halifenin kendisi veyahut onun naibi tarafından tayin edilirdi. Fakat halife bu camilere ancak güzel bir iş olmak üzere kendisi bizzat veyahut onun tarafından memur edilen kimse imam tayin ederdi. Yoksa imam ve hatiplerin halife tarafından tayin olunması vacip bir iş değildir. Bu tayinden maksat, halkın umumî menfaatlerinden hiçbir şeyi ihmal ettirmemektir. Cumalarda halifenin bizzat kendisi imam olarak cemaate namaz kıldırmasının zorunlu görenlere göre, bu tür camilere imamın halife

tarafından tayin olunması gereklidir. Küçük mescitlere gelince; bu mescitlere imamlar o mahallelerin halkı tarafından tayin olunur. Tayin işine halife de, hükümdar da karışmaz. Büyük camilere imam tayininin, ehliyetinin ve cuma ve bayram namazları kılınmasının şartları fıkıh kitaplarında ve Maverdî'nin *Ahkâmu's-Sultaniyye*'sinde geniş bir surette anlatılmış olduğu için, burada bunları zikretmeye lüzum yoktur.

İlk halifeler, namaz kıldırmak için başkalarını tayin etmezlerdi. Ezan okunduğu zaman halifelerin vurulması ve halifeleri öldürmek[94] isteyenlerin namaz vakitlerini beklemeleri gibi tehlikeler karşısında bile halifeler bizzat kendileri imam olarak cemaate namaz kıldırmışlar, yerlerine başkasını tayin etmemişlerdir.

Dört halifeden sonra Emevî halifeleri de cemaate namaz kıldırmayı bir şeref sayarlar, bu görevi kendilerine tahsis ederlerdi. Abdülmelik'in hâcibine[95] şu emirleri verdiği rivayet edilir:

"Ben seni hâcib tayin ettim; üç kişi müstesna kimseyi yanıma sokmayacaksın: Biri yemeğimi getiren adamdır. Çünkü yemek geciktirmekle bozulur. İkincisi namaza çağıran müezzindir. Çünkü o Allah'a ibadete çağırmaktadır, üçüncüsü posta memuru olup, onu yanıma sokmamakla memleketin uzak yerlerinin düzeni bozulur."

Fakat devletin idaresi hükümdarlık tabiatını aldıktan, kabalık, şiddet, din ve dünya işlerinde halifelerin kendilerini diğer insanlardan yüksek sayarak eşitsizlik gibi hâller ortaya çıktıktan sonra, halifeler namazlarda başkalarını imam tayin etmişler, ancak umumun hazır bulunduğu iki bayram ve cuma namazları gibi namazları bazen kendileri kıldırmışlardır. Böyle yapmakla da makamlarının yüksekliğine işaret etmiş oluyorlardı. Abbasîlerden ve Fâtımîlerden birçok halife devletlerinin ilk zamanlarında böyle hareket etmişlerdi.

Fetva ile ilgili vazifelere gelince; halifelerin vazifesi fetva vermek ve ders okutmak için ehil olanları araştırır, fetva vazifesini buna ehil olanlara verir, bu hususta vazifelendirdiklerine yardımcı olur, ehil olmayanları bu işten men eder. Çünkü bu iş, dinleri itibarıyla Müslümanların maslahatlarındandır. Fetva, Müslümanların dinî maslahatlarından olduğu için, fetva işleri ehliyetsiz olanların ellerine geçerek halkın doğru yoldan saptırılmaması için, halifenin bu işlere dikkatle bakması gerekir.

Müderrislerin vazifesine gelince; müderrisin, halk arasında ilmi yaymak için mescidde oturması şarttır. Sultanın bizzat müdahale ettiği büyük mescidlere müderris tayin ederken sultanın müsaadesi istenilir. Mescidler umumî mescitlerden olmadığı takdirde, imam ve müderris tayini için sultanın müsaadesi şart değildir. Bununla beraber müftü ve müderrislerin her birinin ilimleriyle amel eden iffetli ve dindar kimseler olmaları şarttır. Yoksa fetva verenlerden ve âlimlerinden istifade etmek isteyenleri dalâlete düşerler. Hz. Peygamber: *"Fetva vermeye en çok cür'etli olanınız, cehennem ateşinde yanmaya en fazla göze alanınızdır."* buyurmuştur. Bundan dolayı sultan halkın menfaatini göz önünde tutarak fetva vermeye ve ders okutmaya müsaade veyahut bunu men etmelidir.

Kaza (yargı) işlerine gelince; halk arasındaki anlaşmazlıkları ve husumetleri halletmek de halifenin vazifeleri arasındadır. Bu davaların Kur'ân ve hâdise dayanan şer'î kurallara uygun olarak halledilmesi şart olduğu için, halifeliğin umumî işlerinden sayılmıştır. İslâmiyetin ilk çağında halifeler bizzat kendileri kadılık ederler, kadılığı başkasına havale etmezlerdi. Kaza ve hüküm işlerini evvelâ başkalarına havale eden Ömer olmuştur. Ebu Derdâ'yı Medine'de kendisiyle beraber kaza ve hüküm işlerinde çalıştırmıştır. Şureyh'i Basra ve Ebu Musa Eş'arî'yi Kûfe kadılığına tayin etmiştir. Ömer, meşhur talimatnamesini Ebu Musa'ya hitaben yazmıştır. Mektup, kaza ile ilgili hükümlerin merkezi olmuştur. Yeter derecede kaza usûllerini içine almaktadır. Yaratan'a hamd ve şükürden sonra mektupta şunlar yazılıdır:

"Ey Ebu Musa! Halk arasındaki davaları halletmek sağlam bir farz ve ona göre amel edilmesi gereken bir sünnettir. Huzurunda iki kişi muhakeme edildiğinde, evvelâ her ikisinin sözlerini iyice anla; çünkü, ancak davalar anlaşıldıktan sonra hüküm verilir ve hüküm yerine getirilir. Amelde tatbik edilmeyen hak ve adalet sözlerinin faydası yoktur. Davacılar önünde hüküm meclisinde hazır bulunduklarından her hususta adalet kaidelerine göre iş gör ki, onlardan üstün olan haksızlık yapacağına (lehlerine karar vereceğine) heves etmesin. Zayıf olanı da senin adaletinden ümidini kesmesin.

Ey Ebu Musa! Hak dava eden hakkını delil ve şahitleriyle ispat eder. İnkâr edene yemin ettirilir. Helâli haram, haramı helâl yaparak barışmalar müstesna olmak üzere, davacı Müslümanlar barışabilirler. Bir gün davayı halledip hükmettikten sonra, ertesi günü aklını işleterek dünkü hükmünün

doğru olmadığını anlar ve doğru hâl çaresini bulursan hakka başvurmaktan seni hiçbir sebep alıkoymasın. Çünkü hak ve adalet daha eskidir. Hakka dönmek, yanlış yolda devam etmekten hayırlıdır.

Ey Ebu Musa! Kur'ân'da ve sünnette olmayan ve tereddüt ettiğin bir meseleyle karşılaştığında iyice düşün. O hâdisenin benzerlerini araştır. Kur'ân ve hadislerde bulamadığın hususlarda benzerlerine kıyas[96] ederek hükmet.

Bir kimse hak iddia ederse getireceği delilleri için ona mühlet ver. Tayin edilen sürede davasını delil ve şahitleriyle ispat ederse, iddiasını kazanır, yoksa aleyhine hükmedilir. Çünkü bu yolda hareket etmek şüpheleri giderir, hak açık bir şekilde gözükür.

Müslümanlar bir diğerine karşı âdil şahittirler. Onlar birbirinin leh ve aleyhinde şahitlik edebilirler. Ancak had cezasına[97] çarptırılarak kamçıyla kırbaçlanmış olanlar, yalan yere şahitlik ettiği kesin olanlar ve yalan yere kendisini nesep veya dostluk bağıyla birilerine nispet edenler bunun dışındadır. Çünkü şer'î hükümlerde davaları ispat için şahitlerin cerh edilmemiş (fikirmleri çürütülmemiş) olmaları şarttır. Şâri kınanmış, suçlu kimseleri şahitlik ve yemin etmek hakkından mahrum etmiştir.

Ey Ebu Musa! Hasımların muhakeme edilmeleri sırasında üzüntü, sıkıntı ve bezginlik ifade eden söz ve davranışlardan sakın.

Şüphesiz hak yerinde karar kılar ve sahibini bulursa Allah'ın verdiği sevap çok büyüktür ve Allah böyle yapanın adını yüceltir vesselâm!"

Ömer'in mektubu burada bitiyor.

Halifeler, kendilerinin vazifeleri dâhilinde ise de, umumî siyasetle, cihat, fütuhat, sınırları ve memleketin etrafını korumak gibi önemli işlerle uğraştıkları için, kaza ve hüküm işlerine başkalarını memur ederlerdi. Bundan dolayı tayin edilen zatlar halk arasındaki davalara bakmak hakkını kazandılar. Yine de kadılık makamına sadece nesep veya velâ (dostluk) bağıyla bağlı kişileri tayin ederdi. Kendilerine uzak olanları tayin etmezlerdi.

Bu makamın şartları fıkıh kitaplarında ve özellikle ahkâmu's-sultaniyyeye (devlet yönetimine) dair eserlerde anlatılmıştır. İlk halifeler döneminde

kadı'nın vazifesi sadece insanlar arasındaki anlaşmazlıkları halletmekti. Ancak daha sonra halifelerin ve hükümdarların önemli politika işlerle meşgul olmalarından dolayı, tedricî olarak kendilerine başka vazifeler de yüklendi. Kadılar, hasımlar arasındaki ihtilâfları halletmenin yanında delilerin, yetimlerin, müflislerin ve sefihlerin hacir konmuş mallarına bakma, Müslümanların vasiyet ve vakıf işleri, kendilerini evlendirecek velilerin bulunmaması durumunda dulların evlendirilmesi, yolların ve binaların ıslahı, kendilerine güven duyulması için bilgi, tecrübe ve adalet yönünden şahitlerin, memurların ve vekillerin durumunun araştırılması gibi Müslümanların genel maslahatlarıyla ilgili işler de kadılara bırakılmıştır.

Bu ise, yönetimin otoritesiyle adlî mekanizmanın iç içe girdiği karma bir vazife olup, zalimin zulmetmekten vazgeçirmek için caydırıcıdır. Bu şekilde o daha önce kadıların ve başkalarının güç yetiremediği şeyleri yerine getirir. Böylece kadı açık delilleri ve ikrarı ele alır, emarelere ve karinelere dayanır, doğrunun açık bir şekilde ortaya çıkması için hüküm vermeyi erteler, tarafları anlaşmaya yöneltir ve şahitlere yemin ettirir. Bu durum, ise bir kadı'nın yetkisinden daha geniş olan bir alandır.

Abbasîlerden Mühtedî'nin zamanına gelinceye kadar ilk halifeler bahsedilen vazifeyi, bizzat kendileri yerine getirirlerdi. Zaman zaman da bu işi kadılara devrederlerdi. Nitekim Hz. Ömer'in (r.a.), kadısı Ebu İdris Havlânî'ye davranışı böyle idi. Yahya bin Eksem'e karşı Halife Me'mûn ve Ahmed bin Ebî Duâd'a karşı Halife Mu'tasım bu şekilde hareket etmişti. Çok defa halifeler, yaz mevsiminde girişilen askerî harekâttaki cihadın komutanlığını da kadıya vermişlerdi. Yahya bin Eksem, Me'mûn zamanında yaz mevsiminde Bizans topraklarına sefere çıkardı. Endülüs Emevîlerinden Abdurrahman Nâsır'ın kadısı Münzir bin Saîd de böyle idi. Bu vazifelere tayin yetkisi, ancak halife veya halifenin tayin yetkisi vezirler veya hâkimiyete ele geçirmiş sultanlara aitti.

Abbasîlerde, Endülüs Emevîlerinde, Mısır ve Mağrib'teki Ubeydiyyîn devletinde, idare ve asayişle ilgili, suçlara, cezaların uygulanması için şurtaya (polise) ihtiyaç vardı. Bu iş, bu devletlerde şer'î vazifelerdendi. Kadılığın hükümlerine göre bunun sahası biraz daha genişti. Töhmet (suçlama) ve zanna dayanarak hüküm vermek bunda mümkündür. Suç sabit olmadan önce caydırıcı cezalar takdir etmek, sabit olan cezaları infaz etmek, el kesme, katl hâdiselerinde kısasa hükmetmek, suç işlemekten

vazgeçmeyenleri ta'zir[98] ve te'dib[99] cezalarına çarptırmak -şurtanın (polis) yetkisiydi.

Sonra hilâfetle ilgili hususların unutulduğu hanedanlıklarda bu iki vazifenin durumu da unutuldu. Bu suretle haksızlıkla ilgili davalara bakmak sultanlara ait oldu. Halife, bu yetkiyi sultana ister devretmiş olsun, ister olmasın, sultan kendini buna yetkili görürdü. Şurta vazifesi ikiye ayrıldı. Bunlardan biri şüphe üzerine suçlan takip etmek ve araştırmak, cezalarını vermek, sabit olması hâlinde doğrudan hırsızlık ve adam öldürme cezalarını infaz etmektir. Bu iş için günümüzdeki devletlerde hâkim tayin edilmiştir. Bazen vali bazen da şurta adı verilen bu hâkim, şer'î ahkâma müracaat etmeksizin, siyasetin icabına göre hüküm vermektedir. Diğeri ise, yukarıdaki hususlardan geriye kalan, şer'an sabit cürümlerle ilgili cezaların tatbik edilmesi ve ta'zirlerdir. Bu hususlar, yukarıda bahsettiğimiz şartlarla kadılarda toplandı ve onların yetkisiyle ilgili vazifelere tâbi oldu. Çağımızda durum bunun üzerine karar kılmıştır. Artık bu vazife, devletteki asabiyet sahiplerinin dışına çıkmıştır. Zira başlangıçta hâkimiyet ve iktidar dinî hilâfet şeklinde idi. Bu vazife de dinî uygulamalardandı. Halifeler, bu vazifeye sadece kendi asabiyetlerinden olan Arapları veya antlaşma, kölelik ve dostluk (hilf, rıkk ve ıstına') suretiyle mevâlilerinden ve kullarından olup da, kendisine verilen vazifeler hususunda yetenekli olduklarına güvendikleri şahısları tayin ederlerdi.

Hilâfet dönem olarak, inkıraza uğrayıp hâkimiyet ve iktidar tamamen mülk ve saltanat şekline dönüşünce, sözünü ettiğimiz dinî konular, kısmen bu idare şeklinden uzaklaşmış oldu. Zira bu görev mülkün unvanlarından da merasimlerinden de değildir. Sonra hâkimiyet Arapların elinden tamamen çıktı. Mülk (devlet), Türk ve Berber gibi milletlerin eline geçti. Bu şartlar içinde hilâfetle ilgili söz konusu durumlar, hem şekli hem de asabiyeti bakımından Araplardan daha uzaklaşmış oldu. Bunun sebebi de şudur: Araplar, şeriatın, kendi dinleri, Hz. Peygamber'in onlardan biri olduğu, onun tarafından konan hükümlerin ve şer'î kuralların, çeşitli milletler arasında kendi yolları olduğu kanaatinde idiler. Arap olmayanlar ise bu hususta böyle düşünmüyorlardı. Sırf İslâmı din olarak kabul ettikleri için hürmet anlayışı içinde bu vazifelere tayin yaparlardı, önceki halifeler tarafından idare edilen devletler içinde bahsedilen vazifelere ehil olduklarını göstermiş olan kimseleri, asabiyetlerine mensup olmasalar bile, görevlendirir oldular.

Bu görevlere ehil olan kimseler ise asırlardır devletin sağladığı refaha alışmışlar, bedevîliklerini, haşinlik ve sertliklerini unutmuşlardır. Âdetleri, nimetleri ve bolluğuyla tamamen medenî hayatın içine dalmışlardır.

İşte halifelik dönemlerinden sonra gelen hükümdarlık dönemlerinde bu görevleri, asabiyet yönünden, kuvvetleri bulunmayan ve şehirlerde yaşayan bu kimseler yürütüyordu. Hükümdarlığı elinde bulunduran asabiyetten uzak oluşları, lüks ve sefahata gömülmelerinden dolayı zelil duruma düşmüşlerdi.

Devlet içinde sadece şeriat hükümlerinin uygulayıcıları oldukları için itibar görüyorlardı. Ancak onlara gösterilen bu itibar bizzat kendilerine değil, şer'î bir makam olan vazifelerine idi. Yoksa hiçbir şekilde devlet içinde söz sahibi değillerdi. Ehlü'l-hall ve'l-akd'da (şurâda) hazır bulunuyorlarsa da, bunun hiçbir kıymeti yoktu ve tamamen formaliteden ibaretti. Çünkü orada söz sahibi olanlar, gücü elinde bulunduranlardır. Gücü olmayanın alınacak kararlarda bir tesiri de yoktur. Belki onlardan şer'î hükümler soruluyor ve fetvalar alınıyordur.

Muvaffak kılan Allah'tır.

Bazı âlimler, hakikatin bu olmadığını, doğrunun bunun ötesinde olduğunu zannederek ve hükümdarların kadı ve fakihleri Ehlü'l-hall ve'l-akd'dan (şurâdan) ihraç etmeleri yanlıştır. Zira Hz. Peygamber *"Âlimler, peygamberlerin vârisleridir."* buyurmuştur.

Şunu bilmek gerekir ki, bu husus onların zannettikleri gibi değildir. Hükümdarların ve sultanların hükmü, umranın tabiatının icabına göre cereyan eder, aksi hâlde siyasetten uzak kalmış olur. Bu kimselerin yaşadığı toplumun tabiatı ise, onların şurada etkili bir yerde olmalarını gerektirmiyor. Çünkü şurâda karar almak veya kararı feshetmek, ancak bunları yapmaya güç yetirebilecek asabiyet sahiplerinin işidir. Bir asabiyeti olmayan kimse ise ne kendi işinin idaresine hâkimdir, ne de kendisini koruyabilir. Aksine başkalarının koruması altındadır. O hâlde onun şurâda etkili bir yerde bulunmasını ve orada bir itibara sahip olmasını gerektirecek şey nedir? Belki orada bulunmasının tek sebebi sadece şer'î hükümler için kendisine danışılması ve özellikle de fetva istenmesidir.

Bu durumdaki şahsın siyasî şurâya ve siyasî meselelerde kendisiyle istişare edilmesi hususuna gelince; o, bundan uzaktır. Zira asabiyetten de, asabiyetin halleri ve ahkâmı hakkındaki bilgiye göre hareket etmekten de mahrumdur. Hükümdarların lütfu olarak, kadılara ve fakihlere ihsanda bulunmaları, onların din konusundaki itikatlarının güzelliğine ve hangi yönden intisap ederlerse etsinler dine mensup olanlara hürmet gösterdiklerine şahitlik eder.

Hz. Peygamber'in *"Âlimler, peygamberlerin vârisleridir."* sözüne gelince; burada şunu bilmek gerekir:

Genel olarak zamanımızdaki âlimlerin yaptıkları ibadetlerle ve diğer hususlarla ilgili şer'î hükümleri sözlü olarak ihtiyaç sahiplerine aktarmaktan ibarettir. En büyüklerine varıncaya kadar durumları budur. Onların çok az bir kısmı, bazı durumlarda, sözlü olarak naklettikleri bu hükümleri, pratik hayatlarına aksettirmektedirler. Oysa selefler (ilk Müslümanlar) ve takva sahipleri (Allah onlardan razı olsun) şeriatı ve onun hükümlerini, hayatlarında yaşamak suretiyle, başkalarına, taşıyorlardı.

Şimdi nakil söz konusu olmaksızın yaşayarak şeriata sahip olanlar peygamberlerin vârislerindendirler. *Kuşeyrî Risâlesi*'nde hayat hikâyeleri anlatılan sûfîler bunlara örnek teşkil ederler. Bir kimsede her iki husus toplanırsa, o âlimdir, hakikî anlamda vâris de odur. Tâbiîn ve selef fakihleri, dört mezhep imamları, onların yolunu takip eden kişiler de buna örnektir. Ümmetten biri, bu iki husustan, yani bilgi ve yaşamaktan, sadece birine sahip olursa, bu takdirde âbid olan, âbid olmayan fakihten verasete ve vâris adını almaya daha çok hak sahibidir. Zira âbid bir sıfata vâris olmuştur. Hâlbuki âbid olmayan fakih hiçbir şeye vâris olmamıştır. Çünkü o sadece birtakım görüşleri bilirler, amellerin keyfiyeti hususunda metin olarak bu hâlleri bize nakletmektedir. Zamanımızdaki fakihlerin büyük bir çoğunluğunu bunlar teşkil etmektedir. *"İman edip hayırlı işler işleyenleri müstesnadır, bulunanların ise sayıları azdır."* (Sa'd, 38/24).

Adalet: Adalet, dinî bir görev olup kazaya[100] tâbi bir vazifedir ve kaza ve hüküm için gereken bir bir vasıtadır. Bu vazife kadının izniyle duruşmalar sırasında halk arasında şahitlik ve gerektiğinde duruşmalar vaktinde bu görevi görmek ve insanların aralarındaki hukuklarını, mülk, borç, alışveriş ve daha başka işlerini defterlerine yazmak üzere, kadı, adamlar (noterler)

atar. Bu kimseler, defterlerinde yazıldığı gibi, leh ve aleyhte olmak üzere, kadının önünde şahitlik ederler.

Bu vazifeye tayinin şartı, şer'î anlamdaki adalet ve dürüstlükle bilinir olmak, cerh ve töhmeti gerektiren hallerden uzak kalmak, sonra akitlerde ve şer'î şartlardaki hükümler itibarıyla sicilleri tutabilmek ve akitleri yazabilmektir. Bunun için konuyla alâkalı fıkıh bilgisine de ihtiyaç vardır. İşte bu gibi şartlardan dolayı ve bu hususta alışkanlık ve meleke sahibi olmaya ihtiyaç duyulması sebebiyle, bu vazife dürüst bazı şahıslara tahsis edilmiş ve adalet işlerinde sanki sadece bu gibi işleri ifâ edenler vazife alırlar, şeklinde bir kanaat meydana gelmiştir. Hâlbuki durum hiç de öyle değildir. Zira bunlarda âdil ve dürüst olmanın şart kılınması devamlı olarak bu görevi ifa etmelerinden dolayıdır.

Kadı'nın, bunları soruşturması kendilerinde mevcut olması icap eden adalet ve dürüstlük şartına riayet bakımından lüzumludur. Vazifesi, halkın hukukunu korumak olan kadı bu hususu ihmal edemez. Bunun için, bütün bu hususların mesuliyeti kadıya aittir.

Gerekli şartlara sahip olanlar bu makama tayin edilince, âdil oldukları kadılarca bilinmeyen kimselerin belirlenmesinde bu, genel bir fayda temin eder.

Çünkü şehirlerin büyüklüğü ve işlerin karışıklığından dolayı, kadı'nın (hâkimin) kimin haklı olduğunu belirlemesi güçleşir ve insanlar arasındaki anlaşmazlıkları çok açık ve güvenilir delillerle çözmesi gerekir. Bu durumda genellikle bu kişiler tarafından tutulmuş kayıtlara başvurur. Bu kişilerin değişik şehirlerde dükkânları ve masaları olup, insanlar, ileride delil olması için sözleşmeleri onlara yaptırırlar ve aralarındaki ilişkileri kaydettirirler.

"Adalet" kelimesi, hem bu vazifeyi (noterliği) yerine getirenleri, hem de şeriatın genel litaratüründe bu kelimeyle kastedilen anlamı ifade eden ortak bir lafız hâline gelmiştir. Bazen eş anlamlı olarak, bazen de ayrı anlamlarda kullanılır.

En iyisini Allah bilir.

Hisbe ve sikkeye gelince; önce hisbe (muhtesiplik, zabıta) konusunu ele alalım: Hisbe, Müslümanların işlerini üzerlerine almış olan zata, emr bi'1-

ma'ruf ve nehy ani'l-münker[101] kabilinden olmak üzere farz olan dinî bir vazifedir. O bu vazifeye, ona ehil olduklarına kanaat getirdiği kişileri tayin eder.

Bu vazifeye gelen kişi kendine yardımcılar edinir. Bunların görevi kötülükleri ve olumsuzlukları araştırmak, insanları bunlardan sakındırmak, gerektiği ölçüde onlara ta'zir ve te'dib cezaları verir.

Halkın şehirdeki genel maslahatlara göre hareket etmelerini temin etmek için yolların daraltılmasına engel olur, hamalların ve gemi sahiplerinin haddinden fazla taşımalarını önler, yıkılmak üzere olan binaların yıkılmasına karar verir, yoldan geçenlerin zarar görmesi muhtemel olan şeyleri ortadan kaldırır, mektepte diğer yerlerde öğretmenlik yaparken, eğitim gören çocukları haddinden fazla döven öğretmenleri bu hareketten men eder.

Hisbelerin (Muhtesiplerin) verecekleri kararlar, mahkemelerde görülecek davalara bağlı değildir. Aksine onlar kendi görevleriyle ilgili işlerde karar verirler ve bu konudaki şikâyetler de kendilerine yapılabilir. Ancak bu, onların, mahkemeler gibi, kesin hüküm verdikleri anlamına gelmez. Onlar daha çok rüşvet, ölçü ve terazide hile yapmak, sürekli olarak borçlarını erteleyenleri insaflı olmaya yöneltmek gibi, kesin delillere dayanmayan şikâyetlerle ilgilenirler.

Bu gibi şikâyetlerin genellik arz etmesi ve sonuca bağlanmalarının kolay olması sebebiyle, sanki hâkim bu işleri muhtesiplik görevini yerine getirenlere bırakmış gibidir. Bu şekildeki düzenleme, hüküm makamının işlerini kolaylaştırmakta ve ona hizmet etmektedir. Endülüs'teki Emevî devleti, Mısır ve Magrib'teki Ubeydiyyîn devleti gibi pek çok İslâm devletinde bu vazife hâkimin yetki sahasına girmekteydi ve istediği takdirde bu işlere bakmak için başkalarını tayin ederdi. Hükümdarın görevleri halifelikten ayrıldıktan sonra siyasî işlerdeki hükümdarın nezareti genel bir hâle gelince, artık hükümdarın vazifelerine dâhil edilmiş ve müstakil bir daire hâline getirilmiş oldu.

Sikke vazifesi ise, insanlar arasında tedavülde olan para işine bakmak, onlara sahte paraların karışmasına engel olmak, sayı ile muamele edildiği takdirde onları her türlü hile ve eksikliklerden korumaktır. Sonra bu paraların üzerine, onların her türlü eksiklik ve hilelerden uzak olduğunun

bir işareti olarak, bu iş için yapılmış demir bir damga ile sultanın işareti konur. Damga üzerindeki nakış özel olarak işlenmiştir. Bu nakış, ölçüleri ve şekli iyice belirlendikten sonra dinarların üzerine çekiçle vurularak resmedilir. Bölge halkının teamülüne ve hâkim durumda bulunan devletin usûlüne göre eritme ve halisleştirme işi ve sanatı hangi noktaya ulaşmış ve nerede durmuş ise, ona göre vurulan damga, madenin kalitesine bir alâmet teşkil eder.

Şüphesiz ki, nakillerle ilgili sebk ve tahlis (eritme ve madenleri tasfiye) belli bir noktada durmaz. Bu en sonunda ictihada dayanır. Belli bir ülke ve bölge halkı tahlis konusunda belli bir noktaya ulaştıkları zaman burada dururlar. Madene "imam ve ayar" adını verirler. Denk olup olmadığına bakıp paralarını ayarlarlar.

Şayet bundan eksik gelir ve standarttan aşağı düşerse, paralar bozuk kabul edilir. Bütün bunlara bu vazifeyi üstlenen şahıslara bakar. Dolayısıyla bu vazife dinîdir, onun için de hilâfetin şümulüne dâhildir. Eskiden bu vazife kadı'nın umumî velâyetine dâhil bulunuyordu. Sonra hisbede olduğu gibi zamanımızda ayrı bir kurum hâline getirilmiştir.

Hilâfetle ilgili kurumlar hakkındaki söz sona ermiş bulunmaktadır. Hilâfetle alâkalı daha başka birtakım hâller ve vazifeler daha vardır. Hilâfetin ortadan kalkmasıyla onlar da ortadan kalkmış oldu. Diğerleri ise sultanî ve mülkî hâle geldi.

Şimdi, imaret, vezaret, harp ve haraç hilâfetle alakalı hususlar iken, saltanatla ilgili vazifeler hâline gelen makamlardır. Cihad vazifesinden sonra yeri gelince bunlar hakkında malûmat vereceğiz.

Cihad vazifesi, hilâfetin gücünün ortadan kalkmasıyla hükümsüz vaziyete gelmiştir. İstisnaî olarak cihadla meşgul olan az sayıdaki birkaç devlet ise, ekseriya cihadın hükümlerini sultanlara mahsus hükümlere dâhil etmektedirler.

Nikâbetü'l-ensâb (soykütüğü tutma) vazifesi de böyle oldu. Hilâfete veya beytülmaldaki (devlet hazinesindeki) pay almada esas teşkil eden bu vazife de hilâfetin ve onunla alâkalı rüsumun ortadan kalkmasıyla yok olup gitmiştir. Hâlihazırdaki bütün devletlerde durum budur. Allah, bütün işleri dilediği gibi sevk ve idare eder.

OTUZİKİNCİ BÖLÜM

Emiru'l-mü'minîn unvanı ve bunun hilâfetin ayırıcı vasıflarından olduğuna dair

Hz. Ebu Bekir'e biat edildikten sonra sahabeler ve diğer Müslümanlar ona "Resûlullah'ın halifesi" diye hitap ederlerdi. Hz. Ebu Bekir'in vasiyetiyle Hz. Ömer'e biat ettikten sonra ona: "Resûlullah'ın halifesinin halifesi" diye hitap etmeye başladılar. Fakat onlar böyle hitap etme (söz çokluğundan) ağır geldi; çünkü, izafeler çoğalmıştı, sonra daha uzayacak, karışık hâl alacaktı. Bu unvanı, onun yerini tutacak başka bir unvanla değiştirmek istediler. Onlar gaza için bölükler gönderdiklerinde bölük komutanlarını "emir" diye anarlardı. "Emîr", "faîl" vezninde olup, "imâre" (emretmek) mastarından alınmıştı. Cahiliyet dönemi âdetlerini bırakmayanlar Resûlullah'a "Mekke emiri" ve "Hicaz emiri" derlerdi. Resûlullah'ın arkadaşları Kadisiye'deki İslâm ordusunun komutanı Sa'd'a "Müminler emiri" diye hitap ederlerdi. Bu ordu mensupları o devirde Müslümanların çoğunluğunu teşkil ederlerdi. Bir tesadüf eseri olarak biri Hz. Ömer'e "Müminler emiri" diye hitap etmişti.

Onun bu hitabını Müslümanlar beğendiler Hz. Ömer'e "Müminler emiri" diye hitap ettiler. Söylendiğine göre Ömer'e evvelâ "Müminler emiri" diye hitap eden zat Abdullah bin Cahş, başka bir söylendiğine göre Amr bin As ve Mugîre bin Şu'be'dir. Diğer bir rivayete göre, gazaya gönderilen ordunun fetihlerini müjdelemek üzere gelen müjdeci Medine şehrine girdiğinde Ömer'in nerede bulunduğunu öğrenmek için: *"Emirü'l-müminîn nerede?"* diye sordu. Sahabeler müjdecinin bu hitabını işittiklerinde bu unvanı beğendiler: *"Vallahi isabet ettin, o gerçekten müminlerin emiridir."* dediler.

Bundan sonra Ömer'e "Emirü'l-müminîn" diye hitap ettiler. Bundan böyle "Emirü'l-müminîn" halifenin unvanı olarak kabul edildi. Halifelik edenler bu unvanı birbirinden tevarüs ettiler. Emevîler döneminde bile halifeden başka kimse bu unvanla anılmış değildir.

Fakat Şiîler, Hz. Ali için "İmam" lakabını kullandılar. Halifeliğin özelliklerinden olan imameti anlatmak ve mezheplerine göre Ali'nin imam olarak cemaate namaz kıldırmaya Ebu Bekir'den daha hak eden olduğuna işaret etmek üzere Ali'ye "imam" lakabını verdiler ki, bu Şiîlerin mezhep ve bid'atlarındandır. Ali'den sonra kimin halifeliği hak ettiğine inandılarsa Şiîler, ona "imam" diye hitap ettiler. Gizlice, biate çağırdıkları Hz. Peygamber neslinden gelen herkese "imam" dediler. Bu imamlar devletin başına geçtikten sonra "Emirü'l-müminîn" unvanını taşıyacaklardır ki, Abbasîlerin taraftarları olan Şiîler de aynı şekilde hareket edeceklerdir. Şiîler açıktan açığa namına biate çağırdıkları İmam İbrahim'e kadar gizlice bir surette biate davet ettikleri zatı imam adıyla andılardı.

İbrahim'e gelince, onun emriyle savaşmak üzere bayrak çektiler. İbrahim öldürüldükten sonra kardeşi Saffah'a biat ettiler ve ona "Emirü'l-müminîn" unvanını verdiler. Şiîlerden Kuzey Afrika Rafizîleri de aynı şekilde hareket ederek İsmailoğullarından olan imamlarına "imam" diye hitap ettiler. Ubeydullah Mehdî'ye kadar imamlarına bu şekilde hitaba devam ettiler. Mehdî'nin oğlu Ebu Kasım'ı da "imam" adıyla andılar. Devletini kurduktan sonra devletin başına geçenlere "Emirü'l-müminîn" diye hitap ettiler. Şiîlerin İdrisî kolu da aynı şekilde hareket ederek, İdris'i ve oğlu küçük İdris'i "imam" adıyla andılar. "Emirü'l-müminîn" unvanı işte bu yolda kullanılagelmiştir. Halifeler bu unvanı birbirinden tevarüs ettiler. Sonradan Hicaz ile Şam ve Irak gibi Arap kavminin yurdu, devlet ve din ehlinin ve fetihlerinin merkezleri olan yurtları idaresinde bulunduran halifenin bir alâmeti olarak "Emirü'l-müminîn" unvanını ona tahsis ettiler. "Emir" tabiri umumî ve aralarında ortak bir unvan olduğu için devletin gençlik ve kudretli çağında Abbasî halifeleri için diğer unvanlar ihdas ettiler. Bu unvanları kullanmaktan maksatları, gerçek isimlerinin halkın ağzında dolaşarak hakir düşmekten korumaktı. İşte bunun için Saffah, Mansur, Mehdî, Hâdi ve Reşid gibi, devletlerinin devamı müddetince değişik unvanlar aldılar.

Afrika'da ve Mısır'da hüküm süren Ubeydîler de Abbasîleri örnek edinerek bu unvanları seçtiler.

Emevîler, bu gibi özel unvanlar kullanmaktan uzak durmuşlardı. Uzak durmaları, sade bir hayat yaşamalarından ileri geliyordu. Çünkü Araplıkları ve bununla ilgili temayülleri henüz kendilerinden ayrılmamış, bedevîlik karakteri şehirlilik karakterine dönüşmemişti.

Endülüs'te ise, başlangıçta, hem kendi selefleri kullanmadığı için, hem de Arapların asabiyetin ve hilâfetin merkezi olan Hicaz'dan çok uzakta oldukları için bu tür lakapları kullanmamışlardı. Sadece uzak memleketlerde emirlik kurmuş olmalarından dolayı Abbasî tehlikesine karşı koymuşlardı. Onlar bu gibi hususların idrâki içinde idi. Nihayet onlardan sonuncu Abdurrahman ki tam ismi Nasır bin Muhammed bin Emir Abdullah Muhammed bin Abdurrahman Evsat'tır. Dördüncü (onuncu) yüzyılın başlarında devletin başına geçmişti. Doğuda hilâfet makamının vesayet altında olması, mevâlinin (dışarıdan devlet hizmetine alınanların) etkisine girmesi, Arap olmayan unsurların halifeleri değiştirme, azletme, öldürme ve gözlerini oyma suretiyle onlarla oynadıkları hususundaki haberlerin her tarafa yayılması üzerine, Abdurrahman da Doğudaki ve Afrika'daki halifelerin yolunu tuttu, "Emîru'l-müminîn" adını ve "Nasır Li-dinillah" unvanını aldı. Kendisinden sonraki hükümdarlar da isimlerinin yanında bir lakap kullanma hususunda onu örnek edindiler. Hâlbuki ataları ve selefi olan kavmi için böyle bir usûl mevcut değildi.

Hâl böyle devam edip gitti. Nihayet Arap asabiyeti çöktü. Hilâfetin mahiyeti ortadan kalktı. Arap olmayan mevâlî Abbasîler üzerinde, beslemeler Kahire Fâtımîleri üzerinde, Sınhâce Afrika emirleri üzerinde, Zenâte Mağrib üzerinde ve Mülûk-i tavaif (beylikler) Endülüs'te Emevîler üzerinde hâkimiyet kurdu. Bunlardan her biri hilâfetle ilgili yetkileri aralarında paylaştılar. Bu şekilde Müslümanların birliği parçalanmış oldu. Bunun üzerine her biri "sultan" adını almaya heveslendikten başka, Doğu ve Batıdaki hükümdarlar kendilerine has unvanlar alma hususunda değişik usûller takip ettiler.

Doğuda hüküm süren Arap olmayan hükümdarlara gelince; halifeler onlara bir şeref ve azamet mahiyetinde olan unvanlar veriyorlar, bu unvanlardan onların kendilerine itaat ettiklerini öve bağlı bulunduklarını hissettirecekt lakaplar verilorlardı: Şerefüddevle (devletin şerefi),

Adudiddevle (devletin destekçisi), Rüknüddevle (devletin direği), Muizüddevle (devleti güçlendiren), Nasîrüddevle (devletin yardımcısı), Nizamülmülk (devletin düzenleyicisi), Bahâüddevle (devletin iftiharı), zahîrülmülk (devletin sermayesi) gibi. Aynı şekilde Mağrib'de (Şiî) Ubeydîler de Sinhâce emirlerine bu gibi şeref kabilinden olan unvanlar veriyorlardı. Bunlar devletin idaresini ve halifeleri itaatlerine aldıktan sonra, halifelere mahsus olan unvanlar seçmediler, bu gibi unvanlarla kanaat ettiler. Halifeliğe özel unvanlardan sakındılar.

Yukarda anlattığımız gibi, zorla bir devlet ve hükümdarı itaatlerine alanların hâli böyledir. Doğuda hüküm sürenleri ise devleti idarede kudret sahibi olup, güçleri arttıkça halifeliği kuran ve himaye eden kuvvet yok olduktan sonra bunlar hükümdarlara mahsus olan "Nasır", "Mansur" gibi (bizzat devletin başındakilere özgü) unvanları kullandılar. Böylece daha önceki bağlılıklarından kurtulduklarını göstermiş oluyorlardı. Ayrıca dine izafe ederek Salahuddin, Esedüddin ve Nurüddin gibi unvanlar da aldılar.

Endülüs'te hüküm süren mülûk-i tavâif (derebeyleri) ise, bunlar halifeliği kuran ve himayen eden asabiyete dâhil bulundukları için, halifeler üzerindeki hâkimiyetlerine bağlı olarak halifelere ait özel unvanları onlarla bölüştüler, "Nasır", "Mansur" ve "Mu'temid", "Muzaffer" gibi unvanlar aldılar. Onlara esef eden şair İbn Ebî Şeref şöyle diyor:

"Endülüs'te benim beğenmediğim bir şey var: Mu'tasım veya Mu'tedid isimleridir. Bunlar lâyık olmadıkları hükümdarlık lakaplarıdır. Hırlayarak aslanı taklit eden kediye benziyorlar."

Sinhâcelere gelince; onlar Ubeydî halifeleri tarafından bir saygı, azamet olmak üzere kendilerine verilen Nasrüddevle, Seyfuddevle, Muizüddevle gibi unvanlarla yetinirlerdi. Fakat gitgide Sinhâceler tâbileri olan Ubeydî halifelerine başkaldırıp Abbasîlere biat ettiler. Zamanların geçmesiyle bunlar halifelikle olan bağ ve münasebetlerden uzaklaştılar. Halifelik dönemini ve unvanlarını unutarak sultan unvanından başkasını kullanmadılar. Mağrib'de Migrevelerin durumu da böyledir. Onlar da bedevîliklerinin ve sadeliklerinin âdet ve şevkiyle bu gibi unvanlardan hiçbirini seçmeden ancak sultan adıyla anıldılar. Halifeliğin bütün unvanları yok olduktan sonra, Mağrib'e Berber boylarından Lemtûne hükümdarı

Yusuf bin Taşifîn hâkim oldu. Denizlerin her iki kıyısını (Cebel-i Tarık'ın iki yakası) ele geçirdi. Hem İspanya hem de Afrika tarafına sahip oldu. Yusuf hayırlı ve itaatli bir sultandı. Dinin emirlerini yaşama yolundaki himmeti onu halifeye boyun eğmeye sevk etti. Abbasî halifelerinden Müstazhir'e itaatini ve biat ettiğini bildirmek üzere İşbiliye âlimlerinden Abdullah bin Arabî ile oğlu, Kadı Ebu Bekir'i gönderdi. İşbiliye'nin ileri gelenlerinden Abdullah bin Arabî ile oğlu Kadı Ebu Bekir'i, biat ettiğini bildirmek için Abbasî halifesi Mustazhır'a gönderdi. Abdullah bin Arabî ve oğlu, halifeden Yusuf bin Taşifîn'i, Mağrib valiliğine tayinini talep ettiler. Elçiler halifenin Yusuf'u Mağrib'e tayine dair fermanı ve Abbasîlerin nişanı olan siyah giyimleri ve bayrakları getirdiler. Halife ona mahsus bir şeref, azamet ve unvan olmak üzere "Emîru'l-müminîn" unvanını bağışlamıştı. Halife fermanında ona bu unvanla hitap ediyordu. Söylendiğine göre Yusuf kendisi ve kavmi olan Murabıtların dine bağlılıkta ve sünnete tâbi olmada gösterdikleri itina idi.

Bunların peşinden (Muvahhidlerden) Mehdî geldi. Mehdî halkı hakka davet ediyor, Eş'arî[102] görüşlerine göre hareket ediyor, Eş'arî mezhebini bırakarak, şeriatın zevâhiri konusunda te'vili terk eden selefi taklide ve bunun sonucu olan mücessimeliği kabule kaydıkları için Mağrib halkına esef ediyordu. Nitekim bunun, Eş'arî mezhebinde böyle olduğu malûmdur. Mehdî, kendisine tâbi olanlara Muvahhidler diyor ve bu ifadeyle sözü edilen kötü duruma imâda bulunuyordu. İmam-ı Masum[103] konusunda ise Ehl-i beyit görüşünde idi. Ona göre her zaman mutlaka masum bir imam vardır, bu âlemdeki nizam onun mevcudiyetiyle muhafaza olunur. Bunun için daha evvel Şiîlerin kendi halifeleriyle ilgili unvanlar hususunda tuttukları yoldan bahsederken belirttiğimiz sebeplerden dolayı Mehdî önce "imam" diye isimlendirildi. Daha sonra imamın ismeti konusundaki kanaatine işaret olmak üzere ardından da "Masum" adı verildi. Kendisine tâbi olanların yanında "Emîru'l-müminîn" unvanından uzak durdu. Bu suretle eski Şiîlerin yolunu tutmuş, o gün için Doğuda ve Batıda halifelerin soyundan gelen çocuklar ve tecrübesizlerle bu unvanı müştereken kullanmak istememişti.

Fakat sonra onun veliahtı Abdülmümin "Emîru'l-müminîn" unvanını benimsedi. Ondan sonra kendi neslinden gelen halifeler buna göre hareket etti. Onlardan sonra gelen Kuzey Afrika'daki Ebu Hafs hanedanı da onlara uydu. Bu suretle onu "Emîru'l-müminîn" unvanını uhdelerine almış oldular,

iktidar sahibi olan şeyhleri, Mehdî'nin tutumu onlara bunu sağlamıştı. Mehdî'den sonra, taraftarları da aynı durumda idi, hâkimiyet başkalarının değil sadece onların idi. Zira Kureyş asabiyeti dağılmış ve yok olup gitmişti. Onun için bu unvanı kullanmak onların da âdeti olmuştu.

Sonra Mağrib'de işler tersine döndü. Zenâte iktidarı onlardan aldı. Bunların ilk hükümdarları, "Emîru'l-müminîn" unvanını benimseme hususunda bedevîliğin ve sadeliğin yolunu tuttu ve Lemtûna'ya (Murabıtlara) tâbi oldu. (Böylece unvanı kullanmadı). Hilâfet makamı karşısında edeplerinden böyle hareket etmişlerdi. Çünkü önce hilâfet konusunda Benu Abdülmümin'e, onlardan sonra da Benu Ebu Hafs'a itaat hâlinde idiler. Daha sonra bunların sonradan gelenleri, "Emîru'l-müminîn" unvanını kullandılar. Hükümdarlığın gücü göstermek maksadıyla zamanımızda bile "Emîru'l-müminîn" unvanını taşımaktadırlar.

"Emrinde galip gelen Allah'tır." (Yusuf, 12/21).

OTUZÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Hristiyanlıktaki papa ve patrik, Yahudilikteki kohen unvanlarına dair

Bilmek gerekir ki, bir peygamber gelip geçtikten sonra ümmetin işlerini takip edecek ve onları dinin hükümlerine göre yaşamaya yönlendirecek birine ihtiyaç vardır. Bu kişi, peygamberin getirdiği yükümlülükler konusunda, ümmet arasında o peygamberin halifesi yerini tutar. Dinin hüküm ve emirlerini onlara öğretir. Yukarda anlattığımız gibi, beşer cinsinin cemiyetler hâlinde bir araya toplanarak yaşamaları için başlarında bir başkanın bulunması ve bu cemiyetleri kendi maslahatlarına göre yönetecek, gücüyle onları kötü işlerden alıkoyacak bir başkanın bulunması siyasî ve hayatî bir zarurettir. Bu zat hükümdardır.

İslâm ümmetinde davet umumî ve cihanşümuldur. Gerek gönüllü, gerekse cebren herkesi İslâm dinine yönlendirmek de bir vecibedir.

Bundan dolayı İslâmda cihad teşrî (dinî gereklilik) kılınmıştır. Onun için İslâm'da dinle devlet birleşmiştir. Halifelik ve hükümdarlık görevleri tek bir kişide toplanmıştır.

İslâmiyetin dışındaki diğer dinlerin davetleri genel olmadığından ve cihad da ancak kendilerini savunmak için meşru olduğundan, dini işleri yerine getiren kişinin devlet yönetimiyle her hangi bir ilgisi yoktur. Şayet bunlardan biri hükümdarlık makamına gelmişse bunun sebebi dinî değil, asabiyet durumunun bunu gerektirmesinden dolayıdır. Çünkü, İslâmiyetten farklı olarak, o dinlerin mensuplarının, kendi dinlerini yaymak için diğer milletlere galip gelmek mükellefiyetleri olmadığından, dinî sebeplerden

dolayı devlet yönetimine gelmeleri de söz konusu değildir. Onlardan istenen şey, sadece kendi toplumları arasında dinlerini tatbik etmekten ibarettir.

* * *

İşte bu sebepten dolayı İsrailoğulları Musa ve Yuşa (a.s.)'dan sonra 400 yıl kadar bir müddet devlet ve hükümdarlık işine önem vermeden yaşadılar. Onlar bu uzun müddet içinde, ancak dinlerinin emirlerini yerine getirmeye önem verdiler. Bu vazifenin başında bulunan zat "kohen" adını taşırdı. O, Musa (a.s.)'nın halifesi gibi olup, Yahudilerin namaz ve kurban işlerine bakardı. Yahudiler kohenin Harun neslinden gelmiş olmasını şart koşarlar.

Çünkü Musa arkasında evlât bırakmamıştı. Yahudiler beşer için tabiî olan idare ve politika işlerini idare etmek üzere yetmiş ihtiyar seçerler, ihtiyarlar Yahudilere umumî olan emir ve hükümleri okurlar ve onları yönetirlerdi. Kohenin dinî rütbesi bunlarınkinden yüksekti. O, hüküm ve idare işlerinin kargaşalıklarından uzaktı. Asabiyet, yani onları koruyan kuvvet, hamiyet ve hükümdarlık için gereken güç kemalini buluncaya kadar bu hâl devam etti. İsrailoğulları, bundan sonra, Allah'ın kendilerini vârisi kıldığı Beytü'l-Makdis'i ve ona komşu olan yerleri Ken'anîleri yenerek ellerinden aldılar ki önceden Musa (a.s.)'nın diliyle mukaddes toprağa vâris olacakları onlara anlatılmıştı. Filistin, Ken'an, Ermeni, Ürdün, Amman ve Me'rib milletleri onlarla savaşmışlardı. Bu sırada onların riyaseti, sevk ve idaresi ihtiyarlar meclisine aitti. 400 yıla yakın bir süre bu şekilde idare edildiler. Yahudiler bu müddet içinde hükümdarlık kudretine mâlik değildiler.

Bu halkların saldırılarından usanan İsrail oğulları, peygamberlerinden biri olan Samuel'in diliyle, Allah'tan, kendilerine hükümdarlık edecek biri için izin vermesini istediler. Allah da onlara Talut'u hükümdar kıldı. Talut bu halkları yendi ve Filistin hükümdarı Calut'u öldürdü. Talut'tan sonra Hz. Davud, ondan sonra da Hz. Süleyman (a.s.) İsrail oğullarına hükümdar oldular. Hz. Süleyman döneminde İsrail oğulları hükümdarlığı büyük bir güce ulaştı ve sınırları Hicaz, Yemen ve Rum topraklarına kadar uzandı. Hz. Süleyman'dan sonra İsrail oğulları kabileleri, asabiyet durumunun bir gereği olarak anlaşmazlığa düştüler ve iki devlete ayrıldılar. Birlikte hareket eden on kabile Mezopotamya ve Musul'u içine alan devletin sahibiydi. Diğer iki kabile olan Yehuda (Juda) oğulları ve Bünyamin (Benjamin) oğullan ise Kudüs ve Şam'ın içine alan devletin sahibiydi.

Sonra Babil hükümdarı Buhtunnasr önce on esbatın (kabilenin) idaresindeki Mezopotamya ve Musul'da kurulan devleti, sonradan Kudüs ve Şam'da kurulanı devirdi. Bu devlet bin yıl kadar hüküm sürmüştür. Beytü'l-Makdis'teki mescidini yıktı. Tevrat nüshalarını yaktı. Dinlerini ortadan kaldırdı. Kendilerini İsfahan ve Irak'a sürdü. Yahudiler Kiyaniyan'dan bir hükümdar kendilerini Beytü'l-Makdis'e iade edinciye kadar 70 yıl esirlikte kalmış idiler. Beytü'l-Makdis'e döndükten sonra mescidi yeni baştan kurdular. Dinî vazifelerini ödediler. Dini işlerini sadece kâhinler idere etti. Devlet idaresisi ise Pers valilerinin elinde idi.

İskender, İskender'den sonra Yunanlılar, Persleri yendiler, Beytü'l-Makdis'i ellerinden aldılar. Bundan sonra Yahudiler bu devletlerin idareleri altına girdi. Yunanlılar zayıf düştükten sonra, Yahudiler, tabiî olan asabiyet sayesinde Yunanlılara galip geldiler, kendilerini onların boyunduruğundan kurtardılar.

Haşmenayoğullarından olan kâhinleri İsrail devletinin başına geçti. Devletleri yıkılıncaya kadar Yunanlılarla savaştılar. En sonunda Romalılar Yunanlıları yendiler. Bundan sonra Yahudiler Romalıların istilâsına uğradılar. Romalılar sonradan tekrar Beytü'l-Makdis üzerine yürüdüler. Bu sırada Haşmenayoğullarının damatları olan Heradosoğulları Beytü'l-Makdis'te hüküm sürüyorlardı. Romalılar Yahudileri kuşattılar, sonra Beytü'l-Makdis'i ele geçirdiler. Yahudilerden çok fazla adam öldürdüler, yıktılar, yaktılar. Beytü'l-Makdis'i yıktıktan sonra Yahudileri Roma'ya ve Roma'nın öte taraflarına sürgün ettiler. Bu, Beytü'l-Makdis'in ikinci defa yıkılışıdır. Yahudiler bunu "Büyük Sürgün" adıyla anarlar. Asabiyetleri bulunmadığı için, bundan sonra devlet kuramadılar. Romalıların idareleri altında yaşadılar. Romalılar dinî işlerine bakmak üzere onlara kohen adı verilen bir reis tayin ederlerdi.

* * *

Sonra Hz. İsa (Mesih) onlara elçi olarak gönderildi, Yahudilere dinini anlattı. Tevrat'ın bazı hükümleri neshedildi (Başka hükümlerle değiştirildi). İsa, anadan doğma körleri açmak, cüzzamlıları iyileştirmek, ölüleri diriltmek gibi şaşılacak mucizeler gösterdi. Birçok kişi İsa'nın etrafında toplandı. Ona iman etti. Müminlerin çoğunluğunu onun sahabelerinden olan Havarîleri teşkil ediyordu. Bu Havarîler 12 kişi idi. Hz. İsa, dine çağırmak

üzere onlardan bir kısmını değişik bölgelere gönderdi. Bu çağda Roma imparatorlarının ilki Augustus ve Yahudilerin başında hükûmeti Haşmenayoğullarının elinden alan ve onların damatları olan Herados kahinlik ediyordu. Yahudiler İsa'yı kıskandılar, onu yalancı saydılar. Hükümdarları olan Herados, Augustus'a mektup yazarak İsa'yı öldürmeye teşvik etti. Hükümdar, İsa'yı öldürtmek için onlara izin verdi, nihayet Kur'ân-ı Kerîm'de hikâye edilen olaylar cereyan etti.[104]

Bunun üzerine Havarîler her tarafa dağıldılar. Çoğu dine çağırmak üzere Romalılar memleketine gitti. Bu Havarîlerin büyüğü Petros (Peter) idi. Petros, kayserlerin başşehri olan Roma'ya geldi.

Bu Havarîler İsa'ya indirilen İncil'i dört nüsha olarak yazdılar. Bunların rivayetleri birbirine uymaz ve çeşitlidir. Matta, Beytü'l-Makdis'te kaldı. O, orada İbranice olarak İncil'i yazdı. Yuhenna bin Zebedî bu İncil'i Latinceye çevirdi. Havarîlerden Luka, İncil'ini Roma büyüklerinden biri için Latince olarak yazdı. Yuhenna kendisine nispet edilen İncil'i Roma'da yazdı. Petros İncil'ini Latince olarak yazdı ve talebesi Merkus'a nispet etti. İncil'in bu dört nüshası birbirine uymaz. Bununla beraber İncillerde yazılanların hepsi vahiy değildir. Vahiyler Hz. İsa'nın ve Havarîlerin sözleriyle karışmış bir hâldedir. Hepsi de vaaz ve kıssadır, hükümler pek azdır.

Elçi olan Havarîler o çağda Roma da toplanarak Hristiyan dini için kanunlar koydular ve bu kararları Petros'in talebesi Eklimantos'un eline verdiler. Bu kaide ve kanunların nüshalarını çoğalttılar. Bu kanunları kabul edip bunlarla amel etmek onlara vaciptir.

* * *

Yahudilerin eski şeraitlerine dair kaynaklar şunlardır: Beş sifr'den (bölümden) meydana gelen Tevrat, Yuşa'nm kitabı, Kudat'ın kitabı, Raus'un kitabı, Yahuza'nm kitabı, Hükümdarların dört kitabı (esfârı), Bünyamin'in kitabı (sifri), İbn-i Keryûn'un üç adet Mukabiyyîn kitabı, İmam Azrâ'nğın kitabı, Uşeyr'in kitabı, Haman'm kıssası, Eyyub'un kitabı, Davud'un Zebûr'u, oğlu Süleyman'ın beş kitabı, büyük ve küçük peygamberin peygamberliklerini anlatan on altı kitap ve Hz. Süleyman'ın veziri Yeşû bin Şarh'ın kitabı.[105]

Havarîler tarafından nakledilen Hz. İsa'nın şeriatına dair kaynaklar ise şunlardır: İncil'in dört nüshası, Katoliklere ait yedi risâle, bunların sekizincisi peygamberlerin kıssaları hakkındadır, Pavlus'un on dört risâlesi, Hristiyanlığa ait hükümleri içine alan İklimintos'un kitabı ve Kalmisis'in babasının kitabı, Yuhanna'nın rüyası da bu kitapta yer almaktadır.[106]

Roma kayserlerinin İsa dinine bakışları çeşitli olmuştur. Bir zaman bazıları, bu dine ve bu dine mensup olan Hristiyanlara saygı gösterirler, bazen da bu dini bırakırlar, Hristiyanların üzerine saldırırlar, onları öldürürlerdi. Kostantin hükümdar oluncaya kadar kayserler bu şekilde hareket ettiler. Kostantin ise Hristiyanğı kabul ettikten sonra Hristiyanlığı bırakmadı. Bundan sonra kayserler Hristiyanlıkta sebat etiler. Bu dinin başında bulunanı Patrik adıyla anarlar. Hristiyanlığın emir ve kaideleri onun tarafından yerine getirilir, Hristiyanlara göre o dinin başkanıdır ve Mesih'in halifesidir, uzak ülkelerde yaşayan Hristiyan dininde olan milletlere kendisinin vekillerini gönderir. Bu vekiller "piskopos" olarak isimlendirilir. (Hıristiyanlara) ibadetleri yaptıran ve dinî meselelerde fetva veren din adamlarına ise "papaz" ismi verilir. Bir yerlere çekilip kendilerini ibadete verenlere de "rahip" denir. Bunların çoğu manastırlarda otururlar.

Havarîlerin ve İsa'nın talebesinin büyüğü olan Petrus, Roma'da oturdu, kayserlerin beşinci olan Neron tarafından öldürülünceye kadar orada Hristiyanlığı öğretmek ve yaymakla meşgul oldu. Neron diğer patrik ve papazlarla beraber onu öldürdü. İsa'nın halifesi olarak onun yerine Arius geçti.

İncil'i yazanlardan biri olan Markos, yetmiş yıl boyunca İskenderiye, Mısır ve Mağrib'te Hristiyanlığı tebliğ etmekle meşgul oldu. Markos'tan sonra yerine Hananya geçti ve "patrik" lakabını aldı. Hananya o bölgede patrik lakabını alan ilk kişiydi. Kendi yanına 12 papaz seçti. Patrik'in ölmesi hâlinde bu on iki kişiden biri onun yerine geçecek ve Hristiyanlığa iman etmiş olanlardan biri de bu papazın yerine seçilecekti. Böylece patrik seçme işi papazlara havale edilmiş oldu. Ancak daha sonra dinlerinin kuralları ve inanç esasları hakkında anlaşmazlığa düşünce, doğruları yanlışlardan ayırmak için, Kostantin döneminde İznik'te toplandılar (325). 318 piskopos, Hristiyanlığın esasları hakkında ortak bir görüşe vardılar, o esasları yazıya döktüler ve temel kaynak olarak kabul ettiler. Karara bağladıkları esaslardan biri de patrik seçilmesi hakkındaydı. Buna göre artık, Markos'un

öğrencisi Hananya'mn tespit ettiği şekilde patrik, papazlar tarafından seçilmeyecekti. Aksine Hristiyanlığın en önde gelen (dinî) liderleri tarafından seçilecekti. Nitekim patriğin seçilmesi artık bu şekilde oldu.

Sonra dinin temel kuralları hakkında yeniden anlaşmazlığa düştüler ve buna dair birçok toplantı yaptılar. Ancak patriğin seçimiyle ilgili bu kaide hakkında anlaşmazlığa düşmediler ve bu mesele kararlaştırıldığı gibi sürdü. Piskoposların patriklere vekillik etmeleri devam etti.

Piskoposlar, hürmetten dolayı patriklere "eb" (baba) olarak hitap ediyorlardı. Ancak zamanla piskoposlar için de kullanılan bu lakap karışıklığa yol açmış ve patriği piskoposlardan ayırmak için ona babaların babası anlamına gelen "papa" ismini vermişlerdir.

Circis bin Amid'in, *Tarih*'inde ileri sürdüğüne göre bu isim ilk defa Mısır'da ortaya çıktı. Sonra bu isim, onlara göre Roma'daki en büyük makamın sahibine tahsis edildi. Bahsettiğimiz gibi bu makam Petrus'un makamıdır. Günümüze gelinceye kadar "Papa" unvanı Roma makamını işgal eden şahsın payesi olarak kaldı. Bundan sonra Hristiyanlar dinleri ve Mesih hakkındaki itikatları hususunda ihtilâfa düştüler; fırkalara ayrıldılar. Hristiyan hükümdarlarına dayanarak bunlardan her biri diğerine karşı üstünlük kurdu. Bu suretle çeşitli asırlarda bu fırkalardan bazıları kuvvetle ortaya çıkarken diğerleri silindi. Üç fırka ve mezhepte karar kılana kadar bu durum devam etti. Hristiyan fırkaları bunlardır. Onlar, bunların dışındaki mezheplere iltifat etmezler. Bu mezhepler şunlardır: Melkiye, Ya'kubiye, Nasturîye [Mezheplerindeki küfürleri zikretmek suretiyle bu kitabın sayfalarını karalamanın doğru olacağına kani değilim. Genellikle bunlar malûmdur. Kur'an-ı Kerîm'in de tasrih ettiği gibi bunların tümü de küfürdür. Onlarla aramızda artık ne cidal ne de istidlâl var. Tartışarak halledeceğimiz bir meselemiz yoktur. Bizim karşımızda şu üç şıktan birini tercih etmek zorundadırlar: Ya İslâm olmak veya cizye vermek veyahut da katlolunmak][107].

Sözü edilen mezheplerden her birinin kendine mahsus bir patriği vardır. Melkiye'nin görüşüne göre bugünkü Roma patriği Papa adını almaktadır. Roma Frenklere aittir. Hükümdarı o muhitte oturur. Ya'kubların görüşüne göre (Müslümanlarla) antlaşma yapmış olan Hristiyanların patriği Mısır'dadır. Aralarında ikamet etmektedir. Habeşliler bunların mezheplerine tâbidirler. Bura patriği onlara piskoposlar göndermekte, mezheplerinin icra

edilmesi hususunda orada kendisine naiplik etmektedirler. Papa ismi, çağımızda Roma patriğine mahsustur. Ya'kubîler kendi patriklerine bu ismi vermezler.

Papa kelimesinin söylenişi "baba" (pappa) şeklindedir. Frenklerde papanın tuttuğu yollardan biri, onları bir tek hükümdara boyun eğmeye teşvik, birliğin dağılması vebalinden kaçınarak ihtilâf ve ittifak ettikleri hususlarda ona müracaatlarını telkin etmektir. Bu şekilde halkı hükümdarın etrafında toplayarak, bir asabiyet meydana getirmek ister ki onlarda bunun üstünde başka bir asabiyet yoktur. Bundan maksat da hükümdarın kudretinin hepsinden üstün olmasını sağlamaktır. Bu durumdaki hükümdara "imparator" ismini vermektedirler. Papa, bizzat hükümdarın başına tacı bizzat kendisi koyar. Bu suretle hükümdara mütevvec (taç giydirilmiş) denir.

"Allah dilediğini dalâlete düşürür, dilediğini hidayete erdirir." (Fâtır, 35/8).

OTUZDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Devlet yönetimiyle ilgili rütbe ve unvanlara dair

Malûm olsun ki, sultan tek başına zayıf ve güçsüz biri olup, üzerine ağır vazifeler almıştır. O, başkalarının yardımına muhtaçtır. Kendi geçimini, diğer gerekli şeylerini sağlamak için yardım istemek zorunda kalıyorsa, Allah'ın onun idaresine emanet ettiği kullarını yönetmeye başkalarına muhtaç olacağı tabiîdir.

Sultan onları düşmanlarının saldırışından, zararlarından korumakla ve kötülüğü yasak eden hükümleri onlara tatbik etmekle mükelleftir. Onların mal ve canlarını, yollarını emniyet içinde bulundurmaya, maslahat ve menfaatlerine uygun olan işlere sokmaya, aralarındaki muamelelerini düzenlemeye, yiyecek ve yaşama için gereken şeyleri, tartıya hile karıştırılmamasını sağlamaya, muamelelerinde kullandıkları paraların gerek ayarlarını ve gerek ölçülerini teftiş etmeye, halkın arzu ettiği şekilde, kendisine itaatlerini ve kendisinden razı olmalarını temin etmek için ülkeyi güzel siyasetle idare etmeye, şeref ve şanı ancak kendi şahsında toplamaya, bu şeref ve şana başkalarını iştirak ettirmemeye mecburdur. Bu emellerini gerçekleştirmek ve gönülleri birleştirmek için son derece büyük güçlüklere katlanmak zorundadır. Bundan dolayı filozoflardan biri biri: *"Dağları bulundukları yerden başka bir yere nakletmek gönülleri birleştirmekten daha kolaydır."* demiştir. Yardımın, akrabalardan veya eskiden beri ihsanlarına nâil olan ve terbiyesinde yetişenlerden istenmesi daha uygundur. Çünkü sultan ile onların âdetleri, ahlâk ve karekterleri uyuşacağından, yardım en iyi şekilde temin edilmiş olur. Allahu Taâlâ kitabında Hz. Musa'nın şöyle dua ettiğini bildirir: *"Ey Allah'ım! Kardeşim Harun'u bana*

vezir yap, onunla beni güçlendir ve onu işimde bana ortak et." (Tâhâ, 20/29, 32).

Hükümdar onların kılıçlarından, kalemlerinden, fikirlerinden, bilgilerinden veya insanların etrafını sararak kendilerini devlet işine bakmaktan alıkoyanları engellemek için yardım etmelerini ister veya devlet işlerinde yürütmeyi onlardan birine teslim eder. Bazen bu vazifelerden hepsi bir kişi tarafından görülebilir, bazen da birkaç kişi arasında bölünür. Bu vazifeler birçok dallara ayrılır.

Meselâ kalem işleri; yazı işleri kalemi, fermanlar ve başkalarına verilen arazilerin senetlerini tanzim ve bunları defterlere kaydetme kalemi, muhasebe kalemi gibi bölümlere ayrılır. Muhasebe kaleminin başında bulunan kişi devletin vergilerini ve hükümdarın ihsanlarını yönetir, ordunun hesaplarını tutar. Aynı şekilde "seyfiye" vazifesi, ordu işleri, iç güvenlik hizmetleri, posta idaresi, sınırlar idaresi gibi kollara bölünür.

Malûm olsun ki, İslâm ümmeti içinde devletin idaresiyle ilgili bu vazifeler halifelik vazifelerine dâhildir. Çünkü halifelik din ve dünya işlerini kendisinde toplamıştır ki yukarda bundan bahsetmiştik. Şeriat hükümleri Allah'ın kullarının bütün işleriyle ilgili olduğu için şeriat bunların her birini içine almaktadır. Fıkıh, sultanın vazifelerini, halifeye hükmünü geçirerek devletin idaresini onun eline alması keyfiyetlerini inceler. Bu suretle halifeye tahakküm ederek devletin idaresini eline geçiren kişiye "sultan" adı verilir. Veya halife kendi iradesiyle devletin idaresini birine teslim eder ki, bu vezirliktir. Aşağıda bundan bahsedeceğiz.

Fakihler, yönetime dair hükümleri, malî işleri, devletin umumî ve hususî siyasetini, memuriyetlerden azli gerektiren sebepleri, hükümdarlığın diğer sorumluluklarını; vezirlik, vergileri toplama ve valilik gibi İslâm hukukuyla bağlantılı bütün meseleleri incelemek incelerler.

İslâm ümmetinde sultanlık vazife ve rütbeleri halifelik idaresi vazife ve rütbelerine dâhil bulunduğu için fakih, bunların her birini inceler.

Fakat biz burada sultanın vazifelerini, umran için sorumluluk olduğu için ele alacağız; yoksa şeriatın hüküm ve kaidelerinden olduğu için değildir. Devlet, hükümdarlık ve sultanlığı şeriat bakımından incelemek bu eserimizin hedefleri dışındadır. Bu konulara dair kadı Ebu Hasan Maverdî

(*Ahkâmu's-Sultaniyye*) ve İslâm hukukçularının ileri gelenlerinin saltanatın hükümlerine dair yazmış oldukları eserlerinde yeter derecede bilgiler verilmiştir. Sen bu konuda geniş bilgiler elde etmek istersen, o eserlere bak. Biz burada ancak halifeliğin vazifeleri hakkında söz söylüyoruz. Sadece insanın varlığını koruyabilmesi, dünyayı imar edebilmesi için gereken şeylerden bahsedeceğiz. Muvaffak kılan Allah'tır.

Vezirlik: Vezirlik, devlet işlerinin ana temelidir. Vezaret, isminden de anlaşılacağı üzere, "yardım etmek" manasına gelen "muâzere"ten veya "yük" manasına gelen vizr'den yapılmıştır. Vezir kendini memur eden hükümdarın ağırlıklarını kaldırıyor imiş gibidir. Bu mutlak yardımlaşmanın icabıdır. Biz yukarıdaki bölümün baş tarafında sultanın iş, idare ve tasarrufun dört görevin ötesine geçmeyeceğini anlatmıştık. Sultanın vazifeleri ordu, silâh, savaş ve diğer işlerle ilgilenmek, halkı korumak, hak talep ederek diğer hükûmetlerle mücadele etmektir. Doğuda hüküm süren devletlerin örf ve ıstılâhında vezirlik budur ve bu vazifesin başında bulunan kimseye vezir denilir. Zamanımızda Mağrib'de hüküm süren devletlerin örfünde de bu böyledir.

Devlet memuriyetlerinden biri de, sultanın uzak yerlerdeki hükümdarlara mektuplarını yazmak, sultanın bizzat göremediği kimselere onun emirlerini ulaştırmak ve hükümlerini yerine getirmektir. Bu vazifenin başında bulunana "kâtip" denir.

Devlet memuriyetlerinden üçüncüsü vergileri ve sultanın diğer gelirlerini idare etmek, toplamak, bu toplanan paraları yerinde harcamak, her bakımdan sultanın mal ve mülkünü zayi olmaktan korumaktır. Bu görevin başında bulunan kişi "maliye müdürü"dür. Bu memuriyetin başında bulunan memur zamanımızda Doğuda vezir adıyla anılmaktadır.

Dördüncü bir görev, kapısında toplanan kalabalığın sultanı meşgul etmemesi için korumaktır. İnsanların sultanın huzuruna rastgele girmesine engel olana "hâcib"[108] denir. Saltanata mahsus olan vazifeler bu dördü geçmez.

Hükümdarlığın bütün vazifeleri zikrettiğimiz bu dört görevden ibarettir. Bu memuriyetlerin en büyüğü daima sultan tarafından görülmesi icap eden ve devlet işlerinde sultanın yardımcısı olan vezirliktir. Tebaanın bazı tabakasına veya memleketinin bir sınırında komutanlık ve özel mahiyette

olan maliye memurluğu ve bazı bölgelerine mahsus olan görev, meselâ gıda maddelerini ve sikkeleri teftiş etmek gibi özel işler olup, bu vazifelerin başında bulunanlar genel işlere bakanlara tâbidirler. Bunlar genel işlere bakanların başkanlıkları altında iş görürler.

İslâmiyetten önce de bu vazifeler belirttiğimiz durumdaydı. İslâmiyet zuhur ettikten sonra bu vazifeler halifelik vazifesine katıldı. Bunun bir sonucu olarak hükümdarlığın ortadan kalkmasıyla bütün bu görevler de ortadan kalktı. Ancak işin tabiatı gereği devlet başkanının, başkalarının görüşlerini almak suretiyle onların yardımına başvurması devam etti. Çünkü Resûlullah umumî ve hususî olan önemli işlerinde arkadaşlarının fikirlerini sorar, onlarla istişarelerde bulunurdu. Hz. Ebu Bekir ile hususî mahiyette olan işleri konuşur, onunla istişarelerde bulunurdu. Kisra (Fars), kaysar (Rum) ve necaşi (Habeş) hükümdarlarının hâllerini bilenler Ebu Bekir'i Resûlullah'ın veziri diye anarlardı.

İslâmiyetin sadeliğiyle hükümdarlığa mahsus rütbe ve memuriyetler ortadan kalktığı için Müslümanlar "vezirlik" tabirini bilmiyorlardı. Halifeliği zamanında Hz. Ömer Hz. Ebu Bekir'in, Hz. Ali ile Hz. Osman Hz. Ömer'in veziri hükmünde idiler. Ancak, vergilerin toplanması, başka İslâm devletinin maliye ve hesap işlerine bakmak gibi memuriyetler yoktu. Çünkü onlar okuma ve yazmaları olmadığı için hesap işlerini bilmiyorlardı. Hesap işlerinde Hristiyan ve Yahudiler gibi kitap ehlini veyahut Arap olmayan milletlerden azatlı ve kölelerinden istihdam ediyorlardı. Genellikle maliye ve hesap işlerini bilenler aralarında azdı.

Arapların ileri gelenleri de hesap işlerini iyi bilmezlerdi. Çünkü okuma yazma bilmek onları başkalarından ayırt eden bir vasıf idi. Resmî mektup yazmak sanatı, emirleri yerine getirme işleri dahi, okur ve yazar bir kavim olmadıkları için, bu vazife de Araplara mahsus bir rütbe değildi. Sır saklama gibi umumî güvenden sayılan işlere ve emanetleri muhafazaya Araplar çok önem verirler, sırları ve emanetleri iyi saklarlardı. Halifelik dinî bir vazife idi; politikaya dayanmazdı. Onun için halifenin politikaya ihtiyacı olmazdı. Yazı ilk İslâmlarda bir sanat değildi. Çünkü Arapların her biri, maksatlarını en belâgatli ibarelerle anlatabiliyor, bu cümleden halifeler kendileri de maksatlarını en belâgatli bir şekilde ifade ediyorlardı. Bundan dolayı halifeler yazı işlerini ayrı bir memuriyet telakkî etmemişlerdi. Ortada

ancak bu ifadeleri kâğıda yazmak işi kalıyordu. Halife gerekli olduğu zaman güzel yazı bilenleri buna memur ederdi.

İhtiyaç sahiplerini halifelerin huzuruna girmekten men edecek hâciblik de bir memuriyet değildi. Çünkü İslâmiyet ihtiyaç sahiplerini kapıdan çevirmeyi ve halifenin veya herhangi birinin huzuruna sokmamayı yasak etmiştir. Bundan dolayı halifeler kapılarında hâcib bulundurmazlardı. Fakat halifelik, hükümdarlık şeklini aldıktan ve hükümdarlık merasimleri, unvanları kabul edildikten sonra, önce kapıya önem verilmiş, halkı halifenin huzuruna sokmamak için hâcibler getirilmiştir. Hz. Ömer, Hz. Ali, Muaviye ve Amr bin Âs ve başkalarına yapıldığı gibi kendilerine suikastlar yapılmasından da korkmuş ve sakınmış olacaklardır. Ayrıca kapı açık bulundurulduğu takdirde, halifelerin yanında kalabalık toplanacak ve devletin önemli İşleriyle meşgul olmaktan onları alıkoyacaklardı. Bu gibi sebeplerden dolayı halifeler birini memur edip ona "hâcib" dediler. Halifeler ancak üç kişiyi huzurlarına girmekten alıkoymamalarını kapıcılarına emrettiler, Bunlardan biri müezzin olup, Allah'a ibadete çağırdığı için halifenin huzuruna girer, ikincisi bir önemli iş ile etraftan gelen posta memurudur. Vaktinde yenmediği takdirde bozulacağı için yemek getiren adamın yanlarına girmesine müsaade ettiler.

Zaman içinde devlet büyüdükten sonra kabilelerin işlerini yapmak ve onları itaat ettirmek hususlarını istişare için müşavirlik görevi ihdas edildi. Bu görevin başında bulunana "vezir" adı verildi. Hesap işleri azatlıların ve İslâm himayesinde olup İslâmiyeti kabul etmeyenlerin (zimmîlerin) elinde kaldı. Sultanın sırlarını saklama ve bu sırlar yayılarak sultanın tebaasıyla münasebetine zararı dokunmaması için haberleşmelerini idare etmek üzere, sır kâtipliği görevi ihdas edildi. Kâtiplik (Sekreterlik), vezirlik gibi bir vazife değildi. Çünkü kâtibe olan ihtiyaç ancak ifadeleri kâğıda yazmak içindi. Çünkü o çağda dil tabiî hâlinde olup bozulmamıştı. Bundan dolayı vezirlik rütbesi o çağda en yüksek rütbe idi. Emevîler devletinde devlet işleri işte bu şekilde idare olunurdu.

Devletin bütün işleri emir ve yasakları, memuriyetlere tayinler, koruma ve korunma, hak ve hukuk talep etme, buna tâbi olan ordu dairesine, aylıklara ve ihsanlara bakmak, tayin etmek gibi devletin idaresiyle ilişikli olan diğer bütün işler vezir tarafından yürütülürdü. Abbasîler devleti kurulduktan, devlet büyüdükten, güç arttıktan sonra vezirin gücü o nispette arttı.

Halifenin vekili olarak devletin bütün idarî işleri vezir tarafından görüldü. Vezirin devlette vazifeleri belli oldu. Herkes ona başvurdu. Herkes ona itaat etti. Askerin aylıklarını ve masraflarını temin etmek onun vazifesi olduğu için devletin malî işlerine bakmak da onun vazifesindendi. Paralar ve devletin bütün geliri onun tarafından toplandı ve harcandı. Devlet başkanının sırlarını saklamak için yazı ve haberleşme işlerine bakmak da onun vazifesi idi. Üstelik halkın lisanı bozulmuş olduğu için mektupların ve diğer yazılarının lisan bakımından fasih olmasına bakmak da ona havale edildi. Yayılmasından sakınmak üzere sultan adına yazılan yazıları mühürlemeye de o memur oldu. Devlet başkanının mührü ona teslim edildi. Böylece kılıç ve kalem, yani devletin yazıyla ilişikli olan bütün işleriyle korunma, koruma ve savaş işleri yardımcılıktan ibaret olan vezirliğin bütün manaları vezirin şahsında toplandı. O derecede ki, Harun Reşid'in halifeliği zamanında veziri olan Cafer bin Yahya sultan adıyla anıldı. Cafer'in bu adı alması, onun devletin bütün işlerine bakmasından ve devleti idare etmesinden ileri gelmiştir. Devlet rütbelerinden ancak devlet başkanının kapısında bulunmak görevinden ibaret olan hâciblik, Cafer bu görevi kabule yanaşmadığı için, vezirlik vazifesi dışında kaldı.

Sonradan Abbasîler devletinde halife üzerine tahakküm kurma dönemi geldi. Halifeler vezirler veya sultanlar tarafından baskı altına alındı. Vezir halifeliyi baskısı altına aldıktan sonra, halife yukarıda belirttiğimiz gibi, şeriatın hüküm ve kaideleri tatbik edilsin ve eskisi gibi devam etsin diye veziri kendine vekil tayin etmeye mecbur oluyordu. Bunun üzerine vezirlik ikiye ayrıldı: Birincisi tefvîz[109], yani devletin bütün işlerini ve halifenin bütün yetki ve hukukunu ona teslim etme; ikincisi tenfîz, yani bütün hüküm ve emirlerini amelde tatbikten ve icradan ibaret olan vazife.

Halifenin tahakküm altına alınması devam etti. Devlet idaresi Arap kavminden olmayan hükümdarların eline geçti. Bundan sonra halifeliğin töre ve unvanları ortadan kalktı. Fakat hükmü ellerinde bulunduranlar, halifelere mahsus unvanları almaktan çekindiler. Vezirlik unvanını almaya da yanaşmadılar. Çünkü bu vezirler onların uşakları idi. Bunlar "emir" ve "sultan" (hükümdar) adını seçtiler. Devleti fiilen idare edenler, halifenin verdiği övücü unvanları bu unvanlara ilâveten kullandılar. Bu sultanlar vezirlik unvanlarını halifenin kendinin özel işlerine bakmak üzere tayin ettiği vezirine bırakıyorlardı.

Bu hâl Abbasî Devleti yıkılıncaya kadar devam etti. Bu süre içinde lisan bozuldu. Dil öğretimle elde edilen bir sanat hâlini aldı. Halkın bir kısmı yazıyı meslek edindi. Bu iş hakir bir sanat derecesine indiği ve bunu Arap olmayanlar meslek edindiği için vezirler yazı işiyle meşgul olmaktan çekindiler. Arap dili bunların kendi ana dilleri olmadığı için, Arapçanın fesahat ve belâgatinin onların nezdinde önemi yoktu. Bunlar bu görev için başka sınıflardan memurlar tayin ettiler. Bu meslek onlara mahsus bir meslek olup, bu kâtipler de vezirin hizmetinde bulundular.

Emir unvanı, askerlikte ilgili olan işleri yöneten komutana tahsis edildi. Emir kudret sahibi idi. Bütün rütbe sahiplerine onun hüküm ve emri yürürlükte idi. O, ya halifenin kendini vekil göstermesi veya halifeye tahakküm ederek idarenin başında bulunuyordu. Bu hâl uzun sürdü.

Nihayet Mısır'da Türk devleti kuruldu. Bu devletteki yüksek dereceli görevliler fiilî gücü elinde bulunduranların "vezir" adını, tahakküm altındaki halifelerin özel işlerini yürütenlere bıraktıkları için, bayağılaştığı düşüncesiyle kullanmadılar. Zamanımızda, Mısır Türk devletinin emir, yasak ve askeri işlerine bakanlar çağımızda kendileri için "naib" adını seçtiler. Bunlar hâcib unvanını eski manasında bıraktılar. Vezir unvanını devletin diğer vergi işlerini yöneten görevlilere tahsis ettiler.

Endülüs'te hüküm süren Emevîlere gelince; bunlar devletlerinin ilk dönemlerinde vezirlik adını kendi manasında kullandılar. Sonradan vezire ait olan bu vazifeler gruplara bölündü. Her vazife için ayrı ayrı vezirler tayin edildi. Mali işlere ayrı bir vezir, zulümden şikâyet edenlerin işlerine bakmak üzere ayrı bir vezir, halkının işine bakmak üzere ayrı bir vezir tayin olundu. Memur oldukları işlerine bakmak üzere onlara ayrı bir daire tahsis edildi. Bunlar güzel yaygılar üzerine oturarak işlerine bakarlar, devlet başkasının emirlerini fiilen tatbik ederler, halife de bunlardan ayrı bir dairede otururdu. Vezirler, halifeden emir almak üzere aralarından birini tayin edip, ona "hâcib" adını verdiler. Devletleri yıkılıncaya kadar Endülüs Emevîleri bu şekilde idare olundu. Bunun bir sonucu olarak hâciblik diğer rütbelere nispetle o derecede yükseldi ki sonra Endülüs'de kurulan derebeyliklerin başında bulunanlar kendileri için hâcib unvanını seçtiler. Aşağıda bunu zikredeceğiz.

Daha sonra Afrika ve Kayravan'da Şiî devleti kuruldu. Bu devleti kuranlar tamamen bedevî (göçebe) insanlardı. Bunlar önceleri bu vazife ve

unvanlardan habersizdiler. Devletleri medenîleşinceye kadar bu hâl devam etti. Ancak bundan sonra Abbasî ve Emevîler devletlerini örnek alarak bu unvanları kabul ettiler ki biz aşağıda bunu anlatacağız.

Muvahhidler devleti kurulduktan sonra, devleti kuranlar bedevî olduğu için, bunlar da önceleri bu unvanları kullanmadılar. Ancak sonradan bu unvanları kabul ettiler. Vezir adını kendi anlamında kullandılar. Sonradan Emevîleri örnek edinerek hükümdarlık töre ve unvanlarını kabul ettiler. Hâcib adını, kapısında bulunarak sultanın huzuruna girmekten alıkoyan ve sultanın huzuruna girmek isteyenleri bir kuralla yönlendiren ve sultanın huzuruna girdikten sonra uyulması gereken usûlleri, sultanı nasıl selâmlayacaklarını öğreten sistem kurdular. Bu suretle hâciblik vazifesini vezirlikten daha üstün duruma getirdiler. Bunlar bugüne kadar bu âdetlere uymaktadırlar.

Mısır'daki Türk devletine gelince; onlar bu görevin başında bulunanı "devîdar" adıyla zikrederler. Sultanın huzuruna girdikten sonra uyulması gereken usûlleri ve sultanı selâmlamak keyfiyetini huzura kabul edilecek olanlara öğretmek ve gelenlerin önlerine düşerek sultanın huzuruna girmek bu memurun vazifesidir. Allah işlerin idaresini dilediğine verir.

Hâciblik: Emevîler ve Abbasîler devletlerinde kapısında durarak halkın sultanın huzuruna girmelerine engel olması için memur edilen adama "hâcib adı verildiğini yukarıda belirtmiştik. Hâcib, sultanın kapısını kapatarak halkın, sultanın huzuruna girmesine mâni olur, ancak kabul vakitlerinde belli bir süre için kapıyı açık tutar. Vezir devlet işlerini istediği gibi idare etmekte olduğu zamanlarda ha vezirin idaresi altında bulunurdu. Devletlerinin devamı müddetince Abbasîlerde hâcib vezirin idaresi altında vazife görürdü. Zamanımızda ise Mısır'da (Türk devletinde) hâcib, "naib" adını taşıyan yüksek rütbeli bir kişinin idaresi altındadır.

Endülüs'te hüküm süren Emevîlerde ise seçkin tabaka ve halkın, sultanın huzuruna girmesini usûle bağlayan memura hâcib adı verilir. O, sultanla vezirleri ve başkaları arasında aracılık ederdi. Endülüs Emevîlerinde bu vazife en yüksek memuriyet idi. Aşağıda onlara ait haberler sırasında belirteceğimiz gibi, İbn Hudayr (öl. 932) ve daha başka hâcibler Endülüs halifeliği idaresinde en yüksek rütbe sahibi idiler. Endülüs'te halifeleri hükümleri altına alanlar bile şerefinden dolayı kendilerine bu unvanı

seçmişlerdi. Devleti idare eden Mansur bin Ebî Âmir ile oğulları da bu unvanı kullanmışlardır.

Bunlardan sonra Endülüs'te derebeylikler kuranlar bile bu unvanı bırakmadılar. Bunu kendileri için şeref sayarlar ve hükümdarlık unvanlarından sonra "hâcib" ve "zü'l-vizâreteyn" (iki vezirlik sahibi) tabirini kullanırlardı. Bunlar bu iki vezirlik ile kılıç ve kalem sahibi olduklarına; hâciblik ile de yüksek tabaka ve halkı sultanın huzuruna sokmanın kendi ellerinde olduğuna işaret ederlerdi. Emevîler devleti ve derebeylikler yıkıldıktan sonra Endülüs'te, Mağrib ve Kuzey Afrika'da hüküm süren devletleri kuranlar bedevî oldukları için, bu unvanları kullanmadılar. Ancak medenîleştikten sonra Mısır'da hüküm süren Ubeydîler bu unvanı az kullandılar.

Müvahhidler devleti kurulduktan sonra, bu unvanın kullanılmasını gerektirecek derecede şehirleşmedikleri için bunları kullanmadılar. Sonradan ancak vezir unvanını kullandılar. Bunlar önce sultanın özel işlerine bakan İbn Ali (öl. 1158) ve Abdüsselâm Kûmî gibi kâtipleri vezir adıyla anarlardı. Bununla beraber vezir hesap ve maliye işlerine de bakardı. Sonradan vezirlik İbn Câmî ve saire gibi devlet kuran ve koruyan Müvahhidler nesebinden gelenlere tahsis edildi. O çağda bunların devletinde hâcib adı belli bir ad değildi.

Kuzey Afrika'da hüküm süren Ebu Hafsoğullarına gelince; bunların devletinde fikir ve meşveret veziri, devlet başkanı ve en yüksek derece sahibi idi. Bu vezir kendisine mahsus olmak üzere Şeyhü'l-Müvahhidîn (Müvahhidlerin şeyhi) adıyla anılırdı. Memur ve valiler tayini, azli, askerlere komutanlık etme ve savaşların idaresi onun elinde idi. Hesap, maliye işleri ve daire başkanlığı başlı başına bir memuriyet olup, müdürü, "Sahibu'l-Eşgal" unvanıyla anılırdı. O gelire ve gidere bakar, sorguya çeker, hesap sorar, devletin hak ve hukukunu, saklanmış para ve malları meydana çıkartır, kusurlardan dolayı cezaya çarptırırdı. Bu görevin başında Müvahhidlerden biri olması şarttı. Müvahhidler devletinde yazı işleri başına mektup yazma ve haberleşme usûllerini iyi bilen ve sırları saklamasına güvenilen kimse getirildi. Çünkü Müvahhidler kendi dilleriyle yazı ve haberleşme işlerine alışmış kimseler değildir. Bundan dolayı bu memuriyet için Müvahhidler neslinden gelmek şart koşulmuyordu. Memleketi geniş ve sarayında yemeklerini yiyenler çok olduğu için sultan, sarayın

harcamalarını idare etmesi için vekilharç bulundurmaya mecburdu. Vekilharç yetecek kadar yiyecek temin ve tertip, aylık, giyim ve aşhanelerin, ahırların ve başka masrafların hesaplarını tutmaya, bunları vergi tahsildarlarına yaptırılmaya o memur idi. Bunun için kahyaya hâcib unvanını tahsis etmişlerdi. Yazı işlerini iyi biliyorsa, bazen buna ilâveten emirleri, fermanları, resmî kâğıtları sultanın arma ve mührüyle mühürlemek görevinin de bu kişiye yükseltildiği gibi başkasına verildiği de olurdu.

Müvahhidler devleti bu şekilde idare edildi. Sultan, perde arkasına çekildi. Hâcib sultanla halk ve bütün rütbe ve derece sahipleri arasında vasıtalık etti. Devlet yıkılmaya yüz tuttuğunda kalem ve kılıç, yani devletin bütün idare ve emirleri, ordu ve savaş işleri hâcibin elinde toplandı. Sonunda meşveret vezirliği de ona havale edildi. Böylece hâciblik en yüksek rütbe şeklini aldı ve vazifelerin çoğu hâcibin elinde toplandı. Nihayet Muvahhidler devletinin 12. sultanı zamanında sultana tahakküm edildi ve devlet işinden büsbütün el çektirildi. Fakat sonra bu 12. sultanın torunu Sultan Ebu Abbas, hâciblik makamını kaldırarak tahakkümden kurtuldu. Devletin her işini kendisi gördü; devletin idaresinde kimseye başvurmadı. Muvahhidler devleti zamanımızda sultanın kendisi tarafından idare edilmektedir.

Mağrib'de hüküm süren Zenâteler devletine gelince; bunlar tarafından kurulan devletlerin en büyüğü Benu Merin devletidir. Bu devlette hâciblik vazifesi ve bu vazifenin izi bile yoktur. Savaşlarda orduya vezir başkomutanlık eder. Hesapları tanzim etmek, mektup ve resmî kâğıtları yazmak Zenâtelerden bu işleri iyi bilenlere mahsus bir görevdir. Önce bu vazife devletlerinin nimet ve ihsanlarıyla yetişen ve devletin etrafında toplanan ailelere mahsus idiyse de, sonradan bu vazifeye başkaları da memur edilmeye başlanmıştır. Sultanın huzuruna girmekten alıkoymak bu devlette bir memuriyet olup, bu görevin başında bulunan, "mizvâr" adıyla tanınmıştır. Mizvâr, sultanın emirlerini tatbike ve suçluları cezalara çarptırmaya ve hapishanesinde mahpus olanları muhafazaya memurdur. Mizvâr, sultanın kapısında muhafızlık eden komutan manasına gelir. Sultanın kapısına bakmak onun vazifesidir. Halk meclislerini tertip ederek, herkesi yerli yerine oturtmak ve durdurmak onun vazifesidir. Bu itibarla bu memuriyet vezirlikten aşağı derecededir ve küçük bir vezirlik hükmündedir.

Abdülvâd hanedanlığında gelince; bu hanedanlık bedevîydi ve şehirlilikten uzaktı. Onlarda söz konusu unvanlardan ve makamlar arasındaki farklardan kesinlikle eser yoktur. Sadece bazı özel hâllerde sultanın sarayında bulunan ve onun özel işlerini gören şahsa "hâcib" unvanını tahsis ederlerdi.

Benu Ebu Hafs hanedanlığında da durum böyle idi. Hafsîlerde olduğu gibi defter tutma ve sicil işlerinin de onda toplandığı olurdu. Onları böyle hareket etmeye sevk eden sebep, tâ başlangıçtan beri, peşinden geldikleri ve lehinde davette bulundukları hanedanlığı taklit etmeleri ve geleneklerine tâbi olmalarıdır.

Zamanımızda Endülüs halkının durumu da şöyledir. Burada, defter tutma, sultanın durumu ve sair malî işlerle ilgili hususları yerine getiren kişiye "vekil" ismi verilmiştir. Vezir de, normal bir vezir gibi olup ancak yazışma ve haberleşme vazifesi de ona bırakılmıştır. Endülüs'te sultan, bütün, sicil ve evrak üzerine yazısını bizzat kendisi koyar (imzasını atar). Burada, diğer devletlerde olduğu gibi "Hattu'l-alâmet" denilen damga yoktur.

Şimdi de Mısır'daki Türk devletine bakalım... Onlarda "hâcib" unvanı, kudret sahiplerinden olan hâkim için konmuştur. Bunlar Türk olup, şehirde halk arasında kanunları tatbik ederler. Hâciblerin sayıları çeşitlidir. Onlarda, bu vazife mutlak olarak bütün devlet mensupları ve halk hakkında hüküm sahibi olmak anlamına gelen naiblik vazifesinin altında ve ona bağlıdır. Naib, bazı durumlarda birtakım vazife ve makamlara tayinler yapar ve tayin edilenleri azledebilir. Erzaktan (ve maaşlardan) az bir miktar kesebilir veya artırabilir. Tıpkı saltanatla ilgili merasim tatbik edildiği gibi, o naibin emirleri de yerine getirilir. Sultan adına naib, mutlak niyabet yetkisine sahiptir. Hâcibler ise, sadece ihtilâfın halli için kendilerine başvuran askerlerle halk tabakasından olanlar hakkında hüküm verir ve verilen hükme uymayanları zorla boyun eğdirirlerdi. Hâciblerin tavrı, naibliğin tavrının ve yetkisinin altındadır. Türk devletinde vezir, haraç, cizye ve alışverişlerdeki resim türünden devletteki çeşitli malî vergileri toplar, bunları devlet hizmetlerine veya tespit edilen cari giderlere harcardı. Bununla beraber bahsedilen vergilerin toplanması ile doğrudan ilgileri bulunan diğer memurları da tayin ve azledebilir, mertebeleri muhtelif ve sınıfları zıt olsa da bu tür kimseler hakkında itibara alınan işlemler yapabilirdi.

Defter tutma, muhasebe ve vergi toplama işiyle meşgul olan vezirin Kıbtîlerden tayin edilmesi Türklerin âdetlerindendi. Eskiden beri bu işlerde mütehassis olanlar onlardı. Durumun gereğine göre bazı hâllerde sultan bu vazifeyi kuvvet sahibi olan Türklerden birine veya onların evlâdına verebilirdi.

Hikmetine göre her işte tedbir ve tasarrufta bulunan Allah'tır, her şeyi O sevk ve idare eder. Öncekilerin de, sonrakilerin de ondan başka Rab olan bir ilâhları yoktur.

Maliye ve vergi dairesi

Malûm olsun ki, bu vazife, devlet için zarurî olan vazifelerdendir. Bu vazife, vergi muameleleri ve tahsiliyle meşgul olmak, gelir ve gider itibarıyla devletin hukukunu muhafaza etmek, askerin sayılarını ve isimlerini tespit etmek, erzakını ve maaşlarını tayin etmek, takdir edilen ihsanları gününde ödemek, bu işlemlerle ilgili olmak üzere yetkili kişilerin tanzim ettikleri kanun ve esaslara başvurmaktan ibarettir. Bütün bunlar, gelir ve gider tekniği içinde bütün tafsilatıyla bir deftere kaydedilmiştir. Bu da ince bazı hesaplara dayanmaktadır. Bu çeşit muamelelerde mahir olanlardan başkası bu hesabı yapamazdı. Bu deftere de, bu defterle ilgili hesap işleriyle meşgul olanların oturdukları yere de "divan" denmiştir.

Söylendiğine göre "divan" diye isimlendirmenin aslı şudur: Bir gün Kisra (Fars hükümdarı), konuşurcasına kendi kendilerine hesap yapan divandaki kâtiplere, Farsça "deliler", manasına gelen "divâne" demiş. Bu yüzden kâtiplerin bulunduğu yere bu isim verilmişti. Sonra söylenişi kolay olsun diye, çok kullanılan bu kelimenin sonundaki "h" (e okunan güzel h) harfi atılmış ve "divan" denilmişti. Daha sonra da bu isim hesap ve ona ait kaidelerle ilgili olan söz konusu işlemleri ihtiva eden defterlere naklolunmuştu. (Divan, yazmak manasına gelen "Deb" kökünden gelir.)

Şöyle de denilmiştir: Divan (dîv) Farsçada şeytanların ismidir. Çeşitli hususlara süratle nüfuz etmeleri, bu gibi hususların açık ve kapalı olanına vâkıf olmaları, ayrı ve uzak olan şeyleri hızla toplamaları sebebiyle kâtiplere (cin gibi anlamına) bu isim verilmişti. Daha sonra bu isim kâtiplerin o işlemleri yapmak için toplandıkları ve çalıştıkları yerin adı

hâline gelmişti. Bu duruma göre divan, hem defter tutan kâtipleri, hem de bu işi yapmak için sultanın sarayında toplandıkları yeri içine alan bir isimdir. Bunun izahı gelecektir.

Bazen bu vazife için ayrı bir nazır tayin edilir. Nazır hesapla ilgili işlemlerin her çeşidine bakar. Bazen da bu vazife ile ilgili bölümlerden her birine ayn bir nazır tayin edilir.

Bazı devletlerde de askerlere, onlara tahsis edilen arazilere, ihsanların hesap edilmesine ve saireye ayrı ayrı birer nazır bakar. Bu durum, devletin teşkilâtına başlangıçta o devleti kuranların koydukları kurallara göre olur.

Malûm olsun ki, devletlerde bu daire, ancak o devletin üstünlük sağlama, istilâ, mülkün çeşitli sahalarına nezaret etmek durumu söz konusu olduğu zaman ihdas edilir.

İslâm devletinde ilk defa divan teşkil eden Hz. Ömer'dir. Denildiğine göre divan malla ilgili bir sebepten dolayı teşkil edilmişti. Ebu Hureyre (r.a), Bahreyn'den mal getirmiş, Müslümanlar bunu çok görüp taksim işinde yorulmuşlar, malları saymayı, ihsan ve hakları kaydetmeyi istemişler, bunun üzerine Halid bin Velid, divanı tavsiye ederek: *"Şam hükümdarlarının divanlar teşkil ettiklerini görmüştüm"* demiş, Hz. Ömer de onun bu teklifini kabul etmişti.

Başka bir rivayete göre, Hz. Ömer'e bunu Hurmuzan (Ahvâz'ın eski hükümdarı) tavsiye etmiştir. Hurmuzan, Ömer'in bir divan teşkil etmeden çeşitli yerlere askerî birlikler sevk ettiğini görünce: *"Bunlardan bazıları kaybolsa, bunu kim bilecek? Geride kalan ve orduya katılmayanın yeri mutlaka boş kalır, bu durumu ancak tutulan defter zabteder, o hâlde bunlar için bir divan (daire) kur."* demiş, Hz. Ömer, divanın ne demek olduğunu sormuş, Hurmuzan izah etmiş.

Hz. Ömer, divanın ne anlama geldiğini öğrenince, teklifi uygun buldu. Kureyş'in kâtipleri olan Ali bin Ebî Talib'e, Mahreme bin Nevfel'e ve Cübeyr bin Mut'im'e emir verdi. Onlar da Resûlüllah'a (s.a.) olan yakınlık derecelerini, kayıt sırası için esas alarak İslâm askerlerini defterlere kaydettiler. Orduyla ilgili tutulan divanın başlangıcı böyle oldu. Zührî'nin, Saîd bin Müseyyeb'den rivayetine göre bu hâdise, 20. hicret yılının muharreminde meydana gelmişti.

Haraç ve vergilerle ilgili divanlar ise, İslâmdan önce ne şekilde ise, İslâmdan sonra da öyle kaldı. Irak divanı Farsça, Suriye divanı Rumca tutuluyordu. Divan kâtipleri ise her iki milletten zımmîlerdi.

Abdülmelik bin Mervan gelince, mülk (devlet) hâline gelmiş, toplum sade bedevîlikten parlak bir şehirliliğe geçmiş, basit ümmîlikten yazı yazmada ustalaşmış, Arap ve mevâlî arasında yazı ve hesap işinde maharet kazanmış kişiler çıkmıştı. Abdülmelik zamanında Ürdün valisi olan Süleyman bin Sa'd'a, Suriye defterlerinin (divanının) Arapçaya nakledilmesini emretmiş, o da bu işi, başladığı günden itibaren bir sene içinde tamamlamış, Abdülmelik'in kâtibi Sarhûn bu durumu görünce, Rum kâtiplere: *"Artık Allah bu sanat vasıtasıyla gelen rızkınızı kesmiştir, maişetinizi başka yerde arayınız."* demişti.

Irak divanına ve defterlerine gelince; Haccac, kâtibi Salih bin Abdurrahrnan'a, defterleri Farsça yerine Arapça tutmasını emretti. Salih hem Arapça, hem Farsça yazmayı bilmekteydi. O bunu, kendisinden önce Haccac'ın kâtibi olan Zâdân Ferruh'tan öğrenmiş, Zâdân, (704'de) Abdurrahman bin Eş'as'a karşı savaşta katledilince, Haccac Salih'i onun yerine getirmiş, Farsça tutulan divanî defterleri Arapçaya aktarmasını emretmiş, o da bu işi yapmış ve bu suretle de Farsça yazan İranlı kâtipleri itibarsız duruma düşürmüştü. Abdülhamid bin Yahya, *"Salih'i Allah hayırla mükâfatlandırsın ki kâtiplerin ona olan şükran ve minnet borçları çok büyüktür."* derdi.

Abbasî devletinde bu vazife, bu işe nezaret eden kişilere ayrı bir iş olarak verilmişti. Bermekoğullarında, Sehl bin Nevbahtoğullarında ve hanedanlığın diğer vezirlerinde durum budur.

Devletin gelir ve masraflarının ne kadarı askere ve ne kadarı devlet hazinesine ait olacağı, barış yoluyla ele geçirilen bölgeler ile savaşla ele geçirilen yerlerin birbirinden ayrılması, bu görevlere kimin getirileceği, bu kişilerde hangi şartların aranacağı, hesap işlerinde riayet edilmesi gereken şer'î şartları tayin edilmesi gibi vazifelerin hepsi ahkâmu's-sultaniye kitaplarında ele alınacak konulardır.

Eserimizin gayesi olmayan bu hususlar o tür kitaplarda yazılıdır. Biz, sadece konumuz olan "mülkün tabiatı" (devletin mahiyeti) itibarıyla konuşuyoruz.

Bu vazife, mülkün büyük bir parçası, hatta mülkün erkânının üçüncüsüdür. Zira devletin mutlaka askere, mala ve uzakta bulunan kişilerle muhabere ve yazışmaya ihtiyacı vardır. Bunun için mülk sahibi, kılıç (asker), kalem ve mal hususunda yardımcılara muhtaç olmuştur. Şimdi bu makamda bulunan bir kişi, mülkle (devletle) ilgili riyasetin bir bölümüne tek başına sahip olur. Endülüs'teki Emevî devletinde ve ondan sonraki mülûk-i tavêaifte (beyliklerde) durum böyle idi.

Muvahhidler hanedanlığında bu makamın sahibi ancak Muvahhidlerden olur, malların toplanması, tespit edilmesi, valilerin ve ilgili memurların faaliyetlerini teftişi, sonra bu paraların belli ölçüler içinde ve zamanında harcanması işine müstakil olarak nezaret eden kişi "Sahib-i eşgâl" (malî işlerle ilgili vekil) diye bilinirdi. Bu işi, etrafta (merkezden uzak yerlerde), Muvahhid olmayan ama bu görevi kusursuz yerinegetiren kişi üstlenebilirdi.

Ebu Hafsoğulları Kuzey Afrika'da ayrı hüküm sürdükleri sırada, Müslümanların Endülüs'ten sürülmesi hâdisesi vukua gelmiş ve bazıları Hafsîlere gelmişti. Bunlar içinde Endülüs'te bu işi görenler de vardı. Gırnata civarındaki kalenin sahibi olan Ebu Hasanoğulları diye tanınan Sa'doğulları böyle idi Bu durum karşısında Hafsîler, onları bu işte istihdam ettiler. Endülüs'te olduğu gibi Eşgâle ve malî işlere nezaret etme vazifesini onlara verdiler. Sa'doğulları, hem Hafsîlerin, hem Muvahhidlerin bu tür hizmetlerini (nöbetleşerek) yerine getirmişlerdi. Sonra bu vazifeyi ayrı olarak ifa edecek muhasipler ve kâtipler yetişti ve bu iş de Muvahhidlerden çıkmış oldu. Hâcibin önemi artıp devletin her meselesinde onun emri etkili hâle gelince, bu makam işlemez oldu. Bu vazifeyi yürüten de hâcibe bağlandı; vergi toplayan memurlardan biri durumuna düştü, devlet içinde sahip olduğu söz konusu riyaset ortadan kalkmış oldu.

Zamanımızda Benu Merin hanedanlığında ihsan ve haraç defterlerinin tutulması ve hesap işleri bir kişide toplanmıştır. Bu rütbenin sahibi, divanına ve defterlerine müracaat ederek tüm hesapları tashih eder. Ondan sonra bu hususlar bir de sultanın veya vezirin denetiminden geçer. Haraç ve askerî ihsanlardaki hesaplarda, onun imzasına itibar edilir.

Devletteki esas vazifeler bunlardır. Nezareti umumî olan ve doğrudan sultanla ilgisi bulunan yüksek mevkiler de bundan ibarettir.

Sözü edilen rütbe ve makam, Türk devletinde birkaç bölüme ayrılmıştır. Harcamalar divanının başındaki görevli "nâzır-ı ceyş" (askerî işlere bakan) diye bilinir. Malî işlere bakana da "vezir" adını alır. Vezir, devletin genel vergi dairesine bakar. Malî işlere bakanlar arasında rütbesi en yüksek olan odur. Zira onlarda malî işlere nezaret etmenin birçok türü vardır. Çünkü hanedanlıkları geniş, saltanatları muazzam ve yeterliliği hangi seviyede olursa olsun, herhangi bir kimsenin tek başına kayıt ve tespit edemeyeceği kadar geniş mal ve vergileri mevcuttur. Onun için bahsedilen işlerin hepsine bakmak üzere, "vezir" denilen bir kişi tayin edildi. Bununla beraber vezir, sultanın mevâlîsinden, asabiyeti olandan ve hanedanlıktaki asker sahiplerinden bir kişiye bağlıdır. Vezirin nezaret ettiği hususlar, onun nezareti ve teftişi sahasına girdiğinden, ona tâbi olmak için vezir bütün gücünü harcar. Hanedanlıktaki ordu beylerinin ve asker sahiplerinin büyük ümerasından biri olan bu kişiye onlar "üstad-ı devlet" (Ustad-ı dâr, ustâdâr) ismini verirler. Onlarda bu makama tâbi olan başka daireler de vardır, bunların hepsi muhasebe dairelerine bağlı olup hususî birtakım işlere nezaret etmekten ibarettir. Meselâ nâzır-ı hâs (hassa nâzırı) böyledir. Nâzır-ı hâs doğrudan sultanın kendisine ait mallarına nezaret eder. Bu malların kaynağı sultanın özel malları veya Müslümanların umumi ve müşterek mallarından olmayan bölgelerden gelen vergilerle haraç mallarından onun hissesine düşen şeylerdir. Vezir, Ustâd-ı dâr olan emirin hükmü altındadır.

Şayet vezir, askerlerden ise, üstad-ı dâr onu teftiş etme yetkisine sahip olmaz. Hassa nâzırı ise, sultanın memlûklerinden (kölelerinden olup, onun mallarını muhafaza eden şahsın nezareti ve hükmü altındadır. Bu şahsa *"hâzin-i dâr"* (hazinedar) adı verilir. Onun vazifesi, sultanın özel mallarına mahsustur. Mağrib'deki devlet makamlarını anlattıktan sonra Doğudaki Türk devletlerinde mevcut makam izahı budur.

Her hususu yönlendiren Allah'tır, ondan başka Rab yoktur.

Haberleşme ve yazışma daireleri: Bu işler her devlet için zarurî bir vazife değildir. Bedevîlikten çokmamış, henüz medenî seviyeye ulaşmamış milletlerde olduğu gibi, birçok devletler buna hiç de muhtaç değildi. İslâm devletinde bu vazifenin doğuşunu kuvvetlendiren âmil Arap dilinin maksatları anlatan cümlelerinin fasihliği ve belâgatı, İslâm devletlerinin buna önem vermesindendir. Kâtip maksat ve ihtiyacını, ekseriyetle, en

belâgatli ifadelerle anlatırdı. Kendi nesebinden büyüklerinden biri emire kâtiplik ederdi. Halifelerin, Şam ve Irak'ta komutanlık ve valilik gibi vazifelerin başında bulunanların kâtipleri de böyle idi. Çünkü akrabaların emaneti muhafaza etmelerine ve devlet sırlarını saklamalarına daha çok güvenilir.

Arap dili bozulup, bu dili konuşmak sanatla öğrenilir bir hâle gelince, bu işi iyi yapan uzmanlar bu dairede görevlendirildi. Abbasîlerde bu daire yüksek bir makamdı. Sicilleri ve evrakı bizzat kâtip yazar, sonuna kendi ismini kor ve bunu sultanın mührü ile mühürlerdi. Mühür, üzerinde sultanın ismi veya tuğrası nakşedilmiş bir damga idi. Bu damga, "tînu'l-hatm" (mühür çamuru) denilen sulandırılmış kızıl bir çamura batırılır, dürülürken ve yapıştırılırken evrakın her iki tarafı bu damga ile mühürlenirdi. Bunlardan sonra resmî evrak sultanın ismiyle başlardı. Kâtip evrakın başına veya sonunda alâmetini koyardı, bu alâmetin yerini ve lafzını tespit etmek de onun tercihine bağlı idi.

Sonra bu dairenin hâricinde kalan hanedanlıktaki makam sahiplerinden birinin sultan nezdinde mevkiinin yükselmesi veya bir vezirin sultan üzerinde tahakküm kurmasıyla bu vazife bazen aşağı düşerdi. Bahsedilen kâtibin koyduğu alâmet ve imza onun üzerinde reis durumunda bulunan şahsın koyduğu işaret ve imza ile hükümsüz hâle gelir, muteber olan ve delil sayılan reisin koyduğu alâmet ve imza olur. Kâtip, malûm alâmet ve imza şeklini evraka yazar, ama hüküm reisin alâmetine ve imzasına ait olurdu.

Hafsîler devletinin son zamanlarında bu durum vukua gelmişti. Çünkü bu hanedanlığın son zamanlarında hâciblik makamının önemi artmış. Hükümdar devlet işlerini önce hâcibe havale etmiş, sonra tamamen onun tahakkümüne girmiş artık kâtibe ait alâmet ve imzanın hükmü kaldırılmıştı. Bu alâmetin sadece geçmişteki durumuna uyularak şekli baki kalmıştı.

Hâcib, kâtibi huzuruna çağırarak göndereceği mektubu nasıl bir yazı şekliyle yazması gerektiğini ona tarif eder, kâtip de onun emrine uyar ve mutat alâmeti ve imzayı evraka kordu. Kendi işini bizzat ayrı olarak yürüttüğü zaman, bu hususu sultan kendisine tahsis eder, alâmetini ve imzasını koyması için durumu kâtibe tarif ederdi.

Kâtiplik dairesi ile ilgili vazifelerden biri de "tevkî"dir. Tevki şudur: Sultanın hüküm verdiği ve davaları karara bağladığı meclislerde kâtip sultanın huzurunda oturur, sultana takdim edilen dilekçelerin üzerine, sultanın o husustaki sözlerinden anladığı hükümleri ve hâl şeklini en veciz ve en beliğ bir ifadeyle not eder. Sonra karar ya bu suretle çıkar veya kâtip bunun bir suretini, dilekçe sahibinin elinde bulunan evraka kopya eder. Not tutan anlamına "muvakkâ", etkili güzel bir üslûba sahip olması gerekir. Cafer bin Yahya, Harun Reşid'in huzurunda dilekçeleri tevkî eder ve bunu dilekçe sahibine verirdi. Tevkîleri o derece güzel ve mükemmel idi ki, ondaki belâgatın inceliklerini öğrenmek isteyenler, onun yazdıklarını ele geçirmek için birbirleriyle rekabet ederlerdi. Hatta, onun yazdığı bir dilekçe bir dinara satılırdı, diye nakledilmiştir. Hanedanlıkların hâli işte böyle idi.

Malûm olsun ki, bu makama getirilen bir kimsenin, insanların en yüksek tabakasından, bunların da mürüvvet, hürmet, fazla ilim ve geniş belâgat sahibi olanlarından seçilmesi şarttır. Çünkü o, ilmî esaslara nazar etme hali ile karşı karşıyadır. Çünkü hükümdarlar meclisinde ilmî meseleler konuşulduğu için ilimlerin usûlüne, onların hükümlerindeki maksatlara, şeriatın hükümlerine ve hükümdarlarla muaşeretin kaidelerine vâkıf olması yanında, hükümdarın muhaberelerde bulunmak ve sözdeki maksadı tam olarak anlatmak için de belâgatı ve onun sırlarını bilmesi de gereklidir.

Bazı devletlerde kâtiplik makamı, asker kişilere verilmiş olabilir. Hanedanlığın tabiatı ilim öğrenme sıkıntısına ve zorluğuna katlanmaktan uzak kalmayı gerektirir. Çünkü asabiyet, henüz basittir, onun için sultan, devletindeki görevleri ve sair makamları kendi asabiyetinden olanlara tevcih eder. Sonuç olarak askeriye ve kâtiplik makamlarına bu tür kimseleri getirir. Askerlikle ilgili makam, ilim tahsil etme meşakkati gerektirmez. Maliye ve yazışmalarla ilgili makamlardan biri belâgat, diğeri hesap bilmeyi zarurî kılar. Onun için sultanlar zaruretinden bu görevler için tahsil görmüş tabakadan adam seçerler. Ama yine de asabiyet sahiplerinden birinin emri altında çalışır, o ast, bu üst olur. Bu, onun nezaretinde faaliyet gösterir. Zamanımızda doğudaki Türk devletinde durum böyledir. Bunlarda kâtiplik her ne kadar "sahib-i inşâ" denilen şahsa ait ise de bu zat "devîdar" diye tanınan ve sultanın asabiyetinden olan emirin kontrolünde çalışır. Sultan ekseriya bu emire güvenir. Berikine sadece belâgat, maksadın iyi bir şekilde ifade edilmesi, sır saklaması ve kâtipliğe tâbi olan bu gibi hususlarda itimat eder.

* * *

Kâtip Abdülhamid muharrirlere ayırdığı risâlesinde bu şartları en güzel şekilde toplamıştır. Abdülhamid, Tanrıyı övdükten ve elçilerine salâvat ve selâm okuduktan sonra, şöyle diyor:

"Ey yazı erbabı! Allah sizi muhafaza ve himaye etsin. Sizi muvaffak kılsın ve irşad etsin. Allah (azze ve celle) gönderdiği peygamberlerden (a.s) ve ikramına nâil olan hükümdarlardan sonra, her ne kadar hakikatte birbirine eşit iseler de, insanları çeşitli sınıflara ve tabakalara ayırmıştır. Rızık kapıları olması itibarıyla hepsini muhtelif sanatlara ve çeşitli meşguliyetlere yöneltmiştir. Edep, mürüvvet, ilim ve vakar sahibi olarak siz yazarlar zümresine en şerefli bir sahayı tahsis etti.

Hilâfetin işleri sayenizde düzgün, doğru gider. Samimi nasihatlarınız sayesinde Allah, insanlar için sultanlarını ıslâh ve ülkelerini mamur eder. Mülk, sizden müstağni olmaz, siz olmadan devlet için yeterlilik bulunmaz. Hükümdarlar için sizler, işittikleri kulak, gördükleri göz, konuştukları dil, tutmaya ve yakalamaya yarayan elleri yerindesiniz. Şimdi size tahsis etmiş olduğu sanatkâr olma faziletinden Allah faydalandırsın ve size bol bol verdiği nimetlerini geri almasın!

Hiçbir sanatkâr, zikredilen iyi meziyetleri ve övülen güzel hasletleri kendisinde toplamaya sizden daha çok muhtaç değildir.

Ey kâtipler! Şu hâlde sizlerin burada sayılacak vasıflara sahip olmak zorundasınız. Çünkü kâtip, hem bizzat kendisi itibarıyla, hem de kendisine güvenerek onu en önemli işlerinde istihdam eden âmiri itibarıyla şu gibi vasıflara muhtaçtır: Kâtip, yumuşak davranılması gereken yerlerde yumuşak ve hoşgörülü; anlayışlı ve dikkatli, teşebbüsü gerektiren yerde atak, geri durulması icap ettiren yerde hareketsiz olur. Daima iffetli, âdil, insaflı olmayı tercih eder. Sır konusunda ketumdur. Sıkıntılı ve zor zamanlarda vefakârdır, ne gibi felaketlerin ve hâdiselerin vukua geleceğini tahmin eder, her şeyi yerli yerince yapar, ortaya çıkan meseleleri ve aksilikleri yerinde halleder.

Bunun için kâtip, ilim dallarının hepsini gözden geçirmiş ve bunları iyice öğrenmiş olmalıdır. Şayet iyice bilmiyorsa, bunların her birinde kifayet miktarını bellemelidir. Üstün zekâsı, edebinin güzelliği ve tecrübesinin

fazlalığı sayesinde kendisine gelecek olan şeyleri gelmeden evvel, kendisinden çıkacak olan hususların sonucunu çıkmadan evvel bilir. Her işin hazırlığını yapar ve tedbirini alır. Her saha için gerekli münasip çalışmaları yapar.

Ey kâtipler! Edebiyatın her alanında birbirinizle yarışınız, dini iyi anlayınız, önce Yüce Allah'ın kitabı ve faraiz, sonra Arapça hakkında bilgi sahibi olunuz. Çünkü dillerinizi düzeltmeye yarayacak olan şey budur. Sonra yazıyı güzelleştiriniz. Çünkü mektuplarınızın ve evrakınızın süsü de budur. Garip olanını ve manalarını bilerek şiir (ezberleyip) rivayet ediniz, Arapların ve Arap olmayan milletlerin tarihî hâdiselerini, destanlarını ve gidişatlarını da belleyiniz. Zira bu gibi şeyler, himmetinizin sizi heveslendirdiği hususa ulaşmanız için yardım eder. Hesap meselelerine bakarak vakitlerinizi kaybetmeyiniz, zira bu haraç kâtibi olanların işidir.

İster değerli ister bayağı olsun tamah edilecek şeylere, aşağılık işlere rağbet etmeyiniz. Zira bu gibi şeyler insanların şahsiyetlerini zelil kılar, kâtipleri bozar. Sanatınızı aşağılıktan uzak tutunuz. Kendinizi koruyuculuktan, adam çekiştirmekten, cahillerin ve ahmakların içinde bulundukları hâllerden uzak tutunuz. Kibir, gurur ve hafiflikten sakınınız. Çünkü arada kin olmadığı hâlde düşmanlığa sebep olan şey budur. Mesleğinizde Yüce Allah için birbirinizi sevin. Mesleğiniz hakkında selefiniz olan fazilet, adalet ve asalet sahipleri için en lâyık olan şey ne ise, onu birbirinize tavsiye ve telkin ediniz.

Eğer zaman, içinizden birinizin başına bir felaket getirirse, ona acıyınız ve işine sahip olana kadar kendisine yardımcı olunuz. Yaşının ilerlemesi sebebiyle mesleğini icra edemeyen ve meslektaşlarıyla görüşemeyen şahısları ziyaret ederek kendilerine hürmet ediniz, onlarla müşavere yapınız, geniş tecrübe ve eski bilgilerinden faydalanınız.

Sizler, sizi yetiştiren ve muhtaç olduğunuz zaman size yardımda bulunan kişilere karşı, kendi çocuğunuz ve kardeşinizden daha çok ihtimam gösteriniz. Mesleğinizi icra ederken, iftihar edilecek bir başarınız meydana gelirse, bunu sadece sahibine (üstadına) nispet ediniz, kötülenecek bir durumunuz açığa çıkarsa, bunu da ondan başkasına havale ediniz. Hâlinizin değiştiği zamanlarda bezgin bir tavır takınmaktan, yanlış ve baştan savma bir iş yapmaktan kaçınınız.

Ey kâtipler! Şüphesiz ayıpların size bulaşması okuyandan daha çabuktur. Onlardan çok sizi bozar.

Biliyorsunuz ki, içinizden birinizle, herhangi bir şahıs dost olsa ve üzerine düşen dostluğun hukukunu ona karşı yerine getirse, bu durum karşısında o dostuna karşı vefa göstermesi, kendisine minnettar olması, tahammül etmesi, hayrını istemesi, samimi davranması, sırrını saklaması işini idare etmesi, icap eder. Onun hakkını ödemesi için böyle davranması gerekir. O kişi, kendisine muhtaç olduğu ve elinde bulunan imkânlardan faydalanmak zorunda kaldığı vakit, bu durumu davranışlarıyla tasdik eder, fiilen gerçekleştirir. Kâtipler! Allah size tevfikını lütfetsin, genişlik, sıkıntı, yoksulluk, yardım, ihsan, sevinç ve üzgün zamanlarda yukarıda sayılan hususlarda ruhen hazırlıklı olunuz. Bu hususları hiç aklınızdan çıkarmayınız. Bu şerefli sanata mensup olup da bahsedilen vasıflara sahip olanlara ne mutlu!

Sizden biri bir makama tayin edildiği veya Allah'ın halkından ve iyâlinden birinin işi kendisine havale olunduğu vakit, bu hususta yüce Allah'ı gözetsin, ona itaat etme hâlini tercih etsin, zayıfa yumuşak, mazluma insafla muamele etsin. Zira halk, Allah'ın iyalidir. Onun aile efradı mesabesindedir. İnsanlar içinde Allah'ın en fazla sevdiği kimse, onun iyaline en çok yumuşaklıkla muamele edendir. Sonra adaletle hükmetsin, şeriflere (Hz. Peygamber soyundan gelenlere) ikramda bulunsun, ganimetlerin dağıtımında ölçüye tam olarak uysun, eksiklik yapmasın, beldeler imar etsin, tebaaya şirin görünsün, onlara dost olsun, onlara ezadan uzak kalsın, dairesinde mütevazı ve halim selim bir şekilde otursun, kendisiyle ilgili haraç sicillerinde ve hakların ödenmesinde yumuşak davransın. İçinizden biri, bir adamla arkadaş olduğu zaman, huylarını denesin, iyi ve kötü huylarını öğrenince, güzel olan huylardan kendisi için münasip düşenler hususunda ona yardım eder, yapmak istediği kötü işlerden en nazik çare ve en güzel vesilelerle onu uzaklaştırmanın yolunu arar.

Biliyorsunuz ki, şayet hayvanları güden çoban, onların güdülmesi ve idare edilmesi konusunda basiret sahibi ise, önce onların huylarını öğrenmenin yolunu arar. Eğer hayvan fazla çifte savuruyorsa arkasından binmez, eğer şaha kalkıyorsa, ön taraftan sakınır, eğer ürkmesinden korkuyorsa, başını sağlamca tutar, eğer yürümeyen bir hayvansa, hafif hafif vurarak onu yürümeye heveslendirir, şayet at yine yürümezse, dizginini biraz çekerek

yumuşaklıkla onu yola sevk eder. Tavsif edilen bu siyaset ve idare biçiminde, halkı idare eden onlarla muamelede bulunan, onları tecrübe eden ve içlerine giren kimseler için deliller ve dersler, vardır. Kâtip, edebindeki fazileti, mesleğinin şerefi, çare bulmadaki kibarlığı, kendisiyle konuşan tartışan, sözlerini dinleyen veya satvetinden korkan insanlarla olan muamelesi itibarıyla, muhatabı olan şahıslara yumuşak hareket etmesi, iyi geçinmesi ve ihtiyacını düzeltme anlayışı içinde olması, şüphesiz ki, hitaptan anlamayan, doğruyu bilmeyen ve sorulara cevap veremeyen bir hayvana seyisin yumuşak muamele yapmasından daha uygundur.

Ey kâtipler! Dikkat edin, Allah sizi rahmetine mazhar kılsın, nezaret ettiğiniz hususlarda yumuşaklıkla davranın, mümkün olan yerlerde düşünerek hareket edin. Şayet böyle yaparsanız, Allah'ın izniyle sohbetinde bulunduğunuz kimselerin sizin kuyunuzu kazmalarından, hafife almalarından emin olursunuz. Bu suretle bu kişiler Allah dilerse size uyum sağlar, siz de onlara karşı şefkatli bir kardeş olma vaziyetinde olursunuz.

Dairenin şekli, kıyafeti, bineği, yemekleri, meşrubatı, evi, hizmetçileri, işi ve sair hususlar itibarıyla hiç biriniz hakkı olan ölçüyü tecavüz etmesin, mesleğinizin şerefli olması dolayısıyla Allah sizi üstün kılmış olmakla beraber yine de (halkın) hizmetçisiniz, hizmetlerinizdeki ihmaliniz hoş görülmez. Muhafızsınız, boş işlerle uğraşmak ve israf sizden beklenmez. Dürüst olmanız için size nakil ve hikâye ettiğim hususların tümünde itidal üzere bulunmaktan destek alınız. İsraftaki tehlikelerden ve lüks hayatın kötü akıbetinden sakınınız. Çünkü bu iki şey, özellikle kâtip ve edipler için fakirlik neticesini meydana getirir. Şahsiyetlerini zillete düşürür. Rezil eder.

Birbirinin benzeri olan bazı hususlar vardır, bunlardan biri, diğerine delil ve örnek olur. Önceden tecrübe ettiğiniz işlerle ilerde yapacağınız işlere istidlâl ediniz, sonra usûl olması itibarıyla en açık, delil olması bakımından en doğru ve netice itibarıyla en iyi tedbirin yollarını tutunuz. Biliniz ki, sahibini, bildiğini ve düşündüğünü tatbik mevkiine koymaktan alıkoyma niteliğinde olan tedbir mahvedici bir afettir. Onun için dairede otururken sadece itidal üzere kâfi miktarda konuşmak maksadınız olsun. İlk olarak veya cevaben söylediğiniz sözler veciz olsun. Delillerini toplu olarak ortaya koysun. Şüphesiz ki, bu onun işi için bir maslahattır, işi olan bir kimseyi çok konuşmaktan alıkor. Bedenine, aklına ve edebine zararlı olan bir hataya düşme endişesiyle, doğru yolda bulundurması için, Allah'ın yardımının

aralıksız olması yolunda ona niyazda bulunsun. Kendisinden zuhur eden güzel bir sanatın ve kuvvetli hareketin sadece almış olduğu güzel bir tedbirin ve fazla marifet sahibi oluşunun sonucudur, diye söyleyen veya zanneden, bu sözü ve zannıyla kendini yüce Allah'ın nefsiyle baş başa terk etmesi durumuna maruz bırakmış olur. Onun için de vazifesinde yetersiz olma hâline düşer. Dikkatle düşünen bir kimse için bu meselede bir gizli taraf yoktur.

Hiçbiriniz, hizmet ve sanat itibarıyla birlikte çalıştığı arkadaşından ve meslektaşından, meselelere daha çok vâkıf olduğunu ve tedbir alma külfetini daha çok kendisinin taşıdığını söylemesin. Zira zeki kimselere göre, iki kişiden en akıllı olanı, kendini beğenme hâlini bir kenara bırakan, meslektaşlarını kendisinden daha akıllı, hâl ve hareketlerini daha güzel görendir. Her iki gruba da lâzım olan, kendi görüşüyle gururlanmadan ve nefsini temize çıkarmadan, şanı yüce Allah'ın kendi üzerindeki nimetlerinin fazla olduğuna bilmek; kardeşine, akranına, arkadaşına ve ailesine karşı üstünlük taslamamaktır. Allah'a hamdetmek herkesin vazifesidir. Bu da onun azametine karşı tevazu, izzetine karşı tezellül göstermek ve verdiği nimetleri dile getirmekle olur.

Bir atasözünde de geçtiği gibi, bu risâlem hakkında: "*Nasihat edenin söylediklerini uygulaması gerekir."* diyorum. Yüce Allah'ın zikri müstesna, bu risâledeki en güzel söz budur. Risâlenin özünü bu söz teşkil etmektedir. Onun için risâlenin sonuna bu sözü koydum. Risâleyi onunla tamamladım. 'Mesut olacak ve irşad edilecek' diye ezelî ilmi ile takdir ettiği kimseleri kayırdığı gibi, ey kâtipler! Allah bizi ve sizi de kayırsın, zira bu O'na aittir ve O'nun elindedir. Allah'ın selâmı, rahmeti ve bereketi sizlerin üzerine olsun."

Şurta (polis): Kuzey Afrika'da, zamanımızda bu görevin başında bulunan memura "hâkim" denilmektedir. Endülüs'te "Sahib-i medine", (Mısır'daki) Türk devletinde ise, "vali" diye adlandırılmaktadır. Şurta, devletin savaş ve askerî işlerini yöneten komutana tâbidir. Şurta başında bulunan memur bazen, savunma başkanının hükmü altında iş görür. Bu idare önce Abbasîler devletinde kurulmuştur. Makamın başında bulunan kişi, daha başlangıçta alâmetlerin belirmesi hâlinde suçlarla ilgili hükümlerin, suçlar ortaya çıkmasından sonra da onlara ait cezaların yerine getirilmesi vazifesini uygulardı. Zira şer'î ahkâm, suçlara dair ithamlarla değil, sadece ortaya

çıkan suçların cezalarına bakar. Siyaset ise, bu suçlan icap ettiren hususların tespiti ve toplanması ile alâkalıdır. Bunun için, suçlunun etrafında bazı karinelerin mevcut olması ve genel maslahatın da gerektirmesi hâlinde, hâkim suçluyu suçunu itiraf için zorlar. Suçları soruşturma, ondan sonra da cezalarını tatbik etme işinden kadılar kendilerini uzak tutunca, bu görevi ifa edenlere "sahib-i şurta" (polis şefi) adı verildi. Bazen mutlak olarak ceza ve kan davalarına nezaret etmeyi de ona havale eder ve bu hususları kadı'nın görev sahasından ayırırlardı. Bu vazifeyi, devletin taraftarları ve azatlıları olan komutanların büyüklerine ve hâssanın önde gelenlerine verirlerdi. Bu işin başına getirilen kişi, halkın her kesiminde genel icraatta bulunma yetkisine sahip olmazdı. Bunların hükmü, sadece âdi ve şüpheli kişiler için geçerli idi. Serserileri ve haram-helâl tanımayanları cezalandırırlardı.

Sonradan Endülüs'te hüküm süren Emevîler Devletinde bunların rütbeleri büyüdü ve "şurta-i Kübra" (büyük polis şefliği), "şurta-i sugra" (küçük polis şefliği) olarak ikiye bölündü. Büyük polis dairesinin hükmü avam ve havas hakkında geçerliydi. Devlet teşkilâtında çalışan makam sahipleri hakkında hüküm verme, bunlardan zulüm yapanları, onların yakınlarını ve onlara bağlı bulunan mevki sahiplerini sopalamak ona verilmişti. Küçük polis dairesi de, halka tahsis edilmişti. Büyük polis dairesi şefi için sultanın sarayının kapısında bir kürsü kurulmuş, şefin izni olmadan yerlerinden kıpırdamayan bazı görevlilere de oturacakları yerler hazırlanmıştı. Bu dairede devletin önde gelenleri görev alabilirlerdi. Hatta bu makamda bulunanlar vezirlik ve hâciblik makamına da aday sayılırlardı.

Mağrib'deki Muvahhidler devletinde bu dairenin, şereften bir payı vardı. Fakat bu makamı işgal eden kişiye genel yetki verilmemişti. Muvahhidlerden olan adamlardan ve bunların büyüklerinden başkası bu dairenin başına getirilmezdi. Devlet teşkilâtındaki makam sahiplerine hükmetme yetkisi bu makamda bulunan kişinin uhdesinde değildi. Sonra, şu sıralarda bu görevle ilgili daire bozulmuş, Muvahidlerden olan adamların dışına çıkmış, hanedanlığın taraftarı olan kişilerin eline geçmiştir.

Zamanımızda Mağrib'deki Benu Merin hanedanlığında bu daire ile ilgili işleri hanedanlığın taraftarı ve dostları olan büyük aile mensupları yürütmektedirler.

Doğudaki (Mısır ve Şam'daki) Türk devletlerinde ise bu memurluk Türklerin büyük devlet adamları ve onlardan önce hüküm sürenlerin evlâdı

elindedir. Bu memurlar azgınlık ve bozgunculuğu ortadan kaldırmak, fesadın kapılarını örtmek, fısk u fücur yok edip suçluları dağıtmak, şer'î ve siyasî cezaları gerektiği gibi uygulayıp şehirdeki genel nizamı korumak için, bu göreve tayin edileceklerin sert ve dirayetli olmalarına özen gösterirler.

Geceyi gündüze, gündüzü geceye çeviren Allah'tır, Aziz ve Cebbar olan da O'dur. En iyisini yüce Allah bilir.

Donanma Komutanlığı (Kıyâdetu'l-esâtîl): Mağrib ve Kuzey Afrika'da devlet memurluk ve rütbelerindendir ve ordu komutanlığına bağlıdır. Birçok hususlarda onun emri altındadır. Bu memurluğun başında bulunana Melond adı verirler. Lam harfi kalın okunan bu kelime Frenk lisanından geçmiştir. Zira Frenklerin ıstılâhında donanmanın ismi budur. Bu makamın Kuzey Afrika ve Mağrib'deki mülke mahsus olması, bu iki bölgenin Akdeniz'in güney yakasında yer almış olmasındandır. Bu denizin bütün güney sahilleri boyunca, Sebte'den Suriye'ye kadar olan yerlerde Berber illeri bulunur. Kuzey yakasında ise Endülüs, Frenk, Slav ve Suriye topraklarına kadar Rum illeri yer alır. Çevresindeki ülke ahalisine nispetle Akdeniz'e Bahr-ı Rumî ve Bahr-ı Şâmî denilmiştir. Denizin iki yakasındaki kıyı boyunca yerleşmiş olan insanlar, öbür denizlerin kıyılarındaki milletlerin karşı karşıya olmadıkları zor hâllerle yüz yüze bulunmaktadırlar.

Endülüs, Frenkler, Sakleb (Slavlar) ve Şam'a kadar Rumlar memleketi Akdeniz'in kuzey kıyılarını teşkil eder. Bu deniz, kıyılarına nispetle (Rum) denizi ve (Şam denizi) adlarını taşır ve kıyısında yaşayan milletler, deniz kıyılarında yaşayan başka milletlerin katlanmadıkları birtakım hâllere katlanırlar. Romalılar, Frenkler ve Gotlar gibi bu denizin kuzey kıyılarında yaşayan milletlerin alışverişleri, geçinmeleri ve savaşlarının çoğu bu denizde gemilerle dolaşmak suretiyle olduğu için, deniz seferlerinde ve donanmalarla savaş işlerinde uzman idiler. Bunlardan Romalılar gemilerle bu denizin güney tarafına, Gotlar Batı Afrika'ya geçerek oralarını ele geçirdiler, halkı olan Berberîlere karşı zafer kazandılar, memleketlerinin idaresini ellerinden aldılar. Berberin Afrika'da Kartaca, Subaytala, Celûla, Marnak, Şarşal ve Tanca gibi büyük şehirleri vardı. Bunlardan önce Kartaca'da hüküm süren Berber hükümdarı, Romalılarla savaşmak üzere asker, silâh ve savaş için gereken şeylerle dolu donanmalar gönderiyordu.

Akdeniz'in iki kıyısında yaşayan bu milletler için eski ve son zamanlarda donanmalar göndererek savaşmak bir âdet idi. Müslümanlar Mısır'ı fethettikten sonra Halife Ömer bin Hattab, Amr bin Âs'a mektup yazarak, ona denizi tavsif eden bir yazı yazmasını emretti. Amr de Ömer'e: "Deniz büyük bir varlık ve yaratık olup, zayıf olan bir yaratığa, bir kurdun bir ağaca bindiği gibi, biner." diye cevap verdikten sonra, Hz. Ömer Müslümanlara gemilere binerek denizlere sefer etmeği yasak etti. Bundan sonra Müslümanlardan kimse denizde gemilere binmedi. Ancak Ömer'in emrine karşı koyan bir Müslüman gemiye bindi ve Ömer tarafından cezaya çarptırıldı. Becîle kabilesinin reisi Arfece bin Herseme el-Ezdî'nin örneğinde oldğu gibi, Arfece Umman'a savaşa gönderilmişti. Ömer, Arfece'nin gemilere binerek savaştığını işitti. Ömer onun bu hareketini tasvip etmedi, emrine karşı koyduğu için Arfece'yi sert bir surette azarladı. Muaviye'nin halifeliği çağına kadar bu hâl devam etti.

Muaviye Müslümanlara, gemilere binmeye ve gemilerle savaşmaya müsaade etti. Muaviye'nin müsaadesinin sebebi şudur: Bedevî (göçebe) bir millet oldukları için Araplar evvelâ gemicilikte ve gemiye binmek hususunda maharetli değildiler. Rumlarla Frenkler ise gemiciliğe alışmış, bu sanatı öğrenmiş ve gemicilikte ilerlemişlerdi. Arap devleti kurularak kuvvet kazandıktan sonra Arap olmayan milletler onların hizmetçisi oldu ve idareleri altına girdi. Her millet kendi meslek ve sanatıyla Araplar katında kendisine iş bulmak istedi. Araplar deniz seferlerini düzenlemek üzere bu milletlerden olan gemicileri hizmete aldılar. Böylece Araplar kendileri deniz işlerine alıştılar ve maharet kazandılar. Kendilerinden âlimler yetişti, deniz savaşında uzmanlaştılar. Kalyon sınıfından olan savaş gemileri yaptılar. Donanmalarını asker, silâh ve giyimle doldurdular. Denizin öbür tarafında yaşayan kâfirlerle savaşmak üzere gönderdiler. Bu gemileri bu kâfirlerin sınırlarına yakın ve deniz kıyılarında olan, Kuzey Afrika, Mağrib, Endülüs gibi İslâm memleketlerinin kıyılanda kurdukları tersanelerde inşa ettiler. Halife Abdülmelik cihada dair emirleri yerine getirmek hırsıyla Afrika valisi Hasan bin Numan'a deniz silâhları imal etmek üzere Tunus'ta bir tersane yaptırmasını emretti. İşte Tunus'tan hareket eden donanma, Benu Ağleb sultanlarından I. Ziyadetullah bin İbrahim zamanında Esed bin Furat komutasında Sicilya ve yine bu sultanın hâkimiyeti çağında Kosra fetholundu. Bundan önce Muaviye bin Hudeyc halife Muaviye bin Ebî Sufyan zamanında Sicilya üzesine yürümüşse de Allah bu adayı onun eliyle

fethetmeyi irade etmemişti. Nihayet bu ada Benu Ağleb sultanlarından I. Ziyadetullah zamanında fetholundu. Yukarda zikrettiğimiz Sicilya üzerine yürüyen donanmanın komutanı Esed bin Furat idi. Bundan sonra Kuzey Afrika ve Endülüs donanması Afrika'da hüküm süren Ubeydî ve Endülüs'te hüküm süren Emevîler çağında, biri diğerinin yurdunda kargaşalıklar çıkarmak ve kıyılarında bozgunculukta bulunmak maksadıyla her iki taraftan donanmalar gönderiliyordu. Abdurrahman Nasır zamanında Endülüs donanması 200 gemiyi buldu. Kuzey Afrika donanması da o ölçüde veya buna yakın bir sayıda idi. Endülüs donanmasının komutanı İbn Remahis idi. Üssü Becaye ve Almeriye idi.

Endülüs donanması memleketin gemiler inşa edilen yerlerinden toplanmış olan gemilerden meydana geliyordu. Bu donanmalardan her birinin o donanmanın savaş işini, silâhlanmasını ve askerini yöneten bahriyelilerden bir komutan ve rüzgârların yönünü, nerelerden eseceğini bilen, bu işi ve yelkenleri, limanında demir atma işlerini yöneten başka bir komutanı bulunuyordu. Donanma, bir gazve veyahut sultanın önemli bir maksadıyla bu gemiler bir araya toplandıktan sonra belli olan bir limana girer ve demir atardı. Bundan sonra sultan bu gemileri kendi adamları, askerleri, azatlı ve kölelerinin kahramanlarıyla doldurduktan sonra bütün bu donanmalar ve komutanlar onun idaresinde bulunmak üzere memleketi halkının en yüksek sınıfından başkomutan tayin eder, bütün bu bahriyeliler ona başvururlardı. Bundan sonra sultan onları gidecek yerlerine gönderir, zafer kazanarak ganimet mallarıyla dönmelerini beklerdi. Bu çağda İslâm devleti, Akdeniz'in her tarafında zaferler kazanmış ve her tarafını ele geçirmiş, Müslümanların gücü büyümüş, Hristiyan milletleri Akdeniz kıyılarında Müslüman donanmasına karşı bir şey yapamamışlar, Müslümanlar bundan sonra Akdeniz'deki fütuhatı devam ettirmişlerdir. Müslümanların kazandıkları yüksek zaferler, fetihler ve çok ganimetler aldıkları bellidir. Mayurka, Malta, Minorka, Yapsa, Sardunya, Sicilya, Korsa. Girit ve Kıbrıs gibi Akdeniz'deki adaları ve diğer Rum ve Frank memleketlerini fethetmişlerdi. Ebu Kasım Şiî ve oğulları donanmalarıyla Mehdiye'den denize açılarak Cenova yarımadası üzerine yürüyorlar, zaferler kazandıktan ve ganimetler aldıktan sonra limanlarına dönüyorlardı. Derebeylerinden (feodallerden) Daniya adası sahibi Mücahid Amirî donanmasıyla harekete geçerek 405 hicrî (M. 1015) yılında Sardunya adasını fethetmişse de Hristiyanlar adayı onun elinden kurtarmışlardı.

Müslümanlar bütün bu zaman içinde bu denizin çoğuna hâkim oldular. Donanmaları serbestçe bu denizde dolaşıyor ve Müslüman askerleri donanmalarıyla Sicilya'dan hareket edip bu adanın kuzey tarafında ve karşısındaki büyük toprak parçası üzerine yürüyorlardı. Frank hükümdarlarına saldırıyorlar, memleketlerinde pek çok adam öldürüyor ve yaralıyorlardı. Nitekim Sicilya adasında Alevîlerden Ubeydîler adına hutbe okuyan Sicilya hükümdarları olan Hüseyinoğulları çağında bu şekilde hareket etmişler, Hristiyan milletler donanmalarıyla Akdeniz'in Frenkler ve Slavlarla meskûn kıyılarına ve Rumlara ait olan adalara, denizin doğu ve kuzeyine çekilmişler; oraların bu tarafına geçmemişler, İslâm donanmaları, aslanın kendi avına indirdiği darbe gibi onlara indirmişlerdi.

Bu denizin adalarını ve kıyılarını asker ve silâhla doldurmuşlar; hem barışta, hem savaşta dolaşmışlardı. Hristiyan gemileri ise denize çıkamaz olmuştu. Alevîlerden Ubeydîler ve Emevî devletleri zayıf düşünceye kadar bu hâkimiyet devam etti. Bundan sonra Hristiyanlar Sicilya, Girit ve Malta adaları gibi doğudaki adaları ele geçirdiler. Bundan sonra Hristiyanlar bu gerileme devrinde Şam'ın bütün kıyılarını aldılar, Trablus, Askalan, Sur, Akka ve Beytü'l-Makdis'i (Kudüs'ü) istilâ ettiler. İbadet etmek üzere Beytü'l-Makdis'te kilise yaptılar. Trablus'ta hüküm süren Harzunoğullarına galip gelerek Trablus, Kabis ve Safakis'i ellerinden aldılar. Onları vergi ödemeye mecbur ettiler. Sonradan Ubeydîlerin başşehirleri olan Mehdiye'yi Belkin bin Zeyrîoğullarının elinden aldılar. Hicretin beşinci (onbirinci) yüzyılında ise onlar bu denizde Hristiyan donanmalarına saldırmışlar ve yenmişlerdi. Mısır ve Şam'da hüküm süren devletlerde donanma zayıf düşmüş, sonunda büsbütün yok olmuştu. Bunlar bu tarihe kadar donanmaya önem vermemişlerdi. Alevî Ehl-i beyt taraftarı) olan Ubeydîlerde ise donanmaya son derece önem verilmiş idi ki onlara dair haber sırasında onların donanmaya ne derece önem vermiş oldukları anlatılmaktadır. Donanma idaresi doğuda lâğvedilmiş ise de Kuzey Afrika ve Mağrib'de donanmaya önem veriliyordu. Donanma teşkilâtının varlığı Afrika'ya mahsus olarak devam etmiş olup çağımızda da bu denizin batı tarafında kuvvetli bir donanma mevcuttur. Gemilerinin sayısı çoktur, düşmanın saldırışından emindir. Düşman Afrika üzerine saldırmamıştır. Lemtûne hükümdarlarından Benu Meymun hüküm sürdüğü çağda donanma Kadis adası başkanları idaresinde idi. Onlar da sonradan itaat ederek donanmayı

Abdülmümin'e teslim etmişlerdir. Bunların Akdeniz'in kuzey ve güney (Endülüs ve Mağrib) tarafında bulunan gemilerinin sayısı yüzü bulmuştu.

Hicretin altıncı (onikinci) yüzyılında Müvahhidler devleti kuvvet kazanarak Akdeniz'in Endülüs ve Mağrib sahillerine sahip olduktan sonra, donanma işine büyük önem vermiş oldukları malûmdur. Bu devletin donanma komutanı Sicilyalı Ahmed olup, o aslen Cerbe adasında yerleşmiş olan Sadgayar boyundandır. Komutanı Hristiyanlar esir almış, Ahmed Hristiyanlar arasında yetişmiş, sonunda Sicilya hükümdarı onu Hristiyanların elinden kurtarmış, idareyi ona vermişti. Ahmed'in bazı hareketleri hükümdarı gücendirdi. Bunun üzerine Ahmet hayatından korkarak Tunus'a geldi. Orada Abdülmümin oğullarından büyük bir zatın huzuruna çıktı. Bu zat onu Merakeş'e gönderdi. Halife Yusuf bin Abdülmümin onu saygıyla karşıladı. Bol bağışlarda bulundu. Onu donanmasının başına geçirdi. O, bu donanma ile Hristiyan milletlerle savaşmak üzere harekete geçti ve bu savaşlarda büyük yararlıklar gösterdi ki onun bu zaferlerine dair haberler Muvahhidler devleti haberleri sırasında meşhurdur. Onun devrinde Müslüman donanması bizim bildiğimize göre, ondan önce olduğu gibi ondan sonra da bu derece kuvvet ve şevket kazanmamıştır.

Mısır ve Şam hükümdarı olan Salâhaddin Yusuf bin Eyyub, Şam'ı kurtarmak ve Beytü'l-Makdis'i küfrün kirlerinden temizlemek üzere harekete geçtiğinde, Hristiyan donanmaları arkası kesilmeden her taraftan o sınırlara yardıma koştular. Hristiyanlar silâh ve yiyecek maddeleri ve askerle Şam'da savaşan Haçlılara yardım ettiler. Donanmaları kuvvetli, gemilerinin sayısı çok ve Müslüman donanması eskiden beri zayıf bulunduğu için bu denizin doğusunda Hristiyan donanmasının üstünlüğü devam ediyordu ki bunu yukarda zikretmiştik. Bu ihtiyaç şevkiyle Salâhaddin, Mağrib sultanı olan Ebu Yakub Mansur'a Abdülkerim bin Münkiz'i elçi gönderdi. Abdülkerim Şeyzer hükümdarları olan Benu Münkiz ailesindendir. Bu bölgeye onlar sahipti, Salâhaddin devletin başına geçtikten sonra bu bölgeyi onların elinde bıraktı.

Salâhaddin elçisi vasıtasıyla gönderdiği mektubunda Batı Afrika donanmasının Akdeniz'de harekete geçerek Hristiyan donanmasının haçlı ordularına yardım etmesine engel olmasını rica ediyordu. Mektup, Fazıl Beysânî kalemiyle yazılmıştı. Mektup, İmâd İsfehanî'nin *El-Fethe'l-*

Kudusî'sinde zirdedildiğine göre *"Allah seyidimize -büyüğümüze- kurtuluş ve bereket ve zafer kapılarını açsın."* ibaresiyle başlanmıştı.

Salâhaddin ve arkadaşları Ebu Yakub'a "Müminler Emiri" unvanıyla hitap etmemişlerdi. Bundan dolayı El-Mansur, Salâhaddin ile devleti adamlarına darıldı. Fakat bu dargınlığı içinde sakladı. Salâhaddin'in elçisine ve arkadaşlarına saygı gösterdikten, ihsanlarda bulunduktan sonra onları memleketlerine iade etti. Salâhaddin'in ricasını yerine getirmedi. Bu olay, o zamanda deniz kuvvetlerinin ancak Mağrib'de hüküm süren İslâm devletine mahsus olduğunu gösterir. Hristiyanların doğuda Müslümanlara üstün gelmeleri, donanmaları kuvvetli olduğundan ve Mısır ve Şam'da hüküm süren devletlerin o zamanlarda ve ondan sonra donanmaya önem vermemelerinden, devletin bu hususta hazırlıksız olduğundan ileri gelmiştir.

Ebu Yakub el-Mansur öldükten sonra Müvahhidler devleti zayıf düşmüştü. Gallar (Celalika) halkları Endülüs'ün birçok kısmını Müslümanların ellerinden aldıktan sonra, Müslümanları deniz kıyılarına sığınmaya mecbur ettiler ve Akdeniz'in Batı tarafındaki adaları bile ele geçirdiler. Bunun üzerine denizin bu karasında kuvvet kazandılar. Hristiyanların gemileri çoğaldı. Bunun bir sonucu olarak İslâm donanması onların deniz kuvvetleriyle denk olmak derecesine indi. Nitekim batıda hüküm süren Zenâtelerin hükümdarı Ebu Hasan Hristiyanlarla savaşmak istediğinde, onun savaş gemileri kuvvet ve sayı itibarıyla Hristiyan gemileri nispetinde idi. Devlet zayıf düştüğü için bundan sonra Müslüman donanması da o nispette zaafa uğradı.

Bedevîlik âdetlerinin etkisiyle Mağrib'de gemi yapmak ve gemilerle savaşmak gibi denizcilikle ilgili olan çalışmanın azalması ve Endülüs'te hüküm sürdükleri zaman alışmış oldukları çalışma tarzlarının sona ermesi de Müslümanların denizde zayıf düşmelerinde bir âmil oldu. Hristiyanlar ise kendileri için bir din hükmünde olan eski âdetlerini yenileyerek, eskisi gibi denizciliğe önem verdiler ve tecrübe kazandılar. Bunun bir sonucu olarak denize hâkim ve eskisi gibi deniz savaşlarında uzman oldular. Müslümanlar ise deniz kıyılarında yaşayan ve sayıları az tecrübeli denizcileri hâriç olmak üzere, Akdeniz'in yabancısı derecesine indiler.

Bu tecrübeli denizciler yeter sayıda yardımcı kuvvet bulabildikleri veya kendilerine yardıma asker verecek ve kendilerine maksat ve hedefi tayin edip açık yolu gösterecek devlet bulunduğu takdirde, bunlar denizde gaza

ederler ve gösterilen yerlere giderler. Bununla beraber devletin düşman kıyılan üzerine saldırmak istemesi ve ihtiyacın devleti buna sevk etmesi göz önünde bulundurularak Mağrib'de hüküm süren İslâm devleti denizcilik teşkilâtını, donanma inşasını ve gemilerle seferi çağımızda bile ihmal etmiş değildir.

Denizcilikle ilgili olan rütbeler de eskisi gibi korunmaktadır. Sonradan Müslümanların, Hristiyanların üzerine yürüyerek onlara zafer kazanacakları ve yurtlarını istilâ edecekleri şüphesiz olduğu, batı Müslümanları arasında meşhur olup, onlar bunu Zic ve Cıfr ilmine dair yazılan ve gelecekten haber veren eserlerden nakil ve rivayet etmekte ve Müslümanların denizin öbür tarafında Frank yurdunu fethedecekleri ve bunun da ancak donanma kuvvetiyle mümkün olacağı nakledilmektedir.

"Müminlerin sahibi Allah'tır, bize o kâfidir. O ne iyi vekildir." (Âl-i İmran, 3/68).

OTUZBEŞİNCİ BÖLÜM

Devletlerde mülkî ve askerî mertebeler arasındaki farklara dair

Malûm olsun ki, kılıç ile kalem, devlet sahibinin devleti yönetebilmesi için bir vasıtadır. O, bu iki kuvvetin yardımıyla devletini yönetir. Bununla beraber devlet, ilk kuruluş ve hazırlık döneminde; mülkî ve idarî kurullardan daha çok ordu teşkilâtına muhtaçtır. Çünkü devlet bu zamanında iken idarî kurullar ancak yardımcı bir kuvvet teşkil eder ve kalemle yazarak hükümdarın emirlerini yerine getirirken de askerî kuvvetin yardımına ihtiyaç gösterir. İhtiyarlama (yıkılma) zamanı geldiğinde, devleti kuran ve koruyan asabiyet zayıf düştükten sonra da devlet mülkî kurullardan ziyade kılıç kuvvetine muhtaçtır ki, biz bunu yukarda anlattık.

İhtiyarlama çağı geldiği ve devleti koruyan kuvvetler zayıf düşmüş olduğu için, devlet, kılıç sahiplerine, yani asker olan yabancıların yardımına başvurur. Devlet, ilk kuruluşu zamanında olduğu gibi, korunmak için askere fazlasıyla muhtaçtır. Bundan, askerî kudretin kalem vasıtasıyla idare olunan mülkî idareden, her iki hâlde de, üstün olduğu anlaşılmıştır. Devlet ömrünün orta zamanında iken devlet başkanı kılıç kuvvetinden az çok ayrı olabilir. Çünkü hükümdar devleti ve idaresini kurmuş olduğu için o, şimdi çeşitli vergiler toplama, bu paraları biriktirme ve diğer devletlerle meziyetlerde yarış çağındadır. Kalem bu hususların her birinde devletin yardımcısı olduğu için hükümdar kılıçtan ziyade kaleme ihtiyaç duyar.

Bu dönemde kılıçlar kınlarında, işsiz bırakılmış hâldedir. Ancak, kılıç kullanmayı icap eden olayları yatıştırmak ve açılan gediği kapatmak zarureti bundan müstesnadır.

Devlet bu zamanında iken kalem sahiplerinin devlette dereceleri yüksek olur. Kalem sahipleri refah ve servet içinde yaşarlar. Meclislerinde sultana en yakın yerlere onlar otururlar, sultanın huzuruna en çok girip çıkanlar onlar olur. Başbaşa kalarak gizli görüşmeler yaparlar. Sultan ve tebaanın menfaatleri kalem vasıtasıyla düzenlenir; kalem, devletin durumuyla öğünmenin âletidir. Vezirlik onların elinde olur. Sultan bu zamanda komutanlardan ayrıdır. Bu çağda bunlar başlarına felâket gelmesinden korkarlar ve bundan sakınırlar. Çünkü bunlar bu çağda, sultanın yanından uzaklaştırılır. Halife Mansur, Ebu Müslim'i huzuruna çağırdığında Ebu Müslim'in Mansur'a yazdığı mektup bunu açıkça gösterir. O, Hak Taâlâ'yı övdükten ve Peygamberine salâvat okuduktan sonra şöyle diyor:

"Bizim, Farslardan naklettiğimiz haberlerden anladığımıza göre, devlette kargaşalıkların sona ermesi vezirlerin en korkulu anlarıdır."

Bu, Hak Taâlâ'nın kulları için koyduğu bir kanundur. Allah'ın kanunları ise hiçbir vakit değişmez. Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Allah, kullarının hâlini bilir.

OTUZALTINCI BÖLÜM

Melik ve sultana özel alâmetlere dair

Malûm olsun ki, hükümdarlık, ihtişam ve izzetin gereklerinden olmak üzere, sultanı diğerlerinden ayırt eden birtakım alâmetler vardır. Bu alâmetler sultana mahsus olup, sultanı halktan ve devletinin ricalinden ayrılır. Biz burada bunları, bilgimizin yettiğince anlatacağız. *"Her bilenin üstünde bir bilen vardır."* (Yusuf, 12/76).

Âlet: Hükümdarlığın alâmetlerinden biri de sancak ve bayrak çekmek, davul ve borular çaldırmaktır. Hükümdarlar, seferlerinde kullanmak üzere bu gibi âletler yaptırırlar.

Aristo, kendine nispet edilen *"Siyaset"* kitabında bu âletleri kullanmaktan maksadın savaşlarda düşmanları korkutmak olduğunu söyler. Çünkü korkunç seslerin kalplerde tesiri büyüktür. Gerçekten de bunların tesirleri vicdanî ve ruhanî bir hâl olup savaşa katılanlar, kalplerinde etkisini kabul ederler.

Aristo'nun bu eserinde andığı sebepler, onun tarafından söylenmiş sözler ise, ancak bazı yönlerden doğrudur. Bu âletleri kullanmaktan asıl maksat da bu değildir. Hakikî sebep ise, musiki nağmeleri ve güzel sesler işitildiğinde kalplerde sevinç ve neşe meydana gelmesi ve bu yolla insanların ağır olan işleri kolay görmeleri ve işleri yapmak üzere canlarını feda etmeyi hissetmeleridir. Güzel sesleri işittiklerinde ruhlarında sevinç meydana gelir. Meselâ, develer terane ve nağmelerle yürümeye teşvik edildiğinde ruhlarında sevinç ve neşe meydana gelir ve süratle yürümeye başlarlar. Atlar, ıslık, ses ve haykırışlardan etkilenirler ki, sen bunu biliyorsun. Şarkı

ve türküde olduğu gibi, sesler uygun ve ahenkli olursa kalplere olan tesirleri fazlalaşır. Bu gibi güzel nağmelerin kalplere olan tesirlerini sen bilmez değilsin. Bundan dolayı Arap olmayan milletler savaşlarında davul ve borular kullanmadan musiki âletleri kullanırlar. Şarkıcılar musiki âletleriyle hükümdarın etrafını sararlar ve âletlerini çalarak şarkılar söylerler, çalgılarının güzel sesleriyle canlarını feda etmeleri için yiğitlerin harekete getirirler.

Biz, Arapların savaşlarında, şarkıcıların, alayın önünde durarak şiir ve şarkılarla askerin kalbinde sevinç meydana getirerek bahadırları heyecan içinde bıraktıklarını ve heyecana gelen bahadırların hemen seldırmaya ve askerin kendi emsali ile vuruşmaya başladığını kendi gözümüzle gördük. Mağrib'de Zenâteler de savaşlarında bu yolla hareket ederler. Şairleri safların önünde durarak, şiirler söyleyerek askeri savaşa teşvik ederler; şairler yerlerinden kımıldamayan dağları bile harekete getirecek derecede tesirli olan şiir ve türküleriyle kendilerini ölüme atacakları tahmin edilmeyenleri bile, canlarını feda etmek üzere harekete getirirler. Bunlar bu türküleri (Tâzûgâît) adıyla anarlar. Bu türküler neşeyle doludur. Şarap nasıl neşe veriyorsa, bu türküler de kalplerde sevinç meydana getirir, bahadırları mest eder. En doğrusunu Allah bilir.

Çok sayıda sancak kullanmak, renklerini çoğaltmak ve yükseklere kaldırmaktan maksat da kalplerde korku yaratmaktır, başka hiçbir sebebi yoktur. Bayrakları bu şekilde kullanmakla savaşlarda daha ziyade atılganlık meydana gelebilir. Çünkü nefislerin türlü hal ve şekiller alması çok gariptir. Her şeyi yaratan ve bilen Allah'tır.

Hükümdarlar ve devletler bu alâmetleri kullanmak hususunda birbirlerine benzemezler. Devletin genişliğine göre bazı devletlerin alâmetleri çok, bazılarının az olur.

Bayraklara gelince; bayrak çekmek yaratılıştan beri savaş alâmetidir. Milletler savaş alanlarında ve daima bayraklar çekmişlerdir. Resûlullah ve ondan sonra halifeleri bayraklar dikmişler ve kullanmışlardır.

Davullar çalmaya ve borular öttürmeye gelince; İslâmiyetin ilk zamanında Müslümanlar hükümdarlığın gösterişlerinden ve hükümdarlığın vasıflarından kaçındıkları ve bu âletlerde kullanılması hiç de gerekli olmayan ihtişamı gördükleri için bunları kullanmaktan sakınmışlardır.

Halifelik, hükümdarlık şeklini alarak dünyanın ziynetleri içine dalıncaya kadar bu durum devam etmiştir. Geçmişte hüküm sürmüş olan Fars ve Bizanslı azatlılar ve köleler, Müslümanlara o devletlerin refahlarını anlattıktan sonra onların geleneklerinden olan musiki âletleri kullanmayı güzel bir iş sayarak, bu âletleri o milletlerden almışlardır. Vali ve komutanlarına devletlerini yüceltmek üzere musiki âletleri kullanmaya müsaade etmişlerdir. Abbasîlerden ya da Ubeydîlerden olan halifeler serhatlara valiler ve komutanlar gönderdiklerinde veya orduya komutan tayin ettiklerinde, çok defa, halife, tayin edilen adam için bayrağını diker; vali ya da komutan, bu bayrağı teslim aldıktan sonra, halifenin sarayından ya kendi konağından memur olunduğu yere veya savaş meydanına gitmek üzere bayraklardan ve musikicilerden oluşan bir grupla beraber yola çıkardı.

Vali veya başkomutan ile halife ancak bayrakların azlığı ve çokluğu veya renkleriyle birbirinden ayırt edilebilirdi. Meselâ Abbasî halifesinin bayrağı kara renkte olurdu. Abbasîler, Haşimîlerden şehit edilen kimselerin hatıraları için hasret çektiklerini bildirmek ve onları öldürdüklerinden dolayı Emevîlere olan dargınlıklarını göstermek üzere kara bayraklar kullanmışlardır. Bundan dolayı Abbasîler "Müsevvide" (siyahçılar, yasçılar) adıyla anılmışlardır. Haşimîler arasında tefrika meydana gelerek Ebu Taliboğulları (Şiîler) onları muhalefetle her tarafta ve her yüzyılda Abbasîlere karşı harekete geçtiklerinde, Talibîlerden olan Ubeydîler hüküm sürerken beyaz bayraklar kullandıkları için "Mübeyyiza" (beyazcılar) adıyla anıldılar. Doğuda Taberistan (Zeydî) daîsi ve (Yemen'deki) San'a daîsi veya bunların dışından olmak üzere meselâ Karamitîler ve başkaları gibi Rafizîlerin bid'atlerine çağıranlar hep beyaz bayrak kullanırlardı.

Me'mûn, halife olduktan sonra, Abbasîlere mahsus olan kara renkli elbiseler giymeyi ve bu gibi alâmetleri kullanmayı bırakarak yeşil renkli elbiseler giymiş ve kara bayraklarını da yeşil renkli bayraklarla değiştirmişti.

Bayrakların sayısının çok veya az olmasına gelince; çokluğunun bir sınırı yoktur. Alevîlerin daîleri olan El-Aziz Nizâî, Şam'ı (Suriye'yi) fethetmek üzere yola çıktığında 500 büyük sancak, 500 ney ve zurna ile ilerlemişti.

Mağrib'de hüküm süren Sinhâcelerden olan Berber hükümdarlarının ve başkalarının kendilerine mahsus bir renkleri yoktu. Bunlar, halis atlastan

yapılmış olan bayraklarını altınla süslerlerdi. Müvehhidler ve onlardan sonra Zenâteler devleti kuruluncaya kadar bu devletler vali ve komutanlarına bu bayrakları kullanmalarına izin verdiler. Söz konusu devletler kurulduktan sonra, bunlar davul ve bayraklar kullanmayı sultanlarına tahsis edip başkalarının bayrak ve âletler kullanmasını yasak ettiler. Bunlar sultanları içini "Sâka" adını taşıyan bir tabur teşkil ettiler. Bayraktar ve musikicilerden ibaret olan bu tabur, seferinde sultanın arkasından hareket ederdi. Devletlerin bayrak ve musiki âletleri farklı olup bazısı az, bazısı çok nispette kullanırdı. Bazıları yedi sayısını kutlu sayarak, bu sayı ile kutlanmak üzere, bayraklarını yedi tane olarak kullanırlardı. Endülüs'te hüküm süren Muvahhidler ve Benu Ahmer bu cümledendir. Zenâtelerde olduğu gibi, bazıları 30 veya 20 bayrak kullanırdı. Hâkimiyeti çağını idrâk etmiş olduğumuz sultan Ebu Hasan zamanında ise davulların da, bayrakların da sayıları yüzer taneden iki yüzer taneye çıkmıştı. Büyük ve küçük boydaki yüz sancak renkli ipekten ve altın yaldızlı olarak işlenmişti. Bunlar vali ve komutanlarına, savaştıkları zamanlarda ketenden beyaz renkte küçük bir bayrak ve küçük bir davul kullanmaya müsaade ederler, başkasına müsaade etmezler.

Doğuda (Suriye ve Mısır'da) hüküm süren Türk devletine gelince; bunlar ilk önce baş tarafında bir tutam kıl bulunan büyük bir bayrak yaparlar ve buna "şaliş" ve "çetr" derler. Bu bayrak, sultana mahsustur ve onun alâmetidir. Bunun arkasından diğer bayraklar gelir. Bu Türkler bu bayraklara "sancak" adını verirler. Bunlar pek çok davul kullanırlar, bunlara "kusat" (kös) derler. (Sultana mahsus olan) çetr müstesna olmak üzere, komutanlarına istedikleri miktarda bu bayraklardan kullanmaya müsaade ederler.

Frenklerden olan Endülüs Celalikalarına gelince; bunlar çağımızda az bayrak kullanırlar, fakat bu bayrakları sırıklara bağlayarak pek yukarıya kaldırırlar. Bu bayraklarla beraber nay, zurna ve bundan başka tanbur gibi telli musiki âletleri kullanırlar. Musikilerini şarkılı bir eda ile çalarlar. Bunlarla, bunların arka taraflarında yaşayan milletlerin dahi, bayrak ve musiki âletlerini savaştıkları zamanlarda bu şekilde kullanmakta olduklarını bize haber verdiler.

"Semalarla arzın yaratılması, dillerinizin ve renklerinizin muhtelif oluşu, Allah'ın âyetlerindendir. Âlikmler için bunda deliller vardır." (Rum 30/22).

Taht (serîr): Taht, minber ve kürsü de, saltanatın alâmetlerindendir. Bunlar hükümdarın oturması için kurulan minber, kürsü ve tahttır. Meclisinde bulunanların oturdukları yerden yüksekçe olarak yapılır. İslâmiyetten önce hükümdarlar altından yapılmış olan tahtlar üzerine otururlardı.

Hz. Davud'un oğlu Hz. Süleyman (a.s) fildişinden yapılmış tahtı vardı. Bu tahtı altınla kaplanmıştı. Hükümdarlar bu gibi tahtları ancak devletleri büyüdükten, müreffeh odlduktan sonra yaptırırlar ve bunların üzerine otururlar ki, bundan yukarda bahsetmiştik.

İslâmiyet zamanında ilk önce taht üzerinde oturan Muaviye'dir. O, tahta oturmak üzere yanında bulunanlardan müsaade istiyerek: *"Ben şişmanladım."* dediğinde ona taht üzerinde oturmayı müsaade ettiler. O, kendisi için taht yaptırdı. Diğer İslâm hükümdarları da bu hususta onu örnek edindiler. Bundan sonra taht, lüksün gereklerinden oldu. Mısır genel valisi olan Amr bin As, diğer Araplarla birlikte yere otururdu. Mukavkis Amr'ın sarayına geldiğinde üzerine oturacağı altın tahtı da eller üzerinde Amr'ın sarayına getirilir, Mukavkis bu altın tahtına kurulur, Amr ise onun ön tarafında otururdu. Müslümanlar Mukavkis'e, İslâm himayesinde olması bakımından, antlaşmanın hükümlerine uymak ve bedevîlikten gelen hükümdarlığın bu gibi lüksüne önem vermedikleri için kızmazlardı. Sonradan Abbasî ve Ubeydî halifeleri, doğu ve batıda hüküm süren İslâm hükümdarları, ganimet malları olarak ellerine geçen kisra ve kayserlerden boş kalan minber ve tahtlar üzerine oturdular.

"Geceyi gündüze, gündüzü geceye çeviren Allah'tır." (Müzzemmil, 73/20).

Sikke: Sikke, halk arasında tedavülde bulunan dinar ve dirhemleri, üzerine belirli nakışlar oyulmuş ve tersine olarak bazı sözler yazılmış olan demir damga ile damgalamaktan ibarettir. Bu damga, dinar ve dirhemler üzerine vurulduğunda bu nakışlar ve sözler o dinarların ve dirhemlerin üzerine açık bir şekilde çıkar. Altın ve gümüş defalarca eritilerek saf bir hâle getirilip devlet tarafından belirtilmiş miktar ve ölçüye göre kesildikten ve bu suretle ayarları tayin olunduktan sonra elde edilen paralar bu damgalarla damgalanır. Ayarı belirtildikten sonra bu paraların ağırlık ve miktarları birbirine eşitse, halk sayı üzerinden, ağırlık ve miktarları eşit değilse ağırlığı üzerinden bu paralarla alışveriş yapar.

Bu maksatla kullanılan ve paralar üzerine nakış veya sözler oyan demir âlet ilk önce "sikke" adını taşırdı. Bundan sonra bu oyulan resim, süs ve kelimeler, yani âletin bıraktığı izler "sikke" adı ile anıldı. Nihayet "sikke", bu vazifenin başında bulunarak paraların şartlara uygun olup olmadığına ve bütün şartların yerine getirilip getirilmediğine bakmaya, yani memuriyete tahsis edildi ve devletler teriminde bu memuriyetin adı "sikke" oldu. Bu ise devletin idaresi için gerekli olan bir memuriyettir. Çünkü halk arasında tedavülde bulunan ve alışveriş yapılan paraların gerçek mi, sahte mi olduğu ancak bu sayede anlaşılır.

Fars hükümdarları, para basılırken hükümdarlık eden şahsın yahut bir kalenin yahut da bir hayvanın veya herhangi bir şeyin suretini oyarlardı. Devletleri yıkılıncaya kadar Acemler bu şekilde hareket ettiler.

İslâma gelince; dinin sadeliği ve Arapların bedevîliği tesiriyle İslâmiyetin ilk zamanında bu husus göz ardı edildi. Araplar tartarak altın ve gümüşle alışveriş yaparlardı. O çağlarda Arapların alışverişleri Fars dinar ve dirhemleriyleydi. İşlemleri sırasında bu dinar ve dirhemleri tartarlardı. Bu dinar ve dirhemlerde, devletin ihmali yüzünden açık bir surette aldatma gözükünceye kadar bu Fars paralarıyla alışveriş ettiler. Bu paralara hile karıştığı görüldüğünde, Said bin Müseyyeb ile Ebu Zinad'ın rivayetine göre, Abdülmelik hicri 74 (693) yılında Haccac'a dinar ve dirhem darbettirmesini emretti. Medâinî'nin rivayetine göre, bu vakit hicretin 75. (694) yılı idi. Abdülmelik hicretin 76. (695) yılında bu paraların tedavüle çıkarılmasını ve memleketin her tarafında bu paralarla alışveriş edilmesini emretti. Paraların üzerine *"Allahu ahad, Allahu samed"* (Allah birdir, Allah'ın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur) cümleleri oyuldu.

İbn Hübeyre, Yezid bin Abdülmelik zamanında Irak valisi olduğunda sikkeleri her bakımdan iyileştirdi. Sonradan yine onun valilerinden Halid Kasrî, dinar ve dirhemleri iyileştirmeye son derece önem verdi. Bundan sonra Yusuf bin Ömer, dinar ve dirhemleri iyileştirmeye çalıştı. Diğer bir rivayete göre ilk önce dinar ve dirhemler darbettiren zat, kardeşi Abdullah bin Zübeyr tarafından Irak valiliğine tayin edilen Mus'ab bin Zübeyr olmuştur. Abdullah bin Zübeyr Hicaz'da hüküm sürdüğü kardeşini Irak valiliğine tayin ederken ona dinar ve dirhemler darbettirmesini emretmişti. Mus'ab bu paraların bir tarafına *"Bereketullah"* (Allah'ın bereketi), diğer bir tarafına da *"Allah"* lafzını oydurmuştu. Bir yıl sonra Haccac bu paraları,

kendi tarafından basılan dinar ve dirhemlerle değiştirdi. Paraların bir tarafına *"Haccac"* diye kendi adını yazdırdı. Ağırlığını halife Hz. Ömer zamanındaki miktarda tespit etti. İslâmiyetten önce dirhem, altı danık[110] ve miskal, bir dirhem ve dirhemin yedide üçü ağırlığında idi. Böylece on dirhem yedi miskal eder.

İslâmiyetin ilk zamanında dirhem ve miskale bu yolla bir ölçü takdir olunmasının sebebi şudur: Dirhemler İslâmiyetten önce Fars hükümdarları zamanında değişik ölçüde idi. Dirhemlerin bir kısmı 2 kırat, diğer bir kısmı 12 kırat ve bir kısmı da 10 kırat ağırlığında idi. Bu dirhemlere göre zekât almak icap ettiğinde bunların ortalamasında bir hesap tutularak 12 kırat hesap edildi ki, bu hesaba göre şer'î miskal bir dirhem ve dirhemin yedide üçü olarak itibar edildi.

Araplar arasında tedavülde bulunan paralar dört türlü olup, biri Bağlî (Bağl'de kullanılan), diğeri Taberî, üçüncüsü Mağribî, dördüncüsü Yemenî adını taşırdı. Rivayete göre, Bağlî sekiz danık, Taberî dört, Mağribî sekiz, Yemenî altı danık ağırlığında idi. Hz.Ömer, muamelede bu dört çeşit dirhemden hangisinin daha çok kullanılmakta olduğunun incelenmesini emretti. İnceleme sonucunda Bağlî ile Taberî'nin diğerlerine nispetle daha çok kullanılmakta olduğu anlaşıldı. Bağlî ile Taberî, ikisi bir arada, 12 kırat eder. 12, ikiye bölünürse, dirhem altı kırat eder. Bu dirhemin yedide birine üç misli ilâve edildiğinde, hepsi birlikte, bir miskal eder. Miskalden onda üçü çıkarılırsa, bir dirhem eder.

Abdülmelik, Müslümanların alışveriş etmekte oldukları bu iki çeşit parayı hileden korumak maksadıyla paralar darbettirmeye karar verdiğinde, Hz. Ömer (r.a.) zamanındaki ölçüde dinar ve dirhem darbettirmeyi kararlaştırdı. Bu paraları damgalamak üzere demirden damga yaptırdı. Üstünde resim değil, sadece kelimeler vardı. Çünkü fesahatli ve belâgatli sözler Arapların temayüllerine en yakın şeylerdir. Ayrıca şeriat resmetmeyi yasaklamaktadır. Abdülmelik bu kararlarını yerine getirip paralar darbettirdikten sonra İslâm devletleri de onun yolunu takip ettiler. Yüzyıllar boyunca bu tarzda hareket edildi. Dinar ile dirhem yuvarlak olarak iki şekilde basıldı. Yüzleri, merkezleri aynı iki daireye bölünerek üzerlerine sözler yazıldı. Ululamak ve tenzih etmek maksadıyla bir tarafına *"La ilâhe illalah"* ve *"Elhamdülillah"* şeklinde Allah'ın yüce adları ile Peygamber (s.a.) ve ailesine salâvat ve selâmı ifade eden ibareler, ikinci tarafına ise, basılış tarihi ve halifenin adı

yazıldı. Abbasî, Ubeydî ve Emevîler zamanında paraların bu şekilde basılmasına devam edildi. Sinhâce ise ancak hâkimiyetlerinin son günlerinde, Bicâye'de hüküm süren Mansur zamanında para bastılar, İbn Hammâd, tarihinde bunu yazar.

Muvahhidler devleti kurulduktan sonra, devleti kuran Mehdî, para basmakta onlara önderlik ettiği için, onlar dört köşeli paralar darbettiler. Mehdî, dinarın dairesinin orta bir yerine dört köşeli bir şekil yapılmasını ve dinarların bir yüzünün *"La ilâhe illalah"* ve *"Elhamdülillah"* darbedilmesini onlara bir gelenek olarak bırakmıştı. Diğer bir tarafına, satırlar hâlinde, kendisinin ve kendisinden sonra halifelik eden zatların adlarının yazılmasını da tavsiye etmişti.

Muvahhidler onun tavsiyelerini yerine getirdiler. Onlar zamanımıza kadar paralarını bu şekilde darbettirmekteler. Büyük olaylardan haber verenler tarafından, zuhurundan önce Mehdî'nin, (dört köşeli dirhemler sahibi) diye vasıflandırıldığı rivayet edilmektedir.

Doğuda hüküm sürmekte olan devletlere gelince, çağımızda bunların sikkeleri belirli bir ölçü ile takdir edilmiş değildir. Bunlar, hassas ölçülerle tartılarak belirlenen bir ölçüyle alışveriş ederler; Mağrib halkı gibi, Allah'ı yücelten, Hz. Peygamber'e salât ve selâm eden yazılan kazdırmazlar.

"İşte bu, aziz olan (ve her şeyi) pek iyi bilen Allah'ın takdiridir." (En'âm, 6/96)

Şer'î dirhem ve denarın miktarı

Şimdi şer'î olan dinar ve dirhemin mahiyetiyle bunların ağırlığının miktarını anlatarak sikke hakkındaki açıklamamıza son vereceğiz.

Bütün bölgelerde, şehirlerde ve birçok eyalette dinar ile dirhem, miktar ve ölçüleri birbirine uymayan bir şekilde darbedilmektedir. Şeriat ise para meselesiyle ilgilenir; zekât, mihr, cezalar ve başka hususlar dolayısıyla paradan bahsederek dinar ve dirhem hakkında birçok hükümler koymuştur. Şeriat bakımından, dinar ve dirhemlerin ağırlık ve ayarının belli olması gerektir.

Malûm olsun ki, İslâmiyette, sahabe ve tabiîn zamanlarından beri, şer'î dirhemden on tanesinin yedi miskal ve okkasının kırk dirhem hesap edilmesi icma ile kararlaştırılmıştır. Bu icmaa göre dirhem, dinarın onda birinin yedi mislidir. Altının miskali, 72 arpa tanesi ağırlığındadır. Dinarın onda yedisini teşkil eden dirhem ise, 50 arpa tanesiyle bir arpa tanesinin beşte birinin iki mislidir.

Cahiliyet zamanında tedavülde bulunan dirhemler değişik olup, en iyisi Taberî ve Bağlî adıyla anılan dirhemlerdi. Taberî dirhemi sekiz danık, Bağlî dört danık ağırlığında idi. İslâmiyet zamanında şer'î dirhemin ölçüsü tayin edilirken ortalama bir hesapla altı danık ağırlığında olarak takdir edilmiştir. Zekât alınırken ve verilirken yüz dirhem Taberî ve 100 dirhem Bağlî'den, ortalama hesapla beş dirhem verirlerdi. Şer'î dirheme, bu yolla kimin tarafından miktar tayin edilmiş olduğu, bilginler arasında ihtilâflı bir meseledir; Abdülmelik tarafından mı yahut ondan sonra Müslümanların icma ve ittifakları ile mi tayin edilmiştir? Biz bunu yukarda, anlatmıştık.

Hattabî (öl. 998) *Meâlimü's-Sünen*'inde, Maverdî de, *El-Ahkâmu's-Sultaniyye*'sinde bunu belirtmiştir.

Meseleyi inceleyen sonraki âlimler, Abdülmelik tarafından veya ondan sonra tayin edilmiş ise şer'î dinar ve dirhemin ölçüsünü sahabeler ve onlardan sonraki çağlarda belirsiz kalmış olacağı düşüncesiyle bu fikre karşı çıkmışlardır. Zekât, mihr nakdi cezaların ve şer'î hakların yerine getirilmesi, dinar ile dirhemin ayarının belli olmasına bağlı olduğu için bu fikrin doğru olmadığını ileri sürmüşlerdir ki, biz bunu yukarda belirtmiştik. Şer'î hükümler yürürlükte olduğu için, dinar ile dirhemin ayarlarının, sahabeler zamanında ve onlardan sonraki çağlarda belli olduğu muhakkaktır. Fakat dinar ve dirhemin ayarları, yukarda zikrettiğimiz gibi, Taberî ve Bağlî dirhemler arasında, ortalama hesapla yürütülür, şer'î haklar buna göre ödettirilirdi; bu yolla hesap etmek sahabeler ve tabiîn arasında belli idi. İslâmiyetin gücü artıp devlet büyüdükten sonra, dirhem ve dinarların ölçülerini kesin olarak tayin etmek, devlet ve milletin menfaatları icabından oldu ki, maksat; halkı, dinar ve dirhemleri ortalama yolla hesabetmek külfetinden kurtarmaktı. Abdülmelik bunu düşünerek, değişik ölçüdeki bu dinarlarla alışverişi ortadan kaldırdı, bu dinar ve dirhemleri toplattırdı; bundan önce ölçüleri tayin edilen dinar ve dirhemleri, kesin bir ölçüyle darbettirdi. İki şahadet cümlesinin *"Eşhedü en lâ ilâhe illallah ve*

eşhedü enne Muhammeden abduhu ve Resûlûhu" veya *"lâ ilâhe illallah Muhammedun resûllullah"* ardından tarihi ve kendi adını, dirhem ve dinarların üzerine kazdırdı. Cahiliyet zamanında (ve kendi zamanına kadar İslâmiyetin ilk günlerinde) tedavülde bulunan dinar ve dirhemleri ortadan kaldırdı. Halis dinar ve dirhemler darbettirdi, halisliğinin bir tanığı olmak üzere bu paraları kendi damgasıyla damgalattı. Bu anlattıklarımız hakikattir.

Bundan sonra sikke yaptıran devletler, dinar ve dirhemler darbettirirken, şer'î olan bu ölçüye aykırı hareket ettikleri için, İslâm dünyasının her tarafında ölçüleri birbirine uymayan başka başka dirhem ve paralar darbedildi ve İslâmiyetin ilk zamanında olduğu gibi, şer'î olan dinar ve dirhemler hakkında fikir yürüterek takdir etmek mecburiyeti ortaya çıktı. Değişik ülkelerde halkın şer'î hakları yerine getirebilmesi için, kendi ülkelerinde tedavülde bulunan paralar ile şer'î olan miktarlar arasındaki farklar tespit edilerek şer'î hak belirtildi. Dinarın ölçüsünü orta derecedeki 72 arpa ağırlığı ile tayin edilmiş olduğu, meseleyi inceleyen bilginler tarafından nakil, ve İbn Hazm hâriç olmak üzere, icma ile kabul edilmiştir. İbn Hazm ise, icmaa karşı gelerek, dinarın 82 arpa tanesi ağırlığında olduğunu söylüyor, Kadı Abdülhak (öl. 1185) da onun bu sözünü nakleder; araştırıcılar onun bu fikrini reddederek yanlış saymışlardır ki, doğrusu da budur.

"Allah, kendi kelime ve ifadeleriyle doğruyu açıklar." (Yunus, 10/82).

Sen, şer'î okkanın, halk arasında kullanılan ve bilinen okka olmadığını bil. Çünkü değişik ülkelerde, halkın geleneğine göre okka değişiktir. Şer'î olan okkanın ölçüsü itibarî olarak birdir; farklı şekilleri yoktur.

"Allah, her şeyi ölçü ile yaratır." (Furkan, 25/2).

Mühür: Mühür hükümdarlığa mahsus alâmettir. Mektup, resmi kâğıt ve senetleri mühürlemek İslâmiyetten önce de, sonra da hükümdarlar arasında bilinirdi. Buharî ve Müslim, *Sahih*'lerinde: Resûlullah Bizans kayserine mektup yazmak isteyince kendilerine, *"Arap olmayanlar mühürlenmiş mektuplara itimat ettikleri"* söylendiği vakit, Peygamberin gümüşten bir mühür kazdırarak üzerine *"Muhammedu'r-resûlullah"* sözlerini yazdırmış olduğunu rivayet ederler. Buharî şöyle der: "*Üç satırda üç kelime yazılmıştı. Hz. Peygamber: 'Kimse yüzüğüne üç kelimeyi nakşetmesin.' demişti."* Buharî devam eder: *"Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman, Hz.*

Peygamber'in bu mührünü kullanmışlardı. Hz. Osman halife iken bu mühür, elinden Aris kuyusuna düştü. Mühür düştüğü vakit kuyunun suyu az idi. Mühür düştükten sonra kuyu derinleşti, dibini bulmak mümkün olmadı; kuyuya düşerek kaybolması ve bulunmaması Hz. Osman'ı kaygılandırdı. Hz. Osman bunu uğursuz saydı ve buna benzer diğer bir mühür kazdırdı."

Mührün nakşı ve mühürlemenin çeşitli şekilleri vardı. Bu hususta aşağıda bilgi vereceğiz.

Parmağa takılan yüzüğe hâtem denir. Yüzük takma manasına "tahattüm" kullanılır.

Bir şeyin nihayeti anlamına olarak *"Hatemtü'l-emr"* (işi sona erdirdim) ve *"hatemtü'l-Kur'ân"* (Kur'ân'ı sonuna kadar okudum) derler. *"Hatemü'n-Nebiyyin"* (Peygamberlerin sonuncusu) bu anlamdadır.

İçinde nesneler saklanan çömlek, kavanoz ve küplerin ağızlarını kapattıkları kapağa da "hatm" denilir. *"Hitâmuhu misk"* (onun hatemi misktir) (Mutaffifîn, 83/26) âyetindeki "hitâm" da bu anlamdadır. âyetteki "hitâm"ı, "son" ve "tamam" diye tefsir edenler yanılmışlardır. *"Çünkü cennet ehilleri içtikleri şaraplarında misk kokusu koklayacaklardır."* diyerek bu şekilde tefsir etmişlerdir. Hâlbuki maksat bu değildir. Bu koku, ancak tıkaç veya kapakların kendilerinin misk olmasından ileri gelir. Çünkü içine şarap doldurulmuş olan küplerin ağızları, çoklukla çamur veya karasakızla kapatılır ki, bundan maksat, muhafaza ve şarabın kokusunu hoşlandırmaktır. Cennet şarapları anlatılırken, mübalağa yolu ile şarap doldurulan küplerin ağızlarını kapatan toprağın misk olduğu ifade edilmiştir ki, miskin kokusu ise dünyada bilinen karasakız ile çamurun kokusundan hoştur. "Hatm" kelimesinin bu anlama geldiği doğru ise, bunların izlerine, yani kâğıtta bıraktığı süs ve yazılara da "hatem" demek doğru olur. Çünkü hatem (mühür), üzerine süs veya kelimeler oyulduktan ve su ile ıslanmış çamura veya mürekkebe batırıldıktan sonra kâğıt üzerine konulur, yani kâğıt bu mühür ile mühürlenirse; resim, şekil ve kelimeler kâğıdın üzerine yazılır. Mum gibi yumuşak cisimler üzerine basıldığı takdirde, o cisimlerin üzerine de o resim, şekil ve kelimeler yazılır. Mührün üzerine sözler, sağ taraftan başlanarak yazılmış ise, kâğıda çıktıktan sonra sol taraftan; mührün sol tarafından başlanarak yazılmış ise, sağ tarafından başlanarak okunur. Çünkü mühür, şekil ve kelimeleri tersine olarak kâğıtların üzerine mühürler; sağını sola, solunu sağa çevirir.

Devletlerde mühürleme tarzı değişik olup, mühür, çamura veya mürekkebe batırıldıktan sonra, yazı yazılan sayfa bu mühür ile mühürlenir; bu takdirde "hatm", son anlamında kullanılmış olup mektubun mühürlenen kısmının doğru olduğunu gösterir. Bu yolla, yazılı kelime ve cümlelerle ancak mühürlenmiş olduğu, takdirde iş yürütülebileceğine ve mühürlenmemiş, mektubun kıymeti olmadığına işaret edilmiş gibi olur.

Bazen mektubun son ve bazen da baş tarafına Allah'ı öven ve Allah'ı her türlü noksandan tenzih eden muntazam ibareler yazılır. Mektup, sultan tarafından yazılmış ise sultanın; emir ve komutan gibi rütbe sahipleri tarafından yazılmış ise o emir, komutan ve başkaların adı, tuğrası ve unvanlarından bazıları yazılır. Bu yazılarla mektubun doğruluğu ve yazılan şeylerle iş yürütülmesinin gerekli olduğu bildirilmiş olur.

Örf ve âdette, mektubun baş tarafına yazılan bu yazılara "tuğra" adı verildiği gibi, nakış ve tezyinde, Asıf'ın[111] hateminin bıraktığı eserlere benzetilerek, bu mühre "hatm", yani mühürliyen, iz bırakan adı da verilmektedir. Kadı'nın davacılara gönderdiği yazılara el yazısı ile koyduğu alâmete *"kadı'nın hâtemi"* denmesi de buna benzerdir. Bu alâmet kadı'nın sayfanın baş ve son tarafına attığı imzadan ibaret olup, kadı bu imzasıyla kararlarını infaz eder. Sultan veya halifeler adına yazılan resmi kâğıtların baş tarafına yazılan "derkenar" ve "tuğra"lara da "hatm" adı verilir. Harun Reşid, kardeşi Fazl'ın yerine Cafer'i vezir yapmak istediğinde, (baba diye hitap ettiği) Yahya bin Halid'e: *"Ey babam! Ben yüzüğümü sağ elimden sol elime nakletmek istiyorum."* diye "hâtem" tabiri ile vezirliğe işaret ederdi. Çünkü mektup ve resmî kâğıtları sultana mahsus olan mühürle mühürlemek o çağda vezirlerin vazifelerindendi.

Vezirliğe "hâtem" adı verilmesinin doğru olduğunu Taberî'nin şu rivayeti de teyit eder: Muaviye, sulh için müzakerelerde bulunduğu vakit, Hasan'a beyaz bir kâğıt göndererek alt tarafına kendi alâmetini koymuş ve: *"Alt tarafına kendi alâmetimi koyduğum bu kâğıda istediğin şartları yaz, ben o şartları yerine getireceğim."* diye yazmış ve mektubunda "hatm" tabirini kullanmıştı. Burada "hatm"den maksat, kendi eliyle veya başkasının eliyle sayfanın alt kısmına yazılan şeydir. Bu alâmetin üzerine (mum gibi) yumuşak bir madde yapıştırılarak o maddenin, mühürlenmiş olması da mümkündür ki, bunun üzerine mühür basıldığında mührün yazısı, o yumuşak madde üzerine çıkar. Mektup yapıştırılarak üzeri

mühürlendiğinde, mektubun içinde yazılanlara başkalarının vâkıf olmadığından emin olurlardı. Bu takdirde ise "hâtem", yukarda anlattığımız gibi, muhafaza için kapak kullanmak manasındadır. Her iki takdirde de yazı, "hâtem"in (mührün) eseridir.

Mektubu üzerinden mühürlemeye, ilk önce "alâmet" anlamında "hâtem" adını veren Muaviye olmuştur. Muaviye, Küfe valisi Ziyad'a mektup yazarak, Ömer bin Zübeyr'e yüz bin dirhem vermesini emretmiş ve mektubu Ömer'in eline vermişti. Ömer, mektupta yazılan yüz bini iki yüz bin olarak değiştirmişti. Ziyad, Muaviye'ye takdim ettiği hesabında, Ömer'e verilen parayı iki yüz bin olarak göstermişti. Muaviye, Ziyad'ın bu hesabına itiraz etmiş, nihayet bu suçundan dolayı Ömer hapsedilmiş, ancak kardeşi Abdullah bu paraları ödedikten sonra hapisten çıkarılmıştı. Bundan sonra Muaviye, mektupları mühürlemek üzere "Divan-i hâtem (Mektupları mühürleme dairesi) kurmuştur. Taberî tarihinde bu haberi nakleder. Diğerleri ise şöyle derler: "mektupları bir iple bağlayan odur. Ondan önce mektuplar kapatılmazdı."

"Divan-ı hatm" (Mühürdarlık), sultanın mektup ve yazılarını, sultanın alâmet ve tuğrası ile süslemeye veya yumuşak maddeler yapıştırarak üzerlerinden mühürleyip göndermeye memur olan kâtipler demektir. Bu kâtiplerin toplanarak iş gördükleri yerlere de "divan" adı verilir, yani "divan", daire anlamına kullanılır ki, bunu yukarda anlatmıştık.

Mektupta ne yazıldığını bilmesine engel olmak üzere mektupların sağlam olarak bağlanması iki türlüdür. Ya Mağrib'de olduğu gibi mektup, bir iple bağlanır veya Doğu devletlerinde olduğu gibi kâğıtlar, sayfanın baş tarafı ve mektubun katlanan yerine yapıştırılır. Katlandıktan sonra mektubun bağlanmış veya dürülmüş olan yeri, açılmamasından emin olunabilecek ve açıldığı takdirde belli olacak şekilde işaretlenir. Mağribliler, mektubun bağlanmış olan yerine, mum gibi yumuşak madde yapıştırdıktan sonra üzerinden, bunun için kazdırılan mühürle mühürlerler; mührün nakşı, yapıştırılan o yumuşak madde üzerine yazılır. Doğuda, eski devletler hüküm sürerken, mektubun yumuşak madde yapıştırılmış olan kısmını mühürlemek için nakışlar oyulmuş mühür kullanırlar, mührü kırmızı boya içine batırdıktan sonra mühürlerlerdi. Mührün üzerine oyulmuş olan yazı ve nakışlar olduğu gibi yazılırdı. Abbasîler devletinde, üzeri mühürlenen bu madde "tîn-i hatm" "mühür toprağı" adını taşırdı. Bu toprak Siraf'tan

getirildi. Bunun mektupları mühürlemeye tahsis edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Kapattıktan sonra mektupları dışarısından mühürlemek üzere kullanılan bu damga, "Divan-ı resâil" (Yazışma ve haberleşme) dairesine mahsus olup, Abbasîler devletinde vezirin nezaretinde idi. Sonradan bu âdet değişerek vezirden alınıp bu daire müdürünün nezaretine verildi. Mağrib'de ise parmağa takılan hatem (yüzük), hükümdarlığın alâmetlerinden sayıldı. Bu yüzüğü altından güzel bir şekilde yapmaya son derecede önem vererek, yakut, firuze ve zümrüt gibi kıymetli taşlarla süslerlerdi. Bu yüzük, Abbasî devletinde, halifeliğin nişanı olan Hz. Peygamber'in hırkası, asası ve Ubeydîlerdeki gölgelik gibi, hükümdarlığın bir alâmeti olarak kabul edildi. Her şeyi hükmü ile idare eden Allah'tır.

Tırâz (sırma): Hükümdarlık ve saltanatın lükslerinden biridir. Hükümdarların atlastan, dibadan ve ipekten dikilmiş giyimlerini süslemek ve nakışlamak maksadıyla üzerine adlarını lakaplarını ve tuğralarını yazmak devletlerde bir âdettir ve bunu hükümdarlığın ihtişamından sayarlar. Giyimlerinin sencef, etek ve yen gibi yerlerine ad, lakap ve tuğra gibi, kendilerine mahsus alâmetleri, türlü renkteki atlas harflerle yazdırırlar ve dokumacılık ustalarınnın eliyle, altın iplerle veya sanatkârların fikrini alarak altından başka şeylerle, sanatlarına uygun olarak yaptırırlar. Bu suretle hükümdarların elbiseleri, süs maksadıyla nakşedilir. Sultan kendisi bu muhteşem elbiseleri giydiği gibi, şeref kazandırmak istediği vakit, bu elbiseleri, devlet görevine getirmek istediği kişiye de giydirir.

Vilâyetlerinden birine ve devlet memuriyetlerine vali ve memur tayin ettiklerinde de sultanlar bu elbiseleri giydirirler. Acemler, İslâmiyetten önce bu gibi nefis giyimleri, hükümdarlarının resimleriyle veya belirli şekillerle süslerlerdi. İslâm hükümdarları ise, resim yerine kendi adlarını ve uğurlu fal olarak kullanılan cümle ve ibareleri yazdırarak süslediler. Emevî ve Abbasî devletleri zamanında bu giyimlerin süslü olarak yapılmasına son derece önem verildi. Bunlar en büyük ziynetlerden sayıldı. Bu giyimleri yapan atölyeler, halifelerin saraylarında kurulurdu. Burasına "tırâzhane" (sırma evi), müdürüne de "sahib-i tırâz" denilirdi. Müdür, kalıba sokmak işlerine; âlet ve dokumalara bakardı. Atölyede çalışanların ücretlerine, muhtaç oldukları şeyleri tedarike ve işlerine nezaret etmeye de o memur idi. Halifeler bu vazifenin başına devletlerinin büyük adamlarını ve azatlılardan güvendiklerini tayin ederlerdi.

Endülüs'te hüküm sürmüş olan Emevîlerle, bunlardan sonra gelen beylikler zamanında olduğu gibi, Mısır'da hüküm süren Ubeydîler ve bunlar devrinde Doğuda hüküm süren, Arap kavminden olmayan hükümdarlar zamanında da bu süslü elbiselerin imaline önem verildi. Ülkeler fethi ve istilâ yolları kapanarak devletlerin servet, bolluk ve israfları azaldıktan ve birçok devletler kurulduktan sonra, devletlerin çoğu bu giyimleri imale ve bununla ilişikli olan memuriyet ve idarelere son verdiler.

Hicretin altıncı (onikinci) yüzyılının başında, Mağrib'de Muvahiddîn devleti kurulduktan sonra, ilk zamanlarda, sadelik devrinde oldukları için, bu gibi işlere hiç önem vermediler. Onlara bu gibi fikirleri, imamları olan Muhammed bin Tumert Mehdî telkin etmişti. Onlar, atlas elbiseler giymekten ve altın ile yapılmış şeyler kullanmaktan sakınırlardı. Bu inançta oldukları için, onların devletinde bu gibi işin yeri yoktu. Devletlerinin son günlerinde torunları, nefis giyimlere az çok önem verdiyseler de, sade bir şekilde yaptırdıkları için, eski devletler derecesine varamadılar.

Zamanımızda hüküm sürmekte olan Merinîler hanedanı, yeni kurulmuş olup, gençlik ve yükselme zamanında olduğu için, bu gibi süslü giyimler imaline büyük önem vermektedir. Bu hususta, çağdaşları olan ve Endülüs'te hüküm süren Benu Ahmer devletini örnek edinmişlerdir. Beni Ahmer devleti ise bu hususta Endülüs'te hüküm sürmüş olan beylere uymakla geçmişte hüküm sürenlerin eserlerinin bir manzarasını göstermiş oldu.

Zamanımızda, Mısır ve Şam'da hüküm sürmekte olan Türk devletinde, devletlerinin genişliği ve bayındırlığı ile uyumlu olarak bu çeşit nefis giyimlerin güzel bir şekilde yapılmasına önem verilmektedir. Fakat bu giyimler onların saraylarında yapılmaz; orada bu giyimleri imal etmek, devletin vazifesi değildir. Devletin istediği bu giyimler, ustalar tarafından atlastan ve safi altından yapılmaktadır. Bu Türkler, bu giyimlere "Müzerkeş" (altınla işlenmiş) adını verirler. Müzerkeş, Acemce bir kelimedir. Bu giyimlere sultanın veya emirin adı yazılır. Sanatkârlar bu giyimleri, devlet hesabına yapmakta oldukları diğer şeylerle birlikte imalâthanelerde hazırlarlar.

"Gece ile gündüzü takdir ve tayin eden Allah'tır. O, vârislerin en hayırlısıdır." (Müzzemmil, 73/20; Enbiya, 21/89)

Otağlar ve çadırlar: Malûm olsun ki, keten, yün ve pamuktan imal edilmiş kumaşlarla üzerlerini örterek, muhteşem çadır, otağ ve gölgelikler yapmak dahi hükümdarlığın alâmetlerindendir. Hükümdarlar, sefer sırasında, bu çadırların büyük ve küçüklerini ve her çeşit renktekilerini kullanmakla iftihar ederler. Hükümdarlar bu çadır, otağ ve gölgelikleri devletlerinin serveti nispetinde muhteşem bir surette yaptırır ve seferde kullanırlar. Devletlerinin ilk kuruluşu zamanında, âdet olduğu üzere, bu çadır, otağ ve gölgeliklerde otururlar; Araplar, ilk Emevî halifeleri zamanında, az bir kısmı müstesna olmak üzere, yünden ve yapağıdan yapılmış çadırlarda yaşarlardı. Savaş için yola çıktıklarında eşyaları ve çoluk çocuklarıyla birlikte bu çadırları da götürürlerdi. Bundan dolayı askerleri, birbirinden uzak olan yerlere birçok mahalleler hâlinde konar, Arap âdetine göre, her boy, diğer boyun gözle göremiyeceği bir yere yerleşirdi.

Bundan dolayı Halife Abdülmelik, göç ettiği vakit, askerini arkasından sevkedecek olan artçılar bulundururdu. Ravh bin Zinba, ona artçı kullanmasını tavsiye ettiğinde, Abdülmelik'in bu vazifeye Haccac'ı tayin etmiş olduğu rivayet edilmektedir. Abdülmelik göç etmiş olduğu hâlde Ravh ve ailesinin göç etmemiş olduğunu gördüğünde, bu göreve tayin edilen Haccac'ın Ravh'ın otağlarını yaktığı kıssası meşhurdur. Haccac'ın Araplar arasındaki yerinin ne kadar yüksek olduğu bu tayinden de anlaşılır. Çünkü Arapların göç işlerini idare etmeye, ancak kendi asabiyetinin kudreti sayesinde Arap boylarındaki hafif akıllıların, göç sıralarında kötü olaylar çıkarmalarına engel olabilecek bir kişi tayin olunurdu.

Abdülmelik'in başkasını değil Haccac'ı görevlendirmesi, Haccac'ın kuvvetini gösterir. Abdülmelik, onun asabiyetine ve kendi iktidar ve şiddetiyle bu vazifeyi yapabileceğine güvendiği için başa Haccac'ı geçirmiştir.

Arap devletleri, medeniyetin ve refahın her türlü nimetleri içine dalarak şehirlere indikten, çadırlarda yaşamayı bırakarak saraylarda yaşamaya başladıktan ve deveye binmeyi bırakarak atlara bindikten sonra seferleri sırasında kullanmak üzere, değişik şekillerde ketenden yapılma evler, yani çadır ve otağlar vücuda getirdiler. Yuvarlak, dört köşeli ve uzunca olmak üzere son derece muhteşem ve süslü, geniş çadır ve otağlar yaptırdılar. Emir ve asker komutanları çadır, otağ ve gölgeliklerinin etrafını, ketenden

yapılan ve duvar vazifesini gören çitlerle çevirdiler. Bu setreler, Mağrib'de Berberce "efrâg" adını taşır. Çadır ve otağların etrafını bu şekilde çitlerle çevirmek sultanlara mahsustur. Doğuda ise, mevki ve rütbece sultandan aşağı derecede olsa dahi her emir ve komutan buna benzer çitlerle otağlarının etrafını çevirmektedir. Sonradan refah ve bolluğun bir sonucu olarak çoluk çocukları saray ve konaklarda yaşamaya başladılar; sefere çıktıklarında ailelerini bu saray ve konaklarda bıraktıkları için yükleri hafifledi; aileleri yanlarında olmadığı için çadır ve otağlar arasında mesafe kısaldı; askerle sultan hep bir arada, bir ordugâha inmeye başladılar. Değişik renkteki kıymetli kumaşlarla örtülü olan parlak, nefis çadır ve otakların güzellikleri, düz arazide gözle görülecek ve ihata edilebilecek derecede ordugâhın sahası darlaştı. Bolluk ve servet içinde, sefer sırasında güzel çadırların kullanmasına devam edildi. Muvahhidler ile himayelerinde yaşadığımız Zenâte devletleri dahi hâkimiyetlerinin ilk zamanlarında sefer sırasında, devletlerini kurmadan önce yaşadıkları çadır ve barınaklarında hayat sürerlerdi. Bolluk ve servet içine dalarak saraylara yerleşince, onlar da çadır ve otağlarını arzu ettiklerinin üstünde çok güzel yaptırdılar. Fakat bu şekilde, askerin ordugâhta bir araya toplanması ve himayeleri için canlarını feda edecekleri çoluk çocuklarının yanlarında bulunmaması yüzünden, savaşlarda zaaf gösterecekleri için düşmanların ani gece baskını sonunda hepsinin de yok olması tehlikesi vardır. Bundan dolayı başka korunma tedbirleri almak gerektir. Allah güçlü ve üstün olandır.

Maksure ve hutbede dua

Namaz kılmak üzere camilerde maksureler yapılması ve hutbelerde dua okunması halifeliğe ve Müslüman hükümdarlarına mahsus olan alâmetlerdir. İslâmiyetten önce ibadethanelerde maksureler yapılmamış ve hükümdarlara bu şekilde dua edilmemiştir.

Camilerde, sultanın içinde namaz kılması için yapılan maksurelere gelince; bunlar, mihraba yakın bir yerde yapılır ve etrafı çevrilir. İlk önce maksure yaptıran halife, Muaviye bin Ebu Süfyan'dır. Haricîlerden biri onu bıçakladıktan sonra, Muaviye korunma tedbiri olmak üzere, camideki namaz yerinde maksure yaptırdı ki, hâdise meşhurdur. Diğer bir rivayete göre, ilk önce maksure yaptıran Mervan bin Hakem'dir. Kendisini bir Yemenli bıçakladıktan sonra, bir korunma tedbiri olmak üzere, maksure

yaptırmıştır. Bundan sonra diğer halifeler de maksureler yaptırarak içinde namaz kılmışlardır. Gitgide, namaz kılarken, sultan ile cemaatin arasını ayırmak üzere maksureler yapmak bir âdet olmuştur.

Maksureler ancak devlette bolluk ve refah meydana gelerek süs hevesi çoğaldıktan sonra yapılır. Abbasîler devleti parçalanıp Doğuda çeşitli devletler kurulduktan sonra, maksure yaptırmak bir âdet olarak devam etmiştir.

Emevîler devleti yıkıldıktan ve beylikler çoğaldıktan sonra Endülüs'te de maksure yaptırmak âdet oldu.

Mağrib'e gelince, Ağlebîler, Kayravan'da; onlardan sonra Ubeydîler ve onların Mağrib'deki valilerinden Sinhâce'den, Bâdisoğulları Fas'ta; (Kayravan'da), Hammâdoğulları da Ka'la'da maksure yaptırmakta devam etmişlerdir.

Bunlardan sonra Muvahhidler bütün Mağrib'i ve Endülüs'ü ele geçirince, bedevîliğin sadeliğiyle maksureyi büsbütün ortadan kaldırmışlardı. Fakat devletleri büyüyerek bolluk ve refah meydana geldikten ve üçüncü hükümdarları olan Yakub Mansur, devletin başına geçtikten sonra, bu hükümdar maksure yaptırarak içinde namaz kılmaya başladı. Bundan sonra Mağrib'de ve Endülüs'te hüküm süren hükümdarlar için maksure yaptırmak ve maksure içinde namaz kılmak bir âdet oldu. Diğer İslâm devletlerinde de maksure yaptırmak bir âdet olarak devam etti. Bu, Allah'ın kulları için koyduğu kanundur.

Hutbede hükümdarlara dua etmek: Minberlerde, hutbelerde dua kılmaya gelince, ilk önce halifeler kendileri imam olarak cemaate namaz kıldırırlardı. Bunun için *"Allah Resûlullah'a ve ashabına salat ve selâm etsin, onlardan razı olsun."* diye dua ederlerdi. İlk önce minber yaptıran Amr İbnü'l-As olup, Mısır'da kendi adına nispet edilen camii yaptırdığında camii için bir minber de yaptırdı. Minber üzerinde ilk önce halifeye dua eden zat Abdullah bin Abbas olup, o, Hz. Ali'nin Basra valisi iken Basra'da: *"Ey Allah'ım! Hak ve doğruluk hususunda Ali'ye yardım et!"* diye dua etti. Bundan sonra halifelere dua etmeye devam edilmiştir. Mısır'da Amr İbnü'l-As'ın minber yaptırdığı işitildiğinde Halife Ömer, ona şu mektubu yazmıştır: *"Senin minber yaptırdığını ve bu minberin üzerine çıkarak Müslümanların enseleri üzerine yükselmekte olduğunu işittim. Kendin*

ayakta, önde durarak, Müslümanların ökçenin arkasında durmaları sana yetmez miydi? Senden bu minberi parçalamanı kesinlikle olarak isterim. Yoksa oraya varırım."

Hükümdarlık azamet ve ihtişamı geldiğinde, halifelerin bizzat cemaate namaz kıldırma ve hutbeler okumalarına mâni olan birtakım meşguliyetler çıktı. Bunun üzerine, namaz kıldırmak ve hutbe okumak üzere kendilerine vekiller tayin ettiler. Hatip, ululayarak ve adını anarak halifeye dua eder ve yüce Allah'ın, dünyanın maslahat ve menfaatini onun şahsında topladığını, hutbe zamanı duaların kabul edileceğinin düşünüldüğünü söyler ve halifeye dua ederdi. Ayrıca, *"Bir kimsenin duası Allah katında makbul ise, o kimse sultana dua etsin."* şeklinde sultana hayır duada bulunmaya teşvik eden seleflerden kalma sözler naklederdi. Halifeler kudret sahibi iken yalnız onlara dua edilirdi. Halifeleri idareden el çektirerek istibdat altına alınca, çok defa zorbalık edenlere de halife ile beraber dua edilmeye başlandı. Halifenin adı anıldıktan sonra onun adı da hürmetle anıldı. Halifelik idaresi yıkıldıktan sonra, minberlerde halifeye dua etmek bırakılarak, yalnız sultanlara dua edildi. Sultandan başka kimseye dua edilmez oldu. Duada sultana başkasını ortak etmek yasak oldu. Fakat birçok devlet sadelik, yenilik ve bedevîliğin alışkanlıkları zamanında bulunurlarken, bu âdete riayet etmeden, müphem ve kısa bir şekilde Müslümanların idaresi başında bulunanlara dua etmekle yetinirler. Bu şekilde söylenen hutbelere "Abbasiye" adını verirler, bu sözle, bu kısa duayı kastederlerdi.

Bu duanın Abbasîlere şâmil olması, Abbasî devletinin ilk kuruluşu çağında, onların halifenin adını anmadan, kısaca dua etmelerinden ve bunu taklit etmekten ileri gelmektedir. Devlet bu devrede iken hatipler, halifenin adını anmadan bu şekilde kısaca dua ederlerdi.

Anlatıldığına göre, Abdülvâd hanedanlığının kurucusu olan Yagamresin bin Zeyyan, Emir Ebu Zekeriya Yahya bin Ebî Hafs tarafından bozguna uğratılmış ve Tilmisan onun elinden alınmıştı. Fakat Ebu Zekeriya birtakım şartlarla Tilmisan'ı ona iade etmek istediği zaman, ülkesindeki camilerde okunan hutbelerde adının anılmasını şart koştu. Yagamresin ona: "*Minberler hatiplerin kendi kürsüleridir, onlar bu minberlerde arzu ettikleri kimselerin adlarını anabilirler."* diye cevap vermişti.

Merinoğulları devletini kuran Yakub bin Abdülhak'ın katına, Tunus'ta hüküm süren Ebu Hafsoğulları devletinin üçüncü halifesi Müstensir'den

gelen elçi, cumalardan birine gelmemişti. Ona: *"Halifenin elçisi, cumada sultanının adı anılmamasını iyi karşılamadığı için gelmemiştir."* diye söylediklerinde, hutbelerde sultanın da adının anılmasına müsaade etmişti. Onun bu müsaadesinden sonra o devlette sultanların adlarını anmak bir âdet oldu.

İlk kuruluş anında, sadelik ve bedevîlik hâlinde bulundukları ilk dönemlerde hükümdarlığa ait özellik alâmetlerden uzak karılar. Fakat devletler, politikalarını geliştirerek yerleşik hayatın şartlarını tamamlamak isterler. Bolluk ve lüksün manasını anladıktan sonra medeniyetin, bütün bu şartlarını diğer milletlerden alırlar, medeniyetin her çeşit yeniliklerine düşkün olurlar, son haddine varıncaya kadar bu hususta başkalarıyla yarışırlar, devletlerinin azamet ve ihtişamında kimsenin kendileriyle denk olmasını istemezler, bu şartlardan birinin bulunmasına tahammül edemezler.

Dünya bir bostandır. Allah ise, her nesneyi murakabesi altında bulundurmaktadır.

OTUZYEDİNCİ BÖLÜM

Savaşlar ve savaş düzenlerinde farklı milletlerin usûllerine dair

Malûm olsun ki, savaş ve vuruşmaların her çeşidi, Allah'ın varlıkları yarattığı günden beri devam etmektedir. Savaşların kaynağı ise, İnsanların birbirinden öç almak istemeleridir. Savaşlarda herkes kendi asabiyetinden destek alır. Her iki grup kendi mensuplarını öç almaya teşvik eder ve her iki grup saf saf toplandıktan sonra, biri intikam, biri kendisini korumak için, savaşa girer. Bu, beşer için tabiî bir hâl olup, hiçbir millet ve nesil bundan hâli değildir. Bu öç alma ve cezalandırma, çoğunlukla, kızgınlık, kıskançlık ve herhangi bir sebepten, karşılıklı düşmanlıktan, Allah ve din için, devleti koruma gayretiyle olur.

Birbirine yakın ve komşu olan aşiretler arasındaki savaşlar birbirine kızgınlıktan, birbiriyle yarışmaktan doğar.

Savaşın ikinci sebebi olan düşmanlık, Arap, Türk, Türkmen, Kürt ve bunların benzerleri çöllerde yaşayan vahşî tabiatli halklar arasında görülür. Çünkü bunlar, silâhlarıyla ve başkalarının elindekini almak suretiyle geçinmek yolunu seçmişlerdir. Elindekini vermek istemeyen, malını koruyanla savaşırlar. Bunlar, rütbe ve devlet kurmak gibi emelleri yoktur. Bunların meselesi başkalarının ellerindekini almaktır.

Üçüncüsü, Allah ve din uğrunda savaşmaktır. Bu savaşa "cihad" denilir.

Dördüncüsü, devletlerin devlete karşı isyan eden ve hükümete itaat etmeyenlerle yaptıkları savaşlardır. Bu dört türlü savaştan ilk ikisi serkeşlik

edenlerle zulmedenlere ve kargaşalık çıkaranlara karşı yapılan savaşlardır. Diğerleri ise cihad ve adalet savaşlarıdır.

Yaratılıştan beri insanlar arasındaki savaşlar iki şekilde cereyan etmiştir. Biri, saflar tertip ederek hücum ediş, diğeri, saldırış ve saldırdıktan sonra kaçar gibi geriye çekiliş suretiyle yapılır. Arap olmayan milletler (acemler), bugüne kadar nesiller boyu, hep saflar tertip ederek savaşmışlardır. Saldırdıktan sonra kaçar gibi geriye çekilerek tekrar saldırmak yoluyla savaşmak, Araplarla Mağrib halkından olan Berberîlere mahsus olan savaş tarzıdır. Hücum şeklinde savaşanlar, "kumar okları" adıyla anılan, uğur ve uğursuzlukları anlamak üzere kullanılan oklar veya namazlarda teşkil edilen saflar gibi, saf saf olarak dizilirler, saflar hâlinde düşmanları üzerine yürürler. Bundan dolayı bu şekilde savaşanlar daha çok dayanırlar ve daha şiddetli savaşırlar, o nispette de düşmanı korkuturlar. Çünkü bu saflar uzun duvara, yüksek ve yapılışı sağlam olan saraya benzer ki, bunları yerlerinden koparıp atmak beklenemez. Yüce Allah, kitabında, saflar teşkil ederek bu şekilde savaşanları överek: *"Doğrusu Allah, kendi uğrunda, kenetlenmiş bir duvar gibi, saf halinde çarpışanları sever."* (Saff, 61/4) buyurmuştur. Yani sebat etmek konusunda birbirine destek vererek savaşanları sever.

Resûlullah bir hadisinde: *"Müminler birbirine kenetlenmiş bir bina gibidirler."* buyurur ve müminlerin birbirine arka olmalarının gereğini anlatır. Sen bundan, savaşlarda dayanıklılık ve sebatın gerekliliğini ve saflar hâlindeki savaşlarda arkaya çekilmenin dinen haram olmasının sebep ve hikmetini anlarsın.[112] Çünkü saflar teşkil etmekten maksat, nizamın korunmasıdır ki, biz bunu yukarda anlattık.

Askerden biri, düşmana doğru arkasını çevirirse, safların düzenini bozar, yenilirse bunun günahı büyük olur. Bu hâl dinin ahenk ve düzenine zararı dokunduğu için, en büyük günahlardan sayılır. Bu açıklamamızdan, saflar hâlinde hücum ederek savaşmanın, Şâriin nazarında en şiddetli savaşlardan sayılmış olduğu anlaşılır. Arapların "kerr ve ferr" adıyla andıkları savaşçıların, meydana çıkararak düşman üzerine saldırdıktan sonra, kaçar gibi tekrar arkadaşları yanına dönmek suretiyle yaptıkları savaşlarda ise bu şiddet yoktur ve saflar teşkil ederek düşman üzerine yürümek suretiyle yapılan savaşlara nispetle bozgunluk meydana gelme korkusu da azdır. Fakat bu şekilde savaşanlar da, geriye döndüklerinde bir sığınak teşkil etsin diye, bazen arkalarında saflar teşkil ederlerdi ki, bunu aşağıda anlatacağız.

Askerleri çok, ülkeleri büyük olan eski devletler, askerlerini bölük bölük teşkil ederlerdi ve bu bölüklere de "kurdus"ün çokluğu olan "kerâdis" adını verirlerdi ki, taburlar demektir. Bu devletler her taburdan saflar teşkil etmelerinin sebebi şudur: Askerin sayısı çoğaldıktan sonra bu devletler, askerlerini ülkenin her tarafından getirterek bir araya toplarlardı. Ülkenin her tarafından toplanan bu askerler birbiriyle karıştırıldığı takdirde, savaşlarda düşmanla vuruşmaya başladıklarında, birbirlerini tanımadıkları için kendi arkadaşlarını vurmaları mümkündü. Bundan dolayı o devletler, birbirini tanıyanlardan ayrı ayrı taburlar teşkil etmişlerdir.

Bu askerleri tabiî olan tertiplerine yakın bir şekilde dört yöne yerleştirirler, hükümdar veya hükümdar tarafından tayin edilen başkomutan "Kalbe"de (ortada) dururdu. Onlar, askeri bu yolla tertip etmeyi "ta'biye" derlerdi.

Eski devletlerin orduların bu şekilde tertip ettikleri Fars, Roma, Emevî ve Abbasî devletlerine dair olan haberlerde belirtilmektedir. Bu devletler, savaş sırasında, hükümdarın önünde ayrı bir komutan, ayrı bir bayrak ve alâmetlerle belirtilmiş ayrı saflar hâlinde taburlar bulundururlardı ki, buna "mukaddime" (öncü) denilir.

Hükümdarın bulunduğu yerin sağ tarafındaki bölüğe "meymene" (sağ kol), solundakine "meysere" (sol kol), büyük kuvvetin arka tarafındakine "sâka" (artçı) adını verirlerdi.

Hükümdar adamlarıyla birlikte dört tarafa yerleştirilmiş olan ordunun orta bir yerinde durur, hükümdarın durduğu bu yer "Kalb" (merkez) adıyla anılırdı. Sağlam olan bu tertiple ordu tanzim edildiğinde, ordu sayısının çokluğuna ve azlığına göre, savaşan iki devletin ordusu arasında, göz görümü yer veya en çoğu bir günde veya iki günde katedilecek açıklık bırakılırdı. Bu ta'biye tamam olduktan sonra ordular saflar hâlinde birbirinin üzerine yürürlerdi.

Buna dair, İslâm fütuhatı ve doğuda hüküm süren Emevî ve Abbasî devletlerinin savaş haberlerine bakınız. Askerin çokluğundan dolayı, Abdülmelik zamanında ordu gözle ihata edilemiyecek kadar geniş bir alanda ta'biye edilmiş olduğu için, askerin göç işlerini idare ve Abdülmelik'in arkasından sevk etmek üzere Haccac bin Yusuf'u tayin etmek

mecburiyeti ortaya çıkmıştı. Bunu yukarda anlatmıştık. Haccac'la ilgili haberler arasında bu hikâye meşhurdur.

Endülüs'te hüküm süren Emevî devletinde bu düzenlerin çoğu vardı. Fakat bunlar bizce malûm değildir. Çünkü bu devletlerden ancak askerlerinin sayısı az olanlarının zamanını idrâk ettik. Bu askerler savaş saflarında birbirini tanımayacak derecede çok değildi. Savaşa katılan her iki tarafın askerinin sayısı bir mahallede veya bir şehirde toplanabilecek derecede azdı; askerler, güç ve cesarette kendilerinin emsali olanları tanıyorlar ve savaş alanında birbirlerini ad ve lakabını anarak çağırıyorlardı. Bundan dolayı askeri yukarda zikrettiğimiz şekilde ta'biye etmeye ihtiyaç yoktu.

Fasıl: Düşmana saldırıp kaçar gibi yaptıktan sonra tekrar saldırmak usûlüyle savaşanlar, çekilen atlılara bir sığınak olması için, cansız şeylerden ve hayvanlardan saflar teşkil ederler. Bundan maksat savaşı ve saldırıları devam ettirmek, askerin dayanıklılığını artırmaktır. Saflar teşkil ederek savaşanlar da bazen bu şekilde hareket ederler, savaşta filler kullanırlar ve ağaçtan burçlar yaparlar. Büyük binalara benzeyen bu burçları fillere yükletirler, bu burçları silâh, asker ve bayraklarla doldurduktan sonra savaş meydanlarında filleri saflar hâlinde arkalarına yerleştirirler. Fillere yükletilmiş olan bu burçlar savaşanlar için kale hizmetini görürdü. Farslar Kadisiye savaşında bu şekilde hareket etmişlerdi. Farslar savaşın üçüncü gününde bu filler ve burçlar sayesinde Müslümanları çok yıpratmışlardı. Ancak Müslümanların kahramanları Fars askerinin, arasına girip fillerin hortumlarını kılıçla kesinceye kadar vurdular ve filleri ürkerek arkaya doğru kaçıncaya kadar Farsların Müslümanlara olan baskıları devem etmişti. Nihayet Farslar dayanamadılar ve savaşın dördüncü gününde bozguna uğradılar.

Rumlar, Endülüs'te hüküm süren Gotlar ve Arap olmayan milletlerin çoğu savaş meydanında kürsü yerleştirirler. Hükümdarlarının oturması için tahtını dikerler, Hükümdarları uğrunda canlarını feda edecek olanlar, hükümdarın tahtının etrafını kuşatırlar, tahtın köşelerine bayraklar çekerler. Okçulardan ve yaya askerden saflarla da tahtın etrafı çevrilir. Böylece tahtın önemi artar. Savaşanlar saldırdıktan sonra çekilenler için bu saflar bir sığınak teşkil eder. Farslar, Kadisiye savaşında bu yolla hareket etmişler; Rüstem, kendisi için dikilen taht üzerine oturmuştu. Fars safları yarılarak

Araplar onun tahtının yanına sokulduklarında o, Fırat'a doğru kaçmış ve orada öldürülmüştü.

Çekilip tekrar saldırmak usûlüyle savaşan Araplar, diğer bedevî toplulukların çoğu gibi, develerini ve içerisinde çoluk çocukları yükledikleri diğer hayvanlarını, saflar hâlinde arkalarına yerleştirirler, çekildiklerinde bu safların arkasına sığınırlar ve buna "mecbûze" adını verirlerdi. Bütün milletler savaş sırasında bu şekilde arkalarında sığınacak saflar vücuda getirirlerdi. Bu sığınakların savaş meydanında savaşmayı kolaylaştırdığını, çekilme ve bozgunun felâketlerinden koruduğunu sen biliyorsun. Bunlar, gözle görülmüş durumlardır.

Zamanımızda ise devletler, bu şekilde, saflar teşkil ederek korunmayı büsbütün bırakmışlardır. Bunlar saf yerine yük ve ağırlıklarını; hayvan ve çadırlarını arka taraflarında yerleştirmek suretiyle sığınak edinir iseler de; bunlar, fil ve develerin hizmetini görmekten uzak olduğundan, askerleri bozguna uğramakta ve savaş meydanlarından kaçmalarına yol açmaktadır.

İslâmiyetin ilk zamanında savaşlar, hep saflar hâlinde hücum usûlüyle yapılırdı. Araplar ise böyle savaşmayı bilmiyorlardı. Onlar, saflara saldırdıktan sonra kaçar gibi görünmek ve tekrar saflara saldırmak metoduyla savaşırlardı. Arapları, İslâmiyetin ilk günlerinden itibaren bu usûlü bırakarak, saflar hâlinde savaşmaya iki sebep mecbur etmiştir. Düşmanları saflar teşkil ederek savaştıkları için, Arapların da bu metotla savaşmaya mecbur olmaları ilk sebebi teşkil eder. Arapların ölmek isteyerek savaşmaları da ikinci sebep idi. Kalpleri imanla dolu olduğu için onlar dayanıyorlardı. Saflar teşkil ederek savaşmak, şiddetli ve daha tehlikeli olduğu için daha fazla can kaybını oluyordu.

Saflar hâlinde hücum usûlüyle savaşmayı bırakıp ilk önce taburlar teşkil ederek savaşan Mervan bin Hakem'dir. O, Haricîlerden Dahhâk ile savaşırken bu usûlü uygulamıştır.

Hayberî ile savaşılırken bu usûl uygulanmıştır. Taberî, Hayberî savaşını anlatırken: *"Haricîler kendilerine reis olarak Ebu Zülfâ lakabıyla bilinen Şeyban bin Abdülaziz Yeşkurî'yi seçtiler. Mervan bunlarla taburlar teşkil ederek savaştı."* der.

Saflar teşkil ederek savaşmak usûlü kabul edilmekle, saflara saldırdıktan sonra çekilir gibi görünerek tekrar saldırma usûlüyle savaşma unutuldu. Artık devler üzerinde hevdeclerde (kubbeli çadırlarda) kadınları ve çocukları taşımak, savaşa ağır yükler götürmek zor gelmeye başladı. Sefere çıktıklarında çoluk çocuklarını şehirlerdeki konaklarında bıraktılar. Devlet sayesinde servet sahibi olmaları, onları otağlar edinmeye yöneltti. Sefere çıktıklarında, ancak eşyalarını ve çadırlarını yükleyecek miktarda hayvan kullandılar. Savaşlarda Arapların hâli işte böyle idi. Kadınlarıyla servetlerini arkada bıraktıkları için eskisi gibi sabır gösterilmiyordu. Çünkü çoluk çocukları yanlarında olmadığı için, artık canlarını feda ederek savaşmayı icap ettiren sebep ortadan kalkmıştı. Bundan dolayı korkunç bağrışmalar onları korkutuyor ve saflar yarılıyordu.

Fasıl: Saldırdıktan sonra gergi çekilmek ve tekrar saldırmak suretiyle yapılan savaşlarda, askerin arka tarafında sığınak teşkil edecek olan saflar kurmalarının, askerin savaşlarda dayanması ve düşmanı yenmesi için faydalı olduğunu yukarda anlatmıştık. Mağrib halkı ise, Arapların âdeti gereğince, hep saldırdıktan sonra çekilmek suretiyle savaşıyorlardı ve buna alışmışlardı. Sultanlar ise, askerlerin sebatını artırmak üzere saflar teşkil etmek ve böylece ordularını kuvvetlendirmek istiyorlardı. Mağrib sultanları saflar teşkil ederek savaşmanın önemini anladıkları için, bu şekilde savaşmaya alışmış olan Frenklerden bir grubu, bu safları teşkil etmek üzere ordularında kullandılar Çünkü ordu için bir siper ve sığınak olan ve sultanın ön tarafında teşkil edilen saflarla yapılan savaşlarda, bu safların sebat ve dayanıklılığa alışmış olanlardan teşkil olunması gerekti. Düşmana saldırdıktan sonra çekilmek usûlüyle savaşan milletlerde âdet olduğu gibi, bu çekilmenin bir sonucu olarak, sultan ve ordusu bozguna uğrayacaktır. Bundan dolayı Mağrib'de hüküm süren sultanlar, saflar teşkil ederek savaşa alışmış milletten olanları bu işte kullanmaya muhtaç oldular ki, bu millet de Frenklerdi. Bunları orduya almak her ne kadar kâfirin yardımına başvurmak ise de, sana anlattığımız gibi, sığınak teşkil edecek olan saflar bunlardan teşkil edilmediği takdirde, orduların bozguna uğramak korkusu mevcut olduğu için, bunları kullanmak zarureti vardı. Bu zaruret altında sultanlar, kâfirlerden yardım istemeyi tercih etmişlerdir. Çünkü onlar, bu vazifeyi başkalarına nispetle daha iyi görebiliyorlardı, Alışkın oldukları için, yerlerinde sebat etmekten ve dayanmaktan başka hiç bir şey düşünmüyorlardı. Bununla beraber bu sultanlar, ancak Araplar ve

Berberîlerle savaşırken Frenklere güveniyor ve kullanıyorlardı. Cihad, yani kâfirlerle olan savaşlarda ise, kâfirler tarafına geçerek Müslümanlarla savaşacaklarından korktukları için, Frenkleri kullanmaktan sakınıyorlardı. Mağrib'de bugüne kadar sultanlar bu gibi maksatlar için Frenkleri kullanmaktadırlar ki, bunun sebebini anlattık.

"Her şeyi bilen Allah'tır." (Bakara, 2/29).

Fasıl: Bize ulaşan haberlere göre, Türk kavimleri çağımızda, oklar atarak savaşmaktadırlar. Onların ta'biye usûlleri saflar teşkil edip hatlar kurarak savaşmaktır. Onlar, biri diğerinin arkasında olmak üzere üç saf teşkil ederler, atlarından inerek oklarını önlerine, yere boşaltırlar. Oturdukları yerden ok atarlar. Her saf, önündeki safları düşman baskınından korumaya çalışır ve iki taraftan biri yeninceye kadar bu şekilde savaşırlar. Bu ta'biye garip olmakla beraber, sağlam bir ta'biye usûlüdür.

Fasıl: Eskilerin savaşlarında istifade ettikleri sığınaklardan biri de hendeklerdir. Bunlar ordugâhlarının etrafını hendeklerle çevirirlerdi. Onlar, ordugâhları düşmana yakın iken, düşmanın geceleri ansızın üzerlerine saldırmasından sakınarak ordugâhlarını hendeklerle çevirirler, çünkü gecelerin karanlığı ve vahşeti korkuları kat kat artırır, bu korku sonucunda asker kaçmak yolunu seçer, gecelerin karanlığında onların hâlini ve kaçtıklarını kimse görmediği ve savaş meydanından kaçmak utancı da karanlığın perdeleriyle örtüldüğü için kaçmak kolaylaşır.

Ordular kuvvet bakımından birbirine denk olduğu takdirde, asker arasında yalan haberler yayılır ve ordu bozguna uğratılır. Bundan dolayı eski kavimler bir yere indiklerinde, çadırlarını dikerler ve ordugâhlarının etrafını hendeklerle çevirirler, bu yolla düşmanın ansızın geceleri saldırmasından, zelil ve hakir düşmekten korunurlardı. Yurtları çok mamur ve büyük olanlar, bu gibi askeri işlerde kuvvetli oldukları için, toplanabilecek herhangi bir yere kuvvet toplayabiliyorlardı. Mamurluğun azalmasının bir sonucu olarak bu devletler zayıf düştükten ve o nispette askerlerinin sayısı ve kuvveti azaldıktan sonra, bu gibi askerî hazırlıkların hepsi de, hiçbir vakit zaman olmamış gibi, unutuldu. Allah, kudret sahiplerinin en hayırlısıdır.

Sen, Hz.Ali'nin (r.a), Sıffin olayında taraftarlarına olan tavsiyelerine dikkat edersen, onun savaş ilmi ile ilgili birçok şeyler anlatmış olduğunu

görürsün. Savaş ilmini kimse Hz.Ali'den daha iyi bilmiyordu. O, şöyle demişti:

"Saflarınızı, birbirine kenetlenmiş duvarlar gibi kuvvetli, doğru ve birbirinize bitişik olarak teşkil ediniz, zırh giyenleri önünüze, zırh gibi savaş giyimleri bulunmayanları arkadaki saflara yerleştiriniz, dişlerinizi düşmana korku verecek bir şekilde sıkınız, çünkü bu yolla düşmanı korkutursanız, düşmanın kılıçları başlar üzerinden uzaklaşır. Mızrakların üzerine abanınız. Böyle hareket etmeniz mızrakların keskin yerlerinden sizi korur; gözlerinizi kapayınız; çünkü, bu tarzla hareket etmeniz kalplerde sükûnet sağlar. Seslerinizi yükseltmeyiniz; bu durum sizi zayıf düşmekten korur. Bayraklarınızı dik ve doğru tutunuz, bir tarafa meylettirmeyiniz, bayraklarınız ancak kahramanlarınızın ellerinde bulunsun. Sadakatle savaşınız, dayanınız; sadakat ve dayanma zafer kazanmanıza yardım eder. Çünkü gösterilen sabır nispetinde semadan zafer iner."

Eşter de Sıffin olayında Ezdleri savaşa teşvik ederek şöyle demiştir:

"Dişlerinizi sıkıp sabredin. Düşmanınızı alnınızla (ve koç gibi vuruşan kafanızla) karşılayınız, babalarının ve kardeşlerinin öçlerini almak üzere kin ve kızgınlıkla düşmanları üzerine saldıranlar gibi, öçlerini almaktan mahrum kalmamak ve dünyada kendilerini utançtan kurtarmak maksadıyla bu yolda ölümü göze alanlar gibi, düşman üzerine şiddetle saldırınız."

Endülüslülerin ve Lemtûnelilerin (Murabıtların) şairi Ebu Bekir Sayrafî, Taşfin bin Ali bin Yusuf'u methederken ve kendisi de hazır bulunduğu bu savaşta onun gösterdiği sebatı anlatarak şiir söylemiştir ki, savaşa dair birçok tavsiyeleri ve tedbirlerini açıklamıştır. Savaş politikası hakkında birçok bilgileri elde etmek üzere bu şiiri ve onun tavsiyelerini dikkatle oku. Şair şöyle diyor:

"Ey yüzleri peçeli aksarlar! İçinizdeki fevkalâde hükümdar kim? Gecenin karanlığında düşman ani bir baskın düzenlediği vakit, Herkes dağıldığı hâlde kımıldamadan yerinde duran kim? Savaşçılar akın ediyor, ama atışları onları hedeflerinden çeviriyor, sadakatla yaptığı cenk onları perişan ediyor. Ve onun için gerisin geri dönüyorlar. Tolgalarının parlaklığından gece gündüz olmuştur, Ey Sinhâce oğulları! Şimdi nereye sığınacaksınız?

Korkulu anlarda sığınacağınız yer yine odur. Taşifîn'i bırakıp ric'at ettiniz, istese o bu yüzden sizi cezalandırır. İnsanların göz bebeği, ama sizden himaye görmedi. Bir kalp, lakin kaburga kemikleri ona ihanet etti. Artık siz, birbirini görmekten hoşlanmayan ormanın arslanlarından başka bir şey değilsiniz. Ey Taşifın, geceyi ve geri çevrilmesi mümkün olmayan kaderi, Reddi mümkün olmayan özrünü kabul et."

Sayrafî'nin savaş politikası hakkındaki tavsiyeleri şudur:

"Senden evvel, Fars hükümdarlarının, titizlikle bağlı oldukları siyaset edebini sana hediye ediyorum. Bunları en iyi bilen olduğumdan değil: sadece bunlar müminleri teşvik eden ve onlara faydalı bir öğüt ve hatırlatma olduğu için. Sanatkârlar sanatkârı Tubba'nın tavsiye ettikleri, kat kat zırhları giy. Hint işi keskin kılıcı eline al, çünkü zırhın kaygan yüzünü daha iyi kesen ve ona daha fazla tesir eden bu cins kılıçtır. Kimsenin geçmesine izin vermeyen teçhiz edilmiş ata bin. Bu çeşit at, muzaffer olarak düşmanı takip etsen de, takip edilsen de, bir yerde çadır kurup konakladığında, sızmaları engelleyen ve sağlam bir kale vazifesi gören hendeklerle etrafını çevir, işine yarar. Bir vadiye geldiğinde, vadiyi geçme, berisinde konakla. Bu vadi, düşmanla ordunun arasını kessin, sana siper olsun. Ordunu, akşam üzeri savaşa sok, arkanı bir dağa veya tepeye daya, dayanıklılık için en iyi yol budur. Savaş alanının dar olması yüzünden askerler sıkışırsa, mızraklarının ucu bu sahayı genişletir. Derhal ilk fırsatta çatışmaya gir, hiç bir şeye aldırma. Zaaf ve tereddüt göstermek perişanlığa yol açar. Savaşçılardan öncüler seç, bunlar sadık olsunlar. Uydurma haber getiren yalancıya kulak verme: yalancıdan alınacak bir fikir yoktur."

Şiirdeki *"Derhal ilk fırsatta çatışmaya gir, hiçbir şeye aldırma"* diye başlayan beyit, harp konusunda insanların uydukları esaslara muhaliftir. Çünkü Hz. Ömer, Irak ve İran'daki harbi idare etmesi için komutan tayin ettiğinde Ebu Ubeyde bin Mesud Sakafî'ye şöyle demişti:

"Hz. Peygamber'in sahabelerinin sözlerini dinle, kendilerine itaat et, onları işe ortak et, işin mahiyetini açık bir şekilde kavramadan söylenen

sözleri hemen tatbik etme. Çünkü bu harptır. Fırsat kollayan ve durma noktasını bilen soğukkanlı ve temkinli kişiler savaşı yürütebilirler."

Başka bir seferinde ona şöyle demişti: *"Salît'ı komutan tayin etmeme, sadece onun savaştaki aceleciliği mâni oldu. Savaşta acelecilik, açıktan açığa muharebeyi kaybetmekten başka bir şey değildir. Öyle olmasaydı, vallahi onu komutan tayin ederdim. Fakat harp için temkinli kişiden başkasını tayin etmek uygun olmaz."*

Hz. Ömer'in sözü budur. Durumun ne olduğunun açıklık kazanacağı bir zamana kadar, savaşta işi ağırdan almak (zaman kazanmak), acele hareket etmekten daha iyidir. Bu ise Sayrafî'nin söylediklerinin zıttıdır. Meğer ki, Sayrafî, bu sözü ile her şey açığa kavuştuktan sonraki çatışma ve hücum hâlini kastetmiş olsun, bu takdirde bu sözün bir izahı var, demektir. En iyisini yüce Allah bilir.

Sayı ve teçhizat itibarıyla bütün tedbirler alınmış olsa bile, yine de savaşta zafer elde etmenin garantisi olduğu söylenemez. Harpte zafer şans ve tesadüfe bağlıdır. Bunun izahı şudur: Ekseriya galibiyet sebepleri, birtakım zâhirî şartların bir araya gelmesinden ibarettir. Bunlar da, asker, ordudaki askerlerin çok olması, silahların mükemmelliği ve iyi vasıfta olması, savaşçıların çokluğu ve safların tertip edilmesi gibi hususlardır. Vuruşma sırasında gösterilen sadakat ve benzeri hususlar da bu çeşit sebeplere dâhildir.

Bir de manevî hususlar vardır. Bunlar, savaşanların başvurdukları kurnazlık ve açıkgözlülüktür. Başlıcaları şunlardır: Geri çekilme hareketi, hasmı perişan etmek için çirkin söylentiler yayma, savaşı yüksek yerlerden aşağıya doğru başlatarak düşmanı korkuya düşürmek için daha erken davranarak arazinin yüksek yerlerini ele geçirmek, çalılık yerlerde, arazinin engebeli yerlerinde gizlenmek, pusu kurmak ve düşmana karşı sert araziyi siper almak, düşman iyice yaklaştıktan sonra birden üzerine atılmak, kendini tehlikede gören düşmanı kurtuluşu kaçmada arar bir vaziyette bırakmak ve buna benzeyen daha başka hususlardır.

Söz konusu gizli sebepler, kazanılması ve ortaya konulması beşer takatinin gücü dâhilinde olmayan ve kalplere atılan birtakım semavî ve ilahî hususlardır. Semadan düşmanlara gelen, bu gibi hususlar, korkunun,

düşmanların üzerlerini kaplamasına yol açar. Bu yüzden düşmanın merkezi sarsılır ve hezimet vaki olur.

Çoklukla mağlûbiyet, bu gibi gizli sebeplerden vukua gelir. Çünkü savaşan iki tarafın her biri galibiyet elde etmek hırsıyla bu gibi çarelere sık sık başvurur. O hâlde iki taraftan birinde bunun tesirinin görüleceği muhakkaktır. Onun için Resûlullah *"Harp hiledir."* demiştir. Bir Arap atasözü de şöyledir: *"Nice hile vardır ki, kabilenin gücünden daha faydalıdır."*

Harplerde galibiyetin çoğu zâhirî ve maddî sebeplere değil, gizli ve manevî sebeplere dayandığı, bu suretle apaçık olarak ortaya çıkmış bulunmaktadır. Yerinde de belirttiğimiz gibi şansın anlamı, eşyanın ve hâdiselerin, gizli ve manevî sebeplere dayanarak meydana gelmesidir. Buna dikkat et ve galibiyetin, semavî ve ilahî hususlara dayanarak meydana geldiğini kavra. Nitekim biz, Hz. Peygamber'in (s.a.), *"Bir ay mesafede bulunanların kalplerine korku salma hususiyeti ile (Allah tarafından) desteklendim."* sözünü açıklarken bu hususu belirttik. Hz. Peygamber'in az sayıdaki taraftarları ile müşriklere galip gelmesi, keza ondan sonra Müslümanlann fetih hareketlerinde aynı şekilde sonuç almaları da bunu göstermektedir. Şüphesiz ki, yüce Allah, nebîsi lehine kâfirlerin kalplerine korku salmayı üzerine almıştır. Onun için kalplerini istilâ eden korku yüzünden hezimete uğramaları nebîsi için bir mucize olmuştur. Aynı şekilde kâfirlerin kalplerindeki korku, tüm İslâm fütuhatı boyunca da onların hezimete uğramalarına sebep olmuştu. Ancak bu, göze görünmeyen gizli ve manevî bir âmil idi.

Turtûşî şöyle demiştir: *"Harplerden muzaffer olarak çıkmayı temin eden sebeplerden biri de, iki taraftan birinde, Öbürüne nazaran gözü pek meşhur silahşor süvarilerin sayıca fazla olmasıdır. Meselâ bir tarafta on veya yirmi, diğer tarafta ise sekiz veya onaltı meşhur gözü pek cengâver süvarinin bulunması böyledir. Bu durumda sayıca çok olan taraf, velev ki, bu fazlalık bir sayı olsun, galibiyet elde eder."*

Turtuşî bu mesele üzerinde tekrar tekrar durmuş ve görüşlerini ortaya koymuştur. Söylediği şeyler, belirtmiş olduğumuz hâricî ve maddî sebeplerle ilgilidir ve bu doğru değildir.

Zafer hususunda muteber olan sebep asabiyet hâlinden ibarettir. İki taraftan birinde bütün fertleri toplayan bir asabiyet bulunur, diğer tarafta ise değişik asabiyetler mevcut olur. Asabiyetler çeşitli olursa, tıpkı asabiyetlerini yitirmiş olan dağınık fertlerden meydana gelen topluluğa ne vâki olursa, onlar arasında da o vâki olur. O hâlde bunlardaki her asabe bir fert yerine geçer. Onun için çeşitli asabe ve aşiretlerden meydana gelen taraf, fertleri bir tek asabiyete mensup olan tarafa karşı koyamaz. Bu nokta iyi anlaşılmalıdır.

Bilinmelidir ki, bu hususa itibar etmek, Turtûşî'nin vardığı kanaatten çok daha sıhhatlidir. Onu böyle düşünmeye sevk eden sebep, memleketinde ve muhitinde asabiyet hâlinin unutulmuş olmasından başka bir şey değildir. Bu yüzden, söz konusu müdafaa, himaye ve taarruz durumunu, bu durumdaki kimseler, fertlerle ve fertlerden teşekkül eden cemaatle izah ederler. Bu konuda ne asabiyete ne de nesebe itibar etmezler. Biz bunu kitabımızın baş tarafında izah ettik.

Yine sözü edilen vaziyetin ve benzeri hususların sıhhatli oldukları farz olunsa bile, bu durum tesadüfen belli bir ordunun adet, savaştaki sadakat, silâh çokluğu ve benzeri şeyler itibarıyla önde olması gibi sadece zâhirî sebeplerden ibarettir.

Şimdi bu durum zaferin teminatı nasıl sayılır? Biz burada şunu tespit ettik: Sözü edilen hususlardan hiçbiri, ne harp hileleri ve taktikleri çeşidinden olan, ne de korku ve ilahî hızları gibi semavî hususlar cinsinden bulunan gizli sebeplerin karşısında durulabilir. Bunu böyle anlayınız, kâinatın ahvâlini kavramaya çalışınız. Geceyle gündüzü takdir eden Allah'tır.

Sebeplerinin gizli ve gayr-ı tabiî olması itibarıyla şan ve şöhret hâli de harplerdeki zafer hükmündedir. Hükümdarlar, âlimler, sâlihler ve umumî olarak faziletli işleri şiar edinmiş kimseler gibi çeşitli insan zümreleri arasında şöhretin ve şanın yerli yerinde bulunduğuna çok nadir hâllerde rastlanır. Meşhur olan birçok kimseler vardır ki, aslında bunlar, kazandıkları şöhreti hak etmemişlerdir. Kötü olmakla şöhret yapmış olan nice insanlar vardır ki, şöhretlerinin tam aksine bir durumdadırlar. Haddinden fazla şöhrete sahip olan nice kimseler vardır ki, aslında bunlar daha fazlasına lâyık ve ehildirler. Bazen da şöhret tam mahalline rastlamış ve sahibinin durumunu tıpatıp aksettirmiştir.

Bunun sebebi de şudur: Şan ve şöhret sadece insanlar arasında haberlerin yayılmasına dayanır. Haberler ağızdan ağza aktarılırken esas maksada dikkat edilmez veya unutulur, işin içine taassup, tarafgirlik karışır, vehim ve hayal katılır, nakledenin cahilliği, uydurulmuş hikâyeler, makam sahiplerine meth ü sena, onlara durumları güzel gösterme ve böylece şanlarını yaymak suretiyle kendilerine yaklaşma ve yaranma vaziyetleri haberlere dâhil olur. Diğer taraftan insan nefsi methedilme arzusuna düşkündür, ister makam, ister servet için olsun, bütün insanlar dünyada rekabet hâlinde bulunmaktadırlar. Ekseriya faziletlere rağbet etmezler. Fazilet sahiplerine alâka göstermek için bir diğeriyle yarışmazlar. İnsanlar yaradılıştan bu hâlde iken, başkaları hakkında nakledilen haber ve hikâyeler nasıl doğru olabilir? İşte bu gibi gizli sebeplerden dolayı halk arasında yalan şöhretler yayılır. Gizli sebeplerden doğan her şey talih olarak ifade edilir ki, bunu yukarda anlattık. Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Allah doğrusunu bilir

OTUZSEKİZİNCİ BÖLÜM

Vergiler, vergilerin az veya çok oluşunun sebeplerine dair

Bilinmelidir ki, devletin ilk kuruluş zamanında halk üzerine yüklenen vergilerin miktarı azdır. Fakat bu vergiler toplanırken çok mal ve para elde edilir. Devlet yıkılma çağına geldiğinde halka çok vergi yükletilirse de, vergilerden az gelir elde edilir.

Bunun sebebi şudur: Devlet, şeriatın hükümlerine göre halkı yönetirse, halkına ancak haraç, cizye ve sadaka yükletir. Bunlarsa hafif vergilerdir. Çünkü mal ve servetten alınan zekât az nispettedir ki, sen bunu biliyorsun. Hububattan ve hayvanlardan alman zekâtlar da azdır. Cizye ve haraç da az nispettedir. Bütün şer'î vergiler bellidir, sınırları çizilmiştir, belli miktardan fazla alınmaz. Devlet zorla ve asabiyet kuvvetiyle kurulmuşsa ve bunlarla idare ediliyorsa, yukarda anlattığımız gibi, o devletin bedevîler (göçebeler) devleti olacağı tabiîdir. Göçebelik ise, kolaylığı, saygı göstermeyi, ahalinin servetlerinden uzak bulunmayı, bazı az görülen hâller hâriç olmak üzere, vergiler tahsilinde gafil davranmayı icap ettirmektedir. Bundan dolayı halktan alınacak vergilerin çeşit ve miktarı az olur. Bir devlette halka yükletilen vergilerin miktarı az olursa, ahali çalışarak servet kazanmaya heves eder, ülke kalkınır. Vergiler azalınca üretim artar, mal ve para kazanmanın yolları çoğalır. Bir yurdun mamurluğu artar, vergileri azalırsa, o devletin hâkimiyeti devamlı ve istikrarlı olur. Hükümdarları, bir biri ardınca, devleti ve halkı akıllıca yönetir. Göçebeliğin kötülük ve sadelikleri yok olup giderken halka çeşitli vergiler yüklemekte, mal ve para toplamakta gaflet göstermek de, göçebeliğin sadeliği ile birlikte ortadan kaybolur. Bunun yerini, devletin menfaati kollayan ve işlerine riayet eden, onu

medeniyete doğru götüren, akıllıca idare sistemi alır. Bunun üzerine ustalıkla yönetenler devletin başına geçerler. Gelenek, alışkanlık ve refah çok olduğu için bunların ihtiyaçları çoğalır. İhtiyaçlarını kapatmak için, halka yeni ve ağır vergiler yükletirler. Çiftçilere ve halkın her sınıfına çeşitli vergiler koyarlar; ellerine çok para ve mal geçsin diye, bunu büyük ölçüde artırırlar.

Aşağıda anlatacağımız gibi, pazarlarda satılan her şeyden vergi alınır. Devleti idare edenlerin israfı, refah ve bolluğa alışması arttıkça ihtiyaç ve masraflar derece derece artar. Halka yüklenen vergiler ağırlaşır, halk da buna dayanmaya alışır. Bu şekilde bu vergiler, ödenmesi mecburî bir hâle gelir. Çünkü vergiler derece derece ve yavaş yavaş arttığı için halk da, bunları toplayan da, açık olarak artış nispetini bilmez. Fakat çalışma ve istihsallerin ahaliye faydası az dokunduğu ve ümitler boşa çıktığı için, ülkenin mamurluğu bundan etkilenir. Ahaliden birçoğu kazandığı ile ödediği vergileri mukayese ettiğinde, çalışmasından istifadesi az olduğu için işten el çeker, imar ve üretimin azlığı nispetinde vergilerden elde edilen paralar da azalır. Devlet memurlarının, vergilerin azaldığını gördüklerinde, yeni vergiler koydukları da olur. Memurlar bu vergileri zorla toplarlar, halk kazancından hiç istifade edemeyecek bir duruma düşer; bundan fazlasını almak mümkün olmayacak hâle gelinceye kadar vergileri artırırlar ve zorla toplarlar, israf, harcama ve vergiler çok olduğu için üretim ve imar için çalışmanın faydası görülmez. Böylece istihsal azalmakta, vergiler çoğalmakta devam eder. Onlar bu yolla, azalmış olan vergileri dolduracaklarına inanırlar, yurdun mamurluğu eksilinceye, üretim ve imardan ümitler kesilinceye kadar vergileri artırmaya ve zorla toplamaya devam ederler.

Bundan devlet zarar görür. Çünkü ülkenin umranından ve istihsalin çokluğundan o istifade eder. Bunu düşünürsen görürsün ki, ülkeyi imar etmenin temeli, müstahsillere imkân dâhilinde az vergi yüklemektir. Bu takdirde müstahsiller üretimden istifade edeceklerine güvenirler ve sevinerek üretimlerini artırmaya çalışırlar. Her türlü noksandan münezzeh olan Yüce Allah bütün işleri yönetir, *"Her şeyin mülkü kendi elinde olan Allah'ın şanı ne kadar yücedir! Siz de O'na döneceksiniz."* (Yasin, 36/83).

OTUZDOKUZUNCU BÖLÜM

Devletin son zamanlarında konulan vergilere dair

Malûm olsun ki, devlet yıkılmaya yüz tuttuğu devirde pazarlarda satılan her şeyden vergi alınır. Devleti ilk kuranlar bedevîlik devresinde bulunurlarsa, bu, göçebeler devleti olur. Biz bunu yukarda anlattık. Bu devrede olanların ihtiyaçları az olur; bolluk, refah ve zevk içinde yaşamaya alışmamış oldukları için, bunların masrafları da az olur. Bundan dolayı devletin vergilerden topladığı paralar masraf ve ihtiyaçlardan çok artar. Fakat çok geçmeden devleti kuranlar bolluk ve refaha dalarak medeniyetin gereklerine uyar ve buna alışırlar. Devlet kendisinden önce hüküm sürmüş olan devletlerin yoluna sapar, bunun bir sonucu olarak, yönetenlerin ihtiyaçları ve masrafları fazlalaşır; ihtiyaçları ve ihsanları çok olduğu, için hükümdar haraç ve vergileri o nispette artırır. Toplanan vergiler ihtiyaçları ve masrafları kapatmadığından vergileri daha da çoğaltır. Yukarda anlattığımız gibi, vergilerin miktar ve çeşitleri artar. Bolluk, refah, zevk ve israf içine dalmak iptilâsı derece derece arttığı için vergiler son haddini bulur, bu suretle devletin ihtiyarlama çağı gelmiş olur. Bunların kötü tesiri ile devleti kuran ve koruyan kavim de zayıf düştüğü için, illerden ve uzak yerlerden vergiler toplayabilmek kudreti kaybolur. Bunun bir sonucu olarak vergiler azalırsa da, zevk ve sefaya dalma alışkanlıklar artmakta devam eder; devlette zevk alışkanlığı arttığı gibi, askerin ücret ve aylıkları da o nispette artar. Hükümdar, satılan ve satın alınacak her nesneye, bu cümleden pazarlardaki mal ve servetlere, şehirlerdeki ticaret mallarının belli başlılarına belli miktarda vergi koyar. Bu vergiler toplandığı hâlde devlet yine muhtaçtır. Devletin bu ihtiyacı, asker ve muhafız kuvvetlerinin artması ve giderin o nispette çoğalmış olmasından ileri gelmektedir. Devlet

yıkılmaya yaklaştığında, buna benzer vergilerin artması mümkündür. Böyle bir durumda, kazanmaktan ümitler kesilmiş olacağı için, pazarlarda alışveriş durur, bu durum ise, mamurluğun bozulduğunu gösterir. İşler tamamıyla çığırından çıkıncaya kadar ülke harap olur.

Doğuda Abbasî devletinin ve Ubeydîlerin yıkılmaya yüz tuttuğu çağlarda bu durum defalarca görülmüş, hac mevsimlerinde hacılardan bile vergi alınmış, ancak sultan Salâhaddin Eyyubî bu vergilerin hepsini lağvederek hacılardan alınan vergileri, tahsis ettiği vakıfların gelirinden ve sadakalardan ödemiştir. Beylikler döneminde Endülüs'te de bu hâller görülmüş ve Murabıtların emiri Yusuf bin Taşfin tarafından lağvedilinceye kadar bu durum devam etmiştir. Zamanımızda, reisleri ülkeyi istibdat altına aldıktan sonra Kuzey Afrika'daki Cerid ülkesinde de bu durum görülmektedir. En doğrusunu yüce Allah bilir.

"Allah kulları hakkında lütufkârdır" (Şûra, 26/18).

KIRKINCI BÖLÜM

Sultanın ticaretle meşgul olmasının halkı için zararlı olduğuna ve vergilerin düzenini bozduğuna dair

Bilmek gerekir ki, yukarıda anlattığımız gibi, israf ve bolluk yüzünden masraflar çoğalıp, toplanan vergiler masrafları kapatamayınca, ihtiyacı karşılamak üzere devletler fazla para ve mal toplamak maksadıyla bazen ticaret eşyasından ve pazarlarda satılan her şeyden vergi alırlar. Önceden konmuş ise bazen alışverişte alınan bu vergilerin çeşitleri çoğaltılır. Bazen da, valiler ve vergi memurları hesapta görünenden daha fazla vergi topladıklarının anlaşılmasıyla bütün malları ellerinden alınır.

Tüccarlarla çiftçilerin, servetleri az olduğu hâlde, büyük kazançlar ve mahsûller elde ettiklerini görünce devlet adamları da sultan adına ticaret ve çiftçilik yapmaya başlarlar. Alışverişte kâr, sermaye nispetinde olduğu ve devlet adamlarının elinde de büyük servetler bulunduğu için, sermayeleri az olan tüccarları zor duruma sokarlar; mümbit topraklarda ekin ektirirler, hayvan beslerler ve türetirler; bu suretle kazandıkları ile mal satın alırlar ve bu malları pazarlara sürerler. Bunlar bu alışverişleriyle devlet servetinin artacağı ve daha çok vergi toplanacağı iddiasıyla, ticaret ve çiftçilikle meşgul olurlar. Fakat bunların bu işleri, son derece büyük hatadan başka bir şey değildir. Bunun birçok bakımdan halka zararı dokunur. Hayvan, mal ve eşya satın almak hususunda tüccar ve çiftçileri sıkıştırmış olurlar. Çünkü halkın serveti birbirine denk ve birbirininkine yakın bir nispettedir. Onların alışverişlerde biribirlerine olan rekabetleri servetleri ölçüsündedir. Zaten az olan paraları karşılığında mal satın almakla tükenir ya da tükenmek derecesine gelir. Serveti büyük olan sultan alışverişe başlarsa, bunlardan her

biri zarurî olan ihtiyaçlarını temin edemeyecek hâle düşer. Bundan dolayı kalpleri kaygıyla dolar. Üstelik sultan zorla bu malları elde etmeye kalkışırsa, çoğunu halkın elinden alır veya en ucuz fiyatla elde eder; kendisine rekabet eden kimse bulunmadığı takdirde bu mahsûllerin fiyatlarını indirir. Bu yolla bütün mahsûller; Hububat, atlas, bal, şeker ve buna benzer olan ticaret malları elde edildikten sonra, bu mal pazarlarda sürüm vakti beklenmeden, devletin masraflarını kapatmak üzere, değerinden fazla bir fiyatla halka satılır; tüccarler sermayelerini devlet tarafından kendilerine satılan mal ve eşyaya yatırmış oldukları ve başka da sermayeleri bulunmadığı için bu eşya, sermayelerinin karşılığı olarak ellerinde kalır. ellerinde alışveriş edecek paraları bulunmadığı için, alışveriş edemeyecek ve ailelerini geçindiremeyecek bir duruma düşerler. İhtiyaç, bu mal satmayı gerektirdiğinde, pazarlar durgun olduğu için, en ucuz fiyatla satılır. Tüccar ve çiftçi bu gibi hâllere tekrar düşebilir. Bu şekilde halk büyük sıkıntılara uğrar, kazanç sağlama yolları büsbütün kapandığından çalışmaktan ümidini keser. Bu durum, devletin vergi toplamasını zorlaştırır, gelirini azaltır. Çünkü devletin gelirinin en büyük kısmını, yeni vergiler temin eder.

Bilhassa pazarlarda satılan eşyadan vergi almak usûlü ihdas edildikten sonra, gelirin temelini tüccarlardan ve çiftçilerden alınan vergiler teşkil eder. Çiftçi ziraattan, tüccar da alışverişten elini çektikten sonra bütün vergilerin kaynakları kapanır veya aşırı azalır. Sultan bu suretle alışverişten ve çiftçilikten elde ettiği faydaları, vergilerde meydana gelen bu eksikliklerle karşılaştırırsa, alışverişten kazandıklarının vergilerden kaybettiğine nispetle pek az bir kazanç teşkil ettiğini anlar. Devletin kazancı, ticaretin faydalı olduğu farzedildiği takdirde dahi, devlet tarafından satılan ve satın alınan mallardan vergi alınmadığı için, bu ticaret ve alışveriş halk tarafından yapıldığı takdirde devletin bu alışverişten alacağı vergiler miktarında olacağı hakikatten çok uzaktır. Devlet kendisi ticaretle uğraşmadan bu alışveriş, halkı tarafından yapıldığı takdirde, bunlardan toplayacağı vergilerden daha çok gelir temin edecektir.

Ayrıca devletin bu şekilde ticaret ve çiftçilikle meşgul olması umran ehline tecavüzdür. Halkının işinin durmasıyla devletin düzeni bozulur, ülkenin mamurluğu azalır; çünkü, halk çalışmaz, tüccar alışverişi, çiftçi çiftliğini bırakırsa, bunun bir sonucu olarak geçim yolu bozulur, bunu iyice anla.

İranlılar önceleri, ancak hükümdar soyundan gelenleri kendilerine hükümdar yaparlardı. Sonraları ise fazilet, din ve edep ehlinden, cömert ve cesur olanları kendilerine hükümdar yapmaya başladılar. Adaleti hâkim kılmasını, hiçbir meslek ve sanat ile meşgul olmamasını şart koşarlardı. Çünkü hükümdarın bu gibi meslek ve sanat işleriyle uğraşmasının, halkına zararı dokunacaktır. Hükümdarın ticaretle meşgul olmaması da şarttır. Çünkü onun ticaretle meşgul olması, eşya fiyatlarının yükselmesine yol açacaktır.

İranlılar, hükümdarın köle kullanmamasını da şart koşarlardı. Çünkü köleler ona faydalı tavsiyelerde bulunmayacaklardır.

Bilinmelidir ki, sultanın serveti, ancak vergiyle çoğalır. Vergiler, ancak servet sahipleri hakkında doğru olmak, onların fayda ve işlerini gözden kaçırmamakla temin edilir. Ancak bu takdirde onların emelleri genişler; onlar, mal ve servetlerini çoğaltmak üzere sevinerek çalışırlar. Onların serveti artınca devletin geliri çoğalır. Hükümdarın ticaret ve çiftçilikle meşgul olmasından halk hemen zarar görür, vergileri azaltır, yurdun mamurluğunu yok eder.

Hükümdarların çiftçilikle meşgul olmaları zararlıdır. Çünkü bunlar çiftçilik ve ticaretle meşgul olurlarsa, satılmak üzere şehirlerine getirilen ürün ve ticaret mallarını istedikleri gibi fiyat biçerek satın alırlar. Zamanı gelince de halkına istedikleri gibi yüksek fiyatlarla satarlar. Halkına, değerinden fazla fiyatla eşya satmanın zararı, malı, istedikleri fiyatla, zorla satın almaktan daha zararlı olup, halkın yaşayışını altüst eder, ekonomik durumlarını büsbütün bozar.

Sultanın, bunun için, bu işlerin ehli tüccar ve çiftçileri bu işlere karıştırdığı zamanlar da olur. Sultan, çabuk para toplamak maksadıyla bu gibi haksızlıklara başvurursa, hükümdarın ticaret eşyasından vergi alınmadığı için, hükümdarın kârı tabiatıyla büyük olur. Vasıta edindiği tüccar ve çiftçilere kârdan bir pay ayırır. Hükümdarlar, bu yolla zorla mal satın alarak, zorla halkına satmanın, vergileri ve genellikle devletin gelirini eksilterek devleti büyük zararlara soktuğunu anlamazlar. Sultan, devletin vergilerini ve genellikle gelirini eksilten ve devletine zararı dokunan bu gibi alışverişlere teşvik edenlerin sözlerine kulak asmamalıdır.

KIRKBİRİNCİ BÖLÜM

Hükümdarın ve yakın çevresinin, devlet ömrünün orta devresindeyken servet sahibi olduklarına dair

Bunun sebebi şudur: Devletin ilk kuruluş zamanında ganimetler, tebaadan toplanan para ve mallar, devleti kurarken gösterdikleri hizmet ve devletin kuruluşuna katılan boylarının kuvveti nispetinde, bu uğurda çalışanlar arasında bölünür, çünkü yukarda anlattığımız gibi, devlet ilk kuruluşu zamanında onlara muhtaçtır, devleti kuran onlardır. Bu çağda hükümdar; onları hükmü altına almak gayesini güttüğü için, onların ganimet ve vergilerden elde ettiklerine dokunmaz; devlet bu devrede iken, hükümdarlar, izzet ve kudret sahibi olmaktan ve tahtını pekiştirmekten başka şey düşünmezler. Sultan, bağımsız bir hükümdardır, kudretlidir, kavminin yardımına muhtaçtır. Bu devrede sultan, ganimet mallarından ve vergilerden kendisi için ancak ihtiyaçlarını tatmin etmek üzere küçük bir pay ayırır; kalanını, devletini kuranlara bağışlar. Bu devrede sultanın maiyeti ve hizmetinde bulunanlardan vezir, kâtip ve azatlıları fakirdirler, aşağı derecededir; çünkü, bu devrede onların mevkileri ve servetleri, hizmetinde bulundukları sultanın şan ve serveti nispetindedir; sultan ise ele geçen paraları kendini sıkıştıran devletini koruyan kavmi arasında böldüğü için eli dardır. Fakat hükümdarlığın tabiatı icabı kuvvet kazandıktan sonra kavmini hükmü altına alır, ganimet ve vergilerden onlara el çektirir. Onlar da ancak başkaları sırasında tahsis edilen paylarını alırlar. Kuvvetleri kırıldığı için bunların devlet idaresine olan tesirleri ve o nispette payları azalır; azatlılar ve devletin nimetleri sayesinde yetişenler, devletin idaresini ve koruma işlerini onlarla bölüşürler, bundan sonra devlet başkanı devletinin bütün gelirini ya da çoğunu yalnız kendi idaresine alır. Mal ve

para toplar, gerekli ve önemli işlerde kullanmak üzere bu paraları biriktirir. Hükümdarın serveti çoğalır, hazineleri dolar, şanı artar ve gücü büyür, bütün kavmi arasında kuvvetli olur. Bunun üzerine maiyetinde bulunanların, vezir, kâtip, hâcib, azatlı ve şurta (polis) komutanı gibilerin dereceleri yükselir, kuvvetleri artar, bunlar da para ve servet toplarlar.

Devletin ihtiyarlama zamanı geldiğinde, devleti kuran ve koruyan asabiyet ve kavmin durumu altüst olur. Bunlar, kuvvetlerini kaybettikten sonra, âsiler ve idareyi ele geçirmek için çekişenler çoğalacağından, devleti yöneten kimse yardımcılara muhtaç olur.

Sultan, devletinin yıkılmasından korktuğu için, ele geçen paraları devleti koruyabilecek asabiyet sahibi yeni yardımcılarına verir ve hazinelerini devletin önemi işlerine ve gereken yerlere harcar. Bununla beraber, sebeplerini yukarda anlattığımız gibi, ihsanlar ve masraflar çoğaldığı için hazinede servet eksilir. Haraç ve benzerinden tahsil edilen gelirler azalır, bunun bir sonucu olarak devletin paraya olan ihtiyacı artar, devletin nimet ve bol bağışlarının arkası kesilir. Eskiden bol bağışlara nâil olan ileri gelenlerin, devlet adamlarının, hâcib ve kâtiplerinin elleri darlaşır, için eski refah kalmaz. Devleti yönetenin gittikçe eli darlaştığı için; hükümdarın yakın adamlarının oğulları ve onun maiyetinde bulunanlar, hükümdara yardım maksadıyla babalarının toplanmış olan paraları diledikleri gibi harcarlar ama babaları gibi içten, severek hizmetlerde bulunmazlar. Nihayet devlet sahibi, kendinden önce hüküm sürenler zamanında o hükümdarın gücü sayesinde toplanmış bu servete onların oğul ve torunlarından ziyade kendisinin hak etmiş olduğunu düşünerek, rütbelerine göre bu malları birer birer onların elinden alır. Onların bu kötü durumlara düşmelerinden devlet zarar görür; maiyeti, hizmetinde bulunanlar, devlet adamları ve servet sahipleri mahvolur. Devlette, ileri gelenlerin bu nimetleri kaybetmesiyle, eskiden yükselmiş olan fazilet ve cömertlik gibi meziyetlerin binası yıkılır ki, Abbasî devletinin vezirleri olan Benu Kahtabe, Benu Bermek, Benu Sehl, Benu Tahir ve benzerleri bunun birer örneğini teşkil ederler.

Endülüs'te hüküm süren Emevî devleti, yıkılış döneminde vezirleri olan Benu Şuheyd, Bunu Ebî Abede, Benu Hudayr, Benu Bürd de böyle idi. Hâkimiyetleri zamanını idrâk ettiğimiz devletlerin hâli de böyledir.

Bu, Allah'ın kulları için koyduğu bir kanunudur. Allah'ın sünnetinde hiçbir değişiklik bulamazsınız. (Ahzab, 33/62)

Fasıl: Hanedanlığın mensupları ve devlet adamları, bu gibi korkunç durumların başlarına geleceğini sezdiklerinde, birçoğu rütbe ve derecelerini bırakmak ve hükümdarlığın yüklerinden kurtulmak isteyerek, ellerinde toplanan servetleri alıp başka ülkelere gitmek isterler. Bunlar, gitmekle bu servetlerden ve nimetlerden rahat rahat ve emniyet içinde faydalanmak ümidine kapılırlar. Bunların bu düşünceleri büyük bir hatadır.

Bilmek gerekir ki, devlet içinde bu makamlarnı elde ettikten sonra bu durumdan kurtulmak mümkün değildir. Eğer bu düşüncenin sahibi bizzat hükümdarsa, ne halk ne etrafında yer alan asabiyeti asla böyle bir şey yapmasına fırsat vermezler.

Bu gibi hâllerde bu bir âdet hükmündedir. Bilhassa devletin serveti azaldığı, sınırları daraldığı, meziyetlerden uzaklaşarak kötü karakterlere büründüğü devrelerde bundan kurtulmak zordur. Hükümdarın yakın adamlarından, devletinde rütbe almış kimselerden servetlerini alarak başka ülkeye sığınmak isteyenler bulunursa, bunlara imkân verilmesi de çok uzak bir ihtimaldir. Çünkü hükümdarlar, maiyetlerinde olan adamlarını kendi köleleri sayarlar. Onların kendilerinin bütün sırlarına vâkıf olduklarını bildikleri için sırlarının başkalarına belli olmasından ve başkalarının hizmetlerine intisap etmelerinden korkarak hizmetlerinden ayrılmalarına izin vermezler.

Endülüs Emevî hükümdarları, Abbasîlerin ellerine geçmelerinden korkarak, devlet ricalinden kimsenin hacca gitmesine izin vermemişlerdir; Endülüs halkından ancak Emevî devleti yıkılarak Endülüs'te beyler hâkim olduktan sonra hacca gitmeye müsaade edilmiştir. Bu birinci.

Devlet ricalinin servetleriyle başka ülkelere gitmelerine izin verilmemesinin ikinci sebebi de şudur: Hükümdarların, hizmetlerinde bulunanların toplamış oldukları servetlerini kendi mal ve mülkleri, memur oldukları için, şahıslarını dahi devletin bir parçası telakkî etmeleridir. Bundan dolayı hükümdarlar, onlara paralarını götürmeye izin vermezler. Çünkü bu servetleri o devletin şan ve şerefi sayesinde toplayabilmişlerdir. Hükümdarlar böyle düşündükleri için, bu servetleri, devlet servetinin bir parçası sayarak onların ellerinden almak isterler. Hükümdarın veya o devlet adamının, servetini alarak başka bir ülkeye gidebilmiş olduğunu farzedersek, ki bunun oluşu pek azdır, o ülkelerin hükümdarları gözlerini bu servete dikerler, münasip bir şekilde anlatarak veya açıktan açığa

korkutarak o servetleri onların ellerinden alırlar. Bu servetler vergilerden toplanmış olduğu için, hükümdarlar bunları, devletin yararına harcamak câizdir diye düşünürler. Servet sahiplerinin kendi alın terleriyle çalışarak kazandıkları paralarını ellerinden almayı câiz gören hükümdarlar, vergilerden toplanmış olan bu servetlere el koymanın şeriat ve âdet bakımından cevazına yollar bulurlar.

Cebele kadısı (Ubeydullah bin Mansur bin Suleyhah) olayı buna delâlet eder. Bu kadı, Trablusgarb hâkimi İbn Ammar'a karşı isyan etmişti. Fakat Frenkler o bölgeyi ellerine geçirdiklerinden, Cebele kadısı önce Şam'a, sonra Sultan Berkyaruk bin Melikşah'ın hükmü altında olan Bağdat'a kaçtı. Bu hâdise hicrî beşinci (Onbirinci) asrın sonlarında meydana gelmişti. Bağdat'ta ikamet ederken sultanın veziri Cebele kadısının yanına gitti. (Hazine için) serveti borç olarak aldı. Sonra elinde kalan diğer malları da yavaş yavaş ve tamamen aldı. Kadı, kayda değer bir şey olmayan bir yolcu gibi yoksul bir hâlde kalakaldı.

Benu Hafs hükümdarlarının dokuzuncusu veya onuncusu olan Ebu Yahya Zekeriya bin Ahmed Lihyanî hükümdarlıktan vazgeçmek istemiş, Batı sınırlarının sahibi Tunus üzerine yürümek maksadıyla asker topladığında, ona karşı koymak, hazırlıklarını görmek ve kalesini güçlendirmek bahanesiyle Trablus sınırlarına gitmek ve oradan başka bir ülkeye kaçmak üzere gemilere binerek Trablus'a gelmiş, hazinelerindeki altın, gümüş ve sair kıymetli şeyleri, hububat ve yiyecek maddesi gibi ne varsa hepsini gemilere yükletmiş, hazinesindeki bütün malı, kitap, mülk ve mücevherleri satarak paraya çevirmiş, bu serveti Mısır'a götürmüş ve hicrî 719'da (1319) hükümdar Nasır Muhammed bin Kalavun yanına gelmişti. Nasır ona saygı göstermiş, derecesini yükseltmiş, yüksek yere oturtmuş, ve münasip şekilde mal ve servetini azar azar elinden almış, bu suretle servetinin tamamı elinden çıktıktan sonra, Lihyanî ancak Nasır tarafından kendisine bağlanan aylıkla geçinmiş. Haberleri sırasında anlatıldığı gibi, 828 (1328) tarihine ölene kadar kadar da bu şekilde yaşamıştır.

Nitekim onun tarihini anlatırken (*El-İber*'de) bu hususa temas edeceğiz.

Bu ve benzer şeyler, hanedanlık mensuplarında ve çevresinde ortaya çıkan vehimlerdir. Hükümdarlarının, kendilerine gadr edeceklerini beklediklerinden dolayı onlara böyle vehimler hâsıl olur. Bu gibi durumlarda, şayet vaziyet müsaitse, ancak canlarını kurtarabilirler, ihtiyaç

duydukları malları da kurtarabileceklerini zannetmeleri hatadır. Hanedanlıklara hizmet etmek suretiyle kazandıkları şöhret, maişetin yolunu bulmaları bakımından kendilerine kâfi gelir. Ya devletçe bağlanan maaşlarla veya itibarlarını kullanarak ziraat ve ticaret türünden para kazanma yollarına girerek geçimlerini temin ederler. Devletler de farklı nesepler gibidir. Şair şöyle der:

Nefsi bolluğa rağbet ettirirsen bolluk ister; az kanaate alıştırırsan aza kanaat eder."

Rezzâk olan, her türlü kusurdan münezzeh olan Allah'tır, lütfü ve keremi ile başarılı kılan da odur. En doğrusunu Allah bilir.

KIRKİKİNCİ BÖLÜM

Ücretlerin eksilmesinin vergilerin eksilmesine sebep olacağına dair

Bunun sebebi şudur: Devlet ve hükümdar dünya için en büyük pazardır. Umranın maddî unsurunu ve esasını bu pazar teşkil eder. Sultan, mal ve vergi gelirlerini kendine tahsis eder veya bu servet kaybolduğu için harcamazsa bu durumda, sultanın maiyetinde şahısların, devleti himaye edenlerin elindeki mal azalmış olur. Aynı şekilde bunların ve yakınlarının yaptıkları bağışlar da kesintiye uğrar ve harcamaları eksilir. Hâlbuki halkın büyük kısmını bunlar teşkil eder. Bunların pazarlarda yaptıkları masraflar başkalarının harcadıkları paralardan daha fazladır. Bu yüzden pazarlarlarda alışverişler durgunlaşır, ticarî mallardaki kârlar aşağı seviyeye düşer. Bu da gelirlerin azalmasına yol açar. Çünkü vergi gelirleri, ülkenin mamur oluşuna, alışverişe, pazarların faaliyetine, ahalinin kâr ve menfaat peşinde olmalarına bağlıdır. Gelirlerdeki eksikliğin zararı, hanedanlığa ait olur. Çünkü gelirin azalması hâlinde sultanın serveti de azalmıştır. Belirtmiş olduğumuz gibi devlet en büyük pazardır, tüm pazarların anası, gelir ve gider itibarıyla de aslı ve maddesidir. Eğer devlet pazarı durgunlaşır ve harcama yapılan yerler azalırsa, onun dışında kalan diğer pazarların, bunun gibi ve daha ağır bir durumla karşılaşacakları gayet tabiîdir. Bir de şu var: Mal, halk ile sultan arasında tedavül hâlindedir. Onlardan ona, ondan da onlara gider. Sultan bu malı yanında hapsederse, halk bunu kaybetmiş olur. Allah'ın, kulları arasında carî olan sünneti ve tatbik etmekte olduğu düstur budur.

KIRKÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Zulmün umranın yıkılmasına sebep olacağına dair

Malûm olsun ki, zulümle insanların mallarının ellerinden alınması, bu malların kazanılması hususunda onların heveslerini ve şevklerini yok eder. Çünkü, sonunda mallarının yağma edileceğini düşünecektir. Mal kazanma hevesleri gidince, artık bu maksatla çalışmaya elleri varmaz olur. Mal ve servet kazanma yolunda çalışmaktan halkın geri durması, bu hususta kendilerine yönelen tecavüz nispetinde olur. Tecavüz, geçim yollarının hepsini kapsayacak derecede çok olursa, kazançtan geri durma o oranda olur. Çünkü zulüm bütün yolları kapsadığı için hevesleri tamamen yok eder. Şayet tecavüz az ise, kazançtan geri durmak da o oranda olur. Umranın mükemmelliği, çarşı pazarın hareketliliği, halkın akşam sabah gide gele kazanç ve menfaatlan için çalışıp çabalamalarına bağlıdır. Halk, geçimlerini temin etmekten geri durursa umrandaki pazarlar durgunlaşır, halk ülke dışına dağılır, rızkını başka yerde arar. Bu yüzden nüfus azalır ve o ülke ıssız hâle gelir, şehirleri harap olur, hükümdarın ve devletin durumunun bozulmasıyla yerleşme merkezleri bozulur. Çünkü hükümdarın ve devletin hâli, umranın bir suretidir. Umranın maddesinin bozulmasıyla zarurî olarak kendisi de bozulur.

Bu hususta, Mesudî'nin, Behram bin Behram zamanında Farsların dinî lideri olan Mubezân hakkında naklettiklerine bakınız.

Hükümdar Behram'ın zulüm yaptığını ve devletteki görevlerini ihmal ettiğini görünce, Mûbezân bir baykuşun ağzından hükümdarın zulmünü ve bu zulüm sonunda devletin zarar göreceğinin farkında olmadığını anlatılyor: Hükümdar bir kere bir baykuşun sesini işitmiş, bu sesin ne

anlama geldiğini Mûbezân'a sormuş, o da şöyle cevap vermişti: Bir gün erkek bir baykuş, dişi bir baykuşla evlenmeye karar vermiş, dişi Behram zamanında harap olmuş yirmi köyün kendisine verilmesini şart koşmuş, erkek bu şartı kabul etmiş ve dişi baykuşa, 'Şayet Behram'ın hükümdarlığı devam ederse, ben sana yirmi değil, yüz köyü arpalık olarak verdim gitti, arzu ettiğin şartların yerine getirilmesi gayet kolay' demişti.

Bunun üzerine Behram içinde bulunduğu gafleti anlar. Mûbezân ile başbaşa bir görüşme yaparak, bu misâlden neyi kastettiğini sorar. Mûbezân şunları söyler:

"Ey hükümdar! Hükümdarlık, sadece dinî ahkâmla Allah'a itaat hâli içinde onun emir ve yasaklarına göre hareket etmekle olur. Şeriat ancak evlet olursa uygulanır. Adamları olmadan, hükümdarın izzeti olmaz. Mal olmadan da adamlar çalışmazlar. Mal elde etmenin, memleketi mamur hâle getirmekten başka yolu yoktur. Memleketi imar etmenin yegâne yolu adalettir. Adalet, halk arasında konulmuş bir terazidir. Bunu koyan da Allah'tır. Allah bu terazinin başına bir bekçi dikmiştir. O bekçi hükümdardır.

Ey hükümdar! Sen arazileri sahiplerinden aldın. Hâlbuki bunlar vergi mükellefleri ve kendilerinden mal alınan kimselerdir. Bunlardan aldığın toprakları maiyetindekilere, hizmetçilerine dostlarına verdin. Bundan dolayı, arazi sahipleri, umranla ilgili faaliyetlerini terk edip yarını düşünmez, arazilerini işlemez ve bakmaz oldular. Hükümdara yakınlıkları sebebiyle, kendilerine bu topraklar verilen kimselerin vergilerine göz yumuldu. Geriye kalan vergi mükellefleri ve toprak işleyenler de, haksızlığa uğradılar. O yüzden tarlaları bırakıp gittiler, araziyi bomboş bıraktılar, ulaşılması mümkün olmayan bölgelere yerleştiler ve buralarda oturdular. Onun için imaret azaldı, tarlalar harap oldu, mallar eksildi, asker de halk da mahvoldu, komşu hükümdarlar, Fars ülkesine göz diktiler. Çünkü mülkün temelini teşkil eden maddelerin yok olduğunu bilmektedirler."

Hükümdar bu sözleri duyunca devletiyle ilgilenmeye başladı. Arazileri yakınlarının elinden aldı, sahiplerine iade etti. Vergileri eski seviyelerine indirdi. Onlar da ülkeyi imar etmeye koyuldular. İçlerinden zayıf düşmüş olanlar kuvvetlendi. Böylece yeryüzü bayındır hâle geldi. Memlekette bolluk ve bereket aldı yürüdü. Vergi toplayan tahsildarların elinde mal ve servet çoğaldı, ordu güçlendi, düşmanların ümitleri kesilmiş oldu. Sınırları

askerle doldu. Hükümdar, işlerini bizzat kendisi idare etmeye başladı, onun için zamanı güzel geçti, devleti düzene girdi.

Bu hikâyeden şunu anlayınız: Zulüm umranı tahrip eder, mamur yerleri harabeye çevirir. Zulmün, umranda meydana getirdiği bozulma şeklindeki tahribatın zararı da devlete olur.

Büyük şehirlerin, zulme ve tecavüze maruz oldukları hâlde, bazen bunların harap olmadıklarına bakma.

Bil ki, bu şehirlerin harap olmaması, şehir halkının hâlleri ile zulüm arasındaki nispetten ve münasebetten ileri gelmektedir. Şehir kocaman, umranı çok ve ahvâli, hadsiz hesapsız bol ve geniş olursa, zulüm ve tecavüz suretiyle orada eksilme az olur. Çünkü eksilme, ancak derece derece olarak kendisini gösterir. Şehirdeki hâllerin çok ve iş hacminin geniş olması sebebiyle, eksikliği kapalı kalırsa, bunun eseri, ancak bir müddet geçtikten sonra görülür. Bazen zâlim ve mütecaviz hanedanlık, şehir harap olmadan evvel kökten ortadan kalkar, onun yerine diğer bir devlet kurulur. Yeni oluşu sayesinde şehrin yırtıklarına yama vurur; gizli oluşu sebebiyle hemen hemen kimse tarafından farkedilmeyen eksiklerini tamir eder. Ancak bu, azın da azı olan ender bir durumdur.

Söylediklerimizden maksat şudur: Zulüm ve haksızlıktan dolayı umranda bir eksilme hâsıl olması, vâki olan bir husustur. Belirtmiş olduğumuz sebeplerden dolayı bunun böyle olması zarurîdir. Bu eksilmenin zararını da devlet çeker.

Zulüm, insanların elinden mülkünü karşılıksız ve sebepsiz almaktan ibarettir, zannedilmemelidir. Böyle meşhur, olmuştur, ama aslında zulmün anlamı bundan daha geniştir. Kim olursa olsun, birinin mülkünü elinden alan, işinin ücretini eksilten, kesen ve bir şeyi haksız olarak birinden isteyen veya şeriatın yükletmediği bir hakkı birine yükleten kimse zulmetmiş olur. Haksız olarak vergi toplayanlar zalimlerdir, halkın malına tecavüz eden, haklarını ellerinden alan ve insanların hukukunu tanımayan zalimdirler. Genellikle mülkleri sahiplerinin ellerinden çekip alanlar zalimdir, bunların her biri ülkenin umranını giderdiği için zararı devlete aittir. Çünkü devlet bir suretse bunlar, o suretin maddesidir. Çünkü bu zulümlerin her biri, maruz olanların çalışma gücünü azaltmaktadır.

Bil ki, Allah'ın, zulmü haram etmesinin sebep ve hikmeti işte budur. Bu da zulmün, dünyanın umranını gidermesinden ve dünyayı yıkmasından ileri gelmektedir. Dünyanın mamurluğunu kaybetmesi, beşerin yok olmasını icap ettirir. Şeriatın bütün maksat ve emirlerinde, riayet edilmesi zarurî olan beş temelin hikmeti de budur. Bu beş temelin birincisi dini, ikincisi nefsi, üçüncüsü aklı, dördüncüsü nesli, beşincisi serveti korumaktır. Bildiğin gibi, zulüm umranı yıkar. Zulümde mevcut olan bu sebeplerden her biri nesli mahveder. Bundan dolayı Şâriin zulmü haram etmesi çok mühimdir. Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde zulmü haram eden deliller saymakla tükenmez. Herkes zulmetmek kudretinde olsaydı, beşer nevini bozulmaya götüren zulümlerin karşılığı olmak ve zulümden men etmek üzere zina, adam öldürme ve şarap içerek sarhoş olmaya karşı belirlenen cezaları zikrettiği gibi, zulümlerin cezalarını da zikrederdi. Nitekim herkes tarafından işlendiği takdirde, işlenen günahları zikrederken cezalarını da anlatmıştır. Fakat zulüm ancak güçlüler ve hükümdarlar tarafından yapılabildiği için, şeriat, zulmü son derecede takbih etmiş *ve* tehditleri tekrarlamış ise de, cezalarını zikretmemiş bu tehdit ve tekrardan maksat da zulmetmek kudretinde olanın kalbinde, Allah korkusu meydana getirerek zulümden el çektirmektir. *"Allah, kullarına zulmetmez."* (Fussilet, 41/46).

Yol kesip insanların mallarını gaspedenlere karşı Şâri, (el ve ayakların) birbirine ters taraftan, meselâ, sol el ve sağ ayakların kesilme cezasını tayin etmiştir. Hâlbuki yol keserek zulmetmek herkesin yapacağı bir cinayet değildir; ancak, bu zulmü güç sahibi olanlar yapabilirler, diye itiraz edildiği takdirde, bu itiraza iki bakımdan cevap verilebilir. Birinci cevap: Bu cezalar birçok bilginlerin anlattıkları gibi, yol kesenlere, adam öldürdükleri, malı yağma ettikleri için verilir. Adam öldürme veya mal gaspetme ancak buna muktedir olduktan sonra yapılabilen bir cinayettir. Ceza, yol kestikleri için değildir. İkinci cevap: Her yol kesen zulme muktedir diye düşünülemez. Çünkü bizim zulümden maksadımız, elini uzattığında kimsenin ona karşı koyamayacağı ve dünyanın harap olmasına sebep olan hareketlerdir. Yol kesmek ise, insanları korkutmak suretiyle onların mallarını ellerinden almaktır. Hem şer'î, hem de siyasî olarak insanların kendilerini onlara karşı koruma gücüne sahiptir. Yol kesmek cemiyetin yıkımına sebep olan bir zulüm değildir.

Yüce Allah, dilediğini yapmaya muktedirdir.

Umranı çökerten hususların en şiddetlisi ve en büyüğü, insanları haksız yere ve ücretsiz çalıştırmaktır. Çünkü, rızık bahsinde de izah edeceğimiz gibi, insanların emekleri sermayeleri hükmündedir. Rızık ve kazanç, umran ehlinin emeklerinin kıymetinden ibarettir. Şu hâlde, umran ehlinin tüm emekleri kendi sermayeleri ve kazançlarıdır. Hatta onların bunun dışında bir kazançları yoktur. Çünkü ülkenin mamur olması için çabalayan halkın geçimi ve kazancı, sadece emektir.

Şimdi tebaa, işleri hâricinde çalışmakla mükellef tutulup, maişetleri hususunda kendilerine angarya yükletildi mi, kazançları heba olur. Sermayeleri olan söz konusu emekleri gasbedilmiş bulunur. Bu yüzden zarara girerler. Maişetlerinin büyük bir kısmı ellerinden gider. Hatta tamamen yitirmiş olurlar. Şayet bu durum tekerrür ederse, ülkeyi imar etme konusundaki hevesleri de kaybolur. Bu uğurda gayret harcamaktan tamamen geri dururlar. Bu da umranın harap olmasına yol açar. "Allah, dilediğine hesapsız rızık verir", (Bakara, 2/212). Mukaddes ve muteal olan Allah en doğrusunu bilir, muvaffakiyet onun sayesindedir.

Umranın ve devletin mahvolmasına yol açan en büyük zulümlerden bir diğeri, halkın elinde bulunan malları en ucuza almak, sonra azamî derecede yüksek fîyatla, zor kullanarak yine halka satmaktır. Çoklukla halka yüksek fiyatlar takdir edilerek vadeli ve veresiye mal satılır. Halk da, bu alışverişte uğradıkları zararı telafi etmek ümidiyle, onlardan pahalıya aldıkları malları, bu malların revaç bulduğu zamana kadar bekletmeye ve o zaman satarak ziyanlarını kapatmaya tamah ederler. Fakat bu arada mecburen bir miktar mala ihtiyaç duyduklarından pazarların durgun olduğu bir sırada pahalı aldıkları malları çok ucuz bir şekilde satmak zorunda kalırlar. Bu iki alışveriş muamelesindeki zararı da sermayelerinden öderler.

Bazen bu durum, şehirde ikamet eden ticaret erbabını, mal için her taraftan gelen tüccarı, diğer çarşı esnafını, gıda maddeleri, meyve ve sebze satan dükkân sahiplerini, âlet ve ihtiyaç eşyası yapan ve satan sanatkârları içine alacak şekilde genişletilir. Bu durumda zarar diğer halk tabakalarına da yayılır. Bu hâl uzun süre devam eder, sermaye elden gider, bu vaziyet karşısında pazardan geri durmaktan başka çare de bulamazlar. Çünkü sermaye elden çıkmıştır. Elde edilecek kârlarla, sermayedeki zararı kapatma ümidi de kalmamıştır. Bundan dolayı mal satıp mal almak için her taraftan gelen, tüccarlar arasında da bir ağırdan alma hâli görülür.

Pazarlarda durgunluk meydana gelmesiyle halkın geçinmesi zorlaşır. Çünkü onlar satmak ve satın almak sayesinde geçinmektedir. Pazarlar boş kalmakla halkın geçim zorluğuna uğramasının bir sonucu olarak, o nispette devletin geliri azalır ve bütçesi bozulur. Devlet, ömrünün orta zamanındayken geliri, alışverişlerden doğan normal vergilerdir. İhtiyarlama (çökme) çağı başlangıcında ise, devlet, pazarlarda satılan yiyecek maddelerinden ve her nesneden vergi alır, gelirini bu yoldan temine çalışır. Yukarda anlattığımız gibi, bunların her biri devletin idaresini altüst eder, ülkenin mamurluğunu giderir. Bu çöküntü yavaş yavaş meydana geldiği için hissedilmez. Bu gibi vesilelerle halkın mal ve parasını elinden almanın devlet ve ahaliye zararları işte bundan ibarettir.

Malını parasız olarak halkın elinden almak, ailelerine tecavüzlerde bulunmak, haksız olarak kanlarını dökmek, namuslarını kirletmek ise, birdenbire bozgunluğa sebep olur. Bundan dolayı, şeriat, bunların hepsini de men etmiş, satmak ve satın almak suretiyle geçinmeyi meşru, başkasının malına el uzatmayı yasak etmek suretiyle kargaşalık, fitne ve bozgun ile umranın yıkılması sonucunu getiren ve geçinmelerini altüst eden zulümlerin kapılarını kapatmıştır.

Bil ki, hükümdar ve devlet ileri gelenleri, zevk ve refaha dalarak para ve büyük servete ihtiyaç duydukları için bu zulme saparlar. Giderleri çoğaldığı için belli kaidelere göre toplanan vergiler ihtiyaç ve masraflarını kapatamaz, bunları kapatmak üzere bahanelerle vergilerin çeşit ve miktarını çoğaltırlar, bu paralarla masraflarını kapatmak isterler; fakat hayatın süs ve zevki gittikçe arttığı için masraflar da o nispette fazlalaşır. Bunun bir sonucu olarak halktan daha çok nispette para çıkartmağa muhtaç olurlar ve ihtiyaç derecesi artar, devlet yıkılıncaya, izi ortadan yok olup gidinceye kadar onun ihtiyaçları artmakta devam eder. Nihayet başa geçmek isteyenler üstün gelerek devlete sahip olurlar. En doğrusunu bilen Allah'tır.

KIRKDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Hanedanlıklardaki hâcibliğin meydana gelmesine ve ihtiyarlama döneminde hâcibliğin daha da büyümesine dair

Bil ki, yukarda anlattığımız gibi, devletler, ilk kuruluş zamanında (lüks ve ihtişam gibi) hükümdarlığın eğilimlerinden uzak dururlar. Çünkü devlet bu devrede teşkilât işini tamamlamak ve istilâları sona erdirmek için asabiyete muhtaçtır. Bedevîlik, asabiyetin, yani devleti kuran ve koruyacak kavimlerin bir hususiyeti ve geleneğidir. Kuruluşunda dine dayanan bir devlet ise, o devlet, hükümdarlığın heveslerinden uzak bulunur. Eğer devlet, başkalarına galip gelip kurulmuş ise, o ancak bedevîlik sayesinde olduğu için hükümdarlığın heveslerinden uzaktır.

Başlangıçta hanedanlık bedevî olunca, devletin başında bulunan şahıs sadelik, bedevîlik, halka yakın olma ve kolayca izin alma hâli üzere bulunur. Hükümdarın izzeti iyice yerleşip, şan ve şerefte istiklâlini ilân edince, devlet adamları ile önemli işlerini görüşmek üzere halktan uzak ve ayrı kalmaya ihtiyaç duyar. Bu dönemde maiyeti çoğaldığından, mümkün olduğu kadar kendini halktan uzak tutmak ister. Onun için, emin olmadığı yakın adamlarının ve hanedanlık mensuplarının kapıda müsaade aldıktan sonra içeri girmeleri usûlünü getirir. Halka karşı da, kapısında duran ve bu vazifeyi ifa eden bir hâcib tayin eder.

Devlet büyüyüp onunla ilgili emeller ve usûller ortaya çıkınca, hanedanlığın başında bulunan zatın huyları hükümdarın huyları hâline gelir. Bunlar garip ve özel birtakım huylardır. Hükümdarlarla teması olanların, onlarla olan münasebetlerinde dikkatli olmaya, bu huyların gereğine göre hareket etmeye ihtiyaçları vardır. Onlarla teması olanlardan bazıları bu

huyları bazen bilmedikleri için onların razı olamayacakları bir duruma düşerler. Hükümdarlar, bu duruma düşen bir kimseye kızar ve ondan intikam alma vaziyetine girerler. Söz konusu huyları, sadece onların yakınlarından olan özel dostları bilirler. Bunun için hükümdarlar, bahsedilen dostlarından başkasıyla her zaman görüşmezler, onlara karşı perde arkasında kalmayı tercih ederler. Böylece kızmalarına sebebiyet verecek bir durumlarının görülmesine engel olmak suretiyle kendilerini, cezalandırmayı gerektiren bir duruma maruz kalmalarını önlemek suretiyle de halkı korumuş olurlar.

Böylece hükümdarlar için birinciye göre daha özel olan ikinci bir hâciblik meydana gelmiş olur. İkinci hâcibliğin arkasına geçerek hükümdarlarla görüşen sadece onların has dostlarıdır, diğer dostlar ve halk bu perdenin berisinde bekler. Birinci hicâbın ardına ise, halk hâriç, ileri gelenler geçebilir.

Birinci hâciblik, bahsettiğimiz gibi hanedanlığın ilk zamanlarında görülür. Nitekim Muaviye, Abdülmelik ve Emevî halifeleri zamanında böyle bir engelleme ortaya çıkmıştı. Bu anlamdaki engelleme işini idare eden şahsa, "hâcib" ismini vermişlerdi. Sonra Abbasî hanedanlığı ortaya çıkınca, hanedanlık, malûm refaha ve izzete kavuşmuş oldu. Bu durumun gerektirdiği biçimde hükümdarın huyları kemale ermiş oldu. İşte bu durum, ikinci bir engelin ortaya çıkmasına yol açtı. Hâcib ismi, daha çok buna özel oldu, böylece Abbasî halifelerinin kapılarında iki daire meydana geldi. Biri "dâr-ı hassa", diğeri "dâr-ı amme" (hususî ve umumî hâciblik dairesi) idi. Nitekim bu husus, Abbasî tarihinde böyle yazılıdır.

Sonra hanedanlıkların ilk iki hâciblik daha hususi olan üçüncü bir hâciblik ortaya çıktı. Bu da, hanedanlığın başındaki şahsa, tahakküm kurulmaya çalışıldığı bir dönemde meydana geldi. Bu da şöyle olur: Hanedanlık mensupları ve devletin ileri gelenleri, hükümdarın neslinden gelen çocuklardan birini saltanat makamına getirip onun üzerinde tahakküm kurmak için çabaladıkları zaman, tahakküm kurmak isteyen şahsın yapt ığı ilk iş, genç hükümdarın babasının yakın adamlarını ve özel dostlarını ondan uzak tutmak olur. Hükümdara, onlarla temas etmenin hükümdarlık heybetini yok edeceği ve edep kaidelerini bozacağı kanaati verilmeye çalışılır. Böylece hükmetmeye çalışan şahıs, sultanın, başkalarıyla görüşmesini engeller, kendisini başka birisiyle değiştirmemesi için onu

sadece kendi huyuna alıştırır. Bu durum, hükümdar üzerindeki nüfuz iyice sağlamlaşıncaya kadar devam eder. Böylece bu hâcib hükümdarı hüküm altına alma emellerinden hâsıl olur. Yukarıda tahakküm kurma bahsinde de temas ettiğimiz gibi bu çeşit bir hâciblik, hanedanlıkların sadece son dönemlerinde ortaya çıkar ve devletin ihtiyarlamış ve kuvvetinin tükenmiş olduğuna delâlet eder. Bu, hanedanlık mensuplarının, bizzat kendilerinden korktukları bir durumdur. Çünkü hanedanlığı sevk ve idare edenler, devletin ihtiyarladığını ve hükümdarların soyundan gelenlerin tek başlarına devleti idare etme gücünü kaybettiklerini bilip tabiatları icabı böyle bir hâciblik elde etmek için çabalarlar. Çünkü tahakküm etme tutkusu insanların ruhlarında doğuştan mevcuttur. Bilhassa bir kimse için bunu temin edecek imkânlar ortaya çıkarsa, istibdada daha fazla meyleder.

"İşinde galip olan Allah'tır." (Yusuf, 12/21).

KIRKBEŞİNCİ BÖLÜM

Bir devletin ikiye bölünmesine dair

Bilinsin ki, bir hanedanlıkta görülen ihtiyarlık alâmetlerinin ilki, o hanedanlığın ikiye bölünmesidir. Şöyle ki; devlet büyüdüğü, refah ve nimetteki hâlleri itibarıyla son haddine ulaştığı ve hanedanlığın başındaki şahıs şan ve şeref itibarıyla müstebit ve müstakil bir vaziyete geldiği zaman, herhangi bir kimsenin iktidara iştirak etmesini gururuna yediremez. Akrabalarından, mevkiine aday olacaklardan şüphe ettiği kimseleri ortadan kaldırmak suretiyle, gücü yettiğince hâkimiyete ortak olma sebep ve vasıtalarını yok eder. Bazı hâllerde, bu hususta hükümdara ortak olma durumunda olanlar, kendilerine bir zararın geleceğinden korkarak uzak bölgelere çekilirler. Tehlikede olma ve kuşkulanma itibarıyla aynı durumda bulunanlar da kendilerine katılır ve onlarla birleşirler. Bu sırada hanedanlığın sahası daralmaya başlamış ve uzak bölgelerden geri çekilmiş olur. Söz konusu uzak bölgeye gelmiş, hükümdarın akrabalarından şahıs, burada hüküm ve istiklâl sahibi olur. Hanedanlığın sahasının gün be gün geri çekilmesi ve daralması oranında, sürekli hâkimiyeti büyür. En sonunda hanedanlığı bölme noktasına gelir.

Bu hususta Müslüman Arap hanedanlığına dikkat ediniz. Bunların hâkimiyetleri derli toplu ve güçlü idi. Sahası, geniş topraklara yayılıyordu. Benu Abdalmenaf'ın asabiyeti tek ve diğer Mudar kabileleri üzerinde galip idi. Bu durumlarını muhafaza ettikleri müddetçe, bid'atları uğruna canlarını feda eden Hâricîlerin hâli müstesna, iktidarlarıyla ilgili herhangi bir ihtilâf görülmedi. Zaten Hâricî hareketinin gayesi de ne devlet emeli ne de riyaset

hevesi idi. Kuvvetli bir asabiyete çattıklarından dolayı da hareketleri başarıya ulaşmadı.

Sonra hâkimiyet Emevîlerin elinden çıktı, Abbasîler müstakil olarak hâkimiyet kurdular. Arap hanedanlığı galibiyet ve refah itibarıyla son haddine ulaşmıştı. Artık uzak bölgelerden geri çekilmekte olduğunun işaretini vermeye başlamıştı. Endülüs'e dâhil olan (birinci) Abdurrahman, İslâm devletinin uzak; bir bölgesine gitmiş, burada bir devlet kurmuş, burasını Abbasî hanedanlığından ayırarak bir hanedanlığı iki hanedanlık hâline getirmişti. Sonra İdris, Mağrib'e gitti, burada isyan etti, hâkimiyetini yerleştirdi. Zenâte, Magîla ve Evreba Berberîleri, ondan sonra oğlunu emir tayin ettiler. Bu zat, iki Mağrib'i (Fas ve Cezayir'i) istilâ etti. Bundan sonra da Abbasî hanedanlığı kabuğuna çekilmeyi sürdürdü. Neticede Ağlebîler onlara boyun eğmekten kaçınmak zaruretini duydular. Sonra Şîa (Fâtımîler) isyan etti. Kutâme ve Sinhâce, onların iktidarlarını tesis için çalıştı, önce Kuzey Afrika'yı ve Mağrib'i, sonra Mısır'ı, Suriye'yi ve Hicaz'ı istilâ ettiler. İdrisîlere üstün geldiler. Bu şekilde Abbasî hanedanlığını iki devlet hâline getirmiş oldular. Böylece Arap hanedanlığı, üç hanedanlık hâline gelmiş oldu: Arap dünyasının merkezindeki Abbasî hanedanlığı, bunların çekirdeğini İslâm teşkil eder. Eski devletlerini ve Doğudaki hilâfetlerini Endülüs'te yeniden tesis etmiş olan Endülüs Emevî hanedanlığı, Kuzey Afrika, Mısır, Suriye ve Hicaz'daki Fâtımî hanedanlığı. Bu hanedanlıklar kısmen veya tamamen çöküntüye uğrayana kadar varlıkları devam etti.

Yine Abbasî hanedanlığı da, bazı hanedanlıklara bölünmüştü. Merkezden uzak bölgeler olan Mâverâünnehir'de ve Horasan'da Samanîler, Deylem ve Taberistan'da ise Alevîler (Zeydîler). Cezire ve Musul'da Hamdanîler ve onların halefleri olan Benu Ukayl, Mısır'da ve Suriye'de Tolunoğulları ve onların halefleri olan Benu Tuğş (İhşidîler) hâkimiyet kurmuşlardı. Neticede Deylemîler Arap ve Acem Irak'ını ve Bağdat'ı da istilâ ederek halifeleri, hükümleri altına almışlardı. Sonradan ortaya çıkan Selçuklular ise, bu sahanın tamamına mâlik oldular. Büyüme devresini tamamladıktan sonra, onların hanedanlıkları da bölündü. Nitekim bu husus Selçuklu tarihinde bu şekilde bilinmektedir.

Bu hususun, Mağrib ve Kuzey Afrika'daki Sinhâce hanedanlığında da mevcut olduğunu nazar-ı itibara alınız. Bu hanedanlık, Bâdis bin Mansur zamanında son haddine ulaşınca, amcası Hammâd, Bâdis'e isyan etti. Evras

Dağı arasında kalan yerlerden itibaren Tilemsan'a ve Malviya Nehrine kadar olan batıdaki ülkeleri kendi idaresi için ayırdı. Mesile yakınındaki Kütâme Dağında kaleyi inşa ederek oraya yerleşti. Sinhâce'nin Titterî Dağındaki merkezleri olan Eşir'i, istilâ etti. Bâdisoğullarının devletini bölerek, onun benzeri olan diğer bir devlet kurdu. Bâdisoğullarının elinde sadece Kayravan ve çevresi kaldı. Her iki hanedanlık da tamamen yıkılana kadar, durum bu şekilde devam etti.

Yine, Muvahhidler hanedanlığının gölgesi yavaş yavaş geri çekilmeye başladığı sıralarda Hafsîler Kuzey Afrika'da başkaldırdılar. Bu bölgede ve çevresinde müstakil bir devlet kurdular. Sonra hâkimiyetleri büyüyüp istilâ hareketleri son haddine ulaşınca, onların ahfadından olan ve Hafsîlerin dördüncü halifeleri Sultan Ebu İshak İbrahim'in oğlu olan Emir Ebu Zekeriya Yahya isyan ederek batıdaki memleketlere yürüdü. Bicâye, Kostantiniye ve çevresinde yeni bir devlet kurdu, bunu oğullarına miras bıraktı. Bu şekilde baba ve oğulları, bir hanedanlığı ikiye bölmüş oldular. Sonra Tunus'taki başşehri de istilâ ettiler. Sonra mülk, vârisleri arasında taksim edildi, daha sonra da kendileri istilâya uğradılar.

Bir hanedanlığın parçalanması, iki ve üçten daha çok parçaya bölünmesi şeklinde neticelenebilir, bu parçalar, hükümdarın kavminden olmayanların eline geçebilir. Nitekim Endülüs'te beylikler, Doğuda Arap olmayan beyliklerde ve Kuzey Afrika'da Sinhâce sultanlığında (Zirîdîler) bu durum vukua gelmiştir. Sinhâce hanedanlığının son zamanlarında, her kalede bir isyancı müstakil olarak hâkimiyet kurmuştu. Nitekim bu hususu ilerde (E-İber'de) izah edeceğiz. Zamanımızdan az önce Kuzey Afrika'daki Cerîd ve Zâb' devletlerinin başına da aynı şey gelmiştir. Nitekim bunu da izah edeceğiz.

Evet, bütün bu devletlerin durumu böyledir. Refah sebebiyle mutlaka her devlete birtakım ihtiyarlık alâmetleri ortaya çıkar, üstünlük söner. Bu yüzden hanedanlıktan gelen şahıslar veya hanedanlığın adamlarından olup da üstünlük sağlayarak hâkimiyeti ellerine geçiren kimseler devleti bölüşürler. Bu suretle, ülkede değişik hanedanlıklar meydana gelir.

"Arzın da, arzdakilerin de vârisi Allah'tır." (Meryem, 19/41).

KIRKALTINCI BÖLÜM

Hanedanlığı çökerten ihtiyarlığın bir daha bu durumdan kurtulamayacağına dair

Bir devletin ihtiyarlık (çöküntü) çağına girmesini, birbiri arkasından gelen sebepleri, bundan kurtulamadığını yukarıda anlattık İhtiyarlama tabiî bir durumdur. Canlılar nasıl ihtiyarlarsa devletler de öyle ihtiyarlar. Bu ihtiyarlama hâli tabiî olduğu için tedavisi mümkün olmayan bir hastalıktır. Çünkü tabiî şeyler değişmezler.

Siyaset konusunda basiretli olan hanedanlık mensuplarından birçoğu buna dikkat eder ve devletinde görülmeye başlayan ihtiyarlık alâmetlerinin farkına varır. Bunu ortadan kaldırmanın mümkün olduğunu zannederek, ihtiyarlık çağına girmemesi için devlette ıslahata teşebbüs eder. Kendisinden önceki yönetimin kusuru yüzünden bu hastalığın ortaya çıktığı kanaatine ulaşırlar. Hâlbuki durum hiç de sandıkları gibi değildir. Çünkü ihtiyarlık devletle alâkalı olan tabiî hususlardır. Bu teşebbüste bulunanların, hanedanlığı ıslâh etmelerine an'aneler engel olur. Çünkü alışkanlıklar ve âdetler ikinci bir tabiat hükmündedir. Şüphe yok ki, ailesine mensup olan ecdadından birine veya birkaçına yetişip de bunların atlas ve diba giydiklerini, silâhları ve binekleriyle ilgili malzemeleri altınla işlediklerini, meclislerde ve namazlarda halktan ayrılarak perde arkasına çekildiklerini gören bir kimse için, bu gibi hususlarda selefine muhalefet ederek kaba bir elbise giymek ve halkıyla içli dışlı olmak mümkün olmaz. Çünkü alışkanlıklar buna engeldir. O hükümdar, bu nimetleri bırakarak kabalığa dönerse, onu takbih ederler, bu itiyatları birdenbire bıraktığında onu çılgın

ve vesveseye kapılmış sayarlar. Bu hareketinin o hükümdarın başına felâket gelmesine sebep ve devletin yıkılmasında bir âmil olmasından korkulur.

Peygamberlerin bu gibi alışkanlıkları reddederek bunlara karşı gelmiş olduklarını düşün. Peygamberler ilâhi kuvvet ve semavî yardım sayesinde bu âdetleri değiştirebilirler.

Devleti kuran ve koruyan asabiyet gücünü kaybetmiş olabilir; bu devrede hükümdarlık ihtişamı ve alışkanlıkları halkta asabiyetin ve muhabbetin yerini tutabilir. Zaten asabiyet zaafa uğramış, izleri de kalplerden silinmiş olduğu için, üstelik devletin bu ihtişam ve süsleri de ortadan kaldırılırsa, halkın devlete karşı cesaretli davranarak onu yıkmaya teşebbüs etmesi mümkündür. Bu devrede devlet hükümdarlığın bu ihtişamlarını silâh gibi kullanarak imkân dâhilinde kendisini korumaya çalışır. Büsbütün yıkılıncaya kadar bu şekilde hareket eder. Devlette, hayatının son günlerinde ihtiyarlık hastalığından kurtulmuş olduğu vehmini verecek olan bir kuvvet meydana gelebilir. Bu kuvvetin gözükmesi, devletin can çekişmekte olduğunu gösterir. Devletin yıkılma devresindeki bu durumu, yanmakta olan çerağ fitilinin hâline benzer. Çünkü fitil söneceği zaman parlar ve yanmakta olduğu vehmini verir. Hâlbuki onun bu parlaması sönmesinden ibarettir. Burada söylediklerimize dikkat et.

Yüce Allah'ın bütün varlıklar için koyduğu kanunu budur. Her varlığın, takdir edilen zamanında yok olup gitmesi ve vücuda gelmesi muhakkaktır. *"Her vade için bir yazı vardır."* (Ra'd, 13/38)

KIRKYEDİNCİ BÖLÜM

Devlette aksaklıkların ortaya çıkışına dair

Bilmek gerekir ki, devlet iki temel üzerine kurulur. Bu temellerden biri güç ve asabiyet olup, dayanağı ordudur. İkinci temel askeri beslemek ve devletin ihtiyaçlarını karşılamak için paradır. Bundan dolayı devlette meydana gelecek bozgunluk bu iki temelin zaafından ileri gelir.

İlk önce devletin gücünü bozacak sebepleri anlatalım. Bundan sonra para ve gelir meselesini açıklarız.

Bil ki, yukarda anlattığımız gibi, devlet ancak asabiyetin kuvvetiyle kurulabilir. Bu asabiyetin bütün diğer kabileleri idaresi altında toplayabilecek kudrette olması gerektir. Bu asabiyet ise, devleti kuran başkanın kendi kavmidir. Devlet kurulup da zamanla hükümdarlığın tabiî icaplarından olan ihtişamlı hayat devresi başlayınca hükümdar asabiyetlerin kudretini kırmaya başlar. Bu işe de ilk önce kendi aşiretinin ve hükümdarlığı kendisiyle ortaklaşan akrabalarının gücünü kırmakla başlar. Akrabaları devletteki mevki ve üstünlüklerinden dolayı herkesten çok devletin servet ve refahından faydalandıkları için, iki yıpratıcı kuvvetin tesiri altında kalırlar ki, biri nimet ve refaha dalma, diğeri hükümdarın kahrıdır. Devlet sağlam bir şekilde bir başkanın idaresinde kurulduktan sonra gösterilen bu şiddete karşı kalplerde düşmanlığın yerleşmesi suikastlara kadar götürür. Hükümdar, akrabalarının kendi hayatına kastetmelerinden korkarak, onları öldürmek, kuvvetsiz düşürmek ve alışmış oldukları bolluktan mahrum etmek suretiyle mahvetmeye başlar; sayıları azalır, bununla beraber, devleti kuran diğer kabilelerin asabiyetlerini de kendisinde toplayan büyük asabiyet, devletin dayanağı olan büyük kuvvet

de çözülür. Hükümdar, bundan sonra devletin ihsanları sayesinde yetişen azatlılarının yiğitlerini akrabaları yerine geçirir, bunlardan yeni bir asabiyet, devleti koruyan bir kuvvet teşkil eder. Fakat bu kuvvet hükümdara kan bağıyla bağlanmamış olduğu için, sağlam bir asabiyet değildir. Allah, kardeşlerin kalplerinde birbirlerini himaye ve şefkat duygusu yaratmış olduğu için, asabiyet ve onun kuvvet ve bağlarının akrabalık olduğunu yukarda açıklamıştık. Bunun bir sonucu olarak devlet başkanı kendi boyundan ve tabiî olan yardımcılarından ayrılarak tek başına kalmış olur. Hükümdarın bu hâlini duyan diğer asabiyetler, tabiî olan hamiyetin şevkiyle, gerek hükümdarın kendisine ve gerek yakın adamlarına cesaretle karşı koymaya başlarlar. Devlet başkanı onları takip ederek birer birer sırasıyla yok eder. Hükümdar, bu asabiyetleri mahvettikten sonra, devleti korumak üzere, mensuplarından diğer kuvveti arka edinir. Bunların da ilk karşılaştıkları yıpratıcı kuvvet nimet ve zevklere dalma olup, bunlar da bu bolluk ihtişamlı hayat içinde mahvolurlar. Kalanları ise, tabiî olan asabiyetin hususiyetlerini kaybederek, ancak devletin büyüklüğü ve gösterişli hayatı içinde geçinerek devleti korumaktan âciz bir hâle gelmiş olurlar, sayıları azalır, ülkenin sınırlarını koruyan kuvvetler de o nispette eksilir. Merkezden uzak olan bölgedeki hanedan mensubu ve başkaları, halkın kendilerine biat edeceğini, bu yerleri korumak üzere asker gelmeyeceğini düşünerek, ahaliyi kendilerine biate çağırırlar. Bu suretle devleti koruyan kuvvet azaldıkça âsiler, devletin merkezine en yakın olan yerlere kadar sokulurlar. Bu sırada devletin genişliği nispetinde iki veya üç devlete ayrılması mümkündür ki, bunu yukarda açıklamıştık.

Bundan sonra devletin idaresi her ne kadar başka bir asabiyetin, hanedanın mensup olduğu kabileden başkasının idaresine geçerse de, üstünlükleri ve hâkimiyetleriyle tanınmış, ata ve babalarından beri devletin idaresini ellerinde tutmuş olanlara itaat dinî bir inanç şeklini almış olduğu için, yeni gelenler de eski hanedanın hâkimiyetini tanır ve onlara itaat ederler.

İslâmiyet zamanındaki Arap devleti bunun bir örneğidir, İslâmiyetin ilk devrelerinde Araplar Endülüs, Hindistan ve Çin'e kadar olan yerleri ellerine geçirerek oralarda hüküm sürdüler. Benu Abdumenaf asabiyeti, bütün Arap kabilelerine üstünlüğü sayesinde Emevîlerin hükmü, bütün Arap kavmine geçerli idi.

Halife Süleyman bin Abdülmelik'in Şam'dan gönderdiği bir emriyle Kurtuba'da bulunan başkomutan Abdülaziz bin Musa bin Nusayr'ın öldürülmesini emredince idam hükmü yerine getirildi. Süleyman'ın emri reddedilmedi. Sefahata dalmanın bir sonucu olarak Emevîlerin asabiyeti dağıldı, devleti yıkıldı. Devlet idaresi Abbasîlerin eline geçti. Abbasî1er, Haşimîleri sıkıştırmaya başladılar, (Ali ve Fâtıma soyundan gelen) Talibîleri öldürüp dağıttılar. Bu şekilde Abdumenaf asabiyeti, dağılınca Araplar onlara karşı cesaretle hareket etmeye başladılar, itaati terk ettiler. Merkezden uzakta, Kuzey Afrika'da yaşayan Benu Ağleb, Endülüs halkı ve başkaları başkalırıp bağımsızlıklarını ilân ettiler.

Böylece Abbasîler devleti bölündü. Bundan sonra İdrisîler Mağrib'de harekete geçtiler. Berberîler, Alevîlerin halifeliğe olan haklarına inandıkları ve halifelik merkezlerinden kendileriyle savaşacak askerin gelmeyeceğinden emin oldukları için, İdrisîlerin davetini kabul ettiler. Halkı yeni bir imama biate davet edenler ortaya çıkarak ülkenin etrafı ve merkezden uzak olan bölgeler ele geçirdiler orada devletler kurarlar. Bu suretle devlet parçalanır, devletin sınırları darlaştıkça bu parçalanma devam eder, nihayet isyan hareketleri devletin merkezine kadar yayılır.

Devleti koruyanlar zevke dalıp zayıf düştükleri için âsilere karşı koymaktan âciz bir hâle gelirler, sonra yok olup gider, devletin işi altüst olur, bu parçalanmanın bir sonucu olarak parçalanmış bütün bu devletler zayıf düşer. Devletin bundan sonra da uzun müddet devam etmesi mümkündür. Uzun yıllar içinde halk, devletin hüküm ve idaresine alışmış, hanedana itaat bir âdet ve inanç hâlini almış olduğu için, hâkimiyeti eski olan devlet, asabiyetten olan kuvvetlerine tenezzül etmeyebilir. O sülâlenin hâkimiyete başlayışı nesiller bilemeyecek kadar eski olduğu için, halk o devletin başında bulunana teslim olmaktan ve itaat etmekten başka bir şey aklına getirmez. Bundan dolayı bu devletin başkanı, kendi soyundan gelen boyların korunmasına ihtiyaç duymaz.

Devletin başında bulunan, aylıklı askerle ve devlet hazinesinden ücret alanlarla devletini koruyabilir. Devletin başında bulunanın bu aylıkçılarla devleti yönetebilmesine, halkın ona boyun eğmiş olması yardım eder. Bu inancın tesiriyle kimse o devlete karşı isyan etmeyi düşünmez. Çünkü harekete geçtiği takdirde halkın muhalefetiyle karşılanır ve ne kadar çalışıp çabalasa yine de maksadına eremez. Halkın hükümdara teslimiyet ve itaati

sağlam olduğu, kalpler gizli bir surette dahi isyanı desteklemediği için, harekete geçse dahi bir şey yapamaz. Bu çağda devlet, Hâricîlerden ve devleti ele geçirmek üzere çekişenlerden emin olabilir. Asabiyetten hâsıl olan zıtlaşmalardan korunmuş bir hâlde yaşar. Bununla beraber gıdasız kalan vücudun tabiî olan hararetini kaybettiği gibi, devlet de tabiî olan asabiyetini, kendi kuvvetini kaybetmiş olduğu için, devletin özü zayıflamaya başlar ve mukadder olan yıkılma zamanı gelinceye kadar bu hâl devam eder.

"Her yazı için bir vade vardır." (Ra'd, 13/37). Her devletin sonu vardır. *"Gece ve gündüzleri Allah takdir eder."* (Müzzemmil, 73/20). Tek ve kahhâr olan odur.

Devletin malî bakımdan zayıflaması ve bundan dolayı devlette bozgunluk devresi başlaması hâline gelince; bunun sebebi şudur:

Yukarda anlattığımız gibi, devlet ilk kuruluşunda bedevî bir devlet hâlindedir. Bu zamanında halka şefkatle muamele eder ve masraflarında tutumlu olur, başkalarının mal ve servetlerine el uzatmaktan sakınır, ağır ve çeşitli vergiler koymaz. Üstelik devlet bedevîlik çağında, mal ve servet toplamak ve valilerinden hesap almak hususunda pişmiş de değildir. Masraflarında aşırıya gitmeyerek israfa etmemektedir. Bundan dolayı fazla para toplamaya muhtaç değildir. Fakat gitgide istilâ politikası takip ederek devletin büyümesi ve sınırlarının genişlemesi devleti refaha götürür, zevk ve nimetlere dalma devresi gelir, bunun bir sonucu olarak sultan ve genel olarak devletin ileri gelenlerinin ve memurlarının masrafları çoğalır. Bunların bu hâli şehir ahalisine de sirayet eder. Devlet, askerin ihsanını, devlet adamlarının ücretlerini artırmaya mecbur olur, gittikçe refah yükselir, masraf ve israf artar, halk müreffeh hayata alışır; çünkü, halk hükümdarlarının dinindendir (itiyadındandır), hükümdarların âdet ve israfları onlara tesir eder. Bunun bir sonucu olarak sultan, geliri çoğaltmaya, halkının refah içinde yaşamakta olduğunu gördüğü şehirlerin pazarlarında satılan her şeye, kıymetine göre, vergiler tayin etmeye ve ödetmeye başlar. Fakat zevk alışkanlığı gittikçe artar. Bu yeni vergiler de hükümdarın, devlet adamlarının ve askerin ihtiyaçlarını karşılamadığı için devletin, halkın mal ve servetine el uzatması, baskısını artırması, pazarlarda satılan her şeye yeni vergiler koyması ya da ticaret yapmak bahanesiyle insanların malını alması,

bazen memurların herhangi bir şüpheyle veya şüphe etmedikleri hâlde, halkın elindeki paraya, kıymetli şeylere el koyması dönemi başlar.

Bu dönemde, devlet zayıf düştüğü ve ihtiyarlama devri geldiği için asker, devlete karşı cesaretli davranmaya, emirleri dinlememeye, kargaşalıklar çıkarmaya başlar; devlet, onların bu hâlini gözden kaçırmaz; ihsanlarda bulunmak, aylıklarını artırmak suretiyle bu hastalığı tedavi etmek ister, bundan başka da bir çare bulamaz. Devlet bu devredeyken, vergileri toplayanlar, vergiler çok ve çeşitli olduğu için büyük servetler edinirler; bu servet sayesinde itibarları da yükselmiş olur. Bu servetleri toplayanlar, birbirini kıskanarak birbirinden şikâyete başlarlar. Bu şikâyetlerin çoğalması yüzünden topladıkları bütün servetleri tükeninceye kadar arka arkaya felâketlere uğrarlar. Bu yolla para ve servet toplayanların durumları da altüst olur; devlet, gereken zamanlarda kendisine destek veren bu memurları da böylece perişanlığa sürükler. Servet toplamış olan bu memurların, ellerinden alınan paralar da masrafları kapatmadığı için, devlet diğer tebaanın servetine el uzatır. Devlet bu devreye geldiğinde, gücü kırıldığı için, şiddeti de zayıflamış olur. Bundan sonra devlet başkanı, güzel muamelede bulunarak, para harcayarak yeni bir politika ile devleti idare etmeye başlar. Zahmeti az olduğu için, ihsan politikasının kılıç kullanmaktan daha tesirli olduğunu anlar; bunun bir sonucu olarak masraflar ve askerin ücretleri arttığı için devletin paraya olan ihtiyacı artar. Bundan dolayı devlet başkanının arzusu da boşa çıkar. Devlette ihtiyarlama belirtileri artar, etraf halkı de bu hâlden cesaret alarak devlete karşı isyana başlar. Bu gibi devrelerin her birinde kuvvet gittikçe eksilir; bu hâller onu yıkılmaya doğru götürür; yurt istilâya uğramazsa da, bitkin bir hâle gelir. Devletin başına geçmek isteyen biri harekete geçer, yönetenlerin elinden iktidarı çekip alır. Harekete geçen bulunmadığı takdirde çerağın fitilini andırır bir hâlde mahvolmaya doğru gider; çerağın fitili, zeytinyağının tükenmesiyle söndüğü gibi, devlet de eskiyerek yıkılıncaya kadar bu hâlinde devam eder. Bütün işler Allah'ın iradesine tâbidir, bütün varlıkları O yönetir. Ondan başka ilâh yoktur.

KIRKSEKİNZİNCİ BÖLÜM

Devletin, önce en geniş sınırlarına ulaşmasına sonra giderek küçülmesine ve ortadan kalkmasına dair

Bu mukaddimenin üçüncüsü olan hilâfet ve devlet bölümünde daha evvel, "*Her hanedanlık, ülkelerden ve bölgelerden meydana gelen belli bir toprak parçasına sahip olur, bundan fazlasına mâlik olamaz.*" diye yazmıştık. Bu durumu, hanedanlığın asabesinin, devlete ait yerlere, buraları himaye etme maksadıyla dağıtılması durumuyla birlikte nazar-ı itibara alınız, asabenin sayısı nerede tükenirse, hanedanlık sahasının ulaştığı uç, orada sınırı meydana getirir. Bu sınır, her yönden, hanedanlığı bir kuşak gibi çevreler. Bir hanedanlığın sahasının ulaştığı, son nokta, ilk hanedanlığın sahip olduğu hudutlar olabilir, asabe adedi bir önceki hanedanlığınkinden daha fazla olursa, bu saha ondan daha geniş de olabilir.

Bütün bunlar, hanedanlık, bedevîlik amacına, sert ve kaba bir mertliğe sahip olduğu sürece böyledir.

Devlet güçlenir, gelirleri çok çok artar, insanlar lüks ve sefahate dalarlar, yeni nesiller bu alışkanlık üzere yetişir, bu ise onlardaki yiğitlik gibi bedevîlik özelliklerini yok eder, onları korkaklığa ve tembelliğe yöneltir. Devlet kuvvet kazanıp hükümdarlık özelliklerini almasıyla, başkanlık için çekişmeler ve birbirini öldürmeler başlar. Bu amaçla hükümdar kendisine rakip olacağından korktuğu emirleri ve ileri gelenleri öldürür. Böylece hükümdar ileri gelen üst seviyedeki adamlarını kaybeder. Geriye emir dinleyen tebaa kalır. Bu ise devletin hızını keser ve gücünü köreltir. Böylece devletteki ilk bozulma olan askerî bozulma başlar.

Yukarıda bahsettiğimiz bozukluklar budur.

Sonra masraf ve israf kat kat artar. İnsanlar en güzel yemekleri yemek, en güzel giyimleri giymek, ihtişamlı saraylar yaptırmak, süslü ve pahalı silâhlar kuşanıp, en güzel atlara binmek için birbiriyle yarışırlar. Sonunda devletin gelirleri, giderleri karşılayamaz hâle gelir ve böylece devletteki ikinci bozulma olan malî bozulma başlar. Bu iki bozulma devletin kendini savunmaktan âciz hâle gelmesine ve yıkılmasına sebep olur.

Bazen devlet içindeki emirler birbirleriyle rekabete girip mücadele ettikleri için, dışarıdan gelen tehlikelere karşı koyamazlar. Bazen de devletin içine düştüğü acziyeti gören uzak bölgelerdeki halk, bulundukları bölgelerde bağımsızlıklarını ilân ederler. Hükümdarın bütün bu olanları engellemeye gücü yetmez ve devletin sınırları gittikçe küçülerek, başlangıçtaki hâline gelir. Bundan sonra sadece elde kalan bu sınırların korunmasına önem verilir. Ancak bir taraftan asabiyetin içine gömüldüğü acizlik ve tembellik, diğer taraftan gelirlerin yetersizliği yüzünden, elde kalan topraklar da korunamaz ve sınırlar tekrar küçülür.

Devlet idaresini üstlenmiş olan şahıs; asker, mal ve eyaletlerin sevk ve idare edilmesi bakımından hanedanlığın dayandığı kanunları değiştirme yönüne gider. Maksadı, geliri, gideri, askerî durumu, eyaletlerin işlerini ve vergilerin maaşlara bölüştürülmesini denkleştirmek, mevcut durumu, her bakımdan hanedanlığın başlangıcındaki durumlarla mukayese etmektir. Buna rağmen hanedanlıkta her yönden bozuklukların meydana gelmesi beklenir. Bu yüzden hanedanlığın bu tavrında, bundan evvelki ve ıslahattan önceki tavrında ne meydana gelmişse yine o olur. İlk tavırda hanedanlığın başında bulunan hükümdar neleri nazar-ı itibara almışsa, ikinci safhada devletin başında bulunan hükümdar da aynen o yönde tedbirler alır. İkinci safhada ortaya çıkan hâlleri, ilk safhadaki ölçülerle değerlendirir. Bundan maksadı her tavırda yenilenen ve her tarafı saran aksaklıkları ve bozuklukları devletin bünyesinden uzaklaştırmaktır. Fakat yine de giderek hanedanlığın sahası bir kere daha daralır, bundan evvelki tavırdaki sınırların berisine çekilir. Bundan evvelki tavırda ne olmuşsa, bu tavırda da o olur.

Kendilerinden önce uygulanmakta olan kanunları değiştirenlerin hepsi, başka bir hanedanlık kurmuş ve devleti yenilemiş gibi olurlar. Fakat hanedanlık giderek çöker, etraftaki milletler hanedanlığa göz diker. Sonra

hâkimiyeti altına alarak kendilerine ait diğer bir hanedanlık tesis ederler. Bundan sonra, Allah neyin vukua gelmesini takdir etmişse, o vâki olur.

Bu durumu, İslâm hanedanlığında göz önüne alınız. Hanedanlığın sahası fetihler ve öbür milletlere üstün gelme suretiyle nasıl genişledi? Sonra nimet içinde yaşamaları sebebiyle hanedanlığı himaye eden koruyucuların sayıları arttı. Durum böyle giderken Emevî hâkimiyeti yıkıldı, Abbasîler galip duruma geçti. Sonra refah arttı, hadarîlik (şehirlilik) husûle geldi, aksaklıklar devletin kapısını çaldı. Endülüs'te Mervanîler (Endülüs Emevîleri), Mağrib'de Alevîler (İdrisîler) devletleri ortaya çıkmakla hanedanlığın sahası daraldı. Bu iki sınır hanedanlığı, Mağrib'le Endülüs'ü Abbasîlerin sahasından kopardılar.

Harun Reşid'in oğulları arasında ihtilâf çıkıp, her tarafta zuhur eden Alevî daîleri kendilerine birtakım hanedanlıklar kurana kadar durum bu şekilde devam etti. Sonra Mütevekkil öldürüldü. Bağımsız hâle gelen emirler, halifeleri vesayet altına aldılar, sınır boylarında ve eyaletlerde valileri kendi başına buyruk oldu. Buralardan sağlanan gelirler kesilirken refah arttı. Mu'tedid iş başına geçti. Hanedanlığın kanunlarını kaldırdı, yerine siyasî mahiyette diğer birtakım kanunlar koydu. Buna göre, hudut bölgesindeki sahalar, buraları hâkimiyetinde tutan valilere veriliyordu. Meselâ Mâverâünnehir Samanîlere, Irak ve Horasan Tahinlere, Sind ve İran Saffarîlere, Mısır Tolunîlere ve Kuzey Afrika Ağlebîlere verilmişti.

Sonra Arapların hâkimiyeti yıkıldı, iktidar, Arap olmayan unsurların eline geçti. Büveyhîler ve Deylemîler istiklâl kazanarak İslâm devletini hükmü altına aldılar, hilâfet makamına tahakküm ettiler. Samanîlerin Mâverâünnehir'deki istiklâlleri de devam etti. Fâtımîler, Mağrib'den Mısır'a ve Suriye'ye el attılar ve buralara sahip oldular.

Sonra Türk Selçuklu devleti kuruldu. İslâm memleketlerini istilâ ettiler, halifeleri vesayet altına aldılar. Nihayet onların hanedanlıkları da dağıldı. Nasır zamanından itibaren halifeler, ayın halesi gibi dar bir sahada istiklâllerini kazandılar. Burası, Arap Irak'ından Isfahan, Fars ve Bahreyn'e kadar olan saha idi. Bu suretle (Abbasîlere ait) hanedanlık az çok söz sahibi oldu. Selçukluları yenilgiye uğratan ve onların hâkimiyetindeki İslâm ülkelerini ele geçiren Tatar ve Moğol hükümdarı Hülagu bin Dûşî Han'ın elinde halifelerin hâkimiyeti çökene kadar durum bu şekilde sürüp gitti.

İlk sınırlarına göre, her hanedanlığın sınırları işte bu şekilde giderek daralır. Hanedanlık yıkılıncaya kadar bu şekilde bir tavırdan diğer bir tavra intikal eder durur, ister küçük olsun, ister büyük olsun, bütün hanedanlıklarda bu hususu göz önünde tutunuz.

Devletler hakkındaki Allah'ın sünneti böyledir. Bu, Allah'ın mahlûkatı için takdir ettiği yok olma zamanına kadar bu şekilde sürüp gider.

"Allah'ın zatı müstesna, her şey fânidir." (Kasas, 28/88)

KIRKDOKUZUNCU BÖLÜM

Bir devletin meydana çıkmasına ve kuruluşuna dair

Bilmek gerekir ki, çökmeye başlayınca, yeni bir hanedanlığın doğuşu iki şekilde olur:

Birincisi: Hanedanlığa bağlı uzak eyaletlerin valileri istiklâllerini ilân ederler. Çünkü hanedanlığın gölgesi kendilerinden uzaklaşmaya ve kabuğuna çekilmeye başlamıştır.

Bu durumda eyalet valilerinden her biri kendi devletin kurar. Sonra oğulları ve yardımcıları devleti ondan miras alıp yavaş yavaş büyütürler. Bazen de devlete hâkim olmak için kendi aralarında mücadeleye girerler ve daha güçlü olan, diğerlerini yenip yönetime geçer.

Nitekim, hanedanlıklar ihtiyarlamaya ve uzak bölgelerdeki gölgesi geri çekilmeye başladığı zaman Abbasî Devletinde bu durum meydana gelmiş, Samanîler Mâverâünnehir'de, Hamdanîler Musul ve Suriye'de, Tolunîler Mısır'da, bağımsızlık kazanmışlardır. Endülüs Emevî hanedanlığında da bu hâl görülmüş, devlet parçalanarak eyalet valilerinin adedince beylikler hâline gelmiş, sahipleri bunları kendilerinden sonra gelen akrabalarına veya taraftarlarına miras olarak bırakmışlardı. Bu yoldan devlet kuranlarla, istikrar hâlinde bulunan eski hanedanlık arasında savaş olmaz.

Çünkü bu devletler bir taraftan (mevcut devletin güçsüzlüğünden ve bulundukları bölgelerde onlara karşı savaşacak durumda olmamasından dolayı kendi istiklâllerini muhafaza ederlerken, diğer taraftan kendileri de mevcut devleti ele geçirmek için ona karşı savaşmayı düşünmezler. Hâdise

sadece, ihtiyarlık çağına giren devletin uzak bölgeleri kontrol etmekten ve hâkimiyeti altında tutmaktan âciz hâle gelmesidir.

İkincisi: Hanedanlığın komşuları olan milletlerden ve kabilelerden bir kişi, onun üzerine yürür. Ona karşı harekete geçerken ya işaret ettiğimiz gibi, bütün halkı üzerinde topladığı davete dayanır veya kavmi içinde büyük bir asabiyete ve güce sahip bulunur. Onun için gücü büyüdüğünden, kabilesine dayanarak devlet kurmaya heveslenir, harekete geçen kişinin kavmi, mülkü (devleti) elde edebileceklerini düşünmüştür.

Çünkü yerleşik ve eski hanedanlığa karşı üstünlük kurma hâline gelmişlerdir. Ayrıca hanedanlık ihtiyarlama çağına girmiştir. O kişiye, devleti istilâ etme yolu görünmüştür. Bu sebeple hanedanlığı ele geçirene kadar, durmadan akınlar düzenler.

İlerde izah edileceği gibi, doğuda Selçukluların Ali Sebüktekin'e (Gaznelilere) karşı, Mağrib'de Merinîlerin Muvahhidlere karşı durumu böyle olmuştur.

"Emrinde galip olan Allah'tır." (Yusuf, 12/21).

ELLİNCİ BÖLÜM

Yeni kurulan devletin, istikrar bulmuş eski devleti bir anda değil, uzun mücadeleden sonra ele geçireceğine dair

Yeni devletin iki şekilde kurulabileceğini anlatmıştık. Devletin, merkezden uzaktaki ülkeleri korumaktan âciz kalıp gücü kırıldıktan sonra, valileri bağımsızlıklarını ilân etmeleriyle kurulabileceği yukarıdaki bölümde göstermiştik. Yine yukarda anlattığımız gibi, bu valiler, daha fazlasını talep ederek bu eski devletle çekişmezler; idarelerinde olan ülke ile yetinirler. Bunların kuvvetleri de ancak o ülkeyi idare etmeye yetecek derecededir. Yahut kendilerine biate davet edenler ve âsiler, ihtiyarlama dönemi gelen devlete karşı başkaldırırlar. Bunlar, kuvvetleri yeter derecede olduğu için birtakım isteklerde bulunurlar. Çünkü bunların asabiyet ve kudretleri bu istekleri yaptırmak için yeter derecededir. Bundan dolayı ihtiyarlama zamanı gelen devletle aralarında kâh birinin, kâh öbürünün üstün geleceği çekişmeler cereyan eder. Bunlar, devleti yenerek ele geçirinceye kadar savaşırlar. Bunlar çok defa eski devleti savaşarak yenmezler. Çünkü yukarda anlattığımız gibi, asker sayısının çokluğu, silâh ve sadakatle savaşmak zâhiren zaferi temin ederse de, ruhî ve vehmî olan gizli sebeplerin zafer kazanmaya olan tesirleri de büyüktür. Biz bunu yukarda açıklamıştık. Bundan, dolayı, hile savaşlarda en tesirli vasıtalardan olup, zafer çok defa bunlar yoluyla kazanılmaktadır. Resûlullah bir hadisinde, *"Savaş hiledir."* buyurur.

Tekrar anlattığımız gibi, halkın, hâkimiyeti eski olan o devlete itaate alışkanlığı bir alışkanlık hâline gelmiş olduğu için, ahalinin bu alışkanlığı ve onun hâkimiyetine inancı sayesinde o devlet kendi aleyhinde harekete

geçenlere üstünlük sağlar. Yani devleti kuran kimsenin tâbileri ve akrabaları ile onun kudretinin dayanağı olanlar, ona itaat etmek ve ona arka olmak hususunda dikkatli iseler de, eski devlete itaat halk arasında inanç derecesine gelmiş olduğu için, bu yeni devleti kuranların çoğunun kalplerinde. o eski devletle savaşmak hususunda bezginlik meydana gelir. Bundan dolayı, yeni bir devlet kuran kimse, eskiden beri devletin başında bulunana karşı kovamayacak bir duruma düşer. Bundan dolayı, bu yeni devleti kuran, sabırla işi uzatma yolunu seçer. Eski devletin ihtiyarlama çağının gelmesini bekler. Devlet bu zamana geldiğinde, ona itaat etmek hususunda, halkının kalbinde yerleşmiş olan inanç da altüst olur. Devlette ihtiyarlama alâmetleri görülmesiyle yeni devleti kuranlar fırsattan istifade ederek ciddiyetle mücadeleye başlarlar, nihayet zafer kazanılır, eski devlet yıkılır.

Üstelik eski devletin başında bulunanların, uzun zamanlardan beri hüküm sürdükleri için, nimet ve servetleri çok olur, bu servet ve nimetlerden faydalanmayı düşünmüş ve vergilerden toplanmış olan devlet gelirini kendilerine tahsis etmiş olurlar. Çok sayıda at beslemişler, en iyi silâhlarla silâhlanmışlar ve hükümdarlığın ziynetleriyle de süslenmişlerdir. Bunlar, mecburî olarak bol bol ihsanda bulunurlar. Bu azametleriyle bütün düşmanlarını korkuturlar.

Yeni bir hanedanlık kurma yolunda olanlar ise, bütün bu imkânlardan mahrumdurlar. Çünkü bedevîdirler, fakirlik içinde bulunurlar. Bu durumda, bahsi geçen türden hazırlık yapma imkânı mevcut olmaz. Bu yüzden eski ve istikrar bulmuş devletin hâlleri ve hazırlıklarıyla ilgili haberler kendilerine ulaşınca, korku hemen kalplerine yol bulur. Bu sebeple onlarla bir vuruşmaya girişmekten çekinirler. Onun için hanedanlığa yavaş yavaş el atma durumunda kalırlar. Nihayet eski hanedanlık ihtiyarlama hâlinden payını almış, asabiyet ve vergi itibarıyla görülen bozukluklar iyice bünyesine işlemiş olunca, yeni hanedanlığın başındaki kişi, harekete geçtiği zamandan beri kollamakta olduğu, eski hanedanlığı istilâ etme fırsatını eline geçirmiş olur. Allah'ın kulları arasında geçerli kanunu budur.

Diğer taraftan yeni devlet için mücadele edenler nesep, alışkanlıklar ve diğer hususlarda, mevcut devlet sahiplerinden uzaktırlar. Yine devleti ele geçirmek konusunda onlarla üstünlük yarışına ve mücadeleye girdikleri için, açıktan ve gizli olarak aralarındaki uzaklık daha da artar. Sonuçta iki

taraf arasında hiçbir münasebet olmadığı için, mevcut devletle ilgili kendilerine yardımcı olacak hiçbir şeye sahip olamazlar. Bu yüzden de mevcut devletin karşısına çıkıp onunla savaşmaktan çekinirler. Bunun yerine, devletin ihtiyarlık çağma girip, her alanda bozulmasını ve böylece kendilerine gizli kalan bütün hâllerinin açıkça ortaya çıkmasını beklerler. Bu arada devletin uzak bölgelerinden ele geçirdikleri topraklarla kendilerini de güçlendirme yoluna giderler. Böylece kaybettikleri şevk ve azimleri yeniden canlanır, tek vücut olurlar ve sonunda mevcut devletin karşısına çıkarak ona sahip olurlar.

Bu hususu, Abbasî Devletinin zuhuruna tatbik ediniz. Şîa (Abbasîleri tutardı), Horasan'da (Alevî bir devlet kurmak için) davet akdi yaptıktan ve bir araya geldikten sonra, on sene veya daha fazla bir müddetle taarruz hâli üzere bulunmuştu. Bu zaman zarfında Emevî hanedanlığını istilâ etmişlerdi.

Taberistan'daki (Zeydî) Alevîlerin hâli de böyle olmuştu. Bu bölgeyi istilâ etmeden evvel uzun bir süre nasıl beklediklerine dikkat ediniz. Sonra Alevîlerin buradaki hâkimiyetleri son bulunca, Deylemîler Fars ve Arap-Acem Irak'ının mülküne göz diktiler. Buraları alabilmek için uzun yıllar beklediler. En sonunda İsfahan'ı ve Frs'ı kendi bölgeleri olarak ayırdılar. Sonra da halifenin oturduğu Bağdat'ı istilâ ettiler.

Ubeydîlerin ve Fâtımîlerin hâli de böyleydi. Bunların propagandasını (davetini) yürüten Ebu Abdullah Şiî, Mağrib'de Berber kabilelerinden Kütâme'de on yıl veya daha fazla bir zaman kaldı. Kuzey Afrika'daki Ağlebîlere el atmaya çalıştı. Sonunda bunlara karşı zafer kazanarak tüm Mağrib'i istilâ etti. Daha sonra Mısır'a göz dikti. Otuz seneye yakın bir süre ile Mısır üzerinde hak talep etti. Oraya taarruzlarda bulundu, bu maksatla oraya asker ve donanma gönderdi. Mısır'ı savunmak için kara ve deniz yolundan Bağdat'tan ve Suriye'den takviye kuvvetleri yolladı. Buna rağmen Fâtımîler İskenderiye'yi, Feyyum'u ve Saîd'i zaptettiler. Şiî propagandası, buradan Hicaz'a sarktı, Mekke ve Medine'de yerleşti. Sonra Fâtımî komutanı Cevher Kâtib, askerleriyle Mısır'ın başşehrine yürüdü, burasını da istilâ etti. Tuğş (İhşidîler) hanedanlığını kökünden yıktı, Kahire şehrini inşa etti.

Bütün bunlardan sonra (Bağdat'ın Moğol istilâsına uğraması üzerine) Halife Muizz Lidinillah da buraya geldi, Fâtımîlerin İskenderiye'yi istilâ etmelerinden yaklaşık altmış sene sonra Kahire'ye yerleşti.

Türk hükümdarlarından Selçukluların hâli de böyledir. Samanîler ülkelerini istilâ edince, Mâverâünnehir sahasına geçtiler. Fakat burada otuz sene kadar kalarak, Sebüktekin hanedanlığına hücumlarda bulunmaya başladılar. En sonunda bu hanedanlığı istilâ ettiler. Bir müddet sonra halifenin oturduğu Bağdat'a yürüyerek burasını da aldılar.

Selçuklulardan sonra Tatarların durumu da böyle idi. Bunlar 617 (1220) senesinde bozkırlardan (Orta Asya'dan) harekete geçmişlerdi. Fakat aradan kırk yıl geçmeden istilâ teşebbüsünü tamamlamak onlar için mümkün olmamıştı.

Mağrib'te yaşananlar da böyledir. Mağrâve devletine başkaldıran Murâbıtlar (Lemtûneler), bu devleti yıkmak için yıllarca mücadele etmişlerdir. Sonra Muvahhidler, Lemtûnelere başkaldırmış ve devletlerinin merkezi olan Merrâkuş'u, yaklaşık otuz yıllık bir mücadeleden sonra ele geçirmişlerdir.

Muvahhidlere başkaldıran Merinîler (Zenâteler) durumu da böyledir. Onlara karşı yaklaşık otuz yıl mücadele etmişler, önce Fas'ı ve uzak bölgeleri onlardan koparmışlar, sonra bir otuz yıl daha mücadele edip savaşarak merkezleri olan Merakeş'i ele geçirmişlerdir. Bütün bu hususlara o devletlerin tarihlerinini anlatırken temas edeceğiz.

Mücadelede sebat gösterme bakımından, eski hanedanlıklar karşısında, yeni hanedanlıkların hâli işte böyledir.

Allah'ın kullan arasında geçerli olan âdeti budur. *"Allah'ın âdetinde herhangi bir değişiklik bulamazsınız."* (Ahzab, 37/62)

İslâmda fetih hareketleri, Peygamber'in (s.a.) vefatından üç, dört sene sonra Müslümanların Fars'ı ve Bizans'ı istilâ etmelerinde yukarıda söylediklerimizle çelişen bir taraf yoktur. Bilmek gerekir ki, bu durum sadece Peygamberimizin (s.a.) mucizesi sayesinde vukua gelmiştir. Bunun sırrı ve hikmeti, düşmanlarıyla yaptıkları cihadda Müslümanların iman nuruyla ileriyi görerek seve seve canlarını feda etmeleri, düşmanlarının kalplerinde Allah'ın korku ve perişanlık yaratmış olmasıdır. Bütün bunlar, eski devletler karşısında yeni devletlerin göstermiş oldukları direnme hususunda yerleşik âdetlere aykırı olan harikulade hâllerdir. Öyle olunca,

demek ki, bu gibi şeyler İslâmda zuhur ettiği bilinen Peygamberimizin (s.a.) mucizelerindendir.

Mucizeler olağan durumlarla kıyaslanamaz ve mucizelere olağan durumlarla itiraz edilemez. Bütün eksikliklerden uzak olan yüce Allah en iyi bilendir.

ELLİBİRİNCİ BÖLÜM

Devletin son zamanlarında umrandaki bolluğa ve bu dönemde kıtlığa dair

Devletlerde, ilk kuruluş zamanında halkına şefkat ve merhametle muamele edilir. Yukarıdaki bölümlerde anlatmıştık. Bunun sebebi devletin dine bağlı olup, dinin buyruklarına göre hareket etmesinden veya bedevîliğin tabiatından olan mertlik ve iyilikle iftihar etmesinden ileri gelir. Devletin şefkatli olması sayesinde halkın ümitleri artar, sevinçle ülkenin umranına çalışır; ülke mamur olur, nüfus çoğalır. Fakat bunların her biri yavaş yavaş meydana geldiği için eserleri en az bir veya iki nesilde görülür. İki nesil sonra devlet, tabiî olan ömrünün sonuna gelmiş ve bu dönemde ülke umranın son haddine varmış olur. Sen yukarda, devlet tabiî ömrünün sonuna geldiğinde halkın yoksulluğa katlandırılmış ve ülkenin idaresinin bozulmuş olduğunu söylemiştin, diye bana itiraz etme. Çünkü bu hâl birbirinden ayrıdır. Halk vergi yükü ve kötü idareden dolayı fakir düşmüş ve bunun tesiriyle vergi gelirleri azalmışsa, tabiî işlerdeki tedricîlik kanunu gereği ülkenin mamurluğunun eksilmesi ancak bir müddet sonra belli olmaktadır.

Devlet ömrünün sonuna geldiğinde kıtlık hüküm sürer. Kıtlık hüküm sürmesinin sebebi, çok defa bu devreye geldiğinde devletin mal ve mülklere el uzatıp vergilerin çeşitlerini çoğaltmış olduğu için halkın, toprakları işlemekten el çekmiş olması ve devlet ihtiyarladığı için ona karşı isyanların artmasından ileri gelir. Bundan dolayı ahali yiyecek bulmak ve muhafaza etmekten âciz olur. Üstelik ekilen tarlalardan her vakit bol mahsûl alınmaz; tabiat hükmü icabı olarak yağmur az veya çok yağar, yağmurların azlığı ve

çokluğu nispetinde tarlalar az veya çok mahsûl verir; meyveler ve hayvanlardan istihsal edilen maddeler, havaların tabiatına uygun olarak az veya bol olur. Fakat insanlar yiyecek maddelerini ambarlarda ihtiyat olarak saklamak suretiyle açlıktan korunmak isterler. Halk ihtiyaç duyacağı zaman için yiyecek maddeleri biriktirmez ve saklamazsa, açlık tehlikesi artar, hububatın fiyatı yükselir. Yoksullar yiyeceklerini tedarik etmekten âciz oldukları için, helâk olurlar. Bazı yıllarda halk ihtiyat tedbirleri almamış ve ihtiyaç duyacağı hububat elinde kalmamış olur. Bu takdirde bütün halk aç kalır.

Ölümlerin çoğalmasının sebeplerine gelince; yukarda belirttiğimiz gibi, bunun açlık tesiriyle meydana gelen birtakım sebepleri vardır. Bundan başka kargaşalıkların ve devletin düzeni bozularak fitne ve ayaklanmaların çoğalmasıyla ülke altüst olur, katiller çoğalır, veya veba ortaya çıkar. Bulaşıcı hastalıklar, çok defa, ülkenin imarı yüksek dereceye vardığı için, havayı bozan, sıhhate zararlı rutubet ve kokmuş şeylerin çoğalmasından dolayı yayılır. Canlının gıdası ve onun hayatı için gereken hava bozulduğu takdirde, bu bozukluk insanın mizacına tesir eder. Mizaçların, bozulması kuvvetli olduğu takdirde de ciğer hastalanır. İşte bunların her biri taun hastalıklarını davet eder, bu hastalıkların kaynağı ciğerdir. Havanın bozukluğu kuvvetli derecede ve büyük nispette olmazsa da, pis kokular kat kat artar, pis kokuların artmasıyla mizaçlarda hummalar çoğalır, bedenler hastalanır ve mahvolur. Bu olayların oluşmasına sebep devletin tabiî ömrünün sonuna ermesi ve umranın yüksek dereceye varmış olmasıdır. Bu mamurluğun ise, devletin ilk kuruluş zamanında tebaaya karşı şefkatle muamele ve ülkeyi güzel bir surette idare etmesinden ve vergilerin azlığından ileri gelmiş olduğu bellidir.

Hikmet ilminde bildirildiği gibi ev ve binaların birbirine bitişikliği, nüfusun çoğalması ve insanların kalabalık hâlde bir araya toplanması havanın bozulmasına ve hastalıkların çoğalmasına sebep olduğu için büyük şehirlerde evler ve mahalleler arasında boş yerler bırakılması bir zarurettir. (Bu boşluklarda) kava dalgalanarak hayvan ve insanların nefeslerinden meydana gelen pis kokuyla havadaki bozukluğu giderir ve havayı iyileştirir. Bundan başka öldürücü hastalıklar, kalabalık, binaları bitişik olan mamur yerlerde, başka yerlere oranla fazla olur. Doğuda Mısır, Mağrib'de Fas, bunun bir örneğidir ki, buralarda bulaşıcı hastalıklar fazlacadır. Yüce Allah dilediğini takdir eder.

ELLİİKİNCİ BÖLÜM

Beşerî umranın bir sistemi ve politika güdülmesi zarurî olduğuna dair

Bil ki, yukarda birçok defa anlatmıştık. Beşer için, cemiyet hayatı zarurîdir. Burada bahsedeceğimiz umranın anlamı da budur. Bir arada toplanarak sosyal bir hayat yaşayabilmek için başlarında bir otorite bulunması gerektir. O cemiyetlerin üyeleri ancak ona başvururlar. Bu idareci bazen Allah tarafından indirilen şeriat hükümlerine dayanarak hükmeder. Bu takdirde ecir ve sevaba o şeriatı getiren Resûlullah tarafından haber verilen cezalara inandıkları için, o idareciye itaat etmeleri vacip olur. Bazen da idareci aklî siyasetle hükmeder. Bu takdirde de, idarecinin kendi işlerini bilerek bu kanunlarla hükmettiğine kani oldukları için ona itaat etmeleri gerektir. İdareci dine dayanarak hükmettiği takdirde ahrette kurtuluş yolunu temin etmiş olduğundan, hem dünya, hem ahretleri için faydalı olur. İdareci aklî siyasetle idare ettiği takdirde yalnız dünyaları için faydalı olur. "Es-siyasetü'l-medeniyye" (medenî siyaset) adıyla anılan ve senin de işitmekte olduğun siyaset bu aklî siyasetten başkadır. Hükemâya göre, medenî siyaset, cemiyet üyelerinden her birinin karakterinde kişiliği ve ahlâkıyla olması gerektiği hâl üzere olması ve böylece idarecilere hiçbir şekilde ihtiyaç duyulmamasıdır. İşte böyle cemiyet hayatının yaşandığı yeri filozoflar "el-medinetü'l-fazîla" (faziletli şehir) adıyla anarlar. Cemiyet medenî siyaset kanunlarına göre idare edilir. Hükemâ burada siyaset tabirinden "mesâil-i âmme"yi kastetmezler. Hükemâ terimindeki siyaset tabiri bundan başkadır. Bunların fikrine göre böyle bir cemiyet seyrek görülür veya bulunması uzak bir ihtimaldir. Hükemâ bu cemiyet hakkında ancak tahmine dayanarak söz söylerler.

Aklî siyasetin iki ciheti vardır:

Birincisi: Genellikle genel maslahatlar ve devletçilik bakımından devletin sağlam bir şekilde idaresini temin etmek üzere, bilhassa, sultanın menfaatine göre idare usûlüdür. Bu hikmet ve akla dayanan bir idare usûlü olup, Farslar devletlerini bu yolda yönetmişlerdir. Yüce Allah İslâm dini sayesinde bizi buna muhtaç etmemiştir. Çünkü şeriat kaideleri gerek genel maslahatları ve gerek özel menfaatleri temin etmiş ve afetlerden koruma bakımından da devletin idaresi için gereken bütün hükümleri içine almıştır.

İkincisi: Aklî siyasetin diğer bir şeklinde sadece hükümdarın menfaatleri gözetilir. İktidarın şiddet ve zulümle nasıl ayakta kalacağı düşünülür. Gerek Müslüman ve gerek kâfir olsun, dünyada hüküm süren bütün hükümdarlar, cemiyetleri bu sisteme göre yönetirler.

Ancak Müslüman hükümdarlar, güçleri yettiği nispette bu siyaseti, İslâm şeriatının icaplarına göre tatbik etmektedirler. O hâlde bu siyasetin kanunları, (a) Şer'î hükümlerden, (b) Birtakım ahlâkî âdâbdan, (c) Cemiyette tabii olarak mevcut olan kaidelerden (ç) Riayeti zarurî olan güç ve asabiyetle ilgili birtakım hususlardan mürekkeptir. Bu hususta önce şeriata, sonra düsturları itibarıyla hükemâya ve gidişatları bakımından da önceki hükümdarlara tâbi olunur.

Bu hususta yazılanların en derli toplu olanı, Rakka, Mısır ve bu ikisi arasındaki bölgeye, Halife Me'mûn tarafından vali tayin edilen Abdullah bin Tahir'e, babası Tahir bin Hüseyin'in yazdığı mektuptur. Vali tayin edilmesi münasebetiyle oğluna hitaben kaleme aldığı meşhur mektupta Tahir, mensup olduğu hanedanlık ve bağlı olduğu hükûmet itibarıyla oğlunun ihtiyaç duyacağı, gerek dinî ve ahlâki âdâb ve kaideler, gerekse şer'î siyaset ve (şer'î olmayan) hükümdarlık siyasetiyle alâkalı hususların hepsini ona tavsiye etmiş, ne hükümdarın ne de halktan herhangi bir kimsenin uzak kalamayacağı ahlâkî faziletlere ve güzel meziyetlere kendisini teşvik etmişti. Tahir bin Hüseyin'in mektubu:

Bismillahirrahmanirrahim

Allah'a hamd u sena, Resûlüne salât ve selâmdan sonra, şeriki ve naziri bulunmayan Allah'tan korkmanı, onu saymanı, O yüce varlığın murakabesi altında olduğunu bilmeni ve gadabından uzak durmanı sana tavsiye

ediyorum. Tebaanı, gece gündüz koru. Ahiretini, eninde sonunda varacağın yeri, bağlı olduğun hususu ve sorumlu olduğun şeyi hatırlamak suretiyle, Allah'ın sana giydirmiş olduğu afiyet hil'atında bulunmaya devam et. Bütün bu hususlarda, Yüce Allah'tan seni koruyacak, kıyamet günü onun cezalandırmasından ve elîm azabından kurtaracak amelden ayrılma. Allah Taâlâ sana (valiliği nasip etmekle) ihsanda bulunmuş, idaresini senin emrine verdiği kullarına merhametli olmanı şart koşmuş, onlar hakkında âdil olmanı, onlara karşı olan muamelende onun hakkına göre hareket etmeni, onları müdafaa etmeni, ailelerini, kadınlarını, itibarlarım, canlarım, yol emniyetlerini korumanı, sulh içinde yaşamalarını sağlamanı, bir vecibe olarak sana yüklemiştir. (Şayet hakkıyla ifa etmezsen) üzerine farz kıldığı şeyden dolayı seni muaheze edecek, o noktada seni durduracak ve hesabını senden soracaktır. (Eğer üzerine düşeni gücün yettiği kadar eksiksiz eda edersen), ondan dolayı önceden ve sonra çabaların sebebiyle seni mükâfatlandıracaktır. Aklını, fikrini ve dikkatini bu hususa topla, her hangi bir meşguliyet bununla ilgilenmene engel olmasın. İşin başı ve içinde bulunduğun durumun temeli, Allah'ın ilk defa önüne getireceği ve hesabını soracağı şey de budur, ilk defa nefsini sorumlu tutacağın ve davranışlarına esas alacağın şey, yüce Allah'ın üzerine farz kıldığı beş vakit namaza devam etmek, bu namazları, imam olarak cemaat hâlinde eda etmek, abdesti güzel almak, başlarken Yüce Allah'ı zikretmek (iftitah tekbirinden –Allahu ekber- sonra sübhaneke okumak) gibi sünnetlerine riayet ederek namazı ifa etmek olsun. Kur'ân'ı kaidelerine uygun oku. Rükuu, sücudu ve teşehhüdü güzel yap. Düşünceni ve niyetini namaza yönelt. Maiyetindekileri ve emrin altında olanları cemaatle namaz kılmaya teşvik et. Çünkü izzet ve celal sahibi Allah'uin buyurduğu gibi "Şüphe yok ki, namaz kötülükten ve çirkin şeylerden insanı men eder." (Ankebut, 29/45).

Sonra Resûlüllah'm (s.a.) sünnetine göre hareket et, onun ahlâkı üzere olmaya azmet, ondan sonra gelen Salih insanların yolunu takip et. Başına bir iş geldiği zaman, aziz ve celil Allah'tan korkup, ona istihâre[113] *et. Yüce Allah'ın kitabında indirmiş olduğu emrine, nehyine, haramına, ve helâlına riayet ederek, Resûlullah'tan (s.a.) gelen hadisleri rehber edinerek, seni başarılı kılmasını Allah'tan dile. Sonra izzet ve celâl sahibi Allah için, o konuda hak ile gerekeni yap. Hoşlandığın veya hoşlanmadığın hususlarda yakın veya uzak olan kimseler için sakın adaletten sapma. Dini, din âlimlerini, fıkhı, fakihleri, izzet ve celâl sahibi olan Allah'ın kitabını ve bu*

kitaba göre hareket edenleri daima tercih et. Çünkü kişinin kendisini süslediği şeylerin en üstün olanı, dinin inceliklerini bilmesi, bunu araştırması, bunun için teşvikte bulunması, Yüce Allah'a yaklaşmaya vesile teşkil eden şeyleri öğrenmesidir. Çünkü bütünüyle hayıra delil olan, ona sevk ve onu emreden, günahlardan ve bütün felâketlerden men eden dindir. Aziz ve celil olan Allah'ın yardımı sayesinde kişinin onun hakkında bilgisi ve saygısı artar, ahirette daha çok yüksek dereceler elde eder. Ayrıca (senden) zuhur eden bu gibi hususlara halkın şahit olması, iktidarını ve idareni ciddiye almalarını sağlar, hükûmetin vakarını artırır, seni dost bilinir ve adaletine güvenilir. Her işinde itidal üzere ol. En fazla emniyeti temin eden, en çok fazileti kendinde toplayan ve faydası en ziyade aşikâr olan şey budur. İtidal insanı doğruluğa davet eder, doğruluk başarının delilidir. Tevfik ise saadete sevk eder. Dinin esası olan ve doğruya ileten sünnetler itidale dayanır. O hâlde bütün dünya işlerinde ona öncelik ver. Ahireti, sevabı, iyi amelleri, güzel gelenekleri, doğru ve yardımsever olmanın belirgin vasıflarını, çokça iyilik yapma ve bunun için çabalama hususunu talep ve takip etmekten geri durma. Ancak bu gibi davranışlardan maksadın, Allah Taâlâ'nın zatı, rızası, ve ikramının yeri olan cennette Allah dostlarıyla birlikte bulunmak olsun. Bil ki, dünyevî işlerdeki itidalin sonucu izzet bulmak ve günahlardan arınmaktır. Her yönden seni koruyan ve bütün işlerine elverişli olan itidalden daha üstün hiçbir şey bulamazsın. Şu hâlde ona göre hareket et, onu kendine rehber edin ki bütün işlerin gerçekleşsin, gücün artsın, umumî ve hususî her şeyin düzelsin.

Yüce Allah hakkında iyi zanda bulun ki, O'nun seni gözetmesi tam olsun. Bütün işlerde Allah'ın rızası için vesile ara ki, o sayede üzerindeki nimeti devam etsin.

Durumları araştırıp açıklığa kavuşturmadan evvel, işinde görevlendirdiğin hiçbir kimseyi itham etme. Çünkü suçsuz insanları töhmet altında tutmak ve haklarında kötü zanda bulunmak çok ağır bir vebaldir. Maiyetindeki arkadaşların hakkında iyi zan sahibi olmayı kendine şiar edin ve bunlar hakkında hâsıl olan kötü zanları kendinden sav. Onlar hakkında böyle şeyler düşünme. Çünkü bu hareketin, onların senin için çalışmalarına yardım eder. Allah'ın düşmanı şeytanın, işlerine karışmasına göz yumma. Çünkü şeytan sende gördüğü azıcık bir zaafla da yetinir ve çevrendeki kişiler hakkında kötü zanda bulunman suretiyle seni derde düşürür. Bu da hayattan aldığın hazzı azaltır. Şuna dikkat et. İyi zanda bulunmakla kuvvete

ve rahata kavuşursun, bu sayede elde etmek istediğin şeyleri, seni tatmin edecek bir şekilde elde etme imkânını bulursun. İyi zan, herkesin seni sevmelerini ve her şeyin doğruluk üzere olmasını temin eder. Maiyetindeki arkadaşların hakkında beslediğin iyi zan ve halkına şefkatle muamele etmen, işlerinle ilgili hususlarda onlar hakkında soruşturma yapmana engel olmasın. Devlet adamları ve memurlarla doğrudan temasta olmak, halkı korumak, ihtiyaçlarına nezaret etmek ve sıkıntılarına katlanmak, senin için bunun dışındaki şeylerden daha kolay olmalıdır. Böyle hareket etmek, dinî hükümlerin daha iyi tatbik edilmesini ve sünnetin daha fazla ihya edilmesini sağlar.

Bütün bu hususlarda iyi niyetle ve hulus-ı kalple hareket et. Yaptığından sorumlu olduğunu, işledikleri iyiliklerin mükâfatını göreceğini, kötü davranışlarının, cezasını çekeceğini bilen bir kimsenin dikkati ile kendini düzeltmeye bilhassa dikkat et. Çünkü yüce Allah, dini emniyet ve izzet (vesilesi) kılmıştır. Ona tabi olanı yüceltmiş ve şereflendirmiştir.

İdare ettiğin kimselere muamelende, dinin usûlünü ve onun en doğruya ileten yolunu takip et. Neyi hak ettilerse ve durumları neyi gerektiriyorsa, ona göre Allah Taâlâ'mn tayin ettiği cezaları suçlulara tatbik et. İhmal gösterme, suçluların cezasını erteleme. Zira bu hususta ağır davranman, halkın hakkında besledikleri iyi niyeti bozar. Güzel ananelere uyarak bu husustaki işinde azimli ol. Bid'atlardan ve şaibeli şeylerden uzaklaş. Böyle yaparsan dinin salim tutmuş, insanlığını kemale erdirmiş olursun.

Ahdine vefa et, verdiğin sözü tut, birine iyilik vaat edersen, yerine getir. İyilik yap ve yapılan iyiliklere iyilikle mukabele et. Halkından, kusurlu olan herkesin, kusuruna ve ayıbına göz yum, yalan ve iftiradan dili koru, gıybetçilerden nefret et. Çünkü dünya ve ahiret, itibarıyla işlerinin bozuk gitmesinin ilk sebebi, yalancıları ve dalkavuktan kendine yaklaştırman ve yalan söylemeye cür'et etmendir. Şüphe etme ki, günahların başı yalan, sonu iftira ve gıybettir. Gıybet eden, hiçbir zaman emniyette olmaz, gıybet edenin güvenilir bir dostu bulunmaz, hiçbir işi yolunda gitmez.

İyi ve doğru insanları sev, ileri gelenlere hak ölçüler içinde izzet göster, zayıflara yardım et, sılâ-yı rahim[114] *yap, bundan maksadın sadece yüce Allah'ın rızası ve emrinin izzet bulması olsun. Bu maksatla hareket ederek Allah'ın vereceği sevabı ve ahiret yurdunun saadetini bunda ara, havailikten ve haksızlıktan kendini uzaklaştır. Bu iki şeyden, düşünceni uzak*

tut, bu gibi şeylerden uzak olduğunu halkına da göster. Halkına olan ihsanın, onları adaletle idare etmek olsun, aralarında hakkaniyetle ve seni doğru yola ulaştıracak olan marifetle hükmet.

Kızdığın zaman kendine hâkim ol, yumuşaklığı ve vakarı tercih et. Maksadına doğru yürürken hiddetten, şiddetten, hafiflikten, telaşa düşmekten, kibir ve gururdan sakın. "Söz sahibi benim, güçlü benim. Dilediğimi yaparım." demekten sakın. Bu anlayış, düşüncesizce hareket etmeye ve yüce Allah'ı gerektiği gibi takdir edip bilmemeye yol açar. Şunu bil: Mülk, her türlü kusurdan münezzeh olan Ulu Allah'ındır. Onu dilediğine verir, dilediğinden de çekip alır.[115]

Sultanın yakınlarından olan ve hanedanlığın nimetleri içinde yüzen, fakat sahip oldukları nimeti bilmeyen kimseler, Allah'ın lütuf ve ihsanı hususunda nankörlük edip Yüce Allah'ın fazlından verdiğine dayanarak haksızlık yapmaktadırlar. Bu durumdakilerden daha çabuk nimet hâli zâil olan ve başına belâ gelen hiçbir kimse bulamazsın. Kendini, hırslı olmaktan uzak tut. İyilik, takva, halkının durumunu düzeltmek için çalışma, tebaanın memleketini imar etme, hallerini araştırma ve soruşturma, kanlarını koruma, darda kalanların imdadına yetişme senin için biriktirilen hazinen olsun, bundan başka hazinen olmasın.

Hazinen Müslümanlar için harcanan mallar durumunda olsun. O mallardan emirü'l-müminînin dostlarına haklarını, gücün yettiğince bol bol ver. İşlerini yoluna koymayı ve geçimlerini güzel bir şekilde sağlamayı garanti edecek şekilde onların paylarını eksiksiz ver. Böyle yapman Allah'ın sana vermiş olduğu nimetlerin devamlı olmasını ve daha da çoğalmasını sağlar. Yine böyle yapmak, halkın mallarından vergi almayı daha kolaylaştırır. Çünkü adaletin ve iyiliğin herkesi kuşattığı takdirde, sana gönül rızasıyla itaat ederler. Söylediğim bütün bu öğütlerle nefsini güzelleştir ve onları gerçekleştirmeye gayret et. Bil ki, sadece Allah yolunda ve Allah için harcanan mallar kalıcıdır. Haklarına şükredenleri tanı ve bundan dolayı onları mükâfatlandır.

Dünyanın geçici nimetleri ve gururu sakın sana ahirette karşılaşacağın o korkunç günü unutturmasın ve müstahak olacağın akıbeti küçümsetmesin. Çünkü ahirette karşılaşacağın akıbeti küçümsemek gevşekliğe, gevşeklik ise helak olmana yol açar. Sadece Allah için çalış ve O'ndan mükâfat bekle. Çünkü Allah nimetlerini ve lütfunu tamamlar. Allah'ın verdiği nimetlere

şükretmeyi terk etme ki, Allah sana verdiği nimetlerini artırsın. Çünkü Allah şükredenlerin şükürleri ve iyilik edenlerin iyilikleri nispetinde mükâfat verir.

Hiçbir günahı küçük görme, hasetçiye destek olma, fâcire acıma, nanköre iyilikte bulunma, düşmana olduğundan farklı görünme, gıybetçinin sözünü tasdik etme, haine güvenme, fâsık birini idareci yapma, dalâlete düşmüş birine tâbi olma, ikiyüzlü birini övme, hiçbir insanı küçük görme, bir istekte bulunan fakirin isteğini reddetme, batıl bir şeyi iyi ve güzel kabul etme, soytarıya yüz verme, vaadine aykırı davranma, kibirlenip övünme, öfkelenip darılma, ümitli olmayı elden bırakma, mütekebbir yürüme, ahmak ve akılsızı temize çıkarıp övme, ahireti istemekte (kazanmakta) gevşeklik gösterme, onu bunu çekiştirene iltifat etme, korktuğun veya sevdiğin için zalime göz yumma, ahiret mükâfatını dünyada isteme, fakihlerle çok istişare yap, kendini ağır başlı ve vakur biri olmaya alıştır, tecrübe, akıl ve hikmet sahiplerinden istifade et, müsrif ve cimrilerle istişare etme ve onların sözünü dinleme, çünkü onların zararları faydalarından çoktur.

Halkı idare ederken cimrilik göstermekten daha hızlı bozulmaya sebep olan bir şey yoktur. Bil ki, eğer çok hırslı olursan, insanlardan çok şey alır, onlara az bağışta bulunursun. Eğer böyle olursan işlerin yolunda gitmez. Halkın sana ancak, mallarına el uzatmadığın, onlara zulüm ve haksızlık yapmadığın zaman inanıp sever. Maiyetindekilerden seni samimi sevenlere, iyilik ve ihsanda bulunarak onları kendine daha da yaklaştır. Cimrilikten sakın. Bil ki insan Rabbine ilk olarak cimrilikle âsi olmuştur. Rabbine âsi olmuş biri ise, rezil olup helâka uğramış biri durumundadır. Onun için yüce Allah "Kim nefsinin cimriliğinden korunursa, kurtuluşa erenler işte onlardır."[116] *buyurmuştur. O hâlde, cömertliğin yolunu hak ile kolaylaştır. Hissene düşen maldan, tüm Müslümanlara bir pay ayır. Kesinlikle bil ki, insan fiillerinin en üstünü cömertliktir. O hâlde onu kendine huy edin, hâl ve hareketinde ondan başkasına razı olma.*

Askerlerin kayıtlı olduğu divanları ve defterlerini inceleyerek askerlerin durumunu araştır, erzak ve aylıklarını bol bol ver, rahat geçinmelerini temin et. Bu sayede yüce Allah onların ihtiyaçlarını giderir. Bundan dolayı da onlara karşı olan durumun kuvvetlenir, daha fazla gönül rahatlığı ile sana itaat eder ve emrini dinlerler, idareyi elinde tutan bir zatın, askerlerine ve tebaasına karşı olan adaletinde, ihsanında, insafında,

alâkasında, şefkatinde, iyiliğinde ve hallerini genişletmesinde merhamet esasına göre hareket etmesi saadet olarak ona kâfidir. O hâlde bu iki kapının birinden bir kötülük gelirse, öbür tarafın üstünlüğüne dayanarak onu bertaraf et ve hiç bir zaman bu hareket tarzından ayrılma. Böyle olursa, inşaallahu Taâlâ muvaffak olmuş, kurtuluş ve felaha ermiş bir insan olarak ona kavuşursun.

Bil ki, Allah'ın takdir etmesinin (kazasının) üzerinde hiçbir şey yoktur. Çünkü o, Allah'ın yeryüzünde insanların durumlarını ölçtüğü adalet terazisidir. Bunun için adaletle hükmeder ve iş görürsen, tebaanın durumu düzelir, yollar güvenilir hâle gelir, mazlum adalet bulur, insanlar haklarını alır, hayat güzelleşir ve bu da halkın itaat etmesini sağlar. Böylece Allah insanları sıhhatli ve güvenli bir hayatla rızıklandırır, dinin hükümleri uygulanır ve işler Allah'ın kanunlarına göre yürür.

Allah'ın emirlerine riayet etme hususunda işi çok sağlam tut. Seni lekeleyecek ayıplardan korun ve Allah'ın koyduğu cezaları tatbik et. Aceleci davranma, endişe ve gamdan uzak dur, nasibine kanaat et, tecrübelerinden yararlan, sıhhatini koru, doğruyu konuş, davanın taraflarına karşı adaletli ol, şüpheli durumlarda dur ve hüküm verme, delil ara ve tebaandan hiç kimsenin sevgisi, güzel muamelesi veya kınaması seni adaletle hükmetmekten alıkoymasın. Meseleleri acele etmeden iyice gözden geçir, enine boyuna düşün ve her yönden değerlendir. Rabbine karşı mütevazı ol, tebaanın hepsine şefkatle davran, kendine karşı bile hakkı uygula ve kan akıtmak için acele etme. Şüphesiz kan akıtmak Allah katında çok büyük bir şeydir. Bunun için haksız yere kan akıtmaktan şiddetle kaçın.

Kendisi sayesinde tebaanın durumunun ve işlerinin yoluna girdiği vergi işine önem ver. Allah onu İslâm için üstünlük, Müslümanlar için bolluk, düşmanlar için kin ve öfke, (Müslümanlara) düşmanlık eden kâfirler için zillet sebebi kılmıştır. Onu, insanlar arasında hak, adalet, eşitlik ölçülerine göre ve herkesi içine alacak şekilde bölüştür. Asil birinin asaleti, zenginin zenginliği veya birinin senin kâtibin veyahut yakın çevrenden olması onları korumana ve onlardan vergi almamana sebep olmasın. Yine kimseden kaldıracağından fazla vergi alma ve kimseye gücünün yetmeyeceği yük yükleme. Bütün insanlara hak ve adalet ölçülerine göre mesuliyet yükle. Bu, insanların seni sevmelerini ve senden hoşnut olmalarını sağlar.

Şunu bil ki, vali tayin edilmekle, bekçi, koruyucu ve çoban olmuş durumdasın, idare ettiğin insanlara raiye isminin verilmesinin sebebi, sırf onlara çobanlık yaptığından ve başlarında nezaretçi olduğundandır. Şu hâlde, onların gönül hoşluğu ile verdikleri şeyleri al ve bunları, durumlarını ve işlerini düzeltmek, ihtiyaçlarını karşılamak için harca. Onlara bilgili, tecrübeli, tedbirli, adil, siyaset sahibi ve dürüst kimseleri idareci tayin et. Bunların maaşlarını yüksek tut. Yine onlar için bol harcamalarda bulun ve yaşamlarını kolaylaştır. Bu, üzerine almış olduğun sorumluluk ve görevden dolayı, senin için vazgeçilmez bir haktır. Hiçbir meşguliyet ve engel seni bundan alıkoymasın. Senin böyle yapman Allahu Taâlâ'nın nimetlerinin artmasını, insanlar arasında sitayişle anlatılmasını, halkının seni sevmesini sağlar ve bütün bunlar da ülkede bolluğun artıp, ülkenin kalkınmasına yardımcı olur. Sonuçta ülkenin her tarafında verim artar, vergi gelirleri çoğalır ve servetin büyür. Böylece çok sayıda asker besleme gücüne ulaşır ve halk için yapacağın harcamalarla da onların hoşnutluğunu kazanırsın. Bütün bunlar, bir taraftan düşmanlarının bile senin siyasetin ve adaletinden övgüyle söz etmesini, diğer taraftan da bütün işlerinde âdil, hazırlıklı ve kuvvetli olmanı sağlar. Onun için başka hiçbir şeye öncelik vermeden, bu hususlarda yarış ki, yüce Allah'ın izniyle, işlerinin sonu övgüye değer olsun.

Ülkendeki vilâyetlerden her birine bir emir müfettiş tayin et. Bu müfettiş, valilerin hâlini sana haber versin, davranışlarını, sana yazsın. Sanki her valinin her husustaki her işini gözünle görüyormuşsun gibi bir hâlde ol. Valilere, herhangi bir şeyi emretmek istediğin zaman, bu konuda istediğin şeyin sonuçlarını nazar-ı itibara al. Şayet neticede selâmet ve afiyet bulunduğu kanaatine varır, bunda güzel bir netice görürsen, derhal icra et. Aksi hâlde dur, düşün. O konuda bilgisi olan basiret sahibi kişilere müracaat et, sonra o işin tedbirini al, hazırlığını yap. Çünkü nice defalar, insan işine bakar, onu arzusuna göre yapmış olarak bulur. Bu durum onu azdırır ve kendini beğenme hâline düşürür. İşte eğer insan işlerinin sonucunu hesap edip düşünmezse mahvolur ve işleri bozulur. Onun için bütün işlerinde ihtiyatlı ol ve sağlam hareket et, sonra da Allah'ın yardımıyla o işe kuvvetlice sarıl ve bütün işlerinde her zaman Allah'tan en hayırlısını iste.

Bütün işleri gününde yap ve bugünün işlerini yarma bırakma. Çünkü yarının da yapılacak işleri vardır ve onlar seni bir gün önceden bıraktığın

işleri yapmaktan alıkoyar. Kendi işlerini bizzat kendin yap. Bil ki, bir gün bittiğinde, o gündeki şeyleri de alıp götürür. Eğer bir günün işini yarına ertelersen, yapılacak iki günlük işin olur, bu seni çok meşgul eder ve bu yüzden hastalanırsın. Onun için her günün işini zamanında yaparsan, bedenini ve nefsini rahatlatmış, işleri yoluna koyup düzeni sağlamış olursun.

Samimi olarak sana muhabbet besleyip nasihatleriyle sana destek olmaya çalıştıklarım sınayıp anladığın dürüst kimseleri kendine yaklaştır ve onlara iyilikte bulun. Fakirliğe düşmüş, soylu ailelere yardım edip ihtiyaçlarını karşıla ki, içine düştükleri bu durumdan dolayı başkaları onlara karşı kibirlenip büyüklük taslamasın.

Fakirlerin uğradıkları haksızlıkları sana getirmeye güç yetiremeyenlerin, haklarını istemeyi bilemeyecek kadar aciz durumda olanların işleriyle bizzat kendin ilgilen ve halkın içindeki iyi kimseleri, onların ihtiyaçlarını karşılamak ve durumlarını düzeltmek için vekil tayin et. Böylelerinin hâllerini düzeltmekte Allah'ın esas kıldığı hususları tatbik edebilmen için, onların ihtiyaçlarını ve sıkıntılarını bana arz ediniz, diye emir ver. Yoksulları, bunların yetim ve dul olanlarını araştır. Emiru'l-müminîne (Allah onu aziz kılsın) uyarak böylelerine beytülmalden maaş bağla. Bu gibi kimselere merhamet edip ihsanda bulunurken Halifeyi örnek al. Böyle davranman hâlinde Allah onların geçimlerini düzeltir, bu sebepten senin nasibini daha da artırır.

Körlere de hazineden bir pay ayır. Bunların içinden Kur'ân'ı bilenlere ve çoğunu ezberlemiş olanlara, diğerlerine nazaran ihsanda öncelik ver, daha yüksek maaş bağla.

Hasta olan Müslümanların barınabilecekleri hastahaneler yap, onlara şefkatle muamele edecek bakıcılar ve tedavi edecek tabipler tayin et. İsraf ölçüsüne varmamak şartıyla, canlarının istediğini hazine malından karşıla.

Şunu bil ki, insanlara hakları ve arzu ettikleri şeylerin en iyisi verilse dahi, yine de bu onları razı etmez, daha lütufkâr bir muameleye ve daha çok şeylere nâil olmak tamamıyla ihtiyaçlarını bizzat valilerinin önüne götürmeden gönülleri rahat etmez. Halkın ahvâlini araştıranlar, bazen yanlarına gelenlerin çokluğu yüzünden rahatsız olur, maruz kaldıkları meşakkat ve külfet dolayısıyla zihinlerini ve hafızalarını bu gibi şeylerden

uzak tutarlar. Fakat adalete adalete dayanan işlerin dünya itibarıyla güzel, ahiret itibarıyla çok sevap olduğunu bilen bir kimse, yüce Allah'a yaklaşma vasıtası ve onun rahmetini isteme vesilesi olan şeyleri önemsemeyen kimseler gibi olamaz. Seninle görüşmek isteyenlere çokça izin ver, yüzünü onlara göster, kapıdaki muhafızlar halkın yanına gelmesine mâni olmasın, halka karşı mütevazı ol, kendilerine güler yüz göster, konuşurken ve soru sorarken yumuşak davran, lütuf ve ikramınla onlara karşı şefkatli ol, ihsanda bulunurken cömertçe, gönül hoşluğu ile sırf iyilik yapmış ve sevap kazanmış olmak için, başa kakmadan ve bulandırmadan ihsanda bulun. Çünkü bu şekildeki ihsan, Allah Taâlâ'nm izniyle kârlı bir ticarettir.

Gördüğün dünya işlerinden ibret al, senden evvel eski milletlerde ve geçmiş çağlarda yaşamış olan riyaset ve saltanat sahiplerinden ders al.

Sonra bütün hâllerinde Hak Sübhanehu ve Taâlâ'nın şeriatına ve kanunlarına göre iş yap, dininin ve kitabının hükümlerini tatbik et ve onları aykırı olup Allah'ın öfkesini çekecek şeylerden de uzak dur.

Memurlarının topladıkları malları ve o malların ne kadarını harcadıklarını bil. Malları haram yollarla toplamaktan ve boş yerlere harcayıp israf etmekten sakın.

Ulemayla çok fazla birlikte ol ve onlarla istişare et. Arzularını Allah'ın kanunlarına tâbi kıl ve onları tatbik etmeye yönel. Güzel ahlâktan ayrılma. Bütün isteğin, sünnete uymak, bunu uygulamak, güzel ve yüksek ahlâk esaslarına göre hareket etmek olsun. Sohbetinde bulunanlardan ve dostlarından en fazla değer verdiğin kimse, bir kusur gördüğü vakit, bunu gizlice sana haber vermekten, vakarın sebebiyle çekinmeyen ve hatalı olan bir şeyi sana bildirme cesaretini gösteren kişi olsun; çünkü senin en samimi dostların bunlardır. Huzurunda bulunan memurlarına, devlet adamlarına, bütün kâtiplere âmir tayin edilen başkâtiplere her gün belli bir zaman ayır. Ellerindeki evrakı, danışacakları hususları, memurların ihtiyaç duydukları konuları, tebaa ve hanedanlık işlerini bu vakitte sana takdim etsinler. Sonra sana getirilen bu raporları aklını, fikrini, gözünü, kulağını, hasılı bütün duygularını seferber ederek değerlendir, üzerinde tekrar tekrar düşün. Neticede hakka uygun görüp makul bulduklarını yerine getir. Bu hususta hep Allah'tan en hayırlısını iste. Kabul edilebilir bulmadıklarını ise sahibine geri gönder ve iyice açıklığa kavuşana kadar bekle.

Ne tebaana, ne de başkalarına, yapmış olduğun iyilikleri minnet etme. Müslümanların işlerinde, vefa, doğruluk ve yardımdan başkasını hiç kimseden kabul etme. Başkalarına, sadece bu esas üzerine yardımcı ol, iyilik yap.

Sana gönderdiğim bu mektubu kavramaya çalış, üzerinde dikkatle düşün ve ona göre hareket et. Bütün işlerinde Allah'tan yardım iste, ona istihâre et. Çünkü yüce Allah iyilikle ve iyilik yapanlarladır. En büyük faaliyetin Sana gönderdiğim bu mektubu kavramaya çalış, üzerinde dikkatle düşün ve ona göre hareket et. Bütün işlerinde Allah'tan yardım iste, ona istihâre et. Çünkü yüce Allah iyilikle ve iyilik yapanlarladır. En büyük faaliyetin Allah'ın rızasını kazanmak, dinin işlerini düzene koymak, Müslümanları üstün ve güçlü kılmak, ümmet ve ümmet içindeki zimmîler arasında adaleti ve doğruluğu hâkim kılmak olsun. Vesselâm."

* * *

Râvîler naklederler ki, bu mektup ortaya çıkıp muhtevası halk arasında yayılınca, herkesin pek memnun kaldı. Mektup Halife Me'mûn'a kadar gitti ve huzurunda okundu. Bunun üzerine Me'mûn: *"Ebu Tayyib, yani Tahir bin Hüseyin, din, dünya işleri, tedbir, rey, siyaset, mülkün ve tebaanın iyiliği, iktidarın korunması, halifelere itaat edilmesi ve hilâfet işlerinin düzgün yürümesi ile ilgili hususlarda sağlam bir şekilde ortaya koymadığı ve tavsiye etmediği bir şey bırakmamıştır."* dedi. Sonra Me'mûn, bunu örnek alsınlar ve gereğine göre hareket etsinler, diye her taraftaki valilere bu mektubun bir nüshasının gönderilmesini emretti. Bu bir siyasetle ilgili olmak üzere rastladığım şeylerin en güzeli bu mektuptur.[117]. En iyi bilen Allah'tır, kullarına neyi ilham etmek murat ederse onu ilham eder.

ELLİÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Mehdî hakkındaki inançlara ve bu mesele üzerinden perdenin kaldırılmasına dair

Malûm olsun ki, çağlar boyu bütün Müslümanlar arasında yaygın olan husus şudur: Âhir zamanda mutlaka Ehl-i beytten bir adam çıkar, dini doğrular, adaleti hâkim kılar, Müslümanlar kendisine tâbi olur, bütün İslâm memleketlerini hâkimiyeti altına alır ve ona Mehdî ismi verilir. Deccal'ın çıkışı ve ondan sonra sahih bir hadiste bildirilen kıyamet alâmetleri, onu takiben meydana gelir, Mehdî'nin zuhurundan sonra Hz. İsa iner ve Deccal'ı öldürür veya Hz. İsa, Mehdî'nin zuhuru ile beraber iner ve Deccal'ın öldürülmesinde ona destek olur. Hz. İsa, namazda Mehdî'nin arkasında namaz kılar.

Mehdî'ye inananlar, hadis âlimleri tarafından rivayet edilen hadisleri delil olarak ileri sürerler. Mehdî konusunu inkâr edenler, söz konusu hadislerin doğru olduğunu kabul etmezler. Ekseriya bu rivayetlere, diğer bazı rivayetlere dayanarak karşı çıkmışlardır.

Fâtıma soyundan gelen sözü edilen Mehdî hususunda, sonraki mutasavvıfların başka bir usûlleri ve ayrı bir istidlâlleri vardır. Onlar, bu hususta ekseriya tarikatlarının esasını teşkil eden "keşif"e dayanmaktadırlar.

Şimdi biz bu konuda hadisleri, mehdîliği reddedenlerin bu hadisler hakkında tenkitleri, bunu reddederken dayandıklarını ele alacağız. Bunun ardından mutasavvıfların sözlerini ve kanaatlerini zikredeceğiz. Maksat, bu hususta doğru olanın, Allahu Taâlâ'nın izniyle ortaya çıkmasıdır.

Hadis âlimlerinden bir grup Mehdî hadislerini rivayet etmişlerdir. Bunlardan Tirmizî, Ebu Davud, İbn Mâce, Bezzâr, Hâkim, Taberanî, Ebu Ya'lâ Mevsilî bu hadisleri nakletmişler ve bunları Ali, İbn Abbas, İbn Ömer, Talha, İbn Mesud, Ebu Hureyre, Enes, Ebu Saîd Hudrî, Ürnmü Habibe, Ümmü Seleme, Sevbân, Kurra bin İyas, Ali Hilâlî, Abdullah bin Haris bin Cüz gibi sahebeden bir gruba, muhtelif senetlerle isnat etmişlerdir. İlerde bahsedeceğimiz gibi, mehdîliği reddedenler ekseriya bu hadislere itiraz etmektedirler. Ancak hadis âlimleri arasında bilinen usûle göre cerh ta'dilden[118], menfî yönde yapılan tenkitler müsbet yönde yapılan tenkitlerden önce gelir. Şu hâlde senetteki isimlerden biri hakkında; rivayette gaflete düşmek, veya hafızası iyi olmamak veya zaaf veyahut kötü bir görüşe sahip olmak şeklinde bir kınama ve tenkit bulduk mu, bu hususlar hadisin sıhhatına ve mevsukiyetine sirayet eder ve o hadisi sakat hâle getirir. "Bu gibi şeyler, (mehdîlikle ilgili hadisleri rivayet etmemiş olan) Buharî ve Müslim'in râvîlerinde bulunabilir." denilemez. Çünkü Buharî ve Müslim'in kabule şayan olduğuna ve iki kitaptaki hadislere göre hareket etmek gerektiğine dair sürekli olarak icma mevcut olagelmiştir. Yapılan itirazlara karşı en büyük korunma vasıtası icmadır.

Bu iki sahih (eserden) başkası bu derecede mevsuk değildir. Bu iki eserden başkasında nakledilen hadislerin rivayetlerini, Süheylî (öl. 1185)'nin naklettiğine göre tenkit etmek câizdir. Bu, hadis imamlarından nakledilmiş bir sözdür. Ebu Bekir bin Ebu Haysem (öl. 893), Mehdî hakkında nakledilen hadisleri toplamak hususunda çok çalışmıştır.

Süheylî diyor ki: "Mehdî ile ilgili hadislerin senet yönünden en garip olanı, Ebu Bekr bin İskâf (öl. 969)'in *Fevâidü'l-Ahbâr*'da, bahsettiği ve Mâlik bin Enes'e isnat ederek rivayet ettiği şu hadistir: Muhammed bin Münkedir (öl. 747), Câbir (öl. 692)'den, o da Mâlik bin Enes'ten, Resûlullah'ın (s.a.) şöyle dediğini rivayet etmiştir: *'Mehdî'yi tekzip eden, onun zuhurunu inkâr eden kâfir olur, Deccal'a inanmayan da kâfir (ve kâzib) olur.*'"

Süheylî: *"Zannediyorum ki, kıyametin kopmasının bir alâmeti olarak güneşin batı cihetinden doğmasını yalanlayanlar hakkında da (hadislerde) böyle ifadeler kullanılmıştır."* der.

Bu hadisteki abartıyı bilmek gerekir. Hadisin senedinde Mâlik bin Enes'e varan silsile ve râvîlerin sıhhatini da sadece Allah bilir. Bununla beraber

Ebu Bekir İskâf onların nazarında hadis uydurandır.

Tirmizî ile Ebu Davud, kendi senetleriyle, yedi kıraat imamından biri olan Âsim bin Ebu Necud (öl. 744)'dan o da Zırr bin Hubeyş (öl. 699)'ten o da Abdullah bin Mesud'dan, Nebî'nin (s.a.) şöyle dediğini rivayet etmişlerdir: *"Dünyanın bir günden fazla ömrü kalmasa,* (hadisin, Zaide bin Kudame, öl. 776, rivayetine göre:) *yine de Allah o günü uzatır ve benden veya* (diğer bir rivayette) *Ehl-i beytimden olup da ismi ismime, babasının ismi de babamın ismine mutabık olan (yani Muhammed bin Abdullah namında) bir adamı, o gün içinde (Mehdî olarak) gönderir.*"

Ebu Davud hadisi bu şekilde nakleder. Ebu Davud, hadisi rivayet ettikten sonra susar. *Risâle*'sinde de: *"Eserimde naklettiğim ve hakkında bir şey söylemediğim hadisler salihtir*[119]*."* der.

Tirmizî'nin rivayeti şöyledir: *"Ehl-i beytimden olup da ismi ismime muvafık olan bir şahıs çıkıp Arapları hükmü altına almadıkça, dünya yıkılmaz, kıyamet kopmaz."*

Diğer bir rivayetinde de: *"Ehl-i beytimden bir kişi iş başına gelmedikçe..." şeklindedir. Tirmizî: "Her ikisi de hasen-i sahih hadistir."* diye ekler.

Tirmizî, (Âsım yoluyla rivayet ettiği), bu hadisi, diğer bir yolla Ebu Hureyre'den mevkuf[120] olarak da nakleder.

Hâkim şöyle der: "Bu hadisi Sevrî (öl 777), Şu'be (öl. 776), Zaide ve Müslümanların imamlarından olan daha başka şahıslar Âsim'dan nakletmişlerdir." Hâkim der ki: *"Âsım'ın Zırr, onun da Abdullah (bin Mesud)'dan yaptığı rivayetlerin ve tariklerin hepsi, sahihtir. Nitekim Âsım'dan gelen haber ve rivayetlerin delil olabileceğini ispat etmiş bulunmaktayım. Bunun sebebi, Âsım'ın Müslümanların imamlarından olmasıdır."* Hâkim'in söyledikleri burada bitmiştir.

Ahmed bin Hanbel ise Asım hakkında şöyle diyor: "Asım salih insanlardan olup, kıraat ilmi bilgini, hayırlı ve rivayeti doğru bir zattı. Fakat A'meş (öl. 764)'in hıfzı ve ezberi ondan daha iyi idi. Hadisin sıhhatini tespit hususunda Şu'be A'meş'i ona tercih ederdi."

İclî: *"Âsım'ın, Zırr ve Ebu Vâil'den olan rivayeti hususunda ihtilâf edilir ve tereddüt gösterilirdi."* der ve bununla Âsim'in bu iki zattan olan

rivayetlerinin zaafına işaret ederdi.

Muhammed bin Sa'd ise (*Tabakat*'ında): *"Âsım, rivayetine güvenilen bir zattır, fakat rivayetinde yanılmaları çoktur."* der.

Yakub bin Süfyan (öl. 891) ise onun hakkında: *"Hadisleri zabıtsızdır, karışıktır."* der.

Abdurrahman bin Ebî Hatem (öl. 939) diyor ki: "Babama, (Muhammed bin İdris'e) (ö. 890), Ebu Zur'a (öl. 878): *"Âsim mevsuk bir râvîdir, diyor ne dersiniz? diye sordum: 'Bu, yerinde bir söz değildir, o bu tabakaya dâhil olamaz.' dedi."*

İbn Ulayya (öl. 809), onun hakkında konuşmuştur: *"İsmi Âsim olanlardan hiç birinin hıfzı ve ezberi iyi değildir."*

Ebu Hâtûn: *"Bana göre onun yeri doğruluk mahallidir, doğrular tabakasına girer, hadisi de sâlihtir, fakat bu vasfı, hadis hafızı olabilecek derecede değildi."* demiştir.

Âsim hakkındaki Nesaî'nin sözü değişiktir. İbn Hiraş (öl. 857): *"Âsım'ın hadisi münkerdir."* der.

Ebu Cafer Ukaylî (öl. 934): *"Âsım'da, hafızasının zayıf oluşundan başka bir şey yoktu."* der.

Dâre Kutnî (öl. 995): *"Âsım'ın hafızası sağlam değildi."* der.

Yahya Kettanî (öl. 813): *"İsmi Âsım olan hiç bir kişi bulmadım ki, ezberi fena olmamış olsun."* demiştir. Yine o şöyle der: *"Şu'be'nin şöyle dediğini işitmiştim: Âsım bin Ebî Necud bize hadis rivayet eder, hadis âlimleri ise onun hakkında ileri geri lâf ederlerdi."*

Zehebî diyor ki: *"Âsım kıraatta mevsuk ve mutemet idi, ama hadiste böyle değildi. Gayet doğru ve çok anlayışlıdır. Hadisi de hasendir. Biri çıkar da Buharî ile Müslim'in ondan hadis rivayet etmesini delil olarak ileri sürerse; Evet rivayet ettiler, ama onun rivayetlerini başka yollarla teyit ettikten sonra rivayet ettiler, yoksa bu gibi kayıtlara tâbi olmadan esas itibarıyla ondan hadis rivayet etmemişlerdir."* Doğruyu en iyi Allah bilir.

Ebu Davud, bu konu hakkında Hz. Ali'ye (r.a.) varan bir senetle şu hadisi rivayet eder: Fıtr bin Halife (öl. 770), Kasım bin Ebu Bezze (öl. yaklaşık 742)'den, o Ebu Tufayl (öl. 718)'den, o da Hz. Ali'den rivayet etmiştir. Resûlullah (s.a.) şöyle demiştir: *"Âlemin bir günden fazla mevcut olma müddeti kalmasa, yine de Allah zulüm ile dolu olan âlemi adaletle doldurmak için mutlaka Ehl-i beytimden olan bir kişiyi (Mehdî olarak) gönderir."*

Fıtr bin Halife, her ne kadar Ahmed (bin Hanbel), Yahya bin Kattân, İbn Maîn (öl. 848), Nesaî ve daha başkaları kendisini tevsik etmişlerse de, İclî onun hakkında: *"Naklettiği hadisler hasendir, ama kendisinde biraz Şiîlik vardır."* demiştir. Bir kere İbn Maîn onun hakkında: "Mevsuk bir Şiîdir." demişti.

Ahmed bin Abdullah bin Yunus (öl. 842), "*Fıtr merdûd (matrûh) ve metruk bir râvîdir, yanına uğrardık ama kendisinden hadis yazmazdık."* demiştir. Diğer bir keresinde: *"Fıtr'a uğrar, ama onu köpek gibi değersiz görerek terk ederdik."* demiştir.

Dâre Kutnî: *"Fıtr hüccet ve delil olarak ileri sürülemez."*, Ebu Bekr bin Ayyaş (öl. 807): *"Sırf fena inançlarından dolayı Fıtr'dan hadis rivayetini terk ettim."*, demişti. Cüzcânî (öl. 873), *"Fıtr sapık ve mevsuk olmayan bir kişidir."*, demiştir. (Ahmed bin Hanbel'den yapılan) nakil burada bitiyor.

Ebu Davud dahi Hz. Ali'ye (r.a.) varan bir senetle aşağıdaki hadisi rivayet etmiştir:

"Harun bin Mugîre, Ömer bin Ebu Kays'tan, o, Şuayb bin Ebu Hâlid'den, o, Ebu İshak Şebiî'den rivayet eder: Hz. Ali, oğlu Hasan'a bakarak: Şu oğlum, Resûlullah'ın (s.a.) isimlendirmiş olduğu gibi bir seyyid ve bir efendidir, onun sulbünden, Peygamberimizin ismi ile isimlenen bir kişi zuhur edecek, beden itibarıyla ona benzeyecek. Zulüm ile dolu olan arzı adaletle dolduracak."

Harun (bin Mugire) anlatıyor: *"Bize Ömer bin Ebu Kays, ona Mutarrıf bin Tarif, ona Ebu Hasan, ona Hilâl bin Amr, haber vermiştir: Hilâl'in rivayetine göre Hz. Ali, Peygamberin (s.a.) şöyle dediğini nakletmiştir: Mâverâünnehir'den Mansur denilen bir adam öncülüğünde Haris bin Harras denilen bir kişi zuhur edecek, tıpkı Kureyş'in Resûlullah'a (s.a.)*

yapmış olduğu gibi Mansur da Âl-i Muhammed'e arka çıkacak ve onlara yol açacak. Her müminin ona yardımcı olması (diğer bir rivayette) veya davetine icabet etmesi vaciptir."

Ebu Davud bu sözleri naklettikten sonra susar, senet tenkidi yapmaz. Diğer bir yerde; *"Hadisin râvîsi Harun bir Şiî çocuğudur, Süleymanî (öl. 1014) onun hakkında: Üzerinde durulmalı ve düşünülmelidir."* der, Ebu Davud, Ömer bin Ebu Kays hakkında: *"Fena sayılmaz, ama hadisinde hata var."* der. Zehebî, onun için: "*Gayet doğru sözlüdür, ama kuruntusu da çoktur."* demiştir. Ebu İshak Sebiî'ye gelince; gerçi Buharî ve Müslim ondan hadis rivayet etmişlerdir, ama ömrünün sonunda bunadığı da sabittir. Hz. Ali'den yaptığı rivayetler kesiktir. Ebu Davud'un, Harun bin Mugîre'den olan rivayeti de böyledir. İkinci senede gelince; bundaki Ebu Hasan ve Hilâl bin Ömer isimleri meçhuldür. Ebu Hasan, sadece Mutarrif bin Tarife'nin kendisinden yaptığı rivayet yolu ile bilinmektedir.

Yine Ebu Davud Ümmü Seleme'den, aynı şekilde İbn Mâce ve Müstedrek'te, Hâkim, Ali bin Nüfeyl (öl. 742), o Said bin Müseyyeb'ten, o da Ümmü Seleme'den rivayet ederler. Ümmü Seleme, Resûlullah'ın (s.a.): *"Mehdî Fatma evladındandır."* dediğini işittim, demiştir. Hâkim'in ifadesi: *"Mehdî'den bahsederken Resûlullah'ı (s.a.) dinlemiş ve: Evet, o haktır ve Fatma oğullarındandır, dediğini işitmiştim."* şeklindedir. Hâkim bu hadisin senedi hakkında konuşmamış, sahihtir veya değildir, dememiştir. Ebu Cafer Ukaylî ise bu hadisin zayıf olduğuna hükmetmiş ve: *"Ali bin Nüfeyl'in bu rivayeti başka yollardan teyid edilmiyor, bu hadis sadece bu zat vasıtasıyla biliniyor, başkası ona iştirak etmiyor."* demiştir.

Ebu Davud, Ümmü Seleme'den rivayet eder: *"Ebu Halil Salih'ten, o da kendi arkadaşlarından birinden, o da Ümmü Seleme'den (Hz. Peygamber'in şöyle) dediğini rivayet etmiştir: Bir Halife ölünce ihtilâf başgösterir, Medine'den çıkan bir adam Mekke'ye kaçar. Mekke halkı onun etrafında toplanır, kendisi istemediği hâlde, onu bulunduğu yerden alıp Kâbe'ye getirirler, burada rükn ile Makam-ı İbrahim arasında ona biat ederler. Bununla savaşmak için Suriye'den askerî birlikler gönderilir. Bu birlik Mekke ile Medine arasındaki çölde yere batar. Halk bu hârikayı görünce Şam halkının velîleri ve Irak halkının kabileleri gelerek ona biat ederler. Sonra Kureyş'ten bir kişi ortaya çıkar, bunun dayıları kelb (kabilesin)dendir. Mekke'deki zat bunlara karşı askerî bir birlik gönderir, bu*

birlik onlara galip gelir. Kelb'in askerî birliği, (onlara karşı gönderilen askerî birlik) budur. Kelpten alınan ganimette hazır bulunmayanlar mahrum kalırlar. O, malları taksim eder, halka, Nebilerinin (s.a.) sünnetine göre muamele yapar, İslâmın yeryüzündeki hâkimiyetini yerleştirir. Yedi sene halife olarak böyle kalır. Sonra ölür, halk da onun cenaze namazını kılar." Ebu Davud, bazı muhaddisler, bu hadisin Hişâm'dan (öl. 762) olan rivayetinde, zikredilen zatın dokuz sene halife olarak kalacağını söylemişlerdir.

Ebu Davud bunu Ebu Halil -Abdullah bin Haris (öl. 698) Ümmü Seleme yoluyla da rivayet etmiş, bu suretle ilk isnatta müphem olan, isim (yani Abdullah bin Haris ismi) ortaya çıkmıştır. Hadisin senedindeki râvîler, Buharî ve Müslim hadislerinin senetlerindeki râvîlerdir. Bu râvîler kötülenemez

Fakat şöyle de denilmiştir: (Aslında bu hadis) Katâde (öl. 735)'nin Ebu Halil'den olan bir rivayetidir. Katâde ise müdellistir, hadisi tedlis[121] suretiyle rivayet eder, Bu hadisi an'ane ile ve mu'an'an[122] olarak rivayet etmiştir. Sema'ını[123] tasrih ettikleri müstesna, tedlis yapan bir kimsenin hadisi kabul edilemez. Ayrıca yukarıdaki hadiste açık bir şekilde Mehdî'den de bahsedilmemektedir. Fakat yine de Ebu Davud'un bunu Mehdî bahsinde rivayet etmesi, hadisin bu mesele ile alâkalı olduğuna işaret sayılır.

Yine Ebu Davud'un rivayet ettiği, Hâkim'in ise İmran Kattân-Katâde-Ebu Nadra (öl. 726) senedi ile Ebu Saîd Hudrî'den rivayet ederek onu takviye ettiği bir hadiste Resûlullah (s.a.) şöyle buyurmuştur: *"Mehdî bendendir (soyumdan zuhur edecektir). Alnı geniş, burnun ön tarafı yüksek, ortası alçakçadır. Zulüm ve haksızlıkla dolan yeryüzünü, adalet ve eşitlikle dolduracak ve yedi sene işbaşında kalacaktır."*

Ebu, Davud'un ifadesi budur. O bunu nakleder ve tenkit etmeden susar. Hâkim'in ifadesi ise şöyledir: *"Mehdî bizden yani Ehl-i beyttendir, şekli güzel, burnu düzgün, (saçları döküldüğü için) alnı açıktır. Cevr u cefa ile dolu olan dünyayı adi ve ihsan ile dolduracaktır. Hz. Peygamber sol elindeki parmakları açtı, sağ elindeki parmaklardan da üçünü kapatarak ikisini açtı ve: 'İşte bu kadar, yani yedi sene yaşayacaktır.' diye işaret etti."* Hâkim, gerçi Buharî ve Müslim rivayet etmemişlerdir, ama bu hadis Müslim'in şartlarına göre sahihtir, demiştir.

Delil sayılıp sayılmama bakımından İmrân Kattân üzerinde ihtilâf edilmiştir. Buharî, esas itibarıyla değil, istişhad[124] ve mutabaat[125] yoluyla ondan hadis rivayet etmiştir. Yahya Kattân, ondan hadis rivayet etmezdi. Yahya bin Maîn bir kere: *"O, kuvvetli değildir."* demiş, diğer bir seferinde de: *"O, hiçbir şeydir."* demişti. Ahmed bin Hanbel: *"Ümit ederim hadisi salihtir."* demişti. Yezid bin Zurey' (öl. 798), *"O Hâricî idi, ehl-i kıblenin (ve hâricî olmayan Müslümanların) katledilmeleri görüşünde idi."* demişti. Nesaî: *"O, zayıftır."*, demişti. Ebu Ubeyd Acurrî: *"Bu zatı Ebu Davud'a sordum, şöyle dedi: 'Hadisi, hasen olanlardandır, hakkında hayırdan başka bir şey işitmedim.'"* Diğer bir seferinde de ondan bahsederken şöyle demişti: *"Zayıf bir râvîdir. İbrahim bin Abdullah bin Hasan zamanında, kan dökülmesini, câiz gören şiddetli fetvalar vermişti."*

Tirmizî, İbn Mâce ve Hâkim, Zeyd Ammî'den, O Ebu Sıddık Nâci (öl. 726)'den, o da Ebu Saîd Hudrî'den şunu nakletmiştir: *"Ebu SaÎd Hudrî diyor ki (Hz. Peygamberin vefatından sonra) bazı şeylerin vukua geleceğinden endişe ettik. Onun için bu hususu Nebî'ye (s.a.) sorduk. Dedi ki: 'Ümmetimden bir Mehdî zuhur ve huruç eder. Beş veya yedi veyahut da dokuz yaşar.' -Sayıdaki ziyadelik ve tereddüt, şüpheye düşen râviye aittir-. Bu sayı neyi ifade ediyor dedik. 'Seneleri' dedi. Peygamber sözüne devamla: 'Bir adam gelir ve; 'Ya Mehdî bana ihsanda bulun.' der. O da, bu adamın eteklerine taşıyabileceği kadar para atar."*

Tirmizî'nin ifadesi budur. Tirmizî, *"Bu hadis hasendir."* diye de ekler. Ebu Saîd Hudrî'nin Nebî'den (s.a.) naklettiği bu hadis, başka yolla da rivayet edilir.

İbn Mâce ve Hâkim'in rivayeti şöyledir: *"Ümmetimden bir Mehdî zuhur eder, ömrü kısa olursa yedi, aksi takdirde dokuz sene hüküm sürer. Ümmetim onun devrinde, hiçbir zaman benzerini görmedikleri nimet içinde yaşar. Toprak bol bol ürün verir, onun için hiç bir şey biriktirme ihtiyacı olmaz. O zaman mal, ayaklar altında çiğnenecek kadar çok olur. Adamın biri kalkar ve: 'Ya mehdî bana da ver.' der. O da, (istediğin kadar) al, der."* Hadis burada bitiyor.

Zeyd Ammî, her ne kadar Dâre Kutnî, Ahmed bin Hanbel ve Yahya bin Maîn: *"Bu zat salihtir."* demişler ve ayrıca Ahmed bin Hanbel: *"O Yezid Rakâşî ve Fadl bin İsa'dan daha üstündür."* demişse de, Ebu Hâtim onun hakkında: *"Zayıftır, hadisi yazılır ama onu delil getirmek doğru olmaz."*

demiştir. Diğer bir rivayete göre Yahya bin Maîn onun hakkında; *"O hiçbir şey değildir."* demiş, başka bir rivayete göre, *"Hadisi yazılabilir ama, kendisi zayıftır."* demiştir. Cüzcânî, onun için: *"Sözünü sıkı bir şekilde muhafaza eder, bildiği her şeyi söylemez."*; Ebu Zur'a: *"Kuvvetli değildir, naklettiği hadisler zayıf ve sakattır."*; Ebu Hâtim: *"Hiç de öyle değil, (fena sayılmaz), Şu'be ondan hadis rivayet etmiştir"*; Nesaî: *"O zayıf biridir."*; İbn Âdi (öl. 976): *"Umumiyetle onun rivayetleri de ondan rivayet edenler de zayıftırlar."* demişlerdir. Hâlbuki diğer taraftan Şu'be (gibi kuvvetli bir râvî) ondan hadis rivayet etmiştir. Galiba Şu'be: *"Ondan daha zayıf olan diğer birinden hadis rivayet etmemiştir."* demiştir.

Tirmizî'nin Zeyd'den bu hadisi rivayeti, Müslim'in (*Sahih*'inde) Câbir'den nakletmiş olduğu şu hadisin tefsiri kabilindendir, denilebilir: Resûlullah: *"Âhir zamanda ümmetimde bir halife olacak, sayarak değil, saçarak mal dağıtacak."* hadisini Câbir'den: *"Halifelerinizden, mal saçan ve avuç avuç dağıtan bir halife vardır."* hadisini Ebu Saîd'den: *"Âhir zamanda bir halife olacak, malı taksim edecek ama saymayacak."* hadisini, yine Câbir'le Ebu Saîd'den; ama başka tariklerden rivayet etmiştir.

Görülüyor ki, Müslim hadislerinde Mehdî ismi geçmemektedir. Bundan maksadın Mehdî olduğuna dair de ortada bir delil yoktur.

Hâkim dahi Avf Arabî'den (öl. 678), o, Ebu Sıddık Nâci'den, o da Ebu Saîd Hudrî'den nakleder: *"Resûlullah (s.a.) der ki: Dünya haksızlık, zulüm ve husumetle dolmadıkça kıyamet kopmaz. Sonra Ehl-i beytimden bir adam çıkar. Zulüm ve husumetle dolu olan yeryüzünü adalet ve eşitlikle doldurur."*

Hâkim bu hadis için: *"Buharı ve Müslim şartları üzere sahihtir. Fakat bunlar tarafından rivayet edilmemiştir."* der.

Hâkim, Süleyman bin Abîd'in (Ubeyd'in), Ebu Sıddık Nâci'nin, Ebu Saîd Hudrî'nin olan rivayetine göre dahi bu hadisi şu şekilde nakletmiştir: *"Âhir zamanda ümmetimden bir Mehdî huruç eder. Allah, onun yüzüsuyu hürmetine rahmet yağdırır. Yer bitki bitirir, malları adaletle verir, ihsanda bulunur, hayvanların sayısı artar, ümmet büyür ve çoğalır. Yedi veya sekiz sene (hüküm sürerek) yaşar."*

Hâkim bu hadis için: *"İsnadı sahihtir ama Buharî ve Müslim bunu rivayet etmemişlerdir."* demiştir. Hâlbuki, *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden hiç biri

Süleyman bin Abîd'in hadisini rivayet etmemiştir. Fakat İbn Hibban, bu zatı mevsuk râvîler arasında zikretmiştir. Herhangi bir kimsenin bu zat hakkında ileri geri laf ettiklerine dair de bir şey yoktur.

Hâkim, Esed bin Musa (öl. 749) yolu ile Hammâd bin Seleme (öl. 784) 'den, o Matar Verrak (öl. 757) ile Ebu Harun Abdî'den, bunlar da Ebu Sıddık Nâci'den rivayet ederler ki, Resûlullah (s.a.) şöyle demiştir: *"Yeryüzü haksızlık ve zulümle dolar, bunun üzerine ehl-i beytimden bir kişi ortaya çıkar. Yedi veya dokuz sene hüküm sürer. Zulüm ve haksızlıkla dolu olan dünyayı, adaletle doldurur."*

Hâkim bu hadis için: *"Müslim'in şartı üzere sahihtir."* der. Hâkim'in, *"Müslim'in şartı üzere"*, demesi, Müslim'in, Hammâd bin Seleme'den ve onun şeyhi Matar Varrak'tan hadis rivayet etmiş olması, ama diğer şeyhi Ebu Harun Abdî'den rivayet etmemiş olmasıdır. Bunun sebebi de Ebu Harun'un gayet zayıf ve yalancı olmakla suçlanan bir râvî olmasıdır. Onu zayıf saymaları hakkındaki hadis âlimlerinin sözlerini uzun uzadıya nakletmeye ihtiyaç yoktur.

Bu hadisi Hammâd bin Seleme'den rivayet eden diğer râvî "Esadü's-Sünne" (sünnetin aslanı) unvanını alan Esed bin Musa'dır. Buharî onun tarafından rivayet edilen hadisi meşhur demiş ve *"Sahih"*inde onun rivayetini bazı hadislerin doğruluğuna delil olarak anmış; Ebu Davud ile Nesaî de onun rivayetini bir delil olarak göstermiş iseler de, Ebu Davud eserinin diğer bir yerinde: *"O, sikadir (mevsuktur), fakat eser yazmamış olsaydı, hakkında daha hayırlı olurdu."* der. Muhammed bin Hazm ise onun rivayetinin inkâr ve itirazla karşılandığını zikreder.

Hadisi, Hammâd bin Seleme'den rivayet eden ve Esedu's-sünne (sünnetin aslanı) unvanını alan Esed bin Musa'ya gelince: *"Buharî onun hakkında; Hadisi meşhurdur, demiş, Sahih''inde onu şahit olarak zikretmiş, bazı senetleri onun rivayetiyle de te'yîd, etmiştir, Ebu Davud ile Nesaî ise onu delil saymışlardır. Lakin Nesaî, başka bir seferinde, O, mevsuk bir râvidir ama hiç eser yazmamış olsaydı, hakkında daha hayırlı olurdu, demiştir. Muhammed bin Hazım, onun hakkında, naklettiği hadisler münkerdir, demiştir"*, demektedir.

Tabarânî, bu hadisi, *Mu'cemu'l-Evsat*'ında, Ebu Vâsil Abdulhamid bin Vâsıl'dan, o da Sıddık Nâci'den, o da Benu Bedele'den biri olan Hasan bin

Yezid Said'den ve o da Ebu Saîd Hudrî'den rivayet etmişlerdir, Ebu Saîd: *"Resûlullah'ın şöyle dediğini işittim."* der: *"Ümmetimden bir kişi zuhur eder, sünnetime göre hareket eder ve konuşur. Allah onun için semadan yağmur indirir, duası ile rahmet yağar, bu sayede toprak bereketlenir. Zulüm ve haksızlıkla dolu olan dünya onun vasıtasıyla adalet ve eşitlikle dolar. Yedi sene bu ümmetin başında kalarak onları idare eder ve Beytü'l- makdis'te ikamet eder."*

Tabarânî bu hadisi bu şekilde naklettikten sonra şöyle der: *"Bir zümre bu hadisi Ebu Sıddık'tan rivayet etmiş ise de, Ebu Vâsıl hâriç olmak üzere, bunlardan hiçbiri Ebu Sıddık ile Ebu Saîd arasına diğer bir râvînin adını sokmamıştır. Ebu Vâsıl ise bu hadisi Hasan bin Yezid vasıtasıyla Ebu Saîd'den rivayet etmiştir."* Tabarânî'nin sözü burada bitiyor.

Burada zikredilen edilen Hasan bin Yezid, İbn Ebî Hâtim tarafından zikredilmiştir. Fakat, o, bu zatın sadece bu senetteki Ebu Saîd'den olan rivayetini ve Ebu Sıddık'ın ondan olan rivayetini biliyor, ona dair başka bir şey bilmiyor. Zehebî, *"Mizan"*ında: *"Bu zat meçhuldür, lakin İbn Ebî Hâtim kendisini mevsuk râvîler arasında zikretmiştir."* der. Ebu Sıddık'tan bu hadisi rivayet etmiş olan Ebu Vâsıl'a gelince, *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden hiçbiri ondan hadis rivayet etmemişlerdir, İbn Hibban, bu zatı ikinci derecedeki mevsuk râvîler arasında zikretmiştir. Yine: *"Onun hakkında, Enes'ten hadis rivayet etmiştir, kendisinden de Şu'be ve Attab bin Beşir hadis rivayet etmişlerdir."* der

İbn Mâce, *Kitabus-Sünen*'de, Yezid bin Ebu Ziyad (öl. 753)'in, İbrahim (Nehaî'den), o da Alkame (bin Kays)'tan, Abdullah bin Mesud'un şu hadisini rivayet eder: İbn Mesud diyor ki: *"Resûlullah'ın (s.a.) yanında otururken, Haşimîlerden bir gurup genç çıkageldi. Resûlullah (s.a.) bunları görünce, rengi değişti ve gözleri yaşardı. Dedim ki: 'Yüzünde bulunmasını arzu etmediğimiz bir hâl görmekteyiz.' Şöyle dedi: 'Biz Ehl-i beytiz, Allah bizim ahiretimizi dünyamıza tercih etmiştir. Benden sonra Ehl-i beytim felâketlere uğrayacaklar, sürülecekler, kovulacaklar, derken doğu tarafından bayrakları siyah olan bir kavim çıkacak, hayır isteyecek (sulh yolu ile halifeliğin kendine devredilmesini talep edecek). Fakat istedikleri şey kendilerine verilmeyecek. Bunun üzerine harp edecekler ve zafere ulaşacaklar. O vakit, istedikleri hayır kendilerine verilecek ama (bütün yeryüzü kendilerine verilmedikçe) bu sefer de onlar bunu kabul*

etmeyecekler. En sonunda bunu Ehl-i beytimden bir kişinin üzerine atacaklar. O da, öncekilerin haksızlıkla doldurdukları dünyayı adalet ve eşitlikle doldurur. Sizden biriniz, o zamana yetişecek olursa, karlar üzerinde sürünmek pahasına bile olsa, onlara katılsın."

Bu hadis, muhaddisler arasında "râyât hadisi"[126] diye bilinmektedir. Bu hadisin râvîsi olan Yezid bin Ebu Ziyad hakkında Şu'be: *"Bol bol hadis ref ederdi."*, yani merfû[127] olarak bilinmeyen hadisleri merfû olarak rivayet ederdi." demiştir. Muhammed bin Fudayl (öl. 810); *"O, Şiî imamlarının büyüklerinden idi."* diyor. Ahmed bin Hanbel; *"Hadis hafızı değildi."* diyor. Başka bir defasında: *"Rivayet ettiği hadis öyle (iyi) değildi."* demiştir. Yahya bin Maîn: *"O, zayıftır."* der. İclî: *"Hadisi câizdir, fena sayılmaz, sonunda telkin ederdi."* yani anladıklarını hadise eklerdi, demiştir. Ebu Zur'a: *"Mülayim ve münasip bir kişidir. Hadisi yazılır ama delil sayılmaz."*, demiştir. Ebu Hâtim: *"Kuvvetli değildi."*; Cüzcânî: *"Muhaddislerin onun hadisini zayıf saydıklarını işitmiştim."*; Ebu Davud: *"Ondan hadis rivayet etmeyi terk eden birini görmedim ama benim için başkaları ondan daha iyidir."*; İbn Adî: *"O Küfe Şiîlerindendir, zayıf olmakla beraber hadisi yazılabilir."* demişlerdir. Gerçi Müslim ondan hadis rivayet etmiştir ama, diğer bir rivayetini teyit için şahit olarak zikretmiştir.

Özetlersek; muhaddislerin çoğu onun zayıf bir râvî olduğunu kabul etmişlerdir. Hadis imamları, bu hadisin zayıf olduğunu açıkça ifade etmişlerdir. Adı geçen Yezid'in İbrahim'den, onun Alkame'den, onun da İbn Mesud'dan rivayet ettiği hadis "Râyât" (bayraklar hadisi) diye bilinmektedir. Veki' bin Cerrah (öl. 812) onun hakkında; *"Hiçbir şey değildir."* demiş, Ahmed bin Hanbel de aynı şeyi söylemiştir. *Ebu Kudâme* (öl. 855), Bayraklarla ilgili olmak üzere: *"Yezid'in İbrahim'den rivayet ettiği hadis hakkında Ebu Usame'nin şöyle dediğini işitmiştim: 'Yezid, bu hadisin doğru olduğunu göstermek için elli kere pekiştire pekiştire yemin etse bile, yine inanmam. Allah aşkına İbrahim Nehaî'nin yolu bu mu idi? Alkame'nin mezhebi ve inancı böyle mi idi? İbn Mesud'un kanaati bu mu idi ve Ukaylî bu hadisi Zuafa'da zayıflar arasında nakletmiş, Zehebî ise bu, hadis sahih değildir.' demiştir."*

İbn Mâce, Yasin İclî'den, o İbrahim bin Muhammed bin Hanefıye'den, o babasından, o da ceddi (Hz. Ali)'den rivayet ederek demiştir ki: *"Hz. Ali*

(r.a.) Resûlullah'ın (s.a.); Mehdî bizim Ehl-i beytimizdendir. Allah bir gecede o sayede (âlemi) düzeltecektir, dediğini nakletmiştir."

Gerçi İbn Maîn, Yasin İclî için; *"Fena bir râvi değildir."*, demiştir, ama Buharî: *"Fîhi nazarun."*[128] demiştir. Buharî'nin bir râvî hakkında böyle konuşması, onu sön derece zayıf saydığını gösterir. İbn Adî *"Kâmil"*inde ve Zehebî *"Mizan"*ında bu hadisi münker görerek (sıhhatini inkâr ederek) nakletmişlerdir. Zehebî, *"Zaten Yasin sadece bu rivayetiyle bilinmektedir."*, demiştir.

Tabarânî, *"Mu'cemu'l-Evsat"*ında Hz. Ali (r.a.)'nin Hz. Peygamber (s.a.)'den şunu sorduğunu nakleder: "Ya Resûlallah, Mehdî bizden midir, yoksa başkasından mıdır?" Peygamber cevap verir: 'Hiç şüphen olmasın ki, o bizdendir. Allah bizi bu işin fatihası yaptığı gibi hatimesi de yapacaktır, bizimle başladığı işi, bizimle bitirecektir. İnsanlar bizim vasıtamızla şirkten kurtulurlar, aralarındaki açık düşmanlığı bizim sayemizde gidererek gönülleri sevgi ile kaynaştırır. Nitekim şirke dayanan düşmanlıktan sonra da insanların kalplerini bizim vasıtamızla kaynaştırmıştır.' Hz. Ali: '(Mehdî zuhur ettiğinde) insanlar mümin mi, yoksa kâfir mi olacaklar?' diye sorunca, Hz. Peygamber: 'Fitneye düşmüş ve kâfir olacaklar.' diye cevap vermişti." İktibas burada sona ermiştir.

Bu hadisin râvîlerinden biri olan Abdullah bin Lehia (öl. 790) zayıftır, hali malûmdur. Diğer bir râvî Amr bin Câbir, Hadramî (öl. 738) ondan daha zayıftır. Ahmed bin Hanbel: *"Câbir münker hadisler rivayet etmiştir. Yalan söylediği de bana ulaşmıştır."* demiştir. Nesaî: "O mevsuk değildir.", dedikten sonra ekler: *"Lehîa akılca zayıf ahmak bir kişi idi, derdi ki: 'Hz. Ali, bulutlardadır, bizimle beraber oturur, bir bulut görünce, işte Hz. Ali, bulut içinde geçti gitti.' derdi."*

Tabarânî, Hz. Ali (r.a.)'den şunu rivayet eder: *"Resûlullah (s.a.) şöyle demiştir: Âhir zamanda fitneler zuhur edecek, ocaktaki altına ne vaki olursa, o zamandaki insanların başına da o gelecek, şu halde Şamlıların şerli olanlarına sövün, hepsine sövmeyin, çünkü içlerinde velîler de vardır. Şam halkının üzerine semadan şiddetli bir fırtına gönderiliverir de bu suretle cemaatleri dağıtılır. O hâle gelirler ki, tilkilerle savaşsalar, onlara bile mağlûp olurlar, işte o vakit, Ehl-i beytimden biri, üç bayrak altında ortaya atılır. Askerlerin sayısını en çok tahmin eden 15 bin, en az talimin eden 12 bindir, der. Bunların parolası (Bedir'de Müslümanların parolası*

olan Emit, emit, yani) öldür, öldür, olur. Yedi bayrakla karşılaşırlar, her birinin altında mülk peşinde koşan bir adam vardır. Allah onların tümünü katleder, Müslümanları, birbiriyle ülfet etme, nimet içinde yaşama, uzaktakilerle yakındakilerin beraber ve birlikte olması haline iade eder."

Bu hadisin râvîlerinden biri, Abdullah bin Lehîa'dır. Bu zat, zayıf bir râvî olup hâli malûmdur. Hâkim bu hadisi *Müstedrek*'te rivayet etmiş ve: *"Senedi sahihtir, ama Buharî ve Müslim tarafından rivayet edilmemiştir."* demiştir. Hâkim'in rivayetinde: *"Bir Haşimî zuhur eder, Allah o sayede Müslümanları eski birliklerine iade eder..."* ilâvesi vardır. Onun senedinde İbn Lehîa yoktur. Dediği gibi isnadı sahihtir.

Hâkim, *Müstedrek'te* Ebu Tufeyl'in Muhammed bin Hanefîye'den yaptığı rivayet yolu ile Hz. Ali'den (r.a.) şunu nakleder: Muhammed Hanefîye diyor ki: *"Ali (r.a.)'nin yanında bulunduğumuz bir sırada adamın biri ona Mehdî'den sordu. Ali: 'Heyhat!' dedi, sonra yedi parmağını büktü ve: 'O, âhir zamanda bir adam, Allah Allah, dediği için katlolunduğu vakit zuhur eder. Allah onun etrafında küme bulutlar gibi kenetlenmiş bir gurup meydana getirir. Bunların kalplerini kaynaştırdığı için herhangi bir kimsenin kendilerinden uzak kalmasına üzülmez, aralarına girmesine de sevinmezler. Sayıları, Bedir gazilerinin sayısı kadardır. Benu İsrail zamanında Tâlût*[129] *ile nehri geçenlerin adedi miktarıdır.' Faziletçe) öncekiler onları geçemez, sonrakiler kendilerine yetişemezler."* Ebu Tufeyl diyor ki: *"İbn Hanefîye: 'Sen onu (görmek) ister misin?' diye sordu. 'Evet.' dedim. (Mekke'deki iki dağı göstererek) Mehdî şu iki Ahşebten Ebu Kubeys ve Ahmer dağlarından çıkacaktır.' dedi. Dedim ki: 'Şu hâlde vallahi ölünceye kadar buradan ayrılmayacağım, asla burayı terk etmeyeceğim.' Ve o orada, yani Mekke'de öldü. Hâkim, bu hadis Buharî ve Müslim'in şartları üzere sahihtir, demiştir."*

Vakidî ise: *"Bu hadis ancak Müslim'in şartlarına göre doğrudur; çünkü hadisin râvîleri arasında Ammar Dühnî ile Yunus bin Ebî İshak da vardır."* der Hadisin senedinde bulunan Amr bin Muhammed Ankazî'den Buharî, delil olmak üzere değil, şahit ve diğer bir rivayeti teyit etmek üzere hadis rivayet etmiştir. Ayrıca buna ek olarak Ammar Dühnî'de Şiîlik vardır. Gerçi Ahmed bin Hanbel, İbn Maîn, Ebu Hâkim, Nesaî ve daha başkaları kendisini tavsik etmişlerdir. Ancak Ali bin Medenî, Süfyan'dan, onun hakkında: *"Bişr bin Mervan, onun işini bitirmiştir."* dediğini nakleder. Ali

Medenî, Sufyan'a: *"Niçin?"* diye sorar, o da: *"Şiî olduğu için."* diye cevap verir.

İbn Mâce, Sa'd bin Abdülhamid bin Cafer'den, o, Ali bin Ziyad Yemanî'den, o İkrime bin Ammar'dan, o İshak bin Abdullah'tan, Enes bin Mâlik'in (r.a.) şu hadisini rivayet eder: *"Enes, Resûlullah'ın (s.a.): "Biz, Abdülmuttalib'in çocukları, Cennet ehlinin beyleriyiz. Ben, Hamza, Ali, Cafer, Hasan, Hüseyin ve Mehdî hep öyleyiz.' dediğini işittim, demiştir."*

Bu hadisin râvîsi olan İkrime bin Ammar'dan, gerçi Müslim hadis rivayet etmiştir, ama diğer bir hadisi mutabaat maksadiyle rivayet etmiştir. Bu zatı bazıları zayıf, bazıları mevsuk saymışlardır. Ebu Hâtim Razî, onun hakkında: *"Tedlis yapar, onun için sema'ını tasrih etmedikçe, rivayeti makbul olmaz."* demiştir. Hadisin diğer bir râvîsi olan Ali bin Ziyad hakkında Zehebî *Mizan*'ında; *"Bu adamın kim olduğunu bilmiyoruz.";* daha sonra da: *"Doğrusu bu ismin, Abdullah bin Ziyad olmasıdır."* der. Hadisin diğer bir râvîsi olan Sa'd bin Abdulhamid'i, gerçi Yakub bin Ebî Şeybe mevsuk saymıştır ve Yahya bin Maîn onun için: "Fena değil.", demiştir, ama Sevrî onun aleyhinde konuşmuştur. Derler ki: Bunun sebebi, bazı meseleler hakkında fetva verirken hata ettiğini Sevrî'nin görmüş olmasıdır, İbn Hibban onun hakkında: *"Fazla hata yapanlardandır, onun için delil sayılmaz."* demiştir. Ahmed bin Hanbel ise, Sa'd bin Abdulhamid, İmam Mâlik'in eserlerini arz yoluyla dinlediğini iddia etmiş, ama âlimler onun bu iddiasını reddetmişlerdir. *"Bu zat şurada Bağdat'ta ikamet etmektedir, Hacca da gitmemiştir, İmam Mâlik'ten nasıl hadis dinlemiş olabilir."* der. Zehebî, bu zatı, aleyhinde konuşanların tenkitlerinin kendisine zarar vermediği kimselerden sayar.

Hâkim, *"Müstedrek"*inde Mücahid'in İbn Abbas'tan mevkuf olarak şu hadisi naklettiğini yazar: *"İbn Abbas, Mücahid'e; Senin Ehl-i beyt gibi olduğunu işitmeseydim, bu hadisi sana nakletmezdim."* demiş. Mücahid ise: "*Söylediklerin bende mahrem olarak kalacak, hoşlanmadığın kimselere bundan bahsetmeyeceğim."* deyince, İbn Abbas anlatmış: *"Bizim Ehl-i beytimizden dört şahıs vardır. Seffah bizdendir, Münzir bizdendir, Mansur bizdendir, Mehdî bizdendir."* Mücahid: *"Bu dört şahsı bana izah et."* deyince İbn Abbas şöyle konuştu: *"Seffah ekseriya taraftarlarını katletmiş, muhaliflerini ve düşmanlarını affetmiştir. Münzir ise -sanıyorum hakkında şöyle demişti- çok mal ikram ediyor, bunu gözünde büyütmüyor,*

kibirlenmiyor, hakkından kendine çok az şey bırakıyor. Mansur ise, düşmanlarına karşı Resûlullah'a (s.a.) verilen muvaffakiyetin yarısı, düşmanlarına karşı muzaffer olması için ona verilmiş birisidir, iki aylık mesafede olan düşmanı Hz. Peygamber'den korkardı. Bir aylık mesafede olan düşmanı Mansur'dan korkar. Mehdî'ye gelince: Şüphesiz ki, o zulüm ile dolu olan cihanı adaletle dolduracaktır. Onun devrinde hayvanlar, yırtıcı hayvanların kendilerine saldırmalarından emin olacak, arz içinde gizlediği hazineleri dışarı atacak." "Arzın içinde gizli olan hazineler nelerdir?" diye sorduğumda: *"Sütun misali altın ve gümüş."* dedi.

Hâkim şöyle der: *"Bu, Buharî ve Müslim tarafından rivayet edilmemiş olmakla beraber, senedi sahih olan bir hadistir. Hadisi, İsmail bin İbrahim bin Muhacir rivayet etmiştir, İsmail zayıf bir râvîdir. Babası İbrahim ise, gerçi Müslim ondan hadis rivayet etmiştir ama muhaddislerin ekseriyeti tarafından zayıf sayılmıştır."*

İbn Mâce'nin, Sevban'dan naklettiğine göre Resûlullah (s.a.) şöyle buyurmuştur: *"Definenizin (yani hilâfetin) bulunduğu yerde üç kişi mukatele yapar, bunların hepsi de bir halifenin (Hz. Ali'nin) çocuklarıdır. Fakat hiç biri onu elde edemez. Sonra Doğu cihetinden kara bayraklar görünür, bu kavim onları, (Ehl-i beyt muhaliflerini) hiç bir kavmin diğer bir kavmi katliam etmesine benzemeyen bir şekilde katliam eder."* Sevban diyor ki: *"Hz. Peygamber birtakım şeyler daha söyledi ama onları hatırlayamıyorum."* Hz. Peygamber daha sonra: *"Onu gördüğünüz zaman, kar üzerinde sürünerek bile olsa kendisine (siyah sancaklılara) biat ediniz. Çünkü Allah'ın halifesi olan Mehdî odur, demiştir."*

Bu hadisin senedindeki râvîler, Buharî ve Müslim râvîleridir. Ancak Ebu Kılabe bin Cermî müstesnadır. Zehebî ve daha başkaları, onun hadiste müdellis olduğundan bahsetmişlerdir. Bu hadisin diğer bir râvîsi olan Sufyan Sevrî zaten tedlisle meşhur olmuştur. Bunlardan ikisi de hadisi an'ane ile muanan olarak rivayet etmişler, semalarını tasrih etmemişlerdir. O yüzden hadis kabul edilemez. Hadisin râvîlerinden Abdurrezzak bin Hammam Şiî taraftarı olmakla meşhur olmuştu. Ömrünün sonuna doğru gözleri kör olmuş ve bunamıştı. İbn Adî, onun hakkında: *"Faziletler konusunda, hiç kimsenin kendisine muvafakat etmediği birtakım hadisler rivayet etmiştir. Muhaddisler onun Şiî olduğunu söylemişlerdir."* demiştir. İktibas burada sona ermiştir.

İbn Mâce, İbn Lehîa'nın, Ebu Zur'a Amr bin Câbir Hadramî'den, onun da Abdullah bin Haris Cez'den naklettiği bir hadis rivayet eder. Bu hadiste Resûlullah (s.a.): "*Doğudan bir kavim zuhur eder. Bunlar Mehdî'nin, yani onun iktidarının yolunu açarlar."* demiştir.

Tabarânî, bu hadisi sadece İbn Lehîa'nın rivayet ettiğini nakletmiştir. Tabarânî'nin *Mu'cemu'l-Evsat*'ında naklettiği Ali'nin hadisinden bahsederken İbn Lehîa'nın zayıf, hocası Amr bin Câbir'in ise ondan da zayıf olduğunu belirtmiştik.

Bezzâr, *"Müsned"*inde, Tabarânî *"Mu'cemu'l-Evsat"*ında rivayet ederler. İfade Tabarânî'nindir. Ebu Hureyre'nin rivayetine göre Hz. Peygamber şöyle demiştir: *"Ümmetimden Mehdî zuhur eder, hüküm sürme müddeti az olursa, yedi, biraz çok olursa sekiz, biraz daha çok olursa dokuz sene olur. Ümmetim bu müddet içinde mislini görmedikleri bir nimet içinde yaşarlar. Gök onlara bol bol rahmet yağdırır, yer bütün bitkilerini bitirir, hiç cimrilik yapmaz, mal ve servet ise sebil! Adamın biri kalkar ve: Ey Mehdî, bana ihsanda bulun, der o da; istediğin kadar al, der."*

Tabarânî ve Bezzâr: *"Bu hadisi sadece Muhammed bin Mervan İclî rivayet etmiştir."* der. Bezzâr buna şunu da ekler: *"Bu yolda ona tâbi olan ve onu teyit eden diğer birinin bulunduğunu da bilmiyorum."* Her ne kadar Ebu Davud onu mevsuk saymış ve Hibban mevsuk râvîler arasında zikretmiş ve Yahya bin Maîn onun hakkında: *"Bir keresinde salihtir, diğer bir seferinde ise, zararsızdır."* demiş ise de hakkında ihtilâf edilmiştir. Ebu Zur'a, onun için: *"Bana göre o kadar kuvvetli bir râvi değildir."*, Ahmed bin Hanbel: *"Muhammed bin Mervan İclî'yi, bazı hadisler rivayet ederken gördüğüm hâlde kendisinden hadis yazmadım, bu hadisleri yerinde bıraktım, bazı arkadaşlarımız ise ondan hadis yazmışlardır."* der. İbn Hanbel bu sözüyle onu zayıf saymış gibi görünür.

Ebu Ya'lâ Mevsılî *"Müsned"*inde Ebu Hureyre'nin şöyle dediğini rivayet eder: *"Dostum Ebu Kasım Muhammed (s.a.) bana şunu haber vermişti: 'Onlara karşı Ehl-i beytimden bir adam çıkıp, hakka dönene kadar kendilerini dövmedikçe, kıyamet kopmaz.' Dedim ki: 'Bu zat ne kadar hüküm sürer.' Dedi ki: 'Beş ve iki.' Dedim ki: 'Beş ve iki ne demektir?' Dedi ki: 'Bilmem.'"*

Râvîleri arasında Beşir bin Nahîk var. Ebu Hâtim: "Beşir'in rivayeti kabul edilmez." demişse de, Buharî ile Müslim ondan rivayet ederler. Diğer bilginler de onu mevsuk saymışlar, Ebu Hâtim'in dikkate almamışlardır.

Ancak bu hadisin senedinde bulunan diğer bir râvî Recâ bin Ebu Recâ Yeşkurî hakkında ihtilâf edilmiştir. Onun hakkında Ebu Zur'a, mevsuk; Yahya bin Maîn, zayıf; Ebu Davud ise bir keresinde zayıf, bir keresinde salih demiştir. Buharî ise *"Sahih"*inde onun sadece bir hadisini muallak[130] olarak rivayet etmiştir.

Ebu Bekir Bezzâr *"Müsned"*inde, Tabarânî *"Mucemu'l-Kebir ve Mu'cemu'l-Evsat"*ında Kurra bin Iyas'tan şunu naklederler: *"Resûlullah (s. a.) buyurdu ki: 'Yeryüzünü behemehâl zulüm ve haksızlıkla dolacaktır. Dünya eza ve cefa ile dolunca, Allah Ehl-i beytimden bir kişi gönderir. Adı adıma, babasının adı da babamın adına uyan bu şahıs zulüm ve cevr ile dolu olan yeryüzünü adaletle doldurur. O zaman sema rahmetini, arz bereketini esirgemez. O, sizde yedi veya sekiz veya dokuz yıl hüküm sürer."*

Bu hadisin râvîlerinden olan Davud bin Muhabber bin Kazdam ve babası gayet zayıf râvîlerdir.

Tabarânî, *"Mu'cemu'l-Evsat"*ında İbn Ömer'den şunu rivayet eder: *"Resûlullah (s.a.) ensar ve muhacirlerden teşekkül eden bir topluluk içinde bulunuyordu. Solunda Ali bin Ebu Talib, sağında Abbas vardı. Birdenbire Abbas'la Ensar'dan bir zat birbirine girdiler. Ensar'dan olan zat, Abbas'a ağır bir söz söyledi. Nebî (s.a.) bir eliyle Abbas'ı bir eliyle Ali'yi tuttu ve: 'Bunun sulbünden bir delikanlı çıkacak, yeryüzünü haksızlık ve zulümle dolduracak, bunun sulbünden de bir yiğit çıkacak, yeryüzünü adaletle dolduracaktır. Bu durumu gördüğünüz zaman Temimli yiğitten ayrılmayın. O doğu cihetinden gelecek ve elinde Mehdî'nin sancağını taşıyacaktır.'"*

Bu hadisin senedinde yer alan Abdullah bin Ömer bin Umarî ile Abdullah bin Lahîa zayıf iki râvîdir.

Tabarânî, *"Mu'cemu'l-Evsat"*ında Talha bin Abdullah'tan şunu nakleder: *"Nebî (s.a.): 'Fitne çıkacak, bir taraf yatışır yatışmaz öbür taraf birbirine girecek. Nihayet semadan bir münâdî, komutanınız filandır, diye nida edecektir.' buyurmuştur."*

Bu hadisin senedindeki râvîlerden Müsennâ bin Sabbâh gayet zayıftır. Hadiste Mehdî'den bahsedilmemiş olmakla beraber, dikkati çekmek için mehdîlikle ilgili bölümde ve başlık altında bu hadisin zikredilmesi, konuya işaret yolu ile temas etmek içindir.

Mehdî ve âhir zamanda zuhuru ile ilgili olmak üzere hadis âlimlerinin rivayet etmiş oldukları hadisler özet olarak bunlardır. Çok azı dışında bunlardan hemen hepsi tenkit edilmiştir.

Mehdî'nin zuhurunu reddedenler, Muhammed bin Halid Cenedî'nin, Eban bin Salih bin Ebu Ayyaş'tan, Onun Hasan Basrî'den, onun da Enes bin Mâlik'ten rivayet ettiği şu hadise istinat etmişlerdir: Hz. Peygamber (s.a.): *"Hz. İsa'dan sonra Mehdî yoktur."* buyurmuştur.

Yahya bin Maîn, Muhammed bin Halid Cenedî hakkında: *"O mevsuktur."* demiştir.

Beyhakî bu hadisin Muhammed bin Halid'den başkası tarafından rivayeti edilmemiş olduğunu söyler.

Hâkim: *"O, meçhul bir kişidir, isnadında ihtilâf edilmiştir, bazan yukarıda geçen senetle hadis rivayet eder ve bunu Muhammed bin İdris Şâfiî'ye nispet eder, bazan da, Muhammed bin Halid'den, O, Ebân'dan, o Hasan'dan, o da Nebî'den (s.a.), diyerek (sahabe ismini zikretmeden) mürsel hadis rivayet eder."* Beyhakî: *"O, Muhammed bin Halid'in rivayetine rücû etmiştir ama bu zat meçhuldür, Ebân'dan, Ebân, Ebu Ayyaş'tan, diye yaptığı rivayet metruktür, Hasan'dan, Hasan Nebî'den diye yaptığı rivayetler ise inkıta vardır. Kısaca bu hadis zayıftır."* demiştir.

"Lâ mehdî illa İsâ" (İsa'dan başka Mehdî yoktur.), sözü, "Mehdde (beşikte)[131] İsa'dan başkası konuşmaz." anlamına gelir, denilmiş, böylece de bu hadis te'vil edilerek Mehdî'nin reddi konusunda delil olmaktan çıkarılması veya bu hadisle diğer hadislerin telif edilmesi için çalışılmıştır.

Fakat (beşikte iken konuşan bir bebekle alâkalı olan) Cureyc hadisi[132] ile bu te'vil reddedilmiştir.

Mutasavvıflara gelince; ilk Mutasavvıflar, mehdîlikle ilgili bu konuyla hiç meşgul olmamışlardır. Onların üzerinde durdukları konu, ameller hususunda mücahede ile bundan hâsıl olan vecd hâldir.

Yukarda zikrettiğimiz gibi Şîa'dan Rafîzîler ve İmamiye ise, (bu dönemde) Hz. Ali'nin (r.a) (diğer sahabeden) üstünlüğü, imametinin lüzumu, bu hususta Hz. Peygamber'in (s.a.) onun lehinde vasiyette bulunduğu iddiası, Hz. Ebu Bekir'le Hz. Ömer'den uzak görmeleri gibi konular üzerinde duruyordu. Nitekim Şîa'nın mezhep ve akidelerinden bahsederken bunu anlatmıştık.

Sonra masum imama[133] inanma akidesi ortaya çıktı. Şiî mezheplerinde buna dair birçok eser yazıldı.

Sonra Şîa'dan olan İsmailiye ortaya çıktı. Bunlar bir tür hulûl[134] yolu ile imamın ulûhiyetini iddia etti. Diğer bazıları bir nevi tenasüh (reenkarnasyon) yolu ile ölen imamların ric'atı ((geri dönecekleri) iddiasında bulundu. Diğer bazıları, kesin olarak öldüğü bilinen imamlardan belli birine geri döneceğini beklemeye başladı. Başka bir grup ise yukarıda mehdî konusundaki hadislerden ve daha başka rivayetlerden istidlâlde bulunarak iktidarın (halifeliğin) Ehl-i beyte döneceğini inancını taşıyor.

Sonra aynı şekilde sonraki sûfîler arasında keşfe ve hissin ötesine dair konuşma yani akıl ve duyu ile kavranması imkânsız olan gayb âleminden bahsetme durumu meydana çıktı. Mutlak bir hulûle ve vahdet-i vücûda[135] inanan birçok mutasavvıf zuhur etti. Bu suretle, zikredilen inançları itibarıyla imamların ulûhiyetine ve Allah'ın bunlara hulûl ettiğine inanan İmamiyenin ve Rafızîlerin görüşlerine katılmış oldular.

Yine mutasavvıflar arasında, kutuba[136] ve velîye[137] inanma meselesi ortaya çıktı. Mutasavvıflar bu görüşleriyle, Rafızîlerin imamlar hakkındaki akidelerini taklit etmiş gibi oldular.

Mutasavvıflar böylece Şiîlerin söylediklerini öve inançlarını kabullendiler. Din hususunda Şîa'nın akidelerine dayandılar. Hatta "hırka giyme"de, Hz. Ali hırkayı Hasan Basrî'ye giydirmiş, tarikatla sıkı bir şekilde bağlı kalacağına dair ondan ahd almış ve bu husus, onlardan şeyhleri Cüneyd Bağdadî'ye vâsıl olmuştur, dediler. Ancak, bunun Hz. Ali'ye aidiyeti doğru olarak bilinmemektedir. Bu tarikat Hz. Ali'ye has değildi. Aksine bütün sahabeler hidayete giden yollarda birer örnek idiler. Diğerlerini bir yana bırakarak bu hususu Hz. Ali'ye tahsis etmekte, kuvvetli bir Şiîlik kokusu vardır. Bundan ve daha evvel verdiğimiz izahattan,

mutasavvıfların aşırı Şiîliğe girdikleri ve yollarını benimsedikleri anlaşılır. Mutasavvıflardan kutba inanma akidesi de zuhur etmiştir.

Rafıziyeden olan İsmailîlerin ve sonraki mutasavvıfların kitapları "Beklenen Mehdî" hakkında bu tür fikirlerle dolmuştur. Mutasavvıflarla İsmailîler, birbirlerinin görüşlerine meylediyor, birbirlerine telkinde bulunuyorlardı. Bu anlayış, her iki grubun da söylediklerinin çürük temellere dayandığı görünmektedir. Bunlardan bazıları çok defa, müneccimlerin kırânlar[138] hakkındaki sözleriyle de istidlâl etmişlerdir.

Bu ise büyük ve dehşetli savaşlar (melâhim) hakkında haber vermek kabilinden olup bu konu üzerine bundan sonraki bölümde bilgiler vereceğiz.

Bunların bu konudaki (Mehdî'ye dair olan) sözlerinin çoğu birtakım muammalar ve mesellerdir. Çok nadir hâllerde açık konuştukları veya sözlerini tefsir edenlerin maksadı tasrih ettikleri görülür.

İbn Ebî Vâtıl'ın anlattığına göre bunların inançlarının hulâsası şudur: Dalaletten sonra hak ve hidayet, nübüvvet vasıtasıyle zuhur etmiştir. Şüphe yok ki, nübüvveti hilâfet, daha sonra hilâfeti de mülk takip edecektir. Daha sonra da zorbalığa, büyüklük taslamaya ve bâtıla tekrar dönülecektir.

Bunlar şöyle derler: Malûmdur ki, her şeyin aslına dönmesi alışılagelen Allah'ın kanunudur. Öyle olunca, nübüvvet ve hak ile ilgili hususların velâyetle yaşaması zaruri olur. Sonra bu husus hilâfetle yaşar. Sonra onu mülkün ve tasallutun yerini tutan deccallık takip eder. Sonra küfür, eski hâliyle geri gelir.

Mutasavvıflar bununla nübüvvet, hilâfet ve hilâfetten sonra mülkle (devletle) ilgili hâllere işaret etmektedirler.

Bunlar üç mertebedir. Aynı şekilde Fatımiye, Mehdî'ye ait velâyet de böyledir. Velâyetten sonraki deccallik, Mehdî'nin peşi sıra deccalin zuhur etmesinden kinayedir. Küfür ise bundan sonradır. Yani nübüvvet-hilâfet-mülk ve buna tekabül eden velâyet - deccallık küfür. Bu son üç mertebe, ilk üç mertebe nispetindedir.

Mutasavvıflar şunu derler: Hilâfet işinin Kureyş'e aidiyeti şer'î bir hükümdür. Bu hüküm, sağlam ilme sahip olmayan kişilerin inkârı ile zaafa

uğramayacak olan icmâ ile sabit bulunmaktadır. Öyle olunca, imametin Kureyş içinde Hz. Peygamber'e ve ona en çok hususiyeti bulunan kimselere mahsus olması icabeder. Bu hususiyet de, ya Abdulmuttalib oğullarında olduğu gibi zâhirendir, veya âl'in (ailenin), yani hakikat-ı Muhammediye vârisleri olan Âl-i Muhammed'in hakikatından olanlarda olduğu gibi bâtınendir. Aile hazır olduğu vakit, aileye dâhil olanlardan hiçbiri gayb olmaz. Aile, o şeydir ki, o mevcut olunca, ona katılan gayb olmaz, bir ailenin tam mevcuduna "âl" (aile) denir, âl mevcut olunca, fertleri de eksiksiz olarak mevcut olur. İmam, Kureyş'ten olur. Kureyş'ten olmanın iki şekli vardır: Zâhiren Kureyş'ten olmak, Abdulmuttalib oğullarında durum böyledir. Bâtınen Kureyş'ten olmak, Hakikat-i Muhammediye vârisleri olan Âl-i Muhammed'de durum budur. Bir kimse hakikaten Hz. Peygamber'in ahlâkı, evsafı, ahvâli ve meşrebi üzere olursa, arada bir nesep bağı olmasa dahi yine de gerçek anlamıyla Âl-i Muhammed'den ve Ehl-i beytden olur. Böylece âl'in (ailenin) reisi olan Mehdî mevcut olunca, onun ailesini teşkil eden fertlerden hiç biri, onun hâricinde kalmaz, gayb olmaz.

İbn Arabî Hatımî, *Ankâu Mugrib* adlı eserinde, Mehdî'ye, "Hâtemu'l-evliya" ismini vermiş, kinaye yolu ile ondan "Gümüş kerpiç" (lebinetu'l-fıdda) diye bahsetmiş, bunu söylerken de Buharî'nin, Hatemu'n-nebiyyin bahsinde naklettiği şu hadise işaret etmiştir: Hz. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: *"Benden önceki peygamberlere nazaran benim misâlim, ev yapan, bir kerpiç yeri hâriç, yaptığı evi ikmal eden adamın misalidir ve işte bu kerpiç benim."*

Bunun anlamı, Hz. Peygamber için nübüvvet onunla tam hâle gelmiştir, demektir. Velîliği, farklı mertebeleri itibarıyla nübüvvetle temsil ediyor ve ona benzetiyorlar. Velâyette kemal sahibi olanı "hâtemu'l-evliya" olarak kabul ediyorlar, hatemu'l-velâyet rütbesini hâiz olan zat, demektir. Nitekim Hatemu'l-enbiya da Hatemu'n-nübüvvet mertebisini hâizdir. Şâri, zikredilen hadiste, nübüvveti sona erdiren mertebeye kinaye yoluyla "evin kerpici" tabir etmiştir. Bu ikisi, burada tek nispet üzere bulunur, bunun için, o temsilde bir tek kerpiçtir. Yani Hz. Peygamber'in bahsettiği o kerpiç aslında iki tanedir, ama o makamda bir tek nispet üzere bulunduğu için, temsilde bir tek kerpiç diye ifade edilmiştir. Şimdi nübüvvette altın bir kerpiç, velâyette ise gümüş bir kerpiç vardır. Çünkü iki rütbe arasında, altınla gümüş arasında olduğu gibi fark vardır. Onun için mutasavvıflar, altın kerpiç tabirini Hz. Peygamber'den (s.a.), gümüş kerpiç tabirini ise, söz konusu

Fâtımî ve beklenen veliden (yani Mehdî'den) kinaye sayıyorlar. O, "Hatemu'l-enbiya"; bu yani Mehdî "Hâtemu'l-evliya"dır.

İbn Ebî Vâtıl'ın naklettiğine göre İbn Arabî, *"Söz konusu beklenen (muntazer) imam Ehl-i beyt'ten ve Fatma evlâdındandır. Zuhuru hicretten sonra, 'ha, fe, cim' geçtikten sonradır."* demiş, üç harfin resmini yapmış, bununla, bunların ebced hesabındaki sayılarını kastetmiştir. Noktalı ha (hı) harfi 600'e, fe harfi 80'e, cim harfi 3'e tekabül etmektedir. Bunların toplamı 683 (1284) sene eder. Bu ise, yedinci asrın sonudur.

Hicrî yedinci (onüçüncü) yüzyıl tamamıyla geçtiği hâlde Mehdî'nin zuhur etmediğini gören, bunların birtakım taklitçileri, bu tarihi "Bundan maksat, Mehdî'nin çıkış tarihi değil, doğum tarihidir." diye te'vil ettiler ve Mehdî'nin zuhurunu, Mehdî'nin doğumu diye gösterdiler; onun çıkışı 710 (1310)'dan sonra olur, şüphesiz ki, o Mağrib bölgesinden çıkacak olan imamdır, dediler.

İbn Ebî Vâtıl diyor ki: *"İbn Arabî'nin öne sürdüğü gibi, Mehdî'nin doğumu H. 683'de olunca, ortaya çıktığı vakit yaşı 26 olur. Mutasavvıfların ileri sürdüklerine göre, Deccal'ın zuhuru, Muhammedî günün 743 (1342) senesindedir. Bunlara göre Muhammedî gün Hz. Peygamber'in (s.a.) vefat ettiği günden başlar ve 1000 tarihinde sona erer."*

İbn Ebî Vâtıl, *"Hal'u Naleyn"*e yazdığı şerhinde şunları der: *"Hâtemu'l-evliya ve Muhammed Mehdî, diye işaret olunan Allah'ın emri ile kaim beklenen velî, nebî değildir. O sadece bir velÎdir. Onu, O'nun (yani Allah'ın) ruhu ve sevgilisi (olan Nebî) göndermiştir. Onun için Hz. Peygamber, (s.a.) kavmi içindeki âlim, ümmeti içindeki nebî gibidir, Ümmetimin ulemâsı, Benu İsrail'in peygamberleri gibidir büyümüştür. Muhammedî günün başlangıcından itibaren, bu günün yarısı olan 500 (1106) tarihine kadar durmadan onun zuhuru müjdelenmiş, bu tarih (500 senesi) geçtikten sonra çıkış vaktinin yaklaşmış ve zuhur döneminin gelip çatmış olduğuna dair şeyhlerin sevindirici haberleri pekişmiş ve kat kat kuvvetlenmiştir, işte durum böyle sürüp gitmiştir."*

Kindî (öl. 866) ise şunları söyler: *"Bu veli (ve Mehdî) halka öğle namazını kıldırır. İslâmda yenilik yapar, adaleti hâkim kılar, Endülüs Yarımadasını fetheder, Roma'ya ulaşır, burasını zapteder, doğuya yönelir, burasını istilâ eder, Kostantiniye'yi fetheder. Yeryüzünün mülkü onun olur. Bu suretle*

Müslümanlar kuvvetlenir, İslâm yücelir, hanif dîni ve hak yol hâkim olur, öğle ile ikindi arasında halka bir namaz kıldırır, çünkü öğlen namazından ikindi namazına kadar olan sürede bir namaz vakti vardır. Hz. Peygamber (s.a.): 'Bu ikisi arasında bir (namaz) vakti vardır.' buyurmuştur."

Kindî diyor ki: *"Mu'cem (noktalı) olmayan Arap harfleri, yani Kur'ân'da bazı surelerin başında yer alan ve noktalı olmayan harflerin tamamı, ebced hesabiyle 743 eder ve bu da deccalin zuhurunu gösterir. (743 senesi deccalî sene olur). Sonra ikindi namazı vaktinde İsa (a.s.) iner, dünyayı düzeltir, koyun kurtla beraber gezer, sonra İslâm olmalarını müteakip Arap olmayanların mülkü İsa ile beraber 160 sene baki kalır. Noktalı olan kaf, ya, nun harflerinin ebced hesabiyle sayılan bu rakamı verir. Ancak bu sûrenin sadece 40 senesi adaletli bir devlet olarak devam eder."*

İbn Vâtıl şunları yazar: *"İsa'dan başka Mehdî yoktur, hadisi; İsa'nın hidayetine, velâyetine denk bir hidayeti ve velâyeti olan Mehdî yoktur. Yani İsa derecesinde hidayete ve velâyete sahip kılınmış hiç kimse yoktur, anlamına gelmektedir. Bu hadis: Beşikte İsa'dan başka konuşan yoktur, şeklinde de izah edilmiştir. Fakat bu izah, Cüreyc hadisi ve daha başka hadislerle reddedilmiştir."*

Hz. Peygamber sahih bir hadiste: *"Bu din kıyamet kopana kadar veya Müslümanların üzerinde 12 halife hüküm sürünceye kadar devam edip gidecektir."* demiş, yani bu halifelerin Kureyş'ten olacakları kabtediliyor. Bunlardan bazılarının İslâmın başlangıcında olan halifeler oldukları fiilen sabittir. Diğer bazıları ise İslâmın sonunda, âhir zamanda hüküm süreceklerdir. Diğer taraftan Hz. Peygamber bir hadislerinde, benden sonra hilâfet 30 veya 31 veyahut 36 yıldır, demiştir. Bu sürenin sonu, Hz. Hasan'ın halifeliğini ve Muaviye'nin iş başında kaldığı sürenin ilk zamanlarını içine alıyor. Şu hâlde ilk isimler yani en evvel halife olan şahıslar esas alındığında, Muaviye'nin iktidarının başlangıcı hilâfet olmakta ve altıncı halife o sayılmaktadır. Yedinci halife ise Ömer bin Abdülaziz'dir. Geriye kalan beş tanesi de Ehl-i beytten ve Ali zürriyetindendir.

Hz. Peygamber'in Hz. Ali'ye, *"Sen zü'1-karneynsin"*, yani iki çağ sahibisin demesi de bunu teyit etmektedir. Bu iki karn ile ümmetin iki dönemi kastedilmiştir. Yani "Ya Ali, sen ümmetin ilk döneminde, zürriyetin ise son döneminde halife olacaksınız." denmek istenmiştir. Çok defalar bu hadis, ric'ata (dönüşe) inananlar tarafından da delil olarak kullanılmıştır. Onlara

göre ilk karna "Güneşin batıdan doğması" hâdisesiyle işaret edilmiştir. Yani sûfîlerin veya ric'ata inananların, hilâfetin başlangıcı, diye tabir ettikleri güneşin batıdan doğuşu ile vâki olur. Yani bunun başlangıcı bizzat Hz. Ali'dir. Ondan gurûb eden (batan) hilâfet yine onun zürriyetinden ortaya çıkacaktır.

Hz. Peygamber (s.a.): *"Kisrâ (İran hükümdarı) helâk olunca, ondan sonra kisrâ olmaz, (Bizans kralı) Kayser helak ve mahvolunca, ondan sonra kayser gelmez. Nefsimi güçlü elinde tutan Allah'a yemin olsun ki, sizler bunların hazinelerini Allah yolunda harcayacaksınız."* buyurmuşlardır. Hz, Ömer kisrânın, hazinelerini Allah yolunda sarf etmiştir. Kayseri helâk ederek hazinelerini Allah yolunda harcayacak olan, beklenen Mehdî'dir. Kostantiniye'yi (İstanbul'u) fethettiği vakit böyle hareket edecektir. Şu hâlde *"Onun komutanı yani İstanbul'un fatihi ne güzel bir emirdir, onun ordusu ne güzel bir ordudur."* Hz. Peygamber (s.a.) işte böyle söylemiştir. *"Onun hüküm süreceği müddet birkaç (sene)dir."* "Birkaç" (bıd') üçten dokuza kadar olan sayıdır. 10'a kadardır, diyen de olmuştur. Bazı rivayetlerde bu sayı 40, diğer bazı rivayetlerde ise 70'tir. 40 sayısı, Mehdî'nin müddetini ve ondan sonra gelecek, onun ailesinden olacak ve hâkimiyetini devam ettirecek olan geriye kalan dört halifenin müddetidir, hepsine selâm olsun.

İbn Ebî Vâtıl şöyle diyor: "Nücûm ve kırân mütehassısları şunu zikretmişlerdir: Mehdî'nin ve ondan sonra ailesi mensuplarının hüküm sürme müddeti 159 senedir. Bu duruma göre bu dönemdeki hükümet şekli 40 veya 70 sene hilâfet ve adalet üzere olacak, sonra hâller değişecek ve iktidar mülk haline gelecektir.", İbn Ebî Vâtıl'dan alıntı burada bitmiştir.

İbn Ebî Vâtıl, başka bir yerde: *"İsa'nın inişi, Muhammedî günün, yani bin yılın dörtte üçü geçtikten sonra ikindi namazı vakti vaki olacaktır."* der.

Yine o, Yakub bin İshak Kindî, kırânlardan bahseden *"Kitabu'l-Cefr"*de şunu zikretmiştir: O hâdise, "Dah" (Dat, hı) nın başında (dat 90, hı, 8, hı, 600: 698) kırân sevr burcuna ulaşınca -bununla 698 senesini kastetmiştir- Mesih iner. Allah Taâlâ'nın dilediği şekilde hüküm sürer, demiştir. (Mağriplilere göre dât 90'dır. Hı ise mağriplilere göre de meşrik ehline göre de 8'dir).

İbn Ebî Vâtıl yine diyor ki: *"Hadiste varit olmuştur ki, İsa, Dımaşk'ın doğusundaki Akminare'ye iner. Ellerini iki meleğin kanatlarına koymuş*

olduğu halde, zaferanla açık sarı renge boyanmış iki hülle içinde iner, hamamdan yeni çıkan bir kişi gibi, başını salladığı zaman kulaklarından aşağıya doğru sarkan saçlarından damlalar damlar. Başını kaldırınca, inci taneleri gibi (ter) damlaları dökülür. Yüzünde çok, birçok benler bulunur." Hadisin diğer bir rivayetinde, İsa orta boylu ve kırmızıya çalan beyaz bir renkte olduğu söylenmiş, bir hadiste ise, *"O, Garp'ta evlenir."* denilmiştir. Garp (kelimesi) bedevîler tarafından kullanılan bir kovadır. Bundan maksat şudur: Bedevî bir kadınla evlenir, eşi ondan çocuk doğurur.

Hadiste: *"İsa, 40 yıl (hüküm sürdükten) sonra ölür."*, diye zikredilmiştir. Yine hadiste geçtiğine göre, *"İsa Medine'de ölür ve Ömer bin Hattab'ın yanına gömülür."* denilmiştir.

Yine rivayete göre, Hz. Ebu Bekir'le Hz. Ömer, hasrolunmak üzere iki peygamber arasından (Muhammed ve İsa, a.s.) kalkarlar, denilmiştir.

İbn Ebî Vâtıl şöyle diyor: "Şîa, O, Muhammed'in ailesinden, mesihlerin mesihi, bir mesihtir, diyor. Ben derim ki, bazı Şiîler İsa'dan sonra mehdî yoktur, hadisini böyle yorumlamışlar. Yani onların yorumlarına göre, *"Hz. İsa'nın Musevî şeriatına nispeti ne ise Mehdî'nin Muhammed şeriatına göre olan durumu da odur, başka bir şey değildir."* Buna benzer birçok sözler söylenmiş, bu tür ifadelerle Mehdî'nin ortaya çıkış zamanı, şahsiyeti ve çıkış yeri çürük deliller ve çelişkili zoraki hükümlerle tayin edilmiş, sonra o zaman geçtiği hâlde Mehdî'den işareti görülmemiş, bunun üzerine, diğer birtakım düzme görüşlere başvurulmuştur. Nitekim Lügavî mefhumlara, hayali şeylere ve yıldızlarla alâkalı hükümlere dayanılmış olması da bunu göstermektedir. Bunlardan öncekilerin de sonrakilerin de ömürleri işte böyle şeylerle tükeniyor.

Zamanımızdaki mutasavvıflara gelince; bunlar dinî hükümleri ve yenileyip diriltecek bir şahsa, işaret yolu ile temas etmekte, yaklaştığına kani oldukları dönemimizde ortaya çıkış zamanını tahmine çalışmaktadırlar. Bazıları, Mehdî Fâtıma evladındandır, derken, diğer bazıları, herhangi bir kayda ve şarta bağlı kalmadan mutlak olarak Mehdî'den bahsetmektedirler. Biz bunu bir mutasavvıflar grubundan işittik. Bunların en büyüğü, Mağrib'teki velîlerin büyüğü olan ve içinde yaşadığımız şu hicrî sekizinci (onaltıncı) yüzyılın başında yaşamış bulunan Ebu Yakub Bâdisî'dir. Bu zatın torunu olan dostumuz Ebu Yahya Zekeriya, babası Ebu Muhammed

Abdullah'tan, o da velî olan babası zikredilen Ebu Yakub'dan bunu bana nakletmiştir.

Bilebildiğimiz ya da bahsedilen mutasavvıfların sözlerinden ve hadis âlimlerinin Mehdî ile alâkalı haberlerden ve rivayetlerinden bize ulaşan şeylerin hepsi budur. Bütün bunları gücümüz yettiği nispette eksiksik olarak burada toplamış bulunuyoruz.

Sabit bir hakikat olarak kabul edilmesi gereken husus şu olmalıdır: Güç ve asabiyet olmadan ne dinî bir hareket ne de mülkle ilgili davet başarıya ulaşamaz. Din ve mülkle ilgili bir davetin muvaffak olması için, bu husustaki Allah'ın hükmü gerçekleşene kadar, asabiyete dayanan bir kuvvetin ona arka çıkması ve bunu ordan uzaklaştıracak olanlara karşı onu müdafaa etmesi şarttır. Biz bu hususu, daha evvel size ispat etmiş ve orada size gösterdiğimiz kesin delillerle ortaya koyduk.

Haşimîlerin ve Talibîlerin, hatta Kureyş'in asabiyeti, dünyanın her tarafında bazı istisnalar dışında tamamen dağılmış ve yok olmuş bulunmakta, asabiyetleri, Kureyş'in asabiyetine üstün gelen diğer bazı kavimler ortaya çıkmış bulunmaktadır. Sadece Talibîlerden, Benu Hasan, Benu Hüseyin ve Benu Cafer'in asabiyetleri, Hicaz'ın Mekke ve Medine etrafında kalmıştır. Bunlar bu memleketlere yayılmış ve hâkim olmuş durumda bulunmaktadırlar. Bunlar bazı küçük bedevî kabileleri olup yaşadıkları yerler, bağlı oldukları emirlikler ve sahip oldukları görüşler itibarıyla bir epey dağınıklık içinde bulunmaktadırlar. Miktarları ise binlerce sayıya ulaşmaktadır.

Şayet bahsedilen Mehdî'nin ortaya çıkması gerçekse, Mehdî'nin bunlardan, yani Hicaz'daki Talibîlerden zuhur etmesi hâli müstesna, başka şekilde davetinin zuhur etmesinin yolu yoktur. Allah, onların arasından çıkan Mehdî'ye tâbi olmaları suretiyle onların gönüllerini kaynaştırır, birleştirir. Bu suretle Mehdî sözünü geçerli kılarak ve halkı bu sözle sevk ve idare ederek mükemmel bir şekilde asabiyeti ve şevki gerçekleştirir.

Bunun dışındaki bir yola ve şekle gelince, meselâ onlardan bir Fâtımînin herhangi bir yerde, asabiyete ve güce dayanmaksızın, mücerret Ehl-i beyte mensup olmasına dayanarak, halkı bu gibi bir şeye davet etmesi mümkünde görülmez. Bunun sebebi, daha evvel ortaya koymuş olduğumuz, kesin delillerle sabit olan hususlardır.

Bu hususta aklın açık hükmüne ve kendini bağlayan bir ilme müracaat etmeyen ahmaklardan meydana gelen topluluğun ve halkın iddia ettiği şeye gelince, bunlar Mehdî'nin kime mensup olacağını ve nerede zuhur edeceğini hesaba katmadan, Mehdî'nin zuhuru ile ilgili halk arasında meşhur olan söylentileri taklit ederek, onun çıkış zamanını tahmin etmeye çalışmakta ve açıkladığımız gibi işin hakikatini bilmemektedirler. Mehdî'nin zuhur vaktini tayine çalışanların çoğu umranın uç noktalarında ve uzak memleketlerde yaşayan halktır. Kuzey Afrika'daki Zâb ve Mağrib'deki Sûs gibi. Basireti zayıf ve aklı kıt birçok kişinin, Sûs yakınındaki Massa zaviyesine geldiklerini görmekteyiz. Çünkü bu zaviye, Mağrib'de olup Kudale'den Mülessemîn kabilesine ait bulunmaktadır. Mensupları ziyaret için buraya gelen aklı kıt kişiler, Mehdî'nin bunlardan zuhur edeceğine veya bunların zuhur edecek Mehdî'nin yardımcıları olduklarına, halkın ona burada itaat ve biat edeceklerine itikat etmekte, bu itikatta ve iddiada bulunurken de hiçbir mesnede dayanmamaktadırlar. Bunun sebebi, bu milletlerdeki gariplik ve azlık-çokluk, zaaf-kuvvet durumları itibarıyla onlar hakkında kesin bilgilere sahip olmaktan uzak kalmış bulunmalarıdır. Böyle olmaları da, bu uzak bölgelere hanedanlıkların ulaşamamış olmaları ve onların hâkim oldukları sahanın dışında kalmasıdır. Bu yüzden, Mehdî'nin orada zuhuru konusunda bölge halkının vehimleri kuvvetlenmiştir. Çünkü burası hükümdarların kontrol sahasının dışındadır. Oraya devletlerin hükümleri de ulaşamamaktadır. Bunların, bu konuda bundan başka dayandıkları hiçbir şey yoktur. Nefsin, temenni ettiği bir daveti, hak bir davet şeklinde göstermek maksadıyla ve suret-i haktan görünerek birçok aklı kıt kişiler buraya, yani Massa zaviyesine gelmektedirler. Onları bu davranışa iten kendi ahmaklıkları ve şeytanın vesvesesidir. Bunların birçoğu burada öldürülmüşlerdir.

Üstadımız Muhammed bin İbrahim Âbilî bize şunu söyledi: Yedinci (hicrî) yüzyılın dokuzuncu onu içinde Sultan Sultan Yusuf bin Yakup zamanında, Masâ zaviyesinde, tasavvuf yolunu tutmuş olan bir kişi zuhur etti. Tüveyzirî, diye tanınıyordu. Tuveyzirî, Tûzer kelimesinin ism-i tasgirinin ism-i mensubudur. Bu kişi, seklenen olduğunu iddia etti. Sûs halkından olan Zanaya (Zâle) ve Kuzûle kabilelerinden birçoğu ona uydu. Adamın işi büyüdü. Masmuda kabilelerinin reisleri, kendi durumlarından korkmaya başladılar. Onun için Saksevî, gece aniden onu evinde öldürecek

birisini gizlice ona gönderdi. Bu suretle adamın, kurmaya çalıştığı hâkimiyet çökmüş oldu.

Aynı şekilde (hicrî) yedinci (onüçüncü) asrın sonlarında, 790'dan sonraki on sene içinde Gumâr'da, Abbas diye anılan bir kişi zuhur etti. Fâtımî, yani Mehdî olduğunu, iddia etti. Gumâre halkının serserileri ona tâbi oldu. Adam silâh zoru ile Badis şehrine girdi, pazarları yaktı, oradan, Mezemme denilen bölgeye gitti. Hileyle burada öldürüldü.

Bu suretle zuhuru beklenen Mehdî olduğunu iddia ederek ortaya çıkanların ve öldürülenlerin sayısı çoktur.

Yukarda adını andığımız üstadımız buna benzer garip bir hadise anlatmıştı. O, hac için yolculuk yaparken, Rıbatu'l-Ubbad'da Kerbelâ'da oturan Ehl-i beytten olan bir kişi ile arkadaş olmuştu. Rıbatu'l-ubbad, Tilemsan dağının şehre bakan yamacında bulunan, Şeyh Ebu Medyen'in gömülü olduğu yerdir. Bu zat, herkesin kendisine tâbi olduğu ve hürmet ettiği bir kişi idi. Müridleri ve hizmetçileri çoktu. Üstad şöyle dedi: Bu zatın ülkesinden olan adamlar, (yol boyunca uğranılan) memleketlerin ekserisinde, kendisini her türlü yol ihtiyacını karşılamakta idiler. Yine Âbilî anlatıyor: Bu zatla sohbeti ilerlettik, bu yolda iyice samimi olduk. Sonunda bu adamların hâlini anladım. Bu adamlar, vatanları olan Kerbelâ'dan bu işi, yani mehdîliği ve Mehdî'nin Mağrib'deki propagandasını yürütmek için geliyorlarmış, Merinîler hanedanlığını ve hükümdarları Yusuf bin Yakub'un Tilemsan şehri üzerindeki hâkimiyetini görünce, adam, etrafındaki yoldaşlarına: *"Geri dönünüz, içine düştüğümüz hata bizi hakir duruma düşürmüştür, bu vakit bizim vaktimiz değildir."* dedi.

Bu söz, o zatın, zamanın halkına karşı denk bir asabiyet olmadan, hâkimiyetin gerçekleşmeyeceği hususunda basiret sahibi olduğunu, gösterir. Adam, bu memlekette yabancı olduğunu, güce sahip olmadığını, Merinîlerin, o çağda Mağrib halkından hiç kimsenin karşı koyamayacağı bir asabiyete sahip bulunduğunu anlayınca, geri çekildi, doğruyu kabullenme zorunda kaldı ve hevesinden vazgeçti. Geriye bir de, Fâtımîlerin ve bütün Kureyş'in bilhassa Mağrib'de asabiyetlerinin kalmamış olduğunu kesin bir şekilde idrâk etmesi kalmıştı ama hâli hakkındaki taassubu bu sözü söylemesine müsaade etmedi.

"Allah bilir, siz bilmezsiniz." (Bakara, 2/216).

Mağrib'de çağımıza yakın zamanda hakka ve sünnete göre hareket etmeye davet hususunda bir istek vardı. Fakat bunlar, bu hususta ne Mehdî'nin ne de başka birinin davetine göre hareket etmiyorlardı. Bu anlayışta olanlardan biri, onun peşinden de diğer biri zuhur eder, sünnete göre hareket etmeye son derece önem verir ve kendisine tâbi olanlar gün be gün çoğalırdı. Bunların en fazla önem verdikleri husus, yol emniyeti idi. Çünkü Araplarda görülen bozukluk en fazla bu mesele ile alâkalı idi. Yukarıda belirtmiş olduğumuz gibi, Arapların, geçim konusundaki tabiatları yol emniyetini ortadan kaldırıyordu.

Bu daîler (davetçiler) kudretleri dâhilinde bu gibi fena işleri bıraktırmaya çalışıyorlardı. Fakat bu göçebelerin kalplerinde dinî öğretimler sağlam bir surette yerleşmemiş olduğu için, bu Araplar günahlarından tövbe etmekten maksat ancak çapulculuk ve yağmacılığı bırakmak diye anlarlar, diğer şer'î hükümlere uymazlarsa da takvalığa zarar vermez diye düşünürler; tövbenin, dinin kaidelerine riayete söz vermek olduğunu düşünmezler. Bundan dolayı hak ve hakikate, yağma etmemeye davet edildiklerinde de, çoğunlukla diğer haram işlerden kaçınmaya o kadar önem vermezler. Bunlar, tövbe ettikten sonra, bütün kuvvetlerini dünya malı toplamaya harcarlar.

Sonuçta dinî irşadı talep etmekle dünyayı talep etmek arasında farkın ne kadar büyük olduğunu anlamazlar. Çünkü bu ikisinin bir araya toplanması mümkün değildir, toplandığı takdirde dinin kaidelerine riayet edilmemiş ve büsbütün bâtıldan yüz çevrilmemiş olur. Bunun bir sonucu olarak kötülüğü bırakmaya çağıranlarla onlara uyanlar arasında din sağlamlığı ve nefse hâkim olmak yönünden ayrılıklar meydana gelir. Daî (davetçi) öldüğü gibi aradaki bağ tamamıyla çözülür, asabiyetleri altüst olur. Nitekim Kuzey Afrika'da Süleym boyunun Ka'b kolundan olan Kasım bin Mürre bin Ahmed'in hâli böyle olmuştur. O hicretin yedinci (onüçüncü) asrında hakka ve sünnet ile amele çağırmış, etrafında adamlar toplanmış; fakat onun ölmesiyle bunlar dağılmışlardı. Ondan sonra Riyah bedevîlerinden ve Müslim boyundan Saadet'in hâli de bunun bir örneğini teşkil eder. Saâde, Kasım'a nispetle daha dindar ve nefsine daha ziyade hâkim idi. Süleym ve Ribah kabilelerine dair olan haberleri zikrederken, eserimizin uygun bir yerinde anlatacağımız gibi, ona uyanlar onun yolunu takip edememişlerdir. Bundan sonra da bunları örnek edinerek, onlara benzemek isteyerek, Hz. Peygamber'in sünnetleriyle amele çağırarak harekete geçen bazı şeyhler zuhur etmişse de, azı müstesna hedeflerine varamamışlar ve bunlardan

sonra gelenler de bir şey yapmadan çalışmaları boşuna gitmiştir. Hz. Peygamber'in sünnetleriyle amele çağırılanlara dair olan sözlerimiz burada bitiyor.[139]

ELLİDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Devletlerin ve milletlerin ilk hâllerine, savaşların neticelerini öğrenmeye ve cefr ilmine dair

Malûm olsun ki, gelecekte neler olup biteceğini ve nelere katlanılacağını bilmek arzusu kişilerin tabiatlarının hususiyetlerindendir. İnsanlar hayat, ölüm, hayır ve kötülükleri, bilhassa dünyanın sonunu, devlet ve hükümdarların hâl ve akıbetlerini, ömürlerini ve aralarındaki farkları bilmeye çalışırlar. Kişilerin önceden öğrenme hevesi insanın tabiatında vardır. Bundan dolayıdır ki, birçok kimsenin, rüyada bu gibi hususları öğrenme arzusu peşinde koştuklarını görmekteyiz. Bu gibi bir bilgiye sahip olmak için kendilerine başvuran hükümdarlara veya alelâde kişilere kâhinlerin vermiş oldukları haberler malûmdur. Şehirlerde, bu yoldan geçim temin etmeyi meslek hâline getirmiş olan bir sınıfın var olduğunu görmekteyiz. Buna sebep, bu kişilerin, insanların bu çeşit şeylere olan düşkünlüklerini bilmeleridir.

Bu sınıf, yollar üzerinde oturarak ve dükkânlar açarak gaybî olan hâllerden haber vermelerini isteyerek kendilerine başvuranların sorularına cevaplar verirler. Şehirlerin kadınları, çoluk çocukları ve akılları zayıf olan birçok kimseler sabah akşam bunlara başvurarak geçinme, şeref, alışveriş, muaşeret ve düşmanlarına ait hususlarda haberler vermelerini ve akıbetleri ne olacağını keşfettirmek isterler.

Bu sınıf, ya remil çizgileri vasıtasıyla bunların sorularına cevap verirler, Halk bunlara "müneccim" der. Diğer bir kısmı çakıl taşları ve hububat taneleri yardımıyla bunlara gaybdan haber verirler. Halk bunlara "hâsib"

adını verir. Ya da aynalara ve sulara bakarak sorulan cevaplandırırlar. Halk bunları "dâribu'l-mindel" (mendile vuran) diye anar.

Bunların her biri şehirlerde ve bölgelerde yayılmış olup kötü sayılan işlerdir. Çünkü şeriat bunları kınayıp reddeder. Üstelik gayb ancak Allah'ın rüyada bildirmesiyle veya velîlerine ilham etmesiyle bilinebilir. Beşer diğer yolla gaybı bilmekten alıkonulmuştur. Gaybî olan işleri bilmeye en çok emirler ve hükümdarlar düşkündürler. Bunlar, hâkimiyet ve devletlerinin ne kadar süreceğini bilmek isterler. Her kavimde kâhinler, müneccimler, velîler bu tür şeyler hakkında konuşmuşlardır. Bunlar, ileride kurulacak devlete, meydana gelecek savaşlara (melâhim) hanedanlıklarının süresine ve bu hanedanlıktaki hükümdarların adedine ve bu hükümdarların isimlerine dair söz söylemişlerdir. Bu gibi şeylere "hadasân" (önceden verilen haber) adı verilmektedir.

Araplarda kâhinler ve arrâflar[140] vardı, bu gibi hususlarda onlara müracaat ederlerdi. Bunlar, Arapların sahip olacakları devleti haber vermişlerdi. Nitekim kâhinlerden Şıkk bin Enmâr Zibî ile Sutayh bin Mâzin Gassânî Yemen hükümdarlarından Rebîa bin Nasr'ın rüyasını tabir etmiş, Habeşlilerin memleketlerine sahip olacağını, sonra memleketlerini geri alacağını, bundan sonra da İslâmın doğacağını, Arapların devletinin zuhur edeceğini haber vermişlerdi. Aynı şekilde Sutayh bin Mâzin da Mâbazân'ın rüyasını tabir etmişti. Kisra bu rüyayı yorumlaması için Abdulmesih'i ona göndermiş, o da Arap devletinin ortaya çıkacağını onlara haber vermişti.

Berberîler içinde de kâhinler vardı. Bunların en meşhuru, Benu Yefren'den Musa bin Salih'tir. Bu kişinin Gumart'tan olduğu da söylenir. Onun, Berberîlerin dilinden şiir tarzında söylediği tahminî sözleri vardır. Bu şiirler ileride vuku bulacak olayları haber verir. Bunların çoğu, Zenâte'nin Mağrib'de kuracağı devlete dairdir. Bu şiirler, Berberî nesilleri arasında söylenegelmektedir. Berberîler bu kişinin bazen velî, bazen kâhin olduğunu ileri sürerler, bazen da, içlerinden bazıları onun peygamber olduğunu iddia etmektedirler. Çünkü onlara göre Musa'nın yaşadığı tarih, hicretten çok öncedir. En doğrusunu Allah bilir.

Kavimler, aralarında peygamber bulunduğu takdirde gaybdan haber almak üzere o peygambere başvururlar. Nitekim İsrailoğulları, bu gibi hususlarda biri arkasından, diğeri gönderilmiş olan peygamberlerine sorarlar, peygamberleri buna benzer olan gaybî şeylerden onlara haber verirlerdi.

İslâm devletine gelince; dünyanın beka ve sona ermesi ve bilhassa ömrünün müddeti, İslâm devletleri ve ömürleri hakkında birçok sözler söylenmiştir, İslâmiyetin ilk zamanlarında Müslümanların gaybî haberleri anlamak üzere başvurduktan kaynaklar sahabelerden, bilhassa Ka'b bin Ahbâr ve Vahb bin Münebbih gibi Müslüman olan Yahudilerden naklettikleri haberler olmuştur. Bunların, bu haberlerin bir kısmını sahabelerden nakledilen rivayetlerin zâhirinden veya ihtimal dâhilinde olan te'villerinden iktibas etmiş olmaları mümkündür.

Cafer ve onun gibi Ehl-i beytten olan kişilerden de bu gibi haberler nakledilmiştir. Doğrusunu en iyi Allah bilir ama onların bu husustaki dayanakları, velâyet (velîlik) durumları sebebiyle "keşif"ti. Onların dışındaki velîlerin, kendi mensupları ve nesilleri hakkında bu tür beyanlar da bulunmaları da reddedilemez. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.): *"İçinizde ilhama mazhar olanlar (muhaddesler) vardır."* buyurmuştur. Ehl-i beytin hâricinde kalanlar için bile bu durum söz konusu olunca, Ehl-i beytten olanların bu yüksek rütbelere ve vehbî kerametlere sahip olmalarının daha münasip olacağı aşikârdır.

İslâmın ilk döneminden sonrasına gelince; âlimler değişik ilim dallarına yöneldiler, Filozofların eserleri Arap diline tercüme edilince, bu hususta en çok dayandıkları şey, müneccimlerin sözleri oldu. Devletler ve kırânlar gibi sair umumî hususlar, "mevâlid" (burçlarla ilgili doğumlar) gibi ve meseleler, daha çok göklerdeki cisimlerin hareketler ve durumlarına bakarak konuşmuşlar ve âlimler de bu konuda onlara itimat etmişlerdi.

Şimdi biz, bu konuda nakilcilerin sözlerini vereceğiz. Sonra müneccimlerin sözlerine döneceğiz.

Süheylî'nin kitabında yer aldığı gibi, bu konularda nakledilen haberler daha çok kavimlerin ve devletlerin ömürleri ile dünyanın daha ne kadar devam edeceğine dairdir. Süheylî, Taberî'den naklettiğine göre, İslâmiyetin doğuşundan itibaren dünyanın beş yüz senelik ömrü olması gerekir. Ancak bunun yalan olduğu ortaya çıkmıştır. Taberî bu hususta Abdullah bin Abbas'tan naklettiği *"Dünya ahiret haftalarından bir haftadır."* sözüne dayanıyor. Taberî, bunun delilini zikretmez. En doğrusunu Allah bilir, bunun sebebi, dünyanın ömrünün göklerin ve yerin yaratılışıyle ilgili günlerle takdir edilmesidir. Bu günler yedidir. Bundan sonra da (bu günlerin) bin sene olarak hesap edilmesidir. Bir âyette: *"Allah, katındaki bir*

gün, sizin hesabınızla bin sene gibidir." (Hac, 22/47) buyrulmuştur. O der ki: (Buharî ve Müslim'deki) sahih bir hadiste Resûlullah'ın (s.a.): *"Önceki (milletlerin ve ümmetlerin) ömürlerine nazaran sizin ömrünüz ve ümmet olarak var olma vaadeniz, ikindi namazından itibaren güneşin batması zamanına kadar olan vakittir."* dediği sabittir. Yine Hz. Peygamber: *"Ben ve kıyamet şöyle olduğumuz hâlde, nebî olarak gönderildim."* buyurmuş ve bunu söylerken şehadet parmağı ile orta parmağı arasındaki uzunluk farkına işaret etmiştir. İkindi namazı ile güneşin batması arasındaki zaman, her şeyin gölgesinin kendisinin iki misli olduğu vakitten itibaren hesap edilir ve yaklaşık (bir günün) yedide birinin yarısı, yani ondörtte biri kadar tutar. Orta parmakla şehadet parmağı arasındaki fark da böyledir. Şu hâlde İslâmın başlangıcından kıyamete kadar olan bu müddet bir haftanın yedide birinin yarısı kadar eder ki, bu da beşyüz seneden ibarettir. Hz. Peygamber'in (s.a.): *"Bu ümmetin müddetini yarım günden daha fazla uzatmaktan Allah âciz değildir."* demiş olması da bunu doğrular. Bu, dünyanın, İslâmdan önceki müddetinin 5.500 sene olduğuna delâflet eder. Vehb bin Münebbih'in rivayetine göre ise bu, süre 5.600 (veya 6.500) senedir. Her gün bin sene olduğuna göre bu sayının 6.500 olması gerekir. Çünkü dünyanın İslâmdan evvel geçen ömrü 6.500 sene olursa, geriye kalan ve 500 seneye takabül eden yarım gün de bir haftaya tamamlanır. Yani dünyanın (İslâmdan önce) geçen müddeti bu kadardır. Ka'b bin Ahbâr'ın rivayetine göre bu dünyanın ömrü 6.000 senedir.

Süheylî şöyle diyor: Rivayet edilen bu iki hadiste, onların söylediklerini doğrulayacak bir husus yoktur. Zaten vakıa da onların söylediklerine aykırıdır.

Hz. Peygamber'in *"(Hiçbir şey) Allah'ı, bu ümmetin ömrünü yarım gün tehir etmekten aciz bırakamaz"* sözüne gelince, tehir etmenin yarım günden daha fazla olmayacağını gerektiren bir şey yoktur. "Benim (peygamber olarak) gönderilişim ile kıyametin kopacağı zaman (işaret ve orta parmağını göstererek) şu ikisi gibidir" hadisi ile sadece kıyametin kopmasının yakın olduğuna, Hz. Peygamber'le kıyamet arasında başka bir peygamberin bulunmadığına ve onun şeriatından başka bir şeriatın olmayacağına işaret eder.

Süheyli bundan sonra, incelemesini derinleştirmeye uygun olmayan diğer bir yolla İslâm milletinin ne kadar yaşayacağını anlatmak maksadıyla

Kur'ân sûrelerinin baş taraflarındaki "mukatta"[141] olan harfleri gözden geçirmeye başlıyor.

Kur'ân'daki bazı surelerin başında bulunan mukatta harflerini, mükerrer olanlarını çıkardıktan sonra bir araya topluyor ve: *"Bunların sayısı ondörttür: Elif, lam, mim, ya, sin, ti, ayın, nun, sat, ha, kaf, re, ne (Elem yastı' nassu Hakkın kürihe: Hakk'ın hoşa gitmeyen nassları parlamadı mı?) cümlesi bu harfleri toplamaktadır."* diyor. "Cümmel" hesabına göre topladığında yedi yüz üç sayısını elde ediyor. Sonra bunu Hz. Muhammed'in peygamber gönderilmesinden önce, son bin yıldan geçen süreye ekliyor. Elde ettiği sonuç bu ümmetin süresini teşkil ediyor. Süheylî şöyle diyor: *"Bunun (yani bu şekilde sonuç elde etmenin), bu harflerin gereklerinden ve faydalarında biri olması uzak bir ihtimal değildir."* Ben derim ki: Bunun uzak bir ihtimal olmaması, ne onun zuhurunu (ve kıyametin o tarihte vukuunu) ne de ona itimat edilmesini ve onunla meşgul olunmasını gerektirir.

Süheylî'yi böyle yoruma sevkeden husus, İbn İshak'ın *Siret*'inde, Yahudi hahamlarından Ahtaboğulları Ebu Yasir ile kardeşi Huyay ile ilgili olmak üzere naklettiği şu hadistir: *"Bu iki haham 'elif lam mim' şeklinde okunan mukatta harflerini işitince, cümmel hesabıyla zikredilen müddetin açıklanması için bu harfleri te'vil ettiler. Sayı 71 olarak çıkınca, bu müddeti az buldular. Huyay, Hz. Peygamber'in (s.a.) yanına geldi ve: "Bundan başka mukattaa harf var mıdır?" diye sordu. Hz. Peygamber: "'Elif lam mim sad' var." dedi. "Daha var mı?" dedi. "'Elif lam ra' var." dedi. "Daha var mı dedi. "'Elif lam mim ra', var."*

Bu sayıların ebced hesabiyle olan değerleri 271 etti. Bunu gören Huyay, bu süreyi uzun buldu ve: *"Ya Muhammed! Senin işin bize karışık görünüyor, bu sûrelerden kısası mı yoksa uzunu mu sana verildi, kestiremedik."* dedi ve sonra da Hz. Peygamber'in yanından gitti.

Ebu Yasir, onlara: *"Ne biliyorsunuz? belki de sayıların hepsi, 704 veya 734 verilmiştir."* dedi.

İbn İshak diyor ki: *"Kur'ân'daki bazı âyetler muhkemdir,*[142] *kitabın anası bu kısımdır, diğer bazıları ise, müteşâbihtir,*[143] *mealindeki âyet bu hâdise üzerine nazil olmuştur."*

Ancak nakledilen bu olayda, ümmetin süresini bu sayılarla belirleneceğine dair hiçbir delil yoktur. Çünkü bu harflerin, bu sayıları göstermesi ne tabiî ne de aklîdir. Sadece "cümmel hesabı" olarak adlandırılan terminolojiye ait rakamlardır. Evet, cümmel hesabına göre bu harflerin bu sayılara tekabül etmesi çok eski ve meşhur bir husustur. Ancak onun eski olması delil olmasını gerektirmez. Ebu Yasir ve kardeşi Huyay'in, hatta yahudi âlimlerin bile, bu meselede söyledikleri ve görüşleri de delil olmaz. Çünkü onlar değişik ilimleri ve sanatları, hatta kendi şeriatlarını ve kitaplarını bile bilmeyen Hicaz'ın bâdiyelerinde yaşayan kimselerdir. Sadece bu hesaplamayı, diğer bütün kavimlerdeki sıradan insanların öğrendikleri gibi öğrenmişlerdir. Onun için bunlar Süheylî'nin iddialarına delil teşkil etmez.

Ebu Davud, Huzeyfe bin Yemân'dan genel olarak İslâm devletinde meydana gelecek hadiseler için müsnet olacak bir hadis rivayet etmiştir. Ebu Davud'un şeyhi vasıtasiyle Huzeyfe bin Yeman'dan rivayet ettiği hadisin senedi şöyledir: Muhammed bin Yahya Zuhlî, Said bin Meryem'den, o Abdullah bin Ferruh'tan, o Usame bin Zeyd Leysî'den, o Kabisa bin Züeyb'ten, o da babası Züeyb'ten, o da Huzeyfe'den rivayet etmiştir. Huzeyfe demiştir ki: *"Vallahi arkadaşlarım unuttular mı, yoksa unutmuş gibi mi davranıyorlar bilmiyorum ama, Allah'a yemin ederim ki, Resûlullah (s.a.), dünyanın sonu gelene kadar üçyüz kişilik veya daha fazla topluluk meydana getiren bütün fırkaların komutanlarının isimlerini verdi. Fırka komutanının, babasının ve kabilesinin ismini zikretti."*

Ebu Davud bu hadisi naklettikten sonra susar. Ebu Davud'un *Risâle*'sinde: "*Kitabımda sükûtla geçtiğim hadisler salihtir, yani delil olarak kullanmaya müsaittir."* dediğini yukarıda zikretmiştik. Bu hadis, eğer sahih ise, bu takdirde mücmeldir,[144] mücmel olan cihetini izah ve müphem olan kısmını tayin için senetleri ceyyid[145] olan diğer birtakım eserlere ve hadislere ihtiyaç göstermektedir. Bu hadisin senedi, Ebu Davud'un *Kitabu's-Sünen*'inin hâricinde kalan eserlerde buradakinden ayrı bir yönle bahsedilmiştir.

Buharî ve Müslim'de yine Huzeyfe'nin şunu dediği rivayet edilir: *"Resûlullah (s.a.) bize bir hutbe okudu. Bulunduğu makamdan, kıyametin kopmasına varıncaya kadar olacak her şeyi anlattı, anlatılmadık bir şey bırakmadı. Anlatılanları, belleyenler belledi, unutanlar unuttu. Fakat Hz.*

Peygamber'in ashabından olan (ve orada hazır bulunan) şu zevat bunu bilir."

Buharî'nin rivayetinde: "*Kıyametin kopma zamanına kadar olan şeylerden anlatılmadık hiç bir şey bırakmadı."* ifadesi vardır.

Tirmizî, Ebu Saîd Hudrî'den şunu rivayet etmiştir: *"Resûlullah (s.a.) bir gün bize ikindi namazını gündüzleyin erkenden kıldırmış ve sonra da bir hutbe okudu. Kıyamete kadar olan şeylerden, bize haber vermediği hiç bir şey koymadı. Ancak anlatılanları belleyenler belledi, unutanlar unuttu."*

Bu hadislerin tamamı, Buharî ve Müslim'de yer alan kıyamet alametleriyle ilgili fitneler hakkındadır. Çünkü Hz. Peygamber'in, kıyamet alametleriyle ilgili böyle genel şeyler söylediği biliniyor. Ebû Davud'un rivayetindeki fazlalık ise başka hiçbir rivayette yer almamıştır. Dolayısıyla o fazlalık kabul edilmez. Diğer taraftan hadis imamları, Ebu Davud'un senedindeki râvîler hakkında farklı görüşlere sahiptirler.

İbn-i Ebû Meryem, İbn-i Ferrûh hakkında, *"Onun hadisleri kabul edilmez."* diyor. Buharî, *"Ondan gelen hadislerin bazıları kabul edilip, bazıları edilmez."* diyor. İbn Âdi *"Hadisleri (yanlışlardan) korunmuş değildir."* diyor. Üsame bin Zeyd'e gelince, her ne kadar Buharî ve Müslim ondan hadis rivayet etmiş ve İbn Muîn onun güvenilir olduğunu söylemişse de, Buharî ondan sadece diğer hadislere delil olarak rivayette bulunmuştur. Yahya bin Saîd ve Ahmed bin Hanbel onun zayıf olduğunu söylemişlerdir. Onun hakkında Ebu Hatim ise şöyle demiştir: *"Hadisleri yazılır, ancak delil olmaz."* Senette yer alan Ebu Kubaysa ise meçhul biridir. İşte Ebu Davud'un rivayetinde yer alan fazlalık şâz[146] olmasının yanında, hadis, râvîleri açısından da zayıftır.

Devletlerin ve hanedanlıkların hadasânî ve gelecekleriyle alâkalı tahminler konusunda hususiyle *Kitabu'l-Cefr*'e istinat etmekte, hem eser ve hadis, hem de nücûm yoluyla gelen konu ile ilgili bilgilerin tamamının bu kitapta bulunduğunu iddia etmekte, bundan fazla da bir şey söylememektedirler. Böyle diyenler, bunun aslını bilmemektedirler.

Bil ki, Kitabu'l-Cefr'ın aslı şudur: Zeydiye'nin reisi olan Harun bin Said İclî'nin, Cafer Sadık'tan rivayet ettiği bir kitabı vardı. Bu kitapta, genel olarak Ehl-i beytin, hususî olarak da bunların içinden belirli kişilerin, başına

gelecek şeylere dair bilgi var. Bu bilgiler, keşif ve keramet yolu ile Cafer Sadık ve Ehl-i beytten olan onun gibi diğer bazı kişiler tarafından bilinmişti. Nitekim bu gibi hususlar, onların gibi olan velîlere da bu yoldan malûm olur. Bu kitap Cafer'in yanında küçük bir öküz veya kuzu derisi üzerinde yazılmış bir durumda idi. Bunu ondan Harun İclî rivayet etmiş, yazmış ve bunu, üzerinde yazılı olduğu derinin ismi ile isimlendirerek "cefr" demişti. Çünkü cefr, lügatte kuzu ve oğlak demektir. Giderek bu isim kitabın özel ismi oldu.

Bu kitapta, Cafer Sadık'tan rivayet edilen ve içinde garip manalar olan Kur'ân'ın tefsiri vardı. Bu hususlar Cafer-i Sadık'tan rivayet olunmuştu. Fakat bu kitabın rivayeti kesintisiz değildir, bizzat kitabın kendisi de bilinmemektedir. Ortada olan şey, bu kitaptan kalan bazı şâz kelimelerdir, bunların da herhangi bir delili yoktur. Eğer bu kitabın Cafer-i Sadık'a ulaşan senedi sahih olsaydı, bizzat Cafer'in kendisi için de, onun ailesinden olan şahıslar için de ne güzel bir mesnet olurdu. Çünkü bunlar keramet sahibi idiler. Cafer Sadık'tan sahih bir şekilde rivayet edildiğine göre, o, bazı yakınlarını, başlarına gelecek olan hâdiseler için ikaz ediyor ve sakındırdığı hususlar dediği gibi doğru çıkıyordu. Amcası Zeyd'in oğlu Yahya'yı, perişan olacağı yer konusunda uyarmıştı. Fakat yine de o ayaklanmış ve malûm olduğu gibi Cüzcan'da öldürülmüştü. Ehl-i beytten olmayan keramet sahibi olunca, nübüvvetten gelen bu kadar eserlere ilme ve dindarlığa sahip olan Ehl-i beyt neden aynı şeye mâlik olmasın.

Allah tarafından Peygamber'e gelen inayet, bu kökün güzel dallarına da şahitlik etmektedir. Ehl-i beyt arasında cefrin hâricinde bu tür birçok sözler nakledilmektedir.

Bu gibi sözler kimseye isnat edilmeden ehl-i beyt arasında çok fazla nakledilmektedir. Bu haberler arasında Ubeydîler devleti hakkında olanları da çoktur. İbn Rakîk'in, Şiî Ebu Abdullah'ın, Ubeydullah Mehdî ve oğlu Muhammed Habîb ile buluşmasını ve onların Ebu Abdullah'ı, Yemen'deki davetçileri olan İbn Havşeb'e göndermelerine dikkat et. Evet, onlar Ebu Abdullah'ı, İbn Havşeb'e göndermişler, onun Mağrib'e giderek daveti orada yaymasını emretmişler ve davetin orada başarıya ulaşacağının kendilerine ilham olunduğunu söylemişlerdir.

İbn Rakîk der ki: Hanedanlıklarının Kuzey Afrika'da büyümesinden sonra Mehdiye şehrini inşa eden Ubeydullah Mehdî, *"Bu kaleyi, gündüzün bir*

parçasında Fâtıma soyundan gelenlerin korunmaları için bina ettim." Sonra onlara, bu şehri fethetmek için gelecek olan "Sâhibu'l-Hımâr" (Eşek Sahibi) lakaplı Ebu Yezid'in duracağı yeri göstermiştir. Daha sonra torunu İsmail Mansur, onun bu söylediklerini öğrenmiştir. Ebu Yezid, Mehdiye'yi kuşatınca, İsmail onun durduğu yeri soruşturmuş ve onun, dedesi Ubeydullah'ın gösterdiği yerde durduğunu öğrenince zafer kazanacağından emin olarak şehirden çıkıp onunla savaşmıştır. Sonunda onu yenmiş, Zâb bölgesine kadar takip etmiş ve orada yakalayıp öldürmüştür. Onlar arasında bu gibi haberler çoktur.

Müneccimlere gelince; bunlar hanedanlıkların hadasânı hususunda Müneccimlere gelince; bunlar devletlerin hadasânı hususunda gök cisimlerinin hareketleri (ahkâm-ı nücûma) istinat ederler. Meselâ kırânlara, özellikle en yüksek iki seyyare arasındaki kırânı esas alırlar. Bunun sebebi şudur: En yüksek gezegen, Zühal ve Müşteri (Satürn ve Jüpiter), her yirmi senede bir kere birbirine yaklaşırlar. Yirmi yıldan sonra kırân, sağ taraftaki üçgenden, söz konusu üçgendeki diğer bir burca döner. Bundan sonra aynı şekilde diğer bir burçta gerçekleşir. Bir üçgende oniki kere tekerrür edene kadar böyle devam eder. Kırânın üç burcu altmış senede eşit duruma gelir. Sonra kırân geri döner ve altmış senede bu üçgende eşit olur. Sonra üçüncü ve dördüncü defa yine geri döner, bir üçgende oniki defa eşit bir duruma gelir. Böylece 240 senede dört kere geri dönmüş olur. Kırânın her burçtaki geçişi, sağ taraftaki üçgen üzere olur. Bir üçgenden onu takip eden diğer bir üçgene intikal eder. Yani kırân bir burçtan, onu takip eden son burca geçer. Bu son burç, ondan önceki üçgenin kırânıdır.

Gökteki yıldızlarda vukua gelen bu kırânları müneccimler üçe bölerler. Birine "Büyük kırân", diğerine "Orta kırân", üçüncüsüne de "Küçük kırân" adı verirler. Büyük kırân, Zuhal ile Müşteri'nin yörüngenin burçlarından bir burcun derecelerinden belli bir derecesinde bir araya gelerek, 960 yıl geçtikten sonra tekrar bir defa o derecede bir araya gelmelerinden ibarettir. Orta kırân ise Zuhal ile Müşteri'nin, dört burçtan her üçgende 240 yıl içinde 12 defa bir araya geldikten sonra, diğer üçgen burçlara intikal etmesinden ibarettir. Küçük kırân ise, Zuhal ile Müşteri'nin üçgen burçlardan bir burcun bir derecesinde bir araya geldiğinden yirmi yıl geçtikten sonra sağ tarafta kendisine komşu olan burcun belli derecesinde ve belli bir dakikada bir araya toplanması ile meydana gelir.

Bunun izahı şöyledir: Seyyareler, kendilerinden önceki burçta hangi derecede ve hangi dakikada bir araya toplanarak kırân vukua gelmişse, intikal ettikleri burcun da aynı derecesinde ve aynı dakikada toplanırlar. Meselâ, koç burcunun birinci derecesinin ilk dakikasında Zuhal ile Müşteri bir arada toplanarak kırân meydana gelip 20 yıl geçtikten sonra yay burcunun ilk dakikasında, kırândan 20 yıl geçtikten sonra arslan burcunun yine ilk dakikasında kırân vukua gelir. Koç yay ve arslan burçları ateş üçgenidir. Zuhal ile Müşteri'nin işbu burçların her birinde, yukarda anlattığımız şekilde, yirmi yılda bir kere kırân olması, yani bir araya gelmeleri "'Küçük kırân" adıyla anılır. Bu iki yıldız, arslan burcundan yine koç burcunun ilk dakikasına, yirmi yıl geçtikten sonra intikal ettiğinde, bu üç burçtaki kırân 60 yıl içinde vukua gelir.

Bu durum "devru'l-kırân" (kıranın devretmesi) veya "avdu'l-kırân" (kıranın dönmesi) olarak isimlendirilir.

Bundan sonra koçtan yay burcuna, yaydan aslana, aslandan yine koça geçmekle 60 yıl içinde ikinci defa "devru'l-kırân", yine altmış yıldan sonra üçüncü ve yine altmış yıldan sonra dördüncü kırân koça döner, her devre altmışar yıl olmak üzere dört defa "avdu'l-kırân" 240 yılda meydana geldikten sonra Zuhal ile Müşteri, ateş üçgeni burçlarından toprak üçgeni farzedilen diğer üç burca geçer. Bu toprak üçgeni burçlarından da 240 yıl tamam olduktan sonra yine o şekilde olmak üzere havaî üçgen burçlarına geçer. Bundan sonra yine bu müddetin tamamında su üçgeni burçlarına geçerler. Her üçgenden diğer üçgene intikal edip kırân müddeti 240 yık bulduktan sonra bu kırânı, "orta kırân" adıyla anarlar. Bu suretle ateş, toprak, hava ve su üçgeni burçlarının toplamında 48 kere küçük kırân ve dört orta kırân vukua geldikten sonra, Zuhal ile Müşteri su üçgeni burcundan ateş üçgeni burcuna intikal ederek kırân geri döndükten sonra bu kırân müddeti 960 yılı bulur.

Bu kırân devresini "Büyük kırân" adıyla zikrederler. Büyük kırân, hanedanlıkların değişmesi, devletin bir kavimden diğer bir kavme intikal etmesi gibi büyük işlere ve önemli hâdiselere delâlet eder. Orta kırân üstün gelenlerin ve devlete talip olanların zuhuruna delâlet eder. Küçük kırân âsilerin ortaya çıkışına, şehirlerin harap olmasına delâlet eder.

Bu kırânlar arasında her otuz senede bir yengeç burcunda "kırân-ı nahseyn" (iki uğursuz, Satürn ve Mars'ın kırânı) vukua gelir. Buna, Râbi

(dördüncü kırân dönemi) adı verilir. Yengeç burcu, âlemin talih burcudur ve bu yaklaşma esnasında Zuhal ağırlaşıp, Merih alçalır. Bu durum fitnelerin çıkacağına, savaşların olacağına, kanların döküleceğine, isyancıların zuhur edeceğine, askerlerin başkaldıracaklarına, veba ve kıtlık gibi musibetlerin yaşanacağına işaret eder. Bu durumun devam etmesi veya sona ermesi, Zuhal ve Merih'in yaklaşması anında, diğer gökcisimlerindeki mutluluk veya uğursuzluk durumlarının derecesine göre değişir.

Cirâş bin Ahmed Hâsib, Nizamulmülk için yazdığı kitapta şöyle diyor:

"Merih'in akrep burcuna dönmesinin İslâm ümmeti için çok büyük etkileri vardır. Çünkü akrep burcu, İslâm ümmetinin alâmetidir. Hz. Peygamber, Zuhal ve Müşteri'nin akrep burcundaki kırânı zamanında doğmuştur. Bu sebeple Merih akrep burcuna dönünce halifelerin işleri karışır, din büyükleri ve yöneticiler hastalanır, durumları bozulur ve belki de bazı mabedler yıkılır. Hz. Ali'nin, Emevî halifesi Mervan'ın ve Abbasî halifesi Mütevekkil'in, Merih'in akrep burcuna dönüşü sırasında öldürüldüğü söyleniyor. Onun için diğer kırânlarla birlikte bu durumlar da göz önünde bulundurulursa işler sağlama alınmış olur."

Şâzânu Belhî: *"İslâm ümmetinin hükmü ve ömrü (hicrî) 320'de nihayete erer."* diye zikretmiştir. Ama bu sözün asılsız olduğu ortaya çıkmıştır.

Ebu Ma'şer (öl. 886): *"(Hicrî) 150'den sonra İslâm ümmetinde birçok ihtilâf zuhur edecektir."* demiştir. Fakat bu da doğru çıkmamıştır.

Cirâş diyor ki: *"Eskilerin kitaplarında gömüştüm. Müneccimler, Kisrâ'ya Arap mülkünden ve içlerinde zuhur edecek nübüvvetten haber vermişler ve Arapların delili Zühre (Venüs) yıldızıdır, bu yıldız şerefhanesindedir. Onun için mülk, Araplarda kırk sene baki kalacaktır."* demişlerdi.

Ebu Ma'şer, *"Kitabu'l-Kırânât"* isimli eserde şöyle der: *"Kısmet, balık burcundan 27 dereceye varınca, Zühre'nin şerefhanesi burası olur ve bununla birlikte Akrep burcunda kıran vâki olur. Arapların delili ve bahtı işte budur. Arap hanedanlıkları o vakit zuhur eder. Bunlardan bir nebî çıkar. Onun mülkünün kuvveti ve müddeti, Zühre'nin şerefinin derecelerinden geriye kalan miktar kadar olur. Bu da takriben balık burcundan onbir derece mesafededir. Bunun süresi ise 610 senedir. Ebu Müslim'in zuhuru,*

Zühre'nin intikali, kısmetin vukuu koç burcunun başında idi. Baht sahibi ise Müşteri idi."

Yakub bin İshak Kindî: *"İslâm ümmetinin müddeti (hicrî) 693 senesine kadardır."* der ve sözünü şöyle izah eder: *"Çünkü Zühre, İslâma ait kıranda balık burcunun 28. derecesinde ve 42. dakikasında idi. Şimdi geriye 11 derece ve 18 dakika kalmaktadır. Bir derecede 60 dakika vardır. Şu hâlde İslâmın müddeti 693 sene olacaktır."*

Kindî: *"İslâm ümmetinin müddeti, hükemânın ittifakıyla budur. Kur'ân'daki bazı surelerin başında bulunan harflerin, mükerrer olanlarının çıkarılmasından sonra geriye kalanların ebced hesabına vurulması da bunu teyit eder."* demiştir.

Ben derim ki: Süheylî'nin dediği de budur. Galiba, Kindî'nin birinci görüşü, Süheylî'den nakletmiş olduğumuz görüşün dayanağıdır.

Cirâs şöyle diyor: Hürmüz, filozof Afrîd'e, hükamdar Erdeşîr'in, çocuklarının ve diğer Sasani hükümdarlarının ne kadar hüküm soracağını sordu. Afrîd şu cevabı verdi: *"Onların hükümdarlığının alameti Müşteri'dir. O en yüksekte olduğu zaman, en uzun ve en güzel yılları verir. Bu süre dört yüz yirmi yedi senedir. Sonra Arapların alâmeti olan Zühre en yüksek konumda olur ve Araplar devlet kurarlar. Çünkü onlar için kıranın, terazi burcunda gerçekleşmesi talihlidir ve talih yıldızları da Zühre'dir. Zühre kıran anında en yüksek konumundadır ve bu Arapların bin altmış sene hüküm süreceğini gösterir."*

Kisra Enûşirvân, veziri filozof Büzürçmehr'e hükümdarlığın ne zaman Farslardan çıkıp Araplara geçeceğini sorunca veziri ona şöyle dedi: *"Arap devletini kuracak kişi, kisranın hükümdarlığının kırk beşinci yılında doğacak, doğuya ve batıya hâkim olacaktır. Müşteri, Zühre'ye yaklaşacak ve hava grubundaki burçlarda gerçekleşen yaklaşmalar, su grubundaki akrep burcuna geçecek ve yaklaşma orada gerçekleşecektir."* Bu deliller, bu ümmetin ömrünün, Zühre'nin devir müddeti olan bin altmış sene olduğunu gösteriyor. Kisra Pervîz aynı şeyi filozof Elyus'a sorudu ve Elyus da Büzürçmehr'in söylediklerini söyledi.

Emevîler zamanında, Rum müneccim Theophilus şöyle demiştir: *"İslâm ümmeti, Büyük kırân müddeti kadar bâki kalır. Bu süre 9600 senedir. İslâm*

dininin ilk zamanında olduğu gibi, kırân akrep burcuna avdet eder ve İslâm kırânında yıldızların vaziyetleri değişir ise, o vakit ya İslâma göre amel etme hususu zaafa uğrar veya tahminin hilafını icap ettiren hükümler yenilenir."

Cirâş diyor ki: "Filozoflar, âlemin, su ve ateşin her tarafı istilâ edip diğer varlıkların yok olması hususunda görüş birliği içindedirler. Bu ise aslan burcunun, Merih'in sınırı olan yirmi dördüncü dereceyi geçmesi anında meydana gelir. Aslan burcunun bu sınırı geçmesi ise İslâmiyetin başlangıcından itibaren 960 sene geçtikten sonra olur."

Cirâş şunu anlatır: "Zâbulistan (Gazne) hükümdarı, hakimi Zûbân'ı halife Me'mûn'a gönderdi, o vasıta ile Me'mûn'a hediyeler takdim etti. Zûbân, kardeşi Emin ile iktidar kavgaları içinde olan Me'mun'a yol gösterip tavsiyelerde bulundu. Kardeşini yenip iktidarı ele geçiren Me'mûn, Zûbân'ın bilgisine hayran kaldı ve ona hükümdarlıklarının ne kadar süreceğini sordu. Zûbân şöyle dedi: *"Hükümdarlık senin çocuklarından, kardeşinin çocuklarına geçecek. Sonra Deylemli acemler elli yıl halifeliği hâkimiyetleri altına alacaklar ve bu sürede Allah'ın dilediği şeyler olacak. Sonra durumları bulacak. Onların ardından kuzey doğudan Türkler ortaya çıkacak ve Şam, Fırat, Seyhan'a kadar olan bölgeler ile Rum topraklarını hâkimiyetleri altına alacaklar ve Allah'ın dilediği şeyler olacak."* Me'mûn ona bütün bunları nereden bildiğini sordu. Zûbân şöyle dedi: *"Filozofların kitapları ile satranç oyununu icat etmiş olan Hintli Sasa bin Dâhir'in koymuş olduğu hükümlerden."*

Ben derim ki: Deylem oğullarından sonra zuhuruna işaret ettiği Türkler Selçuklulardır. Bunların hanedanlıkları (hicrî) yedinci (onüçüncü) yüzyılın başında sona ermiştir.

Cirâş diyor ki: *"Kırânın, balık burcundan su üçgenlerini teşkil eden burçlara intikali Yezdicerd hâkimiyeti tarihinin 833. yılında vukua gelir. Bundan sonra 853 yılında, İslâmiyetin ilk zamanında olduğu gibi, Akrep burcuna intikal eder. balık burcuna intikal kırânın ilk intikali olup, Akrep burcuna intikalinden İslâm ümmetinin talihi anlaşılır."* Cirâş sözüne devamla: *"Su üçgeni burçlarında vukua gelen ilk kırânın birinci yılı 868 yılının receb ayının ikinci gününe rastlar."* demişse de, meseleyi yeter derecede açıklamamıştır.

Özellikle belli bir hanedanlık hususunda müneccimlerin mesnedi, "orta kırân" ve kırânın vukua gelmesi esnasında yörüngenin şeklidir. Çünkü onlara göre bu kırân, bir hanedanlığın meydana gelmesine, onun umrandaki yönlere, o hanedanlığı kuracak olan kavimlere, bunların hükümdarlarının sayılarına, isimlerine, ömürlerine, dinlerine, mezheplerine, âdetlerine ve harplerine delâlet eder. Nitekim Ebu Ma'şer, kırânlara dair kitabında bunları zikretmiştir. Orta kırânın delâlet etmesi hâlinde, bazen küçük kırânda da bu delâlet mevcut olur. Ve buna istinaden devletler hakkında konuşulur.

Harun Reşid ile Me'mûn'un müneccimi olan Yakub İshak Kindî, İslâm ümmetinde vukua gelecek olan kırânlara dair bir kitap yazmış, Şîa ona *"Cefr"* adını vermişti. Bu isim, Cafer Sadık'a nispet edilen Şiîlere ait "Eş-Şîatu Bi'1-Cefr" isminin aynısıdır. Söylendiğine göre Kindî bu eserinde Abbasî hanedanlığının hadesânından ve ömrüyle ilgili tahminlerden, bu hanedanlığın onların sonu olacağından bahsetmiş, hanedanlığın çöküşünü (hicrî) yedinci (onüçüncü) asır ortalarında Bağdat'ta vukua gelecek hâdiseye ve bu hanedanlığın yıkılmasıyla İslâm ümmetinin de inkıraza uğrayacağına işaret etmiştir.

Biz bu kitapla ilgili her hangi bir habere rastlamış veya buna vâkıf olan birini görmüş değiliz. Tatar hükümdarı Hulagu Bağdat'ı istilâ ettiği ve halifelerin sonuncusu olan Mu'tasım'ı öldürdüğü zaman Dicle'ye attığı Şiîlere ait kitaplarla suya atılarak imha edilmiş olabilir. Mağrid'de bu kitaba ait olan ve *"El-Cefru's-Sagîr"* adı verilen bir parçaya rastlanmıştır. Fakat bu kitap, Muvahhid hükümdarı Abdülmümin için uydurulmuştur. Çünkü bu kitapta Muvahhidlerin ilk hükümdarları ayrıntılı bir şekilde ve öncekilerle ilgili olan hadasâna uyumlu olarak zikredilmiştir. Bundan sonraki döneme ait hadasân ise asılsızdır.

Abbasî hanedanlığından Kindî'den sonra da müneccimler ve hadasân üzerine yazılmış kitaplar bulunmuştur. Hanedanlığın ihsanlarına nâil olanlardan biri olan Ebu Büdeyl'den, Mehdî ile alâkalı haberler hususunda Taberî'nin naklettiklerine dikkat ediniz.

Ebu Büdeyl diyor ki: *"Abbasî emirlerinden Rebi ile Hasan, Harun Reşid ile beraber, babası (Mehdî) zamanında yaptıkları gaza için beni de yanlarına çağırmışlardı. Gece yarısı yanlarına geldim. Yanlarında, hanedanlık kitaplarından, yani hadasân hakkında bir kitap vardı. Bu kitapta Mehdî'nin iktidarda kalma süresi on sene olarak gösterilmişti.*

Dedim ki: 'Bu kitap Mehdî'ye gizli kalacak değildir. O, iktidara geldiğinden beri epey zaman olmuştur. Şayet o bu kitaba vâkıf olursa, kendisiyle ilgili acı haberi ona bildirmiş olma durumunda kalmış olursunuz.' 'Peki çare nedir?' dediler. Bunun üzerine Büdeyl ailesinin azatlılarından, Müstensih Anbese Varrak'ı çağırdım. Ona: "Bu kâğıdı kopya et, on kelimesinin yerine kırk kelimesini yaz." dedim, o da bunu yaptı. Vallahi, eğer o kağıt üzerinde on, bunda kırk kelimesini gözümle görmemiş olsaydım, bunun o olduğu hususunda hiç şüphe etmezdim."

Daha sonra bu konu ile meşgul olanlar bundan sonra hanedanlıkların hadasânı hususunda Allah ne yazmalarını dilemişse, onu nesir ve nazım hâlinde yazmışlardır. Bunların birçoğu halkın elinde dağınık bir şekilde mevcuttur. Buna "melâhim"[147] adını vermişlerdir. Bunlardan bazısı genel olarak İslâm ümmetindeki hadasâna dairdir. Diğerleri özel olarak hanedanlıklar hakkındadır. Bunların hepsi de, dünyanın en meşhur kişilerine nispet edilmektedir. Ancak bunları gerçekten nispet ettikleri kişilerin yazmış olduğuna dair hiçbir dayanak yoktur.

Bu melâhimden Mağrib'de İbn Mürrâne'ye nispet edilenden biri *"Ra'iyye"* kasidesidir ve bahr-i tavil ile yazılmıştır. Halk bu kasidede söylenenlerin genel olaylar hakkında olduğunu sanıyor ve onları hem şimdiki zaman, hem de gelecek ile bağlantı kuruyor. Oysa biz üstadlarımızdan, o kaside söylenenlerin Lemtûne devletine has olduğunu duyduk. Çünkü İbn-i Mürrâne, Lemtûne devletinden hemen önce yaşamıştır ve kasidesinde Lemtûnelerin, Sebte'yi Hamûd oğullarından alacaklarından ve Endülüs'te hâkimiyet kuracaklarından bahsediyor.

Mağriblilerin elinde dolaşan melâhimden bir başkası da *"Tübbeiyye"* olarak isimlendirilen kasidedir. Bu kaside şöyle başlar:

"Neşeliyim ama neşem, sevincimden değil; bazen kafesteki kuş da neşelenebilir. Bir eğlenceden dolayı da neşelenmiş değilim. Bu neşem bazı olayları hatırlamış olmamdandır."

Söylendiğine göre bu kaside yaklaşık beş yüz veya bin beyitmiş. Genelde Muvahhidler devletini anlatmış, yine Fâtımîlere ve başkalarına da temas etmiştir. Öyşle anlaşılıyor kii, bu, uydurma bir kasidedir.

Mağrib'te dolaşan bir diğer melâhim, bir yahudiye nispet edilen şiirdir. Şiirde, Zuhal ve Müşteri'nin (uğurlu kıran), Zuhal ve Merih'in (uğursuz kıran) ve diğer kıranların hükümlerini açıklıyor. Yine Fas'ta kendisinin öldürüleceğinden bahsediyor. Aynı şekilde bütün bunlar da bir iddiadan ibaret. Şöyle başlar:

"Şu yüce mavi ğöğün altında onun büyüklüğü zuhur etmektedir. Ey Kavmim! Bu işareti anlayınız! Zuhal yıldızı bu alâmetleri bize bildirdi. Onun rengi pembeleşti, bu da selâmet manasına gelir.O sarık yerine, mavi başlık, palto yerine mavi pelerin sarmıştır."

Sonunda şöyle deniyor:

"Bu cinası bir Yahudi tamamladı. O, bir bayram günü Fas şehrinde asılacak. Ve insanlar sahralardan bir bir onun ölümünü görmek için gelecek."

Buşiirin beyitleri beşyüz kadardır ve Muvahhidler hanedanlığına delâlet eden kırânlar hakkındadır.

Mağriplilerin melâhiminden bir kaside de, aruzun mutekarib bahrında ve B revisi üzere olup Muvahhidlerden Tunus'taki Hafsîler hanedanlığının hadasânı hakkındadır. Bu kaside İbn Abbâr'a nispet edilir. Kuzey Afrika'da bir şehir olan Kostantin kadısı büyük hatip Ebu Ali bin Bâdîs, sözünü bilen ve müneccimlik hakkında esaslı bilgisi olan bir kişiydi. Bana şunu söylemişti. Bu İbn Abbâr, Müstansır tarafından katledilen Endülüslü hafız ve kâtip İbn Abbâr değildir. Bu zat, sadece Tunus halkından bir terzi idi. Bunun ünü hadis hafızı İbn Abbâr'ın şöhretine denk düşmüştür. Babam (Allah Taâlâ'nın rahmeti üzerine olsun) bu melhameden bazı beyitler okurdu. Bunun bir kısmı hafızamda kaldı. Şöyle başlar:

"Ey inci gibi dişlerinin şimşek gibi parlayışlarına kandığım için kalbimin meflûç hâle geldiğini mazur gören adam!"

Yine ondan:

"O, askerinden bir komutanı gönderir, komutan yüksek bir yerde gözetler. Eş-Şeyh'e birine haberleri vardığınoda Eş-Şeyh yağır bir deve gibi ıstırap içinde askeri karşılar; o, adaleti hâkim kılarak kendisinin güzel ahlâkını gösterir. Devleti bu yolla idare etmek herkesi kendisine çeken bir siyasettir."

Tunus'un genel hâlini tasvir eder:

"Düzensizlik yüzünden Tunus'ta izlerin yok olduğunu, vazife sahiplerinin haklarına uyulmadığını ve haklarının verilmediğini gördüğün vakit Tunus'tan ayrılmanın çaresine bak. Tanıdıklara veda et ve git. Pek yakında burada fitne çıkacak, kötülerin yanında iyiler zarar görecek."

Mağrib'de Benu Hafs devletinde cereyan edecek korkunç olaylardan haber veren başka bir melhame gördüm. Onda, BenuHafs'ın onuncu hükümdarı olan Ebu Yahya'dan sonra, hükümdarlığa kardeşi Muhammed'in geçeceği zikredilir. Şöyle denilmektedir:

"Ebu Abdillah'tan sonra, yerine (öz) kardeşi geçer, o vessâb (çok sıçrayan) diye bilinir."

Ancak bu şahıs, kardeşinden sonra hükümdar olmamıştır. Fakat ölene kadar kendisi için bu makamı temenni eder dururdu.

Mağrib'deki melhamelerden biri de, Hevşinî'ye nispet edilen avamî tarzındaki melhamedir. Bölgedeki aruzla söylenmiş olan melhamenin başlangıcı şöyledir:

Bırak, gözlerim yağmur gibi yaş akıtsın, Yağmurun diner ama gözlerimin yaşı dinmez. Beni terk edip vefasızlık yaptığında iki gözüm iki oluk olur. Sadakatsizlik edip ayrılığı tercih ettiğin vakit, gözyaşların vadileri sular. Her diyarın ahalisi neşeli ama bizim zamanımız, bildiğin gibi geçmede. Sen yaz gibi, kış gibi, bahar gibi meyve mevsimi gibi elden çıkıp gitmedesin.

Sevgilim dedi ki: Eğer feryad u figanda samimiysen, bırak da ağlayayım, özrümü kabul et. Zamanların sahibine sesleniyorum: Bu, gerçekten zor bir dönem, sıkı ol!"

Kaside uzundur, bütün Mağrib-i Aksa halkı kasideyi ezberlemiştir. Her hâlde halktan biri tarafından uydurulmuş olacak. Çünkü kasidede söylenen sözlerden hiçbiri meydana gelmemiştir. Ancak halk tarafından veya kasideyi kendisine nispet etmek isteyen ileri gelenlerden biri tarafından değiştirilmiştir.

Doğuda, İbn Arabî'ye nispet edilen diğer bir melhame gördüm. Bu melhame, uzun ve yorumunu Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceği ölçüde kapalıdır. Çünkü çok kapalı semboller ve sayılar, hayvan şekilleri, bir bütün olarak veya sadece kafalarını ve bilinmeyen, garip hayvan şekillerini gösteriyor. Son kısmında bir kaside bulunan bu melhame hakkında hâkim görüş, onda yer alanların hiç birinin doğru olmadığı yönündedir.

Sonunda revîsi L olan bir kaside vardır. Bu melhame tümüyle düzme olmalıdır. Çünkü ne müneccimlik ne de başka bir yönden herhangi bir ilmi esasa istinaden vücuda gelmiş değildir.

Mısır'a geldiğim zaman oradaki bazı ileri gelenlerin, İbn Arabî adına naklettikleri garip bir malhameden haberdar olmuştum. Herhâlde bu melhame, biraz önce sözü edilen malhame olmayıp İbn Arabî'ye ait başka bir melhame olmalı. Bu melhamede Kahire şehrinin talihi hakkında bilgi verilmekte ve yıldızların talihlerinin delâletleri yoluyla buranın umran müddeti 460 yıl olarak tespit edilmektedir. Bu duruma göre Kahire'deki umranın (hicri) 830 (1427) senesine kadar devam edip ondan sonra harap olmaya yüz tutması lâzım gelir. Çünkü zikredilen melhamede Kahire'nin umran müddeti şemsî sene ile 460 yıl farz edilmiştir. Bu müddet kamerî sene ile 474 sene eder. Çünkü kamerî sene şemsî seneden 11 gün daha azdır. Şayet bu sayıyı, Kahire'nin inşa edildiği tarih olan 358 ile toplarsak, 832 (474 + 352 = 832) eder. Şayet İbn Arabî'nin sözü doğru, yıldızların talihlerinin delâleti gerçek ise, Kahire'nin bu tarihe kadar mamur olup daha sonra harap olması gerekir.

Yine doğuda (Mısır'da) İbn Sina ve İbn Ukab'a nispet edilen bazı melâhim işitmiştim. Fakat bunun sağlamlığını gösteren herhangi bir delil yoktur. Çünkü bunlar sadece kırânlardan alınmıştır.

Bununla beraber İbn Hallikân *"Vefeyatu'l-A'yan"*ında İbn Kırrîye'nin hâl tercümesini anlatmak için *Kitabu'l-Eganî*'den naklettiği hikâye İbn Ukab unvanıyla zikredilen Muhammed bin Abdullah'a mensup olan melhamenin aslı olmayıp *Leylâ ve Mecnun* kabilinden, vâki olmayan meşhur bir melhamedir, Allahu a'lem.

Yine doğuda Türk devletinin hadasânına delâlet eden bir melhame işitmiştim. Bu melhame sûfıyeden Bâcarbekî denilen kişiye nispet edilmektedir. Tamamıyla mukatta harf (anlaşılmayan) ile yapılan lügazlardan ibarettir. Onun başı başı şöyledir:

"Ey Hasan'ın babasının tavsiye ettiği olup da vasî bilinen Ali'nin ilminden olan cefrin sırrını keşfetmek istersen harfleri ve bunun cümmelini iyi anla. Zeki ve mahir kişinin yaptığı gibi bunun vasfını kavra. Çağımdan evvel olan hâdiselerden bahsedecek değilim. Fakat gelecek zamandan bahsedeceğim: Baybars Ha ile baki kalır, onun beşinden sonra, Ha Mim ile telaşla, yorganın altında uyur. Şın göbeğinin altında eseri vardır. Şu kadar iyiliklerle hükmetmek ona ait bir hükümdür. Irak topraklarıyla birlikte Mısır ve Suriye onundur. Azerbaycan'dan Yemen'e kadar onun mülküdür."

Sonra:

Tahir, Buran'dan nasip alır. Çünkü o cesaretli bir yiğit ve büyük bir cengâverdir. Yaşı küçük olan Sin'i öbür Sin azleder. La, Lev, Kaf ve Nun birlikte ortaya çıkar, akıllı ve istişareye ehil cesur bir kavim, Ondan sonra kocaman adam Ha ve Eyne müddetince baki kalır.

Sonra:

Ba müddetinden sonra onu katlederler, meşvereti, sahib-i lisanı sahibini Mim mülkü takip eder.

Sonra:

Bu topal köpektir (Timur kastediliyor), *ona ilgi göster, onun çağındaki fitneler sana yeter de artar bile. Şarktan gelen bir ordu içinde gelir ve onları ileri sürer. Fitne çıkarmada mahir olan Kafa âr gelir. Dal'ın katli ile baştan başa Şam mateme boğulur. Oradaki halka gam çöker. Deprem olunca yazık Mısır'a. Ha hâlâ oraya yerleşememiş bir durumda. Ti, Zı ve Ayın hepsi hapsedilir, Helâk olur ve meccanen mal harcarlar. Kaf, Kafa doğru harekete geçer, onlar toplanınca, o, o müstahkem kale de zillete duçar olur. Kardeşleri ortaya dökülür, salihleri o olduğu halde. Lam, Elif onun Şın'ına selâm verirler. H ile hâkimiyetleri son bulur, artık hiç biri işbaşına gelmez. Zamanlar geçer de yine mülk onların semtine uğramaz.*

Derler ki melhamede Melik Zâhir'e ve babasının yanına gelişine işaret edilmektedir.

"Hicretten sonra uzun süre gaybubetin ardından babası ona gelir."

Melhamenin beyitleri çoktur. Bunların düzme olduğu kuvvetle muhtemeldir. Eskiden bu tür şeylerin düzülmesi sık sık görülür veya böyle şeylerin intihali çokça vâki olurdu.

Bağdat tarihini yazan tarihçiler şunu anlatıyorlar: Halife Muktedir zamanında Danyalî diye tanınan zeki bir kağıtçı vardı. Bu kişi, kâğıtlara, eskiymiş gibi bir şekil verir, sonra da eski bir yazı üslûbu ile bunların üzerine yazı yazar, bu yazılarda hanedanlık mensuplarının isimlerindeki harfleri rumuz olarak kullanır. Bununla hanedanlık mensuplarının meylettiklerini bildiği yüksek makam ve mevkilere, yazdıkları sanki melhameymiş gibi, işaret eder ve bunlardan muradı olan dünyalığa nâil olurdu. Bir kere defterlerinden birine mükerrer olarak üç mim yazmış ve bunu Muktedir'in azatlılarından olan ve hanedanlıktaki nüfuz ve itibarı muazzam olan Muflih'e getirmiş ve ona: Bu, senden kinayedir. Kelimelerin başlarındaki mimleri kastederek: *"Muktedir'in mevlâsı Müflih budur."* demiş bunu söylerken muhatabının hoşuna gideceği ve onun devletinden dünyalığa nâil olacağı bir şekilde konuşmuş, Müflih'in bilinen hâllerinden bu hususla ilgili bazı alâmetler dikmiş ve bu alâmetlerin ona işaret etmekte olduğu kanaatini vermiş, bunun üzerine Müflih, ona, kendisini zenginleştirecek ihsanda bulunmuştu.

Danyalî, Müflih'e yaptığının aynısını vezir Hasan bin Kasım bin Vehb'e de yaptı. Hasan o zaman görevinden azledilmişti. Danyalî elindeki kâğıtla ona gitti ve kâğıtta yazılı olan harflerin ona işaret ettiğini söyledi. Yine Hasanla ilgili bazı durumların da bunun alameti olduğundan bahsetti. Sonra ona, onsekizinci halife döneminde yeniden vezir olacağını, sayesinde devlet işlerinin yoluna gireceğini, düşmanları yeneceklerini ve vezirliği döneminde dünyanın mamur olacağını söyledi. Yine Müflih'e olmuş ve ilerde olacak hâdiseler yazılmış başka kâğıtlar da gösterdi ve bunların hepsini (peygamberlerden veya evliyadan olduğu kabul edilen) Danyal'a nispet etti. Bu, Müflih'in çok hoşuna gitti. Halife Muktedir'in de bunlardan haberi oldu. Muktedir bu kâğıttaki işaretlerden Hasan bin Kasım bin Vehb'e ulaştı ve onu yeniden vezir yaptı. Hasan'ın yeniden vezirliğe gelmesinin sebebi böylesine ustaca söylenmiş bir yalan ve bu tür anlaşılmaz kâğıtlar karşısında sergilenen cahilliktir. Öyle anlaşılıyor ki, Bâcerbekî'ye nispet edilen melhame de bu türdendi.

Mısır'da Arap olmayan Hanefi şeyhinin oğlu Ekmelüddin'e bu melhameden ve sûfîlere mensup olan Bâcerbekî'den sordum. Ekmelüddin onların tarikatını biliyordu. Vahdet-i vücuda da inanırdı. Şöyle dedi: "Bâcerbekî, sakallarını kökünden tıraş eden bid'atçı Kalenderîlerdendir. İlerde olacak hususlardan, keşif yoluyla bahseder, kendisince belirli bazı adamlara imâda bulunur, anlaşılmayacak harflerle bu kişilerden lügaz ve muamma şeklinde bahseder, dilediklerine, harfler arasında tespit ettiği rumuzla işaret, ederdi. Bazen, bu gibi hususları alışkanlık hâline getirdiği az sayıdaki beyitlerle nazım hâlinde ifade eder ve bunlar kendisinden naklederdi. Halk, bunlara düşkünlük gösterir, rumuzlu bir melhame sayardı. Yalancılar ve mübalağacılar, her asırda bu nevi şeyler eklemişler, halk da bu rumuzları çözmek için uğraşmış durmuştu. Hâlbuki bu çeşit rumuzun çözülmesi imkânsızdır. Çünkü bir remizi çözmek için, daha önce konulmuş anahtara ihtiyaç vardır. Söz konusu türden harflerin, kendilerinden kastedilen şeye delâletleri, sadece bu manzumeyi yazan kişi tarafından bilinir. Faziletli bir zat olan Ekmelüddin bu sözlerini, bu melhamenin durumu hakkında, içimde mevcut olan tereddüdü giderici ve beni tatmin edici nitelikte buldum.

"Allah bizi doğru yola iletmeseydi, kendiliğimizden biz doğru yolu bulamazdık." (A'râf, 7/43). Allahu Sübhanehu ve Taâlâ en iyi bilendir ve muvaffakıyet ondandır. [148]

[Bundan sonra dahî sekiz yüz iki senesinde bu abd-i fakır sultân-ı Mısır tarafından memâlik-i mezbûrede kâdî-i mahkeme-i Mâlikiyye iken mülâzemet-i mevkib-i sultanî ile medîne-i Dımeşku'ş-Şâm'a dâhil olduğum esnada İbn *Kesir Târihi*'ne nazar edip yedi yüz yirmi dört [1324] senesi silkinde münselik olan ricâlin terâcimi hilâlinde Bâcerbakî'nin hâl ü sânı ta'rîf olunmakla gereği gibi ahvâline vukuf müyesser oldu. Târîh-i mezkûrda mestûrdur ki Şemsüddîn Muhammed Bâcerbakî, Bâcerbakıyye unvanıyla ma'rûf olan fırka-i dâllenin muktedâ vü pişvâları olup ve fırka-i mezkûre hâşâ inkâr-ı Sâni' ile meşhur bir şirzime-i rezîledir. Muhammed-i Bâcerbakî'nin vâlidi Cemâlüddîn Abdurrahîm b. Ömer-i Mevsılî ulemâ-i Şâfi'iyyeden bir racul-i sâlih olup medâris-i Dımeşku'ş-Şâm'da ders ü ifâde ile meşgul idi. Mezbûrun veledi Muhammed-i Bâcerbakî dahî fukahâ-yı Şâm miyânında neş'et edip müddet-i kalîlede fıkh-ı şerif tahsiline sa'y eyledi. Ba'dehû meslek-i keşf ü sülûke sâlik olmakla nâstan bir cemâ'at ona bey'at ü inâbet edip hakkında hüsn-i i'tikâd ile mürîd-i halka be-gûş-ı inkıyâd oldular. Bundan sonra diyâr-ı Şam'da kâdî-i Mâlikî, mezbûrun irâka-i demi ile hükm etmekle havfından diyâr-ı şarka firar edip ba'dehû kâdî-i Hanbelî huzurunda kendiyle üzerine şehâdet eden şühûd miyânında adâvet-i dîniyyesi olduğuna ikâmet-i beyyine etmekle kâdî-i Mâlikî'nin hükmünü fesh ü ibtâl ile katiden halâs oldu. Ba'dehu belde-i Kâ-bûn'da bir müddet meks ü ikamet ettikten sonra yedi yüz yirmi dört senesinde [1324] vefat eyledi. Ba'dehu İbn Kesîr, Muhammed Bâcerbakî'nin ânifen zikr olunan Kaside-i Nûniyye'sinden birkaç beyit zikr edip tercemesini zamm eyledi.]

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Şehir ve kasabalara, bütün bayındır yerlere ve sosyal hayatla ilgili hâllere dair

BİRİNCİ BÖLÜM

Devletlerin kuruluşu şehir ve kasabaların kuruluşundan önce olduğuna, şehir ve kasabaların, ancak devletin ikinci devresinde kurulduğuna dair

Bunun açıklaması şudur: Bina inşa etmek ve şehir kurmak refahın gereği olarak hadarî (medenî) özelliklerdendir. Biz bunu yukarda anlattık. İnsanlar ancak göçebelik ve onun gerekleri devresini geçirdikten sonra yerleşik bir hayat yaşamaya başlarlar; bundan sonra şehirler, kasabalar, kaleler kurarlar. Şehir ve kasabalar az sayıda insanın yapacağı işler değildir. Genel iş birliğiyle yapılır. Bu yapıların her biri, ancak birçok kişinin kuvvetinin bir araya toplanmasıyla, büyük yardımlaşmalarla vücuda getirilebilirler. Bunlar halk için zarurî ihtiyaçlardan olmadığı için, onlar, kendi istekleriyle bir araya toplanarak bu binaları yapmazlar; ancak, zorla sevk edildikleri takdirde yaparlar, onları bu işlere sevk eden kuvvet hükûmettir. Ücretle teşvik edilirler. Bunun için hükûmetin işe karışması şarttır.

Şehir ve kasabaların kurulması için devletin kurulmuş olması gerektir. Şehirler, kurucularının güttüğü maksada, orada mevcut hava ve toprak şartlarının gereğine göre kurulduktan sonra o şehir ve kasabaların ömrü devletin ömrüyle mütenasip olur. Devletin ömrü kısa olursa, şehrin imarı durur, yıkılmaya yüz tutar ve gitgide harap olur. Devletin ömrü uzun sürerse, kale ve köşk gibi büyük bina yapılması, arkası kesilmeden devam eder, nüfusu artar, pazarlar ve şehir genişler, Bağdat şehri ve benzerleri gibi genişlemekte devam eder, şehrin işgal ettiği alan gittikçe büyür.

Hatib Bağdadî *Tarih*'inde Me'mûn devrinde Bağdat'taki hamamların 65 bini bulduğunu kaydeder. Bağdat, bu dönemde birbirine yakın ve bitişik

olmak üzere kırk şehirden meydana geliyordu. Çok büyük olduğu için bir şehir hâlinde yalnız bir sur ile çevrilmiş değildi. Kayravan ile, Müslümanların hâkimiyeti altındayken Kurtuba ve Mehdiye'nin hâli de böyle idi. Kendi gözümüzle gördüğümüz gibi, Kahire'nin durumu da böyledir.

Şehri kuran devlet yıkıldıktan sonra o şehrin hâli etrafının hâline uyar. Şehrin etrafında dağlar ve verimli düz topraklar bulunursa şehir varlığını koruyabilir.

Mağrib'de Fas, Bicâye ve Doğuda Acem Irak'ında durum böyledir. Etrafları mamur olduğu ve dağlar bulunduğu için, bu şehirleri kuran devlet yıkıldıktan sonra da o şehirler kendi varlıklarını korumaktadırlar. Çünkü bedevîler (göçebeler) refaha ve para kazanmaya alıştıktan sonra bu medenî yaşayış onları, rahat ve sakin hayatı aramaya sevk etmektedir. Bu durum insanın tabiatı gereğidir. Onlar bu yaşayış tarzına alışarak göçebelikten uzaklaşıyorlar. Şehri kuran devlet yıkıldıktan sonra şehrin etrafı mamur olmayıp da şehrin umranına yardım edecek maddeler bulunmadığı takdirde, halk göçebelik hayatına dönmeye mecbur olur, bu suretle şehri kuran devletin yıkılması o şehrin düzeninin bozulmasını getirir; eski hâlini muhafaza edemeden yavaş yavaş harap olmaya başlar, halkı dağılır. Mısır'da (Fustat'ta), doğuda Kûfe, Mağrib'de Kayravan, Mehdiyye ve Benu Hammad gibi büsbütün harap olur veya mamurluğu azalır. Sen buna dikkat et. Şehri kuran devlet yıkıldıktan sonra onun yerine geçen devletin o şehri başşehir edinmesi mümkündür. Bu takdirde, yerleşmiş olan bu yeni devlet, şehri kurar, şehirde köşk ve kale gibi binalar çoğalır, bu suretle yeni bir şehir kurmaktan müstağni olunur. Eski devletin yerine geçen devlet gittikçe kuvvetlenir, zenginleşir, böylece yurdun bayındır olmasıyla şehir ikinci bir ömür kazanmış olur ki, çağımızda Fas ile Kahire bunun birer benzerini teşkil eder. Her şeyi yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Allah bilir.

İKİNCİ BÖLÜM

Devletin şehirlerde yaşamaya sevk etmesine dair

Bunun sebebi şudur: Kabileler ve asabiyetler devlet kurduktan sonra şehir ve kasabaları ele geçirmeye mecburdurlar.

Bu da iki sebepten ileri gelmektedir.

Bu iki sebepten biri, devletin sükûnet ve rahatlığı icap ettirmesiyle ağırlıkları bırakmak ve göçebelik hayatında eksik olan umranla ilgili hususları tamamlama mecburiyeti duyar.

İkinci sebep ise devleti ele geçirmek üzere harekete geçmeleri beklenenlerden korunmaktır. Çünkü etraftaki şehirlerin devleti ele geçirmek isteyenler için bir sığınak teşkil etmesi mümkündür. Bunlar isteklerine ermek için bu şehirleri birer sığınak edinebilirler. Şehir ve kalelere sığınanları yenmek son derece zahmetlidir. Duvar arkasında savaşarak korunmak suretiyle düşmanı öldürmek kolay olduğu için, az sayıda kuvvetle sayıları pek çok olan askere karşı koyulabilir. Bunlar çok askere ve büyük güce muhtaç olmazlar.

Şevket ve asabiyetler, savaşlarda düşmana karşı koymak ve dayanmak için gereklidir. Surlarda yaşayanlar ise duvarlar sayesinde dayanabilirler, büyük asabiyete ve sayı çoğunluğuna muhtaç olmadan korunabilirler. Bundan dolayı, devletle çekişenlerden kaleye sığınmış olanlar, kale ve şehri ele geçirmek isteyenleri kuvvetten düşürür, onların istilâ kudretlerini hırpalarlar. Bundan dolayı, devlet kuran göçebeler, etraflarında şehir ve kaleler bulunduğu takdirde hasımlarının sığınmalarına engel olmak üzere o

kale ve şehirleri ele geçirirler. Etraflarında kale ve şehirler bulunmadığı takdirde sosyal hayatın eksikliklerini tamamlamak ve ağırlıklarını yerleştirmek için yeni baştan şehir ve kaleler vücuda getirirler. Bu suretle kendi kabilelerinden, izzet ve şerefte onlardan yüksek bir derece kazanmak isteyenlerin ümitlerini kırarlar. Bundan, devlet kuranlar için kalelerde yerleşmenin bir zaruret olduğu anlaşılır, ötesini her türlü noksandan münezzeh olan Allah bilir. Onun yardımıyla başarılar kazanılır. Ondan başka yetiştiren ve besleyen yoktur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Büyük şehirlerin ve yüksek yapıların ancak büyük devletler tarafından vücuda getirilebileceğine dair

Devletler tarafından yapılan binalardan ve diğer eserlerden bahsederken, onları yapan devletin gücü ve büyüklükleriyle mütenasip olacağını yukarda anlatmıştık.

Bunun sebebi şudur: Şehirler ancak işçilerin bir araya toplanması, çokluğu ve birbirine yardımlaşmaları sayesinde kurulabilir. Devlet, şehir ve diğer eserler vücuda getirmek üzere geniş ülkesinin her tarafından işçiler toplar. Bu yapılar için gereken ağır şeyleri nakletmek üzere çok defa, gücü artıran, ağır şeyleri kaldıran, nakleden ve hassas denge ve ölçülere göre yapılmış makinelerin yardımına başvurulur. Çünkü beşer kuvveti bu gibi ağır şeyleri kaldırmaktan âcizdir.

Birçok kimse, eski milletlerin bıraktıkları büyük eserleri, meselâ, Kisraların sarayını, Mısır'ın piramitlerini Mağrib'deki kemerler üzerinde birbirine bağlanarak yapılan su kanallarını ve Şarşâl gibi eskilerden kalan eserleri gördüklerinde, o milletlerin bunları bir araya toplanarak veya ayrı ayrı olarak kendi bedenî kuvvetleriyle yapmış olduklarına inanmışlar ve bu eserlerin o milletlerin bedenleriyle mütenasip olduğu vehmine kapılarak onların vücutça iri olduğuna kani olmuşlardır.

Bunlar, mühendislik ilminin, ağır şeyleri kaldıran ve taşıyan makinelerin yardım ve faydalarından ve geometri ilmine dayanan sanayiden habersiz davranırlar. Şehir ve ülkelerde dolaşan birçok kimse, Arap olmayan milletlerin ilim ve makinelerin yardımıyla büyük yapılar vücuda getirmiş ve

ağır nesneleri taşımak hususunda ne gibi tekniklere başvurmuş olduklarını gözleriyle görmeleri, bu sözlerimizin doğruluğuna şahitlik eder.

Halkın, vücut ve kuvvetçe bize bakarak kat kat üstün olduğu vehmine kapılmış oldukları Âd kavmine nispet edilen ve "Âdiyye" adını verdikleri eski milletlerden kalma ve hâlâ da mevcut olan eserlerin çoğu ilim, geometri ve makinelerin yardımıyla vücuda getirilmiştir. Yoksa halkın inandığı gibi, o milletlerin vücutları bizimkinden büyük ve kuvvetleri bizimkinden fazla değildi. Çünkü vücutça büyüklük derecesini bildiğimiz, gövdeleri bizim ölçüde olan milletlerin kisra saraylarını, Şiîlerden Ubeydîlerin ve Kuzey Afrika'daki Sinhâcelerin birçok eserlerini gözümüzle görüyoruz. Sinhâcelerin eserleri, Benu Hammad kalesindeki minareleri bugün dahi gözümüzün önündedir.

Ağlebîlerin Kayravan Camii'ni inşa etmeleri, Müvehhidlerin Rıbâtu'l-fehh (Rabat), Sultan Ebu Saîd'in Tilemsan'ın karşısındaki Mansûra'da 40 yıl içinde (1299-1339) yaptıkları binalarda böyledir.

Kartaca şehrine su getirmek üzere, kemerlerle tutturarak kavisli bir şekilde taklar üzerinde yapılan su kanalları zamanımızda dahi kavisli bir şekilde mevcuttur. Bunlardan başka uzak ve yakın yerlerde yaşayan, haberleri bize kadar nakledilen milletler tarafından yapılmış büyük yapılar da bu cümleden olup, bu milletlerin de vücutça büyük olmadığı şüphe götürmez bir gerçektir.

Fakat kıssacılar Âd ile Semud milletleri ve Amâlika hakkında bu gibi yalan haberler nakletmeyi heves etmişlerdir. Semud kavminin Hicr'de (Petra) taşları oyarak yaptıkları evler zamanımızda dahi mevcuttur. Resûlullah'tan rivayet edilen bir sahih hadisten anlaşıldığına göre, Hicr'deki bu evler, Semud kavminindir. Hicaz'a gidip gelen kafileler ekser yıllarda buraya inerler, yolcular bu evleri gözleriyle görürler. Bunlar alçaklık, yükseklik ve yüzölçümü bakımından bizce belli olan evlerden farklı değildir.

Kıssacılar çok abartıyorlar ve Amâlika'dan olan Ûc bin Inâk hakkında gerçekten çok uzak sözler söylüyorlar. Bunlar Ûc'un denizden taze balıkları yakalayarak güneşte kızarttığını bile anlatırlar. Bunlar güneş sıcaklığının, kendisine yaklaşıldıkça fazlalaştığına inanırlar. Bilmezler ki, güneşin ısıtması, güneş aydınlığının yer küresine ve havaya yansımasından ileri

gelir. Yoksa güneşin kendisi ne sıcak, ne de soğuktur. Güneş ancak aydınlayıcı bir yıldızdır. Bu hususta eserin ikinci bölümünde az çok bilgi verilmişti. Eserimizin o bölümünde, her devlete ait eserlerin, o devletin esasındaki kuvvet nispetinde olduğunu anlatmıştık.

"Allah dilediğini yaratır." (Âl-i İmran, 3/24)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Çok büyük âbideleri yalnız bir hanedanlığın vücuda getiremeyeceğine dair

Bunun sebebi, yukarda anlattığımız gibi, büyük yapıların ancak insanların birbirine yardımlaşmalarıyla yapılabilmesi, çok ve fazla kuvvet harcamasını gerektirmesidir.

Binalar büyük olduğu takdirde, yalnız insan kuvvetiyle yapılamayacağı ve kat kat fazla kuvvet sarfı gerekeceği için, yukarda anlattığımız gibi, insanların kaldıramayacağı ağır şeyleri kaldıran makinelerin yardımına başvurulur. Eserler pek büyük olduğundan sonradan dahi o kadar kuvvet ve emek sarf etmek gerekir. Yapı tamam oluncaya kadar bu şekilde hareket edilir. Hükümdarlardan biri yapmaya başlar, ikinci ve üçüncü hükümdar onu devam ettirir, yapıyı tamamlamak üzere bunlardan her biri, pek çok kuvveti bir araya toplar. Yapı arzu edilen şekilde sona erinceye kadar devam edilir. Böylece yapı tamam olur. Sonradan gelenler bu büyük yapının tek bir devlet tarafından yapıldığını sanırlar.

Bu hususta Me'rib Seddi (barajı) hakkında tarihçilerin anlattıkları haberlere dikkat et. Bunlar seddin, Sebe' bin Yeşcub tarafından bina edilmiş olduğunu söylerler. O, bu sedde yetmiş vadinin sularını akıtmıştır. Fakat ölümü, seddi tamamlamasına engel oldu. Sed ondan sonra Himyer hükümdarları tarafından tamamlandı.

Kartaca şehrinin binaları, şehre su akıtmak üzere Âd kavmi binaları gibi büyük taklar üzerinde kemerlerle tutturularak yapılan su bendleri ve büyük yapıların çoğu bu yolla arka arkaya gelen hükümdarlar tarafından

yapılmıştır. Zamanımızda kurulan büyük yapılar bunun bir delilidir. Yine zamanımızda dahi büyük bir yapıya hükümdar başlar, ondan sonra gelen hükümdarlar başlanmış olan yapıya devam etmezler ise, yapı tamamlanmamış hâlde kalır.

Biz eski zamanlardan kalan büyük yapıları, devletlerin yıkmaktan âciz olduklarını görüyoruz. Hâlbuki yıkmak yeni baştan yapmaktan çok kolaydır. Çünkü yıkmak, yokluktan ibaret olan aslına dönmekten ibarettir. Yapmak ise, bunun tersine olarak, yok olan nesneyi var etmektir. Yıkmak kolay olduğu hâlde bir yapıyı yıkmaktan âciz olduğumuzu gördüğümüzde, bunu yapanın son derece kudretli olduğunu ve bu yapının yalnız bir devletin eseri olmadığını anlıyoruz. Arapların, Kisra saraylarını yıkmaktan âciz kalışları bunun bir örneğini teşkil eder.

Halife Harun Reşid bu sarayları (İvan'ları) yıktırma kararını aldıktan sonra, hapsettirdiği (Fars asıllı olan) Yahya bin Halid'in fikrini almak üzere hapishaneye adam gönderdi. Yahya: *"Ey müminler emiri! Yıktırma, eskisi gibi, bulunduğu hâlinde bırak ki, bu eserleri görenler, senin atalarının, bu gibi muhteşem âbideleri yapan kavmin elinden devletlerini çekip almak kudretinde olduğunu görsünler."* diye cevap verdiğinde Reşid onu, öğüdünde samimi olmamakla suçladı ve: *"Fars olma hamiyeti kaynadı da bu binaların yıkılmasını arzu etmedi, vallahi onu yere çalıp öldüreceğim!"* dedi. Sarayları yıktırmaya başladı. Kalabalık işçiler topladı. Büyük balyozlar yaptırdı. Binaları ateşe verdi, üzerlerine sirke döktürdü. Şu kadar emek harcadıktan sonra binaları yıkmaktan âciz olduğunu anladı. Yıktıramadığı için maskara olmaktan korkarak fikir sormak üzere ikinci defa hapishaneye adam gönderdi. Yahya bu sefer: *"Ey müminler emiri! Arkasını bırakma, yıktırmakta devam et, yoksa müminlerin emiri ve Arap kavminin hükümdarı Acemler tarafından yapılan bir yapıyı yıktırmaktan âciz kaldı, diye söylerler."* dedi.

Reşid, Yahya'nın ilk nasihatinin samimi olduğunu anladı ve sarayları yıktırmaktan vazgeçti.

Abbasî halifesi Me'mûn da Mısır'daki ehramları (piramitleri) yıktırmak için işçiler toplamıştı. İşçiler yıkmayı başaramayınca taşları delmeye başladılar. İşçiler duvarı, dış duvarla iç duvar arasındaki boşluğa kadar deldiler. Ancak oraya kadar yıkabildiler. Söylediklerine göre, bugün dahi, burası bir menfez hâlinde dışarıdan gözükmektedir. Bazı kimseler

Me'mûn'un bu iki duvar arasında bir hazineye rastladığını naklederler. Doğrusunu Allah bilir.

Kartaca'nın su kemerleri de böyledir. Tunus şehri halkı, taşlarını bina yapımında kullanmak için bu kemerleri yıkmak istediklerinde, ustalar ancak terler dökerek günlerce uğraştıktan sonra küçük parçalar kopartabiliyorlardı, yıkma işini seyretmek üzere birçok adam toplanıyordu, çocukluk yaşımda iken ben de, buna çok şahit oldum.

"Sizi ve yaptığınız şeyleri yaratan Allah'tır." (Saffât, 37/96)

BEŞİNCİ BÖLÜM

Bir şehir bina edilirken göz önünde tutulması gereken şartlar ve bu şartlara dikkat edilmemesi hâlinde doğacak zararlara dair

Bil ki, milletler arzu edildiği kadar refaha kavuştuktan ve refahın alışkanlıklarını elde ettikten sonra, bu hayatın devamını isterler; sükûnet ve rahatlık ancak yerleşik hayatla temin edileceğinden göçebeler ev yapmak maksadıyla bir yer seçerler.

Bu evler, içlerinde oturmak üzere bina edildiği için, yapılırken, zararları önlemek ve hayatî menfaatleri kolaylaştırmaya yardım edecek sebepleri göz önünde bulundurmak gerektir. Zararlardan sakınmak için bütün yapıların etrafını surlarla çevirmeli, şehir çıkılması zor bir dağın tepesinde bina edilmeli veya şehir kurulacak yerin, etrafı deniz ve ırmakla çevrilmiş olup şehre ancak köprüden geçilerek girilmelidir. Bu takdirde düşmanın şehre saldırması zorlaşır, korunma gücü kal kat artar.

Şehri kurarken riayet edilmesi gereken yönlerden biri de şehrin sağlık durumudur. Şehrin havasının hoşluğu ve sağlığa etkisi göz önünde tutulmalıdır. Çünkü şehir havası, durgun yahut hastalıklı ve zararlı olan sular veya pis kokulu su yatakları ve rutubetli ve pis çayırlıklar yanında kurulursa, o şehirde yaşayan insanlar ve hayvanlar hemen hastalığa yakalanmaya mahkûmdurlar. Bu, gözle görülmüş hâllerdir. Havasının hoşluğu ve temizliği dikkate alınmadan kurulan şehirler, çoklukla, hastalıklıdır. Bunlardan biri, Mağrib'de fena havasıyla tanınmış Kuzey Afrika'nın Cerîd bölgesinde bina edilmiş olan Kâbis şehridir. O şehrin asıl halkından ve hâriçten gelenlerden pek az kimse, şehrin pis kokusu yüzünden sıtmadan kolay kolay kurtulamazlar.

Söylediklerine göre önce bu şehir hastalıklı değilmiş, bu hastalık şehir yapıldıktan sonra ortaya çıkmış.

El-Bekrî (*Mesâlik*'te) bu hastalığın türemesini şöyle tasvir ediyor:

"Bir kazı sırasında kurşunla mühürlenmiş bakır bir kap bulundu. Mührü kırılarak açıldıktan sonra kaptan bir duman çıktı ve havaya doğru yükseldi. Dumanın arkası kesildi. İşte bu duman şehirde sıtma hastalıklarını başlangıcını teşkil etti."

El-Bekrî bu sözleriyle, kabın sıtma ve vebayı savmak maksadıyla tılsımlanmış olduğuna ve mührü bozulmakla tılsımı bozulduktan sonra pis kokulu eski havanın yeniden pis koku yaydığından tekrar sıtma ve veba hastalıkları başlamış olduğuna işaret ediyor. Bu hikâyeler avamî hikâyelerden ve avamın temelsiz zayıf fikirlerinden ibarettir.

El-Bekrî ilim alanında basiretli olmadığı için bu hikâyeyi bir hurafeden ibaret olduğunu düşünmeden işittiği gibi nakletmiştir.

Sana hakikati açık gösteren bir şey varsa o da şudur: Maddelerde pis koku, sıtma ve veba gibi hastalıkları doğuran sebep ekseriyetle, havanın durgunluğudur. Rüzgâr eserek havayı harekete getirir, sağa, sola dağıtırsa, ağır koku yüzünden yayılan hastalıklar da o nispette azalır. Şehrin nüfusu çoğalmasıyla hareket çoğaldığında hava dalgalanır, şehrin nüfusu azalırsa, havanın dalgalanmasına yardım eden hareket de o nispette azalır. Hava durgun hâlinde kalır, şehirde ufunet (ağır koku) ve bunun bir sonucu olarak zararı da çoğalır. Kuzey Afrika'nın mamurluğu yüksek iken Kâbis şehrinin nüfusu çoktu. Halkının dönüp dolaşmasının etkisiyle havası dalgalanıyor, havanın dalgalanması zararları hafifletiyordu. Bundan dolayı şehirde ufunet ve o nispette hastalık da azdı. Kâbis'in halkı azaldıktan sonra, sularının bozukluğu etkisiyle, ufunetli olan havasında durgunluk meydana geldi. Havası durgunlaştıktan sonra şehirde ufunet ve hastalıklar çoğaldı. Kâbis şehrinin hastalıklı olmasının sebebi işte budur. Bunun başka bir sebebi yoktur.

Havasının sağlamlığına bakılmadan kurulmuş olan şehirlerde biz bu hâlin etkisini görüyoruz. Havasının sağlamlığı göz önünde bulundurulmadan kurulan şehirlerin ahalisi az iken bu şehirlerde hastalıklar çoktu. Bunların nüfusları çoğaldıktan sonra şehrin sağlık durumu iyileşti. Bunun bir

örneğini, devletin başşehri olan ve yeni şehir adıyla anılan Fas şehri teşkil eder. Bunun benzerleri çoktur. Bu söylediklerimizi iyice kavrarsan, sözlerimizin doğruluğu anlaşılır. Şimdi yakın zamanlarda Kâbis'in pis kokan havası gitmiştir. Tunus hükümdarı burasını kuşattığı zaman, şehri saran palmiye ve hurma ağaçlarını kesmiş, böylece şehrin bir yönü açılmıştır. Oranın havası dalgalanmakta, böylece rüzgâr esmekte, pis hava ortadan kalkmaktadır.

Yeni kurulacak şehirlere fayda temin etmek ve geçinme vasıtalarını kolaylaştırmak işine gelince; birtakım noktaları göz önünde bulundurmak gerekir.

Şehirler kurulurken dikkat edilecek yönlerden biri su işidir. Şehir bir nehrin kıyısında kurulmalı veya şehir kurulacak yerin hizasında suları tatlı olan kaynaklar ve çeşmeler çokça bulunmalıdır. Çünkü şehre yakın yerde suların bulunması, halkının geçinmesini kolaylaştırır.

Şehirler kurulurken riayet edilmesi gereken yönlerin biri de, şehir halkının hayvanlarını otlatmak için, şehrin etrafında güzel çayırlıkların bulunmasıdır. Şehrin yakınında iyi otlakların bulunması, halkın geçimini kolaylaştırır. Çünkü herhangi bir yerde yerleşenler, çoğaltmak, sağmak ve binek olarak kullanmak için hayvanlar beslemeye mecburdurlar. Bu hayvanları beslemek için halkı otlaklara muhtaçtır. Bu otlaklar şehre ne kadar yakın olursa, halkının geçimini kolaylaştırmaya o nispette yardım eder. Otlaklar ne kadar uzak olursa halkı o nispette zorluklara katlanır.

Şehirler kurarken etrafında ekin ekilecek mümbit toprakların bulunması da dikkate alınmalıdır. Çünkü toprak, şehir halkının geçimine ve ekini kolayca elde etmesine çok yardım eder. Tarlalar şehre uzak olduğu takdirde onlar zahmetlere katlanacaklardır. Şehir kurarken yapı ve yakma için gerekli ağaç ve odunun da şehre yakın olmasını düşünmek gerektir. Çünkü odun ısınmak ve yemek pişirmek için gereklidir. Ağaç ise evlerin tavanları ve diğer birçok ağaç kullanılan hususlar için şarttır. Şehrin deniz ve gemiler işleyen nehirlere yakın olmasına da dikkat etmelidir. Çünkü deniz ve nehirler uzak bölgelerden şehre eşya naklini kolaylaştırır. Fakat şehrin deniz ve gemiler işleyen nehirlere yakın olması, öncekiler derecesinde önemli değildir. Riayet edilmesi gereken bu şartlar halkının ihtiyacı nispetinde farklıdır. Şehri kuranın tabiî olan bu yönleri güzelce seçmekte gaflet etmiş olması veya ancak kendi şahsı ve orada yaşayanlar için gereken

hususiyetleri dikkate almış ve başkalarının ihtiyaçlarına önem vermemiş olması mümkündür ki, Araplar, İslâmiyetin ilk zamanında Irak'ta ve Kuzey Afrika'da şehirler kurarken bu şartlara riayet etmemişler, ancak kendi yaşayışları bakımından kurdukları şehirler yakınında develerini besleyen otlaklar ve tuzlu sular bulunmasına önem vermişlerdir. Şehirlerin yakınında nehir, deniz ve ağaç temin etmek için otların bulunmasına dikkat etmemişler. (Afrika'daki) Kayravan, Basra, Kûfe ve benzerleri bu cümledendir. Bunun içindir ki, şehirler hızla harap olmaya yüz tutmuştur. Çünkü şehircilikte tabiî olan hususlara riayet etmemişlerdir.

Fasıl: Şehirler sahillerde kurulduğu takdirde dağ üzerinde veya sayıları çok olan milletlerden birinin toprağında kurulmalıdır. Şehrin dağda ve nüfusu çok olan kavmin toprağında kurulması, geceleyin düşmanlar ve korsanlar saldırdığı takdirde, korunmaya yardım ettiği gibi, kalabalık olan halkı da feryadı işiterek yardıma gelir.

Bunun sebebi şudur: Şehir sahilde, bozkır olmayan bir yerde kurulursa sosyal hayatlarına uygun bozkırlar bulunmadığı için asabiyet sahibi olan kabileler orada cemiyetler hâlinde yaşamazlar. Şehir geçilmesi zor olan dağda kurulmamış olduğu için düşmanların geceleyin yapacakları baskınlara ve deniz kenarında olduğu için düşmanın donanmasıyla gelerek sahillerine saldırmasına açık olurlar. Çünkü etrafında asabiyet sahibi kabileler bulunmadığı için, düşman şehir halkına etraftan yardım gelmeyeceğinden emin olur. Şehir halkı ise rahat hayata alışmış oldukları için, bunlar çocuk gibi kendileri himayeye muhtaç bir hâle gelmişler ve düşmanla savaşanlar sırasından çıkmışlardır. Doğuda İskenderiye ve Trablus şehirleri halkı ile Mağrib'de Bone ve Sela halkı bunun bir örneğini teşkil eder.

Asabiyet sahibi olan kabileler, şehrin yakınında yaşarlarsa yardıma çağıran sesleri işitirler. Şehir sarp dağın tepesinde kurulur ve şehre ulaşmak zor olursa, düşmana karşı korunma kolaylaşır. Düşmanlar sarp yollardan geçmek zorluğuna katlanacaklarını, kuvvetli kabilelerin yardıma geleceğini düşünerek geceleri şehre saldırıp zafer kazanmaktan ümidi keserler. Septe, Bicâye ve küçük olmasına rağmen Kulle bu durumdadır.

Bunu düşünürsen Abbasîler çağından beri İskenderiye'nin sınır şehri adını taşımasının sebebini anlarsın. Arkasında Berka ve Kuzey Afrika'da İskenderiye'nin yardımına gelecek kuvvet sahibi kabileler bulunduğu hâlde,

İskenderiye'nin "sınır" adını taşıması, şehrin düz ve istilâsı kolay bir yerde kurulmuş olduğu ve bundan dolayı düşmanın denizden gemilerle saldırmasından korkulduğu içindir. Doğrusunu Allah bilir. Fakat düşmanın İslâmiyet zamanında İskenderiye ve Trablus'a defalarca saldırmış olması sözümüzün doğruluğuna şahitlik eder.

ALTINCI BÖLÜM

Yeryüzündeki büyük camilere ve büyük ibadethanelere dair

Bil ki, Hak Sübhanehu ve Teâlâ, yeryüzündeki bazı bölgeleri faziletli kılmış, oralara kendisinden bir şeref tahsis etmiş, buraları mabet yapmıştır. Burada yapılan ibadetlere kat kat sevap, işlenen amellere bol bol ecir verilir. Allah, kullarına lütuf olsun ve saadete giden yolları kolaylaşsın diye, resûl ve nebîlerinin dilleriyle bu hususu bizlere haber vermiştir.

Buharî ve Müslim'de yer alan sahih bir hadise göre, yeryüzünün en faziletli yerleri, üç mabedin bulundukları yerlerdir. Bunlar Mekke, Medine ve Beytü'1-Makdis'teki mabetlerdir. Mekke'deki Beytu'l-Haram, İbrahim'in (a.s.) beytidir. Bunu yapmasını ve hac maksadıyla burasının ziyaret edilmesini halka ilân etmesini ona Allah emretmiştir. Bunun üzerine, onu, o ve oğlu İsmail bina etmişlerdir. Nitekim bu husus Kur'ân'da sarih bir şekilde ifade edilmiştir.[1] Hz. İbrahim, Allah'ın o husustaki emrini ifa etti. Hz. İsmail, (annesi) Hacer ve Cürhüm kabilelerinden buraya konaklayanlarla birlikte, Allah ruhlarını alana kadar burada oturdu. Bu ikisi, Kabe'nin civarındaki "Hıcr" denilen yere gömüldü.

Beytu'l-Makdis'i Hz. Davud ve Hz. Süleyman (a.s.) inşa etmişlerdi. Allah, bu ikisine burada bir mescid bina etmelerini emretti. Hz. İshak'ın (a.s.) zürriyetinden gelen pek çok nebî bu mabedin çevresinde defnedilmişlerdir.

Medine, Peygamberimiz Muhammed'in (s.a.) hicret ettiği bir yerdir. Allah Taâlâ, ona buraya göçmesini ve İslâm dinini burada tesis etmesini emretmişti. Bunun üzerine o da buradaki Mescid-i Haram'ı (Mescid-i Nebî'yi) bina etti. Onun mübarek kabri buradadır.

Bu üç mabed, Müslümanların göz bebeğidir, göğüslerindeki gönülleridir, dinlerinin azametidir, buraların faziletine, onların yakınında olmanın ve ibadet etmenin kat kat fazla sevap kazanmaya vesile olduğuna dair birçok meşhur eserler (ve hadisler) vardır. Bu üç mabedin, başlangıç durumlarıyla ilgili haberlere ve âlemdeki inkişafları kemal buluncaya kadar hâllerinde görülen derece derece değişmelere işaret edeceğiz.

* * *

Mekke: Söylendiğine göre bunun öncesi şöyledir: Âdem (a.s.) bunu Beytü'l-Ma'mûr'un[2] hizasında ve karşısında olacak şekilde inşa etmiş, ama bir müddet sonra Tufan onu yıkmıştır. Bundan bahsedenler, bu fikri şu âyetten çıkarırlar:

"İbrahim ve İsmail, Kâbe'nin temellerini yükseltirlerken..."[3]

Sonra Allah Hz. İbrahim'i peygamber olarak gönderdi, İbrahim'in ve eşi Sâre'nin hâli ve kuması olan Hacer'i kıskanması konusundaki kıssa malûmdur. Allah, İbrahim'e Hacer'den ayrılmasını ve onu oğlu İsmail ile beraber Suriye ve Eyle dağlarının ötesindeki Mekke dağları demek olan Fârân'da (Paran'da) terk etmesini (veya İsmail'i, annesi Hacer ile çölde bırakmasını) vahyetti. O da bu ikisini Kâbe'nin bulunduğu yere götürerek yanlarından ayrıldı. Hacer de Kâbe'nin, bulunduğu yere ulaştı. Fakat son derece susamıştı. Bakınız Allah onlara nasıl lütufta bulundu da zemzem çeşmesini onlar için ortaya çıkardı. Cürhüm kabilesini onlara yoldaş kıldı. Bu kabile o ikisini bağrına bastı ve onlarla birlikte zemzemin çevresine inerek orada ikamet etti. Nitekim bu hususlar, yerinde malûmdur.[4] İsmail, barınmak için, Kâbe'nin olduğu yeri kendisi için ev edindi, etrafını palmiye ve hurma ağaçlarından bir çit ile çevirdi, koyunları için burasını ağıl yaptı, İbrahim (a.s.) onu ziyaret etmek için defalarca Suriye'den buraya gelmiş, son seferinde, zikredilen ağılın bulunduğu yere Kâbe'nin inşa etmesi emrolundu. O da bunu bina kıldı ve bu hususta oğlu İsmail de kendisine yardımcı oldu. Sonra, herkesi burayı hac etmeye davet etti. İsmail burada ikamet etmeye devam etti. Annesi Hacer vefat edince, onu burada defnetti. O da, Allah Taâlâ ruhunu teslim alana kadar Kâbe'ye hizmet etme işi ile meşgul oldu. Vefat edince de annesinin yanına gömüldü.

Ondan sonra, onun oğulları, Cürhüm kabilesinden olan dayılarıyla birlikte Kâbe'ye hizmet etme işine devam ettiler. Sonra onları Amâlika takip etti, durum bu şekilde sürüp gitti.

İster Hz. İsmail'in zürriyetinden olsun, ister olmasın, ister yakın ister uzak yerde bulunsun, dünyanın her tarafından her çeşit insan buraya akın akın gelmektedirler. Tabâbiaların Kâbe'yi ziyaret ve haccettikleri, ona tazimde bulundukları, hatta Tibân (veya Kıyar veya Kubâd) Es'ad Ebu Kerib isminde bir Tubba hükümdarının, Yemen'de dokunan bir kumaş parçasıyla Kâbe'yi örttüğü, buranın temiz tutulması yolunda emir verdiği ve bir kilit yaptırdığı nakledilmiştir. Aynı şekilde İranlıların da Kâbe'yi hac ve ziyaret ettikleri ona yakın olmak istedikleri, zemzem kuyusunda kazı yaptığı esnada Abdulmuttalib'in bulmuş olduğu altından yapılmış iki ceylanın, İranlıların kurbanlarından olduğu da nakledilmiştir.

Huzaalar gelerek idareyi ellerinden alıncaya kadar Kâbe İsmail evlâdından sonra dayıları olan Cürhümler tarafından idare edilegelmiştir. Huzaalar, Allah irade ettiği müddetçe Kâbe'yi yöneterek Mekke'de hüküm sürdüler. Sonradan İsmail evlâdı çoğaldı, her tarafa yayıldı, bunlardan Kinaneler, Kinanelerden Kureyş ve başkaları türedi. Huzaaların idaresi kötüleştikten sonra Kureyş boyu onları yenerek Kâbe'nin idaresini onların elinden aldı. Kureyşliler, Kusay bin Kilâb'ı kendilerine başkan yaptılar. Kusay, Kâbe'yi yeni baştan bina etti, damını çöl ağaçlarından dûm ağacı ve hurma dallarıyla örttü. A'şâ, Kâbe'nin binasını anarak söylediği beytinde şöyle diyor:

"Manastırlarda yaşayan rahibin giydiği elbise ile Kusay ve Muzaz bin Cürhüm'ün bina ettiği Kâbe'ye and içerim."

Sonra dehşetli bir sel Kâbe'yi yıktı. Diğer bir rivayete göre bir yangında yanmış ve yıkılmıştır. Kureyşliler bundan sonra Kâbe'yi yeni baştan bina etmek için aralarında mal topladılar. O sırada, Cidde sahillerinde kırık bir gemi vardı, tavan ve çatı için onun ağaçlarını satın aldılar. Harap olmadan evvel Kâbe duvarlarının yüksekliği bir adam boyundan fazlaca idi, bu sefer bu yüksekliği 18 arşına çıkardılar. Evvelce, Kâbe'nin kapısı toprak

seviyesinde ve yere bitişikti. Bu defa onu da, sel basmasın diye bir adam boyu kadar yükselttiler. Ancak topladıkları meblağ inşaatı tamamlamaya yetmediğinden temelleri ve duvarları daha kısa yapmaya karar verdiler ve altı arşın ve bir karış kadar olan bir yeri de terk ettiler. Burasını yüksek olmayan bir duvarla çevirdiler. Tavaf, Hıcr (Hıcr-ı İsmail, Hatîm, Makâm-ı İbrahim) denilen bu yerin arka tarafından yapılmaktadır.

Kâbe'nin binası, halife olduğunu iddia ederek ortaya çıkan Abdullah bin Zübeyr burasını kendisi için bir sığınak olarak kullanana kadar bu temel üzerine kaldı. Hüseyin bin Nümeyr komutasındaki Yezid bin Muaviye'nin ordusu İbn Zübeyr üzerine yürüdü (M. 683) Kâbe'ye mancınıklarla taşlar attı. Kâbe'de yangın çıktı. Bu yangının İbn Zübeyr üzerine atılan yağlı fitillerden çıktığı söylenir. İbn Zübeyr, daha sonra Kâbe'yi eskisinden daha güzel bir şekilde yeniden inşa etti. Lâkin, inşaata başlamadan evvel, onun Kâbe'yi yeniden inşa etmesi şekli üzerinde sahabe ona itiraz etti. İbn Zübeyr de Hz. Peygamber'in (s.a.) Hz. Aişe'ye (r.a.) söylediği: *"Şayet, kavmim, küfür dönemine yakın bulunmamış olsalardı, Kâbe'yi İbrahim'in temelleri üzerine iade eder, biri doğu, diğeri batı yönünden iki de kapı bırakırdım."* hadisini sahabeye karşı delil olarak ileri sürdü. Buna dayanan İbn Zübeyr Kâbe'yi yıktı, İbrahim'in (a.s.) temellerini aradı ve buldu. Önde gelen kişileri toplayarak bunu onlara gösterdi. İbn Abbas, halkın kıbleyi şaşırmamaları için dikkatli davranmasını İbn Zübeyr'e tavsiye etti. Bunun üzerine o da temellerin üzerini ağaçlarla çevirdi. Kıbleyi tespit etmek için de ağaçların üzerine perde astı. Sonra, alçı taşı ve kireç getirtmek için San'a'ya adam gönderdi. Adam bunları alarak Mekke'ye geldi. Sonra, Kâbe'nin ilk inşasında kullanılan taş ocaklarını araştırdı, buradan ihtiyaca yetecek kadar taş topladı. Sonra İbrahim'in (a.s.) temelleri üzerine Kâbe'yi bina etmeye girişti. Duvarlarını 27 arşın yükseltti. Hadiste ifade edildiği gibi, zemin seviyesinde iki kapı bıraktı. Zemini ve duvarların yüzünü mermerle kaplattı. Kilitleri, anahtarları ve kapının yüzlerini altından yaptırdı.

Abdulmelik zamanında, İbn Zübeyr'i kuşatmak için Haccac Mekke'ye geldi, duvarlarını tahrip edene kadar Mescid-i Haram'a mancınıklarla taş attı. Kâbe'ye sığınmış olan İbn Zübeyr'i mağlup ettikten sonra, onun Kâbe'yi inşa ediş şekli ve ilâveler hususunda Abdulmelik'le istişarede bulundu. Abdulmelik, İbn Zübeyr tarafından yapılan Kâbe'nin yıkılarak Kureyş

zamanında inşa edilen temellere dönülmesini ona emretti. Şimdi Kâbe bu şekli muhafaza etmektedir.

Söylendiğine göre, İbn Zübeyr'in, Hz. Aişe'den rivayet ettiği hadisin sahih olduğunu öğrendiği zaman, Abdulmelik yaptığına pişman olmuş ve: *"Keşke Kâbe ve onun tamiri hususunda Ebu Hubayb'ın yüklendiği şeyi ben de ona yükleseydim."* demişti.

Abdulmelik'ten aldığı emir üzerine, Haccac, Kâbe'nin "Hıcr" (Hatîm) yerini teşkil eden kısmından altı arşın bir karış kadar miktarını yıktırdı, burasını Kureyş'in yaptığı tarzda (alçak bir duvarla çevrili bir şekilde) inşa etti. Batı kapısı ile şimdi doğu yönünde görünen kapı eşiğinin altını kapattı. Diğer kısmını, hiçbir şey değiştirmeden olduğu gibi bıraktı.

Şimdi bugün orada mevcut olan bina tamamıyla İbn Zübeyr'in inşa ettiği binadır. Haccac ile İbn Zübeyr'in yaptırdığı iki duvar arasındaki bitişme yeri açıkça göze çarpmakta, iki bina arasındaki kaynaşma noktası ortada durmakta binanın biri, bir parmak miktarı bir çatlakla öbüründen ayırt edilmekte, ama bu çatlakla kaynaşmış bulunmaktadır.

Tavaf hususunda fıkıhçıların söylediklerine aykırı düşen, halli zor bir problemle karşılaşılmaktadır. Fakihler, tavaf eden birinin, alt taraftan duvarların temelini çevreleyen şadırvana yaklaşmaktan sakınması gerekir. Aksi takdirde Kâbe'nin içinde tavaf yapmış olur. Çünkü duvarlar, Hz. İbrahim'e ait temelin bir kısmı üzerinde durmakta, şadırvanın yeri olan diğer bir kısım ise terk edilmiş bulunmaktadır. *"Bu sebeple, Kâbe'nin içinde tavaf yapmış olmamak, Kâbe'ye ait bir parçayı tavafın dışında bırakmamak için, şadırvanın biraz uzağından tavaf yapmak icap eder."* derler. Fıkıhçılar, Hacer-i esved'in öpülmesi hususunda da böyle konuşarak: *"Tavafının bir parçasının Kâbe'nin dâhilinde vaki olmaması için tavaf esnasında Hacer-i esved'i öpme vaziyetinde olan bir şahsın, ayaküstü dümdüz bir vaziyete gelene kadar öpme vaziyetinden geri çekilmesi lazım gelir."* demişlerdir. Fakat Kâbe'nin bütün duvarları, İbn Zübeyr tarafından yapılan temeller üzerinde olunca ve o da bu temelleri inşa ederken Hz. İbrahim'in temellerini dikkatle esas almış bulununca, fıkıhçıların söyledikleri sözler nasıl söz konusu olur?

Bu mesele, iki yolun biriyle çözülebilir ki, biri: Haccac, Kâbe'nin İbn Zübeyr tarafından bina edilen bütün kısımlarını yıktıktan sonra, tekrar o

hâlinde bina etmiştir, bunu bir cemaat rivayet eder. Fakat bu, Kâbe'nin gözle görülmekte olan hâline aykırıdır; çünkü yukarda zikrettiğimiz gibi, İbn Zübeyr tarafından bina edilen kısım ile Haccac tarafından ek olarak bina edilen kısım arasında, yukarısından aşağısına kadar uzanan aralık bu rivayetin doğru olmadığını göstermektedir. Fakihlerin ileri sürdüğü bu problemin, İbn Zübeyr'in, Kâbe'yi her yönden Hz. İbrahim tarafından atılan temel üzerine bina etmeden, ancak "Hıcr"ı bir duvarla Kâbe'nin içine almış olduğunu ileri sürmekle reddedilebilir. Bu suretle Kâbe'nin, İbrahim tarafından atılan temel üzerinde bina edilmemiş olduğuna dair Fakihler tarafından ileri sürülen itiraz varit olmaz. Fakat bu tevcih esassızdır. Bundan dolayı Fakihler tarafından ileri sürülen bu itirazlar bu iki yolla reddedilebilir.

En doğrusunu Allah bilir.

Hacı ve başka ziyaretçilerin tavaf etmekte oldukları Kâbe'nin etrafı ki, o mescidden ibarettir, Hz. Peygamber sağken ve ondan sonra Hz. Ebu Bekir'in halifeliği zamanında duvarla çevrilmemiş, boş bir alandan ibaretti. Sonra Müslümanların ve ziyaretçilerin sayısı çoğaldı, bunun üzerine Hz. Ömer (r.a.) mescidin etrafındaki evleri satın aldı, satın aldığı evleri yıktırdıktan sonra arsalarını mescide ekledi ve etrafını bir adam boyundan daha alçak bir duvarla çevirdi. Hz. Osman halife olduktan sonra mescidin etrafındaki diğer evleri de satın aldı, arsalarını mescidin içine alarak mescidi genişletti. Hz. Osman'dan sonra İbn Zübeyr de aynı şekilde hareket etti. Velid bin Abdülmelik dahi mescidi genişlettikten sonra su mermerlerinden yapılan sütunlarla mescidi bina etti. Mansur ve ondan sonra oğlu Mehdî de aynı şekilde hareket edip mescidi genişletmekte devam ettiler. Bundan sonra mescidi genişletmek işi durdu. Zamanımıza kadar eski hâlinde kaldı.

Allah'ın bu evi şereflendirmesi ve ona ihtimam göstermesi, akılla ihata ve idrâk olunmayacak kadar hadsiz ve hesapsızdır. Bu hususta şunu söylemek kâfidir: Allah, vahyin nüzûlü, meleklerin inmeleri ve ibadet edilmesi için bu yeri seçmiştir. Haccın erkân ve menâsikini farz kılmıştır. Sair bölgeleriyle birlikte haremi için, diğer herhangi bir yere vacip kılmadığı tazimde bulunma hukukunu buraya vacip kılmıştır. Onun için, İslâma muhalif olanları (ve gayr-i müslimleri) buraya girmekten men etmiştir. Buraya

girenler üzerine, kendilerini örtecek olan ihram müstesna, üzerinde dikiş bulunan elbiseden soyunmayı vacip kılmıştır.

Hareme sığınanlara herhangi bir sebeple dokunmayı, el uzatmayı ve haremin dâhilindeki kuş ve hayvanları avlamayı, onlara dokunmayı ve harem dâhilindeki ağaçları kesmeyi ve bitkilerine el uzatmayı yasak etmesi buraya ne derecede büyük şeref bağışlamış olduğunu yeter derecede gösterir.

Medine istikametinden, Et-Temîm'e kadar üç mil, Irak yolundan, El-Munkata dağındaki tepeye kadar yedi mil, Taif istikametinden, Batn-ı Nemire'ye kadar yedi mil, Cîrane istikametinden, Eş-Şib'e kadar dokuz mil, Cidde cihetinden, Munkataa'l-Aşâir'e kadar yedi mil.

Mekke'nin hâli işte böyledir, bu şehre dair olan haberler bundan ibarettir.

Mekke, Ümmu'1-Kurâ (şehirlerin anası)[5], yüksek olduğu için Kâbe de denilmiştir. Zira Kâbe, yüksek demek olan "Ka'b"dan gelmektedir. Mekke'ye, Bekke de denilmiştir. Buraya Bekke adının verilmesi hususunda Esmaî: *"Çünkü halk oraya ulaşmak için yekdiğeriyle kakışırlardı,* (bekke, kakmak demektir), *yani birbirini def ederlerdi."* demiştir. Mücahid ise, *"Bekke kelimesindeki B harfi, M şekline dönüştürülmüştür, nitekim mahreç yakınlığı sebebiyle lâzım kelimesini lazibır şeklinde de telaffuz ederlerdi."* diyor. Nehaî ise: *"Bu kelime B ile okunursa, beyt* (Kâbe), *M ile söylenirse, belde anlamına gelir."* demiştir. Zührî, "B ile Bekke mescidin tümüne, M ile Mekke ise Harem'e denir." diyor.

Cahiliye zamanından beri Kâbe, muhtelif milletler tarafından tazim ve takdis ediliyordu. Kisra ve benzeri hükümdarlar ona mallar ve zahireler gönderiyorlardı. Zemzem kuyusunda kazı yapan Abdulmuttalib'in, kazı esnasında bulduğu kılıçlar (ve altından mamul) iki ceylan kıssası malûmdur.

Mekke'yi fethettiği zaman, Resûlullah (s.a.) oradaki bir kuyuda bulduğu 70 bin ûkiye[6] altın, önceki hükümdarların buraya gönderdikleri hediyelerin bir kısmı idi. Bunların miktarı ve değeri, 200 kıntar ağırlığında iki milyon dinar (altın) idi. (Bir kıntar: 50, 48 veya 45,4 kilo). Hz. Ali (r.a.) ona: *"Ya Resûlallah, yaptığın savaşlarda bu servetten faydalansan, olmaz mı?"* diye sormuş, fakat o bunu yapmamıştı. Daha sonra Hz. Ali aynı şeyi Hz. Ebu Bekir'in yanında söz konusu etmiş, ama onu da kımıldatamamıştı.

Ezrakî'nin *("Ahbâru'l-Mekke"* müellifi, Muhammed bin Abdullah, öl. 858) dedikleri böyledir. Ebu Vâil'e ulaşan bir senetle Buharî'de rivayet edilen bir hadise göre, o, (Ebu Vâil) şöyle demiştir: *"Şeybe bin Osman'ın* (öl. 69/678) *yanında oturmuştum. Şeybe dedi ki: 'Bir gün Ömer bin Hattab yanıma gelmiş ve: 'Ben Kâbe'de sarı ve beyaz (altın ve gümüş) namına ne varsa, hepsini, Müslümanlar arasında taksim etmeye azmetmiş bulunmaktayım.' dedi. Ben: 'Sen bunu yapamazsın.' dedim, 'Niçin?' diye sordu. Çünkü (Senden evvel iş başında bulunan) iki yoldaşın bunu yapmamışlardır.' diye cevap verdim. Bunun üzerine: 'O ikisi, uyulması ve izinden gidilmesi icap eden şahsiyetlerdir.' dedi."* Bu hadisi, Ebu Davud ve İbn Mace de rivayet etmişlerdir.

Bu paralar, Aftas fitnesine kadar böyle kaldı. Bu zat, Hasan bin Hüseyin bin Ali bin Ali Zeynelabidin'dir. Aftas (Eftas), 815'te Mekke'yi zaptedince, Kâbe'ye gitti, oranın hazinesindeki serveti aldı ve "Kâbe bu serveti ne yapacak? Bu mal burada istifade edilmez bir hâlde durup durmaktadır. Biz yaptığımız savaşlarda, bu paradan faydalanmaya, (bunun Kâbe'de durmasından) daha çok hak sahibiyiz", dedi. Ve bu paralan çıkararak harcadı. O günden itibaren Kâbe'de hazine bulundurmanın arkası kesildi.

* * *

Beytü'l-Mukaddes'e gelince, orası "Mescid-i Aksa"[7] adını taşır. Sabiîler zamanında burası, Zühre (Venüs) yıldızı adına dikilen bir heykelden ibaretti. Sabiîler, kurban ettikleri nesneler cümlesinden olmak üzere, Zühre'ye zeytinyağı takdim ederler, bu yağları buradaki kayanın üzerine dökerlerdi. Sonra Zühre mabedi eskidi.

İsrailoğulları Beytü'l-Makdis'i ele geçirdikten sonra, namazları ve duaları için orasını kıblegâh edindiler. Bu da şöyle oldu:

Musa (a.s.) Beytu'l-Makdis'e mâlik kılmak üzere İsrailoğullarını Mısır'dan çıkarmıştı. Çünkü Allah, onların ataları olan İsrail'e ve daha evvelde onun babası olan İshak'a ve Yakup'a (Hz. İbrahim'e olması gerek) oraya sahip kılacağını vaat etmişti. Hz. Musa Mısır'dan çıkıp Tih topraklarında ikamet ederken, Allah ona; Akasya ağacından bir kubbe edinmesini emretti (bkz. Tevrat, Huruc, 24-30). Bu kubbenin hacmi, ölçüsü, şekli, heykelleri ve timsâlleri vahiyle belirlendi. Burada malûm tabutun, tabaklarıyla beraber

bir sofranın (maide) ve kandilleriyle birlikte bir minarenin (ve şamdanların) bulunması, Hz. Musa'nın kurbanlar için bir mezbaha yapması da emredilmişti. Bütün bunlar, Tevrat'ta en mükemmel bir biçimde tavsif edilmiştir. Hz. Musa kubbeyi yaparak Ahd sandukasını oraya yerleştirdi. On kelime (evâmir-i aşere) hâlinde, indirilen levhalar kırıldığı zaman, onun yerini tutmak üzere yapılan levhaların içine konulmuş olduğu sanduka işte bu tabuttur. Mezbaha da bu kubbeye yakın bir yere yapılmıştı. Allah, Musa'ya kurbanlarla ilgili vazifenin Harun tarafından yerine getirilmesini emretti. İsrailoğulları, zikredilen kubbeyi Tih çölünde çadırları arasında diktiler, ona yönelerek namaz kılmaya ve ibadet etmeye, kurbanlarını, onun önündeki mezbahada kesmeye, vahyin gelmesini oraya yönelerek beklemeye başladılar. Suriye topraklarına sahip oldukları vakit bu kubbeyi Bünyaminoğulları ile Efraimoğullarına ait iki kısım arasında yer alan Arz-ı mukaddes beldesindeki Gilgâl'e naklettiler. Kubbe, 14 yıl burada kaldı. Bu 14 yılın yedisi harp müddeti, diğer yedisi ise fetihten sonra beldeleri taksim etme zamanıdır.

Yûşa' (a.s.) ölünce, bu kubbeyi Gilgâl civarındaki Şilû beldesine taşıdılar ve çevresini de duvarlarla kuşattılar. Filistinliler, onlara galip gelip bunu ellerinden alıncaya kadar kubbe burada 300 yıl kaldı. Nitekim buna temas edilmişti. Sonra Filistinliler bu kubbeyi onlara iade ettiler. Onlar da Kohen Eli'nin ölümünden sonra bunu Nob'a naklettiler. Daha sonra bu kubbe ve tabut, Tâlut zamanında, Bünyaminoğullarına ait beldelerden Gibeon'a nakledildi. Davud (a. s.) hükümdar olunca, tabutu ve kubbeyi Beytu'l-Makdis'e taşıdı, ona hususi bir çadır yaptırdı ve onu kayanın üzerine yerleştirdi

Zikredilen kubbe, İsrailoğullarının kıblesi olarak kaldı. Davud (a.s.) kaya üzerindeki kubbenin yerine bir mescid ve mabet inşa etmek istedi, ama bunu tamamlamaya ömrü yetmedi. Bunu tamamlamayı oğlu Süleyman'a vasiyet etti. O da hükümdar olduktan dört, Musa'nın (a.s.) vefat etmesinden 500 sene geçtikten sonra bunun inşasını bitirdi. O da mabedin sütunlarını bronzdan, künbetin üzerini billurdan[8] yaptırdı. Kapılarını ve duvarlarını altınla kaplattı. Heykellerini, ibadet mahallerini ve tasvirleri, kapları, minareleri, yani şamdanları ve anahtarları altından yaptırdı. İçine Ahd tabutunu koymak için, caminin arka tarafını kubbe biçiminde inşa ettirdi, içinde levhalar bulunan tabut bu idi. Tabutu babası Davud'un beldesi olan Sıhyon (Zion)'dan getirtti. Mescidin inşaası sırasında onun buraya

nakledilmesi için emir vermiş, ve bunun üzerine tabut buraya getirilmişti. Onu esbât, yani kabileler ve reisleriyle hahamlar taşımışlar ve kubbenin içine yerleştirmişlerdi. Kubbe, kaplar ve mezbahı (altar, önünde kurban kesilen mihrap), mabette hazırlanan yerlerine yerleştirmişlerdi. Allah'ın dilediği vakte kadar bu eşya orada kaldı.

Buhtunnasr, inşa edildiği tarihten 800 sene sonra bu mabedi tahrip etti. Tevrat'ı, Âsa'yı yaktı, heykelleri eritti, binanın taşlarını darmadağınık etti. Sonra Pers hükümdarları İsrailoğullarını buraya iade edince, o çağdaki Benu İsrail peygamberlerinden biri olan Uzeyr (Ezra) İran kralı Behmen'in yardımıyla o mabedi yaptı. Bu hükümdar, doğum itibarıyla, Buhtunnasr'ın esir ve sürgün ettiği İsrailoğullarından idi. İsrailoğullarına, inşa edecekleri mabedin planını verdi, hududunu çizdi. Fakat bu hudutlar, Süleyman bin Davud'un (a.s.) binasının aşağısında idi. İsrailoğulları bu plandaki sınırların ötesine geçemediler.

Mabedin altındaki eyvanlar ise, iki tabaka hâlinde olup bunlardan biri öbürünün üstüne binmiş, üste olanın sütunları, altta olan tabakanın kemerleri üzerine oturmuştur. Birçok kimseler, mescidin altında üst üste inşa edilen burasını Süleyman'ın (a. s.) ahırları olduğunu vehmetmektedirler. Durum hiç de öyle değildir. O, ona bulaşacağı vehmedilen edilen pisliklerden Beytü'l-Makdis'i temiz kılmak için bunu inşa etmişti ve bu suretle mabet yukarıda kalmış oluyordu. Çünkü onların şeriatında necaset (pislik), arzın içinde olup, necasetin bulunduğu yer ile arzın üzeri toprakla kapatılmış dahi olsa ve bu da necasetin bulunduğu yer ile arz yüzü doğru bir hatla birleşecek bir vaziyette bulunsa, söz konusu toprağın yüzü farazi olarak pislenmiş olur ve onlara göre mütevehhem olan bir şey muhakkak olan bir şey gibidir. İşte bunun için İsrailoğulları, bu eyvanları bu biçimde inşa etmişlerdir. Bu duruma göre alt tabakadaki eyvanların sütunları, kavisler hâlinde sona erer, onun hattı, kesintiye uğrar, bunun için muttasıl (aralıksız) olmaz. Bu yüzden de, necaset, bir dosdoğru hat hâlinde üst tabakaya varmaz. Bu suretle Beytu'l-Makdis, farazi necasetten arınmış olur. Böylece de, takdis ve taharet itibarıyla Beytu'l-Makdis, en mükemmel bir biçimde bulunmuş olur.

İsrailoğulları, arka arkaya Yunanlı, İranlı ve Romalı hükümdarların hâkimiyeti altına girdi. Bu süre içinde Benu İsrail'in mülkü büyüdü. Sonra mülk, Yahudi hahamlarından Haşmenay'ın, sonra damatları olan Hirodos'un

ve ondan sonra da onun sülâlesine geçti. Herodos, Beytü'l-Makdis'i, Süleyman'ın (a.s.) temeli üzere bina etti. Binanın tezyinine son derece ihtimam gösterdi. Nihayet altı sene içinde inşaatı tamamladı. Sonra Roma kıratlarından Titus ortaya çıkıp Yahudileri mağlup etti, onları hâkimiyeti altına aldı. Beytu'l-Makdis'i (Kudüs'ü) ve mabedi tahrip etti, yerine tarla açılarak ekim yapılmasını emretti.

Romalılar sonra Mesih'in (İsa'nın) (a.s.) dinini kabul ettiler, ona tazimde bulunmayı dinlerinin gereği bildiler. Sonra Konstantin zamanına gelinceye kadar, Roma hükümdarları, Hristiyanlık dinini kabul edip etmeme hususunda değişik tavırlar takındılar. Bu dini bazen kabul, bazen terk ettiler.

Kostantin'in annesi Helane, Hristiyanlığı kabul ettikten sonra, İsa'nın asılmış olduğunu iddia ettikleri ağacı araştırmak üzere Beytü'l-Makdis'e geldi. Papazlar, asılmış olduğu ağaçla birlikte bir yere atıldıktan sonra İsa'nın naaşının üzerine süprüntüler ve pislikler atılmış olduğunu ona haber verdiler. Ağaç, gösterdikleri yerinden çıkarıldı. Bu süprüntüler yerinde Kumâme kilisesi bina edildi.

Hristiyanlar bu kiliseyi Mesih'in kabri üzerinde bina edilmiş gibi sayarlar. Helane, Mesih'in kabrine yapılan hürmetsizliğin öcünü almak maksadıyla Beytü'l-Makdis'in mamur yerlerini yıktırdı, Sahranın (kayanın) üzerine süprüntüler ve çöpler atılmasını emretti. Gömülünceye kadar üzerine pislikler atıldı, yeri belirsiz oldu. Hristiyanlar bundan sonra Kumâme kilisesinin hizasında "Beytü'l-Lahm"i bina ettiler. Burası, İsa (a.s.)'nın doğduğu yerdir.

İslâmiyet zuhur edinceye kadar Beytü'l-Makdis bu hâlinde kaldı.

Hz. Ömer, fethedildiği vakit Beytü'l-Makdis'e geldiğinde Sahranın (kayanın) yerini sordu. Ahali kayanın yerini gösterdi, üzeri süprüntü, çöp ve toprakla örtülü idi. Ömer (Hecer-i muallakanın) üzerini temizletti. Sade ve göçebelik hayatiyle mütenasip bir mescid bina etti. Bu mescid, Tanrı'nın irade ettiği ve Kur'ân'da fazilet ve şerefi tespit edildiği şekilde kutlu sayıldı.

Sonra halife Velid bin Abdülmelik mescidi diğer İslâm camileri tarzında büyük ve mükemmel olarak bina etti. Velid, Mekke'de Mescid-i Haram, Medine'de Mescid-i Nebî Şam'daki Mescid-i Dimeşk için de Allah irade ettiği derecede muhteşem olarak bina etti. Araplar Şam'daki bu camie

Balâtü'l-Velid (Velid'in kubbesi) derler. Velid bu üç mescidin binasında çalışmak üzere ustalar ve bina masrafları için para göndermeyi Rum hükümdarına emretti. Mescidleri, tepe camlarıyla süslemelerini istedi. Rum hükümdarı, Velid'in emrine boyun eğerek taleplerini yerine getirdi. Mescidler onun planladığı şekilde bina edildi.

(Hicretin) beşinci (M. 10.) yüzyılının sonlarına doğru halifelik zayıf düştükten sonra Frenkler (Haçlılar) Beytu'l-makdis üzerine yürüdüler. Bu vakit Beytu'l-Makdis, Alevîlerden Ubeydîlerin idaresinde idi. Bu çağda Alevîler kuvvetten düşmüş, idareleri bozulmuştu. Frenkler Beytu'l-Makdis ile birlikte bütün Şam sınırlarını ele geçirdiler. Sahra-ı mukaddese (Hacer-i Muallaka) üzerinde bir kilise bina etmişler, o kiliseyi tazim ediyorlar ve bununla övünüyorlardı. Selâhaddin bin Eyyüb-i Kürdî, Mısır ve Şam'ın müstakil hükümdarı olduktan sonra Ubeydîlerin (Fâtımîlerin) eserlerini ve bid'atlerini ortadan kaldırdı. Şam üzerine yürüdü, orada hüküm sürmekte olan Frenklerle savaştı (30). Onları yenerek Beytu'l-Makdis'i ve Şam sınırlarında sahip oldukları diğer bölge ve şehirleri onların elinden kurtardı; 1184 yılı idi. Sahrada bina ettikleri kiliseyi yıktı. Sahrayı (Hecer-i Mallaka) meydana çıkardı. Zamanımıza, kadar eski şeklini muhafaza etmekte olan camii bina etti.

Sahih hadiste rivayet edildiğine göre, *"İlk önce bina edilmiş olan ibadet evi hangisidir?"* diye sorulduğunda Hz. Peygamber: "*Mekke mescidi (Kâbe)."* diye cevap vermiştir. *"Mekke mescidinden sonra hangi mescid bina edildi?"* diye sorulduğunda *"Beytu'l-Makdis'dir."* diye cevap vermiştir. Beytu'l-Makdis, *"Mekke mescidinden kaç yıl sonra bina edildi?"* diye sorulduğunda: *"40 yıl sonra."* demiştir. Hâlbuki Mekke mescidi İbrahim, Beytu'l-Makdis ise Süleyman tarafından bina edilmiştir. İbrahim ile Süleyman arasında bin yıldan çok fazla vakit geçmiştir, diye itiraz edilemez.

Bil ki, hadiste geçen"vaz"dan bina kastedilmiş değildir. Maksat ibadete tahsis edilen evdir. Beytu'l-Makdis Süleyman'ın binasından çok önce, İbrahim'in Mekke mescidini binasından 40 yıl geçtikten sonra, ibadet yeri olarak seçilmiş olması uzak bir ihtimal değildir. Sabiîlerin Hacer-i Mallaka üzerinde Venüs (Zühre) mabedini bina etmiş oldukları rivayet edilmektedir. Bunun sebebi oranın ibadet yeri olmasından dolayıdır. Nitekim cahiliyet zamanında Kâbe'nin etrafına ve Kâbe'nin içine Araplar putlar

yerleştirmişlerdi. Zühre heykelini bina etmiş olan Sabiîler İbrahim (a.s.) ile çağdaştırlar. Bundan dolayı binalar olmadığı takdirde dahi Mekke'nin ibadet yeri olarak seçilmesiyle Sabiîlerin Zühre heykelini ibadet yeri olarak tayin etmeleri arasında kırk yıl geçmiş olması uzak bir şey anlaşılmaz. Beytü'l-Makdis'i ilk bina eden zat Süleyman'dır. Bu sözlerimizi iyice anlarsan bu itirazın bu şekilde halledilmiş olduğuna inanırsın.

* * *

Medine'ye gelince; bu şehir Yesrib[9] adını taşırdı. Burası Amâlika'dan Yesrib bin Mehlâil tarafından kurulmuştur.

İsrailoğulları Hicaz'da ellerine geçirdikleri bölgelerle birlikte Yesrib'i de ele geçirmişlerdi. Sonra Gassanîlerden Kaylaoğulları, İsrailoğullarıyla komşu olarak yaşadılar. Yahudileri yendiler, kalelerini ellerinden aldılar. Allah onun şereflendirilmesini irade ettiğinde, peygamber olarak gönderildikten sonra Muhammed (a.s.)'e Medine'ye hicret etmesi emredildi. Hz. Peygamber, yanında Hz. Ebu Bekir olduğu hâlde, Mekke'den oraya hicret etti. Arkadaşları da onun arkasından Medine'ye geldiler. Hz. Peygamber, Allah'ın önce takdir ettiği ve ezelî ilmiyle şereflendirdiği yerde mescidini ve evlerini bina etti. Kaylaoğulları onu yanlarına kondurdular, ona yardımlarda bulundular. Bundan dolayı Kaylaoğullarına "Ensar" (yardım edenler) adı verildi. İslâmiyet Medine'den her tarafa yayıldı, bütün dinlere üstün geldi. Hz. Peygamber, kavmini yendi. Mekke'yi fethetti. Mekke alındıktan sonra Ensar, Hz. Peygamber'in kendi şehrine döneceğini sanarak kaygılanmışlardı. Resûlullah onlara Mekke'ye geri dönmeyeceğini anlattı. Ölünceye kadar Medine'de yaşadı. Öldükten sonra mübarek naaşı orada gömüldü. Medine'nin fazileti hakkında sahih olan birçok hadis rivayet edilmektedir. Bu hususta gizli ve belirsiz bir şey yoktur.

Medine'nin Mekke'den daha şerefli olup olmadığı hakkında bilginlerin fikirleri değişiktir. Bu cümleden İmam Mâlik, Medine'nin Mekke'ye nispetle daha faziletli olduğuna kanidir. Çünkü Mâlik'in Rafi bin Hudeyc (öl. 678) vasıtasıyla Hz. Peygamber'den rivayet ettiği: "Medine Mekke'den daha hayırlıdır." hadisi sahih bir hadistir. Abdulvahhab (öl. 1031) Medine'nin faziletlerine dair olan hadislerle birlikte kendisinin *"El-Maûne"*sinde bu hadisi de nakletmiştir. Hadislerin açık ibareleri Medine'nin Mekke'ye nispetle daha faziletli olduğunu göstermektedir. Ebu Hanife ile

Şâfiî buna muhalefet edip, Mekke'nin daha faziletli olduğunu söylemişlerdir. Her hâlde Medine ve mescidi, Mekke mescidine göre, fazilet bakımından ikinci derecededir. Bu faziletinden dolayı bütün Müslümanlar her taraftan gelerek onu ziyaret etmektedir.

Sen, Allah'ın takdiriyle fazilet ve üstünlüğün bu büyük mescidler hakkında nasıl derecelendiğine dikkat edersen Allah'ın varlıklardaki sırlarını, din ve dünya işlerindeki sağlam ve bir tertip içinde tedricîlik konusunda hikmetini anlarsın.

* * *

Bu üç mescidden başkasının şeref derecesini açık olarak bilmiyoruz. Hint adalarından Serendib'te Hz. Âdem'e nispet edilen bir mescidden bahsediyorsa da, güvenilebilecek bir haberle ispat edilmiş değildir. Eski çağlarda milletlerin kendi inan ve amellerine göre mübarek olduğuna inandıkları ibadethaneleri vardı. Farsların ateşgedeleri, Yunanlıların heykelleri, Arapların Hicaz'da Resûlullah tarafından gazveleri sırasında yıktırılan puthaneleri vardı. Mesûdî *Mürûcu'z-Zeheb*'inde bu evlerden bir kısmını zikretmiştir. Fakat bunların hiçbiri meşru ve dinlerden birine inanan milletlere ait dini ibadethaneler olmadığı için, bunları zikretmeyeceğiz ve bunlara dair haberleri de nakletmeyeceğiz. Bu ibadethanelerle ilgili bilgi edinmek isteyenler için, tarihlerde verilen bilgiler yeter derecededir. İsteyen bu tarihlere baksın.

"Allah dilediğini doğru yola iletir." (Bakara, 2/213). Allah her türlü noksandan münezzehtir.

YEDİNCİ BÖLÜM

Kuzey Afrika ve Mağrib'de şehir ve kasabaların az olduğuna dair

Bunun sebebi şudur: Bu bölgelerde İslâmiyetten binlerce yıl önceden beri Berberler yaşarlardı. Buranın umranı da tamamen bedevîce idi. Bu ülkelerde yerleşik hayat devamlı olmadığı için, bu tarz hayatın itiyat ve icapları olgunluk derecesini bulmamıştır. Bu ülkeleri ele geçirmiş olan Frenk ve Arapların hâkimiyetleri uzun sürmediği için yerleşik hayat tarzı tutunmamış, göçebelik âdet, itiyat ve hâlleri devam etmiştir. Berberler eski göçebelik yaşayışına daha yakın bir hayat sürdüler. Bina ve yapıları çoğalmadı. Onlar sanattan da çok uzak bir millettir. Çünkü göçebeliğin içine dalmış bir hâldedirler. Hüner ve sanayi ise yerleşik hayata bağlı olan şeylerdendir. Binalar ancak yerleşik hayat sürenler tarafından vücuda getirilir. Çünkü binalar yapmak için yapı işlerinde usta olmak gerektir. Berberler ise yapı işlerini benimsememişlerdir ki, binalar vücuda getirmeyi arzu etmiş olsunlar. Binayı benimsememiş olan bir milletten şehir ve kasabalar kurması ümit edilmez. Üstelik Berberler asabiyet ve soylarını muhafaza eden bir millettir. Bundan dolayı bedevîliği (göçebeliği) benimsemişler ve sevmişlerdir. Şehir hayatı rahat ve sükûnet için tercih edilir. Şehirlerde rahat ve sükûnet içinde yaşayanlar, şehri koruyan kuvvet sahiplerinin korunmaya muhtaç ailesi hâline gelirler.

Göçebeler işte bundan dolayı yerleşmeye yanaşmamışlardır. Çünkü ancak rahatlık ve zenginlik insanları yerleşik hayata sürükler. Berberler arasında servet sahibi ve zenginler azdır. Bundan dolayı Kuzey Afrika ve Mağrib halkıyla hepsi ya da çoğu kısmı çadırlarda veya barınaklarda ve dağlarda kulübelerde yaşarlar. Endülüs, Şam, Mısır, Acem Irak'ı ve bunların

benzerleri olan ülkelerin halkının hepsi veya büyük kısmı şehir ve kasabalarda yaşarlar. Çünkü Arap olmayan milletler, azı müstesna olmak üzere, neseplerinin muhafazasına ve başka, milletlerin nesepleriyle karışmamasına önem vermezler ve neseplerinin saflığı ve başka milletlerin nesebiyle karışmamış olmasıyla övünmezler, nesil ve neseplerinin saf olarak muhafazasına, kendilerini korumak ve korunmak için asabiyete muhtaç olduklarından dolayı çoklukla, göçebe hayatı yaşayanlar önem verirler. Nesil ve nesep ancak göçebelikle muhafaza edilebileceğinden, bunlar şecaat ve atılganlığı gideren ve insanları, şehri koruyanların çocuğu derecesine indiren şehir hayatından sakınırlar. Sen bunu anla. Başka hâlleri de buna göre ölç. Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Allah bilir, muvaffakiyet ancak ondan istenilir.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

İslâm ümmetindeki binalar kendi kudretine ve kendisinden önce hüküm süren devletlere kıyasla azlığına dair

Bunun sebebi, Berberlerin şehir ve yapıları azlığından bahsederken zikrettiğimiz sebeplerin aynıdır. Çünkü Araplar da Berberler gibi göçebelik yaşayışının içine dalmış olan bir millettir. Sanattan çok uzaktırlar. Üstelik onlar, istilâ etmiş oldukları ülkelerin yabancıları idiler. O ülkeleri ele geçirdikten sonra, yerleşik hayatın icaplarından olan, şehirler kuracak ve bu tarz hayatı tamamıyla tesis edecek derecede o ülkelerde uzun müddet hüküm sürmediler. Üstelik istilâ ettikleri kavimlerden kalma binalar, Arapları başka binalar yapmaya ihtiyaç hissettirmemiştir. Din, ilk zamanında onları yapılar hususunda ileri gitmekten, maksatsız yüksek binalar yapmaktan, israf sayılan şeylerden alıkoymuştur.

Hz. Ömer'den Kûfe şehrinde taştan evler yapmak üzere izin istendiğinde Hz. Ömer onlara: *"Taştan evler bina ediniz; fakat kimse üç odadan fazla büyük ev yapmasın. Sünnetten ayrılmazsanız devlet sizin elinizde kalır."* dedikten sonra, gelen heyetlere tavsiyelerde bulundu. Evlerini gerekli miktardan fazla yüksek bina etmemelerini tavsiye etti. Heyet, Hz. Ömer'den bunu açıklamasını istediklerinde o: *"Sizi israfa yaklaştırmayacak ve itidalden uzaklaştırmayacak kadar yapmak."* diye cevap verdi.

Müslümanlar ilk önce Kûfe'yi kamıştan bina etmiş, bu yapıları yanmıştı. Dinin doğuşundan uzun müddet geçip bu gibi işleri günahtan saymak ortadan kalktıktan, devlet ve servet sahibi olduktan sonra, Araplar Fars kavmini işlerinde çalıştırıp ve onlardan büyük yapılar yapmayı ve sanat öğrendiler. Bundan sonra onlar, büyük binalar yaptılar. Fakat bu muhteşem

binaları yapmaya başladıklarında devletlerinin yıkılma çağı yaklaşmış olduğundan çokça binalar yapmak, şehirler ve kasabalar kurmak, için yeter derecede hüküm süremediler. Bundan dolayı çok yapı ve şehirler meydana getiremediler. Başka milletler ise, uzun müddet hüküm sürdükleri için, çok binalar yapmak ve birçok şehirler kurmak imkânını bulabildiler. Nitekim Farslar, binlerce yıl hüküm sürdüler. Kıbt, Nabat ve Rum milletleri, Âd, Semûd, Amâlika ve Tubbalar gibi eski Araplar da uzun müddet hüküm sürdüler, sanatta ilerlediler. Bundan dolayı bu, milletler pek çok binalar vücuda getirdiler, Eserleri de uzun zaman kaldı. Bunlara dikkat et, iyice anlamaya çalışırsan, olayların benim dediğim gibi cereyan etmiş olduğunu anlarsın. Her varlık fanidir.

"Şüphesiz Biz bütün yeryüzüne ve üzerinde bulunanlara vâris olacağız." (Meryem, 19/40)

DOKUZUNCU BÖLÜM

Çok azı dışında Arapların yaptıkları binaların çabuk yıkılmasına dair

Bunun sebebi yukarda anlattığımız gibi, Arapların sanattan uzak bir millet olmasıdır. Daha yukarda anlattığımız gibi, sanatı benimsemeden binalar yapılamaz. Bunun daha esaslı bir sebebi olsa gerektir.

Yukarda gösterildiği üzere şehirler kurarken tabiî mevkiine, havanın sağlamlığına, suyunun sıhhate uygunluğuna, etrafının mümbit olmasına ve otlakların bulunmasına dikkat etmeden şehir ve kasabalar kurmalarıdır. Çünkü bu şartların bulunup bulunmamasına ve değişik olmasına göre şehrin tabiî mamurluğu farklı olur. Araplar ise şehirler kurarken bu gibi tabiî şartlara riayet etmezler. Şehir kuracakları yerin ancak develerini beslemeye uygun olup olmadığına dikkat ederler. Suyunun hoş ve kötü olmasına, bol veya az olduğuna bakmazlar. Onlar bir yerden diğerine göçtükleri ve hububatı uzak yerlerden getirdikleri için toprağın mümbit olup olmamasını, iyi mahsûl alınıp alınmamasını ve havasının sağlam olup olmadığını araştırmazlar.

Rüzgârların esmesine gelince; çölün her yeri rüzgârlara maruzdur, bir yerden diğerine göç etmeleri havanın hoşluğunu sağlar. Çünkü hava ancak bir yerde yerleşerek oturmak ve bunun bir sonucu olarak pisliklerin çoğalmasıyla bozulur.

Sen Arapların, Kûfe, Basra ve Kayravan şehirlerini ne gibi şartlar altında kurmuş olduklarını düşün. Onlar, bu şehirleri kurarken ancak tabiî mevkiin develerini otlatmak için uygunluğuna, şehrin sahraya yakınlığına ve göç yollarına dikkat etmişler, bundan dolayı bu beldeler şehircilik için gereken

şartlara uygun olmayan yerlerde bina edilmiş ve yukarda anlattığımız gibi, kendilerinden sonra bu şehirlerin umranını devam ettirmek için gereken şeyler bulunmadığından çabuk harap olmuştur. Bu şehirlerin yerleri, yerleşmek ve yaşamak için gereken tabiî şartlara uygun olmadığı gibi, kavimlerin yaşadığı yerlerin orta bir yerinde de kurulmamış ve bundan dolayı; etraftan, imar edecek kişiler de bu şehirlere gelerek yerleşmemişlerdir. Devletleri zayıf düşerek idareleri bozulmak ve hâkimiyetlerini koruyan, asabiyetleri yok olmakla bu şehirler yıkılmaya yüz tutmuş ve kurulmamış gibi viran olup gitmiştir.

"Allah (dilediği gibi) hükmeder ve hiç kimse onun kararını bozamaz." (Ra'd, 13/41).

ONUNCU BÖLÜM

Şehirlerin yıkılmaya yüz tutmasına dair

Bil ki, şehir ve kasabalar kurulurken, önceleri meskenler az olur. Genellikle taş, kireç ve alçı gibi, binaları yükseltmek için gereken yapı maddeleri, süslemek için gereken cam, su mermeri, sedef, parlak ve düz taşlar bulmak da zor olur. Bundan dolayı ilk önce bu şehirlerin binaları iptidaî ve yapılarda kullanılan maddeler de kötü olur.

Şehrin umranı büyüyüp nüfusu çoğaldıktan sonra usta ve yapı için gereken maddeler çoğalır ve şehir mükemmel oluncaya kadar bu hâl devam eder. Şehrin mamurluğu eksilerek nüfusu azalmaya başladıktan sonra sanat da o nispette azalır. Bunun bir sonucu olarak yapılar eskisi gibi iyi, sağlam ve süslü olarak yapılmamaya başlar. Halkı azaldığı için çalışma da azalır. Neticede yapı için gereken taş ve su mermeri gibi maddeler az gelmeye ve bulunmamaya başlar. Bundan sonra diğer yapılardaki maddeler söküp alınmaya ve bir yapıdan diğerine naklolunmaya başlar. Çünkü mamurluğu azaldığı ve eski nüfusunu kaybettiği için büyük binalar, saray ve konakların çoğu boş kalmıştır. Yapı maddeleri bir saray ve konaktan diğerine nakledilmektedir, şehrin bütün yapıları bu suretle yıkılıncaya kadar bu hâl devam eder. Bunun üzerine halkı, yapı işlerinde eskisi gibi göçebelik tarzına dönüp yapılarında taş yerine kerpiç kullanmaya başlar, binaları süslemeyi büsbütün bırakır. Bunun sonucu olarak da şehrin binaları, köy evlerine benzer, binalarda göçebelik kültürü gözükür. Yıkılması mukadder ise yıkılıncaya kadar bu hâl devam eder. Allah'ın halk arasında geçerli kanunun budur.

ONBİRİNCİ BÖLÜM

Şehir halkında refahın ve pazarlarının canlılığının bir diğerinde üstünlüğü, umranın azlığı ve çokluğuna bağlı olduğuna dair

Bunun sebebi şudur: Tek bir kişinin kendi başına geçinme ihtiyaçlarını temin edememesi ve sosyal hayatta kişilerin birbirlerinin yardımına muhtaç olmalarıdır. O cemiyete mensup olanlardan bir kitlenin birbirine yardım etmek suretiyle istihsal ettiği maddeler, o kitlenin kendi ihtiyacı derecesinden kat kat fazla olur. Buğdayı örnek olarak düşünürsek, cemiyetin bir mensubu tek başına buğday istihsal edemez. Ancak bu iş için, gerekli âletleri üretecek demirci, marangoz gibi kimseler, yine daha çok toprağı sürecek, tohumları ekecek, sonra bunları hasat edecek kişilerden meydana gelen altı veya on kişilik bir grup işleri aralarında bölüşmek suretiyle buğday istihsal ederlerse, elde edilen buğday bunların kendi ihtiyaçlarından çok fazla olur ve bu üreticilerin sayısından kat kat fazla kişiyi geçindirir. Kısası, cemiyet fertlerinin bir araya toplanarak istihsal ettikleri ürünler, istihsal etmek üzere çalışanların ihtiyaçlarından fazladır. Nitekim bir şehrin veya bir bölgenin halkı bir araya toplanarak kendi ihtiyaçlarını temin için çalışırlarsa, bunların istihsalleri harcadıkları emeklerinden çok fazla olur; bunlar, emek harcayarak istihsal ettiklerinin ancak az bir kısmını kendi ihtiyaçlarına tahsis ederler. Emeklerinin kalan kısmı ihtiyaçlarından fazlasına harcamış olur, bunlar ürettiklerinin fazlasını rahat bir hayat ve bu hayatın alışkanlıklarına ve diğer bölgeler halkının ihtiyaçlarını temin etmek için harcamış olurlar. Kendi ihtiyaçlarından fazlasını elde etmek üzere harcadıkları emeklerinin mahsûlünü, diğer bölgelerin halkı kıymetini ödeyerek satın alır ve bölgelerine götürürler. Bu yolla emekleriyle bu maddeleri istihsal edenler servet kazanırlar. Bu eserin

beşinci bölümünde, kazanç ve geçinmeden bahsettiğimiz vakit, kazançların ancak emeğin kıymeti olduğunu anlatmış, sen de bunu açık olarak anlamıştın.

Emeğin artmasıyla bunun kıymeti olan servet, o cemiyette çoğalır. Bunun bir sonucu olarak kazançlarının artması tabiî ve zarurîdir. Zenginlik o cemiyeti hayatta refaha, refahın itiyatlarından olarak evleri süslemeye, güzel giyimler giymeye; çanak, tabak gibi ev eşyasını güzelleştirmeye, hizmetçiler ve binek hayvanları kullanmaya sevk eder. Bunların hepsi de edilen emeğin değerleridir.

Bu işleri yapmak ve bu gibi şeylere bakmak için mahir kişiler seçilir. Neticede iş ve sanat pazarı hareketlenir, Şehrin girdi ve çıktısı (ithalatı ve ihracatı) artar, iş ve emekleri yönünden bu hususları meslek edinenler servet sahibi olur.

Umranın artması hâlinde, iş ve emek de ikinci defa artar. Sonra kâr ve kazanca tâbi olan refahta artış görünür. Refahla ilgili âdetler ve ihtiyaçlar da artmış olur. Bu ihtiyaçların temin edilmesi için yeni sanat dalları icat edilir. Bu yeni sanatların değeri de artar. Bundan dolayı şehirdeki kazanç ikinci sefer bir kat daha artmış, oradaki iş ve çalışma hayatı, öncekinden daha fazla hareketlenmiş olur.

İkinci ve üçüncü artış da böyle olur. Çünkü maişete tahsis edilen esas emeğin (a'mâl-ı asliye) aksine artık emek (a'mâl-ı zâide) tamamen zenginliğe tahsis edilir.

Şimdi umranla ilerleyen belli bir şehrin bu ileri olma durumu, orada bulunup da diğer bir yerde bulunmayan kazanç ve refahla ilgili âdetler sebebiyledir, Şimdi bir şehir, umran itibarıyla ne ölçüde ileri ve mükemmel olursa, refahtaki vaziyeti itibarıyla o şehir halkının durumu, onun aşağısındaki şehir halkının hâline göre o nispette ileri olur ve bu, mukayese edilen o iki şehirdeki bütün sınıflarda bir tek seviye hâlinde ortaya çıkar: Umranı ileri olan şehrin hâkimi, tüccarı, sanatkârı, esnafı, idarecisi ve kolluk kuvvetiyle umran yönünden o şehrin gerisinde bulunan diğer bir şehrin hâkimi, tüccarı, esnafı, sanatkârı, idarecisi ve kolluk kuvveti arasındaki farklı durumlar, tek bir seviye hâlinde gözlenir. Umran ve millî gelir itibarıyla iki devlet arasında bulunan fark, o iki devletteki bütün sınıflara yansır. Böylece devletler arasındaki fark, o devletlerdeki her çeşit

meslek sahipleri arasındaki fark biçiminde ve birbiriyle dengeli bir bir şekilde ortaya çıkar.

Mağrib'de, meselâ Fas'ın hâlini bu bölgenin diğer herhangi bir şehrine, Bicâye, Tilemsan ve Sebte'ye tatbik ediniz. Önce, umumi hatlar itibarıyla, sonra hususî hâller itibarıyla aralarında büyük farklar göreceksiniz.

Şimdi Fas'taki hâkimin hâli, Tilemsan'daki hâkimin hâlinden daha rahattır. Oradaki her meslek mensubunun hâli, buradaki benzerleri karşısında böyledir. Aynı şekilde Tilemsan'ın, Oran (Vehran) ve Cezair karşısındaki hali, Oran Vehran ve Cezair'in ise, onların aşağısındaki kasabalar karşısındaki hâli de böyledir.

Bu, çalışmaları sadece zarurî maişetlerini temine inhisar eden veya bunu bile teminden geri kalan köylerden daha küçük yerleşme merkezlerine varıncaya kadar böylece sürüp gider. Bunun tek sebebi, değişik şehirlerdeki emeğin farklı oluşudur. Bunların hepsi emeğin âdeta pazarlandığı yerlerdir ve her pazarın harcı bizzat kendisi nispetinde olur.

Şimdi Fas'taki bir kadı'nın geliri, giderine kâfi gelecek miktardadır. Tilemsan'daki kadı'nın durumu da böyledir.

Bir yerin geliri ve gideri ne ölçüde çok olursa, oranın ahvali o ölçüde muazzam olur. Gelir-gider Fas'ta çoktur. Çünkü refah sâiki ile buradaki emek pazarlanması hareketlidir. Onun için de varidat daha büyük hacimdedir. Sonra Vehrân'ın (Oran'ın) Konstantiniye'nin, Cezair'in ve Biskra'nın hâli de böyledir. Hatta söylediğimiz gibi, harcadıkları emek, zarurî ihtiyaç maddelerine bile yetmeyen kasabalara varıncaya kadar bu hâl bu şekilde (alçalarak ve azalarak) devam edip gider. Aslında bu gibi kasabalar şehir de sayılmazlar. Çünkü bunlar köy kabilinden yerlerdir. Bu yüzden, söz konusu kasaba ahalisinin hâlleri bakımından zayıf oldukları, fakirlik bakımından birbirine yakın durumda bulundukları görülür. Çünkü bunların emekleri, zarurî ihtiyaç maddelerine dahi kâfi gelmez. Sermaye yapmak için kazançlarından hiçbir şey artıramazlar ve onun için de kazançları nemalanmaz. Bundan dolayı onlar, istisnaî durumlar hâriç, yoksul kimselerdir.

Dilencilerin hâllerine varıncaya kadar, bu hususu nazar-ı itibara alınız. Şüphe yok ki, Fas'taki bir dilenci Tilemsan veya Vehrân'daki bir dilenciden

daha iyi bir durumdadır. Fas'ta, kurban bayramı günlerinde, bizzat kendilerinin kesecekleri kurbanların parasını temin etmek için halktan dilenen dilencilerin bulunduğunu gözlemlemiştim. Bunları, refah için ve nefis yeneceklerden birçok şey dilenir bir hâlde görmüştüm. Meselâ et, tereyağı, baharat, elbise, elek ve kap gibi eşya dilenmekte idiler. Eğer, Tilemsan ve Vehrân'daki bir dilenci halktan böyle bir şey istese, mutlaka isteği reddedilir, kötü lâf işitir, fena bir muameleye maruz kalır ve bundan men edilir.

Şu zamanımızda, itiyat ve âdetlerindeki zenginlik ve refah itibarıyla Kahire ve Mısır'ın ahvalinden bize ulaşan haberler, hayret edilecek bir mahiyettedir.

Hatta Mısır'daki refah, diğer yerlerden daha muazzamdır, diye haber aldıklarından Mağrib'deki fakirler, oraya göç etmek için çırpınıp durmaktadırlar. Avam tabakasından olanlar, bu bölgelerde çok fazla servet mevcuttur, yanlarında biriktirilmiş mallar vardır, bura halkı öbür şehir halklarından daha başkalarını düşünmektedir ve daha fazla sadaka vermektedir, diye inanmaktadırlar. Ama durum hiç de öyle değildir. Bunun yegâne sebebi, bilindiği gibi Mısır ve Kahire'deki umranın, görmekte olduğumuz şu şehirlerdeki umrandan daha ileride olmasıdır. İşte bunun için ora halkının hâli daha muazzam olmuştur.

Bütün şehirlerde gelir gider durumu birbirine denktir. Bir şehrin geliri arttığı vakit gideri de artar ve bunun tersi de öyledir. Bir şehrin geliri ve giden artınca, orada ikamet edenlerin refahı genişler ve şehir de gelişir.

Size ulaşan bu gibi haberleri derhal red ve inkâra kalkışmayınız, bu hususta umrandaki ileri olma hâli ile ona dayanan kâr ve kazançların çokluğunu nazar-ı itibara alınız. Çünkü bu çeşit kazançlar sebebiyle taliplere karşı başkalarını düşünme ve masraf yapma kolaylaşır. Bu hususta belli bir şehirdeki meskenler karşısında hayvanların evlere ve etrafına konup konmamaları farklıdır. Zengin ve servet sahibi ve sofralarında nimetleri çok olanların evleri ve arsaları etrafında buğday taneleri, ekmek kırıntıları çok olduğu için karınca, haşerat ve kuşlar çok sayıda toplanır; kuşlar kitleler hâlinde bu evlerin üzerinde uçuşurlar. Aç olarak gelirler, doyarak giderler. Kazançları az ve zaruret içinde olanların evleri etrafında hiçbir hayvan ve haşere gözükmez, kuşlar o evlerin üzerinde uçuşmaz, fare

ve kediler o evlerin köşelerine sığınmaz. Şairlerden biri bu hâli çok güzel tasvir ederek diyor:

"Kuşlar, taneler toplayarak götürebilecekleri yerlere inerler; cömertlerin evlerinin etrafın üşüşürler."

Sen, Allah'ın bu sır ve hikmetlerini düşün, insanların mamur ve istihsali büyük ölçüde olan şehir ve bölgelerde toplanmasını, dilsiz hayvanların sofralarında ekmek kırıntıları çok olan evlerin etrafına kitleler hâlinde üşüşmesiyle karşılaştır ki, nimet, mal ve benzerleri ellerinde çok olduğu için ve o mallara muhtaç olmayıp halkı refah içinde yaşadığı için muhtaçlara bol bol verdiklerinden dolayı, o şehir ve bölgede toplandıklarının sebeplerini anlarsın. İnsanların cemiyetler hâlinde yaşayarak imar ettikleri yerlerde hayat seviyesinin yüksekliği ve düşüklüğü, nimet ve servetin azlığı ve çokluğu ülkelerin mamurluğuna, başka söyleyişle, istihsalin azlığına ve çokluğuna tâbidir.

"Allah âlemde hiçbir şeye muhtaç değildir." (Âl-i İmran, 3/92).

ONİKİNCİ BÖLÜM

Şehirlerdeki fiyatlara dair

Malûm olsun ki, pazarlarda kişilerin muhtaç oldukları her şey bulunur. Pazarlarda satılan bu maddelerin bir kısmı buğday, bakla, soğan, sarımsak ve benzerleri gibi yaşamak için gerekli olan nesnelerdir. Bir kısmı ise katıklık, meyve, giyimlik, tabak-çanak, binek hayvanı ve büyük binalarla evler gibi ikinci derecede ihtiyaçlardan ve geniş hayat için gereken şeylerdendir. Bir şehir mamur olup nüfusu çoğalırsa, yiyecek maddeleri ve buna benzer olan hayat için gerekli maddeler ucuzlar, katıklık, meyve ve buna benzer olan nesnelerin fiyatları yükselir. Bir şehrin mamurluğu azalarak nüfusu eksilirse bunun tersine olarak, yaşamak için zarurî olan maddelerin fiyatları yükselir ikinci derecedeki ihtiyaçlardan olan ve rahat hayat için gereken nesnelerin fiyatları ucuzlar.

Bunun sebebi şudur: Hububat geçinmek için bir gerekliliktir. Herkes buna muhtaç olduğu irin gerekli olan nesneleri istihsal etmeye ve evinin bir aylık veya bir yıllık ihtiyacını temin etmeye çalışır. Bütün şehir halkı ve şehrin etrafında olanların hepsi veya çoğu bu maddeleri elde etmeye uğraşır. Bu maddeler kendi ve ailelerinin ihtiyacından çok artar, o şehir halkından birçoklarını geçindirmeye yetecek derecede olur. Bu suretle elde edilen yiyecek maddelerinin bütün şehir halkının ihtiyacından artacağında şüphe yoktur. Bunun bir sonucu olarak, çoğunlukla, bu gerekli olan maddeler ucuzlar. Ancak âfetli yıllar müstesna, mamur olan bu ülkelerde ihtikâr olmadığı ve halkı âfetten korkarak gereğinden fazlasını topladığı takdirde, bu maddeler bol olduğu için parasız verilebilecek bir hâle gelebilir.

Faydalanabilir türden katıklık, meyve gibi maddelere gelince; genel ihtiyaçlardan olmadığı ve şehrin bütün ahalisi bu maddeleri sarf etmediği ve istihsali az olduğu için bu maddelerin fiyatları yükselir. Şehir mamur olur ve nüfusu, refah ihtiyaçları çoğalırsa, bolluğun itiyat ve ihtiyaçlarından olan bu maddeleri talep de o nispette çoğalır. Herkes kendi hâl ve servetine göre, bu maddeleri elde etmeye çalışır. Bu talebin bir sonucu olarak o maddeler önemli bir nispette azalır, talep ve ihtiyaçları temin edemez. Aslında az olan bu maddeleri elde etmeye çalışanlar artar, refah içinde yaşayanlar, diğerlerine nispetle bu maddelere muhtaç oldukları için son derecede yüksek fiyatlarla satın alırlar ki, sen bunu görüyorsun.

Çok bayındır olan şehir ve bölgelerde sanayi ile istihsal edilen maddelerin fiyatlarının ve sanayide çalışan işçi ve ustaların ücretlerinde yükselmenin ve pahalılığın birtakım sebepleri var. Fakat başlıca üç sebepten ileri gelir.

Biri, Şehir çok bayındır ve istihsal derecesi yüksek olduğu için, şehirde refah hüküm sürdüğünden, bu gibi maddelere ve işçiye olan ihtiyacın büyük nispette olmasıdır.

İkinci sebep de, üretimde çalışan işçi ve ustaların, şehirde yiyecek maddeleri çok olup geçinme kolay olduğu için, başkalarına hizmet etmek istememeleridir.

Üçüncü sebep de, şehirde refah içinde hayat sürenlerin sayısının çokluğu, işçi ve ustaları kendi işlerinde, sanayi ve istihsalde çalıştırmaları, refahlı hayat için gereken bu maddeleri daha çok elde etmek üzere birbiriyle yarışarak iş ve hizmetleri karşılığında değerinden daha yüksek ücret ödemeleridir. Bunun bir sonucu olarak işçi ve usta bulmak zorlaşıyor, ücretler yükseliyor, bu suretle halkı çok para kazandığı için, masrafları o nispette artıyor.

Nüfusu az olan küçük şehir ve kasabalara gelince; iş ve kazanç az olduğu için, yiyecek maddeleri de o nispette az olur. Şehirleri küçük ve üretimi az olduğu için bunlar yiyecek maddeleri bulunmayacağından korkarlar. Bundan dolayı elde ettikleri mahsûlleri saklar, gerekeceği zaman için biriktirirler. Bunun bir sonucu olarak bu küçük şehir ve kasabalarda bu maddeleri bulmak zorlaşır, temin etmek isteyenler, ancak yüksek fiyatlarla satın alabilirler.

İkinci derecedeki ihtiyaçlardan ve müreffeh hayatın ihtiyaçlarından sayılan maddelere gelince; bu küçük şehirlerde kazançlar ve nüfus az olduğu için, halkı bu gibi şeyleri aramaz, satış olmadığı için bu gibi maddeler ucuz olur. Bundan başka, pazarlarda satılan maddelere hükûmet vergiler koyar. Ağır vergiler ve tahsildarların ticarî emtia üzerinde kendilerine temin etmek üzere şehre gelen ve satılan yiyecek maddelerinden bir miktar para almaları, yiyecek maddeleri fiyatlarının yükselmesinde diğer bir âmil olur. Bundan dolayı yiyecek maddeleri, şehirlerde köy ve sahra yerlerine nispetle pahalı olur. Çünkü köy ve sahrada buna benzer olan vergiler yoktur veya azdır. Buna benzer olan vergiler şehirlerde, bilhassa devlet yıkılma devresine geldiğinde, artar.

Zamanımızda Endülüs'te olduğu gibi, ziraî ilâçlarının kıymeti de gıda maddelerinin kıymetine dâhil olabilir. Bu çeşit ilaçların masrafları, o maddelerin fiyatlarına yansır. Şöyle ki: Hristiyanlar, Müslüman Endülüslüleri, denizin kıyılarına ve buradaki ziraî mahsûlü kıt, sarp bölgelere sıkıştırıp, onların ellerindeki mümbit toprakları ve bereketli araziyi zaptettikleri zaman, Müslümanlar, dikili ve ekili ürünleri ıslah etmek için, buradaki tarlaları terbiye etmeye ihtiyaç duydular. Bu ilâç, aslında bir değeri olan emek ile, gübre ve benzeri gibi külfetle istihsal edilen maddelerle gerçekleşir, onların ziraî faaliyetlerine önemli bir harcama olarak akseder. Onun için ürettikleri malların fiyatlarını tespitte bu husus nazar-ı itibara alınır olmuştur. Hristiyanlar İslâm ile mamur olan bu mıntıkada Müslümanları sahillere sıkışmak zorunda bıraktıkları tarihten itibaren, pahalılık, Endülüs ülkesinin bir özelliği olmuştur ve sebep de budur

Bölgelerinde, pahalılığın hüküm sürmekte olduğunu işiten halk, bunun topraklarında gıda maddelerinin ve hububatın az oluşundan ileri geldiğini zannederler. Lâkin durum hiç de öyle değildir. Zira bildiğimize göre onlar bütün mamur yerler içinde en fazla çiftçilikle meşgul olan ve bu işi en iyi beceren bir millettir. Bağı, bahçesi ve tarlası bulunmayan bir devlet adamı veya esnaf Endülüs'te azdır. Sadece sanatkârlardan, ustalardan ve gaza ve cihad maksadıyla Endülüs'e yeni gelmiş olanlardan çok az bir kısmı bir istisna teşkil eder. Bunların toprakları olmadığı için sultan, bunlara ihsanını, avle (para) olarak öder. Avle, zikredilen zevatın ziraî mahsûl nevinden olan erzakı ve ulûfeleridir. Endülüs halkı, arasında hububat fiyatlarının yüksek oluşunun hakikî sebebi anlatmış olduğumuz husustur.

Ekim alanlarının mümbit ve toprakların bereketli olması sebebiyle, Berberlerin memleketlerindeki durum bunun tersidir. Çünkü mahsûl elde etme külfeti üzerinden tamamen kalkmıştır. Ayrıca çiftçilik hem çok, hem de yaygındır. İşte bu durum ülkelerindeki gıda maddelerinin ucuz olmasına yol açmıştır.

"Gece ile gündüzü takdir eden Allah'tır." (Müzzemmil, 73/20).

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Bedevîlerin mamur şehirlerde yaşamaya güç yetirememelerine dair

Bunun sebebi şudur: Yukarda anlattığımız gibi umranı ileri olan bir şehirde müreffeh bir hayat sürer.

Bu ihtiyaç maddeleri, onlarla ilgili talebin mevcut olması sebebiyle itiyat hâline getirilir. O yüzden de, bu çeşit lüks tüketim maddeleri, gerekil maddeler haline dönüşür. Buna ilâveten, o şehirdeki tüm hizmetler değerli hâle gelir. Lâzım olan şeyler pahalanır. Refah dolayısıyla birçok talep, gerekli şeyler üzerinde yoğunlaşmıştır. Ayrıca pazarlara ve ticarî emtiaya devletçe konulan vergiler satılan malların değerlerine yansır. Bu yüzden gerekli olan şeyler, gıda maddeleri ve hizmetlerin değerleri büyük ölçüde pahalanır. Neticede şehir sâkinlerinin masrafları çoğalarak, oranın umranıyla mütenasip bir seviyeye ulaşır, harcama çok artar. Bu durumda, şehir halkı, kendilerinin ve ailelerinin maişetleri için gerekli olan maddeleri ve sair zahmet isteyen ihtiyaçlarını karşılamak için daha çok para harcama zorunda kalır.

Bedevîlerin ise geliri fazla değildir. Çünkü kâr ve kazanca esas teşkil eden emeklerine talebin az olduğu pazarlara rağbet edilmeyen bir yerde ikamet etmektedir. Bundan dolayı kâr ve sermaye biriktirememişlerdir ve büyük şehirlerde yaşamaları son derece zorlaşmıştır. Çünkü lüzumlu maddeler, burada pahalı olduğu gibi ihtiyaç duyulan şeyler de değerlidir. Hâlbuki kırda ikamet eden bedevîler (göçebeler), en az emek ile açıklarını kapatır ve ihtiyaçlarını tatmin ederler. Çünkü burada, maişetlerindeki refahla ilgili âdet ve itiyatları da, sair zahmet isteyen ihtiyaçları da azdır. Onun için de mal biriktirmek zorunda değillerdir.

Şehre göç etmeye heveslenen ve orada ikamet etmeye teşebbüs eden bir bedevînin aczi derhal meydana çıkar, yerleşmek istediği yerde perişan olur. Bunların içinde, sadece daha evvel mal biriktirip servet sahibi olanlar, bu hususta ihtiyaçlarının üzerindeki bir seviyeye ulaşanlar ve bu durumlarını, konfor itibarıyla, umran halkı için tabiî olan bir hududa kadar devam ettirenler bir istisna teşkil eder. Bu takdirde şehre muntazam bir şekilde intikal edebilir. Bunların hâli âdet, itiyat ve refah itibarıyla şehir halkının ahvaline intibak edebilir, zaten şehirlerdeki umranın başlangıcında durum böyledir.

"Allah her şeyi ilmiyle kuşatmıştır." (Fussılet, 41/54).

ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Bolluk ve yoksulluk bakımından bölgeler arasındaki farklılığın şehir ve kasabaların hâllerine benzediğine dair

Bil ki, nüfusu, istihsali ve mamurluğu artmakla, değişik milletlerin yaşadığı bölgeler halkının ekonomik durumu rahatlar; servetleri, şehir ve kasabaları çoğalır. Devletleri kuvvetlenir ve büyür. Bunun sebebi, yukarda söylediğimiz gibi, istihsal ve işlerin çoğalması ve aşağıda anlatacağımız gibi çalışmanın artmasıyla istihsalin fazlalaşması, istihsal edilen maddelerin ahalinin ihtiyacından fazla olması ve artan bu maddeleri satarak halkının servet kazanmasıdır.

Bunun bir sonucu olarak o nispette refah derecesi yükselir. Bu yolla ekonomi gittikçe ilerleyip geçim genişler, zenginlik artar. Pazarlarda alışverişin çoğalmasıyla de devletin geliri o oranda fazlalaşır, gücü artar.

Devlet, kaleler ve şehirler kurmak ve mevcutlarını daha iyi bir hâle getirmek üzere her türlü vasıtayı kullanır ve bilgilerden istifade eder. Sen, nüfus, istihsal ve umranın çoğalması derecesinde doğuda Mısır, Şam, Acem Irak'ı, Hint ve Çin'de, kuzeyde ve Akdeniz'in öbür tarafındaki ülkelerde servetin nasıl çoğalmış, devlet ve ülkelerin nasıl büyümüş, şehir ve kasabaların nasıl gelişmiş, ticaretin nasıl artmış, hâllerinın nasıl iyileşmiş olduğuna dikkat et.

Zamanımızda, ticaret maksadıyla Mağrib'e gelen Hristiyan tüccarların durumunu gözlemliyoruz; müreffeh hayatları vasıflandıramayacağımız derecede mükemmeldir.

Doğu tüccarlarına, bilhassa Acem lrak'ı, Hint ve Çin gibi Uzak Doğu halkının zenginliğine ve bolluk içinde yaşamalarına dair işittiğimiz haberler daha çok gariptir, gidip gelenler vasıtasıyla her tarafa yayılan bu haberler hayret uyandıracak derecededir. Bunların bu hâlleri her tarafta konuşulmaktadır. Bu haberler, çoğu zaman, redle karşılanmaktadır. Bunları işiten avam bu hâlin, onların mal ve paralarının veya topraklarında altın ve gümüş madenlerinin çokluğundan veya tâ eski milletlerden kalan servetlerin yalnız o milletlerin ellerine geçmiş olduğundan ileri geldiğini sanır. Avamın bu fikri doğru değildir.

Bildiğimiz gibi, altın madenleri Sudan ülkesinde bulunmaktadır. Sudan ise her ülkeye nispetle Mağrib'e en yakın bir ülkedir. Bunlar ülkelerinde istihsal ettikleri bütün maddeleri başka ülkelere götürerek satarlar. Altın ve gümüş madenlerinin yurtlarında çok olması zenginliği icap ettirmiş olsaydı, bunlar istihsal ettikleri maddeleri başka ülkelere götürüp satarak para elde etmek istemezler, başka milletlerin parasına ihtiyaç duymazlardı.

Müneccimler bu hâli gördüklerinde, doğu halkında servet ve nimetlerin bolluğunu ve halkının refah içinde yaşamasını görülmedik bir hâl gibi anlayıp bunu yıldızların doğuluların doğumlarının uğurluluğuna tesirleri ve yıldızların bağışlarından hisseleri Mağrib halkına nispetle daha büyük ve yıldızları parlak olduğuna hamlettiler.

Onların bu fikirleri, yukarda söylediğimiz gibi, nücûm ilminin hükümlerinin olaylara uygunluğu bakımından doğrudur. Fakat müneccimler ancak felekî olan sebepleri göz önünde bulundurarak hükmetmişlerdir.

Hakikî sebep ise cemiyetlerin bir araya toplanarak vücuda getirdikleri umranın yüksek ölçüde olmasıyla beraber çok çalışmakla çok kazanç elde edilmesidir. Doğuda servet çokluğunun ve refahın asıl sebebi işte budur. Bu açıklamamızdan doğu halkının dünyanın diğer ülkeleri arasında refah ile seçkin olmasının yalnız felekî olaylardan ileri gelmediği ve nücûm ilminin hükümleriyle yeryüzünün umranın ve bunun tabiatı arasında bir mutabakatın şart olduğu anlaşılır.

Sen refahın yurdun mamurluğundan ve istihsalin çokluğundan ileri gelmiş olduğunu Kuzey Afrika ile Berka'nın durumundan da anlayabilirsin. Önce umran ve istihsali çok olan bu bölgeler, nüfuslarının azalmasıyla mamurluklarını kaybettikten ve halkının ekonomik durumu altüst olduktan

sonra yoksulluk ve zaruret içinde kalmışlar, bunun bir sonucu olarak vergileri ve orada hüküm süren devletlerin de servetleri azalmıştır. Hâlbuki önce Şiî (Fâtımî) ve Sinhâce hanedanlıkları hüküm sürerken umran genişliği ve istihsali yüksek bir ölçüde olduğu için halkı refah içinde, vergileri çok ve bağışları da o oranda idi. Halkı çok para harcıyor, Kayravan'dan Mısır halifesine bile ihtiyaçlarını karşılaması için para gönderiliyordu. Devlet o derecede zengin idi ki, komutan Cevher Kâtib Mısır ülkesini fethetmek üzere Mağrib'den yola çıktığında ordusunun geçinmesi, aylık ve bağışları ve gazilerin masrafları için bin yük servet götürmüştü.

Eskiden Mağrib (Fas), her ne kadar Kuzey Afrika (Cezayir) nispetinde zengin değil idiyse de, yine de serveti az değildi. Muvahhidler hüküm sürerken Mağrib de refah ve bolluk içinde idi. Devletin geliri çoktu. Çünkü vergilerden çok para toplanıyordu. Çağımızda ise umran ve istihsal azaldığı için ekonomi yönden zayıflamıştır. Berber yurdu, mamurluğun büyük kısmını kaybetmiş, eskiye oranla mamurluğu hissedilir derecede eksilmiştir. Eskiden Berberler yurdu Akdeniz'den Sudan'a ulaşıncaya kadar ve uzunluğuna da Sûs'tan ta Berka'ya kadar mamur idi.

Zamanımızda ise bu ülkelerin hepsi veya çoğu boş sahralardan ibarettir. Ancak deniz kıyıları ve denize yakın olan dağlar ve tepeler mamurdur. Yeryüzü ve yeryüzünde yaşayanlar hep fanidir, ancak onların sahibi olan Yüce Allah bakidir, O, vârislerin en hayırlısıdır.

ONBEŞİNCİ BÖLÜM

Şehirlerde gayrimenkuller edinmeye, bunların faydalarına ve gelirlerine dair

Bil ki, şehir ve kasaba halkı bir defada ve bir dönemde büyük oranda gayrimenkul edinemezler. Çünkü her ne kadar serveti büyük olsa dahi, kimse değerleri hesap hâricinde olan bu mülkleri satın almak kudretinde değildir. Bunlar ancak yavaş yavaş veya babalarından ve akrabalarından tevarüs etmek suretiyle bu mülklere sahip olurlar. Bu suretle birçok mülk bir ve birden ziyade şahısların elinde toplanır veya elden ele geçmek suretiyle bunlara sahip olunur.

Devletin yıkılma zamanı gelip şehirleri koruyacak kuvvet kalmadıktan, ülkenin düzeni bozulduktan sonra, şehir yıkılmaya yüz tutar. İstifadesi az olduğu için mülklere rağbet eden bulunmaz. Durum altüst olur. Bunun bir sonucu olarak mülkler ucuz fiyatlarla satılır. Miras yoluyla da diğerlerinin mülküne geçer. Yeni kurulan devletin büyümesi ve güç kazanmasıyla şehirler yeni baştan hayat kazanabilir. Bu suretle şehirdeki mülklerin kıymeti yükselir. Bundan önce kazanmadığı önemi kazanır. Elden ele geçmek demekteki maksadımız işte budur. Bunun bir sonucu olarak bu mülklere sahip olan kimse, şehrin en zengin adamı olur. O kimse bu serveti emek harcayarak kazanmamıştır. Çünkü bu mülkleri emeği ile ve satın alarak elde etmek kudretine sahip değildir.

Gayrimenkul mülk, çiftlik ve tarlaların geliri, sahibinin geçinmesini temin edemez. Çünkü bu mülklerin geliri refahın itiyat ve vasıtalarını temin edecek miktarda değildir. Çoğunlukla bu mülklerin geliri ancak zarurî masrafları karşılar. Şehirlerin ihtiyarlarından işittiğimize göre bu çiftlikleri

elde etmekten maksat, çoğunlukla, arkalarında bırakacakları çoluk çocuğun, zayıf ve yetimlerin geçinmelerini temin etmektir. Bu hareketleri, onların geçinmelerini, küçüklerin bu mülklerin geliri ile büyüyüp adam olmalarını düşünmelerinden ileri gelir. Kazanmaktan âciz oldukları müddetçe geçimlerini sağlar. Büyüdükleri zaman da çalışarak para kazanırlar. Yetimler için de vücutlarındaki zaaftan veya aklındaki hafiflikten dolayı hayatlarını kazanmaktan âciz olanları bulunabilir. Bu gayrimenkuller bunların geçinmelerini sağlar. Servet sahipleri işte bu maksatla gayrimenkuller edinirler. Bunlar sayesinde para kazanılamadığı gibi, müreffeh hayatın itiyatları da temin edilemez. Ancak yukarda söylediğimiz gibi, mülklerin elden ele geçmesi, miktarı son derecede çok ve kıymeti yüksek olanlarının bir kişinin veya birkaç kimsenin elinde bulunması ve o şehir mülklerin kıymetlenmesiyle bazı kimseler servet kazanarak refah içinde yaşayabilirler. Fakat bu mülklere beyler ve valiler göz dikebilirler. Gasp ederek onların ellerinden alırlar, onları satmaya zorlarlar. Bundan dolayı bu mülklerin sahipleri zarara ve haksızlıklara düçar olurlar.

"Yüce Allah kendi iş ve fiilinde galiptir." (Yusuf, 12/21); *"O, yüce arşın sahibidir."* (Tevbe, 9/129)

ONALTINCI BÖLÜM

Şehirlerdeki servet sahiplerinin kendilerini korumak için makama ve nüfuza muhtaç olduklarına dair

Bunun sebebi şudur: Şehirlerden (hadarîlerden) birinin parası, mülkleri ve çiftlikleri çoğalıp da o şehrin en zengin adamı derecesine yücelince gözler onun bu servetine takılır. Müreffeh hayatın bütün itiyatlarını elde ederek bolluk içinde yaşamaya başlayan bu adamı beyler ve hükümdarlar sıkıştırmaya ve onu korkutmaya başlarlar. Düşmanlık ve tecavüz insanların tabiî hâllerinden olduğu için gözler onun servetine dikilir, servetini elinden almak üzere birbirleriyle yarışırlar, her türlü hile ve çareye başvururlar, nihayet onu üzerinde devletin kanunu uygulanabilecek bir duruma sokarlar. Servetini elinden almak maksadıyla onu sorumlu tutacak görünürde bir sebep uydururlar. Sultanın hükmü çok defa zalimce olur. Çünkü adalet şer'î olan halifeliğe mahsustur. Halifeliğin ömrü ise pek kısadır. Resûlullah: *"Halifelik benden sonra ancak otuz yıl devam eder, bundan sonra insanlara zulüm ve tecavüz eden ısırgan hükümdarlık şeklini alır."* buyurmuştur. Bundan dolayı insanların cemiyetler hâlinde birleşerek imar ettikleri mamur yerlerde servet sahibi kimseler kendilerini ve servetlerini koruyan kuvvetlere, hükümdarın akrabasından veya hükümdarın en yakın adamlarından rütbe sahiplerinin veya devlet ve sultanı koruyan asabiyetin himayesine sığınmaya mecburdurlar ki, bu yolla kendilerini ve servetlerini tecavüzlerden koruyabilsinler. Yoksa beyler, vali ve tahsildarlar her türlü hile vasıtalarıyla servetlerini yağma ederler.

"Allah karar verir ve onun verdiği kararı hiç kimse bozamaz." (Ra'd, 13/41).

ONYEDİNCİ BÖLÜM

Şehirlerdeki medenî hayatın ve kültür seviyesindeki yüksekliğin ancak devletlerin güçlenip kökleşmesiyle mümkün olduğuna dair

Bunun sebebi şudur: Medenî hayat (hadarîlik), içtimaî hayat için gerekli bir hâl olmayıp içtimaî hayatın zaruretleri dışında bir şeydir. Milletlerin refah derecesi azlık ve çokluk bakımından sınır tayin edilmeyecek oranda farklıdır. Milletlerde hadarî hayatın ihtiyaç, alışkanlık ve çeşitleri çoğaldıkça, o ihtiyaçların her çeşidini vücuda getirmek hünere bağlı olduğu için, bu medenî ihtiyaçların her türlüsü, ayrı ayrı ihtisas sahibi usta ve işçiler temin etmekle elde edilir.

Medenî hayatın gerektirdiği ihtiyaçların artması oranında o ihtiyaç maddelerini imal edecek olan ustalar yetişir. Bu maddeleri imal edecek ustalar zaman içinde artar. Uzun zamanlar boyunca tekrar işlendikçe çeşitli maddeler daha sağlamlaşır ve daha mükemmelleşir. Bu tekâmül, umran ve ihtiyaçlar artıp nüfus çoğaldığı, halkının hayat seviyesi yükseldiği için, çoklukla şehirlerde meydana gelir. Bunların hepsi de devlet sayesinde yapılır. Çünkü devlet tebaasından para toplar, bu paraları yüksek memurlarına dağıtır. Devlet ricalinin ve memurlarının, paradan ziyade şeref ve mevkileri sayesinde yaşayışları genişler. Bu suretle paralar tebaadan alınarak devlet ricalinin ve memurlarının geçinmeleri için harcanmış olur. Bunlar şehir halkıyla alışverişte ve münasebette bulundukları için bu paralardan şehir halkı da istifade eder. Şehir halkının şehirde çoğunluk teşkil ettiği bellidir. Bunun bir sonucu olarak halkın serveti artar. Paralar ihtiyaçlarından fazla olduğu için müreffeh hayatın ihtiyaç, alışkanlık ve

çeşitleri de o oranda fazlalaşır; bunun etkisiyle her çeşit sanayi gelişir. Kültür ve medeniyet işte bundan ibarettir.

Merkezlerden uzak olan şehirlerde, her ne kadar medenîlik olsa dahi bedevîlik alışkanlıkları göze çarpar. Ülkelerin ortasında kurulan şehirlerde, ötekilerin tersine olarak, hadarî hayatın çeşitli şekilleri görülür. Bu şehirlerin bu suretle kültür yönünden yükselmeleri, ancak devletin merkezinde kurulmuş oldukları için devletin gelirinin hayır ve feyzinden istifade etmekte olduklarından ileri gelmektedir. Bu şehirlerin devletin feyzinden istifadeleri suların kendilerine yakın olan yerleri yeşillendirmelerine benzer. Sulardan uzaklaşma nispetinde derece derece kuraklık meydana geldiği gibi, şehirlerin de devlet merkezinden uzaklaşmaları nispetinde devletin feyzinden istifadeleri azalır.

Devlet kapısının, dünyanın pazarı hükmünde olduğunu yukarda anlatmıştık. Pazarlarda ve pazarlara yakın yerlerde her nesne bulunur. Pazarlardan uzak olan yerlerde ise ticaret emtiası bulunmaz. Devlet uzun ömürlü olup, hükümdarlar birbiri arkasından hüküm sürerse, medeniyet mükemmelleşir, sağlam temeller üzerinde gelişir.

Sen Yahudilerin tarihini bu bakımdan gözden geçirirsen, Suriye'de 1400 yıl hüküm sürdükleri için, medeniyetlerinin sağlam temeller üzerinde inkişaf etmiş olduğunu görürsün. Bunlar uzun müddet hüküm sürdükleri için, geçinme vasıtalarının her çeşidinde ve medenî hayatın alışkanlıklarında, yemek, elbise ve bütün ev araç gereçleri yapma hünerinde ilerlemişlerdir. Bugün dahi bu nesnelerin birçoğu onlardan alınmaktadır. Halkı bunları ve sonradan orada 600 yıl hüküm süren Romalıları örnek aldığı için, Suriye'de umran hayatının buna benzer olan ihtiyaç ve itiyatları yerleşmiştir. Romalılar ise son derece medenî hayat sürerlerdi. Kıbtîlerin hâli de böyledir. Onlar dünya yaratılalıdan beri 3000 yıl hüküm sürmüşler, Mısır şehir ve kasabalarında medenî hayatın icap ve alışkanlıklarını muhafaza edegelmişlerdir.

Kıbtîlerden sonra Yunanlılar ve Romalılar hüküm sürmüş, bunlardan sonra da bu hâkimiyetleri ortadan kaldıran İslâmiyet yayılmış ve Müslümanlar hüküm sürmüştür. Bu suretle hadarî hayatın arkası kesilmemiştir.

Amâlıka ve Tubbalar zamanından beri binlerce yıl Arap devletleri hüküm sürdüğü için Yemen'de medenî hayatın itiyatları arkası kesilmeden muhafaza edilegelmiştir. Bunlardan sonra Yemen'de Mudarlar hâkim oldular. Bundan dolayı da orada medenî hayatın itiyat ve icapları arkası kesilmeden devam edegelmiştir.

Irak'ın medenî (hadarîlik) hâli de böyledir. Keldanîlerin başlangıcından beri burada Nabatîler ve Farslar ve Keyanîler, Sasanîler ve bunlardan sonra da Arap hanedanlıkları binlerce yıl hüküm sürdükleri için medenî hayatın itiyat ve ihtiyaçları arkası kesilmeden devam edegelmiştir.

İşte bundan dolayı yeryüzünde Şam, Irak ve Mısır halkından daha yüksek medeniyetli millet görülmemiştir.

Endülüs'ün hâli de böyledir. Bu ülkede Gotlar tarafından kurulmuş büyük devletler sürekli olarak hüküm sürdüğü için medenî hayatın icap ve alışkanlıkları yerleşmiştir. Bunlardan sonra Endülüs'te Emevîler hüküm sürdüler. Binlerce yıl hüküm süren Gotlar gibi, Emevîler devleti de büyük bir devletti.

Kuzey Afrika ve Mağrib'e gelince; İslâmiyet çağından önce bu ülkede büyük ve kudretli devletler hüküm sürmemişlerdir. Frenkler, deniz yoluyla Kuzey Afrika'ya gelmiş ve sahilleri ele geçirmişlerse de, etraftaki Berberlerin bunlara itaatleri gevşekti. Berberler, kalelerde ve yüksek yerlerde yaşıyorlardı. Berberlere komşu olan hiçbir devlet mevcut değildi. Onlar ancak denizin öbür tarafında yaşayan Gotlara elçiler göndererek itaatlerini bildiriyorlardı. Yüce Allah, İslâm din ve şeriatını gönderdikten sonra Araplar Kuzey Afrika ve Mağrib'i fethettiyseler de, İslâmiyetin ilk zamanında Arap hâkimiyeti Afrika'da uzun sürmedi. Zaten Arapların kendileri de göçebelik devresinde idiler. Afrika'da yerleşen Araplar, örnek edinmek üzere kendilerinden önce hüküm sürenlerin bırakmış olduğu medenî hayatın itiyat ve icapları olan eser rastlamadılar Çünkü göçebelik alışkanlıklarını içine dalmış olan Berberler yaşıyorlardı.

Uzak Magrib (Merakeş) Berberleri, Arap fetihlerinden az bir müddet sonra, Hişam bin Abdülmelik zamanında, Meysere Matgarî öncülüğünde isyan ettiler. Bundan sonra da Araplara itaat etmediler, bağımsız olarak ülkelerini kendileri yönettiler ve (Fâtımî olan) İdris'e biat ettiler, İdris'in

başında bulunduğu bu devlet Arap devleti sayılmaz. Çünkü ülkeyi yönetenlerle ordu hep Berber'di. İdare işine Araptan pek az kişi karışırdı.

Kuzey Afrika ise Ağleboğullarıyla Araplardan onlara iltihak edenlerin idaresinde kalmıştır. Devletin tabiatından olan genişlik ve nimetler dolayısıyla ve Kayravan şehri de zaten mamur olduğundan Ağleboğulları az çok medenî hayatın bazı ihtiyaçlarına sahip idiler. Kütâmeler, onlardan sonra da Sinhâceler bu kültürü onlardan tevarüs ettiler. Bunların hâkimiyeti uzun sürmedi ve 400 yılı bulmadan yıkıldı. Böylece tevarüs edilen bu kültürün arkası kesildi.

Bundan sonra Hilâlî Arapları o ülkeleri ele geçirerek, medeniyet eserlerini yıktılar. Medenî eserlerden ancak göze görünmeyecek derece az bir kısmı yıkılmadan kurtulabildi. Bunların kale, Kayravan ve Mehdiye'de yaşayan haleflerinin ev hayatlarında, giyinme, kıyafet ve benzerlerinde, ata babalarından tevarüs edegelmiş oldukları kültür eserleri, göçebelik itiyatlarıyla karışık bir hâlde kendini göstermektedir. Kültür sahibi olan basiretli kimseler bunu görebilirler. Bu da Ağleboğulları, Şiîler (Fâtımîler) ve Sinhâceler uzun müddet hüküm sürdükleri için, ancak Kuzey Afrika'da gözükmektedir.

Mağrib'e gelince; Müvehhidler hanedanından itibaren buraya Endülüs'ten önemli miktarda kültür eserleri intikal etmiş, Müvahhidler, denizi geçerek Endülüs'ü ele geçirmiş ve orada hüküm sürmüştür; halkı Endülüslülerle karışmış olduğu için medenî hayatın itiyat ve icapları bunlar vasıtasıyla Mağrib'de yayılmış, Endülüs halkından birçoğu ya kendi tercihleri veya göç etmeye mecbur edilmiş oldukları için Mağrib'e gelmişler, bunlar vasıtasıyla bildiğin gibi, kültür ve medeniyet yerleşmiştir. Böylece bu kültür sanatın çoğu ve büyük bir kısmı Endülüs halkından alınmıştır. Sonradan, Hristiyanların istilâsına uğradığı için, Endülüs'ün doğu halkı da Kuzey Afrika'ya göç edip o bölgede ve şehirlerinde medenî hayatın gereği birçok alışkanlıkları ve âdetleri yaymışlar, birçok medenî eserler bırakmışlardır. Bu eserlerin en çoğu Tunus'tadır. Üstelik halkı Mısır'a gidip geldiği için bu kültür Mısır kültürü ile karışmış, bunlar ve diğer misafirler vasıtasıyla de Mısır kültür ve medeniyeti de yayılmıştır. Bu suretle Kuzey Afrika'da ve Mağrib'de önemli bir derecede medeniyet yerleşmiş ve umran eserleri vücuda getirilmiştir.

Sonra Mağrib'de, halk azalmış ve ülke gerilemeye yüz tutmuş, Batı Afrika Berberleri eski âdet ve itiyatları olan göçebe hayata dönmüşlerdir.

Yine de Kuzey Afrika'da medeniyet ve kültür eserleri Mağrib'in şehirlerine göre çoktur. Bu da Kuzey Afrika'da Mağrib'e nispetle, geçmişte daha çok devletin hüküm sürmüş olmasından ve gidip gelenler çok olduğu için, Mısır halkının kültür ve itiyatları etkisi altında kalmalarından ileri gelmektedir.

Sen medeniyetlerin yayılmasının (başlıca sebeplerinden olan) bunları iyice anla, çünkü bu sırlar insanlara belirsiz kalmıştır. Fakat kültür eserleri, ülkelerde hüküm sürmüş olan devletlerin kudret ve zaafları, nüfuslarının çokluğu, şehirlerinin büyüklüğü, istihsal ve servetlerinin çokluğu ile mütenasiptir. Çünkü devlet ve hükûmetler, âlemin ve umranın suretidir. Tebaa, şehir ve bölgeler, bu suretin maddeleridir. Vergiler hep tebaadan toplanır; tebaa serveti, çoğu zaman pazarlarda alışveriş etmekle kazanır, devlet ve hükûmetin ahalisine olan bağışları veya alışveriş çok olursa devletin elde ettiği para ve servet halk arasına yayılır, vergiler gibi vasıtalarla bu paralar tekrar devletin hazinesine girer, bağış ve alışverişlerle tekrar devletin hazinesinden harcanır ve halkın eline geçer. Böylece bu servetler devletin kudreti nispetinde: vergiler, haraçlar ve aylıklarla devlet hazinesinden tebaanın eline, tebaanın elinden de devletin hazinesine geçer, elden ele geçmekte devam eder. Devletin kudret ve serveti, tebaanın istihsaliyle mütenasip olduğu gibi, para, tebaanın serveti ve sayısının çokluğu nispetinde devletin hazinesinde toplanır. Bunların hepsinin de aslı ülke umranının artmasıdır. Sen bunları hepsini de düşün, devletlerin durumunu düşünürsen bu sözlerimin doğru olduğunu anlarsın.

"Allah hükmeder ve hiçbir kimse onun hükmüne karşı çıkamaz." (Yusuf, 12/41).

ONSEKİZİNCİ BÖLÜM

Medenî hayat, dünyayı cemiyetler hâlinde imar ve tabiî yaşayışın sonunu; zevk ve refaha dalış da devletin zevalini bildiren alâmet olduğuna dair

Asabiyetten maksadın devlet kurmak olduğunu yukarda anlatmıştık. Hadarîlik de bedevîliğin ulaşmak istediği bir gayedir. Varlıklarda her ferdin hissedilir bir ömrü olduğu gibi, cemiyetler hâlinde yerleşik (hadarî) veya göçebe (bedevî) olarak yaşamanın, devletin ve tebaanın dahi bir ömrü vardır.

Akli ve nakli deliller, 40 yaşın, insan için tekâmül devresinin sonu olduğunu bildirir; insan bu yaşa geldiğinde, bir duraklama devri geçirdikten sonra, alçalma çağı başlar. Sosyal hayatta hadarî yaşayışın durumu da böyledir. Çünkü, bu hayat, tekâmül devresinin sonu olup bundan daha yüksek bir gaye yoktur.

Bunun sebebi şudur: cemiyetler hâlinde birbirine yardım ederek, imar ve istihsal ile meşgul olanlar, medenî hayatın icap, alışkanlık ve vasıtalarını elde ettikten sonra, eşyanın tabiatına uygun bolluğun içinde yaşarlar.

Bildiğin gibi, medenî hayat, müreffeh hayatın bütün çeşitlerini elde ederek yaşamak, bu çeşitleri güzelleştirmeye çalışmak ve bunları daha süslü yapabilmek; yemek, elbise, yapı, yatak, tabak ve çanak, ev ve medenî hayat için gereken her nesneyi güzelleştirmek demektir ki, insanlar göçebe hayatı yaşadıkları devrelerde birçok sanatların mahsûlü olan bunlara ve bunları süslü olarak yapmaya muhtaç değildirler. İnsan medenî hayatta bunları en mükemmel ve son derece bir surette yaptıktan sonra arzularına itaat edip

kullanmaya başlayınca bu nesnelerin birçok çeşidini ve güzellerini arzu eder. Hâlbuki bunlar, insanın dünya hayatını düzenlemeye yardım etmediği gibi, ahreti için de bunların lüzumu yoktur. Bu itiyatların dine uygun olmaması, sağlam bir şekilde bir kere kalplerde yerleştikten sonra, kalplerden çekip çıkarmanın zor olmasından ileri gelmektedir. Kişilerin dünyaları için zararlı olması ise, müreffeh hayatın ihtiyaçları çok olduğu için bunları elde etmek için büyük emekler harcamaya mecbur kalınmasından ve kazançların buna yetmeyeceğinden ileri gelmektedir.

Bu konu şöyle açıklanır:

Şehirlerde ihtiyaçların çeşitleri çoğalmakla o şehir halkının masrafları artar. Yerleşik medenî hayatın talepleri, şehrin umranı ve üretimiyle mütenasiptir. Şehrin mamurluğu ve istihsali ne kadar yüksekse, medenî hayat da o nispette mükemmelleşir. Mamurluğu ve istihsali yüksek olan şehirlerin pazarlarında pahalılık hüküm sürer, pazarlarda satılan mallardan vergiler alınmasının bu pahalılığı arttırdığını yukarda anlatmıştık. Devletin yıkılma zamanı geldiğinde bunun müreffeh hayatın en yüksek derecesini bulduğunu da belirtmiştik. Bu devre, masrafları çok olduğu için, devletlerin pazarlarda satılan nesneleri vergilere tabi tuttukları bir devredir. Pazarlarda satılan mallardan vergi alınması ise, yukarda kaydettiğimiz gibi, pahalılığa yol açar. Çünkü Tüccarlar ve halk vergi nispetinde satılık maddelerin fiyatlarını yükseltmektedirler. Bunlar bütün masraflarını, hatta kendilerinin geçinme masraflarını dahi satılan mallara yüklemektedirler. Bundan dolayı vergiler malların kıymetlerine dâhildir. Bu suretle medenî hayat yaşayanların masrafları artar, itidal dairesini aşarak israf derecesini bulur. Müreffeh hayatın taleplerini yerine getirmeyi itiyat edinmiş olduktan için, bu hayatın talep ve itiyatlarını yerine getirmeye kendilerini zorlarlar, fakat işin içinden çıkmak imkânını bulamazlar. Bütün kazançlarını harcarlar. Giderek yoksulluk ve ihtiyaç içinde kalırlar. Bu yokluğun tesirleri pazarlarda görülür; şehrin ekonomik düzeni bozulur, bundan her birinin baş sebebi, yerleşik hayatın refahı ve ihtiyaçları hususunda haddinden aşırı gitmektir. Bu hâl şehrin bütün ekonomik hayatını ve mamurluğunu bozar. Bu hayatın bir sonucu olarak daima talep ve ihtiyaçlar arkasından koşmak, birbiri ardınca ahaliyi yorar, üstelik lüksün çok olan çeşitlerinden birini elde ettikten sonra, nefis diğer çeşitlerini de arzu eder. Bunun etkisiyle fısk ü fücur artar, meşru ve gayrimeşru yollarla geçinme vasıtalarını elde etmek üzere türlü çarelere başvurulur. İnsan bunu düşünmekle meşgul olur, bunun

vasıta ve hilelerini arar. Yalancılık, kumar, aldatma, hırsızlık, yalandan and içme ve ihtikâr hüküm sürer. Bu ahlâksızlık ve onun namus ve şerefe dokunan kötülükleri herkesin gözü önünde açık bir surette işlenir. Hayasızlıkların içine dalarlar, akraba ve mahremleri önünde bile hayasızlıktan çekinmezler. Hâlbuki bedevîlik (göçebelik) hayatında edep ve haya dışında bu gibi fahiş sözler söylenmez. Ahlâkları bozulanlar, bu gibi çirkin ve kötü işlerden dolayı cezaya çarpılmaktan kurtulmak üzere aldatma çarelerini bulmak hususunda gayet ustadırlar. Allah'ın bu gibi kötülüklerden korumuş olduğu kimseler müstesna olmak üzere, şehirler halkından çoğunun hâli böyledir. Çirkin işler bunlar için bir karakter hâline gelmiştir. Şehir kötü ahlâklı adamlarla dolar. Devletin terbiyesinde yetişenlerin çoğu ve onların evlâdından edep öğretilmemiş olanlarının hâli dahi böyledir. Bunlar şerefli ailelerden geldikleri hâlde bu gibi hususlarda onlarla yarışmaktadırlar, muhit ve bir arada yaşama bunların da ahlâkını bozmuştur. Çünkü insanlar yaratılışları itibarıyla birbirlerine benzerler. İnsanların ancak güzel ahlâklı ve faziletli olmaları, kötü işlerden sakınmalarıyla birbirlerinden farklı olurlar. Bir kimsenin ahlâkı, her ne nasıl olursa olsun, çirkin şeylerle kirlenirse, nesep temizliği ve atalarının iffet ve şerefleri ona fayda vermez, soylu nesep sahibi ve devlet mensubu olan ailelerin evlâtlarından birçoğunun, ahlâk ve terbiyeleri bozulmuş olduğu için, sefil kitleler içine atılmış, geçinmelerini temin etmek üzere çirkin mesleklere intisap etmiş ve her türlü kötü ve çirkin işlere katlanmış olduklarını görüyoruz. Bir şehirde veya bir millet arasında bu gibi ahlâksızlık ve çirkin işler çoğalırsa, Yüce Allah o şehrin yıkılmasını ve o kavmin mahvolup gitmesini irade eder.

Yüce Allah'ın, *"Biz bir köy (ve şehir) halkını helak etmek istediğimiz vakit, oranın, refah (bolluk ve lüks) içinde yaşayan zümresine emrederiz de, (bu emir üzerine ve içtimaî kanunların gereği olarak) orada fısk işler, ahlâksızlık yaparlar. Bu suretle bu söz onlar hakkında doğru çıkar, bunun üzerine onları târumâr ederiz."* (İsrâ, 17/16), sözünün anlamı işte budur.

Bunun izahı şudur:

Zikredilen kişilerin kazançları bu takdirde ihtiyaçlarına yetmez. Çünkü lüks türünden olan âdetler artmış olup nefis, bunlarla tatmin olmak istemektedir. Bunun için onların durumları muntazam olmaz, işleri yolunda gitmez. Şahısların halleri teker teker bozulunca, şehrin nizamı bozulur olur.

Havastan bazıları: *"Bir şehirde turunç ağacının çok dikilmesi şehrin harap olacağını bildirir."* demişlerdir. Avamdan birçoğu avlularına turunç ağacı dikmekten sakınırlar.

Hâlbuki bu sözle anlatılmak istenen bu değildir. Ayrıca narenciye ağacının da öyle bir özelliği yoktur. Bu söz sadece, bağlar, bahçeler ve akan sular, medenî hayatın gereklerindendir. Sonra narenciye, limon ağaçları, selvi ve bunun benzeri olup da yemişi ve faydası bulunmayan ağaçlar, hadarîliğin gayesi ve son bulduğu noktadır. Zira bahçelere bu çeşit ağaçları dikmekten maksat sadece ve sadece güzel ve süslü şekilleridir. Bu çeşit ağaçlar, refahın türlü türlü yollarına ulaşıldıktan sonra dikilir. Bu, mevcut olması hâlinde şehrin harap olmasından korkulan bir tavırdır. Nitekim bunu ifade etmiştik. Zakkum ağacı hakkında, bu çeşitten olmak üzere söylenen söz de bu kısma dâhildir. Çünkü zakkum ağacını dikmekten maksat sadece, pembe çiçekleriyle bahçeleri renklendirmek ve süslemektir. Bu ise, gereği icabı olarak tutulan yollardan biridir.

Yerleşik kültürü (hadarîliği) ifsat eden âmillerden biri de fazla refah sebebiyle şehvetlere, maddî hazlara ve cismanî zevklere düşkün olmak ve bu sahada başıboş dolaşmaktır. Bu suretle, midenin zevkiyle ilgili olmak üzere türlü türlü nefis yemekler ve lezzetli meşrubat ortaya çıkar. Bunu, zina ve livata (homoseksüellik) gibi çiftleşme nevileriyle, şehveti türlü türlü yollardan tatmin etme hâli takip eder. Bu durum ise, zinada olduğu gibi, neseplerin karışması sebebiyle insan türünün bozulmasına yol açar. Neticede hiç kimse, oğlunu bilemez bir hâle gelir. Çünkü çocuk gayrimeşru bir birleşmenin mahsûlüdür, rahimdeki değişik erkeklere ait meniler bir diğerine karışmıştır. Sonuçta çocuklara gösterilmesi gereken tabiî şefkat ve onları yetiştirme hâli ortadan kaybolur. O yüzden bebekler mahvolup gider, bu durum da insan türünün kesilmesine sebep olur. İnsan neslin yok olmasına yol açan livata (homoseksüellik) böyledir. İnsan nevini bozma hususunda zinadan daha zararlıdır. Zira Lutîlik (eşcinsellik) insan türünün hiç mevcut olmamasına yol açar ama zina, o neviden vücuda gelen nesillerin ve neseplerin tanınmamalarına sebep olur. İşte bundan dolayı İmam Mâlik'in (r.a.) livata hakkındaki ictihadı, diğerlerinden daha açık ve daha doğrudur. Zira o, livatayı zina sayıp buna verilen ceza ona da tatbik edilir, demiştir. Bu durum İmam Mâlik'in şer'î maksatlara ve şer'an nazar-ı itibara alınan maslahatlara daha ziyade vâkıf olduğuna delâlet eder.

Sen bunu iyi anla. Medenî, müreffeh hayat, tekâmülünün son haddini bulduktan sonra diğer varlık ve tabiî ömürler gibi devlet ve milletlerde de ihtiyarlama çağının başlayacağına dikkat et.

Daha açıkçası biz, hadarîlik ve refahtan hâsıl olan bir ahlâk, *"Ahlâk bozulması hâdisesinin ta kendisidir."* diyoruz. Hiç şüphe yok ki, insan menfaat celbetmeye, mazarratı defetmeye ve bu hususta çalışmak için huyunu düzgün bir hâlde bulundurmaya muktedir olması itibarıyla insandır. Hâlbuki hadarî, şahsî ihtiyacını bizzat temine muktedir değildir, ya rahatlıktan dolayı hâsıl olan aczi sebebiyle veya nân u nimet içinde yetişme imkânına sahip olması dolayısıyla tenezzül etmediği için buna kadir değildir. Her iki husus da kötüdür. Aynı şekilde, refah içinde bulunmuş, baskı altında talim ve terbiye görerek yetişmiş olması sebebiyle metanet vasfını yitirdiğinden ziyanı defetme gücüne sahip değildir. Bundan dolayı da, kendisini müdafaa edecek hamilerin ve askerlerin gözetimine muhtaç bir aile ferdi gibidir, onlara bağımlıdır.

Hadarî (şehirli), ekseriya dini itibarıyla da bozulmuştur; çünkü çok nadir haller müstesna, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, konforla ilgili âdetler ve bunlara boyun eğme hâli onu bozmuş; nefis de bu türlü âdetlerden hâsıl olan melekelerin boyasıyla boyanmıştır. Önce kudreti, sonra ahlâkı ve dini itibarıyla bozulan bir insanın, aslında insanlığı bozulmuş, hakiki anlamıyla onun üzerinde mesh (şekil değişmesi)[10] vâki olmuş, yani hayvan vaziyetine dönüşmüştür.

Bu itibarla, devletin ordusunda, bedevîliğe ve haşinliğe uygun yetiştirilenler, hadarîlik (medenîlik) ahlâkıyla yetiştirilenle göre devlete daha faydalı olurlar. Bütün devletlerde bu durum mevcuttur.

Bu açıklamamızdan yerleşik hayatın son derece gelişmesi dünya umranının sonu ve devletin durma devresini teşkil etmekte olduğu anlaşılmıştır.

"Göklerde ve yerde bulunan herkes, O'ndan ister. O, her an yaratma hâlindedir." (Rahmân, 55/29).

ONDOKUZUNCU BÖLÜM

Devletlerin başşehri olan şehirlerin, devletin yıkılmasıyla harap olacağına dair

Milletlerin sosyal hayatından ve ülkeyi imarlarından bahsederken, devletin yıkılması hükûmet merkezi olan başşehirde umranın azalacağını ve bunun bir sonucu olarak o şehirlerin harap olmak derecesine gelebileceğini anlatmıştık. Bu hâlin meydana gelmesi az kalsın değişmez bir kanun olacaktı. Bunun birtakım sebepleri vardır.

Birincisi: Her hanedanlık, başlangıçta mutlaka bedevî olur. Bu durum, devlet ricalinin halkın malından ve çeşitli yollarla ahaliden mal alma hususundaki maharetten uzak olmasını gerektirir. Bu ise hanedanlığın gelir kaynaklarını teşkil eden vergilerin hafif tutulmasına sebep olur. Bunun neticesi olarak harcamalar azalır, refah geriler.

Şimdi bir devletin başşehri olan bir şehir, yeni hanedanlığın hâkimiyetine geçince, oradaki refah hâlleri eksilir. Bu yüzden hanedanlığın hükmü altında bulunan bu şehirdeki halkın refahı da azalır. Zira tebaa, hanedanlığı takip eder. O yüzden hanedanlığın yolu ve karakteri ne ise, tebaa ona döner. Ya gönüllü olarak, bu hâle gelir -zira metbuunu (uyulanı) taklit etmek insan tabiatında mevcuttur- veya kerhen bu yola girer. Çünkü yeni hanedanlığın karakteri icabı, tüm hâllerde refahtan geri durması ve lüks türünden olan âdetlerin maddesini teşkil eden faydaların az olması buna sebep teşkil etmektedir. Bu yüzden şehirdeki hadarîlik azalır, oradaki refahla ilgili âdetlerin ve alışkanlıkların pek çoğu ortadan kaybolur. Şehrin harap olması konusundaki sözlerimizin anlamı işte budur.

İkincisi: Devlet ancak üstünlük sağlamak ve istilâ etmekle kurulur. İstilâlar, ancak birbirine düşman kesilerek savaştıktan sonra, iki taraftan birinin ötekini yenmesiyle olur. Düşmanlıklar ise iki devletin başında bulunanlar arasında ihtilâf meydana gelmesini icap ettirir. Bir taraf, öteki devlet ricalinin âdet, iş ve hâllerini beğenmez. Aralarında ihtilâflar baş gösteren iki taraftan birinin üstünlüğüyle yenilen taraf mahvolur. Bunun bir sonucu olarak, galip devletin ricali tarafından yıkılmış devletin alışkanlık ve hâlleri çirkin görülür, bilhassa o devletin yerleşik hayatının gerek ve itiyatları çirkin sayılır. Bu suretle devletin ve ricalinin çirkin görmesiyle öteki devletten kalma itiyatlar ortadan kalkar. Yeni kurulan bu devlette derece derece olarak yeni itiyatlar (alışkanlıklar) türeyinceye kadar bu hâl devam eder, bu yolla yeni baştan yerleşik hayatın istek, itiyat ve maddeleri meydana gelinceye kadar bu hâl sürer. Bu iki devre arasında şehirdeki önceki medeniyet ve yerleşik hayat eksilmiş olur. Şehirde mamurluğun bozulması sözünün anlamı işte budur.

Üçüncüsü: Mutlaka her milletin bir vatanı vardır. Onların menşei orasıdır, ilk defa hâkimiyetleri de oradan başlar. Mülklerine yeni bir mülk kattıkları zaman, bu da ilkine tâbi olur, buradaki şehirler ona bağlanır. Bu suretle mülklerinin sahası genişlemiş bulunur. Bu durumda başşehrin hanedanlığa bağlı olan memleketlerin çizdiği sınırlara göre orta bir yerde olması şarttır. Zira başşehir, bir sahanın merkezi gibidir. Böylece yeni başşehrin yeri eski başşehrin yerinden uzaklaşır. Artık halkın gönlü orasını arzu eder. Çünkü hanedanlık ve hükûmet oradadır. Bu yüzden umran ve nüfus oraya taşınır, ilk devletin başşehri olan şehirdeki umran ise hafifler, önceden de belirttiğimiz gibi hadaret ve yerleşik kültür, umranın çokluğundan ve nüfus kesafetinden ibarettir. Onun için eski başşehirdeki şehirleşme azalır, orasının bozulmasının, harap olmasının anlamı da zaten budur.

Başşehirlerini, Bağdat'tan İsfahan'a nakleden Selçukluların hâli buna benzer. Daha evvel Medain'den vazgeçerek Küfe ve Basra'ya taşman Arapların, Şam'dan vazgeçerek Bağdat'a taşman Abbasîlerin, Merakeş'ten vazgeçerek Fas'a taşınan Mağrib'deki Merinîlerin durumu da böyledir. Kısaca bir hanedanlığın yeni bir şehri kendisine başşehir yapması, daha evvelki başşehirde bulunan umranı ihlâl eder.

Dördüncüsü: Yeni bir devlet kurulduğunda onun başında bulunanlar, devletin başına iş çıkarmalarından ve isyan tertip etmelerinden sakınarak,

yıkılmış olan eski devletin ricallerini başka ülkelere nakletmek mecburiyetindedirler. Eski başşehrin halkından çoğunluğu ise eski devletin yardımcılarındandır. Çünkü bunlar, devlet kurulduğu vakit hükümdarla birlikte o şehre gelerek yerleşmiş olan muhafızlar veya çoğu zaman, sınıf sınıf olmak üzere devlet işlerine karışmış, devlet ricaliyle düşüp kalkmış olanlar ve şehrin eşrafıdır. Şehir halkının birçoğu, o devletin taraftarları olarak devletin terbiyesinde yetişen kişilerdir. Bunlar, güç ve asabiyetleriyle devletin yardımcıları değil iseler de, yine o devlete meyleden, o devleti seven, inançlarıyla o devlete bağlı olan insanlardır. Eski devletin eserlerini ortadan kaldırmak, yeni kurulmuş olan devletin tabiatından olduğu için, yeni kurulmuş olan bu devlet bunları, yerleşmiş olduğu ülkesine nakleder. Devlet bunlardan bazısını sürgün olarak ve hapsederek eski başşehirden çıkartır. Bir kısmına saygı ve yumuşaklık göstererek, ürkütmeden nakleder. Bunun bir sonucu olarak, eski başşehirde ticaret erbabı, çiftçiler ve avam kalır. Bunların yerini yeni devletin taraftarları olan muhafızlar ve memurlar işgal ederler. Farklı tabakalarıyla birlikte şehrin ileri gelenleri ayrıldıktan sonra oranın nüfusu azalır. Şehirde umranın eksilmesi sözünden maksadımız işte budur.

Bundan sonra yeni kurulan devletin yardımıyla şehrin yeni baştan imar olunması bir gerekliliktir. Bunun bir sonucu olarak da şehirde devletin kudret ve servetiyle mütenasip yeni bir medenî hayat başlar. Şehrin yeni baştan imar edilmesi, bir ev sahibinin, kendisine mahsus vasıf ve şekilleri bulunan bir evi, kudreti ve serveti nispetinde eski vasıf ve şekillerini değiştirerek arzusuna göre yeni baştan bina etmesine benzer. Sahibi o evi yıkar ve yeni baştan bina eder. Devletlerin başşehirleri olan şehirlerden birçoğunun bu şekilde bina edilmiş olduğu vâkidir. Biz bunu gözümüzle de gördük.

"Gece ve gündüzleri Allah takdir eder." (Müzzemmil, 73/20)

* * *

Buraya kadar bütün anlattıklarımızın tabiî sebebi, devlet ve servetin insanların içtimaî hayatına nispeti, suretin (şekil ve mahiyet) maddeye nispeti hükmünde olmasıdır. Suret, vücut ile maddeyi, nevileriyle birlikte muhafaza eder. Hikmet ilminde ispat edildiği gibi, madde ile suretin birbirinden ayrılması imkânsızdır. İnsanların içtimaî hayatından başka

devlet mefhuma tasavvur edilemediği gibi içtimaî hayat da devletten ayrı tasavvur edilemez. Otoritenin bulunmasını gerekli kılan düşmanlık ve tecavüz insanın tabiatından olduğu için, içtimaî hayat, kanun koyucu olan devletten başka düzenini muhafaza edemez. Bundan dolayı şeriatın hüküm ve kaidelerine veya aklî kanunlara göre cemiyetleri yöneten içtimaî ve idarî bir kuvvetin bulunması bir zarurettir. Devletin anlamı da işte budur. Devlet ile içtimaî hayat birbirinden ayrılmayan bir varlık olduğu için, birinin düzeninin bozulması diğerinin de bozulmasını icap ettirdiği gibi, birinin yok olması da diğerinin yok olmasına sebep olur.

İçtimaî hayatta büyük düzensizlik ve çökmeler ancak Roma, Fars ve genel olarak Arap devleti veya Abbasî veya Emevî devletleri gibi büyük devletlerin yıkılmasıyla vukua gelir. Nûşirevan, Heraklius, Abdülmelik, Harun Reşid gibi hükümdarların hâkimiyetleri sona ermekle devlet ve içtimaî hayatta büyük çöküntüler meydana gelmez; çünkü şahıslar, yani hükümdarlar birbiri arkasından devletin başına geçmekte ve içtimaî hayatın düzen ve bekasını muhafaza etmektedir. İdareleri de birçok bakımlardan birbirine benzediği için büyük ölçüde düzensizlik meydana gelmez. Çünkü devlet, içtimaî hayatın ve umranın düzenini ancak asabiyet ve güç sayesinde muhafaza etmektedir. Devletin başında bulunan hükümdarlar değişiyor ise de, bu asabiyet ve güç devletin idaresi başında bulunan şahıslarda bakidir. Bir asabiyet kaybolup onun yerini diğer bir asabiyet işgal ederse bu değişikliğin içtimaî hayata ve mamurluğa etkisi büyük nispette olur. Bunun bir sonucu olarak, bütün şevket ve kudret sahipleri ortadan kaybolmakla eksiklik ve çöküntü büyür ki, biz yukarda bundan bahsettik.

"Allah dilediğini yapmaya kadirdir. Dilerse sizi yok eder, yerinize yeni bir halk getirir ve bu, Allah için zor bir şey değildir." (İbrahim, 14/19, 22)

YİRMİNCİ BÖLÜM

Bazı şehirlerin diğerinde bulunmayan sanatlarla temeyyüz etmelerine dair

Bunun sebebi şudur: İçtimaî hayat cemiyet fertlerinin birbirine yardım etmelerini gerekli kılar.

Yardımlaşmak içtimaî hayatın tabiatındandır. Cemiyet fertlerinin bu yolla birbirine yardımlaşarak çalışmaları o cemiyetin yaşadığı şehre mahsus bazı sanatların yayılmasını icap ettirir. Bunlar bu sanatlar üzerinde çalışır ve onları daha güzel yapmaya alışırlar. Sonra bu maddeleri yapmak bunlara özel bir sanat olur. Bu çeşit eşyalar makbul sayılarak, umumun ihtiyaçlarından olduğu için çok revaç bulur; o şehir ahalisi, bu sayede, para kazanır ve geçinmelerini sağlar. Şehirde müşterisi bulunmayan eşyalar revaç bulmaz, o eşyayı yapmakla meşgul olanlar artık onu meslek edinmekten fayda görmezler. Ahalinin her sınıfı, muhtaç olduğu için, terzilik, demircilik, marangozluk ve bunların benzerleri olan hünerler her yerde revaçtadır. Fakat yerleşik hayatın itiyatlarından olan camcılık, kuyumculuk, yağcılık, aşçılık, bakırcılık, yorgancılık, yatakçılık ve kasaplık gibi meslekler ise, ancak, kalabalık ve içtimaî hayatın inkişaf ettiği, itiyatları çoğalmış şehirlerde revaçtadır. Yerleşik hayatın talep ve itiyatlarından olan nesnelere ihtiyaç nispeti farklıdır. Yerleşik hayatta ihtiyaçların artması nispetinde o maddeleri yapmaya hizmet eden zanaatlar çoğalır. Bu maddeler ancak yerleşik hayat gelişmiş olan şehirlerde bulunur. Hamamlar bu cümleden olup, refah, servet ve nimetlerden faydalanmanın bir sonucu olmak üzere ancak zarurî ve yerleşik hayat inkişaf etmiş olan büyük şehirlerde bina edilir, orta büyüklükte olan şehirlerde bulunmaz.

Ancak, bazı hükümdarlar ve beyler arzu ederlerse, hamam yaptırırlar, hamama girmek bir âdet olur. Fakat halkı hamama ihtiyaç hissetmezse, hamam hemen harap olur, faydası olmadığı ve kazanç temin etmediği için sahipleri bu işle uğraşmazlar.

"Allah, isterse darlaştırır, arzu ederse genişletir." (Bakara, 2/245, 264).

YİRMİBİRİNCİ BÖLÜM

Asabiyetin şehirlerde bulunmasına ve şehir halkından bir kısmının diğerlerini idaresi altına almasına dair

Aynı nesepten gelmeyen cemiyetler, nesep bağlarından çok zayıf olsa dahi, nesepten gelen kardeşlik yerini tutacak olan diğer bağlarla birbirine bağlanmak isterler. Bu suretle bağlanmak arzusu kişiler için tabiî bir hâldir. Bazen nesep bağından başka bağlarla bağlanma sonucunda da nesep ile meydana gelen asabiyet meydana gelir. Şehirliler, genellikle kız almak ve kız vermek suretiyle birbirine akraba olurlar ve bu sayede bir nesepten gelenler gibi değişik akrabalık gruplarına bölünürler. Bu yolla akrabalık gruplarına bölünen kitleler, göçebe, boylar arasında olduğu gibi, birbirleriyle dost geçinirler veya birbirlerinin düşmanı olurlar. Kitle kitle olarak birbirlerine arka olan grup ve asabiyetlere bölünürler. Devletin ihtiyarlama çağı gelerek, uzaktaki illeri idaresi altında bulundurmak gücü kırıldığında, şehir ahalisi, kendi şehitlerinin idaresine, bu cümleden şehirlerini koruma işine bakmaya mecbur olurlar. İstişarelerde bulunmak üzere bir araya toplanırlar, yüksek tabakaları aşağı tabakalardan ayırırlar.

Üstünlük ve başkan olma hevesi kişilerin tabiatındandır. Otorite boşluğu olursa, kalpler başkanlık tamahına kapılır. Her grup kendisinin adamını ileri sürer. Bu gruplar köle, azatlı ve taraftarlarının ve antlaşmalarla bağlanmış oldukları müttefiklerinin yardımlarına başvururlar. Paralar harcayarak aşağı tabakaları ve sergerdeleri kendilerine yardıma çağırırlar. Bunlardan her biri kendi adamına taraftarlık eder. Aralarından bir grup üstün gelerek kendi adamını şehir idaresinin başına geçirir. Başkan olan kimse emsalinin kudretlerini kırmak ve emri altına almak için takip eder. Onların nüfuzlarını

kırıncaya kadar öldürmek ve sürgün etmekle meşgul olur. Bu yolla zararlarından emin olduktan sonra bütün şehri bağımsız olarak idare etmeye başlar. O artık oğul ve torunlarına miras olarak bırakacak bir devlet kurmuş olduğu hayaline kapılır.

Bu küçük devlette de, büyük devletlerde olduğu gibi, gençlik ve ihtiyarlamanın sebep ve alâmetleri gözükmeye başlar. Bu başkanlardan bazıları, arkasında kendisini koruyan kabileleri, aşiret ve boyları ve asabiyetleri bulunan bu ülkeler üzerine yürüyerek savaşan ordulara, ülkelere sahip olan büyük hükümdarlarla boy ölçüşmeye kalkışır; taht kurar, şehirde ve etrafında dolaşmak üzere alaylar tertip eder. Mühürler kazdırır, müfettişler tayin eder, unvanlar seçer, bu unvanlarla hitap edilmesini ister, hâllerini gören herkesin gülerek istihza ile karşılayacağı bu gibi işlere girişir. Ehil olmadığı ve hak etmediği hâlde hükümdarlara mahsus olan bu unvanları seçmesi, devletin çökmesi sonucunda etrafında taraftarlar toplayarak asabiyet sahibi olmasından ileri gelmiştir.

Devletlerin ihtiyarlama çağında, bu suretle şehirlerin başına geçenlerden bazıları, buna benzer olan gülünçlüklere girişmezler. Kendilerinin maskara edilmelerinden korkarak sadelikten ayrılmazlar, hükümdar gibi bu unvanları kullanmaktan sakınırlar.

Zamanımızda Hafsîler hanedanlığının son dönemlerinde Trablus'un Cerid, Kabis, Tu'zer, Nafta, Kafsa Biskra ve Zab gibi şehirlerin ahalisi, bu tarihten birkaç yıl önce Hafsîler devletinin kudreti kırıldıktan sonra onun idaresindeki şehirleri ele geçirmişler, kendi başlarına bağımsız idare etmeye ve vergilerini toplamaya başlamışlardı. Hafsîlere itaatlerinden ayrılmadıklarını mülayim sözlerle anlatmış ve yumuşak muamelelerde bulunmuşlarsa da, Hafsîlere itaatten çok uzaktılar. Oğul ve torunları dahi bugüne kadar bu şekilde hareket etmektedirler. Oğul ve torunlarında hükümdarların haleflerinde ve yerlerine geçen nesillerinde görülen kabalık gözükmekteydi. Yakın zamana kadar alalede kişiler oldukları hâlde kendilerini sultanlar sırasında sayarlardı. Emirülmüminîn Ebu Abbas Efendimiz bunların kökünü kazıyıp ellerlindeki şehirleri alana kadar kadar bu hâllerinde devam ettiler. Haberlerini bu devletin haberleri sırasında zikredeceğiz.

Sinhâceler devletinin son günlerinde dahi bu hâl görülmüştür. Halkı, Cerid bölge ve şehirlerini Sinhâcelerin elinden alarak bağımsızca hüküm

sürmeye başlamışlardı. Müvehhidlerin şeyhi ve hükümdarı olan Abdülmümın bin Ali, bu şehirleri ellerinden aldıktan sonra, onları Mağrib'e sürdü. O bölgelerde izlerini bırakmadı. Tarihlerini Abdülmümin'e dair olan haberler sırasında nakledeceğiz.

Benu Abdülmümin hanedanlığının son günlerinde Septe'de dahi bu hâl vukua geldi.

Şehirlerdeki üstünlüğü, daha çok başkanlığa aday durumdaki asil ailelere mensup kişiler ele geçirirler. Bazen, aşağı tabakadan olanların da kendilerine taraftar ve istilâları için yeter derecede kuvvet topladıktan sonra, asabiyet ve kudretlerini kaybetmiş olanların ellerinden şehirlerini aldıkları vâkidir.

"Yüce Allah, emrinde galiptir." (Yusuf, 12/21)

YİRMİİKİNCİ BÖLÜM

Şehir halkının konuştukları dillere dair

Bil ki, şehir halkı, ya bu şehre hâkim bulunan veya o şehre hâkim olan bir kavmin diliyle konuşur. Bundan dolayıdır ki doğu ve batıdaki tüm İslâm şehirlerinin lehçeleri Arapça olmuştur. Her ne kadar Arapçanın Mudar şivesinin asliyeti bozulmuş ve i'râbı[11] değişmiş ise de yine de durum budur. Bunun sebebi de İslâm hanedanlığının milletlere galip gelmesi vakıasıdır. Din hem içtimaî varlığın hem de devletin suretini teşkil eder. Bunların tamamı ise dinin maddesidir ve suret maddeden önce gelir. Din de, sadece şeriattan husûle gelir, şeriat ise Arap lisanıyladır. Zira Nebi (s.a.) Arap'tır. Onun için İslâm hanedanlığının hüküm sürdüğü bütün memleketlerinde, Arapçanın dışındaki lisanları terk etmek gerekmiştir.

Hz. Halife Ömer'in (r.a.) Arapları kendi dillerinden başka bir dil ile konuşmaktan menederek: *"Arap olmayan milletlerin dili ile konuşmak bir hile ve aldatmadan ibarettir."* demiş olmasına dikkat et.

Hz. Ömer'in bu yasağı dinin Arap dilinden başkasını terk etmeyi icap ettirmiş olduğundan ileri gelmiştir. Bundan dolayı İslâm devletlerinin başında bulunanların dili Arapça olduğu için İslâmiyetin yayıldığı bütün ülkelerde Arapça olmayan diller terk edilmiştir. Çünkü halk, hükümdara tâbi olup onun dini (gidişatı) üzere bulunur. Bundan dolayı, Arap lisanını kullanmak, İslâmın ve Araplara itaat etme hâlinin şiarlarından olmuş, diğer memleketlerin ve şehirlerin tümündeki milletler lisanlarını terk etmiş, böylece Arapça onların da lisanı hâline gelmiş, nihayet onlara ait şehir ve kasabalarda, bu lisan kökleşmiş, Arap olmayan İslâm kavimlerinin lisanları bu lisana nazaran yabancı bir hâle gelmiştir. Sonra Arap lisanı, o dillerle

karışması sebebiyle, her ne kadar maksadı ifade itibarıyla aslı üzere kalmışsa da, bazı hükümleri ve kelimelerinin sonlarının değişmesi (i'râb) itibarıyla bozulmuştu. İslâm şehirlerinin hepsinde kullanılan bu tip Arapçaya "hadarî lisan" (şehir dili) adı verilmiştir.

O zamanlarda, İslâm şehirlerindeki halkın ekserisini Arap nesebinden gelen, bu şehirlere hâkim olan ve oralardaki refaha dalmış nesiller teşkil ediyordu. Bunlar, buralardaki Arap olmayan yerli halktan daha fazla hale gelmişler ve onların topraklarına da vâris olmuşlardı.

Lehçeler ise miras yoluyla nesilden nesile intikal eder. Onun için sonraki Arapların şive ve lehçesi, Arap olmayanlarla içli dışlı olmanın etkisiyle hususiyetleri ve kaideleri itibarıyla peyderpey bozulmuşsa da, atalarının lehçesi paralelinde varlığını muhafaza etmiştir. Bunların lehçelerine, meskûn bölgeler ve şehirler halkına nispet edilerek, "hadarî Arapça" (Medenî Arapça) ismi verilmişti. Hâlbuki bedevî olan Arapların lehçesi, bunun aksine idi. Zira sonuncuların lehçesi, özbeöz Arapça idi.

Doğuda, Arap olmayan Deylemîler ve onlardan sonra Selçuklular, batıda Zenâte ve Berberler hâkimiyet kurup tüm İslâm ülkelerinde devlet onların eline geçince, Arap lisanı, bir kere daha bozuldu. Şayet dini muhafazada iki esas olan Kur'ân ve hadise Müslümanlarca verilen önem sayesinde bu dil korunmuş olmasaydı, hemen hemen ortadan kalkardı. Bu durum, Arap lisanının, Arap şehirlerinde hâkim bir hadarî lehçe olarak bekasını temin eden bir tercih sebebi olmuştur.

Müslüman olmayan Tatarlar ve Moğollar şarkta (İslâm âleminde) hâkimiyet kurunca, bu sebep de ortadan kalkmış oldu ve o yüzden Arap lehçesi bir defa daha tamamen bozuldu. Irak, Horasan, Fars illeri, Hindistan, Sind (Pakistan), Mâverâünnehir, kuzey beldeleri ve Rum diyarı (Anadolu) gibi İslâm memleketlerinde bu lehçeden eser kalmadı, Çok azı müstesna şiirden ve nesirden, Arap diline has olan üslûp kalktı. İstisna teşkil eden az bir kısmı ise ders okutularak kaidelerle sınaî bir şekilde talim ediliyordu. Ders alarak Arap diliyle ilgili ilimlerin bellenmesi ve Arapça sözlerin ezberlenmesi, Allah Taâlâ'nın müyesser kıldığı kimselere nasip oluyordu. Hadarî Arap lehçesi, umumiyetle Mısır, Suriye, Endülüs ve Mağrib'de geniş ölçüde var olagelmiştir. Çünkü buralarda dinin o lehçeye olan talebi devam etmiştir. Bu yüzden Arapça, kısmen burada muhafaza edilmiştir. Fakat Irak ve Mâverâünnehir'e gelince, buralarda bu lehçenin

ismi ve cismi kalmamıştır. Hatta buralarda ilmî eserler dahi yabancı lisanla yazılır olmuştur. İlim meclislerindeki eğitim için de durum böyledir.

"Gece ile gündüzü takdir eden Allah'tır." (Müzzemmil, 73/20).

BEŞİNCİ BÖLÜMÜ

Geçinme, kazanç, hüner, sanat ve bunlardan her birine mahsus birtakım hâller ve bu konuyla ilgili meseleler

BİRİNCİ BÖLÜM

Rızkın hakikatine, bunların izahına, kazancın insan emeğinden ibaret olduğuna dair

Bil ki, insan, hayatındaki bütün hâl ve tavırlarında yetişme çağından erginlik çağına ve ihtiyarlığa kadar kendisi için gıdaya ve geçimini sağlayacağı şeylere tabiatı icabı ihtiyaç duyar. *"Ve Allah zengindir, siz ise fakirsiniz."* (Muhammed 47/38). O'ndan başka her şey fakr ve ihtiyaç içindedir. Şanı yüce olan Allah, âlemde var olan şeylerin hepsini insan için yaratmış ve bunları, birçok âyetinde insan için minnet vesilesi yapmıştır. Kur'ân-ı kerîmde buyurur: *"(Allah kendi) tarafından (bir lütuf olmak üzere) semâlarda ve yerde olan her şeyi size musahhar, (emrinize müheyya ve istifadenize âmâde) kıldı."* (Casiye, 45/13), *"Güneşi ve ayı sizin için musahhar kıldı."* (İbrahim, 14/33; Enbiya, 21/29), *"Denizi size musahhar kıldı."* (Casiye, 45/12), *"Gemiyi size musahhar kıldı."* (İbrahim, 14/32), *"Sığırları ve davarları size musahhar kıldı."* (Nahl, 16/5-8; Yâsin, 36/71, 73).

Aynı hususun şahidi ve delili olmak üzere Kur'ân'da birçok âyet daha vardır. İnsan, elini ve gücünü Allah'ın onu halife etmesi[12] sebebiyle âleme ve orada bulunan şeylerin üzerinde hâkimiyet kurmuştur. İnsanların elleri var olan şeyleri elde etmek için yeryüzüne ve oradaki eşyaya yayılmıştır. Bu hususta bütün insanlar müşterektir. Bütün beşerî kuvvet ve imkânlar aynı durumdadır. Belli bir kişinin eli ve mülkiyeti altına giren bir şey artık diğerinin eline geçmez, onu ancak bir bedel karşılığı elde edebilir.

Kendisine hâkim olma durumuna gelen ve zayıflık safhasını geçen bir kimse, kazanç elde etmek için çabalar. Maksadı ise, Allah'ın kendisine ihsan

ettiği malları (Talâk, 65/7), bunların bedellerini ödeyerek mutat ve zarurî ihtiyaçlarını temin etmek için harcar. Yüce Allah, *"Allah indinde rızk talep ediniz."* (Ankebut, 29/17) buyurmuştur.

Kazanç peşinde olan bir kimse için, bu durum, çaba harcamadan da mümkündür. Meselâ mahsûl için yağmur ve benzeri hâllerde bu durum vardır; yani emek harcamadan tarla sulanmış ve bol mahsûl alınmış olabilir. Fakat bu durum sadece belli ve sınırlı olarak söz konusu olur. İlerde görüleceği gibi bu durum ve tabiî imkânlarla birlikte insanın mutlaka çaba harcaması icap eder.

Eğer elde ettiği kazanç zarurî ihtiyaçlarını ve masraflarını karşılayacak miktarda ise, onun maişetini teşkil eder. Bu miktardan fazla olursa, o vakit de "servet ve sermaye" adını alır. Sonra söz konusu hâsılatın ve biriktirilmiş malın menfaati şayet insana ait olup ihtiyaçlarında harcamak suretiyle bunun semeresi onun için husûle gelirse, bum *"rızk"* adı verilir. Hz. Peygamber (s.a.), *"Malından san ait olan sadece yiyip de tükettiğin, giyip de eskittiğin ve tasadduk edip de ahirete gönderdiğindir."* buyurmuşlardır. O hâlde rızk, fiilen kullanılan, faydalanılan ve istihlâk edilen maldır. Eğer bir insan, kastedilen kazanılmış ve biriktirilmiş maldan, kendisiyle ilgili ihtiyaçların hiçbirinde faydalanmazsa bu durumda sahibine bakarak bu mala *"rızk"* ismi verilemez insanın çabasıyla mülkiyetine sahip olduğu ama fiilen istifade etmediği mal *"kesb"* (kazanç) adını alır. Buna misâl mirastır. Ölene nispetle mirasa *"kesb"* ismi verilir ama *"rızk"* adı verilemez. Çünkü ölen bundan fiilen faydalanmamıştır, faydalanmaları hâlinde, vârislere nazaran o mala *"rızk"* adı verilir.

Ehl-i sünnete göre rızk denilen şeyin hakikati ve mahiyeti işte budur.

Mu'tezile'ye[13] göre bir şeyin rızk ismini alabilmesi için, meşru surette ona mâlik olmak şarttır. Onlara göre temellük edilmeyen şeylere rızk ismi verilemez. Böylece gasp edilen (haksız kazançların) ve haram olan şeylerin tamamını Mu'tezile, rızk kavramının dışında tutmuştur. Hâlbuki, gasp edene de, zâlime de, mümine de, kâfire de rızk veren Allahu Taâlâ'dır. O, rahmetini ve hidayetini dilediğine tahsis eder. Mu'tezile'nin bu hususta görüşlerini dayandırdığı bazı delilleri vardır. Onları geniş şekilde anlatmanın yeri burası değildir.

Bil ki, kazanç, sadece bir şeyi edinmek ve elde etmek için gayret etmek suretiyle vücuda gelir. Şu hâlde, ele alınması ve usûlüne göre istenmesi şeklinde de olsa rızıkta çalışma şarttır. Hak Taâlâ, *"Rızkı Allah'tan isteyiniz."* (Ankebut, 29/17) buyurmuştur. Rızık için gayret harcamak sadece Allah'ın ilham etmesi ve kudret vermesiyle olur. O hâlde, rızıkla ilgili her şey Allah'tandır. Fakat kazanılan her servet için beşerî gayret şarttır. Çünkü eğer kazancın kaynağı sanatlarda olduğu gibi bizzat emeğin kendisi ise, açıktır ki bu sanatları elde etmek için emek harcamak gereklidir. Şayet kazanç hayvandan, bitkilerden veya madenden edinilmiş ise, bu gibi şeyler için de ilerde görüleceği gibi, yine beşerî emeğin mevcudiyeti şarttır. Aksi takdirde bu gibi şeyler husûle gelmez ve ondan fayda sağlanamaz.

Yüce Allah, mal ve birikimler için kıymet ölçüsü olarak altın ve gümüş denilen iki madenî taş yaratmıştır. Bazı hâllerde daha başka şeyler de mal ve kıymet ölçüsü olarak edinilmekte ve biriktirilmekte ise de, âlemdeki insanlar için umumiyetle servet ve sermaye bu ikisidir. Bu ikisinin hâricinde edinilen şey bu ikisini elde etmek içindir. Zira altınla gümüşün hâricindeki emtia fazla ucuzlama veya pahalanma şeklinde pazarlarda görülen değişikliklere maruz kaldığı hâlde bu ikisi bundan uzaktır. Şu hâlde bu ikisi, kazançların, servetin ve sermayenin aslıdır.

Bütün bunlar sabit olduktan sonra şunu da bil: Sermaye olmak üzere bir insanın kazandığı ve biriktirdiği şey şayet sanatlardan hâsıl olmuş ise, bu tür fayda ve hâsılanın, o şahsın emeğinin kıymetinden ibaret olacağı açıktır. Zaten mal ve sermaye hususundaki birikimden maksat da budur. Mal ve sermaye birikimi, emeğin değerinin birikiminden başka bir şey değildir. Bir insanın mal biriktirmesi, emeğinin karşılığı olan şeyleri biriktirmesi anlamına gelir. Çünkü ortada emekten başka bir şey yoktur ve birikimden maksat da bizzat emeğin kendisi değil, ondan hâsıl olan değerdir. Bazı sanatlarla birlikte ve onların zımnında o sanattan başka diğer bir şey daha bulunabilir. Meselâ marangozluk ve dokumacılık böyledir. Birinde sanat ve hünerle birlikte ağaç, diğerinde iplik bulunur. Ancak yine de söz konusu iki sanatta harcanan emek daha fazla olduğu için onun kıymeti daha büyüktür.

Eğer birikim ve kazanç sanatlardan başka bir şeyden hâsıl olmuş ise, bu takdirde sermaye ve serveti meydana getiren söz konusu birikim ve kazancın kıymetine, onu husûle getiren emeğin kıymeti de mutlaka dâhil olur. Zira emek olmasaydı, onun bir fayda ve servet olarak birikimi husûle

gelmezdi. Bu çeşit şeylerin çoğunda emeğin mülahaza edilmesi açıktır. Onun için emeğe az veya çok bir kıymet takdir edilir, insanlar arasında tüketilen gıda maddelerinin fiyatlarında olduğu gibi, bazen emeğin mülahaza edilmesi açık olmayabilir. Şüphe yok ki, gıda maddeleri için harcanan emeği ve masrafı hububatın fiyatlarında nazar-ı itibara almak gerekir. Çünkü emeğin ve masrafın kıymeti hububatın fiyatlarına yansır. Yukarıda temas etmiştik. Ancak bazı bölgelerde ziraî ilaçlar ve istihsal zahmeti az ve önemsiz olduğundan oralarda bu gibi şeyler gizli kalmış ve mülahaza edilmemiştir. O yüzden çok azı müstesna çiftçi olan halk bunun farkına varmaz.

Açıkça ortaya çıkan husus şudur: Kâr ve kazançların hepsi veya büyük bir kısmı, insan emeğinin kıymetinden başka bir şey değildir. Bu suretle de rızkın anlamı ve kazancın faydalanılan bölümü olduğu açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Kazancın ve rızkın mahiyetlerinin izahı böylece yapılmış olmaktadır.

Bil ki, ülkede umranın eksilmesiyle çalışma azalır veya büsbütün durursa, Allah o ülkeden kazancı kaldırır. Nüfusu az olan şehirlerde kazancın az, geçinmenin zor, veya çalışma az olduğu için kâr ve kazanç temin edilemediğini görmüyor musun? Bunun tersine olarak mamur olan yerlerin halkı refah içinde yaşar ki, yukarda biz bunu anlatmıştık. Halk: *"Bir yerin mamurluğu giderse, oradan rızık ve kısmet de gider."* der. Umranın ve nüfusun azalmasının etkisiyle çöllerdeki kuyular bile kurur, çünkü çeşme ve kuyulardan su dibine kadar kazmakla çıkar ki, bu da ancak insan çalışmasıyla olur. Kazılmadan kendi hâli üzerine bırakılırsa, suları kesilir. Suyun kaynağının hâli hayvanın memesindeki süte benzer. Sahipleri hayvanlarının memesini çektikçe süt aktığı gibi, suyun kaynağı kazıldıkça da su kaynayıp çıkar. Kaynaklar kazılmadan kendi hâline bırakılırsa su yerin dibine çekilir, Kaynaklar kurur. Sen, şehir mamur iken çeşmelerinde sularının çokluğuna, mamurluğunu kaybettiğinde sularının hepsinin yerin dibine çekildiğine dikkat et ki, şehirler harap olduktan sonra kaynaklarında hiçbir vakit su bulunmamış gibi olur.

"Ve gece ve gündüzü takdir Allah'tır." (Müzemmil, 73/20)

İKİNCİ BÖLÜM

Geçinmenin çeşitlerine dair

Bil ki, geçinme (meâş), yaşamak için gerekli olan nesne ve vasıtaları elde etmek için çalışmaktan ibaret olup, "îyş" (yaşamak) kökünden "mef'al" vezninde (ism-i mekân)dir ki, hayat için gerekli olan geçinme, ancak yaşamak için gereken maddeyi elde etmekle temin edilebileceği için, mübalâğa ifade eder. Geçinme için gereken kazanç birkaç vasıtayla temin olunur. Biri vali ve vergi memurlarının, belli kanun ve kaidelere göre, halkın malından kuvvetle mecburî aldıklarıdır ki, bu alman mal ve paralar her çeşit vergi, ödenek, öşür (mahsûllerin onda biri), cizye, gümrük ve pazarlarda satılan mal ve eşyadan alınan haçlardır. Halkın bir kısmı vahşî hayvanları avlıyarak avcılıkla geçinir. Bunlar kara ve denizlerde avcılık ederler. Veya evcil hayvanlar besleyerek bu hayvanlardan halkın istifadesi için gereken maddeleri istihsal ederler. Meselâ, inek, koyun ve başka hayvanlardan süt ve başka maddeler, ipek böceğinden ipek ve arıdan bal elde edip bu mahsûllerin geliriyle kendileri geçindikleri gibi, halk da bu mahsûllerden istifade eder. Veya ot ve ekin ekerek ağaç dikerek bunların kazançlarıyla geçinirler. Bunların her biri toprakları işlemekle geçinilir veya ancak güçlerinin karşılığı olmak üzere aldıkları ücretlerle geçinirler. Geçinme; yazı, hesap işleri, terzilik, dokumacılık ve binicilik gibi belli işlerde ve belli mesleklerde çalışmakla temin edilirse; hüner ve zanaat (meslek) adıyla anılır. Muayyen olmayan işlerle hayatlarını kazananlardan herkes, kendisinin kuvvet ve çalışmasıyla mütenasip para kazanarak geçinir.

Geçinme vasıtalarının biri de ticarettir. Ellerinde paraları bulunanlar, kazanç temin etmek üzere, ticaret eşyaları satın alıp ülkenin bazı yerlerinde

dolaşarak veya şehir ve köylerde dükkânlar açarak alışveriş ederler ve kazandıklarıyla geçinirler.

Geçinme vasıtaları ve çeşitleri işte bundan ibarettir.

Harirî (öl. 122) ve başkaları gibi hikmet ehli ve edebiyat mensupları tarafından söylenen, sözlerin anlamı da budur. Çünkü bunlar geçinmenin memurluk, ticaret, çiftçilik, bahçecilik, sanat ve hünerlerle temin edildiğini söylemişlerdir. Bu mesleklerden memuriyet ise, tabiî olan geçinme vasıtası sayılmaz. Bu sebeple burada bu mesleği incelemeyeceğiz. Bununla beraber, yukarda vergiler hakkında yani bu eserin ikinci bölümünde bu konuya dair az çok bilgi vermiştik.

Çiftçilik, hüner, zanaat ve ticarete gelince; bunlar geçinmenin tabiî vasıtalarıdır. Çiftçilik sadedir ve yaratılıştan beri, kişiler için tabiî bir geçinme vasıtasi teşkil ettiği için, bütün bu geçinme vasıtalarının başında gelir. Çiftçilik bilgiye muhtaç olmayan bir meslektir. Bu sadeliğinden dolayı çiftçilik, insanların büyük ataları olan Hz. Âdem'e nispet edilmektedir. Buna göre insanlara çiftçiliği öğreten odur. Hz. Adem'e nispet edilmekle çiftçilik geçinme vasıtalarının en eskisi ve tabiata en uygunu olduğuna işaret edilmektedir.

Hüner ve zanaatlar ise geçinme vasıtalarının ikincisini teşkil eden ve çiftçilikten sonra gelir. Çünkü bu meslek basit değil, komplekstir; bilgiye muhtaç olup fikir harcamak, düşünmek ve incelemekle elde edilir. Bu sebeple hüner ve zanaat, çok defa, şehir halkına mahsus bir meslektir. Şehir hayatı ise göçebelikten sonra gelir.

Sanat öğretime muhtaç olduğu için, bu anlamı ifade etmek üzere beşerin ikinci atası olan İdris'e nispet edilmektedir; Yüce Allah'ın ilhamıyla sanatı insanlara o öğretmiştir.

Ticaret her ne kadar tabiî bir geçinme vasıtası ise de kâr elde etmek üzere, alım ve satım kıymetleri arasındaki farkı düşünmek ve hilelere başvurmak icap ettiğinden kumar kabilinden bir iştir. Fakat kumardaki gibi karşılıksız olarak başkasının mal ve parasını çekmek kabilinden olmadığı için şeriat alışverişi meşru bir iş saymıştır.

Ve en iyisini Allah bilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Başkasına hizmet ederek para kazanmanın tabiî bir geçinme yolu olmadığına dair

Bilmek gerekir ki, hükümdar her çeşit memuriyetler ihdas edip, memurlar çalıştırmaya, kolluk kuvvetlerini ve kâtipleri hizmetlerinde bulundurmaya mecburdur. Hükûmet her çeşit memuriyete o vazifeyi görebileceğine güvendiği kimseleri tayin ve onların geçinmelerini hazinesinden sağlar. Bu hizmetlerin her biri memuriyet sayıldığı için hepsi de memuriyet sözüne dâhildir ve diğer memurlar gibi onlara da devlet hazinesinden aylık ve ücret verilir. Bundan dolayı hükûmet, akan bir kanalın kaynağına benzetilmiş olup, diğer bütün memuriyetler o kaynağın kolları sayılır.

Devlet memuriyetinden sayılmayan hizmetlere gelince; müreffeh hayat yaşayanların çoğu, kendilerini yüksek gördükleri veya refahın itiyatlarına kapıldıkları için kendi işlerini görmekten âciz olup hizmetlerinde başkalarını kullanırlar ve bunlara ücret tayin ederler.

Fakat bu suretle hizmetçi kullanmak insanın tabiatından olan erkeklik vasfıyla telifi kabil olmayan bir iştir. Çünkü kendi işini başkasına gördürerek hizmetçiye güvenmek âcizliktir. Üstelik bu suretle hizmetçiler kullanmak masrafı artırır. Ancak bu hâl erkekliği için övünülecek bir hâl değildir. Bu, insanın uzak bulunması gereken ve erkekliğin meziyetlerine uymayan zayıflıktır. Fakat itiyatlar gitgide insanlar için bir tabiat şeklini alıyor, bu tabiat kişileri alışmış oldukları alışkanlıkları yerine getirmeye sevk ediyor.

İnsan nesebinden ziyade alışkanlıklarının çocuğudur. Bununla beraber, işini gören ve güvenebileceği hizmetçi aslında yok hükmündedir. Çünkü insanın hizmetinde bulunduracağı kimseler dört sınıfa ayrılır:

Birinci durum: Hizmetçi üzerine aldığı vazifeyi hakkıyla görebilecek ve işine güvenilebilecek doğru bir kimse olur yahut işine de, doğruluğuna da güvenilmez yahut işini ve vazifesini yapabileceğine güvenilir ise de, doğruluğuna güvenilmez veyahut bunun tersine olarak doğruluğuna güvenilirse de, işinin ehli olmaz, işine ve doğruluğuna güvenilebilen hizmetçiyi kimse bulamaz. Çünkü işinin ehli ve doğru olan kimse bulunduğu takdirde o, işinin ehli olduğu için, hizmetçilikten alacağı bu ücretten daha fazlasını kazanabilecek bir durumdadır. Şeref ve rütbe kazanmak bütün insanlar için tabiî bir hâl olduğundan o kimse ancak bey ve emirlerin hizmetinde bulunabilir.

İkinci durum: Ne işinin ehlidir, ne doğruluğuna güvenilir. Akıllı kimse bu sınıftan olan hizmetçiyi çalıştırmaz. Çünkü bu sınıftan olan hizmetçi, sahibinin işini altüst ettiği gibi, hıyaneti ile de sahibini mahveder. Her durumda sahibinin zararına çalışır. Kimse bu ikinci sınıfı hizmetinde bulundurmak tamah ve ümidine kapılmaz. O hâlde ancak son iki sınıfı çalıştırmak kalır ki, bu iki sınıfın, biri doğru kimse olup da işinin ehli olmayandır. İkincisi işini bilen hain kimsedir. Bunlardan birini tercih etmek hususunda iki türlü düşünülmektedir. Fakat hain ise de işinin ehli olan tercih edilir. Çünkü onun mal ve eşyasını, zayi etmemesi için tedbirler alınır, imkân dairesinde hıyanetinden sakınılır, işini göremeyen hizmetçi emniyetli ise de sahibinin menfaatlerini kaybettiği için faydasından zararı çoktur. Sen bu sözlerimizi bir kanun olarak kabul edip, kendi işini kendin gör, başkasını çalıştırma. Her türlü noksandan münezzeh olan Allah dilediğini yapmaya kadirdir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Define aramaların tabiî bir geçim yolu olmadığına dair

Malûm olsun ki, şehirlilerden akılları zayıf olan kimseler define aramaya düşkündürler. Bunlar eski milletlerin bütün servetlerinin yer altında gömülü olup bütün bu servetlerin sihirli mühürlerle mühürlenmiş olduğuna ve ancak bu tılsımların ilmine vâkıf olanların, bu tılsımların çözülmesine hizmet eden buhur ve kurbanlar getirenlerin, bunları çözen dualar bilenlerin bu tılsımlı mühürleri çözebileceğine inanırlar.

Kuzey Afrika şehirlileri, İslâmiyetten önce burada hüküm süren Frenklerin, bu eski milletler gibi mal ve servetlerini tılsımlı ve sihirli mühürlerle mühürleyerek yere gömmüş ve bu tılsımları levha ve sayfalar üzerine yazarak bırakmış olduklarına ve tılsımları; çözebilecek kimselerin bu defineleri yerin altından çıkarabileceklerine inanırlar. Doğu halkı da Kıbtî ve Rum (Roma) ve Pers milletlerinin tılsımlayarak servetlerini yerin altında sakladıklarına inanırlar. Buna dair ağızdan ağza hurafeler kabilinden hikâye ve sözler naklederler. Bu tılsımları çözmek ilmini bilmeyenlerin, definelerin bulunduğu yerde kazı yaptıkları zaman bir şey bulamadıkları veya türlü haşerelerle dolu bir hâlde buldukları veya mal ve mücevherlere rasgeldikleri hâlde, tılsımlarını çözmek ilmini bilmedikleri için, bekçilerini yalın kılıçla bu, defineleri muhafaza ederken gördükleri ya da yer titreyerek yere batmaktan korktukları gibi korkunç hâllerle karşılaştıklarına dair bâtıl sözler söylerler.

Mağrib'de tabiî yolla kazanç temin ederek geçinmekten âciz olan bazı Berber talebesi de servet ve rütbe sahiplerine Arap yazısından başka bir yazı ile yazılan ve etrafı haşiyelerle (açıklayıcı notlar) çevrilmiş olan veya

yabancı dillerden çevrildiği iddia edilen yazılar sunarlar, bu yazıların tılsımları çözen, sırları ve definelerin yerini bildiren ve o definelerin sahipleri olan milletlerin yazısı olduğunu söylerler. Bunlar sayesinde defineleri araştırmak ve kazılarda bulunmak üzere kendilerini göndertmek ve bu yolla kazançlar temin etmek isterler. Kendilerini onlara başvurmaya sevkeden sebebin ancak idarecilerin cezalara çarptırmalarından korunmak ve bu rütbe sahipleri sayesinde hürmet kazanmak olduğunu süslü olarak gösterirler. Bunlardan bazılarının garip ve nadir görülen bir şeyler bulup bunları sihir ve sihirli diye iddia ettikleri de olur. Bunlar bu garip nesneleri, iddialarını tasdik ettirmek üzere yaldızlı gösterirler. Hakikatte ise gösterdikleri nesneler sihirle ilgili olmaktan çok uzaktır. Akılları kıt olanlardan bazıları, işçi toplıyarak, rakiplerine ve hükûmet memurlarına görünmekten sakınarak geceleri kazılara başlarlar. Kazılarda bir şeye rastgelmezlerse, bunu definelerin tılsımlı mühürleri kırmak için gereken vasıtaları bulamadıklarına bağlarlar. Başarısızlıklarını böyle bahanelerle örtmeye çalışıp kendilerini aldatırlar.

Bunları bu yolda hareket etmeye sevk eden sebeplerin biri de, akıl kıtlığı yanında, tabiî kazanç vasıtaları olan ticaret, çiftçilik, sanat ve hüner yoluyla geçinmekten âciz olmalarıdır. Bundan dolayı doğru olmayan yollarla kazanç temin etmek isterler. Zira mesai harcamaktan ve kazanç temin etmekten âciz kalmışlar; rızkı elde etmek için yorulmadan ve terlemeden ona konmayı iyice benimsemişlerdir. Hâlbuki bilmiyorlar ki, usûlsüz olarak rızık talep etmek suretiyle kendilerini daha ağır yorgunluklara, didinmelere ve şiddetli çabalara düşürmüş, bununla beraber ceza görme tehlikesine atmış oluyorlar.

Çoklukla insanları define aramaya sevk eden şeylerin biri de fazla refah, bununla ilgili âdetler ve bu âdetlerin sınırın son noktasını aşması; muhtelif usûllerle elde ettikleri kazançların lüks hayatın gerisinde kalması ve âdetlerin gereğine yetmemesidir. Bir kimse, tabiî bir yoldan kazanıp geçinmekten âciz kalınca, hiçbir sıkıntıya katlanmadan, muazzam bir serveti bir defada bulmayı hayal etmekten kendini kurtaramaz. Esiri olduğu külfetli âdetlerin masraflarını bu yoldan karşılamayı arzular. O yüzden de, hırsla define bulmak için bütün çabasını harcar. Bundan dolayı, en fazla hırs gösterenlerin, refah içinde yaşayan hanedanlık mensuplarıyla iktisadî durumu rahat ve çok müreffeh şehir sakinleri oldukları görülmektedir. Meselâ Kahire ve o hükümdeki diğer şehirlerde buna rastlanır. Bunun

içindir ki, onlardan birçoğunun define aramaya, bulmaya ve bu konuda acaip haberler almak için gelen giden yolculara sorular sormaya tutkun oldukları, tıpkı kimyaya karşı gösterilen hırs gibi bunu da ihtirasla aradıkları görülmektedir.

Mağribli talebelerle karşılaşan Kahirelilerin, onlarla bu hususu konuştukları, onların yardımı ile orada, bir define bulmayı umdukları hususunda bana böyle şeyler anlatılmıştı. Onlar, yani Kahireliler buna ilâveten, toprağın derinliklerinde suların kaybolmasını, sihirle nehrin mecrasını değiştirme ve sularını kurutma imkânını araştırıyorlardı. Çünkü ekseriya, gömülü hazinenin tümünün Nil'in yatağında olduğuna, o mıntıkalardaki bir defineyi gizleyen en büyük örtünün Nil Nehri olduğuna inanıyorlardı. Definelerin yerini gösterdiğini iddia ettikleri belgelere sahip olanlar, definelere ulaşamayınca yalanlarını gizlemek ve bu yoldan geçinmeye devam etmek için, mazeret olarak, (şiddetli) akan Nil sularını ileri sürüp onları kandırıyor ve sahtekârlıklarını bu suretle gizleyip geçinmenin yolunu buluyorlardı. Onlardan bu çeşit şeyler dinleyenler, sihirle suları yerin dibine çekmek için hırsla hareket ederlerdi. Onun için sihre inançları daha artar. Bu yüzden sihre düşkün olma meselesi, tâ başlangıçtan beri bu bölgede tevarüs yolu ile nakledilegelmektedir. Onların sihirle ilgili ilimleri ve eserleri eski Mısır'daki topraklarda ve harabelerde, hâlâ bakidir. Firavun ile alâkalı sihir kıssası, onların bu konuda ihtisas sahibi olduklarının şahididir.

Mağrib halkı, doğu hakîmlerine nispet olunan bir kasideyi, nakledip durmuşlardır. Aşağıda görüleceği gibi sihir sanatı ile suyu yerin dibine geçirme bu kasidede verilmiştir. Kaside şöyledir:

"Ey yeryüzündeki suları yerin dibine geçirme sırrına talip olan! Doğru sözleri bu ilmi bilen kimseden işit. Yalancıların kitaplarında yazdıkları aldatıcı sözleri bırak. Beni yalan söylemekle itham etmezsen benim doğru olan sözlerimi ve nasihatlerimi dinle. Sen asılsız şeylere değer vermeyen biriysen ve eğer şaşkınlık içindeyken bir kuyunun suyunu yerin dibine batırmak istersen kendi suretine benzeyen bir suret yap; o suret başı ortadan koparılmış aslan yavrusunun başı gibi yuvarlak olsun, elleriyle o derin kuyudan suları çekerek çıkaran kovaya bağlanan ipleri tutmuş bir hâlde bulunsun. Onun göğsünde, gördüğün gibi bir He (harfi) bulunsun.

Talâk adedi kadar (üç kere yaz), tekrardan sakın; onlara dokunulmadan Tı harflerine bassın; akıllı, zeki yürüyüşü gibi yürüyüşü olsun. Yani ayaklarının önündeki Tı'lar üzerinde yürüyor gibi olsun. Hepsinin çevresini bir hat kuşatsın. Bu hattın kare biçiminde olması daire şeklinde olmasından daha iyidir. Kurban olarak boğazladığın bu kuşun kanını resme sürdükten sonra Senderus[14]*, lebun*[15]*, meya*[16] *ve kıst*[17] *ile ile buhurla ve ona ipek bir elbise giydir; ipek kırmızı veya sarı olsun ama mavi olmasın, onda yeşil ve donuk bulunmasın, onu beyaz yün iplikler veya kıpkırmızı (iplikler) bağlasın. Bundan sonra arslan burcu talih hanesindeken, ayın başı olup dünyayı aydınlatmadığı ve ay Utarid yıldızının talih hanesine geldiği vakti seç O vakit cumartesi tılsımın uygulanacağı vakittir."*

Kasidede geçen *"Tı harflerine bassın"* sözündeki maksat sanki onlar üzerinde yürüyormuş gibi görünmesidir. Bu madrabazlar için bu hususta birtakım garip hâller ve acayip tabirler vardır. Onlardaki sahtekârlık, böyle şeylerle meşhur yerlerde ve define var diye meşhur olan yerlerde ikamet etmelerini temin edecek bir raddeye ulaşmıştır. Burada çukurlar kazarlar, kendi uydurmaları olan kâğıtlara ve defterlere yazdıkları yazıların bir benzeri olan birtakım alâmetleri oraya koyarlar. Sonra bu gibi kâğıtları ve defterleri alarak akıl fukarası kişilerin yanlarına giderler. Muhataplarına buralarda dille anlatılmayacak kadar çok servetin gömülü olduğu inancını vererek bu yerleri onlara yüksek fiyatlarla kiralamaya girişirler. Tılsımı bozmak maksadıyla bu iş için ilâçlar ve buhur satın almak için onlardan para isterler. Daha evvel bizzat koymuş oldukları nişanların ortaya çıkmasıyla onlara ümit verirler. Bunu görenler bu işe daha şiddetli bir arzuyla koyulurlar. Hâlbuki farkına varamayacakları bir şekilde kandırılmışlardır.

Define bulacaklarını iddia edenlerin kendi aralarında kullandıkları terimler vardır. Bunlar bu uydurma terimleri buhurlarla buhurlamak ve kurban olarak hayvan boğazlamak gibi her çeşit hilelerini konuşurken kullanırlar ve paralarından faydalandıkları kimselerden bu hilelerini gizlemek isterler. Gerçekte ise bu hususta bilgiler verilmemiş ve rivayet yoluyla da haberler nakledilmemiştir, hepsi de uydurulmuş şeylerdir.

Bil ki, defineler bulunuyorsa da, çok nadiren bir tesadüf eseri olarak bulunur. Bilgi ve araştırmayla bulunmaz. Üstelik servetleri yer altına

gömmek genel bir ihtiyaç olmamıştır ki, insanlar servetlerini yere gömdükten sonra sihirli tılsımlarla mühürlemeyi alışkanlık edinmiş olsunlar. Bu, eski çağlarda genel bir ihtiyaç olmadığı gibi, çağımızda dahi genel olan bir âdet değildir. Hadiste zikredilen ve İslâm fakihleri tarafından "beşte bir" devlet hazinesine ait olduğu bildirilen hazinelerden maksat, Cahiliye zamanında yere gömülmüş olan servetler olup, yukarda söylediğim gibi, bu defineler araştırılarak değil, ancak bir tesadüf eseri olarak bulunur. Üstelik bir kimse mal ve servetini yer altına gömdükten ve sihirli tılsımlarla mühürleyerek saklı kalmasına son derece önem verdikten sonra define araştıranlara ve sonradan yetişecek olan nesillere kolaylık göstermek üzere nasıl alâmetler tayin eder, levha ve sayfalar üzerine bu tılsımları çözmek yollarını gösteren yazılar bırakabilir? Bunun, defineleri saklamak gayesine aykırı olduğu bellidir.

İnsanların defineler bırakmaktan elbette, bir maksatları var. Mal ve servetini yer altında saklayan kimse bu servetinden evlât ve torunlarını veya diğerlerini faydalandırmak istemiş olacaktır. İstisnasız olarak, mal ve servetini herkesten gizlemek maksadıyla yerin altında saklamış ise, o kimse mal ve servetinden kimsenin faydalanmamasını ve servetinin yok olup gitmesini veya gelecek milletlerden bilmediği birinin faydalanmasını istemiş olur. Bu ise aklı başında olanların, hiçbir sebeple, yapacakları bir iş değildir.

Geçmişte bizden önce yaşamış olan milletlerin servetleri ve bu servetlerin bolluğu hakkında söylenen sözlere gelince: Bil ki, altın, gümüş, mücevherat, eşya, demir, kurşun, bakır ve diğer madenler hep insanların cemiyetler hâlinde çalışmaları sayesinde elde edilen maldan ibarettir. Bunlar cemiyetlerin tekâmülü nispetinde artan, içtimaî hayatın düşmesi nispetinde eksilen nesnelerdir. Bu servetlerden insanların ellerinde bulunanı elden ele geçer, ata babalardan miras olarak kalır, maksatlara ve içtimaî hayatın icaplarına göre bir yerden bir yere, bir devletten başka bir devlete intikal eder.

Meselâ mal ve servet Mağrib'de ve Kuzey Afrika'da eksilmiş ise, Frenklerde ve Slavlarda çoğalmıştır. Mısır ile Şam'da azalmış ise, Hint ile Çin'de azalmamıştır. Bunlar âlet ve vasıta olup umran onları çoğaltır veya azaltır.

Ayrıca diğer varlıklar gibi madenler de âfetlere maruzdur. İnci ve mücevher bütün varlıklara nispetle daha çok çabuk âfetlere maruz bulunur. Altın, gümüş, kurşun, bakır ve kalayın hâli de böyledir. Bunların her biri az bir müddet içinde yok olup gidebilir.

Mısır'da define aramanın çok olmasının sebebi şudur: Binlerce veya daha çok yıllar Mısır'da Kıbtîler yaşamıştır. Onlar eski milletlerin bir âdeti olmak üzere, ölülerini sahip oldukları altın, gümüş, mücevher ve incileriyle birlikte gömerlerdi. Kıbtîler devleti yıkılarak Farslar Mısır'ı ele geçirdikten sonra onlar Kıbtîlerin kabirlerini açarak yer altından, aklın almayacağı çok servet çıkarttılar. Farslardan sonra Yunanlılar da aynı şekilde hareket ettiler. Hükümdarlarının kabristanı olan piramitlerde ve başkalarında sayıp tükenmez derecede çok defineler buldular. Bu tarihten sonra Kıbtîlerin kabristanları define bulunduğu tahmin edilen bir yer olarak tanındı. Gerçekten de bu kabirlerde, çok vakit definelere rastgelinmektedir. Bu definelerde ölüleriyle birlikte gömülen mallar ve ölülerini ululamak üzere gömdükleri nesneler, bu cümleden altın ve gümüş tabak, çanaklar ve tabutlar bunmaktadır. Bundan dolayı, binlerce yıllardan beri Kıbtîlerin kabristanları define bulunan yerler diye zannolundu. İşte bundan dolayı Mısır halkı define aramaya önem verdi. Çünkü gömülü yerlerden defineler çıkartılıyor.

Mısır'da hüküm süren devletler, yıkılma zamanlarında paraya ihtiyaçları arttığı vakit, esnafa ve define araştıranlara vergiler yüklediler. Akılları kıt olan heveskârlara ödeyecekleri mal ve paralar karşılığında define araştırılmasına müsaade edildi. Heveskârlar, hükûmetin bu müsaadesini fırsat bilerek, define araştırmaya koyuldular; bunlar, bu kadar masraflara katlanıp emek sarfettiyseler de, bütün bu emek ve masrafları boşuna oldu, bütün emelleri kırıldı. Hüsrana uğramaktan Yüce Allah'a sığınırız.

Bu gibi vesveselere kapılmış ve belâya uğramış olanlar, Resûlullah'ın bezdiği ve ondan Allah'a sığındığı gibi, geçinme hususunda âciz olmaktan Allah'a sığınmalı, bu şeytanî yoldan nefislerini korumalı ve yalan hikâyelere kulak tıkamalıdır.

"Yüce Allah arzu ettiği kuluna sayıp tükenmez derecede çok rızık bağışlar." (Bakara, 2/212)

BEŞİNCİ BÖLÜM

Makamın mal ve servet kazanmayı kolaylaştırdığına dair

Biz; makam ve nüfuz sahibi olmayan kimselere nispetle, makam sahibi olanların çok mal ve para sahibi olduklarını görüyoruz. Bunun sebebi şudur: Herkes şeref ve rütbe sahibinin hizmetinde bulunarak işini görür, onun şerefinden faydalanmaya muhtaç olduğu için ona yaranmak ister. Şeref ve rütbe sahibinin ihtiyaçlarını, müreffeh yaşayışını temin etmesi için ona yardımcı olur.

Bunların emeklerinin kıymeti, rütbe sahibinin kazancı sayılır. Parayla çalıştıracağı işleri parasız olarak bunlar tarafından görülür. Bu suretle bu emeklerinin kıymeti olan paralar rütbe sahibinin elinde toplanır. Rütbe sahibi elinde kalan bu paraların bir kısmını ihtiyaçları için harcar, kalan kısmını gereken vakti için alıkoyar. Böylece rütbe sahibinin elinde çok para toplanır.

Rütbe sahibinin görülecek işleri çoktur; o, bu işleri parasız gördürdüğü için, az zamanda servet sahibi olur. Gün geçtikçe serveti artar.

Bundan dolayı, yukarda anlattığımız gibi, idarecilik kazançlar temin eden vasıtalardan birini teşkil eder. Rütbe sahibi olmayan kimsenin mal ve parası varsa da, onun zenginliği elindeki parası, çalışması ve emek harcaması nispetindedir. Tüccarların çoğu bu sınıftandır. Yukarda söylediğimiz sebep ve âmillerin etkisiyle rütbe sahipleri bu sınıflara nispetle daha çok zengin olur. Bunun örneğini İslâm fıkıhçıları, ömürlerini ibadete tahsis edenler teşkil eyler. Bunlara karşı halkın iyi niyeti son derecedir. İnsanların çoğu, bunların Yüce Allah'ın sevgili kulları olduğuna inanırsa, Allah katında

sevap kazanmak maksadıyla, dünya işlerinde onlara yardım ederler, onların işlerini görürler, onların fayda teminine çalışırlar. Bunun bir sonucu olarak bunlar az vakitte servet sahibi olurlar. Bunlar kazanarak para biriktirdiklerinden dolayı değil, ahalinin yardımıyla işleri ücretsiz görüldüğü ve işleri için harcayacakları paraları ceplerinde kaldığı için servet sahibi olurlar.

Biz şehir ve kasabalarda ve göçebeler arasında bu sınıftan birçok kimselerin servet sahibi olduğunu görüyoruz. Halk çiftçilik ve ticaret işleri gibi hususlarda ücretsiz olarak, sevap ümidiyle, bunların işlerini görür. Salihlerden olan bu sınıfın evlerinde oturdukları ve evlerinden ayrılmadıkları hâlde, mal ve paraları artar, kazançları çoğalır. Emek harcamadan servet sahibi olurlar. Sebeplerini bilmeyenler salih kimselerden olan bunların servetlerini zenginliklerini gösteren hâllerini gördükleri için hayretler içinde kalırlar.

"Yüce Allah arzu ettiği kuluna sayıp tükenmez derecede çok rızık bağışlar." (Bakara, 2/212)

ALTINCI BÖLÜM

Servet ve saadeti çok defa yaltaklık gösterenlerin elde ettiklerine dair

İnsanların elde ettikleri kazançların, emeklerinin kıymeti olduğunu yukarda anlatmıştık. Bir kimse çalışmayı büsbütün bırakırsa o kimse, kazancını büsbütün kaybetmiş olur.

Yapılan işin şerefi ve harcanın emeğin kıymeti halkın o maddeye olan ihtiyacı nispetindedir. O maddeye buna göre kıymet biçilir. Kazancın çokluğu ve azlığı da buna göre olur. İnsanlar mevki sahibinin işlerini görmek, zararlı olan şeyleri ondan uzaklaştırmak, onun faydası için çalışmak ve onun için para ve mal harcamakla ona yaklaştıkları için, rütbe ve şerefin mal ve servet kazanmak için faydalı bir vasıta olduğunu yukarda söylemiştik.

İnsanlar bu emeklerinin karşılığı olmak üzere iyi ve kötü maksatlarına ermek isterler. Bu iş ve emeklerin kıymeti makam sahibi için kazanç teşkil eder. Bunun bir sonucu olarak, makam sahibi az zamanda servet kazanır. Makam, derece derece ve çeşitlidir. Bu derece en aşağı rütbeden başlayarak ondan daha yüksek bir mevki bulunmayan hükümdarlık derecesine kadar yükselir ve kimseye yardımı da, zararı da dokunmayacak bir dereceye kadar alçalır. En yüksek ve en aşağı olan bu iki derece arasında birçok dereceler var. Bu yolla kazançlarını temin etmek, işlerini kolaylaştırmak beşer cinsinin devamını sağlamak üzere Allah'ın kulları için koymuş olduğu bir kanundur. Çünkü insan cinsinin yeryüzünde yaşaması ancak birbirine yardımlaşmalarıyla sağlanabilir. İnsan cinsinden hiç kimse başkasının yardımından ayrı kalamaz, bu yardımdan mahrum olan kimse mahvolmaya mahkûmdur. İnsanlar çok defa türünün iş ve menfaatlerini bilmedikleri için,

bu şekilde birbirlerine yardımlaşmaları ancak onların buna mecbur edilmeleriyle temin edilir. İnsan cinsinin hareketi, hayvanlarda olduğu gibi, sevk-i tabiî ile olmayıp, kendilerinde mevcut olan fikirle yürüdüğü için, ferdin yalnız şahsını düşünerek başkasına yardımdan çekinmesi caiz değildir. Buna bakmadan fertlerin başkalarına yardımdan çekinmesi mümkündür. O hâlde insanları kendi cinslerine yardıma icbar edecek bir kuvvetin bulunması bir zarurettir ki, bu suretle insan cinsinin bekasını temin eden ilâhî hikmetin sırrı anlaşılır. Allah'ın şu âyetinin anlamı da budur: *"Bir kısmı diğer kısmını işinde çalıştırsın diye biz, insanların bazısını diğer bazısına göre derece itibarıyla üstün kıldık. Allah'ın lütuf ve esirgemesi onların topladığı servetten daha hayırlıdır."* (Zuhruf, 43/32).

Bu âyetten de anlaşıldığına göre makam sahipleri kendi cinslerinden olanları idare etmek, emir vermek, yasak etmek, üstün kuvvetle onları kendilerine boyun eğdirmek kudretindedirler. Maksat, zararları savmak, menfaatlerini sağlamak üzere şeriatın ve aklî kanunların hükümlerini yerine getirmekle adaleti hâkim kılmak ve diğer menfaatleri elde etmektir.

Şer'î ve siyasî hükümlere göre, insanları menfaatlerine olan şeylere yönlendirmek ve zararlarına olan şeylerden sakındırmak adilce ve bunun dışındaki şahsî gayeler için kullanır. Ancak birincisi bizzat ilâhî iradenin istediği şey, ikincisi bu ilâhî iradeye, diğer şer unsurlarında olduğu gibi, sonradan karışmış olan durumdur. Yani makama dayanarak insanları şer'î veya siyasî hükümlerle adalet dairesinde sevk ve idare etmek bizzat maksuttur. Çünkü bazen az miktarda şer olmadan çok miktardaki hayrın varlığı tam olarak gerçekleşmeyebilir. Bu da maddeden ve onun mahiyetinden ileri gelir. Bu durumda cüz'î bir şer var diye küllî hayır kaybedilemez. Tersine küllî hayır cüz'î şer ihtiva ederek meydana gelir. Âlemde küllî olan adaletin zımnında, cüz'î olan zulmün vâki olmasının anlamı budur. Bu gerçek iyi anlaşılmalıdır.

Umran ehli olan şehir ve ülke sakinlerinin teşkil ettikleri tabakalardan her tabakanın aşağısındaki bir tabaka üzerinde hâkimiyeti vardır. Aşağı tabakadan olan herkes, üstündeki tabakaya mensup olan makam sahihinden medet umar. Üstte olan, hükmü altındakilerin üzerinde tasarruf ederek, onlardan temin ettiği istifade nispetinde kazancını artırır. Bu suretle makam, insanların bütün geçim yollarına etki eder. Sahibinin içinde bulunduğu tavra ve mensup olduğu tabakaya göre makamın etki sahası genişler veya daralır.

Şayet makam geniş ise, ondan hâsıl olan kazanç da öyle olur. Şayet etki sahası dar ve önemi de az ise, hâsıl olan kazanç da ona göre olur. Siyasî, idarî veya dinî bir makamı bulunmayan bir şahsın malı olsa bile onun zenginliği sadece emeği kadar veya sermayesi ve bunu nemalandırmak için gide gele harcadığı çaba nispetinde olur. Ekseriyetle tüccar, umumiyetle çiftçiler ve sanat sahipleri böyledirler. Şayet bunlar makama sahip olmaz ve sanatlarının getirdiği kârla yetinirlerse, çoklukla muhtaç duruma düşerler ve kısa sürede servet sahibi de olamazlar. Ölmeyecek kadar bir gıda ile geçinmek zorunda kalırlar. İhtiyaçlarını karşılamak için didinirler.

Eğer bu husus sabit olmuş, makamın muhtelif kademeleri olduğu ortaya çıkmış ve saadet ve hayrın onun husûle gelmesiyle birlikte mevcut olduğu anlaşılmış ise, şunu da biliniz ki, makamın ihsan edilmesi en yüce nimetlerden biridir. Onu lütfeden de ikram sahiplerinin en yücelerindendir. Onu ancak itaati altında bulunana ihsan eder, makamı, ancak yüce ve güçlü bir el vasıtasıyla verilir. Bunun için, makama talip olan ve mevki peşinde koşan, tıpkı izzet sahiplerinden ve hükümdarlardan bir şey istirham ederken takındığı tavır gibi, boyun eğmeye ve yaltaklanmaya ihtiyaç duyar. Aksi takdirde herhangi bir makamı elde etmesi mümkün olmaz. İşte bunun içindir ki; kazancın ve saadetin elde edilmesini temin eden, söz konusu makamın husûle gelmesinin sebeplerinden biri de boyun eğme ve yaltaklanma hâlidir. Bu sebeple servet sahiplerinin ekserisi söz konusu boyun eğme ve yaltaklanma hâli içindedir. Bundan dolayıdır ki, gururlu ve yüksek seciye sahibi olmayı huy edinen birçok kimse için makam sahibi olma hâlinin gerçekleşmediğini o yüzden bu insanların emekleriyle temin ettikleri kazançla yetindiklerini, sonra fakirliğe düştüklerini görmekteyiz.

Bil ki, kibir, gurur ve kendini yüksek saymak aşağı görülen ahlâktandır. Meziyetli ve faziletli oldukları vehmine kapılanlar kendi meziyetlerinden olan ilim ve sanata halkın muhtaç olduğunu zannederler. Nitekim kibirli olan bilginlerle güzel yazılar yazan, belâgatli şiirler söyleyenler ve sanatta yüksek derece sahibi olan herkes, halkın bu hüner ve bilgilerine muhtaç olduğu vehmine kapılır; bu hayallerinden dolayı diğerlerine karşı yükseklik iddiasında bulunurlar.

Asaletli neseplere mensup olup, ata babaları arasında bir vakit hükümdar, meşhur âlim ve sair büyük şahsiyetler yetişmiş olduğunu şehirde bıraktıkları eserlerden anlayan ve işitenler, ata babaları hakkında

öğrendikleri bilgileri ve onların meziyetlerini yayarlar, bunlar o büyük şahsiyetlere intisap etmekle onların derece ve şereflerini kazanmış ve meziyetleri tevarüs etmiş oldukları vehmine kapılırlar.

Bu suretle hâlihazırda mevcut olmayan bir şeye tutunmaya çalışırlar. Çünkü tutunmaya çabaladıkları kemal hiçbir kimseye verasetle intikal etmez. Aynı şekilde işin erbabı olan mahir, umur görmüş ve tecrübeli bazı kimseler de bu durum sebebiyle kendilerinde kemâl bulunduğu ve herkesin onlara muhtaç olduğu kanaatini taşırlar.

Bu sınıflardan olan herkesin gururlu ve izzet-i nefislerine düşkün oldukları, makam sahibine boyun eğmedikleri, kendilerinden daha yüksek olanlara yaltaklanmadıkları ve halktan daha üstün olduklarına inandıkları için başkalarını küçük görürler. Evet, bunlar, hükümdara bile boyun eğmezler; Bu tür hareketleri bir zillet sayarlar. Halkın, onlarla olan muameleleri itibarıyla kendilerinde var sandıkları paye ve faziletlere göre davranmalarını beklerler. Sahip oldukları kanaatlere göre onlarla münasebet tesis etmekte kusur edenlere kin tutarlar. Bu hususta kendilerine karşı kusurlu davranıldığını zannettikleri için hüzünlenirler. Kendi lehlerine bir hakkı gerekli kılmak için veya halkın bu hususu kabul etmeye yanaşmadıklarını gördüklerinde devamlı olarak büyük bir sıkıntı içine düşerler.

Diğer yandan insan tabiatında mükemmelliği ve üstünlüğü kendisinde görme temayülünden dolayı bir insanın diğer birinin yükseklik yönünden kendisinden üstün olduğunu kabul etmesi çok ender görülür. Bu da makam ve nüfuzla olur. Söz konusu huyun sahibi olan mağrur kişiler makam sahibi değilse, ki açıkladığımız gibi herhangi bir makama mâlik değildir, gurur ve tenezzül etmeme sebebiyle halk ona kızar, onun için hiçbir şekilde onların ihsanından haz ve pay alamaz. Bundan dolayı kendisinden daha yüksek olan sınıf nezdindeki makamını ve itibarını yitirir. Çünkü onların hışmına uğramıştır. Bunun için başkalarıyla münasebet kuramaz, sık sık evlerine gidemez. Bu yüzden geçim yolu bozulur; zaruret içinde veya bunun azıcık üzerinde bir hayat yaşama durumunda kalır, esas itibarıyla servet sahibi olma imkânını da yitirir.

Bundan dolayı insanlar arasında "marifette kâmil olan dünyada nasipten mahrum olur." sözü meşhurdur. Sahip oldukları kemal ve marifet, dünyevî baht ve ikballerine mahsup edilmiş ve onun dünyada hazdan aldığı pay bu

olmuştur. İnsan neye istidatlı olarak yaratılmış ise, o şeyi kolaylıkla kazanır. Her şeyi Allah takdir eder, Allah'dan başka Rab yoktur.

Sözü edilen huy yüzünden devlet makamlarda aşağı tabakadan olan birçokları terfi eder. Yüksek tabakadan olanlar düşerler. Bunun sebebi şudur: Devlet, üstünlük ve hâkimiyette son haddine ulaştığı vakit hükümdarın bağlı olduğu boy tek başına mülke hâkim olur. Bunların dışında kalanlar ümit keserler. Artık bunların hepsi hükümdarın rütbesinin aşağısındaki rütbe ve makamlarda yer alıp sultanın hâkimiyeti altına girer ve onun hizmetçileri gibi bir vaziyete gelirler. Hanedanlık devam eder ve mülk azametin zirvesine çıkarsa, o vakit sultanın hizmetine geçen, yaptıkları tavsiyelerle ona yaklaşan veya kabiliyeti sebebiyle birçok önemli vazifelere tayin edilen insanlar, makam itibarıyla onun nezdinde eşit olur. O yüzdendir ki, avamdan birçok kişinin bazı çabaları ve yaptıkları tavsiyeleriyle hükümdara yaklaşmak için didinip durdukları; değişik hizmetlerle ona yaranmaya gayret ettikleri; hükümdara, onun çevresine ve akrabasına karşı gösterdikleri büyük bir uysallık ve yaltaklık hâlinden de bu iş için medet umdukları, böyle böyle nihayet onların arasına iyice girip yerleştikleri, hükümdarın onları adamları sırasına koyduğu, bunun sonucu olarak da onlar için muazzam bir saadet hâsıl olduğu ve hanedanlık mensupları içinde yerlerini aldıkları görülür.

Onlar bununla meşgul olurken, bütün zorlukların üstesinden gelerek devleti kurmuş olan kabilenin kendi evlâtları, atalarına ait söz konusu hizmetlerle mağrur olurlar, bu sayede kendilerini izzet sahibi bilirler. Geçmişlerine dayanarak şımarır, bu hizmetleri sayıp döker, başa kakar ve nazlanma meydanında at oynatırlar. Bundan dolayı hükümdar onlara kızıp kendinden uzaklaştırır, eski hizmetleri başa kakmayan, nazlanmayan ve yükseklik taslamayan taraftarlara yönelir. Bu kimselerin en belirgin özellikleri hükümdara boyun eğmek, yaltaklanmak ve hangi maksada yönelirse derhal onu gerçekleştirmek için çabalamaktır. Bu durumun sonucu olarak mevkileri yükselir. Hükümdarın katında itibar kazandıklarını gördüklerinden ileri gelen zevat da onlara yönelir. Hanedanlığın yeni yetişen nesli kendini yükseklerde görme ve eskileri sayıp dökme hâli içinde kalakalırlar. Bu ise onları, hükümdardan biraz daha uzaklaştırmaktan, daha fazla onun gazabına uğramaktan ve diğerlerini onlara tercih etmekten başka bir sonuç vermez. Hanedanlık çökene kadar böyle sürüp gider. Bu, hanedanlıkta vukuu tabiî olan bir husustur. Genellikle hizmete alınanların

önem kazanmaları buradan ileri gelir. Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Allah bilir, başarılar ancak Allah yardımıyla kazanılır. O'ndan başka Rab yoktur.

YEDİNCİ BÖLÜM

Kadılık, müftülük, müderris, imamlık, hatiplik, müezzinlik gibi dinî vazifelerin başında bulunanların genellikle servet sahibi olamadıklarına dair

Bunun sebebi şudur: Daha önce belirttiğimiz gibi kazanç, emeğin değeridir. Emeğe olan ihtiyaca göre farklılık gösterir. Şayet bir emek umranda zarurî olup umumun ona ihtiyacı varsa onun değeri daha büyük ve ona duyulan gereklilik daha şiddetli olur. Umumiyetle halk, bahsedilen dinî meslekleri ifa edenlere başvurmak zaruretinde değillerdir. Onlara sadece dinine düşkün olan havas ihtiyaç duyar. Gerçi ihtilâfları halletmek için kadılık ve müftülük müesseseleri gereklidir. Ancak bu ihtiyaç zarurî ve umumî bir mahiyette değildir. Çoklukla bahsedilen hizmetleri yapanlara ihtiyaç duyulmayabilir.

Çok defa halkın bunlara ihtiyacı yoktur. Bu vazifelere ancak halkın menfaat ve işlerine bakan hükûmet önem verir. Bu işleri görenlere devlet yukarıda anlattığımız usûlde ve onlara olan ihtiyaç nispetinde ücret tayin eder. Bunların aylıkları, güç sahibi olan yüksek dereceli memurlarla sanat sahipleri derecesinde değildir. Bunlar, her ne kadar dinî törenleri icra etmek gibi şerefli vazifelerin başında buluyorsa da, ücretleri, halkın ve içtimaî hayatın onlara olan ihtiyacı nispetinde az olur. Bununla beraber, bunların vazife ve meslekleri halkın nazarında şerefli sayılmaktadır. Bunlar, rütbe sahiplerine boyun eğmedikleri için, onların ihsanlarına nâil olmazlar. Üstelik şerefli hizmetlerle meşgul olan bu zümre ilim ve faziletlerini artırmak maksadıyla fikir ve vücutlarını yormaya mecburdurlar. Meslekleri şerefli olduğu için dünya işleriyle meşgul olan rütbe sahiplerine

yaltaklanarak kendilerini hakir düşürmek istemezler. Bundan dolayı, çoğu zaman, bunlar servete sahip olamazlar.

Bir keresinde fazilet sahiplerinden biriyle bu konuda münakaşa ettiğim zaman benim fikirlerime itiraz etmişti. Bu sıralarda, (Abbasî halifesi) Me'mûn'un halifeliği zamanında o devlet dairelerinin hesap kâğıtları elime geçmişti. Bu defterde devletin geliri ve masraflarının çoğu yazılıydı. Bu defterde gördüğüm hesapların bir kısmı kadı, imam ve müezzinlerin ücret ve aylıklarına aitti. Benimle münakaşa eden fazilet sahibine bu hesabı gösterdiğim zaman fikrimin doğru olduğunu tasdik etti. O; fikrinden döndü, bu zatla birlikte Allah'ın yarattıkları için koyduğu kanunlarındaki hikmet ve sırlarına şaşırdık. Allah yaratan ve her şeye güç yetirendir, O'ndan başka Rab yoktur.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Çiftçiliğin, zayıfların ve bedevîlerin geçim vasıtası olduğuna dair

Bunun sebebi, çiftçilik tabiatta asıldır ve basit usulle yapılır. Şehirlerin çoğu ve refah içinde yaşayanlar çiftçilikle meşgul olmazlar. Çünkü çiftçiliği meslek edinenler düşkündürler. Resûlullah, Ensar'dan birinin avlusunda sapan demiri gördüğü zaman: *"Bu demir herhangi bir kavmin evine (ve ülkesine) girdiyse, mutlaka oraya zillet de girer."* buyurmuştur. Buharî, (*Sahih*'inde) bu zilleti, çiftçilikle fazla meşgul olanlara hamledip *"Ziraat âletleriyle veya şeriat tarafından emredilen haddinden aşırı çiftçilikle meşgul olmanın sonucu"* başlığı altında bu hadisi nakleder.

En doğrusunu Allah bilir, fakat asıl sebebi çiftçinin vergilere tâbi tutularak tahakküm altında bulundurulması ve hükûmet memurlarının ellerinin onlara uzanmasıdır. Bu vergilere tâbi tutulmanın bir sonucu olarak hükmeden eller onların üzerine uzanır ve çiftçi zelil ve yoksul olur. Resûlullah: *"Zekât, vergi şeklini almadan önce kıyamet kopmaz."* diye zulmeden hükûmete işaret buyurmuştur ki, bu hükûmet halka musallat olur ve zulmeder, tebaanın malındaki Allah hakkının miktarını unutur, hukuka riayet etmez, tebaanın malı üzerindeki bütün Allah haklarını (zekâtı) vergi telakkî eder.

Yüce Allah, dilediğini yapmaya kadirdir.

DOKUZUNCU BÖLÜM

Ticaretin anlamına ve çeşitlerine dair

Bil ki, ticaret, ticarî eşyayı ucuz fiyatla satın almak ve yüksek fiyatla satmak suretiyle kazanç temin etmekten ibarettir. Tüccar, köle, ekin, hayvan, elbise ve kumaş gibi şeyleri ucuz fiyatla satın alarak yüksek fiyatla satar. Satın aldığı ve sattığı fiyat arasındaki mal ve paralar ki, kârdır. Tüccar, kâr elde etmek üzere, ya satın aldığı ticaret eşyasını, fiyatlar yükseldiği zamanı beklemek üzere, depolarında saklar veya satın aldığı şehrin fiyatından daha yüksek bir fiyatla satılacak o malların revaçta olduğu diğer şehre götürerek orada yüksek fiyatla satar, çok kâr sağlar. Bu sebeple, Tüccarlardan bir ihtiyar ticaretin hakikatini açıklayarak: *"Ben ticareti iki kelime ile anlatabilirim ki: Ticaret, ucuz almak, pahalıya satmaktır."* demiş. İhtiyar bu sözleriyle bizim yukarda söylediğimiz anlama işaret etmiştir.

Allah Süphanehu ve Taâlâ en iyisini bilendir. Muvaffakıyet O'ndandır ve O'ndan başka Rabb yoktur.

ONUNCU BÖLÜM

Ticareti kimlerin meslek edinmesi ve kimlerin edinmemesi gerektiği dair

Ticaret, satın alınan malların, alış fiyatından daha pahalıya satılarak, aradaki farktan kazanç elde edilmesidir. Nitekim yukarıda temas etmiştik. Bu ya piyasaların havale geçirmesini beklemek veya malları daha yüksek fiyatla satacağı başka bir yere götürmek ya da vadeli olarak yüksek fiyatla satmak suretiyle olur. Bu şekilde elde edilen kâr, asıl sermayeye nispetle azdır. Ancak mal çok olursa, kâr da büyük olur. Çünkü çok olandaki az bile çoktur.

Alış ve satış fiyatları arasındaki yükselen farkı, yani kârı, elde edebilmek için, malların alınıp satılmak suretiyle el değiştirmesi ve bedellerinin de ödenmesi gerekir. Ancak dürüst ve insaflı kişiler az olduğu için, aldatma, hile yapma, ölçü ve tartıyı eksikliğe tevessül etme, malın bedelini geç ödeme, aldığını inkâr ister istemez görülür. Bu yüzden alışverişler şahitlerle kayıt altına alınmazsa elde edilmek istenen kâr tamamen ortadan kalkar ve sermaye de kaybedilebilir. İdarecilerinse bu duruma mâni olmaları çok zordur. Çünkü onlar görünene göre hüküm verirler. Sonuç olarak ticaret erbabı güçlük içinde kalır.

Ticaretle uğraşanlar, küçük miktarlardaki kârları, meşakkatle elde ederler veya bu kadar zorluktan sonra hiç kâr edemedikleri gibi sermayelerini kaybettikleri de olur. Ticaretle uğraşanlar eğer tartışmalarda cür'etkâr, hesaplarda dikkatli, mücadelesinde ısrarcı, idarecilere karşı korkusuzsa, bütün bunlar kendisine hakkaniyetle muamele edilmesi noktasında yardımcı olur. Aksi takdirde korunmak için bir makamın koruyuculuğuna ihtiyacı

vardır. Bu makamın tesiri, alış verişlerde ona cesaret verdiği gibi, idarecileri de vergi hususunda ona karşı adalietli davranmasını sağlar. Ticaret erbabı, ilgili kişilerin birinci durumda isteyerek, ikinci durumda ise istemeyerek adaletle davranmalarına muhatap olur ve mallarını onlara kaptırmaktan kurtulur.

Hem cesareti olmayanlar, hem yüksek makamda hâmisi bulunmayanlar ise ticareti meslek edinmemalidirler. Çünkü bu durumda, neredeyse kimseden hakkaniyete uygun muamele görmezler ve sonuçta malları ve sermayeleri yok olup gitmeye ve başkalarının elinde çarçur olmaya maruz kalır. Umumiyetle insanlar, özellikle serseriler başkalarının ellerindeki mallara karşı aç gözlüdürler ve onlara üzerine üşüşürler. Eğer önlerinde kanunlar olmasa, insanların malları yağma edilir.

"Eğer Allah'ın insanlardan bir kısmının kötülüğünü diğerleriyle savması olmasaydı elbette yeryüzü altüst olurdu. Lâkin Allah bütün insanlığa karşı lütuf ve kerem sahibidir." (Bakara, 2/251).

ONBİRİNCİ BÖLÜM

Tüccarın ahlâkının, yaüksek tabakanın ve hükümdarların ahlâkından düşük olduğuna dair

Bunun sebebi şudur: Çoklukla tüccarın işi alışveriştir. Alışverişte ise karşı tarafa üstün gelmeye çalışmak kaçınılmazdır. Eğer, sürekli olarak karşı tarafa üstün gelmeyi düşünürse, bu fikir onda bir ahlâk hâline alır. Alışverişte karşı tarafa üstün gelme ahlâkı olarak kastettiğim bu ahlâk, hükümdarların, üst tabakadan kimselerin ahlâk edindiği üstün ahlaktan uzak bir şeydir.

Bir tüccar eğer alışverişlerde, düşük karakterli kişilerin yaptığı gibi hile, yalan yere yemin etme gibi yollara tevessül ederse, tamamen rezil bir ahlâka sahip demektir.

Böylece başkan durumunda olanların, düşük ahlâka yol açtığı için ticareti meslek edinmekten kaçındıkları görülür. Asil kişiliklerinden dolayı, ticaretle uğraşanlar arasında bu düşük ahlâktan kendilerine koruyup uzak tutanlar da vardır. Ancak bunların sayısı çok azdır.

Allah lütfu ve keremiyle dilediğini doğru yola eriştirendir. O, öncekilerin ve sonrakilerin Rabb'ıdır.

ONİKİNCİ BÖLÜM

Tüccarın malını bir başka yere götürmesine dair

Ticaret hususunda basiret sahibi olan bir tacir, ticarî eşyayı zengin-fakir, hükümdar-halk, herkesin o mala ihtiyaç duyduğu bir yerden başkasına nakletmez. Zira malı, orada talep bulmaktadır. Mal nakliyatını, sadece üst tabakadan bazılarının ona ihtiyaç duydukları bir yere tahsis ederse, metaının geniş bir talep bulması İmkânsız hâle gelebilir. Çünkü belli sayıdaki bu kişiler, ortaya çıkan bazı engeller yüzünden o malı satın alma güçlüğü ile karşılaşabilir. Bunun için emtia nakleden tüccarın pazarına kesat gelir.

Yine uzak görüşlü tüccar, ihtiyaç duyulan bir malı naklettiği zaman, sadece orta kalitedeki mallarını nakleder. Çünkü her çeşit ticaret malının yüksek kalitede olanlarını satın almak, servet sahiplerine ve hanedanlığın çevresindekilere mahsustur. Bunların sayıları ise azdır. Her çeşit malın orta kalitelisine ihtiyaç hususunda halk bir diğerine eşittir. Tüccar, elinden geldiğince bu hususu araştırmalıdır. Çünkü malının talep edilmesi veya kesata uğraması buna bağlıdır.

Yine aynı şekilde uzak memleketlerden veya yolları çok tehlikeli beldelerden mal nakli tüccara daha büyük kâr sağlar. Pazarlardaki fiyat değişmelerini ve bunun sağladığı avantajları garanti eder. Çünkü bu durumda nakledilen mal, yerin uzak veya nakliyede takip edilen yolların çok tehlikeli olması yüzünden az bulunur. Bu durumda onları getirenler de az olur. Onun için de bu gibi şeyler nadirdir. Az bulununca fiyatları yükselir. Mal nakledilen memleket yakın bir mesafede ise, yolu da emin ve işlek olursa bu çeşit eşya taşıyanlar çoğalır. Onun için taşınan mal da artar. Ve neticede fiyatları düşer.

Sudan illerine gidebilen tüccarları, halkın en müreffehi ve en çok servet sahibi olarak görmekteyiz. Çünkü buranın yolu uzun ve meşakkatlidir. Korku ve susuzluk gibi tehlikelerle dolu geçilmesi zor çöller araya girmektedir. Belli yerler hâriç buralarda su yoktur. Suyun olduğu yere de ancak kervana yol gösteren kılavuzlar sayesinde ulaşılabilmektedir. Onun için çok insan, azı dışında, bu uzun yolu ve ondaki tehlikeleri göze alamamaktadır. Bu sebeple Sudan illerinden getirilen emtianın bulunduğumuz yerlerde az ve o yüzden de pahalı olduğunu görmekteyiz. Bizim ticarî malımızın onlardaki durumu da böyledir.

Bundan dolayı bir yerden diğerine mal nakleden tüccarın ticarî mallarının değeri artar, sermayeleri çoğalır. Bu sebeple az zamanda zengin olurlar. Aradaki mesafenin uzak oluşu dolayısıyla, ticaret için memleketimizden doğuya sefer yapanların durumu da aynı şekildedir. Birbirine yakın bulunan belli bir sahadaki şehir ve kasabalar arasında dolaşanların, sağladıkları fayda az, elde ettikleri kâr cüz'î olur. Çünkü orada aynı cins mal çoktur ve bunları taşıyanlar da fazladır.

"Şüphesiz rızık veren, güç ve kuvvet sahibi olan ancak Allah'tır." (Zâriyât, 51/58).

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İhtikâra dair

Şehirlerdeki uzak görüşlü, tecrübeli insanlara göre, fiyatların yükselme zamanını kollamak üzere ziraî mahsûllerin stoklayıp saklamak olan ihtikâr (spakülasyon) uğrusuz bir hâdisedir. Onun için *"stok edilen malın faydası telef olur."* diye meşhur olmuştur. En doğrusunu Allah bilir ama bunun sebebi şu olsa gerektir: Halk, gıdaya olan ihtiyaçları sebebiyle bu hususta para harcamak zorundadır. Nefsin istemeyerek ve mecbur kalarak harcadığı o paralarla olan alakası para elden çıktıktan sonra da devam eder, gözü onda kalır. Nefislerle onlara ait malların arasındaki alâkanın sürmesinde ve kişinin gözünün malında olmasında büyük bir şer vardır ve bu şerrin vebali de o malı karşılığını ödemeden almış olana aittir. Karşılığı ödenmeden alınan mal ve para, onu alana talihsizlik getirir.. Gayrimeşru yollardan halkın malını almak konusunda belki de Şâri[18] bu hususu bir illet[19] olarak nazar-ı itibara almıştır. Yukarda zikredilen (ihtikâr) meselesinde parayı meccanen vermek söz konusu olmasa bile yine de nefsin o mala bir yönelişi vardır. Çünkü bu parayı zarurî olarak ve mazeret beyan etmek için geniş bir imkâna sahip olmadan vermiş olduğundan cebir altında bulunan mükreh bir kişi hükmündedir. Alım-satım konusu olan gıda maddeleri dışında kalan şeyler için halk yönünden böyle bir zaruret söz konusu değildir. Onları bu gibi şeylere sevk eden yegâne âmil arzularda görülen çeşitliliktir. O yüzden bu çeşit şeyler için mallarını sadece gönüllü harcarlar. Bunun için verdikleri bedelle ilgilenmezler.

Bundan dolayı ihtikâr yapmakla tanınan bir şahıs tüm ruhanî kuvvetlerin takibatına uğrar. Çünkü onlara ait mallan cüz'î bir karşılıkla ve bir bakıma

cebirle almıştır. Onun için zarara uğrar, kâr edemez. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

Mağrib'teki üstadların birinden bu duruma uygun düşen güzel bir hikâye dinlemiştim. Üstadımız Ebu Abdullah Âbilî bana şunu anlatmıştı: *"Sultan Ebu Said zamanında Fas kadısı olan fakih Ebu Hasan Mâlikî'nin huzuruna varmıştım. O sırada hazineye konan gelirlerinden aylığını almak üzere unvanlardan birini seçmesi kadıya teklif olunmuştu. Kadı, başını eğerek bir süre düşündükten sonra bu teklifi getirenlerle 'maaşım şaraptan alınan vergilerden ödensin.' demiş bunun üzerine oradaki dostları gülmekten kendilerini alamamışlar, hayrete düşmüşler ve bunun hikmetini kendisine sormuşlar. O da şöyle demişti: 'Bütün vergiler haram olunca, ben ödeyenin gözü arkada kalmayan bir vergi türünden maaşımın verilmesini tercih edebilirim. Bu da şaraptan alınan vergi olabilir. Çünkü çok nadir hâller müstesna içki alan herkes vicdanen rahat, gönül hoşluğu ile neşeli bir şekilde onun için para harcar, masrafına üzülmez, gözü arkada kalmaz, canı parasının ardından gitmez".* Bu gerçekten dikkate değer bir değerlendirmedir.

Allahu Sübhanehu ve Talâlâ kalplerin gizlediklerini bilir.

ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Fiyatlardaki düşüşün, ucuz şeyler alıp satan tüccarlar için zararlı olduğuna dair

Bunun sebebi şudur: Yukarıda anlattığımız gibi kazanç zanaatla veya ticaretle temin edilir. Ticaret, ticarî eşyayı satın alarak, pazarlarda meydana gelecek değişikliklerde fiyatların artış zamanını beklemek üzere bunları ambarlamaktır. Bahsedilen artışa kâr denir. Ticareti meslek edinenlerin kazancı daima bundan olur. Şu hâlde yenilen, giyilen veya umumiyetle sermaye olarak kullanılan ticaret malı şeylerde ucuzluk devam eder de, tüccarın beklediği pazarlardaki fiyat yükselmesi meydana gelmezse, sözü edilen sürenin uzun olması yüzünden kâr fesada uğrar. O cins eşyanın pazarına kesat gelir. Sonuç olarak da ticaret erbabı bu çeşit malı alıp satmak için gayret göstermekten vazgeçerler. Çünkü tüccarın eline zahmetten başka bir şey geçmez. Öyle olunca da sermayeleri kayba uğrar.

Bu söylediklerimizi ilk önce ziraî maddelerde nazar-ı itibara alınız. Hiç şüphe yok ki, bu çeşit mallar sürekli ucuz olursa, muhtelif şekillerde geçimleri çiftçiliğe bağlı olan bütün meslek sahiplerinin hâlleri de bozulur. Çünkü o işte ya az ve çok cüz'î bir kâr ellerine geçer veya hiç geçmez. O yüzden mallardaki nemayı ya tamamen kaybederler veya bu nema pek az miktarda ellerine geçer. Bu takdirde sermayelerini harcama hâline döner, böylece durumları bozulur, zarurete düşerler. Hububatı öğütme, ekmek haline getirme, yani mahsûl ekilen tarlayı sabanla sürmekten, o mahsûlü yenilir vaziyete getirene kadar araya giren işleri meslek edinenlerin durumlarının bozulması da onu takip eder. Aynı şekilde eğer hükümdar tarafından kendilerine verilen erzak çiftçiler üzerine iktâ yoluyla tarh

olunan ziraî ürün şeklinde ise, ordunun hâli de bozulur. Çünkü bu yüzden vergi olarak toplanan ve askerlerin maaşı olarak ödenen erzakı azalmıştır. Onun için askerler, askerî hizmetleri yerine getiremez bir duruma düşerler. Zira bu tür hizmetlerin görülmesinin sebebi sultan tarafından kendilerine tahsis edilen erzaktır, erzakları kesilince onların da hâlleri bozulur.

Yine şeker ve balın fiyatlarındaki ucuzluk devamlı olursa, onlarla alâkalı olan her şey bozulur, bu gibi şeyleri meslek edinenler o yolda ticaret yapmaktan vazgeçerler. Fiyatların düşük olması hâlinde giyim eşyasında da böyle durumla karşılaşılır.

Öyle olunca fiyatların aşırı derecede düşük olması, fiyatı düşük bu çeşit şeylerin meslek edinenlerin geçimlerini zorlaştırır. Aşırı derecedeki pahalılık da aynı neticeyi meydana getirir. Fakat nadir durumlarda tüccar, ihtikâr (spakülasyon) yüzünden malın kıymetinin yükselmesiyle büyük faydalar sağlasa da durum durum böyledir. Halkın kâr ve kazanç elde etmelerinde esas olan bu iki hâlin, yani aşırı ucuzluk ve aşırı pahalılığın arasında orta bir hâlin devam etmesi de, pazarların süratle değişmesinde ve piyasanın hareketli olmasına rağmen fiyatların istikrar hâlinde olmasındadır.

Bahsedilen husus hakkında umran ehli arasında yerleşmiş âdetlere müracaatla bilgi sahibi olunur. Alım-satım konusunda sadece ziraî mahsûllerdeki, ucuzluk makbuldür. Zira buna olan ihtiyaç umumîdir, ister zengin ister fakir olsun, herkes gıda maddelerini temin etmek zarureti ile karşı karşıyadır. Diğer taraftan halkın yoksul olan kısmı, umranın ekseriyetini teşkil ederler. Onun için gıda maddelerinin ucuz olması halka şefkat bakımından çok faydalıdır. Bu özel sınıfa dâhil olan mallarda, gıda yönü, ticaret yönüne, yani içtimaî ve siyasî taraf, iktisadî tarafa tercih edilir.

"Şüphesiz rızık veren, güç ve kuvvet sahibi olan ancak Allah'tır." (Zâriyat, 51/58). Allahu Sübhanehu ve Talâlâ büyük arşın sahibidir.

ONBEŞİNCİ BÖLÜM

Hangi sınıftaki kişilerin ticareti meslek edinmesinin, hangilerinin edinmemesinin uygun olduğuna dair

Yukarıda, ticaretin anlamının satın alınan mal ile sermayeyi nemalandırmak ve o ticarî eşyayı satın alınan fiyattan daha pahalıya satmak için çabalamak olduğunu anlatmıştık. Bu da ya pazarlardaki fiyat değişikliklerini beklemekle veya bir malı daha pahalı ve daha fazla talep edilen bir yere nakletmekle veyahut o malı vaade karşılığı pahalı bir şekilde satmakla meydana gelir. Ancak bu gibi hâllerde sermayenin aslına nispetle elde edilen kâr azdır. Fakat sermaye çok olursa kâr da büyük olur. Çünkü büyük bir yekûnun içindeki az miktar büyüktür.

Sonra kâr dediğimiz, sözü edilen malın nemasını elde edebilmek için peşin veya veresiye ticarî malın alınması, satılması ve paralarının ödenmesi suretiyle bahsedilen malın ticaret erbabının eline geçmesi şarttır. Fakat dürüst kişiler az olduğundan ticarî muamelelerde satıcı bakımından malı mahveden müşteriyi kandırmak, tartıda hile yapmak ve müşteri yönünden kârı mahveden (alınan malın) bedelini zamanında ödememek mutlaka olacaktır. Meselâ satılan malın bedeli geciktirildi mi o süre içinde malın nemalanmasına esas teşkil eden ticarî faaliyet sonlandırılacaktır. Ve yine senet ve şahitlikle tespit edilmemesi hâlinde, red ve inkârla sermaye kökten elden gidecektir. Diğer taraftan bu gibi hâllerde idarecilerin etkisi ve faydası çok az olacaktır. Çünkü hüküm, sadece görünüşe göre verilmektedir. Yani şahit ve senetle tespit edilmemesi hâlinde ihkak-ı hak mümkün olmayacaktır. Öyle olunca bir tüccar güç durumlara katlanmak zorundadır. O, bir sürü zorluktan sonra ancak sözü edilen cüz'î kârı elde edebilir, onu

bile kazanamaz veya sermayesi dahi dağılır gider. Şayet tüccar, ihtilâflı davalara girme bahsinde cüretli, hesap hususunda uzak görüşlü, yaman bir pazarcı, idarecilerin yanına gitme konusunda cesur biri ise, yaman bir pazarlıkçı oluşu, onun hakkını alması için daha elverişlidir. Aksi takdirde zırh olarak kullanacağı bir makama ve nüfuz sahibi kişiye mutlaka ihtiyacı olacaktır. Bu makam alışverişçiler arasında onun için bir korku meydana getirecek, alacaklılarından ve muamelede bulunduğu kişilerden hakkını alabilmesi için idarecileri adaletle hüküm vermeye sevk edecektir. Böylece birinci durumda ihtiyarî, ikinci durumda ve bir makama dayanması hâlinde ise cebrî bir yoldan onun için hakkını almak ve malını onlardan kurtarmak mümkün olacaktır.

Tüccar cesaretli ve atılgan olmadığı zaman, idareciler katında mevki sahibi de olmaz, o kimse ticareti meslek edinmekten sakınsın, çünkü servetini ziyan eder. Servetini satıcılara kaptırır, hakkını ödetmesi imkânsızlaşır. Çünkü insanların çoğunluğu, bilhassa satıcı ve aşağı sınıflar, başkalarının elindeki mallara karşı obur kesilirler, mal ve eşyalar üzerine üşüşürler. İdarecilerin hükümleri engel olmadığı takdirde halkın mülkü yağmaya maruz kalır.

"Allah bazı insanları (ve onlardan gelen şerri) diğer bazılarıyla def etmeseydi arz harap olurdu. Lâkin âlemler üzerinde Allah'ın lütfu (olarak bu husus) vardır." (Bakara, 2/251)

ONALTINCI BÖLÜM

Tüccarın karakterinin, başkan olanların karakterinden aşağı ve mürüvvetten uzak olduğuna dair

Daha önceki bölümde demiştik ki, bir tacir alışverişin zorluklarını göğüsleme, kâr temin etme durumuyla yüz yüzedir. Aldanmamak için kurnazca pazarlık yapma, inatla fiyat kesme, ustalıkla iş becerme, ihtilâflı davaların içinden çıkmaya alışık olma ve sıkı bir şekilde tartışma gibi hususlara kesinlikle ihtiyaç vardır. Bunlar, bu mesleğin hususiyetleridir. Bu gibi şeyler insanî faziletlere zarar verir. Çünkü fiillerin etkileri, mutlaka ruha döner.

Şimdi hayır türünden olan fiiller yine hayır ve fazilet cinsinden olan eserleriyle ruha döner, yani ona bunları kazandırırlar. Şer ve sahtekârlık türünden olan fiiller ise, ruha sözü geçen şeylerin zıddını kazandırır. Şimdi hayır çeşidinden olan fiillerden önce şer çeşidinden olan fiiller ruha gelir ve bunlar da tekerrür ederse orada iyice kökleşir. Şayet bu çeşit fiiller ruha iyi fiillerden sonra gelirse, bu sefer de hayır cinsinden olan hasletleri eksiltir. Çünkü onun kötü etkileri ruhun tabiatı hâline gelir. Nitekim fiillerden hâsıl olan bütün melekelerin hususiyeti budur.

Tüccar sınıfının tavırlarındaki farklılığa göre, sözü edilen etkiler de farklılık gösterir. Şimdi bunlardan aşağı bir tavır ve derecede bulunan, alışverişe konu olan malların bedelleri alınmadığı hâlde alındı diye ikrar, alındığı hâlde alınmadı diye inkâr ederek yalan yere yemin eden, adam kandıran simsarlarla ortaklık kuran bir şahıs bahsedilen kötü ahlâk itibarıyla çok daha fena olur. Sahtekârlık onu hâkimiyeti altına alır. Mürüvvetten[20] tamamıyla uzaklaşır. Böyle aşağı tabakadan olmaması hâlinde bile

kurnazlık mutlaka onun mürüvvetine bir ölçüde etki eder ve umumiyetle bu vasfı az da olsa ondan giderir.

Önceki bölümde bahsettiğimiz ikinci tür tüccarlar makam zırhına girerler, bizzat ticaret yapmazlar, ticareti kendileri namına becerikli kişilere yaptırırlar. Bunlar çok ender bulunur. Bu da şöyle olur: Böyle bir kimsenin yanında mutat olmayan bir yoldan bir defada hâsıl olan büyük miktarda bir servet bulunabilir veya bu servet ailesi mensuplarından kendine miras kalmış olabilir. Bu suretle ele geçirdiği servet, hanedanlık mensupları ve devlet adamlarıyla sıkı bağlar kurmasına yardım eder, çağdaşları arasında ona ün kazandırır. Böylece ticaretle bizzat meşgul olmaya tenezzül etmeyecek bir seviyeye yükselir. Servetini kendisi adına nemalandırmak üzere vekillerine ve becerikli adamlarına devreder. Hâkimler ve makam sahipleri böyle kişilerin, başkaları üzerindeki haklarını almaları için kendilerine kolaylık gösterir. Çünkü onların ikramlarına ve hediyelerine nâil olmaya alışmışlardır. Böylece bu çeşit tüccarlar sözü edilen kötü huylardan uzak kalmış olurlar. Çünkü yukarıda da temas edildiği gibi o gibi kötü huyları gerektiren fiilleri göğüslemek durumunda değillerdir. Bu suretle fazileti tahrip eden amillerden daha uzak kalmış olurlar. Fakat yine de bu çeşit kötü fiillerin perde arkasından etkileri vardır. Çünkü bunlar, ticaret yapmaya memur ettikleri vekillerine nezaret etmek, onlar tarafından yapılan veya yapılmayan ticarî faaliyetlere ya muvafık veya muhalif kalmak zorundadırlar. Ancak bu tür faaliyetlerden gelen kötü etkiler sınırlıdır, izleri görülmeyecek derecede önemsizdir.

"Sizi de amellerinizi de Allah yaratmıştır." (Saffât, 37/96)

* * *

Tüccarlar, çoğu zaman yalnız satmak ve almak hususlarını düşünürler ve alım satımın zahmetlerine katlanırlar. Tüccar alım satım işlerinde başarı elde etmek için başkalarıyla zekâ ve diğer hususlarda yarışmak ve rakiplerini yenmek zorundadır. Daima üstün gelmeyi düşünmek gitgide tüccar için bir karakter hâlini alır. Bu karakter ise, hükümdar ve eşrafın karakter ve ahlâkından olan insaniyet ve mürüvvetten uzaktır. Tüccar, satıcıların aşağı sınıflarında olduğu gibi, çekişmeye, aldatmaya alışıp kötü karakterle kendini hakir düşürür ve yalandan yemin etmeye çalışırsa, meşhur olduğu gibi, son derece zelil olur. Alışveriş insanı bu ahlâka

alıştırdığı için başta olanlar ticareti meslek edinmekten sakınırlar. Tüccarlar arasında, izzetinefisleri, civanmert oldukları için, kendilerini bu ahlâktan koruyanlar bulunursa da, bunlara pek ender rastlanır. Yüce Allah, fazıl ve keremiyle dilediğini doğru yola sevk eder. O, geçip giden ve sonradan geleceklerin de Rabb'idir.

ONYEDİNCİ BÖLÜM

Sanat öğrenme için ustaya ihtiyaç duyulduğuna dair

Bil ki, sanat emek ve fikir sarf edilerek öğrenilebilecek işlerde meleke sahibi olmaktan ibarettir. Sanat amelî (pratik) olduğu için beden kuvvetine muhtaçtır. Bu ise sanatın duygu ile bilinen yönüdür. Sanat beden kuvvetlerine muhtaç işler gibi, bizzat işlemekle ve kontrol edilmekle mükemmel ve tamam olur. Çünkü beden kuvvetiyle yapılacak işler ancak kişinin bizzat kendi kuvvet ve eliyle işlendiği takdirde daha faydalı olur.

Meleke ise nefiste meydana gelen ve zihinde yerleşen bir keyfiyet olup, sureti zihinde tamamıyla yerleşinceye kadar, bir işi tekrar tekrar işlemeyerek o işe alışmaktan ibarettir. Melekenin nefiste yerleşme keyfiyeti farklı olup melekeyi meydana getiren asıl fiilin keyfiyeti miktarına göredir. Bir işi öğretmenden öğrenmek, göz ile görmek ve âletlerle bizzat işleyerek elde etmek bir şeyi tarif ile öğrenmekten daha faydalıdır. Bilfiil işlemek suretiyle elde edilen meleke tarifle elde edilen bilgiden daha kuvvetli bir şekilde zihinlerde yerleşir. Bundan başka, öğrenci, öğretim usûlünün iyiliği ve işinde meleke kazanması nispetinde o sanatta maharet gösterir. Sonra, sanatların bazısı basit, bazısı komplekstir. Basit olanları hayatta zaruret derecesinde olan nesneleri yapmaya mahsus olan sanatlardır. Hayatta müreffeh yaşayışın alışkanlıklarından olan şeyleri imale mahsus olanlar ise kompleks (mürekkep) sanatlardır.

Sade olduğu için önce basit olan sanatlar öğretilir. Çünkü basit sanatlarla hayatta bir zaruret hükmündeki şeyler hazırlanır. Umumî ihtiyaçlardan olduğu için o zanaatı öğrenenlerin sayısı o nispette çoktur. Bundan dolayı ilk önce umumun muhtaç olduğu basit zanaat öğretilir. Basit şeylerin

imaline mahsus olduğu için öğrenilmesine, fikir yormaya gerek yoktur. Fikir zanaatları tekâmüle doğru götürmeye çalışır, çeşitlerini çoğaltır, derece derece biri arkasından diğeri olmak üzere mürekkeplerini kuvveden fiile çıkarmak suretiyle tekâmül ettirir. Bu tekâmül birden meydana gelmez. Ancak zaman ve asırların geçmesiyle mümkün olur. Bilhassa sanayi ve sanatla olanlarının tekâmülü zamanların geçmesine muhtaçtır. Bundan dolayı, küçük şehirlerde sanayiin aşağı derecede olduğu görülür. Küçük şehirlerde ancak basit nesnelerin imaline mahsus olan basit hüner ve zanaatlara rastlanır.

Medeniyet yükseldikçe müreffeh hayatın alışkanlıklarından olan şeyleri imal etmek zarureti hâsıl olduğu için sanayi de o nispette yükselir, kuvveden fiile çıkar.

Sanayi ikiye bölünür. Biri hayatın ihtiyaçlarından olsun olmasın, yaşayışla ilgili olan sanayidir; terzilik, kasaplık, dokumacılık, marangozluk, demircilik gibi zanaat melekeleri bu cümledendir. Diğeri ilim, sanat ve siyaset gibi insanın hususiyetlerinden olan fikir ve akıl ile ilgili sanatlardır. Kâğıtçılık bu cümleden olup kitapları istinsah etmekle ve ciltlemekle uğraşmaktan ibarettir. Musiki, şiir ve genel olarak, ilim öğrenmek ikinci kısma girer. Sanatın üçüncü kısmını askerlik ve benzeri teşkil eder. Allah en iyisini bilir.

ONSEKİZİNCİ BÖLÜM

Sanatların, yerleşik hayatın ve medeniyetin kemale ulaşması nispetinde mükemmelleştiğine dair

Bunun sebebi şudur: Hadarî umran ve yerleşik hayat gelişmediği müddetçe halk medenileşinceye kadar, ancak geçinmeleri için zaruret derecesinde olan şeyleri düşünür ki, bu da gıda ihtiyaçlarıdır. Şehirler medenileşerek iş ve istihsal arttıktan sonra insanların kazançları da gerekli olan ihtiyaçlardan daha fazla olur. İnsanlar zaruretlerinden artan bu kazançları hayatın ziynetleri kabilinden olan nesnelere harcamaya başlarlar.

Bundan başka, sanatlara ve ilimlere, insanları diğer canlılardan ayıran fikir sebebiyle muhtaçtır. Hâlbuki gıda maddeleri, beslenmeye ihtiyaç duyan canlı olması yönüyle insanın ihtiyacıdır. Şimdi gıda, zarurî olduğu için ilimlerden ve sanatlardan önce gelir. İlimler ve sanatlar mecburî olan gıdadan sonra gelir. Diğer taraftan sanatlardaki iyileşme bir beldenin umranı nispetinde olur. Çünkü bu takdirde sanatlar, refahın ve servetin meydana getirdiği talep sebebiyle güzelleşir ve bunların kalitelilerine talep artar.

Göçebelik (bedevîlik) kültürü veya onun az nispette olan mamurluğu ancak basit derecedeki zanaatlara muhtaçtır. Göçebe ancak basit olan zanaatkârlardan marangoza, demirciye, dokumacı, terzi ve kasaba muhtaçtır. Mevcut olduğu takdirde bu zanaatlar dahi mükemmel değildir; ancak, zaruret derecesindedir. Bunların hepsi de bizzat kastedilen şeylerden olmayıp ancak bir vasıta olmak üzere mevcuttur. İçtimaî hayat yükselerek kemale doğru ilerledikçe sanatta güzelleşme bu tekâmülün başında gelir. Bu zanaat icaplarının tekâmül etmesiyle beraber mükellef hayatın gerekleri ve

alışkanlıklarıyla ilgili olan ayakkabıcılık, debbağlık, ipek işlemeciliği, kuyumculuk gibi umranın engin bir hale gelmesi vaziyetinde, bu çeşit sanatların birçoğu, mükemmel bir seviyeye ulaşabilir. Bunlardaki zarafet son haddine varabilir, bu gibi şeyleri meslek edinenlerin geçimlerini sağladıkları yollar hâline gelebilir. Hatta bu gibi sanatlardan temin edilen fayda insan emeğinin mahsûlü olan faydaların en büyüğü olur. Çünkü şehirdeki refah bunları gerektirmektedir. Itriyatçı, kalaycı, hamamcı, aşçı, simitçi, şamdancı, keşkek ustası, musiki, raks ve makama göre davul çalma öğretmenliği gibi sanatların durumu böyledir. Kitapları istinsah, ciltleme ve tashih işi ile uğraşan sahhaflar da böyledir. Çünkü insanları, son olarak zikredilen bu sanata, fikrî hususlarla meşgul olmayı mümkün kılan şehirdeki refah sevk eder. Burada bunun emsali daha başka sanatlar da vardır. Umran, haddinden fazla olursa, bu çeşit sanatlar da haddinden fazla olur.

Mısır'dan bize ulaşan haberlere göre ora halkı arasında, Mağrib'de bizim aramızda bulunmayan bazı mesleklerle uğraşanlar varmış. Bunlar papağan gibi yabanî kuşları ve evcil eşekleri eğitiyor, maddelerin mahiyetlerinin değiştiği vehmini vererek acaip şeyler hayal ettiriyor, deve türkülerini söyleyip bu türkülerin nağmelerine göre develeri yürütmeyi, raks etmeyi, havada gerili ipler üzerinde yürümeyi, hayvan ve taş gibi ağır cisimleri kaldırmayı öğretiyorlarmış. Bu ve benzeri sanatların burada değil de orada bulunmasının sebebi Mağrib şehirlerindeki umranın Mısır ve Kahire'deki umran seviyesine ulaşmamış olmasıdır. Allah hikmet sahibi ve her şeyi bilendir.

ONDOKUZUNCU BÖLÜM

Şehirlerde sanatların sağlamlaşmasının; buralardaki hadarîliğin yerleşmesi ve uzun sürmesi nispetinde olduğuna dair

Bunun sebebi bellidir: Bütün sanatlar umranın âdetlerinin bir sonucudur. Âdetler ise sadece çok tekrarla ve uzun süreyle kök salar. Bu suretle sağlamlaşır ve peşpeşe gelen nesil boyunca yerleşir. Bundan dolayı engin bir hadarete sahip bulunan şehirlerin umranı gerileyip eksildiği zaman, umranı yeni olan diğer şehirlerde bulunmayan bahsettiğimiz zanaatlarla ilgili izlerin oralarda hâlâ mevcut olduğunu görürüz.

Umranı yeni olan şehirler öbürleri kadar gelişmiş olsalar dahi durum budur. Bunun sebebi söz konusu eski umranla ilgili hâllerin üzerinden uzun asırların geçmesi, bu hâllerin elden ele intikal etmesi ve tekrarlanmasıyla sağlamlaşmış olması, buna karşılık yeni şehirlerdekinin henüz gayesine ulaşmamış bulunmasıdır.

Zamanızdaki Endülüs'ün hâli böyledir. Biz burada sanat müesseselerinin geleneklerinin hâlâ ayakta durduğunu, şehir âdetlerinin gerektirdiği her alanda bu sanatla ilgili hâllerin sağlam bir şekilde varlığını muhafaza ettiğini görmekteyiz: İnşaat, aşçılık, musiki âletleri ve bunların eşliğindeki türlü türlü çalgı ve eğlenceler, raks, konaklarda muntazam bir şekilde mefruşat, binalardaki nizam güzelliği, madenlerden ve topraktan yapılan kaplar, çömlekler, evlerde kullanılan her çeşit âlet-edevat, düzenlenen ziyafet ve düğün törenleri, refah ve onunla alâkalı âdetlerin gerektirdiği diğer sanatlar Endülüs'te bu durumdadır.

Endülüslülerin çok becerikli olduklarını görmekteyiz. Bu türlü sanatlar onlar arasında sağlam bir şekilde yerleşmiştir. Her ne kadar umranı gerilemiş ve denizin öbür tarafındaki umrana eşit değilse de Endülüs halkının, bu hususlardan bütün şehirler arasında fark edilecek şekilde bir pay aldıkları görülmektedir. Bunun yegâne sebebi tebarüz ettirmiş olduğumuz gibi Emevî hanedanlığının, ondan önce de Got hanedanlığının daha sonra ise beyliklerin vs. burada kök salmasıyla onlar arasında hadarîliğin yerleşmiş olmasıdır. Bu sebeple buradaki hadarîlik (medenîlik) Suriye Irak ve Mısır müstesna diğer herhangi bir mıntıkadaki hadarîliğin ulaşamadığı bir seviyeye ulaşmıştır. Hanedanlıkların uzun zaman hâkim oldukları Suriye, Irak ve Mısır'da Endülüs'tekine benzeyen bir hadarîliğin bulunduğu nakledilmektedir. Buralarda da sanatlar sağlam bir şekilde yerleşmiş, mükemmelleşmiş en güzel şekilde icra edilir hâle gelmiştir. Sanatlar, umran büsbütün yıkılmadıkça ondan ayrılmaz. Bir kumaşa iyice yerleşen bir boyanın hâli de böyledir. Kumaş tamamen eskimedikçe ondaki renk çıkmaz.

Tunus'taki durum da böyledir. Burada Sinhâce ve ondan sonra Muvahhidlere ait hadarîlik vücuda gelmiş, her sahadaki sanatlar gelişerek en yüksek noktaya çıkmıştı. Gerçi buradaki hadarîlik Endülüs'e bakarak geridir ama Mısır'dan oraya nakledilen bazı içtimaî müesseselerden dolayı yine de bir hayli fazladır. Çünkü iki memleket arasındaki mesafe yakındır. Her sene Tunus'tan Mısır'a gidip gelenler eksik olmamaktadır. Tunuslular nice kere uzun süre Mısır'da ikamet etmekte, hoşlarına giden ora halkının refah artırıcı âdetlerini ve sağlam ve gelişmiş sanatlarını ülkelerine nakletmektedirler. Bunun için Tunus'un bu husustaki durumu, zikrettiğimiz sebeple bir bakıma Mısır'ın duruma bir bakımdan ise Endülüs'ün durumuna benzemiştir.

Tunus'ta yaşayanların çoğu (hicrî) 7. (M. 13.) asırdaki sürgünde Doğu Endülüs'ten buraya gelenlerdir. Böylece Tunus'ta bahsettiğimiz durumlar kök salmıştır. Gerçi burasının umranı çağımızda bu durumla mütenasip değildir. Ancak unutmamak lazımdır ki bir boya bir yere iyice yerleşirse, o yerin yok olması hâli müstesna kolay kolay değişmez ve kaybolmaz. Aynı şekilde Kayravan'da, Merakeş'te ve Kal'atü İbn Hammad'da sözü edilen hadarîlikten kalan bazı izler görmekteyiz. Ancak bunların tamamı bugün ya haraptır veya çok az iz kalmıştır ve basiret sahibi kişilerden başkası bunun farkına varamaz. Zeki bir kimse bu sanatlardan kalan ve oradaki umrana

delâlet eden bazı emareler bulabilir. Tıpkı kitap sayfalarındaki silinmiş yazıların hâline benzer.

"Yaratan ve bilen Allah'tır." (Yâsin, 36/81).

YİRMİNCİ BÖLÜM

Sanatların, ancak taliplerinin çok olmasıyla iyileşip ilerlediğine dair

Bunun sebebi bellidir. İnsan boşu boşuna çalışmak istemez. Çünkü iş onun kazancıdır, o işiyle geçinir. Çünkü insan bütün ömründe ancak işinden faydalanır, işinden başka faydalanacak hiçbir kaynağı yoktur. Bundan dolayı o, gücünü ancak şehrinde kıymeti olan şeye harcar ki, maksadı da bundan faydalanmaktır. Bir sanat aranır ve talep edilirse, o sanat, pazarda müşterisi bulunan ve satılmak üzere pazarlara götürülen eşya hükmünde bir şey olur. Bu takdirde şehir ve bölgelerin halkı o sanatları öğrenmeye çalışır ve bununla geçinir. Sanat talep edilmezse öğrenen olmaz, o zanaat terk edilir. İhmal yüzünden o zanaat yok olup gider. Hz. Ali'nin (r.a): *"Bir kimsenin kıymeti, güzel bir surette yapabileceği iş ile ölçülür."* kelâm-ı kibarı bu anlamdadır ki sanat o kimsenin kıymeti, başka bir söyleyişle, geçinebileceği işinin kıymetidir. Bunun diğer bir sırrı daha var ki, o da sanatın gelişmesini devletlerin arzu etmesidir. Ancak devletin arzu ettiği bir sanatın talibi bulunur. Devletin arzu etmediği fakat şehir halkının rağbet gösterdiği sanat devletin arzu ettiği sanat derecesinde gelişmez; çünkü, devlet büyük pazar hükmünde olup, o pazardaki her eşyanın o nispette alıcısı olur. Halk rağbet ederse de, onların rağbeti genel mahiyette olmadığı için o sanatın kıymeti aşağı derecede olur.

Her türlü noksandan münezzeh olan Allah, dilediğini yapmaya kadirdir.

YİRMİBİRİNCİ BÖLÜM

Yıkılmaya yüz tutmuş şehirlerde sanatların azalacağına dair

Bunun sebebi şudur: Sanatlar, ancak talibinin çokluğu nispetinde iyileşir. Umranın gerilemesinin bir sonucu olarak bir şehrin durumu zayıflayarak ihtiyarlamaya başlar ve nüfusu azalırsa, o şehirlerde refah da o nispette azalır, halkının ekonomik durumu darlaştığı için gerekli oları nesnelerle yetinir. Müreffeh yaşayış itiyatlarının bir tatmin vasıtası olan zanaat azalır. Çünkü bu maddeleri yapan usta hüneriyle geçinemediği için bu sanatı bırakarak başka bir işle meşgul olur veya o usta ölür ve onun yerini tutacak kimse bulunmaz. Bu yüzden, bütün bu zanaatlardan eser kalmaz; nakkaşlar, kuyumcular, yazıcılar, kitap istinsah edenler ve başka bolluk hayatın ihtiyaçlarından olan hünerlerle geçinenler bu işleri bırakırlar, şehrin medenî seviyesi düştükçe sanat geriler, şehir yıkılıncaya kadar bu durum devam eder.

"Allah yaratan ve bilendir." (Yâsin, 36/81)

YİRMİİKİNCİ BÖLÜM

Sanatlardan en uzak Arapların olduğuna dair

Bunun sebebi şudur: Bedevîlik Arap kavminin içine işlemiştir. Hadarîlikten (şehirlilikten), bunların getirdiği sanattan ve diğer özelliklerden uzak kalmışlardır.

Arap olmayan doğuluların ve Akdeniz'in karşı tarafındaki Hristiyan milletlerin hadarî umran ruhlarına işlemiştir. Bunlar bedevîlikten de bedevî umrandan da azamî derecede uzak kalmışlardır. Hatta Arapların çöllerde vahşîleşmeleri ve sahralara açılmaları için yardımcı bir unsur olan deve onlarda pek yoktur. Deve için gerekli meralar ve yavru yapması için gerekli olan kumluklar da oralarda bulunmaz.

Arapların vatanlarının ve İslâm döneminde istilâ ettikleri yerlerin umumî olarak sanatlar bakımından geri olduklarını görmekteyiz. Hatta sanatlar ve sanat ürünleri buraya diğer bölgelerden ithal edilmektedir. Şimdi bir de Arap olmayan Çin, Hint illerine, Türk ve Hristiyan milletlerin topraklarına bakınız. Onların arasında sanatlar nasıl çok miktarda bulunmakta ve diğer milletler bunları nasıl onlardan ithal etmektedir.

Mağrib'teki Arap olmayan Berberler bu hususta Araplara benzemektedirler. Çünkü uzun asırlardan beri bedevîlikle haşir neşir olmuşlardır. Önceden de ifade ettiğimiz gibi onların havalisinde şehirlerin az oluşu buna şahitlik etmektedir. Bundan dolayı Mağrib'te sanatlar azdır ve mahirâne de değildir. Sadece, yün sanatı, deri tabaklama ve ayakkabı yapma bir istisna olarak burada gelişmiştir. Çünkü burada yaşayanlar, hadarîlik dönemine girince, ihtiyaçtan ve bedevîlik hâli üzere olmaları dolayısıyla,

bölgelerindeki ticaret eşyasının çoğu yün ve deridir. Bunun için sözü edilen sanatlarda epey gelişme kaydetmişlerdir.

Diğer taraftan Fars, Nebat, Kıbt, İsrailoğulları, Yunan ve Rum gibi en eski milletlere ait devletlerden itibaren ve uzun asırlar boyu doğuda sanatlar gayet sağlam bir şekilde kök salmıştır. Bundan dolayı onlar arasında hadarîlik iyice yerleşmiştir. Belirttiğimiz gibi sanatlar da o cümledendir. Onun için de o sanatların izleri daha silinmemiştir.

Yemen, Bahreyn, Umman ve Cezire'ye gelince gerçi buralara Araplar hâkim olmuşlardır; ancak, buraların hâkimiyeti binlerce yıl süreyle birçok Arap kavimleri arasında el değiştirmiştir. Bunlar oralarda şehirler ve kasabalar inşa etmişler, hadarîliğin ve refahın son haddine ulaşmışlardır. Meselâ Âd, Semud, Amâlika onlardan somaki Himyer, Tubbalar ve Zûlar böyledir. Bu yüzden oralardaki devletin ve hadarîliğin müddeti uzun sürmüş, yerleşik kültürün rengi tam yerleşmiş, sanatlar çoğalmış, ilerlemiş ve bunlar belli bir hanedanlığın eskimesiyle eskimemiş, günümüze kadar yeni olarak kalmış, bu çeşit sanatlar buraların hususiyeti olmuştur. Meselâ nakışlı kumaşlar, çizgili elbiseler, iyi kalitedeki elbise ve ipek dokumacılığı oraya özeldir.

"Yerin ve yeryüzündeki şeylerin vârisi Allah'tır." (Meryem, 19/41).

YİRMİÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Bir sanatta ustalaşan kimsenin, diğer bir sanatta ustalaşması az görülen hâllerden olduğuna dair

Meselâ bir kimse terzilikte usta olup, bu sanata meleke kazandıktan sonra o kimse ticaret veya yapı işlerinde usta olamaz. Ancak terzilikte ustalık derecesine varmamış ve meleke kazanamamış ise, diğer bir meslekte meleke kazanabilir.

Bunun sebebi şudur: Melekeler, nefsin özellikleri ve değişik hâlleridir. Zihin ve nefislerde yerleşmiş olan bir melekeyi, diğer herhangi bir meleke yerinden koparıp atamaz. Bir kimse tabiî hâlinde, yani herhangi bir mesleğe intisap etmemiş ve öğrenmemiş iken, daha kolayca meleke kazanabilir. O kimse buna uygundur. Fakat diğer bir meleke kazanabilmek nefiste değişiklik meydana geldiği ve tabiî hâlini kaybettiği takdirde, bu melekeden doğan özelliğin etkisiyle bu istidat azalır ve bundan dolayı nefsin diğer bir meleke kazanması çok zayıflar.

Bir meslek sahibinin kendi mesleğinde usta olduktan sonra diğer bir meslekte usta olduğu nadiren görülmüş bir hâldir. İnsanın bu iki mesleği aynı derecede güzel kavraması uzak bir durumdur. Melekeleri fikrî sahada olan ilim mensuplarının ilimlerden birinde uzmanlık derecesine vardıktan ve o ilmi son derece iyi bildikten sonra diğer bir ilimde aynı derecede meleke sahibi oldukları neredeyse görülmemiştir. Bunlar, ihtisasları dışında diğer bir ilimle meşgul olurlarsa, o ilimdeki bilgileri eksik olur, ihtisası dışında uzmanlık derecesine erenler nadir görülür. Sebebi, yukarda zikrettiğimiz gibi, istidat ve nefiste meydana gelen melekenin diğer ustalık gerektiren işlerde meleke kazanmasına engel olmasıdır.

Bütün eksikliklerden uzak olan yüce Allah en iyi bilendir.

YİRMİDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Başlıca sanatlara dair

Sosyal hayatta insanların işleri çeşit çeşit olduğu için ilim ve sanatla ilgili meslekler de çoğalmıştır.

Bu mesleklerden içtimaî hayat için öğrenilmesi gerekli veya konusu itibarıyla daha üstün olanları vardır. Biz burada ancak gerekli ve şerefli olan meslekleri zikredeceğiz.

Çiftçilik, terzilik, marangozluk, dokumacılık ve mimarlık, meslekleri ise, yaşayabilmek için gereklidir.

Ebelik, yazı-kâğıtçılık, musiki ve tababet şerefli mesleklerdir.

Ebeliğe gelince; bu meslek, hayat için bir zarurettir ve umumun muhtaç olduğu bir meslektir. Çünkü yavrunun yaşamasına o sebep olur. Ebeliğin konusunu çocuklar ve anneleri teşkil eder.

Tababetin gayesi ise, insanlığın sağlığını korumak ve hastalıkları tedavi etmektir. Tabiî ilimler, tababetin bir dalını teşkil eder. Tababetin konusu, insanın bedenidir.

Yazı sanatına ve ona tâbi olan kâğıtçılık mesleğine gelince; bu meslek sayesinde insanın ihtiyaçları karşılanır; defter ve kâğıtlara yazmak suretiyle insanın maslahat ve menfaatleri korunduğu için, bu meslek dahi üstün bir meslektir. Yazı, insanların kalplerindeki mefhumları uzaklara eriştirir, fikir ve akılların mahsûlünü ve ilimleri sayfalar üzerinde ebedî olarak ve nihayet kâğıt üzerine yazarak anlamların derecesini tespit eder.

Musiki sanatına gelince; belli ölçüyle ses ve nağmeleri kulaklara güzel bir surette işittirir, bu yolla kalpleri heyecana getirir, neşe verir.

Bu üç meslekten her biri, halvet ve ülfet meclislerinde büyük hükümdarlarla buluşmaya sebep olur. Bundan dolayı bunlarda diğer meslek ve sanatlarda bulunmayan üstünlük vardır.

Burada zikrettiğimiz sanat ve meslekler, bunların arkasından gelir ve çok defa ikinci derecede görülür. Yine Maksadına göre bu meslekler önemi sayılır. Bir devlette veya herhangi bir bölgede önemsiz sayılan bir meslek, diğerinde rağbet görebilir.

"Allah yaratan ve bilendir." (Yâsin, 36/81)

YİRMİBEŞİNCİ BÖLÜM

Çiftçiliğe dair

Çiftçilik, geçinmek için gereken yiyecek maddelerini temin ettiği için faydalıdır. Bu da, yeri sürerek ekin ekmek, bitkileri ıslah ve mahsûl verinceye kadar sulamak, terbiye edip yetiştirmek; bundan sonra başaklarından tanelerini çıkartmak ve yiyecek maddeleriyle hububatı bu yolla yetiştirmek için düzenli olarak usûlüyle çalışmak; bunun için gereken diğer vasıtaları hazırlamakla olur.

Çiftçilik, insanın geçinmesi için gerekli yiyecek maddesini temin ettiği ve ilk ihtiyaçlardan olduğu için mesleklerin en eskisidir. Çünkü insanlar, yiyecek maddesi hâriç olmak üzere, başka hiçbir nesne bulunmadığında dahi yaşayabilirler, yiyecek maddesi bulunmazsa yaşayamazlar.

Yukarda anlattığımız gibi, çiftçilik yerleşik hayat devresinden önceki devreye ait olduğundan ilk ihtiyaçları temin ettiği için bu meslek sahralarda yaşayanlara mahsus meslektir. Şehirlerde yaşayanlar ise, çiftçilikle meşgul olmazlar ve bu zanaatı bilmezler. Çünkü şehirlerin bütün geçinme şekilleri ve zanaatları, berdevîlik (göçebelik) zamanından sonraki devreye aittir.

"Allah yaratan ve bilendir." (Yâsin, 36/81).

YİRMİALTINCI BÖLÜM

Yapı sanatına dair

Bu sanat, hadarî umranın (yerleşik hayatın) ilk çağlarında başlamıştır; sanatların en eskisidir. Bu sanat, şehirlerde ve köylerde barınmak ve yaşamak için, barınaklar yapabilme sanatıdır.

Akıbetini düşünen bir varlık olan insanın kendine eziyet veren soğuk ve sıcaktan korunmak, için etrafı duvarlarla çevrilmiş, üst tarafları dallarla örtülmüş barınaklar yapmayı düşünmesi tabiîdir. Binalar yapmak hususunda insanların düşünceleri değişiktir. Bir kısmı, bina yapmada ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci ve altıncı iklim halkı gibi itidal dairesinde hareket eder. Göçebeler ise bu gibi evler yapmayı düşünmezler. Çünkü onların fikirleri, böyle sanatları düşünecek derecede gelişmiş değildir. Göçebeler, mağara ve oyuklara sığınırlar. İtidal dairesinde hareket edenler ise, bir yerde toplanarak birbirini tanımayacak derecede çoğaldıktan sonra birbirinden ürkerler. Geceleri, ansızın birbirleri üzerine saldırmaktan korktukları için, bir araya toplandıkları yerleri duvar veya surlarla çevirmeye mecbur olurlar. Bu suretle, toplandıkları bu yer bir şehir hâlini alır. Surun içinde idareciler, bunların birbirlerine el uzatmalarına mâni olurlar. Ahali, bazen bu idarecilere başvurarak, tecavüz edenlerden hak ve öçlerini alır. İdareciler kendilerini ve idareleri altında bulunanları düşmanların saldırmasından korunmak üzere, şehirde kale ve sığınaklar inşa ederler. Hükümdarların ve onlar gibi olan beylerin, kabile başkanlarının yaptıkları da aynıdır, Her şehir halkı, bunları örf, âdet ve kaidelerine, havalarının tabiatına, yoksulluk ve zenginliklerine göre değişik kurar. Bir şehirde yaşayanların hâli de böyledir.

Zenginleri, işgal ettikleri sahada geniş ye büyük binalar yaparlar. Çoluk çocukları, adamları ve hizmetçileri çok olduğu için muhtelif avluları, odaları ve büyük salonları bulunan yapılar vücuda getirirler. Duvarlarını taştan yaparlar, bu harç ve taşları birbirine bitiştirirler; boyalarla süslerler, kireçle sıvarlar. Oturacakları binalara, müreffeh göstermek için önem verirler. Bundan başka, yiyeceklerini saklamak üzere yer altında depolar ve mahzenler yaptırırlar. Asker sınıfından iseler, hayvanlarını bağlamak üzere, ahırlar yaptırırlar. Şehir halkından bazıları, küçük avlular, kendilerinin ve ailelerinin oturması için küçük evler yaparlar. Ekonomik durumları müsaade etmediği için bundan fazlasını yapmaya kalkışmazlar. Kişiler için tabiî olan barınaklarla kanaat ederler. Bu iki tip arasında sayıp tükenmez derecede birçok ev tipleri vücuda gelir.

Hükümdarlar ve devlet adamlarının büyük şehirler ve yüksek binalar yaptırdıkları zaman, yapı sanatını bilenlere (mimarlara) muhtaç olurlar. Bunlar, bu binaları, güzel bir mimariyle sağlam ve büyük yapmaya son derece önem verirler. Usta mühendis ve mimarlar kullanırlar ve planlı yapmaya son derece dikkat ederler.

Yapı işlerinde usta mimarlar çoğunlukla mutedil olan dördüncü iklimde ve buna komşu olan iklimlerde bulunur. Çünkü itidalden bir yana olan iklimlerde buna benzer sanat eseri yapılar bulunmaz. Bunlar ancak kamış ve çamurdan barınak yaparlar.

Yapı ustaları türlü türlüdür. Bir kısmı tam ustadır. Bir kısmının bilgisi eksiktir.

Bu yapıların çeşitleri çoktur. Bir kısım yapıların duvarları taştan, yüksek olarak yapılır, bu taşlar çamur ve kireç ile birbirine bitiştirilir. Bu taşlar, tek bir cisim imiş gibi birbiriyle sağlam bir şekilde kaynaşır. Bir kısmı yalnız çamur ve topraktan yapılır. Duvarlar çamurdan yapılırken, âdetlere göre, eni ve uzunluğu çeşitli olan iki tahta kullanılır. Bu tahtaların eni ortalama olarak iki, boyu dört arşın olur. Bu iki tahta, yapının temeli üzerine yerleştirilir. Arasının eni, yapı sahibinin arzusuna göredir. Bu iki tahta, arasına ağaçlar konulduktan sonra, kalın iplerle birbirine sağlam bağlanır, açık bulunan iki tarafına da küçük iki tahta yerleştirilerek üstü açık bir sandık hâline getirilir. Bundan sonra bu sandığın içi kireçle karışık çamurla doldurulur. Kireçle karıştırmak üzere toprağın belli ve muayyen yerleri yumuşak bir hâle gelinceye ve birbirine kaynaşıncaya kadar bazı âletlerle

karıştırılır. Bundan sonra, bu iki tahta arasındaki boşluk doluncaya kadar, tekrar toprak atılır. Toprakla kireç birbiri içine girene kadar karıştırılır. Bundan sonra, önceki iki tahta şeklinde öteki iki tahtanın üzerine, tekrar iki tahta yerleştirilir. En ve uzunluğunun, önceki iki tahta nispetinde olmasına dikkat edilir. Üstü açık sandık şeklinde olan bu iki tahtanın arası yine kireçle karıştırılan çamur doldurulur. Yapı tamam oluncaya kadar tahtalar yazının satırları gibi düzgün olarak birbiri üzerine yerleştirilir. Bu suretle duvar, tek bir parçaymış gibi bir şekil alır. Buna "Tabiya" (kalıp çıkarma) ve duvarı bu şekilde yapan kimseye "Tevvâb' (Tabiyeci, kalıpçı) adı verilir.

Yapı sanatında kullanılan usûllerden biri de, duvarları alçıyla (kireçle) kaplamadır. Kireç suyla karıştırıldıktan sonra bir veya iki hafta hamur hâlinde bırakılır. Maksat parçaların iyice kaynaşması için aşırı ısının sönmesi ve kireç hamurunun duvarı boyamaya uygun hâle gelmesidir.

İnşaatta usûllerden diğer biri de dam (çatı) yapmaktır. Bunun için tahtalar, yapının duvarları üzerine uzunluğuna yerleştirildikten sonra, kesilen tahtalar bu ağaçların üzerine yerleştirilir. Çivilendikten sonra tahtaların üzerine toprak ve alçı dökülür. Toprak ile alçı pişinceye kadar karıştırılır. Bundan sonra yukarda söylediğimiz şekilde, duvar sıvandığı gibi, tavan sıvanır.

Yapıda kullanılan usûllerden biri de, duvarları nakışlamaktır. Bu da, duvarların üzerinde kireçten mücessem (kabartma) şekiller yapmak suretiyle olur. Kireç hamur hâline getirilerek tamamıyla karıştırıldıktan ve rutubetli hâlinde mütenasip bir şekilde demirden yapılma âlet ile parçalara ayrıldıktan sonra, bu mücessem şekiller türlü renk ve nakışlarla süslenir. Bazen, parçalara bölünmüş olan su mermerleri, kiremit, çömlek, sedef ve boncuk taneleriyle karışık veya karıştırılmadan, hamur hâline getirilmiş olan rutubetli bir hâlde bulunan alçı, duvara yapıştırılır. Sanatkârlar arasında kullanılan usûle uygun olarak öyle bir şekilde tezyin edilir ki, nefis bir gül ve çiçek bahçesinin bir parçası gibi görülür.

Mimar ve sanatkârlar ayrıca havuz ve sarnıçlar yaparlar. Sonra kanallar vasıtasıyla buralara su akıtırlar ve gelen suyun dışıraya verilmesi için delikler açarlar.

Sanatkâr mimarlar, bundan başka diğer mimarî tarzlarda da binalar inşa ederler. Yapı işleriyle meşgul olanların maharetine göre binaların mimarî

tarzları çeşitli olur. Bu yapılar sayesinde şehrin güzelliği artar, şehir genişler, nüfusu çoğalır. Bazen şehri yönetenler, mimar ve sanatkârları yapıları incelemeye memur ederler, onların mütalâalarına göre iş görürler. Çünkü şehir çok mamur, nüfusu da kalabalık olduğu için, bir arada yaşayanlar havasından ve dış tarafından faydalanmak hususunda birbiriyle çekişirler. Bir komşu diğer komşunun duvarlarına zarar verecek harekette bulunduğu zaman bu memurlar komşusunu kendi hak ve hukuku dışında hareket etmekten men ederler. Bundan başka, yollardan ve akmakta olan su menfezlerinden istifade hakkı ve pislik kanalları hakkında da aralarında ihtilâflar çıkar. Biri, komşusunun duvarlarına zarar verdiğini veya komşusunun duvarını fazla yükselttiğini iddia edebilir, kazdığı su kanalından şikâyet edebilir. Bunların hepsinin de sebebi sıkışıklıktır. Diğer biri de, komşusunun, duvarına zarar verecek bir hareketinde duvarının yıkılabileceği iddiasında bulunabilir. Bu gibi şikâyetler sonucunda, komşu duvarının yıkılması veya ikisi arasında bir binayı veya bir arsayı bölme kararı verilirse eve zarar vermeyecek, menfaatlere dokunulmayacak bir şekilde bölmek üzere idareciler işi uzmanlara havale ederler. Böyle ihtilâfların örnekleri çoktur. Bu gibi hususları ancak yapı uzmanları bilirler. Uzmanlar, yapıları bu işte kullanılan düğümlü iplerle ölçerler, binada ağaçların ve duvarların meylini tayin ederler ve meskenlerin durum gözden geçirirler, incelemelerinin sonucunu idarecilere arz ederler. Bir yere su getirmek ve pislikleri akıtmak üzere kanallar açmak istenildiği zaman, bu kanalların geçtiği yerlerde, suyun eve ve duvarlara tesir etmeyecek bir şekilde geçirirler. Bu gibi hususları ancak uzmanlar bilirler, başkaları zarar tayin edemezler. İdareciler, bu gibi hususlarda onların fikirlerine başvururlar.

Bu uzmanların bilgi ve ihtisaslarının derecesi, o devirde hüküm süren devletin kültür seviyesiyle ve gücüyle mütenasip olur.

Biz, sanatta gelişmenin, mamurlukla, umranın tekâmülü ile ve o sanatlara olan rağbetle mütenasip olduğunu yukarda belirtmiştik.

Devlet ilk kurulduğunda bedevî kültürü etkisinde olduğu için, kendi ülkesi dışındakilere ihtiyaç duyar. Meselâ Velid bin Abdülmelik Mekke, Medine ve Beytü'l-Makdis'teki camileri tamir ve kendisinin Şam'da yaptırmak istediği cami için, Kostantiniye'deki (İstanbul) Bizans hükümdarından ustalar istemiş, Bizans imparatoru da göndermiştir.

Ustalar, bu işlerle ilgili âletlerle duvarların düzgünlüğünü sağlamak ve yüksekliği ayarlayarak su akıtacak kanalları yapabilmek için mimarlık ve geometri bilmek zorundadır. Büyük yapılar ağır taşlarla yapılırsa, işçiler, bu ağır taşları kaldırmaya güç yetiremezler. Bunları kaldırmak için geometri kaidelerine göre makara şeklinde bir âlet yapılarak, deliklerine uzun ipler geçirilir ve ağır şeyler bu âlet vasıtasıyla kaldırılarak, kolaylıkla gereken yerine taşınır. Bu usûl eski çağlardan beri milletler arasında bilinir. Zamanımızda dahi gözümüzle görmekte olduğumuz büyük eserler geometri ilminin yardımıyla yapılmıştır. Bu eserlerin taşları çok büyük olduğu için, halk bu binaların, vücut ve azaları bunlar nispetinde büyük olan insanlar tarafından, cahiliyet çağında, yapılmış olduğu vehmine kapılırlar. Hâlbuki durum hiç öyle değildir. Bu eserler "hiyel-i hendesiye" yani teknik âletlerle yapılmıştır. Buna dikkat et.

"Dilediğini yaratan Allah'tır." (Maide, 5/20)

YİRMİYEDİNCİ BÖLÜM

Marangozluk sanatına dair

Marangozluk umranın gerekli bir sanattır. Maddesi ağaçtır. Yüce Allah her varlıkta kişiler için fayda yaramıştır ki, insan yaşayışı için gerekli olan şeyleri tabiattaki varlıklardan faydalanarak temin eder. İnsanın ihtiyaçlarını sağlayan şeylerden biri de ağaçtır. Herkesin bildiği gibi, ağacın insan için faydaları sayıp tükenmeyecek kadar çoktur. Ağacın bir faydası da, kuruduktan sonra yakacak olarak kullanılması, insan için dayanacak ve korunacak sopa olabilmesi ve başka ihtiyaçlara yaramasıdır. Ağır şeyleri, bir tarafa naklederek yıkılmaktan korumak için ağaçtan destek yapmak da bu cümledendir,

Ağacın, bedevîler ve hadarîliler için bundan başka da birçok faydaları var. Göçebeler çadırları için kazık; yolculukları sırasında, develer üzerinde kadınlarını bindirmek için hevdec (taht); kendilerini korumak üzere mızrak, yay ve ok yaparlar. Şehirliler ise evlerinin tavanlarını, kapı ve kilitlerini, üzerinde oturmak için kürsülerini ağaçtan imal ederler. Ağaçtan yapılan bu şeyler ancak sanat sayesinde istenilen şeklini alır.

Her nesnenin muhtelif şekil alması ancak marangozluk sanatıyla mümkün olunur. Marangoz bu eşyaları yaparken, ağaçları küçük parçalara ayırır veya tahtalar şekline getirir. Bundan sonra bu parçalardan yapılması istenen şekilleri düzenler. Marangoz bu parçaları hazırlarken, yapmak istediği şeyin alacağı şekle uygun olarak, bu parçalar üzerinde çalışır. Bu sanatçıya "marangoz" denir.

Marangozluk sosyal hayatın gereklerindendir. Mamurluk ve medeniyet ilerleyerek müreffeh hayat başladıktan sonra halk tavan, kapı, kürsü ve yaptıracakları her çeşit eşyanın süslü olmasını istediği için bu sanat da o nispette gelişti. Marangozlar, hayat için bir zaruret olmadığı hâlde, eşyaları güzel şekillerde yaparlar. Ağaçtan bir şey yapmak istendiği zaman hazırlanmış olan parçalar rendeyle güzelce yontulur. Bu işlenmiş parçalara türlü şekil verilerek, mükemmel bir surette kapılar ve kürsüler imal edilir. Rende, testere ve benzeri âletlerle, kudretleri dâhilinde, güzel bir surette işledikten sonra yapılmış olan eşyalar, tek bir parça imiş gibi, bitişik bir hâlde gözükür. Ağaçtan yapılan her şeyde şu şekilde hareket edilir. Bu çalışmanın bir sonucu olarak bulunması mümkün olan en nefis şeyler vücuda getirilir.

Tahtaları çivilerle çivileyerek gemiler yapılırken dahi marangozlara ihtiyaç vardır. Gemi, geometri kaidelerine göre, balığın denizde yüzmesi ve kanatları göz önünde bulundurularak yapılmış olan bir taşıma vasıtasıdır. Gemiyi böyle balık şeklinde yapmaktan maksat, onun suya karşı koymasını sağlamak ve balıkta bulunan hayvanî hareketin karşılığı olarak rüzgârların harekete getirmesini dikkate almaktır. Bazen de, donanmalarda olduğu gibi, kürekler kullanılır. Gemicilik sanatı, gemilerin bütün tipleri yapılırken, geometrinin birçok kaidelerini bilmeye bağlıdır. Çünkü şekilleri mükemmel olarak kuvveden fiile çıkarmak, genel veya özel olarak miktarlar arasındaki tenasübü bilmeye dayanır. Miktarlar arasındaki tenasüp ancak geometri ilmi ile bilinir. Bu sebeple Yunanlı geometri ilmi üstadları, gemicilik sanatının da üstadları idiler. *"Kitabu'l-usûl-fi'l-Hendese"* adlı eseri yazan Oklidis marangoz olup, "Marangoz" adıyla tanınmış idi. *"Kitabu'l-Mahrutât"*ın yazarı Abollonius ve Menelaus ve başkaları da marangoz idiler.

Rivayete göre yaratılışta bu sanatın ilk ustası Hz. Nuh'tur. Tufan esnasında, bir mucize olan, gemi onun tarafından yapılmıştı. Bu habere göre Nuh'un marangoz olup gemicilik sanatını öğrenmiş ve öğretmiş olması mümkün ise de, aradan birçok asırlar geçtiği için, ilk önce gemi yapma sanatını Nuh'un öğretmiş olduğu kesin naklî delille ispat edilmiş değildir. Bu rivayetle marangozluk sanatının çok eski bir sanat olduğuna işaret edilmiş olmalı. Çünkü Nuh'tan önce gemi yapılmış olduğuna dair sahih haber nakledilmemiştir. Onun için Nuh, gemi yapma sanatının ilk ustasıymış kabul edilmiştir. Sanatların yaratılışındaki sır ve hikmetleri iyice düşün, ötesini her türlü noksandan münezzeh olan Allah bilir.

YİRMİSEKİZİNCİ BÖLÜM

Dokumacılık ve terziliğe dair

Bil ki, dokumacılık ve terzilik zanaatı içtimaî hayatın zaruretlerindendir. Çünkü kişiler, medenî hayatta refaha muhtaçtırlar. Dokumacılık yün, keten ve pamuktan eğrilmiş olan ipleri boyuna uzatarak ve bu ipleri enine sağlam bir surette birbirine bitiştirmek üzere tezgâhlarda dokumaktan ibarettir. Tezgâhlarda dokunarak elde edilen parçalardan örtünmek üzere yünden şalvar ve peştamallar yapılır. Elbise olarak giymek için pamuktan ve ketenden kumaşlar imal edilir. Âdet ve alışkanlıklara uygun bir şekilde elbiseler dikmek üzere bu kumaşlar, herkesin vücuduna göre, parçalara ayrılır, şehirlerin âdetlerine uygun dikilir, eklenir veya genişletilir. Bu parçalardan bu şekilde elbise dikmek ve giymek medenî hayat yaşayanlara mahsustur.

Göçebeler ise bu şekilde elbise giymezler. Onlar şalvar ve peştamallarla örtünürler. Kumaşı vücuda uygun olarak kestikten sonra elbise şekline sokmak üzere dikmek medenî hayatın âdet ve usûlündendir. Bunu düşünürsen, haccederken dikilmiş elbise giymenin haram olduğunun sır ve hikmetini anlarsın. Hac dünyevî bağları keserek yaratıldığımız suret ve kıyafette Allah'a dönmek üzere emredilmiş olduğu için, hacı dünyanın bolluk, zevk ve nimetlerinden vazgeçecek, hoş kokuları, kadınlarla düşüp kalkmayı, dikilmiş elbise ve ayakkabıları giymeyi terk edecek, öldükten sonra kıyamet gününde hesap yerine gelmiş gibi kalbiyle Allah'a yönelerek, ihram bağladığı hâlde, haccedecek, bunun mükâfatı olarak annesinden doğduğu günde olduğu gibi, bütün günahlarından temizlenmiş olacaktır. Ey Allah'ım! seni bütün noksanlardan tenzih ederim ki, Sen kullarına karşı ne

kadar şefkatli ve kendine ulaşmak üzere hidayet yollarını göstermek hususunda ne kadar merhametlisin.

Dokumacılık ile terzilik çok eskidir. Çünkü havası mutedil olan iklimlerde ısınmak bir zarurettir. İtidalden aşırı sıcağa dönen sıcak ülkelerde ise halk ısınmaya muhtaç değildir. Biz birinci iklimde olan Sudan halkının, çoğunlukla, çıplak olduğunu işitiyoruz. Bunun sebebi ülkelerinin sıcaklığıdır. Bu iki sanat çok eski olduğu için, halk bu sanatları Hz. İdris'e (a.s.) nispet etmektedir. Hz. İdris, peygamberlerin en eskisi de odur. Halk bazen bu sanatları Hermes'e nispet eder. Rivayete göre Hermes, Hz. İdris'in kendisidir. Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Allah bilir. *"Allah yaratan ve bilendir."* (Yâsin, 36/812).

YİRMİDOKUZUNCUBÖLÜM

Ebelik mesleğine dair

Çocuğu annesinin karnından çıkartma (doğurtma) ve doğurduktan sonra bahsedeceğimiz üzere gerekli işlerin yapılmasıdır. Bu meslek genellikle kadınlara mahsustur. Çünkü kadınlar bir diğerinin mahrem yerlerini görmektedirler. Kadınlar içinde bu işle meşgul olana "kabile" (kabul eden, karşılayan) adı verilmektedir. Verme ve kabul etme manası, benzetme yoluyla ifade edilmiştir. Güya yeni doğum yapan ve nifas hâlinde bulunan bir kadın bebeğini ebeye vermiş ve o da bunu kabul etmiş gibi bir durum ortaya çıkmaktadır.

Bu da şöyle olmaktadır: Tavırları itibarıyla rahmindeki ceninin beden yapısı (yaratılışı) kemale erer[21], son noktaya varır. Umumiyetle dokuz aydan ibaret olan ve Allah tarafından takdir edilen kalış müddeti dolar. İşte o vakit cenin dışarıya çıkmak ister. Çünkü Allah bunun için henüz doğmamış bebekte bir içgüdü yaratmıştır.

Ancak çıkış yeri dar olduğu için çıkmak zor olur. Hatta sıkıştırma neticesinde bazen vajinanın yırtıldığı veya rahme yapışık olan parçaların koptuğu olur. Bütün bunlar doğumu yapana çok büyük acılar verir, ki doğum sancısı denilen şey de budur.

Şimdi bu durumda ebe, doğum yapan kadının sırtını, uyluğunu ve aşağı tarafta, rahmin hizasında bulunan yerleri sığayarak ona yardım eder. Bu hareketiyle ceninin çıkışı için itiş gücüne destek olur. Doğumla ilgili güçlükleri imkân nispetinde ve onun vücuda gelişindeki zorluğu bildiği ölçüde kolaylaştırır. Cenin dışarıya çıkınca, onunla rahim arasında bir bağ

kalır. Önce bu bağ sayesinde bebek bağırsağı vasıtasıyla göbeğinden sürekli olarak gıda almakta idi. Artık bağ bebeğin özel bir şekilde gıda almasına yarayan fazladan bir organ olduğu için ebe onun fazlalık teşkil eden kısmı ileriye geçmeyecek, bebeğin bağırsaklarına ve annesinin rahmine zarar vermeyecek şekilde keser. Sonra yara olan yeri dağlayarak veya uygun göreceği diğer ilâçlama usûlleriyle tedavi eder.

Belirttiğimiz dar yerden çıkan bebeğin kemikleri yumuşak, dolayısıyla kolayca bükülmeye müsait bir hâlde bulunur. Çok defa organlardaki maddelerin yumuşak ve teşekkül zamanının yakın oluşu sebebiyle uzuvlarının şekilleri değişir. Bundan dolayı her bir uzuv tabiî şeklini ve kendisi için takdir edilen vaziyeti alarak düzgün bir hilkat kazansın diye ebe bebeği ovuşturur. Sonra lohusaya döner, ceninin zarları çıksın diye onu yumuşak bir şekilde sıvazlar. Çünkü bebeği saran zarlar ekseriya onun çıkışından biraz sonraya kalır. Bu esnada tutma ve sıkma kuvvetinin, zarların tamamen çıkmasından evvel eski hâle dönmesinden korkulur. Zarlar bazı fazlalıklardan ibarettir. Bunlar içerde kalınca çürür. Kokuları rahme sirayet ettiği için de ölüme sebep olur. Ebe buna karşı tedbir alır. Bu zarların atılması gecikmişse, onların dışarıya atılmaları maksadıyla kasların itiş gücüne yardımcı olmaya çalışır.

Bundan sonra ebe yeniden bebeğe döner ve organlarının sağlamlaşıp, rahimde bulunmasından kaynaklanan yaşlığın kuruması için bebeğin vücudunu çeşitli yağlar ve kurutulmuş bitki tozlarıyla ovar, küçük dilini kaldırmak için boğazına bazı şeyler sürer, başın iç kısmındaki gereksiz şeyleri çıkartması için onu aksırtır ve bağırsaklarının kuruyup yapışmasını engellemek için bir şeyler yalatır.

Sonra annenin, doğum sancısından ve bebeğin rahimden ayrılmasının verdiği acıdan kaynaklanan zayıflık ve bitkinliğini tedavi etmeye yönelir. Her ne kadar bebek rahmin tabiî bir barçası değilse de, rahimde oluşup gelişmesinden dolayı âdeta onun bir parçası haline gelmiştir. Bu yüzden de onun rahimden ayrılmasının acısı, bir organın yerinden kopup ayrılmasının acısına yakın olur. Aynı şekilde çıkış anında bebeğin sıkıştırmasıyla vajinada meydan gelen yırtılmaların acısını da tedavi eder.

Bütün bunlar bazı hastalıklar olup, bu hastalıkların tedavisini en iyi bilenler de ebelerdir.

Sütten kesilme zamanına kadar devam eden süt emme müddeti içinde bebeğin bedeninde meydana gelen hastalıkları ebelerin, mahir hekimlerden daha iyi bildiklerine şahit oluruz. Bunun yegâne sebebi şudur: Bu durumdaki insan bedeni sadece bilkuvve insanî bir bedendir. Sütten kesilme çağını geçince bilfiil insanî beden hâline gelir. O vakit bu durumdaki çocuklar, tabibe ebeden daha fazla ihtiyaç duyarlar.

İnsan türü için bu sanatın umranda mevcut olması zarurîdir. Genellikle insanların dünyaya gelmeleri ancak ebeler sayesinde mümkündür.

Bazı kimselerin doğumunda ise bu sanata (ebelere) ihtiyaç olmayabiliyor. Bu da Allah'ın bahsedilen durumu onlar için harikulade hâl olarak yaratması suretiyle olur. Nitekim Hz. Peygamberler (s.a.) hakkında bu durum söz konusudur. Ya da ilham olunan özellikler suretiyle olur. Bu durumda bu husus bebeğe ilham edilmiş ve bebek bu fıtrat üzerine yaratılmıştır. O yüzden bu sanat olmadan onların var olmaları hâli gerçekleşir. Bahsedilen hususlardan mucize hâli çok vaki olmuştur. Bunlardan biri, Hz. Peygamber (s.a.) göbeği kesilmiş, sünnet olmuş, elini toprak üzerine koymuş ve gözünü semaya dikmiş bir hâlde doğmuştur, diye nakledilen rivayettir. Hz. İsa'nın beşikteki konuşması ve diğer hususlar ve mucizeleri de böyledir.

İlham olunan bir özellik sayesinde ebesiz gerçekleşen doğumlar da inkâr edilemez. Arı gibi pek çok hayvana şaşılacak ilhamlar verildiğine göre[22], acaba hayvanlardan üstün kılınmış insanın, özellikle de Allah'ın kerametlerine nâil olmuş kimselerin durumu hakkında ne düşünülebilir?[23]

Sonra genel olarak bütün bebeklerin annenin memelerine yönelmeleri, onlar için bir ilhamın mevcut olduğunun en açık delilidir. İlâhî inayet ihata olunamayacak kadar muazzamdır.

Buradan Farabî'nin ve Endülüs filozoflarının, varlık türlerinin, özellikle de insan türünün yok olmayacağına ve varlıklarını kesintiye uğramasının imkansızlığına dair iddialarına delil olarak ileri sürdükleri şu görüşe itibar edilemeyeceği anlaşılmış oluyor. Şöyle diyorlar: Eğer insan türü bir kere kesintiye uğrarsa, bir daha var olmaları imkânsızdır. Çünkü insanların var olmaları ancak bu sanatla mümkün olur. Bir bebeğin, ebesiz olarak dünyaya gelip yine ebenin bakım ve gözetimi olmadan sütten kesilme çağına kadar yaşayacağı söylense bile, aslında bu şekilde bebeğin hayatını devam

ettirebilmesi mümkün değildir. Fikir olmadan sanatların var olması mümkün değildir. Çünkü sanatlar fikrin mahsûlüdür ve düşünceye tâbidir. Yani insan türü yok olduktan sonra, bir bebek varolacak olsa bile, onun varlığını devam ettirmesi mümkün değildir. Çünkü onun yaşaması için ebelik sanatı şarttır ve bu sanat da ancak bir düşüncenin mahsûlü olacaktır. Dolayısıyla bütün bunlardan mahrum kalan bebek yok olmaya mahkûm olacaktır.

O, türlerin kesintiye uğramasından ve varlık âleminin yok olmasından sonra, çok uzun aralıklarla nadiren meydana gelen yıldızların gökyüzündeki garip durumların bir sonucu olarak yeniden var olabileceklerini kabul ediyor. Evet, böyle bir durumda, karışımları uygun bir çamur türü, uygun bir sıcaklıkta mayalanır ve insan hâline gelir. Sonra bir hayvan onun bakımına yönlendirilir ve bu hayvana, onu büyütmek için gerekli özellikler ve şefkat ilham edilir. Böylece sütten kesilme çağına kadar onun gelişmesi tamamlanmış olur.

İbn Sina, *Risâletü Hayy bin Yakzân"*ında görüşünü uzun uzadıya izah etmiştir.

Biz, İbn Sina'nın türlerin kesintiye uğramasına dair fikrine, onun tarafından ileri sürülen delillere uymayan diğer delillere dayanarak muvafakat ediyorsak da, onun bu istidlâli (çıkarımı), bir bütün olmak itibarıyla, doğru değildir.

Çünkü onun delili, fiillerin, mucip bir sebebe (illetü'l-mûcibeye) dayanmasını gerektiriyor. Oysa "fâil-i muhtar" (Allah'ın dilediğini, herhangi bir sebebe bağlı kalmaksızın, dilediği şekilde yaratması) delili ile onun bu görüşü reddedilir. Çünkü fâil-i muhtar görüşünde, fiiller ile ezeli kudret arasında bir vasıtanın olması gerekmiyor. Dolayısıyla İbn-i Sina'nın yaptığı zorlamalara gerek yoktur.

Sonra biz onun delillerini bir cedel olmak üzere bir an için kabul edelim. Muayyen şahsın ve bahsi geçen bebeğin varlığı onun terbiye edilmesi için dilsiz bir hayvanda ilham yaratılmasıyla izah edilmektedir. Bu delilin esasını bu nokta teşkil etmektedir. Şimdi soralım: Bizi böyle bir kanaati kabule sevk eden zaruret nedir? Bir bebeğe baksın diye dilsiz ve yabanî bir hayvanda ilham yaratıldığına göre evvelce ortaya koyduğumuz tarzda aynı ilhamın bebekte yaratılmasını kabul etmeye mâni olan sebep nedir?

Muayyen bir varlıkta o varlığın işiyle alâkalı bir ilham yaratılması, o varlıkta başkalarının işiyle alâkalı olarak ilham yaratılmasından daha makul değil midir?

Mademki bebeğin bakımı için bir ilhamın yaratılması söz konusu oluyor neden bu ilham o bebeğin kendisinde değil de ona yabancı olan bir yabanî hayvanda yaratılıyor?

Şimdi yukarıda izah ettiğimiz husus sebebiyle her iki görüş de (Farabî ve İbn Sina'nın) anlatılmak istenen maksadın batıl olduğuna bizzat kendi görüşleri şahitlik etmektedirler. *"Yaratan ve bilen Allah'tır."* (Yâsin, 36/81).

OTUZUNCU BÖLÜM

Tıp sanatına ve şehirlilerin bu sanata muhtaç olduklarına, göçebelerin ise muhtaç olmadıklarına dair

Tababet (hekimlik), faydaları belli olduğundan şehirliler ve yerleşik hayat yaşayanlar için zaruridir. Göçebeler buna muhtaç değildirler. Tababet, sıhhatleri yerinde olanların sıhhatlerini korur, hastalarının iyileşmelerine yardım eder. Doktorlar hastaları iyileşinceye kadar tedavi ederler.

Bil ki, bütün hastalıkların kaynağı yemeklerdir. Resûlullah, hekimler arasında söylenegelen, bilginler arasında sıhhati ve mevsukiyeti şüpheli görülen tababetin temelini teşkil eden hadiste: *"Mide, hastalığın yuvasıdır; perhiz, ilâçların başında gelir.", diğer bir hadisinde: "Her hastalığın temeli oburluktur."* buyurur.

Midenin hastalığın yuvası olması bellidir. *"Perhiz ilâçların başında gelir."* tabirinden maksat açlık, yani yemekten sakınmaktır. Buna göre hadisin anlamı: Açlık, ilâçların temelini teşkil eden en önemli bir ilâçtır, demektir. *"Oburluk hastalıkların başında gelir."* hadisinin anlamı; *"İlk önce yenmiş yemek hazmedilmeden önce tekrar yemek yiyerek mideyi doldurmak"* demektir.

Bu hadis şöyle açıklanır: Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Allah, insanları yarattı, gıda ile onların hayatlarını korudu. İnsanlar, yemek yiyerek gıda alırlar. Hazım ve yemeği gıda hâline getiren kuvveler yemeyi sindirerek vücudun, et ve kemik gibi parçalarına uygun olan kan hâline getirir. *"Kuvve-i nâmaiyye"* adı verilen, besleyici kuvvet, kanı et ve kemik hâline getirir. Hazım, birtakım amel ve hâllerden sonra, tabiî olan hareketle,

gıdaları pişirerek gıdayı bilfiil bedenin bir parçası hâline getirmek, demektir. Bu şöyle açıklanır: Gıda, ağıza alınıp dişler onu iyice çiğnedikten sonra, ağız sıcaklığının etkisiyle az çok pişer ve az çok mizacı (yapısı) değişir, ağzına aldığın lokmada sen bunu hissediyorsun, iyice çiğnedikten sonra yemeği eski mizacından başka bir hâl kazanmış olduğunu anlıyorsun; yemek mideye indikten sonra midenin harareti onu "keymus" hâline getiriyor. Bu midede pişirilmiş olan yemeklerin özüdür. Mide, bu özleri karaciğere ve artıklarını bağırsaklara verir. Bağırsaklar mahreçlere gönderir. Karaciğer ise kendisine verilen özü halis bir kan hâline getirinceye kadar pişirir, pişerken kaynadığı vakit o kanın üzerinde sarı renkte bir köpük meydana gelir. Bu köpük safra hâlini alır. Bu halis kanın ciğerde kaynamasından bir miktar kurumuş parçalar ayrılır, bu parçalardan ciğerin aşağı tarafında çöküntüler meydana gelir, bu çöküntülerden sevda (siyah safra) husûle gelir. Tabiî olan hararet bu kanın bazı galiz ve kaba olan parçalarını pişirmekten âciz olur. Bundan balgam meydana gelir. Bu suretle dört ahla yani kan, safra, sevd ve balgam meydana geldikten sonra ciğer bunların hepsini de damar ve kanallara verir. Damar ve kanallarda kaynayarak orada saf kandan rutubetli ve hararetli buhar meydana gelir. Bu kan insandaki hayvanî olan ruha besler. "Nâmiyye" adı verilen büyüten ve besleyen kuvve kanda değişmeler yaparak, bir kısmını et ve koyu olanını kemikler hâline getirir. Sonra vücut, ihtiyaçtan arta kalanları gözeneklerden ter, salyalar hâlinde ağızdan, sümük hâlinde burundan, yaş hâlinde gözden çıkartır. Bundan, gıdanın tende dört ahlat, et ve kemik hâline gelmesi ve kuvveden fiile çıkması anlaşılmıştır.

Hastalıkların büyük bir kısmı hummalardır (ateşli hastalıklardır). Hummaların meydana gelmesinin sebebi şudur: Tabiî olan gıdaları pişirirken bütün pişirme devrelerinde, yani mide, ciğer ve damarlar bazen gıdaları kaynatarak tamamıyla pişiremez. Bunların gıdaları tamamıyla pişirememeleri, çok defa, midede yemeğin çokluğundan ileri gelir; çok olduğu takdirde tabiî olan hararet bunları kaynatarak pişirmekten âciz olur veya ilk önce yenen yemeklerin pişmesi tamam olmadan önce üstüste yemek yemekten ileri gelir. Tabiî olan hararet bu gıdaları pişirmekle meşgul olup ilk önce yenen yemekleri kaynatmadan olduğu gibi bırakır ya da her ikisini kaynatmakla meşgul olur. Fakat tamamıyla pişiremez. Mide yarı pişmiş hâlinde bu gıdaları karaciğere verir. Karaciğerin harareti dahi bu maddeleri tamamıyla pişiremez. Ciğerde bundan önce yenen yemeklerde

pişmemiş hâlinde bazı artıklar kalmış olması mümkündür. Ciğer, bunların hepsini pişmemiş hâllerinde damarlara verir. Beden gücü dâhilinde, kendisinin muhtaç olduğu maddeleri aldıktan sonra kalanını diğer artıklarla birlikte gözeneklerden ter, ağızdan salya, burundan sümük olarak çıkartır ve kalan kısmı kan olur. Ten bazen bu artıkları, diğer uzuvlara vermekten âcizdir. Bu takdirde artıklar damar, ciğer ve midede kalır. Günler geçtikçe bu artıklar artar, her rutubetli ve karışık madde tabiî hararetle pişmezse çürümeye mahkûmdur. Sinmemiş olan bu gıda da çürür. Çürümüş gıda "hılt" (terkip) adıyla bilinir. Her çürümüş maddede bir nevi hararet bulunur. İnsanın bedeninde meydana gelen bu hararete humma denir. Sen bunu çürüyünce ve kokuncaya kadar bırakılmış olan yemeklerde ve çürümüş olan gübrede tecrübe edebilirsin ve bu çürümüş maddelerden buhar yayılmakta olduğunu görürsün. İnsan bedeninde hummalar meydana gelmesinin anlamı işte budur. Humma ise diğer hastalıkların kaynağıdır. Hadiste belirtildiği gibi, hummaya tutulanların çaresi perhizdir. Bundan sonra büsbütün iyileşinceye kadar hastaya uygun yemekler verilir. Sıhhatin yerinde olduğu zamanlarda dahi hummalardan korunmanın, ilâcı perhizdir. Bu hastalığın kaynağı, hıltte anlatıldığı gibi, oburluktur. Artıklar maddeler belli uzuvlardan birinde toplanabilir. Bu toplanmanın bir sonucu olarak, o, uzuv hastalanır ve bedende yaralar meydana gelir. Çürüme ve kokma bütün uzuvlarda değil de, başlıca organlarda ve başka yerlerde meydana gelebilir. Bir organ hastalanır, onun hastalanmasından dolayı mevcut olan kuvvelerinde zaaf meydana gelir. Bu hastalıkların her biri doktorlar tarafından tedavi olunur.

Hastalıklara göçebelerden ziyade şehirliler tutulurlar. Bunun sebebi, şehirli yemeklerinin çeşitli olması çok yemeleri, bir çeşit yemekle kanaat etmemeleri ve yemeği belli vakitlerde yememeleridir. Şehirliler genellikle, yemeklerini tat verici maddelerle, bakla, kuru yemişler ve taze meyvelerle karıştırarak ve pişirerek yerler.

Bu yemeklerden bir çeşidi ve hatta birçok çeşitleriyle yetinmezler. Sebze ve hayvan eti olmak üzere kırk çeşit yemek yendiğini saydığımız günler olmuştur.

Nice kere bu nevi gıda maddeleri bedene ve onun parçalarına mülayim olmaktan uzak kalır, vücuda yabancı olur. Sonra artıklarının çok olması sebebiyle kokmuş buharlarla karıştığı için şehirlerdeki hava bozulur.

Hâlbuki hava, ruha neşe ve güç verir. Bu neşe vasıtasıyla hazım üzerinde tesirli olan tabiî harareti takviye eder.

Şehir halkında spor da yoktur. Genellikle hareketsizdirler. Hayatlarında spor hiç nasip almamışlardır. Bu yüzden şehirlerde ve kasabalarda hastalıklar çok görülür. Çok görüldüğü nispette de buralarda yaşayan insanlar tababet mesleğine ihtiyaç duyarlar.

Bedevîlerin yedikleri şeyler genellikle azdır. Hububatın azlığı yüzünden çoklukla açlık kalırlar. Hatta bu durum onların âdeti haline gelmiştir. Sürekli olmasından dolayı bu hâl onların tabiatı zannedilir. Sonra bedevîler arasında katıklık maddeler ya azdır veya hiç yoktur. Yemekleri baharat ve sebzelerle terbiye etme hususuna insanları sevkeden şey, hadarîlerde görülen refahtır. Hâlbuki bedevîler bu çeşit lüksten çok uzakta bulunmaktadırlar. O yüzden aldıkları gıdalar basittir. Onun için gıda maddelerinin mizacı (yapısı) bedenleriyle uyumludur.

Bedevîlerin teneffüs ettikleri hava şayet bir yere yerleşmiş vaziyette iseler orasının fazla rutubetli ve pis kokulu olmamasından dolayı, eğer göçebe iseler göç sebebiyle değiştiği için fazla pis kokulu ve kirli değildir. Bundan başka fazla hareket sebebiyle bedevîlerde spor mevcuttur. Meselâ at koşturmak, avlanmak veya ihtiyaçlarını temin etmek için koşuşturmak onlar için idman yerine geçer. Bütün bunlar hazmı kolaylaştırır. Ayrıca sık sık ve tıka basa yemek yeme hâli de onlarda yoktur. O yüzden mizaçları (yapıları) hadarîlere bakarak daha sağlam ve hastalıklardan uzaktır. Bundan dolayı tıbba olan ihtiyaçları azalır. Onun içindir ki hiçbir şekilde bedevîlerde tabip yoktur. Zira eğer hekime ihtiyaç duysalardı, elbette ki mevcut olurdu. Çünkü muhtaç oldukları takdirde tabip kazanç elde eder, kazanç elde etmek tabipleri sahralarda yaşamaya özendirirdi.

Allah'ın kulları arasında öteden beri süregelen nizamı budur ve *"Allah'ın önceden geçenler hakkındaki kanunu budur. Allah'ın kanununda asla bir değişiklik bulamazsın."* (Ahzâb,33/62).

OTUZBİRİNCİ BÖLÜM

Hat ve kitabetin beşerî sanatlardan olduğuna dair

Yazı, harflerin şekillerinden ibaret olup, insanlar düşündükleri mefhumları ve işittikleri sözleri yazı vasıtasıyla tespit ederler. Bunun için yazı, şifahî ifadelere göre ikinci mertebede bulunur. Yazı üstün bir sanattır. Çünkü yazı, insanı hayvandan ayıran beşerî özelliklerdendir.

Yazı sayesinde insanlar kalplerinde saklanmış olan manaları anlatırlar, bununla uzak ülkelerde bulunanlara maksatlarını bildirirler, ihtiyaçları temin edilir ve uzak yerlere giderek bizzat kendileri konuşmak zahmetinden kurtulurlar. . Yine yazı sayesinde öncekilerin ilimlerine, bilgilerine ve naklettikleri haberlere vâkıf olunur. İşte bütün bu faydalarından dolayı yazı, çok üstün bir sanattır.

Bu sanat, insanda yazının kuvveden fiiliyata çıkışı özellikle talimle olur. Sosyal teşkilât, umran ve lüks türünden olan hususlarda ilerleme ve bununla ilgili olan talep nispetinde bir şehirdeki hat (yazı) iyileşir. Çünkü o da sanatlar cümlesindendir ve biz daha evvel, sanatların durumu budur, sanatlar umrana tâbidir, diye yazmıştık. İşte onun içindir ki, çoklukla bedevîler, okuma - yazma bilmeyen ümmîler olarak görmekteyiz. Bunların içinden okuma veya yazma bilenlerin okuması ve yazması da kusurludur.

Umranı çok fazla olan şehirlerde yazı taliminin usûl itibarıyla daha mükemmel ve daha kolay olduğunu görmekteyiz. Çünkü buralarda sanatlar sağlam yerleşmiştir.

Zamanımızda Mısır'dan bize nakledildiğine göre orada mesailerini hat (yazı) talimine hasretmiş öğreticiler varmış. Bunlar talebelere her harfin vaziyeti ve yazı şekli ile ilgili bazı kaideler öğretiyorlarmış. Hatta bunun da ilerisine giderek talebeye her bir harfin yazılış şeklini bizzat gösteriyorlarmış. Bundan dolayı talim yönünden talebedeki ilim, bilgi ve idrâk mertebesi pekişmekte ve bu suretle o, melekesini en mükemmel bir şekilde ortaya koymaktadır. Buradaki bu durum sanatlardaki mükemmelliğin ve refahın bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır ki, bunun da sebebi umranın gelişmiş ve geniş ölçüde bir iş gücünün mevcut olmasıdır.

Endülüs ve Mağrib'de hat tahmindeki durum öyle değildir. Öğreticinin verdiği birtakım kaidelere göre her harf tek tek öğrenciye gösterilmez. Talebe kelimelerin yazılışını, onları komple taklit suretiyle öğrenir. Evet, öğrenci bu şekilde kelimeleri yazmaya çalışır ve hoca da bunları kontrol eder. Bu durum öğrencinin kelimeleri güzel bir şekilde yazma kabiliyetini yazana kadar devam eder.O zaman öğrenci "mücîd" adını alır.

Bu yazı "Hatt-ı Hımyer" (Hımyer Yazısı) diye adlandırılır. Daha sonra bu yazı oradan, Münzir oğullan devletinin hüküm sürdüğü Hîre'ye geçmiştir. Asabiyet olarak Tebâbia'ya nispet edilen Münziroğulları, Irak'ta Arap hükümdarlığını yeniden kurmuşlardır. Ancak onların devletinde yazı, Tebâbia devletinde ulaştığı seviyeye ulaşmamıştır. Bunun sebebi de, umran ve refah bakımından her iki devlet arasındaki farktır. Münziroğulları devletindeki medenî seviye ve buna bağlı olarak gelişen sanatların durumu, yazı sanatının çok ileri bir seviyeye ulaşmasını sağlamaktan uzaktı.

Rivayete göre Taif halkı ve Kureyşliler yazıyı Hîre'den öğrenmişlerdir. Yazı sanatını Hîre'den öğrenen ilk Kureyşli Süfyan bin Ümeyye'dir. Bu kişinin Harb bin Ümeyye olduğu da söylenir. Süfyan bin Ümeyye yazıyı Hîre'den Elsem bin Sidre'den öğrenmiştir. Bu rivayetin doğru olması mümkündür ve Kureyş'in yazıyı Irak'taki kabilelerden biri olan lyâd kabilesinden öğrendiklerini iddia edenlerin görüşüne göre hakikate daha yakındır. İkinci görüşte olanlar, lyâd kabilesinin şairinin şu beytine dayanırlar:

"Irak sahasına sahip bir kavimdir. Hep birlikte yürüyüşe geçtiklerinde yazı ve kalem de onlarla birlikte yürür."

Fakat bu kabul edilebilirlikten uzak bir görüştür. Çünkü her ne kadar İyad kabilesi Irak sahasına yerleşmişse de, o sıralarda bedevîlik hususiyetlerini hâlâ muhafaza etmekteydi. Hâlbuki yazı, hadarîlere mahsus sanatlardandır. Bahsedilen şairin beyti, İyad kabilesi, yazı ve kaleme öbür Araplardan daha yakındır. Çünkü şehirlere ait sahaya ve meskûn yerlere yakındırlar, anlamına gelir. Kabul edilebilecek görüş şudur: Hicaz halkı yazıyı Hire'den, Hire halkı da Tebâbialardan ve Himyer'den öğrenmişlerdir.

İbn Abbâr'ın "*Kitabu't-Tekmile"*sinde görmüştüm: Bu zat İmam Mâlik'in ashabından olan İbn Ferruh Kayravanî Fasî Endelusî'yi (öl. 791) tarif ederken şöyle demiştir: "İsmi Abdullah olan İbn Ferruh, Abdurrahman bin Ziyâd bin En'um (öl. 772-778 arası)'dan, o da babasından şunu nakletmiştir: Abdurrahman'in babası (Ziyad), Abdullah bin Abbas'a sordum, diyor: 'Ey Kureyş topluluğu! Bana Arap yazısından haber veriniz. Allah, Muhammed'i (s.a.) peygamber göndermeden evvel o hatla yazıyor muydunuz? Meselâ şimdi elif, lâm ve nun harflerini yazarken yaptığınız gibi bu yazının bitişik yazılan harflerini bitiştirerek, ayrı yazılan harflerini ayırarak mı yazıyordunuz?'

'Evet.'

'Peki bunu kimden öğrendiniz?'

'Harb bin Ümeyye'den'

'Harb bunu kimden belledi? Üstadı kim?'

'Abdullah bin Cud'ân'dan.'

'Abdullah bin Cud'ân kimden öğrendi?'

'Enbar halkından.'

'Enbar halkı kimden öğrendi?

'Kendilerine uğramış olan bir Yemenliden.'

'Sonradan kendilerine katılmış olan bu Yemenli kimden öğrenmiş?'

Hûd Peygamber'e (a.s.) vahiy kâtipliği yapmış olan Hullecân bin Kasım'dan. Şu şiiri söyleyen o zattır:

"Her sene yeni bir âdet mi çıkarıyorsunuz? Veya usûle uygun olmadığı için değişecek olan bir görüş mü? Sövenler içinde Cürhüm ve Himyer de varsa ölüm sövülen bir hayattan, bizim için daha hayırlıdır."

İbn Abbâr'ın *Kitabu't-Tekmile'*de naklettiği aslı olmayan sözler burada bitmektedir. İbn Abbâr rivayetin sonuna şunu da ekler: "Bunu bana Ebu Bekr bin Ebu Cemre, Ebu Bahr bin As (öl. 1126)'tan naklederek kitabında bana haber vermiştir. Ebu Bahr bunu Ebu Velid Vekkaşî'den (öl. 1096), O Ebu Ömer Talamnakî (öl. 1038)'den, Ebu Abdullah Müferric'den nakletmiştir. Ben onun hattı ile şu senetle naklettim: Ebu Said bin Yunus (öl. 958)'tan, o Muhammed bin Musa bin Numan'dan, o Yahya bin Muhammed bin Huşeyş'ten, o Osman bin Eyyüb Megafî Tunusî'den, o Buhlûl bin Ubeyde Tücîbî'den, o da Abdullah bin Ferruh'tan nakletmişlerdir."

Himyer'in "müsned" adı verilen bir yazısı vardı. Yazının harfleri ayrı ayrı yazılırdı. İzinleri olmadan bu yazının öğrenilmesine müsaade etmezlerdi, Arap yazısını Kudar kabilesi ve Kureyş, Himyer'den öğrenmişti. Ancak çölde yaşamaları sebebiyle diğer sanatlarda olduğu gibi bu yazıyı da iyi bilmiyorlardı. Bundan dolayı yazı usûlleri sağlam olmadığı gibi zarif de değildi. Çünkü bedevîlik ile sanat arasında kolay kolay kapatılamayan bir mesafe vardır. Çoklukla bedevîler yazıya ihtiyaç duymazlar. Onun için Arap yazısı, zamanımızda Arap yazısı gibi veya bu yazıya yakın bir seviyede bedevî ve iptidaî idi. Yahut zamanımızda Arap yazısı o yazıdan daha güzeldir de diyebiliriz. Çünkü Araplar hadarete daha yakın bulunmakta, şehirlerde ve hanedanlıklarda karışık hâlde yaşamaktadırlar. Mudar ise tamamen bedevîliğe gömülmüş bir hayat sürüyordu ve Yemen, Irak, Şam ve Mısır halkalarına göre medenîlikten son derece uzaktı.

İslâmın başlangıcında, Arapların bedevi bir yaşama sahip olmaları ve sanatlardan uzak bulunmaları yüzünden Arap yazısı ileri bir seviyeye ulaşmış değildi, hatta orta seviyede bile değildi. Onun için sahabelerin

yazdığı mushaf yazılarına bakıldığında, sağlam ve güzel bir şekilde yazılmadıkları, hatta çoğu zaman da yazı sanatının gerektirdiği kurallara uyulmadığı görülür.

O yüzden sahabenin yazısı birçok yerde, ehline göre hat sanatındaki resmin icabına muhalif düşmüştü. Sahabelerden sonra gelen tabiîn de, mübarek olduğuna inanarak yanlışlığına bakmadan onları taklit etti. Çünkü Kur'ân'ı ilk defa yazanlar Resûlullah'ın (s.a.) ashabı idi. Ondan sonra insanların en hayırlıları da bunlardı. Ona gelen vahyi, Allah'ın kitabından ve kelâmından telakki etmişlerdi.

Zamanımızda da bir velînin veya âlimin yazısı aynen taklit edilmekte, doğru veya yanlışlığına bakılmadan onlara ait yazıya tâbi olunmaktadır. Üstelik sahabenin yazdığı Kur'ân'ın ulviyeti ve kudsiyeti nerede, bunların ki nerede! Bundan dolayı sahabe tarafından ortaya konan Kur'ân yazısının şekli muhafaza edilmiş ve yanlış okunmaya müsait yerlere gelinince, âlimler buna dikkati çekmiş, hatalı okuyuşun önüne işaretlerle geçmiştir.

Bazı gafiller, *"Sahabe hat sanatına gayet iyi vâkıftı. Bazı kimselerin onların hatları yazı kaidelerine ve imlâ esaslarına muhaliftir diye hayal etmeleri gibi değildir. Daha açıkçası bunlardan her birinin bir izah şekli ve hikmeti mevcuttur."* diye bir iddia ortaya atarlar. Onların sözlerine sakın kulak asmayınız! Meselâ bunlar أذبحنه (Neml, 27/21) ifadesinde fazladan bir elifin bulunduğunu görünce; "Bu, boğazlama fiilinin vaki olmadığına işaret içindir." بأييد (Zariyat, 51/47) ifadesinde (okunmayan) bir "ya"nın ziyade edildiğini görünce, "Bu, Rabbanî kudretin kemâline dikkati çekmek içindir." derler. Buna benzer saçma sapan sözler söylerler. Onları bu gibi şeylere yönlendiren sebep, böyle yapmakla, sahabeleri, yazı konusundaki eksikliklerinden temize çıkaracaklarına inanmalarıdır. Yazının (güzel yazı yazmanın), kemal (mükemmellik) ölçüsü olduğunu sanıyorlar ve bundan dolayı güzel yazı yazamamanın eksikliğini onlardan gidermeye yöneliyorlar. Güzel yazı yazdıklarını ispat etmek için de imlâ kaidelerine aykırı hususlara yukarıdaki gibi temelsiz yorumlar getiriyorlar. Hâlbuki onların bu hareketi hiç de doğru değildir.

Bil ki, yazı sahabeler için bir kemal ölçüsü değildir. Çünkü yukarda yaptığımız açıklamalardan anlaşılacağı gibi yazı, medenî hayatın geçim kaynaklan olan sanatlardan biridir. Sanatlardaki kemal ise, genel değil, izafî bir mana taşır. Çünkü sanatlardaki eksiklik, insanın ne diniyle ne de

kişiliğiyle ilgili olmayıp sadece geçim kaynaklarıyla ilgilidir ve ayrıca insanın zihnindeki manalara işaret eden yazının gelişmesi umranın durumuna bağlıdır.

Peygamber (s.a.) ümmî idi. Bu durum, şerefinden dolayı onun hakkında ve makamına göre kemal ve fazilet idi. Çünkü o geçimin ve bütün umranın sebepleri ve vasıtaları olan amelî sanatlardan uzak bulunuyordu.

Ancak ümmîlik bizim için kemal teşkil etmez. Çünkü Hz. Peygamber tamamen ve her şeyiyle kendini tamamıyla Rabb'ine vakfetmişti. Biz ise kendi aramızda yardımlaşarak, sanatlar, hatta nazarî ilimler sayesinde dünyadaki geçimimizi sağlamaya çalışıyoruz. Onun için bizdeki durumun aksine, Hz. Peygamberin bütün bu sanatlardan uzak olması onun için bir kemaldir.

Araplar devlet kurdular, şehirler fethettiler, ülkelere hâkim oldular. Basra'ya, Kûfe'ye yerleştiler. Hanedanlık yazıya ihtiyaç duydu. O vakit yazıyı kullanmaya başladılar. Yazı sanatına ve onun öğrenilmesine talip oldular, onu umumî bir hâle getirdiler. Bunun neticesi olarak yazıdaki iyileşme ilerledi, Küfe ve Basra'da mükemmellik derecesine ulaştı. Ancak yine de henüz son noktaya varmamıştı. Hatt-ı Kûfî (Kûfî yazısı) zamanımızda da bilinmekte olan bir yazı şeklidir.

Sonra Araplar çeşitli ülkelere yayıldılar. Kuzey Afrika'yı ve Endülüs'ü fethettiler. Abbasîoğulları Bağdat şehrini kurdular. Burada yazı son noktasına ulaştı. Çünkü burası umranca engin hâle gelmiş İslâmın yurdu ve Arap hanedanlığının merkezi olmuştu.

Bağdat yazısı hatt-ı Küfe'den daha gösterişli, parlak ve güzel şekilde yazılma yoluna girdi. Bu farklılık zamanla ilerledi ve nihayet vezir Ali bin Mukle (886-940), Bağdat yazısının bayraktarlığını yaparak onu daha yükseklere ulaştırdı. Sonra bu hususta onu İbn-i Bevvâb olarak tanınan meşhur kâtip Ali bin Hilal (öl. 1022) takip etmiştir. Sonuçta hicrî dördüncü (onuncu) asırdan itibaren yazı sanatı, bu ikisine dayanılarak öğretilmeye başlandı. Bu arada Bağdat yazısı, Küfe yazısından iyice uzaklaştı. Asırların geçmesiyle ve çok maharetli kâtiplerin eliyle aradaki fark daha da açıldı. Nihayet Yakut Musta'sımî (öl. 1299) ve Velî Ali Acemî gibi kâtipler geldi ve yazı sanatı onlara dayanılarak öğretilmeye başlandı. Sonra bu yazı Mısır'a geçti ve Irak'taki yazılış şeklinden biraz ayrıldı. Acemler bu yazıyı

Mısır'da öğrendiler ve Mısır halkının yazdığından biraz farklı veya uzak yazdılar.

Zamanımıza gelinceye kadar bilinegelmekte olan Kuzey Afrika yazısının eski tarzı çağımızda doğudaki yazıya yakındır. Endülüs'te Emevîler hadarîlikte, sanatlarda ve hatlardaki hâlleri itibarıyla temayüz ettiler. Bunun neticesi olarak onların Endülüs tarzı hatları belirgin hâle geldi. Nitekim bu yazının kendisine has şekli çağımızda da bilinmektedir.

İslâm hanedanlıklarında umran ve hadarîlik deryası coştu, devlet büyüdü, ilimler pazarı rağbet gördü, kitaplar istinsah olundu. Bunlar güzel bir şekilde yazıldı ve ciltlendi. Saraylar ve hükümdar hazineleri nadide ve nefis eserlerle doldu. Muhtelif bölge sakinleri bu hususta bir diğeriyle yarıştı.

İslâm hanedanlığı çözülüp gerilemeye başlayınca bahsedilen şeylerin tamamı geriledi. Hilâfetin yıkılmasıyla Bağdat'daki ilmî ve içtimaî müesseseler çöktü. O yüzden burada mevcut hat ve kitabet sahasındaki faaliyetler, hatta ilmî çalışmalar Mısır'a, Kahire'ye intikal etti. Buradaki ilim ve sanat pazarları hâlâ canlılığını korumaktadır. Burada, bazı kaidelere istinaden talebelere harflerin şeklini öğreten hat hocaları vardır. Harflerin şekillerini aralarında bilinegelmekte olan bu kaidelere göre tespit etmektedirler. Bunlar, kaidelerine göre harflerin nasıl yazılacağın öğrencilere uygulamalı olarak gösterirler. Öğrenci de ilmî olarak öğrendiği imlâ kaidelerini uygulayarak, en kısa zamanda, çok güzel bir şekilde yazı yazmaya başlar.

Endülüse gelince; oradaki Arap devletinin ve onlardan sonra da Berberî devletinin yıkılıp Hristiyan milletlerin hâkimiyet kurmalarından sonra, Müslüman Endülüs halkı karşı kıyıdaki Mağrib ve Kuzey Afrika'ya yayılmışlardır. Evet, bu durum Lemtune devletinden çağımıza kadar devam etmiştir. Sahip oldukları sanatlarla, gittikleri yerlerdeki ümrana katılıp onların ilerlemelerini ortak olmuşlar, devlet hizmetlerine girmişler ve yazı sitilleri Afrika yazışına galip gelmiştir. Kayravan ve Mehdiye'deki gelenek ve sanatların unutulmasına bağlı olarak, oralardaki yazı sitilleri de unutulmuştur. Sonuçta Endülüs yazı sitili Tunus'tan itibaren bütün Afrika'nın yazısı hâline gelmiştir. Çünkü doğu Endülüs'ten sürülen Müslümanlar buralarda toplanmışlardır.

Kuzey Afrika'nın eski yazı tarzı sadece Cerid'de kalmıştı. Çünkü bura sakinleri Endülüslü kâtipler ve o tarz yazı yazanlarla karışık bir şekilde yaşamıyor ve onlarla yakın temasları olmuyordu. Endülüs'ten gelenler sadece başşehir Tunus'ta kalıyorlardı.

Böylelikle Afrikalıların hattı, Endülüslüler tarafından kullanılan hatların en güzellerinden biri olmuş ve bu durum kısmen de olsa Muvahhid hanedanlığının kabuğuna çekilme dönemine girip umranın gerilemesi sebebiyle hadarîlik ve refah faaliyetinin de gerilemesi zamanına kadar devam etmiştir. O vakit yazı da gerilemiş, şekilleri bozulmuş, öğretim tarzı da bilinmez duruma gelmişti. Şimdi orada baki olan Endülüs tarzı yazıyla ilgili eserler, vaktiyle ora sâkinlerinin bu hususta hangi durumda olduklarına şahitlik etmektedir. Zira evvelce de belirtmiş olduğumuz gibi hadarîlik sebebiyle sanatlar iyice yerleşirse izini silmek güçtür.

İbn Bevvâb diye meşhur olan Bağdatlı yazar üstad Ebu Hasan Ali bin Hilâl'in kâmil bahrında ve revisi Ra olan bir kasidesi vardır. Burada hat sanatı ve maddeleri, bu konuda yazılanların en güzeli olacak şekilde ifade edilmiştir. Bu sanatı öğrenmek isteyen istifade etsin, diye bu eserin bu bölümüne onu alıp kaydetmeyi uygun gördüm. Başlangıcı:

"Ey güzel yazı yazmak isteyen ve maksadı hüsnü hat ve (güzel) tasvir olan, şayet kitabetteki azminde doğru isen, bunu kolaylaştırması için Mevlâna yönel! Kalemleri hazırlarken düzgün ve sağlam (kamış seç) ki yazı sanatını iyi (ve harfleri güzel) döktürsün. Kalem açmaya teşebbüs ettiğinde, yaptığın kıyasta, orta olan ölçüyü tercih et. (Kamışın) iki ucuna bak ve kesmeye başla. Kalemin kesilen yerinden, başına kadar olan boyu orta uzunlukta olsun, uzun veya kısa olmasın. (Kamışı) tam ortasından yar, o şekilde ki yarığın iki tarafı aynı şekilde ve ölçüde olsun Bütün bunları ustaca yaptığında, maksadını iyi bilen becerikli bir şahsın ustalığı ile o vakit bütün dikkatini kalemin ucunu açmaya yoğunlaştır. Çünkü bütün maharet burada gösterilir. Bunun sırrını faş etmemi hiç ümit etme; çünkü o gizli sırrı ifşada çok hasisimdir. Ancak bu hususta söyleyeceklerimin hepsi şu olsun: Kalemin ucu yuvarlağa çalacak şekilde eğik olsun. Divitini terbiye edilmiş kuruma (is) batır; sıkılmış koruk şırası ve sirke ile işlenmiş kuruma. San zenih ve kâfur ile sulandırılmış kızıl balçığı ona ekle. Hamur mayalandığı vakit hemen yönel, temiz yumuşak ve denenmiş kâğıda kâğıdı

kestikten sonra onu cendere ile sıkıştır ki kırışmış ve tozlanmış bir hâlde bulunmasın. Sabrederek meşki, alışkanlık hâline getir. Sabırlı olan kadar kimse muradına erişememiştir. Yazıya tahtada başla ve onu (yaza yaza) yıprat. Kollarını sıvayarak bu işe derhal azm et. Başlangıçta yaptığın meşk ve temrinlerin kötü hat olmaları, utanmana sebep olmasın. Çünkü bir şey önce zor olur ama sonra kolaylaşır. Güçlüğün ardından nice kolaylıklar vardır. Muradına kavuştuğun zaman bütün sevinçler senin olur. O vakit Mevlâ'na şükr et, rızasını gözet. Şüphe etme ki Mevlâ, tüm şükredenlerin dileğini yerine getirir. Parmaklarının hayırlı şeyler yazmasına heves et. Yazdıkların, fâni dünyada senden yadigâr kalsın. Çünkü yarın (ahirette) insan bütün fiilleriyle karşı karşıya gelecek, amel defteri açıldığı zaman her şeyi orada bulacak."

Bilinmelidir ki hat, söz ve konuşmanın beyan edilmesidir. Nitekim söz ve konuşma da nefiste ve zamirde (zihinde ve kalpte) olan manaların açıklanmasıdır. Şu hâlde her ikisinin de delâlet itibarıyla vâzih olması şarttır. Âyeti-i Kerîme'de; "*Allah insanı yarattı ve ona beyanı (maksadını açıklama tarzını) öğretti"* (Rahman, 55/3) buyurulmuştur. Bu âyet, (ister lafzı ister hattî olsun) bütün delillerin ve delâletlerin beyan edilmesine şâmildir.

Şu hâlde güzel hatta kemâl, delâletin vazıh olmasıdır. Bu da mutat yerlerini alan harflerin açık, herbirinin diğerinden belirgin olacak tarzda şekil ve vaziyetlerinin iyi tanzim edilmesi suretiyle olur. Ancak hattatların (ve yazarların), bir kelimedeki harflerin yekdiğerine bitişik yazılması hususundaki kaideleri (ve ıstılâhları) dikkate alınır, kaide olarak ayrı yazılan harfler ise bir istisna teşkil eder. Mesela kelimenin başındaki elifin ayrı yazılması böyledir. Ra, Dat, Dal, Zal ve diğerleri (va) de aynı şekildedir. Diğer taraftan bu harfler kelimedeki bir harfi takiben gelirlerse (sadece arka taraftan) bitişik yazılırlar. Diğer bütün harflerde durum budur.

Daha sonra muteahhir denilen yazarlar (ve hattatlar) kelimeleri dahi birbirine vasi etmeyi ve kendilerince malûm bulunan birtakım harfleri hazf etmeyi bir ıstılâh ve kaide haline getirdiler. Onların yazı tekniğini bilenlerden başkası bu hattan anlamaz. Onun için bu yazı şekli mütehassıslarından başkası için okunmaz bir hâlde kalır. Hükümdarların divanlarını kaleme alan ve kadıların sicillerini tutan kâtipler bu hattı

kullanırlar. Bunlar sözü edilen teknik ile başkalarından ayrılmış gibidirler. Bunun da sebebi yazılmak üzere kendilerine havale edilen varakın çokluğu, yazılarının meşhur oluşu ve madunlarında bulunan birçok kimsenin onların tekniğini ihata etmiş olmalarıdır. Şayet bunlar kendi tekniklerinden habersiz olan birine hitaben bir şey yazacak olurlarsa o takdirde bundan (ve şifreli yazılarından) vazgeçip imkân nisbetinde açık bir yazı kullanmalıdırlar. Aksi takdirde yazılan ecnebî bir hat mesabesinde kalır. Zira bu ve yabancı bir yazı, (taraflarca) üzerinde anlaşma hâsıl olmadığından aynı hükme tabi olurlar, (ikisi de anlaşılmazdır). Askerî ve malî konularda çalışan devletin resmî kâtipleri hâriç, bu kadar açık yazmama konusunda kimse mazur görülemez. Devletin resmî kâtipleri ise, bahsedilen hususları halktan gizli tutmakla mükelleftirler. Çünkü bu hususlar, gizli tutulması icap eden bir devlet sırrıdır. Bu yüzden devletin resmî kâtipleri kendilerine has teknikle yazdıkları hatta o kadar çok mübalağa ederler ki yazılan bir nevi muamma hâline gelir. Muamma güzel koku, meyve, kuş veya çiçek gibi isimleri ifade eden birtakım kelimelerin, harflerin yerine ifade vasıtası olarak kullanılması veya malûm harflerin şekillerinden ayrı olarak yazı ile maksatlarını anlatmak için muhatapların üzerinde anlaştıkları birtakım şekiller vaz etmeleri tekniğidir. Birçok defa bu çeşit yazıları çözmek için mahir kâtipler şifre anahtarı vazifesi gören bir yazı tertip ederler. Gerçi remizli yazılar, daha evvel belli birtakım kıstaslara istinat eden kaidelere göre yazılmış değildir. Ama yinede usta kâtipler şifre tarzındaki yazıyı kendi idrâk ve zekâlarıyla çözerler. Ve buna, "muamma[24] çözmek", adını verirler. Bu konuda ilgili kişilere ait meşhur birtakım divanlar vardır.

"Alîm ve hakîm olan Allah'tır." (Yusuf, 12/83).

OTUZİKİNCİ BÖLÜM

Kâğıtçılık sanatına dair

Eskiden ilmî eserlerin ve kayıtların kitap hâline getirilmesi, ciltlenmesi, istinsah edilmesi, tashihi büyük önem taşırdı.

Bunun sebebi devletin büyük güce ulaşması ve hadarîliğe tâbi olan hususlardaki ilerlemedir. Zamanımızda büyük İslâm hanedanlığının yıkılmış ve umranın gerilemiş olması yüzünden bu sanat da ortadan kalkmıştır.

Çünkü bunların her biri, yurdun mamurluğu, devletin kudreti ve ilimlerinin rağbetiyle ilgili olan şeylerdendir, Önceleri bu şartların tamamı mevcut olduğu için, ilmî eserler çok sayıda telif edilmiş, sicil, defter ve sayfaların sayısı çoğalmış; halk da bu ilmî eserleri ülkenin her tarafına götürmüştür.

Bu eserler, defterler ve siciller istinsah edilir ve ciltlenirdi. Bu işlerle meşgul olan ve "sahhaf" adı verilen ayrı bir sınıf türedi; mamur ve medenî hayatın geliştiği büyük şehirlere mahsus bir sanat oldu.

Eskiden ilmî eserlerin istinsahında, devletin resmî evrakının, iktaların ve beratların yazılmasında sanatkârlar hususî surette hayvan derisinden hazırlanmış parşömenler ve defterler kullanılırdı. Bunun sebebi ilerde izah edeceğimiz gibi İslâmın başlangıç döneminde refahın ve servetin çok, telif eserlerin ise az olması idi. Buna ilaveten resmî evrakı ve kayıtları da azdı. Yazıların üstünlüğünü ve önemini belirtmek, mükemmel olmalarını temin etmek maksadıyla parşömenler, deri kâğıtlar üzerine yazı yazmakla iktifa

ettiler. Sonra telif eserler, resmî yazışmalar birden çoğaldı. Parşömenler bu ihtiyacı karşılamaz hâle geldi. (Abbasî vezirlerinden) Fadl bin Yahya, bir kâğıt imalathanesinin kurulmasını tavsiye etti. Kâğıt imalatına geçildi. Resmî evrak ve kayıtlar için bu kâğıtlar kullanıldı. Hael da bu tür kâğıtlara rağbet etti. Böylece kâğıt imal etme sanatı çok gelişti.

Bundan sonra ilimle meşgul olanlar ve devleti yönetenler, ilmi mahiyette olan eserlerin o ilmi kuranlara ve yazanlara ulaşan senetle eserlerin tashihine önem verdiler. Yazma ve tashih, ilimlerin temelidir. Çünkü nakledilen eserler, o sözleri söyleyen kimseye; şer'î fetvalar ictihad sahibi olan hâkime isnat ve onlardan rivayet edilen metinler zapt ve tashih edilmedikçe bunların doğruluğu ispat edilemez; metinlerin ve nakledilen sözlerin doğruluğunu ispat etmek için bu yolla zapttetmek etmek şarttır.

Bundan dolayı geçen asırlarda ilim adamları her yerde ilmî eseri bu yolla tashih ederek zapt ve rivayete önem verdiler.

Böylece Resûlullah'ın hadislerini öğrenmek meselesi de, hadislerin bu yolla tashih ve zapt edilmesi sebebiyle rivayete inhisar etti. Çünkü hadis sahasında isnadın ve rivayet zincirinin en büyük faydası, sahih, hasen, müsned, mürsel, maktu' ve mevkuf olan hadisleri "mevzu"[25] olanlardan ayırt etmektir. Artık o da ortadan kalkmış ve onun kaynağı ümmetçe kabule mazhar olan şu ana eserlerde toplanmıştır. Bununla meşgul olmak, yani hadislerin senedleriyle uğraşmak bugün için beyhude bir iş hâline gelmiştir. Artık rivayetin ve onunla meşgul olmanın bir semeresi kalmamıştır. Sadece sözü edilen hadisle ilgili temel eserlerin, bunun dışında fetva için gerekli olan kitapların ve daha başka yazıların ve ilmî eserlerin tashihi ve bunlara ait senetlerin müelliflerine muttasıl (kesintisiz) olmaları bugün için de söz konusudur. Bu suretle onlardan nakil ve onlara isnad sahih olur. Doğuda ve Endülüs'te bu usûlün yolu düzgündü. Ondan dolayı o dönemlerde onların bölgelerinde istinsah olunan yazıların gayet muhkem, sıhhatli olduğunu görmekteyiz. O dönemlerden zamanımıza kadar gelen ve her tarafta insanların ellerinde dolaşan eski metinler bu hususla onların son derece ilerlediklerine şahitlik etmektedir.

Şimdi de her tarafta bu nüshalar elden ele dolaştırılarak istifade olunmakta ve en kıymetli bir hazine gibi ehli tarafından muhafaza, edilmektedir. Mamurluğun azalması, medeniyetin gerilemesi ve ahalinin göçebe hayatı yaşaması sonucunda yazı sanatı, zapt ve rivayet usûlü ortadan

kalktığı için, Mağrib'de bu güzel âdet terk edilmiştir. Bu sanat ortadan kalktığı için, ana kaynaklarla diğer ilmî ve edebî eserler, göçebelere mahsus olan iptidaî yazılarla birlikte istinsah edilmektedir.

Berber talebeleri elyazılarının fena, fazla bozuk ve karışık olması yüzünden, bu kitapları bir şey anlaşılmaz birtakım sayfalar hâlinde istinsah etmişlerdi. İncelemek için bu sayfaları karıştıranlar, büyük bir müşkilatla karşılaşmışlar, çok nadir hâller müstesna bu çeşit yazı ile yazılan eserlerden hiçbir fayda temin edememişlerdir.

Yine aynı durumda fetvalarda da bazı aksaklıklar görülmüştür. Çünkü umumiyetle nakledilegelmekte olan fıkhî ictihadlar ve sözler, mezhep imamlarından değil, sadece bahsedilen kitaplardan olduğu gibi alınmaktaydı. Bundan başka telifin tekniği hakkında fazla bir şey bilmeyen ve o maksada yetecek kadar sanatlara sahip olmayan, onun için de telif ettikleri eserlerin kaynaklarını yanlış okuyan, hatalı nakiller yapan bazı fıkıh imamlarının eser telif etmeye kalkışmaları da zikredilen durumu takip etti. Bu usûlden Endülüs'te silik bir izden başka bir şey kalmamıştır. Neredeyse Mağrib'de ilim tamamıyla yok olmak üzeredir.

Allah kendi işini kemal ve kudretiyle yönetir.

Bize gelen doğru haberlere göre, Doğuda, zamanımızda ilim ve sanat rağbet görmektedir. Sağlam metinler aktarılmakta, bu gibi eserlerin tahsiline önem verildiği için ilim tahsili daha kolay olmaktadır. Aşağıdaki bölümlerde bunu anlatacağız.

Ancak istinsahta kullanılmak üzere burada mevcut olan iyi vasıftaki güzel hat, Arap olmayan kavimlere aittir. Yoksa Mısır'daki nesh (ve kitap istinsahı) de Mağrib'te olduğu gibi, hatta ondan da fazla bozulmuştur

Allah bilir. Başarılar Allah'ın yardımıyla elde edilir.

OTUZÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Musiki sanatına dair

Bu sanat, vezinli şiirler üzerine takti (vezinde mısraların cüzlere ayrılması) olunan seslerle, vezinli şiirlerin âhenkli hâle getirilmesinden ibarettir. Takti esnasında her ses üzerinde tam olarak bir gam meydana getirilir. Böylece bir nağme teşkil edilmiş olur. Sonra sözü edilen nağmeler, bilinen birtakım nispetler dâhilinde bir diğeriyle terkip edilir. Bundan dolayı söz konusu tenasüp ve zikredilen seslerde hâsıl olan keyfiyetler sebebiyle o nağmeleri dinlenmek kulağa hoş gelir. Musiki ilminde izah edilmiş olduğu üzere sesler arasında bir uyum vardır. Bir ses; yarım-ses, çeyrek-ses, beştebir-ses veya diğer bir sesin onbirde bir parçası olan ses olabilir. Bu sesler kulağa gelirken söz konusu nispetlerdeki fark onu basit hâlden çıkararak kompleks olma vaziyetine sokar. Kompleks ve besteli seslerin hepsi kulağa hoş gelmez. Daha doğrusu kulağa hoş gelen seslerin birtakım hususî terkipleri, besteleri ve makamları vardır. Musiki ilminin ehli olanlar bu terkipleri tespit etmişler ve bunların üzerinde konuşmuşlardır. Yeri gelince bu husus anlatılacaktır.

Müzikal nağmelerdeki bu âhenk cansız âletlerden (müzik enstrümanlarından) hâsıl olan diğer birtakım seslerin takti edilmesiyle de vücuda getirilebilir. Bu da bu maksatla hazırlanan çalgı âletlerine ya vurularak veya üflenerek olur. Vurulma veya üflenme neticesinde hâsıl olan seslerin kulağa hoş geldiği görülür.

Bu âletlerin çağımızda bazı çeşitleri vardır. Bunlardan birine "şebbâbe" (ney) adı verilmektedir. Bu âlet içi boş bir kamıştan yapılır. Kamışın üzerinde belli yerlerde delikler açılır. Üflenen nefesi, bu âlet ses hâline

getirir. Bunun içinden ve sözü edilen deliklerden düzgün bir ses çıkar. Her iki eldeki bütün parmaklar bahsedilen deliklerin üzerine bilinen bir tarzda konulmak suretiyle takti edilir, yani belli ölçüdeki ses parçalarına ayrılır. Bu suretle onda mevcut olan sesler arasında belli nispetler hâsıl olur. Aynı şekilde mütenasip olarak bir diğerine bitişir. O için bunu idrâk eden kulak haz alır. Bunun sebebi de bahsettiğimiz harmonidir.

Mağrib'de diğer bir musiki âleti mevcuttur ki, "zulâmi" (zurna) adıyla anılır. Bu da kamış şeklinde olup ağaçtan yapılır. Ağacın iki tarafı yontulur, içi boştur. Bunun sebebi ayrı ayrı iki parçadan meydana gelmiş olmasıdır. Aynı şekilde bu âletin üzerinde de belli sayıda delikler vardır. Âlette ucuna takılan küçük bir düdükle üflenir. Ses bu vasıta ile âletin içine girer, nağmeleri keskin olan bir ses çıkarır. Şebbâbede olduğu gibi bunda da sözü edilen deliklerden sesleri takti işlemi parmaklarla yapılır.

Çağımızda Mağrib'de musiki âletlerinin en güzeli ve işitenleri en çok hoşlandıranı "bûk" (klarnet) adını taşıyandır. Bu âlet, bir arşın kadar uzunluğunda olan, bakırdan yapılmış baş tarafı kesilmiş kamış kalemin ucu gibi dar, nihayeti avuç içi kadar geniş ve açık bir âlettir. Bakırdan yapılmış olan bu âletin baş tarafına küçük bir kamış yerleştirilir. Bu kamış vasıtasıyla üflenen nefes âletin iç tarafına ulaşınca, kalın ve kuvvetli bir ses meydana gelir. Âletin üzerinde, yukarda anlattığımız âletlerde olduğu gibi, birçok delikler açılmıştır, belli nispette parmaklarla basılarak üflenince, işitenleri neşelendiren hoş sesler meydana gelir, bu sesler ruhlara neşe verir.

Mağrib'de bunlardan başka telli musiki âletleri vardır. Bunların hepsinin de havayı hapsetmek üzere iç tarafları oyuktur. Bu âletlerin bazısı yuvarlak bir küre parçası şeklinde yapılmış olup tambur ve kopuz bu nevidendir. Bazısı kanun ve santur gibi dört köşelidir. Bunlar şu şekilde yapılır: bu âletler kıldan veya tellerden yapılırsa, birtakım teller veya kıllar âletin üzerine tertibi ile yerleştirilir, bu teller veya kıllar, bu âletlerin baş taraflarına çakılmış olan çivilere bağlanır. Gerektiği zaman telleri veya kılları gevşetmek veya çekmek için bu çiviler hareket edecek bir şekilde yerleştirilmiştir. Çalınmak istenince, mum veya kindir yağıyla yağlandıktan sonra, diğer bir ağaç parçasıyla veya kavisin iki tarafına bağlanmış olan tel öteki tellerin üzerinden geçirilmiş olan tele hafifçe ve eda ile vurulur veya bu tel sağ ek ile bir telden diğerlerine nakledilir, aynı sol elin parmaklarıyla usûl dairesinde, tellere dokunulur ve tellere hafifçe vurmaya devam edilirse,

işitenlerin neşelendiren âhenkli güzel sesler meydana gelir. Bazen taşlar üzerine değneklerle veya ağaçlara, birbirine uygun bir eda ile vurulunca, dinleyenlere hoş gelen güzel sesler işitilir. Şarkı söylemekten neşe ve sevinç meydana gelmesinin sebeplerini ise aşağıda anlatacağız.

* * *

Musikiden hâsıl olan hazzın sebebini açıklayalım: Hazzın ne olduğunu izah eden eserlerde sabit olduğu gibi haz mülâyim bir şeyin idrâkinden; ruhun, kendisine münasip düşen bir şeyi elde etmesinden ibarettir. Diğer yandan hisle bilinen şeylerin sadece keyfiyeti idrâk olunur. Bu keyfiyet, onu idrâk eden şahsa mülâyim ve münasip düşürse zevkli olur. Şayet ona zıt düşerse acıklı olur. Haz ve elem budur.

Şimdi tatların mülâyim olanı, keyfiyeti itibarıyla tat alma hassasının mizacına münasip düşenidir. Dokunma duyusuna mülâyim düşen şeylerde de durum aynıdır. Haz veren kokular, kalpteki ruhun buharının mizacına münasip düşer. Zira bu ruh idrâk etme hususiyetine sahiptir ve koku alma duyusu bunu ona iletir. Bundan dolayı rayihalı bitkiler ve kokulu çiçekler ruh için daha hoş kokuludur ve daha fazla mülâyimdir. Çünkü kalbî ruhta mevcut olup, onun mizacından (özelliğinden) ibaret olan hararete galebe eder. Görülen ve işitilen nesnelerde mülâyim, olan husus, keyfiyetlerinde ve şekillerindeki vaziyetler itibarıyla onlarda mevcut olan uyumdur. Buysa nefse göre çok münasip ve gayet hoş bir şeydir.

Görülen bir şey, maddesi sebebiyle kendisinde mevcut olan şekillerindeki uyum itibarıyla hususî maddesinin gerektirdiği kemal derecedeki vaziyetin hâricine çıkmıyorsa, ki idrâk konusu olan her şeydeki hoş ve güzel olmanın anlamı budur. Bu takdirde bu vaziyet, idrâk sahibi nefis için âhenkli olur. Onun için hoşlukları idrâk eden nefis haz alır. İşte bunun içindir ki mahabbette meftun olma derecesinde bulunan âşıkların, ruhlarımız sevgilinin ruhu ile uyuşmuştur, diyerek aşklarındaki son noktayı ifade ettiklerini görmekteyiz.

Durumu itibarıyla insan için kemali, idrâk etmeye en elverişli olan şey bizzat kendisinin insanî şeklidir. O yüzdendir ki insanın, kendi hatlarında ve sesindeki cemâli ve hüsnü idrâk etmesi, fıtratına en uygun olan idrâklerden ve his konusu olan hususlardan olmuştur. Onun için her insan fıtratı gereği

görülür ve işitilir cinsten olan güzeli arzu eder. İşitmeye ve dinlemeye mevzu olan hususlardaki güzellik ise seslerin nahoş değil, hoş olmalarıdır.

Bunun izahı şudur: Seslerin pestlik, tizlik, yumuşaklık, sertlik, titreklik ve yoğunluk ve saire gibi bazı keyfiyetleri mevcuttur. Bunların güzel olmalarını icap ettiren husus aralarında mevcut olan âhenktir.

Şimdi önce belli bir sesten onun zıddına veya misline aniden geçilemez, belki derece derece geçilir. Sonra aynı şekilde geri dönülür, iki sesin arasına, her ikisinden de farklı olan bir üçüncü sesin girmesi şarttır. Yanyana gelişleri ile söylemede zorluk çıkaran sesler ve mahreçleri (çıkış yerleri) birbirine yakın olan seslerden meydana gelen terkipleri lisancıların çirkin bulmalarını dikkate alarak bu husus üzerinde düşününüz. Çünkü musiki de o çeşitten bir şeydir.

İkinci olarak bölümün başında da geçtiği gibi ses parçaları arasında bir âhenk temin etmelidir. Tam bir sesten onun yarısına veya üçtebirine veya onun belli bir parçasına geçilir. Musiki sanatının üstadı olan kişilerin tespit ettikleri münasip geçiş esaslarına göre hareket edilir. Bu sanatın üstadları olan zevatın anlattıkları gibi keyfiyetleri itibarıyla sesler belli bir uyumda olursa ruh için hoş olur.

Söz konusu uyumun, bir de basit bir türü vardır. Ne bir sanata ne de bir talime muhtaç olmadan birçok kimsenin tabiatında bu uyum ve musiki kabiliyeti vardır. Tabiatında vezin üzere şiir söyleme, âhenge göre dans etme ve başka istidatları mevcut olan kimseleri görmekteyiz. Halk arasında bu kabiliyete; "müsabaka meydanı" adı verilmektedir. Kur'ân okuyucularının birçoğu bu mesabededir. Bunlar Kur'ân okudukları zaman tıpkı bir musiki âleti gibi seslerine güzel ve tabiî bir âhenk verirler. O yüzden ifadelerindeki güzellikten ve nağmelerindeki tenasühten dolayı haz alır ve dinleyicilerini neşelendirirler Tenasübün diğer bir kısmı terkipten ve bestelerden meydana gelir. Bunu bilme hususunda herkes birbirine eşit olmadığı gibi bilen her şahsın tabiatı da, bildiğini icra etmesi için kendisine muvafakat etmez. Musiki ilminin inceleme sahasına giren lahin (nağme) budur. İlerde ilimlerden bahsederken bunu izah edeceğiz.

İmam Mâlik (r.a.) lahinle (nağme ile) ile Kur'ân'ın okunmasını caiz görmemiştir.

İmam Şâfiî lahın ile Kur'ân okumayı caiz görür. Bu iki imam arasındaki ihtilâf maddesi olan lâhin musiki nağmesi değildir. Zaten musiki nağmesi ile Kur'ân okumak her iki imama göre caiz değildir. Çünkü musiki kaide ve usûlünce Kur'ân okumak hiçbir surette doğru olamaz. Kur'ân, kıraat üstadlarının ağızlarından nasıl işitilmiş ise, harfler tecvid kaidesine ve yerine göre kısa veya uzun olarak okunur, uzun ve kısa medlere riayet edilir. Tecvid kaidelerine muhalif olarak uzun ve kısa okumak caiz değildir. Musikide dahi nağmelerin tenasüp bakımından yukarda söylediğimiz musiki kaidelerine uygun olması şarttır. Nağmeler bu kaidelere uymazsa, uyum meydana gelmez.

Musiki kurallarıyla kıraat ilmi kuralları birbirine uymadığı takdirde, kıraat kuralları tercih olunur. Ne durumda olursa olsun kıraat bilginlerinden rivayet edilen kıraat tarz ve şeklini değiştirmek caiz değildir. Bundan dolayı musiki sesiyle Kur'ân'ı üstadlardan rivayet edilen kaidelere göre okumak birbirine uymaz. Bu açıklamadan anlaşılıyor ki, İmam Mâlik ile İmam Şâfiî arasındaki ihtilâf, musiki nağmesi olmayıp, ancak istidat sahibinin, doğuşunun şevkiyle, basit olan nağme ve ses ile olan kıraattir.

Halk, tabiatları şevkiyle kendiliklerinden harfleri değiştirmeyerek musiki kaidesine göre Kur'ân'ı kıraat eder. Bu şekilde kıraati İmam Şâfiî caiz görmüş ise de, İmam Mâlik bunu reddeder; İmam Melik'in dediği gibi Kur'ân-ı Kerîm'i bu basit olan musiki sesinden dahi tenzih etmenin gerekli olduğu açık bir surette anlaşılmaktadır. Çünkü Kur'ân ölümü ve ölümden sonraki hâlleri hatırlattığı için, onu huşu ile okumak lâzımdır. Kur'ân, güzel sesler işitmek ve idrâk etmek suretiyle zevklenmek için okunmaz. Rivayetlerden anlaşıldığına göre sahabeler Kur'ân'ı bu şekilde okumuşlardır. Resûlullah'ın: *"Bana Davud ailesinin musiki âletlerinden biri verildi."* hadisinde "mizmar" (ney) sözü kullanılmıştır. Resûlullah hadisinde, güzel sesler çıkaran hançereler Davud ailesinin musiki âletlerinden birine benzetilmiştir. Maksat musiki ile tagannî etmek değildir; ancak Kur'ân âyetlerinin pek güzel sesle okunduğu anlatılmak istenmiştir.

Şu hususu bilmeliyiz ki, musiki ve şarkıcılık bir sanat olup, ancak içtimaî ve medenî hayatın gelişmiş olduğu şehir halkı arasında yayılır. Kazanç, yaşamak için gerekli ihtiyaçlar yerine getirildikten ve medenî hayat itiyatlarını tatmin etmek devresi geldikten sonra bu sanata karşı heves uyanır. Ancak bundan sonra refah ve medenî hayatın itiyat ve icaplarıyla

nefislerini sevinçli kılmak isteyenler, şarkıcı sesleri işitmek isterler, yani ekonomik hâlleri düzelenler bu sanata ihtiyaç duyarlar.

İslâmiyetten önce Acemlerin hâli böyle idi. Musiki sanatı onların şehir ve kasabalarında yayılmıştı. Acem hükümdarları musikiye düşkündü. Fars hükümdarları çalgıcılarla şarkıcılara çok önem verirlerdi; bu sınıf onların devletlerinde mevki sahibiydi. Çalgıcı ve şarkıcılar kisraların meclislerinde hazır bulunur, çalgı çalar ve şarkı söylerlerdi. Çağımızda dahi Arap olmayan milletler, her yerde çalgı ve şarkının düşkünüdürler.

Araplara gelince; başlangıçta onlar şiirle meşgul oldular. Onlar cümle ve kelimeleri harekeli ve sükûnlu olması itibarıyla aralarındaki oran ve uyuma göre eşit parçalara bölerler, cümlelerin her parçasının kendi başına bir anlam ifade etmesini göz önünde bulundurarak bölünen bu parçalara "beyit" adı verirler. Bu parçaların birbirine uygun olmaları, başlangıç ve nihayetleri ve istenilen anlamları ifade etmeleri bakımından zevke uygun olduğu için, işitenlerin ruhlarını hoş eder. Beyitlerin sonunda kafiyelerin birbirine uygun olmasına da önemlidir. Onlar cümlelerin, istenilen mefhumları anlatmasına çok önem verirler, belâgat ve fesahat için bunu bir şart görürlerdi. Bu kaidelere riayet ederek söyledikleri şiirler bütün güzelliklerini kendilerinde topladıkları için tenasüpleri bakımından diğer sözler arasında ayrı yer tutmuştur. Bu hususiyetlerinden dolayı bu şiir ve şarkılar, haberleri hikmetli sözleri ve şereflerini anlatırlardı. Bunlar, isabetli mana ve güzel üslûplarla maksatlarını anlatmak hususunda zihin, istidat ve tabiatlarını göstermek maksadıyla bu tarzda şarkılar söylemeye devam ettiler. Fakat beyitteki parçaların, hareke ve sükûnlarının bu tenasübü, musikiye dair yazılan eserlerde anlatılan nağmelerin tenasübüne nispetle denizden bir damla hükmünde önemsizdi.

O zamanlarda Araplar bundan başkasını idrâk edememişlerdir. Çünkü şiir henüz ayrı bir ilim olarak ortaya çıkmamıştı, Araplar şiir sanatını bilmiyorlardı. Göçebelik Araplar için bir tabiat hükmünde olduğu için, musiki gibi sanat kabilinden olan ilimlerden mahrum bulunuyorlardı. Göçebelik tabiatının şevkiyle şarkı ve şiirleri, terane ve nağmelerle develerini yürümeye teşvik eder mahiyette vezinli sözlerden ve gençlerinin ıssız sahralarda buna benzer basit olarak söyledikleri şarkılardan ibaretti.

Araplar, nağme ve âhenkle seslerini yükselterek söyledikleri bu ezgilere "terennüm", şiir ile söylediklerine "gına", âhenk ve sesle olanına "tekbir",

tehlil veya Kur'ân okumaya "tagbir" adı verdilerdi.

Ebu İshak Zeccac tehlil ve Kur'ân okumanın gabiri, yani baki olan ahireti hatırlattığı için "tagbir" adıyla anıldığını söyler. İbn Reşîk ise *"Kitabu'l-Umde"*sinde Arapların bazen bu gınalarında nağmelerin tenasübüne sade ve basit bir şekilde riayet etmiş olduklarını anlatır. Araplar bu basit tenasübe "sinâd" adı verirlerdi. Onların bu sade nağmeleri, def, ney, kaval ve düdük gibi âletlerle birlikte ve raksederken terennüm edilen hafif şarkılar kabilinden olup, bu şarkılar tabiatlarında hafiflik meydana getirir, neşelendirirdi.

Bu vezin hafif bir vezin olup, "hezec" adıyla da bilinir. Bu sade ve basit olan nağmeler, musiki ilminin inceliklerinden hâli olup, diğer sade sanatlar gibi dikkate muhtaç değildir, kişilerin bunu öğrenmeden kendi tabiatlarının şevkiyle bilmeleri gerçekten uzak bir şey sayılmaz. Bedevîlik ve cahiliyet zamanında Arap kavminin musikide hâli böyle idi.

* * *

Araplar, İslâmiyet zuhur edip ülkeler fethettikleri, Fars ve diğer Arap olmayan milletlerin devletlilerini ele geçirdikleri vakit, göçebe ve bildiğin gibi darlık içinde idiler. Din, onları bu gibi hâllerden men etmişti. Onlardan diyanet ve geçinme için faydası dokunmayan şeyleri terk etmeyi şiddetle talep ediyordu. Müslümanlar, dinin bu emirlerine boyun eğerek gına ve raks gibi din ve dünyaları için faydasız olan şeyleri bir dereceye kadar bıraktılar.

Müslümanların zevk aldıkları şeyler ancak Kur'ân'ı âhenkle okumaktan ve kendileri için bir tabiat hükmünde olan şiirleri söylemekten ibaret idi.

Sonra müreffeh bir hayat içine girdiler. Ülkeler fethedip milletlerin servetlerini ganimet olarak ele geçirmek sonucunda refaha kavuştular. Nimet, süs, güzellik içine daldılar, eski sadeliği bıraktılar, lüks bir hayat yaşamaya başladılar. Bu fütuhatın bir sonucu olarak Fars ve Bizanslıların çalgıcı, muganni ve sanatkârları dağıldı, Hicaz'a geldiler ve Arapların hzmetçi, köle ve azatlıları oldular. Bunlar bir arada ud, tambur, ney, kaval ve her çeşit saz çalıyorlardı. Araplar bunların çalgı seslerini ve şarkılarını onların nağme ve sesleriyle taganniye başladılar. Medine'de Fars kavminden Naşît, Tuvays, Saib ve (Hz. Ali'nin torunu) Abdullah bin Cafer'in kölesi Hair musiki ve şarkıda kendilerini gösterdiler. Bunlar Arap şiir ve

şarkılarını öğrendikten sonra kendi ezgileriyle taganni etmeye başladılar. Kendi usûlleriyle Arap şiir ve şarkılarını çok güzel bir surette okuyorlardı. Bunların şöhreti etrafa yayıldı.

Ma'bed ve onun ayarında olan sanatkârlar, İbn Süreyc ve onun gibileri bunlardan çalgı ve mugannilik öğrendiler. Sonra musiki derece derece gelişerek Abbasîler zamanında yüksek noktaya vardı. İbrahim Mehdî, İbrahim Mevsulî ile oğlu İshak ve İshak'ın oğlu Hammâd gibi en tanınmış musiki üstadları yetişti, bunlar Arap musikisinin gelişmesinde etkili oldular.

Abbasîler zamanında şarkı ve musiki Bağdat'ta o derecede tekâmül etti ki, sonradan ve bugün dahi bu tekâmül konuşulmakta ve musiki meclislerinde övülmektedir. Eğlence ve hoş vakit geçirmeye büyük önem verdiler, raks için ayrı giyimler, âletler ve raksa mahsus şiir ve şarkılar icat ettiler. Bu şiirler dans edilirken söylenirdi. Gitgide dans ayrı bir sanat hâline geldi. Dans (raks) için "kürrec" adı verilen ayrı âletler vücuda getirildi. Bu âletler ağaçtan yapılma eğerli at şeklinde olup, kadınlara mahsus bir abanın etrafına bağlanır, kadınlar bu giyimleri giyerek raks ettikleri zaman atlara binmek hâlini temsil ederler. Birbirine saldırırlar, kaçar gibi yaparlar, maharette birbiriyle yarışırlar. Bundan başka da ziyafet, düğün, bayram günleri ve hoş vakit geçirme toplantıları için her çeşit oyun ve âletler icadettiler.

Bağdat'ta bunların çeşitleri çoğaldı; bu eğlence şekil ve âletleri Bağdat'ta, Irak'ın diğer şehir ve bölgelerine ve başka ülke ve şehirlere de yayıldı. Musulluların Ziryâb adında genç bir uşakları vardı. O, yukarda adları geçen sanatkârlardan musiki öğrenmiş, mükemmel bir sanatkâr olarak yetişmişti. Musullu sanatkârlar onu kıskanarak Mağrib'e gönderdiler. Ziryâb Endülüs'e gelerek hükümdar olan Hakem bin Hişam bin Abdurrahman'a intisap etti. Hakem ona son derecede büyük ilgi gösterdi. Geldiğini işittiği zaman onu karşılamaya çıktı. Bol bağışlarda bulundu. Bol hediyeler, arpalıklar verdi. Devlet ricali arasına aldı. Onu nedimler sırasına yükseltti.

Ziryâb, Endülüs'te musiki sanatını yaydı, musiki sanatı Endülüs'te kök saldı. Beylikler zamanına kadar bu sanat ondan nakledi. İşbiliye'de musiki sanatı son derecede gelişti. Devletin zayıf düşmesinin bir sonucu olarak bu şehrin medenî ve ekonomik durumu geriledikten sonra bir sanat oradan denizin öbür tarafındaki Kuzey Afrika'ya ve Mağrib'e intikal etti ve orada

yayıldı. Mamurluğun çökmesine ve devletlerin düzeni bozulmuş olmasına rağmen bu sanat büsbütün ortadan kalkmış değildir.

Musiki sanatı, zaruri ihtiyaçlardan olmayın medenî hayatın itiyat ve icaplarından olduğu için, medenî hayatta en son türeyen sanatlardandır. Umranın gerilemeye başladığı vakit, ilk önce ortadan kaybolmaya mahkûm olan bir sanattır.

"Allah, halik ve âlimdir." (Yâsin, 36/81).

OTUZDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Sanatların, özellikle kitabet ve hesabın insanın zekâlarını geliştirdiğine dair

Daha önce bahsetmiştik: Nefs-i nâtıka (düşünen, anlayan ve akıl eden insan nefsi) insanlarda ancak bilkuvve (potansiyel olarak) mevcuttur. Bu duygu kuvveleriyle bilinen nesneleri, tekrar tekrar idrâk etmek ve yeni bilgiler edinmek sonucunda kuvveden fiile çıkarak bilfiil mevcut olur.

Nihayet o bilfiil idrâk ve akl-ı mahz (saf akıl) hâline gelir. Bu suretle nefs-i nâtıka ruhanî bir zat olur. O vakit varlığı kemâle ulaşır. Bu sebepten dolayı her çeşit ilim ve nazar, zarurî olarak nefs-i nâtıkaya fazla bir bilgi kazandırır. Diğer yandan daimi surette gerek sanatlardan ve gerekse sanat melekesinden "ilmî bir kaide" hâsıl olur. Bu, burada sözü edilen melekenin bir neticesidir. Bu içindir ki sınama tarzındaki tecrübe bir akıl ifade eder. Zekâyı geliştirir, akla yeni bir akıl katar. Sanatlarla ilgili melekeler de ayrı bir akıl ifade ederken, kâmil bir hadarîlik de bir bir düşünce verir. Çünkü hadarîlik; ev idaresi, insanlarla muaşeret ve onlarla münasebette bulunma âdâbının tahsili sonra din işlerinin ifâsı, onun âdâb ve şartlarına riayet edilmesi gibi hususlara dair olan sanatların toplamıdır.

Bütün bunlar neyin ne şekilde yapılacağına dair olan bazı kanunlar ve kaidelerdir ki, düzenli disiplinler halinde ortaya çıkarlar. Neticede, bundan akılda bir ziyadelik, yani zekâda bir gelişme meydana gelir.

Bu neticenin hâsıl olmasında sanatlar içinde en faydalı ve etkili kitabettır. Çünkü bu, diğer sanatların aksine birçok bilgiler ve görüşler ihtiva eder.

Bunun izahı şudur: Kitabet, yani yazarlık çizgi şeklindeki harflerden, hayaldeki lafız biçimindeki kelimelere ve lafız biçimindeki kelimelerden nefisteki anlamlara intikal etme esasına dayanır. Kitabetle haşir neşir olan nefis hiç durmadan bir sembolden diğer bir sembole intikal eder. Nefis bunu daimî bir alışkanlık hâline getirir. Böylece nefiste delilden medlûle, yani eserden müessire ve lafızdan manaya intikal melekesi hâsıl olur. Bilinmeyen bilgileri kazandıran nazar-ı aklînin (aklî bakışın) anlamı budur.

Şimdi aklî bakış ve istidlâl bu ameliye ile bir akıl etme ve düşünme melekesi kazanır. Bu da akılda ziyadelik ve zekâda gelişme demek olur. Bu sayede ve aklî nazar vasıtasıyla her çeşit işlerle ilgili kuvvetli bir zekâ ve cin fikirlilik husûle gelir. Zira bu intikal ve delilden medlûle istidlâl akıl için alışkanlık hâlini almıştır. Bundan dolayı; kâtiplerini zekilik ve açıkgözlülük hâli üzere gören kisra, onlar için şeytanlar ve cinler anlamında "divâne" demiştir.

Dediklerine göre, kâtiplerin çalıştıkları daire anlamına gelen "divan" kelimesinin türemesi de bundan olmuştur.

Hesabı da kitabetle aynı hükümde tutmak gerekir. Çünkü hesap sanatı bölmek ve çarpmak yoluyla sayılar üzerinde uğraşmaktan ibaret olup pek büyük ölçüde akıl ve fikir sarf edip, delillerden medlûllere intikale meleke hâsıl etmekle elde edilir ve matematik bilgini buna itiyat eder. Aklın anlamı da budur.

"Allah sizi bir şey bilmez durumda olduğunuz hâlde annenizin karnından çıkardı. (Sonra bilgi sahibi olmanız için) kulak, göz ve kalp verdi. Belki şükredersiniz diye. (Hâlbuki siz çok az şükrediyorsunuz.)" (Nahl, 16/78).

ALTINCI BÖLÜM

İlimler ve çeşitleri, öğretim usûlleri, öğretim ve ilimlerle ilgili hâllere dair

MUKADDİME

Mukaddeme, insan düşüncesine dairdir ki, bununla insan, hayvanlardan ayrılmış, o sayede geçimini temin etme, bu hususta hemcinsiyle yardımlaşma, Rabbini bilme ve resûllerin, O'nun nezdinden getirdiklerine dair nazar ve istidlâlde (çıkarımda) bulunma yolunu tutmuş, böylece bütün hayvanları kendisine itaat ettirmiş, güçlü hâkimiyetine boyun eğdirmiş ve o sayede, yaratılanların birçoğuna üstün kılınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

Beşerî umranda ilmin ve öğretimin tabiî bir durum olduğuna dair

Bunun sebebi şudur: Beşer duyguları, hareketleri ve yaşaması için gıda ve kendisini korumak için sığınaklar araması bakımından hayvandan farksızdır; insan, ancak kendisine geçinme ve kazanç yollarını gösteren düşüncesiyle, kendi cinsinden olan diğer fertlerle bir araya toplanarak geçinme vasıtaları gibi hususlarda birbiriyle yardımlaşmasıyla, bu yardımlaşmanın bir sonucu olarak cemiyetler hâlinde yaşamasıyla, Allah elçilerine Allah tarafından indirilen buyrukları kabul edip şeriat hükümleriyle iş görmesi ve ahreti için faydalı olan kaidelere riayet etmesiyle hayvanlardan ayrılır, İnsan her vakit bunların her birini düşünür. Bunları düşünmekten hiçbir vakit usanmaz ve yorulmaz, göz açıp kapayacak kadar kısa bir müddet içinde dahi bunları düşünmekten boş kalmaz, fikrinin intikali gözlerin açılıp kapanması arasında geçen zamandan daha çabuktur.

İşte insanın bu düşüncesi ilimlerin ve yukarda anlattığımız sanatların kaynağıdır. Üstelik hayvanda dahi mevcut olan, tabiatının istediğini elde etmeye çalışmak insiyakı, insan için tabiî bir hâl olduğundan, bu tabiatın şevkiyle insan kendinin bilmediklerini kendinden önce o ilimleri öğrenmiş kimselere, o ilimde kendisinden üstün olanların fikirlerine veya o ilimleri Resûlullah'tan öğrenmiş olanlara müracaat ederek öğrenir.

İnsan böyle öğrendiği hakikatleri ve bunların zatıyla ilgili hâlleri birbiri arkasından olmak üzere düşünür, düşünmeye alışmakla düşünmek melekesi meydana gelir. Bunun bir sonucu olarak hakikatlerde görülen durumları onlara katmaya alışır. Onun o hakikate dıştan gelenleri öğrenmesi ayrı bir

ilim şeklini alır. Sonradan yetişen nesiller bu ilimleri öğrenmeyi arzu ederler ve bunları bilenlerden öğrenirler. Böylece eğitim usûlü meydana gelir. Açık bir şekilde ortaya çıkmıştır ki, ilim ve talim insan için tabiîdir.

İKİNCİ BÖLÜM

İlim öğrenmenin bir sanat olduğuna dair

Bunun sebebi şudur: Herhangi bir ilimde ihtisas kazanmak, o ilmi bütün dallarıyla kavramak ancak o ilmi anlayabilmek için gereken ilk bilgileri, o ilmin kaide ve kanunlarını ve ilimde incelenen meseleleri esaslarından, başka söyleyişle küllî olan usûllerinden fer'î olan meselelerini çıkarabilmekle olur.

Herhangi bir ilimde bu hususlarda meleke kazanılmadıkça o ilimle meşgul olan kimse onu iyice kavramış sayılmaz. Bu meleke anlama ve ezberlemeden başka bir şeydir. Çünkü biz, bir ilmin bir meselesini anlamak ve ezberlemek hususunun o ilimde payesi olan kimse ile yeni yeni öğrenmeye başlamış kimse veya o ilmi tahsil etmemiş olan bir kişi arasında fark olmadığını görüyoruz. Meleke ise bilgine ve o ilimde payesi olan kimselere mahsustur. Başkaları o ilimde meleke sahibi sayılmazlar. Bu açıklamamızdan melekenin, anlamak ve ezberlemekten başka bir şey olduğu anlaşılır.

Melekeler, gerek beden kuvvesiyle ve gerek matematik gibi dimağ kuvvesiyle elde edilmiş olsun, cismanîdir. Cismanî olan her nesne beş duygu kuvvesiyle idrâk olunur. Bundan dolayı öğretim yoluyla elde edilir.

Bundan dolayı her ilmin veya sanatın taliminde, o ilmin veya sanatın meşhur üstadlarına, sanatkârlarına varan bir öğretim yoluna sahip olmak, her bölge halkı ve her nesil arasında muteber bir husustur.

Belli bir ilme dair alâkalı usûllerin farklı oluşu, o ilmi talim ve tedris etmenin bir sanat olduğunun diğer bir delilidir.

Tanınmış üstadlardan her birinin, bütün o meslek ve sanatlara mahsus olan öğretim usûlleri vardır. Meşhur imamlardan her birinin, eğitim ve öğretimde kendisine has bir usûlü vardır. Nitekim bütün sanatlarda da aynı durum mevcuttur. Bu durum gösterir ki, sözü edilen usûl, ilimden ve onun esas meselelerinden değildir. Aksi takdirde herkesin usûlünün bir olması gerekirdi.

Kelâm ilmini gözden geçirirsen bunu görürsün. İlk önce yetişen âlimlerle sonradan yetişen âlimlerin kelâm ilmini öğretim metot ve terimleri başka başkadır.

Fıkıh usûlü ve Arapça öğretiminde durum böyledir. Aynı şekilde diğer bütün ilimlerin eğitim usûllerinin bir diğerine muhalif oldukları görülmektedir. Bu da eğitime dair birtakım sanatların olduğunu gösteiriyor. İlim ise aslında birdir.

İlim bir olduğu hâlde, öğretim metot ve terimlerinin başka başka olması bunların birbirinden ayrı meslek ve sanatlar olduğunu da gösterir. Bunu iyice aklında yerleştirdikten sonra bil ki, medeniyet ve mamurluğun, devlet kudretinin eksilmesinin sanatın azalmasına olan etkisi sonucu olarak, çağımızda Mağrib'de öğretim yolları üstadlara ulaşması büsbütün ortadan kaybolmak derecesine yaklaşmıştır.

Kayravan önce Mağrib'in, Kurtube, Endülüs'ün başşehri olup, son derece mamurdular. İlimler ve sanat inkişaf etmiş ve revaçta idi. Bu iki şehir, uzun müddet, bu iki devletin başşehri olduğu dönemde medeniyet ilerlemiş ve asırlarca ilim, zanaat ve sanat öğretimi yüksek derecesine varmıştı. Bu iki başşehir harap olduktan sonra, Mağrib'de, öğretim büsbütün ortadan kalkmak derecesine vardı.

Müvahhidler zamanında bu medeniyetten istifade edilerek Merakeş'te öğretime biraz önem verildi. Fakat Muvahhidler devleti ilk devresinde göçebe bir devlet ve üstelik ömrü kısa olduğundan Merakeş'te medeniyet gelişemedi ve yerleşemedi. Az bir istisna ile medenî hâl, sürekli bir şekilde devam etmedi.

Muvahhidlerin Merakeş'teki hâkimiyeti sona erdikten sonra, Kadı Ebu Kasım bin Zeytûn (öl. 1292), (hicrî) 7. (M. 13.) yüzyılın ortalarında Kuzey Afrika'dan doğuya gitti, orada İmam İbn Hatib diye meşhur olan Fahreddin Razî'nin (öl. 1209) talebelerine yetişti. Onlardan ders aldı. Eğitim ve öğretim usûllerini öğrendi, aklî ve naklî ilimlerde maharet kazandı. Birçok ilim ve güzel bir öğretim usûlüyle Tunus'a döndü.

Onun peşinden Ebu Abdullah bin Şuayb Dükkâlî (öl. 1268) doğudan geldi. Bu kişi, Mağrib'ten doğuya gitmiş, Mısırlı hocalardan ders almış, sonra Tunus'a dönerek burada yerleşmişti. Ders verme usûlü faydalı idi. Tunus halkı bu iki zattan ders aldı. Bunların eğitim yolları ve ders verme usûlleri talebeleri vasıtasıyla nesilden nesile geçerek ederek devam etti ve nihayet İbn Hâcib'in (öl. 1249) talebesi ve eserinin şârihi olan Kadı Muhammed bin Selâm'a intikal etti. İbn İmam Ebu Zeyd Abdurrahman (öl. 1343), diğeri Ebu Musa İsa (öl. 1348) ve talebeleri vasıtasıyla da bu öğretim usûlü Tilemsan'a intikal etti. Çünkü İbn İmam, İbn Abdüsselâm'la beraber aynı hocalardan ders almış, aynı meclislerde bulunmuştu. Şimdi İbn Abdüsselâm'ın öğrencileri Tunus'ta, İbn İmam'ın öğrencileri ise Tilemsan'da bulunmaktadırlar. Ancak öğretimdeki usûllerinin kesintiye uğramasından korkulacak derecede, bunların sayıları azalmıştır.

Sonra (hicrî) 7. (M. 13.) yüzyılın sonlarına doğru Ebu Ali Nâsırüddin Meşaddâlî (öl. 1330), Zevave'den şarka gitti, Ebu Amr bin Hâcib'in talebelerine yetişti. Onlardan ders aldı ve öğrenim usûllerini öğrendi. Şihabuddîn Karafî (öl. 1285) ile birlikte aynı mecliste ve sınıfta beraber okudu. Akliyat ve nakliyâtta maharet kazandı. Birçok ilim ve faydalı bir öğretim metoduyla Mağrib'e döndü. Bicâye'ye yerleşti. Talim senedi ve tedris usûlü bu şehirdeki talebeler arasında aralıksız bir şekilde sürdü. Öğrencilerinden olan İmran Meşaddâlî (öl. 1345) sık sık Tilemsan'a gidip geldi ve neticede orada yerleşti. Hocasının metodunu burada yaydı. Şimdi onun Bicâye ve Tilemsan'daki talebelerine çok nadir rastlanmaktadır.

Kurtube ile Kayravan, öğretim usûlünün arkası kesildikten beri, Fas ile Mağrib'in diğer bölgelerinde dahi öğretim metodu ve güzel öğretim ortadan kalktı. Bundan sonra öğretim, yoluna giremedi. İşte bundan dolayı meleke sahibi olmak zorlaştı. İlimlerde meleke sahibi olmak için en kolay usûl müzakereler ve ilmi münakaşalardır. Meleke tahsilinde en faydalı usûl,

talebenin birbiriyle derslerini ve ilmi konuları çok ve derin olarak müzakere etmesi ve münazaralarda bulunmasıdır.

Mağrib'de talebe, ezberciliğe fazla önem vermektedir. Bu ezberciliğin bir sonucu olarak, ilim meclislerinde, söz söylemeden susup kalırlar. Tahsillerini tamamlamış görünenlerin dahi ilimde meleke hâsıl etmemiş oldukları anlaşılmaktadır. Bunların bu kusurları, güzel bir öğretim metodu ile ders veren öğretmenlerin bulunmamasından ve öğretim usûlünün bozukluğundan ileri gelmektedir. Hâlbuki bunların okuduklarını ezberlemeleri ve ezbere önem vermeleri diğerlerine nispetle daha yüksek derecededir. Bunlar ilimde meleke sahibi olmak yolunun kitapta yazılanları ezberlemek sanırlar. Yukarda anlattığımız gibi, bunlar melekenin, ilmi münakaşalar ve münazaralarla, konuları ve meseleleri zihinde yerleştirmek suretiyle kazanacaklarını unuturlar.

Mağrib'de, talebenin medreselerde oturarak ilim tahsil etme müddeti resmen 16 yıl olduğu hâlde, Tunus'ta beş yıl olması da bunu gösterir. Bu müddet, talebenin ilimde meleke kazanabileceği müddetin asgarî sınırıdır. Mağrib'de tahsil müddetinin bu derecede uzaması, bilhassa, öğretim metotlarının bozukluğundan ve öğretimin zorluğundan ileri gelmektedir. Bunun başka sebebi yoktur.

Endülüs'e gelince; orada öğretim büsbütün durmuştur. Onlar, artık ilimlere hiç önem vermiyorlar; bu da İslâmların yaşadığı ülkelerde yüzlerce yıllardan beri mamurluğun azalmaya başlamasından ve ekonomik durumun altüst olmasından ileri gelmiştir. Endülüs Müslümanları, artık ilim adına, ancak Arap dili ve edebiyatı öğrenmektedirler. Aklî ilimlerin izi bile kalmamıştır.

Bunun bir sebebi mamurluğun eksilmesi ve düşmanın az bir kısmı hâriç olmak üzere, Endülüs'ün bütün bölgelerini ele geçirmiş olmasıdır. Müslümanlar orada, ancak deniz kıyılarında tutunmaktadırlar. Onlar şimdi, her şeyden önce geçinmelerini temin etmekle uğraşmaktadırlar.

"Emrinde galip olan Allah'tır." (Yusuf, 12/21)

* * *

Doğuya gelince; orada kesintisiz öğretim devam etmektedir, üstadlardan nakil ve Öğrenmenin arkası kesilmiş değildir. Orada ilim revaçta, ilim yurtları âlimlerle dolup taşmaktadır.

Bunun sebebi ülkenin çok mamur olmasıdır. Doğuda eskiden ilim kaynağı olan Bağdat, Basra ve Kûfe gibi şehirler birer harabe hâline gelmiş ise de, Yüce Allah bunların yerini onlardan daha yüksek umranı olan şehirlerle doldurmuştur. İlim ve sanat, bu şehirlerden Horasan'daki Acem Irak'ına ve Doğu'daki Mâverânünnehir'e, sonradan Kahire'ye ve batının Kahire'ye yakın olan yerlerine intikal etmiştir. İlim oralarda daima gelişme hâlindedir. Oraları mamur yerlerle doludur. İlimlerin büyük üstadlardan olan nakil, rivayet ve senetleri kesintiye uğramamıştır.

Doğu ahalisi, genel olarak, öğretim meslek ve zanaatında ilerlemiştir. İlim ve sanat doğuda o derecede ilerlemiştir ki, ilim tahsili için oralara giden Mağribliler doğuluların yaratılış ve tabiatlarıyla diğerlerine nispetle daha yüksek zekâ ve istidat sahibi oldukları hayaline bile kapılırlar ve Doğuluların nefs-i nâtıkalarını (düşünen, anlayan ve akıl eden insan nefsi) Batılıların nefs-i nâtıkalarına nispetle yaratılıştan mükemmel sanırlar. Onların insanlık vasıf ve hususiyetlerinin batılılarınkinden daha yüksek olduğuna inanırlar ve bunu müdafaa ederler. Mağriblilerin bu vehme kapılmaları Doğuluların ilim ve sanattaki maharetlerini görmelerinden ileri gelmektedir. Hâlbuki Mağriblilerin bu fikirleri tamamıyla yanlıştır. Çünkü Mağriblilerle doğulular arasında, insanlık hususiyetlerinde, aralarında başkalığı icap ettirecek derecede ayrılık yoktur.

Evet, birinci ve yedinci iklimler gibi itidal dairesinden bir yana olan yerlerdeki ahalinin mizaçlarında ve ülkelerinin itidal dairelerinden uzaklığı nispetinde nefs-i nâtıkalarında bazı eksiklik ve itidalden uzaklaşmalar vardır, başka söyleyişle, iklim onların mizaçlarına tesir etmiştir, bunlarla diğer iklimlerin halkı arasında, bu bakımlardan bazı başkalıklar bulunabilir. Doğu halkı ile Mağribliler arasında zekâ, ilim ve sanat kavrayışı bakımından olan fark, medeniyet ve kültürün doğuluların akıllarını aydınlatması ve geliştirmesi nispetinde nefs-i nâtıkalarının zekâ nurlarıyla nurlanmış olmasından ileri gelmiştir ki, biz sanattan bahsederken bunu açıklamıştık. Şimdi de bu konuyu gözden geçirelim:

Medenî milletlerin geçinme, yaşayış, ev tertip ve idareleri, din ve dünya işlerinde ve diğer âdetlerinde rivayet etmekte oldukları birtakım usûller

vardır. Medenî milletler her işlerinde bu kaidelere göre hareket ederler. Bunlar bu kaideler dışında iş görmezler. Medenî milletlerin bu kaide ve muaşeretleri atalardan gelme ve sırasıyla öğrenilen kaidelerdir ve sanat kabilindendir.

Bütün sanatın fikir ve zihinleri geliştirmeye ve keskinleştirmeye hizmette olduğu bellidir. Her zanaat nefs-i nâtıkada bir iz bırakır. Bu izler yeni bir düşünüş yaratır ve zekâyı kuvvetlendirdiği için yeni bir sanatın öğrenilmesini kolaylaştırır. Gelişmiş olan aklın ilimleri çabuk kavrama kabiliyeti artar.

İşittiğimize göre Mısır ahalisi, kültür alanında yetişilemeyecek dereceye yükselmiştir, onlar eşeklerle, diğer bazı hayvanlara bazı hareketler yaptırmak ve kuşlara bazı sözler söyletmek gibi, hayvanlar için olağanüstü sayılan işler öğretmişlerdir ki, görülmemiş hâllerden olduğu için hayret edilir ve garip sayılır.

Mağrib halkına gelince; kuşlara ve diğer hayvanlara bunları öğretmek şöyle dursun, bunları anlamaktan bile âcizdirler.

Bundan anlaşıldığına göre ilim ve sanatta ve diğer işlerde doğru meleke sahibi olmak, insan aklının kavrayış kuvvetini ve zekâsını arttırır. Meleklerin çoğalmasıyla fikir aydınlanır. İdrâklerden ve idrâklerin tekrarlanmasından hâsıl olan melekelerle nefs-i nâtıkanın geliştiğini ve gitgide sırf akıl hâline geldiğini yukarda anlatmıştık. İlmî eserlerin ve fikirde meydana gelen suretlerin etkisiyle nefs-i nâtıkanın gelişme ve tekâmül etmesiyle insanın akıl ve zekâsı artar, halk bu zekâyı gördüğü zaman bunun insana mahsus olan hususiyetlerden farklı yaratılıştan ileri gelmekte olduğu zannına kapılırlar. Hâlbuki onların bu zanları gerçekten uzaktır.

Hadarî (şehirli) ile bedevî (göçebe) arasındaki zekâ farkını müşahede edersen bu sözümüzün doğruluğuna inanırsın.

Hadarî, zekâ ile aydınlanmıştır; fikir ve kavrayışı mükemmeldir. Bedevî zekâ ve kavrayışı bakımından ondan aşağı derecededir. Bedevî, hadarînin bu zekâ ve kavrayışını gördüğü zaman, bunu şehirlinin yaratılışından gelen bir hususiyet sayar ve kendini akıl, insanlık ve yaratılış itibarıyla hadarîden aşağı derecede görür. Hâlbuki onun bu fikri gerçekten uzaktır. Hadarînin bu

zekâ ve kavrayışı, göçebenin bilmediği medeniyet kaide, usûl ve edeplerini bilmek, sanatı öğrenmek suretiyle elde ettiği doğru melekenin bir neticesidir. Hadarînin bildiği bu bilgileri bilmeyenler ve bu gibi hususlarda meleke ve tecrübe sahibi olmayanlar, onların bu hâlini gördükleri zaman, akıllarının kendi akıllarından mükemmel olarak yaratılmış olduğu ve bedevîlerlerin nefs-i nâtıklarının yaratılış ve tabiatı bakımından şehirlinin nefs-i nâtıkasından aşağı derecede olduğu vehmine kapılırlar. Hâlbuki bedevîler arasında anlayış, kavrayış, aklının mükemmelliği ve yaratılışı ile şehir halkından daha üstün olanlar vardır. Umumi olarak, şehirlilerin göçebelere nispetle anlayışlı ve kavrayışlı olmaları öğretim, sanatın onların akıl ve fikirlerini geliştirmiş olmasından ileri gelmektedir. Çünkü öğretim, sanatın nefs-i nâtıkayı geliştiren etkileri olduğunu yukarda anlatmıştık.

Doğu halkının hâli de Mağrib ahalisine nispetle böyledir. Doğu halkı eğitim ve sanatta Mağrib halkına nispetle çok ilerlemiş ve Mağrib halkı bedevî kültürü etkisinde kalmıştır. Doğudakilerin fikir ve akılları, göçebe tesirinde kalan Mağrib ahalisine bakarak daha ziyade gelişmiştir ki, bundan bahsetmiştik.

Bunun farkında olmayanlar Doğu halkının insanlık, hususiyetlerine nazaran Mağrib halkının daha yüksek bir derecede ve bu meziyetin doğu halkına mahsus olduğu vehmin kapılırlar. Yukarda söylediğimiz gibi bu düşünüş gerçekten çok uzaktır. Sen buna dikkat et.

"(Allah) yaratmada dilediğini artırır." (Fatır, 35/1) Ve O, göklerin ve yerin ilâhıdır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İlimlerin gelişmesi ülkelerin umranı, hadarîliği derecesiyle olduğuna dair

Bunun sebebi şudur: Yukarda anlattığımız gibi, öğretim sanat cümlesindendir. Yine yukarda anlattığımız gibi sanat ancak şehirlerde gelişir ve şehir nüfusunun azlığı veya çokluğu, mamurluğu, yerleşik ve içtimaî hayatın alışkanlık ve gereklerinin halk arasında yayılması oranında gelişir ve çeşitleri de o nispette iyileşir. Çünkü medenî ve içtimaî hayatın alışkanlık ve gerekleri, geçinme için gereken değil, fazla şeylerdendir. Cemiyet fertlerinin çalışmaları, geçinmeleri için ihtiyaç miktardan fazla kazanç sağlarsa, o cemiyetin üyeleri geçinmelerinden artan vakit ve emeklerini insana mahsus ilim ve sanatı öğrenmeye harcarlar.

Medenî hayatın gelişmediği köylerde ve kasabalarda yaşayan biri fıtratı gereği ilme temayül ederse oralarda bir sanat niteliğindeki ilim öğretimini bulamaz. Bundan dolayı sanatı ilerlemiş olan şehirlerden birine gidip öğrenmeye mecbur olur.

Sen bizim Bağdat'a Kurtube, Kayravan, Basra ve Kûfe'ye dair vermiş olduğumuz bilgileri hatırla. İslâmiyetin ilk zamanında nüfusları çoğaldığında ve hadarîlik (medenîlik) yükseldiğinde bu şehirlerde ilim **son** derece gelişmişti. Öğretim metodu belirlenmiş ve her çeşit ilim ilerlemişti. Onlar, derin ve halli zor olan meseleler üzerinde çalışmışlar ve halletmişlerdi. Her türlü ilmi incelemişler, bu alanlarda ilk çağlarda yetişen bilginleri geçmişler ve sonradan yetişenlere üstün gelmişlerdi.

Ancak mamurluğu geriledikten sonra nüfuzları azaldı. Bunun bir sonucu olarak, gelişmiş olan medeniyet dahi bütün dallarıyla birlikte ortadan kayboldu. Bu şehirlerde, ilim ve öğretim sona erdi; başka şehirlere intikal etti. Bilginler ve ustalar oradan gittiler. Zamanımızda ilim ve öğretim merkezi olarak yalnız Kahire'nin kaldığını görüyoruz. Kahire'nin ilim merkezi olması Mısır'ın binlerce yıldan beri medeniyetlerin merkezi olmasından ve medeniyetin bu ülkede sağlam yerleşmesinden ileri gelmiştir. Bundan dolayı Mısır'da sanat ve ilim çeşitleri çoğalmış, öğretim usûlü de tekâmül etmiştir. Kahire'nin ilim, sanat merkezi olarak kalmasında ve bu medeniyetin muhafaza olunmasında 200 yıldan ve Selâhaddin bin Eyyub ve ondan sonraki hükümdarlar çağından beri orada (Şam ve Mısır'da) Türk devleti kurulmuş olması bir âmil olmuştur.

Kahire'de ilim ve öğretimin gelişmesinin diğer bir âmili de köle ve azatlıları oldukları için Türk beylerinin arkalarında bırakacakları servetlerine sultanların el uzatarak çoluk çocuklarına bir şey bırakmayacaklarından, servetlerinin kaybolup gitmesinden korkarak bunları vakfetmeleridir. Türk beyleri bundan dolayı pek çok medrese, tekke, zaviye, han ve imaretler yapmışlar, bol gelir getiren vakıflara bağlamışlar, bu vakıflarına evlâtlarının nezaret etmesini veya gelirlerinin bir hissesinin evlâtlarına verilmesini şart koşarak çocuklarının geçinmesini de temin etmişlerdir.

Bu Türkler hayır ve hayratı seven, ecir ve sevap uman insanlardır. İşte bundan dolayı Mısır'da vakıflar çoğaldı. Bu vakıfların geliri büyük ölçüdedir. Aylık ve tahsisatları çok olduğu için talebe ve bilginler fazladır. Aynı sebepten, ilim öğrenmek üzere, Irak ve Mağrib'den Mısır'a talebe gelmektedir. İlmin çeşmeleri coşup taşmaktadır.

Allah dilediğini yaratandır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Çağımızda medenî ülkelerde okunan ilimlerin çeşitlerine dair

Bil ki, insanların şehirlerde birbirlerinden öğrenerek nakledegeldikleri ilimler iki çeşittir. Biri, kişiler için tabiî olan ilimlerdir; kişiler bu ilimleri fikir ve akıllarıyla kendiliklerinden öğrenebilirler. Diğeri, naklî ilimlerdir; kişiler bu ilimleri ancak onları vaz edenden (ortaya koyandan) nakletmek suretiyle öğrenirler.

Birinci kısmı hikmet ve felsefe ilimleri teşkil eder.

Kişi, beşerî idrâkiyle ile bunlara vâkıf olabilir, bunların konularına meselelerine, delillerine öğretim metotlarına yol bulabilir. Bunun sonucunda, fikir sahibi bir insan olması itibarıyla tetkiki bu hususlarda isabetli bir şekilde onu doğruyu yanlıştan ayırma noktasına ulaştırabilir.

İkinci kısmı, naklî ilimlerdir; bu ilimlerin her biri şeriatı vaz edenden nakledilen haberler esas alınır. Bu ilimlerin usûlleri öğrenilirken akla dayanılmaz; ilimlerdeki furuatı, usûle ilhak etmenin sebebi de art arda gelen ve çağlar boyu sürüp giden cüz'î hâdiselerin, mücerret vaz yolu ile küllî nitelikte olan nakle doğrudan dâhil olmamasından ileri gelmektedir. Bundan dolayı, bir çeşit kıyas yoluyla fer'î asla, cüz'ü külle ilhak etmeye ihtiyaç hâsıl olmuştur. Ancak bu kıyas da, asıldaki hükmün sübutu sayesinde naklî olan haberden bir fer' olarak ortaya çıkmaktadır. Kıyas yapılmasını emreden nakildir. Aslolan naklî haber olmasa, kıyas da, onunla elde edilen fer' de olmazdı. Zira kıyas, müspit değil, muzhirdir, yeni bir hüküm ortaya koymaz, esasen nakilde mevcut olan hükmü izhar eder. Onun için sözü

edilen kıyas da aklî değil, naklîdir. Şu halde bu kıyas da nakle râcidir, zira onun bir fer'i olarak ortaya çıkmıştır.

Bahsedilen naklî ilimlerin hepsinin aslı Allah ve Resûlü tarafından bizim için konulmuş olan ve kitapla sünnetten gelen dinî hükümlerle istifadeyi kolaylaştırmak üzere onlarla alâkalı olan sair ilimlerdir.

Bundan sonra Kur'ân dili olan Arap dili gelir. Çünkü Arapça ümmetin lisanıdır ve Kur'ân onunla nâzil olmuştur. Naklî ilimler birçok kısımlara bölünür. Allah tarafından kendine ve kendi cinsinden olanlara farzedilmiş olan hüküm ve emirleri, mükellef olan müminin öğrenmesi vaciptir. Bu emir ve hükümlerin her biri âyet ve hadislerin açık olan ifadesinden (nasstan) veya din bilginlerinin ittifakla verdikleri hükümlerden (icmadan) veya "kıyas" tan alınmış hüküm ve emirlerdir. Bundan dolayı her hâdisede Kur'ân'a başvurulur, Kur'ân'ın ifade ve cümleleri incelenir, bu ilim "tefsir ilmi"dir.

Bundan Sonra, Kur'ân'ın nakli ve rivayeti, onu Allah katından getirmiş olan Resûlullah'a isnat etmek ve kıraatiyle alâkalı olmak üzere Kur'ân'ın rivayetlerinde görülen farklar incelenir. Bu suretle kurulan bilgi dalı "kıraat ilmi"dir.

Bundan sonra sünneti ve hadisleri, sahibine isnat etme, bunları nakleden râvîlerden söz etme, hâlleri ve doğrulukları itibarıyla onları tanıma hususu tetkik edilir. Böylece râvîlerin verdikleri haberlerin mevsukiyeti ortaya çıkar ve bu hususta gereğine göre hareket edilmesi lazım gelen şeyler bilinir. Bu da "hadis ilmi"dir.

Bundan sonra söz konusu hükümlerin onlara has esaslardan ve kaynaklardan, kaidesine uygun bir şekilde istinbat[26] edilmesi ve bu hususta başvurulan kıyas ve kaidenin, sözü edilen istinbatın keyfiyetine dair tam bir ilim ifade etmesi gereklidir. Bu da "fikıh usûlü"dür.

Bundan sonra mükelleflerin fiillerine dair olan Yüce Allah ın hükümleri bilinir ki, işte bu "fıkıh ilmi"dir.

Bundan sonra ilahî ve dinî tekliflerin bir kısmı bedenî, diğer bir kısmı kalbîdir. Kalbî olanlar, imana, itikat edilmesi ve edilmemesi gereken şeylere mahsus olan mükellefiyetlerdir. Bu da Allah'ın zatına, sıfatlarına, haşir, nimet, azab ve kader gibi hususlara dair olan imanî akidelerle, bunların aklî

delillerle müdafaa edilmesidir. Bunun için kelâm ilminin tahsil edilmesi şarttır. Çünkü o buna bağlıdır. Bunun ise, çeşitleri vardır. Bunlar lügat ilmi, nahiv ilmi, beyan ilmi ve edebiyat gibi bilgi dallarıdır. İlerde bunların hepsinden bahsedeceğiz.

Sözü edilen naklî ilimlerin hepsi İslâm dinine aittir. Fakat her dinin ve mensuplarının umumiyetle bunların benzerine naklî ilimlere sahip oldukları da muhakkaktır. İslâmdaki naklî ilimler diğer dinî zümrelerdeki naklî ilimlerle, cins itibarıyla müşterektir. Çünkü onlar da, Yüce Allah tarafından, şeriat sahibine indirilen ve onun tarafından tebliğ edilen ilimleridir. Fakat, umumî olarak böyle olmakla beraber hususî olarak İslâmdaki naklî ilimler diğer dinî zümrelerdeki naklî ve şer'î ilimlerin hepsinden farklıdır. Çünkü onları yürürlükten kaldırmıştır. Şu hâlde, ondan evvelki dinî zümrelere ait naklî ve şer'î ilimlerin tamamı terk edilmiştir, onları tetkik etmek mahzurludur. Kur'ân-ı Kerîm'in dışındaki semavî kitapların mütalaa edilmesini şeriat yasaklamıştır. Resûlullah: *"Ehl-i kitabı ne tasdik, ne de tekzip ediniz, (onlarla karşılaştığınızda, Rabb'imizden), bize indirilene de, size indirilene de iman ettik, bizim de sizin de Allah'ı birdir, deyiniz."* buyurmuşlardır. Bir kere Resûlullah, Hz. Ömer'in elinde Tevrat'tan bir sayfa görünce kızmış ve kızgınlığı yüzüne aksetmişti. Sonra: *"Ben size onun (Tevrat'ın) yerine, tertemiz (bir din) getirmedin mi? Şayet Musa yaşasaydı, vallahi bana tâbi olmaktan başka çare bulamazdı."* buyurmuşlardı.

Naklî ve şer'î bu ilimler son derecede gelişmiştir. Ulemâ bu ilimleri daha tekâmül ettirilmeyecek derecede ilerletmişler, mükemmel bir surette ıstılâhlar vaz etmişler, şeriat ilimlerini ayrı ayrı ilimler hâline getirmişlerdir. Bu ilimler mükemmelliğin son derecesini bulmuştur. Şeriat ilimlerinin her dalında fikirlerine başvurulan büyük üstadlar yetişmiş, öğretimde istifade edilen metot ve kanunlar vaz edilmiş, bu ilimler ve öğretim metotları doğuda Mağrib'de herkesçe belli olan derecede tekâmül etmiştir. Şeriat ilimlerini bir bir sayarken biz bundan bahsedeceğiz.

Mamurluk eksildiği ve ilimlerin büyük üstadlardan senetleriyle rivayeti ve güzel öğretim metotlarının arkası kesildiği için, çağımızda Mağrib'de bu ilimlere rağbet azalmıştır ki, biz yukarda bunu anlattık.

Allah'ın, Doğuda neler yaratmış olduğunu bilmiyorum. Bununla beraber, bu ilimlerin oralarda revaçta olduğunu ve diğer ilimlerle birlikte sanatların

da güzel öğretim metotlarıyla birlikte büyük üstadlardan nakledilmekte olduğunu tahmin ediyorum.

Çünkü buralarda geniş umran ve hadarîliğin vardır. Talebenin geçinmesi vakıflardan temin edildiği için bu ilimlerin, medenî hayatın ihtiyaçlarını temin eden sanat da Doğuda gelişmiş olacaktır. Allahu Sübhanehu ve Taâlâ her istediğini yapar. Muvaffakiyet ve yardım O'ndandır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Kur'ân ilimlerinden kıraat ve tefsire dair

Kur'ân, Allah'ın Resûlüne indirdiği ve mushafın iki kapağı arasında yazılı olan sözlerdir.

Bunlar, Hz. Muhammed'in ümmeti arasında yalana nispet edilmeleri mümkün olmayacak derecede sayıları çok rivayetlerine güvenilen zatlar tarafından nakledilmiştir. Ancak, sahabeler, Kur'ân'ın bazı lafızlarını ve eda itibarıyla harflerin telaffuz şekillerini Resûlullah'tan, muhtelif tarzlar üzere rivayet etmişlerdir. Bunlar, daha sonraları da bu şekilde nakledilegelmiştir. Böylece şöhret bulmuş ve nihayet bunlardan "kıraatu's-seb'a"da (yedi okuyuş) karar kılınmıştır. Bunların telaffuzla nakledilmeleri de tevâtür[27] haddine ulaşmış ve bu yollar, çok sayıdaki şahıslardan onları rivayet etmekle şöhret bulmuş olan zatlara nispet edilme hususiyeti kazanmıştır.

Yedi kıraat, kıraatin usûlü hâline gelmiş oldu. Bundan sonra da birçok kıraatler yedi kıraate katılmıştır. Ancak kıraat imamlarına göre, nakil itibarıyla bunların kıymeti yedi kıraat kadar güçlü değildir.

Yedi kıraatin ne olduğu, onları ihtiva eden eserlerden bilinmektedir. Bazı âlimler nakil ve rivayete istinat eden bunların rivayet yollarının (tarikının) mütevatir oldukları hususuna muhalefet etmişlerdir. Çünkü onlara göre bunlar, yani yedi kıraat tarikı, telaffuza ait bazı keyfiyetlerdir ve bu düzenli bir kaide hâlinde kesin şekilde tespit edilemez. Fakat onlara göre bu durum, yani Kur'ân'ın kıraatindeki telaffuz farklarının mütevatir olmaması Kur'ân'ın mütevatir olmasına zarar vermez. Ancak âlimlerin çoğu bu görüşe karşı çıkmışlar ve sözü edilen yedi tarıkın tevâtürüne olduğunu söylemişlerdir.

Diğer bazıları ise med ve teshil gibi telaffuzla ilgili hususlar hâriç, bu yedi tarıkın mütevatir olduğunu ifade etmişlerdir. Telaffuzun istisna edilmesine sebep, onun keyfiyetine kulağın vâkıf olamamasıdır. Doğru olan da budur.

Kur'ân okuyucu (kurrâ), bu kıraatları ve onların rivayetlerini ilimlerin kitaplarda bir araya getirip tedvin edinceye kadar bir diğerine aktaragelmiş, o vakit yazıya geçirilen sair ilimler meyanında bu da yazıya geçmiş, böylece hususî bir sanat ve müstakil bir ilim hâline gelmiş, doğuda ve Marib'de halk, bu ilmi nesilden nesile nakledegelmiş, nihayet Amirîlerin azatlılarından Mücahid (öl 1044) doğu Endülüs'ü ele geçirip hükümdar olmuştu. Bu zat Kur'ân ilimleri arasında özellikle kıratla ilgilenmişti. Çünkü efendisi Mansur bin Ebî Âmir, kölesinin bu ilmi öğrenmesine önem vermiş, bu ilmi öğrenmesi için emek sarf etmiş, katında bulunan kıraat üstadları huzurunda Mücahid'i sınamalara tâbi tutmuştu. Sahibinin çalıştırması, önem vermesi ve kendinin ictihadı sayesinde Mücahid bu ilmin bilgini olarak yetişti. O, Daniye ve Doğu Cezair'in emiri oldu. Buralarda kıraat ilmi rağbet gördü. Mücahid, genellikle ilimlere ve bilhassa kıraat ilmine önem veriyordu.

Mücâhid'in bu gayretleri sonucunda, onun çağında Ebu Amr Dânî (982 - 1053) zuhur etti ve kıraat ilminin zirvesine çıktı. Kıraat ilmi, onun ulaştırdığı noktada durdu. Bu ilmin senetleri onun rivayetiyle nihayet buldu. Bu ilme dair değişik eserler yazdı: Halk artık bu eserlere itimat etti. Dânî'nin eserleri arasında da özellikle *Kitabu't-Teysir*'i öne çıktı.

Bundan sonra onu takip eden nesiller içinde, Şâtıba halkından Ebu Kasım bin Fiyyure (Şâtıbî, 1143-1194) kendisini gösterdi. Ebu Amr Dânî'nin tedvin ettiği eserleri düzeltmeye ve kısaltmaya yöneldi. Bütün bunları ve kıraata dair olan bilgileri, "Hırzu'l-Emanî ve Şâtibiye" diye meşhur olan bir kaside ile nazmen ifade etti. Bu kasidede, kıraat imamlarının isimlerini ebced harfleriyle lugaz ve rumuz şeklinde ve sağlam bir tertiple anlattı. Maksadı kıraatla alâkalı malûmatı kolayca ihtisar etmek ve manzum olduğu için rahatça ezberlenmesini sağlamaktı. Böylece, kıraat fenninin bütün kaidelerini ve meselelerini bu manzumede topladı.

Halk onun bu kasidesini kendileri ezberledikleri gibi, çocuklarına da okuttular. Gerek Mağrib'de ve gerek Endülüs'te onun bu eseri önem kazandı.

Kıraat ilmine "çizim sanatı" ilâve edildiği zamanlar da oldu. Bu ilim mushafta yazılı olan harflerin yazılış şekillerini bildiren bir ilimdir.

Çünkü mushafta birçok harfler yazı kaidesine uymayan bir şekilde yazılmıştır.

Meselâ "bi-ey-y-din دييابب (Tur, 51/47) bir «ya» ziyadesiyle, «le ezbahannehu» هنحذا لا (Nemi, 27/21) ve "ve le evdaü" اوعضوا لاو (Tevbe, 9/47) bir «elif ziyadesiyle, «fî cezai›z-zalimîn" ئازجء و نيملاظلا يف (Haşr, 59/17, Maide, 5/29), bir "vav" eklenerek yazılmıştır. Aynı vaziyetteki bazı yerlerde elif kaldırılmış, bazı yerlerde kaldırılmamıştır. Bazen, esas itibarıyla yuvarlak olarak yazılması lazım gelen "he" harfi, açık ve uzun olarak yazılmıştır. Buna benzer daha başka durumlar da vardır. Kur'ân'a özel olan bu imlânın sebeplerini eserimizin yazı sanatı bölümünde anlatmıştık.

Kur'ân'da bu kelimeler yazı kaidelerine uymayan bir şekilde yazılmış olduğu için bu kelimeleri tespit etmek icap etti, bundan dolayı ulemâ, ilimlere dair eserler yazdıkları zaman "fenn-i resim"e dair eserler de yazdılar.

Mağrib'de, adı geçen Ebu Amr Dânî'ye gelindiğinde, Ebu Amr, Kur'ân'ın resmî hattına dair bazı eserler yazdı. Onun bu eserleri arasında en tanınmışı *"Kitabu'l-Muknî"* olup, halk onun bu eserine itimat etti.

Ebu Kasım Şâtibî "R" kafiyesiyle bir kaside yazarak onun bu eserini nazma çevirdi. Bundan sonra halk bu kasideyi ezberlemek içzin büyük rağbet gösterdi. Bundan sonra "Resm-i hat" ve birçok diğer harflerin yazılışı hakkında ihtilâflar çoğaldı ki, adı geçen kıraat üstadı Mücahid'in azatlılarından Ebu Davud Süleyman bin Necâh bu kelimeleri eserlerinde topladı. Bu zat, Ebu Amr Dânî'nin talebelerindendi. Onun bilgilerine vâris olmak ve eserlerini rivayet etmekle meşhur olmuştu. Ondan sonra bazı ihtilâflar daha nakledildiği için, Mağrib'de, sonra gelen Harraz (öl. 1303), buna dair diğer bir manzume yazdı. Bu eserde, *Kitabu'l-Muknî* mevcut olanlara ilâveten birçok ihtilâfları daha zikrederek, ihtilâfları, onları nakletmiş olanlara dayandırdı. Bu manzume Mağrib'de meşhur oldu.

Bundan sonra ancak öğrenciler onun bu eserini ezberlediler. Ebu Davud ile Şâtibî'nin "Resmi hat"a dair olan eserlerini ezberlemeyi bıraktılar.

Tefsir: Bil ki, Kur'ân Arap dili ve Arap dilinin belâgatiyle inmiştir. O çağda Arapların her biri Kur'ân'ı ve onun bütün ayrı ayrı kelime ve terkiplerini anlıyordu. Kur'ân, Allah'ın birliğini olaylara uygun olarak ve farz olan dini vazifeleri anlatarak, cümle cümle ve âyet âyet iniyordu.

Kur'ân'ın bir kısmı imanı akidelere, diğer bir kısmı bedendeki organların hükümlerine dairdi. Bazıları, batınî fiillerden ve diğer bazıları zâhirî fiillerden ve onlara ait hükümlerden bahsediyordu. Bazı kısımları önce nâzil, bazıları sonra nâzil oluyor ve bazı hâllerde önceden nâzil olanların hükümlerini kaldırıyordu.

"İnsanlara, kendilerine nâzil olan şeyleri izah edesin diye..." (Nahl, 16/44) mealindeki âyette de işaret edildiği gibi Hz. Peygamber, (s.a.) Kur'ân'daki mücmel[28] ve müşkil[29] ifadeleri izah ediyor, nâsih olan âyetleri ve hükümlerini mensûh[30] olanlardan ayırıyor, bunları ashabına tarif ediyor, bunun için onlar da bu hususları öğreniyor, âyetlerin nüzul ve mucib sebeplerini ve bunların hangi hâllerin icabı olduklarını Hz. Peygamber'den naklen biliyorlardı.

Hak Taâlâ'nın *"Allah'ın yardımı ve fetih geldiği zaman..."* (Nasr, 110/1) mealindeki âyetle başlayan sure nâzil olduğu zaman, bunun Hz. Peygamber'le (s.a.) alâkalı acı bir haber olduğu anlaşılmıştı. Bunun emsali daha başka örnekler de vardır.

Bu gibi hususlar, ashabtan (r.a.) naklolunmuş, onlardan sonra gelen tabiîn da aynı şeyi bir diğerine anlatmış, daha sonra onlardan da sonraki nesle, ya etbâu't-tabiîne nakledilmiş, aynı şeyler sadr-ı evvelde ve selef arasında sürekli olarak aktarılagelmiştir.

İlimlere dair eserler yazılıncaya kadar bu hâl devam etti. Bu haberlerden birçoğu bu eserlerde yazılmış, sahabe ve tabiînden rivayet edilen haberler nakledilmiş, nihayet Taberî, Vakidî, Sa'alibî ve benzerleri gibi tefsir[31] bilginleri, bu haberleri üstadlarından nakledip eserlerinde buna benzer pek çok haber ve rivayetleri toplamışlardır. Bundan sonra Arap dili, öğretim yoluyla öğrenilen bir dil oldu, ayrı ayrı kelimeler lügat yoluyla öğrenilmeye başlandı. İ'râb ve terkipleri belâgati hep öğretim yoluyla öğretildi. Bu ihtiyacın bir sonucu olarak Arap dilini ve belâgatini öğretmek üzere pek çok eserler yazıldı. Hâlbuki önce Araplar bunların her birini meleke ile *iyi* biliyorlardı. Öğrenmek için *nakle* ve kitaplara başvurmaya muhtaç

delildiler. Araplar bunların hepsini unuttular, başka söyleyişle, melekelerini kaybettiler. Bunun bir sonucu olarak Arap dili, dilcilerin eserlerinin yardımıyla öğrenildi.

* * *

Kur'ân, Arap dili ve belâgatiyle indiği için, Kur'ân tefsir olunurken dahi Arap dilini bilmek ve öğrenmek gereği ortaya çıktı. Bu yolla tefsir naklî ve lügavî olarak ikiye bölündü.

Bunlardan biri naklî tefsir olup, seleften naklolunan eserlere istinat etmektedir. Bu da nâsihi -mensûhu, nüzûl sebepleri ve âyetlerin maksatlarını bilmekten ibaretti. Bütün bunlar, sahabe ve tabiînden gelen bir nakil ve rivayet olmadan bilinemez. Mütekaddimîn denilen ilk evvelki âlimler bu konuya dair olan rivayetleri topladılar ve kitaplara koyup muhafaza ettiler. Ancak onların kitapları ve nakilleri, rivayetlerin çürük ve merdut olanlarını da sağlam ve makbul olanlarını da içine alıyordu.

Bunların eserlerinde doğru ve reddedilenlerin ayırt edilmeden toplanmış olmasının sebebi şudur: Araplar semavî kitapları olmayan bir milletti. Onlar, bedevîlikte kalmışlar, okuma ve yazma bilmiyorlardı. Kâinatın sebepleri, hilkatin başlangıcı ve vücudun sırları gibi herkesin bilmek istediği şeyleri öğrenmek istedikleri zaman, kitap ehilleri olan Yahudilere ve dinlerinde onlara tâbi olmuş Hristiyanlara başvuruyorlardı.

O çağda Araplar arasında yaşayan Tevrat ehli, Araplar gibi göçebe bir hayat yaşıyordu. Tevrat ehlinden olan avam ne biliyorsa, Arapların başvurdukları bu kimseler dahi ancak o derecede bilgi sahibi idiler. Tevrat ehlinin çoğu Yahudi dinini kabul etmiş olan Himyer Arapları idi. Bunlar İslâmiyeti kabul ettikten sonra da İslâm şeriatı hükümleriyle hiç de ilgisi olmayan eski bildiklerini muhafaza ettiler, bunların bildikleri hilkate, olağanüstü hâl ve olaylara, büyük savaş, kargaşalık ve fitnelere dair şeylerdi. Bunlardan Kâ'bu'l-Ahber, Vehb bin Münebbih, Abdullah bin Selâm ve bunların benzerleri Tevrat ehlinin ileri gelen bilginlerindendi. Bunun bir sonucu olarak şer'î hükümlerle ilgisi olmayan haberlerle tefsir kitapları dolduruldu. Bu bilgiler yalnız bu Yahudi bilginlerine dayanan isnatlar nakledildi. Bu haberler herhangi bir vasıta ile Hz. Peygamber'den nakledilmeden yalnız bu Tevrat mensuplarından rivayet edilmiştir. Mucibince amel edilmesi sebebiyle sıhhat ve mevsukiyeti araştırılan şer'î

hükümler cinsinden de olmadığı için müfessirler bu hususa ve İsraliyat konusuna göz yumuyor ve tefsir kitaplarını bu çeşit nakiller, kıssalar ve masallar ile dolduruyordu. Bu gibi şeylerin kökü, çölde ikamet edip bu konuda yaptıkları nakillerin mahiyet ve hakikatini bilmeyen Tevrat ehlinde ve Yahudilerdedir. Durum bu olmakla beraber yine de onların yani Yahudi asıllı Müslümanların şöhretleri yaygın ve kıymetleri büyüktü. Bu da din ve şeriat itibarıyla hâiz oldukları mevkilerinden ileri geliyordu. Bunun için, o günlerde yaptıkları nakiller ve tefsirler hiç araştırılmadan, doğruluğu tartışılmadan hemen kabul edilmişti.

İslâm âlimleri, rivayet, nakil ve haberleri tahkik, tetkik ve tenkit esasına müracaat edince, Mağrib'de, muteahhirînden (daha sonra gelenlerden) olan Ebu Muhammed bin Atiyye (öl. 1088) yetişti. Sözü edilen tefsirlerin hepsini, doğru rivayetleri, düzme olanlarından ayırarak tefsir kitabını kısalttı. Bunlardan en sahih ve en mevsuk olanlarını araştırdı. Bunları güzel bir tertip dâhilinde bir kitap şeklinde ortaya koydu. Mağrib ve Endülüs halkı arasında bu kitap elden ele dolaşmaktadır. Diğer bir kitapta, aynı usûlü tatbik ve takip eden Kurtubî (öl. 1273) bu yolda İbn Atiyye'ye uydu ve Şarkta meşhur oldu.

* * *

Diğer bir tefsir çeşidi, muhtelif maksatlar ve usûller itibarıyla belli bir mananın iade edilmesindeki belâgat, lügat ve i'râb ile ilgili lisan bilgisine dayanmaktadır. Bu çeşit tefsir çok nâdir olarak birincisinden bağımsız olur.

Bu ikinci kısımdan olan tefsirlerin bu şekilde haber ve nakle önem verilerek yazılması tefsir yazmaktan ilk maksat nakle dayanarak âyetleri açıklamak olduğundan ileri gelmiştir. İkinci kısımda olan bu tefsirler ise, Arap dili ile ilgili olan ilimler, tedvin ve ilme dair eserler telif edildikten sonra yazılmıştır. Bu ikinci kısımdan olan tefsirler arasında lügat ve belâgat yönlerine daha ziyade önem veren bazı tefsirler vardır. Bununla beraber, bu tefsirler dahi bu nakil ve rivayetlerden ayrı değildir. Bu ikinci sınıftan olan tefsirlerin en güzeli, Irak'ın Harizm ülkesi[32] halkından olan Zemehşerî'nin *Ktabu'l-Keşşaf* adlı eseridir. Fakat bu tefsiri yazan Zemaşehrî inanç bakımından Mu'tezile mezhebindendir.

Kur'ân âyetlerini belâgat yönünden ele aldığı zaman, fasid mezheplerine göre deliller getirmekte, âyetlerin belâgatını, Mu'tezilenin akidelerine muvafık ve mutabık düşecek şekilde izah etmektedir. Bundan dolayı Ehl-i sünnetin muhakkik âlimleri bu tefsiri bir yana bırakmışlar ve ondaki tuzaklara karşı halkı uyarmışlardır. Bununla beraber, Sünnî âlimler, Zemahşerî'nin lisan ve belâgatla ilgili hususlardaki derin vukufunu kabul ve itiraf etmişlerdir. Şayet bu tefsiri mütalaa eden bir kimse, bu durumla birlikte Sünnî mezheplerine de vâkıf olup, delillere müsteniden onu iyi bir şekilde savunabiliyorsa, şüphe yok ki, o bu tefsirdeki gailelerden ve aldatıcı açıklamalardan emin olacağından, onu mütalaa etmeyi ganimet bilmelidir. Çünkü bu eser, lisan sahasındaki fenler ve disiplinler itibarıyla garip şeyler ihtiva etmektedir

Şu çağda bir Iraklı tarafından telif edilen eser elimize geçti. Bu zat, Acem Irak'ındaki Tebriz ahalisinden Şerefuddin Tîbî (öl. 1343) dir. O, bu eserinde Zemahşerî'nin sözü edilen eserini şerh etti, ifadelerini tek tek ele aldı, itizali kanaatlarını, delillerle çürütmeye teşebbüs etti ve Mu'tezile'nin görüşüne göre değil, ancak Sünnîlerin kanaatlanna göre (anlaşılması ve açıklanması hâlinde) âyetlerde belâgatin mevcut olacağını ortaya koydu. Belâgatle ilgili sair fenlere de ihtimam göstermekle beraber, özellikle bu hususta başarılı oldu.

"Ve her bilenin üstünde bir bilen vardır." (Yusuf, 12/76).

ALTINCI BÖLÜM

Hadis ilmine dair

Hadis ilimleri birçok dallara ayrılmaktadır. Bu ilimlerden biri, nâsih ve mensûh hadislerin incelenmesini konu alır. Şöyle ki: Allah'tan, kulları hakkında bir lütuf ve onlar için emir ve tekliflerde bir hafifletme olmak üzere, şeriatımızda nesh câiz olmuştur. Bu hususta Allah, onlar için tekeffül ettiği kendilerine ait maslahatlara itibar etmiş ve şöyle buyurmuştur:

"Biz bir âyeti nesheder, hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak, onun yerine ya ondan daha hayırlısını veya onun gibisini getiririz." (Bakara, 2/106).

Biri bir iş ve hükmü ispat, diğeri o hükmü nefyetmek suretiyle iki haber birbirine aykırı olan iki hükmü anlatır ve bu iki haberi te'vil yoluyla telif etmek imkânı bulunmazsa, hangisinin diğerinden önce söylenmiş olduğu belli olursa, sonradan söylenmiş olan hadis bundan önce söylenmiş olanının hükmünü nashetmiş sayılır. Nâsihleri mensûhlardan ayırt etmek hadis ilminin en önemli ve öğrenilmesi en zor bir dalıdır.

Zührî (öl. 741) der ki: *"Resûlullah'ın (s.a.) hadisleri içindeki nâsih ve mensûh olanları yekdiğerinden ayırt etmek, fukahayı âciz ve bitap bırakmıştır."*

İmam Şâfiî'nin (r.a.) bu konuda derin bir vukufu vardı.

* * *

Hadislerin senetlerini, yani hadisleri rivayet eden râvîlerin hâllerini bilmek ve hadis rivayet etmek için gereken bütün şartları şahıslarda toplayanlar tarafından rivayet edilip edilmediğini anlamak, bunun sonucunda hangi hadislerle amel etmek vacip olduğunu veya o haberi terk etmenin gerekliğini bilmek için isnatları incelemek, hadis ilimlerinin bir dalını teşkil eder.

Bu da ancak büyük din âlimlerinin, râvîlerin adaletlerini, cerh ve gafletten beri olduklarını beyan etme esasına dayanan nakille sabit olur. İşte bu durum, râvîlerin hadislerini kabul veya terk hususunda bizim için delil olur.

Sahabe ve tabiînden olan söz konusu nâkil ve râvîlerin mertebeleri, bu husustaki farklılıkları ve o konuda teker teker ele alınıp ayırt edilmeleri de böyledir.

Aynı şekilde, muttasıl[33] ve munkatı[34] olmaları, belli bir râvînin, kendisinden hadis rivayet ettiği râvî ile görüşmemiş olması, isnada zaaf veren illetlerden senetlerin salim olmaları itibarıyla da isnatlarda farklılık görülür. Netice itibarıyla bu farklılık iki uç noktaya varır. Bunlardan en yüksek noktada olan isnat ve buna dayanan hadis kabul edilir, en aşağıda kalan reddedilir. Bu iki ucun arasında ve ortasında kalanlarda ise, hadis imamlarından nakledilen biçimde ihtilâf edilir.

Muhaddislerin, sözü edilen düzenli mertebeler itibarıyla ıstılâh olmak üzere vaz ettikleri bazı tabirleri vardır. Meselâ sahih, hasen, zayıf, mürsel, munkatı, mu'dal, şâz garib vs. gibi aralarında tedavül eden kendilerine mahsus hadis usûlü tabirleri vardır. Hadis âlimleri, bu ıstılâhlardan her birini bölümlere ayırarak bir başlık altında incelemişler ve burada ıstılâhla ilgili lisan veya hadis âlimlerinin ittifak ve ihtilâf ettikleri hususları nakletmişlerdir. Sonra kıraat veya kitabet veya münâvele[35] veya icazet[36] yolu ile râvîlerin, bir diğerinden hadis almalarının keyfiyeti ve bu usûller arasındaki farklılık tetkik edilmiş, red ve kabul yönünden, bu konudaki bilginlerin ihtilâfları üzerinde durulmuştur.

Bunun ardından, hadisin metninde vaki olan garib, veya müşkil veya musahhaf veya müfterik veya muhtelif ve buna benzer lafız ve ifadelerden bahsettiler. Bir hadisin metninde garabet[37] veya işkâl[38] varsa, o hadise garib veya müşkil gibi isimler verdiler. Hadis bilginlerinin araştırdıkları konuların büyük kısmı budur.

Sahabe ve tabiîn dönemlerini içine alan selef (öncekiler) zamanında, hadis nakleden râvîlerin her birinin hâlleri, kendi beldesi halkınca bilinmiyordu. Bunların kimi Hicaz'da, kimi Irak'taki Basra ve Kûfe'de, kimi Suriye'de ve Mısır'da bulunuyordu. Bunların tamamı, kendi zamanlarında meşhur idiler. Onların zamanlarında senet ve isnat itibarıyla Hicazlıların yolu, öbürlerinkinden, sıhhat yönünden daha yüksek ve daha metin idi. Çünkü onlar, nakil ve rivayetin şartlarından olan zabt ve adalette sıkı davranıyor, kimin âdil olduğunu herkesten iyi biliyor ve bu konuda meçhul olan râvîlerin nakillerini kabul etmekten kaçınıyorlardı.

* * *

Hicaz usûlünün imamı, sahabelerden sonra Medine'nin en bilgini olan İmam Mâlik (r.a.), ondan sonra İmam Muhammed bin İdris Şâfiî, İbn Vehb, İbn Bükeyr, Ka'nabî, Muhammed bin Hasan ve İmam Ahmed bin Hanbel ve bunların benzerleri idi.

O zamanda dinî ilimler ancak nakil ve rivayete dayanırdı. Selefler bu hususta emek harcadılar ve çalıştılar, doğru olan haberleri ve rivayetleri araştırdılar ve tamamladılar.

İmam Mâlik bu araştırmalardan sonra *Muvatta* adlı eserini yazdı. O, ittifakla sahih sayılan hadisleri hükümlerin asıl ve usûlü olmak üzere bu eserinde topladı. Eserini fıkıh ilmi tertibine göre bölüm bölüm olarak yazdı. Bundan sonra hadisleri hıfzeden bilginler hadislerin tarik ve muhtelif senet ve isnatlarını araştırmaya koyuldular. Çünkü hadislerin bir kısmı birçok tariklerle muhtelif râvîlerden rivayet edilir. Bundan başka bir hadis, içine aldığı değişik anlam ve hükümlere göre, türlü bablarda rivayet edilir.

Kendi zamanında muhaddislerin imamı olan Muhammed bin İsmail Buharî zuhur edince, rivayetin sahasını genişletti ve *Sahih* isimli müsnedinde ahâdis-i sünneti, bablara göre tahric[39] etti, Hicaz, Irak ve Suriye tariklerini telif etti. Bunların içinden, hakkında ihtilâf edilenlere değil, sadece üzerinde icma ve ittifak edilenlere itimat etti. Her bâbda naklettiği hadisleri, o hadisi ihtiva eden babın fıkıh itibarıyla konusunu dikkata alarak tekrar etti. Bundan dolayı, ihtiva ettiği fıkhî hükümlerin ve anlamların, farklı olması sebebiyle Buharî'deki hadisler çeşitli bablarda tekerrür etmiş ve onun eseri, 3.000'i mükerrer olan 7.200 hadis ihtiva

etmiştir. Buharî, her bâbda hadislerin tariklerini ve isnadlarını değişik bir şekilde ayrı ayrı rivayet etmiştir.

Müslim bin Haccac Kuşeyrî (r.a.) yetişti ve *Sahih* isimli müsnedini telif etti. Sıhhat ve mevsukiyeti üzerinde icma ve ittifak bulunan nakletme bahsinde adım adım Buharî'yi takip etti. Ancak mükerrer olanları kaldırarak, hadislerin tarîklerini ve isnadlarını bir araya getirdi. Eserini, fıkıhtaki bâblara ve bölüm başlıklarına göre düzenledi.

Buharî ve Müslim'in sahihleri, sahih hadislerin hepsini içine almış değildir. Sonradan gelen bilginler, Buharî ve Müslim'in hadislerin sıhhatinde koştukları şartlara hâiz olduğu hâlde, onların dikkatinden kaçan hadisleri toplayarak, Buharî ile Müslim'in eserlerini tamamladılar. Sonra Ebu Davud Sicistanî, Ebu İsa Tirmizî ve Ebu Abdurrahman Nesaî, "Sahih" rivayetlerden daha geniş olarak *"Sünen"* yazdılar. Maksatları "Amel etme şartlarını tam olarak hâiz" olan rivayetleri toplamaktı. Bunlar da ya isnat itibarıyla yüksek derecede bulunan ve sahih diye bilinen rivayetlerdir veya hasen vs. diye bilinen ve derece itibarıyla sahihin altında kalan rivayet ve nakillerdir. Gayeleri, sünnet ve onunla amel etme konusunda rehber olacak eserler vücuda getirmekti. İslâmda itimada mazhar olan müsnedler bunlardır.

Bunlar, sünnete dair olan ana kitaplardır, İki sahih[40] ve üç sünenden[41] ibaret olan bu eserler, kütüb-i hamse, bazan İbn Mâce'nin de ilave edilmesiyle kütüb-i sitte[42] diye meşhurdur. Her ne kadar, hadise dair birçok eser yazılmışsa da, hemen hepsinin kaynağı, sözü edilen eserlerdir.

* * *

Bahsedilen şartlara ve ıstılâhlara dair olan bilgilerin hepsi ilm-i hadisi meydana getirir. Çoğu zaman, nâsih - mensûh hadisler konusu bu ilimden ayırt edilmiş ve başlı başına bir fen sayılmıştır. Garib hadisler konusu da öyle olmuştur. Bu ilme dair ulemâ tarafından meşhur eserler telif edilmiştir. Sonra *El-Mühtelif ve'l-mu'telif* adı verilen hadisler de ayrı bir disiplin hâline getirilmiştir.

Ulemâ, ulûmu'1-hadise dair pek çok eser telif etmiştir. Hadis ilminin önde gelenlerinden ve muhaddislerin imamlarından Ebu Abdullah Hâkim'in, buna dair olan telifleri meşhurdur. Hadis ilmini bir nizama koyarak,

güzelliklerini ortaya seren bu zattır. Bu konuya dair olan müteahhirînin kitaplarından en meşhur olanı Ebu Amr bin Salah'ın eseridir. 13. yüzyılın başlarında yaşamış olan bu zatı, aynı tarz ile Muhyiddin Nevevî takip etmiştir. Bu fen, maksadı ve özü itibarıyla pek şereflidir. Zira şeriat sahibinden naklolunan sünnetler o sayede muhafaza edilmektedir.

Çağımızda herhangi bir hadis tahric nakil ve rivayet etmek ve bu konuda mütekaddimîni tamamlamak, onların tespit ve kaydettikleri hadislerden fazla olarak bir hadis bulup ortaya çıkarmak son bulmuştur. Çünkü adet şahitlik etmektedir ki, sayıları çok olan, art arda gelen çağlarda yaşayan, yeterlilikleri ve çalışkanlıkları sabit olan bahiskonusu büyük hadis âlimleri ve imamları, sünnet konusunda hiçbir şeyi dikkatten kaçırmamışlar veya terketmemişlerdir ki, ona müteahhirîn muttali olabilsin. Böyle bir durum onlardan uzaktır. Bugün yapılacak şey yazılı hâldeki ana kaynakları tashih ve bunların, musanniflerinden rivayet edilerek zabtedilmesine, müelliflerine varan isnadlarının tetkik edilerek usûl-i hadis usûlü ilminde tespit edilen şartlar ve hükümler ile kontrol edilmesine, böylece bidayetinden nihayetine kadar muhkem bir şekilde isnadlardaki ittisalin gösterilmesine çaba sarfetmekten ibarettir. Ender hâller dışında, bu hususlarda, sözü edilen beş ana kaynaktan daha çok, diğer bir esere önem verilmemiştir.

Önce *Sahih-i Buharî'yi* ele alalım: Bu eserin derecesi hepsinden yüksektir. Âlimler, bu eserin şerhedilmesini zor bir iş olarak görmüşler, tertip tarzını muğlak ve müphem bulmuşlardır. Çünkü bu hususta değişik tariklerin ve bu tariklerde yer alan Hicazlı, Suriyeli ve Iraklı hadis ricalinin bilinmesine, bu ricalle ilgili ahvalin ve onlardaki ulemânın ihtilâfının öğrenilmesine ihtiyaç vardır. Aynı şekilde, Buharî'deki bölüm başlıklarının kavranması için; dikkatle tetkik edilmesi de lazım gelir, çünkü Buharî belli bir bölüme belli bir başlık koymakta, sonra o bölümde belli bir hadisi bir sened veya tarîkle irad etmekte, sonra başka bir başlık daha koymakta ve sözü edilen hadisi aynen burada da irad etmektedir. Çünkü bu hadis bu bölümle ilgili anlamlar ve hükümler de ihtiva etmektedir. Böyle böyle aynı hadis diğer başlıklar altında da rivayet edilmekte, hadisteki anlamlara ve hükümlere ve bunlar üzerindeki ihtilâflara göre muayyen bir hadis müteferrik bâblarda tekerrür etmektedir. İbn Battal, (öl. 449/1057), İbn Muhalleb, İbn Tin ve benzeri zevat gibi şerhe tam olarak hakkını vermiş olmaz. Birçok hocalarımızın (r.a.): *"Buharî'yi şerhetmek ümmet üzerine borçtur."* dediklerini duymuşumdur. Bununla, bu ümmetteki ulemâdan hiçbiri, bu itibarla o

eserin şerhine gereği gibi hakkını tam olarak vermemiş ve yapması gerekeni eksiksiz olarak yapmamıştır, demek isterlerdi.

Şimdi de *Sahih-i Müslim'i* ele alalım: Mağrib ulemâsı bu esere çok önem vermiş, âdeta üzerine titremiş ve onu Buharî'den üstün tutma hususunda ittifak etmişlerdir. İbn Salah diyor ki: *"Müslim'in Buharî'den üstün tutulmasının yegâne sebebi şudur: Müslim, İmam Buharî'nin eserine dercettiği hususlardan ve tertipsizlikten kendi eserini tecrid etmiş ve Buharî'nin bizzat, kendi şartına göre sahih olmadığı hâlde, eserine aldığı rivayetlerden kendi eserini ayıklamıştır. Bunun da çoğu, teracimde vâki olmuştur."*

Mâlikî fakihlerinden, İmam Mâzerî (öl, 1142) Müslim üzerine bir şerh imlâ ettirdi. *El-Mu'lim bi-Fevâidi Müslim* ismini verdiği bu şerh, hadis ilminden ve fıkıh fenlerinden önemli maddeler ihtiva etmektedir. Ondan sonra bunu Kadı Iyâz (öl. 1149) ikmal etmiş, tamamlamış ve eserine *İkmâlu'l-Mu'lim,* adını vermişti. Bu iki zatı, Muhyiddin Nevevî bir şerhle takip etmiş, ilk iki kitaptaki bilgileri tamamen iktibas ettikten sonra, onlara ilâvelerde de bulunmuş ve böylece mükemmel bir şerh ortaya çıkmıştı.

Diğer üç sünen kitabına gelince: fıkıh âlimlerinin mehazlarının büyük bir kısmı hukukî meselelerde kaynak olan hadislerin ekserisi bu eserlerdedir. Onun için, hadis ilmine has olan kısmı hâriç, onlarla alâkalı şerhlerin ekserisi de fıkıh kitaplarındadır. Bunların, hadis ilmine mahsus olan kısmına dair âlimler eserler yazmışlar, hadis ilimleri, bu ilimlerin konuları ve sünnetten amele esas teşkil eden hadisleri ihtiva eden isnadlar konusunda ihtiyaç duyulan şeylere dair mükemmel malûmat vermişlerdir.

Bilmek gerekir ki, günümüzde hadislerin dereceleri, sahih, hasen, zayıf ve ma'lûl diye bir diğerinden ayırt edilmiştir. Hadis imamları ve bu sahanın mahir üstadları onları birbirinden temyiz etmişler ve tariflerini de yapmışlardır. Daha evvel tashih ve mevsukiyeti tespit edilmemiş rivayetleri tashih etmenin yolu artık kapanmıştır.

Vaktiyle hadis imamları, tarik ve senetleriyle birlikte hadisleri o derece mükemmel bilirlerdi ki, şayet bir hadis kendi senedinden ve tarikinden başka bir senet ve tarikle rivayet edilse, bu senet ve tarıkın esas şeklinin değiştirildiğini derhal farkederlerdi. İmam Muhammed bin İsmail Buharî, Bağdat'a geldiği zaman böyle bir durumla karşılaşmıştı: Kendisini denemek

maksadıyla etrafına toplanan muhaddisler, ona senetleri maklûb (değiştirilmiş) olan bazı hadisler sorduklarında, *"Bunu bilmiyorum, böyle bir senetle bu hadisin rivayet edildiğinden haberdar değilim, lâkin bana falan falandan... bu hadisi rivayet etti"* diye söze başlamış, sonra senetleri maklûb olan hadislerin hepsini sahih şekilleriyle nakletmiş, her metni, o metne ait senetle rivayet etmiş ve işte bunun üzerine onun hadis sahasındaki imametini kabul ve ikrar etmişlerdi.

Bilmek lazımdır ki, hadis ilmi sahasındaki sermayelerinin ve bilgilerinin az veya çok oluşu bakımından müctehid imamların dereceleri birbirinden farklıdır. Söylendiğine göre Ebu Hanife'nin (r.a.) hadis rivayeti sadece 17 veya 50 veya buna yakın bir rakama bâliğ olmuştu. İmam Mâlik'e (r.a.) göre sadece *Muvatta* kitabındaki hadisler sahihtir ve bunun sayısı da en fazla 300 veya bu civardadır. Ahmed bin Hanbel'in (r.a.) *Müsned*'inde 30.000 hadis mevcuttur. Bunlardan her biri, sahih ve mevsuk olma konusunda ictihadı ile ulaştığı kanaate göre hadis rivayet etmiştir.

Haddi aşmış olan bazı kindar kimseler, müctehid imamların, hadis sahasındaki sermayeleri az olduğundan, az sayıda hadis rivayet etmişlerdir, demeleri meselesine gelince; büyük imamlar hakkında, böyle bir inanç taşımak için sebep yoktur. Zira şeriat ancak kitap ve sünnetten öğrenilir. Şayet bir kimsenin hadis sahasındaki sermayesi az ise; dini, sahih esaslardan öğrenmesi ve ahkâmı, onu Allah'tan alarak tebliğ eden sahibinden telakkî etmesi için hadis öğrenmesi, rivayet etmesi, bunun için çabalaması icap eder. Bunlardan az hadis rivayet etmiş olanların, böyle hareket etmelerinin yegâne sebebi, rivayet hususunda hadislerin senetlerinde ortaya çıkan olumsuzluklardır. Bilhassa bunların ekserisine göre cerh (ta'dile) takdim olunur. Bir hadisin senedinde, hem o hadisin kabulünü gerektiren hususlar, hem reddini icap ettiren zayıf taraflar varsa, zayıf taraflara öncelik verilerek o hadis rivayet edilmez, onunla amel de edilmez. Bu durumda, müctehidin ictihadı, kendisini, o hadisi rivayet ve mucibince amel etmeme sonucuna ulaştırır. Çünkü hadislere ve isnad yoluna, olumsuz şeyler girmiştir. Bu gibi durumlar artınca, rivayet yolunun zayıflaması yüzünden, râvî olan imamın rivayeti de tabiatıyle azalır. Durum bu olmakla beraber Hicazlılar, Iraklılardan daha çok hadis rivayet etmişlerdir. Çünkü Medine, hicret yurdu ve sahabelerin topluca barındıkları bir yerdi. Irak'a intikal etmiş olan sahabeler ise, daha ziyade cihad ve gaza ile uğraşıyorlardı.

İmam Ebu Hanife'nin, az miktarda hadis rivayet etmesi, hadis öğrenme ve rivayet etme hususunda, koştuğu şartların ağırlığından ileri geliyordu. Ayrıca ona göre, aklın kesin hükmüne aykırı düşen bir hadis zayıf sayıldığından, bu nitelikte hadisleri rivayet etmek ona güç geliyordu. İşte bundan dolayı rivayeti ve ona bağlı olarak da nakil ve amel ettiği hadis sayısı azalmıştı. Yoksa kasten hadis rivayetini terk etmiş değildir, onun hakkında kesinlikle böyle bir şey düşünülemez. Hadis ilminde büyük müctehid olan zatlar arasında mezhebine itimat edilmiş, mevsuk sayılmış, hadisleri red ve kabulü konusunda ulemâ ve muhaddislerce kanaatlerine itibar edilmiş olması, onun da hadis ilmindeki büyük müctehidlerden olduğuna delâlet eder.

Ebu Hanife'nin dışındaki muhaddisler ise, hadisçilerin çoğunluğunu teşkil ederler, bunlar, hadislerin şartlarını ve hadis rivayet etme dairesini geniş tuttuklarından, haliyle rivayet ettikleri hadislerin sayısı da çok olmuştur. Hepsi ictihada dayanarak hareket etmişlerdir. Ebu Hanife'den sonra, onun talebeleri de hadisin şartlarını ve hadis rivayet etme dairesini geniş tuttuklarından, çok miktarda hadis rivayet etmişlerdir. Meselâ Ebu Hanife'nin taraftarlarından Tahavî (öl. 933) çok sayıda hadis rivayet etmiş ve hadis ilminde önemli yeri olan *Müsned*'ini yazmıştır. Ancak yine de onun bu eseri Buharî ve Müslim'in sahihlerine denk değildir. Zira Buharî ile Müslim'in, kitaplarında hadis rivayet ederken itimat etmiş oldukları şartların muteber ve makbul olduğu hususunda ümmetin icmaı ve ittifakı vardır. Nitekim bu hususu daha evvel belirtmiştik. Tahavî'nin şartları üzerinde ise ittifak yoktur. Hâli gizli olandan ve buna benzer kimselerden yapılan rivayetlerde durum budur. Tahavî, hâli gizli olan râvînin rivayetini kabul ettiği hâlde, Buharî ve Müslim kabul etmezler. Onun için Buharî ve Müslim'in şartlarında ittifak, Tahavî'ninkinde ise ihtilâf vardır. Bundan dolayı Buharî ile Müslim, hatta bilinen sünenler, Tahavî'ye takdim ve tercih olunmuşlardır. Çünkü Tahavî'nin rivayet şartları, onlarınkinden sonra gelmektedir. Bundan dolayı, Buharî ile Müslim hakkında, *"Muttefakun aleyh olan şartlara dayanan muhtevalarının sıhhati konusunda icmâ ve ittifak bulunması yönünden bu iki eserin makbul olduğuna dair icmâ ve ittifak vardır."* denilmiştir: Sakın bu hususta şüpheye kapılmayınız. Çünkü müctehid imamlar, herkesten çok haklarında hüsnüzan beslenmeye ve sıhhatli izah şekilleri bulunmaya hak sahibidirler. Az hadis rivayet edenlerin bu hâli, onların lehinde olacak şekilde yorumlanmalı ve açıklanmalıdır.

Hakikat-ı hâli en iyi şekilde bilen ulu ve yüce Allah'tır. Sözü edilen müsnedler veya isnadlar, tefsir ve şerh edilirken, bâbları ve bâb başlıkları itibarıyla hadisleri teker teker ele alarak zikredilen kanunu ve hadis usûlünü bunlara tatbik etmek de hadis ilmine dâhildir. Nitekim Hafız Ebu Amr bin Abdülber Yusuf bin Abdullah (öl 1071), Ebu Muhammed bin Hazm, Kadı Iyaz, Muhyiddin Nevevî, İbnu'l-Attâr (öl. 1324) ve birçok doğulu ve Mağribli hadis imamları bu şekilde hareket etmişlerdir. Aynî'nin, *Umdetu'l-Kâri,* İbn Hacer'in *Fethu'l-Bâri* isimli eserleri bunun en güzel örnekleridir. Gerçi bu âlimler, zikredilen hadisler üzerinde dururken, hadislerin metinlerini lügatlarını ve i'râblarını anlama, hükümleri, tahlil ve izah etme gibi daha başka hususlar üzerinde de durmuşlardır. Ancak hadis sanatı ve hadis usûlü ilmi açısından bu hadislerin isnadlarından, daha geniş ve daha etraflı olarak bahsetmişlerdir.

Günümüzde, zamanımızın imamları arasında geçerli olan hadis ilimlerinin çeşitleri bunlardır.

İşlerin hakikatini en iyi bilen, bütün eksikliklerden uzak olan yüce Allah'tır.

YEDİNCİ BÖLÜM

Fıkıh ve bu ilme tâbi olan ferâiz ilmine dair

Fıkıh; farz, haram, mendub, sünnet, mekruh ve mubah olmaları yönünden mükelleflerin fiillerine dair ilâhî hükümleri öğreten ilimdir. Allah'ın hitabına muhatap olan bir kimsenin fiili, mutlaka ya farz ya haram, ya sünnet, ya mekruh, ya da mubah olma hükümlerinden birini alır. Ahkâm-ı mükellefin ve ahkâm-ı hamse denilen bu hükümler, kitaptan, sünnetten ve bu hükümlerin bilinmesi için Şâri tarafından tespit edilen icmâ ve kıyas gibi diğer şer'î delillerden telakkî edilir, Sözü edilen şer'î delillerden hükümler çıkarılmasına fıkıh denir.

Geçen çağlarda yetişen İslâm bilginleri bu hükümleri, şer'î delillerden çıkarırken aralarında ihtilâf başgöstermiştir. Bunlar arasında bu gibi fikir ihtilâflarının doğması bir zaruretti. Çünkü bu şer'î delillerin çoğu Kur'ân ve hadisten ibaret olan nasslardır. Kur'ân ve hadisler Arapçadır. Arapça olan kelime ve lafızların delâlet ettiği anlamlar hususunda, aralarında ister istemez ihtilâf meydana gelmiştir. Üstelik bu şer'î delillerin birini teşkil eden hadislerin Şâriden rivayetinin yolları da değişiktir. Bu sebeple birçoğunun hükümleri birbirine uymadığı için birini diğerine tercih etmek mecburiyeti vardı. Bu da bir ihtilâf maddesi teşkil etmiştir.

Nassların dışında kalan icma, kıyas, istihsan, istıslah, istishab, kavl-i sahabî, örf gibi deliller de yine ihtilâf konusudur.

Ayrıca vekayi durmadan yenilenmekte ve hâdiseler aralıksız tekerrür ettiğinden nasslardaki sarih şer'î hükümler hâdiselere yetmemekte, delâlet itibarıyla nasslarda hükümleri açık olmayan hukukî hâdiseler, hükmü nasla

sabit olan hâdiselere ve fıkhî meselelere kıyas edilmekte, bu işlem yapılırken de iki hadise ve mesele arasındaki benzerlik esas alınmakta ve bu esnada da ihtilâfa düşülmektedır. Bütün bunlar, ihtilâfların vukua gelmesinin zorunlu sebepleridir. Bundan dolayı selef ve onlardan sonra da müctehid imamlar arasında ihtilâf ortaya çıkmıştır.

Üstelik sahabelerin her biri fetva vermek salâhiyetini hâiz değildi. Din işlerinde fetva ehlinden olmayanlara başvurulmaz ve dinî meseleler onlardan sorulmazdı. Fetva işlerinde ancak Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyen, nâsih ve mensûhlarını, anlaşılması zor olan müteşâbihleri[43] ve anlaşılması kolay olan muhkemleri[44], Hz. Peygamber'den öğrenmiş yüksek tabakadan olan sahabelere veya bu gibi konuları bunlardan işiterek öğrenmiş, dinde yüksek derece sahibi olanlara müracaat edilir, dinî meseleler ancak bunlardan sorulurdu.

İslâmlar bunlara "kurrâ" derlerdi ki, Kur'ân okuyanlar anlamınadır. Çünkü Araplar okuma yazma bilmeyen bir millet olup, okuma yazma bilenleri ise az olduğu için, "kurrâ" adı bu gibilere tahsis edilmiştir.

İslâmiyetin ilk günlerinde Arapların hâli böyle idi. Sonra İslâm yurdunun sınırları genişledi, okuyup yazmaya alıştılar, okuyanların sayısı çoğaldı. Bunun bir sonucu olarak Kur'ân ve hadislerden hükümler çıkarmak işi ilerledi. İslâm hukukundan ibaret olan fıkıh ilmi gelişti. Fakihlik bir meslek oldu. Bundan sonra "kurra" sözü bir terim olarak "fukuha" ve "ulemâ" sözüyle değiştirildi.

Fukaha ve ulemâ arasındaki fıkıh iki kısma ayrıldı. Bunlardan birincisi ehl-i rey ve ehl-i kıyas yolu ve usûlü idi. Bunlar Iraklılardı. Diğeri ehl-i hadis yolu idi. Bunlar da Hicazlılardı.

Yukarda anlattığımız sebeplerden dolayı Iraklılar arasında hadis az olduğundan, daha çok kıyasa başvurmuşlar ve o hususta maharet kazanmışlardı. Ondan dolayı kendilerine, ehl-i rey denilmişti, Ehl-i reyin reisi Ebu Hanife idi. Bu mezhep onda ve talebelerinde karar kılmıştı. Hicazlıların reisi Mâlik bin Enes ve ondan sonra Şâfiî idi. Sonra ulemâdan bir bölük kıyası inkâr ve reddederek, onunla ameli iptal etti. Bunlar Zâhirîlerdi.[45] Bunlar, şer'î hükümleri idrâk etme vasıtalarının hepsini nasslardan ve icmadan ibaret gördüler. Açık kıyas ile hakkında nas bulunan illeti ("Kıyas-ı celî"yi) nassa irca ettiler. Onlara göre belli bir illet

hakkındaki nass, o illetin tatbik sahasına giren yerlerdeki hükümlere dair de nass sayılıyordu.

Bu mezhebin imamı Davud bin Ali ile onun oğlu ve bu ikisine uyanlardı. İşte bu üç mezhep ümmetin arasına yayılmış mezheplerdi. Resûlullah'ın ailesine mensup olanlar dahi ayrı bir mezhep tesis edip ümmetten ayrıldılar. Bunlar kendi mezheplerine uygun olarak ayrı bir fıkıh tedvin ettiler. Bunlar halifelik meselesinden dolayı ve Hz. Ali'yi halife olarak seçmedikleri için sahabelere kınarlar ve Ali sülâlesinden gelen imamlarının masumluğuna yani günah iş işlemeyen kimseler olduğuna kaildirler. Fakat bunların bu sözleri temelsiz sözlerdir. Hâricîler dahi bu gibi temelsiz iddialarıyla ümmetten ayrıldı. Ümmet bunların sözlerine ve mezheplerine önem vermedi. Şiddetle inkâr etti ve çürüttü. Biz, bunların mezheplerinden bir şey bilmiyor gibi davranıyor ve onların söz ve kitaplarını nakletmiyoruz. Kendi ülkeleri dışında Hâricîlerden iz kalmamıştır.

Şiî mezhebinin kitapları, ancak devlet kurmuş oldukları, doğuda ve Yemen'de bulunur. Hâricîler dahi devletler tesis etmişlerdi. Her iki mezhebin bilginleri birçok eserler yazdılar. Bunlar fıkıhlarından garip fikirler ileri sürmüşlerdi. Sonradan Zâhiriyye mezhebinin imam bulunmadığı ve Müslümanların bu mezhebe intisabı inkârla karşıladığı için bu mezhep ortadan kayboldu. Mezhepleri, ancak ciltler teşkil eden kitapların sayfalarında yazılı kalmıştır.

Bununla beraber, kendini zorlayarak bu mezhebe intisap etmek isteyen birçok kimselerin, bu kitaplarla uğraşmakta ve fıkıhlarını öğrenmek istemekte oldukları görülmekte ise de, bunlar uğraşmalarından hiçbir fayda elde edemiyorlar ve boşu boşuna halka muhalefet ederek halkın fikirlerini inkâra sevk etmiş oluyorlar.

Bunlar ilmin anahtarı kabilinden olan öğretmenlerden öğrenmeden önce kendi başlarına kitaplardan nakletmek suretiyle öğrendikleri için, yoldan sapmış olan bid'at ehlinden sayılabilirler.

Hadis ilminde ve hadis hıfzetmek hususunda, yüksek derece sahibi olan Endülüslü İbn Hazm de bunlardandır; Zâhiriyye mezhebine intisap etmiştir. O kendi iddiasına göre bu mezhep mensupları tarafından ileri sürülen fikir ve sözleri ictihad sarfederek incelemiş ve bu mezhebin bilgini olmuş; bazı meselelerde mezhebi kuran Davud'a muhalefet etmiş, eserlerinde İslâm

bilginlerinden birçoğuna dokunmuştur. Bundan dolayı halk ve bilginler ona darıldılar. Ona düşman kesilerek mezhebini ret ve eserlerini takbih ettiler; eserlerinin pazarlarda satılmasını yasak etmek derecesine kadar gidildi. Eserlerinin parçalandığı zamanlar bile oldu. Bunun bir sonucu olarak Mağrib'de Zâhiriyye mezhebi ortadan kayboldu, ancak Irak'ta rey ve kıyas; Hicaz'da hadis mezhebi baki kaldı.

Irak halkına gelince; orada Ebu Hanife Nu'man bin Sabit'in mezhebi yerleşti. Iraklılar onun mezhebindedirler. İmamın İslâm hukukundaki vukufiyeti şüphe götürmez bir gerçektir. Kendi mesleğinden olanların, bilhassa Mâlik ile Şâfiî'nin, *Onun* İslâm hukukundaki uzmanlığına şahitlik etmiş olmaları onun derecesinin yüksekliğini gösterir.

Hicazlılara gelince; bunların imamı hicret yurdu Medine'nin en üstadı Mâlik bin Enes Asbahî idi. O, Medine halkının amelini bir "delil-i şer'î" sayarak imamlar arasında muteber olan şer'î delillere yeni bir delil ekledi. Çünkü imam Medine halkının dini olan amellerden birini işlemeyi veya istememeyi kararlaştırdıkları zaman onların bunu geçmişte geçip giden ulularını kendileri için örnek edip işlediklerini veya işlemediklerini gördü. Bu yolla Resûlullah'ın amellerini gözleriyle görmüş olan sahabelerine ulaşıncaya kadar halefler kendilerinden önce geçip gitmiş, ulularını örnek almak ve onlara bağlılık vacip olduğunu düşünerek Medineliler o dinî ameli işlemişler veya işlememişlerdir. Bundan dolayı Mâlik, bir dinî amelde Medine halkının ittifaklarını şer'î delillerden saymıştır.

Birçok kimse Medine halkının bu ittifakını ümmetin icmaı cümlesinden sayan bu imama karşı Medine halkının herhangi bir panelde ittifakları ümmetin icmaı sayılmayacağını söyleyerek itiraz ettiler ve icma'ın şer'î delil olması için Medine halkının ittifakı kâfi olmadığını icmaın delil olması için bütün Muhammed ümmetinin ittifakı şart olduğunu ileri sürdüler. Fakat bunların bu itirazları varit değildir. Çünkü icma, ictihad sonucunda bir asırda dini bir amel hususunda ümmetin ittifak etmesidir. İmam Mâlik ise Medine halkının ittifakını bu anlamıyla şer'î delillerden saymış değildir. O, Medine halkından her neslin kendilerinden önce gelip geçen nesillerin Resûlullah'a ulaşıncaya kadar o dinî ameli işlediklerini müşahede etmiş ve Resûlullah'tan sonra her neslin o dinî amele ittifakla karar vermiş olduklarını ve diğer Müslümanların da bunu kendilerine örnek alıp o amele devam etmeleri zarurî ve bu yolla Medine halkının ittifakı bütün

Müslümanların ittifakı olduğunu düşünerek Medine halkının amelini müstakillen şer'î bir delil saymıştır.

"İcma-ı ümmet" her ne kadar inceleme ve ictihad sonucunda bir ittifak ve Medine halkının ittifakı ise dinî bir ameli işlemek veya bir ameli terk etmek hususunda olup bu yönden bütün Müslümanların ittifakı ile Medine halkının ittifakı birbirinden farklı ise de, her iki icma'da ittifak mefhumu ve anlamı mevcut olduğu için Mâlikî mezhebi mensupları Medine halkının amelinin şer'î bir delil teşkil ettiğini eserlerinin "ümmetin icmaı" bölümünde belirtmişlerdir. Fakat Medine halkının amelini şer'î bir delil olduğu "ümmetin icmaı" bölümünde anılmadan Resûlullah'ın amelleri ve takriri veya herhangi bir sahabenin dinî bir amele deva**mının** onun mezhebi olup, Hz. Peygamber'den görerek o amele devam etmiş olduğuna hamledilerek meşru bir amel sayılması veya şeriat nassetmemiş olduğu takdirde bizden önce geçip giden din mensuplarının amellerinin bizim için de meşru olması veya "İstishab" bölümünde anılması daha münasiptir.

Muvaffak kılan Allah'tır.

İmam Mâlik bin Enes'ten sonra Muhammed bin İdris Şâfiî yetişti. O, Mâlik öldükten sonra Irak'a gitti. Orada imam Ebu Hanife'nin talebe ve arkadaşlarıyla görüştü. Onlardan ilim tahsil ettikten sonra Hicaz mezhebi telakkîsi ile Irak mezhebi telakkîsini birbiriyle karıştırarak, yeni bir mezhep kurdu ve birçok hususlarda İmam Mâlik'e ve mezhebine muhalefet etti.

Mâlik ve Şâfiî'den sonra Ahmed bin Hanbel yetişti. Hadis ilminde derin bilgi sahibi idi. Yine de kendisi ve arkadaşları Ebu Hanife'nin öğrencilerinden ilim tahsil ettikten sonra bunlar da kendilerine mahsus ayrı bir mezhep tesis ettiler.

Bütün İslâm ülkeleri halkı bu dört imamı kendilerine örnek edindi.

İslâm şehirlerinde ve ilim merkezlerinde taklid, bu dört şahısta durdu. Bunların dışındaki imamları taklid edenler ortadan silinip gitti. Artık halk da ihtilâf kapısını ve onun yollarını kapattı Çünkü ilimlere dair olan ıstılâhların ve teknik deyimlerin şubeleri çoğalmış, ictihad rütbesine ulaşılamaz olmuş, bu hususun, onun ehli olmayan, reyine ve dinine, yani bilgisine ve dindarlığına itimat olunmayan kimselere isnad olunmasından korkulur olmuştu. Bundan dolayı aczlerini ve yetkisiz olduklarını açık açık

ifade ederek, halkı bu dört imamdan birini taklide yöneltmişler, bir kimsenin sadece bunlardan birini tercih edeceği, belli bir müctehidi taklid edebileceğini söyleyerek duruma göre hepsini ayrı ayrı taklid etmeyi yasaklamışlardı. Çünkü böyle hareket etmeyi, telfîki[46] ve tedavülü laubalilik saymışlardı. Artık geriye, dört imamın mezheplerini lafız ve ibare olarak nakletmekten başka bir şey kalmamıştır. Her mukallid, müctehid imamlara ait usûlü ve bunların senetlerindeki ittisali tashih ettikten sonra bunların içinde tercih ettiği sadece birinin mezhebi ile amel etmektedir. Bugün için fıkıh ilminin bundan başka bir neticesi yoktur. Şu çağda ictihad iddiasında bulunan, peşinen reddedilmekte taklid ve takip edilmeyip terk edilmektedir. Artık bugün Müslümanlar sözü edilen dört mezhep imamını taklid etme durumunda bulunmaktadır.

İmam Ahmed'in mezhebine tâbi olanlar azdır. Zira mezhebi, kıyas ve ictihaddan uzak olup, muhtelif rivayet ve haberlerin birbirini takviye etmesi esasına dayanmaktadır. Hanbelîlerin çoğu Suriye'de Irak'ın Bağdat şehrinde ve çevresinde bulunurlar. Sünnete riayete, hadis rivayetine herkesten fazla dikkat ederler. Kıyas yapma imkânı mevcut olduğu zamanlarda da, mümkün olduğu nispette hadis ve haberlerden hüküm çıkarmaya yönelmektedirler. Vaktiyle bunların Bağdat'ta nüfuzları vardı, sayıları da çoktu. Hatta Bağdat çevresinde Şiîlerle atışırlardı. Bu gibi kapışmalardan dolayı Bağdat'ta muazzam bir fitne çıkmıştı. Sonra Tatarlar burasını istilâ edince güçleri kesildi ve bir daha nüfuzları eski hâline dönmedi. Şimdi Hanbelîler Suriye'de çok sayıdadır.

Bugün Ebu Hanife'yi, Irak halkı, Hind, Çin, Mâverâünnehir ve tüm Arap olmayan memleketlerdeki Müslümanlar taklid etmektedir. Onun mezhebi daha çok Irak'ta ve Daru's-selâm olan Bağdat'ta hâkim durumda idi. Talebeleri Abbasî halifelerinin dostları idi. Bunun için yazdıkları eserleri ve Şâfiîlere karşı giriştikleri münazaraların sayısı fazla, ihtilâf konusu hususlardaki mübaheseleri güzel olmuştu. Bunun sonucunda hoş bir ilim ve garip fikirler ortaya çıkmıştır. Bunlar bugün halkın ve ulemânın elinde mevcuttur. Kadı İbn Arabî (öl 1148) ve Ebu Velid Bâcî (öl. 1081) yaptıkları seyahatlerle, bu ilimden biraz Mağrib'e de nakletmişlerdi.

İmam Şâfiî'nin mukallidleri, daha çok Mısır'dadır. Mezhebi, Irak'ta, Horasan'da ve Mâverâünnehir'de de yayılmış, bütün şehirlerde tedris ve fetva itibarıyla Hanefîlerle baş başa gitmiş, aralarında cereyan eden

münazara meclisleri muazzam olmuş, hilâfıyata dair olan kitaplar, onlara ait türlü türlü istidlâllerle dolup taşmış, lâkin daha sonra bütün bunlar, doğunun ve oradaki memleketlerin çöküşü ile birlikte yıkılıp gitmiştir.

İmam Muhammed bin İdris Şâfiî, Mısır'a gelip, Abdülhakem oğullarının yanında konakladığı zaman, Mısırlılardan bir cemaat kendisinden ders almışlardı. Buveytî (öl. 847) ve Müzeni (öl. 878) ve bunların emsali zevat onun talebelerinden idiler. Yine burada Mâliki bir cemaat vardı. Abdulhakemgiller, Eşheb bin Abdulaziz (öl. 820), İbn Kasım (öl. 806), İbn Mevvaz (Muhammed bin İbrahim, öl. 894) ve bunların emsali olan daha başka zevat, daha sonra Haris bin Miskin (öl. 864) ve onun oğulları Ahmed bin Haris (öl. 924), ve daha sonra Kadı Ebu İshak bin Şaban (öl. 966) ve onun taraftarları hep Mâlikî idiler.

Mısır'da Fâtımî ve Rafızî hanedanlığı zuhur etmekle oradaki Ehl-i sünnet ve cemaat fıkhı inkıraza uğradı, artık burada Şiî fıkhı hâkim ve tatbik edilir oldu, onların dışında kalan diğer sünnî mezheplerin fıkhı hemen hemen yok olma ve ortadan kalkma noktasına geldi. Derken 11. yüzyılın başında, ihtiyaç içinde olduğu ve geçim sıkıntısı çektiği malûm olan Mâlikî kadısı Abdulvahhab (öl. 1031) Bağdat'tan Mısır'a göç etti. Fâtımî halifeleri derhal kendisine ihsan ve ikramda bulunarak faziletini dile getirdiler. Maksatları Bağdat'taki Abbasîlerin, böyle bir imamın kıymetini bilmeyip bertaraf etmelerine esef ve onunla iftihar etmekti. İşte bu yüzden Mâliki mezhebi azçok Mısır'da revaç buldu. Bu durum, Selahaddin Yusuf bin Eyyub tarafından Ubeydî - Rafızî hanedanlığının ortadan kaldırılmasına kadar böyle devam etti. Bu hâdiseden sonra buradaki Şiî fıkhı ortadan kalktı. Bunun üzerine Şâfiî fıkıhı ve onun taraftarları Irak'tan ve Suriye'den buraya geldi, eskiden olduğundan daha güzel bir şekil aldı, burada rağbet buldu.

Rafiî'nin (öl. 1226) *El-Muharrer* isimli kitabı Irak-ı Acem'den Suriye'ye ve Mısır'a celbedildi, Şâfiî fıkhında meşhur âlimler yetişti. Bunların önde gelenlerinden biri, Suriye'de Eyyubî hanedanlığının gölgesinde yetişmiş olan Muhyiddin Nevevî ve yine İzzuddin bin Selâm (öl. 1262), sonra Mısır'da İbn Ref'a (öl. 1310), Takiyyuddin bin Dakik İyd (öl. 1302), bu ikisinden sonra Takiyyuddin bin Sübkî (öl. 1355) zuhur etmişler, böylece çağımızda Mısır'da şeyhülislâm olan Siracuddin Bulkinî'ye (öl. 1403) gelinmiştir. Bugün Mısır'da Şâfiîlerin en büyüğü hatta Mısırlı ulemânın en büyüğü bu zattır.

İmam Mâlik (r.a.)'in mezhebi ise, her ne kadar başka yerlerde de rastlanıyorsa da bilhassa Mağrib ile Endülüs halkı arasında yayılmıştır. Bura halkı, çok az olan istisnalar dışında hep İmam Mâlik'i taklid etmişlerdir. Bunun da sebebi, buralardaki halkın umumiyetle Hicaz'a gidip gelmeleri, yaptıkları seferlerin son durağının burası olması ve o vakit Medine'nin bir ilim merkezi hâlinde olmasıdır. Irak'taki ilim de, buraya Hicaz'dan gelmişti. Lâkin Irak, Mağribîlerin ve Endülüslülerin yolları üzerinde olmadığından Medine ulemâsından aldıkları ve öğrendikleri ilimle iktifa etmişlerdi. O vakit Hicazlıların hocaları ve imamları, Mâlik bin Enes, daha evvel ise onun üstadları, daha sonra da onun talebeleri idi. Bunun için Mağribliler ve Endülüslüler, ona müracaat etmiş, mezhepleri kendilerine ulaşmayan bilginleri değil, sadece onu taklid etmişlerdi.

Mağrib ve Endülüs halkının esas özelliği bedevîlik idi. Iraklıların özelliği olan hadarîlik (şehirli hayat) onlar için söz konusu değildi. Bu yüzden bedavîlik münasebetiyle, Hicazlılara daha fazla yönelmekte idiler. Bundan dolayı Mâlikî mezhebi, bunlar arasında esas şekliyle ve olduğu gibi mevcudiyetini muhafaza edegelmiş, diğer mezheplerde görüldüğü gibi hadarîliğin gereği olan tenkih (araştırıp sonuç çıkarma) ve tehzib (düzeltme), yani fıkhî meseleleri belli bir nizama ve tertibe koyma bu mezhebe yol bulmamıştır.

Her imamın mezhebi, o mezhebe mensup olanlar arasında hususî bir ilim hâlini alıp, bunlar için, ictihad ve kıyasın yolu tıkanınca, tereddüde düşüldüğünde, birinin hükmünü diğerine katmak maksadıyla fıkhî meseleleri mukayese ve ayırma ihtiyacı duydular. Bunu da, imamlarının mezhebinde sabit olan esaslara istinaden yaptılar. Bunu yapanlara ashab-ı tahric denildi. Bütün bunlar, köklü bir melekeye ihtiyaç gösterir hâle gelmişti. Bu melekeye dayanarak bu neviden bir mukayese ve ayırım yapılabiliyor ve bu iki yoldan giderek güçleri yettiğince imamlarının mezhebine tâbi oluyorlardı. Yeni bir mesele ortaya çıkınca, bunu hükmü nassla sabit olan bir meseleye değil, hükmü imamları tarafından tayin ve tespit edilen bir meseleye kıyas ediyor, kıyas sonucunda ya ikisini bir hükümde tutuyor veya bunların hükümlerini ayırıyorlardı. İlkine "tanzir", ikincisine "tefrik" diyorlardı. İşte çağımızdaki fıkıh ilmi bu melekeden ibarettir.

Mağrib halkı tamamen İmam Mâlik'i taklid etmektedir. Onun talebeleri Mısır ve Irak'a da dağılmışlardı. Bunlardan Irak'ta bulunan Kadı İsmail (816 - 896) ve onun ayarında olan İbn Huvâzmendâd (öl. 1010), İbn Muntâb, Kadı Ebu Bekr Ebherî (öl. 986) Kadı Ebu Hasan Kassâr (öl. 1008), Kadı Ebu Abdulvahhab ve bunlardan sonra gelenlerdir.

Mısır'dakiler ise İbn Kasım, Eşheb, İbn Abdulhakem, Haris bin Miskin ve bunların ayarında olanlardır. Yahya bin Yahya Leysî (öl. 851) Endülüs'ten doğuya gitti. Orada İmam Mâlik'le görüşüp kendisinden *El-Muvatta*'yı nakletti, onun önde gelen talebelerinden oldu. Ondan sonra Abdulmelik bin Habib (öl. 853) de doğuya gitti. İbn Kasım'dan ve onun ayarında olanlardan ders alarak dönüşünde Mâliki mezhebini Endülüs'te yaydı. Bu mezhebe dair *Kitabu 'l-Vâziha* adıyla bir eser meydana getirdi. Onun talebelerinden olan Utbî (öl. 839) *El-Utbiye*'yi yazdı.

Esed bin Furat (öl. 830) Kuzey Afrika'dan doğuya göç etti. Önce Ebu Hanife'nin ashabından ders aldı, onlardan bazı meseleler yazdı, sonra Mâlikî mezhebine geçerek İbn Kasım'dan, fıkhın sair bölümlerinden bilgiler edindi. Bu hususta telif ettiği kitabını yanına alarak Kayravan'a geldi. Esed bin Furat'a nispetle bu kitaba *El-Esediye* adı verildi. Sahnûn (öl. 854) bu kitabı Esed'den okudu, sonra şark seferine çıktı, burada İbn Kasım ile görüştü ve ondan ders aldı. *El-Esediye*'deki meselelerle ona muaraza edince, İbn Kasım bunların çoğundan döndü. Sahnûn, üstadı İbn Kasım'dan bizzat öğrendiği meseleleri yazıp tertip ve tanzim etti. İbn Kasım'ın, vazgeçtiği *El-Esediye''deki* meseleleri de aynı esere kaydederek tespit etti. Sonra İbn Kasım, Sahnûn'la birlikte, Esed bin Furat'a mektup yazarak, *el-Esediye'*deki meselelerden dönenlerin silinmesini ve Sahnûn kitabının esas alınmasını istedi. Ancak Esed bin Furat buna yanaşmadı. Bunun üzerine halk ve ulemâ, onun kitabını terk ederek, Sahnûn'un *el-Müdevvene*'sine tâbi oldular. Sahnûn'un *Müdevvene'*sine, bölümlerindeki meseleler muhtelif olduğundan, *El-Muhtalıte* adı da verilmişti. Kayravanlılar *Müdevvene*'yi, Endülüslüler ise *El-Vâzıha* ve *el-Utbiye*'yi okudular.

İbn Ebî Zeyd sonra, *Müdevvene*'yi, diğer adiyle *Muhtalıte*'yi, *El-Muhtasar* adı verilen kitabı ile kısalttı. Kayravan fakihlerinden Ebu Said Berâdiî de bunu *Et-Tehzib* isimli kitabında hulâsa etti. Kuzey Afrikalı hocalar ona itimat etti, Onu esas alarak, diğerlerini terk etti. Aynı şekilde Endülüslüler

de *El-Utbiye*'ye itimat ederek, *El-Vâzıha*'yı da, onun dışında kalan diğer eserleri de terk etti.

Mâlikî âlimleri bu ana eserleri şerh, izah ve cem suretiyle işleyip durmaktadırlar. Kuzey Afrikalılar, *Müdevvene* üzerine, Allah ne kadar (şerh ve haşiye) yazmalarını murat etmişse, o kadar yazmışlardır. Meselâ İbn Yunus (öl. 1059), Lahmî (1086), İbn Muhriz Tunusî (öl. 1056), İbn Beşir ve emsali kişiler bu vadide eser yazmışlardır. Diğer taraftan Endülüslülerde, Allah'ın dilediği kadar *El-Utbiye* üzerine şerh, haşiye[47] ve ta'lîk[48] yazmışlardır. İbn Rüşd (1058-1126) ve benzeri kişiler bunlardandır.

İbn Ebî Zeyd, ana kaynaklardaki meselelerin, ihtilâfların ve ahvalin tümünü, *Kitabu'n-Nevâdir* isimli eserinde topladığından, bu eser, mezhepteki sözlerin hepsini içine almış ve ana eserlerdeki fer'î hususların tamamı buraya kaydedildi. Bunların büyük bir kısmını İbn Yunus, *Müdevvene* üzerine yazdığı kitabına aktardı.

Mâlikî mezhebi, iki ufukta Kurtuba ve Kayravan'daki hanedanlıklar yıkılana kadar deniz gibi coşup durdu. Bundan sonra bu iki esere, İbn Ebu Zeyd ile İbn Yunus'un eserlerine, Mağribliler dört elle sarıldı.

Ebu Amr bin Hâcib'in *El-Muhtasar*'ında da hulâsa olarak mezcedilmiştir. İbn Hâcib, bu eserde fıkhî konuları müteferrik meseleler hâlinde zikretmiş, her meseledeki kavilleri çoğaltıp anlatmıştır. Böylece bu eser, Mâlikî mezhebinin bir fihristi hâlinde ortaya çıkmıştı. 13. yüzyılın sonuna kadar Mağrib'de bu eser, elden ele dolaşmış, bilhassa Bicâye halkı bu kitaba çok ilgi göstermişti. Zira bu kitabı Mağrib'e Bicâye'deki hocaların en büyüğü olan Nasiruddîn Zevâvî getirmişti. O ise bu eseri, Mısır'da müellifinin arkadaşından okumuş, bu *El-Muhtasar*'ın bir nüshasını alarak Bicâye'ye getirmiştir.

Mâlikî mezhebi Haris bin Miskin, İbn Mübeşşir, İbn Lüheyt, İbn Reşîk ve İbn Şaş çağından beri yayılmış bir hâlde idi. İskenderiye'de Avf, Esefoğulları ve Ataullahoğulları arasında yayılmıştı. Ebu Amr bin Hacib'in Mâlikî mezhebini hangi üstadlardan tahsil etmiş olduğunu bilmiyorum. Fakat o, her hâlde Ubeydî (Fâtımîler) devleti yıkıldıktan, Şiî fıkıhı ortadan kalktıktan ve Ehl-i sünnetten olan Şâfiî ve Mâlikî fakihleri Mısır'a yayıldıktan sonra Mısır'a gelmiştir. Ebu Amr'ın bu kitabı 13. yüzyılın sonlarında Mağrib'e getirildi. Mağrib'de fıkıh ilmi öğrenen talebeler

çağımızda dahi bu kitaptan istifade etmekte ve ders olarak okumaktadır. Çünkü adı geçen şeyhin Nasrüddin'in bu eserinin okunmasını tavsiye etmiş olduğu rivayet edilmektedir. Batı Afrika şeyhlerinden bir kitle bu esere şerhler yazmıştır. İbn Abdüsselâm, İbn Rüşd ve İbn Harun (öl. 1303) bu cümleden olup, bu esere şerh yazanların hepsi de Tunuslu bilginlerdendir. İbn Abdüsselâm tarafından yazılan şerh bu eserler arasında en güzeli ve en ifadelisidir. Bununla beraber, bu üstadlar derslerinde *Tahzib*'i de elden bırakmıyorlar ve tavsiye ediyorlardı.

Allah dilediğini doğru yola eriştirir.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Ferâiz ilmine dair

Ferâiz; ölünün arkasından bıraktığı mülk ve servetinden vârislerinin hisselerinin miktarını bildiren bir ilimdir. Gerek asıl hak sahiplerin ve gerek münasahe hâlinde vârislerin hakkı olan hisseleri bu ilmin yardımıyla tayin olunur. Münasehe; ölünün arkasından bıraktığı mal varisler arasında bölünmeden önce vârislerden birinin veya birkaçının ölmesiyle meydana gelir. Her iki surette de vârislerine, kendi hisselerini parçalanmaksızın alabilmeleri için ilk önce asıl hak sahiplerinin hisselerini tayin ve tashih etmek üzere hesap ilmine başvurulur. Ölünün metrukâtı vârisleri arasında bölünmeden önce mirasa hak kazananlardan iki ve üçünün ve bundan fazlasının ölmesi ve bunun bir sonucu olarak vârisler sayısının çoğalması mümkündür. Bu takdirde dahi bütün vârislerin hisselerini hesap etmek gerektir. Bundan başka mesele iki şekil alabilir. Meselâ, vârislerden bir kısmı birinin mirastan hissesi olduğunu itiraf, diğer bir kısmı ise onun istihkakını inkâr edebilir. Bu takdirde meselenin iki sureti tashih olunduktan sonra hisselerin miktarı gözden geçirilir, ölünün bıraktığı mülk ve servet vârislerin hak ettikleri hisselerine göre bölünür. Bunların her biri hesaba muhtaçtır, bu hisseleri hesap ilminden başka bir vasıta ile tayin etmek imkânsızdır. Bundan dolayı bilginler ferâiz ilmini müstakil bir ilim sayarak bu ilme dair birçok eserler yazdılar. Mâlikî mezhebine göre yazılmış eserlerin en tanınmışı, son zamanlarda Endülüs'te yetişen İbn Sabit'in eseriyle Kadı Ebu Kasım Havfi'nin (öl. 1192) *Muhtasar*'ı ve Cadî'nin eseridir. Son zamanda Kuzey Afrika'da yetişen Trabluslu İbn Nasr ve benzerleri de eserler yazmışlardır.

Şâfiî, Hanbelî ve Hanefî mezhepleri bilginleri de ferâize dair birçok eserler yazdılar. Bu alanda çok emek verip müşkil meseleleri halletmiş olmaları onların fıkıh ve hesap ilimlerinde pek derin bilgi sahibi olduklarına şahitlik eder. Bilhassa, Ebu Meâlî ve benzerleri bunlar arasında yüksek bir mevki işgal ederler. Naklî ve aklî ilimlere dayandığı ve vârislerin hisselerini tayin keyfiyeti belirsiz olup da bölenlerin zorluklarla karşılaştıkları vakitlerde dahi vârislerin hisselerinin doğru olarak tayin ve bölünmesini temin ettiği için, bu ilim şerefli bir ilimdir. Ülkelerin bilginleri bu ilme önem verdiler. Bu ilme dair eserler yazanlardan bazıları bu ilimde hesaba daha çok önem vererek hesap ilminin derin meselelerini incelediler, meçhulleri açıklamak gayesiyle birtakım farazî meseleler eserlerini doldurdular. Bu meseleleri halletmek "cebir", "mukabele" ve "kesir" gibi birtakım ince ilimlere vâkıf olmak gerektirir. Hayatta her ne kadar bu gibi ince ilimlere muhtaç olan miras meselelerine pek az tesadüf edilir ve miraslar bölünürken rastlanan meseleler hesap edilirken bu ince bilgilere lüzum yoksa da, ferâiz ilminde tesadüf edilen meseleleri mükemmel bir surette halledebilmek için gereken bir ilim olduğunu Ebu Hüreyre (r.a.) tarafından rivayet edilen: "*Ferâiz ilmin üçte biridir ve en önce unutulan bir ilimdir."* hadisi ile ispat etmişlerdir.

Diğer bir rivayette, *"ilmin yarısı"* şeklindedir. Hafız Ebu Nuaym bu hadisi eserinde nakletmiştir. Ferâiz ilmiyle uğraşanlar hadisteki ferâizi, vârislerin hissesi anlamına yorumlamışlardır. Fakat ferâizden bu mana çıkarılabilmesi uzak bir ihtimaldir. Vârislerin hisselerini tayinden ibaret olan ferâiz de dâhil olmak üzere Allah'ın kullarına yüklettiği bütün farzlar irade edildiği takdirde bütün bu farzların bir arada ilmin yarısını ve üçte birini teşkil etmesi mümkündür. Meseleleri ve hisseleri bilmek ise, bütün şeriat ilimlerine nispetle, ilmin üçte birini teşkil etmekten uzaktır. Ferâiz'in fakihler tarafından terimler konulurken bir ilmin adı alarak kullanılmış ve İslâmiyetin ilk zamanında ise bu anlamda kullanılmadan ancak "takdir" ve "kesmek" anlamına gelen "farz" kökünden alınarak genellikle bütün farzlara yayılması bizim bu sözümüzü doğrular. Bu açıklamalarımızın her biri hadisteki "ferâiz"den bütün farzlar kastedilmiş olduğunu gösterir. Hadisteki 'ferâiz" ve genel olarak farzlar şeriatin temeli olup ancak sahabeler ve selefler zamanında kastedilmiş olan anlamı verilmelidir. "Ferâizi"i bu anlamda kullanmak onların kastetmiş oldukları anlama uygundur.

Ve en iyisini Allah bilir.

DOKUZUNCU BÖLÜM

Usûl-i fıkıh ve bu ilimler ilgili olan cedel ve hilâfiyyât ilimlerine dair

Bil ki, fıkıh usûlü (usûl-i fıkıh) şer'î ilimlerin en önemlilerinden, en büyüklerinden ve faydası en çok olanındandır. Usûl-i fıkıh; hükümler çıkarmak ve şeriatın teklifleri kendisinden alınmak bakımından şer'î delilleri inceleyen bir ilimdir. Şer'î delillerin başında Kur'ân, Kur'ân'dan sonra Kur'ân'ı açıklayan Resûlullah'ın hadis **ve** sünnetleri gelir. Resûlullah sağken vahyedilen hükümler ondan doğrudan ve sözlü öğrenildiği için nakil, inceleme ve kıyas etme gibi hususlara hemen hiç gerek kalmıyordu.

Resûlullah'ın vefatından sonra onun hikmetli sözleriyle anlatmasının arkası kesildi. Kur'ân, mütevatır olarak nakledilip korundu.

Resûlullah'ın hadis ve sünnetlerine gelince; sahabeler tarafından Hz. Peygamber'den bize ulaşan ve doğru olduğu hakkında bizde kanaat meydana getiren rivayetlerle nakledilen hadis ve sünnetleriyle amel etmek vacip olduğuna ittifakla karar verildi. Bu yolla Kur'ân âyetlerinin ve sünnetin delil olduğu tespit edilmiş oldu. Bundan sonra bu ikisinden, yani Kur'ân ile hadis ve sünnetlerden üçüncü bir şer'î delil doğdu. İcmadan ibaret olan bu üçüncü şer'î delil şu yolla teşekkül etmiştir.

Sahabeler kendilerine muhalefet edenlerin muhalefetini inkârla karşılarlar ve ittifakla reddederlerdi. Onların bu ittifakları ise şer'an sabit olan bir delile dayanıyordu. Çünkü onlar şer'î bir delil bulunmadıkça ittifakla karar vermezlerdi. Üstelik İslâm şeriati cemaatin masum, yani Müslümanların topluluğunu yanlış yola sapmaktan korunmuş telakkî eder. Bu da Müslümanların, bu cümleden sahabelerin ittifak ve icmaı şer'î bir delil teşkil

ettiğini ispat eder. Biz sahabelerin ve onlardan sonra geçip giden büyüklerin Kur'ân âyetlerinden ve hadislerden istidlâl keyfiyet ve usûllerini gözden geçirdiğimiz zaman onların bir benzeri diğer bir benzeriyle mukayese ettiklerini ve bu hususta birbirini onaylayıp ittifak ve icmada iş görmüş olduklarını biliyoruz. Çünkü Resûlullah'tan sonra cereyan eden olayların çoğunun hükmü Kur'ân ve hadisten ibaret olan nasslarla anlatılmış değildir. Ancak zaruretlerin sevkiyle sahabe ve selefler bu hâdiseleri mukayese yoluyla nass ile sabit olan olaylara kattılar. İki benzer arasında eşitlik bulunursa her ikisinde ilâhi hükmün bir olduğu hakkında kanaat hâsıl olması için bu ilhakta birtakım şartlar göz önünde tutulur. Sahabe ve tabiîn ve bundan sonrakilerin hepsi de nasslarla anlatılmamış olan olayları bu yolla hallettiler. Böylece onların bu ittifakıyla kıyastan ibaret olan dördüncü bir şer'î delil teşekkül etti.

Âlimlerin çoğu bu dört delilin, delillerin temelini teşkil ettiğini yine ittifakla kabul etmişlerdir. Bazıları bu fikre muhalefet etmişse de, bunların sayısı pek azdır. Bazı âlimler bu delillere diğer bazı deliller eklemişseler de, bunların delilleri zayıf olduğu için, burada belirtmeyeceğiz. Bu dört delilin şer'î delil teşkil ettiğini incelemek "usûl-i fıkıh" ilminin ilk konusu olduğu için biz önce bu ilimden bahsettik.

Kur'ân-ı Kerîm'in şer'î delillerden olması, metninin kesinlikle bir mucize teşkil etmesi ve tevâtür[49] olarak naklidir.

Sünnete gelince; Resûlullah'ın bize doğru bir surette nakledilen hadis ve sünnetleriyle amel etmek vacip olduğu icma ile kararlaştırılmıştır. Biz bunu, Resûlullah sağ iken cereyan eden olaylara dayanarak anlatmıştık. Çünkü Resûlullah etrafa gönderdiği mektupları ve elçileri vasıtasıyla emir ve yasaktan ibaret olan hükümleri tebliğ ederdi. İcmaın delil olması, sahabelerin kendilerine muhalefet edenleri ittifakla reddetmeleri ve ümmetin ittifakını hatadan masum ve azgınlıktan korunmuş olarak telakki etmesiyle sabittir.

Kıyasın delil olması, yukarda söylediğimiz gibi, sahabelerin icmaı ile ispat edilmiştir. İşte bunlar delillerin temelleridir.

Nakledilen hadis ve sünnetlerin delil teşkil etmesiyle ve o hadislerle amelin vacip olmasıyla hükmedebilmek için o hadislerin hangi usûllerle nakledildiğini ve râvîlerin adaletli olduğunu bilmek şarttır. Bunların her biri

usûl ilminde incelenir. İki hadisin hükmü birbirine aykırı gelirse, hangisinin nâsih ve hangisinin mensûh olduğu ile hükmedebilmek için hangisinin önce söylenmiş olduğunu bilmek gerektir. Bundan dolayı nasih ve mensûhları dahi usûl ilminin bölümlerinden birini teşkil eder. Bundan sonra lafızların[50] işaret ettiği manalar incelenir. Çünkü genel olarak manaları cümlelerin terkibinden anlamak kelimelerin müfret (tek) ve mürekkep (birleşik, kompleks) hâllerinde ne gibi bir durumu anlatmak için vaz edilmiş (konmuş) olduğunu bilmeyi gerektirir. Bunları öğrenmek için gerekli olan dil usûlleri gramer ilimlerinde incelenir. Arap kavmi için meleke hâlinde bulunduğu çağlarda Araplar bu ilimleri ve kanunlarını öğrenmeye ihtiyaç hissetmedikleri gibi, o çağdaki fıkıhlar da bu gibi ilimlere muhtaç değildi. Çünkü Araplar meleke sahibi olup sevk-i tabiîyle dil kaidelerini anlıyorlardı. Araplar bu melekeleri kaybettikten sonra dil ilimlerini tedvin etmek zarureti hâsıl oldu. Dil ilimlerinde uzman olanlar eski vesikaları ve dil kaynaklarını doğru bir surette naklettikten sonra kıyas ve mukayese usûlüyle bu ilimleri tedvin ettiler. Aynı sebepten dolayı fakih de Yüce Allah'ın hükümlerini âyet ve hadislerden anlamak için bu ilimlere muhtaç oldu. Bundan başka kelâm ve cümlelerin terkibinin hususî olan diğer birtakım faydaları var ki, bu da cümlelerin terkiplerinden ancak teklife dair olan delillerden yalnız şer'î hükümleri anlamak suretiyle istifade etmektir. İşte buna "Fıkıh ilmi" adı verilir. Kelime ve cümlelerin terkiplerinden bu yolla seri hükümleri anlamak için kelime ve cümlelerin genel olarak ortaya konuşları itibarıyla dalâlet ettikleri manalarını anlamak kâfi değildir.

Daha açıkçası, burada sözü edilen hususî delâletlerin dayandığı ve ahkâmın elde edilmesine esas teşkil eden daha başka birtakım hususların bilinmesi de şarttır. Ahkâm bunlar sayesinde elde edilir. Ancak şeriat ehlinin ve âlimlerin ortaya koydukları temel esaslar ve bu esaslara dayanarak vücuda getirdikleri kanun ve kaideler dâhilinde hareket etmek lâzım gelmektedir. Lisan ilimlerinden ayrı olmak üzere fakihlere ait diye bahsedilen özel hususlara şu örnek verilir: *"Lügat kıyasla sabit olmaz. Eş anlamlı bir kelime ile iki mana birlikte kasdedilmez."*

"Atıf vavı tertibi icap ettirmez." Amm'dan, has olan fertler çıkarılınca, bunlardan başkası için acaba delil olarak baki kalır mı? Emr vücub için mi veya nedb için midir ve fevr mi yoksa terahî için midir? Nehy fesadı mı sıhhati mı icap ettirir?

Mutlak mukayyede hamlolunabilir mi? İllete dair bir nassın bulunması, ona dair olan hükmün benzerlerine sirayet etmesi ve tatbik edilmesi için kâfi midir? Yoksa değil midir?

Buna benzer daha başka örnekler gibi. Bütün bunlar bu fennin kaideleridir. Fakat delâletle alâkalı bahisler oldukları için aynı zamanda lügatle de ilgilidir.

Kıyas bahsini tetkik etmek de bu ilmin en büyük kaidelerindendir. Çünkü kıyas ve mümaselet (teşbih ve tanzir) konusu olan hükümlerde asl ile fer'in tahkiki, aslda mevcut olan vasıflar arasından hükmün vaz'ına esas teşkil ettiği galip zanla malûm olan vasfın sair vasıflardan ayıklanarak tespiti, yani tenkîh-i menat-ı hükm, söz konusu vasfın fer'de mevcut olması fakat hükmün fer'e tatbikine mâni olan mukabil bir hâlin ve muarızın bulunmaması, yapılacak kıyasın efradını câmi, ağyarını mâni olması ve bunun peşinden gelen daha başka birtakım meseleler hep bu ilmin kaideleridir.

Bilmek gerekir ki, bu ilim, İslâmda, sonradan ortaya çıkan ilimlerden biridir. Selef, bu ilme ihtiyaç duymamıştı. Zira lafızlardan anlamlar çıkarmak için, esasen kendilerinde mevcut olan dil melekesinden daha fazlasına ihtiyaç duyulmazdı. Özellikle dinî hükümlerin çıkarılmasında ihtiyaç duyulan kaidelerin büyük bir kısmı da zaten onlardan alınmış ve öğrenilmişti. Senetlerin tetkikine de ihtiyaçları yoktu. Çünkü yaşadıkları asır Hz. Peygamber'in ve hadis râvîlerinin çağına yakındı. râvîlerle yakın ve sıkı temasları, onlar hakkında tecrübeleri mevcuttu. Sonra selef zamanı geçmiş, ilk dönem bitmiş, evvelce de tespit ettiğimiz gibi bütün ilimler sanat haline dönüşmüş, fakihler ve müctehidler şer'î hükümleri şer'î delillerden çıkarmak için sözü edilen kaidelere ihtiyaç duymuş ve işte o zaman başlı başına kaim olan bir ilmi kaleme alarak, ona "fıkıh usûlü" ismini vermişlerdi.

Bu konuda ilk defa eser yazan Şâfiî (r.a.) olmuş, bu ilme dair meşhur *Er-Risale*'sini imlâ etmiş, bu eserde emirleri, nehiyleri, beyanı, haberi, neshi ve illeti hakkında nass bulunan kıyasın hükmünü belirtmişti.

Hanefîler de bu ilme dair eserler kaleme almışlar, söz konusu esasları ve kaideleri tahkik etmişler ve o hususta uzun uzadıya konuşmuşlardı. Bu konuya dair kelâm âlimleri de kitap yazmışlardı. Ancak fıkıh âlimlerinin

eserleri daha doyurucudur. Fazla ayrıntıya girmişler ve örnekler vermişlerdir. Kelâmcılar ise bu meselelerin formlarını fıkıhtan tecrid ediyor, yani onları müşahhas ve amelî olmaktan çıkararak nazarî bir şekle sokuyor ve mümkün olduğu nisbette aklî bir istidlâle (çıkarıma) meylediyorlardı. Zira uğraştıkları ilimlerin çoğu ve mesleklerinin gereği bu idi. Fıkhî meselelerin içinde sözü edilen esasları ve kaideleri bulup ortaya koyma konusunda, Hanefî fakihlerinin gerçekten geniş bir yetkileri ve maharetleri vardı.

Hanefî imamlarından Ebu Zeyd Debusî (öl. 1038) zuhur etti, kıyas konusunu, herkesten daha geniş olarak yazdı. Bu hususta ihtiyaç duyulan şartları ve bahisleri tamamladı. Böylece kıyasla ilgili incelemelerin kemale ermesiyle usûl-ı fıkıh sanatı da zirveye çıkmış, meseleleri tertibe girmiş ve kaideleri temellendirilmiş oldu.

Âlimler, fıkıh usûlünde, kelâmcılar mesleğine önem vermişti. Bu konuda kelâmcılar tarafından yazılan eserlerin en iyileri şunlardır: *El-Burhan:* İmamu'1-Haremeyn (Ebu'l-Mealî Cüveynî), *El-Mustasfa:* Gazalî. Bu ikisi Eş'arî'dir. *Kîtabu'l-Urned:* Abdulcebbar (öl. 1025), *El-Umed*'in şerhi *El-Mute-med:* Ebu Hüseyn Basrî (öl. 1044). Bu ikisi Mu'tezile âlimidir. Bu dört eser, bu ilmin temel kitapları ve ana kaynaklarıdır.

Sonra bu eserleri kelâm âlimlerinin daha sonra gelenlerinden ikisi hulâsa etti. Bunlar Fahreddin bin Hatib (Razî), *El-Mahsûl* kitabında, Seyfuddin Amidî (öl. 1233) *El-İhkâm* kitabında bu özetleme işini yapmışlardı. Fakat tahkik ve istidlâl itibarıyla bu ilimde tuttukları yollar ve takip ettikleri meslekler birbirinden farklı olmuştur. Fahreddin Razî daha çok deliller ve istidlâl üzerinde durmaya meylederken, Âmidî tutulan yolların tahkiki ve meseleleri dallandırması hususuna eğilmiştir.

İmam Fahreddin Razî'nin *El-Mahsûl* isimli kitabını, onun talebelerinden Siracuddin Urmevî (öl. 1283), *Kitahu't-Tahsil*'de, Tacuddin Urmevî (öl. 1258) *Kitabu'1-Hâsıl*'da özetlemiş, Şihabuddin Karafî, *Et-Tenkihât* ismini verdiği küçük eserini bunlardan aldığı bazı mukaddeme ve kaidelerle telif etmişti. Kadı Beydavî de *Kitabu'l-Minhâc*'da aynı şeyi yapmıştır. Yeni yetişenler bu iki esere önem vermişler, birçokları da onları şerhetmişlerdir.

Âmidî'nin *Kitabu'l-İhkam*'ında, meselelerin tahkikine daha fazla ağırlık verilmiştir. Bunu da, Ebu Amr bin Hâcib, *El-Muhtasaru'l-Kebir* diye

meşhur olan kitabında özetlemiş, sonra da bunu, ilim taliplerinin ellerinde dolaşan diğer bir kitapta kısaltmış, doğu ve Mağrib halkı bu esere itina göstermiş, mütalaa ve şerh edilmesine ehemmiyet vermiştir. Bu ilimde, kelâmcılar mesleğinin özü, söz konusu muhtasar eserlerde ortaya konmuştur.

Fıkıh usûlünde Hanefîler mesleği üzerine de birçok eser yazılmıştır. Mütekaddimîne ait olmak üzere bu tarikde kaleme alınan eserlerin en güzel Ebu Zeyd Debusî'nin telifi, Son döneme ait olanlar içinde ise, yine Hanefî imamlarından Seyfu'l-İslâm Pezdevî'nin (öl. 1089) eseridir. Bu eser, gayet ihatalıdır. Sonra Hanefî fakihlerinden İbn Saâtî zuhur etti, iki ayrı meslek üzerine yazılan Amidî'nin *Kitabu'l-İhkam*'ı ile Pezdevî'nin eserini *el-Bedâi* ismini verdiği kitabında telif etti. Kitap en güzel bir şekilde ortaya çıktı. Zamanımızdaki âlimlerin imamları bunun okunması ve incelenmesi hususuna ehemmiyet vermekte ve Arap olmayan âlimlerin çoğu aşırı derecesinde bunu şerh etme işiyle uğraşmaktadır. Zamanımızdaki durumu bu şekildedir.

Bu ilmin mahiyeti, konularının tespiti ve günümüzde ona dair olan teliflerin sayıları bundan ibarettir.

Allah, lütfu ve keremi ile ilimden faydalandırsın ve ona ehil kılsın. Şüphe yok ki, O her şeye kadirdir.

Hılâfiyyât: Bilmek lazımdır ki, şer'î delillerden istinbat olunan fıkıh ilminde, müctehidler arasında çok ihtilâf ortaya çıkmıştır. Yukarıda da söylediğimiz gibi, müctehidlerin takip ettikleri usûl ve görüş farklılığına bağlı olarak bu ihtilâfların vukua gelmesi kaçınılmaz olmuştur.

Sözü edilen ihtilâflar, İslâmda alabildiğine genişlemişti. Mukallidlerin, diledikleri müctehidleri taklid etme imkânları vardı. Nihayet bu durum İslâm şehirlerindeki dört imama geldi. Bunlar halk ve mukallidler nazarında hüsnüzan beslenecek yüce bir mevkie sahip oldular. Bunun için halk onları taklid etmekle iktifa ederek, onların dışında kalanların taklid edilmesinden halkı yasakladılar. Çünkü ictihadın zorlaşması, onun maddelerini teşkil eden ilimlerin zamanla muhtelif şubelere ayrılması ve dört mezhebin dışında kalan müctehidlerin mezheplerine bağlı olanların kalmaması yüzünden ictihad müessesesi de ortadan kalkmıştı. Bunun üzerine, bu dört mezhep, İslâmın usûlü mesabesinde tutulmuş, bu dört mezhebe sıkı bir

şekilde bağlanan ve mezheplerdeki hükümleri esas alan mukallidlar arasında cereyan eden ihtilâflar şer'î nasslarda ve fıkhı esaslardaki ihtilâf hükmünde tutulmuştur. Yani şer'î deliller devre dışı bırakılarak, müctehidlerin, ahkâm çıkarmada takip ettikleri usûl ve bu usûllerle çıkardıkları hükümler, yeni hükümlerin çıkarılmasında ve bu hükümler etrafında cereyan eden hukukî tartışmalarda esas alınmıştır. Peşinden gittiği imamın mezhebinin sıhhatini göstermek için, bütün mezhep mensupları ve mukallidler arasında münazaralar cereyan, etti. Bu tartışmalar, sağlam esaslara ve doğru usûllere istinat ediyordu. Mezhep mensuplarından her biri bu esasları ve usûlleri taklid ettiği sarıldığı mezhebinin lehinde ve diğer mezheplerin aleyhinde delil olarak kullanıyor ve bu münakaşalar, şer'î meselelerin tümünde fıkıhtaki bütün bahislerde uygulanıyordu. Bazen, Şâfiî ile Mâlik arasında ihtilâf vukua geliyor, Ebu Hanife bunlardan birine muvafakat ediyor, bazan Mâlik ile Ebu Hanife arasında ihtilâf çıkıyor, Şâfiî bunlardan birini destekliyor, bazan Şâfiî ile Ebu Hanife arasında ihtilâf cereyan ediyor. Mâlik bunlardan birini tutuyordu. Bu münazaralar da söz konusu dört imamın mezheplerindeki hükümlerin dayandığı usûlleri, delilleri açıklanıyor, ihtilâflarının menşeleri ve ictihadlarının yeri ortaya konuyordu.

İlmin bu çeşidi "hilâfıyyât" diye adlandırılmıştır. Bu ilimle uğraşan bir kimsenin, müctehidin ihtiyaç duyduğu şer'î hükümlerin istinbatına vesile olan kaideleri bilmesi şarttır. Şu farkla ki, müctehid, şer'î delillerden hüküm istinbat etmek için bu kaidelere, ihtiyaç duyduğu hâlde, hılâfiyyât âlimi, istinbat edilen hüküm ve meseleleri muhalifin delille tahrip etmesinden korumak için aynı kaidelere ihtiyaç duyar. İmamların delillerini ve hüküm çıkardıkları kaynakları bilme ve bu ilmi inceleyerek arzu edilen hususlar üzerine istidlâlde bulunma maharetini alıştırma yaparak kazanma yönünden, doğrusu, bu ilmin temin ettiği fayda pek büyüktür. Hanefîlerin ve Şâfiîlerin bu ilme dair olan eserleri, Mâlikîlerinkinden daha fazladır. Çünkü malûm olduğu üzere Hanefîlerde kıyas, mezheplerindeki birçok fer'î hususların aslını teşkil eder. Bunun için onlar nazar ve tatbik ehlidir. Mâlikîler ise çoklukla esere ve nakle itimat etmişlerdir, ayrıca onlar fikir yürütme ehli değillerdir. Bundan başka Mâlikîlerin ekserisi Mağriblilerdir ve bunlar çok az istisnasıyle sanatlardan ve ilimlerden habersiz bedevîlerdir.

Bu konuya dair yazılan başlıca eserler şunlardır: Gazalî *El-Meâhiz*. Mâlikîlerden Ebu Bekr bin Arabî: *Et-Telhîs*, o bunu şark âlimlerinden

celbetmiştir. Ebu Zeyd Debusî: *Kitabu't-Talike.* Mâlikî hocalarından İbn Kassar: *Uyûn'l-Edille.* İbn Saâtî, fıkıh usûlüne dair *El-Muhtasar* isimli eserinde, ihtilâflı fıkıh konularının bütün esaslarını toplamış her meselede ihtilâfın temeli olan hususları dercetmiştir. Bize gelen haberlere göre, şark halkı arasında bu eser hâlâ mutebermiş.

Cedel: Cedel ilmine gelince; bu ilim, fıkıh ve başka ilimlerde o mezhep mensupları arasında cereyan eden ilmi münakaşa ve münazaraların edep ve kaidelerini bildiren bir ilimdir. Çünkü münazaralar iki taraf hasmını susturmak üzere delillerden faydalanmak ister ve cevaplar verir. Bu cevapların doğruları olduğu gibi yanlışları da bulunur. İşte bundan dolayı âlimler, münazaralarda, hasımlarının fikirlerini ret ve kabul ederken her iki tarafın riayet etmesi icap eden kaideler ortaya koymuşlardır. Bu ilimde delillerden nasıl istidlâl edileceği ve ne vakit deliller ileri sürüleceği ve ne vakit delil getirmekten vazgeçileceği; itiraz edilecek noktaların neresi olabileceği ve ne vakit susmak icap edeceği hasmın ne vakitlerde davasını ispat edip söz söyleyeceği, deliller ileri süreceği öğrenilmektedir.

Cedel ilmi, tartışma ve delil getirmede riayet edilmesi gereken kaide ve âdâb ve bunların hududunu bildiren bir ilimdir, diye tarif edilmiştir. Cedel ilminde iki metot vardır. Biri Pezdevî, diğeri Amidî (öl. 1218) metodudur. Bezdevî metoduna göre münakaşa ve münazaralarda ancak nass, yani âyet, hadis, icma ve kıyastan ibaret olan delillerden istifade olunur. Amidî metodunda ise deliller hangi ilme dayanırsa dayansın, her delilden istifade olunur. Bu metot geniş nispette istidlâle ve hasımlara geniş ölçüde deliller sevk etmeye yol açtığı için, güzel bir metottur. Fakat bu metotta mugalatalar (demagojiler) çoktur. Bu metodu mantık usûlü ile gözden geçirirsek, çok defa, mugalatalı ve safsatalı, yani vehmî ve ilmî olmayan kıyaslara benzetmekte olduğunu görürüz. Bununla beraber, bu metotta delillerin ve kıyasların şekil ve sureti mahfuzdur, delillerin kıyas şekillerine riayet edilmekte ve lüzumu derecesinde istidlâl yolları aranmaktadır. Adı geçen Amidî bu metoda dair ilk eseri telif eden kişi olup, *El-İrşad* adını verdiği kısa bir eser yazmıştır.

Nesefî ve başkası gibi sonradan yetişen bilginler onun bu metodunu takip etmişlerdir. Bu usûl Amidî'ye nispet edilmektedir. Bu metoda dair birçok eserler yazılmıştır. İslâm yurtlarında ilim ve öğretim azaldığı için, çağımızda bu usûl terk edilmiştir. Bu usûlün, ilimler için zaruret

derecesinde gerekli olan bilgiler cümlesinden olmayıp, ancak kemal mahiyetinde bir ilim olduğunu burada anmak icap eder.[51] Yüce ve her türlü noksandan münezzeh olan Allah bilir. Allah emrinde galiptir.

ONUNCU BÖLÜM

Kelâm ilmine dair

Kelâm ilmi, imandan olan akideleri (inançları) aklî delillerle ispat eden ve İslâm akidelerinde ilk Müslümanların ve Ehl-i sünnet ve cemaatin doğru olan yolundan sapanların fikirlerini reddeden bir ilmdir.

İmandan olan bu akidelerden maksat "tevhîd"dir. Bu ilmi incelemeye başlamadan önce, burada tevhîdi en kolay bir şekilde açıklayacak olan aklî bir delili belirteceğiz, sonra, bu ilmi açıklamaya başlıyarak bu ilmin Müslümanlar arasında ne vakit ve ne için vaz edilmiş olduğunu anlatacağız.

Aklî delil ve burhan şudur:

İster zatlar olsun, ister beşere veya hayvanlara ait olan fiiller olsun, varlık âlemindeki hâdiselerin mutlaka kendilerinden önce gelen bazı sebepleri vardır. Yerleşik ve cari âdete göre bu hâdiseler bu sebepler sayesinde vukua gelir. Bu sebeplerden her biri de hâdistir (sonradan ortaya çıkmıştır). Bu yüzden o hâdisin de başka bir sebebi vardır. Söz konusu sebepler sürekli olarak yüksele yüksele nihayet sebeplerin müsebbibine, yaratıcısına çıkılır. Kendisinden başka ilâh bulunmayan, sebeplerin müsebbibi, mucidi ve hâlikı her türlü kusurdan münezzehtir.

Söz konusu sebepler yukarıya doğru çıkılırken, bu sebepler enine ve boyuna genişler ve kat kat artar. Onları idrâk hususunda akıl hayrette kalır. Şu hâlde bu sebepleri, kuşatıcı ilahî ilimden başkası tespit edemez. Bilhassa bunların beşerî ve hayvanî fiil çeşidinden olan kısmı için durum budur. Zira müşahedeye göre kast ve irade de o sebeplere dâhildir. Çünkü belli bir fiil

ancak onu kast ve irade etme suretiyle meydana gelir. Kast ve irade ise psikolojik bir şey olup, umumiyetle daha evvel var olan ve bir diğerini takip eden tasavvurlardan hâsıl olur. Fiili kastetmenin sebepleri işte bu tasavvurlardır.

Sözü edilen tasavvurların sebepleri, diğer bazı tasavvurlar olabilir. Ruhta ve zihinde vâki olan her tasavvurun sebebi meçhuldür. Çünkü hiçbir kimse psikolojik hususların başlangıç noktasına ve tertibine vâkıf olamaz. Bunlar, bir diğerine tâbi olmak üzere Allah'ın fikre ve zihne ilka ettiği (verdiği) bazı şeylerdir. İnsan, bunların başlangıç ve son noktalarını bilmekten âcizdir. O, umumiyet itibarıyla sadece tabiî ve zâhirî olup, bir nizam dâhilinde idrâk vasıtalarımızda vâki olan sebepleri ilmen kuşatır. Zira nefis (nefs) tabiatı zabt ve tespit eder, tabiat nefsin hâkimiyeti ve bilgi sahası altındadır.

Diğer taraftan tasavvurların sahası, nefisten daha geniştir. Çünkü tasavvurlar, nefsin tavrının ve derecesinin üstünde bulunan akla aittirler. Bunun için, ihata (kuşatma) bir yana nefis, bunların çoğunu idrâk bile edemez. İşte bu noktayı dikkate alarak, sebeplere nazar etmekten ve daha ileriye ve öteye gitmeyip onların yanlarında kalakalmaktan men etmesindeki Şâriin hikmetini düşününüz. Hiç şüphe yok ki, bu öyle bir vadidir ki, fikir orada şaşkın şaşkın dolaşır, ne bir fayda temin eder, ne de bir hakikat ele geçirir. *"(Ey Muhammed!), Sen, 'Allah' de, sonra da bırak onları bulundukları çukurda oyalansın dursunlar."* (En'am, 6/91).

Sebepler üzerinde duran nice kişiler vardır ki, orada kalakalmışlar ve daha yukarıya yükselemedikleri için ayakları (doğru yoldan) kaymış ve dalâlete düşüp helak olanlardan olmuşlardır. Apaçık hüsrandan ve mahrumiyetten Allah korusun.

Sen bu yolla sebeplerden birinin (sınırında) durmayı veya araştırmaktan veya rücu etmeyi (dönmeyi) kendi gücün ve tercihin dâhilinde diye sanma. Çünkü bu durum, bilemediğimiz nispette, fikrin sebepleri araştırmaya dalmasından, fikir ve nefiste sağlam bir şekilde yerleşmiş olan bir keyfiyettir. Biz bunu bildiğimiz takdirde, bilmediğimiz nispette sebepleri araştırmaya dalmaktan sakınır ve bu sebepleri araştırmaktan vazgeçerdik. Üstelik bu sebeplerin birçoğunun meydana gelişine (vücuduna) sebep oldukları varlıklara olan tesirleri de belirsizdir. Çünkü biz bu sebeplerin sebep oldukları varlıklara tesirlerini, ancak gözümüzle gördüklerimizi veya duygulardan biriyle duyduklarımızı, mahire nispet ve istinat ettirmek

suretiyle biliyoruz; sebeplerin sebep oldukları varlıklara tesirlerinin içyüzü (mahiyeti) ve keyfiyeti bize belirsizdir. Yüce Allah: *"İlimden size ancak az bir nesne verilmiştir."* (İsrâ, 17/87) buyurmuştur. Yüce Allah'ın buyurduğu gibi, varlıklardaki bütün sır ve hikmetleri bilecek derecede bilgi sahibi değiliz. Bundan dolayı biz sebepleri nispetsiz bir surette araştırmaktan vazgeçerek, bütün sebeplerin hakikî sebebi olan Yüce Allah'a yönelmekle memuruz. Çünkü bütün bu sebepleri yaradan ve icat eden odur. Bu takdirde Şâri tarafından öğretilen şekilde vahdaniyecilik akidesi nefsimizde sağlam olarak yerleşir. Şâri, duyguların üstündeki her şeyi ve dinî meseleleri ve saadetimizin yollarını bildiği için bu hususta ona yönelmek lâzımdır.

Hz. Peygamber: *"Bir kimse Allah'dan başka ilâh olmadığına şahitlik ediyorum, diyerek ölürse, o kimse cennetliktir."* buyurur.

Şayet insan daha ileriye gitmeyip sözü edilen sebeplerin yanında kalakalırsa, yüksek mertebelere ulaşmaktan mutlaka geri kalmış olur, kâfir olması kaçınılmazdır. Eğer bir kimse, nazar ummanında, ve sebepleri, sebeplerin sebeplerini ve bunların tesirlerini araştırma deryasında yüzerse, ben temin ederim ki, o sadece eli boş döner. Bunun için Şâri, sebepler üzerinde nazarda bulunmaktan bizleri nehyetmiş, ve bize sebep ve illetle malul olmayan mutlak tevhîdi emretmiştir. *"De ki, O Allah'tır, tektir, hiçbir şeye muhtaç değildir, doğurmuş ve doğmuş değildir. Hiçbir kimse onun dengi değildir."* (İhlâs, 112/1-4) suresi. Yani sebeplerden geç, Allah'a er, sebeplerde kalırsan O'na çıkamazsın). Fikrin; ben kâinatı, oluşumları ve sebeplerini ihata etmeye ve bütünü ile varlığın tafsilatına vâkıf olmaya muktedirim, diye iddia etmesine sakın güvenme. Fikrinin reyine (fikrine); "O sefih ve salaktır", diye hükmet ve bil ki, fikrin sathî görüşüne nazaran her idrâk organına göre varlık, kendi idrâk sahasına giren şeylerden ibaret olup bunun ötesine geçmez. Oysa gerçek onun idrâkinden farklıdır ve onun idrâkinin ötesindedir.

Sağıra dikkat ediniz. Ona göre varlık, dört duyu organıyla algılanan ve akıl edilen varlıklar bilinip kuşatılabilir. Ona göre işitilen cinsten olan şeyler, varlıktan düşer, onlara dâhil olmaz. Kör için de durum böyledir. Görülür çeşidinden olan şeyler varlık sınıfından düşer. Bunların bu hususta çağdaşları olan yaşlı başlı kişileri, ataları ve umum halkı taklit etmeleri söz konusu olmasaydı, onu, meselâ körler renklerin, sağırlar seslerin varlığını ikrar ve kabul etmezlerdi. Lakin onlar, fıtratlarının icabına ve idrâklerinin

tabiatına istinaden değil, sadece umuma tâbi olarak bu çeşit varlıkların mevcudiyetini kabul etmektedirler. Dilsiz hayvana sorulsa, o da konuşabilse, düşünebilir varlıklar türünü inkâr ettiğini görecektir. Demek ki, bu çeşit şeyler ona göre varlıklar sınıfından tamamen çıkmıştır.

Bu mesele böylece anlaşıldıktan sonra şu hususa geçelim: Belki de ortada bizim sahip olduğumuz idrâk vasıtalarından ayrı bir idrâk türü daha vardır. Çünkü bizim idrâklerimizin muhdes (sonradan yaratılmış) ve mahlûk olduğunda şüphe yoktur ve Allah'ın yaratması insanların yaptıklarından daha büyüktür. O, insanların yaptıklarından ve bildiklerinden çok daha fazlasını yaratmıştır. Onun haddi hesabı malûm değildir, varlık bundan daha geniş bir daire teşkil eder, idrâkimize sığmayacak kadar muazzamdır. *"Allah onları ötelerinden kuşatmıştır."* (Burûc, 85/20). Şu hâlde ey insan idrâkini de, idrâk ettiğin sınırlı şeyleri kabul etme, idrâkine ve bu idrâkine dayanarak zabt ve tespit ettiğin varlıklara kesin nazarla değil, şüpheli ve ihtiyatlı bir nazarla bak. Zira idrâk de, idrâk konusu olan şey de hatalı olabilir. Şâri neye inanmanı ve neyi yapmanı sana emretmiş ise ona tâbi ol. Çünkü saadetini en çok o arzu etmekte ve sana faydası olan şeyi en iyi o bilmektedir. Çünkü o ilâhî emirler, senin idrâkinin üstünde olan bir tavırdan, senin akıl ve düşünme dairesinden daha geniş olan bir dairedendir. Bunun böyle olması akıl ve ondaki müdrike için bir kusur teşkil etmez. Tersine akıl, sıhhatli bir ölçüdür. Şu hâlde onun verdiği hükümler yakîn (kesinlik) ifade eder, bu hükümler asılsız değillerdir. Ancak yine de sen, tevhîd ve ahiretle ilgili hususları, nübüvvetin mahiyetini, ilâhî sıfatların hakikatlerini ve düşünce tavrının ötesinde kalan hiçbir şeyi akıl terazisi ile ölçmeye kalkışma. Çünkü bu gerçek olmaktan çok uzak kalan boş bir iddiadır.

Bunun örneği, altın tartmada kullanılan bir sarraf terazisi gören ve onunla dağı tartmaya kalkışan kişinin örneğidir. Bu hâl, verdiği hükümler itibarıyla terazinin doğru olmadığına delil teşkil etmez. Ama aklın ve fikrin bir sınırı vardır, orada durur, kendine ait tavrın ötesine geçmez. Onun için de Allah'ı ve sıfatlarını ihata edemez. Hiç şüphe yok ki, akıl Allah'tan husûle gelen varlığa ait zerrelerden sadece bir zerredir. Bu ve benzeri kaziye (önerme) ve meselelerde aklı nakilden önde tutanların içine düştükleri hataya, anlayışlarındaki eksikliğe ve görüşlerindeki sakatlığa dikkat ediniz. Artık bundan, hakkın ne olduğu senin için ayan beyan belli olmuştur.

Bu husus böylece apaçık bir şekilde ortaya çıktıktan sonra şu hususa gelelim: Mümkün ve muhtemeldir ki, sebepler, yükseklik itibarıyla idrâkimizi ve varlığımızı aşınca idrâk edilir olma sahasının dışına çıkar. Bu durumdaki akıl, vehim ve hayal sahrasında yolunu kaybetmekte, hayrette kalmakta ve işe yaramaz bir hâle düşmektedir. Şu hâlde tevhîd sebeplerin ve onlara ait tesirlerin keyfiyetini idrâk etmede âciz kalıp, bunu sebepleri ihata eden Hâlık'ına havale etmektedir. Çünkü Allah'dan başka bir yaratan yoktur, bütün varlıklar ve sebepleri ona ait ve her varlık onun kudretinin eseridir. Biz ancak kendimizin onun eseri ve ondan sâdır olduğumuzdan dolayı onu tanıyoruz. Resûlullah'ın dostlarından bazılarından nakledilen: *"Allah'ı idrâkten âciz idrâkin kendisidir."* sözünün anlamı da budur. Bundan başka tevhîdden maksat, inanmış olduğumuza hükmetmek değildir. Çünkü bu hüküm nefsin sözüdür, imanın mükemmellik derecesi ise nefiste melekeden ibaret olan bir keyfiyetin meydana gelmesidir. Nitekim ibadet ve amellerden maksat itaat melekesinin meydana gelmesi, yani Allah'ın emirlerine boyun eğerek onları yerine getirmeye tamamıyla alışmak ve kalbi ancak Allah ve imanla meşgul etmek ve bundan başka her nesneyi kalpten çıkarmaktır. Çünkü bu takdirde kalbini temizlemek yolunu seçmiş olan kimse rabbanîlik, yani Allah'ı hakkıyla tanımış olmak derecesine yükselmiş olur. Akidede hâl ile bilgi arasındaki fark, söz ile bir işle vasıflanmak, başka söyleyişle bilfiil o işi işlemekle söz ile söylemek arasındaki fark gibidir ki, bu konu şu şekilde açıklanır:

Birçok kimseler yetim ve yoksulları esirgemenin Yüce Allah'a yakınlık vesilesi ve şeriatça övülmüş bir iş olduğunu bilirler ve bunu ağızlarıyla de söylerler. Bu hayırlı işin şeriattaki mevkiini anlatırlar. Fakat yoksul ve zayıf düşmüş kişilerin evlâdından bir yoksul ve yetimi gördüklerinde onun yanından kaçarlar, onu esirgemek şöyle dursun, onunla temasa gelmekten dahi sakınırlar. Bu kimseler de yoksul ve yetimleri esirgemenin sevap bir iş olduğu hakkında bilgi hâsıl olmuşsa de, hâl ve bilfiil esirgemek vasfı yoktur. Bazı kimseler yoksul ve yetimleri esirgemenin sevap olduğunu bilmekle beraber, esirgeme hâli ve bilfiil esirgemek vasfı da bulunur, o kimse bir yetimi gördüğünde yetimin yanına gelir, onun kalbini okşar, ona şefkat etmek suretiyle sevap arar, yetimin yanına sokulmaktan alıkonulduğunda bile sabredemez, yetimin yanına sokulur, elinden geldiği kadar sadakalar verir, işte bu kimse de hem bilgi, hem hâl, yani ağzıyla söylediğini bilfiil işlemek bir arada toplanmıştır. Sen tevhîdi, Allah birdir

diye bilmenle bilfiil tevhîdle vasıflanman böyledir. Bilamel vahdaniyecilikten meydana gelen ilim bilamel vahdaniyeci olmaktan önceki bilgiden kuvvetlidir. Bilamel vahdaniyecilikle vasıflanmak için yalnız bilgi kâfi değildir, amel şarttır, bu amel de belli bir sınırla sınırlanmadan önce defalarca tekrar edilmeli ve bu tekrarların bir sonucu olarak vahdaniyecilik melekesi ve vahdaniyecikle vasıflanmak fiili bilfiil meydana gelmelidir, işte bu melekenin sonucu olarak ahret için faydalı bilgi elde edilir. Çünkü ilk bilgi yalnız vasıflanmaktan ibaret olup, faydası azdır. Sebepleri inceleyen ve Allah'ın varlığını delillerden istidlâl edenlerin çoğunun bilgisi de buna benzerdir. Matlûb olan bilgi meleke ve ibadet yoluyla meydana gelen, amelî (teorik) bilgidir.

Bilmek gerekir ki, teklif edilen her amel ve işte Şâri nazarında kemal derecesi amelin bir sonucu olarak o amelde meleke meydana gelmesiyle ölçülür. İman edilmesi emredilen şeylerde kemal derecesi, amel sonucunda meydana gelen melekedir ve ibadetlerde ise kemal derecesi, emir ve teklif edilen ibadetleri bırakmadan o ibadetleri emredildiği gibi yerine getirmek ve o ibadetlere devam etmektir. Nitekim Resûlullah: *'Göz aydınlığı hazdadır."* diye namazın kendileri için zatlarından ayrılmayan ve kendilerine son derecede sevinç veren bir meleke olduğunu açıklamıştır. Fakat Resûlullah'ın bu yüksek derecesiyle başka insanların namazları kıyas edilmekten çok uzaktır. Yüce Allah kimseyi: *"Gafletler içinde namaz kılanların ve zekât vermeyenlerin vay hâline."* (Mâûn, 107/5) âyetinde zikredilen kimselerden eylememesini dileriz. Ey Allah bizi doğru yola hidayet et, nimetlerine nâil buyurduğun iyi kimselerin yolunu bize göster, öfkeye uğramış ve doğru yoldan sapmış olanların yoluna saptırma. Âmin!

Bu açıklamalarımızdan, bütün tekliflerden maksat nefis ve ruhlarda alışkanlık ve meleke meydana getirmek olduğu açık bir surette anlaşılır ki, bu alışkanlıkla nefiste mecburî olarak bilgi meydana gelir. Bu bilgi ise iman akidelerinden olan tevhîdden ibarettir. Bu akide sayesinde insan sevinir, gerek kalple ve gerek bedenle ilgili olsun, bütün ibadetleri emretmesinden Şâriin maksadı budur. Bu açıklamadan imanın, tekliflerin asıl ve kaynağı olduğu anlaşılır. Fakat iman tekliflerin temeli olmak yönünden birkaç dereceye bölünür ki, kalple tasdik, dille şahitlik imanın en aşağı derecesidir. Kalple inandıktan sonra bunu takip eden amel ve ibadetlerin bir sonucu olarak kalpte sabit ve devamlı olan bir keyfiyet meydana gelir ve bu keyfiyet kalbi sardıktan sonra bedin ve bütün organlar kalbe tâbi olup, bu

keyfiyetin etkisi altında kalır, insanın bütün iş, amel ve tasarrufları kalpten olan bu akideye tâbi olur, onun etkisinden çıkmaz. İşte bu akide imanın en yüksek derecesi olup, bu akideye sahip kimse küçük ve büyük günah işlemezler. Çünkü bu akidenin bir sonucu olarak o kimsede dinde meleke meydana gelmiş ve bu melekenin zâil olmayacak derecede kalbinde yerleşmiş olması sahibini herhangi bir günah ve suça yönelmekten yasaklar. O kimse, bir an için olsun, Allah'ın gösterdiği doğru yoldan ayrılamaz. Resûlullah'ın: *"Zina eden kimse mümin olduğu hâlde zina edemez."* hadisinin anlamı da budur. Heraklius, Ebu Süfyan bin Harb'den Hz. Peygamber hakkında soruşturduğu vakit ondan: *"Ona iman edenler dinlerinden razı ve memnun olmadan darılarak onun dinini terk ediyorlar mı?"* diye sordu, Ebu Süfyan ona: *"Hayır."* diye cevap verdiğinde Heraklius'un: *"Kalpleri aydınlatarak ve kalplere karışarak kalplerde yerleştiği vakit imanın hâli böyledir."* demesi de bundan dolayıdır. O, iman bir meleke hâlinde kalplerde yerleştikten sonra onu diğer melekeler gibi kalpten giderilmesi ve nefsin bu akideye muhalefeti zorlaşır, demek istemiştir. Çünkü iman meleke hâlini aldıktan sonra, yaratılıştan gelen bir durum gibi, insan için tabiî bir şey olur. Bu; imanın en yüksek derecesi olup, masumluğun, günahlardan ve çirkin işlerden korunmanın, ikinci derecesini teşkil eder. Çünkü Allah elçileri günahlardan ve her çeşit çirkin işlerden yaratılışlarıyla korunurlar, peygamberlerin yaratılışlarıyla masum olmaları şarttır. Müminler ise inanç ve amelleriyle bu dereceye yükselirler. Bu melekenin kalplerde yerleşmesinin derecesine göre imanlar birbirinden farklıdır.

Bu hususta ilk çağlarda geçip giden ululardan birçok haberler nakledilmektedir. Buharî'nin *Sahih*'inin iman bölümündeki bâblarının başlıklarında, imanın derecelerinin birbirinden farklı olduğuna dair birçok hadisler nakledilmekte, imanın dil ile şahitlik etmekle iyi amellerden mürekkep olduğu, imanın eksildiği ve arttığı belirtilmektedir. Namazın, ramazan ayında oruç tutmanın ve hayanın imandan olduğu rivayet edilmektedir ki, bu hadislerdeki imandan maksat kâmil olan imandır. Kâmil olan imandan ve melekeden ise, biz yukarda bahsettik.

İmanda kemal derecesi ve meleke, amel ve hayırlı işlerle meydana gelir. Kalple tasdik ve dil ile şahitlik etmekten ibaret olan imanda ise derece itibarıyla fark yoktur. İmanın ilk derecesinin adlarına dikkat edip imanın bu derecesini tasdik anlamına yoran kimse imanın derece itibarıyla farklı

olmadığı ile kabil olur ki, kelâmcılar da bu fikirdedir. Yüksek derecedeki imanın adlarına dikkat edip, bu imanın kalpte meydana gelen melekeden ibaret olduğunu düşünen kimseye imanın kemal derecesi ile diğer derecelerinin birbirinden farklı olduğu açık bir şekilde belli olur. Bu iki derece arasında görülen bu fark, bu iki çeşit imanın iman mefhumunda birleşmelerine mâni değildir. Çünkü kalple tasdik imanın bu iki derecesinin her birinde vardır; çünkü en aşağı derecesinde dahi asgarî olarak iman mefhumu mevcut olup sahibini küfürden kurtarmakta ve mümin ile kâfir arasını ayırmaktadır, bundan aşağı derecedeki inan ise imandan sayılmaz, sahibini küfürden kurtarmaz. Tasdik ise kendi başına müstakil bir hakikat olup, tasdik kavramında fark yoktur, fark ancak amel ve ibadetlerin mahsûlü olan meleke ve hâldedir ki, biz yukarda bunu anlattık. Sen bunu iyice kavra.

* * *

Bil ki, Şâri kalple tasdikten ve dil ile şahitlik etmekten ibaret olan imanın ilk derecesini bize anlatmıştır. Şer'an inanılması gereken iman umdelerini Şâri tayin ve bu umdelere inanmamızı, mümin olabilmemiz için, şart koşmuştur. Şer'an bizim o umdelere inanmamız ve dilimizle şahitlik etmemiz gerektir. Bu umdeler, İslâm dininin iman akide ve temelidir. *"İman nedir?"* diye sorulduğunda Resûlullah: *"Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, bunlara indirilen kitaplara, ahret gününe, kaza ve kaderin iyi ve kötüsünün Allah'dan olduğuna inanmaktır."* diye cevap vermiştir. İşte bu yedi umde iman akideleridir ki kelâm ilminde bu umdelerden bahsedilir. Hakikatlerin açık bir surette anlaşılması için biz sana kelâm ilmini ve onun nasıl vaz edilmiş olduğunu umumî hatlarıyla anlatacağım:

Söze şöyle başlayalım: Şâri, bütün varlık ve fiilleri yaratmayı kendisine nispet ettiği için yaratan Allah'a inanmamızı emir ve yukarda zikrettiğimiz gibi akideyi yalnız ona tahsis etti, ömrümüzün sonunda bizi ancak bu iman kurtaracağını bildirdi. Fakat yaradan bu yaratıcının öz ve hakikatini bize bildirmedi; çünkü bizim idrâkimiz onun özünü ve hakikatini anlamaktan âcizdir. O, bizim idrâk derecemizden yüksektir, Şâri her şeyden önce onun zat ve sıfatlarını mahlûklarına benzediği takdirde, aralarında fark bulunmadığı için, ona "Hâlik" (Yaratan) adı vermek doğru olamazdı. Şâri, bundan sonra, Yaratan'ı bütün noksanlıklardan tenzih etmemizi de emretti.

Çünkü bu takdirde dahi, bu yönden mahlûklarına benzerdi. Bundan sonra tek olduğuna ve ortağı olmadığına inanmamızı emretti. Bir ve tek olmadan ortağı bulunduğu takdirde aralarında birbirine karşı muhalefet vukua geleceği için varlıkların yaratılışı tamam olmazdı. Bundan sonra, yaradanın bilgin ve kudretli olmasına inancını, mümin olabilmek için şart koştu. Yoksa yaratmış olduğu eserlerini müşahede etmekte olduğumuz bu fiilleri tamam olmamış olurdu. Yaradan irade sahibidir; irade sahibi olmadığı takdirde mahlûklarından hiçbir şeyi tahsis edip vücuda çıkaramazdı. Bütün varlıkları O takdir etmemiş olduğu takdirde Yaratan'ın iradesinin hâdis (sonradan meydana gelme) olması icap ederdi ki yaradan için bu mümkün değildir.

Yaratan'ın, öldükten sonra bizi tekrar dirilteceğine iman etmek, mümin olabilmemiz için bir şarttır. Çünkü bu ezelî olan inayetinin icabıdır, insan öldükten sonra yok olup gidecek bir mahlûk olduğu takdirde, insanın boşu boşuna yaratılmış olması icap ederdi ki, bu hâl hilkatin hikmetlerine uygun değildir. Bundan insanın ebedî olan hayata kavuşmak için yaratılmış olduğu anlaşılır. Ahvali mutluluk ve mutsuzluk yönlerinden çeşitli olduğu ve o hayatı bilmekten âciz bulunduğu için öbür âlemin hâllerini anlatmak ve öbür dünyaya bizi mesut etmek, azaptan kurtarmak üzere Allah'ın peygamberler göndermiş olduğuna inanmamız de emredilmiştir. Allah, peygamberler göndermek suretiyle, lütfunu tamamlamak istemiş, mutluluk ve mutsuzluk yollarını, cennetin rahat ve cehennemin azap yeri olduğunu anlatmıştır.

İşte bunlar, iman akidelerinin umdeleridir; illet ve delilleri uzun uzadıya anlatmıştır, önce selefler, iman akidelerini Kur'ân ve hadiste belirtilen delillerle ispat etmişlerdir. Âlimler bu delilleri incelemişlerdir. Fakat sonradan anlaşılması kolay olmayan ve birbirine benzediği için tefsir ve izahı zor olan âyetlerin anlamlarını ayrıntılı bir surette açıklarken aralarında ihtilâflar çıktı. Bu ihtilâf, münakaşalara yol açmış, bu münakaşalar âyet ve hadislerden ziyade aklî deliller ileri sürmeye sevk etmiştir. Bu münakaşaların bir sonucu olarak "kelâm ilmi" teşekkül etti.

Sana şimdi buraya kadar kısa bir şekilde anlattıklarımızı ayrıntılı anlatacağız:

Kur'ân, te'vilsiz olarak birçok âyetlerinde açık bir ifade ve anlamlara delâleti açık ibarelerle yaratan Allah'ı her türlü noksandan tenzih eyler.

Bütün bu âyetlerin üslûbu ve ifade ettikleri anlamları açık anlaşıldığı için bu âyetlerle amel etmek ve Allah'a o şekilde inanmak vacip oldu. Şâri olan peygamber; sahabe ve tabiînler, bu âyetleri ibarelerinden anlaşılan zâhirî anlamlarına göre tefsir ettiler. Fakat sayısı az olan bazı âyetlerde bazen Allah'ın zatının ve bazen sıfatlarının mahlûklara benzediği vehmini veren ifadelere rastlanmaktadır. Önceki âlimler sayıları çok, delâletleri açık olduğu için Allah'ı her noksan ve benzeyişlerden tenzih eden âyetlerle amel edip Allah'ın mahlûklara benzeyişinin mümkün olmadığına hükmettiler. İncelemek veya te'vil etmek suretiyle anlamlarına dokunmadılar. Önceki âlimlerin birçoğunun, *"Kur'ân âyetlerini nasıl inmişse, o şekilde okuyunuz."* demelerinin anlamı da budur. Selefler bu sözleriyle*, "Kur'ân âyetlerinin Allah tarafından indirilmiş olduğuna inanınız, te'vil ve tefsir yoluna sapmayınız."* demek istemişlerdir. Çünkü bu âyetlerin sizi sınamak için indirilmiş olması mümkündür. Bundan dolayı bu âyetlerde tevakkuf etmek (durmak, bağlı olmak) ve Allah'ın sözleri olduğuna inanmak vaciptir. Daha önceki büyükler zamanında peygamber ve sahabeleri devrinde bulunmayan birtakım iş ve fikirler ileri süren bir kitle türedi. Bunlar anlaşılması ve tefsiri zor olan Kur'ân âyetlerine uyup Allah'ın zat ve sıfatlarını mahlûklarına benzetmek yolunu seçtiler. Âyetlerin zâhirî ile amel edip Allah'ın eli, ayağı ve yüzü bulunduğuna inandılar. Bu yolla açık bir surette Allah'ın vücudu olduğuna inanmış oldular. Allah'ı bu gibi benzeyişlerden tenzih eden, sayıları pek çok ve delâletleri açık olan âyetlere muhalefet ettiler. Hâlbuki Allah'ı tecsim etmek (cisimlendirmek) Allah'ın eksikliğini, muhtaç olduğunu ifade eder. Allah'ı kayıtsız şartsız noksanlıklardan tenzih eden âyetlerin sayısı çok ve tenzihe delâletleri açık olduğu için, bu âyetlerin açık ve zâhirinden anlaşılan anlamlarıyla amel edip sayıları az ve tefsirleri zor olan âyetleri te'vil etmek suretiyle bu âyetleri, tenzih âyetleriyle birleştirerek amel etmenin en doğru yol olduğunda şüphe yoktur. Sonradan bu kitle Allah'a isnat etmek fecaatinden korunmak maksadıyla "Allah diğer cisimler gibi olmayan bir cisimdir." diye sözlerini te'vil ettiyseler de, bu te'villeri de onları bu fecaatten korumaz; çünkü, onların bu sözleri birbirini tutmuyor; bir kere, cisimdir, diye Allah'a cisim isnat ettikten sonra: *"Fakat onun cismi diğer âdi cisimlere benzemez."* diye nefyetmekle, nefy ile ispatı (inkâr ve kabulü) bir arada toplamış oluyorlar.

Hâlbuki onlar, tasavvur itibarıyla olsa dahi, Allah'a cisim isnat etmişlerdi. Bunlar, her iki takdirde de bizim bildiğimiz cismi irade ederlerse, sözleri

birbirini tutmaz, iki yerde zikrettikleri cisimleri birbirinden ayırt ederek, cisimden bizim bildiğimiz anlamı irade etmeden başka bir anlam irade ederlerse, bize muvafakat etmiş olurlar. Bu takdirde münakaşa konusu değişir. Asıl meselede fikir başkalığı kalmaz. Cismi, Allah'ın adlarından bir ad gibi telakkî etmiş olurlar. Fakat bu, O'nun iznine (yani böyle bir ismi olduğunu bildirmesine) bağlıdır.

Hz. Peygamber ve sahabeler zamanında bulunmayan amel ve fikirler ihdas eden gruplardan biri de, Allah'a bir yönde bulunmak, bir yerde kararlaşmış, yerleşmiş olmak; inmek, gelmek, ses ve harf gibi birtakım şeyler isnat ederek Allah'ı sıfatları itibarıyla, mahlûklara benzetmektedirler. Bu kitlenin bu sözleri de, sonucu itibarıyla, Allah'a cisim isnadına götürdüğü için bunlar Allah'ın sesi var, fakat diğer seslere benzemez; cihet, inmek, gelmek ve başka hususlarda Allah'ı mahlûklara benzetmekten kaçınarak dahi Allah'ın bulunduğu ciheti, inmesi, gelmesi ve başka fiilleri diğer cihet, inme, gelme kabilinden olmadığını söylerler. Bunların bu iddiaları da öncekileri gibi reddedilmiştir.

Bu grupların iddiaları, bu yolla reddedildikten sonra, zâhiren tenzihe muhalif gibi gözüken âyetleri te'vil için selefin (öncekilerin) yoluna göre iman etmekten başka yol kalmamıştır. Yoksa başka bir yol bizi Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinden oldukları sabit ve belli iken, bu âyetlerin anlamlarını büsbütün inkâr etmeye götürür. İbn Zeyd'in *Akîdetu'r-Risâle* ve yine *Kitabu'l-Muhtasar* adlı eserleriyle Hafız bin Abdülber'in ve başkalarının eserlerine böyle bakmak gerekir. Bu âlimler bu eserlerinde burada anlattıklarımızın dışına çıkmamışlardır. Fakat sen onların ifadelerindeki bu anlamlara delâlet eden işaretlere dikkat edin, gözünüzü kapamayın.

Sonra ilim ve sanatların gelişmesinin bir sonucu olarak âlimler birçok eserler telif etmeye, ilmin diğer alanlarında incelemelerde bulunmaya başladılar; kelâmcılar, Allah'ı her türlü noksandan ve maklûklarına (yarattıklarına) benzemekten tenzih eden eserler yazdılar. Bu sırada Mu'tezile tenzihi, Allah'ın mahlûklarına benzemesi meselesini, daha geniş anlamda mütalaa etmek suretiyle yeni bir bid'at ihdas etti. Bunlar, Allah'ın selbî sıfatlarına[52] dair âyetleri daha geniş anlamda anlayarak ezelî olan Allah'ın zatının çoğalması lâzım gelir, iddiasıyla ilim, kudret, irade ve hayat gibi manevi olan sıfatlarını da nefyettiler (yok saydılar). Fakat Allah'ın sıfatlarının Allah'ın zatının aynı olmadığı gibi, sıfatlarının zatından başka da

olmamasıyla bunların bu iddiaları reddedilmiştir. Mu'tezile cisimlerdeki sıfatlardan olduğunu ileri sürerek, Allah'dan işitme ve görme (sem' ve basar) sıfatlarını dahi nefyettiler. Fakat bu lafızların kavramlarına delâletinden cisim şart olmadığı ve ancak işitilebilecek ve görülebilecek varlıkları idrâkten ibaret olduğu iddiaları da yerinde değildir, reddedilmiştir. Mu'tezile Allah'ın sıfatlarından olan işitme ve görme (sem' ve basar) sıfatlarına benzeterek kelâm (söylemek) sıfatının da Allah'da bulunmamasına hükmetti. Mu'tezile, kelâmın nefisle kaim bir sıfat olduğunu düşünmeden Kur'ân'ın mahlûk olduğu bid'atını de ihdas etti. Hâlbuki selefler Kur'ân'ın kadim (ezelî) olması inancında idiler. Mu'tezile tarafından ihdas edilen bu bid'atın zararları çoğaldı, halifelerden bazıları, Me'mûn bu fikri Mu'tezile imamlarından öğrendi. Bu fikri kendisi kabul ettikten sonra Müslümanları da bu fikri kabule zorladı. O çağın imamları bu fikre muhalefet ettiklerinde bu halife bunlardan birçoğunun kanlarını akıtmayı câiz gördü. Bunun bir sonucu olarak Ehl-i sünnet bu bid'atların yayılmasına mâni olmak için aklî delillerle bu akideleri reddetmek üzere harekete geçti.

İlk önce kelâmcıların imamı olan Ebu Hasan Eş'arî (öl. 935) Orta bir yolu tutarak Allah'ı mahlûklarına benzetmekten (teşbihten) tenzih edip manevî sıfatları (ilim, kudret, irade, hayat ve kelâm sıfatlarını) ispat etti. O, Allah'ı ancak seleflerin tenzih etmiş oldukları vasıflardan tenzih etti. Tenzihin, Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi bütün sıfatlara şâmil olmadan ancak selefin tenzih etmiş olduğu vasıflara mahsus olduğunu delilleriyle ispat etti. Yukarda zikrettiğimiz dört manevî sıfat ve ayrıca işitme, görme (sem' ve basar) ve nefis ile kaim olan kelâm sıfatını naklî ve aklî delillerle ispat etti. Hz. Peygamber, sahabe ve Tabiîn zamanında bulunmayan fikir ve inançlar ihdas edenlerin bid'at olan bütün fikir ve inançlarını reddetti. Eş'arî Allah ancak salâh (iyi), eslâh (en iyi)ı irade eder; her şeyin güzel, iyi veya çirkin olması aklîdir; insanlar bunu akıllarıyla bilirler, bunları bilmek Şâriin açıklamasına tevakkuf etmez (bağlı kalmaz), gibi Mu'tezile'nin bid'at olan fikirlerini de reddetti, delil ve burhanları hakkında onlarla münakaşalarda bulundu.

Bu yolla Allah'ın peygamberler göndermesi, cennet, cehennem, sevap ve azap gibi akidelerle ilgili olan meseleler tamamlandı ve tespit edildi. Şiîlerin İmamiye kolundan olanları imametin imam akidelerinden olduğunu ileri sürerek meydana çıkmalarıyla imamet meselesi de kelâm ilmi

meseleleri sırasına alındı. İmamet meselesinin, İmamiyelerin ileri sürdüğü gibi, Peygamberin kendine halef olacak imamı tayin etmesi, ehil ve hak eden kimseyi kendine halef tayin edip bu vazifeyi yerine getirmesi vaciptir ve imamet imam akidelerine dâhildir, diyenlerin iddiaları reddedilerek, imametin umumun maslahat ve menfaati ile ilgili olup ümmetin icma ve ittifakı ile halledilen bir mesele olduğu ve imamla ilgili olmadığı ispat edilerek kelâm ilmi meselelerine eklendi. Bütün bu meselelerden bahseden ilme "ilmü'l-kelâm" (kelâm ilmi) adı verildi.

Bid'at olan fikir ve inançlarla mücadele ve münazaralar sırf sözden ibaret olup, amel ile ilgili olmadığından veya nefsî olan kelâm, yani Allah'ın sözü ispat edilirken cereyan eden münakaşalardan bahsetmesinden dolayı bu ilme kelâm (söz) ilmi adı verilmiştir. Şeyh Ebu Hasan Eş'arî'nin takipçileri çoğaldı. Talebesinden olan İbn Mücahid ve başkaları onun usûlünü takip etti. Ebu Bekr Bakillânî bu ilmi Ebu Hasan'ın talebesinden öğrendi, Muhammed ümmeti arasında bu usûlün imamı o oldu. Bakillânî bu ilmi ıslâh ve tekâmül ettirdi, delillerin dayanağı olan mukaddimeler vaz ve tertip edip cevher-i ferdi, belâyı ve arazın diğer bir arazla[53] kaim olmadığını ve arazın baki kalmaması gibi konuları inceledi ve ispat etti. Bu umdelere inanın vücubunu ispat edilmesi kanunlara tevakkuf ettiği (bağlı kaldığı) için, bu kanunları iman akideleri sırasında, onlara tâbi olarak andı. Çünkü bu delillerin batıl olması bu delillerle ispat edilen davaların butlanını icap ettirir. Bu usûl geliştirilerek güzelleştirildi. Aklî, nazarî ve dinî ilimlerin en güzellerinden biri oldu. Fakat o çağda İslâmlar arasında aklî ilimler gelişmemiş ve deliller için bir ölçü teşkil eden mantık ilmi İslâmlar arasında yayılmamış olduğundan bu delil ve kıyasların şekli mantık ilmi gibi aklî ilimlere uymazdı.

Mantık gibi aklî olan ilimler İslâmlar arasında az çok yayılmaya başlamış ise de, başlangıçta bu ilimleri felsefe ilimlerinden sayarak, şer'î ilimlere tamamıyla aykırıdır diye Kelâmcılar öğrenmemişler ve bu ilimleri tamamıyla ihmal etmişlerdi.

Kadı Ebu Bekr Bakillânî'den sonra İmamu'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî geldi. Eş'arî metoduna göre *Şâmil* adlı eserini yazdı. Bu ilmin dairesini genişletti. Sonra, bu eserini *Kitabu'l-İrşad* adlı eserinde özetledi.[54]

İslâm ümmeti onun bu eserini akidelerle ilgili olan meselelerde rehber edindiler. Bundan sonra mantık ilmi İslâmlar arasında yayıldı. İslâmlar mantığa dair olan kitapları okudular. Felsefede bir ölçü olduğu gibi, diğer ilimlerde de bir ölçü olur diye mantık ile felsefi ilimleri birbirinden ayırdılar. Bundan sonra, kendilerinden önce kelâm ilmi ile meşgul olan bilginlerin koymuş oldukları kanun ve usûlleri gözden geçirdiler, ortaya koydukları delillere dayanarak onların usûllerine muhalefet ettiler. Dayandıkları bu delillerin birçoğu filozofların Tabiiyyat (tabiî ilimler) ve ilâhiyata dair eserlerinde anmış oldukları delillerdi.

Kelâm ilmi bilginleri mantığı bir ölçü kabul edip, hasımlarını bu delillere dayanarak reddetmeye başladılar. Fakat Bakillânî'nin söylediğinin aksine, onları bunların medlûllerini de geçersiz sayma fikrine götürmedi. Bundan sonra bu metot eski kelâm ilmi üstadlarının metoduna aykırı bir şekil aldı ve sonra gelen âlimlerin metodu adıyla anıldı. Filozofların iman akidelerine aykırı olan fikirlerini bu metoda göre reddetmek kelâm ilminin konuları içine alındı. Bu suretle filozoflar da iman akidelerinin hasımları arasında kabul ettiler.

Bu metot üzerine ilk önce kelâm ilmine dair eser yazan İmam Gazalî'dir. İmam Fahruddin Razi de Gazalî'den sonra onun usûlüne göre kelâm ilmine dair olan eserini yazmıştır. Bundan sonra, âlimlerden bir grup bunların usûlünü takip etti. Nihayet bunlardan sonra gelen âlimler felsefî ilimlere o derecede önem verdiler ki, kelâm ilmi ile felsefî ilimlerin konuları birbirinden ayırt edilemeyecek bir hâle geldi ve nihayet bu iki ilmin konusunu bir sandılar. Gerçekte ise bu iki ilmin konusu birbirinden başkadır.

Bil ki, kelâmcılar, çok defa, Allah'ın vücudunu ve sıfatlarını varlıkların hâlleriyle ispat ederler. Filozof ise Tabiiyyat ilimlerinde tabiî cisimleri inceler. Bu cisimler de varlıkların bir parçasıdır. Fakat filozofun cisimleri incelemesi kelâmcıların incelemesinden farklıdır. Filozof cisimlere hareket edişi ve etmeyişi açısından bakar. mütekellim[55] ise, o cismi Yaratan'a delâlet etmesi bakımından tahkik eder. Filozof ilâhiyâta ancak mutlak varlığa ve onun zatının icapları, mütekellim ise varlığı onun var edicisine işaret etmesi bakımından inceler.

Kelâm ilminin konusu, bütün akidelerin şeriat bakımından doğru olduğu farzedildikten sonra, bu akideleri delillerle de ispat etmek ve bid'at

ehillerinin şek ve şüphelerini tamamıyla çürütmektir.

Kelâm ilminin nasıl doğduğunu ve her dönemdeki kelâmcıların inanç esaslarını doğru olarak ortaya koymak ve buna dair delilleri ispat etmek istediklerini düşünürsen, fikirlerin bizim buraya kadar bu ilmin konusu hakkında anlattıklarımızın dışına çıkmamış olduğunu anlarsın. Sonradan yetişen âlimler zamanında kelâm ilmi meseleleri, felsefi ilimlerle karıştı ve bu iki ilim birbirinden ayırt edilmeyecek bir hâle geldi ki, talebe bunların eserlerinden istifade ederek bunu fark edemez. Beydavî *Et-Tevalî*'de ve ondan sonra yetişen Arap kavminden olmayan âlimler eserlerinde bu metodu takip ettiler. Öğrencilerden bazısı bu eserlere ancak mezhepleri öğrenmek, delilleri iyice kavramak için önem verdi. Çünkü bu eserlerde birçok deliller ileri sürülmüştür. Öncekilerin kelâm ilminde iman akidelerini incelemesi ancak kelâmcıların eski usûlüne göre olduğu görülür. Bu usûlün kaynağı *El-İrşad*'dır ve bu eseri örnek alarak yazılmış eserlerdir. Kelâm ilminde akaidin yanına filozofların iddialarına verilen cevaplarıda eklemek isteyenler Gazalî ile Fahruddin Razî'nin eserlerine başvursunlar. Çünkü onlar, önceki kelâmcıların usûlünden farklı bir usûl takip etmişlerse de, sonraki kelâmcıların yaptığı gibi, Kelâmın konularıyla felsefenin konularını birbirine karıştırmamışlardır.

Bilinmesi gereken bir nokta da kelâm ilminin, çağımızın talebesi için öğrenilmesi gerekli olan ilimlerden olmamasıdır. Çünkü dinden sapanlarla peygamber, sahabe ve tabiîn zamanında bulunmayan akideleri ihdas edenler yok olup gitmiştir. Ehl-i sünnetten olan imamların verdikleri bilgiler sayesinde buna ihtiyaç da yoktur. Bu imamlar bu konuya dair eserler yazmışlar ve yeter derecede aklî delilleri anmışlardır. Bunlar bu aklî delilleri, iman akidelerini müdafaa ederken, muhtaç olduklarında ileri sürmüşler, şimdi ise bu ihtiyaç ortadan kalkmış ve bu sözlerden ancak vehme düşüren sözlerden Allah'ı tenzih eden deliller kalmıştır. Cüneyd-i Bağdadî kelâm meselelerinden bahseden bir grubun yanından geçerken: *"Bunlar kimler?"* diye sorduğunda ona: *"Bunlar delilleri Yüce Allah'ı noksanlıklardan ve hâdis olan (sonradan ortaya çıkan) sıfatlardan tenzih eden kimselerdir."* cevabını verdiklerinde şöyle dedi: *"Ayıp ve kusuru bulunması mümkün olmayan zattan ayıp ve kusuru nefyetmekle uğraşmak bizzat ayıp ve kusurdur."* Bununla beraber, ilim öğrenen öğrenciler için bu ilmin önemli faydaları vardır. Çünkü sünnetleri bilenler için iman akidelerini nazarî ve aklî olan delilleriyle bilmemek noş değildir.

"Ve Allah müminlerin dostudur." (Âl-i İmran, 3/61)

ONBİRİNCİ BÖLÜM

İnsanın fikrine dair

Bilmek gerekir ki, şanı yüce olan Allah, insanı diğer hayvanlardan ve canlılardan düşünebilme hususiyetiyle ayırt etmiş ve bunu, onun kemalinin başlangıç noktası, diğer varlıklara olan üstünlük ve şerefinin son sınırı kılmıştır.

Bunun izahı şudur: İdrak eden kişinin hâricinde kalan şeylere dair kendi zatında mevcut şuur demek olan idrâk, bütün kâinat arasında sadece hayvanlara hastır. Hayvanlar ve canlılar, Allah'ın, bünyelerinde meydana getirmiş olduğu işitme, görme, koklama, tatma ve dokunma gibi dışa ait duyular ile, zatlarının hâricinde olan eşyanın şuuruna varmaktadırlar. Hayvanlar arasında yer alan insan da, buna ilâve olarak, zatının hâricindeki beş duyu organı ile bilinmeyen şeyleri, hissinin ötesinde ve üstünde olan fikirle idrâk eder. Bu da, insanın beyninde yer alan çukurlara tevdî edilen birtakım hususî kuvvetlerle husûle gelir. Bu kuvvetler sayesinde, insan duyulan şeylerin suretlerini çıkarır, zihnini bu suretlerde dolaştırır ve neticede bunlardan, diğer birtakım suretler daha tecrit eder. Şu hâlde fikir, hissin ötesindeki söz konusu suretler üzerinde tasarrufta bulunmaktır; tahlil ve terkip yoluyla zihnin onlarda faaliyet göstermesidir: *"...ve ce'ale le-kumu's-sem'a ve'l-ebsâre ve'l-ef'idete"* (... size kulaklar, gözler ve kalpler verdi.)[56] Kur'ân'da geçen "ef'ide" (kalpler) kelimesinin anlamı da budur.

Ef'ide (kalpler), "fuâd" kelimesinin çokluk şekli olup burada "fikir" anlamına gelmektedir.[57]

Fikrin üç mertebesi vardır:

Birincisi: Hâriçte, tabiî veya vaz'î bir tertiple tertiplenmiş hususları aklen kavramaktır, bu suretle insan kendi kudretiyle onları muntazam bir şekilde vücuda getirmeyi kasteder. Bunun da ekserisi tasavvurrattır. İnsanın faydalar sağlamasına, geçimini yoluna koymasına ve zararlardan korunmasına esas teşkil eden, "akl-ı temyizî" budur.

İkincisi: İnsanın hemcinsiyle (ebnâ-yı cins) olan münasebetleri ve onlarla geçinmesi ile ilgili olan görüşleri, âdâb ve usûlü ifade eder. Bunun da ekserisi tasdikat olup kendisinden hâsıl olan fayda tam olarak gerçekleşinceye kadar azar azar vücuda gelir. Bu da "tecrübî akıl" dedikleri budur.

Üçüncüsü: Hissî idrâkin ötesinde olup amel, yani pratikle alâkası bulunmayan, bir maksat hakkında ilim veya zan husûle getiren fikirdir ki "nazarî akıl" diye adlandırılır. Bu da belli şartlara göre belli bir düzenle tanzim olunan tasavvurlar ve tasdiklerdir. Bu suretle, tasavvur veya tasdik itibarıyla kendi cinsinde olan diğer bir bilgiyi vücuda getirir. Sonra diğer bir tarzda daha tanzim ve terkip edilir ve aynı şekilde diğer bir bilgiyi vücuda getirir. Bu ameliye ile ulaşılan nihaî gaye, cinsleri, fasılları, (ayırt edici özellikleri), sebepleri ve illetleriyle birlikte varlığı olduğu gibi tasavvur etmekten ibarettir. Böyle yapmakla fikir, kendi hakikati hususunda kemale erer ve akl-ı mahz ve nefs-i müdrike olur ki, insanın hakikatinin anlamı da budur.

ONİKİNCİ BÖLÜM

Fiille ilgili hâdiseler âleminin ancak fikirle tamamlandığına dair

Bilmek gerekir ki, kâinat mücerret ilâhî kudrete bağlı hâsıl olan anâsır-ı erbaa ve bunların eserleri olan maden, bitki ve hayvan gibi saf zatlardır. Yine hayvanlardan sudûr eden fiillerdir. Bu fiiller, Allah'ın, onlara, bunun için vermiş olduğu kudrete bağlı olarak onların kastıyla vâki olur. Bunlardan bir kısmı, insanların fiillerinde olduğu gibi tertiplidir. Diğerleri, insanların hâricinde kalan hayvanlarda olduğu gibi nizamsızdır.

Bunun sebebi şudur: Fikir, hâdiseler arasında tabiî veya vaz'î (sonradan konmuş) olarak var olan tertibi önce idrâk eder. Varlıklardan, belli bir şeyi icad etmeyi kastettiği zaman, hâdiseler arasında mevcut olan tertipten dolayı mutlaka o şeyin sebebini veya şartını kavraması, keşfetmesi gerekir. Zira umumiyetle bunlar o şeyin mebdelerinden[58] ibarettir. Çünkü o şey, bunların ancak ikincisi olarak mevcut olur. Sebep veya illet veya şart önce, o şey ise sonra gelir, zira eser müessirden, malûl illetten sonradır, onun için eser ve malûl ikinci varlıktır. Sırası önce olanı sonra meydana getirmek mümkün olmadığı gibi sonra olanı önce vücuda getirmek de kabil değildir. Zikredilen mebdenin, sözü edilen mebdelerden bir diğer mebdei daha olabilir. Onun için bu mebde ancak o mebdei takiben vücuda gelir. Fakat bazen bu mebdeler daha yukarıya doğru uzayıp gidebilir veya bir noktada nihayete erebilir. Kısaca insan iki veya üç veya daha fazla sayıdaki mebdelerin ahirine varıp, zikredilen şeyi icat etmesine esas teşkil eden faaliyetlere girişince, fikrinin ulaştığı son mebde ile işe başlar. Yaptığı ilk iş bu olur. Sonra onu takip eden bir mertebe aşağıdaki mebde geçer, böyle

böyle, yukarıdan aşağıya doğru ilk defa düşündüğü, malûller silsilesindeki son mebde gelir.

Bir insan, başını sokacağı bir çatı vücuda getirmeyi akıl edebilse, önce zihni bu çatıyı tutacak duvarlara, sonra bu duvarların oturacağı temele intikal eder. Şu hâlde fikrin âhiri ve düşünce silsilesindeki mebdelerin en ötesi temeldir. Onun için önce temel atarak işe başlar, sonra duvarlara geçer, sonra da aklına ilk önce gelen çatıya gelir. *"Amelin evveli, fikrin âhiridir (sonudur), fikrin evveli de amelin âhiridir."* denilmesinin anlamı da budur.

Böyle olunca mertebelerde düşünmeden, insan fiili hâriçte tam olarak vücuda gelmez. Çünkü bunlar birbirine bağlı olan sebep - netice, illet - malûl kabilinden şeylerdir. Düşünmeyi, bitirdikten sonra insan o işleri kademe kademe yapmaya girişir. Sözü edilen düşüncenin başlangıç noktası, meselâ çatı vücuda getirme fikri, sebep - netice zincirindeki âhir netice olup buysa, amel itibarıyla en sonra gelir. Aksine amel itibarıyla ilk önce gelen, meselâ temel atma işi, sebep - netice zincirinde önceki halka, fikir itibarıyla sonra gelir. İşte bu tertibe, insanlar tarafından vâkıf olunması sebebiyle, beşerî filler bir nizam dâhilinde vücuda gelir, insan dışındaki canlıların fiillerinde ise intizam yoktur. Çünkü, failin yaptığı fiildeki tertibe vâkıf olmayı temin eden fikir onlarda mevcut değildir. Zira hayvanların idrâki sadece hislerle vukua gelmektedir, hisler tarafından idrâk olunan şeyler ise birbirinden kopuktur, yekdiğerine bağlı değildir. Çünkü hislerin idrâklerini bir diğerine bağlama sadece fikirle olur.

Hâdiseler âleminde muteber olan duyular ve idrâkler sadece muntazam olanlardır ve gayr-ı muntazam olanları da buna tâbidir, onun için düzensiz olan insan dışındaki canlıların fiilleri, düzenli olanlara ithal edilmiştir. İşte bunun için hayvanlar, insanlara musahhar olmuşlar (tâbi olmuş) ve insan fiilleri, tümüyle hâdiseler âlemine ve bu âlemde var olan şeylere hâkim olmuştur. Bundan dolayı âlem hepsi ile insanın itaati altına girmiştir. Beşeriyet, tabiata ve tabiat hâdiselerine hâkim olmuş, onları itaati altına almıştır: Yüce Allah'ın *"Muhakkak ki, ben yeryüzünde bir halife yaratacağım."* (Bakara, 2/30) sözü ile işaret olunan anlam da bundan ibarettir. İnsanı, kendi dışındaki canlılardan ayıran, insanî özellik, sözü edilen bu fikirdir. Bir kimsenin fikrinde, sebep-netice hangi ölçüde husûle gelirse, onun insanlığı bundan ibaret olur.

Şimdi kimi insanlardaki sebeplilik silsiledeki ikinci veya üçüncü halkaya kadar, aralıksız bir şekilde çıkar, kimi bunu geçmez, kimi sebep-netice silsilesindeki beşinci veya altıncı halkaya kadar çıkar, o yüzden bunların insanlığı daha yüksek mertebede olur. Bu hususu, satranç oyuncularında nazar-ı itibara alınız. Çünkü satranç oyuncularından bazıları, oyunda daha sonra gelecek üç veya beş hareketi önceden tasavvur ederler. Hâlbuki satrançtaki tertip tabiî değil, sun'î ve vaz'îdir. Kimi satranç oyuncuları, zihnen geri oldukları için, bu mertebenin gerisinde kalırlar. Gerçi bu örnek anlatılmak istenen hususa tam olarak mutabık değildir. Çünkü satranç oyununun bilinmesi itiyat ve meleke ile, sebep-sonuç münasebetinin bilinmesi ise tabiatladır. Çünkü birindeki tertip vaz'îdir; diğerindeki tabiîdir. Fakat yine de bir araştırıcı, bundan önüne getirilen kaideleri aklen kavrama hususuna intikal edebilir.

"Ve Allah insanı yaratarak, diğer yaratıklarının çoğuna onu tam bir surette üstün kıldı." (İsrâ, 17/72)

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Tecrübî akıl ve meydana gelişinin keyfiyetine dair

Şüphesiz ki, filozofların eserlerinde, *"İnsan, tabiî olarak medenîdir."* dediklerini işitmişsindir. Onlar, nübüvveti ve daha başka hususları ispat ettikleri zaman bunu zikretmektedirler. Medenî kelimesi, Medine (şehir) kelimesindendir. Ancak onlara göre medenî, şehirli, demek olmayıp bu ifade, beşerî içtimayı irade eder.

Bu da, bahsedilen hususların tekrar tekrar yapılmasına dayanan sıhhatli bir tecrübe ve insanlar arasında bilinmekte olan âdetlerle hâsıl olan bilgiyle çirkin ve bozuk olan şeylerin ayırt edilmesinden sonra mümkün olur. Bu tabir, insan için, öbür insanlardan ayrı yaşamak mümkün değildir, onun varlığı ancak hemcinsiyle gerçekleşir, anlamını ifade eder.

Bunun sebebi şudur: İnsan zayıf olduğu için mevcudiyetini ve hayatını ikmal etmekten âcizdir. Şu hâlde o, tabiatı icabı tüm ihtiyaçları itibarıyla ebediyen yardımlaşmaya muhtaçtır. Bu yardımlaşmada, önce karşılıklı olarak birbirinin işini görmek, sonra ortaklaşa hareket etmek ve bunu takip eden hususların var olması şarttır. Nice kereler, çeşitli maksat ve arzuların belli bir şey üzerinde birleşmesi veya ihtiyaç maddelerinin temini sırasındaki münasebet çekişme ve çatışma sonucunu doğurur. Bu durum, taraflar arasında karşılıklı olarak bir ülfet - nefret ve dostluk - düşmanlık hâlinin kaynağı olur; sonuç olarak milletler ve kabileler arasında bir savaş - sulh hâline dönüşür.

İnsanlar arasındaki bu çeşit fiiller başıboş dolaşan hayvanlar arasında olduğu gibi rastgele ve gelişigüzel değildir. Daha doğrusu, yukarıda da

temas edildiği gibi fikirle fiilleri tertipli ve intizamlı hâle getirme hususiyetini sadece insanlara bahşeden Allah, onlardaki dostluk - düşmanlık, harb - sulh gibi fiillere bir nizam vermiş, bu fiilleri siyasî tercihlere ve hikemî kanunlara göre vücuda getirmeyi kendileri için kolaylaştırmıştır. Siyasî yönlere ve hikemî kanunlara istinat eden faaliyetlerinde insanlar, çirkin olandan güzel olana doğru bir meyil gösterirler. Ancak bu da, söz konusu hususların tekrar tekrar yapılmasına dayanan sıhhatli bir tecrübe ve de insanlar arasında bilinmekte olan âdetlerle hâsıl olan bilgiyle çirkin olan şeylerin ayırt edilmesinden sonra mümkün olur.

Böylece insanlar, başıboş gezen hayvanlardan farklı hâle gelirler; intizamlı ve mefsedetlerden uzak olması itibarıyla kendilerinde fikrin neticesi alâmetler zâhir olur. Böyle bir durumun vücuda gelmesine esas teşkil eden bu hususlar, histen de büsbütün uzak değildir. Görebilen olan bir kimse, bu hususta derin düşünmek için kendini zorlamaya ihtiyaç duymaz. Daha açıkçası, bunların hepsi tecrübeyle elde edilir. Çünkü bunlar, hissî varlıklarla alâkalı olan birtakım küllî değil, cüz'î manalardır. Oluş itibarıyla doğru veya asılsız oldukları kısa sürede ortaya çıkar.

Bu sebepten, bunları öğrenmek isteyen kimseler, bu yoldan bu gibi şeyler hakkında bilgi elde ederler. Her insan, şartların el verdiği nispette bunlara dair bir şeyler öğrenir, hemcinsiyle olan muamelelerinde, yaptığı tecrübesine istinaden bunlar hakkında bir şeyler kapar. Bu suretle kendisi için yapması ve yapmaması zarurî veya uygun olan hususlar zihninde belirir. Sonra, hemcinsiyle olan muamelesindeki tekrar sonucunda bir meleke hâsıl olur. Tüm ömrü boyunca bu hususları araştırıp öğrenen bir kimse için, mutlaka her kaziye (karar) ve mesele için vukuf husûle gelir. Lâkin bu, tecrübenin alacağı zaman nispetinde olur.

Allah, birçok insana bunun tahsilini, yani içtimaî ahval ve gidişat hakkındaki bilginin öğrenilmesini, tecrübe için gerekli olan zamandan daha kısa bir müddet içinde alabilecek şekilde kolaylaştırabilir. Bu da, onların bu gibi hususlarda atalarını, umur görmüş yaşlıları ve önde gelen büyükleri taklit etmelerine, onlardan telkin almalarına ve talimatlarını bellemelerine bağlıdır. Böylece vakalar araştırıp bunlar arasından sözü edilen hususu kapma yolunda karşılaştıkları uzun zahmetlere katlanmaktan kurtulurlar. Fakat bu hususta bilgi sahibi olmayan, kimden ne öğreneceğini bilmeyen

veya taklit ve istifade edilecek, örnek alınacak bir şahsı tanıma imkânından mahrum olan veya böyle kişileri bulduğu hâlde, onların verdikleri bilgileri, tavsiyeleri ve nasihatları güzel bir tarzda dinlemeyen, bunlara uymayan bir kimse, sözü edilen hususla edeblenme konusunda uzun boylu zorluklarla karşılaşır, bu yüzden alışılmamış bir mecraya girer, o hususları nispetsiz ve usûlüne muhalif bir şekilde idrâk eder. Bu yüzden onun âdâb ve muamelesi, fena bir tarzda vücuda gelir, hemcinsi arasında geçim yönünden hâli fesada uğrar. Kimseden bir şey öğrenmeye tenezzül etmeyen ve her şeyi bizzat tecrübe ederek bellemeye kalkışan bir kimse bunca zahmetlerden sonra yine de başarısızlığa duçar olur ve ancak o zaman aklı başına gelir.

Ebeveyninden ve onlarla aynı hükümde olan umur görmüş yaşlılardan, ileri gelen büyüklerden ve üstadlardan, içtimaî muamele ve münasebetlerin âdâbını nasihat ve tavsiye ile öğrenmeyen bir kimse, tabiî olarak muhtaç olduğu hususları uzayıp giden zaman içindeki hayatın gerçeklerinden öğrenme vaziyetiyle karşı karşıya gelecektir. Bunun için, onun terbiye edicisi zaman olacaktır. Çünkü, o şahsın tabiatında mevcut olan yardımlaşma zarureti, onu bu mecburiyetle yüzyüze getirecektir. Tecrübî akıl[59] budur.

İzah ettiğimiz gibi bu, fiillerin vukuuna esas teşkil eden temyizî (ayırt edici) akıldan sonra hâsıl olur.[60]

Nazarî akıl bu iki mertebeden sonra gelir, mahiyetini bilginler açıklayıp yorumladıklarından biz bu kitapta nazarî aklı izah etmeye ihtiyaç duymuyoruz.[61]

"Allah size, kulak, göz ve kalp vermiştir, fakat siz çok az şükrediyorsunuz." (Mümінûn, 23/78).

ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İnsanların ve meleklerin bilgilerine dair

Biz, sahih vicdan ile nefsimizde üç âlemin mevcudiyetine şahit oluyoruz. İlki "his âlemi"dir, Hayvanlarla aramızda müşterek olan hissî idrâk vasıtalarıyla bundan haberdar oluyoruz.

Sonra, insanların hususiyetini teşkil eden fikri nazar-ı itibara alıyor ve o vasıta ile insan nefsinin var olduğunu kesin bir surette biliyoruz. Bunu, havass-ı bâtına denilen ve hissî idrâk vasıtalarının üstünde bulunan, içimizdeki nefsin ilim idrâk etme vasıtalarıyla biliyoruz. Bu suretle his âleminin üstünde başka bir âlem daha görüyoruz. Sair canlılarda bulunmayan bir cevher-i ruhanînin mevcudiyeti sabit olur. İştu bu insanî ruhtur ki hükemâ ıstılâhında "nefs-i nâtıka" ve "nefs-i insaniye" denir.

Sonra, bizim üzerimizde bulunan üçüncü bir âlemin mevcudiyetine, içimizde gördüğümüz eserlerinden istidlâl ediyoruz. O âleme ait olup da kalplerimize ilka olunan (öğretilen) bu tesirler, fiille ilgili hareketlere yöneliş ve irade hâlleridir. Böylece biliriz ki, orada bir fail vardır ve âlemimizin üstündeki bir âlemden bu gibi şeylere bizi o sevk etmekte, hâl ve hareketlerimizdeki yönelişlerle içimizdeki arzular, ondan gelmektedir. İşte bu, ruhlar ve melekler âlemidir. Orada birtakım idrâk sahibi insan vardır. Onların eserleri bizde mevcuttur. Bununla beraber bizlerle onlar arasında cevher itibarıyla bir aykırılık vardır.

Birçok kez, ruhanî olan bu yüce âleme ve oradaki zatlara rüya ve uykuda gördüğümüz şeylerle istidlâl ederiz. Uyanık iken, gafil olduğumuz ve farkına varmadığımız hususlar, rüyada bize birtakım bilgi suretleri şeklinde

ilka olunur ve bunlar da sıhhat itibarıyla vakaya mutabık düşer. Böylece bunun hak olduğunu ve hak bir âlemden geldiğini biliriz.

Adgâs (ahlâm) denilen karışık ve asılsız rüyalara gelince, bunlar birtakım hayalî suretlerden ibaret olup, idrâk onları bâtında saklar ve insan rüya yoluyla hissî idrâkten gaip olduktan sonra bunların içinde faaliyete geçer. Sözünü ettiğimiz ruhanî âlemin mevcudiyeti için, biz bundan, yani rüya-ı sâdıkadan daha açık bir burhan bulamıyoruz. Bu sebeple o âlemi, böylece umumi bir şekilde biliyor, fakat tafsilatını idrâk edemiyoruz.

İlâhiyatçıların o âlemdeki zatların tafsilatı ve onlarca "ukûl" (akıllar) ismi verilen tertipleri hakkında ileri sürdükleri iddialardan hiçbiri kesinlik ifade etmez. Zira mantık ilminde aykırılık göstermiş oldukları tarzda, nazarî burhanda aranan şart, onda mevcut değildir. Çünkü, kaziyelerinin (önermelerinin) evvelî ve zatî olması, burhanın şartlarındandır. Burhanın kesin olabilmesi için, önermelerinin yakîniyat-ı evveliyeden ve bedihî, mevzu ve mahmullerinin hudûd-i zâtiyesi malûm bulunan maddelerden olması şarttır. Hâlbuki sözü edilen ruhanî zatlar zatları itibarıyla meçhuldürler. Şu hâlde onlara dair bir burhan ve kesin bir delil getirmenin yolu kapalıdır. Akılla bu varlıkların teferruatı hakkında bilgi sahibi olamayacağımıza göre bizim için, o âlemlerin tafsilatında şer'iyâttan yaptığımız iktibaslar dışında herhangi bir idrâk vasıtası kalmamaktadır. Şer'iyâtı, vâzih ve sağlam hâle getiren de dinî imandır. Şu hâlde imanı olmayanlar, şeriat vasıtasıyla da onlar hakkında bilgi sahibi olamayacaklarına göre, onlara dair hiçbir şekilde malûmat edinemezler.

Bu âlemler içinde, idrâklerimize en ziyade yerleşmiş olan beşerî âlemdir. Çünkü bu, hem cismanî, hem ruhanî idrâk vasıtalarımızla müşahede edilmekte ve varlığı vasıtasız vicdanî olarak bilinmektedir. Bu âlemin, hem his âleminde diğer canlılarla, hem de akıl ve ruh âleminde meleklerle iştirakleri vardır. Çünkü insanların cismanî ve maddî varlıkları hayvanlarla aynı cinsten olduğu gibi, manevî ve ruhanî mahiyetleri ve zatları da meleklerin zatlarıyla aynı cinstendir. Meleklerin zatları, cismaniyetten ve maddeden mücerret saf akıldan ibaret olup, onlarda akıl - âkil - ma'kûl zat itibarıyla birleşmiştir. Yani onlar, kendilerinde düşünme - düşünen - düşünülen birleşmiş olan sırf akıllardır. Âdeta hakikati idrâk ve akıldan ibaret olan bir zat gibidir.

Tabiî olarak meleklerin ilmi, malûmlarına daimi surette mutabık olarak husûle gelmekte ve burada hiçbir şekilde herhangi bir aksaklık olmamaktadır. İnsanın ilmi ise, daha evvel husûle gelmemiş olan malûma ait bir suretin, onların zatlarında sonradan husûle gelmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır. Şu hâlde insanın ilmi, hepsiyle mükteseptir, sonradan hâsıl olmuştur. Kendisinde, malûmlara ve eşyaya ait suretlerin husûle geldiği zat, nefistir. Heyûlanî bir madde ve cevherden ibaret bu nefis, peyderpey kendisinde husûle gelmiş olan malûmatın ve eşyanın suretleri sayesinde varlığa ait suretleri alır ve bir elbise gibi giyinir. Nihayet, ölüm suretiyle, gerek maddesi ve gerek sureti itibarıyla varlığı kemale ve selâmete erer. Ölüm suretiyle maddesinden ve suretinden kurtulup saf bir zat olur.

Bir bağ ile iki taraftan birini talep ve tercih etmek üzere nefisteki matlubât, müspet ve menfî arasında daimî surette dolaşır durur. Öğrenilmek istenen şey hâsıl olup malûm hâle gelince, bu sefer de, onun vakaya mutabakatını açıklama ihtiyacı ortaya çıkar. Umumiyetle bu hususu, "sınaî burhan'" ile açıklanır. Fakat bu, perde arkasındandır ve meleklerin ilimlerinde olduğu gibi muayene ve bizzat gözle görme tarzında değildir. İnsan, o âlem hakkında melekler gibi doğrudan ve bizzat müşahede ile değil, ancak sun'î burhanla perde arkasından yaptığı istidlâlle bilgi sahibi olur. Bu âlemle ilgili ilimle malûm arasındaki münasebeti mantık kaidelerine göre tespit etmeye çalışır, ama çoklukla başaramaz, zira haber almak görmek gibi değildir.

Bazan bu "perde açılır", apaçık bir idrâkle vak'aya mutabık bir hâle gelir. Bu suretle açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır ki, insan tabiatı itibarıyla cahildir, zira ilminde tereddüt vardır. Diğer taraftan o, kesb ve sınaat itibarıyla âlimdir, zira öğrenmek istediği şeyi, sınaî şartlara ve mantık kaidelerine istinaden fikri ile elde etmiştir. Yukarıda işaret ettiğimiz keşf-i hicab sadece şu üç şeyle olur: Ya zikir temrinleriyle hâsıl olur. Bunun da en efdali, kötülüklerden uzaklaştıran namazdır. Veya başlıca gıda maddelerini almaktan arınmakla olur, bunun da başında oruç gelir. Veya tüm bedenî ve ruhî kuvvetlerle Allah'a teveccüh etmekle olur.

"Ve Allah, insana bilmediğini öğretmiştir." (Alak, 96/5).

ONBEŞİNCİ BÖLÜM

Peygamberlerin (a.s.) bilgilerine dair

Biz, nev-i beşerin bu sınıfına, beşerî temayüllerin ve hâllerin dışında kalan ilahî bir durumun ortaya çıktığını müşahede ediyoruz. Bunun içindir ki, şehvet, gadab ve sair bedenî ahval itibarıyla onlarda mevcut olan beşerî idrâk ve temayül nevinden olan kuvvetlere, yine onlarda var olan rabbanî yön galiptir. Bu yüzden, bunların zarurî olanları hâriç, beşerî ahvalden arınmış olduklarını, Allah hakkındaki marifetlerinin gereği olarak ibadet ve zikir cinsinden olan Rabbanî ahvale yöneldiklerini, bu hâlet içinde iken Allah'ın, kendilerine vâki olan vahyine istinaden, ümmeti belli bir yola ve kendilerinden öğrenilen sünnetlere hidayet ettiklerini ve bu sünnetlerin, fıtraten Allah'ın onlara vermiş olduğu bir tabiat imişcesine hiç değişmediğini gözlemekteyiz.

Kitabımızın başında, gaybı idrâk edenler, faslında, vahiyden bahsetmiş ve burada şu hususu açıklamıştık: Basit ve mürekkep âlemlerin tamamı itibarıyla bir kül olarak vücut, yukarıdan aşağıya ve aşağıdan yukarıya doğru tabiî bir nizam üzeredir. Bütün varlıklar arasında hiçbir şekilde kopmayan ve çözülmeyen tam bir bağlantı vardır. Âlemlerdeki her ufkun son noktasında bulunan zatlar ve varlık çeşitleri, aşağıdan veya yukarıdan kendisine komşu olan bir zata ve varlık cinsine dönüşme hususunda tabiî bir istidada sahiptir. Basit cismanî unsurlarda olduğu gibi.

Yine bitkiler âleminin son ufkunda yer alan hurma ve asmanın, canlılar âleminin ilk ufkunda yer alan sadef ve salyangoz karşısındaki durumu da böyledir ve yine kendisinde zekâ ve idrâk toplanmış olan maymunların, fikir ve muhakeme sahibi insan karşısındaki durumu da bunun gibidir. Her

âlemi iki tarafındaki ufkunda ve uç noktasında bulunan, iki varlığın yekdiğerine dönüşebilme şeklindeki bu istidadının anlamı onlardaki bağlantıdan ibarettir.

İnsan âleminin üstünde ruhanî bir âlem vardır. O âlemin bizdeki eserleri, onun varlığı hususunda bize şahitlik etmektedir. Bu eserler, o âlemin bize verdiği idrâk ve irade türünden olan, kuvvetlerdir. İmdi o âlemdeki zatlar, sırf idrâk ve saf taakkuldur (akıl erdirmedir). İşte melekler âlemi budur.

Bütün bunlardan dolayı insan nefsinin beşeriyetten ayırarak melekiyete intikal edebilme istidadına sahip olması icap eder. Tâ ki, herhangi bir vakitte, anlardan bir an içinde bilfiil melek cinsinden olabilsin, sonra insan nevinden olan hemcinsine tebliğ etmekle mükellef tutulduğu hususları melekler âleminde telakkî etmiş olduğu hâlde beşerî ve cismanî varlığına dönebilsin. İşte vahyin ve meleklerin hitabının anlamı budur.

Bütün peygamberler, bu husus onların tabiatıymışçasına bu fıtrat ve istidat üzere yaratılmışlardır. Bu insilah[62] esnasında şiddetli sıkıntılı hâllerle karşılaşırlar. Nitekim bu hâllerin onlarda mevcudiyeti malûm bulunmaktadır.

Bu hâlet içindeki peygamberlerin telakkî ettikleri gaybî ilim, görmeye dayanan kesin ve vasıtasız bir ilimdir. Ufak da olsa bir yanılma, hata galat ve vehim vaki olmaz. Daha açıkçası, ilmin malûma uyması tarzında ondaki mutabakat zatîdir. Çünkü gayb perdesi ortadan kalkmış ve vâzih bir şehadet hâsıl olmuştur. Onun için, peygamberler, bu hâletten ayrılıp beşeriyetlerine döndükleri zaman, ilimlerindeki vuzuh ve sarahat, onlardan ayrılmaz; çünkü, söz konusu ilk hâlette bu vuzuh o ilmin ayrılmaz bir vasfı hâline gelmiştir. Ayrıca kendilerinde mevcut olan safiyet ve zihin açıklığı onları bu hâlete kaynaştırmaktadır. Onlardaki bu manevî tecrübe daimî olarak kendilerinde tekerrür etmekte ve bu durum, birer peygamber olarak gönderilmelerinin gayesi olan ümmetin hidayete ermesi faaliyeti tamamlanana kadar sürmektedir. Nitekim Hak Taâlâ: (Ey Muhammed, ümmetine) *"De ki, ben sadece sizin gibi bir insanım, ilâhınız birdir, diye bana vahy edilmektedir. Şu hâlde onun karşısında dosdoğru olunuz ve ondan mağfiret dileyiniz."* (Fussilet, 41/6) buyurmuştur.

Bunu iyi kavrayınız ve daha evvel bu kitabın başındaki "Gaybı bilenler" bölümünde verdiğimiz bilgilere müracaat ediniz. O vakit bu meselenin izahı

açıklık kazanacaktır. Çünkü biz orada bunu tatminkâr bir tarzda geniş bir şekilde izah ettik.

Muvaffakiyet Allah'tandır.

ONALTINCI BÖLÜM

İnsanın zatı itibarıyla cahil, kazandığı bilgi itibarıyla âlim olduğuna dair

Yukarıda açıkladığımız gibi, nev-i insan, hayvan cinsindendir. Allah onu, hayvanlardan, kendisine verdiği fikirle ayırt etmiştir. İnsan, fikir sayesinde fiillerini muntazam bir şekilde vücuda getirmektedir. Temyizî akıl bundan ibarettir veya içtimaî görüşlere güzelliklere ve çirkinliklere dair olan bilgiyi hemcinsinden o sayede elde etmektedir. Bu da tecrübî akıldır veya madde ve gayb âlemindeki şahit ve gayb varlıkların tasavvurunu o sayede oldukları gibi tahsil etmektedir. Bu da nazarî akıldır. Bu fikir, ancak insandaki hayvaniyet kemale ulaştıktan sonra husûle gelmekte ve bu da temyiz anından başlamaktadır. İyi kötüden ayırt etme çağına gelmeden evvel, insan herhangi bir ilme sahip bulunmamakta, bu sebeple hayvanlardan sayılmakta, yaratılış itibarıyla menşei olan nutfe, kan pıhtısı ve et parçası hükmünde bulunmaktadır. Bundan sonra insan için hâsıl olan şey, Allah'ın kendisine verdiği hissî idrâk vasıtaları ve fikirden ibaret olan kalp yoluyla vücuda gelir. Yaptığı iyilikleri, bize karşı dile getiren yüce Allah *"Size kulaklar, gözler ve kalpler verdi."* (Nahl, 16/78, Secde 32/9, Mülk 67/23) buyurmuştur.

Bundan dolayı insan temyiz anından önceki ilk hâlde sadece bir heyuladan ve suret kabul etme istidadına sahip bir maddeden ibarettir. Zira hiçbir bilgiye sahip değildir. Sonra his ve fikir gibi kendisinde mevcut olan âletler ve bilgi elde etme vasıtalarıyla kazandığı ilimle sureti kemale erer. Böylece, onun insanî zatı, varlığı itibarıyla kemâle ulaşır.

Vahyin başlangıcında, yüce Allah'ın peygamberine olan hitabına bakınız: *"Yaratan Rabb'inin ismiyle oku! O, insanı kan pıhtısından yaratmıştır. Kalemle öğreten ve insana bilmediğini belleten çok kerim Rabb'ının ismiyle oku."* (Alâk, 96/1-5). Yani Allah daha evvel kan pıhtısından ve et parçasından ibaret olan insana, kendisinde mevcut olmayan bir ilim kazandırmıştır.

Şu hâlde insanın tabiatı ve zatı, onun zatı itibarıyla bilgisiz ve ilim kazanma itibarıyla bilgili olduğunu bize gösteraıiştir. İlk olarak nâzil olan ve vahyin başlangıcını teşkil eden âyet-i kerîme bu hususa işaret ederek insanın var oluş safhalarının ilkini, yani insaniyeti ve bunun bir fıtrî, öbürü kesbî olan iki halini, tabiatı itibarıyla cahil, kazandığı bilgiler itibarıyla bilgi sahibi olma vaziyetini, Allah'ın lütuflarını minnet yoluyla söz konusu etmiştir.

"Ve Allah, ilim ve hikmet sahibidir." (Nisâ, 4/17, Fetih, 48/4).

ONYEDİNCİ BÖLÜM

Kitap ve sünnetteki müteşâbih ifadelerden örtünün kaldırılması ve bu çeşit ifadeler sebebiyle itikatta zuhur eden Ehl-i sünnet ve ehl-i bid'at mezheplere dair

Malûm olsun ki, yüce Allah, kurtuluşa ermeye ve nimete kavuşmaya davet etmek üzere bize Muhammed'i (s.a.) peygamber olarak göndermiş, apaçık bir Arapça ile Kur'ân-ı Kerîm'i ona indirmiş ve zikredilen neticeye ulaştıran tekliflerle orada bize hitap etmiştir.

Bu hitaplar arasında zarurî olarak şu gibi hususlar yer almıştır: Allah bize zatını tanıtmak için isimlerinden ve sıfatlarından bahsetmiştir, bizimle alâkası bulunan ruhu, vahyi, kendisi ile bize gönderdiği resûller arasında vasıta olan melekleri belirtmiştir. Öldükten sonra yeniden dirilme gününden ve tehditlerinden de bize bahsetmiş, ancak o günle ilgili şeylerden hiçbirinin vaktini bizim için tayin etmemiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de, bazı sûrelerin başında, takti' ile kesik olarak) okunan birtakım harfler yer almıştır. Bunlardan neyin murat edildiğini anlamaya bizim için yol yoktur. Kur'ân'da mevcut olan bu çeşit şeylerin tümüne "müteşâbih" adını veren Allah, şöyle buyumuştur: *"O, sana Kur'ân'ı indirmiştir. Bunun bir kısmı muhkem âyetlerdir, Kur'ân'ın esasını bunlar teşkil eder. Diğer kısmı müteşâbih âyetlerdir. Kalplerinde sapma meyli olanlar, fitne çıkama garazı ve onu te'vil etme talebiyle Kur'ân'ın müteşâbih kısmına uyarlar. Hâlbuki onun te'vilini hiçbir kimse bilmez. Sadece Allah müstesna. İlimde engin olanlar (râsihûn), biz ona iman ettik, hepsi de Allah katındandır, derler. Fakat akıl sahiplerinden başkası bunu hatırına getirmez."* (Âl-i İmran, 3/5).

Sahabe ve tabiînin âlimleri, *"muhkem âyetler"*[63] ibaresini, *"hükümleri sabit olan açık ifadeler"*, şeklinde izah etmişlerdir. Bundan dolayıdır ki, fakihler kendi ıstılâhlarına göre, *"Anlamı vazıh olan (nass) muhkemdir."* demişlerdir. Müteşâbihler[64] hakkında ise, fakihlere ait bazı ibareler vardır. Denilmiştir ki: Müteşâbih, anlamını tashih etmek için tefsire ihtiyaç duyulan nasstır, müteşâbihin anlamı diğer bir âyet veya akılla çatışıp delâleti kapalı ve karışık bir hâl aldığından anlamını tashih etmeye lüzum hâsıl olmuştur. İşte bu esası dikkate alan İbn Abbas: *"Müteşâbihe iman olunur, ama kendisiyle amel olunmaz."* demiştir. Mücahid ve İkrime ahkâm âyetleriyle kıssalar müstesna, Kur'ân tamamen müteşâbihtir, demişlerdir. Bakıllanî ile İmamu'l-Haremeyn (Ebu'l-Meâlî Cüveynî) bu görüşü benimsemişlerdir. Sevrî, Şa'bî ve selef ulemâsından bir grup: *"Hakkında bilgi sahibi olmak için yol bulunmayan nasslara müteşâbih denir. Meselâ kıyamet alâmetleri, tehditlerin tahakkuk vakitleri ve sûrelerin başlarında yer alan huruf-i hece böyledir."* demişlerdir.

Âyette geçen *"Muhkem âyetler Kur'ân'ın esasıdır."* ifadesi, *"Kur'ân'ın büyük kısmı ve ekseriyeti onlardır, müteşâbihler daha azdır ve o da muhkeme irca olunabilir."* anlamına gelir. Sonra Allah, te'vil ile veya bize hitapta kullanılan Arap dilinden anlaşılmayan manalara hamletmek suretiyle müteşâbihe uyanları kınamış, onlara haktan sapan kâfirler, zındıklar ve cahil bid'atçılar anlamına gelen ehl-i zey' adını vermiş, onların, ya fitne çıkarmak (şirk anlamına fitne) veya müminleri şüpheye düşürmek maksadıyle veya keyfî bir şekilde te'vil yapmak gayesiyle böyle davrandıklarını, böylece kendi bid'atlarına uymalarını temin için çabaladıklarını ifade etmiş, daha sonra müteşâbihin te'vilini sadece kendisine tahsis ettiğini ve bunu ondan başka hiçbir kimsenin bilmediğini haber vererek "*Müteşâbihin te'vilini ve yorumunu Allah'tan başka hiçbir kimse bilmez."* buyurmuş, sonra müteşâbihe yorumsuz olarak sadece iman eden ulemâyı överek "İlimde engin olanlar, müteşâbihe iman ettik." derler, demiştir. İşte bunun için selef, "ve'r-râsihûne..." (Âl-i İmran, 3/7) ile başlayan ifadeyi isti'naf cümlesi saymış, bu ibareyi yukarısıyle ilgili görmemiş ve bunu atfa tercih etmiştir. Çünkü gayba iman, meth u sena yönünden daha beliğ ve daha manalıdır. Şayet "vav", atf için olursa gayba değil sadece şahide ve görünene iman söz konusudur. Zira bu takdirde ilimde râsih olanlar da te'vili bileceklerinden, sözü edilen te'vil onlar

hakkında gayb olmaz. Âyette geçen *"Bunların hepsi de Allah'tandır."* ifadesi de selefin izah şeklini teyit eder.

Müteşâbih ifadelerdeki te'vilin, beşer için malûm olmadığına şu husus da delâlet eder ki, Araplar lügavî lafızları ve kelimeleri hangi manalar için vaz etmişlerse, bu lafızlarda sadece o manalar anlaşılır. Bu yüzden bir haberi, haber vermek istediğimiz şeye "muhbarun anha ve müsnedün ileyhe" isnat etmek imkânsız olursa, bu takdirde kelâmın medlûlü ve ifadenin anlamı bizim için meçhul hâle gelir. Şayet böyle bir ifade bize Allah katından gelmişse, onun bilgisini ve hakiki anlamını O'na havele eder, bu gibi ifadelere bir mana aramak için kendimizi meşgul etmeyiz. Demek oluyor ki, bizim için müteşâbihe yol yoktur. Lügatteki medlûlü itibarıyla istivayı, muhbarun anlı ve müsnedün ileyh olan Allah'a isnat etmek imkânsız olduğundan bu sözün medlûlü ve hakiki anlamı meçhulümüzdür. Ama bu ifade Allah katından geldiğinden, en iyisi onun anlamını ona havale edip kendimizi bununla meşgul etmemektir.

Hz. Aişe (r.a.): *"Kur'ân ve müteşâbih âyetlerin te'vili konusunda cedelleşen kimseleri gördünüz mü, onlardan sakınınız, zira Allah'ın ehl-i zey' dediği haktan sapanlardan muradı onlardır."* demiştir.

Müteşâbih âyetler hakkında selef mezhebi budur. Hadislerde bunun gibi müteşâbih olan birtakım ifadeler geçer. Selefe göre bunların izah şekli de müteşâbih âyetlerin izah şekli gibidir. Çünkü kaynak birdir, hepsi aynı şeye tâbidir.

Müteşâbih nassların çeşitlerini, söylemiş olduğumuz biçimde tespit ettikten sonra halkın ve ulemânın bu husustaki ihtilâfına gelelim: Söz konusu edildiği gibi, kıyamete, kıyamet alâmetlerine, tehditlerin gerçekleşme vakitlerine, zebanîlerin adedine ve buna benzer hususlara râci olan şeyler Allahu a'lem müteşâbihten değildir. Zira bu gibi yerlerde ne mücmel, ne de başka türlü, müphem bir ifade varit olmamıştır.

Söz konusu şeyler ilerde vukua gelecek olan bazı hâdiselerin zamanları olup, bunlara dair olan bilgiyi de Allah sadece kendisine tahsis etmiştir. Bu hususu Kur'ân'da nass olarak ve peygamberinin dili ile ifade etmiş *ve "O hususlara ait bilgi sadece Allah'ın nezdindedir."* demiştir (Araf, 7/186; Lokman, 31/30). Bu gibi hususları müteşâbih addedenlere sadece şaşılır.

Bazı sûre başlarındaki mukattaa harflerin hakikati ve mahiyeti, hece harfleri olmalarından ibarettir. Bu hususun murat edilmiş olması uzak bir ihtimal değildir. Zemahşerî: *"Mukattaa harflerinde, icazın son haddine işaret olunmuştur. Çünkü nâzil olan Kur'ân, hece harflerinden mürekkep olup, bu hususta bütün insanlar eşittir, herkes aynı harflerle konuşur, terkipten sonra vücuda gelen mürekkeb harflerin ve cümlelerin delâletlerinde ise fark vardır."* demiştir.

Şayet hakikî manaya delâleti tazammun eden bu izah tarzının dışına çıkılacaksa, bu takdirde mutlaka sahih bir naklin mevcut olması lazımdır. Meselâ Tâha, için; *"Bu, Tâhir ve Hâdi'den (temiz ve rehberden) bir nidadır."* demeleri ve benzeri şeyler hep böyledir. Yani bu gibi yerlerde sahih bir naklin mevcut olması mümkün değildir. Buna rağmen hakikî anlamdan sapılmıştır. O yüzden bu gibi yerlerde bu bakımdan bir müteşâbih olma durumu ortaya çıkmıştır. Yoksa bu nevi mukattaa harfleri, aslında ve evvelki izah şekline göre müteşâbih değildir.

Vahiy, melek, ruh ve cin gibi şeylerin müteşâbih oluşu, hakikî delâletlerinin kapalı oluşundan ileri gelmiştir. Çünkü bunlar hislerle bilinen ve tanınan şeyler değildir. Netice olarak da bu yüzden bunlarla da bir "müteşâbih olma" durumu ortaya çıkmıştır. Başka yönden bunlarda müteşâbih olma vaziyeti yoktur.

Bazı kimseler, bilhassa filozoflar ve bazı mutasavvıflar, kıyametin ahvali, cennet, cehennem, deccal, fitneler, kıyamet alâmetleri ve alışılagelen âdetlere aykırı düşen diğer şeyler gibi o manaya gelen her hususu da ona katmışlardır. Bu da uzak bir ihtimal değildir. Ancak cumhur, bilhassa kelâmcılar bu hususta onlara muvafakat etmezler. Çünkü kelâmcılar, eserlerinde de görüleceği üzere bu gibi şeylerin izah şekillerini tayin etmişlerdir.

Müteşâbih olarak sadece Allah'ın Kur'ân'da ve Peygamberinin dili ile bizzat kendisini vasfettiği malûm sıfatlar kalmıştır. Bunların zâhiri, Allah hakkında kusur ve âcizlik intibaını vermektedir. Daha evvel mezheplerini tespit ettiğimiz seleften sonra halk, bu zevâhir hususunda ihtilâfa düşmüş, bir diğeriyle çekişmiş, böylece bid'atlar akidelere de sirayet etmiştir. Şimdi bunların mezheplerini ve müteahhirînin (daha sonrakilerin) yollarını beyan ederek, bunlardan sahih olanı fâsid olana tercih edelim. *"Muvaffakiyetimi yalınız Allah'a borçluyum."* dedikten sonra söze başlayalım:

Bilinmelidir ki, her türlü kusurdan münezzeh olan Allah, Kur'ân'da kendini; alîm, kadîr, mürîd, hayy, semî', basîr, mütekellim, celîl, kerîm, mün'im, azîz ve azîm (bilen, güçlü, irade sahibi, diri, işiten, gören, konuşan, yüce, kerem sahibi, nimet veren, izzetli ve ulu) diye vasfetmiştir. Keza kendisinin iki eli, iki gözü, yüzü, ayağı, dili ve bunun benzeri birtakım sıfatları bulunduğunu ifade etmiştir. Ulûhiyetin sahih olması için bunların bir kısmı gereklidir. İlim, kudret, irade ve bunların hepsi için mevcut olması şart olan hayat sıfatları gibi, sem', basar ve kelâm gibi diğer bazıları kemâl sıfatlarıdır. Bunlardan diğer bir kısmı ise muhdes ve mahlûkların sıfatı olduğundan eksiklik intibaını uyandırır: İstiva, nüzûl, mecî, yüz, el ve göz gibi sıfatlar böyledir. Sonra Şâri, *"Kıyamet günü, birbirimizi sıkıştırmadan Rabbımızı ayın ondördü gibi göreceğimizi"* haber vermiştir. Nitekim bu hadis Buharî'ye ait *Sahih"*te geçer.

Selef (sahabe ve tabiîn) selef Allah'ın ulûhiyet ve kemal sıfatlarını kabul edip eksiklik izlenimini veren sıfatları Hakk Taâlâ'ya tefvîz ve havale ederek, bunların medlûlleri konusunda sükût ettiler. Daha sonra (Müslüman) halk bu hususta ihtilâfa düşmüştür.

Mu'tezile zuhur etti. Söz konusu ilim, irâde... gibi sıfatların mücerret zihnî ahkâmını kabul etti, O'nun zatı ile kaim sıfatlar olduklarını kabul etmedi; Buna da "tevhîd" adını verdi.

İnsanı, kendi fiillerinin hâlikı sayarak, *"Beşerî fiillerin, Allah Taâlâ'nın kudretiyle alâkası yoktur. Özellikle bunlardan şer ve günah çeşidinden olan fiillerde durum böyledir. Hakîm olan bir zatın bu türlü şeyler yapması imkânsızdır."* dedi.

Mu'tezile, en fazla kulların maslahatına uygun olan ne ise (aslah), ona riayet etmeyi Allah üzerine bir vecibe sayarak buna da "adi" adını verdi. Hâlbuki başlangıçta sadece; *"Kader yoktur, her şey hâdis bir ilimle, keza yine aynı nitelikteki kudret ve irade ile yeni baştan başlar."* diyordu. Nitekim bu husus, Buharî'ye ait *Sahih*'te de zikredilmiştir. Abdullah bin Ömer, söz konusu hususa kail olan Ma'bed Cühenî'den ve onunla aynı kanaatta olan yoldaşlarından uzak durmuştu. Sonra kaderi inkâr meselesi, Abdülmelik bin Mervan zamanında, Hasan Basrî'nin talebesi olan Vâsıl bin Atâ Gazzal'a, daha sonra da Muammer Süllemî'ye varmış ve Mu'tezile, kadere kail olmaktan vazgeçmişti.

Onlardan biri Mu'tezile şeyhi Ebu Hüzeyl Allaf idi. Bu zat bu tariki Osman bin Halid Tavîl'den, o da Vâsıl'dan almıştı. Bu da kaderi inkâr edenlerden olup, vücudî (ve sübutî) sıfatları red hususunda, o sıralarda zuhur etmiş olan felsefenin görüşüne tâbi olmuştu.

Sonra İbrahim Nazzam kadere kail olup kaderi kabul etmeyen Kaderiyeden oldu. Mu'tezile ona tâbi oldu. Filozofların eserlerini mütalaa etti, sıfatları inkâr konusunda şiddet gösterdi, Mu'tezile'nin esaslarını tespit etti.

Sonra Câhız, Ka'bî ve Cübbâî zuhur etti. Bunların tarikine ve Mu'tezile'nin takip ettiği usûle "kelâm ilmi" ismi verildi. Ya takip ettikleri tarikte "kelâm" adı verilen istidlâl ve cidal çokça bulunduğundan veya tariklerinin aslını kelâm sıfatının inkârı teşkil ettiğinden bu ilme bu isim verilmişti. Kelâm sıfatını inkâr ettiklerinden, İmam Şâfiî; "Bunların hakkı olan ceza değnekle dövülerek ibret olsun diye memlekette dolaştırılmalıdır." demişti.

Bunlar, ilk Mutezilîlerin tariklerini tespit ederek, ancak hep aynı fikirde olmadıklarından o tarike ait görüşlerin bir kısmını kabul, bir kısmını reddettiler ve böylece aralarında ihtilâfa düştüler. Şeyh Ebu Hasan zuhur edene kadar bu vaziyet devam etti. Eş'arî, salah ve eslah konusunu Mu'tezilenin önde gelenlerinden biriyle tartışarak onların tarikini terketti. Selefe tâbi olup sünnet tariki üzerinde bulunanlardan Abdullah bin Said bin Küllab, Ebu Abbas Kalânisî ve Haris bin Esed Muhasibî'nin re'yini benimsedi. Kelâmî delillerle bunların sözlerini ve görüşlerini teyit etti. Allahu Taâlâ'nın zatı ile kaim olan ilim, kudret ve irâde sıfatlarını kabul etti. Çünkü temanu delilinin tamamiyeti ve nebîlerde var olan mucizelerin sıhhati ancak bu sıfatlar sayesinde mümkün oluyordu.

Onların mezheplerinde kelâm, sem' ve basar sıfatları da kabul edilmişti. Çünkü bu sıfatların zâhirî manaları, meselâ kelâm sıfatı her ne kadar cismanî olan ses ve harfe delâlet etmek suretiyle eksiklik intibaını uyandırırsa da, Arapçada kelâmın, harflerden ve sesten başka bir medlûlü daha mevcuttur, bu da kalpte deveran eden şeyden ve nefiste dolaşan sözden ibarettir. Kelâm evvelki anlamda dille konuşma şeklinde değil, bu anlamda hakikattir, o anlamda ise mecazdır. Bu yüzden Allah Taâlâ'nın kelâm sıfatını kabul etmişlerdi. Eksiklik intibaını uyandıran husus da böylece ortadan kalkmıştı. Diğer sıfatlarda olduğu gibi kelâm sıfatını da

taalluku umumî olan kadim bir sıfat olarak kabul etmişlerdi. Böylece Kur'ân kadim ve muhdes arasında müşterek olan, hem ona hem buna delâlet eden bir isim haline gelmişti. Kadim, Allah'ın zatı ile kaim olan kelâm-ı nefsîden ibaretti. Muhdes ise, sesle okunan mürekkep harflerden ibaretti. İmdi kelâm kadimdir, denilince maksat ilk manadır. Kelâm okunmuş ve işitilmiştir, yani makrû ve mesmûdur, denilmesi, kıraatin ve kitabetin ona delâlet etmesindendir.

Ahmed bin Hanbel, hudûs lafzının kelâm hakkında kullanılmasından, vera'[65] ve takva icabı kaçınmıştı. Çünkü seleften, böyle bir şey işitilmemişti. Yoksa o, muhdes olduğunu müşahede edip dururken dillerde cari olan kıraatin kadim ve yazılı vaziyetteki mushafların ezelî olduğuna kail olmuş değildi. Bunu ve kelâm-ı lafzî mahlûktur, fikrini kabul etmekten, vera' hâli onu alıkoymuştu. Bunun gayrisi, kelâm-ı nefsinin dışında kalan yani yazılan mushaflara ve okunan kıraata mahlûk ve hâdis dememek, bedihî ve zarurî olan şeyleri inkâr etmek olur. Onu böyle şeylerden tenzih ederiz.

Gerçi sem' ve basar da (cismanî) organın idrâki intibaını uyandırabilir. Fakat bu ayrıca lügatte işitileni ve görüleni organa muhtaç olmadan idrâk etmek anlamına da delâlet eder. Bu takdirde eksiklik izlenimini verme hâli ortadan kalkmış olur. Çünkü sem' ve basar, mesmû ve mubsar olanı idrâkte mecaz değil hakikattir.

İstiva, mecî, nüzûl, vech, yedeyn, ayneyn (oturma, gelme, inme, yüz, iki el, iki göz) ve bunun emsali hususlara gelince; sonraki Eş'arîler, bunların lügatteki hakikî manalarından vazgeçmişler. Bir lafzın hakikî anlamının kastolunmasının imkânsızlaşması hâlinde Arapların takip ettikleri yola tâbi olarak mecaz cihetine sapmışlardır. Çünkü bu gibi ifadeler, teşbihi akla getirmek suretiyle Allah hakkında noksanlık intibaını uyandırmaktadır. Nitekim Hızır ile Musa bir duvara rastladılar, *"Derken orada yıkılmaya yüz tutmuş (yıkılmayı istiyor) bir duvar gördüler."* (Kehf, 18/77)[66] âyetinde, "yurîdu" (istiyor) fiilinin duvara isnadı lügat itibarıyla imkânsız olduğundan mecaz cihetine sapılmış ve bu durum kendini göstermiştir. Bu ve benzeri yerlerde mecaz cihetine gitmek inkâr edilmeksizin ve bid'at ve uydurma sayılmaksızın Araplarca malûm bulunan bir usûl idi. Her ne kadar tefvîz ve müteşâbihin hakikî anlamına Allah'a havale hususunda selefin mezhebine muhalifse de, sonraki Eş'arîleri böyle te'villere sevk eden husus şudur:

Selefe tâbi olanlardan bir cemaat, bunlar da sonraki Hanbelîlerden ve hadisçilerden veya muhdes bir fırkadan ibarettir, bu sıfatların izahında tuhaf bir yol tutarak onları Allahu Taâlâ'da keyfiyeti meçhul olarak sabit bulunan birtakım sıfatlar olarak izah ettiler ve *"Rahman arş üzerine istiva etti."* (Araf, 7/52) âyeti hakkında şöyle dediler: Biz, lafzın medlûlüne göre Allah'ın istivasını ispat ve kabul eder, bu lafzın manaca büsbütün muattal olmasından kaçarız, öbür taraftan bu lafzın keyfiyetine, şeklini tayin ve tespit etmeye kail olmayız. Böylece selbe[67] delâlet eden âyetlerin reddettiği teşbihe kail olmaktan sakınır ve kaçarız. Selbe delâlet eden ve Allah'ın mahlûkata ve kâinata benzemediğini ifade eden âyetler de şunlardır: *"Onun misli gibi bir şey yoktur."* (Şura, 42/9), *"Allah, onların tavsif ettikleri gibi (mahlûkata benzer bir hâlde) olmaktan münezzehtir."* (Müminûn, 23/93), *"Allah, zâlimlerin ve haktanımazlann dediği gibi olmaktan mukaddes ve mütealdir."* (Bu ifade âyet değildir, ancak şu âyetlerde bu mâna vardır: Nahl, 16/3; Nemi, 27/64; İsra, 17/24). *"O, doğurmadı, doğmadı."* (İhlâs, 112/3).

Bununla beraber sonraki Hanbelîler bilmezler ki, istivâyı[68] ispata ve kabule dair olan sözleriyle teşbihe kaymaktadırlar. Çünkü lügatçılara göre istiva sadece karar kılma ve mekân tutma için vaz olunmuştur ve bu da ancak cismanî bir şeydir. Kabul edilmesini şenî ve çirkin gördükleri iptal sadece lafzın iptali olup, bunda bir mahzur yoktur. Mahzurlu olan sadece ilâhın iptali (ta'tîli), yani âlemin ilâhsız ve sahipsiz olduğunu kabul etmektir. Aynı şekilde şayet bu çeşit ifadelerden hiçbir şey anlaşılmıyorsa böyle nasslarla mükellef ve muhatap olmamız imkânsızdır; diyor ve takat yetmeyen bir şeyle mükellef olmayı kabul etmeyi de çirkin sayıyorlar. Bu da bir çeşit mugalatadır (demagojidir). Çünkü teklif getiren nasslarda müteşâbih olma vaziyeti yoktur. Sonra *"selefin mezhebi de budur."*, diye iddia ediyorlar, hâşâ, selef böyle bir inançta olur mu hiç? Evvelce de tespit ettiğimiz gibi onların mezhebi bu gibi (müteşâbih) ifadelerden neyin murat edildiği hususunu Allah'a tefvîz ve havale etmek ve onları anlama hususunda da sükût etmektir.

Sonraki Hanbelîler Allah hakkında istivayı ispat ve kabul etmek için İmam Mâlik'in *"İstiva malûmdur, sadece keyfiyeti meçhuldür."* sözünü delil getirmektedirler. Hâlbuki İmam Mâlik bu sözüyle *"İstivanın Allah için sübûtu ve vücudu malûmdur."* manasını kastetmemiştir. Hâşâ ki, o bunu kastetmiş olsun. Çünkü onun, istivanın, medlûlünü bildiğinde şüphe yoktur.

O sadece şunu kastetmişti: İstiva lügat itibarıyla malûm olup bu, cismanî bir şeydir. İstivanın keyfiyeti, onun hakikati ve mahiyetidir. Zira esasen bütün sıfatların hakikatleri ve mahiyetleri bazı keyfiyetlerden ibarettir, keyfiyetlerin ise Allah'da sübût ve vücûdu meçhuldür.

Sonraki Hanbelîler siyahî kadınla ilgili hadisi de (Allah hakkında) mekân kabul etmek için delil olmak üzere ileri sürmektedirler. Şöyle ki: Hz. Peygamber (s.a.) bu kadına: *"Allah nerededir?"*, diye sormuş, o da *"Semâdadır."* deyince, bu kadının kâfir olduğunu ve onun için de cariyesi sayıldığını iddia eden kişiye: *"Onu azad et, çünkü o iman sahibidir."* (Zira Allah hakkında sorulan soruya doğru cevap vermiştir.) demişti.

Bu hadisle Allah'ın mekânı ve ciheti bulunduğuna istidlâl etmek doğru değildir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.) Allah için mekân ve cihet kabul etti, diye o kadının imanı olduğunu kabul etmiş değildir. Belki o, Hz. Peygamber tarafından tebliğ edilen ve *"Allah semâdadır."* anlamına gelen (nasslardaki) zevâhire iman etmişti. Onun için de anlamını açmadan ve araştırmadan müteşâbihe iman eden râsihûn zümresine dâhil olmuştu. Allah'ın mekânda bulunmadığına kesinlikle hükmedilmesi şu yoldan hâsıl olmaktadır: (Allah'ta) ihtiyaç hâlinin bulunuşunu reddeden aklî delil ve ayrıca *"Onun misli gibi bir şey yoktur."* (Şurâ, 42/9) âyeti ve bunun benzeri olup da tenzihi ilân eden selbî mahiyetteki naklî deliller ve bir de *"O, semâlarda da arzda da Allah'tır"* (En'am, 6/3) âyeti. Zira, belli bir mevcut iki mekânda bulunamayacağından burada geçen "da" edatı kesinlikle mekân için değildir. Bundan maksat başka bir şey olmalıdır.

Sonraki Hanbelîler icat ettikleri bu izah tarzını vech, yed, ayn, nüzul, ses ve harfle konuşma ile ilgili zevâhire de yaydılar. Bu gibi ifadeler için bir taraftan cismaniyet ve maddiyetten daha umumî olan belli birtakım manalar tayin ediyor, diğer taraftan bu tabirlerdeki cismanî medlûl ve manalardan Allah'ı tenzih ediyorlar. Fakat bu, lügat ve lisan itibarıyla bilinmeyen bir şeydir. Allah'ın yüzü vardır, lâkin cismanî değildir, sözü işitilmiş bir şey değildir.

Bütün Hanbelîler, evvelkiler de sonrakiler de hep bu tarzda bir yol takip ettiler. Ehl-i sünnetten Eş'arî ve Hanefî Maturidî kelâmcıları onlardan nefret etti, bu husustaki akidelerini terk ve reddetti. Buhara'da sonradan Maturidî adını alan Hanefî kelâmcılarıyla Hanbelîlerden olan *Sahih-i Buharî*'nin

müellifi İmam Muhammed bin İsmail Buharî arasında malûm hâdise vukua gelmişti.

Mücessimeye gelince, Allah hakkında cismiyeti ispat ve kabul hususunda onlar da aynen böyle yaptılar ve: *"O cisimdir, ama sair cisimler gibi değil."* dediler. Şer'î rivayetlerde Allah için "cisim" lafzı sabit olmamıştır. Mücessimeye, *"Allah cisimdir."* deme cüretini veren şey, sözü edilen zevâhiri kabul etmiş olmalarıdır. Onlar müteşâbih âyetlerin zevâhirini kabul etmekle yetinmemişler, belki daha da ileriye giderek Allah'ın zatı hakkında maddiyeti ve cismiyeti kabul etmişlerdi. Mücessime, cismiyet hususunda böyle bir iddia ileri sürmüş ve çelişkili bir ifade ile Allah'ı tenzih ederek: *"O cisimdir, lâkin sair cisimler gibi değil."* demiştir.

Arapçada cisim, sınırları ve derinliği olan şeydir. Cisme ait olmak üzere bunun dışında yapılan *"cisim zatı ile kaim olan şeydir veya cevherlerden mürekkeb olan şeydir."* şeklindeki tefsirler ve tarifler ise, kelâmcılara ait birtakım ıstılâhlardan ibarettir. Onlar bu gibi tabirlerle cismin lügatle ilgili olmayan anlamını kastederler. Bundan dolayı Mücessime, diğer mezheplerden daha çok bid'ata batmış, hatta küfre kaymıştır. Çünkü Allah hakkında, eksiklik intibaını veren fakat ne Allah'ın ne de elçisinin sözünde geçmeyen cismaniyet gibi bir vasıf kabul etmiştir.

Selef mezhebi, sünnî kelâmcıların mezhebi, muhaddislerin, yani Hanbelîlerin mezhebi ve bid'atçılardan Mu'tezile ile mücessimenin mezhepleri arasındaki fark, verdiğimiz açıklamalarla açıkça ortaya çıkmıştır.

Muhaddisler veya muhdes fırkalar arasında bazı aşırılar vardır ki açıkça teşbihten bahsettiklerinden, kendilerine "Müşebbihe"[69] denilmiştir. Hatta bunlardan birinin, Davud Cevâribî'nin: *"Allah'ın sakalı ve tenasül uzvu olduğunu size ispat etmem hususunda beni mazur görünüz, bunun dışında aklınıza ne gelirse sorunuz."* Yani bunların Allah'ta, mevcut olduğunu size ispat ederim, dediği hikâye edilir. Şayet onlar bu ifade ile Allah hakkında noksanlık intibaını uyandıran söz konusu zevâhirde vârit olan vasıf ve organların hasrını ve bunların, imamlarına ait olan izah tarzlarını kastediyorlar, denilmek suretiyle, bu ifade onların lehinde te'vil edilmezse, Allah korusun, bu söz apaçık bir küfür olur. Ehl-i sünnetin kitapları bu bid'ata karşı ileri sürülen delillere dayanılarak onlara karşı yapılan uzun

reddiyelerle doludur. Biz, görüşlerin hepsi ve bölümleri bir diğerinden seçilsin diye, bu hususa kısaca işaret etmiş bulunmaktayız.

"Bizi hidayete erdiren Allah'a hamdolsun, şayet Allah bizi hidayete erdirmemiş olsaydı, biz hidayete eremezdik." (A'râf, 7/43).

* * *

Vahiy, melek, ruh, cin, berzah; kıyamet, ahvali, deccal, fitneler, kıyamet alâmetleri ve diğer anlaşılması imkânsız veya mutat şeylere muhalif olan hususlar gibi delâlet yönünden kapalı olan zevâhire gelelim: Şayet bu gibi hususları, tafsilat itibarıyla, Ehl-i sünnet olan Eş'arîlerin mezhebine göre izah edecek olursak, bunlarda müteşâbih olma durumu olmaz. Eğer bu gibi hususlarda da müteşâbih olma durumu vardır, diyecek olursak, o takdirde, bunun üzerinden örtüyü açarak bu konudaki sözü izah edelim ve şöyle diyelim:

Bilmek gerekir ki, mevcudat içinde âlemlerin en şereflisi ve en yücesi beşerî âlemdir. Her ne kadar bu âlem itibarıyla insaniyetin hakikati ve mahiyeti bir ise de, bu âlemin birtakım tavırları vardır, ki bunlardan her biri kendine has olan hâlleri itibarıyla diğerine muhaliftir. Hatta bu tavırlardaki hakikatler ve mahiyetler bile muhtelif gibidir.

Birinci tavır: Beşerin cismanî âlemidir. İnsanın zâhirdeki hissi, geçim düşüncesi ve sair faaliyetleri ile ilgili bir âlemdir.

İkinci tavır: Uyku ve rüya âlemidir. Rüya, bâtınında dolaşan tasavvurlara nüfuz eden hayalin tasavvurudur. O vakit, insan bu tasavvurlardan bir kısmını o âlemde zâhirî hisleriyle belli zamanlardan, mekânlardan ve diğer cismanî ahvalden mücerret olarak idrâk eder ve onları kendisinin fiilen bulunmadığı bir yerde müşahede eder. Bu tasavvurlardan sâlih ve rüya-i sâdık olanlara, dünya ve ahiretle ilgili olmak üzere bir kimsenin beklediği sevindirici şeyler sebebiyle bir müjde hâli de ortaya çıkabilir. Nitekim sözünde sâdık olan Hz. Peygamber (s.a.) bir hadislerinde bu hususu vaat etmişlerdir. Bu, beşerden olan her şahsı içine alan iki umumî tavırdır. Fakat, biraz sonra görüleceği gibi, idrâk vasıtaları ve sahaları itibarıyla aralarında fark vardır.

Üçüncü tavır: Nübüvvet tavrıdır. Bu da üstün nitelikli insan türüne hastır. Bunun sebebi de Allah'ın elçilerine marifetini, tevhîdini, meleklerinin onlara vahyini indirmelerini, beşerin zâhirî hâllerine bütünüyle mugayir olan bazı hâller içinde insanlığı ıslah etme yükümlülüğünü tahsis etmiş olmasıdır.

Dördüncü tavır: Ölüm tavrıdır. Bu tavır içinde beşer fertleri, berzah[70] adı verilen kıyametten evvelki bir var olma nevine gitmek üzere zâhirî hayatlarından ayrılırlar. Amellerine göre berzah denilen bu yerde ya haz duyar veya azap çekerler. Sonra en büyük kıyamet gününe çıkarlar. Cennetteki zevk u safa veya cehennemdeki cevr u cefa itibarıyla, amellere en büyük karşılık burada verilecektir.

İlk iki tavrın şahit ve delili vicdanîdir. Nebîlere mahsus olan üçüncü tavrın şahidi mucize ve nebîlere has olan hâllerdir. Dördüncü tavrın şahidi, meâda[71] berzah ve kıyamet ahvaline dair olmak üzere, Allah Taâlâ tarafından nebîlere nâzil olan vahiydir. Ayrıca akim hükmü de budur. Nitekim, öldükten sonra dirilmeye dair olan âyetlerin çoğunda Allah bu hususa dikkatimizi çekmiştir. Bunun sıhhatına en açık şekilde delâlet eden şey şudur: Şayet insan fertleri için ölümden sonra, müşahede edilen şu hayattan başka diğer bir mevcudiyet olmasa ve orada kendisine lâyık ahval ile karşılaşma vaziyeti bulunmasa, ilk defa icat edilmiş olmasının abes olması gerekirdi. Çünkü ölüm, bir şahsın mutlak surette yok olmasına müncer olacak tarzda yok olmaktan ibaret olsa, insanın ilk varlığı için bir hikmetin bulunmaması icap ederdi. Hâlbuki (her şeyi bir illete ve hikmete göre yapan) Hakîm'in abes bir şey yapması imkânsızdır.

Bu dört tavır bu şekilde tespit edildikten sonra, insan idrâkinin bu tavırlara göre aşikâr bir surette nasıl farklılık gösterdiğini, muteşâbihin dibini açacak şekilde size beyan edelim:

Şimdi ilk tavırdaki beşerin idrâkleri ayan beyandır. Bunlar duyu organları ve maişetle ilgili fikirdir. Nitekim Hakk Taâlâ: *"Allah sizi, analarınızın karnından çıkardı, o vakit hiçbir şey bilmiyordunuz, size işitme, görme ve kalp verdi."* (Nahl, 16/78), buyurmuştur. Bu idrâkler ve hisler sayesinde insan, bilgi melekelerine sahip olur, insaniyetinin hakikatini tamamlar ve kurtuluşuna vesile olan ibadetin hakkını ifa eder.

İnsanın, uyku ve rüya tavrı olan ikinci tavrındaki idrâkleri, zâhir histe ve birinci tavırdaki idrâklerin aynısıdır. Lâkin ikinci tavırdaki idrâkler uyanık iken olduğu gibi organlarda değildir. Ancak rüyada bir şey gören rüyasında gördüğü her şeyi, hiçbir şüpheye mahal bırakmayacak bir şekilde yakînen idrâk eder, bu idrâk için mutat duyu organlarını kullanmadığı hâlde yine de idrâkinde tereddüde düşmez. Bu hâlin hakikatinde halk iki bölük olmuştur:

Filozofların iddiasına göre hayal, fikrin hareketi sayesinde hayalî suretleri zâhirî hisle bâtinî his arasında müşterek fasıl olan müşterek hisse gönderir, Netice olarak müşterek his, zikredilen, hayalî suretleri dış âlemdeki bütün duyu organlarında olduğu gibi hissî olarak tasavvur eder. Buna göre filozofların önüne çıkan müşkilat şudur: Allah Taâlâ'dan veya melekten olan rüya-i sâdıkanın (doğru rüyanın) idrâki, şeytanî hayale dayanan rüyadan daha sabit ve daha köklüdür. Bununla beraber filozofların da tespit etmiş oldukları veçhiyle her ikisinde de hayalin faaliyeti aynıdır.

İkinci fırka kelâmcılardır. Bunlar, bu hususta özet konuşarak, *"Rüya, Allah tarafından uyku esnasında duyu organında yaratılan bir nevi idrâktir. Bu idrâk tıpkı uyanık olma halindeki idrâk gibi vukua gelir."* demişlerdir. Her ne kadar keyfiyetini tasavvur edemesek bile, en münasip olan bu açıklama biçimidir.

Rüyadaki bu idrâk, ondan sonra müteakip tavırlarda nübüvvet ve ölüm safhasında vâki olan idrâklere en açık tanıktır.

Üçüncü tavır, nebîlerin tavrıdır. Bu tavırdaki hissî idrâklerin keyfiyeti bizce meçhul ise de, nebîlere göre yakînden çok daha açık olan vicdanî bir şeydir. Onun için bu tavır içinde nebî Allah'ı ve melekleri görür, Allah'ın kelâmını bizzat kendisinden veya meleklerinden işitir. Cenneti, cehennemi, arşı ve kürsiyi görür, miraç yapması için yedi kat gök onun için yarılır, orada Burak'a biner, semâlarda peygamberlerle görüşür, imam olup onlara namaz kıldırır. Cismanî ve rüya tavrında oldu ğu gibi, kendisine Allah'ın yaratmış olduğu zarurî bir ilimle hissî idrâk konusu olan türlü türlü şeyler idrâk eder. Bu idrâk, insanların duyu organlarında mevcut olan mutat bir idrâk değildir. Bu hususta İbn Sina'nın sözlerine kulak asmamak icap eder. O, nübüvvet meselesini, aşağıya indirerek, hayalin bir sureti müşterek hisse göndermesi biçimindeki rüya meselesi hâline getirmiştir. Şüphesiz ki, bu hususta filozoflara karşı öne sürülecek olan delil rüya konusundakinden daha sağlamdır. Çünkü tespit ettiğimiz gibi söz konusu tenzil, bir tek tabiat

ve nizam üzere geçerlidir. Bu takdirde, yakîn ve mahiyet itibarıyla vahyin hakikati ile nebînin gördüğü rüyanın bir ve aynı olması icap eder. Hâlbuki Hz. Peygamber'in vahiy gelmeden önce altı ay süre ile gördüğü rüyadan öğrendiğimize göre gerçek durum hiç de böyle değildir. Bu süre içinde görülen rüya, vahyin ilk ve başlangıç safhasını teşkil etmekte idi. Bu durum, hakikatte rüyanın vahyin aşağısında olduğunu hissettirir. Esasen, bizatihi vahyin hâli de buna delâlet eder. *Sahih-i Buharî*'de de geçtiği gibi vahiy hâli Hz. Peygamber'e zor geliyor ve bu esnada şiddetli sıkıntıları göğüslemek mecburiyetinde kalıyordu. Hatta bunun için Kur'ân, ona birtakım âyetlerden mürekkep olan parçalar hâlinde nâzil oluyordu. Bundan sonra yavaş yavaş vahye alıştığı için Tebük serefinde Tevbe sûresi, deve üzerinde yol alırken toptan inmişti. Şayet bu, sadece fikrin hayale ve hayalden de müşterek hisse inişinden ve doğuşundan ibaret olsaydı, söz konusu hâller arasında bir fark bulunmazdı.

Dördüncü tavır, berzah âlemindeki ölülerin tavrıdır. Bu da (ruhları) bedenden tecrit edilmiş oldukları hâlde kabirle veya ruhları bedenlere iade edildiklerinde, yeniden hayata kavuşma hâli ile başlar. Her iki hâlde de onlarda hissî idrâk mevcuttur. Onun için ölü, kabrinde kendisine sual soran Munker ve Nekir denilen iki melek görür, cennette veya cehennemde oturacağı yeri baştaki gözle görür, cenazesinde hazır bulunanları görür, seslerini ve dönüşlerinde ayakkabılarının çıkardığı tıkırtıları, ona hatırlattıkları kelime-i tevhîdi veya telkin ettikleri kelime-i şehadeti ve benzeri şeyleri işitir.

Nitekim sahih bir hadiste nakledildiğine göre Resûlüllah (s.a.) maktul Kureyş müşriklerinin içine atıldığı Bedir'deki kuyunun kenarında durup onlara isimleriyle nida etmiş, bunun üzerine Hz. Ömer: *"Ya Resûlallah, şu leşlerle mi konuşuyorsun."* deyince, Hz. Resûlüllah (s.a.): *"Ruhum elinde olan Allah'a andolsun ki, sizler, söylediklerimi onlardan daha iyi işitiyor değilsiniz."* buyurmuşlardı.

Kıyamet günü yeniden hayata kavuştuklarında, tıpkı dünyadaki hayatlarında açıkça gördükleri ve işittikleri gibi, bütün mertebeleriyle cennetteki nimetleri ve bütün dereceleriyle cehennemdeki azabı açık açık gözleriyle görür ve kulaklarıyla işitirler, melekleri de Rablerini de görürler. Nitekim sahih bir hadiste, *"Kıyamet günü Rabb'ınızı, ayın ondördü gibi, birbirinizin görüşüne engel olmaksızın göreceksiniz."* buyrulmuştur. Gerçi

insanlar, bu idrâklere dünya hayatında sahip değillerdi, ama bunlar da onlar gibi hissî idrâk olup, evvelce de temas ettiğimiz gibi Allah tarafından yaratılan zarurî bir ilimle duyu organlarında vücuda gelir.

Bunun hikmeti şudur: İnsan nefsi beden ve ondaki idrâk vasıtalarıyla birlikte yetişir. Uyku veya ölüm veya bir nebînin vahiy hâlinde beşere mahsus olan idrâklerden sıyrılıp meleklere has idrâklere yükselmesi sebebiyle nefis ve ruh bedenden ayrıldığı zaman, yanında bulunan idrâkler de, duyu organlarından mücerret oldukları hâlde ona yoldaş olurlar. Neticede, o idrâk vasıtaları ile bu tavır içinde dilediği herhangi bir idrâki elde eder ve ruhun bu idrâki, bedende iken sahip olduğu idrâkten daha yücedir.

Gazalî'nin dediği budur. O, buna şunu da eklemiştir: İnsan nefsinin, bedenden ayrıldıktan sonra baki kalan bambaşka bir sureti daha vardır. Bu suret içinde bulunan nefsin bir çeşit gözleri, kulakları ve idrâk eden diğer duyu organları bulunur. Bunlar, nefis bedende olduğu zaman sahip olduğu duyu organlarının emsali ve suretleridir. Ben derim ki: O bu sözüyle saf idrâklere ilâveten, zikredilen organların ve nefsin suretinde mevcut olan manevî ve müdrik uzuvların faaliyetinden hâsıl olan melekelere işaret etmiştir.

Şayet bütün bu hususlar iyi bir şekilde kavranırsa, şu husus da malûm olur: Sözü edilen idrâkler dört tavır içinde de mevcuttur. Fakat dünya hayatında olduğu gibi değildir. Bu idrâkler sadece kendilerinde ortaya çıkan hâllerin zayıf ve kuvvetli oluşlarına göre farklılık gösterirler. Kelâmcılar, *"Allah Taâlâ, idrâk ve his organlarında zarurî bir ilim yaratır. İdrâk edilme niteliğine sahip olan her hangi bir şey bununla idrâk edilir."* diyerek bu hususa kısaca işaret ederler. Bu miktardaki bir işaretle, bizim izah ettiğimiz hususu kastederler.

Burada söz konusu ettiğimiz bir nebze bilgiyle müteşâbih konusunda söylenenleri izah eden hususlara temas ettik. Şayet bu hususta geniş bilgi verseydik, idrâke sığmazdı. Tevhîdde hak olanı elde edip kurtuluşumuzu sağlamak maksadıyla nebilerini ve kitabını anlayıp hidayete ermek için yüce Allah'a niyazda bulunalım.

"Allah, dilediğini hidayete erdirir." (Nahl, 16/95, Bakara, 2/142).

ONSEKİZİNCİ BÖLÜM

Tasavvuf ilmine dair

Bu ilim İslâmlar arasında sonradan türemiş bir ilim olup aslı şudur: Sûfîlerce tutulan yol, bir hidayet ve hak yol olmak üzere, öteden ben ümmetin selefi ve büyükleri olan sahabe, tabiîn bunlardan sonra gelenler tarafından takip edilegelmişti. İbadet üzerinde önemle durmak mâsivâdan alâkayı kesip tamamıyla Allahu Taâlâ'ya yönelmek, dünyanın alâyişinden ve süs ve zinetinden yüz çevirmek, halk çoğunluğunun yöneldiği maddî lezzet, mal ve mevki hususunda isteksiz olmak, halktan ayrılarak ibadet için halvete çekilmek bu yolun esasını teşkil etmekte idi. Sahabe ve selefte umumî olan hâl bu idi.

Hicretin ikinci (sekizinci) yüzyılında ve ondan sonra dünyaya ve servetine rağbet genel bir hâl aldıktan sonra ömürlerini ibadete verenlere "mütasavvife" ve "sûfiyye" denildi.

Kuşeyrî şöyle diyor: *"Ne Arapça bir iştikak ne de bir kıyas bu isme ve onun hangi kökten geldiğine şehadet etmez. Öyle görülüyor ki, bu isim bir lakaptır. Bu ismin 'safa' veya 'suffa' veya 'saff'tan gelir diyenlerin sözleri, lisanî kıyas yönünden uzak bir ihtimaldir."* Kuşeyrî sözüne devamla: *"Bu kelime 'sûf'tan (yün) gelir, diyenlerin sözleri de böyledir. Çünkü yün elbise giymek onların hususiyeti değildi."* diyor.

Ben diyorum ki: Bu ad, 'sûf''tan alınarak yapılmıştır; çünkü, bunlar genellikle, kaba çuhadan dikilmiş giyimler giyerlerdi. Çünkü bu giyimleri giymekle onlar, kıymetli ve nefis giyimler giyenlerden ayrılırlardı. Bunlar, zâhidlik yolunu seçerek **ve** halk arasından bir yana çekilerek ibadete devam

etmekle halktan ayrıldıktan gibi, kendilerine mahsus olan birtakım manevî hâllerle de diğerlerinden ayrıldılar ki, bu hâl şundan ibarettir:

İnsanı insan yapan ve hayvanlardan ayıran husus ancak idrâktir. İnsanın idrâki iki **çe**şittir. Biri, ilim ve bilgileri yakîn (kesin olarak), zan, şek **ve ve**him derecesinde bilmektir; diğer bir çeşit idrâk ise sevinç, kaygı, sıkıntı, genişlik, rıza, dargınlık, sabır, şükür ve teşekkür gibi nefisle kaim olan nesneleri idrâktir. Bu suretle düşünme ve idrâk ile ruhun vücutta tasarruf etmesi birtakım hâllerden çıkar ki, bunların her biriyle insan hayvanlardan ayrılır; ilim, delillerinden; sevinç, ruha ferahlık veren; kaygı, elem ve ıstırap veren hâllerden; neşe istirahatten; tembellik, yorgunluktan neşet ettiği gibi, insanı hayvanlardan ayırdeden bu keyfiyetler de birbirinden doğar.

Mücahede ve ibadet esnasında bir müridin ve sûfinin her mücahedesinden mutlaka bir hâl neşet eder ve bu hâl o mücahedenin neticesi olur. Bu hâl ya ibadet çeşidinden olup müridde kökleşir ve bir makam hâline dönüşür veya ibadet türünden olmaz, hüzün, sevinç, zindelik, gevşeklik ve benzeri şeyler cinsinden olmak üzere nefis için hâsıl olan bir sıfat olur.

Mürid durmadan makamlarda yükselir, bir makamdan diğer bir makama çıkar. Nihayet saadet için matlûb bir gaye olan tevhîd ve marifete ulaşır. Bu mertebe için Hz. Peygamber (s.a.): *"Allah'tan başka ilâhın bulunmadığına şehadet ederek ölen bir kimse cennete girmiştir."* buyurmuşlardır.

Müride göre bu yolla makamdan makama yükselmek gereklidir. Bu hâl ve makamların temeli, iman ile ibadet ve ih**lâs** olup, bu hâl ve makamlara yükselmenin bir sonucu olarak müridde birtakım hâller ve sıfatlar meydana gelir, bu hâl ve sıfatlardan dahi birtakım hâl ve sıfatlar meydana gelir, bu hâl ve sıfatlardan dahi birtakım hâl ve sıfatlar doğar. Mürid tevhîd ve marifet derecesine erinceye kadar böylece makamdan makama yükselir.

Neticede bir kusur ve zararlı bir hâl meydana gelirse, bu kusur o makama yükselmeden önceki hâllerden meydana gelmiş olan herhangi bir kusurdan ileri gelmiş olduğu belli olur. İşte nefse gelen ve kalbe doğan duyguların hâli de böyledir. Bundan dolayı mürid her vakit nefsini düşünmek ve sorguya çekmek zorundadır. Çünkü her işten bir sonuç hâsıl etmek gerekli olduğundan sonuçların kusurlu olmasının sebebi ondan önceki hâllerdeki kusurlardan ileri gelmiş olması icap eder. Mürid bu hâli kendi zevkiyle anlar ve bu hâli meydana getiren sebepler hakkında nefsini sorguya çeker;

bu durum, az kimseler müstesna, müridlerden başkasında meydana gelmez, pek az kimse bu dereceye ulaşabilir. Çünkü bu hâl gaflet, insanlar için genel bir zaaf hükmündedir. Bu yol ehlinden olmayıp da ibadetle meşgul olanlar, ancak fıkıh ilmi kaidelerine göre ihlâsla ibadet ederler. Bu yol mensupları ise, ibadetlerinin kusurlu olup olmadığını anlamak için, zevk ve vecdle olan ibadetlerin sonuçlarını incelerler. Bu incelemelerimizden tasavvuf ehlinin tarikatlarının asıl ve temeli herhangi bir ameli işlemek veya terk etmek hususunda nefsi sorumlu tutarak nefisle çekişmek ve bu çekişmelerden meydana gelen zevk ve vecdler hakkında konuşmak olduğu anlaşılır. Nefisle bu çekişmelerin bir sonucu olarak müridin makamı istikrar kazanır; mürid, nefsi ile pekişmesine devam edip bu makamdan daha yüksek makamlara yükselmeye devam eder.

Bundan başka, tasavvuf ehlinin kendilerine mahsus edepleri ve aralarında kullandıkları terimleri vardır; çünkü her terim ancak belli kavramları anlatmak için konur. Belli olmayan bir anlam ve kavrama rastgelirsek bizce kavramı kolayca anlatacak kelimelerden bir terim ortaya çıkartırız. Sûfîler kendi aralarında buna benzer yeni olan anlam ve kavramlarla karşılaştıklarında kendilerine mahsus terimler vaz ederler.

Bunun bir sonucu olarak, şeriat ehlinden olan diğer sınıflarda bulunmayan başka bir ilim meydana gelmiş ve bu suretle şeriat ilmi iki kısma bölünmüştür ki, biri fakih ve fetva ehline mahsus olan fıkıh ilmidir. Bu ilim bütün Müslümanlar için bilinmesi gerekli olan ibadetler, âdetler ve muameleler gibi genel hükümleri içine alır. Şeriat ilminin diğer kısmı ise, tasavvuf ehline mahsus olan nefisle mücahede ve muhabesebe; bu yolda mücahedelerin sonuçlarında meydana gelen zevk, vecd ve cezbe gibi keyfiyetlerden bahis ve bu meslek mensupları arasında kullanılan kaide, edep ve terimleri açıklayan ilimdir.

İlimler teşekkül edip eserler yazılmaya başladığı zaman fakihleri fıkıh **ve** usûlüne; kelâm ilmi mütehassısları, kelâm ilmine; tefsir bilginleri, tefsir ilmine **ve** başkaları kendilerinin mensup oldukları ilim dallarına dair eserler yazdıkları sıralarda tasavvuf ehli de kendi tarikatlarına dair eserler vücuda getirdiler. Bunlardan bir kısmı takva, nefsi sorumlu tutmak **ve** nefsi amel edilecek ibadetlere ve terk edilmesi gereken işleri terke alıştırmak gibi konulara dair eserlerdir ki, Kuşeyrî'nin *Er-Risale*'si ile Sühreverdî'nin (öl.

1234) *Avarifü'l-Maarif*'i ve başkası bu bu eserler arasındadır. İmam Gazalî ise, şeriat ilimlerinin her iki kısmını *İhya* adlı eserinde topladı.

Gazalî bu eserinde takva ve şeriat hükümlerine uyma gibi konuları açıkladı, tasavvuf edep ve kaidelerini, âdet ve tarikatlarını, kullandıkları terimleri anlattı. Tasavvuf, ilk önce, ibadet ve taattan ibarettir; şeyhler ve üstadlar ağzından nakledilmek suretiyle öğrenilen bir ilimken bu çalışmaların bir sonucu olarak, tefsir, hadis ve fıkıh ilimleri gibi İslâmlar arasında teşekkül etmiş bir ilim oldu.

Nefisle bu mücadelelerin ve halvete çekilerek ibadet ve zikirle meşgul olmanın bir sonucu olarak, çok defa, gaybî âlemlere ulaşmaya engel duyguların perdeleri kalkar, maddî olan bu perdelerin kalkmasıyla duygu sahibinin hiçbirini idrâk edemiyeceği emr-i ilâhiden olan gaybî âlemlere ulaşarak o âlemlerin hâllerini anlamak imkânı hâsıl olur, ruh o âlemdeki hâlleri anlar. Bu keşfin sebebi şudur: Ruh zâhirî olan duygulardan sıyrılarak içe çekilirse, duyguların his ve idrâkleri zayıflar, ruhun kuvveti artar, kudreti genişler, türeyip gelişmesi tazelenir, ruhun bu gelişmesine zikir ve teşbihler yardım eder. Çünkü zikir, ruhun gelişmesi için bir gıda hükmündedir. Ruh, bu mücahede ve zikirler sonucunda gelişmesine devam eder, ilim derecesinden sonra şuhûd (gözle görülen) hâline geçişine kadar devam eder. Duyguların perdelenmesi ortadan kalkar, nefsin zatının vücudu tamamlanır ki, bu ise idrâkin kendisidir. Nefis ve ruh bu dereceye yükseldikten sonra birtakım ilâhî bağışlara nâil ve ilâhi bilgilere ve birçok gaybı olan sırlara vâkıf olur, meleklerin ufuk ve çevresi olan yüksek âlemlere ulaşır. Keşif adıyla anılan bu hâl, nefisleriyle mücadele hâlinde bulunmadır; bunlar, (vücudun) kendilerinden başkasının idrâk edemediği hakikatlerini idrâk ettikleri gibi birçok olayı da vukuundan önce bilirler, himmet ve nefislerinin kuvvet ve kudretiyle bu dünyamızdaki birtakım varlıklar üzerinde tasarruf ederler. O varlıklar onların iradelerine tâbi olur, tasavvuf mensuplarının ulular bu keşiflere itibar etmezler, memur olmadıkları takdirde hiçbir nesnenin hakikatini anlatmazlar, ansızın meydana gelen bu keşif ve tasarrufları, mihnet ve sınama sayarak, bundan dolayı Allah'a sığınırlar. Resûlullah'ın arkadaşları olan sahabeler de nefisleriyle bu şekilde mücahede içindedirler. Bu mücahedelerinin bir sonucu olarak onlarda, buna benzer olan birtakım kerametler **görülür.** Onların bu gibi feyizlerden hisseleri büyüktü. Fakat onlar bu gibi kerametlere önem vermezlerdi. Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve

Hz. Ali'nin menkabe ve faziletlerinden bahsedilirken onlardan sâdır olan birçok kerametler anlatılmaktadır. Onlardan sonra tasavvuf mensuplarında da bu gibi hâller görülmüştür. Kuşeyrî *Er-Risale'*sinde tarikat ehlinden olanların bu gibi hâllerini zikreder.

Snradan gelenlerden birçokları duyguların maddî olan bu perdeleri kaldırmaya başladılar ve hislerin üstünde olan hâlleri idrâke önem verdiler. Bunlar riyazet[72] yolunu seçtiler. Bunların riyazet hususundaki öğretimleri çeşitli olduğundan riyazetleri de çeşitlidir, bunlar hissi olan kuvveleri öldürmek ve idrâk eden ruhu zikirle beslemek yolunu seçtiler ki, maksatları ruhun gelişme, tekâmül ve gıdalanmasını tamamlamak suretiyle nefiste zatî olan idrâki yaratmaktır. Bunlara göre nefiste zatî olan bu idrâk meydana geldiğinde, güya, varlıkların bütün sıraları onların nefislerinin zatî olan idrâklerinde toplanmış ve kendilerini murakabeye başlıyarak en ufak şeylere varıncaya kadar varlıkların zat ve hakikatlarını keşfedip bütün hakikatları idrâk etmiş sanırlar. İmam Gazalî *İhya*'sında, sûfîlerin riyazet şekillerini andıktan sonra, bu bilgileri vermiştir.

Tasavvuf mensuplarına göre bu keşifler, ancak istikamet, yani şeriat hükümlerine uygun olarak çalışma sonucunda meydana gelirse sahih sayılır. Çünkü sihirbazlar, Hristiyanlar ve başkaları dahi riyazet, açlık ve halvetlere çekilmek sonucunda bu gibi keşiflerde bulunabilirler. Bizim burada zikrettiğimiz keşiften maksat, istikamet yoluyla meydana gelen keşiflerdir. Nitekim camı saf ve parlak olan dışa veya içe eğilimli bir aynayı eline alırsan baktığında, suret kendi suretinden başka bir şekilde ve eğri olarak görürsün. Ayna düz olursa, suretler olduğu gibi doğru gözükür. Nefis için istikamet de kendine yansıyan hâlleri göstermek bakımından ayna gibidir. Son zamanların sufîleri bu çeşit keşiflerden bahsettiklerinde ulvî ve süflî olan varlıklardan, melek, ruh, arş, kürsî ve benzerlerinden bahsetmişlerdir. Kendileri gibi tasavvuf ehlinden olmayanlar onların vecd ve zevklerini anlıyamazlar. Fetva ehli bu cümleden olup, bunların bir kısmı sûfîlerin bu hâlini inkâr etti, bir kısmı doğruluğuna inandı. Bu tarikatı ret veya kabul etmek için, delilin faydası yoktur. Çünkü bu hâl vicdanîdir.

* * *

Bu meseleyi daha ayrıntılı ele alırsak: Aynı zamanda akaid âlimlerinden olan muhaddis ve fakihlerin sözleri arasında sık sık, *"Allah Taâlâ*

mahlukâtına mübayindir", ifadesi geçer. Kelâmcıların sözlerinde, *"O, yaratıklara mübayin de, muttasıl da değildir."* ifadesi yer alır. Filozoflar ise, *"Allah âlemin dâhilinde de hâricinde de değildir."* derler. Sonraki mutasavvıflar da, *"Allah mahlûkâtla muttehiddir. Bu ittihad ya Allah'ın yaratıklara hulûl etmesi manasına gelir veya Allah mahlûkatın ta kendisidir; gerek küll olarak gerekse teferruat olarak ortada ondan başka hiçbir şey yoktur."* derler. Bu mezheplerin (gidişin) tafsilatını beyan edelim ve her birinin hakikatini şerh edelim ki, mânaları açıkça ortaya çıksın. Biz deriz ki:

Mübayenet (ayrı olma) lafzı iki manada kullanılır. Biri cihet ve hayyız itibarıyla olan mübayenet ki bunun mukabili ittisaldir (bitişiktir). Bu takdirde bu, görüş ya sarih olarak veya lüzum yolu ile mekânı iş'ar ve ihsas eder. Birinci durum tecsîm (Allah'a cisim isnat etme), cihete kail olmak kabilinden olan ikinci durum ise teşbihtir (Allah'ı yaratılmışlara benzetmektir). Bu manadaki mübayanetin Allah hakkında sarih olarak kabul edilmesi hususu bazı selef âlimlerinden nakledilmişse de bu naklin bundan başka bir manaya gelmesi ve ayrı bir izahının yapılması da muhtemeldir. İşte bundan dolayı kelâmcılar sözü edilen mübayeneti reddetmişler ve bazı selef âlimlerine rağmen Allah'ın mahlûkata mübayin ve zıt olduğunu inkâr ederek şöyle demişlerdir: Bârî Taâlâ hakkında, O, mahlûkatına mübayindir (ayrıdın) veya muttasıldır (bitişiktir), denemez. Çünkü bu ifade sadece mütehayyiz (bir yer tutan) varlıklarda söz konusu olur. Belli bir yer ve kişi, belirli bir mana vasıf ve bunun zıddı ile vasıflandırılmaktan hâli olmaz, denilirse, deriz ki: Bu, başlangıç itibarıyla bir yerin bir şeyle vasıflandırılmasının sahih olması şartına bağlıdır. Başlangıç itibarıyla bu vasıflandırma imkânsız ise, yukarıdaki mahzur söz konusu olmaz. Aksine bu durumda belli bir yerin belli bir vasıf ve manadan da, onun zıddından da hâli olması câiz olur. Nitekim cansız madde hakkında, *"O ne âlimdir ne câhildir, ne kadirdir, ne âcizdir, ne kâtiptir ne de ümmîdir."* denilir. Bu mübayenetle (ayrılıkla) ittisalin (bitişikliğin) sıhhati de, mübayetin medlûlü tespit edilirken söylendiği gibi cihette husûl ve vücut bulması şartına bağlıdır. Hâlbuki Barî Taâlâ bundan ve cihette olmaktan münezzehtir.

İmamu'l-Haremeyn'in *El-Luma* isimli eserine yazdığı şerhte bu hususu söz konusu eden *İbn Tilemsânî* (öl. 1260): *"Bârî Taâlâ hakkında; ne âlemden ayrıdır, ne âleme bitişiktir, ne âlemin içindedir, ne âlemin*

dışındadır, denemez," demiştir. Mütehayyiz olmayan cevherlerin varlığını esas alarak, Allah âlemin dâhilinde de hâricinde de değildir. O ne âlemin içidir ne de dışıdır, diyen filozofların sözlerinin manası da zaten bundan ibarettir. Kelâmcılar ise mütahayyiz olmayan mücerret cevherleri inkâr etmişlerdir. Zira mekân, cihet ve cismaniyetten mücerret bu çeşit cevherlerin mevcut olmalarından, sıfatların en özel olanında Allah'a müsavî olmaları lazım gelir. Bu tür mücerret cisimlerin de cihet ve mekândan münezzeh olmaları icap eder. Hâlbuki bu husus Allah'a has olan sıfatların en özel olanıdır. Bu mesele kelâm ilminde geniş bir şekilde izah edilmiştir.

Mübayenetin diğer manası "mugayeret ve muhalefettir" (farklı ve başkadır). Allah hakkında: *"Bârî Taâlâ zatı, hüviyeti, vücûdu ve sıfatlan itibarıyla mahlukâtına mübayindir."* denilir. Bunun mukabili *"İttihad, imtizaç ve ihtilâttır."* Bu anlamdaki mübayenet hepsi hak ehli olan selef çoğunun, fukahanın, kelâmcıların, Kuşeyrî'nin *Er-Risâle*'sinde sözü edilen eski mutasavvıfların ve onların mesleğine sülûk edenlerin yoludur.

Vicdanî idrâklerini ve batinî hislerini ilmî, mantıkî ve nazarî bir hâle getiren sonraki veya çağımızdaki mutasavvıflardan bir cemaat, Bârî Taalâ, hüviyeti, vücudu ve sıfatları itibarıyla mahlûkları ile muttehiddir (birdir), kanaatına varmışlardır. Umumiyetle Sokrat ve Eflatun gibi Aristo'dan evvelki filozofların yolunun da bu olduğunu iddia etmişlerdir.

Kelâmcıların, mutasavvıflara atfen kelâm ilminde naklettikleri ve reddetmeye koyuldukları ittihaddan kastettikleri mana budur, İttihatçı mutasavvıflar ise biri Hâlik'a, diğeri mahlûka ait olmak üzere ortada iki zat var da biri öbürünün yanında fâni olur veya küll cüzü ihtiva ettiği gibi biri öbürünü ihtiva eder, demek istemezler. Çünkü bu ittihad değil, sarih bir mugayerettir ve ittihadçı mutasavvıflar böyle bir mugayerete kail olmazlar. Mutasavvıfların benimsedikleri bu ittihad Hristiyanların Hz. Mesih (İsa) hakkında iddia ettikleri hulûlün[73] aynısıdır. Kadîm ve ezelî bir varlığın (Allah'ın) muhdes (sonradan meydana gelmiş) ve fâni bir varlığa hulûl veya onunla ittihad (birlik) etmesi itibarıyla bu daha gariptir.

Keza bu ittihad İmamiye Şiîlerinin imamlar hakkında söz konusu ettikleri şeyin ve hulûlün de aynısıdır. Onların, yani ittihadçı mutasavvıfların veya Şîadan İmamiyenin ifadelerinde bu ittihad iki şekilde tespit edilmiştir.

Birincisi: Kadim ve ezelî varlığın zatı ister hisle, ister akıl ile idrâk olunan cinsten olsun bütün muhdes varlıklarda gizlidir. Kadim zat, her iki surette mahsusât (gözle görülen) ve makûlât (akla uygun olan) çeşidinden olan muhdes şeylerle muttehiddir (birleşiktir). Tüm muhdes varlıklar o zatın yansımalarıdır. Yani muhdes varlıkları var kılan ve ayakta tutan odur. Şu manada ki o olmasa beriki varlıklar ademden (yoktan) ibaret olurdu. Hulûl ehli olanların görüşü budur.

İkincisi: Mutlak vahdet ehli olanların yoludur. Öyle anlaşılıyor ki bunlar hulûl ehli olanların ifadelerinden ittihadın (aklî) manasına aykırı düşen başkalığı sezmişler, onun için kadim ile mahlûkat arasında zat, vücut ve sıfatlar bakımından bu başkalığı kökten reddetmişler, his ve akılla idrâk olunan mezâhirin ve hâricî âlemin başkalığı konusunda, "Bunlar bazı beşerî idrâkler olup vehimlerden ibarettir, diye mugalata yapmışlardır. Ancak onlar burada kullandıkları vehim sözü ile "ilim, zan ve şek" sınıfına dâhil bulunan, bu çeşit bilgilerden biri olan vehim sözünü kastetmezler. Kastettikleri yegâne şey şudur: Hakikatte dış âlem tümüyle yokluktan başka bir şey değildir, sadece beşerin idrâkinde vardır. Hakikatte zâhirde ve bâtında ezelî varlıktan başka hiçbir şeyin mevcudiyeti yoktur. Nitekim az sonra bu hususu imkân nisbetinde ifade edeceğiz.

Beşerî idrâklerde olduğu gibi, sözü edilen (gaybî) hususun aklen anlaşılmasında nazar ve istidlâle dalmanın bir faydası yoktur. Çünkü bu husus ancak melekî idrâklerden nakledilir. Bu ise fıtraten sadece nebîlere ve onlardan sonra da yine onların hidayetleri sayesinde evliyaya hâsıl olur. Şu hâlde ilmî, (aklî ve mantıkî) usûlle böyle şeyler tahsil etmeye kastedenlerin kastı dalâletten (sapıklıktan) başka bir şey değildir.

Bazı müellifler, varlığın keşfi ve ona ait hakikatlerin tertibi hususundaki mutasavvıfların mezheplerini, mezâhir ehlinin tarîki üzere beyan etmeye girişmişler, fakat meseleyi daha zor anlaşılır bir vaziyete sokmuşlardır. Ancak yazdıkları eserler nazar, ilim ve ıstılâh sahiplerine ve onlarca yazılan eserlere nispetle, zorun da zoru denecek kadar müphem bir hâl almıştır. Meselâ İbn Fâriz (öl. 1235) kasidesini şerheden Fergânî (öl. 1300), sözü edilen şerhin baş tarafında yazdıklarında böyle hareket etmiştir. Fergânî varlığın fâilden sudûru (ortaya çıkışı) ve tertibi hakkında şunları söyler:

"Varlık hepsi ile, ahadiyetin mazharı olan vâhidiyet sıfatından sâdır olmuştur. Bunların her ikisi de zat-ı kerimeden sudûr etmişlerdir. Zat ise,

başka bir şey değil, saf ve halis vahdetin kendisidir. Onlar bu sudûra 'tecellî' adını verirler. Onlara göre tecellî mertebelerinin ilki, zatın kendisine tecellî ve zuhur etmesidir. Aralarında nakledegeldikleri: *'Ben gizli bir hazine idim, bilinmeyi arzu ettim. Onun için beni tanısınlar diye halkı yarattım.'* hadisine istinaden bu tecellî icat ve zuhur ifade ve ifaze etmekle bir kemal tazammun eder. Çünkü icat ve zuhur bu tecellînin feyzi ve eseridir. Bu kemal, varlığa ve hakikatların tafsiline tenezzül eden icattaki bir kemaldir. Mutassavvıflara göre bu yani ilk tecelli âlem-i meânî, âlem-i 'amâiye ve hakikat-i Muhammediye'dir. İlâhî sıfatların, levhin, kalemin, bütün nebî ve resûllerin ve Muhammed ümmetinden olan kâmil zevatın hakikatları hep burada mevcuttur. Bütün bunlar hakikat-ı Muhammediye'nin tafsilinden ibarettir. Hazret-i Hebâiye'de bu hakikatlardan diğer birtakım hakikatler daha sadır olur. Bu da misal mertebesidir. Sonra bundan arş, sonra kürsi, sonra eflâk (semalar), sonra unsurlar âlemi, sonra terkip âlemi sâdır olur. Bütün bunlar menşe itibarıyla 'retk' (bitişme)[74] âlemindedir. Tecellî ettikleri zaman 'fetk' âleminde mevcut olurlar."

Fergânî'nin sözleri burada bitti.

Bu mezhebe *tecelli* (açığa çıkma), *mezâhir* (ortaya çıkmalar, yansımalar) ve *hadarât* (mevcut olmalar) ashabının mezhebi ismi verilmektedir. Filozofların, ukûl-ı aşere tertipleri gibi bir garip re'y olarak birtakım tahayyulat ve evhamla mahlut olan müşahede ve vicdandan başka bu davalarını ispat edecek bir delil bir burhanları yoktur. Bu, müphem ve muğlak olması sebebiyle, nazar ehli olanların gereğini tahsil ve doğruluğunu tahkik etmeye muktedir olamadıkları bir sözdür. Zira müşahede ve vicdan sahibi ile delil sahibinin sözleri arasında büyük bir mesafe vardır. Nice kere şeriatın zâhiri ileri sürülerek ittihadcı mutasavvıfların varlıklar hakkındaki bu tertipleri reddedildi. Bu tertibe dair şeriatta herhangi bir delâletin bulunduğu bilinmemektedir.

Aynı şekilde mutasavvıflardan diğer bir grubu mutlak vahdeti kabul etme yönüne gittiler. Bu, hem anlaşılması ve hem de ayrıntıları itibarıyla evvelkinden daha garip bir görüştü. Bunların bu husustaki kanaatlerine göre tafsilatları itibarıyla tüm varlığın birtakım kuvvetleri vardır. Mevcudatın hakikatleri, suretleri ve maddeleri bu kuvvetlerle kaimdir. Unsurların mevcudiyeti de ancak kendilerinde bulunan bu kuvvetlerledir. Keza unsurların maddesinin bizatihi kendisinde de bir kuvvet vardır ve o bu

sayede mevcut olmuştur. Sonra mürekkep maddelerde de bu kuvvetler, terkibe esas teşkil eden kuvvetin zımnında olarak mevcuttur. Meselâ madenî bir kuvvet, maddedeki unsurların kuvvetlerini ihtiva eder. Ayrıca buna ilâveten onda madenî bir kuvvet daha vardır. Sonra hayvanî kuvvet, bizatihi kendisinde mevcut olan kendi kuvvetine ek olarak bir de madenî kuvveti içinde bulundurur. Hayvan karşısında insanî kuvvetin durumu da böyledir. Sonra felek insanî kuvveti içine alır ve buna ilaveten diğer bir kuvvet daha ihtiva eder. Sırf manevî ve ruhanî olan zatlarda da durum böyledir.

Ayrıntı söz konusu olmaksızın bütün kuvvetleri kendinde toplayan, küllî ve cüz'î olarak bütün mevcudata yayılmış olan ilâhî kuvvettir. Bu kuvvet sadece zuhur veya gizlilik veya suret veya madde yönünden değil belki her yönden her şeyi kendinde toplamış ve onları ihata etmiştir. Şu hâlde küll vâhiddir ve o da zat-ı ilâhiyenin kendisidir. Bir ve basit olan hakikat odur. Onu ayrıntılandıran sadece itibardır. Varlığın tek olması hakikî, çok olması itibarîdir. Hayvaniyetle insaniyet arasındaki münasebet buna misaldir. Görmez misin ki, insaniyette hayvaniyet de mündemiçtir ve onun mevcudiyetiyle bu da mevcuttur.

Şimdi mutasavvıflar bu durumu (ve mutlak vahdeti) zikrettiğimiz gibi bazen her mevcuttaki cins-nev münasebeti şeklinde temsil etmekte, bazan da küll-cüz arasındaki münasebeti misal olmak üzere ileri sürmekte ve bütün bunları yaparken de terkip ve kesretin (çokluğun) her şeklinden dikkatle kaçınmaktadırlar. Onlara göre kesreti ve terkibi icap ettiren ancak vehim ve hayaldir.

İbn Dihkan'ın (öl. 1215) bu mezhebi açıklamasından bu anlaşılmaktadır ki, bunların bütün varlıkların tek olduğu hakkındaki sözleri hâkimlerin renkler hakkındaki fikirlerine benzer. Filozoflar renklerin vücudu, aydınlığın vücuduna bağlı olduğunu, aydınlık bulunmadığı takdirde renklerin mevcut olamayacağını söylerler. Bunlara göre duygularla idrâk edilen varlıkların hepsi de idrâk duygularının bulunmasıyla meşrut (şartlı) olduğu gibi, akıl ile idrâk olunan ve vehmî olan varlıkların vücudu dahi aklî olan idrâkin bulunmasına bağlıdır. Demek ki, varlıkları birbirinden, ayrıntılı bir şekilde ayırt etmek beşerî olan idrâkin varlığına bağlıdır. Beşerî idrâkin bulunmadığını farzedersek, ayrıntılı bir şekilde birbirinden ayırt edilerek bir sayılabilecek cüzlerden mürekkep olan varlıklar bulunmayacak, vücut

yekpare ve basit sayılacaktır. Sıcaklık, soğukluk, sertlik, yumuşaklık, yeryüzü, su, ateş, gök ve yıldızlar hepsi de idrâk eden duyguların ve varlığın kendisinde bulunmayan, ancak idrâk kuvvetlerinde mevcut olup da bunları birbirinden ayırt eden kuvvenin bulunmasıyla mevcuttur. İdrakler bu kuvvelerini kaybettikleri takdirde mevcutlar mürekkep değildir, bunların topu bir idrâkten ibarettir ki, bu da "Ene" (ben)'in kendisidir. Bunlar bu davalarını uyku hâli ile de ispat etmek isterler. İnsan uyuyarak zâhirî olan duygularını kaybederse, duygu kuvveleriyle bilinen bütün varlıklar yok olur, insan uyku hâlinde iken ancak hayal kuvvesini birbirinden ayırt ederek hayal ettiği ve rüyasında gördüğü nesnelerden bir şey mevcut değildir. Bunlara göre uyanık olan insanların hâli de böyledir. İnsanın idrâk ettiklerinden her birini mürekkep ve ayrıntılı olarak birbirinden ayırdetmesi, ancak beşerî olan idrâkin varlığı mürekkep olarak idrâk ve tasavvur etmesinden ileri gelmektedir ve idrâk kuvvesi kaybolursa, vücutta tasavvur ettiği mürekkeplik de kaybolur. Sufîlerin ifadelerindeki vehmin anlamı budur. Beşerin idrâklerinin bir kısmını teşkil eden şey vehim değildir. İbn Dihkan'ın açıklamasından anlaşıldığına göre bu mezhepte olanların fikirlerinin kısacası işte bundan ibarettir. Bunların bu iddiaları son derecede çürüktür. Çünkü biz gözümüzle görmemiş olduğumuz hâlde gideceğimiz şehrin vücudunu şüphesiz olarak bildiğimiz gibi, ayrılacağımız şehrin vücudunu da yakin derecesinde biliyoruz. Bizi gölgelendiren göğü ve yıldızları ve gözümüzle görmediğimiz diğer nesneleri kesin olarak biliyoruz. Kimse, kendinin bunları kesin olarak bildiğini red ve inkâr edemez. Sûfîlerin sonradan yetişenleri ise müridin keşif ve vecd hâlinde bütün varlıkların tek olduğu vehmine kapılması mümkündür, derler. Müridin bütün varlıkları tek diye vehmetmesi sûfîler teriminde "cem' makamı" adıyla zikredilir. Sûfî, derecesi yükselerek gitgide keşif hâlinde varlıkları birbirinden fark edebilmek makamına yükselir. Bu makam "Fark makamı" adıyla bilinir. Bu makam, hakikati anlayan ârifler makamıdır. Sûfîlere göre, müridin geçip gitmesi zor olan bir makama yükselmesi bir zarurettir ki, bu makam, sûfîlerce "akabetü'l-cem"[75] (varlıkları tek kabul etme) diye anılır. Sûfîlerin bu yokuşu geçmeden, bu yokuşta duraklamasından korkulur. Sûfî bu yokuşu aşamadan duraklarsa, onun bütün çalışmaları boşuna gitmiş olur. İşte bu yolun mertebeleri bundan ibarettir.

* * *

Keşif ve hissin ötesi (maddî algılar) hakkında konuşan, sözü edilen sonraki mutasavvıflar, bu hususa kendilerini iyice kaptırmışlar, netice olarak bunların birçoğu işaret ettiğimiz gibi hulûl ve vahdet görüşünü benimsemiş ve bu konuda kitaplar doldurmuştur. Meselâ Herevî (öl. 1089) *Kitabu'l-Makamat'*da ve diğer eserlerinde böyle yapmış, İbn Arabî, İbn Seb'în ile bunlann talebeleri olan İbn Ârif (öl. 1289), İbn Farız ve Necmuddin İsrâilî (öl. 1278) de yazdıkları kasidelerde Herevî'ye tâbi olmuşlardır.

Bu mutasavvıfların selefleri (öncüleri), bir mezhep olarak Allah'ın imamlara hulûl ettiğine ve imamların ulûhiyetine inanan Rafızîlerden olan sonraki İsmailî ve Batinîlerle karışmışlardı. Hâlbuki ilk Rafizîlerin böyle bir inanca sahip oldukları bilinmemektedir. Böylece her iki fırka birbirinin tesirinde kalarak hem-meşrep oldu. Söyledikleri sözler bir diğerine karıştı. Akideleri birbirine benzedi. Mutasavvıfların sözlerinde kutub kavramı çıktı. Kutbun anlamı "âriflerin başkanı" (reisu'l-ârifîn) demektir. Onların itikadına göre Allah kutubun ruhunu almadıkça marifetteki makamında hiçbir kimse ona eşit olamaz. Ruhunu teslim ettikten sonra, irfan ehlinden olan diğer bir zata makamını miras bırakır.

İbn Sina *Kitabu'l-İşarât*'ın tasavvuf bölümünde bu hususa temas ederek: *"Hakk'ın dergâhı gayet yüce olduğundan rastgele herkesin yolu ona varmaz, sıra ile tek tek muttali olma hâli müstesna, kimse gelişigüzel O'nu temaşa edemez."* demiştir. Fakat bu söz ne aklî ne de şer'î bir delile istinat eder. Sadece etkileyici sözlerden (hatabe) bir sözdür, imamların bir diğerine vâris olmaları konusunda Rafizîlerin söyledikleri sözün aynısıdır.

Dikkat ediniz! Bu bunlar, bu görüşü Rafızîlerden nasıl çalmış ve onu kendilerine nasıl din hâline getirmiştir!

Sonra ittihadcı mutasavvıflar söz konusu kutubdan sonra aynen Şîanın *nükebâ* hakkında söyledikleri gibi bir tertip üzere abdalın varlığına da kail olmuştur. Hatta mutasavvıflar, gittiklri yolun bir esası hâline getirmek üzere tasavvuf hırkasını giyme hususunu bir senetle yukarıya doğru isnad ettikleri zaman varıp Hz. Ali'ye (r.a.) dayandılar. Mutasavvıflar üzerindeki Şiî tesirini göstermesi bakımından bu da o anlamda bir şeydir. Çünkü ne giyim ne de başka bir hâl itibarıyla sahabe arasında Hz. Ali'nin (r.a.) kendisine has bir yolu yoktu. Daha doğrusu Resûlullah'tan (s.a.) sonra insanların en zâhidi ve çok ibadet edeni Ebu Bekir ve Ömer (r.a.) idi. Bunlardan hiçbirine din ve

vera' itibarıyla bir şey tahsis edilmemiş, bir hususiyet olmak üzere bunların hiçbirinden bize bir şey intikal etmemişti. Tersine din, vera', zühd ve mücahede hususunda istisnasız bütün sahabe aynı derecede örnek idi. Hâl tercümeleri buna şahittir. Gerçi Şiîler bu hususta yaptıkları nakillere dayanarak diğer sahabeleri bir yana bırakıp belli bazı faziletleri sadece Hz. Ali'ye tahsis etme hayaline kapılmışlardır. Lakin onlar bunu yaparken, kendilerince kabul edilen malûm Şiî akidelerine göre hareket etmişlerdir.

Şîa'dan olan İsmailiye ve Bâtıniye ortaya çıkıp imamet ve ona dönük bilinen meseleler hakkındaki sözleri dile getirdikleri zaman Irak'taki mutasavvıflar zâhirle bâtın arasında dengenin bir çeşidini iktibas ettiler. İmameti ve hilâfeti, şeriata boyun eğmeleri hususunda halkın sevk ve idare edilmesi hâline getirerek, şeriatta da sabit olduğu gibi herhangi bir ihtilâfın vâki olmaması için zâhirdeki imama sadece bu vazifeyi verdiler. Ümmet arasında ihtilâfın vâki olmaması ve vâki olması hâlinde derhal ortadan kaldırılması için şer'an zâhirde bir imama ihtiyaç vardır, dediler. Allah ile ilgili marifetin talim edilmesi (yetkisini) ise kutuba verdiler. Zira kutub âriflerin reisidir. Zâhirdeki imama teşbih ederek (benzeterek) ve imamın, bâtın âleminde dengi olsun diye bu vazifeyi sadece kutuba verdiler. Zira marifetullahın öğretilmesi işinin onun etrafında dönüyor olmasıdır inancını taşıyorlar. Böylece zâhir âlemde imam ve halife bâtın âlemde ise kutb tek başlarına hükmettiler. Aynı şekilde Şiîlere benzemede daha ileri giderek abdalı da Şiîlikteki imam naibleri ve nakibleri nükeba (naibler) hâline getirdiler.

Zikredilen mutasavvıfların Şiîlerden etkilenmiş olduklarına, Mehdî hususundaki sözler de şahitlik ediyor. Buna dair kitaplarına doldurdukları, fakat mutasavvıfların selefleri tarafından hakkında olumlu ve olumsuz hiçbir şey söylemedikleri hususları dikkate alarak söz konusu mesele hakkında inceden inceye düşününüz. Bütün bunlar Şîa ve Rafîzîlerin sözlerinden ve mezheplerine dair yazdıkları kitaplarından alınmıştır.

"Hak olana hidayet eden Allah'tır." (Yunus, 12/35).

* * *

Endülüs'teki evliyanın büyüğü olan irfan sahibi şeyhimiz Ebu Mehdî İsa bin Zeyyad'ın sözlerinden meydana gelen bir bölümü burada anlatmayı uygun gördüm.

Bu zat, Herevî'nin, *Kitabu'l-Makamat*'ında geçen ve mutlak vahdete kail olma intibaını veren veya nerdeyse bu hususu açık bir şekilde ifade eden beyitlerle meşgul olur ve bunları tekrarlar dururdu. Bu şiir şundur:

"Hiçbir kimse vâhid (olan Allah)'ı tevhîd etmemiştir. Çünkü onu tevhîd eden herkes münkirdir. O'nun sıfatlarından bahsedenlerin tevhîdi ikilikten ibarettir ki, onu bizzat vâhid olan Allah iptal etmiştir. Bizzat kendisini kendisinin tevhîd etmesi hakikî tevhîddir O'nu tavsif edenin ona verdiği sıfat mülhitliktir (kâfirliktir.")

İbn Zeyyad (r.a.), Herevî'yi mazur göstermek maksadıyla derdi ki: *"Vâhid olan Allah'ı tevhîd eden herkes münkirdir."* ifadesindeki "cuhudu ve münkirliği" ve *"O'nu tavsif edenin ona verdiği sıfat mülhitliktir."* ifadesindeki "ilhâd"[76] kelimesini halk müşkil[77] bulmuş, bu beyitleri çirkin görmüş, onun için bunları söyleyen şahsa yüklenmişlerdir. Fakat biz şu sûfîlerin görüşü üzerine deriz ki: Mutasavvıflara göre tevhîdin anlamı, bizatihi kıdemin (ezelî olanın) sabit olmasıyla bizatihi hudûsun (yaratılmışın) fena bulmasıdır (ortadan kalkmasıdır). Bütün varlık tek hakikattir.

Sûfîlerin büyüklerinden olan Ebu Said Harrâz, *"Hak zâhir ve bâtın olanın aynıdır."* demiştir. Mutasavvıfların görüşüne göre tek olan söz konusu hakikatte birden çok olmanın vukuu ve ikiliğin mevcudiyeti gölgelerin suretleri, aks-i sadâ ve görünen belli bir şeyin, yani aynadaki muhtelif görüntüleri mesabesinde olan hazarat-ı hams[78] veya hislerin mevcut olduğu seviye itibarıyla bir vehimdir. Kadimin (ezelînin) aynından (aynaya yansımasından) ve zatından hâriç olan şeyler araştırıldığında yokluktan ibaret oldukları görülür. *"Allah vardı, onunla birlikte hiçbir şey yoktu."* ifadesinin anlamı da budur ve onlara göre Allah, şimdi de aynen evvelce olduğu gibidir. Resûlullah (s.a.) tarafından tasdik olunan Lebid'in, *"Dikkat ediniz, Allah müstesna her şey bâtıldır."* sözünün manası da budur.

Bu hususta mutasavvıflar derler ki: Kim Allah'ı tevhîd ve tavsif ederse, a) Bir muvahhid-i muhdes ki o kendisinden ibarettir, b) Bir de tevhîd-i muhdes ki o da kendi fiilinden ibarettir, c) Bir de muvahhed-i kadîm ki o da

mabuddur kabul etmiş olur. Hâlbuki biraz evvel zikredildiği üzere tevhîdin anlamı bizatihi hudûsun fâni olması idi. Ayn-ı hudûs ise şu anda sabit ve hatta müteaddit olarak mevcut olduğundan (zımnen) tevhîd inkâr edilmiş olup dava da yalandır, demektir. Bu durumun misâli şudur: Belli bir evde bulunan iki kişiden biri diğerine; *"Bu evde senden başkası yoktur."*, deyince diğeri, lisan-ı hâl ile, *"Bu söz ancak sen yok olduğun takdirde sahih olur."* der. Allah'ı tevhîd eden ve "la mevcûde illallah" diyen muvahhide Allah; bu sözün ancak sen ve fiilin olan tevhîd olmadığı zaman sahih olur. Aksi hâlde bu, tevhîd değil tensiye (ikilik), hatta teslis (üçlük) olur, bu ise inkâr ve ilhaddır, der.

Muhakkiklerden biri, mutasavvıfların: *"Zamanı Allah yaratmıştır."* sözü için demiştir ki: *"Bu söz kökleri itibarıyla çelişkilidir. Zira zamanın yaratılması da bir fiil olup bu fiilin de bir zaman içinde vukua gelmesi zarurî olduğundan bundan evvel de başka bir zamanın bulunması icap eder."* ve böyle silsile takip edip gider. Ancak onları buna sevk eden yegâne sebep, dar olması yüzünden kelimelerin hakikatleri anlatmada yetersiz ve dilin, hakikatlerin hakkını hakkıyla ifadeden âciz oluşudur. Mûced mucidin, muhdes muhdisin, muvahhid muvahhadın aynı olduğu tahakkuk edip mâsivâ külliyen yok olduğu, hudûs tamamıyla ortadan kalktığı vakit, zatî ve hakikî tevhîd sahih olur. Mutasavvıfların, *"Allah'ı, Allah'tan başkası bilmez ve tanımaz."* demelerinin anlamı da budur. Bir kimsenin üzerinde dünyevî alâmetler bulunduğu hâlde Hakk'ı tevhîd etmesinde bir mahzur yoktur. Zira bu durum ancak *"Ebrârın hasenatı mukarrebûnun seyyiâtıdır."* (İyi kimselerin iyilikleri Allah'a yakın olan kimselerin kötülükleri gibidir.) sözü kabilindendir. Çünkü bu durum rusûm (suretler; çokluk anlamında) ve âsârın bekası, dinî bir kayıt altında olmanın, ubudiyetin ve çift olmanın biri Hâlık, diğeri mahlûk iki varlığın lâzimesidir. Fakat cem makamına yükselen bir kimsenin hakkında bu rüsûm ve âsârın bekası bir eksiklik olur. Zira o, mertebesini idrâk etmekte ve bilmektedir ki, bu eksiklik, ubudiyetin icabı olan bir telbis (ayıbı örtme) ve hile olup şuhûd ve Allah'ı temaşa hâli onu ortadan kaldırmakta ve 'aynu'l-cem' hâli de onun hudûs kirini temizlemektedir. Bu kanaatla en ziyade ileri gidenler, mutlak vahdete inanan ve *"Her itibara göre marifetin medarı, vâhid olan Allah'a varmaktır."* görüşünde olanlardır.

Herevî'nin bu beyitleri söylemiş olmasının tek sebebi, en yüksek makama teşvik, tenbih ve dikkat çekmetur. Bu makamda kulluğun şartları içinde çift

olma durumu ortadan kalkar ve mutlak tevhîd, hitap ve ibare olarak değil, ayn (tıpkı) olarak hâsıl olur. Kim bu tevhîd hususunda teslimiyet gösterirse müsterih olur. Bu tevhîdin hakikati bir kimseyle çekişir ve onu rahatsız ederse o kimse Allah'ın: *"Ben kulumun işiten kulağı, gören gözü... olurum."* kudsî sözü ile ünsiyet bulur. Şayet esas manaları bildiyseniz, artık lafızlarda ve ifadelerde münakaşa olmaz. Bunu bir küll olarak ifade edecek olan şey şu tavrın üstündeki bir hususun tahakkuk etmesidir ki, ona dair ne konuşulur ne de ondan haber verilir. Bu meseleye bu kadar işaret etmek kâfidir. Bu gibi yerlerde derine gitmek gerçeği görmeye engel olan bir perdedir, Mutasavvıfları hulûl ve ittihada delâlet eden malûm sözleri söylemeye iten şey de zaten budur.

Şeyh Ebu Mehdî bin Zeyyad'ın sözleri burada bitti. Bu sözleri, Vezir İbn Hatîb'in (öl. 1374) mahabbete dair yazdığı ve *Et-Ta'rif bi'l-Hubbi'ş-Şerîf* isimli kitabından naklettim. Gerçi bu sözleri şeyhimiz Ebu Mehdî'den defalarca işitmiştim. Ancak kendisi ile görüşmeyeli uzun bir süre geçtiği için kitaptan nakletmeyi, daha uygun gördüm.

Başarılı kılan Allah'tır.

* * *

Fakihler ve fetva ehli sonradan yetişen sûfîlerin bu akide ve başka fikirlerini reddettiler. Bu bilginler, sûfîlerin bu akidelerini reddetmekle kalmayarak, tarikatlarının hâllerini de inkâr ederler. Bu bilginlerin sûfîlerle olan münakaşaları, ayrıntılı bir surette anlatılmaya muhtaçtır. Çünkü bu bilginler onlarla dört konuyu münakaşa etmişlerdir.

Birincisi: Sûfîlerin nefisle çekişmelerinin bir sonucu olan zevk ve vecdlerine ve netice itibarıyla bir derece ve makam teşkil edecek olan bu zevk ve vecdleri elde etmek üzere nefislerini sorguya çekmelerine dairdir. Yukarda anlattığımız gibi mürid, mücahedeleri sayesinde bir dereceden diğerine yükselir.

İkincisi: Keşifler, Allah'ın sıfatları, arş, kürsi, sülûkler, vahiy, peygamberlik, ruh, bizim göremediğimiz gayb ve hazır olan her varlığı ve varlıkların onları icat eden yaratandan sudûru hakkındaki tertip ve bunların vücuda gelmeleri keyfiyetlerine dairdir.

Üçüncüsü: Bu derecelere ulaşan sûfîlerin bir kerametleri olarak âlemde ve varlıklarda tasarruflarıdır.

Dördüncüsü: Sûfîlerin imamlarından birçoğunun ifadelerinin zâhiri vehmî olan ve kendilerine mahsus terimleriyle "şatahât"[79] tabir edilen ve zâhirinden manalarının anlaşılması zor olan sözlerdir. Bu sözlerin bir kısmı inkâr edilmiş, bir kısmı güzel ve makbul sayılmış, bir kısmı da te'vil edilmiştir.

Tartışılan bu dört konunun ilk kısmını teşkil eden nefisle çekişme sonucunda ve vecdin husûlü ve sebeplerinde kusur ettiği için nefsi sorumlu tutmak meselesine gelince; kimse bunların bu zevk ve vecdlerine itiraz edemez; bu bir gerçektir ve bu zevk ve vecdleri elde etmek saadetin kendisidir.

Sûfîlerin kerametlerine, gaybî şeylerden haber vermelerine ve varlıklarda tasarruflarına gelince; bu iddiaları da doğrudur, inkâr edilmez. Eş'arî mezhebi imamlarından üstad Ebu İshak İsferâinî, kerametlerle mucizeler birbirine karışarak hangisinin keramet ve hangisinin mucize olacağı belirsiz kalacağını düşünerek sûfîlerden kerametlerin sudûrunu inkâr etmiş ise de, doğru değildir. Ehl-i sünnetten olan birçok âlim, mucizede "tahaddî" (meydana çıkma)'yi şart edip keramette "tahaddî"nin bulunmamasıyla mucize ile kerameti birbirinden ayırt etmişlerdir. Tahaddî, mucize ne gibi bir iddia ile Hz. Peygamber'den sâdır olursa, mucizenin o davayı ispat etmesi, başka söyleyişle Tahaddî, *"Ben peygamberim, işte mucizem, inanmazsanız siz de bunun benzerini meydana getiriniz."* demektir ve mucizenin davaya uygun olarak vukua gelmesidir. İddiasında yalancı olan kimse, iddiasına uygun olarak mucize gösteremez, yalancıdan mucizenin sudûru imkânsızdır; çünkü, mucizenin zatî olan hususiyeti doğruluktur ve mucizenin davanın doğruluğuna delâleti aklîdir. Mucize yalancıdan sâdır olduğu takdirde, mucizenin zatî olan hususiyetinin değişmesi lâzım gelir ki, bu imkânsızdır. Üstelik sûfîlerden birçok kerametler sâdır olduğu görülmüştür. Bu kerametleri inkâr ise inattan başka bir şey değildir. Sahabelerden ve eski devirlerde geçen ululardan birçok kerametler sâdır olmuştur. Bu ise belli ve meşhurdur.

Keşif (ilham) ve ulvî olan âlemlerin hâllerini ve varlıkların yaratandan sudûrunun tertip ve keyfiyetini bilmek hakkındaki sözleri, anlamları belirsiz olan sözlerdir. Çünkü sûfîlere göre bu sözler, vecd hâlinde söylenmiş

sözlerdir. Zevk ve vecd sahibi olmayanlar bu sözleri anlayamazlar. Dilde mevcut olan kelimeler ise onların bu kelimelerden kastettikleri manaları anlatmaz. Çünkü bu kelimeler, ancak, bilinen manaları anlatmak üzere vaz edilmiştir. Bu kelimelerin delâlet ettiği kavramların çoğu ise hislerle bilinen şeylerdir. Bundan dolayı onların manaları anlaşılmayan bu sözlerine dokunmadan diğer müteşâbihler gibi, onların bu sözlerinin manalarını anlamaya çalışmaktan vazgeçmeliyiz. Bir kimse sûfîlerin bu sözlerini, şeriatın açık olan hükümlerine uygun olarak anlayabilirse, o kimse için ne güzel şey ve saadettir, yoksa susmak icap eder.

Şatahât tabir edilen ve şeriatın ahkâmına muhalif olma intibaını ve vehmini veren ve bundan dolayı da şeriat âlimlerinin mutasavvıfları muaheze etmelerine vesile olan ifadelere gelince; bilmek gerekir ki, bu hususta mutasavvıflar hakkında insafla verilecek olan hüküm şudur: Mutasavvıflar, vecde gelip histen gayb olan kimselerdir. Varidat[80] ve füyûzat kendilerine mâlik olduğu için, kastetmedikleri şeylerden bahsetmektedirler. Gaybet ehli olan sekr ve vecd hâlindeki bir kimse dinî hitaplara muhatap değildir. O, cebir altındadır ve mecburen mazurdur. Onun için, fazileti, şer'î ahkâma ve selefe iktida hâli malûm olan mutasavvıfların bu ve emsali sözleri ve hâlleri güzel bir maksatla yorumlanır. Şüphe yok ki, vecd hâllerinin ifade edilmesi güçtür. Zira bu hâlleri ifade için kelimeler vaz olunmamıştır. Bayezid-i Bistamî ve emsali zevata vâki olan ruhî hal budur.

Faziletleriyle tanınmamış ve meşhur şahsiyetlerden olmadıkları takdirde, sözlerini te'vil etmek kabil değilse, bu gibi sözlerinden dolayı bunlar sorumludurlar. Çünkü onun sözünü te'vil etme cihetine bizi sevk eden bir şey açık olarak önümüze çıkmamıştır. Hissinde hâzır ve hâli kendisine mâlik değilken, yani bir vecd, sekr ve gaybet hali yokken bu nevi sözler söyleyenler de muahaza edilir. Bundan dolayıdır ki fıkıh âlimleri ve büyük sûfîler, Hallac-ı Mansur'un katline fetva vermişlerdir. Çünkü o, huzurda şuur sahibi ve haline mâlik iken konuşmuş ve "ene'1-Hak" demiştir. En iyi bilen Allah'tır.

Mutasavvıfların selefi olup Kuşeyrî'nin hayat hikâyelerini anlattığı kişiler, daha evvel de işaret ettiğimiz gibi Müslümanların mümtaz şahsiyetleri idi. Bunlar, ne hicabın keşfine ne de bu çeşitten bir idrâke istekli idiler. Onların bütün düşünceleri güçleri yettiği nispette şer'î ahkâma ve selefe iktida (uyma) ve ittiba (itaat etme) hâli üzere olmaktı. Maksat edinmedikleri hâlde

kendilerine bu çeşitten bir keşif ve keramet hâli ortaya çıkınca, ondan yüz çevirir ve onu hiç de gözlerinde büyütmezlerdi. Hatta bu gibi şeylerden şiddetle sakınır ve bu hususta şu kanaati beslerlerdi: *"Bu keşif ve keramet hâlleri, insanı aslî maksattan geri bırakan birtakım engeller ve ibtilâlardır. Keşf ve ilham denilen şey nefsin idrâklerinden bir idrâk olup hadis ve mahlûktur. Mevcudat insanın idrâkine inhisar etmez. Allah'ın ilmi gayet geniş, halkı son derece büyüktür. Hidayete en fazla mâlik olan ve insanları irşad etme hususiyetine en çok sahip olan da onun şeriatıdır."* Bu görüşte olan ilk sûfîler gaybdan idrâk ettikleri şeylerden hiç bahsetmezlerdi. Tersine bu hususa dalmayı mahzurlu görüp, sohbetlerine devam edenleri, keşifleri açıldığı ve gaybı bilmeye engel olan his perdeleri ortadan kalktığı zaman, bu konuya dalmaktan ve orada duraklamaktan kendilerini men ederlerdi. Daha açıkçası, keşif hâlinden evvel his âleminde şer'î ahkâma iktida (uyma)ve ittiba (itaat etme) itibarıyla hangi vaziyette iseler, keşiften sonra da o yolda titizlikle bağlı kalırlar, sohbetlerine devam eden yoldaşlarına da sıkı bir şekilde bu yolu takip etmelerini emrederlerdi. Bir müridin ve sâlikin hali işte böyle olmalıdır.

Doğru yoldan sapmamamızı temin eden Allah'tır.

ONDOKUZUNCU BÖLÜM

Rüya tabirine dair

Şeriat ilimlerinden olan bu ilim, ilimler bir sanat hâline geldikten sonra, Müslümanlar arasında ortaya çıkmıştır.

Rüya tabiri, son dönemlerde olduğu gibi selefler zamanında da vardı. Hükümdarlar ve milletler arasında bundan önce de bu ilmin mevcut olmuş olması mümkündür. Fakat Müslümanlardan olan rüya tabircilerinin sözleriyle iktifa edilmiş olduğundan bir ilim hâlinde bize ulaşmamıştır.

Rüya ise kayıtsız ve şartsız olarak mevcut olduğu için, bu rüyaları tabir edenlerin bulunmuş olması tabiîdir. Allah'ın dostu Yusuf (r.a.) Kur'ân'da belirtildiği gibi, rüya tabir ederdi.[81] Sahih olan hadiste Allah'ın Elçisi ile Ebu Bekir'in (r.a.) tabir etmiş oldukları rivayet edilmektedir.

Rüya gaybı ilimlerden biridir. Resûlullah: *"Doğru ve hayırlı olan rüya peygamberliğin 46 parçasından birini teşkil eder."* ve: *"Müjdecilerden ancak doğru ve hayırlı olan rüya görme hâli kalmıştır ki, onu sen veya herhangi bir iyi kişi görür."* buyurdular.

Vahiy, Hazreti Muhammed'in (s.a.) rüya görmesiyle başlamıştır. Peygamber'in rüyası, tan vaktindeki aydınlık gibi aşikâr olurdu. Resûlullah, sabah namazını kıldıktan sonra dinin galip geleceğini ve aziz olacağını müjdeler ve bundan dolayı sevinmek ümidiyle arkadaşlarına: *"Bu gece aranızda rüya görenler olmadı mı?"* diye sorardı.

Rüyanın gaybı bildirmesine gelince; kalbî ruh, lâtif bir buhardan ibaret olup, bu buhar etten ibaret olan kalbin iç tarafından çıkarak atar damarlara

ve kanla beraber bedenin diğer parçalarına yayılır ve bu sayede hayvanî olan kuvvetin fiil **ve** duyguları mükemmelleşir. Fakat duygu kuvvelerinin sezişlerini **ve** zâhirî olan kuvvelerini işletmesinden dolayı onda zaaf **ve** yorulma meydana gelir, bu yorulmanın ve gecelerin karanlıklarıyla doğan soğukluğun etkisiyle bedenin etrafında soğukluk meydana geldiğinde ruh bedenin etrafından merkezi olan kalbe döndükten sonra bütün zâhirî duyguların faaliyeti durur. Zâhirî hisler işten kalır, işte uykunun anlamı budur. Bu eserin baş tarafında bundan bahsetmiştik.

Akıl **ve** idrâk, merkezi kalp olan bu ruhun bineği hükmünde olup, akıl olan bu ruhun zat **ve** özü idrâkin kendisi olduğu için, âlem-i emirde olup bitenlerin hepsini zatı ile idrâk eder. Çünkü bu ruhu gaybî olan hâlleri idrâk etmesine ancak vücudun maddi kuvveleri ve duyguları engel olmaktadır, ruh bu maddî bağlardan çözülerek idrâkten ibaret olan zatına döner ve her şeyi idrâk eder, ruhun gaybî hâlleri idrâkine zâhirî duygular en büyük engel teşkil eder. Ruh bu maddî bağların bazısından çözülmediği vakit onun bu maddî şeylerle meşgul olması hafifleşir, bu maddî bağlardan sıyrıldığı nispette gaybî şeyleri idrâk eder. Gaybî şeyleri idrâkten alıkoyan ve en büyük bir engel olan zâhirî duygu hepsinden sıyrıldığı vakit ruh kendi âlemine uygun olan her nesneyi idrâk etmeye istidatlıdır. Ruh bu istidadı sayesinde bir şeyler idrâk ettikten sonra bedene döner.

Ruh bedende bulunduğu müddetçe, cismani bir şey olduğu için, ancak cismanî kuvvelerde tasarruf eder, cismanî olan şeyler ancak dimağ kuvveleriyle bilinir, bu kuvvelerde tasarruf eden kuvve ise hayaldir, çünkü hayal, duygularla bilinen suretlerden hayalî suretler terkip ettikten sonra bu suretleri hafızaya verir; hafıza, incelemelerinde delilleri ileri sürmek icap ettiği vakitler için, bu suretleri kendinde saklar. Nefis olan diğer bir çeşit suretler terkip eder; Bu yolla nefsin suretler terkip etmesi, duygular vasıtasıyla elde edilen ve maddî olan bu suretler terkibinden aklî olan suretler takrip etmek derecesine yükselmiş olur. Bu terkipler sırasında vasıtacılık eden kuvve hayal kuvvesidir. Bundan dolayı nefis kendi âleminden bir şey idrâk ettiğinde, bunu hayale teslim eder; hayal ise, o şeyi kendisine uygun bir şekilde tasvir ettikten sonra bu suretleri "hiss-i müşterek" adıyla zikrettiğimiz bütün kuvveler arasında ortak olan duygu kuvvesine verir. Bunun bir sonucu olarak uyku hâlinde olan kimse o şeyi duygu ile bilinen bir şeymiş gibi görür, idrâk edilen şey aklî olan ruhtan hissî olan ruha iner. İki arada yine hayal vasıtacılık eder; işte rüyanın

mahiyeti budur. Bu açıklamamızdan sonra artık sen doğru rüya ile karışık olan rüyaları birbirinden ayırt edebilirsin. Bu rüyaların her biri, uyku hâlinde hayalde meydana gelen suretlerdir. Bu suretler idrâk eden aklî ruhtan hayale inmiş ise, bu hakikî rüyadır, hayalin uyanıklık vaktinde hafızaya emanet edilen şekillerinden ise, bu rüya karışık bir rüyadır.

Tabirin anlamına gelince; bil ki, aklî olan ruh idrâk edeceğini idrâk ettikten sonra bunları hayale verir, hayal onu o anlama uygun bir şekilde suretler. Nitekim büyük sultanın anlamını idrâk ederken bunu deniz suretinde veya düşmanlığın anlamını idrâk ederken yılan şeklinde suretler, rüyasında bunları gören kimse bunların hiçbirini bilmez; ancak, rüyasında deniz veya yılan görmüş olduğunu hatırlar. Rüyayı tabir eden kimse ise denizin gözle görülen bir varlık olduğunu düşünerek rüyada iken ruhun idrâk ettiği mananın denizden başka bir şey olduğuna kanaat getirir ve ruhun idrâk ettiği manaları birtakım karinelerle istidlâl ettikten sonra benzetme kuvvetiyle rüyayı inceler, görülen denizi sultan **ve** yılanı düşman diye tabir eder. Çünkü büyüklük **ve** kuvvet bakımından sultan denize ve zararlı olduğundan yılan düşmana benzer. Nitekim kaplar görülürse, kadınla tabir olunur; çünkü, kadınlar kap hükmündedir. Bu yolla karineler ve benzetmelerle görülen rüyaları benzerleriyle tabir eder.

Rüyada görülen şeylerin bir kısmı apaçık olup, tabire gerek yoktur. Tabire muhtaç olması apaçık düşle ifade edilen mananın birbirine yakın olmasından ileri gelir. İşte bundan dolayı sahih olan hadiste: *"Rüya üç türlüdür; biri Allah'dan; diğeri melekten, üçüncüsü de şeytandandır."* buyrulmaktadır ki, apaçık olan rüya Allah'dan olup te'vile muhtaç olmaz; melekten olan rüya dahi her ne kadar doğru bir rüya ise de tabire muhtaçtır; şeytandan olan rüya karışık olur.

Ruh idrâk ettiğini hayale teslim ettiğinde, hayal bu idrâki ancak adette duygulardan biri ile duyulmuş bir şey şeklinde tasvir eder. Duygulardan biri o şeyi hiçbir vakit idrâk etmemiş ise, hayal onu tasvir edemez. Nitekim anadan doğma kör olan bir kimsenin sultanı deniz, düşmanı yılan ve kadınları kap şeklinde tasvir ve tasavvur etmesi mümkün değildir. Çünkü anadan doğma kör olan, bunlardan hiçbirini görmüş değildir. Onun hayali bu gibi şeyleri kendilerinin benzerlerine ve duygularından biri ile bilindiğini kendi cinsinden olan şeylere benzetir ki, anadan doğma körün idrâk ettiği işitme ve koklama gibi kuvvelerle bilinen şeylerdir. Rüya tabir edenin

tabiatıyla bunları hatırında bulundurması gerektir; çünkü, bu gibi şeylere dikkat etmediği takdirde tabiri karışır ve tabir kaideleri altüst olur.

Bundan başka rüya tabiri ilmî birtakım kaideleri bilmekten ibarettir ki, bununla uğraşan kimse te'vil ve tabirlerini bu kanunlara istinat ettirir. Meselâ; deniz bir hâdisede sultana, diğer bir hâdisede dargınlığa, üçüncü bir hâdisede kaygıya ve işlerin karışmasına delâlet eder. Yılan bir hâdisede düşman, diğer birinde sır saklamak, üçüncü bir hâdisede hayat, diye karine ve işaretlere göre tabir ve rüyaları kanunlarına uygun olarak te'vil eder. Bu karinelerden bazısı uyanıklık, bazısı uyku hâline ait olur; bazısı da tabiî hususiyeti ile tabircinin kalbine doğar.

Tabir ilmi, eski çağlardan beri selefler arasında birbirinden nakil ve rivayet edilegelen bir ilimdir. Nitekim Muhammed bin Sîrîn (öl. 770) bu ilmin en ileri gelen bilginlerinden olup, bunun kanunları ondan rivayet edilerek yazılmış, birçok bilgin çağımıza kadar bu kaide ve kanunlan birbirlerinden nakletmektedirler,

İbn Sîrîn'den sonra Kirmanî de bu ilme dair bir eser yazdı. Kelâmcıların sonradan yetişenleri de birçok eserler yazdılar, çağımızda Kayravanlı bilginlerden İbn Ebî Talib Kavyravanî'nin *Mümti'* ve başka eserleri. Salimî'nin *Kitabu'l-İşare*'si Mağrib halkı arasında elden ele dolaşmaktadır. Tunus'taki hocalarımızdan İbn Râşid'in *Merkabatu'l-Ulyâ*'sı da böyledir. Sahih hadiste rivayet edildiğine göre peygamberlikle rüya görme arasında münasebet bulunduğu, ilk vahiyler rüya ile başladığı için bu ilim peygamberliğin nurlarıyla parlamıştır.

"Gaybı bilen Allah'tır." **(Maide, 5/108, 116)**

YİRMİNCİ BÖLÜM

Aklî ilimler ve çeşitlerine dair

Fikir sahibi olan insan için bilinmesi tabiî olan bu ilimler belli bir kavme mahsus değildir; bütün milletler arasında müşterektir. Bütün milletler bu ilimlerle meşgul olmuştur, bütün milletler bu ilimlerin meseleleriyle uğraşmak hususunda birbirlerine denktirler.

Âlemde umran var olalıdan beri bu ilimler insanlar arasında mevcuttur. Bu ilimler hikmet ve felsefe ilimleri adıyla anılır. Bunlar dörde ayrılır.

Birincisi, "mantık ilmi"dir. Bilinen şeylerden bilinmeyen şeylerin elde edilmesi faaliyetinde zihni yanılmalardan koruyan bir ilimdir. Bunun faydası, insanın fikri, aklı ve iradesi ile erebildiği derecede kâinatın hakikat ve mahiyetini araştırırken, varlıklar ve varlıklara ortaya çıkan hâlleri incelerken hataları doğrularından ayırmaya hizmet etmesidir.

İkincisi, aklî ilimlerle meşgul olanlar, unsurlardan oluşan, nebat, hayvan, gök cisimler, tabiî hareketler ve hareketlerin kaynağı olan nefis gibi varlıktan ince**lerler ki, buna "Tabiî ilim" adı verirler.**

Üçüncüsü, insanlar tabiatın ve hislerin üstünde olan ruhani âlemleri de incelerler, bu ilim "ilâhiyat ilmi'dir.

Dördüncüsü, kemiyetleri (miktarları) incelemeye mahsus hendese ilmidir. Dört kısma ayrılır ve matamatik ilimler (ulûm-i riyaziye) adıyla anılır. Bu ilimlerden biri "geometri" olup, genel olarak miktarlardan bahseder. Bu ilim, ya sayılabilen cinsten olan bağımsız veya birbirine bitişik olan miktarları inceler. Bu miktarlar bir buutlu olursa buna "çizgi" denilir. Yahut

iki buutlu olur, buna "yüzey" denilir. Üç buutlu olursa, "talimî" (geometrik) cisim denir. Hendese ilmi hem bu cisimlerin kendileri ve hem de birbiriyle olan orantıları açısından miktar ve ölçüleri inceler.

Matematik ilimlerin ikincisi aritmetiktir. Bu ilim de adetten ibaret ayrı ayrı sayıların özelliklerinden bahseder.

Üçüncüsü, "musiki ilmi" olup bu seslerin ve nağmelerin birbirine olan nispetleri ve bu nispetleri sayı itibarıyla tayin etmek ve ölçmek usûllerini inceler. Bu ilmin faydası şarkı söylerken riayet edilmesi gereken nağmeleri öğretmekten ibarettir.

Matematik ilimlerin dördüncüsü astronomidir. Bu ilim gökyüzünü ve gök cisimlerinin şekillerini, durumlarını, sayılarını, hangilerinin hareket hâlinde, hangilerinin sabit olduğunu inceler. Bu bilgileri, gökyüzünde mevcut olan ve müşahede edilen bütün cisimlerin dönüşleri, doğru gidişleri, uzaklaşmaları ve yakınlaşmaları gibi hareketleri incelemeyle elde eder.

Esas felsefî ilimler bunlardır. Bunların sayılan yedidir. Mantık, hepsinden öncedir. Sonra tealimî (matematikî) ilimleri yer alır. Bunların başında aritmetik, sonra geometri, sonra astronomi, sonra musiki gelir. Daha sonra Tabiiyyat, ardından ilâhiyat bulunur. Bunların her birinden bir dal olarak çıkan birtakım ilim şubeleri daha vardır. Tıp, Tabiiyyatın dallarındandır. Hesap ilmi ferâiz, muamelât da sayı ilminin şubelerindendir. Zîc astronomi ilminin dallarındandır. Zîc ihtiyaç duyulduğu zaman yıldızların bulundukları yerleri bilmek için onlara ait hareketlerin hesabına ve bunun düzenlenmesine yarayan birtakım kaidelerden ibarettir. Astroloji de yıldızları araştıran kollardandır.

Biz bunlardan teker teker bahsedeceğiz.

Bilmek gerekir ki, tarihleri hakkında bilgi sahibi olduğumuz kavimler içinde bu ilme en fazla önem veren İslâmdan önceki iki büyük millettir: Farslar ve Yunanlılardır. Bize kadar ulaşan bilgilere göre onlarda ilim revaçta ve rağbette idi. Çünkü bunlar umranca ilerlemişlerdi. İslâmdan önce ve İslâm çağında devlet onlara aitti. Onun için bahsedilen aklî ve felsefî ilimler, onların şehirlerinde deniz gibi coşmuştu.

Keldanîler ve onlardan evvel Süryanîler ve çağdaşları olan Kıptîler sihre, astrolojiye ve bu gibi konulara tâbi olan tılsıma önem vermişlerdi. Fars ve

Yunan'dan olan kavimler bu gibi şeyleri onlardan öğrenmişlerdi. Bunlardan Kıptîlerde bilgiler denizi dolmuş taşmıştır. Kur'ân'da Hârut - Mârut[82] ile Fıravun'un hizmetindeki sihirbazlar hikâyesi yer almıştır. Yukarı Mısır'daki mabedlere dair halkın veya ilim adamlarının naklettikleri haberlerden bilinen de budur. Sonra bir diğerini takiben dinler bunu mahzurlu ve haram saydı. O yüzden bu konu ile ilgili ilimler, sanki hiç yokmuş gibi oldu. Sadece bu tür ilimleri meslek edinenler tarafından nakledilegelen birtakım kalıntılar var ki, bunun da sıhhatini ancak Allah bilir. Şeriat kılıcı, bu tür ilimlerin ortaya çıkmasına mâni olmaktadır.

Farslara gelince; aklî ilimlerin önemi büyük ve sahası genişti. Çünkü Farsların hükümdarlıkları aralıksız devam etmişti.

Rivayet edildiğine göre, İskender, Dâra'yı öldürdükten ve Keyanîler devletini yıktıktan sonra Yunanlılar bu felsefi ilimleri Farslardan almışlardır, İskender, Farsların saymakla tükenmez derecede kitaplarını ele geçirmiş ve onlardan bu ilimleri öğrenmişlerdir. İslâmlar Fars'ı fethettikten sonra birçok eser ve kitaplar buldular. Ordunun başkomutanı olan Sa'd bin Vakkas, Müslümanlar faydalansınlar diye, bu kitaptan götürmek üzere Halife Ömer bin Hattab'a mektup yazarak müsaadesini istediğinde, Ömer: *"Bu kitapları suya veya ateşe atınız; çünkü, Farsların bu kitapları hidayet yolunu gösteren ilimleri içine alıyorsa, Yüce Allah pek mükemmel olarak bize hidayet yolunu göstermiş; insanları dalâlete sevk eden bilgileri içine alıyorsa, Allah bizi bundan korumuş olur."* diye cevap verdi. Bu suretle Farsların ilimleri bize ulaşmadan ortadan kayboldu.

Rumlara gelince; Yunanlılar onlardan önce devletin idaresi başında bulunuyorlardı. Yunanlılar bu ilimlere geniş ölçüde önem veriyorlardı. Aralarında en meşhur felsefe âlimleri yetişmiştir. Yunanlılardan Revakiyyun[83] yaşayan ilim ve felsefe alanında çalışan Meşşaiyyun[84] bu ilimlerde yüksek ve ayrı bir mevki işgal ederler. Bunlar çok güzel öğretim metotları takip ederler, bu ilimleri öğretirlerdi. Kendilerini güneşin sıcağından veya soğuktan koruyan revaklarda, bu ilimlerle meşgul olurlar ve öğrenirlerdi. Söylediklerine göre Yunanlılar bu ilimleri, talebesi Sokrat vasıtasıyla Lokman Hekim'den tevarüs etmişlerdi. Bundan sonra Eflatun Sokrat'tan, Aristo üstadı Eflatun'dan, İskender ve Themistius ve başkaları üstadları olan Aristo'dan bu ilimleri öğrenmişlerdir. Aristo, hükümdarları olan İskender'in hocası idi. İskender hükümdar olduktan sonra Fars

devletini yıkarak ülkelerini ele geçirdi. Aristo, bu Yunanlı bilginler arasında en olgun ve bu ilimlerde en derin bilgi sahibi olarak tanınmıştı. O, ilk öğretmen (muallim-i evvel) lâkabını taşırdı ve bütün dünyaca tanınmıştır.

Yunan devleti yıkıldıktan sonra onun yerinde Bizans (Rum) devleti kuruldu. Bunlar Hristiyanlığı kabul ettikten sonra, dinlerinin bu gibi ilimlere olan bakışı menfî olduğu için, bu ilimleri öğrenmeyi terk ettiler. Fakat felsefe ve ilimlerine dair yazılmış olan kitaplar olduğu gibi depolarında muhafaza edildiği için ölmez eserler olarak baki kaldı. Sonradan Şam'a sahip oldular. Bundan sonra da bu eserler muhafaza edildi.

Allah, Peygamberi vasıtasıyla İslâm dinini öğretti. Müslümanlar, tarihte benzeri görülmemiş derecede zaferler kazandılar. Diğer milletleri çiğneyip geçtikleri gibi, Rumların ellerindeki yerleri de aldılar. İlk çağda Müslümanlar sade bir hayat yaşarlar, sanat ve hünerden uzak idiler. Devlet ve saltanatları kudret ve istikrar kazandıktan sonra medeniyette hiçbir milletin yükselmediği dereceye yükseldiler, hüner ve sanatın her çeşidinde ve ilimlerin her dalında ilerledikten sonra İslâm himayesinde bulunan ve Müslümanlarla antlaşma yapmış olan papazlardan her insanın bilmeyi arzu ettiği aklî ve felsefî ilimler hakkında bazı şeyler işitince bu aklî ve felsefî ilimleri anlamak istediler.

Abbasî halifesi Ebu Cafer Mansur matematiğe dair tercüme eserler göndermesi için Bizans hükümdarına adam yollamış bunun üzerine o da Oklidis"in bir kitabı ile fiziğe dair bazı eserler göndermişti. Bu kitapları okuyan ve muhtevalarına vâkıf olan Müslümanların bu ilmin geriye kalan kısmını da elde etme konusundaki hırsları daha da arttı. Bundan sonra Me'mûn halife oldu. O, ilme rağbet ediyordu. Çünkü bizzat kendisi de ilimle uğraşmakta idi. Yunan ilimlerinin ortaya çıkarılması ve bunların Arap yazısı ile istinsah edilmesi için Bizans hükümdarlarına heyetler ve tercümanlar gönderdi. Böylece ilmî malzemelerin büyük bir kısmı mükemmel bir şekilde tespit edilerek muhafaza edildi.

Müslüman araştırıcılar, eski Yunan ilmi üzerinde durdular. Bu ilimlerin bütün dallarında maharet kazandılar. Bu ilimlere dair düşünceleri son haddine ulaştı. Muallim-i evvel'in birçok görüşlerine muhalefet ettiler. Felsefî ve aklî ilimleri red ve kabul etme konusunda, şöhretin son noktasına varan Aristo'yu özellikle esas aldılar. Bu hususa dair eserler yazdılar ve kendilerinden evvel bu ilimlerle uğraşanları geçtiler.

İslâmda Ebu Nasr Farabî ve Ebu Ali bin Sina doğuda, Kadı Ebu Velid bin Rüşd ve Vezir Ebu Bekr bin Sâi' (öl.1139). Endülüs'te filozofların büyüklerindendiler. Aklî ve felsefî ilimlerin zirvesine ulaşan daha başka âlimler de vardır. Ama bu konuda en ünlüler zikredilen kişilerdir. Birçokları matematik ve ona eklenen astroloji, sihir ve tılsım ilimleriyle iktifa ettiler. Doğudan Câbir bin Hayyân, Endülüs'ten Mesleme bin Ahmed Mecritî ve onun talebeleri çok ünlenmişlerdir.

Aklî ilimler ve onlarla uğraşanlar vasıtasıyla İslama bazı zararlı şeyler de girmiş, bu gibi şeyler onlara meyleden ve onlarla ilgili görüşleri taklit eden halktan birçoğunu da kendine çekmiş, heveslerinin peşine düşürmüştür. Ancak bu hususta vebal onu işleyenlere aittir.

"Şayet Allah isteseydi, onlar bunu yapamazlardı." (En'am, 6/137).

Mağrib'te ve Endülüs'te esen umran rüzgârı kesilip umranın gerilemesiyle aklî ilimler de gerileyince, çok azı müstesna aklî ilimler yok olup gitti. Kalıntısına, şurada burada ve Sünnî ulemânın kontrolü altında rastlanmaktadır.

Doğu halkından bize ulaşan bilgilere göre sözünü ettiğimiz aklî ilimler sermayesi hâlâ ora sakinlerinde ileri derecede mevcutmuş. Bilhassa Irak-ı Acem'de ve ötesindeki Mâverâünnehir'de durum böyle imiş, umranları parlak ve hadarîlikleri (şehirlilikleri) sağlam olduğundan ora halkı aklî ilimlerde çok ileri seviyede bulunuyormuş.

Horasan bölgesindeki Herat'ın büyük şahsiyetlerinden Sadeddin Taftazanî (öl. 1390)'nin aklî ilimlerde yazılmış eserlerine Mısır'da iken vâkıf oldum. Bu eserlerin bir kısmı kelâm ilmine, fıkıh usûlüne nahve ve beyana dairdir. Eserleri, bu ilimlerde sağlam bir melekeye sahip olduğuna şahitlik etmektedir. Ayrıca eserlerin muhtevası onun felsefî ilimlerde vukufu bulunduğuna ve diğer aklî fenlerde yüksek bir derecede olduğuna delil teşkil etmektedir.

"Allah, yardımı ile dilediğini teyid eder." (Âl-i İmran, 3/11).

Yine bize gelen haberlerden, çağımızda, sözü edilen felsefî ilimlerin, Roma topraklarında, kuzeydeki Frenk ülkelerinde revaçta bulunduğunu, bu ilimlerin orada yeniden canlandığını, öğrenim meclisleri teşkil edildiğini,

ihatalı eserler yazıldığını, hocaların ve talebelerinin çok olduğunu anlıyoruz. Orada olanı en iyi bilen Allah'tır.

"Dilediğini ve tercih ettiğini yaratan O'dur." (Kasas, 28/68).

YİRMİBİRİNCİ BÖLÜM

Sayı ilimlerine dair

Aritmatik: Sayı ilimlerin birincisi aritmetiktir. Bu da, aritmetik, sayıların arka arkaya dizilerek veya birbirine eklenerek bir araya getirilme özelliklerini bilmekten ibarettir.

Sayılar bir tek adet fazlası ve farkı ile aritmetik olarak büyüyor ve ilerliyorsa (ör. 1-2-3-4-5-6-7... gibi), şüphe yok ki bu sayı silsilesinin iki ucundaki iki rakamın toplamı onlardan bir ve aynı derecede uzak olan her iki noktadaki rakamın toplamına eşittir (ör: 1 ile 6'nin toplamının 3 ile 4'ün toplamına eşit olması gibi)

Sayılar tek ise vasıtanın dahi dörtte birine eşit olur. İkiden dörde, sekizden on altıya kadar olan çiftlerin çiftleri ve birbiri arkasından gelen sayılar gibi. Nitekim iki ile on altının hâsılı çarpıma dört ile sekizin hâsılı çarpımına eşittir, iki ile otuz ikinin hâsılı çarpımı dört ile on altının hâsılı çarpımına eşittir.

Sayı olarak üçgen, dörtgen, beşgen ve altıgenlerin dizilmesinde birtakım hususiyetler vardır ki, birden başlayıp son adede kadar olan sayılar toplanarak kendi satırlarında arka sıra dizildikleri takdirde üçgen meydana gelir. Bu suretle kenarların altındaki satırda arka sıra üçgenler sıralanır. Sonradan her üçgenin üzerine önündeki kenarın üçte biri eklenirse, dörtgen meydana gelir. Her dörtgenin üzerine önündeki kenarın dörtte biri eklenirse beşgen meydana gelir ve bu suretle devam edip gider, kenarların bu suretle arkasıra devam etmesinin bir sonucu olarak şekiller de arka sıra devam edip gider, bu suretle uzun ve enli bir cetvel meydana gelir ki, cetvelin en

taraflarında arka sıra sayılar, bundan sonra yine arka sıra üçgenler, sonra dörtgen, beşgen ve sonuna kadar bu şekilde devam eder, uzunluğunun etrafında da son derecede çok sayı ve şekiller sıralanır. Bunların toplamında enine ve uzunluğuna göre birbiriyle bölünmelerinde garip ve nadir görülen hususiyetler bulunur ki, bunların her iki aritmetiğe dair yazılan eserlerde uzun uzadıya açıklanmıştır. Bundan başka, sayılardan bazılarının çif ve tek, çift çift ve çift tek, çift çift ve tek gibi sayıların takibinden ortaya değişik özellikler çıkıyor. Başka ilimlerde bunlara dair bilgiler verilmez.

Bu ilim, matematik ilimlerinin ilk parçası ve onun en çok sarih olanıdır. Hesaptaki deliller konsuna girer. Nazarî matematikte delil olarak kullanılır. Eski ve sonraki filozoflar bu konuda eserler yazmışlardır. Fakat hükemâ, çoğu adedî (sayı) ilimleri matematiğe dâhil ettiklerinden ona dair müstakil eser yazmamışlardır. İbn Sina *Şifa* ve *Necat* isimli eserlerinde ve onun dışında kalan eski filozoflar bu yolu takip etmişlerdir. Sonraki âlimler ise bu ilmi büsbütün terk etmişlerdir. Çünkü bu ilim zaten fiilen geçerli olmayıp, temin ettiği fayda da hesapta değil, delillerde ve nazarî matematiktedir. Bu yüzden sonraki âlimler hesapla ilgili dellerin özünü bu ilimden süzerek aldıktan sonra onu terk etmişlerdir. Nitekim İbn Bennâ, *Kitabu Ref'i'l-Hicâb"*ta bu yolu tutmuştur.

Hak Subhanehu ve Taâlâ en iyisini bilir.

* * *

Aritmetik ilmi, sayı ilminin bir dalını teşkil eder. Aritmetik, sayıları bir araya toplamak ve bölmek suretiyle hesap etmeyi öğreten bir ilimdir. Sayıları tekil hâllerinde bir araya getirmek toplamdır. Sayılar bir o kadar arttırılarak, yani birbirine çarpılarak hesap edilirse buna "çarpma" adı verilir. Sayıları birbirinden ayırmak iki şekilde olur: Biri sayıların kalan kısmını bilmek üzere tek olarak diğer sayılardan çıkarılır ki, buna çıkarma denilir. Sayı, ayrıntılı bir şekilde kısımlara ayrılmak suretiyle parçalarının sayısı bilinirse, buna bölme adı verilir. Bu işlemler tam sayılarla yapıldığı gibi, kesir hâlinde de yapılır. Kesir, bir sayının diğer sayıya nispeti demektir. Bu yolla aritmetik işlemi köklerde dahi yapılır. Kök öyle bir sayıdır ki, kendi kendine çarpılınca çıkan sayı çarpılan sayının karesidir. Bu köklerde dahi yukarda zikrettiğimiz dört işlem yapılır. İnsanlar kendi aralarındaki muamelelerinde muhtaç oldukları için bu ilim sonradan

kurulmuştur. Bilginler bu ilme dair birçok eserler yazdılar, halk şehir ve bölgelerde bu eserlerden faydalandı, çocuklarına bu ilmi öğretti. Bu ilmin uzmanlarına göre öğretimde en iyi ve faydalı usûl çocuklar okutmaya aritmetik ilmiyle başlamaktır. Çünkü bu ilmin kaideleri belli ve delilleri düzenli olduğu için, genellikle, akıl ve fikri keskinleştirir, doğruluğa alıştırır. Rivayet edildiğine göre ilk önce aritmetik öğrenmek suretiyle kendisini terbiye etmeye başlamış olan kişide doğruluk ve **sadakat önde gelir. Bu da aritmetikte temel ve yapının kusursuz ve doğru olmasından, bundan dolayı münakaşada doğruluğa alıştırdığından ve doğruluğun o kimse için bir karakter ve yol hâlini almasından ileri gelmektedir.**

Çağımızda Mağrib'de basit olarak bu ilme dair yazılan eserlerin en güzeli *Kitabu'l-Hassarı's-Sağîr*'dır. İbn Benna Marrakaşî bu ilme dair bir özet yazmıştır. *Telhisu A'mali'l-Hisab* adlı hesap kaidelerini tespit eden faydalı bir kitaptır. Sonra o bu eseri *Ref'u'l-Hicâb* adlı kitapta şerh etmiştir. Bu eser, ihtiva ettiği delillerin esas itibarıyla mevsuk olmaları yönünden ilk başlayanlara biraz muğlak gelirse de aslında değeri büyük bir eserdir. Bu eserden övgüyle bahseden hocalara yetişmişizdir. Gerçekte bu eser bu saygıya lâyıktır. Müellif bu kitabta İbn Mun'im'in *Fıkhu'l-Hisab* isimli eseriyle, Ahdeb'in telifi olan *Kitabu'l-Kâ-milîn* tarzını takip etmiş, bu iki müellifin delillerini özetlemiş, bunları ilimde muteber olarak tatbik edilen harfler, ıstılâh ve şifreleriyle değiştirip harflerin sırrını ve özünü teşkil eden açık bir istidlâl kullanmıştır. Bütün bunlar güç şeylerdir. Ancak buradaki muğlaklık delilleri izah etme yolundan gelmektedir. Matematik ilimlerin hepsi böyledir. Yoksa bu ilmin meseleleri ve işlemlerin hepsi açıktır. Bunlar şerh edilmek istenince söz konusu işlemlerin sebeplerini göstermek gerekecektir. Bu ise aslında meselelerin hallinde mevcut olmayan bir anlama zorluğuna yol açmaktadır.

"Allah kendi nuru ile dilediğini hidayete erdirir. O kuvvetli ve metindir." (Nur, 24/36; Zariyat, 51/51).

* * *

Cebir ilmi: **Bilinen bir sayıdan meçhul diğer bir sayıyı bulup** çıkarmak usûlünü öğreten ilme "cebir" ve "mukabele" (karşılaştırma) denilir. Fakat

bulup çıkarma için bilinen bu sayı ile farazî sayı arasında bunu gerektirecek bir oran bulunması şarttır.

Aynı bu işlemi yapabilmek ve çarpma usûlüyle meçhulleri, varlığı farzedilen sayılardan çıkartabilmek maksadıyla meçhulleri birtakım derecelere bölmek üzere bazı terimler konmuştur. Bu derecelerden biri ve baştaki "sayı"dır ki, meçhul onunla tayin olunacağı için o sayıya nispetle meçhul farzedilen bilinenden bulunup çıkarılır, ikinci derecede ("ş" yani "şey") eklenir ki, meçhul belirsiz olduğu ve ikinci derecede çarpılması lâzım geldiği için bu "ş", "kök" adı ile de anılır. Üçüncü mertebede "mal" eklenir ki, mal belirsiz olan nesnenin kendisine çarpmanın ortaya çıkardığıdır. İşlemin bundan sonrası birbirine çarpılan iki nesnenin, yani kendi derecesi sayısı üzerinde yapılır. Bundan sonra işlem farazî olan meselede icra olunur ve bu cinslerden birbirine başka başka olan iki cins arasında veya daha çok olan cinsler arasında denklem'e (muadele'ye) başlanarak cinsler birbiriyle karşılaştırılır, tam sayı hâline getirilmek üzere kesirler, cebir kaidesine uygun olarak düzeltilir ve tamamlanır. İmkân bulunursa, derece üsleri en küçük olanına indirilir, cebrin medarı olan üç nesneye son buluncaya kadar işleme devam edilir ki, bu üç nesne "sayı" ile "ş" ve "mal"dan ibarettir. Bu suretle denklem bu cinslerden biriyle diğer biri arasında olur ise, meçhul belli olur. Çünkü mal ile kökün belirsizliği sayının denklemi ile giderildiği için meçhul ortaya çıkar. Mal köke denk ise köklerin sayısı malın adedine bölmek suretiyle çözülür. Denklem bu cinslerden biri ile diğeri arasında olursa, çarpmaları yapılarak geometri kaidesiyle mesele halledilir. Fakat iki ile diğer iki arasında denklem yapılmaz.

Cebircilere göre denklemin altı şekli vardır. Denklem şekilleri bundan fazla değildir. Çünkü denklem tekil ve çoğul olmak üzere sayı ile kök ve mal arasında olduğu için altı suret meydana gelir.

Cebir ve mukabeleye dair ilk önce eser yazan Harezmli Ebu Abdullah'tır. Ondan sonra Ebu Kâmil Suca bin Eslem bir eser telif etmiştir. Bundan sonra diğer âlimler teliflerinde onun eserini kendileri için örnek edinmişlerdir. Onun altı meseleye dair yazdığı eseri bu konuda yazılanların en güzelidir. Endülüs âlimlerinden birçokları onun bu eserine güzel şerhler yazmışlardır. Bunlar arasında en güzeli Kureyşî'nin şerhidir.

İşittiğimize göre Doğuda âlimlerden biri cebir ve mukabele meselelerinin şeklini yirmiye kadar çıkarmış, sonradan bu şekiller daha çoğalmış, bu âlim bu şekillerin işlemlerini ve çözümlerini göstermiş, geometrik delillerle ispat etmiştir.[85]

"Hakk Sübhanehu ve Taâlâ halkda dilediği şeyi ziyade eder." (Fatır, 35/1). O yüce ve her türlü noksandan münezzehtir.

* * *

Sayı ilimlerinden muamelat: Muameleler (ticaret aritmetiği) de sayı ilminin dallarındandır. Bu ilim alım-satım, yüzölçümü, zekât ve sayı ile ilgisi bulunan diğer bütün işlemler itibarıyla şehirlerde cereyan eden muamelelere hesabın tatbik edilmesinden ibarettir. Hesap sanatının meçhul, malûm, kesir, cezirler (kökler) ve bunun emsali ıstılâhları burada da uygulanır. Bu konuda farazî problemlerin çoğaltılmasından maksat hesap sanatındaki meleke, bunu öğrenen şahıslarda kökleşene kadar işlemin tekrarlanması suretiyle bir tecrübenin ve alışkanlığın kazanılmasıdır.

Hesap sanatıyla uğraşan Endülüslüler buna dair değişik eserler yazmışlardır. Bunların en meşhurları Zehravî'nin, İbn Semh (öl. 1035)'ın, Mesleme bin Mecritî'nin talebesi olan Ebu Müslim bin Haldun (öl. 1057) ve bunların emsali olan daha başka kişilerdir.

* * *

Sayı ilimlerinden ferâiz: Bu ilim, vârislerin hisselerini doğru olarak aralarında bölmek usûllerini bildirir. Vârisler çok olup aralarında bazısı miras malının bölünmesinden önce ölür, hissesi kendisinin vârislerine intikal edebilir. Bu hisseler bir araya toplanıp çoğaldığı için, hisseler maldan fazla olmak veya vârislerden bazıları birinin varisliğini inkâr ve bazıları itiraf etmek gibi hâller meydana gelelinde hisseleri tayin etmek ve meseleyi doğru bir şekilde çözerek vârislerin her birinin hissesine ne kadar isabet edeceğini anlamak, doğru bir surette bölmek, hesap, kesir, kök, meçhul ve malûm sayı kaidelerinin bir kısmını bilmeye bağlıdır.

Bu ilim fıkıhtaki ferâizin bâbları üzere tertip olunduğu için fıkhın bir parçasını içine alır. Verasete dair olan hükümler, avl, yani kalan malın vârislerin hisselerine kifayet etmemesi, ikrar, inkâr, vasiyetler, tedbir, yani

câriye ve kölesinin kölelikten azat olmasını kendi ölümünden sonraya bırakılması ve başka bahisler, fıkıh meseleleri ildendir.

Bunun, şeriat ilimlerinin en önemlilerinden olduğunda şüphe yoktur. Bu ilimle meşgul olanlar bunun diğerlerinden daha şerefli olduğunu ispat etmek üzere: *"Ferâiz, ilmin üçte birini teşkil eder, ilimlerden ilk önce unutulanıdır."* gibi bazı hadisler ileri sürerler. Fakat fıkıh ilmi bölümünde açıkladığımız gibi, bize göre, bu hadislerde anılan ferâizden maksat, varislik hisseleri olmayıp genel farzlardır. Çünkü ferâiz ilmi bütün ilimlerin üçte birini teşkil edemez.

Eski ve sonradan yetişen bilginler bu ilme dair pek çok kitap yazmışlardır. Mâlikî mezhebine göre telif edilen eserlerin en mükemmeli İbn Sabit ve Kadı Ebu Kasım Havfî'nin *Muhtasar*'ı, İbn Munemmer'in, Ca'dî Zeydî (öl. 1230) ve başkalarının eserleridir.

Havfî'nin eserleri bu kitapların her birinden üstündür. Fas'taki üstadların büyüklerinden olan hocamız Kadı Ebu Abdullah Muhammed bin Süleyman Şattî bu eseri şerh etmiştir.

İmamu'l-Haremeyn'in Şâfiî mezhebine göre bu ilme dair yazmış olduğu eserleri onun ilimlerde derin bilgi sahibi olduğuna gösterir. Hanefî ve Hanbelî mezhebi mensupları da bu ilme dair eserler yazmışlardır. Bilginlerin ilim alanında dereceleri çeşitlidir.

Allah lütuf ve inayetiyle arzu ettiği kullarını doğru yola sevk eder. (Bakara, 2/142). Ondan başka Rabb yoktur.

YİRMİİKİNCİ BÖLÜM

Geometrik (hendese) ilimlerine dair

Geometri, çizgi, yüzey ve hacim gibi bitişik veya sayılar gibi birbirine bitişik olmayan miktarlardan ve miktarların zatlarında durumlardan bahseden bir ilimdir.

Üçgenin üç açısı iki dik açıya eşittir, birbirine paralel olarak uzanan çizgi sonsuza doğru uzanır ve hiçbir vakit birbiriyle bitişmez, birbirini kesen iki çizginin karşı karşıya bulunan iki açısı birbirine eşittir, birbirine eşit ve bir nispette olan dört miktardan birincisinin üçüncüsüne çarpımı ikinci miktarın dördüncüsüne çarpımına eşittir ve bunların benzerleri olan meseleler ve kaideler geometri ilminin konusunu teşkil eder.

Bu ilme dair Yunancadan Arapçaya çevrilen kitap Oklidis'in *"Kitabu'l-Usûl ve'l-Erkân"* adlı eseridir. Bu kitap bu ilme dair yazılanların en ayrıntılısı ve İslâmiyet zamanında Yunancadan ilk önce tercüme edilmiş olan bir kitaptır. Halife Ebu Cafer Mensur'un emriyle tercüme edilmiştir. Eser değişik mütercimler tarafından çevrilmiş olduğu için nüshaları birbirinden farklıdır. Eserin bir nüshası Haccac bin Yusuf, diğer bir nüshası Huneyn bin İshak (öl. 873), üçüncü bir nüshası Sabit bin Kurra (öl. 901) tarafından Arapçaya çevrilmiştir. Oklidis'in bu eseri on beş makaleyi içine almaktadır ki, bu makalelerden dördü yüzeyler, biri birbirine eşit ve bir oranda olan miktarlar, biri yüzeylerin birbirine oranlan, üçü sayılar hakkındadır. Onuncu makale bölgelere, yani sayının kökü açık olup, fazla ve ince hesaplara muhtaç olmayan köklere ve köklerin kat sayılarına dairdir. Âlimler bu eseri kısaltarak birçok eserler yazdılar.

İbn Sina, *Şifâ*'nın matematik bahislerinde buna ayrı bir bölüm ayırmıştır. İbn Salt (öl. 1068) *Kitabu'l-İktisar* böyle yaptığı gibi birçokları Oklidis'in bu kitabına şerhler yazdılar. İşte bütün geometri ilmine başlangıç ve kaynak teşkil eden eser budur.

Geometri ilmi, öğrenenlerin akıllarını aydınlatır, fikirleri doğru bir yola sevk eder. Çünkü geometride bütün delillerin dayanakları düzenli ve açık olduğundan bu ilmin kıyasları da düzenli olup bunda yanılma yoktur. Bu kanunlara alışmakla fikirler yanılmalardan uzaklaşır, geometri ilmini bilen adam âdeta doğruluktan ayrılmayan bir akla sahip olur.

Rivayete göre Eflatun'un kapısının üzerinde. *"Geometri bilmeyen evimize girmesin."* diye yazılıymış.

Bizim üstadlarımız da şöyle derdi: *"Fikrin geometri ilminde tecrübe kazanması giyime nispetle sabuna benzer ki, sabun giyimi kirlerden temizlediği gibi, bu ilim de fikirleri pas ve kirlerden temizler."*

Geometrinin bu önemi, yukarda anlattığımız gibi, sistemli ve düzenli olmasındandır.

* * *

Küre **ve** konilere mahsus olan geometri, bu ilmin bir dalını teşkil eder. Küre şekillerine dair Yunanca yazılan kitaplardan biri Thedosius'un, diğeri Menelaus'undur. Yüzeylerle kesişme yerlerinden ve parçalarından bahseder. Thedosius'un eseri öğretim bakımından Menelaus'un eserinden önce gelir. Çünkü Menelaus'un kitabında gösterilen burhanların birçoğu Thedosius'un kitabını öğrenmeye gerekli kılmaktadır. Astronomi ilmini çok iyi bilmek isteyenler için bu iki kitaptaki bilgileri öğrenmek gereklidir. Çünkü Astronominin delilleri bu iki kitaptaki kaidelere dayanmaktadır. Üstelik kozmografyanın bütün konularını semavî olan küreler ve hareketlerin bir sonucu olarak bu kürelerde daireler teşkil ettiği için küre şekillerinin yüzey ve çaplarını öğrenmek gerektir ki, biz aşağıda bundan bahsedeceğiz.

Koni şekillerine gelince; bu ilim de geometrinin bir dalını teşkil eder. Bu ilmin yardımıyla koni şeklinde olan cisimlerin şekil ve çapları incelenir. Bu şekillerdeki değişiklikler küre ilmini bilmeye dayanan geometrik delillerle açıklanır. Marangozluk, mimarlık gibi, üzerinde çalışan maddeleri cisimli

olan amelî sanatlarda, heykel yapımında bu ilimden istifade olunur ve ağır maddeleri kolaylıkla kaldırmak usûlünü ve geometrik kaidelerle bu gibi ağır maddelerin makineler yardımıyla nasıl nakledileceğini öğrettiği için bu ilmin faydası büyüktür.

Bunlardan başka birçok hususlarda bu ilmin faydaları görülür.

Bir müellif bu ilme mahsus bir eser yazmıştır. Eserde, sanatlarda kullanılan amelî hilelerden ve şaşılacak hünerlerden bahsedilmektedir.

Geometrik delil ve burhanlarım kavramak zordur. Kitabın nüshaları mevcuttur. Bilginler bu eseri Benu Şakir'e (veya Benu Musa'ya) nispet etmektedirler.

* * *

Yüzölçümü (mesaha) da geometri ilminin bir dalını teşkil eder. Yüzölçümü, arazi ölçülürken istifade edilen bir ilimdir. Arşın, karış veya diğer ölçü âletleri, veya bir toprağı diğer toprakla mukayese suretiyle belli bir toprağın miktar ve ölçüsü tespit edilir. Tarlalara, bağ ve bostanlara haraç ve öşür tarh edilir, arsa ve topraklar ortaklar ve vârisler arasında bölünürken ve bunlara benzer hususlarda hükûmet ve halk bu ilme muhtaçtır. Ulemânın bu ilme dair güzel eserleri vardır.

Allah kullarını doğru yola sevk eder.

* * *

Menazır (optik) ilmi de geometrinin bir dalıdır. Gözlerin idrâklerinde yanılmaların sebepleri bu ilmin yardımıyla anlaşılır. Göz koni şeklinde yansıyan şua (ışık) vasıtasıyla görür, bu koninin baş tarafı gözün görüş noktası, dibi ise görülen maddedir. Göz yakın ve uzağı, büyük ve küçüğü tayinde yanılmakta, su altındaki küçük karaltıları ve şeffaf cisimlerin arka tarafındaki karaltıları büyük, yukarıdan aşağıya doğru inmekte olan yağmur damlasını düz bir çizgi, alevli ateş parçasını bir daire şeklinde görmektedir. Gözün görüşünde bu gibi birçok yanılmalar olmaktadır.

Bu ilim bu gibi şeylerin sebepleri geometri kaideleriyle açıklanır. Bundan başka (genişliklerin) çeşitli olmasından dolayı görünüşün değişmesi bu ilmin yardımıyla bilinir ki, yeni doğan hilâlin hâlini, güneş tutulması

(küsuf) hâdisesini ve buna benzer birçok olayların içyüzünü bilmek bu ilme dayanır.

Yunanlı birçok bilginler buna dair eserler yazmışlardır. İslâmlardan bu ilme dair eserler yazanlar arasında en tanınmışı İbn Heysem'dir (öl. 1039).

YİRMİÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Astronomi ilmine dair

Bu ilim, sabit ve hareket hâlinde bir yeri işgal etmiş olan yıldızların hareketinden bahseder. Yıldızların gözle görülen bu hareketlerini icap ettiren göğün şekil ve durumlarını geometri kanunlarınca ortaya çıkarır.

Yeryüzünün merkeziyle Güneşin yörüngesinin merkezinin ayrı olduğu, yine yıldızların dönüşlerine ve doğru hareket etmelerine dayanarak, en büyük yörüngenin içinde hareket eden küçük yörüngelerin bulunduğu, sabit yıldızların hareketlerine bakarak sekizinci yörüngenin var olduğu, yönelişlerinin çokluğundan dolayı, bir yıldızın birden fazla yörüngesinin olduğu tespit edilir. Hareketlerin, bu hareketlerin nasıl meydana geldiklerinin ve cinslerinin varlığı ancak gözleme dayanarak idrâk edilir. Evet, biz yaklaşma ve uzaklaşmaları, tabakalarına göre yörüngelerin oluşumunu, dönüşlerini ve doğru hareket etmelerini ancak gözlemleyerek biliriz.

Yunanlılar rasada (gözlemlemeye) çok önem verirlerdi. Belli bir yıldızı gözlemlemek için muayyen âletler yaparlardı. Bu âletler de "zatü'l-halk" bilinirdi. Bunların yapısı, o âletle gözlemlenecek yıldızın hareketine uygun olduğunu gösteren deliller ellerinde dolaşmakta olan eserlerde açıklanmış olduğu için Yunanlıların gözlem şekilleri bellidir.

İslâmlar ilk önce rasada (gözleme) gerektiği gibi önem vermemişlerdi.

Me'mûn devrinde buna az çok önem verilmiş, rasada mahsus olan ve zatü'l-halk adını taşıyan âlet yapılmış ise de Me'mûn'un hayatında

tamamlanamamıştı.

Me'mun öldükten sonra bu iş unutulmuş ve eski rasat usûlüne devam edilmiştir. Ancak uzun zamanların geçmesiyle bu aletlerin yıldızların hareketlerine olan uygunluğu farklılaşmıştır. Çünkü bu âletlerle yıldızların hareketleri kesin bir şekilde değil yaklaşık olarak ölçülür. Zamanın uzamasıyla, ölçümlerin gerçeğe olan yakınlığı da gittikçe uzaklaşır.

Astronomi çok kıymetli bir iştir. Matematik ilimlerinin en esaslılarından olmakla beraber göklerin suretlerini, yıldızların düzenlerini olduğu gibi bildirmez. Göklerdeki bu suret ve şekillerin ve bu hareketlerin bir sonucu olduğunu anlatır.

Sen tek nesnenin birbirine muhalif olan iki nesnenin lâzımı, yani onlardan ayrılmayan bir hususiyeti olmasının uzak görülen bir hâl olmadığını pek iyi bilirsin.

Hareketler lâzım (gerekli) dersek, bu lâzım ile melzumun[86] varlığını ortaya çıkarmış oluruz. Fakat bu istidal ise hâlin hakikat ve mahiyetini tespit etmez. Bu ilmin lüzumlu bir ilim olduğu ispata muhtaç olmayan bir gerçektir.

Bu ilme dair yazılan eserlerin en önemlisi Batlamyus'un *Kitabu'l-Mecasti*'dir. Bu eseri şerh edenlerin açıkladıkları gibi, bu filozof adları Batlamyus olan hükümdarlardan değildir. Bu eseri, İslâm filozoflarının büyük üstadları tarafından ihtisar etmişlerdir.

İbn Sina bunu kısaltarak *Şifâ*'sındaki matematik ilimleri sırasında nakletmiştir. Endülüslü filozoflardan İbn Rüşd ile İbn Sumha da bu eseri kısaltmışlardır. İbn Salt ise *Kitabu'l-İktisar*'da kısaltarak nakletmiştir. İbn Ferganî'nin dahi astronomiye dair kısa bir eseri vardır. O, bu eserinde anlaşılması için geometrik delilleri vermiştir.

"Allah kişilere bilmedikleri ilimleri öğretti." (Alak, 96/5).

Zîc ilmi: Zîc ilmi, astronomi (hey'et) ilminin dallarındandır. Her yıldızın kendisine mahsus olan hareket ve hareketindeki çabukluk, yavaşlık ve istikameti, yerine tekrar dönüşünü ve başkaca hâlini, astronomide zikredilen delil ve bunlara uygun olarak, hesap etmeyi öğreten bir ilimdir.

Astronomi kitaplarından çıkarılan bahsi geçen kaideler uyarınca ve yıldızlara ait hareketlerin hesap edilmesi suretiyle bilinir.

Ayların, günlerin ve geçmiş milletlerin tarihlerinin hesaplar bu usûl ve kanunlarla bilinir. Bundan başka felek ve yıldızların yükseklik, alçaklık ve meyil derecelerini, hareketlerinin çeşitlerini birbirinden istidlâl edip tespit etmek için konulan usûlleri var.

Bu ilim mensupları bu yolla istidlâl edip bildiklerini liste ve cetveller şeklinde tertip ve tespit ederler. Bu yolla öğrenmek isteyenlere yıldız ve göklerin durumu ve hareketlerini öğrenmeyi kolaylaştırırlar. Bu cetveller "zîcler" (ezyâc) (veya zayiceler) adıyla anılır. Bu ilmin yardımıyla, farzedilen bir vakitte yıldızların bulundukları yerleri tespit edilmesini "tadil" ve "takvim" adıyla zikrederler.

Eski çağların bilginleri ve sonradan yetişenler bu ilme dair birçok eserler yazmışlardır. Bettânî'nin (öl. 929) ve İbn Kemmad'ın (öl. 1195) eserleri bunlar arasındadır.

Zamanımızda Mağrib'de İbn İshak'a nispet edilen zîc kullanmaktadır. Rivayetlere göre İbn İshak bu eserini rasada dayanarak yazmıştır.

Sicilya'da astronomide ve diğer matematik ilimlerde usta olan bir Yahudi vardı. Rivayete göre Yahudi rasatla meşgul olup, buna önem veriyor ve yıldızların hâl ve hareketlerine dair elde ettiği bilgileri İbn İshak'a gönderiyordu. İbn İshak'ın bu eseri rasada göre yazılmış ve temeli sağlam olduğu için Mağrib halkı onun eserine itimat ediyordu. İbn İshak'ın eserine dair rivayetler burada bitiyor.

İbn Bennâ *El-Minhac* adındaki eserinde bunu kısaltmıştır. Eserin anlaşılması kolay olduğu için halk bu esere itibar etti.

Astroloji, yıldızların gökteki durumlarına istinat ettiği için halk zîcelere önem vermektedir. Gök ve yıldızların hâlleriyla insan âlemindeki hükümdarlığa, devletlerin hâline, doğum gibi olaylara ve insanların hayatına olan tesirleri istidlâl olunur, iyi ve kötü tesir edeceğine astroloji kaidelerine göre hüküm verilir ki, aşağıda bundan bahsedecek ve delillerini açıklayacağız.

YİRMİDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Mantık ilmine dair

Mahiyetleri açıklayan tariflerde tasdiki ifade eden delillerle istidlâl hususunda yanlış düşünmekten ve yanılmalardan korumaya hizmet eden kanunlara "mantık ilmi" adı verilir ki, izahı şöyledir: İdrâklerin temelini, beş duyu kuvvesi vasıtasıyla bilinen ve hissedilen bilgiler teşkil eder. Bütün hayvanlar bu hissi olan idrâklerde insanın ortağıdır. Kişiler ancak küllî olan varlıkları idrâk etmeleriyle hayvanlardan, ayrılırlar. Küllî olan şeyler, hisler vasıtasıyla bilinen maddelerden ayrıdır, insanın birbirine benzeyen birtakım kişileri görmesinden hayalinde bir suret meydana gelir; bu suret, gördüğü bütün bu kişilere uygundur ve küllîdir.

Bundan sonra zihin birbirine uyan bu şahıslarla bazı hususlarda bunlara benziyen diğer şahıslar arasında mukayeselerde bulunur, bu yolla bu iki takım arasında ortak olan hususları itibarıyla her ikisine uygun olan diğer bir suret meydana gelir. Bu suretle birçok takım fevkinde diğer bir küll bulunamayacak dereceye varıncaya kadar zihin suretler terkibine devam eder. Bu küll mürekkep (kompleks) değil, basittir (kampleks olmayandır). Hayalde fert fert insanların idrâk edilmesine ve sonra bu maddî idrâklerden soyutlayarak elde edilen insan cinsine dair bir suret oluşur.

İnsan bundan sonra bu şahıslarla hayvanlar arasında bir mukayese yaparak her iki takıma da uygun cins suretini oluşturur. Bundan sonra bunların tamamıyla bitkiler arasındaki bağlara gelinir. Bu yolla en yüksek cinse varıncaya kadar terkibe devam edilir ki, bu en yüksek cins cevherdir[87]. Artık onun üstünde diğer bir küll bulunmadığı için akıl bundan ötesine geçemeden cevherde durur.

Allah, ilim ve sanatları idrâke âlet olan fikir ve aklı insana bağışlamıştır. İlim ise, mahiyeti itibarıyla tasavvur, yani müspet ve menfi olarak hükmetmeden sade idrâkten ibarettir veya tasdik, yani bir şeyin diğer birinde bulunmasıyla hükmetmektir. Bundan dolayı fikir, bilmek istediğini ya telif ve terkip yoluyla küll olan şeyleri birbirine eklemek suretiyle hâriçteki fertlere uygun küll bir suret yaratarak bilmek ister, bu suret o şahısların mahiyetini ifade eder yahut bir şeyle diğerine hükmetmek şeklinde olur ki, bu şey diğerine isnat ve ispat olunur, bu ise tasdik yoluyla ilimden ibarettir.

Tasdikin gayesi de gerçekte tasavvura aittir. Çünkü tasdik meydana gelirse, bunun faydası dahi felsefe ilminin bir icabı olarak eşyanın hakikatlerini anlamaktır. Fikrin bu yolla hakikatleri bilmeye çalışması bazen doğru, bazen da yanlış yol takip ettiğinden doğrusunu yanlışından ayırt edebilmek için ilim hususunda fikrin çalışacağı yolun tespit edilmiş olması gerekir. İşte fikre bu yolu gösteren ve doğru yolu aykırısından ayırt eden kanun mantık ilmidir.

Eski zamanlarda âlimler bu ilim hakkında incelemelerde bulunuyorlardı. Fakat incelemeleri ve sözleri parça parça olup, telif ve terkip edilmemişti. Aristo ortaya çıkıncaya kadar bu hâl devam etti. Aristo ise bu ilmi inceledi, meseleleri düzenledi, konuları bölümlere ayırarak ve tertip ederek bir ilim hâline getirdi, "mantık"ı hikmet ve felsefe ilimlerinin en ileri geleni ve ilk önce bilinmesi gereken bir ilim kıldı.

Bundan dolayı Aristo'ya ilk öğretmen (muallim-i evvel) dendi. Mantık ilmine dair yazdığı eseri "Organon" adı verildi. Eseri, sekiz kitaptan mürekkep olup, dördü kıyasların suretlerini, kalan dördü kıyasların maddelerini içine alır. Çünkü tasdikler, yani bir şeye diğerini isnat ve ispat ederek hükmetmek birkaç çeşit olup bu çeşit tasdiklerde ispat edilmesi istenilen şey de yakın derecesinde, bazısında zan derecesinde elde edilir. Zan'ın dahi birtakım dereceleri var. Bundan dolayı kıyaslar, çıkarılması istenen sonuç ve bu bakımdan kıyasın mukaddimeleri ve ilimde ifade edeceği derece göz önünde bulundurularak incelenir. Bazen kıyastan belli bir maksat bahsedilmeden ancak sonuçlar göz önünde bulundurularak bahsedilir. Muayyen maksatlar elde edilmek üzere tertip edilen kıyasa madde bakımından bahsedilen kıyas adı verilir ki, yalım veya zan derecesinde bilgi elde etmek sonucuna ulaştıran kıyas demektir. İkinci

bahse, suretiyle sonuca ulaştıran kıyas ve mutlak olarak kıyasın sonuç vermesi adı verilir. Bundan dolayı mantık kitapları sekiz bölümden oluşur

Birincisi, en yüksek cinslerden bahseder ve his ile bilinen varlıklardan suretler terkip etmek bu cinslerde sona erer. Çünkü bu en yüksek (âlî) olan cinslerin üstünde diğer bir cins yoktur.

Mantığın bu bölümüne "Makûlât Kitabı" adı verilir.

İkincisi, mantığın tasdik kısmından olan kaziyeleri (meseleleri) ve bu kaziyelerin çeşitlerini içine alır ve 'İbâre Kitabı" adıyla anılır.

Üçüncüsü, kıyastan ve mutlak olarak kıyaslardan netice çıkarmak, usûllerinden bahsedilir ve bu bölüm "Kıyas Kitabı" adını taşır. Bu bahis suret itibarıyla olan incelemelerin son kısmını teşkil eder.

Dördüncüsü, "Burhan Kitabı"ndan ibaret olup, bu bölümde yakîn (kesin) derecede ilmi ifade eden sonuçlar veren kıyastan ve kıyasın mukaddimelerin kıyasın yakîni (kesinliği) ifade etmesi için ne gibi bir şekil ve keyfiyette terkip edileceğinden bahsolunur. Bu kıyasın yakîni ifade etmesi için gerekli olan vasıflar, bu cümleden mukaddimelerin zati ve evveli olması gibi kendisine mahsus olan şartlara tâbi olduğu da bu kitapta açıklanır. Tarifat ve hadlerden de bu kitapta bahsolunur. Çünkü tarif ve hadlerden maksat yakîn derecede ilim elde etmektir. Had ile mahdud arasında ise başkalık bulunmak ihtimali kalmayacak derecede uygunluk bulunması icap ettiği için önce yetişen bilginler bu bahsi bu kitaba eklemişlerdir.

Beşincisi, "Cedel Kitabı"dır. Cedel, çekişme ve yanıltmaların arkasını keserek, hasmı susturmak için faydalı olan bir kıyastır. Kıyasın cedel kısmında kullanılması gereken meşhur delil ve maddeler ve bu maksadı ifade etmek, için bu kıyasa mahsus olan şartlar da bu kitapta anılmıştır. Kıyas tertip eden kimsenin kıyasını tertip edeceği yerler ve aksi kaziyeler (meseleler) de bu kitapta açıklanmıştır.

Altıncısı, "Safsata Kitabı"dır. Safsata, hakikatin hilafını ifade eden ve kendisiyle münazara eden kimseyi, hakikate aykırı olan fikirler ileri sürmek suretiyle yanıltmaya yarayan bir kıyas olup fasittir. Cedel, bu kitapta ancak mugalatalı, yani hasmını yanıltan kıyasları anlatmak ve ondan sakınmaya çağırmak üzere zikredilmiştir.

Yedincisi, "Hatâbe Kitabı"dır. Hatâbe, halkı isteklendirmek, maksatları kabul ettirmek için faydalı olan bir kıyastır. Hatâbede kullanılması gereken usûl, ifade ve tarzlar bu kitapta açıklanmıştır.

Sekizincisi, "şiir kitabı"dır. Burada bir şeye rağbet veya herhangi bir şey ve işten nefret ettirmek için teşbih (benzetme) usûlleriyle kıyas tertibi öğretilir. Hayal mahsûlü olan kaziyelerden, bu maksat için kullanılması gerekenleri anlatılır.

İxte eskilere göre mantık ilminin sekiz bölümü bunlardır. Bu ilim belli sistem için tertip edildikten sonra, Yunan filozoflar tasavvur ve tefekkür için faydalı olduğunu düşünerek beş küllîden müstakil bir olarak bu ilmin baş tarafına eklemişler ve bu suretle mantık ilmi dokuz kısmı bulmuştur. Beş küllî şunlardır: Cins, fasl, nevi, hassa, araz-ı amm. Bütün bu kitaplar İslâm bilginleri tarafından tercüme edilmiş, İslâm filozofları bu kitaplara şerhler yazmışlar veya kısalmışlardır.

Farabî, İbn Sina, Endülüslü filozoflardan Kurtubalı İbn Rüşd bu cümledendir.

İbn Sina felsefeye dair olan yedi ilmi tamamıyla *Kitabu'ş-Şifa*'sında vermiştir.

Sonradan yetişen bilginler ise mantık ilminin terim ve usûllerini değiştirerek beş küllînin (külliyat-ı hams'ın) bir sonucu ve mahsûlü olan "hadd"leri ve "resim"leri, yani tarifleri mantığın burhan kısmından alarak "Külliyat-ı Hams"a eklediler. Makûlât kısmını ise mantık ilmi konuları arasından çıkardılar. Çünkü mantık ilmiyle meşgul olan, makûlâtı bizzat değil, ancak bilvasıta inceler. "Aks-i kaziyeleri" *Kitabu'l-İbâre*'ye eklediler. Çünkü zikredilen konu, her ne kadar mutekaddimînin (öncekilerin) eserlerinde cedel bölümünce yer almışsa da bazı yönlerden kaziyelere tâbi bulunmaktadır.

Sonra mantıkçılar maddesi yönünden değil, umumî bir şekilde elde edilen sonuçları bakımından kıyastan bahsetmişlerdir. Maddesi itibarıyla kıyası tetkik etme meselesini ise eserlerinden çıkardılar ki bunlar da burhan (delil), cedel, hatâbe, safsata ve şiir olmak üzere beş kitaptı. Zaman zaman bu hususlara az çok temas edenler de olmuştur. Fakat umumiyetle bu konuyu

sanki hiç mevcut değilmişçesine ihmal etmişlerdir. Hâlbuki bu ilimde mühim ve mutemet olan da bu husustur.

Sonra Bu konuda ortaya koydukları hususlardan uzun uzadıya bahsettiler. Bu konuyu diğer ilimlerin bir âleti olarak değil, başlıbaşına bir ilim olarak ele aldıklarından ona dair söylenen sözler uzadı. Bunu ilk defa yapan imam Fahreddin Razî ile ondan sonra gelmiş olan Efdaleddin Hûnecî (ö. 1248) olmuştur. Çağımızda Doğu halkı Hûnecî'nin eserlerine itimat etmektedir, Hûnecî'nin bu sanata dair *Keşfu'l-Esrar* adlı uzun bir eseri vardır. Bu sanata dair *Muhtasaru'l-Mu'ciz* adıyla bir eser daha yazmıştır ki eğitim itibarıyla güzel bir kitaptır. *Muhtasaru'l-Cümel*'i dört varak kadardır. Bu ilmin esaslarını ve usûlünü bu eserinde toplamış olduğundan zamanımızda talebeler onu ellerinden düşürmemektedir. Mutekaddimînin kitapları ve yolları ise sanki hiç mevcut değilmiş gibi terk edilmiştir. Hâlbuki onların eserleri mantığın faydasıyla doludur.

Allah doğru yolu gösterir.

Mantık ilminin red ve kabulüne dair: Malûmun olsun ki selef ve eski kelâmcılar mantık ilminin tetkik edilmesine şiddetle karşı çıkmışlar, bu ilmi kınamışlar ve ondan sakındırmada mübalağa etmişler, hulâsa bunun öğrenilmesini ve öğretilmesini yasaklamışlardır. Fakat sonradan İmam Gazalî ve Fahreddin Razî'den beri bilginler bu ilme bir dereceye kadar müsamaha göstermiş olduklarından halk da bu ilme itibar etmişlerdir. Ancak sayıları az olan bir grup mutekaddimînin görüşüne meylederek ondan nefret etmişler ve onu inkârda mübalağaya kaçmışlardır. Ulemânın takip ettikleri yollarındaki maksatlara vâkıf olman için bu husustaki red ve kabulün özünü sana izah edeyim.

Bu ilmin menşei şudur: Kelâm âlimleri aklî delillerle imanî ve dinî akideleri desteklemek istedikleri zaman kendi usûllerine göre eserlerinde söz konusu edilen birtakım hususî delillerle zikredilen akideleri ispat etmişlerdi. Meselâ; *"Araz vardır, arazlar hâdistir, cisimlerin onlardan hâli olması imkânsızdır ve havadisten hâli olmayan da hadistir."* diyerek âlemin hudûsuna istidlâl ettiler. Aynı şekilde tevhîdi, temânu[88] ile, kadim sıfatları, yani kudret, ilim, hayat ve iradeden ibaret olan dört şümullü sıfatla, gaybı hâzıra ilhak yoluyla ispat ettiler. Bu hususta kelâmcıların eserlerinde zikrettikleri ettikleri daha başka deliller de vardır.

Sonra zikredilen delilller için temel teşkil etmek üzere birtakım esaslar söz konusu ettiler ki bunlar onlar için bir mukaddime (giriş) mesabesindedir.

Cevher-i ferdin, yani atomun, zaman-ı ferdin halânın varlığını kabul ettiler. Mahiyetlerin tabiatını, yani zihnî varlığını ve aklî terkiplerini reddettiler. Bir araz iki zamanda baki olmaz, dediler. Ne var ne de yok olarak sadece bir mevcudun sıfatı olan bir hal kabul ettiler. Kelâmcılar, kendi hususî delillerini temellendirdikleri gibi buna benzer daha başka esasları da zikretmişlerdir.

Sonra Şeyh Ebu Hasan Eş'arî, Kadı Ebu Bekr Bakıllanî ve üstad Ebu İshak İsferâinî şöyle dediler: *"İtikadî ve dinî akidelerde in'ikas vardır."* Şu manada ki, nezaman delil bâtıl olunursa, onun medlûlü da bâtıl olur. Bundan dolayı Bakıllanî, *"Deliller, akideler mesabesindedir. Onun için delilleri cerh ve iptal etmek akideleri cerh ve iptal etmek demektir. Zira akideler bu deliller üzerine bina kılınmıştır."* diye kanaate sahip olmuştur.

Mantık ilmi üzerine düşündüğümüz zaman görürüz ki, onun bütün bahisleri aklî terkip ve tabiî, yani zihnî küllînin hâriçte sübûtu meselelerinin etrafında dolaşıp durmaktadır. Onlara göre burası ispat ve kabul edilmelidir ki cins, nev, hassa ve araz-ı amm diye bir taksime tâbi olan beş küllî ona intibak edebilsin. Fakat bu nazariye kelâmcılara göre bâtıldır. Onlara göre küllî ve zatî mevcut değildir. Ya da "hal" kabul edenlere göre bunlar ne var ne de yok olan hal kabilinden şeylerdir.

Buna göre beş küllînin ve ona dayanan tariflerin ve makûlât-ı aşerenin bâtıl olması lazım gelmektedir. Aynı şekilde zatî araz da bâtıl olur ve bunun neticesi olarak mantıkçılara göre burhanda şart olan zatî zarurî kaziyeler de bâtıl olur. Keza aklî illet de bâtıl olur ve onun bâtıl oluşuyla ister istemez mantığın burhan kitabı, keza cedel kitabının özünü ve esasını teşkil eden kısımlar yani kıyasta iki taraf arasında vasat-ı camiin alındığı yerler de bâtıl olur. Geriye sadece sûrî (görünürde olan) kıyastan başka bir şey kalmamış olur. Mantıktaki tariflerden de sadece bir cinsin mahdud fertleri hakkında geçerli olanlar kalır. Meselâ kendisine ait olmayan cüzler kendisine dâhil olacak kadar umumî, kendisine ait cüzler hâriçte kalacak kadar da hususî olmamalıdır gibi. Durum böyle olunca da baştan başa mantığın esasları yıkılmış olur.

Biz yukarıdaki hususları şayet mantıkta olan şekliyle kabul ve ispat edecek olursak, kelâma ait mukaddimelerden ve temel esaslardan birçoğunun bâtıl olduğu sonucuna ulaşırız. Yukarıda da temas edildiği gibi bu takdirde itikadî ve dinî akidelerin ispatı için zikredilen deliller de bâtıl olmaya mahkûm olur. İşte bundan dolayı eski kelâmcılar bu mesleğe intisap etmeyi men ve inkârda şiddet gösterip cerh ve iptal edeceği kelâmdaki delile göre onu bid'at veya küfür saydılar.

Gazalî'den itibaren gelen daha sonrakiler, in'ikas-ı edilleyi[89] reddettiler. Onlara göre delilin bâtıl olmasından medlûlün butlanı (geçersiz, bâtıl) lâzım getmez. Yine onlara göre aklî terkip, külliyat ve mahiyetlerin hâriçteki vücudu konusunda mantıkçıların dedikleri sahih idi. Durum böyle olunca mantık, esas itibarıyla dinî akidelere muhalif değildir, her ne kadar bunun, yani imanı akidelerin kelâmda sözü edilen bazı delillerine muhalif ise de, şeklinde bir kanaate vardılar. Daha açıkçası cevher-i fert, hâlâ arazların bekası gibi kelâmî mukaddimelerden çoğunu reddettiler. Bunların yerine nazar ve kıyas-ı aklî[90] ile tashih olunmuş diğer bazı deliller irad ederek dinî akideleri bunlarla ispat ettiler. Bu tarzın hiçbir şekilde sünnî akaidine muhalif olmadığına karar verdiler. Bu görüş İmam Fahreddin Razî ve Gazalî ile onlara tâbi olanların kanaatidir.

Bu husus üzerinde düşünülmeli, ulemânın ileri sürdükleri görüş ve teorilerin usûlü ve kaynağı iyi anlaşılmalıdır.

Hidayete erdiren ve doğruya muvaffak kılan Allah'tır.

YİRMİBEŞİNCİ BÖLÜM

Tabiî ilimlere dair

Bu ilim, hareket ve sükûnet (hareketsizlik) bakımından cisimlerden bahseder. Gök cisimlerini ve unsurlar ve bunlardan terkip edilen hayvan, insan, bitki, madde, yeryüzündeki kaynaklar, depremler, havadaki bulut, buhar, şimşek, yıldırım, gök gürültüsü ve başka olaylar ve cisimlerin hareketlerinin temeli olmak itibarıyla nefis, bu ilmin konusunu teşkil eder.

Aristo'nun bu ilme dair olan kitapları bilginlerin elindedir. Bunlar Me'mûn zamanında felsefî ilimlerle birlikte tercüme edilmiş, ondan sonra İslâm ulemâsı bu kitaplar tarzında eserler yazmışlar, bu ilmi şerh etmişlerdir. Bu konuya dair yazılan eserlerin en ihatalısı İbn Sina'nın *Şifa* adlı eseridir. O bu eserinde önceden temas ettiğimiz felsefî ilimlerin yedi kısmını toplamış, sonra bunu *Kitabu'n-Necât* ve *Kitabu'l-İşarât* isimli eserlerinde telhis etmiştir. Ancak fizik ve felsefe ile ilgili meselelerin birçoğunda Aristo'ya muhalifmiş gibi bir tavır takınır ve bu nevi meselelerde kendi fikrine göre hareket eder.

İbn Rüşd ise kendisine tâbi olarak ve hiç muhalefet etmeyerek Aristo'nun fiziğe dair kitaplarını telhis ve şerh etmiştir. Ondan sonra da âlimler bu konuya dair birçok eser yazmışlardır. Ancak günümüzde meşhur olan ve fizik sanatı hakkında muteber olan bu eserlerdir.

Doğu halkı İbn Sina'nın *Kitabu'l-İşarât*'ına önem vermektedirler. İmam Fahreddin Razî bu eseri güzel şerh etmiştir. Amidî'nin şerhi de öyledir. Doğu halkından olup Hoca (Hâce) diye maruf olan Nasiruddin-i Tûsî (öl. 1274) *İşarât*'ı şerh etmiş, İmam Fahreddin Razî ile *İşarât*'ın birçok

meselelerinde tartışmaya girmiş, böylece Fahreddin Razî'nin çalışmalarını aşmıştır.

"Her bilenin üstünde bir bilen vardır." (Yusuf, 12/76).

YİRMİALTINCI BÖLÜM

Tıp ilmine dair

Tabiî ilimlerin bir dalını teşkil eden tıp ilmi, sağlam ve hasta olmak bakımından insanın vücudunu inceler. Bu ilmin uzmanı olan hekim, bedeni hastalıktan korumak ve ilâçlar vererek tedavi hastayı iyileştirmek çarelerini arar.

Hekimin her şeyden önce vücudun her organına mahsus olan hastalıkları, bunları doğuran sebepleri ve her hastalığın ilâçlarını bilmesi gerektir.

Hekim hangi ilâcın hangi hastalığa uygun düştüğüne devaların mizaç ve kuvvetleriyle, hastalığa ise hastalığın olgunlaşması ve tedaviyi kabul edip etmeyeceğini haber veren alâmetlerle belirler. Bu alâmetler hastanın benzinde, çıkardıklarında ve nabzında ortaya çıkar. Hekimler bu hususu tabiatın kuvvetiyle dengelerler. Çünkü sıhhat ve hastalık hâllerinde bedeni idare eden bu kuvvettir. Hekim sadece, bunu takip eder. Bedenin tabiî kuvvetini esas alarak hastalığa ona göre teşhis koyar ve maddedeki hastalığın, mevsimin ve hastadaki yaşın icabına göre bu kuvvete kısmen yardımcı olur. Bütün bu hususları bünyesinde toplayan ilme "tıp ilmi" denir.

Bazı organlardan müstakillen bahsedilmiş ve bu hususi bir ilim haline getirilmiştir. Meselâ göz, göz hastalıkları ve tedavide kullanılan göz ilâçları böyledir. Yine organların faydalarının incelenmesi de bu ilme dâhil edilmiştir. Bunun anlamı hayvanî bedendeki uzuvlardan her bir uzvun yaratılış icabı olarak temin ettikleri menfaatin bilinmesidir. Her ne kadar bu husus tıp ilminin konusu değilse de âlimler onu bu ilme tâbi bir disiplin olarak görmüşlerdir.

Bu ilme dair önemli ve çok faydalı bir eser Calinus tarafından yazılmıştır. Calinos, eski tabiplerin üstadıdır. Eserleri Arapçaya tercüme edilmiştir. Söylendiğine göre o, Hz. İsa'nın (a.s.) çağdaşı olup, gönüllü gurbeti tercih ederek dolaşırken Sicilya'da ölmüştür. Tababete dair eserlerini ana kaynaklar olup ondan sonra gelen hekimlerin hepisi bu eserlere uymuşlardır. Bu sanat sahasında İslâmda ortaya çıkan üstadlar haddinden fazla maharet göstermişlerdir. Meselâ Razî (öl. 925), Mecusî (Onuncu yüzyıl), İbn Sina böyledir. Endülüslülerden birçok hekim yetişmiştir ki en meşhurları İbn Zühr (öl. 1162)'dür.

Çağımızda İslâm şehirlerinde bu ilim gerilemişe benzer. Çünkü umran duraklamıştır. Tababet sadece hadarîlikin ve refahın gerekli kıldığı sanatlardan bir sanattır.

* * *

Umran (şehirli) ehlinden olan bedevîlerin de kendilerine has bir tababetleri vardır. Umumiyet itibarıyla bu tıbbı bazı şahısların noksan tecrübelerine bina ederler. Onlar bunu, kabilenin yaşlı adamlarından ve ihtiyar kadınlarından tevarüs etmişlerdir. Bu çeşit tababet sebebiyle çok defa sıhhate de kavuşulur. Ancak bu çeşit tababet tabiî kanun üzere olmadığı gibi mizaca uygun değildir. Araplarda bu tür tababet çoktu. Onlarda Haris bin Kelde gibi tanınmış tabipler vardı.

Şer'î kaynaklarda nakledilen nebevî tıp da bu niteliktedir. Yani iptidaî ve bedevî bir tedavi usûlüdür. Bunun vahiyle herhangi bir alâkası yoktur. Araplarda her zaman mevcut olan bir husustan ibaretti. Hz. Peygamber'in (s.a.) hâllerinden bahsedilirken, onun bu husustaki söz ve uygulamaları da zikredilir. Yoksa bu husus teşri' kılınan bir amel olmak üzere naklolunmuş değildir. Zira Nebi (s.a.) bize ancak şer'î hükümleri öğretmek için gönderilmiştir, ne tıp ne de mutat ve âdi hâllerden olan şeyleri tarif etmek için gönderilmemiştir.

Hurma aşısı konusundaki hâdise buna bir örnektir. Hz. Peygamber: *"Sizler dünya işlerini benden daha iyi bilirsiniz."*[91] demiştir.

Şu hâlde naklolunan sahih hadislerde tıpla alâkalı bir şeyi şer'î bir hükümdür, diye izah etmemek lazım gelir. Ortada buna delâlet edecek hiçbir şey yoktur. Ancak bunlar teberrük ve samimi bir iman cihetinden

kullanılacak olsa o takdirde fayda itibarıyla muazzam bir tesiri görülür. Tıpta böyle bir tesir yoktur. O sadece imanî kelimedeki samimiyetin eserlerindendir. Nitekim ishal hastalığına yakalanan zatın balla tedavi edilmesi hâdisesinde ve benzeri hâllerde bu durum görülmüştür. Adam bal şerbetini inanmadan içince iyi olmamış, inanarak kullanınca şifa bulmuştur.

Kullarını doğru yola sevk eden Allah'tır.

YİRMİYEDİNCİ BÖLÜM

Çiftçiliğe dair

Çiftçilik, tabiî ilimlerin bir dalını teşkil eder. Bu ilim sulama, ıslah ve toprağın mahsûl vermesini arttıran maddeler kullanmakla ve başka usûllerle toprağın yetiştirme kuvvetini arttırmak suretiyle bitkileri beslemek, büyütmek ve geliştirmek usûllerini öğreten bir ilimdir.

Eski çağların çiftçileri bu ilme önem vermişler, bitkilere yalnız dikmek, büyütmek ve geliştirmek bakımından değil, sihirde kullandıkları yıldızların ve heykellerin ruhaniyetlerine benzemeleri bakımından da önem vermişler; bundan dolayı da çiftçilik ilmi o çağlarda büyük bir önem kazanmıştır.

Yunancadan *Kitabu'l-Felâhati'n-Nebâtiyye* isimli eser Arapçaya tercüme edilmişti ki bu eser Nebat kavminden olan ulemâya nispet edilmektedir. Bu kitap bu konuda birçok malûmat kapsar. İnançlarına göre sihir kapısı kapalı olan Müslümanlar bu kitabı inceleyince, eserin sadece dikim, ıslah ve bu konularda ortaya çıkan hususlar itibarıyla nebatattan bahsettiler. Sihirle alâkası bulunan bahisleri de tamamen kaldırdılar. İbnu'1-Avam *El-Felâhatu'n-Nebâtiyye* kitabını bu tarzda ihtisar etmiş, ziraatın nücum ve sihirle alâkalı yönü terk etmişti. Mesleme sihre dair kitaplarında sihrin ve nücûmun ana meselelerini nakletmiştir. Nitekim Allah izin verirse sihirden bahsederken bu yöne temas edeceğiz.

Sonraki âlimlerin ziraat üzerine olan kitapları çoktur. Bu kitaplarda bitkilerin ekim, dikim, bakımından, onların yetişmesi için gerekli olan şeyleri temin etmekten, zararlı şeylerden onları korumaktan ve bütün bu

hususlarda ortaya çıkan şeylerden bahsetmenin ötesine gitmezler. Bu eserler elde vardır.

YİRMİSEKİZİNCİ BÖLÜM

İlâhiyat ilmine dair

İlâhiyat, mutlak varlığı araştıran bir ilim dalıdır. Bu ilimde önce mahiyetler, vahdet[92], kesret[93], vucûb[94], imkân[95] vs. gibi cismanî ve ruhanî şeylere ait umumî hususlar incelenir. Sonra varlıkların mebdelerine (kaynaklarına) bakılır ve bu mebdeler ruhanî olarak ele alınır. Sonra varlıkların, o ruhanî ilkelerden sudûr keyfiyeti ve mertebeleri araştırılır. Sonra bedenden ayrıldıktan ve mebdee (kaynağa) döndükten sonraki nefsin halleri ele alınır.

İlâhiyatçılara göre bu çok değerli bir ilimdir. Onlar bu ilmin varlığı olduğu gibi bilme hususuna kendilerini vâkıf kıldığını iddia ederler. Bu ise onlara göre mutluluğun bizzat kendisidir. Onlara karşı yazılan reddiye ilerde gelecektir. Varlıklar ve bunlara ait ilimlerdeki tertiplerine göre ilâhiyat Tabiiyyattan sonra gelir. Onun için onlar bu ilme "mâverâu't-tabîa"[96] adıyla zikrederler.

Muallim-i evvel (ilk öğretmen) Aristo'nun bu konuya hakkındaki kitapları ulemânın elindedir. İbn Sina *Kitabu'ş-Şifâ* ve *Kitabu'n-Necât*'da bu kitapları özetlemiştir. Aynı şekilde Endülüs hakîmlerinden İbn Rüşd de bu kitapları telhis etmiştir.

Daha sonra gelen âlimler hükemânın ilimlerine dair eserler yazarak o sahada tedvin faaliyetine girişmişlerdir. Gazalî ise, bilindiği gibi bunların bir kısmına reddiye yazarak onlara karşı çıkmıştır. Sonra müteahhirîn (sonraki) kelâmcıları, kelâm ilminin meselelerini felsefenin meselelerine karıştırdılar. Çünkü kelâmî ve felsefî araştırmalar aynı istikamette

geliştiğinden bahisler müşterek bir hâle gelmiş, kelâm ilminin konuları ve meseleleri ilâhiyatın konuları ve meseleleriyle benzerlik göstermişti. Bundan dolayı âdeta ikisi bir ilim hâline dönüşmüştü. Sonra müteahhirîn kelâmcılar, tabiiyyat ve ilâhiyat konularındaki filozofların düzenini değiştirdiler. Bir ilim teşkil edecek biçimde iki ilmi birbirine kattılar. Genel hususlardan bahsettiler. Sonra onun peşinden cismanî hususları ve buna tâbi olan şeyleri getirdiler. Sonra ruhanî hususları ve buna tâbi olan şeyleri ele aldılar. Ve kelâm ilminin sonuna kadar bu çizgiyi takip ettiler.

İmam Fahreddin Razî *El-Mebâhisü'l-Meşrıkıyye*'de ve ondan sonra gelen bütün kelâm âlimleri bu yolu takip etmişlerdir. Böylelikle kelâm ilmi, felsefenin meseleleriyle karışık bir ilim hâline gelmiş, kelâm kitapları felsefî bahislerle dolmuştur. O derecede ki, iki ilmin konularından ve meselelerinden maksat aynı şeymiş gibi bir durum ortaya çıkmıştır.

Hâlbuki bu doğru değildir. Çünkü kelâm ilminin meseleleri iman akideleri olup, kaynağı şeriattır, selefler tarafından nakledildiği gibi, iman etmekten ibarettir, ancak akıl ile ispat edilebilir anlamıyla iman meselelerinde akla başvurulmaz. Çünkü şeriat bakımından şer'î işlerde akla güvenilmez; kelâmcılar inançla ilgili meselelerde aklî deliller getirmeleri, filozoflar gibi bilgi elde etmek maksadıyla değildir. Dinî akideleri ve seleflerin fikir ve gittikleri yollarını doğrulamak ve bid'at ehlinin (hak yoldan sapanların) aklî görüşlere dayanan fikirlerini çürütmektir.

Kelâmcılar ancak seleflerin kabul ettiği akidelerin doğruluğunu kabul ettikten sonra aklî deliller ararlar. Kelâmcılar ile filozofların aklî görüşlerle delil getirmeleri arasında büyük farklar bulunduğu bu sözlerimizden anlaşılır. Bu konu şu şekilde açıklanabilir:

Şer'î ilimler ilâhî olan nurlardan istifade ettiği için, şeriat sahibinin bilgisinin ihatası akla dayanan incelemede çok geniştir; bu görüşler, zayıf olan nazarî görüşlerden üstün ve onları ihata etmiş olduğu için nazarî görüşler çerçevesi içine girmez.

Şâri bize ilâhi ilimler ihsan etmiştir. Bizim vazifemiz, bu ilâhî olan bilgileri kendi idrâk ve bilgilerimize tercih etmek, ancak bu ilâhi bilgilere güvenerek, aklî delillerle naklî deliller birbirine uymazsa aklı bir tarafa atarak emredilmiş olan hükmün doğruluğuna inanmaktır. Bu hüküm ve

inançlardan anlayamadıklarımız hakkında susmak ve Şârie boyun eğerek ona havale eylemektir.

Kelâmcıları aklî deliller aramaya sevk eden sebep dinden sapanların kendilerinin aklî bid'atlerini ileri sürerek iman akidelerine itiraz etmeleridir. Kelâmcılar, onlara karşı koymak üzere itirazları cinsinden olan aklî deliller aramaya muhtaç olmuşlardır. Bu aklî ve nazarî delillerle selefler çağındaki akideleri müdafaa etmişlerdir.

Tabiî ilimlerden ve ilâhiyattan sayılan meseleleri inceleyerek bunların iman akidelerine ve şeriat hükümlerine aykırı olanlarını ret ve tashih etmek kelâm ilminin konularından olmadığı gibi, kelâmcılar tarafından incelenen meselelerden de değildir. Bu iki ilmi birbirinden addedebilmek için sen bunları iyice anla.

Bu iki ilim, gerek kurucuları, gerek konu ve meseleleri bakımından birbirinden başkadır. Bu iki ilmin birbirine karışması, deliller ileri sürülürken maksatların aynı olmasından ileri gelmiş ve aynı sebepten dolayı kelâm ilmi, güya deliller yaratmak için telif edilmiş gibi görülmüştür. Hâlbuki kelâmcıların aklî deliller ileri sürmeleri, yukarda anlattığımız gibi, iman umdelerinin doğruluğu kabul edildikten sonra bid'at ehlinin itirazlarını reddetmek içindir.

Sonradan sûfîlerden olan kelâmcılar aşırı gidenleri, birtakım vecd ve hâllerden bahsederek, kelâm ilmi ile felsefe ilminin meselelerini tasavvufla karıştırıp bütün bu ilimleri birleştirdiler. Peygamberlik, ittihad, hulûl ve vahdet meselelerini açıklarken, bu ilimleri birbiriyle karıştırmaları bundandır.

Hâlbuki bu üç ilim gerek konu, gerek mesele ve gerek delilleri bakımından birbirinden başkadır. Sûfîlerin bu sözleri, ilimden çok uzak bir iddiadır. Çünkü bunlar vecd ve vicdan yolunu ileri sürmek suretiyle deliller getirmekten kaçınırlar ki, biz bunu yukarda anlatmıştık. Aşağıda da açıklamalarda bulunacağız.

Allah dilediğini dosdoğru yoluna sevk eder. Doğrusunu Allah bilir.

YİRMİDOKUZUNCU BÖLÜM

Sihir ve tılsım ilimlerine dair

Birtakım istidatların keyfiyetine (gerçekleştirişine) dair ilimlerdir. Herhangi bir vasıtanın yardımı olmadan veya semavi kuvvetlerin yardımıyla, beşerî nefis ve ruhların unsurlar âlemine tesir etme kudretidir.

Bunların birincisi sihir, ikincisi tılsımdır. Bu bilgiler, şeriatlar nazarında zararlı görüldüğü ve Allah'ın yardımına başvurulmadan yıldızlarla başka unsurlara yönelindiği için sihir ve tılsım hakkında yazılan eserler, halk arasında ilk önce yok denecek kadar azdı. Ancak Musa (r.a.) Allah tarafından Peygamber olarak gönderilmeden önce, Nabat ve Keldanîler gibi kavimler tarafından yazılan eserlerde bu ilimlere ait bilgilere rastlanırdı. Çünkü Musa'dan önce gelen peygamberler yeni şeriatlar ortaya koymamışlar, onlara indirilen kitaplar şer'î hükümleri bildirmek üzere indirilmemişti. Ancak öğüt ve Allah'ı bir bilmeye çağıran ve hayırlı kimselerin cennetlik ve kötü kimselerin ise cehennemlik olacaklarını anlatan kitaplardan ibaretti.

Süryanî ve Keldanîlerden ibaret olan Babil halkı ve Mısır'da Kıbtîler ve başkaları sihir ve tılsım bilgileriyle uğraşmışlar, bu bilgilere dair kitaplar yazmışlardı. Fakat bu kavimlerden ancak Babil halkı tarafından meydana getirilen *Felâhatu'l-Nabâtiyye* gibi pek az eser Arapçaya çevrilmiştir.

Halk sihir ilmini bu eserden öğrendikten sonra onu geliştirip kurallarını ortaya koymuşlardır. Yedi gezegenin harita ve şekillerini çizmeleri bunlar arasındadır.

İslâm bilginleri Hintli Tumtum'un feleklerin derecelerine ve gezegenlerin şekil ve suretlerine dair olan eserini de Arapçaya çevirdiler. Bundan sonra Küfe'de İslamların en büyük sihirbazı olan Câbir bin Hayyân yetişti. O, kendinden önce yazılan eserleri inceleyerek bu bilgiyi meydana koydu. Eserler yazdı, pek çok fikirler ileri sürdü. Sihir ve tılsımın dallarından olduğu için Câbir simya bilgisiyle de meşgul olarak bu bilgi hakkında da birçok görüş ortaya koydu. Simya'nın sihir bilgilerinin bir kolunu teşkil etmesi, onun hangi türden olursa olsun, bir maddenin şeklini, başka bir şekle sokmanın amelî zanaat ve bilgilerin yardımı olmayıp ancak nefis ve ruhun tesiriyle olmasından ileri gelmektedir. Simya, bir maddenin şeklini değiştirerek diğer bir şekle sokmaktan ibaret olduğu için, aşağıda anlatacağımız gibi, sihir bilgisi dâhilindedir.

Bundan sonra matematik bilgileri ve sihirde Endülüslülerin hocası olan Mesleme bin Ahmed Mecritî yetişti. O, sihir ve tılsıma dair yazılan bütün eserleri kısalttı, düzeltti, bu bilgilerin terim ve kanunlarını kendinin *Gayetü'l-Hakîm* adlı eserinde topladı. Mecritî'den sonra, hiçbir bilgin tarafından bu bilgiler hakkında eser yazılmadı.

Sihrin hakikatini ve mahiyetini anlatmak için önce bir giriş yapıyoruz.

Kişilerin nefisleri, türleri itibarıyla bir ise de hasiyetleri bakımından bazı sınıflara ayrılırlar. Her sınıf, kendi türünden olan, başka sınıflarda bulunmayan özellikle diğer sınıflardan ayrılmaktadır. Bu durum, o sınıf için yaratılışından gelen bir özellik taşımaktadır. Ayrı bir sınıf teşkil eden peygamberlerin nefislerinin ayrı bir özellik var ki bunlar, kendilerinde bulunan bu özellik sayesinde Allah'ı tanımaya ve meleklerle konuşmaya istidatlıdırlar. Biz yukarda bundan söz etmiştik.

Bundan sonra nefsin kuvvetiyle veya şeytanın yardımıyla varlıklara tesir ve yıldızların ruhaniyetini celp, bunların tesiri ile varlıklarda tasarruf edenler sınıfı gelir. Peygamberlerin varlıklara tesir ve tasarruftan Allah'ın yardımıyla olup ilâhî olan bir özelliktir. Kâhinlerin gaybî olan şeyleri bilmeleri, şeytanî olan kuvvetlerin tesir ve yardımıyladır. Böylece her sınıf öbüründe bulunmayan özellik ve hasiyetlerle birbirinden ayrılır.

Sihirbazların nefisleri, aşağıda açıklayacağımız gibi, üç dereceye ayrılır. Birinci derecede olanları alet ve yardımcılardan başka ancak kendi

gayretleriyle varlıklara tesir ederler ki filozoflar bu tesiri "sihir" adıyla zikrederler.

Yıldızların mizaç ve yaradılışlarının özelliklerinin yardımıyla varlıklara tesir eden nefisler ikinci dereceyi teşkil ederler. Filozoflar buna "tılsım" derler. Bu nefisler derece itibarıyla yukarda andığımız, nefislerden aşağı derecededirler.

Kişilerin hayal kuvvetlerine tesir edenler de üçüncü dereceyi teşkil ederler. Bu sınıftan olan nefisler kişilerin hayal kuvvetlerine teveccüh edip, o kuvvetlere bir çeşit tesir yapar. Bunlar kişilerde arzu ettikleri her çeşit hayaller ve vehimler yarattıktan sonra, bu hayal ve vehimleri nefislerindeki kuvvet ve istidatla, seyircilerin gözleriyle görebilecekleri bir hâle getirirler, bundan sonra seyirciler bağlar, bostanlar ve saraylar gibi şeyler görmüş olurlar. Hâlbuki olmuş bir şey yoktur. Filozoflar buna "gözbağcılık" derler. Nefislerin tesirlerinin dereceleri işte bundan ibarettir.

Sihirbazlarda bu kuvvet, diğer bütün beşeri kuvvetlerde olduğu gibi, ancak bilkuvve var olup, yalnız riyazet ile fiilen bulunur. Sihirbazlık riyazetlerinin hepsi ancak göklere, yıldızlara, ulvî âlemlere ve tazimin, ibadetin, hudûun (boyun eğmenin) ve tezellülün (bayağılığın) her çeşidiyle şeytanlara teveccüh etmek suretiyle husûle gelir. Bu ise Allah'tan başkasına yönelmekten ve secde etmekten başka bir anlama gelmez. Allah'tan başkasına teveccüh ve ibadet ise küfürdür. Bu yüzden sihirbaz kâfirdir. Küfür, sihrin maddelerinden ve sebeplerindendir. Nitekim az evvel bunu görmüştünüz.

Fıkıhçılar sihirbazın katli hususunda ihtilâf etmişlerdir. Acaba o, sihri fiilen icra etmeden evvelki küfrü sebebiyle mi yoksa ifsad tarzındaki tasarrufu ve bunun sonucunda âlemde meydana gelen fesat yüzünden mi öldürülmektedir, diye. Bunların hepsi de ondan hâsıl olur.

Sihrin ilk iki derecesinin hâriçte bir hakikati vardır. Sonuncu mertebe olan üçüncü derecesinin ise hâriçte hakikati yoktur. Onun için ulemâ, acaba sihrin bir hakikati ve mahiyeti var mıdır, yoksa sadece bir hayalden mi ibarettir, diye sihir konusunda ihtilâf etmiştir. Sihrin bir hakikati vardır, diyenler onun ilk iki derecesini nazar-ı itibara almışlardır. Onun herhangi bir realitesi yoktur, diyenler ise üçüncü ve sonuncu derecesini dikkate almışlardır. Aslında bu konuda ulemâ arasında ihtilâf yoktur. Daha doğrusu

ihtilâf sözü edilen derecelerin karıştırılmasından ortaya çıkmıştır. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

Bil ki, bahsettiğimiz tesirlerinden dolayı sihrin varlığı hususunda mütefekkirler arasında hiç şüphe yoktur. Kaldı ki bu hususlar Kur'ân'da da ifade edilmiştir. Allah Taâlâ şöyle buyurur: *"Süleyman'ın hükümranlığı hakkında onlar, şeytanların uydurup söylediklerine tâbi oldular. Hâlbuki Süleyman büyü yapıp kâfir olmadı. Lâkin şeytanlar kâfir oldular. Çünkü insanlara sihri ve Babil'de Hârut ile Mârut isimli iki meleğe indirileni öğretiyorlardı. Hâlbuki o iki melek, herkese: Biz ancak imtihan için gönderildik, sakın yanlış inanıp da kâfir olmayasınız, demeden hiç kimseye (sihir ilmini) öğretmezlerdi. Onlar, o iki melekten, karı ile koca arasını açacak şeyleri öğreniyorlardı. Oysa büyücüler, Allah'ın izni olmadan hiç kimseye zarar veremezler. Onlar, kendilerine fayda vereni değil de zarar vereni öğrenirler. Sihri satın alanların (ona inanıp para verenlerin) ahiretten nasibi olmadığını çok iyi bilmektedirler. Karşılığında kendilerini sattıkları şey ne kötüdür! Keşke bunu anlasalardı!"* (Bakara, 2/102).

Sahih'te rivayet edildiğine göre Resûlullah'a (s.a.) da sihir yapılmıştı. Hatta hiçbir şey yapmadığı hâlde bir şeyler yaptığını hayal ederdi. Onunla ilgili sihir tarağa, taraktaki kıllara ve hurmanın kuru tomurcuğuna yerleştirilerek Zervân kuyusuna gömülmüştü. Bunun üzerine karşı bir tedbir olmak üzere izzet ve celâl sahibi Allah, Hz. Peygamber'e muavvizetân'ı (Felak ve Nas sûreleri)[97] indirmiş ve *"Düğümlere üfleyen cadıların şerrinden de"* (Allah'a sığınırım de) diye emretmişti. Hz. Aişe, *"Bu sûre, üzerine sihir yapılan söz konusu düğümlerden birine okunur okunmaz derhal düğüm çözülürdü."* demiştir. Sakinleri Nabatlardan ve Suriye Keldanîlerinden olan Babil'de sihir çokça mevcuttu. Kur'ân bundan bahsetmiş, haber ve rivayetlerde de bu husus söz konusu edilmiştir. Hz. Musa'nın (a.s.) Peygamberliği zamanında Babil ve Mısır'da sihir pazarı rağbet görürdü. Bundan dolayı Musa'nın mucizesi sihirbazların deva ve mücadele konusu yaptıkları şey cinsinden idi. Yukarı Mısır'da Kıptîlerin sihirlerinin bu eserleri Mısır'ın Saîd bölgesindeki Berabi'de müşahede edilmektedir ki bu da Mısır'da sihrin yayılmış olduğuna şahitlik eder.

Sihirbazlardan bazıları sihirlenmiş kimsenin suretini kastedip niyetine göre bazı maddelerin özellikleriyle tasvir ederler, suret terkip edilirken kullanılan isimler ve sıfatlardan ibaret olan bu anlamların benzerleri

birleştirme ve ayırma bakımından sihirlenmiş kimsede bile bulunur. Yani sihirlenirken o nesneler, isim ve sıfatlar kullanılmış olur, bundan sonra sihri çözmek isteyen sihirbaz aynen veya manen, yani sihirlenmiş kimsenin ruhaniyeti ikame edilmek suretiyle sihirlenmiş kimsenin benzeri olarak dikmiş olduğu surete hitap edip sözler söyler. Kullandığı o kötü sözlerin harfleri mahreçlerinden çıktığı vakit o harfleri tekrarlarken ağzında toplanmış olan tükürükleri suretin üzerine üfürür. Bu maksatla hazırlamış olduğu ipi düğümler; o, bu tükürükleri üfürmek ve bu niyetle hazırlamış olduğu ipi düğümlemekle sihrin çözülmesi ve bunun lüzumu için hayırlı bir fal telâkki eder. Sihir yaparken ve sihri çözerken üfürmesine ortak ettiği cinden söz alır, ona yemin ettirir. Sihirbaz bu işi ile sihrin azimle yapıldığını bildirmek ister. Biz bunları kendi gözümüzle gördük. Çünkü söz konusu suret ve okuduğu isimler habis bir ruhtur ve üfürdüğü vakit tükürüğü ile ağzından dışarı çıkar. Sonra ondan başka habis ruhlar çıkar ve böylece sihirbazın sihir yaptığı kişide yapmaya çalıştığı şey meydana gelir. Biz sihri meslek edinenlerin bir elbiseye veya deriye işaret ederek gizlice bir şeyler söylediğine, o elbise ve derinin paramparça olduğunu kendi gözümüzle gördük.

Bundan başka otlaklarda otlayan koyunların karınlarının yarılmasını niyet edip, işaret ettiğinde koyunun karnının yarılarak bağırsaklarının yere döküldüğünü de gözümüzle gördük.

Duyduğumuza göre çağımızda Hindistan'da sihirbaz, bir insana işaret ettiğinde o insanın kalbi yerinden koparak düşüyor, işaret edilen kimse de ölüyor ve gövdesi açılarak araştırıldığında iç organları arasında yine kalbi bulunmuyormuş. Hintli sihirbaz nara işaret ettiğinde narın içi açılıp tanelerinden hiçbir şey içinde görülmüyormuş. Sudan ülkesinde ve Türk ülkelerinde bulutları sihirleyerek belli topraklara yağmur yağdıran sihirbazlar bulunduğunu işittik,

Şahit olduğumuz bir başka şey ise, "rk" ve "rfd" harflerinden ibaret olan ve "Mütehabbe" adıyla anılan sayılar ile şaşılacak tılsımlar yapılmasıdır. Mütehabbe harflerinden "rk" 220'yi, "rfd" 284'ü ifade eder. Mütehabbe'nin her ne birbirini sevenler demek ise de burada yarısı, dörtte bir, beşte bir ve altıda bir gibi bütün parçalan bir araya toplandığı takdirde, her iki sayının parçaları birbirine eşit olur, anlamında kullanılmaktadır. Parçaları bu yolda

birbirine eşit olduğu için, sevişen anlamına gelen "Mütehabbe" adı verilmiştir.

Tılsımla uğraşanlar, sayıların iki sevgili arasındaki dostluk üzerinde tesirli oldukları naklederler. Bu iki aded için iki resim konulur. Bunlardan biri zühre (venüs) hanesindedir. Bu zühre kendi hanesinde veya şeref hanesinde, aya sevgi ve kabul gözüyle baktığında, suretlerden birinin talihi zühre yıldızı olarak tayin olunur. Birbirini sevenlerden diğerinin talihi, evvelki suretin talihinin yedinci derecesi yapılır. Bu iki suretten birinin üzerine Mütehabbe harflerinden biri, öbür suretin üzerine ise, bu harflerden diğeri konulur. Çok sayı anlatan harfler üzerine konulan suretten sevgili irade olunur. Nicelik bakımından mı yoksa parçalarından ötürü mü çokluk irade olunduğu belli olmaz. Tılsımcıların söylediklerine göre sevişenler arasında alışkanlık, sevgi meydana gelmesinde bu tılsımın tesiri pek büyük olup onlar birbirinden ayrılamayacak derecede birbirini severler.

Bu sözler Gayetü'l-Hakîm adlı eserin yazarının ve bu ilmin üstadları olan diğer bilginlerin sözleridir ve tecrübeler de sözlerin doğruluğuna şahitlik etmektedir. Çakıl taşı talihi adıyla de anılan Esed (aslan) talihinin tesiri de büyüktür. Bu alışım şöyle yapılır: Yelesi kabarmış ve bir çakıl taşını ısırıp iki parça etmiş olduğu hâlde bir aslan resmi çizilir, aslanın önünde bir yılan resmi yapılır. Bu yılan, aslanın ayaklarından yüzüne doğru süzülmüş ve ağzını aslanın ağzına doğru açmış bir hâlde gözükür; aslanın arka tarafında yürüyüş hâlinde bir akrep resmi çizilir. Bu şekli yapmak için güneşin esed burcunun birinci ve yahut ikinci derecesine hulûlü vakti seçilir; fakat şekil yapılırken ay ile güneşin uğursuzluk vaktine rastgelmesinden sakınmak şarttır. Bu vakit bulunup tayin olunduktan ve bir miskal kadar veya ondan daha az altın üzerine öteki resim basıldıktan sonra, atın gül suyu ile ezilmiş olan zafran içine daldırılır, altının üzerine basılmış olan şekil, zafran suyunun içinden alınarak, sarı renkte ipekli bir kumaş parçasına sarılıp beraberce taşınır. Bu resmi yanında taşıyan kimsenin sultanlar yanında mevkii son derece büyük olur. Eğer bu şekli bir sultan yanında taşırsa, tabası arasında onun aziz ve kuvvetli olacağını da iddia ederler. Bu sözler de *Gayetü'l-Hâkim* ve tılsımlara dair olan diğer eserlerde yazılıdır ve tecrübeler de sözlerinin doğru olduğuna şahitlik eder.

Güneşe mahsus altıgen şekil için de böyle durum söz konusudur. Bu resim, güneş kendi şeref hanesinde, uğursuzluktan uzak, ayın da

hükümdarların talihi hanesinde uğursuzluktan uzak bulunduğu bir yerleştirilir. Bu resim konulurken Aşir (ceza yıldızı) sahibinin talih sahibine dostluk ve kabul gözüyle bakmış olması muteberdir. Bu vakitlerde koyulan resimlerin belgeleri hükümdarlar çocukları hakkında şerefli alametlerden çıkarımına yarar. Uğurlu olan vakit bu yolda seçildikten ve öteki altın üzerine basılmış olan şekil, kokulu şeyler içine daldırıldıktan sonra bir sarı atlas parçasına sarılır. Bununla hükümdarlara arkadaşlık etmeye ve hizmetlerinde ve onlarla görüşüp konuşmalarda bulunmaya tesir edeceğini iddia ederler. Bunların benzeri olan tılsım ve sihirler çoktur.

Mesleme bin Ahmed Mecritî sihir ve tılsımlara dair *Gayetü'l-Hakîm* adlı eserinde bu konularla ilgili bütün meseleleri anlatır.

İmam Fahreddin Razî'nin bu bilgiye dair bir eser yazmış ve ona *Es-Sırru'l-Mektûm* adını vermiş olduğunu bize söylediler. Fahreddin Razî'nin bu eseri Doğuda elden ele dolaştırılmaktaymış. Biz bu eseri görmedik ve zannımıza göre de üstad bu bilgilerin üstadlarından değildir. Bundan dolayı bu eserin, Razî'nin eseri olmaması gerekir. Mağrib'de bir grup vardır ki, sihirle uğraşırlar, Ba'âcîn, (karın yaranlar) adıyla bilinirler. Yukarıda gösterdiğimiz gibi, bunlar kumaşlara veya derilere işaret ettiklerinde, kumaşlar ve deriler, koyunların karınlarına işaret ettikleri zaman ise koyunların karınları yarılır. Bunların her biri, çağımızda, ba'âc (yaran) adıyla anılmaktadır. Çünkü bunlar ihsanlarda bulunsunlar diye, koyunlarının karınlarını yarmakla sahiplerini korkuturlar ve idarecilerin cezalandırmalarından çekindikleri için saklanırlar.

Ben bunlardan bir grubu ve bunların işlerini gözümle gördüm. Bu grubun bana haber verdiğine göre, küfürden ibaret olan duaları, cin ve yıldızların ruhaniyetini elde etmek üzere, kendilerine mahsus riyazetleri olup, Hinziriyye (domuzluk) derler. Bunların bu bilgileri ayrı bir sayfada toplanmıştır. Elden ele dolaştırarak bu sayfayı okurlar. Bunlar ancak riyazet ile vecde ve yıldızlara yönelir, bu sihirler tesiriyle yapmak istediklerini yapabilecek dereceye gelirlermiş. Bu sihir ve tılsımlarla ancak eşya, hayvan ve kölelere tesir edebilmektedirler. Bu durumlarını anlatmak için: *"Biz ancak para ile satın alınarak mülk edinilen, alınan ve satılan şeylere sihir ve tılsımla tesir edebiliyoruz."* derler. Ben bunlardan birine sorular sordum. O kimse bana bu sözleri söyledi. Bunların yaptıkları işler meydandadır. Bu

sihir ve tılsımlarından birçoğunu öğrendik ve şüphemiz kalmayacak kadar bunların bu türlü işlerini gözümüzle gördük.

Sihir ve tılsımlar işte bundan ibarettir.

Filozoflara gelince; bunlar sihir ile tılsımı birbirinden ayırıp sihir ve tılsımların kişilerin nefis ve ruhlarının eseri olduğunu söylerler. Bunlar bu iddialarını ve insan nefsinin bu gibi tesirleri bulunduğunu, nefsin bazen tabiî ve cismanî olan sebeplerden başka da gövdeye tesirler yapmasıyla ispat ederler ki, sevinç gibi sebeplerden doğmuş olan sıcaklık, bazen da vehme kapılmak ve ruhî olan tasavvurlar gibi geçici sebepler bunlar arasındadır. Bir duvarın kenarında veya yüksek bir yerde bağlanmış olan ipin üzerinde yürüyen kimse, bunun bir örneğini teşkil eder ve eğer yuvarlanmak vehmine kapılırsa, onun duvarın yahut ipin üzerinden yuvarlanacağı şüphesizdir. Bundan dolayı birçok kimselerin meleke ile bu vehmi kendilerinden kovmaya çalıştıklarım görüyoruz. Bu vehmi uzaklaştırmaya alıştıktan sonra, duvarın kenarında ve ipin üzerinde düşmeden yürüyor ve düşmekten korkmuyorlar. Kendilerinden bu vehmi uzaklaştırmaya çalışmayanların vehimden ve düşmeyi düşünmekten kurtulamadıkları görülür.

Tabiî olan sebep ve tesirlerinden başka, nefis bu yolda bedene tesir ediyorsa, nefsin kendi bedeninden başkasına da tesir edebilmesinin mümkün olabileceği anlaşılır. Çünkü nefsin kendi bedenine ve kendi bedeni cinsinden olan bedenlere tesiri birdir. Nefis belli bir bedene yerleşip onunla bütünleşmiş değildir; bu suretle nefsin kendi bedeninden başka bedenlere de tesir edebileceği ispat edilmiş oluyor.

Filozofların sihir ile tılsımı birbirinden ayırt etmelerine gelince; sihirbaz sihir yaparken dışarıdan hiçbir yardıma muhtaç değildir; tılsım yapan ise, astrologların dediği gibi, yardıma muhtaç olup o, yıldızların ruhaniyetine, sayıların sırlarına, varlıkların özelliklerine ve unsurlar âlemine tesir eden yıldızların durumuna başvurmaya muhtaçtır.

Filozoflara göre sihir, ruhun ruhla, tılsım ise ruhun cisimle birleşmesinden ibarettir. Tılsımın manası ise yüce ve semavî olan tabiatları aşağılık, yani yeryüzündeki tabiatlara bağlamak demektir. Yüce tabiatlar ise, yıldızların ruhaniyetidir. Bundan dolayı tılsım yapan, çoğunlukla astrolojinin yardımına başvurur. Filozoflara göre sihirbazın sihri, çalışıp öğrenmekle

elde edilen bir şey değildir. Bunlara göre sihir, bu türlü tesirler yapmaya mahsus olan bir tabiattır. Bu özellik, yaradılışı bakımından şair de bile vardır.

Mucize ile sihre gelince; filozoflara göre mucize ilâhî bir kuvvet olup, nefislerde bu tesir kudretini meydana getirir. Mucize sahibi göstereceği olağanüstü hâllerde Allah'tan yardım görmektedir; sihirbaz ise sihri ancak kendi nefsinin ve bazı hâllerde şeytanların yardımıyla yapar. Bundan anlaşıldığına göre sihir ile mucize gerçekte akıl ile tasavvur bakımından olduğu gibi, özü ve zatı yönünden de birbirinden farklıdır.

Bize gelince, biz mucize ile sihri ancak dış alâmetleriyle birbirinden ayırt etmekteyiz ki, bu da mucizenin hayırlı kimseler tarafından hayırlı maksatlar için ve hayır ile yoğrulmuş nefisler ve: *"Ben Allah elçisiyim, işte mucizem, inanmaz iseniz siz de bu mucizenin benzerini gösteriniz."* diye Hz. Peygamber tarafından açıklanması ve sihrin ancak kötü insanlarda bulunması ve kötü maksatlar için ve çoklukla karı ile kocanın arasını bozmak ve bunları birbirinden ayırmak, düşmanlara zarar vermek üzere kullanılmasıdır. Sihir ancak kötülükle yoğrulan kimselere mahsustur. İlâhiyatçı filozoflar mucize ile sihri işte bu yolda birbirinden ayırırlar.

Tasavvuf ehlinden keramet sahibi olanlar arasında da âlemin hâllerine tesir eden kimseler bulunur. Bu kerametler Allah'ın yardımıyla olduğu için bunların bu tesirleri sihir çeşidinden sayılmaz. Çünkü bu dereceye yükselen bu sûfîlerin mezhep ve tarikatları peygamberliğin eseri ve peygamberliğe bağlıdır. Bu dereceye yükselenler kendi durumları, imanları ve Allah'ın buyruklarıyla amel etmeleri nispetinde Allah'ın yardımına erişirler. Bu dereceye yükselen kimse kötülük düşüncesiyle âlemin durumuna tesir etmeye gücü yeter ise de bunu yapmaz; çünkü, o kimse bir işi işlemek ve bırakmak hususunda ilâhî emirle kayıtlı olduğundan izinli bulunmadığı işi yapamaz. İzinli olmadığı bir işi yapan bulunursa, o doğru yoldan bir yana sapmış olur; bu gibi hâl ve hareketinden dolayı aralarından bazısının derecesinden mahrum edilmiş olduğu da olur.

Mucize, Allah'ın yardımı ve ilâhî olan kuvvetle meydana geldiği için, sâhirlerden kimse mucizeye karşı koyamaz. Hz. Musa'nın asadan ibaret olan mucizesine karşı koymak isteyen Firavun'un sihirbazlarının hâlini iyice düşünürsen anlarsın ki Firavun'un sihirbazlarının Hz. Musa'nın mucizesini

bozmak üzere yere atmış oldukları maddeleri asâ yuttuğu için, sihirleri hiç de yapılmamış gibi, tesirsiz kalmıştır.[98]

Resûlullah Muhammed'e (s.a.) yapılan sihir de Felâk süresindeki: *"Düğümlere üfleyen nefeslerin şerrinden...Allah'a sığınırım."* nâzil olunca sihir çözülmüştür ki, Hz.Ayşe (r.a.): *"Peygamber bu âyeti sihirbazların sihir yapmak üzere düğümlemiş oldukları her düğüme okuduğunda, düğüm hemen çözülürdü."* der. Sözün kısası, Allah'ın adı ve Allah'ın adını anmakla sihir çözülür.

Tarihçiler şunu naklederler: Kadisiye savaşında Kisra'nın bayrağı olan Zerkeşe Kâviyân'ı meydana çıkarmışlardı.

Altınla işlenmiş "El-Vefku'1-Meînî" olarak adlandırılan tılsımlı bir suretin bulunduğunu naklederler. Ancak Rüstem'in öldürülmesi ve Farsların dağılmasından sonra bu sancak yere düşmüş bir vaziyette bulunmuştur.

Tılsımcıların iddiasına göre bu sancaktaki şekil, savaşlarda galip gelmeye özgü bir tılsımdır ve o sancağı taşıyan taraf mağlup olmaz. Ancak o tılsımlı sancağı taşıyanların karşısında, Allah'ın emirlerine sarılmış olan ve imanlarından dolayı ilâhî yardım ile desteklenen Hz. Peygamberin sahabeleri olunca, bütün sihirler çözülmüş ve geçersiz olmuştur.

Şeriat ise sihir, tılsım ve gözbağcılık arasında bir ayrım yapmamış, hepsini de tek bir hükme bağlamıştır. Evet, bunların hepsi de yasaktır. Çünkü Şâri ancak ahiretimiz için faydalı olacak dinimize dair fiiller ile dünyamız için faydalı olacak geçimimize dair fiilleri mubah kılmıştır. Bu hususlarla ilgili olmayan fiiller ise eğer zararlıysa veya bir çeşit zarar taşıyorsa, o zaman zararları ölçüsünde yasak olur. Sihir, icra edilmesi ile zararı olan bir fiildir. Tılsımlar da onun gibi değerlendirilir. Çünkü ikisinin de tesiri aynıdır.

Astrologluğa gelince, bu bilgide de yıldızların tesirine inanıldığı ve Allah'tan başkasından yardım istenildiği ve işler Allah'tan başkasına havale edildiği için, inancı bozduğundan, astrolojiyle meşgul olmanın da bir çeşit zararı vardır. Sözün kısası her iş vereceği zararı ölçüsünde yasak edilmiştir. Eğer iş bizim için önemli olmadığı gibi, zararı da yok ise en azından Allah'a yaklaşmak maksadıyla işi bırakmalıyız. Çünkü bir kişinin güzel ve iyi bir Müslüman olması faydasız şeyleri bırakmasıyla olur. Zararlı olduğu için

şeriat, sihir, tılsım ve hokkabazlığı bir cinsten sayarak hepsini de yasak etmiş, haram kılmıştır.

Şeriat âlimlerine göre mucize ve sihir arasındaki fark ise, kelâmcıların dile getirdikleri, mucizedeki tahaddî (meydana çıkarma) yönüdür. tahaddî, mucizenin, onu gösterecek olanın davasına uygun şekilde meydana geleceğini iddia etmektir. Kelâmcılar diyor ki: Sihir yapanların tahaddî imkânları yoktur ve onlardan böyle bir şey vuku bulmaz. Mucizenin yalan bir davaya uygun şekilde meydana gelmesi mümkün değildir. Çünkü mucizenin doğruluğa işaret etmesi aklîdir ve yine mucizenin kendi sıfatı ve özelliği ise, tasdiktir. Eğer mucize yalan bir davaya uygun olarak gerçekleşecek olsa, doğru olan yalancı çıkmış olur ki, bu da imkânsızdır. Dolayısıyla yalancıdan asla bir mucize sâdır olmaz.

Filozoflara göre mucize ile sihir arasındaki fark hayır ile şer arasındaki farkın aynıdır. Sihirbazdan ise hayır sâdır olmaz; o, sihrini hayırlı işler için kullanmaz. Mucizeler gösteren kimseden ise, şer ve kötülük meydana gelmez; mucizesini kötülüğe götüren işlerde kullanmaz. Dolayısıyla sanki bu ikisi, kendi fıtratlarının birbirine zıt olan en uzak noktasında gibidirler.

"Allah dilediğini kulunu doğru yola sevk eder." (Bakara, 2/42). O, kudretli ve azizdir. Ondan başka ilâh yoktur.

* * *

Göz değmesi: Bu çeşit ruhî tesirler kabilinden olan diğer biri göz değmedir. Bu, kem nazar sahibi olan bir şahsın ruhundan ileri gelen bir tesirdir. Şöyle ki kem nazar sahibi idrâk ettiği bir maddeyi veya hâli güzel bulur. Onu güzel bulma hususunda çok ileri gider. Bu çeşit bir hoşlanma, güzel bulma hâlinden bir haset hâsıl olur. Kıskançlığa dayanan bu his içinde o maddeyi veya hâli, ona sahip bulunan şahıstan soymaya kasteder. Kendine mal edemeyince de onun fesada uğramasını tercih eder. Göz değmesi fıtrî bir özelliktir.

Bununla diğer ruhî tesirler arasındaki fark şudur ki: Göz değmesi kazanmakla elde edilmeyen fıtrî bir özelliktir ve meydana gelişi de sahibinin tercihine bağlı değildir. Diğer nefsî etkiler ise, her ne kadar bazıları kazanmakla elde edilmeyen fıtrî şeyler olsa da, meydana gelişleri sahibinin tercihine bağlıdır. Dolayısıyla bunlardaki fıtrî olma durumu,

onları meydana getirme gücüyle ilgili olup bizzat meydana gelişleriyle ilgili değildir. Onun için şöyle demişlerdir: Sihir veya kerametle öldüren öldürülür. Ancak nazar etmeyle öldüren öldürülmez. Bunun yegâne sebebi şudur ki, kem nazar, sahibinin iradesiyle ve kastıyla olan veya terk edilebilen cinsten bir şey değildir. Belki bu hâl sadece zarureten ondan sâdır olmaktadır.

OTUZUNCU BÖLÜM

Harflerin esrarını öğrenme ilmine dair

Harflerin sırlarını öğrenmek ilmine çağımızda simya (sîmîya) denir. Simya tılsımın bir terimi idi. Varlıklara tesir eden tasarruf sahibi mutasavvıfların ıstılâhında "esrar-ı hurûf" anlamına naklolunmuş ve umumî bir lafzın hususî anlamında kullanılmıştır.

Başlangıçta İslâmda bulunmayan bu ilim (uzun) bir müddet geçtikten ve aşırı mutasavvıflar zuhur ettikten sonra ortaya çıkmıştır. Böyle mutasavvıflar, hissî idrâk perdesinin açılması suretiyle gayb âlemini müşahede etme, ellerinden birtakım harikulade şeyler zuhur etmesi, unsurlar âlemi üzerinde tasarruflarda bulunmaları, tasarrufa dair kitaplar ve ıstılâhlar tedvin etme, varlığın bir olmadan (vahid) aşağıya doğru inmesi ve bu husustaki tertibi hakkında belli bazı kanaatler ileri sürmeye yönelmişlerdi. Çünkü bunlar itikad ederler ki, göklerin ve yıldızların ruhları kemâl-i esmâî'nin (ilâhî isimlerin) görüntüleridir. Harflerin tabiatları ve sırları da kelimelere sirayet etmiş ve bu isimler de şu müşahede edilen düzen üzere mükevvenata[99] sirayet etmiştir. Mükevvenat ise tâ ilk defa icad edildiği vakitten beri tavırdan tavra intikal edegelmiş ve bu suretle kendindeki sırları ve hikmetleri ortaya çıkarmıştır. İşte bunun için, tam olarak konularına vâkıf olunamayan ve meseleleri saymakla bitmeyen simya ilminin kollarından biri olan "harflerin sırları ilmi" doğmuştur.

Bu ilme dair Bûnî'nin (öl. 1225), İbn Arabî'nin ve bunları takip eden diğer âlimlerin birçok kitapları vardır.

Onlara göre bu ilmin semeresi, varlıklara sirayet etmiş olan sırları kuşatan harflerden doğan, esmâu'l-husnâ (en güzel isimler) ve ilâhi kelimeler ile rabbanî nefislerin tabiat âleminde tasarrufta bulunmasıdır. Sonra harflerdeki bu tasarrufun sırrı konusunda anlaşmazlığa düştüler. Bazıları sırlı harflerdeki sihirli tasarrufun sebebini tayinde ihtilâf ettiler. Bu sırrı harflerin terkibindeki mizaca bağlayıp unsurlar gibi harfleri de tabiatlar itibarıyla dört sınıfa taksim ettiler. Bu dört tabiattan her biri, harf gruplarından birine özgüdür ve gerek etkileme, gerek etkilenme yönüyle bu tabiatta tasarrufta bulunmak o harf grubuyla olur. Bu suretle "teksir" (kırmak, bölmek) adını verdikleri teknik bir usûlle unsurların gösterdiği çeşitlenmelere göre ateş (nâriye), hava (hevâiye), su (mâiye) ve toprak (turâbiye) diye harfler çeşitlere ayrılmış oldu. Buna göre ebceddeki elif (a) "ateş", be (b) "hava", cim (c) "su" ve dal (d) "toprak" içindir. Sonra ebced harfleri ve onlara tekabül eden unsurlar tükeninceye kadar peş peşe aynı işlem tekrarlanır. Böylece dört unsurdan her birine ait olan yedişer harf belirlenmiş olur:

Ateş: Elif. He. Tı, mim, sin, zel.

Nava: Be, vav, ye, nun, dad, te, zı.

Su: Cim, ze, kef, sad, kaf, se, gayın.

Toprak: Dal, ha, lâm. Ayın, ra, hı, şın.

Ateş grubundaki harfler, soğuk hastalıkları uzaklaştırmak ve istenildiğinde, maddî veya hükmî olarak, hararetin gücünü katlayarak artırmak içindir. Tıpkı savaşlarda, öldürme ve saldırılarda Mars'ın güçlerinin katlayarak artırılması gibi. Su grubundaki harfler ise humma gibi hararetli hastalıkları uzaklaştırmak ve istenildiğinde maddî veya hükmî olarak soğuk kuvvetleri katlayarak artırmak içindir. Tıpkı ay'ın güçlerinin katlanarak artırılması gibi. Ve bunun gibi başka örnekler vardır.

Bazıları ise harflerdeki tasarrufların sırrını, onların işaret ettikleri sayılara bağlar. Çünkü ebced (alfabe) harfleri, konuluşları itibarıyla veya tabii olarak, bilinen belli harflere delâlet ederler. Ve bu sayılar arasındaki uygunluktan dolayı, bizzat harflerin kendileri arasında da bir uygunluk meydana gelir. Meselâ be (b), kef (k) ve ra (r) harfleri arasında bir uyum mevcuttur. Çünkü bu üç harften her biri kendi hanelerinde ikinci kademeye

delâlet etmektedirler. (2, 20, 200) Meselâ be (b) birler hanesinde, kef (k) onlar hanesinde ve ra (r) yüzler hanesinde ikinci kademedeki sayıyı ifade eder ve yine meselâ bunlarla dal (d), mim (m) ve te (t) harfleri arasında bir münasebet mevcuttur. Çünkü sonunculardan her biri dördüncü basamaktaki dörtler hanesine delâlet etmektedir. (4, 40, 400) Şu hâlde dört ile iki arasında kat ve yarı olma münasebeti vardır. Böylece sayılarda olduğu gibi isimlerin ve kelimelerin de uyumları ortaya çıkar ve harflerin her sınıfı, şeklin sayısı veya harflerin sayısı itibarıyla kendisine münasip düşen vefkler[100] sınıfına mahsus olur. Böylece aralarındaki uygunluktan dolayı harflerin sırrından ve sayıların sırrından oluşan tasarruf birbirine karışmıştır.

Harfler ile tabiatların mizaçları arasındaki veya harfler ile sayılar arasındaki uygunluk, anlaşılması çok zor bir husustur. Çünkü bunun ilimler veya kıyaslamalar ile bir ilgisi yoktur. Bunlarla uğraşanların bu konudaki tek dayanakları zevk ve keşiftir. Bûnî şöyle diyor: *"Harflerin sırlarının akla dayanan kıyas ve karşılaştırmalarla bilinecek maddelerden olduğu zannına kapılmamalı, bu bilgi ancak keşif yoluyla müşahede ve ilâhî yardımla elde edilir."*

Bu harflerle ve bu harflerden terkip edilen isimlerle tabiat âleminde tasarrufun vukuu ve bu tasarruftan varlıkların müteessir olduğu, başka bir deyişle, bu tasarrufun varlıklara tesirleri inkâr edilmeyecek bir gerçektir. Çünkü bu bilginlerden birçoğunun varlıklarda tasarrufu, yalanlanamayan toplulukların rivayetiyle sabittir. Bunların, varlıklarda tasarrufları tılsımlar tesiriyle tasarruf birdir gibi sanırlarsa da bunların bu düşünceleri doğru değildir. Çünkü tılsımın hakikati ve tesiri bu ilmin ehli olanların tespitlerine göre şöyledir: Tılsım, kahr cevherinden, yani özünden hâsıl olan ve himmete rabt edilmiş bulunan birtakım kuvvetlerdir ki bunlar terkip edildikleri şeyde kahr tesiri vücuda getirir. Bu ise felekteki sırlar sayılarındaki nispetler ve zikredilen tılsımın ruhaniyetini celbeden buhurlar sayesinde olur. Bu kuvvetlerin himmet ve azimetle sıkı bir şekilde bağlı olmasının faydası, ulvî tabiatları süflî tabiatlara raptetmektir. İlmin ehli olanlara göre tılsım, hava, toprak, su ve ateş unsurlarından mürekkep bir maya gibidir. Bunların hepsi ile hâsıl olur. Bu maya neyin içinde husûle gelirse, onu kendi zatına döndürür. Yine madenî cisimler için iksir de maya gibi olup içine sirayet ettiği madeni değiştirme suretiyle kendisine dönüştürür. Onun için derler ki, kimyanın konusu madde içinde maddedir. Çünkü iksirin bütün cüzleri cisim (madde) niteliğindedir. Tılsımın konusu

ise cisim içinde ruhtur. Tılsım, ulvî tabiatları süflî tabiatlara raptetmekten ibarettir ve süflî tabiatlar cismanî (maddî) olduğu hâlde ulvî tabiatlar ruhanîdir.

Bil ki, tabiat âlemindeki tasarrufların hepsi sadece insan nefsine ve beşerî himmetlere hastır. Zira insan nefsi tabiatı kuşatmış olup zatı ile onun üzerinde hükmetmektedir. Şu hâlde tılsımcılarla ehl-i esma olan mutasavvıflar arasındaki farkın hakikati şudur:

Tılsımcıların tasarrufu, feleklerin ruhaniyetini aşağıya indirerek onu birtakım belli suretlere veya sayı nispetlerine rabtetmekten ibarettir. Maksat da bundan, tabiatı sayesinde değişim tesirini meydana getirecek bir çeşit mizacın hâsıl olmasıdır. Tıpkı mayanın içine katıldığı şeyde vücuda getirdiği tesir gibi. Ehl-i esmanın tasarrufları ise ancak mücahede ve keşif ile kendileri için hâsıl olan ilahî nur ve rabbanî imdat sayesinde meydana gelir. Bu sebeple tabiat onların iradesine ram olur, kendilerine boyun eğer ve itaatsizlik yapmaz. Bu durumda da ne feleklerin kuvvetlerine, ne de başka şeylerin yardımına ihtiyaç duyulmaz. Mutasavvıfların dayandıkları destek bu gibi şeylerden daha üstündür.

Tılsımcılar feleklerin ruhlarını aşağı indirme üzere nefse kuvvet veren bir riyazete az da olsa ihtiyaç duyarlar. Bunun da en basit şekli kalben teveccüh ve riyazettir. Ama ehl-i esmanın hâli böyle olmayıp onların riyazetleri büyük riyazettir ve bununla mükevvenatta tasarrufta bulunma maksadı da güdülmez. Çünkü bu çeşit bir maksat gütmek onlar için hicaptır. Tasarrufları, Allah'ın kendilerine olan ikramlarından bir keramet olmak üzere ancak bi'l-araz hâsıl olur. Şayet esma sahibi, keşif ve mücahedenin neticesi olan ilâhî esrar ve melekûtî hakikatler konusundaki marifetten hâli olur, esma ile harflerin ve kelimelerin tabiatları arasındaki münasebetle iktifa eder ve bu yönden onlarla tasarrufta bulunursa bu takdirde esma sahibi ile tılsıma arasında hiçbir fark kalmamış olur. Hatta tılsımcı esma sahibi mutasavvıftan daha çok güçlü ve güven vericidir. Zira o, ilmî ve tabiî olan usûllere ve düzenli birtakım kaidelere başvurmaktadır. Esmanın esrarına sahip olan şahıslar, ıstılâhı ilimlerde itimat olunabilecek delil çeşidinden bir kaideye mâlik olmadıklarından başka bir de teveccühündeki kalbî bağlılığındaki samimiyetini yitirmiş olup bu yüzden kelimelerin hakikatlerine ve münasebetlerin tesirlerine vâkıf olmaya esas teşkil eden

keşfi de elden kaçırmışlarsa, elbetteki onların hâli rütbe itibarıyla tılsımcıdan daha aşağıdadır.

Tılsım ile tabiata tesir eden kimse de bazen kelimelerle yıldızlar arasında münasebet temin etmek üzere, belli kelimelerden cümleler kurup bu duaların kuvvetiyle, varlıklara tasarruf etmek için tılsım bilgisini yıldızların kuvvetiyle meczeder.

İsimlerle tasarrufta bulunanlar bazen kelimelerin ve isimlerin güçlerini, yıldızların güçleriyle karıştırırlar ve esmâu'l-hüsnâ'yı zikretmek veya onlara, hatta başka isimlere, uyan vefklerin resimlerini çizmek için, o isimlere uyan yıldızların talih hanelerinde oldukları zamanları seçerler. Bûnî "El-Enmât" diye adlandırdığı kitabında böyle yapmıştır. Onlara göre bu uygunluk, "kemal isimlerin (esmâu'l-hüsnâ'nın) berzahı" demek olan "hadaratü'l-amâiyye"den neşet eder ve bu isimlerin ayrıntılarının hakikatlere inişi, mevcut uygunluklar şeklinde olur. Onlara göre bu uygunlukların ispatı ancak müşahede ile olur. İşte eğer isimlerle uğraşanlar müşahededen uzak olur ve bu uygunluğu taklit yoluyla öğrenirlerse, o zaman onların yaptıkları ile tılsımcıların yaptıkları arasında bir fark kalmaz. Hatta söylediğimiz gibi, bu durumda tılsım yapanın işi daha sağlam olur.

Aynı şekilde tılsım yapanlar da, kelimeler ve yıldızlar arasında mevcut olan uygunluktan dolayı, yaptıkları tılsımlar ve yıldızlarının güçleri ile belli kelimelerden oluşmuş duaların güçlerini birbirine karıştırırlar. Ancak onlara göre kelimelerin uygunluğu, bu uygunluğu müşahede hâlinde elde etmiş olan isimlerle uğraşanlarınki gibi değildir. Aksine onlar için bu uygunluk, kendi sihir usullerinin gereklerinden ileri gelir. Bu da yıldızların cevherler, sonradan var olan şeyler, zatlar ve manalar gibi varlıklar âlemindeki her şeye göre bölünüp taksim edilmesiyle olur. İşte harfler ve isimler de bunların içindedir. Böylece yıldızlardan her biri, belirli bir varlık grubuna tahsis edilir.

Tılsımcılar Kur'ân'daki sûre ve âyetleri bu tarzda taksim etme türünden olmak üzere bu temel üzerine birtakım garip ve kötü şeyler bina ederler. Mesleme bin Mecritî'nin *El-Gaye*'de yaptığı şey budur, Bûnî'nin *El-Enmat*'daki tavrından anlaşıldığına göre o da tılsımcıların usûlüne itibar etmiştir. Çünkü *El-Enmat*'ı ve ihtiva ettiği duaları, bu duaların yedi yıldızın saat ve vakitleri üzere taksim edilmelerini dikkatle gözden geçirir, sonra da *El-Gaye'*ye vâkıf olup yıldızların kıyametini, yıldızların yerini tutan dualar

ismi verilen şeyleri dikkatle incelersen, göreceksin ki ya bunlar da o maddeden ve özdendir, veya her iki fendeki icadın aslında ve ilim berzahındaki tenasüp zikredilen hususların hepsini mecbur kılmıştır.

"Ve size (bu gibi konularda) çok az bilgi verilmiştir." (İsrâ, 17/85).

Şâriin haram kıldığı bütün ilimlerin varlığının inkâr edilmesi gerekmez. Meselâ sihrin haram olmasına rağmen varlığı gerçektir. Ancak ilim olarak bize bildiklerimiz yeter.

* * *

Tahkik ve bir nükte: Bu simya şer'î riyazet yoluyla husûle gelen bir çeşit sihirdir. Çünkü yukarıda beyan ettiğimiz veçhiyle şu varlıklar âleminde tasarrufta bulunmak, insan nevi içinde iki sınıf kimseye el verir: Bir sınıf peygamberlerdir. Bunların tasarrufları ilahî kuvvetle vücuda gelir. Allah onları bu fıtrat üzere yaratmıştır. Diğer sınıf sihirbazlardır. Bunların tasarrufları da nefsin kuvvetiyle husûle gelmektedir. Bu da onların cibilliyetinde var olan bir şeydir. Bazen evliyaya da tasarrufta bulunmak el verir. Onlar bunu imanî kelimelerle kazanırlar ve bu, tecridin (ve safvetin) neticesidir. Lâkin onlar bunu, yani tasarrufu kastetmezler. Belki bu gibi şeyler talep hâli olmaksızın sırf ilâhî bir lütuf ve ikram olmak üzere kendiliğinden onlar için hâsıl olur. Güçlü ulu veliler böyle şeylerle karşılaştıkları zaman derhal ondan yüz çevirir, Allah'a sığınır ve o çeşit hâlleri kendi haklarında bir çeşit ilâhî imtihan ve ibtilâ addederler.

Bayezid-i Bistamî'den hikâye edilir ki Dicle Nehrinin kenarına gelince, keramet gösterir, nehrin iki kenarı birbirine birleşir. O ise acelesi olduğu hâlde *"Ben nasibimi bir akçaya satamam."* der ve öbürleri gibi gemiye binerek, yani parasıyla karşıya geçer.

Aynı şekilde fıtraten sihir istidadına sahip olan kimselerin, bu istidatlarını kuvveden fiile çıkarmaları için behemahal riyazet yapmaları icap eder. Bazen fıtrî olmayarak, iktisab yoluyla da sihir hâsıl olur. Bu çeşit sihir fıtrî olandan başka olup ilkinde olduğu gibi bunda da riyazet yolu ile bazı temrinlere mutlak ihtiyaç vardır. Sihre mahsus bu çeşit riyazetlerin neler olduğu malûmdur. Bunların keyfiyetleri Mesleme bin Mecritî'nin *El-Gaye*'sinde, Câbir bin Hayyân'ın risalelerinde ve daha başka müelliflerin eserlerinde zikredilmişti. Sihirbazlığı iktisab etmeye kast ve azmedenlerden

birçokları bu gibi şeylerle uğraşır ve sözü edilen riyazet şekillerini şartlarına ve kaidelerine uygun biçimde öğrenirler. Ancak eskilerin yaptıkları sihirbazlık riyazetleri ve temrinleri küfriyâtla dolu idi. Meselâ yıldızlara teveccüh eder, yıldızların ruhaniyetlerini celbetmek için türlü türlü dualar okurlar. Bu çeşit dualara da "kıyâmat" ismini verirlerdi. Küfriyât kabilinden olan diğer bir riyazetleri, bir insanın fiillerini yıldızların talihlerine bağlamak ve burçlarındaki yıldızların mukabillerinde bulunmanın muradın husûle gelmesinde tesirli olduğuna itikat etmek, bu suretle Allah'tan başka müessirlere inanmaktır.

Bundan dolayı mahlûkat âleminde tasarrufta bulunmaya kastedenlerden birçoğu, bu tarz bir tasarruftan sakınmışlar ve onu bu yoldan elde etmekten kaçınmışlardır. Onlara göre bu gibi şeyler küfür olduğundan onlarla mümaresede bulunmaktan uzak durmuşlardır. Buna karşılık söz konusu riyazetleri zikir ve teşbihler ve Kur'ân ve hadislerden iktibas ettikleri birtakım dualarla şer'î bir şekilde icra ettiler.

Maksatları, ihtiyaçlarına münasip düşen taksimatı tanıyıp onu kendilerine rehber edinmekti. Bundan dolayı yüzden evvelce de izah ettiğimiz gibi âlemde var olan her şeyi yedi yıldızın tesirlerine göre zatlar, sıfatlar ve fiiller olmak üzere taksim etmeye mecbur kaldılar. Bununla beraber söz konusu taksimat için münasip olan günleri ve saatleri da araştırdılar. Bu ameliyelerini, küfürden ibaret olan veya küfre yol açan malûm sihirbazlığa bulaşmış olmayalım diye, şer'î riyazet perdesi altında gizlediler. Şer'î bir teveccühe temessük ettiler. Çünkü bunu umumi ve halis bir nitelikte buldular.

Bûnî, *El-Enmat*'da ve diğer eserlerinde bunu yapmış, küfür mahiyetindeki eski sihirbazlığın sakıncalı sözlerini kaldırarak yerlerine dinî ifadeler koymuş, bu suretle eski sihirbazlığı ve tılsımcılığı İslâm perdesi altında gizleyerek takdim etmişti. Buna "simya" (sîmîya) ismini vermişlerdi. Maksatları bu ismi ortaya atarak sihir sözünden sakınmada mübalağa ve hassasiyet göstermekti. Fakat "simya" adı altında öne sürdükleri şeyler, hakikatte mefhum itibarıyla sihirbazlıktan başka bir şey değildi. Her ne kadar şer'î bir teveccüh ve tahsil etmişler ise de Allah'tan başkasının tesirine itikat etme hâlinden yine de o kadar fazla uzak kalamadılar. Bundan başka bir de âlemde tasarrufta bulunma vaziyeti içindedirler. Hâlbuki Şâri nazarında bu çeşit tasarruflar haramdır.

Mucize yoluyla peygamberlerden zuhur eden tasarruflara gelince; bunlar onlardan Allah'ın emriyle hâsıl olur. Bu çeşit hârikalar ortaya koyma kudretini onlara o verir. Evliyadan zuhur eden tasarruflar da Allah'ın emriyledir. İlham yoluyla onlarda zarurî ilim yaratma şeklinde hâsıl olur. Onlar, Allah'ın izni olmadan bu gibi şeyleri iktisab etmeye yeltenmezler. Şu hâlde bu taifenin simya hakkındaki parlak sözlerine itimat olunamaz. Çünkü evvelce de ifade ettiğim gibi bu fen sihirbazlık fenlerine dâhildir.

Allah keremiyle halkı hakikata yöneltsin.

* * *

Zâyirace, veya zâyirce simya ehline göre kelimeler arasındaki harf irtibatına dayanarak belli sorulardan cevaplar çıkarmak da simya ilminin dallarındandır. Bununla uğraşanlar ilerde olacak şeyleri öğrenme hususunda bilgi sahibi olmak için bu fennin esas teşkil ettiği kanaatini vermeye çalışırlar. Bu ise bilmece ve hileli meselelerden ibarettir. Simyacıların bu hususta üzerinde konuştukları birçok sözler vardır. . Bunların en acayibi, daha önce bahsetmiş olduğumuz, Sebtî'nin *"Zâyircetu'l-Âlem"* (âlemin Zâyircesi)'dir Bu Zâyircenin yapılışı hakkında söylenenleri izah edeceğiz. Bu zâyircenin kenarlarında yazılı olan Sebtî'nin manzumesini nakledeceğiz. Sonra zâyircenin daire ve etrafında yazılı olan cetvelleriyle birlikte bir tarifini vereceğiz. Sonra bu hususta hak olan şeyin üzerinden perdeyi kaldırıp *"Bu gayb kabilinden bir şey değildir, sadece ifade bakımından soru ile cevap arasındaki mutabakattan ibarettir."* diyeceğiz. Bu da, "teksir sanatı" adı verilen bir sanatla sorudan cevabı çıkarmak için tutulan enteresan yollardan garip bir usûldür. Daha evvel de bu hususa işaret etmiştik. Bu kasidenin sıhhati hakkında itimat, olunacak bir şeye sahip değiliz. Ancak biz zâhire göre onun en sahih nüshasını araştırdık.

Bu ilmin ehli olanların bilmece kabilinden birçok sözleri vardır. Bunların en garibi olan Sebtî'nin *Zâyirce-i Âlem*'i ile düşkünlük derecesinde meşgul olunmuş, ondaki bilgiler ve hükümler çıkarılmış, bu suretle gayba vâkıf olma ve âlemde tasarrufta bulunma arzusu peşinde koşulmuştur. Bu Zâyirce altıncı (onikinci) asırda Mağrib'teki mutasavvıfların şeyhi olan Ebu Abbas Sebtî'ye nisbet edilir. Bu zat Sebte'de doğmuş, Merakeş'te ikamet etmiş ve Ekvan'da tasarrufta bulunmakla meşhur olmuştur. İhtiyaç sahiplerine muhtaç oldukları şeyleri ucuza satıp aldığı parayı da fukaraya sadaka olarak

vermiş, diye hikâye edilir. Hatta yağmuru dahi taliplerine satmıştır, diye rivayet olunmuştur. Şimdi kabri Merakeş'te bu veçhile maruf olup ihtiyaç sahipleri ona sadakalar ve adaklar takdim ederek ihtiyaçlarını görmektedirler, diye meşhurdur. Bunun sıhhati, tecrübe ile Mağrib ahalisi arasında zikredilir. Bu zatı, *Kitabu't-Teşevvuf fî Risâleti't-Tasavvuf* isimli eserin müellifi dahi överek zikretmiştir. İşte bu zata nispet olunan bu Zâyirce büyük bir daire içinde, birbirine parelel birtakım daireler ihtiva eder. Merkezden çembere doğru giden oniki burç sayısınca evler ile onikiye taksim edilmiş, her vitr'in üzerinde baştan sona kadar birtakım harfler ve sayılar var. Dâhilinde ve dairesinde ise ilimlerin adları ve ekvanın yerleri yazılmıştır. Zâyircenin arkasında enine, boyuna kesişen birtakım hatlarla bir cetvel vardır. Eni itibarıyla 55, uzunluğuna 131 hane ihtiva eder. Bu hanelerin bazısında harf, bazısında sayı var, bazısı da boştur. Zâyircenin kenarında da bahr-ı tavîlden bir lâmiye kasidesi var. Zâyircenin nasıl yapılacağını ve ondaki ilim ve marifetlerin nasıl çıkarılacağını anlatır. Ondaki bilgileri istihraç eden kimseye tesadüf etmedik. Ama onunla mesâil ve guyûb istihraç eden pek çok kimseyle görüştük. Bazısı cevapla kasidesinin kafiyesi üzere bir beyit, bazısı daha ziyade istihraç ederler. Doğuda her bahrda ve her kafiye üzere manzum olarak zayirçeden cevap çıkaranlar varmış, diye bize nakledilmiştir. Bu kitabın baş tarafında Zâyirceye dair bir hayli söz söylemiştik. Şimdi de Zâyircenin kenarında yazılı olan kasideyi nakil ve irad ederiz. Ama hiçbir şekilde sıhhatini taahhüt edemeyiz. Zira bu bâbta mevsuk bir kimseden sahih bir rivayet ele geçiremedik. Fakat mümkün mertebe nüshaların sahihini araştırdık. Bunun naklini bitirdikten sonra buna vukufu olan bazı zatlardan tahkik edebildiğimiz vechiyle bununla amelin keyfiyetini zikrettik, sonra hakikat-ı hâli yani bu keyfiyetin gaybı bilmek demek olmayıp belki sual ile cevap arasında bir nevi mutabakattan ibaret olduğu, teksir dedikleri sanatla sualden cevap çıkarmada bir garip ilim ve marifet olduğunu açıkça ortaya koyduk. Daha evvel kitabın boş tarafında da bu tahkikata işaret etmiştik. [101]

* * *

Zâyircenin etrafındaki kaside[102] şudur:

"Sebtî söze başlar, Rabbına hamd eder. İnsanlara rehber gönderilen peygambere salat, selâm olsun. O, son peygamber olarak gönderilen Muhammed'dir. Sahabesinden ve onları takip eden tabiînden Allah razı olsun.Dikkat edin bu, âlemin zâyircesidir ki hislerle akıl arasına hulûl ettiğini görüyorsunuz. Kim onun nasıl terkip edileceğini iyi bilirse cismini de iyi bilir, yüce olanın idare ettiği hükümleri ve kaideleri kavrar. Kim raptetmeyi iyi becerirse kuvvet kazanır, takva sahibi olur, her şeyi elde eder. Kim idarenin nasıl olduğunu iyi kavrarsa, sırrına hâkim olur, nefsini bilir ve velâyete sahih olur. Görürsün ki o emir âleminde hakikat üzeredir. Zikirlerle kemale erenin makamı işte budur. Bunlar sırlardır onları saklı tutman lâzımdır. Onları daireler içinde ayağa kaldır, Ha ile dengele ve Tı ile ki, onun bir arşı vardır; nakışlarımız ve yazılarımız ondadır, nazımda ve nesirle onu listelenmiş görebilirsin! Dairelerdeki nispetler, yörüngelerin nispetleri gibidir. Yıldızları, onları yüksek derecelerde resmet onun evtârını çıkart ve harflerini çiz. Harflerin bir mislini, kenarda boş olan yerlerde tekrarla. Onlardaki evtârın şeklini dik, evlerini de surla çevrele. Öncekilerinkini tahkik et, onları cilâ ile nurlandır. Bir mühendis gibi tabiatlarına ait olan ilimleri tahsil et. Meselâ şekillere ve dörtgenlere ait bir ilim tespit et. Musiki ile harflerinin ilmini eşitle, âletlerle talim et, sonra tahkike ve tahsile geç. Daireleri eşitle, harflerdeki nispetleri ayarla. Dünyalarını bırak ve bölgelerini tabloda göster. Bir emirimiz var ki o devletin sonudur. Yıkılan ve hükmü sona eren Zenâte devletinin ve Endülüs'ün bir parçası Ama onların Hûd oğulları nerede? Benu Nasr oğulları ortaya çıktı ve zaferleri peşlerinden geldi. Onlar hikmet ehli olan hükümdarlar, suvarilerdi. Dilersen isimlerini söyle, şimdi ülkeleri bomboş. Tunus'ta hüküm süren Muvahhidlerin Mehdî'si Doğuya hükümdarlar vefklerle inmişlerdir. Bölge üzerine bölüştür ve inan istersen onu hatasız bir Rumca ile ifade et ve Fenş ve Barcelona, bunların harfi Ra'dır. Firenklerin Dal'dır, Tı ile kemal bulmuşlardır. Kinâve hükümdarları onlar kendilerine ait Kaf'ı ister. Kavmimiz olan Araplar zaafa düştüler. Hind-i Habeşî ve Sind, sonra Hürmüs, Tatar, İran ve onların ötesindeki enkaz. Kayserleri Ha'dır. Yezcardları Kef'e aittir. Kıptîlerinki ise uzun bir lâ ile yazılmıştır. Abbasîlerin hepsi de asil ve muhteremdirler. Lâkin Türkler onların hükmüne son verdiler. Eğer hükümdarları tetkik edip bilmek istersen onları haneler içine al, nispetlerini göster ve cetvele (tabloya) çıkar. Harflerdeki kanunun ve ilmin hükmüne, tabiatlarındaki ilme göre hepsini göster ve meselâ onu ölç. İlimleri bilen ilmimizi varlıktaki esrarı bilir ve kâmil olur. İlmi kökleşir

ve Rabbini tanır. Melâhimin[103] *bilgisine sahip olur Ha ile Mim'i ayırarak nerede bir isim ortaya çıksa ve aruz onu ikiye ayırsa onun hakkında hâkimin hükmü kesinlikle idamdır. Sana birtakım harfler gelecek çarpman için onları eşitle. Sana ayrılmış olarak Sibeveyh'in harfleri gelecektir. Şimdi nekire yaparak yerleştir, karşılaştır, değiştir ve kuvvetli bir haykırışla parçalara ayır. Çoklukla düğümde ve boğazlananda vardır diye bilinir. Ve iki sıfatını ekle, tesiri akılda da görülür. (Bir yıldızın) talihini seç ve derecelerini eşitle, merkezini ters çevir, çevresini dümdüz et; kişi bunu sezer de muradına erişir, onların harfleri verilir, nazımdaki manaları aşikâr olur. Eğer baht çıkarsa yıldızlar onu mutlu etmiştir. Mülkte isminin yüceliğini bilmek sana yeter. Bam telleriyle çalınmış Dal nağmeleri ne hoştur. Şimdi Dal'in "Bize nida etti" âhengi içinde kaynağa giden yolu, tellerin evtârını bulursun. Bam telleri Ha'ya bağlıdır. İkili üçgenler Cim'de aşikâr olmuştur. Yıldızları oraya sok, cetveli eşitle. 'Elif', 'Be' 'Cim' ve geriye kalan ebced harflerini resmet. Câiz görülmesi gereken tertip hatalarını câiz gör; çünkü aruz şiirinde cümleden boş olan yerler var. Dinimiz için, fıkıhımız için nahiv için asıl olan ilmi belle ve tahsil et. Vefkın cezri üzere otağa gir Ve Allah'ı tesbih, tekbir ve tehlil et. Her isteğe dair bazı beyitler çıkarırsın. Tabii bir nazım ile Yüceden gelen sır böyle tespit ile onların sayılarındaki hüküm elde edilir. Fatihalar ilminde görüyorsun ki, bir yol var. Beyitlerimizi çıkaracaksın, yirmi çarpılmıştır tabii bin ile ey cetvel ustası... Mükemmel hâle gelen çarpım sanatını göster ki arzuların sıhhat bulsun, yüce âlem sıhhatli olsun. Zir'leriyle seciye yap, naükaratlarla methet. Onları vefklere göre ve hazırlanışlarındaki asla göre yerleştir. Harflerindeki esrarı tekrar silsile hâline getir."*

(İşaretler):

43 kef, elif, kef, vav, kef, ha, vav, elif, he, ayın-mim, lam-he, ra, lâ, sin-ayın, kef-tı, elif, lâm, mim, nun, ha, ayın, fe, vav, lâm, mim-nun-elif-fe-ra-te.

Vezinlerin nispetleri, keyfiyetleri, ondaki karşılıklarındaki ölçüler, tabiatların tabiatların birbirine karışma yerlerine nispetle ayırıcı kuvveti, tıb ilmi ve kimya sanatına dair:

"Ey Câbir'in ilmi ile birlikte tababete talip olan kişi! Ey mekadirdeki miktarı aralıksız bilen! Eğer tababet ilmine talip isen mutlaka bir nispet gerekir. Mizan'ın hükümleri için kaynağa böylece rastlarsın. Derdiniz deva bulacak iksir sağlam olacak, tashih ederek vaz ettiğiniz karışımlar açığa çıkacak."

Ruhanî tıp:

"Ve sen güneş istiyorsun ve onun tecellî eden fikrini Behram Bircis ve yedi gezegen ki ikmal olunmuş.

Soğuk algınlıklarından ileri gelen acıları tedavi et onu iyileştir. Her nereye nakledilmiş olursa olsun onu terkip et."

(semboller)

* * *

Hükümdar çocuklarına ait şuaların düştükleri yerler:

"Şuaların düştükleri yerlerin ilmi müşkil bir şeydir; kavislerinin kenarı bir mıntıkada tecellî eder. Ancak Hac'da imamımızın bir makamı vardır. Yıldızların eni tadil edilince o ortaya çıkar. Uzunluğu ve eni açıkça belli olan merkezler vardır. Onun elde edilmesiyle o geniş hâle gelir. Bir dikdörtgenin öyle mevkileri vardır ki onun işareti ve hanesi sükût mahallidir. Onların altıgenleri için bunu takip eden bir üçgen hanesi var, dörtgen bir ilâve yapılır. Budur onun kıyası. Kesinlikle onun kökü 'Ayın' ile iş yapmıştır. Senin şuaların dörtte bir nispetindedir Sad ve onun iki katı ile böylece onun dörtlenmesi açıkça ortaya çıkacaktır."

(Semboller)

* * *

Bu işlem burada hükümdarlara aittir. Lakin işlemdeki kanuniyet umumî ve düzenlidir. Bundan daha tuhaf bir şey görülmemiştir. Hükümdarların makamları:

Birden yediye kadar makam sıoralanır ve her makam karşısında işaretler yer alır.

İttisal (birleşik) ve infisâl (ayrı) hattı (işaretler)

İttisal hattı (işaretler)

İnfisâl hattı (işaretler)

Hepsi için vetr (veya zîr) ve tam cezre tâbi (işaretler)

İttisal ve infisâl (işaretler)

İttisal hattında tam zaruret (işaretler)

Nurların ikamesi ve tespiti (işaretler)

İşlemde cevap veren kök

Melikler adına ikame edilen sorular (işaretler)

Çocukların makamı (işaretler)

Nurun makamı (işaretler)

Beha ve ihtişam makamı (işaret)

* * *

Ruhanî tesir altında kalma ve Rabbanî boyun eğiş:

"Ey Rabbanî tehlil için sırrı arayan! Onun esmâ-i hüsnasında buna bir yol bulabilirsin. Halkın hayırlıları, gönülden sana itaat edecektir. Yine reisleri de o güneşte işlem görmüştür. Halkın sana gelerek bağlandıklarını göreceksin. Dediğim şey haktır, ihmal başkasında vaki olmuştur. Senin yolun bu yoldur. Bahsettiğim diğer yollar sizden başkasına aittir, sizin başarınız artık görünmüştür. Eğer şu varlık âleminde takva ile birlikte bir

baht ve sağlam bir din ile yaşamak dilersen Cüneyd ve Zü'n-Nûn gibi bir olursun. Görüyorum ki sen Bistamî'nin sırrına bürünmüşsün ve ulvî âlemde konuşursun. Hindlilerin ve büyük sûfîlerin dediği budur. Resûlullah'ın hak yolu pırıl pırıl Hiçbir eser, Cebrail'in getirdiği gibi değildir. İmdi elindeki tehlil, kavsin ise matladır. Perşembe günü başlangıçtır, pazar günü aşikâr olur. Cuma günü de aynı isimlerle olur. Pazartesi esmâ-i hüsna ikmal edilir. Tı harfinde bir sır vardır, He'de olduğu gibi. Onunla her şey arasındaki oranın geçersiz olduğunu gösterdiğimde şartları onların saadet saatinde nakşedilmiştir. Öd ve misk ise elde olunan birtakım buhur üzerlerine Haşr sûresinin ahirini, dua olarak bir de İhlas ve Fatiha sûrelerini okurlar."

Yıldızların nurlarının birleşimi:

Lâm-elif, he-ya, -nun, ye, Lâm-elif, zı, gayın, lâm-dal, sin-ayın, kaf, sad-ha, he, fe, vav, ya.

"Sağ elinde bir demir bir de mühür var. Başını rahat bırak ama duada değil Haşr âyeti, kalbini ona yönelt. Halk uyuyunca onu güzel bir şekilde oku. Varlıktaki sır odur ondan başka bir şey de yoktur. En ulu âyet budur onu tahkik ve tahsil et. Eğer iyi hizmet edersen o sayede kutub olursun. Ulvî âlemin sırlarını o sayede idrâk edersin. Nâci ve daha evvel Ma'rûf onu saklamışlardı. Hallac onu açıkladığı için öldürülmüştü. Şiblî de hep onu söyler dururdu. Müritlerin üstünde yücelene kadar. Şimdi kalbini mücahede ile kirden arındır. Zikre devam et, oruç tut, nafilelerle meşgul ol. Bu topluluğun sırrına muhakkik olandan ve bir de ilimlerdeki esrarı bilenden başkası vâkıf değil."

(Semboller)

* * *

Tabiî bir tesirle ortaya çıkan mahabbet, nefsin meyli, mücahede, taat, ibadet, sevgi, aşk, fenâu'l-fenâ (yokluğun yok olması), teveccüh, murakabe ve daimî dostluk hakkındadır:

"Bircis'in sevgi vefkında bir makamı vardır: Karışım, kalayla veya ikmal edilmiş bakırla veya gümüşle hazırlanmış. Onu sahih olarak gördüm. Şimdi onun hatlarını talih sayman yersiz değil. Onun sayesinde ayın nurunun artması için çabala. Asıl olan onun güneşini kabule hazırlanmandır. Onu uyut, buhur, Hind udları için buhur olduğu hâlde o saat için bir vakit tayin et, duası; elâ olsun. Duası bir maksat içindir o amel meydana getirir. Onun Taysaman'dan müzeyyen bir duası vardır. Vaziyetlerine göre terkip edilen harflerle olan dua veya sıcak hava ile meseleleri ehlileştirilmiş bir dua da denilmiştir. Harfleri Dal ile veya onun Lâm ile nakşedeceksin. Bu kare için hâsıl olan bir vefktir.

Eğer bunların delâletlerini canın istemiyorsa o zaman dal geçersiz olur. Zeyneb'in vav'ı ortaya çıkar. Be'sini güzelleştir, onları arzuladığın bir noktaya uzaklaştır. Onlardan geri kalanı az bir hulâsadır. Bazılarının şartı ile birtakım şekiller nakşet. Fiiline eklediğin doğru düzgün nisbeti ve Meryem'in anahtarı ki her ikisinin fiili eşittir. Bir nida geldi ve bin Bistamî Meryem sûresini tilâvet etti. Bırak da fiilin bir mesnede ve kasda dayansın, arştır. Anlaşılması zor delilleri metin üzerine abanmış kişi gibi, Bin küsur defa hanelerini akset. Onun bâtınında bir sır, sırrında ise ortaya çıkış vardır."

Nihaî ait makamlara dair:

"Yüce âlemden bir suret senin galybındır. Onu bir ev elbisesi ise mücevherat olarak bulursun. Güzellikte Yusuf, bu onun benzeridir. Hakikaten nesir ve okunan bir hakikat ile indirilmiştir. Elinde bir kudret var, gayb hakkında konuşur. Bülbül ile rekabete giren bir udu andırmakta. Behlül onun güzelliğine öyle âşık oldu ki çıldırdı. O, Bistamî'ye tecellî edince onu perişan etti ve öldü... Cüneyd ve Basrî o kadehten içtiler ve bedenlerini ihmal ettiler. Tehlil ile bir gaye ve murat talep edilir. Kim esmâü'l-hüsnâsıyla nispetsiz olarak süslenirse ve muradına nâil olarak kendisi için en iyi olanı başarırsa ulvî âlemdeki komşularının katında onların yakınlığından nasip alır. İyi hizmet edersen gaybdan haber verirsin. Umulan acayip şeyleri sana gösterecektir melce olan zat hakkında işte zafer budur ona güzellik nâil olur. Bu hususta birtakım ilaveler daha vardır ki açıklamaları gelecek."

Vasiyet, bitiş, hâl, iman, İslâm, haram kılma ve ehliyet:

"Kasidemiz budur, (beyitlerin) sayısı doksandır. Eklenen bir giriş, bir sonuç bir de cetveldir. Hayret ettim sayıları doksan olan beyitlere şaşırdım. Onlardan sayıları belli olmayan başka beyitler doğar. Bu sırrı bilen kendini bilmiş ve müşkil olan müteşâbihin tefsirini de anlamış olur. Seçkinlerden olup te'vile ehil bulunsalar bile halka sırrımızı ifşa etmek şer'an haramdır. Eğer halkı buna ehil hâle getirmek istersen onlardan sağlam yemin al. Onların mertliğini ve dindarlığını uzun uzun dene. Belki onların sırrını işitip de ifşa etmekten kurtuluşa erersin, böylece yüce bir reis olursun. Abbas'ın bir oğlu sırrını gizli tuttu. O yüzden saadetlere nâil oldu, yüksek makam onu takip etti. Resûlullah bir kere hutbe okumak üzere ayağa kalkmış, onun başında gölgelemek için durdun hutap böyle tamamlanmıştı. Ruhlar onların görünümleri olan bedenlere giydirildi. Netice vura vura onları öldürme biçiminde ortaya çıktı. Ulvî âlemde fenamız fena (yok oluşumuz yok) bulur ve biz sürekli olarak varlık elbisesini giyeriz. Manzumemiz tamamlanmıştır selâm olsun. Resûllerin sonuncusuna en yüce bir salât ve selâm ile efendilerin efendisi olan kâmil zata imamımız, şefaatçimiz ve rehberimiz olan Muhammed'e, keramet ve yüce vasıflara sahip olan ashabına da arşın ilâhı olan yüce Allah selâm eylesin."

(Semboller)

* * *

Bu işle meşgul olanlardan olup da kendileriyle görüştüğümüz şahıslardan nakletmek üzere soru sahibine verilmesi gerekli cevapların zâyirce-i âlemden çıkarılmasına dair olan işlemin keyfiyeti, Allah'ın inayetiyle şöyledir:

Dereceler sayısınca bir sualin 360 cevabı vardır. Özel bir tâlihdeki bir sualin cevaplan evtâr harflerine izafe edilen soruların ve beytü'l-kasidden[104] harflerin çıkarılması işlemindeki uyumun değişmesine bağlı olarak değişir.

Tenbih: Evtâr ve cetvel harflerinin terkibi üç usûl üzerine olur: Birincisi, Arapça harflerdir ve bunlar kendi şekilleriyle nakledilir. İkincisi, gubâr (toz) tarzında yazılan harflerdir ve bunlarda değişme meydana gelir; bir kısmı,

eğer devir dörtten fazla olmazsa, kendi şekilleriyle nakledilir. Eğer dörtten fazla olursa, onlar basamağının ikinci basamağına alınır.

Üçüncü bir usûl de zimâm (yular) harfleri denilen harflerle tertip edilir. Bu harflerin işlemi de gubar harflerinin işlemi gibidir. Ancak zimâm harfleri ikinci bir oran meydana koyar ki bu da birler derecesinde bin sayılmaktır ve gubar harflerinin onu hükmündedir. Bu harfler Arapçadaki beşle orantılıdır. Bundan dolayı cetvelin hanesinde şu şekilde üç harf ve öteki şekilde iki harf bulundurulur. Aynı sebepten cetvelde boş haneler bırakılmıştır ki dört devreden fazla olursa, cetvel uzunluğunda ve dörtten fazla olmadığı takdirde, ancak sayı ve harflerle dolu olan haneler hesap edilir.

Soru üzerinde işlem yapmak için, yedi esasa ihtiyaç vardır: Evtâr harflerinin sayısını, on ikişer on ikişer çıkardıktan sonra devrelerin kaç olduğunu ezberlemek, talihin (tâli'. Öğrenilmek istenen talih durumu) derece ve burçların sultanını, büyük devrenin aslını, talihin asıl devreyle eklenmesinin toplamını, talihle devrenin burçların sultanına çarpımının ve burçların talihle katılmasının toplamlarını bilmektir. Devirler tam olursa daima sekiz, eksik devirler daima yedidir. Büyük devrin aslı daima birdir. Bütün işlem üç devirde sonuçlandırılır ki bu üç devirde üçü dörde çarpmakla on iki devir meydana gelir. Üçü dörde çarpmadan meydana gelen bu üç devrin oranı, çıkış itibarıyla üçlüdür. Her çıkmanın başlangıcı vardır. Üçlü devirler dörtlü devirlerle çarpıldığı gibi dörtlü devirler de üçlü devirlerle çarpılır. Altının ikiyle çarpımından da oniki meydana gelir. Bunların her biri işlemlerde gözükür. Bu işlemlerin birincisine, farazi olarak, zâyirce hakkında bir soru ile başlıyoruz ki zâyirce eski bir bilgi midir veya yeni ortaya çıkarılmış bir bilgi midir? Zâyircenin talihini yay (kavs) yıldızının ve benzeri olan Cevzâ (ikizler) yıldızının vetrlerinin harflerini ve üçüncü yıldız olan Delvin (kova) yıldızının vetrinin harflerini, dairenin merkezine kadar uzatır ve soru harflerini de bunlara ekler ve kaç harf teşkil ettiğine dikkat edersin, bu harfler en azında 84, en çok 96 harf eder ki bu ise, doğru olan devrin toplamıdır. Bizim bu sorumuzun harflerinin toplamı ise 93 harftir. Soru harfleri 96'yı geçerse, soru kısaltılır. Bundan sonra devirleri on ikişer on ikişer çıkardıktan sonra, geriye kalanı ezberlersin, sorumuzda devir yedi, gerisi dokuz olup, talih oniki dereceyi bulmadığı için devirleri harflerde ispat edersin. Talih oniki dereceyi bulursa, sayısı da devirleri de tespit edilmez. Üçüncü işlemde talih 24 dereceyi

geçerse, talihi tespit edersin; talih birdir, talihin sultanı ise dörttür, devir de birdir. Bunların her birini tespit edersin, Talih ile devri toplarsın ki örneğimizde ikidir. Bu toplamı, burcun sultanıyla çarparsın. Bunun toplamı sekizdir. Sultanı talihe kattığında beş eder. İşte bunlar yukarda andığımız yedi usûlden ibarettir.

Talih ile büyük devrin yay yıldızının sultaniyle çarpımın toplamı 12'yi bulmadığı için, cetvelin alt tarafından yukarıya doğru sekizin köşesine katılır. Talih ile büyük devrin yay yıldızının sultanıyla çarpımının toplamı 12'yi geçerse, devirler çıkarılarak geri kalanı da sekizin kenarına katılır ve sayının sonuna bir işaret konur. Sultan ile talihten çıkarılan beş, talihten ibaret olup cetvelin köşesinin üzerine yazılır.

Sayı cetvelinin sayı ve harflerle dolu olan haneleri hizasındaki elif (a), be (b), cim (c), ze (z) harflerinden biri üzerinde duruncaya kadar arkasını kesmeden beşer olmak üzere devirleri sayarak ezberlersin. Bizim işimiz ise elif üzerinde olup üç devirde hâsıl olduğu için, üçü üçle çarptık. Çarpımdan hâsıl olan bu dokuz, birinci devrin sayısıdır; dokuzu ezberler ve tespit edersin. Dik kenarla açık kenarları toplayıp bunları cetvelin dolu olan haneleri hizasındaki sekizinci hanesinde toplarsın. Cetvelin boş hanelerinden biri üzerinde o harflerden biri rast gelirse, sen buna itibar etmeden devirler üzerinde çalışmana devam edersin. Birinci devirde talihin sayısı dokuzdur, sen bu sayıyla cetvelin sol tarafına geçer, dokuzun sekizle birleştiği yerden cetvelin sol tarafına girersin.

Bu durumda lâm harfi elifin üzerine düşer ve bundan asla mürekkep bir harf çıkmaz. O hâlde bu harf, zimâm tarzında yazılan ve dört yüz'ü ifade eden te harfidir. Beytü'l-kasidden naklettikten sonra üzerine bir alâmet koy.

Devr ile sultanın toplamı onüçe ulaşır, onunla evtâr harflerine gir, sayı hangi harf üzerine düşerse onu muhafaza et. Yine beytü'l-kasidden ona da bir işaret koy. Bu kaideden, harflerin tabiî nazım içinde kaç defa devredileceği anlaşılır: Sayıları dokuz olan birinci devirdeki harfler, sayıları dört olan burcun sultanı ile toplanır ve on üç elde edilir. Sonra bu sayıya bir misli daha eklenir ve yirmi altı olur. Bu sayıdan talihin bir olan sayısı çıkarılır ve soruda geriye yirmi beş kalır. İşte ilk harflerin nazmı bu şekilde olur.

Sonra yirmiüçü iki kere, sonra yirmiikiyi iki kere bu taksim hesabıyla tâ manzum beytin sonundan bire varıncaya kadar bu işlemi yürüt. O biri ilk önce attığın için yirmidört üzerinde durmazsın. Sonra ikinci devri ortaya koy. Birinci devrin harflerini, talih ile devrin sultanla çarpılmasından elde edilen netice ile ikiye katla, onyedi eder. Geriye beş kalır. Bu beşle birinci devirden bıraktığın sekizin kenarına çık, üzerini işaretle. Cetvelin başına onyediyle, sonra beşle gir. Boş haneleri sayma. Devir yirmidir. Bu suretle yapılan işlemde 'se' harfi beşyüz olarak bulunur. Ancak devrimiz onlar hanesinde olduğu için 'se' harfi 'nun' harfine dönüşür ve sayı beşyüzelli olur. Zira devri onyedidir. Eğer o, yirmiyedi olsaydı yüzler hanesinden olacaktı. O hâlde nun'u sabitle ve başlangıcına beşi kat.

Yüzey kısmında onun paraleline bak. Orada biri bulacaksın. Sayıları bir geriye götürdüğünde beşin üzerinde kalacak. Yüzey için ona bir eklediğinde altı olur. Vav'ı sabitle ve onun üzerine işaret olarak beytü'l-kasidden dördü koy. Sonra dördü, tâlih ve devrin, sultanla çarpılmasından elde edilen sekize ekle. Ortaya çıkacak sayı onikidir. Ona ikinci devirden arta kalan sayıları ekle. Bu sayılar beştir ve böylece toplam onyedi olur. Bu, ikinci devrin sayısıdır. On yediyi, evtâr harflerine katarız ve sayı birin üzerine gelir. Elifi sabitleyip üzerine beytü'l-kasidden bir işaret koy ve ikinci devrin hâricinde kalan evtâr harflerinden üçünü düşür.

Sonra üçüncü devre geç ve beşi sekize ekle. Toplam onüç olur ve geriye bir kalır. Devri sekizin kenarındaki bire naklet ve on üçü beytü'l-kasidden kat. Sonra sayının, üzerine geldiği kaf harfini al ve işaretle. Onüçü evtâr harflerine kat ve dışarıda kalan sin harfini sabitle ve beytü'l-kasidden ona işaret koy. Sonra dışarıda kalan sinden sonra gelen harfi, on üçün devrinden arta kalan bir sayısana kat. Sin'den sonra gelen evtâr harfi be'yi al, onu sabitle ve beytü'l-kasidden ona işaret koy. İşte buna "ma'tuf devir" denilir ve ölçüsü sahihtir (bu devirdeki kaidelere açıktır). Şöyle ki onüçü kendisinin misli olan sayı ile ikiye katlar devrin kalanı olan biri de ona eklersin. Yirmiyedi eder. Beytu'l-kasidin evtârından çıkarılan 'be' budur. Şimdi onüç ile cetvelin baş tarafına gir ve satıhtan onun mukabilini bul, onu ikiye katla, sonra onüçün bakiyesi olan biri ona ekle. Bu şekilde bulunan harf 'cim'dir. Bunun toplamı yedidir. Bu ise 'ze' harfidir. Onu sabitlersin ve beytü'l-kasidden bir işaret koyarsın. Bunun ölçüsü de şudur: Yediyi kendi misliyle ikiye katla. Sonra onüçün bakiyesi olan biri ona ekle, onbeş eder. 'Ze' de kasidenin beytinden onbeşinci harfidir. Üçlü devirlerin sonu işte budur.

Bundan sonra dördüncü devri ortaya koy. Bunun adedi dokuzdur. Önceki devrin bakiyesini devr ile sultanın talih ile çarpılmasının aslına ilâve ile bu kadar eder. Bu devir dörtlülerden ilk beyitteki işlemin sonuncusudur.

Şu hâlde evtârdan iki harf üzerine çarp, dokuz ile sekizin kenarına çık. Beytu'l-kasidden en son aldığın harfin devrinden gir. Şimdi dokuzuncu 'ra' harfidir. Onu ispat ederek üzerini işaretle. Dokuz ile cetvelin baş tarafından gir. Bunun yüzeydeki karşılığına bak. Bu 'cim'dir. Bir harf geri dön. Bu da elif'tir. Bu beytu'l-kasiddeki 're' harfinin ikincisidir. Onu ispat ederek üzerini işaretle, ikinciyi takip eden yerden itibaren dokuz sayısı yine 'elif' çıkar. Onu sabitleyerek üzerini işaretle, evtârdan bir harf üzerine çarp. Dokuzu kendi misli ile ikiye katla, onsekiz eder. Bununla evtâr harflerine gir. 'Ha' harfinin üzerinde duracaksın. Onu sabitle ve üzerine de beytu'l-kasidden sekiz ve dört işaretlerini koy. Yine onsekizle evtâra gir. Sin'in üzerinde duracaksın. Onu sabitle ve üzerine iki işaretini koy. Ve ikiyi dokuza ekle, onbir eder. Onbir ile cetvelin baş tarafına gir. Onun karşılığı olarak yüzeyde elif gelir. Onu sabitle ve üzerine altı işaretini koy.

Sonra beşinci devreye geç. Bu devrin adedi onyedidir. Geriye kalanı beştir. Beşi, sekizin kenarına çıkart, evtâr harflerinden ikisi üzerine çarp ve bir misli daha ekle. Sonra bunları on yediye ekle. Toplam devir sayısı yirmiyedi olur. Bunu evtâr harflerine gir. Be harfi üzerine gelecektir. Onu sabitle ve otuziki ile işaretle. Onyediden otuzikinin başındaki ikiyi çıkar, geriye onbeş kalır. Evtâr harflerine gir ve kaf harfinde dur. Onu sabitle ve yirmialtı ile işaretle. Yirmialtıyı cetvelin başlangıcına gir, gubâr harflerinden ikinin üzerine gelecektir. Bu be harfidir. Onu sabitle ve ellidörtle işaretle.

Evtâr harflerinden iki harf üzerine çarp ve altıncı devre geç. Onun sayısı onüçtür, geriye bir kalır. Buradan kasidenin devrinin yirmibeş üzerinden olduğu ortaya çıkar. Çünkü devirler yirmi beş, on yedi, beş, on üç ve birdir. Beşi beşle çarptığında yirmi beş eder. Bu, beytin şiirdeki devirdir. Bir olan devri, sekizin kenarına naklet. Ancak daha önce söylediğimiz gibi onüçü kasidenin beytine katma. Çünkü o ikinci terkipten doğan ikinci devirdir. Bunun yerine kasidenin beytinin harflerinden olan be'nin üzerindeki ellidördün dördünü bire ekle. Toplam beş olur. Beşi, devrin onüçüne ekle. Toplam onsekiz olur. Onu cetvelin başlangıcına gir ve yüzeyde onun

karşısında bulunan elif'i al. Onu sabitle ve kasidenin beytinden oniki ile işaretle. Evtâr harflerinden iki harf üzerine çarp.

İşte bu cetvelde soru harflerine bakarsın. Bunlardan ne çıkarsa beytu'l-kasidin sonuna eklersin. Üzerini sual harfleriyle işaretlersin. Tâ ki beytu'l-kasiddeki sayıya dâhil olsun. Bundan sonra soru harflerine uygun çıkan her harf hakkında bu şekilde hareket ederek ne çıkarsa beytu'l-kasidin sonuna ekleyerek üzerini işaretlersin.

Sonra birler hanesinden elif üzerine işaret ettiğin ikiyi onsekize ekle yirmi olur. Bununla evtâr harflerine gir. Be harfini bulacaksın. Onu sabitleyerek üzerine beytu'l-kasidden doksanaltı işaretini koy. Bu işlem evtâr harflerindeki devrin sonu olduğu için evtârdan iki harf üzerine çarp. Yedinci devire geç. Bu devir iki ihtiradan çıkan ikinci ihtiraın (buluşun) başlangıcıdır. Sayısı dokuzdur. Dokuza bir eklenir ve ikinci doğuşun sayısı on olur. Söz konusu bir, eğer aynı nispetteyse daha sonra onikinci devre de eklenir veya asıl sayıdan çıkarılır ve toplam onbeş olur. Sekizin kenarına çık, on sayısını cetvelin başlangıcından gir ve beş yüz üzerinde dur. Beş yüz aslında elli olup iki katına çıkartılmış nun'dur. Bu da kaf harfi demektir. Onu sabitle ve kasidenin beytinden elliiki ile işaretle. Elliikinin ikisini ve devrin dokuzunu düşür. Geriye kırk bir kalır. Kırk biri evtâr harflerine gir, bir üzerinde dur ve onu sabitle. Aynı şekilde onu kasidenin beytine girdiğinde biri bulacaksın. İşte bu, ikinci doğuşun ölçüsüdür. Onu beytu'l-kasidden iki alâmetle işaretle. Alâmetlerden biri bu ölçünün son elif'inin üzerine, sadece ilk elif'in üzerine konur. İkincisi yirmi dörttür.

Evtârdan iki harf üzerine çarp ve sekizinci devre geç. Onun sayısı onyedi, kalanı beştir. Ellisekizin kenarına ve beytu'l-kaside beş ile gir. 'Ayın' üzerine yetmişle durursun. Onu sabitleyerek üzerini işaretle, cetvele beşle gir. Onun yüzeydeki karşılığını al. Bu birdir. Bunu beytu'l-kasidden kırksekizle işaretle ikinci üss için biri kırksekizden düştükten sonra devrin beşini ekle, toplam elliki olur. Onunla cetvelin baş tarafına gir. Gubar harflerinden ikiye tesadüf edersin. Bu da sayıların artması sebebiyle yüzler hanesinde vâki olduğundan ikiyüz demek olur. Bu da re harfidir. Bunu ispat ederek beytu'l-kasidden üzerine yirmidört işaretini koy. Böylece durum doksan altıya, başlangıca intikal etmiş olur. Bu da yirmidörttür. Yirmi dörde beş ilave edilir. Sonra bir çıkarılır ve toplam devir yirmi sekiz olur. Onu yarısını beytu'l-kaside gir ve sekiz üzerinde duracaksın. İkiyi işaretleyerek sabitle.

Sonra dokuzuncu devreye geç. Onun sayısı da onüç olup kalanı birdir. Biri sekizin kenarına çıkart. Fakat buradaki işlemin nisbeti altıncı devirdeki nispet gibi değildir. Çünkü sayı artmıştır. Ayrıca bu ikinci çıkıştandır.

Dörtlü burçların üçüncüsünün üçte biri ve üçlülerin dördüncüsünün de sonudur. Devrin sayısı olan onüçü, bir önceki üçlü burcun sayısı olan dörtle çarp. Toplam elliiki eder. Onu cetvelin başlangıcına gir ve gubar harflerinden ikinin üzerinde dur. Birler ve onlar basamağı geçildiği için, o yüzler basamağındadır. Dolayısıyla onu iki yüze işaret eden re olarak sabitle ve beytü'l-kasidden kırksekiz ile işaretle. Devrin sayısı olan onüçe başlangıç birini ekle. Ondördü kasidenin beytine gir. Sekize ulaşacaksın. Onu kırksekiz ile işaretle. Ondörtten yediyi çıkar geriye yedi kalır. Evtâr harflerinde ikisi üzerine çarp. Yediyi gir ve lâm harfi üzerinde dur. Onu sabitleyerek beytu'l-kasidden işaretle.

Sonra onuncu devreye geç. Onun sayısı da dokuzdur. Bu devir dördüncü üçgenin başlangıcıdır. Dokuzu sekizin kenarına çıkart. Boş bir haneye ulaşacağın için ikinci bir dokuz daha çıkart. Başlangıçtan itibaren yedinci hanede olacaksın. İki dokuz çıkarttığımız için dokuzu dörtle çarp. Aslında sadece ikiyle çarpılır. Otuz altıyı cetvele gir ve zimâm harflerinde dört üzerinde dur. Bu harf onlar basamağındadır. Ancak devirlerin azlığından dolayı onu birler basamağı olarak aldık. Dal harfini sabitle. Eğer otuz altıya başlangıç birini eklersen, onun sınırı beytü'l-kasidden olduğu için onu işaretle. Çarpma yapmadan cetvele sadece dokuzu girersen sekiz üzerinde durur. Sekizden geriye kalan dördü çıkar. Elde dört kalır ki, maksat da budur. Eğer cetvele dokuzun ikiyle çarpımı olan on sekizi girersen zimâm harflerinden onlar basamağındaki bir üzerinde durursun. Dolayısıyla bu sayı on'dur. On'dan, dokuzun çarpım sayısı olan iki çıkarıldığında geriye sekiz kalır. İstenilen de sekizin yarısıdır. Eğer cetvelin başlangıcına dokuzun üçle çarpımı olan yirmi yediyi girersen zimâm harflerinden on üzerinde durursun. Bu durumda da yapılacak işlem aynıdır. Sonra Dokuzla beytu'l-kaside gir ve ne çıkarsa onu sabitle. Bu harf elif'tir. Sonra dokuzu üçle çarp, elde edeceğin sayı bir önceki toplamdır (yirmi yedidir). Bu toplamdan biri çık ve geriye kalan yirmialtıyı cetvelin başlangıcına gir. İkiyüze işaret eden re harfine ulaşacaksın. Onu sabitle ve Üzerine beytu'l-kasidden doksan altı işaretini koy evtârdan iki harf üzerine çarp.

Sonra onbirinci devrye geç. Onun da sayısı onyedi, kalanı beştir. Beşi, sekizin kenarına çıkart ve birinci devirde yapılan işlemi tekrar et. Beşi cetvelin başlangıcına gir. Boş bir hanede durursun. Yüzeyde onun karşısına gelen biri al ve kasidenin beytine gir. Sin harfine gelirsin. Onu sabitle ve dört ile işaretle. Eğer cetvelde dolu bir hanede dursaydık biri, üç olarak sabitleyecektik. On yediye bir mislini daha ekle, sonra biri çıkart, dört ilave et. Otuzyediye ulaşır. Bununla evtâra gir. 'He' üzerinde durursun. Onu sabitlyerek üzerini beşle işaretle. Beşi ikiye katla ve beyte gir. 'Lam'da durursun. Bunu da sabitleyerek üzerine yirmi işaretini koy. Evtârdan iki harf üzerine çarp.

Sonra onikinci devre geç. Bundaki sayı onüç olup geri kalanı birdir. Sekizin kenarına bir ile gir.

Bu devir, hem devirlerin, hem buluşların, hem üçlü dörtgenlerin ve hem dörtlü üçgenlerin sonuncusudur. Bir, cetvelin başlangıcında zimâm harflerinden sekseni ifade eden harfin üzerine gelir. Ancak o birler basamağında olduğu için değeri sekizdir. Elimizde sadece bir devir vardır. Eğer onikinin dörtgenlerinden dördün ve onikinin üçgenlerinden de üçün üzerine çıkılsaydı, ha'nın üzerine gelirdi. Ve o da, bulunduğu basamak itibarıyla, dal olurdu.- Onu sabitle ve beytu'l-kasidden yetmişdörtle işaretle. Sonra yüzeyde buna uygun olanın ne olduğuna baktığında bunun beş olduğunu göreceksin. Başlangıç olarak ona bir mislini eklediğinde on eder. Ye harfini sabitle ve işaretle. Onun hangi basamakta bulunduğuna bak. Dördüncü basamakta olduğunu görürüz. Yediyi evtâr harflerine gir. Bu giriş, "tevlid harfi" (doğurtma harfi) olarak adlandırılır. Oradaki harf fe'dir. Onu sabitle. Yediyi, elimizde olan bir devre ekle. Toplam sekiz eder. Onu evtâr harflerine girdiğinde sin harfine ulaşırsın. Onu sabitle ve sekizle işaretle. Sekizi on devirden arta kalan üç ile çarp. Çünkü o üçgen şeklindeki dörtlü devirlerin sonuncusudur. Toplam yirmidört eder. Onu beytu'l-kaside gir ve orada elde ettiğin sonuçla işaretle. O ikiyüzdür ve alâmeti doksan altıdır. Bu, harfle ilgili devirlerin ikincisinin sonudur.

Evtârdan iki harf üzerine çarp ve ilk neticeye geç. Bunun sayısı dokuzdur. Bu sayı daima evtâr harflerinden olup dört dörde bölündükten sonra geri kalana uygun düşer, ki burada bakiye de dokuzdur. Dokuzu, evtâr harflerinden doksanın fazlalığı olan üçle çarp. Ona on ikinci devirden artan biri ekle. Toplam yirmi sekiz eder. Onu evtâr harflerine gir, elif'e ulaşırsın.

Onu sabitle ve doksan altı ile işaretle. Eğer doksanlı harflerin devirleri olan yediyi, doksanın fazlalığı olan üç ile ve on ikinci devirden artan bir ile çarparsan sonuç aynı olur. Dokuzu sekizin kenarına çıkart ve cetvele gir. Zimâm harflerinden ikiyi gösteren harfe ulaşırsın. Dokuzu yüzeyde ona uygun olan üç sayısına çarp, buna evtâr harflerinin sayısı olan yediyi ekle ve onikinci devirden artan biri çık. Ulaşacağın sayı otuzüçtür. Bu sayıyı cetvele girdiğinde beşe ulaşırsın. Onu sabitle ve dokuza bir mislini daha ekleyerek toplam sayı olan on sekizi cetvelin başlangıcına gir. Yüzeyde bulduğun bir'i alıp evtâr harflerine girdiğinde mim harfine ulaşırsın. Onu sabitleyerek işaretle.

Evtârdan iki harf üzerine çarp ve ikinci neticeye geç. Sayısı onyedi, kalanı beştir. Beşi sekizin kenarına çıkart. Beşi, doksanın fazlalığı olan üçle çarp. Onbeş olur. Ona onikinci devirden geriye kalan bir'i ekle. Onaltı ile beytu'l-kaside gir. 'Te'yi bulursun. Onu sabitleyerek üzerine altmışdört sayısını koy. Doksanın fazlalığı olan üç ile onikinci devirden geriye kalan biri beşe ekle. Dokuz olur. Bununla cetvelin baş tarafına gir. Zimâm harflerinden otuzu bulursun. Yüzeydeki harfe bakınca da bir'i görürsün. Bunu sabitle ve üzerini beytu'l-kasidden işaretle. Beytin dokuzuncusu da budur. Dokuzla cetvelin baş tarafına gir. Üçe rastlarsın. Bu da onlar hanesindendir. O hâlde lam'ı tespit et. Üzerine de işaret koy.

Sonra üçüncü neticeye geç. Bunun adedi onüç, geri kalanı birdir. Bir'i sekizin kenarına naklet. Doksanın fazlalığı olan üçü ve onikinci devirden geri kalan bir'i onüçe ekle. Onyedi olur. Neticenin birini daha eklersen onsekiz olur. Bununla evtâr harflerine gir lam'ı bulursun. Onu sabitle. İşte işlemin sonu budur.

* * *

Burada örnek olmak üzere, sorduğumuz soru ile, talih yay burcunun birinci derecesindeyken zâyircenin sonradan çıkan bir ilim mi, yoksa eski bir ilmi mi olduğunu bilmek istedik. Evtâr harflerini, sonra sorunun harflerini ve sonra da esasları sabitledik.

Bu esaslar da şunlardır:

1. Harflerin sayıları doksanüçtür, 2. (Harflerde) devirler yedi, 3. Geriye kalanlar dokuz, 4. Talih bir, 5. Sulan kavs (yay) dört, 6. En büyük devir bir,

7. Devir ile birlikte talihin dereceler iki, 8. Devir ile talihin sultanla çarpılmasının neticesi sekiz, 9. Sultanın talihe eklenmesi ile ortaya çıkan sonuç beş.

Beytu'l-kasid şudur:

سؤال عظيم الخلق حزت فصن اذن غرائب شك ضبطه الجد مثلا

"Önemli bir soruyla karşılaştın. O hâlde onu koru. Garip birtakım şüpheler ki ciddiyetle zabt ve temsil edilmiştir."

Cevdet Paşa tercümesinde evtâr harfleri şöyle gösterilmiştir:

ص ط ك ظ ه ن ث ك ه م ض ص و ن

ث ه ش ا ب ل م ن ص ع ف ض ق ر س

ي ك ل م ن ص ع ق ر س ث ث خ ذ ظ ش

ط ك ن ع ح ص ز و ح ل ص ك ل م

ن ص ا ب ج د ه و ز ح ط ى

Sual harfleri:

ا ل ز ا ى ر ج ث ع ل م م ح د ث ا م ق د ي م

358		
561	255	Birinci devir 9
Sin	1	İkinci devir 17, kalan 5
Vav	2	

Elif	3	Üçüncü devir 13, kalan 1
Lam	4	

Te, Nun, Vav, Elif, Kaf, Sin, Be, Ze, Re, Elif, Elif, Re, Sin, Elif, Be, Kaf, Be, Elif, Re, Kaf, Elif, Elif Aym, Re, Ha, Re, Ha, Lam, Dal, Elif, Re, Sin, He, Lam, Dal, Ye, Fe, Sin, Re, Elif, He, Mim, Te, Elif, Lam, Lam

Bunların devri yirmibeş üzerinedir. Sonra iki defa yirmiüç, sonra iki defa yirmibir üzerinedir. Böyle böyle beytin sonundaki bire varılır ve harflerin hepsi naklolununcaya kadar devir olunur. En doğrusunu Allah bilir.

Zâyirce-i âlemden manzum olarak cevap çıkarmaya dair olan bahis burada sona ermiştir.

Cevap olarak şu beyit ortaya çıkar:

"Terûhanne Rûhu'l-kudsi ubrize sırruha Li-İdrîse fe'sterkâ biha murteka'l-'ula"

Te, Re, Ve, Ha, Nun, Ra, Ve, Ha, Elif, Lam, Kaf, Dal, Sin, Elif, Be, Ra, Ze, Sin, Ra, He, Elif, Lam, Elif, Dal, Ra, Ye, Sin, Fe, Elif, Sin, Te, Ra, Kaf, Elif, Be, He, Elif, Mim, Ra, Te, Kaf, Elif, Elif, Lam, Ayın, Lam, Elif.

"Ruhu'l-kudüs elbette gidecektir, onun sırrı İdris Nebi'ye gösterilmiştir. O, onunla en yüksek zirveye yükselmiştir."

(Denilmek isteniyor Zâyirce o kadar eskidir ki İdris Nebi dahi semaya onun sırrı sayesinde çıkmıştır.)

Bu ilimle uğraşanlar zayirçenin hâricinde de birtakım usûlleri vardır. Bu sayede meselelerin cevaplarını manzum olmayarak çıkarırlar. Öyle zannediyorum ki zâyirceden cevabı manzum olarak çıkarmanın sırrı ve hikmeti ancak Mâlik bin Vuheyb'in "Sualu azîmi'1-halk" diye başlayan beytini meczetmek istemelerindendir. Bundan dolayı cevap o beytin revisi üzerine çıkıyor. Hâlbuki diğer usûllerde cevap manzum olmayarak çıkıyor. Aşağıya yapacağımız nakil de onların cevap çıkarmada takip ettikleri usûllerdendir. Bunu onlardan muhakkik olan bir şahıs söylemiştir.

Bütün meselelerdeki soruların aslını aşağıdaki harfler teşkil eder. Ancak bunlar tamamıyla cüzlere ayrılarak cevaplar elde edilir. Şu 43 harftir:

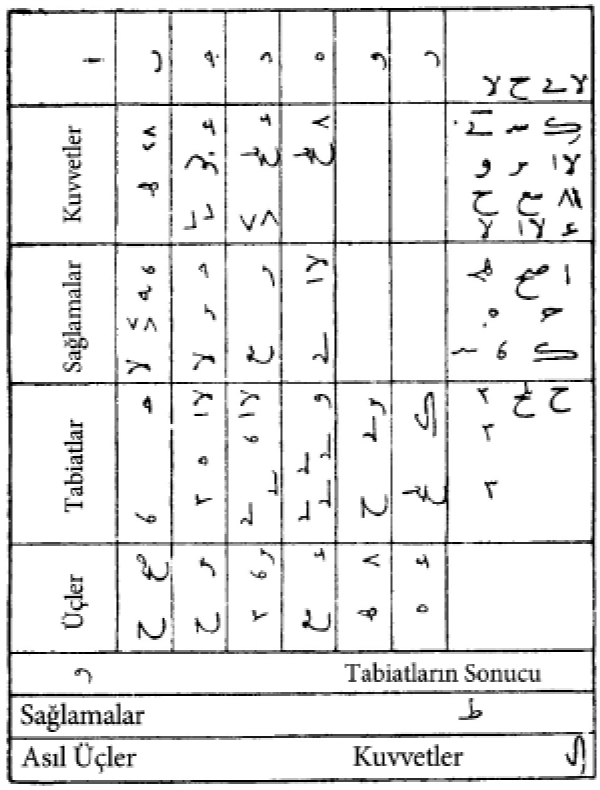
Elif, Ve, Lam, Elif, Ayın, Zî, Sin, Elif, Lam, Mim, Hî, Ye, Dal, Lam, Re, Kaf, Te, Elif, Ra, Zal, Sad, Fe, Nun, Gayın, Sin, Elif, Kef, Kef, Ye, Be, Mim, Dat, Be, Ha, Ti, Lam, Cim, He, Nun, Se, Lam, Se, Elif.

Fazilet sahiplerinden biri bu harflerin şeddeli olanlarını iki harf itibar ederek nazmetti, buna da kutub ismini verdi ve şöyle dedi:

"Önemli bir soruyla karşılaştın. O hâlde onu koru. Garip birtakım şüpheler ki ciddiyetle zabt ve temsil edilmiştir."

Meselenin neticesini ortaya çıkarmak istersen beytin tekrar edilen harflerini çıkar. Ondan fazla olanları sabitle. Sonra asıldan yani kutubdan meselenin geri kalan ve beyitteki harflere benzeyen harflerini at. Fazlasını bırak. Sonra iki fazlayı bir satırda topla. Bunu yaparken önce beyitten geriye kalan ilk harfi, sonra sorudan geriye kalan ilk harfi yaz ve ikisinden birinin harfleri bitinceye kadar bu şekilde yazmaya devam et. İkisinden birinin harfleri bitince, diğerinin harflerini de sırayla olduğu gibi yaz. Bu karıştırmadan elde edilen harflerin sayısı, asıl harflere uygunsa işlem doğru demektir.

O vakit musiki vezinlerini ayırmak ve 48 harfi tamamlamak için o harflere beş 'Nun' ilave et. Sonra onlarla kare şeklinde bir cetvel yap. Öyle ki, birinci satırdakinin sonu, ikinci satırdakinin başı olsun. Geriye kalanlar hâli üzere nakledilir. Böyle böyle cetvel dolar. Birinci satır aynen döner ve harfler harekelerine göre birbirini takip eder. Sonra mevcut dörtgenlerin en büyüğüne bölünmek suretiyle her harfin vetri çakardır ve kendi harfinin karşısına konur. Sonra cetveldeki harflerin unsur yönünden nispetleri çıkarılır ve böylece harflerin tabii kuvvetleri, ruhanî ölçüleri, nefsânî tabiatları ve üssleri, bunları gösteren cetvelden öğrenilir. O cetvelin şekli şöyledir:

Sonra yörüngenin dört semavî vetedinin (kazık) üsslerine çarptıktan sonra her harfin vetrini alırsın.

Vetedleri takip edenlerden de düşüklerden de sakın. Zira bunların nispetinde ıstırap ve karışıklık vardır. Buradaki netice "sereyân"daki derecelerin ilkidir. Sonra unsurların toplamını alır. Sonra onlardan doğan şeylerin üssleri düşülür. Geriye kevnî kuvvete maruz kalmış yaratılmışlar aleminin üssü kalır. Bunun üzerine, maddeden tecrit edilmiş bazı şeyler yüklenir. Bunlar "imdâd" unsurlardır. Böylece orta nefsin (nefsü'l-avsat) ufku çıkar. Sonra sereyân'ın derecelerinin ilki, unsurların toplamından çıkarılır ve geriye tavassut âlemi kalır. Bunlar mürekkeb olmayan basit varlıkların alemlerine mahsustur.

Sonra tavassut âlemi, nefsü'l-evsatın ufkuyla çarpılır. Ufuku'l-a'lâ (En yüksek ufuk) çıkar. Şu hâlde sereyândaki derecelerin ilki ona hamledilir. Sonra aslî imdâd unsurlarının birincisi sereyândaki derecelerin dördüncüsünden çıkarılır. Geriye sereyândaki derecelerin üçüncüsü kalır. Şu hâlde dört unsurdaki cüzlerin toplamı daimî surette sereyândaki derecelerin dördüncüsüyle çarpılır. Tafsil (ayrıntı) âleminin birincisi çıkar. Onun ikincisi bunun ikincisiyle çarpılınca da tafsil âleminin ikincisi çıkar. Üçüncü

üçüncü ile çarpılınca da tafsil âleminin üçüncüsü, dördüncü dördüncü ile çarpılınca da tafsil âleminin dördüncüsü çıkar. Tafsil âlemleri toplanarak âlemü'l-küllden (genel âlemden) düşülür. Geriye mücerret âlemler kalır. Bu da ufuku'l-a'lâ âlemine taksim edilir. Birinci cüz çıkar, kesir Ufuku'l-evsat üzerine taksim edilir, ikinci cüz çıkar. Geriye kalan üçüncüdür. Dördüncüsü ise dörtlülerde belli olur. Dörtlülerden daha fazlasını istersen harflerden sonra tafsil âlemlerini, sereyânın derecelerini ve ufukları çoğaltman gerekir. Bizi ve seni doğru yola eriştiren Allah'tır.

Maddeden soyutlanmış âlemi sereyânın ilk derecesine bölersen terkip âleminin ilk cüzü meydana çıkar. Kevn, yani varlıklar âleminin sonuncu derecesine gelinceye kadar bu şekilde hareket edebilirsin. Sen bunları iyice anla, tedbirler al. Allah sana doğru yolu gösterir ve yardım eder.

Bu bilgilerle uğraşanların sorulardan cevaplar çıkartmak hususunda başka usûlleri de var. Bunların araştırma sahibi olanlarından biri şeyle diyor: Allah seni ve beni kendi kudretiyle doğru yoldan ayırmasın, bil ki harfler pek kıymetli bir bilgidir. Bu bilgiyi bilen kimse insanlar arasında yayılmış olan diğer bilgilerin yardımıyla başkalarının bilemediklerini öğrenir. Bu bilgiyle amel etmenin birtakım şartları var ki bu şartlara uymak gerektir. Bu bilgiyi bilen hilkatin ve tabiatın sırlarını bilir, kimya ve simyadan ibaret olan iki felsefî bilginin sonuçlarını elde eder. O kimse için bilinmeyenleri örten perdeler ortadan kalkar ve kalplerin içinde gizlenmiş olan sırlar aşikâr olur.

Ben Magrib'te bu işle uğraşan bir grubun, Allah'ın yardımıyla, çok ilginç ve olağanüstü şeyler gösterdiklerine, varlık üzerinde tasarrufta bulunduklarına şahit oldum. Mahrumluğun başı acelecilik olduğu gibi her faziletin temeli ictihad ve her hayrın anahtarı olan sabır ve güzel melekedir.

Ben derim ki: Alfabe harflerinden her birinin kuvvetini bilmek istersen, ki harflerin ilmine girişin ilk adımı budur, o harflere karşılık gelen sayılara bak. Bir harfe karşılık gelen sayı, o harfin cismaniyetteki kuvvetidir. Sonra o sayıyı bir misliyle çarptığında, o harfin ruhaniyetteki kuvveti elde edilir. Bu kuvvet bu harfin vetridir. Bu iş noktasız harflere mahsustur. Noktalı harflerde işe sonuç vermez. Çünkü noktalı harflerin, aşağıda anlatacağımız gibi, türlü anlamlara delâlet eden dereceleri vardır. Bil ki, harflerin

şekillerinden her birinin yüce âlemde, yani kürsîde kendine mahsus bir şekli vardır. Bir kısım müteharrik, bir kısmı sakin, bir kısmı ulvî (yüce) ve suflî (aşağılık) olup bunların her biri bu düşünceyle tertip edilmiş olan zâyicelerde, kendilerine uygun olan cetvellerinde gösterilmiştir.

Bilinmelidir ki harflerin kuvvetleri üç kısımdır: Birinci kısım en az kuvvetli olanıdır. Bu kuvvet harf yazıldıktan sonra ortaya çıkar. Harflerin yazılması, onların şekillenmesine özgü olan ruhanî âlem içindir. Harfler ne zaman nefsanî bir kuvvet ve himmet ile ortaya çıkarsa, o zaman onların kuvvetleri cisimler âleminde etkili olur.

İkinci kısım, harflerin fikr-i heyet ve biçim tarzındaki kuvvetleridir. Bu harflere ait olmak üzere ruhaniyetlerin tasarruflarından sâdır olan bir kuvvettir. Şu hâlde bu ulvî ruhaniyetlerde bir kuvvettir ve cismaniyetler âleminde şeklî bir kuvvettir.

Üçüncü kısım, bâtinî yani ruhî kuvveti harfin tekvini üzerine cem eden himmeti cem ve dikkati teksif eden bir kuvvettir. Onun için telaffuzdan evvel o harf nefiste bir surettir. Telaffuz edildikten sonra ise harfler içinde bir suret, telaffuzda da bir kuvvettir.

Harflerin tabiatları harflerdeki mutevellidata (ortaya çıkmalarına) nispet edilen tabiatların aynısıdır.. Bunlar ise, sıcaklık ve kuruluk, sıcaklık ve nemlilik, soğukluk ve kuruluk, soğukluk ve rutubettir. Yemânî adetlerin sırrı budur.

Sıcaklık, hava ile ateş unsurlarını toplar ve onlar şunlardır: Elif, He, Ti, Mim, Fe, Şın, Zal/Cim, Ze, Kef, Sin, Kaf, Se, Zî.

Soğukluk, toprak ile suyu toplar, onlar şunlardır: Dal, Ha, Lam, Ayın, Ra, Hî, Gayın/Be, Ve, Ye, Nun, Sad, Te, Dad.

Nemlilik, hava ile suyu ihtiva eder, Onlar şunlardır: Cim, Ze, Kef, Sin, Kaf, Se, Zî/Dal, Ha, Lam, Ayın, Ra, Hı, Gayın.

Kuruluk, ateşle toprağı ihtiva eder, Onlar da şunlardır: Elif, He, Tî, Mim, Fe, Şın, Zal/Be, Ve, Ye, Nun, Sad, Te, Dad.

Tabiatların harflerinin nisbeti budur ve onların parçaları birbirine girmiştir. Onlarda alemin parçaları, ulviyât ve süfliyât, ana sebepler ile yani dört bağımsız tabiat ile, birbirine girmiştir. İlk ana sebeplerden maksat,

münferit olan dört tabiattır. Herhangi bir meselede bilinmeyeni anlamak ve cevap çıkartmak istersen soru soran adamını veya meselesinin talihini inceler ve yörüngenin dört veted harflerinden birincisi, dördüncü, yedinci ve onuncu harfini sıralı bir şekilde sorgularsın. Aşağıda anlatacağımız gibi, kuvvetlerinin sayılarını ve vetedlerini çıkartırsın, bunları birbirine ekledikten ve nispet ettikten sonra cevapları neticelendirir, ya açık bir lafz ile veya anlamıyla, istenilen cevabı elde etmiş olursun. Her meselede bu şekilde soruyu soran adamın adını ve maksat ile talihin harflerinin kuvvetlerini anlamak ve çıkartmak istediğinde ebced harfleri hesabıyla sayıları topla. Bunun açıklaması şudur: Soru soranın ismi ve hacet ile talih harflerinin güçlerini elde etmek istediğinde, onların sayılarını ebced hesabına göre topla. Buna göre birincisi koç burcudur. Dördüncüsü yengeç, yedincisi terazi ve onuncusu oğlaktır. Oğlak bu vetedlerin en kuvvetlisidir. Şimdi her burçtan harf-i tarifteki iki harfi düşür. Her burca özgü olan ve onların dairesine konmuş sayıları araştır. Sorgu türünden olan bütün nispetlerdeki kesirlerin parçalarını kaldır. Her harfin kesrini, o harfin altında sabitle. Bundan sonra dört unsurdaki harflerin sayıları ve onlara özgü şeyler de evvelki gibidir. Bütün bunları harfler hâlinde resmet. Vetedleri, kuvvetleri ve tabiatları, birbirine karışmış olarak bir satırda tertip et. Sonra bunları böl, ölçüleri çıkarmak için çarpılacakları çarp, topla, cevabı elde etmeye çalış. Gizli olan şey ve cevabı ortaya çıkacaktır.

Meselâ, evvelce de geçtiği gibi farzet ki talih koç (hamel) burcudur. Ha, Mim, Lam, resmet. Bunlardan 'Ha'nın sayı değeri sekiz olup bu sayı da ikiye, dörde ve sekize bölünebilir. Böylece Dal (4), Be (2) ve Elif (1) neticesini verir. Mim'in sayısı kırk olup ikiye, dörde, sekize, ona ve ayrıntılı araştırmak istersen onda birinin yarısı yirmiye bölünebilir. Bu da Mim 40, Kef 20, Ye 10, He 5, Dal 40 ve Be 2 neticesini verir. Lam'ın sayı değeri otuz olup ikiye, üçte ikiye, üçe, beşe, altıya ve ona bölünebilir. Böylece o da Kef 20, Ye 10, Ve 6, He 5 ve Cim 3 sonucunu verir. Önümüze çıkacak olan her lafızdaki isim ve meselede mevcut olan harflerde yapılacak işlem de aynıdır.

Evtadın çıkarılmasına gelince bu da şöyle çıkarılır: Her harfin murabbaı kendisinde var olan en büyük parçasına taksim edilir. Bunun misali 'dal' harfidir. Bunun ebced hesabındaki sayı değeri dörttür. Dördün karesi onaltıdır. Bu ondaki en büyük parça olan ikiye taksim edilir. Taksim sonucunda ortaya çıkan sekiz sayısı dal'ın vetri olur. Sonra her vetr, ona ait

harfin karşısına konulur. Sonra sorgu konusunun izahı sırasında temas edildiği gibi unsurlardaki nisbetler aynı şekilde çıkarılır. Bu bilgiyle uğraşanların harflerin ve cetvelde yerleri olan beytin tabiatlarından soruların cevaplarını çıkartmak için küllî olan kaideleri vardır. Şeyh terimleri bilen kimseler için bu kaideyi zikretmiştir. Nitekim Şeyh, bu hususu ıstılâhtan anlayanlara izah etmiştir.

OTUZBİRİNCİ BÖLÜM

Harflerle ilgili kanunlara ve sırlara dair

Bir kimse, hastalığı belli olmayan bir hastanın hastalığının ne olduğu ve ne gibi bir ilâçla iyileşeceği hakkında sorularda bulunursa sen ondan belirsiz olan bu hastalığa bir ad takmasını ister ve bu adı hastanın hastalığını anlayabilmek için bir temel edinirsin. Meseleyi incelemek istediğinde talihin adı ve unsurları, soru soran kimse, gün ve saati ile beraber bu adı sorguya çekersin. Yoksa soruyu soran kimsenin belirttiği ad ile yetinir *ve* aşağıda zikredeceğimiz şekilde hareket edersin.

Meselâ, soru sahibi o meçhul illete feres (at) ismini vermiş olsun. Bu takdirde üç harfi (Fe, Re, Sin) onun muntak sayılarıyla birlikte ispat et.

Bunun izahı şudur: Fe'nin adedi seksen olup küsuru Mim, Kef, Ye, Ha, Dal "Mim 40, Kef 20, Ye 10, Ha 8, Dal 4" eder. Re'nin sayı değeri ikiyüz olup küsuru Kaf, Nun, Mim, Kef, Ye "Kaf 100; Nun, 50, Mim 40, Kef 20, Ye 10"dir, Sin'in adedi altmış ve küsuru Mim, Lam, Kef, Ye, Ve "Mim 40, Lam 30, Kef 20, Ye 10, Ve 6"dır. Tam bir sayı olup Dal, Cim, Be cüzlerine ve böylece 40, 30 ve 20 adetlerine sahiptir. Sin de onun gibi olup Mim, Lam, 40, 30, 20 ve 10 gibi cüzleri vardır. Bu şekilde isimlerin harfleri yayılınca iki eşit unsur bulunur. Bu durumda harf yönünden hangisi fazla ise onun öbürüne galip geldiğine hükmedilir. Sonra aranılanın ismindeki unsurlarda mevcut olan harflerin sayısını ve harflerin kendilerini ve aynı şekilde soruyu soranın ismini ortaya koyup bir araya getir, daha çok ve daha kuvvetli olanın üstünlüğüyle hükmet.

Unsurlardaki kuvvetlerin çıkarılması:

Ateş	Toprak	Hava	Su
He, he, he	ve	cim	ha
mim, mim	ye,ye,ye,ye	Kef, kef, kef, kef	lâm
nun	kaf		

Burada üstünlük toprağındır. Toprağın tabiatı ise soğukluk ve kuruluktur. Bunlar ise sevdâ'nın tabiatıdır. O halde hastalığın, sevda hastalığı olduğuna hükmedilir. Araştırma harfleri yaklaşık bir oranla bir araya getirildiğinde, acı duyulan yerin boğaz olduğu ortaya çıkar. Bu hastalığa iyi gelecek ilâç şurup ve içecek de limonatadır. Evet, feres (at) isminin harflerinin sayılarının kuvvetinden çıkan sonuç budur. Bu, muhtasar ve yaklaşık bir örnektir.

Özel isimlerden unsurların kuvvetlerini çıkarmaya gelince, örneğin Muhammed ismini alalım. Bu ismin harfleri ayrı ayrı yazılır. Sonra yörüngedeki sıralarına göre dört unsurun ismi yazılır. Böylece her unsurdaki harfler ve sayı ortaya çıkar.

Ateş	Toprak	Hava	Su
(Üç cins)	(Üç cins)	(Altı cins)	(Altı cins)
elif, elif, elif	be, be, be	cim, cim	Dal, dal, dal, dal
he, he, he	vâv, vâv, vâv	ze, ze	ha, ha, ha
ti, ti, ti	nun, nun, nun	kef, kef, kef,	lam, lam, lam
sin, sin			ayın, ayın, ayın, ayın
		kaf, kaf	re, re, re
		se, se	hı, hı, hı

Muhammed en kuvvetli unsuru su unsuru olup, bu unsurun cetveldeki harflerinin sayısı 20 tanedir. Bundan dolayı bu unsur bu adın diğer unsurlarından üstündür. Bütün adlar hakkında bu yolda hareket ve bunları

vetrlerine veya zâyircede talihe nispet edilen vetre veya Mâlik bin Vuhayb'e nispet edilen beytin vetrine eklersin. Mâlik ise soruları bu beyitteki harflerle karıştırıp sorulara cevap vermek üzere bir kaide ortaya koymuştur. Beyit şudur:

لاثم دجلا هطبضكش بنارغ نذا نصف بزحقخلا ميظعلاؤس

" Önemli bir soruyla karşılaştın. O hâlde onu koru. Garip birtakım şüpheler ki ciddiyetle zabt ve temsil edilmiştir."

Bu beyit bilinmeyenleri anlamak ve meydana çıkartmak hususunda meşhur bir vetrdir. İbn Rekkam (öl. 1315) ve meslektaşları buna itimat ederlerdi.

Beyitteki kelime ve cümlelerin harfleri ayrı ayrı harflerle ayrıldıktan sonra çoğaltma, kesirlere ve parçalara ayırma kanununa uygun olarak, bu harfleri soru harfleri, yani soruyu anlatan cümlelerin içine aldığı harflerle karıştırarak sırasıyla yazarsın. Bu vetrin, yani beytin, şeddeli harfleri iki harf sayıldığı için, 43 harf teşkil eder. Bundan sonra soru ve harflerinden tekrarlananlarını ve asıldan, yani beyitteki harflerden soru harflerinin çıkartılan harflerine benzeyen harfleri çıkartır ve her ikisinden çıkartılan harfleri birbiriyle karıştırarak bir satır hâlinde düzenlersin. Bu satır düzenlenirken biri kutubdan yani beyitten çıkartılmış olan fazla harfleri ve öbürü, soru harflerinin fazla harfleri olmak üzere, iki fazla bitinciye kadar bir bir alarak, bunları birbiriyle karıştırdıktan sonra, sırasıyla, 43 harf dizilir. Beş nun daha eklenerek harflerin sayısı 48 olur ve Musiki ölçüleri bunlarla ayarlanır. Böylece harfleri birbiriyle karıştırdıktan sonra, fazla harfler çıkartılmadan önceki asıl harflerin sayısı kadar olursa, işlem doğrudur. Bundan sonra bu iki unsurdan alarak birbirine karıştırmış olduğun harflerden dörtgen şeklinde bir cetvel düzenle. Bu cetvel düzenlenirken birinci satırdaki harflerin sonuncu harfini, ikinci satırdaki harflerin birinci harf olarak sıralarsın. İlk satır eski hâline döner ve harfler kendi sıralarında hareketleriyle uygun şekilde arka arkaya dizilir. Bundan sonra yukarda anlattığımız şekilde, her harfin vetrini ve aslındaki üssünün harfini bilmek

üzere, bunlara mahsus olarak tertip edilen cetveldeki harflerin unsurlarının nispetini çıkartırsın.

Unsurların birbirine olan nispeti şöyle çıkartılır: İlk önce ilk harfin tabiatını ve temel edindiğin beyitteki tabiatını anlamak üzere, cetvelin ilk harfini gözden geçirirsin, cetveldeki harfin tabiatıyla o harfin beyitteki tabiatı birbirine uygun ise ne âlâ. Yoksa bu iki harfin tabiatlarının nispetini anlamak lâzımdır. Cetveldeki bütün harfler bu kanuna uyar. İncelemek usûlünü bilenler için bu kanun ile iş kolaydır ve musikiye ayrılan dairesinde bu işlem gösterilmiştir.

Bundan sonra, yukarda açıkladığımız gibi, her harfin vetrini, feleğin dört vetrinin üssleriyle çarptıktan sonra vetrini çıkartıp alırsın. Çıkartıldıktan sonra elde edilen sereyânın ilk derecesidir.

Sonra unsurların (ateş, toprak, hava ve su) toplamı alınır ve onlardan doğan şeylerin üssleri düşülür. Geriye kevnî (oluşsal) kuvvete maruz kalmış âlemü'l-halk (yaratılmışlar âleminin) üssü kalır. Bunun üzerine, maddeden soyutlanmış bazı şeyler yüklenir. Bunlar imdâd (yardım edici) unsurlardır. Böylece nefsü'l-evsatın (orta nefsin) ufku çıkar. Sonra sereyânın derecelerinin ilki, unsurların toplamından çıkarılır ve geriye alemü't-tavassut (aracı âlem) kalır. Bu işlem de basit olan varlıklara mahsus olup, mürekkep (birleşik) varlıklara uygulanamaz

Bundan sonra tavassut âlemini, orta nefsin ufkuyla çarparsın. Bunun üzerine ufk-ı a'lâ (en yüksek ufuk) meydana çıkar. Sereyânın ilk derecesini ona yükletirsin. Sereyânın dördüncü derecesinden asıl olan imdâd unsurlarını çıkartırsın. Bundan sonra üçüncü sereyân derecesi kalır. Sonra da dört unsurun cüzlerinin toplamını her vakit dördüncü sereyân derecesiyle çarptıktan sonra, tafsil âlemlerini toplar ve âlem-i küllden (genel alâlemden) çıkarttırırsın. Bundan sonra maddeden ayırılmış âlemler kalır. Bu âlemleri ufk-ı a'lâya böldükten sonra, birinci cüz meydana çıkar. İşlem buradan başlayarak tamamlanana kadar düzenli bir şekilde sürer.

İbn Vahşiya, Bûnî ve başka müelliflerin eserlerinde bununla ilgili açıklamalar vardır. Bu işlem tabiî ve felsefî kanuna göre yürür. Harflerle ilgili zâyircenin, ilâhiyat ilminin ve felsefî sihrin merkezi de yine bu kanundur.

Bilmek lazımdır ki harflere dayanan bütün bu işlemlerle sadece mana itibarıyla soruya uygun cevap çıkarılır. Yoksa hiçbir şekilde gayba vâkıf olunamaz. Bundan dolayı mezkûr işlemler, kitabımızın baş tarafında da temas ettiğimiz gibi bilmece gibi birtakım hoş bilgilerdir. İzah etmiş olduğumuz harflerin esrarı simya ile de ilgili değildir.

OTUZİKİNCİ BÖLÜM

Kimya ilmine dair

Kimya sanatla, altın ve gümüşün meydana getirilmesine esas teşkil eden madde ve cevherin imalini tetkik ve bu sonuca ulaşılmasını sağlayan işlemin anlatıldığı bir ilimdir.

Kimyacılar, belki bu iş için elverişli maddeye rastlarız, diye tüm mükevvenâtı, onların karışımlarını ve kuvvetlerini tanıdıktan sonra dikkatle araştırırlar. Hatta madenler bir yana, hayvanların artıkları ve mahsûlleri olan kemik, tüy, kıl, yumurta ve necaset gibi şeyleri bile bu maksatla incelerler. Sonra zikredilen maddenin ve cevherin kuvveden fiile çıkmasına esas teşkil eden işlemler de kimyada açıklanır. Bu bilgi tahlil suretiyle cisimleri bileşikleri olan tabiî parçalarına çevirmek ve sıvı hâlinde olan maddeleri alçıyla dondurmak, taş gibi katı olan maddeleri ufalamak, attarların destesenk ve senk denilen avuç içine sığacak kadar olan taşla ufalamak gibi hâllerini ve bunlara benzer tahlilleri anlatılır. Bu zenaat ile iksir elde edilir. Kalay, bakır gibi altın ve gümüş hâline gelmeye elverişli olan maddeler ateşte kızdırılıp üzerlerine iksir döküldükten sonra, bu maddelerin saf altın olacağını, kimyagerler iddia ederler. Kimyacılar terminolojilerini muamma şekline sokmak istedikleri zaman kinaye yoluyla söz konusu iksirden, "ruh" üzerine iksir döktükleri cisimden ise "beden" diye bahsediyorlar.

Zikredilen teknik terimlerin ve sözü edilen elverişli cisimlerin ve cevherlerin altın ve gümüş suretine dönüştürülmesini temin eden teknik operasyonunun açıklanması kimya ilminden ibarettir. Gerek eski gerekse yeni zamanlarda halk bu konuya dair eserler yazmışlardır. Genellikle de bu husustaki sözler onun ehli olmayanlara isnat edilmektedir.

Bu ilmi tedvin edenlerin imamı Câbir bin Hayyân'dır. Hatta kimyacılar bu ilmi ona dayandırarak buna "Câbir'in ilmi" ismini vermektedirler. Câbir'in bu konuda yetmiş risalesi vardır. Bunların hepsi de muammaya benzemektedir, iddia ettiklerine göre, bu risalelerdeki ilmin tamamını kuşatan başkası, bu ilmin kilitli taraflarını açamaz, sırlarını çözemez.

Şarktaki sonradan gelen filozoflarından olan Tugrâî (öl. 1061)'nin kimya üzerine tedvin edilmiş birtakım eserleri, kimyacılarla ve diğer filozoflarla bu konuda yaptığı münazaraları vardır.

Endülüs filozoflarından Mesleme bin Mecritî *Rutbetu'l-Hakîm* ismiyle bu ilme dair bir kitap yazmış ve bu eseri sihir ve tılsıma dair yazıp *Gayetu'l-Hakîm* ismini verdiği diğer bir eserine eş kılmıştır. Onun iddiasına göre bu iki sanat sihir ve kimya ilimleri, felsefenin neticesi ve ilimlerin semeresidir. Bunlara vâkıf olmayan bir kimse hikmetin de, ilmin de semeresinden mahrumdur. Mesleme'nin *Rutbetu'l-Hakîm*'deki sözleri ve tüm öbür kimyacıların teliflerindeki ifadeleri birtakım lügaz ve muammalardan ibaret olup, onların bu husustaki terimleri bilmeyenlerin olmayanların bunu anlamaları mümkün değildir. Bu fen mensuplarının eserlerini böyle remizlerle bilmece gibi yazmalarının sebebini aşağıda anlatacağız.

İlim otoritelerinden İbn Mugayribî'nin alfabetik olarak tertip ettiği birtakım manzum sözleri vardır. Şiirin en güzel bir şekli ile düzenlenen bu sözlerin hepsi de lügaz ve muammaya benzeyen birtakım bilmeceler mahiyetindedir. Onun için aşağı yukarı anlaşılmaz bir durumdadır. Kimya üzerine yazılan kitapların bir kısmı Gazalî'ye nisbet edilirse de doğru değildir. Zira bu zatın yüksek seviyedeki idrâki, kimyacıların ileri sürdükleri şeylerin hatalı olduğunu anlamaktan geri kalacak, onun için de bu gibi şeylerle uğraşacak vaziyette değildir. Umumiyetle kimya ilmiyle alâkalı kanaat ve sözlerin bir kısmını Mervan bin Hakem'in üvey oğlu Halid bin Yezid bin Muaviye (öl. 704)'ye nisbet etmektedirler. Apaçık bir husustur ki Halid Arap değildi. Bedevîlik hâli ona çok yakındı. Bu yüzden o genelde ilim ve sanatlardan uzak bulunuyordu. Bu itibarla komplekslerin karışımlarını bilme esasına dayanan böylesine garip ve gayr-i mutat tarzdaki bir sanata âşinâ olması nasıl mümkün görülebilir? Kaldı ki o sıralarda bu konuyu inceleyen âlimlerin Tabiiyyata ve tıbba dair olan eserleri henüz ortaya çıkmış ve tercüme edilmiş de değildi. Ancak bu ilmin

ehlinden olup da ismi onun ismine benzeyen diğer bir Halid bin Yezid'den bahsedilmiş olması mümkündür.

Ben şimdi Ebu Bekr bin Bişrûn'un, bu sanata dair olmak üzere Ebu Samh'a yazdığı risalesini burada sizin için nakledeceğim. Bunların her ikisi de Mesleme'nin talebeleriydiler. Şayet hakkını vererek dikkatli bir şekilde bu risale üzerinde durursan, onun bu husustaki ifadesinden bu konuda varmış olduğu kanaate ulaşabilirsin. Maksadımızın dışında kalan risalenin giriş bölümünden sonra İbn Bişrûn şöyle diyor:

"Bu şerefli zenaatın madenlerin bileşimine, taş ve mücevherlere, ülke, bölge ve yeryüzünün parçalarına dair ön bilgi kabilinden olan kısımlarını ondan önce yetişen âlemler zikretmişler ve filozoflar da hepsini nakletmiş oldukları için ben bu ön bilgileri burada belirtecek değilim. Ancak bu ilmi kavrıyabilmek için gerekeni burada vereceğim. Bu ilmin mensupları bu hususta şöyle diyorlar:

Bu bilgiyi kavramak isteyenler üç maddeyi bilmelidir ki biri: Olur mu? Diğeri: Olduğu takdirde ne gibi bir maddeden elde edilir? Üçüncüsü nasıl elde edilir? Bu üç maddeyi iyice kavradıktan sonra, bilmek istediğini bilir ve bu ilmin derinliklerine dalabilirsin. Bu maddenin bulunduğunu anlatmak ve nasıl elde edildiğini çıkartabilmek için gönderdiğimiz iksir sana yeter.

Bu maddenin ne gibi bir maddeden elde edileceği meselesine gelince; kimyagerler bu konuda konuşurken ancak iksir istihsali mümkün olan taş cevher hakkında konuşurlar ve sözleriyle ancak bunu söylemek isterler. Bu cevher her varlığın bileşiminin başlıca maddesini teşkil eden dört unsurdan biri olduğu için, bütün unsurlar üzerinde işlem fiilen mevcut ve mümkündür. Maddeyi elde etmek bilkuvve kabildir. Çünkü bu unsurlardan bazısında bu madde bilfiil yoktur. Eczasını tahlil etmek mümkün olmayan maddelerde bu işlem ancak bilkuvve yapılabildiğinden bu maddeler işlem yapılamaz. Ancak tahlili mümkün olan maddeler üzerinde çalışılır.

İşte ancak bu maddelerde tahlil kuvveden fiile çıkar. Bazı maddelerde tahlilin mümkün olmaması bazı unsurların, diğerini tamamıyla çevirmiş ve büyüğünün küçüğüne nispetle kuvvetinin fazla olmasından ileri gelmektedir. Allah sana başarılar ihsan eylesin ki her şeyden önce senin yapacağın işin tahlili mümkün ve tahlil işine en uygun olan taş parçaları seçmek, cinslerini, kuvvetlerini tahlil etmek, maddeleri birbirinden ayırmak,

saf bir hâle getirmek, alçılamak, damıtmak, bir kalıptan başka bir kalıba sokmak usûllerini öğrenmektir.

Bu zenaatin esası olan bu usûlleri bilmeyen kimse hiçbir zaman bir şey elde etmemenin yanında bir menfaat de göremez. Bundan başka bu işlemlerde başkasının yardımına başvurulabilir mi veya yalnız bu cevher yeterli mi? İksir başlangıçta tek bir madde midir veya başka maddeler ona karışmış olup da usûlü bir olduğundan hacer (taş) adıyla anılmış mıdır? Bunlardan başka olarak işlemin niteliğini, zamanların nicelik ve ölçüsünü, ruhun, yani iksirin terkibi, nefsin ona sokulması hâlini, terkibinden sonra tahliline ateşin gücünün yetip yetmeyeceği, kudretinin yetmemesinin sebebinin ne olduğunu bilmelisin. Senden istenilen de budur.

Bilinmelidir ki bütün filozoflar nefsi överek onun hakkında; bedeni idare eden, taşıyan, savunan ve onda faaliyet gösteren odur, kanaatini beslemişlerdir. Bunun sebebi şudur: Bir bedenden nefis çıkınca, o beden ölür, soğur. Hareket edemez ve diğer bir şeyden korunamaz. Çünkü artık onda ne bir hayat ne de bir ışık vardır. Beden ve nefsi zikretmemin tek sebebi, bu sanatın, bir taraftan gıda almaya ve yemeye dayanan, diğer taraftan da ancak nur ve hayat sahibi nefis ile kemâle eren insan bedenine benzemesidir. Evet, beden ancak kendisindeki nefis sayesinde, büyük işleri ve zıt şeyleri yapar. Çünkü bunları yapmaya ancak, kendisindeki canlılık ve kuvvet ile nefis güç yetirebilir. İnsanın tesirde kalması, tabiatındaki karışımların farklı olmasından ileri gelir. Eğer tabiatı tam bir âhenk içinde olsaydı, zıtlıklardan uzak bulunur, nefis bedenden çıkmaya muktedir olamaz ve böylece ebedî olurdu. Varlıkları idare eden yüce Allah bütün eksikliklerden uzaktır.

Bilmek lazımdır ki, kendisinden bu işlem ve iksir hâsıl olan tabiatlar başlangıçta itici ve feyizli bir keyfiyet olup belli bir nihayete muhtaçtırlar. Bu hadde ulaştıktan veya bu cesede hulûl ettikten sonra terkibine esas teşkil eden maddelere bir daha dönüşemez. Nitekim az evvel insan örneğinde buna temas etmiştik. Çünkü bu cevherin tabiatları, kendi başlarına bağımsız birer tabiat olmalarından sonra, artık birbirleri için mecburî hâle gelmiş ve tek bir şeye dönüşmüştür. Bu hâliyle kuvveti ve yapıcılığı yönünden nefse, terkibi yönünden de bedene benzer. Hâlbuki daha önce bunlar başlı başına ayrı ayrı tabiat ve unsurlardı. Tabiatların faaliyetleri ne kadar acayiptir ki

kuvvet; eşyayı ayırma, birleştirme ve tamamlama gücüne sahip bulunan zayıf ruha ait olmuştur.

Bozulma ve fani olma sadece birinci terkipte (oluşumda) bedende meydana gelir. Çünkü unsurlarının terkibinde ihtilâf çıkmıştır. Aynı şey ikinci terkipte (ruhta) yoktur. Çünkü terkibindeki unsurlar arasında âhenk vardır.

Eski filozoflardan biri şöyle demiştir: Bu işlemde parçalara ayrılma, hayat ve bekadır; terkip ise ölüm ve fenâ (son) bulmadır. Bu sözdeki mana incedir. Çünkü filozof "hayat ve beka" sözüyle onun yokluktan varlığa çıkışını kastetmiştir. Zira o birinci terkip üzere devam ettiği sürece mutlaka fânidir, ikinci terkip ile oluşunca fenâ yok olur. İkinci terkip ise ancak tafsil (ayırma) ve takti'den (bölmeden) sonra hâsıl olur. Şu hâlde ayırma ve bölme iksire ve kimya taşına hastır.

Bundan anlaşıldığına göre, ikinci bileşim, bilhassa, bu işlemde tahlilden ve parçalara ayrıldıktan sonra meydana gelir. Bu cevherin girmiş olduğu beden kaldıkça, sureti bulunmadığı için cevher o bedende yayılır. Çünkü bedene girmiş olan cevher bedende sureti olmayan nefis gibi bir şey olmuştur. Cevherin sureti olmaması, onun ölçüsü ve ağırlığı olmamasından ileri gelmiştir. Allah dilerse, aşağıda göreceksin. Şeffaf olan bir şeyin şeffaf olan başka bir şeyle karışıp kaynaşması katı şeyin diğer katı bir şeyle karışmasından daha kolaydır. Ben bu sözümle ruhlarla ruhların, cisimlerle cisimlerin şekillerinin ortak olduğunu anlatmak istiyorum. Çünkü eşyalar kendi şeklindekilerle birleşir. Bunu zikretmemin sebebi, ruhanî şeffaf tabiatlarla işlem yapmanın, cismânî katı olanlarla işlem yapmaktan daha uygun ve kolay olduğunu bilmen içindir.

Akıl, taşların ateşe karşı olan dayanıklılığının ruhlarınkinden daha kuvvetli ve dayanıklı olduğunu tasavvur ederler. Nitekim altın, demir ve bakırın ateşe karşı kibritten, cıvadan ve sair şeylerden daha dayanıklı olduğunu görüyorsun.

Onun için ben diyorum ki, bedenler de başlangıçta kendi kalıplarında ruhlardı. Ancak ne zaman ki tabiattaki sıcağa maruz kaldılar, katı ve kaba birer bedene dönüştüler; ancak son derece katı oluşlarından dolayı ateş onları yok edemedi. Eğer aşırı derecede ateşe maruz kalırlarsa yeniden ilk yaratılışlarındaki ruha dönüşürler. Ateş, bu şeffaf ruhlara isabet ettiğinde

onlara güç yetiremez ve uzaklaşır. Dolayısıyla bu durumda bedenleri ve diğer durumda ruhları dönüştüren şeyin ne olduğunu bilmen gerekir. Bildiğin şeylerin en önemlisi bu olacaktır.

Derim ki, söz konusu ruhların uçup kaçıp gitmelerinin ve yanmalarının tek sebebi onlardaki tutuşabilir olma ve şeffaflık hususiyetidir. Tutuşmalarının tek sebebi de onlardaki rutubetin fazla olmasıdır. Ateş, rutubeti hissedince hemen onuna yapışır.

Bunun sebebi rutubetin hava cinsinden olması ve ateşle uyuşmasıdır. Böylece ateş, rutubet tükenene kadar onunla beslenir. Katılıklarının az olduğu zaman, ateşin kendilerine ulaştığını hisseden bedenlerin durumu da aynıdır. Bedenlerin tutuşmayacak bir hâle dönüşmelerinin tek sebebi, ateşe karşı dayanıklı olan toprak ve sudan oluşmalarıdır.

Şöyle ki; dağılan her şey ancak ateşle dağılır. Çünkü bu sayede o şeyin şeffafı yoğun olanından ayrılır. Çözülme ve uyum olmaksızın bir kısmı diğer kısmına girer.

Bu yüzden söz konusu eklenme, bir dâhil olma, bir mezcolma (katılma) hâli değil, sadece bir yakınlık vaziyetini alır. Onun için bu sayede su, yağ ve benzeri eşyada olduğu gibi şeffaf unsurla yoğun unsurun ayrılmaları kolaylaşır.

Bunları söylememin sebebi, tabiatların terkiplerini ve karşılaşmalarını bilmen içindir. Bu hususu kâfi miktarda bilirsen ondan haz ve nasibini almış olursun. Şunu da bilmelisin ki şu kimya sanatının tabiatlarından ve unsurlarından ibaret olan karışımlar bir diğerine uyumludur. Bunlar tek cevherden ayrılmıştır. Onları tek nizam, tek tedbir ile birleştirdiğinden ne cüzüne ne de küllüne, kendisine yabancı olan bir unsur arasına giremez.

Bir filozof şöyle demiştir Tabiatların idaresini ve birleştirilmelerini sağlam yaptığında ve ona hiçbir yabancı unsur katmadığında, istediğin şeyi sağlam ve kıvamında yapmış olursun. Çünkü ortada içinde yabancı bulunmayan tek bir tabiat söz konusudur. Kim ona yabancı bir unsur katarsa ölçüyü kaçırır ve hataya düşer.

Bilmelisin ki, şu tabiata ve kimyevî elementlere kendi emsalinden olan bir cisim ve cevhere en uygun şekilde girip hatta şeffaflıkta onunla aynı şekli aldığı zaman onun içinde yayılır, nereye giderse gitsin hep onu takip eder.

Zira cisimler ve cevherler yoğun ve kuru oldukları sürece yayılmaz ve eşleşmezler. Bedenlerin karışması ruhsuz olmaz. Allah seni hidayetine mazhar kılsın. Bu sözü iyi anla.

Bil ki, Allah seni doğru yola iletsin, yok olmayan gerçek karışma canlıların bedenindeki karışmadır. Tabiatları dönüştüren, tutan ve onlarda şaşılacak renkler ve çiçekler gösteren odur. Buna aykırı şekilde karışıma giren bedenlerin karışımı, tam bir karışım değildir. Çünkü o hayata aykırıdır. Bu sadece kendisine uygun olan bir karışım olur ve ateşin yakıcılığını kendisinden uzaklaştıran bir şeydir. Tâ ki katılığı yok olsun, tabiatlar ve unsurlar, içinde bulundukları kendi hâllerinden dönüşebilecekleri kendilerine has şeffaflık veya katılık vaziyetine dönüşsün. Cevherler şeffaflık ve çözülme itibarıyla son noktalarına ulaştıkları zaman burada onlar için tutan, kaldıran, değiştiren ve nüfuz eden bir kuvvet zuhur eder. Daha başlangıçta doğruluğuna delil olan bir emare bulunmayan bir işlemde hayır yoktur.

Bil ki soğuk olan tabiatlar eşyaları kurutur ve rutubetlerini pekiştirir. Sıcak olan tabiatlar ise eşyaların rutubetlerini açığa çıkartır ve kuruluğunu pekiştirir. Sadece sıcaklık ve soğukluğa temas etmemin sebebi, bu ikisinin fail durumunda olmasındandır. Rutubet ve kuruluk ise etkilenen vaziyetindedirler. Bunlardan her birinin, diğerlerinden etkilenmesi ile cisimler ortaya çıkıp oluşur. Bu hususta sıcağın tesiri soğuktan daha fazladır. Çünkü soğuk, eşyayı nakletme ve harekete geçirme gücüne sahip değildir. Hâlbuki sıcak, hareketin sebebidir. Oluşumun sebebi olan hararet zayıfladığı zaman hiçbir şey tam olarak gerçekleşmez. Nitekim soğuğun bulunmadığı bir şey üzerinde, aşırı hararet yoğunlaşsa onu yakar ve yok eder. İşte bundan dolayıdır ki bu (kimyevî) işlemlerde, o sayede bir zıddı kendi zıddına karşı kuvvetlensin ve ateşin hararetini ondan savsın diye soğuğa ihtiyaç duyulmuştur.

Kimyager filozoflar en fazla yakıcı ateşten sakındırmışlar, tabiatların ve nefeslerin temizlenmesini, onlardaki kir ve rutubetin çıkarılmasını, âfetlerin ve pisliklerin ateşten uzaklaştırılmasını istemişlerdir. Görüşleri ve tedbirleri ancak bu şekilde doğru olur. Onların işlemleri öncelikle ateş iledir ve sonuçta da yine ateş ile biter. Onun için yakıcı ateşten sakınınız, demişlerdir. Onlar bununla sadece ateşte mevcut olan âfetleri kastetmişlerdir. Zira cevher, üzerinde iki âfet bir araya gelince derhal

mahvolur. Aynı şekilde her şey, unsurlarındaki zıddiyet ve ihtilâf sebebiyle ancak zatından bozulur ve dağılır. Böylece gider iki şeyin arasına girer. Fakat bu esnada kendisine güç veren ve yardım eden hiçbir şey bulamaz. O yüzden âfet onu helâk eder.

Bil ki, filozoflar, ruhların cevherlere gelip gittiklerini defalarca zikretmişlerdir. Maksat ruh sebebiyle cisimlerin daha fazla ortaya çıkmaları ve ateşle savaşa karşı daha çok güçlü olmalarıdır. Bu esnada onlar ruhlar gelir ve bir araya gelme zamanında onlarla, yani ateş unsuru ile temasa geçer. Bunu iyi bil.

Şimdi biz filozofların zikrettikleri şekilde kimyevî işleme imkân veren taş konusuna geçiyoruz.

Bu hususta kimyacılar ihtilâf etmişlerdir. Bazılarının kanaatine göre bu taş canlılarda, diğer bazılarına göre bitkilerde, diğer bazılarına göre madenlerde ve diğer bazılarına göre her şeyde mevcuttur. Bütün bu davaları tek tek ele alıp tartışmaya girişmemize gerek yoktur. Zira bu yolu tutacak olsak, söz cidden çok uzar. Daha evvel de belirtmiş olduğumuz gibi iksir ve kimyevî işlem her şeyde kuvve hâlinde vardır. Çünkü tabiatlar ve unsurlar her şeyde mevcuttur ve bu böyledir.

Şimdi kimyevî işlem bilkuvve ve bilfiil hangi şeyden olur, hususunu bilmek istediğimiz zaman Harranî'nin şu sözlerine itibar ederiz. Bütün boyalar iki çeşittir. Ya cisimdeki boyadır, beyaz elbisedeki zaferan gibi, ki zaferan ona iyice nüfuz eder. Bu çeşit boya yok olur, terkibi bozulur, ikinci çeşit boya bir cevherin kendi cevherini başka bir cevherin şekline ve rengine sokmasıdır. Ağaç toprağı, canlı bitkiyi kendi şekline sokar. Toprak, bitki ve bitki de canlı olur. Bütün bunlar ise ancak canlı bir ruh ile ve cisimleri ortaya çıkarma ve cevherleri dönüştürme gücünü sahip yapıcı bir tabiatla olur. Bundan anlaşıldığına göre işlemin her hâlde canlıda veya bitkide yapılması zarurîdir. Bunun delili şudur: Canlı ile bitkinin beslenmesi, onların yaratılışındandır. Yaşamaları ve dirilikleri besinlerdir. Bitkide canlıdaki şeffaflık ve kuvvet bulunmadığından, bu bakımdan filozoflar ondan az bahsederler.

Canlılara gelince; o maden, bitki ve canlıdan ibaret olan ve başka bir şekle giren üç maddenin sonuncusudur. Çünkü maden bitki, bitki canlı şekline girerse de canlının kendisinden daha şeffaf olan diğer bir maddenin

şekil ve suretini alması mümkün değildir. Ancak katı ve kaba bir şekle dönerse ayrı bir şekil alabilir. Üstelik âlemde diri olan ruh, canlıdan başkasında bulunmaz. Ruh ise, âlemde bulunan bütün varlıkların en şeffafıdır. Ruhun canlıyla ilgili bulunmasının bir sebebi de canlının ruha benzemesidir. Bitkide bulunan ruh az ve önemsizdir. Bitkideki yoğunluk ve kabalık vardır. Bununla beraber bu ruh katı ve kaba olduğu gibi, bitkinin cismi de katı ve kaba olduğu için bitkiyi kaplamış bir durumdadır. Bitki kendisi ve ruhu katı ve kaba olduğundan hareket edemez. Oynak olan ruh ise, bedende gizlenmiş ruhtan çok şeffaftır. Çünkü oynak olan ruh gıdayı kabul eder. Bir yerden bir yere geçişi ve nefes alması mümkün olur ve teneffüsü de mümkündür. Bedende gizlenmiş ruh ise, ancak gıdayı kabul eder. Cisimlerde gizlenmiş olan bu ruh diri ruhla karşılaştırılacak olursa, suyun yanındaki toprağa benzer, bitkinin hâli de canlıyla mukayese edildiğinde böyledir. Bundan dolayı canlılardaki işlem daha üstün, daha basit ve daha kolaydır. Dolayısıyla bu hususları bilen akıllı birinin kolay olanı denemesi ve zor olacağından korkulanı terk etmesi gerekir.

Filozoflar tabiatların esası ve sonradan doğmuş olması bakımından canlıyı diri ve ölü olmak üzere birtakım kısımlara bölerler. Bu belli ve kolayca anlaşılan bir şeydir. Bunlar her hareketliyi diri, hareketli olmayanı ölü telakkî etmişler, bütün eşyaları ve eriyen cisimleri, madenî olan kökleri bu kısımdan saymışlar, ateşte eriyen, alevlenen ve uçan her maddeyi bu adla anmışlar, bunlardan başkasını ölü maddelerden saymışlardır. Bunu bütün eşyaya, eriyen cevherlere ve madenî akâkire de taksim etmişler ve ateşte eriyen, uçan ve tutuşan her şeye canlı, bunun aksi bir durumda olana da ölü adını vermişlerdir.

Bütün eşyalarda, eriyen cisimlerde ve madenlerde bu gruplandırmayı yapmışlar ve ateşte eriyen, uçan ve tutuşan her şeyi canlı olarak isimlendirmişlerdir. Bu özelliklerin dışındakileri de ölü olarak isimlendirmişlerdir. Canlılara ve bitkilere gelince, onlardan dört tabiata ayrılanları canlı, ayrılmayanları ise ölü olarak isimlendirmişlerdir.

Sonra canlı kısımların hepsini araştırdılar. Fakat apaçık bir şekilde dört bölüme ayrılanlardan olmak üzere bu sanata elverişli olan bir şey bulamadılar. Sadece canlıdaki taşı buldular. Bu sefer onun cinsini araştırmaya koyuldular. Onlar maksatlarına erdiler, tıpta kullanılan bitkiler toplanıp, tahlil edilip araştırıldığı vakit de bu sonuç elde edilmektedir.

Bitkilere gelince; onlardan da Eşnan[105] gibi bazısının, bu dört kısımdan bazısına ve parçalara ayrılanları vardır.

Madenlere gelince; onlardan bedenler, ruhlar ve nefisler vardır. Bunlar birbirine karıştırılarak inceledikten sonra, aralarında tesirli olanların bulunduğu görülür. Biz bunların hepsini inceledik. Bu incelemenin sonunda, bu bakımdan canlının en yüksek derecede bulunduğu, tahlilin de kolay olduğu anlaşıldı. Canlıda bulunan bu taşın ne olduğunu ve nasıl bulunduğunu bilmek senin için bir vazifedir. Bitkilerin topraktan daha şeffaf olmalarının tek sebebi, toprağın safi cevherinden ve şeffaf bedeninden meydana gelmiş olmasıdır. Böylece onun için şeffaflık ve yumuşaklık kaçınılmaz olmuştur. Aynı şekilde canlılardaki bu taş da, topraktaki bitki vaziyetindedir. Genel olarak canlılarda, onun dışında, dört tabiata ayrılan başka bir şey yoktur. Açık bir cehalet içinde olanlar ve akılsızların dışındakiler için neredeyse hiçbir gizliliği bulunmayan bu sözü iyi anla. Böylece sana bu taşın mahiyetini haber vermiş ve onu tanıtmış oluyorum. Şimdi onunla nasıl işlem yapılacağını açıklayalım ki, kendimize şart kıldığımız insaflı olma kaidesini, inşallah yerine getirmiş olalım.

Kıymetli taşı al. Onu inbiğe koy. Ateş, hava, toprak ve sudan ibaret olan dört tabiatını ayır. Bunlar da ceset, ruh, nefis ve boyadan ibarettir. Suyu topraktan ve havayı ateşten ayırdığın zaman bunlardan her birini belli miktarda kendi kabına koy. Kabın dibine çökeni al, bu da tortudan ibarettir. Onu sıcak ateşte yıka. Tâ ki ateş onun siyahlığını giderip katılığını ve kabalığını gidersin. Onu sağlam bir şekilde beyazlaştır ondaki rutubetlerin artıklarını uçur. O vakit o, içinde ne bir karanlık. ne bir kir, ne de tezat bulunan beyaz su hâline dönüşecektir. Sonra ondan çıkan ilk tabiatlara ve unsurlara yönel. Bunları da siyahlıktan ve zıtlıklardan temizle. Şeffaflaşıncaya, yumuşayıncaya ve berraklaşıncaya kadar yıkama ve buharlaştırma işlemine devam et. Bunu yaptığında artık Allah sana başarının kapısını açmıştır. Bundan sonra işlemin temeli olan terkip işine başla. Terkip ancak eşleştirme ve bozup değiştirme ile olur. Eşleştirme, şeffaf olanın katı olanla karışmasıdır. Bozup değiştirme ise, bir şeyin suya karışıp onunla bütünleşmesi derecesinde, hiçbir farklılığın ve noksanlığın olmadığı tek bir şey haline dönüştürülmesine kadar ufaltıp toz haline getirilmesidir. Bu yapıldığında katı olan, şeffaf olanı tutacak güce, ruh ateşle karşılaşma ve ona dayanma gücüne ve nefis de bedenlere dalma ve onlarda hareket etme gücüne kavuşur. Bütün bunlar ancak terkipten sonra

olur. Çünkü kendisine ruh girmiş olan beden, ruhla eşleştiğinde, bütün parçaları onunla karışır, benzerlikten dolayı birbirine girer ve tek bir şey hâline gelir. Bu durumda birleşme yeri olan bedende görülen iyi olma, kötü olma, devamlı olma ve sabit olma gibi haller ruhta da ortaya çıkar. Aynı şekilde, yapılan işlemle nefis de bu ikisine ruh ve cesede girer ve onlarla birleşirse, bütün parçaları onların parçalarıyla karışır ve bu üçü, hiçbir farklılığın bulunmadığı tek bir şey hâline gelir. Tabiatları tam ve parçaları uyumlu olan bütün bir parça gibidir Bu terkip, cesetle karşılaştığında ve ateşe tutulduğunda, kendisindeki rutubeti açığa çıkartır ve cesette erir. Tutuşmak ve ateşin kendisine taalluk etmesi rutubetin hususiyetidir. Ateş ona taalluk etmeyi isterse, suyun kendisiyle karışmış bulunan nefisle birleşmesine engel olur. Çünkü ateş, saf hâlde olmadıkça yağ ile bir olmaz. Yine ateşten kaçmak suyun özelliğidir. Ateş onun üzerinde yoğunlaşır ve onu temizlemek isterse onunla karışmış olan kuru cesedi, onu içinde hapsederek uçmasına mâni olur. Şu hâlde cesed, suyu tutmaya, su yağın devamına, yağ boyalı maddenin sebatına, boyalı madde boyanın zuhuruna ve boyanın sebatına sebep olmuştur. Boya, yağın zuhuruna ve içinde ne ışık ne de hayat bulunan karanlık eşyada yağlılığın ortaya çıkışına sebeptir. Dosdoğru olan ceset (beden) işte budur. Kimyevî işlem böyle olur. Sormuş olduğun bu temizleme ve berraklaştırmaya hükemâ "yumurta" ismini vermişlerdir.

Onlar yumurta ile bu maddeyi anlatmak İsterler. Maksatları tavuk yumurtası değildir. Bil ki, hükemânın bu maddeyi bu adla anmaları, boşuna değildir. Bu maddeyi yumurtaya benzettikleri, için ona bu adı vermişlerdir. Günlerden bir gün ben Mesleme'nin katında bulunuyordum. Yanında kimse yoktu. Ben: *"Ey fazilet sahibi hakîm! Hükemâ niçin yumurta adını vermiştir? Bunlar bu adı gelişigüzel mi bu maddeye verdiler, yoksa bunun bir sebebi mi vardır?"* diye sorduğumda filozof: *"İnce bir mana içindir."* diye cevap verince ben de: *"Ey hakîm! Yumurtaya benzeterek bu maddeye bu adı vermelerinin ne gibi bir faydası ve sanat bakımından ne gibi bir ilgisi var?"* diye sorduğumda hakîm: *"Bu iki maddenin terkipleri bakımından birbirine benzemesinden ve aralarındaki yakınlıktan dolayıdır. Düşünecek olursan bunun manasını anlarsın."* diye cevap verdi. Bunun üzerine ben düşünceye daldım, fakat manasını anlayamadım. Üstad, benim düşünceye daldığımı ve anlayamadığımı görünce elimden tutup hafifçe salladı ve: *"Ey Ebu Bekir! Bu maddeye bu adın verilmesi, tabiatlar tahlil*

edilerek birbirine karıştığı vakit, bu ikisi arasındaki renklerin niteliğindeki nispet ve uyumdan ileri gelmektedir." diye cevap verdi. Üstadın bu sözlerini işittiğim zaman perdeler ortadan kalktı. Zihnim aydınlandı. Aklım bunu kavrayabildiği için Allah'a şükrettim. Sevinerek evime döndüm. Mesleme'nin söylediğinin doğruluğunu ispat etmek için geometrik bir şekil yaptım. Şimdi ben onu senin için de bu mektubu yazıyorum.

Bunun açıklaması şudur: Terkip tamamlandığında, ondaki hava tabiatının yumurtadaki hava tabiatına oranı, ondaki ateş tabiatının yumurtadaki ateş tabiatına oranı gibidir. Aynı şey diğer iki tabiat olan toprak ve su için de geçerlidir. Ben derim ki: Bu şekilde birbirine uygun olan iki şey, birbirinin benzeridir. Meselâ; yumurtanın sathını He, Ze, Ve, Cim kabul edersin. Bunu ispat etmek istediğimizde, terkibin tabiatlarının en az olanını alırız. Bu, kuruluk tabiatıdır. Sonra ona, onun misli kadar rutubet tabiatı ekleriz. Sonra kuruluk tabiatının, rutubet tabiatını emip onun kuvvetini kabul etmesine kadar bu ikisinin üzerinde çalışırız. Gerçi bu söz biraz rumuzludur. Ancak bu da sana gizli değildir. Sonra her ikisine kendilerinin misilleri olan ruha yani suya yüklenir. Bunların hepsi altı misli olur. Sonra bunlar üzerinde çalışmanın ardından hepsine havanın tabiatından yani nefisten bir misli eklenir. Bu, üç parçadır. Böylece kuruluk, bilkuvve dokuz misli olur. Sonra tabiatı, terkibin yüzeyini kuşatmış olan tabiatın her iki kenarının altına iki tabiat koy. Önce yüzeyle kuşatılmış iki kenara, su tabiatı ve hava tabiatı koy. Bu iki kenar Elif, Cim, Dal'dır. Yüzey ise Elif-Be-Cm-Dal'dır. Aynı şekilde yumurtanın yüzeyini kuşatan su ve havadan ibaret olan iki kenar da, He-Ze-Vav-ha kenarlarıdır. Şu hâlde derim ki, Elif, Be, Cim, Dal'ın yüzeyine benzer. Terkibin yüzeyinden Be, Cim de aynı nispet üzeredir.

Aradaki benzerliği dikkate almadan filozoflar hiçbir şeyin ismini başka bir şey hakkında kullanmamıştır.

Açıklamasını sorduklarına gelince; "arz-ı mukaddese" (mukaddes toprak)), ulvî ve süfli tabiatlardan meydana gelmiş bir oluşumdur. Bakır, siyahlığı çıkarılmış, toz haline gelinceye kadar kesilip parçalanmış ve sonra da bakır rengine gelene kadar kırmızıya boyanmış bir şeydir. Magnezyum kimyacıların taşıdır; ruhlar onda dondurulur ve ruhların hapsedildiği ulvî tabiat onu çıkarır; tâ ki ateşle karşı karşıya gelsin ve onları ona karşı müdafaa etsin. Furfure tabiatın ortaya çıkardığı ettiği kırmızı bir renktir. Kurşun, farklı yapılarda ancak birbiriyle aynı cins ve benzerlikteki üç

kuvveti olan bir taştır. Bunlardan biri nurlu ve saftır. Fail ve müessir olan budur. İkincisi nefsanî olup hassas ve hareketlidir. Ancak birincisinden daha yoğundur. Bunun merkezi öncekinin merkezinin aşağısındadır. Üçüncüsü arzî bir kuvvet olup yapışıcıdır. Ağırlığı yüzünden de o arzın merkezine doğru ters dönmüştür. Ruhî ve nefsanî olanların her ikisini de tutan ve kuşatan odur.

Bunların dışındakiler ise, bunların hepsi cahilleri aldatmak için uydurulmuştur. Onun için bu husustaki temel esasların bilenler, diğer şeylere ihtiyaç duymazlar.

Bana sorduklarının hepsi budur. Bunları izah ederek sana gönderiyorum. Seni emeline ulaştırmasını Allah'ın tevfikinden ümit ederiz, vesselam."

* * *

İbn Bişrûn'un sözleri burada bitmiştir. Bu zat üçüncü (dokunuzuncu) asırda ve daha sonraki zamanlarda kimya, simya ve sihir ilimlerinde Endülüslülerin şeyhi olan Mesleme bin Mecritî'nin büyük talebelerindendir.

Görüyorsun ki kimyagerlerin bu sanat hakkındaki tüm sözleri aşağı yukarı hiçbir şey anlaşılmayacak bir şekilde rumuz ve lügaz hâline sokulmuştur. Kimyanın tabiî bir sanat olmadığının delili de zaten budur.

Mevcut hadiselerin desteklediği bir gerçek olan kimya hakkında inanılması gereken şudur: Kimya ruhanî nefislerin tesirleri cinsindendir. Nefislerin tabiat âlemindeki tasarrufları, eğer o nefisler hayırlı iseler "keramet" türünden olur. Eğer nefisler şerli iseler "sihir" çeşidinden olur. Keramet zâhir ve malûm bir şeydir. Sihre gelince bu konunun araştırıldığı yerlerde sabit olduğu gibi sihirbaz kendisindeki sihir kuvvetiyle aynı maddeleri değiştirir. Onlara sihir sanatının ehli olanlara göre sihirbaz için bir maddeye mutlaka ihtiyaç vardır. Sihirbazın sihir yapma işi bu maddede vâki olur. Meselâ; bazı canlıları toprak veya kıl veya bitki maddesinden kısaca kendi özel maddesinden başka bir maddeden yaratmak gibi. İpler ve asâ hususunda Firavun'un sihirbazlarına vâki olan hâl budur ve yine Sudan, uzak güneydeki Hint ve uzak kuzeydeki Türk sihirbazlarından bu gibi şeyler nakledilmektedir. Bunlar yağmur yağdırmak için havayı sihirlemekte ve daha başka türlü büyüler yapmaktadırlar.

Kimya da altını, ona has maddesinin başkasını yaratmak olduğuna göre o da sihir gibi bir şeydir. Bu sanattan bahseden Câbir ve Mesleme gibi büyük hakîmler ve onlardan evvel de Müslüman olmayan milletlerin filozofları ancak bu tarz bir hareket hattını takip etmişlerdir. Bundan dolayı bu sanata dair olan sözlerini, şer'î hükümlerin sihri de onun türlerini de red ve inkâr etmesinden sakındıkları için lügaz ve muamma hâline sokmuşlar, yani sihri kimya adı altında gizleyerek kimyacılık diye sihirbazlık yapmışlardı. Yoksa bu husus bu meseleyi araştırmamış olan bazı kimselerin ileri sürdükleri gibi onu ehil olmayanlardan kıskanmış ve cahillerin vâkıf olamamalarını istemeyecek kadar değerli bulmuş olmalarından ileri gelmiyordu.

Mesleme bin Mecritî'nin bir eserini *Rutbetü'l-Hakîm* ve sihir ve tılsımlar hakkında yazdığı diğer bir eserini de *Gayetü'l-Hakîm* adıyla bilindiğine dikkat et. Çünkü o bu adları vermekle *"Gaye"* adlı eserinin konusunun genel ve *Rutbetü'l-Hakîm*'in konusunun ise özel olduğuna işaret etmiştir. Çünkü "Gaye", "Rutbe"nin meselelerine nispetle daha yüksektir. Böylece "Rütbe"nin meseleleri, "Gaye"nin meselelerinin bir kısmı teşkil eder. Konuları itibarıyla da birbirine benzerler. Mesleme'nin kimya, sihir ve tılsım hakkındaki sözlerinden bizim sözlerimizin doğruluğu açıkça anlaşılır. Kimya sanatının tabiî sanatlardan biri olduğunu iddia edenlerin bu fikirlerin yanlışlığını aşağıda açıklayacağız.

Allah her şeyi bilen ve her şeyden haberdar olandır.

OTUZÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Felsefenin boş olduğuna ve bu bilgiyle uğraşanların yanlış yola saptıklarına dair

Bu ve bundan sonraki bölüm mühimdir. Çünkü bu ilim içtimaî hayat yaşayan beşer toplulukları arasında doğmuş yeni bilgidir. Şehirlerde çok yayılmıştır. Bu bilginin dine olan zararı büyüktür. Bu yüzden bu bilgiler hakkındaki doğru sözleri açıkça söylemek, inanç sahibine hakkı ve gerçeği açık olarak anlatmak gerekir. Şöyle ki:

Beşer cinsinden olan akıl sahiplerinden bir grup, varlıkların ister beş duyudan biriyle idrâk edilsin, ister duyularla idrâkin üstünde olsun, onların zatını ve durumlarını düşünce ile inceleyerek, sebepleriyle aklî mukayeselerle idrâk edilebileceğini, iman ve inançların da peygamberlerden nakledilen şer'î rivayetlerle değil, ancak aklî delillerle düzeltilebileceğini, naklî olan delillerin de akıl ile idrâk olunan şeyler olduğunu iddia ederler. Bu grup filozoflar adıyla anılırlar. Filozof Yunanca bir kelime olup "hikmeti seven" demektir.

Filozof bu konuyu incelediler. Gayeye ulaşmak için son derece çalıştılar. Aklın hak ile yanlışı birbirinden ayırt edebilmesi için, kanun koyup bu kanuna da "mantık" adını verdiler. Bunun kısaca izahı şudur: Doğruyu yanlıştan ayırmak üzere düşünmek zihne aittir. Zihin varlıkların zatlarından aldığı anlamları inceler. İlk önce bu varlıkların şahıslarından, mührün muma veyahut mühür çamuru üzerine çizdiği resimler gibi. Zihin de bütün şahıslara uygun olan suretler çizer. Bu suretler, mahsus, yani duyularla bilinen şeyler değildir. Bundan dolayı bu suretler ilk makûlât, yani akıl ile bilinen ilk şeyler adını taşır. Bunlardan sonra, ortak olduğu takdirde, zihin

bu küllî olan anlamlardan diğer birtakım küllî anlamlar yaratır. Bu anlamlar zihinde birbirinden ayrıldığında zihin bunlardan ikinci ve üçüncü defa olmak üzere, küllî ortak olan anlamlar çıkarır. Ortak olan bu anlamlar bütün anlam ve şahıslara uygun olur. Suretler tecridi mümkün olmayan basit, küllî anlamlara ulaşıncaya kadar zihin tecrit işine devam eder. Bu kolay anlamlar yüksek cinslerdir. Tecrit edilen bu suretlerin her biri duyu ile bilinmeyen şeylerdir. Bu mücerretler, kendilerinden bilgi edinmek üzere birbiriyle uzlaşma bakımından Makûlât-ı saniye (ikinci makûller) adıyla anılır. Düşünce, mücerret olan bu makûlleri inceleyerek, vücudu hakkıyla tasvir etmek istediği vakit, zihin yakîn (kesin) derecesindeki aklî delille, bu mücerretleri birbirine eklemesi veya bazılarını diğer bazılarından uzaklaştırması gerekir. Bu iş doğru bir kanun ile yapılınca, zihin, vücudu doğru ve gerçekte olduğu gibi tasavvur edebilir.

Filozoflara göre nefy ve ispat ile hükümden ibaret olan bu tasdik, sonucu bakımından tasavvurdan önce gelir. Tasavvur ise başlangıcı itibarıyla olduğu gibi, öğretimde bile tasdikten öncedir. Çünkü onlara göre tasavvur bütün bir idrâkin gayesi olup tasdikleme ise tam olan idrâk için bir vesiledir. Tasavvurun tasdikleme önce olduğuna ve onanmanın tasavvura dair mantık kitaplarında okuduğun ve işittiğin sözler şuur anlamına gelip tam bilgi demek değildir. Bu anlattığımız, filozofların büyüğü olan Aristo'nun görüşüdür.

Filozoflar bundan başka gerek duyularla bilinen, gerekse duyuların üstünde olan varlıkları bu deliller ve incelemelerle bilmenin, saadetin kendisi olduğunu söylerler.

Filozofların varlık (vücut) hakkındaki düşüncelerinin sonucu şudur: Onlar önce müşahede ve hislerle süflî cisimleri öğrenmişler, bundan sonra biraz daha ilerleyerek canlıların hareket ve duygularından, nefsin varlığına geçmişler, sonradan nefsin kuvvetlerinden hâkim olan akıl ve duyguları anlamışlardır. Buraya geldikten sonra idrâkleri bunun ötesine geçememiştir. Bunun üzerine ilâhî yüce cismi insanla karşılaştırarak feleğin de insan gibi nefsi ve aklı olduğuna hükmetmişlerdir. Sonunda sayıları da birler derecesinin sonuncusu olan, ona kadar çıkararak bu akıllara "ukûl-i aşre" (on akıl) adını vermişlerdir. Bu on akıldan dokuzunun zatları bir toplam teşkil ettiğini, bunlardan ilk ve tek olup bunun onuncu akıl olduğunu söylerler. Bunlar saadetin ancak nefsi terbiye edip fazilet ve meziyetlere

alıştırmakla beraber, vücudu bir inana göre idrâk etmekle kabil olacağına inanırlar. İnsan aklı ve düşüncesiyle fazileti ve kötü işleri birbirinden ayırt eder. İnsan tabiatının şevkiyle övülmüş olan iyi işlere meyledip kötü ve çirkin işlerden sakınır. Şeriatler inmemiş olsa bile bunu idrâk etmek mümkündür. Bu saadet hâsıl olduğunda nefiste aydınlık ve lezzet meydana gelir. Bunu anlamamak ise sonsuz bir talihsizliktir, diye iddia ederler. Filozoflara göre, ahiretteki nimet ve azap bundan ibarettir.

Bu görüşlerin üstadı olup bu meseleleri bir araya toplayarak tedvin eden ve Muallim-i evvel (ilk öğretmen) lâkabiyle anılan Aristo'dur.

Aristo Eflatun'un öğrencilerindendir. Makedonya'da doğmuştur. O, İskender'in hocasıdır. Mutlak olarak muallim-i evvel denilince Aristo kastedilmektedir. Bu lâkapla anmakla, onun mantık öğretmeni olduğunu anlatırlar. Çünkü mantık bilgisi, ondan önce metotlu bir şekilde düzenlenmiş değildi. Mantık kanunlarını metotlu olarak düzenleyen ve meselelerini bütün bir hâle getiren, güzel bir şekilde açıklayan odur. Bu kanun ilâhiyattaki hedefleri temin etmiş olsa idi, ne güzel olurdu.

İslâmlık çağında da Aristo ekolüne uyarak, pek az mesele hâriç, onun bütün düşünce ve ekolünü kabul edenler yetişti. Abbasî halifeleri eski çağlarda yetişen filozofların eserlerini Yunancadan Arapçaya çevirttikleri zaman, Müslümanlardan birçok kimseler bu eserleri okudular, incelediler. Bunlar arasında bazısı azgınlık ederek filozoflar ekolünü kabul edip mübahase ve münazaralarda bulundular. Teferruattan olan bazı meselelerden ötürü aralarında anlaşmazlıklar baş gösterdi. Bu İslam filozoflarının en tanınmışı (hicrî) dördüncü (onuncu) yüzyılda Seyfüddevle zamanında yaşıyan Ebu Nasr Farabî ile beşinci (onbirinci) yüzyılda İsfehan'da Büveyhîler zamanında Ebu Ali bin Sina ve daha başkalarıdır.

Bilmek gerekir ki, filozofların benimsediği bu görüş her bakımdan yanlıştır. Varlıkların hepsinin akl-ı evvelden (birinci akıldan) çıkışını iddia ve bütün varlıkları bu akla isnat edip, bu aklın ötesine yükselmeden, vacibe (yaradana) ulaşmadan bununla yetinip, aklın ötesindeki Allah yaratıklarının rutbelerinden habersiz olmaları iddialarının yanlış olduğunu gösteren bir delildir. Varlığın (vücudun) çevresi bundan uzaktır. Bazen zihin hayalî suretleriyle şahıslara uygun olan ilk makûlâtta tasarruf edip ikinci mertebede suretler tecrit eden ikinci makûlât üzerinde uğraşmayabilir. Bu takdirde hüküm, his ile bilinen şeylerde olduğu gibi, yakîn ifade edecek

derecede olabilir. Çünkü ilk makûllerde uygunluk mükemmel olduğu için ilk makûller dıştaki suretlere daha yakındır. Böylece de onların bu husustaki davalarını kabul edebiliriz. Fakat biz onların bu davalarını incelemekten vazgeçmeliyiz. Çünkü bundan vazgeçmek müminin faydasız olan şeylerde uğraşmaktan vazgeçmesi demektir. Tabiiyyat meseleleri dinimiz için olduğu gibi, dünyamız için de önemli değildir. Bundan ötürü bu meselelerle uğraşmamak gerekir.

Hislerin üstünde olan ruhaniyet hakkındaki delilleri eksiktir, onlar bu delil ve burhanları ilâhî bilgi ve mâbade't-tabia (metafizik) ilmi diye zikrederler. Bu delillerinin eksikliği ruhaniyetin zatları, esasen, belirsiz olup onlara akıl erdirmenin imkânsızlığından ileri gelmektedir. Onlar hakkında delil ve burhan ileri sürülemez. Çünkü dışarıda müşahhas olan varlıklardan aklî suretleri, yani makûller ancak idrâk edebileceğimiz şeylerden tecrit edilebilir. Ruhanî zatlarla aramızda perde bulunduğu için onları idrâk etmekten âciziz, nerede kaldı ki onlardan başka mahiyetler tecrit etmek imkânını bulalım.

Bundan dolayı onlar hakkında delil ve burhanlar ileri sürecek durumda ve toplu bir surette olsa bile bunları ispat edecek kudrette değiliz. Ancak vicdanî delil kabilinden olan nefsi halimiz ve bilhassa herkesçe vicdanî bir şey olarak tanınan rüya ile ispat edebiliriz. Vasıflarının tafsilâtını anlamak güç olduğundan, bunları anlamanın yolu yoktur. Filozofların ileri gelenleri bile bunu açık olarak söylemişlerdir. Bunlara göre maddî olmayan şeyler hakkında delil ve burhanlar ileri sürülemez. Çünkü burhanın mukaddimelerinin zati olması şarttır, derler. Filozofların en büyüklerinden olan Eflatun da ilâhiyatta yakîn (kesin) derecesinde bir bilgi elde edilemez, ancak zan derecesinde bir bilgi elde edilir, der. Bu kadar emek verdikten sonra yalnız zan derecesinde bilgi elde edecek isek, yorulmaya değmez. Bundan önceki zannımız bize yeter. O hâlde bu felsefî bilgilerle uğraşmanın faydası nedir? Hâlbuki biz hislerin üstünde bulunan varlıklar hakkında yakîn derecesinde bilgiler elde etmeye önem veriyoruz. Bu filozoflara göre de insanî olan düşüncelerden hedef budur. Demek ki saadet, delillerle var olan şeyleri olduğu gibi idrâk etmektir, demeleri asılsız, reddedilmiş bir sözdür.

Bu mesele şöyle açıklanır: İnsan cisim ve ruhtan ibaret olan iki parçadan mürekkeptir; ruh cisimle karışmış bir hâldedir. Bu iki parçanın her ikisinin

kendine has olan idrâki vardır. İdrak edilen şey ise birdir. Ruhanî olan parçası bazen ruhanî ve bazen cismanî olan şeyleri idrâk eder. Bu ikisi arasındaki fark şudur: Ruh, ruhanî olan şeyleri, zatı ile vasıtasız olarak idrâk eder. Cismanî olanlarını beyin ve beş duyu vasıtasıyla anlar. Her idrâk kuvvesi kendisinin idrâk ettiği şeylerden dolayı rahatlık duyar. Sen bu hâli çocuğun ilk idrâkleri çağında görebilirsin. Çocuk ışığı gördüğü ve sesleri duyduğu vakit ne kadar sevinir. Nefsin zatı ile vasıtasız olarak idrâk ettiklerinden, beyin ve duyular vasıtasıyla idrâk ettiğine nispetle daha çok sevindiği ve lezzetlendiği bir gerçektir. Ruhanî olan nefisleri zatı olan idrâkleriyle vasıtasız olarak idrâkleri daha kuvvetlidir. Bu idrâklerinden dolayı nefisler son derece zevk duyarlar. Bu idrâkler incelemeler ve bilgiler vasıtasıyla elde edilmez. Ancak duyunun perdesini kaldırmak ve bütün cismanî olan idrâkleri unutmakla elde edilir. Sûfîler çok defa bu idrâkin husûliyle, bu rahatlık, lezzet ve sevinci elde etmek için, riyazet ile cismanî kuvvetleri öldürmeye ve beyinden düşünceyi bile silmeye, boş bırakmaya çalışırlar. Cismanî çalışıp çabalamaların yok olmasıyla, kendilerinde anlatılması güç olan bir huzur, sevinç ve lezzet duyarlar. Filozofların iddialarının doğruluğunu kabul etsek bile maksatlarını ispata delilleri kâfi değildir. Bu akli delil ve burhanlar, bu türden olan idrâk huzur, sevinç ve lezzet meydana getirir, demeleri de doğru değildir. Çünkü burhan ve deliller beynin kuvvetinden sayılan hayal ve düşüncenin mahsûlü olduğu için, cismanî olan idrâklerdendir. Bu idrâki elde etmek için ilk önce önem vereceğimiz şey, bu idrâke engel olan beynin kuvvetini öldürmektir. Hikmet ve felsefenin seçkin simaları İbn Sina'nın *Şifa*, *İşaret* ve *Necat* adlı eserleriyle İbn Rüşd'ün, Aristo'nun eserinden kısaltılmış ve şerh etmiş olduğu eserlerinin mütalâasına dalarak, bu eserleri incelemek, delil ve burhanlarına dayanarak araştırmalarda bulunmakla, bir tür saadet ümit ederler. Bu hareketleriyle engelleri çoğaltmış olduklarını bilmiyorlar mı? Bunların bu hususta güvendikleri Aristo, Farabî ve İbn Sina'dan nakledilen şeylerdir, bunlara göre her kim, faal aklın ne olduğunu bilir ve ölümünden önce bunu anlarsa, o saadetten nasibini almış olur, derler. Faal akıl hisleri ruhanî mertebelerden ayrıldığı ilk mertebedir, faal aklı idrâk derecesine ulaştırmaktan ise ilmî anlayışı söylemek isterler. Yukarıdaki açıklamalarımızdan, bu düşüncelerin doğru olmadığını anladın.

Aristo ile onun bu düşüncesini kabul edenler bu idrâk ve ilmî anlayıştan nefsin vasıtasız olarak, kendi zatiyle olan idrâkini kastederler. Bu idrâk de

ancak hissin hicabını ortadan kaldırmakla hâsıl olur. Bunların, bu idrâkten meydana gelen huzur, sevinç ve lezzeti vaat edilen saadetin kendisidir, diye iddia etmeleri de boş sözdür. Çünkü bunların bu açıklamalarından bizce anlaşılan şey, ancak nefsin duygunun üstünde vasıtasız olan başka bir idrâki olup, bu idrâkinden dolayı huzur, sevinç ve lezzet duymalarıdır. Nefsin bu idrâkten dolayı huzur ve lezzetler içinde bulunması, ahiret saadetinin bundan ibaret olduğunu ispat etmez. Ancak bu idrâk bu saadetin lezzetlerinden birini teşkil eder. Saadet varlıkları olduğu gibi hamiyetleriyle idrâk etmekten ibarettir, demeleri de, tevhîd inancını açıklarken zikrettiğimiz gibi vehimlerine dayanan boş sözlerden başka bir şey değildir. Onların her idrâk sahibine göre, vücut kendi idrâkinin içindedir, diye iddiaları da boş sözlerden ibarettir. Biz yukarda gerek ruhanî ve gerek cismanî olsun, varlıkların bütün kısımlarını idrâk etmenin imkânsız olduğunu anlatmıştık.

Filozofların bütun bu söylediğimiz sözlerin özeti şudur: İnsanlardaki ruhanî parça cismanî kuvvetlerden ayrıldıktan sonra, zatî olan idrâkleriyle ancak bilginizin kavrayışı içinde bulunan varlıkları idrâk eder. Bütün varlıkları idrâk edemezler. Çünkü varlıkların çevresi, bilginizle kavradığınızdan geniştir. Bunlar saymakla bitmez. Gövdenin bir parçası olan bu ruhanî varlık, bu çeşitten olan idrâki ile çocuğun ilk gelişme çağında duyusu ile idrâk ettiklerinden dolayı sevindiği gibi, pek çok sevinir. Filozofların anlattığı bu varlıkların ötesinde tükenmez derecede çok olan varlıkları bize kim anlatır? Ve Şariin buyurduğu gibi amel etmezsek onun vaat ettiği gerçek saadete bizi kim eriştirebilir? insan iyi ve kötüyü birbirinden ayırt edebildiği için nefsini güzel bir surette terbiye etmek kudretindedir, buna hiçbir engel çıkmaz, demeleri ise Allah tarafından vaat edilen saadetin, nefsin zatî olan idrâki ile idrâkinden ibaret olduğu iddialarına dayanan bir davadır. *"Hâlbuki bu size vaat olunan şey, ne kadar da uzak!"*[106]

Filozoflar: *"Çeşitli çirkin istekleri sebebiyle nefsin kirlenmesi onun bu idrâkine engeldir. Bu çirkinliklerden temizlendiği takdirde nefis bu saadete erişir."* derler.

Biz ise saadet ve felâketin cismanî ve ruhanî idrâklerin ötesinde bir şey olduğunu yukarda anlatmıştık. Bunlar bu sözleriyle faydalı olan terbiye ve ıslahın, kaidelere dayanan bir anlayış sonunda doğan, lezzet ve sevinç

olduğunu anlamak ve anlatmak istiyorlar. Şâriin bize emrettiği amellerin ve ahlâkın bir sonucu ve bunun üstünde olan saadet ise, idrâk sahiplerinin idrâklerine ve akıl sahiplerinin de akıllarına sığmayan bir saadettir. Filozofların başı olan İbn Sina bu sırrı anladığı ve buna dikkat ettiği için mebde[107] ve meâd[108] bölümünde şöyle der: *"Ruhanî haşr (toplanma) ve hâlleri belli, ölçülü bir nispette olduğu için, aklî delil ve burhanlar, doğru mukayeselerle idrâk edebileceğimiz hâllerden olduğu için, delil ve burhan ile ispat edebilmek kudretindeyiz. Cismanî olan haşr ve hâller belli bir nispette olmadığı için burhanlar yardımıyla bilinir şeylerden değildir. Doğru ve hak olan şeriat-ı Muhammediye bize bu haşri yeter derecede anlattığı için, cismanî haşrin hâlleri hakkında şerefli olan şeraite başvurulsun."*

İbn Sina'nın sözlerinin özü bundan ibarettir. Bu açıklamamızdan anlaşılıyor ki bu bilgi, filozofların düşündüğü gibi, davalarını ispata yetecek, kadar değildir. Üstelik bu bilgide şeriatın açık hükümlerine aykırı taraflar da vardır. Bununla beraber bilginin her ne kadar bir meyvesi yoksa da, deliller ve burhanlar terkip edip davaları ispata çalışmakla zihinleri işletmeye ve keskinleştirmeye hizmet ettiği için faydalıdır. Çünkü bunların delil ve kıyasları tertip etmeleri mantıkta şart koşulan kurallara uygun olduğundan hükümleri sağlam temellere dayanır. Bunlar, tabiî, ilâhî ve riyazî bilgilerde bile delil ve burhanlarını bu esaslara göre düzenlerler. Ayrıca bu gibi şartlara göre tertip edilen birçok delilleriyle beraber bu bilgileri mütalaa edenler, istidlâl ve delillerden faydalanarak sağlam bir meleke elde etmiş, doğru bir usûl öğrenmiş olurlar. Çünkü mantık bilgisi her ne kadar filozofların gaye ve davalarını ispata yeter değilse de, benzeri olan kanunlardan bildiklerimiz arasında en doğrusu yine bu ilimdir. Bununla beraber hikmet ve felsefe bilgileri okuyacak olan kimse, ilk önce tefsir, fıkıh ve diğer şer'î bilgileri hakkıyla öğrenmeli ve ancak bundan sonra bu bilgiyi öğrenmeye başlamalıdır. İslâmî bilgileri bilmeyen kimse bu bilgiyi öğrenmeye yanaşmamalıdır. Çünkü İslâmî ilimlerden habersiz olanı bu bilgilerin ölüme götüren hâllerinden kurtulanları azdır.

Doğru ve hak yolu gösteren ve hidayet yoluna sevk eden Allah'tır.

"Allah bizi hidayete erdirmemiş olsaydı biz hidayet yolunu bulamazdık." (A'raf, 7/41)

OTUZDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Nücûm sanatıyla (astrolojiyle) elde edilen bilgilerin zayıflığına ve gayesinin fesadına dair

Nücûm sanatıyla uğraşanlar, bu bilgiyle yıldızların kuvvet ve tesirlerinden istidlâl ile unsurlar âleminde varlıklardaki olacakları olmadan önce bileceklerini iddia ederler. Gerek ayrı ayrı, gerekse topluca olsun yıldızlar doğurucu elemanlara (müvellid unsurlara) tesir ettikleri için, yörüngelerin ve yıldızların, durumları küllî olan varlıkların ve şahısların hâllerini, türlerini bildireceğini iddia ederler.

Müneccimlerin (astrologların) ilk yetişenlerine (mukadimûna) göre, yıldızların kuvvet ve tesirleri tecrübe ile bilinir. Fakat bu tecrübelerden sonuçlar almak için insanların ömürleri yetmez. Çünkü tecrübe ile gerek bilgi, gerekse zan derecesinde bilgi elde edebilmek için denemeleri defalarca tekrarlamaları gerektir. Hâlbuki yıldızlardan bazılarının devirleri pek uzun sürdüğünden onların devirlerini tekrar deneylerde bulunmak için âlemin ömrü bile yetişmeyecek kadar uzun yüzyılların ve zamanların geçmesi lâzımdır.

Müneccimlerin aklı kıt olanları yıldızların kuvvet ve tesirlerinin vahiy ile bilinmiş olduğunu iddia ederler ki bu iddialarının da boş olduğu yukarda verdiğimiz bilgilerden anlaşılmıştır. Çünkü Allah elçileri herkesten çok ilim ve zenaatlarla uğraşmaktan uzaktırlar. Onlar, Allah kendilerine bildirmedikçe hiçbir zaman gaybdan haber vermeye kalkışmazlar ki ilimlerin yardımıyla gaybdan haberler almak iddiasında bulunarak, ümmetlerine bunun şer'î bir iş olduğunu bildirmiş olsunlar.

Batlamyus ve sonradan yetişenlerden ona uyanlar yıldızların âlemde hâdiselere delâleti, varlıkların unsurlarında meydana gelen mizaç ve tabiatları bakımından olup bunun tabiî bir delâlet olduğunu söylerler. Batlamyus bunu ispat etmek üzere şöyle diyor: Âlemi aydınlatan güneş ile ayın unsurlardaki faaliyeti ve tesirleri açık olarak gözükmektedir. Bunu kimse inkâr edemez. Nitekim güneşin, mevsimlerin değişmesine, mizaç ve tabiatlarına, meyvelerin olgunlaşmasına, ekinlerin yetişmesine tesiri bellidir. Ayın rutubeti sulara, hıyar cinsinden olan bitkilerin yetişmesine tesirleri de açıkça gözükmektedir. Güneş ile ayın tesirlerini bu yolla ispat ettikten sonra, diğer yıldızların tesirlerini ispatta iki usûlümüz vardır. Biri şu hususlarda, bu ilimlerin üstadlarından nakledilen sözleri delil edinerek onları taklit eder. Fakat bu usûl nefislerde kanaat meydana getirmez. Öbürü de her yıldızın durumunu, tesirleri bizce belli olan güneşe kıyas ile tecrübe ve tahmin etmek usûlüdür ki bunun için ilk önce kırân vukuunda, yani güneş ve aydan başka herhangi bir veya bundan fazla yıldızların, burçlardan birinde bir araya geldiği vakit, o yıldızların kuvvetinin artıp artmadığını anlamak gerektir. Kırân ile kuvveti artar ise o yıldızın tesir bakımından güneşe benzediğini anlarız. Kırân ile o yıldızın kuvveti eksilir ise onun yönden benzemediğini biliriz. Yıldızların ayrı ayrı hâllerindeki kuvvetlerini böylece bildikten sonra, üçü ve dördü bir burç da bir araya geldikleri zamanlardaki hallerini de bu usûl ile öğreniriz. Bu suretle bunların hâlini de güneşle mukayese ederek, burçların tabiatları bakımından anlarız. Bu usûl ile yıldızların hepsinin tesirlerini bildikten sonra asıl maksada geliriz. Çünkü yıldızların kuvvetlerinin havaya tesiri bellidir. Yıldızların tesirinden havada meydana gelen mizaç (özellik) onun tesirinden de doğabilir. Meni (nutfe) ve tohum bunlar arasında olup, bunlarda meydana gelen bu mizaç, beden ve onunla ilgili olan nefiste de bu tesiri meydana getirir. Çünkü meni ve tohumun niteliği bunlardan meydana gelenlere de geçer. Filozofların bu usûl ile ispatları da zandan ibarettir, yakîni (kesinliği) ifade etmez ve ilâhî kader ve takdir kabilinden bir tesir olmayıp ancak meydana gelecek olan nesnenin tabiî sebeplerindendir. İlâhî olan kaza ve hüküm ise her şeyden önce gelir. Batlamyus'un sözlerinin özeti işte bundan ibarettir. Batlamyus'un sözleri ayrıntılı olarak dört kitabında ve daha başka kitaplarında yazılmıştır. Bu ilmin delillerinin zayıflığı işte bu açıklamamızdan anlaşılmıştır.

Şöyle ki: Olacak bir şey hakkında bir ilim veya zan, yerinde izah edildiği üzere ancak onun fail, madde, suret ve gaye türünden olan bütün

sebepleriyle ilgili bilgiye dayanarak hâsıl olur. Hâlbuki nücûma ait kuvvetler, müneccimlerin de ifade etmiş oldukları üzere sadece failedir. Unsurî ve maddî cüz ise kabil (madde)dir. Bundan başka yıldızların kuvvetleri başlı başına fail ve müessir değildir. Belki ortada birtakım kuvvetler daha vardır ki, o kuvvetlerle birlikte maddî cüz üzerinde müessirdirler. Meselâ babanın tevlid (doğurtma) kuvveti, nutfenin (meninin) terkibindeki nev' ve bir nevideki sınıflardan birini öbürlerinden ayırt eden hâssanın kuvvetleri ve benzeri diğer kuvvetler böyledir. Şimdi yıldızlara has kuvvetlerin kemal mertebede hâsıl olması ve malûm hâle gelmesi hâlinde bile bunlar ancak kâinde (olanla) müessir olan sebepler arasında sadece bir tek faildir.

Yıldızların kuvvetleri ve tesirleriyle ilgili bilgilere ek olarak fazla bir hads[109] ve talimin gücünün mevcudiyeti de şart koşulur. Ancak bu durumda kâinin (olanın) vukuu hakkında müneccimin nezdinde bir zan hâsıl olabilir. Hâlbuki hads ve tahmin fikri itibarıyla nazar ve tetkik hâlinde bulunan şahsa has kuvvetler olup ne kâinin sebeplerinden ne de nücûm sanatının esaslarındandır. Şayet müneccim sezgi ve tahminden mahrum ise, merdivendeki zan basamaklarından geriye dönerek şüphe basamağına kadar düşer.

Yıldızlara has kuvvetlere dair doğru dürüst ilim hâsıl olup müneccimin önüne bir âfet ve engelin çıkmaması hâlinde durum budur. Bu ise zor bir şeydir. Zira bu, yıldızların hareketleriyle alâkalı ince hesapların bilinmesine ve bu sayede durumlarının anlaşılmasına ihtiyaç gösterir. Kaldı ki, her yıldızın kendisine has bir kuvveti bulunduğuna dair elde hiçbir delil yoktur. Güneşe kıyas ederek beş yıldızın kuvvetlerini tespit hususunda Batlamyus'un usûlü zayıf dayanaktır. Çünkü güneşin kuvveti yıldızların tüm kuvvetlerine galip olup onları istilâ etmiştir. O sebepten Batlamyus'un da ifade ettiği gibi bir mukayesenin yapılması hâlinde bu kuvvetlerde meydana gelecek bir artış veya eksilme çok az fark edilir. Bütün bunlar bu sanata istinaden unsurlar âleminde olacakları bilmeye engel teşkil eder.

Yıldızlar altlarındaki âlem üzerinde faildirler, şeklindeki iddia bâtıldır. Çünkü tevhîd bahsinde görüldüğü gibi istidlâl yoluyla Allah'tan başka fail bulunmadığı açıkça ortaya çıkmıştır. Buna dair kelâm ilmi âlimleri birtakım deliller ortaya koymuşlardır ki, bunları açıklamaya gerek yoktur. Onlara göre sebeplerin sonuçlara isnat edilmesinin keyfiyeti meçhuldür, ilk bakışta

göze çarpan tesir hususunda hükme esas aldığı şey konusunda akıl itham altındadır. Belki de sebeplerin isnadı ve illetlerin malûllere bağlanması mutat olarak bilinmekte olan tesir suretinden başka bir tarzdadır ve gerek ulvî gerek süflî tüm kâinatı birbirine bağlayan ilâhî kudret aynı zamanda sebep sonuç arasındaki bağlantıyı da teşkil etmektedir. Bilhassa şeriatın tüm hâdiseleri Allah'ın kudretine irca ettiği ve bunun dışında kalan şeylerden berî kıldığı dikkate alınırsa bu durum daha çok böyledir.

Nübüvvet müesseseleri de yıldızların keyfiyet ve tesirlerini reddetmişlerdir. Şer'î ahkâmın tetkik edilmesi buna şahitlik eder. Meselâ Hz. Peygamber: *"Ay ve güneş hiçbir kimsenin ölümü veya doğumu sebebiyle tutulmaz."* demiştir. Kudsî bir hadiste: *"Kullarımın kimi bana iman etmiş, kimi de beni inkâr etmiştir. Allah'ın lutfu ve rahmeti sayesinde üzerimize yağmur yağmaktadır, diyenler bana iman etmişlerdir yıldızları ve tesirlerini, ilm-i nücûmu ise inkâr etmişlerdir. Yağmur yağdırdığına itikat edilen şu türün ve şu yıldız takımının sayesinde üzerimize yağmur yağdırılmıştır, diyenler beni ve tesirimi inkâr etmişler, yıldızlara ve tesirlerine iman etmişlerdir."* buyurmuştur.

Böylece bu zenaatın şeriata göre bâtıl, bununla beraber aklî yolü göre de dayanaklarının zayıf olduğu açıkça ortaya çıkmıştır. Ayrıca buna ilaveten müneccimlik beşerî umran itibarıyla de zararlıdır. Şöyle ki: Bazı vakitlerde nücûmla alâkalı hükümlerden biri, hiçbir araştırmaya istinat etmediği hâlde tamamıyla tesadüf eseri olarak doğru çıkabilir. Buna dair bilgisi olmayanlar, bu yüzden bu ilme düşkünlük gösterirler. Gerçek durum hiç de öyle olmadığı hâlde, nücûmla ilgili ahkâmın hepsi düzenli olarak doğrudur, zannederler. Böylece eşyayı Hâlık'ından başkasına irca etme durumuna düştüklerinden müneccimlik halkın inançlarının bozulmasına yol açar.

Yine müneccimlik umumiyetle hanedanlıklarda önemli teşebbüslere geçmek için buhranlı zamanların beklenmesi hâdisesine yol açar. Bu beklemenin sonucu olarak bir hanedanlık hakkında fırsat kollayan, o hanedanlığın iç ve dış düşmanları, zamanın müsait olduğuna kanaat getirdikleri an o hanedanlığa karşı harekete geçip hücuma ve ihtilâle teşebbüs ederler. Biz bunun birçok örneklerini müşahede etmişizdir.

Öyle olunca bu ilmin umrandaki bütün halka yasaklanması lâzım gelir. Çünkü hem din hem de devletler itibarıyla zararın kaynağı bu ilimdir, idrâklerinin ve bilgilerinin gereği olarak bu ilmin beşerde mevcut olması

tabiîdir, düşüncesi onu yasaklamaya engel olmamalıdır. Çünkü hayır ve şer de sökülüp atılmaları mümkün olmayacak bir şekilde âlemde tabiî olarak mevcuttur. Mükellefiyet, bunları elde etmeyi temin eden sebeplerle alâkalıdır. Bu durum doğrultusunda mükelleflere düşen vazife sebeplerine tevessül suretiyle hayrı iktisap etmek, şer sebeplerini de ortadan kaldırmak olarak belirmektedir. Bu ilimdeki bozuklukları ve zararları bilen bir kimsenin üzerine düşen görev de budur.

Müneccimlik doğru bile olsa, ne onun bilgisini ne de melekesini tahsil etmek hiçbir Müslüman için mümkün olamaz. Daha doğrusu bunu araştırıp tam manasıyla ihata ettiğini zanneden bir kimse gerçeğe yakın olmaktan çok uzaktır. Çünkü şeriat bunun araştırmasını yasakladığından umrandaki halk onu okumak için bir araya gelmemekte ve onu öğrenim için ders halkaları teşkil etmemektedir. Onun için halk içinde ender rastlanan bu ilmin düşkünleri çok az, hatta çok azdan daha da azdır. Bunlar da müneccimliğe dair olan kitapları ancak evlerinin bir köşesinde, halktan gizlenerek ve umumun kontrolü altında oldukları hâlde çok zorlukla inceleyebilmektedirler. Üstelik bu sanat çeşitli şubelere ayrılmış, dalları çoğalmış, anlaşılması son derece zorlaşmış bir durumda bulunmaktadır. Bu şartlar altında ondan herhangi bir fayda temin etmek nasıl mümkün olabilir?

Din ve dünya itibarıyla fıkhın faydasının umumî olduğunu görüyoruz. Onu kitap ve sünnetten alıp öğrenmek de kolaydır. Çok sayıda insan durmadan onu okuma ve öğrenmekle uğraşıp durmaktadır. Bunca araştırmadan, bilgi toplamadan, uzun müzakerelerden, fıkıh meclislerinin bu derece çoğalıp yaygınlaşmasından sonra bile çağlar boyu ve birçok nesiller arasında ancak tek tek şahıslar fıkıhta maharet kazanabilmektedir. Bu durum karşısında şer'an terk edilmiş olan, haram ve yasak seddinin öbür tarafına atılan, halk çoğunluğundan saklı tutulan, öğrenme usûlü zor olan, alıştırmadan ve usûl ve fürû'unu[110] tahsilden sonra o ilmin etrafında küme küme yığılı olup araştırıcıyı ilgilendiren fazla miktarda hads ve tahmine muhtaç müneccimlik gibi bir ilim nasıl bilinebilir? Bütün bu durumlar karşısında o ilmi tahsil ve onda maharet kazanmak nasıl kabil olur? Halk içinde bu iddiada bulunan derhal reddedilir. Bu hususta ve maharet iddia etme konusunda onun lehinde bir şahit de bulunmaz. Çünkü bu ilim Müslümanlar arasında bilenler de azdır. Araştırıldığında söylediklerimizin doğru olduğu görülür.

"Gaybı en iyi bilen Allah'tır. O kimseyi gaybına vâkıf kılmaz." (Cinn, 72/26).

* * *

Zamanımızdaki arkadaşlarımızdan birinin başına gelen hâdise de bu türdendir. Araplar, Sultan Ebu Hasan'in askerlerini mağlûp ve onu Kayravan'da muhasara edip her iki fırkanın dost ve düşmanları bir sürü söylenti yaydılar. Tunuslu şairlerden Ebu Kasım Rehavî bu hususta şu kasideyi söyledi:

"Her an Allah 'ın beni affetmesini dilerim. Artık güzel neşeli hayat kalmadı. Akşam ve sabah Allah'a ait olduğu hâlde Tunus'ta akşamlayıp sabahlıyorum: Korku, açlık ve ölüm... Bunları kargaşa ve veba meydana getirmiştir. Halk savaş içinde ama bu savaşın da bir faydası belki de yoktur. Ahmed'e taraftar olanlara göre, Ali nerede ise helâk olmak üzeredir. Bazıları diyor ki; Ali'yi yakında saba yeli size tekrar getirecektir ve onun da bunun da üst tarafında olan Allah iki kulu hakkında dilediği hükmü vermededir. Ey akıp giden yıldızları gözetleyen! Söyler misiniz şu gök şimdiye kadar ne yaptı? Bizi asılsız iddialarınızla oyaladınız. Ve bugün doğru söylüyorsunuz, dediniz. Bir perşembe geçti ardından biri daha... Cumartesi geldi ve çarşamba da. Ayın yarısı ikincinin onu da geçti. Üçüncü onu da ona eklendi. Bu süre içinde asılsız sözden başka bir şey görmüyoruz. Acaba bu cahillik mi yoksa bizimle alay etmek midir? Biz Allah'a güvenmişizdir, biliyoruz ki, hiçbir şey kaza ve kaderi geri çeviremez. Ben ilâhımın Allah olmasından memnunum. Size de ay ve güneş yeter. Şu akıp giden yıldızlar da nedir ki... Olsa olsa itaatkâr kullar veya kölelerdir. Ornlara hükmedilir fakat onlar hükmetmekten âcizdirler. Halk üzerinde de hükmetme yetkisine sahip değiller. Akıllar yolunu şaşırınca, özellikleri varlık ve yokluk olan şeyleri ezelî sandılar. Onu su ve hava unsurları meydana getirmede hükem kıldılar. Tatlının karşısında acının olduğunu görmediler. Her ikisini de aynı toprak ve su besler. Cevher-i ferd ve halâyı, şu şekilde seslenen "heyula"yı[111] *da Rabb'im olan Allah'a and olsun ki bilmem. Benin niye suretim yok? Var da değilim yok da, müspet de değilim menfi de... Müneccimlik vasıtasıyla kazanç nedir hiç bilmem; ancak, Alışveriş yolundan temin edileni bilirim. Benim yolum ve dinim evliya insanların selef çağında tuttukları yoldur. O vakit ne ayrılıklar ne de bölünmeler, ne savaş ne de riya vardı. Bu ilk İslâmların takip ve bizim de*

tâbi olduğumuz yoldur. Bu tâbi olunacak ne hoş bir şeydi. Onlar malûm olan bir hâl üzere idiler. O vakit şu müneccimlik saçmalı yoktu. Ey şu zamanın Eş'arî'si olan zat, bana yaz ile kışı bildir ki yaptığım şerre karşılık şer göreceğim. Hayrın karşılığı da kendisi gibi hayır olacak. Eğer itaatkâr olursam kurtulurum. Asi olursam (Allah'ın affını) ümit ederim. Ben Allah'ın hükmü altındayım ki, arz da arş da ona itaat etmededir. O sizin yazdıklarınız değildir; lâkin o ilâhî hüküm ve kazanın takdiriyledir. Şayet Eş'arî'ye kendi mezhebine bağlı ıolanlardan bahsedilseydi, mutlaka derdi ki onlara haber verin; ben onların söylediklerinden uzağım."

OTUZBEŞİNCİ BÖLÜM

Kimyanın iksiri inkâra, onun var olmasının imkânsızlığına ve onu meslek edinmekten doğacak zararlara dair

Bil ki tabiî olan yollarla geçinmekten âciz olanlardan birçokları hırsa kapılarak bu mesleğe intisap ederler.

Onlar bu tür sanatları geçim yollarından biri olarak görürler ve bu şekilde para kazanmanın daha kolay olduğunu sanırlar. Sonra da bu yolda meşakkatlere katlanırlar, idarecilerin baskılarına maruz kalırlar. Maksatlarına ermek ümidiyle çok para harcarlar. Sonunda yok olurlar. Bunlar böylece felâketlere katlandıkları hâlde güzel ve faydalı bir iş yaptıklarını ve yapacaklarını zannederler. Onların böyle ümide kapılmalarına sebep olan şey, ortak bir maddeden dolayı madenlerin birbirine dönüşecekleri görüşüdür. Dolayısıyla onlar da çeşitli işlemlerle gümüşü altına, bakırı ve kalayı da gümüşe dönüştürmeye çalışırlar. ve bunun tabiat âlemindeki imkânlardan olduğunu zannederler.

Bunun çaresi hususunda takip ettikleri değişik usûller vardır. Usûllerdeki farklılık da tedbir, tedbir tarzı ve mevzu olan madde konusunda tutmuş oldukları yolların değişik oluşundan ileri gelmektedir.

İşlem sırasında kullanılan ve "hacer-i mükrem" (keremli taş) olarak isimlendirilen maddenin dışkı mı, kan mı, saç mı, yumurta mı, şu mu, bu mu olduğu konusunda farklı görüşlere sahiptirler. Söz konusu maddenin belirlenmesinden sonra yapılacak olan bütün işlem şudur:

Madde, sert ve düz bir taşın üzerinde, tıpta ilaçların ezilip toz haline getirilmesi için kullanılan yumuşak bir taşla ezilerek toz hâline getirilir. Ezme sırasında gayeye uygun olan ve istenilen madene dönüşümü sağlamada etkili olacak otlar ve ilâçlar karıştırılmış su maddeye katılır. Su katıldıktan sonra, ezilip toz haline getirilmiş olan madde, içindeki suyun veya toprağın çıkarılması için, güneşte kurutulur veya ateşte pişirilir yahut eritilip buharlaştırılır. Eğer madde bütün bu yapılanları kabul ediyorsa, bu sanatın gerektirdiği esaslara göre işlem sona erer. Bu işlemlerden sonra "iksir" denilen toz veya sıvı şeklinde bir mad e elde edilir. Bu işle uğraşanlar, iksirin ateşte kızdırılmış gümüşün üzerine döküldüğünde altına veya ateşte kızdırılmış bakırın üzerine döküldüğünde gümüşe dönüşeceğini ileri sürerler.

Kimyacılar içinde bu hususta mütehassıs olanların iddialarına göre, dört unsurun karışımından oluşmuş bileşik bir madde olan iksirde; yapılan işlemler ve özet katkılarla, tabiî kuvvetlere sahip bir mizâc ortaya çıktığını ve bunun sayesinde içine katıldığı şeyleri kendi suretine ve mizacına çevirdiğini iddia ederler. Tıpkı mayanın hamuru kendine mizacına çevirmesi gibi. Tıpkı hamurun mayası gibi ki o da hamuru kendi zatına döndürür. Kendisinde mevcut olan kabarma ve hafifleme cinsinden hamurda bir tesir husûle getirir. Bu suretle hamur midede güzel hazmedilir ve çabucak gıdaya dönüşür. Aynı şekilde altın ve gümüş iksiri de belli maddelerde tesirli olur. İçine girdikleri bir maddeyi altın ve gümüşe çevirir.

Kimyacıların fikirlerinin özü işte bundan ibarettir. Bu sanat mensupları buna inandıkları için, araştırmalarından geri durmadıklarını, geçimlerini sağlamaya çalıştıklarını görürsün.

Bunlardan bazıları sahtekârlık ederek gümüşü altın, bakırı gümüş suyuna daldırmak suretiyle, gümüşü altın ve bakırı gümüş diye gösterirler veyahut bu maddeleri bir veya iki üç parçası kadar karıştırırlar. Bu sanatın yardımıyla madenler arasında benzerlik yaratırlar. Bu karıştırma ve yaldızlama sonunda maddeleri gerçekleri kolaylıkla anlaşılmayacak bir hâle getirirler. Uzmanlardan başkası bunları fark edemez. Bu sahtekârlar kalp paralar yaparak, pazarlara sürüp halkı aldatabilirler. Hakikî gibi göstermek için bu paraları devletin damgasıyla damgalarlar. Bunlar malını ve parasını israf ettirmek üzere halkı aldattıkları için, en kötü sanatı ve geçinme vasıtasını seçerse, en hasis kişilerden sayılırlar. Çünkü bu sanat mensupları

kendi ceplerini doldurmak üzere bakırı gümüş, gümüşü altın diye piyasaya sürerler. Bunlar hırsızlardır; hatta hırsızlardan daha azgındırlar.

Bu sanatın kendilerinden önceki üstadlarının kitaplarından, buna dair kaideleri naklederler, onları kendi aralarında elden ele dolaştırırlar, rumuzların anlaşılması ve sırlarının keşfedilmesi konusunda tartışmalar yaparlar. Çünkü bu bu sanatın kaideleri çoklukla birer muammadır. Meselâ; Câbir bin Hayyân'ın eserlerinde, *Resâiü's-Seb'în*'de, Mesleme bin Mecritî'nin *Rutbetü'l-Hakîm*'inde, Tugrâî'nin kitaplarında, Mugayrebî'nin gayet güzel bir şekilde nazmedilmiş olan kasidelerinde ve benzeri kitaplarda durum budur. Bütün budan sonra uğraştıkları şeylerden hiçbir fayda sağlayamazlar.

Endülüs'teki hocaların büyüklerinden üstadımız Ebu Berekât Bellefîkî'ye bir gün bu meseleden söz açmış ve bu sanata dair eserlerden birini kendilerine vermiştim. Üstad bu kitabı uzun uzadıya inceledikten sonra bana iade ederek: *"Temin ederim ki bunu yazan ve buna itikat eden bir kimse ancak mahrumiyet içinde evine döner."* dedi.

Mağrib'de bizim memleketimizde bu sahtekârların çoğu Berberî öğrencilerdir. Bunlar uzak memleketlere giderler, mescidlere sığınırlar. Altın ve gümüş yapmak sanatını bildiklerini iddia ederek zenginleri aldatırlar. Ne de olsa nefisler altın ve gümüşe çok düşkündür ve onları elde etmek için her şeyi göze alırlar. Böylece bu kişiler hu işle geçimlerini sağlarlar. Âcizlikleri belli oluncaya kadar, korku içinde bu zenginlerin yanında bir zaman kalırlar. Âcizlikleri meydana çıkarak rezil olduktan sonra, oradan başka bir yere kaçarlar. Burada da dünyalık hırsı olan bazı kişileri, altın ve gümüş yapmak iddiasıyla aldatırlar. Bunlar daima böyle geçinirler.

Bu kişilere bir diyeceğimiz yoktur. Çünkü bunlar alçaklık ve bilgisizliğin son derecesine varmış ve hırsızlığı bir meslek edinmiş kişilerdir. Bunları bu çirkin işlerinden alıkoymanın tek çaresi, idarecilerin bunlara karşı ağır ceza uygulamaları, nerde bulunurlarsa bulunsunlar yakalayıp sahtekârlıkları görüldüğünde ellerini kesmeleridir.

Çünkü bunlar bu kalpazanlıklarıyla halkın ve devletin sermayesi olan paraları bozmaktadırlar. Bunun zararı ise geneldir. Paraları düzeltmek ve

korumak için gizli tedbirleri almak ve bozanlara karşı şiddetli davranmak devletin vazifesidir.

Bu sanatı meslek edinen ve sahtekârlığa yanaşmayan; Müslümanların paralarını bozmaktan, değerini düşürmekten uzak bulunan ve ancak gümüşü altın, kurşun, bakır ve kalayı istihsal ettikleri ilâç ve iksirle gümüş hâline getirmekle uğraşanlara gelince; biz onlarla oturup konuşabiliriz. Bununla beraber bilginlerden kimsenin bu sanatla maksadına ermiş, aradığını bulmuş olduğunu bilmiyoruz. Bunların bu alanda çalışmak, taşla ufalamak, havanda ezmek, eritmek, katı bir madde hâline getirmek, tıpta kullanılan ot ve kökleri toplamak üzere çok büyük meşakkatlere katlanmak ve bunları araştırmakla ömürleri geçip gitmektedir. Kendi aralarında filân kimse bizzat maksadına ermiş veya maddeleri başka kalıplara sokmanın sırlarını bilmiş gibi birçok hikâyeler naklederler, birtakım masallara aldanmış kimseler gibi, bunlar da bu hikâyeleri işitmekle yetinirler. Bu iddialarını göz önünde ispat etmeleri istenildiğinde bunu inkâr ederler ve "Biz bunu ancak başkalarından işiterek söylüyoruz, gözümüzle gördüğümüz yok." cevabını verirler. Her dönemde bunların durumları böyledir.

Bil ki, dünyada bu işle uğraşmanın tarihi çok eskidir. Önceki ve sonraki insanlar bu konuda çok konuşmuşlardır. Şimdi önce onların bu konudaki görüşlerini nakledeceğiz, sonra da bu işin gerçek mahiyetini ve hakikatini ortaya koyacağız. Doğru olanı muvaffak kılan Allah'tır. Deriz ki:

Hükemâya göre bu sanatta esas olarak incelenen mesele, birbiri üzerinde katlar hâlinde bulunan yedi madenin hâlidir. Bu madenler: altın, gümüş kurşun, kalay, bakır, demir ve harsînîdir.[112]

Bu madenler, başlı başına bağımsız birer tür müdür, yoksa tek bir türün farklı özelliklere sahip çeşitleri midir?

Ebu Nasr Farabî'nin kabul ettiği görüş, bunların hepsinin ter bir tür olduğudur. Farklılık sadece onların rutubet, kuruluk, yumuşaklık ve katılık gibi durumlarında veya sarı, beyaz ve siyah gibi renklerindedir. Dolayısıyla bunlar tek bir türün farklı gruplarıdır. Endülüslü filozoflar da onun bu görüşüne tâbi olmuşlardır. İbn Sina'nın kabul ettiği görüş ise, bunların hakikatleri itibarıyla birbirinden farklı ayrı türler olduğudur. Bunlardan her biri, kendi hakikatinde başlı başlına bir türdür. Doğulu filozoflar da onun bu görüşüne tâbi olmuşlardır.

Sanatın yardımı, ilâç ve iksirin tesiriyle ancak arazlar değişmiş olur ki bu zenaatın yardımı ile arazların değişmesi mümkündür.

Farabî'nin fikrine göre, maddeleri değiştiren kimya, öğrenilmesi kolay ve mümkün olan bir sanattır.

İbn Sina ise madenlerin çeşitli olduğu temelinden hareketle bu sanatın varlığını imkânsız görmüştür. Çünkü gerçeği ve mahiyetleri değiştirmek mümkün olamayacağı için fasılları değiştirmek yolu da kapalıdır. O, ancak bütün varlıkları yaratan ve takdir eden yüce ve her eksiklikten uzak olan Allah'ın yaratmasıyla mahiyetleri değişebileceğine inanmıştır. "Türlerin mahiyet ve gerçekleri belirsiz olduğu için bu değişme nasıl tasavvur edilebilir?" diye Farabî'nin düşüncesine itiraz etmektedir.

Bu sanatın büyüklerinden olan Tugrâî, İbn Sina'nın bu sözlerini şöyle reddetmektedir:

"Bu sanatın yardımıyla ve ilâç tesiriyle maddelerin şekillerini değiştirmek işi yeni baştan yaratmaya (ibdaa) kalkışmak değildir. Ancak özelliği kabul etmek üzere maddeyi hazırlamaktan ibarettir. Türün ortaya çıkışı ise bu hazırlamadan sonra, onun yaratıcısının fiiliyle olacaktır. Tıpkı bir şeyin cilalanmasıyla ona parlaklık vermesi gibi. Onun için türlerin hakikatlerini bilmeye gerek yoktur. Türlerini bilmediğimiz bazı canlıların yaratılmasını gözümüzle görüyoruz. Nitekim toprak ve samandan akrep, kıldan yılan yaratılmaktadır. Çiftçilikle uğraşanlara göre, arı bulunmadığı zaman buzağılardan arı yaratılması ve inek, keçi ve ceylan gibi hayvanların boynuzları yere ekilerek kamış yetiştirilmesi ve içlerine bal dökmek suretiyle bunları şeker kamışına döndürmek bunlar arasındadır. İlâç ve iksirin tesirleriyle madenler de bu gibi değişikliğin meydana gelmesine ne gibi bir engel vardır? Bu iş için uygun olan madde, altın ve gülmüşe dönüşüm kabiliyeti olan maddeye katılır. Biz altın ve gümüş yapmak için bu usûlü takip eder altın ve gümüş şeklini kabule en çok istidadı olan maddeyi arar ve bu istidadın fiile dönmesiyle o maddenin türlerini kabul edinceye kadar o maddenin üzerinde uğraşırız."

Tugrâî'nin İbn Sina'nın düşüncelerini reddettiği sözlerinin özeti budur.

Bizim bu sanatın imkânsız olduğunu gösterecek başka bir kaynağımız var. Bu delillerimizle yalnız Farabî ve Tugrâî'yi değil, bu fennin bütün

mensuplarının iddialarını çürütecek ve bu sanatın mümkün olmadığını ispat edeceğiz. Şöyle ki:

Bu sanatla uğraşanlar istidatlarıyla altın ve gümüş şeklini alabilecek maddeyi araştırarak bulduktan sonra, o maddenin üzerinde uğraşmaya başlarlar. Tabiat, madendeki cisimde nasıl tesir edip, o maddeyi nasıl altın veya gümüş hâline getirmişse kimyacılar da tabiatın tesirini örnek edinerek altın ve gümüş şeklini alabilecek maddenin üzerinde uğraşmaya başlarlar. Maddenin az bir altın ve gümüş şeklini alabilmesini temin etmek üzere, tesir eden kuvveti ve maddenin onun fiilini kabul etmek kuvvetini kat kat artırırlar. Sanatın uygun bölümünde belirtildiği gibi, fail olan kuvvetleri kat kat artırmak işin süresini kısaltır. Yine, altın madeni ancak 1080 yılda altın olarak teşekkül eder. Bu suretle ilâç ve işlemin tesiri arttıkça altının, zarurî olarak, bundan daha az teşekkül etmesi gerekir. Kimyacılar bu yolla veya başka bir usûl takip ederek, altın ve gümüş şekline sokmak istedikleri maddede ayrı bir mizaç yaratmak yolunu araştırırlar. Meselâ; o maddeyi hamurla maya gibi düşünürler. Maya hamurda başka bir mizaç yarattığı gibi iksir de maddede istenilen tesiri yapar. Bilindiği gibi, herhangi bir varlığın doğurucu (mütevellid) unsurlardan terekküp etmesi için dört unsurun değişik bir ölçüde o maddede bir araya toplanması gerektir. Çünkü unsurlar ölçüde birbirine eşit olursa uyuşmaları tamam olmaz. Uyuşmalarının tamam olması için unsurlardan birinin diğer bütün unsurlara üstün gelen bir parçasının bulunması şarttır. Müvellid (doğurucu) olan unsurlardan cismin bileşimine karışmış olan her parçada tabiî olan sıcaklığın bulunması da şarttır. Çünkü cismin suretini korumasına hizmet ettiği için, bu sıcaklık fail olan bir kuvvettir. Üstelik belli bir müddet içinde birleşmiş olan her varlığın bileşimi esnasında bileşim son buluncaya kadar, o varlık bir devreden öbürlerine geçirilir.

İnsanın bileşimini düşün ki ilk önce meni hâlinden uyuşmuş kan hâline gelir, bundan sonra et parçası, sonra cenin, yavru ve meme emen çocuk olur, ihtiyarlayıp ölünceye kadar çeşitli devreler geçirir. Her devresinde uzuvların ölçü, sayı ve nitelikleri değişir. Yoksa ilk durumunu sonuncu durumunun aynı olması icap ederdi. Altının altın şeklini aldığı 1080 yıl içinde, madeninde geçirdiği çeşitli devrelere dikkat et. Herhangi bir maddeyi altın hâline getirmek isteyen kimyacılar, bir maddeyi altın hâline getirmek istediklerinde, altın madeninde bulunduğu devrelerde tabiatın

yaptığı bütün tesirleri ve madde altın suretine gelinciye kadar ilâç tahlil ve tedbirleriyle tabiatın fiillerini yapmaya muhtaçtırlar.

Herhangi bir iş yapılmak istenildiğinde, daima hedefi düşünmek sanatın şartıdır.

Sanatın şartlarından biri de daima sanatla neyin kastedildiğinin tasavvur edilmesidir. Filozofların verdiği örneklerden biri şudur: İlk yapılacak iş, sön düşünülen şeydir ve son düşünülen şey ilk yapılacak iştir. Aynı şey altın için de geçerlidir. Altının farklı oranlarıyla birlikte oluşum dönemindeki merhalelerden her birindeki hâllerinin, tabiî sıcaklığının, her merhaledeki süresinin, bu sürelerin yerini alacak arttırılmış kuvvetlerinin de tasavvur edilmesi gerekir. Bu kuvvetler madenin oluşumunda tabiatın görevini üstlenir veya mayanın fonksiyonunu görür. Bunların her birini ancak bütün varlıkları çevreleyen ilâhî bir kuvvet yapabilir. Beşerin bilgi ve kavrayışı bundan âcizdir.

Kimya bilgisiyle altın yapmayı iddia eden kimsenin hâli, meniden insan yaratmayı iddia eden kimseninkine benzer. Bu iddiada bulunan kimsenin meninin bütün parçalarını, ölçüsünü geçirdiği devrelerini ve rahimde nasıl yaratılmakta olduğunu hiçbir şey bırakmadan bütünüyle bildiğini kabul edersek, bu iddiada bulunanın kimsenin de insan yaratabileceğini kabul etmek gerektir. Fakat o kimse bu bilgiye sahip olmaktan çok uzaktır.

Şimdi biz, kolayca anlaşılsın diye kimya sanatı ile altın yapmanın imkânsızlığını ispat eden delili kısaca anlatalım.

Diyoruz ki, elverişli maddeyi kemaline vardırmak suretiyle, altın yapacaklarını iddia eden kimyacılar, bu sun'î olan fiillerini madenin tabiatına tamamıyla uygulamak veyahut madeni maddede tabiî bir tesir meydana getirip, o maddeyi kendi suretine sokacak kuvvet ve ayrı bir mizaç sahibi bir madde yaratmak iddiasında bulunurlar. Bu ise sun'î olan fiilin veya kendisinde maddeyi başka bir şekle sokmak kudreti bulunan maddenin tesiriyle altın suretine getirilecek olan maddenin tabiatının hâllerini bir etraflıca bilmeye dayanır. Madenin tabiatının hâlleri ise sayılamayacak kadar çoktur ve insanın bilgisi bunları kavrayamaz. Bu iddiada bulunan kimsenin durumu insan, hayvan veya bitki yaratmak iddiasında olan kimsenin hâline benzer.

Bu, madenlerin altına ve gümüşe dönüştürülemeyeceğine dair bildiğim delilerin en sağlam ve güvenilir olanıdır.

Görüldüğü gibi bundaki imkânsızlık türler veya tabiat açısından değildir. Aksine insan ilminin, bütün bu hususları kuşatmaktan âciz oluşundandır. İbn-i Sina'nın zikrettiği delil bundan farklıdır.

Kimyanın gayesi yönünden imkânsız olmasının başka bir delili daha var: Altın ve gümüşün az olmasının ilâhî hikmeti, bu iki madenin insanların emeklerinin karşılığı olmasıdır. İnsanın emeklerinin karşılığı olan bu iki maden, sun'î yollarla elde edilebildiği takdirde, çoğalır ve ilâhî olan hikmet boşa çıkardı. Bu suretle altın ve gümüş elde etmenin imkânsızlığının başka bir delili de, tabiatın kendi tesirinde, yakın olan yolu seçmesinin, uzak yolu bırakmasının tabiî bir kanun olmasıdır. Kimyacıların iddia ettikleri bu sun'î usûl doğru olduğu takdirde, tabiatın kısa yolu bırakarak altın ve gümüşün bileşiminde uzun yolu seçmiş olması gerekirdi.

Tugrâî'nin, kimyacıların bu tedbirlerini akrep, bal arısı ve yılanın hâlleri gibi, tabiatta görülen hâllere benzetmesine gelince; iddia ettiği gibi, doğrudur ve bunlar bilinen ve görülen hâllerdir. Kimya bilgisi ise bunlarla mukayese edilemez. Çünkü âlimlerden kimsenin bu bilgiyi bildiği onun, usûl ve yollarını bulduğu duyulmuş değildir. Bu bilgiyle uğraşanlar daima, önündekini görmeden çiğneyip geçen deve gibi yürüyüp zarardan başka bir şey elde edememişlerdir. Bunların uydurma hikâyelerden başka şey kazanmamışlardır. Bu bilgi eğer varsa bunlardan çocukları, öğrencileri, yakınları ve arkadaşları naklederler, işlemle görülmesi, bu rivayetlerin doğruluğunu tasdik eder ve bilgi yayılmış, bize ve bizden başkasına da ulaşmış olurdu.

Kimyacıların, *"İksir maya gibidir. O bileşik bir madde olup, içine katıldığı şeyi kendisine dönüştürür."* sözüne gelince; bil ki maya sadece hamuru dönüştürür ve onu hazmedilmeye hazır hâle getirir. Bu bir bozulmadır. Maddelerdeki bozulma, en basit bir fiil veya tabiat ile gerçekleşecek kolay bir şeydir. İksirle elde edilmek istenen ise madeni, kendisinden daha üstün ve kıymetli bir şeye çevirmektir. Bu ise yeni baştan yaratmak ve düzeltmektir. Yaratmak ve düzeltmek ise, bozmaya nispetle güç bir iştir. Bundan dolayı iksir maya ile mukayese edilemez.

Meselenin aslı şudur: Câbir bin Hayyân ve Mesleme bin Ahmed Mecritî ve benzerleri, kelâmcı hükemânın iddia ettikleri gibi, kimya sanatı olan sanatlardan olmadığı gibi, maddeleri başka bir kalıba sokmak da sun'î yollarla yapılacak bir iş değildir.

Bunların bu konuda söyledikleri sözler tabiî bilgilere dair söylenmiş sözler olmayıp ancak sihir ve sihre benzeyen olağanüstü hâller hakkında söylenmiş sözler kabilindendir. Hallac ve benzerlerinin sözleri de bunun gibidir. Mesleme de *Kitabu'l-Gaye*'de buna benzer sözler söyler. Mesleme'nin *Rütbetü'l-Hakîm* adlı eserinde söylediği sözleri de buna benzerdir. Câbir'in risalelerindeki sözleri de buna benzer. Bu sözleri açıklamanın gereği yoktur.

Sözün kısası kimyacılara göre, zenaat usûl ve hükümleri dışında bir şeydir, bir gün veya bir ay içinde ağaç ve hayvan yetiştirmek imkânsız olduğu gibi bir gün veya bir ayda altın yapmak da imkânsızdır. Bundan dolayı kimyayı bir sanat olarak öğrenmek isteyen kimse malını ve ömrünü israf etmiş olur. Onun için bu teknik işleme "kısır işlem" denmiştir. Ancak tabiat âleminin ve sanatın üstünde olarak olağanüstü bir kuvvetin tesiriyle değişebilir ki, su üzerinde yürümek, hava üzerine basıp gitmek koyu ve kalın cisimlerin içinden geçmek gibi velîlerin kerametleri veya peygamberlerin mucizeleri olmak üzere kuş yaratmak da bu cümledendir. Yüce Allah şöyle buyuruyor: *"Ey Meryem oğlu İsa! Sana ve annene (verdiğim) nimetimi hatırla! Hani seni mukaddes ruh (Cebrail) ile desteklemiştim; (bu sayede) sen beşikte iken de yetişkin çağında da insanlarla konuşuyordun. Sana kitabı (okuyup yazmayı), hikmeti, Tevrat ve İncil'i öğretmiştim. Benim iznimle çamurdan, kuş şeklinde bir şey yapıyordun da ona üflüyordun, hemen benim iznimle o bir kuş oluyordu. Yine benim iznimle anadan doğma körü ve alacalıyı iyileştiriyordun. Ölüleri benim iznimle (hayata) çıkarıyordun. Hani İsrailoğullarını (seni öldürmekten) engellemiştim; kendilerine apaçık deliller (mucizeler) getirdiğin zaman içlerinden inkâr edenler, 'Bu, apaçık bir sihirden başka bir şey değildir' demişlerdi.*" (Maide, 5/110).

Tabiî yollarla elde edilmeyen bu bilgiler ruhanî olan tesir ve tasarruflarla elde edildiği için, elde edilmesinin kolaylığı, kendisine bu kudret verilen kimselerin hallerine göre başka başkadır. Bu olağanüstü kuvvetin salih olan kimseye verilmiş olması mümkündür. Salih olan kimse bunu başkasına da

öğretebilir, fakat salih kimseden alan o kimsenin elinde bu kuvvet ödünç olur. Ya da olağanüstü olan bu kuvvet salih kimseye verilir de salih kimse bu bilgiyi başkasına bildirmek kuvvetine sahip bulunmaz. Bundan dolayı olağanüstü olan bu hâl başkasının elinde tamamlanamaz. Salih kimseden başkasından olağanüstü bu gibi hâller görülürse, o kimse bu olağanüstü işi sihir kuvvetiyle yapmış olur.

Yukarıdaki açıklamamızdan olağanüstü olan bu gibi hâllerin meydana gelişini ruh ve nefis kuvvetiyle meydana geldiği, mucize ve keramet veya sihrin kuvvetiyle vukua gelen harikalardan olduğu anlaşılmıştır. Bunun için filozofların bu hususta söylemiş oldukları sözleri bilmece gibi olup, gerçek anlamları, ancak sihir bilgisinde uzman olan, ruh ve nefislerin tabiat âlemindeki tasarruflarının sırlarını bilen kimseler tarafından anlaşılmaktadır.

Olağanüstü işler sayıp tükenmez derecede çoktur. Kimse bunları öğrenmeye kalkışmıyor. Allah ise onların bildiklerini bilir.

"Ve Allah onların yapkıklarını ihata etmiştir." (Enfal, 8/49)

Yukarda anlattığımız gibi tabiî yollarla geçinmelerini sağlamak, çiftçilik, ticaret ve tabiî olan vasıtalarla elde etmekten âciz olan kimseler kimya sanatını meslek edinirler. Tabiî olmayan yollarla çok para elde etmek isteyenler, bu mesleğe geçmektedirler. Bu yol kazanç temin etmek isteyenlerin çoğu fakir kişileridir.

Kelâmcı hükemânın da bu sanatın varlığını inkâr veya ispat edenlerin hâlleri de böyledir. Meselâ bu sanatın varlığını inkâr eden İbn Sina ise vezirlerden olup zengin ve mal mülk sahibi idi. Bu sanatın varlığını kabul eden Farabî ise ancak fakirce geçinmeye yetecek bir kazancı zorla temin ederdi. İşte bunların her biri kimyacılığa düşkün olanlar ve bunu meslek edinenler hakkında açık bir ithamdır. Rızıkları veren Allah'dır. O, kudret ve metanet sahibidir. 0ndan başka Rabb yoktur.

OTUZALTINCI BÖLÜM

İlimler üzerine yazılan eserlerin maksada hizmeti ve bunun dışında kalanların iptaline dair

Bilmek lazımdır ki insan nefsi, beşerî ilimlerin hazinesidir. Allah bu nefiste ona düşünebilme kabiliyetini kazandıran idrâki yaratmıştır. Sözü edilen ilimleri nefis için husûle getiren işte bu fikirdir. Bu da önce fikrin hakikatleri ve mahiyetleri tasavvur etmesi, ikinci olarak da ya vasıtalı ya vasıtasız hakikatlerde ortaya çıkan durumları ya onlara sabitler veya onlardan uzaklaştırır. Fikir kuvveti, önce mahiyetleri tasavvur eder. Sonra bu mahiyetlerin müspet veya menfi veziyetini belirler. Fikrin bunu belirlemesi de ya vasatsız veya vasıtasız olur. Bu sayede fikir, kabul veya reddetmekle istediği sonuca varır. Bunları yaptığında bir kişinin içinde ilmî bir suret teşekkül edince, bilginin bu suretini diğerlerine umtlaka açıklaması gerekir. Bu açıklama da ya öğrenim veya fikirleri düzeltmek ve cilâlamak için tartışma şeklinde olur.

Sözü edilen düşünüleni başkasına açıklama ancak ibareyle olur. İbare ise teleffuz edilen belli lafızlardan mürekkep sözden ibarettir. Allah bu lafızları harflerden mürekkep olarak lisanı yaratmıştır. Harfler de, dil ve küçük dil vasıtasıyla şekillendirilen seslerden oluşur ve konuşanların zihinlerindeki düşünceler hitapları sırasında bu sayede de bir diğerine açık olur. Zihinlerde olanları açıklamanın ilk mertebesi budur. Her ne kadar bunların büyük ve en kıymetli bir bölümünü bilgiler teşkil etmekteyse de, yine de açıklamalar, ister haber, ister inşâ cümleleri türünden olsun, zihinlerde olanların hepsini içine alır.

Açıklamanın birinci mertebesinden sonra ikinci mertebesi gelir. Bu mertebe sayesinde zihinde olan şey, perde ardında bulunan veya şahsı itibarıyla gayb ve uzak olan veya ileride gelecek olan, çağdaşımız olmayan ve kendisiyle görüşülmeyen kimselere iletilir. Açıklamanın bu türü yalnız yazıyla olur. Yazı elle yapılan birtakım nakışlardan ibarettir ve bu nakışların şekilleri anlaşma yoluyla harf harf, kelime kelime belli lafızlara delâlet eder. Bu suretle bu mertebede, zihinde olanı açıklamak telaffuz edilen kelâm vasıtasıyla olmuştur. İşte bundan dolayı yazı, açıklamanın ikinci mertebesi ve onun iki kısmından biri olmuştur. Bu açıklama zihinlerde olan ilimlerin en kıymetlilerine delâlet eder. Ulemâ, zihinlerinde hâsıl olan bu nevi bilgileri yazı yoluyla kâğıtlara aktarmaya önem verirler. Böylece zihinlerinde hâsıl olan bilgilerin faydası gayblara ve daha sonraki zamanlarda yaşayan şahıslara da malûm olur. İşte bunlar müelliflerdir.

Bunlar nesilden nesile, asırdan aşıra nakledilirler ve içerikleri şeriatların, dinlerin, milletler ve devletler hakkındaki haberlerin farklılığına bağlı olarak değişirler. Felsefî ilimlerde ise bir farklılık yoktur. Çünkü bunlar, cismanî ve ruhanî varlıkları, yıldızları, unsurları, mücerret ve maddî bütün varlıkları, oldukları gibi tasavvur etmedeki fikrî tabiatın gerektirdiği bir tek usûl üzeredirler. Bundan dolayı bu ilimlerde farklılık meydana gelmez. Farklılık, ancak ümmetlerin muhtelif oluşu sebebiyle şer'î ilimlerde ve dış yüzü itibarıyla muhtelif olduğundan dolayı da tarihî haberlerde olur.

Yazı, isimleri ve şekilleri itibarıyla insanların kullandıkları ıstılâhlara bağlı olarak farklılık gösterir. Yazının bu farklı şekillerine "kalem" (stil) ve "hat" (yazı) ismi verilmektedir. "Müsned" ismi verilen "Himyerî hat" yani alfabe bunlardan biridir. Himyerlilerin ve eski Yemen sâkinlerinin kitabeti budur. Ve bu, Mudar'dan olan sonraki Arapların yazısından farklıdır. Nitekim Himyerlilerin bu yazıyla yazdıkları dilleri de onların dillerinden farklıdır.

Her ne kadar hepsi de Arap iseler de, ancak dil ve ibaredeki melekeleri farklıdır. Her ikisinin de ibarelere dair, kendilerine özgü ve diğerininkinden farklı küllî (bütüncü) kaideleri vardır. İbaredeki melekeleri bilmeyenler, bazen bu hususta yanlışa düşerler.

Diğer bir hat Süryanî yazısıdır. Nebatların ve Keldanîlerin yazısı budur. Bazı cahiller, eskiliğinden dolayı tabiî hat budur, zira Süryanîler milletlerin en eski bir nüshada en muktedir olanıdır, zannetmişlerdir. Ancak bu bir

vehimdir ve sıradan insanların görüşüdür. Çünkü ihtiyarî fiillerden hiç birinde tabiîlik söz konusu değildir. Sadece sürekli tekrarlanmak suretiyle, sağlam bir meleke hâline dönüşür. Bu hâli gören de, Arap dili hakkındaki kıt anlayışlı pek çok kimsenin yaptığı gibi, bunu tabiî bir durum sanır. Arap dili hakkındaki kıt anlayışlı kişiler şöyle derler: Araplar tabii olarak belâgatlı konuşur. Ancak bu söz sadece bir vehimdir.

Yazı çeşitlerinden bir diğeri İbranî hattıdır. Bu hat, İsrail oğullarından Âbir bin Şâlih oğullarının ve diğerlerinin yazısıdır. Bir diğer yazı çeşidi Romalılara ait Latin hattıdır. (Latince) aynı zamanda onların lisanıdır.

Bunlardan birincisi Süryanicedir ve söylediğimiz gibi ona, eski oluşundan dolayı önem verilmiştir. İkincisi Arapça ve İbrânicedir ve bunlara da Kur'an ve Tevrat bu dillerde indiği için önem verilmiştir. Çünkü bu iki yazı, okunan Kur'an ve Tevrat'ın açıklamasıdır. Önce bu iki kitabın yazılmasına önem verilmiş, sonra da Rabbânî kelâmdaki şer'î hükümleri anlamak için, dildeki kaideler ve üsluplar açıklanmıştır.

Üçüncüsü olan Latinceye gelince, kitabın baş tarafında değindiğimiz gibi bu dili konuşan Romalılar, tamamen Tevrat'a dayanan Hıristiyanlığı kabul edince, Tevrat'ı ve İsrail oğullarına gönderilmiş peygamberlerin kitaplarını kendi dillerine tercüme ettiler. Bundaki gaye o kitaplardaki hükümleri en kolay yoldan öğrenmekti. Böylece kendi dillerine ve yazılarına, diğerlerinden çok daha fazla önem verdiler. Diğer yazılara ise ilgi gösterilmemiş, her milletin kendi yazı şekli olarak kalmıştır.

Ulemâ telifte dikkate alınması gereken maksatların sayısını yedi olarak belirlemişler ve *"Bunlara itibar edip diğerlerine itibar etmemek icap eder."* demişlerdir.

Birincisi: Bir ilmin konusunu ortaya koymak, bablarını ve fasıllarını tertip etmek, meselelerini araştırmak veya birtakım mesele ve bahisleri ortaya koymaktır ki muhakkik bir âlim bunlarla karşılaşmış ve bunlara dair faydanın genel olması için onları başkalarına da ulaştırmak istemiş o sebeple belki sonradan gelenler bu faydaya vâkıf olurlar diye kitap sayfalarına aktarmışmışlardır.

Fıkıh usulündeki durum buna örnektir. İlk önce Şâfiî lafzî olan şer'î delillerden bahsederek bunları özetlemiş, sonra gelen Hanefîler kıyasın

meselelerini ortaya koyarak bunları mükemmelleştirmişler ve kendilerinden sonra gelenler de sürekli olarak bundan faydalanmışlardır.

İkincisi: Araştırıcı bir âlim önceki âlimlerin sözlerine, teliflerine vâkıf olur. Bunların anlaşılmalarını muğlak (kapalı) bulur. Bunları anlama hususunda Allah kendisine zihin açıklığı verir. O, bu eserlerin başkalarına da kapalı ve anlaşılmaz geleceğini düşünerek ve kendi ulaştığı sonuçlardan başkalarının da faydalanmasını istediğinden bunları yazar. Bu, aklî ve naklî ilimlere dair kitapların şerh ve tefsir edilmesi usûlüdür. Bu tür eserler, kitap telif etmenin kıymetli bir bölümünü oluşturur.

Üçüncüsü: Sonradan gelen bir alim, fazilet ve şöhret sahibi eski alimlerden birinin, bir yanlışını bulur ve hiçbir şüphe taşımayan kesin delillerle bunu ispat eder. Sonra da bunu, kendisinden sonrakilere ulaştırmak ister ve yazıya döker. Çünkü içinde hatalı görüşün yer aldığı eserin çağlar boyunca her tarafa yayılmış olmasından, eserin müellifinin şöhretinden ve insanların onun bilgisine güvenmelerinden dolayı, söz konusu hatayı ortadan kaldırmak mümkün olmaz. Bu yüzden hatayı bulan âlim, bunun açıklamasının bilinmesi için bu hususu kitap hâline getirir.

Dördüncüsü: Konusunun kısımlara ayrılması itibarıyla bir ilmin birtakım meseleleri ve bölümleri eksik olabilir. Buna anlayan âlim, o ilimdeki sözü edilen eksik meseleleri tamamlamak ister. Meselelerinin ve bölümlerin eklenmesiyle edilmesiyle o ilmin eksiklikleri giderilir.

Beşincisi: Bir eserdeki ilim meseleleri, bölümleri itibarıyla düzensbiz bir hâlde bulunur. Buna vâkıf olan bir âlim, o meseleleri düzenler. Her meseleyi ait olduğu bölüme yerleştirmek ister.

Nitekim Sahnûn'un, İbn Kasım'dan rivayet ettiği İmam Mâlik'e ait *El-Müdevvene* ile Utbî'nin, İmam Mâlik'in öğrencilerinden rivayet ettiği *El-Utbiye*'deki durum böyledir. Çünkü bu eserlerde fıkhın muhtelif bölümlerine ait birçok mesele, ait oldukları bölümlerden başka yerlerde söz konusu edilmişlerdir. Bundan dolayı *El-Müdevvene*'yı İbn Ebî Zeyd tertip etmiş, bölümler yerli yerince konmuş; fakat *El-Utbiye* tertip edilmeden olduğu gibi kalmıştır. O yüzden *el-Utbiye*'de her bölümde birtakım meseleler görmekteyiz ki bunlar ait oldukları esas bölümlerden başka yerlerde söz konusu edilmişlerdir. Ulemâ, İbn Ebî Zeyd'in ve ondan sonra

da Berdâî'nin *El-Müdevvene* üzerindeki çalışmaları ile yetinip *El-Utbiye*'den uzakkalmışlardır.

Altıncısı: Bir ilme ait meselelerin diğer ilimlere ait bölümlerin dağınık bulunması ve fazilet sahibi âlimlerden birinin bu ilmin konusunu ve dağınık hâlde bulunan meselelerinin derlenmesi lüzumunu fark etmesi üzerine buna girişmesidir. Böylece diğer ilim dalları gibi, bu ilim dalı da, insanların, üzerinde düşündükleri bağımsız bir dal olarak ortaya çıkar.

Belâgat ilmi bunun örneğidir. Abdulkahir Cürcânî ve Ebu Yusuf Sekkâkî, nahiv ilmiyle ilgili kitaplarda dağınık bir şekilde bulunan bu ilim dalının meselelerini bir araya toplamışlardır. Câhiz de bu meselelerden pek çoğunu *"El-Beyân ve't-Tebyîn"* isimli kitabında bir araya toplamıştı. Böylece insanlar bu ilim dalının konularının farkına varmış ve onu diğer ilim dallarından ayırarak bağımsız bir dal hâline getirmişlerdir. Sonra bu sahada meşhur eserler telif edilmiş ve bunlar belâgat ilminin esasları hâline gelmiştir. Sonraki âlimler bu eserleri tetkik ederek önceki âlimlerin hepsini geride bırakacak derece ileriye götürmüşlerdir.

Yedincisi: İlimlerin ana kaynaklarından olan bir eserin fazla uzun ve ayrıntılı olmasıdır. Âlim, veciz bir şekilde bu türlü eserleri özetler. Şayet varsa tekrarları çıkarır. İlk müellifin maksadına halel getirmemek için var olması zarurî olan ifadeleri kaldırmaktan sakınır.

Bir eserde, dikkate alınması gereken maksatların tamamı bunlardır. Bunun dışında kalanların yapılmasına ise esasen ihtiyaç yoktur. Aynı zamanda bu, mütefekkirler nazarında tutulması lâzım gelen yoldan sapmaktır. Meselâ önceki âlimlerden biri tarafından telif edilen bir eseri lafızları değiştirme, önce geleni sona alma veya bunun tersini yapma suretiyle birtakım karıştırmalar ve sahtekârlıklarla intihal suretiyle kendine nispet etmek, ilimde ihtiyaç duyulan ibareleri metinden çıkarmak, ihtiyaç duyulmayan birtakım ifadeleri metine sokuşturmak, doğruyu yanlışla değiştirmek, herhangi bir fayda temin etmeyen manasız şeyler eklemek böyledir. Bütün bunlar cehalettendir ve utanmazlıktandır.

Bunun için Aristo, bu amaçları baştan sona saydıktan sonra şöyle diyor: *"Bunların dışında kalanlar gereksiz ve aç gözlülüktür."* Bu sözü ile cahillik ve küstahlığı kastetmiştir. Aklı başında bir kimsenin yapmaması lazım gelen bu çeşit işlerden Allah'a sığınırız.

"Ve en doğru olana ileten Allah'tır." (Nahl, 17/9).

OTUZYEDİNCİ BÖLÜM

İlimlere dair eserlerin çok olması, ilmin tahsil edilmesini zorlaştırmasına dair

Bil ki, ilim tahsil etme ve ilmin gayesine vâkıf olma hususunda insanlar için zararlı olan şeylerden biri de yazılan eserlerin çokluğu, öğretimdeki terimlerin muhtelif ve o eserlerin telifinde takip edilen usûlün çeşitli oluşudur.

Çünkü öğrenci bunları araştırıp bulmaya muhtaçtır. Ancak bu eser ve vasıtaları bulduktan sonra öğrenci öğretimini sağlamış olur. Bundan sonra öğrenci bu eser ve terimlerin hepsini veya çoğunu ezberlemeye ve usûllerine riayet etmeye mecbur olur. Bunun bir sonucu olarak bilgi dallarından birine dair olan eserleri ve terimleri bile ezberlemeye ömrü yetmez. Bunlara riayet etmediği takdirde, tahsili eksik kalır.

Bu hususta bir örnek olmak üzere, Mâlikî mezhebi fıkhının hali *Kitabu'l-müdevvene* ve onun üzerine yazılan fıkhı şerhlerle temsil edilebilir. Meselâ İbn Yunus'un, Lahmî'nin ve İbn Beşir'in kitapları, *Et-Tenbihât*, *El-Mukaddemât*, *Uhtu'l-Müdevvene*, *El-Utbiye* ve onun üzerine İbn Rüşd tarafından yazılan *El-Beyan ve't-Tahsil*, yine İbn Hâcib'in eseri ve onun üzerine yazılanlar böyledir. Sonra talebe Mâlikî mezhebiyle ilgili olan Kayravan usûlünü, Kurtuba, Bağdat ve Mısır'daki Mâlikî usûlünden ve onlardan sonra gelenlerin fikir ve usûllerini anlamaya, bunların her birini kavramaya muhtaçtır. Öğrenci ancak bundan sonra fetva vermek yetkisinde olur. Bu eserlerde aynı anlamlar tekrarlanmakta ise de, öğrenci bunların, her birini hazırlamak ve bu eserlerdeki bilgileri birbirinden ayırt etmek zorundadır. Ömürleri bunlardan biri üzerine uğraşmakla geçip gitmektedir.

Üstadlar öğrencilere yalnız bu usûlün meselelerini öğretselerdi bu kitap, şerh ve haşiyeleri okutmaktan çok daha kolay olurdu. Fakat bunu düzeltmek, ortadan kaldırmakla uğraşmak bir derttir. Çünkü bu alışkanlıklar tabiî bir durum şeklini almış ve değiştirmesi imkânsız bir hâle gelmiştir.

Bir başka örneği de Arapçadır. Sibeveyh'in *El-Kitab*'ından ve onun eserine yazılmış şerh ve haşiyelerden, Basralı ve Kûfeli, bunlardan sonra Bağdatlı ve Endülüslü, bunlardan önce ve sonradan yetişen bilginlerden İbn Hâcib ve İbn Mâlik gibi üstadların eserlerini ve öğretim usûllerini, bunların her birine yazılan şerh ve haşiyeleri öğrenci nasıl öğrenebilir ve onlardan bunların her birini öğrenmesi nasıl istenilebilir? Talebenin bunlarla uğraşarak ömrü geçip gidiyorsa da, azı müstesna, bu bilgiyle uğraşanlardan hiçbiri amaca ulaşamaz.

Çağımızda yetişen Mısırlı İbn Hişam'ın eserleri Mağrib'e gelmiştir. Bu eserlerinden onun Arap dili alanında son derecede büyük bir meleke sahibi olduğu, Sibeveyh, İbn Cinnî ve bunların seviyesinde olanlar hâriç, bu bilgilerin usûl ve dallarını, öncekilerden hiç kimsenin onun kadar bilmemiş olduğu anlaşılmaktadır. O bu ilim dalının bütün esaslarını, fer'î konularını kuşatmış ve bu konuları çok güzel işlemiştir. Durumu öncekilere mahsus olmadığını gösterir. Yukarda anlattığımız gibi, bilgi elde etmekten alıkoyan bu kadar engeller bulunduğu, usûller ve eserler bu kadar çok olduğu hâlde bu dereceye varmak pek güçtür. Yüce Allah fazlı arzu ettiğine ihsan eder. Allah'ın bu bağışlarına erenlerin sayısı da son derecede, azdır. Yoksa öğrenci bütün ömrünü Arap dili ilmi öğrenmeye verse bile buna ömrü yetişmez. Hâlbuki Arapça, bilgileri öğrenmek için ancak bir vasıtadır. O hâlde bu şartlar içinde asıl maksat olan bilgiler nasıl öğrenilebilir? *"Bu Allah'ın bir lütfu olup onu dilediğine ihsan eder."* (Maide, 5/59) Bu varlığına çok ender rastlanan bir şeydir. Yoksa zâhir hâle nazaran bir öğrenci ömrünü bunların hepsine sarf etse meselâ çeşitli vesilelerden sadece bir tanesi olan Arapça ilmini tahsil etmeye bile yetmez. Böyle olunca âlet ilimlerinden[113] hâsıl olan asıl maksadı nasıl elde edecektir.

OTUZSEKİZİNCİ BÖLÜM

İlimler hakkındaki eserlerin çok kısaltılmasının öğrenime zararlı olduğuna dair

Sonradan yetişen bilginlerden birçoğu ilmî eserleri kısa yazma usûlünü seçmişler, bu hususa aşırı itibar etmişlerdir. Bunlar her bilgiye dair kısaca, müfredat programı kabilinden, eserler yazarak kısa ve derli toplu kelime ve cümlelerle pek çok anlamları anlatmak istemişlerdir. Bunların bu usûlü takip etmeleri belâgat bakımından doğru olmadığı gibi anlamayı da güçleştirmiştir. Bunların ilimlerinin ana kaynaklardan sayılan geniş bir surette yazılmış olan eserler, ezberlemeyi ve kavramayı kolaylaştırmak maksadıyla kısaltmaya kalkıştıkları da olmuştur ki, İbn Hâcib'in fıkıh ve usûl-i fıkhı İbn Mâlik'in Arapçaya dair bilgilerini, Hunecî'nın mantık bilgisini kısaltmaları bunlar arasındadır. Bu usûl öğretmek ve öğrenmek için zararlıdır ve öğretim usûlünü bozmaktadır. Çünkü bu usûl derin ve geniş bilgileri kavramaya hazırlanmamış ve o bilgiyi öğrenmeye yeni başlamış olan öğrenciye, sonradan elde edeceği bilgileri öğretmeye kalkışarak, onu şaşırtmaktan başka bir şey değildir. Aşağıda anlatacağımız gibi, bu, bozuk bir öğretim sistemidir. Üstelik birçok anlamlar kısa ibarelerde toplanmış olduğu için anlaşılması güç bir hâle getirilmiş bu cümleleri anlamaya çalışmak ve kelimeleri incelemek gibi zor bir iş öğrencilere yükletilmiş oluyor. Bundan başka bu kısa ibarelerden meseleleri çıkartmak da kolay olmadığından, öğrenci anlamaya çalışarak çok zaman harcamaya mecburdur. Talebe bu gibi güçlüklere katlanarak engellere uğramadan o bilgi edinebildiği takdirde anlaşılması kolay olan eserlerden öğrenilen bilgi ve melekeden daha aşağı derecededir. Çünkü uzun yazılan bu eserlerde faydalı birçok tekrarlar bulunması bütün bir bilgi edinmeye hizmet

etmektedir. Tekrarlar ne kadar eksik olursa o ölçüde meleke de eksik olur. Bu yüzden ezberlemelerini kolaylaştırmak düşüncesiyle kısa eserler yazanlar, öğrencileri faydalı bilgi edinmekten alıkoyan bir sistem takip etmişler, onları zorlukla karşı karşıya bırakmışlardır. Allahu Sübhanehu ve Taâlâ en iyisini bilendir.

OTUZDOKUZUNCU BÖLÜM

İlim öğretimde takip edilmesi gereken doğru usûle dair

Bilmek gerekir ki, talebelere bilgiler öğretilirken ancak derece derece ve az öğretmek usûlü takip edildiği takdirde o öğretim öğrenciler için faydalı olur. İlk önce, öğretilecek olan bilgi her bölümünün esasını teşkil eden meseleler öğretilmeli, öğrencinin aklının öğretilecek meseleleri kavrayabilme kabiliyeti göz önünde tutularak bu meseleler kısa bir şekilde açıklanmalıdır. Öğretilmekte olan bilginin sonuna kadar bu usûl takip edilmelidir. Bu usûlü takip etmenin bir sonucu olarak öğrenci, bu bilgide meleke kazanır. Fakat onun bu bilgi ve melekesi az ve zayıftır. O bu devrede ancak bu bilgiyi anlamaya ve meselelerini kavramaya alışmış olur. Bundan sonra üstad bilgiyi yeni baştan öğretmeye başlar ve bu defa ötekisine nispetle daha geniş bir surette bilgiler verir, kanunları daha etraflı anlatır, sonuna kadar bu şekilde hareket eder. Bu defa da öğrencinin bilgisi ve alışkanlık derecesi artmış olur. Öğretmen bundan sonra üçüncü defa olmak üzere o bilgiyi yeni baştan öğretmeye başlar. Bunda halli güç ve derin olan bütün meselelere girer. Böylece öğrenci o bilgide alışkanlık, yani meleke kazanmış olur.

Gördüğün gibi öğretilmek istenilen bilgi üç defa öğretilmiş ve bunun bir sonucu olarak öğrenci o bilgide meleke kazanmıştır. Faydalı olan öğretim yolu işte budur. Bazı Öğrenciler yaradılıştan gelen istidatları sayesinde, bundan daha az o bilgide meleke kazanabilirler.

Zamanımızda doğru ve faydalı öğretim metodunu bilmeyen çok sayıda hocaya bizzat şahit olduk. Bunlar henüz öğretimin başlangıcında, o bilginin anlaşılması güç olan meselelerini anlatmaya çalışıyorlar. Onu, bu meseleleri

anlamaya ve ezberlemeye zorluyorlar. Hocalar bunu doğru bir öğretim yolu sanmaktalar. Hâlbuki öğrencinin zihni bunları anlayacak derecede gelişmiş değildir. Zaten o bilgiyi öğrenmek aslında güçtür. Bunun bir sonucu olarak öğrenci tembelleşir, zihni bilgiyi kabul etmez, onun bu bilgiyi öğrenememesi sürüp gider. Bu ise öğretim usûlünün bozukluğunun bir sonucudur.

Hoca, öğrenci gerek öğrenmeye yeni başlamış, gerekse ilerlemiş olsun, kabiliyeti üstünde ona ders yüklememeli, okutmakta olduğu kitabın dışına çıkmamalı, öğrencinin o kitabı başından sonuna kadar kavrayabilmesi, başka bir kitaba geçebilmesi, bir bilgiyi anlayabilmesi için kitapta anlatılan meseleleri başka bilgilerle karıştırmamalıdır. Çünkü öğrenci bilgilerden birinde meleke elde ederse, başka bilgileri de kavramaya hazırlanmış olur.

Talebe de heveslenir ve bilginin amacına ulaşıncaya kadar öğrenci daha yüksek derecelere varmak ister. Öğretim usûlü karışık olursa öğrenci o bilgiyi kavramaktan âciz kalır. Onda usanç meydana gelir. Düşüncesi körleşir. Bilgi öğrenmekten ümidini keser. Sonunda bilgi öğrenmeyi bırakır.

"Allah arzu ettiği kuluna doğru yolu gösterir." (Bakara, 2/142-143).

Ey Öğrenci! Sen derslerin arkasını bırakarak bilgi edinmenin zamanını uzatma. Çünkü derslerin arkasını kesmek öğrendiklerinin unutulmasına sebep olur. Meselelerin birbirine bağlanışları çözülür. Mesele ve konuların bu şekilde dağınıklığı onlarda meleke elde etmeyi güçleştirir. Bir bilginin meseleleri düzenli bir surette başından sonuna kadar kavranmış, hazmedilmiş bir hâlde bulunursa, bu bilgiler unutulmaz ve onda meleke edinmek kolaylaşır. Bilgiler birbirine sağlam bir surette bağlanır, zihinde yerleşir. Çünkü meleke (alışkanlık) dediğimiz ancak işlerin arkası kesilmeden tekrarlanmasıyla meydana gelir. İşler unutulursa, o işlerden doğan meleke de unutulur. Allah bilmediklerinizi size öğretti.

Öğretimde uyulması gereken güzel usûllerden biri de iki bilgiyi birden öğrenmemek ve birbiriyle karıştırmamaktır. Çünkü bu takdirde öğrencinin zihni ikiye bölünür. Her ikisini anlamak üzere, birinden öbürüne yönelmiş olduğundan ikisini birden kavramak güçleşir, öğrenci hiçbirini kavrayamaz. Boşu boşuna yorulur ve yoksun kalır. Aklı yalnız öğrenmek istediği bir bilgiyle meşgul olursa, çoğunlukla, insan o bilgiyi öğrenir. Yüce ve her eksiklikten uzak olan Doğruyu muvaffak kılan Allah'tır.

* * *

Ey öğrenci! Ben sana faydalı bir yolu göstereceğim. Sen de benim bu öğüdümü meleke ve sanatın bir vasıtası olarak kabul edersen, değerli bir hazine elde etmiş olursun. Anlaşılmasını kolaylaştırmak için ben önce sana bir ön bilgi olmak üzere şunu anlatmak istiyorum:

İnsan düşüncesi, özel bir tabiattır; diğer yarattıkları gibi onu da Allah yaratmıştır. Düşünce, beynin orta boşluğunda, nefse ait bir bâtınî harekettir; bazen düzenli insan fiillerinin temeli ve başlangıç noktası, bazen de istenilen şeye yönelmek suretiyle, daha önce sahip olunmayan bir ilmin temeli ve başlangıç noktası olur.

Düşünce, yöneldiği şeyin olumlu ve olumsuz taraflarını tasavvur eder, bunlardan birini ister ve bir göz kırpışından daha hızlı bir sürede onun için, iki tarafı birleştiren bir "vasat" belirir. Eğer vasat birden fazla ise, diğerlerini de elde etmeye yönelir ve istediğine ulaşır. İnsanı hayvanlardan ayıran düşüncenin tabiatının hali işte böyledir.

Bundan sonra mantık işe karışır, düşüncenin tabiî olan inceleme işinin niteliğini düşünceye anlatıp öğretir. Çünkü doğru düşünmek her ne kadar fikrin yaradılışının kendisinden sonuçlar çıkarmak üzere kaziyeler tertip ederken, olumsuz ve olumlu yönlerini düşünürken, heyet ve suretler birbiriyle karışmış olur, düşünce bazen yanılabilir. Mantık, düşüncelerin sırasında meydana gelecek olan bu gibi yanlışlıklardan korumak üzere, ona yardım eder. Bundan anlaşıldığına göre mantık, düşüncenin tabiatı için yedekçilik vazifesini gören ve düşüncenin iş ve hareketinin suretine uyan teknik bir bilgidir. Teknik bir bilgi olduğu için de çok defa ona başvurulmaz. Nitekim yaratılışta incelemelerde bulunan büyük kişiler ilmî araştırmalarında mantığın yardımından başka ilmî sonuçlar elde ederler. Bilhassa doğruluk ve iyi niyet bu hususta en büyük bir yardımcı olup düşüncenin yaradılışı doğru bir şekilde idare olunursa fıtrattan gelen istidadıyla düşünce vasıtayı bulur. Bu yolda mantığın yardımından başka istenilen bilgi elde edilir. Sun'î, teknik bir giriş kabilinden olan mantıktan başka bilinmesi gereken başka bir giriş daha vardır. O da gerek kitapta şekilleri gerekse dille konuşurken sözlerin zihindeki anlamlara delâletlerini bilmektir.

Ey öğrenci! Maksadına erişmek için bu perdeleri ortadan kaldırarak fikir âlemine ulaşman gerekir.

Önce en hafif ve kolay olanını bilmek lâzım bu da kitaplardaki şekillerin söylenen ve okunan sözlere delâlet ettiğini bilmektir. Bundan sonra bu sözlerin, anlatılmak istenilen anlamlara delâletini anlamaktır. Bundan sonra anlaşılan anlamları, mantık kanunlarına uygun olan şekle sokarak, istidlâl keyfiyetini öğrenmek ve sonunda Allah'ın yardımına başvurarak, düşünce yaradılışının desteğiyle, bilmek istediğin anlamların söz ve şekillerden sıyrılmış bir hâlde, zihinde yerleşmesidir. Bu devreler herkesin kolay kolay erişebileceği bir şey değildir. Bilgiyi öğrenirken kaldırılması gereken bu perdeleri herkes çabuk kaldıramaz. Derin incelemelere dalarak düşüncenin, sözlerin anlamlarında duraklaması mümkündür. Yahut deliller karışık, şüphe ve münakaşalarla karışmış olduğundan, düşünce yanılır, istenilen sonuç elde edilemez. Bu karışık ve güç durumdan ancak Allah'ın doğru yolu gösterdiği pek az kimse kurtulabilir. Sen böyle bir hâle katılır, duraklar veyahut şüphelerden dolayı fikrinde bir karışıklık meydana gelirse, akıl ve fikrinden, zihnini perdeleyen bu sözlerin engellerini ve mantığı bir tarafa atarak düşüncenin yaradılışından gelen ve tabiî olan fiilinin hükmüne müracaat et. Geçmiş büyükler gibi temiz kalple Allah'ın yardımına sığın. Allah onlara ilham ettiği ve bilmediklerini bildirdiği gibi, senin kalbini de aydınlatır. Bu aydınlık sayesinde istediğini elde edersin. Bu düşüncenin gerektirdiği vasıta sana ilham olunur, bundan sonra anladıklarını şekle sokarsın. Mantık kaidelerine uygun düzenlenmiş cümleler kurarak sağlam bir yapı, güzel bir ifade ve dil ile meramını anlatırsın.

Sen, sınaî delillerdeki lafızlar ve şüphelerle ilgili münakaşaları ve bunların doğrusunu, yanlışını ayırt edemezsen, terimleri bakımından birçok cepheli ve birbirine benzedikleri için doğruyu anlamak güçleşir. Çünkü gerçekler ancak tabiî yollar ve bilgilerle anlaşılabilir. Bunun bir sonucu olarak meydana gelen şekil ve şüpheler, eskisi gibi devam eden Bunların her biri, bilinmesi istenilen bilgiyi elde etmekten alıkoyar. İncelemelerde bulunan ve sonradan yetişenlerin çoğunun hâli işte böyledir. Bilhassa Arap dilini iyi bilmeyen ve belâgatine vâkıf olmayan kimsenin zihni lafız ve kelimelere bağlanır. Veya mantık, kaide ve kanunlarına düşkün olduğundan, taassuba kapılarak mantık bilgisini gerçeği anlamak için bir âlet telâkki edip delillerin, şüpheler ve duraklamalar içinde kalır. Bu şüphelerin içinden çıkamayacak bir hâle gelir.

Yukarda anlattığımız gibi, gerçekler ancak düşünceler şüphe ve duraklamalardan temizlenerek, Allah'ın yardımına başvurularak tabiî fikrin yardımıyla anlaşılabilir. Mantık ise bu fikrin faaliyetini vasfeden bir fenden başka bir şey değildir. Sen buna dikkat et. Ne zaman meseleleri anlamak güçleşirse, o zaman sen Allah'ın yardımına başvur. O, doğru yolu gösterecek ve aydınlatacak olan nurları sana bağışlar. O, doğru yolu göstermek suretiyle kullarını rahmetine kavuşturur. Bilgi ancak onun tarafından bağışlanır.

KIRKINCI BÖLÜM

İlimlerde bilginden geniş bahsetmenin, meseleleri fazla dallandırmanın doğru bir usûl olmadığına dair

Bil ki, umranda (medenî dünyada) halk arasında bilinen ilim iki sınıftır.

Biri; tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm gibi şer'î bilgiler, felsefeden tabiat ve ilâhiyat gibi.

İkincisi; Arabiyat, hesap ve daha başka şer'i bilgilerle, mantık gibi felsefi bilgilere vasıta olan bilgilerdir. Sonradan yetişen bilginlerin sistemine göre, mantığın kelâma ve usûl-i fıkha âlet edildiği de olmuştur.

Bizzat bilinmesi gereken bilgiler de uzun uzadıya incelenmede, meseleleri fazla dallandırmakla, delilleri açıklanmakta ve incelemeleri derinleştirilmekte bir korku yoktur. Çünkü bu bilgileri bu yolda genişletmek öğrencinin melekesini kuvvetlendirir, anlamları açıklamaya alıştırır.

Arapça, mantık ve benzerleri olan aracı bilgilere gelince; bunlar, ancak başkalarını öğrenmeye bir âlet, bir vasıta olarak ele alınır. Sözler uzatılmaz, meseleler fazla dallandırılmaz.. Çünkü bu suretle sözü uzatmak, bu bilgilerin amacı dışına çıkmak olur. Bu bilgiler vasıta olmaktan başka bir şey değildir. Bunun dışında hareket etmekle, maksattan uzaklaşmış oluruz, işi uzatmak bu bilgilerde meleke edinmeyi güçleştirdiğinden boşuna emek harcanmış olur. Üstelik bu aracı bilgilerin dal budakları çok olduğu için, bu melekeyi elde etmek zordur. Öğrenim süreni uzun sürdüğü takdirde, bizzat öğrenilmesi gereken bilgileri öğrenmekten alıkoyabilir. Hâlbuki o bilgileri öğrenmek çok önemlidir. Bu şekilde bütün bu bilgileri öğrenmeye ömürler

yetmemektedir. Faydasız şeylerle uğraşmış oluruz. Sonradan yetişen âlimler Arap grameri, mantık ve usûl-i fıkıh bilgilerinde bu usûlü takip edip uzun uzadıya sözler söylemişler ve bu bilgileri vasıta olmaktan kurtararak bizzat öğrenilmesi gereken bilgiler sırasına sokacak derecede incelemişler ve delilleri artırmışlardır. Bu eserleri gözden geçirirken öğrenilmesi gereken bilgileri anlamak için dil bakımından gereği olmayan çok şeyler görürüz. Bu bilgileri böyle genişletmek genellikle öğrenciler için zararlıdır. Çünkü öğrenciler bizzat öğrenilmesi istenilen bilgilerden çok, vasıta kabilinden olan bu bilgilere önem vermek zorunda kalırlar. Öğrenciler vasıta kabilinden olan bu bilgileri öğrenmekle ömürlerini geçirirlerse, öğrenilmesi gerekenleri ne zaman öğreneceklerdir? Bundan dolayı vasıta kabilinden olan bu bilgileri okutan öğretmenler, bu usûlü uygulamaktan sakınarak bu bilgileri okutmaktan güdülen amacın ne olduğunu öğrencilere anlatmalıdırlar. Bundan sonra öğrenciler arasında kendiliklerinden bu bilgilerde derin bilgi edinmek isteyenler bulunursa, o bilginin erişilmesi güç olan derecelerine yükselebilir. Herkes neye kabiliyetli olarak yaratılmışsa onu kolayca öğrenir.

KIRKBİRİNCİ BÖLÜM

Çocukların eğitimi usûlüne ve İslâm beldelerinde öğretim usûlünün çeşitliliğine dair

Bilinmelidir ki, çocuklara Kur'ân öğretmek dinin amacındandır. Çünkü Kur'ân öğrenmek çocukların kalplerinde inancın yerleşip kalmasına sebep olduğundan Müslümanlar her yerde çocuklarına Kur'ân ve hadisten bazı metinleri öğretmeyi bir vazife kabul etmişlerdir. Böylece Kur'ân, bundan sonra öğrenilecek bilgilerde meleke edinmenin bir temeli olmuştur. Müslümanların bu yolu seçmelerinin sebebi, küçük yaşta öğretilen bilginin kalplerde yerleşip kalmasıdır. Küçük yaşta öğretilen bu bilgi bundan sonra öğretilecek olan bilgiler için bir temel teşkil eder. Her yapı temeline uygun ve yapının sağlamlığı da temeline göre olduğundan, sonradan verilen bilgiler de önceden çocukların kalplerinde yerleşen bilgiye dayanır ve ona göre sağlam olur.

Müslümanların bu öğretimden doğan alışkanlık hakkındaki anlayışları farlı olduğundan Kur'ân öğretmek hususundaki usûlleri de farklıdır.

Mağribliler çocuklara ilk önce yalnız Kur'ân okuturlar ve okuturken yazılışı, hafızların ve kıraat bilgilerinin bu husustaki anlaşmazlıkları anlatılır. Hadis, fıkıh, şiir ve Arap dili gibi diğer bilgileri karıştırmazlar. Öğrenci bu hususta yeter derecede bilgi edininceye kadar bu şekilde hareket ederler. Öğrencinin okuldan bu ayrılışı, çoğunlukla, bilgi edinmekten büsbütün vazgeçmekten ibaret olur. Mağrib halkı ve bu hususta onları örnek edinen Berberî köylüleri olgunluk çağını geçirinceye kadar çocuklarını bu şekilde terbiye ettikleri gibi, ömrünün önemli bir kısmı geçtikten sonra,

öğrenmeye başlamış olanları da bu şekilde terbiye ederler. Bundan dolayı bunlar Kur'ân'ın hattı, hıfzı hususunda diğerlerinden ileri ve kuvvetlidirler.

Endülüs halkına gelince; onlar Kur'ân'ı ve diğer kitapları ancak öğretmek maksadıyla okuturlar. Fakat eğitimlerinin temeli, din ve bilgilerin kaynağı olduğu için Kur'ân-ı Kerîm'i, öğretimlerinin esası olarak kabul etmişlerdir. Bununla beraber öğretim esnasında Kur'ân ile beraber, çoklukla çocuklara yazı öğretirler. Şiirler okutup ezberletirler. Arap dili bilgilerini de verirler, güzel yazı yazmaya alıştırırlar. Sözün kısası yalnız Kur'ân'a önem vermezler, güzel yazıya daha çok önem verirler. Çocuk olgunluk çağını geçerek yetişkin bir yiğit oluncaya kadar bu şekilde terbiye ederler. Bu eğitim sisteminin bir sonucu olarak genç, Arapçadan ve şiirden bir şeyler öğrenmiş, yazı ve kompozisyonda (kitabet) ilerlemiş, bilginin eteğine yapışmış olur. Kendi beldesinde bilgiler, üstadlar tarafından öğretildiği takdirde bu bilgileri anlayacak bir hâle gelmiş olduğu hâlde, okuldan ayrılır. Fakat o beldelerinde çeşitli bilgi öğretiminin arkası kesilmiş olduğundan onlar başka bilgiler öğrenmek imkânından mahrumdurlar. Bundan dolayı onlar ne öğrenmişlerse onunla yetinmek zorundadırlar. Allah'ın kendilerine doğru yolu gösterdiği kimseler için bu da yeter.

Kuzey Afrika halkına gelince; onlar daha çok, Kur'ân ile hadisi birbirine karıştırarak öğretiyorlar. Bilgilerin kurallarını ve daha bazı meselelerini de bildiriyorlar. Bununla beraber Kur'ân öğretmeye, çeşitli rivayetleri bildirmeye ve kıraate daha çok önem verirler. Yazı bunlara eklenerek öğretilir. Sözün kısası Kuzey Afrika'nın eğitim sistemi, Endülüs sistemine yakındır. Çünkü Endülüs'ün doğu bölgelerini Hristiyanlar zorla ele geçirdikleri vakit, Endülüslü üstadlar, Kuzey Afrika tarafına geçerek, Tunus'ta yerleşmişler, Kuzey Afrikalılar da bu eğitim tarzını bu üstadlardan almışlardı. Sonradan çocukları da bu usûlü ata ve babalarından öğrenmişlerdir.

Doğu halkına gelince; bize gelen haberlere göre, onlar da Kur'ân ile beraber yukarda zikrettiğimiz bilgileri çocuklarına öğretmektedirler. Fakat hangisine daha fazla önem veriyorlar, bilmiyorum. Bize söylediklerine göre, gençlere Kur'ân ile beraber başka kitapları ve kuralları öğretmeye daha çok önem verip yazı öğretmezlermiş. Çünkü bunların yazı öğrenmek için ayrı kaideleri ve bu kaidelere uygun olarak yazı öğreten hocaları vardır. Yukarda bunu anlatmıştık. Bu üstadlar, sanatların öğretildiği gibi, yazıyı da bir sanat

gibi öğretiyorlar. İlk mektepte güzel yazı öğretmiyorlar. Çocuklar ilk mekteplerde ancak bozuk bir yazı ile levhalara yazarlar, yazı öğrenmek isteyenler kendi gayretleri ölçüsünde yazıyı işin ustalarından öğrenirlermiş.

Kuzey Afrika ve Mağrib halkının çocuklarına ancak Kur'ân üstadları, dil alanında melekeleri eksik olmasında bir âmil olmuştur. Çünkü kişiler Kur'ân'ın benzerini getirmekten âciz oldukları için, onun üslûbuna göre cümleler kurmak ve Kur'ân'ı kendilerine örnek edinmek kudretinde değildirler. Bunlar örnek edinecekleri diğer melekelerden mahrum oldukları için, Arap dilinde meleke edinmemişlerdir. Bundan dolayı bunların ibare ve cümle tertipleri eksiktir. Okullarında Kur'ân ile beraber bilgilerin kaidelerini de okuttuklarından Kuzey Afrika halkı Mağriblilere nispetle bu kısımda az çok daha ileride olup cümle terkibinde az çok ihtisas sahibidirler. Fakat aşağıda anlatacağımız gibi ezberledikleri ve okudukları, belâgatla ilgili olmayan bilgilerin kaide ve ibarelerinden ibaret olduğu için, Arapçada melekeleri kusurludur; belâgate uygun değildir.

Endülüslülere gelince; yukarda andığımız gibi, onlar şiirler rivayet ettikleri, yazı ve Arapçayla uğraştıkları için Arap dilini daha iyi bilirler ve bu hususta meleke kazanırlar. Fakat diğer bilgilerin temeli olan Kur'ân ve hadis bilgilerini öğrenmedikleri için, o alanda dereceleri düşüktür. Bu sebepten onlar dil ve edebiyat alanında bilgi ve meleke sahibi iseler de bundan sonra bilgi edinmekten mahrumdurlar.

Kadı Ebu Bekir bin Arabî kendinin *Rihle* adlı kitabında öğretime dair garip bir usûl ileri sürmektedir. O, bu eserinde, Endülüs usûlünde olduğu gibi, Arapçaya fazla önem vermeye çalışarak diyor ki:

"Çünkü şiir Arapların divanıdır (arşividir). Dili bozulmaktan korumak için Arap dilini ve şiirlerini diğer ilimlerden önce öğretmek gerek. Arapçayı öğrendikten sonra hesap öğretilmelidir. Hesabın kaide ve kanunlarını öğrenerek, hesapta meleke kazandıktan sonra Kur'ân'a geçilir. Bu başlangıç bilgileri öğrendikten sonra, Kur'ân öğrenmek kolaylaşır."

Kadı Ebu Bekir bin Arabî sözüne devam ederek şöyle diyor:

"Ne acıdır ki, şu bizim beldenin halkının gafletine bakın. Onlar çocuklara ilk önce Kur'ân okutarak, anlamadıkları şeyleri öğretiyorlar, önemli şeyler öğrenilecek vakitlerini başka şeylere sarf etmiyorlar." dedikten sonra:

"Dinin esaslarını, bundan sonra sırasıyla usûl-i fıkhı, cedeli, hadis bilgilerini öğretilmelidir." der.

İbn Arabî bununla beraber iki bilgiyi birden öğretmekten alıkoyar. Ancak öğrenci zeki ve neşeli olup iki bilgiyi bir arada öğrenecek kabiliyette ise, beraberce okutulabilir. Kadı Ebu Bekir'in sözleri burada bitiyor.

Yemin olsun ki bu, eğitim için güzel bir usûldür. Ancak eğitim konusundaki yerleşik âdetler bu görüşün uygulanmasına engeldir. Çünkü söz konusu âdetler, Kur'ân'a olan saygı ve bu konudaki sevaptan dolayı, yine çocukların herhangi bir sebeple eğitimden kopmaları veya etiğimi terk etmeleri durumunda, Kur'ân eğitiminin arada kaynamış olacağı endişesiyle Kur'ân öğretiminin en başta olmasını tercih eder. Diğer taraftan çocuğa, henüz ergenlik çağma ulaşmadan, otorite altında olduğu çağda Kur'an eğitimi verilmezse, sonra gençliğin arzuları onu uygun olmayan yola sevk edebilir ve bir daha Kur'ân eğitimi almaya fırsat bulamaz. Onun için çocukların Kur'an eğitiminden mahrum kalmamaları için, otorite ve gözetim altında oldukları dönemler bu eğitim verilmelidir.

Eğer çocuğun ilim talep etmeye ve eğitime devam edeceğinden kesin olarak emin olunsa, Kadı Ebu Bekir'in zikrettiği bu usûl, Mağriblilerin ve doğudaki halkların esas aldıkları usûlden daha iyidir.

"Lâkin Allah dilediğince hükmeder. Hiç kimse onun hükmünü değiştiremez." (Ra'd, 13/41).

KIRKİKİNCİ BÖLÜM

Talebelere sert davranmanın zararlı olduğuna dair

Bunun sebebi şudur: Öğretim esnasında öğrencilere, bilhassa küçük yaştaki çocuklara sert davranmak zararlıdır. Çünkü bu sert davranmalar öğrencilerde kötü alışkanlık yaratır.

Şiddet ve katılıkla yetiştirilen öğrencilere, kölelere veya hizmetçilere baskı hâkim olur ve bu durum onların gelişimini engeller, onlardaki üretkenlik ve çalışkanlığı yok eder, onları tembelliğe, yalana ve ikiyüzlülüğe sevk eder. Dışarıya, içinde olandan farklı şeyleri aksettirir. Çünkü kendisine baskı ve şiddet elinin uzanacağından korkar. Dolayısıyla bu durum onlara hile ve aldatmayı öğretir ve zamanla bu onlarda bir alışkanlık ve karakter hâline gelir. Sosyal hayatla ve medenileşmekle elde edilecek üstünlükleri, şahsını ve ailesini koruma iradesi olan insanlığını bozar. Bu gibi hususlarda başkalarının sırtına yük olur. Faziletten uzak kalır; tembelleşirler. Nefisler ve insanlık için gereken meziyetler kazanmaya yanaşmazlar, insanlığın en aşağı derecesine inerler, düşkünleşirler.

Başkalarının boyunduruğu ve baskısı altına giren ve onların şiddetli muamelelerine maruz kalan toplumlar da aynı duruma düşerler. İdaresi başkalarının elinde bulunan herkesin durumu buna örnek teşkil eder. Onlar kendilerini idare edecek bir melekeden mahrumdurlar. Yahudilerin durumuna dikkat et! Baskı ve ezilmişlik onları ne karar zelil bir hâle getirmiştir ki her yerde ve her çağda "hurc"[114] diye vasıflandırılmışlardır.

Şimdi hocası, babası, annesi terbiye edeceğiz diye çocuklara karşı sert davranmamalıdırlar. Ebu Muhammed bin Ebî Zeyd hocalar ve öğrenciler

hakkında yazmış olduğu eserinde: *"Hoca kendinden bilgi öğrenmekte olan çocukları cezaya çarptırmak zorunda olunca, üç kamçıdan fazla vurmamalıdır."* der. Ömer (r.a.): *"Şeriatın terbiye etmediği kimseyi Allah terbiye etmez."* demiştir.

Hz. Ömer'in bunu söylemekteki amacı, nefisleri, baskı sonucu zelilleşip alçalmaktan korumaktır. Çünkü o biliyordu ki, şeriatın tayin ettiği miktar, yani edeplenmeyi gerçekleştirmeye en uygun olan miktardır. Çünkü, o herkesin çıkarını herkesten iyi bilen tarafından konmuştur.

Harun Reşid'in oğlu Muhammed Emin'e Halef bin Ahmer'i hoca tayin ettiğinde Halef'e söylediği sözleri eğitim sistemlerinin güzel bir örneğini teşkil eder. Halife, Ahmer'e şöyle demiştir:

"Ey Ahmer! Müminler emiri, ciğerparesini ve kalbinin meyvesi olan oğlunu senin terbiyene teslim etmekle, senin elini ona uzatmış ve onun sana boyun eğmesini gerekli kılmıştır. Sen ona Müminler Emirinin belirttiği gibi muamele et. Ona Kur'ân okut, tarih öğret, şiirler rivayet et. Sünnetleri bildir, söze nasıl başlanacağını, nerede nasıl konuşacağını göster. Yersiz gülmesine engel ol, yanına Haşimoğullarının ileri gelenleri girdiğinde, saygı göstermesini öğret. Emirler ve komutanlar katına girdiğinde toplantıyı idare etmeye alıştır. Vaktini boşa geçirtmekten sakın. Her dakikasını onun için faydalı olan bilgiyi vermek için fırsat bil. Fakat bunları öğretirken usandırıp zihnini öldürmekten sakınmakla beraber, müsamaha göstererek vaktini boş geçirmeye ve tembelliğe da alıştırmamalısın. Mümkün olduğu kadar lumuşak davranarak onu düzelt. Ancak yumuşaklıkla yola getiremediğin takdirde sert davran."

KIRKÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İlim tahsili için sefere çıkmaya, âlimler ve üstadlarla görüşmenin öğrenimde daha olgunluğa ulaştırdığına artırdığına dair

Bunun sebebi şudur: İnsanlar bilgilerini, ahlâklarını, sahip oldukları görüşleri ve faziletlerini iki şekilde elde ederler: Birincisi, öğretim yoluyla ve ilim olarak; ikincisi ise, doğrudan bir başkasında görüp, onu taklit etmek suretiyledir. Ancak doğrudan görülüp alınmak suretiyle sahip olunan melekeler daha sağlam, kuvvetli ve köklü olur.

Diğer taraftan melekelerin elde edilmesi ve sağlamlığı, üstadların çokluğu nispetle olur. Aynı şekilde ilimlerin öğrenilmesindeki terimler de öğrencinin zihnini karıştırır ve pek çoğu da o terimleri ilmin bir parçası sanır. Öğrencinin bu düşüncenin farkına varıp onu düzeltmesi ise ancak, hocalarına konudaki farklı usûlleri görmesiyle olur.

Bundan dolayı ilim talebesi, çok sayıda üstadla görüşür ve onların farklı usûllerini öğrenirse, ilimleri ve terimleri birbirinden ayırır ve terimlerin birer öğretim usûlü ve ilmi başkalarına ulaştırma yolu olduğunun farkına varır. Böylece melekeleri kuvvetlendirip sağlamlaştırmadaki gücünü harekete geçirir.

İlim talebesi, farklı usûllere sahip çok sayıdaki üstadla görüşüp onlardan ilim alarak, melekesini kuvvetlendirir ve bu sayede bilgilerini düzeltir, bilgilerle başka şeyleri birbirinden ayırır.

Buna ancak Allah'ın kendilerine bilgi yollarını kolaylaştırmış ve doğru yolu göstermiş olduğu kimseler nâil olurlar. Bilgi öğrenmek üzere gezip

üstadlarla görüşmenin, bilgiyi doğrudan doğruya onlardan öğrenmenin bilgiyi mükemmelleştirmesi bakımından da önemli olduğu bir gerçektir.

"Allah dilediği kullarına doğru yolu gösterir." (Bakara, 2/136).

KIRKDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İnsanlar arasında âlimlerin, siyaset ve onun gidişatından en uzak kimseler olduğuna dair

Bunun sebebi şudur: Âlimler, teorik düşünmeye ve derin anlamlara dalmaya, duyularla bilinen maddî şeylerle meşgul olmamaya ve bu bildiklerini bütün ve genel kalıplara sokmaya alışmış olan kişilerdir. Onlar hissettikleri bu şeyleri maddelerden sıyırıp alarak genel kalıplara sokarlar. Ayrı ayrı maddelere, şahıs, zümre, sınıf ve kavme göre hükmetmeye alışmış değildirler. Onlar genel hükümler verirler. Ancak bundan sonra bu genel hükümleri dışa ait şeylere uygularlar. Üstelik alıştıkları fıkıhtaki kıyaslarına uygun olarak, olayları benzerleriyle tartarlar. Bu suretle bunların hükümleri hep fikrî olup ancak incelemeleri bittikten sonra dıştaki vakıaya uygularlar. Böylece bunlar şer'î hükümlerde olduğu gibi, hükmün doğruluğunu anlamak için, gerçekte olan şeyin zihinde olan şeye uygun olup olmadığını araştırırlar.

Şer'î hükümler kitap ve sünnetten ezberlediklerinin bir parçasıdır. Şer'î hükümler verirken, yakın zihindeki bu anlam ve kavramlara uygun olup olmadığını araştırdıkları gibi, politika işlerinde de bu usûle göre hareket ederler.

Bunların ölçüleri aklî bilgilerdeki incelemelerin aksinedir. Akli bilgilerde anlam ve kavramların dışa ve gerçeğe uygun olup olmaması bakımından incelenir. Kısacası bu bilginler düşünceye ait olan inceleme ve araştırmalarında hep bu usûlle hareket ederler, kendilerini buna alıştırmışlardır. Bundan başka usûl bilmezler. Politika ve memleket işlerinde politikacı daima hârici ve buna bağlı olan durumları göz önünde

bulundurmak zorundadır. Çünkü politik işler belirsiz olup bu işleri kendi benzerlerine katmaya engel olan durum ve sebeplerin bulunması, bunun ölçüsünün uygulanmak istenilen ölçünün aykırı olması mümkündür.

Sosyal hayat ve mamurluk işlerinden hiçbir şeyi diğeriyle ölçmek doğru değildir. Çünkü bu iki durum bir yönden birbirine benzediği hâlde, başka birçok bakımdan da birbirine benzememeleri ve başka başka olmaları mümkündür. Ulemâ hükümleri genelleştirmeye, olayları birbiriyle ölçmeye ve karşılaştırmaya alışmış oldukları için politika işleriyle uğraştıkları politika işlerini de alıştıkları ve benimsedikleri bu kalıba sokup bu yolla istidlâl ederek, birçok yanlışlıklara katlanacaklardır. Bundan dolayı idare ve politika işlerinde onlara güvenilmez. Yine devlet idaresinde ve politik işlerde sosyal hayat yaşayan toplulukların üstün zekâlı fertleri da âlimler gibidir; onlara da güvenilmez. Çünkü zihin ve fikirleri keskin olduğundan bunlar da İslâm hukukçuları gibi, anlama kıyaslara ve benzerlere dalarak hükümlerinde yanılırlar. Orta derecede zekâ, akıl ve sağlam bir tabiat sahibi olan kimse ise aklı ve düşüncesi bu gibi derin anlamlara ve kıyaslara dalamayacağından ve bu gibi fikrî ölçüleri âdet edinmemiş olduğundan, her olay ve hâlden her sınıf ve her şahsı kendisine mahsus özellik ve hâle göre ayrı ayrı olarak ölçer ve hükmeder; kıyasla ve genel kurallara göre hükmetmez. Çoklukla değerlendirmelerinde duyu organlarıyla idrâk edilenr mücerret çerçeveyi aşmaz ve mücerret zihnî zihnî düşüncelere geçmez. Tıpkı denizin dalgalı olduğu zaman, karayı terk etmeyen yüzücü gibidir. Şair diyor:

"Yüzerken kıyıdan uzaklaşma, Selâmet mutlaka sahildedir."

Bundan dolayı bu sınıftan olanların idare ve politikasına güvenilir, kendi kavminden olanlara karşı muameleleri doğru olur, yaşayışlarını düzenlerler. Fikirleri yerinde olduğu için halkı zararlardan korurlar.

"Her bilenin fevkinde bir bilen vardır." (Yusuf, 12/76)

Bu açıklamamızdan anlaşıldığına göre, mantık sanatından hataya düşmekten emin olunamaz. Çünkü mantık ikinci aklî idrâkleri inceler. Belki onlarda, kesin uygulamanın dikkate alınması sırasında, söz konusu

hükümlerin uygulanmasına engel olacak maddeler vardır. Mücerret idrâklerden tecrit edilmeleri daha kolay olan birinci aklî idraklerin durumu ise böyle değildir. Çünkü onlar hayâlidir ve mücerret idraklerin suretleri, somut idraklerden soyutlanmış birinci aklî idraklerin, dış dünyadaki gerçeğe uygunluğunu tasdik eder. Allah dilediğini doğru yola iletendir.

Yüce ve her eksiklikten uzak olan Allah bilir ve her muvaffakiyet onun yardımıyla elde edilir.

KIRKBEŞİNCİ BÖLÜM

İslâmlıkta ilim adamlarının çoğunun gayr-ı Arap olduğuna dair

Gariptir ki, çok nadir istisnalar dışında, gerek şer'î ilimler, gerekse aklî ilimler sahasında İslâm dininin bünyesinde yetişmiş bilginler çoklukla Arap olmayanlardır.

Bu bilginler arasında soyu Arap olanları da varsa da, bunlar da dil ve eğitim bakımından Arap olmadıkları gibi, üstadları da Arap değildi. Bunun sebebi şudur:

Arap kavmi ilk önce göçebe bir hayat yaşıyor, bunun bir sonucu olarak bilgi ve sanattan uzak bulunuyordu. Allah'ın emir ve yasaklarından ibaret olan şeriat hükümleri, râvîler tarafından ezberden nakledilir. Bunlar bu hükümlerin kaynağı olan Kur'ân âyetlerini ve hadisleri şeriatın sahibi olan Hz. Peygamber'den ve onun sahabelerinden işitip nakletmek suretiyle biliyorlardı. O çağda Araplar eğitim eserleri yazmanın, bilgileri tedvin etmenin ne olduğunu bilmiyorlardı. Bu işe girişmedikleri gibi bunlara ihtiyaçları da yoktu. Sahabe ve tabiîn çağını idrâk edenlerin günlerinde bile durum bu merkezde idi. Bu bilgileri nakledenler "kari'"in çokluğu olan "Kurrâ" adıyla anılırlardı ki kitap okuyanlar demektir. Araplar okuyup yazmak bilmiyorlardı. Arap oldukları için sahabelerin hepsi de okumak yazmak bilmeyen kimselerdi. Buna işaret edilmek ve kitap okuyabilenleri bunlardan ayırt etmek üzere "kurrâ" adı verildi. Allah'ın kitabını ve Hz. Peygamber'den nakledilen hadisleri okuyanlar demektir. Çünkü bunlar şeriat hükümlerini ancak Kur'ân'dan ve çoklukla Kur'ân'ı tefsir ve açıklamaktan ibaret olan hadislerden öğreniyorlardı. Allah Elçisi: *"Ben size (doğru yolu gösteren) iki şey bıraktım. Bu iki şeyle amel edip, bunlardan*

ayrılmadığınız müddetçe doğru yoldan ayrılarak azgınlar yoluna sapmazsınız. Bu iki şeyden biri Allah'ın kitabı, ikincisi sünnetlerimdir." buyurmuştur.

Harun Reşid çağından beri ve ondan sonra, zamanların geçmesiyle Hz. Peygamber'in sahabelerinden olan rivayet ve senetler arttıktan sonra, Kur'ân'la alâkalı olmak üzere tefsirler yazılması ve kaybolmasından korkularak, hadislerin yazıyla tespit edilmesi zaruret ortaya çıktı. Aynı şekilde sahih olanlar ile uydurma olanları birbirinden ayırmak için hadislerin senetlerinin bilinmesi ve râvîlerin durumlarının incelenmesi ihtiyacı da ortaya çıktı. Zamanlar geçtikçe Kur'ân ve hadislerden istidlâl edip hükmedildi. Bununla beraber Arap dili bozulduğu için, dili korumak maksadıyla gramer kaideleri koymak gerekli oldu. Bunun bir sonucu olarak bütün şer'î bilgiler, Kur'ân ve hadislerden hüküm çıkarabilmeye alışmaktan ve benzerlerine göre kıyas yoluyla hükmetmekten ibaret oldu. Bunların her biri ancak vasıta bilgilerle bilindiği için, âyet ve hadislerden hükümler çıkarabilmek ve kıyasları öğrenmek Arap dilinin kurallarını öğrenmeye dayanır. Bid'atler[115] çoğaldığı için iman akidelerini korumak gerekti. Bu bilgilerin her biri öğrenmeye ve melekeye muhtaç olan bilgiler için, başka zenaatlar gibi birer zenaat şeklini aldı. Biz yukarda zenaatların hadarî ve sosyal hayat yaşayanların mesleği olup Arapların sanatlarından çok uzak bir millet olduğunu anlatmıştık. Bundan dolayı bilgiler medenî hayat yaşayanlara mahsus bir sanat ve meslek olmuştur, O çağda medenî hayat yaşayanlar Arap olmayan milletler, köle ve azatlılar gibi, medeniyet ve bu hayatın icaplarından olan sanatlarda, acemlere (yabancılara) bağlı bulunan ve hadarî (medenî) hayat yaşayan kimselerdi.

O günlerde Fars devletinden itibaren sağlam ve kökleşmiş bir medenîliğe sahip oldukları için, sanatlar ve meslekler konusunda en ileri düzeye sahiptiler. Nahv ilminin kurucusu Sibeveyh, ondan sonra gelen Fârisî ve bu ikisinden sonra gelen Zeccâc, evet bunların hepsi de nesep olarak acemdi. Araplarm içinde yetişerek ve Arapların arasına karışarak Arapçayı öğrenmişler ve sonra da onu, kendilerinden sonra gelenler için bir ilme dönüştürmüşlerdir.

Aynı şekilde Müslümanlar için hadisleri muhafaza altına alan muhaddislerin çoğu da ya acemdi ya da bu ilmin Irak'ta gelişmiş olmasından dolayı, dil ve yetişme bakımından acemleşmiş kimselerdi.

Bilindi gibi fıkıh usûlü âlimlerinin tamamı, aynı şekilde kelâmcılar ve müfessirlerin çoğu da acemdir. Evet, ilmin korunması ve tedvin edilmesi işini sadece acemler yapmıştır. Böylece Hz. Peygamberin şu sözünün doğruluğu ortaya çıkmış oldu: *"Eğer ilim gökyüzünde asılı olsaydı, yine de Fars halkından bir topluluk onu elde ederdi."*

Hadarî (medenî) hayat ve bilginin geçtiği çağı idrâk edip bedevîliği bırakarak madeni hayat yaşayan Araplara gelince; bunlar Abbasîler Devletinin başında bulunan, devleti koruyan idareciler oldukları için bilgiyle uğraşacak vakit bulamadılar. Üstelik bilgiler bir zenaat şeklini aldığı için onunla meşgul olmayı kendileri için küçüklük sayarak, bilgi öğrenmeye yanaşmadılar. Başkanlar her zaman zenaatla, bunlarla ilgili olan şeylerle uğraşmaktan çekinmişlerdir. Bundan ötürü bilgilerde uğraşmayı, bunlarla uğraşıp duran, Arap olmayan kimselere ve Arap olmayanlardan doğmuş olanlara bırakmışlardır. Bilgiyle meşgul olmak onlar için bir din hükmünde olduğundan, bu başkanlar bilgi alanlarında çalışmayı onların hak ve hukukundan saymışlar ve onları tamamen de küçük görmemişlerdi. Devlet idaresi Arapların elinden çıkıncaya kadar bu hâl devam etti. İdare Arap olmayan milletlerin eline geçtikten sonra bunlar şeriat bilgilerinin yabancısı oldukları için bu bilgilerle uğraşanları küçük gördüler. Çünkü bu eserin dinî rütbe ve vazifeleri bölümünde anlattığımız gibi, bunlara göre şeriat bilgileri, mensupları devlet ve politika işleri için faydasız kimselerdir. Şeriat bilgilerini öğrenmek kendileri ve devlet için faydasız bir şeydir. Şeriat bilgileri bilginlerinin hepsinin veyahut çoğunun Arap olmayan milletlerden yetişmiş olmasını anlatırken ileri sürdüğümüz sebepler işte bunlardan ibarettir.

Aklî ilimlere gelince, Müslümanlar arasında bu ilimlerin ortaya çıkışı, ilmin bir sanat haline gelip, âlimlerin yetişmesi ve eserler yazmasından sonra olmuştur. Bu ilimlerle de yine acemler ilgilenmiş ve Araplar bundan yüz çevirmiştir. Evet, diğer sanatlarda olduğu gibi, bu ilimlerde yetişen âlimler de, Araplaşmış acemlerdir.

Arap olmayan milletler hadarî olduğu ve Irak, Horasan ve Mâverâunnehir gibi Arapların dışındaki beldelerde bulunduğu sürece şehirlerde durum böyleydi. O ülkeler ve şehirler yıkılmaya yüz tuttuktan sonra, bilgi ve sanatların gelişmesinde Allah'ın bir hikmeti olmak üzere, Arap olmayan bu

milletler, umranı terk edip bedevî olduktan sonra bütün bilgi ve sanatlarını kaybettiler.

Bundan sonra ilimler, medenîliğin gelişmiş olduğu bölgelerde varlığın sürdürmüştür. Bugün medenîlikte Mısır'dan daha gelişmiş bir yer yoktur. Bu hâliyle o, âlemin anası, İslâmın merkezi, ilim ve sanatların kaynağıdır. Mâverâünnehir bölgesinde de, ordaki devletin varlığından dolayı, medenîlik belli bir ölçüde varlığını sürdürmüştür. Bu yüzden oradakilerin de ilimlerde ve sanatlarda inkâr edilemeyecek bir nasipleri vardır.

Âlimlerden bazısının memleketimize gelen eserleri bunu göstermektedir. Bu zat Sadeddin Teftazânî'dir. Arap olmayan soylardan gelenler arasında, imam Fahreddin Razî ve Nasireddin-i Tûsî'den sonra, adı geçen Teftazânî hâriç olmak üzere, güvenilebilecek kimseler yetişmiş olduğunu bilmiyoruz.

Bu sözlerimize dikkat edersen yaratılışın hâllerinde acayip durumlar göreceksin. *"Allah dilediğini yaratır."* (Maide, 5/20). *"Ondan başka ilâh yoktur."* (Bakara, 2/158). O birdir, dengi ve ortağı yoktur. Mülk ve şan ona mahsustur. Her şeye gücü yeter. Allah bize kâfidir. 'ın yardımı bize yeter. O ne hoş vekildir. Hamdolsun ona.[116]

KIRKALTINCI BÖLÜM

Ana dili Arapça olmayanın ilim tahsilinde dili Arapça olanlardan geri kaldıklarına dair

Bunun sırrı ve sebebi şudur: İster şer'î, ister aklî olsun ilmî bahislerin tamamı zihnî ve hayalî manalardan ibarettir. Şer'î ilimlerdeki konuların çoğu, Kur'an ve sünnet hükümlerinin maddesi olan ve bu hükümleri dile getiren lafızlar ve kelimelerdir. Bunların hepsi ise hayaldeki tasavvurlardır. Yine aklî ilimlerin konuları da zihindeki tasavvurlardır.

Şer'î ilimlerdeki konuların çoğu, Kelimeler ve lisanla yapılan açıklamalar ise zihinlerde mevcut olan söz konusu manaları aktaran tercümanlardır. İnsanlar o sayede münazara, öğretim yoluyla o manaları bir diğerine aktarırlar. Maksat, bu şekilde yapılan uzun alıştırmalarla bu manaların melekesini kazanmaktır.

Lafızlar ve kelimeler, zihinlerdeki kavramlar arasında birer vasıta ve perdeden ibarettir ve onlar manalar arasında bağ kurarlar ve onlara kesin şeklini verirler. Onun için kelimelerin işaret ettikleri lügat manalarını bilmek suretiyle, mutlaka o manaları öğrenmek gerekiyor. Bu ise iyi derecede bir dil melekesini gerektiriyor. Aksi takdirde, ilmî konuları anlamada karşılaşacağı zihnî zorluğun yanında, kelimelerin işaret ettiği manaları elde etmek de son derece zor olur. Eğer, lafızlar ve kelimeler duyulduğunda manalar hemen zihinde belirecek derecede, sağlam bir melekeye sahip olunursa, manaların ve anlayışın üzerindeki örtü tamamen kalkar veya en azından hafifler. Geriye sadece manaların incelenmesindeki zorluk kalır. Ancak bütün bunlar, öğretimin sözlü anlatıma dayanması durumunda mevcut olan zorluklardır. Fakat öğrencinin kitaptan istifade

etmesi ve öğrendiklerini yazması gerektiğinde veya ilmî konuları yazılı malzemeden öğrenmek durumunda kaldığında, bu durumda ortada bir perde daha var demektir. Bu de kitaptaki yazı ve harflerin şekilleri ile zihindeki manalar arasında mevcut olan perdedir. Çünkü yazı, sözle ifade edilen kelimelerin manalarına özel bir şekilde delâlet eder. Eğer bu işaretler bilinmezse, ibareler de anlaşılmaz. Şayet bu özel ibareler noksan bir meleke ile bilinirse, o ibareler de noksan olarak bilinmiş olur.

Bu suretle öğrenme ve araştırma durumunda bulunan bir kimse ile ilimlerde meleke kazanma şeklindeki maksadı arasına fazla olarak diğer bir perde daha çekilmiş olur ki bu evvelkisinden çok daha kalındır. Eğer talebenin lafız ve yazıyla ilgili delâletlerdeki melekesi sağlam olursa, onunla manalar arasındaki perdeler açılmış olur. O, sadece manalarla ilgili bahisleri ve meseleleri anlama zorluğuna katlanma durumuna gelmiş olur. Bütün lisanlara bakarak lafız ve yazı karşısında manaların durumu budur. Bu hususlar küçükken öğrenilirse, sahip olunacak meleke çok daha sağlam olur.

Müslümanların devleti genişledi. Çeşitli milletler onların hükmü altına girdi. İslâm ümmetindeki nübüvvet ve mukaddes kitap sebebiyle evvelki milletlerin ilimleri silinip gitti. Müslümanlar medenîleşmeye başladılar ve önceden nakledilen şer'î ilimleri birer sanata dönüştürdüler. Kendilerinde ilimlere dair melekeler vücuda geldi. Kitaplar yazdılar. Daha sonra başka milletlerin ilimlerine yöneldiler, onları tercüme ederek kendi ilimlerine kattılar ve kendi fikir kalıplarına döktüler.

Sözü edilen yabancı lisanlardan ve onların tesirlerinden soyutlayarak kendi lisanlarına intibak ettirdiler. Yabancı ıstılâhlara karşılık kendi dillerinden ilmî ve sınaî ıstılâhlar meydana getirdiler. Bu ilimleri idrâkleri nispetinde ilerlettiler. Bunun sonucu olarak sözü edilen yabancı lisanlardaki eserler unutulup gitmiş, terk edilmiş bir enkaz hâline gelmiş, bütün ilimler Arap lügatiyle ifade edilir olmuş, bunlara dair kaleme alınan eserler de yine onların yazısıyla yazılmıştır. Bunun için ilimlerle meşgul olanlar diğer lisanları değil sadece Arap lisanıyla ilgili lafız ve yazının anlamını bilme ihtiyacını duymuşlardır. Çünkü diğer lisanlar önemini ortadan kalkmıştır.

Daha önce demiştik ki Lügat, lisandaki bir melekedir. Yine yazı da eldeki melekeden ibaret bir sanattır. Şimdi bir kimsenin daha önce meleke kazandığı dili Arapça değilse, o kimsenin Arapçası mükemmel olmaz.

Çünkü daha evvel demiştik ki, Herhangi bir sanattaki meleke belli bir noktaya (seviyeye) gelmişse, bu meleke sahibinin, diğer bir sanatta iyi bir meleke sahibi olması çok nadir görülür. Bu apaçık bir şeydir. Arapçadaki, onun lafız ve yazılarının hangi manalara işaret ettiği hakkındaki melekesi yetersiz olan birinin ise Arapça ibareleri ve metinleri anlaması zorlaşır.

Nitekim bu noktaya temas edilmişti. Ancak daha evvel kendisinde var olan gayr-ı Araplık melekesi, ana dilini bırakıp Arapçaya intikal ettiği sıralarda henüz sağlamlaşmamış ise, bu hâl bir istisna teşkil eder. Meselâ gayr-ı Araplıkları iyice yerleşmeden evvel Araplarla birlikte yetişen Arap olmayanların küçük çocukları böyledir. Bu gibiler için Arap lisanı en evvelki ana dilleri gibi olur. Bu gibi kimselerde Arapça metinlerdeki ve ifadelerdeki manaları anlama hususunda herhangi bir kusur bulunmaz. Arap hattını öğrenmeden evvel gayr-ı Arap'ın hattını öğrenenlerin durumu da aynı şekildedir. Bundan dolayı görüyoruz ki Arap olmayan âlimlerin çoğu derslerinde ve talim meclislerinde kitaplardan doğrudan tefsirler nakletme ve metinlerin izahını yapma durumunu bırakıp kitapları ve onlardaki Arapça metinleri aynen yüksek sesle okuma yönüne gidiyorlar. Arapça metinleri Arapça şerh ve tefsir etmek için daha evvel bu ibareleri aynen yüksek sesle okuyarak onları anlamak ve anladıklarını Arapça takrir etmek için zaman kazanıyorlar. Anlaşılması ve anlatılması arzu edilen manaların elde edilmesi daha kolay olsun diye bu yoldan bazı perdelerin, manaların üzerini örterek karşılarına çıkardığı zorlukları hafifletmektedirler. İbare ve yazıda meleke sahibi olanlar bundan uzaktır. Çünkü onlardaki yazıdan kelimeleri, kelimelerden manaları anlama kudreti artık âdeta yaratılıştan gelen köklü bir meleke hâlini almıştır ve kendileriyle manalar arasındaki perdeler ortadan kalkmıştır.

Dilde öğrenime, yazıda alıştırmaya, alışkanlık olarak aralıksız devam edilmesini meleke kazandırdığı çok defa görülmüştür. Nitekim Arap olmayan âlimlerin çoğunda bunu müşahade etmekteyiz. Ancak bu durum yine de nadirdir. Bu yoldan meleke sahibi olan bir kişi Arap âlimleri ve bunların içinden kendi akranı olanlarla mukayese edildiğinde aslen Arap olanın ondan daha sağlam bir melekeye sahip olduğu görülür. Çünkü Arap olmayan âlimde bu yüzden mevcut olan güçlük, zarurî olarak geri kalmasına tesir etmiştir.

Daha evvel İslâmdaki ulemânın ekserisi Arapların dışındandır, demiş olmamız öne sürülerek buradaki fıkirlerimize itiraz olunamaz. Çünkü aradaki gayr-ı Araplıktan maksat nesep yönünden olan yabancılıktır. Zira tespit etmiş olduğumuz gibi sanatları meslek hâline getirmeye ve ilimler de dâhil alışkanlık edinmeye sebep teşkil eden hadarîlik onlarda var olagelmiştir. Lisandaki gayr-ı Araplık ise o kabilden değildir ve burada da yabancılıktan maksat budur.

Aynı şekilde bu söylediklerimize, Yunanlıların sağlam ve köklü bir ilmî seviyeye sahip oldukları ileri sürülerek de itiraz edilemez. Çünkü onlar bu ilimleri kendi dilleri ve yazıları ile öğrenmişlerdir. Arap olmayan Müslümanlar ise, ana dillerinden başka bir dille ve meleke kazanmış olduklarının dışında bir yazı ilim tahsil ediyorlar. Bundan dolayı da bu durum, söylemiş olduğumuz gibi, o öğrenci için bir engeldir.

Bu engel Farslar, Türkler, Rumlar, Berberîler, Frenkler ve kısaca ana dili Arapça olmayan herkes içindir.

"Bunda işaretlerden anlayanlar için birtakım alâmetler vardır." (Hicr, 15/75).

KIRKYEDİNCİ BÖLÜM

Arap diliyle ilgili ilimlere dair

Arap dili dört temele dayanır. Biri lügat, ikincisi nahv (gramer ve sentaks), üçüncüsü beyan, dördüncüsü edebiyat. Kur'ân ve hadislerden şer'î hükümler çıkarmak şeriat ulemâsı için şarttır. Bunları nakleden sahabe ve tabiîn, Kur'ân ve hadisleri Arap diliyle açıklanmış olduğu için İslam şeriatini öğrenmek isteyenler bu bilgileri öğrenmek zorundadırlar.

Aşağıda ayrı ayrı vereceğimiz bu bilgilere dair açıklamalardan anlaşılacağı gibi, bilgiler maksatları söz ile anlatmanın ifadelerin, mertebelerinin birbirinden farklı olması ölçüsünde tekid, takviye, açıklama bakımından da gramer ve sentakstır. Çünkü kelime ve cümlelerin delâleti ile maksatların dayanakları gramer ve sentaks sayesinde anlaşılır. Fail mefûlden, mübteda haberden�, bu bilginin yardımıyla ayırt edilir. Bu bilgi olmasaydı, ifadenin aslı belirsiz kalırdı. Kelimelerin çoğunun şekilleri değişmeden, olduğu gibi kalmış olsaydı, lügat bilgisi önemi bakımından bu bilgilerin başında gelirdi. İsnad, müsned ve müsnedün ileyhleri anlatan i'râblar ise büsbütün değişmekte ve eserleri bile kalmamaktadır. Bundan dolayı gramer ve sentaks, lügat bilgisine nispetle daha çok önemlidir. Çünkü gramer, sentaks bilgisi bilinmediği takdirde anlaşmak ve anlatmak imkânsız bir hâle gelirdi. Lügatin hâli ise böyle değildir. Yüce ve her eksiklikten uzak olan Allah bilir. Onun yardımıyla başarılar elde edilir.

Nahiv ilmi

Bil ki lügat, Konuşanın maksadını anlatan ibaresidir. Bu anlatış ise dilin bir işi olup, bu işi işleyen organda, yani dilde, alışkanlık (meleke) meydana gelmesi gereklidir. Bu alışkanlık her millette kendi terimlerine uygun olarak meydana gelir. Arap dilinde bu alışkanlık, en güzel, maksatları en açık anlatan "meleke"dir. Bu da harekeler gibi birtakım bilgilerin yardımıyla meselâ faili, mefûlden ayırt eden ve esreli olması gereken tamlamaları harekelerle, başka sözlerle anlatmak külfetine katlanmadan, fiilleri şahıslara ulaştıran ve bağlayan harfler gibi, kelimelerin delâletinden başka birçok anlamları anlatmasından ileri gelmektedir. Böylece ayrı kelimelerin delâletinden başka kavramları anlatmak, Arap dilinden başkasında yoktur. Diğer dillerde ise her mana veya durum, kendisine has ayrı kelimelerle ifade edilir.

O milletlerin dilinde bu bir zarurettir. Bundan dolayı Arap olmayan milletlerin dilinde söylenmek istenilen Arap diline göre daha uzun tabirlerle anlatılmaktadır ki, biz bu anlamları daha kısa sözlerle ifade edebiliyoruz. Hz. Peygamber'in (s.a.): *"Bana cevâmiu'l-kelim*[117] *verildi ve benim için konuşma çok kısaltıldı."* sözü bunu anlatır. Bundan da anlaşıldığına göre Arap dilinde harfler, harekeler, kelime ve cümlelerin şekilleri maksadı anlatmaya hizmet eder. Araplar tahsil zahmetlerine katlanmadan bunları bilirler. Bu hâl Arap dilinde bir melekeden ibaret olup, çağımızda çocuklarımız dilimizi nasıl öğreniyorlarsa, eski Araplar da biri öbüründen işitmek suretiyle buna alışıyorlardı. İslâm ortaya çıkıp başka devletlerin topraklarını almak üzere Hicaz'dan ayrıldıktan ve diğer milletlerle karıştıktan sonra, onların bu melekeleri değişti. Çünkü onların kulakları aslen Arap olmayıp sonradan Araplaşmış olanların Aarapların lisan geleneklerine ters düşen bozuk ifade şekilleriyle dolmuştu ve şüphesiz ki lisanî melekelerin anası kulaktır. Bu yüzden de kulak alışkanlık kazandığı şeylere meylettiğinden söz konusu melekeye aykırı bu gibi bozuk kullanışları işite işite, işitmeye dayalı meleke de bozuldu.

İleriyi gören âlimler, sözü edilen lisan melekesinin büsbütün bozulmasından ve bu bozukluğun uzun süre devam etmesinden, bu yüzden de Kur'ân ve hadisi anlama yollarının kapanmasından korktular. Onun için Arapların, henüz bozulmamış konuşmalarından, bu melekeye dair, diğer kurallara benzeyen, düzenli kurallar çıkardılar. Böylece diğer sözleri de bu kurallara göre kıyas ettiler ve benzer olanları birbirinin hükmüne tâbi kıldılar. Meselâ daima fail merfu, merfu mensub ve mübteda merfu olur,

demişlerdi. Sonra bu kelimelerdeki harekelerin değişmesiyle mânanın da değiştiğini gördüklerinden bir ıstılâh olmak üzere bu değişikliğe "i'râb", bu değişikliği gerektiren şeye de "âmil" adını verdiler. Bunların emsali diğer hususlar da böyle oldu. Bütün bunlar nahivcilere has ıstılâhlar hâline gelmiş, onlar bunları yazıyla tespit ederek kendilerine mahsus bir sanat hâline koymuşlar, bu sanata da yine bir ıstılâh olmak üzere "ilm-i nahv" ismini vermişlerdi.

Bu konudaki ilk eser Kinâne oğullarından Ebu'l-Esved Du'elî tarafından yazıldı. Söylendiğine göre o, bunu Hz. Ali'nin (r.a.) tavsiyesi üzerine yapmıştı. Çünkü Hz. Ali dil melekesinin değişmekte olduğunu görmüş ve Ebu'l-Esved'i, mevcut kuralları kayıt altına alarak bu melekeyi korumaya yönlendirmiştir.

Ondan sonra da âlimler nahve dair eserler yazmaya devam etmişler, nihayet Harun Reşid zamanındaki Halil bin Ahmed Ferâhîdî'ye kadar gelinmişti. O vakit Araplardaki zikredilen meleke yok olup gitmiş olduğundan halk nahiv ilmine, her zamandan daha fazla muhtaç durumda idi. Halil bin Ahmed bu ilme çeki düzen vermiş, konularını ve bölümlerini tamamlamıştır. Sonra Sibeveyh ondan bu ilmi öğrenmiş, onun teferruatını tamamlamış, tespit edilen kurallara dair delilleri çoğaltmış ve kendisinden sonra bu konuda yazılacak bütün kitaplara öncülük edecek meşhur eserini (*El-Kitab*) telif etmiştir. Daha sonra Ebu Ali Fârisî (öl. 987) ve Ebu Kasım ez-Zeccâc (öl. 949), Sibeveyh'in kitabındaki usûlü esas alarak nahiv talebeleri için muhtasar eserler yazmışlardır.

Bu sanata dair söylenen sözler uzadı gitti. Araplara ait iki eski şehir olan Kûfe ve Basra nahivcileri arasında ihtilâflar ortaya çıktı. Aralarında bir diğerine karşı kullandıkları delillerin miktarı arttı. Nahivdeki öğrenim usûlleri birbirinden farklı şekiller aldı. Bunların sözü edilen kaidelerdeki ihtilâfları sebebiyle birçok Kur'ân âyetinin i'râbında ihtilâflar arttı. Bu öğrencinin uzun vaktini aldı. Sonra müteahhirîn, bu konuda ihtisar usûlünü getirdi. Naklolunanların hepsini tam olarak ihtiva etmekle beraber sözü edilen uzun konuların birçoğunu ana hatlarıyla özetledi. Nitekim İbn Mâlik Muhammed bin Abdullah (öl. 1274) *Kitabu't-Teshil*'de ve benzeri eserlerde böyle yaptı. Bir kısmı ise öğrenciler için anlamak ve öğrenmek kolay olsun diye sadece nahivdeki esasları nakletmekle yetindi.

Zemahşerî *El-Mufassal*'da ve İbn Hâcib *El-Mukaddime*'sinde böyle yapmışlardır. Birçok defa nahiv kaidelerini ve meselelerini manzumelerle anlatmışlardır. Meselâ İbn Mâlik, biri büyük diğeri küçük manzumesinde[118], İbn Mu'tî (öl. 1231) *El-Urcûzetü'l-Elfîye*'de böyle yapmışlardı.

Genel olarak, bu ilim dalındaki eserler sayılamayacak kadar çoktur. Ayın şekilde öğretim usûlleri de çok farklıdır. Eskilerin usûlü sonrakilerden farklı olduğu gibi, Kûfelilerin, Basralılarm, Bağdatlıların ve Endülüslülerin usûlleri de birbirinden farklıdır.

Ümranın gerilemesine bağlı olarak, diğer ilimlerde ve sanatlarda gördüğümüz gerileme gibi, neredeyse bu ilim dalı da kaybolup gidecekti. Zamanımızda Cemâluddin bin Hişâm adında Mısırlı nahiv âlimlerinden birine ait olan bir eser Mağrib'te bize ulaştı. O eserinde i'râbın bütün hükümlerini, genel ve ayrıntılı olarak ele alıyor. Harfler, kelimeler ve cümleler üzerinde duruyor. Bu ilmin pek çok bölümünde tekararlanan konuları çıkarmış. Eserini *"El-Muğnî Fi'1-İ'râb"* olarak adlandırmış. Yine Kur'ân'in i'râbındaki bütün inceliklere işaret etmiş ve bunları düzenli bölümler hâlinde kayıt altına almış.

Biz bu eserde muazzam bir ilme vâkıf olduk ki, bu hâl onun nahiv sanatındaki kadrinin yüceliğine ve bu sahadaki bilgi sermayesinin çokluğuna şahitlik etmektedir. Benimsediği usûl itibarıyla bu zat İbn Cinnî'nin izinden giden ve öğretim itibarıyla onun ıstılâhlarına tâbi olan Musullu nahivcilerin tarzını takip etmiş görünmektedir. Bu usûlle, kuvvetli bir meleke ve vukuf sahibi olduğuna delil teşkil eden şaşılacak eser ortaya koymuştur.

Ve Allah *"Mahlûkatta dilediğini ziyade eder."* (Fatir, 35/1).

Lügat ilmi

Bu ilim, kelimelerin sözlük anlamlarını açıklamaktan ibarettir. Şöyle ki; nahivciler arasında i'râb adı verilen harekeler itibarıyla Arap dilinin melekesi bozulunca, bahsettiğimiz gibi onu muhafaza için belli kaideler ortaya konuldu. Sonra Araplarla Arap olmayanların temasları ve bir diğeriyle kaynaşmaları sebebiyle bu bozulma sürüp gitti. Hatta bozulma

kelimelerin anlamına da sirayet ettiği için birçok Arapça kelime, onların bunu kullandıkları mananın dışında kullanıldı. Çünkü Araplaşmış olanların, Arap dilinde kullanılan açık ifadelere aykırı olan tabirlere doğru bir temayül ortaya çıkmıştı. Bundan dolayı büsbütün ortadan kaybolur endişesiyle kelimelerin kullanılmakta olan şekil ve anlamların yazı ve tedvin suretiyle muhafaza altına alınmasına ihtiyaç duyuldu. Bu yok oluştan, Kur'ân ve hadis anlaşılamayabilirdi.

Onun için çok sayıda lisan âlimi hemen bu işe soyunmuş ve bu konuda pek çok eser telif etmiştir. Bu işteki öncü Halil bin Ahmed Ferâhîdî'dir[119]. Eserinin ismi *"Kitâbu'l-Ayn"*dır. Halil bin Ahmed bu eserinde iki, üç, dört ve beş harften oluşan, Arap dilindeki terkipler en fazla beş harften meydana gelir, bütün terkiplere yer vermiştir.

Halil'in bütün terkiplere yer vermesi bir sayı sistem içindedir. Şöyle ki: İki harften oluşan terkiplerde her bir harfi, kendisinin dışındaki diğer yirmi yedi alfabe harfiyle birleştirir. Böylece ortaya yirmi yedi kelime çıkar. Sonraki harfi geriye kalan yirmi altı harfle birleştirir. Aynı şekilde üçüncü, dördüncü... harfleri de kendilerinden sonra gelen harflerle birleştirir. Nihayet yirmi yedinci harfi, yirmi sekizinci harfle birleştirir. Bundan ortaya sadece bir kelime çıkar. Sonra hepsi sırayla birden yirmi yediye kadar sayılır ve hesap ehlince malum olan usûle göre toplamları alınır. Buna göre ilk sayı, sonuncu sayıyla toplanır ve elde edilen toplam, harflerin sayısının yarısı ile çarpılır. Sonra ikili harflerden oluşan terkiplerde, harflerin yerini değiştirir, mevcut kelime sayısını ikiye katlamak mümkün olduğundan, yukarıdaki işlem sonucu elde edilen sayı da ikiye katlanır. Ortaya çıkan sayı, iki harften oluşan toplam kelime sayısını verir.

Önce biri sonra iki sonra üç... en sonra 27, iki ile çarpılınca bu rakam bulunur.

Üç harfli kelimeler, iki harfli kelimelerin birden başlıyarak 26'ya kadar olan toplamının hâsılına çarpmakla meydana çıkar. Çünkü bir harf artırmakla, üç harfli bir kelimenin şeklini alan her iki harfli kelime, hece harflerinden iki harfli kelimeler terkibinden kalan 26 harften her biriyle, bir harf gibi sayılarak, birden 26'ya kadar sırasıyla toplandıktan sonra iki harfli kelimelerin hepsi de bu sayı ile çarpılır, bu çarpımın neticesi de üç harfli kelimelerin tersine çevrilen şekli olan altıyı çarpmakla üç harfli kelimelerin toplamı meydana çıkar. Dört ve beş harfli kelimelerle de aynı şekilde

yapılır. Halil, hece harflerinden terkip edilen bütün kelimeleri işte bu usûle göre toplamış, bunların fasıl ve bâblarını hece harfleri üzerine düzenlemiştir.

Halil bin Ahmed, eserinin bablarını, bilinegelmekte olan tertible alfabe harfleri üzerine tertip etmemiştir. Alfabetik sıra yerine mahreç itibarıyla harflerde mevcut tertibe itimat ederek hurûf-ı halk, boğaz harfleriyle işe başlamış sonra sırayla damak, diş ve dudak harflerine geçmiş ve en sonra hurûf-ı hevaiye olan illetli harfleri (elif, vay, ye) söz konusu etmiştir. Hurûf-ı halktan da ilk önce bu harflerin en uzakta, boğazın en gerisinde olan "ayın" harfiyle başlamış, bundan dolayı da eserine *Kitabu'l-Ayn* adını vermişti. Çünkü öncekilerin yazdıkları eserine isim vermede böyle bir yol tutmakta idiler. Bu yol, kitabı, onda ilk kelime ve lafızla isimlendirmekten ibarettir.

Halil bu eserinde Arap dilinde kullanılmayan ve kullanılan kelimeleri birbirinden ayırarak zikretmiştir. Ağır olduğundan dört ve beş harfli kelimeler Arap dilinde az kullanıldığı için, bunların mühmelleri, yani kullanılmayanları o nispette çoktur. İki harfli kelimelerin kullanılması az olduğu için bu kelimeler dörtlü ve beşli kelimelere eklenmiştir. Üç harfli kelimeler çok olduğundan bunların şekilleri diğerlerine nispeten çoktur. Halil bunların hepsini de eserinde pek güzel bir surette toplamıştır.

Endülüs'te (10. yüzyılda) Hişamu'l-Müeyyed'in hat hocası Ebu Bekir Zübeydî (öl. 989) zuhur edip muhtevasını koruyarak *Kitabu'l-Ayn*'ı ihtisar etti. Mühmel (kullanılmayan) kelimelerin tamamını, şevahid (delil) ve misâllerin birçoğunu kaldırdı. Ezberlenmesini kolaylaştırmak için *Kitabu'l-Ayn*'ı en güzel bir şekilde özetledi.

Doğulu âlimlerden Cevherî *Kitabu's-Shah*'ı, bilinegelmekte olan harflerin alfabetik tertibine göre düzenledi. Eserine hemze, elif ile başladı. Başlıklarını kelimenin sonundaki harfleri esas olarak ona göre tertipledi. Çünkü halk çoklukla kelimelerin sonlarını bilmek zarureti içinde idi. Buna göre kelimenin son harfini bâb başlığı olarak kabul etti. Kelimelerin evvelindeki harfleri de harflerin alfabetik sırasına göre düzen verdi. Buna da fasıl başlığını koydu. Bu düzeni sonuna kadar böyle gösterdi. Halil'i kendine örnek ederek lügati onun kitabının çerçevesi içinde topladı.

Sonra Ali bin Mucahid'in hükümdarlığı sırasında Endülüs ulemâsından Danyeli İbn Side (öl. 1066) lügate dair *Kitabu'l-Muhkem*'i yazdı ve ayrıca kelimelerin türeme ve çekimlerinin şekillerini de gösterdi. Bunu Tunus'taki Hafsîler hanedanlığı hükümdarlarından Mustansır'ın hâcibi Muhammed bin Ebu Hüseyin (öl. 1272) özetledi. Kitabın tertibini değiştirdi, kelimelerin son harflerine itibar ederek bâb başlıklarını bunun üzerine kuran *Kitabu's-Sıhah*'ın tertibini benimsedi. Bu suretle bu iki kitap, Cevherî ile İbn Ebu Hüseyin'in eserleri aynı ananın rahminden ve babanın sulbünden gelen iki ikiz oldu. Lügat otoriterlerinden Kurâ'ın (10. yüzyıl) *Kitabu'l-Münecced*, İbn Düreyd'in (öl. 933) *Kitabu'l-Cemhere'si* ve İbn Enbârî'nin (öl. 940) *Kitabu 'z-Zâhir* adı eserleri vardır.

Bildiğimiz kadarıyla temel lügat eserleri bunlardır. Gerçi bunların dışında bazı bâbları veya tamamını ele alan özet eserler de vardır. Ancak bunların bütün kelimeleri kuşatıp ele alması muğlaktır. Hâlbuki görüldüğü gibi diğer eserlerde bu husus çok açıktır. Nitekim bu hususu yukarda görmüştük.

Lügate dair ortaya konan kitaplardan biri de Zemahşerî'nin mecaz hakkında olup *"Esâsu'l-Belâga"* adını verdiği eserdir. O bu eser de Arapların mecazî anlamda kullandığı bütün lafızları açıklar. Sağladığı fayda itibarıyla kıymetli bir eserdir.

Araplar, bir manayı ifade edecek genel bir kelime koyduktan sonra, o genelin içindeki özel şeyler için de ayrı kelimeler kullanırlar. Bu yüzden insanlar, bu hususları bilmek ve birbirinden ayırmak için kıymetli bir dal olan "fıkhu'1-luga"ya (lügat fıkhına) ihtiyaç duymuşlardır.

Meselâ "beyaz" lafzını, kendisinde beyazlık bulunan her şeye isim olarak verdikten sonra hususî olarak da atın beyazına "eşheb" (kırat), insanın beyazına "ezher" (ak yüz) ve koyunun beyazına "emlah" (alaca) ismini vermişlerdir. Hatta bütün bu hususlarda hususî tabirleri bırakıp yerine "beyaz" kelimesini kullanmak dil hatası haline gelmiş ve Arap dilinin dışına çıkma olarak görülmüştür.

Bilhassa Seâlebî (öl. 962) bu konuda eser telif etmeye yönelmiş ve bu hususta "Fıkhu'1-lu-ga" ismini verdiği müstakil bir kitap yazmıştır. Bu kitap, lügatçının, lafızları Arapların kullandığından farklı şekilde kullanmaması noktasında ölçü alacağı en önemli eserdir.

Arap kullanışı şahit olarak gösterilmedikçe, bir lafzın ilk ortaya konuşunu bilmek kâfi değildir. Gerek müfredat gerekse terkipler itibarıyla lügavî mevzuatta fazla hata yapmaktan sakınmak isteyen bir edip, nazmında ve nesrinde en çok buna muhtaçtır. Çünkü bu husustaki yanlış i'râbdakinden daha fahiştir.

Yine sonra gelenlerden biri, ortak anlamlı kelimelere dair eser telif etmiş ve bu şekildeki bütün kelimeleri eserinde toplamaya çalışmıştır. Bu hedefine tamamen ulaşamamış olsa da, çoğunu toplamıştır. Aynı şekilde öğrencilerin kolayca ezberleyebilmeleri için, sadece yaygın olarak kullanılan bu tür kelimelerin yer aldığı özet eserler de çok sayıda mevcuttur.

Meselâ İbn Sıkkit (öl. 857)'in *El-Elfaz*'ı, Sa'leb (öl. 904)'in *El-Fasîh*'ı ve emsali kişilerin eserleri böyledir. Âlimlerin, öğrencinin hangi kelimeleri ezberlemesinin daha önemli olduğu hususundaki görüşleri değişik olduğu için bu kitapların bazılarındaki kelimle diğerlerinden daha az olabilmiştir.

"Hallak ve âlim olan Allah'tır." (Yâsin, 36/81).

Bilinmelidir ki lügatlerin sübutuna esas teşkil eden nakil ancak Araplardan yapılan nakildir.50 Çünkü bahse konu olan lafızları bu mânalarda kullanan onlardır.

Bundan maksat, (malûm) lafızları (bu lafızların mutad mânaları için) vaz edenler onlardır, demek olan nakil değildir. Çünkü bu imkânsız ve kullanım dışı olan bir şeydir. Onlardan herhangi birine ait böyle bir kullanımın bulunduğu bilinmemektedir.

Aynı şekilde, belli bir anlamda kullanıldıklarını bilmediğimiz kelimeleri de, kıyas yoluyla o anlamlarda kullanamayız. Birindeki hükmün öbüründe de muteber olduğuna şehadet eden müşterek bir sebebe dayanan "kıyasla da lügat sabit olmaz." Fıkhî kıyaslardaki durum lügatlerde geçerli değildir. Meselâ üzümün suyu anlamında kullanılması mutat olan "hamr" kelimesini, ortak sebep olan sarhoş etme vasfını nazar-ı itibara alarak nebiz (hurma suyu) için de kullanmak fıkhî kıyasa göre mümkün olduğu hâlde lügate göre mümkün değildir. Çünkü kıyas bâbında bu gibi şeylere itibar edilmesi gerektiğine şehadet eden hususu bilmenin yolu, ancak kıyasın esastan sıhhatine delil teşkil eden şeriattır. Biz lügatte böyle bir mesnede sahip değiliz, sadece akla dayanmaktayız. Bu konuda yalnız akla dayanmak ise

delilsiz bir hüküm olur. Nitekim âlimlerin çoğunluğunun görüşü de budur. Her ne kadar Kadı, İbn-i Süreyh ve diğer bazıları bu konuda da kıyasın geçerli olacağı görüşünde iseler de, tercih edilen görüş geçerli olmayacağı şeklindedir.

Lafız ve isim tariflerinde lügati kıyasla kabul etmek hususu vardır, diye bir vehme kapılmamalıdır. Çünkü isim tarifi anlamı meçhul ve müphem olan bir lafzın vazıh ve meşhur anlamı şudur, diye açıklamasına dönüktür. Hâlbuki lügat, şu belli lafız şu mana için konmuştur, şeklindeki bir ispattır. Aradaki fark son derece açıktır.

Beyan ilmi

Bu bilgi İslâmlıkta Arap diline ait başka bilgiler ve lügat bilgisi teşekkül ettikten sonra türemiştir. Bu bilgi de dil bilgilerinden biridir. Çünkü lafız ve kelime; ancak anlatmak ve ifade etmek, lafızların delâleti ile anlatılmak istenilen anlamlarla ilgilidir. Çünkü söz söyleyen kimsenin sözleriyle dinleyenlere anlatmak istediği anlam ya müsned ve müsnedün ileyhlerden ibaret olan müfredleri anlatmak olur, bu takdirde bu anlamlar isim ve harflerden ibaret olan müfred maddelerle anlatılır, ya da müsned (yüklem) ile müsnedün ileyhi (özne) birbirinden ayırmayı ve zamanı tayin etmekten ibaret olur. O zaman da bunlar harekelerin (i'râbın) değişmesi ve kelime kalıplarının değişimiyle anlatılır.

Ancak bunların hepsi nahiv sanatının içinde yer alır. Bunların dışında muhatapların veya faillerin hallerine ve fiilin durumunun gerektirdiği hususlara da işaret edilmesi gerekir. Çünkü konuşmada bütün bu hususların dikkate alınıp gözetilmesi, söylenmek istenenin tam olarak ifade edilebilmesi için gereklidir. Konuşan, ancak bütün bunlara riayet ettiği takdirde, söyleyeceklerini en belâgatlı şekilde ifade etmiş olur. Aksi takdirde söyledikleri Arapların sözlerinden kabul edilmez. Arap yerine ve hâle göre söz söyler. İ'rablara ve açıklamalara ilâveten Arap'ın her yere ve duruma mahsus bir ifade tarzı vardır.

Arap'ın "Zeyd bana geldi." demesi ile "Bana Zeyd geldi." demesi birbirinden farklıdır. Arapçada bir nesneyi cümlenin baş tarafında anmak, o sözü söyleyen kimsenin o nesneye fazlaca önem vermekte olduğunu anlatır.

Demek ki "Bana Zeyd geldi." diyen kimse, Zeyd'in şahsından ziyade gelmesine önem vermiş olduğunu bildirmiş oluyor. Mevsul,[120] mübhem, ma'arife[121] olmak ve isnatları teyit bakımından cümlenin parçalarının hâli de böyledir. "Zeydün Kaimun" (Zeyd ayakta duruyor) ve "İnne Zeyden Kaimün" (Elbette Zeyd ayakta duruyor), "İnne Zeyden le-kaimün" (Hiç şüphe yok ki Zeyd) ayaktadır cümleleri i'râb bakımından her ne kadar birbirine benziyor, yani her üçü tenvinli ise de, delâletleri bakımından birbirinden başkadır. Çünkü birincisi te'kid edatsız olup, tereddüt ve inkâr etmeyen, ikincisi tereddüt içinde bulunan, üçüncüsü Zeyd'in ayakta bulunma hâlini inkâr eden kimseye söylenir ki bunların anlamları birbirinden başkadır.

"Ca'eni er-Recülü" (Adam geldi) ile "Ca'eni Reclün" (Bir adam geldi) hali de böyledir. Eliflâmsız olarak "Recülün" (bir adam) demekle gelen kimseyi ululamak istediğin için: "Kişilerden onun dengi olmayan biri geldi." manasını anlatmış olursun. Sonra cümleler haber cümleleri ve inşâî cümleler şeklinde olur. Haber cümlelerinin dış dünyadaki karşılıkları vardır, İnşâî cümlelerin ise bu anlamda dış dünyada bir karşılığı yoktur. Talep cümleleri gibi.

Bazen iki cümle arasında atıf edatları terk edilir, bazen de zikredilir. Eğer ikinci cümlenin i'râbda yeri varsa terk edilir. Bu durumda ikinci cümle, tıpkı tek bir kelimeymiş gibi, birinci cümlenin sıfatı, te'kidi veya bedeli olur. Bunlar arasında ise atıf edatı olmaz. Eğer ikinci cümlenin i'râbda yeri yoksa atıf edatları zikredilir.

Yine sözün bazen uzun ve ayrıntılı bazen de kısa ve özlü söylenmesi gerekebilir. İşte hâlin icaplarına göre sözü bu esaslara uygun olarak söylemek gerekir. Bazen bir sözden kendinin gerek anlamı irade edilmeden, müfred olduğu takdirde lâzımı, yani ondan ayrılmayan hâli kastedilir.

Nitekim "Zeydün esedün" (Zeyd aslandır) dersek, aslandan gerçek anlamı kast olunmadan, aslından ayrılmayan ve onun vasfı olan şecaat ve kuvvet kastolunarak Zeyd'e aslanlık isnat edilmiş olur. Buna "istiare" denir. Bazen de bir cümle ile o cümlede söylenen şeyin gerektirdiği sonuç kastedilir. Nitekim "Zeydün kesirü'r-remâd" (Külü çok olan Zeyd), külün çokluğundan hakikî anlamı kastedilmeden cömertlik ve misafirlere bol bol yemek için ateş yakmak irade olunur. Çünkü külünün çokluğu Zeyd'in cömertliğinden

ve misafirlere çok yemek yedirmesinden meydana gelmiştir. Bunlardan her biri müfred ve mürekkep kelime ve cümlelerin delâleti dışındaki kavramlar olup olayların niteliklerinden ibaret olan hâllerini anlatmak üzere lafız ve cümlelerde birtakım şekiller tayin edilmiştir. Bu manalar, ortamın ve şartların gereklerine göre belirli şekil ve durumdaki lafızlarla kendilerine işaret edilen hâllerdir.

Bu hususları inceleyen beyan ilmi üç kısma ayrılır:

Birinci kısım, lafız sayesinde hâlin bütün gereklerine uygun şekillerden ve keyfiyetlerden bahsolunur. Buna *"belâgat"*[122] ismi verilir.

İkinci kısım, onun gerçek manasının değil, sebep ve lüzumunun kastedildiği durumları inceler. Bunlar istiare ve kinayedir. Bu kısım beyan ilmi olarak isimlendirilir. Sonra bu iki kısma bir üçüncüsünü eklemişlerdir. Bediî ilmi olarak isimlendirilen bu üçüncü kısımda, cinas, tevriye, karşılıklı olarak zıt anlamlı kelimelerin zikredilmesi gibi pek çok sanatı kullanarak sözün süslenmesini incelenir.

Yeni âlimler bunlardan üçüne birden "beyan" ismini vermişlerdir. Hâlbuki "beyan" sadece ikinci sınıfın ismidir. Çünkü eski edebiyatçılar ilk önce ondan bahsetmişlerdir. Bu ilmin meseleleri daha sonraları teker teker birbirine eklenmiştir. Bu ilme dair Cafer bin Yahya, Câhız, Kudâme ve emsali kişiler bazı şeyler yazmışlardır ama bunlar bu konudaki maksada yeterli değildi. Sonra ilmin meseleleri gide gide mükemmeliyete yaklaştı. Sonunda Sekkâkî (öl. 1228) geldi. Sekkâkî bu ilmin bütün konularını diğer ilimlerden süzüp almış, bir araya toplamış ve biraz önce söylediğimiz şekilde tertip etmiştir. Nahv, sarf ve beyan ilimleriyle ilgili *"El-Miftâh"* isimli eserini telif etmiş ve bu ilmi de o kitabın bir bölümü hâline getirmiştir. Sonrakiler bu ilmi o kitaptan almışlar ve zamanımızda muteber olan bu ilimle ilgili temel meseleleri ondan özetleyip çıkarmışlardır.

Bizzat Sekkâkî *Kitabu't-Tıbyan*'da, İbn Mâlik *Kitabu'l-Misbah*'ta, Celâluddin Kazvinî (öl. 1338) *Kitabu'l-İzah*'ta ve hacim yönünden *El-İzah*'tan daha küçük *Et-Telhîs*'te böyle yapmışlardır.

Zamanımızda Doğu halkı şerh ve öğrenim hususunda diğerlerinden çok *Et-Telhis*'e önem vermektedirler. Hulâsa Doğu âlimleri bu ilimde Mağribli âlimlerden ileridirler. En doğruyu Allah bilir ama bunun sebebi lisan

ilimlerinde bu ilmin kemalî oluşu ve kemalî sanatların da umranın bulunduğu yerlerde mevcut olmasıdır. Belirtmiş olduğumuz gibi Şarklıllar Mağriblilerden daha zengin bir umrana sahiptirler. Şöyle de diyebiliriz: Doğuluların büyük bir bölümünü meydana getiren Arapların dışındakiler Zemahşerî'nin tefsirine önem vermektedirler. Bu tefsir ise baştan başa bu ilim üzerine kurulmuştur ve onun esasını teşkil etmektedir.

Mağribliler ise bu ilmin kısımlarından sadece bediî ilmi ile özellikle meşgul olmuşlar, bunu şiirle alâkalı edebî ilimlerden saymışlar, bazı başlıklar koyarak çeşitli dallara ayırmışlar ve bütün bunlardan sonra bâblarını çoğaltmışlar, birtakım bölümlere ayırıp bütün bunları, Arap dilini araştırarak tespit ettiklerini zannetmişlerdir. Onları buna ancak lafızları süslemeye olan düşkünlükleri ve bir de bediî ilminin öğrenilmesinin kolay oluşu sevk etmiştir. Belâgat ile beyan ise kavramlarını anlamak zor ve incelemelere muhtaç bilgilerden olduğu için öğrenilmesi güçtür. Bundan dolayı Mağribliler bu bilgileri incelemeye yanaşmamışlardır.

Kuzey Afrika halkından bediî ilmine dair eser yazanların biri İbn Reşîk'tir. Onun *"El-Umde"* adlı eseri meşhurdur. Kuzey Afrika ve Endülüs âlimlerinin çoğu onun usûlünü örnek edinmişlerdir.

Bil ki, bu bilgilerin faydası Kur'ân'ın bir mucize ve harika olduğunu anlatmasıdır. Çünkü Kur'ân'ın mucize, yani kişilerin onun eşi ve benzerini getirmekten âciz olmaları. Kur'ân'ın ifade ve anlamı itibarıyla hâlin bütün gereklerine tam olarak uygunluğundandır. Bu ise söz ve ifadede kemalin en yüksek derecesidir. Bütün lafız ve kelimelerin seçimi ve terkibi de son derecede güzeldir.

Beşer idrâkinin anlamaktan âciz kaldığı mucize işte budur. Sadece Arapçaya iyice aşina olup, bu konuda iyi bir melekeye sahip olan (edebî ve belâgî) zevk sahibi kimseler, zevkleri oranında Kur'ân'ın bu özelliğinden bir şeyler kavrayabilirler. Onun için Kur'ân'ı, onun tebliğ edicisinden duyan Araplar, bu konuda en yüksek dereceye sahip olanlardır.

Çünkü Araplar söz ve belâgat yarışında en ileri gelen kişiler ve zevkçe de herkesten yüksek olduklarından dolayı, bunu idrâk edebiliyorlardı. Bu bilgiye en çok muhtaç olanlar tefsir âlimleridir. Fakat Zemahşerî yetişerek meşhur tefsirini yazıncaya kadar, ondan önce yetişen tefsir yazarları bu bilgiden habersizdiler. Zemahşerî tefsirini yazdı, bu bilginin kaidelerine

göre, Kur'ân âyetlerini inceledi. Mucizelerinden bazılarını meydana koydu. Onun tefsiri bu üstünlükleriyle bütün tefsirlerden yüksek ve ayrı bir yer tutar. Ancak o Kur'ân'ın belâgatini ehl-i bid'atın (Mu'tezile'nin) inançlarına uygun olarak açıkladığı için eseri belâgat bakımından çok zenginse de, Sünnîlerden birçokları onun bu tefsirlerini okumaktan sakınırlar. Ehl-i sünnet inancı sağlam olup bu bilgiyi az çok bilen ve onun sözlerini o bilginin kendisinden istifade edip red edebilecek ve onun sözleri bid'at olduğunu anlayacak kimseler onun bu eserinden faydalanmalıdırlar. Çünkü bu inançta ve bu derecede bilgi sahibi olanlar, onun bu bid'atlerinden sakınabildikleri için, inançlarına zararı dokunmaz. Bu kimseler bozuk mezheplerin tesirine kapılmadan bu kitabı okuyarak, Kur'ân'ın mucizelerinden bazı şeyler öğrenebilirler.

"Allah dilediği kulunu doğru yola sevkeder." (Maide, 5/65).

Edeb (edebiyat) ilmi

Bu ilmin kabul ve red yönünden belirli konuları yoktur. Dil bilginlerine göre bu ilimden maksat gerek nazım ve gerek nesirde, Arap üslûbuna göre güzel ifade elde etmektir. Bu bilgi mensupları bu maksatla Arap edebiyatında derecesi yüksek olan şiir ve seciden Arap dilinde meleke kazanmaya yarayabilecek sözleri toplarlar. Bu sırada Arap dilinin kurallarının çoğunu öğrenmeye hizmet edecek olan lügat ile nahivden de dağınık bazı meseleleri kaydederler. Bunları inceleyen kimse, çoklukla, Arap dili ve edebiyatının en önemli kurallarını öğrenir. Bunlardan başka şiirlerinde geçen hâl, hikâye ve işaretleri anlamaya yardım edecek olan Arap tarihi ile ilgili olayları da zikrederler.

Bunlardan başka Araplar arasında tanınmış soyları, şecereleri ve umumî haberleri de kaydederler. Bunlardan her birini anmaktan maksat, Arap söz, üslûp ve belâgat usûllerini gözden geçiren kimse için gereken her şeyi ona bildirmek, bilinmeyen hiçbir şey bırakmamaktır. Çünkü meleke ancak anlamak ve bilmekle oluşacağından Arap dilinde meleke sahibi olmak isteyen kimse için gereken şeyler hazırlanmış olmalıdır.

Bu ilim mensupları "edeb" ilmi adını verdikleri bu dalı: *"Edeb, Arap şiirlerini ve haberlerini (tarihini) ezberleme ve her bilgiden bir parça elde*

etme" diye açıklarlar. Bunlar her ilim tabirinden dil ilmiyle şer'î ilimlerin metinlerini, yani Kur'ân ve hadisi söylemek isterler. Çünkü diğer bilgilerin Arap dili ve edebiyatı ile ilgisi yoktur. Ancak sonradan yetişen bilginler "bediî" sanatına düşkün olduklarından şiir ve yazılarında bilgilerin terimlerine tevriye[123] ve iham[124] yoluyla işaret ettiklerinden, o şiir ve yazıları anlamak için o terimleri bilmeye muhtaç oldular. Ders okuduğumuz sıralarda üstadlarımızdan edeb bilgisinin temelini şu dört eser teşkil ettiğini işittik ki biri, İbn Kutaybe (öl. 884)'nin *Edebü'l-Kâtib*'i, Müberrid (öl. 898)'in *Kitabu'l-Kâmil*'i, Câhiz (öl. 869)'in *Kitabu'l-Beyân ve't-Tebyîn*'i, Ebu Ali Kâl Bağdadî (öl. 967)'nin *Kitabu'n-Nevâdir*'idir. Edebiyata dair yazılan diğer eserler bunlara tâbi olup, bunların dallarından ibarettir.

Sonradan yetişen âlimler bu ilme dair birçok eser yazmışlardır.

Başlangıçta, şarkı söyleme, edebiyat ilminin bir parçası sayılırdı. Çünkü şarkı şiirinin bestelenmesinden ibarettir. Abbasîler devrinin ileri gelenlerinden fazilet sahibi yazarlar şiirin üslûp ve sanatlarını öğrenmeye düşkün oldukları için şarkıya da önem verirler. bu durum onlar için adalet ve şahsiyet olumsuz bir durum teşkil etmiyordu. Fazileti ve kişiliği bilinen Kadı Ebu Ferec İsfehanî (öl. 967) *"El-Egânî"* kitabını telif etmiştir. Bu eserde Arapların tarihlerinden, neseplerinden, savaşlarından ve devletlerinden bahseden bestelenip şiirleri toplamıştır. Yemin ederim ki, bu eserin Arap kavminin bir divanı (külliyatı) olup şiir, tarih, şarkı ve ayrıca Arap'ın geçmişte vücuda getirdiği, dağınık güzelliklerini toplamıştır. Bildiğim kadarıyla türünde bu eserin benzeri yoktur. Bu eser, edibin bilmek istediği bilgilerin sonu ve yükselebileceği nihaî noktadır.

Böylece dil ilimlerine dair kısaca bilgiler verdikten sonra, şimdi bu ilimleri geniş bir şekilde anlatmaya çalışacağız.

Allah kullarına doğru yolu gösterir.

KIRKSEKİZİNCİ BÖLÜM

Dilin sonradan öğrenilen (sınaî) bir meleke olduğuna dair

Bil ki lisanların her biri sanatlara benzeyen melekelerdir. Çünkü lisanlar, belli anlamları ifade etmek üzere dilde (organ) mevcut bazı melekelerdir.

Bu konudaki melekenin ve manaların ifade edilmesinin tam veya yetersiz oluşu, tek tek kelimeler açısından değil, bu kelimelerden oluşan cümleler açısından değerlendirilir. Eğer kastedilen manayı, hâlin icaplarını da gözeterek en iyi şekilde ifade etmek için, kelimeleri bir araya getirip cümle kurma hususunda tam bir melekeye sahip olunursa, işte bu durumda konuşan, dinleyene maksadını anlatmak hususunda, ifadesinin en yüksek derecesine varmış olur. Belâgatin anlamı da budur. Meleke ancak bir işi tekrarlamakla elde edilir. Çünkü bir iş işlendikten sonra bu bir vasıf olarak şahsa ait olur. O iş tekrar işlendikten sonra hâsıl olur. Bir iş tekrar tekrar işlendikten sonra meleke hâlini alır. Meleke ise zihinde sağlam bir şekilde yerleşmiş olan bir şeydir.

Arap kavmi dilinde meleke sahibi olduğu çağlarda Arap kendi kavminin sözlerini ve birbiriyle konuştuklarında maksatlarını nasıl anlattıklarını işitmekle bir çocuğunun ilk önce müfred (tekil) kelimelerin ne gibi anlamlarda kullanıldığını ve bundan sonra bu kelimelerden terkip edilen cümleleri işiterek öğrendiği gibi öğrenirdi. Arap böylece her konuşan adamdan kelime ve cümlelerin kullanma şekillerini, üslûplarını işitir, bunun bir sonucu olarak meleke ve silinmez bir hâl meydana gelir, kavminin diğer fertler gibi, dilinde meleke sahibi olurdu. İşte diller bu yollarla bir soydan öbürüne geçer.

Arap olmayanlar ve çocuklar dilleri bu yolla öğrene gelmişlerdir. Halkın: *"Arap için dil tabiî bir şeydir."* demelerinin anlamı işte budur. Fakat diğer milletlerle karışmanın bir sonucu olarak, bu meleke bozuldu. Arap boylarından gelenlerden bazılarının diğer milletlerle çok karışarak Arap'ın anlatma tarzına aykırı olan bazı konuşma şekilleri işitmeleri bu melekenin bozulmasında bir etken olmuştur. Çok karıştıkları için bunlar Arap olmayan o kimseler gibi, maksatlarını anlatmaya başlıyorlar. Aynı kendi milletlerinden olanlarla da kaynaşıyordu. Bu suretle biraz ondan biraz bundan işitmekle başka bir meleke meydana geliyordu. Bu meleke eski melekeye nispetle eksik oluyordu. İşte Arap dili bu yolla bozulmuştur. Kureyş boylarının yaşadıkları topraklar, her taraftan Arap olmayan milletlerden uzak olduğu için, onların konuştuğu lehçe bozulmamış ve Arap lehçelerinin en az bozuğu olarak kalmıştır. Fesahat bakımından ikinci derecede olanları Kureyş'in komşuları olan Sakîf, Hüzayl, Huzâa, Benu Kinâne, Gatafan, Benu Esed, Benu Temim kabilelerinin konuştukları dildir. Kureyş'ten uzak kalmış Farslar ve Rumlarla komşu olarak yaşayan Rabia, Lehm, Cüzâm, Gassân, lyâd kabileleri ile Habeşelerle komşu olarak yaşayan Yemen Araplarının dilleri bozulmuş olup, melekesi tam bir dil değildi.

Dil bilginlerinin dil maddelerinin doğru ve yanlışlığı hakkında Arap boylarının dillerini delil olarak kullanıp kullanmamaları, bu kabilelerin Kureyş kabilesinin yaşadığı bölgelerden uzaklığına ve yakınlığına göre idi.

Yüce ve her eksiklikten uzak olan Allah bilir. Muvaffakiyet onun yardımıyla elde edilir.

KIRKDOKUZUNCU BÖLÜM

Çağımızdaki Arap dilinin Mudar ve Himyer dillerinden ayrı bir dil olduğuna dair

Şöyle ki: Çağımızda Arap boyları Mudar dili üslubuyla konuşurlar. Mudar dilinde sadece, harekeler ile fail veya mef'ûle işaret etme durumu yoktur. Onlar da bunun yerine takdim, yani sonra söylenmesi gereken kelimeyi önce söylemek, tehîr, yani önce söylenmesi gereken kelimeyi sonra söylemek ve maksatların özelliklerini anlatan diğer belirtilerle, bunların yerlerini doldururlar. Fakat Mudar dilinde beyan ve belâgat daha mükemmeldir. Çünkü lafızlar, lafız olarak sadece hâlin gerektirdiği inceliklere temas etmeyen manalara işaret ederler. Geriye, halin gerektirdiği inceliklere işaret edilmesi durumu kalır. Çünkü ifade edilen her anlam, mutlaka kendine hallerle ihata edilmiştir. Bu yüzden maksadın tam olarak ifade edilmiş olması için bu hâllerin göz önünde bulundurulması şarttır. Çünkü bunlar o mananın sıfatlarıdır. Bu durum Arap dilinden başka bütün dillerde, bu anlamları anlatmak üzere konulmuş olan, özel lafız ve kelimelerle anlatılmaktadır. Arap dilinde ise bu hâl ve kavramlar lafız ve kelimelerin terkibinde bunları anlatan hâl ve keyfiyetler, lafızları birbirine takdim ve tehîr (öne ve arkaya almalar) veya hazfetmek (kaldırmak) suretiyle yahut i'râb hareketleriyle anlatılmaktadır. Bazen da kendi başına bir anlamı ifade etmeyen harfler de bu hâlleri karşılar. Bundan dolayı Arap dilinde sözlerin dereceleri, yukarda anlattığımız gibi, bu keyfiyetleri anlatmaları ölçüsünde çeşitli olur. Bunlardan dolayı Arap dilinden ifade tarzı, diğer bütün dillere nispetle kısadır. Resûlullah'ın: (s.a.): *"Bana cevâmiü'l-kelim (birçok anlamları içine alan kelimeler) verildi. Sözler benim için çok kısaltıldı."* hadisinin manası da budur.

Sen İsa bin Ömer'den nakledilen şu sözlere dikkat et ki Nahiv bilgilerinden biri ona: "Ben Arapçadaki (Zeydün ka'imün) ile (İnne Zeyden ka'imün) ve (İnne Zeyden le-ka'imün) cümlelerinde tekrardan başka bir şey görmüyorum, bunların anlamları birdir." deyince de o şu cevabı verdi: "Bu üç terkibin anlamları başka başkadır: Birinci cümle Zeyd'in ayakta olup olmadığını bilmeyen kimseye söylenir. İkincisi kendisine Zeyd'in ayakta olduğu söylendiğinde onun ayakta olduğunu inkâr eden kişiye, üçüncüsü inkârında ısrar edene söylenir." Dolayısıyla hallerin değişmesiyle işaret ettikleri anlamlar da değişir.

Belâgat ve beyan çağımızda bile Araplar için bir özelliktir. İdrakleri, meseleleri tam olarak araştırmaktan aciz olan ve her şeyi birbirine karıştıran nahivcilerin, zamanımızda belâgat ortadan kalkmıştır ve Arap dili bozulmuştur, iddialarına iltifat etme. Onlar, kendi inceleme konulan olan kelimelerin sonundaki, yani i'râb kurallarındaki bozulmaya bakarak bu iddiada bulunuyorlar. Bu, taassuptan ve kalplerindeki eksiklikten ortaya çıkan bir iddiadır. Yoksa biz bugün, Arapların sözlerinin çoğunun ilk kullanıldığı gibi kullanıldığını görüyoruz.

İfadeler çeşitli olduğu için bugün bile düşündüklerini anlatanlar başka başkadır. Nazım ve nesirle olan ifadelerinde dilin usûlü kalmıştır. Topluluklarında belâgatli nutuklar veren hatipleri ve güzel şiirler söyleyen büyük şairleri bulunur. Doğru bir zevk ve kusursuz bir tabiat buna şahitlik eder. Şimdiki dil, ancak tedvin edilmiş olan dilde kelimelerin sonunda açık ve belli bir usûl ile kullanılan i'râb hareketlerini kaybetmiştir. i'râb ise dil kurallarının sadece bir bölümünü teşkil eder.

Mudar diline bu derece önem verilmesinin sebebi şudur: Irak, Şam, Mısır ve Mağrib alındıktan sonra Arap olmayan kavimlerle karışmakla, sonunda Arap dili bozuldu. Melekesi değişerek eski şeklinden başka bir şekil aldı ve bambaşka bir dil hâline geldi. Kur'ân ise Mudar dili ile inmiş, Resûlullah'ın hadisleri bu dil ile nakil ve rivayet edilmişti. Kur'ân ile hadis, İslâm dininin aslı ve temeli olduğundan Kur'ân'ın indiği ve hadislerin söylendiği Mudar dili bozulmakta devam ettiği takdirde, Kur'ân ve hadislerin unutulmasından korkuldu.

Bundan dolayı Arapçanın kuralları ve hükümleri çıkarılıp kayıt altına alındı. Sonunda bütün bunlar kendine has bölümleri ve konuları olan yazılı bir ilme dönüştü. Buna "nahiv ilmi" denildi, Allah'ın kitabını ve

peygamberinin sünnetini anlamakta yeter derecede bir vasıta hâline geldi. Kendi çağımızda bu dili inceler ve hüküm ve kurallarını gözden geçirirsek hâl ve nitelikleri anlatan bu harekeleri, bu dilde bulunan başka belirtilerle bunun yerine doldurabiliriz. Bu belirtiler bu dile mahsus olan kural ve kanun olur. Kelimelerin onlarında ilk önce Mudar dilinde, kelimelerin sonlarındaki i'râb ve hareke şekillerinden başka bir usûlde olur.

Lügatler ve melekeler boşu boşuna meydana gelmiş şeyler değildir. Mudar dilinin hâli de Himyer diline nispetle böyle olmuştur. Mudarlar kelimelerin Himyer dilinde ortaya konulan şekilleriyle, kelimelerin yapılışı ve tasrif (çekim) şekillerini değiştirmek suretiyle Mudar dilini meydana getirmişlerdir. Elde bulunan ve Himyerlerden nakledilen belgeler bunu göstermektedir. Her ne kadar akılları eksik olanlar Mudar ve Himyer dillerini bir dil sanarak, Himyer dilini Mudar dili kanunlarına göre ölçmek istiyorlar ise de bu doğru değildir. Nitekim bazıları Himyer dilinden "gayl" (reis) kelimesinin "gavl" (demek) den geldiğini ileri sürerler ve buna benzer birçok iddialarda bulunurlar. Himyer dili birçok şekilleri, yapılışı, kelimelerin değişmeleri ve i'râb harekeleri bakımından Mudar diline uymadığı için, bunların bu iddiaları da doğru değildir. Zamanımız şehirlerin dışındaki Arapların dillerinde görülen özelliklerden biri de kaf sesini söyleyiş tarzlarıdır. Onlar kâf sesini, Arapça dil kitaplarında yazılan ve şehirlilerin söylediği şekilden farklı telaffuz ederler. Kitaplarda tarif edildiği gibi bu ses, dilin en uzak noktasının üst damakla yardımlaşmasıyla çıkarılır. Yine onlar bu sesi, kaf sesine göre dilin daha ön noktasından ve bu noktanın hizasında bulunan üst damaktan çıkarılan kef sesinin mahrecinden de çıkarmazlar. Aksine bu iki sesin çıkış yerlerinin ortasından çıkarırlar.

İster batıda ister doğuda bulunsunlar her yerdeki bütün topluluklar bu hususa uyarlar. Hatta bu husus değişik kavimler içinde onların hususiyeti hâline gelmiş olup diğerlerinin bu hususta onlarla bir iştirakleri yoktur. Hatta cemaat aralarına katılmak ve Araplaşmak isteyen bir kimse bu sesi telaffuzda onlara özenir ve onları taklit etmeye çalışır. Onlara göre özbeöz bedevî Araplar, Araplığa sonradan katılanlardan ve hadarîlerden bu sesle ilgili telaffuzla ayırt edilirler. Bundan açıkça anlaşılır ki "kaf"ın bu telaffuzu aynen Mudar lügatidir. Çünkü gerek doğuda gerekse batıda hâlen baki olan şu bedevî neslin ekseriyeti ve reisleri Mansur bin İkrime bin Haşata bin Kays bin Aylan'ın evlâdındandır. Bunlar da Süleym bin Mansur ile Benu Amir bin Sa'sab bin Muaviye bin Bekr bin Havazin bin Mansur'un

kollarıdır. Çağımızda mamur memleketlerdeki kavimlerin ekseriyetini ve galip bir kısmını bunlar teşkil etmektedir. Bunlar Mudar sülâlesinden gelmektedir. Bunlar ve Benu Kehlûn gibi diğer bedevî Arap kabileler sözü edilen "kaf"ın telaffuzunda örnek durumdadırlar.

Bu dil, bu nesil tarafından icat edilmiş değildir. Aksine nesilden nesile aktarılarak gelen dildir. Buradan da anlaşılıyor ki bu dil, eski Mudar'm dilidir ve belki de Hz. Peygamber'in konuştuğu dilin aynısıdır. Ehl-i Beyt fakihleri de bunu iddia etmişler ve demişlerdir ki *"bizi sırât-ı müştekime (doğru yola) ilet."* (Fatiha, 1/6) âyetindeki kaf sesini, neslimizdeki bu insanlardan farklı şekilde telaffuz edenlerin namazları ifsat olur.

"Kaf"ın telaffuzu ile ilgili şu ihtilâfın neye dayandığını ve nereden çıktığını bilmiyorum. Hiç şüphe yok ki şehir halkı da kendilerine has olan "kaf"ın telaffuz şeklini sonradan icat etmiş olmayıp tâ seleflerinden beri bunu aralarında nakledegelmişlerdir. Bunların selefi olan şahısların ekserisi tâ fetih yıllarından itibaren şehirlere inip buralara yerleşmiş olan Mudar'dan idi. Öbür taraftan bu telaffuz şekli bedevî Araplar tarafından da ihdas edilmiş değildi. Üstelik bunlar şehir halkı ile karışma hâlinden çok uzak kalmış olduklarından, onlar arasında mevcut olan telaffuzun seleflerinin dilinden kendilerine intikal etmiş olması tercih edilir. Buna ek olarak, gerek doğuda gerekse batıdaki bedevî Araplar "kaf"ın aralarındaki telaffuz şekli üzerinde ittifak etmiş bulunmaktadır ve bu telaffuz biçiminin, halis Arapçanın şehirlerdeki melez Arapçadan ayırt eden bir hususiyet olduğunu kabul etmektedirler. Bunu böyle anlayınız.

Görünen o ki, bedevi Arapların kaf sesini telaffuz şekilleri, önceki Arapların telaffuz şekilleriyle aynıdır. Kaf sesinin çıkış yeri geniştir. İlk yeri damağın en üst arka noktası, son yeri ise kef sesinin çıkış yerinin bitişiğidir. İşte şehirliler kaf sesini damağın en üst noktasından çıkarırlar. Bedevîler ise, kef sesinin bitişiğinden çıkarırlar. Bu izah şekli ile Ehl-i beyit fakihlerinin Fatiha suresindeki "kaf"ın mahrecini şimdiki bedevîler gibi söylemeyip terk etmek namazı ifsad eder ve o yüzden iade edilmesi lazım gelir, demeleri reddedilmiş olur. Çünkü şehirli fakihlerin "kaf"ın mahrecini araştırmamış ve kendileri tarafından söylenen şeklinin cevazı neticesine varmamış olmaları uzak bir ihtimaldir. Bu husustaki hüküm bizim izah ettiğimiz gibidir.

Evet, biz de diyoruz ki daha ziyade kabule ve tercihe şayan olan, mahreç şimdiki bedevîlerin "kaf"ı telaffuz etmelerine esas olan mahreçtir.

Onlar arasında mevcut olan bu husustaki tevâtür dahi gösterir ki, onların bu sesi telaffuzda esas aldıkları mahreç ilk neslin mahrecinin aynısı olup bu mahreç aynı zamanda Hz.Peygamber'in (s.a.) lehçesidir. İki sesin mahreç itibarıyla yakın olmaları sebebiyle bedevîlerin "kaf"ı "kef"e idgam[125] etmeleri de bu görüşü teyit etmektedir. Şayet şehirde oturanların telaffuz ettikleri gibi "kaf"in mahreci damağın en üst noktasından olsa, onun mahreci "kef"inkine yakın olmaz ve ona idgam edilmezdi.

Ayrıca Arap lisancıları mahreç itibarıyla Kefe yakın olan şimdiki bedevîlerin "kaf"ini zikretmişler ve bu bugünkü bedevîlerin telaffuz etmekte oldukları bir ses olup müstakil bir ses olarak bunun mahreci "kef"ile "kaf" arasındadır, demişlerdi. Fakat bu mümkün değildir. Görünen o ki, söylemiş olduğumuz gibi "kaf"in mahreci geniş olduğundan bedevîlerin bu sese ait telaffuzlarının "kaf"in mahrecinin son noktasında ve "kef"e yakın bir şekilde yer almış olmasıdır. Arap lisancıları bu lügati ve bedevîlerin "kaf"ı telaffuz etme biçimlerini bozuk ve kötü karşılamışlardır. Güya onlara göre bu telaffuz ilk Arapların telaffuzu değildir.

Hâlbuki belirttiğimiz şekilde onların lügatleri ilk nesille ve Mudar'la bağlantılıdır. Çünkü lisanları nesilden nesle nakledilerek seleflerinden kendilerine miras kalmıştır. Bu lügatin ve telaffuz şeklinin bütün bedevî Arapların şiarı olması delâlet eder ki bu lügat ve telaffuz ilk nesilden onlara yadigâr kalmıştır. Bu, aynı zamanda Hz. Peygamber'in (s.a.) de lügatidir.

Bütün bunları anlattık.

Şehirlilerin telaffuz ettikleri "kaf" için de şu yolda birtakım iddialarda bulunulmuştur: Hadarîlerin "kaf"ı telaffuz etme şekilleri Arap lügatinden ve lisanından değildir. Belki bu lügat Arapların, Araplardan başkalarıyla kaynaşmaları sebebiyle zuhur etmiştir. Araplar da Arap olmayanların lügatini telaffuz etmekte ve Arapçayı diğer milletlerin şivesiyle söylemektedirler. Onun için "kaf" Arap lisanındaki seslerden değildir. Fakat kıyasa ve mantığa en yakın olan bizim söylediğimiz gibi "kaf"ın mahreç itibarıyla geniş bir ses olmasıdır.

Bu husus iyi anlaşılmalıdır. Doğruya ulaştıran ve doğruyu gösteren Allah'tır.

ELLİNCİ BÖLÜM

Şehirlerdeki halkın dilinin Mudar dilinden farklı dil olduğuna dair

Bilinmelidir ki, şehirlerde konuşulan dil, ne eski Mudar dilidir ne de şimdiki bedevi neslin lisanıdır.

Mudar lisanından da çağımızdaki şu Arap neslin lisanından da uzak, bizatihi kaim müstakil bir lisandır. Şu hâlde bu lisan çağdaş bedevîlerinkine bakarak Mudar lisanından çok daha fazla uzaktır.

Bunun müstakil bir lisan olması hususu açıktır. Nahivcilerin de dildeki bozulma ve hata olarak kabul ettikleri değişikliklerin varlığı bunun delilidir. Ayrıca bu lisan muhtelif şehir sakinlerinin kullandıkları ıstılâhların gösterdikleri farklı şekillere bağlı olarak şehirden şehre de değişmektedir. Meselâ doğudaki şehir sakinlerinin kullandıkları lisan, az çok batıdaki şehir sakinlerinin kullandıkları lisandan ayrıdır. Doğuluların dili, belli bir ölçüde Mağriblilerinkinden farklıdır. Aynı şekilde Endülüslülerinki de ikisinden farklıdır. Ancak bu bölgelerdeki insanlardan her biri, kendi dili ile maksatlarını ve içindeki manaları diğerlerine ulaştırabiliyor. Dilin Lisanın anlamı da budur. Çağımızda Arapçadaki i'râbın kaybolmasının ise, daha önce söylediğimiz gibi, onlar için bir zararı yoktur.

Şehir halkı lisanının şimdiki bedevî Araplara bakarak Mudar tarafından konuşulan ilk lisandan daha fazla uzak olması meselesine gelince; bunun sebebi şudur: Bir dilin ilk ve aslî şeklinden uzaklaşma, ancak yabancılarla kaynaşmakla olmakla mümkündür. Şu hâlde kim Arapların dışındakilerle daha fazla karışmış lisanı sözü edilen asıl lisandan daha ziyade uzaklaşmış bulunur. Çünkü lisanî meleke belirtmiş olduğumuz gibi ancak öğrenimle

hâsıl olur. Öğrenimle meydana gelen yeni meleke hem Araplara has ilk melekeden hem de Arapların dışındakilere mahsus olan ikinci bir melekeden mürekkep olduğundan Arapların dışındakilere ait hususları işitmeleri ve bunun üzerine yetişmeleri nispetinde şehirliler ilk melekeden uzak kalmış olurlar.

Kuzey Afrika, Magrib, Endülüs ve doğudaki şehirlerde bu hususu nazar-ı itibara alınız.

Önce Kuzey Afrika ve Mağrîb'i ele alalım: Buralarda Araplar, gayr-ı Arap olan nüfusun büyük bir kısmını meydana getiren Berberîlerle karışmışlardı. Arapça üzerinde onların dillerinin etkisi görülmüş ve ortaya iki dilin birbirine girdiği ayrı bir dil çıkmıştır. Söylediğimiz sebepten dolayı, buradaki Arapça üzerinde yabancı dil tesiri çok fazladır ve bu yüzden buradaki Arapça asıl dilden en uzak olanıdır.

Doğudaki durum da böyledir. Araplar buralardaki İran ve Türk milletlerini mağlûp ederek onlarla içli dışlı olmuş ve kendi lisanları; hizmetçi, dadı, bakıcı ve sütanne olarak istihdam ettikleri çiftçiler, ziraatla uğraşan köylüler ve esirler tarafından kullanılmış, bunun sonucu olarak da lisanî melekenin bozulması sebebiyle lisanları bozulmuş, hatta başka bir lisan hâline dönüşmüştür.

Galler ve Frenkler karşısında Endülüslülerin durumu da böyledir. Bu bölgelerdeki şehirlerde yaşayan halkın hepsi kendilerine has ve Mudar lisanından farklı başka bir dille konuşmaya başlamışlardır ki, bu, kendilerine has bir dil olmuştur. Nitekim bu hususu ilerde ele alacağız. Bir bakıma bu lügat, ona ait melekenin bunların nesilleri içinde iyice yerleşmiş olduğundan müstakil bir lisan sayılır.

"Allah neyi dilerse onu yaratır." (Maide, 5/20).

ELLİBİRİNCİ BÖLÜM

Mudar dilini öğrenilmesine dair

Zamanımızda Mudar dilinin bozulmuş ve kaybolmuş olduğunu bil. Bu zamanda nesillerin tamamının dili, Kur'ân'ın indiği dil olan Mudar dilinden farklıdır. Söylediğimiz gibi bu nesiller, yabancı dillerle karışmış ayrı dillere sahipler. Ancak daha önce geçtiği gibi diller de, diğer sanatlardaki melekeler gibi öğrenilmesi mümkün olan melekelerdir. Bu melekeyi elde etmek isteyen önce bu dilin kendi aslî üslûplarına göre söylenmiş metinleri ezberlemelidir. Bunlar Kur'ân, sünnet, büyük hatiplerin hitabeleri, şiirler ve diğer metinlerdir. Şiir ve nesir şeklindeki bu metinleri o kadar çok ezberlemeli ki, sanki onların arasında yetişmiş ve bütün bunları onlardan duymuş biri hâline gelmelidir. Bundan sonra ezberlemiş olduğu o metinlerdeki cümlelerin tertibine ve üslûplara göre, içindeki manaları ifade etmeye geçmelidir. Bu sayede, yani metinleri ezberleyip, onlardaki üslûplara göre konuşmak ve içindeki anlamları bu üslûplara göre ifade etmek sayesinde bu melekeyi elde eder. Sonra metinleri ezberlemeyi ve onlardaki üslûpları kullanmayı çoğaltarak bu melekeyi iyice yerleştirip sağlamlaştırır.

Bundan başka dil öğrenen kimse, ayrıca sağlam bir tabiat sahibi olup, Arap boyunun güzel üslûp ve terkiplerini iyice anlayabilir. Bu terkip ve ifadeleri yerine uygun kullanabilmek istidadına muhtaçtır; fakat zevk, bunların her birinde yol gösterir. Bu zevk ise aşağıda anlatacağımız gibi, bu meleke sağlam tabiattan doğar. Nazım ve nesir hâlinde söylenmiş sözleri çok kullanmaya bağlı olur. Bu melekeleri elde etmiş olan kimse Mudar

dilini öğrenmiş, bu dilin belâgatini iyice kavramıştır. Mudar dili işte böylece öğrenilmelidir.

Dilediğini hidayete erdiren Allah'tır.

ELLİİKİNCİ BÖLÜM

Mudar dildeki melekenin dilin kurallarını öğrenmekle kazanılamayacağına dair

Bunun sebebi şudur: Arapça ilmi, dildeki birtakım kaidelerden ve ölçülerden ibarettir. Dil melekesine sahip olmadan, sadece dilin kurallarını bilen kimsenin durumu, her hangi bir sanatı teorik olarak bilen, ancak uygulayamayan kişi gibidir durumu gibidir.

Arap dilini bu usûle göre öğrenmek isteyen kimsenin hâli bir sanatı fiilen iyice bilmeyen kimsenin, meselâ terzilik işini iyi bilmeyen bir kimsenin hâline benzer. O, dikiş işlerinin çeşitlerini anlatır, terzilik, ipliği iğnenin deliğine geçirdikten sonra dikilecek şeyin iki parçasını bir araya getirip, iğneyi bir yandan bastırıp öbür yandan çıkarsın ve tekrar sokup şu kadar ara bırakarak tekrar öbür tarafına geçersin, önce başladığın yerden tekrar dikmeye başlayarak, iki delik arasında şu kadar bir yer bırakıp böylece dikişe devam edersin, diye dikiş şeklini anlattıktan sonra, dikmeyi, süslemeyi ve diğer dikiş şekillerini, işlemeleri tarif eder. Fakat ondan bunlardan birini kendi eliyle yapması ve işlemesi istenildiği takdirde, o bunlardan hiçbirini gereğince yapamaz.

Yine marangozluğu teorik olarak bilen bir kimseden ağaçların parçalara nasıl ayrılacağı sorulursa o testereyi alıp ağacın üzerine koyduktan sonra elinle testerenin bir tarafından tutarsın, testerenin öbür tarafı ağacın öteki tarafına yapışmış bir hâlde olup, aşağı yukarı çektiğinde testerenin keskin olan dişleri ağacı geçtiği yerden keser ve sonuna kadar kesmeye devam eder, diye tarif eder. Fakat ondan bu işi göstermesi istenilince, bunu gereği

gibi yapamaz. Dilde meleke ile nahiv de anlatılan i'râb kaidelerinin hâli de böyledir.

Evet, i'râb kurallarını bilmek, işin nasıl yapılacağını bilmek gibidir. Yoksa işi yapmanın bizzat kendisi değildir. Bunun gibi, nahiv ilminde son derece maharetli olan ve Arapçanın kurallarını en iyi şekilde bilen birinden, kardeşine veya muhabbet duyduğu birine iki satır yazı yazması istense veya bir şikâyet dilekçesi ya da herhangi bir şey yazması istense, bir sürü hata yapar ve söylemek istediklerini Arapçadaki üslûplara göre güzel bir şekilde ifade edemez.

Aynı Arap dilinde meleke sahibi olup da i'râb kaidelerini, fail ile mefulü, merfû ve mecrûru[126] ve başka kelimeleri i'râb bakımından birbirinden ayırt edemeyen kimsenin Arap üslûbuyla nazım ve nesirle doğru ve güzel yazılar yazdığını görüyoruz.

Bu açıklamamızdan anlaşılıyor ki, söz konusu meleke, Arapça ilmini bilmekten farklıdır ve bu melekeyi kazanmak için de bu ilmi bilmeye ihtiyaç yoktur. Bununla birlikte Arapça ilminde maharetli olan bazı kimselerin, söz konusu meleke konusunda da basiretli oldukları görülür. Ancak böyleleri çok azdır ve bunların çoğu da Sibeveyh'in kitabıyla çok fazla içli dışlı olanlardır. Çünkü Sibeveyh kitabında sadece i'râb kurallarını açıklamakla kalmamış, kitabını Arap atasözleri, şiirler ve metinlerle doldurmuştur. Hâliyle o kitaptakilerin bir bölümü, dil melekesini kazanmaya çok uygundur. Bundan dolayı Arapça ilmini Sibeveyh'in kitabından tahsil edenler, Arapların sözlerinden belli bir nasip elde ederler, bunları hafızalarına nakşederler, bunlarla dil melekesinin önemini fark ederler ve dili en güzel şekilde öğrenirler. Sonuçta söylemek istediklerini en güzel şekilde ifade ederler. Ancak Sibeveyh'in kitabını okuyup, bir sanat olarak Arapça ilmini öğrendikleri hâlde, dil melekesini kazanamayanlar da vardır.

Eserlerini ancak nahivin kaidelerini bildirmeye tahsis edip, onlarda şiirler, atasözleri, ibare ve terkipler bulundurmayan ve son çağların bilginleri tarafından yazılan eserlerle meşgul olanlar arasında bu melekenin gösterdiğini anlayanlar yok denecek kadar azdır. Bunlardan bazıları bu melekenin gerektiğini duymuşlar, sonra bu kaideleri bellemekle bu melekeyi elde etmiş olduklarını sanmışlardır. Hâlbuki bunlar bu melekeyi elde etmekten çok uzaktırlar.

Endülüslülerden Arap dilini bir sanat olarak inceleyen ve usûlüyle Arap dilini öğreten üstadlara gelince; bunlar Arap dilinde meleke edinmeleri bakımından diğerlerinden daha üstündürler. Çünkü bunlar Arap dilinden ve atalarsözlerinden delil getirmek ve ders sırasında birçok cümle kurmak suretiyle bu bilgiyi öğretirler. Bundan dolayı bu bilgiyi öğrenmeye başlamış olan öğrenci, öğretim sırasında bu melekeden birçoğunu elde eder. Bunun etkisiyle akılları bu melekeyi elde etmeye ve öğrenmeye hazırlanmış olur.

Mağrib ve Kuzey Afrika halkından olanlar ise, Arapça ilmini, Arapların sözlerindeki terkiplerin özellikleriyle ilgilerini tamamen kesmiş olarak öğrenirler. Söz ve şiirleri sadece onların i'râbını yapmak veya zihnî açıdan belli bir görüşü tercih etmek için kullanırlar. Bunun bir sonucu Arapça ilmi, sanki mantık veya cedel kuralları gibi aklî kurallar haline gelmiş ve dil melekesinden uzaklaşmış olur. Yine bu durum, bu ilmi öğrenmiş olanları da, sanki onlar Arap dilini inceleyen kimseler değillermiş gibi, dil melekesinden tamamen uzaklaştırır. Bu uzaklaşma, onların dil materyallerini, terkip ve ibareleri delil olarak zikretmelerinden, üslûpları ayırt edememelerinden, öğrenciye bu alanda deneme imkânını vermeyi unutmuş olmalarından ileri geliyor.

Bu belirttiklerimizin her biri dilde meleke edinmek için en faydalı şeylerdir. Bunların öğretmekte oldukları kurallar ise dil öğrenmek ve öğretmek için ancak bir vasıtadır. Fakat bunlar bu kuralları onlardan anlaşılmayan gayeler için kullanmışlar, bunun bir sonucu olarak bu kaideleri ayrı bir bilgi hâline getirmişler. Bu suretle de talebeleri fayda sağlamaktan uzaklaştırmışlardır.

Bu açıklamamızdan Arap dilinin ancak Arap söz ve ibarelerini çok ezberlemek ve bunları ezberleyen kimsenin hayal kuvvetinde Arap'ın kurduğu şekilde cümle terkiplerinin aklında yerleşmesi ve bunun bir sonucu olarak da o kimsenin cümle ve ibareleri Arapların kurduğu gibi terkip etmeye alışmasıyla olacağı anlaşılır. Arap kavmi arasında yetişerek meramını anlatmak hususunda sağlam bir meleke edininceye kadar Arap dilini öğrenmiş bir fert gibi olur.

Allah bütün işleri takdir eden ve gaybı en iyi bilendir.

ELLİÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Beyan ilmi âlimlerinin ıstılâhındaki, 'zevk'in açıklanmasına, manasının incelenmesine, Araplaşmış acemlerin genellikle bunu öğrenemeyişlerine dair

Bil ki, beyan (belâgat) ilmine ve onun dallarına önem verenler "zevk" tabirini kullanırlar. Zevk ise belâgatte meleke edinmek demektir. Belâgat, söz ve cümlelerin kuruluşlarındaki vasıf ve şekilleriyle her bakımdan sözlerin anlamlarına uygun olmasıdır. Bunu açıklamıştık. Arap dilini konuşan belâgat sahibi maksadını Arap'ın üslûp, konuşma ve ifade şekline uygun bir tarzda anlatmak için en faydalı olan şekli araştırır ve sözlerini o mümkün olduğunca güzel tertip eder. Çok uğraşmakla bu dereceye yükselmiş olan kimse söz terkibinde meleke edinmiş olduğundan, cümle kurmak onun için kolaylaşmış olur. O kimse cümle kurarken belâgat kurallarından ayrılmayacak bir hâle gelir. Belâgate uygun olmayan sözler, terkipler işittiğinde biraz düşünmekle, belki hiç düşünmeden, bu melekenin tesiriyle, bu sözleri çirkin bulur, kulağı o terkipleri işitmek istemez. Çünkü melekeler sağlam yerleştikten sonra, her kelime ve terkibi yerli yerinde kullanmak tabiat hâline geliyor. Bunu bilmeyen ve melekelerin durumlarından haberi olmayan birçok kimse i'râb, yani Nahiv kaidelerine uygun olarak cümle kurmayı ve belâgati, Arap için tabiî bir hâl sanırlar ve: *"Arap tabiî olarak konuşur."* derler. Bu doğru değildir. Arap kanında yerleşmiş olan melekelerle konuşur. Bu cümle terkipleri ilk bakışta yaratılış özelliği gibi görünüyor.

Gerçekte ise bu, yukarda anlattığımız gibi Arap'ın cümle terkibine alışması, kulağının tekrar tekrar işitmesi, cümle kuruluşlarının özeliklerini

anlamasıyla meydana gelir. Dil bilgisiyle uğraşanların dille ilgili bilgilerden çıkartarak meydana getirmiş oldukları bu kaideler, ancak dili öğrenmeye yardım eder. Kelime ve cümleleri yerine göre pratikte kullanmak melekesi kazanmaya yardım etmez. O hâlde dilde belâgat melekesi, belâgat sahibi olan kimseye Arap dilindeki cümle terkiplerine ve sözlerinin dizilişine uygun olarak, güzel ifadeli konuşma yollarını gösterir. Bu melekeyi elde etmiş kimse, bu yoldan bir yana sapmaz ve belli terkipleri bırakmak isterse de bunu yapamaz. Alışmadığından dili buna varmaz. Aklında yerleşmiş olan melekesi buna engel olur. Arap belâgatine uymayan terkiplerle karşılanırsa, bunu güzel bulmaz ve bunun terkiplerine alışmış olduğu Arapların kullanış şekilleri olmadığını anlar. Meleke sahibi olan kimseler, Nahiv ve beyan bilgilerinin kaideleriyle meşgul olanlar, davalarını delillerle ispat ettikleri gibi, ispat etmekten âciz de olabilirler. Çünkü bu usûl incelemeler sonunda elde edilen kurallara dayanır. Meleke ise Arapların söz terkiplerine alışmak ve bir Arap gibi yetişmekle meydana gelen bir durumdur. Bunun örneği çocuktur.

Çocuklardan birinin Araplar arasında terbiye görerek yetiştiğini farz edelim. Çocuk o yetiştiği kabilenin dilini öğrenir. İ'râb ve belâgat şekillerini kavrar, bütün gayelerini anlar. Çocuk bu bilgileri hiçbir kaide yardımıyla öğrenmiş değildir. Bu ancak konuşmada meydana gelen bir alışkanlıktır. Bu çocuktan sonra yetişen nesiller de Arapların sözlerini, şiirlerini işitmekle ve meleke meydana gelinceye kadar, bu şekilde hareket ederler. Aralarında terbiye görerek yetişmiş bir kişi gibi o da aynı melekeye sahip olur. Çocuk bunları öğrenirken hiçbir kanun ve kaideden faydalanmış değildir. Bu meleke olgun bir hâle gelerek zihinde sağlam olarak yerleştiğinde beyan ilminin âlimlerinin ıstılâhında istiare yoluyla, buna "zevk" adı verilmiştir. Hâlbuki belâgatte zevk, yemekleri tadarak bilmek anlamına gelir. Yemekler dil ile tadılarak bilindiği gibi, konuşulurken bu melekenin yeri dilde meydana gelen bir keyfiyet olduğu için, bu alışkanlığa da "zevk" denmiştir.

Sen bunu anlamışsan, Araplara karışmaları neticesinde Arapça konuşmak zorunda kalan doğuda Farslar, Rumlar ve Türklerin, Mağrib'te ise Berberîlerin, bu dildeki melekelerinin yetersizliğinden dolayı söz konusu zevki elde edemedikleri de anlamışsın. Çünkü bu insanlar Arapçayı, hayatlarının belli bir döneminden sonra ve kendi ana dillerinde meleke sahibi olduktan sonra, şehirlerde bu dili kullanmak zorunda kaldıkları için öğrenmişlerdir. Oysa daha önce bahsettiğimiz gibi bu meleke şehirlerde

kaybolmuştu. Şehirlerde mevcut olan bu meleke değil, başka bir melekeydi. Bu melekenin kitaplarda yazılı olan kurallarını bilenler, gerçekte bu melekenin kendisinden hiçbir şeyi elde etmiş olmazlar. Daha önce söylediğimizi gibi sadece bunun kurallarını öğrenmiş olurlar. Melekenin kendisi ise Arapların sözleriyle sürekli pratik yapılarak elde edilir.

Bu sözlerimize Sibeveyh, Fârisî, Zemahşerî ve Arap dilinin üstadları olan zatların Arap soyundan olmadıkları hâlde, bu melekeyi elde etmiş oldukları aklına gelirse, buna şöyle cevap verilir. İsimlerini duyduğun bu üstadlar ancak soyları yönünden acem (yabancı) idiler. Bunlar dilde meleke sahibi olan Araplar arasında yetişmiş olup eğitimleri bakımından Arap'tırlar. Bu sayede tasavvur edilemeyecek derecede mükemmel belâgatli bir dil öğrendiler. Bunlar bu eğitimleri sayesinde ilk çocukluk çağından beri Arap kabileleri arasında yetişmiş bir kimse gibi Arap dilinin bütün inceliklerini bildiler. Dilleri bakımından Arap'tan farksız bir meleke sahibi oldular. Arap olmayan atalar soyundan gelmiş iseler de bunlar dil bakımından Arap'tırlar. Çünkü bunlar gençlik devresinde bulunduğu ve dil melekesinin bozulmamış olduğu bir çağda yetiştiler. O çağda şehirliler bile dil melekesini kaybetmemişti. Bu üstadlar bu çağda yetişerek Arap dilini öğrenmiş ve meleke kazanmış, bütün inceliklerini hazmetmişlerdi.

Zamanımızda ise Arap soyundan olmayanlardan biri, şehirlerde yaşayan Araplarla karışırsa, o kimse Arap dilinin melekesi büsbütün bozulmuş olduğundan ancak bozulmuş olan bu dille konuştuklarını işitecektir. Bu kimsenin Arapça sözleri ve şiirleri öğrenmeye başlamış olduğunu farz edersek, o bunları öğrenebilir. Fakat yukarda anlattığımız gibi önce diğer bir dilde meleke kazanmış olduğu için, Arap dilinde ancak eksik bir meleke elde edebilir. Arap kavminden olmayan bir kişinin Arap'tan başka hiçbir boyun dilini öğrenmemiş olduğunu, üstadlardan ders alarak onun Arap dilinde meleke sahibi olmak istediğini farz edersek, bu kimse Arap dilinde meleke kazanabilir, fakat bu pek az görülen hâldendir. Beyan kaideleriyle meşgul olanlardan birçoğu kendilerinde bu "zevk"in bulunduğunu iddia ederlerse de, iddiaları doğru değildir; yanlıştır. Yahut başkalarını yanıltmak istemekten ibarettir. O kimse meleke edinmiş ise, onun bu melekesi beyan ilmine özel bir melekedir.

"Allah dilediğini kullarını doğru yola sevk eder." (Bakara, 2/136).

ELLİDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Şehirlilerin öğretim yoluyla lisanî melekeyi elde etmelerinin kusurlu ve asıl Arap dilinden uzaklaşmış olanlar için bunun güç olduğuna dair

Bunun sebebi şudur: Arap olmayan kabilelerle karışmanın bir sonucu olarak şehirlilerin dilleri asıl Arap dili melekesinden başka bir meleke şeklini almıştı. Bu bozulmuş dil ise zamanımızda şehirlerin dilidir. Bu yüzden çağımızda üstadların çocuklara önce dil öğretmek yolunu tutmuş olduklarını görüyoruz. Nahiv âlimleri ise bu melekenin ilk önce dilin kaidelerini öğretmekle elde edeceğini sanırlar. Bunların bu düşünceleri doğru değildir. Bu meleke ancak dilin kendisini öğrenmekle elde edilir. Evet bir dilin nahivini öğrenmek, bu bilgiye alışmak her şeyden çok o dili öğrenmeye yardım eder. Şehirlilerin dillerinin bozulması Mudar dilinden uzaklaşmaları nispetindedir. Mudar dilinden daha uzaklaşmış oldukları için iki dil arasındaki farklılık da daha çoktur. Bundan dolayı bu dille konuşanlar için Mudar dilini öğrenmek de ona göre güçleşir.

Bu hususta değişik bölgelerde yaşayanlar bunun bir örneğini teşkil ederler.

Meselâ; Kuzey Afrika ve Mağrib'de halkın konuştuğu Arapçada, yabancı dillerin etkisi çok daha derin olduğu ve bu yüzden oradaki Arapça ilk şeklinden çok daha fazla uzaklaştığı için, insanların öğretim yoluyla bu melekeyi elde etmeleri çok zordur.

İbn Reşîk Kayravan kâtiplerinden birinin arkadaşına yazdığı şu mektubunu nakleder: "Yâ ahi vemen lâ adirnte fakdehü, allemeni Ebû Se'id Kelâmen enneke Künte zekerte enneke zekerte tekûnü maae'l-lezine ta'ti ve

akana el-yavum, felem yetehayye'lena el-hurûc ve emme ehlü'l-menzili el-killabı min emri eş-şini fakad kezzebu batılen leyse min kaza harfen vahiden ve kitabı ileyke ve ene müştakün ileyke, inşallah."

(Ey arkadaşım. Yokluğunu görmüş olmayayım. Ebu Said bana bir söz bildirdi. Sen söylemişsin ki gelenlerle olacağım. Ama bugün bir mânimiz olması çıkmamızı mümkün etmedi. Ev ehline gelince, köpekler incir konusunda mutlaka yalan söylemişlerdir. Bu batıldır. Bir harfi bile doğru değildir. Mektubum sanadır ve ben seni özledim. İnşaallah."

Bu mektubun Arapça denilecek yeri yoktur. Bunların Mudar dilindeki melekeleri yukarda andığımız mektubun benzeri idi.

Yine şiirleri dahi Arap melekesinden uzak ve aşağı tabakadan idi. Zamanımızda bile bunlar bu hâldedirler. İbn Reşîk ve İbn Şeref hâriç olmak üzere Kuzey Afrika'da tanınmış şairler yetişmemiştir. Şairlerinin çoğunu başka ülkelerden gelen yabancılardır. Bugüne kadar bunlar belâgatte aşağı derecededirler.

Endülüslülere gelince; onlar Arap diline çok önem verdikleri, manzum ve mensur olarak lisana dair çok şeyler ezberledikleri için, Mudar dili melekesini öğrenmek hususunda Afrikalılara nispetle çok ileridedirler. Endülüs'de yüzlerce yıllardan beri dil ve edebiyat sanatlarının kaynakları pek çok olduğu için, aralarında, bu sanatı geliştirmiş olan tarihçi İbn Hayyân, İbn Adirabbih, Kastalî ve beylikler devri şairlerinden bunların benzerleri yetişmiştir. Hristiyanların istilâsının yüzünden dağılma ve göç zamanı gelinceye kadar, bu hâl devam etti. Dağılma yüzünden mamurluk bozulduğu için, diğer sanatlar gibi dil ve edebiyat alanında çalışmanın da arkası kesildi. Endülüs'ün dil ve edebiyattaki son parlak şahsiyetleri, Sebte bölgesindeki îşbiliye tabakasının öğrencilerinden Salih bir Şerif ve Mâlik bin Murahhal'dır. O zamanlar Benu Ahmar devleti ilk dönemlerini yaşıyordu. Sonra Endülüs'ün dil ve edebiyattaki ciğerpareleri, Işbiliye'den Sebte'ye ve Endülüs'ün doğusundan Afrika'ya göç edip dağılmıştır. Ancak Afrika'da, Berberî dilinden esaslı bir şekilde etkilenmiş olan Arapçayı konuşanlara, onların dili ağır gelmiş, onların verdiklerini almakta zorlanmışlar ve bu yüzden öğretim usûlleri ve senetleri kesintiye uğrayıp ortadan kalkmıştır.

Fakat bu meleke sonradan Endülüs'te eskisi gibi tekrar gelişti. İbn Şibrîn (öl. 1346), İbn Câbir (öl. 1378), İbn Ceyyâb (öl. 1349) ve bunların ayarından olanlar daha sonra da İbrahim Sahilî Tuveycin (öl. 1346) ve onun ayarında olanlar yetişti. Daha sonra düşmanlarının şikâyetleri yüzünden şehit edilmiş olan İbn Hatib gelmişti. Onun dildeki melekesi erişilmez bir derecede yüksek idi. Şehit edildikten sonra talebesi onun yolunu tuttu.

Sözün kısası Endülüs'de Mudar dili melekesi yüksek bir derecededir ve orada bu melekeyi edinmek kolaydır. Çünkü yukarda anlattığımız gibi, Endülüslüler dil melekesine çok önem verirler. Üstelik onların bu melekesini bozan unsurları dışarıdan gelen yabancılardır. Dili bozan bu unsurlar Endülüs dilinin temeli değildir.

Denizin bu tarafındaki (Mağrib'deki) Berberîlere gelince; bunlar bu bölgenin yerlisi ve dilleri de buranın, asıl dili olduğu için halkının Arap dilinde meleke edinmesi güçtür.

Doğu ülkeleri halkına gelince;

Emevî ve Abbasîler zamanında doğunun durumunu buna örnek kabul et. Dil melekesine tam olarak sahip olma ve dili en güzel şekilde kullanma noktasında oradakilerin durumu Endülüslülerin durumu gibiydi. Çünkü o dönemde Arapça konuşanlar acemlerden uzaktı ve karışma da çok azdı. Evet, hem bu sebepten hem de Arapların çokluğundan dolayı o dönemde doğuda, bu melekenin durumu çok sağlamdı. Yine büyük şairler ve kâtipler de o dönemde yetişmiştir.

Kitabu'l-Egânî'da yer alan manzum ve mensur eserleri gözden geçirirsen Arap kavminin lügat, tarih, belli başlı hâdiselerini, din ve inançlarını, ahlâk ve tabiatlarını, hükümdarlarının eserlerini, şiir, şarkı ve sairesini içine almış olduğunu görürsün. Bu eser Arap kavminin divanıdır (arşividir). Arap kavminin hâllerini bu eserden daha geniş bir ölçüde içine alan başka hiçbir eser yoktur. Gerek Emevîler, gerekse Abbasîler çağında doğuda Mudar dili melekesi sağlamlığını koruyabildi. Aşağıda anlatacağımız gibi, Cahiliye çağı şairlerinden daha yüksek meleke sahibi olan büyük şairler bile yetişti.

Sonra Araplar idarede hâkimiyeti kaybettiler. Dilleri bozuldu, devletleri yıkıldı, hükümdarlık ve üstünlük Arap olmayanlara geçti. Bunlar Deylem ve Selçuklu devletleri zamanında oldu. Bu halklar şehirlere dağılıp

yerleşmişler ve her taraf onların dilleriyle dolmuştur. Sonra bu diller, şehirlerde yaşayan insanları etkisi altına almış ve böylece şehirlerde yaşayanlar Arap dilinden ve melekesinden uzaklaşmışlardır. Hatta onu öğrenenler bile bu melekeyi eksik ve yanlış öğrenmişlerdir.

Araplar manzum ve mensur birçok eserler vücuda getiriyorsa da zamanımızda onların dilleri ve melekeleri kusurludur.

Bütün eksikliklerden uzak olan Allah en iyi bilendir. Başarı O'dandır ve O'ndan başka Rab yoktur.

ELLİBEŞİNCİ BÖLÜM

Sözün nazım ve nesir olmak üzere iki sanat dalına ayrılmasına dair

Bil ki Arap dili ve sözleri nazım *ve* nesir olmak üzere iki sanat dalına ayrılır. Nazım, *ve*zinli ve kafiyeli söz demektir. Bütün vezinler bir kafiye üzerinedir.

Nesir vezinsiz söylenen sözdür. Her iki bilginin birtakım dalları ve usûlleri vardır. Şiir ise övme (methiye), yerme (hiciv), ağıt (mersiye) gibi bölümlere ayrılır.

Nesrin bir dalı da seci (seci')dir. Seci, sözleri parça hâlinde tertip edip her parçanın, sonuncu kelimelerini bir türlü kafiye üzere sıralamaktan ibarettir. İşte bu kafiyeye "seci" denir.

Nesrin bir dalı "müressel" adını taşır. Müressel parçalara bölünmeden, kafiyelenmeden kesin olarak söz söylemek demektir. Hutbeler, nutuklar, dualar, halkı bir işe teşvik etmek üzere söylenen sözler nesrin müressel türündendir. Kur'ân her ne kadar nesir türünden ise de ona mutlak olarak müressel de seci de denilmez. Kur'ân durak yerlerinde son bulan âyetler dizisinden ve bunları açıklamaktan ibarettir. Âyetlerin bu durak yerlerinde sona ermesine "zevk" şahitlik eder. Secili ve kafiyeli olabilmesi için bir harf getirilmesi şart koşulmadan, ikinci âyette sözler tekrarlanır. Kur'ân'da: *"Allah sözün en güzelini, birbiriyle uyumlu ve bıkılmadan tekrar tekrar okunan bir kitap olarak indirdi. Rablerinden korkanların, bu Kitab'ın etkisinden tüyleri ürperir."* (Zümer, 39/23), *"Biz bu âyetleri tafsil ettik."* (En'am, 6/97) buyurmasının manası budur.

Kur'ân âyetlerinin sonuna "fasıla" denir ki bunlar seci değildir. Secide şart koşulan hususlar bu durak yerlerinde şart değildir. Bu duraklama yerleri kafiye de değildir. Söz, âyetin sonu olan durak yerinde sona erdikten sonra, bundan sonraki âyette sözler tekrarlandığı için Kur'ân âyetlerine "mesanî" denmiştir. Fakat yıldız anlamına gelen "En-Necim" kelimesi Süreyya (Ülker) yıldızına tahsis olunduğu gibi, çok kullanıldığından Mesanî tabiri de Fatiha süresine tahsis edilerek, bu sure "Es-Seb'u'l-Mesenî" (tekrarlanan yedi) diye anılmıştır. Benim söylediklerimle müfessirlerin söyledikleri karşılaştırırsan, hakkın, benim söylediğimin tercih edileceğine şahitlik edeceği görülecektir.

Şunu da bil ki, bu bilgilerin her birinin kendisine mahsus ayrı ayrı üslûpları vardır. Bu üslûplar diğer dallarda kullanılmaz. Meselâ nesib� kasidede yer alır.

Hamd ve dua ederek başlamak ise hutbelere özgü bir üslûptur. Sonraki edipler, şiire has pek çok üslûbu ve vezinleri nesirde de kullanmıştır. Nesri kafiyeli olarak söylemek ve nesib ile başlamak gibi. Düşünecek olursan bunların bu nesirlerin şiir şeklini almış olduğunu görürsün. Bu tarz yazıları ancak vezin bakımından şiirden ayrılmıştır. Bu üslûpta yazmaya devam edip hükümdarlara yazdıkları mektup ve dilekçelerini bile beğendikleri bu kalıba sokup, üslûpları birbirine karıştırarak nesrin müressel tarzını büsbütün bıraktılar. Bilhassa Doğulular bu şekli kullanmaya başladılar. Kıt akıllı bazı kâtipler çağımızda hükümdarlara olan hitaplarında yukarda andığımız üslûbu kullanmaktadırlar. Bu ise belâgate aykırıdır. Çünkü bir sözün belâgatli olması için o sözlerin, sözü söyleyen ve kendisine hitap edilen kimsenin hâline uygun olması şarttır. Sonradan yetişen yazar ve edipler ise nesre şiir üslûbunu soktular. Hâlbuki hükümdarlara hitap ederken bundan sakınmak gerektir. Çünkü şiir üslûbu bu şeye uygun değildir. Tumturaklı sözler kullanmak, ciddiyetle şakayı birbirine karıştırmak, vasıf ve tavsiflerde lüzumsuz olarak sözü uzatmak (itnab) ve lüzumsuz yerde benzetme (teşbih) ve istiareleri çok kullanmak belâgate uygun düşmez. Sözleri kafiyeli olarak söylemek de süs kabilindendir. Bu üslûpta söz söylemek devletin ve sultanın yüceliğine aykırı olduğu gibi, hükümdarlar adından faydalanarak ve korkutmak için halka bu tarzda hitap etmek de belâgati giderir. Hükümdarlara hitapta nesrin makbul ve övülen şekli "teressül", yani düz yazıdır. Müressel, nadir hâller hâriç seci yapmadan tabiî hâlde, teklifsiz söz söylemek ve sözün yerinde olması

demektir. Çünkü sözlerin söyleneceği yerler başka başkadır. Her yerin kendine mahsus olmak üzere uzun (itnab) ve kısa (icaz) hazf ve ispat etmek, açık olarak, işaret, kinaye ve istiare ile söylenecek belli yerleri olur. Şiir üslûbundan ibaret olan bu üslûpla sultanlara hitap etmek yeridir.

Çağımızdaki kâtipleri buna sevk eden şey, dillerindeki yetersizlik ve sözü, hâlin gerektirdiği belâgat inceliklerine göre söylemekten âciz oluşlarıdır. Onlar da bu eksikliklerini, sözü seci ve diğer sanatlarla süsleyerek kapatmaya çalışıyorlar.

Çağımızda bu metodu esas alanların, hatta bütün sözlerinde aşırı derecede kullananların çoğu, doğudaki kâtipler ve şairlerdir. Öyle ki, eğer bunlar sözü belâgat açısından hâlin icaplarına uygun söylemekle cinaslı bir şekilde söylemek arasında tercih yapmak durumunda kalsalar cinaslı şekilde söylemeyi tercih ederler. Hatta sözü cinaslı söyleyebilmek için i'râbı terk ederler ve kelimelerin yapısını bozarlar. Yukarda anlattıklarımızı düşünürsen, bu sözlerimizin doğru olduğunu anlarsın.

Lütfü ve keremi ile doğruya ulaştıran Allah'tır ve O en iyi bilendir.

ELLİALTINCI BÖLÜM

Çok az kimse dışında, hem nazım hem nesirle çok başarılı olunamayacağına dair

Bunun sebebi şudur: Yukarda anlattığımız gibi nazım ve nesirle güzel söz söylemek dilde bir melekeden ibarettir. Bu melekenin dildeki yerine daha önce başka bir meleke yerleşmişse önceki meleke sonraki melekeyi bu yere tam olarak yerleşmekten alıkoyar. Çünkü ilk fıtrat üzere olan tabiatların, meleke kazanmaları daha kolaydır. Tabiatlarda önce bir meleke meydana geldikten sonra bu melekeyi kabul eden beyinde ikinci melekeyi çabuk kabul etmemek durumu doğar. Bunun bir sonucu olarak aralarında çekişme başlar. Beynin melekeyi kabul etmesi güçleşir. Bu durum sun'î bütün melekelerde de vardır.

Biz yukarda bunu delillerle ispat etmiştik. Dil ile ilgili olan melekeleri de anlattık. Bu delillerle maksadı açıklayabilirsin. Çünkü dillerdeki melekeler de sanat kabilindendir. Diğer unsurların karışmasıyla bozulmuş olan diller bunun bir örneğini teşkil eder. Yukarda anlattığımız gibi, bu bozulmuş dilde meleke meydana geldikten sonra, asıl Arap dilinde tam bir meleke edinmek imkânsız bir hâle gelir. Elde edilse bile o meleke eksik olur. Berberîler, Rumlar ve Frenkler bunun bir örneğidir. Bunlardan Arap dilinde sağlam bir meleke edinmiş kimse hemen hiç görülmemiştir. Bu da onların kendi dillerinde meleke sahibi olmalarından ileri geliyor. Diğer bir dilde meleke edinmiş olan öğrenci, ana dilleri Arapça olanlar arasında, onlarla beraber tahsil görürse de, onun dil bilgisi kusurlu olur. Amacına varamaz. Bunun sebebi de onun bundan önce başka bir dilde meleke edinmiş olmasıdır. Yukarda anlattığımız gibi, dil sanatlara benzer. Bir sanatta tam bir meleke

sahibi olan kimsenin diğer sanatları mükemmel bir hâlde öğrenmiş olduğu görülmemiş gibidir. Biz bunu da yukarda anlatmıştık.

"Sizi de amellerinizi de Allah yaratmaktadır." (Saffat, 37/94)

ELLİYEDİNCİ BÖLÜM

Şiir sanatı ve onu öğrenme usûlüne dair

Şiir sanatı Arap dili ve edebiyatının bir dalını teşkil eder. Bütün dillerde şiir söylenmiştir. Fakat biz burada ancak Arap şiirinden bahsedeceğiz. Her kavmin dilinde o dilin belâgatine has kaideleri vardır. Şiir Arap dilinde kıymetli bin sanattır. Çünkü Arap şiirleri parçalara ayrılmış vezinleri birbirine eşit, her parçasının son harfleri bir türlü olan sözlerdir.

Bu sanatta her parçası beyit, beytin birbirine denk olan son harfleri "revi" ve "kafiye," bütün bu beyitleri içine alan söz "kaside" adıyla anılır. Her beyit terkibiyle ifade ettiği anlamı bakımından, önündeki ve sonundaki beyitlerden ayrı ve kendi başına buyruk bir söz hükmündedir. Her beyit övgüyü (methiyeyi) veya ağıtı (mersiyeyi) veyahut sevgilisine olan aşkını ve onun güzelliğini anlatmak bakımından kendi başına, ayrı bir parçadır. Şair böylece her beyti müstakil bir parça hâline getirmeye gayret eder. Bundan sonra ikinci beyitte başka bir söz söylemeye başlar. Bu bilginin bir dalından diğer birine, bir maksattan öbürüne geçer. O bu geçişlerinde evvelki beytin, ikinci beytin anlayışına uygun olmasına dikkat eder, telaffuzu ağırlaştıracak olan tenâfür-i hurûftan[127], yani harflerin bir araya toplanmasından sakınır. Sevgilisine olan aşkını açmaktan övgüye, çölleri ve harabelerin, eserlerini tavsiften atlıların veyahut atların ve hayallerin vasfına geçer. Kasidesiyle övdüğü kimsenin vasfından kavmini ve kavminin askerini anlatır. Mersiyesinde acı çektiğini söyledikten sonra sonra, ölen kimseyi övmeye başlar. Bazı vezinler birbirine yakın olduğu için müşahedelerden dolayı, Şiiri okuyanlardan birçok kimselere meçhul

kalarak, onların o vezne yakın başka bir vezne geçmemeleri için, şair başından sonuna kadar kasidesinin bir vezinde olmasına özen gösterir.

Vezinlerin kendilerine mahsus hükümleri vardır. Bunların her biri Aruz bilgisinde anlatılmıştır. Fakat Arap tabiata uygun olan her vezni, şiirde kullanmıştır, demek değildir. Arap'ın şiirlerinde kullandığı vezinler ancak aruzun "buhûr" (bahirler) adını verdikleri belli vezinleri olup, bu bahirler on beş tane tespit edilmiştir. Vezinleri inceleyenler Araplanrın kullandığı on beş vezinden başka, vezin kullanmamışlardır.

Bilinmelidir ki, şiir, Arap'ın söyleyiş tarzları arasında en kıymetli bir ifade şeklidir. Bu kıymetinden dolayı Araplar ilimlerini, tarihlerini, doğrularını ve yanlışlarını şiirle kayıt altına almışlardır. Yine şiiri, ilim ve hikmetlerinin pek çoğunda başvurulacak asıl kaynak hâline getirmişlerdir. Araplardaki şiir melekesi, diğer melekeler gibi çok sağlamdı. Dil melekesi tekrar işitmek ve kelime ve terkiplerini çok kullanmakla elde edildiği için, sonradan yetişenler söz ve ifadenin bir dalı olan şiiri, üstadlardan kaide ve kanunları ile öğrenmek isterlerse, onlar için şiir sanatını öğrenmek güç olacaktır. Çünkü her beyit kendi başına maksadı anlatan bir söz ve diğer beyitlerden başka, ayrı bir parça olabilecek bir ifade tarzı olduğundan, diğer Arap şiirleri gibi o parçayı, şiir bir söz şekline sokarak kolayca ve güzel bir şekilde işlemeye alışmak ve her beyitte ayrı bir şekil vermek gerekir. Bir beyitten sonra öbürünü, üçüncü ve dördüncüsünü bu usûle göre sıralamak ve bu bilginin çeşitlerini içine alan kasidenin beyitleri arasında uyum sağlamak ve belâgatin maksadı anlatmak için şart koştuğu bütün kanunlarına riayet etmek gerektir.

Şiir zor ve garip bir sanat olduğu için, ona dair üslûpların en güzel şekilde kullanılıp, sözün bilinen kalıplara dökülebilmesi için, keskin bir zekâya ve parlatılmış bir yeteneğe ihtiyaç vardır. Şiir sanatı için, Arap dilinde bir melekeye sahip olmak kesinlikle yeterli değildir. Bu melekeden başka, Arapların şiire has kıldığı ve şiirde kullandığı üslûpları gözetip uygulayacak, ince bir anlayışa ve gayrete ihtiyaç vardır.

Şimdi şiir sanatıyla meşgul olanlara göre "üslûp" lafzının anlamına ve bu lafızla neyi kastettiklerine değineceğiz.

Bil ki bu sanatla uğraşanlara göre üslûp, terkiplerin dokunmasında kullanılan bir tezgâh veya onun biçimine sokulan bir kalıp demektir. Uslûp,

i'râbın vazifesi olan sözün asıl anlamını anlatmaktan, belâgatın konusu olan terkiplerinin özellikleriyle anlamları bütünlemekten, aruz bilgisinde incelenen ve Arapların şiirlerinde kullandıkları vezinlerden başka bir şeydir. Adları geçen bu üç şiir ve sanat bilgisinden başkadır. Üslûp, düzenli, olan terkiplerden her biri özel terkibe uyan ve zihinde doğan umumî bir surettir.

Zihin bu sureti, terkiplerin bizzat kendilerinden çıkartır ve hayalinde onu bir kalıba veya modele dönüştürür. Sonra zihin i'râb ve belagat açısından doğru olan terkipleri seçer ve onları kendisindeki kalıba döker. Tıpkı yapı ustasının bir şeyi parçaları birbirine yapıştırıp sıkıştırarak belli bir kalıba soktuğu ve dokumacı kumaşları dokuyup nermir ağacına sardığı gibi, zihin de terkipleri hayalde saklanmakta olan suretler kalıbına sokar. Bu kalıp maksatları anlatan terkiplerin artması ölçüsünde genişler. Terkipler Arap dili melekesi bakımından doğru olan bu kalıba uygun olarak tertip edilir. Çünkü her ifadenin kendisine mahsus olan üslûbu vardır. Bu üslûbun özelliği yerine göre başka başkadır.

Şiirde, sevgiliden geriye kalan harabeler ve eserlerle konuşulur ve onlara soru sorulur. Meselâ; şairin göçüp giden sevgiliden kalan harabelere hitap eder:

"Ey Mayye'nin dağın tepesinde ve dağın yukarısında olan yerindeki yurdu! Söyle, cevap ver..."

Veya başka bir şairin dediği gibi, arkadaşlarını sevgilinin evinin önünde durmaya çağırmak ve sormak suretiyle olur:

"Durun! Boş kalmış olan bu yurttan soralım."

Veya yıkıkların yanında durup arkadaşlarını eski hâlleri hatırlayarak ağlamaya çağırmakla olur ki şair arkadaşlarına hitap eder:

"Durun! Bu yıkıkların önünde sevgiliyi ve onun oturduğu yeri hatırlayarak ağlayalım..."

Veya belirsiz bir kimseden sormak ve ondan cevap vermesini istemek suretiyle olur ki şair şöyle diyor:

"Sormuyor musun ki, sorarsan bu harabelerde kalan izler sana cevap vereceklerdir..."

Veya belirsiz bir kimseye izini (enkazı) selâmlamasını emretmekle olur:

"Ey arkadaş! Azl'in yanındaki diyarı selâmla..."

Veya bulutların harabeleri sulamasını dileyerek dua etmekle olur. Şair şöyle diyor:

"Onların yıkıklarının izlerini yıldırımlar çakarak, şiddetli yağmur sulasın."

Veya harabeleri sulamasını istemekle olur:

"Ey şimşek! Ebrak'daki konak yerinde parla, deveci ve nağmelerle develeri sürdüğü gibi sen de bulutları oraya sürüp getir."

Veya ağıtlarda hasreti göstermek suretiyle ağlamaya çağırmakla olur:

"Musibet çok büyüktür vaziyet çok vahimdir. Bol yaşlar akıtmayan göz hiçbir sebeple mazur görülmez!"

Veya meydana gelen olayı büyük görür:

"Sedyede götürülenleri sen görmedin mi?"

Veya birinin ölümünden dolayı kaderin varlıklar için olduğunu bildirmekle olur:

"Ey otlaklar! Himayesiz ve çobansız kaldınız. Kahpe ölüm o kerem sahibini pençesi altına aldı."

Veya ölen kimse için hasret çekmemelerini inkârla olur ki, ağıtçı diyor:

"Ey Habûr ağacı! Sana ne oldu da İbn Tarif'in ölümünden dolayı kederlenmiş gibi yapraklar açmışsın..".

Veya bir kimsenin ölümünden dolayı onun düşmanını kutlamakla olur:

"Ey Rabia bin Nizar'ın kabilesi! Artık mızraklarınızı atın! Çünkü çok baskın veren düşmanınız felâkete uğrayarak helâk oldu."

* * *

Böyle söz sanatları ve uslûpları gibi çok örnek vardır.

Şiirde terkipler cümle hâlinde veya cümle hâlinde olmadan bir düzene girer. Cümleler ise, bir taraftan inşâ cümleleri, haber cümleleri, isim cümleleri ve fiil cümleleri şeklinde olabilir, diğer taraftan da birbirleriyle uyumlu veya uyumsuz ya da birbirilerine bitişik veba birbirlerinden ayrı olabilir. Bütün bunları sana öğretecek olan, Arap şiirleri üzerinde yapacağın pratiklerle, muayyen terkiplerden elde edeceğin zihindeki soyut ve bütünsel kalıptır. Söz konusu terkiplerin hepsi o kalıpla uyum içindedir.

Bunu sana öğretecek olan şey de Arap şiirlerinde pratikle kazanmış olduğun muayyen terkiplerden mücerret zihindeki küllî (bütüncü) kalıptır. Zihinde teşekkül eden bu mücerret ve küllî kalıp dıştaki muayyen terkiplerin tümüne uyum içindedir. Hiç şüphe yok ki sözü telif ve terkip eden edip aynen mimara ve dokumacıya benzer. Dışta olan bütün terkipler için intibak vazifesini yapan "zihnî suret" ise dökümde kullanılan kalıp veya üzerinde kumaş dokunan tezgâh gibidir. Eğer dökümde kalıbın ve dokumada tezgâhın dışına taşılırsa yapılmış iş bozuk çıkar.

Bu hususta belâgat kaidelerini bilmek kâfidir, diyemezsiniz.

Çünkü biz diyoruz ki; Belâgat kuralları, ilmî ve kıyas edilebilir kurallar olup, bu kuralların kıyas edilmesiyle terkiplerin belirli şekillerde kullanılabileceğini gösterir ve bu kıyas aynen i'râb kurallarındaki kıyas gibi, ilmî, doğru ve düzenlidir. Ancak bizim burada bahsettiğimiz üslûpların kıyasla hiçbir ilgisi yoktur. Bu üslûplar, Arap dilinin genel ifade şekillerine göre söylenmiş olan Arap şiirindeki terkiplerin incelenmesiyle nefiste yerleşen hey'ettir (surettir). Sonra suret iyice sağlamlaşır ve onlar örnek alınır. Nitekim bu hususa, genel olarak Arapların sözlerinin ezberlenip sonra da bu sözlere uygun olarak konuşulması gerektiğinden bahsederken temas etmiştik.

İ'râb ve bayanla ilgili kaideler, şiirin öğreniminde hiçbir fayda sağlamaz. Ayrıca Arap sözüne ve ilmî kaidelere kıyas itibarıyla doğru olan şeyi Araplar şiirde kullanmış değillerdir. Bu konuda onlar tarafından ancak malûm tarzlar kullanılmış olup Arapların şiir türünden olan kelâmını hıfzedenler bunlara vâkıf olur ve bunların sureti kendiliğinden söz konusu kıyasî kaidelerin şümulüne girer. Arap şiirinden şu tarz üzere ve kendisi için kalıplar mesabesinde olan bu üsluplarla bahsetmek, Arapların bu hususta kullandıkları terkiplerden bahsetmek demek olup yoksa kıyasın gerektirdiği terkiplerden bahsetmek demek olmaz.

Söz konusu sebepten dolayıdır ki, sözü edilen kalıpların zihinde vücuda gelmelerini temin eden ancak Araplara has şiirleri ve ifadeleri hıfzetmektir, demiş bulunuyoruz. Bahsedilen kalıplar manzum sözlerde bulunduğu gibi mensur sözlerde de bulunur. Çünkü Araplar kendi ifadelerini her iki sanatta da kullanmışlar ve her iki türde de sözlerini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuşlardır. Şiirde sözü, vezinli beyitler ve belli bir kafiyeye bağlı söylemişler, her beytteki sözün müstakil olmasına dikkat etmişlerdir.

Nesirde de, umumiyetle cümlelerin birbiriyle ölçülü ve benzer olmasına dikkat etmişler, bazen secili ve bazen de serbest üslûp kullanmışlardır.

Bunlardan her biri Arap dilinde bilinen kalıplardır. İşte şiir ve nesir şeklinde eser verecekler, eserlerini Araplar tarafından kullanılan bu kalıplar üzerine kurarlar. Ancak bunları Arapların sözlerini ezberleyenler bilir. Çünkü o sözleri ezberleyenin zihninde, onlardaki belirli ve mücerret kalıplardan, eserlerini telif etmede esas alacağı küllî ve mücerret bir kalıp oluşur. İşte bundan dolayı söz söylemek, nahiv, belagat ve aruz ilimlerinden müstakildir. Evet, söz sanatlarında, nahiv, belagat ve aruz kurallarına uymak da şarttır ve bunlara uyulmadan bir sonuca ulaşılmaz, işte ortaya konan eserde, bütün bu özellikler toplanmışsa, eser üslûplar olarak isimlendirilen kalıplar açısından güzel ve hoş bir özelliğe sahip olur. Bu ise, ancak Arapların şiir ve nesir şeklindeki sözlerinin ezberlenmesiyle olur.

Üslûbu anlattıktan sonra, şimdi şiirin bir tarifini verelim ki zor olmasına bakılmadan şiirin gerçeği anlaşılsın. Çünkü biz, bizden önce yetişenlerin şiirin gerçeğini anlatacak derecede tarif etmiş olduklarını bilmiyoruz. Aruz âlimleri şiiri vezinli ve kafiyeli bir söz, diye tarif ederler. Bu ise bizim burada incelemekte olduğumuz şiirin tarifi değildir. Aruz âlimleri şiiri ancak i'râb ve belâgat kaideleri, vezin ve kalıpları bakımından incelerler. Bunların bu açıklamaları, bizim nazarımızda şiirin gerçeğini anlatmaz. Biz şiiri şöyle tarif ediyoruz: *"Şiir istiare ve belli vasıfları temeline dayanan vezin ve kafiye bakımından birbirine eşit olan parçalara bölünmüş, her parçası kendi başına önündeki ve sonundaki parçalara muhtaç olmadan maksadı anlatan ve kendine mahsus Arap üslûbu üzere terkip edilen, belâgatli sözdür."* Tarifimizdeki belâgatli söz bir cins olup her belâgatli sözü içine alır. İstiare ve ayrı vasıflar temeline dayanır, kaydı bu vasıflar bulunmayan sözleri şiir çerçevesi dışında bırakmak içindir. Vezinleri ve kafiyeleri bakımından birbirine eşit olan parçalarla birbirinden ayrılmış

kaydı ile bütün âlimlere göre şiir sayılmayan nesirler çıkartılmıştır. Maksadı anlatmak bakımından her parça müstakildir, kaydıyla şiirin hakikati anlatılmıştır. Çünkü nazım ancak beyitlerinde bu vasıflar bulunduğu takdirde şiir sayılır. Tarifte kendine mahsus olan üslûplar üzere tertip edilen kaydı ile Arap'ın belli başlı üslûplarına uygun olmayan nazımların şiirden sayılmayacağı bildirilmektedir. Çünkü şiirin nazımlarda bulunmayan kendisine has bir üslûbu olduğu gibi nesrin de şiirde bulunmayan kendisine mahsus üslûbu vardır. Şu hâlde manzum olduğu halde şiire has söz konusu üslûplar üzere olmayan söz şiir sayılamaz. Bu itibarla kendileriyle görüştüğümüz ve şu edebiyat sanatında üstadımız olan kişilerin birçokları; Mütenebbî ve Maarri'ye ait nazımların şiirle hiçbir ilgileri yoktur. Çünkü bu iki zat Arapların lisan ve şiirlerine has olan üslûplarını takip etmemişlerdir, görüşünde idiler.

"Arap üslûbu üzere" diye kaydetmemiz Arap kavminden başka milletlerin de şiirleri bulunduğunu itiraf edenlere göre olup o milletlerin şiirlerini, şiirin tarifi dışında bırakmak içindir. Şiirin sadece Araplarda mevcut olduğunu söyleyenler için ise, bu ifadeye gerek yoktur. O zaman sadece, şiir üslûbuna göre söylenmiş, ifadesi yeter.

Şiirin hakikî anlamını anlattıktan sonra, şimdi şiirin nasıl yapılabileceğini anlatalım. Bilinmelidir ki, şiir sanatını sağlam bir şekilde icra etmenin (yani şiir meydana getirmenin) bazı şartları vardır. Bu şartların ilki Arap şiiri türünden olan şeyleri ezberlemektir. O derecede ki, neticede nefiste bir meleke oluşsun ve şair şiirini o tezgâh üzere dokusun. Ezberlenen metinler hakikî, tertemiz ve üslûpça değişik seçilir. Seçilip ezberlenmiş metinlerin maksada kâfi gelen asgari miktarı İbn Ebu Rebia, Küseyyir, Zu Rumme, Cerîr, Ebu Nüvas, Habîb, Buhturî, Radî ve Ebu Firâs gibi büyük İslâm edebiyatçılarından bir şairin şiiridir. Zaten *"El-Egânî"* kitabındaki şiirlerin çoğunu da bunların şiirleridir. Çünkü kitabın müellifi bu eserde, o tabakadaki bütün şairlerin şiirlerini toplamıştır. Cahiliye dönemindeki şiirlerden ise seçmeler almıştır.

Kimin ezberi yoksa onun nazmı kusurlu ve kötüdür. Ezberi çok oluşundan ziyade şiire zevk veren bir şey yoktur. Ezberi az olanın veya hiç olmayanın şiiri olamaz. Öyle birinin söyledikleri düşük seviyedeki bir nazımdan başka bir şey değildir.

Ezber ile dolup tezgâhta şiir dokumak için fikir gücünü biledikten sonra bir kimse kendini nazma verirse, nazımla çok meşgul olması sayesinde onda şiir melekesi sağlamlaşır.

Ezbere ait belirli biçimindeki resimlerin zihinden silinmesi için onların unutulması şiirin şartlarındandır, denilmiştir. Çünkü silinmemiş resimler onların aynen kullanılmasına engel olur. Ancak nefis bu ezberi hazmedip kendi hâli üzere getirdikten sonra bunları unutursa şiire has ezber üslûbu zihne işlenir. Âdeta bir tezgâh hâline gelen üslup, bu tezgâh üzerinde ezberin emsali olan diğer kelimeleri mecburen dokumaya koyulur.

Şiir söyleyecek olan, ıssız yere çekilmeli, suları, gölleriyle güzel tabiatın olduğu yerleri seçmeli, güzel sesler işitmeli, sevinç duymalı, neşelenmelidir. Şiir söylemenin şartı huzur içinde olmaktır. Bu tabirimiz daha şümullüdür. Bu hâl yeteneğini canlandırır, harekete geçirir. Ezberlediği şiirlerden elde ettiği ve zihninde bulunan kalıba (modele) göre şiir söyleyebilmesi için bu çok önemlidir.

Âlimler, şiir söylemek için en uygun, uykudan kalkıldığı ve mide boş bulunduğu sabah vaktinin olduğunu söylerler. Çünkü fikir daha işlek olur. Bütün bu şartlara ek şiir söylemeye sevkeden sebeplerden biri de aşk ve aşk tesiriyle olan sarhoşluktur, İbn Reşîk *Kitabu'l-Umde* adındaki eserinde bunu belirtir. İbn Reşîk'in bu eseri kendi konusunda benzersiz bir eserdir ve bu eserinde şiir sanatını yeterli derecede açıklamıştır. Ondan önce yetişenler tarafından bu eserin benzeri yazılmamış olduğu gibi, ondan sonra yetişenlerden de kimse bu esere denk olabilecek bir eser yazmamıştır.

Bu sanatla uğraşanlara, bütün bu şartlar kendisinde bulunduğu hâlde şiir söylemek güç gelirse, sen bu işi başka bir zamana bırak, nefsini zorlama.

Şiir söylediğinde kasidenin başından başlayarak sonuna kadar beyitlerin kafiyesi bir tür olmasına ve kasidenin yapısının ona dayanmasına önceden dikkat edilmelidir. Çünkü buna dikkat etmeyen kafiyeleri yerli yerine koymak hususunda zorluk çeker. Çoklukla birbiriyle bağlantısız ve çirkin bir kafiye kullanır. Eğer aklına bir beyit gelir ve şiirin o andaki yeri bu beyit için uygun olmazsa, bu beyti şiir için en uygun olacak yere koymalıdır. Çünkü her beyit kendi başınadır; ancak beyitler arasındaki uyuma dikkat edilir. Şair beyitleri gözden geçirerek kasidesini ayıklamalıdır. Güzel bulmadığı takdirde, o şiiri bırakmakta tereddüt etmemelidir.

İnsan şiirine çok düşkündür. Çünkü şiir onun fikrinin ve kabiliyetinin mahsûlüdür. Şair ancak en fasih sözleri kullanmalı ve dil zaruretlerinden sakınmalıdır. Çünkü bu gibi zaruretler şiirin değerini düşürür. Bu zaruretleri bir tarafa bırakarak doğru bir usûl izlemek mümkün olduğu için dil âlimleri müvelled (Araplaşmış yabancıların ortaya çıkardığı kelime) ve lisan zaruretlerini yasaklamışlardır. Şair muğlak ifadelerden kaçınmalı ve lafızları söylendiği anda manalarının anlaşılacağı ifadeleri tercih etmelidir. Yine bir beyitte, az lafızla çok mana ifade etmemeye de özen göstermelidir. Çünkü bu da bir çeşit muğlaklıktır. Lafızların en makbulü sözleri anlamlarına uygun ve anlatılmak istenilen şeyi anlatanıdır. Lafızlar birden çok manayı anlatırsa, bunlar anlamından hâriç olan sözler sayılır. Zihin bunları çözmekte zorlanır. "Zevk"in belâgati kavramasına engel olur. Şiirin, insana zevk veren hafiflikte olması, söylendiğinde manalarının hemen analaşılacağı lafızlara sahip olmasındandır.

İşte bundan dolayı üstadlanmız, bir beyite çok fazla mana sıkıştırıldığı için, Doğu Endülüslü şair Ebu Bekr bin Hafâce'nin şiirlerini tenkit ederler. Yine, Mütenebbî ve Maarrî'nin şiirlerini yukarda anlattığımız gibi, Arap şiirindeki üslûplara göre söyenmediği için kusurlu bulmuşlar ve bu iki şairinkiler şiir değil, manzumedir[128] demişlerdir. Üstadlarımız bundan dolayı Mütenebbî ve Maarrî'nin şiirlerini yukarda anlattığımız gibi Arap üslûbuna uygun olarak yazılmadığını olduğunu söyleyerek kusurlu bulmuşlar ve bu iki şairinkiler şiir değil, manzumedir, demişlerdir. Her şiirin "şiir" olup olmadığına ancak "zevk" karar verir.

Şair şiirlerinde alışılmış veya kusurlu olan kelime ve sözleri kullanmaktan sakındığı gibi, çok kullanılan amiyane kelime ve tabirler kullanmaktan da sakınmalıdır. Çünkü bunların her biri sözlerin belâgatini giderir. Meselâ; "Ateş sıcaktır.", "Gök başımız üzerindedir." sözleri gibi belâgatten uzak olan sözler bu cümledendir. Sözler ifadesizliğe ne kadar yaklaşırsa, belâgat derecesinden de o kadar uzaklaşır. Çünkü ifadesizlikle belâgat birbiriyle iki zıttır. Bundan dolayı ilâhiyat ve nübüvvet konusunda söylenen şiirler, çoklukla, belâgat bakımından düşük derecededir. Bu gibi konularda ancak çok yüksek derecedeki şairler, bunlardan da ancak onda biri güzel şiirler söyleyebilir. Çünkü bunların anlamları çok kullanıldığı için belâgat derecesinden uzaklaşmıştır. Bunlardan her biri elde edildikten sonra da şiir söylemek güç gelirse, zihin yorup tekrar tekrar şiir söylemeye çalış. Çünkü

istidat meme gibidir. Meme sağıldıkça süt verir, sağılmadan kendi hâline bırakılırsa süt büsbütün kesilir.

Şiir sanatı İbn Reşîk'in *Kitabu'l-Umde*'sinde yeter derecede anlatılmıştır.

Biz bu sanattan gücümüz yettiği kadarıyla hatırımızda kalanları söz konusu ettik. Bu hususları tam olarak öğrenmek isteyenler bahsedilen esere müracaat etmelidirler. Çünkü buna dair istedikleri her malûmat orada vardır. Bizim burada anlattıklarımız ondan yeterli miktarda bir özettir. Yardımcı olan Allah'tır.

Şu şiir sanatı hususunda riayeti gerekli şeylere dair bu meslekte olanlar birtakım manzumeler vücuda getirmişlerdir. Buna dair söylenenlerin en güzeli, İbn Reşîk'e ait olduğunu zannettiğim şu kasidesidir: [129]

"Birtakım cahilden gördüğümüz şiir sanatına Allah'ın lanet eylesin. Bunlar garîb şiir nevini ve muğlak tabirleri dinleyiciye açık ve kolay gelene tercih ederler. Saçma şeyleri sahih bir mana olarak görürler. Berbat sözleri de değerli sayarlar. Doğru olan şiir türünü bilmezler ve bunu bilmediklerini de bilmemekteler. Bunlar başkaları tarafından kınanırlar ve sözleri reddedilirse de bize göre, gerçek adına, cahillikle mazurdurlar. Şiir vasıfları bakımından, her ne kadar çeşitli fenleri içine alıyorsa da nazımda mütenasip olmalıdır. Olsa idi veya olmasa idi diye temenni eylediğin bir şeyi olumlu veya olumsuz anlatmak istediğin vakit, her anlamı açıklarken ifaden, kendine bakanlara güzelliğini göstermek istiyen gelin gibi olmalı, lafız ve kelimeleri gelinin yüzüne ve anlamları gözlerine benzemeli, maksat anlatılırken o şiirleri okuyanlar onun güzelliği ile süslenmelidir. Hür birini şiirle övdüğünde itnab üslubuna teveccüh etmelisin. Manzumenin nesib kısmını kolay ve anlaşılır olarak ortaya korsun. Övgüyü dosdoğru ve apaçık nitelikte tutarsın, kulağı rahatsız eden sözlerden titizlikle kaçarsın. Bu sözler lafzen mevzun olsalar bile şayet onu şiirle hicvedecek olursan bu husustaki şiirinde, hicivde kabasaba dil kullananların tuttukları yolları ayıpla. Hicviye tarzında şiir söylemek istediğin zaman maksadını açık bir şekilde anlatmak yolunu bırakarak. Hicviyede açık açık söylemeyi bir deva ve dokunaklı sözleri bir hastalık telâkki edersin, Bir sablah vakti seni bırakıp gidecek olanlar için ayrılıktan dolayı ağladığın zaman kederli hâlde, gözlerinin köşelerinde saklanmış olan yaşlarını bol bol akıtırsın.

Üzerine bir hüzün çöker; o vakit zaptetmelisin. Şayet bir dostuna sitem edeceksen vaadi tehditle ve yumuşaklığı sertlikle birlikte göstermelisin Böylece sitem ettiğin kişiyi endişe ile itminan ve izzetle zillet arasında bırakmış olursun. En sıhhatli şiir ayan beyan olmak şartıyla inci gibi dizilenidir ve Bu şiir okunduğunda halk benzerini söyleme sevdasına düşer. Benzerini söylemek istediklerinde şiirde güçlü olanları bile âciz bırakır."

Bunun gibi Nâşi şu kasideyi söylemiştir:

"Şiir o sözdür ki onun göğsünde olan inhirafları düzene sokarsın ve esas metninin tertibe sıokarsın. Çatlaklarını itnabla tamir edersin. Kör olan gözünü icaz (mili) ile açarsın. (Şiirin zihne) yakın olanı ile uzak olanını birleştirirsin bir araya getirirsin. (Bir su gibi) biriken kısmı ile akan kısmını birleştirirsin. Asil ve kerem sahibi birini meth u sena edip hakkı olan teşekkür borcunu ödemek istediğin zaman ona sözün en nefisini ve metinini armağan ve en değerlisini tahsis edersin. Bu manzume parçalarındaki nizam itibarıyla akıcı olur. Kısımlarındaki uyum cihetinden kolay bulunur. Şayet bir yer ve sakinleri için ağlayacaksan. Mahzuna göz yaşı döktüreceksin. Eğer bir töhmetten kinaye yoluyla bahsetmek istiyorsan sözün açık ile gizli tarafını birbirine muhalif hâle getir. Bu sözü dinleyen kimse şüphe etme ile emin olma arasında bocalasın dursun. Bir kardeşine bir hatasından dolayı sitem ettiğin zaman ona olan hitapta sertlikle yumuşaklığı bir arada bulundur. Onu tatlılıkla ünsiyet eder. Hüzün ve elemden kurtulup emniyete kavuşmuş bir hâlde bırak. Gönlünü kaptırdığın bir dilbere laf attığın zaman baştan çıkarıcı gamzeleriyle seni vurduğunda onu hoş ve nükteli sözlerle kendine bağla. Sözlerdeki esrar onu tutuştur. Senden çıkan olan bir hata için özür dilediğinde ne açık ne kapalı belki ikisi arası şüpheli bir ifade ile hâlini arzet. O zaman kabahatin, manzumene itibar eden kimsenin nezdinde, ona serzeniş etme hâline ve yaptığın şey hata olmadığı hükmünde yemin ettirecektir."

ELLİSEKİZİNİNCİ BÖLÜM

Şiir ve nesir sanatlarının manalarda değil lafızlarda olduğuna dair

Bil ki, gerek nazım gerek nesir olsun söz sanatı, manalarda değil lafızlardadır. Lafızlar asıldır; manalar yalnız ona tâbi durumdadır.

Şiir ve nesirde meleke kazanmaya çalışan sanatkâr, bu melekeyi ancak Araplar tarafından söylenmiş şiir ve nesirleri tekrarlayarak ve ezberleyerek kazanır. Sonra ezberlediği metinler üzerinde çok fazla tekrar yaparak Mudar dilindeki melekesini iyice sağlamlaştırır ve dilindeki yabancılıktan kurtulur.

Kendisini Arap kavmi arasında doğma büyüme bir çocuk gibi farz ederek, tıpkı bir yeni yetişen çocuğun dil öğrenmesi gibi onların lügatlerini öğrenir. Nihayet dilleri itibarıyla onlardan biriymiş gibi olur.

Bunun sebebi önce de belirttiğimiz gibi şudur: Lisan telaffuzla ilgili sair melekeler gibi bir melekedir. Dille tekrar edile edile o lisanî melekenin öğrenilmesi için gayret gösterilir ve nihayet meleke vücuda gelir. Nitekim başka melekelerde de durum budur.

Dilde ve telaffuzda vücuda gelmiş olan şey sadece lafızlardan ibarettir ve manalar zihindedir. Ayrıca herkesin zihninde manalar mevcut olup bu manalarla ilgili olmak üzere zihne gelen her fikri herkes istediği gibi ve hoşuna giden biçimde tasavvur etme gücüne sahiptir. Onun için de manaların telifi söz ustalığına ve sanat külfetine katlanmaya ihtiyaç göstermez. Fakat sanata muhtaç olan, belirtmiş olduğumuz gibi, ihtiyaç duyulan şey, bu manaları ifade edecek ve bu manaların kalıpları durumundaki sözlerin oluşturulması için gereken sanattır. Nasıl ki denizden

su almak için kullanılan kapların kimi altından, kimi gümüşten, kimi sadeften, kimi camdan ve kimi de sırçadan yapılmıştır ve içlerindeki su aslında bir olup, su ile dolu olan kapların iyi vasıfta olmaları sudaki farklılıktan değil, sadece bu kapların cinslerindeki farklılıktan ileri gelmektedir. Aynen bunun gibi dildeki iyi vasıf ve onun kullanılmasındaki belâgat da maksatlara tatbik edilmesi itibarıyla ifadenin farklı seviyede olmasına bağlı olarak farklılık göstermektedir. Yoksa manalar özü itibarıyla birdir.

Dildeki melekenin gereklerine göre, sözü nasıl telif edeceğini bilmeyen kişi, maksadını ifade etmeye çalıştığında, bunu beceremezse, ancak ve ancak ayağa kalkmaya teşebbüs edip de gerekli güce sahip olmadığı için bu işe muktedir olamayan bir kötürüm durumuna gelir.

Allah, *"Size bilmediğinizi öğretmektedir."* (Bakara, 2/151).

ELLİDOKUZUNCU BÖLÜM

Dilde meleke, çok ezberlemekle kazanılacağına bu melekenin vasfının da ezberlenen metnin vasfına göre olduğuna dair

Arap dilini öğrenmek istiyen kimsenin çok ezberlemeye ihtiyacı olduğunu ve ezberlediği şeyin iyi vasıfta (kalitede) olmasına göre melekesinin iyi vasıfta veya düşük vasıfta olduğunu yukarda anlatmıştık.

Şimdi kim ki Müslüman Arapların veya Habîb'in, Attabî'nin, İbn Mu'tez'ın, İbn Hânî'nin veya Şerif Radî'nin şiirlerini veya İbn Mukaffa'nın veya Sehl bin Harun'un veya İbn Zeyyat'ın ve Bedî'nin veyahut da Sâbiî (öl. 994)'nin risalelerini ezberlerse, belâgattaki derece itibarıyla sahip olacağı meleke sonrakilerden İbn Sehl (öl. 1260)'in veya İbn Nebîh (öl. 1222)'in şiirlerini ya Beysânî'nin ve da İmâd İsfehanî'nin nesirlerini ezberlemiş olan kimselerden daha iyi ve daha yüksek seviyede bulunur. Çünkü sonuncuların edebiyat ve şiir itibarıyla seviyeleri evvelkilerin seviyelerinden aşağıdır. Bu husus edebî zevk sahibi basiretli bir tenkitçi için apaçıktır.

Ezberin veya işitmenin iyi olması nispetinde, sonradan onları iyi olarak kullanmak mümkün olur.

Şimdi ifade itibarıyla ezberlemenin (hıfzın) yüksek bir seviyede olması nispetinde ondan hâsıl olan meleke de yüksek seviyede bulunur. Çünkü tabiat imal ettiği edebî ürünleri ancak ezberden vücuda gelen meleke tezgâhında dokur ve melekeye ait kuvvetler onun beslemesiyle hayat bulur.

Her ne kadar nefis tabiatı itibarıyla "cevher"den ibaret ise de o idrâklerdeki kuvvet ve zaaf itibarıyla insanda farklılıklar göstermektedir. Bu

farklılığın tek sebebi ona hâriçten gelip kendisinin keyfiyeti biçimine giren idrâkler, melekeler ve renklerdir. İşte bu sayede nefsin varlığı vücut bularak, sureti kuvveden fiile çıkar.

Yukarda anlattığımız gibi, nefis, sahip olduğu melekeleri tedricen kazanır. Şiir melekesi, şiirlerin ezberlenmesiyle; nesir melekesi, seci ve düz metinlerin ezberlenmesiyle; ilim melekesi, ilimleri tahsil etmek, ilmî görüşleri ve araştırmaları bilmekle; fıkıh melekesi, fıkıh tahsil etmek, meseleleri mukayese etmek, teferruatlandırmak ve usûle göre dallarının hükmünü tespit etmekle; tasavvuf melekesi, ibadetle, zikirle ve gücü yettiğince halktan uzaklaşıp halvete çekilmek suretiyle maddî hissinî soyutlayıp ruhî idrâke geçiş melekesini kazanmakla elde edilir. Nefis, bu melekelerin her biriyle, bir şekil ve özellik kazanır. Bu melekeler hangi örnekler üzerine gelişmişlerse, örneklerin vasıflı veya vasıfsız oluşuna göre, melekeler de vasıflı veya vasıfsız olurlar.

Bir melekenin bizzat kendisi o melekenin var olmasına esas teşkil eden şeyin iyi veya kötü vasıfta oluşuna bağlıdır. Cinsi itibarıyla yüksek seviyede olan bir belâgat melekesi ancak o cinsten yüksek seviyedeki ifadelerin ezberlenmesiyle kazanılır. İşte bundan dolayıdır ki fakihler ve ilim sahipleri belâgatçe geri durumdadırlar. Bunun tek sebebi belâgat üslubu ve bunun seviyesi hâricinde kalan birtakım ilmî kaideleri ve fıkhî tabirleri daha evvel ezberlemiş ve bu gibi şeylerle zihinlerini doldurmuş olmalarıdır.

Hâlbuki bu tür ilmî kaideleri ifade ederi ibarelerin, belâgat yönüyle bir kıymeti yoktur.

İşte zihin bu vasıftaki metinlerin ezberleriyle meşgul edilir ve nefis buna göre şekillenirse, bundan ortaya çıkacak meleke, belâgat bakımından son derece yetersiz ve böyle bir melekeden çıkan ibareler de Arapların kullandığı üslûplardan uzak olur. Bu yüzden, Arapların belâgat değeri yüksek metinlerini değil de, bu tür ilmî kaideleri ezberlemiş olan nahivcilerin, kelâmcıların ve diğer âlimlerin şiirlerinin, belâgatten ve Arapların kullandığı üslûplardan uzak olduğunu görüyoruz.

Merinîler hanedanlığında mühür kâtibi (tevkiîci) faziletli dostum Fazıl Ebu Kasım bin Rıdvan bana şunu anlatmıştı. Bir gün Sultan Ebu Hasan'ın kâtibi meslektaşım Ebu Abbas bin Şuayb (öl. 1349) ile fikir teatisinde bulunuyordum. Bu zat, çağında Arap dili sahasında maharet sahibi olanların

önde geleni idi. Kendisine İbn Nahvî'nin (öl. 1119) kasidesinin matlaını[130] okudum ve okuduğum şiirin ona ait olduğunu da söylemedim. Şiir şudur:

"Sevgiliden hatıra kalan harabelerde durduğum zaman yenisi ile eskisi arasındaki farkın ne olduğunu bilemedim."

Ebu Abbas, beyti okuduğum gibi, düşünmeden dedi:

Fakihlerden biri tarafından söylenmiştir."

Ben:

"Fakihlerden birinin şiiri olduğunu nereden biliyorsun?"

O:

"Şiirde geçen 'fark nedir?' ibaresinden." Dedi ve ekledi: *"Çünkü tabir Arap üslûbunda olmayan, fakihlerin ibarelerindendir."*

Ben de: *"Atana rahmet, bu beyit İbn Nahvî'ye aittir."* dedim.

Hâlbuki yazarlar ve şairler hiç öyle değillerdir. Onlar ezberlerini edebî metinler arasından seçmişler, düz sözlerde Araplara has ifade ve üsluplarla uğraşmışlar, nesir ve şiir için Araplara ait ifadenin vasıflı olanlarını süzerek almışlardır.

Endülüs'teki Benu Ahmer hanedanlığının hükümdarlarına vezirlik yapanlardan dostum Ebu Abdullah bin Hatîb ile sohbet yapıyorduk. Bu kişi şiirde de, yazıda da birinci idi. Kendisine dedim ki: *"Ne zaman şiir söylemeye meram etsem, bu işin bana güç geldiğini hissediyorum. Hâlbuki ezberim az olmakla beraber Kur'ân'dan, hadisten ve Arap sözüne ait ifade türlerinden iyi ifadeleri de ezberlemişimdir. Doğrusunu Allah bilir ama bana bu güçlük ancak hafızamda yer etmiş bulunan ilmî şiirler ve telifâtla alâkalı kaideler yönünden gelmiş olabilir. Çünkü ben Şâtıbî'nin kıraata ve kurrâya dair olan biri büyük, diğeri küçük iki kasidesini ezberlemiş ve işitme yoluyla öğrenmiş, İbn Hâcib'in biri fıkha, diğeri usûl-i fıkha dair olan iki eserini dersler alarak öğrenmiş, Hunacî'nin mantıka dair olan Cemel'ini, Kitabu't-Teshil'in bir kısmını ve ders meclislerindeki öğrenim*

kaidelerinin birçoğunu okumuş bulunuyorum. Hafızam bunlarla doldu. İşte bunlar Kur'ân, Hadis ve güzel Arap sözlerini öğrenmekle elde etmiş olduğum güzel istidat ve tabiatımı bu melekeden uzaklaştırmış olacak."

Vezir bir zaman şaşırarak yüzüme baktıktan sonra: "*Allah seni mükâfatlandırsın, bu sözleri ancak senin gibi biri söyleyebilir."* demişti.

Bu bölümden ve oradaki tespitlerden, diğer bir sır daha senin için apaçık olur. O da gerek şiirleri, gerekse nesirleri itibarıyla Müslüman Araplara ait ifadenin Cahiliye dönemi Araplarına ait ifadenin belâgat ve edebî zevk yönünden daha yüksek seviyede olmasının gerçek sebebini ortaya koymaktır. Çünkü biz görmekteyiz ki Hassan bin Sâbit'in, Ömer bin Ebî Rebîa'nın, Hutaye'nin, Cerîr'in, Ferezdak'ın, Nusayb'ın, Geylan Zu'r-Rumme'nin, Ahvas'ın ve Beşşâr'ın şiirleri daha sonra hitabeleri, nesir şeklindeki yazışmaları ve hükümdarlarla aralarında geçen konuşmaları itibarıyla Emevî hanedanlığında ve Abbasî hanedanlığının da başında yaşamış, ilk Araplara ait olan ifadeler belâgattaki seviye itibarıyla Nâbiga'nın, Antare'nin, İbn Külsüm'ün, Züheyr'in, Alkame bin Abede'nin, Tarafa bin Abd'ın şiirlerinden ve nesirlerinden Cahiliye dönemine ait ifadelerden daha yüksektir.

Belagatte mahir olan biri için, bozulmamış bir meleke ve doğru bir edebî zevk, bu gerçeğin iki şahididir. Bunun sebebi şudur: İslâm'ı idrak eden şairler ve edipler, insanların bir benzerini getirmekten âciz oldukları ve belâgat derecesi çok yüksek Kur'ân'ı ve hadisleri dinleme fırsatı bulmuşlardır. Kur'ân ve hadisler bu insanların kalplerine girmiş, nefisleri bunlardaki üslûplara göre gelişmiş ve böylece onların belâgatteki melekeleri, bu sözleri duymamış ve nefisleri onlardaki üslûplara göre gelişmemiş olan cahiliye dönemindeki insanların melekelerinden daha yüksek derecelere ulaşmıştır. Netice olarak İslâmlık çağında yetişen bunların şiirleri ve nesirleri, yapı ve güzellik bakımından Cahiliye döneminde yetişenlerin eserlerinden üstündür. Sen belâgatten anlayan ve zevk sahibiysen, zevkin sana bu hususta şahitlik edecektir.

Üstadımız Şerif Ebu Kasım (öl. 1359)'a bir gün bu hususta sormuştum. Çağımızda Gırnata kadısı olan bu kişi bu sanatın da üstadı idi. Şalûbîn (öl. 1245) talebelerinden olup da Sebte'nin üstadları olan müteaddit cemaatlerden belâgat sanatını öğrenmiş, lisan ilminde derinleşmiş ve bu konuda çok yüksek bir seviyeye ulaşmıştı. Bir gün kendisine: *"Belagat*

açısından İslâm'dan sonraki Arapların, cahiliye dönemindeki Araplardan daha üstün bir dereceye sahip olmalarının sebebi nedir?" demiştim. Bu durumu inkâr da edemezdi. Çünkü edebî ve lisanî yönden zevk sahibi idi. Uzun bir suskunluktan sonra: *"Bilmiyorum vallahi."* dedi. Bunun üzerine: *"Bu meselede içime doğan bir hususu sana arz edeyim. Belki de onun sebebi bu husustur."* dedim ve burada kaydettiğim hususu kendisine anlattım. O, hayrette kalarak sustu. Daha sonra da bana hitaben: "*Ey Fakih! Bu sözün altınla yazılması hakkıdır."* dedi. Bundan sonra bana daima hürmetle muamele etmiş, ders meclislerinde sözüme kulak vermiş, ilimlerdeki üstün dereceme şehadette bulunmuştur.

"Allah insanı yaratarak ona beyanı talim etti." (Rahman, 55/3-4).

ALTMIŞINCI BÖLÜM

Tabiî ve sun'î ifade ve sun'î ifadenin iyi veya kusurlu oluşunun açıklanmasına dair

Bilinmelidir ki ibare ve hitaptan ibaret olan sözün sırrı ve ruhu ancak belli bir mana ifade etmesindedir. Eğer bu ruh terk edilecek olursa, o zaman sanki ölü bir toprak hâline gelir, ifadenin en mükemmel derecesi, belâgat âlimlerinin tarif ettikleri şekliyle belâgattir. Onlar belâgati, *"Sözün, halin icabına uygun olmasıdır."* diye tarif ederler.

Belâgat ilmi, lafzî terkiplerin, hâlin icabına uygun düşmesine esas teşkil eden şartların bilinmesinden ibarettir. Uyum itibarıyla terkiplere has olan sözü edilen şartlar istikra[131] yolu ile Arap lisanından çıkarılmış ve âdeta kaideler hâlini almıştır.

Söz konusu bu şartlar, Arapların sözlerinden çıkartılıp derlenmiş ve âdeta bu işin esas kuralları hâline gelmiştir. Cümlelerin amacı, Arapçanın bilinen bütün kuralları çerçevesinde, bir şeyi, başka bir şeye isnat etmektir. Aynı şekilde takdim-tehir, ma'rife-nekre,[132] idmâr-izhâr,[133] takyid-itlak[134] ve saire gibi söz konusu terkiplere has olan hâller isnadın dışında kalan ve hitap etme anında muhatapları kuşatan hükümleri ve şartları ifade eder.

Bu hâllerin bu hususu ifade etmesi için belli bazı şartları vardır ki, bunlar da belâgat ilimlerindendir ve "meânî ilmi" diye adlandırılır.

Şimdi bahsedilen sebepten dolayı Arapçaya ve nahiv ilmine özel kaideler, meânî ilmine özel kaidelerin içinde yer alır. Çünkü meânî ilminin isnad ifade etmesi, yani müsned[135] ile müsnedun ileyh[136] arasındaki nisbete

delâlet etmesi, ifade etmekte olduğu isnadı kuşatan hâllerden bir parçadır. İ'rab kaidelerinde veya meânî esaslarında görülen bir aksaklıktan dolayı hâlin icabını tam olarak ifade etmekten, sözü edilen terkipleri geri bırakan şey, o terkipleri hâlin icabına uyumlu olmaktan da geri bırakır ve böylece terkibi ölü toprak gibi, bir şey ifade etmeyen lafızlar arasına sokar.

Söz konusu edilen muktezâ-yı hâli[137] ifade etme hususuna, çeşitli manalara işaret edecek şekilde, cümlelerin bir manadan diğerine intikal ettirilmesindeki maharet takip eder. Çünkü cümle, belli bir manaya işaret eder ve zihin, mananın, zarurî sonucuna veya benzerine geçer.

Bu suretle ortaya konanın dışında kullanılan terkip ya mecaz, ya istiare veya kinaye olur. Nitekim yerinde izah edilmişti. Böylece söz konusu intikal sayesinde fikir için tıpkı ifadede olduğu gibi hatta ondan daha tesirli bir lezzet hâsıl olur. Çünkü bunların tümünde de deliline dayanarak medlûlü ele geçirme hususu mevcuttur ve malûm olduğu üzere zafer, lezzetin sebeplerindendir.

Söz konusu intikallerin, kaideler hükmünde olan birtakım hükümleri daha vardır ki edebiyatçılar onları bir sanat hâline sokarak "beyan" ismini vermişlerdir. Bu beyan ilmi, ifadenin muktezâ-yı hâle uyumlu olmasını temin eden meânî ilminin öz kardeşi gibidir ve hâlin gereklerini ifade eder. Çünkü ilmindeki hükümler ve şartlar cümlelerin manalarıyla ilgilidir. Meânî ilminin kuralları ise, delâlet bakımından bizzat cümlelerin halleriyle ilgilidir. Bilindiği gibi, lafızlar ve manalar birbirini gerektirir ve birbirine komşudur. O hâlde meânî ilmi ve beyan ilmi, belâgatın bir parçasıdır ve ifadenin mükemmelliği ve mukteza-yı hâle mutabakatı bu ikisi sayesinde mümkün olmaktadır.

Bir şey ki, hâlin icabına uyum ve ifadedeki mükemmellik itibarıyla söz konusu terkipler için kusur teşkil eder, yine o şey belâgat itibarıyla da aynı terkipler için kusur teşkil eder. Belâgatten anlayanlara göre böyle terkipler yabanî hayvanların çıkardıkları sesler hükmünde olacağından onlara belâgat dememek daha uygun olur. Çünkü Arapça ifadesi itibarıyla mukteza-yı hâle uyumlu olan şeydir. Buna göre belâgat Arapça ifadenin aslını, ruhunu ve tabiatını teşkil etmektedir.

Bilinmelidir ki, lisancılar "tabiî konuşma" dedikleri zaman bu tabirle kendisiyle kastolunan medlûlünü ifade itibarıyla tabiatı mükemmel olan

sözü kastederler. Çünkü kendisiyle sadece telaffuz kastolunan bir ibare ve hitap değildir. Daha açıkçası Konuşan onunla içindekini dinleyicisine tam olarak ifade eder. Bu sözü zihnindeki mananın mevsuk bir delili hâline getirir.

İfadedeki mükemmellikten sonra çeşit çeşit tezyinat, söz konusu seciyeye asaleten sahip olan, kelâmdaki terkipleri takip eder. Âdeta bu gibi şeyler ve bediî sanatlar, terkiplere parlak bir fesahat bahşeder.

Sözü secili söylemek, anlamları âhenkli kısımlara ayırmak, lafızları iki anlama gelecek şekilde kullanmak, ancak yakın anlamı değil uzak anlamı kastederek tevriye yapmak, zıt anlamlar ve kelimeler arasında cinas yapmak gibi. Bütün bunlar, mananın tam olarak ifade edilmesinin sonraki hususlar olup, sözü parlatıp süsler ve kulağa hoş gelmesini sağlar.

Bu sanat mu'ciz bir kelâm olan Kur'ân'ın birçok yerlerinde mevcuttur.

"*Kararan geceye ve aydınlanan gündüze and olsun ki..."* (Leyl, 92/1, 2), *"O ki, ihsanda bulunur, takva üzere olur, en güzel olanı tasdik eder..."* (Leyl, 92/5, 10), *"O ki, azar ve dünya hayatını tercih eder..."* (Nâziât, 79/37, 41), yine *"Onlar iyi iş yaptıklarını sanırlar."* (Kehf, 18/104) âyetleri de böyledir.

Kur'ân'da bunların benzeri birçok örnekleri vardır. Fakat bu ibarelerde, sözü edilen bediî sanatların oluşmasından evvel bu terkiplerin asıllarında ifade, mükemmelleştikten sonra bu çeşit sanatlar ortaya çıkar.

Ancak bu tür süslemelerden ve güzelleştirmelerden önce, duruma göre mananın tam olarak ifade edilmiş olması gerekir. Bu çeşit bediî sanatlar cahiliye dönemindeki ifadelerde de geçer. Ancak bunlar bizzat hedeflendikleri için değil, tesadüfîdir.

Züheyr'in, şiirlerinde bu sanatları bilerek kullandığı söyleniyor Ancak bu ifadelerde bu sanatlar "kasd" ve "taammüd" yoluyla olmayıp tesadüfîdir. Bu türlü şeylerin Züheyr'in şiirinde geçtiğinden bahsedilir.

İslâm döneminin ilk şairleri bu çeşit sanatları hem tesadüfen hem de kasten kullanmışlar ve bu hususta ilginç örnekler ortaya koymuşlardır. Bu yolda bu tür sanatların usûlünü ilk defa sağlam bir hâle getirmiş olan Habib bin Evs, Buhturî ve Müslim bin Velid'dir. Bunlar edebî ve bediî sanatlara çok düşkün olmuşlardır.

Bu sanatlarla ilk defa uğraşan Beşşâr bin Hurd ve İbn Herme'dir, diyenler de vardır. Bu ikisi Arap lisanında şiirleri şahit ve delil olarak kullanılanların sonuncuları idiler. Sonra Külsüm bin Amr, Attabî, Mansur Nümeyrî, Müslim bin Velid ve Ebu Nüvas onlara tâbi olmuşlardı. Bunların ardından da Habîb ve Buhturî gelmişlerdi. Daha sonra İbn Mu'tez geldi, bu sanata son noktayı koydu.

Ne olduğunu anlayasınız diye bediî ve edebî tabiî ifadeye birkaç örnek verelim. Meselâ Kays bin Zerîh'in şu beyti:

"Belki ıssız yerlerde gizlice nefsime senden bahsederim diye çadırların arasından çıkıp gidiyorum."

Küseyyir'in şu beyitleri:

"O benden ben ondan ilgiyi kestikten sonra benim Azze hanıma olan tutkunluğum bulutun gölgesini ümit edip duran kimse gibidir ki ne vakit bulutun gölgesinin müsait bir yerinde uyumak istese bulut onu terk edip gider."

İçinde herhangi bir sanat bulunmayan bu tabiî ifadenin terkibindeki sağlamlığa dikkat ediniz. Şayet bu sağlamlığın üzerine bir de sanatlar ilave edilmiş olsaydı, elbette ki güzelliği daha da artardı.

Sanatlı ifade, Beşşâr'dan, sonra Habîb'ten ve bu ikisinin tabakasından daha sonra bu sanatın pîri olan İbn Mu'tez'den itibaren çok görülür. Bunlardan sonra gelenler, bunların alanında hüner göstermişler ve edebî kumaşlarını bunların tezgâhlarında dokumuşlardır. Artık söz konusu edebî ve bediî sanatın ehli olanların yanında bu sanatın çeşitli sınıfları ortaya çıkmıştır. Onlar bu sanat şekillerinin isimleri olarak birbirinden farklı ıstılâhlar kullanmışlardır. Bunlardan birçokları, bu sanatı, sözün asıl manasıyla ilgili olan ifadeye dâhil olmaması, sadece ona güzellik ve süsleme şartıyla belâgate dâhil etmektedir.

Eskiler bediî sanatları belâgat dışı görmüşlerdir. Bundan dolayı onlar bu sanatı belli bir konusu bulunmayan edebî sanatlardan saymaktadırlar. *El-Umde* isimli eserinde İbn Reşîk'in ve Endülüs ediplerinin benimsedikleri

görüş de budur. Bu sanatın kullanılması için edipler birtakım şartlar koşmuşlardır.

Bunlardan biri, bu sanatları kullanmak için zorlamalara girişmemek ve bunlara çok fazla önem vermemektir. Ancak bunlar kendiliğinden olursa, buna söylenecek bir söz yoktur. Çünkü işin içinde zorlama olmazsa, söz, kusurdan uzak olur. Aksi takdirde, yani bu sanatları kullanmak için zorlamaya gidilirse, sözün esas terkibi göz ardı edilir, böylece ifade temelinden bozulur ve belâgat da baştan kaybolup gider. Bu durumda söz konusu süslemelerden başka bir şey kalmaz.

Bugün çağımızdaki ediplerin genel hâli budur. Belâgatte edebî ve lisanî zevk sahibi olanlar, onların söz konusu sanatlara düşkünlüklerini alay konusu hâline getirmekte ve bu durumu bunun dışında bir şey yapmakta acz içinde olarak kabul etmektedirler.

Zamanımızda dil konusunda mahir ve tabiî bir zevk sahibi olanlardan hocamız üstad Ebu Berekât Bellefikî'nin: *"Nefsim için en çok arzu ettiğim şeylerden biri, şiirinde veya nesrinde bediî sanatları kullananların günün birinde en şiddetli cezaya çarptırılmalarına şahit olmaktır."* dediğini işitmişimdir. O, bu sözleriyle, bu sanatları yapacağı derken belâgati unutmasınlar diye öğrencilerini ikaz etmek istiyordu.

Edebî sanatları kullanmanın şartlarından bir diğeri de mümkün mertebe bu gibi şeyleri azaltmaktır. Bir kasidenin iki üç beytinde bu çeşit sanatların bulunması şiire güzellik ve süs vermesi bakımından yeterlidir. Bu sanatların çok olması ise kusurdur. İbn Reşîk'in ve daha başkalarının dedikleri de budur.

Zamanında Endülüs'te Arap lisanın revaçta olmasını sağlamış olan hocamız Kadı Ebu Kasım Şerif Sebtî şöyle derdi: *"Şayet şu bediî ve edebî sanatlar bir şairin şiirinde veya yazarın nesrinde görülürse, onların bunu çokça kullanmaları çirkin bir şey olur. Çünkü bu gibi şeyler ifadeye güzellik katar, onu süsler. Şu hâlde bunlar yüzdeki ben mesabesindedir. Bir ikisi hoş, çok miktarda olması ise çirkindir."*

Gerek Cahiliye, gerekse İslâm döneminde mensur ifadeler, manzum ifadelerin ölçüsü üzere olup başlangıçta serbestti. Cümleler arasında dengeye dikkat edilir ve bu denge fasılalara işaret ederdi. Seci yapma

mucburiyeti duyulmaz ve sanatlara da önem verilmezdi. Büveyhîlerin kâtibi İbrahim bin Hilal Sabî zamanına kadar bu hâl devam etti. O nesirde sanatlara ve kafiyeye yönelmiş ve bu konuda çok ilgi çekici örnekler ortaya koymuştur. İnsanlar resmî yazışmalarda böyle bir üslûp kullandığı için onu kınamışlardır. Onu böyle bir yol tutmaya sevk eden tek sebep, hizmetinde bulunduğu hükümdarların Arap olmamaları ve belagat piyasasını canlandıran hilâfet hamlelerinden uzak olmalarıydı. Sonra gelenlerin nesrinde edebî ve bediî sanat yayıldı. Serbest yazı unutuldu ve resmî ve dostlar arasındaki yazışmalar, belâgatli Arapça, sokaktaki avamî ifadelere benzer bir hâl aldı; Böylece meralar, verimsiz arazilere karışmış oldu.

Bütün bunlar gösteriyor ki, zorlama sanatlar ile süslenmiş sözler, tabiî sözlerin gerisinde kalmıştır. Çünkü ilkinde belâgatin aslına bağlı kalma kaygısı azdır.

"Ve sizi Allah yarattı ve size bilmediğinizi öğretti." (Bakara, 2/ 240).[138]

ALTMIŞBİRİNCİ BÖLÜM

Makam sahiplerinin şiirle uğraşmaya tenezzül etmediklerine dair

Bil ki, şiir Arapların divanı (mecmuası, arşivi) olup, onlar bilgilerini, haberlerini, hikmetli sözlerini şiirlerinde toplamışlardır. Arap kabile reisleri şiirde birbiriyle yarışırlardı. Bunlar Ukaz panayırında şiirlerini halka okuyorlardı. Ve her biri Ukaz panayırlarına gelir, şiirlerini belâgatte yukarıya çıkmış bilgili kişilerin karşısında okurlardı. Giderek bu yarışlarda kazanan şiirleri hac mekânları ataları Hz. İbrahim'in bina ettiği Kâbe'nin duvarına asmaya başladılar. İmriu'l-Kays bin Hucr, Nâbiga Zübyanî, Zeheyr bin Ebî Sülmâ, Antare bin Şeddâd, Tarafe bin Abd, Alkame bin Abede, A'şâ ve *"muallakatu's-Seb'a"*nın (yedi askı) diğer sahipleri böyle yapmışlardı. Şüphesiz ki şiirlerini Kabe'ye asabilenler, ancak kavmine, Mudar kabilesindeki yerine göre bunu yapmaya güç yetirebilenlerdi. Rivayete göre bu yedi kasideye "Muallâka" (asılan) adı verilmesinin sebebi de budur.

İslâmın başlangıç döneminde Araplar bu husustan vazgeçtiler. Çünkü din, peygamberlik (nübüvvet) ve vahiy gibi hususlar onları bu gibi şeylerle meşgul olmaktan uzaklaştırdı. Kur'ân'ın üslubu ve nazmı kendilerini dehşete düşürmüştü. Bir müddet sessiz kaldılar. Daha sonra bu Alıştılar, her şey yerli yerine oturdu. Diğer taraftan şiiri haram kılan ve mahzurlu sayan bir vahiy gelmiş de değildi. Hz. Peygamber (s.a.) şiir dinlemiş ve şairleri ödüllendirmişti. İşte bundan dolayı Araplar şiir hususundaki eski âdetlerine ve döndüler.

O dönemde Kureyş'in önde gelenlerinden sayılan Ömer bin Ebî Rabîa, şiir sahasında yüksek bir derecede idi. Bu kişi çoklukla şiirlerini İbn Abbas'a arz eder, o da beğenerek dinlerdi.

Sonradan büyükArap devletleri kuruldu. Araplar hükümdarlarını överek onlara yaklaşıyorlar, şiirlerinin güzelliğine, belâgatteki derecelerine, kabileleri ve kabileleri arasındaki durumlarına göre, halife ve emirler bu şairlere bağışlarda bulunuyorlar, onları şiirler armağan etmeye teşvik ediyorlardı. Bunlar bu şiirlerin yardımıyla Arap'ın durumlarını ve haberlerini, dilini öğreniyorlardı. Dilin kıymetini takdir ediyorlar, çocuklarını şiir ve lügat ezberlemeye mecbur tutuyorlardı. Emevîler çağında ve Abbasîlerin ilk günlerinde bu hâl devam etti.

"El-Ikdu'1-Ferîd" müellifinin şiir ve şairler konusunda Harun Reşid'in Esmâî ile sohbetine dikkat ediniz; Harun Reşid'in şiir konusunda ne kadar çok bilgi sahibi olduğunu, bu konuda ne derece derinlere gittiğini, onu öğrenme işine ne kadar ehemmiyet verdiğini, şiirin iyisini kötüsünden ayırmada nasıl bir maharete sahip olduğunu, ne kadar fazla şiir ezberlediğini göreceksiniz.

Daha sonra dilleri bozulmuş olan, Arapçayı bir sonradan öğrenen bir nesil geldi. Bunlar sırf ihsanlarına nâil olmak için Arap lisanına vâkıf olamayan Arap olmayan emirleri Arapça şiirleriyle göklere çıkardılar. Habîb, Buhturî, Mütenebbî, İbn Hânî ve bunları takip eden diğer şairler böyle hareket etmişlerdir. Böylece şiirin maksadı yalan ve bahşiş dilenme hâline geldi. Böylece öncekilerin şiirden bekledikleri fayda ortadan kalktı. Bundan dolayı da sonraki makam ve himmet sahipleri şiire tenezzül etmez oldular. Artık vaziyet değişmiş, şiirle uğraşmak başkanlar için bir leke, büyük makam sahipleri için de bir kusur hâline geldi.

"Allah, gece ile gündüzü birbirine çeviriyor. Şüphesiz bunda basiret sahipleri için mutlak bir ibret vardır." (Nur, 24/44).

ALTMIŞİKİNCİ BÖLÜM

Çağımızda Bedevîlerde ve şehirlilerde Arap şiirine dair

Bil ki şiirin yalnız Arap diline mahsus olmayıp, bütün dillerle söylenmiştir. İranlıların ve Yunanlıların şairleri vardı. Yunan şairlerinden Homeros'dan, Aristo "Mantık"ta bahsetmiş ve kendisini övmüştür. Himyerliler arasında eski şairler vardı.

Araplarm yabancılarla karışmasından sonra, i'râb kaideleri derlenip kayıt altına alınmış olan Mudar dili bozuldu. Böylece konuştukları dil önceki Arapların dilinden farklı olan bir Arap nesli yetişti. Sonrakilerin dili i'râb bakımından öncekilerden tamamen farklı olduğu gibi, çoğu kelimelerin anlamları ve yapıları bakımından da farklıydı. Bedevî Arap nesli ayrı bir lügate sahip oldu.

Şehirli dili bile her şehirde çeşitli idi; ıstılâhları birbirininkinden ayrı olduğu için, Doğu halkının dili, Mağrib halkının dilinden ve bunların her ikisinin dili de, Endülüs dilinden ayrıdır.

Şiir söylemek kişiler için tabiî bir durumdur. Çünkü nispetleri, ölçüleri ve bunların karşılıkları bütün hareke ve sükûnların sayıları, bütün insanlar arasında ortaktır. Bunlardan her biri yaradılışlarında bulunduğu içindir, her kavmin dili ile söylenmiştir. Bundan dolayı milletler arasında meşhur olduğu gibi, şiirde en ileri gelen ve belâgat ve fesahatin en yüksek derecesine varan Mudar dilinin ortadan kaybolmasıyla şiirin büsbütün terk edilmeyeceği bellidir. Dilleri bozulmuş olan Araplardan her kabileden şehirliler kendi dilleriyle şiirler söylemişlerdir. Dilleri başka kabilelerin dillerinin tesirinde kalarak bozulmuş olan şimdiki Arap kabilelerinin

selefleri olan Mudarların dilindeki vezinler dışında aşk şiirleri, mersiyeler, hicivler gibi pek uzun şiirler söylerler. Şiirin bir dalından diğerine, bir maksattan öbürüne geçerler. Çok kere şiirlerin başından, hemen maksada geçtikleri de olur.

Çoklukla şairler kasidelerine kendi isimlerinden bahsederek başlar ve bundan sonra nesib[139] ve tegazzül[140] bölümüne geçerler. Bundan dolayı Mağrib'teki şehirlerin Arap halkı Arap şiirlerini nakletmiş olan Esmâî'ye nisbetle bu tür şiirlere "Esmâîyât" adını vermektedirler. Doğulu Araplar ise bu şiir türüne "Bedevî", "Havrânî" ve "Kubeysî" gibi isimler verirler. Ganallekla basitçe beste yapar, sonra terennüm ederler. Bu çeşit terennüme Irak ve Suriye'nin kuzeyinde yer alan Havrân'a nisbetle "Havranî" ismini verirler. Burası zamanımıza bedevî Arapların konakladıkları ve yaşadıkları yerlerden biri olagelmiştir. Bu usûl aralarında çok yayılmış ve çok kullanılmaktadır. Bunlar bu usûle göre, şiiri dörder dörder olmak üzere parçalara bölerler. Bu parçalardan sonuncu parçanın kafiyesi önceki parçaların kafiyesinden ayrı olur.

Sonraki Araplar arasında yaygın olarak kullanılan bir şiir türü daha vardır. Bu türde şiir dörtlü mısralar hâlinde söylenir. Dördüncü mısranın kafiyesi, ilk üç mısraınkinden farklıdır. Ancak kaside boyunca her dörtlüğün son kafiyesi aynıdır. Bu tür, Müvelidûn[141] tarafından çıkartılan murabba (dörtlük) ve muhammes (beşlik) türlere benzer.

Bu soylar bu tür şiirlerini son derece belâgatli söylerler. Aralarda bu tür şiirleriyle büyük şöhret kazanmış kimseler vardır. Çağımızda, bilhassa dil bilgisiyle meşgul olanlar, Arapların bu tür şiirlerini işittiklerinde bunları benimsemezler ve çirkin bulduklarından işitmek de istemezler. Çirkinliğinin i'râbsızlığından ileri geldiğine inanırlar. Hâlbuki onların bu şiirleri çirkin saymaları kendilerinin o dilde meleke sahibi olmadıklarından dolayıdır. Bunlar o şiirleri söyleyenler gibi, o dilde meleke sahibi oldukları takdirde, onların tabiat ve zevkleri bu şiirlerin belâgatli olduğuna şahitlik ederdi.

Bu şiirlerin i'râb kurallarından mahrum oluşuna gelince; i'râbın belâgatla bir ilgisi yoktur. Çünkü belâgat, sözün, ifade edilmek istenen manaya ve hâlin gereklerine tam olarak uygun olmasıdır. Kelimelerin refili (zammeli ve tenvinli) olmasının faile ve nasblı (fethalı ve üst tenvinli) olmasının mefule delâlet etmesinin veya aksi hâlde olmasının belâgatle ilgisi yoktur.

Çünkü Arap boylarının şimdiki dil ve lügatlerinde i'râblar, sözlerde bunlar için belirtilen işaretlerle anlatılmaktadır. Bunlardan her biri o dilde meleke sahibi olanlar tarafından konulan ıstılâhlara göredir. O dilin melekesinde bu ıstılâhlar belli ve anlaşılır bir durumda olduğu takdirde delâletleri doğru olur. Bu delâlet, maksada ve hâlin gereğine uygun düşünce, belâgat da doğru olur. Artık nahivcilerin bu husustaki söyledikleri kaidelerine itibar edilmez.

İşte söz konusu şiirlerde, kelimelerin son harflerindeki i'râb harekelerinin dışında, şiirdeki bütün üslûplar ve sanatlar mevcuttur. Kelimelerin son harfleri ise genellikle harekesizdir. Fail mefûlden, mübteda haberden, i'râb harekeleriyle değil, ancak karinelerle ayırt edilir.

Eş-Şerîf bin Hâşim'in dili ile nazmedilen şu kaside bedevî Arap şiirlerindendir. Şerif, Serhan'ın kızı Câziye'nin kendi kabilesiyle Mağrib'e göç edişini hatırlayarak ağlıyor:

"Eş-Şerîf bin Haşim der: Ayrılık acısıyla, katlandığım kederden dolayı şiddetli soluk almamdan dolayı meydana gelen sıcaktan kalbim şikâyetçidir. (Sevgiliden kalan) işaretleri nerede görse yerinden sökülür. El-Veda denilen günün sabahında, ki Allah ondan haberdar olanı kahr etsin, derisi yüzülmüş ve dilim dilim doğranmış bir kimsenin acısını onun ruhu hissetmektedir. Saf Hint çeliğinden yapılmış bir bıçakla ve yine o, bir yıkayıcının elinde ıstırap çeken bir kuzu gibi olmuş. Bu kuzu dikenli ağaçtan yapılan bir bağ ile götürülmekte, Bir çift bağla ayakları ve başı bağlanmakta ve yıkayan da ipin ucunu tutup onu oğmakta. Onun hâline bakıp gözyaşlarım pınar gibi aktı; daima dönmekte olan su dolabının gözlerinden oluk oluk akan sular gibi. Yağmur yüklü bulutlar yetişip yağmurlarını onun kaynağına boşalttılar. Safa tarafındaki Kay'ân'dan pınarlar boşaldı, yine çok çok şimşekler çaktı. Bu şarkı, esirlerin alınacağı bir savaş çağrısıdır ki, Bağdat'ın yoksullarını bile harekete geçirmiştir. Münâdî sefer için nidâ etti. Halk eşyalarını derleyip topladı. Kabilenin borç deve verenleri, borçlularını sıkıştırdı. Ey Diyâb bin Gânim de siyah atını hazırladı. Mâzî Velîd onları kontrol ediyor. Hasan bin Serhan onlara dedi ki: Batıya doğru gidin. Sürünüzü önden sevk ediniz, onların bekçisi benim. O, meleşen sürüyü sürmektedir. Reyyân bin bin Semîh bin Âbis, Himyer beylerini aldattığı gibi beni aldattı. Hâlbuki o arkadaşım olduğunu söylüyordu. Ben ona kalkan çevirmemiştim (düşmanlık etmemiştim), Yanındakilere, Hâşim

oğlunun beldesi susuz ve sıcak bir yerdir. Biz orada yaşamaya katlananlayız, diyerek onları kandırdı. Bağdat'ın kapısı ve toprağı bundan sonra bana haram olsun. Ben artık Bağdat kapısından girecek ve oraya dönecek değilim. Benim develere binmiş olan bölüğüm oradan uzaklaşmıştır. Hâşim oğlunun beldesinin güneşi kavurucudur. Orada yaşamanın imkânsızlığını ruhum iyice anladı."

Kuzey Afrika ve Zâb tarafında rakiep ve düşmanları olan Zenâte emiri Ebu Sa'dî Yefrenî'yi mersiye uslûbuyla alaya alıyor:

"Alyanaklı Su'dâ hüzünlü bir şekilde sefere çıkan kervanda feryadı ederek dedi ki: Ey Zenatalı halifenin kabrini soran! Onun tarifini sen benden işit ki yolunu şaşırmayasın! Ben onu Ran nehrinin yamaçlarında görmekteyim. Onun üst tarafında inşa edilmiş ulu bir Hristiyan manastırı vardır. Kamışlıklar yolunda bu kabri yere batmış bir hâlde görüyorum, Doğusunda bir vadi var, kamışlık sana yolu gösterir. Ben onu kum tepelerdeki yoldan kıvrılıp uzaklaşan çukurda görmekteyim. Ah! ZenÂteli halifenin yüzünden ciğerlerim nasıl parçalanmakta! Çünkü o, ataları asil olan bir neslin zürriyetinden gelmekte ama kendisi adam değil. O, harp kahramanı Diyâb bin Gânim tarafından öldürülmüştür. Onun açtığı yaralardan ağzı açılan su tulumları gibi kan fışkırmakta. Ey yolcu! Zenatalı halife artık ölmüştür, Şimdi gönlünün istediği yerde yaşa. Git iftiracı, biz seni otuz kere uzaklara gönderdik. Bir gündüzde onaltı kovulma senin için azdır."

Şu şiiri, Eş-Şerîf bin Haşim söylemiştir. Mâzî bin Mukrib ile aralarındaki çekişmeyi anlatır:

"Yiğit Mâzî karşıma çıkıp bana dedi ki: Ey Şükrî! Biz senden memnun değiliz. Ey Şükrî! Bizden uzaklaştın. Aramızda sevgi kalmadı. Nakışlı elbiseler giyen Araplara yanaştın. Biz kaderimize boyun eğerek sabah vakti yola çıkıyoruz. Kurtuluş için Bisker (Biskara)'den Necd'e gidiyoruz. Ey Şükrî! Dön, ancak kendi yurdunu imar eden yaşar. Necdliler in kızı vatanında ise, biz Arap kızlarını hafif bilmeyiz."

Şu manzume de Magrib'e göç etmelerinden ve orada Zenâteleri yenmelerinden bahseder:

"Eş-Şerîf bin Hâşim'e yaptığım birçok iyilikler boşuna gitti. Benden önce ona iyilik edenlerin iyilikleri de boşa gitmiştir. Ben ve o, aramızda kibir mücadelesi içinde idik. Delili bana gizli olmayan bir sebeple bana kastetti. Ben de içtiği şarabın etkisiyle yıkılıp kendisini kaybetmiş biri gibi geri döndüm. Veya ciğerparesi ölmüş ve kendi kabilesi arasında aşağılanmış, misafir ağırlamasını bilmeyen Arapların arasında kalmış şaşkın şaşkın dolaşan bir kadın gibi. İşte ben de onun gibi uğradığım hakaretlerin yüzünden kalbimdeki acıyla kıvranıyorum. Kavmime göç etmelerini emrettim. Onlar da erkenden, Kavmim yüklerini sıkıca sardılar. Yedi gün çadırımız kurulmadan kaldı, Öğleyin dinlenmek içzin çadır direği dikmediler. Böylece, sıra sıra tepelerden geçirerek, Artık develer üzerinde hararet onları kavurarak kaldılar."

Aşağıdaki şiir Riyâh kabilesinin boylarından biri olan *Ed-Zevâvide* reisi durumundaki Muzaffer bin Yahya'ya aittir. Kuzey Afrika'da Muvahhidîlerin ilk hükümdarı Emir Ebu Zekeriya bin Ebî Hafs'ın Mehdiye'deki zindanında ayağına bukağı vurulmuş bir hâldeyken söylemiştir.

"Âcizlik içindeki şair gecenin karanlığında feryat ederek diyor ki: Gözlerime uyku haramdır. Vecd ve aşkla and içerek söz veren kalbe, uzayıp giden dertler içinde kıvranan sevdalı ruhuma kim çare bulsun? Beni bu üzüntülü aşka katlandıran sevgili Hicazlı bir bedevî Arap kızıdır; genceciktir, sevdası elde edilmekten de uzaktır. Kırlarda yaşamaya düşkündür, kasabalardaki hayatla ülfet etmez, çadırlarını yumuşak kumlu yerlere kurar. Her kışı burada geçirmeyi ister. Bütün atlı bölükleri onun sevgisine düşmüştür, onun aşkı doğrudur. Çayırlıkları, bol yağmurlarla sulanan yeşil çimenliklerdir. Bu yağmurlar yağdıran bulutlar, başı dumanlı dağlardan gelir. Çeşmeler kendilerinde toplanan suları akıttıkları gibi bu beyaz bulutlar da kendilerinde toplanan sularını akıtırlar. Bulutlar nice kere döker gözyaşı, nice kere bulut göllerindeki çeşmelerden akar çeşmeler şırıl şırıl, çimenlikler tıpkı pırıl pırıl elbiseler içindeki bakire gelinler gibidir ve kemeri de papatyadandır. Meralarında hayvanların beslendiği geniş sahralardan farklıdır. İçecekleri akşamleyin sağılmış bint-i hamuz develerin halis sütüdür. Yiyecekleri de koyun etindendir. O savaş sahasındaki izdihamı göğüslemek gençlerin saçlarını ağartır. Allah, Müseycid bölgesinin kıvrım kıvrım vadilerini sulasın, Kurumuş otlarına,

yeniden hayat versin. Benim mükâfatım sevgiyledir. Keşke ben onların kumluklarında geçen günleri elime geçirebilsem! O zamanlar ki gençlik kemanı bileklerimde idi. Kalkıp da attığım oklar hedefinden hiç şaşmazdı. Atım, eğerimin altında daima hazırdı. Gençlik zamanın kısrağı eğerli ve dizgini de elimde idi. Nice tombul güzeller beni uykusuz bıraktı, görmemiştim Âlemde gülümsedikleri zaman görünen dişlerinden daha cazip dizilmiş inci. Bundan başka nice iri göğüslüler ve tombul kalçalılar, Ve sürmelenmiş gözler, parlak dövmeler ve benler. Onlara olan tutkum bana ağır bir darbe oldu. Kendi elimle, kalbim onların hakkımdaki isteklerini hiç unutmaz. Dert odunlarıyla ciğerlerimde tutuşan ateş, tutuşurda tutuşur; alevini sular ve gözyaşı söndüremez. Ey bana vaatt bulunan! Bu vaat ne zamana kadar?

Karanlıkları, gözlerimi kör eden zindanda tükendi ömür! Ancak gördüm ki bir süre güneş tutulmuş. Sonra üzerini bulutlar kaplamış. Sonra da üzerini örten bulutlar kaybolmuş. Saadet bayrakları ve sancakları bize Allah'ın inayetiyle alâmetleri dalgalana dalgalana teveccüh etmiştir. Ah ne olur, gazadan dönen muharipleri, mızrak omuzumda ve önlerine düşmüş olduğum hâlde gözümle bir görsem. Şâmis'in üst tarafından Gıyasu'1-Fırak denilen kumluklarda bana göre Allah'ın beldelerinin en sevimlisi buranın fundalıklarıdır. Caferiye denilen yerdeki menzile, kumluğa yakın olarak İkamet etmek benim için en hoş şeydir. Burada Hilâl bin Âmir'in cömert reisleriyle görüşürüm. Onlarla selâmlaşmak yüreğimdeki pası siler, hapiste kalmanın izlerini yok eder. Onlar, doğuya ve batıya nam salmışlardır. Onlar bir milletle savaşırlarsa, o millet hemenyenilir. Bu eşrafa ve bunların himayesinde olanlara, güvercinlerinin en sonuncuları öttükçe âleme ve onlara selâm olsun. Sen bunların hepsini de bırak, geçmiştekiler için hasret çekme. görmüyor musun dünyanın hiçbir kimse için kalıcılığı yoktur."

Aşağıdaki şiir de, sözünü ettiğimiz Arapların sonraki şairlerinden, Ebu Leyl oğullarından Ku'ûb Şeyhi Halid bin Hamza bin Ömer'e aittir. Bu mısralarla hasımları olan Mühelhil oğullarını itab etmekte ve bunların şairleri olan Şibl bin Miskîyâne'nin kavmi ile onlara karşı iftihar eden beyitlerine cevap vermektedir.

"Bu söz çöllerin felâketlerinde yetişmiş ve oradaki müsibetlere göğüs geren birinindir. O, belâgatlı ve kâfiyeli sözlerin en tatlısıyla Bu felâketler ona bataklıkların pis kokularını koklatmakta, Okumak üzere hoş kafiyeler

seçtiğinde Şiirlerimizden olan seçilmiş ve söüslenmiş parçalar, dedikoducular uyuduklarında, beni onlarla eğlenir ve alay eder bulursun. Mısraları, münekkidin eleğinden geçmiş beyitler, Benim de onların da şiir tarzını sağlamlaştırmıştır Ey asiller topluluğu! Burada onlardan bahsetmemden maksat, kendilerini kırıp geçirmektir. Genç aslandan Şibl'den kuzu melemesi gibi cevaplar! Ey Şibl! Bize pek çok hoş develer gelmiştir. Onlara sahip olmak, sahipleri için bir derttir. Muhtaç olmadığınız hâlde onların hepsini aldınız, bir kısmıyla yetinmediniz. Diğer taraftan sahiplerine, onların kusurlu olduğunu söylüyorsunuz. Ümmü'l-Metîn bin Hamza hakkındaki sözünüz, O, savaşarak kendi toprağını korumuştur. Bilmiyor musun ki, Benu Yahya ile karşılaştıktan sonra orayı ayağa o kaldırdı. Ey sahtekâr Şibl, yakıp yıkan birisisin, sen. Cehennem ateşine gelip onunla ısınan birini hiç gördün mü? Ortada cehennemî bir ateş var, onu o söndürüyor ama söndürür söndürmez tekrar tutuşuyor. İkinci defa cür'etle ve tehlikeyi göze alarak söndürüyor. İki söndürüşten sonra tekrar tutuşan ateş, gel artık ölüm evine ve ona uy. Kahramanlığı için övülmesini istiyor. Sakınılması gereken Benu Ka'b'ın adamları ise bundan kaçmıyorlar. Açıkça anlaşılıyor ki onlar ellerini, varabileceği yere kadar uzatıyorlar. Gördü ki onlar, korkulması gereken en büyük şeyler içinde bulunuyorlar."

Aynı manzumeden, itaba (azara) dair:

"İşte o yüzden zenginlik iddiasında bulundunuz, ama ben daha zenginim, zira sağlam bir irtibat ve şeref bağıyla zengin oldum. Öyle bir itibarım var ki, o sayede her türlü kimseyi defederim. Kılıçla boyunlarına vurarak düşmanları uzaklaştırırım. Gelinlik kızlar başlık isterlerse, biz mızraklarımızın uçlarını kana boyarız. Ve yılanının dil gibi kısa mızraklara da gerek kalmaz. Ey amcazadelerimiz, zillete razı olmaz yiğitler. Birçok esir bineklere binip yürürken bilirler ki kader onları aniden yakalayacaktır, zira dünyanın hâlleri hızla değişir."

Göçün vasfına dair:

"Çölleri düşmandan korkmadan aşarız. Korkulu yerlerden geçerek Şibl'e, gözlerin orada bilgi sahibi gördüğünü söyleyin. Ve her yaban sığırına

ancak yavrusu nâil olur. Sahipleri sabah sütün çok azını alır. Her gün öldürülenlerden arkaya dul kadınlar kalır. Kötüler onlara nâil olmak isterler."

Hikmetli sözlerden:

"Sana yasak olan şeyi istemen akısızlıktır. Sana yüz çevirene senin de yüz çevirmen yerindedir. İnsanların sana kapılarını kapadığını gördüğünde bineğine bin (git). Allah sana başka kapı açsın."

Aşağıdaki beyitte Şibl, Ku'ûb'un Bürcüm kabilesine mensup olduğunu belirtiyor:

"İhtiyarlar ve gençler Bürcüm evlâdındandır. Herkes onların zulmünden şikâyetçidir."

Aşağıdaki manzume de Halid bin Hamza bin Ömer'indir. Tunus Sultanı Ebu İshak bin Sultan Ebu Yahya'nın hâcibi iken sultan üzerinde hâkimiyet kuran Muvahhidlerin şeyhi Ebu Muhamıned bin Tafrâgîn ile dostâne münasebetler içinde bulunan kardeşlerini kınamaktadır. Bu hâdise çağımıza yakın zamanlarda geçmiştir:

"Civanmert bir kişi olan Halid bilerek söyler. Dediği de hep doğrudur. Bu söz hakîm ve akıllı birinin sözüdür; saçma sözler değildir. Bir mana tasavvur ettim, herhangi bir ihtiyacın zoruyla değil. Bir ayıplanmanın neticesi olan hezeyan da değil, Onu bir hazine olarak muhafaza ettim. O ne güzel bir yoldaştı! Bir fikir hazinesi idi ve hazine er veya geç keşf edilir. Şimdi ben onu açıklayarak söze başlıyorum ve bazı şeylerden bahs ediyorum. Bizimle kabiledeki adamlar arasında akrabalık vardır. Bunlar, en yakın akrabamız olan kandaşlarımız Benu Ka'b olup Yaşlıları da gençleri de amcazâdelerimizdir. Memleket fethedilince, halis bir dostluğu ve komşuyu bağrına basan konukseverliği bura sakinlerinden bazıları bize ziyafet olarak verdi: Bazıları bize dayanarak düşmanlarına karşı kendini savundu. Bilirsiniz ki sözüm kesinlikle gerçektir. Bazılarına servetimizin bir kısmını mükâfat olarak hibe etmişizdir. Bu da Vicdanlarda kayıtlıdır.

Bazıları bize ihtiyaç içinde ve yüksek himmet sahibi oluşumuzdan dolayı gelmiştir. Bizi onlara karşı âlicenap ve lütufkâr kılmıştır. Bazıları bizim için kötülük düşünmüştür. Korkuttuğumuz için çirkinliklerinden vazgeçtiler. Biz onların hep yücelmesini istedik. Kötülük perdesinin açılmasına engel olduk. Biz Terşiş topraklarını himayemize aldık. Hâlbuki daha evvel orası için koşan atlar feda etmiştik. Dişli bir zat olan Veli-i emrin hükmünden hâriçte kalan emlâki emre âmâde kıldık. Kabilemizdeki ululların azimleri sayesinde Benıı Ka'ab'la her toplantıda birleştik; hasmâne ittifaka karşı bizi desteklediler Her nahoş hâdisenin kaydından bizi âzâd ettiler. Nihayet onların içinde bir oğlağa sahip olmayan kişi bile döndü, Refah (bir hayata) ulaştılar. Pahası (güzel) yüksek cariyelere sahip oldular. Ve türlü türlü ipekli elbiseler giydiler. En güzel binitlere bindiler. Bol bol çiftlik hayvanlarını kazandılar. Zamanın göze çarpan topluluğu oldular. Evvelki Bermekîlere veya Ziyâb zamanındaki Hilalîlere benzer hâle geldiler. Düşmanın savaş ateşi ortaya çıkıp parlayana kadar Her tehlikeli hâdisede bize kalkan oldular. Ve o zaman karanlık basınca, kınanmaktan ve kerem sahibi olanların beldelerinin kötüleneceğinden beldeyi boş bıraktılar ama korkmadılar. Geceyi siper alıp kabilelerine karanlık elbisesi giydirdiler. Fakat ne fena cübbeler giydiklerini bilemediler. Aralarında hakikat-ı hâlden haberdar olmayan bir hafiye var. Onun unutkanlığı hakkındaki hükmüm şu: O aklını kaybetmiştir. Hakkımızda, bizimle ilgisi bulunmayan birtakım zanlara sahiptir. Temenni ederiz ki semahatta onun için birtakım yollar bulunsun. O da, onun kötü zannına katılanlar da hata ettiler. Nitekim bu husus sabit olmuştur ve kötü zanda bulunan ayıplanır. Binlerce ve hesapsız lütuflar onuntarafından eserdi diyerek kahraman Ebu Muhammed bin Tafrâgîn öldü diye bilmem ki nasıl yanıyorlar. Bazı ahmaklar sandılar ki bulutlar gibi şimdi sulu yer aramak için koşuşturuyorlar. Fakat ümit ettikleri her şeyi bir serap olarak buluyorlar. İhsanda bulunduğunda, neyi ve ne kadar vereceğini bilir. Az verince, onun hakkında doğru olan bu olur. Biz ondan bir hayır ummuyoruz. Zaten o, ölüm okunun hedefi olup gitmiştir. Terşiş'e ayak basarsa, burası başına dar gelir. Ve güneş batıverir. Şehri akşamleyin hafif bulutlar kaplar. O, yakında bulutların ayrılışı gibi şehri azamet ve yüceliği içinde bırakıp terkedip gidecektir. Yine o, haremde ve perde arkasında yetiştirilen ahu gözlü, nazenin ve işveli cariyelerden ayrılacaktır. Kanunun güzel terennümü ve rebabm hoş nağmesinin tesiriyle onlar naz ettikçe o da naz eder, onlar neşelenince o da neşelenir. Çok defa gaflete düşürüp onu yoldan azdırırlar. Sanki bir gençmiş gibi onlarla

gevezelik eder, onlarla hoş zaman geçirirdi. Emirlerine hep itaat edildi. Orada lezzetli yemekler ve nefis içkiler vardı. Geçmişteki dostluklar İbn Tafrâgîn'e haram olsun. Onun yerine, eline ancak harabelikler geçsin. Eğer akl-ı selim sahibi zeki biri olsaydı, böyle derin bir denize dalmaya hiç cür'et eder miydi? Badiyeler dimdik ayakta kalacak faal kişiler ister, Büyükleri, halkı yekdiğerine kaynaştırır. Metaı bize ait olan pazar bununla kızdırılır. Mızraklar kırmızı kanla kaplanır. Mülkümüzün kârına talip olan pişman olur, bir dişi bile sağlam kalmadan yürür durur. Ey ekmeği yerken katıklık arayanlar, siz katıkları zehirle karıştırdınız."

Aşağıdaki şiir Benu Zu'ba kabilesinin boylarından biri olan Benu Amir'in zamanımızdaki reislerinden olan Ali bin Ömer bin İbrahim'e aittir. Bu şiirinde elinde bulundurduğu reisliğe göz diken amca oğullarını tenkit eder.

"Şiirim ipek ipliğe güzelce dizildikleri zaman maharetli ellerin ipek bir elbise üzerine işlenmiş ustanın elindeki inci gibidir. Olayların sebeplerini göstermek için ayrılık esnasında develer yavrularıyla göç için ortaya çıktıklarında onları buraya getiriyorum. İki kabileden ana kabilenin uzaklaşması sonucunda ortaya çıkan ayrılıkla maiyeti de yine uzaklaşmaktadır. Bunun için bizi muhakeme edecek kimseleri Allah bize göstermesin. Fakat o gün onları kötü niyetleri de kendileriyle birlikte uzaklaşınca, deve dikeni batmış gibi veya demircinin çıkarttığı alevli kıvılcımlarda yanmış gibi içim cız etti. Gergin maşalar arasında tutuşturulmuş veya kalbim bir odun kıran tarafından tutulmuş; aptalın biri biçmek içn onlara bir testere getirmiştir. Ayrılığın zorluğundan vazgeçelim dediğim zaman, hicranı ilân eden vahim bir adam beni ziyaret etti, Ey yaylalar! Daha düne kadar büyük kabilelerle çok sayıda kölelerle, Cirit oyununa çıkacak biniciler için atları sıkıca bağlayan uşaklarla mamur idiniz. Gecenin karanlığında bunların bazıları uyanık, bazıları da uykudadır. Davarları otlatanlar ne zaman davarlar vadide, ya da yayla yolunda görünse onları seyredenlerin hoşuna gitmektedir. Genç kargalar hatta anaları, sürü üstüne gelen sığırdan ve deve kuşlarından fena hâlde korkmuşlar. Çevresindeki baykuşlar hâriç, bugün orada hiçbir şey yok. Harabelerde ve civardaki tepelerde baykuşlar ötüyor. Orada uzun müddet durduk, bitap bir gözle, gözden yağmur gibi yaş boşandığı hâlde, onu sorduk. Ondan, kalbinde duyduğum burukluktan başka bir şey kalmadı.

Bildiğim sebeplerden dolayı kalbim de rahatsız bir hâlde dert sahibi oldum. Bundan sonra Mansur Ebu Ali'ye selâm götürün. Selâmdan sonra yine selâm olsun. Ona söyle: Ey görüşlerinde şer olan Ebu Vefa! Karanlıklara ve derin sulara girdiniz. Arşınla ölçülmeyecek karışık bir şeydur; ancak onlar düzlüklerden ve tepelerden akıp gitmedeler. Size rehber olacak bir ölçüyü onlarda bulamazsınız. Coşan ummanlarda yüzülmez. Bazı akılsızlar sizi buralara getirmekle hayatınıza kastettiler. Ey insanlar! Onlar yollarını şaşırdılar. Onlar için bir karar yoktur, dünyaları için de devam yoktur. Bir düşüncelerini bilseniz; aynen hep serap gören, hiç suya ulaşamayanlar gibidirler. Yüksek mevkilerin hasreti içinde kaldılar. Ama elleri boş kaldı. Peygambere, Kâbe'ye, Kâbe'nin erkânına, onu her zaman ve her sene ziyaret edenlere and olsun ki, eğer geceleri (çölde dolaşmak) için Allah ömür verirse, sizler keskin ve taze meyve tadacaksınız. Biz ise çöllerde dolaşıp duracağız. Ben ise, kılıçlarını kuşanmış, gemlerini azıya almış atlara binmiş, asilzade bir gençle çöllerin her tarafında dolaşırım. Uzun müddetten beri kısır olan yer, bizler sayesinde gebe kalacak. Sonra dağdaki bütün patikalardan bizi doğuracak. Vev ayın doülunay olduğu vakitlerde muazzam bir kalabalık olarak, kahramanlarla, iriyarı develerle ve mızraklarıyla gelirler. Ben yeminimi etmişken ve savaş için mızrağıma işaret koymuşken beni yalanlıyor musun? Ey emir Ebu Ali! Ne zaman ki kıtlık vakti gelir, herkes yardım için bise koşar. Kolaylık zamanlarında da bizim ihsanlarımızı beklerler. Zulmün bize komşu olduğunu asla göremezsin. Düşmanlar bize karşı bir araya gelemez. Bizim üzerime nasıl gelsinler; Türk yurtlarında bile bize itaat ediliyor. O (şair) geldiğinde hükümdarlar bile saygılı olurlar, ayağa kalkıp yer açarlar. Güvercinler ötmeye devam ettikçe Allah'ın selâmı üzerine olsun."

Aşağıdaki şiir, Suriye'nin Havran bölgesinde öldürülen kocasının müttefikleri olan Kays kabilesine, onları öç almaya tahrik etmek üzere gönderilmiş bir kadın tarafından söylenmiştir:

"Kabilenin yiğit kadını Ümmü Selâme söylüyor: Allah onun acısını teselli etmeyeni kahretsin. Bu kadın, uzun geceleri uykuya hasret kalmış olarak geçirir. Evinin ve ailesinin başına gelenler yüzünden dolaştığı her yerde kederlidir. Ey Kays kabilesi! Biz Şihabuddin'i kabettik. Ve siz onun intikamını almadan uyudunuz. Beni sevindirecek ve ve içimdeki atişi

soğutacak mektup gelince saçları ve sakalları taradınız ve bâkire kızların güzelliğini koruyamıyorsunuz, dedim."

Endülüslerin muvaşşahaları ve zeceller

Endülüs'de şiir çeşitleri ve bilgileri gelişerek son derece ilerledikten sonra yetişenler başka bir şiir tarzı ortaya koydular. Bu şiir tarzına "muvaşşaha" adını verdiler. Beyitler ayrı ayrı dizilir, dallar hâlinde bölünerek muhtelif aruzla düzenlenir.

Bu tarzda bu bölüm ve dallar tek bir beyit sayılır. Parça tamam oluncıya kadar sırasıyla bu dallarda kafiye ve vezinlerin bir olmasına dikkat edilir. Bu şekilde tertip edilen parçaların en büyüğü yedi beyti geçmez. Her beyit çeşitli dalları içine alır.

Maksada göre her beytin dallarının sayısı değişik olur. Bunlar bu tarzda tertip ettikleri şiirlerinde, diğer kasidelerde olduğu gibi sevgililerine aşklarını ve kalplerinin yanıklığını anlatıyor. Bu şairler bu tarzda tertip ettikleri şiirlerinin belâgatli ve güzel olması hususunda birbiriyle yarışırlardı. Bu şiir tarzı herkesin hoşuna gitti, anlaşılması ve hazmı kolay olduğundan aydınlar ve halk da bu tarzı beğendi.

Bu şiir tarzı ilk önce Emir Abdullah bin Muhammed Mervanî'nin şairlerinden Mukaddem bin Muâfir Kabrî tarafından Endülüs'te meydana koyuldu. *El-lkdü'l-Ferid* kitabını yazan *Ebu Abdullah Ahmed bin Abdurrabbih* bu tarz şiir tertip etmeyi ondan öğrendi. Fakat sonradan yetişen şairler bu şiir tarzını çok genişlettikleri için her ikisinin de muvaşşahaları değerini kaybetti. Bu şiir tarzını ilk yaygınlaştıran Almeriye sahibi *Mu'tasım bin Sümâdih*'in şairi *Ubâdetü'l-Kazzâz* idi. A'lam Batalyûsî, Ebu Bekr bin Zühr'den onun hakkında şunu işittiğini söyler: *"Bütün muvaşşaha yazarları, aşağıdaki muvaşşahasından dolayı Ubâdetü'l-Kazzâz'a bağlıdırlar, Çünkü Ubâdetü'l-Kazzâz bu muvaşşahasıyla, Muvaşşaha şeklinde şiir söyleyen bütün şairlerin üstadı oldu."* demek istemiştir. Muvaşşaha şudur:

"O sevgilinin yüzü / bir dolunaydır / yüzü kuşluk vaktindeki güneştir.[142]

Boyu taze bir fidan / teninin kokusu misktir / Ne hoş / serpilmiş ne açık gözükmekte, / ne güzel yeşillenmiş!

Hoş kokusu nasıl yayılmış / her görenin / ona âşık olacağı şüphesizdir; / fakat görenler hep / ona kavuşmaktan mahrumdurlar."

İddialarına göre Endülüs'te beylikler zamanında muvaşşaha tarzında şiir yazanlardan kimse bu hususta Ubâdetü'l-Kazzâz'ı geçememiştir.

Ondan sonra Tuleytule sahibi Me'mûn bin Zinnûn'un şairi İbn Râfi yetişmiştir. Şu muvaşşahasını çok güzel söylemiştir:

"Ud pek güzel / nağmeler terennüm ediyor / Arklar bahçelerin / çiçeklerini suluyor.^"

Şair muvaşşahasının sonunda şöyle diyor:

"Geçersin selâm vermezsin / Sanki orduları korkutan hükümdar / Me'mûn Yahya bin Zinnûn'muşsun gibi / vakarla yürürsün."

Sonra Muvahhidler hüküm sürdüğü çağda muvasşaha tarzında şiirler söyleyenler yetişti. Bunlardan en ileri geleni A'mâ Tulaytulî ile Yahya bin Bâkî idiler. A'mâ Tulaytulî'nin güzel muvaşşahalarından biri şudur:

"Dünya kederle dolmuşken ben nasıl dayanır ve sabredebilirim? / Kafile de bakire kızları alarak uzaklaşmış, çölün ortasındadır."

Endülüs'te üstadlardan birçoğunun rivayetine göre muvaşşaha tarzında şiir yazanlardan bir grup İşbiliye'de bir yerde toplanarak, bunlardan her biri bir muvaşşaha tertip edip kendi üstünlüklerini göstermek istemişti. İlk önce A'mâ Tulaytulî şu muvaşşahasını söyledi:

"Gülünce inciler göstermekte / Peçeyi açınca ayın ondördünü ortaya çıkarmakta / O güzelliği içine almaya zaman dar gelmekte / Ama o benim sineme sığmakta."

O, bunu söyleyince, İbn Bâkî kendi muvaşsahasını yırtmış, diğerleri de onu takip etmişti.

A'lam Batalyûsî, İbn Zübeyr'in, *"Şiirinden dolayı hiçbir zaman muvaşşaha yazarına haset etmedim, sadece aşağıdaki şiiri söyleyen İbn Bakî müstesna, dediğini işitmiştim."* diyor, İbn Bâkî'nin muvaşşahası:

"Ahmed'i görmez misin / yüksek şeref ve derecesine yetişilmez / Onu garp parlattı / Ey şark sen onun benzerini bize göster."

A'mâ Tulaytulî ile İbn Bakî'nin yaşadıkları o çağda yaşamış bulunan tanınmış muvaşşahacılardan biri de Ebu Bekir Ebyaz'dır. Ünlü bestelerin sahibi Filozof Ebu Bekr bin Bâcce de onların çağdaşı idi. Meşhur hikayelerdendir ki, İbn Bacce, hizmetinde bulunduğu Saragossa mâliki İbn Tifalevit'in meclisinde bulunduğu sırada onun bir uşağı için muvaşşahasını söyleyivermişti. Muvaşşahanın başı:

"Naz ile eteğini çekebildiğini kadar çek / ve sarhoşluğu bir başka sarhoşluğa ekle."

Övülen kişi bundan son derece hoşlanmıştı. Bunun üzerine İbn Bâcce şiirini şöyle bitirdi:

"Allah zafer sancağını açsın / Mefahirin emiri Ebu Bekir için"

Bu nağmeli şekilde İbn Tîfalvît'in kulağına çalınca, keyfinden *"Ne hoş!"* diye bağırmış, kendisinden geçip elbisesini yırtmış ve *"Bu ne güzel bir başlangıç ve bitiriş!"* demişti. Sonra: *"İbn Bacce evine mutlaka altınlar üzerinde yürüyerek gidecektir."* diye yemin etmişti. İbn Bâcce ise sonunun kötü olacağından korktuğu için ancak ayakkabısının altına bir altın koyarak üzerinde yürüyüp evine gitti ve şer'î hile ile emirin yeminini yerine getirdi.

Ebu Hattâb bin Züheyr anlattı. Bir mecliste Ebu Bekr bin Zühr, önceki muvaşşahanın şairi Ebu Bekr bin Ebyâz'dan bahsedince, oradakilerden biri

yüzünü buruşturarak ondan hoşlanmadığı belli etti. Bunnu üzerine Ebu Bekr bin Zühr: *"Şu şiiri söylemiş birine mi yüz buruşturuyorsun?"* dedi:

"O ince belli dilber olmasa / Papatya bahçelerinde / Şarap içmek bana zevk vermez / Fakat onunla beraber bulunduğumda / neşem o dereceyi buluyor ki / Sabahleyin veyahut ikindi vakti / Cilvesiyle beni sarhoş ettiğinde / Şaraba ne oldu da benim yanağıma çarptı / Poyraz eserek / Elbisemin içindeki taze bir dalı andıran / Bel ve boyumu bir tarafa meylettirdi. /Kalplerimizi mahv ve helak eden / Sevgili ürkek ürkek bize doğru yürüyor / Ey sevgili! Bize göz ucuyla iltifat ederek günahları artırır! / Onun lezzetli dudağı, yüreği yanık, hasta kalpli âşıkın / aşk ateşini serinletti. / O âşık ki verdiği sözünden hiçbir zaman dönmez. / Daima kavuşmayı umar / hâlbuki o bundan yoksundur."

Bunlardan sonra, Muvahhidler devletinin başlangıç döneminde Muhammed bin Ebu'1-Fazl bin Şeref ünlünmişti. El-Hasan bin Düveyde, Hatim bin Said'in, şu matla beyitlerini okurken gördüğünü söylemiştir. Diyor ki:

"Dolunaya yaklaşmış güneş / Sanki şarap (ile sevgilinin) arkadaşlığı."

Muvahhidler döneminde muvaşşahacılardan biri de aşağıdaki mısraların şairi olan İbn Herdûs'dur:

"Ey vuslat ve saadet gecesi / Ne olur Allah için dön."

İbn Müehhil de şu mısraları söylemiştir:

"Bayram (hacda) ihramdan çıkmaktan / Kâbe'yi tavaf ve hoş kokular koklamaktan ibaret değildir / Gerçek bayram sevgiliye kavuşmaktır."

Ebu İshak Er-Rûyenî diğer bir şairdir. İbn Saîd diyor ki: Ebu Hasan Sehl bin Mâlik'in şöyle dediğini duydum: "Ebu İshak, İbn Zühr'ün meclisine gitti. O, yaşlanmıştı ve bedevî kıyafetiyleydi. Çünkü Esteble şehrinde

yaşıyordu. İbn Zühr onu tanımadı. O da meclisin einh sonunda bir yere oturdu. Şiir okuma ve sohbet devam ederken Ebu İshak kendisinin şu muvaşşahasını okudu:

"Gecenin sürmesi akıyor / Sabahın üzerine şafağın gözünden / Nehrin kolları akıyor / Yeşiller içinde geniş vadilerden."

Ebu İshak bu parçayı okuduktan sonra İbn Zühr: *"Bunları sen mi söylüyorsun?"* dedi. Ebu İshak: *"Evet, istersen dene."* diye cevap verdi. İbn Zühr: *"Sen kimsin?"* diye sorduğunda, Ebu İshak kendisini tanıttı. Bunun üzerine İbn Zühr hemen: *"Kalk yukarıya geç, vallahi seni tanıyamadım."* dedi.

İbn Said diyor ki: *"Bu çağın en ileri gelen muvaşşahacısı Ebu Bekr bin Zühr'dir. Onun muvaşşahası Doğu ve Mağrib'de meşhurdur."*

Yine İbn Said der ki: *"Ebu Hasan Sehl bin Mâlik'ten işittim, o der ki: İbn Zühr'den: Söylemiş olduğun muvaşşahaların en güzeli hangisidir? diye sorulursa, ne diye cevap verirsin? dediğinde o: Şu muvaşşaham cevabını verdi!"*

"Hayretler içinde kalan aşığa ne oldu / O sarhoşluğundan ayrılmıyor? / O sanki şarap içmeden sarhoş olmak / Niçin hasret çeken mustarip / Vatanı için gözyaşı dökmekte / Acaba döner eder mi / Hâriçteki günlerimiz / Ve gecelerimiz. Temin edince / Hoş kokulu saba rüzgârından / Dârîn'in misk kokusunu / Hoş yerin güzel manzarası / Bize hayat veriyor / Bir yer ki gölgelemiştir onu / Ulu ağaçlar / Yapraklı, dallarıyla / Ve su da akar / Yüzen ve batan / Üzerine düşen yapraklarla."

İbn Zühr'den sonra İbn Hayyûn şöhret kazandı. Meşhur zecel'indeki şu beytlerden biri:

"Onun oku, ölümden de tehlikelidir / İster elle atsın ister gözle."

Şu şiirinde diyor ki:

"Güzel yaratıldın ve atıcılık gibi talim ettirildin / Bir an bile vuruşmaktan geri durmuyorsun / Rüyalarımda bile iki gözünle / Ok atarak elimin yaptığını."

O sıralarda İbn Zühr ve İbn Hayyûn'la beraber Gırnata'da El-Mühr bin Feres de meşhur olmuştu, İbn Saîd'in dediğine göre; İbn Zühr, onun Şiirini işitince *"Ah o akşam zevkinde biz nerde idik?"* dedi. Muvaşşaha şudur:

"Allah için söyle o ne hoş bir gündü / Hıms nehrinin o çayırları üzerinde / Sonra halicin ağzı üzerinde kıvrıldık / Misk kapakları kırarak / Bade dolu altın kadehlerin / Akşamın elbisesi gecenin eliyle durulduğu sıralarda."

Mutarrif de, Mühr bin Feres'le aynı beldede bulunuyordu. Ibn SaÎd, babasından naklen demiştir ki: *"Zikredilen Mutarrif, İbn Feres'in yanına gelince, Ona hürmeten ayağa kalkmış, o da zahmet ediyorsun, deyince, İbn Feres için kalktım, demişti."*

"Musibet içinde kalan kalpler / isabet eden gamzeli bakışlar sebebiyle / Söyle şimdi nasıl hissiz kalabiliriz!"

Bunlardan sonra Mürsiye'deki İbn Hazmûn meşhur oldu. İbn Râis'in bahsettiğine göre Yahya Hazrecî onun meclisine gelerek kendisine ait bir muvaşşaha okumuş, bunun üzerine İbn Hazmûn ona: *"Tekellüfsüz olmadıkça muvaşşaha belâgatli sayılmaz."* dediğinde, Yahya: *"Örneğini göster."* cevabını verdi, İbn Hazmûn da: *"Örneği şudur:"* dedikten sonra şu muvaşşahasını okudu:

"Ey beni hicranda koyan / Cana vuslat için / Bana var mıdır bir yol / Veya zanneder misin ki unutacak sevdanı şu hasta gönül."

Muvaşşahacılardan biri de Gırnata'daki Ebu Hasan Sehl bin Mâlik'tir. İbn Saîd demiştir ki: *"Babam, onun şu söyleyişini hoş bulurdu"*:

"Şarktaki sabah seli / Her tarafı tutan bir denize döndü / Yapraklı dallardaki güvercinler çağrıştı / Galiba batmaktan korktular /Da yeşil dallar üzerinde dertli dertli ağ/laştılar."

Yine o çağda Ebu Hasan bin Fazl İşbiliye'de şöhret kazanmıştı. İbn Saîd, babasının şu ifadesini nakleder: *"Sehl bin Mâlik'in, İbn Fazl'a hitaben şunu söylediğini işitmiştim: Ey İbn Fazl, şu deyişinle senin muvaşşahacılar üzerinde bir üstünlüğün var."*:

Yazık, geçip giden zamana / Akşamleyin biten ve son bulan sevdaya / İsteyerek değil, istemeye istemeye yalnız bırakıldım / Gazâ (ağacının) korlarında geceledim / Hayalimde geride kalan harabelere sarıldım / Vehmederek ondan kalan şekilleri (izleri) öpüyorum."

İbn Saîd diyor ki: Ebu Bekr Sabûnî'yi, muvaşşahasım üstad Ebu Hasan Debbâc'a okurken defalarca dinlemiştim. Fakat aşağıdaki deyişi müstesna, ona, *"Aferin, çok hoş!"* dediğini duymadım:

"Beni kendisinden uzak tutan sevdasına and olsun ki / özlem gecesinin fecri yok / Sabah dona kaldı, kovulmuyor da / Sanıyorum gecenin yarını yoktur / Ey gece anlaşıldı ki sen ebedîsin / San ki kanatları kesilmiş kartal gibi / yıldızlar yerinden oynamıyor."

Şu şiir de Sabûnî'nin güzel muvaşşahalarındandır:

"Dertli ve bitkin âşıkın hâline ne oldu / Vah vah onu tabibi hasta etmiş / Sevgilisi ondan kaçmakta / Sonra uykuda bu sevgiliye uyup uzaklaşmakta / Uyku, göz kapaklarıma cefa etmekte / Lakin ben ancak rüyada hayalini kaybettiğime ağlarım / Şu kavuşma ümidi beni aldattı / Tam onun istediği gibi / Fakat ister doğru ister hileli yoldan olsun / Beni kavuşmaktan men ettiği için onu kınamam."

Endülüs'ün karşısı (Afrika kıyıları) halkından Cezayirli İbn Hâlef şu muvaşşahasıyla şöhret kazanmıştır:

"Sabahın eli / Işıkları yakıyor / Çiçek bahçelerinde."

İbn Hazar Becâî onun gibi (Afrikalı) muvaşşahasından:

"Zamanın dişleri / tebessümle seni selâmlıyor."

Sonraki şairlerin güzel muvaşşahalarmdan biri de önce İşbiliyeli, sonra Sebteli olan şair İbn Sehl'in muvaşşahasıdır:

"O Hima yöresinin ceylanı biliyor mu ki yakmıştır / İçinde ikamet ettiği âşığının kalbini / Şimdi o bir ateş içinde ve çırpıntı hâlinde bulunmakta / Tıpkı ateşle oynayan saba yeli gibi."

Önce sözü geçen ve zamanında Endülüs ve Mağrib'in şairi arkadaşımız vezir Ebu Abdullah bin Hatîb de manzumelerini İbn Sehl'in tezgâhında dokumuş ve şöyle demiştir:

"Bol bol akan yağmur sana cömertlikte bulunmuştur. Ey Endülüs! Kavuşma ne zaman! Uykumda veya çalınan bir ana sana kavuşma ancak bir rüyadır. Zira zaman muhtelif arzuları yönlendirmededir. Birer birer veya ikişer ikişer adımlar onun tarif ettiği şekilde atılır: Tıpkı Mekke'ye akın eden hacılar gibi. Tıpkı Mekke'ye akın eden hacılar gibi. Cömertçe yağan yağmur çayırları parlatıyor, Çiçeklerin parıltısı bahçelerde gülümsüyor. Bahar çiçekleri (Nu'mân) göksuyuna (mâu's-semâ) kanıyor; Mâlik, Enes'ten nasıl rivayet ediyorsa aynen öyle. Güzellik ona nakış işlenmiş elbiseler giydiriyor. O bununla en güzel elbiseleri bile küçümsüyor. Geceleyin aşk sırrını gizledim. Karanlıkla, güneşin pırıltıları keşke olmasaydı. Dümdüz giderek ve mutluluk belirtisiyle oradaki kadeh yıldızı kaydı ve düştü. O, bir lahza içinde geçmesinin dışında Hiçbir kusuru olmayan bir arzudur. Ve tıpkı tam uykunun tatlı olduğu anda bekçilik yapan yıldızlara sabahın aniden hücuma geçmesi gibi, Gök taşları, bize baskın yaptı veya nice kereler nergislerin gözleri bizi etkiledi. Kederden kurtulmuş bir kimsede başka ne

vardır? Bu suretle içi bir çimenlik hâline döner. Ondaki bu fırsatları çiçekler hilesinden ve tehdidinden de emin olarak yakalamışlardır. Her dost, dostuyla baş başa kalınca sular ve çakıl taşları fısıldaşırlar Gülün, kanı kıskandığını ve öfkesinden kıpkırmızı kesildiğini Âs (ağacının) akıllı ve anlayışlı olduğunu ve atın (hassas) kulaklarını çaldığını görürsün. Ey Gadâ vadisindeki küçük topluluk! Kalbimde bir yer var ve siz orada ikamet etmektesiniz. Size olan aşkımdan geniş feza bana dar geldi. Onun için bu fezanın doğufsunda mıyım, batısında mı, aldırmam. Geçip giden neşeli vakitleri bana iade ediniz ki, Sizin için dert çeken bendenizi elemden kurtarmış olasınız. Allah'tan sakının ve her nefesi sizin için tüketen Bu aşk esirine hayat verin O, cömertlik göstererek kalbini size vakfetmiştir. Yoksa vakfedilen bu kalbin harap olmasına razı mısınız? Kalbimle ve umutlu sözlerle size yakınım oysa gerçekte sizlerden çok uzağım. O batı doğan bir aydır. Kendisiyle aydınlanan bedbaht, hâlbuki mutludur. Onun sevgisinde, vaat ile tehdit arasında faziletli ve günahkâr onun aşkında eşit olmuştur. Büyüleyici gözleri ve bal rengi dudaklarıyla o, canın içinde dolaşan bir can gibidir. Okunu doğrulttu ve attı. Böylece avcı kalbimi avladı. Bana zulmetmiş ve emellerim boşa çıkmışsa da, Kalbim özlemle eriyorsa da, yine de o bu can için ilk sevgilidir. Sevgide sevilenin bir günahı yoktur. Emir ifa edilir, buyruğuna tâbi olunur. Sinedeki yaraladığı kalpte bakışları hakem tayin edildi ve hükmüne razı olundu. Ama zavallı ruhların zaafını dikkata almadı; haksızlığı, mazlum ile zâlim arasında eşit olarak paylaştırdı: İyilik edene de kötülük yapana da aynı karşılığı verdi. Şu kalbime ne oluyor ki saba rüzgârı estikçe yeni bir şevk bayramı onu ziyaret etmektedir. Levh-i mahfuzda kalbim için yazılmış Allah'ın şu sözü: "Şüphe yok ki azabım çok şiddetlidir."[143] *Hep dayanılmaz acılar içinde kıvranmaktadır. Tıpkı kurumuş otları yakan bir ateş gibi Kalbimde bir ateş yanıyor. Aynen gece karanlığından sonraki sabah aydınlığı gibi bu ateş bende az bir hayat kalıntısı bıraktı. Ey nefsim! Kaderin hükmüne teslim ol. Ey ömrüm! Geri kalan vaktini Allah'a dönmekle geçir. Geçen zamanı artık hatırlama. Teveccühle tekdir arasında geçip giden vakitleri, sözü, lütufkâr Mevlâ'ya, Ümmü'l-Kitab'da doğruyu gösteren ve her şeyin kendisine ulaştığı ve yükseldiği kerîm Allah'a yönelt. Sürünün aslanı, meclisin dolunayı, zafer, Ruhu'l-Kudüs'e vahiy indiği gibi, ona nâzil olur."*

Doğuluların muvaşşahına gelince; muvaşşahalarda zorlamalara gidildiği görülür. Müvvaşşahaların en güzeli, Doğuda ve Mağrib'de en meşhuru İbn Senâ Meliku'l-Mısrî'nin şiiridir: Başlangıcı şöyledir:

"Ey sevgili! Yanağından nur perdesini kaldır / Ki narçiçeğinde kâfur üzerine konmuş misk görelim. / Ey bulutlar! Yüksek tepelerin taçlarını ziynetlerle süsleyin, / Kıvrım kıvrım dereleri de onlara bilezik yapın!"

Zecel

Endülüs'te muvaşşaha tarzında şiir sanatı yaygınlaştı. Halk, akıcı ve parçalarını sanatkârane bulduğu için çok sevdi. Bütün şehirlerde bu tarzda şiirler söylenmeye başladı. İ'râba önem vermeden kendi şehirlerinin dili ile şiirler söylediler. Bu tarzda şiir tertip etmek üzere bir sanat meydana getirdiler ve buna "zecel" adını verdiler. Bunlar zamanımızda da kendi usûl ve dilleriyle güzel şiirler söylerler. Bunun bir sonucu olarak Arap olmayan milletlerin tesiriyle Mudar lehçesinden uzaklaşmış dillerine uygun olarak, belâgat tarzları ve yolları genişledi.

Zecel tarzında sanatkârâne ilk eser veren Ebu Bekr bin Kazmân (öl. 1160) olmuştur. Gerçi ondan evvel de Endülüs'de zecel söylenmiştir ama bu tarz manzumelerdeki güzelliğin açığa çıkması, manalarının sanatkârâne bir şekil alması ve zerafet kazanması ancak onun zamanında olmuştu. O Murabıtlar çağında yaşamış olup bu dönemde kesinlikle zecelcilerin önderi idi. İbn Saîd: *"Onun zecellerinin, Mağrib'teki beldelerden çok Bağdat'da nakil ve rivayet edildiğini görmüştüm."* demiştir. Yine İbn Saîd zamanında zecelcilerin önderi olan Ebu Hasan Cuhdur el-İşbilî'nin şu sözleri söylediğini işitmiştim, diyor: *"Bu sahanın üstadlarından hiçbiri bu sanatın şeyhi olan İbn Kazmân gibi zecel söylemiş değildir."* Bir kere bir arkadaşıyla bir mesireye gitmişler. Kameryenin altına oturmuşlar, önlerinde bulunan mermerden yapılmış arslan heykelinin ağzından akan sular; basamak basamak olan taşların satıhları üzerine dökülüyormuş, bu manzara karşısında şu zeceli söylemiş:

"Asmalar, açık çardak üzerinde, / Aslan ise kaba baldırlı ejderi yutmuş bir hâldedir. / Aslan tıpkı bir insan gibi ağzını açmış hıçkırmakta. / O, ince ve yassı taşlar üzerinde kükreyerek akmaktadır."

İbn Kazmân Kurtuba'da otururdu. Sık sık İşbiliye'ye gider ve vaktinin büyük bir kısmını buradaki nehrin üzerinde geçirirdi. Tesadüfen bir gün bu zecelin önde gelenlerinden bir grup, gezinti için kayıklara binmişler, yanlarında da o beldenin hane sahiplerinden ve zenginlerinden olan yakışıklı bir oğlan varmış, balık avlamak için hepsi de bir kayıkta toplanmış, bu vaziyet karşısında içinde bulundukları hâli tavsif etmek için her biri bir manzume söylemişler. İsa Belîd önce şiir okumuş:

"Kalbim kurtulmak hevesine kapılmış ise de artık iş işten geçmiştir / Aşk oklarını kalbime atmış isabet etmiştir. / Sen saldırışlarının çaresiz âşıka ne kadar ıstırap vermekte olduğunu görüyorsun / Bundan dolayı o büyük bir işle karşılaşmıştır / Her ne kadar öteki sürmeli, ahu gözler âşığın gözlerinden uzaklaşmış ise de / O şimdi işte bu sürmeli gözlere vurulmuştur."

Sonra Ebu Amr bin Zâhid söyledi:

"Kalbim aşkın oltasına takıldı / Onu acıya ve kedere terk eden neydi acaba / Aşk bende her türlü oyunu oynuyor / Çoğu halk bu oyunlardan ölüyor."

Sonra Ebu el-Hasan el-Mukrî Dânî:

"Hoş bir gün, vasıfları hoşuma gidiyor / Şarap ve etrafımda dönen güzeller / Uyuyanlar söğüdün altında uyuyorlar / Ud çalanlar ise nağmeler terennüm etmekteler."

Sonra Ebu Bekr Mertîn:

"Elhak! Buraya döneceğini söylemek istersin / Avın ve avcıların olduğu bu nezih vadile / Avlanan şu balıklar uyandılar, avlanmak istemezler / İnsanların kalbleri ise onun ağındadır."

Sonra Ebu Bekr bin Kazmân:

"Ağını atmak için kollarını sıvayınca / Bakarsın ki, balık kendini onun yönüneatar / Maksadı o ağa düşmek değil / Sadece küçücük elini öpmek."

Bunların zamanında Doğu Endülüs'te Muhlifu'l-Esved vardı. Güzel zeceller söylemiştir:

"Daha gençken, ihtiyarlıktan korkuyordum / Bu aşk gelince beni güçlüklere ihtiyarlattı / O, parlak ve güzel yanağa baktığında / Kırmızılıkta son haddine vardığını görürsün / Ey kimya bilgisini öğrenmek istiyen! O benim gözlerimdedir / Sevgili benim gözüme gümüşle bakıyor, altına dönüyor."

Sonra Endülüs'te bu tarzda şiir söyleyen bir grup yetişti. Medgallîs bunların en ünlüsüdür. Zecellerinden biri şudur:

"İnce ince, çiğ yağıyor / Güneşin ışığı yere vuruyor / Biri gümüş gibi görünüyor / Diğeri altının rengini alıyor / Dallar oynuyor dans ediyor / Sevgili bizim tarafa gelmek istiyor / Sonra utanıp kaçıyor."

Şu da onun zecellerindendir:

"Tan yeri ağardı, yıldızlar şaşkınlaştı / Tembellikten sıyrılıp haydi kalkalım / Şarabı su ile karıştırarak kadehten içelim / Bu şarap bence baldan daha nefistir / Buna devam ettiğimiz için ey bizi kınayan / Allah bizi kınadığın bu işten seni ayırmasın / Sen şarabın günah anası olduğunu söylüyorsun / Senin gibiler Hicaz'da yaşamalıdır / Seni benimle bu gibi boş tartışmalara ne sevketti / Sen Hicaz'ı ziyarete git / Rahat rahat şarap içmek için beni kendi hâlime bırak / Kimse şarap içmek gücüne sahip değilse / Niyet etsin, niyet, yapmaktan daha etkilidir."

Bunlardan sonra İşbiliye'de İbn Cuhdur yetişti. O Mayorka'nın fethi sırasında söylediği zeceli ile zeceli söyleyenlerden üstün olduğunu göstermiştir:

"Allah'ın birliğini inkâr etmek hususunda inat edenler, kılıçlarla katledilirler / Ben Hakk'ı inkâr edenlerden uzaktayım."

İbn Saîd, onun ve talebesinden Ma'ma' zamanına yetiştiğini söyler. Onun bu tanınmış olan zeceli şöyle başlar:

"Ne olur sevgilimi görseydim de / Kulağına küçük bir şeyler fısıldasaydım / Niçin ceylanın boynunu aldığını / kekliğin ağzını çaldığını?"

Sonra, edebiyatta otorite olan Ebu Hasan Sehl bin Mâlik geldi. Daha sonra günümüze kadar İslâm milletinde bir dengi daha bulunmayan nesir ve nazmın önderi Abdullah İbn Hatîb yetişti. Ona ait bu tarz güzel şiirlerden birinin girişi şudur:

"Kadehleri şarap ve su ile karıştır sürekli doldur / Dünyanın serveti dağılmak ve bitmek üzere yaratılmıştır."

Eş-Şüşterî'nin üslûbunu takip ettiği sûfiyâne tarzdaki şu mısralar da onundur:

"Yükselişiyle ve inişi esnasında o ceylanlara karıştı / Gerçek bir varlığı olmayanlar geçip gitti ezelî olan baki kaldı."

Onun bu tarzda güzel şiirlerinden biri de şudur:

"Ey oğlum! Senden uzaklaşamam benim için en büyük musibet / Sana yakın olunca yakınlığımı unuturum."

Vezir İbn Hatib'in zamanında, Endülüs'te Âş vadisi halkından Muhammed bin Abdülazim vardı ki, bu da zecel tarzı şiirde önde idi. Bir zeceli vardır ki o bununla Madgallîsin: *"Sabah ışıdı / Yıldızlar şaşkınlaştı"* mısralarına karşılık vermiştir. Bu zecel şudur:

"Ey zevk ve sefa ehli! Keyif zamanı gelmiştir / Güneş koç burcuna gireliden beri / Her gün yeni bir keyf içinde olunuz / Bunların arasına mahmurluğu sokmayınız / Bundan sonra Şenil'e gidelim / Oradaki yeşil çayırlar üzerinde zevk u safa edelim / Bırak şimdi Bağdad'ı boşver, Nil'in hikâyesini de geç / Bence bu taraflar çok daha hoş / Burada kırk milden daha geniştir / Üzerinden rüzgâr esecek olsa / Tozdan bir eser göremezsin / Sürme çekecek miktarda bile / Nasıl böyle olmaz, orada hiçbir düz yer yoktur ki, / Arıların yayıldıkları çiçekli saha olmasın."

Zecel tarzı, bu devirde Endülüs'te umumun şiir olarak benimsemiş oldukları bir sanattır. Şiirlerini bu tarzda söylüyorlar. Hatta onlar onbeş bahrin hepsinde de zecel söylerler. Kendi avamî lehçeleriyle nazmediyorlar. Buna da "zecelî şiir" adını vermektedirler. Aşağıdaki şiir bunun örneklerinden biridir:

Uzun yıllardır beri gözlerine âşığım / Sende ne şefkatten bir eser var, ne de kalbinde bir yumuşama / Görüyorsun senin yüzünden benim kalbim nasıl dönmüş / Demirciler arasında dövdükleri demire döndü / Gözyaşları akıyor, ateş alev alev yanıyor / Sağdan soldan başıma tokmaklar iniyor / Allah savaş için Hristiyanları yaratmışken / Sen âşıkların kalbiyle savaşıyorsun."

Ebu Abdullah ALûsî, bu asrın başlarında bu tür güzel şiirler söylerdi. Şu kasidesiyle Sultan İbn el-Ahmer'i methetmiştir:

"Dostum! Sabah oldu, kalk, içelim, gülüşelim. Eğlenceden sonra ak ve temiz gümüş tozunu andıran tan yerini göreceksin. Fakat şafak vakti ufuktaki kırmızılık onu altın ile parlatmıştır; o bu sikkeleri beşer cinsinin menfaati için harcamaktadır. Göz nuru, bunu onun nurundan kazanmaktadır. Ey dostum! Bugün yaşanacak gündür. Bir yiğidin bugündeki hayatı billahi hoştur. Gece ise vuslat döşeği üzerinde döne döne öpüşüp kucaklaşmak içindir. Zaman önceleri cimriyken cömertleşti. Niçin şu güzel talihi elinden kaçırıyor? Geçmişte onun acılarını yudumladığı gibi, şimdi de nefis badesini içip hoş yeneceklerini yiyor. Rakip sordu: Ey edipler niçin biz, sizleri aşk ve içki konusunda eli açık olarak görüyoruz? Beni kınayanlar buna şaşırdılar. Fakat onlara dedim ki: Ey topluluk! Buna niçin

şaşırıyorsunuz? Güzel oğlana, ancak ince ruhlu âşık olur. Allah'ın hangi nimetini inkâr ediyorsunuz? Güzellik ancak edip ve şaire fayda verir. O, bekâreti bozar, dul olanı da terk eder. Kadeh haramdır; sadece onun nasıl içileceğini, Ölçüsünü ve ne konuşacağını bilmeyenlere haramdır. Akıl fikir ve zevk ehline gelince; şayet onlar içseler günahları affedilir O, kalplerdeki korları söndüren güzel bir ceylandır Ancak benim kalbim gazâ (ağacının) korlarında alev alev yanıyor. O, aslanların kalbine bakan güzel bir ceylandır; bakıştan evvel vehm ve hayal ile onları mahvediyor. Sonra tebessüm edince, onları diriltiyor. Üzdükten sonra güldürüp ferahlandırıyor. Yüzüğe benzeyen küçücük bir ağzı ve pırıl pırıl dişleri var. Sanki ümmetin hatipleri gibi öpücüğe davet ederler. Onlar nasıl bir inci ve mercandır ki Onları dizen hiç delik açmadan dizmiştir. Onu miske benzetenler, değerini düşürmüş olur. Tüyü yeni bitmiş bir içkici, istemekte ama neyi (öpmeyi) istemekte? Miske benzetenler onu ayıplamış olurlar. Siyah zülfünü, kuzgun kanadı gibi sarkıtıyor. Ondan ayrı kaldığım geceler bunu garipserler. Süt beyaz beden üzerine ki,hiçbir çoban bu derece ak olan bir süt sağmamıştır. Ve daha evvel bir çift memecik, bundan daha sert olan herhangi bir şey görmemiştim. Göğüslerin altında ince bir beli var. O kadar ince ki, neredeyse görülmez. Senin beni kınamak için söylediğin doğru ifadenle, dindarlığımdan bile incedir. Seninle birlikte bende dindarlık ve akıl mı kaldı ki... Sana uyanların dinlerini de akıllarını da çalarsın. Âşıka nazar edip onu denetlediğin vakit rakip gibi arkaya ağır yükler vuruyor. Sen bir yere gelince, orası köşk olur, fakat bulunmadığın yer ise gözümde kabir hâline döner. Senin güzel vasıfların emirin meziyetleri veya kumlar gibidir; bunları saymaya kim güç yetirebilir. O, beldelerin direğidir, fasih Arapça konuşur. Lafzındaki fesahatından dolayı herkes kendisine yaklaşır. İlimde ve ilmin gereklerini yerine getirmede tektir. Bir de en güzel şiirleri yazar. Göğüslere mızrakları saplar ve boyunları kılıçla vurur. Sahip olduğu dört vasfa, semadaki (melek)ler imrenir. Bu vasıflarını bana kim sayabilir ki. Onun nuru güneş, ay himmeti, yağmur keremi, yıldızlar makamıdır. Cömertlik atına bindiğinde zenginlerin ve askerlerin dizginini sılıverir. Her gün onun lutfettiği en güzel elbiseler giymedeyiz. Ve asil kızların kullandığı güzel kokular sürmekteyiz. Ona gelen herkeste onun nimetleri görülür. Kendisine gelip giden hiç kimseyi eli boş çevirmez. Üstü örtülü olan hakkı açığa çıkardı ve üzeri örtüldükten sonra artık bâtıl ne yapabilir? İyilikle takva sütununu bina etmiştir. Uzun müddetten beri zaman onu harap ettikten sonra karşılaştığında sana ümit verdiği gibi seni korkutur da. Asık

yüzlü savaşlara gülerek atılır ve hep galip gelir. Bu dünyada onu yenecek hiç kimse yoktur. Saflar arasında kılıcını çekince, vurduğuna ikinci bir defa vurmaz. O, Mustafa'nın adaşıdır ve Allah onu saltanat için seçmiştir. Onu müminlerin emiri olan halife olarak görürsün. Ordulara komuta eder ve birlikleri süsler. Başlar onun emirliğine boyun eğer ve evet, onun elini öpmeye atılırlar. Onun evi (yani Benu Nasr'ın) zamanın dolunaylarıdır; çok yüksektedirler ve hiç batmazlar. Yücelik ve şeref yönünden çok uzaktırlar. Ancak tevazu ve hayada yakındırlar ama Allah onları baki kılsın, âlem döndükçe, güneş aydınlattıkça ve yıldızlar parladıkça ve bu kaside uzun uzun terennüm edildikçe, ey güneş perdeni çek, senin için batacak yer yoktur." [144]

Sonra Mağrib'deki şehirlerde başka bir çeşit şiir tarzı icat ettiler. Bu tür şiir de muvaşşaha müzdevice (birbirine eşit ve çift) aruz vezinleri üzerine kendi şehirlerinin dil ve üslûbiyle tertip edilir. Buna "aruzu'1-beled" (şehrin aruzu) adını verirler. Bu tür şiiri ilk önce İbn Umeyr yazdı. O aslen Endülüs halkından olup Fas'a yerleşmişti. Bu zat İ'râb kaidesi dışına pek çıkmayarak muvaşşaha tarzında aşağıdaki kasideyi söyledi:

"Sabaha karşı, bahçedeki dala konmuş nehrin sahilinde feryat eden güvercin beni ağlattı; seher, eliyle gecenin mürekkebini silerken, papatyalar, dişlerinden şebnemler dökülürken erkenden gülistana geldim. Oradaki şebnemler kızların gerdanında saçılan inci taneleri gibi dağılmış. Meyve ağaçlarının dallarını eğen ejderler gibi su dolapları oluk oluk gözyaşı akıtıyor. Dallar, ayak bileklerindeki halhal gibi kıvrım kıvrım. Bu hâlleriyle bilezik gibi bütün bahçeyi çevirmişler Şebnemlerin elleri, tomurcukların kılıfını yırtıyor ve esen yel onlardan misk kokuları taşıyor. Budakta, yağmur taneleriyle tüyleri ıslanmış yaprakların arasında bir güvercin gördüm. Garip bir âşık gibi feryat edip ağlıyordu. Yeni bir elbiseyle bürünüyor; kırmızı gagası ve renkli bacağıyla incileri dizip boynuna takıyor. Dertli bir sevdalı gibi dalların arasına kondu; bir kanadını yastık yapıp diğeriyle üstünü kaplıyor. Kalbindeki sevdadan şikâyet ediyor. Gagasını göğsüne alıp fedyat ediyor. Dedim ki: Ey güvercin gözüme uykuyu haram ettin. Niçin durmadan gözünden kanlı yaş akıyor? Dedi ki: Gözyaşlarım kuruyana kadar ağladım. Şimdi hayat boyu gözyaşı olmadan feryat edip duracağım; Uçup giden ve dönme ümidi kalmayan bir

yavrumun yüzünden. Tâ Nuh çağından beri ağlayıp hüzünlenmeye alıştım. İşte vefa budur, bağlılık budur. Bak gözlerime, nasıl yaralar içinde! Sizden biriniz ağlayıp bir yıl tamamlanınca der ki: Bitap kaldım şu ağlamaktan ve inlemekten. Dedim ki: Ey güvercin! Eğer benim dert denizime dalsaydın benim için gözyaşlarını döker ve ağıt yakardın Eğer benim kalbimde olan senin kalbinde olsaydı Bastığın dallar seni taşımaya dayanamazdı. Bugüne kadar nice yıllar hicrana katlandım. Hatta gözlerin göremeyeceği kadar eriyip kayboldum. Bedenime zayıflık ve incelik elbisesini giydirdiği için beni gizlemiştir. Gelse ölüm, olduğum yerde hemen can verirdim. Ey dostlar! Kim bu şartlar içinde ölürse rahata ermiştir. Güvercin bana dedi ki: Ben gül bahçelerkinin dallarında uyuyorsam yavrumun için hasret çektiğimdendir. Ruhum kalbime sokulmuştur. Rengim, göz yaşlarımla değişmiştir. Tâ kıyamete kadar boynumda işte şu beyaz bir ahid kemendi olarak kalacaktır. Gagama dair söz beldienin etrafına yayılmıştır. Bedenim ise kül olup gitmiştir."

Fas'ta yaşayanlar bu tarz şiiri çok beğenmiş, kendilerine uymayan i'râbı terk etmiştir. Bu tür şiirler yaygılaşarak içlerinden çok mahir şairler çıkmıştır. Bunlar bu tarz şiirlerin "*müzevveç", "kâzî", "mel'abe"* ve "*gazel"* gibi değişik şekillerini kullanmışlardır. Farklı müzdevic[145] şekiller kullanınca şiirlerin isimleri de değişik olmuştur. Tâzâ halkından tanınmış şair İbn Şucâ'ın müzdevic tarzındaki bir şiiri şudur:

"Mal dünyanın süsü, nefislerin izzetidir. Güzel olmayan yüzleri güzel hâle getirir. İşte ondandır ki malı çok olan herkese söz ve yüksek makam verilir. Malı çok olan küçük de olsa gözlerde büyür. Toplumun yücesi fakirse küçük görülür. Bundan dolayı ve ayrıca canım kıskançlıktan sıkılır. Kadere teslimiyet göstermesem çatlayacak gibi olurum. Hatta kavmi arasında büyük olanı sığınmaya mecbur eder. Bundan dolayı talihi makus olanlara hüzünleniriz. Ve elbisemizi siyahlara boyarız. Bundan dolayı görürüz ki kuyruklar başın önüne geçer. Ve dereler sakideki kadehten su alır olmuştur. Acaba bu hâl, kişilerin zaafından mı yoksa zamanın bozulmasından mı ileri gelmiştir? Kimi azarlayacağımızı bilmiyoruz. Filan olan bugün olmuştur Ebu Filan! Keşke selâmına nasıl cevap verildiğini görseydin. Vesselam bizzat gözümüzle görecek kadar yaşadık: Köpeklerin postunun içinde hükümdarların ruhlarını. Bunların nefisleari büyük ve kalpleri zayıftır.

Onlar bir tarafta kalır şeref bir tarafta. Onlar kendilerini ülkenin direği ve ileri gelenleri görürler. Halk ise onları teke gibi görür."

Mağribli İbn Şucâ'ın aşağıdaki beyitleri, onların meslekleri üzere müzevvec şiir olarak söylenmiştir:

"Gönlünü şu zamanın güzellerine kaptıran yorulur.. Ey filan ağır ol ki, güzeller seninle oynamasın. Söz veren hiçbir güzel yok ki sözüne hıyanet etmiş olmasın. Kendini adadıklarından, kendilerini sana adayacaklar azdır. Kendini adayacağın ve onun da kendisini sana adayacak olan çok az kimse vardır Âşıklarına karşı mağrurlar ve onları reddetmektedirler. Ve erkeklerin kalplerini parçalamaya kastederler. Bir kere kavuştunsa, diğer seferinde ilişkiyi keserler. Şayet söz verseler her durumda ihanet ederler. Bir güzel ki sevdasına tutuldum ve kalbimi verdim, bassın diye yanağımı ayağı için nalin yaptım. Kalbimin ortasında ona bir yer hazırladım. Kalbime dedim ki: Buraya konaklayana ikramda bulun. Bu yüzden başına gelecek olan zillete katlan. Çünkü sevdanın verdiği dehşet mutlaka başına gelecektir. Onu üzerime hâkim yaptım, emirim olmasına razı oldum. Keşke baktığında hâlimi görebilseydi kalbinden geçirdiğini hemen bilirim. Döneriz, göl yüzündeki bir böcek gibi ki üzerinde dönmede ve (meyva gibi) yüzmede. Zikretmeden içindeki (kalbindeki) maksadını derhal bildim Ne isterse onu yapmak için didiniriz; baharın bir üzüm usaresi ve kışın taze bir buğday olsa bile. Ne zaman, şuna ihtiyacım var, derse, ona, emrin olur, derim, İsfahan pazarında dahi olsa gider getiririm."

Bir başka Mağribli şair Tilemsan'daki Ali bin Müezzin idi.

Yakın zamanlarda Mağribli şairlerin önde gelenlerinden biri de Miknâse yöresinde Zerhûn'da oturan ve Kefîf (amâ) diye anılan bir adamdır. Bu tarz manzumelerin en güzel örneklerini o ortaya koymuştur. Kefîf'in aklımda kalan şiirlerin en güzeli Sultan Ebu Hasan ve Merinîlerin Kuzey Afrika'ya geçişleri hakkındaki söyledikleridir. Bu şiirde onların Kayravan'daki yenilgilerini tasvir etmekte, hâdiseden dolayı onlara taziyelerini sunmakta, başkalarının başına gelen bu çeşit olayları anarak kendilerini teselli etmekte, fakat bütün bunlardan önce de Kuzey Afrika'ya yürüdüklerinden

dolayı kendilerini tenkit etmeyi ihmal etmemektedir. O bunu şu tarz şiirin bir dalı olan bir mel'abe de yapmaktadır. Maksadı ihsas için belâgatta takip edilen yolların en güzeli olup beraat-ı istihlâl (fevkalâde güzel başlangıç) ismini alan manzumenin giriş kısmında diyor ki:

"Emirlerin gönüllerine giren (fikir) hâllerina her an ve her zamanda mâlik olanı (Allah'ı) eksikliklerden tenzih ederim. Eğer ona itaat edersek, bize yardımı büyük olur. Eğer isyan edersek, bizi zilletin her türlüsüyle cezalandırır."

Giriş kısmını bitirdikten sonra, Mağrib ordusunun hâlini anlatmaya başlıyor:

Güdülen ol, çoban olma: Çünkü her çoban sürüsünden mesuldür. İslâmı davet eden (Hz. Peygambere) salavat okuyarak, onun kâmil sünnetleriyle amel eden Hulefâ-yı Râşidîn'e ve onlara tâbi olanlara dua ederek işe başla. Dilersen bunlardan sonra diğerlerini zikret. Ey hacılar! sahrayı ve tasvir ediniz sakinleriyle birlikte beldeleri geçiniz. Sultan'ın azmi pırıl pırıl, ışıl ışıl Fas'ın askerlerini nereye sevk etmiştir? Ey Nebî'yi ziyaret etmiş olan hacılar ve onun hatırı için o uçsuz bucaksız çölleri katedenler! *Siyah Afrika'da yok olmuş Mağrib askerlerinden haber verin; ve size verdiği bağışlarla Hicaz topraklarında rahat etmenizi sağlayan sultandan da. Eğer Tunus ile Mağrib arasında doğudan batıya kadar bir katı demir, ikinci katı da tunçtan yapılmış İskender seddi olsa bile kuşlar mutlaka sorumuza cevap verir veya yel onlardan bize haber getirir. Orada katlanılmış korkunç hâller sayfalara yazılmış olsa bunları her gün okur, kanların akmış, taşların yarılmış, evlerin yıkılmış ve ceylanların ürkmüş olduğu bilinirdi. Keskin aklınla benim için idrak et ve kuşatıcı zekânla benim için düşün. Eğer biliyorsan bir güvercin veya emircik kuşu Bir ay veya bir hafta içinde sultandan haber getirecek. Bu haberler her şeyin farkında olan kıssacılara malum olur ve onun alametleri zeki kalplerde yayılır. Dikkat et onlar örtüleri olmayan çıplak bir topluluktur. Mekânları ve imkânları yoktur.* Hezimet nasıl tasvir olunmaktadır, bilmiyorlar; Kavravan şehrine nasıl girdiklerini de. Ey Ebu Hasan efendimiz! Kapıya kadar gelip dayandık, Tunus'a seferini konuşmak içzin. Biz sana kâfi idik ve sen Cerid'e de Zâb'a da muhtaç değildin. Siyah Afrika'nın Araplarıyla senin ne işin vardı? Ömer bin Hattab'ın haberi sana ulaşmadı mı şehir ve kasabaların fatihi Faruk'un

haberi... O, Suriye'ye, Hicaz'a ve kisranın tacına (ve takına) sahip olmuş Ve Afrika'nın da bir bölümünü fethetmişti. *Oradaki hatıraları zikretmek sevilmese de yine de kardeşlerin nasıl dağıldığını nakledeceğim*. Bu Faruk, ekvanın zümrüdüdür. Afrika'ya dair bu şekilde tasrihte bulunmuştur. Osman'ın zamanına kadar sakin kaldı. İbn Zübeyr ise fethi tamamladı. Ganimetleri devlet hazinesine dâhil etti. Osman öldü ve hava aleyhimize döndü, rüzgar ters esti. Halk üç emirliğe ayrıldı. *Ve geriye konuşulmaması gereken acı hatıralar kaldı. Bütün bunlar iyilerin döneminde olmuşsa acaba ahir zamanda* biz ne yapabiliriz? *Miknâse'deki şehir halkı Olayın (hezimetin) doğruluğuna dair Şıkk, Sutayh ve İbn Merrân'e ait beyitler zikretmişlerdir. Merin oğulları Ceddâ ve Tunus'a yürüdüklerinde binalar yıkılır. Vezirlerin efendisi şanı yüce İsa bin el-Hasan'ın sözlerini hatırladım.* Bana Dedi ki: Bu gözümle gördüm. Ama kader gelince göz kör olur (basireati bağlanır). Senin için *Merin oğulları Fas'tan Deyyâb Araplarına gitmekle felâkete uğradığını, Mevlâ'nın, Sultan Tunus ve Ebvâb sahibi İbn Yahya'nın ölümünü irarde ettiğini anlatıyor."*

Daha sonra şair, Sultan'ın ve askerlerinin gelişlerini işlemekte, Sultan'ın seferinin ve Kuzey Afrika Araplarıyla olan ilişkilerinin sonuna kadar olan olayları, şiirde kendi buluşlarıyla tasvir etmektedir.

Tunuslular da kendi şehirli lehçeleriyle "mel'abe" söylemişlerdir. Ancak bunun çoğu kötüdür. Kötü olduğu için de hafızamda ondan hiçbir şey kalmadı.

Doğuda muvaşşaha ve zecel

Bağdatlılar da "mevâliyât" dedikleri şiir tarzında söylemişlerdir. "Mevâliyât"nın değişik türlari vardır. Bunların bazıları "havfî" (Kûma), "kâne ve kâna", "müfred", dû-beyt (rubaî) diye adlandırılmaktadır. Çokluklak bunlar birbiriyle kafiyeli olup dört mısraın çiftleştirilmesiyle meydana getirilmiştir.

Mısır ve Kahire ahalisi bu hususta Bağdatlılara tâbi olup bu tarzda şiirler söylediler. Hadarî (şehirli) lehçelerinin gereği olarak belâgattaki üslûplar

itibarıyla o hususta fazla açıldılar ve harikulâde manzumeler meydana getirdiler.

Safiyyuddin Hillî (öl. 1349)'nin divanında, onun ifadesi olmak üzere görmüştüm ki, bir mevâliyât bahr-i basit'ten olup dört mısra ve dört kafiye ihtiva eder. "Savt ve "beyteyn" (çift beyit) ismini alır. Onu Vâsıtlılar icat etmiştir. "Kâne ve kâna"nin bir kafiyesi vardır ve satırları değişik vezinler üzeredir. Beytin ilk satırı ikinci satırdan daha uzun olup kafiyesinin ardında mutlaka redif olarak üç harf-i illetten (elif, vav, ye) biri bulunur. Bu, Bağdatlılar tarafından icat olunmuştur. Bu tarzın bir örneği aşağıdadır:

"Taze yaramdan kanlar durmadan akıyor. Katilim ise sahrada sevinç içinde geziyor. Bana, seni öldürenden intikamını alalım, dediler. Ben onlara dedim: Bu daha fena. Beni yaralayanın, beni tedavi etmesi daha uygun olacaktır."

Diğer bir şair diyor:

"Çadırın kapısını çaldığımda, kapıyı çalan kim, dedi. Ne bir eşkıya ne de bir hırsız, bir meftununuz, dedim. Gülümsedi; dişlerinde şimşek çaktı. Gözyaşlarına boğulup şaşkın şaşkın döndüm."

Diğer bir şair diyor:

"Ben ona söz verdiğim hâlde, o, ayrılıkta bana teminat vermiyordu. Ben ona aşktan şikâyet edince, o, sana gözüm feda olsun, dedi. O, karşısına çıkan yakışıklı bir delikanlıya gönlünü kaptırınca ahdimizi kendisine hatırlattım. O sana da borcum olsun, dedi".

Diğer bir şair haşîşi tavsif ederken diyor ki:

"alis budur ve onunla olan münasebetim bakidir. O, şaraba da şarapçıya da sakiye de ihtiyaç hissetirmemekte. Öksürtür ve öksürükten beni yakmakta, Ateşini içimde gizliyorum ama göz bebeğimden çıkmakta."

Diğer bir şair diyor:

"Ey kavuşması mahabbet evladına hoş gelen! Ayrılıkla ah vah diye kalbe daha ne kadar ızdırap çektireceksin? Ben bu aşkla içimde dert topladım. Şimdi bana düşen sabretmektir. Gözümde bütün varlıklar hıçkırmakta ve senin şahsın da yere çalınmıştır."

Diğer bir şair diyor:

"İhtiyarlığın belimi büktüğü bir çağda ey Meyyâ! Bana sevdalı bir buse lütfet, diye seslendim. Yüreğimin tâ içini dağlaya dağlaya Sanmam ki bu pamuk (aksakal) yüzün, diri bir kimsenin ağzını kapayabileceğini sanmam, diyerek yüreğimin içini dağladı."

Diğer bir şair diyor ki:

"Sevgili güldüğümü görüp gülümsedi yağmur gibi gözyaşlarım şimşeği geçti. Peçesini sıyırınca doğmakta olan dolunay gibi ortalığı parlattı. Siyah saçlarını iki tarafa dökünce gecenin karanlığında kalp yolunu şaşırdı. Sonra geri döndü ve saçımının ikiye ayırımı tan ışığı gibi yolumuzu gösterdi."

Diğer bir şair diyor ki:

"Ey deveci! Develeri azarlayarak sür. Tan yeri ağarmadan evvel ahbaplarımın semtinde dur ve onların içinde bağır: Ey sevap kazanmak isteyenler! Kalkınız ve hicranın katlettiği kişinin cenaze namazını kılınız, diye seslen."

Diğer bir şair diyor:

"Seni seyrettiğim gözlerim, yıldızları seyrederek geceliyor ve gıdası uykusuzluk oluyor. Ayrılık okları bana tam isabet etti ve hiç de şaşmadı. Allah sevabınızı artırsın, gönlümün huzuru öldü."

Diğer bir şair diyor:

"Şahinin sahibi avcıya güvercin dedi ki: Beni serbest bırak, sana hiçbir zararım dokunmaz. Daha nice zaman beni tuzak olarak kullanacaksın? Üzerime salıverdiğin şahin beni pençeleriyle yaralamakta, Bunca elemlere sabrettikten sonra da beni boğazlamaktasın."

Diğer bir şair diyor ki:

Ey vefasız güzeller! Beldenizde öyle bir ceylan sevdim ki yırtıcı arslanlar bile onu düşünerek ızdırap çekiyor. Bir fidan ki, kıvrıldığı zaman, bakire kızları kendine bağlıyor. Parladığında da dolunayın adı bile anılmıyor."

Aşağıdaki şiir de dû-beyt tarzındadır:

Sevgilim yaratana yemin etmiştir, seher vakitleri sana hayalimi gönderirim diye. Ey bendeki özlem ateşi! Geceleri yan ve parla. Onun hayali bu ateş sayesinde yolunu bulup gelir."

v v v*

Bil ki, belâgati bilmekle alacağın zevklerin hepsi ancak belli bir lehçeye alışmak ve bu lehçeyi çok kullanmakla mümkündür. Nitekim Arap dilinden bahsederken bu hususu belirtmiştik.

Endülüslü biri, Mağriblilerin. Mağribli biri Doğuluların ve Endülüslülerin; Doğulu da Endülüslülerin ve Mağriblilerin şiirindeki belâgatı hissetmez. Çünkü hadarî (şehirli) lisan ve ona ait terkipler, bölge sakinlerine göre değişiktir. Bunlardan her biri kendi lehçesinin belâgatini hisseder; kendi bölgesinden olanların şiirindeki güzelliklerden zevk alır.

"Göklerin ve arzın yaratılışında, lisanlarınızın ve renklerinizin muhtelif oluşunda bilenler için birtakım âyetler vardır." (Rum, 30/22).[146]

Son Söz (Hâtime)

Az kalsın maksadın dışına çıkacaktık. Umranın tabiatını ve ondaki şeyleri konu alan bu birinci kitapta daha fazla söz söylememek kararındayım. Çünkü umranın meselelerini, yeteri kadar ele almış olduğumuza inanıyoruz. Umulur ki bizden sonra gelip de Allah'ın doğru bir fikir ve açık bir ilimle desteklediği kimseler, umranın meselelerinde bizim yazmış olduklarımızdan daha fazla derinlere dalarlar. Belli bir ilmin meselelerini tespit etmek, o ilmi ilk kuran kimsenin üzerine düşmez. Onun üzerine düşen tek şey, ilmin konusunu tayin, bölümlerini tasnif ve bahislerini tespit etmektir. Ondan sonra gelenler, olgunlaşıncaya kadar parça parça bu ilme yeni bazı meseleler ilâve ederler.

"Ve Allah bilir, siz bilmezsiniz." (Bakara, 2/216).

* * *

Kitabın müellifi (Allah onu affetsin) diyor ki: İşbu birinci kısmı, tekrar gözden geçirip yeniden düzenlemeden önce, beş ay zarfında, (hicrî) 779 senesinin ortasında (1377) tamamladım. Sonra onu yeniden gözden geçirip, evvelinde zikrettiğim ve şart kıldığım gibi milletlerin tarihlerini ona ekledim. İlim ancak Aziz ve hakîm olan Allah'tandır.

KAYNAKLAR

Abdurrahman İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbni Haldûn,* Kahire H. 1426/M. 2005.

Albayrak, Ahmet, "*Bir Medeniyet Kuramcısı Olarak İbn Haldûn"*, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 9, C. 9 (2000).

Arslan, Ahmet, *İbn-i Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası*, 2. bs., Ankara 1997. Khemeri, T., "İbn-Haldun'un Mukaddime'sindeki Asabiye Mefhumu" (Çev. Hüseyin Zamantılı), *Sosyoloji Konferansları*, İstanbul 1984.

Canatan, Kadir, *Mukaddime-Klasik Sosyal Bilimler Sözlüğü*, İstanbul 2009.

Diyanet.gov.tr

[Fındıkoğlu], Ziyaeddin Fahri, *İbn Haldun*, *Anadolu Mecmuası* 7. sayı ilâvesi, İstanbul 1924.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, *İbn Haldûn ve Felsefesi*, İstanbul 1939.

Gökbunar, Ramazan, "Mali Sosyolojide İbni Haldun'un Yeri", *Türk İdare Dergisi*, S. 455 (Haziran 2007).

Gürkan, Ülker, "Hukuk Sosyolojisi Açısından İbni Haldun", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 24, S. 1-4 **(**1967).

Hassan, Ümit, *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, İstanbul 1998.

Hülagu, Orhan, *Farabî ve İbn Haldûn'da Devlet Felsefesi*, İstanbul 1999.

İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, II, III (Çev. Zakir Kadirî Ugan), İstanbul 1996.

İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I-II (Çev. Halil Kendir), İstanbul 2004.

İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I-II (Haz. Süleyman Uludağ), İstanbul 2009.

İbn Haldun, *Mukaddime-Osmanlı Türkçesi*, C. I-II (Çev. Pîrîzâde Mehmed Sâib), C. III (Çev. Ahmed Cevdet Paşa) (Hazl. Yavuz Yıldırım, Sami Erdem, Halit Özkan, M. Cüneyt Kaya), İstanbul 2008.

İbn Haldun, *Terceme-i Mukaddime-i İbn-i Haldûn*, C. I-II (Çev. Pîrîzâde Mehmed Sâib), İstanbul 1275.

İbn Haldun, *Terceme-i Mukaddime-i İbn-i Haldûn'un Fasl-ı Sâdisinin Tercemesi* (Çev. Ahmed Cevdet Paşa), İstanbul 1277.

Kayapınar, Akif, "İbn Haldûn'un Asabiyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 15 (2006).

Kozak, İbrahim Erol, *İnsan Toplum İktisat, İbn Haldun'dan Yola Çıkılarak Çok Yönlü Bir Tahlil Denemesi*, Adapazarı 1999.

Köksal, A. Cüneyd, "Hanefî Fıkıh Düşüncesinde Akıl Kavramı ve Dört Mertebeli Akıl Anlayışı", *M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, S. 40 (2011).

Okumuş, Ejder, *Osmanlı'nın Gözüyle İbn Haldûn*, istanbul 2008.

Rosenthal, Franz, *The Muqaddimah: An Introduction to History*, Princeton 1958.

Sağlam, Kenan, "Asabiyet", *www.gundemturkiye.com/toplum/asabiyet.html*

Sati el-Husrî, *İbn-i Haldun Üzerine Araştırmalar*, (Haz. Süleyman Uludağ), İstanbul 2001.

Say, Seyfi, *İbn Haldûn'un Düşünce Sistemi ve Uluslararası İlişkiler Kuramı*, İstanbul 2011.

Stowasser, Barbara, "İbn Khaldun'un Tarih Felsefesi: Devletlerin ve Uygarlıkların Yükseliş ve Çöküşü" (Çev. Nermin Abadan Unat), *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 39 (1984).

Süngü, Arife, *İbn Haldûn'un Eğitim Felsefesi*, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2009.

Şener, Cemal, *İbni Haldun'un Hayatı ve Düşünceleri*, İstanbul 2002.

Şerif, M. M, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, İstanbul 2000.

Tekin, Arslan, *Edebiyatımızda Terimler*, 5. bs., İstanbul 2012.

Ünver, Mustafa, "Nesimi ve Vahdet-i Vücûd", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. Hüseyin Ayan Özel Sayısı*, S. 39 (Erzurum 2009).

Yakıt, İsmail, "İbn Haldûn'a Göre Devletlerin Ömrü ve Osmanlı İmparatorluğu", *SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 8 (Isparta 2002).

Yavuz, Yusuf Şevki, *www.yusufsevkiyavuz.com*

Yumuk, Recep, "İbn Haldun'da Devlet Görüşü", *Atatürk Üniversitesi İşletme Fakültesi Araştırma Enstitüsü İşletme Dergisi*, C. 3, S. 1-2 (1978).

[1] **Ümmî:** Okuma yazma bilmeyen anlamına gelir. Ancak Hz. Peygamber için kullanıldığında "Tanrı'nın bildirdiklerinden başka hiçbir şey bilmeyen" Hz. Peygamber kastedilir. Gerçekte "ana" anlamına gelen 'ümm' kelimesinden türemiştir ve anasından doğduğu gibi demektir. Hz. Peygamber okuma yazma bilmektedir ama gene "ümmî"dir. Yani "okuma yazma bilmeyen" anlamının aksine, "çok bilgili" anlamı vardır. İbn Haldun'un bu anlam içinde Hz. Peygamber'e "ümmî" dediği, siyak ve sibaktan (sözün gelişinden) alaşılmaktadır.

[2] **Zühal ve Yahamut yıldızları arası çok uzaktır. Müellif burada Kur'ân (Enbiya, 21/81) de "Önce yer küresiyle gökler birbirine bitişmiş ve birleşmiş bir hâlde iken bizim bunları birbirinden ayırdığımızı ve sudan bütün diri varlıkları yaratmış olduğumuzu Allah'ı ve kudretini inkâr eden kâfirler bilmiyorlar ve hâlâda iman etmiyecekler mi?" âyetinde işaret edildiği gibi gökler ve yer küresi birbirinden ve bu cümleden zühal balık yıldızından ayrılmadan önce Hz Muhammed'in diğer varlıklar arasında mevcut olduğuna işaret edilmektedir. Zakir Kadirî Ugan şu açıklamayı yapar: İbn Haldun:** *"Cumartesi ve pazar günleri sırasıyla birbirinin arkasından gelmeden önce memeden kesmek üzere varlık ona gebe kalmıştır"* **anlamına gelen bir cümle kullanmıştır. Zamanlar mevcut olmadan önce "Varlık" onu besleyerek yetiştiriyordu, demektir. Hz. Muhammed'in zamanlardan önce mevcut olduğuna dair birçok hadisler nakil ve rivayet edilmektedir. Bu hususta müellifin anlattığı gibi** *"Peygamber zamanlardan önce var idi."* **ibaresiyle hadis olarak hiçbir rivayet yok ise de** *"Âdem yaratılmadan önce o peygamber idi"* **ya da** *"Peygamber idim"*, **ve** *"Yaratılış yönünden insanların evveli ise de peygamber olarak gönderilmek yönünden sonuncu peygamberdir."* **ibaresiyle hadis olarak nakledilmektedir. Birinci hadisi İbn Sad** *Tabakat*'**ında, Ahmet bin Hanbel** *Müsned*'**inde** ve **Tirmizî nakleder. Buharî** ve **Müslim** ve **diğer** *Sünen* **sahibinin bu hadisi nakletmemeleri, hadisi zayıf saydıklarından ileri gelmiştir. İkinci hadis yalnız İbn Sad'ın** *Tabakat*'**ında yer alır.**

[3] Hikmet: Hükmetmek, hâkim olmak, hikmetli olmak, yönetmek, düzeltmek amacıyla men etmek, dönmek ve sağlam yapmak anlamındaki "h-k-m" kökünden türeyen hikmet kavramı terim olarak; adalet, ilim, amel, nübüvvet, Kur'ân, Allah'a itaat, dinî anlayış, Allah korkusu, akıl, söz ve işte isabet, hakkı bilme ve hayır işlemek demektir.

Hikmetin özü; anlayış, gerçeği bilme, düşünme yeteneği, sezgi gücü, iş ve sözlerde isabetli olma, düşünce planında kalmayıp eyleme dönüşen yararlı ve derin bilgi, ilim ve akıl ile doğruyu bulmadır. Âyet ve hadislerde hikmet sahipleri övülmüştür: "Allah hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çok hayır verilmiş demektir. Bunu ancak akıl sahipleri anlar." (Bakara, 2/269), "Ancak iki kimseye gıpta edilir: Biri;Allah'ın servet verdiği ve servetini hak yolda harcayabilme imkânı lütfettiği kimse, diğeri ise Allah'ın hikmet verdiği ve bu hikmetle hüküm veren ve onu başkalarına öğreten kimse." (Buharî, İ'tisâm, 13)

Hikmet, "felsefe" manasına da gelir. Hikmetle meşgul olan âlimlere hakîm (çokluğu: Hükemâ) adı verilir.

[4] **Muhammed bin İshak (öl. 768):** Hz. Muhammed'in hayatına dair en eski eser olan Siretü'n-Nebeviyye'nin yazarı. Eseri İbn Hişam (öl. H. 204-M. 834) tashih etmiştir. İbn İshak, eserini Halife Mansur'un isteği üzerine yazmıştır.

[5] **Taberî: Muhammed bin Cerîr (öl. 923): Tarihçi, müfessir. Umumî tarihe dair** *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülûk***'ün yazarı.**

[6] **İbn Kelbî: Hişam bin Muhammed (öl. 821): Tarihçi. Ensab ilmine dair yazdı.**

[7] **Vakidî:** Muhammed bin Ömer (öl. 823): Tarihçi. Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicretinden sonra cereyan eden olayları Kitabu'l-Magazî'de toplanmıştır.

[8] **Seyf bin Ömer Esedî (öl. 796):** Tarihçi. Taberî de büyük ölçüde Esedî'den faydalanmıştır.

[9] **Mesudî:** Ali bin Hüseyin (öl. 956): Ünlü Tarihçi, coğrafyacı. Mürûcü'z-Zeheb'i yazdı.

[10] **Umran,** İbn Haldun'un çok önemsediği ve çok kullandığı bir tabirdir. Yeryüzünün mamur hâle getirilmesi mümkün olan bölgelerinin cemiyetler hâlinde yaşayarak insanların imar etmesi ve ihtiyaçlarını karşılamak için birbiriyle yardımlaşarak içtimaî bir hayat yaşamalarıdır. İbn Haldun "umran"ı sosyolojinin karşılığı olarak da kullanmıştır.

[11] **İbn Hayyân:** Hayyân bin Hâlet (öl. 1076): Tarihçi. Kurtuba'da doğdu. Endülüs tarihi üzerine yazmıştır.

[12] **İbn Refik**: İbrahim bin Kasım (öl. 1000 dolayı): Tarihçi.

[13] **İbn Reşîk:** Hasan bin Reşîk (öl. H. 456/63-M.1064-1070).

[14] "Araplar, Araplar, Berberîler ve Onlarla Çağdaş Olan Büyük Devlet Sahibi Halklar Hakkında İbretler, Başlangıç ve Haber Kitabı"

[15] **Şerif:** Hz. Peygamber'in torunu, Hz. Fâtıma ve Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan'ın soyundan gelenlere denir. Hz. Hüseyin'in soyundan gelenler ise "seyyid"dir.

[16] Bazı tercümelerde farklı anlatılan bir bölüm daha vardır. Ancak, yukarıda anlatılanlarla benzer olduğu için almadık.

[17] Bermekî ailesi Fars asıllıdır. "Berâkime" diye de anılırlar. Abbasîlerde üst görevlerde bulunmuşlar sonra Harun er-Reşid'in hışmına uğramışlardır.

[18] Hz. Peygamber Abdullah bin Abbas için: "Allah'ım! Onu dinde derin anlayışlı kıl.", "..ve ona te'vili öğret." diye dua etmiştir. İbn Abbas Sonra "Tercemanu'l-Kur'an", "Hibru'l-Ümme" gibi unvanlara lâyık görülmüştür.

[19] **İmam Mâlik:** Mâlik İbnu Enes İbni Mâlik İbni Ebî Amir el-Asbahî **(M. 715-795): Mâlikî mezhebinin kurucusu. Medin'de doğdu ve bu şehirde öldü Eseri** *El-Muvatta*, hadis kitapları içinde en muteber olanlarındandır.

[20] El-Mu'tez bin Mütevekkil: El-Mu'tezzu Billah Muhammed Bin Cafer el-Mütevekkil (847-868) Samarra'da doğdu. El-Müstain'den sonra 865'te halife oldu.

[21] Fehh: Mekke yakınında bir yerdir.

[22] Vasıf ve **Boğa** Türk **komutanlardır.**

[23] Muvahhidîn: Muvahidler. Güneybatı Afrikası Berber boylarındandır. Şîa taraftarı idiler. Endülüs'te 1130-1269 yılları arasında hüküm sürmüşlerdir.

[24] **İbn Haldun'da "asabiyet"in ayrı bir yeri vardır ve "asabiyet" tabirini sık kullanır. Asabiyet, "asabe" kelimesinden yapılmıştır. Kişinin babası tarafından olan akrabasına "asabe" denilir. Zakir Kadirî Ugan'ın açıklamasına göre; şeriat ise asabeyi daha geniş manada kullanmıştır. Kur'an-ı Kerîm'de anılan ve ölünün arkasında bıraktığı mal ve servetinden belli payları olan kimseler, paylarını aldıktan sonra geride kalan malı almak hakkını hâiz olan kimselere şer'î bir ıstılâh olarak "asabe" adı vermiştir. Tarih kitapları ise "asabiyet"i taassup anlamına kullanmışlardır ki boy ve boyların kendi nesillerinden gelen kimsenin hak ve hukukunu, şahsını ve ailesini koruyan kimselerdir. İbn Haldun ise, kelimeye daha geniş mana yüklemiştir: Akrabalardan başka bir kimsenin, bir ailenin, bir hanedanın, boy ve boyun köle azatlısı (mevlâsı), herhangi bir sebeple o kimsenin veya herhangi bir hanedan, boy ve boyun himayesine sığınan kimse. İçtimaî hayat ve devlet kuruluşu gibi birçok meseleleri bu temele göre açıklanmıştır.**

Zamanımızda Prof. Dr. Hayrettin Karaman, "asabiyet"in karşılığı olabilecek şu açıklamayı yapmıştır:

"İslâm dînî fıtrîdir; insanın fert ve toplum olarak yaratılıştan gelen, tabîatı icabı olan vasıf ve özelliklerine uygundur, bunlarla örtüşmektedir. 'Allah'ın insanlara yaratırken verdiği mahiyetten (fıtrattan) ibaret olan tevhid dînine kendini ver; sağlam din işte budur, fakat insanların çoğu bilmezler' (Rûm: 30/30) meâlindeki âyet fıtrat ile hak din arasındaki bağı ifade etmektedir. İnsan türünü diğerlerinden ayıran akıl, irade, estetik duygu gibi fıtrî özellikler yanında insan gruplarını, topluluklarını birbirinden ayıran özellikler de vardır. Kur'ân-ı Kerîm bunlardan ikisine işaret etmektedir: 'Allah'ın işaretlerinden biri de sizi topraktan yaratmasıdır, sonra siz zaman içinde yeryüzüne yayılan insan nev'i oldunuz.... O'nun işaretlerinden biri de gökleri ve yeri yaratması ve sizin dillerinizin ve renklerinizin farklı olmasıdır. Bilenler için şüphesiz bunlarda büyük işaretler vardır.'(Rûm: 30/20,22). İnsanlar bir kökten geldikleri halde yeryüzüne dağılıp çoğalıyorlar, dilleri ve renkleri farklı 'alt neviler', gruplar oluşturuyorlar. Renk biyolojik farklılıklara, dil ise kültür farklarına işaret eden anahtar kelimelerdir. Yine âyette geçen 'insanların dağılıp yerleştikleri yeryüzü' insan gruplarının bağlandığı, sahiplendiği toprağa; yani coğrafî unsura

işaret etmektedir. Biyolojik, kültürel, coğrafî... özelliklerin bir araya getirdiği, birleştirdiği insan gruplarına Kur'ân-ı Kerîm'de 'kavim' denilmektedir.

İslam kültüründe, yakından uzağa soy ilişkisi 'şa'b, kabîle, aşiret' gibi kelimelerle ifade edilmiştir: 'Ey insanlar! Sizi bir erkekle bir dişiden yarattık ve tanışmanız için sizi boylara (şu'ûb) ve kabilelere ayırdık, şüphe yok ki Allah nezdinde en kıymetli olanınız O'na isyandan en fazla sakınır olanınızdır; Allah her şeyi bilir, her şeyden haberdardır.' (Hucurât, 48/13).

Kur'ân-ı Kerîm'de 'millet' kelimesi 'toplumun dîni'(Yûsuf: 12/37), 'ümmet' kelimesi ise 'bir peygambere, bir dîne... mensup insan topluluğu, gruplar' mânâsında kullanılmıştır. Bugün bizim millet dediğimiz toplum yapısını ifadeye en yakın kelime 'kavim'dir (Arapça'da el-kavm). Kur'ân-ı Kerîm'e göre insanlar bir kökten (topraktan), sonra bir ana-babadan (Âdem ile Havvâ'dan) yaratılmışlardır. Aynı kökten gelmelerine rağmen yeryüzüne dağılmışlar, dilleri ve renkleri farklı kılınmış (farklılaştırılmış), farklı kelimelerle ifade edilen gruplara, topluluklara (cemâat ve cemiyetlere) ayrılmışlardır. Bütün bu oluşma ve gelişmeler fıtrat (yaratılış) icabıdır, tabiîdir, Allah'ın irâdesi ile olmuştur. Ayrıca birçok âyet ve hadîs yardımlaşma, ilgilenme, dayanışma, koruma konularında yakınlara öncelik vermektedir. Akraba, arkadaş, komşu, hemşehri... bu mânâda 'yakınlar' içinde yer almaktadırlar.(Nisa:4/36) İstisnâî durumlar dışında zekât sarfında da bu önceliğe riâyet edilmiştir. Hem geçmişin, hem gelecek nesillerin, hem de hâlen üzerinde yaşayanların hakkı bulunan yurdun (mülkün) korunması İslâm'ın önemli amaçları arasındadır. İnsanın, diğerlerine nisbetle yakınlarına daha fazla sevgi duyması da tabiîdir. Bütün bu tabiîlik, fıtrîlik ve teşvikler göz önüne alındığında 'aynı tarihi, kültürü (dîni, dili, âdetleri, zevkleri...) yurdu, mensubiyet şuurunu paylaşan insanların millet, kavim gibi bir isim altında bir grup teşkil etmelerine, bu grup içinde birbirini daha ziyade sevmelerine, korumalarına, dayanışmalarına, kültürlerini (ümmet camiâsına nisbetle alt-kültürlerini) geliştirmelerine ve bir değer, bir zenginlik olarak insanlığa takdim etmelerine' bu mânâda bir milliyete, hatta gerektiğinde milliyetçiliğe İslâm'ın bir diyeceği yoktur. Yeter ki bu milliyetçilik, ümmetin diğer gruplarıyla (diğer İslâm kavimleri ve bugünkü realiteye göre ulus/milletlerle) ilgiyi kesmeye, bütünlüğü bozmaya, onlara ve diğer insan gruplarına haksızlık etmeye, İslâm öncesi inanç ve âdetlere dönerek tabîî ve hukuki düzenin bozulmasına sebep olmasın! Şüphe yok ki,

İslâm'ın öngördüğü ve müslümanları dâvet ettiği toplum yapısı ümmettir. Burada ümmetten maksat 'Hz. İbrâhîm'in (a.s) ismini koyup(Hac, 22/78) geliştirdiği, soyundan gelen son Peygamber Muhammed Mustafa (s.a.) ile tamamlanan dîne (İslâm'a ve bu mânâda millete) mensubiyet râbıtası ile birbirine bağlı insanların ve grupların oluşturduğu toplum yapısıdır.' Bu toplumun fertleri birbirinin kardeşidir (Hucurât, 49/10), bu toplumun yurdu bütün mü'minlerin yurdudur, bu toplum, İslâm'ı din olarak benimsememiş, başka bir dîne mensup olmuş millet ve ümmetlerden ayrı ve farklı, onları -barış, adalet ve ahlak çerçevesinde ilişkiler (diyalog) kurarak- kendi câmiasına dâvet eden, insanlığa alternatif bir dünya görüşü ve hayat düzeni sunan bir ümmettir. Siyâsî, sosyal, ekonomik, hukûkî bağlar ve bağlantılar yanında 'bir üst kültüre bağlılık' bu ümmetin guruplarını birleştirmiş ve bütünleştirmiştir.

İslâm'ın mensuplarını dâvet ettiği câmia (ümmet) gerçekleştiği takdirde hiçbir müslüman fert ve grup bu câmianın dışında kalmayacak, ona dahil olacaktır. Milliyet ve milliyetçilik bu câmianın dışında kalmaya ittiği ve sebep olduğu zaman -İslâm yönünden- meşrûiyetini kaybeder. Böyle bir câmia fiilen gerçekleşmemiş veya bozulmuş olursa müslümanların gruplar (bu arada kavimler, milletler; yani uluslar) halinde birlikler, toplum yapıları oluşturmaları, birlik ve değerlerini korumak için gerekli tedbirleri almaları tabîî ve zarûrîdir. Bu zarûretle karşı karşıya bulunan grup (topluluk, toplum) bugün anlaşılan mânâda bir millet (ulus) ise milliyetin temel unsuru (kimliğin belirleyici ögesi) İslâm olacaktır. Toplum, mevcut yapısını tarihî bir zarûret ve ârıza olarak görecek, imkânların elverdiği ölçüde ümmet yapısına geçmeyi, bu yapıda birleşmeyi amaç edinecektir. Bu kayıt ve şartlar içinde ve bu mânâda bir milliyet ve milliyetçilik meşrûdur ve günümüzde zarûrîdir." (Hayrettin Karaman, *Yenişafak*, 25 Mayıs 2012).

[25] *"Ama hışmımızı gördükleri zamanki imanları kendilerine fayda verecek değildi. Allah'ın, kulları hakkındaki geçe gelen kanunu budur. İşte kâfirler bu noktada hüsrana düştüler."* **(Mü'min, 40/85).**

[26] Haccac: Haccâc bin Yûsuf. "Zâlim" lâkabıyla tanınır. Meşhur Emevî valisidir. Tâif'te doğdu. Muaviye'nin saltanatı döneminde yetişti. Irak'ta 25 yıl valilik yaptı. Irak'ta Emevîlere karşı her hareketi kanlı bastırdı. İmam Mâlik de zulmettiği şahsiyetler arasındadır.

[27] El-Bekrî: Seyyah ve coğrafyacı. M. 11. yüzyılda yaşadı. Gezdiği yerleri yazdı. İdil, Volga Bulgar Türklerine ve Ruslara dair önemli bilgiler verir.

[28] **İşmâm:** Hafif olarak duyurmak, koklatmak, hissettirmek, kibirden dolayı başı dik yürümek anlamlarına gelir. Tecvide ise; bir harfe zamme veya kesre vermek ve bunu hafifçe hissettirmek, harfin sesini genizden hissettirmek, biraz duyurmak, harfi çıtlatmak demektir.

[29] Yukarıdaki bilgileri tamamlayıcı olması için biz burada kıraat ilmi hakkında bilgi vermek istiyoruz:

Kıraat ilmi, Kur'ân-ı Kerîm'in nasıl okunacağını bildiren ilimdir. Kıraat ilmi, Kur'ân-ı kerîm'in yazıldığı gibi okunmasından ve tevâtür (sağlam ve güvenilir haber) hâlindeki ihtilâf şekillerinden bahseder.

Kıraatın başlangıcı ve esâsı tevâtüre dayanır. Yâni nakil esasına göredir. Kur'ân-ı Kerîm'i ilk okuyan Hz. Muhammed (a. s.)'dır.. Kur'ân-ı Kerîm, Arapçanın yedi lehçesiyle inmiştir. Cebrâil, her yıl bir kere gelip, o ana kadar inmiş olan Kur'ân-ı Kerîm'i levh-i mahfûzdaki sırasına göre okur, Hz. Peygamber dinler ve tekrar ederdi. Vefat edeceği yıl iki kere gelip tamamını okudular. Hz. Ebu Bekir halîfeliği zamanında Kur'ân-ı Kerîm'i kâğıt üzerine yazdırdı. Buna "mushaf" veya "mıshaf" denildi. Otuz üç bin sahabî, bu mushafın her harfinin tam yerinde olduğuna sözbirliği ile karar verdiler. Hz. Osman, hilâfeti zamanında bu mushaftan ashâb-ı kirâmın sözbirliği ile Hz. Peygamber vefat ettiği yıl okuduğu kıraat şekli olan "Kureyş" lehçesi üzerine altı adet daha yazdırıldı ve sureler birbirinden ayrıldı. Bu Kur'ân-ı Kerîm'e "Kıraat-i Mütevâtir" denir. Mütevâtir kıraatin, bugüne kadar hiç değişmeden sağlam ve güvenilir bir şekilde okunmasını sağlayan ve hatta kitaplara yazan yedi veya on imâm olmuştur. Artık bugün, Kur'ân-ı Kerîm bunların bildirdiği şekilde okunmaktadır. Yedi kıraat âliminin bildirdiği kastedildiğinde "Kıraat-i Seb'a", on âlimin bildirdiği için de "Kıraat-i Aşere" adı verilmiştir.

Ashâb-ı kirâmdan okuduğu bildirilen fakat sözbirliği bulunmayan kıraate de "Kıraat-i Şâzze" denilmiş ve bu şekilde okumak yasaklanmıştır.

[30] **Cerh ve ta'dîl:** Cerh; yaralamak, sövmek; ta dîl, düzeltmek, hizaya getirmek, tezkiye etmek demektir.

Istılâhî manaları ise; cerh, günahkârlık, tedlis (karıştırıcılık), yalancılık gibi sebeplerle bir râvinin, hadis mütehassısları tarafından rivayetlerinin reddedilmesidir. Ta'dîl; Bir râviyi rivayetleri kabul olunacak şekilde vasıflandırmak, tanıtmak demektir.

Hadis râvilerinin kusur ve meziyetlerinin özel terimlerle tetkik edildiği "cerh ve ta'dîl ilmi" hadis ilminin en önemli konularından birini oluşturur. Sözlü rivayetlerin yaygın olduğu bir dönemde ortaya çıkıp gelişen bu ilmin, hadisin ve dolayısıyla İslâmın korunması açısından hicrî dördüncü (onuncu) yüzyıla kadar çok faal bir rol oynadığı bir gerçektir.

Hz. Peygamber (s.a.s.)'den sonra meydana gelen bazı siyasî olaylar neticesinde birtakım sapık itikadî grupların ortaya çıkması ve bunların kendi görüşleri lehinde hadisin otoritesinden yararlanmak istemeleri, kendilerini hadis uydurmaya sevketmiştir.

Bu olumsuz gelişmeler karşısında İslâm âlimleri kılı kırk yararcasına bir titizlik göstererek, hadislerin kitaplara geçirilip tasnif edildiği zamana kadar her râviyi cerh ve ta'dîle tâbi tutmuşlar ve bu şekilde, güvenilir olanları zayıflardan, tanınmayanlardan, uydurmacı ve yalancılardan ayırt etmişlerdir.

Diğer taraftan cerh ve ta'dîli yapacak âlimlerde birtakım özellikler arandığı gibi; cerh ve ta'dîl esnasında dikkate alınması gereken esaslar da mevcuttur. Bu yönleriyle ehil olmayan bir kimsenin cerh ve ta'dîline itibar edilemez. Şartlarına riayet edilmeden yürütülmüş cerh ve ta'dîlin de ifade edeceği hiç bir değer yoktur.

Hadis münekkitleri cerh ve ta'dîlde râvilerin kuvvet ve zayıflık, doğruluk ve yalancılık gibi durumlarına işaret eden birtakım terimler kullanmışlardır. Ta'dîl için kullanılan terimlerin tertibinde ulema arasında tam bir ittifak yoktur. İbn Hacer el-Askalânî bu terimleri en yükseğinden alta doğru altı derecede toplamıştır. Aynı şekilde cerh için kullanılan tabirler de en hafifinden en ağırına doğru altı kısma ayrılmıştır. Ta'dîlin en yüksek derecesi "evseku'n-nâs", "esbetü'n-nâs" (insanların en güveniliri); cerhin en ağır derecesi ise "ekzebü'n-nâs" (insanların en yalancısı), "hüve ruknu'l-

kezibi" (o, yatanın ocağıdır)... tabirleriyle ifade olunur. (Prof. Dr. İsmail Lütfi Çakan)

[31] **Şer'î:** Şer'îat'a ait olan demektir. Şeriat, "yol, mezhep, metod, âdet, insanı bir ırmağa, su içilecek bir kaynağa ulaştıran yol" anlamlarına gelir. İslâmiyetteki ıstılâhî anlamı "ilâhî emir ve yasaklar toplamı", " Kur'an'ın âyetleri, Hz. Peygamber'in söz ve fiilleri (sünnet/hadis) ve İslâm âlimlerinin görüş birliği içinde bulundukları hususlara dayanan ilâhî kanun"dur.

"Şeriat"ın tam karşılığı "din" değildir. Terimi kullanışta farklılık vardır. Şeriat, "dinin insan fiillerine (amel) dair hükümlerinin bütünü", "dinin dışa yansıyan görüntüsü ve dünya ile ilgili hükümlerinin tamamı", "İslâm hukuku" gibi anlamlar için kullanılmaktadır. Yani "dinî hükümlerin bütünü ve dinin dünyevi ve maddi yönü" diyebiliriz.

Şeriat, "şer'" kelimesiyle aynı köktendir. Bu kelime beyan etmek anlamındadır; şeriat koymak manasında da kullanılır.

Şeriat koyana "Şâri'"denir. İslam dininine göre tek Şâri yani şeriat koyucu (hukuk koyucu) Allah'tır. Allahu Taâlâ'ya "Şâri'-i Hâkim" veya "Şâri'-i Mübîn" dedenilir.

İslâmda peygamberler Allah'ın hükümlerini yani şeriatını ortaya koydukları ve insanlara haber verdiklerinden dolayı "Şâri'" olarak anılabilirler.

Şeriat kelimesi diğer kanunlar için de kullanılabilir. "Musa'nın şeriatı", "Zerdüşt şeriatı" gibi. Kelimenin terim anlamı Mekke'de inen şu âyette görülür: *"Sonra seni bu işte apaçık bir şeriat sahibi kıldık. Sen ona uy. Hakkı bilmeyenlerin heva ve heveslerine uyma."* (El-Câsiye, 45/18).

[32] İnşaî: Allah'ın doğrudan hüküm koyan emirlerini bildirir. "Oruç tutun" cümlesi "inşaî"dir. Hüküm konmuş ve farz kılınmıştır; olmuş bir şey haber verilmemiştir.

[33] **Şâri':** Kanun koyan.

[34] İbn Haldun Mukaddime'nin ilerleyen sayfalarında göreceğiz, Aristoteles'i "muallim-i evvel" (ilk öğretmen) olarak anar. Yukarıda kendisinin yazdıklarıyla Aristo'yu bir bakıma kıyaslamakta ve onu bazı konularda derinliğe girmediğini belirtmektedir. Öyle anlaşılıyor ki İbn Haldun Aristo'nun ele almadığı konuların üzerine giderek veya onun geçiştirdiklerini, delil bulamadığı konuları ayrıntılı işleyerek ve delillendirerek farklı bir konumda bulunmak istemiş olmaktadır.

Aristoteles, Ege Denizi'nin kuzeyinde bulunan Stageria'da doğmuştur (M.Ö. 384-322). O dönemde, Stageria'da İyon kültürü egemendir. Aristoteles'e "İyonya filozofu" denilebilir.

Aristoteles'in babası Nicomaihos, hekimdi. Makedonya Krallarından Amyn-tus'un (M.Ö.393-370) hekimliğine getirilince, ailesiyle birlikte Stageria'dan Makedonya'nın başşehrine taşındı. Aristoteles burada savaşa dair bilgiler edindi. Ancak daha çok tıbbî konulara ilgi duydu. 17 yaşına gelince eğitim için Atina'ya gönderildi. 20 yılı (M.Ö. 367-347) burada kaldı. Atina'da gelir gelmez, Platon'un öğrencisi olarak Akademi'de ders gördü ve hocasının ölümüne kadar burada kaldı. Platon, devamlı çekiştiği öğrencisinin zekasına ve enerjisine hayran kalmış ve ona Yunancada "akıl" anlamına gelen Nous adını vermiştir. Aristoteles, başka hocalardan da ders gördü, Agora'da politik dersleri takip etti.

Zengin bir kişi olan Hermenias, Assos'ta Akademi'nin kolu olan bir okul kurdu, Platon'un ölümünden sonra, Aristoteles bu okulda görev aldı ve üç yıl boyunca burada çalıştı. Hermenias'ın yeğeni Pythias ile evlendi.

II. Philip, oğlu İskender'e ders vermesi için Aristoteles'i Pella'ya davet etti. Aristoteles'in öğretmenliği, 343 yılından 340 yılına kadar sürdü. İskender, 336'da babası ölünce, onun yerine geçti ve eski öğretmeni Aristoteles'i danışman olarak aldı. Sonra Aristoteles, yeni bir okul kurmak için Atina'ya döndü.

İskender'in M.Ö. 323 yılında ölmesi, Aristoteles'i çok güç bir durumda bıraktı. Lise'nin kurulması sırasında İskender'in yaptığı yardımlar ve Hermenias için yazdığı zafer türküsü, Atina'daki düşmanları tarafından hatırlanmıştı. Aristoteles, dinsizlikle suçlandı. Aristoteles Chalcis'e kaçtı ve orada bir hastalığa yakalandı ve öldü.

Aristoteles, Atina'da Apollon Lyceios'un (Kurt Tanrı) hatırasına ayrılmış olan ormanlık alanda okulunu kurmuştu. Lise adı, bu Lyceios'tan gelmektedir.

Aristoteles 13 yıl boyunca Lise'nin yöneticiliğini yaptı ve ölümünden sonra yerine arkadaşı Teofrastos geçti. Teofrastos, 37 yıl bu okulun yöneticiliğini üstlendi.

Aristoteles ilimleri matematik, fizik ve metafizik olarak üç bölüme ayırmıştı. "Eşit şeylerden eşit şeyler çıkarılırsa, kalanlar eşittir." veya "Bir şey aynı anda hem var hem de yok olamaz (üçüncü durumun imkânsızlığı ilkesi)" gibi aksiyomların bütün ilimler için ortak olduğunu, postülaların ise sadece belirli bir ilmin kuruluşunda görev yaptığını söyleyerek, aksiyom ile postüla arasındaki farklılığa işaret etmişti. Aristoteles'in, süreklilik ve sonsuzluk hakkında yapmış olduğu temkinli tartışmalar, matematik tarihi açısından önemlidir. Sonsuzluğun gerçek olarak değil, gizil olarak var olduğunu kabul etmiştir.

Aristoteles, astronomiye dair görüşlerini Fizik ve Metafizik adlı eserlerinde açıklamıştır; bunun sebebi, astronomi ile fiziği birbirinden ayırmanın imkânsız olduğunu düşünmesidir. Aristoteles'e göre, küre en mükemmel biçim olduğu için, evren küreseldir ve bir kürenin merkezi olduğu için evren sonludur. Yer evrenin merkezinde bulunur ve bu yüzden, evrenin merkezi aynı zamanda Yer'in de merkezidir. Bir tek evren vardır ve bu evren her yeri doldurur; bu sebeple evren-ötesi veya evren-dışı yoktur. Ay, Güneş ve gezegenlerin hareketini anlamlandırmak için Eudoxos'un ortak merkezli küreler sistemini kabul etmiştir.

Aristoteles, yalnızca gökcisimlerinin ilâhî bir tabiata sahip olduğuna inanmakla kalmamakta, onların canlı varlıklar olduğunu da kabul etmektedir. Bu kuram, Farabî, ve İbn Sina gibi filozoflar tarafından da benimsenmiş ve Kur'ân-ı Kerîm'de tasvir edilen "Tanrı" ve "Evren" uzlaştırılmaya çalışılmıştır.

Aristoteles'e göre, Evren, Ayüstü ve Ayaltı Evren olmak üzere ikiye ayrılır; Yer'den Ay'a kadar olan kısım, Ayaltı Evren'i, Ay'dan Yıldızlar Küresi'ne kadar olan kısım ise Ayüstü Evren'i oluşturur. Bu iki evren yapı bakımından çok farklıdır. Ayüstü Evren ve burada yer alan gökcisimleri, eterden oluşmuştur; eterin, mükemmel tabiatı, Ayüstü Evren'e ezelî ve ebedî

bir mükemmellik sağlar. Buna karşılık, Ayaltı Evren, her türlü değişimin, oluş ve bozuluşun yer aldığı bir evrendir. Burası, ağılıklarına göre, Yer'in merkezinden yukarıya doğru sıralanan dört temel unsurdan, yani toprak, su, hava ve ateşten oluşmuştur; toprak, diğer üç unsura nispetle daha ağır olduğu için, en altta, ateş ise daha hafif olduğu için, en üstte bulunur.

[35] **Mecusî:** Mecus dinine mensup olan; Mecusîlik ise Mecus dinine ait inançlara dayalı davranışların bütünüdür. Esas akideleri "ateş"e tapmak olan Zerdüştîlik, Mithraîlik, Zurvaîlik, Mazdekîlik gibi çeşitli inanışların ortak adıdır. Mecusîler, nur ile zulmeti hayır ve şer kaynağı olarak kabul ederler.

Mecus kelimesinin aslı, Pehleviceden (eski Farsça) gelmektedir.

Mecusîlik dinine ait bilgiler, bu dinin kutsal kitabı olan Avesta'da bulunmaktadır. Avesta, Zerdüşt'ün ilâhîleri olan Gatha'lar bölümü hariç, II. Şahpur zamanında tedvin edilmiştir. Daha sonra İslâm'ın üçüncü yüzyılında yeniden kaleme alınmıştır.

[36] Pîrîzâde, yukarıdaki dört paragrafı daha serbest tercüme etmiştir:

Lâkin mülk ü saltanat maddesinde hukemânın bu delîlleri yakîn ifâde etmeyip da'vâlarını isbâtta kâsırdır. Zîrâ hukemânın re'ylerine göre nev'-i beşerin hayât ü bekaları birbirlerinin te'addîlerini def için mülk ü saltanata mevkuf olup mülk ü saltanat dahî şerî'at ü nübüvvete muhtâc olmakla şerî'atsız hayât-ı beşer mütesavver olmamak iktizâ eder. Ma'a hazâ şerî'at ü milletsiz dahî nizâm-ı umûr-ı beşer tamâm olup mülk ü saltanatlar zuhur etmiştir. Şöyle ki: Ya halk, rızâlarıyla nasb ettikleri hâkimin re'y ü tedbîrine kail olmakla yâhud kendi mezheb ü meşrebi üzre hareket ü ittibâ'a nâsı cebr ü kahra kadir şevket-i kahire ve cünûd-ı vâfireye mâlik hâkimin itâ'atlerine muztarr olmak tarikiyle olduğu gibi. Zîrâ enbiyâ-yı ızâma ittibâ' u inkıyâd eden Ehl-i Kitâb, ki-tâbsız olan Mecûs ve abede-i şems ve âteş-perestlerden ve onların emsalinden kalîl olup ma'a hazâ zamân-ı selefte ve hâlen etrâf-ı âlemde dîn-i İslâm ve şâir edyândan bir millet ü şerî'ata ittibâ' etmeyen ümem-i adîdenin husüsen tâife-i Mecûsun hayât ve nizâmlarından fazla şimal ü cenûb taraflarında vâki' ekâlîm-i gayr-i mu'tedilede devletleri ve âsâr-ı azlmeleri bulunduğu yakînen ma'lûmdur. Amma nâs hâli üzerine terk olunup içlerinden mülk ü saltanatın inkıtâ'ına ve herkes dilediği gibi iş görmeye tabî'at-i insâniyye rızâ vermek mümkin olaydı bir veçhile hayât-ı beşer ve nizâm-ı hayr u şerr mütesavver olmazdı. Binâen aleyh mülk ü saltanatın vücûdu imâret-i âlem için aklen lâzım olmakla isbâtına tesaddî olundu. Ve bu takrîrimiz zımnında hukemânın nizâm-ı âlemde ve hıfz-ı hayât-ı beşerde nübüvvet ü şerî'atin vücûbunu iddi'âları ve bi-hasebi'l-akl delîl ikâmetine tesaddîlerinde galatları dahî mütebeyyin oldu. Zîrâ mansıb-ı nübüvvet bi-hasebi'l-akl bilinecek umurdan ma'dûd ve mülk ü saltanat gibi inşânın havâss-ı tabî'iyyesinden olmayıp ancak Cenâb-ı Hakk'ın kullarına re'fet ü rahmetine mebnî ve me'âş u me'âdlarına dâir akl-ı kasırları, idrâkinde âciz oldukları umuru vahy ile ta'lîm hikmetine mübtenî bir lutf-ı cesîm ve kerem-i amîm-i Rabbânî olmakla sübût u vücûdu ancak tarîk-ı şer'-i şerîf ile ma'lûm olmuştur.

[37] Ye'cûc ve Me'cûc'ün Kur'an-ı Kerîm'de yeri vardır. Hadislerde de geçmektedir.

Kur'ân'da sura üflenmesiyle birlikte dünyanın sonunun geleceğinden bahsedilmektedir. Bundan sonra başlayacak olan süreç "kıyamet", "kıyam" yani ayakta durma fiilinden türediği için "diriliş günü" olarak tanımlanır. "Kıyamet alâmetleri" dünyanın sonunun yaklaştığını gösteren bir takım işaretlere denir. Yalnız "kıyamet alâmeti" olarak bilinen hususlardan birçoğu aslında Kur'ân'da hiç geçmez; halk arasında yaygın kullanılan bir takım hurafelerdir. Bu hurafelerden bazıları Mehdî'nin gelişi, Deccal'in gelişi ve Hz. İsa'nın gelişidir. Buna karşın Kur'ân-ı Kerîm'de bize Kıyamet alâmeti olduğu söylenen konular vardır. Bunlardan biri Ye'cûc-Mecûc'dür.

"Ye'cûc-Mecûc Kur'ân-ı Kerîm'de adı geçen ve belli bir bölgede bozgunculuk çıkaran kavmin adıdır. Ye'cûc-Me'cûc'ün durdurulması için Zulkarneyn'den yardım istenir. Zulkarneyn de bir set çekerek onları durdurur ve artık o setti aşıp gelemezler:

"Biz onu yeryüzünde kudret sahibi kıldık ve kendisine her konuda (amacına ulaşabileceği) bir yol verdik. O da (Batı'ya gitmek istedi ve) bir yol tuttu. Güneşin battığı yere varınca, onu siyah balçıklı bir su gözesinde batar (gibi) buldu. Orada (kâfir) bir kavim gördü. "Ey Zülkarneyn! Ya (onları) cezalandırırsın ya da haklarında iyilik yolunu tutarsın" dedik. Zülkarneyn, "Her kim zulmederse, biz onu cezalandıracağız. Sonra o Rabbine döndürülür. O da kendisini görülmedik bir azaba uğratır" dedi. "Her kim de iman eder ve salih amel işlerse ona mükâfat olarak daha güzeli var. (Üstelik) ona emrimizden kolay olanı söyleyeceğiz." Sonra yine (doğuya doğru) bir yol tuttu. Güneşin doğduğu yere ulaşınca onu, kendileriyle güneş arasına örtü koymadığımız bir halk üzerine doğar buldu. İşte böyle. Şüphesiz biz onun yanındakileri ilmimizle kuşatmışızdır. Sonra yine bir yol tuttu. İki dağ arasına ulaşınca, bunların önünde, neredeyse hiçbir sözü anlamayan bir halk buldu. Dediler ki: "Ey Zülkarneyn! Ye'cüc ve Me'cüc (adlı kavimler) yeryüzünde bozgunculuk yapmaktadırlar. Onlarla bizim aramıza bir engel yapman karşılığında sana bir vergi verelim mi?" Zülkarneyn, "Rabbimin bana verdiği (imkân ve kudret, sizin vereceğiniz vergiden) daha hayırlıdır. Şimdi siz bana gücünüzle yardım edin de, sizinle onların arasına sağlam bir engel yapayım" dedi. "Bana (yeterince) demir madeni getirin" dedi. İki yamacın arasındaki boşluğu (dağlarla) bir hizaya

getirince "körükleyin!" dedi. Demiri eritip kor (gibi) yapınca da, "Bana erimiş bakır getirin, bunun üzerine boşaltayım" dedi. Artık onu ne aşabildiler, ne de delebildiler. Zülkarneyn, "Bu, Rabbimin bir rahmetidir. Rabbimin vaadi (kıyametin kopma vakti) gelince onu yerle bir eder. Rabbimin vaadi gerçektir" dedi. (Kehf, 18/84-98).

(Altıncı İklim'de, dipnotta İskerder hakkında bilgi verirken konu bütünlüğü için bu âyeti tekrar vereceğiz.)

Kur'ân-ı Kerîm'de kıyamet saati yaklaştığı zaman Ye'cûc Me'cûc'ün her tepeden akın edeceğinden de bahsedilir:

"Ye'cûc ve Mecûc'ün önü açıldığı zaman onlar her tepeden akın ederler. Gerçek olan vaat yaklaşmıştır. İnkâr edenlerin gözleri birden donup kalmıştır. 'Vay başımıza! Biz bundan gafil bulunuyorduk. Hayır, biz zalimlerdik.'" (Enbiya, 21/96-97)

[38] Arşın, 68 cm.'dir.

[39] Cebel-i Tarık Boğazı.

[40] **İmriü'l-Kays:** Mekke'de, İslâmiyetten önce el-muallakatü's-seba'nın (yedi askının) en meşhur şairidir. Ankara yakınında ölmüştür.

[41] İdris: Şerif el-İdris (öl. 1165). Tam adı: Ebu Abdullah Muhammed bin Muhammed. Mısır'da doğdu. Sicilya Norman kralı II. Roger (M. 1098-1154)'in davetiyle Palermo'ya gelen Şerif el-İdris, Roger için "Nüzhetü'l-Müştak" adlı eserini yazdı ve eserine yedi de harita ekledi.

[42] İbn Rüşd (1126-1198): Endülüslü felsefeci, hekim, fıkıh, matematik ve tıp bilgini. Kurtuba'da doğdu, Fas Marekeş'te öldü.

[43] Zeydiyye: Şîa'nın bir koludur. Hz. Ali'nin çocuklarından Hz. Hüseyin'in torunu Zeyd'e mensupların yoludur. 740 senelerinde Emevî yönetimine karşı savaşırken şehit olan Zeyd bin Ali bin el-Hüseyin bin Ali bin Ebî Talib'in ve oğlu Yahya'nın, zamanlarının imamı olduğunu kabul edenler Zeydiyye olarak anılırlar. Kûfeliler devrinin büyük âlimi ve fakihi olan Zeyd'e başvurarak biat (bey'at) etmek istediklerini belirtmişler, o da kendilerinden biat almış ve Emevilerle mücadele etmeye karar vermişti. Fakat, devlet kuvvetleriyle karşılaşıldığı sırada Zeyd'in taraftarları kendisine başvurarak Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer hakkındaki fikrini sormuş, o da hayırdan başka bir şey söyleyemeyeceğini ifade etmişti. Bunun üzerine 15 binden fazla taraftarı kendisini terk etmiş, Zeyd, kendisine sadık ikiyüz kadar kişi ile savaşmış ve sonunda öldürülmüştür. Zeyd'in oğlu Yahya da bir müddet mücadele ettikten sonra Cüzcan'da yakalanarak 743'de öldürüldü. Bu hâdiselerde Zeyd ve oğlu Yahya'nın tarafını tutanlara, onların düşüncelerini paylaşanlara daha sonra Zeydî denmiştir.

Zeydiyye'nin görüşleri:

1- Bütün diğer Şîa zümreleri gibi Zeydiye'nin esas görüşü de imamet konusunda toplanır. Onlara göre Hz. Fatıma'nın soyundan olmaktan başka zâhit, âlim, cesur, cömert olmak üzere imamet davasında bulunmaktan ibaret olan beş şart kendisinde bulunan kimse imam olmaya layıktır. Ve buna itaat edilmelidir. Hilafet diğer Şîa grupların ileri sürdüğü gibi nassa dayanmaz.

2- Hz. Peygamberden sonra en faziletli kişi Hz. Ali'dir. Peygamber sadece onun hilafetini tayin etmiştir. Ancak bu isim olarak değil vasıf olarak yapılmıştır. Yani Hz. Ali hakkında Hz. Peygamber onun kemali, fazileti vs. hakkında çok şeyler söylemiştir. Bunlar onun hilafete tayini için yeter sebeptir. Ancak, ashabı kiram bunları dikkate almamış ve başkasına biat etmekle hata etmiştir. Bununla birlikte ashaba sebbedilmemelidir.

3- Hz. Ali halife olduktan sonra giriştiği mücadelede, yaptığı savaşlarda ve hakem olayında haklı olup muhalifleri haksızdır.

4- Mürtekib-i kebirenin (büyük günah işleyenin) arkasında namaz kılmak câiz değildir. Bu kimse tevbe etmeden ölürse ebedî olarak cehennemde

kalır.

5- Zeydiyye, dinde usûlande Mu'tezileyi takip eder. Furu'da ise kendilerine ait bir görüş ve ictihatları yoktur.

Zeydiyye mezhebi zamanımızda Yemen'de yaygındır. Bir çok âlimi, yazılmış kitapları ve tedvin edilmiş fıkıhları vardır.

[44] **Ma'ide suresinde Hz. Musa'nın İsrailoğullarına yol göstermesi, onların Hz. Musa'ya isyanları hikâye edilir. Hz. Musa İsrailoğullarını vaat edilen Arz-ı Mukaddes'e sokmaktan âciz olduktan sonra Allah'a yalvararak:** *"Rabbim! Ben ancak kendime ve kardeşime söz geçirebiliyorum; artık bizimle bu yoldan çıkmış milletin arasını ayır"* dedi. **(Ma'ide, 5/25) Allahu Teâlâ Musa'ya:** *"Orası* (**Arz-ı Mukaddes)** *onlara kırk yıl haram kılındı; yeryüzünde şaşkın şaşkın dolaşacaklar. Sen, yoldan çıkmış millet için tasalanma"* dedi. **(Ma'ide, 5/26). İbn Haldun da kitabında İsrailoğullarının Tih sahrasında dolaşmalarının sebep ve hikmetlerini açıklar.**

[45] **Hicr, Şam ile Medine arasında bir ovadır. Semud kavmi, bu ovada yaşardı. Kur'ân-ı Kerîm'de bunlar hakkında birçok âyet vardır. Bir sûre de Hicr adını taşır. Hicr süresindeki şu âyetler onlar hakkında inmiştir:** *"Andolsun, Hicr halkı da peygamberleri yalanlamıştı. Biz onlara âyetlerimizi vermiştik de onlardan yüz çevirmişlerdi. Onlar güven içinde dağlardan evler yontuyorlardı. Onları da sabaha çıkarlarken o korkunç uğultulu ses yakalayıverdi. Kazanmakta oldukları şeyler kendilerine bir fayda vermedi."* (Hicr, 15/80-84)

[46] Zakir Kadirî Ugan Halaçlar üzerinde durur. İslâm fetihlerini yazan yazarlar, hicretin birinci ve ikinci yüzyılında şimdiki Afganistan sınırlan içinde yaşayan millet ve boylardan bahsetmişlerdir. İslâmiyet çağı coğrafya ve tarihçileri ve İslâm fetihlerini yazanlar Halaç (Kalaç) Türklerinin adını "Halac" diye yazarlar. Avrupalılar Gilci, Afganlılar Gilizai şeklinde telaffuz etmişlerdir. Bu Türkler, İslâm fetihleri sıralarında şimdiki Afganistan'ın Sakistan (Siyistan), Cüzcan, Kabil ve Zabilistan'da (Gazne bölgesi) yaşardı. İbn Haldun, İbn el-Esîr, İstahrî "Halac"; Utbî, Mahmud Gaznevî ile İlik Hanlar arasında ce-reyan eden Çarhlan meydan savaşını anlatırken harekeleyerek "Halaç" şeklinde yazmışlardır. Birçok tarihçi "Hilic" diye kaydetmiştir. Mesudî Mürûcü'z-Zeheb'de Türklerden bir kısmının Hint sınırlarında yerleşmiş olduğunu belirtir: "İklimin tesiriyle bunların cilt ve renkleri diğer Türklerin rengine nisbetle başka bir renk almıştır, bunların bir kısmı yerleşik, bir kısmı göçebedir." İstaharî: "Hilicler Türklerden bir kitle olup, Hint ile Siyistan'ın Gur'un arkasındaki kısımları arasında yerleşmişlerdir, bunların ahlâk ve tabiatları, giyimleri ve dilleri diğer Türklerinki gibidir." der. Bu haberi İstahrî'den naklettiğini söyleyen Yakutî ise dil kelimesi yerinde (libas) tabirini kullanır. Mesudî eserinin başka bir yerinde Hilicler Türklerden olup Siyistan'a yakın olan Ars, Nasibin, Bust'da, hububat, tuz ve boya ülkesi olan Kirman'da yaşarlar." diye yazar. Hududü'l-Âlem müellifi ise eserinin birçok yerlerinde, Kabil, Toharistan ve Cüzgân maddelerinde: Kabil ve Sakavend, İstahr ve bu bölgelere komşu olan yerlerde Halaç Türkleri yaşarlar. Bu Türkler pek çok koyun sürüleri beslerler. Belh ve Toharistan ve Büst ve Cüzgânda ise bunlar çok fazla yaşarlar. Bu Türk boyunun hangi boydan geldiğini kesin olarak tesbit etmek zordur." İbn Haldun, Halaçların Haytal, yani Akhunlardan geldiğini anlatır. Bartold da Hududü'l-Âlem'e yazdığı önsözünde Halaç'ı Kalaç şeklinde kaydederek Halaç ile Kalaç'ın aynı olduğunu anlatmıştır.

Yukarıdaki değerlendirmeleri Zakir Kadirî Ugan, 1940'lı yıllarda yapmıştır. Sonra Halaçlar üzerine ayrıntılı çalışmalar yayınlanmıştır. Prof. Dr. Mehmet Ölmez, bu çalışmaları ele almıştır: "Günümüzden yaklaşık 25 yıl önce Alınan bilimadamı G.Doerfer'in dikkatleri çekmesiyle o güne kadar dilleri açısından sıradan bir Türk halkı oldukları, Azericenin bir ağzını konuştukları düşünülen Halaçlar ve dilleri Türkdilbilim araştırmalarında önemli bir yere sahip oldu. Buna göre Halaçlar bir Azeri halkı olmadığı gibi

dilleri de Azericenin bir ağzı olmayıp Eski Türkçeden de eski özellikler gösteren bir Türk dilidir.

Tarihte Halaçlara ilk değinenler İslam coğrafyacıları olmuştur. 9/11 yy. kaynaklarına göreHalaçlar Seyhun 'un bu yakasında, Afganistan'da yaşayan göç ebe halklardandır. Kışlakları Sır Derya ötesinde, Talas bölgesinde yer alır.

Harezmî'nin Mafatih al-'ulûm'unde Halaç ve Kancina Türkleri Eftalitlerden arta kalan boylar olarak gösterilir. (...) Nizamu'l-mulk de Siyasatnama'sında Selçuklular döneminde Alptegin'in Sebüktegin'i vergi toplamak ve ilişkileri geliştirmek amacıyla Halaç ve Türkmenlere gönderdiğini belirten açıklamalara yer verir. Bu veri de Halaçların Türklüğü için bir işaret sayılır. (...)

Bugünkü Halaçlar ise Orta İran'da, Tahran'ın 200 km. kadar güneybatısında, Sultanabad ile Save (Hamadan ile Kom arası) arasındaki bölgede yaşamaktadırlar. Yaklaşık 46 köyde Halaçça konuşulmaktadır. Doerfer'n 1991'de yayımlanan (okunuşu 1987) bir bildirisinde 24.000 kişinin Halaçça konuştuğu kaydedilmektedir.

[47] **Horasan:** Horâsân, Irak'dan başlayıp Hind sınırına kadar olan topraklan içine alan geniş bir coğrafî bölgedir. Cüveyn, Beyhak, Toharistan, Gazne, Sicistân, Kirman, Nîşâbûr, Herât, Merv, Belh, Abiyurd, Sırhan gibi şehirler Horasan dâhilinde kabul edilmektedir. Horasan ismi Eski Farsça'da hur (güneş) ve âsân (âyân "gelen, doğan") kelimelerinden meydana gelmiştir ve "güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi; doğu bölgesi" anlamını taşımaktadır. İsim muhtemelen Sâsânîler zamanında ortaya çıkmış ve kısa zamanda yaygınlaşmıştır. Horasan tarihte İran'ın kuzeydoğusunda yer alan çok geniş bir coğrafî bölgenin adı idi. Günümüzde bölgenin toprakları üç parçaya aynlmış olup Merv, Nesâ ve Serahs yöresi Türkmenistan, Belh ve Herât yöresi Afganistan, kalan kısmı da İran sınırları içinde bulunmaktadır.

[48] **Volga Bulgarları (626-1236):** İdil (Volga) ve Kama nehirlerinin birleştiği alanda kurulan bir Türk devleti. Bir kısım araştırmacılar, ilk Müslüman-Türk devletinin İdil Bulgar Hanlığı olduğunu kabul ederler. "Karışık" manasına gelen Bulgar kelimesi, Hun Türklerinin idaresinde yaşayan ve Hunların yıkılışından sonra dağılan Türk boylarından Kutripur ve Utrgurların karışımından meydana gelen Bulgarlara isim oldu. Önceleri Göktürk Hanlığının idaresinde yaşayan Bulgarlar, 630'da bu devletin fetreti üzerine, Büyük Bulgarya devletini kurdular. Ancak bu devlet kısa bir süre sonra komşu Hazar Hakanlığı tarafından ortadan kaldırıldı. Bunun üzerine Asparuh idaresindeki Bulgarlar, Tuna'ya doğru yönelerek Balkanlara girip, 670'li senelerde, Tuna Bulgar Devletini kurdular. Tuna Bulgarları, bir süre sonra Slavlarla karıştılar ve 864 senesinde, Boris Han'ın, Ortodoksluğu resmen kabulüyle de Hıristiyan oldular. Bugün Balkanlarda yaşayan Bulgarlar, bunların soyundandır.

[49] Zakir Kadirî Ugan burada İbn Haldun'un yanıldığını belirterek şu bilgileri aktarır: İslâm çağı coğrafyacılarının çoğu İtil (Volga) hakkında çok eksik veyahut büsbütün yanlış bilgiler verirler. (İtil=Volga) boylarında seyahat edenleri bile yanılmışlardır. İbn Haldun, İtil'e dair bu bilgileri bunlardan naklettiği için mazurdur. El-Arzu'l-Müntenetü, tariflerine göre Ural dağlarında bir yerdir. Karaidil, Akidil ve Kama nehirleri İtil'e dökülür. İtil'in kaynakları ise Rusya'nın kuzeybatısındaki Valday yaylalarındaki bataklıklardan akar. Bundan dolayı İbn Haldun'un verdiği Volga'nın Karadeniz'e döküdüğü sözü yanlıştır. Mesudî Murûcü'z-Zeheb'de, Rusların gemilerle Volga'dan Hazar Denizine geçerek kıyılarındaki İslâm şehir ve köylerine saldırdıktan sonra dönüşlerinde Hazarların başşehri olan İtil'e (şimdiki Hacı Tarhan=Astrahan) yakın bir yerde yapılan şehrin İslâmlarının Burtaslar ve İtil Bulgarları tarafından öldürüldüklerini ya da esir edildiklerini anlatırken bu yanlış fikri doğrulamıştır. Volga'nın döküldüğü deniz meselesinde, Mesudî'den sonra da birçok coğrafyacı ve tarihçi bu yanlışlığı tekrarlamıştır. Bu yanlışlık, Azak Denizine dökülen Don Nehrini, İtil (Volga) ile karıştırmaktan ileri gelmiştir.

[50] **İskender,** Zulkarneyn olarak da geçer. Zulkarneyn hakkında genel bilgiler şöyledir: Hz. Zülkarneyn'in peygamber mi, velî mi olduğu tam belli değildir. Kur'ân-ı Kerîm'de doğuya ve batıya düzenlediği seferleri zikredilmiştir. Asıl isminin İskender'dir; İskender-i Zülkarneyn diye anılmıştır. Kehf suresinde: *"(Resûlüm!) Sana Zülkarneyn hakkında soru sorarlar. De ki: Size ondan bir hatıra okuyacağım."* (28/83) buyrulmuştur. Âyette temas edilen konu şudur: Bir gün Yahudiler Mekke'ye gelip Hz. Peygamber'in Tevrat'ta bildirilen son peygamber olup olmadığını öğrenmek isterler. Bunun için Hz. Peygamber'e bir soru sorarlar. Başka bir rivayete göre ise bu soruyu Mekke müşrikleri sormuştur. Yahudilerin: *"Sen bize hep bizden öğrendiğin Musa, İbrahim ve Âdem'den haber veriyorsun. Tevrat'ta tek bir yerde bildirilen bir peygamber'den bildir."* demeleri üzerine Hz. Peygamber: *"Bu kisi Zülkarneyn'dir"* buyurmuş ve bu âyet inmiştir. Hz. İbrahim zamanında yasayan Zülkarneyn onunla birlikte haccetti, elini öpüp duasını aldı. Teyzesinin oğlu olan Hz. Hızır'ı ordusuna kumandan tayin etti. Zülkarneyn ve Ye'cüc ve Me'cüc arasında geçenler Kehf suresinde şöyledir: *"Biz onu yeryüzünde kudret sahibi kıldık ve kendisine her konuda (amacına ulaşabileceği) bir yol verdik. O da (Batı'ya gitmek istedi ve) bir yol tuttu. Güneşin battığı yere varınca, onu siyah balçıklı bir su gözesinde batar (gibi) buldu. Orada (kâfir) bir kavim gördü. "Ey Zülkarneyn! Ya (onları) cezalandırırsın ya da haklarında iyilik yolunu tutarsın" dedik. Zülkarneyn, "Her kim zulmederse, biz onu cezalandıracağız. Sonra o Rabbine döndürülür. O da kendisini görülmedik bir azaba uğratır" dedi. "Her kim de iman eder ve salih amel işlerse ona mükâfat olarak daha güzeli var. (Üstelik) ona emrimizden kolay olanı söyleyeceğiz." Sonra yine (doğuya doğru) bir yol tuttu. Güneşin doğduğu yere ulaşınca onu, kendileriyle güneş arasına örtü koymadığımız bir halk üzerine doğar buldu. İşte böyle. Şüphesiz biz onun yanındakileri ilmimizle kuşatmışızdır. Sonra yine bir yol tuttu. İki dağ arasına ulaşınca, bunların önünde, neredeyse hiçbir sözü anlamayan bir halk buldu. Dediler ki: "Ey Zülkarneyn! Ye'cüc ve Me'cüc (adlı kavimler) yeryüzünde bozgunculuk yapmaktadırlar. Onlarla bizim aramıza bir engel yapman karşılığında sana bir vergi verelim mi?" Zülkarneyn, "Rabbimin bana verdiği (imkân ve kudret, sizin vereceğiniz vergiden) daha hayırlıdır. Şimdi siz bana gücünüzle yardım edin de, sizinle onların arasına sağlam bir engel yapayım" dedi. "Bana (yeterince) demir madeni getirin" dedi. İki yamacın arasındaki boşluğu (dağlarla) bir hizaya*

getirince "körükleyin!" dedi. Demiri eritip kor (gibi) yapınca da, "Bana erimiş bakır getirin, bunun üzerine boşaltayım" dedi. Artık onu ne aşabildiler, ne de delebildiler. Zülkarneyn, "Bu, Rabbimin bir rahmetidir. Rabbimin vaadi (kıyametin kopma vakti) gelince onu yerle bir eder. Rabbimin vaadi gerçektir" dedi. (18/84-98)

[51] **Gayb:** Görülmeyen ve normal beşerî duyu organlarıyla hissedilemeyen varlıklar âlemine gayb âlemi denir. Gaybı ancak Allah'ın bileceği Kur'ân-ı Kerîm'de belirtilmiştir: "*O, Âlimü'l-gayb (gaybı bilen)dir."* (Haşr, 59/23)", "*Allâmül-guyûb (gaybları en iyi bilen)dir."* (Sebe, 34/48).

Allah dilerse, Peygamberlerine bazı gayblarını bildirir. Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyrulur: *"Allah size gaybı bildirmez; fakat dilediği Peygamberine gaybı bildirir."* (Âl-i İmran, 2/179); *"Allah gayba kimseyi muttali kılmaz; ancak dilediği Peygamber müstesna. Çünkü her Peygamberin önünden ve ardından gözcüler salar."* (Cin, 72/26-27).

[52] Mu'tezile: İslâmda ilk ortaya çıkan ve akideleri aklın ışığında izah eden büyük kelâm ekolü. Sözlükte, "uzaklaşmak, ayrılmak, bırakıp bir tarafa çekilmek" gibi anlamlara gelen "i'tizal" kelimesinin ism-i fail sıgasından meydana gelen çoğluk isimdir. Tekliği, "mu'tezilî"dir. Kelime, hemen hemen aynı anlamlarda Kur'ân-i Kerim'de de geçmektedir: "Eğer bana iman etmezseniz benden ayrılın, çekilin" (Duhân, 44/21); "Ben sizden ve Allah'tan başka taptıklarınızdan ayrıldım" (Meryem, 19/48; ayrıca bk. el-Kehf 18/16, en-Nisâ, 4/90).

Mu'tezile'ye bu ismin hangi sebeple verildiği hususunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür

Bu konuda en yaygın kanaat, devrin en büyük âlimi sayılan Hasan el-Basrî (öl. 728) ile Mu'tezile'nin kurucusu Vâsil bin Atâ (öl. 748) arasında geçen su olaya dayanmaktadır. Hasan el-Basrî'nin, Basra camisinde ders verdiği bir sırada bir adam gelir ve büyük günah işleyenin bazıları tarafından kâfir olarak vasıflandırıldığı, günahın imana zarar vermeyeceğini iddia eden bazıları tarafından ise tekfir edilmeyip mü'min sayıldığını söyler ve bu mesele hakkında kendisinin hangi görüşte olduğunu sorar. Hasan el-Basrî vereceği cevabı zihninde tasarlarken, öğrencilerinden Vâsil bin Atâ ortaya atılır ve büyük günah isleyen kimsenin ne mü'min ne de kâfir olacağını, bilakis bu ikici arasında bir yerde, yani fasihlik noktasında bulunacağını söyler. Hâlbuki, Hasan el-Basrî büyük günah isleyenin münafık olduğu kanaatindeydi. İste bu hadiseden sonra Vâsil bin Atâ, Hasan el-Basrî'nin ilim meclisinden ayrılır. bir rivayete göre de hocası tarafından dersten uzaklaştırılır ve arkadaşı Amr bin Ubeyd (öl. 761) ile birlikte caminin başka bir kösesine çekilerek kendisi yeni bir ilim meclisi oluşturup görüşlerini anlatmaya başlar. Bunun üzerine Hasan el-Basrî, "Kadi'tezele anna Vâsil" (Vâsil bizden ayrıldı.) der. Böylece Vâsil'in önderliğini yaptığı bu gruba "Mu'tezile" adı verilir

Mu'tezile ismini bu görüş etrafında oluşturmaya çalışanlara göre, bu isim onlara muarızları tarafından verilmiştir. Çünkü onlar, Ehl-i sünnetten ayrılmışlar, Ehl-i sünnetin ilk büyüklerini terletmişler, dinin büyük günah isleyen kişi (mürtekibe-i kebîre) hakkındaki görüşünden ayrılmışlardır. Takılan bu isim onların bu tutumunu gösteriyordu.

Mu'tezile mezhebini siyasî ve itikadî olmak üzere ikiye ayıran ve ikincisini birincisinin devamı sayan bazı ilim adamlarına göre bu isim, çok daha önceleri mevcuttu. Bunlara göre, Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra meydana gelen Cemel ve Sıffin savaşlarında tarafsız kalıp, savaşlara katılmayanlar, Mu'tezile'nin ilk mümessilleridir. Sa'd bin Ebî Vakkas, Abdullah b. Ömer, Muhammed b. Mesleme ve Usame b. Zeyd gibi bazı kimseler meydana gelen savaşlarda her hangi bir tarafı desteklemeyip, olaylardan uzak durmayı (itizali) tercih etmişlerdi. Bu sebeple bunlara, "ayrılanlar bir kenara çekilenler" anlamında Mu'tezile denmiştir.

Diğer bir görüşe göre ise, Vasil b. Ata mürtekibe-i kebîre konusunda icma-i ümmete muhalefet ettiği için, ona ve taraftarlarına bu ad verilmiştir.

Mu'tezile'ye bu ismin verilmesinin sebebi, onların bu dünyadan el etek çekip, bir tarafa çekilerek zâhidâne bir hayat sürmelerinde arayanlar da vardır.

Mu'tezile mezhebi, kaynaklarda daha değişik isimlerle de anılmaktadır. Fiillerde irade ve ihtiyarı insana verip, insanı fiillerinin yaratıcısı kabul ettikleri için El-Kaderiyye; Ru'yetullah, Allah'ın sıfatları ve halk-ı Kur'ân gibi meselelerde Cehm bin Safvan'ın görüşlerine katıldıkları için El-Cehmiyye, Allah'ın bazı sıfatlarını kabul etmedikleri için de Muattila olarak zikredilmişlerdir. Fakat onlar bu isimleri kabul etmeyip, kendilerini Ehlul-Adl ve't-Tevhîd olarak vasıflandırmışlardır.

Mu'tezili düşüncenin temeli: İslâm akaidini aklî tefekkür zeminine oturtmak ve akılla çatıştığı anda nassı aklın istekleri doğrultusunda te'vil etmektir. Naklî düşüncenin yanında, zaman içerisinde aklî düşüncenin de teşekkül etmesi; aklı rehber kılan bir zümrenin ortaya çıkması tabiî bir durumdur. Bu durum, dinlerin normal seyri içerisinde tabiî ve zorunlu bir merhalenin ifadesidir. İslam düşüncesinin bu merhalesinde aktif rol oynayan ve dolayısıyla felsefî düşünceye ve yeni ilimlere rağbet gösteren ilk kişiler Mu'tezilîler olmuştur

Mu'tezilî düşüncenin Basra'da ortaya çıkışından yaklaşık bir asır sonra Bişr bin el-Mu'temir (öl. 825) başkanlığında Bağdat Mu'tezile ekolü de teşekkül etti.

Bu mezhep bir fikir hareketi olarak Abbâsîler döneminde gelişip yaygınlık kazandı. Abbasî halifelerinin Mu'tezile'ye karşı tutumları genelde müspet olmuştur. Harun er-Resid döneminde (786-808) saraya kadar nüfuz etmiş olan Mu'tezilî düşünce, altın çağını El-Me'mûn (öl. 833), El-Mu'tasım ve özellikle el-Vâsik'in hilafetleri esnasında yaşamıştır. Bu halifeler döneminde Mu'tezilî görüş devletin resmi mezhebi durumuna gelmiş, Mu'tezile âlimleri de devlet ricâli nezdinde en muteber kişiler olarak saygı ve itibar görmüşlerdir.

Mu'tezile'nin devlet otoritesi ve resmi mezhebi haline geldiği, yaklaşık 813-846 yılllarını kapsayan bu dönem, Ehl-i sünnet âlimleri ve Müslüman halk açısından ıstırabın hüküm sürdüğü bir dönem olmuştur. Mu'tezile doktrinini devletin resmi görüşü olarak benimseyen, devrin hükümdarları El-Me'mûn, El-Mu'tasım ve El-Vâsik, bununla yetinmeyip resmî organlar vasıtasıyla halkı da bu görüşleri kabullenmeye zorladılar. Özellikle, Kur'ân-ı Kerîm'in yaratıldığını varsayan (Halku'l-Kur'ân) Mu'tezilî görüşün devlet eliyle zorla kabul ettirilmeye çalışıldığı bu dönem, Islâm mezhepleri tarihinde "mihne" olarak bilinmektedir. Basta Ahmed bin Hanbel (öl. 855) olmak üzere, resmi düşünceye karşı çıkan pek çok İslâm âlimi, bu tutumlarından dolayı mahkûm edilip işkenceye maruz kaldılar.

İslâmda akaid esaslarını aklın ışığı altında ele alıp değerlendiren, meselelere aklın ölçüleri doğrultusunda çözüm getirmeye çalışan ilk düşünürler, Mu'tezile ve onların selefleri olan Kaderiyye ve Cehmiyye'dir. Mu'tezile âlimleri, akaid meselelerinin çözümünde, daha önceki Islâm âlimlerinin yaptığı gibi, sadece nakille yetinmeyip akla da önem vermiş, hatta naklin yeterince açık olmadığı ve önceki İslâm âlimlerinin susmayı tercih ettiği konularda tek otorite olarak aklı kabul edip te'vil yoluna gitmiştir. Selefiyye tarafından şiddetle eleştirilen bu yeni yaklaşım tarzının adı kelamî usûldür. Mu'tezilîler, benimsemiş olduklar Kelam usûlü ile, akideleri kendilerine has bir üslûpla değerlendirip, Ehl-i sünnet öğretisinin dışında farklı kanaatlere ulaştılar. Bu nedenle, Mu'tezile, ehl-i bid'at fırkaları arasında zikredilmektedir.

[53] **İ'caz:** Kelime anlamı âciz bırakmak; Acze düşürmek, şaşırtmaktır. Edebiyatta, mucize derecesinde düzgün ve icazlı söz söylemektir. Benzerini yapmada herkesi acze düşürmek. Güzel söz söylemekte insanların muktedir olmadıkları derece. mucizelik olan şey. Kur'an-ı Kerîm, bir mucizedir; belâgat ve fesahatin en yüksek mertebesindedir.

[54] **Berzah:** Kelime anlamı, bir yarımadayı karaya bağlayan, iki yanı su, dar kara parçasıdğır. Dinî terminolojide, öldükten sonra ölenlerin ruhlarının gittiği ve kıyamete kadar kaldıkları âlemdir. Berzah kelimesi Kur'an-ı Kerîm'de üç yerde geçmektedir. *"İki denizi kavuşmaları için salıvermiştir. (Böyle iken) aralarında karışmalarına engel perde (berzah) vardır karışamazlar."* (Rahman, 55/19-20). Ayrıca iki şey arasındaki engel anlamında kullanılmıştır. (Furkan, 25/53). Mü'minûn suresinde ise: *"Nihayet onlara ölüm gelip çatınca tekrar tekrar şöyle diyecekler: 'Rabbım beni dünyaya geri gönder, tâ ki ben zaâyi ettiğim ömrüm mukabilinde iyi amel ve harekette bulunayım'. Hayır onun söylediği hu söz hakikatte boş laftan ibarettir. Önlerinde ise diriltilip kaldırılacakları güne kadar (dönmelerine mani) bir engel (berzah) vardır."* (Mû'minun, 23/100). şekliyle, yani dünya ve kabir âlemini ayıran perde anlamında kullanılmıştır. Bu âyetten anlamaktayız ki ruhlar ölmemekte; cesedin ölümünden sonra, İslâmî ıstılâhta berzah denilen bir âlemde yaşamaktadırlar.

[55] Nebî: Arapça "ne-be-e" kökünden gelir. Duyurmak, bir şey hakkında haber vermektir. Nebî, ism-i fâil veya ism-i mefûl olarak haber getiren, Allah tarafından kendisine bazı ilâhî hükümler haber verilen yani, emir, yasak ve hükümlerini kullarına bildirip açıklamak üzere, insanlar arasından seçip görevlendirilen elçi demektir.

Kur'an-ı Kerîm'de peygamber kelimesinin yerine Resûl ve Nebî kelimeleri geçer. Dînî anlamları bakımından Resûl ile Nebî arasında fark vardır.

Resûl, Allah tarafından kendisine kitap gönderilmiş peygamber demektir.

Nebî, Allah tarafından kendisine kitap gönderilmemiş, fakat önceki peygamberlerin şeriatını tebliğ ile mükellef peygamberdir. Her resûl nebîdir; ancak, her nebî resûl değildir.

[56] Borçtan ve senetten, alişverişte şahit tutulmasından bahseder:

"Ey iman edenler! Belli bir süre için birbirinize borçlandığınız zaman bunu yazın. Aranızda bir yazıcı adaletle yazsın. Yazıcı, Allah'ın kendisine öğrettiği şekilde yazmaktan kaçınmasın, (her şeyi olduğu gibi dosdoğru) yazsın. Üzerinde hak olan (borçlu) da yazdırsın ve Rabbi olan Allah'tan korkup sakınsın da borçtan hiçbir şeyi eksik etmesin (hepsini tam yazdırsın). Eğer borçlu, aklı ermeyen, veya zayıf bir kimse ise, ya da yazdıramıyorsa, velisi adaletle yazdırsın. (Bu işleme) şahitliklerine güvendiğiniz iki erkeği; eğer iki erkek olmazsa, bir erkek ve iki kadını şahit tutun. Bu, onlardan biri unutacak olursa, diğerinin ona hatırlatması içindir. Şahitler çağırıldıkları zaman (gelmekten) kaçınmasınlar. Az olsun, çok olsun, borcu süresine kadar yazmaktan usanmayın. Bu, Allah katında adalete daha uygun, şahitlik için daha sağlam, şüpheye düşmemeniz için daha elverişlidir. Yalnız, aranızda hemen alıp verdiğiniz peşin ticaret olursa, onu yazmamanızdan ötürü üzerinize bir günah yoktur. Alışveriş yaptığınız zaman da şahit tutun. Yazana da, şahide de bir zarar verilmesin. Eğer aksini yaparsanız, bu sizin için günahkârca bir davranış olur. Allah'a karşı gelmekten sakının. Allah, size öğretiyor. Allah, her şeyi hakkıyla bilendir." (Bakara, 2/285).

[57] **Seci:** Cümlelerin ya da bir cümle içinde birden çok kelimenin sonlarındaki ses benzerliğine denir. Seci, nesirde kullanılan kafiyedir

[58] "(Cinler dediler ki): Doğrusu biz (melekleri dinlemek için) göğü yokladık ve onu sert bekçilerle, akıp yakan ateşlerle dolu bulduk. Hâlbuki (daha önce meleklerden haber) dinlemek için onun bazı yerlerine otururduk. Artık kim dinlemek isterse, kendisini gözetleyen bir alev bulur." (Cin, 72/8-9)

[59] **Senet** (sened): Hadis ilminde, bir terim olarak sened kelimesi hadisin başındaki râvîler zincirini ifade eder. Her hadis metninin başında, o metni birbirine nakleden râvî isimlerinden oluşan bir zincir vardır. Bu isim zinciri, en son râvîden başlayarak Hz. Peygamber'e kadar ulaşır ve her râvî zincirin bir halkasını teşkil eder. Bu halkaların birbirine bağlı olması, nasıl zincirin sağlam olduğunu temin ederse, her bir halkanın da kendi başına sağlam olması, aynı şekilde zincirin sağlamlığını gösterir. İşte râvî adlarından ibaret böyle sağlam bir zincir, kendisine bağlı olan hadis metni için bir garanti sayılır ve istilâhta bu garantiye "sened" denir. Bir râvînin hadis rivayet ederken, kendisinden yukarıya doğru, Hz. Peygamber (s.a.)'e kadar hadisin senedini bildirmesine ise "isnâd" adı verilir.

[60] **Keşif (keşf):** Arapçada örtüsünü kaldırma ortaya çıkartma anlamındadır. Keşif hiç bilinmeyen bir şeyi ortaya çıkartmak değil, nerede nasıl olduğu bilinip göz önüne sermektir. Keşfin Aslî anlamıyla tasavvuftaki "keşif ilmi" tabiri arasında bağ vardır. Keşif, tasavvufta, his ve akılla anlaşılmayan şeyleri, kalplerine gelen ilham yoluyla bilmektir.

[61] **Hads:** Uzun düşünce ve delile ihtiyaç kalmadan hâsıl olan ilim. Ani ve doğru idrâk. Delilden neticeye çabuk varmak.

[62] Evtâr çokluk bir kelimedir. Tekliği vetr'dir. Dik açının karşı kenarı, ip, çizgi, tel anlamlarına gelir.

[63] Kanun koyucu, Allah.

[64] Zakir Kadirî Ugan, kölelik ve köleleri azat etme İslâmiyetten önce de Araplar arasında meşhur olduğunu belirterek şunları yazar: Örf ve âdetlerince köleliğin ve azat etmenin kendilerince tanınmış hak ve hu-kuku vardı. İslâmiyet ise bu hak ve hukuku tesbit etti. Köleleri himaye ederek geniş hukuklar bağışladı. İslâmiyet çağında köle ve azatlılardan büyük komutanlar, valiler, ilim ve sanatın her dalında adamlar yetişti.

İslâmiyette kölelik satın almak ve İslâm fetihleri esnalarında esir edilmek suretiyle meydana gelirdi. İslâmlar savaşlarda pek çok esir alırlardı. İslâmlar orduları yendikçe ve savaşla şehirler fethettikçe adamalarını, kadın ve çocuklarını esir ederler, hayvanları, tarla ve suları fatihlerin malı kabul edilir, bunları ganimet malı olarak aralarında bölerlerdi. Barış yoluyla fethedilen şehir ve bölgeler bunun dışındaydı; onlarla barışın şartlarına göre muamele edilirdi. İslâmiyette harp esirlerinin hükümlerine gelince; hükümdar ya da onun naibi esirleri öldürmek, köle edinmek, belli para mukabilinde azat etmek, sevabına karşılıksız serbest bırakmak hakkını hâizdi. Birn kimse payına düşen köleyi hizmetinde kullanır veya belli para karşılığında yahut karşılıksız azat ederdi. Esir düşenler İslâmiyeti kabul ederlerse Müslümanlarla her yönden eşit olurlardı. Herkes köle azat ederse, velâ hakkı ona ait olurdu ki İbn Haldun bunu incelemiştir. Azat edilen köleye "mevlâ" denilirdi. Sonradan Emevîler çağında Arap olmayan herhangi milletten olursa olsun İslâmiyeti kabul eden herkese "Mevlâ" demişlerdir. Araplardan herhangi birinin himayesine sığınana da "Mevlâ" adı vermişlerdir. Hadiste: "Bir kavmin azadlısı o milletten sayılır." buyrulmuştur. İslâmlar arasında azatlılık bir çeşit akrabalık sayıldığı için diğer akrabalık bağı gibi "asabiyet"ten sayılmıştır. İbn Haldun bunu sosyolojik olarak çok iyi açıklamıştır. Bir savaş çıktığında azatlılar kendilerini azat eden efendilerinin bayrağı altında toplanırlar ve savaşırlardı.

[65] *"Ey Musa! Bir çeşit yemeğe dayanamayacağız, bizim için Rabbine yalvar, bize, yerin bitirdiği sebze, hıyar, sarımsak, mercimek ve soğan yetiştirsin" demiştiniz de, "Hayırlı olanı daha düşük şeyle mi değiştirmek istiyorsunuz? Bir şehre inin, şüphesiz orada istediğiniz vardır" demişti. Onlara yoksulluk ve düşkünlük damgası vuruldu, Allah'ın gazabına uğradılar. Bu, Allah'ın âyetlerini inkar etmeleri ve haksız yere peygamberleri öldürmelerindendi; bu, karşı gelmeleri ve taşkınlık yapmalarındandı." (Bakara, 2/61); "Nerede bulunsalar Allah'ın ve inanan insanların himayesinde olanlar müstesna onlara alçaklık damgası vurulmuştur. Allah'tan bir gazaba uğradılar, onlara aşağılık damgası vuruldu. Bu, Allah'ın âyetlerini inkar etmeleri ve haksız yere peygamberleri öldürmelerindendir. Bu, karşı gelmeleri ve taşkınlık yapmalarındandır."* (Âl-i İmran, 3/112)

[66] *"Allah onlara sürülmeyi yazmamış olsaydı, dünyada başka şekilde azap verecekti. Ahirette onlara ateş azabı vardır."* (Haşr, 59/3)

[67] *"O başıma kaktığın nimet, İsrailoğullarını köle yapmana karşılıktı."* (Şuara, 26/22)

[68] *"Yerde olanların hepsini; sizin için yaratan O'dur. Sonra, göğe doğru yönelerek yedi gök olarak onları düzenlemiştir. O her şeyi bilir."* (Bakara, 2/29)

[69] İbni Haldun bugünkü sosyolojik anlayışa uygun olarak toplum ve devleti birbirinden ayrı varlıklar olarak ele alır. Ona göre cemiyet, insanların birbirine muhtaç olması gibi, doğal bir zorunluluktan doğduğu halde, devlet, ferdi diğer fertlerin saldırı ve zulmünden korumak için kurulmuş bir kurumdur. Kişinin silahları onu yabani hayvanlara karşı korur. Fakat o, aynı silaha sahip kendi cinsine karşı ne yapacaktır? Bu durumda toplum düzenini sağlayan hükümlere ve kanunlara ihtiyaç vardır. İnsan için kendi cinsinden bir yasakçıya sahip olma ve ona uyma da bir zorunluluk olmuştur. İbi Haldun'a göre; toplu halde yaşıyan arı ve çekirgelerde hükmetme ve emre uyma özelliği görülürse de, bu tamamen bir içgüdünün eseridir. İnsanlardaki ise aklın ve onların siyasÎ kabiliyetlerinin sonucudur.

İbni Haldun; "Mülk" kelimesi ile "Devlet" kelimesini Mukaddime'de aynı manada kulanmış gibi görülmektedir. Mülk kelimesi, hükümdarlık, hükümdarlık onuru, hükmetme, yönetme, yürütme karşılıklarını taşımaktadır. Prof. Dr. Ümit Hassan; İbni Haldun'da mülk-devlet ilişkisini şöyle tanımlıyor: Mukaddime'de mülk terimi temel kurumu, temel örgütü belirtmektedir. Zaten İslam kültüründe; din ve devlet, din ve mülk, din ve sultan terimlerinin böyle birlikte olarak sık sık kullanılması mülk ve devlet terimlerinin etimolojik açıdan aynı köke varan yakınlığını ortaya koymaktadır. Mukaddime'de mülk kelimesinden başka devlet kelimesi de geçmektedir. (Cemal Şener, İbni Haldun'un Hayatı ve Düşünceleri, İstanbul 2002)

[70] İbni Haldun'a göre devletin kurulması hükümdarın "asabiyye" bağı kuvvetli bir soyun desteğini de gerektirmektedir. Buna karşın, her "asabiyye" sahibi devlet kurarak hükümdar olamaz. Cemiyeti kendisine boyun eğdiren, vergiler toplayan, kendini saydıran ve sınırları koruyan hükümdar olabilir. İbni Haldun, yazılarında, "egemenlik" kavramına değinmekte, egemenliği içten en üstün otorite, dışarıya karşı da bağımsızlığı gerektirdiğini, devlet için zorunlu bir uygulama olduğunu ortaya koymuştur. İbni Haldun; egemenliğin niteliği ile ilgili bu düşünceleri modern devletin ayırıcı özelliği olarak savunan Jean Bodin'den 300 yüzyıl önce savunmuştur.

İbni Haldun'a göre devlet normal olarak birbiri ile rekabet halindeki değişik kabilelerden birinin diğerine üstün gelmesi ve onları yönetimi altına alması ile başlar. Başlangıçta bu üstünlük yönetici durumuna geçen kabiledeki asabiyye bağının diğer kabilelerden çok daha kuvvetli olmasından ileri gelir. Bu yüzden devlet ilk kuruluş döneminde yabancı bir kuvvet olup, halkı sırf kuvvet ve baskı üstünlüğüne dayanarak idare eder. İbni Haldun'a göre, devlet başkanlığı bir soyda karar kılıp, hükümdarlık düzeni içinde birinden diğerine geçmeye başlayınca insanlar devletin kuruluş safhasını unutur ve onu benimsemeye başlar. Bundan sonra hükümdarlık; o soydan gelenlerin tabii bir hakkı ve onlara boyun eğmenin dini bir görev ve inanç olduğu fikri yerleşir. Toplumda bu inanç yerleştikten sonra, insanlar inançları için savaştıkları gibi devletin ve yöneticilerinin düşmanları için de savaşırlar. (Cemal Şener, *İbni haldun'un Hayatı ve Düşünceleri*, İstanbul 2002)

[71] "Sıbgatullah" Allah'ın dinin boyası demektir. İslâmî literatürde, emir ve yasaklardan sakınan, kısaca Kur'an hükümlerini hayatına hâkim kılan bir insan Sıbgatullah'la, Allah'ın dininin boyasıyla boyanmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de bu tür insanlar övülür: *"Sıbgata'llahi ve men ahsenu mina'llahi sıbgaten ve nahnu lehu âbidûn"* (Allah'ın boyası (ile boyan). Allah'ın boyasından daha güzel boyası olan kimdir! Biz ancak O'na kulluk ederiz.) (Bakara, 2/138).

Âyet-i kerimede tanımlanan Allah'ın boyası ile boyanmak, Müslüman olan bütün insanların görevidir. Rasûlüllah'ın Kur'ân ahlâkıyla ahlâklandığı gibi müslümanlar da, kendi iç dünyalarını, aile hayatını, toplum hayatını, kısaca bütün yer yönü Kur'an ilkelerine göre şekillendirir, hayatlarını Kur'an'a uydururlarsa o zaman âyette tanımlanan mü'minler sınıfına dâhil olurlar. Zira Allah'ın boyası ile boyanmak "ancak O'na kulluk etmekle" mümkün olur.

[72] Prof. Dr. Süleyman Uludağ, son derece önemli bu hususu daha da açmıştır: İbn Haldun burada gayet önemli bir noktaya dikkat çekmektedir. Şöyle ki, padişah sülâlesine, sultanların nesline, hükümdarların zürriyetine ve hanedanların nesebine teslim olmak ve boyun eğmek halk arasında dinî bir inanç hâline gelmiştir. Onlara göre hanedana itaat, Allah'ın değiştirilemez ve karşı gelinemez bir takdiri ve fermanıdır. Padişah da Allah'ın arzdaki halifesi, gölgesi ve vekilidir. Bir kere mesele böyle anlaşıldı mı, artık o konuda dinî olanla olmayanı birbirinden ayırdetmek çok zordur. Hele halk arasındaki bu telakkîler devlet ve din adamları tarafından pekiştirilirse, mesele çok daha müşkül bir hâle gelmektedir. Din âlimlerinin, imamet ve hilafet konusunu kelâm ve akâid kitaplarının son tarafına alarak bu meseleyi itikadı ve dinî bir konu olarak ele almış olmaları, bu sahada verimli ve yararlı çalışmalar yapılmasına engel olmuştu, tecrübe ve müşahedeye dayanılarak tarihten ve sosyal hayattan getirilen delillerle, kalıplaşmış katı kanaatleri değiştirmek mümkün olmamıştır. Hanedana yaranmak veya hanedanın teşvikiyle din adamlarının uydurduktan hadisler veya en azından rivayet ettikleri düzme hadisler meseleyi daha da karmaşık bir duruma sokmuştur. Bu hadislerden birine göre, "Sultan arzda Allah'ın gölgesidir. Zayıflar ona sığınır, mazluma o vasıta ile yardım olunur. Kim dünyada Allah'ın sultanına ikramda (iktidarına yardımda) bulunursa, Allah da kıyamet günü ona ikramda bulunur" Sultan âdil olursa sevap alır, raiyyenin ona teşekkür borcu vardır, şayet zulüm, hıyanet ve gaddarlık ederse, vebali boynuna, ama raiyyeye sabretmek düşer. Böyle bir inanç ve terbiye ile yetişenler padîşaha karşı gelmeyi Allah'a karşı gelmek, padişahlığı ve saltanatı kaldırmayı da dini ortadan kaldırmak şeklinde anlamışlardır. An'ane ve tatbikatın hâkim kıldığı bu telakkî bir tarafa bırakılarak meselenin İslâmla olan münasebetine bakılacak olursa görülür ki, İslâmda saltanat, hanedanlık ve padişahlık yoktur. En azından Hz. Peygamber ve ilk dört halife zamanında krallığa dayanan bir rejim ve idare anlayışı mevcut değildir. İslâmda devlet idaresinin ve teşkilatının nasıl olacağına dair ne bir âyet ne de bir hadis vardır, idarenin şeklinden ve teşkilatın tarzından ziyade önemli olan *adalet, hürriyet*, *müsavat* gibi esaslardır. Bu esaslar hangi idarede ve teşkilatta daha iyi gerçekleşirse, İslama en yakın olan devlet şekli odur. Bu husustaki bilhassa Şiilerin, imameti, nasıl dinin temel esaslarından biri haline getirdiği, bu inancın, Araplardan ve Türklerden ziyade, padişahlığa alışmış

ve bu sahada çok eski ve köklü an'aneleri bulunan İranlılar arasında yayıldığı dikkate değer bir hâdisedir.

[73] Mu'tasım: Ebu İshak Abbas el-Mu'tasim bin Harun (M. 794-842). Harun Reşid'in küçük oğludur. Annesi Harun Reşid'in Türk asıllı bir cariyesi idi. 833'te kardeşi Me'mun'un yerine Abbasîlerin sekizinci halifesi olarak tahta geçti.

[74] **Vâsık:** Vasık billāh Ebu Jafer Harun bin Muhammad al-Mutasım (M. 812-847): Babası Mu'tasım'dan sonra 842'de dokuzuncu Abbasî halifesi oldu. Samara'da öldü.

[75] İbn Ebî Âmir el-Mansur (938-1002) Endülüs Emevî hükümdarı Hakem bin Nasır'ın veziriydi. Liyûn (Leon) seferinden büyük bir zaferle dönünce Endülüs'te ilk defa olmak üzere "El-Mansûr- Billâh" unvanını almış ve saray âmiri olmuştur (981). Kendi adına para bastırdığı gibi, cuma hutbelerinde halifenin adıyla birlikte onun ismi de anılmıştır. Fililen hükümdardı. Halifeliğini ilân etme düşüncesine kapılmış; ancak, ancak bunun için istişarede bulunduğu İbn Zerb, İbnü'1-Mekvî, Usaylî gibi fakihlerle İbn Ayyaş ve İbn Futays gibi vezirlerden çoğunun muhalefet etmesi üzerine bundan vazgeçtiği rivayet edilmiştir. 996'da, hükümdarlara mahsus "Es-Seyyidü'l-Meliki'1-Kerîm" lakabını aldı. İbn Ebû Âmir el-Mansûr, Kastilya üzerine düzenlediği elli ikinci seferinden dönerken Medînetüsâlim'de hastalandı ve kısa süre sonra vefat etti. Torunu Abdülaziz bin Abdurrahman mülûkü't-tavâiften (derebeyliklerden) biri olan Âmirîlerin kurucusudur.

[76] Murabitûn (Murabıtlar) (1056-1147): İspanya ve Fas topraklarında devlet kurdular. İber yarımadasının hemen tamımına hâkim oldular. Yine kendileri gibi Kuzey Afrika kökenli olan Muvahhidlerin hâkimiyetleri altına girdiler.

[77] **Tahir bin Hüseyin** (öl. 822): Horasan'da Abbasîlere bağlı hüküm süren Tahirîler Hanedanının kurucusu. Aslen İranlı'dır. 796'da Hâricîler savaştı. Harun Reşid'in oğulları Emin ve Me'mûn arasındaki mücadelede Me'mûn'un kazanmasında önemli rol oynadı. 813'te Bağdat'ın batı bölümünü işgal etti. 821'de Horasan valiliğine atandı. Bir süre sonra halifenin adını cuma hutbesinden çıkararak bağımsızlık yolunda ilk adımı attı (822). Ancak hemen ertesi gün Merv'de yatağında ölü bulundu. Buna rağmen halife, Horasan'ı, Tahir'in oğullarından kurtaramadı ve Tahir'in oğlu Talha'yı Horasan valiliğine atamak zorunda kaldı.

[78] **Emr bi'l-ma'ruf ve nehy ani'l-münker:** İyiliği emretme, kötülükten alıkoyma. Maruf, şeriatın emrettiği; münker, şeriatın yasakladığı şey demektir. Başka bir söyleyişle Kur'ân ve sünnete uygun düşen şeye maruf; Allah'ın razı olmadığı, inkâr edilmiş, haram ve günah olan şeye de münker denilir.

[79] **Hâricîler (Havâric): Hz. Ali ile Muaviye arasında Siffin meydan savaşında, Muaviye ordusu yenilgiye uğramak üzere iken Amr İbni'l As'ın tavsiyesiyle, Muaviye hileye başvurarak askerinin süngüleri ucuna Kur'ân nüshaları bağlatarak Allah'ın kitabını iki arada hakem yapmak istedi. Hz. Ali bunun bir hile olduğunu anladığı için buna yanaşmadı. Fakat askerinin çoğu "Allah'ın kitabını hakem yapmaktan" çekinmenin büyük bir günah olduğunu ileri sürdüler, kabul etmediği takdirde kendisini bırakarak çekilip gideceklerini kesin olarak söylediler. Az sayıda insan ise hakemi kabul etmenin küfür olacağını, çünkü hakemin ancak şüpheli işler hususunda seçilebileceğini söylüyorlardı. Ali hakeme taraftar olmadığı hâlde, teklifi kabul etmediği takdirde, askerinin büyük çoğunluğunun çekilip gideceğini bildiği için kabule mecbur oldu. Hakemler bir karara varamadılar, Muaviye'nin delegesi Amr İbni'l As, Ebû Musa Eş'arî'yi aldattı. Amr'ın bu hilesi sayesinde Emevîler ordusu yenilgiye uğramaktan kurtuldu. Hakeme muarız olan azınlık ise Ali'den, bu büyük günahından dolayı tövbe etmesini, hatta kendisinin hakemi kabul etmekle kâfir olduğunu itiraf etmesini istediler. Hz. Ali Küfe meclisinde hutbe okurken "Lâ hakeme illallah" (Allah'tan başka hakem yoktur), diye bağrışarak mescidin etrafını dolaştılar, Ali'nin hutbesini kestiler. Bunlar Ali'nin tövbe etmediğini gördüklerinde Kûfe'de arkadaşlarından birinin evinde toplanarak isyana ve Hz. Ali ile çekişmeye karar verdikten sonra, Kûfe'ye yakın köylerden biri olan Harura'ya çıktılar. Kendilerine "Havaric" (Hâricîler) adını verdiler. Bu adı seçmeleri, onlar şu âyetle amel ettiklerini iddia etmelerinden ileri gelmiştir:** *"Kim Allah yolunda hicret ederse, yeryüzünde gidecek çok yer de bulur, genişlik de. Kim Allah'a ve Peygamberine hicret etmek amacıyla evinden çıkar da sonra kendisine ölüm yetişirse, şüphesiz onun mükâfatı Allah'a düşer. Allah, çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir."* (Nisâ, 4/100). **Âyette "hurûc" (çıkmak) tabiri kullanmış olduğu için bunlar kendilerinin Allah ve elçisi rızası için evlerinden çıkmış olduklarına kani olarak, kendilerine "Havâric", yani Allah ve elçisi rızası için çıkanlar, adını seçmişlerdir. Ali Nehrevan'da onlarla savaştı, onları bozguna uğrattı, birçoğunu öldürdü. Fakat bunlar gittikçe çoğaldılar, kuvvet kazandılar, Emevîler devletiyle sürekli savaştılar.**

Basra etrafında Betayih, Kirman ve Fars'ı ele geçirdiler. Abbasîlerle de savaşları devam ettirdiler.

Havariç mezhep ve akidesinin temelini halifelik meselesi teşkil eder. Bunların halifelik hakkındaki nazariyeleri şudur: "Halifenin Müslümanlar tarafından serbestçe seçilmesi şarttır. Müslümanlar tarafından serbestçe seçildikten sonra bütün Müslümanların ona itaat etmesi farzdır. Halifenin Kureyş'ten olması şart değildir. Kureyş'ten, başkasından hattâ Habeşli bir kölenin bile halife seçilmesi doğru ve yerindedir.

Hâricîlik, siyasî bir parti iken Abdülmelik bin Mervan zamanında "amel imandandır" kaidesini sokmuşlardır. Buna göre; farzlardan birini terk eden mü'min ve Müslüman değildir.

Hâricîler hiçbir zaman bir birlik teşkil ederek bir bayrak altında toplanmamışlardır.

Hâricîlerin halifelik hakkındaki demokratik nazariyelerinden dolayı Araplara düşmanlık ve her Müslüman kavmin her bakımdan eşitliği temelinde kurulan Su'biye, Arap olmayan milliyetçi parti mensupları bunlarla birleşmiştir.

[80] **Müstafîz:** Taşmak, kabarmak manasına "faza" kök fiilinin istifal babından ism-i faili olan müstefîz, daha çok Fıkıh âlimleri tarafından dacha çok hadisin türlerinden "meşhur" karşılığı olarak kullanılan bir terimdir. Meşhurun muhaddisler arasında en fazla rastlanan tarifi "ikiden fazla tariki olan fakat mütevatır derecesine ulaşmayan hadis" şeklinde olduğuna göre, bu vasfı taşıyan hadis fakihlere göre mustefizdir. Fakihlerin meşhura müstefiz deyişleri, kelimenin bir kaptan dökülen suyun etrafa yayılması manasından hareketle hadisin tarîklarının gittikçe çoğalmasını ifade etmek için olmalıdır.

Her mustefiz "meşhur" ise de her meşhur mustefiz değildir.

[81] **Farz-ı kifâye:** Bazı mükelleflerin yapmasıyla diğerlerinin yapması gerekmeyen farz demektir, cenaze namazı gibi.

[82] **Ehlü'l-hall ve'l-akd:** İslâmî devlet yapısında ümmeti temsilen halifeyi seçen ve görev süresince, yapılan işlerin şeriata uygunluğunu kontrolden sorumlu olan kurula "ehlü'l-hall ve'l-akd" adı verilir.

Terimi oluşturan, "akd" ve "hall" kelimeleri, bu kurulun, halifeyi tayin kadar azle de yetkili olduğunu göstermektedir. Ancak, İslâm devletinin, tarihi seyrî içinde bu kurulun "akd" fonksiyonu pratikte görülmüş, "hall" fonksiyonu ise çok az gündeme gelebilmiştir.

Ehlü'l-hall ve'l-akd'i ümmetin ileri gelen şahsiyetleri ulema, ruesa vb. oluşturur.

Eğer, ümmet nezdindeki otoritesiyle bir kişinin ayrışmayı önleyip insanları bir gayede topluyorsa, ahlü'l-hall ve'l-akd o şahısta toplanmış demektir.

[83] **Farz-ı ayn:** Mükellef olan her Müslümanın bizzat kendisinin yapması gereken farzdır. Her müslümanın yapması ve sakınması emredilen dinin hükümlerini öğrenmesi farz-ı ayn'dır.

[84] **Müctehid:** Âyet ve hadislere dayanarak hüküm çıkaran İslâm bilgini; İslâm hukukçusu; âlim, fakîh. İctihad, sözlükte güç, takat ve çaba anlamına gelen "cehd" kökünden "iftial" vezninde olup, bir şeyi elde etmek için olanca gücünü harcamak demektir. Âyet ve hadislerden kıyas ve benzeri yollarla hüküm çıkarma anlamında mecazen kullanılır. Âyet ve hadislerden hüküm çıkarma gücüne sahip olan fakîh kişiye de "müctehid" denir. İctihad, ya şer'î delillerden hüküm çıkarma şeklinde olur, ya da çıkarılan bu hükümlerin toplum hayatına uygulanmasıyla ilgili bulunur.

[85] **Nass:** Belirlemek, sınırlandırmak; yukarı kaldırmak; üst üste koymak; teşvik ve tahrik; müellifin kaleminden çıkan asıl ve metin; anlamı açık olan, ihtimalden uzak söz; son sınır; Kitap ve Sünnet.

Söz söyleyenin ifade ettiği manaya, zâhirde açıklık kazandıran şey; ancak bir tek manaya ihtimali olan söz, te'vîle ihtimali olmayan şey. "Kur'ân'ın nass'ı" veya "sünnetin nass'ı" sözleri ile, bu kaynaklardaki açık (zâhir) sözler ile ifade olunan hükümler anlaşılır. Şâfiî, *Er-Risâle*'sinde, kitabın nassı, hükmün nassı gibi ifadeleri çokça kullanır ve bununla Kur'ân'ın vaz ettiği hükümleri kasteder. Sünnetin nassı sözleriyle de bazı yerlerde hadis metnini ifade eder.

Kelime, yukarıdaki manalar içinde gelişerek, ayrıca şu üç manayı da ifade edebilmektedir: a) Yazılı olan veya olmayan bir kanunî hükmün metni; b) Mukaddes bir metnin zâhiri; c) Böyle bir metnin asıl manası.

İslâmda her türlü hüküm çıkarma temelde Kur'an ve Sünnet nasslarına dayanır. Şer'î deliller ikiye ayrılır: a) Âyet ve hadisler gibi nass olanlar; b) Kıyas, istihsan, toplum yaran ve kötülüğe giden yolu kapama (zerâyi) gibi nass olmayanlar. Bunlar da temelde nass'lara dayanan ve onlardan çıkarılmış olan delillerdir.

Âyet ve hadislerden uygulanabilir prensipleri çıkarma metotları fıkıh usûlünün konusudur. Nass'lar, hûküm çıkarmada metin anlamlarının açık veya kapalı oluşuna göre ikiye ayrılır. Anlamı açık olandan en açık olana doğru yapılan zâhir, nass, müfesser, muhkem dizisinde nass, ikinci sırada yer alır.

Hanefi metoduna göre, zâhir lafız, açıkça bir manaya delâlet eden sözdür; fakat o söz bu mana için sevk edilmemiştir. Nass ise sevk edildiği manaya delâlet eden lafızdır. Zâhir ve nass anlamları için şu ayet örnek verilebilir: *"Fâiz yiyenler Kıyamet günü ancak şeytan çarpmış gibi kalkarlar. Bu, onların, zaten faiz, alım satım gibidir demelerindendir. Oysa Allah, alım satımı helâl, faizi haram kılmıştır."* (Bakara, 2/275). Bu ayet, faizin haram oluşunu ve faiz ile alım satım arasındaki farkı bildirmek için gönderilmiştir. Ayetin nass anlamı budur. Kıyas için alım satımın helal olduğunun bildirilmesi ise zâhir anlamdır. Çünkü ayetin gerçek iniş sebebi bu son anlam değildir.

Nassın hükme delâleti, zâhirden daha kuvvetlidir. Bu yüzden zâhirle çatışırsa nass tercih edilir. Nass da, zâhir gibi tahsîs ve te'vîli kabul eder. Neshi de kabul eder. Ancak nesih söz konusu olacaksa bu, Hz. Peygamber asrında sâbit olmalıdır.

Nass'ın, zâhire tercih edilişine şu âyetler örnek verilebilir: *"Ey iman edenler! içki, kumar, putlar fal okları, şüphesiz şeytan işi pisliklerdir. Onun için bunlardan kaçının ki felâha eresiniz."* (Mâide, 5/90, 91). Bir nass anlamı taşıyan bu ayet aşağıdaki ayetle çatışmaz: *"İman edip de güzel amellerde bulunanlar sakındıkları, imanda sebat ve iyi islere devam ettikleri, sonra inanıp sakındıkları ve sonra yine sakınıp iyi işler yaptıkları takdirde tattıklarında (yiyip içtiklerinde) hiç bir günah yoktur. Allah iyi işler yapanları sever."* (Maide, 5/93). Bu âyet, her türlü yiyecek ve içeceğin helal olduğunu bildirmek için değil, takvânın derecesini açıklamak için nâzil olmuştur. Böylece, birinci ayette nass anlamıyla sâbit olan içki yasağı hükmü, ikinci ayette zâhir anlamıyla sâbit olan, her türlü yeme, içmenin helâl olduğu prensibi ile çatışmaktadır. Bu durumda nass anlamı tercih edilerek içki yasağı sâbit kalır.

İçki içen bir kimse Hz. Ömer'in huzuruna getirilince, Halîfe ona, niçin içki içtiğini sormuş; o da, yukarıdaki ikinci âyeti, yaptığı işin mübah oluşuna delil getirmiştir. Hz. Ömer, bunun üzerine ona ceza olarak vurulan değneğin sayısını arttırmış ve: *"Bu fazlası senin kötü te'vilin içindir; eğer sen, Allah'tan sakınsaydın içki içmezdin" demiştir. Çünkü takvâ sahibi kimse birinci âyetin içki yasağı hükmüne uyacak, yeme, içme konusunda getirilen sınırlamalara riâyet edecektir."* demiştir.

Nassın delâleti: Fıkıh usûlünde âyet ve hadis metinlerini ifade eden nass, önce ibâresiyle bir hükme delâlet eder. Bu hüküm başka bir olaya da tam olarak uygulanabilirse, nassın bu ikinci hükmü ifadesine "nassın delâleti" denir. Buna "mefhûm-i muvâfakat" (uygun düşen mana) adı verildiği gibi "delâlet-i evlâ" da denir. Bazı fakihler de nassın delâletine "celî kıyas" demişlerdir.

"Ana babaya öf bile deme." (İsrâ,17/23) âyeti ibâresiyle ana babaya öf demenin haramlığına delâlet etmektedir. Öf demekle ana babaya eziyet verilmiş olur. Eziyet verme, yasağın illetidir. Onlara öf demek haram olursa, onları dövmek, onlara sövmek öncelikle haram olur. Çünkü sövmek ve dövmekte de daha ağır ezâ bulunmaktadır. O hâlde onlar da haramdır. Konu

açık olduğu için bu ayeti işiten herkes, ictihad ve araştırmaya ihtiyaç duymadan, ana babaya sövmenin ve onları dövmenin de haram olduğu hükmüne varabilir.

Nassın ibâresi: Nass, ayet ve hadislerin metni, bu metinlerin açık sözlerinden çıkan hüküm, sevk edildiği manaya delâlet eden lafızlar. İbâre ise, ifade, lafız ve yorum demektir.

Nassların lafızları delâlet bakımından ikiye ayrılır: Anlamı apaçık olanlar ve anlamı kapalı olanlar. Zâhir, nass, müfesser ve muhkem, anlamı açık; hafî, müşkil, mücmel ve müteşâbih ise anlamı kapalı olan lafızlara örnektir. Lafızlar manaya delâlet kuvveti bakımından da dörde ayrılır: Nassın ibâresi, nassın işareti, nassın delâleti ve nass'ın iktizası. Hanefîler dışındaki çoğunluk İslâm hukukçuları buna mefhûm-ı muhâlefet'i de eklerler. Bu dizide, nass'ın ibâresi en kuvvetli delâleti gösterir, ayet ve hadislerin lafzından anlaşılan manayı ifade eder. (Hamdi Döndüren, *www.gulum.net*)

[86] **Mevzu:** Kelime "vaz'"dan gelir; iskat etmek, koymak, terketmek, iftira etmek, icat etmek anlamları ardır. Mevzû' ise, vaza mastarından ism-i mef'ûldur. Hz. Peygamber'in söylemediği bir sözü, yalan ve iftira ile ona nispet etmek manasını taşıyan bir hadis usûlü terimidir. Hz. Peygamber, söylemediği halde çeşitli sebeplerle sahabe ve tabiîne izafe edilerek uydurulmuş sanatlı sözlerdir.

[87] **Ulu'l-emr:** Ulu'l-emr şu ayektte geçer:

"Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygamber'e de itaat edin, sizden olan ulu'l-emre de. Sonra bir şeyde anlaşmazlığa düşerseniz, hemen onu Allah'a ve Rasûlüne arzedin, Allah'a ve ahiret gününe gerçekten inanan kimselerdenseniz..." (Nisa, 4/59).

Âyette geçen "ulu'l-emr" (emir sahipleri)'nin kimleri kasteddiği konusunda görüş birliği yoktur. Sahabe ve tabiîn ile müfessirlerin bu konudaki görüşleri şöyledir: a) Ulu'l-emr, raşid halifelerdir; b) Ulu'l-emr, ordu komutanlarıdır; c) Ulu'l-emr, şer'i hükümler konusunda fetva veren müctehid bilginlerdir; ç) Ulu'l-emr, ehlü'l-hall ve'l-akd denilen müctehid bilginlerin icmalarıdır; d) Ulu'l-emr, imamlar, fâzıl ve âdil fakihlerdir.

[88] **Ömer bin Abdülaziz:** Tâbiîndendir. Sekizinci Emevî halîfesidir. Hz. Ömer'in oğlunun torunudur. Künyesi Ebû Hafs'tır. 679 (H.60) tarihinde Medine'de doğdu. 720 (H.101) târihinde kölesi tarafından zehirlenerek şehid edilmiştir. Cenazesi Humus yakınlarındaki Deyr es-Sim'an denilen yere gömüldü. Ömer bin Abdülaziz, "Adaleti, insafı ve güzel ahlâkıyla meşhur" idi. Enes bin Mâlik'in: *"İmâmlık yapmakta Resûlullah efendimize, Ömer bin Abdülazîz'den daha çok benzeyen kimse görmedim."* sözü kaynaklarda belirtilir.

[89] Ehlü'l-hall ve'l-akd hakkında 83. dipnota bakınız.

[90] Hz. Peygamber Mekke döneminde birçok zorluklarla karşılaştığı hâlde davetten hiçbir zaman vazgeçmez. Haram aylarda (Zilkâde, Zilhicce, Muharrem, Receb ayları) ticaret ve ibadet için Arabistan'ın diğer bölgelerinden Mekke'ye gelen kavimlerden birçok kişi Hz. Peygamber tarafından İslama davet edilir. Mekke'ye dışarıdan gelen kabilelerin İslam'a davet edilmesi çerçevesinde görüşmeler sürerken Medine'den gelen altı kişilik bir gurup Mekke yakındaki Akabe'de Hz. Peygamber'i dinledikten sonra Müslüman olurlar. Medine'ye döndüklerinde girdikleri yeni dini, yakınlarına anlattıklarında onlar da Müslüman olur. Ertesi yıl Medine'den 12 Müslüman Mekke'ye gelip Akabe'de Hz. Peygamber'e; "Allah'a ortak koşmayacaklarına, hırsızlık ve zina yapmayacaklarına, çocuklarını öldürmeyeceklerine, iftira etmeyeceklerine, Hz. Peygamber'e itaat edeceklerine" dair söz verirler. Hz. Peygamber'den Medine'de kendilerine dini öğretecek, namaz kıldıracak bir öğretmen isterler. Hz. Peygamber de Musab bin Umeyr'i görevlendirerek yanlarına katar. Bu olaya Birinci Akabe Biatı denir (621). Bu durum Medine'de sevinçle karşılanır ve her geçen gün Müslümanların sayısı artar. Ertesi yıl Mekke'ye ikisi kadın olmak üzere 75 Müslüman gelir ve yine Akabe'de Hz. Peygamber'le ahitleşirler. Buna da İkinci Akabe Biatı denir (622). Bu biat sırasında Mekke'de müşrik işkencelerinden kurtulmak isteyen Müslümanlar için yavaş yavaş Medine'ye gitme kararı da alınır. Medineli Müslümanlar Akabe'de Mekkeli Müslümanları koruyacaklarına dair de söz verirler.

[91] *"Şüphesiz Allah, ağaç altında sana biat ederlerken inananlardan hoşnut olmuştur. Gönüllerinde olanı bilmiş, onlara huzur, güven duygusu vermiş ve onlara yakın bir fetih ve elde edecekleri birçok ganimetler nasip etmiştir. Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir."* (Fetih, 48/18-19)

[92] Cemel vak'ası: Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması meselesinde ortaya çıkan görüş ayrılığı sebebiyle meydana gelmiştir. Bir tarafta Hz. Ali, bir tarafta da Hz. Aişe ve onun maiyetinde Hz. Zübeyr ve Hz. Talha vardır. Hz. Osman'ın şehit edilmesinden beş gün sonra halife olan Hz. Ali, sayısı iki bini geçen ve Mısır, Kûfe ve Basra'dan gelmiş bulunan ihtilâlcilerin kalabalık oluşlarıyla, vak'a sırasında Medine halkının suskun davranışı gibi hususları nazar-ı dikkate alarak cezalandırma işinde acele davranma taraftarı değildi. Buna karşılık, Mekke'de bulunan Hz. Aişe ve aralarında Hz. Talha ve Hz. Zübeyr'in de bulunduğu diğer bazı Müslümanlar Hz. Osman'ın katillerinin hemen cezalandırılmasını istiyorlardı. İşe Basra'da başlamaya karar verdiler. Hz. Ali, bunların niyetini ve Basra'ya hareket ettiklerini duyunca herhangi bir hâdiseye meydan vermemek, onlarla anlaşmak niyetiyle o da harekete geçerek Rebeze'ye geldi. Hz. Aişe ve taraftarlarının Basra'ya vardıklarını öğrenince Kûfe'den temin ettiği kuvvetlerin başına geçerek Basra'ya yürüdü. Her iki taraf da sulhtan başka bir şey istemiyorlardı. Ancak araya giren gizli oyunlar iki Müslüman kitleyi savaşa soktu. Askerler konaklayınca Hz. Ali çıktı. Öbür taraftan da Talha ve Zübeyr çıktılar. Bunlar oturup ihtilâf ettikleri hususlarda konuştular. Sulh etmekten ve harbi terk etmekten daha uygun bir şey görmediler. Birbirlerinden bu anlaşma ile ayrıldılar. Hz. Ali ile Hz. Talha ve Zübeyr de kendi taraftarlarının yanına çekildiler. Ancak erntesi günü akşamdan sulh üzerine anlaşan iki İslam ordusu birbirine girdi ve her iki taraftan beşer binin üzerinde olmak üzere, 10 binden fazla ölüye mal olan Cemel Vak'ası meydana geldi. Cemel Vak'ası denmesinin sebebi Hz. Aişe'nin cemel (deve) üzerinde savaşı idare etmesindendir.

[93] **Sıffın Savaşı:** Dördüncü Halife Hz. Ali ile ona isyan eden Suriye valisi Muaviye bin Ebî Süfyan arasında 657 yılında, Fırat'ın sağ kıyısına yakın Rakka'nin doğusunda bulunan Sıffın'da yapılan savaş.

Hz. Ali'nin Cemel Vak'asında karşı grubu yenmesinden sonra onun hilafetine muhalif olarak, Suriye bölgesini idare etmekte olan Muaviye ve taraftarlari kalmıştı. Cemel Vak'asından sonra Kûfe'ye yönelen Hz. Ali, Cerir bin Abdullah el-Bâcelî'yi Muaviye'ye göndererek, muhâcirlerin ve Ensar'ın kendisine biat ettiklerini; onun da muhacirler ve Ensar gibi biat edip itaatini bildirmesini İstedi. Muaviye, kendisine elçi olarak gelen Cerir bin Abdullah'ı oyalayarak Amr bin el-Âs ile istişarede bulundu. Amr ona, Ali'dan, Hz. Osman'ın kanını istemede ısrar etmesini, katilleri derhal cezalandırmayı reddettiği takdirde, Suriye ordusuyla onun üzerine yürümesini söyledi. Cerir bin Abdullah, Hz. Ali'nin yanına dönerek durumu ona bildirdi.

Hz. Osman'in intikamını almak için Muaviye 85 bin kişilik bir orduyla Şam'dan yola çıktı. Hz. Ali de 90 bin kişilik ordusuyla Kûfe'den Siffin'e doğru harekete geçti. Fırat kıyısına geldiler. Hz. Ali, Muaviye'ye elçiler göndererek, onu isyandan vazgeçirmeye çalıştı. Ancak olumlu bir cevap alamadı. Aralıkla süren savaşta, Hz. son darbeyle Muaviye'nin ordusunu dağıtmak üzereyken Amr bin el-Âs, Suriyeli askerlere: *"Her kimin yanında mushaf varsa onu mızrağının ucuna takarak yukarı kaldırsın."* dedi. Bu emri yerine getiren askerler Hz. Ali tarafına: *"Aramızda Allah'in kitabı hakem olsun."* diye seslendiler. Amr bin el-Âs bu hileyle, Şam ordusunu kesin bir mağlûbiyetten kurtardığı gibi, karşı tarafın gücünü de kırmıştı. Hz. Ali'nin askerleri savaşmak istemedi.

Hz. Ali, Eş'as bin Kays'ı Muaviye'ye gönderdi. Muaviye ona: *"İstediğimiz, aramızda Allah'in kitabını hakem kılmaktır. Her iki taraftan birer hakem seçilmesini ve onlardan Allah'in kitabına uygun bir karar vereceklerine dair ahd alıp tarafların onların vereceği karara uymalaridir."* dedi. Hz. Ali'in taraftarları bunu memnuniyetle karşıladılar. Şamlılar hakem olarak zeki ve kurnaz bir kimse olan Amr bin el-Âs'ı seçtiler. Iraklılar ise Ebu Musa el-Eşarî'yi hakem tayin etmek istediler. Hz. Ali, dana önce kendisine muhalefet eden Ebu Musa el-Eş'arî'yi istemediyse Iraklılar onun hakem olması konusunda direttiler.

Amr bin el-Âs ile Ebu Musa el-Eş'arî, Dumetu'l-Cendel'de bir araya gelerek, karar verirken esas alınacak prensipleri içine alan "tahkimname"yi kaleme aldılar.

Hz. Ali'nin hakem talebini kabul etmesinden rahatsız olan taraflarından büyük bir grup, *"Hüküm yalnızca Allah'ındır."* (En'am, 6/57) âyetini öne sürerek bu durumu protesto ettiler. Bu grup hakem heyeti kurmanın Kur'ân'daki *"İki Müslüman gruptan biri diğerine saldırırsa, saldıranla (mütecavizle) Allah'ın emrine dönünceye kadar savaşın."* (Hucurat, 49/9) emrine karşı gelmek olduğuna inanıyorlardı.

Bu gruptan küçük bir kısmı Harûrâ köyüne çekildi ve gruptan ayrıldıkları için Hâricîler olarak anıldılar.

Hakem olayından sonra Hz. Ali'nin durumu zayıfladı. 658 Mayısında Muaviye Suriye'deki taraftarlarının bir kısmı tarafından halife ilân edildi. Muaviye'nin nüfuz alanı bugünkü Irak'tan Hicaz'a doğru genişlerken Hz. Ali'ninki başşehri Kûfe'ye doğru daraldı.

Hz. Ali, Sıffın Savaşından dört yıl sonra (661'de) Haricîler tarafından şehit edildi. Muaviye Emevî hanedanının ilk halifesi oldu.

Sıffin Savaşıyla, Sünnî-Şiî ayrımını derinleşti.

[94] Hz. Ömer namaz kıldırırken, Hz. Ali de namaz kıldırmak için mescide giderken katledilmişlerdir.

[95] Hâcib: Kelime, engel olmak ve girmekten alıkoymak manasındaki "hacb" kökünden kapıcı veya teşrifatçı (mabeynci) anlamına gelir. Müslüman devletlerde halife veya hükümdarın makam odasının giriş kapısını korumakla görevli kimse olduğu için ziyaretçiler önce ona başvurmak durumundaydılar. Hâcib, bir saray müfettişi, bir saray muhafızları komutanı ve bazen de bir başvezir veya hükûmet başkanı olmuştur. Hâciblik müessesi, önce Emevîler ve Abbâsîlerde yer etmiştir. Endülüs'te ise hâcibin pozisyonu doğudaki devletlerde olduğundan çok farklıydı. Emirlik ve daha sonra hilafet dönemlerinde hâciblik unvanı her zaman vezirden daha üstün olmuştur. Ülke yönetiminde halifenin başyardımcısı olarak üç sivil yönetim hizmeti olan hilafet sarayı amirliği, başvezirlik ve hazine sorumluluğu hâcibin üstünde idi.

İbn Haldun, ileriki sayfalarda göreceğiz, hâcibliği de ele almış ve geniş olarak işlemiştir.

[96] Kıyas: Sözlükte "bir şeyi diğer bir şeyle ölçmek, karşılaştırmak, iki şeyi birbirine eşitlemek" gibi anlamlara gelen kıyas, fıkıh usulünde, hakkında nass bulunmayan bir meselenin hükmünü, Kitap veya sünnette hükmü bilinen bir meseleye göre açıklamak manasını ifade etmektedir. Başka bir tanımla, hakkında nass bulunmayan bir meseleye, aralarındaki ortak illet sebebiyle, hakkında nass bulunan meselenin hükmünü vermek demektir.

İslâm hukukçularının çoğunluğu, kıyasın amelî hükümlerin bilinmesinde bir delil ve İslâm hukukunun esaslarından biri olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Kıyasın delil olabileceğine delalet eden âyet ve hadisler bulunmaktadır (bk. Nisâ 4/59; Sâd 38/28; Muhammed 47/10; Haşr 59/2; Tirmizî, Ahkam, 3; Daremî, Mukaddime, 19).

İslâm dini, son dindir, kıyamete kadar başka bir din gelmeyecektir. Bu sebeple, kıyamete kadar ortaya çıkacak bütün olayların hükümlerini kapsayacak zenginlikte olması gerekir. Hâlbuki, Kur'ân ve sünnetteki nasslar sınırlıdır ve başka nass da gelmeyecektir. Buna karşılık, karşılaşılan olaylar ise sınırsızdır. Sınırlı kaynaklarla, sınırsız olaylar karşılanamayacağına göre, yeni ortaya çıkan olayların hükümlerini elde etme yolu, hakkında nass bulunan hükümlerin hangi gerekçelerle konduğunu belirleyerek, benzeri olaylara uygulama şeklinde olacaktır. Bu da kıyastır.

Kıyasın, asıl, fer', hüküm ve ortak illet olmak üzere dört rüknü bulunmaktadır. Asıl, kendisine kıyaslanan, hükmü nass ile belirlenmiş mesele demektir. Buna makîsun aleyh de denir. Fer', hakkında nass bulunmayan meseleyi ifade eder. Hüküm, asıl hakkında nassla sabit olan ve kıyas yoluyla fer'e uygulanmak istenen hükümdür. İllet ise, hem asıl, hem de fer'de bulunan ortak vasıftır. ((İ.P., www,diyanet.gov.tr)

[97] **Had:** Kelime olarak "sınır çekmek, bilemek dikkatle bakmak, ayırmak ve ceza tatbik etmek" demektir. . Çokliğu "hudûd"dur. Bir hukuk terimi olarak hadler; İslâm dininin ortaya koyduğu helâl-haram sınırları, miktarı ve niteliği nasslarda belirlenmiş olan şer'î cezalar demektir.

Mükellef, yani akıllı ve ergin kişilerin yaptığı işlerin Allah ve Resûlünün rızasına uygun olup olmadığını gösteren ölçüler vardır. Bu ölçüler Kur'ân ve Sünnetle bildirilmiştir.

İslâm'da mükelleflerin yaptığı işlerin değer hükmünü gösteren ölçüler şunlardır: Farz, vacip, Sünnet, Müstehab, Helâl, Mübah, Mekruh, Haram, Sahih, Fâsit, Batıl. Mükellefin yaptığı her iş, şer'î sınırları gösteren bu ölçülere göre değerlendirilir. Sonuçta ona göre ceza veya mükâfat alır; yapılan iş ya geçerli (sahih) veya geçersiz (fâsid, bâtıl) olur.

İslâm ceza hukuku (ukûbat) terimi olarak hadler; "belirli bazı suçlara İslâmın tayin ettiği cezalar"dır. Bu cezayı gerektiren suçlar beştir:: Zina, hırsızlık, içki içmek, kazf (namuslu kadına zina iftirası) ve yol kesme (hırâbe).

İslâm ceza hukukunda hadler "Allah hakkı" olarak kabul edilmiştir. Yani haddi (İslâm'ın tesbit ettiği cezayı) gerektiren suçlar amme hukukuna tecavüz anlamı taşımaktadır. Kısas kul hakkı olduğu için buna had denilmemiştir. Haddin dışında kalan yani Kur'ân ve Sünnetle tayin edilmeyip hâkimin takdirine bırakılmış cezalara ta'zir cezaları denir; hapis, teşhir, sürgün vb.

İçki içme cezası dışındaki hadler Kur'ân'la, içki içme cezası ise sünnetle sabittir.

[98] **Ta'zir:** Kelime anlamı, mutlak olarak edeplendirmek (te'dib etmek), men etmek ve azarlamaktır. Şer'î ıstılâh olarak "Miktar bakımından hadden az olan te'dib şekline ta'zir denir." tarifi esas alınmıştır. "Had" cezasıyla "ta'zir" arasındaki farklar şunlardır:

1. Had cezalarının miktarı muayyendir, takdir olunmuştur. Artırma veya eksiltme sözkonusu olamaz. Ta'zir ise; takdiri ve tatbiki Ulû'lemr'e ve onun naiblerinin reylerine (ictihadlarına) bırakılmıştır.

2. Had cezaları, şüphe hâlinde düşer. Ta'zir cezaları ise; kuvvetli şüphe halinde vacip olur.

3. Had cezaları; çocuklara tatbik edilmez. Zira çocuğun kasdı; hata hükmündedir. Ta'zir ise; temyiz çağını geçmiş (iyiyi-kötüyü ayırt edebilen) çocuk için meşrudur. Müteahhirûn ûlemadan bazıları; şu farkları da ziyade etmişlerdir.

4. Ta'zir cezası; Ulu'l-emr ve onun vekilleri tarafından tatbik edilebileceği gibi, koca, karısı hakkında, efendi kölesi hakkında ve her Müslüman bilfiil yapıldığını gördüğü bir fenalıktan dolayı üsûlü dairesinde ta'zir yapabilir. Had ise; yalnız Ulû'lemr ve onun naibleri (vekilleri) tarafından yerine getirilir.

5. Kul haklarıyla ilgili ta'zir hakkında ikrardan dönme sahih değildir. Halis hadlerde ise, ikrardan dönüş sahihtir.

6. Had cezalarında; şahitler tezkiyeye havale edildikleri takdirde aleyhine şahitlik yapılan kimse hapsedilir. Ta'zirde ise; şahitler tezkiyeye havale edildiklerinde, itham altında olan kimse hapsedilmez. Zira hapis cezası, zaten ta'zir hükmündedir.

7. Had cezalarında, şefaat ve afv câiz değildir. Ulu'l-emr veya onun vekilleri şefaat sebebiyle, hadd cezasını uygulamaktan vazgeçemezler. Ta'zir cezasında ise, şefaat ve afv muteberdir.

8. Had cezaları; kendilerine mahsus mürür-ı zaman sebebiyle düşer. Ta'zir cezalarında mürûr-ı zaman yoktur.

Ta'zir cezasını gerektiren suçları, genel olarak iki bölümde izah edebilir:

Birincisi: Hakkında şer'an ceza bulunduğu halde, suçun unsurlarının tam gerçekleşmemesi sebebiyle "had" uygulanamayan fiiller. Meselâ: Bir erkekle, bir kadının gayr-i meşru bir şekilde yakalanması" durumununda hadd-i Zinanın tatbiki için, dört âdil şahit gereklidir. Kendilerinin ikrarı olmadığı süre içerisinde, üç şahitle dahi tatbik edilemez. Ancak kadı, gayr-i meşru bir şekilde bulundukları için "ta'zir" edebilir.

İkincisi: Kat'î nasslarla haram olduğu beyan edilmekle birlikte, hakkında ceza konulmamış fiiller... Meselâ; Allahû Taâla faiz"i haram kılmıştır. Fakat faizcilere uygulanacak ceza, had olarak beyan buyrulmamıştır. "Ulu'l-emr" veya vekili, faizcilere "ta'zir" cezasını tatbik eder. Eğer Ta'zir dövmekle icra edilecekse en azı üç değnektir.

[99] **Te'dib:** Te'dib, terbiye etme, ahlakî davranış kazandırma, uslandırmadır. Terim olarak, Terbiyevî maksadlara yönelik, baba, hoca, efendi gibi büyüklerin yetkisine bırakılan cezalardır.

[100] Kaza: "Hüküm ve hâkimlik" anlamlarına gelir. Kaza bir anlamıyla adaleti dağıtan teşkilâtı ve bu teşkilâtın işleyişini ifade etmektedir. Kaza (adliye) teşkilâtı, bu teşkilatın işleyişi denince mahkemeler, kaza görevini yerine getiren hâkimler ve yardımcıları, muhakeme usûlü gibi hususlar bir bütün olarak kastedilmiş olur.

Diğer taraftan kaza, hâkimin hükmü, mahkeme kararı anlamına da gelir. Bu anlama göre, bir hâkimin, muhakeme sonucunda İslâm kanunlarına göre verdiği karara "kaza" veya "hüküm" denmektedir.

[101] 79. dipnotta bilgi verilmiştir.

[102] Eş'arîlik: Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin (öl. 935) öncülüğünü yaptığı, kelâm metodunu benimseyen kelâm ekolü. Çokluğu "Eşâ'ira" gelir.

Eş'ariyye ismi, her ne kadar, Ehl-i sünnete mensup iki ekolden birisinin ismi olsa da, bu ekolün ortaya çıkışı dikkate alındığında, ehl-i bidata mukabil kullanılması itibarıyla genel anlamda Mâtûridiyye'yi de içine alarak, Ehl-i sünnet'in genel ismi olarak anlaşılmaktaydı. O yıllarda akaidin önemli meselelerinden birini teşkil eden Allah'ın sıfatları meselesinde birbirine zıt iki görüş ileri sürülüyordu. Bunlar, sıfatları kabul eden Selefiyye görüşü ile onların bir kısmını kabul etmeyen Muattıla görüşü idi. Selefiyye'ye sıfatları kabul etmesi sebebiyle "Sıfatiyye" deniliyordu. Eş'ârî Selefiyye'ye geçtikten ve Eş'ariyye ekolünün temsilcisi olduktan sonra, sıfatları kabul eden Ehl-i sünnete "Eş'ariyye" denilmiştir. İşte bu bakımdan Eş'ariyye, ehl-i bid'ata mukabil olarak kullandığı takdirde Maturidiyye'yi de içine almaktadır.

Eş'ariyye Mezhebi, Mu'tezile'ye karşı bir anti-tez olarak doğmuş ve selef akidesini esas almıştır. Fakat, akaid meselelerinin ele alınışında kelâmî bir istidlâl kullanılmış, te'vile yer verilmiştir. Eş'ariyye'ye mensup kelâm âlimleri zamanla te'vile daha çok yer vermişler, zaman zaman da kelamda yenilikler yaparak, Kelâm ilmini felsefe ile meselelerini tartışabilecek bir güce kavuşturmuşlardır. Eş'arî kelâmında aklın büyük önemi vardır.

Eş'ariyye ekolü önce Irak ve Suriye'de yaygınlık kazanmış, daha sonra da Nizamiye medreselerine Eş'arî âlimlerinin tayin edilişiyle geniş bir alanda bilinmiş ve Mısır ile Mağrib ülkelerine kadar yayılmıştır.

Eş'ârîyye ekolünün genel görüşleri:

1. Ma'rifetullah: Akıl hiç bir şeyi vacip kılamaz. Akıl, Allah'ı bulabilecek güçte bile olsa, Allah'ı bilmek şer'an vaciptir. Aklen bir vucûbiyet yoktur. Şeriattan, dinden haberi olmayan insan, hiç bir şeyden sorumlu değildir.

2. Nübüvvet: Nübüvvet için erkek olmak şart değildir. Kadın da peygamber olabilir.

3. Cüz'î irade: Cüz'î irade müstakil değildir, onu da Allah yaratır.

4. Kesb: Kesb, insan gücünün, güç yetirilen şeyle birlikte olmasıdır. Eş'arîyye ekolünde kesb anlayışı kapalı bir şekilde anlatılmıştır. Bu yüzden

anlaşılması diğer meselelere göre daha zordur.

5. Husn ve kubh: Husn ve kubh şer'îdir, akıl ile idrâk olunamaz. Ancak Allah'ın emir ve yasağı ile bir şeyin iyi ya da kötü olduğu bilinir. Bir şey emredilmiş ise iyidir, nehyedilmiş ise kötüdür. Emir ve nehiy olmadan iyilik ve kötülük bilinemez.

6. Tekvin: Tekvin hakikî bir sıfat olmayıp itibarî bir sıfattır, kudret sıfatının bir taallukudur.

7. Sebep ve Hikmet: Allah'ın fiilleri bir hikmete göre olmadığı gibi bir sebebe de bağlı değildir. Çünkü Allah, yaptıklarından sorumlu değildir.

8. Güç yetirilemeyen şeyle teklif: Allah'ın insanın gücünün dışında kalan bir şeyin yapılmasını emretmesi ve kullarını bununla mükellef tutması câizdir. Ama böyle bir durum vâki olmamıştır.

9. İbadet mükellefiyeti: Kâfirler iman etmekle mükellef oldukları gibi, ibadet etmekle de mükelleftirler. İbadet etmedikleri için ayrıca ceza göreceklerdir.

10. İrtidad: Dinden çıkmış olan, yeniden iman ederse amelleri de kendisiyle geriye dönmüş olur.

11 . Kelâm-ı nefsÎ: Kelâm-ı Nefsî'nin işitilmesi câizdir.

12. Kur'an-ı Kerîm: Kelâm-ı nefsî durumundaki Kur'ân mahlûk değildir. O Allah'ın kelâmıdır. Ses ve harflere muhtaç değildir. Elimizde bulunan mushaf ise, ses ve harflere muhtaç olan kelâm-ı lâfzîdir ve mahlûktur. Allahu Taâlâ şöyle buyurur: "Bir şeyi(n olmasını) dilediğimiz zaman sözümüz ancak ona "ol" dememizden ibarettir. O da derhal oluverir" (en-Nahl, 16/40). Kur'ân yaratılmış olsa idi, Allah kendi sözü olan Kur'ân'a ol demiş olacaktır. Halbuki "ol" sözü de Kur'ân'dadır.

13. Ezelde ma'dûma hitab: Yüce Allah'ın hitabının ezelde ma'duma (yokluk) taalluk etmesi câizdir. Buna göre Yüce Allah ezelde mütekellimdir.

14. Tevbe-i ye's: Ümitsizlik halinde yapılan tevbe makbuldur.

15. Şefaat: Şefaat haktır ve kıyamet günü gerçekleşecektir.

16. Rü'yet: Yüce Allah'ın ahirette mü'minler tarafından gözle görülmesi mümkündür ve görülecektir. Bu hem aklı deliller hem de naklî deliller ile desteklenmiştir. Allahu Teâlâ Kur'an-ı Kerîm'de şöyle buyurur: "O günde (kıyamette) peygamberlerin velilerin ve müminlerin yüzleri apaydınlıktır. Rablerine orada hiçbir engel olmaksızın bakıcıdırlar" (İnsan, 75/22-23)

[103] **İmam-ı Masum:** Masum imam. Şîa'nın suçsuz ve günahsız imam anlamında kullandığı bir terimdir.

Şîa, imamları, peygamberlerin yerine geçen, onların vazifelerini yüklenen, Allah'ın kullarına karşı hücceti olan kimseler olarak görür. Peygamberler gibi imamların da, büyük küçük her türlü günahlardan masum olduğunu, hiç bir zaman günah işlemediklerini ileri sürer. Fakat peygamberler gibi imamların da takiyyeten günah işlemelerinin câiz olduğunu söyler.

İslâm ümmeti içinde, Şîa fırkası dışında hiç bir kimse imamın masum olduğunu kabul etmez.

Şîa'ya göre; imamet, peygamberliğin bir parçası ve devamıdır. Bunun için imamlar da peygamberlerin vasıflarını taşırlar, imamlıktan önce ve sonra küfre düşmezler, gizli açık hiç bir günah işlemezler; unutma, hata etme gibi eksiklerden uzaktırlar. Çünkü onlar, peygamberlerin vâsileri olup, peygamberlerden sonra halka, din ve dünya işlerinde, Allah'ın emri ve Peygamber'in tebliği ile imamet makamına gelmişlerdir.

Ehl-i sünnet ile Şîa arasındaki bu görüş ayrılığı temelde olup esasen imametin tarifinde ve imamda bulunması lâzım gelen şartlardaki görüş ayrılığına dayanmaktadır.

İmamların masum olmasına inanmayı inanç esaslarından kabul eden Şîa imamın, peygamberin yarısı olup onun taşıdığı bütün sıfatları taşıdığını, peygamberler hakkındaki âyetlerin aynen imamlar için de geçerli olduğunu ileri sürer. Peygamberlerin vâsileri, Allah'ın hüccetleri kabul ettikleri imamların masum olduğuna dair şu delilleri ileri sürerler:

İmama ihtiyaç vardır. Biz imamlara itaatle emrolunduk. Şayet imamlar günah işleseydi ve günah işlemeyi emretselerdi tenâkuz olurdu. Çünkü masum olmayana uymak suretiyle kullukta bulunmak imkânsızdır. Resulün özellikleri imamda tahakkuk eder. Resul masum olunca imamın da masum olması gerekir. *"Ey iman edenler, Allah'a itaat edin Peygamber'e ve sizden olan emir sahiplerine de itaat edin."* (Nisa, 4/59), âyetinin imamlara itaatin gerekliliğine dair bir delil olduğunu ve dolayısıyla imamın masum olduğunu ileri sürerler.

[104] Yahudilerin durumuna ve Hz. İsa'ya ne olduğuna dair âyetler (Nisa, 4/153-162):

153. Ehl-i kitap senden, kendilerine gökten bir kitap indirmeni istiyor. Onlar Musa'dan, bunun daha büyüğünü istemişler de, "Bize Allah'ı apaçık göster" demişlerdi. Zulümleri sebebiyle hemen onları yıldırım çarptı. Bilâhare kendilerine açık deliller geldikten sonra buzağıyı (tanrı) edindiler. Biz bunu da affettik. Ve Musa'ya apaçık delil (ve yetki) verdik.

154. Söz vermeleri (ni takviye) için Tûr'u başlarına diktik de onlara, "Baş eğerek kapıdan girin" dedik, "Cumartesi günü sınırı aşmayın" dedik. Kendilerinden sağlam söz aldık.

155. Sözlerinden dönmeleri, Allah'ın âyetlerini inkâr etmeleri, haksız yere peygamberleri öldürmeleri ve "Kalplerimiz kılıflanmıştır" demeleri sebebiyle (onları lânetledik, türlü belâlar verdik. Onların kalpleri kılıflı değildir;) tam aksine küfürleri sebebiyle Allah o kalpler üzerine mühür vurmuştur; pek azı müstesna artık iman etmezler.

156. Bir de inkâr etmelerinden ve Meryem'in üzerine büyük bir iftira atmalarından;

157. Ve "Allah elçisi Meryem oğlu İsa'yı öldürdük" demeleri yüzünden (onları lânetledik). Hâlbuki onu ne öldürdüler, ne de astılar; fakat (öldürdükleri) onlara İsa gibi gösterildi. Onun hakkında ihtilâfa düşenler bundan dolayı tam bir kararsızlık içindedirler; bu hususta zanna uymak dışında hiçbir (sağlam) bilgileri yoktur ve kesin olarak onu öldürmediler.

158. Bilâkis Allah onu (İsa'yı) kendi nezdine kaldırmıştır. Allah izzet ve hikmet sahibidir.

159. Ehl-i kitaptan her biri, ölümünden önce ona muhakkak iman edecektir. Kıyamet gününde de o, onlara şahit olacaktır.

160. Yahudilerin yaptıkları zulümden, bir de çok kimseyi Allah yolundan çevirmelerinden, menetmelerinden dolayı kendilerine (daha önce) helâl kılınmış bulunan temiz ve iyi şeyleri onlara haram kıldık.

161. Menedildikleri halde faizi almalarından ve haksız (yollar) ile insanların mallarını yemelerinden dolayı içlerinden inkâra sapanlara acı bir

azap hazırladık.

162. Fakat içlerinden ilimde derinleşmiş olanlar ve müminler, sana indirilene ve senden önce indirilene iman edenler, namazı kılanlar, zekâtı verenler; Allah'a ve ahiret gününe inananlar var ya; işte onlara pek yakında büyük mükâfat vereceğiz.

[105] **Ahd-i Atik:** Eski Ahit, Kitab-ı Mukaddes'in ilk bölümünü oluşturan 39 kitaba verilen isimdir. Tevret ve Zebur'u da içine alır. Eski Ahit ve Yeni Ahit'in (Ahd-i Cedid'in) toplamı, Kitab-ı Mukaddes'i meydana getirir.

Eski Ahit Yahudilerin mukaddes kitaplarını içine alır. Bunlar iki ana başlık altında incelenebilir: 1. Tanah, 2. Talmud.

Tanah: Hristiyanlar'ın Ahd-i Atik adını verdikleri Tanah üç bölümden oluşur: 1. Tora (Tevrat), 2.Neviim, 3. Ketuvim.

Tevrat, Tanah'ın ilk beş bölümüne verilen isimdir. Çoğu zaman Yahudilerin kutsal kitabının tamamı "Tora" kelimesiyle açıklanır. İbranice bir kelime olan Tora, Arapçadan Türkçeye geçmiş olan Tevrat'ın karşılığıdır.

Tevrat kelimesi "Kanun, Töre, şeriat, emir, ders" vb. anlamlara gelir. Beş bölümden oluşan Tevrat, Tanrı'nın 7704 kelimeyle Musa'ya verdiği dinî esasları ihtiva eden kitap olarak görülür. Tevrat metninin orijinal dili Kutsal Kitap İbranicesidir. Bir bakıma "Şeriat" diye de tanımlanabilen Ahd-i Atik'i oluşturan kitapların sayısı, Yahudilerce 24, Hıristiyanlarca 39'dur. Kitapların sıralanışı ve gruplanışı konusunda da her iki din de farklı görüşlere sahiptir.

Tora, Tanah'ın ilk beş kitabını (Pentatök) ve Sina Dağı'nda Musa'ya açıklanan "On Emir"i (Dekalogos) içine alır; bunların tamamı, Tanrı'nın kullarıyla antlaşmasını içine alan bir dinî kanunu meydana getirir. Her sinagogda, yani Musevi tapınağında, Tora'nın makara şeklinde iki çubuğa (Ets Hayim) sarılmış bir deri üzerine el ile kopya edilmiş bir nüshası (Sefer Tora) bulunur. Haftada üç gün, törende Hazan (İslâmdaki Müezzin'in karşılığı) sinagogdaki cemaat ile beraber Tora'nın her hafta okunmak üzere 54 bölüme ayrılmış bölümlerinden birini (Peraşa) okur.

Tanah, yaklaşık bin yıl içerisinde meydana gelmiştir. Ancak kitabın sınırlandırması M.S. 90 yılında toplanmış olan Yemnia Konsili'nde yapılmış ve bugünkü yazılar seçilerek tespit edilmiştir. Tanah ile birlikte hahamların nesilden nesile aktardıkları sözlü kanunların bütününe Talmud adı verilir. M.S. 150 yıllarında Yehuda Hanasi adında bir haham, kendilerine kadar aktarılan sözlü kanunların kaybolmasından endişelenerek onları Mişna'da toplamıştır. "Tekrar edilmek suretiyle belletilen şeriat" anlamına gelen

Mişna, Tevrat'ın tekrarı, kanunların açıklaması ve tefsiri sayılır. Ancak belli bir seviyedeki bilgiye sahip olanların anlayabileceği dilde yazılmış olan Mişna'nın anlaşılmasını kolaylaştırmak amacıyla Yahudi âlimlerince şerhler yazılmıştır bu şerhlere ve açıklamalara Gemara adı verilir. Talmud, Mişna ve Gemara adı verilen eserlerin toplamına denir.

[106] **Ahd-i Cedid:** Kitab-ı Mukaddes'in sadece Hristiyanlara ait olan ikinci kısmı yani Matta, Markos, Luka ve Yuhanna'nın yazdığı İncil kitapları ve Luka'nın Resullerin işleri kitabı ile Havariler ve Pavlos'un yazdıkları Mektuplar'dan meydana gelen kısımlar. Ahd-i Cedid'i teşkil eden kitaplar aynı zamanda ortaya çıkmış ve aynı tarihte yazılmış olmayıp, Ahd-i Atik'te olduğu gibi uzun süre şifahi (sözlü) olarak nakledilmiş, daha sonra yazıya geçirilmişlerdir.

Bugünkü Kitab-ı Mukaddes'in Ahd-i Cedid kısmında bulunan dört İncil; Matta, Yuhanna, Luka ve Markos tarafından yazılmışlardır. Bunlardan yalnız Hz.İsa'nın teyzesinin oğlu Yuhanna, Hz. İsa'yı görmüş fakat İncil'ini onun semaya kaldırılmasından sonra Samos'ta yazmıştır. Luka ve Markos ise, Hz. İs'yı hiç görmemişlerdir. Bunlardan Markos, Petrus'un tercümanı idi. Petrus'tan işittiklerini Roma'da Yunanca yazmış, bu yazılarına Markos İncili denilmiştir. Luka ise Antakyalı bir papaz olup, Hz. İsa'yı hiç görmemiştir. Hz. İsa göğe çıkarıldıktan sonra Yahudi dönmesi olan Pavlus tarafından İseviliğe alınmıştı. Pavlus etkisiyle Luka İncili adıyla elde bulunan dört İncil'den en yanlışını yazdı. Matta da havarîlerden değildi. Yazdığı İncil'e Pavlus'un fikirlerini karıştırdı. Yalnız Matta İncili'nin değil, Yuhanna İncili'nin de başkası tarafından yazıldığı veya değiştirildiği iddia edilmektedir. Kısaca bu dört İncil, hakkında birbirlerinden farklı birçok rivayetler vardır. Bütün dünyanın birleştiği bir husus, bu dört İncil aynı hadiseleri başka anlatan ve insan eliyle yazılmış hikâyelerden ibaret olduğudur.

Hz. İsa hakkında Kur'ân-ı Kerîm'de bildirilenle, İncillerin muhtevası arasında çelişkiler bulunmaktadır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. İsa'nın tevhîd akidesini tebliğ ettiği ve kendisinin Allah tarafından İsrailoğullarına gönderilmiş bir peygamber olduğu bildirilmektedir. Nitekim mealen*; "Hani, Meryem oğlu İsa, 'Ey İsrailoğulları! Şüphesiz ben, Allah'ın size, benden önce gelen Tevrat'ı doğrulayıcı ve benden sonra gelecek, Ahmed adında bir peygamberi müjdeleyici (olarak gönderdiği) peygamberiyim.' demişti. Fakat (İsa) onlara apaçık mucizeleri getirince, 'Bu, apaçık bir sihirdir.' dediler."* (Saff, 61/6) buyrulmaktadır.

Ahd-i Cedid (İnciller) ise, onu (Hz. İsa) "ilâh" olarak bildirmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. İsa'nın öldürülmediği, çarmıha gerilmediği bildirilirken (bkz. Nisa, 4/157-158), İnciller onun çarmıha gerilişini tasvir

etmektedir. Ancak Barnabas İncili'ni İnciller arasında mühim bir yeri vardır. Hıristiyanların reddetmeye çalıştıkları bu kitap asıl İncil'e en yakın olanıdır. Bunda Hz. İsa'nın durumu Kur'ân-ı Kerîm'in haber verdiği şekilde anlatılmakta, teslis fikri yer almamakta ve Hz. Muhammed'in geleceği müjdelenmektedir.

[107] Köşeli parantez içi, bazı baskılarda yoktur. Bu kısmı Süleyman Uludağ yayınlamış ve şu notu düşmüştür: "... Bu ifade *Mukaddime'*nin baskısını yapan papazlar tarafından metinden çıkarılmıştır. İbn Haldun hakkındaki araştırmalarıyla tanınan Sâtı Husrî'ye göre bu fikra, *Mukaddime*, ilk şekliyle yazıldıktan sonra bir istidrat olarak sonradan ilâve edilmiştir. Bu fıkranın müstakil bir muterize cümlesi olması da bunu gösterir. Ayrıca fıkranın muhtevası, İbn Haldun zamanında müslümanların hıristiyanlara bakış açılarını ve tutumlarını da yansıtmamaktadır. Bundan başka çağının ahvâlini dikkatli bir şekilde kollayan ve gözeten İbn Haldun'dan böyle bir ifade sadır olamaz."

Süleyman Uladağ'ın bahsettiği Sati Husrî (1880-1969), bizim Satı Bey olarak bildiğimiz, ünlü eğitimcidir. Aslı Arap olduğu için, Osmanlı İmparatorluğu parçalanırken, 1919'da, "Arap milliyetçiliği" davasını gütmek üzere Suriye ve Irak'a gitmiş, devlet katında önemli görevler almış, uzun süre Mısır'da yaşamış, sonra Badat'a dönerek orada ölmüştür.

[108] Hâcib hakkında 96. dipnotta bilgi verilmiştir.

[109] **Tevfîz:** Sözlükte "bir işi bir kimseye havale etme, teslim ve tevekkül" anlamına gelir. Tasavvufta, kulun, bütün işlerini Allah'a havale etmesi ve O'nun yaptığı her işi gönül hoşluğu ile karşılaması, O'na hiçbir konuda ne dil ne de kalp ile itiraz etmemesi, sızlanmaması, içinde bir rahatsızlık duymaması demektir. Tefvîz, tevekkülün en mükemmel şeklidir. Bir âyette *"•••İşimi Allah'a tefvîz (havale) ediyorum•••"* (Mü'min, 40/44) buyrulmuştur.

[110] **Danık Farsça bir kelimedir; dirhemin altıda biridir.**

[111] Asıf, Hz. Süleyman'ın kâtibidir.

[112] *"Ey İnananlar! Savaş için ilerlerken, inkâr edenlerle toplu halde karşılaştığınızda onlara arkanızı dönmeyin."* **(Enfal, 8/15).**

[113] **İstihâre:** Sözlükte "hayır ve iyilik istemek, bir şey hakkında hayır talep etmek" anlamlarına gelen istihâre, bir kimsenin yapmayı istediği bir şeyin kendisi için hayırlı olup-olmayacağını Allah'ın kendisine bildirmesi maksadıyla yatmadan önce iki rekat namaz kılarak Allâh'a dua etmesidir.

İnsanlar, bazen kendileri için önemli bir karar verecekleri veya bir seçim yapacağı zaman dünya ve ahiret bakımından kendileri için hangisinin daha hayırlı olacağını kestiremezler. Bunu anlayabilmek için istihâre ederler ve Allah'tan yardım dilerler. Bu bakımdan istihâre, bir bakıma yapılacak işin hayırlı olmasını; hayırlı ise gerçekleşmesini Allah'tan dilemek ve O'ndan tercih konusunda yardım istemek demektir.

İstihâre namazı mendubdur. Namazın birinci rekatında Fatiha'dan sonra Kâfirûn sûresi; ikinci rekatında Fatiha'dan sonra İhlâs sûresi okunur. Namazdan sonra istihâre duası yapılır. Hz. Peygamber, istihârede şöyle dua edilmesini tavsiye etmiştir:

"Allahım! Senden, ilminle hakkımda hayırlı olanı bana bildirmeni, kudretinle bana güç vermeni istiyorum. Senin büyük fazl u kereminden ihsan etmeni istiyorum. Senin her şeye gücün yeter, ben ise âcizim; sen her şeyi bilensin, ben ise bilmem; çünkü sen bütün gizli şeyleri en iyi bilensin. Allâh'ım! Yapmayı düşündüğüm bu iş, benim dinim, yaşayışım, dünyam ve âhiretim bakımından hakkımda hayırlı olacaksa, bunu bana takdir eyle, onu bana kolaylaştır, uğurlu ve bereketli eyle! Yok eğer bu iş, benim dinim, yaşayışım, dünyam ve ahiretim bakımından kötü ise, onu benden, beni ondan uzaklaştır. Hayır nerede ise, onu bana takdir et ve onunla beni hoşnut eyle!" (Buharî, Teheccüd, 25)

İbadet ve sevap işlemek gibi iyi olduğu, haram ve günah gibi kötü olduğu bilinen şeylerde istihâre yapılmaz. İstihâre, yapılmasının doğru olup olmadığında tereddüt edilen şeylerde yapılır ve yedi kere tekrarlanır. İstihâreden sonra, insanın gönlüne bir açıklık gelir ve ilk defa kalbe doğan şeyin hayırlı olduğu kabul edilerek ona göre hareket edilir. Çeşitli sebeplerle istihare namazının kılınamaması hâlinde, sadece duası okunmakla yetinilir. (İ.P., *www.diyanet.gov.tr*).

[114] **Sıla-ı rahîm:** Akraba ilişkileri anlamına gelen "sıla-i rahim" kavramı ile; amca, hala, teyze, dayı ve bunların çocukları, kayın valide, kayınpeder ve kayınbirader gibi yakınlara karşı insânî, ahlâkî ve sosyal görevler ifade edilir. Bir çok âyet ve hadiste akraba ile ilişkilerin sürdürülmesi ve onların haklarının gözetilmesi emredilmektedir: *"Kendisi adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'a karşı gelmekten ve akrabalık bağlarını koparmaktan sakının?"* (Nisâ, 4/1), *"Allah, adaleti, ihsanı ve yakınlara yardım etmeyi emreder?"* (Nahl, 16/90), *"Akrabaya, yoksula ve yolda kalmış yolcuya haklarını ver."* (İsrâ, 17/26) anlamındaki âyetler ve *"Akrabalık bağını koparan (cezasını çekmeden) cennete giremez."* (Buharî, Edeb, 11; Müslim, Birr, 18-19), *"Fazîletli işlerin en üstünü senden ziyareti kesen akrabanı ziyaret ederek ilişkiyi sürdürmendir"* (Ahmed, III, 438) anlamındaki hadisler sıla-i rahîmin önemini ve bu görevin nasıl yapılacağını ifade etmektedir. Sıla-i rahîm görevi genelde iki şekilde yapılır:

a) Ziyaret etmek, maddî ve manevi yardımda bulunmak, sevinçli ve acılı günlerinde yanlarında olmak.

b) Onlara fiilî veya sözlü olarak her hangi bir zarar vermemek, onları kötülememek, unutmamak ve dargın durmamak.

Akrabalık ilişkilerini sürdürmek farz, bu ilişkileri koparmak ise haramdır. Akrabasını unutmayan, onlar ile ilişkisini sürdüren kimse sevap, aksi davranan kimse ise günah kazanmış olur. Bir kutsî hadiste yüce Allah, akrabalık ilişkisini sürdüren kimse ile ilişkiyi sürdüreceğini, akrabalık bağını koparan kimse ile ise ilişkiyi keseceğini bildirmiştir (Buharî, Edeb, 13). (İ.K., *www.diyanet.gov.tr*).

[115] Âl-i İmran, 3/26.

[116] Haşr, 59/9.

[117] Yönetim şekline dair bir de Hz. Ali'nin Mâlik bin Eşter'e yazdığı bir mektup (Ahidname) vardır.

656 yılında cereyan eden Cemel savaşından sonra Şam'ı itaat altına almak isteyen Hz. Ali, Irak'ın ikinci önemli şehri Kûfe'yi hükûmet merkezi yaptı. Ömrünün sonuna kadar bir daha Medine'ye dönmedi ve bu tarihten sonra Medine bir daha hükûmet merkezi olmadı. 657 yılında, Sıffîn savaşının ardından Kûfe'ye çekilen Hz. Ali, çok önemsediği Mısır valiliğine Mâlik el-Eşter'i tayin etti.

Hz. Ali, Mısır Valisi Mâlik el-Eşter'e, "Ahdnâme" olarak bilinen bir mektup yazarak dînî hayat, idarî işler, sosyal hayat, iktisat ve ekonomi, mâlî işler, adlî uygulamalar ve askerî işler hakkında tavsiyelerde bulunmuştur. *Ahdnâme*'yi Mehmed Celaleddin, Mehmet Akif Ersoy ve Abdülbaki Gölpınarlı yayınlamışlardır.

Hz. Ali'nin AhdnÂme'si:

Bilmillahirrahmanirrahim

(Rahmân ve Rahim Allah adıyla.)

Bu, Allah'ın kulu Emirü'l-Müminîn Ali'nin, vergisini toplamak, düşmanlarıyla savaşmak, halkını düzene sokmak, şehirlerini onarmak için Hârisü'l-Eşteroğlu Mâlik'i Mısır'a vali tayin ettiği zaman ona verdiği emirnâmedir.

Ona, Allah'tan çekinmesini, kullukta bulunmayı seçmesini, kitabında, farzlarına, sünnetlerine dair emredilenleri yerine getirmesini buyurur; çünkü hiçbir kişi yoktur ki Allah'ın emrettiği şeylere uymasın da kutlu olsun, mutluluk bulsun; onlara uymayan da yoktur ki âsi olmasın, kötülüğe düşmesin. Noksan sıfatlardan münezzeh olan Allah kalbiyle, eliyle, diliyle yardım etmesini buyurur; çünkü adı ululandıkça ululansın. Allah dînine yardım edene yardım edeceğini, onu üstün tutana üstünlük vereceğini vaat etmiştir. İsteklere düşünce nefsiyle savaşmasını, onun serkeşliğini giderip zaptetmesini emreder; çünkü "nefis, gerçekten de kötülüğü pek emredicidir. Ancak Allah'ın acıdığı kişi kurtulur ondan." (Yûsuf, 12/53).

Sonra şunu bil ki ey Mâlik, seni öyle bir yere yollamaktayım ki senden önce oradan adaletle hükmeden, zulümle hüküm yürüten nice devletler

gelip geçmiştir. Sen kendinden önceki buyruk sahiplerinin yaptıklarını nasıl görüyor, seyrediyorsan halk da senin yaptığın işleri, senin gibi görecek, seyredecek. Sen onlar hakkında neler diyorsan halk da senin hakkında o çeşit sözler söyleyecek. Allah kullarının dillerine neler ilham eder de onları söyletirse, temiz kişiler, o sözlerle gerçeği anlarlar, hükümde bulunurlar.

Kendine temiz işleri zâhire edin, en fazla sevdiğin azık, sence bu olsun. Hevâ ve hevesine hâkim ol, sana helâl olmayan şeyleri yapma; nefsini bunlara meylettirme; nefsini kötülükten alıkoymak, sevdiğin, yahut nefret ettiğin şeylerde ona hâkim olmak, ona insafla muamelede bulunmaktır. Halka merhametle muameleyi kendine âdet et; onları sevmeyi, onlara lütfetmeyi huy edin. Onlara karşı yiyeceklerini, içeceklerini ganimet bilen yırtıcı bir canavar kesilme.

Çünkü halk iki sınıftır: Bir kısmı dinde kardeştir sana, öbür kısmı yaratılışta eştir sana. Onlar sürçebilirler, kusur ederler; bilerek, yahut yanılarak ellerinden bazı şeyler çıkabilir. Senin yaptıklarını Allah'ın bağışlamasını nasıl seviyor, istiyorsan sen de onları bağışla; kusurlarından geç. Çünkü senin mevkiin onlardan üstür; seni bu işe memur edenin mevkii senin mevkiiden üstün; Allah'sa vali tayin edenden de üstün; onların işlerini senin emrine vermiş, onlarla seni sınanmaya uğratmış, Allah'la savaşmaya kalkışma sakın; onun azabından kurtulmana çare yok; bağışlamasına, merhametine aldırış etmememe de imkân yok.

Halkın kusurlarını bağışlayınca nedamete düşme; onlara ceza verince de sevinme; seni yoldan çıkaracak öfkeye kapılıp ceza vermekte tez davranma. Ben onlara buyruk verenim, emrime uyulması gerek demeye kalkışma; çünkü bu gönle gurur verir; dini gevşetir, nimeti bozar gider. Gönlüne böyle bir düşünce geldi mi, gücünün, kuvvetinin üstünde olan Allah'ın gücünü, kuvvetini düşün, onun kudretine karşı aczini gör; bu, baş kaldıran, serkeşlik eden nefsini yatıştırır, kibrini, gururunu giderir, yitip giden aklını başına getirir. Sakın Allah'ın azametiyle boy ölçüşmeye, onun kudretine kendi gücünü kuvvetini benzetmeye girişme; çünkü Allah, her zorbayı hor-hakir eder; her baş çekeni, ululananı alçaltır gider.

Allah'a karşı da insaflı ol, insanlara, ehline iyâline, adamlarından buyruğuna uyanlardan hoşlandıklarına karşı da insafla muamelede bulun; böyle yapmazsan bil ki zulmetmiş olursun. Allah kullarına zulmedenin düşmanıysa Allah'tır, Allah'la düşmanlığa girişenin delilini Allah batıl kılar,

zulümden geçinceye, tövbe edinceye dek de o kişi Allah'la savaşmış olur. Allah'ın nimetlerini bozan, zâil eden, azabının çarçabuk çatmasına sebep olan şeyler içinde zulümden daha güçlüsü yoktur. Çünkü Allah mazlûmların dualarını duyar; zâlimlere de çağı gelince azabını yollar.

Halkın valiye en ağır gelen sınıfı belâ çağında ona en az yardım eden, adaletten hoşlanmayan, isteklerinde direndikçe direnen, kendilerine ihsanda bulunulduğu zaman en az şükreden, ihsanda bulunulmayınca özrü güç kabul eyleyen, zamanenin çetinliklerine az dayanan, ileri gelenleridir. Dinin direği olan Müslümanların topluluğuna sebep bulunan, düşmana karşı duranlarıysa halk tabakasıdır; onları sevmelisin; onlara meyletmelisin.

İnsanların ayıplarını görüp gözeten, onları açıp söyleyen kişiler sana en uzak kişiler olsun. Onları kendine yaklaştırma. Çünkü insanlarda ayıp olabilir; valiyse bunları örtmeye en fazla hakkı olan kişidir. Onların bilmediğin ayıplarını açmaya, öğrenmeye kalkışma; sence bilinenleri, iyiliğe, temizliğe yormaya bak; bilmediklerin hakkındaysa Allah hükmeder. Ayıpları elinden geldikçe ört; buyruğuna uyanların ayıplarını örtmeyi sevdikçe, bu huyla huylandıkça Allah da senin ayıplarını örter, bağışlar.

Halka karşı duyduğun kini bırak, her suça ceza vermeye kalkma; sence doğru olmayan şeyleri bilmezlikten gel. Halkın kötülüğünü söyleyenlerin sözleri hemencecik gerçek bulma; çünkü halkın kötülüğünü söyleyen kovucu, öğütçülere benzese bile garez sahibidir. Nekes kişiyle meşverette bulunma; seni üstünlükten alıkor, ihsandan men eder, yoksulluğu gösterir sana, seni yoksulluğa sevk eyler. Korkakla danışma; işlerde zaafa düşürür, yapacağın şeyden seni alıkor. Haris kişiyle de danışma; zulümle mal yığmayı güzel gösterir sana. Nekeslik, korkaklık, hırs, ayrı ayrı huylardır ama bunların hepsi birden Allah'a kötü zan meydana getirmede birleşir.

Vezirlerinin en kötüsü, senden önce, kişilere vezirlik edenlerdir; suçta onlarla birlik olanlardır. Bunların yerine reyleri onlar kadar isabetli geçkin olan, fakat onlar gibi zâlime zulmünde yardımcı, suçluya suçunda ortak olmayan hayırlı kişiler bulabilirsin. Bunların yükü sana daha hafiftir; yardımları sana daha güzeldir; sana besledikleri sevgi daha gerçektir; senden başkalarıyla ülfetleri daha azdır. Yalnızken de bunlarla düş kalk, meclislerinde de bunları bulundur.

Sonra acı bile olsa sana gerçeği söyleyen, Allah'ın dostlarında bulunmasını hoş görmediğin şeylerde sana az müsaade eden kişileri seç; onların sözleri seni gerçeğe götürür, haksızlıktan geri kor. Takva ehliyle gerçek kişilerle dost ol; onların seni fazla övmelerine, yapmadığın işleri yapmış göstererek övünmene sebep olmalarına müsaade etme; çünkü fazla övülme, insanı kibre götürür, faziletten düşürür. İyilik edenle kötülükte bulunanı, katında bir görme sakın, çünkü onları bir görüş, iyilik edenleri iyilikten vazgeçirir; kötülük edenleri kötülüğe alıştırır; bunlara karşı lâyık oldukları muameleyi yap.

Bil ki valinin, halka lütufta, ihsanda bulunmasından, işlerini kolaylaştırmasından başka halkın emniyetini celbedecek bir şey olamaz. Onlara lütfeder, aralarında adaletle muamelede bulunur, işlerini kolaylaştırırsan evvelce yüreklerinde uyanmış bir nefret varsa yok olur, yerini emniyet ve sevi duygusu tutar. Onlara öylesine muamele et ki, halk senin hakkında güzel bir zanna sahip olsun. Gerçekten de iyi ve güzel zan, senin ağır yükünü hafifletir; o yükü senin sırtından alır. Şunu da bil ki senin hakkında iyi fikir güden, idarenden memnun olandır, kötü fikir taşıyanda idarenden memnun olmayandır.

Bu ümmetin ileri gelenlerinin, büyüklerinin güttükleri yolu yordamı, halkın alışıp yaptığı, böylece de birbirleriyle uzlaştığı, işlerinin düzene girdiği şeyleri eksiltme. Koyanların ecre, sevaba nâil oldukları eski yolu yordamı bırakıp onlara zarar verecek, yeni âdetler, yeni yollar icat etmeye girişme; onlardan eksilttiklerinin vebali sanadır.

İdaren altındaki şehirlerin düzene girmesi, halkın huzura kavuşması için daima bilginlerle görüş, bu hususta düşünceli kişilerle danış Bil ki halk sınıflara ayrılmıştır. O sınıfların bir kısmı öbür kısmının düzene girmesiyle düzelir, huzura erer; bir kısmının öbür kısmından müstağni kalmasına imkân yoktur.

Bu sınıflardan biri, Allah ordusudur, askerlerdir; biri umumi ve hususi işleri düzene sokan kâtiplerdir; biri adaletle hükmeden kadılardır; biri insafla, yumuşaklıkla kullar arasında hükmeden, beytülmal işlerini gören kişilerdir,biri Müslümanların amanına girmiş olan ve cizye veren Kitap ehlidir, vergi veren Müslümanlardır; biri alış verişle uğraşanlar ve sanat ehli olanlarıdır; bir de ihtiyaç sahibi olan yok yoksul kişilerdir ki bunlar, bu sınıfların en aşağı tabakasıdır. Bunların hepsinin de adlı adınca Allah

katında payı vardır; Kitabında, yahut Allah'ın salâtı o'na ve soyuna olsun Peygamberinin sünnetinde haddi konmuş, farzı bildirilmiştir ki bu ahidde, katımızda korunmaktadır.

Askerler, Allah'ın izniyle halkın sığınaklarıdır, valilerin ziynetleridir; dinin üstünlüğü, eminlik esenlik yolları onlarla korunur; halk ancak onlarla kalkınır, huzura kavuşur. Askerler Allah'ın emriyle alınan vergiyle beslenebilirler; düşmanlarına karşı o sayede güç kuvvet sahibi olurlar; düzene girmeleri ancak o vergiye dayanılarak olur; neye ihtiyaçları varsa onunla düzene sokulur.

Sonra bu iki sınıf, ancak üçüncü sınıfla, kadılar, zekât ve vergi memurları ve kâtiplerle nizama girer. Onlar halkın işlerini düzene sokarlar; faydalı şeyleri toplarlar; ileri gidenlerin de, aşağı olanların da işleri onların sayesinde emniyete kavuşur. Bütün bu sınıfların ayakta durmaları, tâcirlerle, sanatkârlarla mümkündür. Onlar halkın muhtaç olduğu şeyleri toparlar; çarşılara, pazarlara dökerler, böylece başka sınıfların yapamayacağı şeyleri yaparlar.

Sonra ihtiyacı olan, yokluk içinde bulunan, aşağı tabaka gelir. Bunları görüp gözetmek, bunlara yardım etmek gerektir. Allah katında bu sınıfların hepsinin de genişliği vardır, hepsinin de yeri vardır; ihtiyaçlarının giderilmesi, hallerinin düzene sokulması icap eder. Bu da valinin vazifesidir. Valinin, Allah'ın emirlerini gereği gibi yapar, halkın düzenine çalışır, çabalarken Allah'tan yardım dilemesi, hakka riayet etmesi, bu işler kendisine hafif gelsin, ağır gelsin dayanması gerektir.

Orduna sence Allah için, Rasûlü için ve İmamı için en fazla öğüt verenlerinden, emanet ve iffet bakımından en temiz olanlarından, hilmde en üstün bulunanlarından kumandanlar seç. Bunları, öfkelendiği zaman öfkesini yenen, ceza vermekten acele etmeyen, özrü kabul eden, zayıfları esirgeyen, kuvvetlilere karşı gevşemeyen kişilerden seçip tayin et; bunlar ne zora başvuranlardan olsun, ne zaafa düşenlerden.

Sonra toplumun soy-boy bakımından şereflilerinden, temiz ev bark sahibi olanlarından, geçmişlerinde iyilik bulunanlarından, savaşlarda yiğit davrananlarından, cömertlerinden asker al. Çünkü bunlarda yücelik, büyüklük huyları toplanmıştır. İyiliğin, adamlığın dalları budaklarıdır bunlar. Sonra da babaların oğullarını görüp gözetmesi, esirgemesi gibi

onların işlerini gör gözet, araştır; onlara ettiğin iyilik ve ihsan gözünde büyümesin; onlara verdiğin şey az bile olsa aşağı görünmesin sana. Çünkü bu ihsan, sana öğüt vermelerine, seni iyi bilmelerine, tanımalarına vesiledir. Onların büyük işlerini göreceğim diye küçük ehemmiyetsiz işlerinde ihmal gösterme. Az bir lütfün bile bir yerde işe yarar, ondan faydalanırlar; çoğunun da yeri var; ondan da müstağnî kalamazlar. Askerine en çok yardım edenleri kendilerine istihkaklarını, erzaklarını tam olarak verenleri, yurdu korumak için şehirlerde kalanlarla savaşa gidenlerin ailelerinin ihtiyaçlarını giderenleri, kumandanlarının sence en itibar görenleri olmalı; onlara öylesine muamelede bulunmalısın ki düşmanla savaşta hepsinin de derdi, fikri bir olsun. Onları esirgemen, kalplerinin sana meyletmesine sebep olur.

Valilerin gözlerini aydınlatan işlerin en üstünü şehirlerde, dosdoğru olarak adaleti yaymak, halk arasında sevginin belirmesine sebep olmaktır. Onların sevgileri de, ancak gönüllerinin huzura ermesiyle mümkün olur. Öğütlerinin doğruluğu ancak valilerinin hizmet müddetinin sona ermemesini istemeleriyle, idaresi kendilerine ağır gelmemesiyle, bir ayak önce gitmesini dilememeleriyle imkân bulur. Halkın dileklerini yerine getir, iyilerini öv, çektikleri zahmetleri say dök; çünkü güzel huylarını fazla anış, onların yiğitliklerini artırır; onları sevindirir. Allah dilerse iyilikte geri kalanları da o yola sevk eder, iyileştirir.

Sonra herkesin, sınanan, bilinen derecesini tanı; birinin çektiği zahmeti başkasına mal etme; onun yerine başkasını övme; herkese noksansız olarak hakkını ver; herkesin hakkını tanı. Birisinin büyük oluşu yaptığı, başardığı iş küçük bir işse, büyük görmene, gene birinin yaptığı iş büyükse, fakat kendisi düşkünse o işi küçük görmene sebep olmasın.

Büyük ve çetin işlerde, sana şüpheli görünen hususlarda Allah'a ve Rasûlü'ne başvurur. Yüce Allah irşad etmeyi takdir buyurduğu topluma "Ey inananlar, Allah'a Peygamber'e ve içinizden emredecek kudret ve liyakate sahip olanlara itaat edin. Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsanız, bir şeyde ihtilâfa düştünüz mü o hususta, Allah'a ve Peygamber'e müracaat edin" buyurmuştur (Nisâ, 4/59). Allah'a başvurmak, onun Kitabının muhkem emrine uymak, Rasûle başvurmak da onun reyde aykırılığı mucib olmayan apaçık sünnetine tâbi olmaktır.

Halka hüküm verecek kişileri, sence idaresine memur olduğun kişilerin en üstünlerinden seç. Öyle ki işler onları daraltmasın, birbirlerine hasım olanlar, onlara üst gelmesin, ayakları sürçüp yanlış bir işe düşmesinler; bilmezken sonra bilip, anlamazken sonra anlayıp hakkı yerine getirmediklerine nâdim olmasınlar; kendilerini zanna kaptırmasınlar, azacık bir anlayışla hükmün sonunu araştırmaktan kalmasınlar; şüpheli işlerde hüküm verirken düşünsünler, dayansınlar; apaçık delillere uysunlar; hasmın müracaati onları sıkmasın, gönüllerini daraltmasın; işleri iyice açıp yayıp anlayışta en sabırlı kişiler, hak meydana çıkınca da en kesin hükmü verenler olsunlar; övülmede ileri gidiş onları kibre sevk etmesin; aldatışa kapılmasınlar; bu çeşit kişiler de pek azdır. Sonra onların hükümlerinden de haberdar olmaya fazlasıyla çalış; hâkimin geçimini fazlasıyla temin et; halka ihtiyacını azalt. Sana yakın olanlara karşı küçük görünmemeleri, halkın dedikodusundan emin olmaları, hileye kapılmamaları için onlara, katında yüksek bir mevki sağla. Bilhassa buna çok dikkat et; çünkü bu din, kötü kişilerin ellerine tutsak düştü; onunla hevâ ve havese uyuldu; onunla dünya dilenir oldu.

Sonra vergi ve zekât memurlarına dikkat et. Onları sınadıktan sonra tayin et; onları şahsî bir meyille ve rastgele tayin etme; çünkü bu iki şey cevir ve hıyanet kollarının bir araya toplanmasına sebep olur. Bunları temiz ailelerden, İslâma eskiden girmiş olanlardan tecrübe ve utanç sahibi kişilerden seç; çünkü onlar, ahlâkça en üstün namusça en doğru, garezlerden en kurtulmuş, tamahları en az, işlerin sonuçlarını dikkatte en fazla gayretli kişilerdir. Sonra da onların rızıklarını bol bol ver. Çünkü bu nefislerini düzeltmeye kuvvet verir onlara. Müslümanların elleri altında bulunan malları yemekten alıkor onları. Aynı zamanda, emrine uymazlar, emanetine hıyanette bulunurlarsa bu, onların aleyhine de delil olur sana. Sonra işlerini teftiş et, onlara gerçek ve vefalı gözcüler gönder; hâllerini, işlerini görüp, anlayıp sana bildirsinler. Çünkü onların haberleri olmadan senin onlardan haberdar olman, onların emin bir surette iş görmelerine, halka yumuşaklıkla muamele etmelerine sebep olur. Onların içinde zâlimlere yardım edenler varsa onlardan korun. Onlardan biri, vazifesinde hıyanet eder de gözcülerin verdikleri haber onun aleyhinde olur, hepsinin de verdiği haber aynı bulunursa bu tanık olarak yeter sana. Artık ona bedenî cezayı verebilir, yaptığına karşılık onu suçlu tutar, onu aşağılık bir derekeye düşürür, onu hıyanet dağıyla dağlar, töhmet zincirini boynuna takarsın.

Vergi işini de araştır, memurlarını ahvalini düzene koy, çünkü vergi işinin ve vergi memurlarının düzene girmesi, onlardan başkalarının da düzene girmesi demektir. Onlardan başkaları ancak onların düzeniyle düzene girebilir. Çünkü insanların hepsi de verginin ve vergi memurlarının ehlidir, iyâlidir. Ancak vergi toplamaktan ziyade memleketin kalkınmasına dikkat etmelisin; çünkü vergi memleket kalkındıkça toplanabilir. Memleket kalkınmadıkça mamur bir hâle gelmedikçe vergi isteyen, şehirleri yıkar gider, kullarıysa helâk eder; öyle bir buyruk sahibinin işi, idaresi pek az bir müddet sürür. Vergi verenler, verginin ağırlığından, yahut vergi verecekleri şeylere bir âfet geldiğinden, yahut içecekleri, sulayacakları suyun kesildiğinden, yahut bir bendin yıkılıp araziyi su bastığından, toprağın kaydığından, yahut da mahsûlün mahvolduğundan şikâyet ederlerse hallerini düzene sokacak bir derecede vergilerini azaltman gerektir. Bu sana güç gelmeli. Çünkü bu yardımla, bu kolaylık göstermenle halk refaha kavuşur, ülke de mamur olur; bu takdirde senin idaren bezenir; ayrıca da halkı adaletle idare ettiğin için onların saygısını, sevgisini kazanmış olursun; refahlarına hizmet ettiğin, adaletle muamelede bulunduğun, onları kuvvetlendirdiğin için gerekince bu kuvvete de dayanabilirsin; onları esirgeyişin, haklarında adaletle muamele edişin, onlara yumuşak davranışın da buna sebep olur. Öyle bir an olur, öyle bir çağ gelir çatar ki onlara baş vurman gerekir; onlar da dileğini seve seve kabul ederler; istediğini yerine getirirler; çünkü ülkede vücuda gelen mamurluk ve servet, onlara yükleyeceğin yükü çekmelerine kuvvet verir. Bir yerin harap olması oradaki halkın yoksul düşmesin-den ileri gelir; oradaki halkın yoksulluğuysa valilerin, kendilerine mal yığmalarından, valilikte kalacaklarına emin olmamalarından, ibret alınacak şeylerden az ibret almalarındandır.

Sonra kâtiplerini de teftiş et; onların da hallerine dikkat et; işlerine, onların hayırlılarını tayin et. Düşmanlara karşı kullanacağın düzenleri, gizli tuttuğun şeyleri, kendini büyük gören, bu yüzden de topluluğun önünde sana karşı durmaya cür'et eden kişilere değil, temiz ve iyi huylu olanlarına yazdır. Memurlarından gelen mektupları sana sunmakta gaflet etmemeleri, senden aldıkları emri, aldıkları gibi bildirmeleri, bir ahde gireceğin vakit şartları gevşek, zayıf bırakmamaları, gerekirse o ahdi bozmakta aciz göstermemeleri, şartları ona göre koşmaları, işleri başarırken de hadlerini bilmeleri gerektir. Kendi haddini bilmeyen kişi başkasının haddini hiç bilmez.

Sonra onları, kendi anlayışına güvenerek, onlara meyline uyup haklarında iyi bir zan besleyerek tayin etme; çünkü insanlar, yapmacıklara baş vurarak, güzel hizmetler göstererek kendilerini valiye iyi tanıtırlar; oysa ki yapmacık hareketlerin ötesinde ne öğüt vermeyi bilirler, ne emanete riayet etmeyi. Senden önceki temiz kişilerin seçtikleri kişilere bak, sen de onları seç, halka en güzel muamelede bulunmalarını, en fazla emanete riayetle tanınmış olanlarını iş başına getir; bu, Allah'a karşı özü doğru olduğunu, işlerine memur olduğun kişilere de hayırlı bulunduğunu ispat eder.

Her işin başına en büyüğü kendine üç gelmeyecek, işlerin çokluğu, onu şaşırtmayacak kişileri geçir. Kâtiplerinden birinde bir ayıp görür de aldırmazsan o ayıpla da sen ayıplanırsın, sonra cevap da veremezsin.

Bir de tâcirleri, sanat ve zanaat erbabını tavsiye ederim sana; onlara karşı hayırlı ol. Onların bir kısmı oturdukları yerlerde ticaretle meşgul olur. Bir kısmıysa bir yerden bir yere gider, mal götürüp getirir; bir başka bölüğü de halkın muhtaç olduğu şeyleri ellerinin emekleriyle hazırlar. Bunlara hayırla muamelede bulun; çünkü onlar faydalı kişilerdir. Gereken şeyleri uzun yollar aşarak, beller geçerek, ülkendeki karalarda, denizlerde, düzlüklerde, dağlıklarda gezerek alırlar, getirirler; oysa halkın o şeylerin bulunduğu yerlere gitmesine ne imkân vardır, ne de gücü yeter. Onlar düzene bağlıdırlar, isyanlarından korkulmaz; barış adamlarıdır, gailelerinden ürkülmez. Bulunduğun yerde de onların işlerini gör gözet, uzak, yakın şehirlerde de hâllerini izle, dikkat et, bir zulme uğratma onları. Ama şunu da bil ki, bütün bunlarla beraber, bunların çoğunda aşırı bir hırs, kötü bir nekeslik, bencillik, faydalı şeyleri gizleyip, saklayıp azalınca değerinden fazla satma gayreti, menfaat düşkünlüğü vardır; ellerinde bulunanları bildikleri gibi satmak isterler; buysa halkın zararına sebep olduğu gibi valilere de buna göz yummak ayıptır, noksandır. İhtikârı men et; çünkü Allah'ın salâtı O'na ve soyuna olsun Rasûlullah da men etmiştir. Alış veriş, güzel surette, adalet terazilerine uygun olarak, bir narh konarak yapılsın; iki taraf da, satan da zarar etmesin, alan da. Sen ihtikârı nehyettikten sonra onu yapmaya kalkışan olursa cezalandır, fakat cezada pek de ileri gitme.

Sonra Allah için, Allah için aşağı tabakayı gör gözet. Onlar başvuracakları bir düzen bulamayan, yok yoksul, muhtaç, darlıkla bunalmış, dertlere karmış, kazançtan âciz kalmış kişilerdir. Bu sınıf içinde dilenenler olduğu gibi bir şey umup bekleyenler, fakat kimseden bir şey

istemeyenler de vardır. Onların hakkına dair Allah'ın sana emrettiği şeyi Allah için olsun, koru. Onlara, memur olduğun beytülmalden, her şehirde, Müslümanların ganimet olarak elde ettikleri ve devlete ait olan arazinin gelirinden, ekininden bir pay ayır. Bulunduğun şehirde, o şehre yakın yerlerde olanlarıyla uzaklarda bulunanları aynı hükme tâbidir; onların her biri hakkına riayet etmeni ister. Nimetler içinde bulunuşun, ehemmiyetli işlere dalışın, onları unutturmasın sana; ehemmiyetli işlere bakman, küçük sayılan işlere bakmayışına bir mazeret olamaz; böyle bir özürde kabul olunamaz. Unutturmasın sana onları ehemmiyetli işlere dalman; yüzünü çevirme onlardan. Onların gözlere hor görünenlerini, insanlar tarafından aşağı sayılanlarını, fakat sana gelip hâllerini anlatamayanlarını sen ara, bul. Onları bulmak, hâllerini sorup anlamak için Allah'tan korkan, ona karşı ululanmayan güvendiğin kişiler yolla; onların hâllerini sana bildirsinler. Sonra haklarında öylesine harekette bulun ki Allah'a ulaştığın gün onlar hakkında özürler getirmeye kalkışmayasın. Çünkü bunlar, halk içinde başkalarından daha fazla insafa lâyık kişilerdir. Bütün bu sınıfların haklarını vermeye gayret et, bilmeyerek hakkına riayet etmediklerin için de Allah'tan bağışlanmanı dile.

Yetimlerden, kocalmış kişilerden bir düzene başvuramayanları, kimseden bir şey dilemeyenleri gör gözet. Bu, valilere ağır bir yüktür. Fakat hakkın hepsi de ağırdır. Ancak Allah, hayırlı bir sonuca varmalarını isteyip ona dayananlara, vaat ettiğini gerçek bilip inananlara o yükü hafifletir.

Zamanın bir kısmını ihtiyaç sahiplerine hasret, onların hepsini huzuruna al, otur, onlarla görüş. O mecliste seni yaratan Allah'a karşı gönül alçaklığını takın. Askerinden, yardımcılarından, koruyucularından, zaptiye erkânından hiç kimse onları korkutmasın; onlara mâni olmasın, onlar da seninle yüz yüze korkmadan, çekinmeden konuşsunlar. Allah'ın salâtı O'na ve soyuna olsun, Rasûlullah'ın bir yerde değil, birçok yerde "Zayıfın kokup çekinerek, dili dolaşarak söz söylemeye çalıştığı, fakat kuvvetliden hakkını alamadığı toplum ne temizliğe ulaşır, ne kutluluğa kavuşur" buyurduğunu duymuşumdur; onların sert konuşmalarına, söz söylerken ağır lâflar edenlerine tahammül et; daralmayı, onlarla görüşmekten çekinip utanmayı bırak da Allah bu yüzden sana rahmetlerini yaysın; ona itaatin yüzünden sevaplar versin. İhsanda bulunduğun zaman minnet yükleyerek verme ki, verdiğin, alana sinsin; vermediğin zaman da güzellikle özürler getirerek verme ki almayan, hiç olmazsa sevinsin.

Bazı işler de vardır ki bizzat senin yapman gerektir. Bunların biri, kâtiplerinin yazmakta aciz gösterdikleri hususlarda memurlarına senin cevap vermendir. Biri de halkın ihtiyacı sana hangi gün arz edilirse hemen o gün o ihtiyaçları gidermendir ki bu, olabilir ki yardımcılarını sıkar; vaktinde yapmazlar bu işi. Her günün işini o gün gör. Çünkü her gün yapılacak bir iş vardır.

Vakitlerinin en üstününü, en fazlasını seninle Allah arasındaki kulluğa hasret. Fakat halka sarf ettiğin vakitlerin de hepsi, işlerde niyetin temiz oldu mu, halk bu yüzden esenliğe erişti mi Allah'a ait olur, ona kulluk sayılır.

Allah için dinini halis kılan farzlara bilhassa dikkat et. Gecende gündüzünde bedenî ibadetlerini onlarla Allah'a yaklaşmak kastıyla kusur etmeden, riyâya düşmeden nasıl gerekse o çeşit yerine getir. Halka namaz kıldırdığın zaman namazı uzatıp onları usandırmadan, tez, fakat erkânını yitirmeden kıldır; çünkü halk içinde hasta olan vardır, işi-gücü olan vardır. Allah'ın salâtı o'na ve soyuna olsun, bene Yemen'e gönderdiği zaman Rasûlullah'a, onlara nasıl namaz kıldırayım diye sordum. En zayıfının kıldığı namaz gibi kıldır, inananlara karşı merhametli davran buyurdular.

Bütün bunlardan sonra derim ki: Buyruğunun altında bulunanlara uzun müddet görünmez olma; çünkü valilerin halka görünmemeleri darlıktan bir kısımdır; halkı sıkar; valilerin idare işlerinde az bilgili olduklarına delâlet eder. Onlara görünmemek, onların birçok şeyleri öğrenmelerine de engel olur; onlarca büyük şeyler küçük görünür, küçük şeylerse gözlerinde büyür; güzel ve iyi, çirkin görünür onlara; çirkinse güzelliğe bürünür; hakla batıl birbirine karışır gider. Vali de bir insandır ancak; halkla görüşmedikçe onların hâllerini bilemez. Kendisinden gizli kalanları göremez. Gerçeğin apaçık alâmetleri yoktur ki bunlarla doğru, yalandan ayrılsın. Sen iki kişiden birisin ancak: Birisi mutlaka hakkı yerine getirir, herkese hakkını verir; gereken hakkı verdikten, iyi iş gördükten sonra neden gizleneceksin? Öbürü, vermemeyi, hakkı edâ etmemeyi âdet edinmiştir; halk senden ümit kestikten sonra hemencecik el çeker senden, ne diye onlara görünmeyeceksin? Oysa ki halkın sana zahmet vermeyen şikâyetlerinin çoğu, ya bir zulme uğradığındandır, yahut muamelede insaf ve adalet isteğindendir. Sonra valinin bazı adamları da bulunabilir ki onlar, kendi reyleriyle hareket ederler; zulümde bulunurlar; insafları azdır; muamelelerinde adaleti gözetmezler; bütün bunların sebeplerini kesip

ortadan kaldırarak şerlerini insanlardan gider. Yakınlarına, yanında bulunanlara arazi verme ki bazı yerleri, bazı tarlaları elde etmek tamahına düşmesinler; aksi hâlde oradaki köye zarar gelir; bu işin, bir ırmaktan su almak ihtiyacında bulunanlara zararı dokunur; o sudan faydalanmak, o yerden fayda sağlamak isteyenlere araziye sahip çıkanlar zulmederler; bunun faydası başkasına düşer, vebaliyse valinin boynuna yüklenir; oralardan, verdiğin kişiler faydalanırlar, ayıbıysa dünyada da sana düşer, ahirette de sana. Yakın olsun, uzak olsun, kime gerekse hakkını ver; bu hususta sabırlı ol, ecrini Allah'tan iste; akraban ve yakın adamların bile olsa haktan ayrılma; işin sonunu düşün; isterse sana ağır gelsin bu iş, hayırlı olduğu sence malûmsa yapmaktan çekinme; hakkını yerine getir. Halk bir işte zulüm var zannına düşer, sana hayıflanırsa aslını anlatarak, özürler getirerek zanlarını değiştir; bu suretle sen adaletle iş görmüş olursun, buyruğun altındakilere de yumuşaklıkla muamele etmiş bulunursun. Özür getirmekle sen hakka riayet eder, muradına erersin, halk da doğruyu anlar, işin aslını bilir.

Düşmanın, seninle barışmak isterse reddetme. Barışta Allah'ın rızası var, orduna huzur ve istirahat ver, sen de sıkıntılarından kurtulmuş olursun; şehirlerinse eminliğe kavuşmuş olur. Ama barıştıktan sonra düşmanından sakın da sıkın; çünkü çok kere düşman yaklaşır, gafil olmanı bekler. Şu hâlde ihtiyatla hareket et, bu hususta iyi bir zanna düşmeyi töhmet altına al. Seninle düşmanının arasını bir bağla bağladın, onunla bir muahedeye vardın, yahut da ona aman elbisesini giydirdin mi ahdine vefa et; verdiğin amana riayet et; nefsini, ona verdiğin söze, ahde kalkan yap. Çünkü dilekleri birbirine aykırı, reyleri darmadağın ve çeşit çeşit olduğu hâlde insanların Allah'ın farz ettiği şeylerde hepsi de ahde vefa etmeyi ululadıkları gibi ululadıkları bir farz yoktur. Hatta Müslümanlar şöyle dursun, müşrikler bile bunu gerekli saymışlar, buna riayet etmişler, ahitte, amanda durmamanın ne zararlar vereceğini bilmişlerdir. Verdiğin amana gadretme; ahdini bozma, hıyanette bulunarak düşmanını aldatma, çünkü Allah'a karşı böyle bir cür'ette bulunan, çok kötü, çok ziyankâr bir bilgisizdir ancak. Allah, ahdini, amanını kulları arasında bir rahmet olarak yaymıştır ki o, bir emniyettir, herkes orda esenleşir; bir haremdir, herkes ona sığınır; bölük bölük herkes onun civarına koşar gider. Onu bozmak, ona hıyanet etmek, ona hile katmak olamaz. Bahanelerle bozulacak ahde girme, pekiştirdikten sonra yorumlara güvenme; Allah adına verdiğin ahdi

bozmaya, haksız olarak ondan dönmeye kalkışma; genişlemesi umulan, sonunda üstünlük bekleyen darlığa dayanman, günahından korkacağın gadirden hayırlıdır; bozarsan Allah'ın gazabı gelip çatar sana; ne dünyada berhudar olursun, ne ahiretinde.

Ey Mâlik! Cenab-ı Hakk'ın engin rahmetinden ve bütün arzu ve istekleri kuşatan büyüklük ve kudretinden niyaz ederim ki, beni ve seni rızâ-yı şerîfine uygun hareket ettirsin. Halkın güzel övgülerine nâil kılsın. Hükmettiğimiz belde ve köylerde güzel eserlerimizin kıyamete kadar baki kalmasını sağlasın. Kusursuz nimetlere ve herkesi kuşatan bağışa layık olmaya muvaffak eylesin. Özellikle rica ederim ki, benim ve senin sonumuzu şehitlik mertebesi ile ve son nefesimizi kelime-i şehadetle bağlasın. Zira Hz. Peygamber şöyle buyurur: "Şehit, görmekte bulunduğu kerametten dolayı tekrar tekrar dünyaya dönmeyi ve on kere öldürülmeyi temenni eder." Biz ancak kendisine dönücü ve rağbet edici olmuşuz. Selâm Allah'ın Resulüne ve onun tertemiz soyuna olsun."

[118] Cerh ve ta'dil hakkında 31. dipnotta bilgi verilmiştir.

[119] **Salih hadis:** Adalet ve zabt özelliklerini taşıyan râvîler tarafından muttasıl bir isnatla rivayet edilen, şaz ve illetli olmayan hadislere denir. Bu tarife göre sahih hadiste şu beş şartın bulunması gerektiği anlaşılmaktadır.

Senedi muttasıl olmalıdır. Yani baştan sona kadar senette bulunan her râvînin, hadisi bizzat hocasından görüşerek almış olması gerekir. Bu durum hadisin kesin rivayet sıygaları ile aktarılmasını zorunlu kılar. Kesin rivayet sıygaları, hadisin beş duyu ile alındığını ifade eden lafızlardır.

Râvîler adaletli olmalıdırlar. Adalet, râvînin her türlü günahtan ve mürüvvete aykırı olan hallerden uzak olması demektir. Buna göre râvî takvalı olmalıdır. Her türlü şirk, fısk, bid'at ve küçük günahlardan sakınmalıdır. Muttakî olduğu bilinmeyen râvînin hadisi sahih olmaz.

Râvîler zabt sahibi olmalıdırlar. Zabt, râvînin gaflet içerisinde olmayıp, uyanık ve dikkatli olması; hadisi ezbere rivayet ediyorsa istediği anda okuyabilecek ve hatasız aktarabilecek şekilde ezberlemesi; kitaptan rivayet ediyorsa, hadisi aldığı andan itibaren başkasına aktarana kadar değişikliğe uğratmadan koruyabilmesi; mana ile rivayet ediyorsa, manayı bozacak durumları bilmesi demektir. Zabt niteliğini taşımayan râvînin hadisi sahih olmaz.

Hadis şaz olmamalıdır. Şaz hadis, sika bir râvînin, kendisinden daha sika bir râvînin rivayetine veya kendi derecesindeki birden çok sika râvînin ortak rivayetlerine aykırı olarak rivayet ettiği hadisdir. Bu durumda daha güvenilir olan râvînin ya da güvenilir olan râvîlerin ortak rivayeti tercih olunur. Bunlara aykırı olan şaz rivayet ise sahih olma özelliğini kaybeder.

Hadis illetli olmamalıdır. İllet, hadisi çoğu kere zayıflığa götüren, zor anlaşılabilen kusurdur. Bu kusur tespit edilince hadis sahih olmaktan çıkar. İllet hadisin senedinde veya metninde olabilir. İlletli hadise muallel hadis denir.

Sahih hadisler kendi aralarında ikiye ayrılır; a) Sahih li-zâtihi: Sahih hadiste bulunması gereken şartları en üstün derecede kendisinde taşıyan hadislere denir. Bu tür bir hadisin sıhhati için destekleyici bir isnada ihtiyacı yoktur. b) Sahih li-gayrihi: Sahih hadiste bulunması gerekli olan şartları en üstün derecede kendisinde bulundurmadığından, aslında hasen olduğu halde, başka isnadlarla desteklendiği için sahih rütbesine yükselen hadise

denir. Hadislerin bir üst dereceye yükselmeleri şahid ve mütâbî denen destekleyici hadisler sayesinde olur.

Hadis usulü ilmine göre yukarıda kısaca açıklanan beş şartı taşıyan hadis sahihtir. Bazen bir hadisin sahih olup olmadığı hadisçiler arasında tartışmalı olabilir. Bunun sebebi, sahih hadiste bulunması gereken şartların farklı olarak değerlendirilmesidir.

Sahih hadisin hükmü: Âlimler, ibadet, muamelat gibi bütün dini hükümlerde sahih hadisin delil olduğunu ve onunla amel etmenin gerekli olduğunu ittifakla kabul etmişlerdir. İnanç esaslarında ancak mütevatir hadis delil olur.

Sahih hadislerin isnâdında yer alan râvîlerin adalet ve zabt özellikleri ile sıhhatte esas alınan diğer niteliklerin farklı düzeylerde olması nedeniyle, sahih hadisler kendi aralarında derecelendirilmiştir. Sahih hadislerin sıhhatteki üstünlükleri açısından sıralamaları şöyledir:

Birinci Derece: Buharî ve Müslim'in birlikte rivayet ettikleri (muttefekun aleyh olan) hadisler.

İkinci Derece: Buharî'nin rivayet ettiği Müslim'in rivayet etmediği hadisler.

Üçüncü Derece: Müslim'in rivayet edip, Buharî'nin rivayet etmediği hadisler.

Dördüncü Derece: Buharî ve Müslim'in ortaya koyduğu sıhhat şartlarına uygun olan hadisler.

Beşinci Derece: Buharî'nin sıhhat şartlarına uygun olan hadisler.

Altıncı Derece: Müslim'in sıhhat şartlarına uygun olan hadisler.

Yedinci derece: Buharî ya da Müslim'in sıhhat şartlarına uygun olmadığı halde, diğer muteber hadis âlimlerince sahih kabul edilerek rivayet edilen hadisler. (A.G., *www.diyanet.gov.tr*)

[120] **Mevkuf hadis:** Senedi muttasıl olsun veya olmasın sahabeye dayandırılan söz, fiil ve takrirlere mevkûf hadis denir. Bu hadis merfû hükmünde olmadığı sürece kesin delil olarak kabul edilmemiştir.

Merfû hükmünde olan mevkuf hadisler; sahabenin, "şöyle emrolunduk", "şöyle nehyolunduk", "bize mubah kılındı", "bize farz kılındı"; "şöyle söylerdik", "şöyle yapardık", "şöyle yaparlardı", "şöyle söylerlerdi", "şöyle yapılmasında bir beis görmezdik"; "şu da sünnettendir", "sünnette şöyle buldum", "sünnet şöyle idi" gibi sözlerle verdikleri haberlerdir.

Sahabenin, iman, Kur'ân-ı Kerîm'in nuzûlü, gaybî konular ve bir fiilin Allah'a itaat ya da isyan olduğunu bildirmek gibi kendi görüşleri olması muhtemel olmayan naklî konulardaki sözleri de merfû hükmündedir.

Yukarıda sayılanların dışında, doğrudan sahabeye dayandırılan sözler, merfû hükmünde olmadığından, dinde delil olmaz.

[121] **Mudellis ve tedlis:** Sözlükte, "deles"in tef'il bâbından ism-i fail olan mudellis, hadis usûlü ilminde, rivayetin de tedlis yapan muhaddise denir. Bir râvî görüşmediği veya görüştüğü hâlde hadis almadığı bir şeyhten bizzat rivayet etmişçesine hadis rivayet ederse böyle rivayet etmesine tedlis, tedlis yaparak rivayet ettiği hadisi mudelles denilmiştir. Rivayetinde tedlis yapan râvîye de müdellis adı verilir. Çoğulu mudellisûn gelir.

İbn Haceri'l-Askalânî'ye göre müdellisler beş derecedirler. Bunlardan birinci dereceyi Yahya bin Saîd el Kattan gibi tedlis yapmamakla tanınan veya çok ender olarak tedlis yaptığı tespit edilenler teşkil eder.

İkinci derece, hadis imamlarının tedlis yaptığına ihtimal verdikleri muhaddislerdir. Bunlar, güvenilir oldukları ve rivayetlerinde çok az tedlis yaptıkları için sahih hadislerini rivayette beis görmemişlerdir. Sufyânu's-Sevrî gibi. İbn Hacer'e göre Sufyân bin Uyeyne gibi sadece sikadan rivayetinde tedlis yapan müdellisler de aynı dereceye dâhildir.

Üçüncü dereceyi rivayetlerinde fazlaca tedlis yapanlar oluştururlar. Hadis imamları bunların hadisleri arasında sadece sema yoluyla aldıklarını tasrih ettikleriyle ihticac ederler. Aralarında hadisleri kesinlikle reddedilenleri olduğu gibi Ebu'z-Zubeyr el-Mekkî gibi kabul edilenleri de vardır.

Dördüncü derecedekiler, zayıf veya meçhul râvîlerden rivayetlerinde tedlis yapanlardır ki böyle müdellislerin sema yoluyla aldıklarını tasrih etmedikleri sürece hadisleri ile hiçbir şekilde amel edilemeyeceğine ittifak vardır. Bakiyye İbnu'l-Velîd bu derecede olan müdellislere misâldir.

Beşinci derece müdellisler tedlisle birlikte başka bir sebepten dolayı cerhedilerek zayıf râvî durumuna düşenlerdir. Böyle müdellislerin hadisleri rivayetlerinde sema açıklamış olsalar bile kendilerini zayıf bulanlar tarafından tevsik edilmedikleri takdirde merduddur.

(İhticac: Bir şeyi delil getirerek hüküm vermeye denir. Hadis ilminde bu manada herhangi bir şer'î meselede hadisi delil olarak kullanma; hadisten hüküm çıkarma)

[122] **Mu'an'an:** Senedinde tahdis, ihbar, semâ gibi kesinlik belirten rivayet sıygaları kullanılmayıp "an" edatı kullanılan hadise "mu'an'an hadis", "an"la rivayet eden râvîye de "mu'an'ın" denir. Mu'an'an; metnin değil, senedin özelliğidir.

Mu'an'an hadis, muhaddislerin, fıkıhçıların ve usûlcülerin çoğunluğuna göre, râvîsinin tedlisten uzak olması ve hocasıyla karşılaştığının bilinmesi şartıyla muttasıl kabul edilmiştir. Râvînin hocasıyla karşılaşması "likâ" ya da "mülâkât" terimleriyle ifade edilir. Buharî, hocası Ali ibn Medinî ve diğer bazı hadisçilere göre "likâ"nın gerçekleşmesi için, râvînin, hocasıyla görüştüğünün bilinmesi gereklidir. Buharî *El-Câmi'u's-Sahih* adlı eserinde bu kuralı uygulamıştır. Müslim'e göre ise "likâ" için, râvî ile hocasının aynı asırda yaşayıp görüşme imkânlarının bulunması yeterlidir. Çünkü böyle bir imkân, râvî ile hocanın mutlaka görüşmüş olmalarını beraberinde getirir. *Sahihân*'daki (İki Sahih'teki) mu'an'an hadisler, Buharî ve Müslim'in kendi şartlarına uygun olarak gelmiş, bunların muttasıl olduğu muhaddislerce ispatlanmıştır. Bundan dolayı Sahihân'ın mu'an'anları sahihdir. Müdellesin Mu'an'anı: Rivayetlerinde tedlis olduğu bilinen bir râvînin "an" ile rivayet ettiği hadistir. Bu hadis, esas itibarıyla zayıftır. Başka isnadlarla muttasıl olarak rivayet edildiği takdirde sahih kabul edilir. Buharî ve Müslim'e göre, rivayetlerinde tedlis bulunan bir râvînin "an"la rivayet ettiği hadis, aynı râvînin, hocasından bizzat işiterek rivayet ettiği sabit olmadıkça kabul edilmez.

[123] **Sema':**Hadisi, bizzat şeyh denilen muhaddisle bir araya gelerek, ondan işitmek suretiyle gerçekleşir. Sema', hadis rivayet usûllerinden biri, birincisi ve en önemlisidir.

[124] **İstişad:** Şahit tutmak anlamını veren bu kelime hadis usûlünde bir hadisin aynı manaya gelen ve bir başka sahabeden nakledilen şahidini rivayet etmek, onu şahidi ile desteklemek manasına kullanılır.

[125] **Mutabaat:** Tâbi olmak, ardından gitmek, izlemek demektir. Tebi'a kök fiilinin mufâ'ale bâbından mastandır. Terim olarak hadis usûlünde râvîsi rivayette infirad ettiğinden ferd olduğu sanılan bir hadis, başka tarik veya tarîklardan rivayet edilip edilmediğini anlamak üzere çeşitli hadîs kitaplarından araştırılır. İtibar adı verilen bu araştırma sonunda o hadîsin bir başka ravi tarafından rivayetinde tek kalan ravinin şeyhi veya şeyhinin şeyhinden rivayet edildiği anlaşılırsa "mutâba'at" hâsıl olmuştur. Bu manaya göre mutabaat, şeyhinden rivayetinde tek kalmış sanılan bir râvîye bir başka râvînin tâbi olarak ya o şeyhten veyahut o şeyhin şeyhinden aynı hadisi rivayet etmesi demek olur.

[126] **Râyât hadisleri:** Bayrak ve sancakların ggeçktiği hadislerdir. Râyât, râyet'in çokluğudur. Râye, büyük bayraktır, livâ ise küçük bayraktır. Kimi mütercimler râye'yi bayrak ve livâ'yı, sancak diye tercüme etmişlerdir. El-Hâris bin Hassan şöyle demiştir: *"Ben Medîne-i Münevvere'ye geldim. Peygamber (Sallallahü Aleyhi ve Sellem)'i minber üzerinde ayakta iken gördüm. Bilâl da O'nun önünde ayakta idi, bir kılıç kuşanmıştı. Bir de siyah bir bayrak gördüm ve bu (bayraklı adam) kimdir? diye sordum. Dediler ki: Bu, Amr bin el-Âs'dır, bir savaştan geldi."*

Câbir bin Abdillah'tan rivayet edildiğine göre: *"Peygamber (Sallallahü Aleyhi ve Sellem) fetih günü beyaz sancaklı olarak Mekke'ye girdi."*

(Abdullah) bin Abbas'tan rivayet edildiğine göre: *"Resûlullah (Sallallahü Aleyhi ve Sellem)'in bayrağı siyah ve sancağı beyaz idi."*

Câbir'in hadisini Tirmizî, Ebu Davud ve Nesaî; İbn Abbas'ın hadisini Tirmizî ve Hâkim rivayet etmişlerdir. Ebu Davud'un rivayet ettiği bir başka hadiste Hz. Peygamber'in bayrağının sarı renkli olduğu bildirilmiştir. *Tuhfe* yazarı Tirmizî'nin şerhinde bu rivayetleri anlattıktan sonra: *"Rivayetler arasında bir ihtilâf söz konusu değildir. Çünkü değişik zamanlarda değişik renkli bayrak kullanılmış olabilir."* demiştir.

[127] **Merfû:** Merfû'.hadis, senedi nasıl olursa olsun, Hz.Peygamber açıkça veya hükmen nispet edilen hadistir. Mürsel'in karşısında kullanıldığında muttasıl manası kasdedilir. Merfû' hadis sened ve metninin özelliklerine göre sahih, hasen, zaif ve mevzû' (uydurma) olabilir. Bir nitelik eklemeksizin tek başına "hadis" denince de "merfû'" hadis anlaşılır.

[128] **Fîhi nazarun:** "Hakkında görüş var" demek olan bu tabir de cerh lafızlarındandır. Cerhin beşinci mertebesinde yer alır. Kaide olarak bu ve diğer beşinci mertebede yer alan cerh lafızları ile cerhedilen râvînin hadisleri ne yazılır, ne de itibar için dikkat nazarına alınır. Buharî bu lafzı metrûku'l-hadîs cerh lafzının yerinde kullanmıştır. Böylece diğer cerh ve ta'dil imamlarından ayrılmıştır. Buharî'nin hakkında fîhi nazarun dediği râvînin hadislerine hiçbir şekilde itibar edilmez.

[129] **Tâlût:** İsrailoğullarının kralı. Esas adı Saul'dür. "Tâlût" İbranice bir lakaptır. Arapça "Tûl" kelimesi ile alakalı olup, aşırı derecede boylu ve kudretli anlamına gelir. Kur'ân'da iki yerde Tâlût kelimesi geçmektedir. Birkaç yerde de, ona işaret eden zamirler bulunmaktadır.

Mısır ile Filistin arasında yaşayan Amalika adlı bir kavim vardı. Başlarında Câlût adında bir kral bulunuyordu. Bunlar İsrailoğullarına saldırıp onları perişan ettiler. İsrailoğulları da, kendi peygamberlerinden, düşmanlarıyla çarpışmak için kendilerine bir kumandan tayin etmesini istediler. Onların bu peygamberi, Hz. Musa'dan sonraki peygamberlerden biriydi. Onların bu talebi üzerine, peygamberleri onların basına, nesli Yakub'un oğlu Bunyemin'e dayanan Tâlût'u hükümdar olarak tayin etti Bu durum Kur'ân'da söyle ifade edilmiştir: *"Peygamberleri onlara: Bilin ki Allah, Tâlût'u size hükümdar olarak gönderdi dedi. Bunun üzerine: Biz, hükümdarlığa daha lâyık olduğumuz halde, kendisine servet ve zenginlik yönünden geniş imkânlar verilmemişken o bize nasıl hükümdar olur? dediler. 'Allah sizin üzerinize onu seçti, ilimde ve bedende ona üstünlük verdi. Allah mülkünü dilediğine verir. Allah her şeyi ihata eden ve her şeyi bilendir' dedi."* (Bakara, 2/247).

İsrailoğulları onun krallığını tasvip etmek istemediler; işi zenginlik ve kısır kavmiyet noktasından ele almaya çalıştılar. Oysa ayette ifade edildiği gibi, Yüce Allah, Tâlût'a ilimde ve cisimde, maddî ve manevî yönden bir üstünlük vermişti. Maddî yönden iri cüsseli, güçlü, kuvvetli ve güzel olarak yaratmıştı. Manevî yönden de, dinî, siyasî, fen, teknik ve savaş ilimlerinde ona üstün bir başarı ve maharet vermişti. Aynı zamanda o, fakirlere karşı merhametli ve şefkatliydi, yoksulların dertleriyle dertlenir, sıkıntılarını gidermeye çalışırdı. Bir de, Yüce Allah amirliği dilediğine verir. Komutanlık ve amirlik için bunlar önemlidir. Yoksa veraset, soy-sop, ayrı nesepten gelme şartları geçerli ve önemli değildir.

Tâlût komutanlığı ele aldıktan sonra, askerleriyle Câlût'a karşı cihada çıkıyor ve önce askerlerini deniyor. Askerlerinden ihlâslı ve samimi olanlar belirlendikten sonra, düşmanlarıyla cihada devam ediyor. Kur'ân'da şöyle buyrulmuştur: *"Tâlût askerlerle beraber (cihad için) ayrılınca: Biliniz ki Allah sizi bir ırmakla imtihan edecek. Kim ondan içerse benden değildir. Eliyle bir avuç içen müstesna kim ondan içmezse bendendir, dedi. İçlerinden pek azı müstesna hepsi ırmaktan içtiler. Tâlût ve iman edenler*

beraberce ırmağı geçince: Bugün bizim Câlût'a ve askerlerine karşı koyacak hiç gücümüz yoktur, dediler. Allah'ın huzuruna varacaklarına inananlar: Nice az sayıda bir birlik Allah'ın izniyle çok sayıdaki birliği yenmiştir. Allah sabredenlerle beraberdir, dediler." (Bakara, 2/249)

Tâlat ve askerlerinin, Câlût ve askerlerine karşı cihada hazırlandıklarında, Allah'a karşı yaptıkları niyâz ve duaları, Kur'an'da şöyle haber verilmiştir: *"Câlût ve askerleriyle savaşa tutuştuklarında: Ey Rabbimiz! Üzerimize sabır yağdır. Bize cesaret ver ki tutunalım. Kâfir kavme karşı bize yardım et, dediler."* (Bakara, 2/250)

Tâlût ile askerlerinin zaferini ve Câlût ile askerlerinin de yıkılışını haber veren bir âyetin meâli ise şöyledir: *"Sonunda Allah'ın izniyle onları yendiler. Davud da Câlût'u öldürdü. Allah ona (Davud'a) hükümdarlık ve hikmet verdi, dilediği ilimlerden ona öğretti. Eğer Allah'ın insanlardan bir kısmının kötülüğünü diğerleriyle savması olmasaydı elbette yeryüzü altüst olurdu. Lâkin Allah bütün insanlığa karşı lütuf ve kerem sahibidir."* (Bakara, 2/151)

Âyette de ifade edildiği gibi, Davud, Tâlût'un komutasında toplanmış bulunan İsrailoğullarının arasındaydı ve karşı ordunun başında bulunan Câlût'u öldürdü. Böylece İsrailoğulları bu savaşta galip çıktı. Filistin ordusu yenildi. Davud bilâhare Tâlût'un kızı ile evlendi ve onun ölümünden sonra da onun yerine kral oldu.

Câlût: Hz. Dâvud zamanında yaşamış, "Amalika" kralının adı."Amalika" kavmi Akdeniz'in sahilinde, Mısır ile Filistin arasında yaşayan bir milletti. Amâlika kavminin kralı Câlut, Hz. Musa'nın vefatından sonraki bir dönemde İsrailoğullarına saldırmış, onları yenerek, birçok esir ve kıymetli eşyalarını almış, ülkesine götürmüştü. Esirler içinde İsrail krallarının bir çok prensi de bulunuyordu. Câlût sadece bunlarla kalmamış, geride kalan İsrailoğulları'na da ağır vergiler koymuştu. HattaTevrat'larını bile almıştı. Bu sırada İsrailoğullarının bir peygamberi de yoktu. Bunlar Allah'a yalvararak bir peygamber göndermesini istemişler, Allah Teâlâ da onlara bir peygamber göndermişti.

Nihayet, önceleri bir intikam duygusuyla, kendilerine gönderilen Aşmuil veya Şâmuil'e başvurarak, kendilerine dirayetli bir hükümdar ve komutan tayin etmesini istemişlerdi. Bu hükümdar sayesinde çıkarıldıkları yurtlarına

dönmek isteklerini dile getirmişlerdi. Peygamberleri de bu istek üzerine, Tâlût ismindeki bilgili, basiretli, cesaret sahibi hükümdarı tayin etti. Fakat İsrailoğulları tayin edilen bu kumandana itiraz ettiler. Her şeyi maddî ölçülere göre değerlendirmeye alışmış olduklarından içlerinden daha zenginleri varken, böyle birisinin tayinine razı olmadılar. Fakat Peygamber, Tâlût'un hem bilgili hem de fizikî yapı itibarıyla uygun olduğunu söyleyip bu işin ehli olduğunu belirtmiştir (Bakara, 2/246-247). Yine Peygamber, İsrailoğullarına, Tâlut'un hükümdarlığının işareti olarak içinde atalarına ait birtakım kutsal emanetler ve Tevrat levhaları bulunan kutsal tabutu, meleklerin getirmesi mucizesini göstermiştir (Bakara, 2/248).

Bunlardan sonra, Tâlût, İsrailoğulları'nın başına geçip, Câlut'a saldırmak üzere Filistin veya Ürdün nehrini geçerken, ordusunun sabrını veya samimiyetini ölçmek istemişti. Hava çok sıcaktı ve ordusuna nehirden geçerken su içmemelerini söylemişti. Fakat ordusundan bu emre uyanların sayısı oldukça az miktarda kalmıştı.

Fakat Tâlût bu kutsal mücadelesinden caymamış ve Câlut ile savaşa girmiştir. Hâlbuki savaştan önce ordusundan bazıları, Câlût'un ordusunu görünce: "Bugün Câlût'un ordusuyla karşılaşacak gücümüz yok." demişler ve kumandanlarını bırakarak savaşa girmemişlerdi. Buna rağmen, az sayıda samimi mümin ile beraber savaşa giren TâlÛt, Câlût'a karşı savaşı kazanmıştır. Tâlût'un ordusunda bulunan Hz. Davud da CâlÛt'u öldürmeyi başarmıştır. Hz. Davud Tâlût ve Eşmuil'in vefatından sonra İsrailoğulları'nın başına geçmiş ve kendisine peygamberlik de verilmişti (Bakara, 2/249-252). Aynı kıssa biraz daha geniş olarak Kitab-ı Mukaddes, 1. ve 2. Sammel sifrinde geçmektedir.

[130] **Muallak:** Senedinin başından bir veya daha çok râvîsi hazfedilerek, "kale fulân", "zekera fulân" gibi kesinlik ifade eden, ya da "yurvâ", "yüzker" gibi yarı kat'î ifadelerle rivayet edilen hadislere denir. Hadisin bu şekilde rivayet edilmesine de ta'lik denir. Senedin tamamının kaldırılması halinde hadis, direkt olarak ilk kaynağına dayandırılır. Merfû, mevkûf ya da maktu' hadislerin tamamı için ta'lik söz konusudur. Özellikle daha sonraki devirlerde, herhangi bir sahih ve maruf hadisin Hz. Peygamber'e kadar uzanan senedinin düşürülerek, "Hz. Peygamber şöyle buyurdu" denilmesi ta'liktir. İsnadı bilinen ve kabul şartlarını hâiz olarak hadisçiler tarafından tanınan muallak hadisler, sahih veya hasen hükmündedir. Ancak, bu şartları taşımayan muallak hadisler, senedinden kaldırılan râvîlerin durumu bilinmediği için zayıftır.

[131] Mehd'in kelime anlamı "beşik"tir.

[132] Beşikte sadece üç kişinin konuştuğuna dair hadistir:

Hz. Ebu Hureyre radıyallahu anh anlatıyor: "Resûlullah aleyhissalâtu vesselâm buyurdular ki: "Üç kişi dışında hiç kimse beşikte iken konuşmamıştır. Bunlar: Hz. İsa İbnu Meryem aleyhimasselâm, Cüreyc'in arkadaşı.

Cüreyc, kendini ibadete vermiş bir kuldu. Bir manastıra çekilmiş orada ibadetle meşguldü. Bir gün annesi yanına geldi, o namaz kılıyordu. *"Ey Cüreyc! (Yanıma gel, seninle konuşacağım! Ben annenim)"* diye seslendi. Cüreyc: *"Allah'ım! Annem ve namazım (hangisini tercih edeyim?"* diye düşündü). Namazına devama karar verdi. Annesi çağırmasını (her defasında üç kere olmak üzere) üç gün tekrarladı. (Cevap alamayınca) üçüncü çağırmanın sonunda: *"Allahım, kötü kadınların yüzünü göstermedikçe canını alma!"* diye bedduada bulundu. Benu İsrail, aralarında Cüreyc ve onun ibadetini konuşuyorlardı. O diyarda güzelliğiyle herkesin dilinde olan zâniye bir kadın vardı. *"Dilerseniz ben onu fitneye atarım."* dedi. Gidip Cüreyc'e sataştı. Ancak Cüreyc ona iltifat etmedi. Kadın bir çobana gitti. Bu çoban Cüreyc'in manastırı(nın dibi)nde barınak bulmuş birisiydi. Kadın onunla zina yaptı ve hâmile kaldı. Çocuğu doğurunca: *"Bu çocuk Cüreyc'ten!"* dedi. Halk (öfkeyle) gelip Cüreyc'i manastırından çıkarıp manastırı yıktılar, (hakaretler ettiler), kendisini de dövmeye başladılar, (linç edeceklerdi). Cüreyc onlara: *"Derdiniz ne?"* diye sordu. *"Şu ... ile zina yaptın ve senden bir çocuk doğurdu!"* dediler. Cüreyc: *"Çocuk nerede, (getirin bana?)"* dedi. Halk çocuğu ona getirdi. Cüreyc: *"Bırakın beni, namazımı kılayım!"* dedi. Bıraktılar ve namazını kıldı. Namazı bitince çocuğun yanına gitti, karnına dürttü ve: *"Ey çocuk! Baban kim?"* diye sordu. Çocuk: *"Falanca çoban!"* dedi. Bunun üzerine halk Cüreyc'e gelip onu öpüp okşadı ve: *"Senin manastırını altından yapacağız!"* dedi. Cüreyc ise: *"Hayır! Eskiden olduğu gibi kerpiçten yapın!"* dedi. Onlar da yaptılar. (Üçüncüsü): Bir zamanlar bir çocuk annesini emiyordu. Oradan şahlanmış bir at üzerinde kılık kıyafeti güzel bir adam geçti. Onu gören kadın: *"Allah'ım şu oğlumu bunun gibi yap!"* diye dua etti. Çocuk memeyi bırakarak adama doğru yönelip baktı ve: *"Allahım beni bunun gibi yapma!"* diye dua etti. Sonra tekrar memesine dönüp emmeye başladı. Ebu Hureyre der ki: *"Ben Resûlullah aleyhissalâtu vesselâm'ı, şehadet parmağını ağzına koyup emmeye başlayarak, çocuğun emişini taklit ederken görür gibiyim."*

Resûlullah anlatmaya devam etti:

"(Sonra annenin yanından) bir kalabalık geçti. Ellerinde bir cariye vardı. Onu dövüyorlar ve: *"(Seni zâni seni!) Zina yaparsın, hırsızlık yaparsın ha!"* diyorlardı. Câriye ise: *"Allah bana yeter, o ne iyi vekildir!"* diyordu. Çocuğun annesi: *"Allah'ım çocuğumu bunun gibi yapma!"* dedi. Çocuk yine emmeyi bıraktı, cariyeye baktı ve: *"Allah'ım beni bunun gibi yap!"* dedi. İşte burada anne-evlât karşılıklı konuşmaya başladılar: (Anne dedi ki: "Boğazı tıkanasıca! Kıyafeti güzel bir adam geçti. Ben: *"Allah'ım, oğlumu bunun gibi yap"* dedim. sen: *"Allah'ım! Beni bunun gibi yapma!"* dedin. Yanımızdan cariyeyi döverek, zina ve hırsızlık yaptığını söyleyerek geçenler oldu. Ben: *"Allah'ım, oğlumu bunun gibi yapma"* dedim. Sen ise: *"Allah'ım, beni bunun gibi yap!"* dedin). Oğlu şu cevabı verdi: "Güzel kıyafetli bir adam geçti. Sen: *"Allah'ım, oğlumu bunun gibi yap!"* dedin, ben ise: *"Allah'ım beni bunun gibi yapma!"* dedim. Yanımızdan bu cariyeyi geçirdiler. Onu hem dövüp hem de: *"Zina ettin, hırsızlık ettin!"* diyorlardı. Sen: *"Allah'ım, oğlumu bunun gibi yapma!"* dedin. Ben ise: *"Allah'ım, beni bunun gibi yap!"* dedim. (Sebebini açıklayayım O atlı adam cebbâr zalimin biriydi. Ben de: *"Allah'ım beni böyle yapma!"* dedim. *"Zina ettin, hırsızlık ettin!"* dedikleri şu zavallı cariye ise ne zina yapmıştı, ne de çalmıştı! Ben de *"Allah'ım beni bunun gibi yap!"* dedim." (Buhari, Enbuya 50, Amil fi's-Salât 7; Müslim, Birr 7, 8, (2550). Metin Müslim'den alınmıştır.)

[133] Masum İmam'a dair 104. dipnota bakınız.

[134] **Hulûl:** İlâhî zatın veya sıfatların yaratıklardan birine veya tamamına intikal edip onlarla birleşmesi anlamında bir terimdir.

İslâm düşüncesinde hulûl, Galiyye fırkalarının benimsediği bir itikadî esas olan hulûlün tenâsüh ve enkarnasyon (incarnation) gibi kavramlarla aynı veya yakın anlamlar taşıdığı ileri sürülmüşse de hulûl genellikle Allah'ın yaratıklarına ve özellikle insanın bedenine intikal etmesi, tenâsüh ise insan ruhunun başka bir insan veya hayvana ait bedene girmesi mânasında kullanılır. Tecessüd kavramı da bir hulûl türünü ifade eder.

Hulûl telakkîsinin menşei Sâbiîlere ve animistik dinlere kadar uzanmaktaysa da bu telakki yaşayan dinler içinde daha çok Hinduizm'e mensup olanlarla Hristiyanların temel inançlarından birini teşkil etmiştir. Bu inancın İslâm âleminde ortaya çıkması ise Hristiyanların ve Yeni Eflâtuncu felsefenin tesiriyle olmuştur. Kaynaklarda, Müslümanlar arasında hulûl inancını benimseyen ilk kişinin ilâhî bir cüzün Hz. Ali'ye ve onun soyundan gelen imamlara intikal ettiğini iddia eden Abdullah b. Sebe olduğu belirtilir. Bu inanç, ilâhî bir cüzün Hz. Ali'nin ölümünden sonra sırasıyla oğlu Muhammed b. Hanefiyye'ye, Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed'e ve nihayet kendisine intikal ettiğini ileri süren Beyân b. Sem'ân ile Allah'ın nurdan oluştuğunu ve bu nurun birbirini takip eden imamlara geçtiğini savunan Ebü'l-Hattâb el-Esedî tarafından geliştirilmiş ve İslâm âleminde yayılmıştır. Daha sonra teşekkül eden aşırı Şiî fırkalarda hulûl ilkesi ortak bir inanç hâline gelmiştir. Ebû Hayyân el-Endelüsî, vahdet i vücûd nazariyesiyle irtibatlandırdığı hulûlün İslâm tasavvufuna aslında müslüman olmadıkları hâlde müslüman görünen bazı hıristiyanlarca sokulduğunu ileri sürer. İbn Teymiyye ise aynı anlamdaki hulûl inancının müteahhir dönemde Tatarların kurduğu devlet vasıtasıyla İslâm âleminde görülmeye başlandığını söyler. Türk hetorodoksisinin temel inançları arasında yer alan hulûl telakkisine Bektaşîlikte de rastlanır.

Hulûl inancı kaynaklarda başlıca iki grupta toplanmıştır.

1. Mutlak Hulûl: Allah'ın zatıyla her şeye hulûl ettiğini ve her yerde bulunduğunu kabul eden bu telakki "hulûl-i âm" diye de anılır. Bu tür hulûlün kapsamına öncelikle panteist felsefeler ve onların bir türü olduğu ileri sürülen vahdet i vücûd nazariyesinin dâhil olduğu kabul edilir ve bu nazariyenin belli başlı temsilcileri arasında İbnü'l-Fârız, Muhyiddin İbnü'l-

Arabî, İbn Seb'în, Afîfüddin et-Tilimsânî gibi isimler zikredilir. Bunların mutlak hulûlü benimseyenler arasında gösterilmesi Allahâlem aynîliğini savundukları düşüncesine dayanmaktadır. Zira onlar, tasavvufta seyrü sülûk merhalelerini aşarak "fenâ fillâh" mertebesine erenlerin Allah'tan başka hiçbir varlığın bulunmadığını tecrübe ile bildiklerine ilişkin düşüncelerini açıkça beyan etmişlerdir. Yine bu sûfîler vâcib varlığın mutlak ve tek mevcut olduğunu, tabiatta görülen çokluğun insanın varlığı eksik algılamasından ibaret bulunduğunu söylemişlerdir, bu da onların Allahâlem ikiliğini reddet-tikleri tarzında yorumlanmıştır. Bu tür hulûlü benimseyenlere İttihâdiyye adı verilmiştir.

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, isim zikretmeden Müslümanlar arasında Allah'ın her yere hulûl ettiğini söyleyen bir grubun mevcut olduğunu nakleder. Çağdaşı olan Ebû Bekir el-Âcürrî buna inananlara Hulûliyye adını vererek bunları Cehmiyye ile özdeşleştirir. Ebu'l-Hüseyin el-Malatî de zaman zaman Hulûliyye diye adlandırdığı Râfizî gruplarının, Allah'ın yüce bir nur olduğuna ve yaratıkların bu nurdan oluştuğuna inandıklarını söyler. Daha sonra İbn Teymiyye, Cehmiyye'nin Allah'ın zâtıyla her yerde mevcut olduğuna inandığını belirterek bu gruba vahdet i vücûd nazariyesini savunanları da dâhil eder ve Cehmiyye'ye ait inançların bu nazariyeye öncülük yaptığını ileri sürer; hatta Allah'ın zâtıyla yaratıklarından uzak olup arşın üzerinde bulunduğuna inanmadıklarından Mu'tezile ile Ehli sünnet kelâmcılarını da Cehmiyye arasında mütalaa eder. Bununla birlikte sûfîleri hulûl inancının asıl temsilcileri olarak gördüğünü de kaydeder.

2. Muayyen Hulûl: Allah'ın zâtı veya sıfatlarıyla muayyen bir şahsa yahut belirli bir nesneye intikal ettiğini kabul eden bu telakki "hulûli hâs" diye de bilinir. Hristiyanların Hz. İsa, aşırı Şiîler'in imamlar hakkında, bazı sûfîlerin de şeyhleri hakkında benimsedikleri inançlar bu tür hulûle örnek olarak gösterilir. Zira Hristiyanlar Tanrı'nın (ilâhî kelâmın) Hz. İsa'ya hulûl ettiğini ve böylece İsa'nın tanrı olduğunu iddia etmişlerdir (Yuhanna, 1). Fahreddin er-Râzî ve Kadî Beyzâvî, Allah'ın İsa olduğu tarzındaki telakkinin hıristiyanlara ait temel bir inanç ilkesi olmamakla birlikte Hz. İsa hakkında benimsedikleri akîdenin bunu gerektirdiğini söylemişlerdir; fakat M. Reşîd Rızâ bunun doğru olmadığını belirtir. Çünkü hıristiyanlar ezelî olan kelâmın Allah olduğuna ve Allah'ın ete kemiğe bürünerek Hz. İsa şeklinde ortaya çıktığına inanırlar, bu da hulûl inancının esasını teşkil eder.

İslâm dinine müntesip olduğunu ileri süren Sebeiyye, Hattâbiyye, Haksâriyye, Beyâniyye, Nemîriyye, Mukannaiyye, Nusayriyye, Dürziyye, Nizâriyye, Şuray'ıyye, İshâkıyye gibi Galiyye fırkaları Allah'ın kâmil insanlara hulûl edebileceği şeklindeki inançlarıyla muayyen hulûlü benimsemişlerdir. Onlara göre, "Ona (Âdem) ruhumdan üfledim." *["... Rabbin meleklere demişti ki: " Ben, kuru bir çamurdan şekillendirilmiş bir balçıktan bir insan yaratacağım. Onun yaratılışını tamamladığım ve içine Ruhumdan üflediğim zaman, onun için secdeye kapanın."* (Hicr, 15/28-29); *"Namusunu koruyan Meryem'i de hatırla ki, emrimizle vücuda gelen bir ruhtan ona üfledik; Onu ve oğlunu alemler için bir ibret kıldık."* (Enbiyâ, 21/91)] meâlindeki âyet bunun açık delilidir. Ayrıca bu gruplar Cebrail'in Dihye el-Kelbî, şeytanın da bazı insanların suretine bürünerek temessül etmesini, ruhanî varlıkların cismanî varlıklara hulûl edebileceğine ilişkin deliller arasında gösterirler. Bunlardan başka insanAllah birliğini (ittihad) iddia eden, ruhun, peygamberlerin ve imamların Allah'ın nurundan doğduğunu söyleyen aşırı Şiîler de muayyen hulûlü benimseyenler arasında zikredilmiştir

Başta Ehl-i sünnet olmak üzere Mu'tezile'ye ve mûtedil Şîa'ya mensup İslâm kelâmcıları ister mutlak ister muayyen olsun, bütün şekilleriyle hulûlün İslâm akaidine aykırı olduğunda da ittifak etmişlerdir. Bunların hulûl inancıyla ilgili tenkitlerini şöylece özetlemek mümkündür: Allah'ın belirli bir varlığa hulûl etmesi mümkün değildir. Zira hulûl bir varlığa tahsis edilmeyi, başkasına muhtaç olmayı, bir yerde ve yönde bulunmayı, parçalara bölünmeyi, başka bir nesneye bitişip onunla tek varlık haline gelmeyi, yapısal değişmeyi ve aşağı varlıklara intikal etmeyi gerektirir. Bütün bunlar hâdis olan ve maddeden ibaret bulunan mevcutlara ait özellikler olup hulûl eden varlığın araz, cevher veya cisim olmasını gerektirir. Halbuki Allah Teâlâ vâcibü'l-vücûd olup mümkin veya hâdis değildir, madde üstü yetkin bir varlıktır, cevher yahut da araz olmaktan ve bunlara ait nitelikler taşımaktan münezzehtir. Hulûl O'nun zâtı gibi sıfatları hakkında da imkânsızdır. Zira sıfatların zâttan ayrılması.

Allah'ın bütün varlıklara hulûl edip onlarla ittihad etmesi de mümkün değildir. Zira bu hem naslara hem de akla aykırıdır. Kur'an ve Sünnet'te böyle bir akideyi doğrulayacak hiçbir delil yoktur. Aksine naslarda Allah'ın zâtında, sıfatlarında ve fiillerinde benzersiz olduğu ve O'nun dışındaki her şeyin yaratılmış varlıklardan ibaret bulunduğu te'vile imkân bırakmayacak

bir açıklıkla ifade edilmiş, İslâm âlimleri de nassları bu çerçevede anlamışlardır. Hulûl ve ittihad telakkisi aklın ilkeleriyle de bağdaşmaz. Çünkü böyle bir anlayış Allahâlem ikiliğini ortadan kaldırmakta ve aklın temel ilkelerinden biri olan ayniyetle çelişmektedir. Allah kavramının vâcibü'l-vücûd olan ezelî ve üstün bir varlığa, âlemin ise yaratılmış, mümkin ve eksik varlıklara tekabül ettiği bilinen bir gerçektir. Bundan dolayı Allahâlem ikiliğini ortadan kaldıran panteist görüşlerle benzer unsurlar taşıyan vahdet i vücûd nazariyesi ve diğer hulûl iddiaları içinden çıkılması imkânsız çelişkiler ihtiva eder. (Prof. Dr. Yusuf Şevki Yavuz, "Hulûl", yusufsevkiyavuz.com)

[135] **Vahdet-i vücûd:** Vahdet-i vücûd düşüncesinde, temelde, varlıkta mutlak birlik bulunur. Varlık, Allah'ın sıfatlarının tezahürü ile meydana geldiğinden yaratanla yaratılanın bir olduğu düşüncesi savunulur. Allah tarafından yaratılan her şey O'nunla aynı nitelikten olur, yaratılan yaratanın görünüş alanına çıkar, yaratılış Allah'ın özünden fışkırır ve bu yüzden Allah'ın eseri olan evren O'nun için eksiklik sayılacak hiçbir nitelik içermez. O halde tek ve mutlak varlık olan Allah, bütün varlıkların aslıdır.

Vahdet-i vücûd konusundaki fikirleriyle meşhur olan İranlı mutasavvıf Aziz b. Muhammed en-Nesefî (1300?), tevhîde inanan insanlardan bazılarının "varlık birdir, birden fazla değildir. O da Allah'ın varlığıdır" düşüncesinde olduklarını, yine vahdet ehli bazılarının ise "her ne kadar birden fazla varlık yoksa da o varlığın zahiri ve batını vardır" dediklerini naklederek vahdet-i vücûd düşüncesini tevhîdin bir gereği olarak görür. Nesefî'ye göre bu vücûdun bâtını nurdur ve bu nur âlemin canıdır; âlem baştan sona bu nurla doludur ve bu nur sonsuzluğa sahip engin bir denizdir. Mevcudatın hayat, ilim, irade, kudret, görme, işitme, konuşma, tutma ve gitme gibi tüm kabiliyetleri bu nurdan doğar. Varlığın tabiatı, özelliği ve fiili bu nurdan neş'et eder. Belki kendisi de hep bu nurdur. Varlığın zâhiri ise bu nurun fanusudur. Varlıktaki tüm fertler, bu nurun sıfatlarının göründüğü yerlerdir.

Genelde vahdet-i vücûd düşüncesinin İslâmî bir anlayış olduğu pek çok İslâm âlimi tarafından da kabul edilir. Bu düşüncede âlemin mahiyeti, Allah'ın mahiyetine dâhil edilmez, aksine âlemin varlığı Allah'ın varlığına dayandırılır.

Bu yönüyle tevhîd inancı ve anlayışı çok daha etkin bir konumda yer alır ve insanların Mutlak Varlık olan Allah Taâlâ'yı tanıyıp ibadet etmelerini kolaylaştırır.

Vahdet-i vücûd düşüncesini anlamaya çalışırken Ferid Kam'ın dediği gibi önce panteizm düşüncesini anlamak lazımdır, zira çoğu zaman iki akım birbirine karıştırılmaktadır. Nitekim panteizm kelimesi, pan ve teos olmak üzere iki Yunanca kelimeden meydana gelmektedir. Pan, istiğrak, başka bir deyişle umumileştirme edatıdır; teos ise Allah Taâlâ manasına Tanrı'dır. Panteizm deyişi, "her şey O'dur" anlamına gelen "Heme-ost" deyişiyle aynı anlama gelmektedir. Bazı düşünürlere göre panteizmin esası, "sonsuzun

(namütenahinin) sonluda (mütenahide), Allah Taâlâ'nın tabiatta indimacından ibarettir". Bazıları da bunun tam tersini savunarak "panteizm, sonlunun sonsuzda, tabiatın Allah Taâlâ'da fena bulup yok olmasıdır" derler. Şu halde panteizmde Mutlak Varlık bir yönüyle tabiat, bir yönüyle de Tanrı (Cevher) olmaktadır; Tanrı dış dünyada tecelli edecek yerde, dış dünya yani varlık, Tanrı olarak görülür. Başka bir deyişle bu düşüncede Allah'ın âlemden ayrı ve müstakil bir şahsiyeti yoktur. O sadece bir kanundur, bir kuvvettir. Bu yüzden panteizmde şahsiyet kavramı ve özgürlüğün varlığı yoktur. Olmadığı için de insan fizik dünyanın bir parçası, ahlâk da tabiat düzenine zaruri ve pasif bir itaat olur. Görüldüğü gibi mesele bu yönüyle ele alındığında İslâmiyet noktayı nazarından kabul edilemez pek çok husus içerdiği dikkati çekmekte, bu yüzden de panteizmin vahdet-i vücûddan farklı bir düşünce olduğu ifade edilmektedir.

Batı düşüncesinde çeşitli akımların gelişmesinde etkisi görülen panteizmin vahdet-i vücûddan şu yönlerden dolayı farklı olduğu görülmektedir.

Vahdet-i vücûd, İslâmî akideyi esas kabul eder, tevhîd inancına sonuna kadar bağlı kalır, âhiret hayatına inanır, gaye-sebebi gerekli görür, ibadetlerin lüzumuna inanır, Kur'ân ve hadislere dayanır. Buna karşılık panteizmde ilâhî zuhurun zarureti dolayısıyla ilâhî iradenin ve ferdî özgürlüğün inkârı söz konusudur. Panteizmde vahdet-i vücûd değil, varlıkların ve tabiatın birliği anlamında vahdet-i mevcûd inancı vardır ki, tabiatın Tanrı oluşuna, tabiattan başka bir Tanrı, bir gerçek bulunmayışına inanma vardır. Başka bir deyişle panteizmde Tanrı ile varlığın karışması demek olan "ittihâdiye" vardır. İslâm vahdet-i vücûdu ise ittihad ve hulul'den daima sakınır.

İslâm dünyasında vahdet-i vücûd düşüncesi anılır anılmaz ilk akla gelen tartışmasız temsilcisi Muhyiddin İbn Arabî (1240)'dir. Merhume Annemarie Schimmel'in dediği gibi İbn Arabî'nin yetiştiği çağ, İslâm dünyasının düşünce, ilim ve kültür alanında âdeta bir altın çağı olmuştur.

Moğollar bütün Asya'yı çiğneyerek Avrupa'nın içlerine kadar sokuldukları, uzun geçmişli siyasi düzenleri yok edip gelişmiş kültür bölgelerini yakıp yıktıkları on üçüncü yüzyılda, İslâm dünyası örneğin tasavvufta Mevlana Celâleddin Rumî, tefsirde Fahreddin Razî gibi en büyük ilim temsilci ve müelliflerini çıkarırken, bir büyük düşünce dâhisi

olan İbn Arabî'yi de çıkarıyordu. İbn Arabî, vahdet-i vücûd düşüncesinin kurucusu değildir. Nitekim "her şey, O" gibi vahdet-i vücûd düşüncesi formülasyonları İbn Arabî'den önce de, örneğin Attar gibi kimi şair ve düşünürlerde de görünmekteydi. Ancak bu düşünce İbn Arabî'den sonra birçok şair ve düşünürü etkilemiş ve savunur hâle getirmiştir. Örneğin on beşinci yüzyıl sonlarında Câmî şöyle seslenir:

Konu komşu, arkadaş her şey O.

Dilencinin hırkasında, Kralın ipeğinde ne varsa O

Ayrılık kalabalığında, beraberlik yalnızlığında

Hikmet Allah her şey O, Hikmetullah her şey O.

İbn Arabî'ye göre bazıları, evrene bakılmaksızın Allah'ın aklen bilinebileceği fikrini savunsalar da, bu doğru değildir, onlar hatalıdırlar. Çünkü evrene ve varlıklara bakmadan bir sonsuz cevher bilinebilir, ama bu cevherin ibadet objesi olan İlah olduğu anlaşılamaz. Allah'ın varlığı mutlaktır, mahlûkatın ise görelidir (relative). Bu yüzden Gerçek Varlık olarak Allah, gerçeklik ilişkisi çerçevesinde sınırlıdır ve varlıklar aracılığıyla aynileşebilir ve bilinebilir, yine bu sayede tüm varlıklar Allah'a bağlı ve aittir.

Şu halde vahdet-i vücûd yanlısı sofilere göre Allah Taâlâ'dan başka hiçbir şeyin hakiki varlığı yoktur; onlar vücûd ve varlık kelimeleri ile sadece Allah'ı kastederler. Bu vücûd; vacip, kadim ve ezeli olup, çoğalma, parçalanma, yenilenme ve bölünme kabul etmez. Onun şekli, sureti, hattı yoktur. Bu mutlak varlık (vücûd-ı mutlak) bütün kayıtlardan hatta ıtlak kaydından bile münezzehtir.

Hakk'ın varlığı kâinata nispetle bir ayna mesabesindedir, akledilen ve hissedilen bütün eşya bu aynada zahir olur. Başka bir deyişle Allah Taâlâ zatı itibarıyla değil, bütün suret ve şahıslarda mutlak olmaktan çıkmaksızın ve asla değişiklik ve tebeddüle uğramaksızın tezahür ve tecellî etmektedir. Bu açıdan varlıklar, O'na ayna olmaktadır.

Vücûd; özünde bir, isim ve tecellîlerinde çoktur, hem hiçbir varlıkla mukayese edilemez ve benzersizdir, hem de her yaratılana benzer. Nitekim

İbn Arabî'nin âlemle ilgili ifadeleri dikkat çekicidir: "Allah'ın zatı dışında her şey hızlı ya da yavaş bir dönüşüm makamında bulunur. Allah'ın zatından başka her şey mütemadiyen ve ebediyen dönüşüm geçiren... araya giren bir hayal ve solan bir gölgedir. Ve hayal bundan başka bir şey değildir... Bu yüzden âlem ancak hayal içinde tezahür eder."

Vahdet-i vücûd düşüncesinin İbn Arabî'nin hemen tüm görüşlerine etki ettiği görülmektedir. Örneğin İbn Arabî, kısas bahsinde "gerçi katlin cezası kısas ise de, affı tercih etmek evlâdır. Zira bir adam daha fazla öldürülmemiş olur" der. İnsan onur ve şahsiyetini de yine bu düşünce sayesinde hep yüceltir ve "İnsanın aynını zem etmek doğru değildir, ancak fiili zem olunabilir" der. Aynı düşünceden hareketle ifade ettiği bir başka cümle ise şöyledir: "İnsana riayet ve şefkatten hâsıl olan saadet diğer başka hiçbir şeyden hasıl olamaz." "Gayretullah ile muharebeye gidip adam öldürmekten ise, insanlara şefkatle muamele etmek daha münasiptir."

Vahdet-i vücûd inancı her şeyde Tanrı'nın kudretini, kuvvetini, lutfunu, kısaca varlığını, birliğini, sıfatlarının tecellisini görmek, her şeyin O'nun varlığıyla kaim olduğunu, fakat bütün varlıkların, O'nun ezelî ve ebedî varlığına nazaran bir gölgeden ve bir seraptan başka bir şey olmadığını kabul etmektir.

Allah'ın her biçimdeki tezahürü fikri, bazı mutasavvıflarda, garip aşırılıklara da neden olmuştur. Rüzgârın ya da kuşun sesini işitir işitmez vecd hâline gelenler olmuştur. Koyun melemesine karşı "buyur, emrindeyim" diyenler vardır. Allah'ın tezahürünü gördükleri bir devenin arkasından koşanlar vardır. "Allah'tan başka ne var ki" deyip yılana dokunanlar vardır. Böyle durumlarda şeyhi müridini uyarır, böyle yapmamasını tembihler ve yılanın Allah'ı öfke perdesi ardında gösterdiğini, yılana dokunan müridin ise henüz Tanrısal tecelliye

bu kadar yaklaşacak kemalde olmadığını söylerdi.

Kuramsal olarak İbn Arabî ve izleyicileri tarafından işlenen Allah ile insanın temeldeki birliği duygusu, şairlerce örneğin deniz, dalga, köpük, damla gibi türlü simgelerle dile getirilmiştir. Nitekim bunlar her seferinde başka görünseler de yine de hepsi sudur. Schimmel, Tanrısal ummandan söz eden ilk kişinin mutasavvıf Nifferî (965) olduğunu söyler. Umman motifinde Mevlâna Celâleddin Rumî (1273) de pek çok şiirinde âdeta İbn

Arabî ile rekabet etmiştir. İbn Arabî Tanrısal zatı, içinden uçup kaçan biçimlerin dalgalar gibi yükselen, derken geriden düşüp sonsuz derinliklerde kaybolan engin ve yeşil bir deniz gibi görmüştür. 21 İleride görüleceği gibi Nesimi de vahdet-i vücûd fikrini savunduğu bağlamda umman motifini kullanan düşünürlerdendir. Ne var ki vahdet-i vücûd anlatılırken kullanılan umman imgesinin tarihi daha da eskilere gitmektedir. Allah ile dünya arasındaki benzerlikler ve ayrılıklar üzerinde düşünüp, temeldeki birliği ve zamana bağlı ayrılığı anlatmak isteyen herkes, umman imgesini kullanmıştır. Bu imge psikolojik açıdan insanın bütünde birleşip yok olma özlemini çok iyi temsil eder.

Vahdet-i vücûd fikrini ifade etme sadedinde kullanılan umman ile su damlası imgesi yanında satranç taşları imgesi de kullanılır. Nitekim taşları hep aynı maddeden yapılmakla beraber farklı güç ve etkinlikte olmak üzere birbirlerine yardım eden, birbirlerini yok etmek üzere mücadele verip işbirliği yapan satranç elemanları, vahdet-i vücûd inanışını anlatan çok etkili bir imgedir. (Dr. Mustafa Ünver, "Nesimi ve Vahdet-i Vücûd", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. Hüseyin Ayan Özel Sayısı*, S. 39, Erzurum 2009).

[136] **Kutub:** Lügatte medâr yani değirmenin alt taşına yerleştirilen ve üst taşın dönmesini sağlayan demir anlamınadır.

Tasavvufta, evrenin manevî yönetiminden sorumlu velîler hükûmetinin başkanı. Mutasavvıflara göre değirmen taşı milin çevresinde döndüğü gibi bütün evren de kendisinin çevresinde döndüğü için veliler başkanına kutub denilmiştir. Herhangi bir sıfatla birlikte kullanılmadığında kutub kelimesi bu başkanı dile getirmekle birlikte, birden çok kutubdan söz etmek mümkün olduğundan Kutub yerine Kutbu'l-Aktab (Kutublar Kutbu) deyimi kullanılır. Kutub'a, kendisine sığınanlara yardım eden anlamında Gavs ya da Gavsu'l-Azam da denir.

Kutub, varlığın yaratılış sebebi olan Muhammedî hakikatin kendisinde tecellî ettiği kişidir. Veliliğin son ve en yüksek makamı olan kutubluğa kişi kendi çalışması ile değil, ancak Allah'ın bağışı sonucu gelebilir. Kutubluk makamının Kutbu'l-İrşad ve Kutbu'l-Aktab ya da Kutbu'l-Vücûd denilen iki çeşidi vardır. Kutbu'l-İrşad, peygamberlik kurumunun iç yüzünü; Kutbu'l Vücud ise son Peygamber Hz. Muhammed (s.a.s)'in iç yüzünü temsil eder. İrşad kutubları nebîler gibi çok olabilir; fakat Vücûd Kutbu her dönemde ancak bir tane bulunabilir.

Tasavvufî kitaplarla mutasavvıflar arasında sık kullanılan Aktab-ı Erbaa (Dört Kutub) deyimi genellikle Abdülkadir Geylanî, Ahmed Rufaî, Ahmed Bedevî ve İbrahim DesukÎ'yi dile getirir. Bazen Ebu'l-Hasan eş-Şazilî, İbrahim Desukî yerine dördüncü kutub olarak anılır. Mevlâna Celâleddin-i Rumî, Hacı Bektaş-ı Velî, Hacı Bayram-ı Velî ve şeyh Şaban Velî de Anadolu'nun dört kutbu kabul edilir.

Kutb'un başında bulunduğu Ricalu'l-Gayb (Gayb Erenleri), Merdan-ı Huda, Merdan-ı Gayb ve Hükûmet-i Sufiye (Mutasavvıflar hükümeti) gibi adlarla anılan veliler düzeninde Kutub'un sağ ve solunda İmaman denilen iki imam yeralır. Kutub'un sağında yeralan imam (İmam-ı Yemin), Melekût âleminin işleri ile; sol yanında yeralan imam (İmam-ı Yesar) ise Mülk âleminin işlerine bakar. Sağdaki imam, Kutub'un hükümlerine; soldaki imam, Kutub'un hakikatine mazhardır. Kutub öldüğü zaman yerine soldaki İmam geçer.

Halk arasında daha çok Üçler olarak anıları Kutub ve İmaman'ın altında yeryüzünün dört yönünü yöneten Evtad-ı Erbaa (Dört Direk), daha aşağılarda ise yedi iklimi yöneten Yediler (Abdal, Ahyar), halka yardım eden Kırklar (Nüceba) ve insanları gözetleyip denetleyen Üçyüzler (Nükeba) bulunur.

[137] **Velî:** Dost, emir sahibi ve iyi insanların, yani müminlerin dostu (velîsi) olup onlara yardım ederek işlerini yönetendir. Allah'ın 99 isminden biridir. Bakara suresinin 257. âyetinde, yüce Allah'ın inananların dostu olduğu ve onları karanlıktan aydınlığa çıkardığı kaydedilir. Allah, dost olarak, insanları, yanlış olandan gerçeğe, doğruya sevk eder. Akılları doğru ve hakikat olanı bulma hususunda aydınlatır. Kalpleri yaratılış gayesine uygun hareket etme hususunda tenvir eder. Helâl olanları kazanma yolunda yardımda bulunur. Erdemli olma için iyi ve güzel olanları tercih etmesi için insanlara yardım eder. İnanan kişiler de birbirlerinin dostlarıdır. Birbirlerine her konuda yardım ederler. Seçkin kullarının dostudur.

[138] İbn Haldun, müneccimler, kâhinler ve kırân üzerinde ayrıntılı durmuş, geniş bilgi vermiştir. Ancak, bu konuya girmeden ön bilgi gerekeceğini düşünerek "kırân"ı derli toplu anlatacağız:

Kırân, iki uğurlu veya uğursuz yıldızın, aynı dereceye gelmesidir. Uğursuz yıldızlar olan Zühal ve Merih, aynı dereceye gelirse "kırân-ı nahseyn" yani iki uğursuz, yıldızın bir araya gelmesi denir. İki uğurlu yıldızın bir araya gelmesine "kırân-ı sa'deyn" denir. Bu iki uğurlu yıldız Güneş ve Müşteri (Jüpiter)'dir. Birincisi uğursuz bir vakit; ikincisi de talihli, uğurlu bir vakit şeklinde değerlendirilir. Padişahın tahta çıkışı, eğer bu iki talihli yıldızın bir araya gelme zamanına tesadüf ederse, o padişaha "Sâhib-Kırân" denilir. Bu, iki uğurlu ve talihli yıldızın özelliğini taşıyor anlamına gelir.

[139] **Mehdî:** Sözlükte "hidâyete eren, hidâyete vesile olan, doğru yolu bulan, hak yola giren, yol göstermek veya tarif etmek" gibi anlamlara gelen mehdî, din ıstılahında, kendisinden önce zulüm ve haksızlıkların alıp yürüdüğü yeryüzünü adaletle dolduracak kimse demektir. Mehdî kelimesi Kur'ân'da geçmediği gibi, Buhârî ve Müslim'de de geçmez. Diğer hadis kaynaklarında mehdî ile ilgili bazı rivâyetler vardır. Ancak bu hadislerin sıhhat derecesi tartışmalı olup genel kanaat, bunların itikadî ve amelî yönden delil kabul edilmeyeceği şeklindedir.

Yaygın olarak mehdi inancının ortaya çıkması iki sebebe bağlanmıştır. Birincisi Yahudi ve Hristiyanlıkta var olan inançlardır. Bu iki dinin mensupları mehdî ve mesih gibi iki şahsiyeti gelecekte insanlığın kurtuluşunu sağlayacak bir müjde ve hakikat olarak gündemde tutmaya çalışmışlardır. İkincisi de Müslüman topluluğun kendi içindeki siyasî kavga ve çekişmelerdir. Özellikle Sıffin Savaşından sonra İslâm âleminde resmen ortaya çıkan fırkalarda Şîa bu husustaki iddiasını ifrat noktasına vardırmıştır. "Masum İmam, Gaybî İmam ya da İmamu'l-Muntazar" düşüncesi son kurtarıcı olarak kabul edilmiştir. Bu inanç tasavvuf alanında da destek görmüş ve böylece ehl-i sünnet âlimlerinin de ilgi alanına girmiştir. Ancak mehdî inancı İslâm itikadının konuları arasında yoktur. Çünkü Hz. Peygamber ile birlikte nübüvvet kapısı kapanmıştır.

Bir "kurtancı"yı bekleme inancı, yalnız Yahudi ve Hristiyanlarda değil, hemen bütün dinlerde ve kültürlerde mevcut olup, insanlığın müşterek bir inancı, ümidi ve kurtuluş idealıdır. Hristiyanların beklediği Kurtarıcı Dositheos, bir nevi Mehdîleridir.

İslâm kaynaklarında da "kurtarıcı" mefhumu vardır. Farklı isimlerle karşımıza çıkar. En büyük özelliği, toplumu zulümden kurtarıp adaleti tesis etmektir. "Hz. İsa", "İmam", "Müceddid" "Hadis", "Halife", "Mehdi", "Süfyanî", "Kahtam" gibi isimlerle bilinirler ve rolleri aynı, şahsiyetleri farklıdır. Yalnız rivayetlerde geçtiği üzere Süfyanî, tahribatçı ve şer karakterli olarak görülmekte, onun dışındakiler, hayır ve fazileti yerleştirmek, kötülüğü ortadan kaldırmak makamında zikredilegelmiştir. Hatta Süfyanî'nin de Emevîler döneminde bir kurtarıcı rolünde çıkacağının beklendiğini görüyoruz. İnanışa göre Şiîlerin Mehdîsi ile Emevîlerin Süfyanîsi ahir zamanda çarpışacaklardır. Hatta beklenen Süfyanî ile ilgili

olarak Halid bin Yezid'in hadis uydurduğu ve kendisine işaretler çıkardığı belirtilmektedir.

Bütün bu mefhumların ortak yanı, ahir zamanda bir ıslahat hareketinin rehberliğini yapacak, manevî güce sahip bir şahsiyetin ortaya çıkacağıdır.

[140] **Arrâf:** "Bir şeyi bildirmek" anlamındaki a-r-f kökünden türemiştir. Arrâf terim olarak herkesin farkına varamayacağı gizli ve karmaşık olan hususları doğuştan sahip bulunduğu bir kabiliyetle hisseden, kazandığı tecrübeyle gelecek hakkında önceden tahminlerde bulunan kimse demektir. Arrâfın gelecekle ilgili verdiği haberlerin bir kısmı doğru çıksa da her söylediğinin gerçekleşmesi mümkün değildir. Çünkü bu haberler kesin bilgi vasıtalarının değil, bazı zan ve tahminlerin ürünüdür. Geçmişe ait verdiği bilgiler ise daha çok soru soran kimsenin psikolojik ve fizyolojik yapısından elde ettiği ipuçlarına dayanmaktadır. Hz. Peygamber'in geçmiş milletler içinde peygamber olmadıkları hâlde tahminleri çıkan "muhaddesûn" denilen kimseler bulunduğunu ve ümmetinden böyleleri varsa Ömer'in bunlardan biri olması gerektiğini (Buharî, Fezâilü's-sahâbe, 6) bildiren hadisinde geçen "muhaddes" ile arrâfı kastettiği kabul edilmektedir. Kâhin ve arrâfa giderek onların söylediklerini tasdik edenlerin Muhammed'e indirilene inanmamış sayılacaklarını, kırk gün namazlarının kabul edilmeyeceğini ve cennete giremeyeceklerini" (Müslim, Selâm, 125; Ebû Dâvûd, Tıb, 21) bildiren hadislerde arrâf, kâhin ile eş anlamlı kullanılmış ve gaybı bilme iddiaları reddedilmiştir. (M.C., www.diyanet.gov.tr)

[141] **Mukatta:** Kat' edilmiş, kesilmiş; kesik, ayrı manalarına gelir. "Hurûf-ı Mukatta" mürekkep/birleşik bir isimdir; ayrı ayrı yazılmış, bitişik olmayan harfler demektir. İslâmî ilimler terminolojisinde ise Kur'ân-ı Kerîm'de bazı sûrelerin ilk âyeti olarak gelen Elif Lâm Mim, Elif Lâm Re, Ha Mim, Ha Mim Ayn Sin Kaf gibi birkaç harften, bazen de Sed, Kaf, Nun gibi bir harften meydana gelen bağımsız harflere "Hurûf-ı Mukattaa" denir. Bu harflerin manalarının ne olduğu hususunda başlıca iki görüş vardır:

Birinci görüşe göre bu harflerin manasını Allah'tan başka kimse bilemez. Hz. Ebu Bekir'in: *"Allah'ın her kitabında bir sırrı vardır. Kur'ân'daki sırrı da surelerin başlarında bulunan harflerdir. Her kitabın bir özü vardır. Kur'ân'ın özü de bu hece harfleridir."* dediği rivayet edilir. Bu görüşü benimseyenler, bu harflerin tefsirinden kaçınmışlardır. Bunlara göre Hurûf-ı Mukattaa'dan muradın ne olduğunu kesin olarak Allah'ın bileceğini, bu harflerin de müteşâbihattan görüldüğünü, âlimlerin bunları anlamada aciz olduklarını söylerler. İkinci görüşe göre, Allah'ın kitabında insanların anlayamayacakları şeylerin bulunması doğru olmaz. Çünkü Allah Taâlâ Kur'ân-ı Kerîm'i okunup anlaşılması ve uygulanması için göndermiştir. Bu sebeple de onda, anlaşılmaz hiçbir âyet bulunamaz. Bu görüşte olanlar, Hurûf-ı Mukatta'yı tefsir etmeye çalışmışlardır.

[142] **Muhkem:** İkinci ciltte 64. dipnota bakınız.

[143] **Müteşâbih:** İkinci ciltte 64. dipnota bakınız.

[144] **Mücmel:** Sözlükte "veciz söz, özet ve kısa söz, teennî ve itidal ile hareket etmek, güzelleştirmek" gibi anlamlara gelen mücmel, fıkıh usûlünde, manasında birkaç hal ve hükmü ihtiva eden, ne kastedildiği ibaresinden anlaşılamayacak derecede kapalı olan, ancak bir açıklayıcı ile anlaşılabilen nassdır. Mücmel lafız sırf içtihat ile anlaşılamayacak kadar kapalıdır; anlamak için mutlaka bir açıklayıcıya ihtiyaç vardır.

Lafzı mücmel yapan, kapalılığa yol açan sebepler üçe ayrılır: a) Lafzın birbirine eşit birden fazla manaya gelip bunlardan hangisinin kastedildiğini belirleyen bir karine bulunmaması; b) bilinen sözlük manasından, özel bir manaya nakledilmiş olması; c) lafzın kullanıldığı manadaki garabet.

Kur'ân'daki namaz, oruç gibi teklîfî hükümlerle ilgili ibarelerin çoğu mücmeldir. Bunlar sünnetle açıklanmıştır. Meselâ, Kur'ân'da geçen "salât" kelimesi, sözlükte dua etmek anlamına gelmektedir. Hâlbuki, Allah Teâlâ'nın bundan kastettiği, özel bir ibadet şeklidir. Hz. Peygamber de, namazın nasıl kılınacağını ve vakitlerini öğretmiş; *"Namazı ben nasıl kılıyorsam, o şekilde kılın."* buyurmuştur (Buharî, Ezân, 18). zekât, hac, oruç, diyet, riba gibi kavramlar da Hz. Peygamber tarafından açıklanmıştır. Böylece, Kur'ân'ın mücmel olan her ifadesi ya yine Kur'ân-ı Kerîm ile, ya da ve çoğunlukla Hz. Peygamberin sünneti ile açıklanmış ve kapalı bir tarafı bırakılmamıştır.

Mücmel olan lafız açıklandıktan sonra, müfesser hükmünü alır ve bundan sonra te'vîl ve tahsîs kabul etmez. (İ.P., *www.diyanet.gov.tr*)

[145] **Ceyyid:** Sözlükte "iyi ve güzel" anlamına gelen sıfattır. Terim olarak çoklukla sahih karşılığı kullanılmıştır. Bazen onun yerine ikame edilmiştir. Meselâ; Tirmizî, *Sünen*'inde "hadîsun sahîhun garîbun" yerine arada bir "hadîsun eeyyidun garîbun" ıstılâhını kullanmıştır. İsnadı sahih bir hadisten söz ederken bazen "lehu isnâdun ceyyidun" demiştir. Ahmed bin Hanbel de "esahhu'l-esânîd"den bahsederken "ecvedu'l-esânid" tabirini kullanmıştır. Aynı tabiri Buharî şeyhi Ali İbnu'l-Medînî de kullanılır. Bütün bu misaller gösterir ki ceyyid, bazı hadisciler tarafından tamamen sahih karşılığı olarak kullanılmıştır. Bu takdirde aralarında ıstılâh yönünden hiçbir fark yoktur. Bununla birlikte bazı hadis âlimleri ceyyid'i sahihle aynı manada görmemişlerdir. Suyûtî bunlardandır. Ona göre Hadis ilminde söz sahibi bir âlim hadisin sıhhatinden bahsederken devamlı olarak sahih terimini kullanırken arada bir onun yerine ceyyid demişse bunun bir nüktesi vardır. O nükte de şudur: Böyle durumlarda hadis o âlimin nazarında hasen li-zâtihî derecesinden yükselmiştir. Ancak âlim onun sahih derecesine yükseldiğinde tereddüt etmiştir. Bir başka deyişle bir hadisi ceyyid olarak niteleyen âlim böylece o hadisin kendi nazarında hasen li-zâtihi derecesinden yukarda olduğunu, ancak sıhhat derecesine yükseldiğinde tereddüt ettiğini belirtmiştir. Buna göre muhaddisin ceyyid dediği hadis, hasen li-zâtihî derecesinin üstünde ve sahihin altında bir derecede demektir.

[146] **Şâz:** Kelime olarak birinci ve ikinci bâblardan çekimi yapılan ve bir grubun içinden ayrılıp kendi başına bir yol tutmak anlamını veren "şezze" kök fiilinden ismi fail ölçüsünde gelir. Aynı fiilin mastarı olan suzûz ile birlikte aynı yerde kullanılır. Terim olarak şâz, genellikle umumî hükümlerden veya küllî kaidelerden hariç ve tek başına kalana denir. 1116 Hadis ıstılâhı olarak ise râvînin muhalefetinden doğan bir zayıf hadis çeşididir. Hadis usûlü âlimleri tarafından az da olsa değişik şekillerde tarif edilmiştir. İmam Şâfi'î'ye göre, söz güvenilir bir râvînin rivayet edip de başkalarının etmediği hadis değil; güvenilir bir râvînin başkalarının rivayetine aykırı olarak rivayet ettiği hadistir. İmam Şâfiî'nin bu şâz tarifinde esas unsur, muhalefettir. Bununla birlikte başkalarının rivayetine aykırı rivayette bulunan râvînin sika veya zayıf olduğu belirtilmemiştir.

[147] Melâhimin çokluğu "melhame"dir. Ayrıntı için ikinci cildin 103. dipnotuna bakınız.

[148] Bundan sonra elinizdeki cilt bitmekte, sonra birinci kitabın dördüncü bölümü (ikinci cilt) beşlamaktadır. Bizim esas aldığımız *Mukedimetü İbni Haldûn* (Kahire H.1426/M. 2005) da bu bölümü buraya kadar vermiştir. Pîrîzâda Mehmed Sâhib, fazla olarak köşeli parantez içinde eklediğimiz kısmı almıştır.

[1] *"Biz, Beyt'i (Kâbe'yi) insanlara toplanma mahalli ve güvenli bir yer kıldık. Siz de İbrahim'in makamından bir namaz yeri edinin (orada namaz kılın). İbrahim ve İsmail'e: Tavaf edenler, ibadete kapananlar, rükû ve secde edenler için Evim'i temiz tutun, diye emretmiştik."* (Bakara, 2/125).

[2] Beytü'l-Ma'mûr, bayındır, bakımlı ev demektir. Kâbe'nin üst hizasında bulunan bir yerdir. Diğer bir adı da "Durâh"dır.

Beytü'l-Ma'mûr, Kur'an'ı Kerîm'de geçmektedir:

"Tûr'a, andolsun ki, yayılmış ince deri üzerine satır satır yazılmış Kitâb'a, Beytü'l-Ma'mûr'a, yükseltilmiş tavana (göğe), kaynatılmış denize (bunlara andolsun ki), Rabbi'nin azabı mutlaka gelecektir." (Et-Tür, 52/1-7).

Kur'an-ı Kerîm'in bazı yerlerinde yemin ettiği gibi bu âyet-i kerîmede de Tûr Dağı'na, Kur'an-ı Kerîm'e ve Beytü'l-Mâ'mûr'a yemin etmektedir. Buradaki yeminden maksat, bunların kıymetine işaret etmektir.

Bazı müfessirler bu âyet-i kerîmede sözü geçen Beytü'l-Ma'mûru genellikle, yedinci kat semada, Kâbe'nin üst hizasında bulunan bir ev olarak tefsir etmişlerdir. Onu günde yetmiş bin melek namaz kılmak ve tavaf etmek için ziyaret eder ve kıyamete kadar da bir daha geriye dönmezler. Bazı müfessirler de Beytü'l-Ma'mûr'u Kâbe olarak da tefsir etmişlerdir.

Mirac'la ilgili meşhûr hadiste Beytü'l-Mamur'dan da bahsedilir:

"Sonra bana Beytü'l-Ma'mûr gösterildi. Orayı her gün yetmiş bin melek ziyarete gidiyor." (Buharî, *Bed'u'l-Halk*, 6).

Müfessirler, Beytü'l-Ma'mûr'u, tasavvufî bir anlatımla "müminin kalbi" olarak da tefsir etmişler, bayındır oluşunu marifet ve ihlâsla açıklarlar.

Fîrûzâbâdî'de ise, Beytü'l-Ma'mûr'u Hz. Âdem'in bina ettiği ve Tufan'dan sonra altıncı kat gökyüzüne çıkarıldığı belirtilir.

[3] Âyetin tamamı: *"Bir zamanlar İbrahim, İsmail ile beraber Beytullah'ın temellerini yükseltiyor (şöyle diyorlardı:) Ey Rabbimiz! Bizden bunu kabul buyur; şüphesiz sen işitensin, bilensin."* (Bakara, 2/127)

Bu âyet, Hz. İbrahim ve İsmail'in Kâbe'yi ilk defa yapmadıkları, daha önce var olan temeller üzerine inşa ettikleri şeklinde tefsir edilmektedir.

[4] *"Rabbimiz! Ben çocuklarımdan bazısını, senin kutsal evinin (Kâbe'nin) yanında ekin bitmez bir vadiye yerleştirdim. Rabbimiz! Namazı dosdoğru kılmaları için (böyle yaptım). Sen de insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meylettir, onları ürünlerden rızıklandır, umulur ki şükrederler."* (İbrahim, 14/37).

[5] *"Bu (Kur'an), Ümmü'l-kurâ (Mekke) ve çevresindekileri uyarman için sana indirdiğimiz ve kendinden öncekileri doğrulayıcı mübarek bir kitaptır. Âhirete inananlar buna da inanırlar ve onlar namazlarını hakkıyla kılmaya devam ederler."* (En'am, 6/92)

[6] Bir ûkiye12 dirhemdir. Bir dirhem ise, 3.2 gramdır.

[7] *"Âyetlerimizi göstermek için, kulunu geceleyin Mescid-i Haram'dan, etrafını mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa'ya yürüten Allah, Sübhan'dır (bütün noksanlıklardan münezzehtir). Muhakkak ki O, en iyi işiten, en iyi görendir."* (İsrâ, 17/1)

[8] *"Ona 'köşke gir' denildi. Köşkü görünce onu (zeminini) derin bir su sandı ve eteklerini topladı. Süleyman, ona 'Bu, (zemini) billurdan döşenmiş bir köşktür' dedi. Belkıs, 'Ey Rabbim! Şüphesiz ben nefsime zulmetmiştim. Şimdi ise Süleyman ile birlikte âlemlerin Rabbi olan Allah'a teslim oldum' dedi."* (Neml, 27/44)

[9] Yesrib, Yemen Serabı demektir. Yesrib'in halkı Evs ve Hazrec, Yemenlidir. Ataeları da Kayla'dır. Onun için Kaylaoğulları diye de anılmaktadırlar.

[10] *"Eğer dilesek oldukları yerde onların şekillerini değiştirirdik de ne ileriye gitmeye güçleri yeterdi ne de geri gelmeye!"* (Yâsin, 36/67)

[11] **İ'râb:** Bir anlamı Arapçada kelimelerin sözdeki yerlerine göre uğradıkları değişiklikler; diğer bir anlamı düzgün konuşma ve gerçeği belirtmedir.

[12] "Verdikleriyle denemek için sizi yeryüzünün halifeleri kılan ve kiminizi kiminize derecelerle üstün yapan O'dur. Doğrusu Rabbinin cezalandırması süratlidir. Şüphesiz O bağışlar, merhamet eder." (En'am, 6/165)

[13] Mu'tezile hakkında, birinci ciltin 53. dipnotunda bilgi verilmiştir.

[14] **Senderus:** Ağaçtan çıkıp aka ve sonra donan sıvı. Kelime Yunancadır.

[15] **Lebun:** Ağaçlardan çıkan sütümsü sıvı. Kelime Yunancadır.

[16] **Meya:** Ağaçlardan akan zamklardan elde edilen güzel bir kokudur.

[17] **Kıst:** İlâç ve tütsü için kullanılır. Hindistan'dan gelmedir.

[18] **Şâri':** Kanun koyan, Allah.

[19] **İllet:** Sözlükte "hastalık, özür, bahane, sebep, kusur, asıl, menşe" gibi anlamlara gelen illet (çoğulu ilel), fıkıhta, hüküm çıkarmada önemli bir yer tutan ve temel şer'î delillerden biri olan kıyasın dayandığı esastır. Kıyas, hakkında nass bulunmayan bir meselenin hükmünü, aralarındaki illet birliği sebebiyle, Kitap veya sünnette hükmü bilinen meseleye göre açıklamaktır. İllet ise, zâhir, mazbut ve hüküm için münasip bir vasıf şeklinde tanımlanmıştır.

Âlimlerin çoğunluğu, nassların belli sebep ve illete dayandığı, bunun tespit edilebileceği ve diğer hükümler için de ölçü olarak kullanılabileceği görüşündedirler. Bu nedenle, illetin tespitinde bazı şartlara uyulması gerekir. Bu şartlardan birincisi, illetin zâhir bir vasıf olmasıdır. Başka bir deyişle illet, bir şeyi ispat etmeye elverişli olmalıdır. İkincisi mazbut olması gerekir. Yani illet, kişilere, durumlara ve çevrelere göre değişmemeli, belirli, istikrarlı bir vasıf olmalıdır. İllet ile hüküm arasında uygun bir bağıntı bulunmalıdır. Dördüncüsü, kıyas yapılabilmesi için illet teşkil eden vasfın, ait olduğu hükme münhasır kalmayıp, geçebilir, sirâyet edici olması gerekir. Son olarak, vasfın muteber olmadığını gösteren bir delil bulunmamalıdır. Nasslara aykırı olan her türlü sebep veya maslahat, hükmü ispat için elverişli bir illet sayılmaz.

İllet, hükümlerin tespitinde ve geçerliliğinde önemlidir. Zira hükümler illetleri ile birlikte mevcuttur. İllet değiştiğinde veya ortadan kalktığında, hüküm de buna uygun olarak değişir veya ortadan kalkar. İslâm'ın evrenselliği ve her çağa hitap etmesi, bu illetlerin tespiti ve bu illetler doğrultusunda nassların zaman ve şartlara göre okunmasıyla gerçekleşir.

İlleti veya onun Şâri tarafından muteber sayılıp sayılmadığını tespit yollarına mesâlik-i illet denir. Hükümlerin illetleri bazen nasslarla belirlenmiştir. Ancak çoğu zaman araştırma ile bulunur.

Hadis terimi olarak illet, görünüşte sahih olan bir hadisi; çoğu kere zayıflığa götüren, anlaşılması güç olan gizli kusur veya sebeptir. İllet çoğu kez hadisin isnâdında, bazen de metninde bulunur. (İ.P., A.G., www,diyanet.gov.tr)

[20] Mürüvvet, bir İslâmî ahlâk terimidir. Mertlik, yiğitlik ve insaniyet, iyilik ve cömertlik anlamlarına gelir. Mürüvvetin çok çeşitli tarifleri yapılmıştır. Bu tariflere göre mürüvvet, nefsin bütün kötülüklerden korunması, halk nazarında insanı kötü gösteren bütün davranışlardan sakınılmasıdır. İnsanlığa uygun olan şeyi yapmak, güzel görünen şeyleri alıp kötüye götüren yollardan kaçınmak ve açıkça yapılmasından utanılacak bir şeyi gizlice yapmamak da bir mürüvvetin eseridir. Aynı zamanda görülen bir iyiliği unutmamak ve fırsat düşünce karşılığında iyilik yapmak da mürüvvet eseridir. Mürüvvet sahibi yalan söylemez. Mürüvvetini ihlâl eden kişinin İslâm kaza müessesesinde şahitliği kabul edilmez. Zira mürüvvetin ihlâli, o kişide akıl bozukluğuna, dinî eksikliğe veya haya azlığa işarettir. Hadis alanında, mürüvvetini yitiren kişinin rivayeti kabul edilmez. Hadisçiler böyle kişilerin hadislerini almaktan ve onları rivayet etmekten titizlikle sakınmışlardır.

[21] *"Sonra nutfeyi alaka (aşılanmış yumurta) yaptık. Peşinden, alakayı, bir parçacık et haline soktuk; bu bir parçacık eti kemiklere (iskelete) çevirdik; bu kemikleri etle kapladık. Sonra onu başka bir yaratışla insan haline getirdik. Yapıp yaratanların en güzeli olan Allah pek yücedir."* (Müminûn, 23/14).

[22] *"Rabbin bal arısına şöyle ilham etti: Dağlardan, ağaçlardan ve insanların yaptıkları çardaklardan (kovanlardan) kendine evler edin." (Nahl, 16/68)*

[23] *"And olsun ki, biz insanoğullarını şerefli kıldık, onların karada ve denizde gezmesini sağladık, temiz şeylerle onları rızıklandırdık, yaratıklarımızın pek çoğundan üstün kıldık."* (İsrâ, 17/70)

[24] **Muamma:** Esmaü'l-Hüsnâ (Allah'ın doksan dokuz güzel ismi) olmak üzere konusu insan ismi olan manzum bilmecelerdir. Kelime "gizli, örtülü, anlaşılması güç veya işaret remiz yoluyla söylenmiş söz" anlamlarına gelir. Muammalar lügazlardan farklıdır. Muammalar Allah'ın isimlerinden biri veya insan ismi için düzenlenirken lügazlar her şey hakkında düzenlenirler. Yalnız muammaların bazen lügaz karşılığı olarak da kullanıldığı görülür. Muammanın düzenlenmesinde ebced hesabı kullanılır.

[25] Prof. Dr. İsmail Lütfi Çakan hadis ve çeşitlerini şöyle açıklamıştır:

Hadis, "Söz, fiil, takrîr, yaratılış veya huyla ilgili bir vasıf olarak Hz. Peygamber'e (veya sahâbe ve tâbiûna) izafe edilen her şeydir."

"Sünnet" kelimesi ise sözlükte "yol ve gidişat" demektir. Başlangıçta sünnet "Hz. Peygamber'in fiili" anlamında, hadis de "Hz. Peygamber'in sözü" anlamında kullanılmışsa da, sonraları sünnet Hz. Peygamber'in sözle veya fiille, açıktan, gördüğü ya da duyduğu olayları susarak onaylamak suretiyle zımnen yaptığı açıklamaların tamamını anlatan bir terim olmuştur. Bu usûlcülere göre bir sünnet tarifidir. Hadisçiler ise hadis ile sünneti eş anlamı olarak kullanırlar.

Hadis birbirinden oldukça farklı iki ana kısımdan meydana gelir: **Sened** ve **metin**.

Sened, "biri diğerinden almak ve nakletmek şartıyla hadisi rivayet eden kişilerin –Rasûlullah'a kadar- sıralandığı kısım"dır. Bir anlamda bu kısım, râvîlerin isim zinciridir. Sened denilen "râvîler zincirini zikretmeye" ise isnad denir. Fakat artık sened ve isnad birbirinin yerine kullanılmaktadır. Senede tarîk ve vech de denir.

Metin ise, "hadisin asıl kısmı, senedin kendisinde son bulduğu sözlü kısım"dır.

Kabul veya red açısından hadisler **makbul** ve **merdud** olmak üzere iki kısma ayrılırlar.

Makbul hadis râvîsinin doğruluğu kabul edilen ve kendisiyle amel edilmesi gereken hadistir.

Merdud hadis ise râvîsinin doğruluğu kabul edilmeyen ve kendisiyle amel etmek gerekmeyen hadistir.

Amel edilip edilmemesi konusunda karar verilemeyen hadisler de merduddur.

Râvî sayısı açısından hadisler **mütevâtir** ve **âhâd** olmak üzere iki kısma ayrılırlar, **meşhûr** hadisler de âhâd içinde mütalâa edilir.

Mütevatir hadis aklın yalan üzerinde birleşmelerini âdeten mümkün görmediği râvîler topluluğunun her nesilde kendileri gibi bir topluluktan alıp naklettiği, işitme veya görmeye dayanan hadistir. Bu nitelikleriyle kesin bilgi ifade ederler ve tenkit dışıdırlar.

Âhâd hadis ise mütevâtirin şartlarını taşımayan hadistir. Böyle olunca da hadislerin büyük bir çoğunluğu tevâtür şartlarını taşımayan âhâd hadislerdir. Hadis kitaplarımızdaki hadislerin hemen hemen hepsi bu anlamda âhâd hadislerdir.

Bir de başlangıçta âhâd hadis özelliği taşırken, daha sonraki nesillerde (tâbiîn veya etbâu'-tâbiîn) tevâtür derecesine ulaşan hadisler vardır. Bu hadislere **"meşhur hadisler"** denir. Bu hadisleri her nesilde en az iki râvî nakletmelidir.

Hadis metninin kendisine atfedildiği zat yani senedin müntehası farklı olabilir. Buna göre de hadisler başka başka isimlerle anılırlar. Hadis Allah Teâlâ'ya izafe edilmişse **kudsî**, Hz. Peygamber'e izafe edilmişse **merfu**, sahâbîye izafe edilmişse **mevkuf**, bir tâbiî veya daha sonraki nesilden birine izafe edilmişse **maktu** adını alır.

Âyet olmamak kaydıyla Hz. Peygamber'in "Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur" diyerek Allah Teâlâ'ya nisbet ve izafe ettiği hadislere kudsî hadisler veya İlâhî, Rabbânî hadisler denir. Bu hadislerin konuları genellikle Allah'ın sıfatları ile ilgilidir.

Merfû hadisler ise söz, fiil, takrir veya ahlâkî vasıflar olarak senedi muttasıl veya munkatı olsun açıkça veya dolaylı bir şekilde Hz. Peygamber'e izafe edilen hadistir.

Mevkûf hadisler ise sahâbîlerin söz, fiil ve takrirlerine dair -muttasıl veya munkatı- haberlere mevkûf denir. Sened sahâbîde kalır, Hz. Peygamber'e ulaşmaz.

Tâbiîye izafe olunan söz, fiil veya takrirlere ise **"maktu hadis"** denmektedir. Etbâü't-tâbiîn de tâbiîler gibi kabul edilmektedir.

Sıhhat veya hüküm açısından hadisler daha doğru deyimle, **âhâd** hadisler üç kısma ayrılmaktadır: **sahih**, **hasen**, **zayıf**.

Adalet ve zabt sahibi râvîlerin muttasıl bir senedle rivayet ettikleri şazz ve muallel olmayan hadise **sahîh** denir.

Sıhhat açısından ikinci gruptaki hadisler **hasen** hadislerdir. Bunlar zabtı gevşek olan râvîlerin muttasıl senedle rivayet ettikleri şazz ve muallel olmayan hadisdir.

Sahîh ve **hasen** hadisin şartlarını taşımayan hadisler **"zayıf"**tır. Hadiste zayıflık genelde iki sebepten kaynaklanır: 1) Senedde inkıta (kopukluk) bulunması 2) Râvîde cerhi gerektiren bir hâlin bulunması.

İnkıta senedden en azından bir râvînin düşmesi demektir. Böyle bir inkıta varsa seneddeki bütün şahıslar sika (güvenilir) olsalar bile sırf bu inkita metnin reddini gerektirir. İnkıta yüzünden zayıf kabul edilen hadisler **muallak**, **mürsel**, **mudal**, **munkatı**, **müdelles**'dir.

Mürsel, tâbiînin sahâbîyi atlayarak Hz. Peygamber'e izafe ettiği hadistir.

Munkatı hadis, senedi muttasıl olmayan hadistir. Senedin herhangi bir yerinden bir râvînin düşürülmesi veya senedin farklı yerlerinden peş peşe olmamak şartıyla birden fazla râvînin düşürülmesi halinde de hadis munkatı adını alır.

Mudal hadis, senedinin herhangi bir yerinden peş peşe iki veya daha çok râvînin düştüğü hadistir. Bu tür hadisleri munkatı hadislerden daha zayıftır.

Muallak hadis, senedinin baş tarafından bir veya birkaç râvî ya da müntehâsına kadar senedin bütünüyle hazf olunduğu hadistir.

Tedlis, senede dâhil bir râvînin ismini atlayarak orada böyle biri yokmuş izlenimi verecek şekilde senedi sevk etmek demektir. Tedlis ile rivayet edilen hadise de **müdelles** denir.

Râvîde cerhi gerektiren bir hâlin olması sebebiyle zayıf olan hadisler ise **mevzu, metrûk, münker, muallel, müdrec, maklûb, muzdarib, şâz, musahhaf, muharref** şeklinde on çeşittir.

Mevzu, Hz. Peygamber adına yalan uydurmak ile cerh edilmiş râvînin rivayetidir.

[26] **İstinbat:** "Nebeta" kök fiilinin istifal vezninde mastarı olan istinbât, sözlükte gizli bir şeyi açığa çıkarmak manasına gelir. Bu mana ile ilgili olarak kuyu kazan bir kimsenin suya erişmesi, su çıkarmasına da istinbat denilir.

Istılahta istinbat, bir müctehid veya fakihin zekâ ve dirayetini kullanarak anlayış gücü ve ictihadıyla nassların gizli mana ve hükümlerini açığa çıkarmasına denilmiştir. Hadis metinlerinden hüküm çıkarılması da böyledir.

Fıkıh usûlü ilmine göre islamî hükümlerin kaynağı birinci olarak Kur'ân-ı Kerîm, ikinci olarak Hz. Peygamber'in sünneti, dolayısıyla hadislerdir. Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinin lafızları gibi hadis lafızlarının hepsi sarih değildir, aralarında vazıh yani hükme delâleti açık olanları olduğu gibi, mübhem, hafî, müşkil, mücmel olanları da vardır. Sarih olanları bulunduğu kadar mecaz veya kinaye yollu kullanılmış olanlarına da rastlanır. Bazı hadislerin bir hükme delâleti açıktır. Bazılarının delâleti ancak tefsirle anlaşılır. Bazı hadis lafızlarının taşıdığı hüküm umumîdir; bazısının ise hususîdir. Kısacası hadis lafızları içinde hâs, âm, mübhem, müşkil, hafî, mücmel olanları, mecaz ya da kinaye yollu söylenenleri, birbirleriyle çelişik görünenleri mevcuttur. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'de olduğu gibi hadiste de nesh vâki olmuştur. Öyle olunca hadislerin de nasih-mensuhu vardır. Bütün bu ve buna benzer özellikleri dikkatten uzak tutmamak kaydıyla hadisleri inceleyip onlardan şer'î bir mesele hakkında hüküm çıkarmak "istinbat"ın esasını oluşturur.

"İstinbat"a aynı manada istihraç (istihrac) da denilmiştir. Ancak hadis usûlünde daha çok istinbat tabiri kullanılır.

[27] **Tevâtür:** Birbiri ardınca gelmek, kesilmeksizin devam etmek manasındadır. Tevâtür, yalan söylemeleri aklen mümkün olmayan çok sayıda kişinin bir haberi birbiri ardınca nakletmekte birleşmelerine denir. Bu kişilerin yalan üzerinde birleşmeleri imkânsızdır. Tevâtür yoluyla nakledilen habere ise mütevatir adı verilir.

Tevâtür iki şekilde olur. Bunlardan birincisi lafzî tevâtürdür. Nakledilen haberin lafzında hâsıl olan tevâtürdür. Meselâ; *"Fatih Sultan Mehmed İstanbul'u fethetti."* haberi birbiri ardınca gelen çok sayıda haberci tarafından aynı sözlerle ve birbirine yakın veya aynı manaya gelen sözlerle nakledilir ve bu nakilde tevâtür hâsıl olursa buna "lafzî tevâtür" denir. İkincisi manevî tevâtür olup haberlerin lafzında değil, manasında hâsıl olan tevâtürdür. Meselâ; yine tevâtür yoluyla nakledilen bir haberde *"falanca zenginin bir fakire bir seferde beş milyon lira yardım ettiği"* söylense, bu haberi nakledenler arasında beş milyonu bir seferde değil, üç taksitte verdi, nakit değil, ev yapması için arsa olarak verdi, bu miktarda malzeme bağışladı diyenler olsa, bağış olayı üzerinde birleşilmesine rağmen olayın naklinde kullanılan lafızlarda değil de manasında tevâtür husûle gelir ve buna "manevî tevâtür" denir.

[28] **Mücmel:** Kelime olarak **"veciz söz, özet ve kısa söz, teennî ve itidal ile hareket etmek, güzelleştirmek"** gibi anlamlara gelir. Fıkıh usûlünde birkaç hal ve hükmü kapsayan, ne kastedildiği ibaresinden anlaşılamayacak derecede kapalı olan, ancak bir açıklayıcı ile anlaşılabilen nassdır. Mücmel lafız sırf ictihad ile anlaşılamayacak kadar kapalıdır; anlamak için mutlaka bir açıklayıcıya ihtiyaç vardır.

Kur'ân'daki namaz, oruç gibi teklîfî hükümlerle ilgili ibarelerin çoğu mücmeldir. Bunlar sünnetle açıklanmıştır. Meselâ, Kur'ân'da geçen **"salât"** kelimesi, sözlükte dua etmek anlamına gelmektedir. Hâlbuki Allahu Teâlâ'nın bundan kastettiği, özel bir ibadet şeklidir. Hz. Peygamber de, namazın nasıl kılınacağını ve vakitlerini öğretmiş; *"Namazı ben nasıl kılıyorsam, o şekilde kılın."* Buyurmuştur. Zekât, hac, oruç, diyet, riba gibi kavramlar da Hz. Peygamber tarafından açıklanmıştır. Böylece, Kur'ân'ın mücmel olan her ifadesi ya yine Kur'ân-ı Kerîm ile ya da ve çoğunlukla Hz. Peygamber'in sünnetiyle açıklanmıştır.

[29] **Müşkil:** Anlaşılması zor olandır. Müşkil âyetler üzerinde çalışmak belâgat, siyer, dil ve fıkıh ilimlerine de müracaat etmeyi gerektirir.

[30] **Nâsih-mensûh:** Kelimenin kökü "nesh" Sözlükte, "izale etmek, gidermek, yok etmek, değiştirmek ve nakletmek" anlamına gelir. Terim olarak, bir nassın hükmünü daha sonra gelen bir nasla, dinî bir hükmü bir şer'î delil ile kaldırmak demektir. Hükmü kaldırılan âyete de mensûh denir. Peygamberden peygambere hükümlerde değişme olmuştur. Meselâ Hz. Âdem'ın çocuklarının birbirleriyle evlenmelerine dinen izin verildiği hâlde bu hüküm sonradan kaldırılmıştır. Yahûdîlere cumartesi günü çalışmak yasaklanmış iken, İncil'in gönderilmesiyle bu yasak kaldırılmıştır.

Kur'ân'da neshin var olup olmadığı konusunda İslâm bilginleri ihtilâf etmişlerdir. Çoğunluğun görüşüne göre Kur'ân'da nesh vardır. Bu görüşte olanlardan bazılarına göre bir âyetin hükmü ancak daha sonra gelen bir âyetin hükmü ile; bazılarına göre hem âyet ile hem de sahih hadisle kaldırılabilir. Mensûh âyetler konusunda da ittifak yoktur. Beş âyet ve daha fazla olduğunu söyleyenler vardır.

[31] **Tefsîr:** Aslı Arapça olan kelimenin kökü kökü "fesr"dir. "Açıklamak, örtülü şeyi açmak" anlamına gelir. Bu kelimeyi ilk defa "hekimin suya bakması" anlamında kullanılmıştır. Nitekim bu kökün başka bir türemesi "tefsîra", "hastalığın tespiti için üzerinde araştırma yapılan sidik" demektir.

Hekimler getirilen "tefsîra"ya bakarak hastalıkların sebeplerini bulup açıkladıkları için fesr kelimesi de zamanla yukarıda verilen "açıklamak, örtülü şeyi açmak" anlamında kullanılmaya başlanmıştır. "Fesr" kelimesinin tef'il babından mastarı olan tefsîr kelimesi de bu anlama paralel olarak "iyice araştırmak, çok açıklamak" anlamında kullanılmaktadır.

[32] İbn Haldun bir zühul eseri olarak Acem Irak'ı yerine Irak Harezmi'ni kullanmıştır. Irak'ta Harzm diye bir bölge bulunmamaktadır.

[33] **Muttasıl hadis:** Sözlük anlamı, aralıksız, araya bir şey girmemiş demektir. Terim olarak en son râvîsinden ilk kaynağına kadar senedinde kopukluk olmayan hadis "muttasıl"dır. Muttasıl hadis, merfû (Hz Peygamber'e ait), mevkuf (Sahabeye ait) veya maktû (tabiîne ait) olabilir. İttisal, hadisin senedini teşkil eden râvîlerden her birinin, kendinden önceki râvîden (şeyhinden) işitmesi veya ondan icazet almasıyla olur. Bu ise ancak, râvînin şeyhinden hadis dinlemesi, ona okuyup dinletmesi, şeyhin râvîye yazıp göndermesi, hadislerini elden vermesi veya rivâyet için ona icazet vermesi ile olur. "Semi'tu", "haddesenâ", "ahberenâ"... gibi eda sıgalarıyla nakledilen hadislerin senetlerinin muttasıl olduğuna hükmedilir.

[34] **munkatı' hadis:** Sözlük bakımından kesmek, kat etmek manasına gelen "kata'a" kök fiilinin infi'al babından ism-i faildir ve kesilmiş, koparılmış, kesik demektir.

Hadis terimi olarak umumiyetle ne şekilde olursa olsun, isnadında ittisal bulunmayan hadislere denir. İsnadda ittisalin olmayışı ya râvînin düşmesiyle veya mübhem şekilde ifade edilmesiyle meydana gelir. Râvî düşmesi senedin başında, ortasında veya sonunda bulunsun; sayısı bir veya iki olsun, bir ya da peş peşe olmamak şartıyla birkaç yerinde vuku bulsun fark etmez. Bu umumî tarife göre isnadında rîvî düşmesi yönünden mürsel de munkatı çeşitleri arasında yer alır.

Bununla birlikte dadis usûlü âlimlerinin çoğunluğuna göre munkatı, daha çok isnadda tabiînden sonra gelen râvîsi düşmüş olan hadistir.

[35] **Munâvele:** Sözlükte bir nesneyi eliyle vermek manasına masdar olan munâvele, hadis rivayet usûllerinden biridir ve şeyhin rivayet ettiği hadislerin yazılı olduğu kitabı veya birkaç sahifelik metni talebeye elden vererek *"irvi hazâ annî"* (bunu benden rivayet et) gibi bir eda lafzı ile rivayete müsaade ettiğini bildirmesine denir.

İlmin her dalında her meseleye Kur'ân-ı Kerîm'den veya sünnetten veyahut İslâm büyüklerinin görüşlerinden delil arayan İslâm âlimleri, munâvele yoluyla rivayeti Hz. Peygamber'in bir tatbikatını gösteren bir hadise dayandırmışlardır. Bu hadise göre Hz, Peygamber, bir seriyye kumandanına bir emirname yazmış, ona vererek: *"Falan yere gelmeden bu mektubu okuma."* demiştir. Kumandan o yere gelince Hz. Peygamber'in mektubunu emrindeki askerlere okumuş; Hz. Peygamber'in emirlerini haber vermiştir.

Bazı âlimlere göre munâvele yoluyla rivayetin dayandığı delil, Hz. Osman'ın nıushaflar yazdırıp İslâm ülkelerine göndermesidir. Bazılarına göre ise Hz. Peygamber'in Abdullah bin Huzâfe'ye Kisrâ'ya ulaştırılmak üzere bir mektup verip Bahreyn emirine yollamasıdır.

Hz. Peygamberin seriyye kumandanına mektup vermesi bazı İslâm âlimlerine göre munâvelenin dayandığı ilk delil olmuştur.

[36] **İcazet:** Kelime, bir şeyi uygun ve makûl görmek, izin vermek, münasip tutmak, bir görüş ve emri yerine getirmek, bir maddenin uygunluğunu kabul etmek manalarına gelir.

İlimde ve yazıda tahsilini bitirenlere verilen şehadetnâme (belge) yerine kullanılan bir tabirdir. Eski medrese usulüne göre, okuduğu dersi veya sanatı bitiren öğrencilere hoca ve üstadları tarafından böyle bir belge verilirdi. Buna "icazetname" denir ki, izin kâğıdı anlamına gelir. İcazetnâme almış olana "mücâz", icazet vermiş olan üstada da, "mûciz" denir.

Hadis usûlünde icazet, bu ilim dalında üstadın talebesine duyduklarını veya kitaplarını rivâyet etmesine izin vermesinden ibarettir. Meselâ; bir hadis bilgininin talebelerinden birine: *"Sana kütübi sitteyi rivâyet etmek üzere icazet verdim."* demesi, icazet verdiğini gösterir.

[37] **Garabet:** Sözlükte birinci babtan çekilen "garabe" fiilinin uzaklaşmak, yalnız kalmak, vatandan uzak düşmek manasına mastarıdır. Sözün garabeti, alışılmamış üslupta olması veya üstü kapalı söylenmesidir.

Hadis usûlünde garabet, teferrüd ve daha az kullanılan infiradla eş manâlı olarak râvînin rivayetinde tek kalması haline denir. Bir başka deyişle ravinin bir şeyhden rivayette teferrüdü yani ondan başka rivayet eden olmamasıdır. Böyle bir ravinin tek başına rivayet ettiği hadise genel olarak ferd adı verilir. Garabet senedin başında olursa hadis ferd-i mutlak, ortasında bulunursa ferd-i nisbî adını alır. Ferd-i nisbî'nin bir adı da garabetle ilgili olarak garîbdir.

[38] **İşkâl:** Kelime olarak "bir nesne karışık; buna zıt olarak hoş ve güzel olmak; yazıya nokta ve i'râb işaretleri koymak manasınadır.

Hadis usûlü ilminde kullanılan bir deyim olarak işkâl, hadis içinde geçen kapalı ve anlaşılması zor müşkil hususlara denildiği gibi, hadisi yazarken yanlış okunmasını önlemek maksadıyla kelimelerinin gerekli yerlerine çeşitli harekeler koymaya da denir.

[39] **Tahrîc:** Kelime olarak "çıkmak" demektir ve "harece" kök fiilinden tef'il babında mastardır.

Tahric, hadis ilminde iki manada kullanılmıştır. Birisi rivayet, diğeri hadislerin kaynağını göstermektir.

Rivayet manasına tahric, tamamen aynı kökten alman ihrâc karşılığı olarak kullanılır ve bir hadisi isnadıyla birlikte bir kitapta nakletmeye denir. Bazı kitaplarda bir hadis verildikten sonra harrecehu fulânun veya ahrecehu fulânun denilmişse bu o hadisin o kimse tarafından kendi isnadıyla rivayet edildiği manasınadır. Bu manada daha çok Mağrib âlimleri tarafından kullanılmıştır.

Tahricin ikinci manası, bir kitaptaki hadisleri teker teker ele alarak her birinin diğer isnadlarını göstererek sıhhat durumunu belirtmektir. Bu bir bakıma herhangi bir musannifin kitabındaki hadislerin birer birer kaynaklarını göstermek, varsa diğer rivayet tanklarına işaret edip sıhhat durumunu ortaya koymaktır. Hadis Âlimleri hadis konusunda olsun veya olmasın, meşhur bazı kitapların ihtiva ettiği hadislerin tahricine dair kitaplar yazmışlardır.

Bazıları muteber hadis kitaplarından senediyle birlikte hadis nakledilmesine de tahric demişlerdir. Bu manaların hepsine şamil olmak üzere hadis tahric eden âlime muharric adı verilir.

[40] Sahih hadis hakkında daha önce bilgi verilmiştir. Burada kastedilen kitaplar Buharî ile Müslim'in *Câmiu's-Sahîh* eserleridir.

[41] **Sünen:** Sünnet'in çoğulu olan sünen, Hz. Peygamber'in sünnetini aksettiren hadislerin yazılı olduğu kitaba denir.

Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinden ibaret sünnetini aksettiren hadisler toplanıp konularına göre tasnif edildikten sonra çeşitli metotlarla bir araya getirilmiş ve kitaplara yazılmıştır. Böyle meydana gelen kitapların bir kısmı "câmi" (toplanan, bir araya getirelen) türündendir. Bir kısmı ise fıkıh bablarına göre tasnif edilmiş ahkâm hadislerini ihtiva eder. Bunlar sünen tipi kitaplardır.

Sünen kıtaplarında umumiyetle merfû yani Hz. Peygamber (s.a.s)'e ait hadisler bulunur. Bu hadislerin hepsi ibadet, mu'amelat ceza ve edeb denilen ahlakî davranışlarla ilgilidir. Bunların hepsi kitap ana bölümünü teşkil eden bablar içindedir. Bu özelliğiyle sünen kitapları câmi türü kitaplardan ayrılırlar. Ayrıca sünenlerde en fazla ahkâm hadisleri olduğundan şer'î bir hükme esas olmayan hadislere genelde rastlanmaz.

Sünen kitapları hicrî ikinci hicrî (sekizinci) asrın ilk yarısından itibaren yazılmaya başlanmıştır. Hadisin altın çağı kabul edilen hicrî üçüncü asra gelinceye kadar geçen zaman içinde pek çok sünen kitabı tertip edilmiştir. Sünen kitabı tertip eden muhaddislerden birkaçı şu isimlerdir: Mekhûl eş-Şâmî, İbn Cureyc, Sa'id b. Ebî Arûbe, İbn Ebî Zi'b, İbrahim b. Tahmân, Hammâd b. Seleme, Abdullah İbnu'l-Mubârek, El-Velîd b. Müslim, Sa'id b. Mansûr, ed-Dârimî, Ebu Davud, İbn Mâce, en-Nese'î, Tirmizî...

Bu muhaddislerin eserleri arasında Ebu Davud, Tirmizî, Nese'î ve İbn Mâce''nin sünenleri diğerlerine nazaran daha meşhur olmuştur. Bunlara Sünen-i Erba'a denilmiştir. Bu kitaplar hakkında başlıkları altında kısa bilgiler verilmiştir. İsimleri anılan dört muhaddise ashâb-ı sünen diyenler vardır.

[42] **Kütüb-i Sitte**: Arapça "kitaplar" manasına gelen "kütüb" kelimesiyle "altı" manasına gelen "sitte" kelimesinden meydana gelmiştir ve "altı kitap" demektir.

Kütüb-i Sitte, İslâm dininin en önemli iki kaynağından biri niteliğindeki sünnet malzemesini meydana getiren ve en sahih hadislerden oluşan altı hadis kitabına verilen genel isimdir. Söz konusu bu altı kitap Kur'ân-i Kerîm'den sonra en sahih kitaplar olarak kabul edilen Buharî ile Müslim'in *Câmiu's-Sahîh* adlı eserleri ile Ebû Dâvud, Tirmizî, Nesa'î ve İbn Mâce'nin Sünen türündeki eserleridir.

İbn Mâce'nin kitabı yerine İmam Mâlik veya Dârimî'nin kitaplarını Kütüb-i Sitte'den sayanlar olmuşsa da genel olarak İbn Mâce'nin kitabı Kütüb-i Sitte'nin altıncı kitabı olarak kabul görmüştür.

[43] Müteşâbih âyetler 64. dipnota bakınız.

[44] Muhkem âyetler için 64. dipnota bakınız.

[45] **Zâhiriyye:** Bu mezhebine mensup olanlar, hükmü açık omayan âyet-i kerîmeleri ve hadîs-i şerîfleri te'vil ettiler; yanlış manalar vererek Ehl-i sünnetten ayrıldılar. Hayırlı işlerin namaz yerine geçeceğini iddia ettiler. Zâhiriyye mezhebini 1184-1198 yıllarında iktidarda olan Muvahhidî hükümdarı Yakub bin Yusuf bin Abdülmümin, Kuzey Afrika ve Endülüs'te yaymaya çalışmıştır. Bu hükümdar halkın zâhiriyye mezhebine uymasını ve Mâlikî mezhebini bırakmasını istemiş, hattâ Mâlikî mezhebine göre yazılan fıkıh kitaplarını toplatıp yaktırmıştır. Bu hükümdarın ölümünden sonra, zâhiriyye mezhebi, yavaş yavaş sönmüştür.

[46] **Telfîk**: Kelime olarak "Kumaşın iki kenarını birleştirip dikmek, uydurmak, süslemek, ulaşmak, katılmak, eli boş dönmek..." demektir. Terim anlamına ise; 1) Fıkıh âlimleri, telfîk kelimesini "farklı şeyleri birleştirmek" anlamında kullanmışlardır. *"Yemin keffaretinde on fakirin bir kısmını yedirmek, geri kalanını da giydirmek sûretiyle yapılan telfîk caiz değildir..."* sözü buna örnektir. 2) Usûl âlimleri ise bu kelimeyi, ictihad ve taklîd alanlarında ayrı anlamlarda kullanırlar:

a) İctihadda telfîk: İctihadda telfîk, bir mesele üzerinde birbirine muhalif iki görüş varken, daha sonra gelen bir müctehidin bu ikisine uymayan üçüncü bir görüş ortaya atmasıdır.

b) Taklitte telfîk: Taklîdde telfîk, taklîd yoluyla bir mesele veya amel üzerinde iki veya daha fazla mezhebin farklı hükümlerini birleştirerek tatbik etmektir.

[47] **Haşiye:** Haşiye, bir metin veya şerhin muğlak yerlerini izah etmek için "Kauluhu" ifadesiyle başlayan açıklamalardan oluşan kitaptır. Haşiye bir kitabın kenarına yazılan içindeki ibarelerle ilgili mülâhazalara denir. Şerh, açıklamaya yönelik daha ayrıntılı çalışmadır.

Haşiye yazmaya tahşiye, yazana da muhaşşî denir.

[48] **Ta'lîk:** Herhangi bir eserin muhtevasının bazı kısımlarını tashih, izah ve tafsil maksadıyla sayfa kenarlarına veya sayfa altlarına ("hâmiş") yazılan veya müstakil bir risale yahut kitapta toplanan düşünceler, notlardır. Ta'lîk, haşiyeden daha seyrek olarak dile getirilen mülahazalar demektir. Ta'lîkte, bazı düşüncelerin asıl metne ilâvesi de söz konusudur.

Ta'lîkin çoğulu ta'lîkât' tır. Arapça eserlerin kapağında görülen "alleka aleyhi" tabiri, "dipnotlarla açıklama ve ilâveler yapan" demektir.

[49] Tevâtür hakkında 27. dipnotta bilgi verilmiştir.

[50] **Lafız (lafz):** Kelime, aksan, söyleme, atma, atılan şey, kelâm, söylenilen. Âyet ve hadislerin anlamlı kelimeleri ifade eden bir fıkıh usûlü terimidir. Kur'ân-ı Kerîm'de lafzın sözlük anlamı şöyle ifade edilir:

"Hatırla ki insanın hem sağında, hem solunda oturan onun amellerini tespit etmekte olan iki de melek vardır. O bir söz atmaya dursun, mutlaka yanında hazır bir gözcü vardır." (Kâf, 50/17-18).

Kur'ân ve Sünnet'ten hüküm çıkarma metotları ikiye ayrılır: 1. Manevî metotlar: Bunlar kıyas, istihsan, maslahat ve zerâyi gibi sözlük niteliğinde olmayan delillerden hüküm çıkarma yollarıdır. 2. Lafzî metotlar: Âyet ve hadislerin lafızlarını, bunların delâlet ettiği umum, husus, mutlak, mukayyed, emir, nehiy gibi özelliklerini, lafızlardan anlaşılan şey, ibare ile midir, yoksa işaret yoluyla mıdır? Bütün bunlar lafzî hüküm çıkarma metotlarının esasını teşkil eder.

İslâmî nasslar Arapça olduğu için, âyet ve hadislerden hüküm çıkarabilmek için, Arapçayı incelikleriyle bilmek gerekir. Bu, Kur'ân ve sünneti sözlük bakımından anlamayı sağlar. Ancak Hz. Peygamber'in, Kur'ân hükümlerini açıklamak için koymuş olduğu usûl ve nassların hükümlerini açıklayan Sünnet'in toplamını bilmek de, Kur'ân lafızlarını şeriat çerçevesinde anlaşılır hâle getirir.

Bu metot mantık ilminde de başvurulan bir yoldur. Nitekim Aristo, mantık ilmini tedvin ederken burhan ve şekillerine, burhanın doğru olması için lafızları tespite önem vermiştir. Tasavvur, tasdik, tarif, had ve burhanın anlamı üzerinde durmuş, sonra kıyas ve şekillerini ele almıştır ki, bütün bunlar lafza ilişkin metotlardır. Çünkü maksatları tespit, daima lafızları ve bunların delâlet sınırlarını tayine bağlıdır.

[51] Ahmed Cevdet Paşa Mukaddime tercümesinde şu notu düşmüştür:

Li'l-mütercim: Musannif-i merhum münazara ile cedeli bir makamda isti'mâl ediyor. Hâlbuki beynlerinde fark-ı azîm vardır. Şöyle ki: Münazara iki ma'nâya ıtlak olunur: Evvelkisi izhâr-ı savâb için mübâhase etmektir. İkincisi ilm-i münazaradır ki ızhâr-ı savâb için olan mübâhasâtın hâl ü keyfiyyetini bildiren fenn-i mahsûstur ki buna "ilm-i âdâb-ı bahs" dahî derler. Bu fende sâil ile mücîb beyninde carî olan edille, akyise-i mantıkıyye suretinde îrâd olunduğundan usül-i mantıkıyye üzre mü'esses bir fen olarak ulûm-ı akliyyeden ma'dûddur. Usûliyyûn dahî kıyâs bâbına bu fenden bir nebze derc etmişler ise de onların delilleri müfred olup edille-i mantıkıyye gibi "suğrâ" ile "kübrâ"dan yahut "mukaddem" ile "tâlî'den mürekkeb değildir. Meselâ "*Âlem hâdistir (sonradan meydana gelmiştir). Her hâdisin de bir muhdisi (meydana getiricisi) vardır. O halde, âlemin de bir muhdisi vardır.*" [Metinde Arapçadır.] kelâmı "suğrâ" ile "kübrâ"dan mürekkeb bir kıyâs olup mantıkıyyûn indinde isbât-ı Sâni' delîli bu kelâmın mecmû'udur. Amma usüliyyûn indinde isbât-ı Sâni' delîli "âlem" olmakla edille-i usüliyye suver-i mantıkıyye üzre müretteb kelâm olmayıp belki müfred olarak delîl-i mantıkî ile delîl-i usülî beyninde fark olduğu gibi usüliyyûnun kıyâs bahsine dere etmiş oldukları usül-i mübâhase ve müdâfa'a ile işbu fenn-i münazara beyninde dahî fark vardır.

Cedel dahî bu veçhile iki ma'nâya ıtlak olunur: Evvelkisi ilzâm-ı hasım için mübâhase etmektir, ikincisi il-zâm-ı hasım için olan mübâhasâtın hâl ü keyfiyyetini bildiren bir fendir. Bundan garaz nefsü'l-emrde bir şeyin sıdk u sıhhatini isbât olmayıp belki bir mezhebi hıfz ya hedm için hasmın ilzamı olmakla mukaddemât-ı cedeliyye yakîniyâttan olmak lâzım gelmeyip belki hasmın indinde müsellemâttan olması kifayet eder. Ve delîl-i cedelî zannî olup yakın ifâde etmez ve bunda pek çok mugalatalar vardır. Ancak burhan şeklinde olmak için ziyâde i'tinâ olunur.

İşte münazara ile cedel beyninde iki ma'nâca dahî fark zahir u mütebeyyin oldu. Ve eğerçi ilm-i münazara ile ilm-i cedelin mesâili birbirine karîb ü müşabih ise de ikisinden dahî garaz başka olduğundan ikisi birer fenn-i müstakil i'tibâr olunmuştur. Ve fenn-i cedel müellifin beyân ettiği veçhile fenn-i hilâfiyyât gibi memâlik-i şarkıyyede dahî mehcûr u metrûktür. Amma fenn-i münazara gerek ol vakitler ve gerek sonraları şarkta mütedâvil olup Rum ve Acem ulemâsı ona dâir pek çok kitâblar te'lîf

etmişlerdir ve hâlâ diyâr-ı Rum'da mütedâvildir. Fakat bir müddetten beri meleke ve maharet kesb edip de icrâ'atına muktedir olanlar pek azalmış ve azalmakta bulunmuş ise de yine nadiren erbabı bulunur. [Temme kelâmü'l-mütercim]

[52] Selbî sıfatlar: Allah'ın şanına yakışmayan, acizlik ve noksanlık ifade eden bütün sıfatlardan Allah'ı tenzih edip O'ndan nefyedilmesi gerekli olan sıfatlara selbî sıfatlar denir.

Allah'ın selbî sıfatlarından bir kısmını şöyle özetleyebiliriz:

Allah'ın anası, babası, eşi, çocuğu ve benzeri yoktur. O, hiçbir şeye muhtaç değildir. İhlas sûresi, Allah'ın bu niteliklerini bize bildirmektedir.

Allah hiç bir şeye benzemez. "Onun benzeri hiçbir şey yoktur" (Şûrâ, 42/11).

Mülkünde, ilâh ve mabut oluşunda ortağı yoktur. "Onun hiçbir ortağı yoktur."(En'âm, 6/163), "Ondan başka hiçbir ilah yoktur O, onların ortak koştukları her şeyden uzaktır." (Tevbe, 9/31).

Uykusu ve uyuklaması yoktur. "O'nu ne uyuklama tutabilir ne de uyku." (Bakara, 2/253), "Allah uyumaz ve uyumaya da ihtiyacı yoktur." (Hadis).

Beslenmeye ihtiyacı yoktur. "O (yaratıkları) besleyendir ve (kendisi) beslenmeye ihtiyacı olmayandır." (En'âm, 6/14).

Gafil değildir. Kur'ân'da 12 âyette yüce Allah'ın, insanların yaptıklarından gafil olmadığı bildirilmektedir: "...Allah, yaptıklarınızdan gafil değildir." (Bakara, 2/74, 85).

Zâlim değildir. 43 âyette Allah'ın dünyada da âhirette de insanlara, toplumlara ve âlemlere zulmetmediği bildirilmektedir: "Allah, kullarına asla zulmedici değildir." (Âl-i İmrân, 3/182).

Korunmaya ve yardıma muhtaç değildir. "O her şeyi koruyup kollayan fakat kendisi korunmayandır." (Müminîn, 23/88)

Ölümlü değildir. "Yeryüzünde bulunan her canlı ölecektir. Ancak azamet ve ikram sahibi Allah'ın zatı baki kalacaktır." (Rahmân, 55/26-27), "Allah'ın zatından başka her şey helâk olacaktır." (Kasas, 28/88).

Gökleri ve yeri koruyup gözetmek ona zor gelmez. "Gökleri ve yeri koruyup gözetmek O'na güç gelmez." (Bakara, 2/255).

Yaptığından dolayı sorgulanamaz. "O, yaptığından dolayı sorgulanamaz fakat onlar sorgulanırlar." (Enbiyâ, 21/23).

Hükmünü kimse bozamaz. "Allah hükmeder. O'nun hükmünü bozacak hiçbir kimse yoktur." (Ra'd, 13/41).

Kimse onu aciz bırakamaz. "Ne göklerde ne de yerde Allah'ı âciz bırakacak hiçbir şey yoktur." (Fâtır, 35/44).

Kendisine hiçbir şey gizli kalmaz. "Şüphesiz göklerde ve yerde hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz." (Âl-i İmrân, 3/5).

Sözü değişmez, va'dinden ve ahdinden dönmez. "Allah verdiği sözden asla dönmez." (Bakara, 2/80), "Şüphesiz Allah va'dinden dönmez." (Âl-i İmran, 3/9).

[53] **Cevher ve araz:** Cevher "bir şeyin kendisinden dolayı veya kendisi sayesinde, başka şeylerden ayrılmış bir şey olarak, belirlenmiş bir doğaya sahip olduğu şey, değişen durumlar ve niteliklere karşı kalıcı olan; bir başka şeyle ya da bir başka şeyde değil, kendi kendisiyle, kendi kendisinde var olan"dır. Araz, cevher ve cismin gelip geçici niteliği anlamına gelen, cevher ve zatın zıddı olarak kullanılan felsefe, mantık ve kelâm terimidir. Araz sözlükte, "sonradan ve tesadüfen ortaya çıkan, ansızın baş gösteren, varlığı devamlı ve zorunlu olmayan durum; hastalık, felâket" gibi anlamlara gelir. Kelime, Kur'ân-ı Kerîm'de dört âyette geçmekte (bkz. Nisâ, 4/94; A'râf 7/169; Enfâl, 8/67; Nûr, 24/33), bu âyetlerin hepsinde de onunla, geçiciliği ve değersizliği dolayısıyla dünya malı kastedilmekte, ayrıca aynı kökten gelen "arız" kelimesi de "beklenmedik bir anda ortaya çıkan bulut" karşılığı olarak zikredilmektedir (bkz. Ahkâf, 46/24). Araz hadislerde de dünya malı anlamında kullanılmıştır.

Cevher ve araz kavramlarının İslâm düşünce tarihinde felsefe, mantık ve daha geniş bir şekilde kelâm terimleri olarak kullanılmasına Aristo'nun eserleri ve Porphyrios'un, onun *Kategoriler*'ine giriş olarak yazdığı *Isagoge*'nin (îsâğûcî) Arapçaya tercüme edilmesiyle başlanmıştır. Fârâbî bu esere bir haşiye yazmış, bilhassa İbn Sînâ Aristo'nun cevher ve araz görüşünü geniş bir şekilde incelemiştir. Aristo arazı, "Bir şeye ait olan ve onun hakkında doğru olduğu tasdik edilen, ancak ne zorunlu ne de çoğu zaman karşılaşılan şeydir" şeklinde tarif etmiştir. Ona göre arazın tamamıyla tesadüfi yani belirsiz bir sebebi vardır; cevherin aksine hiçbir arazın varlığı kendi tabiatının gereği değildir. Bu sebeple araz oluş ve bozulma (kevn ü fesâd) kanununa da tâbi değildir. Meselâ yaz mevsiminde günün çok soğuk ve fırtınalı olması, devamlı veya çoğu zaman görülen durum olmayıp bir tesadüf yani arazdır. Arazlar belli hiçbir sanat ve yeteneğin sonuçları da değildir; çünkü araz olarak var olan şeylerin sebepleri de tesadüfidir. Bu yüzden Aristo'ya göre arazların ilmi olmaz. Zira yalnızca zorunlu veya çoğu zaman olan şeylerin ilmi olur; oysa arazlar "var olmayana benzer şeyler"dir.

İslâm filozofları genellikle cevherin zıddı saydıkları arazı kısaca, "bir konuda bulunan durum" şeklinde tarif etmişlerdir (İbn Sina, İbn Rüşd). Kindî'de arazın en geniş ve açık tarifi şöyledir: "Cevherin zıddı olup bizzat var olmayan, ancak herhangi bir konuya (mevzu) dayanan ve onunla

birlikte var olabilen, onun yok olmasıyla ortadan kalkan şey." Bütün İslâm filozofları İsâğücî'deki küllîler şemasını (Porphyrios ağacı) ve Aristo'nun kategoriler tasnifini aynen almışlar ve önemle işlemişlerdir. Küllîler genellikle cins, nevi (Kindî'nin tasnifinde suret), fasıl, araz-ı hâs ve araz-i âm şeklinde gösterilir. Bunların ilk üçü cevher, diğer ikisi de arazdır.

İslâm filozofları arasında arazın mutlaka bir cevherde bulunması gerektiğini, iki zamanda devam edebileceğini benimseyenler olduğu gibi arazın başka bir arazla kaim olabileceğini ve iki zamanda devam edemeyeceğini savunanlar da vardır. Bazı İslâm filozofları da Allah'ın sıfatları için araz terimini kullanmakta bir sakınca görmemişlerdir.

Kelâmda araz terimini ilk defa Ca'd bin Dirhem ve Cehm bin Safvân'ın kullandığı, Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf in da bazı özelliklerini belirttiği ve bunu kelâmcıların tabiat felsefesinin temelini teşkil eden bir nazariye haline getirdiği kabul edilir.

Kelâmcılar metafizik gayelerine ulaşmak için fizik sistemlerinde arazların mevcudiyetini ispat etmeye büyük önem vermişler, hatta belli nitelikleriyle onları kabul etmeyi bir inanç meselesi haline getirmişlerdir. Kelâmcıların çoğuna göre âlem, boşlukta yer tutan cisimlerle bunların arazlarından ibarettir. Dolayısıyla kâinatta bunların dışında başka bir varlık türü yoktur. Ne var ki Mu'tezile'den ibn Keysân el-Esam ile Hişâm b. Hakem arazların varlığını kabul etmezler. Onlara göre cismin niteliği, meselâ rengi ve şekli onun bütününde bulunduğu için bağımsız bir varlığa sahip değildir. Ünlü mutasavvıf İbnü'l-Arabî de meseleye farklı açıdan yaklaşarak aynı görüşü paylaşır ve gölgenin varlığı cismin varlığına bağlı olduğu gibi âlemin de bütünüyle arazlardan ibaret olup Allah'ın zatıyla kaim olduğunu belirtir.

Arazların cevherlerle olan münasebetleri konusunda kelâmcıların değişik görüşleri vardır. Mu'tezile'nin çoğunluğuna göre araz cevher olmadan var olamaz ve ondan ayrı olarak bulunamaz.

Matüridî ve Eş'arî kelâmcılar arazların cevherlerden ayrılamayacağını ittifakla benimserler. Cevher zıt arazlardan birini mutlaka taşır.

Arazların cevherlerde kümün halinde bulunması ise imkânsızdır. Bütün İslâm kelâmcılarına göre arazlar hâdis'tir. Bazı arazların (meselâ renk. şekil, hacim) hadis olduğu duyularla bilinir. Hareket, sükûn, birleşme, ayrılma

gibi oluşların mevcudiyeti de apaçıktır. (Prof. Dr. Yusuf Şevki Yavuz, *www.yusufsevkiyavuz.com*)

[54] Ahmed Cevdet Paşa'nın notu:

Li'l-mütercim: Ba'z-ı muhakkikinin beyân ettiği veçhile nefs-i nâtıka-i insâniyyeye göre devlet-i ebediyye ve sa'âdet-i sermediyye, Hâlık'ının zâtını ve sıfât-ı kemâliyye ve nu'ût-i celâliyyesini bi-kadri't-tâkati'l-beşeriyye bilmek; ve'l-hâsıl insân, mebde'ine vukuf u ma'rifet tahsil etmekten ibaret olup bu ma'rifeti tahsile iki tarîk vardır. Biri, ehl-i nazar u istidlâl tarîkidir ki fikr u istidlâl ile matlûblarına nâil olurlar. Diğeri ashâb-ı riyazet ü mücâhede tarîkidir ki riyâzet-i beden ve mücâhede-i nefs ile maksûdlarma vâsıl olurlar. Tarîk-i evvele sülük edenler iki fırka olup fırka-i ûlâ bir şerî'ata ittibâ' edenlerdir. Onlara "mütekellimîn" denir. Fırka-i saniye bir şerî'ata ittibâ' etmeyerek mücerred akıllarına uyup gidenlerdir. Onlara "hukemâ-yı Meşşâiyyûn" denilir. Tarîk-i sânîye sülük edenler dahî kezâlik iki fırka olup fırka-i ûlâ riyazet ü mücâhedelerinde şer'e muvafakat edenlerdir; onlara "sûfiyye" denir. Fırka-i saniye bir şerî'ata ittibâ' etmeyerek mücerred kendi riyazet ve mücâhedeleri semeresi olan keşf ü işrâk ile iktifa edenlerdir; onlara "hukemâ-i işrâkiyyûn" denir. Eflâtun dahî onlardandır.

Mütekellimînin dahî fırak-ı adîdesi vardır. Şöyle ki: Eğer mütekellimîn bâb-ı i'tikâdda Ashâb-ı Rasûlullâh'ın zâhir-i hâl ü tarîkatleri üzre carî ve onlara müttebi' iseler "Ehl-i Hakk" ve "Ehl-i Sünnet ve Cemâ'at" tesmiye olunurlar. Ve bunun hilâfında olup da zâhir-i tarîk-i Ashabı münkir iseler "tâife-i muhâlifîn" ve "ehl-i bid'at ü dalâlet" tesmiye olunurlar. Ve işbu tâife-i muhâlifîn dahî evvelâ altı kısma münkasim olmuşlardır ki Kaderiyye ve Cebriyye ve Râfıziyye ve Hâriciyye ve Müşebbihe ve Mürcie'dir. Kaderiyye, Mu'tezile tâifesidir ki kaderi inkâr edip "Kul fiilinin hâlikıdır" derler. Ve Ehl-i Hakk'a en evvel muhalefet eden bu fırka olup Kaderiyye tesmiye olunurlardı. Sonra kibâr-ı rüesâlarından olan Vâsıl b. Ata, "Kebâiri irtikâb eden ne Mü'mindir ne kâfirdir" deyip menzile beyne'l-menzileteyn isbât ederek hakkı terk ile bâtıla mail olması hasebiyle Hasan-ı Basrî hazretlerinin dersinden kalktıkda Hasan-ı Basrî hazretleri "Vâsıl bizden ayrıldı (itizal etti)" [Metinde Arapçadır.] buyurmuş olduğundan tâife-i merkûmeye "Mu'tezile" tesmiye olundu. Cebriyye dahî irâde-i cüz'iyyeyi inkâr ederek "Kul cemî'-i ef'âl ü harekâtında mecburdur" derler. Râfıziyye dahî "Hilâfet Hazret-i Ali'nin iken Hazret-i Ebû Bekr ile Hazret-i Ömer gasben aldılar" derler ve ashâb-ı Rasûlullâh'ın pek çoğu hakkında sû-i zan ederler. Hâriciyye dahî Hazret-i Ali'nin hilâfetini inkâr ederler. Müşebbihe

Cenâb-ı Hakk'ı cismâniyyetten ve sıfât-ı nakstan tenzîh etmeyip mahlûkâtına teşbih ederler. Mürcie ameli geri bırakıp "Mü'mine günâh zarar vermez" derler. Ve işbu altı fırka dahî fırak-ı adîdeye müteferrik olarak "ehl-i bid'at ü dalâlet" denilen güruh yetmiş iki fırka olup cümlesi ehl-i nârdır. Nitekim Rasûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi vesellem efendimiz hazretleri "Benim ümmetim yetmiş üç fırkaya müteferrik olacaktır. Bir fırkası ehl-i cennet olup bakîsi ehl-i nârdır"' diye buyurmuşlar.

İşbu ehl-i cennet olan fırka-i nâciye Ehl-i Sünnet ve Cemâ'at'tir. Ancak onlar dahî iki takım olup bir takımı imâm-ı Ebu'l-Hasan el-Eş'arî hazretlerinin etbâ'ıdır ki "Eşâ'ire" denilir; Eşâ'ire "Eş'arî"nin cem'idir. Birtakımı dahî imâm-ı Ebû Mansür-ı Mâturîdî hazretlerinin etbâ'ıdır ki "Mâturîdiyye" denilir. Mâturîd, Semerkand kurasından bir karyedir. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin vefatı üç yüz yirmiden sonra olup imâm-ı Mâturîdî'nin vefatı dahî üç yüz otuz üç tarihindedir. Bu iki imâm-ı hümâm Ehl-i Sünnet ve Cemâ'at'in aynek-i ayneyn-i hidâyeti olup eğerçi ba'z-ı cüz'iyyât-ı mesâil-i kelâmiyyede ihtilâfları var ise de usül-i i'tikâdiyyâtta müttefik olduklarından, ve ihtilâf ettikleri mesâilin ekserinde beynlerini tevfîk kabil olduğundan birbirinden ayrılacak ve yek-dîğeri bid'at ü dalâlete nisbet edecek kadar beynlerinde ihtilâf yoktur. Binâen aleyh Eşâ'ire, Mâturîdiyye mukabili olarak zikr olundukda imâm-ı Eş'arî'nin etbâ'ı murâd olur. Bazen dahî ehl-i bid'at mukabili olarak mezkûr olup umûmen Ehl-i Sünnet demek olur. Bu surette Eşâ'ire, Mâturîdiyye'ye dahî şâmil olur.

Başlıca ihtilaflarından birisi, irâde-i cüz'iyye bahsidir. Şöyle ki: Mu'tezile, "Kul fiilinin hâlikı olarak bu çerâ-gâh-ı âlemde mutlaku'l-inân olup keyfe mâ yeşâ' hareket eder" deyip bu surette ise hâlikın te'addüdü lâzım gelir. Cebriyye dahî bunların zıdd-ı tâmmı olarak kuldan bütün bütün irâde vü ihtiyarı selb edip "inşân, kâffe-i harekât u sekenâtında mecbur u muztarrdır" derler. Bunlara göre dahî tekâlîf-i ilâhiyye abes olmak lâzım gelir. Ve bir de insânın bi'l-ihtiyâr yukarı doğru çıkışıyla düşüp de bi'l-ıztırâr aşağı doğru inişinde fark-ı bedîhî olmakla, "insânda asla irâde vü ihtiyar yoktur" demek bedahete karşıdır. İşte bunun iki ucu ifrat ve tefrît olduğundan Ehl-i Sünnet beyne'l-emreyn tevassut edip, "Her şeyi halk eden Vâcibü'l-vücûd te'âlâ hazretleridir, lâkin ef'âl-i ihtiyâriyyede inşânın irâde-i cüz'iyyesi vardır" dediler, irâde-i cüz'iyye iki taraftan yani fiil ve terkten birini tercîh demek olup ancak mahlûk mudur değil midir diye Eşâ'ire ile Mâturîdiyye beyninde ihtilâf vâki' olarak Eşâ'ire "mahlûktur", ve Mâturîdiyye "mahlûk değildir"

dediler. Bu cihetle Eşâ'ire indinde her şey Cenâb-ı Hakk bildiği için olur. Amma Mâturîdiyye indinde ilim ma'lûma tâbi' olarak Cenâb-ı Hakk her atîyi olacağından için bilir. Ehakk u asveb olan, Mâturîdiyye meslekidir. Zîrâ irâde-i cüz'iyye mahlûk olduğu hâlde insân kendi kudretini sarfta mecbur olmakla bu dahî cebre varıp yine tekâlîf-i ilâhiyye abes olmak lâzım gelir. Fakat "Eş'ariyye'nin 'irâde-i cüz'iyye mahlûktur' demeleri, esbabı olan şevk u arzular mahlûk ve min tarafillâh vârid demektir" diyerek beynleri tevfîk olunabilir. Eğer Eş'ariyye tarafından i'tirâz olarak denilir ise ki "İrâde-i cüz'iyye mahlûk-ı ilâhî olmayıp da kulun sun'uyla ise kul onu hâlık olmak lâzım gelip mezheb-i i'tizâl'e varır. Ve eğer 'Kul dahî hâlık değildir' denilir ise hâlıksız mahlûk bulunmak lâzım gelir. Ve her halde Mu'tezile gibi Mâturîdiyye'ye göre dahî Cenâb-ı Hakk her şeyi hâlık olmak iktizâ eder." Buna şu veçhile cevap verilir ki her şeyin halikı Cenâb-ı Hak'tır. Lâkin irâde-i cüz'iyye "şey" değildir. Zîrâ şey, emr-i mevcûd ma'nâsına olup irâde-i cüz'iyye ise zamânî olmayarak ve belki ân-ı vâhidde def'î olarak insândan münba'is bir hâl olduğundan umûr-ı i'tibâriyye kabîlinden olup emr-i mevcûd değildir; tâ ki hâlika muhtâc olsun ve halk fiili ona te'alluk eylesin. Ve eğar "Bunca ef'âl-i ihtiyâriyyenin menşe'i ve sa'âdet-i dâreynin medarı olan irâde-i cüz'iyye emr-i i'tibârîdir demek derece-i kabul ü i'tibârdan ba'îddir" denilirse cevap verilir ki: Umûr-ı i'tibâriyyenin iki ma'nâsı vardır. Biri nefsü'l-emrde mevcûd olmayarak sırf evham demektir. Diğeri nefsü'l-emrde mevcûd olup ancak hâriçte bir zamanda vücûd ile muttasıf değil demektir, işte, "irâde-i cüz'iyye emr-i i'tibârîdir" dediğimiz bu ma'nâcadır, yoksa ma'nâ-yı evvelce değildir. Bundan sonra ma'lûm ola ki Hanefîler Mâturîdî, ve Şâfi'îler Eş'arîdir. Yani imâm-ı Mâturîdî'nin usûl-i i'tikadiyyâtı imâm-ı A'zam ve etbâ'ının re'yine muvâfık, ve imâm-ı Eş'arî'nin usûl-i i'tikâdiyyâtı imâm-ı Şâfi'î ve etbâ'ının re'yine muvâfık düşmüş olduğundan amelde Hanefî olanlar i'tikâdda Mâturîdî ve amelde Şâfi'î olanlar i'tikâdda Eş'arîdir. Ve keza Mâturîdiyyü'l-i'tikâd olanlar amelde Hanefî, ve Eş'ariyyü'l-i'tikâd olanlar amelde Şâfi'îdir demek olup yoksa imâm-ı A'zam hazretleri imâm-ı Mâturîdî'ye ve İmâm-ı Şâfi'î hazretleri imâm-ı Eş'arî'ye tâbi' demek değildir. Zîrâ İmâm-ı Eş'arî ile imâm-ı Mâturîdî eimrne-i erba'adan çok sonra gelip akâyid-i Eslâf-ı kiramı tahkik ile meydana çıkarmışlardır. Ve eimme-i erba'a beyninde olan ihtilâflar ameliyyâta dâir olup akâyide dokunmaz. Hattâ Mu'tezile dahî ekser-i ahkâm-ı fıkhiyyede Hanefiyyü'l-mez-hebdirler. Mâliki ve Hanbelîler dahî Eşâ'iredendir, fakat müteahhirîn-i Hanbeliyye müteşâbihâtta bir

meslek-i garîb ittihâz eylediler. Nitekim fasl-ı âtîde müellif beyân edecektir. Bundan sonra ma'lûm ola ki, müellif dahî Eş'arî olduğundan yahut imâm-ı Mâturîdî, Buhara cânibinde olup Mağrib'in oraya bu'diyyeti hasebiyle onun asarına lâyıkı veçhile muttali' olmadığından yalnız İmâm-ı Eş'arî'yi ve onun etbâ'ını zikr ile iktifa edip imâm-ı Mâturîdî kavline ta'arruz etmemiştir. Yoksa ikisi dahî Ehl-i Sünnet ve Cemâ'at'in minhâc-ı hidâyet ü sa'âdetidir. Temme kelâmü'l-mütercim.

[55] **Mütekellim:** "Konuşan, kelâm eden" anlamlarına gelen Allah'ın kemal sıfatlarından biridir ve Allah'ın sese, harflere ve bu harflerden meydana gelen kelime ve cümleleri tertiplemeye muhtaç olmadan konuşmasını ifade eden bir ilm-i kelâm ıstılahıdır. Allah'ın "kelâm" sıfatıyla muttasıf olduğu ayet, hadis ve ümmetin icmaı ile sabittir. Allah'ın bu sıfatı Kur'ân-ı Kerîm'in birçok âyetinde ifade edilmektedir: *"Bu peygamberlerin bazılarını bazılarından üstün kıldık. Allah, onların bazılarıyla konuşmuş ve onları derece bakımından üstün kılmıştır."* (Bakara, 2/253); *"Allah Musa ya hitap ederek konuştu."* (Nisa, 4/164); *"Allah'ın insanla konuşması ancak vahiy ile, yahut perde arkasından veya bir elçi gönderip de kendi izniyle dilediğini bildirmesiyle mümkün olur."* (Şurâ, 42/51).

Allah'ın "kelâm" sıfatıyla muttasıf olduğu hususunda bütün kelâm âlimleri ittifak hâlindedir. Fakat kelâm sıfatının mahiyeti konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. İslâm kelâmının belli başlı tartışma konularından birisi olan bu mesele, mezhepler arasında çok şiddetli münakaşalara yol açmıştır. Bu mesele, kaynaklarda "Halk-ı Kur'ân" başlığı altında ele alınmaktadır. Bu konudaki tartışmalar şu soru etrafında dönüp dolaşmaktadır: Allah, kadîm ve yaratılmamış bir kelâm sıfatıyla mı mütekellimdir; yoksa hadis (sonradan olma) ve yaratılmış bir kelâm sıfatıyla mı mütekellimdir?

Selef ulemasına göre, kelâm sıfatı Allah'ın kadîm sıfatlarındandır. Bu sebeple, Kur'an-ı Kerîm'de Allah'la kaimdir ve yaratılmamıştır. Kur'ân'ı lafiz ve mana şeklinde ikiye ayırmak da yanlıştır. Çünkü, o hem harflerden hem de manalardan meydana gelmiş bir bütündür ve ne harfleri ne de manaları yaratılmış (mahlûk) değildir.

Diğer mezheplerle birlikte, Allah'ın kelâm sıfatıyla muttasıf olduğunu kabul eden Mu'tezile mezhebi, Kelâmullah'ın mahiyeti hususunda farklı bir görüş ileri sürmüştür. Onlara göre Kur'ân, ses ve harflerden müteşekkil olup; telif, tanzim, inzal, Arapça, fasih ve icaz niteliğine sahip olma gibi yaratıkların sıfatları ve hudûsun alâmetleri olan şeylerle muttasıftır. Bu sebeple de yaratılmıştır. Mutezileye göre, Allah'ın mütekellim olması; kelâmı mahallinde yani Cebrail'de, peygamberlerde, Levh-i Mahfuzda, şahısların okuyuşlarında yaratması demektir. Allah, işte bu yaratmadan dolayı mütekellimdir. O'nda, zatıyla kaim bir sıfat olarak kelâm sıfatı yoktur. Mu'tezile, Kur'ân'ın mushaflarda yazılan, dillerde okunan ve kulakla işitilen şeylerden ibaret olduğunu, bunların da zarurî olarak sonradan olma

(hudûs) alametleri sayıldığını söylemiş ve bu sebeple de Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu iddia etmiştir.

Ekl-i sünnet kelâmcılarının, Kelâmullah konusunda benimsedikleri yol, İtizâlî görüşle Selefi görüş arasında orta yolu temsil etmektedir. Kelâmullah konusunda lafzı ve manevî şeklinde bir ayrımı kabul etmeyen Selefi görüşe karşı Mutezile, Kelâmullah'ın manevî yönünü inkâr etmiş; meseleyi "hudûs"ün sınırları içinde ele almıştı. Ehl-i sünnet ise bu iki görüşü telif ederek yeni bir senteze ulaşmıştır. Ehli sünnete göre, "Kelâmın mahiyeti, zat ile kaim olan ve harflerle sesler tarafından ifade edilen bir manâdan ibarettir." Bu sebeple Allah'ın kelâmı olan Kur'ân-ı Kerîm, nefsî ve lafzı olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Nefsî kelâm, Allah'ın zatıyla kaim, onun ne aynı ne de gayrı olan kadim bir sıfat; lafzî kelâm ise harf ve seslerden müteşekkil olan Kur'ân lafzıdır. Allah, nefsî kelâm ile ezelî olarak mütekellimdir. Lafzî kelâm ise ezelî olmayıp yaratılmıştır! Lafzî kelâma, Kelâmullah demek hakikî manada değil, mecazî manadadır. Hakikî manada Kelâmullah, Allah'ın zatıyla kaim olan nefsî kelâmdır.

Mütekellim, aynı zamanda, "Kelâm ilmi ile uğraşan âlim" anlamında bir ilm-i kelâm ıstılâhı olarak da kullanılmaktadır. Çokluğu mütekellimûn-mütekellimîndir.

İslâm akidelerini nazar ve istidlal yoluyla ele alan, izahlarında naklin yanında akla da ehemmiyet veren, yani kelâm metodunu benimseyen âlimlere "mütekellim" denmiştir. İlk mütekellimler (kelâmcılar) Mutezile âlimleridir. İslâm dünyasında ilk olarak Mu'tezile ile başlayan kelâmî düşünce, çok geçmeden Sünnîler tarafından da benimsenmiştir. Ehl-i sünnet ilm-i kelâmı Ebu'l-Hasan el-Eşarî (öl. 936) ile Ebu Mansur el-Matürîdî (öl. 944) tarafından kurulmuştur. Bu düşünürlerin açmış olduğu yolda birçok Ehl-i sünnet kelâmcısı yetişmiştir.

Kelâm ilmi kaynaklarında, Eş'arî'den başlayarak Gazalî (öl. 1111)'ye kadar olan dönem, Mütekaddim kelâmcılar (kudema-i mütekellimîn) dönemi olarak bilinmektedir. Bu dönemde, Eş'arî, el-Matüridî, Ebu Bekr el-Bakıllânî (öl. 1013), İmamu'l-Haremeyn el-Cüveynî (öl. 1085) gibi meşhur kelâmcılar yetişmiştir. Kelâm ilminin Gazalî ile başlayan dönemi ise, müteahhir kelâmcılar (müteahhirîn-i mütekellimîn) dönemi olarak adlandırılmıştır. Felsefenin kelâma karışmaya başladığı bu dönemde de,

Gazalî, Şehristanî (öl. 1153), Fahruddin Razî (öl. 1210) ve daha birçok İslâm âlimi yetişmiştir. (Yaşar K. Aydınlı, ihya.org)

[56] Nahl, 16/78, Secde 32/9, Mülk 67/23.

[57] İnsanın fikrine dair bizim esas aldığımız bölüm Ahmed Paşa'nın tercümesinde bulunmaktadır. Cevdet Paşa burada "li'l-mütercim" diyerek konuyu açmıştır:

Fikr-i insanî Cenâb-ı Hakk'ın nev'-i beşere mahsûs bir lutf u ihsânıdır ki, sun'-ı bedî'-i Samedânî, mutlakan hiss ve hareket-i irâdiyye ile cins-i hayvânı eçnâs-ı sâireden mümtaz, ve nev'-i insânı dahî fikir ile hayvânât-ı şâire içinde ser-efrâz etmiştir. Zîrâ sırr-ı hayâtın hasâisinden olan mutlakan hiss ü idrâkte hayvânât-ı şâire insâna müşârik olup onlar dahî kuvve-i sâmi'a ile esvâtı, ve kuvve-i bâsıra ile mubsarâtı, ve kuvve-i şâmme ile revâyıhı, ve kuvve-i zâika ile tu'ûmu, ve kuvve-i lâmise ile hararet ü bürûdet ve mülâyenet ü gılzat gibi evsâfı hiss ederler, işbu havâss-i hamse-i zahire ile bu âlem-i şühûdda mevcûd olan umûr-ı mahsûse hiss olunur.

Ve bunlardan başka dimağda beş kuvvet daha vardır ki "hiss-i müşterek" ve "hayâl" ve "kuvve-i mutasarrife" ve "kuvve-i vahime" ve "kuvve-i hafıza" denilir. Zikr olunan havâss-i hamse-i zahire ile hâriçten alınan mahsusâtı hiss-i müşterek ahz u idrâk edip, hayal hıfz eyler. Ve bu mahsûsâtte mütesavver olan umûr-ı ma'neviyye-i cüz'iyyeyi vahime idrâk edip hâfıza hıfz eder. Meselâ koyun kurdu gördükde kurdun sureti koyunun derîçe-i çeşminden âyîne-i hiss-i müşterekine aksedip hayâlinde onu hıfz eder. Şöyle ki: Bir kere dahî görse evvelki gördüğü suret olduğunu tahayyül eyler; vâhimesi dahî ol surette bir adâvet-i mahsûsa hiss edip bu ma'nâyı hafızasında saklar. Ve bazen olur ki insân mukaddema görmüş olduğu bir şeyi tekrar gördükde mukaddemki sureti her ne kadar hayâlinde mahfuz ise de bunca suver-i mahfuza içinde onu bulup da tatbîk edemez. Fakat düşünerek yine tahattur edebilir. İşte buna "sehiv" denilir; ve eğer bütün bütün zihninden çıkıp gitmiş ise ol vakit "nisyân" denilir.

Amma kuvve-i mutasarrife, kuvâ-yı mezkûre beyninde bir âlet-i mutavassıta olup onunla gerek hayâlde olan suver-i mahsûsede ve gerek hafızada olan ma'neviyyât-ı cüz'iyyede tasarruf olunur. Meselâ kuvve-i vâhime, onunla bir tarafı eksik ya başı kesik bir insân veyahut insân gibi iki ayaklı ve arslan gibi sivri tırnaklı gayet korkunç bir suret tasavvur eder. Bunlara "evham" ve "hayâlât" denilir. Ve bu cihetle kuvve-i mutasarrifeye dahî "mütehayyile" nâmı verilir, işte "edğâs-ü ahlâm" denilen birtakım karışık rüyalar dahî bundan neş'et eder ki kuvve-i vahime, kuvve-i mütehayyile vasıtasıyla hayâlde olan suver-i mahsûseyi birbiriyle terkîb

veyahut birbirinden tefrîk etmesi ve birtakım me'ânî-i cüz'iyyeyi tasavvur eylemesi hasebiyle âlem-i menâmda birtakım karışık şeyler görülür. Gerek sâlifü'z-zikr havâss-i hamse-i zahire ve gerek işbu kuvâ-yı hams-i bâtına insânda olduğu gibi hayvanda dahî vardır. Ancak Cenâb-ı Hakk insâna bunlardan başka bir de akıl ihsan etmiştir ki onunla insân hayâl ve hafızada mazbut olan ma'lûmât-ı cüz'iyyede kuvve-i mutasarrifesini i'mâl ederek nice ma'lûmât-ı külliyye tahsil eder. Şöyle ki: Kuvâ-yı hissiyye ile tahsil ve tedârik etmiş olduğu umûr-ı cüz'iyyeden birtakım umûr-ı külliyye ve ma'lûmât-ı umûmiyye intizâ' ederek onları kendine kânun u kaide ittihâz edip selb ü isbât ile tertîb-i mukaddemât ederek pek çok meçhûlâta destres olur. Meselâ efrâd-ı insâniyyeden gördüğü suver-i cüz'iyyenin teşahhusâtını tecrîd ederek zihninde mutlakan insân tasavvur, ve kezâlik feres ve şâir hayvanât envâ'ında dahî bu veçhile tasarruf edip insân-ı küllî ve feres-i küllî ve esed-i küllî gibi birtakım ma'lûmât-ı külliyye tahsil ü tedârik eder. Ve tekrar bunlarda dahî tasarruf ederek cümlesinden e'amm olan hayvan mefhûmunu tasavvur edip cümlesini onun tahtında dere eyler. Ve kezâlik eşcâr ve ahcârda dahî böyle tasarruf ederek takım takım ma'lûmât-ı külliyye tahsil edip eşcâr ve şâir nebatatı cism-i nâmî, ve ahcâr-ı ma'deniyyâtı cism-i gayr-i nâmî tahtında dere eder. Ve sonra bu külliyyâtın cümlesini dahî mutlakan cisim tahtında münderic kılar. Ve bu külliyyâtın her birine birtakım ahvâl-i külliyye isbât edip meselâ hayvanâtta ale'l-umûm hareket-i irâdiyye olduğunu bilip bu ilm-i umûmî ile gerek efrâd-ı insâniyyeden ve gerek şâir hayvanâttan birini görse onda hareket-i irâdiyye olduğuna istidlal eder. İşte bu tasarrufât-ı zihniyyeye "fikir" denilir. Ve bu cihetle kuvve-i mutasarrifeye dahî "müfekkire" denir.

Amma sâir hayvanâtta fikir olmadığından külliyyâtı idrâk edemeyip müdrekât-ı hayvâniyye birtakım cüz'iyyât-ı müteferrikaya münhasırdır. Hattâ insanın vâhimesi dahî külliyyâtı idrâk edemediğinden bazen akla muarız olur. Meselâ meyyit cemâd olup cemâdâttan ise hiçbir veçhile zarar gelmek ihtimâli olmadığından mutlakan meyyitten havf olunmaz diye akıl kat'iyyen hükm ederken, kuvve-i vâhime bu hükm-i küllîyi derk edemediğinden bu hususta akla muâraza ederek meyyitin süret-i mahsüsasından ürker ve kuvâ-yı sâireye dahî galebe eder. Binâen aleyh kuvve-i vâhi-meye "sultânu'l-kuvâ" denilir. Temme kelâmü'l-mütercim.

[58] **mebde (mebde'):** Başlangıç, kendisinden başlanılan ve gidilen hareket noktası, kendisine dayanılan ya zihinde ya da hariçte önce olan şey. Mebde Arapçadır ve fiilinden türemiş bir isimdir. Çokluğu mebâdi'dir. Türkçeye esas, temel, prensip olarak tercüme edilebilir.

Mebde, en başta ve en önce bulunup da kendisinden önce başka bir mebde olmazsa buna "mebde-i evvel" denilir. Bilâkis, kendisinden önce dayandığı başka bir mebde bulunan ilke de "mebde-i müteferri" denilir. İnsan bilgisinin temelleri olan mebde-i ayniyyet, mebde-i adem-i tenâkuz (çelişmezlik prensibi) ve mebde-i sebebiyyet (sebebiyyet prensibi) gibi prensipler mebde-i evvellerdir.

İslâm Filozofları, sebep ve illete mebde ismini verirlerdi. Bunlara göre, madde ile surî ve gaî sebepler ve şartlar, mebde kelimesinin kapsamına girerler.

Bütün kâinatın varlıklarında dayandıkları zat, varlığı zatının muktezâsı ve vâcibü'l-vücûd (vücudu zorunlu) Allah Teâlâ olduğu için filozoflara göre; Cenab-ı Hakk'a "Mebdeü'l-Mümkinât ve mebdeü'l-âlem" denilmiştir. İslâm Filozofları, Allah Taâlâ'ya, "eşyaya vücûd veren" anlamında "El-Mebdeü'l-Feyyâz" ismini de vermişlerdi. Yine İslâm filozoflarından bazısının iddiasına göre; El-Mebdeü'l-Feyyâz, akl-ı evveldir. Yine bunların bazısına göre; El-Mebdeü'l-Feyyâz, onuncu akıl (elaklü'l-âşir ki bu da el-aklü'l-fa'âl)'dır. İslâm filozofları Allah'tan sâdır olan ezelî on akıl (ukûl-i aşere) ve dokuz nefis kabul etmişler ve iddialarına göre bunlar âlemin yaratılışında aracı idiler. Mütekellimîn, İslâm filozoflarının eski Yunan felsefesinden aldıkları bu görüşlerine şiddetle karşı çıkmıştı. Çünkü filozofların bu iddiaları, aklî ve naklî hiçbir delille sabit değildir. Allah Taâlâ ise yaratmasında aracıdan münezzehtir. Yine İslâm filozofları on akıl ve feleklerin nefislerine (semavî nefislere) el-mebâdiü't-âliye (yüce mebdeler) demişlerdi.

Mebde; kâinatın ve dünyanın başlangıcı ve yaratılışı anlamına da gelir. Nitekim Kelâm ilmi; "Allah Taâlâ'nın zat ve sıfatlarından, mebde (başlangıç) ve mead itibariyle mümkinâtın (kâinâtın) ahvalinden İslâm kanunu üzere bahseden bir ilimdir." diye tarif edilir.

Âlimlerin ıstılahında mebdein çoğulu olan "mebâdi" şeklinde kullanılır. Mebâdi; ilimlerin meselelerinin (bahis ve aslî maksatlarının) kendilerine dayandığı doğru ve genel esaslardır. Küllî ve temel kaziyyeler (önermeler)dir. İlimlerin hakikat ve maksatlarını ispat edip açıklamada başlangıç ve hareket vazifesi görürler. İlimlerin hakikatlerini teşkil eden bahis ve konuları ispata vesile olduklarından dolayı mebâdi'ye "vesâil" de denilmiştir.

Bir görüşe göre ilimlerin mebâdii iki kısımdır:

1- el-Mebâdiü't-Tasavvuriyye: İlimlerin konuları sayılan temel kavram ve terimlerdir.

2- el-Mebâdiü't-Tasdikıyye: İlimlerin meselelerinin ispatı kendilerine dayanan temel ve genel kaziyyeler (önermeler)dir. Ancak "mebâdiü'l-ulûm" denilince bu ikincisi anlaşılır.

Bir ilmin maksad ve bahislerini ispatta mebdelere (prensiplere) şiddetle ihtiyaç duyulduğundan, mebâdi de o ilimden bir cüz sayılır.

Mebâdî, bazen mebdein de ispatında kesin delil olarak kullanılır:

Meselâ, Allah'ın varlığını ispat ederken alemin hudûsu (sonradan var edildiği) mebdeini ispatta eskiden cevahir ve araz delilleri kullanılırdı. Bugün ise, maddenin kimyasal tepkime, fizyon, füzyon olayları ile kütlesinden kaybetmesi ve normal maddenin antimadde ile karşılaştığında yok olması gibi daha başka delâleti kesin olan ilmî deliller kullanılmalıdır.

Delil ve burhanların (kesin delillerin) mukaddimeleri (öncülleri) de varıp mebâdiye dayandıkları için, deliller özellikle burhanlar, ilimler için birer mebde sayılır. Aslî maksadların isbatında kat'î deliller de birer mebde (ilke) vazifesi görürler. Mebdelere (prensiplere), şümullü ve geniş kapsamlı birer delilin neticesi gözüyle bakabiliriz. (Muhiddin Bağçeci, http://www.sevde.de/islam_Ans/M/mebde.htm)

[59] Burada akıl üzerinde durmamız gerekmektedir:

Aklın sözlük anlamı tutmak, men etmek, alıkoymaktır. Akla bu isim, sahibini olmayan şeylerden alıkoyması sebebiyle verilmiştir. İlim/bilgi elde etmeye elverişli olan kuvveye akıl denildiği gibi, sözü edilen kuvveden istifadeyle elde edilen ilmin kendisine de akıl denilir.

Aklın insanın yaratılışıyla birlikte var olan ve yaşadıkça gelişip olgunlaşan yönlerini ikili bir tasnifle benimsemek, mütekaddimîn dönemi edebiyat, tarih ve ahlâk litaratürünün genel yönelimini ifade eder. Aklın insanla birlikte doğan ve tamamen vehbî olan yönü garîzî, matbû', mevhûb; bunun işlenerek, yaşanıp tecrübe edilerek geliştirilen yönü de tecrübî, mesmû', müstefad sözcükleriyle isimlendirilmiştir. Hz. Ali'ye atfedilen şu mısralarda aklın bu iki anlamına işaret edilir:

İki çeşit akıl gördüm / Biri matbû' biri mesmû'

Mesmû' olan fayda vermez / Matbû' akıl olmayınca

Nasıl güneş fayda vermez / Gözde ışık olmayınca

Buna göre İslâm kültüründe matbû' – mesmû' akıl ayrımının yazılı menşeinin Hz. Ali olduğu söylenebilirse de, Râgıb İsfahânî Kur'ân'da Allah'ın kâfirleri akılsızlıkla zemmettiği her âyetin mesmû', akılsızlık sebebiyle kuldan teklifin kaldırıldığı her yerde ise matbû' akla işaret ettiğini söylemek suretiyle bu ikili ayrımın kökenini ilâhî vahiyde bulduğunu ihsas etmektedir. Yine İsfahanî'ye göre "Allah akıldan daha değerli bir şey yaratmamıştır." ve "Allah'ın ilk yarattığı şey akıldır." gibi rivayetlerde matbû' akıl kastedilir. "Hiç kimse kendisini bir hidayete eriştiren veya bir fenalıktan alıkoyan bir akıldan daha üstün bir şey kesbetmemiştir." gibi ifadeler de mesmû' akla işaret eder. Ankebut suresinin *"Onu ancak âlimler akleder"* mealli 43. âyetinde kastedilen de sonradan kazanılan bu mesmû'akıldır.

Bu ikili tasnife göre aklın garîzî/matbû' olan menşei, insan fıtratına bir tabiat olarak yerleştirilmiştir. Aklı bu temel düşünceye göre tarif eden

önemli düşünür ve âlimlerden birisi Hâris el-Muhâsibî'dir. Akılla ilgili ilk müstakil çalışmalardan birinin sahibi olan Muhâsibî'ye göre akıl, Allah tarafından insanların çoğunun fıtratına yerleştirdiği öyle bir garîzedir (tabiat) ki, insanlar bu garîzeyi birbirlerin den öğrenmedikleri gibi, kendi kendilerine duyu organları vasıtasıyla da elde ediyor değildirler. Gazzâlî Muhâsibî'nin bu tarifini açıklarken şöyle der: *"Hayat nasıl cismi ihtiyârî hareketlere ve hissî idraklere elverişli hale getiren bir garîze ise, akıl da bazı canlıları nazarî bilgiler edinmeye elverişli kılan bir garîzedir."* (Dr. A. Cüneyd Köksal, "Hanefî Fıkıh Düşüncesinde Akıl Kavramı ve Dört Mertebeli Akıl Anlayışı", M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi 40 (2011/1).

[60] Ahmed Cevdet Paşa, burada şu yorumu yapar:

Li'l-mütercim: Fikrin işbu mertebe-i sâniyesi ber-vech-i meşrûh cem'iyyet-i beşeriyyeye müte'allik olan âdâb u usûlü idrâkten ibaret olmakla bu bâbda büyüklere taklîd ü teba'iyyet, ve âdât-ı umûmiyyeye tevfîk-i hareket lâzimeden iken ba'z-ı hod-re'yler âdât u te'âmülde halka ittibâ' etmeyip zu'mlarınca halkı kendülerine uydurmak isterler. Zaman ise hiçbir vakitte insâna uymayıp be-her-hâl insân zamana ittibâ' etmeye mecbur olageldiği cihetle, dest-i zamaneden bir hayli silleler yiyip ve insânı refah ile; geçindiren keyfiyyet hemân halk ile hoş geçinmekten ibaret olduğunu anlayıp nihayet halka taklîd ü teba'iyyete mecbûr olarak hâl-i sâbıkının nedâmetini çekerler. Amma her kârında ukalâ sözüne havâle-i sem'-i i'tibâr eden ve âdâb u etvârında büyüklerin isrine giden kimse tarîk-ı ma'îşet u mu'âşerette feyz alır. Ve nazar-ı enâmda makbul olarak bu yolda hâl ü haysiyyeti terakkî bulur. Ve çün ki hikmet-i ameliyye ber-minvâl-i meşrûh tecârib-i sahîha ile kesb olunur mevâddan olmağın, herkesin tecrübesine göre bu bâbda bir türlü ma'lûmât-ı mahsûsası olabileceğinden her hâlde pend ü nasihati, ve ukalâ ile olunan meşvereti ganimet bilmek lâzım gelir. Bu sebepten hukemâ insanı dört kısma taksîm ederler: "Kısm-ı evvel âkıl-i müşavir, ve kısm-ı sânî âkıl-i gayr-i müşavir, ve kısm-ı sâlis gâfil-i müşavir, ve kısm-ı râbi' gâfil-i gayr-i müşâvir olup kısm-ı evvel insân-ı kâmil, ve kısm-ı sânî ile kısm-ı sâlis insân-ı nakıs, ve kısm-ı râbî' hiç makûlesi add olunur" derler. "İşler konusunda onlarla muşavere et" (Âl-i İmran, 3/159) nass-ı celîlinde dahî bu nükteye işaret vardırr. "Sübhânehu'l-'alîmi'l-habîr". El-hâsıl erbâb-ı akl u tecrübe ile istişare etmek ve onların ihtârât ve nesâyihini sem'-i kabul ile istimâ' eylemek huluk-ı hamîd ve şi'âr-ı akl-ı sedîddir. Fakat "Vaktimi hoş geçireyim ve herkesi kendimden hoşnûd edeyim" diye nîk ü bed ve hayr u şerr her ne denilir ise ona muvafakat kaydında bulunmak dahî en muzırr olan hasâil-i zemîmeden olmakla, insân-ı kâmile salâbet ü sebâtın ifratı olan inâddan ictinâb nasıl lâzım ise mümâşât ü temayülü derece-i tefrîte getirmekten ittikâ dahî ol mertebe mühimm ü muktezîdir. Temme kelâmü'l-mütercim.

[61] Cevdet Paşa'nın yorumu:

Li'l-mütercim: Fikrin bu mertebesi ma'lûmât-ı tasavvuriyye ile ma'lûmât-ı tasdîkiyye şurût-ı mahsûsası üzerine tertîb olunarak ma'lûmât-ı tasavvuriyyeden meçhûl-i tasavvurî, ve ma'lûmât-ı tasdîkiyyeden meçhûl-i tasdîki iktisabından ibaret olarak tafsilâtı kütüb-i mantıkta mebsûttur. Ve gayeti, hakâyık-ı eşyaya ma'rifet tahsil ile merâtib-i insâniyyeti tekmîl etmektir. Çünkü ber-minvâl-i sabık inşân mahsûsâttan ulûm-ı külliyye ahz ü tedârik ettiği gibi her şeyin asl u hakikatini teftîş edegeldiğinden ecsâm-ı mürekkebenin eczâ-yı asliyyesi olan anâsırdan ve ahvâl-i sâiresinden bâhis ile inceden ince düşünerek ve türlü türlü tecrübeler ederek birtakım ulûm-ı külliyye tahsil eder. Ve bununla dahî kanâ'at etmeyerek semâvâta, ve mebde' ve me'âd ile Mübdi'-i kâinata ilm ü ma'rifet tahsil etmek sevdasına düşer, işte fünûn-ı hikmet-i nazariyye buradan neş'et eder. Ve fikrin bu mertebesi gayet dakik ve amîk bir fikir olmakla bu mertebede herkes isti'dâd u kâbiliyyeti kadar at oynatabilir. Ve insanın asıl şeref ü şânı, ve akıl ve zekâvetçe birbirine nisbetle olan fazi ü rüçhânı bununla meydana gelir. [Temme kelâmü'l-mütercim].

[62] **İnsilah:** Kelimenin kökü, "seleha" soydu, çıkardı demektir. Kur'ân-ı Kerîm'de: *"Ve âyetun lehumu'l-leyl,* neslehu *minhun nehâre fe-izâhum muzlimûn"* (Ve onlara bir delil de gecedir; gündüzü ondan sıyırırız da karanlıkta kalıverirler.) (Yâsin, 36/37) buyurulmuştur. İnsilah, tasavvufî bir anlam kazanmıştır.

İsmail Hakkı Bursevî (1652-1725) şöyle demiştir: *"Kuyûd-i cismaniyyeden mutlak ve histen me'huz olmak demektir. Buna göre cismanî bağlardan kurtularak bir çeşit ruhun miracı, ilim alması anlamına gelmektedir."* Bursevî, "Küntü kenzen" hadisini Allahu Taâlâ'dan alan Davud (a.s.)'ı anlatırken; *"Hz. Davud bir vakitte ki, âlem-i zulumâttan münselih ve âletn-i envâra müteveccih idi."* demiştir. Buradaki insilahtan Davud (a.s.)'ın zulmet âleminden çıkıp nurlar âlemine yöneldiği bir ruh hâli tasvir edilmiştir. *Rûhu'l-Beyân*'da daha açık şekilde ruhun bazen ihtiyarî olarak cesetten ayrıldığını ve istediği an geriye dönebildiğini belirtmiş, *"İşte sûfiyyenin insilah diye isimlendirdikleri hâl budur."* diye açıklık getirmiştir.

("Küntü kenzen" hadisi, hadis-i kutsidir: "Küntü kenzen mahfiyyen fehalaktü'l halka liya'rifûnî: Ben bir gizli hazine idim. görülmek, bilinmek istedim, bu yüzden âlemi yarattım.)

Ruhun ilim alması demek olan insilahı, Bursevî şöyle açıklamıştır:

"Hâlet-i insilahta enbiya ve evliya dide-i bâtın kuşâde olup miracı-manevi edip âlem-i melekûtu seyrederler. Hakâik ve dekâıkına muttali olurlar."

Bursevî'ye göre veliler ve peygamberler yakaza hâlinde cisimleriyle, insilah hâlinde ise ruhlarıyla var olan âlemlerin suret ve manaları hakkında bilgi sahibi olurlar. İnsilah hâli, yakaza hâlinin bir çeşididir.

(Yakaza: Uyanıklık, yarı uyanıklık gibi anlamları vardır. İlâhî ilhamla gaflet uykusundan uyanma anlamını da taşır.)

Bursevî, insilah ile uyku arasındaki farka dikkat çekmiştir:

Bir insan uykuda gördüğü bir nesneyi, uyandığı zaman elinde bulamaz. Zira, rüyada görülen şey hayalidir, hariçte hakiki bir varlığı yoktur. Meselâ, biri kendini hamamda yıkanır olarak görse, uyandığında bedeninde hamam rahatlığını bulamaz. Süzülmüş bir bal yediğini görse, uyandığında ağzında

bal tadını hissedemez. Ama, erbâb-ı keşfin (sûfînin) insilahlarındaki hâller böyle değildir. Bu hâllerin hariçte eseri hissedilir. Öyle ki, Resûlullah (s.a.) Şeyh Akta'ın eline bir ekmek vermiş Şeyh Akta, o âlemde ekmeğin yarısını yemiş, hisse geldiğinde ise diğer yarısını elinde bulmuştur.

[63] **Muhkem âyetler:** Bkz. Muhkem ve müteşâbih (64. dipnot).

[64] **Muhkem ve müteşâbih:** Sözlükte "sağlam, esaslı ve dayanıklı" anlamına gelen muhkem, terim olarak, manası kolaylıkla anlaşılan, hâricî bir yoruma ihtiyaç göstermeyen ve tek anlamı olan, ne anlama geldiği, ne anlatmak istediği ilk bakışta anlaşılan, manası açık ve net olan, niteliği ve içeriği (seçikliği ve açıklığı) belli olan Kur'ân'ın sarih lafızlarına ve âyetlerine denir.

Sözlükte "benzeyen" anlamına gelen müteşâbih ise terim olarak; manası kolaylıkla anlaşılmayan, birçok manaya ihtimali olup bunlardan birini tayin edebilmek için hâricî bir delile ihtiyaç duyulan, ne anlama geldiği, ne anlatmak istediği ilk bakışta anlaşılmayan, manası açık ve net olmayan, niteliği (seçikliği) belli olsa da içeriği (açıklığı) belli olmayan, şaban ayında değil de ramazan ayında oruç tutulması ve namazların sayısı gibi manası akılla kavranamayan lafızlara ve âyetlere denir.

Muhkem ve müteşâbih kavramları Kur'ân'da geçmektedir. Sağlamlığı, nazmının güzelliği, şek, şüphe ve kusurunun olmayışı, lafzı ve anlamında bir zayıflığın olmayışı itibariyle Kur'ân'ın tamamı muhkemdir (Hûd, 11/1). Âyetleri, güzel, beliğ, doğru, adil, vecîz ve muciz olma bakımından Kur'ân'ın tamamı müteşâbihtir (Zümer, 39/23). Anlamının açıklığı ve kapalılığı bakımından âyetlerin bir kısmı muhkem bir kısmı da müteşâbihtir (Âl-i İmrân, 3/7). Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetinde muhkem âyetlerin, Kur'ân'ın anası (temeli, esası) olduğu, kalplerinde sapma bulunanların, fitne çıkarmak ve te'vilini yapmak için müteşâbihe uydukları, müteşâbihlerin tevilini ancak Allah'ın bildiği, ilimde derinleşenlerin, "bunların hepsinin Allah'tan olduğuna îmân ederiz" dedikleri bildirilmiştir. İlimde derinleşenlerin de müteşâbih âyetlerin te'vilini bilebileceğini söyleyenler olmuşsa da İslâm bilginlerinin çoğunluğu bu âyete dayanarak müteşâbihi ancak Allah'ın bilebileceğinde ittifak etmişlerdir. İbn Abbas'tan bu konuda yapılan rivâyetlerin en sahihi de bu istikamettedir.

Hangi âyetler muhkem, hangi âyetler müteşâbihtir? Bu husus Kur'ân'da belirtilmemiştir. İbn Abbas, İkrime ve Katade gibi Kur'ân yorumcuları âyetlerin, iman edilip amel edilenleri muhkem; sadece iman edilen, ancak amel edilme imkânı olmayanları ise müteşâbihtir demişlerdir. Bu görüş, *"İlimde derinleşenler, müteşâbihe îmân ederiz derler."* (Âl-i İmrân, 3/7) âyeti ile uyuşmaktadır. Hz. Peygamber de müteşâbihe tabi olanlara uymaktan sakınılmasını emretmiştir.

Rağıb el-İsfehânî (öl. 664), anlamına vâkıf olup olmama bakımında müteşâbih âyetleri üç kısma ayırmıştır: a) Kıyametin ne zaman kopacağı gibi ancak Allah'ın bilebileceği müteşâbihler, b) Garîb kelimeler gibi anlamı ancak bir araştırma ve inceleme sonucunda bilinebilen müteşâbihler, c) İlimde derinleşenlerin bilebileceği müteşâbihler.

Fıkıh usûlü bilginleri Kur'ân lafızlarını konulduğu manaya delâletlerinin açıklığı ve kapalılığı bakımından iki kısma ayırmışlardır. Manaya delâleti açık olanlar (zâhir, nass, müfesser ve muhkem). Manaya delaleti kapalı olanlar (hafî, müşkil, mücmel ve müteşâbih). Fıkıh usulü ilminde muhkem; manası / hükme delaleti açık olan lafızdır. Bu lafzın, te'vil, tahsîs ve neshe ihtimali yoktur. Müteşâbih ise manası / hükme delaleti kapalı olan, ne anlama geldiği ancak Allah tarafından bilinebilen lafızdır.

Müteşâbih genel olarak üç kısımdır: a) Lafızda olur. Bu da ya tek kelimede veya cümlede olur. Kelimenin müteşâbih olması; kelimenin ilk anda anlaşılması zor olmasından kaynaklanır. Sâffât sûresinin 94. âyetindeki *"yeziffûn"* kelimesi gibi. Veya kelimenin çok anlamlı olmasından kaynaklanır. Sâffât sûresinin 93. âyetindeki *"yemîn"* kelimesi gibi. Cümlenin müteşâbih olması ise, sözün muhtasar olmasından kaynaklanır. Enfâl sûresinin 24. âyetindeki *"yehûlü beyne'l-mer'i ve kalbihî"* (Allah, kişi ile kalbi arasına girer) âyeti gibi. Veya sözün dizilişinden kaynaklanır. Kehf sûresinin 1-2. âyetleri gibi. b) Manada olur. Allah'ın eli (Fetih, 48/10), yüzü (Kasas, 28/88), gözü (Tâ-hâ, 20/39) gibi sıfatların ve "elif lam mim" gibi kesik harflerin anlamlarının kapalı olması gibi. c) Hem lafız hem manada olur. *"Müşrikleri öldürün"* (Tevbe, 9/5) âyetinde olduğu gibi emrin genel veya özel olup olmayışı veya *"evlenin"* (Nisâ, 4/3) âyetinde olduğu gibi emrin vücûb veya nedb ifade edip etmemesi gibi. (İ. K., *www.diyanet.gov.tr*)

(**Vücûb:** Şâriin, kesin ve bağlayıcı bir şekilde bir fiilin yapılmasını istemesi demektir. Yapılması istenen fiile vâcib denir. **Nedb:** Şâriin, bir fiilin yapılmasını, kesin olmayan bir tarzla istemesidir. Bu şekilde yapılması istenen davranışa mendûb denir.)

[65] **Vera' ve takvâ:** Takva, sakınma, korunma, günahtan hassasiyetle kaçma ve korkma, şüpheli olan şeylerden, mâlâyânî ve boş şeylerden uzak kalma. Vera', kısaca "dînî hükümlere riayette titizlik" manasına gelir. Vera', hayırlı ve övgüye değer amellere sarılıp, geçici dünya hevesi peşinde koşmayı terk etmeyi, emredilen ve nehyedilen bütün dinî hükümleri teferruatı ve incelikleriyle tatbik etmeyi gerektirir. Sözlerin Allah ve Rasûlünün sevdiği şeyler olmasına dikkat etmek, günaha düşmekten kaçınmak için şüpheli şeylerden uzak durmak, zerre kadar da olsa kimsenin hakkını üzerine geçirmemek vera'dır.

Vera' ile zühd arasındaki fark, vera' şüpheli şeyleri, zühd ise ihtiyaç fazlasını terk etmektir. Vera', takvanın ileri bir merhalesidir.

[66] Âyetin tamamı: "Fentalekâ, hattâ izâ eteyâ ehle karyetin istat'amâ ehlehâ fe ebev en yudayyifûhumâ fe vecedâ fîhâ cidâren yurîdu en yenkadda fe-ekameh, kale lev şi'te lettehazte aleyhi ecrâ." (Yine yola koyuldular. Nihayet bir şehir halkına varıp onlardan yiyecek istediler. Halk onları konuk etmek istemedi. Derken orada yıkılmaya yüz tutmuş bir duvar gördüler. Adam hemen o duvarı doğrulttu. Mûsâ, "İsteseydin bu iş için bir ücret alırdın' dedi.)

"... yıkılmaya yüz tutmuş bir duvar gördüler." cümlesinin kelime karşılıkları şöyledir: cidaren=bir duvar; yurîdu=istiyor; en yenkadda=yıkılmak üzere.

[67] 52. dipnotta selbî sıfatlara dair bilgi verilmiştir.

[68] **İstivâ:** Düzgün olmak anlamındaki "s-v-y" kökünden türemiştir. Sözlükte, iki şey birbirine eşit olmak, düzgün olmak; "ala" edatıyla kullanıldığında yükselmek, tahta çıkmak; "ilâ" edatı ile kullanıldığında yönelmek, kastetmek; "be" edatıyla kullanıldığında helâk olmak anlamlarına gelir. İstivânın asıl anlamı, bir şeyin eşit ve düzgün olmasını istemektir.

İstiva kelimesi Kur'ân'da fiil kalıbıyla "istevâ-yestevî" şeklinde 35 âyette geçer. Bunlardan dokuzu Allah ile, diğerleri insan, canlı ve cansız varlıklarla ilgili olup şu anlamlarda kullanılmıştır:

1- İki şey eşit olmak, yirmi âyette geçen yestevi-testevi, yesteviyani ve testeviyâni fiillerinin tamamı bu anlamdadır. "De ki: Temizle pis eşit olmaz..." (Mâide, 5/100), *"De ki, gören ile görmeyen eşit olur mu?..."* (Ra'd, 13/16), *"Ölüler ile diriler eşit olmaz..."* (Fâtır, 35/22), *"De ki: Bilenlerle bilmeyenler eşit olur mu?..."* (Zümer, 39/9).

2- Bir şey doğru düzgün ve mutedil olmak, dikilmek ve doğrulmak; *"Üstün akıl/kuvvet sahibi olan melek, yüksek ufukta iken doğruldu (Festevâ)..."* (Necm, 53/6) Cibril'in doğrulması, kendi suretinde ortaya çıkıp görünmesi anlamındadır.

"....Onların (mü'minlerin) Tevrat'taki vasıfları ve İncil'deki vasıfları şöyledir. Bir ekin gibidirler ki o ekin filizini çıkardı, onu güçlendirdi, kalınlaştı ve gövdesinin üstüne dikildi.(Festeva)..." (Fetih, 48/29). Ekinin doğrulması, dikilmesi; düzgün olması, eğilmeden dimdik sapı üzerinde durmasıdır.

3- Yerleşmek binmek, oturmak ve karar kılmak; *"(Ey Nuh!) Sen ve yanında bulunanlar gemiye yerleştiğiniz zaman (feize'steveyte) bizi o zâlim kavimden kurtaran Allah'a hamd olsun de."* (Mü'minûn, 23/28), *"O Allah ki bütün çiftleri yarattı ve size bineceğiniz gemiler ve hayvanlar var etti ki onların sırtına binesiniz (li testevfu ala zuhurihi)..."* (Zuhruf, 43/12-13), *"Ey arz! Suyunu yut ve ey gök! suyunu tut denildi. Gemi Cûdi dağına oturdu. (ve'stevet ale'l-cudiyyi)..."* (Hûd, 11/44).

10 âyetteki "istivâ" kelimesi Allah ile ilgili olup şu anlamlarda kullanılmıştır:

a) Yönelmek, şu âyetlerde bu anlamdadır: *"O Allah ki yeryüzünde ne varsa hepsini sizin için yarattı, sonra göğe yöneldi(istiva ile's-semai) onları yedi gök olarak düzenledi. O her şeyi bilir."* (Bakara, 2/29), *"Sonra duman halinde bulunan göğe yöneldi (isteva ile's-semai) arza ve göğe; isteyerek ve istemeyerek (varlığa) gelin dedi, isteyerek geldik dediler."* (Fussilet, 41/11). Bu iki âyette Allah'ın önce yeryüzünü yarattığı, sonra yaratmak, düzene koymak üzere duman hâlindeki göğe yöneldiği "istivâ" kelimesiyle ifade edilmiş ve bu kelime "ilâ" edatı ile kullanılmıştır.

b) İstilâ etmek, kuşatmak: *"O Allah ki gökleri, yeri ve bunlar arasında bulunanları 6 günde (evrede) yarattı, sonra arşı istiva etti. (isteva ale'l-arş)"* (Secde, 32/4); *"Rabb'iniz o Allah ki gökleri ve yeri 6 günde yarattı sonra arşı kuşattı. (isteva ale'l arş)"* (Yunus, 10/3); *"O Allah ki gökleri görebileceğiniz bir direk olmadan yükseltti, sonra arşı kuşattı, güneşi ve ayı iradesine boyun eğdirdi...."* (Ra'd, 13/2)

Âyetlerde Allah'ın yeri ve gökleri yarattıktan sonra arşı istiva ettiği bildirilmiştir. İstivâ fiili "alâ" edatı ile kullanılmıştır. İstiva kavramı Allah'ın bir makama kurulup oturmasını değil, mekân ve cihet olmaksızın O'nun yücelik ve üstünlüğünü, âlemi yönettiğini, her şeyi hâkimiyeti altına aldığını ifade eder. *"İstevâ alâ arşihî"* tabiri Allah'ın bütün yaratıkların Rabb'i, yöneticisi ve koruyucusu olmasından gücü, kudreti ve iradesinin mutlak yerine gelmesinden kinayedir. Arşı istiva ettiğini beyandan sonra *"yüdebbirü'l-emre"* (işleri idare eder), *"O geceyi durmadan onu kovalayan gündüze bürüyüp örten, güneşi, ayı ve yıldızları buyruğuna boyun eğmiş vaziyette yaratandır."* (A'râf, 7/54) âyetleri buna karinedir.

Arşı da mekânı da yaratan Allah' tır. Allah'ın arşa istivasının gerçek mahiyetini insan bilip idrak edemez. Çünkü bu konuda Kur'ân'da bilgi verilmemiş sadece Rahmân'ın arşı istiva ettiği bildirilmiştir (Tâ-hâ, 20/5). (İ. K., *www.diyanet.gov.tr*)

[69] **Müşebbihe:** Sözlükte "benzetmek, yerine koymak ve bir şeyin başka bir şey ile karıştırmasına sebep olmak" gibi manalara gelen müşebbihe, Allah'ı yaratılmışlara benzeten itikadî ekole denir. Bu görüş sahipleri, Kur'ân'da Allah için zikredilen el, yüz, arş ve kürsü gibi şeyleri, hakikî anlamında alarak, Allah'ı yaratılmışlara benzetirler. Aynı görüşü destekleyen, Mücessime, Sebe'iyye, Beyâniyye, Muğiriyye ve Haşeviyye gibi başka mezhepler de vardır. Bunların hepsinin ortak yönü, Allah'ı yaratılmış varlıklara benzetmiş olmalarıdır.

[70] **Berzah:** Sözlükte "iki şey arasındaki engel, perde ve ayırıcı sınır" manasınadır. Dinî ıstılahtaki karşılığı ise; ölümden sonra başlayan ve mahşerdeki dirilişe kadar devam edecek olan kabir hayatıdır. Buna göre ölen herkes berzah âlemine girecektir. Berzah hayatı, daha çok "kabir hayatı" şeklinde de anılır. Ölümden sonra beden genellikle çürüyüp ortadan kalktığı için insanın göç ettiği berzah âlemine "âlem-i ervah" veya "dâru'l-ervah" da denir.

Berzah; iki şey arasındaki engel anlamlarında Kur'ân-ı Kerim'de de zikredilmiştir: *"Birinin suyu tatlı ve içimi kolay, diğerininki tuzlu ve acı iki denizi salıveren ve aralarına bir engel, aşılmaz bir sınır koyan O'dur."* (Furkân, 25/53) Şu âyette geçen "Berzah" ise ölümden sonra yeniden dirilişe kadar geçecek zaman diliminin oluşturduğu engel anlamındadır: *"Onların gerisinde ise, yeniden dirilecekleri güne kadar (süren) bir berzah vardır."* (Mü'minûn, 23/100).

[71] **Meâd:** Sözlükte "dönüş, iade, tekrar etmek ve dönülüp gidilecek yer" anlamına gelir. Dinî bir kavram olarak bakıldığında, âhiret âlemine ve öldükten sonra dirilmeye denir. Kur'ân Rasûlüllah'ın zulme uğratılarak çıkarıldığı Mekke'ye tekrar dönüşünü ya da âhirette en yüksek makama erişmeyi meâd olarak ifade etmiştir. *"(Rasûlüm!) Kur'ân'ı (okumayı, tebliğ etmeyi ve ona uymayı) sana farz kılan Allah elbette seni (yine) dönülecek yere döndürecektir."* (Kasas, 28/85). Öldükten sonra dirilmeye meâd denildiği gibi ba's, haşır ve nüşûr da denir. Nitekim şu âyetler de bu hususu te'yid etmektedir: *"İlkin mahlûkunu yaratıp (ölümden) sonra bunu (yaratmayı) tekrarlayan O'dur ki bu, O'nun için pek kolaydır."* (Rûm, 30/27); *"De ki: Onları ilk defa yaratmış olan diriltecek. Çünkü O, her türlü yaratmayı gayet iyi bilir."* (Yâsin, 36/79).

[72] **Riyazet:** Zühd ve takva maksadıyla dünya zevklerinden kaçınma ve nefsin isteklerini yenmeye çalışmadır. TasavvufÎ hâl ve makamları elde etmek için harcanan sürekli ve düzenli çabalara mücahede ve riyazet denir. Riyazet daha ziyade, nefsin arzularına karşı koymak; mücahede ise ahlâk değişmesini sağlamak demektir. Riyazet ve mücahede yolu tasfiye yoludur. İnsanın dünyaya bağlı bütün eğilimlerinden sıyrılması, kendini Allah'a adaması anlamına gelen riyazetin amacı, insan nefsini eğitmek, Allah sevgisi dışında kalan bütün istekleri yok etmektir. Allah'tan başka bir şey düşünmemek, daima zikir ve ibadetle meşgul olmaktır. Netice olarak riyazet, genellikle takva ve vera; doğruluk; keşf ve ilham sahibi olmak için yapılır. Riyazet Kur'ân ve sünnet çerçevesi içinde olmalıdır.

Sûfîler az yemeye, az konuşmaya, az uyumaya, yalnız kalmaya, sürekli zikir ve tefekkür etmeye alışan nefsin kurtulacağına inanırlar. İnsan nefsini azdıran şeylerin başında yeme-içmede sınır tanımama gelir.

Az yemek sonucu kişi az uyur. Az uyumak, Allah'a dönüşün ifadesidir. Gecenin İslâmda özel bir yeri vardır. Gece ibadet için kalkmak nefse ağır gelir. Bunun için Kur'ân'da geceleyin sıcak yatağından kalkıp Rablerine ümit ve korku ile dua edenlerle seher vakitlerinde uyumayıp istiğfar edenler ve gecenin azında uyuyup sabahın erken saatlerinde istiğfar edenler övülmekte, uzun gecelerde tesbih ile geceleyin teheccüt namazı emredilmektedir. Uykusuzluk hedef değil, ilim, amel ve zikre vasıtadır.

Riyazetin bir önemli hususu da az konuşmaktır. Dilini tutan, kötülüklerden emin olur. Dilini tutup kalbini söyletenlerin günahı az olur.

Riyazette halvetin de önemli bir yeri vardır. Nefsin hoşlanmamasına rağmen halvete girmek suretiyle nefsini alıştığı yerinden ayırıp rahatsız eden kimse ve nefsini Allah'a itaat için hapseden, bu acıların ardından kalben bu işten halâvet ve zevk duymaya başlar.

[73] Birinci cildin 135. dipnotuna bakınız.

[74] *"İnkâr edenler, gökler ve yer yapışıkken onları ayırdığımızı ve bütün canlıları sudan meydana getirdiğimizi bilmezler mi? İnanmıyorlar mı?"* (Enbiya, 21/30).

[75] **Akabetü'l-cem':** Akabe, "sarp yol, dağdaki aşılması zor geçit" demektir. Tasavvufta sâlikin önüne çıkan aşılması güç yolları ifade eder. Cem' ise, sâlikin sadece Allah'ı görmesi ve mâsivâyı görmemesi makamına denir. Bu hâlden sonra fark-ı sânî denilen ve yaratıcıyı yaratıcı, yaratılmışı da yaratılmış olarak görme ve ikisini birbirinden ayırma hâli gelir. En yüce hâl budur. Ancak fark-ı sânîye ulaşmaya genellikle cem' hâli engel olduğundan buna akabetü'l-cem' denilmiştir.

[76] **İlhâd:** Çukur anlamındaki "lahd" kökünden gelir. İlhâd, sözlükte haktan sapmak demektir. Dinî literatürde ise, , Allah'ın varlığını ve birliğini inkâr etmek, hakikatten sapmak, inançsızlık ve dinsizlik gibi anlamlara gelmektedir. İslâm'ın ilk yıllarında dine ters düşen davranışlara ilhâd denirken çağımızda ortaya çıkan bu tür hareketlere kelâm ve felsefe açısından "ateizm" denmektedir. Kur'ân'da ilhâd kelimesi, türevleriyle birlikte altı yerde geçmektedir: *"En güzel isimler Allah'ındır. O hâlde O'na o güzel isimlerle dua edin. O'nun isimleri hakkında eğri yola gidenleri bırakın. Onlar yapmakta olduklarının cezasına çarptırılacaklardır."* (A'râf, 7/180).

Dinden çıkma sonucunu doğuracak inanç ve görüşleri savunmak anlamında felsefî bir terim olan ilhâd; İslâm kültüründe, İslâm dışı sapık, inkârcı görüş ve yönelişleri ifâde eden geniş bir alana sahiptir. Bazen, bu anlamda "zındıklık" tâbiri de kullanılmıştır. Allah'ın varlığı ve birliği, iman esasları, dini zaruretler ve kutsal değerler konusunda inkârcı, bunları hafife alıcı veya saygısızca tavırlar sergileyen kişilere mülhid denir.

İlhâdî Tefsîr: Doğruyu yansıtmayan, hakkı örtbast edip, kabul etmeyen veya dinden irtidat eden birtakım kimselerin; Kur'ân ve Sünnet bütünlüğünü ve İslâmın temel ilkelerini esas almadan, gerçekleri ters yüz eden ve keyiflerine göre âyetleri yorumlamaları ilhâdî tefsîrdir. İlhâdî tefsîrde iyi niyet, ihlâs ve samimiyet yoktur. Bu tefsîri yapanların amacı Kur'ân'ı kötülemek, mü'minleri Kur'ân'dan soğutmak ve müslüman olmayanların Kur'ân'a yönelmelerini engellemektir.

Ra'd'ı (gök gürültüsünü) Hz. Ali'nin sesi, berki (şimşek çakmasını) kamçısının parlaması; zekâtı, nefsi temizlemek; namazı, dua; Ka'be'yi, Peygamber, Kâ'be kapısını Hz. Ali şeklindeki yorumlar birer ilhâdî tefsîrdir. (İ.K., *www.diyanet.gov.tr*)

[77] **Müşkil:** Karışık olan, güçleşen şey, rengi kırmızıya çalan nesne; bizzat lafzındaki bir sebepten veya başka bir nassla çatışmasından dolayı anlamı kapalı olan lafız anlamında bir fıkıh usulü terimidir. Müşkil, delâleti açık olmayan lafızlardandır. Müşkildeki kapalılık doğrudan doğruya lafzın kendisinden kaynaklanır ve onunla kastedilen mana, ancak onu kuşatan karine ve emareler üzerinde incelemede bulunma ve derinlemesine düşünme yoluyla anlaşılabilir.

Müşkil'e, birden çok anlam ifade eden müşterek lafızlar örnek verilebilir. Müşterek lafız; her biri ayrı vaz ile olmak üzere birden fazla anlam için vaz olunmuş ve tek anlam için vaz olunmakla birlikte, mecaz yoluyla başka anlamda da kullanılan ve bu mecazî anlamının gerçek anlamıymış gibi yaygın hâle gelecek ölçüde çok kullanılması sonucunda, birden çok anlama delâlet eder hâle gelmiş lafızlardır.

Meselâ; müşterek bir lafız olan "ayn" kelimesi; göz, pınar, mahiyet, casus gibi anlamlara gelir. "Ayn" kelimesinin bu anlamlardan hangisine delâlet ettiği, cümlenin gelişinden veya dış bir karineden (delilden) anlaşılır. Cümlenin gelişine örnek: "Ordunun durumunu anlamak için aynları her tarafa yaydım" cümlesindeki "ayn"lar (uyûn) casus anlamında kullanılmıştır. Biz bunu, cümlenin gelişinden anlıyoruz.

Müşterek olan lafzı anlamak için başvurulan şeyin cümlenin gelişi değil de dış bir delil olmasına şu örneği verebiliriz: *"Boşanan kadınlar, kendi kendilerine üç kurû' beklerler. Eğer bu boşanan kadınlar Allah'a ve âhirete inanıyorlarsa, rahimlerinde Allah'ın yarattığını gizlemeleri helâl olmaz."* (Bakara, 2/288) âyetinde geçen kurû' kelimesinde ihtilâf edilmiştir. Hanefilere göre kurû' kelimesi hayız (ay hali)dir. Şafiîlere göre ise, kurû' iki ay hâli arasındaki temizlik süresidir. Her iki tarafın da ileri sürdükleri dış delilleri vardır ve kurû'u bu delillere göre manâlandırırlar. Müşkile bir örnek: *"Sizden ölüp, hanımlarını bırakacak olanlar, evlerinden çıkmaksızın senesine kadar hanımları için nafaka vasiyet etsinler."* (Bakara, 2/240) âyetidir. Bu âyet-i kerime, *"Sizden ölenlerin bırakmış olduğu eşler, kendi kendilerine dört ay on gün beklerler"* (Bakara, 2/234) âyetiyle çatışır gibi gözükmektedir. Çünkü kelâmın zâhirine bakılırsa, iki türlü iddet bildirilmiştir: Biri dört ay on gün; diğeri ise tam bir yıldır. Ancak iyi düşünüldüğü zaman görülüyor ki, *"Evlerinden çıkarılmaksızın senesine kadar karıları için nafaka vasiyet etsinler."* (Bakara, 2/240) âyeti ölenin

karısı için bir hak tespit etmiş, onun, kocasının evinde bir yıl oturabileceğini göstermiştir. Bunun delili, *"Çıkarlarsa onlar için bir günah yoktur."* (Bakara, 2/240) âyetidir. *"Sizden ölenlerin bırakmış olduğu kadınlar dört ay on gün beklerler."* (Bakara, 2/234) âyeti ise, iddeti bildirir. Yani bu âyetlerden birisi kadının hakkını, ötekisi de görevini belirlemektedir.

Fıkhî hüküm ifade eden nasslardaki müşkillik, kendisinden kastedilen hüküm bilinemeyecek derecede kapalı olmak değil; ancak, lafız veya üslûp üzerinde iyice düşünülmedikçe mananın anlaşılmama ihtimali bulunmasıdır. Onun için müşkildeki kapalılık nisbî demektir. Mutlaka Sünnet tarafından tefsire ihtiyaç duyacak derecede bir kapalılık söz konusu değildir. Bu yüzden müşkildeki müşkillik (işkâl) müctehidlerin nasslar ve bunların genel maksatlarını birleştirmek için yaptıkları ictihadlarla ortadan kalkar. (Abdülbaki Turan, *http://islamiansiklopedi.blogspot.com*)

[78] **Hazarât-ı hams:** Beş hazret demektir. Hazarât, hazret'in çokluğudur. Hazret, huzurda duran, huzura varandır. Varlıklar Allah'tan zuhur etmek sureti ile derece derece uzaklaşıp aşağıya inerek meydana gelir. Allah'a ulaşmak için ise aynı yolları teker teker çıkarak yaklaşır. Bu çıkışa 'hazarât" (hazretler) denir. Beş hazret yaradılışın beş mertebesidir.1. Mutlak Gayb hazreti. İlim hazreti alemindeki âyân-ı sabite buradadır. 2. Gayb-ı Muzâf hazreti. Bu da iki kısımdır. 3. Ya mutlak gayba yakın olana muzâf olur. Bu ceberûtî ve melekûtî ruhlar âlemidir. Bunlar mücerred nefisler ve akıllar âlemidir. 4. Ya da şuhûd-ı mutlakaya yakın olana muzâf olur. Bu misâl âlemidir. Buna, melekût âlemi de denir. 5. Bu dört âlemi bir araya getiren, toplayan hazrettir. Bu âlem-i insandır. Öyle bir insan ki, bütün âlemleri ve ondaki varlıkları kendisinde toplamıştır.

[79] **Şatahât:** Manevî sarhoşluk. Kendinden geçer bir hâle gelme; böyle istiğrak hâlinde iken söylenen müvazenesiz sözler.

[80] **Vâridât:** Vârid kelimesinin çokluğudur. Kulun kastı ve irâdesi olmadan Hakk'dan gelen mana, ilham ve feyz hakkında kullanılan bir kavramdır. Vâridât-ı ilâhiyye ve vâridât-ı Rabbâniyye şeklinde ifâde edilir.

[81] *"Hükümdar: 'Ben, yedi semiz ineği yedi zayıf ineğin yediğini; yedi yeşil başak ve bir o kadar da kurumuş başak görüyorum. Ey ileri gelenler! Eğer rüya yormasını biliyorsanız rüyamı söyleyiniz.' dedi. Etrafındakiler: 'Birtakım karışık rüyalar; biz böyle rüyaların yorumunu bilmeyiz' dediler. Hapisteki iki kişiden kurtulmuş olanı, nice zaman sonra Yusuf'u hatırladı ve: 'Ben size bunu yorumlayacağım, hele beni gönderin' dedi. (Yusufun yanına gelerek dedi ki:) Ey Yusuf, ey doğru sözlü kişi! (Rüyada görülen) yedi arık ineğin yediği yedi semiz inek ile yedi yeşil başak ve diğerleri de kuru olan (başaklar) hakkında bize yorum yap. Ümit ederim ki, insanlara (isabetli yorumunla) dönerim de belki onlar da doğruyu öğrenirler."* (Yusuf, 12/43-46).

[82] *"Süleyman'ın hükümranlığı hakkında onlar, şeytanların uydurup söylediklerine tâbi oldular. Hâlbuki Süleyman büyü yapıp kâfir olmadı. Lâkin şeytanlar kâfir oldular. Çünkü insanlara sihri ve Babil'de Hârut ile Mârut isimli iki meleğe indirileni öğretiyorlardı. Hâlbuki o iki melek, herkese: Biz ancak imtihan için gönderildik, sakın yanlış inanıp da kâfir olmayasınız, demeden hiç kimseye (sihir ilmini) öğretmezlerdi. Onlar, o iki melekten, karı ile koca arasını açacak şeyleri öğreniyorlardı. Oysa büyücüler, Allah'ın izni olmadan hiç kimseye zarar veremezler. Onlar, kendilerine fayda vereni değil de zarar vereni öğrenirler. Sihri satın alanların (ona inanıp para verenlerin) ahiretten nasibi olmadığını çok iyi bilmektedirler. Karşılığında kendilerini sattıkları şey ne kötüdür! Keşke bunu anlasalardı!"* (Bakara, 2/102).

[83] **Revakiyun:** Yunan filozof Zenon'un ekolüne denir. Zenon ve müridlerinin buluştukları yer Polygnot tarafından boyanmış olan bir sütûnlu hol idi. Bu sebepten ekolü "stoa" (Revakiyun) adını almıştır.

Ziya Gökalp Yunan felsefesinin Müslümanlara etkisi üzerine *Türkçülüğün Esasları*'nda yazdıkları İbn Haldun'la büyük oranda örtüşür:

"Araplar mantığı, felsefeyi, tabiat ilimlerini ve matematiği Bizans'tan tercüme ettikleri gibi, belâgat, aruz, gramer ve sentaks gibi estetiğe ve dile ait ilimlerde de oradaki usûlleri örnek olarak aldılar. Tıp da, İpokrat'ın ve Galien'in yetiştirdiği öğrencilerden alındı. Hulâsa, Araplar ilim, fen, felsefe adına akıl ve tecrübeye dayanan her ne varsa, Bizans'tan aldılar. Sonraları, Acemler gibi, Türkler de bu bilgileri Araplardan öğrendiler. Serbest düşünüşlü Arap filozofları, 'Meşaî' ve 'İşrakî' adları ile, ikiye ayrılmışlardı Meşaîler Aristo'nun, İşrakÎler Eflatun'un yolundan gidiyorlardı. Dine bağlı İslâm hakîmleri de, "Mütekellim" ve "Mutasavvıf" adları ile ikiye ayrılmıştı.

'Bölünemeyen parça'yı (atom) kabul ederek, Demokrit ve Epikür felsefelerine; mutasavvıflar da, İskenderiye filozofu Ploton'un 'Yeni Eflatunculuk' sistemine vâris olmuşlardı. Pisagor'un, Zenon'un eserlerini çevirenler, öğretenler de vardı. Bu sonuncu filozofun öğrencilerine 'Revakiyun' (kemer altıcılar) adı verilirdi. Muhiddin-i Arabî'nin 'ayan-ı sabite'si (sabit örnekler) Eflatun'un "idea"larından başka bir şey değildi. Metafizikten başka, ahlâk, siyaset, ev idaresi ilimleri de Aristo'dan alınmıştır. *Ahlâk-ı Nasırî, Ahlâk-ı Celâlî, Ahlâk-ı Alâî* gibi kitaplar, umumiyetle 'ahlâk, siyaset, ev idaresi' kısımlarına ayrılır ve hepsi de Aristo'yu taklit ederek yazılmıştır.

Doğu Roma medeniyeti ile Batı Roma medeniyeti, Ortaçağ devam ettiği müddetçe, birbirinden o kadar ayrılmadılar. Müslümanlar, Doğu medeniyetini büyük değişikliklere uğratamadıkları gibi; Hristiyanlar da Ortaçağda, Batı medeniyetini büyük gelişmelere kavuşturamadılar.

Feodal şatolarda opera zuhur etti. Batı Avrupa'nın güney cihetlerinde yüceltici aşk duygusu (Şövalye aşkı), salon ve kadın estetiği vücuda geldi. Birinci yenilik, musikinin gelişmesiyle Batı musikisinin şekillenmesine sebep oldu. Çünkü eski Yunanlıların kurdukları musiki tekniğindeki çeyrek

sesler, operaya uymadığından, terk olundu. Aynı zamanda, operanın tesiriyle, monoton melodiler bırakılarak, musikiye armoni unsuru ilâve edildi. İkinci yenilik de, kadınların, ismet ve kudsiyetlerini kaybetmeksizin, cemiyet hayatına karışmasını temin etti. Müslümanlar, harem, selâmlık, çarşaf, peçe gibi âdetleri Hristiyan Bizans'la Mecusî İran'dan almakta iken; Batı Avrupa'da, kadınlar sosyal hayata giriyorlardı. İşte, Ortaçağda, Doğu Medeniyeti ile Batı Medeniyeti arasında bu gibi küçük farklar bir yana, büyük bir simetri görülür. Meselâ, Ortaçağ İslâm mimarîsine karşılık, Avrupa'da, gotik adıyla, dinî bir mimarî görürüz. İslâm âleminin hikemiyatına karşılık, Avrupa medreselerinde iskolastik felsefesini buluruz.

Hür felsefeye göre, hakikat meçhuldür. Filozofun vazifesi, bu meçhul hakikati, geleneklere bağlı olmaksızın, arayıp bulmaktır. Bulacağı hakikat sosyal geleneklere aykırı olsa da umurunda değildir. Çünkü, ona göre, hakikat her şeyden daha faydalıdır ve daha kıymetlidir.

Hâlbuki, hakîmlere göre, bütün hakikatler malûmdur; çünkü, gelenekler nakil ile sabit olmuş hakikatlerdir. Hakîmin vazifesi, esasen bilinen bu hakikatleri aklî delillerle ispat ve teyid eylemektir. Usûllerindeki bu farktan dolayıdır ki hakîmler, filozof adiyle anılmalarını istemezlerdi. Zira, filozoflara dinsiz gözüyle bakarlardı.

Avrupa'nın Ortaçağdaki kilise filozofları da hep bu kanaatte idiler. Felsefe tarihinde, bu sisteme iskolastik adı verildi, İslam hakîmleri gibi, Avrupa iskolastikleri de Aristo'yu "birinci öğretmen" [ilk öğretmen, muallim-i evvel] saymışlardır. Bu zümrelerin her ikisine göre, hikmetin gayesi, din ile Aristo felsefesinin uzlaştırılmasından ibaretti.

Avrupa'da rönesans, reform, felsefi yenilik, romantizm gibi ahlâk, din, ilim, estetik sahalarında olan değişiklikler Ortaçağ hayatına son verdi. İslâm âleminde bu değişiklikler vücuda gelmediği için, biz hâlâ Ortaçağdan kurtulamamışızdır. Bu cihetle, Avrupa iskolastiğe nihayet verdiği hâlde, biz henüz onun tesiri altındayız. Birçok yüzyıllar atbaşı beraber gittikleri halde, Doğu ile Batı'nın bu ayrılışına sebep nedir?"

[84] İslâm dünyasının Aristocularıdır. Meşşai (yürüyen) ismi Aristo'nun derslerini yürüyerek vermesine atfen verilmiştir. İslâm dünyasında Kindî, Farabî, İbn Sina yine Endülüs taraflarından İbn Bacce ve İbn Rüşd gibi âlimlerce temsil edilmiştir. Aristo'yla sınırlı kalmamışlar, "Eflatuncu Aristo, Aristocu Eflatun" yorumcularından da ciddi ilham almışlar, belli bir süre sonra da İslâmî esaslarla Aristo öğretisini harmanlamışlardır.

Gazalî, *Tehâfetü'l-Felâsife*'sinde, Meşşaîleri şiddetli tenkit etmiştir. Temel meselelerde İslâma dayanmakla beraber metot olarak Aristoculuğu seçtiler ve Ehl-i sünnet itikadına aykırı görüşler ileri sürdüler.

[85] Kastedilen Ömer Hayyam'dır.

[86] **Melzum:** Mevcut bir şeyle birbirinden ayrılmayan. Mevcut bir şeyle beraber bulunması lâzım gelen. Lüzumlu olmuş olan. Lüzumlu kılınmış.

[87] Cevher ve araz hakkında 53. dipnotta bilgi verilmiştir.

[88] **Temânu':** Lügatte "Bir şeyi birinden men etmek ya da onun yapmaması için mücadele etmek" demektir. Kelâm ilminde, Yüce Allâh'ın birliğini ispat vasıtalarından biri olan burhan-ı temânu', kâinatta birden fazla yaratıcı olması hâlinde nizamın bozulacağı esasına dayanan bir delildir. Bu delilin Kur'ân'daki dayanağı şu âyettir: *"Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı, yer ve gök, (bunların nizamı) kesinlikle bozulup gitmişti. Demek ki Arş'ın Rabbi olan Allah, onların yakıştırdıkları sıfatlardan münezzehtir."* (Enbiyâ, 21/22) Bu âyet, Allah'ın birliğini ispatlayan en güçlü delillerden biridir. Bu delilde esas alınan şey âlemin nizamıdır. Eğer birden fazla ilâh olsaydı, bunlar ya birbiriyle anlaşır veya anlaşamazlardı. Birbiriye anlaştıkları, beraberce aynı şeyi yaptıkları, yarattıkları âleme beraberce nizam verdikleri takdirde, ya biri diğerine muhtaç olurdu ki, muhtaç olan ilâh olamaz; veya yardıma muhtaç olmazdı; bu durumda da diğerinin varlığı gereksiz olurdu. Şu halde Allah birdir. Şâyet bu ilâhlar birbirleriyle anlaşamazlar, birinin yaptığına, yarattığına diğeri karşı çıkarsa, o zaman da âlemde nizamdan eser kalmaz; yer, gök ve diğer cisimler arasındaki ahenk bozulup giderdi. O hâlde tüm evreni idare eden ve düzenleyen bir hâkim kuvvet olmalı ki, mükemmel olan bu nizam devam etsin. (F.K., *www.diyanet.gov.tr*)

[89] **İn'ikâs-ı edille**: Bir şeyi isbat eden delil bâtıl ve çürük olursa, isbat ettiği hususun (medlul, netice) da bâtıl olacağı düşüncesi.

[90] **Kıyas-ı aklî:** Aklî kıyas. Akıl birbirine denk ve benzer şeyler ve durumlar hakkında hüküm verirken eşit davranır. Bunun için birbirine benzer yönleri olan iki şey arasında bir kıyas oluşturur. Ayrıca birbirine aykırı, muhtelif olan şeyler ve durumlar hakkında da muhtelif hükümler verir. Onların arasını ayırır.

[91] Hz. Peygamber'in 'Hurma Aşılama Hadisi' diye bilinen hadisi şöyledir:

Hz. Peygamber (as), bir ticaret toplumu olan Mekke'den bir tarım toplumu olan Medine'ye geldiğinde, o zamana kadar bilmediği bir durumla karşılaşır, insanların hurmaları aşıladıklarını görür ve: *'Ne yapıyor bu insanlar?'* diye sorar.

'Erkek çiçekleri alıp dişilerini onunla aşılıyorlar' derler.

'Yapmasanız belki de daha iyi olur' buyurur.

Bir başka rivayet bu sözlerini: *'Bunun bir fayda sağlayacağını sanmıyorum'* diye nakleder.

Bunun üzerine insanlar da aşılama işini bırakırlar. O sene hurmalar gerçekten kötü olunca durumu Peygamber'e arzederler, o da şöyle söyler:

'Ben de bir beşerim. Size dininizden bir şey söylersem onu uygulayın. Ama bir görüş bildirirsem, ben de bir beşerim'.

Diğer rivayetteki cevap ise şöyledir:

'Ben öyle zannetmiştim. Ama faydalı ise yapın. Çünkü ben de sizin gibi bir beşerim. Zan bazen doğru bazen yanlış çıkar. Ama ben Allah şöyle söylüyor diye konuşursam, Allah adına asla yalan söylemem'.

Bir üçüncü nakilde ise Hz. Peygamber'in cevabının şöyle olduğu nakledilir:

'Siz dünya işlerinizi iyi bilirsiniz'.

Bu olayla bazı insanlar Hz. Peygamber'in de, en azından dünya işlerinde yanılabileceğini, hata yapabileceğini söylerler. Doğrusu bunun aksini söyleyen dini bir bilgi yoktur ve bu durum peygamberliğe ters bir şey de değildir. Kaldı ki bazı hususlarda Allah'ın onu ikaz ettiğini biz zaten biliyoruz. Ama bilinen gerçek şudur ki, gerek dünyaya ilişkin, gerek dine ilişkin olarak onun hiçbir hatası hata olarak kalmamıştır. Allah'a göre hata sayılanları Allah (cc) düzeltmiş, dünyaya ilişkin olanlarını da, bu olayda olduğu gibi, kendisi düzeltmiştir.

Kaldı ki bu olayda da aslen bir hata yoktur. *'Bunun bir fayda sağlayacağını sanmıyorum'* demenin bir zandan ibaret olduğunu kendileri zaten ifade buyurmuşlardır. Zan hata sayılmaz.

'Dünya işlerinizi siz iyi bilirsiniz' demekle de aslında önemli bir gerçeği anlatmışlardır ki, şudur:

Hz. Peygamber'in dünyaya ilişkin bilgilerinin kaynağı bazen bir beşer olarak dünya, yani yaygın kanaat ve mevcut kültür olabilir. Bunlar anlık doğrular olabileceği gibi bazen yanlış da olabilir. Ama insanları bağlamazlar. Müminlerin dünya konusunda önleri açıktır, araştırır, öğrenir ve düşünürler. Teşvik edilen de budur. Böyle olmasaydı, yani onun dünyaya ilişkin sözleri dahi, aksi mümkün olmayan postulatlar olsaydı, o zaman bilim ve düşünce gelişemezdi. Belki de sadece bu gerçeği anlatmak için Allah ona böyle bir olay yaşatmıştır. Öyleyse bunun anlamı, dünya işlerinizde siz benim söylediklerimle bağlı kalmayın, araştırın, öğrenin demektir. Onun dünyaya ilişkin hadislerinin bağlayıcı olmaması demektir.

Diğer yönden, 'siz dünya işlerinizi iyi bilirsiniz' demek, benden daha iyi bilirsiniz demek değildir. Çünkü Hz. Peygamber de toplumun bir ferdidir ve kaynağı toplum olan bilgileri o da en azından onlar kadar bilir. (Faruk Beşer, *www.stargazete.com*).

[92] **Vahdet:** Sözlükte "birlik" anlamına gelen vahdet, tasavvufta, her şeyi bir olarak ve bir içinde, nesneleri Allah ile görmek demektir. Tasavvufta üç türlü vahdetten söz edilmiştir: a) Vahdet-i kusûd: Murat ve maksatların birliği demektir. Bununla, kulun kendi irade, düşünce ve arzusunu Allah'ın irade, düşünce ve arzusuyla birleştirmesi, O'na bağlaması, iki iradenin birleşip tek irade hâline gelmesi kastedilir. Böylece Allah'ın iradesi geçerli ve etkili yapılmış olur. b) Vahdet-i şuhûd: Görmenin birliği demektir. Bu durumda kul, her yerde Allah'ın tecellîsini görür. Bu hâl, vecd ve istiğrak hâlinde meydana gelir. Ancak vecd hâli geçtikten sonra kul kendisinin farkına varır, Hak ile halkı ayrı görür. Vahdet-i şuhûda ayn-ı cem, fenâ ve cem adı da verilir. c) Vahdet-i vücûd: Varlığın birliği demektir. Bununla Allah'tan başka varlık olmadığının idrak ve şuuruna sahip olmak kastedilir. Vahdet-i şuhûdda sâlikin her şeyi bir görmesi, geçicidir, birlik bilgide değil, görmededir. Vahdet-i vücûdda ise, birlik bilgidedir. Sâlik, gerçek varlığın bir tane olduğunu, bunun da Hakk'ın varlığından ibaret bulunduğunu, Hak ve O'nun tecellîlerinden başka hiçbir şeyin gerçek bir varlığı olmadığını bilir. Vahdet-i vücûd fikrini savunanlar, bu bilgiye ancak yaşayarak ve manevî tecrübe ile ulaşılabileceğini söylerler. Kur'ân'da varlık yaratan-yaratılan şeklinde ikiye ayrıldığından bazı İslâm âlimleri vahdet-i vücûd anlayışını küfür olarak nitelendirmişlerdir. (M.C., *Diyanet*, *gov.tr*)

[93] **Kesret:** Çok olma durumu. Tasavvufta insan kastedilir.

[94] **Vücûb:** Varlıkta zorunluluğu ifade eder. Vâcibü'l-vücûd, varlığı kendisinden olan zorunlu varlıktır ki, yokluğu düşünülemeyen ve zarurî olarak var olan Allah'ın zatını tarif eder. Vücûb âleminin diğer zarurî unsurları Allah'ın isimleri, sıfatları ve şuûnâtıdır. Bir başka yönden imkân âlemine ait mümkün varlıklar. Bu da, Allah'ın zâtı ile, isim ve sıfatlarıyla kuşattığı, var kıldığı, yarattığı, donattığı, tanzim ettiği Allah'ın dışındaki âlemdir. Yani mâsivâdır. Yani, varlığı kendisinden olmayan, varlığı tamamen Allah'a dayanan, Allah var etmesiyle ancak var olan varlıklar âlemidir.

[95] **İmkân:** Bir şeyin gerçeğinin vücûd ile olan bağıntısına göre bütün varlıklar: 1) gerçeği bizâtihî var olmayı gerektiren şeyler, ve 2) gerçeği bizâtihî var olmayı gerektirmeyen şeyler diye iki büyük kategoriye bölünebilirler.

Birinci kategori "bizâtihî zorunluluk" ya da Zorunlu Varlık kategorisidir. İkincisine gelince o da iki kategoriye bölünmektedir: 1) fıtratları ademi (yokluğu) gerektirenler, ve 2) fıtratları bizâtihî ne varlığı ne de yokluğu gerektirenler. Bu kategorilerin ilki "imkânsız"ın kategorisidir; ikincisi ise "imkân"ın kategorisidir. Kaşânî ayrıca diyor ki:

Buna göre "imkân", zâhiren mevcûd olmadan önceki hâldir; ve aynı zamanda da Akıl düzeyine ait olan bir ontolojik hâldir (hazret'tir). Meselâ "kara"yı göz önüne alalım. Bu, yalnızca, Akıl düzeyinde olup ne var olmayı ne de ma'dûm olmayı gerektirir. Fakat dış âlemde ise ona ya bir sebebin varlığından ya da sebep yokluğundan başka bir şey eşlik edemez.. Bu ikisi arasında ise üçüncü bir hâl yoktur.

Sebebin eksiksiz olarak mevcûd olması hâlinde "mümkün" şeyin varlığı da "zorunlu" olur. Aksi takdirde ise sebebin yokluğundan ötürü bu sefer o şeyin ademi de zorunlu olur. (Birinci hâlde, bu şey "başkasından ötürü zorunlu"dur, ama ikinci hâlde) "başkasından ötürü imkânsız"dır.

Böylece gerçek varlık hâlinde "mümkün"ün bir "başkasından ötürü zorunlu" olduğunu görmüş olmaktayız. Fakat bizâtihî, yâni kendi bilfiil varlık hâlinin dışında, o hâlâ "bizâtihî mümkün"dür.

Kaşânî'nin "mümkün" hakkında: "bir şeyin zâhiren var olmasından önce bizzât bulunduşu ontolojik bir hâl" olarak verdiği tanım, aynı zamanda: zâhirî varlığa bulaşmadan önce, bizâtihî "Akıl'da mevcûd" yâni saf bir mâkul olmasından ötürü, bir Tümel'in aslî ve bizâtihî olarak bir "mümkün" olduğunun da açık bir belgesidir. Kaşânî'nin açıklaması, bir tikel sûretinde zâhirî varlık kazanarak tafsîl olan bir Tümel'in iki vechesi bulunduğunu gözler önüne sermektedir. Bir Tümel, zâtı bakımından, zâhirî varlıkta bile gene de bir "mümkün"dür, ama hâlen zâhiren mevcûd olması bakımından da " başkasından ötürü olmakta ve bu i'tibârla da "ontik (vücûdî) zorunluluk" diyebileceğimiz bir özelliğe sâhip bulunmaktadır. İşte bu, zamana bağlı olması hasebiyle, hâdis ya da muhdes dediğimiz her şeyin

gerçek fıtratıdır372. Ve ontolojik dönşüme sebep olan, yâni "aslen mümkün olan"ı "zâhiren mevcûdlar"ın alanına çıkaran ve onu "ârızî olarak zorunlu"ya dönüştüren de, "aslen zorunlu" (vücûb-i has) olandan yâni Hakk'dan başkası olamaz.

Ve hiç şüphesiz hâdis olanın meydana gelişi ve kendisini var edene muhtaç olması onun kendisinde zâten mevcûd olan "imkân"dan ötürüdür. Çünkü onun varlığa sâhip olması (zorunlu değil fakat) başkasından ötürüdür. Böyle olunca o, kendisini var edene iftikar (ihtiyaç) bağı ile bağlıdır.

Ve onun dayandığının da (yâni kendisini var edenin, yaratanın da) kendi zâtında zorunlu olması ve kendi nefsiyle de kendi varlığında her şeyden Ganiyy ve hiç bir şeye ihtiyacı olmaması gereklidir. O, bu hâdis varlığa kendi zâtıyla varlık veren Zât'tır.

Bundan dolayıdır ki bu hâdis varlık (aslî olarak) O'na bağlıdır.

Ve O, onun varlığını kendi Zât'ı için gerekli gördüğü zaman o hâdis varlık da bundan ötürü zorunlu oldu. Hâdis, onu kendi Zât'ı için kendisinden izhâr edene bağlı olduğundan, isim ve sıfattan ona nisbet edilen her şeyin de kendisine varlık verenin (yâni Hakk'ın) sûreti üzerine olması gerekli oldu. Ancak "bizâtihî zorunluluk" (vücûb-i zâtî) bunun dışındadır; çünkü bu, hâdis olan bir şey için geçerli değildir. Her ne kadar hâdisin varlığı da zorunlu ise de onun bu zorunluluğu başkasından ötürü (vücûb-i bi-l gayr) bir zorunluluktur. (Toşihiko İzutsu, *İbn-i Arabi'nin Füsusunda Anahtar Kavramlar*, çev. Ahmet Yüksel Özemre, *www.ozemre.com*)

[96] **mâverâu't-tabîa:** Görülen âlemin ötesi, taiat ötesi âlemler.

[97] *"De ki: 'Yarattığı şeylerin kötülüğünden, karanlığı çöktüğü zaman gecenin kötülüğünden, düğümlere üfleyenlerin kötülüğünden, haset ettiği zaman hasetçinin kötülüğünden, sabah aydınlığının Rabbine sığınırım.'"* (Felâk, 113/1-5); *"De ki: 'Cinlerden ve insanlardan; insanların kalplerine vesvese veren sinsi vesvesecinin kötülüğünden, insanların Rabbine, insanların Melik'ine, insanların İlâh'ına sığınırım.'"* (Nâs, 114/1-6)

[98] *"Sonra onların ardından Musa'yı, apaçık mucizelerimizle Firavun'a ve onun ileri gelen adamlarına peygamber olarak gönderdik de onları (mucizeleri) inkâr ettiler. Bak, bozguncuların sonu nasıl oldu.* (103) *Musa dedi ki: 'Ey Firavun! Şüphesiz ki ben âlemlerin Rabbi tarafından gönderilmiş bir peygamberim.'* (104) *Bana, Allah'a karşı sadece gerçeği söylemem yaraşır. Ben size Rabbinizden açık bir delil (mucize) getirdim. Artık İsrailoğullarını benimle gönder.* (105) *Firavun, 'Eğer açık bir delil getirdiysen haydi göster onu bakalım, şayet doğru söyleyenlerden isen.' dedi.* (106) *Bunun üzerine Musa asâsını yere attı. Bir de ne görsünler, apaçık bir ejderha.* (107) *Elini (koynundan) çıkardı. Bir de ne görsünler o, bakanlar için, bembeyaz olmuş.* (108) *Firavun'un kavminden ileri gelenler dediler ki: 'Şüphesiz bu adam usta bir sihirbazdır.'* (109) *'Sizi yerinizden çıkarmak istiyor.' Firavun ileri gelenlere, 'Öyle ise siz ne düşünüyorsunuz?' dedi.* (110) *Onlar şöyle dediler: 'Musa'yı ve kardeşini (bir süre) beklet (haklarında bir işlem yapma) ve şehirlere toplayıcılar yolla.'* (111) *'Bütün usta sihirbazları (toplayıp) sana getirsinler.'* (112) *Sihirbazlar Firavun'a geldiler. 'Galip gelenler biz olursak mutlaka bize bir mükâfat vardır, değil mi?' dediler.* (113 *Firavun, 'Evet. Üstelik siz (ücretle de kalmayacaksınız) mutlaka benim en yakınlarımdan olacaksınız' dedi.* (114) *(Sihirbazlar), 'Ey Musa!' Ya önce sen at, ya da önce atanlar biz olalım' dediler.* (115) *(Musa), 'Siz atın' dedi. Bunun üzerine onlar (ellerindekini) atınca insanların gözlerini büyülediler ve onlara korku saldılar. Büyük bir sihir yaptılar.* (116) *Biz de Musa'ya, 'Elindeki değneğini at' diye vahyettik. Bir de ne görsünler o, onların uydurduklarını yakalayıp yutuyor.* (117) *Böylece hak yerini buldu ve onların yapmış oldukları şeylerin hepsi boşa çıktı.* (118) *Artık orada yenilmişler ve küçük düşmüşlerdi.* (119) *Sihirbazlar ise secdeye kapandılar.* (120) *'Âlemlerin Rabbine iman ettik' dediler.* (121) *'Musa ve Harun'un Rabbine.'* (122) *Firavun, 'Ben size izin vermeden ona iman ettiniz ha!' dedi. 'Şüphesiz bu halkını oradan çıkarmak için şehirde kurduğunuz bir tuzaktır. Göreceksiniz!'* (123) *'Mutlaka sizin ellerinizi ve ayaklarınızı çaprazlama keseceğim, sonra da (ibret olsun diye) sizin tümünüzü elbette asacağım.'* (124) *Dediler ki: 'Biz mutlaka Rabbimize döneceğiz.'* (125) *'Sen sırf, Rabbimizin âyetleri bize geldiğinde iman ettiğimiz için bize hınç duyuyorsun. Ey Rabbimiz! Üzerimize sabır yağdır ve Müslüman olarak bizim canımızı al.'* (126) *Firavun'un kavminden ileri gelenler dediler ki: 'Sen (sihirbazları cezalandıracaksın da) Musa'yı ve kavmini, bu ülkede fesat*

çıkarsınlar, seni ve ilâhlarını terk etsinler diye bırakacak mısın?' Firavun, 'Biz onların oğullarını öldüreceğiz, kadınlarını sağ bırakacağız. Biz onların üzerinde ezici bir güce sahibiz.' dedi. (127) *Musa kavmine, 'Allah'tan yardım isteyin ve sabredin. Şüphesiz yeryüzü Allah'ındır. Ona, kullarından dilediğini mirasçı kılar. Sonuç Allah'a karşı gelmekten sakınanlarındır.' dedi."* (128) (A'raf, 103-128).

[99] **Mükevvenat:** Yaratıkların bütünü.

[100] **Vefk:** sözlük anlamı uyumdur, vefkin sağdan sola, yukarıdan aşağıya veya bir köşeden diğer köşeye olan evlerindeki sayıların toplamı birbirine eşit olduğu için bu adı almıştır, dini terminolojide ise vefk, tesirli Dua demektir. Vefk bir dörtgen içinde birbirlerini dik olarak kesen doğruların arasında meydana gelen dörtgenlere, belirli zaman ve şartlarda, belli kurallar ile sayılar, sayıların değerlerinde harfler, kelimeler yada sayıların, harflerin ve kelimelerin beraber yazılmasıyla meydana getirilen şekildir.

[101] Bu kısım Ahmed Cevdet Paşa tercümesinde yer almaktadır.

[102] **Kaside:** Bir kişiyi övmek için yazılan şiire denir. Divan Edebiyatı nazım şekillerindendir. Kelime, "niyet etmek, yaklaşmak" anlamlarına gelen *kasada* kökünden gelir. Aslı Arapçadır. Arap edebiyatından İran edebiyatına, oradan da Türk edebiyatına geçmiştir. Arap edebiyatındaki geçmişi İslâm öncesine dayanır: *Muallakatü's-sab'a*'da yer alan kasideler bu nazım şeklinin gelişmiş örnekleri kabul edilir.

Kasideler biraz zoraki yazılan şiirlerdir. Sevsen de sevmesen de günün icabı devrin büyükleri övülmüştür. Onun için bu nazım şeklinde usta olan şair azdır.

Kasidenin beyit sayısı 9 ilâ 400 arasındadır. Bütün beyitler aynı aruz kalıbıyla yazılırlar. Kafiyelenişi gazel gibi aa ba ca ça... şeklindedir. İlk beytine *matla* son beytine *makta*, en güzel beytine *şah beyit* veya *beytü'l-kasid* adları verilir. Şairin mahlasını söylediği beyit *taç beyit* diye anılır. Taç beyit, kasidenin son beyti makta olabileceği gibi, sondan önceki beyitlerden biri de olabilir. (Arslan Tekin, *Edebiyatımızda Terimler*, 5. bs., 2012).

[103] **Melâhim:** Melhame kelimesinin çokluğudur. Melhame, büyük olay, şiddetli savaş; savaş meydanı; kahramanlık, destan, masal ve romanı anlamlarına gelir. Savaşta insanlar birbirine karıştığı ve birbirine girdiği için böyle denilmiştir. Savaşta öldürülenlerin etinin çokluğundan dolayı, bu kelimenin et manasına gelen "lahm" kelimesinden alınmış olduğunu söyleyenler de vardır. Kelime zaman içinde "mukadderât" anlamını da kazanmıştır. Ayrıca Yılın belirli ay ve günlerindeki yıldızlara ve çeşitli iklim ve tabiat hâdiselerine bakarak geleceğe dair haberler veren eserlere de denir. Edebî ve folklorik bir türdür. Kaynağı Danyal Peygamberin yazdığı bir melhameye kadar çıkarılır. Bu türün ilk örneklerine Akatça yazılı tabletlerde rastlanır. Önceleri iklim konusundaki tahminler işlenmişken, sonraları siyaset, savaş, sulh, din gibi konularda ileride olabilecekler işlendi. Bu yönüyle yıldıznâmeye ve falnâmeye benzer.

[104] **Beytü'l-kasid**: Bkz. 102. dipnot.

[105] Eskiden temizlemede kullanılırdı.

[106] Müminûn, 23/36.

[107] Mebde' için 58. dipnota bakınız.

[108] **Meâd:** Sözlükte "dönüş, iade, tekrar etmek ve dönülüp gidilecek yer" anlamına gelen meâd, dinî bir kavram olarak bakıldığında, âhiret âlemine ve öldükten sonra dirilmeye denir. Kur'ân, Hz. Peygamber'in zulme uğratılarak çıkarıldığı Mekke'ye tekrar dönüşünü veya âhirette en yüksek makama erişmeyi meâd olarak ifâde etmiştir. *"(Rasûlüm!) Kur'ân'ı (okumayı, tebliğ etmeyi ve ona uymayı) sana farz kılan Allah elbette seni (yine) dönülecek yere döndürecektir."* (Kasas, 28/85). Öldükten sonra dirilmeye meâd denildiği gibi ba's, haşır ve nüşûr da denir. Şu âyetler de bu hususu teyit eder: *"İlkin mahlûkunu yaratıp (ölümden) sonra bunu (yaratmayı) tekrarlayan O'dur ki bu, O'nun için pek kolaydır."* (Rûm, 30/27); *"De ki: Onları ilk defa yaratmış olan diriltecek. Çünkü O, her türlü yaratmayı gâyet iyi bilir."* (Yâsin, 36/79).

[109] **Hads:** Uzun düşünce ve delile ihtiyaç kalmadan hâsıl olan ilim. Ani ve doğru idrâk. Delilden neticeye çabuk varmak.

[110] **Usûl ve fürû':** Usûl, Arapça asl'ın çoğuludur. Asl sözlükte temel, kök, soyluluk ve orijinal anlamlarına gelir. Fürû', dallar, kısımlar, ikinci derecede önemli şeyler, ayrıntılar, teferruatlar demektir. Furû'un tekili olan fer' kelimesi "asl" kelimesinin zıddı olup "kendisinden başka bir şeye bina edilen herhangi bir şey" diye tarif edilir. Fıkıh ilmi önce "usûl" ve "fürû'" diye ikiye ayrılır. Fıkıh usûlü, fıkıh ilminin köklerini (kaynaklarını) veya dayandığı delilleri konu olarak ele alan ve bu deliller vasıtasıyla hüküm çıkarma metotlarını anlatan bir ilimdir. "Fürû'", usûl-i fıkıh üzerine bina edilen ve fıkhın bölümlerinden birine isim olarak verilen bir terimdir. Fıkıh usûlünde konulan metotlar çerçevesinde ayetlerden ve hadislerden çıkarılarak tespit edilmiş hükümler furû' fıkhın konusunu oluşturur. Bu sebeple fıkıh ilmini meydana getiren usûl, furû've kaideler birbirine sıkıca bağlıdır.

[111] **Heyula:** Eski felsefecilere göre cismin aslı kabul edilen maddedir.

[112] **Harsînî:** Ham altın, ayna imalinde kullanılan bakar gibi bir maden, demire benzeyen, dokunduğu yerde kıl bitmeyen, okların ucundaeki temrin yapıldığı ve dokunduğu şeyi hemen öldüren madendir. Çin'de bu madenden yapılan aynalara bakılınca ağzı eğri, burnu, yüzü çarpık olanların şifa bulduğu söylenegelmiştir.

[113] Dinî ilimlerle ilgili genel bilgi vermek gerekirse:

Bu bilgilere "ulûm-i İslâmiyye" (İslâm bilgileri) denir. Ulûm-i İslâmiyye, ikiye ayrılır: 1- "Ulûm-i Nakliye" (naklî ilimler), 2- "Ulûm-i akliyye" (aklî ilimler).

1- Ulûm-i Nakliye: Bunlara din bilgileri de denir. Din âlimleri, bu bilgileri, "edille-i şer'iyye" denilen şu dört kaynaktan almışlardır: Kur'ân-ı Kerîm, Hadîs-i şerîfler, İcmâ-ı ümmet ve Kıyas-ı fukahâ'dır.

Dîn bilgileri de iki ana kısma ayrılır: Ulûm-i âliye (yüksek dîn bilgileri) ve ulûm-i ibtidâiyye (âlet ilimleri).

Yüksek din bilgileri sekiz kısma ayrılır:

1- İlm-i tefsir: Tefsir ilmi. Bu ilmin uzmanlarına "müfessir" denir.

2- İlm-i usûl-i hadis: Hadis usûlü ilmi. Bu ilim, hadislerin cinslerini ayırır.

3- İlm-i hadis: Hadis ilmi. Bu ilim, Hz. Peygamber'in sözlerini, hareketlerini ve hâllerini inceler.

4- İlmi üsûl-i kelâm: Kelâm usûlü ilmi. Bu ilim, kelâm ilminin, âyet-i kerîmelerden ve hadis-i şeriflerden nasıl çıkarılacağını anlatır.

5- İlm-i kelâm: Kelâm ilmi.

6- İlm-i üsûl-i fıkıh. Fıkıh usûlü ilmi. Bu ilim, fıkıh bilgilerinin, Kur'ân-ı Kerîm'den ve hadis-i şeriflerden nasıl çıkarılacağını bildirir.

7- İlm-i fıkıh. Fıkıh ilmi.

8- İlm-i tasavvuf. Bu ilme, "ilm-i ahlâk" da denir.

Bu sekiz yüksek din bilgisini öğrenebilmek için lâzım olan "âlet ilimleri" 12'dir:

1-Sarf, 2- Nahv, 3- İştikak, 4- İştikak-ı kebîr, 5- Kitâbet, 6-Lügat, 7-Metn-i lügat, 8- Bedî', 9- Beyân, 10- Belâğat, 11- Me'ânî ve 12- İnşâ.

[114] **Hurc:** Âdi ve aşağılık kimseler.

[115] **Bid'at**: Resûlullah'ın ve dört halife zamanında bulunmayıp da, İslâm dininde sonradan uydurulan inanışlara, sözlere, işlere, şekillere ve âdetlere denir. Bunların hepsini din diye, ibadet diye uydurmak veya dinin önem verdiği şeyleri dinden ayrıdır, din buna karışmaz demek bid'attir. Bid'atlerin bazıları küfür, bazıları büyük günahtır.

[116] Arap yazısı ve hereke meselesinde İbn Haldun'un yazdıklarını daha iyi anlayabilmek için ansiklopedik bilgi vermek gerekiyor:

Yazı Mekke'ye ilk defa Hz.Peygamber'in yaşça kendisinden biraz büyük muasırları zamanında gelmiştir. O zamanlarda nokta kullanılmıyordu. Hz. Osman zamanında yazdırılan imam mushafta noktalar kullanılmamıştı. Bu da kelimenin Hz. Muhammed'den rivayet edilen kıraat vecihleri ile okunmasına imkan veriyordu. Noktalamanın İslâmdan önce bilinip bilinmediği ihtilâflıdır. Bazıları bilindiği halde

Hz.Osman'ın kıraatlere imkân vermesi düşüncesiyle kasten noktalama kullandırmadığını söyler. Mushafın noktalanması ilk önce hicrî 65 yıllarında Abdulmelik İbn Mervan zamanında büyük bir ihtiyaçtan dolayı başlamıştır. Önceleri noktalar harfin yazıldığı mürekkepten farklı bir renkte konuyordu. "Üstün" yerine harfin üstüne bir nokta, "esre" yerine harfin altına bir nokta, "ötre" yerine harfin önüne bir nokta, "sükûn" yerine iki nokta konuluyordu.

Daha sonra Abdülmelik (M. 705) devrinde şekilce birbirine benzeyen harfleri ayırt edebilmek için noktalama ihtiyacı duyuldu. Bu iş için de nokta kullanılınca harekeleme gayesiyle konulan noktalama ile karıştı. Önceleri noktalama için ayrı, harekeleme için de ayrı mürekkepler kullanıldı. Bir müddet sonra ise harekeleme işinde şimdi bilip kullandığımız işaretler teşekkül etti. Bu şekilde harekeleme ve noktalama yapmak, surelere başlık koymak, âyet başlarını gösteren işaretler bırakmak, cüzlere ayırmak vs. Başlangıçta âlimlerce kerih görüldüğü hâlde, sonradan mubah hatta müstehab görülen hususlardandır.

Baştan yazı noktasız ve harekesizdi. Kur'ân böyle yazılıyordu. Bu yazının okunması güç olmakla beraber bazı iyi yönleri de vardı. Meselâ; Hz. Peygamber'den işitilen kıraatlerin okunuşuna müsaittir. Bir kelimede muhtelif kıraatler toplanabiliyordu veya kelimenin müsaadesi nispetinde kıraat ediliyordu.

İslâmiyet yayılınca Arap olmayan unsurlar da Müslüman olmuşlardı. Bunlar noktasız ve harekesiz Kur'ân'ı güçlük çekiyordu. Lahn'a ve hataya düşülüyordu. Bu güçlüğü gidermek, hataları önlemek için hareke ve nokta koyma çaresine başvurulmuştur. Bu iş başlıca üç safha geçirmiştir:

1-Kelime sonlarında nokta şeklinde harekeler konması: Muaviye'nin Hilâfeti devrinde idi. A'rabînin (çöl Arab'ının) biri: "Va'lemû ennallahe beriün mine'l-Müşrikîne ve Resûlihi" diye okuyor. Bu okunuşa göre mâna çok bozuk oluyor. Bu gibi i'rab hatalarını önlemek için Irak Valisi olan Ziyad ibni Ebih, devrinin âlimi Ebu'l-Esved Du'elî'ye (M. 688) emrediyor. Buradaki hata i'râb hatası olduğundan kelimelerin sonlarının doğru okunup i'râb verilmesini sağlayacak işaretler koymasını söylüyor. Ebu'l-Esved de kelimelerin sonlarına nokta şeklindeki harekeleri koymaya başlıyor. Üstün için harfin üzerine bir nokta, ötre için harfin içine veya önüne bir nokta, esre için harfin altına bir nokta koyuyor. Tenvin için iki nokta koyuyor ve bu işi şöyle yapıyor: Kâtibine diyor ki: "Ağzımı açtığım zaman harfin üstüne bir nokta koy, ağzımı topladığım vakit harfin içine bir nokta koy, esre okuduğum zaman harfin altına bir nokta koy!" O zaman bugünkü ıstılâhlar henüz olmadığından böyle basit tabirlerle, basit bir yolda harekeleme işini yaptı. Tenvin için iki nokta koydu. Sonraları bu tarz, noktayla harekeler kelimenin bütün harflerine teşmil olundu. Ancak bunlar Mushafın yazılmış olduğu mürekkebin rengine uymayan bir renk ile yapılıyordu. Bu usûl Mağrib'de ve Endülüs'te dördüncü asrın ortalarına kadar devam etmiştir.

Doğuda Halil bin Ahmed'in harekeleri yayıldığı hâlde onlar bu tarzı bırakmadılar. Böyle kelimelerin sonları veya bütün harfleri nokta ile harekelenmiş Mushafları görüyoruz. Bazen bu noktalar küçük bir daire şeklini almıştır (o). Bilhassa harflerin noktalanmasından sonra hareke noktalarıyla harf noktaları birbirine karışmasın diye daire şeklindeki hareke noktaları behemehal lâzımdı. Baştan harflerde nokta olmadığından bu iltibas yoktu. Ayrı renkte olmak, işi halledemiyordu. Hareke noktaları asıl yazıdan sanılmasın için harflere mahsus ve ekseriya siyah olan noktalardan ayrılmak üzere Mushaflarda ayrı renkte konurdu. En eski Mushaflarda kırmızı, sonraları sarı, yeşil ve nadiren mavi renkle yazılırdı. Nokta yerine konulan küçük daireler de böyledir. Dinî olmayan eserlerde ise bu harekeler hiç kullanılmaz.

2-Birbirine benzeyen harfleri ayırt etmek için harflerin noktalanması: Harfler birbirine benzediğinden yine iltibasa düşülüyordu. Hattâ bu yüzden hatalara düşüldüğü söyleniyor. Onun için birbirine benzeyen harfleri ayırt etmek için Haccac zamanında (M. 661-713), Nasr bin Âsim (M. 707) ve

Yahya bin Ya'mer (M. 746) harflere nokta koyma işini başardılar. Harf noktaları aynı renkte yani siyah idi. Hareke noktaları ise başka renkte idi.

İbn Hallikân *Vefeyâtü'l-A'yân*'da Haccac'ın hâl tercümesinde diyor ki: *"Ebu Ahmed Askerî Kitabü't-Tashif'te hikâye ediyor: Bütün nâs 40 yıldan fazla Mushafı Osman üzere kıraat ettiler. Abdülmelik bin Mervan zamanına kadar böyle gitti. Sonra Irak'ta tashif yayıldı. Haccac işaretler vaz'ını kâtiplere emretti. Nasr bin Âmir ve Yahya bin Ya'mer bu işi yaptılar. Harflere tek ve çift noktalar koydular."*

Harflerin noktalanması muhtelif safhalar geçirmiştir. İlk harekeler nokta şeklinde olduğundan bazıları nokta ile harekeden hangisi evvel olduğunu karıştırıyorlar. Evvelâ nokta kondu, sonra hareke verildi, sanıyorlar. Nokta ile harekeyi birbirinden ayıramıyorlar. Hâlbuki evvelâ hareke, sonra nokta konulmuştur. İlkin harekeler nokta şeklinde idi. Bugünkü harekeler daha sonra yapılmıştır.

3-Bugünkü şekildeki harekelerin konulması: Hareke noktaları ikinci asrın ortalarında bugünkü şekilde harekelere çevrilmiştir. Ebu'l-Esved'in koyduğu hareke noktaları yerine bugünkü harekeleri koyan Halil bin Ahmed olmuştur. Bunları sesli harflerden, harfi medlerden almıştır. Ötre vav'dan, üstün mail eliften ibarettir. Esre de kısaltılmış Y'dir. Cezim ve şedde gibi işaretler harekeden sonradır. Bunları da Halil icat etmiştir. Teşdid işareti şedde kelimesinin (Ş) harfinden alınmıştır. (*www.supermeydan.net*)

[117] **Cevâmiu'l-kelim:** Az sözle çok şey anlatma.

[118] *El-Kafiyetü'ş-Şafiye* ve *El-Elfiye*.

[119] **Halil:** Arap dili ve edebiyatının en mühim sımalarından biri olan el-Halil b. Ahmed 100/718'de Umman'da doğdu, Basra'da yetişti. El-Ferâhîdî nisbesi ile el-Ferâhîd b. Mâlik b. Fehm b. Abdullah b. Mâlik b. Nasr b. el-Ezdî b. el-Gavs'a, el-Furhûdî nisbesi ile de Fürhûd b. Şehâbe b. Mâlik b. Fehm'e bağlanır. Kaynaklarda kelimenin lügat anlamı ile ilgili başka vecihler de ileri sürülmüştür Ayrıca El-Ezdî ve El-Yahmedî nisbeleri ile anılması yanında hac ve cihad için ayrılışı ve Horasan'a seyahati dışında hayatı boyunca bu şehirde yaşadığından daha çok Basralı olarak tanınır. Yetmiş yaşını aşkın olarak büyük bir ihtimalle 175 (791) yılında Basra'da vefat etti.

Yalnız Basra dil mektebinin değil asrının, hatta bütün İslâm tarihinin yetiştirdiği müstesna bir dil âlimidir. Çok yönlü bir ilim adamı olan El-Halil meşgul olduğu gramer, lügat, musiki gibi dalları ilmî usûl ve kaideleriyle ilk defa vazetmesi ve bilhassa aruzu yeni bir ilim dalı olarak ortaya koyması ile şöhret bulmuştur.

Arap asıllı az sayıdaki dil ve edebiyat âliminden biri olan el-Halil b. Ahmed'in babası İslâm âleminde Hz. Peygamber'den sonra Ahmed ismiyle anılan ilk kişidir. Hocaları arasında, dil ve gramer çalışmalarında kendilerinden teşvik gördüğü Basra dil mektebi mensuplarından İsa b. Ömer es-Sekafî ile Ebu Amr b. Alâ'yı, lügat sahasında Ahfeş el-Ekber'i zikretmek gerekir. Bununla beraber tahsil hayatında hadis önde gelmiştir. Gençliğinde kelâm ilmi ile de meşguliyeti dolayısıyla bir ara Hâricîlerin kollarından İbâzıyye'ye (veya Sufriyye) intisap ettiyse de hocası meşhur fıkıh ve hadis âlimi Eyyûb es-Sahtiyânî'nin tesiriyle bundan vazgeçip Sünnî akideye bağlanmıştır. El-Halil b. Ahmed her yıl düzenli şekilde ya hacca giden veya cihada katılan son derece zühd ve takva sahibi dindar bir kimse idi.

El-Halil, Arap dilinin gramerinin tespitinde harflerin mahreçlerine göre dizilerek, dilin orijinal bir lügatinin tedvin ve tertibinde, Arap nazım usûlünün tespit ve izahı ve bununla yakından irtibatı olması dolayısıyla da musiki vb. dair olan tüm çalışmalarında kendisinden önce varılan sonuçları toparlayıp ayıklamak, meseleleri yeniden ele alıp ıslah ve ikmal, terkip ve telif, nihayet terimlerini tarif etmek suretiyle bu sahaları insicamlı bir ilim veya ilim şubesi hüviyetine kavuşturmuştur. İslâm âleminin yetiştirdiği en büyük filolog unvanına sahip bir ilim adamı olan El-Halil Hz. Ali'nin

yönlendirmesi ile Ebu'l-Esved'in başlattığı Arap dilinin tedvini hususunda müstesna bir zihnî meleke ile Arap gramerinde dağınık meseleler arasındaki girift ve son derece hassas münasebetleri yakalayıp bunları sağlam kaidelere ve umumi esaslara bağlamıştır. Aynı şekilde Arap nazmının ritim bakımından içyapısını tahlil ve tespit amacıyla aruz sistemini ortaya koyuşu, gramer çalışmalarında Arapçanın bünyesini kolaylıkla inceleyebilmek için çareler arayışı, Arapçayı tespit faaliyetleri içinde özellikle Kur'ân metnini, genel olarak da Arap yazısını yanlış okumaya meydan vermeyecek bir sistemle ve imlâ işaretleriyle ıslahı, dilin fonetiğine has orijinal bir lügat tedvini hep bir arada düşünülmüş ve aynı temellere oturtulmuş faaliyetlerdir.

Eserleri:

Kitâbü'n-Nakt ve'ş-Şekl. Kur'ân-ı Kerîm'in harekelenmesi ve noktalanmasına dair kaleme aldığı, İbnü'n-Nedîm'in listesinde geçen, fakat günümüze ulaşmayan kitap bu sahada ilk telif eserdir. E-Halil bu çalışmalarında, öteden beri tekrarlanan bir rivayete göre Ebu'l-Esved'in koyduğu yuvarlak noktalardan ibaret ilk harekeler yerine yatık elif, vav ve uzatılmış yâ harflerinin küçük şekillerinden bugünkü fetha, zamme ve kesreyi bulmuş, imlâ işaretleri için de bazı kelimelerin remzi mahiyetinde olmak üzere yine küçük ve kısaltılmış harfleri kullanmıştır.

Kitâbü'l-'Ayn: Arap lügatçiliği sahasında telif edilen şekil ve muhteva bakımından orijinal, aynı zamanda dünya lügatçilik tarihinde II. (VIII.) yüzyıl gibi erken bir dönemin mükemmel bir mahsulü hüviyetiyle dönüm noktası sayılabilecek önemli bir eserdir.

Kitâbü'l-'Arüz: El-Halil eski Arap şiirinde uzak bir mazide gelişerek an'aneleşmiş, eski şairlerin sadece kulak ve dil terbiyesiyle öğrenegeldikleri bazı nazım kaidelerini ve şiirin birtakım esaslarını ilk defa nazarî olarak sistemli bir izah şekline kavuşturmuş ve "aruz" adıyla bir ilim şubesi hâlinde ortaya koymuştur.

Kitâbü'l-îkâ' ve Kitâbü'n-Nagam fi'l-Mûsîkâ: Günümüze kadar gelmemiş olan bu eserlerin musikiye dair ilk ilmî araştırmalar olduğu kabul edilmektedir

Kitâbü'l-Cümel fi'n-Nahv:

El-Hurûf (Risale fî me'ani'l-hurûf): Arap alfabesinde "elif" ile başlayıp "yâ" ile biten harflere (hurûfü'1-hecâ) Arapların izafe ettiği manalardan bahseden bir risale olup müellif bu anlamlarla ilgi olarak söylenmiş beyitleri şahit olarak zikretmiştir. (Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "El-Halîl b. Ahmed, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri", *Şarkıyat Mecmuası*, S. 8, 1998).

[120] **Mevsûl:** İsm-i mevsûl ve Harf-i mevsûl olmak üzere iki çeşittir. Mevsûl'ün lügat anlamları: Erişen, kavuşan, vâsıl olan, birleşmiş, kendine başka şey vâsıl olmuş olan, bitişmiş, vasledilmiş... dir. "O şey ki..." veya "O kimse ki..." manalarının yerine kullanılan Arapça "mâ, men, ellizî" gibi kelimelerdir. İki kelimeyi veya manayı birbirine birleştiren, manası kendinden sonra gelen bir cümle ile tamamlanan bir kelimedir. Bu yan cümleye "sıla" veya "sıla cümlesi" denir.

[121] **Ma'rife:** Belirli bir şey için konulmuş isimdir. İsim ve sıfatların belirli olduğunu göstermek için başlarına elif-lam ("el" okunur) takısı getirilir. Belirtme takısı denir. Bu belirlilik takısına Arapça da "harfu't-tarif" denir.

Nekre ise belirsiz bir şey için konulmuş isimdir.

"Kalem" kelimesi nekre olup herhangi bir kalem demektir. Bu kelimenin başına "el" getirilirse "el-kalem" olur ki, bu bildiğimiz bizce belli bir kalem demektir. Böyle bilinen belirli varlıkları gösteren kelimelere ma'rife denir.

Başında ism-i tarifi olmayan, sonu tenvinli (çift üstün veya kesre) olup belirsiz bir varlığı gösteren kelimelere de nekre denir.

Nekre kelimeler başında "el" getirilerek ma'rife yapılırken sonlarındaki tenvin yani çift harekeden biri düşer tek hareke kalır. Ma'rife 6 çeşittir:

1-Zamirler: "Hiye", "huve" (o) gibi. 2-Alem: Yani özel isim Zeyd gibi. 3-İşaret isimleri: "Hâzihi", "Hâzâ" gibi. 4-İsmi mevsul: "Elletî", "ellezî" gibi. 5-Elif-lâm ile belirlenmiş isim: "El-recul (kelimenin başındaki şemsî harf olduğu için "l" kalkar, "er-recul" okunur.) Nida harfi ile belirli bir isim kastedilirse bununla da isim belirli olur: "Yâ recul" gibi. Burada "recul" kelimesi her ne kadar nekre (belirsiz) ise de çağıran kimse tarafından bilindiği için ma'rifedir. Yani belli bir kişidir.

6-Bu beş çeşit ma'rifeden birine muzaf olan kelimedir: "Zeyd'in uşağı". Zeyd, özel isim olduğu için ma'rifedir ve cümlede muzafun ileyh' dir. "Gulam" (uşak) ise nekredir. Fakat belirli bir kelime olan Zeyd'de muzaf olduğu için belirlilik kazanmıştır. Yani ma'rife olmuştur.

[122] **Belâgat:** Düzgün ve yerinde söz söylemek. Sözün düzgün, açık, anlaşılır, güzel olmasını; söyleme sebebiyle ve hitap edilene göre düzenlenmesini öğreten bir ilimdir. Belâgat kelimesi, Arapça *belâga* "bir şeye erişmek" kökünden gelir. Belâgat ilmi (ilm-i belâga), beliğ (açık, düzgün ve güzel) söz söyleme melekesini kazandırdığı gibi, beliğ bir sözü, beliğ olmayan bir sözden ayırma iktidarını da verir. Üç kısma ayrılır:

1. *İlm-i maânî:* Cümle şekilleri ile kullanılışlarından bahseder.

2. *İlm-i beyân:* Meramın açık-seçik bir şekilde ifadesinden bahseder.

3. *İlm-i bedî:* Mecazlar ve diğer söz sanatlarından bahseder.

Belâgata edebiyatın eski adı diyebiliriz. Edebiyat kelimesi kullanılmaya başlanınca, belâgat onun bir kolu hâline girmiştir.

İslâm dünyasında belâgatın iki yönü vardır:

1. *Tarf-i âlâ* (yüce yön): Belâgatın en yücesi olan îcaz mertebesidir. Bu mertebe Allah'ın kudreti dâhilindedir ve örneği Kur'ân-ı Kerîm'dir.

2. *Tarf-i efsel* (aşağı yön): İmana hastır. İslâm belâgatçılarına göre mutlak belâgat Kur'ân-ı Kerîm'e mahsustur.

Belâgat, cahiliye devrinde de hayli gelişmiş durumdaydı. Ancak bir ilim hâline gelmesi İslâmiyetten sonradır. Kur'ân-ı Kerîm'i anlamak gayretleri ile belâgat çalışmalarına önem verilmiştir. Sıra ile Zemahşerî'nin *Esâsü'l-Belâga*'sı, İbn Mâlik'in *Ravdu'l-Ezhân*'ı ve *Misbah*'ı, Sekkâkî'nin *Miftahu'l-Ulûm*'u, Kazvinî'nin *Telhîsü'l-Miftah*'ı, Taftazânî'nin *Mutavvel*'i önemli belâgat kitaplarıdır. *Telhîs* ile *Mutavvel*, Abdünnafî Efendi tarafından Türkçeye çevrilmiştir (1873).

Türk edebiyatında ilk belâgat kitabı "Surûrî" unvanıyla bilinen Muslihüddin Mustafa (1491-1562)'nın *Bahru'l-Maârif* adlı eseri kabul edilmekte idiyse de, son araştırmalarda Şeyh Ahmed el-Bardahî el-Âmidî'nin *Kitab Câmi-i Envâü'l-Edebi'l-Fârisî* (Yazılış tarihi: 1502) adlı eser olduğu ortaya çıkmıştır. Diyarbakırlı olan bu zat 1446 doğumludur.

Ahmed Cevdet Paşa'nın 1882'de bastırdığı *Belâgat-ı Osmaniye*'si de zamanında çok tutulmuş bir eserdir.

Batıda belâgat Aristo'nun *Rhétorique* adlı eseri ile başlar. (Arslan Tekin, *Edebiyatımızda Terimler*, 5. bs., 2012)

[123] **Tevriye:** İki veya ikiden fazla anlamı olan bir kelimenin yakın anlamını söyleyip uzak anlamını kastetmeye denir. Yani söz içinde bir kelimenin ilk anlamının arkasındaki anlamının kastedilmesidir. Kelimenin kökü *verâ*'dan gelir. *Verâ*, arka, geri, öte anlamlarını taşır. Tevriye, örtmek, meramı gizlemek manasına gelir.

[124] **İhâm:** Anlamla ilgili sanatlardandır. Arapça *vehm* kökünden gelir. *Vehm*, şüphe manasınadır. İhâm, şüpheye, tereddüde, vehme düşürmedir. İhâm sanatı, "Söz içinde yakın anlamlılık veya zıt anlamlılık bakımından birbiriyle ilişkili gibi gözüken kelimeleri kullanıp bu kelimelerden birinin kastedilmeyen anlamını ima ederek okuyucuyu şüpheye düşürmeye" denir. Yani bir kelime iki anlam taşır, o iki anlam da konuyla uzak ve yakından ilgili olursa iham sanatı meydana gelir. Yalnız, söz içinde bir kelimenin ilk anlamının arkasında başka bir anlamın kastedildiği *tevriye* sanatından ayırmak gerekir. Ayrıca *kinaye* sanatı ile de karıştırılmamalıdır. Kelimenin gerçek ve özellikle mecazlı anlamı kast edilirse kinaye yapılmış olur. (Arslan Tekin, *Edebiyatımızda Terimler*, 5. bs., 2012)

[125] **İdgam:** Bir harfi kendisinden sonra gelen harfte gizlemektir. İki harf şeddeli bir harf olarak okunur. İdgam telaffuzda kolaylık sağlamak maksadıyla yapılır.

[126] **Mecrûr:** Kelime anlamı "sürüklenmiş" demektir. Arap gramerinde başında harf-i cer bulunan kelime. İzafet hâlinde muzafun ileyhtir (tamamlanan). Son hareketi esrelidir.

[127] **Tenâfür-ı hurûf:** Bazı sözlerde, söz öbeklerinde, boğumlanma yerleri aynı veya birbirine yakın seslerin tekrarlanması sonucu söyleyişin güçlüğe uğraması, kulağı rahatsız etmesi, kakışma, kakofoni.

[128] **Manzume:** Vezinli ve kafiyeli manzum parçalardır. Öğretici konular ve akılda kolay kalması istenen fikirler bu nazım şekliyle yazılır. Estetik kaygı taşımazlar. Çağrışımı ve imgeleme zayıftır. Şiirde anlatılanları düz yazıyla ifade edemeyiz, manzumede anlatılanları düz yazıyla ifade edebiliriz. Şiirde olay örgüsü yoktur, manzumede olay örgüsü vardır. Şiirde ferdiyetçi duygu ve çağrışım ön plandadır; manzumede toplum konuları, yaşanmış ya da yaşanabilecek olaylar işlenir. Şiirde çok anlamlılık ve imge ağır basarken manzumede kelimeler genellikle gerçek anlamında kullanılır.

[129] İbn Haldun'un İbn Reşîk'in olduğunu ihtimal olarak belirttiği şiir Ali bin Abdullah bin Vasıf (Nâşi Abbas)'a (öl. 906) aittir.

[130] **Matla':** Kasidenin ilk beytine denir. Kelime "doğmak" anlamındadır. Matla beyti diğer beyitlerden ayrı olarak kendi arasında redifli ve kafiyeli iki mısradan oluşur. Diğer beyitlerin ikinci mısrası matla beytiyle kafiyeli olmak zorundadır. Matla'nın kafiyesi genellikle tam veya zengindir.

[131] **İstikra:** Etraflı bilgilerden umumî bir netice çıkarma.

[132] 122. dipnota bakınız.

[133] **İdmâr-izhâr:** Zâhir isim yerine zamir getirmek. Bunun zıddı izhâr kelimesidir. Yani idmâr, cümlede kelimeyi açık olarak zikretmeme; izhâr ise açık olarak zikretmedir.

[134] **Takyid-ıtlâk:** Takyid, bağlı kılma, kısıtlama, kayıtlama; ıtlâk, sınırlama.

[135] **Müsned:** İsnad edilmiş, nispet edilmiş olan. Nahivde Haber (yüklem). Edebiyatta, açık olmayan heceye (kapalı hece).

[136] **Müsnedün ileyh:** Özne, fail. Edebiyatta Kendine isnad edilen. Nahivde buna mübteda denir

[137] **mukteză-yı hâl:** Uslûpta zamana, yere, duruma ve hitap edilen kişilere göre dili ayarlama, sözün söylendiği yerin, zamanın gerçek ve gereklerine uygun olmasıdır.

[138] Bazı *Mukaddime* tercümelerinde buradan sonra kısa bir bölüm daha yer almakta. Ancak bu bölüm "Altmışıncı Bölüm"ün özeti mahiyetindedir.

[139] **Nesib:** Kasidenin girişte, tasvir bölümüdür. Burada, asıl konuya geçilmeden önce ramazan, bayram, bahar, yaz, savaş gibi konular ele alınır.

[140] **Tegazzül:** Şair zaman zaman monotonluğu kırmak için kasidenin içinde, aynı vezin ve kafiye ile gazeller yazar. Bu gazelin yazıldığı yer, tegazzül bölümüdür.

[141] **Müvellidûn:** Arap ve yabancıların karışımından gelen nesil.

[142] Yan çizgiyle belirtmemiz, şiirin asılında hem kafiye, hnem vezin olarak mısraların uyumunu göstermektir.

[143] İbrahim, 14/7

[144] "Muvaşşaha (tevşih), süslemek; zecel eğlenmek manalanna gelir. Önce Endülüs'te, sonra Mağrib'te ortaya çıkmış, sonra doğu İslâm âlemine yayılmış bir edebiyat akımıdır..

[145] **Müzdevic:** Murabba, Muhammes, müreddes Benzeri nazım şekillerinde bendlerin sonundaki mısraların Birinci bend ile kafiyeli olmasıdır.

[146] Burada, esas aldığımız *Mukarrimetü İbni Haldun* (H. 1426/2005) baskısında, Endülüs'te muvaşşah ve zecelden bahsederken **Tuleytule sahibi Me'mûn bin Zinnûn'un şairi İbn Râfi'nin şiiri ile A'mâ Tulaytulî'nin şiiri arasını (orijinali 525. sayfa) tekrarlamıştır. Onun için tercümesini vermedik.**